

1981
1982
1983
1984
1985
1986
1987
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
2018
2019
2020
2021
2022
2023
2024
2025
2026
2027
2028
2029
2030
2031
2032
2033
2034
2035
2036
2037
2038
2039
2040
2041
2042
2043
2044
2045
2046
2047
2048
2049
2050
2051
2052
2053
2054
2055
2056
2057
2058
2059
2060
2061
2062
2063
2064
2065
2066
2067
2068
2069
2070
2071
2072
2073
2074
2075
2076
2077
2078
2079
2080
2081
2082
2083
2084
2085
2086
2087
2088
2089
2090
2091
2092
2093
2094
2095
2096
2097
2098
2099
2100
2101
2102
2103
2104
2105
2106
2107
2108
2109
2110
2111
2112
2113
2114
2115
2116
2117
2118
2119
2120
2121
2122
2123
2124
2125
2126
2127
2128
2129
2130
2131
2132
2133
2134
2135
2136
2137
2138
2139
2140
2141
2142
2143
2144
2145
2146
2147
2148
2149
2150
2151
2152
2153
2154
2155
2156
2157
2158
2159
2160
2161
2162
2163
2164
2165
2166
2167
2168
2169
2170
2171
2172
2173
2174
2175
2176
2177
2178
2179
2180
2181
2182
2183
2184
2185
2186
2187
2188
2189
2190
2191
2192
2193
2194
2195
2196
2197
2198
2199
2200
2201
2202
2203
2204
2205
2206
2207
2208
2209
2210
2211
2212
2213
2214
2215
2216
2217
2218
2219
2220
2221
2222
2223
2224
2225
2226
2227
2228
2229
2230
2231
2232
2233
2234
2235
2236
2237
2238
2239
2240
2241
2242
2243
2244
2245
2246
2247
2248
2249
2250
2251
2252
2253
2254
2255
2256
2257
2258
2259
2260
2261
2262
2263
2264
2265
2266
2267
2268
2269
2270
2271
2272
2273
2274
2275
2276
2277
2278
2279
2280
2281
2282
2283
2284
2285
2286
2287
2288
2289
2290
2291
2292
2293
2294
2295
2296
2297
2298
2299
2300
2301
2302
2303
2304
2305
2306
2307
2308
2309
2310
2311
2312
2313
2314
2315
2316
2317
2318
2319
2320
2321
2322
2323
2324
2325
2326
2327
2328
2329
2330
2331
2332
2333
2334
2335
2336
2337
2338
2339
2340
2341
2342
2343
2344
2345
2346
2347
2348
2349
2350
2351
2352
2353
2354
2355
2356
2357
2358
2359
2360
2361
2362
2363
2364
2365
2366
2367
2368
2369
2370
2371
2372
2373
2374
2375
2376
2377
2378
2379
2380
2381
2382
2383
2384
2385
2386
2387
2388
2389
2390
2391
2392
2393
2394
2395
2396
2397
2398
2399
2400
2401
2402
2403
2404
2405
2406
2407
2408
2409
2410
2411
2412
2413
2414
2415
2416
2417
2418
2419
2420
2421
2422
2423
2424
2425
2426
2427
2428
2429
2430
2431
2432
2433
2434
2435
2436
2437
2438
2439
2440
2441
2442
2443
2444
2445
2446
2447
2448
2449
2450
2451
2452
2453
2454
2455
2456
2457
2458
2459
2460
2461
2462
2463
2464
2465
2466
2467
2468
2469
2470
2471
2472
2473
2474
2475
2476
2477
2478
2479
2480
2481
2482
2483
2484
2485
2486
2487
2488
2489
2490
2491
2492
2493
2494
2495
2496
2497
2498
2499
2500
2501
2502
2503
2504
2505
2506
2507
2508
2509
2510
2511
2512
2513
2514
2515
2516
2517
2518
2519
2520
2521
2522
2523
2524
2525
2526
2527
2528
2529
2530
2531
2532
2533
2534
2535
2536
2537
2538
2539
2540
2541
2542
2543
2544
2545
2546
2547
2548
2549
2550
2551
2552
2553
2554
2555
2556
2557
2558
2559
2560
2561
2562
2563
2564
2565
2566
2567
2568
2569
2570
2571
2572
2573
2574
2575
2576
2577
2578
2579
2580
2581
2582
2583
2584
2585
2586
2587
2588
2589
2590
2591
2592
2593
2594
2595
2596
2597
2598
2599
2600
2601
2602
2603
2604
2605
2606
2607
2608
2609
2610
2611
2612
2613
2614
2615
2616
2617
2618
2619
2620
2621
2622
2623
2624
2625
2626
2627
2628
2629
2630
2631
2632
2633
2634
2635
2636
2637
2638
2639
2640
2641
2642
2643
2644
2645
2646
2647
2648
2649
2650
2651
2652
2653
2654
2655
2656
2657
2658
2659
2660
2661
2662
26

SRÎHARSHA'S
NAISHADHÎYACHARITA

With the commentary (Naishadhîyaprakâs'a)

OF

NÂRÂYANA.

EDITED WITH CRITICAL AND EXEGETICAL NOTES

BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA

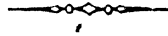
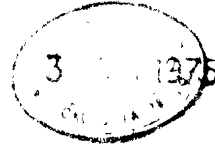
PANDIT S'IVADATTA,

HEAD PANDIT AND SUPERINTENDENT OF THE SANSKRIT DEPARTMENT,
ORIENTAL COLLEGE, LAHORE.

FOURTH EDITION.

REVISED BY

WÂSUDEV LAXMAN SHÂSTRÎ PANSÎKAR.

PUBLISHED BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NIRŔAYA-SÂGAR" PRESS,

23, Kolbhat Lane,

BOMBAY.

1912.

Price 5 Rupees.

Sims
~~88-251~~
See ~~874~~ 9010.

श्रीः नैषधीयचरितप्रस्तावना ।

गोपालसेवासततानुरक्तश्रीमाधवाधीशमुदप्रिहृष्टे ।
लक्ष्मीसमुल्लासितकान्तिचन्द्रामाल्यप्रसादेन निरन्धकारे ॥
दुण्डारदेशे जयपत्तनेऽस्मिन्मभीतिना संस्कृतशास्त्रमार्थे ।
दार्थीचविद्वच्छिवदत्तनाम्ना प्रयत्यते शोभनभूमिकार्थम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयसंपत्तिर्हि शब्दार्थज्ञानाधीनेति
निर्विवादम् । शब्दार्थज्ञानं हि शक्तिप्रहाधीनम् । शक्तिप्रह—
‘शक्तिप्रहं व्याकरणोपमानकोशासत्वाव्याख्यवहारतथ ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेवेदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥’
इत्यभियुक्ततया व्यवहारत एव निर्दिष्टप्रयोगहेतुर्भवति । व्यवहा-
रज्ञानं च—

‘काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
संयःपरनिर्गतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥’

इत्यभियुक्ततया कालिदासादीनामिव यशोजनकात्, श्रीहर्षो-
दितो बाणादीनामिवार्थप्रापकात्, मयूरादीनां मूर्धस्युत्पादिनानर्थ-
वारकात्, सद्यः परमानन्द-जनकात्, कान्तासंमिततया ऋद्धप्रधानोपदे-
शजनकात् काव्यादेव भवति ।

काव्येषु च महामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादशर्मप्रकाशितका-
व्यमालामुद्रणतः प्राक्काले प्रायः काव्यपञ्चकमेव काव्यजिज्ञासुभिर्धी-
यते स्म, संप्रति चाधीयते । तत्र नैषधकल्पनादिगुणवत्तया श्रीहर्षवि-
रचितं नैषधीयचरितमेव परां कोटिमारोहतीति सर्वसंमतम् ॥

१ श्रीमन्महाराजाधिराजश्री १०८ युनमवाधेमाधवमिहजी (C. S. I.) वमणां सौम्यदृष्ट्या हर्षिते । एतेनैतदीयराज्ये सर्वांसा
प्रजानां राजभयमन्तरेणैव स्वस्वधर्मेनिष्ठत्वध्वननेन राज्ञः कोपस्यानावश्यक-
त्वं ध्वनितम् ॥ २ बाबूमाहिबशीयुतरावबहादूरकान्तिचन्द्रमुकुंजी (C. I. E.) शर्मणां प्रसन्नतथैव, न त्वधिकारिणां भयंनेन ॥ ३
उत्कोचादिजिन्यायारूपान्धकारशून्ये ॥ ४ केवलकोपस्यैव शक्तियाहकत्वे
पुलिङ्गदेवतशब्दप्रयोगस्य केवलव्याकरणस्यैव शक्तियाहकत्वे बहुवचनपर-
स्यान्तिपरस्यापि वा वचनानोः प्रयोगस्यापत्तिः ॥ ५ तथाहि सुभाषिता-
वलीभूमिकायां १३८ पृष्ठे डाक्टरपिटरसन—महामहोपाध्यायदुर्गाप्र-
सादशर्मभ्यामुपदिशितः सारसमुच्चयाख्यकाव्यप्रकाशव्याख्योपश्लोकः—

“हेमो भारशतानि वा मदमुत्तां वृन्दानि वा दन्तिनां
श्रीहर्षेण समर्पितानि कवये बाणाय कुवाच तत् ।
या बाणेन तु तस्य मुक्तिनिकरेऽष्टद्विज्ञाः कीर्तय-
स्ताः कल्पप्रलयेऽपि यानि न मनाग मन्ये परिस्त्वानताम् ॥” इति ॥

६ एतेन प्रसुप्तमितस्य वेदादेः, सुसुप्तमितस्य पुराणिनिहासदेव्यावृ-
त्तिः ॥ ७ रघुवंश—किराना जुनीय—कुमारसंभव—शिशुपालवध—नैषधीयच-
रितनामकम् ॥ ८ तथाचोक्तमनेनैवाष्टमसर्गमभाषी—‘कविकुलादृष्टाध्वपान्ध
महाकाव्ये’ इति, एकादशमभाषी—‘शृङ्गारामृतशीतगौ’ इति, त्रयोदशम-
भाषी—‘स्वादूपादश्रुति’ इति, एकात्रविंशमभाषी—‘एकामत्यजनो नवाध-
षटनाम्’ इति ॥

स श्रीहर्षकविः श्रीहीरपण्डितान्मामल्लदेव्यां समजनीति
प्रतिमर्गमाभिभोक्तः कान्यकुब्जेश्वरजयन्तचन्द्राश्रित आसीदिति
“ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्” इत्येतद्ग्रन्थमभाषी
प्रशस्तिभोक्तः, “पूर्वस्यां वाराणस्यां पुरि गोविन्दचन्द्रो नाम
राजा ५७० अन्तःपुरीययोवनरम्परिमलप्राही । तत्पुत्रो [विजय-
चन्द्रः । तत्पुत्रो] जयन्तचन्द्रः । तस्मै राज्यं दत्त्वा पिता योगं
प्रपद्य परलोकमसाधयत् । जयन्तचन्द्रः सप्तयोजनशतमानां पृथिवीं
जिगाय । मेघचन्द्रः कुमारस्य । यः सिंहनादेन सिंहानां भङ्ग-
मलम् । किं पुनर्मदान्धगन्धेभषटाः । तस्य राज्ञश्चलतः सैन्यं गङ्गाय-
मुने विना नाम्भगा तु यतीति नदीद्वययष्टिप्रहणात् ‘पङ्कलो राजा’ इति
लोके श्रूयते । यस्य गोमती दागी पतिराहसेषु वाहेषु प्रक्षरां (पर्याणं)
निन्दयाभिषणयन्ती परचक्रं त्रासयति । राज्ञः श्रम एव कः । तस्य
राज्ञो बहवो विद्रोगाः । तद्वैको हीरनामा विप्रः । तस्य नन्दनः प्राज्ञ-
चक्रवर्ती श्रीहर्षः । सोऽद्यापि बालावस्थः । सभायां राजकीयेनैकेन
पण्डितेन वादिना हीरो राजगमक्षं जित्वा मुद्रितवदनः कृतः लघ्वा-
(जा)पङ्क मग्नो धैरं वमार ।

भागलं (?) मृत्युकाले श्रीहर्षं स वभाषे—‘वत्सामुकेन पण्डिते-
नाऽहमाहल्य राजदृष्ट्या जितः । तन्मे दुःखम् । यदि मृत्युत्रोऽपि, तदा
नं जयेः शमापसदायि’ । श्रीहर्षेणोक्तम् ओमिति । हीरो वा गतः ।
श्रीहर्षस्तु कुटुम्बमारामप्रदायादेवाराण्य विदेशं गत्वा विविधाचा-
र्यपार्थेऽचिरात्कालेकास्मीतगणितज्यौतिषचूडामणिमन्त्रव्याकरणादीः
सर्वा विद्याः मुमुग्साः प्रजप्राह । गङ्गातीरे मुगुरुदत्तं चिन्तामणिमन्त्रं
वर्षप्रमाणं साधयामास । प्रत्यक्षा त्रिपुराऽभूत् । अमोघादेशत्वादिब-
राभिः तदादि राजगोष्ठीषु भ्रमति । अलंकारकोटिखशेखरितं जल्पं करो-
ति यं कोऽपि न चुप्यते । ततोऽतिविद्ययापि लोकागोचरभूतया खिन्नः
पुनर्भारती प्रत्यक्षाकृत्याऽभणत्—‘मातः, अतिप्रज्ञाऽपि दोषाय ते (मे)
जाता । बुध्यमानवचनं मां कुह’दित्योक्तं—‘तर्हि मध्यमरात्रेऽस्मभःक्लिप्ते
शिरसि दधि पिब । पश्चात्स्वापिहि । कफांशावताराज्जाऽत्तालेशमाप्नुहि’ ।
तथैव कृतम् । बोधयवागासीत् । स्येण्डनादिप्रन्धानपरदशताञ्जप्रन्थ ।

१ कान्यकुब्जेश्वर-पण्डिते काव्यार्थिनां दीर्घपरिचितमपि तदीयदानपत्रतः
प्रतीयत इति न विरोधः ॥ २ दशयिष्यमाणप्राचीनदानपत्रानुसारेण वर्धि-
तम् ॥ ३ तथाचोक्त दशमसर्गमभाषी—‘तर्कध्वंसमश्रमस्य’ इति ॥ ४ तथा-
चोक्त स्वयमपि प्रथमसर्गमभाषिणे—‘तद्विन्तामणिमन्त्रचिन्तनकाले शृङ्गा-
रनक्षत्रा महाकाव्ये चारुणि नैषधीयचरिते स्मृत्युत्पत्त्यादिर्गतः’ इति ॥ ५
तथाचोक्तमनेनैव नैषधीयचरितस्य अनुष्ठमसर्गमभाषी—‘स्यैर्यविचारप्रकर-
णभ्रातरि’ इति, पञ्चमसर्गमभाषी—‘श्रीविजयप्रशस्तिरचनानामस्य’ इति,
षष्ठसर्गमभाषी—पष्ठः स्वपण्डनस्वपण्डनोऽपि सद्यजात्’ सप्तमसर्गमभाषी—
‘गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिरणिताभ्रातरि’ इति, नवमसर्गमभाषी—‘संहृद्व्या-
णवचनेनस्य’ इति, सुप्तदशमभाषी—‘स्वसुः सुगदृशि चिह्नप्रशस्तेः’
इति, अष्टादशमभाषी—‘शिवश(भ)क्तिमिद्विभगिनीगीत्राप्रसव्ये’ इति,
द्वाविंशमभाषी—‘नव(नृप)साहसाङ्गचरिते अभ्युक्तो’ इति ॥

१ तथा चोक्तं समदशमसंमत्तौ—‘काश्मीरैर्महिते चतुर्दशतयी विद्यां विद्वद्भिर्महाकाव्यै’ इति ॥

१. तथा चोक्तं समदशमसमाप्तौ—“काश्मीरैर्महिते चतुर्दशतयी विद्यां
द्विर्महाकाव्ये” इति ॥

मस्या सुरूपा दर्शिता । तां श्रीकुमारपालपार्श्वोदुपरोध्य तद्गृहानीत्वा
सोमनाथयात्रां कृत्वा काशी गतस्तां पद्मिनीं जयन्तचन्द्रभोगि-
नीमकरोत् । सूहवदेविरिति ख्यातिमगात् । सा च सर्वा विदु-
षीति कृत्वा कलाभारतीति पाठयति लोके । श्रीहर्षोपि नरभा-
रतीति पठ्यते । तस्य तत्र सहते सा मत्सरिणी । एकदा ससत्कारमा-
कारितः श्रीहर्षो भणितश्च 'त्वं कः' । श्रीहर्षः—'कलासर्वज्ञोहम् । रा-
श्याभाणि—'तर्हि उपानहो परिधापय' को भावः—यद्ययं 'न वेष्टि'
इति भणति द्विजत्वात्, तर्हि अज्ञः । श्रीहर्षेणाज्ञीकृतम् । गतो निल-
यम् । तरुवल्केयथातथा परिकर्मितैः सायं लोलाक्षः सन् दूरस्थः स्वा-
मिनीमाजुहवत्, चर्मकारविधिनोपानहौ पर्यदीधपत् 'अभ्युक्षणं विनि-
क्षिपत्वं, चर्मकारोहम्' इति वदन् । राजानमपि तां कुचेष्टां ज्ञापयित्वा
स्त्रियो गङ्गातीरे संन्यासमग्रहीत् ।

सा च सूहवदेविः साम्राज्येशा पुत्रमजनयत् । सोऽपि यौवनमाग-
साद । धीरः परं दुर्नयमयः ।

तस्य च राज्ञो विद्याधरो मन्त्री न च चिन्तानर्णविनायकप्र-
सादात्प्रवेष्टातुहेमन्वकरणप्रख्यातमाहात्म्यस्पर्शपापाणलामान् ८८००
विप्राणां भोजनदातेति लघुयुधिप्रत्यया ख्यातः कुशाम्नीयप्रज्ञः । राजा
तं जगाद—'राज्यं कस्मै कुमाराय ददामि' । मध्याह्न—'मेघच-
न्द्राय सुवंशाय देहि । न पुनर्गृतापुत्राय' । राजा तु तया कामेर्णित-
स्तपुत्रायैव दिव्यते । एवं परोक्ष उदयसो मन्त्रिगणोः । कथं कथंच-
न्मन्त्रिणां राज्ञीवानमप्रमार्णकार्यं भूयो मेघचन्द्रराज्यदानमज्ञीकारितः ।
राज्ञी कुब्जा धनाढ्यतया स्वच्छन्दतया निजप्रभाननरान् प्रैष्य तक्षशि-
लाधिपतिः सुरन्नाणः काशीमन्त्रयाय प्रयाणं प्रयाणं गपादलक्ष-
हेमदानोक्त(ध) न वलितः, आयाति । (तन्) विद्याधरेण चरदृशा
विदितं राजे कथितम् । राजा तत्कामेणदृष्टमूढः प्राह—'ममेयं वदमे-
श्वरी नैव पतिद्रोहं समाचरति' । मन्त्री तु वदति 'राजन्! असुकप्र-
याणे तिष्ठति साखीन्द्रः' । राजा हर्षितो गतो गृहम् । चिन्तितं च
तेन—'नृपस्तावन्मूढः, राज्ञी बलवती लब्धप्रमसाविधिकिनी, मम मरणं
यदि स्वाप्तिमरणवर्गभवेत् तदा धन्यता । प्रातश्चलितो मन्त्री स्वग-
दनात्पथि गच्छन्तं पिण्याकं दृष्ट्वा तमजिप्रतिपत्, पुनः पुरोगतः स्फु-
टितचणकपिटकमालोक्य तददने मनोऽदधात् । तेन कुचेष्टाद्वयेनात्मनो
विधिवैपरीत्यं निर्णयोपगमं व्यजिज्ञपत् —'देवाहं गङ्गाजले मङ्कत्वा
प्रिये यथादिशसि' । राजाख्यत्—'यदि प्रियगे, तदा सुखं जीवामः ।
कणेज्वरो निवर्तते' । मन्त्री दूतः—'हुं हितवचनानाकर्णनम्, अनये
श्रुतिः, प्रियेवपि दोषः, निजगुरुजनेष्ववज्ञा, मृत्योः किल पूर्वरूपाणि ।
आगतं राज्ञो मरणम् । राजानमापृच्छय गृहं गत्वा सर्वस्वं द्विजादिलो-
काय प्रदाय भवविरक्तो जाद्वीजलमर्थं प्रविश्य कुलप्रो (पुरो)-
हितमाह—दानं गृहाण । विप्रेणापि करः प्रगारितः । दत्तः स्पर्शपापा-
णः । तेन तु 'पिच्छे दानं यद्वावाणं दन्मे' इति क्रुद्धेनान्तरुदकं चिक्षेप
सोऽश्मानं गङ्गादेव्या जले । मन्त्रां जले मङ्कत्वा मृतः । राजाऽनाथो
जानः । सुरन्नाण आयातः । नगरे भाण्डे भाण्डेन स्फुटितम् । राजा
गुदायाभिमुखमगात् । ८८०० (?) निस्त्वानं स्वानं राजा न शृणोति ।
अपृच्छच्च तदस्थानं । तैर्वभणे—'स्लेच्छधनुर्दानेनैव मम्रानि वानान्त-
राणि । राजा हृदयेऽदृशयत् । ततो न ज्ञायते किं हतो मृतो वा ।
यवनैर्लता पूः इति राजशेखरसूरिणा १३८ ख्रिस्त्याब्दे विरचिते

प्रबन्धकोषे श्रीहर्षविद्याधरजयन्तचन्द्रप्रबन्धात्, 'गौडेदे-
शीयः' इति 'श्रीहर्षवंशे हरिहरो गौडेदेश्यः' इत्येतदुत्तरहरिहरप्रब-
न्धतोऽवगम्यते ॥

जयचन्द्रराज्यसमयस्तु —

"अकुण्डोत्कण्ठवैकुण्ठकण्ठपीठलुङ्करः ।

संरम्भः सुरतारम्भे स श्रियः धेयसोऽस्तु वः ॥ १ ॥

आसीदशीतयुतिवंशजातश्चापाळमालाम् दिवं गताम् ।

गाधार्द्रवस्वानिव भूरिभाम्रा नाम्रा यशोविग्रह इत्युदारः ॥ २ ॥

तत्सुतोऽभून्महीचन्द्रधन्वधामनिभं निजम् ।

येनापारमकूपारपारे व्यापारितं गशः ॥ ३ ॥

तस्याभूतनयो नयैकरतिकः कान्तद्विपन्मण्डलो

वि वसोऽनवीरयोधतिमिरः प्राचन्द्रदेवो गुपः ।

येनोदारतरप्रभावशमिताशेषप्रजोपद्रवं
श्रीमद्वैधिपुराधिराज्यमगमं दोर्विकमेणाजितम् ॥ ४ ॥

तीर्थानि काशिर्काशकोत्तरकोशकेन्द्र-

स्थानीक्यानि परिपालयताऽधिराम्य ।

हेमात्मनुत्पमानंशं ददता दिजेभ्यो

येनाद्विता वसुमती शतशस्तुलाभिः ॥ ५ ॥

तस्यात्मजो मदनपाल इति क्षितीन्द्र-

चूडामणिर्विजयते निजसोऽनन्दः ।

यस्याभिषेककलशोऽलमिदं पयोभिः

प्रक्षालितं कर्त्तारजःपटलं धारि पाः ॥ ६ ॥

यस्यासीद्भिरजयप्रयाणसमये तुजा नलोऽंशाल-

न्मायुर्कुम्भपदकमासमभ्रप्रस्थन्महोमण्डले ।

चूडारत्नार्चिमन्त्रादुर्गादन्तल्यानसमुद्रागितः

शेषः शेषवशा (?) दिवं क्षणमसौ कोटि निधीनाननः ॥ ७ ॥

तस्मादजायत निजायतबाहुबाह-

वन्धावरुद्धनवगज्यगजो नरेन्द्रः ।

सान्द्रागृतद्रवमुत्तं प्रभवो गवो यो

गोविन्दचन्द्र इति चन्द्र देवास्तुगर्शः ॥ ८ ॥

न कथमयलमन्त रणक्षमार्त्तगुप दिक्षु गजानन्य र्वाज्रणः ।

ककुभि बभ्रसुरभ्रमुल्लभप्रतिमटा उव यस्य घटागजाः ॥ ९ ॥

अजनि विजयचन्द्रो नाम तस्माधरेन्द्रः ।

सुरपतिरिव भूस्पक्षविच्छेददक्षः ।

भुवनदलनहेलाहर्ष्यहर्म्मरनारी-

नयनजलदधाराधीतभूलोकनाथः ॥ १० ॥

लोकत्रयाकमणकलिविशङ्कलानि प्रख्यात क्षीनिकावर्णितवैभवानि ।

यस्य त्रिविक्रमपदक्रमभाजि भास्ति प्रार्थोतयन्ति वादराजमयं यथांगि ॥

यस्मिन्त्रलयुद्धनिमिमिहीजयार्थं मायकरीन्द्रगुम्भमार्गनापीऽनेव ।

यानि प्रजापतिपदं शरणाधिनी भुस्त्वज्ञानुरागनिवहोत्थरजल्लेन ॥ १२ ॥

१ अतएव स्वाभिजनसामिवर्णितं कृतवान् । तत्रा गो-कृतान् स्वयमेव
मममसंगयमाभिषेके एवा प्रोवायकुलजन्मनिर्णितजानतः इति प्रकृतोप-
धीयननिमयाकाव्यप्रियेणम् ॥ २ अथो कन्यकन्याकान्यन्यः कुटुम्ब-
न्यापि । महोऽयं गार्तव्यपुरम् इति केशवः ॥ ३ काशी वाराणसी काजि-
वर्णनामी वाराणसी । इति केशवः ॥ ४ अथ न हम्मीरः कुवय इति
न निश्चयः ॥

तस्मादद्भुतविक्रमादथ जयचन्द्राभिधानः पति-
भूपानामवतीर्ण एष भुवनोद्धारय नारायणः ।
द्रौढोभावमपास्य विप्रहृष्टश्च धिक्स्थः शान्ताशया
सेवन्ते यमुदग्रवन्धनमयध्वंशार्थिनः पार्थिवाः ॥ १३ ॥
गच्छेन्मूर्च्छामनुच्छां न यदि कवलयेन्कूर्मपृष्ठाभिघात-
प्रत्यावृत्तः श्रमातो नमदस्विलक्षणवासवाध्यागहृद्यम् ।
उशंगे यस्य भावद्वग्निधग्भुर्नानिर्झरस्फारधार-
भ्रश्यद्धान्द्रिपात्नीवहलभगलद्र्येमुद्रः फणीन्द्रः ॥ १४ ॥

सोयं समस्ताराजचक्रसंभितचरणः परमभट्टारकमहाराजाधिराजपर-
मेश्वरपरममाहेश्वरनिजभुजोपाजितकान्यकुब्जाधिपत्यश्रीचन्द्रदेवप-
दानुयातपरमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरममाहेश्वरश्रीमदन-
पालदेवपादानुयातपरमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरममाहेश्व-
राश्रपतिगजपतिनरपतिगजत्रयाधिपतिविविधविद्याविचारवाचस्पतिश्री
गोविन्दचन्द्रदेवपादानुयातपरमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरपर-
ममाहेश्वराश्रपतिगजपतिनरपतिगजत्रयाधिपतिविविधविद्याविचारवा-
चस्पतिश्रीविजयचन्द्रदेवपादानुयातपरमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्व-
रपरममाहेश्वराश्रपतिगजपतिनरपतिगजत्रयाधिपतिविविधविद्याविचार-
वाचस्पतिश्रीमज्जयचन्द्रो विजयी अग्रेगपत्तलायां कैमोलीग्राम-
निवागिनो निखिलजनपदानुपगतानपि च राजराज्ञीयुवराजमन्त्रिपुरोहि-
तप्रतिहारसेनापतिभाणगगारिकाक्षपटलिकभिपटुमिक्तिकान्तपुरिकदूत-
करिगुणपत्तनाकरगन्धानगोकुलाधिकारिपुरगणानाज्ञापयति बोध्यतयादि-
शति ॥—विदितमस्तु भवतां—यथोपरिलिखितग्रामः सजलमथलः
सलोहलवणाकरः समन्याकरः सगलोपरः सर्गाग्न्यहर्नानधानः समधु-
काप्रवनवाटिकाविटपटुगृणयूतिगोचरपर्यन्तः सो बोधधनुगघाटविशुद्धः
स्वस्तीमापयन्तस्त्रिचत्वारिंशदधिकद्विदशशतसंवत्सरे आपादे मासि शुक्र-
पक्षे रासम्यां तिथौ रवदिने । अहर्नोपि संवत् १२४३ आपादशुदि-
रवौ ७ । अश्वेष्ट श्रीमद्भट्टारकगण्यं गदायां स्नात्वा विधिवन्मन्त्रदेवमन्त-
मनुजभूतपितृगणांस्पर्धयित्वा निर्मिरपटलपाटनपटुमहगुणशोभिपमु-
पस्थायापधिपतिशकलशेखरं समन्यार्च्य त्रिभुवनत्रानुभंगवतो वामुदे-
वस्य पूजां विधाय प्रचुरपायसेन दधिपा दधिर्भुजं हुत्वा मातापित्रोरा-
त्मनश्च पुण्यशोभिद्वयेऽस्माभिर्गोकं कुशलतापूतकरतलोदकपूर्वकं
भारद्वाजगोत्राय भारद्वाजाजिसरवाहस्पत्येतिविप्रवराय राउतथांजाड-
लोत्राय राउतथांहुंटापुत्राय डोड राउतथां अणगाय चन्द्रार्क याव-
च्छासनीहृत्य प्रदत्तो मत्वा यथादीयमानभोगभोगकरप्रवर्णिकरप्रभृति-
नियतानियतगमस्तदग्रादाज्ञाविधेयीभूय दास्यथ इति ।

भवन्ति नाथ श्लोकाः—

भूमि यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ।
उभौ तौ पुण्यकर्माणां नियतं स्वर्गमाप्तिनौ ॥
शङ्खं भद्रागनं छत्रं वज्रं वा वज्रागणाः ।
भूमिदानस्य चिह्नानि फलमेव पुरंदर ॥
पापं वर्षगह्वराणि स्मरे वज्रं भूमिद ।
आच्छेत्ता चानुमन्ता न तायेन नरकं तमे । ॥
बहुभिर्गुणैः शुक्लं राजभिः सगरादिभिः ।
यस्य यस्य यदा भूमिनास्य तथा तदा फलम् ॥
स्वदत्तां परदत्ता वा यो हरेत् वामुदराम् ।
स विप्राया कृमिभूता पित्रुभिः गृहं मज्जति ॥

तडागानां सहस्रेण वाजपेयशतेन च ।
गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्ता न शुच्यति ॥
वारिहीनेश्वरपेयु शुष्ककोटरवासिनः ।
कृष्णसर्पाश्च जायन्ते देवब्रह्मस्वहारिणः ॥
न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मसं विषमुच्यते ।
विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मसं पुत्रपौत्रकम् ॥
वाताश्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्य-
मापातमात्रमधुरा विषयोपभोगाः ।
प्राणास्तृणाप्रजलबिन्दुसमा नराणां
धर्मः सखा परमहो परलोक्याने ॥
यानीह दत्तानि पुरा नरेन्द्रैर्दानानि धर्मार्थयशस्कराणि ।
निर्मात्यवान्तप्रतिमानि तानि को नाम साधुः पुनराददीत ॥
(इण्डियन् आण्टिकेरी १५११-१२)

इति प्राचीनलेखमालायां २३ लेखे संवत् १२४३ (A. D. 1187.) स्फुट एव लिखितः । २२ लेखे जयचन्द्रयौवराज्यदानपत्रे संवत् १२२५ (A. D. 1169) लिखितः ॥

इत्थं च जयन्तचन्द्रस्य द्वादशलिखितशतकं स्थितिनिश्चयान्नैषधीयचरि-
तकर्तुः श्रीहर्षस्यापि तदैव स्थितिर्निश्चिता । अत एव जयन्तचन्द्र-
पितृविजयचन्द्रवर्णनात्मकमेव 'विजयप्रशस्तिरचनातातस्य' इति
पद्यमसर्गसमाप्तिश्लोके स्वकीयविशेषणध्वनितविजयप्रशस्तिनामकं
कार्यं भवेत् ॥

अस्मिन् विषये बहूनां विसंवादं प्रदर्श्य तत्त्वण्डनपूर्विका डाक्टर
बूलरसंमतिरपि । तथाहि तदीयं Royal Asiatic Society
Bombay Branch इतिनामभूपितविद्वत्सभया १८७५ ख्रिस्ताब्दे
प्रकाशिते प्रबोधनग्रन्थे (pp. 279-287) सुदितं व्याख्यानम्—

इतः प्राग् वर्षद्वयं व्यत्यगाद्यदाहम् एशियाटिकसभासदां पुरस्तान्नैष-
धीयनिर्मातृश्रीहर्षसमयविवेचनसंदर्भपत्रमपाठयाम् । तत्र च राजशेख-
रकृतप्रकृतप्रबन्धकोषात् "श्रीहर्षः ख्रिष्टद्वादशशताब्द्यन्तिमभागे बभूव"
इति साधयितुं प्रायतिथिः । निर्मासिषं च तद्विषयकमेकं संदर्भम् ।

ततःप्रभृति बहवो जना विशेषतश्चेण्डियनआण्टिकेरी (Indian
Antiquary) नामकपुस्तके तत्र मदीयनैषधीयसमयविविक्तिपु-
स्तके स्वमत्या बहून् दोषानुदजीघटन् । परंतु संप्रत्यहमस्मिन् संदर्भे
तद्द्विद्विदोषाभासान् वक्ष्यमाणस्वयुक्तिभिरपनेतुं स्वसंमतं च द्रढयि-
तुमाशासे ।

अथ युक्तयः—

स्वनिमित्ते प्रथमे संदर्भे नैषधीयसमयनिश्चयकानि वक्ष्यमाणप्रमा-
णान्यदीदृशम् ॥

(१) श्रीहर्षो वाराणस्यधिपतिजयन्तचन्द्रसभायाः सम्भयोऽभूदिति
राजशेखरः ॥

(२) अयं जयन्तचन्द्रो जयचन्द्र एव । यः किल राठौरवंशीयानां
कान्यकुब्जाधिपानामन्तिमो वाराणस्यधिपतिर्बभूव; यं च ख्रिष्टस्य पञ्च-
नवशुत्तरकादशशताब्द्यां ११९५ यवना राज्यान् प्रसह्य प्रभ्रंशयांचक्रुः ॥

(३) श्रीहर्षोऽप्यकथयत् "कान्य कुब्जाधिपतिनाहं सैकृतोऽभूवम्" इति ॥

१-अथ चोपरलिखितप्राचीनलेखो उच्यते ॥ २ तथा इण्डियन आण्टि-
केरीप्रथमपुस्तके ३० पृष्ठे विरोधनायम् ॥ ३ तथाचोक्तम्—'ताम्बूलद्वय-
मासनं च लभते यः कान्यकुब्जधरा' इति ॥

(४) राजशेखरोऽपि स्वप्नचैकखण्डे प्रसङ्गतोऽवर्णयन्—“नैषधीयस्य प्रथमं पुस्तकं हरिहरो गुजरातेतिख्यातदेशं वीरधवल-
नामनि राजानि वसुमतीं शासत्यानयत् ।

तत्पुस्तकाच्च वीरधवलप्रधानामास्यो वास्तुपालो नामाऽन्य-
देकं पुस्तकमवतारयामास” इति ॥

किंच खनिर्मिते प्रथमे संदर्भे ‘राजशेखरस्य सर्वे तु प्रमाणजातं
विश्वासानर्हम्’ इत्यप्यहं स्वीकृतवान् ॥

डाक्टर फिटजएडवर्ड हाल (FitzEdward Hall) पण्डि-
तेन “धाराधिपतिभोजराजकृतसरस्वतीकण्ठाभरणे धृता
बहवो नैषधीयश्लोका दृश्यन्ते” इत्यभाणि ।

अहं च ‘भोजराजः ख्रिष्टादशशताब्द्याः पूर्वार्धभूत’ इत्यपि स्वसं-
दर्भेऽलेखिष्यम् ।

किंच बन्महाशयडाक्टरहालपण्डितेनोक्तम्, तदपि स्वसत्तायां
प्रमाणमपेक्षते । यतः ‘सरस्वतीकण्ठाभरणे नैषधीयश्लोकाः कदाचि-
त्केनचिदन्येन प्रन्थकतुः पश्चात्प्रक्षिप्यन्ते स्म,—इति सदेह एव’
इत्यपि तत्रादर्शयम् ॥

मदीयसंदर्भसंमतमुद्दिश्य वक्ष्यमाणा आक्षेपा जनेः प्रादर्शयन्त ।
ते च यथा—

श्रीमान् काशीनाथलक्ष्मणकृतस्तुलेलङ्कारः कुसुमाञ्जलिर्कुरु-
दयानाचार्यस्य संपन्नं निरूपयन् प्रसङ्गतः श्रीहर्षस्यापि समयवि-
वेकमन्वबध्नात् । तत्रादर्शयन्—“श्रीहर्षः ख्रिष्टस्य नवम्यां दशम्यां
वा शताब्द्यां बभूव, न तु द्वादश्याम्” इति ॥ अत्र विषये चेमानि
प्रमाणान्यदीदृशन् ।

(१) नैषधीयकाव्यस्य श्लोकाः सरस्वतीकण्ठाभरण उदाहृता दृश्यन्ते
इति ।

(२) ख्रिष्टादशशताब्दीसंभूतवाचस्पतिमिश्रेण श्रीहर्षप्रणी-
तखण्डनखण्डखाद्यस्य खण्डनं कृतम् ।

(३) सायणमाधवः स्वप्रणीतशंकरविजयनामग्रन्थे श्रीहर्ष-
शंकराचार्यसमकालीनमकथयन् ॥ इति ।

महाशयकाशीनाथलेलङ्कारश्चान्त इत्यप्यकथयन्—‘राजशेखरस्य
कथनं विश्वासानर्हम् । तस्य बहुषु स्थानेषु स्फुटदोषप्रसङ्गात्’ इति ॥

किंच महाशयलेलङ्कारप्रदर्शितदोषेभ्योऽतिरिक्तं दोषं महाशयो ग्रास
(F. S. Growse) पण्डितोऽपि चन्द्रकविप्रणीत ‘पृथिवीराज-
रासौ’ नामकग्रन्थे केनचिद्व्येन प्रादर्शयन् “चन्दोनाम कविः ख्रिष्ट-
द्वादशशताब्द्यान्तिमभागेऽभूत्; तद्यदि राजशेखरस्य वचनं तथ्यं
स्यात्तर्हि चन्द्रः श्रीहर्षस्य समयकालीनतया वाढं परिचितः स्यात् ।
प्रत्युत चन्द्रः स्वपूर्वजानां वर्णने नलचरितप्रणेतारं श्रीहर्षं कालि-
दासात् पूर्वं व्यवस्थापयत्” इति ॥

इण्डियन् आण्टिकेरी (Ind. Ant.) नामपुस्तके बाबुरामदाससे-
नेनै पूर्णैर्यन् राजशेखरानुकूलं मम मतमनुमोद्य दृवीकृतम् ।
महाशयग्रासस्य च मन्मतप्रतिकूलदोषा युक्तिभिरुपशमिताः । अतोऽहं

१ इण्डियन् आण्टिकेरी (Ind. Ant.) प्रथमपुस्तके २०७ पृष्ठे
३५३ पृष्ठे, द्वितीयपुस्तके ७१ पृष्ठे च विलोकनीयम् ॥ २ (Ind. Ant.)
पुस्तके द्वितीयखण्डे २१३ पृष्ठे विलोकनीयम् ॥ ३ बाबुरामदामसेनव्या-
ख्यानं (Ind. Ant.) पुस्तके तृतीयखण्डे ३१ पृष्ठे विलोक्यम् ॥ ४
पूर्णैय (P. N. Purnaiya B. A.) स व्याख्यानं (Ind. Ant.)
पुस्तकतृतीयखण्डे २९ पृष्ठे विलोक्यम् ॥

ताभ्यामनुगृहीनोस्मि । परंतु हन्त तयोरपि युक्तयो न मे संमतं यथा-
वद्वयितुं शक्नुवन्ति ॥

अथ मम प्रतिकूलाः सर्वे आक्षेपाः समाधीयन्ते ।

(१) तत्र प्रथमं यत्तु “नैषधीयकाव्यस्य सरस्वतीकण्ठाभरणे
श्लोका दृश्यन्ते” इति, तस्य समाधानम्—

अयमाक्षेपस्तु डाक्टर हालसाहिबेनादी प्रदर्शितः । परंतु मया
सम्यगन्विष्य व्यवेचि “सरस्वतीकण्ठाभरणे नैकोऽपि नैषधीयचरित-
श्लोको दृश्यते” इति ।

गतवर्षे च मया सरस्वतीकण्ठाभरणस्यैकं पुस्तकं रत्नदर्पणनामिका
तत्प्रथमपरिच्छेदत्रयटीका च वाराणसीतः समानायिते, अस्मिन्नेवा-
न्तरे श्रीमता झलकीकणेण वामनाचार्यशास्त्रिणा सरस्वतीकण्ठाभ-
रणे धृतानां श्लोकानामकारादिकमेणातुक्रमणिका समप्रा निरमायि ।
अथ पुनस्तां नैषधीयपुस्तकस्य प्रतिश्लोकपादं संगमय्य “नैषधीयकाव्य-
श्लोकच्छायापि सरस्वतीकण्ठाभरणे नास्ति” इति निरधारि ।

तस्यास्मिन् निश्चयेन कदाचिद्व्रान्तिः स्यादिति वक्तुमशक्यं महाप-
रिश्रमेणेत्यन्तर्करणात् ॥

किंच डाक्टर औफ्रेख्ट (Dr. Aufrecht) पण्डितेन खनि-
र्मितायां आक्सफोर्डे (Oxford MSS.) हस्तलिखितपुस्तकानां
सूच्यां सरस्वतीकण्ठाभरणे धृतानां श्लोकानां तत्कृतां चानुक्रमणिका
लिखिता, परंतु तत्र नैषधीयनामापि न दृश्यते । अतो डाक्टर-
हालपण्डितस्य कथनं भ्रान्तिप्रसूतं प्रतीयते । अथवा डाक्टर हाल-
पण्डितेनावलोकितं सरस्वतीकण्ठाभरणपुस्तकमशुद्धं स्यादिति ॥

अथ द्वितीयाक्षेपसमाधानम्—

(२) यच्चोक्तम्—“ख्रिष्टादशशताब्द्यान्तिमभागाविभूतवाचस्प-
तिमिश्रेण श्रीहर्षप्रणीतखण्डनखण्डखाद्यस्य खण्डनं कृतम् ।
अतः श्रीहर्षो वाचस्पतिमिश्रात् पूर्वोऽभूदिति सुस्पष्टम्” इति ।
तदेतत् सत्यं यत् वाचस्पतिमिश्रेण खण्डनोद्धारनामा ग्रन्थः
कृतः । परंतु तत्र नायं निश्चयः स्यात् यत् कतमोऽयं वाचस्पति-
मिश्रः । यतो वाचस्पतिमिश्रा वेदोऽभूत् । यैः खलु धर्मशा-
स्त्राणि दर्शनग्रन्थाश्च निरमायित ॥

किंचन्द्रप्रस्थ (देहली) नगरनिवासिपण्डितयिध्वेश्वरनवलगो-
स्वामिपार्श्वे खण्डनोद्धारस्यैकं पुस्तकं वर्तते । अथ यदाह-
मिन्द्रप्रस्थनगरमगमं तदा स प्रार्थितः कृपया तत् पुस्तकं मामदर्शयत् ।
तत्र च न किमपि तत् प्रमाणमपश्यं यत् ‘खलु वाचस्पतिमिश्रः
ख्रिष्टादशशताब्द्यामभूत्’ इति साधयेत् । खण्डनोद्धारग्रन्थश्च
प्राचीनवेदान्तिकृतवेदान्तपुस्तकानां सूचीपत्रे नैव दृश्यते । वाराण-
सीमहाविद्यालयीयपण्डिता अपि मया खण्डनोद्धारग्रन्थं निश्चेत् पृष्टाः
“अयं खण्डनोद्धारग्रन्थः केनचिन्नवीनवाचस्पतिमिश्रेण व्यरचि, ननु
प्राचीनेन” इति मां प्रत्यवोचन् ।

१ तत्रापि चत्वारस्तु यूरोपमुद्रितग्रन्थग्रन्थकट्टेनामग्रं ग्रह (Cata-
logus Catalogorum) पुस्तक एवोपलभ्यन्ते । मिश्रोपपदरहि-
ताम्बुष्टौ ॥ २ तत्सविन्दु (वेदान्त) —तत्त्वशास्त्री (योग) तत्त्वसमीक्षा—
ब्रह्मसिद्धिटीका—न्यायकणिका (विधिविवेकटीका सीमांसा)—न्यायतत्त्वा-
वलोक—न्यायरत्नटीका—न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका—ब्रह्मतत्त्वसंज्ञितोद्दीपि-
नी—मामनी (गार्हपत्यव्याख्या) युक्तिदीपिका (मांसांसा)—योगसूत्र-
माध्यव्याख्या—वेदान्ततत्त्वकौमुदी—वेदान्तवचस्पत्य—मांसांसांस्त्वकौमुदी-
निर्मात्रा ॥

अथ तृतीयाध्यायसमाधानम्—

(३) यद्ययुक्तं “पृथिवीराजरासौ नामके ग्रन्थे चन्द्रकविः श्रीहर्ष कालिदासात् पूर्वज्ञानममन्यत” इति, तत्रोच्यते चन्द्रकविः स्वग्रन्थे मङ्गलाचरणश्लोके श्रीहर्षमुद्दिशेत् । यच्च श्रीमान् ग्रीसो यथावदन्ववादीन ।

किंच चन्द्रकविः मङ्गलाचरणश्लोकेषु ‘सर्पराजं शेषं, विष्णुं, व्यासं, शुक्रदेवं, नलराजयशःप्रख्यापकं श्रीहर्षं भोजराज-वृत्तान्तप्रणेतारं कालिदासं, वृण्डमालिनं, गीतगोविन्दकर्तारं जयदेवं च एतान् प्राचीनप्रसिद्धकवीन् प्रणमामि’ इत्यकथयत् । तत्र यत् श्रीमान् ग्रीसः परामृशति—“चन्द्रकविर्नैते महाकवयो हि तत्तज्जन्मसमयमनुसृत्य मङ्गलाचरणश्लोकेषु पूर्वोत्तरतः गनामोद्देशं स्थापयित्वाऽभिव्यक्तिः” इति । तत्तु “श्रीहर्षः स्वप्रणीतखण्डनखण्डखाद्य-ग्रन्थे कालिदासप्रणीतग्रन्थसंदर्भान् उदाहरति” इति श्रीहर्षमययिवे-कानुसंधानशीलश्रीमत्काशीनाथतेलङ्गवचनादसंभवमिव प्रतिभाति ।

किंच ख्रिष्टाब्दशताब्दीसंभूतचन्द्रकविः श्रीहर्षं प्राचीनकविमिव वर्णयित्वाहं राजशेखरस्य संमतसंभवमभिव्यज्यत । अथास्मदनुकूलं राजशेखरस्य संमतं वक्ष्यमाणयुक्तिद्वयमेकतरेण निश्चेतुं शक्यम् । तथाहि—

(१) यत् श्रीमता ग्रीसपण्डितेनोक्तं “चन्द्रप्रणीतपृथिवीराजरासौ”—पुस्तके मङ्गलाचरणश्लोकेषु यः श्रीहर्षस्य प्रथममुद्देशः स ‘श्रीहर्षः कालिदासात् पूर्वोऽभूत्’ इति कवेराशयं व्यज्यति इत्यस्य स्यात् ।

(२) अथवा चन्द्रग्रन्थे मङ्गलाचरणश्लोकाः क्षेपकाः स्युर्गतिः ॥ तत्राहं तु “चन्द्रकविना कविन्वशक्त्यनुसारेणैव कवीनां नामानि पूर्वोत्तरत उद्दिष्टानि, नतु तज्जन्मसमयानुसारेण” इति मन्ये । अतो नात्राशयं यच्चन्द्रकविना श्रीहर्षस्य कालिदासात् प्रथममुद्देशः कृतः । यतः संप्रत्यपि बहवः पण्डिता नैषधकाव्यं सर्वेभ्यः काव्येभ्यः प्रायः श्रेष्ठं मन्यन्ते ।

कालिदासकाव्येभ्यश्चापि श्रेष्ठं मत्वा सबहुमानं पठन्ति प्रशंसन्ति च । किंच—अन्यकाव्यापेक्षयाऽस्य नैषधस्य बहुश्रेष्ठताः सन्ति । किंच यच्चन्द्रकविना ‘श्रीहर्षः प्रसिद्धः कविर्भूत्’ इति मङ्गलाचरणे उक्तम्, तत् श्रीहर्षस्य कालिदासात् पूर्वतां साधयितुं न शक्नोति । यतश्चन्द्रग्रन्थमात्रं किञ्चित् प्राङ् नवीनस्यापि श्रीहर्षस्य प्रसिद्धिसत्त्वेन चन्द्रकविना तथा प्रतिपादितत्वात् ॥

किंच प्रयन्धकोपादवगम्यते—यन्मैषधकाव्यं ख्रिष्टस्य चतुःशत-त्युत्तरैकादशशताब्द्याः ११७४ किञ्चित् प्राक् श्रीहर्षेण प्राणायि । यतो जयचन्द्रप्रधानस्य सोमनाथतीर्थयात्रावृत्तान्तं श्रीहर्षस्य काश्मीरयात्रावृत्तस्य पश्चाद् राजशेखरः प्रयन्धकोपेऽवर्णयत् । श्रीहर्षस्तु नैषधकाव्यं रचयित्वैव काश्मीरं जगाम ॥

अपिच चन्द्रकविना पृथिवीराजरासौनामग्रन्थः प्रयन्ध-कोपाद्दुर्गकालानन्तरं व्यरचि । यद्यप्यत्र पृथुराजस्युः, तन्मृत-रत्नसिंहस्य गौरिनामयवननाथपतिना सह गात्रात्मिकं वृत्तं न वर्ण्यते स्म ।

किंच इदमयकथयित्वा वाच्यमेव भवितुमशक्यं मया । यत् “जोधपुराधीशप्रधानकविराजमुरारिदाननामाऽकथयत्—‘तत्रा-

हमत्र श्रद्धे । यत् ‘पृथिवीराजरासौ’—पुस्तकं चन्द्रकविर्नैव प्रणीतम्’ इति । किन्त्वैदं पुस्तकं ख्रिष्टचतुर्दशशताब्द्यां प्राणायीति मे प्रतिभाति ।’ अत्र स इदं प्रमाणद्वयं चादर्शयत्—

(१) बहवः कवय उदाहरन्ति ‘यच्चन्द्रो निजस्वामिना सह, स्वामिमृत्योः पश्चाद्वाचिरेणैव शत्रुभिरघानि’ इति ।

(२) किंच तत्र पुस्तके यवनभाषाया बहवः शब्दाः सन्ति । यव-नाश्चात्र भारते ख्रिष्टस्य चतुर्नवत्युत्तरैकादशशताब्द्यां ११९४ समागत्य न्यूनास्तुः । तत् कथं तेष्वागतेष्वेव तेषां भाषायाः प्रचारः स्यात् । मम मनं तु चतुर्दशशताब्द्यां वर्षशतत्रयानन्तरं यवनभाषाया लब्ध-प्रचारतया चन्द्रपुस्तके प्रवेशः संभाव्यत एव” इति ।

तत्राहं तु कविराजमुरारीदाननामोऽस्मिन् प्रमाणद्वयेऽन्तिमं कथंचिच्छ्रद्धे ॥

अथ चतुर्थाध्यायसमाधानम्—

(४) यद्ययुच्यते ‘माधवप्रणीतसंक्षेपशंकरविजये’ वर्णितम् । यत् ‘खण्डनकारः श्रीशंकराचार्याच्छास्त्रविचारे पराजेष’ इति । तत्रो-च्यते माधवप्रणीतश्रीसंक्षेपशंकरविजये सत्येतिहासा न दृश्यन्ते । किन्तु तत्र शंकराचार्यस्य प्रशंगार्थं स्वकल्पितेतिवृत्तमुपन्यस्य माधवेन । तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते—माधवेनोक्तं “शंकरः बाणं, मयूरं, खण्डन-कारं श्रीहर्षं, तत्प्राचीनमुद्यनाचार्यं च ‘शास्त्रार्थं विजिग्ये’” इति ॥ परंतु वाणमयूरौ च ख्रिष्टसप्तमशताब्द्यां प्रादुर्गताम् । इत्थं चेतिहासविषयेषु संक्षेपशंकरविजये किञ्चिदपि निश्चेतुं सवेधाऽनर्हम् ।

एवं च नाथापि किञ्चिदपि तत् प्रमाणमुपलभ्यते यद्वाजशेखरस्य संमतं सण्डयेत् ।

अपिच सरस्वतीकण्ठाभरणे श्रीहर्षश्लोका नैव वृत्ताः सन्तीति यन्मया गाधितं तन्मे मनं द्रष्टयितितारम् ।

सरस्वतीकण्ठाभरणं च बृहत्काव्यं पुस्तकमस्ति । तत्र च ये महाकवय आख्येकादशशताब्द्यान्तरार्धे बभूवुस्तोषां तत्प्रणीतकाव्यानां च नामानि दृश्यन्ते । सरस्वतीकण्ठाभरणं च धाराधिपतिभोज-राजप्रणीतमिति निर्विवादं—गमार्तो तन्नामोपलब्धेः । अथवा तत्र सभागद्विः पण्डितैः प्रणीतं स्यादित्युभयस्मिन् संमतं एकतरसंभवे तु संशय एव नास्ति ॥ किंच यत्—एतादृशमहाप्रसिद्धनैषधीयकाव्यस्य सरस्वतीकण्ठाभरणं नामापि न दृश्यते । तत् ‘श्रीहर्षो भोजराजादर्वा-चीनः’ इति साधयति ॥

अपिच यदि श्रीहर्षप्रणीता अन्ये ग्रन्था उपलभ्येरन् । तदा तैरपि श्रीहर्षाविर्भावसमयः सम्यङ् निश्चेतुं शक्येत ॥

अपिच—इतो नवतिर्यग्वरा अत्यगुर्गदा खलु जेसलमीरभाण्डारे श्रीहर्षविरचितं साहसाङ्कचरितं नामकं पुस्तकमासीत् ।

परंतु संप्रति तत्र नोपलभ्यते । आशस्यते च तत् पुस्तकं कुत्र-चिन्महानगरभाण्डार उपलभ्येत । अथवा तदेव नष्टं जेसलमीरभा-ण्डारपुस्तक लभ्येत ।

इत्थं च संप्रति यावत् किमपि विश्रामाहं पुस्तकान्तरं नोपलभ्यते तावत् राजशेखरस्य कथनम् “श्रीहर्षः कान्यकुब्जाधिपतिजयचन्द्रस्य मभासन्महाकविरासीत्” इति सम्यक् प्रत्येक्षम् ॥

किंच यत् श्रीहर्षोऽप्याह स्म—“मम वृषतिः कान्यकुब्जाधिपति-रासात्” इति । तद्वचनं राजशेखरस्यैव संमतं भृशं साधयति ॥

इत्थं चाभियुक्तयुक्तिभिरयमेव सिद्धान्तपक्षः प्रतिभाति यत्—श्री-
हर्षः ख्रिष्टद्वादशशताब्दयुत्तरार्धे यभूत् इति ॥

अपिच यदाहमिमं संदर्भम् एशियाटिकसभायाः पुरस्तादवाचयं
ततः कतिपयदिनानन्तरमेकस्या अज्ञातपूर्वाया नैपधदीपिकाया
नाम टीकायाः खण्डान्युपालप्सि । तत्र चापश्यं 'यत्रैपधीयं काव्यं
कालिदासादिकाव्येभ्यो बहुवर्चीनम्' इति ।

सा टीका तु अहमदाबादसमीपे ढोलकाग्रामे चाण्डुपण्डि-
तेन १३५३ संवत्सरे (A. D. १२६९) व्यरचित । तत्र सोऽप्येव
“काव्यं नैवम्” इति ॥

इदमपि च अकथयत् “तत्समये विद्याधरविरचिता नैपधीयस्य-
कैव टीकासीत्” इति ॥

अहं विद्याधरेण साहित्यविद्याधरोपनाम्ना निर्मितायास्तस्या-
ष्टीकायाः खण्डानि जेसलमीरनगरे अहमदाबादनगरे च प्राप्तुवम् ॥

अयं चाण्डुपण्डितटीकारम्भे च “श्रीहर्षः शास्त्रार्थं स्वपितृहा-
रस्य विजेतारं पण्डितं पुनः स्वयं शास्त्रविचारे स्वबुद्धिविभवेन जिह्वा
स्वपितुर्वैरं निरयातयत्” इति—राजशेखरस्य वचनमद्रष्टव्यम् ॥

स्वयं च चाण्डुपण्डितः पुनः स्फुटमवोचत्—“श्रीहर्षः स्वपितुर्वि-
जेतुर्दयनस्य कृतीः खण्डनखण्डन्यायनामकग्रन्थेनाऽवगण्टयत्” इति ।
अतश्चाण्डुपण्डितस्यैवं कथनं राजशेखरस्यैव मतं साधयति” ॥ इति ॥

तस्य चास्य महाकाव्यस्य धर्महार्त्मभिष्टीका कृता तेषां नामानि
तत्कृतान्यग्रन्थनामसहितानि संस्कृतग्रन्थग्रन्थकर्तृनामसंग्रह-
पुस्तकानुसारेण प्रकाश्यन्ते—

१ आनन्दराजानकः (काव्यप्रकाशनिर्दर्शनकर्ता)

ईशानदेवः

१ तथाच तदीयसमाप्ती श्लोकः—

‘श्रीविक्रमांकममयाच्छरदामथ त्रिपञ्चाशता समर्थकेचित्तेषु ।
तेषु षष्ठोदशसु भाद्रपदे च शुक्लपक्षे त्रयोदशतितौ रविवासरे च ॥’ इति ॥

२ तथा च संग्रहसमाप्तिश्लोकः—

‘श्रीमानात्मिपण्डितः स्वसमयाविर्भूतसर्वाश्रम-
श्चाण्डुपण्डितसंज्ञित प्रमुपुत्रे श्रीगौरिदेवा च यम् ।

बुद्ध्या श्रीमुनिदेवसशविबुधात्काव्यं नव नैपधं
द्वाविंशे च सवर्णने वितरणं मर्गे च चक्रे क्रमात् ॥’ इति ॥

३ तथाचोक्तम्

‘टीकां यद्यपि सोपपत्तिरचना विद्याधरो निर्ममे
श्रीहर्षस्य तथापि न त्यजति सा गम्भीरतां भारती ।

दिकूलकपतां गनैर्जलधरैरुद्गृह्यमाणं मुहुः
पारावारमपारमम्बु किमिह स्वाज्जानुदम कचिन् ॥’ इति ॥

४ ‘प्रथमं तावत्कविजिगीषुकथायां स्वपितृपरिभाबुकमुदयनमत्ययं-
णतया कटाक्षयंस्तद्व्यग्रन्थानुद्विगयितुं खण्डनं प्रारिभ्युश्चतुर्विधपुरुषार्थैर्नि-
मानमनवर्णीयमानमवधीये मानसमेकताननां निनाय’ इति तत्रत्या पंडितः ।

५ इदं च (Catalogus Catalogorum) इति नामक औ-
फ्रेख्ट (Aufrecht) पण्डितेन १८९१ ख्रिष्टाब्दे प्रकाशितम् । तदे-
तस्य महाशयस्य महोद्योगं वर्णयितुं महेश्वर एवैवधरः ॥

३ उदयनाचार्यः (गीतगोविन्दव्याख्याता)

४ गोपीनाथः (काव्यप्रकाश-दशकुमार-रघुवंश-व्याख्याकर्ता)

५ चाण्डुपण्डितः

६ चारित्रवर्धनः (कुमारसंभव-रघुवंश-राघवपाण्डवीय-शि-
शुपालवध-व्याख्याकर्ता)

७ जिनराजः

८ नरहरिर्नरसिंहो वा

९ नारायणः

१० भगीरथः (काव्यादर्श-किरातार्जुनीय-देवीमाहात्म्य-महिम्न-
स्रोत्र-मेघदूत-रघुवंश-शिशुपालवध-व्याख्याता)

११ भरतमल्लिको भरतसेनो वा (अमरकोषटीका-उपसर्ग-
वृत्ति-एकवर्णाश्रंसंग्रहकारकोलास-किरातार्जुनीयटीका-कुमारसंभव-
टीका-घटकर्परीटीका-द्वन्द्वबोधव्याकरण-द्विरूपवर्णिसंग्रह-नलोदय-
टीका-भट्टिकाव्यटीका-मेघदूतटीका-वैद्यकुलतत्त्व-शिशुपालवधटीका-
मुरखलेखन-निर्माता)

१२ भवदत्तः (शिशुपालवधटीकाकर्ता)

१३ मधुरानाथशुक्लः (अपभ्रंशविवेचन-अपभ्रंशषष्टि-आचाराक-
आचारोदाग-आत्मपुराणदीपिका-आशोचनिर्णयटीका-आश्रलायनरू-
त्रवृत्ति-कालतत्त्वटिप्पण-कालमाधवचन्द्रिका-कुमारीतन्त्रविवरणकुव-
लयानन्दवृत्ति-कृत्यसार-क्रियाकौमुदी-गणकभूषणटीका-गणेशस्तोत्र
गुरुसूर्यगोचरविचार-गोरक्षशतकटीका-चन्द्रिकाटीका (व्याक) छन्दःक-
ल्पलता-जटापटलटिप्पण-जातकल्पलता-तिथिनिर्णय-दिशीपचरित-
दिव्यतत्त्वलघुटीका-दुर्गाचर्चनामृतरहस्य-पद्मगीसुभोदय-पाणिप्रहादिकृ-
त्यनिर्णय-पिङ्गलवृत्ति-प्रबोधचन्द्रोदयवृत्ति-प्रथमनोरमाटीका-बृहत्सं-
हिताष्टिपण-यन्त्रराज-यन्त्रराजकल्प-यन्त्रराजटीका-यन्त्रराजटीधि-
नि-याज्ञवल्क्याचाराध्यायटीका-युद्धजयधोत्सवटिप्पण-योगकल्पलता-
योगवर्णनवृत्तदण-वृत्तसुभोदय-वैद्यामृतलहरी-शारदातिलकप्रकाश-
शिवपूजाप्रकाश-श्यामाकल्पलता-पद्मचन्द्रादिसंग्रह-महमचन्द्रिकाग-
हित्यदर्पणटीपण-निदानतर्चन्द्रिकाटीका (!)-मुभापतमुक्तवा नी
सौभाग्योपनिषटिपण-हृदययोगसंग्रह-हनुमन्मन्त्रोद्धार-हारावलीटिपण-
ण-निर्माता)

१४ मल्लिनाथः (अमरकोषटीका-उदारकाव्य-एकावत्यलंकार-
टीका-किरातार्जुनीयटीका-कुमारसंभवटीका-तार्किकरक्षाटीका-भट्टि-
काव्यटीका-मेघदूतटीका-रघुवंशटीका-रघुवीरचरित-शिशुपालवध-
टीका-निर्माता)

१५ महादेवविद्यावागीशः (आनन्दलहरीव्याख्यानिर्माता)

१६ रामचन्द्रशेखरः

१७ वंशीधनशर्मा

१८ विद्याधरः

१९ विद्यारण्ययोगी

२० विश्वेश्वराचार्यः

२१ श्रीदत्तः

२२ श्रीनाथः

२३ सदानन्दः

१-अयं च वैद्यपिकाचार्यमृतरहस्य-आत्मनस्वविवेक-कणादमुत्रमाध्यकिर-
णावली-ज्ञानिनिर्ग्रहव्याख्यानव्याख्या-न्यायकुसुमाजलि-न्यायपरिशिष्ट-न्यायवा-
निकान्त्ययंपरिशुद्धि-बोधमिद्धि-लक्षणावली-निर्मात्रुदयनाचार्यनो मित्र एव ॥

एषां त्रयोविंशतिव्याख्यातृणां मध्यात्	तिलकाख्यव्याख्यापुस्तकम्	जयपुरराजगुरुदाधीचचन्द्रेश्वरशर्माणः
नारायणेन विरचिता नैषधीयप्रकाशाख्या	नरहरिकृतदीपिकापुस्तकम्	महामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादशर्माणः
जिनराजेन „ सुखावबोधाख्या	जीवातुव्याख्यापुस्तकम् (मुद्रितम्)	जयपुरराजकीयपुस्तकालयाध्यक्षाः
मल्लिनाथेन „ जीवात्वाख्या	नैषधीयप्रकाशस्य पुस्तकान्तरम्	ग्वालियरनगरतो भट्टविश्वनाथशर्माणः
चारित्र्यवर्धनेन „ तिलकाख्या	एवं महता परिश्रमेण सटीकमिदं महाकाव्यं संशोध्य निर्णयसा-	
नरहरिणा „ दीपिकाख्या	गरयन्त्रालयाधिपतये 'जावजी दादाजी' इत्यभिख्यया प्रसि-	
विद्याधरेण „ साहित्यविद्याधर्याख्या व्याख्या	द्धाय श्रेष्ठिनेऽदाम् । तदत्र प्रमादस्य मनुष्यासाधारणधर्मत्वान्महोपा-	
मया समाधायताः । तामु च नारायणविरचितप्रकाशाख्य-	दक्षरयोजकदोषाद्वा द्वितीयावृत्तावपि कचनानुद्धिः स्थिता जाता	
व्याख्याया एव बह्वर्थप्रदर्शकत्वेन मुख्यत्वमङ्गीकृतम् । अन्यामु च	वा । तां सहृदयहृदयाः संशोध्य पाठयन्तु च्छात्रान् । अहमपि पुन-	
यत्र विशेषो लब्धस्मायां टिप्पणं दत्तम् ॥	रावृत्तौ शोधयिष्यामि । यतः	
अस्य ग्रन्थस्य शोधनोपक्रमे ये महाशयाः पुस्तकानि प्रेषितवन्त-	गच्छतः स्वलनं कापि भवत्येव प्रमादतः ।	
स्तेषां प्रत्युपकारं कर्तुमक्षमः केवलं परोपकारशीलताप्रकाशनार्थं ना-	हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥	
मावली प्रकाशयते	इति प्रार्थयति	
नैषधीयचरितमूलपुस्तकत्रयम्	जयपुरराजगुरु श्रीनाराय- णभट्टपयैर्णीकराः	पञ्चनददेशीयविश्वविद्यालयान्तर्गतसंस्कृतश्रेष्ठध्यक्षप्रधानाध्यापकपंडित
नैषधीयप्रकाशपुस्तकम्		
साहित्यविद्याधरीपुस्तकम्		
सुखावबोधापुस्तकम्		
जीवातुप्रथमसर्गस्य लिखितं पुस्तकम्		
		शिवदत्तशर्मा ।

॥ श्रीः ॥

नैषधीयचरितस्यानुक्रमणिका ।

विषयानुक्रमणिका तु जयपुरसंस्कृतपाठशालायामायुर्वेदाध्यापकैर-
भार्यालंकारशतक—कच्छेवंश—छन्दश्छटामण्डन—जयपुरविलास-
मुक्तकमुक्तावली—पलाण्डुशतक—होलामहोत्सवाद्यनेककाव्यनिर्मातृ-
श्रीकृष्णरामकविभिर्विरचितसारशतकान्तर्गतनैषधीयचरितमारतःकृ-
तार्येति विचार्य नैषधीयचरितसार एव लिख्यते ।

कविषु दधतमुत्कर्षं विस्फुरदनवद्यहयवाग्वर्षम् ।

इह खलु खलप्रधर्षं श्रीहर्षं नौमि हर्षसंघर्षम् ॥ १ ॥

१ सर्गे—

भूपः कोपि नलोऽनलगुतिरभून्नानुरागं दधौ
वैदर्भी दमयन्तिका गुणैरुचिः सोऽप्यास तस्यां गृही ।
जातु स्वान्तविनोदनाय विरही लीलाटवीं पर्यट-
न्हैमं हंसमसौ निगृह्य तरसा दूनं दयालुर्जहौ ॥ १ ॥

२ सर्गे—

राजंस्तं दमयन्तिकां वयि तथा कर्तामि रक्तां यथा
शकादीनपि हास्यतीति नृपति हंसः कृतशोऽभ्यधात् ।
एवं चेत्स्वग साधयेप्सितमिति प्रोक्तः स राज्ञा मुदा
प्रागुद्गीय ददर्श कुण्डिनगतो भेमीमटभैकुटे ॥ २ ॥

३ सर्गे—

सामुद्दिश्य किमेपि भेमि चटुविप्रालोमि विस्ते हचि-
ध्वेन्मग्न्यस्ति नलं गृणीष्व बत तामुक्त्वा व्यरंसोद्वेगः ।
तस्मै ब्रूहि तथा यथा स नृपतिमामुद्रहेदिन्युपा-
दिष्टो भीमजया खगो द्रुतगतिः सिद्धिं नलायालपत् ॥ ३ ॥

४ सर्गे—

क्षामाङ्गी विरहाधिना विदधती निन्दां सुप्रांशोज्वर-
ज्वालाभिर्द्वतमुर्मुरीकृतसुमाकल्पाय सामुमुहत् ।
भीमस्तत्परिचारिकाकलकलाहृतस्तथा वीक्ष्य तां
ज्ञातो व्याधिरयि स्वयंवरमहं कर्तास्म्यवादीदिति ॥ ४ ॥

५ सर्गे—

ज्ञात्वा नारदतः स्वयंवरविधिं भैम्याः स्पृहालुर्हरिः
सार्धं दिक्पतिभिः पफाण पृथिवीं शय्या शुचा वीक्षितः ।
अस्मद्दौलमुपेत्य याहि नृप भो भेमीमदृष्टो भट्ट-
स्तामस्मास्वनुकूलयाश्चिन्ति नलं सोऽयुक्ता दान्ये छली ॥ ५ ॥

६ सर्गे—

भूजानिर्भुवनैकदृश्यतनुरायुर्बैरदृश्यस्तदा
कक्षाः सप्त वगाष्ट भीमदुहितुः प्रासादमासादयन् ।
तां तत्र प्रसमीक्ष्य खण्डनपरां गीर्वाणदृतीगिरां
दुरादुच्छसिति स्म चेतसि भृशं दूनोऽपि दौत्येन सः ॥ ६ ॥

७ सर्गे—

अश्रान्तं तरदन्तरोऽद्भुतरसाकूपारपूरान्तरे
प्रत्यारभ्य मुखान्नखावधिं नलस्तो प्रादुरास स्तुबन् ।
सा तु व्यक्तममुं समीक्ष्य चकिता तद्रूपलुब्धा सखी-
ध्वाश्रयंस्तिमितासु कोसि किमिह प्राप्तोस्यपृच्छस्वयम् ॥ ७ ॥

८ सर्गे—

दूतं विद्धि वराजि मां दिविपदां धन्यासि यत्त्वामहो
मोप्याशापतिभिः सह स्वयमिदं वृत्ते श्या मदिरा ।
अस्मास्वन्यतमं गृणीष्व कमपि त्वं नन्दने नन्द भो
मा कुत्रापि नैरे स्खलेति बहुधा भैमी नल्लोऽलोभयत् ॥ ८ ॥

९ सर्गे—

चित्तं मेऽस्ति नले न लेखपतिषु त्वं कोऽनलश्रीस्तये-
त्युक्तः प्रोज्झ्य सुराश्रलं श्रयसि किं मुग्धास्यवोचत्स ताम् ।
पश्चादस्तुमुखीमुदीक्ष्य सहसा सोहं नलस्तप्रिये
मा रोदीरिति तत्र वादिनि स विद्वद्वाह्वोऽवातरत् ॥ ९ ॥

१० सर्गे—

आजगमुर्महति स्वयंवरमहे नन्दभ्रले नायका-
श्रवागो हरितां हरिप्रभृतयः कृत्वा नलस्याकृतिम् ।
वाग्देव्यां नृपवृन्दवर्णनविधौ बद्धोद्यमायां पुरो
मथ्येराजकमाजुहाव तनयां भीमो महीवासवः ॥ १० ॥

११ सर्गे—

एते सन्ति सुरा इतः पुनरिमे दीव्यन्ति विद्याधराः
किंच स्फाररुचः पृथक्पृथगितो द्वीपाधिपा आसते ।
सर्वे योग्यतमा गृणीष्व कमपि स्याद्यत्र वा त्वद्वि-
वाचा भूरि विलोभितापि विर्जहौ सा चित्तचञ्चला ॥ ११ ॥

१ अस्मिन् महाकाव्ये जयपुरमहाराजपूर्वजानां प्रभावो वर्णितः ॥
२ इदं नलदमयन्त्येकमशोरपि विशेषणम् ॥ ३ गृह्यारामे ॥ ४ नलसं-
बन्धी ॥ ५ पक्षी ॥ ६ पक्षी । हंस इति यावत् ॥ ७ इन्द्रः ॥

१ 'रनुबन्' इत्यत्रान्वयः ॥ २ 'पृथ्वीपालकपालके' इत्यप्यर्थः ॥
३ रलयोरभेदात् "नले" इत्यपि ॥ ४ नलनृत्यः, अभिनृत्यश्च ॥
५ तस्मिन्नले ॥ ६ हंसः ॥ ७ वाग्देव्या ॥ ८ पूर्ववर्णितामिति शेषः ॥

१२ सर्गे—

पार्श्वे पश्य परे त्वदर्शमपरे द्रागा समुद्रादिमे
प्राप्ताः प्राज्यपराक्रमकमयुजः पद्माक्षि पृथ्वीभुजः ।
एषु स्वीकृत्य कंचिदेकमिति वाग्देव्योपदिष्टा पुरो
यान्ती वीक्ष्य विसिम्भिये स्मितवतः सा पञ्च मध्ये नलान् ॥ १२ ॥

१३ सर्गे—

पञ्चस्वयं नलेषु तन्निव कमपि श्रीवीरसेनोदयं
देवं मङ्गु परीक्ष्य किं भ्रमयसि व्यर्थं त्वमस्मानिति ।
वाचा श्लेषवचःप्रपञ्चफलतामर्त्यैशमर्त्यैशया
प्रोक्ता पञ्चनली विभाव्य समभूःसंदेहभूमिभूः ॥ १३ ॥

१४ सर्गे—

स्तोत्रप्रीतदिगीशदर्शितनला मन्दाक्षमन्दा सती
नत्वा तानियमुत्सर्गजं करतः कण्ठे नलस्य स्रजम् ।
दिक्पालेषु गतेषु खं सह गिरा दत्त्वा वरानम्बरा-
त्सामोदा निपपात मूर्धनि तयोः कल्पप्रभूतावलिः ॥ १४ ॥

१५ सर्गे—

रक्तालंकृतिभिश्चमत्कृतिमती खानप्रमुष्टाकृति-
भैगी गान्धर्वसवप्रकृतिभिः संस्कृत्य सजीकृता ।
भूपोद्गासिबलो नलोऽथ विभवेध्वित्रोपि पीतो दृशा
स्त्रीभिस्त्रज जगाम कुण्डिनवृपाहृतो विवाहोत्सुकः ॥ १५ ॥

१६ सर्गे—

भीमः श्रीनिपथेश्वरेण दुहितुः संपाद्य पाणिप्रहं
जन्यान्भक्तमभोजयद्दुहितं सौजन्यसिन्धुमुदा ।
इत्थं तां परिणीय भीमभवने रात्रीरुपित्वा कति
प्रीतात्मा विलसंस्तया स निषधोद्देशान्प्रतस्थे नलः ॥ १६ ॥

१७ सर्गे—

लिप्सुर्भूमिमुतां बलेन कलितः कूर्दन्करालः कलि-
र्मा गास्तत्र ग्रनस्तया नल इति प्रोक्तोऽपि देवैः पथि ।
भर्मा तर्हि वियोजयामि नलतः पापी प्रतिज्ञाय हा
प्राप्त्यप्राप कथंचिदस्य निलयारामे विभीनं विभीः ॥ १७ ॥

१ प्राप्नुति ॥

१८ सर्गे—

इत्थं तामथ मेदिनीतलशचीमासाद्य सौधे महा-
रत्नस्कूर्जितकाञ्चनक्षितिभृति क्ष्माचक्रशक्रो नलः ।
नक्तं यत्नवशीकृतां क्रमगललज्जां कलाकोविदः
कंदर्पोदधिपारलम्भनतरीमुच्चैर्मुदारीरमत् ॥ १८ ॥

१९ सर्गे—

प्रातर्बोधविधित्सवो रसमुधावर्षाः सहर्षा जगु-
र्गाथा बोधकराः कराहतकलौतोया गृहोयानगाः ।
बुद्धा प्राद्विषधेश्वरः सुरसरित्स्नातो रथस्थः समा-
गच्छंस्तरवलोकितो नतु पुनस्तन्निर्गमः सौधतः ॥ १९ ॥

२० सर्गे—

प्राप्ते राक्षि पुरोगता वितरति खर्णाम्बुजन्मान्गुरी-
कुर्वाणा नियमं समापयति सा मानं मनागाधिता ।
अङ्गे कुर्वति लज्जिता सहचरीरुत्सार्य नीविस्पृशि
द्रागुत्थाय चचाल चालसगतिर्लोलभितम्बा बहिः ॥ २० ॥

२१ सर्गे—

सौधान्निसरते स्मितं विकिरते राज्ञां नमो गृह्यते
स्नात्वा व्यम्बकमर्चते मुररिपोः स्तोत्राण्यहो प्रभ्रते ।
भुक्त्वा पर्यटते शनैः शतपदं मध्ये प्रियामभते
सायं वर्णयते नभांसि कलये तस्मै नलक्ष्माभृते ॥ २१ ॥

२२ सर्गे—

सायं गांध्यविधिं विधाय विगलद्दोषः प्रदोषस्तवं
प्रत्यारभ्य विधूदयावधि वधूत्सङ्गादनङ्गी स्तुवन् ।
तस्या ग्लोविषया गिरोऽमृतकिरः ध्रुत्वा स काव्यस्थिर-
प्रज्ञः प्राप परं स्मरन्स्मरनवानन्दो नलो विस्मयम् ॥ २२ ॥

१ कलातोषानि मधुरवाधानि ॥ २ चन्द्रविषयाः ॥ ३ अत्रानन्दपदेन
नैषधीयचरितकाव्यस्यानन्दाङ्कता सूचिता ।

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीहर्षप्रणीतं नैषधीयचरितम् ।

नारायणकृतया नैषधीयप्रकाशाख्यव्याख्यया समेतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

वैदेही यस्य वामे जयति जयजनिर्दक्षिणे लक्ष्मणोऽपि
श्रीमानग्रे हनूमानतुलबलचयो हस्तविन्यस्ततरवः ।
कोदण्डं काण्डमेकं वधदहितकुलध्वंसकारी समन्ता-
द्व्याद्व्याज्जभव्याकृतिनिलिलनिधिजानकीजानिरस्मान् ॥
दशकंधरकरिर्हिः सीताचेतुःसरोजरोलम्बः ।
रघुकुलकैरवचन्द्रः पायादायासतो रामः ॥
भद्राय भूयाद्भवतां श्रीरामो भक्तिभावितः ।
स्मृतेरुज्जृम्भते यस्य पदवी सुरदुर्लभा ॥
नत्वा श्रीनरसिंहपण्डितपितुः पादारविन्दद्वयं
मातुश्चापि महालसेत्यभिधया विख्यातकीर्तिः क्षिप्तौ ।
श्रीरामेश्वरसीतयोः सुमनसोर्गुर्वारिगो यथा-
बुद्धि श्रीनिपधेन्द्रकाव्यविवृति निर्माति नारायणः ॥
प्रणम्य शंकरं सोममनन्तं श्रीपतिं समम् ।
कुर्वे नास्त्रा नैषधीयप्रकाशं सुहृदां मुदे ॥

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नसमाप्त्यर्थं शिष्टाचारपरिप्राप्तम्
'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इति मङ्गलाचरणं
कतेव्यस्मिन् ग्रन्थकृष्णीहर्षनामा कविगुरुं सैबीजरघुनाथाभीष्टदे-
वतानमस्काररूपं मङ्गलमाचरति । अस्य तु 'विशिष्टवस्तुनिर्देश-
लक्षणं मङ्गलम्' इत्याहुः—

निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथा-

स्तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि ।

नलः सितच्छत्रितकीर्तिमण्डलः

स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः ॥ १ ॥

निपीयेति ॥ अत्र पुण्यश्लोकनलरूपविशिष्टवस्तुनिर्देशेन नि-
र्विघ्नग्रन्थसमाप्तिरित्यभिप्रायेणाह—स नल आसीन् इति । पृष्ठा-
दीनां स्मरणमपि सकलाभीष्टहेतुः, किं पुनः कीर्तनमिति । किं-
विशिष्टो नलः । महसां राशिः प्रतापानामाश्रयः । यद्वा—महसां

१. 'अगुदीम्' इति पाठान्तरे विवृतिविशेषणम् । २. 'मुहदो' इति
पाठः । ३. 'सबीजम्' इति पाठः । ४. कचित् 'निपीयेति' इत्युत्तर-
प्रास्य पाठः । ५. 'इत्यन्वयः' इति पाठः ।

तेजसां राशिः । सूर्य इव स्थितः । लुप्तोपमा, लुप्तोपेक्षा वा ।
एतेन स एव तेजस्वी सूर्यवत्, नान्य इति व्यङ्ग्यम् । स कः ।
बुधाः सुमतयो यस्य प्रजापालनरूपाः कथा गोपीनिपीय सादरं
श्रुत्वा सुधामप्यमृतमपि तथा नाद्रियन्ते यथा पूर्वममृतं यागा-
दिसाध्ये सादरा आसन्मथा नलकथाश्रवणानन्तरं नेति ततोऽप्य-
धिका नलकथेति भावः । 'कथाम्' इति पाठः साधीयान् । शक-
रादिमधुरद्रव्यादपि सुधायामादर इत्यपेक्षः । यदीयाः कथा
अमृतादपि सरसा इत्यर्थः । एतेन इन्द्रादीनां त्यागेन नले दम-
यन्त्यनुरागस्योचिनी युक्ता । यद्वा—बुधा देवाः सुधान्धसोऽपि
तां नाद्रियन्ते । यत्कथा अमृतादपि मनोहरा इत्यर्थः । यद्वा—
वृष्ट्यादिना क्षितिरक्षिणो बुधा देवा यत्कथामाकर्ण्य सुधुधाम
मनोहरां कान्तिं पाति रक्षति सुधामपाश्र्वस्मिन्नलकथावत्पूर्व-
वद्वा नाद्रियन्ते । यद्वा—बुधा ज्ञातारः क्षितिरक्षिणोऽन्ये राजानो
यज्ञादिनामृतमपि नाद्रियन्त इति । यद्वा—कणामण्डलधारणा-
दिना क्षितिं रक्षन्ति ते क्षितिरक्षिणः शेषतश्चकाव्यो नागाः
'सुधा भुजंगभोजनम्' इत्यभिधानात्स्वीयं भोजनममृतमपीन्द्रेण
रक्षणार्थमर्पितममृतं च नाद्रियन्ते । यतो बुधाम्भारतस्यविज्ञातारः ।
क्षितिरक्षित्वं तक्षकादिषु शेषसाहचर्यादुपचर्यते । एतेन व्याख्या-
नत्रयेण नलकीर्तिलोकप्रयव्यापित्वं द्योत्यते । यद्वा—'क्षितिः,
अक्षिणः' इति पदद्वयम् । अक्षो विभीतको निवासोऽस्यास्मीत्यक्षी-
कलिः । यस्य कथा निपीय स्थितस्य पुरुषस्याक्षिणः कलः क्षिति-
र्नाशो भवति । 'क्षि क्षये' इति धातुः । तथा चोक्तम्—'कर्कोट-
कस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपूर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं
कलिनाशनम् ॥' इति । तथा यस्य कथा निपीय बुधाः सुधामपि
नाद्रियन्त इति । तथाशब्दः समुच्चयार्थो व्याख्येयः । यद्वा—
अक्षाः पाशान्मे क्रीडार्थं यस्य विद्यन्ते सोऽश्री तस्य दूतव्यस-
नितोऽपि नलस्य क्षितिः पृथ्वी । राज्यमित्यर्थः । एवंविधस्यापि
भूतानि वमित्याश्रयम् । तथाशब्दोऽत्रापि समुच्चयार्थः । यत एव-
विधोऽत एव कीर्तनमण्डलं यशोमण्डलम्, मितं च तच्छब्दं च
सितच्छब्दं श्वेतातपत्रमिवाचरितं कृतं वा लोकप्रयव्याप्तिसमर्थं
कीर्तिमण्डलं यस्य येन वा । पुनः किंविशिष्टः—महोज्ज्वलो
महैरुष्यवैरुज्ज्वलो दीप्यमानः । एतेनोग्याहयुक्तत्वं तस्य । महा-
न्यरमकाष्टापञ्च उज्ज्वलः शृङ्गारो यस्येति वा । यद्वा—महानु-

ज्वलः शृङ्गारो यत्र दमयन्त्याः । एतेन पञ्चनलीमध्ये तस्यैव वृत्तवाग् । यद्वा—महमा तेजसा प्रतापेन ज्वलतीति महो-
ज्वलः । सूर्यपक्षेऽपि 'आदित्याज्जायते वृष्टिः' इति वृष्टिप्रदत्वेन क्षिनिरिक्षणः सूर्यस्य कथा निपीय बुधाः सुधामपि चन्द्रे विषये तथा नाद्रियन्ते । तस्य तत्रायामध्यात् । किंभूतः सूर्यः । श्वेतात-
पत्रीकृतं कीर्तियुक्तं स्तुनियुक्तं विम्वारयुक्तं वा मण्डलं यस्य । स्तोता श्वेतच्छाकां मण्डलं लीति । महमा तेजसा ज्वलतीति महोज्वलः । 'कीर्तिः प्रतापयशसोर्विस्तारे कर्ममेऽपि च' इति विश्वः । 'महस्तुत्यवतेजसोः', 'शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः' इत्यमरः । 'ज्ञातृषामिन्द्रसुरा बुधाः' इति क्षीरस्वामी । कलिपक्षे 'निपीय स्थितस्य' इत्यध्याहारेणैककर्तृकत्वात्प्राप्त्याहुः । निपीयेति 'पीड्य पाने' । क्षिनिरिक्षण इत्यत्र ताच्छ्रीलये णिति । कथेति 'चिन्तिपूजि-' इति कर्मण्यङ् । आद्रियन्त इति 'इङ् आदरे' इति नौदादिका-
न्तिङ्वात्कृति प्रथमपुरुषे ङे परतः दो विकरणे धातोः 'रिङ् शयङ्-' इति रिङ्देशेयङादेशयोः 'अतो गुणे' इति पररूपे च रूपं सिद्धम् । बुध्यन्त इति बुधाः 'इगुपध-' इति कः । सित-
च्छत्रितेत्यत्राचारकिञ्चन्तान्, 'तत्करोति-' इति ण्यन्ताद्वा निष्ठा । 'निष्ठायां सेटि' इति णेलीपः । ज्वल इत्यत्र 'ज्वलितिकमन्तेभ्यो णः' इति णस्य पाक्षिकत्वात्पचाच्च । अस्य महाकाव्यत्वम् 'सर्गत्रयो महाकाव्यम्' इति लक्षणात् । नायकश्चात्र धीरललितः 'निश्चितो धीरललितः कलायुक्तः सुधी मृदुः' इति । रसश्चात्र शृङ्गारः । स द्विविधः । संभोगशृङ्गारो विप्रलम्भशृङ्गारश्च । तस्यापरे रसा अङ्गभूताः । एवं सर्वत्र । अस्मिन्सर्गे 'इयममुम्' इति यावदंशस्य वृत्तम् ॥

रसैः कथा यस्य सुधावधीरणी

नलः स भूजानिरभूदुणाद्धतः ।

सुवर्णदण्डैकसितातपत्रित-

ज्वलत्प्रतापावलिकीर्तिमण्डलः ॥ २ ॥

रसैरिति ॥ 'सर्वं वाक्यं सावधारणं भवति' इति न्यायास्य नल एव भूजानिर्महीपनिरभूत् । नान्य इत्यर्थः । भूजोया यस्येति । 'जायाया निङ्' । स कः । यस्य कथा नर्वाभः शृङ्गारा-
दिभी रसैः पङ्क्त्यां सुधामवधीरयति तिरस्करोतीत्येवंशीला सुधा-
वधीरणी । सुधायाः पङ्क्त्यस्य व्याख्यातृप्रसिद्ध्या व्याख्यातम् । मधुरसयुक्तेव वा । यस्य कथा रसैः कृत्वा सुधाया अवधिम् । उत्कृष्टां सुधामिति यावत् । तामोरयति क्षिपतीत्येवंशीला । 'सु-
धावधीरणी' इत्यपि पाठः । तत्रापि स एवार्थः । यद्वा—यस्य

१ 'महमा तेजसा ज्वलति' इति व्याख्यानं तु जकारस्य द्वित्वानु-
पपत्त्येवमेषम्' इति जिनराजगुप्तिविरचनासुखावबोधालया व्याख्या 'अ-
नाचि च' इति यथाभारणमुक्तिका । २ 'अत्र श्रीहर्षेयमकमुरजसर्वतोभद्र-
प्रमुखान्भानयोपुष्टिकरानाहुत्यार्थपुष्टिकरोनुप्राप्ताभिपक्षशब्दालकारः प्रायः
प्रयुज्यते' इति चारित्रवर्धनविरचितलिलकन्वाख्या । 'अत्र शंकेऽनुप्राप्तः
शब्दालकारः । सुधावधीरणीमध्ये प्रतीते सति सुधानादरत्वेन कथाधिक्यप्र-
तिपादनामतिरिक्तोऽलंकारोऽपि । अन्यथ नलस्यैवर्णनयोः प्राकरणिकाप्रा-
करणिकयोः श्लेषपदोपनिबन्धे श्रेणालकोऽपि । मयैव महाभेदप्रतिपादना-
दप्यम् । तस्मात्तिलतण्डुलन्यायेनात्र संकरः' इति विद्याधरविरचितसा-
हित्यविद्याधरी ।

कथा रसैर्हेतुभिः सुधाया अवधिः । एतत्परममृतं नाम्नीत्यर्थः । 'दलोपे-' इति दीर्घः । एतेनेन्द्रादिपरित्यागेन नले भैम्यनुराग-
स्योच्चित्यम् । यद्वा—शोभनं धावतीति सुधाया पुण्यसंचारिणी धीर्यस्येति मन्त्रशक्तिमत्त्वं तस्य द्योत्यते । रणी नित्यं रणोऽस्या-
स्तीति । अनेनोत्साहशक्तिमत्त्वम् । भूजानिरित्यनेन प्रभुशक्ति-
युक्तत्वम् । गुणैः शौर्यादिभिः संधिविग्रहादिभिर्वाहुत आश्चर्य-
रूपः । अतएव कवेरेतस्य वर्णनं युक्तम् । यद्वा—'रसा, एः' इति पदद्वयम् । यस्य कथा एः कामस्य रसा भूः स्थानम् । सर्वाभि-
लापजनिकेत्यर्थः । कीदृशो नलः । सुवर्णेत्यादि । सुवर्णस्य दण्डः
सुवर्णदण्डः । एकं च तस्मिन् च तदातपत्रं चैकसितातपत्रम् ।
सुवर्णदण्डश्च एकसितातपत्रं च सुवर्णदण्डैकसितातपत्रे । सुवर्ण-
दण्डैकसितातपत्रे कृते तद्वदाचरिते वा सुवर्णदण्डैकसितातप-
त्रिते । प्रतापस्यावलिः । ज्वलन्ती चासौ प्रतापावलश्च ज्वलत्प्र-
तापावलिः । कीर्तिर्मण्डलम् कीर्तिमण्डलम् । ज्वलत्प्रतापावलश्च
कीर्तिमण्डलं च ज्वलत्प्रतापावलिकीर्तिमण्डले । सुवर्णदण्डैक-
सितातपत्रिते ज्वलत्प्रतापावलिकीर्तिमण्डले येन यस्य वा ।
यथाक्रमं योजना । पूर्वश्लोके सुधासितच्छत्रे अविशेषेणोक्ते । अत्र
तु विशेषेणैवपौनरुक्त्यम् । एवमन्येष्वपि पक्षेषु विशिष्टार्थप्रति-
पादनादपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् । अथवा शोभमानो न्याय्यो वा द्वि-
जानिर्वर्णनां दण्डः शासनं यथासंभवं करदानं वा यत्र । तथैकं
सितातपत्रं यस्मिन्मादृशं कृतम् । तथा ज्वलन्त्यौ प्रतापावलि-
कीर्ती यस्मिन् । यद्वा—प्रतापावलियुक्ता कीर्तिर्यस्मिन् । एवंभूतं
मण्डलं राष्ट्रं यस्य सः । एतेन पूर्वश्लोकेन सहापौनरुक्त्यम् ।
प्रतापस्य दण्डस्वनिरूपणात्संकोचः प्रतीयते, सानौचित्यं प्रतापस्य
व्यापकत्वं विना कीर्तियुक्तत्वमनुपपद्यमानं तद्रमयतीति वर्ण-
नाम्यमात्रेण च दण्डस्वनिरूपणात्परिहरणीया । ज्वलदित्युभय-
विशेषणम् । अन्यथा कीर्तिमण्डलशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् ।
यद्वा कीर्तिं प्रति प्रतापस्य हेतुत्वाद्भयहितस्वात्पूर्वनिपातः ॥

कविरिदानीं स्वमौढ्यं परिहरन्तस्यैव गुणानुवर्णने कारणमाह—

पवित्रमत्रातनुते जगद्युगे

स्मृता रसक्षालनयेव यत्कर्था ।

कथं न सा मद्गिरमाविलामपि

स्वसेविनीमेव पवित्रयिष्यति ॥ ३ ॥

पवित्रमिति ॥ सा इति संबन्धाद्या इति योज्यम् । या
यस्कथा यत्संबन्धिनी कथात्र युगेऽस्मिन्कलियुगे स्मृता स्मर्य-
माणा सती जगद्भुवनमा सामस्येन पवित्रं तनुते करोति । सा
यस्कथा आविलां सदोषां मद्गिरमपि रसैः शृङ्गारादिभिः क्षालन-
येवोऽज्वलीकरणेनेव कथं न पवित्रयिष्यति । अपि तु पवित्रीकरि-
ष्यत्येव । जगदपेक्षया मद्गिरसोऽन्तरङ्गत्वात् तदेवाह—स्वसेविनी-
मेव । स्वकथैकतत्परामर्शेत्यर्थः । 'दैव्यं पृथुम्-' इत्यादिना स्मरण-
माहात्म्यात् । 'कर्कोटकस्य-' इत्यादिना कीर्तनस्यापि माहा-
त्म्यात् । या स्मृता पवित्रयति सा स्मरणपूर्वकं कीर्तिता मद्गिरं

१ 'अत्र व्यतिरेकोऽलंकारः । अन्यच्च यथासंख्यालंकारः । अत्र सुवर्ण-
दण्डसितच्छत्रे उक्ते पश्चात्तैवेव क्रमेण प्रतापावलिकीर्तिमण्डले निर्दिष्टे इति ।
अनयोः संकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'तत्कथा' इति साहित्य-
विद्याधरी ।

कथं न पवित्रमिष्यति । यद्येन सेव्यते तत्सदोषमपि तेन पवित्री-
क्रियते । अन्यदपि मलिनं वस्त्रादि रसेनोदकेन या क्षालना तथा
निर्मलीक्रियते अपि यथापाठमेव वा योज्यः । यद्वा—पवित्री-
करणे कारणद्वयम् । आविलत्वम्, अन्यच्च अन्यसेवाराहित्येन
स्वसेवित्वम् । अपिरन्यचेत्यर्थः । 'तत्कथा' इत्यपि पाठः साधुः ।
पवित्रमिति 'पुनः संज्ञायाम्' इति कर्तरीत्रः । इह तु 'पवित्रमिव
पवित्रम्' इत्युपचारात् । क्षालनयेति क्षालेश्वरादेः 'ण्यासश्चो—'
इति युच् । योरनः । क्षालनयेवेति 'इवेन [नित्य] समासो विभ-
क्त्यलोपश्च' इति द्वौ ॥

द्वितीयश्लोके तस्य गुणाद्भुतत्वमुक्तम् । तदेवाह—

अधीतिबोधाचरणप्रचारणै-

र्दशाश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः ।

चतुर्दशत्वं कृतवान्कुतः स्वयं

न वेद्मि विद्यासु चतुर्दशस्वयम् ॥ ४ ॥

अधीतीति ॥ अयं नलः स्वयमात्मना चतुर्दशसु विद्यासु ।
अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः । अधीतिरध्ययनम्, बोधोऽर्थज्ञानम्,
आचरणं कर्मानुष्ठानम्, प्रचारणमध्यापनम्, एतैश्चतुर्भिर्नुपा-
धिभिः प्रकारैश्चतस्रो दशा अवस्थाः प्रणयन्कुर्वन्चतुर्दशत्वं कुतः
केन हेतुना कृतवान् [इत्यहं] न जाने । अत्र हेतुर्नोस्ती-
त्यर्थः । चतुर्दशसु विद्यासु स्वतश्चतुर्दशत्वे सिद्धेऽपि तत्करणं
पिष्टपेषणतुल्यत्वादयोग्यम् । चतुर्दशसु चतुर्दशत्वं धर्मेः सिद्ध-
एव । किञ्चाधीत्यादिचतुर्भिः प्रकारैरेकैकस्या विद्यायाश्चतुरवस्थ-
त्वेन पदपञ्चाशता भाव्यमिति चतुर्दशत्वाक्षेपोऽपि । तस्माच्चतु-
र्दशत्वमेव स्वयं ज्ञाता सन्कुतः कृतवानित्यहं न वेद्मिति कवेरु-
क्तिरित्याशङ्क्य पुनः स्वयं वदति—चतुर्भिरधिका दशेत्ययमर्थो न
चतुर्दशत्वस्य, किंतु चतस्रो दशा अवस्था अधीत्यादयो यासां ताश्च-
तुर्दशास्तासां भावस्तत्त्वम् । तदहं न जाने इति न । अपि तु
जाने एवेति काकुः । एतेन पदपञ्चाशत्वं निरस्तम् । चतुर्भिरधिका
दशेत्यपि निरस्तम् । यद्यपि क्षत्रियस्याध्यापने नाधिकारः,
तथापि धनादि दत्त्वा ब्राह्मणद्वाराध्यापनं युक्तमिति न दोषः ।
एतेन चतुर्दशापि विद्यास्तस्य स्फुरन्तीत्युक्तम् । 'पुराणस्यायमी-
मांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च
चतुर्दश ॥' इति याज्ञवल्क्यः । 'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा
न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्यास्वेताश्चतुर्दश ॥' इति
मनुः । 'उपाधिधर्मचिन्तायां केतवेऽपि विशेषणे' इति विश्वः ।
बोधशब्दस्योत्तरेण समासं कृत्वाधीतिशब्देन समासः । अन्यथा
बोधस्य पूर्वनिपातः स्यात् । यद्वा—अधीतेरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनि-
पातः । 'लट्' इत्यनुवर्तमाने पुनर्लट्प्रहणात्प्रथमायामानाधि-
करण्येऽपि शता । तद्योगे च 'न लोकाः' इति पृष्ठीनिषेधाद्दशा
इति द्वितीया । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । चतुर्दशत्वमित्यत्र 'एतन्लो-
गुणवचनस्य' इति पुंवत् । गुणग्रहणेन जातिसंज्ञयोर्निवृत्तिः क्रियते,

न शुद्धादिगुणविशेषप्रतिपत्तिः । तथा च—'व्रजति हि सफ-
लत्वं वल्लभालोकनेन' इत्यादयः प्रयोगा युज्यन्ते ॥

उपवेदानामनन्तर्भावमाश्रित्य विद्यान्तरसंबन्धं वर्णयितुमाह—

अमुष्य विद्या रसनाग्रनर्तकी

त्रयीव नीताङ्गुणेन विस्तरम् ।

अगाहताष्टादशतां जिगीषया

नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियाम् ॥ ५ ॥

अमुष्येति ॥ अमुष्य नलस्य विद्या मुख्यत्वाद्देदलक्षणंय
नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियां जिगीषयेव । लुप्तोपेक्षा । अष्टादशता-
मष्टादशप्रकारत्वमगाहता प्राप । यद्यपि विद्याया अष्टादशत्वं स्वत-
एवास्ति, तथापि साष्टादशविधाप्यनेनाभ्यसेत्यभिसेधिः । नवानां
द्वयमष्टादश । नवद्वयं च ते द्वीपाश्च तेषां पृथग्भिन्ना या जयश्रियो
जयसूचिकाः श्रियाः । यद्वा—जयन्तीति जयाः सर्वोत्कर्षेण वर्त-
माना याः श्रियस्तासां जेतुमिच्छया । एकया विधयेका द्वीपधीर्न-
तव्या, इत्यष्टादशभिर्विद्याभिरष्टादश द्वीपश्रियाः सुखेन जेतुं शक्या
इत्यर्थः । यद्वा—अमुष्य या विद् बुद्धिः साष्टादशतामगाहतेति पूर्व-
वदन्वयः । अष्टादशद्वीपभिन्नजयश्रियां जिगीषयाष्टादश बुद्धिवि-
शेषा जाता इत्यर्थः । अनया बुद्ध्यायं द्वीपो जेतव्य इति । अत एवा-
मुष्येव रसनाग्रे जिह्वाग्रे नर्तकीव नर्तकी स्फुरत्प्रा, नान्यस्येत्यर्थः ।
अष्टादश विद्या अस्यैव स्फुरन्ति स्मेत्यर्थः । नर्तक्यप्येका शिरो-
हन्तादिभिः पट्टभिरङ्गैः ग्रीवाबाह्यादिभिः पङ्क्तिभिः प्रत्यङ्गैः, भूने-
त्रादिभिः पङ्क्तिरुपाङ्गैः, विस्तरं नीताष्टादशभा भवति । तत्रा विद्या
अपि चतुर्दश पूर्वोक्ताः 'आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चाथंशास्त्रकम्'
इति चतस्रः । एवमष्टादश । द्वीपानामष्टादशत्वमवान्तरलङ्कासिङ्ग-
लकादिभेदेन भागवतोक्तरीत्या 'अष्टादशद्वीपनिखातयूपः' इति
कालिदासोक्त्या च ज्ञातव्यम् । यद्वा—नवद्वयद्वीपानां भिन्ना या
जयजनिता नलस्य श्रियस्तासां जेतुमिच्छया वेति लुप्तोपेक्षा ।
नलेनाष्टादश द्वीपा जितास्तेन तस्य तावत्यः श्रियो जातास्तासां
जेतुमिच्छया विद्याप्यष्टादशतां प्राप्ता । श्रीमत्स्वत्योः सहजविरो-
धात्सपक्षयोरिव । केव । अङ्गुणेन पदसंख्यागुणनेन विस्तरं नीता
विस्तरं प्राप्ता त्रयी त्रित्वसंख्याष्टादशत्वं प्राप्नोति । ज्योतिःशास्त्रे
त्रित्वं पदसंख्यया गुणितमष्टादशतां लभते । तत्राङ्गशब्देन पदसंख्या
गृह्यते । तथा गुणनमावृत्तिः । यद्वा—त्रय्युद्धारोऽथर्ववेदः । स
एकः, पटङ्गानि व्याकरणादीनि, गुणा अग्रधानानि पुराणन्या-
यमीमांसाधर्मशास्त्राण्युर्वेदधनुर्वेदगान्धर्ववेदार्थशास्त्रलक्षणाव्यष्टौ ।
तैर्विस्तरं नीता वेदत्रयी यथा । अङ्गानि च गुणाश्चतेषां समाहारोऽङ्ग-
गुणं तेन । अथ च—स्वादुरसोपादनप्रकारकथनद्वारा श्रुता सती

१ 'अत्रोपेक्षात्वात्' इत्यपि मेव । २ 'जेतुमिच्छया' इत्येव 'न लो-
काव्यय' इति पृष्ठीनिषेधप्रामावपि प्रधानभूत 'इच्छा' इति कृत्यनयोगे
प्राप्तुल्यानां भोक्तृपाकः' इतिवक्तव्यमिति पट्टा । ३ 'व्यवक्राप्रयोगादुपेक्षा-
प्रेक्षा' इति महिनायविरचितजीवानुत्याख्या । ४ 'अष्टविद्यागुणनेन
त्रय्या अष्टादशत्वम्' इत्युपाध्यायविश्वेश्वरमहाराजकृत्याख्याने तु 'अष्टानि
वेदाश्चत्वारः' इत्यावर्तगम्य पूर्ववेदे त्रयीवर्तमानः, त्रय्य (न) न्तमपि तु
नाष्टादशत्वमिति दर्शयति चिन्त्यम्—इति जीवानुः ॥ कविरहम्यं तु पञ्चगुण-
नेनाष्टादशत्वमावनेनैव । तत्र त्रय्या एव गुणनेन भवति, चतुष्टय्या गुणने
चतुर्विंशतिरुपाधिनिति विवेचयन्त्याख्याने न दोषः ॥

१ 'नहि तत्कथां विहायायन्महीः प्रतिपादयति, इति रात्रिपथो
रस्यास्यो भावोऽभिहितः । अत्रोपेक्षात्वात्कारः । रमेति श्लिष्टम्' इति सा-
हित्यविद्याधरी । २ 'धनुर्वेदादीनामध्यापनेऽस्त्वध्यापनयोग्यता ।
यथोक्तं कालिदासेन—'त्वचं स मेधां परिधाय गौरवीमशिक्षताम् पितुरेव
मन्त्रविन्' इत्यादि । इति साहित्यविद्याधरी ।

छोकस्य रसनान्नं जिह्वाग्रं नर्तयतीति रसनाग्रनर्तकी नलसूपकार-
विद्याङ्गानामवयवभूतानां मधुराम्ललवणतिक्तकटुकपायाख्यानां
षण्णां रसानां न्यूनाधिकसमस्वरूपेण गुणेनाष्टादशतां प्राप । यथा-
मधुरद्रव्ये मधुरद्रव्यान्तरस्य न्यूनः प्रक्षेपः, तिक्तेऽधिकः, अम्ले
समः, इत्यनेन प्रकारेण सर्वरसानां त्रिविधेऽष्टादशत्वम् । यद्वा—
अङ्गानां दुग्धद्रव्यादीनाम् । तथा च सूपशास्त्रम् 'दुग्धं दधि
नवनीतं घोलवने तक्रमस्तुयुगम् । मध्वाटविकहविष्यं विदलान्नं
चेति विज्ञेयम् ॥ कन्दो मूलं शाखा पुष्पं पत्रं फलं चेति । अष्टादशकं
मांसं भक्ष्याण्युक्तानि गिरिसुतया ॥' इति । दध्युदकं मस्विद्यु-
च्यते, कणिकाभवं घ्रीष्ठादि, शिम्ब्यादिभवं सुत्रादि, घण्टकभवं
चणकादि । इदं त्रिविधं धान्यम् । भूचरखंचरजलचरभेदाभि-
विधं मांसम् । पद्मसाः । कन्दमूलफलनालपत्रपुष्पफलमयं पञ्चिधं
शाकम् । इत्येवं धान्याद्यङ्गगुणेन विस्तरं नीता इति केचित् ।
यूतावेशेन बहुभाषिणो नलस्य जिह्वाग्रनर्तकी विद्याक्षविद्याङ्गानां
द्विकादीनां गुणेन तद्वशेन विस्तरं नीताष्टादशतां प्राप । चतुरङ्गधूते
हि द्विक्रिकचतुष्कपञ्चकैर्मिलितैश्चतुर्दश भवन्ति । तथा चोद्गी-
यकचतुष्टयमेलनादष्टादश भेदा इति केचित् । सूपशास्त्रविदष्टाद-
शद्वीपजिज्ञासमित्यर्थः । नर्तकीत्यत्र 'शिल्पिनि 'वुन' । पित्रा-
न्वीष्ट । जिगीपयेत्यत्र 'अ प्रययात्' इत्यप्रत्ययः । विस्तरमि-
त्यत्र '—अशब्दे इति [घञः,] निषेधात् 'ऋदोरप्' । त्रयीत्यत्र
शिवसंख्या इति पक्षे विस्तर इवविस्तरः । तमित्युपचरः ॥

प्रकारान्तरेण तस्य शास्त्रमार्गगामित्वं वदति—

दिगीशवृन्दं शविभूतिरीशिता

दिशां स कामप्रसरावरोधिनीम् ।

वभार शास्त्राणि दृशं द्रयाधिकां

निजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकाम् ॥ ६ ॥

दिगीशेति ॥ स नलः शास्त्राण्येव द्रयाधिकां दृशं वभार ।
शास्त्रलक्षणां द्रयाधिकां चक्षुरविषयभूतस्याप्यर्थस्य ग्रहणादप्य-
प्राप्यवहितत्वात्तृतीयां दृशं वभार । तृतीयनेत्रे सति हि त्रिनेत्रत्वं
भवतीति शास्त्रार्थं तृतीयं नेत्रं वभारेत्यर्थः । किंभूतां दृशम् ।
कामस्य स्वेच्छाचारस्य यः प्रसरः प्राप्यस्यं तस्यावरोधिनीं निवा-
रिकाम् । शास्त्रद्रष्टुः पापकर्मण्यप्रवृत्तेः । अत एव निजस्यात्मनस्त्रि-
नेत्रावतरत्वस्य त्रिनेत्रस्यैवावतर इत्यर्थस्य बोधिकां ज्ञापिकाम् ।
त्रिनेत्रोपि यथा कामप्रसरं रुणद्धि स्म, तथायमपि शास्त्राभ्या-
साहोक्तानां स्वस्य च स्वेच्छाचारित्वं रुणद्धीत्यर्थः । अवतरो
नामोत्पत्तिः । यद्वा—निजः स्वमंभन्धी नित्यः सहजो वा
त्रिनेत्रावतरो यस्येति बहुव्रीहिः । तस्य भावस्त्वं तस्य ज्ञापि-
काम् । किंभूतो नलः । दिगीशवृन्दं शविभूतिः । दिगीशा
इन्द्रादयोऽष्टौ तेषां वृन्दानि तेष्वंशेन लेशेन विभूतिर्यस्य ।
नलस्य विभूतिलेशो दिगीशवृन्देषु वर्तते इत्यर्थः । एतत्कुतः ।
यतोऽयं दिशामीशिता सर्वोसां दिशां शासिता । तैस्त्वेकैकस्या
दिशाः । तस्माच्छास्त्रविरुद्धं किमपि न करोतीत्यर्थः । त्रिनेत्रोऽपि

१ 'अत्रोपमालंकारः । जिगीपयेत्यत्राप्ययमायस्य मिद्धत्वादान्तशयोक्ति-
रलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'न' इति पाठान्तरम् । ति-
ल्लकार्था तु 'ईशिता' इत्यत्र तुलनाभिप्रेत्य 'दिशाम्' द्वितीयैकवचनमंगो-
ररीकृतम् ।

दिगीशवृन्दं शविभूतिर्यस्य 'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वम्-' इति वच-
नाद्विष्णोरीश्वरस्य चाभिन्नत्वात्सर्वासां दिशां शासिता त्रैलो-
क्यस्वामित्वात् । यद्वा—दिगीशवृन्देऽंशेन विभूतिरेकदिग्विभा-
गैश्च यस्य यद्वा—दिगीशवृन्दमध्येऽंशो यज्ञादिभागो यस्य ।
विशिष्टा भूतिरणिमाद्यैश्च [च] यस्य ततः कर्मधारयः ।
यद्वा—दिगीशा इन्द्रादयोऽष्टौ तेषां वृन्दं तस्यांशैर्मात्राभिर्वि-
शिष्टा भूतिर्जन्म यस्य । 'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्विर्मितो
नृपः' इति मनुः । यद्वा—दिगीशवृन्दं शशासौ विशिष्टैश्चर्यश्च ।
अत एव दिशामीशिता इति । एषु कतिपयेष्वर्थेषु नलस्य लोक-
पालांशत्वप्रतीतेस्त्रिनेत्रावतरत्वस्य गौणत्वप्रतीतेरसामञ्जस्यम् ।
मुख्यं तु त्रिनेत्रावतरत्वमत्र संपाद्यम् । 'स भृशदृष्टावपि लोक-
पालाः' इति लोकपालांशत्वं वक्ष्यति । त्रिनेत्रशब्देनात्रेशानव्य-
तिरिक्तः सर्वेश्वर उच्यते इति तात्पर्यम् । शास्त्राणि दृशमिति
पदद्वये लिङ्गवचनभेदेऽपि 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवद्विभक्तिरेकैव ।
यदुक्तम्—'लिङ्गसंख्याविभेदेऽपि सुपमानोपमेयता । विभक्तिः
पुनरेकैव चोपमानोपमेययोः ॥' इति । नलपक्षे—'दिगीश-'
इत्यादौ व्यधिकरणोऽपि बहुव्रीहिः 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ'
इति ज्ञापकत्वादाङ्गीकर्तव्यः । ईशिता इति तृच् । प्रसर इति
'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति वचनाद्वः । 'प्रसरं न लभन्ते'
इति प्रयोगदर्शनात् । अवरोधिनी इति सुब्रह्मणानुपसर्गनिवृ-
त्तेस्ताच्छीत्यणिनेरयोगादावश्यकं णितिः । भाष्यकारमते तु सु-
म्मात्रत्वात्ताच्छीत्येऽपि भवति । एवमेवंजानीयेऽन्यत्रापि ज्ञेयम् ।
त्रिनेत्र इति ध्रुवादिवाष्पाण्येवाभावः । अवतरणमवतर इति भावे
'ऋदोरप्' इत्यप् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति सूत्रानुपरि 'भावे'
इत्यधिकारस्य स्थितत्वात् । 'अवे तृहोः' इति घञि अवतार इति
स्यात् । तस्य संज्ञायां करणाधिकरणयोश्च विधानात्प्रकृते तदभा-
वाद्वैव । यद्वा—अवतरतीत्यवतरः । त्रिनेत्रश्चासाववतरश्चेति
पचाद्यचि ज्ञेयम् । अवतरत्वस्य बोधिकेति शेषपठ्याः समासः,
न तु कर्मपठ्याः । 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति निषेधात् । नचैवं
सति निषेधवैयर्थ्यम् । कारकपठ्याः समासे हि क्रुदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरप्रसङ्गः । शेषपठ्यास्तु समासे समासान्तोदात्तत्वमिति
स्वरविशेषस्य सत्त्वात् । एतेन 'जनिकर्तुः प्रकृतिः', 'तत्प्रयोजको
हेतुश्च' इति निर्देशो व्याख्यातः । अनित्यः पट्टीसमासनिषेध
इत्यन्ये । यद्वा—बोधयतीति बोधा इति पचाद्यचि पूर्वेण पट्टी-
समासे समासास्वार्थिके कनि 'प्रत्ययस्थात्कारपूर्वस्यात् इत्-'
इतीत्वम् । अवतरत्वं बोधयतीति 'कर्मण्यण्' इत्यणि ङीपि कनि
'केणः' इति ह्रस्वत्वमिति वा समर्थनीयम् ॥

पदैश्चतुर्भिः सुकृते स्थिरीकृते

कृतेऽमुना के न तपः प्रपेदिरे ।

शुवं यदेकाङ्गिकनिष्ठया स्पृश-

न्दधावधर्माऽपि कृशस्तपस्विताम् ॥ ७ ॥

पदैरिति ॥ अमुना नलेन चतुर्भिः पदैश्चरणैः सत्यास्तेयशम-
दमरूपैस्तपोदानयज्ञज्ञानरूपैवो सुकृते धर्मे स्थिरीकृते निश्चली-

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'तृतीयां दृशम्'
इति रूपकम् । 'नलस्य विभूतिभेदेऽप्येकदिग्विभक्तिः । अत्रोक्तयो रूप-
यातिशयोक्तयोः सकरः' इति जीवानुः ।

कृते सति कृते सत्ययुगे के जनास्तपो धर्मं न प्रपेदिरे न प्रापुः । अपि तु सर्वे धर्मपरा बभूवुः । कृते युगे धर्मस्य चतुष्पादे सिद्धेऽप्यधर्मस्याप्येकस्य पादस्य सत्वाशङ्कायामनेनाधर्मस्यातितरां कृतीकरणद्वारा स्थिरकरणास्त्रिप्रत्ययोपपत्तिः । कुतोऽवगतमेतदित्याह—यद्यस्माद्धर्मविरुद्धोऽधर्मोऽपि तपस्वितां धर्मवत्तां दर्शयति । अन्ये तपश्चकुरिति किमाश्चर्यम् । किं कुर्वन् । एकाङ्गिकनिष्ठया भुवं स्पृशन् । एकोङ्गिर्यस्यां सा एकाङ्गिका, सा चासौ निष्ठा स्थितिश्च तथा, एकचरणकनिष्ठिकया वा भुवं स्पृशन् । अत एव कृशो दुर्बलः क्षीणः । धर्मोऽधर्मो चतुष्पादौ । धर्मस्य ज्ञानादयश्चत्वारः पादाः, अधर्मस्य तद्विपरीताः । तत्र कृतयुगे धर्मश्चतुष्पात्, अधर्मो एकपात् । अतश्चाधर्मन्यूनत्वमेवाधर्मस्य कृशत्वम् । अथ च दीनत्वम् । अन्योऽपि महान्तपस्वी पूर्वावस्थो भवति । 'नलस्तु कृतयुगे नाभूत्' इति कश्चिन् । तच्च सर्वपुराणेषु कृतयुग एव नलसंभवस्योक्तत्वात् 'अवश्यंभाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि । प्रतिकुर्युर्न किं नूनं नलरामयुधिष्ठिराः ॥' इति युगक्रमनिर्देशाद्विरुद्धमिति ज्ञातव्यम् । तन्मते शोभनाकृतिः सुकृतिस्तस्याः सुकृतेर्धर्मस्य चतुर्भिश्चरणैर्नलेन त्रेतायामपि कृते कृतयुगे स्थिरीकृते सति धर्मस्य बाहुल्यात्त्रेतायुगमपि कृतयुगमेवेति संवित्सर्गं पाठमङ्गीकृत्य व्याख्येयम् । यद्वा—अनेन त्रेतायां चतुर्भिः पदैर्धर्मं स्थिरीकृते सति तेन च कृते कृतयुगे जाने सति के न तपः प्रपेदिरे । यत्र चतुष्पाद्धर्मस्तदेव कृतयुगम् । 'तपस्वी चानुकम्पाहं' इति विश्वः । तपस्वीति 'तपःसहस्राभ्याम्' इति विनिः ॥

यदस्य यात्रासु बलोद्धतं रजः

स्फुरत्प्रतापानलधूममज्जिम ।

तदेव गत्वा पतितं सुधाम्बुधौ

दधाति पङ्कीभवदङ्कतां विधौ ॥ ८ ॥

यदस्येति ॥ अस्य नलस्य यात्रासु दिग्विजयेषु यद्वलेन सैन्येनोद्धतं रजस्तदेव तद्वज्र एव विधौ चन्द्रेऽङ्कतां कलङ्कत्वमधुनापि दधाति । किंभूतं रजः—स्फुरन्प्रकाशमानो यः प्रतापः स एवासङ्गात्वादनलोऽग्निस्तस्य यो धूमस्तस्य मज्जिमेव सौन्दर्यमिव मज्जिमास्य । तथा—हृतो गत्वा सुधाम्बुधौ सुधासमुद्रे पतितं सद्य एव पङ्कीभवदङ्कमीभवत् । सुधासुधेश्वर उरपञ्चसंग-बद्धः पङ्कश्चन्द्रेऽपि लभः, स एव कलङ्क इत्यर्थः । आसमुद्रं यात्रा सेनाबाहुल्यं चानेन द्योत्यते । सुधाम्बुधिः क्षीरसमुद्रः । सुधाम्बुधावमृतसमुद्रे इति विधुविशेषणं वा रजसः पङ्कीभवनयोग्यत्वात्सुमुक्तम् । अथ च यत्पतितं पतित्यहेतुस्तदन्यस्य निर्मलस्यापि स्वसंसर्गोन्मालिन्यं करोति, तदेव दधातीति काकुलुंसोत्प्रेक्षा वा । 'वर्णदृढादिभ्यः' इति दृढादेराकृतिगणत्वान्मज्जिमे-

त्यत्रेमनिष् । 'द्वितीया भि[ताती]तपतित-' इति पतितशब्दः साधुः ॥

स्फुरदधुनिस्वनतद्वनाशुग-

प्रगल्भवृष्टिव्ययितस्य संगरे ।

निजस्य तेजःशिखिनः परश्शता

वितेनुरिङ्गालमिवायशः परे ॥ ९ ॥

स्फुरदिति ॥ परश्शताः शतात्परेऽनन्ताः परे शत्रवः । (दि-
देशकालवाचिनामेव पूर्वादिशब्दानां सर्वनामत्वात्कथं शत्रुवा-
चिनोः परापरशब्दयोः सर्वनामसंज्ञेति । अत्र कैयटादयः—दे-
शवाचितया व्यवस्थाविषययोरेव परापरशब्दयोरुपचाराच्छत्रौ प्र-
तिवादिनि प्रयोगमाहुः । वस्तुतस्तु परापरशब्दयोर्देशाभ्यन्तरनि-
ष्ठत्वादिकमेवार्थः । शत्रुत्वादिकं त्वार्थिकोऽर्थः ।) संगरे सङ्ग्रामे
निजस्य स्वकीयस्य तेजःशिखिनः प्रतापाग्रेरिङ्गालमिव दग्धकाष्ठ-
मिवायशो वितेनुरिङ्गालमिवामासुः । इङ्गालो भाषाशब्दः । कवि-
भिर्यशो धवलम्, अयशः श्यामं वर्णयते । कथंभूतस्य तेजःशि-
खिनः—स्फुरदिति । स्फुरन्प्रकाशमानो धनुर्निस्वनः कोदण्ड-
शब्दो यस्य, एवंविधश्चासौ स नलश्च स्फुरदधुनिस्वनसः, तस्य
नलस्य घना निबिडा ये आशुगा बाणास्तेषां प्रगल्भा प्रौढासङ्गा
या वृष्टिस्तया व्ययितस्य निर्वापितस्य स्फुरन्धनुर्निस्वनो यस्या-
मिति वृष्टिविशेषणं वा । तस्य नलस्य । अन्यत्पूर्ववत् । यद्वा—
धनुर्निस्वनं तनोति विस्तारयति, तयने प्राप्नोति वा धनुर्निस्वन-
तत् । स्फुरन्प्रकाशमानश्चासौ धनुर्निस्वनतश्च । प्रकृतात्वादयमे-
वेति । तस्य । अन्यत्पूर्ववत् । यद्वा—स्फुरन्तौ धनुर्निस्वनौ धनुः-
सिंहनादौ यस्य स चासौ (स प्रसिद्धश्च) स एव घनो मेघ-
मत्स्याशुगा शीघ्रगामिनी प्रौढा च अन्यत्पूर्ववत् । शिखिपक्षे
तु (यद्वा)—स्फुरन्ती हन्द्धनुर्गजिते येषु ते च घना मेघास्ते-
षामाशुगा शीघ्रगामिनी प्रौढा आशुगेन वायुना वा प्रौढा या
वृष्टिस्तया व्ययितस्य विनाशं प्रापितस्य । निस्वनं तन्वन्तीति
निस्वनततः, स्फुरदधुन्युक्ता निस्वनततश्च ये घना मेघा इति
वा । तेजःप्रधानस्याग्रेरिङ्गालः इयाम एव भवति । सर्वे राजा-
नस्तेन जिता इत्यर्थः । 'आशुगो वायुविशालो' इत्यमरः ।
निस्वनं तनोतीति निस्वनतदित्यत्र पक्षे कौ 'गमः कौ' इत्यत्र
'गमादीनामिति वक्तव्यम्' इति वचनादनुनासिकलोपे तुक् । सं-
ज्ञापूर्वकत्वाच्च 'नहिवृति-' इति दीर्घाभावः । तयनेवो किपि लोपो
व्योर्बलि' इति यलोपे तुक् । शतात्परे इति विगृह्य 'पञ्चमी'
इति योगविभागाद्बाहुलकाद्वा समासे 'राजवन्मा-' इति पर-
निपाते पारस्करादिव्यासुटि श्रुत्वे च 'परश्शताः' इति सिद्धम् ॥

१ 'पङ्कीभवदङ्कमी' विधावङ्कत्वं किं वस्तुगत्योच्यते, आहोस्विदुपेक्ष्यते ।
नाथः । कविपुराणादिषु प्रसिद्धैरभावात् । नापि द्वितीयः । उपपञ्चाद्यो-
क्तस्येवादिपदादेरभावादिति चेत् । अत्राभिधीयते—तदेवेत्यत्रेवकारः प्र-
सिद्धपञ्चान्तरव्युदासाय विधीयते । तद्वज्र एव पङ्कत्वेनाङ्कत्वमभवत्, न तु
प्रसिद्धशशमृगादिरिति भाव इति तिलक-व्याख्या । अत्रातिशयोक्तिरङ्कलारः
इति साहित्यविद्याधरी । रूपकमृष्टा गन्धोपेक्षति जीवानुः । २ 'र-
जः' इति तु सुखावबोधायममतः पाठः । ३ अयं पाठः कुत्रचित्पाठः ।
४ 'अत्रापिमा रूपकं चालंकाराविति साहित्यविद्याधरी । रूपकोपेक्षयोः
संकरः' इति जीवानुः ।

१ एतच्च 'खपरे शरि वा विसंगलोपः' इति वार्तिकविरचितमूलकम् ।
सविमर्गपाठे सप्तम्यन्तशेषोऽनुपपन्नः स्यात् । २ 'अत्रानुप्रासः शब्दात्क-
कारः । अनुमानमर्थालंकारः । 'अनुमानं तदुक्तं यन्माध्यमाधनयौर्वचः' ।
अधर्मोऽपि तपस्वितां दधाति विरोधाभासः' इति साहित्यविद्याधरी ॥
अत्रार्थापत्तिरङ्कलारः 'एकत्र वस्तुनो भावाद्यत्र वस्त्वन्यथा भवेत् । कैमु-
ल्यन्यायनः सा स्यादर्थापत्तिरङ्कलारः ॥' इति सारणादिति जीवानुः ।

अनल्पदग्धारिपुरानलोऽवलै-

निजप्रतापैर्वलयञ्जलद्भुवः ।

प्रदक्षिणीकृत्यजयायसृष्टया

राज नीराजनया स राजघः ॥ १० ॥

अनल्पेति ॥ स राजघो राज्ञो हन्ति न क्षुद्रान्, राज्ञां हन्ता मलो नीराजनया आरातिक्तेन रराज शुशुभे । किंभूतो नलः—जयाय विजयाय भुवो वलयं मण्डलं प्रदक्षिणीकृत्य स्थितः । किंभूतया नीराजनया—सृष्टया कृतया । पुरलोकेरिति शेषः । किंभूतं वलयम्—निजप्रतापैः स्वकीयस्तेजोभिर्ज्वलत्प्रकाशमानम् । किंभूतं निजप्रतापैः अनल्पानि बहूनि दग्धारिपुराणि वैरि-नगराणि येऽनल्पदग्धारिपुराः, ते च तेऽनला वङ्गयस्तेरुष्वला दीप्यमानास्तैः । भूरितरित्यर्थः । तेजसस्तेजोन्तरसंयोगे भूय-स्त्वं भवति । अनलवद्वज्रवैरिति वा यद्वा—किंभूतया नीरा-जनया—उक्तविशेषणं निजप्रतापैरेव सृष्टया नलेनैव कृतया । किं-भूतं वलयम्—ज्वलन्नेनैव देदीप्यमानम् । शोभमानमित्यर्थः । अत एव राज्ञामभावो नीराजं नीराजकरणं नीराजना इत्यत्र 'अव्ययं विभक्तिः' इत्यभायेऽव्ययीभावः । 'अनश्च' इति टज-न्तात् 'तत्करोति' इति ण्यन्ताद्युच् । प्रचुरज्जालितवैरिनगराग्नि-वह्नीसैः स्वीयक्षान्तेजोभिर्दीप्तं भूमण्डलं जयाय जेतुं परिभ्रम्य स्वेरेव प्रतापैः सृष्टया नीराजनया राजाभावकरणेन स रेजे इति भावः । जयाय भूमण्डलं परिक्रम्य यद्वा राजाभावकरणं तेन रेजे इति वा । यद्वा—ज्वलत्प्रकाशमानं जयाय जेतुं प्रदक्षिणीकृत्य स्वीयक्षान्तेजोभिः कृतया नीराजनया आरातिक्तेविधानेन स रेजे । प्रतापैर्नीराजनयेति व्यस्तरूपकं वा । अत्र ज्वलद्भूमण्डलं जेतुं प्रदक्षिणीकृत्य सृष्टया, अर्धाञ्जलेनैवेति व्याख्येयम् । यद्वा—स्वीयतेजोभिः पुरलोकेर्वा जयस्याय आगमने कृतया जये सत्य-येन शुभावहविधिना हेतुना कृतयेति वा । (गेमनागमनयोर्नी-राजनं क्रियत इति लोकाचारः । नलस्य जयं प्राप्तं कृतया इति वा । जयाये जयागमने सृष्टया । अस्मिन्पक्षे पुरा लोकः कृतया इत्यन्वयः । विजयाय लोकः सृष्टया नीरस्य शान्त्युदकस्याजना-क्षेपणा तथा वा) । यद्वा—नलस्योऽज्वलैः शृङ्गारभूतैर्निजप्रतापैः, अनल्पानि दग्धारिपुराणि यासु ता अनल्पदग्धारिपुराः । अत एव ज्वलन्तीर्वैदीप्यमाना भुवो वैरिदेशान्वलयन्स्वाधीनीकुर्वन् । यद्वा—किंभूतं वलयम्—अनल्पा दग्धारयो यस्मिन्सतदनल्पद-ग्धारी । अस्मिन्पक्षे पुरा सृष्टया कृतया इत्यन्वयः । यद्वा—किंभूतो नलः—अनल्पा दग्धा आ समन्तात् रिपुरावो रिपुद्व्याणि येन स तथा । 'शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः' इत्यमरः । वलयज्वलदित्यत्र पक्षे परसवर्णः । पक्षान्तरे तु भ्रुवम् । 'राजघ इत्युपसंख्यानम्' इति निपातितः । जयायेति 'तुमथोऽहम्' इति चतुर्थी । यद्वा—स राज्ञां हन्ता नलः अजया लक्ष्म्या आय विष्णवे सृष्टया नीराज-नया रेजे । राज्ञो विष्णुरूपस्वालक्ष्म्या नीराजना क्रियते । यतः कारणात्प्रदक्षिणा प्रकृष्टा दक्षिणा दातृत्वं येषां ते प्रदक्षिणा वदा-न्यास्तैः सन्ति यस्य स प्रदक्षिणी । अतिवदान्या अप्येतस्यानुचराः

१ कुचविभ्रं वृषयतेऽयं पाठः ।

इत्ययं वदाम्यतम इत्यर्थः । यद्वा प्रकृष्टदक्षिणा ज्योतिष्टोमादयो यस्य सन्तीति प्रदक्षिणी । अत एव कृती कर्मकुशलः ॥

निवारितास्तेन महीतलेऽखिले

निरीतिभावं गमितेऽतिवृष्टयः ।

न तत्यजुर्नूनमनन्यविश्रमाः

प्रतीपभूपालमृगीदृशां दृशः ॥ ११ ॥

निवारिता इति ॥ अतिवृष्टय इत्ययः प्रतीपभूपालमृगीदृशां प्रतीपा वैरिणो भूपाला राजानस्तेषां मृगीदृशो नायिकास्तासां दृशो नेत्राणि नूनं प्रायेण न तत्यजुर्न मुमुचुः । नूनमुष्मेक्षायां वा इतयस्तस्य राष्ट्रे न सन्तीत्यर्थः । किंभूता अतिवृष्टयः—तेन नले-नाखिले महीतले निवारिताः प्रतिपिद्धाः । निष्कासिता इत्यर्थः । किंभूते महीतले—निरीतिभावं निर्गता इतयो यस्मात्तद्विरीति तस्य भावस्तम् । गमिते प्रापिते । अतः अनन्यविश्रमा न विद्यते-ऽन्योऽन्यत्र वा विश्रमो विश्रामस्थानं यासां ताः अनेन सर्वेऽपि शत्रवो निहता इत्युक्तम् । यच्च येन निष्कास्यते तत्तद्वैरिणमाश्र-यति स्त्रीणां च स्त्रिय एव शरणमित्युक्तिः । 'अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मु-पकाः शालभाः शुकाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः पडेटा इतयः स्मृताः ॥' विश्रम इत्यत्र 'नोदातोपदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधः ॥

सितांशुवर्णैर्वयति स तदुणै-

महासिवेभ्यः सहकृत्वरी बहुम् ।

दिगङ्गनाङ्गावरणं रणाङ्गणे

यशःपटं तज्जटचातुरीतुरी ॥ १२ ॥

सितेति ॥ तज्जटचातुरीतुरी तदुणे रणाङ्गणे यशःपटं वयति स्म । तस्य नलस्य भटाः । यद्वा—स चासौ भटश्च तेषां तस्य वा चातुरी युद्धनैपुण्यं सेव तुरी निष्पन्नवस्त्रवेष्टनदण्डस्तस्य नलस्य गुणैः, तैः प्रसिद्धैर्वा शौर्यादिगुणैः । अथ च गुणैस्तन्तुभिः सङ्ग्रामा-ङ्गणे यशोलक्षणपटं विस्तारितवती । निरमासीदित्यर्थः । किंभूतैर्गु-णैः—सितांशुश्चन्द्रस्तद्वद्वर्णः सारूप्यं येषां तैः । धवलैरित्यर्थः । की-दृशी—महान्योऽसिः स्वह्नः स एव वेमा वयनकाष्ठं तस्य सहकृत्वरी सहकारिणी । किंभूतं यशःपटम्—बहुं महापरिमाणम् । अत एव विश एवाङ्गनास्तासामङ्गानामावरणमाच्छादकम् । सर्वद्विग्व्याप्यस्य यश आसीदित्यर्थः । 'परपरिभवि तेजस्तन्वतामाशु कर्तुं प्रभवति हि विपक्षोच्छेदमग्रेसरोऽपि' इति न्यायेन भेटेरेव नलाशौर्यं विनैव वैरिणो हताः । दिग्व्यापि यशो नलस्याकारिती भावः । तन्मु-वायतुर्याः सकाशादियं नुर्यन्यादृशी । सा प्रत्येकमावरकमनेकं पटं वयति । इयं तु तद्विपरीता इति व्यतिरेकः । वेमा पुंसि ।

१ 'मधुरावृष्टिरनुप्राप्तोऽलंकारः । लुप्तोपमालंकारश्चेति साहित्यवि-द्याधरी । निजप्रतापनीराजनया भूदेवता नीराजयन्निव रराजेल्युपेक्षा । साच व्यञ्जकेवाद्यप्रयोगाद्गम्या । किंच प्रतापैर्नीराजनया इति प्रतापानलस्य नीराजनत्वम्, अर्धादरिपुराणां वर्तित्वरूपगमकमित्येकदेशिवर्तितदुःधा-पिता चेत्यमुपेक्षेयनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः' इति जीवानुः । २ 'नूनम-नन्यविश्रमाः सत्यो दृष्टीनं तत्यजुरित्यहं मन्य इत्युपेक्षालंकारः । तरुणीरोदन-प्रतिपादनेन तेन सर्वेऽपि दुष्टभूपाः क्षयं नीता इति पर्यायोक्तमलंकारः ।' तथा चालंकारसर्वस्वे—'गम्यस्यापि भङ्गयन्तरेणाख्यानं पर्यायोक्तम्' अति-वृष्टय इत्यतिशयोक्तिरिति साहित्यविद्याधरी ।

वयति स इति 'लद स्मे' इति भूते लद । सहकृत्वरीति 'राजनि युधिकृजः' इति वर्तमाने 'सहे च' इति कनिषि 'वनो र च' इति ङीमौ । चातुर्यमेव चातुरी । व्यजः पिरवाङ्गीर्ण ॥

प्रतीपभूपैरिव किं ततो भिया

विरुद्धधर्मैरपि भेत्तुतोऽजिता ।

अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स य-

द्विचारदृक्कारदृगप्यवर्तते ॥ १३ ॥

प्रतीपेति ॥ विरुद्धधर्मैरपि मिथोविरोधिस्वभावैरपि धर्मः स्वभावः ततो नलाजिया भयेन भेत्तुता विरुद्धत्वमुज्जिता किम् । कैरिव-प्रतीपभूपैरिव प्रतिकूलराजभिर्यथा भेत्तुतोपजापकारित्वं त्यक्ता । उपजापोऽन्तर्भेदः कुत एतज्ज्ञातमत आह-यद्यस्मात्स नल ओजसा अमित्रजिदमित्रान्वैरिणो जयतीत्यमित्रजित् । तथा ओजसा (तेजसा) मित्रजित् (सूर्यमपि जयतीति) अवर्तता-सीत् । स चारदृगपि विचारदृगवर्तते । चारा एव दृग्यस्य स चारदृक् । विगता चारा एव दृग्यस्य स विचारदृक् । योऽमित्र-जित्स मित्रजित्कथम्, यश्चारदृक्स विचारदृक्कथमिति विरुद्धधर्मो-स्तर्भेत्तुतोऽजिता । कथम्-तेजसा मित्रजित्तेजसा मित्रं सूर्यं ज-यतीति मित्रजित्, तथा विचारः शास्त्रमेव विवेको वा दृग्यस्य स विचारदृक् चारा एवं दृग्यस्य स चारदृक् । अपिश्चार्थे विरुद्धपक्ष उभयत्रापि योज्यः । अथ च विरुद्धत्वम्-अमित्रजिदः-स मि-त्रजित्कथम्, असुहृदं यो जयति स सुहृदं कथं जयति । अथ च यः असूर्यं जयति स सूर्यं कथं जयतीति विरोधः । तत्परिहारः पूर्वव्याख्यानात् । विचारं पश्यतीति विचारदृक्वा । 'चारेः पश्यन्ति राजानः' इति । एतेन शत्रुजित्वं तेजस्त्वं शास्त्रमार्गगामित्वं चोर-रक्षणत्वं च व्यक्तीकृतम् । एतेन विजिगीषुत्वं नलस्य द्योतितम् 'अरि-मित्रमरेमिषं मित्रमिषमतः परम् । तथारिमित्रमिषं च विजिगीषोः पुरःसराः ॥ पार्ष्णिप्राहस्ततः पश्चादास्कन्दस्तदन्तरम् । आम्पा-रवनयोश्चैव विजिगीषोश्च पृष्ठतः ॥ अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूष्यन्तन्तरः । अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः ॥' इति द्वादशराजमण्डली । तत इति 'भीत्रा-' इत्यपादानत्वम् ॥

तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमौ

वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा ।

तनोति भानोः परिवेषकैतवा-

त्तदा विधिः कुण्डलनां विधोरपि ॥ १४ ॥

तदोजस इति ॥ विधिर्ब्रह्मा यदा इति पूर्वाह्नं चित्ते मनसि कुरुते । विचारयतीत्यर्थः । तदा तदा भानोः सूर्यस्य विधोरपि चन्द्रस्य च परिवेषकैतवापरिवेषव्याजाः कुण्डलनां वैयर्थ्यसूचकं रेखामण्डलं करोति । इतीति किम्-तदोजसो नलप्रनापस्य, तद्यशसो नलयशसश्च स्थितौ सत्यामिमौ सूर्याचन्द्रमसौ वृथा निध्रयोजनाविति, तदोजसस्तद्यशसश्च हेतोरिमौ वृथा स्थिताविति

१ 'अत्र रूपकमलंकारः गुणैरिति क्लृप्तशब्दः ।' इति साहित्यविधा-धरी । २ 'अत्र विरोधालंकारः' 'आमासत्वे विरोधस्य विरोधालंकारकृतिमेता' इति लक्षणात् । एतदुपजीवनेन विरुद्धधर्माध्यासस्य चाश्रयभेदकत्वादुपप्रेक्षा । सा च प्रतीपभूपैरिवेत्युपमानुप्राणितति प्रयाणां संकरः' इति जीवाणुः ।

वा । सूर्याचन्द्राभ्यां यत्करणीयं तन्नलतेजोयशोभ्यामेव क्रियते । सूर्यतुल्यं चन्द्रतुल्यं चास्मिन्द्वयम् । परिवेषस्य कादाचित्कत्वात् 'यदा यदा' इत्युक्तम् । कैतवादिति भावे युवादित्वाद्गुणः । वृथालि-खितग्रन्थस्य कुण्डलनया लोपः क्रियते तथेत्यर्थः ॥

तस्य वदान्यत्वं वर्णयति—

अयं दरिद्रो भवितेति वैधर्सी

लिपिं ललाटेऽर्थिजनस्य जाग्रतीम् ।

मृषां न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः

प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः ॥ १५ ॥

अयमिति ॥ स नृपो नलोऽर्थिजनस्य याचकजनस्य ललाटे जा-ग्रती वैधर्सी ब्राह्मीमिति लिपिं मृषा मिथ्या न चक्रे, किन्तु वृक्षा ब्रह्मणा लिखितत्वात्सत्यामेव चकार । इतीति किम्-अयं याचक-लोको दरिद्रो निर्धनो भविता भावीति वैधर्सी लिपिः । तर्हि तस्यानौदार्यत्वप्रतीतिः कथं वदान्यत्वमित्याशङ्क्योक्तिभङ्गा स-माधत्ते-किं कृत्वा-दारिद्र्यदरिद्रतां प्रणीय दारिद्र्यस्यैव दरि-द्रताम् राहित्यमित्यर्थः । तां प्रणीय निर्माय । वैधर्सी लिपिं मृषा न चकारेत्यर्थः । यतोऽल्पितकल्पपादपः अल्पितोऽल्पीकृतः कल्पपादपः कल्पवृक्षो येन । कथम्-कल्पवृक्षो याचितमेव दद्याति, नलस्त्वयाचितमपि । अतो वदान्यतम इत्यर्थः । नलराज्ये कोऽपि दरिद्रो नाभूदित्यर्थः । यद्वा-अकल्पितं धनं दत्त्वा ब्राह्मीं लिपिं मृषां न चक्रे, अपि तु कृतवानेवेति काकुः । अल्पित इति 'तत्करोति-' इति ण्यन्ताष्टिदा ॥

प्रकारान्तरेण पुनरपि नितरां वदान्यत्वमाह—

विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्कृतो

न मिन्धुरुत्सर्गजलव्ययैर्मरुः ।

अमानि तत्तेन निजायशोयुगं

द्विफालवद्वाश्चिकुराः शिरःस्थितम् ॥ १६ ॥

विभज्येति ॥ तेन नलेन तत्समाकारणाद्वाभ्यां फालाभ्यां भागाभ्यां बद्धाः संयमिताश्चिकुराः केशा एव निजं स्वीयमयशसो-ऽङ्गीर्तेर्युगममान्यमन्यत । शिरसि सीमन्तस्योभयभागे स्थिताः केशा न भवन्ति, किंत्वकीर्तिद्वयमेव । तत्किम्-यद्यस्मान्मया नलेन मेरुर्हमाद्विविभज्य खण्डशो विधायार्थिसाद्याचकायतोऽर्थ-धीनो देवो वा न कृतः । तथा सिन्धुः समुद्र उरसर्गजलव्ययैर्दाने क्रियमाणे ये जलव्यया जलदानानि तेर्मरुर्निजलदेशो न कृतः । दानं हि जलपूर्वकं भवति । यद्वा-मरुत्सर्गजलव्ययैः सिन्धुर्न कृतः । तदकरणलक्षणापयशःस्थाने द्विफालवद्वाः केशा एव जाता इत्यर्थः । सर्वस्वदानेऽपि यावदेतद्व्ययं न कृतं तावच्छलो न तुनोपेति भावः । एतेनास्यायशोलेशोऽपि नास्तीति सूचितम् । लौकिकोक्ति-

१ 'अत्र सूर्याचन्द्रमसोः कुण्डलनोत्प्रेक्षणात्मापह्नवोत्प्रेक्षा । सा च व्यञ्जना-प्रयोगाद्वस्येति जीवाणुः । अत्र प्रतीपमलंकारः । यदुक्तमलंकारसर्वस्व-पमानस्याक्षेप उपमयनाकल्पने वा प्रतीपम्' । स परिवेषो न भवति, किन्तु परिवेषव्याजेन निरेधकत्वप्रतिपादिका कुण्डलनासावित्यपह्नवितरलंकारः । 'प्रकृतं यन्निधिव्यान्यत्माप्यने सा त्वपह्नवि' इति साहित्यविधाधरी ।

रपि—‘अपकीर्तिः शिरसिस्थिता’ इति । अर्थिसादित्यत्र ‘तदधीनवचने,’ ‘देये वा च’ इति सातिः । फालशब्दः पात्रादिः ॥

अजस्रमभ्यासमुपेयुषा समं
मुदेव देवः कविना बुधेन च ।
दधौ पटीयान्समयं नयन्नयं
दिनेश्वरश्रीरुदयं दिने दिने ॥ १७ ॥

अजस्रमिति ॥ अयं देवो राजा नलो दिने दिने प्रतिदिनमुदयमधिकामभिवृद्धिं दधौ । किं कुर्वन्—कविना काव्यकर्त्रा बुधेन विदुषा वैयाकरणेन च सम सह मुदेव हर्षेणैव समयं कालं नयन्मामयन् । किंभूतेन कविना बुधेन च—अजस्रं सर्वदाभ्यासं काव्यकवनशास्त्रमननव्यसनमुपेयुषा प्राप्तवता । ‘अभ्यासम्’ इति पाठे नलसंनिध्यम् । कीदृक्सः—पटीयान्कवित्याद्यभ्यासवान्, आक्षेपादिसमर्थश्च । पुनः किंभूतः—दिनेश्वरश्रीर्दिनेश्वरः सूर्यस्त्वदृच्छीः शोभा यस्य । अत एव दिनेश्वरोऽपि कविना शुक्लेण बुधेन चन्द्रपुत्रेण सह प्रातरादिसमयं कुर्वन्पटीयान्तेजस्वी तमोनाशसमर्थः प्रतिदिनमुदयं धत्ते । ‘बुधशुक्रौ सदा पूर्वोत्तरराशिस्थौ’ इति ज्योतिर्विदः । यद्वा—ताभ्यां समं समयं सम्यञ्चम् अयं शुभावहविधिं यन्प्राप्तुमवश्यं प्रतिदिनमुदयं न दधौ, अपितु दधावेव । ‘अभ्यासो व्यसनेऽन्तिके’ इति विश्वः । अजस्रमिति नञ्पूर्वाजसेः ‘नमिकम्पि—इति २ः । उपेयुपेति ‘उपेयिवाननाधाननृचानश्च’ इति साधुः । उपेयुपेत्यादौ सममिति सहाययोगो नृनीयां ॥

तस्य सामुद्रिकलक्षणवचनमाह—

अधोविधानात्कमलप्रवालयोः
शिरःसु दानादखिलक्षमाभुजाम् ।
पुरेदमूर्ध्वं भवतीति वेधसा
पदं किमस्याङ्कितमूर्ध्वरेखया ॥ १८ ॥

अधोविधानादिति ॥ किमिति संभावनायाम् । वेधसा ब्रह्मणस्य नलस्य पदं चरण इति हेतोरुर्ध्वरेखया लक्षणभूतयाङ्कितं चिह्नितं किम् । इति किम्—इदं नलपदं कमलप्रवालयोः पद्मपल्लवयोः कमलविद्रुमयोर्वा अधोविधानादरुणत्वस्त्रिधमृदुत्वैरधःकरणाद्विज्ञात्, तथा—अखिलक्षमाभुजां समस्तभूभृतां शिरःसु दानास्थापनाक्रमेणोर्ध्वमुखकृष्टमुपरि च पुरा भवति भविष्यति । ‘यावपुरा—’ इत्यादिना लट् । राज्ञां शिरःसु दानं नामाक्रम्य वर्तनम् ॥

तस्य वक्त्रसंनिधमाह—

जगज्जयं तेन च कोशमक्षयं
प्रणीतवाञ्छैशवशेषवानयम् ।

१ ‘दिकालब्रह्मणोऽज्ञात विभक्तिः, किंतु शिरःस्थितमयशोऽनुगमेतदित्यपह्नितिरलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘केशेषु वाष्प्यमाभ्येनायशोरूपणादुपक्रमलंकारः’ इति जीवानुः । २ ‘अत्रोपमाधेयसहोक्तयोऽलंकारा इति साहित्यविद्याधरी । दिनेश्वरश्रीरिव श्रावस्य स इति निदर्शनालंकारः । अत्र निदर्शनाधेययोः संकरः’ इति जीवानुः । ३ ‘अशोकेक्षालंकारः । संभावनमधोपेक्षा’ इति साहित्यविद्याधरी ।

सखा रतीशस्य ऋतुर्यथा वनं
वपुस्तथालिङ्गदथास्य यौवनम् ॥ १९ ॥

जगदिति ॥ अयं नलः शैशवशेषवाञ्छैशवस्य शेषो विद्यते यस्यैवंभूतः षोडशाब्ददेशीयो जगतः समग्रस्य भूमण्डलस्य जयं विजयं प्रणीतवान्कृतवान् । तेन च विजयेन कोशं भाण्डारगृहमक्षयं परिपूर्णं कृतवान् । तेन चेति पदेनानुपपन्निकत्वं लक्षणया द्योत्यते । दानशूरस्य तस्य पूर्वमेवोक्तवाङ्माण्डारगृहस्याक्षयैवमातुपपन्निकं, न तु मुख्यमिति भावः । नत्वव्ययभावत्वेन राजनीतिश्च । एतेन शत्रुराहित्यं सूचितम् । दमयन्तीलाभस्त्ववशिष्यते । अथ जगज्जयानन्तरं यौवनं तारुण्यमस्य वपुः शरीरं तथालिङ्गत्वं । अयं यौवनं प्रापेत्यर्थः । शरीरं कर्तुं यौवनं कर्माभूतं प्रापेति वा । अनेन नलवपुषैव यौवनमलंकृतं न तु तत्तेन । यथा रतीशस्य कामस्य सखा मिश्रमृतुर्धसन्तो वनमाक्षिप्यति, तथा स्वत एव रमणीयं वनं वसन्त उद्दीपयति तथा यौवनं कर्तुं शरीरं कर्म उद्दीपयति स्म । शरीरमपि सौन्दर्यात्कामस्य मिश्रम् । रतीशस्य ऋतुरित्यत्र ‘ऋत्यकः’ इति प्रकृतिभावः ॥

शरीरवर्णनमेव प्रक्रमते—

अधारि पद्मेषु तदङ्घ्रिणा घृणा
क्व तच्छयच्छायलवोऽपि पल्लवे ।
तदास्यदास्येऽपि गतोऽधिकारितां
न शारदः पार्विकशर्वरीश्वरः ॥ २० ॥

अधारीति ॥ तदङ्घ्रिणा तच्चरणेन पद्मेषु कमलेषु घृणा जुगुप्सा दया वाधार्यकारि । पदो नलचरणान्, नलचरणस्य वा मा येषाम्, सामुद्रिकलक्षणत्वेन पदि मान्तीति वा । मच्छोभालाभेन यानि सलक्ष्मीकानि मामाश्रित्येव यानि वर्तन्ते तैः सह स्पर्धा मया कथं कार्या । क्रमेण स्वतो निःशोभवाजुगुप्सा, आश्रितत्वाच्च करुणा । पद्मात्तच्चरणशोभाधिकेत्यर्थः । पल्लवे प्रवालै तच्छयच्छायलवोऽपि तस्य नलस्य शयो हस्तस्तस्य छाया कान्तिस्तच्छयच्छायं तस्य लवो लेशोऽपि क्व । कुतः—यतः पदो लवः पल्लवः शरीरनिकृष्टावयवचरणशोभालेशो यत्र वर्तते तत्र शरीरोत्कृष्टावयवपाणिशोभालेशोऽपि कथम् । हीनेन सह साम्यायोगादित्यर्थः । एतेन पल्लवात्तत्करशोभाधिकेत्यर्थः । किंच शारदः शारदिभवो निर्मलः पार्विकः पर्वणि पूर्णिमायां भवः संपूर्णकलः शर्वरीश्वरो निशानाथश्चन्द्रस्तस्य नलस्यास्यं मुखं तस्य दास्येऽपि सेवकत्वेऽप्यधिकारितां पात्रत्वं न गतो न प्राप्तः किमुत तत्साम्यम् । चन्द्रस्य शारत्पूर्णमासयोगाद्रमणीयत्वम्, आस्यस्य तु स्वत एव । शारदत्वादधृष्टत्वाद्मे स्थानुमशक्यत्वात्साम्यं न लेभे इति वा रमणीयनायकस्य रमणीयेनैव दासेन भाव्यम् । न चास्य पूर्वोक्तप्रकारेण तुल्यत्वम् अतो दासत्वमपि न प्रापेति भावः । निर्मलत्वासंपूर्णत्वात्कलस्यस्पष्टत्वात्, स्त्रीप्रधानत्वाद्वा । अस्य चतुःषष्टिकलत्वात् । ‘शारदः पीतमुत्रे स्याच्छालीनेऽप्रतिभे नवे’ १. तच्छयच्छाय इति ‘विभाषा सेना—’ इत्यादिना ननुसंकरत्वम् । शारद इति भावार्थे ‘संधिवेला—’ इत्यण् । पार्विक इति

१ ‘कोशस्याक्षयत्वमपरिमितत्वेनैव, न तु कृपणभावेनेति’ सुखावबोधः ।

२ ‘अत्रोपमालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

भवार्थे 'कालाट्ठम्' । 'पार्ष्णः' इति पाठे संबन्धेऽपि 'अन्' इति प्रकृतिभावः ॥

प्रकारान्तरेण सामुद्रिकलक्षणवत्त्वमाह—

किमस्य लोभ्नां कपटेन कोटिभि-

विधिर्न लेखाभिरजीगणद्वुणान् ।

न रोमकूपौघमिपाज्जगत्कृता

कृताश्च किं दूषणशून्यविन्दवः ॥ २१ ॥

किमिति ॥ विधिर्वद्वा रोम्णां कपटेन मिपेण सार्धत्रिकोटिभी रेखाभिरस्य नलस्य गुणाञ्चौघौदायादीन्किं नाजीगणन्, अपि तु गणयामासेति काकुः । गुणगणनया गणकेन ब्रह्मणा लेखा एव लिखिता न तु रोमाणि । अनेन सर्वगुणवत्त्वं तस्य द्योतितम् । दोषराहित्यमाह—जगत्कृता ब्रह्मणा रोमकूपौघमिपाज्जोमकूपसमु-हव्याजेन दूषणशून्यविन्दवो दूषणानां शून्यान्यभावास्तज्ज्ञापका विन्दवश्च न कृताः किम्, अपि तु कृता एव । यत्र किमपि न तत्र ज्योतिर्विद्भिः शून्यसूचको विन्दुः क्रियते, तथा रोमकूपा अपि वर्तुला विन्दुस्वेनोपेक्ष्यन्ते । अयं रोमकूपो न, किंतु दोषरा-हित्यसूचका विन्दव एव लिखिताः । 'तिस्रः कोट्योऽधकोटी च यानि रोमाणि मानुषे' इति तावन्तः कूपा इति 'रोमकंकं कू-पके पार्थिवानाम्' इति सामुद्रिकलक्षणं सूच्यते । अजीगणन् । प्यन्ताञ्छि द्विस्वे 'ई च गणैः' ॥

अमुष्य दोर्भ्यामरिदुर्गलुण्ठने

ध्रुवं गृहीतार्गलदीर्घपीनता ।

उरःश्रिया तत्र च गोपुरस्फुर-

त्कपाटदुर्धर्पतिरःप्रसारिता ॥ २२ ॥

अमुष्येति ॥ अमुष्य नलस्य दोर्भ्यामरिदुर्गलुण्ठनेऽरीणां दुर्गाणां गिरिप्राकारान्तेषां लुण्ठने बलाद्ग्रहणे क्रियमाणे सति, अर्गलदीर्घपीनतार्गलस्यैव दीर्घं च तर्पीनं च, तस्य भावस्तत्ता । कर्मधारयो द्वन्द्वो वा । सा गृहीता ध्रुवं गृहीता ननु । ध्रुवं प्रा-येण वा । तत्र च तत्रैवारिदुर्गलुण्ठन एवासुष्पोरःश्रिया वक्षस्य-लशोभया गोपुरे स्फुरद्दीप्यमानं यत्कपाटं तस्य दुर्धर्पता कठिनता तिरःप्रसारिता विशालता च गृहीता किम् । अनेन तस्याजानु-बाहुत्वं व्यूढोरस्कत्वमनाकलनीयत्वं च ध्वनितम् । लुण्ठने समय-एवाप्रणीभवति पुरोवर्ति सारं वस्तु गृह्णाति । 'तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना' इत्यमरः, 'पुरद्वारं तु गोपुरम्' इति च । उभयत्र कर्मधारयात्तर्द्ध ॥

स्वकेलिलेशसितनिन्दितेन्दुनो

निजांशदत्तजितपद्मसंपदः ।

१ 'अत्र ऐकानुप्रासपरिकल्पकारसंमृष्टिः । पर्वशरणेयस्याकृतैकिकः प-रिकस्तु सः' इति साहित्यविद्याधरी । अत्राङ्गादिना पञ्चादिषु ध्रुवा-चमन्वयेऽपि संबन्धोक्तनिशेधोक्तिः' इति जीवानुः । २ 'अत्र रोम्णा रो-मकूपाणां च कपटमिपशब्दाभ्यां तादृश्यापह्वेन गुणगणनोपेक्षादूषणशून्य-विन्दुवचनोपेक्षणारम्भापह्वोपेक्षयोः संमृष्टिः' इति जीवानुः । ३ 'अत्रा-ण्युपेक्षयोः संमृष्टिः' इति जीवानुः । उपेक्षा 'लोपना' 'नालकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अतद्वृथीजित्वरमुन्दरान्तरे

न तन्मुखस्य प्रतिमा चराचरे ॥ २३ ॥

स्वकेलीति ॥ तन्मुखस्य प्रतिमा स्वरूपमुपमानं चराचरे स्थावरजंगमात्मके जगति नास्ति । चन्द्रपद्मे उपमानं चेत्तत्राह— कथंभूतस्य तन्मुखस्य—स्वेति । स्वा स्वकीया केलिः क्रीडा तस्या लेशो लवभूतं यस्मिन् तेन निन्दितो निजित इन्दुर्येन तत् । तथा निजः स्वकीयोऽंशो भागस्तद्वे ये दशो नेत्रे ताभ्यां तज्जिता निर्भस्मिताधःकृता पद्मानां संपरस्मृहः सौभाग्यं वा येन । चन्द्रपद्मातिरिक्तमन्यदुपमानं भविष्यतीति चेत्तत्राह— अतद्वृथीति चराचरविशेषणम् । तयोश्चन्द्रपद्मयोर्द्वयी तद्वृथी तस्या जित्वरं जयनशीलम् । न विद्यते तद्वृथीजित्वरं सुन्दरान्तरमन्य-मुन्दरं वस्तु यस्मिन् । जगति मुखस्योपमानं द्वयम् । चन्द्रः, पद्मं च । तदतिरिक्तं वस्तुवन्तरं नास्ति । 'तद्वृथेमेतन्मुखेनांश-भूतेन स्मितेन (चक्षुर्द्वयेन च) निजितमिति । समग्रस्य तन्मु-खस्योपमानं नाम्नीत्यर्थः । 'चराचरं स्याज्जगति' इति विश्वः । जित्वरमिति 'दूषणशजि' इति ऋषः । अन्यमुन्दरं सुन्दरान्त-रम् । मयूरव्यंसकादिष्वाप्तमासः । चराचरे इति पक्षे 'मवोर्द्वन्द्वो' इत्येकवद्भावेः ॥

पूर्वोक्तमर्थं पुनरप्याह—

सरोरुहं तस्य दृशैव निर्जितं

जिताः स्मितेनैव विधोरपि श्रियः ।

कुतः परं भव्यमहो महीयसी

तदाननस्योपमितौ दरिद्रता ॥ २४ ॥

सरोरुहमिति ॥ तस्य नलस्य मुखावयवभूतया दृशैव सरो-रुहं पद्मं निर्जितम् । स्मितेनैव विधोरपि चन्द्रस्यापि श्रियो जिताः । परं पद्मचन्द्रातिरिक्तमन्यद्वयं सुन्दरं वस्तु कुतः कुत्रयम् । (अत एव) तदाननस्य नलाननस्योपमितानुपमाने महीयसी महती कवीनां दरिद्रता । अहो महदाश्चर्यम् । अत्यन्ताभाव इत्यर्थः । 'महीयसाम्' इति पाठे महीयसां कवीनां दरिद्रता भव्यम् 'भव्योय' इति निपातनात्पाधु । यो हि यस्मात्किञ्चिदो भवति स तेन दृशैव भास्यते, स्मितेन स्वलोपहासनेवाधः क्रियते च ॥

स्खालभारस्य तदुत्तमाङ्गजैः

समं चमर्येव तुलाभिलाषिणः ।

अनागसे शंसति बालचापलं

पुनः पुनः पुच्छविलोलनच्छलात् ॥ २५ ॥

१ 'अत्र वक्ष्यमाणे न वाक्ये प्रतीयमलकारः । 'आदिप' उपमानस्य प्रतीयमुपमेयता । तस्यैव यदि वा कल्या निरूप्यकारनिबन्धनम् ॥' इति साहित्यविद्याधरी । 'चन्द्रारविन्दविजयस्य विद्यापणमत्या नलमुखाप्रान-मानवहेतुत्वा पदावहेतुत्वं कालान्तरात्मलकारः' इति जीवानुः । २ 'यः श्रित परस्य श्रियं जित्वा आनयति तस्य किं दास्यि भवतीति विभावना-प्यलकारः । प्रिययायाः प्रभवेयेत्यपि फले न्यक्तिविभावना' इति साहित्य-विद्याधरी । 'अत्रापि चन्द्रारविन्दविजयस्य वाक्यावयव्य मुपमेयमानदारिद्र्ये-नुवादावयवहेतुत्वं कालान्तरात्मलकारः' इति जीवानुः ।

स्वचालेति ॥ एवमशब्दोऽर्थः । चमरी पशुरपि पुनः पुनः पुच्छविलोलनच्छलापुच्छस्य विलोलनं चालनं तदेव छलं व्याजो मियं तस्मान् स्ववालभारस्य स्वचालाः केशान्तेषां भारः समूहस्तस्यानागसेऽपराधाभावाय बालचापलं बालश्चपलो भवतीति तस्य चापलमपराधाय नेति माता यथा शंसति, तद्वच्चमरी लाङ्गलचालन-व्याजेन स्ववालभारस्यापराधो नास्तीति कथयति । कथमपराधित्वं तस्येत्यत आह—किंभूतस्य स्ववालभारस्य—तदुत्तमाङ्गजैः समं तस्योत्तमाङ्गे शिरसि जाताः केशास्तेः सह तुलाभिलाषिणस्तुलां साम्यमभिलपतीत्येवंशीलस्तस्य । स्वयं बालः सन्महतां साम्य-मिच्छति तदा तन्माता बालेनाज्ञानादेवेदं कृतं क्षम्यतामिति वदति तद्वच्चमरी । बालभारस्येति बवयोरभेदात् । उत्तमाङ्गजै-रिति 'सप्तम्यां जनेर्देः', 'अमूर्धमस्तकान्—' इति प्राप्नोऽप्य-लुगु बाहुलकाच्च भवति । अनागसे इति 'क्रियार्योप—' इत्यादिना, 'क्रियया यमभिप्रेति—' इत्यादिना संप्रदानत्वे वा चतुर्थी । चपलशब्दस्य गुणवाचिस्वाच्चाप्यस्येति व्यञ्जना भाव्यम्, तथापि युवादिस्वादिणि चापलमिति साधु ॥

महीभृतस्तस्य च मन्मथश्रिया

निजस्य चित्तस्य च तं प्रतीच्छया ।

द्विधा नृपे तत्र जगन्नयीभुवां

नतभुवां मन्मथविभ्रमोऽभवत् ॥ २६ ॥

महीति ॥ तत्र नृपे नले जगन्नयीभुवां त्रिलोकीसमुपज्ञानां नतभुवां सुन्दरीणां (पूर्वार्धोक्तेन प्रकारेण) द्विधा मन्मथविभ्रमः कामजनितो विभ्रमोऽभवज्जातः । विशिष्टो भ्रमो विभ्रमः, विलासश्च । कामस्य विशिष्टो भ्रमः, कामजनितो विलासश्च । तदुभयं कथमित्यपेक्षायाम् यथाक्रमेणाह—तस्य महीभृतो राज्ञो नलस्य मन्मथश्रिया कामश्रीसदृशोभवेन स्वीयान्तःकरणे मदनोऽयमिति भ्रान्तिः । तथा । निजस्य स्वस्य च चित्तस्यान्तःकरणस्य तं प्रति नलं प्रतीच्छया अत्यभिलाषेण कामजनितो विलासः कटाक्षादिरिति कामजन्यविभ्रमद्वैविध्यम् । महीभृत इति संबन्ध-पष्ठया मन्मथपदेनाभवयान्, नृपे इति विषयसप्तम्या मन्मथविभ्रमपदेनाभवयान्नात्र पीनरुक्त्यम् । चो परस्परसमुच्चये । जगन्नयीभु-वामिति सामान्येनोक्ते पतिव्रतादिरहितानामिति ज्ञेयम् । एवं 'न का निशि—' इत्यादावपि ज्ञेयम् । यद्वा—मन्मथश्रियैव इति चकारमेवकारार्थं व्याख्याय द्वितीयं समुच्चयार्थं व्याख्याय पतिव्रतानां मन्मथोऽयमिति निरभिलाषो विशिष्टो भ्रमो जातः । अन्यासां तु तं प्रतीच्छयापीति द्वैविध्यमित्यनौचित्यं परिहरणीया 'विभ्रमो भ्रान्तिहावयोः' इति विश्वः । मननं सन् शास्त्राद्यभ्यास-जम् ज्ञानं मभातीति मन्मथः । मूलविभुजादिस्वास्केः ॥

१ 'अत्र चापलमिव शंसतीति प्रतीयमानोऽपेक्षा । पुच्छविलोलनच्छ-लादित्यपह्नुतिः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र पुच्छचालनच्छलादपह्नुत्या बालबालयोरभेदाध्यनमायेन बालचापलकारोपादपह्नुतभेदः' इति जीवानुः । २ 'अत्र नलश्रीविभ्रमनिर्देशोऽयः श्लेषपदयोस्तविभ्रमोभवेन यथासंख्यसंबन्धाच्छेषमकीर्णं यथासंख्यालंकारः' इति जीवानुः । 'नलस्य मन्मथश्रिया इत्युपमा । मन्मथविभ्रम इति शेषः' इति साहित्यविद्याधरी ।

इदानीं क्रमेण देवनागमर्त्याङ्गनानां कामविभ्रमं श्लोकत्रयेणाह—

निमीलनभ्रंशजुषा दृशा भृशं

निपीय तं यस्त्रिदशीभिरर्जितः ।

अमृस्तमभ्यासभरं विवृण्वते

निमेषनिःस्त्रैरधुनापि लोचनैः ॥ २७ ॥

निमीलनेत्यादिना ॥ त्रिदशीभिर्देवाङ्गनाभिः योऽभ्यासभरोऽभ्यासातिशयो निमीलनभ्रंशजुषा निमीलनस्य नेत्रसंकोचस्य भ्रंशोऽभावस्तं जुपतीति निमीलनभ्रंशजुषा तया दृशा तं नलं निपीय सादरं दृष्टार्जितः कृतः । अमृस्त्रिदश्यस्तमभ्यासभरं निमेष-निःस्त्रैः निमेषपरिद्वैर्लोचनैरधुनाप्यद्यापि विवृण्वते प्रकटयन्ति । देवाङ्गनानां स्वत एव निर्निमेषत्वं नलावलोकने उत्प्रेक्षणीयमित्यु-त्प्रेक्षितम् । यदत्यन्तमभ्यस्तं तत्कदापि न विस्मर्यते । त्रिदशीति पुंयोगलक्षणो जातिलक्षणो वा ङीष् ॥

अदस्तदाकर्णि फलाढ्यजीवितं

दृशोर्द्वयं नस्तद्वीक्षि चाफलम् ।

इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रिया नले

स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तद्वात्मनः ॥ २८ ॥

अद इति ॥ चक्षुःश्रवसां ज्ञागानां प्रियाः स्त्रियो नले नलनि-मित्तमात्मनस्तदृशोर्द्वयमिति पूर्वोक्तप्रकारेण हृदा मनसा स्तुवन्ति स्म निन्दन्ति स्म च । इतीति किम्—अद इदं नोऽस्माकं दृशोर्द्वयं तदाकर्णि तं नलमाकर्णयतीत्येवंशीलं सत् फलाढ्यजीवितं फले-नाढ्यं जीवितं यस्य । सफलजीवितमित्यर्थः । तद्वीक्षि तं नलं न वीक्षते एवंभूतं सत् अफलं निष्फलमिति । पाताले स्थितत्वा-जलाकर्णनं भवति, न तु वीक्षणम् ॥

विलोकयन्तीभिरजस्रभावना

बलादमुं नेत्रनिमीलनेष्वपि ।

अलम्भि मर्त्याभिरमुष्य दर्शने

न विघ्नलेशोऽपि निमेषनिर्मितः ॥ २९ ॥

विलोकेति ॥ मर्त्याभिर्मानुषीभिरमुष्य दर्शनेऽवलोकने निमेष-निर्मितो नेत्रनिमीलनरचितो विघ्नलेशोऽपि नालम्भि न प्रापि । किंभूताभिर्मानुषीभिः—अजस्रभावनाबलादजस्रं निरन्तरं या भा-वना वासना, चिन्तनं वा तदृशद्वयं नलं नेत्रनिमीलनेष्वपि नेत्रसंकोचेष्वपि सत्सु विलोकयन्तीभिः पश्यन्तीभिः । यो हि यं स्मरति स नेत्रगोचराभावेऽपि तमेव पश्यति । मर्त्याभिरिति यो-पधरवाङ्म ङीष् । अलम्भि इत्यत्र 'लभेभ्र' इत्यनुवृत्तौ 'विभाषा चिण्णमुलोः' इति ङीष् ॥

१ 'अत्रेवादिशब्दानामभावात्तमभ्यासमिव विवृण्वते इति प्रतीयमानो-त्प्रेक्षालंकारः । अध्यवसायस्य सिद्धत्वादिशयो वा' इति साहित्यविद्या-धरी । २ 'अत्र गुणक्रियाविरोधालंकारः । जातिश्रुतिभिर्जीव्यादेर्विरुद्धा स्यादुपनिभिः । क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ॥' इति साहि-त्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विशेषोक्तिरालंकारः । तथा चालंकारसर्वस्व—'कारणसामध्ये कार्यस्यानुपत्तिर्विशेषोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

हृदानीं पतिव्रताव्यतिरिक्तानां सर्वोसामपि मुग्धादिक्रमेण न-
लेऽनुरागमाह—

न का निशि स्वप्नगतं ददर्श तं

जगाद गोत्रस्खलिते च का न तम् ।

तदात्मताध्यातधवा रते च का

चकार वा न स्वमनोभवोद्भवम् ॥ ३० ॥

नेति ॥ का स्त्री निशि स्वप्नगतं रात्रौ स्वप्नप्राप्तं तं नलं न
ददर्श, अपितु सर्वापि । का च गोत्रस्खलिते नामव्यत्यये नामभ्रान्तौ
तं नलं न जगाद, अपि तु सर्वापि । च परं रते संभोगे तदात्मता-
ध्यातधवा तस्य नलस्यात्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावस्तत्ता नलस्वरू-
पवत्वं तथा नलस्वरूपेण ध्यातो धवः प्रियो यया सर्वभूता सती
का वा स्वमनोभवोद्भवं स्वस्य मदनोद्भूतिं न चकार, अपि तु
सर्वापि । स्वप्रिये नलभावं कृत्वा रेमे इत्यर्थः । क्रमेण मुग्धादीनां
नले चित्तासक्तौ दर्शितः । बह्व्यो युवतयो नलमेव स्वप्नगतं
ददृशुरित्यर्थः । 'नाम गोत्रं कुलं गोत्रं गोत्रस्तु धरणीधरः' इति
यादवप्रकाशः ॥

हृदानीमन्यस्त्रीणां तदयोग्यत्वप्रतिपादनपुरःसरं भैमीप्रसङ्गं
करोति—

श्रियास्य योग्याहमिति स्वमीक्षितुं

करे तमालोक्य सुरुपया धृतः ।

विहाय भैमीमपदर्पया कया

न दर्पणः श्वासमलीमसः कृतः ॥ ३१ ॥

श्रियेति ॥ कया सुरुपया ज्ञाया भैमी विहाय त्यक्त्वा दर्-
पण आदर्शः श्वासमलीमसः श्वासेन मुखवायुना मलिनो न कृतः,
अपितु भैमीव्यतिरेकेण सर्वाभिरपि कृतः । अयोग्यत्वात् । किं-
भूतो दर्पणः—तं नलं चित्रादावालोक्य इति विचार्य स्वमात्मान-
मपीक्षितुमवलोकयितुं करे हस्ते धृतः । इतीति किम्—श्रिया शोभ-
यास्य नलस्याहं योग्या सदृशी स्यामिति काकुः । किंभूतया कया—
अपदर्पया गतदर्पया तमालोक्य गतगर्वया इति वान्वयः । भैमी
त्यक्त्वा सर्वा अपि गतगर्वा जाता इति भावः । 'प्राप्तरूपसुरुपा-
भिरूपा बुधमनोज्ञयोः' इत्यमरः । विहायेति त्यक्तसंस्वरूपो नि-
पातो विनार्यं द्रष्टव्यः । (तद्योगे च 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति
वचनाद्भैमीमिति द्वितीया) शिष्टप्रयोगात् । 'ज्योत्स्नातमिस्त्रा—'
इति मलीमसो निपातितैः ॥

नले भैमीमनोभिलाषमाह—

यथोद्यमानः खलु भोगभोजिना

प्रसह्य वैरोचनिजस्य पत्तनम् ।

विदर्भजाया मदनस्तथा मनो

नलावरुद्धं वयसैव वेशितः ॥ ३२ ॥

१ 'अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रापि
दर्शनाद्यसंबन्धेऽपि संबन्धोक्तिरतिशयोक्तिः' इति जीवानुः । २ अत्र पाठः
कुवचित्रः । ३ 'अत्रापि सर्वोसामेवविषय्यापाराम्बन्धेऽपि संबन्धोक्तिरतिश-
योक्तिः' इति जीवानुः । 'अत्र गवस्य व्यभिचारिभावस्य शान्तिः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

यथेति ॥ वयसां पक्षिणा गरुडेनैवोद्यमानः प्राप्यमाणो मदनः
प्रद्युम्नः प्रसह्य बलात्कारेण वैरोचनिजस्य पत्तनं बलिपुत्रस्य बा-
णस्य शोणितपुरं नगरं यथा गरुडेनैव प्रवेशितस्तथा वयसैव ता-
रुण्येनैव विदर्भजाया दमयन्त्या मनः कर्म प्रसह्य शैशवसमयं
कान्त्वा मदनः प्रवेशितः । खलु वाक्यालंकारः, प्रसिद्धौ वा । किं-
भूतेन गरुडेन—भोगभोजिना भोगं सर्वेशरीरं भुङ्क्ते एवंशी-
लस्तेन । तारुण्यपक्षे—भोगं सुखं भुङ्क्ते भोजयति वा तच्छी-
लेन । किंभूतं पत्तनम्—अनलेनाग्निनावरुद्धं समन्ततो व्याप्तम् ।
भैमीमनःपक्षे—नलेन संवद्धमाकांतम् । चित्रादीं दृष्टं भुतं च नलं
मनसि निधाय कामपीडिता जाता इत्यर्थः । कामः कीदृक्—ता-
रुण्यचिह्नैरुद्यमानस्तर्क्यमाणः । प्रसह्येति हठार्थेऽव्ययम् । पक्षे
सहेत्यपि । बाणासुरकन्याविवाहेऽनिरुद्धे श्रीकृष्णनगरं बाणनाव-
रुद्धे नारदवचनाद्वलप्रद्युम्नसहितः श्रीकृष्णो गरुडमारुह्यानिरुद्ध-
मोचनार्थं शोणितपुरं गत इति विष्णुपुराणम् । 'भोगभोजिना'
इति पाठे भोगिनः सर्पान्, भोगयुक्तान्विलासिनश्चेति । 'स्वगवा-
ल्यादिनोर्वयः' इत्यमरः ॥

तमेव प्रकारमाह—

नृपेऽनुरूपे निजरूपसंपदां

दिदेश तस्मिन्बहुशः श्रुतिं गते ।

विशिष्य सा भीमनरेन्द्रनन्दना

मनोभवाङ्गैकवशंवदं मनः ॥ ३३ ॥

नृप इति ॥ सा भीमनरेन्द्रस्य नन्दना दमयन्ती तस्मिन्नृपे
नले मनो विशिष्य अन्यस्त्रीभ्यः सकाशादतिशयेन, अन्यनृपेभ्य
आकृष्य वा दिदेश निदर्शना । किंभूते नृपे—निजरूपसंपदां स्वकी-
यसौन्दर्याधिक्यानामनुरूपे योग्ये । तथा बहुशोऽनेकवारं श्रुतिं
श्रवणगोचरं गते प्राप्ते । किंभूतं मनः—मनोभावस्य कामस्य
आज्ञाया एकं मुख्यं वशंवदं प्रवणम् । कामाज्ञाकारकमित्यर्थः ।
मदनायत्तत्वाज्जल एव संलग्नमित्यर्थः । रूपं च संपदश्चेति वा ।
बहुश इति 'संख्यैकवचनात्—' इति शम् । नन्दना इति नन्दा-
दिश्वाल्लुः । वशंवदमिति 'प्रियवशे वदः खच्' । 'अरुद्धपदज-
न्तस्य—' इति सुम् ॥

उपासनामेत्य पितुः स रज्यते

दिने दिने मावसरेषु वन्दिनाम् ।

पठत्सु तेषु प्रतिभूषणीनलं

विनिद्रोमाजनि शृण्वती नलम् ॥ ३४ ॥

उपासनामिति ॥ सा भैमी स्वावसरं त्यक्त्वा दिने दिने

१ 'अत्र 'उपासनालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र यथोद्यमानः
मनोमल इति शब्दश्रवणः । अन्यत्रार्थश्रवणः । शिष्टविशेषणा 'नियमुपमा ।
सा च वयसा इति वयसोरभेदाध्यवसायसाम्युक्त्यातिशयोक्त्यनुप्राणितेति मकरः'
इति जीवानुः । २ 'नन्दनी' इति पाठान्तरम् । ३ 'श्रवणाभ्युपगमाः ।
तथाच रुद्धः—'परकीया तु द्वेषा कन्योदा चेति ज्ञायते । गुणमदनार्ति
नायकमाश्लेष्याकण्यं वा सम्यक् ॥' इति शङ्करनिलकेत्युक्तम्—'अन्यत्रोपा-
सना प्रोक्ता कन्योदा चेति न प्रिय । दर्शनाच्छ्रवणाद्यपि कामार्ते नवनो-
यया ॥' अत्रानुप्रासोऽलंकारः । इति साहित्यविद्याधरी ।

इति 'आस्वदं प्रतिष्ठायाम्' इति साधुः । नेपथ्यमिति निपथाना-
मयमिति संबन्धमात्रेऽण् । प्रकरणादितः स्वस्वामिभावाधितिः ।
निपथानां राजा इत्यर्थे तु जनपदलक्षणाजो बाधके नादित्वात्
'कुरुनादि-' इति ष्ये नेपथ्यमिति स्यात् । अभ्यपेचयदित्यत्र
'प्राक्क्षिता-' इति षष्ठम् ॥

चिराय तस्ये विमनायमानया ॥ ३७ ॥

मुदा तदाकर्णनमञ्जकर्णया ॥ ३५ ॥

नलस्येति ॥ अनया भैम्या निपधागता निपधदेशादागता दूतद्वितयचन्द्राचाराणाः चारविप्रस्तुतिपाठका देशान्तरभ्रमणजीविनो नलस्य गुणान्यान्वर्थादीन् । भवतां देजो को राजा कीदृग्गुणः कथं प्रजाः पालयतीति मिपेण व्याजेन पृष्टः । अथ प्रश्नानन्तरं तत्कीर्तिकथां निधीय नलयशोवर्णनमाकण्य अनया भैम्या चिराय विमनायमानयाहृष्टचित्तया दुर्मनायमानया तस्ये स्थितम् । ईदृग्गुणो राजा मया कथं लप्स्यते इति विमनस्कता । अकारप्रस्थेपेगाविमनायमानया जातम्, चिरकालमाकर्णयन्त्येव स्थिरचित्तयावहितचित्तया जातमिति व्याख्येयम् । तत्कीर्तिसुधाम्' इति पाठः । चिराय निधीय इति वा संबन्धः । 'अकथितं च' इति द्विकर्मकत्वाप्रच्छेदप्रधाने कर्मणि निष्ठा, तयाभिहितत्वाच्च द्वितीया — चाराणाः इति । 'गुणान्-' इति 'न लोका' इति पष्ठानिपेधाद्वितीया । तस्ये इति भावे तद्ध । पक्षे निधीय तस्ये इत्यत्र मुख्यं व्यादाय स्वपितृनिवसुत्यकाल एव त्यक् विमना इवाचरति इति 'कर्तुः कथञ्च सलोपश्च,' 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दार्ढ्यः' इतिवाच्यञ्च ॥

निदर्शनं नैषधमभ्यपेक्षयत् ॥ ३६ ॥

पूर्वं श्लोकपञ्चकेन भैरव्या नले श्रवणानुरागं प्रतिपाद्य इदानीं
लिपिस्त्रमादां दर्शनानुरागं प्रतिपादयति—

नलस्य च स्वस्य च सर्व्यमीक्षते ॥ ३८ ॥

[illegible]

१ 'अथ सुगन्धकीनन्मक्षणा मगदशोक्तः' इति साहित्यविद्याधरी ।
 २ 'अथ रागाविशेषोक्तः' इति जीवानुः । ३ 'अथ विन्मन्व्यभिचारिमा-
 न्यशोक्तः । नावोदयालङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

मनोरथेन स्वपतीकृतं नलं

निशि क सा न स्वपती स पश्यति ।

अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवा-

त्करोति सुमिर्जनदर्शनातिथिम् ॥ ३९ ॥

मनोरथेति ॥ स्वपती निद्राणा सा भैमी मनोरथेन वा-
ञ्छया स्वपतीकृतम् अस्वपतिः स्वपतिः कृतः स्वप्राणेश्वरीकृतं नलं
क निशि कस्यां रात्रौ न पश्यति स, अपितु सर्वस्यामपि । दिवा
दृष्ट्य स्वप्ने दर्शनात्कदाप्यदृष्टस्य कथं दर्शनमित्यर्थं हेतुमाह—अदृ-
ष्टमिति—सुप्तिः स्वप्नः कदाचिददृष्टमप्यर्थं वस्तु अदृष्टवैभवाद्धर्माध-
र्मसामर्थ्याज्जनदर्शनातिथिं जनदर्शनगोचरं करोति । 'यदृष्टं दृश्यते
स्वप्नेऽननुभूतं कदापि न' इति न्यायेन जन्मान्तरस्थानान्तरानु-
भूतं समुपपन्नसंस्कारमस्मिन्ननन्ददृष्टमप्यर्थं धर्माधर्मादेव दर्श-
यतः इति भावः । चित्रादौ नलदर्शने सत्यपि साक्षात्तदर्शनाभावा-
ददृष्ट्योक्तियुक्ता । 'साक्षाच्चित्रे तथा स्वप्ने तस्य स्यादर्शने त्रिधा'
इति । अत्र तत्तरं प्रकारद्वयम् ॥

निमीलितादक्षियुगाच्च निद्रया-

हृदोऽपि बाह्येन्द्रियमौनमुद्रितात् ।

अदर्शिमङ्गोप्यकदाप्यवीक्षितो

रहस्यमस्याः स महन्महीपतिः ॥ ४० ॥

निमीलितादिति ॥ निद्रया सुषुप्त्यैव स महीपतिर्नलोऽस्या
भैम्या महद्गहस्यमदर्शितः । किंभूतः—कदापि जाग्रत्स्वप्ना-
वस्थयोरपि एवैकरूपत्वेनावीक्षितोऽदृष्टः । किं कृत्वा निमीलितान्मु-
द्रितादक्षियुगाञ्चेत्तद्व्यासंगोप्य संयम्य गोपयित्वा । तथा बाह्ये
न्द्रियमौनमुद्रिताहोन्द्विन्द्रियस्य चक्षुरिन्द्रियस्यैव मौनेन स्वविष-
यग्रहणाभावेन मुद्रितादपलक्षणस्वविषयग्रहणेऽशक्ताद्दृष्टोऽपि मन-
सोऽपि संगोप्य । अक्षियुगमनसोरपि ज्ञानमुद्रस्वापीति यावत् । चक्ष-
व्दापिशब्दावन्त्योन्यसमुच्चये । महारहस्यत्वेन निरतिशयानन्दरूप-
त्वेन निद्रया भैम्यं साक्षात्प्रदर्शित इत्यर्थः । ननु सुषुप्तौ मनसोऽप्य-
व्यापारश्चेत्तर्हि ज्ञानं कथम् । उच्यते—स्वप्नाधीनां बाह्येन्द्रियग्रा-
ह्यत्वाभावाद्बाह्यव्याभावे सुखादिपञ्चतन्मात्राभावादाभ्यन्तरव्याभा-
वेऽप्यदृष्टमहकृतकेवलाविद्यावृत्तिरूपमुपसिद्धिविषयत्वस्य युक्तत्वात् ।
आत्मन एव तत्र दृष्टत्वाच्च । आत्मरूपेण नित्यस्फुरणोपपत्तेः ।
यद्वा—नल एव भैम्या अनुरक्तत्वात्प्राप्तिं विना विषयमात्रस्यापि
विरागसंभवासुखासंभवात्, बोधानन्तरं च 'सुखमहमस्वात्मं न
किंचिदवेदिषम्' इत्यनुसंधानस्य सत्त्वावाञ्छलविषयत्वमन्तरेणैवम-
नुसंधानस्यायुक्तत्वात्, सुषुप्त्यवस्थावशात् नल एव मम निरति-
शयानन्दस्वरूपत्वेन स्फुरित इति बोधानन्तरं तथा ज्ञातमिति
भावः । इति यथाकथंचिःसुषुप्त्यवस्था व्याख्येया । एवं यथाकमं
श्लोकत्रयेणावस्थात्रयेऽपि नलमाक्षारकारो वर्णितः । बालत्वादति-
गूढत्वाञ्छलविषयोऽनुरागः केनापि न ज्ञात इति तस्य महा-
रहस्यत्वम् ॥

व्याख्यानान्तरं च—पूर्वस्मिन्श्लोके स्वप्नावस्थोक्ता । 'मनोर-
थेन' इति श्लोकेन मनोरथेन नलः पतिः कृतः । तत्रैव स्वप्ना-

१ 'छेकानुप्रासमहत्त्वकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'स्वप्नाभ्यन्त-
रविशेषमर्थनिरूपोऽन्तरन्यासः' इति जीवानुः ।

वस्थायां दृष्टं नलं प्रति स्वयमेवाह—निमीलितादिति ॥ हे नल,
स प्रसिद्धस्त्वं पति स्या भव (इति प्रार्थनायां लिङ्) । (अर्था-
न्मम) । प्रसिद्धस्तु पुराणादौ भैमीपतिर्नल एव, नखिन्द्रादय-
इतीन्द्रादिपरित्यागेन तस्यैव प्रार्थनायां संबोधनं हेतुमाह—यतः
हे अक्षियुगात्, अक्षो विभीतको निवासोऽस्यास्मीत्यक्षो, अक्षि च
तद्युगं च-कलियुगं तस्मादपि बाह्य भिन्न । चोऽप्यर्थः । किंभूताद-
क्षियुगात्—निद्रया निद्राजन्त्येनाज्ञानेन निमीलितातिरोहितात् ।
व्यास इत्यर्थः । तथा अहदः अज्ञानिनो जडान् । मूर्खोदित्यर्थः ।
तस्मादपि बाह्य भिन्न । किंभूतादहदः—इन्द्रियस्य वाग्मस्य मौनं
व्यापाराभावः तदेव मुद्रा स्वभावो यस्य । परस्तुतो मुकादि-
त्यर्थः । तल्लक्षणं माधे—'सहजान्प्रदशः स्वदुर्नये परदोषेक्षणदि-
व्यचक्षुषः । स्वगुणोच्चगिरो मुनिघटाः परवर्णग्रहणेऽवसाधवः ॥' इति ।
तथा हे रहस्यम्, रहस्या अत्यन्तरोप्या मा लक्ष्मीर्यस्य । तथा हे
महन् मानार्ह । एतेषु संबोधनेषु पदत्रयं हेतुर्यथायथं योज्यम् ।
किंभूतस्त्वम्—अदर्शिमङ्गः अं विष्णुं पश्यन्तीत्येवंशीला अद-
र्शितो विष्णुभक्तान्तेः सह सङ्गो मैत्रो यस्य । पुनः किंभूतः—
अकदाप्यवीक्षितः न कम् अकं दुःखं दापयन्तीत्येवंशीला अकदा-
पिनः स्वयं दुःखं ददति दापयन्ति चेत्येवंशीला दुष्टान्तरकदापिभिः ।
अवीक्षितो न दृष्टः । तस्यङ्गादिरहित इत्यर्थः । अत एव मही सर्व-
दोष्यववान् । स्याः इति मध्यमपुरुषसामर्थ्याभावा भैमी (प्रार्थ-
यित्री) इति ज्ञातव्यम् । यद्वा कश्चन कस्मैचिदाज्ञापं ददस्या-
यंयते स त्वं महीपती राजा स्या भव इति प्रार्थनायां लिङ् ।
यद्वा राजानं प्रार्थयते महापतिस्त्वं प्रतिदः स्याः । अन्यत्पूर्ववत् ।
दमयन्तीपदाति नलसंबोधनपदाति समप्राप्त्याति ज्ञातव्या-
नीत्यलम् ॥

अहो अहोभिर्महिमा हिमागमे-

ऽप्यभिप्रपेदे प्रति तां सरादिताम् ।

तपत्पूर्तावपि मेदयां भरा

विभावरीभिर्विभरांश्चभूविरे ॥ ४१ ॥

अहो इति ॥ अहोभिर्दिव्यैः कर्तृभिः हिमागमे हेमन्तर्तावपि
सरादितां मदनपीडितां तां भैमीं प्रति लक्ष्मीकृत्य महिमा दैव्यं
प्रपेदे प्राप्तम् । विभावरीभी रात्रिभिः तपत्पूर्तावपि निदाघनुभ-
रेऽपि मेदयां भरा मज्जवाहुल्यं (लक्षणया) स्मृत्वा च विभरांश्च-
भूविरे षतम् । हेमन्तर्तां दिनानि हस्वानि, रात्रयो महत्यः । ग्रीष्मे-
ऽपि दिनानि महानि, रात्रयोऽल्पाः । विरहिवादनवाहयितुम-
शक्यत्वात्तां प्रति विपरीता जाता इत्यर्थः । अहो विचित्रमित्यर्थः ।
अहो इत्योदन्तव्याघ्रगुह्यत्वम् । विभरामित्यत्र 'भीही' इत्याम्
श्रुत्वञ्च ॥

हृदानीं नलस्यापि तस्यामनुरागमाह—

स्वकान्तिकीर्तिव्रजमौक्तिकसजः

श्रयन्तमन्तर्घटनागुणश्रियम् ।

१ 'अत्र रूपकमकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हिमागमे
कारणे मन्त्रादिदिनाता लक्ष्मी कार्यं मोक्तम् । तथा धीम कारणे मन्त्रादि
रात्रौणां लक्ष्मीमोक्तम् इति विशेषोक्त्यकारः । तस्मात्तस्मात्सरादिता
कारणमस्ति तेन विभावरी । छेकानुप्रासोऽपि' इति साहित्यविद्याधरी ।

कदाचिदस्या युवधैर्यलोपिनं

नलोपि लोकादशृणोदुणोत्करम् ॥ ४२ ॥

स्वकान्तीति ॥ कदाचित्कस्मिंश्चित्समये नलोऽपि लोकाह्लोक-
मुखादस्या भैम्या गुणोत्करं सौन्दर्यादिगुणसमूहमशृणोत् । किंभूतं
गुणोत्करम्—युवधैर्यलोपिनं तरुणधैर्यलोपनशीलम् । तथा—
स्वस्या भैम्याः कान्तिकीर्तिप्रजः सौन्दर्यविषयो यो यशःसमूहः
स एव शुभ्रवान्मौक्तिकमाला तस्या अन्तर्घटना नलस्य मनसि या
घटना संबन्धमस्य गुणश्रियं दोरकशोभां श्रयन्तं कुर्वाणम् । गुणो-
त्करेण नलचंचत्सि तत्कान्तिकीर्तिगुम्फितेत्यर्थः । मालाया अन्तर्घ-
टनायं दोरको भवति । यद्वा—स्वस्य नलस्य । तद्योगे नलराम-
णीयकानुरूपो भैमीगुणसमूह इति भावः । मौक्तिकमिति विनया-
दिवाम्स्वार्थे ढक् । लोकादिति हेतोर्पञ्चमी ॥

तमेव लब्ध्वावसरं ततः स्मरः

शरीरशोभाजयजातमत्सरः ।

अमोघशक्त्या निजयेव मूर्तया

तया विनिर्जेतुमियेप नैषधम् ॥ ४३ ॥

तमेवेति ॥ ततो भैमीगुणश्रवणानन्तरं स्मरः कामस्तमेवाव-
सरं प्रस्तावं लब्ध्वा तया भैम्या कृत्वा नैषधं नलं विनिर्जेतुं परा-
भितुमियेप ऐच्छत् । उपप्रेक्षते—मूर्तया शरीरिण्या निजया
स्वकीययामोघशक्त्येव । यतः स्वशरीरस्य या शोभा तस्या जय-
स्तेन जातो मत्सरः क्रोधो यस्येति पराजयेच्छायाः कारणम् ।
जातक्रोधो वैरी कमप्यवसरं प्राप्य शक्त्यायुधः सन्वैरिणं पराजेतुं
प्रक्रमते । शोभेति भिदादिगणे निपातनात्साधुः ॥

अकारि तेन श्रवणातिथिगुणः

क्षमाभुजा भीमनृपात्मजालयः ।

तदुच्चधैर्यव्ययसंहितेषुणा

स्मरेण च स्वात्मशरासनाश्रयः ॥ ४४ ॥

अकारितीति ॥ तेन क्षमाभुजा राजा नलेन भीमनृपात्मजा-
लयः भीमनृपकन्या आलयः स्थानमाश्रयो यस्य एवंभूतो गुणः सौ-
न्दर्यादिः श्रवणातिथिः श्रवणगोचरोऽकारि कृतः । आकार्णित इत्यर्थः ।
आदरातिशयापूर्वस्वसूचनायातिथिपदम् । स्मरेणापि गुणः
प्रत्यक्षा स्वात्मशरासनाश्रयः स्वात्मनो यच्छरासनं धनुस्तदाश्रय
आधारः स्थानं यस्येवंभूतोऽकारि । किंभूतेन—तस्य नलस्योच्चमु-
कृष्ट धैर्यं तस्य व्ययो नाशस्तस्मै संहितो धनुष्यारोपित इपुर्येन ।
यदैव भैमीगुणश्रवणं जातं तदैव तस्य मदनपीडा जातेति भावः ।
चस्तुस्यकालघोतनार्थो वा । शोभनं दृढं यदात्मशरासनमिति वै ॥

अमुष्य धीरस्य जयाय साहसी

तदा खलु ज्यां विशिखैः सनाथयन् ।

१ 'अत्र कीर्तिव्रजगुणोत्करयोमुक्ताहारगुम्फनस्यस्वरूपणाद्रूपकालकारः'
इति जीवानुः । २ 'अत्रोत्प्रेक्षालकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अत्र स्वात्मशरासनाश्रय इति पुनरुक्ताभासोऽलकारः । तुल्ययो-
गितालंकारोऽपि, इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववा-
क्येहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः' इति जीवानुः ।

निमज्जयामास यशांसि संशये

स्मरस्त्रिलोकीविजयार्जितान्यपि ॥ ४५ ॥

अमुष्येति ॥ स्मरः त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी तस्या
विजयेनाजितानि संपादितान्यपि यशांसि कीर्तीः संशये संदेहे
निमज्जयामास । खलु संभावनायाम् । त्रैलोक्ये जितेऽपि यद्येनं
जेतुं न शक्यामि तर्ह्येकस्याजये सर्वापि कीर्तिर्गमिष्यतीति शक्यामि
न येति संदेहः । किंभूतः स्मरः—तदा धीरस्यामुष्य नलस्य जयाय
विशिखैर्बाणैः ज्यां सनाथयन्सनाथां कुर्वन् । योजयन्नित्यर्थः । यतः
साहसी हिताहितानपेक्षं यत्कर्म तत्साहसं तद्वान् । अविमृश्यका-
रीत्यर्थः । विशिखैरिति धीरस्यैकेन जेतुमशक्यत्वाद्बहुत्वम् । त्रैलो-
क्यापेक्षयास्यातिधीरत्वमुक्तम् । 'विजयार्जितानि' इति पाठः साधी-
यान् । जयायेति 'तुमर्थात्—' इति चतुर्थी । निमज्जयामासेति
मस्तेः सकारस्य 'झलां जश झशि' इति यो दकारस्तस्य '—भृज-
तीनाम्'—इति निर्देशाच्चतुर्वम् ॥

अनेन भैमीं घटयिष्यतस्तथा

विधेरवन्ध्येच्छतया व्यलासि तत् ।

अभेदि तत्तादृगनङ्गमार्गणै-

र्यदस्य पौष्पैरपि धैर्यकञ्चुकम् ॥ ४६ ॥

अनेनेति ॥ अस्य नलस्य तत्प्रसिद्धं तादृगनुमेषमपि धैर्यमेव
कञ्चुकं पौष्पैः पुष्परूपैरप्यनङ्गमार्गणैः कामबाणैर्यद्यस्मादभेदि वि-
दारितम् । तत्तस्मात् तथा वक्ष्यमाणभैम्यभिलाषीन्द्रादिपरित्याज-
नप्रकारेण अनेन नलेन भैमीं घटयिष्यतः संगमयिष्यतो विधेर्ब्र-
ह्मणोऽवन्ध्येच्छतया अवन्ध्या सफला इच्छा मनोरथो यस्य तस्य
भावस्तत्ता सफलेच्छता तया व्यलासि विलासितमिति वितर्कः ।
तत्तादृगनङ्गमार्गणैरित्येकं वा पदम् । तैः पञ्चसंख्यतया प्रसिद्धै-
र्यस्मादग्निभ्रातिमृदुश्लक्ष्णैः कामबाणैरिति । अङ्गरहितस्यापि
पुष्परूपैर्बाणैर्धैर्यकञ्चुकस्यामूर्तस्यापि वस्तुनो यद्विदारणं तद्ब्रह्मसफ-
लेच्छताया एव विलास इति, यत्तदोः क्रियाविशेषणत्वं वा । असं-
भावितमपि विधीष्टं भवत्येवेति भावः । व्यलासीति भावे चिण् ।
अभेदीति कर्मणि कर्मकर्तारि वा चिण् । पौष्पैः । भेदविवक्षायां
संबन्धेण । स्वार्थे वा ॥

धैर्यभङ्गमेवाह—

किमन्यदद्यापि यदस्त्रतापितः

पितामहो वारिजमाश्रयत्यहो ।

स्मरं तनुच्छायतया तमात्मनः

शशाक शङ्के स न लङ्घितुं नलः ॥ ४७ ॥

किमन्यदिति ॥ यस्य कामस्यास्त्रैर्बाणैस्तापितः पितामहो
ब्रह्माऽद्यापि वारिजं कमलमाश्रयति । अहो आश्चर्यं । वृद्धोऽपि
ब्रह्मा कामसंततः । यः स्वपितामहमन्यतिवृद्धमतिपूज्यं शङ्केः

१ 'अत्र स्मरस्योक्तसंशयासंबन्धेऽपि तत्संबन्धकथनादतिशयोक्तिरलंकारः'
इति जीवानुः । २ 'कञ्चुकं भिन्नमिति विरोधः' तस्य विधिविलासनाभासी-
करणादिरोधाभासोऽलंकारः । स च धैर्यकञ्चुकमिति रूपकोत्थापित इति नयो-
रङ्गाभिभावेन संकरः' इति जीवानुः । 'अत्रानुमानविरोधावलंकारो' इति
साहित्यविद्याधरी ।

पीडयतीति सोऽन्यं पीडयतीति किं वाच्यम् । स्वभावसिद्धं कमलासम्बन्धं कामसंतसत्त्वेनोपेक्षितम् । लुप्तोपेक्षा । संतप्ताः शीतलमाश्रयन्ते । अत एव वारिजपदम् । अन्यत्कामस्य किं वर्णनीयं तत्राह—शङ्के इति । नल आत्मनः स्वस्य तनुच्छायतया शरीरसाम्येनेव । यद्वा—तन्वी छाया शोभा यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा विरहव्यथाजनितम्लानशोभतया तं स्मरं लङ्घितुं जेतुं न शशाक । यद्वा—आत्मनः सकाशात्कामस्य तनुच्छायतयात्पशोभत्वेन जेतुं नाशकम्, अपि तु शशाकैव । तस्याल्पकान्तिस्त्वमात्मनोऽधिककान्तिस्त्वमेव जय इत्यर्थः । पूर्वं तस्यातिशयितुं धैर्यं वर्णयित्वा तन्नाशकधनं विप्रलम्भपोषार्थम् । लङ्घितुमिति शक्तियोगे तुमुर् ॥

उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं

नवोपहारेण वयस्कृतेन किम् ।

त्रपासरिदुर्गमपि प्रतीर्य सा

नलस्य तन्वी हृदयं विवेश यत् ॥ ४८ ॥

उर इति ॥ सा तन्वी कृशाङ्गी (स्वीया) त्रपैव सरिद्धदी तस्या दुर्गं प्राकारमपि, त्रपासरिदेव दुर्गं वा । प्रतीर्य नीत्वा नलस्य हृदयं यद्विवेश प्रविष्टा । यद्वा—नलस्यैव त्रपासरिद् दुर्गम् । तदुरोभुवा वक्षस्थलजेन कुम्भयुगेन कुचकलशयुगेन जृम्भितं विलसितम् । किमुपेक्षायाम् । किंभूतेन—नवोपहारेण नवो नूतन उप समीपगतो हारो मुक्ताहारो यस्य, नव उपहार उपायनं तद्रूपेण वा । वयसा यौवनेन कृतं वयस्कृतेन तेन । तेन लज्जा त्यक्त्वा संपन्नयौवना भैमी ध्याता इत्यर्थः । अन्यापि कुम्भकारकृतमुपहृत्कितं कुम्भद्वयं वक्षसि निधाय जलदुर्गं तीर्त्वा प्रियसंकेतं गच्छति । यच्छब्दोऽप्यर्थः । सा तन्व्यप्युरोभुवा कुम्भयुगेन त्रपासरिदुर्गमपि प्रतीर्य नलस्य हृदयमपि विवेश, किमिति वितर्क इति वान्वयः । किंभूतं दुर्गम्—जृम्भितम् । अत्युच्चमित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् । ‘उपायनमुपप्राद्यमुपहारस्तथोपदा’ इत्यमरः । उरोभुवा इति आपितयुंस्कृत्वेन नुमभावः । कुम्भयुगेनेति कर्तरि वृत्तीयौ ॥

अपह्वानस्य जनाय यन्निजा-

मधीरतामस्य कृतं मनोभुवा ।

अबोधि तज्जागरदुःखसाक्षिणी

निशा च शय्या च शशाङ्ककोमला ॥ ४९ ॥

अपेति ॥ मनोभुवा कामेनास्य नलस्य यद् अनिर्वाच्यं कृतम् । तन् निशा रात्रिः शय्या आस्तरणं चाबोधि जानाति स्म । किंभूतस्यास्य—जनाय लोकाय निजां स्वकीयामधीरतामर्थमपह्वान-

१. ‘अत्र मारलङ्घने पितामहोऽप्यशक्तः किमुत नल इत्यर्थापत्तिस्तावदेकोऽलङ्कारः । तनोश्छायेव छाया इत्युपमा । छायायोर्भेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः । अलङ्घयत्वे तनुच्छायताया हेतुत्वोपेक्षाणादनुपेक्षा । साच शङ्के इति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्येति’ इति जीवानुः । ‘अत्रातिशयोक्तिरूपेणाश्लेषशालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २. ‘अत्रोपेक्षा रूपकं श्लेषशालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘अत्र विषयनिरापादभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः जृम्भणं किमित्युपेक्षा । सा चोक्तातिशयोक्तिमूला इति संकरः’ इति जीवानुः ।

नस्य गोपायतः । किंभूता निशा शय्या च—यतो जागरदुःखं साक्षादीक्षते सा । विदुषीत्यर्थः । तज्जागर इत्येकं पदं वा । तथा शशाङ्ककोमला चन्द्रेण मनोहरा । शशस्य मृगविशेषस्याङ्क उत्सङ्गस्तद्वन्मृद्वी । चन्द्रवन्मनोहरा वा । चन्द्रेण कर्पूरप्रक्षेपेण मनोहरा वा । चान्द्री रात्रिरतिदुःसहत्वाजागरदुःखसाक्षिणी । शय्या चात्मनि विलुण्ठनेन । रात्रिशय्याव्यतिरेकेण केनचित्तिद्विरहदुःखं न ज्ञातमिति भावः । जनायेति ‘श्वाघङ्कु-’ इति संप्रदानत्वम् । अबोधीति ‘दीपजन-’ इति कर्तरि चिण् । निशा इति हलन्ताद्वा टाप् । शय्या इति ‘संज्ञायां समजनि-’ इति क्यपि ‘अयङ् क्यि-’ इत्ययङ् ॥

स्मरोपतप्तोऽपि भृशं न म प्रभु-

विदभैराजं तनयामयाचत ।

त्यजन्त्यमूङ्गशर्म च मानिनो वरं

त्यजन्ति न त्वेकमयाचितव्रतम् ॥ ५० ॥

स्मरेति ॥ भृशं स्मरोपतप्तोऽप्यतिशयेन कामपीडितोऽपि म नलो विदभैराजं विदभैराजं विदभैराजं भीमं तनयां कन्यां नायाचत । यतः प्रभुः समर्थः अभिमानीति यावत् । कामपीडितः म कथं न याचितवानित्यत्र आह—मानिनोऽभिमानिनः पुरुषाः शर्मं सुखं, तथा असूत्रं प्राणानपि त्यजन्ति । एतद्वयं तेषां वरमरूपमिष्टम् । एकमद्वितीयं प्रधानमयाचितव्रतम् । अयाचनरूपं व्रतं नैव त्यजन्तीत्यर्थः । एतद्वरं न विद्यते वरं श्रेष्ठं यस्मिन् । अतिश्रेष्ठमित्यर्थः । पाठकमार्थक्रमस्य बलीयस्त्वाच्छर्मपदस्य पूर्वमन्वयः । यद्वा—चकारस्तुल्यकालद्योतनार्थः । शर्म यथा भवति तथामूनपि त्यजन्ति । सुखेन त्यजन्तीत्यर्थः । वरं श्रेष्ठमिति व्रतविशेषणं वा । विदभैराजेति ‘राजाहः-’ इति टच् । याचिद्विकर्मकः । ‘देवाहुते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनाक्प्रिये’ इत्यमरः ॥

मृषाविषादाभिनयादयं कचि-

जुगोप निःश्वासतर्ति वियोगजाम् ।

विलेपनस्याधिकचन्द्रभागता-

विभावनाच्चापललाप पाण्डुताम् ॥ ५१ ॥

मृषेति ॥ अयं नलः कचिच्छिन्नद्वस्तुनि विषये मृषाविषादाभिनयात्तद्वस्तु गतमिति मिथ्याखेदप्रकटनाद्वियोगजां विरहजनितां निःश्वासतर्ति निःश्वासपरस्परं जुगोप तिरोधत्ते स्म । तथा—विलेपनस्य चन्दनस्याधिकचन्द्रभागः कर्पूरो यस्मिन् भावस्तत्ता, तस्या विभावनाज्ज्ञापनाप्रकटीकरणाद्वियोगजां पाण्डुतां चापललाप । अथ चन्दनमध्ये कर्पूरोधिको जातस्तेनाङ्गपाण्डुत्वं न त्वन्यत्कारणम् । विषमर्ताति

१. ‘एतेन नायकस्य लज्जागुणोऽभिहितः श्रेयालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २. ‘अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । तथाच काव्यप्रकाशः—‘सामान्यं वा विशेषो वा तदर्थेन समर्थने । यत्र सोऽन्तरन्यासः साधन्येनेतरेण वा ॥’ इति साहित्यविद्याधरी ।

विपादः शिवः, तस्याभिनयाद्, निःश्वासानुपदं शिव शिवेति ना-
मोच्चारणाद्वा जुगोप । 'घनसारश्चन्द्रसंज्ञः कर्पूरः' इत्यमरः ॥

शशाकं निहोतुमयेन तत्प्रिया-

मयं बभापे यदलीकवीक्षिताम् ।

समाज एवालपितासु वैणिकै-

र्ममूर्छे यत्पञ्चममूर्छनासु च ॥ ५२ ॥

शशाकंति ॥ अयं नलोऽलीकवीक्षितां मोहेन मिथ्यैव वी-
क्षितां प्रियां भर्मा प्रति यत्किंचिद्बभापे, तद्येन देवेन निहोतुं
गोपायितुं शशाक । वैणिकैर्विणावादनकुशलैः पञ्चमरागस्य मूर्छना-
स्वालपितासु पुनःपुनर्गीतासु सतीषु समाज एव सभायामेव यन्मु-
मूर्छे, तदपि अयेन रागमूर्छनाजनितभुवनानुभवव्यापारवश्यव्याजेन
निहोतुं शशाक । मूर्छाप्यपलपितेत्यर्थः । सप्तानां स्वराणामारोहाव-
रोहा मूर्छनाः । ताम्बेकविंशतिः । अथ च प्रियां प्रति अये भर्माति
समाजे बभापे नत् निहोतुं न शशाक इति काकुः । शशाकैव । श-
ब्दान्तरान्तर्भूतत्वाद्बचनमपलपितम् । यद्वा—वैणिकैः पञ्चमराग-
मूर्छनासु गानुं प्रारब्धासु समाज एव संभव मुमूर्छे । येन नलकृ-
तभर्मासंबोधनमाकर्णनीयं स समाज एव मूर्छां प्राप । यद्वा—
यत्किंचिद्बभापे, तद् अये कामाय निहोतुं न शशाक, समाजाय
त्वपलपितुं समर्थोऽभूत् । यतः समाज एव मुमूर्छे । इः कामः
तस्मै कामाय । 'अये क्रोधे विपादे च संभ्रमे स्मरणेऽपि च', 'इः
कामे परपोक्तौ च' इति विश्वः । 'अयः शुभावहो विप्रिः', 'वी-
णावाद्गन्तु वैणिकः' इत्यमरः । रागप्रकटीकरणमालपितम् । पञ्च-
व्यतिरिक्तसमूहवाचिवात्समाज इत्यत्र घञ् । वैणिकैरिति शि-
लपम् इति ङक् । मूर्छोन्मादादुक्तौ ॥

अवाप सापत्रपतां स भूपति-

जितेन्द्रियाणां धुरि कीर्तितस्थितिः ।

असंवरे शंबरवैरिविक्रमे

क्रमेण तत्र स्फुटतामुपेयुषि ॥ ५३ ॥

अत्रापेति ॥ स भूपतिः सापत्रपतामवाप । अन्यतो लज्जाप-
त्रपा तथा सह वर्तमानः सापत्रपः तस्य भावस्तत्ता तां प्राप ।
किंभूतः—यतो जितेन्द्रियाणां मध्ये धुर्यध्रे प्रथमतः कीर्तिता
स्तुता स्थितिर्मेयादा यस्य । विरहव्यथा लोकेनापि ज्ञातेति सल-
ज्जोऽभूदित्यर्थः । कस्मिन्सति—तत्र समाजे सभामध्येऽसंवरे नि-
रोद्धमशक्येऽगोप्ये शंबरवैरी कामस्तस्य विक्रमे क्रमेण परिपाठ्या
स्फुटतां प्रकट्यमुपेयुषि प्राप्ते सति । असंवरे, इत्यत्र 'ग्रहवृद्धि-
त्रि'—इत्यपे ॥

अलं नलं रोद्धुममी किलाभव-

न्गुणा विवेकप्रमुखा न चापलम् ।

१ 'अथ ल्याजोक्तिरलकारः । यथाह काव्यप्रकाशः—'या जोक्तिरु-
च्यतो भिन्नतरतुल्यनिगूहनम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्राङ्गवत्तत्त्वा-
गृपाविपादचन्द्रभागपाणिनिभ्या तद्विरहव्यापाणिनिभ्यानिगूहनाम्नीलसालं-
कारः—'मीलनं वस्तुना यथ वस्तुतरनिगूहनम्' इति लक्षणम्' इति
जीवातुः । २ 'एतेन लील्यागोन्मादमूर्छावस्थाः सूचिताः' इति
जीवातुः । ३ 'छेकानुप्रासोऽलकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सरः स रत्यामनिरुद्धमेव य-

त्सृजत्ययं सर्गनिसर्ग ईदृशः ॥ ५४ ॥

अलमिति ॥ अमी विवेकप्रमुखा विवेकादयो गुणा नलमिदं
पूर्वोक्तं चापलं रोद्धुमावर्तितुमलं समर्था नाभवन् । नलस्य चापलं
रोद्धुं न समर्था इत्यर्थः । किल निश्चयेन । यद्यतः स प्रसिद्धः
सरो रत्यामनुरागे सति पुरुषमनिरुद्धमेव चपलमेव सृजति करोति ।
अयमेतादृक्सर्गनिसर्गः सृष्टिनिर्णयः स्वभावो वा । अयमेव नि-
श्चय इत्यर्थः अनुरागे सति सर्वोऽपि चञ्चलो भवतीत्यर्थः । वि-
वेकस्यापि किमपि न चलतीत्यर्थः । यद्वा—सरो रत्यां संभोगेऽ-
निरुद्धं निवारयितुमशक्यं चापलमित्यर्थः । अयमीदृशः कामेन सृ-
ज्यमानस्य प्रस्तुतव्याप्तापलस्य स्वभावः । अथ च—मदनः प्रभु-
ज्ञात्यो रत्यां स्वप्रियायामनिरुद्धनामानमेव पुत्रं जनयतीति यत्,
अयमीदृशोऽनादिः सर्गस्वभावः । हेयोपादेयविचारो विवेकः ।
नलमिति पष्ठार्थे सप्तम्यर्थे वा द्वितीया । रुधेर्द्विकर्मक्यात् ।
'स्वभावश्च निसर्गश्च' इत्यमरः । रोद्धुमित्यलंयोगे 'पर्याप्तवचनेपु-'
इति तुमुन् ॥

अनङ्गचिह्नं स विना शशाक नो

यदासितुं संसदि यत्नवानपि ।

क्षणं तदारामविहारकैतवा-

न्निपेवितुं देशमियेप निर्जनम् ॥ ५५ ॥

अनङ्गेति ॥ स नलो यदा यस्मिन्समये विरहचिह्नापलापविषये
यत्नवानपि सन् संसदि सभायामनङ्गचिह्नं पाण्डुरवकृशत्वगोत्रस्त्र-
लनादि कामचिह्नं विना क्षणमप्यासितुं स्थातुं नो शशाक न स-
मर्थोऽभूत् तदा तस्मिन्समये आराम उपवने विहारः क्रीडा तस्याः
कैतवाङ्गाजेन निर्जनं देशमुद्यानदेशं निपेवितुं सेवितुमियेप ऐ-
च्छत । क्षणमुत्सवरूपं, निर्जनत्वाद्देशविशेषणं वा यत्तदिति का-
रणार्थं वा । कालविशेषोत्सवयोः क्षणः' इत्यमरः । चिह्नमिति
'पृथग्विना—' इति द्वितीया । क्षणमिति पक्षे 'कालाध्वनोः—' इति
द्वितीया ॥

अथ श्रिया भर्त्सितमत्स्यलाञ्छनः

समं वयस्यैः स्वरहस्यवेदिभिः ।

पुरोपकण्ठोपवनं किलेक्षिता

दिदेश यानाय निदेशकारिणः ॥ ५६ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं स नलो यानाय यानमानेतुं निदेशका-
रिणो भृत्यान्दिदेशाज्ञापयामास । किंभूतः—विरहव्यथाव्यथितोऽ

१ 'अथ स्मररागस्य दुर्वारतया सर्वसृष्टिस्थाधारण्येन नलचापलद्वार-
त्वसमर्थनात्सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः ।
अत्रोपेक्षोहेत्वलकारी' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'नैषधः' इति पाठ-
स्तिलकमुख्यावबोधासाहित्यविद्याधरीसमतः । तत्र 'आराम—इत्यादि-
विशेषणसामर्थ्याद्विजनम्' इति सुखावबोधा । ३ 'अवापकृतिरलकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । 'एतेन चापलाख्यसंचारिणि भ्रमणलक्षणोऽनुभाव
उक्तः' इति जीवातुः । ४ 'पुरोपकण्ठं स वनम्' इति पाठः साहित्य-
विद्याधरीसमतः ।

पि श्रिया कान्त्या सुरुपत्वाद्धर्मितस्तिरस्कृतो मत्स्यलाञ्छितः कामो येन । विरहव्यथागोपनार्थमङ्गीकृतशोभवाद्वा जितकामः । तथा स्वरहस्यवेदिभिः स्वास्यभिप्रायजैर्द्वित्रैर्वयस्यैः सखिभिः समं सह पुरोपकण्ठोपवनं नगरनिकटस्थमुद्यानम् । किलेल्यलीकम् । ईक्षिता ईक्षमाणः । कामचिह्नापह्नवे तात्पर्यं, न तु वनविलोकन इति किलेल्युक्तम् । उपकण्ठम् । सामीप्येऽव्ययीभावः । 'पूरण-गुणः' इत्यव्ययेन सह समासनिपेधात्पुरमुपकण्ठं यस्येति बहु-व्रीहिः । केचिदस्मिन्सूत्रे पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययसंवायं नि-पेधो, न त्वव्ययमात्रस्येत्याहुः । तन्मते पुरस्योपकण्ठमिति पठो-त्पुरुषोऽपि । वनम्, तृता योगे पष्ठवभावः । यानायेति 'क्रिया-र्थोपपदस्य-' इति चतुर्थी ॥

अमी ततस्तस्य विभूषितं सितं

जवेऽपि मानेऽपि च पौरुषाधिकम् ।

उपाहरन्नश्वमजस्रचञ्चलैः

सुराञ्चलैः क्षोदितमन्दुरोदरम् ॥ ५७ ॥

अमी इति ॥ ततस्तदाज्ञानन्तरममी भृत्यान्तस्य नलस्याश्वमु-पाहरन्निन्युः । अश्वविशेषणानि—सितं श्वेतम् । विभूषितं विशेषणालंकृतम् । जवेऽपि वेगेऽपि पौरुषेण बलेनाधिकम् । माने-ऽपि परिमाणेऽपि 'पौरुषं पुरुषप्रमाणं तस्मादधिकम् । अजस्रं चञ्चलैः सुराञ्चलैः सुराग्रैः प्रयोज्यैः क्षोदितं चूर्णाकारितं मन्दु-राया वाजिशालाया उदरं मध्यं येन । 'सुरः स्वतस्यः पृथिवी-मथो लोकोत्तरः स्मृतः' इति शालिहोत्रे । विभूषितम् श्रीनां पक्षिणां भुवि स्थान उपितम् । वेगवशादाक्रमणवशाद्वा गगन-गामिनमिति वा । सितमित्यनेन कफप्रकृतिवम् । तेनानित्यलव-स्वसहिष्णुत्वादिलक्षणं सूचितम् । 'ऊर्ध्वं विस्तृतदोःपाणिनुमाने पौरुषं त्रिपु', वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः । पुरुषशब्दादपक्ष भावे युवादिस्वादात् । परिमाणं 'पुरुषहन्तिभ्यामण च' इत्यण । क्षोदितमिति हेतुमण्यन्ताच्चिष्टा । कर्तरि च तृतीया, करणे च ॥ (इतःसप्तभिः कुलकम्—)

अथान्तरेणावदुगामिनाध्वना

निशीथिनीनाथमहःसहोदरैः ।

निगालगाद्देवमणेग्विोत्थितं-

विराजितं केसरकेशरश्मिभिः ॥ ५८ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं स नलः हयमारुरोहेति सप्तमश्लोकेना-न्वयः । अश्वविशेषणानि । किंभूतं हयम्—स्कन्धप्ररुढाः केशाः केसरकेशान्तेषां रश्मिभिः तल्लक्षणैरेव किरणैर्वा विराजितम् । किंभूतैः—निगालगाद् गालप्रदेशे वर्तमानालक्षणभूताद्देवमणैः देवमणिनाम्नो दक्षिणावर्तादवदुगामिना आन्तरेण कण्ठमध्यवर्तिनाध्वना मार्गेणो-त्थितैः निःसृतैरिव । तथा—उज्ज्वलत्वात् निशीथिनी रात्रि-स्तस्या नाथश्चन्द्रस्तस्य महोसि किरणान्तेषां सहोदरैः सरशः । प्रायेण सहोदराः सरूपा भवन्तीति सारूप्यं लक्ष्यते । अथ च देवमणिः कौस्तुभः, चन्द्रश्च । समुदादुपपत्त्यादुभयोः सहोदर-

१ 'अत्रोपमा सहोक्तिश्चालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'श्रीनिवस' इति शब्दः । ३ अत्र पञ्च—श्रीनिवस' इति 'श्रीनिवस' इत्येवं चन्द्रोक्तौ नि-प्यन्तात्कः, 'मनोव्यपञ्च' इति सुखावबोधो ।

स्वम् । केसरकेशरश्मिभिरुपलक्षितम् । विराजितं श्रीनां पक्षिणां राजा विराजो गरुडः तद्गदाचरितम् । 'निगालस्तु गलोद्देशे', 'अवदुर्घाटा कृकाटिका' इत्यमरः । 'देवमणिः शिवेऽश्वस्य कण्ठा-वर्ते च कौस्तुभे' इति विश्वः । सहोदरैरिति 'वोपसजनस्य' इति वैकल्पिकत्वात्सादेशाभावेः ॥

अजस्रभूमीतटकुट्टनोत्थितै-

रुपास्यमानं चरणेषु रेणुभिः ।

रयप्रकर्षाध्ययनार्थमागतै-

र्जनस्य चेतोभिरिवाणिमाङ्कितैः ॥ ५९ ॥

अजस्रेति ॥ रेणुभिश्चरणेषु रूपास्यमानं सेव्यमानम् । किंभूतं रेणुभिः—अजस्रं निरन्तरं भूमीतटकुट्टनं धरातलचूर्णनं तेनोत्थितैः । कैरिव—अणिमा अणुपरिमाणत्वं तेनाङ्कितैर्युक्तेर्जनस्य लोकस्य चेतोभिरिवान्तःकरणैरिव । 'अणुपरिमाणं मनः' इति । किंभूतैश्चे-ताभिः—रयप्रकर्षस्य वेगातिशयस्याध्ययनार्थं पठनार्थमागतैः । तद्वेगं प्रेक्षतां लोकानां चेतोभिर्गतिजयाध्ययनार्थमागतैरिष्ये-त्येक्षा इति । मनसोऽपि सकाशादश्वस्य वेगातिशयोक्त्यन्ते । अथ च शिष्यो गुरुचरणयोरुपास्ते । अजस्रभूमीतटकुट्टनमुत्तमाश्रजातिः । भूमीति 'कृदिकारादङ्कितः' इति ङीप् । अणिमा मत्तिमवत् ॥

चलाचलप्रोथतया महीभृते

स्वेगदर्पानिव वक्तुमुत्सुकम् ।

अलं गिरा वेदं किलायमाशयं

स्वयं हयस्येति च मानमाश्रितम् ॥ ६० ॥

चलाचलेति ॥ चलाचलोऽतिचञ्चलः प्रोथ ओष्ठमं नामापुटं वा यस्य, तस्य भावमन्ता, तथा महीभृते नलाय स्वेकायवेगवि-पये दुर्पान्गवान्वक्तुमुत्सुकमिषोऽकण्ठितमिव । तर्हि किमिति नोक्त-वानित्याशङ्क्याय—किल प्रसिद्धा । अयं नलो हयस्याशयमभि-प्रायं स्वयमात्मनैव वेदं जानाति किल । अतो गिरा वाचा अलं पुर्यतामिति हेतोरिव मानमाश्रितम् । 'चलाचलप्रोथवमश्रजातिः' । जातुरग्रे स्वयं स्वगुणं वक्तुमनुचितमित्यर्थः । चलाचल इति 'चरि-चलिपतिवदीनां द्विषेचनमाकाश्यामस्य' इति द्विष्यमागागमश्च । 'अभ्यासकार्यमनचि' इति वक्तव्याद्, आगमदीर्घवामार्थाद्वा, 'हिलादिः शेषः' न । महीभृते 'क्रिया यमभिर्प्रेति सः-' इति संप्रदानत्वम् । गिरिति वारणाश्रयेण तृतीया । वेद इति 'विद्वो लटो वा' इति णट् ॥

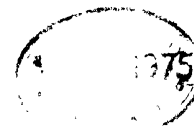
महारथस्याध्वनि चक्रवर्तिनः

परानपेक्षोद्धहनाद्यशःमितम् ।

रदावदातांशुमिपादनीदृशां

हमन्तमन्तर्वेलमर्धतां रवेः ॥ ६१ ॥

१ 'अत्रानुप्रासोपेक्षारूपकाया सहस्रः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमा तन्निधायकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र सापेक्षकपेक्षालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रापेक्षार्थं किंच-न्निधायकारसंप्रदानः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र निपेक्षान्नाश्रयान्म-सत्त्वमापाय यान्ते ये प्रेक्षणात्पद्वती प्रेक्षा । यान्ते तस्यमा । तत्रापेक्षो-गात्' इति जीवानुः ।

महारथस्येति ॥ महारथस्यायुतयोधिनः चक्रवर्तिनः सार्व-
भौमस्य नलस्याध्वनि मार्गे आकाशगामित्वेन न विद्यतेऽपेक्षा
यस्यां क्रियायामिति परेषामन्येषामश्वानामनपेक्षयानाश्रयेण यदु-
द्बहन् तस्माज्जातं यद्यशस्तेन यशसा सितं श्वेतम् । अत एव रत्नानां
दन्तानामवदन्तानां निर्मला यंऽशवः किरणालेषां मिषाद् अनीदृशां
परानपेक्षोद्बहनायमर्थानां रवेः सूर्यस्वार्वातमश्वानां बलं अन्तर्मुख-
मध्ये हसन्तम् । सूर्याश्वाः परापेक्षोद्बहनाः नाहं तथा इत्युपहास-
स्तेषाम् । यद्वा परानपेक्षोद्बहनाः सूर्याश्वानां बलं दन्तोऽवल-
किरणव्याजादन्तर्हसन्तमित्यन्वयः । स्वाभाविकं श्वेतत्वं यशोहेतु-
त्वेनोप्रेक्षितम् । सूर्याश्वानां नीलवर्णत्वात् ॥

सितत्विपश्चञ्चलतामुपेयुषो

मिषेण पुच्छस्य च केसरस्य च ।

स्फुटं चलचामरयुग्मचिह्नै-

रनिह्वानं निजवाजिराजताम् ॥ ६२ ॥

सितेति ॥ सिता श्वेता एव दीर्घस्य चञ्चलतां चा-
प्यमुपेयुषः प्राप्तस्य पुच्छस्य च केसरस्य स्कन्धकेशसमूहस्य च
मिषेण व्याजेन चलचञ्चलं चामरयुग्मं तस्य चिह्नैः कृत्वा निज-
वाजिराजतां वाजिनां राजा वाजिराजः, तस्य भावस्तत्ता निज-
स्वामिनो वाजिराजता नामनिह्वानं प्रकटयन्तमिति स्फुटमुत्प्रेक्षे ।
राजा हि श्वेतचामरद्वयेन योज्यते । चलनक्रियापेक्षया चिह्नै-
रिति बहुवचनम् । चिह्नैरिति 'तत्करोति-' इति ण्यन्ताद्वावे
ल्युट् च' इति ल्युट् ॥

अपि द्विजिह्वाभ्यवहारपौरुषे

मुखानुपक्तायतवल्गुवल्गया ।

उपेयिवांसं प्रतिमलतां रय-

स्मये जितस्य प्रसभं गरुत्मतैः ॥ ६३ ॥

अपीति ॥ रयस्मये वेगगर्वे प्रसभं बलाकारेण जितस्य गरु-
त्मतो गरुडस्य द्विजिह्वाः सर्पोत्पामभ्यवहारो भक्षणं तस्माद्यस्या-
रूपं तस्मिन्नपि मुखेऽनुपक्ता लम्बा आयता दीर्घा वल्गुः सुन्दरी या
वल्गा प्रमहन्त्या कृत्वा प्रतिमलतां प्रतिभटवमुपेयिवांसं प्राप्तव-
न्तम् । वल्गाप्राप्ता हि सर्पपुच्छस्तदृशा दृश्यन्ते । पूर्वं वेगदपेवि-
पये जितः अधुना सर्वभक्षणपौरुषेऽपि । वल्गा कान्यकुब्जभाषायां
'वाग' इति प्रसिद्धा ॥

स सिन्धुजं शीतमहःसहोदरं

हरन्तमुच्चैःश्रवसः श्रियं हयम् ।

जिताखिलक्ष्माभृदनल्पलोचन-

स्तमारुरोह क्षितिपाकशासनैः ॥ ६४ ॥

स इति ॥ सिन्धुजं सिन्धुदेशोद्भवम् । शीतमहाश्वन्दस्तस्य
सहोदरं तुल्यम् । उच्चैःश्रवस इन्द्राश्वस्य श्रियं शोभां हरन्तं तत्स-

१ 'अत्र सापहवोपेयशालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
सापहवोपेयशालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमापरिकर-
पालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'त हयमारुरोह उच्चैःश्रवसः श्रियं
हरन्तम्' इत्युपमा । सा न शिष्टविशेषणान्मकीर्णन । 'स क्षितिपाकशामनः
इत्यतिशयोक्तिः' इति जीवानुः ।

दशम् । किंभूतो नलः—जिता अखिलाः समस्ताः क्षमाभृतो राजानो
येन । तथा अनल्पे महती लोचने यस्य सः । यद्वा—अनल्पं लोचनं
ज्ञानं यस्य । तथा क्षितौ पृथिव्यां पाकशासन इन्द्र इव । क्षितौ
पाकं पचिक्रियां शास्युपदिशति सूपशास्त्रप्रणेतृत्वात् । उच्चैःश्रवा
अपि समुद्रजः, स चन्द्रभ्राता त यथा जितसमस्तशैलः सहस्रलो-
चनश्च इन्द्र आरोहति, तथा तं हयमारुरोहेति । सिन्धुजमित्यने-
नाश्वशास्त्रोक्तचतुःपञ्चाशदुसमकुलमध्यजत्वं बलित्वं महाकायत्वं च
सूचितम् । कुलकम् ॥

निजा मयूखा इव तीक्ष्णदीधितिं

स्फुटारविन्दाङ्कितपाणिपङ्कजम् ।

तमश्ववारा जवनाश्वयायिनं

प्रकाशरूपा मनुजेशमन्वयुः ॥ ६५ ॥

निजा इति ॥ अश्वधारा अश्वसादिनस्तं मनुजेशं राजानं नल-
मन्वयुरनुजगमुः । किंभूता अश्वधाराः—निजाः स्वकीयाः । किं-
भूतं नलम्—स्फुटं प्रकटं लक्षणभूतानि रेखारूपाणि यान्यरवि-
न्दानि तैरङ्कितं चिह्नितं पाणिपङ्कजं यस्य तम् तथा—जवनो
वेगवान्योऽश्वस्तेन यातीत्येवंशीलम् । के कमिव—निजाः सहजा
मयूखाः किरणाम्तीक्ष्णदीधितिं सूर्यमिव । सूर्यविशेषणमपि ।
स्फुटेति । 'कमलपाणिः सूर्यः' इत्यागमात् । सूर्याऽपि जवनैरश्वै-
र्याति । मयूखा यथा सदा सूर्यसहचारिणः, तथाश्ववारा अपि ।
तेन तेषां स्वरहस्यवेदित्वमुक्तम् । 'जवनस्तु जवाधिकः' इत्य-
मरः । 'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रकाशातपयोः स्फुटे' इति विश्वः ।
मीनाति हिनस्ति तम इति मयूखः मीनातेरूखः' इत्यौणादिकः ।
उखप्रत्ययः । अश्वान्वृण्वते इत्यश्ववाराः 'कर्मण्यण्' । 'जुचङ्कम्य-'
इति युचि जवनः ॥

चलन्नलकृत्य महारयं हयं

स्ववाहवाहोचितवेपपेशलः ।

प्रमोदनिःस्पन्दतराक्षिपक्षमभि-

र्व्यलोकिकैर्नगरालयैर्नलः ॥ ६६ ॥

चलन्निति ॥ नगरालयैः नगरम् आलयः स्थानं येषां तैर्नगर-
वासिभिर्योर्नलो व्यलोकिकैरेव स्वेच्छया दृष्टः । किंभूतः—महारयम-
तिशयितवेगं हयमश्वं स्वाधिष्ठानेनालकृत्य चलन्मध्येमार्गं ग-
च्छन् । पुनः किंभूतः—स्वस्य वाहोऽश्वस्तल्लक्षणो वाहो वाहनं
तस्योचितो वेपोऽलंकारादिस्तेन पेशलो रमणीयः । यद्वा—वाहवा-
हस्याश्ववारस्य । यद्वा—वाहस्याश्वस्य वाहे संचारणे उचितो वेपो
नेपथ्यम् । किंभूतैर्लोकैः—प्रमोदेनानतिशयितानन्देन निःस्पन्दतरा-
क्षिपक्षमाणि नेत्रपक्षमाणि येषां तैः । निनिर्मेयं सादरावलोकनं
कुर्वन्नित्यर्थः । महारयमित्यनेनाष्टभिर्मात्राभिर्बहुः शतमात्रभू-
द्धनसामर्थ्यं सूचितम् । 'वाहस्तु मीनभेदे वृषे हये' इति विश्वः ।
'पेशलः सुन्दरो वृक्षः' इति च । 'निःस्पन्द' इति पाठः । नगाः
सन्त्यस्मिन्निति नगरम् । 'ऊपसुषि-' इत्यत्र 'नगपांसुपाण्डु-'
इति वचनात् रैः ॥

१ 'अत्रोपमाशेषरूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
छाकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'वृष्यनुप्रासोऽलंकारः'
इति जीवानुः ।

क्षणादथैष क्षणदापतिप्रभः

प्रभञ्जनाध्येयजवेन वाजिना ।

सहैव ताभिर्जनदृष्टिदृष्टिभि-

र्बहिः पुरोऽभूत्पुरुहूतपौरुषः ॥ ६७ ॥

क्षणादिति ॥ अथानन्तरमेव नलः वाजिनाश्चेन ताभिर्जनदृष्टिदृष्टिभिः सहैव क्षणाक्षिमेपमात्रेण पुरो नगराद्द्विरभूत् । किंभूतो नलः—क्षणादा रात्रिस्तस्याः पतिश्चन्द्रः तद्वत्प्रभा यस्य । तथा पुरुहूत इन्द्रस्तद्वत्पौरुषं सामर्थ्यं यस्य । कीदृशेन वाजिना—प्रभञ्जनेन वायुनाध्येयोऽध्येतव्यो जवो वेगो यस्मात् । क्षणादिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । ‘अपपरिवहिः—’ इति पञ्चमीसमासविधानादेव ज्ञापकाद्द्विगोणे पञ्चमी ॥

ततः प्रतीच्छ प्रहरेति भाषिणी

परस्परोल्लासितशल्यपल्लवे ।

मृषां मृधं सादिवले कुतूहला-

ब्रलस्य नासीरगते वितेनतुः ॥ ६८ ॥

तत इति ॥ ततः पुरनिर्गमानन्तरं नासीरं सेनामुखं गते प्राप्ते नलस्य सादिवलेऽश्वा रोहस्ये कुतूहलाकौतुकादत एव मृषा अलीकं मृधं युद्धं वितेनतुश्चक्रतुः । किंभूते बले—हे शूर, त्वं प्रतीच्छ मदीयं शस्त्रं स्वाङ्गे गृहाण, प्रहर मयि प्रहारं कुर्विति भाषिणी वदन्ती । तथा परस्परस्योपर्युल्लासिता उर्ध्वाः न तु क्षिताः शल्यानां शस्त्राणां पल्लवाः प्रान्ता याभ्याम् । अन एव मृषा पल्लवः प्रान्तवाची वस्त्रपल्लववत् । नलस्य कुतूहलादिति वा । शल्यं सतोमरं शस्त्रम् । ‘सेनामुखं तु नासीरम्’ इत्यमरः । परस्परेत्यत्र कस्कादित्वात् ॥

प्रयातुमस्माकमियं कियत्पदं

धरा तदम्भोधिरपि स्थलायताम् ।

इतीव वाहैर्निजवेगदर्पितैः

पयोधिरोधक्षममुद्धतं रजः ॥ ६९ ॥

प्रयातुमिति ॥ निजेन स्वकीयेन वेगेन जवेन, प्रयोजकेन दर्पितैर्गैर्वा प्राप्तिर्वाहैर्धरितीव मनसि पृथा इति हेतोर्वा रज उद्धतमुत्थापितम् । इतीति किम्—इयं धरा पृथिव्यस्माकं धावतामश्वानां कियत्पदं यान्, अपितु द्वित्राणि पदानि भविष्यन्तीति । यस्मादत एव प्रयातुं प्रकर्षेण यातुं गन्तुमम्भोधिरपि समुद्रोऽपि स्थलायनां स्थलमिवाचरतु भवतु । किंभूतं रजः—पयोधेः समुद्रस्य रोधः पूरणं तत्र क्षमं समर्थम् । प्रयातुमित्यस्य स्थलायतामित्यनेन संबन्धः । दर्पितैरिति ण्यन्तास्त्रिष्टा । अन्यथा इयन्त्रिकरणस्य हस इति स्यात् । शब्दिकरणस्य तु दपित इति ॥

हरेर्धदक्रामि पदैककेन खं

पदैश्चतुर्भिः क्रमणेऽपि तस्य नः ।

त्रपा हरीणामिति नञ्जितानन-

न्यवर्ति तैरर्धनभः कृतकर्मः ॥ ७० ॥

१ ‘अत्र छान्दोग्यप्रामोपमासहोक्तानां संकरः’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘वेगातिशयोक्तिः’ इति जीवानुः । २ ‘अनुप्रासोपमास्कारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अत्रानुप्रासोऽलङ्कारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

हरेरिति ॥ इति विचार्य, हेतोर्वा नञ्जिताननः नञ्जितं नञ्जीकृतमाननं मुखं यैः अर्धेन पूर्वार्धेन नभस्यन्तरिक्षे कृतः क्रमः पादविक्षेपो यैस्तेरश्चैव्यवर्ति निवृत्तम् । अर्धे नभसीति वा । इतीति किम्—यत् खं नभो हरेर्विष्णोरेककेनासहायेन पदा चरणेनाक्राम्याक्रान्तं तस्य स्वस्य नभसश्चतुर्भिरेव पदैश्चरणैः क्रमण आक्रमणे नोऽस्माकं हरीणामश्वानाम् अथवा विष्णूनाम् । बहूनामस्माकं त्रपा लज्जा भविष्यतीति । यस्मादस्मज्जातीयेनैकेन हरीणा एकैर्नैव पादेन यदाक्रान्तं नभस्तस्य बहुभिरस्माभिर्बहुभिः पदैराक्रमणे नोऽस्माकं महती लज्जा कथं न स्यादिति हरिणादृच्छलेन लुप्तोऽपेक्षा । सलज्जश्च नम्रमुखो भवति । अर्धनभःकृतकर्मैरित्यनेन गतेरुत्तमत्वं सूचितम् । तेन सादिनामानन्दोऽरीणां भीतिश्च । ‘नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः’ इति वृद्धिनिषेधान् अक्रामि इति चिन्त्यम् । ‘सकृद्वृद्धमबद्धं भवति, द्विर्बद्धं सुबद्धं भवति’ इति तदो दावचनजापितया परिभाषया वृद्धिनिषेधस्यानित्यत्वमाश्रित्य कथंश्चिपरिहरणीयम् । यदा तु ‘तदो दा च’ इत्यत्र स्वरार्थं दा इति प्रत्यय इति पक्षस्तर्कतस्याः परिभाषाया निर्मूलत्वाच्चिन्त्यमेव । यद्वा—‘प्राग्दिशो—’ इति धमो विभक्तिवात् ‘न विभक्ता—’ इत्यनेनैव मकारस्येऽसंज्ञानिषेधे सिद्धे ‘इदमस्यमुः’ इत्युकारोच्चारणं व्यर्थं सन्देहस्याः परिभाषाया मूलमिति ज्ञेयम् । गत्यन्तरं वा गत्येपणीयम् । पदेति ‘पहस्रो—’ इति पदादेशः । एककंनेति ‘एकादाकिनिश्च—’ इति चकाराकर्तृ ॥

चमूचरास्तस्य नृपस्य सादिनो

जिनोक्तिषु श्राद्धतयैव सैन्धवाः ।

विहारदेशं तमवाप्य मण्डली-

मकारयन्भूरितुरंगमानपि ॥ ७१ ॥

चमूचरा इति ॥ तस्य नृपस्य चमूचराः सेनाचराः सादिनोन्धवारान्ते पूर्वोक्तं विहारदेशं बाह्यलीलाप्रदेशमवाप्य प्राप्य भूरितुरंगमानपि बहून्श्वानपि मण्डलीं मण्डलाकारेण गतिविशेषमकारयन् । अपिशब्दात्तन्मण्डलीकरणवशास्त्वयमपि कृतवन्त इत्यर्थः । के हव—जिनोक्तिषु बाहुवचनेषु श्राद्धतयास्तिकतया सैन्धवा हव सिन्धुदेशोद्भवा जिना हव । विहारदेशं सुगतालयं प्राप्य यथा जिना मण्डलाकारेणावतिष्ठन्ते, तथैत्यर्थः । तेषामयं संप्रदायः । तद्वृद्धादिसप्तधान्यमर्थ्या मण्डलीं कारयन्तीति तत्संप्रदायविद् । चमूचरा इति ‘चरेष्टः’ । श्राद्ध इति मत्वर्थे ‘प्रज्ञा—’ इति णः । मण्डलीमिति गौरादित्वान्डीप । तुरंगमानिति ‘हक्रोः—’ इति कर्मत्वम् ॥

१ अत्र एव मनोरमायां टीकाः—‘एव तदपि हरेर्धदक्रामि पदैककेन खनं’ इति श्रीहर्षः । प्रमाः एवायम् । व्यति समाधायमेव इत्याद्यदन्तर्दि निवृत्तप्रणामप्राकृतोऽयं जिवि तन्नाश्रिण बोधः’ इत्युक्तम् । तथा च जिनिर्गमिर्त्तकाव वृद्धिः । न च तत्रायमन्तवेन मन्तवेन मन्तापत्तिः । ‘मिता मन्तः’ इत्यत्र ‘वा विनविगमि’ इत्यतो वा इत्यस्यानुवृत्त्या मन्तव्यमिति भाषाश्रवणेन मन्ताप्रवृत्तेः । इति निपाताभाषः । सुव्याघ्रबोधोपायां तु ‘आक्रामि’ इति पाठमङ्गीकृत्य क्रमण क्रमः, क्रम एव क्रामः, प्रयायान्तस्यादा समासः अत्र इति । इतीति प्रत्ययान्तं शब्दानि इति सम इत्येतद्विशेषणं सूत्रवर्तिनं व्याख्येयम्’ इत्युक्तम् । २ ‘अत्र प्रतीयमानोपपत्ता श्रेयश्चालङ्कारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अत्रोपपत्तास्कारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

द्विपद्मिरेवास विलङ्घिता दिशो
यशोभिरेवाब्धिरकारि गोष्पदम् ।

इतीव धारामवधीर्य मण्डली-

क्रियाश्रियामण्डि तुरंगमः स्थली ॥ ७२ ॥

द्विपद्मिगिति ॥ तुरंगमरश्चरितीव हेतोः, विचार्य वा धारामा-
स्कन्दितादिपद्मप्रकारं गतिमवधीर्य स्वस्वावज्ञाय मण्डलीक्रि-
याश्रिया मण्डलीकरणजनितशोभया स्थली अकृत्रिमा भूमिः,
अमण्ड्यभूमिः । अथवा धाराभिः प्रथममश्रावमयन्ति, पश्चाद्भि-
गत्या इति तेषां जातिः । इतीति किम्—अस्य द्विपद्मिरेव दिशो
भयेन विलङ्घिता आक्रान्ताः, अस्य यशोभिरेव कीर्तिभिरेवाब्धिः
समुद्रो गोष्पदं गोखुरप्रमाणोऽनायासेन लङ्घ्य एवंविधोऽकारि
कृतः । ऋजुगत्यास्माभिर्दिगन्तः समुद्रश्च लङ्घनीयः । नयोर्लङ्घन-
मर्थ्यरेव कृतमिति तत्रैव भ्रमि चक्रित्यर्थः । 'आस्कन्दितां धारि-
तकं रेचितं बलितं ध्रुतम् । गतयोऽम् । पञ्च धाराः' इत्यमरः ।
गोष्पदमिति 'गोष्पदं संवितासेवितप्रमाणेषु' इति सुदप्ये । धा-
रामिति धार्यन्ते गर्ता म्याप्यन्तेऽनयेति धारा । भिदादिवाद्भृ-
जातायेकवचनम् । स्थलीति । अकृत्रिमत्वे 'जानपद-' इति
ङीप् । अवधीर्येति 'अवधीर अत्यवज्ञायाम् (?)' इति धातो
रूपं न, तस्य स्वभावेऽसंभवात् । क्रियवधिपूर्वस्य 'ईर प्रेरणे'
इत्यस्य । अवधीत्यत्र शकन्वादिवात्पररूपम् । ततश्चावधीर्य
इति सिद्धम् ॥

अचीकरञ्चारु हयेन या भ्रमी-

निजातपत्रस्य तलस्थले नलः ।

मरुत्किमद्यापि न तामु शिक्षते

वितत्य वात्यामयचक्रचङ्गमान् ॥ ७३ ॥

अचीकरदिति ॥ नलो निजातपत्रस्य स्वकीयछत्रस्य तलस्थ-
लेऽधोभागे हयेनाधेन चारु सम्यक् (मनोज्ञं) या भ्रमीभ्रमणान्य-
चीकरकारयामास, तामु विपये मरुद्वायुरद्यापि वात्यामया वात-
समूहस्याश्रकाकाराश्रङ्गमा भ्रमणानि तान्वितत्य किं न शिक्षते ।
भ्रमिविपये ज्ञाने शक्तो भवितुं नेच्छति किम्, अपितु शक्तो भ-
वितुमिच्छत्येव परमद्यापि शक्तो नाभूदित्यर्थः । वात्यावर्तं कुर्य-
न्वायुरपि भ्रमिज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्येयुःप्रेक्षा । एतेनाश्वस्य
चलनक्रियादाक्ष्यं सर्ववशं चोक्तम् । सर्वरहितो न संप्राप्त इति
'तलक्षणगुणैः श्लाघ्यः किं सधेन विना हयः । पञ्चेन्द्रियसमेतोऽपि
यथा कायो विनामना ॥' इति सारसिन्धो । हयेनेति 'हकोः-'
इति विकल्पितस्वाकर्मस्वाभावः । भ्रमीरिति कृप्यादित्वादिक्रि-
शिक्षत इति सन्नन्ताच्छकेः 'शिक्षेजिज्ञासायाम्' इति वक्तव्यात्तद् ।
चङ्गमान् [इति] यङन्ताद्विज अतोलोपे 'यस्य हलः' इति
यलोपः । वितत्य शिक्षते इति समानकाले कृत्वा । पाशादित्वा-
दास्या । ततस्मादप्येव मयट् । ताः सुशिक्षत इति पाठे ता भ्रमीः
सु शोभनं किं न शिक्षते जिज्ञासते ॥

१ 'अत्रोपशालाजयोक्तशालकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'नाक इत्यस्य मनोवार्थत्वेन भ्रमविशेषणत्वे द्वितीयापत्तिः स्यात्,
अतः नाक इत्यस्य, क्रियाविशेषणत्वमेव निवर्तम् । ३ 'अत्रोपशालाकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

विवेश गत्वा स विलासकाननं

ततः क्षणात्क्षोणिपतिर्धृतीच्छया ।

प्रवालरागच्छुरितं सुषुप्सया

हरिर्धनच्छायमिवार्णसां निधिम् ॥ ७४ ॥

विवेशेति ॥ ततोऽनन्तरं स क्षोणिपतिः पृथ्वीपतिर्नलः प्रवा-
लरागेन नवपल्लवलौहित्येन क्षुरितं विचित्रं घनच्छायं निविड-
च्छायं विलासकाननं क्रीडावनं गत्वा प्राप्य क्षणाच्छीघ्रं धृतीच्छ-
या प्रीत्यभिलाषेणात्र मम संतापो निवर्तिष्यते इत्यभिलाषेण,
अन्यत्र व्यासङ्गाद्धैर्यं भवेदिति वासनया वा विवेश । कः कया
कमिव—हरिर्विष्णुः सुषुप्सया स्वसुमिच्छया प्रवालरागेन विद्रुम-
लौहित्येन क्षुरितं इयामत्वादनस्य मेघस्य छायेव छाया यस्य तम् ।
एवंभूतमर्णसां निधिं समुद्रमिव । अथ च पल्लवताम्रं जलस्थान-
भूतं निविडच्छायं वनं सुषुप्सया हरिः सिंहो यथा विशति; त-
थेत्यर्थः । क्षोणिपतिरिति 'ङयापोः-' इति ह्रस्वः । ह्रस्वान्त
एव वा । दीर्घान्तस्तु 'कृदिकारादकितः' इति ङीपन्त-
वान्तः ॥

वनान्तर्पर्यन्तमुपेत्य सस्पृहं

क्रमेण तस्मिन्नवतीर्णदृक्पथे ।

न्यवर्ति दृष्टिप्रकरैः पुरौकसा-

मनुव्रजद्वन्धुसमाजबन्धुभिः ॥ ७५ ॥

वनेति ॥ पुरौकसां नगरवासिनां दृष्टिप्रकरैर्नैत्रसमूहैर्नलावल्लो-
कनार्थं सस्पृहं साभिलाषं वनान्तस्य वनस्वरूपस्य पर्यन्तं मर्या-
दामुपेत्य गत्वा न्यवर्ति निवृत्तम् । कस्मिन्सति—तस्मिन्नेव क्रमे-
णावतीर्णदृक्पथे दृष्ट्यात्रा (गो) गोचरे सति । किंभूतैर्दृष्टिप्रकरैः—
अनुव्रजद्वन्धुसमाजबन्धुसमूहस्य बन्धुभिः सहैव ।
वनान्तः पर्यन्तोऽवधिर्यथा भवति गतित्वेन तथेति क्रियाविशेषणं
वा । बन्धुभिरपि वनान्तमुदकसमीपं क्रीडावनसमीपं वा साभि-
लाषं गत्वा तत्रैव पथि स्थित्वा पथिकेऽदृष्टे सति निवर्त्यते ।
'जीवनं भुवनं वनम्' इत्यमरः । (पुरौकसामिति 'पु पालने'
इत्यस्मान्मूलविभुजादेराकृतिगणत्वाकप्रत्यये 'उदोष्पपूर्वस्य' इ-
त्युक्ते रपरत्वे पुर इत्यदन्तेन पुरे पुरं वा ओको येषामिति स-
समीविशेषणे बहुव्रीहौ) इत्यत्र ससमीप्रहणात्तज्ज्ञापकात् लक्ष-
णया वा बहुव्रीहौ सुब्लुकि 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ सिद्धमिदं
रूपम्) दृक्पथे इति 'ऋक्पूर-' इति समासान्तः ॥

ततः प्रमूने च फले च मञ्जुले

स संपुखस्थाङ्गुलिना जनाधिपः ।

निवेद्यमानं वनपालपाणिना

व्यलोकयत्काननकामनीयकम् ॥ ७६ ॥

तत इति ॥ ततो वनप्रवेशानन्तरं स जनाधिपो नलः कान-
नस्य क्रीडावनस्य कामनीयकं रामणीयकं व्यलोकयत्पश्यति स्म ।
किंभूतम्—वनपालस्योद्यानरक्षकस्य पाणिना हस्तेन निवेद्यमानं
१ 'अम्भसाम्' इति तिलकसमतः पाठः । २ 'अत्रोपशालाकार-
कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ अयं पाठः कुत्रचिन्नास्ति । ४ 'अत्रा-
नुप्रासः सरोकिशालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

ज्ञाप्यमानम् । किंभूतेन—मञ्जुले रमणीये प्रसूने पुष्पे फले च (जातावेकवचनम्) संमुखस्थाभिमुखाङ्गुलिर्घस्य । कामनीयकमिति भावे 'योपधात्-' इति वुञ् । गुणवाचित्वान् 'पूरण-गुण-' इति समासनिषेधेऽपि 'संज्ञाप्रमाणत्वात्' इति ज्ञापक-बलात्समासः ॥

फलानि पुष्पाणि च पल्लवे करे
वयोतिपातोद्गतवातवेपिते ।
स्थितैः समादाय महर्षिर्वाङ्मना-

द्वने तदातिथ्यमशिक्षि शाखिभिः ॥ ७७ ॥

फलानीति ॥ वने विद्यमानैः शाखिभिर्वृक्षमहर्षिर्वाङ्मनाद्वद-महर्षिसमूहात्तदातिथ्यं तस्य नलस्य पूजाशिक्षि शिक्षितेव । किंभूतः शाखिभिः—वयोतिपातेन पक्षिपतनेनोद्गत उच्छिष्टो यो वातस्तेन वेपिते कम्पिते पल्लवे शाखाग्रलक्षणे एव करे हस्ते पुष्पाणि फलानि च समादाय गृहीत्वा स्थितैः । वृद्धमहर्षिमहोऽपि वृद्धत्वादेव चले हस्ते फलानि पुष्पाणि च गृहीत्वा राजपूजार्थं यथा तिष्ठति, तथा वृक्षा अपि । उद्याने महर्षयस्मिष्टन्तीति सूचितम् । विजने विद्याभ्यासश्च । फलपुष्पयुक्ता वृक्षान्मिष्टन्तीति भावः । वृद्धानां समूहो वाङ्मना 'गोत्रोक्तो-' इति सूत्रे 'वृद्धाश्च' इति वक्तव्यादुच्यते । महर्षिणां वाङ्मनामिति पृष्टीसमासः । सामर्थ्याद्वात्यन्तर्गतस्यापि वृद्धशब्दस्य यथाकथञ्चिन्महर्षिशब्देनान्वयः । महर्षिपक्षे—वयमस्माक्यस्य । 'आख्यातोपयोगे' इत्युपादानत्वम् । आतिथ्यम् तादर्थ्यं 'अतिथेर्न्यः' इति न्यः । शाखिनः वीह्यादित्वादिनिः । राजानं दृष्ट्वा सारिवकभावोपपत्तेः कण्टकितत्वात्प्रथमं केतकं वर्णयति—

विनिद्रपत्रालिगतालिकैतवा-

न्मृगाङ्कचूडामणिवर्जनार्जितम् ।

दधानमाशामु चरिण्यु दुर्यशः

स कौतुकी तत्र ददर्श केतकम् ॥ ७८ ॥

विनिद्रेति ॥ स नलस्य वने कौतुकी अपूर्वपुष्पादिदर्शनोत्सुकः, विरही वा सन्केतकीपुष्पं ददर्श । किंभूतं केतकम्—विनिद्रा विकसिता पत्रालिः पत्रपङ्क्तिमत्र गताः, तां वा गता ये अल्लयो भ्रमरास्तेषां केतवान्मिपात् मृगाङ्कश्चन्द्रः चूडामणो यस्य स शिवः, तेन वर्जनं पुराणप्रसिद्धः परित्यागस्तेनार्जितमुपार्जितमाशामु दिशामु चरिण्यु प्रसरणशीलं दुर्यशोऽपकीर्तिः, तां दधानम् । भ्रमरा न सन्ति, किन्तु महादेवकृतपरित्यागजन्मयश इति । महता परित्यक्तोऽयशोभागभवति । चरिण्यु 'अलंकृत्य-' इत्यादिना इण्युच् । कौतुकी 'अत इति' । केतक्याः पुष्पं केतकम् । विकारा व्यवप्रत्ययस्य 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति वचनात्तुक् 'लुक्' तद्वित्-इति स्त्रीप्रत्ययलुक् ॥

१ 'अथ ज्ञान्यनुप्रासावलेकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । 'स्वभावोक्तिः' इति जीवानुः । २ 'अथ प्रतीयमानोपेक्षा भेषश्चालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । उपेक्षेयम्, मा न व्यज्जकाप्रयोगादभ्या, पयो-क्तरूपकशेषाभ्यामुपायिता चेति मेकरः' इति जीवानुः । ३ अचार्तक-तवादित्यनेन लिख्यपद्धतेन दुर्यशस्त्वानुवादवह्यलकारः निषेधेय विषय साम्यादन्वयारोपे द्यपहृतिः' इति लक्षणात्' इति जीवानुः ।

वियोगभाजां हृदि कण्टकैः कटु-

निधीयसे कर्णिशरः स्मरेण यत् ।

ततो दुराकर्षतया तदन्तकृ-

द्विगीयसे मन्मथदेहदाहिना ॥ ७९ ॥

वियोगेति ॥ 'तेन नलेन' इति क्रुधा क्रोधेन केतकमाकुश्यता-निन्द्यत' इति तृतीयश्लोकेनान्वयः । इतीति किम्—'स्मरेण कामेन वियोगभाजां वियोगिनां स्त्रीपुंसानां हृदि वक्षसि कण्टकैः कटुः क्रूरः कर्णिशरः कर्णयुक्तो बाणः एवं यद्यस्मान्निधीयसे निक्षिप्यसे तत्तत्समाकारणात्कर्णिशरत्वाद्वा हृदयाद्वा दुराकर्षतयोद्धर्तुमशक्य-तया तदन्तकृद्वियोगिनां प्राणहारी एवं मन्मथदेहदाहिना स्मरहरेण महादेवेन विगीयसे निन्द्यसे । येन वियोगिनो हता अस्मदादयः, स दग्ध एव तत्प्रेत्यस्वः केतकमिति निन्द्यसे । लुप्तोपेक्षा ॥

त्वदग्रमूच्या सचिवेन कामिनो-

र्मनोभवः सीव्यति दुर्यशःपटौ ।

स्फुटं स पत्रैः करपत्रमूर्तिभि-

र्वियोगिहृद्धारुणि दारुणायते ॥ ८० ॥

त्वदग्रेति ॥ मनोभवः कामस्त्वयामेव सूक्ष्मत्वात्तद्व्याघ्रसूची तद्रूपेण सचिवेनोपकारकेण महादेवेन कृत्या कामिनोः स्त्रीपुंसयोः परस्परधैर्यमङ्गं दुर्यशोलक्षणे पटौ सीव्यति योजयति तत्प्रथमकालकयानिमुनितयोर्हीनपनभावेनभुततया कामिनायुचितानुचिनसंयन्त्रमप्यविचार्य मिथो रिरंसू प्रवर्तन्ते इति भावः । स्फुटमुपेक्षते—स कामो वियोगिनां हृदय-दीरुकाष्टं तस्मिन्करपत्रवत्कचवन्मूर्तिः स्वरूपं येषां तेनैव पत्रैः कृत्वा दारुणायते भीषणवदाचरति । केतकाप्रदर्शनाद्वियोगिनोः स्त्रीपुंसयोर्धैर्यमङ्गं, पञ्चदर्शनाच्च हृदयं विदीर्णं भवतीति भावः । 'दारुणायसे' इति पाठे स्वमिति ज्ञातव्यम् । सूची इति गौरादिपाठान्ङीप् । कामिनोः वियोगीत्यत्र च 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः ॥

धनुर्भधुस्त्रिकरोऽपि भीमजा-

परं परागंस्त्र धूलिहस्तयन् ।

प्रमूनधन्वा शरमात्क्रोति मा-

मिति क्रुधाकुश्यत तेन केतकम् ॥ ८१ ॥

धनुरिति ॥ प्रमूनधन्वा कामस्त्र परागं धूलिभिः धूलिहस्तयन् धूलियुक्तं हस्तं कुर्वन्पत्रं भीमजापरं भस्मयुक्तं मां शरमाङ्गनाधीनं बाणलक्ष्यं करोति । किंभूतः कामः—धनुः पुष्पं तस्य मधुना रसेन स्त्रिज आर्द्रः करो यस्य' इति केतकमनिन्द्यत । तत्र धूलिर्यदि न स्यात्तदा कामः स्त्रिजकरावभयुनययकः स्यात् । अनोऽयमपराधमवैव । स्त्रिजकरो धनुर्धरो धूलियुक्तं हस्तं करोतीति जातिः । धूलिहस्तयन्ति धूलियुक्तं हस्तं करोतीति ण्यन्ताच्छतृ । प्रमूनधन्वा इति 'धनुपश्च' इत्यनङ् । शरमाङ्गिति 'तदधीन-' इति सतिः ॥

१ 'अथैवकृतस्य केतकीविग्रहणस्य तद्व्याघ्रसूची-स्वभावोक्त्येव-प्रकार-देवप्रेक्षा सा तद्व्याघ्रसूचीप्रयोगादभ्या, मा नोक्त्यपरोक्त्येव-प्रकारः' इति जीवानुः । २ 'परागयनेन' इत्युपमा, मा न दृष्टान्तीति रूपानुप्राणिनेति मेकरः' इति जीवानुः ।

विदर्भमुभ्रस्तनुकुतामये

घटानिवापश्यदलं तपस्यतः ।

फलानि धूमस्य ध्यानधोमुखान्

नस दाडिमे दोहदधूपिनि दुमे ॥ ८२ ॥

विदर्भेति ॥ स नलो दाडिमे दुमे दाडिमसंज्ञके फलानि अपश्यत् । किंभूते दुमे—दोहदधूपिनि अतिशयितफलादिमसृद्धि-
र्येन भवति तदोहदम् । दाडिमीवृक्षस्य दोहदं यो धूपो दोहद-
धूपः, सोऽस्यास्तीति तस्मिन् । कानिच—घटानिच । किंभूतान्य-
टान्—विदर्भमुभ्रमेमी, तस्याः स्तनयोस्तुक्ता उच्चस्य तस्य
आसयेऽलमतिशयेन तपस्यतस्वः कुर्वतः । अत एव धूमस्य
ध्यानधोमुखान् । अत एवाधोमुखान् । अन्योऽप्युद्यपदप्राप्तयेऽधो-
मुख्यो धूमपानादिना तपश्चरति । एतानि दाडिमीफलानि न
किन्तु घटा एवेति । तानिधेयुःप्रश्ना । तपस्यतः 'कर्मणो रोमन्ध-'
इत्यादिना वयम् । 'तपयः परस्परं च' इति वक्तव्याच्छृ ।
धयान् 'पाप्रा-' इति सूत्रेण धेटः शः । 'तत्रोपयोगानुवृत्तिर्ना-
श्यकी' इति श्रुतावुक्तम् । दोहदधूपिनि इति कर्मधारयादिनिः
समर्थनीयः ॥

वियोगिनीमैक्षत दाडिमीममौ

प्रियस्मृतेः स्पष्टमुदीतकण्टकाम् ।

फलस्तनस्थानविदीर्णरागिह-

द्विशच्छुकास्यसरकिंशुकाशुगाम् ॥ ८३ ॥

वियोगिनीमिति ॥ असौ नलो दाडिमीमैक्षतापश्यत् । किं-
भूताम्—वियोगिनीं विभिः पक्षिभिः शुकादिभिः योगोऽस्या
अस्तीति । अथ च वियोगिनीं विरहिणीं नायिकामिवेति लुसो-
प्रेक्षा । प्रियस्मृतेर्दोहदादिस्मरणान् (लक्षणया) प्राप्तेर्हेतोः
स्फुटं प्रकटमुदीतकण्टकां प्रियस्मरणाद्रोमाञ्जिताङ्गीम् । नायिका-
पि नायकस्मरणाद्रोमाञ्जिताङ्गी भवति । तथा-फलानि स्तना
एव, तेषां स्थाने मध्ये विदीर्ण, स्फुटितं रागि पक्ष्यालोहितयुक्तं
हन् अन्तरप्रदेशस्मिन्निवसन्ति यानि शुकास्यानि शुक्रमुखानि
तान्येव स्मरस्य किंशुकानि पलाशपुष्पाण्येव आशुगा बाणा
यस्याम् । नायिकापक्षे—दाडिमीफलतुल्यस्तनमध्ये विरहिण्यस्फु-
टितमनुरागयुक्तं यद्दृश्यं तस्मिन्निवसन्तः शुकास्तुल्या मदनाकि-
शुका आशुगा बाणा यस्याः । दाडिमीफलं स्वयमेव विदीर्यते ।
अथवा फलस्य परमात्मसाक्षात्कारलक्षणस्य स्तनं कथकम् । बो-
व-कर्मिति यावत् । एवंभूतं यस्यानं तुरीयावस्थालक्षणं तस्माद्विदीर्णं
च्युतं तुरीयावस्थामप्राप्तमेवंभूतं पूर्वं विषयेषु रागि सा नुरागं
यद्दृश्यं तद्विशन्तः शुकाः (लक्षणया) तदुपदेशा योगाभ्यासेन
हृदयमलस्राम्नैः आस्थाः क्षेप्याः स्मरकिंशुकाशुगा यस्यान्ताम् ।
विषयेभ्यः परावृत्तचित्ताम् । अनन्तरं प्रियस्य परप्रेमासादस्य
सच्चिदानन्दधनस्य परमात्मस्वरूपस्य स्मृतेः संनिहितानन्तरप्रा-
प्तस्यानुष्ठानाच्छीघ्रतप्राप्तिसंभावनासंज्ञातहर्षेणोद्भूतरोमाञ्जाम् ।
विविधा योगा वियोगान्महतीमष्टाङ्गयोगयुक्ता, विशिष्टां योगिनीं
वा तद्वद्वक्षत । सामर्थ्यादिविशद्वदलमः । वियोगिनीमिति 'स्पृ-
चा-' इत्यादिना विप्रांशुतेः कर्मकर्तरि धिनुणि ङीप् । दाडि-

१ 'अगोप्रेक्षाकारः' इति जीवानुः ।

मीति जातिवाचित्वान्ङीप् । उत्पूर्वादिङः (देवादिकान्) कर्तरि
निष्ठायामुदीत इति । स्तनेति पक्षे पचाद्यच् । आस्येति अस्यते-
हलन्तात्कर्मणि ण्यत् ॥

स्मरार्धचन्द्रेणुनिभे कशीयसां

स्फुटं पलाशेऽध्वजुषां पलाशानात् ।

स वृन्तमालोकत खण्डमन्वितं

वियोगिहृत्खण्डिनि कालखण्डजम् ॥ ८४ ॥

स्मरार्धेति ॥ स नलः पलाशे पलाशपुष्पे वृन्तं प्रसवबन्ध-
नमालोकताद्राक्षीत् । किंभूते पलाशे—स्मरस्यार्धचन्द्राकारो य
हपुष्पाणामन्त्रिभे तत्तुल्ये, तद्वयाजे वा । तथा—वियोगिहृत्खण्डिनि
विरहिहृदयविदारके । अत एव कशीयसां कृशतराणामध्वजुषां पथि-
कानां पलाशानात् पलं मांसं तस्याशनाद्गुणात्स्फुटं प्रकटमेव पलाशे
पलं मांसमभ्रातीत्यन्वयेसंज्ञके । पलाशशब्दस्यावृत्त्या योजनीयम् ।
किमिदं—कालखण्डजं कालखण्डाज्जातमन्वितं वियोगिहृदि सं-
वद्धं खण्डमन्त्रिभेति लुसोप्रेक्षा । दक्षिणपार्श्वस्थं कृष्णं मांसं का-
लखण्डम् । कृशादीयसुनि 'र क्तः-' इति रः ॥

नवालतागन्धवहेन चुम्बिता

करम्बिताङ्गी मकरन्दशीकरः ।

दशा नृपेण स्मितशोभिकुञ्जला

दरादराभ्यां दरकम्पिनी पपे ॥ ८५ ॥

नवेति ॥ दरादराभ्यामुपलक्षितेन नृपेण नलेन लता दशा ने-
त्रेण कृत्वा पपे सादरं ददशे । पुष्पितलतादिदर्शनं विरहिणामसह्य-
मिति दशो भयम् । रमणीयदर्शनाच्छादरः । तिर्यगादिसंभोगवृत्ता-
न्तावलोकनं विरहिणां कौतुहलमावहतीति नृपादरः । किंभूता
लता—नवा नूतनपल्लवा । तथा गन्धवहेन कामिन्युत्प्रेन वायुना
चुम्बिता स्पृष्टा । अत एव मकरन्दसीकरैः पुष्परमकणैः करम्बित-
मङ्गं यस्याः सा । तथा । स्मितेन बिकसनेन शोभीनि कुञ्जलानि
मुकुलानि यस्याः । तथा वायुसंगमात् दरमीपक्ष्मपते एवशीला ।
न विद्यते बालता बालत्वं यस्याः । तरुणी इत्यर्थः । सा यथा ल-
तामदशी तन्वी कस्तूरीदिगन्धयुक्तेन नायकेन चुम्बिता रोमाञ्ज-
युक्ताङ्गी ईषदास्येन शोभितकुञ्जलाकारदन्ता ईषदास्येन क-
स्पयुक्ता । परस्त्रीवाङ्मयम्, सौन्दर्यादादरस्ताभ्यां युक्तेन केनचित्की-
तुकिना दृश्यते । यद्वा—वहतीति वहः, बालतागन्धस्य शैशवले-
शस्य वहः, नैवंभूतः—नवालतागन्धवहस्तरुस्तेन चुम्बिता का-
चित् नवा नवोढा लतामदशी तन्वी नवोढवात्सकम्पा ।
नकारस्य निषेधार्थस्य समासत्वाच्चलोपाभावः । संयोगोपधत्वेऽपि
'अङ्गात्रकण्ठेभ्यस्त्वित्यते इति ङीप् ॥

विचिन्वतीः पान्थपतङ्गहिसनै-

रपुण्यकर्मण्यलिकजलच्छलात् ।

१ 'अत्राप्राप्तस्वरूपकोप्रेक्षाकारसकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्रोप्रेक्षा रूपक चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र
प्रस्तुतलताविशेषणसाम्यादप्रस्तुतनायिकाप्रधानेः समासोक्तिरलंकारः । 'वि-
शेषणस्य तौल्येन यत्र प्रस्तुतवचनम् । 'अप्रस्तुतस्य गम्यत्वे सा समासो-
क्तिरित्यने इति जीवानुः ।

व्यलोक्यचम्पककोरकावलीः

स शम्बरारैर्वलिदीपिका इव ॥ ८६ ॥

विचिन्वतीरिति ॥ स नलः चम्पककोरकावलीश्चम्पककु-
क्कालपङ्कीव्यलोक्यदृशः । का इव—शम्बरारैः कामस्य बलिदी-
पिका बल्यथदीपिका इव । किंभूताश्चम्पककोरकावलीः—पान्था
एव पतङ्गाः शलभास्तेषां हिंसनैर्मारणैः अलिकजलच्छलात् अल्यो
भ्रमरा एव कज्जलं तस्य छलाद्वाजादपुण्यकर्माणि पापकर्माणि
विचिन्वतीरजयन्तीः । कामोदीपकानि चम्पकानि दृष्ट्वा विरहिणो
त्रियन्ते । 'पन्थो ण नित्यम्' इति णे पान्थः । चम्पकोपरि भ्रमरो न
तिष्ठतीति केचित् । तत्र तिष्ठति, परंतु त्रियते इति प्रामाणिकाः ॥

अमन्यतासौ कुसुमेषु गर्भगं

परागमन्धंकरणं वियोगिनाम् ।

स्मरेण मुक्तेषु पुरा पुरारये

तदङ्गभस्मेव श्रेषु संगतम् ॥ ८७ ॥

अमन्यतेति ॥ असी नलः कुसुमेषु गर्भगमान्तरप्रदेशगतं
परागं पुरा पूर्वं स्मरेण पुरारये शिवाय मुक्तेषु पुष्परूपेषु श्रेषु
संगतं लग्नं तस्य शिवस्याङ्गलग्नं भस्म इवामन्यतातर्कयत् । किंभू-
तम्—वियोगिनामन्धंकरणं नेत्रोपघातकम् । भस्मनान्धत्वं भ-
वति । अन्धंकरणमिति 'आन्धसुभगस्थूल-' इति ल्युन् । अरु-
द्विप-' इति मुम् ॥

पिकाद्वने शृण्वति भृङ्गहंक्रुतै-

र्दशामुदञ्चत्करणे वियोगिनाम् ।

अनास्थया मृनकरप्रसारिणीं

ददशं दूनस्थलपद्मिनीं नलः ॥ ८८ ॥

पिकाद्विति ॥ दूनः संतप्तो नलः स्थलपद्मिनीं ददशं । कस्मि-
न्सति—वने पिकाः कोकिलाद्वियोगिनां दशमवस्थां भृङ्गाणां भ्रम-
राणां हंक्रुतैर्हंकरैः कृत्वा शृण्वति सति । किंभूते वने—उदञ्चन्तो
विकासं प्रामुख्यतः करुणसंज्ञका वृक्षा यस्मिन् । किंभूताम्—अना-
स्थया नलगताऽधीरतयाऽभिनयवशात् मृनानि पुष्पाणि कमलानि
तलक्षणकराहन्ताप्रसारयतीत्येवंशीला ताम्, अनास्थयानाद्रे-
णापश्यदिति वा । अन्यस्मिन्दयावति कस्यचित् कष्टं दशां
शृण्वति सति अनिच्छया किमनेनेति करं प्रसार्य कश्चन वारयति ।
यद्वा—अनास्थया संसारानित्यतयाभिनयवशात् करं प्रसारयतीति ।
वने पिकाः कूजन्ति भृङ्गा हंकारं कुर्वन्ति करुणपुष्पाणि विकसन्ति
कमलानि चोन्मीलन्ति । एतच्च दृष्ट्वा विरहिणो व्यथन्ते इति
भावः । किमिदं वनं शृणोति दुःखवार्तामितीव पुष्पविकासव्या-
जेन करं प्रसारयन्तीति वार्थः । आस्था इत्यत्र 'आतश्चोपमर्ग' इ-
त्यङ् । दून इति दीर्घादृङः स्वादि- (स्वेनादि-) स्वाभिष्टानः ।
करणे वृक्षः, पक्षे करुणा र्दया ॥

१ 'अत्र रूपकापह्नुतिरूपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अ-
त्रानुपानोपश्लोकारो' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'स्वादिभ्यश्च' इति
निष्ठानत्वम् इति सतिनाभस्य तु प्रमाद एव । दूतो स्वादिस्वाभावान् ।
४ 'अत्र समासोक्तिरुपकाप्रतीयमानोपश्लोकार्थः' इति साहित्यविद्या-
धरी ।

रसालसालः समदृश्यतामुना

स्फुरद्विरेफारवरोपहंक्रुतिः ।

समीरलोलैर्मुकुलैर्वियोगिने

जनाय दिव्सन्निव तर्जनाभियम् ॥ ८९ ॥

रसालेति ॥ अमुना नलेन रसाल आल्लक्षणः सालो वृक्षः
समदृश्यत दृष्टः । किंभूतः—स्फुरन्तो भ्रमन्तो द्विरेफा भ्रमरान्ते-
पामाराव एव रोपहंक्रुतिः क्रोधहंकारो यस्य । किंकुर्वन्निव—
समीरेण वायुना लोलैर्मुकुलैः कृत्वा वियोगिने विरहिणे जनाय
तर्जनाया भस्मनाया भीर्भयं तां दिव्सन्निव दातुमिच्छन्निव अ-
न्योऽपि हंक्रुत्य बलेनाकुल्यादिना तर्जयति । रसालशब्दस्त्वपुष्पे
वर्तते । दिव्सन्निव ददातेः सति द्विर्वचनम् 'सति मीमा-'
इतीत् 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः 'सः स्वार्धधातुके'
इति तः । 'भयभीत-' इत्यादिना वक्तव्यात्तर्जनाभियमिति समासेः ॥

दिनेदिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकं

पुनःपुनर्मूर्छं च तापमृच्छं च ।

इतीव पान्थाञ्शपतः पिकान्द्विजा-

न्सखेदमक्षिष्ट स लोहितेक्षणान् ॥ ९० ॥

दिनेदिन इति ॥ स नलः पिकान् द्विजान्पक्षिणः ब्राह्मणांश्च
सखेदं सोद्दिगमक्षिष्ट ददशं । किंभूतानिव—इति पूर्वांकप्रकरणे
पान्थाङ्गनाञ्शपत इव पान्थेभ्यः शापं ददत इव । यतो लोहि-
तेक्षणान्मत्तवाद्रक्तनेत्रान् । इतीति किम्-रे पान्थ, त्वं दिनेदिने
अधिकं शृंसं तनुः कृश एधि भव, पुनस्त्वं मूर्छं मूर्छां प्रामुहि ।
तथा त्वं तापं सर्वाङ्गतापमृच्छ लभस्व च । पिकः स्वभावात्कलो-
चनः । पिकशब्दं श्रुत्वा पान्थानां मूर्छां तापश्च भवति । क्रुद्धा
ब्राह्मणा अपि रक्तनेत्राः सन्तः शापं ददन्ते । रे इत्यनादरेऽव्ययम् ।
एधि । अन्तेर्लोहि हेः 'हुमलभ्यो हेः-' इति षो 'ध्रयोरेका'-
इत्येवे 'भयोः-' इत्यलोपश्च । अच्छ इत्येतर्ही 'पाप्मा-' इत्यादि-
ना अच्छादेशे 'अतो हेः' इति हेतुक । अच्छेयो । पान्थाक्षित्यं
पन्थानं गच्छन्तीत्यर्थे 'पन्थो ण नित्यम्' इति णः, पन्थादेशश्च ।
जीव्यमानत्वाभावात्पान्थानिति द्वितीया । उरालम्भाभावाच्च
'शर्पतः' इति तद्धभावः ॥

अलिस्त्रजा कुञ्जलमुच्चशेखरं

निपीय चाभ्येयमधीरया धिया ।

स धूमकेतुं विपदे वियोगिना-

मुदीतमातङ्कितवानशङ्कत ॥ ९१ ॥

अलीति ॥ स नलः चाभ्येयं कुञ्जलमधीरया धिया वृक्षा
निपीय साद्रमालोक्य आतङ्कितवान् चकितः सन् वियोगिनां
विपदं विनाशायोदीतमुद्यं प्राप्तं तमेव धूमकेतुमुत्पातविशेषमश-
ङ्कत तर्कितवान् । धूमकेतुर्विनाशामूचकः । किंभूतं कुञ्जलम्—
अलिस्त्रजा भ्रमरपङ्क्तयोच्चोत्तरमुच्चाग्रम् । 'चाभ्येयश्चम्पको हेम-
पुष्पकः' इत्यमरः । ततो विकारप्रत्ययस्य 'पुष्प-' इति लुक् ।

१ 'अत्रानुपानोपश्लोकारो' इति साहित्यविद्याधरी । 'दिनेदिना-
दिरूपकोन्यापितेय न नानावचननोपश्लोकि मकरः' इति जीवानुः ।

कुङ्कलमिति 'कलस्त्वृष' इत्यत्र कलप्रत्ययमनुवत्यै 'कुटिकशि-
कांतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्' इति कले तस्य मुडागमे 'कुट कौटिल्ये'
इत्यस्य धातोः 'कुट्मलः' टमधोऽयम् । 'कुट् बाल्ये' इत्यस्य
'कुङ्कलः' टमधोऽपि । तथाच मेदिनीकोपः—'कुङ्कलो मुकुले
पुंस्ति न द्वयोर्नरकान्तरे' इति ॥

गलत्परागं भ्रमिभङ्गिभिः पत-

त्प्रसक्तभृङ्गावलि नागकेसरम् ।

स मारनाराचनिघर्षणस्खल-

ज्वलत्कणं शाणमिव व्यलोकयन् ॥ ९२ ॥

गलदिति ॥ स नलो नागकेशरं नागकेसरकुसुमं शाणमिव
निकपमिव कणपापाणमिव व्यलोकयन् । कीदृशम्—गलत्परागं
भ्रश्यत्परागम् । तथा भ्रमिभङ्गिभ्रमणरचनाविशेषः पतन्ती वृ-
क्षादागच्छन्ती प्रसक्ता लम्बा भृङ्गावलिभ्रमणरपङ्क्तिर्यस्मिन् । किंभूतं
शाणम्—मारस्य कामस्य नाराचा बाणशल्याति तेषां निघर्षणास्ख-
लन्तो भ्रश्यन्तो ज्वलन्तो देदीप्यमानाः कणाः स्फुलिङ्गा यस्मात् ।
परागो ज्वलत्पतकणस्थाने । भृङ्गावलिनाराचस्थाने । शाणस्यापि
भ्रमणं भवति । लोहसंघर्षाज्वलन्तः कणाश्च तस्मादुच्छलन्ति ।
'शाणस्तु निकपः कपः' इत्यमरः ॥

तदङ्गमुद्दिश्य सुगन्धि पातुकाः

शिलीमुखालीः कुसुमाद्रुणस्पृशः ।

स्वचापदुर्निर्गतमार्गणभ्रमा-

त्स्मरः स्वनन्तीरवलोक्य लज्जितः ॥ ९३ ॥

तदिति ॥ स्मरः कामः शिलीमुखालीभ्रमणरपङ्गीरवलोक्य
स्वचापास्वधनुषः दुर्निर्गता दुःखेन निर्गता मार्गणा बाणास्तेषां
भ्रमाङ्गान्तेः लज्जितो लज्जां प्राप्त इव (लुसोप्रेक्षा) । किंभूताः
शिलीमुखालीः—कुसुमादपि सुगन्धि तदङ्गं नलाङ्गमुद्दिश्य
पातुकाः पतनशीला आगच्छन्तीः । यद्वा कुसुमापसकाशापातुकाः ।
यद्वा—कुसुमगुणवद्वाकुसुमलक्षणाद्रनुषः पातुकाः । यतो गुण-
स्पृशो गुणाभिलाषिणीः, मोर्वास्पृशश्च । स्वनन्तीः शब्दायमानाः ।
शिलीमुखपदं भ्रान्तेः कारणम् । 'अलिषाणी शिलीमुखौ' इत्यमरः ।
दुर्निर्गता हि बाणो ध्वनन्ति लक्ष्यं च न स्पृशन्ति तेन धानुष्को
लज्जते । सुगन्धीति सुप्यस्य 'गन्धस्येत्' इतीरवम् । पातुकाः
तच्छीले 'लपपत-' इत्युक्तम् ॥

मरुल्लतपल्लवकण्टकैः क्षतं

. समुच्छलच्चन्दनसारसौरभम् ।

स वारनारीकुचसंचितोपमं

ददर्श मालूरफलं पचेलिमम् ॥ ९४ ॥

मरुदिति ॥ स नलः पचेलिमं पक्वं मालूरफलं विषवफलं द-
दर्श । किंभूतम्—मरुता ललन्तो विलसन्तो ये पल्लवाः शास्त्रा-
प्राणि तेषां कण्टकैः क्षतम् । मरुन् देवः, तद्वल्ललन्विलासं कुर्वन्त्यः

१ 'अत्रोपेक्षालकारः' इति जीवानुसाहित्यविद्याधर्यो । २ 'अत्रोपे-
क्षा जातिधालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र स्वनन्ति-
मुखेषु दुर्निर्गतमार्गणभ्रमाश्च आनिरलकारः स च शिलीमुखेति शेषानुप्रा-
णिता भयं स्मरस्य लज्जितलोपेक्षा इत्यनयोः सकरः' इति जीवानुः ।

पल्लवो विटस्तस्य कण्टकाः कण्टकवचीक्षणा नखासैः क्षतम् ।
अथ च—तस्य पल्लव इव पल्लवः पाणिः, तस्य कण्टकैर्नखैरेति
छायाार्थः । तथा समुच्छलदुर्गच्छच्चन्दनवत्सारं श्रेष्ठं सौगन्ध्यं य-
स्मात् । चन्दनस्य सारं सौगन्ध्यं यस्मादिति च । सारशब्देन घन-
सारः कर्पूरो लक्षणया, श्रीखण्डयुक्तः सार इति वा । अत एव
वारनारी गणिका तस्याः कुचौ ताभ्यां संचिता तुल्या, अर्जिता
वा उपमा सादृश्यं यस्य । गणिकामनतुल्यशोभं वा । कुल-
स्त्रीकुचे नखक्षतादिप्राकट्योक्तेरनौचित्यमिति 'वार' इति पदम् ।
'विषवे शाण्डिल्यशैल्यौ मालूरश्रीफलौ' इत्यमरः । ललतिरुभय-
पदी । 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इति भावेऽण् । कर्मकर्तरि केलि-
मर उपसंख्यानान्पचेलिमम् ॥

युवद्वयीचित्तनिमज्जनोचित-

प्रसूनशून्येतरगर्भगह्वरम् ।

स्मरेषुधीकृत्य धिया भयान्धया

स पाटलायाः स्तवकं प्रकम्पितः ॥ ९५ ॥

युवेति ॥ स नलो भयान्धया भयभ्रान्तया धिया बुद्ध्या पा-
टलायाः स्तवकं गुच्छं स्मरेषुधीकृत्य कामतूर्णीरीकृत्य प्रकम्पितश्च-
कितः । किंभूतं गुच्छम्—युवद्वयी स्त्रीपुंसद्वयी तस्याश्रिते वेष्टेऽन्तः-
करणे तयोर्मध्ये निमज्जनं बुद्धेर्न तस्मिन्नुचितानि योग्यानि प्रसूनानि
पुष्पाणि तैः शून्येतरं पूर्णं गर्भगह्वरं मध्यस्थं यस्य । एतत्पाटला-
गुच्छं न भवति, किन्तु, कामस्य शस्त्रमिति बुद्ध्या कम्पित
इत्यर्थः ॥

मुनिद्रुमः कोरकितः शितिद्युति-

र्वनेऽमुनामन्यत सिंहिकासुतः ।

तमिस्रपक्ष्मुटिकूटभक्षितं

कलाकलापं किल वैधवं वमन् ॥ ९६ ॥

मुनीति ॥ अमुना नलेन वने कोरकितः शितिः कृष्णा द्युति-
र्यस्य स मुनिद्रुमोऽगस्त्यवृक्षः सिंहिकासुतो राहुरिवामन्यत ज्ञात
इति लुसोप्रेक्षा । किल इवार्थे वा । किंभूतो राहुः—तमिस्रपक्षेऽन्ध-
कारपक्षे या द्रुटिश्वन्द्रस्य कलाविच्छेदः सैव कूटं व्याजस्तेन भ-
क्षितं मिलितं वैधवं विशुश्वन्द्रः तत्संबन्धिनं कलाकलापं कला-
समूहं वमन्नुत्तिरन् । मुनिपदं शान्तिसंभावनाद्वधनिवृत्तिसंभाव-
नार्थम् । इयामवर्णत्वाद्वाहुत्वम् । इयामवृत्तस्य कलिकानां शु-
भ्रवादाकारसाम्याच्च चन्द्रकलात्वम् । चन्द्राद्भयमनेन व्यज्यते ।
कोरकाः संजाता अस्य । तारकादिवादिता । अथ च सिंहिकापुत्रः
सिंहः शितिद्युतिर्धवलवर्णः भक्षितं श्वापदाद्युत्तिरन् वनेऽमन्यत
अयं सिंह इति । तद्वर्णनाद्यथा भयं भवति तथा विरहिणोऽस्या-
गस्त्यदर्शनाज्जातमिति भावः । 'शितौ धवलमेचकौ' इत्यमरः ॥

१ 'कर्मकर्तरि नायं कैश्चिद्विद्योः भाग्यकारिण तु कर्मणि प्रवर्तितः'
इति कैयटः । २ 'अत्रोपमालकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अत्रानुप्रासे रूपकालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र पाटल-
वके मदनतूर्णीरभ्रमाङ्गाभितमश्चलकारः । 'कविर्समममादृश्यादिये सिंहिता-
त्मनि । आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान्भवः ॥' इति लक्षणात्
इति जीवानुः । ४ 'अत्रोपेक्षारूपकपङ्क्तिरेषालकारसंकरः' इति साहि-
त्यविद्याधरी ।

पुरा हठाक्षिप्तनुपारपाण्डुर-

च्छदा वृतेर्वीरुधि बद्धविभ्रमाः ।

मिलन्निमीलं समुज्ज्विलोकिता

नभस्वतस्तं कुसुमेपुकेलयः ॥ ९७ ॥

पुरेति ॥ कुसुमेपु पुष्पेषु नभस्वतो वायोः केलयः क्रीडा विलोकिताः सत्यः तं नलं मिलन्निमीलं कृतनेत्रसंकोचं समुज्ज्व-
क्रुः । किंभूताः—पुरा आदौ हठेन बलाकारेण आक्षिप्ताभ्रालिता-
स्तुपारेण हिमेन पाण्डुराश्छदाः पद्मणि याभिस्ताः । तथा—वृतेः
आवरणस्य संबन्धिन्यां वीरुधि लतायां बद्धविभ्रमाः कृतविशिष्टभ्र-
माः कृतपक्षिभ्रमणा वा । छदलक्षणमावरणमाक्षिप्तं येनेति वायु-
विशेषणं वा । तिर्यगादिसंभोगावलोकनसुखातिशयाकृतनेत्रसं-
कोचमित्यर्थः । विरहिस्वादसङ्घावाद्वा परसंभोगदर्शनस्यानुचित-
त्वाद्वा मिलन्ती निमीला नेत्रव्यापारो यस्य । वीरुधि स्त्रीलिङ्गत्वा-
द्योपिति नभस्वतः पुलिङ्गत्वाच्चायकस्य कुसुमेपु केलयः कामक्रीडाः
नेत्रेताकं न नम्रां स्त्रीं न च संसर्गमधुनाम्' इति याज्ञवल्क्यनि-
पेधार्त्तः ॥

गता यदुत्सङ्गतले विशालतां

दुमाः शिरोभिः फलगौरवेण ताम् ।

कथं न धात्रीमतिमात्रनामितैः

स वन्दमानानभिनन्दति स्म तान् ॥ ९८ ॥

गता इति ॥ स नलः फलगौरवेण फलवाहुष्येन पुण्यजन्-
फलाधिक्येन च अतिमात्रमतिशयेन नामितैर्नम्रितैः शिरोभिरप्र-
भागेमस्तकैश्च तां धात्रीं पृथ्वीम्, उपमातरं च वन्दमानान्स्मृतशतो,
नमस्कारं कुर्वन्तश्च तान्दुमान्, सुतांश्च कथं नाभिनन्दति स्म प्रीत्या
कथं नास्तीयीत् । कांस्तान्—ये दुमा यस्या धात्र्या उत्सङ्गतल
उपरिप्रदेशे अधवाङ्मुख्यले विशालतां वृद्धिं गताः प्राप्ताः । ते हि
युक्तकारिणः स्तोनुमुचिता आसन् । फलभरनम्रा हि वृक्षाः स्तो-
तव्या एव । विरहिस्वादनभिनन्दनम् । कथमभिनन्दति स्म किं
न इति काकुर्वा । वियोगतया तस्मै स्मरोपकरणहेतवः पुष्पवृक्षा
ह्येव फलवृक्षा अपि न रुचिरे इति भावः । यतः—'दुःखिते
मनसि सर्वमसङ्गम्' इति भारविः । 'धात्री स्यादुपमातापि
क्षितिरेव्यामलक्यपि' इत्यमरः । दधति याम्, धयन्ति यामिति
धात्री 'धः कर्मणि ण्' इति णि ङीप् । नामितैरिति 'उज्ज्वल' इति
पाक्षिकं मिश्रम् ॥

नृपाय तस्मै हिमितं वनानिलैः

सुधीकृतं पुष्परसैरहर्महः ।

विनिर्मितं केतकरेणुभिः सितं

वियोगिनेऽदत्त न कौमुदीमुदः ॥ ९९ ॥

मृपेति ॥ अहर्महः अहो दिवसस्य महत्तेजः तस्मै वियोगि-

ने नृपाय कौमुदीमुदश्चन्द्रिकाजनिताम्संतोषावाप्तम् । किंभूतमह-
र्महः—वनानिलैरुद्यानवायुभिर्हिमितं हिमीकृतम् । पुष्परसैरह-
र्महः सुधीकृतममृतीकृतम् । केतकरेणुभिः केतकीकुसुमपरागैः सितं
श्वेतं विनिर्मितं कृतम् । चन्द्रिकातुल्यमपि दिवसे तेजो विरहिस्वा-
त्तस्य चन्द्रिका दुःखदायिनी इति दुःखदं जातमित्यर्थः । अहर्महः
कौमुदीति व्यस्तरूपकम्, तस्मै मुदो नादत्त इति वा । शैत्यादिगु-
णयोगादहर्मह इति कारणात्तस्मै मुदोऽदत्त, न कौमुदीति वा ।
शैत्यादिगुणयोगेन दिवसतेजः सुखान्तरं तस्मै वदो, कौमुदीमुदो
न ददाविति वा । दिवसतेजः कौमुदीजन्महर्षावाप्त किम् ।
अपि तु ददायेवेति वा । अहर्मह इति 'रोऽमुपि' इति रेफः ॥

अयोगभाजोऽपि नृपस्य पश्यता

तदेव साक्षादमृतांशुमाननम् ।

पिकेन रोषारुणचक्षुषा मुहुः

कुहुरुताहूयत चन्द्रवैरिणी ॥ १०० ॥

अयोगेति ॥ अयोगभाजोऽपि विरहिणोऽपि नृपस्य नलस्य त-
त्प्रसिद्धमाननं मुखं साक्षाद्वाधितत्वेन अमृतांशुं चन्द्रमेव पश्यता
पिकेन कोकिलेनचन्द्रवैरिण्यमावास्या मुहुराहूयताकारिता । किंभूतेन
पिकेन—अनेन मुखेन विरहिस्वाम्लानेन भवितव्यं, तदपुनापि न
श्लायतीति रोषेण क्रोधेन अरुणे रक्ते चक्षुषी यस्य । तथा—कुहुः
कुहुः इति रुन् शब्दो यस्य । कुहुः इति रौतीति वा कुहुः इति रुन्
शब्दस्तयामावास्या आकारिता । उत इति निश्चये, किंत्वर्थे वा ।
चन्द्रवैरिणी कुहुरिति वा योजना । विरहेऽपि चन्द्राधिक्यं मुख्यम् ।
तदेव पाण्डुतादिगुणोपेतमेवेति वा । 'कुहुः स्थ'कोकिलालापनष्टे-
न्दुकलयोरपि' इति विश्वः । पिकस्य नेत्रे स्वभावेनैव रक्ते, शब्दश्च
कुहुरिति । तत्रैतत्सर्वमुपेक्षितम् ॥

अशोकमर्थान्वितनामताशया

गताञ्शरण्यं गृहशोचिनोऽध्वगान् ।

अमन्यतावन्तमिवैष पल्लवैः

प्रतीष्टकामज्वलदस्त्रजालकम् ॥ १०१ ॥

अशोकेति ॥ एष नलोऽशोकं वृक्षमेवंभूतमिवामन्यत । 'अ-
र्थेन 'यस्सेवया शोको न भवति' इत्येवंरूपेणाभिवनमन्वर्थं नाम
यस्य तस्य भावोऽर्थान्वितनामता तस्यामाशयाभिलाषेणागताम्प्रा-
प्तान्गृहशोचिनः स्त्रीशोचिनोऽध्वगान्यान्धानवन्तमिवामन्यत' इ-
त्यन्वयः । पुनः किंभूतम्—पल्लवैः शाखाभिः कृत्वा प्रतीष्टमङ्गी-
कृतं कामस्य ज्वलन आरक्तमस्त्रजालकमस्त्रमुहो येन, अस्त्र-
रूपाणि जालकानि कलिका येनेति वा । यतः—शरण्यं
शरणे रक्षणे साधुम् । अन्योऽपि शरण्योऽग्निशस्त्राणि स्वाङ्गे
गृह्णन्शरणागतान्प्रक्षति । पल्लवैरवन्तमिति वा । कामस्य ज्वलन्-
स्त्रजालकमाग्नेयास्त्रकाण्डं येनेति वा । अर्थान्वितनामताशया शर-
णागताम्प्राधान्यवन्तं मारयन्तमिति वामन्यत । अवन्तं मारणार्थे-

१ 'पुरो इति वा पाठः । 'अग्रतः' इति व्याख्यातं साहित्यविद्याध-
र्याम् । २ 'अत्र प्रस्तुतनभस्वदिशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतकामुक्किरहप्रतीतेः
समासोक्तिरलंकारः' इति जीवानुः । ३ 'अत्रापि विशेषणसामर्थ्यात्पुत्रप्र-
तीतिः समासोक्तिरलंकारः' इति जीवानुः ।

१ 'अत्रोपमालंकारः । वनानिलादिषु मुख्यकारणेषु सन्तु मुख्यकार्यान्-
त्यन्तैरुक्तमित्तविशेषोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'वि-
योग' इति पाठो जीवानुसंसतः । ३ 'अत्रोपेक्षा रूपकालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रोपेक्षा विष्टरूपकतापेक्षेति संकरः'
इति जीवानुः ।

मेवेति तात्पर्यम् । यतः शरणे मारणे साधुं समर्थम् । पथिकानां कामास्त्रेभ्यो भयम्, तानि तु पुष्पान्तराद्धारुणान्यत्रैव विद्यन्ते । ततश्च 'कामशस्त्राणि स्वहस्ते गृहीत्वायमेव मारयति' इति प्रकृतौपयिकत्वादयमेवार्थः साधोयान् । रक्तान्यशोकपुष्पाणि दृष्ट्वा पान्था व्यथन्ते इत्यर्थः । 'शरणं वधरक्षित्रोः शरणं रक्षणे गृहे' गृहाः पश्यां गृहे स्मृताः' इति विश्वः । 'क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान्' इत्यमरः । शरणे साधुरिति 'तत्र साधु' इति यत् । अध्वगान् 'अन्तात्यन्ताध्व-' इति डः ॥

विलासवापीतटवीचिवादाना-

त्पिकालिगीतेः शिखिलास्यलाघवात् ।

वनेऽपि तौर्यत्रिकमाराराध तं

क्व भोगमाप्नोति न भाग्यभागजनः ॥ १०२ ॥

विलासेति ॥ तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यरूपं कर्तुं वनेऽपि तं नलमाराराध सेवते स्म । कस्मान्—विलासार्थं क्रीडार्थं वापी दीर्घिका तस्यास्तटे तीरे वीचिवादानात्तरङ्गनादात् । तथा—पिकाः कोकिला अलिनो भ्रमरास्तेषां गीतेर्गानात् । पिकानामलिः पङ्क्तिर्वा । तथा शिखिनां मयूराणां लास्यं नृत्यं तस्य लाघवाच्चातुर्यात् । अत्रार्थान्तरं न्यमन्नाह—केति, भाग्यभाग्यदेवयुक्तो जनः पुरुषः क्व कस्मिन्स्थाने भोगं सुखं सुखसाधनं वा नाप्नोति, अपितु सर्वत्रापि प्राप्नोति । विरहिणस्मौर्यत्रिकं सुखाय न, तथापि मयूरादीनां सेवाव्यापारो दर्शितः । नलस्य तु न तस्मीकारः । भुज्यत इति भोग इति तेषां वास्तवी निरुक्तिरस्त्येव । नलस्य सा तदा नास्तीति चेत् । माभूत्, तथापि भोग एव । यथा नीरागजनसमीपस्था युवतिर्युवतिरेव । आ खेदे । तौर्यत्रिकं तं पुरवद्वनेऽपि राराध हिसितवन् । भाग्यभाक् शुभाशुभकर्मभाक् सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारलक्षणं भोगं कुत्र नाप्नोति, अपि तु सर्वत्रापि । यो हि सुखी स स्थानान्तरेऽपि सुखं प्राप्नोति, यस्तु दुःखी स स्थानान्तरे गतोऽपि दुःख्येवेति वा सुखिनस्तस्य वनेऽपि सुखप्रतिपादनं प्रमत्तकृतम् । भाग्यं 'शुभात्मकविद्यां स्याच्छुभाशुभकर्मणि' इति विश्वः । अलीतीश्रन्तः । इकारान्तरत्वे ध्यन्तस्वापूर्वनिपातः स्यात् ॥

तदर्थमध्याप्य जनेन तद्वने

शुका विमुक्ताः पटवस्तमस्तुवन् ।

स्वराभ्युतेनोपजगुश्च सारिका-

स्तथैव तत्पौरुषगायनीकृताः ॥ १०३ ॥

तदर्थमिति ॥ जनेन लोकेन तदर्थं नलस्तुत्यर्थमेवाध्याप्य पाठयित्वा तद्वने नलोपाने विमुक्ताः पटवः स्फुटवाचः शुकास्तं नलमस्तुवन् । तथैव तेनैव प्रकारेण तद्वने मुक्ताः स्फुटवाचः सारिका अपि स्वराभ्युतेन तं नलमुपजगुस्तुष्टुः । किंभूताः—तस्य पौरुषं पराक्रमः तस्य गायना गायन्यश्च कृता गायनीकृताः । जनेनेति शेषः । उभयोर्विशेषणम् । सारिकाणामेव वा । अनेन स्तुति-

१ 'अत्र सापह्नोप्रेक्षालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ सा-मान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽन्यन्तरन्यास इति जीवानुः ।

विरुदावलीपाठकाः सूचिताः । अध्याप्येति 'क्रीडजीनां णौ' इत्यात्वम् । गायनीत्यत्र 'ऐयुद च' इति ण्युद । ततश्चिर्वः ॥

इतीष्टगन्धाढ्यमटन्नसौ वनं

पिकोपगीतोऽपि शुक्रस्तुतोऽपि च ।

अविन्दतामोदभरं बहिश्चरं

विदर्भसुभ्रुविरहेण नान्तरम् ॥ १०४ ॥

इतीति ॥ असौ नलः इति पूर्वोक्तप्रकारेण वनमटन्यभिभ्रमन्सु बहिश्चरं बाह्यमामोदभरं सारभातिशयमविन्दत प्राप । विदर्भसुभ्रुर्ममी तस्या विरहेणान्तरमामोदभरं हर्षातिशयं न लेभे 'बहिः परम्' इति कचित्पाठः । तत्र परं केवलम् । किंभूतं वनम्—इष्टगन्धाढ्यमिष्टेनाभीष्टेन गन्धेन सारभेणाढ्यं समृद्धम् । किंभूतोऽसौ—पिकोपगीतोऽपि । तथा—शुक्रस्तुतोऽपि । 'आमोदो हर्षगन्धयोः' इति विश्वः ॥

करेण मीनं निजकेतनं दध-

द्रुमालवालाम्बुनिवेशशङ्कया ।

व्यतर्कि सर्वतुघने वने मधुं

स मित्रमत्रानुसरन्निव स्मरः ॥ १०५ ॥

करेणेति ॥ स नलः स्मर इव व्यतर्कि । लोकरिति शेषः । किंभूतः स्मरः—सर्वं च ते कृतवश्व सर्वतुघनेषु संपूर्णऽत्रास्मिन्वने मित्रं सहायं मधुं वसन्तमनुसरन्मृगयमाणः । निजकेतनं चक्रवर्तिचिह्नं ध्वजरूपं मीनं लक्षणभूतरेखारूपमस्यं द्रुमानामालवालैवस्तु तस्मिन्निवेशशङ्कया करेण दधन् धारयन् । दधदिति 'नाभ्यस्तात्' इति नुप्तिपेधः । आलूयते खन्यत इत्यालवालम् । औणादिक आलच्छप्रत्ययः ॥

लतावलालास्यकलागुरुस्तरु-

प्रसूनगन्धोत्करपश्यतोहरः ।

असेवतामुं मधुगन्धवारिणि

प्रणीतलीलाप्रवनो वनानिलः ॥ १०६ ॥

लतेति ॥ वनानिलोऽमुं नलमसेवत । किंभूतः—लतारूपा अबलास्तासां लास्यकला नृत्यविद्या तस्या गुरुरध्यापकः । तथा—तरूणां प्रसूनानि पुष्पाणि तेषां गन्धोत्करस्य गन्धसमूहस्य पश्यतोहरश्चौरः । तथा—मधु पुष्परसस्तल्लक्षणे गन्धवारिणि गन्धोदके प्रणीतं कृतं लीलाप्रवनं जलक्रीडा येन । मधुगन्धाख्यं नलसर इति केचित् । क्रमेण विशेषणत्रयेण मन्दस्वसुगन्धस्वशीतलत्वानि सूच्यन्ते । एवंविधो वायुः कार्यसिद्धेः सूचकः । अन्योऽप्येवंविधः पीठमर्दादिभिः परिचारको नायकं सेवते । पश्यतोहर इति 'पष्ठी चानादरे' इति षष्ठ्या 'वारिद्वपश्यद्भयो युक्तिदण्डहरेषु' इत्यर्लुक् ॥

१ 'ल्युट्' इति ल्युट् इति पाठान्तरमसंगतमेव । २ 'अत्र जातिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोक्तनिमित्तविशेषोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अमी मीनः पानीये प्रवक्ष्यतीति शङ्कया' इति सुखावबोधः । ५ 'अत्रानुप्रासोप्रेक्षालकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'अत्रानुप्रासरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अथ स्वमादाय भयेन मन्थना-

स्त्रिन्नरत्नाधिकमुच्चितं चिरात् ।

निलीय तस्मिन्निव सन्नपानिधि-

र्वे तडाको ददशेऽवनीभुजा ॥ १०७ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरमवनीभुजा राज्ञा नलेन स तडागोऽपा-
निधिरिव समुद्र इव ददशे । लुप्तोप्रेक्षा । किंभूतः—चिराद्बहु-
कालेनोच्चितं वृद्धिं प्रापितम्, तथा—चिरवैश्वर्येन रत्नैरावता-
दिभिरधिकम् । पूर्वं तान्यसहायान्येवासन्, इदानीं तु तान्येव
बहुनि जातानि तेभ्योऽधिकं वा । स्वं धनं मन्थनाद्वयेनादाय
गृहीत्वा तस्मिन्वने निलीय तडागरूपेणैव निरोहितीभूय निव-
सन् । समुद्रोपमयोदकबाहुल्यं व्यज्यते । तस्मिन्वने सन् विद्य-
मान इति पक्षे साक्षादुपप्रेक्षा । अन्योऽपि धनी राजादिपीडनाद्व-
येन सर्वस्वं गृहीत्वा निरुपद्रवे देशान्तरे गुरो वसति । 'रत्नं
स्वजातिप्रेष्टेऽपि' इत्यमरः । तडाक इति 'तड आघाते' इत्यस्मान्
'पिनाकादयश्च' इत्युणादिसूत्रेणाकप्रत्यये सिद्धम् । मन्थनादि-
ति 'भीत्रा—' इत्यपादानत्वम् । चिरञ्च इति 'चिरपरुत्परारिभ्य-
स्त्वो वक्तव्यः' इति ऋः ॥

समुद्रधर्मानाह-अग्रे 'पयोधिलक्ष्मीमुपि' इति तडागविशे-
षणत्तदेव पयोधिलक्ष्मीमुदत्वमाहाष्टभिः—

पयोनिलीनाभ्रमुकामुकावली-

रदाननन्तोरगपुच्छसुच्छवीन् ।

जलार्धरुद्धस्य तटान्तभूमिदो

मृणालजालस्य मिपाद्भार यः ॥ १०८ ॥

पय इति ॥ स कः—यत्तडागो मृणालजालस्य त्रिससमूहस्य
मिपाद्याजापयसि निलीना मग्ना अभ्रमुकामुका ऐरावतान्नेपामा-
वली समूहस्तस्या रदान्दन्तान्धभार । किंभूतान्दान्—अनन्तो-
रगः अनन्तसंज्ञक उरगः शेषस्तस्य पुच्छे तद्वत्सुच्छवींशोभन-
दीर्घान् । 'सुच्छवीन्' इति पाठे सदृशदीर्घीश्वेतान् । किंभूतस्य
मृणालजालस्य—जलेनार्धरुद्धस्यार्धवृत्तस्वरूपस्य । तथा—तटा-
न्ते तटसमीपे या भूमां भिनत्तीति तटान्तभूमित्तस्य । आकण्ठ-
मग्नत्वादेरावता न दृश्यन्ते किं तु दन्ता दृश्यन्ते । पूर्वं एवैक
पूर्वरावत आसीत्, अधुना तु बहव इत्यर्थः । आवलीशब्देन
रवाधिकत्वं सूचितम् । एवमुत्तरत्रापि रवाधिक्यं दृष्टव्यम् ।
तटान्तभूमेच्छृत्वं दन्तानामपि विशेषणम् । कमेः 'न लोका—'
इति निषेधाभावात् 'अभ्रमुकामुक' इति पट्टीममासः । सुच्छवी-
नित्यत्र 'समानस्य' इति योगविभागात्समानस्य सैः ॥

तटान्तविश्रान्ततुंगमच्छटा-

स्फुटानुविम्बोदयचुम्बनेन यः ।

१ 'अथानुप्राप्तमिच्छयति' समामोति श्रालकारः' इति साहित्यवि-
धाधरी । २ 'अत्रापहुनिर्वाहकारः' इति साहित्यविधाधरी । मिपाद्या-
जाव' इत्यपह्नवाकारः । 'तत्रैक एवरावतः, अत्र त्वमेवत्या इति व्यतिरिक्तः'
इति जीवानुः ।

बभौ चलद्वीचिकशान्तशान्तैः

सहस्रमुच्चैःश्रवसामिवाश्रयम् ॥ १०९ ॥

तटेति ॥ यत्तडागः तटान्ते कूलप्रान्ते विधान्ताः स्थिता
नलतुरंगमच्छटा अभ्रसमूहास्तेषां स्फुटं प्रकटमुद्यितोऽनुविम्बः
प्रतिबिम्बस्तस्य चुम्बनेन संबन्धेन तत्प्रतिबिम्बमिषेणेत्यर्थः ।
उच्चैःश्रवसां सहस्रमाश्रयन्निव प्रामुख्येन बभौ किंभूतं सह-
स्रम्—वीचय एव कशा अभ्रताडम्यस्तासामन्ताः प्रान्तास्तैर्योनि
शातनानि ताडनानि तैश्चलच्छलम् । प्रतिबिम्बितं वस्तु तरङ्ग-
वशाच्छलमिव प्रतिभाति । तत्र ताडितत्वेन चलस्वमुप-
क्षारभम् । नलाशानामुच्चैःश्रवःसाम्यं घोष्यते । 'अभ्रादेस्ता-
डनी कशा' इत्यमरः ॥

सिताम्बुजानां निवहस्य यच्छला-

द्भावलिश्यामलितोदरश्रियाम् ।

तमःसमच्छायाकलङ्कसंकुलं

कुलं सुधांशोर्वहलं वहन्बहु ॥ ११० ॥

सितेति ॥ यत्तडागः सिताम्बुजानां श्वेतोपलानां निवहस्य
समूहस्य ललान्मिपासुधांशोश्चन्द्रस्य बहलं सान्द्रं विस्तृतं वा
कुलं वृन्दं वहन्सन् बहु अतिशयेन बभौ शुशुभे । किंभूतानाम्—
अलिभिर्भ्रमरैः श्यामलिता श्यामलीकृता उदरश्रीर्मेध्यशोभा
येषाम् । किंभूतं कुलम्—तमःसमच्छायाऽन्धकारसदृशशोभो यः
कलङ्कस्तेन संकुलं व्याप्तम् । श्रियामिति भाषितपुस्कत्वात्सुवर्णम् ॥

रथाङ्गभाजा कमलानुपङ्किणा

शिलीमुखस्तोमसखेन शार्ङ्गिणा ।

सरोजिनीस्तम्बकदम्बकैतवा-

न्मृणालशेषाहिभुवान्वयायि यः ॥ १११ ॥

रथेति ॥ यत्तडागः सरोजिनी कमलिनी तस्याः स्तम्बकदम्बो
गुल्मसमूहस्तस्य कैतवान्मिपाकमलिनीगुल्मसमूहेनैव शार्ङ्गिणा
श्रीकृष्णेनान्वयायि अनुसृतः । कृष्णो हि समुद्रे शनैः । कदम्बप-
दप्रयोगसामर्थ्यात् शार्ङ्गिणिति जातायेकवचनम् । किंभूतेन—
रथाङ्गं चक्रं, चक्रवाकश्च तद्भाजा । तथा—कमला लक्ष्मीः, कमल-
मृगपलं तथा, तेन च सहानुपङ्गः संबन्धोऽस्यास्तीति तेन । तथा—
शिलीमुखस्तोमो भ्रमरसमूहस्तस्यखेन तत्सदृशेन तद्वच्छायमेन
तत्सहितेन च, बाणसमूहसहितेन वा । तथा—मृणालमिव
शेषाहिः स एव भूः शयतम्भानं यस्य मृणालान्येव शेषाहिः
भूरुपतिम्भानं यस्य । 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । कमला-
नुपङ्किणेत्यत्र हैतिः ॥

१ 'अत्रापहुनिर्वाहकारः' इति साहित्यविधाधरी । प्रामु-
ख्येन वसतिपुप्रेक्षा । 'व्यतिरिक्तं पूर्ववत्' । एतेन नलाशानामुप-
श्रवःसाम्यं गम्यते इत्यलकारेण वस्तुवृत्तिः' इति जीवानुः । २ 'अथ
छन्दश्चन्द्रेण पुण्डरीकेषु विषयापह्नवेन चन्द्रत्वमेवापह्नवेनदः व्यतिरिक्तं
पूर्ववत्' इति जीवानुः । ३ 'अथानुप्राप्तमिच्छयति श्रालकारः' इति सा-
हित्यविधाधरी । ४ 'अत्रापि चैतवशब्देन स्तम्बत्वमपह्नव शार्ङ्गि-
त्वान्नेपापह्नवमदः' इति जीवानुः । ५ 'अत्र त्रयोपमापहुनयोऽलकारः' इति
साहित्यविधाधरी ।

तरङ्गिणीरङ्गजुषः स्ववृद्धभा-
स्तरङ्गरेखा विभरांनभूव यः ।

दरोद्वैतः कोकनदाधकोरकै-

धृतप्रवालाङ्कुरसंचयश्च यः ॥ ११२ ॥

तरङ्गिणीरिति ॥ यस्तद्व्यागः तरङ्गरेखास्तरङ्गमाला एव तरङ्गि-
णीर्नदीविभरां वभूव ॥ व्यस्तरूपकम् । किंभूताः—अङ्गुणोपे-
मध्यसेविनीरुत्तमङ्गसेविनीश्च । तथा—स्ववल्गुभाः स्वप्रियाः, प्राणे-
श्वरीश्च । यतश्च तद्व्यागः दरोद्गतरीपदुद्भूतः कोकनदीया रक्तोत्पल-
समूहामेपां कोरकमुकुलः कृत्वा धृतः प्रवालाङ्कुरसंचयो विदुमा-
ङ्कुरसमूहो येन (तादृग् अस्ति) । समुद्रे नद्यः प्रविशन्ति, विदुमा-
ङ्कुराश्च, बहवः सन्ति, तथात्रापीति समुद्रसाम्यम् ॥

महीयसः पङ्कजमण्डलस्य य-

च्छलेन गौरस्य च मेचकस्य च ।

नलेन मेने सलिले निलीनयो-

स्त्वपं विमुञ्चन्विधुकालकूटयोः ॥११३॥

महीयस इति ॥ यस्तडागो नलेन महीयसो महत्तरस्य
गुंरस्य श्वेतस्य तथा मेचकस्य नीलस्य पद्मजमण्डलस्य कमलसम-
हस्य ळलेन व्याजेन सलिले तिलीनयोर्निमग्नयोर्विधुकालकृतयोश्च-
न्विपयोस्मिन् वपं दीप्तिं विमुञ्चन्नुद्गिरश्च मेने शङ्कितः । समुद्रे
यथा चन्द्रो, विपं च तिष्ठति तथात्रापि । विधुरमुत्तमिति
केचित्तु ॥

चलीकृता यत्र तरङ्गरिङ्गणै-

रत्नालशैवाललतापरम्पराः ।

ध्रुवं दध्रुर्वाडिवहव्यवाडव-

स्थितिप्ररोहत्तमभूमधूमताम् ॥ ११४ ॥

चलीकृता इति ॥ यत्र यस्मिन्मागो तरङ्गरिङ्गणस्तरङ्गस्खल-
नैः चलीकृताश्चालिता अबाला महत्यः शैवाललतामात्सां परम्पराः
समुद्राः पादेष्वहव्याद वाडवानलमनस्यावस्थितिरवस्थानं तेन
प्ररोहत्तमोऽतिशयेन प्रादुर्भूतो भूमा बाहुल्यं यस्य एवंविधो यो
भूमन्तस्य भावमन्ता तां दधुरिति ध्रुवं शङ्के । समुद्रे वाडवानल-
भूमन्निष्ठति तद्वदत्रापि । प्ररोहत्तमभूमभूमतामिति क्वचित् । तत्र
प्ररोहत्तमो भूमभूमा यासामिति । 'वहेश्व' इत्यस्य छान्दस्यवस्य
प्रायिकत्वात् 'हव्याद' इत्यत्र णिवः । बहोर्भावो भूमा इति
'वहोर्लोपो भू च बहोः' इति सिद्धम् ॥

प्रकाममादित्यमवाप्य कण्टकैः

करम्बितामोदभरं विवृण्वती ।

धृतस्फुटश्रीगृहविग्रहा दिवा

सरोजिनी यत्प्रभवाप्सरायिता ॥ ११५ ॥

प्रकामेति ॥ यत्प्रभवा यस्मात्प्रभव उत्पत्तिर्यस्याः सा सरो-
जिनी कमलिनी दिवा (दिने) अप्सरायिता अप्सरस इवाचरिता
अप्सरस्तुल्या । किंभूता—आदित्यं सूर्यमवाप्य प्रकाममतिशयेन
कण्टकैः कर्मिभ्यता व्याप्ता । आमोदभरं सौगन्ध्यबाहुल्यं विवृ-
ण्वती प्रकटयन्ती । तथा—धृतः स्फुटानि विकसितानि श्रीगृहाणि
कमलानि तान्येव विग्रहः शरीरं यथा । अथ च एवंविधाः प्रकामं
प्रकृष्टमदनमादित्यं देवं प्राप्य रोमाञ्छिता हर्षं प्रकटयन्त्यो दिवा
स्वर्गेण धृतः स्फुटायाः प्रकाशमानायाः श्रियः शोभाया गृहं
स्थानं विग्रहः शरीरं यासां ता अप्सरसोऽपि । आदित्यमिति
'दित्यदित्या—' इति ण्यः । अप्सरायितेति 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च'
इति क्यङि 'ओजसोऽप्सरसः—' इत्यादिना सलोपः ॥

यदम्बुपूरप्रतिबिम्बितायति-

मरुत्तरङ्गस्तरलस्तट्टुमः ।

निमज्ज मैनाकमहीभृतः सत-

स्ततान पक्षान्धुवतः सपक्षताम् ॥ ११६ ॥

यदिति ॥ यस्य तडागस्याम्बुन उदकस्य पूरे प्रवाहे प्रतिवि-
म्बिता प्रतिफलिता आयतिर्दृश्ये यस्य एवंभूतस्तद्गुमस्तीरवृक्षो
निमज्ज्यान्तर्निर्लीय सतो विद्यमानस्य मेनाकमहीभृतो मेनाक-
नाम्नः पर्वतस्य सपक्षतां समानतां पक्षसाहित्ये च ततान विस्तार-
यामास । मेनाक इव स्थितः इत्यर्थः । किंभूतः—मरुत्तरङ्गायु-
चालितोमिभिसरलश्चञ्चलः । किंभूतस्य—पक्षान्भुवतः कम्पयतः ।
अत्र वृक्षप्रतिविम्बः, समुद्रे मेनाकनिष्ठति

युग्मम्—

पयोधिलक्ष्मीमुपि केलिपल्लवे

रिरंसुहंसीकलनादसादरम् ।

स तत्र चित्रं विचरन्तमन्तिके

हिरण्मयं हंसमबोधि नैषधैः ॥ ११७ ॥

प्रियासु बालासु रतक्षमासु च

द्विपत्रितं पल्लवितं च त्रिश्रतम् ।

स्मरार्जितं रागमहीरुहाङ्कुरं

मिषेण चञ्चोश्चरणद्वयस्य च ॥ ११८ ॥

पयोधीति युग्मम् ॥ स नलस्तत्र तस्मिन्कलिपल्वले क्रीडा-
लपसरसि चित्रमन्तिके विचरन्ते हंसीसमीपे गच्छन्ते हिरण्मयं
सुवर्णमयं हंसमयोद्भ्यासीत् । किंभूते—पयोधिः समुद्रस्तस्य
लक्ष्मीं शोभां पूर्वोक्तविप्रलक्षणप्रकारेण मुष्णातीति । किंभूतं
हंसम्—रिरंम् रन्तुमिच्छुः हंसी तस्याः कलनादोव्यक्तमधुरध्व-
निस्तत्र सादरं साभिलापम् । चित्रं सुवर्णमयत्वादश्वयंकारकं
वा । अन्तिके पल्वलसमीपे वा । पूर्वोक्तप्रकारेणातिवार्णितस्य पल्व-
लध्वमनुचितम् । तच्च नलस्य क्रीडासर इति बुद्ध्या पल्वलशब्द-

१. 'मनोनाममि पञ्चाङ्गदीपिका संकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।
 'अत्रापि लोकनयोरुपाया विभक्तयेन रूपमप्युपकारः' इति जीवातुः ।
 २. 'अत्र प्रोक्तं विमृशयेत्' इति सारद्वयोपेक्षा' इति जीवातुः ।
 ३. 'अत्रोपेक्षाङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्रोपमाश्लेषालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र लङ्कानुपाम उपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'चंद्रोः' इत्येकवचनान्तोऽपि पाठः कल्पितः ।

प्रयोग इति वा । अथच विस्तरत्वात्समुद्रतुल्ये विनाशित्वात्पल्व-
लतुल्ये शरीरे विचरन्तं हंसं परमात्मानं कश्चिदोगी पश्यति । रिरं-
सुहृसी शक्तिः तस्याः कलनादे सादरम् । हिरण्मयत्वं 'हिरण्मयः
पुरुषः' 'एकः हंसः' इति श्रुतेः । विहरन्तमिति कश्चित् । हिर-
ण्यस्य विकार इत्यर्थे मयटि 'दाण्डिनायन-' इत्यादिना हिरण्मयः
साधुः । अबोधोति कर्तरि विष्णु ॥ प्रियास्त्विति । किंभूतम्—
बालासु प्रियासु रतक्षमासु च सुरतसमर्थासु प्रियासु चञ्चवोमि-
पेण चरणद्वयस्य च मिपेण द्विपञ्चितं द्विपञ्चयुक्तं पल्वलितं पल्व-
युक्तं च स्मरार्जितं कामोत्पन्नं रागोऽनुरागस्तल्लक्षणो महीरुहो
वृक्षस्तस्याङ्कुरं बिभ्रतं यथाक्रमं धारयन्तम् । बालासु स्वल्पोऽ-
नुरागः प्रौढासु भूयानित्यर्थः । पञ्चद्वयसाम्यं चञ्चुपुटस्य । अनेका-
ङ्गुलीसंयोगाच्चरणद्वयस्य पल्वलसाम्यम् । रातहंसस्य च चञ्चु-
रणं लोहितम् । द्विपञ्चपल्वलाभ्यां तारकादित्वादितच् । बिभ्रत-
मिति 'नाभ्यस्तात्-' इति नुमभावः । चञ्चुपुटस्य द्विपञ्चितत्वा-
द्बालासु प्रियासु चुरन्तनादिव्यापारः । प्रौढासु चरणद्वयस्य पल-
वितत्वात्सर्वार्ङ्गीण इति सूचितम् ॥

महीमहेन्द्रस्तमवेक्ष्य स क्षणं

शकुन्तमेकान्तमनोविनोदिनम् ।

प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं

कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत् ॥ ११९ ॥

महीति ॥ स महीमहेन्द्रः पृथ्वीन्द्रः प्रियावियोगाद्गैमीविर-
हक्षिर्भरमत्यन्तं विधुरोऽपि विह्वलोऽपि तं शकुन्तं हंसं क्षणं
मुहूर्तमवेक्ष्यावलोक्य मनागीपकुतूहलेन कौतुकेनाक्रान्तं मनोऽ-
न्तःकरणं यस्यैवंभूतोऽभूत् । किंभूतम्—एकान्तेन नियमेन
सर्वदाभीक्ष्णं वा मनो विनोदयति रञ्जयत्येवंशीलम् ॥

विरहित्वेऽपि तस्य कुतूहलाक्रान्तत्वं कुत इत्यपेक्षायां कवि-
रथान्तरन्यासेनोत्तरमाह—ससैन्यनलदर्शनेनातिभीतः कथं तत्र
निद्वारयितुं उत्तरश्लोकाकाङ्क्षायामुत्तरश्लोकसमर्थनाय वार्थान्तर-
न्यासमाह—

अवश्यमव्येष्वनवग्रहग्रहा

यया दिशा धावति वेधसः स्पृहा ।

१—अत्र 'रागं विभ्रतम्' इति हंसविशेषणाद्रागस्य दमाधिकरणक-
त्वोक्तिः । प्रियास्त्वधिकरणभूतासु इत्युपाध्यायविश्वेश्वरव्याख्यानं प्रत्याख्ये-
यम् । अन्यनिष्ठरागस्याधिकरणकत्वायोगात् ननायमेक एवोभयनिष्ठ
इति भ्रमितव्यम् । अस्यच्छापरपर्यायस्य तथात्वायोगात् । अन्यथा बुष्णा-
दीनामपि तथात्वापत्तौ सर्वसिद्धान्तविरोधात् । विपथानुरागाभावप्रसङ्गाच्च ।
उभयोपि रागित्वसाम्यादुभयनिष्ठत्वभ्रमः कर्पाचित् । तस्मात्कामिनोरत्यो-
न्यविषयत्वमेव नाधिकरणत्वम् इति निश्चयम् । प्रियास्त्विति विषयमभमी न
त्वाधारसप्तमिती सर्वे रमणीयम् । 'अत्र 'रागमहीरुहाङ्कुरम्' इति रूपक-
चञ्चुचरणमिपेण इत्यपल्लवानुप्राणिनम् इति संकरः । तेन च वाङ्मन्यन्तर-
रागयोर्भेदेऽभेदलक्षणातिशयोक्त्युत्थापिता चञ्चुचरणव्याजेनान्तरस्यैव 'वर्ति-
रङ्कुरित्वतोपेक्षा व्यन्यते इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः' इति जीवातुः ।
'अत्र अनुप्रात्ययथासंख्यरूपकापह्नुतिसंस्मृतिः' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अत्रानुप्रासो विशेषश्चालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी ।

तृणेन वात्येव तथानुगम्यते

जनस्य चित्तेन भृशवशात्मना ॥ १२० ॥

अवश्येति ॥ अवश्यं नियमेन भव्येषु भवितव्येषु शुभादिषु
विषयेऽनवग्रहोऽबाध्यमानो निरर्गलो ग्रहोऽभिविवेशः प्रसरो
यस्याः सा वेधसो ब्रह्मणः स्पृहा वाङ्मना यया दिशा येन मार्गेण
धावति गच्छति तथा दिशा तेनेव मार्गेण जनस्य लोकस्य चित्तेन
सा वेधसः स्पृहानुगम्यते । यथा विधिः प्रेरयति तथा लोकः
करोतीत्यर्थः । किंभूतेन चित्तेन—भृशमत्यर्थमवशोऽनधीन आ-
त्मा स्वरूपं यस्य तेन । विधिरस्पृहाधीनेनेत्यर्थः । यथा—अप्रति-
बन्धा वात्या यया दिशा धावति तथा दिशा निःसारत्वाद्वातपर-
तन्त्रेण तृणेन सा वात्यानुगम्यते तथेत्यर्थः । अवश्यभाविर्भमी-
परिणयनानुकूले विधिप्रेरिते हंसं कौतुकं युक्तमिति भावः । वि-
धिप्रेरितत्वादेव नलस्वीकृतस्वीयग्रहणपूर्वमोचनद्वारा नलस्योपका-
रार्थं सैन्यसंनिधावपि बुद्धिपूर्वं निद्वारयति भावः । यद्वा अनेना-
कारेण तेन न ज्ञातस्तथापि विधिवशादेव भाविष्यति सुखेऽन्तः-
करणं सोत्साहं जातमिति भावः । अवश्यमव्येष्विति मयूरव्यं-
कादित्वात्समायः । 'लुप्तेदवश्यमः-' इति मैलोपः ॥

अथावलम्ब्य क्षणमेकपादिकां

तदा निद्वारानुपपल्वलं खगः ।

स तिर्यगावर्जितकंधरः शिरः

पिधाय पक्षेण रतिकमालमः ॥ १२१ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं स खगो हंसस्तदा तृप्तिन्यामये रति-
कृमेन सुरतखेदेनालमः सन् उपपल्वलं सरःसर्मापे क्षणं निद्वारं
निद्रां चक्रे । किं कृत्वा—पक्षेण शिरः पिधायच्छाद्य । किंभूतः—
तिर्यगावर्जिता नम्रीकृता कंधरा ग्रीवा येन सः पुनः किं कृत्वा
एकश्चासौ पादश्च एकपादः सोऽस्यां स्थितवन्तीति तां स्थिति-
मवलम्ब्याङ्गीकृत्य । पक्षिजानितिर्यम् । एकपादिकामिति बहुव्री-
हौ कुम्भपद्यादिपक्षेकपदीशब्दस्य पाठात्पादशब्दान्त्यलोपे 'पादो-
ऽन्यतरस्याम्' इति ङीपि भव्यात्पाददेशे एकपदीमिति प्राप्ते
'न कर्मधारयान्त्वर्थीयः' इति 'एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च
न तौ स्मृता' इति चानित्यत्वादानाश्रित्योक्तकर्मधारयादस्यर्थे ङिति
इकपदेनो समर्थनीयम् । उपपल्वलमिति सामीप्येऽव्ययीभावेः ॥

मनालमात्मानननिर्जितप्रभं

द्विया नतं काञ्चनमम्बुजन्म किम् ।

अबुद्धं तं विद्रुमदण्डमण्डितं

स पीतमम्भःप्रभुचामरं नु किम् ॥ १२२ ॥

सनालमिति ॥ स नलः तं हंसमित्यबुद्धं तर्कितवान् ।
इतीति किम्—एकचरणावस्थानात्सनालं नालमहितमात्मनः स्व-
स्थाननेन मुखेन निर्जिता प्रभा यस्य । अत एव द्विया लज्जया
नतं नम्रं काञ्चनं यौवर्णमम्बुजन्म कमलमेतत्किम् । तथा—चरण-
स्य रक्तत्वाद्विद्रुमदण्डेन मण्डितमलंकृतं पीतं पीतवर्णमम्भःप्रभो-

१ 'अत्रोपमालङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र जाल्यलङ्कारः'
इति साहित्यविद्याधरी । 'मनालोक्तिरलङ्कारः', 'मनालोक्तिरलङ्कारः'
यथावदनुवचनम्' इति लक्षणान् इति जीवातुः ।

वैरुणस्य चामरं किमिति तर्कितवान् । कमलं सनालम्, चामरं च सदृशं भवति । काञ्चनमिति विकारे 'अनुदात्तादेश' इत्यम् । रजतादिवत्वाद्वा । अबुद्धेति बुध्यतेलुङि (सिञ्जलोपे) 'अपस्तथोर्धोऽधः' इति धादेशो रूपम् ॥

कृतावरोहस्य हयादुपानहौ

ततः पदे रेजतुरस्य विभ्रती ।

तयोः प्रवालैर्वनयोस्तथाम्बुजै-

नियोदुकामे किमु बद्धवर्मणी ॥ १२३ ॥

कृतेति ॥ ततोऽनन्तरं हयादश्वात्कृतावरोहस्य कृतोत्तरणस्यास्य नलस्य पदे चरणौ रेजतुः शुशुभाते । किंभूते पदे—उपानहौ विभ्रती धारयमाणे । तत्रोत्प्रेक्षते—तयोः प्रकृतयोर्वनयोः कान-नोदकयोरेधाक्रमं प्रवालैः पल्लवैः तथाऽम्बुजैः सह नियोदुकामे संग्रामयितुकामे सती बद्धवर्मणी बद्धं वर्म कवचं याभ्यां ते । किमु संभावनायाम् । तथा समुच्चये । अत्र नियुद्धं युद्धमात्रम्, नतु बाहुयुद्धम् । तस्य पदे पल्लवरक्तोत्पलतुल्ये इति सूचितम् । योदुकामो बद्धकवचो भवति । 'वने सलिलकानने' इत्यमरः । उपानहाविति 'नहिवृति-' इति दीर्घः । रेजतुरिति 'फणां च सप्तानाम्' इत्येवाभ्यामलोपो ॥

विधाय मूर्तिं कपटेन वामनीं

स्वयं बलिध्वंसिविडम्बिनीमयम् ।

उपेतपार्श्वश्रणेन मौनिना

नृपः पतङ्गं समधत्त पाणिना ॥ १२४ ॥

विधायेति ॥ अयं नृपः पाणिना हस्तेन पतङ्गं हंसं स्वयमेव समधत्त धृतवान् । किं कृत्वा—कपटेन बलिध्वंसी नारायणस्तस्य विडम्बिनीमनुसरणशीलां वामनीं हस्तां मूर्तिं स्वरूपं विधाय कृत्वा । किंभूतः—मौनिना निःशब्देन चरणेन (पादेन) गमनेन वोपेतः प्राप्तः पार्श्वं हंससमीप्यं येन । त्रिविक्रमोऽपि बलिं छल-यितुं वामनावतारमूर्तिं कृत्वा आकाशगामिस्त्वाक्षिःशब्देन चरणेना- (क्षिणा) गमनेन प्राप्तसूर्यपार्श्वोऽभवत् । सूर्यं हस्तेनास्त्राक्षीदित्या-गमः । पक्षिधारणजातिरुक्ता । वामनीमिति संबन्धेऽपि डीप, गौरादित्वान्ङीप् वौ ॥

तदात्तमात्मानमवेत्य संभ्रमा-

त्पुनःपुनः प्रायसदुल्लवाय सः ।

गतो विरुल्योद्भयने निराशतां

करौ निरोदुर्दशति स्म केवलम् ॥ १२५ ॥

तदात्तमिति ॥ स हंस आत्मानं तेन नलेनात्तं धृतमवेत्य ज्ञात्वा संभ्रमाद्वयात्पुनःपुनः उल्लवायोद्भूतगमनाय प्रायसद्यत्तं चक्रे । अनन्तरमुद्भयने निराशतां निष्प्रयत्नत्वम्, आशाराहित्यं वा

१ 'अत्रानिश्चयः संदेहोऽलंकारः । तथाच रुद्रटः—'वस्तुनि यत्रैकस्मिन्-नेकविपर्यतु भवति संदेहः । प्रतिपत्तुः सादृश्यादनिश्चयः संशयः स इति ॥' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र यथासंख्योत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमानातिरंकारः' इति साहित्य-विद्याधरी ।

गतः प्राप्तः सम्बिरुल्य दीनं शब्दं कृत्वा केवलं निरोदुर्ग्रहीतुर्नलस्य करौ दशति स्म ददंश । पक्षिजातिः । प्रायसदिति 'यसु प्रयत्ने' इत्यस्मात् 'यसोऽनुपसर्गे' इति इयनो निषेधे लङि शप् । यद्वा लुङि पुषादित्वादङ् । तदेति भिन्नं वा ॥

ससंभ्रमोत्पातिपतत्कुलाकुलं

सरः प्रपद्योक्तयानुकम्पताम् ।

तमूर्मिलोलैः पतगग्रहान्नृपं

न्यवारयद्वारिरुहैः करैरिव ॥ १२६ ॥

ससंभ्रमेति ॥ सरः कर्तुं सजातीयधारणात्ससंभ्रमं भयसहित-मुत्पाति अवश्यमुत्पन्नशीलं पतत्कुलं पक्षिकुलं तेन आकुलं व्याप्तं सत् । अत एव पक्षिपक्षवातेन योक्तता उत् उच्छलत्कमु-दकं यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा, हंसोत्कण्ठतया वा अनुकम्पतां सकम्पतां, दयालुतां वा प्रपद्य प्राप्य जर्मिलोलैस्तरङ्गचञ्चलैर्वारि-रुहैः कमलैरेव करैर्हस्तैस्तं नृपं पतगग्रहाद्वंसग्रहणान्यवारयदिव न्यपेधयदिव । करैरिवेति वा । (अन्योऽपि) कश्चिज्जिघांसुमुत्क-ण्ठितरवेन दयालुतां प्राप्य चञ्चलैः कमलतुल्यैः करैर्वारयति । इय-मपि पक्षिजातिः कम्प्रेत्यत्र 'नमिकम्पि-' इति रः । यद्यपि सरसः पतगग्रहो नेष्टः तथापि नृपस्येष्ट इति । 'वारणार्थानाम्-' इत्युपादानत्वम्

पतत्रिणा तद्वुचिरेण वञ्चितं

श्रियः प्रयान्त्याः प्रविहाय पल्लवम् ।

चलत्पदाम्भोरुहानूपुरोपमा

चुकूज कूले कलहंसमण्डली ॥ १२७ ॥

पतत्रिणेति ॥ कलहंसमण्डली राजहंससंहतिः कूले तीरे चुकूज शब्दं चकार । किंभूता—तत् पल्लवमरूपसरः प्रविहाय त्यक्त्वा प्रयान्त्याः गच्छन्त्याः श्रियः शोभायाः शब्दच्छलेन लक्ष्म्याः चलन्ती ये पदाम्भोरुहे चरणकमले तयोर्वर्तमानौ नूपुरौ तदुपमा तत्तया । श्रीत्यागे कारणमाह—किंभूतं पल्लवम्—वुचिरेण सुन्दरेण पतत्रिणा पक्षिणा हंसेन वञ्चितं रहितम् । तस्या नूपुरसम्भ्यात् कृजितस्य मञ्जीरशब्दसाम्यम्, कूजनेनैव तस्या नूपुरतुल्यत्वं वा । यथा सुखप्रदेन प्रियेण त्यक्तं स्थानं त्यक्त्वा गच्छन्त्याः प्रियाया-श्रणे नूपुरौ कूजत इति श्लेषः । प्रयान्त्या इति वर्तमानप्रत्ययेन श्रियः शीघ्रं प्रत्यागमनं सूचितम् । 'कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे' इति विश्वः ॥

न वासयोग्या वसुधेयमीदृश-

स्त्वमङ्ग यस्याः पतिरुज्झितस्थितिः ।

इति प्रहाय क्षितिमाश्रिता नभः

खगास्तमाचुकुशुरारवैः खलु ॥ १२८ ॥

१—'वारिरुहैः करैः इति व्यस्तरूपकम् । न्यवारयदिव इत्युत्प्रेक्षा । वास्तवनिवारणासंभवादुत्प्रेक्षा निवारणस्य करसाध्यत्वात्तत्र रूपकावयवम् । अत एवेशब्दस्य उपमावाधेनार्थानुसाराद्यवहितान्वयेनाप्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकत्व-मिति रूपकोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः' इति जीवानुः । 'अत्रानुप्रासो-त्प्रेक्षारूपकसंभावोक्तीनां संकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रा-नुप्रासोपमाव्यञ्जकानां संकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नेति ॥ क्षितिं प्रहाय त्यक्त्वा नभोऽन्तरिक्षमाश्रिताः प्रासा-
स्त्रगाः पक्षिण आरवैः शब्दैस्तं नलमिति पूर्वोक्तप्रकारेणापुनरुक्ति-
निन्दुः । खलु उपेक्षायां, निश्चये वा । इतीति किम्—हे अङ्ग
दीनकर्तृकसामर्थ्यामश्रणे, यस्या वसुधाया उज्जितस्थितिरत्यक्तमयाद्
ईदृशो निरपराधप्राणिधारणलक्षणमधर्मं कुर्वाणो निरपन्नपो वा त्वं
पतिः पालयिता सेयं वसुधा पृथ्वी वासयोग्या न भवतीति वरम् ।
शून्यं नभ एव आश्रयिष्यामः, न तु बहुधनरत्नसंपूर्णां वसुधराम् ।
तुष्ट्यामिवादित्यर्थः । अन्योऽपि सोपद्रवं देशं त्यजति । आरवै-
रित्यत्र 'ऋदोरप' इत्यपो नित्यम् 'उपसर्गे रुवः' इति बाधके घञि
प्राप्ते 'विभाषाङि रुबोः' इत्याङि घञो विकल्पविधानात्पक्षेऽपि ॥

न जातरूपच्छदजातरूपता-

द्विजस्य दृष्टेयमिति स्तुवन्मुहुः ।

अवादि तेनाथ स मानसौकसा

जनाधिनाथः करपञ्जरस्पृशा ॥ १२९ ॥

न जातेति ॥ अधानन्तरमिति पूर्वोक्तप्रकारेण मुहुर्वांरवारं
स्तुवन्स जनाधिनाथो नलः (तेन) मानसौकसा हंसेनावादि
वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तः । किंभूतेन—करपञ्जरं हस्तलक्षणं पञ्जरं
पक्षिणधनयन्त्रं स्पृशतीति तेन । इतीति किम्—द्विजस्य पक्षिणो
जातरूपस्य सुवर्णस्य छद्मं पक्षो ताभ्यां जातं रूपं सौन्दर्यं यस्य
तस्य भावस्तत्ता, सा कापि न दृष्टेति । अथच ब्राह्मणमात्रस्य सौव-
र्णप्रच्छदसंजातमौन्दर्यमाश्रयेकारि भवति । पञ्जरपदेन करपुटस्य
शैथिल्यात्पीडाभावः सूच्यते ॥

धिगस्तु तृष्णातरलं भवन्मनः

समीक्ष्य पक्षान्मम हेमजन्मनः ।

तवार्णवस्येव तृपारसीकरै-

भवेदमीभिः कमलोदयः कियान् ॥ १३० ॥

धिगिति ॥ हे राजन्, हेमजन्मनः सुवर्णप्रभवस्य सुवर्णप्रभव-
त्वान्मम पक्षान्समीक्ष्य इष्ट्वा तृष्ण्या तरलं चञ्चलं भव-
न्मनस्वदन्तःकरणं धिक् गर्ह्यमस्तु । सुवर्णीभिलाषेणैव त्वयाहं
धृतः, स्तुतश्चेत्यर्थः । अमीभिः पक्षैस्तव राज्ञः सतः क्रियान्क्रियार-
पः रिमाणः कमला लक्ष्मीस्तस्या उदय आधिक्यं भवेत् । अपितु
नालपोऽपीत्यर्थः । कैः कस्येव—तृपारसीकरैर्हिमकणैरणेवस्य
समुद्रस्येव । यथा हिमकणैः समुद्रस्य कमलं जलं तस्योदयः
कियान् । यथोदकवृक्षस्य समुद्रेण हिमकणा नाद्रियन्ते, तथा
समुद्रेण त्वया मम पक्षसुवर्णं नाभिलषणीयमिति भावः । परद्र-
व्याभिलाषेण क्रियांलुक्ष्मीसमुद्रयो भवेत्, अपि तु विपदेवेति
वा । 'कमला श्रीर्हरिप्रिया,' 'मलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः ।
धिययोगे मन इति द्वितीयः ॥

न केवलं प्राणिवधो वधो मम

त्वदीक्षणाद्विश्वसितान्तरात्मनः ।

१ 'अत्रोपेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रास-
पकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

विगर्हितं धर्मधर्मेतिबर्हणं

विशिष्य विश्वासजुषां द्विषामपि ॥ १३१ ॥

न केवलमिति ॥ हे राजन्, त्वदीक्षणात्साधोस्तव ईक्षणाद्वि-
लोकनाद्विश्वसितो विश्वासं प्राप्तोऽन्तरात्मा मनो यस्यैवंभूतस्य
मम वधः केवलं प्राणिवधो जन्तुहिंसामात्रं न भवति, किंतर्हि
धर्म एव धनं येषां तैर्मन्वादिभिर्द्विषां वैरिणामपि विश्वासजुषां
विश्वसितानां निबर्हणं मारणं विशिष्योत्कृष्य विगर्हितं विशेषेण
निन्दितम् । धर्मधर्मेतिबर्हणं हिंसामात्रं निन्दितम् । सामान्ये-
नेत्यर्थः । विश्वासजुषां (तु) द्विषामपि निबर्हणं विशिष्य विशेषतो
गर्हितमिति वा योजना । विश्वासघातकस्य गुरुप्रायश्चित्तप्रतिपा-
दनात् । यस्तु मारणीयस्तस्यापि विश्वसितस्य मारणं निन्दितम्,
किंपुनर्निरपराधस्य मारणस्येति भावः ॥

पदेपदे सन्ति भटा रणोद्भटा

नतेषु हिंसारस एष पूर्यते ।

धिगीदृशं ते नृपते कुविक्रमं

कृपाश्रये यः कृपणे पतत्रिणि ॥ १३२ ॥

पद् इति ॥ हे नृपते, पदेपदे स्थानेस्थाने रणोद्भटाः सद्गाम-
तुर्मदा भटाः शूराः सन्ति विद्यन्ते । एष हिंसारसो मारणानुरा-
गस्तेषु भटेषु न पूर्यते परिपूर्णो न भवति इति काकुः । अपितु
भवितुं युक्तः । एष हिंसारसस्तथा भटेषु परिपूर्णः कर्तव्यः ।
स्थानेस्थाने भटाः सन्ति परमेष हिंसारसो नतेषु नष्टेषु मारणेषु
त्वया पूर्णः क्रियते इति शिरश्चालनेनायुक्तवर्मेय ध्वस्यते । तेषां
शूरतरङ्गात्तान्प्रति किञ्चिदपि कर्तुं न शक्नोतीति भाव इति वा ।
स्थानेस्थाने शूरा न सन्ति । काकुः । एष हिंसारसस्तेषु परिपूर्णो
भवितुं युक्तो न त्वस्मान्विति वा । तेषु हिंसारसो न परिपूर्णः
क्रियते त्वया, ततश्चास्मासु परिपूर्णः क्रियत इति वा । ईदृशं
विश्वासहननलक्षणं ते कुविक्रमं कुर्म्यन्तं पौरुषं धिक् । निन्द्यन्ते
पराक्रम इत्यर्थः । यः पराक्रमः कृपणे दीने कृपाश्रये करुणास्पदं
मयि पतत्रिणि पक्षिणि वर्तते । पुनर्धिक् इदमतिशयनिन्दासूचकम् ।
कौ पृथिव्यां प्रसिद्धं विक्रममिति वा । 'पूरा पूर्वा (आप्यायने)'
इत्यस्य कर्तेरि इयति पूर्यते इति रूपम् । कर्मणि कथंयि (यकि)
वा ॥

फलेन मूलेन च वारिभूरुहां

मुनेरिवेत्यं मम यस्य वृत्तयः ।

त्वयाद्य तस्मिन्नपि दण्डधारिणा

कथं न पत्या धरणी हूणीयते ॥ १३३ ॥

फलेनेति ॥ हे राजन् वार्यैव भूरुपत्तिस्थानं वारिभूमस्यां
रोहन्त उपपद्यन्ते तेषां कमलानां फलेन पद्माक्षलक्षणेन, मूलेन
कन्दादिना मृणालेन च यस्य मम हंसस्येधमभिनयेन पुरोवर्तितया

१ 'अत्र विवरधानुप्रासकाव्यन्त्रालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'कथंयि' इति. पाठस्त्वयंयत एव 'मावंधातुं यक्' इत्यत्र यक् एव
विधानात् । ३ 'अत्र विवरधानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

४ 'वृणीयते' इति पाठः ।

दर्शयति । मुनेरिव वृत्तयो जीवनानि । इत्थं सर्वलोकसमक्षमिति वा । तस्मिन्नप्यनपराधे निस्पृहे ऋषितुल्येऽपि मयि अद्य दण्ड-धारिणा शास्त्रिकारिणा त्वया पत्या स्वामिना धरणी पृथ्वी कथं न हृणीयते । अन्यायवर्तिनि प्रिये स्त्रियो यथा लज्जन्ते । वारिरुहां भूरुहां चेति वा । कण्डूदिपु 'हृणीन् रोपे लजायां च' इत्यस्माद्धातोः कण्डूदिवास्वार्थं यकि जित्वात् 'स्वरितजितः—' इति सूत्रेण कर्तुगामिनि क्रियाफले नह् । 'हृणीह्' इति पाठान्तिष्ठवा-त्तह् । हृणीह् सोत्रो धातुलंजाथं [इति] केचित् ॥

इतीदृशैस्तं विरचय्य वाङ्मयैः

सचित्रवैलक्ष्यकृपं नृपं खगः ।

दयासमुद्रे स तदाशयेऽतिथी-

चकार कारुण्यरसापगा गिरः ॥ १३४ ॥

इतीति ॥ स खगो हंस इत्यनेन प्रकारेण ईदृशैरेतादृशैरन्यै-रपि वाङ्मयवैचर्म्येन नृपं राजानं सचित्रवैलक्ष्यकृपं चित्रं च वैलक्ष्यं च कृपा च तत्सहितं विरचय्य विधाय दयासमुद्रे कृपा-सिन्धौ तस्य नलस्याशये हृदये कारुण्यलक्षणो रसस्तस्यापगा नदीः गिरो वाचोऽतिथीचकार । करुणा वाचस्तमाकर्णयामासेत्यर्थः । पक्षिणो मनुष्यवाक्त्वाद्, हेमपक्षत्वाद्वा चित्रमाश्रयम् । स्वनिन्द्याश्रवणात्सलज्जवम् । तंहन्यश्रवणात्कृपा । समुद्रे च रमनद्योऽतिथीभवन्ति । 'आत्मनश्चरिते सम्यग्ज्ञातेऽन्येयस्य जायते । अपप्रपातिमहती स विलक्ष इति स्मृतः ॥' विरचय्येति 'त्यपि लघुपूर्वान्' इति णेरयादेशः । वाङ्मयैरिति 'नित्यं वृद्ध-शरा—' इति नित्यग्रहणादेकाचो मयद् । 'बहुष्वनियमः' इति कृपाशब्दस्य न पूर्वनिपातः । कारुण्येति स्वार्थे ण्यञ् ॥

मदेकपुत्रा जननी जरातुरा

नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ।

गतिस्तयोरेप जनस्तमर्दय-

अहो विधे त्वां करुणा रुणद्धि न ॥ १३५ ॥

मद्विति ॥ कारुण्यगिरोऽन्यापदेशेन राजानं श्रावयति—जननी मम माता जरातुरा वार्धक्यपीडिता स्वतो जीवितुमस-मर्था । तर्हि पुत्रान्तरेण जीविका स्यात्, तदपि नेत्याह—यतो मदेकपुत्रा अहमेवैकः पुत्रो यस्याः सा तर्हि तव स्त्री स्यात्, नेत्याह वरटा मम स्त्री नवप्रसूतिर्नवप्रसवा । सापि स्वतो जीवितुमसमर्था । पत्यन्तरेणापि जीविकासंभावितेत्याह—यतः तपस्विनी पतिव्रता, अथ च दीना । एष मल्लक्षणो जनस्तयो-र्मोक्षपत्न्योर्गतिवृत्त्युपायः । यद्वा—मत्त एकः पुत्रो यस्याः सा अजननी मन्मरणानन्तरमप्रसवित्री । यतो जरातुरा न वृद्धा न । प्रसवसंभावनायामपि पातिमत्यादजननी । वप्रे सूति-श्लेष्टा यस्याः । यद्वा—वप्रे एव सानुरेव सुतरामूती रक्षणं यस्याः सा । मद्वियोगात्पर्वतभ्रमणं करिष्यतीत्यर्थः । वरटाविशेषणानि ।

१ 'अत्र यथासंख्योपमालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रा-नुप्रासरूपकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'करुणाम्' इति द्वितीयान्तः पाठः । रंधेदिकर्मवात्त्वात् त्वां कर्हणां च 'इति कर्मद्वयम् । कर्तुमुक्तोऽयं शोकः ।' इति साहित्यविद्याधरी ।

तयोः पुत्रवरटयोः । तं मामर्दयन्पीडयन्मारयन् हे विधे ब्रह्मन्, देव वा । करुणा दया त्वां न रुणद्धि नावृणोति । न वारयतीत्यर्थः । अहो आश्चर्यम् । एवंविधपीडने हि त्वया सद्येन भवितव्यम् । तव देवस्य सतो दया नोत्पद्यते, किं पुनर्मनुष्यस्येति करुणोक्तिः । 'हंसस्य योपिद्वरटा' इत्यमरः । अर्दयन्निति चौरादिकादर्दयतेः 'संबोधने च' इति शता । आत्मनेपद्येवेति केचित् । तदा 'गण-कृत्यमनित्यम्' इत्यर्दनमर्दस्तद्वन्तं कुर्वन्निति मनुब्लुका वा समाधिः ॥

मुहूर्तमात्रं भवनिन्दया दया-

सखाः सखायः स्रवदश्रवो मम ।

निवृत्तिमेष्यन्ति परं दुरुत्तर-

स्त्वयैव मातः सुतशोकसागरः ॥ १३६ ॥

मुहूर्तेति ॥ मम सखायो मित्राणि पक्षिणः मुहूर्तमात्रं क्षण-मात्रमीदृश्येव संसारस्थितिरिति भवस्य निन्दया निवृत्तिं दुःखवि-स्मरणमेष्यन्ति यास्यन्ति । किंभूताः—स्रवन्ति गलन्त्यश्रूणि येषा-म् । तथा—दयासखा दयालवः । हे मातः, परं केवलं सुतशोकः पुत्रशोक एव सागरः समुद्रस्त्वयैव दुरुत्तरो दुःखेनापि तरितुमश-क्यः । भविष्यतीति शेषः । 'मम मित्राणां क्षणमात्रं दुःखं तव तु यावज्जीवमिति भावः । मुहूर्तमात्रमिति 'कालाध्वनोः—' इति द्वितीया । दयासखा इति 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' दुरुत्तर इति खल् । 'न लोका—' इति निपेधात्त्वयेति तृतीया ॥

मदर्थसंदेशमृणालमन्थरः

प्रियः कियदूर इति त्वयोदिते ।

विलोकयन्त्या रुदतोऽथ पक्षिणः

प्रिये स कीदृग्भविता तव क्षणः ॥ १३७ ॥

मदर्थेति ॥ हे प्रिये, स तव क्षणः समयः कीदृक्कीदृशो भवि-ता भविष्यति । नितरामनिर्वाच्यो भविष्यतीति भावः । किंभूता-यास्तव—त्वया इति पूर्वोक्तप्रकारेण वचसि मत्सहचरान्प्रत्युदिते उक्ते सति । पृष्टे सतीत्यर्थः । अथानन्तरमेव पक्षिणो मत्सहचरा-न्रुदतो रोदनं कुर्वतो विलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः । इतीति कि-म्—हे सहचराः, मद्यमिमे मदर्थे ये संदेशमृणाले संदेशश्च मृणालं च तयोर्विषये मन्थरोऽलसः । तत्र गत्वा त्वमिदं मत्प्रि-यां ब्रूहि इति संदेश आज्ञा, मृणालं च मन्त्रक्षयम् । एवंभूतो मत्प्रियः कियदूरे पथि वर्तत इति । कियदूरं यस्येति प्रियविशेषणं वा । पूर्वग्रान्यपदार्थः पन्थाः । मदर्थं मृणालान्यानेयानीति संदे-शमृणालानि तैर्मन्थरो, भारबाहुल्यान्मन्थन् इति वा । मदर्थ इति 'अर्थेन नित्यसमासः—' इति समासः ॥

कथं विधातमर्थे पाणिपङ्कजा-

त्तव प्रियाशैत्यमृदुत्वशिल्पिनः ।

वियोक्ष्यते बलभयेति निर्गता

लिपिललाटतपनिष्ठुराक्षरा ॥ १३८ ॥

१ 'अत्र परिकरालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानु-प्रासरूपकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र भावोदयलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कथमिति ॥ हे विधातः ब्रह्मन्, मयि विषये तव पाणिपङ्क-
जाकरकमलादित्येवंभूता लिपिः कथं निर्गता । किंभूतात्—प्रिया-
याः शैल्यं शीतत्वं, मृदुत्वं च तयोः शिल्पिनो निर्मातुः । इतीति
किम्—त्वं बलभया प्रियया सह वियोज्यसे वियोगं प्राप्स्यसी-
ति । (किंभूता—) ललाटं तापयन्ति ललाटतपानि निष्ठुराणि
कठिनान्यक्षराणि यस्याः । लिप्यामेतदयुक्तमित्यर्थः । 'कारणगुणाः
कार्यगुणानारभन्ते' इति न्यायात् । करपङ्कजं शीतलं मृदु च
तस्य दाहकठिनयोरुपादकत्वं विरुद्धमिति भावः । ललाटं तपेत्यत्र
'असूर्यललाटयोः—' इति खश, 'अरुद्धिपदजन्तस्य—' इति मुम् ॥

अयि स्वयूष्यैरशनिक्षतोपमं

ममाद्य वृत्तान्तमिमं वतोदिता ।

मुखानि लोलाक्षि दिशामसंशयं

दशापि शून्यानि विलोकयिष्यसि ॥ १३९ ॥

अयीति ॥ अयि प्रिये, लोलाक्षि स्वभावतः शोकवशाच्चञ्चल-
नेत्रे, त्वमद्य दिशां दशापि मुखान्यसंशयं निश्चितमेव शून्यानि
रिक्तानि विलोकयिष्यसि द्रक्ष्यसि । वत खेदे । मां विना सर्वं श-
ून्यमिव द्रक्ष्यसीति भावः । किंभूता—स्वयूष्यैः स्ववर्ष्यहंसैरश-
निक्षतोपमं वज्रप्रहारमदृशमिमं मरणरूपं मम वृत्तान्तं वार्तामु-
दितोक्ता । वृत्तोऽर्थग्रहणाद्विद्विक्ता । वृत्तान्तम् । मुख्यकर्मणि
द्वितीयां ॥

ममैव शोकेन विदीर्णवक्षसा

त्वया विचित्राङ्गि विपद्यते यदि ।

तदास्मि दैवेन हतोऽपि हा हतः

स्फुटं यतस्ते शिशवः परासवः ॥ १४० ॥

ममैवेति ॥ हे विचित्राङ्गि सुन्दरगात्रि, ममैव शोकेन दुःखेन
विदीर्णवक्षसा स्फुटितहृदयया त्वया यदि विपद्यते म्रियते, तदा तर्हि
हा खेदे अहं दैवेन हतोऽपि पुनर्हतोऽस्मि । यतः—स्फुटं निश्चितं
ते इत्यभिनयेनालपीयांसः शिशवो बालकाः परासवो मृता भवेयुः ।
मां विना त्वतोऽपि तेषां जीवनं संभाव्यते, तव मरणे सति तेऽपि
मरिष्यन्तीति पिष्टपेषणमेव दैवेन कृतमिति भावः । 'एकशोकेन'
इति पाठः ॥

तवापि हाहा विरहात्क्षुधाकुलाः

कुलायकूलेषु विलुख्य तेषु ते ।

चिरेण लब्धा बहुभिर्मनोरथै-

र्गताः क्षणेनास्फुटितेक्षणा मम ॥ १४१ ॥

तवेति ॥ हाहा इति खेदे । हे प्रिये, मम ते बालका बहुभि-
र्मनोरथैश्चिरेण बहुकालेन लब्धाः सन्तः क्षणेन गताः । मृतप्राया

१ 'अत्र विषम रूपकं बालकारः । तत्र च रुद्रटः—'कार्यस्य
कारणस्य च यत्र विरोधः परस्परं गुणयोः । तदन्वययोग्यत्वा संशयितेति
तद्विषयम् ॥' अत्र निष्ठुरत्वनामृदुत्वशैत्यगुणविरोधः' इति साहित्य-
विद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रासोपमात्मकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अत्र काव्यलिङ्गमलकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

इत्यर्थः । किंभूताः—क्षुधाकुलाः । तथा—अतिबाह्यादस्फुटिते-
क्षणा अप्रकाशितनेत्राः । किंकृष्या—तवापि । अपिशब्दान्ममपि
विरहात्तेषु प्रसिद्धेषु कुलायकूलेषु स्फुटतनीडतटेषु विलुख्य लुडि-
त्वा । पूर्वश्लोकार्थानुवादः ॥

इति प्रियां प्रत्युक्त्वा सुतान्प्रत्याह—

सुताः कमाहूय चिराय चुंकृतै-

र्विधाय कम्प्राणि मुखानि कं प्रति ।

कथासु शिष्यध्वमिति प्रमील्य स

सुतस्य सेकाहुबुधे नृपाश्रुणः ॥ १४२ ॥

सुता इति ॥ हे सुताः पुत्राः, जननीं मां च विना चुंकृतैः
शिशुपक्षिसूक्ष्मशब्दविशेषैश्चिराय कमाहूयाकार्यं भक्ष्यं याचयि-
ष्यथ । कं प्रति कम्प्राणि चलानि मुखानि विधाय गोष्ठीः कथयि-
ष्यथ अपि तु न कमपि प्रति । उभयोर्मृतत्वात् । शिशुपक्षि-
णामियं जातिः । एवं सति परं यूयं कथासु शिष्यध्वं कथाशेषी-
भविष्यथेत्युक्त्वा स हंसः प्रमील्य मूर्च्छां प्राप्य सुतस्य कारुण्या-
दूलितस्य नृपाश्रुणो नृपनेत्रबाष्पस्य सेकासेचनाहुबुधे । भक्ष्यया-
चनं गोष्ठीकरणं च कवेरुक्तिः, न तु हंसस्य । तस्य वचः आहूय
विधायेत्येतदन्तम् । शोकवशात्स्वप्नदोक्तिः करुणारसपोषिका ।
गोष्ठीषु विषये चतुरा भविष्यथेति पितरं मातरं च विना युष्मा-
न्वक्तुमपि कः शिष्येति वाक्यशेषो वा । शिष्यध्वमिति
कर्मकर्तारि प्राप्तकाले लोटस्तद्ध । एवमहमपि कथासु शिष्ये इत्युत्तरं
चापि ज्ञेयम् ॥

इत्थममुं विलपन्तममुश्च-

दीनदयालुतयावनिपालः ।

रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्थं

गच्छ यथेच्छमथेत्यभिधाय ॥ १४३ ॥

इत्थमिति ॥ अवनिपालो राजा दीनेषु दयालुस्य भावस्तथा
तया इत्यभिधायोक्त्वा इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण विलपन्तं विलापं कु-
र्वन्तममुं हंसममुञ्चदत्यजन् । इतीति किम्—हे हंस, यदर्थं धृतो-
ऽसि तद्रूपमदर्शि दृष्टम् । अथातः परं त्वं यथेच्छं स्वच्छया गच्छ ।
यदर्थं धृतोऽसीत्यादिना 'धिगस्तु तृष्णा—' (१ स०, १३०) इत्यादि
परिहृतम् । 'स्पृष्टिगृहि—' इत्यालुचि दयालुः । दोषकं वृत्तम् ॥

आनन्दजाश्रुभिरनुम्रियमाणमार्गा-

न्प्राक्शोकनिर्गमितनेत्रपयाः प्रवाहीन् ।

चक्रे स चक्रनिभचक्रमणच्छलेन

नीराजनां जनयतां निजबान्धवानाम् ॥ १४४ ॥

आनन्देति ॥ स हंसः चक्रनिभं चक्राकारं चक्रमणं भ्रमणं
तस्य छलेन व्याजेन नीराजनामारार्तिकीं जनयतां कुर्वतां निज-
बान्धवानां स्त्रीयमित्राणां प्राक्स्वग्रहणसमये शोकेन निर्गतान्नेत्र-

१ 'अत्र विरोधनामोऽलकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
जानिरलकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासोपमात्मकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

पथःप्रवाहान्वाप्यप्रवाहान्स्वमुक्तिसमये आनन्दजाश्रुभिरानन्दज-
नितबाष्पैरनुस्त्रियमाणमार्गाननुगम्यमानमार्गांश्चक्रे । धृते हंसे
रुदुः, मुक्ते जहसुरित्यर्थः । बद्धमुक्तं पक्षिणं वेष्टयित्वा पक्षिणो
भ्रमन्ति रुन्ति चेति पक्षिजातिः । अन्यस्यापि कारागृहादिवद्ध-
विमुक्तस्यानन्दाश्रुसहितबान्धवैर्नाराजना क्रियते । चङ्क्रमणमिति
क्रमेणैतिकाटिल्ये यद्धन्ताद्वावे ह्युद । वलयाकारापि गतिः
कुटिलेव । 'यद्धोऽचि च' इति चकारादन्यत्रापि यद्धो लुक् ।
सर्वसर्गसमाप्तिश्लोकेवानन्दपदप्रयोगादानन्दाङ्कमिदं काव्यम् ।
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामलदेवी च यम् ।

तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले शृङ्गारभङ्गा महा-

काव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गोऽयमादिर्गतः ॥

श्रीहर्षमिति ॥ श्रीहीरनामा पिता मामलदेवी माता च यं
श्रीहर्षनामानं पुत्रं सुपुत्रे । किंभूतः हीरः—कविराजानां राज्ञिः
पङ्क्तिस्तस्या मुकुटानामलंकाररूपो हीरो हीराख्यं रत्नम् ।
किंभूतम्—जितेन्द्रियचयं जित इन्द्रियचय इन्द्रियसमूहो येन ।
तस्य श्रीहर्षस्य चिन्तामणिमन्त्रस्य चिन्तनमनुष्ठानं जपादिकं
तस्य फले शृङ्गारभङ्गा शृङ्गाररचनाविशेषेण चारुणि रमणीये
शृङ्गाररसप्रधाने नैपथीयं नलसंयन्धि चरितं चरित्रं यस्मिन्नेवंविधे
महाकाव्येऽयमादिः प्रथमः सर्गो गतः समाप्तः । चिन्तामणि-
मन्त्रचिन्तनसामर्थ्यादेवंविधं काव्यं कृतमिति भावः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् । नैपथसंयन्धि नैपथीयम् 'वृद्धाच्छः' । छन्दा-
स्यलंकाराश्चात्र नोक्ताः । लक्षणग्रन्थगौरवभयात् । ते तु सुधिया
ग्रन्थान्तराज्ज्ञातव्यौः ॥

इति श्रीबेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृतौ
नैपथीयप्रकाशे प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥

द्वितीयः सर्गः ।

हंसमुखेन भैमीवर्णनार्थं द्वितीयं सर्गमारभते—

अधिगत्य जगत्यधीश्वरादथ मुक्तिं पुरुषोत्तमात्ततः ।

वचसामपि गोचरो न यः स तमानन्दमविन्दत द्विजः १

अधिगत्येति ॥ अथ मोचनानन्तरं स द्विजो हंसः तमानन्दं
लोकोत्तरं हर्षमविन्दत लेभे । तं कम्—य आनन्दो वचसामपि
गोचरो विषयो न । वर्णयितुमशक्य इत्यर्थः । किं कृत्वा—तत-
स्तस्माज्जगत्याः पृथ्व्या अधीश्वरास्त्वामिनः पुरुषोत्तमात्पुरुषप्रे-
ष्टाञ्जलान्मुक्तिं मोचनमधिगत्य प्राप्य । यथा द्विजो ब्राह्मणो ज-
गति लोके अधीश्वरास्त्वोत्कृष्टात्पुरुषोत्तमाच्छ्रीविष्णोः सकाशा-
त्तत्प्रसादान्मुक्तिं मुक्तिसाधनं संसारमोचनं च ज्ञानं प्राप्य
वागगोचरम्, अपिशब्दान्मनसोऽप्यगोचरमानन्दं ब्रह्मस्वरूपं प्रा-

१ अत्रानुप्रासपङ्क्तिनाल्यलंकारसंस्पृष्टः इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'नैपथस्य चरिते' इति पाठः साहित्यविद्याधरीसंमतः ।

३ 'अत्रानुप्रासरूपकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी ।

मोति । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति, 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्'
इति च श्रुतेः । ज्ञानान्मोक्ष इति । 'जगती जगति छन्दोविशे-
पेऽपि क्षितावपि,' 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः । 'न नि-
धोरणे' इति निषेधात्पृष्टीसमासो न । पुरुषेष्टतम इति निर्धा-
रणसप्तमीसमास एव । स्वरविशेषदर्शनात् । लाभार्थो विधिः
स्वरितेव मुचादिः । सर्गेऽस्मिन् 'अश्रान्त-' इति यावद्वैता-
लीयं छन्दः ॥

अधुनीत खगः स नैकधा तनुमुत्फुल्लतनूहीकृताम् ।

करयन्त्रणदन्तुरान्तरे व्यलिखच्चपुटेन पक्षती ॥ २ ॥

अधुनीतेति ॥ स खगो हंसस्तनुं शरीरं नैकधा नैकप्रकार-
मधुनीताकम्पयत् । किंभूतां तनुम्—उत्फुल्लानि विकसितानि
तनूहाणि रोमाणि यस्यां सा, अनुत्फुल्लतनूहा उत्फुल्लतनूहा
कृता ताम् । चिवः । तथा—चपुटेन पक्षती पक्षमूले व्यलि-
खत्समीचकार । किंभूते पक्षती—करयन्त्रणेन नलहस्तनियमनेन
धारणेन दन्तुरं निम्नोन्नतमन्तरं मध्यं ययोस्ते । (उत्फुल्लेति)
'उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्' इति साधुः । दन्तुरेति 'दन्त
उन्नत उरश्च' । अत्र तृज्जतत्वमात्रम् । पक्षती इत्यत्र 'पक्षात्तिः'
इति 'तिः ॥

अयमेकतमेन पक्षतेरधिमध्योर्ध्वगजङ्घमङ्घ्रिणा ।

स्खलनक्षण एव शिश्रिये द्रुतकण्डूयितमौलिरालयम् ३

अयमिति ॥ अयं हंसः स्खलनक्षण एव मोचनसमय एवाल्यं
नीडं शिश्रियेऽभजत् । किंभूतः—पक्षतेः पक्षमूलस्याधिमध्यं
मध्ये ऊर्ध्वगोर्ध्वगामिनी जङ्घा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा एक-
तमेनकेनाङ्घ्रिणा चरणेन द्रुतं शीघ्रं कण्डूयितो मौलिर्मैलकं येन ।
हंसजातिः । एकतमेनेति 'स्वार्थेऽपि तमवाद्यः' इति वच-
नात्तमेन ॥

स गरुडनदुर्गदुर्ग्रहान्कटु कीटान्दशतः सतः क्वचित् ।

नुनुदे तनुकण्डु पण्डितः पटुचञ्चुपुटकोटिकुट्टनैः ॥ ४ ॥

स इति ॥ स हंसः पटु कीटाद्यपनयने समर्थं चञ्चुपुटं तस्य
कोटिरग्रभागत्वेन कुट्टनानि घट्टनानि तैः कीटान् तनुकण्डु तन्वी
स्वल्पा कण्डूयैस्यां क्रियायाम् । यथा तथा नुनुदे स्फोटयामास ।
किंभूतः—पण्डितः कण्डूयने कुशलः । किंभूतान्—गरुडनं प-
क्षवृन्दं तल्लक्षणं दुर्गं तत्र दुर्ग्रहान्धनुर्मशक्यान् । अत एव—कटु
तीक्ष्णं पीडाकारि यथा तथा दशतः खादतः । तथा—क्वचिन्नि-
हार्यितुमशक्ये शरीरे देशे सतो विद्यमानान् । अन्योऽपि पर्वत-
दुर्गदुर्ग्रहानुपद्रवकारकान्मारणेन नुदति । नुनुदे इति स्वरितेत्वा-
दात्मनेपदम् ॥

१ 'अत्रानुप्रासरूपकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्राभि-
धायाः प्रकृतार्थमात्रनियन्त्रणादुभयार्थानुपपत्तेर्मैदान्तरानवकाशालक्षणायाश्च
मुख्यायवाधमन्तरेणासंभवाच्च निरेवायम् । ब्राह्मणस्य विष्णोर्मोक्षानन्दप्राप्ति-
लक्षणायांन्तरप्रतीतेन श्रेयः प्रकृताप्रकृतोभयगतः' इति जीवानुः । २ 'अत्र
स्वभावोक्तिरलंकारः' इति जीवानुसाहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रापि
स्वभावोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र स्वभावोक्तिः
श्रेयश्चालंकारी । शब्दालंकारस्तु छेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अयमेत्य तडागनीडजैर्लघु पर्यत्रियताथ शङ्कितैः ।

उदडीयत वैकृतात्करग्रहजादस्य विकस्वरैः ॥ ५ ॥

अयमेत्येति ॥ अयं हंसस्तडागस्य नीडजाः पक्षिणस्तेरेत्या-
गत्य लघु शीघ्रं पर्यत्रियत वेष्टितः । अथानन्तरमस्य करग्रहजा-
लस्य हस्तग्रहणजाताद्वैकृतादिकाराच्छङ्कितैस्त्रैः अंत एव विक-
स्वरस्वरैरुच्चस्वरैः पक्षिभिरुदडीयत उड्डीनम् । एषा पक्षिजातिः ।
वैकृतं दन्तुरपक्ष्यात् । तीर्थादां करग्रहणार्थं कैश्चिक्श्चन परितो
वेष्टयते । अथ बलिग्रहणजात्कलहादेः शङ्कितैरुच्चैः स्वरैर्गम्यते ।
'लघु क्षिप्रम्' इत्यमरः । वैकृतात् । स्वार्थे ऽण् 'स्येदाभास-'
इति वरचि विकस्वरैः ॥

वहतो बहुशैवलक्ष्मतां धृतरुद्राक्षमधुव्रतं खगः ।

स नलस्य ययौ करं पुनः सरसः कोकनदभ्रमादिव ६

वहत इति ॥ स खगो हंसः सरसः सकाशात्तलस्य करं पुन-
र्ययौ । कस्मादिव—कोकनदभ्रमादिव रक्तोत्पलभ्रान्तेरिव । स-
रसः पल्लवस्य कोकनदभ्रमादिवेति वा । नलकरस्य रक्तवार्को-
कनदभ्रान्तिः । रक्तोत्पलं च हंसानां प्रियमित्युपप्रेक्षा । किंभूतस्य
नलस्य सरसश्च—वहूनि शिवसंयन्धीनि लक्ष्माणि त्रियुण्डादीनि
यस्य तस्य भावस्तत्ता-तां वहतो धारयतः । शिवे भक्तियेषां ते
शेवाः, तत्संयन्धीनि वा । सरपक्षे—बहूनि शैवलानि यस्यां सा
बहुशैवला क्षमा पृथ्वी यास्मिन्स्य भावस्तत्ता तां वहतः । शिवं
कल्याणं तत्संयन्धीनि शुभमुचकानि लक्ष्माणि सामुद्रिकोक्तानि
मत्स्यादीनि यस्येति वा । किंभूतं करम्—धृतं रुद्राक्षाणां मधुतुल्यं
समीचीनं (वा) व्रतं नियमो येन, शैवत्वादुद्राक्षा एव मधु-
मता भ्रमरा येनेति वा । रुद्राक्षधारणं नियमेन करोति, अन्यचि-
ह्नधारणे नियमो नेति न पौनरुक्त्यम् । कोकनदमपि रुद्राक्षमद-
शभ्रमरयुक्तम् । न क्षमन्त इत्यक्षमाः, रुद्रस्य अक्षमाः । कर्मपण्या
समासः । तान्धुनोति कम्पयति रुद्राक्षमधु तच्च तद्व्रतं च । धृतं
तथेनेति वा । शिवद्रोहिपराभवकारिणमित्यर्थः । अनेन पौनरु-
क्त्यशङ्कापि निरस्ता । रवणं हन् धृता रुष्टेन धृतरुतः सशब्दाः,
रः अग्निसद्वदक्षिणि पिङ्गलानि नेत्राणि येषां ते राक्षाः एवंभूता
भ्रमरा यत्रेति वा । अर्थात्कोकनदविशेषणम् । रशब्दोऽग्निवाची
आगमशास्त्रे । तथा 'रः पावकं च तीक्ष्णं च' इति विश्वः । शैवे-
त्यत्र 'तस्येदम्' इति 'भक्तिः' इति वाण् । रुदिति संपदादित्वा-
त्किप् । राक्षेति 'बहुव्रीहां सकथ्यक्ष्णोः' इति पच् । रुद्राक्षमा-
न्धुनोतीति दीर्घान्तात् 'किप् च' इति किप् । व्रतविशेषणत्वाच्च-
पुंसकत्वाच्चस्त्वम् ॥

पतगश्चिरकाललालनादतिविश्रम्भमवापितो नु सः ।

अतुलं विदधे कुतूहलं भुजमेतस्य भजन्महीभुजः ॥ ७ ॥

पतग इति ॥ एतस्य महीभुजो राज्ञो भुजं भजन्नाश्रयन्म प-
तगो हंसः अनुलमनुपमं कुतूहलं विदधे चकार । पुनरागमनं

१ 'अत्र जातिरुक्तिर्लेशानुप्रासश्चालंकारः । करग्रहजादिति श्रुष्टम्'
इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अयं बहुशैवल' इत्यादी शब्दार्थः
तदनुप्राणिता 'रुद्राक्षमधुव्रतम्' इत्युपमागतोपप्रेक्षा 'येन कोकनदभ्रमादिव
रत्युपप्रेक्षति संकरः' इति जीवातुः ।

कौतूहले हेतुः । नु वितर्के । चिरकालं लालनात्सात्वनादतिविश्र-
म्भमतिविश्राममवापितः प्रापित इव । अनु पश्चादेतस्य भुजं भ-
जन्निति वा । सन्निति पाठे अवापितः सन् । अनु पश्चात् । अ-
न्योऽपि बहुकालं दोषितो विश्रामं प्राप्तः स्वामिनं स्वगुणेन कुतू-
हलिनं करोति ॥

नृपमानसमिष्टमानसः स निमज्जत्कुतुकामृतोर्मिषु ।

अवलम्बितकर्णशङ्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत ॥ ८ ॥

नृपेति ॥ इष्टं मानसं सरो यस्य स हंसः अवोचदुवाच । किं
कुर्यन्—कुतुकामृतोर्मिषु कौतूहललक्षणाभूततरङ्गेषु निमज्जद्भृ-
पमानसं नलान्तःकरणमवलम्बिते कर्णशङ्कुल्यावेव कलसीं येन
एवंविधं रचयन् । यावधानं कुर्यन्नित्यर्थः । राज्ञो मनः स्ववचन-
श्रवणोत्सुकं कुर्वेदुवाचेति भावः । अन्योऽप्यूर्मिषु मज्जत इष्टस्य
कलसमवलम्बनं दत्ते । कर्णाकारो वाग्विशेषः शङ्कुली । मन
एव मत्तनमम् । प्रजादित्वाद्वा । 'मानसं सरसि स्वान्तं' 'अमृतं
यज्ञशेषे स्वाप्नीयुषे सलिले' इति विश्वः । कलसीकम् 'नष्टतश्च'
इति कप् । 'न कपि' इति इत्यन्येपेधः ॥

किमवोचदित्याह—

मृगया न विगीयते नृपैरपि धर्मागममर्मपारगैः ।

स्मरसुन्दर मां यदत्यजस्तव धर्मः मदयोदयोऽज्वलः ९

मृगयेति ॥ धर्मागमा धर्मशास्त्राणि तेषां मर्म रहस्यं तस्य
पारं गच्छन्तात्येवंभूतैरपि नृपै राजभिर्मन्त्रादिभिः मृगया पापार्थिः
न विगीयते निन्द्यते, अपितु क्रियत एव । एवं सत्यपि हे स्मरव-
त्सुन्दर, त्वं मां यदत्यजः स तव दयोदयोऽज्वलो धर्मः दयाया
उदयेनोत्पत्त्या उज्ज्वलः शोभमानः । सदयः सन् अयः शुभावह-
विधिर्यस्य । उपकारिण्यमाणावात् । तथा—दयोऽज्वल इति वा ।
दयोदयेन सह वनेमानः । अत एव उज्ज्वल इति वा मन्मोचने
दयो विनान्यत्कारणं नाम्नीत्यर्थः । स्मरति भिन्नम् । हे सुन्दर,
त्वं स्मर विचारय । वास्तवार्थः कर्म । नृपः क्रियमाणा मृगया ध-
र्मागममर्मपारगैरपि न निन्द्यत इति वा । पारगैः 'अन्तात्य-
न्ताध्व' इति टिः ॥

'मृगयाया अनिन्दने कारणमाह—

अवलम्बितकुलाशिनी झपान्निजनीडद्रुमपीडिनः खगान् ।

अनवद्यत्तृणार्दिनो मृगान्मृगयाधाय न भूभुजां घ्नताम् ॥

अथलेति ॥ मृगया भूभुजां राजामघाय पापाय न भवति ।
कथमित्यत आह—किंभूतानां भूभुजाम्—अवलं निर्बलं स्वकुलं
च तद्वश्रन्त्येवंशीलाञ्जपान्मीनान् घ्नतां मारयताम् । तथा—निजाः
स्त्रीया ये नीडद्रुमा निवायस्थानवृक्षाभ्यानीडयन्त्येवंशीलाभ्यगा-
न्पक्षिणो घ्नताम् । तथा—अनवद्यं निरपराधं तृणं नद् अदन्ति

१ 'अत्रोपप्रेक्षावृत्त्यनुप्रासयोः प्रथमादन्त्यकार्योमित्यनुपपत्त्यस्यमुद्रिः ।
एकद्वित्र्यादिवर्णानां पुनर्भक्तिर्गवेषारि । मेल्यानियममुद्रद्वय वृत्त्यनुप्रास
इति ॥' इति जीवातुः । २ 'अत्रानुप्रासरूपकावलंकारः । अमृत-
मिति श्रुष्टम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अयं काव्यशृङ्गमलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

पीडयन्त्येवंशीलान्मृगान्प्रतापम् । 'अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःख-
समन्विताः' इति स्मृतेस्मरणतृणादेरपि प्राणित्वात्तद्वधस्तु दोषाय ।
परं दुष्टनिग्रहो राज्ञां धर्म एवेति भावः । अबलान्बलिनो भक्षय-
न्तीति मत्स्यानां जातिस्वभावः । अवचेति 'अवघपण्य-' इति
साधुः । पश्चाद्दुर्वीहिन्मृगपुरो वा । पूर्वश्लोके मृगयादोषाभावे
स्मृतिं प्रमाणमुक्त्यात्र युक्तिमप्यवदत् ॥

यदवादिपमप्रियं तव प्रियमाधाय ननुत्सुरस्मि तत् ।
कृतमातपमंज्वरं तरोरभिवृष्यामृतमंशुमानिव ॥ ११ ॥

यदिति ॥ हे राजन्, अहं तव यदप्रियं निन्दाद्यवादिपमुक्त-
वानस्मि प्रियमाधाय कृत्वा तदप्रियं ननुत्सुनिराकर्तुमिच्छुरस्मि ।
तत्र दृष्टान्तमाह— अंशुमान्मृत्योस्तरोरवृक्षस्य आतपेन कृतं संज्वरं
पीडाममृतं जलमभिवृष्याभितो वपित्वा यथा नुदनीत्यर्थः । अनेन
दृष्टान्तेनातिशयितं प्रियं करिष्यामीति सूच्यते ॥

उपनम्रमयाचितं हितं प्रतिहर्तुं न तवापि सांप्रतम् ।
करकल्पजनान्तराद्विधेः शुचिनः प्रापि स हि प्रतिग्रहः ॥

उपेति ॥ अयाचितमप्रार्थितमुपनम्रमुपस्थितं हितं प्रियं परि-
हर्तुं त्यक्तुं तवापि सार्वभौमस्यापि न सांप्रतं न युक्तम् । हि यतः
करकल्पम् ईषदसमाप्तः करः जनान्तरं अन्यो जनो मलक्षणः,
करकल्पं जनान्तरं यस्यैवंविधाच्छुचितो निर्मलाच्छोभनाद्विधेर्दे-
वात्स प्रतिग्रहस्त्वया प्रापि प्राप्तः । सर्वे हि शुभाशुभं देवाप्रा-
प्यते । यदेव शास्त्रवति तत्केनापि निराकर्तुं न शक्यते । करेण हि
दीयते । यद्वा विधेर्देवस्य हस्तभूताजनान्तरादेतादृशः प्रतिग्रहो
राज्ञो दोषाय न । 'अयाचिताहृतं प्राद्वमपि दुष्कृतकर्मणः' इति
याज्ञवल्क्यः ॥

स्वगर्वं परिहरति—

पतगेन मया जगत्पतेरुपकृत्यै तव किं प्रभूयते ।
इति वेद्मि न तु त्यजन्ति मां तदपि प्रत्युपकर्तुमर्तयः ॥ १३ ॥

पतगेनेति ॥ पतगेन पक्षिणा मया जगत्पतेर्भुवनधिपतेस्त्व
नलस्यापकृत्यै उपकाराय प्रभूयते किं समर्थं भूयतेऽपि तु नेति
यथापि वेद्मि जानामि तदपि तथापि प्रत्युपकर्तुं प्रत्युपकारार्थं अर्तयः
कथमस्योपकरोमीत्युत्कण्ठादरः, पीडा वा मां न तु (तु) नैव
त्यजन्ति । असमर्थमपि प्रेरयन्तीत्यर्थः ॥

उपकर्तुं शक्यते न वेति विचारो मास्तु, किं तूपकर्तुः प्रत्युपक-
र्तव्यमेवेति विधिरस्मीत्याह—

अचिरादुपकर्तुराचरेदथवात्मौपयिकीमुपक्रियाम् ।
पृथुरित्थमथानुरस्तु सा न विशेषे विदुषामिह ग्रहः ॥ १४ ॥

अचिरादिति ॥ अथवा पक्षान्तरे । यः पुरुषः कश्चनोपकर्तुं

१ 'अत्रानुप्रासकार्यान्तर्द्धनियामीपकालकारः । काव्यलिङ्गे 'अबलस्वकु-
लाशिनः' इत्यादिना विशेषणद्वारेण पदार्थगत्या हेतुरुक्तः, अत्र प्रतामिति
क्रियापदसाम्यव्यापकम्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र विभ्वप्र-
तिविम्बभावेन 'दृष्टान्तोपमापरिवृत्तयोत्काराः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अत्र काव्यलिङ्गमलकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रानुप्रासो
हेतुश्चालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी ।

पकारकस्यात्मौपयिकीमात्मोपायभूतामात्मोपायादागताम् आत्मो-
पायसाध्यामित्यर्थः । एवंभूतामुपक्रियामुपकारमचिराज्जटिति आ-
चरेत्कुर्यात् । जीवनस्य सत्वरत्नादचिरादियुक्तम् । इत्थं विधौ सति
सा उपक्रिया पृथुर्मेहती अथ अथवा अणुः अल्पा वास्तु तिष्ठतु ।
इह इति विशेषे महत्त्वात्पल्लवक्षणे विदुषां ज्ञातृणां ग्रहो निबन्धो
नास्ति । उपकारस्य महत्त्वात् स्त्रौद्धत्यपरिहार एव तात्पर्यम् ।
उपाय एवौपयिकीति विनयादिषु 'उपायाङ्गस्त्वं च' इति
पाठास्त्वर्थे ठकि तदन्तात् 'तत आगतः' इत्यणन्तत्वाद्वा डीप्
हेस्त्वं च । 'युक्तमौपयिकं लभ्यम्' इत्यमरः ॥

वचनप्रसङ्गाश्रमाह—

भविता न विचारचारु चेत्तदपि श्रव्यमिदं मदीरितम् ।
खगवागियमित्यतोऽपि किं न मुदं धास्यतिकीरणीरिव ॥

भविनेति ॥ यद्यपि इदं मदीरितं मद्गर्जनं विचारचारु विचा-
रविषये मीमांस्यसहं चेन्न भविता भविष्यति । अहं लोकोत्तरमु-
पकारं करिष्यामीति सत्यमेव, तथापि त्वं मिथ्या चेन्मन्यसे,
तथापि मदीयं वचः श्रव्यं श्रवणाहं भवत्येव । विचारचारु चेन्न,
कथं श्रव्यमित्याशङ्क्यामाह—इयं खगवाक्पक्षिणो वाक् पक्षी म-
नुष्यवाचा वदतीत्यतोऽपि हेतोर्मद्गर्जनं किं मुदं संतोषं न धास्यति
करिष्यति, अपितु करिष्यत्येव । इष्टसाधकत्वात् । अपरिवर्त्यः ।
केव—शुकवागिव । श्रव्यमर्हार्थं 'अचो यन्' इति यत्, 'सार्व-
धातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः, 'धातोन्मन्त्रिमित्तस्यैव' इति
वान्तादेशः ॥

तदेवाह—

स जयत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामा किल भीमभूपतिः ।
यमवाप्य विदर्भभूः प्रभुं हसति द्यामपि शक्रभर्तुकाम् ॥

स इति ॥ किल प्रसिद्धो स भीमसंज्ञको भूपती राजा जयति
सर्वोत्कर्षेण वर्तते । किंभूतः—अरिसार्थं वैरिसमूहे सार्थकीकृत-
मन्वर्थकीकृतं नाम स्वसंज्ञा येन । विभ्यत्यस्माद्धेरिण इति (नस्व-
न्ये) । भीमः 'भीमादयोऽपादाने' इति साधुत्वम् । स कः—वि-
दर्भभूः शक्रभूः यं पतिमवाप्य शक्रभर्तुकामपीन्द्रपतिकामपि द्यां
दिवं हसति । तत्तुल्या भवतीत्यर्थः । शङ्कते तपस्विभ्योऽपीति
शक्रस्तद्भर्तुका द्यां, अहं तु भीमभर्तुकेति हासहेतुः । शक्यते
जेतुमिति वा । तस्मात्कोऽपि न बिभेतीति । अर्थेन सह वर्तमानं
सार्थकम् 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः, 'वोपसर्जन-
स्य' इति सः 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । ततश्चिवः । शक्रभर्तुकाम्
'नष्टतश्च' इति कर्प ॥

भैम्या लोकोत्तरे गुणोत्कर्षे मिथ्यात्वनिरासार्थं पुराणप्रसिद्धमि-
तिहासं सूचयन्नाह—

दमनादमनाक्प्रसेदुपस्तनयां तथ्यगिरस्तपोधनात् ।
वरमाप स दिष्टविष्टपत्रितयानन्यसदृगुणोदयाम् ॥ १७ ॥

१ पृषोदरादिव कल्पनीयमणन्तवपक्षे । २ 'अत्र लंकानुप्रासोऽप्रस्तुतप्रशं-
सा चालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासोपमालंकारी' इति
साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रानुप्रासोपमालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी ।
अत्र विदर्भभूवोऽपि युद्धासासबन्धेऽपि मन्वर्थोत्तरनिशयोक्तिः' इति जीवानुः

दमनादिति ॥ हे राजन्, स भीमः दमनादेतन्नाम्रम्पोधना-
दपेक्षरदानसमर्थाद् अमनागत्यर्थं प्रसेदुषः प्रसन्नात्तथ्यगिरोऽप्रता-
रकादेवंभूतात् तनयां वरं कन्यालक्षणमभीप्सितमाप प्राप्तवान् ।
किंभूताम्—विष्टः कालः विष्टपं भुवनमनयोस्त्रितये कालत्रये, भु-
वनत्रये चानन्यसदृशसदृशो न भवत्येवंभूतः सौन्दर्योदायादिगु-
णोदयो यस्यास्ताम् । भूतभविष्यद्वर्तमानकाले लोकत्रयेऽपीदृश्या-
न्दर्यादिगुणवती कापि नास्तीति भावः । दिष्टमेनैव मुनिना दत्तो
विष्टपत्रितयेऽनन्यसदृशो गुणोदयो यस्य तामिति वा । 'कालो
विष्टः' इत्यमरः । दमनात् 'सहितपिदमः संज्ञायाम्' इति ल्युः ।
प्रसेदुषः प्र—सदो लिटः 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति कसुः ।
अनन्यसदृक् 'सर्वनाशो वृत्तिमात्रे' इति पुंवडावः ॥

भुवनत्रयसुभ्रुवामसौ दमयन्ती कमनीयतामदम् ।

उदियाय यतस्तनुश्रिया दमयन्तीति ततोऽभिधां दधौ ॥

भुवनेति ॥ यतो यस्मात्कारणादसौ भीमतनया भुवनत्रये सु-
भ्रुवः सुन्दर्यस्तासां कमनीयतया यो मदः सौन्दर्येण यो गर्भेन
तनुश्रिया शरीरसौन्दर्येण दमयन्ती ग्लपयन्ती शमयन्ती बोदि-
यायोपज्ञा । ततस्तस्मात्कारणात् 'दमयन्ती' इत्यभिधां साधे-
कं नाम दधे बभार । 'भूसूभ्रुश्चित्रज्यश्छन्दसि' इति क्युति साधि-
तस्य भुवनशब्दस्य बाहुलकाद्वापायां प्रयोगः । 'अणावकर्मकात्—
इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले यत्परस्मैपदं विहितं तस्यैव 'न पाद-
मि—'इत्यादिना निषेधाद्वावकर्मकत्वे च तत्रैव चित्तवरकर्मका-
भावात्तेन परस्मैपदाप्राप्तेर्निषेधाशङ्कया अभावाच्चाकर्त्रभिप्राये य-
थाप्राप्तं परस्मैपदं भवत्येवेति दमयन्तीत्यत्र शता युज्यते ॥

श्रियमेव परं धराधिपादुणसिन्धोरुदितामवेहि ताम् ।

व्यवधावपि वा विधोः कलां मृदचडानिलयां न वेदकः ॥

श्रियमिति ॥ हे राजन्, त्वं तां भैमीं श्रियमेव लक्ष्मीमेवा-
वेहि जानीहि । परमयं विशेषः—गुणसिन्धोर्गुणसमुद्राद्धराधिपा-
तृथ्वीपतेरुदितामुपज्ञाम् । लक्ष्मीं समुद्रादुपज्ञा, इयं तु गुणस-
मुद्राद्वाज्ञ इति विशेषः । अप्रसिद्धस्य ज्ञापनं क्रियते न तु प्रसिद्ध-
स्येत्याह—वा प्रसिद्धा । व्यवधिर्यवधानं तस्यां सत्यामपि मृदो
महादेवस्तस्य चूडा मौलिः सा निलयः स्थानं यस्याः सा तां विधो-
श्चन्द्रस्य कलां को न वेद जानाति, अपि तु सर्वोऽपि । ईश्वरस्या-
प्रत्यक्षत्वेऽपि तन्मौलिस्थितां चन्द्रकलां सर्वोऽपि वेत्ति, तथा व्य-
वधानेऽपि स्वमपि तां वेत्सीति भावः । इणो लोटि हेरपित्वाद्गुणा-
भावे एजादिस्वाभावाद् 'एत्येधति—' इति वृत्त्यभावेन 'आदुणः' ।
आकृष्टश्लेऽपेपि 'ओमाहोश्च' इति पररूपप्राप्तेरवेहीत्येव रूपम् ॥

१ 'अत्रानुग्रामव्यतिरेकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अश्रो-
त्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ व्यवधिशब्दस्य स्त्रीत्वं माना-
भावेन तस्यामिति व्याख्यानमसंगतम् । ४ 'अत्र रूपकमाक्षेपश्चालंकारी ।
आक्षेपलक्षणं रुद्रेणेोक्तम् 'वस्तु प्रसिद्धमिति यद्विरुद्धमिति वास्य वचनमा-
क्षिप्य' । अन्यत्तथात्वसिद्धये यत्र व्यास आक्षेपः' इति साहित्यविद्या-
धरी । 'यथा हरशिरोगतपि कला चन्द्रकलैव तथा भीमभवनोदिताप्येषा
श्रोरेवेति सौन्दर्यातिशयोक्तिः । अत्र श्रीकलयोर्नृपमृदो वाक्यद्वये विम्बप्रति-
बिम्बभावेन सामान्यधर्मवत्तया निर्दिष्टौ' इति दृष्टान्तालंकारः । 'यत्र वाक्य-
द्वये विम्बप्रतिबिम्बनयोच्यते । सामान्यधर्मः शास्त्रज्ञैः स दृष्टान्तो निगद्यते'
इति लक्षणाद् इति जीवानुः ।

चिकुरप्रकरा जयन्ति ते विदुषी मूर्धनि सा विभर्ति यान् ।
पशुनाप्यपुरस्कृतेन तत्तुलनामिच्छतु चामरेण कः २०

चिकुरेति ॥ हे राजन्, ते चिकुरप्रकराः केशसमूहा जयन्ति
सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । ते के—सा विदुषी पण्डिता भैमी याश्चिकु-
रप्रकरान् (मूर्धनि) आबिभर्ति धारयति आभरणं करोति वा ।
चामरेण साम्ये सति सर्वोत्कृष्टत्वं कथमित्यत आह—पशुना चम-
रसंज्ञकेनाप्यपुरस्कृतेन पश्चात्कृतेन चामरेण तत्तुलनां तेषां के-
शानां तुलनां साम्यं क इच्छतु न कोऽपि । चमराणां हीनस्थान-
धारणात्तुलना नास्ति । अथ च ज्ञाया ये मन्त्रके ध्रियन्ते पूज्यन्ते
तेषां मुखेणाप्यपूजितेनासता सह साम्यं कोऽभिलष्येत् । अतस्त-
त्केशानां सर्वोत्कर्षता । विदुषीति 'विदुः शतुर्वसुः' 'उगितश्च'
इति ङीप् 'वसोः संप्रसारणम्' । तुलनाम् 'ण्यास—' इति गुप् ।
संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावं ॥

स्वदशोर्जनयन्ति सान्त्वनां सुरकण्ठयनकतवान्मृगाः ।

जितयोरुदयन्प्रमीलयोस्तदस्वर्वक्षणाभया भयात् २१

स्वदशोरिति ॥ हे राजन्, मृगाः सुरेण कण्ठयनं कण्ठपन-
यनं तदेव व्याजस्तस्मात्स्वदशोः स्वनेत्रयोः सान्त्वनामाश्रयनं
जनयन्ति कुर्वन्ति । यतस्तस्या भैम्या अस्वर्वक्षणाभया विशाल-
नेत्रशोभया जितयोः पराभूतयोः । अत एव भयादिवोदयन्प्रमी-
लयोर्जायमानतन्द्नीकयोः । लुप्तोपेक्षा । यथा केनचिज्जितं भीम-
न्यमपि कश्चिक्करपरामर्शादिना सान्त्वयति तथा मृगा अपि स्व-
नेत्रे सान्त्वयन्ति । 'तन्द्नी प्रमीला' इत्यमरः । 'स्वयो ह्यस्वश्च वा-
मनः' इत्यमरः । उदयदिति 'इ गेता' ॥

अपि लोकयुगं दशावपि श्रुतदृष्टा रमणीगुणा अपि ।

श्रुतिगामितयादमस्वमुर्व्यतिभाते सुतरां धरापते ॥ २२ ॥

अपीति ॥ हे धरापते, पृथ्वीपते दमस्वमुर्भैम्या लोकयुगमपि
मातृकुलपितृकुललक्षणं श्रुतिगामितया लोकाकर्णनविषयत्वेन ज-
गत्प्रसिद्धत्वेन सुतरां व्यतिभाते । परस्परोत्कर्षेण विनिमयेन वा
भासत इत्यर्थः । इदं भैमीमातृकुलमिति जगद्व्यापनत्वम् (नेन)
भैमीमातृकुलस्य शोभनं तद्वैसीपितृकुलेनाङ्गीकृतम् । एवं भैमी-
पितृकुलमिदमिति जगद्व्यापनत्वम् (नेन) भैमीपितृकुलस्य
शोभनं तद्वैसीमातृकुलेनाङ्गीकृतमिति विनिमयः । भैमीमन्येन
पितृकुलवन्मातृकुलं मातृकुलवन्पितृकुलं शोभते । सादृश्यं तु ता-
त्पर्यायः । तच्च सादृश्यं श्रुतिगामितया विशेष्यते । तच्च श्रुतिगा-
मिबलक्षणं सादृश्यं मातृकुलस्य पितृकुलापेक्षया पितृकुलस्य च
मातृकुलापेक्षया तनु हगाद्यपेक्षया । एवं हगादीनामपि सज्जानी-
यापेक्षयेव श्रुतिगामिबलक्षणं सादृश्यमङ्गीकरणार्थं ननु लोकयुगा-
द्यपेक्षया । तथा—दमस्वमुर्दशावपि नेत्रे अपि श्रुतिगामितया
आकर्णदेशविशालत्वेनानितरां विनिमयेन भाते शोभते इति
द्विवचनम् । दक्षिणनयनस्य श्रुतिगामित्येन या शोभा तां
वामनयनमङ्गीकरोति । वामनयनस्य च श्रुतिगामित्येन या

१ 'अत्रातिशयोक्त्यतिरेकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
समासोक्तिरपद्धतिश्चालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र कला-
वशब्देन कण्ठयनमप्युच्यते सान्त्वनारोपादपक्षवैभटः' इति जीवानुः ।

शोभा तां दक्षिणनयनमङ्गीकरोतीत्यत्रापि विनिमयः । श्रुतिगामित्वेन दक्षिणं वाममिव वामं दक्षिणमिवेत्यत्रापि सादृश्य एव तात्पर्यं ज्ञेयम् । तथा—दमस्वसुः संबन्धी श्रुतदृष्टाः श्रुताः पुराणादां, दृष्टाः कासुचिसुन्दरीषु । यद्वा—कासुचिस्त्रीष्वेव श्रुताः कासुचिदृष्टा रमणीगुणाः स्त्रीगुणाः श्रुतिगामितया लोकाकर्णन-विषयत्वेन व्यतिभाते विनिमयेन शोभन्त इति बहुवचनम् । पुराणादावप्यस्त्रीषु वा ये श्रुतास्ते कासुचिदृष्टान् भैर्यामेव श्रूयन्त इति श्रुतानां दृष्टानां च स्त्रीगुणानां दमस्वसुः संबन्धिनो मर्त्येषां श्रुतिगामित्वं विद्यते । ततः श्रुतानां स्त्रीगुणानां दमस्वसुः संबन्धिनो यच्छ्रुतिगामितया शोभनं तदृष्टैरङ्गीकृतम् । एवं दृष्टानां शोभनं तदृष्टैरङ्गीकृतमित्यत्रापि यथाकथंचिद्विनिमयः । यथा श्रुता भैर्यासंबन्धिनः श्रुतिगामितया शोभन्ते तथा दृष्टा अपि भैर्यासंबन्धिनः श्रुतिगामितया शोभन्त इत्यत्रापि सादृश्य एव तात्पर्यम् । श्रुतदृष्टा अपि सर्वे गुणा भैर्यां विद्यन्त इति भावः । सासुद्रिकशास्त्रे श्रुतानां पथिन्यादां दृष्टानामिति वा यथाकथंचिज्ज्ञेयम् । विस्मरभयाच्च लिख्यते । ‘श्रुतिः स्तोत्रे तथाज्ञाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि’ इति विश्वः । गार्गी गम्यादि । आवश्यके ताच्छील्ये वा णितिः । ‘स्वतलोः-’ इति पुंवत् । व्यतिपूर्वस्य भातेः ‘कनेरि कर्मव्यतिहरि’ इत्यात्मनेपदम् । द्विवचने सवर्णदीर्घत्वे कृते, बहुवचने च ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ इति क्षस्यादादेशे शब्दलुक् ढरेत्वं सर्वत्र । वैचनक्षेपः ॥

नलिनं मलिनं विवृण्वती पृपतीमस्पृशती तदीक्षणे ।

अपि खञ्जनमञ्जनाश्रिते विदधाते रुचिगर्वदुर्विधम् २३

नलिनमिति ॥ तदीक्षणे भैर्यानेत्रे पृपतीमञ्जनशलाकामस्पृशती अप्राप्ते अञ्जनानञ्जिते सती नलिनं कमलं मलिनं स्वकान्त्या नृपितं विदधाते कुर्वते । किंभूते तदीक्षणे—विवृण्वती आत्मानं प्रकाशयन्ती प्रसारयन्ती । ऋजुगत्या विलोकमाने । अञ्जनाश्रिते अञ्जनपूजिते साञ्जने सती तदीक्षणे खञ्जनमपि खञ्जरीटमपि रुचिगर्वेण कान्तिमदेन दुर्विधं दरिद्रं विदधाते । अवतंसीकृत कमलं कदाक्षावलोकनप्रसूनया स्वकान्त्या मलिनं श्यामं विवृण्वती कुर्वती, तथा—पृपती हरिणीमस्पृशती नेत्रविषयेऽगणयन्ती एवंविधे भैर्यानेत्रे कज्जलाश्रिते खञ्जनमिति पूर्ववत् । अञ्जनपूजनापूर्वं स्वकान्त्या कमलं जितं, हरिणीनेत्रयोस्तु भैर्यानेत्रशोभासंभावनापि नास्ति । अञ्जनपूजनानन्तरं खञ्जनस्य मलेत्रसदृशो नान्यस्येति गर्वस्तद्वहितं कुर्वति इत्यर्थः इति वा, रुचि कान्तिविषये दर्पेण रहितमिति वा । रूचीति भिन्नं पदम् । खञ्जनो हि शुक्लकृष्णोऽतिसरलोऽतिसञ्चलश्च । अतस्तेन साम्यसंभावनायां कज्जलदानानन्तरं तदधिककान्तिस्वासांस्तेषु जित इति भावः । मलिनं स्वगतं श्यामं गुणं विलोकनवशाद्विवृण्वती प्रकाशयन्ती नलिनं रुचिगर्वदुर्विधं विदधाते इति वा, मलिनं

श्यामं नलिनं नीलोत्पलं रुचिगर्वदुर्विधं विदधाते इति वा । सविलासवीक्षणदशायाः पूर्वमेव नीलोत्पलं जितमित्यर्थः । तथा—असंकुचती सती पृपती हरिणीं रुचिगर्वदुर्विधं विदधाते ; निर्निमेषत्ववेलायामपि ताभ्यां हरिणी जिता, किं पुनः कदाक्षविक्षेपवेलायामिति वा । अस्मिन्पक्षे दुर्विधा च दुर्विधश्चेति ‘नपुंसकमनपुंसकेन-’ इति नपुंसकं (कशेप) कचज्जावा । अज्यतेऽनेनेत्यञ्जनम् तेन पूजिते इत्यनेन ल्युङन्तस्य ‘अञ्जु व्यक्ति (गतिकान्ति)-त्रक्षणेपु’ इति धातोर्थानुसारं दृशोः स्निग्धनीलरक्तसितवर्णकान्तिचाञ्चल्ययोगः सूचितः । तथाच नलिनादिषु मध्ये कचित्कस्यचित्तुणस्य सत्त्वाद्दृशोस्तु पूर्वोक्तगुणसद्भावात्ताभ्यां नलिनादीनि जितानीति भावः । ‘मलिनं नृपिते कृष्णे’ इति विश्वः । अञ्जिते ‘अञ्जेः पूजायाम्’ इतीदि ‘नाञ्जेः पूजायाम्’ इति नलोपनिषेधः । अञ्जनाञ्जिते इति पाठे ‘अञि भासि’ इति चौरादिकस्याज्यते-निष्ठा । अञ्जनेन भासिते इत्यर्थः ॥

अधरं किल बिम्बनामकं फलमस्मादिति भव्यमन्वयम् । लभतेऽधरविम्बमित्यदः पदमस्या रदनच्छदं वदत् २४

अधरमिति ॥ हे राजन्, अस्या दमयन्त्या रदनच्छदमधरमोष्ठं वददभिदधन् अधरविम्ब इत्यदःपदमेतत्पदं सुबन्तोऽयं शब्द इत्यतो हेतोर्भेद्यं समीचीनमन्वयं संबन्धं लभते प्राप्नोति । इतीति किम्—किल यस्माद्विम्बनामकं फलमस्मादोष्टाधरं हीनम् । बिम्बापेक्षयास्याधिकरक्तत्वादस्मृतयुक्तत्वाच्च अधरं बिम्बं बिम्बसंज्ञकं फलं यस्मादधरविम्ब इति बहुवीहिः, न त्वधर एव बिम्बमिति । अन्यासां तु अधरो बिम्ब इवेति तत्पुरुषः कर्मधारयः । एतस्यास्तु बहुमीहो अर्थतः शब्दतश्च भव्यत्वम् । भैर्यधरो जितविम्ब इति भावः ॥

हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा ।

कृतमध्यविलं विलोक्यते धृतगम्भीरखनीखनीलिम २५

हृतेति ॥ इन्दुमण्डलं चन्द्रबिम्बं वेधसा व्रक्षणा दमयन्तीवदनाय भैर्यामुखं निर्मातुं हृतसारमिव गृहीतश्रेष्ठभागमिव कृतं मध्ये विलं छिद्रं यस्यैवभूतं विलोक्यते दृश्यते तर्क्यत इत्यर्थः ।

१ ‘अत्र छेकानुप्राप्तोऽतिशयोक्तिरलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘इक्षणयोर्नैलिनमलिनीकरणसम्बन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः तया चा-समा व्याज्यते लकारिणालंकारध्वनिः’ इति जीवानुः । २-३ ‘आभ्याम् रदनच्छदे’ इति द्विवचनान्तपाठः साहित्यविद्याधरीसमतः । यतो व्याख्यातम् रदनच्छदे ओष्ठो वदत् प्रतिपादयत् । रदनच्छदशब्दस्य नपुंसकत्वम् । यदुक्तं प्रतापमार्तण्डाभिधानकोपे—‘गरुपक्षच्छदोऽस्त्रियाम्’ इति ‘आभ्याम् रदनच्छदे’ इति पाठस्तु सर्वथाऽशुद्धः ‘ओष्ठोऽधरो रदनच्छदः’ इति ‘पुलिङ्गनिर्देशात्’ इति सुखावबोधः । ‘आभ्याम्’ इति पाठे रदनच्छदो वदरिति युक्तः पाठः । छदशब्दस्य पुलिङ्गत्वात् ‘दले पणं छदः पुमान्’ इत्यमरः । इति तिलक-व्याख्यायामभिहितम् । रदनच्छदे वदन् ‘वद स्वैर्ये’ स्थिरीभवन्निति सप्तम्यन्तपाठाङ्गीकारश्च । ४ ‘अ-श्रेष्ठोऽलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘अत्र दमयन्तीदन्तच्छदस्य बिम्बाधरीकरणसम्बन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । पूर्ववद् ध्वनिः ।’ इति जीवानुः ।

१ शपि विषयाने अशेषशस्याप्राप्त्या पूर्व शपो लुक्, ततो क्षयादेशो बोध्यः । २ ‘अत्र वचनरूपविधायकारकं निपकसंस्थिः’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘अत्र लोकयुगादीनां त्रयाणामपि प्रकृतत्वात्वेकप्रकृतविषयतुल्ययोगिताभेदः । ‘प्रयुक्ताप्रयुक्तानां न केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यगम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥’ इति लक्षणात्’ इति जीवानुः ।

कलङ्केन हतसारस्वमुप्रेक्षितम् । किंभूतम्—एतो गम्भीरस्वसां निम्नगते परभागस्थितस्य स्वसाकाशस्य नीलिमा येन । कलङ्को न भवति, किं त्वयमाकाशनीलिमा । भैमीमुखं निष्कलङ्कचन्द्रसारतुल्यमिति भावः । वदनाय 'क्रियायौपपदस्य च—' इति चतुर्थी । खनीति 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् ॥

प्रकारान्तरेण भैमीमुखस्य चन्द्राधिक्यमाह—

धृतलाञ्छनगोमयाञ्चनं विधुमालेपनपाण्डुरं विधिः ।
अमयत्युचितं विदर्भजनननीराजनवर्धमानकम् ॥२६॥

धृतेति ॥ ब्रह्माज्ञया चन्द्रो भ्राम्यति । तत्रोप्रेक्षते । विधि-
ब्रह्मा विधुं चन्द्रमुचितं योग्यं विदर्भजा भैमी तस्या आननं तस्य
नीराजनार्थमारार्त्तिकार्थं वर्धमानकमिव वर्धमानकं शरावं अमयति ।
किंभूतं विधुम्—एतं लाञ्छनमेव कलङ्क एव गोमयाञ्चनं गोम-
यपूजनं येन । तथा—आलेपनं पिष्टोदकम् ('अईपण' इति लोके
प्रसिद्धं) तेनैव पाण्डुरम् । चन्द्रस्तन्मुखसादृश्यं न प्रापेति भावः ।
गोमयलिप्तेन चूर्णादिचिह्नेन शरावेण दृष्टिदोषनिरासार्थं नीराजना
क्रियत इति लोकाचारः । 'शरावो वर्धमानकः' इत्यमरः ॥

सुपमाविषये परीक्षणे निखिलं पद्मभाजितन्मुखात् ।
अधुनापि न भङ्गलक्षणं सलिलोन्मज्जनमुज्जति स्फुटम् ॥

सुपमेति ॥ कमलस्य शोभाप्रिका, भैमीवदनस्य वेति सुप-
माविषये परमशोभाविषये परीक्षणं दिव्येन शोधने निखिलं स-
मत्तं पद्मं पद्मजातं तन्मुखाद्भैमीमुखाद्भाजितं पराजयं प्राप्तम् ।
यतः—भङ्गलक्षणं पराजयचिह्नं सलिलोन्मज्जनं जलादुन्मज्जनमुध्वं-
भवनमद्यापि नोज्जति स्फुटं व्यक्तमेव न त्यजति । स्फुटमुप्रेक्षे
वा । जलोन्मज्जनं तस्य स्वाभाविकं भङ्गलक्षणत्वेनोप्रेक्षितम् ।
स्फुटं विकसितमिति पद्मविशेषणं वा । जलदिव्ये धनुर्धरमुक्तं
बाणमादाय यावदन्यो धावन्नागच्छति तावद्यः सलिले निमग्न
एव तिष्ठति स विजयते, यस्तु ततः पूर्वमेवोन्मज्जति स पराजयत
इति भावः । 'सुपमा परमा शोभा' इत्यमरः । 'सुविनिर्दुर्भ्यः—'
इति षष्ठम् । अभाजीति कर्मकर्तरे चिण् 'भञ्जेश्च चिणि' इति
तलोपः ॥

धनुषी रतिपञ्चबाणयोरुदिते विश्वजयाय तद्भुवा ।
नलिकेन तदुच्चनासिके त्वयि नालीकविमुक्तिकामयोः

धनुषी इति ॥ तद्भुवौ भैमीभ्रुवौ विश्वजयाय ग्रंलोक्यजयाय
रतिपञ्चबाणयोर्धनुषी नोदिते प्रादुर्भूते न इति काका । 'तु' इति पाठः

१ 'अत्रोप्रेक्षालंकारः, अनुप्रासश्च' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र
कलङ्कापहवत्वेन खनीदिमारोपादपहवभेदः । स च कुतमध्यविलम्बितपदा-
र्थहेतुककाव्यलिङ्गानुप्राणितः । तदपेक्षा येन हृतमारमि-युप्रेक्षति मकरः ।
तथा, चोपमा व्यज्यत इति पूर्ववद्धनिः' इति जीवानुः । २ 'अत्र रूपक-
समं चालंकारः । तथा चोक्तम् 'उपमेव निरोभूतभेदा रूपकमित्यने । सम
योग्यतया योगो यदि संभावितः कश्चित् ॥' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र
विधुमालाञ्छनादीनीराजनशरावगोमयत्वादिवेन रूपगान्तावयवरूपकम्'
इति जीवानुः । ३ 'अत्रानुमानमतिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । 'उन्मज्जनक्रियानिमित्तस्य भङ्गोपेक्षा' इति जीवानुः ।

वितर्के । तथा—तस्या भैम्या उच्चनासिके रन्ध्रद्वयोपलक्षिते नासिके
त्वयि विषये नालीकां नलिकामेयमाणलघुशरी तयोर्विमुक्तिका-
मयोर्नलिके शराधारनलौ न भवतः, अपितु नलिके एव । एतस्या
भ्रूनासिकं दृष्ट्वा सर्वोऽपि कामाधीनो भवतीति भावः । 'नालीकः
शरशाल्ययोः' इति विश्वः । विश्वजयाय 'तुमर्थात्—' इति चतुर्थी ।
कामयोरिति 'शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णेः' ॥

सदृशी तव शूर सा परं जलदुर्गस्थमृणालजिद्भुजा ।
अपि मित्रजुषां सरोरुहां गृहयालुः करलीलया श्रियः ॥

सदृशीति ॥ हे शूर, सा भैमी परं केवलं तव सदृशी योग्या ।
किंभूता—जललक्षणं दुर्गं तत्र तिष्ठन्ति जलदुर्गस्थानि मृणालानि
जयत इति जितौ भुजौ यस्याः सा । मृणालादपि कोमलौ गौरी च
[तद्भुजा] इत्यर्थः । तथा—करलीलया हस्तविलासेन मित्रं सूर्यं,
सुहृदं च जुपन्ते सेवन्ते मित्रजुषं तेनाम् । विकसितारवाश्रीका-
णामपि सरोरुहां कमलानां श्रियो गृहयालुर्गृहीतुकामा । त्वमपि
जलदुर्गस्थवैरिजिद्भुजः ससुहृदां ससहायानामपि वैरिणां संपदः
करलीलया बलिक्रियया । गृहयालुरिति शूरत्वादुभयोः साम्यम् ।
अपिरन्यच्च इत्यर्थे वा । 'मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्के,' 'बलिहन्तांशवः
कराः,' 'लीला विलासक्रिययोः' इत्यमरः । 'गृहेश्वरादिष्वन्तान्
'स्पृहिगृहि—' इत्यादिनालुचि 'अयामन्ता—' इत्ययादेशे गृहयालुः ।
तद्योगे 'ज लोका—' इति पठ्यनिषेधाच्छ्रिय इति द्वितीया ॥

वयसी शिशुतातदुत्तरे सुदृशि स्वाभिधिं विधिसुनी ।
विधिनापि न रोमरेखया कृतमीश्री प्रविभज्य रज्यतः ॥

वयसी इति ॥ हे राजन्, तस्यां सुदृशि सुनयनायां स्वाभि-
धिं निजाभिव्याप्तिं विधिसुनी कर्तुकामे अहमेव सर्वोत्तमा
हमामभिव्याप्य तिष्ठामीति बाल्यं मन्यते । एवं तारुण्यमपि ।
एवंभूते शिशुता च तदुत्तरे शिशुताया बाल्यतः परं तारुण्यं च
वयसी न रज्यतः, अपितु रज्यत एव संतुल्यत एव । बाल्यतारुण्ये
तस्यां तिष्ठत इत्यर्थः । वयःसंधौ वर्तमाना इति यावत् । किंभूते
वयसी—विधिना ब्रह्मणा उदरे वर्तमानया रोमरेखया प्रविभज्य
समं विभागं कृत्वा कृतमीश्री कृतमर्थादे अपि । एवंविधे वि-
भज्य न रज्यतः, किं तर्हि संवलिते एवानुरागं भजत इति वा ।
बाल्यं वर्तते, रोमरेखोद्भवेन च तारुण्यं प्राप्तमिष्युभे संवलिते एव
तिष्ठतः । रम्यवाद्बाल्यं त्यक्तुं न शक्नोति, तारुण्यं चागन्तुमिच्छ-
तीति भावः । विधिना शास्त्रोक्तमार्गेण रेखया कृतमीश्वरपि
मस्याधिकायां भुवि मदीयेयं मदीयेयमिति कांचिद्विदेते ॥

१ 'अत्र भ्रूवोः कामुकत्वेन रूपगान् तथा नासिकायां नलिकत्वेन सं-
भावनात् रूपकोप्रेक्षालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र समभ्रे-
पालकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्राक्तिनामना विशेषो-
क्तिरलंकारः । तथा च काव्यप्रकाशः—'विशेषोक्तिरगण्येषु कारणेषु
फलावयवः' । अत्र न रोमरेखया विधिनापि कृतमीमात्रवर्णने मत्स्यप्रिय-
नामित्यतिः कार्यं नोक्तम् । अत्र वयस्यविशेषयनच्छा निमित्तमुक्तम्'
इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र प्रस्तुतवयोविशेषस्यादप्रस्तुतविवादप्र-
तीतिः समासोक्तिरलंकारः' इति जीवानुः ।

अपि तद्वपुषि प्रसर्पतोर्गमिते कान्तिश्रृंगराधनाम् ।
स्मरयौवनयोः खलु द्वयोः पुत्रकुम्भौ भवतः कुचावुभौ ॥

अपीति ॥ उभौ कुचा स्तनौ तद्वपुषि प्रसर्पतोः पुत्रमानयोः क्रीडतोर्द्वयोः स्मरयौवनयोः कामतारुण्ययोः पुत्रकुम्भौ पुत्रनार्थं कुम्भौ तरणकुम्भौ भवतः । खलु उपेक्षायाम् । किंभूते तद्वपुषि—कान्तिश्रृंगरः कान्तिप्रवाहरगाधतामलस्पृशार्थं गमिते प्रापितेऽपि । अगाधे क्षुद्रके क्रीडानुचिता, तत्रापि क्रीडतोरिति द्योतनार्थमपिशब्दः । पूर्वोपेक्षया अपि, अन्यच्च इत्यर्थे वा । अगाधे क्षुद्रके क्रीडतोर्द्वयोर्घटद्वयेन भाव्यम् । यद्यपि द्विवचनेनैव द्वयोः, उभौ इति च लभ्यते तथापि सदासहवासित्वपरस्परमिलितत्वप्रदर्शनार्थमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥

कलसे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमकारितागुणः ।
स तदुच्चकुचौ भवन्प्रभाश्रचक्रभ्रममातनोति यत् ॥३२॥

कलस इति ॥ न्यायशास्त्रे समवायिकारणमसमवायिकारणं निमित्तकारणं चेति । यस्मिन्वेतमेव कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणं, यथा मृत्पिण्डो घटस्य । तत्र पूर्वश्लोके कुम्भत्वारोपणेन तदुभयसाम्यमसहमानः कविः प्रभागुणाधिकत्वप्रतिपादनेन तयोस्तद्वृत्तामारोपयितुं हंसमुखेनापूर्वामुक्तिर्भङ्गिणी प्रणीतवान् । असंभाव्यतस्तुदर्शने परस्मैतिप्रश्ने किमुशब्दः । हे राजन्, चक्रभ्रमं करोत्येवंशीलश्चक्रभ्रमकारी तस्य भावश्चक्रभ्रमकारिता तल्लक्षणो गुणः स्वभावः (यः) कलसे घटे दृश्यते स निजस्य स्वस्य घटस्य हेतुनिमित्तकारणं दण्डमस्माज्जातः किमु । समवायिकारणगुणः कार्यं गुणमारभते न निमित्तगुणः । अत्र तु निमित्तगुणः कार्यं गुणमारभत इति असंभाव्यमेतत्प्रत्यया कुत्रचिद्वृष्टमिति प्रश्नार्थः किमु । मया तु दृष्टः । कुत्रेत्युपेक्षायामाह—यद्यस्मात्स कलसस्तस्या भैम्या उच्चकुचौ भवन्नुच्चस्तनौ प्रपद्यमानः प्रभाश्रेण दीप्तिः समूहेन चक्रभ्रमं कुलालचक्रभ्रममर्थादृष्टः करोति । सुन्दरवस्तुदर्शनेन दृष्टभ्रमणं भवति । सूर्याद्यालोकवलोकनवत् । अथ च स तदुच्चकुचौ भवन्दीप्तिः समूहेन चक्रस्य राष्ट्रस्य, लोकसमूहस्य वा भ्रमं मदजनितं मोहमातनोति सर्वोऽपि स्तनकान्तिदर्शनेन कामान्धो भवतीति भावः । अथ च कान्तिप्रवाहे चक्रवाकभ्रान्तिमातनोति । (कान्ति) प्रवाहे चक्रवाका भवन्ति (भ्रमन्ति) अतो भ्रमकारणत्वाच्छब्दच्छलाच्चक्रभ्रमकारितागुणो घटे विद्यते तुङ्गत्वेन कान्तिमत्त्वेन च तत्कुचौ घटचक्रवाकतुल्याविति भावः । निजः सहजश्रासौ हेतुश्च । समवायिकारणमिति यावत् । तादृशो न भवतीति अनिजहेतुनिमित्तकारणं तादृशादण्डाज्जातः । किमु इत्युपेक्षा, आक्षेपो वा । दण्डगुणः कलसे विद्यत इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्यां शब्दच्छलेन हेतुमाह—स इति । यद् यस्मादिति वा । इति यथामति व्याख्येयम् । 'चक्रो गणे चक्रवाके चक्रं

सैव्यथाङ्गयोः । ग्रामजाले कुलालस्य भाण्डे । राट्टाख्योरपि' इति विश्वः ॥

भजते खलु पण्मुखं शिखी चिकुरैर्निर्मितवर्हगर्हणः ।
अपि जम्भरिपुं दमस्वमुज्जितकुम्भः कुचशोभयेभराद् ॥

भजत इति ॥ खलुप्रेक्षे । दमस्वसुः चिकुरैः केशैर्निर्मिता कृता वर्हगर्हणा पिच्छभारतिरस्कारो यस्य स शिखी मयूरः पण्मुखं कान्तिकं भजते सेवते । प्रसङ्गत एतदुक्तम् । तथा दमस्वसुः कुचशोभया स्तनभारेण जितौ गण्डौ यस्य स इभराद् करिणां राजा गेरावतोऽपि जम्भारिमिन्द्रं सेवते । भैम्याः केशसाम्यं स्तनसाम्यं च देवाराधनेन प्राप्तुकामौ वैरनिर्घातार्थं वा तौ भजत इति भावः । अधिकेन जितोऽन्यमधिकं भजते । चिकुरैरिति बहुवचनेनैव बहुत्र सूचयित्वा पण्मुखपदप्रयोगेण पण्मुखत्वास्कन्दस्य केशसंभावनया तत्प्राप्त्यर्थं शिखिनः स्कन्दाश्रयणं युक्तम् । 'जृभि जभि गात्रविनामे' जम्भते गात्रविनामं करोतीति जम्भस्तद्विपुर्जम्भाधिकः । अत एव सेव्यते । अस्या गात्रविनामकारिणी कुचशोभा जम्भतुल्येति हेतोस्तदधिकमिन्द्रं सेवते इति ॥

उदरं नतमध्यपृष्ठतास्फुटदङ्गुपदेन मुष्टिना ।

चतुरङ्गुलमध्यनिर्गतत्रिवलिभ्राजि कृतं दमस्वसुः ॥३४॥

उदरमिति ॥ हे राजन्, दमस्वसुर्भैम्या उदरं मुष्टिना कृतम् । विधितेलार्थम् । किंभूतेन मुष्टिना—ननो नम्रो मथो यस्यैवंविधं पृष्ठं यस्योदरस्य तस्य भावस्तत्ता तथा स्फुटप्रकटीभवदङ्गुपदमङ्गुष्ठान्तं यस्य तेन । किंभूतमुदरम्—चतसृणामङ्गुलीनां मध्याश्रितास्त्वो वलयस्ताभिर्भ्राजते तच्छीलम् । पृष्ठमध्ये निम्नवत्तदङ्गुलिवेशान् । उदरे त्रिवलियुक्तं चतुरङ्गुलधारणात् । चतसृणां त्रीण्येवान्तराणि भवन्ति । चतुरङ्गुलमिति 'तत्पुरुषस्य' इत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरणोदरमेव वर्णयति—

उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोऽपि दमस्वसुः किमु ।
धृततचतुरङ्गुलीव यद्वलिभिर्भाति सहेमकाश्रिभिः ३५

१ 'अनुमानालंकारः, स तदुच्चकुचौ भवन्निर्गतरूपकम् । कुचकलमदर्शनाच्चक्रवाकभ्रान्तिजननाद्भ्रान्तिमानाथलकारो भवति' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र समवायिकारणगुणा रूपादयः कार्यं संक्रामन्ति, न निमित्तगुणा इति तात्त्विकमयं भिन्ने गुण इति चक्रभ्रम इति चोभयत्रापि वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्यवसाय एव । स तदुच्चकुचौ भवन् इति कुचकलमभ्रमयोरभेदातिशयोक्त्युत्थापितशरचक्रभ्रमात्मकक्रियानिमित्ता कुचात्मनि कलमे कार्यं चक्रभ्रमकारितालक्षणनिमित्तकारणगुणसंक्रमलक्षणनोपेक्षेति संक्षेपः । तात्त्विकमयं विरोधाद्बोधनामोऽलंकार इति कैश्विकुं, तदत्यन्ताश्वनरमलंकारपारट्टधानः शृण्वन्तु' इति जीवानुः । २ 'अत्रोपेक्षा दीपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र शिख्यैरावतयोः पण्मुखजम्भारिजनस्य जितवर्हत्वजितकुम्भत्वपदार्थहेतुत्वात्तद्वेतुके काव्यलिङ्गे तदसंबन्धेऽपि सबन्धाभिधानादतिशयोक्तित्वं' इति जीवानुः । ३ 'अत्र काव्यलिङ्गरूपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उपेक्षा' इति

जीवानुः ।

१ 'अत्र कुचयोः कुम्भत्वसंभावेनोपेक्षालंकारो, न रूपकम् । तथा च काव्यप्रकाशः—'समावनम्योपेक्षा प्रकृतस्य परंपरा यत्' । रातुशब्द उपेक्षान्यञ्जकः, अतिशयोक्तिरिति वा' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र कुचयोः स्मरयौवनपुत्रकुम्भत्वोपेक्षया तयोरीकृत्यं कुचयोश्चातिशृङ्खल्येव्यत इत्यलंकारेण वस्तुभविः' इति जीवानुः ।

उद्गमिति ॥ कोपि कुतुकी दमस्वसुरुदं मुष्टिना द्युत्तया परिमामि व्यवच्छिन्नन्ति । किमु उपेक्षे । यद्यस्मात्तदुदं सहमेकास्त्रिभिः सुवर्णमेखलासहिताभिर्वलिभिः कृत्वा घनामस्य मुष्टेश्चतस्र अङ्गुलयो येन एवंविधमिव भाति । तिस्रो वलयश्चतुर्था हेमकाञ्ची च । चतस्रोऽङ्गुलयस्तस्य मुष्टेरित्यर्थः । को ब्रह्मा । अपिरेवार्थः । ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥

पृथुवर्तुलतन्त्रितम्बकृन्मिहिरस्यन्दनशिल्पशिक्षया ।

विधिरैककचक्रचारिणं किमु निर्मितसति मान्मथं रथम् ॥

पृथिविति ॥ विधिर्यह्ना मान्मथं कामसंबन्धिनं रथं निर्मितमिति नर्तुमिच्छति । किमु उपेक्षायाम् । किंभूतो विधिः—मिहिरः सूर्यस्तस्य स्यन्दनो रथस्तस्य शिल्पं निर्माणं तस्य शिक्षयाभ्यासेन पृथुमहान्तं वर्तुलं तस्या भैरवा नितम्बं करोतीति कृतं । किंभूतं रथम्—एककेनासहायेन चक्रेण चरति एवशीलम् । सूर्यरथकचक्रतिर्माणाभ्यासेन ब्रह्मणा भैरवीनितम्बः कृतः स कामरथप्रेमोपेक्षितः । नितम्बदर्शनात्मनः प्रादुर्भावो भवतीति भावः । निर्मितसति । माङ्गः 'सति मीमा—' इत्यादिना अच दृष्ट्वा 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' ॥

तरुमृरुयुगेन सुन्दरी किमु रम्भां परिणाहिना परम् ।

तरुणीमपि जिष्णुरेव तां धनदापत्यतपःफलस्तनीम् ३७

तरुमिति ॥ हे राजन, सुन्दरी भैरवी परिणाहिना विशालेनोरुयुगेनोरुद्वयेन तस्मै वृक्षरूपा रम्भां 'कदलीं परं केवलं जिष्णुर्जननीशिलेति किमु 'किं' वक्तव्यम् । अपिथेवं न वाच्यम् । किन्तु तरुणीमपि तां रम्भामप्सरोविशेषमपि जिष्णुरेव । किंभूताम्—धनदापत्यस्य कुबेरपुत्रस्य नलकृबरेण तपसः फलं स्तनी यस्याः । यदर्थं नलकृबरेण तपः कृतं तां रम्भाम् । कदलीमप्यूरुयुगेन जितवतीत्यर्थः । द्वयेन द्वयं जितम् । 'परिणाहो विशालता' इत्यमरः । 'रम्भा कदल्यप्सरसीः' इति विश्वः । 'न लोका—' इति निषेधात्तरुमिति द्वितीया । सुन्दरी । गौरादिवान्डीप ॥

जलजे रविमेवयेव ये पदमेतत्पदनामवापतुः ।

ध्रुवमेत्य रुतः सहस्रकीकुरुतस्ते विधिपद्मदपती ॥३८॥

जलजे इति ॥ ये जलजे कमले रवेः सूर्यस्य सेवयेवेनस्या भैरवाः पदनां चरणत्वं पदमुत्तमस्थानं, व्याजं चावापतुः प्रापतुरिव । ध्रुवमुपेक्षते । विधिपद्मदपती ब्रह्मवाहनपक्षिजायापती हंसस्त्रीपुंसौ कर्तारौ ते जलजे कर्मणी एत्यागल्य रुतः शब्दाद् ध्रुवं निश्चयेन सहस्रकीकुरुतः हंसमहिते कुरुतः । हंसरवतुल्याच्छिन्नादने सहसे इत्यनुमीयत इत्यर्थः । हंसकः पादकटकस्तस्यहिते नृपूरयुके कुरुतः । विधिहंसमिथुनमेतत्पुण्येन परिणतमित्यर्थः । रविसेवया पद्मयोर्भैरवीपदत्वप्राप्तिः । विधिसेवया हंसानामेतच्चरणस्थानप्राप्तिरित्यर्थः । विधिपद्मदपती ये पद्मे एव रुतः शब्दं कुरुतः । 'रु शब्दः' । तथा सहसे कुरुत इति वा । कमलस्य हंससंयोगो युक्तः । भैरवीपदयोः पद्मादप्युत्कृष्टवाहं सरवमानशिक्षितयोगाद्येयमुपेक्षाम् ॥

१ 'अयोपेक्षोपमा चालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अयोपेक्षयोर्हेतुमद्भूतयोरङ्गादिभावेन सजातीयः संकरः' इति जीवातुः । २ 'अयोपेक्षालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अयोपेक्षालकारः' इति 'रम्भाशब्दः शिष्टः फलशब्दोऽपि' इति साहित्यविद्याधरी ।

सुन्दरतरे सकुमारे च सृजता ब्रह्मणा स्वीयहंसमिथुनमेव तज्जपणत्वेन कल्पितम्, तादृशस्यान्यस्य भूषणस्याभावादिति च ध्वनिः । हंसकः पादकटकः' इत्यमरः । पक्षे 'शेषाद्विभाषा' इति कप, ततश्चिवः । रुत इति पक्षे संपदादिः ॥

श्रितपुण्यसरःसरित्कथं न समाधिक्षपिताखिलक्षपम् । जलजं गतिमेतु मञ्जुलां दमयन्तीपदनाम्नि जन्मनि ३९

श्रितेति ॥ जलजं कमलं दमयन्ती (न्याः) पदमेव चरण एव नाम यस्यैवंभूते जन्मनि जन्मान्तरे मञ्जुलां रम्भां गतिं गमनं पुण्यलोकप्राप्तिरूपां दशां च कथं न एतु प्राप्नोतु । किंभूतम्—श्रितानि पुण्यानि श्रेयस्कारिणि सरांसि, श्रेयस्कारिण्यो नराश्च येन तत् । तथा-समाधिना मुकुलीभावेन सम्यगाधिना क्षपिता अतिवाहिना अखिलाः क्षपा रात्रयो येन । अन्योऽपि सेवितपुण्यतीर्थः समाधिना योगाङ्गेनातिवाहितसमन्तरात्रिजैनमान्तर उत्तमां दशां प्राप्नोति तद्वज्रंभीपदप्राप्तिर्जलजस्य ॥

एतादृशी सा कथं स्वया ज्ञातेत्यत आह—

सरसीः परिशीलितुं मया गमिकर्मीकृतनैकनीवृता ।

अतिथित्वमनायि सा दृशोः सदसत्संशयगोचरोदरी ४०

सरसीरिति ॥ सरसीः सरांसि परिशीलितुमवगहितुं गमेयानोः कर्मीकृता गतिविषयीकृता नैका अनेका नीवृता देशा येन एवंविधेन मया सा भैरवी दृशोरतिथित्वं दृग्गोचरत्वमनायि आनीता दृष्टेत्यर्थः । किंभूता—सदसत्सोरस्ति नाम्नीति संशयस्तस्य गोचरो विषय उदरं यस्याः सा अत्यन्तं कृशोदरीति भावः । एतन् क्वापि देशे तादृशी न दृष्टेति भावः । 'नीवृत्तनपदो देशविषयी' इत्यमरः । सरसीः । गौरादिवान्डीप । शीलेर्भावादिक्वाप्सु-मुन् । नीवृत् 'नहिवृत्ति—' इति दीर्घः । गोचरोदरी 'नामिकोदरः' इति डीप ॥

अवधृत्य दिवोऽपि यौवने न सहाधीतवतीमिमामहम् ।

कतमस्तु विधातुराशये पतिरस्या वसतीत्यचिन्तयम् ४१

अवेति ॥ हे राजन्, अहमित्यचिन्तयं विचारितवानस्मि । किं कृत्वा—दिवोऽपि स्वर्लोकस्यापि यौवने स्त्रीसमूहः सह नाधीतवती नाभ्ययनकर्त्रीमिमां भैरवीमवधृत्य निश्चित्य । सदृशः ४१ पठ्यते किल । इतीति किम्—विधातुर्ब्रह्मण आशये मनस्यस्या भैरवाः कतमस्तु को वा पतिर्विद्यते इति । विधात्रा सूरसुन्दरीभ्योऽपि सुन्दर्या भैरवा योग्यः को भर्ता विनिर्मित इति चिन्तितवानित्यर्थः । यौवनेरिति युवतिशब्दात्सामूहिके भिक्षादिवादिना 'भस्यादे—' इति प्राप्तः पुंवद्भावो भिक्षार्था युवतिशब्दपाठसाम-

१ 'अत्र दृग्गोचराव्यापनाया शिञ्जितमनवाधेयनूतोपेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र समाधीनकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अयोपेक्षो गुणः । यदुक्तम् 'अयस्य प्रीतिरोजः' । सङ्ख्येन वक्रोक्तिर्जीवितकारेण 'येन पर्यायवक्रताप्रकारः कथ्यते' इति साहित्यविद्याधरी । ४ दृष्टं न वृत्त्यनुगुणं लोचनम् । नाभ्ययने तु 'भिक्षादिपु युवतिग्रहणमभ्ययं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधौ' इति वार्तिकमाधरीत्या युवतिग्रहणस्य भिक्षादिगणे प्रत्याख्यानाङ्गाकारं यौवनेति रूपस्यापने । तस्माच्छब्दन्तरीकृतयुवतीशब्दाद् 'अनुदात्तादयज' इत्यादि 'भस्यादे' तद्धिते' इति पुंवद्भावेन यौवनेति साधनीयम् ।

ध्याञ्ज भवति । नसहाधीतवतीमिति 'सुसुपा' इति नेन समासः । कतम इति 'कतरकतमौ जातिपरिग्रहं' इति वचनसामर्थ्यास्त्वा-
र्थेऽपि इतमर्थः ॥

अनुरूपमिमं निरूपयन्नथ सर्वेष्वपि पूर्वपक्षताम् ।
युवसु व्यपनेतुमक्षमस्त्वयि सिद्धान्तधियं न्यवेशयम् ४२

अन्विति ॥ इममस्या भैम्या अनुरूपं रूपयोग्यं पतिं निरू-
पयन् अयं वा योग्यः, अयं वा योग्य इति विचारयन्नपि अथ
पश्चात्सर्वेष्वपि युवसु तरुणेषु पूर्वपक्षतामयोग्यरूपत्वं व्यपनेतुं
निराकृतुमक्षमोऽयमर्थः सन्नहं त्वयि सिद्धान्तधियं भैमीरूपा-
नुरूपत्ववृद्धिं निःसर्पत्वं निश्चयं न्यवेशयं निवेशितवान् । अथ
पश्चात्स्वयीति वा । स्वत्तोऽन्यस्तोऽयोग्यः कोऽपि तरुणो न विद्यत
इति । अन्यत्रापि पूर्वपक्षापेक्षया सिद्धान्तस्य बलवत्त्वम् ॥

अनया तव रूपमीमया कृतसंस्कारविशोधनस्य मे ।
चिरमप्यवलोकिताद्य सा स्मृतिमारूढवती शुचिस्मिता

अनयेति ॥ चिरं चिरकालमवलोकितापि शुचिस्मिता रम्य-
हास्या सा भैमी अद्य मे स्मृतिं स्मृतिपथमारूढवती प्राप्ता ।
किंभूतस्य मे—तवानया दृश्यमानया रूपसीमया लावण्यमया-
द्या कृतं जितं संस्कारविशोधनं पूर्वाहितभावनाख्यसंस्कारस-
मुद्बोधो यस्य । तदपयोग्यत्वात्तदपदर्शने सा स्मृतेत्यर्थः ।
सदृशदर्शने हि स्मृतिर्भवति 'सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिर्बीजस्य
शोधकाः' इति । रूपसीमयेति 'डावुभाभ्याम्—' इति डापि
तृतीयौ ॥

त्वयि वीर विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चित्तं किल ।
तरुणीस्तन एव दीप्यते मणिहारावलिरामणीयकम् ४४

त्वयीति ॥ किलेति संभावनायाम् । हे वीर हे शूर, किल
दमयन्त्याः किलकिञ्चित्तं शृङ्गारचेष्टाविशेषः त्वयि परं केवलं
विराजते विशेषेण शोभते । वीरस्यैव शृङ्गारिणं युज्यते, वीरा-
नुरागिण्यश्च स्त्रिय इति सूचनायं वीरिति पदम् । अर्थान्तरन्यासं
दृष्टान्त-वेनाह—मणिहारावलेमुक्ताहारसमूहस्य रामणीयकं सौ-
न्दर्यं तरुणीस्तने तरुण्या एव कुत्रे शोभते, न तु वृद्धयोपितः ।
'क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादेः संकरः किलकिञ्चित्तम्' इत्यालंकारिकाः ।
रामणीयकं कामनीयकवर्त्त ॥

पुनरुत्कण्ठार्थमाह—

तव रूपमिदं तथा विना विफलपुष्प मिवावकेशिनः ।
इयमृद्धधना वृथावनी स्ववनी संप्रवदत्पिकापि का ॥ ४५

तवेति ॥ हे राजन्, तव इदं दृश्यमानमनुपमं रूपं तथा

१ 'अग प्रतीपमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र ममम-
लंकारः । तथा न काव्यप्रकाशः—'सम योग्यतया योगो यदि सम्भावितः
प्रचिन्त' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र सारणमलंकारः । तथा चोक्तं
काव्यप्रकाशे—'यथानुभवमथस्य दृष्टं तत्सदृशे स्थितिः । सारणम्' इति
साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र प्रतिवस्तूपमालंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । 'अत्र हारकिलकिञ्चित्तयोरुपमानौपमययोर्वाक्यद्वये विभ्रमप्र-
तिविभ्रतया स्तननृपयोः समानधर्मत्वोक्तदृष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः ।

भैम्या विना विफलं निरर्थकम् । कस्य किमिव—अवकेशिनो
वन्ध्यवृक्षस्य विफलं फलरहितं पुष्पमिव, तथा न शोभते ।
अथवा—अवकेशिनो मुण्डितमुण्डस्य शिरसि धार्यमाणं पुष्पं यथा
विफलम् । तथा विना न केवलं रूपं विफलम्, किं च (तु)—क-
द्धधना पूर्णधना इयमवनी पृथग्यपि वृथा व्यर्थैव । तथा—संप्रव-
दन्तः कूजन्तः पिकाः कोकिला यस्यां सा स्ववन्त्यपि स्वयमारो-
पिता विलासवाटिकापि का न कापि । भैमीप्राप्त्यभावे सर्वमेत-
न्निरर्थकमित्यर्थः । 'वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च' इत्यमरः । वनी इति
गौरादित्वान्ङीप् । अत्र्यक्त्वाक्त्वात्संप्रवददित्यत्र वदेः शता ॥

अहमेवैतद्रूपयोग्यस्तर्ह्यसुलभा कथमित्यत आह—

अनया सुरकाम्यमानया सह योगः सुलभस्तु न त्वया ।
घनसंवृतयाम्बुदागमे कुमुदेनेव निशाकरत्विषा ॥ ४६ ॥

अनयेति ॥ यतः सुरैर्देवैरपि काम्यमानयाभिलष्यमाणयानया
भैम्या सह योगः संयन्धस्तु त्वया न सुलभः सुप्रापः । तत्र युक्ति-
माह—कः केनेव अम्बुदागमे वर्षाकाले घनसंवृतया मेघच्छन्नया
निशाकरस्य चन्द्रस्य त्विषा दीप्त्या सह संबन्धः कुमुदेनेव । सु-
प्रापो न । प्राप्स्यते, परंतु दुःखेन मदुपायेन सा प्राप्या । तत्र गत्वा
त्वथैव तस्या अनुरागमुत्पाद्य त्वामेव यथा भजेत्तथा करिष्या-
मीति भावः । यथा वर्षासु मेघानामतिप्रतिबन्धकतया कुमुदेन
चन्द्रज्योत्स्ना दुष्प्रापापि वायुना देवान्मेघनिराकरणे प्राप्यते तथे-
त्यर्थः । सुलभः खल्वर्थत्वेन पट्टीनिपेधास्त्वयेति तृतीयौ ॥

व्यञ्जितमर्थं व्यक्तीकुर्वन्निगमयति—

तदहं विदधे तथातथा दमयन्त्याः सविधे तव स्तवम् ।
हृदये निहितस्तया भवानपि नेन्द्रेण यथापनीयते ॥ ४७ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात् योग्यस्य सान्तरायश्वात्कारणादहं
दमयन्त्याः सविधे समीपे तव स्तवं स्तुतिं तथातथा तेननेन प्रका-
रेण विदधे करिष्यामि तथा भैम्या हृदये मनसि निहितोऽवधृतो
भवान्यथा येन प्रकारेणेन्द्रेणापि नापनीयते दूरीक्रियते, किंपुनर्म-
नुष्येण । इन्द्राद्रेप्यधिकतया स्तवं वर्णनीयः । विदधे, अपनीयते
इति च वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रत्ययः । विदधे आशंसायां
भूतवद्वा ॥

अनौचित्यं परिहरति—

तव संमतिमेव केवलामधिगन्तुं धिगिदं निवेदितम् ।
ब्रुवते हि फलेन साधवो न तु कण्ठेन निजोपयोगिताम् ॥

तवेति ॥ इदं दमयन्तीयोजनं तवानुमतं नवेति केवलां संम-
तिमनुमतिमधिगन्तुमेव ज्ञातुमेव, प्राप्नुमित्यर्थः । इदं निवेदितं
विज्ञप्तिं धिक् । हि यतः साधवो महान्तो निजोपयोगितां निजो-
पकारितां फलेन फलनिष्पत्त्या ब्रुवते, न तु कण्ठेन कण्ठस्थेन

१ 'अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः । अर्थालंकारास्तु विनोक्तिदीपकोपमा-
लंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हि विभ्रमप्रतिविभ्रमभावो-
पमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र तत्संयोगदौर्लभ्यस्यामरकाम-
नापदाथेहेतुकात्वात्काव्यलिङ्गभेदः । तत्सापेक्षया चैयमुपमेति संकरः' इति
जीवातुः । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

वचनेन । तव केवलां संमतिमेवाधिगन्तुं ज्ञातुमेवेदं निवेदितं मम वचनं तथापि निन्द्यम् । ममोपकारो न कर्तव्य इति केनापि नोच्यत इति वा । भवत्संमतिं ज्ञातुमेवेदं वचनं यदि संमतिं भवत्कर्तृकमात्मसमानं प्राप्तुं चेद्वचनं तर्हि धिक् निन्द्यमेव । यतः—साधवो न ह्येतादृशा भवन्तीति वा ॥

तदिदं विशदं वचोमृतं परिपीयाभ्युदितं द्विजाधिपात् ।
अतितृप्ततया विनिर्ममे स तदुद्गारमिव स्मितं सितम् ५१

तदिति ॥ स नलो द्विजाधिपारपक्षिश्रेष्ठात्, चन्द्राद्याभ्युदितं निर्गतमिदं पूर्वाकं विशदं प्रत्यक्तं धवलं च वचोक्षणममृतं परिपीय सादरमाकर्ष्य पीत्वा चातितृप्ततयातिहृष्टत्वेन स्मितं श्वेतं स्मितं तस्य पीतस्यामृतस्य चोद्गारमिव विनिर्ममे चकार । श्वेतस्य श्वेत एवोद्गारो भवतीति सितपदम् । अन्योऽप्यतितृप्तोऽर्जुणभया-
तुद्गारं करोति, सोऽप्यपक्वत्वासितो भवति । साधवः स्मितभा-
षिणः । भैमीप्राप्तिसंभावनाजातहर्षाद्वा स्मितम् । उद्गार इति 'उद्योमः' इति घञ् ॥

परिमृज्य भुजाग्रजन्मना पतगं कोकनदेन नैपथः ।

मृदु तस्य मुदेऽकिरद्गिरः प्रियवादामृतकूपकण्ठजाः ५०

परीति ॥ नैपथो नलस्तस्य हंसस्य मुदे हर्षाय गिरो वाचो मृदु कोमलं यथा तथाऽकिरदुवाच । किं कृत्वा—भुजाग्रे बाहुप्रान्ते जन्मोत्पत्तिर्यस्य तेन कोकनदेन रक्तौत्पलेन । करेणेत्यर्थः । पतगं परिमृज्य संस्पृश्य । किंभूता गिरः—प्रियवादामृतं स्तुतिवचो-
क्षणममृतं तस्य कूपः, आकर इत्यर्थः । एवंभूतो यः कण्ठस्तस्मा-
ज्जीताः । मञ्जुलं सरसं च वच उवाचेति भावः । मृदु परिमृ-
ज्यति वा ॥

न तुलाविषये तवाकृतिर्न वचोवर्त्मनि ते सुशीलता ।
त्वदुदाहरणाकृतौ गुणा इति सामुद्रकसारमुद्रणा ॥ ५१ ॥

नेति ॥ हे हंस, तव आकृतिः स्वरूपं तुल्यत इति तुला उप-
मेयं तल्लक्षणे विषये न । उपमानाभावात्, किं नृपमानमेव । तुल्य-
तेऽनयेति तुला उपमानं तस्य विषये लक्ष्ये उपमेयमध्ये न तिष्ठति,
किं नृपमानमेवेति वा । तथा—ते सुशीलता सुस्वभावत्वं सुवृ-
त्तत्वं वा वचोवर्त्मनि न वागोचरो न, वर्णयितुं न शक्यत
इत्यर्थः । तथा—आकृतौ गुणा इति 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति'
इति सामुद्रकशास्त्रस्य सारो रहस्यं तस्य मुद्रणा नियमना, संग्रह
इति यावत् । सा त्वदुदाहरणा त्वमेवोदाहरणं दृष्टान्तो यस्याः ।
अन्यथा सा निर्विषया स्यादिति भावः । तवाकृतिं गुणांश्च दृष्ट्वा
सामुद्रिकशास्त्रकारैः 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इत्युक्तम् ।
उदाहरणं प्रथमदृष्टान्तस्त्वमित्यर्थः इति वा । तुल्येति कर्मणि क-

रणे च 'घञर्थे कविधानम्' इति कः । प्यन्तत्वात्तुल्येति यद्यपि
भवितव्यम् । तथापि 'अतुलोपमाभ्याम्' इति निर्देशात्कप्रत्ययः ।
सामुद्रिकेति समुद्रेण प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे 'तेन प्रोक्तम्' इत्युक्ति
स्वार्थं कन् । 'सामुद्रिक' इति पाठेऽप्येतादस्त्यर्थे 'अत इतिठनौ'
इति ठन् ॥

न सुवर्णमयी तनुः परं ननु किं वागपि तावकी तथा ।

न परं पथि पक्षपातितानवलम्ब्य किमु मादृशेऽपि सा ५२

नेति ॥ ननु संबोधने । तावकी तवेयं तनुः परं केवलं सुव-
र्णमयी हेमविकारो न, किंतु तावकी वागपि वागप्यपि तथा किं
सुवर्णमयी शोभना वर्णा यस्यां सा । किं प्रभे । वाक्पटुत्वं, शरी-
रसौन्दर्यं च त्वरयेवेति सूचितम् । नु संबोधने न इति पृथक् ।
वागपि तथा न किम्, अपितु तथैवेति वा । अन्यच्च तव पक्षपा-
तिता पक्षाभ्यां पतति गच्छयेवंशीलः पक्षपाती तस्य भावस्तत्ता-
नयलम्ब्य निरालम्ब्य पथि अन्तरिक्षमार्गे परं केवलं न, किंतु सा
पक्षपातिता स्ववर्गान्तःपातिष्वमनुकुलवार्तिस्वमनवलम्ब्य निर्गतिकं
मादृशं मत्पदं किमु किं नेति वा । निरालम्ब्यनस्य मम त्वमे-
वालम्ब्यनमिति भावः ॥

भृशतापभृता मया भवान्मरुदासादि तुपारसारवान् ।

धनिनामितरः सतां पुनर्गुणवत्संनिधिरेव सन्निधिः ५३

भृशेति ॥ हे हंस, मया भवान्मरुदासुरासादि प्राप्तः । किंभू-
तेन—भृशतापमतिशयितकामउग्रं विभर्तीति । किंभूतो मरुत्—
तुपारस्य हिमस्य सारः श्रेष्ठो भागो विद्यतेऽस्मिन् । उग्रतस्य
शीतलेन वायुना यथा तापनाशस्तथा भवत्संगत्या ममेत्यर्थः ।
तदेव दृष्टान्तेनाह—धनिना धनवतामितर एतद्विलक्षणो नीचो
द्वयरूपो वा संनिधिः सम्यग्निधिः । सतां विदुषां पुनर्गुणवतां
संनिधिः समागम एव संनिधिः सम्यग् निधिर्नैवत्यः । निधि-
प्राप्त्या धनिकानां यथा हर्षस्तथा गुणजनसंनिधिवासिनां हर्षः ।
सन्निति पृथग्वा । 'दूतरस्यन्यनीचयोः' इत्यमरः ॥

शतशः श्रुतिमार्गतव सा त्रिजगन्मोहमहोपधिर्मम ।

अमुना तव शमितेन तु स्वदृशेवाधिगतामर्वमि ताम् ५४

'शतश इति ॥ त्रिजगते मोहे मूर्छाप्राप्ते वशीकरणे च म-
होपधिरुक्तमोपधिः संमोहिनी विद्येत्यर्थः । सा भैमी शतशः श-
तादृशोऽनेकवारं वा मम श्रुतिमार्गतव । अनेकवारं मयाकृति-
तेत्यर्थः । अमुनानेन तव शमितेन स्वकर्तृकं सौन्दर्यकथने तु
पुनरहं तां भैमी स्वदृशेव स्वनेत्रेणवाधिगतां दृष्टामर्वमि जाने ।
यद्येवंविधा दृष्टा त्वया तर्हि मयापि दृष्टव्यनिमित्ततया लोकि-

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
रूपकोपेक्षालंकारः । तत्र वचोमृतिरूपकम् । तदुपेक्षाया निमित्तम् ।
अत्रार्थान्तरप्रतीतिस्तु रूपकादेव । तेन नात्र समासोक्तिः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्र भुजाग्रजन्मना कोकनदेनेति विषयस्यानिगुणेन
विषयिणः कोकनदस्यैवोपनिबन्धनादतिशयोक्तिः । 'विषयस्यानुपादानादि-
पश्युपनिबध्यते । यत्र साविशयोक्तिः स्यात्कविप्रौढोक्तिर्ममता ॥' इति लक्ष-
णात् । सा च पाणिनिकोकनदयोरभेदेकिरभेदरूपा, तस्याः प्रियवादामृतकूप-
कण्ठेति रूपकसंस्पृष्टिः' इति जीवातुः ।

१ प्यन्तादिनि पाठ आसंय । २ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः
तुल्यत्वाद् काव्यायुद्धमलंकारः' इति जीवातुः । 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः
काव्यायुद्ध च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकोपेक्षालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र तनुवाचोः प्रकृताप्रकृतयोः सुवर्णमयीति
शब्दभेदः । एव पथि मादृशेऽपि पक्षपातिने इति मज्जानियमसंस्पृष्टिः । तया
चोपमा व्यज्यते' इति जीवातुः । ४ 'अत्र रूपकान्तरन्यासालंकारः ।
अर्थान्तरप्रतीतिस्तु रूपकादेव । तेन समासोक्तिरुद्भूतं काव्या' इति साहि-
त्यविद्याधरी । 'दृष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः ।

व्युक्तिः । यच्च बहुवारमाकर्ण्यते तत्कदाचिद्दृश्यतेऽपि । शतश इति बहुवचनकारकाच्छर्म ॥

नेत्रादपि मिश्रवचनस्याधिक्यमाह—

अखिलं विदुषामनाविलं सुहृदा च स्वहृदा च पश्यताम्
सविधेऽपि न सूक्ष्मसाक्षिणीवदनालंकृतिमात्रपक्षिणी ॥

अखिलमिति ॥ चां तुल्ययोगार्थः । सुहृदा मिश्रेण च स्वहृदा स्वमनसा चाखिलं समन्तं वस्त्वनाविलमसंदिग्धम्, अविपर्ययं च आगमानुमानाभ्यां पश्यताम्, अनाविलमसंदिग्धं यथा भवति तथा वा जानतां विदुषां ज्ञापणमाक्षिणी नेत्रे वदनालंकृतिमात्रं सुखालंकरणमेव न त्वन्यतयोः प्रयोजनम् । यतः किंभूते अक्षिणी—सविधेऽपि समीपेऽपि न सूक्ष्मवस्तुप्राहके । यन्नेत्रद्वयं स्वगतं कज्जलारक्तत्वादिकमपि ज्ञातुं न शक्नोति तद्वत्स्थं कथं गृह्णीयात् । असामीप्यादिति भावः । अतः प्रत्यक्षं ताभ्यां दुर्बलमित्यर्थः । मिश्रस्य प्रथमग्रहणं हृदयापेक्षया प्राधान्यद्योतनार्थम् । एवंविधे अक्षिणी विदुषामलंकरणमात्रं न, किंत्वालंकृतिरेव वद कथय इति वा । सुहृदा देशकालादिव्यवहितमपि पश्यति न तु नेत्राभ्याम् । सुहृदंति 'सुहृदुर्हृदौ' इति साधुः । नसूक्ष्मेति नयमासः । सूक्ष्मसाक्षिणी नेति कश्चित् । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' । अत्रावधारणे मात्रशब्दः

अमितं मधु तत्कथा मम श्रवणप्राप्तुणकीकृता जनेः ।
मदनानलबोधने भवेत्स्वग धाट्या धिगर्धयधारिणः ५६

अमितमिति ॥ हे खग हंस, जनैर्लोकैः श्रवणयोः प्राप्तुणकीकृतातिथीकृता श्राविता तस्या भूम्याः कथा मम मदनानलस्य कामाग्नेर्बोधने दीपने धाट्या अग्निसंयुक्षणे समर्था ऋग्भवेद्भवति । तथा यथाभिर्दीप्यते । तथा तत्कथा मम मदनानभिर्दीप्यते । किंभूता तत्कथा—अमितमनुपमं, बहु वा मधु । दिव्यापरिमितामृततुल्येत्यर्थः । अतो धैर्यधारिणो मत्सदृशानधीरान्पुरुषान्निष्कृ । एतादृशा अधीरा निन्दाः मम (इत्यस्य) विशेषणम्, अधैर्यधारिण इति वा । तदा मां धिगित्यर्थः 'ऋक्सामिधेनी धाट्या च या स्यादग्निसमिन्धनी' इत्यमरः ॥

विपमो मलयाहिमण्डलीविपफूत्कारमयो मयोहितः ।
खग कालकलत्रदिग्भवः पवनस्तद्विरहानलैधसा ॥ ५७ ॥

विपम इति ॥ हे खग, तद्विरहानलो भैमीवियोगवद्विस्मयधसा इन्धनेन मया कालकलत्रं दिग् दक्षिणा तत्र भवः पवनो वायुर्दक्षिणबातः विपमो दुःसह ऊहितस्तर्कितः । किंभूतः—मलयाचले वर्तमाना अहिमण्डली भुजंगसमूहस्तस्य विपं तस्य फूत्कारमयोऽग्निसंयुक्षणधमनवायुरूपः । विपं माति आगमना स-

१ 'अत्र रूपकमाविकालंकारी । तथा भोक्तुं काव्यप्रकाशे—'प्रत्यक्षा इव यद्वाचाः प्रियन्ते भूतमायिनः । तद्भाविकम्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरूपकार्थान्तरन्यासालंकाराणां संकरः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र तत्कथाया धाट्यामना प्रकृतमदनान्धीनधनोपयोगान् परिणामालंकारः । 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः' इत्यलंकारसर्वस्वकारः' इति जीवानुः । ४ 'वत काल—' इति पाठे वत सेदे इति तिलकजीवायुः ।

मीकरोतीति वा । विपं मयते ददाति वा । कालयति सर्वभूतानीति कालस्तःपुत्रस्त्वेवंविध एव संभाव्यते । फूत्कारसंयुक्षितेन वह्निना यथा काष्ठं दहते तथा मलयपवनसंयुक्षितेन विरहानलेनाहमपि दह्ये इति भावः । मलयाचले चन्दनबाहुल्यात्सर्वबाहुल्यम् । विपम इति 'आतोऽनुपसर्गे कः' फूत्कारमय इति तादृष्ये प्राचुर्ये वा मयद् । कालेति नोदनार्थाकालयतेश्चौरादिकात्पचाथर्च ॥

प्रतिमासमसौ निशापतिः खग संगच्छति यद्दिनाधिपम्
किमु तीव्रतरैस्ततः करैर्मम दाहाय स धैर्यतस्करैः ५८

प्रतिमेति ॥ हे खग, असौ निशापतिश्चन्द्रः प्रतिमासं मासे मासे यद्दिनाधिपं सूर्यं संगच्छति प्रविशति स चन्द्रस्ततः सूर्यसङ्गात्तीव्रतरैरतितीक्ष्णधैर्यतस्करैर्धैर्यचोरैः करैः किरणैः मम दाहाय किमु । जात इति शेषः । उपलक्षित इति वा । विधोर्विरहिणां संतापकारित्वं स्वत एव रवेस्तृण्यमादायोत्प्रेक्षितम् । अन्योऽपि स्वतोऽपकारेऽसमर्थोऽन्यसहायोऽपकारं करोति । प्रतिमासम् । वीप्सायामव्ययीभावः । संगच्छतीति सकर्मकत्वात्तदुभावः ॥

कुसुमानि यदि स्मरेष्वो न तु वञ्चं विपवल्लीजानि तत् ।
हृदयं यदमृमुहन्नमूर्मम यच्चातितरामतीतपत्न ॥ ५९ ॥

कुसुमेति ॥ यदि स्मरेष्वः कामवाणाः कुसुमानि पुष्पाणि न तु वञ्चं । वञ्चरूपा यदि न भवन्तीत्यर्थः । तच्चर्हि तानि वा कुसुमानि विपवल्लीजानि विपवल्लीभवानि । यद्वा—मम ते स्मरेष्वो वञ्चमेव न तु कुसुमानि । लोकप्रसिद्धिबुद्धं यदि चेत्तर्हि तानि विपवल्लीजातानि भविष्यन्ति । कुसुमत्वमस्तु विपवल्लीजत्वं मास्तु । विपक्षे वाचकमाह—यद्यस्मात् अमृः स्मरेष्वो मम हृदयमतितरामतिशयेनामृमुहन्नमृहयामासुः, अतीतपंश्च तापयामासुः । अत्यन्तमोहतापां विपवल्लीजत्वेन विना न संगच्छेते । तस्माद्विपवल्लीजान्येवेत्यर्थः । 'इषुर्द्वयोः' इत्यमरः । अमृमुहन् अतीतपक्षिति मुहेत्स्वप्रेथ ण्यन्तालुङ् । तयोरकर्मकत्वात् 'गतिबुद्धि—' इत्यादिनाऽणो कर्तुर्णो कर्मत्वात् हृदयमिति द्वितीया । अतितराम् 'किमेत्तिङ्—' इत्यासुः ॥

तदिहानवधौ निमज्जतो मम कंदर्प शराधिनीरधौ ।

भव पोत इवावलम्बनं विधिनाकसिकसृष्टसंनिधिः ६०

तदिति ॥ हे हंस, तत्तस्मात्त्वं ममावलम्बनमाधारो भव । क इव—पोत इव समुद्रतरणयानपात्रमिव । किंभूतस्य मम—इहास्मिन्नवधौ निर्मयांदे कंदर्पशरैर्जनितो य आधिर्मानसी व्यथा तद्रूपे नीरधौ समुद्रे निमज्जतो बुडतः । किंभूतः—विधिना ब्रह्मणा, देवेन वा आकस्मिकोऽकस्मात्सृष्टो जातः कृतः सन्निधिः सानिध्यं यस्य । अपारे समुद्रे निमज्जतः कस्य—

१ 'अत्र काव्यलिङ्गरूपकालंकारः । अत्र पत्रार्थे वाक्यार्थप्रतिपादनादौजो गुणः ।' इति साहित्यविद्याधरी । 'विरहानलैधमेति रूपकोत्थापित्वं दक्षिणपवनस्य मलयाहिमण्डलीफूत्कारत्वेऽपेक्षेति संकरः' इति जीवानुः । २ 'अत्रानुपमानम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र संगमनस्य दाहाधैर्योत्प्रेक्षेणात्फलोत्प्रेक्षा' इति जीवानुः ।

चिह्नवशात्समीपगतः पोतो यथा आलम्बनं भवति, तथा त्वमपि भवेति भावः । हेतुशून्यः कालोऽकस्मादित्यनेनाव्ययेन लक्ष्यते । तत्र भव आकस्मिकः । अध्यात्मादिवाटुञ्ज 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' ॥

अथवा भवतः प्रवर्तना न कथं पिष्टमियं पिनष्टि नः । स्वत एव सतां परार्थता ग्रहणानां हि यथा यथार्थता ६१

अथवेति ॥ अथवेति पूर्वापरितोषे । इयम् 'भव पोत इवावलम्बनम्' इत्यादिका नोऽस्मरकृतका भवतस्वत्कर्मिका प्रवर्तना प्रेरणा पिष्टं पिष्टमेव कथं न पिनष्टि । पिष्टपेपणन्यायं कथं नानुसरति व्यर्थमित्यर्थः । ननु स्वतःप्रवृत्तौ पिष्टपेपणं न तथास्तीत्याशङ्कायां स्वतःप्रवृत्तिं दृष्टान्तेन समर्थयते—हि यस्मात्सतां साधूनां परार्थता परोपकारित्वं स्वत एव । परप्रेरणं नापेक्षते इत्यर्थः । तस्मात्पिष्टपेपणतुल्या प्रवर्तनेति भावः । यथा ग्रहणानां ज्ञानानां यथार्थता प्रामाण्यं स्वत एव । ज्ञानं स्वतः प्रमाणमिति मीमांसकाः । यद्वा गृह्यते ज्ञायतेऽर्थो यैस्मानि शब्दास्तेषां यथार्थतानुगतायता स्वत एव । वृक्षशब्दोच्चारणमात्रे मूलशाखापञ्चादि प्रत्यक्षमिव स्फुरति यथा तथा सतो नाममात्रे गृहीते तेषां परोपकारित्वं स्फुरत्येव । 'एके संपुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये—' इत्यादि भर्तृहृत् । अन्यद्विस्तरभयाच्च लिख्यते । प्रवर्तनेति 'ण्यास—' इति युच् । न इति 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वेऽपि बहुवचनम् ॥

तव वर्त्मनि वर्ततां शिवं पुनरस्तु त्वरितं समागमः । अयि साधय साधयेप्सितं स्मरणीयाः समये वयं वयः ॥

तवेति ॥ वर्त्मनि मार्गे तव शिवं कल्याणं वर्ततां भवतु । कृतकार्यस्य तव त्वरितं शीघ्रं समागमो मया सह मेलनं पुनरस्तु भवतु । अयि हंस, ईप्सितं भैमीप्राप्तिलक्षणं मदभिलषितं साधय साधय निष्पादय । स्मार्तिद्योतनार्थं वीप्सा साधय गच्छ, अभिमतं साधय कुर्वति वा । हे वयः पश्चिन्, वयं समये सखी-राहित्यसमये एकान्ते स्मर्तव्याः । तस्यामस्मदभिलाष उन्पादयितव्य इति केचित् । अथ च किंचिदप्रतिबन्धकाशङ्कासमये वयं वैश्यादयः कार्यसिद्ध्यर्थं स्मरणीयाः । 'अनुनये त्वयि' इत्यमरः । वयम् 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वे बहुवचनम् । पक्षे 'त्यदादीनां मिथः—' इत्यस्मदः शेषः ॥

इति तं स विस्मज्य धैर्यवान्नृपतिः स्मृतवाग्बृहस्पतिः । अविशद्वनवेदम विस्मितः स्मृतिलग्नैः कलहंसशंसितैः ६३

इतीति ॥ स नृपतिर्नल इति पूर्वोक्तप्रकारेण तं हंसं विस्मज्य

१ 'अत्रानुपमानम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'मोहतापलक्षणवि-पकार्यदर्शनादिष्वल्लोकेषां' इति जीवानुः । २ 'अत्र निदर्शनावाक्यदृष्टा-न्तालंकारः' यदुक्तम्—संभवतामभवता वा वस्तुमन्वयेन गम्यमानं प्रतिवि-स्वरूपं निदर्शनां इति साहित्यविद्याधरी । 'उपमानं सृष्टेऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवानुः । ३ 'अत्राशीनां मालंकारः' यथोक्तं दण्ड्यालंकार—'आशी-नां मालंकारोऽभिलषिते वस्तुत्वात्समम्' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'इति सोऽपि विस्मज्य तं खगम्' इति पाठस्तिलकमुखावबोधयोः संमतः । ५ 'श्रुतिश्लेषः' इति पाठो जीवानुसंमतः ।

प्रस्थाप्य वनवेदम उद्यानगृहमभिशात् । किंभूतः—धैर्यवान्धैर्य-युक्तः । यावद्वंसागमनं तत्रैव प्रतीक्षाकारित्वात् । तथा—स्मृत-वाचि प्रिये सत्ये च वचसि बृहस्पतिरिव, न तूपचारवादी । तथा—रमणीयत्वास्मृतिगोचरं स्मरणविषयं लक्ष्मीर्गतेः कलहंसशं-सितैर्हंसभाषितैः कलैर्गम्भीरैः हंसभाषितैर्वा विस्मितः साधयः ॥

अथ भीमसुतावलोकनैः सफलं कर्तुमहस्तदेव सः । क्षितिमण्डलमण्डनायितं नगरं कुण्डिनमण्डजो ययौ ६४

अथेति ॥ अधानन्तरं सोऽण्डजो हंसो भीमसुता भैमी तस्या अवलोकनेदर्शनेस्तदेवाहर्दिनं सफलं सार्थकं कर्तुं कुण्डिनं नाम नगरं ययौ जगाम । किंभूतम्—रमणीयत्वाद्भैरव्यधिष्ठितत्वाच्च क्षितिमण्डलस्य मण्डनायितमलंकारीभूतं मण्डनमिवाचरितम् । तदेवेत्यनेन क्षणमपि विलम्बो न कृतः । तेन परोपकारित्वं सूच्यते ॥

तद्गमने श्लोकत्रयेण शकुनान्याह—

प्रथमं पथि लोचनातिथिं पथिकप्रार्थितसिद्धिशंसिनम् । कलसं जलसंभृतं पुरः कलहंसः कलयांबभूव सः ६५

प्रथममिति ॥ स कलहंसः प्रथमं पथि मार्गे लोचनातिथिं लोचनगोचरं जलसंभृतं जलपूर्णं कलसं घटं पुरोऽग्रे कलयांबभूव ज्ञानवान् । स्वानुकूलं शकुनमग्रहीदित्यर्थः । अतिथिशब्देनाक-स्मिकोपस्थितिः सूच्यते । बुद्धिपूर्वकं शकुनं तथा न फलदं यथाकस्मिकम् । किंभूतं कलसम्—पथिकैः प्रार्थिता या सिद्धिस्तां शंसति । शंसिनं द्योतकम् । पथिकः 'पथः कर्तुं' ॥

अवलम्ब्य दिदृक्षयाम्बरे क्षणमाश्रयैरसालसं गतम् । स विलासवनेऽवनीभृतः फलमैक्षिष्ट रसालसंगतम् ६६

अवलम्ब्येति ॥ स हंसोऽवनीभृतो नलस्य विलासवने क्रीडावने रसाले आश्रय संगतं लभं फलमैक्षिष्ट ददर्श । फलमा-ग्रदर्शनं कार्यसिद्धिसूचकम् सुतरामाग्रफलदर्शनमिति भावः । किं कृत्वा—क्षणं मुहूर्तं दिदृक्षया मार्गावलोकनेच्छयाम्बर आ-काशे रमणीयोद्यानदर्शनाश्रयैरसालसं मन्दं गतं गमनमवलम्बयाश्रित्य इति पश्चिन्नातिः ॥

नभसः कलभैरुपासितं जलदैर्भूरितरक्षुपं नगम् । स ददर्श पतङ्गपुंगवो विटपच्छन्नतरक्षुपञ्चगम् ६७॥

नभस इति ॥ स पतङ्गपुंगवः पक्षिश्रेष्ठो नगं पर्वतं ददर्श । किंभूतम्—नभस आकाशस्य कलमः करिणावकरूपैर्जलदैर्मै-धेरुपासितम् । तथा—भूरितराः क्षुपा इवशाखाशिफवृक्षा यस्मिन् । तथा—विटपैः शाखाभिश्छन्नान्तिरोहिताम्लरक्षवो मृगादनाः श्वापदविशेषाः पञ्चगाः सर्पाश्च यत्र । कलभदर्श-नस्य शकुनरूपत्वाजलदायां कलमव्यमुक्तम् । तरक्षुपञ्चगदर्श-

१ 'अत्र दीपकमतिशयोक्त्यालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'चकार' इति पाठः साहित्यविद्याधरीसंमतः । ४ 'अत्रानुप्रासोपमानंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्रार्मदप्रथमकं नामालंकारः । यथाह रुद्रटः—'तुल्यश्रुतिक्रमागमनार्थानां मिथम् वर्णानाम् । पुनरावृत्तियमकं प्रायच्छन्दामि विषयोऽयम् ॥' इति साहित्यविद्याधरी ।

नमश्कुनसतस्तेषां छन्नत्वमुक्तम् । 'कलभः करिशावकः,' 'हस्व-
शाखाशिफः क्षुपः,' 'तरक्षुस्तु सृगादनः' इत्यमरः । 'स्युरुक्त-
रपदे व्याघ्रपुंगवः-' इत्यादिवचनापुंगवशब्दः प्रशंसावचनः ।
प्रशम्नः पतङ्गः । 'प्रशंसावचनैश्च' इति समासः । छन्नेति 'वा
दान्तशान्तः-' इति साधुः । पञ्चगति 'सर्वत्रपञ्चयोरुपसंख्यानम्'
इति डेः ॥

स ययौ धृतपक्षतिः क्षणं क्षणमूर्ध्वायनदुर्विभावनः ।
विततीकृतनिश्चलच्छदः क्षणमालोककदत्तकौतुकः ६८

स इति ॥ स हंस एवभूतः सत्ययौ । किंभूतः—क्षणं त्रि-
शकलालक्षणं धृता कम्पिता पक्षतिः पक्षमूलं येन । तथा—
क्षणमूर्ध्वमयनं गमनं तेन दुर्विभावनो दुर्लक्ष्यः । तथा—क्षणं
विततीकृतौ विस्तारितौ अत एव निश्चलौ निष्कम्पी छदौ पक्षां
यस्य । सर्वापि पक्षिजातिः । अत एव आलोककानां पश्यतां
जनानां दत्तं कौतुकं येन । एकत्र दुर्लक्ष्यत्वादेव कौतुहलम् ।
आलोकयतेपुंल्ले ॥

तनुदीधितिधारया रयाद्रतया लोकविलोकनामसौ ।
छद्दहेम कपञ्चिवालसत्कपपापाणनिभे नभस्तले ॥६९॥

तन्विति ॥ असौ हंसः, अलसद्राजः । किं कुर्वन्निव—लोक-
विलोकनां जननयनगोचरं गतया प्राप्ताया तनुदीधितिधारया शरी-
रदीप्तिधारया, गमनवेगात्तन्वी कृशा या दीधितिधारा दीप्तिधारा
तया वा कृत्वा कपपापाणनिभे निकपोपलुत्ये गगने नभस्तले
छद्दहेम पक्षसुवर्णं शुद्धमशुद्धं वेति परीक्षार्थं कपञ्चिव घर्पञ्चिव ।
निकपे सुवर्णलेखापि जनैर्विलोकैयते ॥

विनमद्भिरिधःस्थितैः स्वगैर्ज्ञातिभिः श्येननिपातशङ्किभिः ।
स निरक्षि दृशकयोपरि स्यदज्ञांकारितपत्रपद्धतिः ॥७०॥

विनमद्भिरिति ॥ स हंसः स्वापेक्षयाधःस्थितैः स्वगैः
पक्षिभिरकया दृशा दृष्ट्या उपगृह्यैर् निरक्षि दृष्टः । किंभूतैः—
श्येनस्य निपातशङ्किभिर्निपतनशङ्कनशीलैः । अत एव ज्ञातिभिः
विनमद्भिनम्रीभूतैः । किंभूतैः—(श्येननिपातशङ्कायां हेतुः)
श्येन वेगेन ज्ञांकारिता ज्ञाम् इत्याकारकशब्दं कुर्वन्ती पञ्चपद्धतिः
पक्षपरिणयस्य । श्येनत्रयपक्षिजातिरियम् । ज्ञांकारितेति ता-
रकादित्वादित्यत् । 'स्यदो जवे' इति निर्पातः ॥

ददृशे न जनेन यन्नसौ भुवि तच्छायमवेक्ष्य तत्क्षणात् ।
दिवि दिक्षु वितीर्णचक्षुषा पृथुवेगद्रुतमुक्तद्वपथः ७१

ददृश इति ॥ जनेन यन्मन्त्रस्यै हंसो न ददृशे न दृष्टः ।

१ 'अत्रातिशयोक्त्यसंदृश्यमकर्मकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अत्र दीपकज्ञात्यलकारमकरः । यदुक्तं रुद्रदेन—'संन्यानाव-
गानक्रियादि येषस्य यादृश भवति । तेषां चिरप्रसिद्धं तत्कथनमन-
न्यथा जातिः । अत्र नियंजतिरुक्ता । अन्यमते तु स्वभावोक्तिरियम्'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपेक्षोपमं अलकारी । व्यवहारम-
मारोपसत्ताभ्यामलंकाराभ्यामेव उपमा त्वयोपेक्षाया 'अङ्गभूता' इति
साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रापि जातिरलंकारः, 'काव्यचिह्नं च' इति
साहित्यविद्याधरी ।

किंभूतेन—भुवि भूस्यां तस्य हंसस्य छाया तच्छायमवेक्ष्य दृष्ट्वा
तदवलोकनार्थं तत्क्षणात्तस्मिन्नेव क्षणे दिवि गगने दिक्षु दि-
शासु च वितीर्णं दत्तं चक्षुर्येन । किंभूतः—(यतः) पृथुनाति-
शयेन वेगेन द्रुतं ज्ञातिभिः मुक्तस्यक्तो दृक्पथो दृष्टिमार्गो येन ।
भुवि तच्छायां दृष्ट्वा तदवलोकनार्थं यावदन्तरिक्षे दिक्षु
च दृष्टिर्दीयते तावदेवातिवेगेन दूरगामित्वाञ्चालोकीति भावः ।
यन् इतीषः शतरि रूपम् । तच्छायम् 'विभाषा सेना-' इति
नपुंसकत्वम् । द्वपथः 'ऋक्-' इत्यादिना समासान्तः ॥

न वनं पथि शिश्रियेऽमुना कचिदप्युच्चतरदुचा रुतम् ।
न सगोत्रजमन्ववादि वा गतिवेगप्रसरदुचा रुतम् ७२

न वनमिति ॥ अमुना हंसेन पथि मार्गे कचिदपि प्रदेशे
वनं न शिश्रिये नाश्रितम् । किंभूतम्—उच्चतराणां दृणां क्रुमाणां
चारुता यत्र । तथा—वाधवा सगोत्रजं स्वजातिहंसजातं रुतं
नान्ववादि नानुदितम् । सगोत्रैः सह संवादो न कृत इत्यर्थः ।
किंभूतेन—गतिवेगेन गमनवेगेन प्रसरन्ती रुक्चरिष्य । वन-
स्थितिः स्वयूध्यसंभाषणं च पक्षिजातिः । विलम्बभयादुभयमपि
तेन न कृतमिति गमने सादृश्यं सूचितम् । सगोत्रेति 'ज्योति-
र्जनपद-' इति सः । रुगिति संपदादित्वाद्भावे क्तिप् ॥

अथ भीमभुजेन पालिता नगरी मञ्जुरसौ धराजिता ।
पतगस्य जगाम द्वपथं हरशैलोपमसौ धराजिता ॥७३॥

अथेति ॥ अथ धराजिता राज्ञा भीमेन पालितासौ मञ्जुः सु-
न्दरी कुण्डिनाख्या नगरी पतगस्य हंसस्य द्वपथं दृष्टिगोचरं ज-
गाम । किंभूतेन—भीमो शत्रूणां भयजनकौ भुजो यस्य । किं-
भूता—हरशैलः कैलासस्तदुपमस्तत्पदशैः सौधैः सुधाधवलितै
राजगृहैः राजिता शोभिता । कैलासोऽपि भीमभुजेन हरभुजेन
पालितः । सौधराजिता, असौ धराजिता इति विरोधाभासः ॥

दयितं प्रति यत्र संतता रतिहासा इव रेजिरे भुवः ।
स्फटिकोपलविग्रहा गृहाः शशभृद्भिन्निरङ्गमित्ययः ७४

दयितमिति ॥ असौ का—यत्र नगर्यां गृहा भुवो नायिका-
तुल्याया रतिहासाः केलिहासा इव रेजिरे शुशुभिरे । किंभूता
रतिहासाः—दयितं पृथ्वीपतिं भीमं प्रति संतता निरन्तराः,
प्रवृत्ता वा । किंभूता गृहाः—स्फटिकोपलाः स्फटिकरत्नानि विग्रहः
स्वरूपं येषाम् । स्फटिकरत्ननिर्मिता इत्यर्थः । तथा—शशभृ-
च्चन्द्रस्तस्य भित्तं शकलं तद्भ्रिरङ्गा निष्कलङ्का भित्तयो येषाम् ।

१ 'अत्र काव्यचिह्नपुनरुक्तवदामासावलंकारी । यदुक्तं काव्यप्र-
काशे—'पुनरुक्तवदामासौ विच्छिन्नाकारशब्दगा । एकार्थित्वे' इति
साहित्यविद्याधरी । २ 'उच्चतरदृग्भावनम्' इति पाठे—अमुना वन
पानीयं न भजे । कौटुम्भ—उच्चानामुन्नतानां तरङ्गाणां कलोलानां
चारुता यत्रैति व्याख्येयम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र यमक-
मलकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'भीमभुजेन' इति पाठान्त-
रम् । 'भीमभुजेन' इत्यस्य 'भीमवाहुना' इत्यर्थकस्य 'धराजिता' इत्येतद्
विशेषणमिति निलकजीवातुसुखावबोधसाहित्यविद्याधरीसंमतम् ।
५ 'अत्र समासोऽप्ययमकालकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र यमका-
नुपामस्य हरशैलोपमनुपमायाश्च संमृष्टिः' इति जीवातुः ।

गृहाणां शुभ्रत्वाद्वासतुल्यत्वम् । रतिसमये कान्तं प्रति स्त्रीणां हासा भवन्ति अन्यदा न । 'गृहाः पुंसि च भूयेव,' 'भित्तं शकलखण्डे वा' इत्यमरः । संतताः 'समो वा—' इति पक्षे मलोपाभावः 'भित्तं शकलम्' इति साधु ॥

नृपनीलमणीगृहत्वपामुपधेयैत्र भयेन भास्वतः ।

शरणार्थमुवास वासरेऽप्यसदावृत्त्युदयत्तमं तमः ॥ ७५ ॥

नृपेति ॥ यत्र तमोऽन्धकारं नृपस्य राज्ञो नीलमणीनिर्मिता गृहस्तेषां विपत्तासामुपधेय्यां जातु भास्वतः सूर्यादयेनेव हेतुना वासरे दिवसेऽपि शरणं गृहं रक्षितारं वा अर्चयते तादृशं सन् उवास वसतिस्स । इन्द्रनीलनिर्मितगृहदीप्तयो न भवन्ति, किं त्वन्धकारोऽयमिति भावः । शत्रोर्भीतोऽन्योऽपि रक्षितारमाश्रयते, तदाश्रयेणोदयं प्राप्नोति च । किंभूतं तमः—असती अविद्यमाना आवृत्तिव्युष्टनं यस्य तत् । अत एवातिशयेनोदयः प्रसरन् उदयत्तमम् । ततः कर्मधारयो वा । अन्यत्र रात्रौ तमस्तिष्ठति दिवा व्यावर्तते, अत्र तु रात्रिदिवम् । असती अविद्यमाना आवृत्तिः प्रतिबन्धकं सूर्यादि यस्य । अत एवोदयत्तममिति वा । सूर्यादेरिन्द्रनीलदीप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावादतिनिविडमिति वा । 'उपधिर्याजचक्रयोः' इति विश्वः । मणी इति 'कृदिकारात्-' इति ङीष् । भास्वत्-ति 'भीया-' इत्यपादानत्वम् । शरणार्थमिति 'चतुर्थी तदर्था-' इति समासः । पक्षे 'कर्मण्यण्' ॥

सितदीप्रमणिप्रकल्पिते

यदगरे ह्रमदङ्करोदसि ।

निखिलान्निशि पूर्णिमा तिथी-

नुपतस्थेऽतिथिरकिका तिथिः ॥ ७६ ॥

सितेति ॥ यदगरे यस्या नगर्या अगरे गृहेषु । जातावेकवचनम् । निशि रात्राधिकिका एकाकिनी पूर्णिमा तिथिर्निखिलान्प्रतिपदादीन्सकलान्तिथीन्तिथिर्याचको भूया सन् उपतस्थे प्राप । आगन्तुकरूपेण संगत इत्यर्थः । किंभूते—सिताः स्फाटिका दीप्रा दीप्तिमन्ता ये मणयो रत्नानि तैः प्रकल्पिते निर्मिते । तथा—हसन्ती प्रकाशमानं अङ्करोदसी समीपस्थावावृथिव्या यस्य । यद्वा हसन्ती मध्ये यथोरवविधे रोदसी छावाभूमी येन । सर्वोत्थ्विरात्रिषु सितमणिनिर्मितगृहप्रभापटलेन छावाभूस्थोरन्तरालस्य प्रकाशमानत्वाद्बन्धकाराभावात्पूर्णमेव जातमिति आन्तिर्भवतीति भावः । 'तिथयो द्वयोः' इत्यमरः । दीप्रेति 'तमिकस्मिप-' इति रः । उपतस्थे 'उपादेवपूजा-' इत्यादिना संगतकरणे तङ् । एकैव एकिका 'एकादाकिनिच्चा' इति स्वार्थे कः ॥

१ 'अत्रानुप्राप्तेऽप्राप्त्युपेक्षामालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्रापह्नुतिविभावोदात्तालंकारः । तत्रापह्नुतिविभावयोः कारणभूता वासरे हि तमसो नाश हेतुरिति कारणं सत्यपि कायानुत्पत्तिविभावना । इन्द्रनीलमणीनां गृहास्तत्र सन्तीत्युदात्तम् । यदुक्तं काव्यप्रकाशे—'उदात्तं वस्तुनः संपत्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्राप्तेऽलंकारः । सर्वामु तिथिषु पूर्णिमासंबन्धप्रतिपादनादसंबन्धे संबन्धरूपाऽतिशयोक्तिरपि । तयोदात्तमपि । तिथीनां गृहस्य व्यवहारममारोपात्समाश्रित्यपि । अनिधिरूपत्वात्पूर्णमाथा रूपकमपि' इति साहित्यविद्याधरी ।

सुदतीजनमज्जनार्पितैर्घुसृग्णैर्यत्र कषायिताशया ।

न निशाखिलयापि वापिकाप्रससाद ग्रहिलेव मानिनी

सुदतीति ॥ यत्र वापिका जलक्रीडादीर्घिकाखिलयापि सकलयापि निशा रात्र्या न प्रससाद न स्वच्छाभूत् । किंभूता—सुदतीजनानां सुन्दरीसमूहानां मज्जनेन जलक्रीडया अपितैर्वितीर्णैर्घुसृग्णैः कुक्कुमाङ्गरागैः कषायितः कलुषित आशयो मध्यं यस्याः । केव—ग्रहिला आप्रहवती मानिनीव सुन्दरीव । अनेन कुक्कुमाङ्गरागबाहुल्यं सूच्यते । मानिन्यपि सपत्नीजने प्रतिकलितं प्रिय-कुक्कुमाङ्गरागं दृष्ट्वा प्रियेण नमस्कारादिना प्रसादितापि सकलयापि निशा रात्र्या न प्रसीदति । सापि घुसृग्णैः कलुषिता । तथा—अशया शयनं शयः स्वप्नः स न विद्यते यस्या इति वा । सुदतीजने मज्जनमासक्तिरिति वा । शोभना दन्ता यस्याः सा । 'अप्रान्तशुद्ध-' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्स्त्रियं स्त्रीसंज्ञत्वात् 'स्त्रियां संज्ञायाम्' इति वा द्वादेशः । निशा 'पह्ल-' इति निशाया निश । 'ग्रहोऽनुग्रहनिबन्धो' इति विश्वः । ग्रहशब्दो निबन्धवाचकः । प्रकृते तु माननिबन्धः । सुन्दरीराकृतिगणत्वाश्रयणादिलक्ष्यं ॥

क्षणनीरवया यया निशि श्रितवप्रावलयोगपट्टया ।

मणिवेशमयं स्म निर्मलं किमपि ज्योतिरवाह्यमिज्यते ॥

क्षणंति ॥ यया नगर्या निशि मध्यरात्रे क्षणनीरवया क्षणमात्रं निःशब्दया मणिवेशमयं रत्नगृहरूपं निर्मलमुज्ज्वलमबाह्यं प्राकारमध्यस्थितं किमपि वक्तुमशक्यं ज्योतिस्तेज इज्यते स्म प्राप्यते स्म । किंभूतया—श्रित आश्रितो वप्रावलिरव प्राकारपङ्क्तिरेव योगपट्टो यया । (एतेन) मणिगृहबाहुल्यं सूचितम् । अन्ययापि योगिन्या क्षणमनित्या आश्रितयोगपट्टया च निर्मलमविद्याविदोपरहितं किमपि बाह्यनसयोरविषयम् अबाह्यमाभ्यन्तरमात्मलक्षणं ज्योती रात्रौ पूज्यते । विषयीक्रियत इत्यर्थः । यैजेः प्राप्तिरप्यर्थः । क्षणं परमात्ममाक्षारकाररूपेण यस्मिन् सार्विकभावजनितमश्रुजलं तद्गानि प्राप्नोति तादृश्या वा । आदन्तत्वात्कः । तदुक्तं गीता-याम्—'या निशा सर्वभूतानाम्-' इत्यादि ॥

विललाम जलाशयोदरे कचन घोरनुविम्बितेव या ।

परिखाकपटस्फुटस्फुरत्प्रतिविम्बानवलम्बिताम्बुनि ॥

विललासेति ॥ या नगरी कचन कस्मिंश्चिजलाशयोदरे जलाधारमध्येऽनुविम्बिता प्रतिविम्बिता घोरिव स्वर्ग इव विललाम शुशुभे । मध्य एव प्रतिविम्बितेत्यत्र हेनुमाह—परिखेति । प्राकारपरितो जलमहितो गर्तः परिखा तस्याः कपटं व्याजलेन स्फुटं प्रत्यक्तं स्फुरता प्रतिविम्बेनानवलम्बितमसंबन्धमश्रु यस्य यत्र वा । महति जलाशये नगरीरूपाहवपरिमाणा र्याः प्रतिविम्बिता । प्रति-

१ 'अत्रोपमेधात्तात्पर्यालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'प्रेक्ष्यते' इति सामराजदोशितमूलमुक्तकपाठः । जीवानां अपि इक्ष्यते मेध्यत इत्येव पाठो दृश्यते । ३ अत्र व्याप्तिरिति पाठं मानं तु 'अश्रोतिव्याप्तिकर्मो यत्रिग्य-इत्येव वनेने' इति पाठमहाभाष्यम् । ४ 'अत्रोदात्तमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र प्रस्तुतनगरीविशेषणमाग्यादप्रस्तुतयोगिनीप्रतीतेः समामोक्तः' इति जीवानुः ।

विम्बस्थाने चोदकं न दृश्यतेऽपरितस्तु दृश्यते । मध्य एव च प्रतिबिम्बितत्वात्परितो यदुक्तं सैव परिलेखितं भावः । नगर्या स्वर्गसाम्यम् ॥

व्रजते दिवि यद्गुहावलीचलचलाश्चलदण्डताडनाः ।

व्यतरन्नरुणाय विश्रमं सृजते हेलिहयालिकालनाम् ८०

व्रजत इति ॥ यद्गुहावली यस्याः प्रासादपङ्क्तिः, तस्याश्चलचलाश्चलदण्डताडनाश्चलपताकाश्चप्रास्तास्त एव दण्डाः प्रतोदामेताडना हननानि (कर्मः) दिवि गगने व्रजते गच्छते । हेलिः सूर्यस्य हया अश्वान्तेषामालिः पङ्क्तिस्तस्याः कालनां प्रेरणां सृजते कुर्वते अरुणाय सूर्यसारथये विश्रमं विश्रान्तिं व्यतरन्दुः । पताकाश्चलचलव्यदर्शनेनारुणप्रतोदताडनयुद्धा सूर्याश्वश्रेणिस्वरिता गच्छति । अत एवारुणस्य विश्रान्तिः । गुहाणामुच्चत्वं पताकायुक्तत्वं च । 'हेलिरालिङ्गने रयौ' इति यौदवः ॥

क्षितिगर्भधराभ्यारालयैस्तलमध्योपरिपूरिणां पृथक् ।

जगतां किल याखिलाद्भुताजनि सारैर्नजचिह्नधारिभिः

क्षितीति या नगरी जगतां सारैः श्रेष्ठैरंशैरिवाजनि निरमायि । किल इवार्थः । किंभूतैः सारैः—क्षितिगर्भैः पातालम् धरा पृथ्वी, अम्बरमाकाशम्, एतन्नयमालय आश्रयो येषां तैः किंभूतानाम्—तलमधःप्रदेशम्, मध्यं धरारूपम्, उपरि आकाशरूपं पूरयन्ति व्यामुवन्ति । एतत्संज्ञकानामित्यर्थः । पुनः किंभूतैः—(हेतुगर्भं विशेषणम्) पृथक् तिजं स्वकीयं चिह्नं लक्षणं तद्धारिभिः । पातालस्य निष्पादि चिह्नं, तत्तलगृहेषु । धान्यादिभूमेश्चिह्नं, तन्मध्यगृहेषु । खकन्दनादि स्वर्गचिह्नं, तदूर्ध्वगृहेषु विद्यत इत्यर्थः । त्रिभूमिकगृहयुक्तैत्यर्थः । जगन्नयसारैर्निर्मितत्वादेवाखिला सकलाप्यद्भुताश्चर्यरूपा अखिलादपि त्रैलोक्याद्भुता । एकैव त्रैलोक्यरूपत्वादाश्चर्यकारिणीति भावः । एकस्मिन्नपि लोके वर्तमानत्वेऽपि लोकान्तरवस्तुदर्शनाद्विषय इति वा । 'अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्' इत्यमरः । धरा च अम्बरं चेति समासं कृत्वा पूर्वपदेन समासः ॥

दधदम्बुदनीलकण्ठतां वहदत्यच्छसुधोऽञ्जलं वपुः ।

कथमुच्छतु यत्र नाम न क्षितिभृन्मन्दिरमिन्दुमौलिताम्

दधदिति ॥ यत्र नगर्या क्षितिभृन्मन्दिरं राजगृहमिन्दुमौलितां चन्द्रयुक्तप्रतां चन्द्रशेखरत्वं, चन्द्रयुक्तमस्तकत्वं च कथं नाम न कच्छतु प्राप्नोषेव । संप्रभे लोट । किंभूतम्—अम्बुर्दर्मैर्धनीलः इयामः कण्ठः कण्ठस्थानीयः प्रदेशो यस्य तस्य भावस्तत्तातां दधत् । तथा—अत्यच्छयातिनिर्मलया सुधया लेपेनोज्ज्वलं

१ 'अत्रोपेक्षालंकारः । परिखा न भवति, किंतु पानीयमित्यवहतिरपि' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र पताकादण्डानामारुणकार्यसंबन्धप्रतिपादनादसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिरलंकारः । अनुप्रासालंकारोऽपि इति साहित्यविद्याधरी । 'अतिशयोक्त्या गुहाणामकमण्डलपर्यन्तमौल्यं व्यज्यते इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः' इति जीवातुः । ३ 'यत्र यथासंस्थालंकारः । त्रैलोक्यवस्तूनां तत्र संभावदात्तात्तमपि' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र क्षितिगर्भोदीनां जगत्सु सतां तदिहानां च यथासंख्यं संबन्धात् यथासंस्थालंकारः । एतेन त्रैलोक्यवैभवं गम्यते' इति जीवातुः ।

वपुः स्वरूपं वहद्विभ्रत् । इन्दुमौलौ यस्य तत्तां महादेवत्वं राजगृहस्य सूच्यते । सोऽपि जलद्वनीलकण्ठतामतिनिर्मलसुधावद्गारं शरीरं च धारयति । कण्ठदेशे मेघा अग्रभागे चन्द्रश्चेत्युच्चत्वं राजगृहस्य सूच्यते । 'सुधालेपेऽमृते लुही' इत्यमरः ॥

बहुरूपकशालभञ्जिकामुखचन्द्रेषु कलङ्करङ्कवः ।

यदनेककसौधकंधराहरिभिः कुक्षिगतीकृता इव ॥८३॥

यद्विति ॥ बहु रूपकं सौन्दर्यमाकृतिर्वा यासामेवंविधाः शालभञ्जिका दन्तादिरचिताः स्तम्भादिषु निर्मिताः पुत्रिकाम्तासां मुखान्येव चन्द्रान्तेषु कलङ्करङ्कवः संभाविता लाल्मनमृगा यस्या नगर्या अनेकैकानां बहुसंख्याकानां सौधानां प्रासादानां कंधरासु गतैः कुत्रिमैर्हरिभिः सिंहैः कुक्षिगतीकृता इव भक्षिता इव लक्ष्यन्ते । कुक्षौ गताम्तादशाः कृताः । चन्द्रेषु लाल्मनमृगैर्भाव्यम्, ते तु तत्र न विद्यन्ते तर्हि कंधरागतैः सिंहैर्भक्षिता इवेति लक्ष्यन्ते । निष्कलङ्कानि तासां मुखानीत्यर्थः । बहुरूपकेति 'शेषाद्विभाषा' इति कप । पुंवद्भावाद्वाङ्मिथुत्वा 'प्रत्ययस्थाद्-' इतीत्यतिवृत्तिः ॥

बलिसन्नदिवं स तथ्यवागुपरि साह दिवोऽपि नारदः ।

अधराथ कृता ययेव सा विपरीताजनि भूविभूषया ८४

वलीति ॥ तथ्यवाक्सत्यवाक्स नारदो बलिसन्न पातालं तल्लक्षणां दिवं स्वर्गं दिवोऽपि स्वर्गादप्युपरि अतिरमणीयामाह स्म वदति स्म । 'स्वर्गादप्यतिरमणीयानि पातालानि' इति विष्णुपुराणे नारदवचनम् । अथ च शब्दच्छलेनोर्ध्वभागे पातालमिति प्रसिद्धेरभावात्कथं तस्य तथ्यवाक्त्वमित्याशङ्क्य शब्दच्छलेन समर्थयते—अथ पश्चाद्भूविभूषया पृथिव्या अलंकारभूतया यया नगर्या अधरा हीना कृतेषु जितेत्यर्थः । अथ च अधोदेशे कृतेषु सा बलिसन्न सौर्विपरीता अन्यादृश्यजनि जाता । अधोभागे बभूवेत्यर्थः । पूर्वं भूर्लोकस्त्रैलोक्योर्ध्वमभूदिदानीं ताभ्यामधोभागे जातेति वैपरीत्यम् । अथवा अनया जितत्वादेव पातालस्याप्यधस्त्वम्, न त्वधोभागे स्थितत्वादित्युभयश्रुति नारदस्य सत्यवाक्त्वम् । स्वर्गोपातालं रमणीयं तदप्यनया जितमिति स्वर्गपातालाभ्यामियमतिरमणीयेति श्लोकतात्पर्यम् ॥

प्रतिहृदपथे धरदृजात्पथिकाद्धानदसक्तुमौरभैः ।

कलहान्न घनान्यदुत्थितादधुनाप्युज्जति घर्घरस्वरः ८५

प्रतीति ॥ प्रतिहृदपथे सर्वेष्वपि विषणिमार्गेषु पथिकाः पान्यान्तेषामाद्धानमाकारणं तद्दति आद्धानदानि सकृन्तां सारभाणि सौगन्धानि तैः कृत्वा तैरुपलक्षिताद्वा धरदृजाद्गोभूमादि-

१ 'अत्र श्लेषोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र विशेषणविशेषाणां छिन्नानामभिधायाः प्रकृतार्थमात्रनियन्त्रणात्प्रकृतेष्वरप्रतीतेध्वनिरेव' इति जीवातुः । २ 'अत्र बहुवचनम्' इदं स्वल्पे भूय उत्तरपदार्थप्राधान्ये सति संगृहीतं भवति । किम् । अनेकमिति । किमत्र संगृहीतम् एकैवचनम् इति भाष्यविरुद्धम् । ३ 'अत्रोपेक्षारूपकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'भूमिभूषया' इति पाठस्तिलकजीवातुसंमतः । ५ 'स्वर्गादप्यतिरम्याणि पातालानीति नारदः' इति विष्णुपुराणम् इति सुखावबोधः । ६ 'अत्रोपेक्षारूपकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी ।

पेषणपाषाणो घट्टस्तस्माज्जाताद्यदुस्थिताद्यस्या नगर्या उदितः-
कलहाज्जातो यो घर्घरस्वरः परुषशब्दोऽधुनाप्यद्यापि घनान्मेघा-
न्नोज्झति न त्यजति । यत्तच्छब्दार्थोऽर्थोऽत्रभ्यः । सकृन्नामामोदमा-
प्राय पान्था भोजनार्थं तत्रत्यान्सकृत्कृतं न शक्नुवन्ति, मेघाश्च
तान्गृहं प्रत्युत्सुक्यन्तीति सकृन्निमित्तो मेघघट्टयोः कलहः ।
मेघाः पीडयन्ति सकृन्परिमलैर्घट्टा जीवयन्ति । तेन मेघानां घट्ट-
ट्टानां च नित्यं कलहः । तेन घर्घरस्वरोऽद्यापि मेघाश्च मुञ्चतीति
वा । घट्टाः पान्थाङ्गान् ददति मेघाश्च घन्ति खण्डयन्तीति भावः ।
योऽनुरोपाकलहं करोति घर्घरस्वरस्तं न त्यजति । सर्वोपकारिणं
नगर्या द्योत्यते । हृदपथे च कलहो भवति । 'ऋक्-' इत्यादिना
समासान्तः 'तृतीयासप्तम्योः-' इत्यमभावः । घर्घरः पृथक्पदम् ॥

वरणः कनकस्य मानिनीं दिवमङ्गादमराद्रिरागताम् ।
घनरत्नरुपाटपक्षतिः परिरभ्यानुनयन्नुवास याम् ॥८६॥

वरण इति ॥ कनकस्य सुवर्णस्य वरणः प्राकार एवामराद्रिः
सुमेरुः मानिनीं कोपनां अत एवाङ्गास्त्वोत्सङ्गं त्यक्त्वा आगतां
सुवं प्राप्तां यां नगरीमेव दिवं परिरभ्यालिङ्ग्य अनुनयन्प्रसादय-
न्नुवास । मेरुः कथं तत्रागत इत्यत आह—घनरत्ने निविडरत्ने
निविडे वा रत्नरुपाटपक्षतिः पक्ष्मो यस्य । सपक्ष्म्यात्तस्य
तत्रागमनम् । उवासेत्यनेन तद्विच्छया तत्रैव स्थितो, न तु तां
गृहीत्वा स्वगृहं नेतुमशक्यं । अतिमानिनीस्वाद्याद्यापि नानुनेतुं
शक्यते । स्वर्णप्राकारो मेरुतुल्यः, नगरी स्वर्गनुतुल्या, रत्नरुपाट-
हेमाद्रिपक्ष्मनुतुल्ये । अन्योऽपि मानिनीमन्यत्र गतामालिङ्ग्यानुनय-
तदनुरोधात्तत्रैव वसति । 'प्राकारो वरणः शालः' इत्यमरः ।
'अनुनयन्नुवास' इति वा पाठः ॥

अनलैः परिवेषमेत्य या ज्वलदकंपिलवप्रजन्मभिः ।
उदयं लयमन्तरा रवेरवहङ्गाणपुरीपरार्ध्यताम् ॥८७॥

अनलैरिति ॥ या नगरी ज्वलद्भिर्देदीप्यमानैरकंपिलैः सूर्य-
कान्तेनिर्मितभ्यो वप्रभ्यो जन्म येषां तैरनलैरग्निभिः परिवेषं वे-
ष्टनमेत्य प्राप्य रवेः सूर्यस्योदयं लयमस्तं चान्तरा उदयमारभ्या-
न्पर्यन्तं बाणपुरीव परार्ध्यतामप्रगण्यतां श्रेष्ठतामवहङ्गधार ।
पुर्याः परार्ध्यतां वा । बाणपुर्यपि रुद्रप्रसादादनलावरुद्धेति प्र-
सिद्धिः । सूर्यकिरणसंबन्धासूर्यकान्तेभ्योऽग्निरूपपथे । अनेकप्रा-
कारेति भावः । उदयम्, लयम् 'अन्तरान्तरेण-' इति द्वितीया ॥

१ 'अत्राध्यवसायस्य सिद्धत्वादतिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । 'अत्र घनानां घट्टकलहासंबन्धेऽपि सबन्धोत्तरतिशयोक्तिः ।
तथाच घर्घरस्वनस्य तत्रैतत्कत्वोपेक्षा, व्यञ्जकाप्रयोगादभ्योत्प्रेक्षति संकरः'
इति जीवानुः । २ परित्यज्येति सुखावबोधोपाख्यायान सुष्ठु । यथाश्रुतं
त्यक्तत्वाभावात्पथभ्यमुपपत्तिः । ३ 'अत्र रूपकालंकारः । नायकनायि-
काव्यवहारप्रतीतिस्तु रूपकादेव । तेन नायकसमामोक्तिः' इति साहित्य-
विद्याधरी । 'रूपकालंकारः रूढ एव । तेन जयं नगरी कुतश्च-
त्कारणादागता रौरव वरणः स्वर्णाद्रिरेवेत्युत्प्रेक्षा व्यन्यते' इति जीवानुः ।
४ 'अत्रान्यधर्मस्यान्येन सबन्धासंबन्धाच्छुद्धी परार्ध्यतामिति सादृश्या-
क्षेपाभिर्दर्शनालंकारः' इति जीवानुः । 'उदात्तालंकारोऽपि' इति सा-
हित्यविद्याधरी ।

बहुक्म्बुमणिर्वराटिकागणनाटकरकर्कटोत्करः ।

हिमवालुकयाच्छवालुकः पटु दध्वान यदापणार्णवः ८८
बह्विति ॥ यस्या आपणो हृष्ट एवार्णवः पटु सातिशयं द-
ध्वान गजितवान् । किंभूतः—बहवः कम्बवः शङ्खाः मणयो
मौक्तिकादयश्च यत्र समुद्रोऽप्येवम् । तथा—वराटिकागणनायां
कपर्दकगणनार्थमटन्तो भ्रमन्तः करा हस्ता एव कर्कटोत्कराः कुली-
रसमूहा यत्र समुद्रे भ्रमत्कुलीरास्तिष्ठन्ति । तथा—हिमवालुकया
कर्पूरेणाच्छवालुको निर्मलसिकतः । समुद्रे सिकतास्तिष्ठन्ति
तस्यानेऽत्र कर्पूरः । सिकतासाध्येनात्र कर्पूरबाहुल्यम् । तत्र देशे
बाहुल्येन कर्पूरैरेव व्यवहारः । पटुशब्देन जनसंमर्दः सूच्यते ॥

यदगारघटाङ्कुट्टिमस्रवदिन्दूपलतुन्दिलापया ।

मुमुचे न पतिप्रतौचिती प्रतिचन्द्रोदयमभ्रगङ्गाया ॥८९॥
यदिति ॥ अभ्रगङ्गाया आकाशगङ्गाया प्रतिचन्द्रोदयं चन्द्रो-
दये चन्द्रोदये पतिप्रतौचिती पातिप्रत्यौचित्यं न मुमुचे न त्यक्तम् ।
किंभूतया—यदगारघटानां यस्या गृहसमूहानामट्टा उपरिगृह्णातेषु
कुट्टिमा बद्धभूमयन्मासु स्वप्नो द्रवन्तो य इन्दूपलाश्चन्द्रकान्ता-
स्तनुन्दिला बहुतरा आपो जलानि यस्यास्तया । चन्द्रोदये स-
मुद्रोदकवृद्धिर्भवति गङ्गा च तत्पत्नी चन्द्रकान्तगलदुदकसंपर्का-
द्रुधेत इति पातिप्रत्यौचित्यम् । 'आर्तातं मुद्रिते हृष्टा प्रोषिते म-
लिनानां कृशा' इत्यादि पतिप्रतौचिती । अनेनाकाशगङ्गाया अपि
कुट्टिमानामूर्ध्वभावरवं सूच्यते । तुन्दिला मत्स्ये 'तुन्दादिभ्यः-'
इतीलच् । लक्षणया पुष्टत्वम् । तुन्दिलापयेति 'ऋक्-' इत्यादिना
समासान्तः । प्रतिर्वीप्सायाम् ॥

रुचयोस्तमितस्य भास्वतः

स्खलिता यत्र निरालयाः किल ।

अनुसायमभ्रविलेपना-

पणकश्मीरजपण्यवीथयः ॥ ९० ॥

रुचय इति ॥ यत्र नगर्यामनुसायं प्रतिसंध्याकालं विलेपना-
पणे सुगन्धद्रव्यविक्रयहृद्दे काश्मीरजं तल्लक्षणं पण्यं विक्रेयं तस्य
वीथयो मार्गा अस्मत्तितस्यास्तं गतस्य भास्वतो रवेः स्खलिता-
श्रयुता निरालया निराश्रया रुचय इवाभुर्भास्ति स्म । किल इ-
वायं । भास्वतेऽहः । अनुर्वीप्सायाम् । सायंकाले तामां रक्तवादि-
न्यतः । पण्यम् 'अवघपण्य-' इति साधु । 'पङ्क्तिर्वीथी पदव्यपि' ॥
विततं वणिजापणेऽखिलं पणितुं यत्र जनेन वीक्ष्यते ।
मुनिनेव मृकण्डमुनना जगतीवस्तु पुगोदरे हरेः ॥९१॥

१ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयो-
क्तिकव्यव्यङ्ग्योदात्तसंज्ञिः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्राभ्रगङ्गाया
यदगारग्यादिना विशेषणार्थसंबन्धेऽपि सबन्धोत्तरतिशयोक्तिः । तथा न
यदगारगणमतीन्दुमण्डलमौक्त्यं गम्यते । तदुत्थापिता चयमस्याः पानि-
त्रय्यमापरित्यागोत्प्रेक्षति संकरः । सा च व्यञ्जकाप्रयोगादभ्या' इति
जीवानुः । ३ 'स्वतु' इति पाठगुण जीवानुतिलकसुखावबोधोपाख्या-
विद्याधरीसंमतः । ४ 'अत्रोत्प्रेक्षाालंकारः । विशेषणालंकारोऽपि । यदुक्तं
रुद्रदेन—'किंचिदवदयाधेयं यस्मिन्नाभिधायतं निराधारम् । नाटुगुण-
भ्यमान विजयोऽसौ विदोषोऽनः ॥' इति' साहित्यविद्याधरी ।

विततमिति ॥ यत्र नगर्यां जनेन लोकेन वणिजा लाभजीविना आपणे हृष्टे पणितुं विक्रेतुं विततं विस्तारितमखिलं जगतीवस्तु वीक्ष्यतेऽवलोक्यते । एकस्यापि वणिजो हृष्टे सर्वं वस्तु विद्यत इति भावः । केन कस्मिन्किमिव—मृकण्डुसूनुना मार्कण्डेयेन मुनिना पुरा पूर्वं हरेर्विष्णोरुदरे जठरे जगतीषु त्रेलोक्येषु जातं वसिष्ठव । वीक्ष्यते स्मेत्यर्थः । पणितुम् । आर्धधानुकं विकल्पादायाभावः । वीक्ष्यते भूते पुरायोगे 'पुरि लुङ् चास्मे' इति लट् । उकारान्ता-देवापत्यार्थे शुभ्रादिवाङ्मुकि किर्याद्वद्भौ च 'ढे लोपोऽकट्वाः' इत्युकारलोपे च मार्कण्डेयः ॥

सममेणमर्दयदापणे तुलयन्सौरभलोभनिश्चलम् ।

पणिता न जनारवैरवैदपि गुञ्जन्तमलिं मलीमसम् ९२

सममिति ॥ यस्या नगर्यां आपणे पणिता विक्रेता मलीमसं श्यामं गुञ्जन्तमपि शब्दायमानमप्यालिं भ्रमरं जनारवैर्लोककोलाहलेन अवस्थाशालीत् । किं कुर्वन्—एणमर्दः कस्तूरिकाभिः समं सह तुलयन् । किंभूतमलिम्—सौरभलोभेन सौरभ्याभिलाषेण निश्चलं कस्तूरिकायाः उपरि स्थितम् । निश्चलत्वात्समानवर्णत्वाच्च कस्तूरिकायाः सकाशाद्भिन्नत्वेन यद्यपि ज्ञानुं न शक्यते तथापि गुञ्जनाञ्जयः । जनशब्देषु गुञ्जन्त्यान्तर्हितत्वादिति भावः । अवैदिति लङ्गि रूपम् । तुलयन् 'तुल उन्मिता' इति ण्यन्ताच्छता संज्ञापूर्वकविधित्वात्पुत्रगुणाभावः । मलीमसम् 'ज्योत्स्नात-मिसा—' इति साधुः ॥

रविकान्तमयेन सेतुना सकलाहं ज्वलनाहितोष्मणा ।

शिशिरनिशि गच्छतां पुराचरणौ यत्र दुनोति नो हिमम्

रवीति ॥ यत्र नगर्यां हिमं शीतं रविकान्तमयेन सूर्यकान्त-बद्धेन सेतुना पथा शिशिरे शिशिरतीं निशि रात्रावपि गच्छतां स्त्रीपुंसानां चरणां पुरा नो दुनोति नादुनोत् । किंभूतेन सेतु-ना—सकलं च तद्वद्दृश्य सकलाहं ज्वलनोऽग्निस्तेनाहित आरोपित ऊष्मा भोष्यं यस्य । सकलाहम् 'राजाह—' इति टच् । अत्यन्त-संयोगे द्वितीया । दुनोति । पुरायोगे लट्

विधुदीधितिजेन यत्पथं पयसा नैषधशीलशीतलम् ।

शशिकान्तमयं तपागमे कलितीव्रस्तपति स्म नातपः ९४

१ 'पनिसाहचयात्पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः' इति तु जयादित्यादि-सं-मतम् । भट्टिस्तु व्यवहारेऽप्यायं प्रयुक्ते—'न चोपलेमे वणिजां पणायाम्' इति मनोरमा । व्यवहारेऽप्यायप्रत्ययाङ्गीकार एव 'अशिपणाच्योः—' इति शाकटायनसूत्र आयुर्वचनसार्थक्यम् । २ 'अत्रोपमोदात्तालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र निश्चलत्वात्पुञ्जं कविना प्रोढिवारेणो-क्तमित्यनुसंधेयम् । अत्रालंकेत्यादिशेनमोकेः सामान्यालंकारः । 'सामान्यं गुणसामान्यं यत्र वस्तुवन्तरेकता' इति लक्षणात् । तेन भ्रान्तिमदलंकारो व्यज्यते' इति जीवातुः । 'सकलाहज्वलनाहितोष्मणेति' समसं पदमिति तिलकजीवातुसंमतिः । 'सकलाहज्वलन—' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'सकलाहज्वलन—' इति 'रोऽसुपि' इति रः—इति केचित्, 'नदुपक्षयम्' इति सुखावबोधः । ५—'अत्र सेतोष्णमासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तिरतिशयोक्तिः । तत्रोत्तरस्याः पूर्वसोपश्रवत्संकरः' इति जीवातुः । 'अत्र विशेषेणनुदा-त्तालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

विधिविति ॥ आनयो यत्पथं यस्या नगर्याः पन्थानं तपागमे ग्रीष्मागमेऽपि न तपति स्म नोष्णीचकार । किंभूतम्—शशिका-न्तमयं चन्द्रकान्तमयम् । अत एव विधुदीधितिजेन चन्द्रकिरण-संबन्धेन पयसा जलेन नैषधशीलवज्रलम्भाववच्छीतलम् । किंभूतः—कलितीव्रः कलियुगवदतिदारुणः । दिने तप्तोऽपि च-न्द्रोदये स्ववद्विचन्द्रकान्तैरतिशीतलो जात इत्यर्थः । यत्पथम् । कगादिशब्दः ॥

परिखावल्यच्छलेन या न परेषां ग्रहणस्य गोचरः ।

फणिभापितभाष्यफक्किाविषमा कुण्डलनामवापिता ॥

परीति ॥ या नगरी परिखावल्यच्छलेन परिखामण्डलव्या-जेन कुण्डलना रेखावल्यमवापिता सती परेषां शत्रूणां ग्रहणस्य स्वाधीनत्वस्य गोचरो विषयो न । शत्रुभिर्ग्रहीतुमशक्येत्यर्थः । किंभूता—फणिभापिता शेषोक्ता भाष्यस्य फक्किा ग्रन्थस्तद्वद्विषमा दुर्ग्रहा शेषव्यतिरिक्तेन ज्ञातुमशक्या । यथा भाष्यफक्किा वररु-चिना कुण्डलितेति प्रसिद्धिः । शेष एव तदर्थं जानीति ॥

मुखपाणिपदाक्षिण पङ्कजै रचिताङ्गेष्वपरेषु चम्पकैः ।

स्वयमादित यत्र भीमजा स्मरपूजाकुमुमस्रज श्रियम् ९६

मुखेति ॥ यत्र नगर्यां भीमजा स्मरस्य कामस्य पूजायाः कुमुमस्रजः (श्रियं) पुष्पमालायाः श्रियं शोभां स्वयमात्मनैवा-दित स्वीचकार । कामपूजापुष्पमालास्थाने सैव जानेत्यर्थः । यतः किंभूता—मुखपाणिपदाक्षिण आस्यकरचरणनयने पङ्कजगौरिक-नीलोत्पलै रचिता निर्मिता । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । तथा—परे-ष्वप्येवङ्गेषु चम्पकैश्चम्पापुष्पै रचिता । मालाप्यनेकविधैः पुष्पैः क्रियते । वदनकरचरणनेत्रं कमलतुल्यम्, अन्यदङ्गं चम्पकतुल्य-मिति भावः । मालया यथा कामः प्रसङ्गीक्रियते, तथा तथेत्यर्थः । (—पदाक्षिण) 'अस्थिदधि—' इत्यादौ 'अङ्गाधिकारे तस्य च तदु-त्तरपदस्य च' इति तदन्तविध्यनुज्ञानादनङादेशे 'अहोपोनः' इत्यलोपः । आदित 'आङो दोऽनास्यविहरणे' इति तङ् । 'स्था-धोरिच्च' इतीकारः 'हस्यादङ्गात्' इति सिचो लोपः ॥

जघनस्तनभारगौरवाद्विद्यदालम्ब्य विहर्तुमक्षमाः ।

ध्रुवमप्सरसोऽवतीर्य यां शतमध्यासत तत्सखीजनः ९७

जघनेति ॥ शतमसंख्याता अप्सरसो जघनस्तनभारगौरवादि-तम्बकुचयोः (स्य) भारेण स्थूलत्वेन गौरवाद्गुरुत्वाद्विद्यदाकाश-मवलम्ब्य यतो विहर्तुं क्रीडितुमक्षमा असमर्था ध्रुवं निश्चितम् ।

१ 'अत्राप्युक्तनिमित्ता विशेषोत्तयुदात्तोपमालंकारसंस्थिः' इति साहि-त्यविद्याधरी । 'अत्र नगरपथसंबन्धपयःसंबन्धोक्तिरतिशयोक्तिः तत्सा-पेक्षत्वादुपमयोः संकरः' इति जीवातुः । २ 'विषमा' इति भिन्नमेव पदं जीवातुसंमतम् । ३ 'अत्राप्युत्तयुदात्तोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र नगर्याः कुण्डलिग्रन्थत्वेनोद्भवा सा च परिखावल्यच्छलेन इत्यपङ्क्त्योत्थापितत्वात्सापहवा व्यञ्जकाप्रयोगादभ्या' इति जीवातुः । ४ 'अत्र निदर्शनारूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र अन्यश्रियोऽन्यस्यासंभवात् श्रियमिव श्रियमिति सादृश्यश्लेषात्रिदशोभेदः । तथा तदङ्गानां पङ्कजाद्यभेदोक्तिरतिशयोक्तिः । तदुत्थापिता चेयं निदर्शनेति संकरः' इति जीवातुः ।

अतो (अवतीर्थ) भुवमागत्य तत्सखीजनो भैमीसखीजनो भूत्वा
यां नगरीमध्यासताप्यतिष्ठन् । यत्सख्योऽस्परस्तुत्या इति भावः ।
अभ्यर्हितस्वाज्जनस्य पूर्वनिपातः । याम् 'अधिलीङ्-' इति
कर्मत्वम् ॥

स्थितिशालिसमस्तवर्णतां न कथं चित्रमयी विभर्तु या ।
स्वभेदमुपैतु या कथं कलितानल्पमुखारवा न वा ॥९८॥

स्थितिः ॥ या नगरी स्थित्या स्वीयस्वीयाचारानतिक्रमणेन
शालिनः शोभमानाः समस्ता वर्णा यस्यां तस्या भावस्तत्ता तां
कथं केन प्रकारेण न विभर्तु, अपि तु विभर्त्येव । अत एव चित्र-
मयी आश्चर्यरूपा । अन्यत्र ब्राह्मणादिवर्णानां संकरादत्र च तद्-
भावादाश्चर्यरूपत्वम् । ब्राह्मणादयोऽत्रासंकीर्णास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । अथ
च या चित्रमयी लेख्यप्रचुरा सा स्थित्या परस्परातिक्रमेण शा-
लिनः सर्वे नीलपीतादिवर्णा यस्यां तद्भावं कथं न विभर्तु, अपितु
विभर्त्येव । वा समुच्चये । यस्मात् या कलितान्नीकृता अनल्पानां
बहूनां नरादीनां मुखारवा मुखशब्दा यया एवंभूता, तस्मात्स्व-
भेदमनेकशब्दत्वं नरकरितुरगादिशब्दानां भेदं कोलाहलवशाद्-
रघरशब्दं वा कथं नोपैतु । अथ च कलितोऽङ्गीकृतो वाचाट्वाद्-
नल्पमुखा ब्राह्मणास्तेषामारवो वेदरूपो यथा जातो वा यस्यां सा,
स्वभेदमुदात्तादिभेदमकारादिभेदं वा कथं नोपैतु । यद्वा—
स्थितयो वर्णानामष्टौ स्थानानि ताभिः शालिनः समस्ता वर्णा
अक्षराणि यस्याम् ब्राह्मणाः सलक्षणं वेदं यत्र पठन्तीत्यर्थः ।
'अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च
दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥' इति शिक्षायाम् । अथच—
स्वः स्वर्गादभेदं साम्यं कथं न प्राप्नोतु । स्वर्गेऽनल्पमुखस्य
चतुर्मुखस्य ब्रह्मण आरवः शब्दो विद्यते तस्मात्स्वर्गेण सहकत्वं यु-
ज्यते । या बहुमुखारवा सा स्वभेदं कथमुपैतु, अपि तु न । लोक-
बाहुल्यास्त्रीपुंसादिस्वभेदो नोपलभ्यत इत्यर्थः । 'वर्णो द्विजादौ
शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वाक्षरे', 'आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्' इत्यमरः ॥

स्वरुचारुणया पताकया दिनमर्केण समीयुषोत्तपः ।
लिलिहर्षुधुधासुधाकरं निशि जिह्वानिभया सुधाकरम् ॥

स्वरुचेति ॥ माणिक्यसंज्ञकं रत्नविशेषनिर्मिता यद्दालया
यस्या गृहाः स्वरुचा गृहकान्या अरुणया रक्तया पताकया कृत्वा
निशि रात्रौ सुधाकरममृतनिधिं चन्द्रं बहुधानेकप्रकारं लिलिहुर-
स्पृशन् । पताकाया जिह्वात्वं सूच्यते । साप्यारक्ता भवति । किं-
भूता—दिनं समस्तदिवसे समीयुषा संगतेनार्कं सूर्येण कृत्वा
उत्पृष उत्कृष्टा बहुतरा उद्गता वा नृद पिपासा येयाम् । अन्योऽपि
सूर्यतेजसा तप्तो रात्रौ जिह्वया शीतलं मधुरं च वस्तु लेडि । अ-
त्युष्ण इति भावः । दिनम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । 'उपेयिवा-
नू-' इत्यत्र 'उपेयस्यातन्त्रवादनूपसंगस्यान्योपसंगस्य च भवति'

१ 'अत्र सापेक्षोपेक्षालंकारः । भुवमित्युपेक्षाभ्यञ्जकः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । २ 'अत्र रेषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र
केवलप्रकृतरेषालंकारः । उभयोरप्यर्थयोः प्रकृतत्वात् । किंत्वेकनालं
फलद्वयवद् एकस्मिन्नेव शब्देऽर्थद्वयप्रतीतिरर्थरूपः प्रथमार्थे । द्वितीयं तु
जनुकाण्डवेदकवृत्ताच्छब्दद्वयादर्थप्रतीतिः शब्दरेषः' इति जीवानुः ।

इत्युक्तस्वास्मीयुपेति साधुः । बहुपेति 'बहुगण-' इति संख्या-
स्वात् 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । लिहः स्वरितेस्वा-
दकर्त्रभिप्राये क्रियाफले परस्परपदम् ॥

लिलिहे स्वरुचा पताकया निशि जिह्वानिभया सुधाकरम्
श्रितमर्ककरैः पिपासु यच्चपसग्रामलपबरागजम् ॥१००॥

लिलिहे इति ॥ पूर्वोक्त एवार्थो जिह्वापदप्रक्षेपेण वर्णितः ।
लिहः स्वरितेस्वाकर्त्रभिप्राये क्रियाफले तद् । 'श्रितम्' इति
पाठः । अर्ककरैः श्रितं सामीप्यादभिप्रासम् । स्थितमित्यपि क-
चित् । अर्ककरैः पिपासु स्थितम् । अर्ककरैस्तसमित्यर्थः ॥

अमृतद्युतिलक्ष्म पीतया मिलितं यद्वलभीपताकया ।
वलयायितशेषशायिनः सखितामादित पीतवामसः ॥

अमृतेति ॥ पीतया गौर्या यस्या नगर्यां वलभीपताकया वल-
भीसंज्ञकगृहविशेषवैजयन्त्या मिलितं संबद्धममृतद्युतेश्चन्द्रस्य
लक्ष्म लालनं कर्तुं वलयायितो मण्डलीभूतः शेषस्मिन्शेषे
एवंशीलस्य पीतवामसो विष्णोः सखितां साम्यमादित प्राप ।
तत्सदृशं बभूवेत्यर्थः । कलङ्कमभितो वर्तमानस्य चन्द्रस्य शेषमा-
म्यम्, कलङ्कस्य श्रीकृष्णसाम्यम्, पीतपताकायाः पीतवस्त्रसाम्यम् ।
अत्युच्चत्वं व्यज्यते ॥

अश्रान्तश्रुतिपाठपठरमनाविर्भूतभूरिस्तवा-
जिह्वब्रह्ममुखौघविघ्नितनवस्वर्गक्रियाकलिना ।

पूर्वं गाधिसुतेन सामिघटिता मुक्ता नु मन्दाकिनी
यत्प्रासाददुकूलवल्लिरनिलान्दोलैरखेलदिवि १०२

अश्रान्तेति ॥ यस्या प्रासादानां देवराजगृहाणां दुकूलवलि-
वैजयन्तीरूपा श्वेतदुकूलवल्लिः अनिलान्दोलैर्वायुकर्तृकचालनैर्दिवि
आकाशे मन्दाकिनी नु स्वर्गरेवाखेलचिह्नौडः नुरिषार्थं वितर्कं वा ।
किंभूता मन्दाकिनी—गाधिसुतेन विश्वामित्रेण पूर्वं सामिघटिता
धेनिर्मिता पश्चाद्ब्रह्मस्तुत्या मुक्ता त्यक्ता । किंभूतेन—अश्रान्तश्रु-
तिपाठेन निरन्तरवेदपाठेन पूताभ्यः पवित्राभ्यो रसनाभ्यो जि-
ह्वाभ्य आविर्भूतेषु प्रकटीभूतेषु भूरिषु बहुषु मन्त्रेषु स्तुतिषु
अजिह्वानलसा ब्रह्ममुखौघाश्चत्वार्षपि ब्रह्ममुखानि तैर्विघ्नितानि
विघ्नवती कृता नवा नूतना स्वर्गक्रियाकेलिः स्वर्गनिर्मितक्रीडा
यस्य तेन । पूर्वमर्थकृतां सृष्टिं ब्रह्मादिभिरर्थितो विश्वामित्रोऽमुञ्च-
दिति पुराणादौ । लता वायुना चञ्चलीक्रियते । 'सामि' त्वर्थं
जगुप्सने इत्यमरः । सामिघटितेत्यत्र 'सामि' इति समर्थः ॥

१ 'अत्र सामोक्तयतिशयोक्तिरदुणोदात्तालंकारसंकरः' इति साहित्य-
विद्याधरी । 'अत्र, गृहाणां संतापनिमित्तः सुधाकरलेखनात्मकशीतोपचार
उत्प्रेक्ष्यते । सा चोक्तदुणोर्ध्वेति संकरः व्यञ्जकाप्रयोगादस्या' इति जीवा-
नुः । २ 'अत्रापि सामोक्तयतिशयोक्तिरदुणोदात्तालंकारसंकरः' इति सा-
हित्यविद्याधरी । 'अलंकारश्च पूर्ववत् । जिह्वानिभया इत्युपमासंकरश्च
विशेषः' इति जीवानुः । ३ 'अश्रोपनालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
४ 'अश्रोपेक्षालंकारः । अत्र गीटीया रीतिः । यदुक्तं हृदयेन—शब्दाः
भासवन्तो भवन्ति यथाशक्ति गीटीया' इति साहित्यविद्याधरी ।

यदतिविमलनीलवैश्रमरश्मि-

भ्रमरितभाः शुचिसौधवस्त्रवल्लिः ।

अलभत शमनस्वसुः शिशुत्वं

दिवसकराङ्गतले चला लुठन्ति ॥ १०३ ॥

यदिति ॥ यस्या नगर्या अतिविमलानि नीलरत्ननिर्मितवैश्रमरिणी गृहाणि तेषां रश्मिभिः किरणैर्भ्रमरिता भ्रमरीकृता, तैः कृत्वा भ्रमरवदाचरिता वा भा दीप्तिरस्याः सा एवंविधा शुचिसौधवस्त्रवल्लिर्धवल्लिगृहान्तरपताकापङ्क्तिर्विवसकरस्य सूर्यस्याङ्गतले समीपाधोभागे, उत्सङ्गतले च चला चञ्चला लुठन्ती क्रीडन्ती सती शमनस्वसुर्यमभिनया यमुनायाः शिशुत्वमलमत प्राप । बालिका यमुनेव शोभते स्मेत्यर्थः । सापि श्यामा पितुः सूर्यस्य समीपे शिशुत्वाच्चञ्चला लुठनं करोति । शिशुत्वं यमुनापत्यत्वमिति केचित् । उच्चत्वं सूच्यते ॥

स्वप्राणेश्वरनर्महर्म्यकटककतिथ्यग्रहायोत्सुकं

पाथोदं निजकेलिसौधशिखरादारुह्य यत्कामिनी ।

साक्षादप्सरसो विमानकलितव्योमान एवाभव-

द्यन्न प्राप निमेषमभ्रतरसा यान्ती रसादध्वनि १०४

स्वप्राणेति ॥ यत्कामिनी यस्या नगर्याः स्त्री अभ्रतरसा मेघवेगेनाध्वनि मार्गे रसान्मेघवेगजनितप्रीतेः प्रियानुरागाद्वा यान्ती गच्छन्ती सती यद्यस्माज्जिमेपं निमेषोपलक्षितमपि विलम्बं, अथ च नेत्रसंकोचं न प्राप । तेन कारणेन सा स्त्री विमानेन कलितं गमिकर्मोक्तं व्योम गगनं याभिरेवंविधाः साक्षात्प्रत्यक्षदृश्यमाना अप्सरस एवाभवत् । किं कृत्वा—निजं यत्केलिसौधं क्रीडागृहं तस्य शिखराच्छृङ्गात्पाथोदं मेघमारुह्य । किंभूतं पाथोदम्—स्वप्राणेश्वरः स्वप्रियमस्य नर्महर्म्यं क्रीडागृहं तस्य कटके मध्यप्रदेशे आतिथ्यग्रहाय प्राणुणिकपूजाग्रहणाय । कटकप्राप्तय इति यावत् । तस्मा उत्सुकमुत्कण्ठितम् । सहजसौन्दर्येण विमानतुल्यमेघाधिरोहेणाकाशगमनेन निमेषाप्राप्तेश्च देवाङ्गनातुल्या जातेति भावः । कटकशिखरपदाभ्यामपि हर्म्याणामुच्चतरत्वं सूचितम् । इः कामस्तस्मिन् रसादिति वा । 'प्रसितोत्सुकाभ्याम्—' इति तृतीयासप्तम्योः प्रसङ्गादातिथ्यग्रह एव अयः शुभविधित्तत्रोत्सुकमिति वा व्याख्येयम् । कामिन्यपेक्षया शुभकर्मत्वम् । —व्योमान इति 'अनो बहुमीहेः' इति न डीप् । 'स्त्रियां बहुत्वप्सरसः' इत्यमरः ॥

वैदर्भीकेलिशैले मरकतशिखरादुत्थितैरंशुदर्भै-

र्ब्रह्माण्डाघातभग्नस्यदजमदतया ह्रीधृतावाङ्मुखत्वैः ।

कस्या नोत्तानगाया दिवि सुरसुरभेरास्यदेशं गताग्रै-
र्यद्गोप्रासप्रदानव्रतमुकृतमविश्रान्तमुज्जृम्भते स्म १०५

१ 'अत्रानुप्रासातिशयोक्तितदुणोदात्तनिर्देशनालंकारसङ्कतः । पुष्पिता-
मावृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रान्वयशेषेनान्वयसंबन्धासंबन्धेऽपि
तरसदृशमिति सादृश्यक्षयाभिदर्शना । तदुपलक्षणाभ्यां संकीर्णा' इति जी-
वातुः । २ 'अत्रोपेक्षांलंकारः । शार्दूलविम्रीडितं वृत्तम्' इति साहित्य-
विद्याधरी । 'अत्र नगरमाराङ्गनयोर्मिदेषि अनिमेषमेवाराहणव्योम-
यानैः सैवलेभेदोत्तरतिशयोक्तिभेदः' इति जीवातुः ।

वैदर्भीति ॥ यस्या नगर्या गोप्रासस्य प्रदानलक्षणव्रतं तस्य
सुकृतं पुण्यं नीलवाद्गुभिरेव दर्भैर्विश्रान्तं अनवरतमुज्जृ-
म्भते स्म वर्धते स्म । किंभूतैः—वैदर्भीकेलिशैले भैमीक्रीडाप-
र्वते मरकताख्यरत्नविशेषनिर्मितशिखरादुत्थितैरुर्ध्वगामिभिः ।
तथा—ब्रह्माण्डाघातेन ब्रह्माण्डसंघट्टनेन भग्नः स्यद्गो वे-
गजो मदो गर्वो येषां तद्भावस्तथा तथा हि या लज्जयेव धृतं कृ-
तमवाङ्मुखत्वं व्याघुटनं यैः । अत एव दिवि स्वर्गे उत्तानगाया
उत्तानगामिन्याः कस्याः सुरसुरभेर्देवगव्या आस्यदेशं मुखप्रदेशं
गताग्रैः प्राप्ताग्रैः सर्वस्या अपि मुखं प्राप्ताग्रैः । अनेकमरकतरत्ननि-
र्मितो भैमीक्रीडाशैलस्तत उत्थिताः किरणा यावद्ब्रह्माण्डं गता-
स्तत उपरिगमनाभावाच्चित्वा देवगवीनामुत्तानगामिन्वात्सन्मुखप-
तितास्तन्मुखपतितदर्भतुल्या जाता इति भावः । 'उत्ताना वै
देवगवा बहन्ति' इति श्रुतेः । अन्यो भग्नगर्वो लज्जयाधोमुखो
भवति ॥

विधुकरपरिरम्भादात्मनिष्पन्दपूर्णः

शशिदृपदुष्प्रेरालवालैस्तरूणां ।

विफलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण

व्यरचि स हृतचित्तस्तत्र भैमीवनेन १०६

विध्विति ॥ तत्र नगर्या भैमीवनेन संहयो रमणीयत्वाद्-
तचित्त आकृष्टमना व्यरचि विरचितः । किंभूतेन—तरूणामालवा-
ल्लेजलाधारेः कर्तृभिर्विफलितं व्यर्थीकृतं जलसेकप्रक्रियागौरवं
जलसेचनप्रकारभारो यस्य । किंभूतैः—शशिदृपद्विश्रान्तैरु-
पद्भ्यानि निर्मितानि तैः । पुनः किंभूतैः—विधुकरपरिरम्भाच्च-
न्द्रकिरणसंपर्कादात्मनः स्वस्य निष्पन्देन निर्झरोदकेन पूर्णः । वृ-
क्षाणामालवालपूरणप्रयामश्चन्द्रकान्तनिर्मितत्वात्तरेव क्रियत इति
भावः । निष्पन्देति 'अनुविपर्ययभिरभ्यः—' इति पञ्चमम् ॥

अथ केनकपतत्रस्तत्र तां राजपुत्रीं

सदसि सदशभासां विस्फुरन्तीं सखीनाम् ।

उडुपरिपदि मध्यस्थायिशितांशुलेखा-

नुकरणपटुलक्ष्मीमक्षिलक्ष्मीचकार ॥ १०७ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं केनकपतत्रः सुवर्णपक्षो हंसस्तत्र वने तां
राजपुत्रीं भैमीमक्षिलक्ष्मीचकार नेत्रगोचरीचकार । किंभूताम्—
सदशभासां समानकान्तीनां सखीनां सदसि सभायां विस्फुरन्तीं
विशेषेण दीप्यमानाम् । तथा—उडुपरिपदि नक्षत्रसभायां मध्य-
स्थायिनी शितांशुलेखा चन्द्रलेखा तस्या अनुकरणेऽनुकारे पटुः
समर्था लक्ष्मीः शोभा यस्यास्ताम् । सदशदीप्तिरपि नक्षत्रापे-
क्षया चन्द्रलेखा यथाधिका तथा सख्यपेक्षया सेति । भैमीस-
खीनां तस्माद्वयकथनमन्यसुन्दरीभ्यो विशिष्टसौन्दर्यप्रतिपादना-
यम् । 'सूतोप्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रङ्गा' इति राजश-

१ 'अत्र रूपकातिशयोक्त्यलंकारः । स्वधरा नाम वृत्तम्' इति
साहित्यविद्याधरी । 'अत्युत्तमालंकारोऽयमिति केचित् । अशुदर्भाणां
ब्रह्माण्डाघातावसंबन्धेऽपि संबन्धोत्तरतिशयोक्तिभेदः' इति जीवातुः ।
२ 'अत्रातिशयोक्त्युदात्तालंकारः । इतश्चतुष्टये मालिनी वृत्तम्' इति
साहित्यविद्याधरी । 'अत्रालवालानां चन्द्रकान्तनिष्पन्दसंबन्धेऽपि संब-
न्धोत्तरतिशयोक्तिभेदः' इति जीवातुः ।

ब्दात्परस्य दुहितृशब्दस्य पुत्रडादेशे टित्वाण्डोपि राजपुत्रीति । केचित्तु शाङ्करवादिषु पुत्रशब्दं पठन्ति । तेन पुरुहूतपुत्रीति सिद्धम् । विस्फुरन्तीम् 'स्फुरतिस्कुललोः' इति वा पठ्यम् ।— लक्ष्मीं समासान्तविधेरनित्यत्वात्कबभावेः ॥

भ्रमणरयविकीर्णस्वर्णभासा खगेन
कचन पतनयोग्यं देशमन्विष्यताधः ।
मुखविधुमदसीयं सेवितुं लम्बमानः
शशिपरिधिरिवोर्ध्वं मण्डलस्तेन तेने॥१०८

भ्रमणेति ॥ तेन खगेन हंसेनोर्ध्वमूर्ध्वप्रदेशे शशिपरिधिरिव चन्द्रपरिवेप इव मण्डलस्तेन । भ्रमणमकृत्यर्थः । अवतरतः पक्षिणो मण्डलगतिः क्रियास्वभावः । किंभूतेन—भ्रमणरयेण परिभ्रमणवेगेन विकीर्णा प्रसारिता स्वर्णभाः सुवर्णदीप्तिर्येन । तथा—कचन अथः कस्मिन्नप्यधःप्रदेशे पतनयोग्यमवतरणयोग्यदेशं स्थानमन्विष्यता पर्यालोचयता । किंभूतः शशिपरिधिः—अदसीयममुष्या भैम्या अयं तं मुखविधुं मुखचन्द्रं सेवितुं परिचुम्बितुं लम्बमानोऽधःप्रदेशमागतः । अदसीयम् । त्यदादिवात् 'वृद्धाच्छः' । 'भस्याडे तद्धिते' इति पुंवद्भावः । 'विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु' इत्यमरः ।

अनुभवति शचीन्थं सा घृताचीमुखाभि-
र्न सह सहचरीभिर्नन्दनानन्दमुच्चैः ।
इति मतिरुदयासीत्पक्षिणः प्रेक्ष्य भैमीं
विपिनभुवि सखीभिः सार्धमावद्वकेलिम् ॥

अन्विति ॥ विपिनभुवुपवनप्रदेशे सखीभिः सार्धं सह आवद्वकेलिं कृतक्रीडां भैमीं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा पक्षिणो हंसस्य इति मतिरुदिरुदयासीदुत्पन्ना बभूव । इतीति किम्—सा प्रसिद्धा शचीन्द्राणी घृताचीमुखाभिर्घृताचीप्रभृतिभिः सहचरीभिरप्यसरोभिः सखीभिः सह सार्धमुच्चैरतिशयेन हृत्थमनेन प्रकरणेन । भैमीवदित्यर्थः । नन्दनानन्दं नन्दनवने क्रीडां नानुभवति । एतत् क्रीडासुखं शच्या अपि नास्तीत्यर्थः । ततोऽपीयमधिकेति भावः । नानुभवति, अपि तु सर्वेयं किं नन्दनानन्दमुपनुभवतीति वा । भैमीतमसखीवनानां शचीघृताचीनन्दनं साम्यम् । सहचरी पचादौ चरति पाठाट्टित्वाण्डोपि । प्रेक्ष्येति भिन्नकर्तृकत्वात्कवानुपपत्तौ स्थितस्येत्याहार्यम् । केलिमिति ह्रस्वः पाठः ॥

१ 'अत्रोपमालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकोपमाजाल्यलकारसंज्ञाधः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उपेक्षास्वभावोऽर्थोः संकरः' इति जीवातुः । ३ 'खेल्यम्' इति तिलकजीवातुसंमतः पाठः । ४ 'अत्र प्रेक्ष्य मतिः—इति मननक्रियापेक्षया समानकर्तृकत्वात्पूर्वकालिकवाच प्रेक्ष्येति क्तत्वादिर्नोपपत्तिः । तावन्मात्रस्यैव नन्प्रत्ययोरप्यनो प्रयोगकत्वात् । प्राधान्यं त्वप्रयोगकम्' इति जीवातुः । ५ 'अत्र भ्रान्तिमानलंकारः । यदुक्तमलंकारसर्वस्वम्—'साहृदयादस्त्वनरप्रतिपत्तिर्भ्रान्तिमान्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रोपमानादुपमेयस्याधिक्येति कर्तृव्येति कालंकारः । 'भ्रमप्रधानमाधर्म्यमुपमानोपमेययोः । आधिक्यादप्यकथनादप्यतिरेकः स उच्यते ॥' इति लक्षणात्' इति जीवातुः ।

श्रीहर्ष कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
द्वितीयकीतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रवन्दे महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः २
श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वार्धे पूर्ववत् । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । द्वितीय एव द्वितीयकः । 'तीयादीकष्वर्थे वक्तव्यः' । द्वितीयकीकस्य भावस्तत्ता तया मितो गणितः । निसर्गोज्ज्वलः स्वभावमुन्दरः । शेषं स्पष्टम् ॥

इति श्रीबेदरूपनामकश्रीमन्नराविहपण्डितात्मजनारायणकृतौ
नैषधीयप्रकाशे द्वितीयः सर्गः समाप्तः ॥

तृतीयः सर्गः ।

अथ भैम्याः पुरस्माज्जलस्य गुणान्हंसमुखेन वर्णयितुं तृतीयसर्गमारभते—

आकुञ्चिताभ्यामथ पक्षतिभ्यां
नभोविभागात्तरसावतीर्थे ।

निवेशदेशाततधृतपक्षः

पपात भूमावुपभैमि हंसः ॥ १ ॥

आकुञ्चिताभ्यामिति ॥ अधोपवनप्राप्त्यनन्तरं मण्डलकरणा-
नन्तरं वा हंस आकुञ्चिताभ्यां संकुचिताभ्यां पक्षतिभ्यां पक्षमु-
लाभ्यां नभोविभागादाकाशप्रदेशात्तरसा वेगेनावतीर्थोर्त्तीर्थ उप-
भैमि भैमीसमीपे पपातोपविशति स्म । किंभूतः—निवेशदेश
उपवेशस्थाने आतर्ता विन्मरितौ धूर्ता कम्पिता च पक्षा येन सः ।
पक्षिजातिः ॥

आकस्मिकः पक्षपुटाहतायाः

क्षितेस्तदा यः स्वन उच्चचार ।

द्रागन्यविन्यस्तदशः स तस्याः

संभ्रान्तमन्तःकरणं चकार ॥ २ ॥

'आकस्मिक इति ॥ पक्षपुटेन पक्षद्वयेनाहतायाः क्षितेः स-
काशादाकस्मिकोऽचिन्तितोपनतोऽज्ञानहेतुको यः स्वनः शब्दस्तदा
पतनसमये उच्चचारोद्भूतः । अकर्मकत्वाच्च तद् । स शब्दस्तस्या
भैम्या अन्तःकरणं द्राक् सति संभ्रान्तं समंभ्रमं चकार ।
आकस्मिकशब्दश्रवणात्समया साधार्या च जातेति भावः । कीदृ-
श्यास्तस्याः—अन्यविन्यस्तदशः अन्यत्र स्वनदेशात्प्रदेशान्तरेषु
विन्यस्ते चालिते दृशा यया सा । कुतोऽयं शब्द उत्पन्न इतीत-
न्तो विलोकितवतीति भावः ॥

नेत्राणि वैदर्भमुतासखीनां विमुक्ततत्तद्विषयग्रहाणि ।
प्राप्तुस्तेकं निरुपाख्यरूपं ब्रह्मेव चेतामि यतव्रतानाम्

१ 'अनुप्रासजाल्यलकारः । अत्र सर्गो शब्दयत्रोपेन्द्रयत्राभ्यां लक्षणस्य
निश्चिनत्वात्प्राप्तुस्तेकं भवति' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रापि
जाल्यलकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नेत्राणीति ॥ वैदर्भसुतासखीनां भैमीसखीनां नेत्राणि निरुपायं स्तोतुमशक्यं रूपं सौन्दर्यं यस्य तमेकं केवलं हंसं प्रापुः । सादरं पपुरित्यर्थः । किंभूतानि—विमुक्तस्त्यक्तस्तेषां तेषां विपयाणां स्वचन्दननृत्यगीतादीनां ग्रहो ग्रहणं यैस्तानि । केषां कानि किमिव—यतव्रतानां योगिनां चेतांसि ग्रह्येव परमात्मस्वरूपमिव तान्यपि विमुक्तास्तत्तद्विषयाः स्वचन्दनवनितादयस्तेषु ग्रहोऽङ्गीकारो यैस्तानि । निरुपाय्यरूपमीदृक्या प्रतिपादयितुमशक्यरूपम् । योगिमनोविषयवाङ्मयः । एकमद्वितीयं च । वैदर्भः—विदर्भाणां राजेति पूर्ववत् । तत्तदिति वीप्सायां द्विश्रवणादेकशेषाभावः ॥

हंसं तनौ सन्निहितं चरन्तं
मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायाम् ।

ग्रहीतुकामादरिणा शयेन

यत्नादसौ निश्चलतां जगाहे ॥ ४ ॥

हंसमिति ॥ अयं भैमी दरिणा सभयेन अदरिणा निर्भयेन वा शयेन पाणिना हंसं ग्रहीतुकामा धर्तुकामा सती यत्नास्विकायां स्वीयायां तनौ शरीरे निश्चलतां जगाहे प्राप । चित्ते तु चञ्चलैवाभूत् । किंभूतम्—संनिहितं निकटम्, सता नलेन निहितं प्रेषितं वा । चरन्तं गच्छन्तम् । प्रयत्नपूर्वं निश्चलत्वम् । बालस्वाङ्ग्यम् । धारणानियेष्टाङ्ग्याभावः । कस्य केव—मुनेर्मनोवृत्तिरिव । यथा मुनेर्योगिनो (मनोवृत्तिः) मानसो व्यापारः स्विकायां तनौ चरन्तं सन्निर्मन्वादिभिर्नितरां हितं ध्यातं, सङ्गो वा तेभ्य एव नितरां हितमिष्टं हंसं परमात्मानमादरयुक्तेनाशयेनाभिप्रायेण ग्रहीतुकामा ज्ञातुकामा सती निश्चलतां प्राप्नोति । पक्षिधारणजातिः । 'हंसः पक्षिणि विष्णौ च' । स्त्रिकेति 'भक्षेया' इति वेष्वम् । ग्रहीतुकामा 'ग्रहोऽलटि' इतीदो दीर्घः, 'तुं काम' इति मलोपः । अदरिणेति । अत इहन्तस्य नृसमासः ॥

तामिङ्गितैरप्यनुमाय मायामयं न भैम्या वियदुत्पपात ।
तत्पाणिमात्सोपरिपातुकं तु मोघं वितेने मृत्तिलाघवेन ५

१ 'अत्रोपमालंकारो निम्नलिङ्गोऽपि निबध्यमानो न दोषमावहति । यदुक्तं दण्डव्यलंकारे—न लिङ्गवचने निम्ने न हीनाधिकतापि वा । उपमादृषणायाञ्च यत्रोद्देशो न धीमताम् ॥' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'स्विकायाम्—स्वीयायाम् । 'प्रत्ययस्यात्कारपूर्वस्यातः—' इतीकारः' इति जीवातुः । 'स्वशब्दस्य ग्रहणं संशोपसर्जनार्थम् । स्वशब्दस्वनुपमजनमाद्योपवाची अकारजः । अर्थोत्तरं तु न स्त्री । संशोपसर्जनभूतस्तु कः प्रत्ययान्तत्वाङ्गवत्युदाहरणम् । तेन सर्वनाम्नः स्वशब्दस्यायं विधिर्न भवेत् । अत एव एतेन 'मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायाम्' इति श्रीहर्षश्लोके 'भक्षेया—' इति वैकल्पिकमित्त्वं व्याचक्षाणा उपेक्षा इति श्रीमनोरमायाम्' इति सुखायबोधः । 'स्वाशब्दादत्यन्तस्वार्थिके कनि त्वानः (त) स्थानिकत्वाक्षतेर्यत्पि केचनमपि सुधाध्वेव । नम्रकच अत्यन्तस्वार्थिकस्यापवाद इति तु शब्दरत्नम् । एतेन वस्तुतो 'हंसं तनौ' इति श्लोके स्विकायामिति प्रयोगोऽभायुरेव । आत्मीयायां स्वशब्दस्य सर्वनामत्वात्सादागमप्रवृत्तिरिति नव्याः' इति तत्त्वबोधिनी परास्ता । अत्यन्तार्थिककना व्यवहितव्यतिरिति तु नव्यतराः । ३ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तामिति ॥ अयं हंसस्तां न्युल्लगमनाविरूपां भैम्या मायां स्ववारणकपटवृत्तिमिङ्गितैश्चेष्टाभिरनुमाय ज्ञात्वापि वियदाकाशं नोत्पपात उड्डयनविषयं न चकार । किंतु—आमोपरिपातुकं स्वस्योपरि पतनशीलं तत्पाणिं भैमीहस्तमदूरमुल्लवनलघुतया मोघं निष्फलं वितेने कृतवान् । प्रतार्य इयं विजनप्रदेशे नेतव्येति बुद्ध्या नोत्पपात । उत्पतने हि धारणार्थं प्रयत्नमकृत्स्वेवागमिष्यतीति दौत्यासिद्धिः स्यादिति भावः । अनुमाय 'न स्यपि' इति निषेधाच्चेत्त्वम् । पातुकमिति 'लपपत' इति शील उक्त्वम् । उपरिपातुकमिति 'सह सुपा' इति समासं कृत्वा पश्चात्पूर्वेण पष्ठीसमासः । अन्वया 'पूरणगुण—' इति पष्ठीसमासनिषेधप्रसङ्गात् । पातुकशब्दस्योक्तप्रत्ययान्तत्वेऽप्युपरिपातुकशब्दस्य तदन्तत्वाभावात् 'न लोका' इति पष्ठीनिषेधाभावः ॥

व्यर्थीकृतं पत्ररथेन तेन तथाऽवसाय व्यवसायमस्याः ।
परस्पराभिमर्षितहस्ततालं तत्कालमालीभिरहस्यतालम् ६

व्यर्थीति ॥ आलीभिः सखीभिस्तत्कालं तस्मिन्काले परस्पराभिमर्षितमप्युपरिपातुं दत्तो हस्तेषु तालतालिका यस्यां क्रियायां यथा भवति तथा अलमत्यर्थमहस्यत हसितम् । किं कृत्वा—अस्या भैम्या व्यवसायं पक्षिधारणोद्यमं तथा मृत्तिलाघवप्रकारेण तेन पत्ररथेन पक्षिणा हसेन व्यर्थीकृतं निष्फलीकृतमवसायं ज्ञात्वा । परस्पराभिमर्षितं 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतः' इति द्विवचम् । बहुलवचनासमासवद्भावाभावे पूर्वपदस्य प्रथमैकवचनान्तत्वम् । कश्कादित्वात्सः । 'स्त्रीनपुंसकयोर्हत्तरपदस्य वामभावो वक्तव्यः' इत्युत्तरपदस्याम्भावः । तत्कालम् 'कालाध्वनोः—' इति द्वितीया ॥

उच्चाटनीयः करतालिकानां

दानादिदानां भवतीभिरपः ।

यान्वेति मां द्रुहति मद्यमेव

सात्रेत्युपालम्भि तयालिवर्गः ॥ ७ ॥

उच्चेति ॥ तया भैम्या आलिवर्गः सखीजन इत्यनेन प्रकारेणोपालम्भि उपालब्धः । इतीति किम्—इदानीं मध्येतं धारयन्त्यां मत्यां भवतीभिरप हंसः करतालिकानां हस्ततालानां दानाद्वादानादुच्चाटनीय उड्डयनीयः । प्रश्नकाकुः । एतस्य ग्रहणे मया यत्नः क्रियते, भवतीभिरुच्चाटनं क्रियते, एतन्न युक्तमित्यर्थः । अत्र भासु भवतीषु मध्ये या मामन्वेति अनुगमिष्यति सा मद्यमेव द्रुहत्येव । एवशब्दस्यावृत्तिः । मम द्रोहमेव करिष्यतीति । अन्वेति, द्रुहतीति 'वर्तमानसामीप्ये—' इति भविष्यति लट् । अन्वादेशोऽपि 'न चवाहा' इति एवशब्देन साक्षाद्योगे निषेधाम्भामित्यत्र न मयादेशः । मद्यम्—'क्रुधद्रुह' इति चतुर्थी ॥

धृताल्पकोपा हसिते सखीनां

छायेव भास्वन्तमभिप्रयातुः ।

श्यामाथ हंसस्य करानवामे-

भेन्दाक्षलक्ष्या लगति स्म पश्चात् ॥ ८ ॥

धृतेति ॥ श्यामा यौवनमध्यस्था हंसस्य पश्चादुपलगति स्म चचाळ ।

१ 'अत्र जानिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

किंभूता—सखीनां हसिते हास्यविषये बहुपराधाभावाद्भुतः कृतो-
ऽल्पः कोपो यथा । तथा—हंसस्य करेण हस्तेनानवाप्तेरप्राप्तेर्हंतो-
र्मन्दाक्षेण लक्ष्या इत्या । सलज्जेत्यर्थः । कस्य केव—भास्वन्तं सूर्यम-
भिप्रयानुः सूर्यसंमुखं गच्छतः पुरुषस्य छाया यथा तस्यैव पश्चात्त-
गति । छायापि हि हंसस्य सूर्यस्य किरणाप्राप्तेः इयामा भवति ।
हंसस्य (इत्यत्र) पश्चादित्यनेन योगे 'पृष्ठतसर्थप्रत्ययेन' इति
पठ्यते । 'पश्चात्' इति निपातः । 'मन्दाक्षं होषपा' इत्यमरः ॥

शस्ता न हंसाभिमुखी पुनस्ते

यात्रेति ताभिश्छलहस्यमाना ।

साह स नैवाशकुनीभवेन्मे

भाविप्रियावेदक एष हंसः ॥ ९ ॥

शस्तेति ॥ ताभिः सखीभिरिति पूर्वोक्तेन प्रकारेण छलेन
शब्दछलेन हस्यमाना सोपहासमुच्यमाना सा भैमी इति वक्ष्य-
माणं सखीः प्रति आह स वदति सः । इतीति किम्—हे भैमि,
हंसाभिमुखी राजहंससंमुखी, अथ च सूर्यसंमुखी याता ते पुनः
राजपुत्र्या न शस्ता न प्रशस्ता । अशकुनत्वाच्छास्त्रनिषिद्धत्वादिति
सखीवचनम् । हे सस्यः, एष हंसो मे मम नैव अशकुनीभवेद-
पशकुनरूपो नैव भवेदिति प्रार्थनायां लिङ् । यतोऽयं भावि
भविष्यप्रियं तस्यावेदकः सूचकः । राजहंसाभिमुखी यात्रा शकुन-
रूपेव । हंसदर्शनस्य श्रवणस्य च वस्तुनराजेन सर्वसिद्धिकरत्वे-
रिति भावः । अत एव भावि भविष्यन्नुरागवान्वा प्रियो नलम्-
स्यावेदक इति । लोकोत्तरसुवर्णशकुनदर्शनाल्लोकोत्तरनलशुभप्रा-
प्तिरनुमीयते वा । नैवाशकुनिः पक्ष्येवेति वा । 'प्रत्यादित्यं प्रतिनु-
धम्' इति यात्रानिषेधान् । न चायं सूर्यादिः, किं तु पक्ष्येव ।
अशकुनशब्दादशुभसूचकापक्षिनिषेधकाच्च च्चौ 'अस्य च्चौ' इ-
तीकारः । पक्षिनिषेधकादशकुनिशब्दाच्चौ 'च्चौ च' इति दीर्घा
वा भावी भैम्यादिः ॥

हंसोऽप्यसौ हंसगतेः सुदत्याः पुरः पुरश्चारु चलन्वभामे
वैलक्ष्यहेतोर्गतिमेतदीयामग्रेऽनुकृत्योपहमन्निबोच्चः १०

हंस इति ॥ न केवलं ताभिरेव हसिता, किं तु असौ हंसो-
ऽपि वैलक्ष्यहेतोर्भैमीलक्ष्योत्पादनमेव हेतुमस्य एतदीयां भैमीसं-
बन्धिनीं गतिमस्या एवामे अनुकृत्यानुसृत्य उच्चरतिशयेनोपहमन्नि-
बोपहासं कुर्वन्निव बभासे शुशुभे । किं कुर्वन्—हंसवद्वर्तिगमनं
यस्यास्तस्याः सुदत्या भैम्याः पुरःपुरोऽग्रे चारु रमणीयं चल-
न्वाच्छन् । परिहासकोऽपि वेपाद्यनुकरणनान्यान्देपयति । सुदत्याः,
वैलक्ष्यहेतोरिति च 'पृष्ठतसर्थ-' इति 'पृष्ठी हेतुप्रयोगे'
इति पैठ्या ॥

पदे पदे भाविनि भाविनी तं यथा करप्राप्यमवैति नूनम् ।
तथासखेलं चलता लतासु प्रतार्य तेनाचक्रुपकृशाङ्गी ११

पद इति ॥ भावो हंसप्रहणानुसंधानं तद्वती सा भैमी भा-

१ 'अत्रोपमाभावशालताल्लेकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अ-
त्रापह्वतिर्वक्तृकोक्तिधाल्लेकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपेक्षा-
ल्लेकारः । यदुक्तं काव्यप्रकाशे—'मंभावनमयोपेक्षा प्रकृतिश्च परेण
५३' । 'हंसगतेः' इति लुप्तोपमा' इति साहित्यविद्याधरी ।

विनि भविष्यति पदे पदे चरणविन्यासे तं हंसं करप्राप्यं हस्तप्रा-
प्यं नूनं निश्चयेन यथावैति जानाति उत्तरस्मिन्पदेऽवश्यमेतं धार-
यिष्यामीति यथा जानाति तथा सखेलं सक्रीडं चलता गच्छता
तेन हंसेन प्रतार्य वञ्चयित्वा सा कृशाङ्गी लतासु वल्लीसमीपे
आचक्रुपे आकृष्टा । भाविनीयमिति पाठे भाविनि पदविशेषणम् ।
भासिनीति पाठे हस्ताप्राप्तेः कोपनेत्यर्थः । कृशाङ्गीति विरहपीडा
सूच्यते । प्राप्यं 'कृत्याश्च' इत्यावश्यकं कृत्यः ॥

रुपा निषिद्वाल्लिजनां यदैनां

छायाद्वितीयां कलयांचकार ।

तदा श्रमाश्मःकणभूषिताङ्गीं

स कीरवन्मानुषवागवादीत् ॥ १२ ॥

रुपेति ॥ कीरवच्चक्रवन्मानुषी वागस्य यथा शुको मनुष्य-
याचा वदति तथा स हंसो रुपा क्रोधेन निषिद्धा ललिजनः स-
खीसमूहो यथा अत एव छायेव द्वितीया सहचरी यस्यास्तामे-
काकिनीम्, तथा श्रमाश्मःकणैः श्रमजनितघर्मादकथिनुभिः भू-
षितमङ्गं यस्याम्नां यदा कलयांचकार ज्ञातवान्, तदा तां प्रत्यवा-
दीदुवाच । छायाद्वितीयामित्यनेन कृत्यावसरः सूचितः । श्रमाश्म
इत्यनेन श्रान्तेयमनःपरं नागमित्यनीति कृत्यं कर्तुमशक्यं, तस्मा-
दग्रेव स्थातव्यं मयेति सूचितम् । भूषितपदेन श्रमश्रित्वां मुक्ता-
साम्यं सूचितम् । छायाया कान्त्या अद्वितीयामविद्यमानप्रतिभटां
रुपा निषिद्वाल्लिजनां, श्रमाश्मःकणभूषिताङ्गीं च यदा ज्ञातवा-
निति वा । मानुषस्य वागिव वाग्यस्येति वा ॥

अये कियद्यावदुपैपि दूरं

व्यर्थं परिश्राम्यसि वा किमित्थम् ।

उदेति ते भीरपि किं नु बाले

विलोकयन्त्या न घना वनालीः ॥ १३ ॥

अये इति ॥ अये भैमि, कियद्दूरं यावदुपैप्यागमित्यसि । वा
समुच्चये । त्वमित्थमनेन प्रकारेण शीघ्रगमनादिना व्यर्थं निष्फलं
किं वा परिश्राम्यसि कथय । किमाक्षेपे । वये इति व्यर्थं पक्ष्यर्थं
वा । श्रमो न कार्य इत्यर्थः । किमर्थमिति पाठेऽर्थशब्दः प्रयोजन-
वाची । ततश्च किं प्रयोजनमित्यर्थः । यातीति याः, तद्व्यावच्छे-
दप्रगामिपुरुषवत्कियद्दूरमुपैप्यसि व्यर्थमेव पक्ष्यर्थमित्थं किं परिश्रा-
म्यसि । काका प्रश्ने । व्यर्थं कियद्दूरमुपैपीति वा । नु बाले भैमि,
परिश्रमं तद्व्यर्थं चेन्न गणयसि तर्हि घना निषिद्धा वनालीर्वन-
पङ्क्तिर्विलोकयन्त्याः पश्यन्त्यामे तव भीरपि भयमपि किं नोदेति
नोपपद्यते । बालाया हि घनवनपङ्क्तिदर्शनेन भयेनोदेतव्यं तदपि
तत्र नोदेतीत्याश्चर्यम् । 'नबाले' इति पाठे बचयोरभेदाज्ज्ञातवा नवीना
आलयः सख्यो यस्यास्तसंबुद्धिः । नूननखात्तास्त्वां बाळां वनसमीपे
परित्यज्य गतास्तथा परिणता नेति भावः । यावदुपैपीति 'यावत्पु-
रा-' इति भविष्यति लट् । द्वितीयपक्षे येति 'किप् च' इति किप्,
तदन्ताद्विनः । उपैपीति घर्नमानसामीप्ये भविष्यति लट् । एतेर-
जादित्वात्पूर्वेण सह 'एत्येय्युठ-' इति वृद्धिः ॥

१ 'छिकानुप्राप्तां जानिश्चात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथा-
पमा रूपक-चाल्लेकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्राप्तोऽल्लेकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

वृथार्पयन्तीमपथे पदं त्वां मरुलुलत्पलवपाणिकम्पैः ।
आलीव पश्य प्रतिपेधनीयं कपोतहुंकारगिरा वनाली ॥

वृथेति ॥ इयं वनाली वनपङ्क्तिरालीव सखीव मरुता वायुना ललन्तो विलम्बतः पलवाम्लक्षणाः पाणयस्तेषां कम्पनैः कृत्वा, तथा-कपोतानां पारावतानां हुंकारगीः 'हुं हुं' इति शब्दस्त-
या च अपथे मद्धाररूपेऽस्थानेऽमार्गे च वृथा निष्फलं पदं व्यव-
सायं चरणन्यासं चार्पयन्तीं कुर्वतीं त्वां प्रतिपेधति पश्य । वा-
क्यार्थः (दृशेः) कर्म । सत्यपि करकम्पनहुंकारेण च सखीं निपे-
धति । 'पदं व्यवसितप्राणस्थानलक्ष्माङ्गिवस्तुपु' इत्यमरः । अपथे
'पथो विभाषा' इति अपत्ययः 'अपथं ननुसकम्' इति सायुः ।
'हुंकारकिरा' इति पाठे किरतीति किरा 'इगुपधज्जाप्रीकिरः कः' इ-
त्यनेन के कान्तेन पूर्वस्य कर्मपठोऽसमास इति सिद्धान्तः ॥

अस्थानस्वमेवाह—

धार्यः कथंकारमहं भवत्या
वियद्विहारी वसुधैकगत्या ।
अहो शिशुत्वं तव खण्डितं न
सरस्य सरुया वयमाप्यनेन ॥ १५ ॥

धार्य इति ॥ हे भैमि, वसुधायामेवैकासाधारणा गतिः संच-
रणं यस्याः, वसुधैवैका गतिर्यस्या इति वा भवत्या त्वया वियल-
न्तरिक्षे विहारो गमनं यस्य एवंभूतोऽहं कथंकारं कथमिव धार्यो
धर्तुं शक्यः, अपि (तु) न कथंचिन् । अहो इत्याश्रये संबोधने
वा । सरस्य सरुया मित्रेणानेन प्रत्यक्षदृश्येन वयसापि तारुण्येन
तव शिशुत्वं बालत्वमज्ञत्वं च न खण्डितं नाशितम् । मम गम-
नगामित्वं स्वस्य च केवलमुर्वीगामित्वमविचार्यैव मद्ग्रहणोद्योगं
करोपीति भावः प्रश्नकाकुर्वा । वयःसंधिरुक्तः । अथ च—सर-
स्य सरतुल्यस्य नलस्य मित्रेणानेन मल्लक्षणेन वयसा पक्षिणा ते
इदं शिशुत्वं बालत्वं न खण्डितम्, अपि तु खण्डितप्रायमेव
शीघ्रमेव नलप्राप्तेः कस्मिन्माणात्वाद्बालत्वं क्षटिति गमिष्यतीति
भविष्यत्यपि भूतवदुपचारः ॥

मयि घृतेऽपि तव न किंचित्फलमित्याह—

सहस्रपत्रासनपत्रहंस-
वंशस्य पत्राणि पतत्रिणः स्मः ।
अस्मादृशां चादुरसामृतानि
स्वर्लोकलोकेतरदुर्लभानि ॥ १६ ॥

सहस्रेति ॥ हे भैमि, वयं सहस्रपत्रं कमलमासनं यस्य ब्रह्म-
णस्तस्य पत्राणि वाहनानि हंसानां वंशस्य कुलस्य पत्राणि पक्ष-

१ 'अत्रोपमरूपकालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत एव
पलवपाणी इत्यादौ रूपकाश्रयणम् । तत्संकीर्णा च वनाल्यालीव इत्युपमा'
इति जीवातुः । २ 'अत्र विरोधविशेषोक्त्यालंकारौ' इति साहित्यवि-
द्याधरी । 'अत्रार्थान्वयस्य वतुभागविविगद्विद्विपपदार्थानुक्तवादिकः वाच्य-
लिङ्गभेदः । तथा देशतात्पर्यजनस्य पूर्ववाक्यार्थानुक्तवादपरः इति
सज्जानीयमंकरः' इति जीवातुः ।

भूताः सहायभूताः पतत्रिणः पक्षिणः स्मो भवामः । ततः किमत
आह—अस्मेति । अस्मादृशां मादृशां चादृनि प्रियवचनानि तेषु
यो रसः शृङ्गारादिमल्लक्षणाणि अमृतानि स्वर्लोकैके ये लोका जना-
स्तेभ्य इतरे ये पृथिवीपाताललोकवासिनस्तेर्दुर्लभानि दुष्प्राप्या-
णि । अमृतानि भुवि जनानां दुष्प्राप्याणि । मानुषी त्वं मदर्थं
किमर्थं क्लिश्यसीति भावः । 'पत्रं स्याद्वाहने पर्णे पक्षे च' शरप-
त्रिणाम्' इति विश्वः । 'असदो द्वयोश्च' इति स्वाभिप्रायं स्म
इति बहुवचनम् । नलतडागस्थहंसमभिप्रायं वा । अस्मादृशाम्
'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् । दुर्लभानि 'न सुदुर्भ्याम्' इति
नुमभार्वाः ॥

ननु भवतां हंसत्वासुवर्णशरीरत्वं कथमित्यत आह—

स्वर्गापगाहेममृणालिनीनां
नालामृणालाग्रभुजो भजामः ।
अन्नानुरूपां तनुरूपकृद्धिं
कार्यं निदानाद्वि गुणानधीते ॥ १७ ॥

स्वर्गेति ॥ हे भैमि, वयं अन्नानुरूपां भक्षगीययोग्यां तनु-
रूपकृद्धिं कायकान्तिसमृद्धिं भजामः प्रामुसः । किंभूताः—स्व-
र्गापगा स्वर्गनदी तस्या हेममृणालिनीनां स्वर्णकमलिनीनां या
नाला मृणालानि च तेषामग्राणि क्रमेण कमलानि कोमलविस्वा-
यगाश्च नालासंबन्धीनि मृणालानि वा भुजान् इति, भुजेः कृप् ।
हि प्रसिद्धं कार्यं घटादि निदानादादिकारणान् मृत्पिण्डादेः
समवायिकारणाद्गुणान्काण्यर्थादीनधीते लभते । 'कारणगुणाः
कार्यं गुणानारभन्ते' इति नैयायिकाः । प्रकृते सुवर्णमृणालभक्ष-
णासुवर्णमयत्वमस्माकमिति भावः । नालाशब्दः स्त्रीलिङ्गः । नल-
स्येमे नाला वयमिति वा भिन्नं पदम् । रूपकृद्धिम् 'कृत्यकः'
इति प्रकृतिभावः । निदानान् 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानात् ॥

ननु यदि भवान्ब्रह्मणो वाहनं तर्हि भुवं प्रत्यागमने च को
हेतुरत आह—

धातुर्नियोगादिह नैपथीयं
लीलासरः सेवितुमागतेषु ।
हैमेषु हंसेष्वहमेक एव
भ्रमामि भूलोकविलोकनोत्कः ॥ १८ ॥

धातुरिति ॥ हे भैमि, क्रीडास्थलं पृथस्य धातुब्रह्मणो नियो-
गादाज्ञया इह भूलोके नैपथीयं नलसंबन्धि लीलासरः क्रीडासरः
सेवितुमालोडयितुमागतेषु प्राप्तेषु हैमेषु सौवर्णेषु (हंसेषु) मध्ये
एकोऽहमेव भूलोकविलोकने उत्क उक्थितः सन् भ्रमामि विच-
रामि । भूलोके पश्यन् प्रसङ्गादत्रागतोऽहमित्यर्थः । मत्सदृशा

१ 'अत्र मनुष्यपदवाच्येऽपि स्वलोकलोकेतर इति वाक्यं प्रयुक्तमिति
ओजो नाम गुणः । यदुक्तं वामनेन—'अवस्य प्रीतिगोचः' इति । छेकानु-
प्रासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'विच्छिन्नः' इति पाठस्तु
'नाला न ना पक्षदण्डे' इति मेदिनीविरोधात्प्रमात्र इव भाति ।
३ 'अत्रार्थान्तरन्यासानुप्रासालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । 'मा-
मान्येन विशेषसमर्थनस्योऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः ।

वहवो नलसरसि क्रीडन्तीत्यर्थः । हेमेषु विकारे अनुदात्तादिस्वा-
दन्तस्वाच्च प्रकृतिभावः । हंसेषु निर्धारणे सप्तमी । 'उक्त उन्म-
नाः' इति निपातात्साधुः ॥

'धार्यः कथंकारम्-' इति यदुक्तं तत्र भूपर्यटनेन श्रान्तस्य तव
धारणे कः प्रयास इत्याशङ्क्यामाह—

विधेः कदाचिद्भ्रमणीविलासे

श्रमातुरेभ्यः स्वमहत्तरेभ्यः ।

स्कन्धस्य विश्रान्तिमदां तदादि

श्राम्यामि नाविश्रमविश्रगोऽपि ॥ १९ ॥

विधेर्गति ॥ हे भूमि, अहं विधेर्ब्रह्मणः कदाचिरकस्मिंश्चि-
मये भ्रमणीविलासे बाह्यलीलायां श्रमातुरेभ्यः परिश्रान्तेभ्यः स्व-
महत्तरेभ्यो निजपूर्वजैर्भ्यो हंसेभ्यः स्कन्धस्य विश्रान्तिमदाम् ।
तेषु श्रान्तेषु तद्भारमहममहीषम् । किंभूतोऽहम्—अविश्रमं कचि-
द्विश्रान्तिमकृत्स्वैव विश्रगोऽपि सर्वलोकगाम्यपि । तदादि तत्प्र-
भृति न श्राम्यामि न श्रान्तो भवामि । निजपूर्वजप्रसादाच्छ्रम-
हितो विश्रं श्रमामीति भावः । श्रमणी इति 'कृत्यल्लयुटः-' इति
ल्युट् । श्राम्यामि 'श्रामाष्टानाम्-' इति दीर्घः । 'उप्रकरणेऽन्यत्रा-
पि गमेर्दीर्घ इत्यने' इति विश्वग इत्यत्र डेः ॥

ननु पक्षिणः सर्वत्र बन्धनसंभवाच्च कथं न बद्ध इत्याशङ्क्य
नलप्रसङ्गेनोक्तं प्रयच्छति—

बन्धाय दिव्ये न तिरश्चि कश्चि-

त्पाशादिरासादितपौरुषः स्यात् ।

एकं विना मादृशि तन्नरस्य

स्वर्भोगभाग्यं विरलोदयस्य ॥ २० ॥

बन्धायति ॥ कश्चित्पाशादिर्वागुरादिर्दिव्ये दिवि भवे मादृशि
मन्मदो तिरश्चि पक्षिणि विषये बन्धाय बन्धनाय मादृशं
यदुत्तमासादितपौरुषः प्राप्तसामर्थ्यो न स्याद्वेत् । दिव्यत्वाद्वाहं
केनचिद्वक्तुं न शक्य इत्यर्थः । परमयं विशेषः—विरलोदयस्य
विरलजन्मनः कश्चित्कस्यचिन्नरस्य पुरुषस्य तत्प्रसिद्धमेकमयाधा-
रणं स्वर्भोगभाग्यं स्वर्लोके खलुचन्दनादिभोगयोग्यं भाग्यं शुभं
कर्म विना । यो भूमिस्थोऽपि स्वर्गभोगं भुङ्क्ते तस्यैव मादृशा
वश्या इति भावः । एवंविधः कश्चन, न सर्व इत्यर्थः । अथ
च—विगतो रेफो (यस्य) विरस्तस्य, (रस्य स्थाने) लस्योदयो
यस्मिन्तस्य नलस्य । यद्वा—नरशब्दस्य विशेषेण रस्थाने लोदयो
यस्य । उभयथापि नलस्येत्यर्थः । तत्र नलस्य तदेकं स्वर्भोग-
भाग्यं विना मादृशं धर्तुं कोऽपि न शक्नोति । नलस्य स्वर्भोगभा-
गधेयस्यैव मादृशा वश्या इति भावः । य चासौ नरश्च तन्नर इति
वा । बन्धाय 'तुमर्थात्-' इति चतुर्थी । दिव्ये दिगादिस्वाद्यन् ।
एकम् 'पृथग्विना-' इति द्वितीया । विरेति 'प्रादिभ्यो धातुज-
स्य-' इति समासः ॥

नरस्य स्वर्भोगभाग्यमेव कुत इत्यत आह—

इष्टेन पूर्तेन नलस्य वश्याः स्वर्भोगमत्रापि सृजन्त्यमर्त्याः
महीरुहा दोहदसेकशक्तेराकालिकं कोरकमुद्गिरन्ति २१

इष्टेनेति ॥ इष्टेन यागादिना । पूर्तेन कृपादिना, अपेक्षिताधि-
कदक्षिणादिना वा वश्या अमर्त्या देवा अत्रापि भूलोकेऽपि मनु-
ष्यजन्मन्यपि नलस्य स्वर्भोगं सृजन्ति । यागबाहुल्यं तडागबाहु-
ल्यं च नलं विना केनापि न कृतमिति तस्यैव वश्या भूत्वा स्व-
भोगं सृजन्ति । देहान्तरदेशान्तरभावि स्वर्गफलं कथमत्रैवेत्या-
शङ्क्याह—अचेतना अपि महीरुहा वृक्षा दोहदसेकशक्तेर्भूपादिदो-
हदसामर्थ्याद्भोगानां पक्षिणोपसामर्थ्याद्वा उदकसेकसामर्थ्याच्चा-
कालिकमन्यकालभवनयोग्यं कोरकं कलिकामुद्गिरन्ति कालान्तरे
प्रकटयन्ति । तथा—वृक्षा अपीष्टेन दोहदेन पूर्तेन स्वातेनालवा-
लेन नलाधीनाः सन्तो दोहदसेकसामर्थ्यादाकालिकं कोरकमुद्गि-
रन्तीत्यपि ज्ञेयम् । अन्योऽपीष्टो वश्यः सन्स्वर्गफलतुल्यं वस्तु
ददाति । 'अथ क्रतुकर्मणं पूर्तं स्वातादिकर्मणि' इत्यमरः । वश्यः
'धनं गतः' इति यत् । महीरुहाः 'हृगुपध-' इति कः । अकाले
भवः अध्यात्मादिवाहकः । पूर्तेन 'न आख्या-' इति नत्वनिषेधः ॥

स्वर्भोगमेव वक्ति—

सुवर्णशैलादवतीर्थं तूर्णं स्वर्वाहिनीवारिकणावर्काणः ।

तं वीजयामः स्मरकेलिकाले पक्षैर्नृपं चामरवद्धमख्यः २२

सुवर्णेति ॥ वयं स्मरकेलिकाले सुरतक्रीडसमये पक्षैस्त्वं नृपं
नलं वीजयामः । तस्य सुरतस्वेदापनयनं कुर्मः । किं कृत्वा—सुव-
र्णशैलान्मेरोस्तूर्णं झटिति अवतीर्थ आगत्य । किंभूतः पक्षैः—स्व-
र्वाहिनी मन्दाकिनी तस्या वारिकणा जलकणाम्मेरवकीर्णव्याप्तः ।
तथा—गौरवाच्चांमरः सह बद्धं कृतं सख्यं सादृश्यं ये । चामर-
तुल्यमित्यर्थः । अथ च—अमेरुदेवैः सह बद्धं कृतं सख्यं ये देवैरपि
नलस्य स्वर्भोगः सृज्यते, अस्मत्पक्षेरेपीति तैः सह सख्यम् । अ-
स्मिन्पक्षे देवा वयं च वीजयामः । तूर्णमित्यनेन सेवाधर्मः सूचितः ।
'उवस्वर-' इत्युट् ॥

तस्या नलेऽनुरागं दृष्ट्वा तद्गर्जनं प्रक्रमते—

क्रियेत चेत्साधुविभक्तिचिन्ता

व्यक्तिस्तदा सा प्रथमाभिधेया ।

या स्वांजसां साधयितुं विलासं-

स्तावत्क्षमानामपदं बहु स्यात् ॥ २३ ॥

क्रियेतेति ॥ के के साधव इति साधूनां विभक्त्या विभागेन
चिन्ता विचारणा चेद्यदि क्रियेत तदा तर्हि सा नललक्षणा व्यक्तिः
प्रथमा आद्याभिधेया वाच्या । साधूनां मध्ये नल एव प्रथमो गण्य
इति भावः । या का—या स्वांजसां स्वकीयतेजसां विलासविभ-
वेर्बहु असंख्याकमनापदं नमनं नामः स न विद्यते येनां ते-

१ 'अथ दृष्टान्तोऽर्थकारः । यदुद्भूतः—'अथविशेषः पूर्वं यादृश्यन्तो
विवक्षितेनरयोः । तादृशमन्य न्यस्येय्य पुनः मोदय दृष्टान्तः ॥' इति
साहित्यविद्याधरी । २ 'अथोपमात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

ऽनामाः शत्रवत्सोपां राज्ञां शत्रूणां स्थानं तावत्साकल्येन साधयितुं स्वाधीनं कर्तुं क्षमा समर्था भवेत् । तावद्वर्तमानक्षमानाम् पृथ्वी-संज्ञकं पदं साधयितुमेकैव बहुवचनेकधा स्यादिति सविसर्गः पाठ इति वा । एतेन पृथ्वीमण्डले स एव राजा नान्य इति सूचितमिति व्याख्यातम् । अथ च—येद्यदि साधु सम्यग्विभक्तीनां सुसिद्धां चिन्ता विचारणा क्रियेत तदा सा व्यक्तिः प्रथमाभिधेया प्रथमेत्यभिधेयं संज्ञा यस्याः सा । सा का—या स्वाजसामेकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञकानां प्रत्ययानां विलासैर्यथासंभवं विसर्जनीयलोपामादेशाभावादिरूपः प्रकारविशेषैर्बहु नाम प्रातिपदिकं पदं सुबन्तं साधयितुं कर्तुं निष्पादयितुं तावद्वर्तितरां क्षमा समर्था स्यान्नवति सा व्यक्तिः प्रथमाभिधेया व्यज्यतेऽनया प्रातिपदिकार्थ इति व्यक्तिर्विभक्तिः प्रथमेत्यभिधेया । अथ च—साधुविभक्तीनां चिन्ता विचारो यदि क्रियेत तर्ह्येकवचनादिसंज्ञकानां स्वीजसां मध्ये या प्रथमा व्यक्तिर्विभक्तिः सुलक्षणा सेवाभिधेयेति यावत् । प्रयोगयोग्यवाय 'एकवचनमुत्सर्गनः करिष्यते' इति न्यायेन सु-विभक्तिरेव विधेया भवतीति भावः ॥

राजा स यज्वा विबुधप्रजत्रा

कृत्वाध्वराज्योपमयैव राज्यम् ।

भुङ्क्ते श्रितश्रोत्रियसात्कृतश्रीः

पूर्वं त्वहो शेषमशेषमन्यम् ॥ २४ ॥

राजेति ॥ श्रितश्रोत्रियसादाश्रितच्छन्दोध्यायधीनदेयीकृता श्रीलक्ष्मीर्येन स यज्वा विधिनेष्टवान्स राजा नलोऽध्वरे यज्ञे यद्राज्यं घृतं देवसमूहाधीनदेयीकृतं तस्य घृतस्योपमयैव दृष्टान्ते-नैवोपभोगेनैव राज्यं विबुधानां विदुषां व्रजः समूहस्तदायसं देयं कृत्वा संपाद्य श्लोकोक्तकृमापेक्षया पूर्वमध्वराज्यं यज्ञशेषाज्यं हुता-वशिष्टम्, अन्यं राज्यमशेषं सकलमपि भुङ्क्ते इत्यहो आश्चर्यम् । यत् पूर्वं भुज्यते तदशेषं शेषं न भवति यत्पश्चात्तच्छेषमिति लोकप्र-सिद्धिः । अत्र तु विपरीतमिति । अहो आश्चर्यम् । देवसमूहाधी-नदेयीकृतस्य यज्ञघृतस्योपभोगं यथा करोति तथा विद्वज्जनायत्ती-कृतस्य राज्यस्यापीति भावः । यज्ञदक्षिणास्तु श्रोत्रियेभ्य एव दत्ताः राज्यभोगस्तु विद्वज्जनेः सहेति विबुधप्रजत्रा इत्यनेन श्रोत्रि-यसादित्यस्य न पौनरुक्त्याशङ्का । 'जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्का-राङ्गिज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥' इति मुख्यत्वाच्च प्रथमगुणादानं श्रोत्रियस्य । अथ च—सर्वजनोप-भोग्यत्वादध्वनि मार्गे एव यद्राज्यं तत्सामान्येनैवोपभुङ्क्ते इति सम-स्यराज्योपभोग एवाश्चर्यहेतुरिति । अनेकयज्ञकारी समुद्रावधिरा-ज्यस्य चोपभोकेति भावः । यज्वेति 'सुयजोऽर्हनिष्' । राज्योपमयेति षष्ठीसमासः । भुङ्क्ते उपभोगस्य विवक्षितत्वात्स्त्रियं भुङ्क्ते इतिवत् 'भुजोऽनवने' इति तद् । श्रिताः स्वयमाश्रिताः पालिता इति कर्मण्येव क्तप्रत्ययः समर्थनीयः । 'श्रोत्रियश्छन्दोधीते' इति श्रीत्रि-यसादः साधुः । कृतश्रीरितीयङ्गस्थानत्वाज्जदीत्वाभावात्कबभावः ॥

१ 'अत्राभिधेयाः प्रकृतार्थमात्रनियन्तितत्वात्संज्ञायाश्चाधुनपपस्यभावेना-भावादप्रकृतार्थप्रतीतिध्वनिरेव इति जीवातुः । 'सामान्येन प्रथमायाः सर्वत्र विहितत्वात्समासोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानुप्रासः, उपमोपेक्षाव्यतिरेकालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । 'विरोधाभासोऽलंकारः' इति जीवातुः ।

दारिद्र्यदारिद्र्यविणौघवर्षैर्मोघमेघव्रतमर्थिसार्थे ।

संतुष्टमिष्टानि तमिष्टदेवं नाथन्तिके नाम न लोकनाथम्

दारिद्र्येति ॥ के नाम लोकास्तं लोकनाथं राजानं नलमि-ष्टानि हितानि धनादीनि न नाथन्ति न याचन्ते, अपितु सर्वेपि । याज्ञाकरणे हेतुगर्भाणि विशेषणानि । किंभूतम्—बहुत्वेन दारि-द्र्यदारिभिर्दरिद्र्यनाशकैर्द्रविणांघवर्षैर्धनसमूहवर्षैः कृत्वा अर्थि-सार्थे याचकममूहेऽमोघं सफलं मेघव्रतं यस्य । जलदा यथा जल-वर्षालोकं सुखयन्ति तथा धनवर्षैरयम् । तथा—संतुष्टमवदानैः संतोषयुक्तं सहजोत्साहयुक्तं वा । तथा—इष्टदेवं इष्टा यजिर्कर्म-कृता देवा येन । इष्टाः प्रिया देवा यस्येति वा । इष्टो हितश्चासौ देवो राजा च इष्टदेवतारूपं वा । नामेति शिरश्चालने । दारिद्र्य-नाशसमर्थधनदानशीलत्वासर्वोऽपि तं याचत इति भावः । अथ च प्रसन्नं देवं प्रह्लाणम्, इन्द्रं वा धनादीनि सर्वेऽपि याचन्ते । नाथिर्याज्जार्थो द्विकर्मकः । आशिष्येव तज्जो नियमादत्र परस्मै-पदम् ॥

असत्किल श्रोत्रसुधां विधाय

रम्भा चिरं भामतुलां नलस्य ।

तत्रानुरक्ता तमनाप्य भेजे

तन्नामगन्धान्नलकूबरं सा ॥ २६ ॥

असदिति ॥ सा रमणीयरूपा रम्भा देवाङ्गना नलस्य अ-तुलां लोकत्रयेऽप्यनुपमां भां कान्तिमस्मत्सकाशाच्चिरं श्रोत्रसुधां कर्णामृतं विधाय कृत्वा बहुकालं सादरमाकर्ण्य तत्र नले अनु-रक्ता सती तं नलमनाप्य किल अप्राप्यैव तस्य नलस्य नाम्नो गन्धा-लेशात्, न त्वनुरागात् । नलकूबरं कुबेरपुत्रं भेजे प्राप । नलकूब-रनामापेक्षया तस्य लेशत्वम् । गन्धात्संबन्धादिति वा व्याख्येयम् । अन्योप्यभीष्टवस्तुप्राप्त्यभावात्केनचिद्गुणेन तत्सदृशमन्यद्वस्तु भ-जते । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशो संबन्धगर्वयोः' इति विश्वः । अनाप्येत्यत्राङ्गप्रलेपादनञ्पूर्वत्वाहयर्पं ॥

स्वर्लोकमस्माभिरितः प्रयातैः

केलीषु तद्गानगुणान्निपीय ।

हा हेति गायन्यदशोचि तेन

नाम्नैव हाहा हरिगायनोऽभूत् ॥ २७ ॥

स्वर्लोकमिति ॥ केलीषु नलसुखासिकावलासु क्रीडासु वा तस्य नलस्य गानस्य गुणान्माधुर्योदिगुणान्निपीय सादरमाकर्ण्य इतो भूलोकात्स्वर्लोकं प्रयातैर्गतेरस्माभिः कर्तुंभिर्गायन् (हाहा-संज्ञको) हरिगायन इन्द्रगायको हाहेति यदशोचि हा हा कष्टं कष्टमिति यस्मान्निन्दितस्तेनैव कारणेन स हरिगायनो नाम्ना हाहा एवाभूत् । ततः परं हाहा इत्येव नामाभूत् । तेनैव नाम्नेति वा । 'हाहा हूहूश्चमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम्' इत्यमरः । गायनः । 'ण्युद च' इति ण्युदं ॥

१ 'अत्रानुप्रासोपमे' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानु-प्रासोपेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति सा-हित्यविद्याधरी । 'अत्र शोकनिमित्तासंबन्धेऽपि संबन्धादतिशयोक्तिः । तथा च 'गन्धर्वातिशयि गानमस्य' इति वस्तु व्यज्यते' इति जीवातुः ।

शृण्वन्सदारस्तदुदारभावं हृष्यन्मुहुर्लोम पुलोमजायाः ।
पुण्येन नालोकत लोकेपालः प्रमोदवाष्पावृतनेत्रमालः ॥

शृण्वन्निति ॥ लोकपाल इन्द्रः पुलोमजाया इन्द्राण्या लोम
तस्या एव पुण्येन नालोकत न पश्यति स्म । किं कुर्वन्—सदार
इन्द्राणीसहितः तस्य नलस्योदारभावं वदान्स्वत्वं शृण्वन्नाकर्णय-
न्मुहुर्वारंवारं हृष्यन्सरोमाञ्चो भवन् । अत एव तद्रोम नापश्यदिति
वा, मुहुर्वारंवारं हृष्यदिति रोमविशेषणं वा । तदन्तर्लोकने हेतु-
गर्भं विशेषणम् । तथा—प्रमोदवाष्पारानन्दाश्रुभिरावृता व्यासा
नेत्रमाला नेत्रपङ्क्तिर्यस्य सः । इन्द्राण्या नलगुणाकर्णनोद्गत रोमाञ्चं
चेदिन्द्रोऽद्रक्ष्यत् । अङ्गुतां दार्यश्रवणरसावेशाद्रोमाञ्चोदयस्तद्दर्शने
शक्यं शृङ्गाररसाधिक्यशङ्का स्यात्तर्हि असनीत्वाद्यागमकरिष्यत् ।
तस्योदार्यातिशयः सूचितः । अदर्शने हेतुद्वयम्—बाष्पैर्नेत्रमि-
लनत्वम्, तस्याः पुण्यं च ॥

सापीश्वरे शृण्वति तद्गुणौघा-
न्प्रसह्य चेतो हरतोऽर्धशंभुः ।

अभूदपर्णाङ्गुलिरुद्धकर्णा

कदा न कण्डूयनकैतवेन ॥ २९ ॥

सापीति ॥ सापि पातिव्रत्येन प्रसिद्धाप्यपर्णा पार्थव्यपि कण्डू-
यनकैतवेन कण्डूयनव्याजेन ङ्गुलिरुद्धकर्णाङ्गुलिनिरुद्धश्रवणा कदा
नाभूत्, अपितु सर्वदैव जाता । कस्मिन्मति—ईश्वरे शंभौ प्रसह्य
बलात्कारेण चेतोऽन्तःकरणं हरतो वशीकुर्वन्तस्तद्गुणौघाञ्चलगुणम-
मूहाः शृण्वति साद्रमाकर्णयति सति । किंभूता अपर्णा—अर्धं
शरीरार्धं शंभुर्यस्याः । शंभोः शरीरार्धं वा । एकदेशिममामो वा
शंभोरर्धशरीरत्वादप्यत्र गन्तुमशक्यत्वात्तद्गुणश्रवणेन सार्विकभा-
वरोमाञ्चाद्युत्पत्तेः पातिव्रत्यभङ्गभीत्या च शंभुर्जात्यतीति भीत्या
च तद्गुणवर्णनप्रस्तावे कण्डूयनव्याजेन कर्णां रुणद्धि स्मेत्यर्थः ।
अपर्णत्यनेन शुष्कपर्णत्यागतपत्यया शंभुप्राप्त्यर्थं यतमानया तया
पातिव्रत्यभङ्गभीत्या कर्णरोधः कृत इति भावः ॥

अलं सजन्धर्मविधौ विधाता

रुणद्धि मौनस्य मिषेण वाणीम् ।

तत्कण्ठमालिङ्ग्य रमस्य तृप्तां

न वेद तां वेदजडः स वक्राम् ॥ ३० ॥

अलमिति ॥ धर्मविधौ संध्याकर्मकरणे सजन्मकः सन् वि-
धाता ब्रह्मा मौनस्य मिषेणालमत्यर्थं वाणीमावृणोति । बहिर्निर्गता
पुरुषान्तरं भजेदिति शङ्कया मौनं करोति न तु धर्मार्थमिति भावः ।
यदुणद्धि तदलं वृथेति वा । वैयर्थ्यभेदाह—स ब्रह्मा तत्कण्ठं
नलकण्ठमालिङ्ग्यादित्यत्र रमस्य शृङ्गारादिनवरसंस्तुतां संपूणां
वक्त्रां वक्रोक्तिरूपां तां वाणीं न वेद न जानाति । यतो वेदजडः
सदैव वेदपादव्याकुलीभूतहृदयः । निरुद्धापि कदा निर्गम्य नलक-
ण्ठमालिङ्ग्येति नाज्ञासीदिति भावः । अथ च वेदजडत्वात् विहा-

यानुरागाञ्चलकण्ठमालिङ्ग्य शृङ्गारादिपूर्णामित्यर्थः । शृङ्गारादि-
युक्तां वक्रोक्तिं नल एव जानाति नान्य इत्यर्थः । अन्योऽपि छा-
न्दसो बिरक्तामनुरक्तां वा स्वस्त्रियं न जानाति । 'पूरणगुण-'
इति सुहितार्थयोगे पक्षीसमामनिपेधादेव रमस्येति तृप्त्यर्थकरणे
पेक्षी ॥

श्रियस्तदालिङ्गनभूर्न भूता व्रतक्षतिः कापि पतिव्रतायाः
समस्तभूतात्मतया न भूतं तद्भर्तुरीर्ष्याकलुषाणुनापि ३१

श्रिय इति ॥ पतिव्रतायाः श्रियः (शोभायाः छलेन राज्य-
लक्ष्मीछलेन च) तदालिङ्गनं नलालिङ्गनं तस्माद् भवतीति भूः कापि
व्रतक्षतिः पातिव्रत्यक्षतिर्न भूता न जाता । तस्या लक्ष्म्या भर्तुर्वि-
ष्णोर्नलालिङ्गनेन लक्ष्मीविषये ईर्ष्याऽमहिष्णुत्वलक्षणा तया क-
लुषं कालुष्यं तस्याणुलंशस्तेनापि न भूतं न जातम् । पातिव्रत्यक्ष्य-
भावे, तद्भर्तुरीर्ष्याकालुष्याभावे च हेतुमाह—समस्तभूतात्मतया
समस्तानां भूतानामात्मा स्वरूपं विष्णुस्तस्य भावस्तत्ता तया ।
विष्णोः सकलभूतस्वरूपत्वेन नलोऽपि विष्णुरेवेति तदालिङ्गनेन
पातिव्रत्यक्षतिः, विष्णोरीर्ष्या च नाभूदित्यर्थः । सदा कान्तिसंप-
त्तियुक्त इति भावः । कलुषशब्दोऽत्र धर्ममात्रपरः । अमूयानिमि-
त्तपापलेशेनापि न भूतमिति वा । पत्यर्धभर्तृशब्दस्य यात्रादिवा-
त्पक्षीसमांसः ॥

धिकं तं विधेः पाणिमजातलज्जं

निर्माति यः पर्वणि पूर्णमिन्दुम् ।

मन्ये स विज्ञः स्मृततन्मुखश्रीः

कृत्वार्धमौज्झद्वरमूर्ध्नि यस्तम् ॥ ३२ ॥

प्रिमिति ॥ हे भैमि, स्मृता तस्य नलस्य मुखश्रीर्येन एवंभू-
तोऽपि यो विधेःप्रेक्षणः पाणिर्हन्तः पर्वणि पूर्णमायां पूर्णं परिपू-
र्णकलं सकलङ्गं चन्द्रं निर्माति रचयति । अत एवाजातलज्जं निर्लज्जं
विधेः पाणिं धिक् । तज्ज्ञेयं नलानेन मन्यपि यः करमस्मादभि-
हीनं पूर्णचन्द्रं निर्माति स निर्लज्जत्वास्त्रिन्य एव । स विधेः पाणि-
विज्ञः कुशलः । स कः—यः स्मृतनलाननशोभः सन् कृत्वार्धं कृ-
तकदेशमपि तं चन्द्रं हरमूर्ध्नि शिवमन्त्रेण औज्झत्तयाज्यहं
मन्ये । प्रारब्धमपि तदुत्तमस्यान्यस्य स्मरणाद्यस्यजति स विपश्चि-
देवेति भावः । पूर्णकलमेककलं च चन्द्रं यद्यप्येक एव ब्रह्मणः
पाणिर्निर्माति तथापि कार्यभेदान्मुख्यत्वं विज्ञत्वं कालभेदादुपच-
र्यते । चन्द्रादप्यतिरमणीयं तद्वाननमिति भावः ॥

निलीयते ह्रीविधुरः स्यजैत्रं

श्रुत्वा विधुस्तस्य मुखं मुखाग्रः ।

१ 'अथ लकानुप्राप्तोऽपदुर्गः समामोक्तियर्थ' इति साहित्यविद्याधरी ।
अथ प्रस्तुतवाग्देवोक्तयनाऽप्रस्तुतव्याप्तयस्त्वयोर्ज्ञानान्तराः प्रागुक्तयो-
ग्यस्त्रियं स्वतन्त्रमप्ययम्' इति जीवानुः । २ 'अथ वा योऽहमलकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । अथ अन्त्यार्थिना नाप्यन्योक्तिर्न यस्यान्य ता प-
याज्ञानान्तरमपेक्षे' इति जीवानुः । ३ 'समर्पित' इति निलकंजीवानु-
मेयतयाः । 'श्रुत्वा' इति मुखाग्रयोऽप्यसाहित्यविद्याधरीमेयतयाः ।
४ 'अथ प्रतीयप्रतीत्यर्थोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'नाकपालः' इति पाठनिलकंजीवानुमुखाग्रयोऽप्यसाहित्यविद्याधरी । २ 'अथ
लकानुप्राप्तोऽपदुर्गः समामोक्तियर्थ' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ वा योऽहमलकारः'
इति जीवानुः । ४ 'अथ प्रतीयप्रतीत्यर्थोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सूरे समुद्रस्य कदापि पूरे

कदाचिदभ्रभ्रमदभ्रगर्भे ॥ ३३ ॥

निलीयत इति ॥ हे भैमि, विधुश्चन्द्रो नोऽस्माकं सुखात्तस्य
मुखं स्वजैत्रं स्वस्य जेत् श्रुत्वा हीविधुरो लज्जाविकलः सन्कदापि
कदाप्यमावास्यायां सूरे सूर्ये, कदाप्यस्तसमये समुद्रस्य पूरे प्र-
वाहे कदाचित्प्रावृत्तकाले अभ्र आकाशे भ्रमन्ति अभ्राणि मेघा-
स्तेषां गर्भे मध्ये निलीयतेऽन्तर्हितो भवति । अन्योऽपि स्वजेतारं
श्रुत्वा लज्जाविकलोऽलक्षितेषु स्थानेषु निलीयते । 'सूरसूर्यायमा',
'घोदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रम्', 'अभ्रं मेघः' इत्यमरः । जेत्रेव जेत्रम् ।
प्रज्ञार्ण ॥

संज्ञाप्य नः स्वध्वजभृत्यवर्गान्दैत्यारित्यञ्जनलास्यनुलै
तत्संकुचन्नाभिमरोजपीताद्वातुर्विलज्जं रमते रमायाम् ॥

संज्ञाप्येति ॥ दैत्यारिर्विष्णुः स्वध्वजस्य गरुडस्य भृत्यवर्गो-
ऽस्मानत्यञ्जं जितकमलं नलास्यं नलमुप्यंतस्य नुलै स्तुतये संज्ञाप्य
संज्ञया आज्ञाप्य धातुग्रेहणः सकाशाद्विलज्जं लज्जारहितं यथा तथा
रमायां लक्ष्म्यां रमते श्रीडति । किंभूताद्वातुः—तयास्मृताया
नलाननुत्या संकुचन्मुकुलीभवन्नाभिमरोजं नाभिकमलं, तेन
पीतादन्तर्हितादपश्यत इत्यर्थः । अञ्जमतिक्रान्तम् । अयमेव
मुकुलीभवने हेतुः । 'स्त्वः स्तोत्रं नुतिः स्तुतिः' इत्यमरः । पश्यतो
वृद्धस्य समक्षं श्रीक्रीडा लज्जावर्हाः ॥

रेखाभिरासे गणनादिवास्य

द्वात्रिंशता दन्तमयीभिरन्तः ।

चतुर्दशाष्टादश चात्र विद्या

द्वेधापि सन्तीति शशंसे वेधाः ॥ ३५ ॥

रेखाभिरिति ॥ वेधा अस्य नलस्यान्तरास्ये मुखमध्ये द्वात्रि-
शता द्वात्रिंशत्संख्याभिर्दन्तमयीभिर्दन्तरूपाभी रेखाभिर्गणना-
संख्यानां कृत्वा (विधाय) इति शशंसेव कथयति स्मेव । इतीति
किम्—अत्र नलमुखमध्ये द्वेधा स्वतन्त्राभ्यां द्वाभ्यामपि प्रका-
राभ्यां चतुर्दशाष्टादश च विद्याः सन्तीति । दन्तानां रेखास्वरूपणं
सूक्ष्मत्वेन सामुद्रिकलक्षणवस्त्वद्योतनार्थम् । दन्ता द्वात्रिंशद्विचन्त
इति भावः । विद्यानां चतुर्दशस्वमष्टादशत्वं च प्रथमसर्गं उक्तम् ।
'विशल्याद्याः सदैकरवे' इति द्वात्रिंशच्छब्दो बहुवचनान्तविशेष-
णम् । गणनाह्यल्लोपे कर्मणि पञ्चमी । द्वेधा 'संख्याया विधायै
धा' इति धाप्रत्ययस्य 'णधाच्च' इत्येधौ च ॥

श्रियौ नरेन्द्रस्य निरीक्ष्य तस्य

स्सरामरेन्द्रावपि न स्सरामः ।

वासेन तस्मिन्क्षमयोश्च सम्य-

गुद्वौ न दध्मः खलु शेषगुद्वौ ॥ ३६ ॥

१ 'अत्र समागोक्तियोगो' इति साहित्यविद्याधरी । अत्र विद्याः
स्वामाधिकमयादिप्रवेशे पराजयप्रयुक्तानि नीतिवोदप्रदेशा व्यज्जयाप्रयो-
गादभ्या' इति जीवातुः । २ 'अत्र धर्मापमलकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । 'अत्र वि' गोक्त्यापामनामसंन्येति संबन्धोत्तरतश्चोक्तिः'
इति जीवातुः । ३ 'अत्र सापक्षवोदप्रदेशा' इति साहित्यविद्याधरी ।

श्रियाविति ॥ हे भैमि, वयं तस्य नरेन्द्रस्य श्रियौ शोभास-
मृद्धी निरीक्ष्य दृष्ट्वा स्सरामरेन्द्रावपि कामेन्द्रावपि न स्सरामः
अन्तःकरणगोचरी न कुर्मः । मदने कान्तिरेव, इन्द्रे च समृद्धि-
रेव, नले च द्वे अपीत्याधिक्यम् । तस्मिन्नेले क्षमयोः भूक्षान्त्योः
सम्यग् वासेन वसत्या खलु निश्चयेन शेषगुद्वौवनन्तमुगतावपि
गुद्वौ चित्ते न दध्मः । मनयापि न स्सराम इत्यर्थः । तयोरेकैकक्ष-
माधारत्वपस्य च द्वयोरप्याधारत्वम् अतस्तयोः स्मरणं न । ता-
भ्यामयमधिक इति भावः । 'क्षितिश्चान्त्योः क्षमा' इत्यमरः ।
कर्मणः शेषत्वेनाविवक्षणास्सरामरेन्द्रावित्यत्र 'अधीगर्थ' इति
पञ्चभावेः ॥

विना पतत्रं विनतातनूजैः समीरणैरीक्षणलक्षणीयैः ।
मनोभिरासीदनणुप्रमाणैर्न लङ्किता दिक्कतमा तदर्थैः ॥

विनेति ॥ तस्य नलस्य अर्थः कतमा दिक् न लङ्किता निजि-
ता आसीत्, अपितु सर्वापि । किंभूतैः—पतत्रं पक्षं विना पक्षर-
हितैः विनतातनूजैर्गण्डैः । तथा—ईक्षणलक्षणीयैर्नैत्रगोचरैः स-
मीरणैर्वायुभिः । तथा—अनणुप्रमाणैर्महापरिमाणाधिकरणैर्मनो-
भिरन्तःकरणैः । गरुडः सपक्षः, वायुरचाक्षुषः, मनोऽणुपरिमाण-
मिति प्रसिद्धिः । तद्विपरीता अपि तदक्षा वेगेन गरुडादिरूपा
जाता इति भावः । इवयोजना वा कर्तव्या—'न निजिता' इति
कचिन्पाठः । अतिजवास्तदक्षा इति भावः । कतमा, 'कतरकतमी
जातिपरिप्रक्षे' इति स्वार्थे डतमच् ॥

संग्रामभूमीषु भवत्यरीणामसैन्यदीमातृकतां गतासु ।
तद्वाणधारापवनाशनानां राजत्रजीयैरसुभिः सुभिक्षम् ॥

संग्रामेति ॥ हे भैमि, राज्ञां वज्राः समूहास्तेषामिमे राजव-
जीयास्तेरसुभिर्नरेन्द्रप्राणरूपैर्वायुभिः कृत्वा तस्य नलस्य बाणधारा
बाणपरम्परास्तल्लक्षणाः पवनाशनः सर्पास्तेषां सुभिक्षं भिक्षाममृ-
द्धिर्भवति । नलबाणैः सर्वेऽपि शत्रवो हता इति भावः । कासु
सतीषु—संग्रामभूमीष्वरीणां शत्रूणामसैन्ये रुधिरैर्नदीमातृकतां
(गतासु) नदीजलपरिपूर्णासु सतीषु । वैरिहरिणनदीपरिपूर्णा-
स्त्वित्यर्थः । दैर्घ्येणाशुगामित्वेन प्राणहरत्वेन बाणानां पवनाशन-
त्वम् । प्राणानां पवनत्वात्तेरेव तेषां सुभिक्षमिति भावः । नदी-
मातृकासु भूमिष्ववप्रहादिसद्भावेऽपि सुभिक्षं भवति 'देशो
नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नवीहिपालितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च
यथाक्रमम् ॥' इत्यमरः । नदीमातृक इति 'नद्युतश्च' इति कप् ।
राजवजीय इति 'वृद्धाच्छः' । सुभिक्षम् । भिक्षाणां समृद्धिः 'अ-
व्ययं विभक्ति—' इत्यव्ययीभावः ॥

यशो यदस्याजनि संयुगेषु कण्डूलभावं भजता भुजेन ।
हेतोर्गुणादेव दिगापगालीकूलंकपत्वव्यसनं तदीयम् ३९

१ 'अत्र यथान्त्यमलकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र द्वयो-
रपि श्रियोर्द्वयोपि क्षमयोः प्रकृत्यावा' त्वलप्रकृत्यपः । एतेन सौन्दर्यादि-
गुणैः संरादिभ्योऽप्यधिक इति व्यज्यते । 'अपयथासंख्ययोः संकरः' इति
जीवातुः । २ अत्र विभावनालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रा-
शानां विशिष्टवैतयारित्वेन निरूपणाद्रूपकालकारः' इति जीवातुः ।
३ 'रूपकमलकारः' इति जीवातुसाहित्यविद्याधरी ।

यश इति ॥ कण्डूलभावं रणकण्डूसहितत्वं भजता प्राप्नुवता
नेन संयुगेषु यदस्य नलस्य यशोऽजनि संपादितं, (तत्) तदीयं
ःसंबन्धि दिश एवापगा नयस्तासु वा नयस्तासामाली पङ्क्तिः
स्याः कूलं तीरं तत्कषणं कषणस्वभावस्तद्वत् व्यसनं हेतोः का-
स्य गुणादेव जातमिति शेषः । न तु स्वभावतः । यशःकारणे
ने विद्यमानाः कण्डूलक्षणास्कारणगुणादेव यशसि कूलकपस्वरूपं
सनमागतमिति भावः । तस्य यशः सर्वदिग्वापीत्यर्थः । कण्डूल-
ते 'सिध्मादिभ्यश्च' इत्यस्यर्थे लच् । कण्डू लात्यादत्ते इति
, 'आतोऽनुपसर्गे कः' । कूलंकप इति 'सर्वकूल-' इति खशि
जन्तस्त्वान्मुम् ॥

इदानीं तस्य गुणानुवर्णनासक्तिं द्योतयन्नतिशयोक्तिमाह—

यदि त्रिलोकी गणनापरा स्या-

त्तस्याः समासिर्द्यदि नायुपः स्यात् ।

पारेपरार्थं गणितं यदि स्या-

द्रणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥ ४० ॥

यदीति ॥ त्रिलोकी त्रैलोक्यं यदि गणनापरा गुणगणनासक्ता
स्यात्तस्यास्त्रिलोक्यास्तद्वर्णनार्थमायुपः समासिर्द्यदि न स्याद्यदि
गणितं गणितशास्त्रं पारेपरार्थं परार्थात्परं स्यात्तदा स नलः गणया
गणयितुं शक्या निःशेषाः समग्रा गुणा यस्य एवंभूतोऽपि भवेत् ।
ननु पुनश्च । ततः सोऽप्यसंश्लेषगुण इति भावः । त्रिलोकी समा-
हारे द्विगौ 'द्विगोः' इति ङीप् । पारेपरार्थम् । 'पारेमध्ये पञ्चा-'
इति समासः । एदन्तत्वं च निपातनात् । गणय इति 'गणरेयः'
इत्याणादिको गणरेयः । स्यात्, क्रियातिपत्तेरिविवक्षितवाङ्मिह ॥

तस्यान्तःपुरे स्वगतिं द्योतयन्माह—

अवारितद्वारतया तिरश्चामन्तःपुरे तस्य निविश्य राज्ञः
गतेषु रम्येष्वधिकं विशेषमध्यापयामः परमाणुमध्याः ॥

अचारीति ॥ हे भूमि, वयं परमाणुवन्मध्यो यासां ता अति-
कृशोदरीः कर्मभूताः स्वत एव रम्येषु गतेषु विषयेऽधिकं लोकोत्तरं
गमनविशेषमध्यापयामः पाठयामः । किं कृत्वा—तिरश्चां पश्चादी-
नामवारितद्वारतयानिषिद्धद्वारत्वेन तस्य राज्ञोऽन्तःपुरे निविश्य
प्रविश्य । इहः शब्दकर्मत्वात् 'गतिबुद्धिः' इत्यण्यन्तकर्तृण्यन्तत्वे
कर्मत्वम् ॥

नर्मसाचिष्यमपि कुर्म इत्याह—

पीयूषधारानधराभिरन्त-

स्तासां रसोदन्वति मज्जयामः ।

रम्भादिसौभाग्यरहःकथाभिः

काव्येन काव्यं सृजतादृताभिः ॥ ४२ ॥

पीयूषेति ॥ वयं रम्भादीनामप्सरसां सौभाग्यं पुरुषवशीकर-
णादिशक्तिस्तस्य रहो रहस्यं तस्य कथाभिः संभोगगोष्ठीभिर्वैचर्यन्त-

रगोप्यकथाभिश्च तासां नलस्त्रीणामन्तर्हृदयं रसोदन्वति शृङ्गार-
समुद्रे निमज्जयामो निमग्नोऽकुर्मः । किंभूताभिः—पीयूषधारा अमृ-
तप्रवाहस्तस्याः सकाशादनधराभिरन्युताभिः । तथा—काव्यं प्रब-
न्धविशेषं सृजता कुर्वता काव्येन शृङ्गेण भादृताभिः काव्ये प्रति-
पादिताभिरुदन्वति 'उदन्वानुद्धो च' इति साधुः । तत्र निम-
ज्जनं युक्तम् । 'रहः सुरतगोप्ययोः' इति धरेणिः ॥

स्वस्य विश्वासत्वं वदन्नादेशार्हत्वमाह—

काभिर्न तत्राभिनवसराज्ञा-

विश्वासनिक्षेपवणिक् क्रियेऽहम् ।

जिहेति यन्नैव कुतोऽपि तिर्य-

कश्चित्तिरश्चस्वपते न तेन ॥ ४३ ॥

काभिरिति ॥ तत्र नलान्तःपुरे काभिः सुन्दरीभिरहं पक्षी
अभिनवातिगोप्या स्मराज्ञा तस्या विश्वासेन निक्षेपवणिक्स्थाप-
निको वणिक् क्रिये, अपितु सर्वाभिरपि कृतः । कथा स्वकामरहस्यं
मयि न कथ्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुः—यत् यतो हेतोर्मयि कप-
द्वयादि कुतोऽपि कस्मादपि प्राणिनो नैव जिहेति लज्जते । तेन
कारणेन कश्चिद्विदोऽपि प्राणी तिरश्चोऽपि सकाशात् व्रपते । लज्जते ।
अतस्मा निलज्जाः सत्यो मदप्रेतगोप्या अपि कामगोष्ठीः कुर्व-
न्तीति भावः । अन्यदपि गोप्यं विश्वासयोग्ये वर्णजिनिक्षिप्यते ॥

तासां परिहासोक्तमलीकमपि वचो नान्यस्मै कथयामीत्याह—

वार्तापि नासत्यपि सान्यमेति

योगादरन्ध्रे हृदि यां निरुन्धे ।

विरश्चिनानाननवादधौत-

समाधिशास्त्रश्रुतिपूर्णकर्णः ॥ ४४ ॥

वातेति ॥ असत्यप्यलीकापि सा परिहासवार्तापि परिहास-
कथा अन्यं नैति । अन्यस्मै न कथयामीत्यर्थः । सा का—अरन्ध्रे-
ऽरिभेदरहिते हृदि योगादुपायेन । प्रयत्नादित्यर्थः । यां वार्तां
निरुन्धे नितरामावृणोमि । ध्यानाविषयव्याहोपरहिते हृदीति
वा । सदोपमेवान्तःकरणमन्यस्मा अन्यवार्ता कथयति, मदन्तः-
करणं तु ध्यानादिना निर्दोषम्, अतो न कथयामीति भावः ।
वार्ताप्यन्यं नैति किमुतान्यत्, अलीकाप्यन्यं नैति किमुत सत्येति
द्योतनार्थमपिशब्दा । दृष्टप्रयुक्ता वार्ता जनहितार्थं कथनीयापि न
कथ्यते । सरन्ध्रादेव बहिर्निर्गमः संभाव्यते इदं स्वरन्ध्रम् । अथ
च—असती कुलटापि कामेणादियोगास्त्रीरन्ध्रस्थाने निरुद्धाप्यन्यं
पुरुषं नैतीत्युक्तिः । योगश्चस्वमेवाह—विरश्चेद्रेक्षणो नानाननानि
चत्वारि मुष्यानि तरुतो वादो वचनं तेन धौतं पवित्रीकृतं समा-
धिशास्त्रं योगशास्त्रं तस्य श्रुतिः श्रवणं तेन पूर्णं कर्णो यस्य ।
योगशास्त्राणि श्रुतयश्चेति वा । योगिनो हि यत्र कुत्रापि न जल्प-
न्ति तथा ब्रह्मण उपदेशादहमपि । स्वमपि वयःसंधिं विश्वासाहं
मयि विश्वस्य कामगोष्ठीं कुर्विति भावः । रुधेः स्वरितेवाहं ॥

१ 'अत्र रूपकम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'यशसो दिक्कलकषणानु-
मितायाः कण्डूलतायास्तत्कारणकण्डूलभुजगुणपूर्वकत्वमुपेक्ष्यन्' इति जी-
वानुः । २ 'अत्र गुणानां गणयत्वसंबन्धेऽप्यसंबन्धोत्तरनिशयोक्तिः' इति
जीवानुः । ३ 'अत्र लुप्तोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्र लुप्तोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
रूपककाव्यविज्ञानव्यापारी' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र काव्य-
विज्ञानमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र वार्तातिगोप्यस्य विरश्ची-
त्यादिपदार्थहेतुकात्काव्यविज्ञानमालंकारः' इति जीवानुः ।

अतिशयितमभिलाषमुत्पादयितुं नलप्राप्तेर्दुर्लभत्वमाह—

नलाश्रयेण त्रिदिवोपभोगं तवानवाप्यं लभते वतान्या ।
कुमुदतीवेन्दुपरिग्रहेण ज्योत्स्नोत्सवं दुर्लभमम्बुजिन्या ॥

नलेति ॥ हे भूमि, तव त्वया अनवाप्यं दुष्प्रापमस्मत्कर्तृकपक्षवीजनादिसेवादिरूपं त्रिदिवोपभोगं स्वर्गोपभोगं नलाश्रयेण कृत्वा न्या नायिकानर्हापि लभते । वत खेदे हा कष्टं । प्राप्स्यते । वर्तमानसामीप्ये लट् । प्राप्नोति वा, बहुबलभवादिति वा । केव—अम्बुजिन्या कमलिन्या दुर्लभं दुष्प्रापं ज्योत्स्नोत्सवं चन्द्रिकाजन्यविकासदिरूपं महोत्सवमिन्दुपरिग्रहेण चन्द्राङ्गीकरेण कुमुदतीव यथा प्राप्नोति । अन्यस्या अनर्हत्वादेव मे खेदः । स्वर्भोगसिद्धिं नलपरिग्रहस्त्वया संपाद्य इत्यर्थः । नहि तं विना वयमन्यं भजाम इत्यर्थः । तव कृपामे 'कृत्यानाम्—' इति कर्तेरि पठ्यते । अम्बुजिन्या खलर्थयोगे पठ्यन्तिपेधात्कर्तेरि तृतीया ॥

प्रकृतमुपसंहरन्नाह—

तन्नैपधानुदतया दुरापं शर्म त्वयास्तकृतचादुजन्म ।
रसालवन्या मधुपानुविद्धं सौभाग्यमप्राप्तवसन्तयेव ४६

तदिति ॥ तत्तस्मात्त्वया नैपधेन नलेनानुदतयापरिणीतत्वेनास्माभिः कृतं यच्चादु प्रियवचनं तस्माज्जन्म यस्य शर्म सुखं दुरापं दुष्प्रापम् । नलाश्रयेणैव त्वयाप्यसप्रियवचनजनितं सुखं प्राप्तव्यं नान्यथेति भावः । कया किमिव—अप्राप्तवसन्तया रसालवन्या सहकारवाटिकया मधुपैर्भ्रमैरनुविद्धं कृतं सौभाग्यं मकरन्दास्वादस्नाकारगुञ्जनादिलक्षणमिव यथा दुष्प्रापम् । पूर्वश्लोकेऽम्बुजिनीदृष्टान्तेन सर्वथा दुष्प्रापत्वं सूचितम्, इदानीमाश्रवनीदृष्टान्तेन कालान्तरे प्राप्स्यत इति सूच्यते । खलर्थयोगे 'न लोका—' इति पठ्यन्तिपेधः ॥

तत्र नलप्राप्तिसंभावनायामधैर्यं न कर्तव्यमित्याह—

तस्यैव वा यास्यसि किं न हस्तं
दृष्टं मनः केन विधेः प्रविश्य ।
अजातपाणिग्रहणासि ताव-

द्रूपस्वरूपातिशयाश्रयश्च ॥ ४७ ॥

तस्यैवेति ॥ त्वं तस्यैव नलस्यैव वा हस्तं किं न प्राप्स्यसि अपित्वैवमपि संभाव्यते । सर्वथा नलं न प्राप्नोषीति निश्चेतुं न शक्यते इति पूर्वत्रापरितोषद्योतको वाशब्दः । निश्चयाभावः कथमत आह—केन पुरुषेण विधेर्ब्रह्मणो मनोऽन्तःकरणं प्रविश्य दृष्टं ज्ञातं भूम्या नलो न प्राप्स्यत इति । अपि तु न केनापि । एवं सति कदाचित्प्राप्तिसंभावनापीत्याह—तावदादौ त्वं न जातं पाणिग्रहणं विवाहो यस्याः सा एवंभूतासि वर्तसे । प्रथममेव नैराश्यं न कर्तव्यमित्यर्थः । मम योग्यताभावश्चेत्प्राप्तिः कथं स्यादित्याशङ्क्याह—रूपस्य लावण्यस्य स्वरूपेणवाल्कारमन्तरेणैव स्वाभाविकोऽतिशयस्तस्याश्रयः स्थानमप्यसि । सहजसौन्दर्येण नलप्राप्तिरपि तव संभाव्यत इति भावः ॥

१ 'अत्रोपमा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमा' इति साहित्यविद्याधरी ।

सरूपत्वात्तस्या नलप्राप्तिं दृढयति—

निशा शशाङ्कं शिवया गिरीशं
श्रिया हरिं योजयतः प्रतीतः ।
विधेरपि स्वारसिकः प्रयासः

परस्परं योग्यसमागमाय ॥ ४८ ॥

निशेति ॥ निशा शशाङ्कं चन्द्रं, शिवया गौर्या गिरीशं, श्रिया लक्ष्म्या हरिं विष्णुं योजयतः संयोगं प्रापयतो विधेरपि ब्रह्मणोऽपि स्वारसिकः स्वेच्छाकारी प्रयासः प्रयत्नः परस्परं मिथो योग्ययोः समागमाय मेलनाय प्रतीतः ख्यातः । पूर्वोक्तदृष्टान्तेन ब्रह्मा स्वरसत एव परस्परं योग्ययोरेव समागमं करोति नवयोग्ययोरिति, अतो नलमपि त्वयैव योजयिष्यतीति भावः । स्वरसेन चरतीति स्वारसिकः । 'चरति' इति ढक् । स्वशब्दस्य द्वारादिपु पठितत्वात्तत्र तदादिविधेरभ्यनुज्ञानात्सौवरसिक इति यद्यपि भवितव्यं तथापि स्वागतादिपु दर्शनात्स्वार्थिकस्वाभाविकादिभाष्यकारप्रयोगदर्शनाच्च वृद्धिरेवेति बोध्यम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

अन्यनिराकरणे नलस्यैव त्वं योग्येत्याह—

वेलातिगस्त्रैण गुणाब्धिवेणिर्न योगयोग्यासि नलेतरेण ।
संदर्भ्यते दर्भगुणेन मल्लीमाला न मृद्वी भृशकर्कशेन ४९

वेलेति ॥ वेलां मर्यादामतिक्रम्य गच्छति एवंभूतो यः स्त्रेणः स्त्रीसंबन्धी गुणाब्धिः सौन्दर्यादिगुणसमुद्भूतस्य वेणिः प्रवाहरूपा समस्तसौन्दर्यादिगुणभाजनं त्वं नलादितरेण वरेण सह योगयोग्या संबन्धयोग्या नासि न भवसि । यतः—मृद्वी मल्लीमाला पुष्पमाला भृशकर्कशेनातिकठिनेन दर्भगुणेन कुशनिर्मितदोरकेण न संदर्भ्यते ग्रथ्यते । मल्लीमालायाः कुशदोरकेण गुम्फनमनुचितं तथा तव नलव्यतिरिक्तेन योग इति भावः । 'वेणिर्नदीप्रवाहे कचोच्चये' इति क्षीरस्वामी । स्त्रीसंबन्धिनः स्त्रेणाः 'स्त्रीपुंसाभ्यां—' इति नञ् । वेणीति संबुद्धयन्तं वा । तत्र नद्यन्तत्वाद्भस्वः । मृद्वी 'वोतो गुण—' इति ङीप् ॥

तस्या नलप्राप्तौ प्रकाशन्तरेण हेतुमाह—

विधिं वधूस्मृष्टिमपृच्छमेव तद्यानयुग्यो नलकेलियोग्याम्
त्वन्नामवर्णा इव कर्णपीतामयास्य संकीडति चक्रिचक्रे ॥

विधिमिति ॥ अहं तस्य विधेर्यानं विमानं तस्य धुर्यो भारवाहकः सन् नलकेलेर्नलक्रीडाया योग्यामुचितां वधूस्मृष्टिं नलक्रीडायोग्या का त्वया निर्मितेति स्त्रीस्मृष्टिं विधिं ब्रह्माणमपृच्छमेव पृष्टवानेव । तेन किमुत्तरितमित्यत आह—नलकेलियोग्या भैमी रचितेति तव नाम्नो वर्णा इव कर्णभ्यां पीता उत्तरखेन मया श्रुताः । सम्यगेव किमिति न श्रुता इत्यत आह—कस्मिन्सति—अस्य ब्रह्मणश्चक्रिणो रथस्य चक्रे संकीडति कूजति सति । रथाङ्गकूजनेन सम्यङ्गाकर्णीति भावः । यदि निश्चयेनावश्यत्तदा स्वतः

१ 'अत्र सममलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकममृष्टान्तालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'व्यतिरेकेण दृष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः ।

एव कार्यसिद्धेस्तदर्थं स्वस्मिन्सादरा नाभविष्यदितीवशब्दप्रयोगः ।
चक्रचक्रे हंससमूहे इति कचिन् । युग्यः 'तद्वहति-' इति यत् ।
संकीर्तयति 'समोऽकूजने' इति प्रतिषेधाच्छता ॥

प्रह्वणः स्ववचनान्यथाकरणे बाधकमाह—

अन्येन पत्या त्वयि योजितायां
विज्ञत्वकीर्त्या गतजन्मनो वा ।

जनापवादाणवमुत्तरीतुं

विधा विधातुः कतमा तरीः स्यात् ॥५१॥

अन्येनेति ॥ वा अथवा । निश्चये वा । त्वयि अन्येन नला-
तिरिक्तेन पत्या भर्ता योजितायां सत्यां विज्ञत्वकीर्त्या सर्वज्ञत्वय-
शस्यैव गतमतिक्रान्तं जन्म यस्य येन वा एवंविधस्य विधातुर्जना-
पवाद एवार्णवत्त्वं सर्वज्ञेन प्रह्वणेदमनुचितं कथमकारीति लोका-
पवादसमुद्रमुत्तरीतुं कतमा विधा प्रकारस्तरीनीका स्यात् । अ-
पितु न कार्पीत्यर्थः । सकलेनापि जन्मना यस्यैवज्ञत्वं प्रह्वणार्जितं
तदेकस्यान्वयान्यथाकरणे तदेव गमिष्यतीति भिया नलंनव योज-
नीयेति भावः । समुद्रं तरीतुं काचिन्नोभवेति, जनापवादाणवत्त्वं त-
रीतुं न कार्पीति भावः । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरीः' इत्यमरः । उत्त-
रीतुम् 'वृत्तो वा' इति दीर्घः । तरन्त्यनया तरीः 'अविवृष्टत-
न्त्रिभ्य ईः' ॥

अभिप्रायं ज्ञानुमुपसंहरन्नाह—

आस्तां तदप्रस्तुतचिन्तयालं

मयासि तन्वि श्रमितातिवेलम् ।

सोऽहं तदागः परिमार्ष्टुकामः

किमीप्सितं ते विदधेऽभिधेहि ॥ ५२ ॥

आस्तामिति ॥ हे भूमि, तल्लवणं तव तद्योग्यवप्रतिपादनं
चास्तां तिष्ठतु । न कर्तव्यमित्यर्थः । यतः—अप्रस्तुतस्य चिन्तया
कथयालम् । निष्प्रयोजनत्वात् । हे तन्वि, मया त्वमतिवेलं श्रुतं
श्रमितासि । सोऽहं तदागः अपराधं परिमार्ष्टुकामोऽपनेतुकामः
सन् तव किमीप्सितं कं मनोरथं विदधे करोमि अभिधेहि ब्रूहि ।
अप्रस्तुतचिन्तयेति वारणार्थयोगे तृतीया ॥

इतीरयित्वा विरराम पत्नी स राजपुत्रीहृदयं बुभुत्सुः ।
हृदे गभीरेहृदि चावगाढं शंसन्ति कार्यवतंरं हि सन्तः ॥

इतीति ॥ राजपुत्र्या भैर्या हृदयं नलेऽनुरागो विद्यते न
वेति मनो बुभुत्सुर्जिज्ञासुः स पत्नी हंस इति पूर्वोक्तिमीरयित्वास्त्वा
विरराम तूष्णीमभूत् । ननु नलानुरागस्त्वयि विद्यते, त्वमपि नले-
ऽनुरक्ता भवेति प्रकटं किमिति नोक्तवानित्यत आह—हि यस्मा-
द्गभीरे गाम्भीर्ययुक्तं हृदे जलाशये, गृहाभिप्राये हृदि चावगाढं
आलोडिते, ज्ञाते च सति सन्तः पण्डिताः कार्यवतंरं करणीयं तर-
णपथं, कार्यस्य प्रस्तावं च शंसन्ति कथयन्ति । गम्भीरं हृदमना-

लोड्य अत्रोत्तरीतव्यमिति तरणमार्गं यथा न कोऽपि कथयति तथा
आशयमविज्ञाय बुधस्तदप्रे कार्यविशेषप्रस्तावं न करोति । अत-
स्तदभिप्रायं ज्ञात्वा तस्यां नलानुरागप्रकाशनं कर्तव्यमिति नलानु-
रागमप्रकाशयैव तूष्णीमभूत्त्वर्थः । राजपुत्रीति हृदयस्य गृहाशय-
त्वम् । विररामेति 'व्याहपरिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । हृद-
यम् 'न लोका-' इति पठ्ठीतिपेधेः ॥

किंचित्तिरश्चीनविलोलमौलि-

विचिन्त्य वाच्यं मनसा मुहूर्तम् ।

पतत्रिणं सा पृथिवीन्द्रपुत्री

जगाद वक्त्रेण तूणीकृतन्दुः ॥ ५४ ॥

किंचिदिति ॥ सा पृथिवीन्द्रपुत्री भूमी मुहूर्तं क्षणमात्रं मन-
सान्तःकरणेन वाच्यं वक्तव्यं वचनं विचिन्त्य विचार्य पतत्रिणं हंसं
जगाद । किञ्चुता—वचनविचारणे क्रियमाणे किंचिदीपत्तिरश्चीनो
वक्त्रः विलोलश्चञ्चलो मौलिर्मन्त्रं यस्याः सा । तथा—सहजसौ-
न्दर्येणाभिलाषमिच्छाशयातिप्रसङ्गयेन च वक्त्रेण मुखेन तूणीकृतो
न्यक्त हृन्दुश्चन्द्रो यया । तिरश्चीनम् 'विभाषाक्षेरद्विषयाम्'
इति स्वार्थे खः । पुत्रीति शाङ्करवादिपाठान्डीव ॥

आत्मनोऽनुचितकारिष्वमाह—

धिक्षापले वत्सिमवत्सलत्वं यत्प्रेरणादुत्तरलीभवन्त्या ।
समीरमङ्गादिव नीरभङ्गा मयातटस्थस्त्वमुपद्रुतोऽसि ॥

ध्रिगिति ॥ हे हंस, चापले चञ्चलव्यविषयेऽयद् वत्सिमवत्स-
लत्वं वत्सस्य बालस्य भावो वत्सिमा बालत्वं तेन यद्गमलत्वं
सस्नेहत्वं बालत्वेन चापलविषये यत्प्रीतिमत्त्वं । चापलाङ्गीकरण-
मिति यावत् । तद् धिक्कुन्धमनुचितम् । यतः—यस्य चापलस्य प्रे-
रणाश्रियोगाद्यर्धनतयात्तरलीभवन्त्या अतिशयेन चञ्चलीभवन्त्या
मया पश्चालगित्वा तटस्थ उदासीनस्त्वमुपद्रुतः पीडितोऽसि ।
कथेव—समीरमङ्गाद्वायुसंवन्याच्चञ्चलीभवन्त्या नीरभङ्गोव । तर-
ङ्गस्त्वयोदकरचनया तटस्थः कूलस्यो यथोपद्रुते । निरपराधस्य
पश्चालगित्वा मया पीडितः, अतोऽहमनुचितकारिण्येवेति भावः ।
वत्समशब्दापृथ्वादिवादिमनिष । तस्मादेव 'वत्समाभ्याम्—'
इत्यभिलाषवति लच । तथाच वत्सल इति स्नेहवानुचर्यते ॥

आत्मनिन्दापूर्वकं हंसस्तुतिमाह—

आदर्शनां स्वच्छतया प्रयासि

मतां स तावत्सलु दर्शनीयः ।

आगः पुरस्कुरुति सागमं मां

यस्यात्मनीदं प्रतिविम्बितं ते ॥ ५६ ॥

आदर्शेति ॥ हे हंस, दर्शनीयोऽतिरमणीयस्य सलु निश्च-
येन, उपेक्षे वा । स्वच्छतया निष्कपटतया कृत्वा मतां साधूनां
तावत्प्रथममादर्शतां दृष्टान्ततां प्रयासि प्राप्सोषि । किंवदं निष्क-
पट इति प्रश्ने । त्वमेव प्रथमं दृष्टान्तयोगयोगीत्यर्थः । अथ च निर्मे-

१ 'रमाहंसमुद्' इति निलकजीवानुसाह्यविद्याधरीमंमतम् ।

२ 'अत्र छेकानुप्रासोपमा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासोपमे'
इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्रानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमा' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमा' इति साहित्यविद्याधरी ।

लतया दर्पणतुल्योऽस्ति दर्पणोऽपि सतामवलोकनीयः, श्रीकामैः प्रातरवलोक्यते च । निष्कपटतामादर्शतां च समर्थयते—पश्चाल-गनासागसं सापराधां मां पुरस्कुर्यति 'मयासि तन्वि श्रमिता—' इत्यादिवचनान्मां प्रति प्रियभाषिणि यस्य तवात्मनि स्वरूपे इद-मागः तटस्थपीडनलक्षणो ममापराधः प्रतिबिम्बितः 'सोऽहं तदागः' इति वचनात्त्वया मदपराधः स्वीयत्वेनैव स्वीकृत इति सतां स्वभावोऽयम् । अन्यापराधं स्वात्मन्यारोपयन्ति । खलुः किमर्थं । आदर्शतां प्रयासि किम् । ततोऽप्यधिकः । आदर्शं पुरो यथास्थितं वस्तु प्रतिफलति, त्वयि तु सापराधे वस्तुनि पुरः स्थितेऽप्यपराधलक्षणो धर्मः प्रतिबिम्बितो, न तु सापराधो धर्मी-त्यादर्शादधिकत्वादाश्चर्यरूपोऽसीति^१ ॥

स्वापराधं निश्चिन्त्य तत्क्षमां प्रार्थयते—

अनार्यमप्याचरितं कुमारीयां

भवान्मम क्षाम्यतु सौम्य तावत् ।

हंसोऽपि देवांशतयाम्नि वन्द्यः

श्रीवत्सलक्षमेव हि मत्स्यमूर्तिः ॥ ५७ ॥

अनार्यमिति ॥ हे सौम्य सुन्दर, भवान्कुमारीयां बालाया ममानार्यमनुचितमप्याचरितमाचरणं तावत्प्रथमं क्षाम्यतु सह-ताम् । ईप्सितप्रश्नोत्तरं तु पश्चाद्भक्त्यम् । अज्ञस्य ह्यपराधः क्षन्तव्य इति कुमारीपदं । राजपुत्र्याः पक्षिणि मयि प्रार्थनमनुचितमित्यत आह—हंसोऽपि त्वं देवांशतया वन्द्योऽसि पूज्योऽसि । देवांशत्वं ब्रह्मवाहनत्वादन्यथानुपपत्त्या । ततः प्रार्थयस इति भावः । क इव—श्रीवत्सो लक्ष्म चिह्नं यस्य स मत्स्यमूर्तिर्मत्स्यस्वरूप इव । श्रीवत्सचिह्नादेवांशो मत्स्योऽपि पूज्यते तथा त्वम् । 'सौम्यं तु सुन्दरं' इत्यमरः । देवताधिकारि सोमादृगणो विधानात् सौम्य इति चिन्त्यम् । सोमस्य चन्द्रस्येयं सौमी सुधा तामर्हति दण्डा-द्विवाद्यप्रत्यये सौम्य देवतुल्य इत्यर्थ इति समर्थनीयम् ॥

दर्शनस्तुतिद्वारेण तवेप्सितं किं विदध इत्यस्योत्तरमाह—

मत्प्रीतिमाधित्ससि कां त्वदीक्षा

मुदं मदक्ष्णोरपि यातिशेताम् ।

निजामृतैर्लोचनसेचनाद्वा

पृथक्किमिन्दुः सृजति प्रजानाम् ॥ ५८ ॥

मदिति ॥ या मुदं हर्षः मदक्ष्णोर्मैत्रेययोः त्वदीक्षामुदं त्वदव-लोकनजातमपि हर्षमतिशेतामतिक्रामतु तस्मादपि हर्षादधिका भवतु । त्वं तां कां मत्प्रीतिं मम मुदमाधित्ससि आधातुं कर्तुमि-च्छसि । सा कापि नास्ति । एतैव ततोऽप्यधिकेति भावः । एतदेव दृष्टान्तेन दृढयति—वा इवार्थः । यथा इन्दुर्निजामृतैः स्वीयपीयूषैः प्रजानां लोचनसेचनाक्षेत्रसेकात्पृथगन्यदधिकं किमिव सृजति, अपि तु नेत्रसंतोषादन्यत्र किमपि, तथा त्वद्दर्शनादधिकं किमपि मदीप्सितं नेति भावः । अयमभिप्रायः—चन्द्रस्य लोकानां नेत्रा-ह्लादकत्वमेव, न त्वज्रामरत्वादिकरणसामर्थ्यम्, । तथा त्वादृश-

नामपि दर्शनेन नेत्राह्लादकत्वमेव, न त्वधिकाभिलाषकरणसामर्थ्य-मिति तस्याभिमानोत्पादनेन नलप्राप्तिपर्यवसायी मम संतोष इति सूचितम् । तस्माद्यथा मम नलप्राप्तिस्था यतस्वेत्यर्थः । सेचनात् 'पृथग्विना—' इति पञ्चमी ॥

ननु तव को मनोरथस्तं वदेत्यत आह—

मनस्तु यं नोज्झति जातु यातु

मनोरथः कण्ठपथं कथं सः ।

का नाम बाला द्विजराजपाणि-

ग्रहाभिलाषं कथयेदलज्जा ॥ ५९ ॥

मनस्त्विति ॥ हे हंस, स मनोरथः कण्ठपथं कण्ठमार्गं वच-नगोचरं कथं केन प्रकारेण यातु, अपितु न केनापि । स कः—तु पुनर्यमभिलाषं मनोऽन्तःकरणं जातु कदाचिदपि नोज्झति न त्य-जति । अन्तःकरणस्याधोदेशात्कण्ठस्य चोर्ध्वदेशादित्यर्थः । अथ रथोऽपि गर्तपातादिना ध्वस्तं पन्थानं नावतरति । सर्वत्रापि म-नसो गतिसाधनत्वाद्भिलाषोऽपि मनसो रथः । अथ च यो वक्तु-मपि न शक्यते स कर्तुं कथं शक्यत इति दुःसाधत्वम् । तदे-वाह—नाम संभावनायाम् । अलज्जा निर्लज्जा साध्यमसाध्यमित्य-जानाना सती का बाला द्विजराजस्य चन्द्रस्य पाणिना ग्रहाभि-लाषं ग्रहणाभिलाषं कथयेत्, अपि तु हस्तेन चन्द्रं ग्रहीतुं मम वाञ्छेति कापि न कथयति । हस्तेन चन्द्रप्राप्तिर्यथाशक्या तथा मन्मनोरथप्राप्तिरिति भावः । द्विज इति संबुद्धिः । राजश्रन्द्रस्ये-ति वा । अथ च—स्वाभिलाषं कथयति—द्विजानां राजा सन्नाड् नलमद्विवाहेच्छां का कथयेत्, अपि तु न कापि । नलविवाहेच्छा ममेति कथं कथयेयमिति भावः । अथ च सलज्जत्वाद्भक्तुं न शक्यत इत्याह—हे द्विजराज, का स्त्री पाणिग्रहे विवाहेऽभिलाषमिच्छां निर्लज्जा सती प्रकटयेत् । अपि त्वेवं प्रार्थय कथयति न बालैर्लथं ॥

वाचं तदीयां परिपीय मृद्वीं मृद्वीकया तुल्यरसां स हंसः ।

तत्याज तोषं परपुष्टपुष्टे घृणां च वीणाकणिते वितेने ६०

वाचमिति ॥ स हंसो मृद्वीकया द्राक्षया तुल्यो रसो मधुर-रसो यस्यास्तां मृद्वीं कोमलां तदीयां मैमिसंबन्धिनीं वाचं परि-पीयाकर्ण्य परपुष्टानां कोकिलानां पुष्टे कूजिते तोषं हर्षं तत्याज । तथा—वीणाकणिते वीणानिनादेऽपि घृणां जुगुप्सां वितेने चकार । पिककूजितवीणाकणिताभ्यामपि तद्वाकोमला सरला चेति भावः । 'मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा' इत्यमरः । मृद्वीका 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष्प्रत्ययसंज्ञायां कनि 'केऽणः' इत्यस्य संज्ञापूर्वकविधित्वा-ज्जस्त्वभावः । पुष्ट इत्यप्रज्ञानार्थत्वाद् 'पुष्टिर्विशद्वदे' इति निष्ठाया इगिनेपेधः । घो(घु)पिमनिटं केचित्पठन्ति ॥

मन्दाक्षमन्दाक्षरमुद्रमुक्त्वा तस्यांसमाकुञ्चितवाचिहंसः

तच्छंसिते किंचन संशयालुर्गिरा मुखाम्भोजमयं युयोज

मन्दाक्षमिति (क्षेति) ॥ अयं हंसः तच्छंसिते तस्या वचने

अप्रकटस्वलोक्तत्वादेव किंचन संशयालुः संविहानः सन्मुखा-

१ 'अत्रायान्तरं येषां' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलि-ङ्गमुपमा च' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्राक्षेपः' इति साहित्यविद्याधरी । 'दृष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः । २ 'अत्रानुप्रासः श्लेषश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।

म्भोजं प्रशस्तं मुखं गिरा वाचा युयोज । वदति स्मेत्यर्थः । कस्यां सत्याम्—तस्यां भैस्यां मन्दाक्षेण लज्जया मन्दा स्वल्पाक्षरमुद्रा वर्णविन्यासो यस्यां क्रियायां तथा उक्त्वा समाकुञ्चिता वाग्यया तूर्णीभूतायां सत्याम् । मुखाम्भोजम् 'प्रशंसावर्चनश्च' इति समासः ॥

करेणवाञ्छेव विधुं विधर्तुंयमित्थमात्थादरिणी तमर्थम् । पातुं श्रुतिभ्यामपिनाधिकुर्वेवर्णश्रुतेर्वर्ण इवान्तिमःकिम्

करेणेति ॥ हे भैमि, करेण विधुं चन्द्रं विधर्तुं प्रहीतुं वाञ्छेव स्पृहेव ननु तास्विकी स्पृहा । इत्थमेनेनैव गोप्याकारेण आदरिणी आदरयुक्ता, अदरिणी निर्भया अकम्पयुक्ता वा त्वं यमर्थं प्रयोजनमाप्त्य दूषे अहं तमर्थं श्रुतिभ्यां कर्णाभ्यां पातुं सादरं श्रोतुमपि किं नाधिकुर्वे नाधिकारीभवामि कर्तुं यद्यपि न समर्थस्तथापि श्रोतुं शक्त एवेत्यपिशब्दार्थः । अथ च तमर्थं कर्तुमप्यधिकारी भवामि, किंपुनः श्रोतुमित्यपिशब्दार्थः वा । अन्तःकरणे ज्ञात एव (मेव) श्रोतुमपि नाधिकुर्वे, अपितु अधिकुर्वे एवेति वा । कः किमिव—अन्तिमो वर्णः शूद्रः श्रुतेर्वेदस्य वर्णमक्षरमिव । वेदाक्षर-श्रवणे शूद्रस्याधिकारो नास्ति तथा मम नेति भावः । आरथ्येति भूतेषु 'वर्तमानसामीप्ये—' इति वर्तमानवत्प्रत्ययः । अन्तिमः 'अन्ताच्च' इति वक्तव्याङ्गिमर्थः ॥

अवाप्यते वा किमियञ्ज्वत्या

चित्तैकपद्यामपि विद्यते यः ।

यत्रान्धकारः किल चेतसोऽपि

जिह्वेतैरैर्ब्रह्म तदप्यवाप्यम् ॥ ६३ ॥

अवाप्यत इति ॥ हस्तेन चन्द्रधारणवदुपप्राप्तं यदुक्तं तत्र किञ्चिदित्याह—योऽर्थः चित्तैकपद्यामन्तःकरणलक्षणे क्रमसम्ये-ऽतिसूक्ष्मे मार्गेऽपि विद्यते स भवत्यावाप्यते प्राप्यते । वा निश्चये । चन्द्रधारणदृष्टान्तेन यत्तस्यार्थस्य दुष्प्रापत्वमित्यतिकम् । इयद्वैरवं किमर्थम् । तत्र कार्यमित्यर्थः । अथ च—परचित्तगो-चरो विषयः सुजेन ज्ञायते, इयद्वैरपनं तस्य किमर्थम् । स मया ज्ञात इत्यर्थः । एकमार्गे स्थितं वस्तु सर्वैरपि ज्ञायते । एतदृष्टा-न्तेन द्रवयति—किलेति श्रुतौ । यत्र ब्रह्मणि चेतसोऽप्यन्धकारः 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः । यन्मनोगो-चरो न भवति तदपि स्वप्रकाशं ब्रह्म जिह्वेतैरैरनलमैरवाप्यं प्राप्यं प्राप्यत इत्यर्थः । किं पुनर्मनोगोचरः । ततश्च सूक्ष्मदर्शिना मया

१ 'वचनग्रहणं रुदशब्दपरिग्रहार्थम् । ये तु यौगिकाः प्रशस्तशोभ-नरमणीयादयः, ये विशेषवचनाः शुचिसूत्रादयः, ये च गौण्या वृत्त्या प्रशंसां गमयन्ति 'मिहो माणवकः' इत्यादयः, ते सर्वे व्युदग्यन्ते' इति मनोरमायामुक्तत्वेन चिन्त्योऽवधानेन समामः । तस्मात् 'उपमिने व्याघ्रा-दिभिः—' इति समानो बोध्यः । २ 'अत्रानुप्रासमसामोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासोपम' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अर्थाप्यते' इति पाठमाश्रित्य हे भैमि, भवत्या किं वा इयदेनावचयथा तथा अर्थाप्यते किमर्थमयमर्थो द्वितरा तपाणिग्रहवदतिदुर्लभत्वेनाख्यायत इत्यर्थः । अर्थशब्दात् 'तदाचष्टे' इत्यर्थे णिच् अर्थवेदमत्यानामापुर्ववक्तव्यः' इत्यापु-गागमः' इति जीवातावभित्तं तिलकसंमतं च ।

तवाभिप्रायो ज्ञात एव । स्वया किमिति गोप्यत इति भावः । 'वर्तन्येकपदीति च', 'जिह्वस्तु कुटिलेऽलसे' इत्यमरः । एकपदी 'संख्यासुपूर्वस्य' इत्यन्तलोपे 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति ङीपि पदादेशः । अवाप्यम् 'शक्ति लङ् च' इति कृत्यः ॥

मदुक्तमजानक्षेवाभिमानेन ज्ञातमिति यदसीत्याशङ्क्यामाह—

ईशाणिमैश्वर्यविवर्तमध्ये लोकेशलोकेशयलोकमध्ये । तिर्यश्चमप्यश्च मृपानभिज्ञरसज्ञतोपज्ञसमज्ञमज्ञम् ॥ ६४

ईशेति ॥ ईशस्येश्वरस्याष्टविधैश्वर्यमयेऽणिमलक्षणं यदैश्वर्यं तस्य विवर्तस्तास्विकोऽन्यथाभावस्तत्त्वतोऽणिमैश्वर्यमेव जानो मध्यो यस्यास्तत्त्वबुद्धिः हे कुशोदरि, त्वं लोकेशो ब्रह्मा तस्य लोकेशया लोकवर्तिनो लोका जनास्तेषां मध्येऽङ्गं सृष्ट्वं तिर्यश्चमपि मामेवं-भूतं अज्ञ जानीहि, पूजय वा । किंभूतं माम्—मृषा असत्यं तस्यानभिज्ञा अज्ञातारः सत्यवादिनो रसज्ञाः सहृदयास्तेषामुभ-येषां भावस्तत्ता सत्यवादिना, सहृदयता च तद्विषये उपज्ञा आशं ज्ञानं यस्य एवंविधश्चासी समज्ञश्च । समज्ञशब्दस्य सर्वशब्दपर्याय-त्वात्सर्वज्ञत्वमेवंविधस्वरूपं मां अज्ञमलीकभाषिणं, अहृदयं सृष्ट्वं च यथा तच्चेच्छा तथा जानीहीत्यर्थः । सत्यवादिनां सहृदयानां सर्वज्ञानां च मध्ये प्रथमगणनीयोऽहं मिथ्याभाष्यहृदयो सृष्ट्वंश्च कथं स्यामिति भावः । मृपानभिज्ञा सत्यवादिनी रसज्ञा जिह्वा येषां तेषां भावः सत्यवादिना, उपज्ञायत इत्युपज्ञा आशं ज्ञानं मृपानभिज्ञरसज्ञताया उपज्ञा मृपानभिज्ञरसज्ञतोपज्ञं, तेन समज्ञा कीर्तित्यस्य । एवं सत्यवादिना प्रथमं कस्मादुपज्ञेति जिज्ञासायां तस्याः प्रथमोपसत्कारणत्वेनाहमेव ख्यात इत्येवंरूपमज्ञं मां जानीहीति वा । लोकेशय इति 'अधिकरणे शेतः' इत्यचि 'शय-वायवामिप्त्व—' इति सप्तम्या अलुक् । रसज्ञतोपज्ञ इत्यत्र (पक्षे) 'आतश्चोपमर्ग' इत्यङि 'उपज्ञोपक्रम—' इत्यादिना नपुं-सकत्वम् । समः सर्वज्ञायते इति समज्ञा कीर्तिः 'व्यर्थं कवि-धानम्' इति कैः ॥

सत्यवादिस्त्वमेव प्रकटयति—

मध्ये श्रुतीनां प्रतिवेशिनीनां

सरस्वती वागवती मुखे नः ।

द्वियेव ताभ्यश्चलतीयमद्रा

पथान्न संतमङ्गुणेन नैद्रा ॥ ६५ ॥

मध्ये इति ॥ हे भैमि, नोऽस्माकं मुखे वर्तमाना सरस्वती वाणी प्रतिवेशिनीनां निकटगुहवर्तिनीनां श्रुतीनां वेदानां मध्ये वागवती स्थितिमती यस्मात्तस्मात्ताभ्यः श्रुतिभ्यो द्वियेव अद्रा निश्चयेन अपथादपथं कुमारं प्राप्य । व्यचलोपे पञ्चमी । न चय-ति न व्यभिचरति । यतः—मना सह सङ्गः स एव गुणमेन नद्धा संबद्धा । सम्यक्त्वेन काचिद्यथा न व्यभिचरति । वेदवहचर्या-न्मद्राण्यपि सत्येवेत्यर्थः । 'सत्ये स्यद्धा ज्ञया द्वयम्' । अपथाङ्कु-

१ 'अत्र विरोधाभासोऽन्यकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अर्थाप-त्तिरन्यकारः । केसुर्वैतन्यान्तरात्तन्ममवर्णयामिति वचनात्' इति जीवानुः । २ 'अर्थाप्यतो गुणः अत्रानुप्रासोऽन्यकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'सं-मर्गगुणत' इति तिलकजीवानुसंमतः पाठः । ४ 'वेदा' इत्यपि पाठः ।

मार्गाप्रति न चलति न गच्छति, किन्तु समीचीनमार्गान्प्रत्येव गच्छतीति वा । 'लिङ्गमधिप्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य' इति 'अपथं नपुंसकम्' इत्येतन्नाश्रयते । अथवा पथिशब्दपर्यायः पथशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति । अथवा 'अद्धापथान्' इत्येकमेव पदम् । अद्धापथास्यसामांशं चलतीत्यर्थः । अथ च—सम्शोभनः सङ्गः संधिर्यस्य तेन गुणेन दृष्टया रसनया बद्धा काचिद्यथा न चलति तथेयमपि । मद्राण्याः श्रुतयः प्रतिवेशिन्यो भवन्ति । अत एव तस्यदशमेव व्यवहरति नान्यथा ॥

अथ स्वमभिप्रायं कथयेति प्ररोचनार्थे स्वसामर्थ्यं चोतयति—

पर्यङ्कतापन्नरस्वदङ्का

लङ्कां पुरीमप्यभिलापि चित्तम् ।

कुत्रापि चेद्वस्तुनि ते प्रयाति

तदप्यवेहि स्वशये शयालु ॥ ६६ ॥

पर्यङ्कति ॥ हे भैमी, ते चित्तं मनो लङ्कां पुरीमप्यभिलापि द्रष्टुं गन्तुं वा अभिलापुकं सग कुत्राप्यन्यत्र कस्मिंश्चिदङ्कायाः सकाशादन्तितरां दुष्प्रापं वस्तुनि विषये चेत्प्रयाति गच्छति त्वं तदपि तदुभयमपि स्वशये स्वशस्त एव शयालु विद्यमानमवेहि जानीहि । कुत्रापि वस्तुनि अभिलापि तव चित्तं लङ्कायां विद्यमानवस्तुप्राप्त्यर्थं लङ्कामपि प्रयाति तदपीति वा योजना । दुष्प्रापवस्तुनः साधकोऽहमेवेति तत्कथयेति भावः । किंभूतां लङ्काम्—सरस्वतः समुद्रस्याङ्को मध्यः । परितः सर्वदिक्षु अङ्कतां चिह्नतां परिवेष्टनं वा आपन्नः प्राप्तः सरस्वदङ्को यस्याः साताम् । पर्यङ्कतां मञ्जताम् । समुद्राङ्के सुखेन तिष्ठतीत्यर्थः । पर्यङ्कतां योगपट्टवं प्राप्तः समुद्रोऽङ्कविहङ्गं यस्या इति वा । पर्यङ्कतां वृषीत्वं वा समुद्रमध्ये तिष्ठतीत्यर्थः इति वा । सर्वथा लङ्काया दुष्प्राप्यं सूचितम् । या एवंविधा दुष्प्रापा तामपि हस्तगतामवेहि, किंपुनरन्याम् । कुत्रापि कोः पृथिव्याः घ्राणं घ्राः तामामोतीति कुत्रापि । 'किप् च' इति किप्, तस्मिन्नाजलक्षणं वस्तुनि वा । पर्यङ्क इति विकल्पत्वात्प्राप्तभावः । अपेः पदार्थं संभावनायां समुच्चये वा कर्मप्रवचनीयत्वालङ्कामिति द्वितीया । अभिलापस्य (पिशब्दस्य) गम्यादिपाठाद्वा । तदिति सा च लङ्का च तच्च वस्तु तत् 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेषः पाक्षिकमेकत्वं च ॥

इतीरिता पन्नरथेन तेन हीणा च हृष्टा च वभाण भैमी ।
चेतो नलङ्कामयते मदीयं नान्यत्र कुत्रापि च साभिलापम्

इतीति ॥ तेन पन्नरथेन पक्षिणा इति पूर्वोक्तप्रकारेणरितोक्ता हीणा निजाभिलापकथनप्रस्तावेन लज्जिता स्वाभिलापस्य प्रापकोऽहमिति तेनोक्तवाद्दृष्टा आह्लादयुक्ता । विस्मितेति यावत् । भैमी इति वभाणावोचत् । इति किम्—मदीयं चेतो लङ्कां न अयते प्राप्नोति । अभिलष्यतीत्यर्थः । अन्यत्र चान्यत्रापि कुत्रापि राजनि वा न च नैव साभिलापम् । अथ च—नलं नलनामानं

राजानं कामयते । तदतिरिक्तेऽन्यवस्तुनि नैव साभिलापमिति श्लिष्टमथोचत् । 'तर (पत)पन्नरथाण्डजाः' इत्यमरः । हीणा 'नुद्विद' इति निष्ठानस्वम् । अप्राप्यवस्तुप्रापकोऽहमिति हंसोक्तिं श्रुत्वा हृष्टा सरोमाञ्चा । ततश्च हृषेल्लोमहर्षविषयत्वाद् 'हृषेल्लोमसु' इत्येवेङ्गिकल्पः । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । 'कृति च' इत्यनेनेगलक्षणयोरेव वृद्धिगुणयोः प्रतिपन्नात्कामयत इत्यत्र त्वनिगलक्षणात्वात्प्रतिहतप्रसरा वृद्धिरिति ज्ञेयम् ॥

विचिन्त्यवालाजनशीलशैलं लज्जानदीमज्जदन्तङ्गनागम् ।

आचष्टं विस्पष्टमभापमाणामेना स चक्राङ्गपतङ्गशक्रः ॥

विचिन्त्येति ॥ चक्राङ्गसंज्ञकानां पतङ्गानां पक्षिणां शक्रो राजा हंसो विस्पष्टं प्रकटमभापमाणामेनां भैमी जगादोक्तवान् । किं कृत्वा—वालाजनस्य शीलं स्वभाव एव दुर्लभ्यत्वाद्दिगहनत्वाच्च शैलः पर्येतस्मै लज्जारूपायां नद्यां मज्जन्तीडन् अनङ्गः काममलक्षणो नागो हस्ती यत्र एवंविधं विचिन्त्य विचार्य । कामपीडितोपि वालाजनो लज्जया काममाच्छाद्य स्वाभिलापं न कथयतीति विचार्य विस्पष्टवादनार्थमेतामाह स्मेत्यर्थः । अथ च—पर्वतनद्यां हस्ती मज्जति इत्युक्तिः । 'चक्राङ्गा मानसोक्तसः' इत्यमरः ॥

नृपेण पाणिग्रहणस्पृहेति

नलं मनः कामयते ममेति ।

आश्लेषि न श्लेषकवेर्भवत्याः

श्लोकद्वयार्थः सुधिया मया किम् ॥ ६९ ॥

नृपेणेति ॥ हे भैमी, श्लेषकवेः पूर्वं राजकर्तृके पाणिग्रहणं मम वाञ्छेति, अनन्तरं मम मनो नलमभिलष्यतीति च श्लिष्टकवित्वकारिण्या भवत्यास्तव क्रमेण 'का नाम वाला' (३।५९) चेतो नलं कामयते, (३।६७) इत्यादेः श्लोकद्वयस्यार्थोऽभिप्रायः सुधिया विदुषापि केनचिन्नाश्लेषि नाज्ञायि, मन्दप्रज्ञेन मया नाज्ञायीति किं वाच्यम् । अथ च विदुषा श्लेषादिविवरणं पटुना मया नाज्ञायि किम्, अपितु ज्ञात एव । किमर्थं गोपायसीति भावः । 'स्वधिया' इति पाठे स्वीयबुद्धौ च न त्वन्यबुद्ध्या ॥

यदि ममाभिप्रायो ज्ञान एव तर्हि लज्जां त्याजयित्वा पुनःपुनः किमिति वाद्यसीत्याशङ्काह—

त्वच्चेतसः स्थैर्यविपर्ययं तु

संभाव्य भाव्यस्मि तमज्ञ एव ।

लक्ष्ये हि वालाहृदि लोलशीले

दरापराद्धेपुरपि सरः स्यात् ॥ ७० ॥

त्वच्चेतस इति ॥ तुः पुनरर्थः । अहं बालभावात्त्वच्चेतसः तव मनसः स्थैर्यविपर्ययं चाश्चल्यं संभाव्य संचिन्त्य पुनस्तमज्ञ एव तवाभिप्रायमजानान एव भाव्यस्मि । 'तदज्ञः' इति पाठे श्लोकद्वयस्यार्थस्याज्ञ इति वा । एवकार इवार्थो वा ज्ञातोऽप्यर्थः किमज्ञान इत्युच्यत इत्याशङ्काह—हि यस्माद्बालत्वादेव लोल-

१ 'कुत्राप्यन्यत्र' इति पाठः पथथा मार्गार्थः इति मुकुटः । २ 'अत्र समासोक्त्युपमं' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र ममासौक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्र श्लेषः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'जगार' इत्येव वा पाठो व्याख्यानानुसारम् । ३ 'हमाधकाङ्गवकाङ्गमानसौकमितच्छदाः' इत्युक्तः 'वकाङ्ग' इत्यपि पाठः साधीयान् इति सुखावबोधः । ४ 'अत्र श्लेकानुप्रासरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

शीले चञ्चलस्वभावे बालाहृदि बालाहृदयलक्षणे लक्ष्ये विषये स्म-
रोऽपि दरं ईषदपरादेपुश्रुतसायकः स्याद्भवेदिति संभाव्यते ।
कामस्यापि मनोभवत्वात्तेनापि यज्ज्ञातुं न शक्यते तत्रान्यस्य
का कथा । बालानां चित्तचाञ्चल्याललाभिलाषनिश्चयाभावादज्ञ-
एव जातोऽस्मीति भावः । अतो निश्चयार्थं पुनर्वादयामी-
त्यर्थः । अथ च—बालानामल्पकामत्वात्कामबाणस्तथा न पीडयति
यथा तरुणीनामिति तस्य द्युतसायकत्वं युक्तम् । अन्योऽपि
धानुष्कश्चञ्चले लक्ष्ये द्युतसायको भवति । भाव्योऽस्मि भवामीति
'धानुसंबन्धे प्रत्ययाः' इति प्रत्ययः अपिः संभावनायाम् ॥

अथ निश्चयाभावे मादशेन राजा बोधयितुं शक्यो नेत्याह—
महीमहेन्द्रः खलु नैपधेन्दुस्तद्वोधनीयः कथमित्थमेव ।
प्रयोजनं सांशयिकं प्रतीदृक्पृथग्जनेनेव स मद्विधेन ७१

महीति ॥ स नैपधेन्दुर्नैपधदेशोद्भवजनानामिन्दुराह्लादकः
खलु यस्मान्मह्यां महेन्द्र इव । तत्तस्मान्मद्विधेन विश्वाख्येन पृथग्ज-
नेनेव नीचजनेनेव स नल इत्थमेव बालाहृदयचञ्चलत्वसमर्थन-
प्रकारेण सांशयिकं संदेहचञ्चलमीदृक् नलाभिलाषलक्षणं प्रयोजनं
कार्यं, इत्थमेवाविचार्यैव वा कथं बोधनीयः केन प्रकारेण ज्ञाप-
नीयः । यथाविश्वाख्येन मूर्खेण भयं त्यक्त्वा राज्ञोऽप्रेक्षितार्थं
यत्किंचिदुच्यते तथा मायानिश्चितं वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । इत्थ-
मेव बालया त्वयाहं यथा बोधितस्तथा मया स कथं बोध्य इति
वा । 'पृथग्जनः स्मृतो नीचे मूर्खे च' इति विश्वः । मह्यां महेन्द्र
इव 'ससमी' इति योगविभागात्ममयः । पृष्टीसमामो वा । 'ग-
तिबुद्धिः' इति कर्मत्वे बोधनीय इति कर्मणि कृत्यः ॥

पूर्वाक्तमेव द्रढयति—

पितुर्नियोगेन निजेच्छया वा युवानमन्यं यदि वा वृणीपे
त्वदर्थमर्थित्वकृति प्रतीतिः कीदृङ्मयस्यान्निपधेश्वरस्य

पितुरिति ॥ पितुर्नियोगेन आज्ञया निजेच्छया वा स्वेच्छया
त्वं यद्यन्यं नलव्यतिरिक्तं युवानं तरुणं वृणीपे तर्हि त्वदर्थं तुभ्यं
त्वया भैमी परिणेतव्या इति अर्थित्वकृति याचनाकारिणि मयि
निपधेश्वरस्य नलस्य कीदृक्कीदृशी प्रतीतिर्विश्वासः स्यात् प्रतार-
कोऽयमिति तस्य बुद्धिः स्यात् । निश्चयं विना तस्यापि वक्तुं न
युक्तमित्यर्थः । यद्यर्थं यदिवा इति । कीदृग्वा इति वा वाशब्दो
योजनीयः । अर्थित्वकृति । कृजः कपि तुक् ॥

अथ संदिग्धे कार्ये त्वयापि नाहं नियोज्य इत्याह—

त्वयापि किं शङ्कितविक्रियेऽस्मि-

अधिक्रिये वा विषये निधातुम् ।

इतः पृथक्प्रार्थयसे तु यद्य-

तुर्वे तदुर्वीपतिपुत्रि सर्वम् ॥ ७३ ॥

त्वयेति ॥ त्वयापि शङ्कितविक्रिये संभावितवरान्तरवरणलक्ष-
णविकारेऽस्मिन्निवाहलक्षणे विषये निधातुं योजयितुं किं वा कि-

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'संश-
यकम्प्रीदृक्' इति पाठो जीवानुसंमतः । ३ 'अत्रोपमाकाव्यविद्धमल-
कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

मित्यहमधिक्रिये अधिकारीक्रिये । अस्मिन् अधिकारे नाहं नियोज्य
इत्यर्थः । हे उर्वीपतिपुत्रि, इतो विवाहलक्षणकार्यापृथगन्यघ-
प्रार्थयसे याचसे, अहं तत्सर्वमपि कुर्वे साधयेयम् । प्रार्थयसे इति
कुर्वे इति च वर्तमानसामीप्ये लट् ॥

श्रवःप्रविष्टा इव तद्विरस्ता

विभूय वैमत्यधुतेन मूर्ध्ना ।

ऊचे ह्रियोऽपि श्रुतितानुरोधा

पुनर्धरित्रीपुरुहूतपुत्री ॥ ७४ ॥

श्रव इति ॥ धरित्रीपुरुहूतपुत्री पृथ्वीन्द्रपुत्री पुनरुच्ये । किं
कृत्वा—श्रवः कर्णं प्रविष्टाः कर्णान्तर्गतास्ताः पूर्वोक्तास्तद्विरो हंस-
वाणीः वैमत्येनासंमत्या धुतेन कम्पितेन मूर्ध्ना विभूयेव निरस्येव ।
किंभूता—ह्रियोऽपि लज्जाया अपि श्रुतीकृतः (अनुरोधः) अ-
नुबन्धोऽनुसंधानं यया । श्रवःप्रविष्टा इवेति केचित् । तदा प्रति-
कूलत्वादनङ्गीकारेण वस्तुगत्या श्रवणप्रविष्टा न भवन्तीत्यतः प्रविष्टा
इवेत्युक्तम् । अन्येनापि कर्णप्रविष्टस्य कीटादेर्निराकरणार्थं शिर-
श्चालनं क्रियते । या लज्जा सर्वथा त्यक्तुं न शक्या सापि त्यक्त्य-
पिशब्दार्थः । वैमत्यम् । दृढादिपाठाज्ज्ञाये इयम् । कर्मधारयाद्वा
स्वार्थे ज्ञापकात् । मूर्ध्ना शिरसाद्वाचेत्यर्थः ॥

दृष्टान्तद्वयेन पितृकर्तृकनलान्यस्वकर्तृकपरिणयं निराकरोति
श्लोकद्वयेन—

मदन्यदानं प्रति कल्पना या वेदस्त्वदीये हृदि तावदेपा ।
निशोऽपि सोमेतरकान्तशङ्कामोकारमग्रेसरमस्य कुर्याः ॥

मदन्यदानमिति ॥ मम अन्यस्मै नलव्यतिरिक्ताय वराय पि-
तृकर्तृकं दानं प्रति उद्दिश्य 'पितुर्नियोगेन—इत्यादियौ कल्पना
शङ्का तर्कः एषा तावत्कल्पना त्वदीये हृदि वेदः वेद इव प्रमाण-
भूता इति चेत्तर्हि त्वं निशोऽपि रात्रेरपि सोमाश्चन्द्रादितरोन्यः
कान्तः प्रियस्तस्य शङ्का अस्य वेदस्याग्रेसरं पुरोवर्तिनमोकारं कुर्या
अङ्गीकुरु । वेदस्याग्रेसर आदौ ओंकारो भवति । रात्रेश्चन्द्रादन्यः
कान्तो न, तथा नलातिरिक्तो ममेत्यर्थः । मत्कर्तृकं दानं वा । अ-
ग्रेसरम् 'पुरोप्रतोमेपु सर्तः' इति टः 'अजायदन्तम्' इति पूर्वति-
पातमकृत्वाऽप्रशब्दस्य परनिपातकरणं सप्तम्येकवचनेन विगृह्य
पदन्तत्वात् । 'यूथं तदग्रेसर—' इत्यादयः प्रयोगा अभूतः सर्तः,
अग्रेण वेति समर्थनीयाः ॥

सरोजिनीमानसरागवृत्तेरनर्कसंपर्कमर्कयित्वा ।

मदन्यपाणिग्रहशङ्कितेयमहो महीयस्तव साहसिकयम् ॥

सरोजिनीति ॥ हे हंस, सरोजिन्याः कमलिन्या मानसरागो-
ऽन्तःकरणानुरागः तस्य वृत्तेः सज्जायस्य स्थितेः अनर्केण सूर्याद-
न्येन सह संपर्के संबन्धमर्कयित्वाऽविचार्य तवेयं ममान्येन नल-
व्यतिरिक्तेन पाणिग्रहः परिणयस्तच्छङ्किता तत्तव महीयोऽतीव मह-
त्साहसिकयं साहसिकत्वम् । अहो आश्चर्यं । सूर्यातिरिक्तः कान्तः
कमलिन्याश्चत्तर्हि नलातिरिक्तो ममेति भावः । सहसाविचार्यैव

१ 'अत्रानुप्राप्तेः नियतादशावयवैर्यमकं वा' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अत्रोपप्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकमार्गा-
वोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।

वर्तते साहसिकः 'ओजःमहोम्भसा वर्तते' इति ठक् । ततो
ब्राह्मणादिस्वाप्यर्थः ॥

पुनरपि द्वितीयं पक्षं निराकरोति—

साधु त्वया तर्कितमेतदेव
स्नेनानलं यत्किल संश्रयिष्ये ।

विनामुना स्वात्मनि तु प्रहर्तुं

मृषागिरं त्वां नृपतौ न कर्तुम् ॥ ७७ ॥

साध्विति ॥ हे हंस, एतत्त्वया साधु सम्यक्तर्कितमूहितम् ।
किल उपहासे । यस्त्वेनात्मनैव स्वेच्छया अनलं नलादन्यं संश्र-
यिष्ये । किल चेदित्यर्थं यद्यर्थं वा । नलादन्यं चेत्संश्रयिष्ये तर्हि
तु पुनरमुना नलेन विना नलप्राप्त्यभावे स्वात्मनि स्वविषये स्वप्र-
हारं कर्तुमनलमग्निमेव संश्रयिष्ये । न तु त्वां नृपतौ नले मृषा-
गिरं मिथ्यावाणीकं कर्तुं नलादन्यं संश्रयिष्ये । एवं चेन्नाङ्गीकरोति
तर्ह्यप्राप्तावामघातं करिष्यामीति तस्य पुरस्तात्प्रययति भावः । स्वा-
त्मनीति कर्माविवक्षया संसमी ॥

एतद्वचनं प्रतारणमात्रं ननु सत्यमित्यत आह—

मद्विप्रलभ्यं पुनराह यस्त्वां

तर्कः स किं तत्फलवाचि मूकः ।

अशक्यशङ्काव्यभिचारहेतु-

वाणी न वेदा यदि सन्तु के तु ॥ ७८ ॥

मदिति ॥ हे हंस, यस्तर्कस्त्वां पुनर्मद्विप्रलभ्यं मया प्रतारणी-
यमाह स तर्कः तस्य प्रतारकस्य फलं प्रयोजनं तद्विपयिण्यां वाचि
किं मूकः प्रतारणस्य फलं किमिति न वदति, न वदति चेन्नास्त्येव
तत् । ततश्च अशक्या शङ्का येषामेवंविधा व्यभिचारहेतवोऽज्ञाना-
दयो यस्याः [यस्या व्यभिचारकारणं शङ्कितुं न शक्यते] एवं-
विधा अव्यभिचारिणी वाक् यदि वेदा न वेदव्यप्रमाणभूता न
भवेत्, तर्हि के तु पुनर्वेदाः सन्तु । अव्यभिचारितवाक्यमेव वे-
दत्वम् । एवंविधाया अपि वाचोऽप्रामाण्ये वेदस्याप्यप्रामाण्यं
स्यादित्यर्थः । ततश्च पूर्वश्लोकोक्तं मत्त्वोऽन्यथाशङ्कां विहाय सत्य-
मेव ज्ञातव्यम् । विप्रलभ्यम् 'पौरदुपधात्' इति यत् । शक्य इति
'शकिसहोश्च' इति यत् ॥

पुनरपि पूर्वोक्तं 'पितुर्नियोगेन-' (३।७४) इत्यादि पक्षद्वयं
युक्त्या निराकरोति—

अनैपधायैव जुहोति तातः

किं मां कृशानौ न शरीरशेषाम् ।

ईष्टे तनूजन्मतनोः स नूनं

मत्प्राणनाथस्तु नलस्तथापि ॥ ७९ ॥

अनैपधायेति ॥ तातः पिता चेच्छरीरशेषां शरीरमात्रावशेषां
मामनैपधाय नलव्यतिरिक्ताय जुहोति ददाति तर्हि कृशानावेवा-
प्रायेव किं न जुहोति वङ्गवेव किमिति मां न क्षिपति । वद इति

१ 'असमसामोक्तिरतिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवशेषः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी । ४-५ 'च' इति जीवानुसंमतः पाठः ।

किमः प्रभार्यत्वेन नजो निपेधार्थत्वेन च व्याख्येयम् । अङ्गीकृत्या-
प्याह—यद्यप्यन्यस्यै दास्यति तथापि मम प्राणानां नाथस्तु नल
एव । तुरेवार्थः । यतो नूनं निश्चितं स पिता तनूजन्म अपत्यं तस्य
तनुः शरीरं तस्यैव ईष्टे स्वामी तदधीनस्य शरीरस्य यत्किञ्चित्क-
रोतु, प्राणास्तु नलाधीना एव । पितृकर्तृकान्यदाने नलोद्देशेनाग्नौ
जन्मान्तरेऽपि तत्प्राप्त्यर्थं प्राणांस्त्यज्यामि । 'यं यं वापि स्मरन्भावः'
इति भगवद्ब्रुवानात् । तनूजन्मतनोरिति 'अधीनार्थः' इति पृष्टी ॥

'इतः पृथक्प्राथम्ये' (३।७३) इत्युक्तं दूषयति—

तदेकदासीत्वपदादुदग्रे मदीप्सिते साधु विधिस्तुता ते
अहेलिना किं नलिनी विधत्ते सुधाकरेणापि सुधाकरेण ॥

तदिति ॥ तस्य नलस्यैकं केवलं दासीत्वं तल्लक्षणं पदं वस्तु
तस्मात्सकाशादुदग्रे उदग्रे मदीप्सिते ममाभिलाषे यत्ते विधिस्तुता
कर्तुं कामत्वं तत्साधु उचितम्, काका न साध्विति वा । नलदासी-
त्वादित्यत्र प्राथम्य इति भावः । नलस्य दासीत्वं सम्यक्, अन्यस्य
महिषीत्वं नेत्याह—नलिनी कमलिनी सुधाया अमृतस्याकरणे आ-
लयेनाप्यहेलिना हेलिः सूर्यस्तस्मादन्येन सूर्यव्यतिरिक्तेन सुधाकरे-
ण चन्द्रेण किं विधत्ते कुरुते, अपि तु न किमपि । सूर्येऽनुराग-
बाहुल्याच्चन्द्रे तदभावादमृतपूर्णोऽपि तस्यै न रोचते तथा ममे-
त्यर्थः । सुधाकरपदं प्रथमं यौगिकं द्वितीयमयौगिकमिति न पुन-
रुक्तिः तदेकदासीत्वपदादुदग्रेऽनुनः सकाशादधिके मदीप्सिते विधि-
स्तुतास्ति । इति यत्तत्प्राध्वप्यनुचितम् । तादृशस्य मदीप्सितस्या-
भावादित्यर्थ इति वा ॥

एतदेव द्रढयति—

तदेकलुब्धे हृदि मेऽस्ति लब्धुं

चिन्ता न चिन्तामणिमप्यनर्घ्यम् ।

चित्ते मर्मकः सकलत्रिलोकी-

सारो निधिः पद्ममुखः स एव ॥ ८१ ॥

तदिति ॥ तस्मिन्नेवैकं केवलं लुब्धमभिलाषुकमेवंभूते मे हृदि
अनर्घ्यममूल्यं चिन्तामणिमपि तदाख्यरत्नविशेषमपि लब्धुं प्राप्तुं
चिन्ता मनोरथो नास्ति । किं पुनः फलान्तरमित्यपेक्षार्थः । यतः—
मम चित्ते सकलत्रिलोक्यां सारः श्रेष्ठभूतश्चतुःषष्टिकलासहितः
त्रैलोक्यश्रेष्ठश्च इति वा । पद्मवद्गमणीयाननः स एव नल एवंको
निधिः । स एवंकोऽन्तःकरणे मया ध्रियते न चिन्तामणिः । अथ
च पद्मो निधिर्मुखमादिर्यस्यैवभूतो निधिः स एव नवनिधिरूपः ।
किं चिन्तामणिनेति भावः । निधीयत इति निधिः । कर्मणि 'उप-
सर्गे घोः 'किः' ॥

ममाभिलाषः कर्तव्यश्चेन्मदुक्तमवश्यमेव कर्तव्यमिति स्नानुरा-
गपूर्वकं श्लोकदशकेन हंसं प्रवर्तयति—

श्रुतः स दृष्टश्च हरित्सु मोहा-

ज्यातः स नीरन्ध्रतबुद्धिधारम् ।

१ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र दृष्टान्तम-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकशेषो' इति साहित्यवि-
द्याधरी । ४-५ 'च' इति जीवानुसंमतः पाठः ।

ममाद्य तत्प्राप्तिमुच्ययो वा ।

हस्ते तवास्ते द्वयमेकशेषः ॥ ८२ ॥

श्रुत इति ॥ सोऽनिर्वचनीयस्वरूपो नलो मया दूतद्विजादि-
कृताच्छ्रुतः । तथा—हरिस्सु सर्वोसु दिक्षु मोहादुन्मादवशाद्दृष्टश्च ।
पूर्वं जगत्तन्मयमेव दृष्टमिति यावत् । तथा—नीरन्ध्रता विज्ञाती-
वज्ञानेनाव्यवहिता निरन्तरा बुद्धिधारा बुद्धिप्रवाहो यस्यां क्रियायां
सैषा ध्यातो ध्यानेन गोचरीकृतश्च । एवं चक्षुरागात्क्यो नवावस्था
बधायथं मयानुभूताः इदानीं मम तत्प्राप्तिर्नलप्राप्तिः, असुच्ययो
वृक्षमावस्थारूपः प्राणनाशो वा । वाशब्दश्चापि वा । एतद्द्वयं तव
हस्ते आस्ते । त्वदधीनमेव विद्यत इत्यर्थः । परंतु एकस्य शेषः ।
एकश्चास्मीं शेषश्चेति वा । एकशेषरूपेण द्वयं तिष्ठतीत्यर्थः । यदा
नलप्राप्तिस्तदा नासुच्ययः, यदा चासुच्ययस्तदा तत्प्राप्तिर्न । त्वस्म-
काशाक्षलं वा मृत्युं वा प्राप्स्यामीति भावः । एकतरस्य निश्चया-
भावाद्द्वयमित्युक्तम् । एकशेषः सरूपाणां भवति, न तु विरूपाणाम् ।
अत्र तु विरूपयोरप्येकशेष इति चित्रम् । अथ च—‘श्रोतव्यः
श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्रोतपत्तिभिः । मया च सततं ध्येयमे (ए)
ते दर्शनहेतवः ॥’ इति वचनाच्छ्रवणादिना पूर्वं विपरीकृतस्य ‘त-
त्त्वमसि’ इति श्रुतौ तच्छब्दवाच्यस्य ब्रह्मणः प्राप्तिः कस्यचिदेव
सुकृतिनो भवति, तथा मम नलप्राप्तिस्त्वत्प्रसादादेवेत्यर्थः । ब्रह्मा-
प्यद्वयम् । अथ च—एवंविधो य एकस्यैव शुद्धस्यैव ब्रह्मणः शोपो-
वस्थानं तल्लक्षणमद्वयं चेत्युक्तिः । अत्र वाशब्दश्चार्थः । द्वयमेवेति
पाठो वा ध्यातः ‘न ध्यातव्यः—’ इति नलविनिषेधः । नीरन्ध्रा
कृता नीरन्ध्रता इति ण्यन्ताभिष्टौ ॥

मम कार्यसाधने तव महौल्लाभ इत्याह—

संचीयतामाश्रुतपालनोत्थं

मत्प्राणविश्राणनजं च पुण्यम् ।

निवार्यतामार्यं वृथा विशङ्का

भद्रेऽपि मुद्रेयमये भृशं का ॥ ८३ ॥

संचीयतामिति ॥ ‘तदप्येहि स्वधये शयालु’ (३।६६) इति
आश्रुतस्य प्रतिज्ञातस्य पालनं तस्मादुत्थं जनिनं पुण्यम् । तथा—
मम प्राणानां मद्यमेव विश्राणनं दानं तज्जनितं च पुण्यं स्वयां सं-
चीयतां परिपुष्टीक्रियताम् । प्रतिश्रुतकरणेन महान्धर्मः, तेन च
मत्प्राणरक्षणान्धर्मो भविष्यतीत्यर्थः । प्रतिश्रुतादाने चाधर्मः, मत्प्रा-
णहानिश्चेति स्त्रीहत्यालक्षणश्चाधर्मः । एतद्द्वयं यथा न भवति तथा
कर्तव्यमिति भावः । निश्चयाभावे कथं कार्यमित्यत आह—आर्यं
श्रेष्ठ, वृथा निष्कारणिका ‘पितृनियोगेन—’ इत्यादिविशङ्का वि-
रुद्धा संभावना निवार्यतां दूरतस्त्यज्यताम् । अये हंस, भद्रेऽप्यसं-
दिग्धेऽपि पदार्थे विषये भृशमतिशयेन केयं मुद्रा मूकीभावः कि-
मिति नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । भद्रे शुभरूपे श्रेष्ठे सार्धं त्वयि द्वयं
का मुद्रा स्थितिरिति वां ॥

१ ‘अत्र समुच्चयः’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘अत्र तत्पदार्थ-
श्रवणमनननिदिध्यासनसंपन्नस्य ब्रह्मप्राप्तिदुःखोच्छेदलक्षणमोक्षो गुवांयत
प्रेत्येवांतरप्रतीतिर्धर्मिरेव अभिधायाः प्रकृतार्थनियन्त्रणादिति संक्षेपः
इति जीवानुः । २ ‘अत्र हेकानुप्रासः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

अलं विलङ्घ्य प्रियविज्ञ याञ्जां

कृत्वापि वाम्यं विविधं विधेये ।

यशःपथादाश्रवतापदोत्था-

त्खलु स्खलित्वास्तखलोक्तिखेलात् ॥ ८४ ॥

अलमिति ॥ हे प्रियविज्ञ प्रियश्चासौ विज्ञश्च विपु पक्षिपु
मध्ये ज्ञ पक्षिश्रेष्ठ इति वा हंस, याञ्जां मत्कृतां प्रार्थनां विलङ्घ्या-
तिक्रम्य अलं नातिक्रमणीया । प्रियस्य सतो विज्ञस्य नलस्य याञ्जां
विलङ्घ्यालमिति वा । तथा—विधेये करणीयवस्तुविषये विविधं
वाम्यं वक्रत्वमपि कृत्वा अलम् । न करणीयमित्यर्थः । अपिः तुल्य-
कालत्वद्योतनार्थः । उभयमपि न कार्यमित्यर्थः । तथा—आश्रव-
तापदं दातृत्वलक्षणं पदमुत्तमस्थानं तस्मादुत्थ उत्पन्नः तस्माद्यशः-
पथाङ्गीर्तिमार्गास्खलित्वा पतिश्वापि खलु पूर्यतां पतनमपि न
कार्यम् । अपिशब्दोऽत्रापि योज्यः । किंभूतात्—अस्तः क्षिप्तः खलो-
क्तीनां खलदुर्वचनानां खेलो विलासो यस्मिन् । हंसतुल्य उपकारी
अन्यो नाम्नीति दुर्जना अपि यथा तव कीर्तिं वर्णयन्ति तथा कु-
र्वित्यर्थः । आश्रवता वचनकारिता, प्रतिश्रुतकारित्वमिति वा ।
पन्था हि पदोत्थो भवति । विज्ञ इति ‘इगुपध—’ इति कः । वि-
लङ्घ्य कृत्वा, स्खलित्वा, इति ‘अलंखल्योः प्रतिषेधयोः—’ इति
कृत्वाप्रत्ययः । आश्रुणोतीत्याश्रवः पचादिपु । ‘यजयाच—’ इति
नङि याञ्जा ॥

सोपहासं मूने—

स्वजीवमप्यार्तमुदे ददव्यस्तव त्रपा नेदशवद्वमुष्टेः ।

मह्यं मदीयान्यदमूनदित्सोर्धर्मः कराद्व्ययतिकीर्तिधौतः

स्वेति ॥ हे हंस, मदीयानमृत्तल्लक्षणान्प्राणान्मद्यमेवादि-
त्सोर्दानुमनिच्छोः ईदृशोऽभिनवश्चासौ बद्धमुष्टिश्च कृपणशिरोम-
णिस्य तव आत्मानां दीनानां मुदे हर्षाय स्वजीवमपि स्वप्राणमपि
ददव्यो जीमूतवाहनादिभ्यः सकाशाद्यस्माज्जपा लज्जा न भवति
तस्मात्तव कराङ्गीर्तिर्धौतो यशोभवलो धर्मो भ्रष्टयति । अयुनेव
विनश्यति । यशो नश्यति धर्मोपीत्यर्थः । अन्यदीयं गृहीत्वा तस्मै
यो न ददाति तस्य स्वजीवदान्धर्मः सकाशालज्जा कथं स्यात्, यदि
स्यात्तर्हि दद्यादेव तस्मादुभयमपि तव नष्टम् । ते तु जीवमपि
ददुः, त्वं तु तदीयमेव धनं न ददामि, किंपुनः स्वायजीवमिति ।
तस्माद्येन धर्मो यशश्च भवति तदेव कुर्विति भावः । बद्धमुष्टेः करा-
न्पतनीति विरोधाभासः । नेति काकुर्वा । ‘कर्णस्त्वचं शिबिर्मांसं
जीवं जीमूतवाहनः । दधौ दधीचिरस्थीनि किमदेयं महारमनाम् ॥’
इतिवचनं जीवदाने प्रमाणम् । ‘न लोका—’ इति निषेधाद्भूमिति
द्वितीया । धौतः धावेर्निष्ठायामूटि वृद्धिः ॥

त्वया मत्कार्यं कृते प्रयुपकर्तुमशक्यत्वेनाहमधमर्णा यथा स्वां-
तथा कुर्वित्याह—

दत्त्वात्मजीवं त्वयि जीवदेऽपि

शुभ्यामि जीवाधिकदे तु केन ।

१ ‘अत्रानुप्रासः’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘इदं न पादार्थं स्वल्पा-
द्वयः’ इति निषेधस्येदं न कृत्यानिप्रायत्वात् न नयस्य स्वपदशब्दस्यानुदेवक-
त्वाद् न नन्देव पादार्थो प्रयोगो न दृश्यत इत्यनुसंधेयम् इति जीवानुः ।
२ ‘अत्रातिशयोक्तिरलङ्कारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

विधेहि तन्मां त्वष्टणान्यशोद्धे-

ममुद्रदारिद्र्यसमुद्रमग्राम् ॥ ८६ ॥

दत्तेति ॥ हे हंस, जीवदे प्राणदे स्वयि आत्मनो जीवं दत्त्वा-
पि शुच्याभ्यनृणीभवामि जीवाधिकं नलं ददति तस्मिन्स्वयि
केन तु पुनः प्रकारेण शुच्यामि । केवलजीवदत्ते तु जीवदानेनानृ-
णीभवनं युक्तम्, जीवाधिकदत्ते तु जीवे दत्तेऽप्यनृणीभवितुं न
शक्यते । जीवाधिकमन्यत्किमपि न विद्यत इति भावः । यतः—
तस्मात्त्वष्टणान्यशोद्धुमनपाकर्तुं माममुद्रो निर्मयोदो दारिद्र्यसमुद्रः
तत्र मग्रामतिदरिद्रां विधेहि । तवाधमर्णा यथा स्यां तथा कुर्विति
भावः । जीवाधिकदो भवेति भावः । ऋणशब्दस्वप्नोपकारपरः ।
अशोधनं प्रत्युपकाराकरणम् । अत्र भेमीजीव एव जीवशब्देन
गृह्यते । प्राणेभ्योऽप्यधिकं नलं ददातीति जीवाधिकदः एवंविधे-
ऽत एव जीवदे नलदान एव मम प्राणनं यतः । एवंविधे स्वयि-
त्मनः प्राणान्दत्त्वापि आत्मजीवव्ययसाध्यमुपकारं कृत्वापि केन
पुनः प्रकारेणानृणीभवामि, अपितु प्राणव्ययसाध्य उपकारे कृतेऽपि
ममानृणत्वं यतो न भवेदिति वा योजनं ॥

अस्मिन्कार्ये कृते फलसद्भावेन स्वयत्कर्तव्यमिति याह—

क्रीणीष्व मज्जीवितमेव पण्यमन्यन्नचेदस्ति तदस्तुपुण्यम्
जीवेशदातर्यदि ते न दातुं यशोऽपितावत्प्रभवामि गातुम्

क्रीणीष्वेति ॥ हे हंस, मज्जीवितं जीवमेव पण्यं विक्रयं वस्तु
क्रीणीष्व । प्रियदानमूत्येनेति शेषः । मद्यमेव तत्प्रयेण प्रयच्छ ।
ननु तुभ्यं क्रयेण जीवदाने मम को लाभ इत्याशङ्क्याह—अन्यद्-
नादिकं चेद्यद्यपि नास्ति तत्तथापि पुण्यमस्तु भवतु । जीवितदाने च
जीवाधिकदाने च जीवाधिकदानेन विनान्यन् मूल्यं यद्यपि न विद्यते
तथापि तस्य स्थाने श्रेय एव भवतित्यर्थः । ननु पुण्यं पारलौकिकं,
अहर्मेहिकमपि किमपि पाण्ड्यामीत्याशङ्क्याह—हे जीवेशदातः
प्राणनाथदातः, जीवाधिकतुल्यमूल्याभावेन यद्यपि ते तुभ्यं दातुं न
प्रभवामि समर्थोऽस्मि तथापि तव यशस्तावत्साकल्येन प्रथमतो वा
गातुं समर्थोऽस्मि । प्रभवाम्येवेति तावच्छब्दोऽवधारणार्थो वा ।
ऐहिकं पारलौकिकं च फलं तव विद्यते, तद्वत्पेण मूत्येन मद्यं जी-
वदानं कुर्विति भावः । यद्वा—तावत्तर्ह्ये । यदि ते दातुं न प्रभ-
वामि तर्हि यशोऽपि यशः पुनर्गातुं न प्रभवामि, अपि तु प्रभवामि-
त्येव । पण्यम् 'पणपादः' इत्यादिनाहर्ह्ये यत् ॥

पूर्वोक्तफलद्वयाभावेऽपि साधव उपकुर्वन्तीत्याह—

वराटिकोपक्रिययापि लभ्या-

क्षेत्र्याः कृतज्ञानथवाद्विगन्ते ।

प्राणैः पणैः स्व निपुणं भणन्तः

क्रीणन्ति तानेव तु हन्त सन्तः ॥ ८८ ॥

१ 'स्वदृष्टे' इति पाठस्तिलकजीवातुसाहित्यविद्याधरीसुखाव-
बोधसंमतः । २ 'असोद्धुम्' इति साहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः ।
३ 'अत्र विरोधाभासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अवद्यप-
प्यवयो' इति पाठ उचितः । ५ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यवि-
द्याधरी ।

वराटिकेति ॥ अथवेति पूर्वोक्तापरितोषे । इभ्या धनिकाः ।
धनलुब्धा इवेत्यर्थः । वराटिकोपक्रियया कपर्दकदानमात्रोपकारे-
णापि लभ्यान्मुलभान्कृतज्ञानसाधूणाद्विगन्ते न संमानयन्ति ।
आदरं न कुर्वन्तीत्यर्थः । तुः पुनरर्थः । हन्त आश्चर्यं । सन्तस्तु सा-
धवः पुनः प्राणैरेव पणैर्मूल्यैस्तानेव कृतज्ञानक्रीणन्ति क्रयेण गृह्णन्ति ।
कृतज्ञोपकारार्थं प्राणानपि त्यक्त्वा तानर्जयन्तीत्यर्थः । किंभूताः
सन्तः—स्वमात्मानं निपुणं कुशलं भणन्तो ब्रुवन्तो मानयन्तः ।
प्राणाधिकं मूल्यमर्हन्त एतेऽस्माभिरल्पेन मूल्येन लब्धा इति वयं
कुशला इति संतुष्यन्ति । अतः फलाभावेऽपि साधुना स्वया कृत-
ज्ञाहं क्रेतव्या । मद्यं जीवदानं कुर्विति भावः । 'दाने तपसि शौर्ये
वा यस्य न प्रथितं यशः । विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव
सः ॥' इति । 'इभ्य आद्यो धनी' इत्यमरः । इभमर्हति, दण्डा-
दित्यर्थः ॥

बलात्कारेणापि स्वतो नलो याचनीय इत्युक्तिविशेषेणाह—

स भूभृदष्टावपि लोकपालास्तेर्म तदेकाग्रधियः प्रसेदे ।
न हीतरस्माद्भटते यदेत्य स्वयं तदासिप्रतिभूर्ममाभूः ८९

स इति ॥ यतः स भूभृत् राजा नलोऽष्टावपि लोकपालाः ।
लोकपालांश्चात्त एवासावित्यर्थः । अतः तस्मिन्मूल एव एकाग्रा
निश्चिता धीर्यस्यास्तस्या मे मम तैर्लोकपालैः प्रसेदे प्रसञ्जीभूतम् ।
नलस्य तदंशत्वात्ते मम भक्तायाः प्रसन्ना जाताः । प्रसन्नत्वेऽन्य-
थानुपपत्तिं प्रमाणयति—हि यस्मात्स्वमेत्यागत्य स्वयमप्रेरित एव
मम यत्तदासिप्रतिभूः नलप्राप्तिलक्षकोऽभूः जातोऽसि 'तदप्यवेहि
स्वशये शयातु' इत्यादिना, तत् लोकपालप्रसादव्यतिरेकेण न
घटते । लोकपालैर्मम विश्वासाथैर्त्वं लग्नकः कृतः, अतस्त्वामेव नलं
याचे । लोके प्रतिभूरेव पीड्यते, धनिकाधमर्णयोरन्तरे स्थितत्वात् ।
प्रतिभूरित्यत्र 'भुवः संज्ञान्तरयोः' इति किप् ॥

नलदातृत्वं विना तवानौचित्यमेव स्यादित्याह—

अकाण्डमेवात्मभुवार्जितस्य

भूत्वापि मूलं मग्निं वीरणस्य ।

भवान्न मे किं नलदत्त्वमेत्य

कर्ता हृदश्चन्दनलेपकृत्यम् ॥ ९० ॥

अकाण्डमिति ॥ अकाण्डमेवाप्रस्ताव एव कौमार एव आत्म-
भुवा कामेनार्जितस्य मयि जनितस्य रणस्य शब्दस्य रहस्यकथ-
नस्य मूलं कारणं भूत्वापि विः पक्षी भवाक्षलदत्त्वं नलस्य दातृ-
त्वमेत्य प्राप्य मे हृदः चन्दनलेपस्य कृत्यमङ्गरागकार्यं किं न कर्ता,
मम हृदयं नलदानेन शीतलं विरहसंतापपरहितं किमिति न कुरुषे
एवं तावत्कर्तुं युक्तम्, अन्यथा स्वया रहस्यकथनं किमिति कारि-
तम्, ततो नलदो भवेति भावः । कामपीडा कामारे न युज्यते ।
किं तु तारुण्ये । मया बालत्वे कामपीडा कथिता नलमुद्दिश्य, तत्र
कारणं स्वमेव जातोऽसीत्यर्थः । अकाण्डं शररहितं यथा भवति
तथा कामजनितस्य संग्रामस्य निदानं भूत्वा नलप्रस्तावादिति वा ।

१ 'अत्रोपमाप्रशंसारूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र
रूपकमनुमानं च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अकालम्' इति
साहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः ।

अथच—अकाण्डं पर्वरहितं ब्रह्मणा मयि निमित्ते सृष्टस्य वीरण-
तृणस्य मूलं भूत्वा नलदत्वमुशीररूपतां प्राप्य संतप्तस्य हृदयस्य
चन्दनलेपेन यत्कृत्यं शीतलस्वरूपं कार्यं किं न कर्तासि । काकुः,
आक्षेपो वा । तत्रापि नलदत्वाद्बुद्धश्चन्दनलेपकृत्यं युक्तमेव । नल-
प्राप्तावेवाहं हृदश्चन्दनलेपं करिष्यामि, नास्येति भावः । 'स्याद्वी-
रणं वीरतृणं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् । अभयं नलदं सेव्यम्' इत्य-
मरः । कृत्यम्, 'विभाषा कृवृषोः' इति कृजः क्यपि तुक् ॥

शीघ्रमेवैतत्कर्तव्यमित्याह—

अलं विलम्ब्य त्वरितुं हि वेला
कार्ये किल स्थैर्यसहे विचारः ।
गुरूपदेशं प्रतिभेव तीक्ष्णा
प्रतीक्षते जातु न कालमर्तिः ॥ ९१ ॥

अलमिति ॥ हि यस्मादियं त्वरितुं त्वरां कर्तुं वेला एतत्कार्यं
कर्तुं शीघ्रं गन्तुमयं समयः, अतो विलम्ब्यालं विलम्बो न कार्यः ।
क्षणं विचार्य करिष्यामीत्यत्र आह—किल यस्मात्स्थैर्यसहे विल-
म्बसहे कार्ये विषये विचारः । क्रियत इति शेषः । इदं तु विल-
म्बसहं न भवतीति विचारो न युज्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—
अर्तिः तीक्ष्णा पीडा प्रकृते विरहपीडा जातु कदाचिदपि कालं न
प्रतीक्षते । तत्र दृष्टान्तः—का कम्बिव । तीक्ष्णा कुशाग्रतुल्या शि-
ष्यस्य प्रतिभा प्रज्ञा गुरूपदेशमिव गुरूपदेशात्पूर्वमेव शास्त्रार्थं
गृह्णाति । लोकेऽपि यावद्विवाहादिसमयः समायाति तावत्पूर्वमेव
वृद्धा भवति । शीघ्रमेतत्कार्यं साधयेति भावः । त्वरितुम्, 'काल-
समयवेला—' इति तुमुन् ॥

श्लोकचतुष्टयेन विज्ञापनावसरमुपदिशति—

अभ्यर्थनीयः स गतेन राजा
त्वया न शुद्धान्तगतो मदर्थम् ।
प्रियासदाक्षिण्यबलात्कृतो हि
तदोदयेदन्यवधूनिषेधः ॥ ९२ ॥

अभ्यर्थनीय इत्यादिना ॥ इतो गतेन त्वया शुद्धान्तगतो-
ऽवरोधमप्यस्थितः स राजा भैमी त्वयानुप्राप्तेति मदर्थं नाभ्यर्थनीयः ।
मद्विषयं किमपि न वक्तव्यमित्यर्थः । गतेन त्वयाभ्यर्थनीयः परंतु
शुद्धान्तगतो नेति वा । एवमग्रिमश्लोकत्रयेऽपि विशेषणस्य नञा
संबन्धः कार्यः । किमिति नेत्याशङ्क्याह—हि यस्मात्तदा तस्मि-
न्समये प्रियाणामास्थानां तेषु वा दाक्षिण्यस्यानुरोधस्य बलादाधि-
क्यात्कृतोऽन्यवधूनिषेधोऽन्यस्त्रीनिषेध उदयेत्प्रादुर्भवेत् । यद्यप्य-
न्यस्त्रीवासनास्य स्यात्तथापि तत्समक्षं प्रार्थिते तन्मुखावकोकनेन
जन्तवया लज्जया, प्रीत्या वा एताभ्यः सकाशादन्या कापि सुन्दरी

१ 'वीरणस्य' इति शब्दरूपः, अन्यत्रार्थरूपः । तथाच 'नलदत्वमेव' च
इति प्रकृताप्रकृतयोरभेदाध्यवसायेन हंसं आरोप्यमाणस्योशीरस्य प्रकृत्या
तादात्म्येन चन्दनकृत्यलक्षणप्रकृतकार्योपयोगात्परिणामालंकारः । 'आरो-
प्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः' इति लक्षणात् । स चोक्तरूपप्रतिवि-
म्बोत्थापित इति संकरः' इति जीवानुः । २ 'अत्र काव्यल्लोपमे' इति
साहित्यविद्याधरी । 'उपमार्थान्तरन्यासयोः संसृष्टिः' इति जीवानुः ।

नास्तीति निषेध उदयेदिति हेतोर्नै प्राथेनीयस्तदेत्यर्थः । 'शुद्धान्त-
श्चावरोधश्च' इत्यमरः । 'अर्थ उपवाचने' ॥

शुद्धान्तसंभोमनितान्ततुष्टे
न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यम् ।
अपां हि तृप्ताय न वारिधारा
स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुपारा ॥ ९३ ॥

शुद्धान्तेति ॥ त्वया शुद्धान्तसंभोगेनान्तःपुरस्त्रीसुरतेन नितान्त-
तुष्टेऽतिशयेन संतुष्टे । शान्तकामे इति यावत् । नले इदं पूर्वो-
क्तं कार्यं न निगाद्यं न वक्तव्यम् । सतिवसमी वा । हि यस्मात्त-
पामन्त्रिस्तृप्ताय पुरुषाय स्वादुः सुरसा सुगन्धिः कर्पूरादिना तुपारा
शीतला च वारिधारोदकधारा न रोचते । पिपासाया अभावात्पी-
तादुदकादुत्कृष्टमप्युदकं यथा तस्मै न रोचते तथा संभोगेन शा-
न्तमदमत्वात्तद्वधूभ्योऽभ्यधिकार्हं तस्मै न रोच्यम् । तस्मात्तदापि
न वक्तव्यमिति भावः । निगाद्यम्, सोपसर्गाद्भूतत्वेण्यम् । सुहि-
तार्थयोगे 'पूरणगुण—' इति पठौसमासनिषेधादेव अपामिति पठौ ।
'नृत्यार्थानां करणे पठौ च' इति वा तृप्ताय 'रुच्यार्थानाम्—' इति
चतुर्थी । सुगन्धिरिति 'गन्धस्येत्—' । तुपारेत्यभिधेयलिङ्गता ॥

त्वया निधेया न गिरो मदर्थः कुधाकदुष्णेहृदिनैपधस्य।
पित्तेन दूने रसने सितापि तित्तायते हंसकुलावतंस ९४

त्वयेति ॥ हे हंसकुलावतंस हंसवंशभूषण, नैपधस्य हृदि
कुधा क्रोधेन कदुष्णे ईषत्तसे सति मदर्थं मत्प्रयोजना गिरो वाच-
सवया न निधेयाः कर्तव्याः । यतः—पित्तेन पित्तदोषेण रसने
रसनेन्द्रिये दूने दूषिते सति सितापि शर्करापि तित्तायते तित्के-
वाचरति निम्बतुल्यरसा भवति । अहं शर्करातुल्यापि तित्का स्या-
मित्यर्थः । 'शर्करा सिता' इत्यमरः । 'कवं चोष्णे' इति चकारा-
त्कदुष्णम् । रस्यतेऽनेनेति रसनम् । तित्कवाचरमीति 'कर्तुः क्य-
ङ्—' । तित्का भवतीति वार्धं लोहितादिवाक्यम् । 'वा क्यपः'
इत्यात्मनेपदम् ॥

धरातुरासाहिमदर्थयाज्जा कार्यान्कर्णान्तरचुम्बिते ।
तदार्थितस्यानवबोधनिद्रा बिभर्त्यवज्ञाचरणस्य मुद्राम् ॥

धरेति ॥ हे हंस, त्वया धरायां तुरापाद इन्द्रस्तस्मिन्पृथ्वीन्द्रे
नले पूर्वोक्तव्यतिरिक्तकार्यान्तरचुम्बिते कार्यमात्रासक्तं चित्तं यस्य पूर्व-
भूते सति मदर्थयाज्जा न कार्या [न] विधेया । यतः—तदा कार्या-
न्तरासक्तिसमयेऽर्थात्तस्य याचितस्य अनवबोधोऽनाकर्णनं तल्लक्षणा
निद्रा अवज्ञाया अवहेलनाया आचरणं करणं तस्य मुद्रां सादृश्यं
बिभर्ति धारयति । असमये कार्यान्तरासक्तत्वात्तत्र विज्ञापनां यदि
न शृणुयात्तदा इदं कार्यमस्मै न रोचत इति विचार्य तत्रापि पुनर्वि-
ज्ञापनायां बुद्धिर्नोदीयादिति भावः । तुरासाहि इति प्रयोगो भाषायां
'छन्दसि सहः' इति शिबप्रत्ययस्य छन्दसि विहितत्वाच्चिन्त्यः ।

१ 'अत्र काव्यल्लोपमे' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अर्थान्तरः' इति
साहित्यविद्याधरी । 'वृष्टान्तालंकारः' इति जीवानुः । ३ 'अत्राप्यर्था-
न्तरः । 'वित्तायते इत्युपमा' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रापि
वृष्टान्तालंकारः' इति जीवानुः । ४ 'लोके तु साहयतेः किप्' इति
सिद्धान्तकौमुद्यां दीक्षितः ।

गिरिशदिवन्महाकविप्रयोगादस्यापि छान्दसत्वस्य प्रायिकत्वाद्वा परिहर्तव्यम् । प्रकरणान्तरं तु—धरातुरा धरावपुष्पीवत् अनुरानु-
त्ताला, अवेगा वा सा पूर्वोक्ता प्रसिद्धा वा याच्नाविशेषणम् । हि
निश्चितम् । अन्यत्पूर्ववत् धरवत्पर्येतवत् अनुरा वा । स्वस्थेन
समयं दृष्ट्वा न सोत्तालेनेत्यर्थः । यद्वा—हे अहिमदर्थं अहीन्मन्त्रा-
नि अहिमद्रुदः तमर्थयन्ति मित्वं प्राप्तुं प्रार्थयन्ते तत्संबोधनम् ।
गरुडतुल्यपराक्रम इत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥

निगमयति—

विज्ञेन विज्ञाप्यमिदं नरेन्द्रे

तस्माच्चयास्मिन्समयं समीक्ष्य ।

आत्यन्तिकासिद्धिविलम्बिसिद्धयोः

कार्यस्य कार्यस्य शुभा विभाति ॥ ९६ ॥

विज्ञेनेति ॥ हे हंस, तस्मात्कारणादस्मिन्नरेन्द्रे विज्ञेन विशेषज्ञेन
त्वया समयमवसरं समीक्ष्य दृष्ट्वा इदं कार्यं विज्ञाप्यं विज्ञापनीयम् ।
समयप्रतीक्षणे कार्यविलम्बः स्यादित्याशङ्काह—(अस्य) का-
र्यस्य आत्यन्तिकी सर्वथा असिद्धिः, तथा विलम्बिनी सिद्धिः,
तयोर्मध्ये आर्यस्य पूज्यस्य बुद्धिमत्तत्त्व का सिद्धिः शुभा समी-
चीना विभाति प्रतिभाति । कथयेति शेषः । अममये विज्ञापितस्य
कृत्यस्य सर्वथा असिद्धिरेव । समयं विचार्य कृतस्य विलम्बेन सि-
द्धिः यैव ज्यायसी, तस्मात्समयं समीक्ष्य विज्ञप्तिं कुर्विति भावः ।
आत्यन्तिकी चासावसिद्धिश्चेति कोपपक्षेऽपि ‘पुंवत्कर्मधारय-’
इति पुंवत् । ‘लक्षणहेत्वोः’ इति ज्ञापकात् ‘अस्पात्तरम्’ इत्य-
स्यानित्यत्वात् आत्यन्तिकासिद्धिविलम्बिसिद्धोरित्यत्र परनिपातः
समर्थनीयैः ॥

बालायाम्तरुणीवल्लजात्यागो न युक्त इत्याशङ्क्य परिहरति—

इत्युक्तवत्या यदलोपि लज्जा

सानौचिती चेतसि नश्रकास्तु ।

सरस्तु साक्षी तददोपताया-

मुन्माद्य यस्तत्तद्वीवदत्ताम् ॥ ९७ ॥

इतीति ॥ ‘विनाऽमुना स्वात्मनि-’ इत्याद्युक्तवत्या भंस्या यल्लज्जा
अलोपि त्यक्ता सानौचिती अनौचित्यं नोऽस्माकं कवीनां चेतसि
चकास्तु प्रकाशताम् । बालाया लज्जाया भाव्यमेवेति तस्यागोऽस्म-
रिद्वान्तातिक्रमादस्माकं चित्ते त्वनौचित्यं स्फुरतु नामेत्यर्थः । तुः
पुनरर्थः । तस्या अदोपतायां निर्दोषत्वे पुनः सरः साक्षी साक्षा-
दृष्टा । कथं साक्षित्वमित्यत आह—यः काम उन्माद्य उन्मादा-
वस्थां कृत्वा तां भैमी तत्तत् ‘विनाऽमुना—’ इत्यादि बालाया
युक्तमयुक्तमधीवदद्वादयति स्म । तेनैव बलाद्वादिता सा इति
तस्या न दोषः । कथीनां वर्णनेऽनौचित्यं प्रातिभासिकं ननु तात्त्विकं
अनुवादवादिति भावः । शब्दकर्मत्वाद्देवैरप्यन्तकर्तृणो कर्मत्वम् ॥

मदनेन सा किमियुन्मादितेत्यत आह—

उन्मत्तमासाद्य हरः सरश्च द्रावप्यसीमां मुदमुद्रहेते ।

पूर्वः परस्पर्धितया प्रमृन् नूनं द्वितीयो विरहाधिदूनम् ॥

१ ‘अत्र वाच्यलिङ्गम्’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्र छेकानुप्रासः’
इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अत्रातिशयोक्तिः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

उन्मत्तमिति ॥ द्वौ उन्मत्तमुन्मत्तवस्तु आसाद्य प्राप्य असीमां
निर्मयोदां मुदं हर्षमुद्रहेते धारयतः । द्वौ कौ—‘हरो महादेवः’
सरश्च । तयोर्मध्ये पूर्वो हरः प्रमृन् धत्तूरपुष्पलक्षणमुन्मत्तं प्राप्य
हर्षं धत्ते, द्वितीयः कामो विरहाधिना विरहपीडया दूनं दुःखित-
मुन्मत्तमुन्मादवन्तं जनं प्राप्य हर्षं धत्ते । नूनमुपेक्षे । उभयत्र
हेतुः—परस्पर्धितया अन्योन्यस्पर्धया । हरशत्रुः सरः हरस्योन्मत्तं
धत्तूरकुसुमं हर्षजनकं दृष्ट्वा मयाप्युन्मत्तं जनं प्राप्य हर्षितव्यम्,
तथा हरेणापि काम उन्मत्तं प्राप्य हृष्यति चेन्मयापि कामायुध-
मुन्मत्तं पुष्पं प्राप्य हर्षितव्यमित्यन्योन्यस्पर्धा । शत्रोरश्वादि लब्ध्वा
सर्वोऽपि तुष्यति । कामोऽप्युन्मत्तं पिशाचं हरसेवकमासाद्य हर्षं
धत्ते । शत्रुवस्तुलाभादित्यर्थः । ‘उन्मत्त उन्मादवति धत्तूरकुसु-
न्दयोः’ इति विश्वः । वहेः स्वरितेवादात्मनेपदम् ॥

तथाभिधानीमथराजपुत्रीं निर्णयि तां नैषधबद्धरागाम् ।
अमोचिचञ्चूपुटमौनमुद्रा विहायसा तेन विहस्य भूयः ॥

तथेति ॥ अथ अनन्तरं तेन विहायसा पक्षिणा स्वाभीप्सित-
सिद्धेर्विहस्य चञ्चूपुटस्य मौनमुद्रा मौनभङ्गिभूयः पुनरप्यमोचि
त्यक्ता । वक्तुं प्रारब्धम् । किं कृत्वा—तथाभिधानी ‘श्रुतश्च दृष्टश्च’
इत्यादि भाषमाणं तां राजपुत्रीं भैमी नैषधे नले बद्धो रागः प्रीति-
र्यया एवभूता निर्णयि निश्चिन्त्य ‘विहायश्च शकुन्ते स्यात्’ इति विश्वः ॥

इदं यदि क्षमापतिपुत्रि तत्त्वं

पश्यामि तन्न स्वविधेयमस्मिन् ।

त्वामुचकैस्तापयता नृपं च

पञ्चेपुणैवाजनि योजनेप्रम् ॥ १०० ॥

इदमिति ॥ हे क्षमापतिपुत्रि राजपुत्रि, यदि इदं पूर्वोक्तं सर्वं
तत्त्वं सत्यं, तत्तद्वैस्मिकायै स्वस्यात्मनो विधेयं करणीयं न पश्यामि ।
मया करणीयं किमपि नावशिष्यते । तर्हि त्वां विना स्वयमेव कथं
भविष्यतीत्यत आह—त्वां नृपं नलं चोच्चकैरतिशयेन तापयता
उभयोरपि परस्परं रागाद्विरहपीडां जनयता पञ्चेपुणैव कामेनैवेयं
योजना घटना अजनि जनिता । अत एव मद्यापारोऽत्र नावशि-
ष्यत इत्यर्थः । तस्योः संधिरिति लोहादौ दृश्यते ॥

भैरववस्थाः श्रुत्वा नलस्यापि काश्चिद्वस्थाः सूचयन्नाह—

त्वद्भद्रबुद्धेर्वहिरिन्द्रियाणां तस्योपवासप्रतिनां तपोभिः ।

त्वामद्य लब्ध्वा मृततृप्तिमाजां स्वदेवभूयं चरितार्थमस्तु ॥

१ ‘अत्रोपेक्षाव्यतिरेकालंकारः । यदुक्तम्—‘शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये
वस्तुनोदयोः । तत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥’ इति साहित्य-
विद्याधरी । ‘उभयोरभेदाध्यवसायात्समानधर्मविविधेणमात्रशेषात्प्रकृता-
प्रकृतगोचरत्वाच्चोभयशेषः । तेन हरवत्सरोऽप्युन्मत्तप्रिय इत्युपमा गम्यते’
इति जीवातुः । ‘एतच्छ्लोकद्वयं कवेरेव वाच्योक्तिः’ इति तिलकव्याख्या ।
२ ‘अत्र उक्तमिति पदार्थे ‘अमोचि चञ्चूपुटमौनमुद्रा’ इति वाक्याधे-
रचनम् । तस्मादो जो गुणः । अलंकारश्च छेकानुप्रासः’ इति साहित्यवि-
द्याधरी । ३ ‘अत्र कामतापो योजनायाः कारणमजनीत्यनेन योजना-
तीतत्वं प्रतिपाद्यते । ‘तापयता’ इत्यनेन च तापस्य वर्तमानत्वम् । तस्मादत्र
कार्यकारणवैबांप्येक्षणातिशयोक्तिः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

त्वदिति ॥ हे भूमि, तपोभिः पुण्यैरथ त्वां लब्ध्वा प्राप्य अ-
मृतमृतिं (विभाजां) पीयूषपानजनितमृतमृतिसिन्धुभाजां तस्य
बलस्य बहिरिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां केवलानां स्वदेवभूयं 'आदि-
ब्रह्मक्षुभ्रैवाक्षिणी प्राविशत्' इत्यादिश्रुतिसिद्धं स्वीयं देवत्वं चरि-
त्तार्यं कृतकार्यमस्तु । एतावत्कालं शब्दमात्रेण तेषां देवत्वमभूत्,
इदानीं त्वल्लाभेनामृतमृतसिन्धुस्वत्वादेवत्वं सार्थकं भविष्यतीत्यर्थः ।
किंभूतस्य तस्य—स्वयमेव बद्धा निवेशिता बुद्धिर्मनो येन । अन-
ज्ञाननियमवतश्च । किंभूतानामिन्द्रियाणाम्—मनसस्त्वयि लीन-
त्वात्तेषु मनोव्यापाराभावादुपवासवतं विद्यते येषाम् । अन्यस्या-
स्याकृष्टेन्द्रियस्थानशननियमवतः परब्रह्म ध्यायतः पुण्यस्तदेव ब्रह्म-
लब्ध्वा मोक्षलक्षणानन्दभाजो देवत्वं सार्थकं भवतीत्युक्तिः ।
बहिरिन्द्रियाणां निजव्यापारेष्वप्रवृत्तिस्तपः । विषयभोगाभाव-
श्लोपवासः । अमृतपाने हि देवानां देवत्वं, तथा त्वल्लाभे तदि-
न्द्रियाणामपि देवत्वं कृतार्थमस्तु । देवभूयम् । भुवो भावे
व्यप्य । उपवासश्चासौ व्रतं चेति कर्मधारयादिभिः समर्थनीयः ।
उपवासेन व्रतिन इति वा समीपिः ॥

नलस्य त्वद्विरहेण कामजनितं विरहज्वरमाह—

तुल्यावयोर्मूर्तिरभूमदीयादग्धा परं सास्यनताप्यतेऽपि
इत्यभ्यमूयन्निव देहतापंतस्यातनुस्त्वद्विरहाद्विधत्ते १०२

तुल्येति ॥ हे भूमि, अतनुः कामः त्वद्विरहात्तस्य नलस्य देह-
तापं विधत्ते करोति । किं कुर्वन्निव—इति पूर्वोक्तप्रकारेण अभ्य-
सूयन्निव इत्यां कुर्वन्निव—इति किम् आवयोः कामनलयोर्मूर्तिः
शरीरं पूर्वं तुल्या समानाभूत्, अनन्तरं मदीया सा मूर्तिर्देग्धा,
अस्य नलस्य सा मूर्तिः परमतिशयेन ताप्यतेऽपि न एतच्छरीरस्य
दाहोऽपि न क्रियते, एवं परं संतापोऽपि केनचित् क्रियत इति ।
अनङ्गस्त्वद्विरहादेव देहतापं करोति नात्यस्मादित्यर्थः । मम च
तस्य च आवयोः 'त्यदादीनां मिथः' इत्येकशेषः ॥

दशा वर्णयति—

लिपिं दशा भित्तिविभूषणत्वांनृपः पिवन्नादरनिर्निमेषः
चक्षुर्भरैरपितमात्मचक्षुरागं स धत्ते रचितं त्वयानु १०३

लिपिमिति ॥ नृपो नलो दशा दृष्ट्या भित्तिविभूषणमलंकार-
भूतां लिपिं चित्रनिर्मितां त्वामादरेण तात्पर्येण निर्निमेषो नेत्रसं-
कोचरहितः सन् पिवन्सादरमवलोकयन्चक्षुर्भरैरनिर्निमेषत्वादनुराग-
वशाच्च जातैर्नेत्रबाष्पप्रवाहैरपितं जनितमात्मचक्षुरागं स्वीयनयन-
योर्लंघितमानं धत्ते । उपेक्षते—त्वया रचितमिव जनितमिव ।
अयं बाष्पजनितलोहितमा न भवति, किंतु त्वद्विषयको नयना-
नुरागः । प्रथमावस्था ॥

१ 'अत्र समासोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अर्थान्तरप्र-
तीतिर्वर्तितेरेवेल्लुपमं धेयम्' इति जीवानुः । २ 'अत्रोपेक्षालंकारः । अत्र
चिन्तालक्षणा सरदशोक्ता' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र नयन-
मीतिविषयनिवृत्तिश्च सरदशा प्रतिपादिता । अत्रोपेक्षालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । 'अश्रोमयकारणमंभवाद्भयमिदमपि रागे जातं श्लेष-
मद्विभक्त्यभिधानात्कारणविशेषसंदेहः' इति जीवानुः ।

तामेव पुनराह—

पातुर्दशालेख्यमयीं नृपस्य त्वामादरादस्तनिमीलयास्ते
ममेदमित्यश्रुणि नेत्रवृत्तेः प्रीतेर्निमेषच्छिदया विवादः ॥

पातुरिति ॥ आलेख्यमयीं चित्रलिखितो त्वामादरात् अल-
निमीलया निर्निमेषया दशा पातुः सादरमवलोकयितुं नृपस्याश्रुणि
विषये नेत्रवृत्तेर्नयनवर्तिन्याः प्रीतेरनुरागस्य निमेषस्य छिदया
विच्छेदेन सह ममेदमिति इदमश्रु मज्जन्त्यम्, इदं मज्जन्त्यमिति
अहमहमिकया विवादः कलह आस्ते भवति । अनुरागवशाच्चि-
मेषाभावो भवति नयनानुरागजन्यं, निमेषच्छिदाजन्यमेतदश्रु
इति लोकः संदिग्ध इति भावः । निमेषच्छिदयेत्यत्राप्रधाने तृतीयया
मुख्या नयनप्रीतिरिति द्योतितम् । भिदादिपाठात् छिदा सार्धः ॥

द्वितीयामाह—

त्वं हृद्गता भूमि बहिर्गतापि

प्राणायिता नामिकयास्यगत्या ।

न चित्रमाक्रामति तत्र चित्र-

मेतन्मनो यद्भवदेकवृत्ति ॥ १०५ ॥

त्वमिति ॥ हे भूमि, बहिर्गतापि बहिःप्रदेशे वर्तमानां अपि अ-
रागवशादन्तःकरणे विद्यमाना त्वं कया गत्या केन प्रकारेणास्य
नलस्य प्राणायिता जीवायिता नामि, अपि तु सर्वप्रकारेण जीवव-
त्प्रियासि । अथ च—बहिर्गता त्वं नामिकया आस्यगत्या मुख-
गत्यापि हृद्गता मनोरमा । अत एव प्राणायिता, प्राणवत्प्रिया ।
तव नामिकामुखसौन्दर्यं चित्रादी दृष्ट्वा तेन हृदये धारितेत्यर्थः ।
बहिर्गतापि हृद्गतेति विरोधाभासः, तत्परत्वात्परिहारः । प्राणा
अपि नामिकामुखमार्गेण द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं बहिर्गत्वा पुनरन्तः
प्रविशन्ति प्राणाख्यां च लभन्ते तथा त्वमपि । भवती त्वमेका
केवला वृत्तिर्जीवनोपायो यस्य एवं (भूतम्) एतन्मनो नलान्तः-
करणं चित्रमालेख्यं यन्नाक्रामति तच्चित्रमिव भवति, तत्र विषये
आश्रयम् । विरहव्यथया चञ्चलेन भवितव्यं, तच्च यदा चित्रमिव
लिप्यापारं जातं तत्राश्रयमित्यर्थः । त्वदायत्तत्वात्तद्व्यक्तिकमपि
तस्य चित्ते न लगतीति त्वं प्राणवत्प्रियेत्यर्थः । चित्रं कर्म, एतन्मनः
कर्म यत्र स्वाधीनं करोति तत्र चित्रम्, अपि तु नेति काकुः ।
यतस्त्वदेकवृत्ति इति वा । भवदेकवृत्ति एतन्मनो यच्चित्रं नाक्रा-
मति अर्थास्त्रावलोकयति तत्र चित्रम् । चित्रं हि सर्वदेवलोच्यते,
अनेन नेत्याश्रयमिति वा । एतन्मनो यच्चित्रमाक्रामत्यवलोकयति तत्र
चित्रं न यद्यपि विरहिणश्चित्रं दुःखदं तथाप्याश्रयं न । यतश्चित्रं
भवदेकवृत्ति भवत्या एव एका वृत्तिरवस्थानं यत्रैवंविधम् । यत्र
त्वमेव लिखितामि तदेव चित्रमवलोकयतीत्यत्र किमाश्रयमिति
वा । 'चित्तम्' इति पाठे व्याख्या—तत्र प्राणीभवने लोकस्य
चित्तमाश्रयं न गच्छति । यस्माद् एतन्मनस्त्वदेकवृत्ति त्वदात्मकम् ।
यस्य यत्रात्मकित्तस्य प्राणवद्भवति । अत्र किमाश्रयम् । इति द्वि-
तीयावस्था ॥ आक्रामतीति 'त्रा आश्रय' इति इयन्विकल्पः । अवत्या
एका वृत्तिर्यत्र 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति भवतीति शब्दस्य पुनर्वर्तः ॥

१ 'अत्र नयनप्रीतिः सरदशा प्रतिपादिता' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अत्र विषयनिवृत्तिः संकल्पश्च कामदशो प्रतिपादिता । अत्र विरोधा-
नामश्लेषोपमालंकारसंमार्ष्टः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तृतीयमाह—

अजस्रमारोहसि दूरदीर्घा
संकल्पसोपानतर्ति तदीयाम् ।
श्वासान्स वर्षत्यधिकं पुनर्य-

ज्ञानात्तव त्वन्मयतां तदाप्य ॥ १०६ ॥

अजस्रमिति ॥ एवं दूरदीर्घांमतिमहतीं तदीयां नलसंबन्धिनीं संकल्परूपां सोपानतर्ति सोपानपरम्परां 'भैमीप्राप्तिः कथं भवेत्, प्राप्तिं सत्यामहमेवं करिष्यामि, सा एवं करिष्यति' इत्येवंरूपां मानसविचारलक्षणांमजस्रं निरन्तरमारोहसि । त्वत्प्राप्त्युपायादि सर्वदा विचारयतीत्यर्थः । यत्पुनः स नलः अधिकमस्यर्थं श्वासान्निःश्वासान् वर्षति मुञ्चति तत्तव ध्यानाच्चिन्तनात्त्वन्मयतां त्वत्सायुज्यमाप्य प्राप्य त्वत्प्रधानो भूत्वा । त्वत्पुनरागबाहुल्यात्त्वच्चिन्तनात्त्वत्प्राप्तेरभावाद्भवत्तदर्थं निःश्वासान्मुञ्चतीत्यर्थः । योऽतिदीर्घां सोपानपरिक्लमारोहति स निःश्वासान्मुञ्चति, अत्र तु विपरीतमित्याश्रयम् । तच्च त्वत्ज्ञानात्त्वन्मयत्वप्राप्तिं सत्यां व्यधिकरणत्वाभावात्संगच्छते । त्वद्धर्मा नले युज्यन्ते । तस्मात्त्वत्सायुज्यं तस्य जातमित्यनुमीयत इति भावः । अथ च यो यं ध्यायति स तन्मयो भवति । 'योगप्रभावात्प्रह्लादो जातो विष्णुमयोऽसुरः' इति विष्णुपुराणम् । 'आरोहणं स्यात्सोपानम्' इत्यमरः । आप्येत्यत्राह समासः । तृतीयावस्था तेनानुभूयत इति ॥

संकल्पमेवाह—

हृत्तस्य यन्मन्त्रयते रहस्त्वां
तद्व्यक्तमामन्त्रयते मुखं यत् ।
तद्वैरिपुष्पायुधमित्रचन्द्र-

सख्यौचित्यं सा खलु तन्मुखस्य ॥ १०७ ॥

हृदिति ॥ तस्य नलस्य हृदन्तःकरणं रह एकान्ते यस्त्वं मन्त्रयते त्वामुद्दिश्य गुप्तं यज्ञापते भैमीं प्राप्य तां प्रत्येवं वदिष्यामि आलिङ्गनादिकं देहीति गुप्तं विचारं करोति, मुखं नलमुखं कर्तुं तत् गुप्तभाषणं कर्म व्यक्तं यद् आमन्त्रयते भाषते । मुखस्य पाण्डुतान्त्राणतादिगुणं दृष्ट्वा त्वामेव ध्यायतीति व्यक्तं जायत इत्यर्थः । सा तन्मुखस्य नलमुखस्य तद्वैरी नलवैरी पुष्पायुधः कामस्य मित्रं चन्द्रस्येन सह यत्सख्यं भैमी तस्यौचित्यं खलु निश्चये, उपेक्षायां वा । चन्द्रतुल्यत्वाज्जलमुखं चन्द्रमित्रम् । नलः कामस्य शत्रुः पीड्यमानत्वात् । चन्द्रोऽपि मदनमित्रं तद्वद्विकरत्वात् मित्रं च मित्रस्य कार्यं करोति । नलो मन्त्रलक्षणां शक्तिं प्रयुक्ते नल एवंविधं मन्त्रं करोतीति नलशक्तेर्मदनस्याग्रे मदनमित्रेण कथनीयम् । नीतिज्ञा हि मित्रमित्रेणापि रिपुमन्त्रभेदं कुर्वन्ति तच्चन्द्रमित्रेण नलमुखेन कृतमिति भावः । मुखे पाण्डुत्वादिगुणदर्शनादतिशयेन त्वद्विषयां चिन्तां करोतीति स्पष्टं जायत इत्यर्थः । 'सप्तम्यर्थे रहोव्ययम्' इत्यमरः । 'मत्रि गुप्तभाषणे' ॥

१ 'तामवाप्य' इति सुखावबोधोऽसंमतः पाठः । २ 'अत्रासंगत्यलंकाराभासः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र श्वाससोपानारोहणयोः कार्यकारणयोर्वैयधिकरणयोस्त्वेकसंगत्यलंकारः । 'कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसंगतिः' इति लक्षणात् । तन्मूला चेयं नलस्य दमयन्तीतादात्म्योपेक्षेति संकरः' इति जीवानुः । ३ 'अत्रोपेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

क्रममुल्लङ्घ्य लाघवाधमेकप्रयत्नेनैव चतुर्थीं षष्ठीं चावस्थामाह—

स्थितस्य रात्रावधिशय्य शय्यां

मोहे मनस्तस्य निमज्जयन्ती ।

आलिङ्ग्य या चुम्बति लोचने सा

निद्राधुना न त्वद्वत्तेऽङ्गना वा ॥ १०८ ॥

स्थितस्येति ॥ रात्रौ शय्यामधिशय्य स्थितस्य तस्य मनोमोहे वैचित्र्ये, स्नेहविशेषे च मोहं मोहो मदनयुद्धं तत्र वा निमज्जयन्ती तद्ग्राहं कुर्वती सती या आलिङ्ग्याङ्गानि श्लथयित्वा लोचने चुम्बति तत्र संबद्धा भवति । अथ च लतावेष्टिताद्यालिङ्गनादीनि कृत्वा या नेत्रचुम्बनं करोति सा एवंविधा निद्राङ्गना वा त्वद्वत्ते त्वां विनाधुना इदानीं न विद्यते । त्वद्विरहात्तस्य न निद्रा, त(त्वं) श्रुतिरकेणैवंविधाङ्गना वा न । अङ्गनापि न रोचते इति भावः । श्लेषप्रयत्नेन निद्राच्छेदविषयनिवृत्तिलक्षणे अवस्थे प्रोक्ते । क्रमोल्लङ्घनं दोषाय नेति श्रेयम् । शय्याम् 'अधिशीङ्' इति कर्मत्वम् । त्वत्, 'अन्यारात्' इति पञ्चमी ॥

पञ्चमीमाह—

स्मरेण निस्तक्ष्य वृथैव वाणै-

र्लावण्यशेषां कृशतामनायि ।

अनङ्गतामप्ययमाप्यमानः

स्पर्धां न सार्धं विजहाति तेन ॥ १०९ ॥

स्मरेणेति ॥ स नलः स्मरेण वाणैर्निस्तक्ष्य निर्भिद्य लावण्यं सौम्यमेव शेषं यस्यास्तां कृशतां वृथैवानायि नीतः प्रापितः । लावण्यं स्थितं, शरीरं क्षीणम् । यतः—अनङ्गतामतिकृशङ्गतामङ्गरहिततां मदनत्वं नीयमानोऽप्ययं तेन मदनेन सह स्पर्धां साम्यं न जहाति त्यजति । रूपसाम्यारकुद्धेन कामेनातिकृशत्वं नीतः । ततश्च ईषदङ्गोऽनङ्गः नरसमासः । नश्च ईषदर्थे । अनुदरा कन्येतिवत् । कुतेऽपि कृशत्वे सुतरां साम्यमेवाभूदिति भावः । अत एव लावण्यशेषोपासित्युक्तम् । 'तथैव' इति पाठे लावण्यशेषोमेव कृशतां तथा अनायि यथानङ्गतामप्यमानोऽपि तेन सह स्पर्धां न त्यजतीति व्याख्या ॥

सप्तमीमाह—

त्वत्प्रापकात्रस्यति नैनसोऽपि

त्वय्येष दास्येऽपि न लज्जते यत् ।

स्मरेण वाणैरितितक्ष्य तीक्ष्णै-

र्तूनः स्वभावोऽपि कियान्किमस्य ॥ ११० ॥

१ 'अत्र विकल्पालंकारः' । यदुक्तमलंकारसर्वस्वे—'तुल्यबलविरोधे विकल्पः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र निद्राङ्गनयोः प्रस्तुतयोरेवालिङ्गनाक्षिचुम्बनादिधर्मसाम्यादोपम्यप्रतीतेः केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगितालंकारः । 'प्रस्तुताप्रस्तुतानां च केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥' इति लक्षणात्' इति जीवानुः । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र विशेषोक्तिरलंकारः 'तत्साम्यमनुपपत्तिर्निर्देशोक्तिरलंकारः' इति लक्षणात्' इति जीवानुः ।

त्वदिति ॥ एष नलस्त्वां प्रापयति द्वापयति तत्त्वप्रापकम्, तस्माद् एनसोऽपि पापादपि 'राक्षसो युद्धहरणात्' इत्यादिच्छ-
लादिरूपाश्च त्रस्यति न बिभेति । यच्च त्वयि विषये दास्येऽपि न
लज्जते, ततो हेतोः स्मरेण तीक्ष्णैर्बाणैरतितक्ष्य अतिशयेनास्य शरीरं
तनूकृत्य कियान्स्वरूपः स्वभावोऽपि लूनः छिन्नः किमिति सहेतु-
कोप्रेक्षा । धर्मशीलत्वादयं सर्वदा पातकाद्विभेति दास्ये च
राजत्वाल्लज्जते इत्यस्य स्वभावः । स तु त्वत्प्राप्तिलोभेन न दृश्यते ।
शरीरस्यातिकाश्यास्वभावस्यापि काश्यं जातमित्यनुमीयत इ-
त्यर्थः । त्रपानाशावस्थोक्ता । त्वत्प्रापकादित्यादिना त्वदन्यविषय-
निवृत्तिरेव तात्पर्यवृत्त्या वर्णयत इति श्लोकरात्पर्यम् । अतितक्ष्येति
स्वभावापगमे हेतुत्वार्थमुक्तं, न तु तनुतावस्थाप्रतिपादनार्थम् ।
शरीरस्यातितक्षणे स्वभावस्य लूनत्वं संभाव्यत इति द्योतनार्थम-
तिशब्दतीक्ष्णशब्दप्रयोगौ । एनसः 'भीत्रार्था-' इति पञ्चमी ॥

पुनश्चपानाशमेवाह—यद्वा प्रथमतश्चपानाशं वर्णयितुमाह—

स्मारं ज्वरं घोरमपत्रपिण्णोः

सिद्धगदंकारचये चिकित्सौ ।

निदानमौनादविशद्विशाला

सांक्रामिकी तस्य रुजेव लज्जा ॥ १११ ॥

स्मारमिति ॥ तस्य नलस्य विशाला महती लज्जा सिद्धे चि-
कित्सासमर्थेऽगदंकारचये नैगसमूहे निदानमौनादादिकारणविषये
मौनादादिकारणस्याज्ञानादविशद्विशाला । किंभूतस्य—अपत्रपि-
ण्णोलज्जाशीलस्य । किंभूते—स्मारं मदन्तजितं घोरं दारुणं ज्वरं
चिकित्सौ प्रतिकुर्वाणे । केव—संक्रमेण जनिता सांक्रामिकी सं-
गजनिता रुजेव रोग इव क्षयादिव्याधिः क्षयिणं परित्यज्य य-
थान्यं संसर्गिणं प्रविशति तथा लज्जाशीलस्य तस्य लज्जया भवि-
त्यम् । सा च तं विहाय वैद्यसमूहे दृश्यते काश्यं निदानाज्ञानात् ।
'अक्षिरोगो ज्वरः कुष्ठं तथापस्मार एव च । सहभुक्त्यादिसंयन्धा-
संक्रामन्ति नरान्तरम् ॥' इति । वैद्यैः पृष्टेन तेन लज्जां विहाय
ज्वरनिदानं यदैव कथितं तदैवास्माभिज्ञातमित्युक्त्वा लज्जि-
तम् । 'लज्जाशीलोऽपत्रपिण्णः' इत्यमरः । ज्वरम्, 'न लोका-'
इति पृष्ठीनिषेधाद्वितीया । अपत्रपिण्णोः, 'अलंकृष्व-' इतीप्पुच ।
अगदं रोगरहितं करो[ती]ति 'अगदंकारः' । कर्मण्यणन्ते कार-
शब्दे उत्तरपदे 'कारे सत्यागदस्य' इति सुम् । सांक्रामिकी, अ-
ध्यामादिवाट्टकि अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥

अष्टमीमाह—

बिभेति रुष्टासि किलेत्यकसा-

त्स त्वां किलापेति हसत्यकाण्डे ।

यान्तीमिव त्वामनु यात्यहेतो-

रुक्तस्त्वयेव प्रतिवक्ति मोघम् ॥ ११२ ॥

बिभेतीति ॥ स नलः हे भैमि, एवं रुष्टासि कुपितासि कि-
लेति संभाव्य अकस्मात्त्वत्कोपेन विनैव बिभेति भयं प्रामोति ।

१ 'अत्रोत्प्रेक्षाकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र त्रपाना-
शलक्षणा स्मरदशोका । अत्र वैद्येषु विषये लज्जान्तरस्यारोपादपङ्क्तिरूपमा-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तथा—किल मिथ्याभूतो त्वामाप प्राप्तवानिति कृत्वा अकाण्डेऽस-
मय एव त्वत्प्राप्तिं विनैव सुखतितयाद्वसति । तथा—यान्तीमिव
गच्छन्तीमिव त्वामनुलक्षीकृत्य अहेतोर्मिषकारणं याति । तथा—
त्वयोक्त इव संभाषित इव आगच्छामि, त्वदादिष्टं मया पूर्वमेव
कृतमित्यादि मोघं निष्फलं प्रतिवक्ति प्रतिवचनं ददाति । उ-
न्मादावस्था ॥

नवमीमाह—

भवद्वियोगाच्छिदुरार्तिधारा-

यमस्वसुर्मज्जति निःशरण्यः ।

मूर्छामयद्वीपमहान्ध्यपङ्के

हा हा महीभृद्भटकुञ्जरोऽयम् ॥ ११३ ॥

भवदिति ॥ भवत्या वियोगेन विरहेण जनिता अस्त्रिदुरा
संतता या अतिः पीडा तस्या धारा प्रणालीपरम्परा यैव कमन्वसा
यमुना तस्या मूर्छामयं मूर्छारूपं यद्वीपं जलमध्यावकाशस्तस्मिन्म-
हान्ध्यलक्षणो महाज्ञानलक्षणः पङ्क्तः कर्दमस्तस्मिन् निःशरण्यो
रक्षितरहितोऽयं नलः महीभृद्भटो राजश्रेष्ठ एव कुञ्जरो हस्मी नि-
मज्जति भुङ्गति । हा हा त्वेदार्तिशये । अन्योऽपि कुञ्जरो हस्मिपकं
विना नद्या द्वीपपङ्के भुङ्गति । पङ्कमग्नो गजो नोद्धतुं शक्यत इति
मूर्च्छावस्था । एवं नवावस्थ्यासूचकाः श्लोकाः 'लिपिम्-' इत्यादयो
यथायथमुद्याः । भवत्या वियोग इति 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे-'
इति पुंवत् । अस्त्रिदुरेति 'विदिभिदि-' इति कुरप् ॥

उक्तिविशेषेण दशमीमवस्थामाह—

सव्यापमव्यैत्यजनाद्विरुक्तैः

पञ्चेपुवारणैः पृथग्जितासु ।

दशसु शेषा खलु तदशा या

तया नभः पुष्पयतु कोरकेण ॥ ११४ ॥

सव्येति ॥ सव्यापमव्याभ्यां वामदक्षिणाभ्यां त्यजनं मोचनं
तस्माद्विगुणं दशभिः पञ्चेपुवारणैः कामवाणैः पृथक्प्रत्येकमजितासु
रचितासु दशास्वजितप्रायासु मध्ये शेषावशिष्टा या तदशा मृति-
लक्षणा तया कोरकेण कलिकया नभो गगनं खलु निश्चितं पुष्पयतु
पुष्पितं भवतु । सा दशमी दशा खपुष्पयतु सव्यथा भवत्यित्यर्थः ।
एकैकेन मदनवाणेनान्येषां दशावस्था भवन्ति, अत्यनु तव, दशमी
नेति तस्या अवसरः । अस्याः कोरकत्वमनुद्धृतत्वात् । नले तर्हि सापि
दशा भविष्यति । सा मा भूत् त्वत्प्राप्तिरेव भवत्विति भावः । दशा-
या अशुभत्वात्तामग्रहणानर्हत्वात्तच्छब्दप्रयोगः । द्विरुक्तशब्दो ल-
क्षणया द्विगुणपर्यायः । शेषशब्दश्चिल्लिङ्गाः, अभिधेयलिङ्गावान् ।
'पुष्प विकसने' आशिषि लोट् । 'चक्षुरागः प्रथमं चित्तासङ्ग-
तोऽथ संकल्पः । निद्राछेदस्तनुना विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः ॥ उ-
न्मादो मूर्च्छां मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः ॥' इति ॥

१ 'अत्रोत्प्रेक्षाकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपक-
मलंकारः । आदिवागयान्तमोविकारस्त्वन रूपमाभ्यावमुनारूपयम्' इति
जीवानुः । ३ 'व्यसनाग' इति जीवानुसंगतः पाठः । ४ 'अत्रार्थान्तरं
यथार्थस्यमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रकृतमाह—

त्वयि सराधेः सततास्मितेन
प्रस्थापितो भूमिभृतास्मि तेन ।
आगत्य भूतः सफलो भवत्या
भावप्रतीत्या गुणलोभवत्याः ॥ ११५ ॥

त्वयिनि ॥ सराधेः कामजनितपीडातः सततं नियतमस्मितेन
हास्यरहितेन भूमिभृता राज्ञा त्वयि विषयेऽहं प्रस्थापितोऽस्मि
भूमौ मदर्थं त्वया विज्ञापनीयेति । अहमिहागत्य गुणेषु लोभवत्या
अनुरागिण्या भवत्यान्व भावप्रतीत्या प्रेमपरिज्ञानेन सफलः कृत-
कार्यो भूतो जातः । नलसदृशो गुणी, एवं च गुणानुरागिणी । स्वतः
एव तस्मिन्नुरक्तेति ज्ञात्वा कृतार्थो जातोऽस्मीति भावः ॥

• धन्यासि वैदग्धिं गुणैरुदारै-
र्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि ।
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया
यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति ॥ ११६ ॥

धन्यासीति ॥ हे वैदग्धिं भूमि, सा त्वं धन्या दैवाधिकसि ।
यया त्वया उदारैरतिरमणीयैर्गुणैः सौन्दर्यादिभिः कृत्वा नैषधो धी-
रोदात्तो नलोऽपि समाकृष्यत स्ववशीकृतः । या ईदृशं धीरं वशी-
करोति ततः परा का धन्येत्यर्थः । दृष्टान्तेन धन्यत्वं समर्थयते—
खलु यस्माच्चन्द्रिकाया इतः परा का स्तुतिः । यत्तया गम्भीरम-
प्यब्धिं समुद्रमुत्तरलीकरोति अनिशयेन चञ्चलीकरोति तद्वत्तद्वशी-
करणमेव तव स्तुतिर्यन्यता च । अथच—वैदर्भी काव्यरीतिः गुणैः
रूपादिभिरलंकारैः । अन्यदपि विशालदोर्निकेराकृत्यते ॥

नलेन भायाः शशिना निशेव
त्वया स भायान्निशया शशीव ।
पुनः पुनस्तद्युगयुगविधाता
योग्यामुपास्ते नु युवां युयुक्षुः ॥ ११७ ॥

नलेनेति ॥ हे भूमि, त्वं नलेन कृत्वा भायाः शोभस्व । केन
केव—परिपूर्णं शशिना निशेव । स नलस्त्वया कृत्वा भायाच्छो-
भताम् । कया क इव—निशया शशीव । उभयोः समागमे उभा-
वपि व्यतिभातामित्यर्थः । नु उत्प्रेक्षे । पुनःपुनः प्रतिमासं तद्युगं
चन्द्रनिशालक्षणं युग्मं युनक्ति युक् एवंविधो विधाता ब्रह्मा युवा-
मुभावपि युयुक्षुयौकुमिच्छुः सन् योग्यामभ्यासमुपास्ते करोति ।
शिल्पी रमणीयं वस्तु संवद्वयितुमभ्यासं करोति, अन्यथा चन्द्रनि-
शयोः पुनः पुनर्योजनं व्यर्थं स्यादित्यर्थापत्तिः प्रमाणम् । स्वभ्या-

१ 'अत्रानियतदेशावयवं यमकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अत्र प्रतीपमलंकारः । यदुक्तम्—'आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।
तस्यैव यदि वा कल्पना विरस्यकारनिबन्धनम् ॥' इति साहित्यविद्या-
धरी । 'दृष्टान्तालंकारः । एतेन नलस्य समुद्रप्राग्भीर्धं देवयन्त्या चन्द्रिकाया
एव सौन्दर्यं व्यज्यते' इति जीवातुः ।

समास्ते' इति पाठे अभ्याससमृद्धयर्थम् । समुद्रावव्ययीभावे चतु-
र्ध्या अभ्यासः । 'योग्याभ्यासार्कयोपितोः' इति विश्वः ॥

स्तनद्वये तन्वि परं तवैव
पृथौ यदि प्राप्स्यति नैषधस्य ।
अनल्पवैदग्ध्यविवर्धिनीनां
पत्रावलीनां वलना समाप्तिम् ॥ ११८ ॥

स्तनद्वय इति ॥ हे तन्वि कुशाक्षि, नैषधस्य नलस्यानल्पं बहु-
तरं वैदग्ध्यं कौशलं तस्य विवर्धिनीनां ज्ञापिकानां पत्रावलीनां
पत्रवलीपङ्क्तिनां वलना रचना समाप्तिं यदि प्राप्स्यति तर्हि परं
केवलं पृथौ विशाले तवैव स्तनद्वये अतिपीनत्वात्, नान्यस्या अल्प-
कुचत्वात् । पृथुशब्दो भाषितपुस्कः ॥

एकः सुधांशुर्न कथंचन स्यात्सिद्धमस्त्वन्नयनद्वयस्य ।
त्वल्लोचनासेचनकस्तदस्तु नलास्यशीतद्युतिसद्वितीयः ॥

एक इति ॥ एकोऽसहायः सुधांशुश्चन्द्रोऽतिविशालस्य त्वन्न-
यनद्वयस्य कथंचन केनापि प्रकारेण तृप्तिक्षमः संतर्पणसमर्थो यतो
न स्यान्न भवेत् । तत्ततः कारणान् (स चन्द्रो) नलास्यलक्षणो
यः शीतद्युतिश्चन्द्रस्तेन सद्वितीयः सहायः सन् त्वल्लोचनयोस्तव
नेत्रयोरासेचनको निर्मर्यादवृत्तिकार्यस्तु भवतु । चकोरतुल्यस्य त्वन्ने-
त्रद्वयस्यैकेन चन्द्रेण तृणभावाच्चन्द्रद्वयेन भवितव्यम् । तत्र चन्द्रस-
हकारी नलास्यचन्द्रो भवितव्यमभिप्रायः । तत्प्राप्त्यर्थं यत्नः कार्यं
इति भावः । 'तदासेचनकं तृप्तेनास्यन्तो यस्य दर्शने' इत्यमरः ॥

अहो तपःकल्पतरुनलीय-
स्त्वत्पाणिजाग्रस्फुरदङ्कुरश्रीः ।
त्वद्भूयुगं यस्य खलु द्विपत्री
तवाधरो रज्यति यत्कलम्बः ॥ १२० ॥
यस्ते नवः पल्लवितः कराभ्यां
स्मितेन यः कोरकितस्तवास्ते ।
अङ्गप्रदिम्ना तव पुष्पितो यः
स्तनश्रिया यः फलितस्तवैव ॥ १२१ ॥

अहो इति ॥ यस्त इति ॥ (युग्मम्) नलीयो नलसंबन्धी
तपोरूपः कल्पतरुः कल्पवृक्षः अहो आश्चर्यरूपः । आश्चर्यरूपत्व-
मेव विशेषणः प्रकटयति—कौटशः कल्पतरुः । त्वत्पाणिजाग्राणि
तव नखाग्राण्येव स्फुरन्ती प्रकाशमाना अङ्कुरश्रीरङ्कुरशोभा यस्य ।
खलु निश्चये । अङ्कुरानन्तरं त्वद्भूयुगमेव यस्य कल्पवृक्षस्य द्वि-

१ 'अत्रोपनोत्प्रेक्षालंकारः । आशीर्वादप्रतिपादनादाशीरलंकारोऽपि' इति
साहित्यविद्याधरी । 'अत्र दमयन्तीनलयोरन्योन्यशोभाजनोत्कर्षो-
न्यालंकारः । 'परस्परक्रियाजननमन्योन्यम्' इति लक्षणात् । उपमाद्वयानुप्रा-
णित इति संकरः तन्मूला नेवं विधातुः पुनः पुनर्निशशशियोजनायां
दमयन्तीनलयो जनाभ्यासत्वोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः । २ 'अत्र सममलं-
कारः । यदुक्तम्—'समं योग्यतया योगो यदि संभावितः कवि' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

वक्षी पञ्चद्वयम् । तवाधर ओष्ठ एव यस्य 'कलम्बो मध्यमाङ्कुरः' (नालमित्यर्थः) । रज्यत्यारक्तो भवति । प्रथमाङ्कुरापेक्षया मध्यमाङ्कुरस्यातिरक्तत्वात् । यस्ते कराभ्यां नवो नूतनः पल्लवितः पल्लवयुक्तो विद्यते मध्यमाङ्कुरापेक्षयातिरक्तत्वात्तव हस्तावेव यस्य पल्लवो जातौ । यः तव स्मितेन कोरकितः कलिकायुक्त आस्ते । पल्लवानन्तरं कोरका भवन्ति, स्मितस्य स्मितत्वात्कोरकत्वम् । कोरकापेक्षया विकस्वराणां पुष्पाणां सृदुस्वाद्यस्तवाङ्गत्रदिक्षा शरीरमादेवेन पुष्पितः पुष्पयुक्तो विभाति । अतिसृद्भि तवाङ्गानि यस्य पुष्पस्थाने जातानि । यः तव स्तनश्रिया फलितः फलयुक्तः । तव स्तनावेव यस्य फलस्थाने जातौ । अतीवाश्रयजनकोऽयं नलीयस्तपःकल्पवृक्षः । एवंविधां स्वां प्राप्तुं तेनैव तपस्तप्तं नान्येनेति भावः । अन्यस्य तरोरते पदार्थाः क्रमेण भवन्ति, एतस्य स्वेककालमेवेति अहोशब्द आश्रयं द्योतयति । 'कद(ल)म्बः सायके नीपे नाले शाके कलम्बयपि' इति विश्वः । नलीयः, 'वा नामधेयस्य' इति वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाच्छः' । रज्यति 'कुपिरजोः' इति कर्मकर्तेरिदृश्वपरस्मिपदे । पल्लवितः तारकादिः ॥

कांसीकृतासीत्खलु मण्डलीन्दोः

संसत्करश्मिप्रकरा सरेण ।

तुला च नाराचलता निजैव

मिथोनुरागस्य समीकृता वाम् ॥ १२२ ॥

कांसीति ॥ खलुप्रक्षे । हे भैमि, वां तव नलस्य च मिथः परस्परं योनुरागमस्य समीकृता समीकरणे नलस्य स्वयि याया ननुरागः, तवानेव तव नलेऽनुराग इत्युभयोनुरागस्य तुलनार्थं सरेणन्दोश्चन्द्रस्य मण्डली कांसीकृता परिमेयवस्तुधारणार्थं कांस्यपात्रमिव कृतासीत् । किंभूता—संसक्ताः संबद्धा रश्मिप्रकराः किरणसमूहा रज्जुसमूहाश्च यस्याः सा । निजैव स्वीयैव नाराचलता बाणवल्ली तुला च तुलादण्डश्च कृता । कांसाय प(पा)त्रविशेषाय हितं कंसीयम् 'तस्मै हितम्' इति 'प्राक्क्रीताच्छः' तस्य विकारः 'कंसीयपरशब्दयोः' इति यञ् । छस्य लुक् कांस्यम्, अकांस्यं कांस्यं संपन्नं कांसीकृतम् । च्चौ 'क्यच्योश्च' इति हल उत्तरस्य 'आदेः परस्य' इति यकारमात्रस्य लोपः । अवर्णस्य 'अस्य च्चौ' इतीत्वम् । 'कंसीकृता' इति पाठे 'कंसो दैत्यान्तरेऽपि च । कांस्ये च कांस्यपात्रे च' इति विश्वः । 'किरणप्रग्रहा रश्मी' इत्यमरः ॥

सत्त्वन्तुस्वेदमधूत्थमान्द्रे तत्पाणिपद्मे मदनोत्सवेपु ।
लभोत्थितास्त्वत्कुचपत्रलेखास्तन्निर्गतास्तं प्रविशन्तुभूय
सत्त्वेति ॥ हे भैमि, मदनोत्सवेपु तत्पाणिपद्मे नलहृत्कमले पूर्वं लग्नाः पश्चादुत्थिताः त्वत्कुचयोः पत्रलेखाः पद्मावलयः तन्निर्गता नलपाणिपद्मेनैव लिखिता भूयस्ममेव पाणिपद्मे प्रविशन्तु ।

१ 'अत्र श्लोकद्वयेन तपमि दमयन्तीनस्मादिषु न कल्पतस्त्वावयवव्यवस्थापनास्तावयवरूपकम् । तथा अवयविकल्पनभेदेनयवाना नस्यारकुरा मीना च मिथः कार्यकारणभूताना भिन्नदेशत्वादसंगत्या मिश्रितमिति संकरः । 'कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसंगतिः' इति लक्षणात्' इति जीवानुः ।
२ 'अत्र रूपकसंस्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रेन्द्रमण्डलीन्दो कंसादिरूपणादेव सरस्य कार्यकारणरूपसिद्धेरकदेशविधानरूपकम्' इति जीवानुः ।

किंभूते पाणिपद्मे—सत्त्वेन सत्त्वभावेन सुतो जनितः स्वेदो घर्मोदकं तल्लक्षणं मधूत्थं सिक्थकं तेन सान्दे निबिडे । रतोऽस्यवशात्पद्मावल्या मार्जने भवत्वित्यर्थः । कारणे कार्यस्य लय उचित इति भावः । मधूत्थे यथालिखितमेतीति मधूत्थपदम् । पद्मशब्दः पुंलिङ्गेऽपि, ततः 'तम्' इति युज्यते ॥

बन्धाढ्यनानारतमल्लयुद्धप्रमोदितैः केलिवने मरुद्भिः ।
प्रमूनवृष्टिं पुनरुक्तमुक्तां प्रतीच्छतं भैमि युवां युवानौ ॥

बन्धाढ्येति ॥ हे भैमि, युवानौ तरुणा युवां केलिवने क्रीडावने मरुद्भिर्वायुभिः पुनरुक्तं पुनः पुनमुक्तां त्यक्तां प्रमूनवृष्टिं प्रतीच्छतं गृह्णीतम् । किंभूतैर्मरुद्भिः—बन्धैः पङ्कजामनाविसुरतबन्धैराद्यं विस्तृतं नानारतमनेकप्रकाररतं तदेव मल्लयुद्धं तेन प्रमोदितैः प्रकर्षेण परिमलं प्राप्तैः । संभोगेन पुष्पेषु च्युतेषु पुनः पुनर्मौचनं संगच्छते । अथ च मल्लयुद्धदृष्टद्वैर्मुक्तां पुष्पवृष्टिं मल्लौ गृह्णीतः । 'मरुतां पवनामरौ' इत्यमरः । युवतिश्च युवा च 'पुमाभिर्या' इत्येकशेषैः ॥

अन्योन्यसंगमवशादधुना विभातां

तस्यापि तेऽपि मनसी विकसद्विलासे ।

स्रष्टुं पुनर्मनसिजस्य तनुं प्रवृत्त-

मादाविव ऋणककृन्परमाणुयुग्मम् ॥ १२५ ॥

अन्योन्येति ॥ अधुनाभयसंबन्धानन्तरं अन्योन्यसंगमवशात्परस्परसंयोगवशाद्विकसन्विलासो विभ्रमो ययोस्ते तस्यापि नलस्यापि तेऽपि तवापि मनसी परमाणुयुग्ममिथ विभातां शोभिताम् । किंभूतं परमाणुयुग्मम्—मनसिजस्य कामस्य तनुं शरीरं पुनः स्रष्टुं प्रवृत्तम् । अत एवादौ ऋणकं करोतीति ऋणककृत् । 'सक्रियाभ्यां द्वाभ्यां परमाणुभ्यामेकं ऋणकमारभ्यते, एवं क्रमेण महत्कार्यमारभ्यते' इति सिद्धान्तः । दुग्धस्य कामस्य मनोजन्यत्वान्मनसिजत्वम् । ततश्च तदुत्पत्त्यर्थं मनोद्वयेन ऋणकमारब्धव्यम् । तत्तु येन केनचिन्मनोद्वयेन कर्तुं न शक्यते, एतदशपरस्पराणुरागस्य कुत्रचिदप्यभावात् । ततश्च युवयोरेव मनोद्वयेन कर्तुं शक्यते नान्येनेति भावः । युवयोः परस्पररागाबाहुल्यात्कामः शरीरी स्यादिति भावः ॥

काभः कौमुमचापदुर्जयममुं जेतुं नृपं त्वां धनु-

र्वल्लीमव्रणवंशजामधिगुणामासाद्य माद्यत्सो ।

ग्रीवालंकृतिपट्टमृत्तलतया पृष्ठे कियलुम्बया

भ्राजिष्णुं कपरेग्वयैव निवसन्मिन्दुर्गमौन्दर्यया ॥

काम इति ॥ अयं कामः कौमुमेन चापेन दुर्जयं जेतुमशक्यममुं नृपं नलं जेतुमवणे निर्दोषं वंशं ज्ञाताम्, अथ च घृणादिजन्मव्रणरहितयेण ज्ञातामधिगुणामनिशयितमौन्दर्यादिगुणयुक्तां, आरोपितमौर्वीकां च त्वां त्वन्मयीं धनुर्वल्लीं धनुर्लतामासाद्य प्राप्य करे—इत्ता वसन्तीनल्लता तमेता जयां गतः' इति साहित्यविद्याधरी ।
१ 'अत्राशौचलंकारः । रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अत्र रूपकप्रतीकानां नोपपत्तिरप्यलंकारसंयुक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अयोध्यालंकारः' । अत्र वसन्तीत्यकाव्युत्पत्तिः । यदुक्तं वृत्तशालाकरे—'इत्ता वसन्तीनल्लता तमेता जयां गतः' इति साहित्यविद्याधरी ।

माद्यनि अधुना नलं जेष्यामीति तुप्यति । किंभूतां धनुर्बलीम्—
निवसता विद्यमानेन सिन्दूरेण सौन्दर्यं लोहिनिमा यस्यां तथा
(पृष्ठे) धनुःपृष्ठभागे, अथ च पश्चाद्भागे कियलम्बया कियहीर्घया
ग्रीवा मध्यं कण्ठश्च तस्या अलंकृतिलंकारभूता पट्टमूलता तथा
दीर्घेण पट्टमुत्तरेणेत्यर्थः । भ्राजिष्णुं शोभमानाम् । कयेव—कपरं-
खयेव परीक्षारखयेव । कपणधारया धनुर्योग्यवेणुपरीक्षायां निष्ठ-
प्यमाणं सिन्दूरं चलति चेत्तदा परिपाको ज्ञेय इति धानुष्कप्र-
सिद्धिः । कामस्य त्वां विना नलवशीकरणं किमपि न विद्यत इति
भावः । भ्राजिष्णुम्, 'भुवश्च' इति चकारादिष्णुचै ॥

त्वद्गुच्छावलमौक्तिकानि गुलिकास्तं राजहंसं विभो-
र्वध्यं विद्धि मनोभुवः स्वमपि तां मञ्जुं धनुर्भञ्जरीम् ।
यन्नित्याङ्कनिवासलालिततमज्याभज्यमानं लस-

न्नाभीमध्यविला विलासमाखिलं रोमालिरालम्बते ॥

त्वदिति ॥ हे भैमी, त्वं विभोः मनोभुवः कामस्य त्वद्गुच्छा-
वलेः तव हारविशेषपङ्केमौक्तिकान्येव गुलिकाः सूक्ष्मान्द्रोलका-
निवद्धि जानीहि । तथा—तं राजहंसं नृपश्रेष्ठं नलं वेध्यम्, अथ च
तं नलमेव राजहंसाख्यं पक्षिविशेषं कामस्य वेध्यं लक्ष्यं विद्धि ।
तथा—स्वमात्मानमपि तां वक्ष्यमाणगुणयुक्तां मञ्जुं मनोज्ञां धनु-
र्भञ्जरीं धनुलतां जानीहि । तव रोमाली रोमराजिर्यस्या धनुर्ल-
ताया नित्यं सर्वदाङ्कनिवासो मध्यवसतिस्रया लालिततमातिश-
येन नर्तिता शोभमाना ज्या मांवां तथा भज्यमानं सेव्यमानमनु-
भूयमानं वाखिलं विलासं चापमध्यवर्तिशोभमानमांवाः संपूर्णां
लीलामालम्बतेऽङ्गीकरोति । रोमराजिरेव मांवाः स्थाने जातेत्यर्थः ।
किंभूता रोमालिः—लसन्ती नाभ्येव मध्ये विलं यस्याः सा । गु-
लिकाधारणच्छिद्रस्थाने नाभिरेव जातेत्यर्थः । गुलिकाधनुरिति नाम
(क) त्वद्वेषेण शस्त्रेण नलः कामस्य जय्यो तान्येनेति भावः ।
धनुर्मौर्वीमध्ये गुलिकारोपणस्थानखिलं भवति, तदत्र नाभिरेव,
रोमालिमौर्वी, अङ्गयष्टिर्धनुः, स राजहंसो वेध्य इत्यर्थः । विभु-
स्तु गुलिकाधनुःश्रीडां करोति । 'हारभेदा यष्टिभेदा गुच्छगुच्छा-
भोगस्तनाः' इत्यमरः । राजहंसो नृपश्रेष्ठे कादम्बकलहंसयोः
इति विश्वः ॥

पुष्पेषुश्रिकुरेषु ते शरचयं त्वद्भालमूले धनू

रौद्रे चक्षुषि तज्जितस्तनुमनुभ्राष्ट्रं च यश्चिक्षिपे ।

निर्विद्याश्रयदाश्रयं स वितनुस्त्वां तज्जयायाधुना

पत्नालिस्त्वदुरोजशैलनिलया तत्पर्णशालायते १२८

पुष्पेषुरिति ॥ तेन नलेन सौन्दर्योदिना गुणेन जितोऽत एव
निर्विद्यं वैराग्यं प्राप्य यः पुष्पेषुः कामस्ते तव चिकुरेषु केशपाशेषु
पुष्पेषुत्वास्त्वं शरचयं बाणसमूहं पुष्पसमूहं चिक्षिपे त्यक्तवान् ।

१ 'अत्र रूपनोपमाश्रयः' । अत्र वक्ष्यमाणे न शोकद्वये शार्दूलवि-
कीटितं वृत्तम् । यदुक्तम्—'यथार्थमेव वस्तुताः सयुतवः शार्दूलविकीटि-
तम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'रेणोपेक्षासंकीर्णा रूपकालंकारः' इति
जीवातुः । २ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र
मौक्तिकादौ गुलिकाधनुरवयवरूपणाख्यविनि कामे वेदवत्वरूपस्य गम्यमान-
त्वादेवदेशविवाति सावयवरूपकालंकारः' इति जीवातुः ।

तव भालमूले ललाटमूले भ्रूस्थाने स्वं धनुस्त्यक्तवान् । रौद्रे रुद्र-
संबन्धिनि दारुणे चक्षुष्यनुभ्राष्ट्रे तृतीयनेत्रलक्षणे भर्जनपात्रे स्त्री-
यां तनुं च चिक्षिपे क्षितवान् । स कामोऽधुना वितनुः शरीररहि-
तोऽथ च विशेषेण कृशः सन् तज्जयाय तं नलं जेतुं स्वामेवाश्रय-
माश्रयत । तथा—तव उरोजौ स्तनाभेव शैलौ ताभेव निलयः
स्थानं यस्याः सा तत्र विद्यमाना पद्मालिः पद्मवल्लीपङ्क्तिः
तस्य कामस्य पर्णशालेवाचरति भवति । भैमीकेशपाशापुष्पा-
णां कामजनकत्वात्कामबाणत्वम् । भ्रुवोरपि कामजनकत्वा-
द्धनुष्वम् । स्तनपर्यन्तनिलयपद्मवल्लीनामपि तजनकत्वाद्बृहत्त्वम् ।
त्वयैव शस्त्रेण कामेन स जेतव्यो नान्यत्किञ्चित्तज्जयायेति त्वदा-
श्रयेण मदनस्तं पीडयतीत्यर्थः । अन्योऽपि जितोऽस्मादि त्यक्त्वाग्री-
देहं त्यक्त्वा शत्रुं जेतुं पर्वते पर्णशालामधिष्ठाय तपस्यति । अनु-
भ्राष्ट्रम्, सप्तम्यर्थे सादृश्ये वाच्ययीभावः । क्षिपेः स्वरितेत्वात्तर्ह ॥

इत्यालपत्यथ पतत्रिणि तत्र भैमी

सख्यश्चिरात्तदनुसंधिपराः परीयुः ।

शर्मास्तु ते विमृज मामिति सोऽप्युदीर्य

वेगाजगाम निपधाधिपराजधानीम् ॥ १२९ ॥

इतीति ॥ तत्र तस्मिन्पतत्रिणि हंसे इति पूर्वोक्तमालपति वदति
सति तदनुसंधौ भैम्यन्वेपणे पराः सख्यश्चिराद्बहुकाटेन भैमीं
परीयुः दशदिग्भ्यः समागतत्वात्परितो घेष्टयामासुः । अथानन्तरं
स हंसोऽपि तुभ्यं शर्मं सुखमस्तु, मां विमृज प्रेपयेत्युदीर्योक्त्वा
वेगाज्जवेन निपधाधिपराजधानीं नलनगरीं जगाम । नलपीडा-
स्मरणाद्देगगमनम् ॥

चेतोऽजन्मशरप्रसूनमधुभिर्न्यामिश्रतामाश्रय-

त्प्रेयोदूतपतङ्गपुंगवगवीर्हयङ्गवीनं रसात् ।

स्वादंस्वादमसीममिष्टसुरभिं प्राप्तापि तृप्तिं न सा

तापं प्राप नितान्तमन्तरतुलमानर्छं मूर्छामपि १३०

चेत इति ॥ सा भैमी प्रेयसो नलस्य वृतो यः पतङ्गपुंगवो
हंसस्तस्य गोवांणीसं हयङ्गवीनं घोगोदोहोद्भवं घृतं रसात्तृप्तीतेः
स्वादंस्वादमास्वाद्यास्वाद्य । सादरमाकर्णयार्कर्ण्येत्यर्थः । तृप्तिं प्राप्ता

१ 'अत्र दमयन्तीबद्धकुसुमैर्भ्रेयुगेन न सह शरचयधनुषोरभेदप्रतिपाद-
नाद्भेदरूपातिशयोक्तिसमासोक्तिरूपकोपमालंकारसंयुतिः । ननु स्त-
नयोः शैलत्वनिरूपणमलंकारकृतां दूषणम् । यदुक्तं काव्यप्रकाशे—'उप-
माया उपमानस्य जातिप्रमाणगतं न्यूनत्वमधिकता वा सादृश्यानुवितार्थत्वं
दोषः । यथा—पातालमिव नाभिः स्तनौ क्षितिधरोपमौ इति । सत्यमेतत् ।
किं त्वत्र निर्भिन्नपुरुषव्यापारवर्त्मने क्रियमाणमेतद्रूपं गुणातिशयतामेवा-
श्रयति, न तु दोषताम् । तथा पर्णशालायते इत्युपमाया एतद्रूपकमङ्गम् ।
यदि चेतत्र क्रियते तदा कवेरनौचित्यं स्यादधुना त्वलंकारातिशयप्रतिपाद-
नादौचित्यमेव इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र पूर्वार्थे शरचापादीनां पू-
र्वोक्तपुष्पादिविषयनिगरेण तदभेदाध्यवसायाद्भेदोऽभेदलक्षणातिशयोक्तिः ।
तत्पर्णशालायते इत्युपमा च । तथा नोत्थापितेन त्वामाश्रयमिति रूपकेण
संकीर्णा । व्यञ्जकाप्रयोगादगम्या । कामस्याश्रयाश्रयणोत्प्रेक्षेति संकरः' इति
जीवातुः । २ 'अत्रौजोगुणः' । यदुक्तं वामनेन—'पदार्थे वाक्यवचनं वा-
क्यार्थे च पदाभिधा' । 'अत्र वसन्ततिलकावृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

अन्तरस्तःकरणे नितान्तमतिशयितं तापं संतापमपि न प्राप । अ-
तुलां निःसीमां मूर्छामपि न आनर्छे प्राप । किंभूतं हैयङ्गवीनम्—
चेतोऽज्जमनः कामस्य शरभूतानि प्रसूनानि पुष्पाणि तेषां मधुभी-
रसैः, अथ च माक्षिकैर्व्यामिश्रतां मेलनमाश्रयप्रामुवत् । तथा—
असीमं निर्मयादम् । तथा—इष्टं सुस्वादु सुरभि ल्यातं सुगन्धि-
च । समखेन मधुमिश्रितं घृतं नितान्तं पीतं ससंतापमोहो जनय-
तीति, तस्यास्तु नेत्याश्रयम् । यद्वा—एवंभूतं हैयङ्गवीनमास्वाद्या-
पि तृप्तिं न प्राप, तापं प्राप, मूर्छामपि प्राप । हंसमुखाञ्जलगुणाक-
ण्णेनानुरागबाहुल्यात्तापमोहो तस्या जाताविति भावः । स्वादंस्वा-
दमपीति योजना । असीममृष्टसुरभीत्येकं वा पदम् । 'तनु हैयङ्ग-
वीनं यक्षोगोदोहोद्भवं घृतम्' इत्यमरः । 'हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्'
इति साधु । पुंगवगवीत्यत्र 'गोरतद्वित्त' इति टचि टिप्पणम् ।
स्वादंस्वादम्, आभीक्ष्ये णमूल ॥

तस्या दृशो नृपतिबन्धुमनुव्रजन्त्या-

स्तं बाष्पवारि नचिरादवधीबभूव ।

पार्श्वेऽपि विप्रचकृषे यदनेन दृष्टे-

रारादपि व्यवदधे न तु चित्तवृत्तेः ॥ १३१ ॥

तस्या इति ॥ बाष्पवारि बाष्पावन्तु तं नृपतिबन्धुं नलमुहदं
हंसमनुव्रजन्त्यास्तस्या दृशो भैमीदृष्टेर्नचिराच्छीघ्रमेव यद्यस्मादवधी-
बभूव अग्रे गन्तुं न ददौ तत्तस्मादनेन हंसेन पार्श्वेऽपि समीपे ग-
च्छतापि भैमीदृष्टेः सकाशाद्विप्रचकृषे व्यवहितीभूतम् । समीपे
वर्तमानोऽपि नलवियोगाद्वसगमनाद्वा जातेनाश्रुणा द्रष्टुं न दत्त
इत्यर्थः । तु पुनः आरादपि दूरादपि वर्तमानेनानेन चित्तवृत्तेर्न व्य-
वदधे व्यवहितीभूतम् । यद्यपि दूरं गतस्तथापि प्रियबन्धुत्वात्तस्या
मनस्यवतिष्ठेवेत्यर्थः । बन्धुमनुव्रजतो वारि अवधिर्भवति । 'औ-
दकान्तादिप्रियं पान्थमनुव्रजेन्' इति वचनात् । दृष्टेः पार्श्वेऽपीति
वा । 'तद्वनेन' इति पाठः । 'आरादूरसमीपयोः' इत्यमरः । विप्र-
चकृषे' अकर्मकबबिवक्षया भावे लिट् ॥

अस्तित्वं कार्यसिद्धेः स्फुटमथ कथयन्पक्षतेः कम्पभेदै-
राख्यातुं वृत्तमेतन्निपधनरपतौ सर्वमेकः प्रतस्थे ।

१ 'अत्रातिशयोक्तिसमाप्तोक्तिविषमालकारसंकरः । तत्रानिशयोक्तिमे-
दाभेदरूपा । समाप्तोक्तिर्वैषम्यसह्यवहारसमारोपात् । विषमलक्षणं तु
रुद्रदेनोक्तम्—'यत्र क्रियाविपत्तेर्न भवेदेव क्रियाफलं तावत् । कर्तुरनर्थक्यं
भवेत्तदपरमभिधीयते विषमम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'मधुमिश्रयत्तस्य
विषत्वात्तापाने तापाभाव इति विरोधः । स च पूर्वोक्तपतङ्गपुंगवगवीहैयङ्ग-
वीन इति रूपकोत्थापित इति संकरः' इति जीवानुः । २ 'दृशापिपति'
इति पाठमाश्रित्य 'अधिपतिबन्धुं प्रियमित्रं दृशा दृष्टया अनुव्रजन्त्याः' इति
साहित्यविद्याधरी व्याख्यातम् । 'दृशोऽधिपति' पाठमाश्रित्य 'अधिप-
तिबन्धुं नलमित्रमनुव्रजन्त्याः तस्या दृशो भैमीनप्रस्य' इति सुखावबो-
धायी व्याख्यातम् । ३ 'वियति' इति पाठमाश्रित्य 'गगने' इति निलके
व्याख्यातम् । ४ 'अत्रातिशयोक्तिविरोधालंकारः । यदुक्तं रुद्रदे—'धर्मि-
न्द्रव्यादीनां परस्परं सर्वथा विरुद्धानाम् । एकत्रावस्थानं समकालं भवति
स विरोधः' इति । वसन्ततिलकावृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'समी-
पस्य विप्रकृष्टत्वं दूरस्य संनिवृष्टत्वं चेति विरोधाभासः' इति जीवानुः ।

कान्तारे निर्गतासि प्रियसखिपदवी विस्मृता किं न मुग्धे
मारोदीरे हि यामेत्युपहृतवचसो निन्युरन्यां वयस्याः

अस्तित्वमिति ॥ अथ तयोर्मध्ये एको हंसो निपधनरपतौ
नलसमीप एतत्सर्वं वृत्तं निष्पन्नम् । वचसेति शेषः । आख्यातुं क-
थयितुं प्रतस्थे । किं कुर्वन्—पक्षयोः कम्पभेदैः कम्पविशेषैः कृत्वा
भैमीप्राप्तिरूपायाः कार्यसिद्धेरस्तित्वं सज्जावं स्फुटं कथयन् । इति
पूर्वोक्तमार्गेणोपहृतमुक्तं वचो याभिन्ना वयस्याः सख्योऽन्यां भैमीं
निन्युः । गृहं प्रापयामासुरित्यर्थः । इति किम्—हे प्रियसखि, एवं
कान्तारे दुर्गमे वर्त्मनि विषये निर्गतासि प्रस्थितासि नु, अयि मु-
ग्धे भ्रान्तचित्ते भैमि, पदवी मार्गः विस्मृता किं त्वया, एवं मा-
रोदीः, एङ्गागच्छ । वयं सर्वा मिलित्वा याम गृहं प्रति गच्छाम
इति । पक्षकम्पनविशेषः कार्यसिद्धिरसूचकः । अन्योऽपि हस्तचाल-
नादिना कार्यसिद्धिं कथयति । 'कान्तारं वर्त्म दुर्गमम्' इत्यमरः ।
अस्तीत्यव्यात् त्वप्रत्ययः । आख्यातेति वा पाठः ॥

सरसि नृपमपश्यद्यत्र तत्तीरभाजः

स्मरतरलमशोकानोकहस्योपमूलम् ।

किसलयदलतल्पम्लायिनं प्राप तं स

ज्वलदसमशरेपुस्पधिपुष्पधिमौलेः ॥ १३३ ॥

सरसीति ॥ स हंसो यत्र सरसि नृपं पूर्वमपश्यत्तस्य सरस-
तीरं भजते तस्य अशोकानोकहस्याशोकवृक्षस्य उपमूलं मूलसमीपे
तं नलं प्राप । किंभूतम्—स्मरतरलं मदनजनितपीडया चञ्चलम् ।
तथा—किसलयानामग्रपल्लवानां दलानि कोमलाङ्कुरार्त्तेषां तल्पं
शय्या तस्यापि म्लायिनं म्लानशीलम् । किंभूतस्यानोकहस्य—
ज्वलन्तो वेदीप्यमाना असमशरेष्वः कामबाणामैः सह स्पर्धन्ते
एवंशीलानि पुष्पाणि तेषामृद्धिः समृद्धिस्तद्युक्तो मौलिरग्रभागो
यस्य । विरहव्यथया हंसं प्रतीक्षमाणस्तत्रैव स्थितो यत्र पूर्वं हं-
सेन दृष्टः । अशोकपुष्पाणां रक्तवाज्वलकामबाणानुत्पत्यम् ॥

परवति दमयन्ति त्वां न किञ्चिद्वदामि

द्रुतमुपनम किं मामाह सा शंस हंस ।

इति वदति नलेऽसौ तच्छशंसोपनम्रः

प्रियमनु मुकृतां हि स्वस्पृहाया विलम्बः १३४

परवतीति ॥ नले उन्मादवशादिति वदति असौ हंस उपनम्रः
समीपमागतः सन् तद्वैभीवृत्तान्तं सर्वं शशंस कथयति स्म । इती-
ति किम्—चित्ते प्रत्यक्षीकृतां भैमीं प्रत्याह । एवं हंसमपि—हे
परवति पित्रधीनत्वात्परतन्त्रे दमयन्ति, अहं त्वां प्रति अद्यापि
नागच्छामीत्यादि किमपि न वदामि । स्वातन्त्र्याभावान् । हे हंस,
एवं द्रुतं शीघ्रमुपनम मम्यमीपमागच्छ । सा भैमी मासुहृदय कि-
माहाव्रवीत्तच्छंस कथयेति । वाक्यार्थः कर्म । तद्वचनानन्तरमेवा-
यं गत्वा कथं कथितवानित्याशाङ्क्याह—प्रियमिति । हि यस्मात्मु-
कृतां धार्मिकाणां प्रियं स्वाभीष्टमनु लक्ष्मीकृत्य स्वस्पृहायाः स्वे-
च्छाया एव विलम्बो, न त्वन्यस्य । यदेव तेषां वस्तु प्राप्तुमिच्छा

१ 'अत्रोपेक्षालंकारः परंपरा वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

भवति तदैव पुण्यवशात्प्रामुख्यं भावः । 'क स्पृहायाः' इति केचित् । स्पृहाया विलम्बः कति योजनीयम् । सुकृताम्, 'सुक-
मेपापमन्त्रपुण्येषु कृजः' इति कृप् । आहेति विभक्तिप्रतिरूपक-
मध्यं भूतार्थः ॥

कथितमपि नरेन्द्रः शंसयामास हंसं
किमिति किमिति पृच्छन्भाषितं स प्रियायाः ।
अधिगतमथ सान्द्रानन्दमाध्वीकमत्तः
स्वयमपि शतकृत्वस्तत्तथान्वाचचक्षे ॥ १३५ ॥

कथितमिति ॥ स नरेन्द्रो नलो हंसेन कथितमपि प्रियाया
भैम्या भाषितं वचनं किमिति किमिति कीदृक्कादगित्येवमादराति-
शयेन हंसं पृच्छन्शंसयामास वादयति स्म । अथानन्तरं सान्द्रो
निबिड आनन्द एव माध्वीकं मधु तेन मत्तो हृष्टः सन् अधिगतं
ज्ञातार्थं तद्वैसीभाषितं स्वयमपि शतकृत्वोऽनेकवारं हंसेन यथोक्तं
तथैव ईदृगभैम्योक्तमीदृगभैम्योक्तमिति शिरःकम्पाद्यभिनयेनान्वा-
चचक्षेऽनूदितवान् । अत्यादृत्येयं जातिः । मद्य (त्त) विशेष-
श्लोकमपि पुनर्वाद्यसि स्वयमपि पुनर्यदिति । 'मधु माध्वीकमद्ययोः'
इत्यमरः । 'मार्द्वीक' इति पाठे सृष्टीकाया द्राक्षाया विकारो मार्द्वी-
कम् । शंसेः शब्दकर्मत्वाद्गुणं कर्तुर्गन्ते कर्मसंज्ञा । शतवारं शत-
कृत्वः 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' इति कृत्वसुच् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामलदेवी च यम् ।
तार्तीयीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रवन्धे महा-
काव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥
श्रीहर्षमिति ॥ तार्तीयिक इति द्वैतीयिकवत् ॥

इति श्रीभेदरूपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनायणकृते
नैपथीयप्रकाशे तृतीयः सर्गः ॥

चतुर्थः सर्गः ।

अथ नलस्य गुणं गुणमात्मभूः
सुरभि तस्य यशःकुसुमं धनुः ॥
श्रुतिपथोपगतं सुमनस्तया
तमिषुमाशु विधाय जिगाय तान् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ हंसगमनानन्तरमात्मभूमेदनः श्रुतिपथे कर्ण-
मार्गे उपगतं प्राप्तमाकर्णितं नलस्य गुणं सौन्दर्योदिरूपगुणं गुणं
सौर्वी विधाय कृत्वा, तथा—कर्णितं सुरभि ह्यातं सुगन्धि च
तस्य यशोलक्षणं कुसुमं धनुर्विधाय, तथा—श्रुतिपथोपगतं श्रुत-
माकर्णकृष्टं च तमेव राजानं नलं सुमनस्तया मनीषितया कुसुम-
त्वेन च ह्यु बाणं विधाय आशु तां भैमी जिगाय जितवान् । अन्य-

१ 'अत्रायान्तरन्यामोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र भाषि-
रलंकारः । अत्र श्लोकं पूर्वश्लोकद्वये च मालिनीवृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्यात्यस्वकरणं देवत्वेन संभाव्यते । हंससुखात्तं श्रुत्वा झटिति का-
मपीडासहिता जातेति भावः । नले तदनुरागपोषार्थं विप्रलम्भव-
र्णनमनेन सर्गेण क्रियते । निर्वेदादयो विभावा आलस्याव्युत्थ-
प्रलम्भशृङ्गारपोषार्थं यथायथमुहनीयाः । 'सुगन्धे च मनोज्ञे च
सुरभि' इति विश्वः । जिगाय, 'सन्निटोर्जः' इति कुस्वम् ॥

यदतनुज्वरभाक्तनुते स सा
प्रियकथासरसीरसमजनम् ।
सपदि तस्य चिरान्तरतापिनी
परिणतिर्विपमा समपद्यत ॥ २ ॥

यदतन्विति ॥ अतनुज्वरभाक्कामजनितसंतापभाक्सा भैमी
प्रियकथा नलगोष्ठस्तलक्षणं सरसी तस्या विप्रलम्भाख्यशृङ्गाररूपे
रसे मजनं तस्यां रसेन प्रीत्या मजनम् । साद्रमाकर्णनमित्यर्थः ।
तनुते स चकार । तस्य मजनस्य सपदि परिणतिः परिपाकः विपमा
दुःसह्य समपद्यत जाता । किंभूता—चिरं चिरकालमान्तरं मन-
मापयत्येवंशीला । नलगुणाकर्णनजकामपीडाशान्त्यर्थं तत्कथया वि-
रहपीडानाशो भविष्यतीति बुद्ध्या सादरं तत्कथायामाकर्णितायां
प्रत्युत तस्या उद्दीपकत्वात्पूर्वोपेक्षयातितमां सा कथा विरुद्धार्थज-
निका जातेति भावः । योऽपि उवरी सरोजलम्बानं करोति तस्य
विपमाख्यो उवरो भवति । उवरीस्तदा स्नानमपि विपमत्वजनकं
भवति' सरसीस्नानं तु सुतरमिति सरसीपदम् ॥

ध्रुवमधीतवतीयमधीरतां
दधितदूतपतद्गतवेगतः ।
स्थितिविरोधकरीं द्व्यणुकोदरी
तदुदितः स हि यो यदनन्तरः ॥ ३ ॥

ध्रुवमिति ॥ द्व्यणुकोदर्यतिकृशोदरी इयं भैमी दधितस्य नलस्य
दूतो इयस्तस्य पतद्गतां पक्षाभ्यां गतो यो वेगस्तस्मादधितदूतस्य
पततोः पक्षयोगेते गमने यो वेगस्तस्माद्वा, पक्षाभ्यां गतं (गमनं)
यस्य स पक्षी दधितदूतश्चास्यां पतद्गतश्चेति वा, तस्य वेगस्तस्मात्सका-
शास्थितिः स्त्रीमयोदा तस्या विरोधकरीं विरोधिनीमधेयेतां धैर्या-

१ 'मारेण सा जिता' इति पदेन विप्रलम्भस्योपश्लेषः कृतः । तत्र रस-
स्वरूपं तन्वातरोक्तं संश्लेषतो निरूप्यते । तदुक्तं भरते—'विभावानुभाव-
व्यभिचारिसंयोगादसन्निधितिः' । तत्र विभावो आलम्बनोद्दीपनभेदेन ल-
लितोपासादयः । अनुभावो कटाक्षमुत्पादयः । सहकारिणश्च निर्वेदा-
वारमवशिष्टाः । एतैर्योक्तोक्तः स्थायिभावो रसः' इत्यभिधीयते । तत्र स्था-
विभावो 'परिहर्षस्य शोकश्च—' इत्यादयोष्टौ । 'स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्जः'
इत्यादयोष्टौ साधिकाः । तथा 'परिर्दवादिविषया व्यभिचारी तथाग्रिनः
भावः प्रोक्तः' इति भावस्य लक्षणम् । नेच रसाः कस्यचिन्मते दश, कस्य-
चिन्मते नव, कस्यचित्तु सप्तैष्टौ । यदुक्तं रुद्रटे—'शृङ्गारवीरकरुणा'—इत्या-
दि तत्र सामान्यशृङ्गारलक्षणम् । यदुक्तं तत्रैव—'व्यवहागत्युत्तरार्थः' इत्यादि ॥
अथ विप्रलम्भनामा शृङ्गारोऽयं ननुविधो भवति । 'प्रथमानुसारागमान—' इ-
त्यादि ॥ संयोगशृङ्गारलक्षणमष्टादशसं प्रतिपादयित्वायाम् । 'अत्र रूपकरी-
पक्षेपसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ॥ २—'अत्र रूपकम् । अर्थान्तरप्रती-
तिस्तु रूपकादेव । तेन न समामोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उवरीशान-
त्यर्थोदसमजनात्तदुद्वेकरूपानुपात्तविपमालंकारभेदः' इति जीवाणुः ।

भावं शैत्यं चाधीतवती पठितवती स्त्रीचकार । ध्रुवमुप्रेक्षे । अथ-
यने न्यायं प्रमाणयति—हि यस्माद्यो यस्मादनन्तर एवाव्यवहितः
स तदुदितस्तस्मादेवोपपद्यते । 'यदूनन्तरमेव यदुद्श्यते तत्तस्य का-
रणम्' इति गौतमः । तस्मिन्हंसे गतमात्रे एतस्या अधीरता जातेति
तस्मादेवाधीता, इति सहोपप्रेक्षा । वेगतः, 'आख्यातोपयोगे' इ-
त्यपादानत्वम् । विरोधकरीम्, हेतौ टैः ॥

अतितमां समपादि जडाशयं

स्मितलवस्तरणेऽपि तदाननम् ।

अजनि पङ्कुरपाङ्गुनिजाङ्गण-

भ्रमिकणेऽपि तदीक्षणखञ्जनः ॥ ४ ॥

अतीति ॥ तदाननं भैमीमुखं स्मितलवस्य हास्यलेशस्य स्म-
रणविषयेऽप्यतितरां जडाशयं जडाभिप्रायं समपादि जानम् । वि-
रहपीडया स्मितलेशमपि नास्मार्पन् । स्मितं नाकरोदित्यत्र किं
वाच्यम् । तदीक्षणखञ्जनः तस्या नयनरूपः खञ्जरीटोऽपाङ्ग-
नेत्र-
प्रान्तलक्षणे निजाङ्गणे भ्रमिकणेऽपि विलासगमनलेशोऽपि
पङ्कुराः खञ्जोऽजनि जातः । अन्योऽपि निजाङ्गणे सुप्तेन भ्रमति
तथा पश्यङ्गणे भ्रमति, अयं तु तत्राप्ययमर्थोऽभूत् । खञ्ज-
तीति अन्यान्विलोकनमात्रेण पङ्कुरोति स स्वीयगमनेऽपि
पङ्कुरांति इत्याश्रयम् । 'विरहपीडया कटाक्षावलोकनमपि विमस्मर ।
अतितमाम् । स्वार्थे तमप । गमपादि, कतेरि 'चिण्ते पद्' इति
चिण् । अङ्गनं, गैर्यमपाठः । 'अजिरे' खञ्जनं तस्याः कामिन्या-
मङ्गना मता' इति विश्वप्रकाशैः ॥

किमु तदन्तरुर्भा भिषजौ दिवः

स्मरनलौ विशतः स विगाहितुम् ।

तदभिकेन चिकित्सितुमाशु तां

मखभुजामधिपेन नियोजिता ॥ ५ ॥

किञ्चित् ॥ स्मरनलां तदन्तर्नस्या अन्तर्हृदयं विगाहितुमा-
लोडितुं विशतः स प्रविष्टा । उपप्रेक्षते—तदभिकेन तस्या भैम्याः
कामुकेन मखभुजो देवानामधिपेनेन्द्रेण आशु शास्त्रं तां भैमीं चिकि-
त्सितुं नीरोगां कर्तुं शरीरस्थितिं विचारयितुं च नियोजितावाजितौ
दिवो भिषजौ स्वर्वैद्यौ आश्विनैर्यौ किमु । नलो नलविषयो मद-
नश्च भैम्यन्तःकरणमधिष्ठितः स्मेति भावः । 'अनुकामिका—' इत्य-
भिकशब्दः साधुः । नियोजितां चोरादिकाधुजेः कः ॥

श्लोकपञ्चकेन तापमाह—

कुसुमचापजतापसमाकुलं

कमलकोमलमैक्ष्यत तन्मुखम् ।

१ 'अत्रोप्रेक्षा हेतुश्चालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ ।
'उत्प्रेक्षार्थान्तरस्यासयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः' इति जीवानुः । २ 'अङ्गणे'
इति 'पाठद्वयेऽपि न दोषः । हेमाचार्यस्तोक्तत्वात्' इति सुखावबोधः ।
३ 'अत्र विशेषितः, रूपक च' इति साहित्यविद्याधरी । अत्रानिश्चयो-
किरूपकालंकारः' इति तिलकः । ४ 'अत्रोप्रेक्षालंकारः' इति तिलक-
साहित्यविद्याधर्यौ । 'नेनास्य मदनाश्रिममानसोदयं व्यञ्ज्यते । अत्र
चिन्ताख्यः संचारी भावः सूचितः । 'ध्यान चिन्ते'मित्यनासिः शून्यता—
इति लक्षणात्' इति जीवानुः ।

अहरहर्वहदभ्यधिकाधिकां

रविरुचिग्लपितस्य विधोर्विधाम् ॥ ६ ॥

कुसुमेति ॥ तन्मुखं रविरुच्या ग्लपितस्य विधोर्भन्वस्य अहरहः
प्रत्यहमभ्यधिकाधिकां पूर्वदिनापेक्षया परदिने महतीं विधामव-
स्थां घट्टैक्ष्यत दृष्टम् । सर्वजनेनेत्यर्थः । किंभूतम्—कुसुमचापजः
कामजस्तापो उवरस्तेन समाकुलं म्लानमित्यर्थः । यतः—कमल-
वल्कोमलं सुकुमारम् । विरहव्यथया सूर्यकिरणम्लानचन्द्रसरशं
जानमिति भावः । अहरहः, वीर्यायां द्विर्बचनम्, अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया । अभ्यधिकाया अधिका महती, 'यस्मादधिका—' इति
ज्ञापकापञ्चमी, 'पञ्चमी' इति योगविभागात्समासः ॥

तरुणतातरणिश्रुतिनिर्मित-

द्रष्टिम तत्कुचकुम्भयुगं तदा ।

अनलसंगतितापमुपैतु नो

कुसुमचापकुलालविलामजम् ॥ ७ ॥

तरुणतेति ॥ तस्याः कुचावेव कुम्भयुगं तदा तस्मिन्मये अ-
नलसंगत्या नलप्राप्त्यभावेन वदिसंगत्या तापं तज्जनितउवरम्, ओ-
ष्ण्यं च नो उपैतु न प्राप्नोतु, अपि तु प्राप्नोतु । किंभूतम्—कुसुम-
चाप कामः स एव कुलालः कुम्भकारस्तस्य विलासः क्रीडा तथा
जानं विरचितं । तथा—प्रशान्तत्वात्तरुणता तारुण्यं तलक्षणया त-
रणिश्रुत्या सूर्यदीप्ता निमित्तः कुतो दृष्टिमा दास्यं यस्य । कुलालो-
ऽपि घटे कृत्वा आतपे शुष्कं कृत्वा प्रक्षिपति । विलासजमिति
तापविशेषणं वा । दृष्टिमेत्यत्र 'वर्णदृष्टाभ्यः प्यञ्च' इतीमनिचि
'र ऋतो—' इति रः ॥

अधुन यद्विरहोष्मणि मज्जितं

मनमिजेन तदूरुगं तदा ।

स्पृशति तत्कदनं कदलीतरु-

यदि मरुज्वलदूषरदूषितः ॥ ८ ॥

अधुनेति ॥ तदा तस्मिन्मये मनमिजेन कामेन विरहोष्मणि
आधित्जनिते दाहे मज्जिते यत्तदूरुगमधृत जीवशापमतिष्ठत् । क-
दलीतरुत्वकदनं तस्यूरुगस्य कदनं साम्यमवस्थां वा तर्हि
स्पृशति प्राप्नोति तदूरुगममानः स्यात्, यदि कदलीतरुर्मरो
धन्वदेशे ज्वलद्वह्निदूषमुपरं क्षारमृत्तिकास्थलं तेन दूषितः पीडि-
तः स्यात् । अतिसूदोः कदलीतरोर्ध्वद्विदूषे रूपं यत् स्थितिः
स्यात्तर्हि तदूरुगदूषः कदलीतरुणाप्यनुभूयेत । तदूरुगमति-
तरां संतप्तमभूदिति भावः । मनमिजेति 'ममस्यां जनेदः', 'ह-
लदन्तात्—' इति सप्तम्या अलुक् । स्पृशति, कालयामीप्ये लट् ।
'स्यादूषः क्षारमृत्तिका' इत्यमरः । अस्यर्थे 'रूपशुषिमुष्क—' इति
रः । अधुन, 'यद्वह्निदूषः' ॥

सरशगाहतिनिर्मितमंज्वरं

करयुगं हमति स दमस्वसुः ।

१ 'अत्र निदर्शनालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । २ 'अ-
वाप्राप्तमरुपरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानिश्चयो-
किरूपकालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ ।

अनपिधानपतत्तपनातपं

तपविपीतमरः सरसीरुहम् ॥ ९ ॥

स्मरेति ॥ दमस्वसुभैर्याः करयुगं स्मरशरैराहतिर्हृन्तं तथा निर्मितः कृतः संज्वरः संतापो यस्य एवंभूतं सत्तपेन ग्रीष्मेण निपीतं सरस्मिन्निवमानं सरोरुहं कमलं हसतिस्म । तत्तुल्यं जातमित्यर्थः । किंभूतं कमलम्—अनपिधानो निष्प्रतिबन्धः पतत्तपनातपः सूर्यातपो यस्मिन् । ग्रीष्मसंयन्धिकमलवदतितरां संतापोऽनुभूयत इत्यर्थः ॥

मदनतापभरेण विदीर्य नो

यदुदपाति हृदा दमनस्वसुः ।

निविडपीनकुचद्वययन्त्रणा

तमपराधमध्यात्प्रतिवध्नती ॥ १० ॥

मदनेति ॥ दमनस्वसुहृदा हृदयेन मदनतापभरेण मदनजनितज्वरबाहुल्येन कृत्वा विदीर्य स्फुटित्वा यद् नो उदपात्युत्पतितम्, निविडं निरन्तरं पीनं पीवरं कुचद्वयं तेन कृता यन्त्रणा बन्धनं प्रतिवध्नती सती तं विदीर्योत्पन्नलक्षणमपराधमधाह्वार । विरहसंतापभराद्धर्मोहदयं विदीर्य गन्तुकामं जातमपि स्तनद्वयेन तमपराधं सोढ्वापि रक्षितम् । अन्यथा गतमेव स्यात् । स्तनद्वयस्यायमपराधो न तु हृदयस्य । अथ च तमपराधमधापीतवती । उत्पन्नशीलस्य वस्त्रादेः पाषाणादिना कृता यन्त्रणा प्रतिबन्धं करोति । पूर्वनिपातभियां पूर्वं पीनशब्दस्योत्तरेण समासं कृत्वा निविडपदेन समासः कर्तव्यः । अधात्, धाच्चेटोरपि लुङि 'युमास्था—' इति सिचो लुङि रूपम् ॥

चिन्तामाह—

निविशते यदि शूकशिखा पदे

सृजति सा कियतीमिव न व्यथाम् ।

मृदुतनोर्वितनोतु कथं न ता-

मवनिभृत्तु निविश्य हृदि स्थितः ॥ ११ ॥

निविशत इति ॥ 'शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाम्' (इत्यमरः) । शूकशिखा धान्यकण्टकाप्रमात्रं पदे चरणे यदि निविशते प्रविशति सा शूकशिखा कियतीमिव व्यथां न सृजति करोति, अपि तु महती पीडां करोति । अतः कारणान्मृदुतनोरतिसुकुमार्या भैर्या हृदि निविश्य प्रविश्य स्थितोऽवनिभृत्पर्वतो नलश्च, तु पुनस्तां, व्यथां कथं न वितनोतु करोतु, करोत्येव । नलस्तु तस्या हृदयं प्रविश्य स्थितः परं तथा न प्राप्तः । अतस्तं सर्वदा विचिन्तयन्त्यास्तस्या भूयसी व्यथा जातेति भावः । इवशब्दो वाक्यालंकारः । निविशते, 'नेर्विशः' इति तर्कः ॥

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । 'सहतीर्ष्यति अर्पयति' इति दण्डिना सदृशपर्याये पठितत्वादुपमालंकारः' इति जीवानुः । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । 'अत्रातिशयोक्त्यस्फुटने हृदयस्याऽशोपो निबन्धनम् । तस्य कुचयन्त्रणान्तिमत्तत्त्वमुपेक्षते । सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्भ्याम्' इति जीवानुः । ३ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति तिलकाख्यव्याख्या । 'अत्रातिशयोक्तिर्द्रव्यक्रियाविरोधश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र 'पदे' सूक्ष्मकण्टकप्रवेशे दुःसहा व्यथा किमुत मृदुल्ला हृदि महत्प्रवेशेन' इति कैमुत्यन्यायेनाध्यान्तरापत्तेरर्थोपत्तिरलंकारः' इति जीवानुः ।

चिन्तया विषयान्तराग्रहणमाह—

मनसि सन्तमिव प्रियमीक्षितुं

नयनयोः स्पृहयान्तरूपेतयोः ।

ग्रहणशक्तिरभूदिदमीययो-

रपि न संमुखवास्तुनि वस्तुनि ॥ १२ ॥

मनसीति ॥ इदमीययोरेतदीययोर्नयनयोः संमुखे अग्रे वास्तुस्थानं यस्यैवंभूते पुरोवर्तिन्यपि वस्तुनि घटादौ ग्रहणशक्तिः ज्ञानसामर्थ्यं नाभूत् । किंभूतयोः—मनसि सन्तं स्थितं प्रियं नलमीक्षितुं स्पृहयेव वाञ्छयेवान्तर्हृदयदेशमुपेतयोः । विरहव्यथया नेत्रयोर्निम्नदेशत्वेन निःसहस्वास्तुरस्थितमपि ताभ्यां ग्रहीतुं न शक्यते । तन्नान्तरगतत्वे प्रियालोकनवाञ्छायाः कारणत्वेनोपेक्षा । इदमीययोः, त्यदादिवाद्बुद्ध्याच्छेदः ॥

चिन्तानुभावं रोदनं मुखानति चाह—

हृदि दमस्वसुरशुश्रुरभुते

प्रतिफलद्विरहात्तमुखानतेः ।

हृदयभाजमराजत चुम्बितुं

नलमुपेत्य किलागमि तन्मुखम् ॥ १३ ॥

हृदीति ॥ विरहेणात्ता स्वीकृता मुखानतिमुखनम्रता यया तस्या दमस्वसुभैर्या अशुश्रुरभुते बाष्पप्रवाहपरिपूर्णं हृदि वक्षसि प्रतिफलप्रतिबिम्बितं तत्तारागाननं मुखं कर्तुं हृदयभाजं हृदयमध्यवर्तिनं मलं चुम्बितुमुपेत्य समीपं गत्वा आगमि किल आगमिष्यदिवाराजत शुशुभे । विरहवशान्मुखं नम्रं जातम्, अशुच निर्गतमित्यर्थः । विरहेणात्ता या मुखानतिस्तस्या हेतोः प्रतिफलदिति वा । तं नलमिति वा । आगमि 'भविष्यति गम्यादयः' इति साधुः ॥

चिन्तानुभावं निःश्वासमाह—

सुहृदमग्निमुदञ्चयितुं सरं

मनसि गन्धवहेन मृगीदृशः ।

अकलि निःश्वासितेन विनिर्गमा-

नुमितनिहुतवेशनमायिता ॥ १४ ॥

सुहृदमिति ॥ मृगीदृशो भैर्या निःश्वासितेन निःश्वासलक्षणेन गन्धवहेन मलयानिलेन मनसि विद्यमानं सुहृदं सरं स्मरलक्षणमग्निमुदञ्चयितुमुत्तेजयितुं विनिर्गमेन निःसरणेनानुमितमनुमानज्ञानविपर्ययीकृतं निहुतवेशनं गुप्तप्रवेशनं यस्य स चासौ मायी च तस्य भावस्तत्ता सा अकलि अङ्गीकृता । अभ्यस्तोत्यर्थः । विरहाग्निःश्वासवायुर्बहिर्निःसरति, बहिर्निःसरणं चान्तःप्रवेशनं विनानुपपद्यमानं सत्तमनुमापयति । वायुना स्वमित्यस्मिन् स्मराग्नेर्बर्धनार्थमन्तः प्रवेशः कृत इति लुप्तोपेक्षा । बाह्येन वायुनान्तः प्रविश्य

१ 'अत्रोपेक्षा' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । २ 'आगमितम्' इति पाठमाश्रित्य 'तारकादित्वादितत्' इत्युक्त्वा 'संजातागमनम्' इति व्याख्यातं जीवानुः । साहित्यविद्याधर्यौ अपीदं संमतम् । ३ 'अत्रोपेक्षातिशयोक्तिश्च' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ ।

निःश्वासरूपेण बहिर्निर्गतमिवेत्यर्थः । विरहवशाद्भ्रमनिःश्वासो ज्ञात इति भावः । अन्योऽपि मायी दुर्गममध्ये स्थितस्य मिथस्य बहिर्निर्गमनार्थं गुप्तं प्रविशति, निर्गमानन्तरं तस्य गुप्तप्रवेशो दुर्गस्थैरनुमीयते । पद्मिनीस्वाभिःश्वासस्य गन्धवहस्त्वम् । मीढा-दिस्वान्मायी ॥

विरहपाण्डिमरागतमोमपी-

शितिमतभिजपीतिमवर्णकैः ।

दश दिशः खलु तद्गुणकल्पय-

लिपिकरी नलरूपकचित्रिताः ॥ १५ ॥

विरहेति ॥ तद्गुणं भेमीदृष्टिलक्षणा लिपिकरी चित्रकारिणी विरहेण जमितः पाण्डिमा पाण्डुरत्वं, तथा रामोऽनुरागो लोहि-निमा च, तमो मूर्छां तल्लक्षणा मयी तस्याः शितिमा कृष्णता स प्रसिद्धो निजः स्वीयः पीतिमा गौरत्वं एतद्वैर्बर्णैः कृत्वा । खलु अप्यर्थः । दशापि दिशः नलरूपकं नलप्रतिच्छन्दकैः चित्रिताश्चि-त्रयुक्ता अकल्पयन् । पाण्डिमा तु मुख एव प्रकटः, अन्यत्र तु पीतिमा । स चासौ निज इति विग्रहः । निजो दृक्संबन्धी, तस्या भेम्याः सहजो यः पीतिमेति वा । विरहवशात्पाण्डिमादयो वर्णा जाताः उन्मादवशाद्दृश्यन्ति दिक्षु नलमेवापश्यदिति भावः । खलुरिवायं वा । लिपिकरीवैर्युग्मेक्षा । लिपिकरी, 'दिवाविभा-
हति टे टिरवान्दीपं ॥

स्मरकृतां हृदयस्य मुहुर्दृशां

बहु वदन्निव निःश्वसितानिलः ।

व्यधित वाससि कम्पमदः श्रिते

त्रसति कः सति नाश्रयबाधने ॥ १६ ॥

स्मरकृतमिति ॥ निःश्वसितानिलो निःश्वासवायुः भेम्या हृदयस्य स्मरकृतां दृशां पीडां मुहुः बहुतिशयेन सम्बीजनस्य पुर-स्ताद्दक्षिण कथयन्निव अदो हृदयं श्रिते आश्रिते वाससि कम्पं व्यधित चकार । विरहवशाज्जिःश्रामानां बाहुल्यात्तस्या हृदयं चकम्पे, तत्कम्पवशाद्दक्षमपि चकम्प इत्यर्थः । उचितमेतन् । आ-श्रयस्य बाधने पीडायां सत्यामाश्रितः को हि न त्रसति बिभेति, अपि तु सर्वो बिभेत्येव । कम्पितहृदयाश्रितस्य वस्त्रस्यापि कम्पो युक्तः । वदन्ति, वदितुमिति हेतोः शता । योऽविचारं बहु वदति सोऽप्यधरादिकम्पं करोति ॥

संततमन्तर्ज्वरमाह—

करपदाननलोचननामभिः

शतदलैः सुतनोर्विरहज्वरे ।

रविमहो बहुपीतचरं चिरा-

दनिशतापमिपादुदमृज्यत ॥ १७ ॥

करेति ॥ सुतनोर्भेम्या विरहज्वरे वियोगजनिने ज्वरे करप-

१ 'अत्र समासोक्तिरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उ-पेक्षा' इति जीवातुः । २ 'अत्र रूपकं विशेषश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्राथान्तरन्यासोपेक्षाालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधरी ।

दाननलोचनानि नामानि संज्ञा येषां तत्संज्ञैः शतदलैः कमलैः दिने बहु अपरिमितं पीतचरं पूर्वं पीतं रविमहः सूर्यतेजः अनि-शतापमिपादुदमृज्यत संतापव्याजाशिराशिरकालमुदमृज्यत उत्सृज्यते स्म । करकमलमित्यादि ॥

अधुपातमाह—

उदयति स्म तदद्भुतमालिभि-

धरणिभृद्भुवि तत्र विमृश्य यत् ।

अनुमितोऽपि च बाष्पनिरीक्षणा-

द्व्यभिचचार न तापकरो नलः ॥ १८ ॥

उदयतीति ॥ आलिभिः सखीभिल्लत्र तस्यां धरणिभृद् राजा भीमस्तस्याद्भुतपत्तिर्यस्यास्तस्यां भेम्यां विमृश्य विचार्य बाष्पनि-रीक्षणाद्भुतदर्शनादपि तापकरोऽनुमितो नलः यत्र व्यभिचचार तत् व्यभिचचारलक्षणमद्भुतमुदयति स्म उदितम् । अपिश्चकारार्थो वा । अकथितेऽद्भुतदर्शनमात्रादेव नलविरहजनितमेवेदमिति यत्तासां निश्चयज्ञानं तदाश्चर्यमित्यर्थः । पूर्वं पाण्डुरत्वादिना नलस्य तापका-रित्वमनुमितम्, अद्भुतदर्शनादपीति । अपि चेति समुच्चयार्थो वा । पर्वते बाष्पदर्शनाद्भुतनुमितिराश्चर्यकारिणी भवति तद्बाष्पदर्श-नानुमितवद्भेयं तापकारित्वं तदाश्चर्यम् । 'बाष्पमभुजलोऽमणोः' इति विश्वः । उदयति 'इं गतो' भौवादिकस्य रूपम् ॥

हृदि विदर्भभुवः प्रहरज्ज्वरं

रतिपतिर्निपधाधिपतेः कृते ।

कृततदन्तरगम्यदृढव्यर्थः

फलदनीरितमूर्च्छदलं खलु ॥ १९ ॥

हृदीति ॥ रतिपतिः कामः निपधाधिपतेर्नलस्य कृते नलव्य-धार्थं विदर्भभुवो भेम्या हृदि शरीः प्रहरप्रहारं कुर्वन्नलमिति भेमी पीडयन्स्वयमेवालमत्यर्थममूर्च्छां मूर्छां प्राप । यतः किंभूतः—कृतः तदन्तरगम्य भेमीहृदयमध्यवर्तिनः स्वस्यात्मनो हृदो व्यध-स्ताडनं येन सः खलु एवंविध इव । अत एव फलन्ती फलदा अनीतिर्यस्य । कामो नलश्च भेम्या हृदयवर्तिनौ, कामश्च स्ववैरिणो नलस्य प्रहारं कुर्वन्भेमीहृदयं प्रहृतवान् । ततश्चात्मानमेव प्रहृत-वार्ध नलम् । योद्धा ह्यात्मानं रक्षित्वा परं प्रहरति, अनेन तु न-लार्थं भेमीहृदयं प्रहृतम्, तेन फलदनीतिना स्वयमेव मूर्च्छितम् । अथ मदनो मूर्च्छया अधिकीभवंस्तामनितरां पीडयति स्मेति भावः । नलव्यधलक्षणा नीतिः फलदुति वा । अस्ववधार्थमन्यस्य प्रहार इत्यनीतिः । 'मूर्छां मोहममुच्छ्राययोः' । कृते तादर्थ्यं विभक्तिप्र-तिरूपकमव्ययम् ॥

१ 'अत्रातिशयोक्तिमामोचयपङ्क्त्यालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्या-धरी । २ 'अय गतो' इति धातोः' इति जीवातुः । ३ 'अनुदात्तस्वलक्षणमात्म-नेपदमनित्यम्' इति परिभाषामाश्रित्य । ४ 'अत्र श्लेषव्यतिरेकालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्रोपेक्षाालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधरी । ६ 'अत्र भेदेन मूर्च्छालक्षणाकार्यदर्शनादतिपतेः स्वस्यापि प्रहार उत्प्रेक्ष्यते । सा च श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितेति संकरः । व्यञ्जकाप्रयोगाद्भेम्या । परप्रहा-रोचनस्य स्वप्रहाररूपानर्थोत्पत्तिर्विषमभेदश्च व्यञ्ज्यते इति जीवातुः ।

शङ्कामाह—

विधुरमानि तया यदि भानुमा-
न्कथमहो स तु तद्दृश्यं तथा ।

अपि वियोगभरास्फुटनस्फुटी-

कृतदृष्टमजिज्वलदंशुभिः ॥ २० ॥

विधुरिति ॥ तया भैम्या विधुश्चन्द्रो यदि भानुमान् सूर्यो-
ऽस्मानि दाहकत्वाच्चन्द्र एव सूर्यवमारोपितं चेत्तर्हि स तु पुनः सूर्यः
वियोगभरेण विरहबाहुल्येनापि यदस्फुटनमविर्दार्णत्वं तेन स्फुटी-
कृतं दृष्टं पापाणत्वं यस्य येन वा एवंविधमतिकठिनमपि तस्या
हृदयमंशुभिः कृत्वा कथं तथा अनिवार्यमजिज्वलददाह । नह्या-
रोपितेऽग्निरप्ये अग्नितुल्योऽयमिति तस्य दाहमाकर्ष्यं, पापाणदाहे
स्वनिर्वाच्यम् । अत एव अहो आश्चर्यम् । मानितेऽपि सूर्यस्य वि-
रहिणः सूर्यस्य च परस्परमिग्नत्वात्कथं दाहकत्वम् । अत एवाश्च-
र्यम् । यदि चन्द्रः सूर्यो मानितो न तु तारिक्कस्तर्हि तापानिभ-
रास्फुटनलक्षणेन सास्येन प्रकटीकृतं सूर्यकान्तत्वम् येनैवंविधं
भैमीहृदयं करैः कृत्वा कथं तथाऽपिज्वलत् । चन्द्रस्य कुत्रापि
दाहकत्वमदृष्टचरमश्रुतचरं च । सूर्यस्य तु प्रसिद्धम् । अतोऽयं
तारिक्कः सूर्य एव । अन्यच्च सूर्यकान्तज्वलनं सूर्य एव करोति न
स्वन्यः, अतस्मतारिक्कः सूर्य एव, न त्वारोपितः । आरोपितत्वादा-
श्चर्यमित्यर्थः । विरहिस्त्वाच्चन्द्रकिरणान्तया न सोडा इति भावः ॥

ह्याभ्यां सृष्टिं सूचयति—

हृदयदत्तसरोरुहया तया

क्व सदगस्तु वियोगनिमग्नया ।

प्रियधनुः परिरभ्य हृदा रतिः

किमनुमर्तुमशेत चितार्चिपि ॥ २१ ॥

हृदयेति ॥ विरहाग्निपीडितस्वाज्ञिः सहया शैल्यार्थं हृदये दत्तं
सरोरुहं कमलं यया तया भैम्या सदक् तुल्या क्व कस्मिन्देसे अस्तु
अपि तु तत्तुल्यान्या कापि कुत्रापि नास्ति । रतिर्भवेदित्याशङ्क्य
दूषयति—रतिः प्रियधनुः हृदा परिरभ्यालिङ्ग्य अनुमर्तुं मदनस्य
पश्चात्परमरणार्थं चितार्चिपि चितार्चिपि किमशेत निद्रिता अपि तु न ।
तस्माद्रतिः समाना न । क्षत्रियाणां देशान्तरे मृतानां स्त्रियो धनु-
रालिङ्ग्यानुम्रियन्त इत्याचारः । विरहमन्तस्तत्तल्लीतल्लोपचारः ।
विप्रयोगस्य वङ्गित्वं व्यङ्ग्यं चितार्चिपीत्यनेन । 'तदा रतिः' इति
पाठः समीचीनः । सदक्, 'समानान्ययोश्च' इति वक्तव्यात्किन् ।
'दग्धशवतुषु' इति सभावः ॥

अनलभावमियं स्वनिवासिनो

न विरहस्य रहस्यमनुद्यत ।

प्रशमनाय विधाय तृणान्यमू-

ज्वलति तत्र यदुज्जितुमैह ॥ २२ ॥

अनलेति ॥ इयं भैमी स्वनिवासिनः स्वीयस्य विरहस्य रहस्यं

१ 'अत्र विरोधालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । २ 'अत्रो-
पेक्षा' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ ।

तारिक्कमनलभावमपित्वं नाबुध्यत नाजानात् । यद्यस्मात् तत्र
विरहे ज्वलति दीप्यमाने सति असून्प्राणांस्तृणानीव कृत्वा प्रशम-
नाय विरहवह्निशान्त्यर्थमुज्जितुं त्यक्तुमैहत ऐच्छत् । विरहस्य
वह्नित्वं चेज्ज्ञातं स्यात्तच्छान्त्यर्थं तृणक्षेपं न कुर्यात् । अतो विरहस्य
वह्नित्वं नाजानादित्यर्थः । किं तु स्वीयविरहस्य अनलभावं नलस्य
भावः प्राप्तिस्तदभावं नलप्राप्त्यभावलक्षणां रहस्यं मूलकारणं नाज्ञा-
सीत्, अपि तु जानाति स्मैव । नलविरहे मरणमेव ज्यायो ननु जी-
वनमित्येच्छदिति भावः । यतः स्वविरहस्य रहस्यं स्वेन ज्ञायते, त-
स्मात्स्वीयान्प्राणान्प्रशमनायोद्धृष्टाय यमया तृणतुल्यान्कृत्वा त्यक्तु-
मैच्छत् । एतच्च दुःसहत्वज्ञानेन विना न घटते । विरहस्याग्निबहु-
सहस्यं जातमिति भावः । 'शमनो यमराज्यमः' इत्यमरः ॥

प्रकृतिरेतु गुणः स न योषितां

कथमिमां हृदयं मृदु नाम यत् ।

तदिपुभिः कुसुमैरपि दुन्वता

सुविधृतं विबुधेन मनोभुवा ॥ २३ ॥

प्रकृतिरिति ॥ नाम प्रसिद्धौ । योषितां हृदयमन्तःकरणं मृदु
कोमलमिति यत् प्रकृतिः स्त्रीणां स्वाभाविको गुणः, इमां योषितं भैमी
कथं कुतो नेतु न प्राप्नोतु, अपि तु प्राप्तः । इमां प्राप्त इत्यस्मिन्नर्थे
प्रमाणमाह—विबुधेन देवेन, विदुषा च मनोभुवा कामेन कुसुमै-
रपि पुष्परूपैरपीपुर्भिर्बाणैर्हृदयं दुन्वता पीडयता सता तन्मृदुत्व-
लक्षणं प्रमेयं सुविधृतं सुतरां स्पष्टीकृतम् । यदि स गुणो न स्या-
त्तर्हि पुष्पबाणैः पीडा न स्यात् । सा तु जाता । तस्मात्स्य गुणः
समायात इति सुतरां मदनबाणैः पीडितेति भावः । दुर्बोधं प्रमेयं
विदुषा विप्रियते ॥

निर्वेदानुभावं बहिरनिर्गममाह—

रिपुतरा भवनादविनिर्गतीं

विधुरुचिर्गृहजालबिलैर्नुताम् ।

इतरथात्मनिवारणशङ्कया

ज्वरयितुं विश्वेशधराविशत् ॥ २४ ॥

रिपुतरेति ॥ विधुरुचिश्चन्द्रकान्तिः भवनाद्गृहादविनिर्गतीं ब-
हिरनिर्गच्छन्तीं तां भैमी ज्वरयितुं संतापयितुं गृहजालबिलैर्गृहग-
वाक्षच्छिद्रैर्विशत् । किंभूता—यतो रिपुतरा विरहिवादतिवैरिणी
। तथा—विश्वेशधरा विशरूपधारिणी । विशरूपधारित्वे हेतु-
माह—इतरथान्यथा आत्मनिवारणशङ्कया आत्मनिपेधभिया । वै-
रिण्या चन्द्रदीप्त्या वैरिणी भैमी वध्या, सा च तस्मिन्ना बहिनं
निर्गच्छति । अतः पद्मदण्डसमाना चन्द्रदीप्तिस्तं हन्तुं संतापशा-
न्यर्थं शरीरस्थापितानां बिसानां रूपेण जालमार्गेणान्तरेव प्रविष्टा ।
वैरिणो मुख्यमार्गेण प्रवेशाभावाद्वाक्षैरेव प्रविष्टा न तु स्वरूपेण ।

१ 'अत्रानुमानातिशयोक्तिरालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रानु-
मानातिशयोक्तिविरोधालंकारसंकरः' इति तिलकव्याख्या । २ 'अत्रानु-
मानालंकारः' इति तिलकव्याख्या । 'अनुमानं श्लेषश्च' इति साहित्यवि-
द्याधरी । ३ 'मुनय इव विमोदना इमाः' इति दमयन्तीश्लेषात् 'मृणाल तु
विषं विशम्' इति द्विरूपकोषादन्त्यमकारवदपि 'विषम' ।

अन्तर्गतवैरिमारगार्थमियमेव रीतिरन्येनाप्यनुष्ठायते । अविनियं-
तीति इणः शतरि रूपम् ॥

अतिरिक्तां भृशानतिमाह—

हृदि विदर्भभुवोऽश्रुभृति स्फुटं

विनमदास्यतया प्रतिविम्बितम् ।

मुखदगोष्ठमरोपि मनोभुवा

तदुपमाकुसुमान्यखिलाः शराः ॥ २५ ॥

हृदीति ॥ मनोभुवा कामेन तदुपमाकुसुमानि मुखनयनोष्ठो-
पमायोग्यानि कुसुमानि कमलनीलोत्पलवन्धूकानि अखिलाः शराः
पूर्वाक्तकुसुमरूपाः पञ्चापि बाणा अश्रुभृति अश्रुपूर्णं विदर्भभुवो
भेभ्या हृदि दुःखवशाद्विनमदास्यतया नम्रमुखत्वेन प्रतिविम्बितं
प्रतिफलितं मुखदगोष्ठमेव अरोपि समारोपितं, स्फुटमुपप्रेक्षते । प्रकटं
प्रतिविम्बितमिति वा । प्रतिविम्बितं भेमीमुखदगोष्ठमेव भेमीवधा-
र्थं कामेन पञ्चापि बाणाः प्रायेण समारोपिता इत्यर्थः । पीडावशा-
दश्रु, नम्रमुखत्वं च तस्या जातमिति भावः । मुखदगोष्ठम् शरा
इति व्यस्तरूपकम् । प्राण्यङ्गवादेकवद्भावं ॥

विरहपाण्डुकपोलतले विधु-

र्व्यधित भीमभुवः प्रतिविम्बितः ।

अनुपलक्ष्यमितांगतया मुखं

निजसखं सुखमङ्गमृगार्पणात् ॥ २६ ॥

विरहेति ॥ विधुश्चन्द्रः भीमभुवो भेभ्या विरहेण पाण्डुनि
कपोलतले प्रतिविम्बितः सन् भेमीमुखमङ्गमृगस्य कलङ्कमृगस्यार्प-
णादङ्गे सुखमध्ये वा मृगस्यारोपणासुखमनायासेन निजसखं स्वार्थं
मित्रं व्यधित चकार । कथा—अनुपलक्ष्याः विवेकेन ज्ञातुमयो-
ग्याः सिता अंशवः किरणा यस्य चन्द्रस्य तस्य भावमन्ता
तथा । चन्द्रकपोलयोः पाण्डुत्वात्प्रतिविम्बितस्यापि चन्द्रस्यानुप-
लब्धिः । कलङ्कस्य इयाम्बादुपलब्धिः । ततश्च मृगाङ्गलाभा-
द्वदनस्य निजमित्रत्वं युक्तमित्यर्थः । सवर्णं स्थितं सवर्णं
शङ्खदुग्धादिवन्न लक्ष्यते । विरहात्पूर्वं सुखस्य गौरवात्प्रतिवि-
म्बितश्चन्द्रः पृथग्लक्ष्यते स्म, विरहे तु पाण्डुनि मुखे सवर्णवाच-
न्द्रो न दृश्यते । अतो भेमीमुखं चन्द्र एवेति सर्वस्यापि प्रतीतिर-
भूत् । पूर्वमतिचन्द्रं सुखमासीत्, अयुता तु चन्द्रतुल्यं पाण्डुं
जातमिति भावः । अन्येन चतुरेण किञ्चिदुत्कृष्टं वस्तु दत्त्वा सकृद-
संपादनीयमियुक्तिः । दुष्टो निर्दोषेऽपि स्वसंसर्गाणि स्वदोषं संक-
मय्य सामर्थ्यं करोति । निजसखम्, 'राजाहः—' इति टर्पे ॥

विरहतापिनि चन्दनपांशुभि-

र्वेषुपि सार्पितपाण्डिममण्डना ।

१ 'अत्र सङ्काशोपप्रेक्षा समामोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अवातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'उपमा' इति सा-
हित्यविद्याधरी । 'तदुपमाश्लेषकारः । उक्तं च रुद्रदे—'यमिन्द्रकुण्ड-
नामथानां योगलक्ष्यरूपाणाम् । संसर्गं ज्ञानाव न लक्ष्यते तदुपमाः सा' इति
तिलकव्याख्या । 'अत्र चन्द्रस्य कपोलमावर्ण्येन तदेकवचनानामसामान्या-
ल्लेकारः । 'सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्तुवन्तरेकता' इति लक्षणात्' इति
जीवानुः ।

विषधराभविसाभरणा दधे

रतिपतिं प्रति शंभुविभीषिकाम् ॥ २७ ॥

विरहेति ॥ सा भेमी रतिपतिं कामं प्रति शंभुसंबन्धिनीं वि-
भीषिकां भयानकतां दधेऽङ्गीकृतवती । किंभूता—विरहतापिनि
विरहसंतसे वपुषि संतापेन शुष्कत्वाच्चन्दनपांशुभिश्चन्दनरजोभिर-
पितं विरचितं पाण्डिमा पाण्डुररभेव मण्डनमलंकारो यस्याः सा ।
तथा—दध्यांश्शुष्कत्वाच्च विषधराभानि वासुध्यादिसर्पतुल्यानि
विषाभरणानि विमालंकरणानि यस्याः सा । भस्मपाण्डुरं सा (सर्पा-
लंकरणं मदीयं वपुर्दृष्ट्वा शंभुभान्त्या भीतः कामो मां न पीडयि-
ष्यतीति बुद्ध्वा चन्दनविषानि धृतानीति भावः ॥

विनिहितं परितापिनि चन्दनं

हृदि तया धृतवुद्बुदमाचमौ ।

उपनमन्मुहदं हृदयशयं

विधुरिवाङ्गतोऽपपरिग्रहः ॥ २८ ॥

विनिहितमिति ॥ परितापिनि विरहसंतसे हृदि तया भेभ्या
विनिहितं निक्षिप्तं धृतं बुद्बुदं धृतचन्द्रकं चन्दनं विधुरिब चन्द्र
इवाचमौ शुशुभे । किंभूतो विधुः—हृदयशयं हृदि विद्यमानं
मुहदं काममुपनमन्मुपागच्छन् । तथा—अङ्गतः समीपमागतः
उडवो नक्षत्राण्येव परिग्रहो यस्य । अथ च—कीर्त्तवाहुस्मरवर्ति-
नक्षत्रममहः । घनस्य चन्दनस्य चन्द्रतुल्यत्वं, बुद्बुदानां च
नक्षत्रतुल्यत्वम् । अन्योऽपि सपरिग्रहो मित्रमुपागच्छति । हृदये-
शयम्, 'शयवासवासिप्यकालात्' इति यस्यस्या अर्तुक् ॥

स्मरदुताशनदीपितया तया

बहु मुहुः सरमं सरमीरुहम् ।

श्रयितुमधपथे कृतमन्तरा

श्रयितनिर्मितमभर्ममुज्झितम् ॥ २९ ॥

स्मरेति ॥ स्मर एव दुताशनोऽस्मिन्न दीपितया तया भेभ्या
बह्वेकं सरममाद्रं सरमीरुहं कमलं श्रयितुमाश्रयितुं मुहुर्बारेवा-
रमधेमागं कृतं श्रयितेन निःश्रायवायुना निर्मितो ममैरः शुष्क-
पण्डितं यत्स्वैवभूतं निरुपयोगिवादनरा मज्ज एव निकटम-
नाश्वेवोज्झितं त्यक्तम् । संतापाधिकृत्य सूचितम् । 'अथ ममैरः ।
स्वनिने वस्त्रपणांताम्' इत्यमरः । अधपथे, 'अर्थं नपुंसकम्' इति
समासः । 'ऋक्पूर' इति समासान्तः । 'अर्थपथम्' इति पाठे
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

प्रियकरग्रहमेवमवाप्स्यति

स्तनयुगं तव ताम्रपति किं न्विति ।

जगदतुनिहिते हृदि नीरजे

दवधुकुञ्जलनेन पृथुस्तनीम् ॥ ३० ॥

प्रियेति ॥ हृदि निहिते स्थापिते नीरजे कर्तृणी दवधुना

१ 'अत्रोपमाश्लेषकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'गाम्भीर्यप्रेक्षा' इति
जीवानुः । २ 'अत्रोपप्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'हृदयधर्मा-
वन्वेषि संसर्गोन्मूलनशयोक्तिर्नयेदुत्पन्नः' इति जीवानुः ।

संतापेन कुञ्जालनं संकोचः, तेन कृत्वा पृथुस्तीर्णा भैमी प्रति इति जगदतुरिष । इति किम्—‘भैमि, तव स्तनयुगं एवमस्मन्मुकुलकृतग्रहणरीत्या एवमनेन प्रकारेण मम यथा संकोचो जातस्तथा तदाकारेण वा प्रियकरग्रहं नलपाणिसंबन्धं प्राप्स्यसि, किं नु ताम्यति ग्लायति । नुः प्रभे । ग्लानिर्न कार्येत्यर्थः । संतापवशात्कमलसंकोचः ॥

त्वदितरोऽपि हृदा न मया धृतः

पतिरिति नलं हृदये शयम् ।

स्मरहविर्भुजि बोधयति स्म सा

विरहापाण्डुतया निजशुद्धताम् ॥ ३१ ॥

त्वदिति ॥ सा हृदये शयं नलं विरहेण या पाण्डुता तया स्मर एव हविर्भुजि वङ्गा निजशुद्धतां स्वीयपानिमलमिति बोधयति स्मेव ज्ञापयति स्म । इति किम्—हे प्रिय, मया त्वदितरस्त्वचोऽन्यः पतिः हृदापि मनसापि न धृतः, क नु हस्तादिनेति । भैम्यन्तः कामः, पाण्डुता च विद्यत इति । अन्यापि सर्ता वङ्गा स्वीयशुद्धतां पतिं बोधयति । बुद्धयर्थत्वादिणिकर्तुर्गो कर्मत्वम् ॥

विरहतमतदङ्गनिवेशिता

कमलिनी निमिषद्वलमुष्टिभिः ।

किमपनेतुमचेष्टत किं परा-

भवितुमैहत तद्वधुं पृथुम् ॥ ३२ ॥

विरहेति ॥ विरहेण तसे तदङ्गे भैम्यङ्गे निवेशिता निक्षिप्ता कमलिनी निमिषन्ति संकुचन्ति दलानि पर्णान्येव मुष्टयस्तैः कृत्वा पृथुं महान्तं तद्वधुं भैमीसंतापमपनेतुं तूरीकर्तुमचेष्टत किं उद्योगं चक्रे, वा पराभवितुं मोहयितुमैहत ऐच्छत् किम् । अन्यदपि दुःखदं मुष्टिभिरपनीयते । संतापवशात्कमलिनी संकुचतेति भावः ॥

विवशतामाह—

इयमनङ्गशरावलपन्नग-

क्षतविसारिवियोगविपावशा ।

शशिकलेव खरांशुकरार्दिता

करुणनीरनिधौ निदधौ न कम् ॥ ३३ ॥

इयमिति ॥ इयं भैमी खरांशोः सूर्यस्य करैरर्दिता पीडिता शशिकलेव करुणसमुद्रे कं न निदधौ चिक्षेप, अपि तु सर्वमपि । किंभूता—अनङ्गशरावलपन्नगः पन्नगास्तैः क्षतं दंशनं तेन विसारि प्रसरणशीलं वियोग एव संतापकारिवादिपम्, तेन अवशा विह्वला । एवंविधां इष्टा सर्वेऽपि शुशुचुः । अन्योऽपि सर्पदष्टो विषविह्वलः सैलोकं करुणायां क्षिपति । अथ च सर्पदष्ट एव वि-

१ ‘अत्रोत्प्रेक्षा’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्रोत्प्रेक्षा’ इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अत्रोत्प्रेक्षा’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘अचेष्टत किम्’ इत्युत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु न किंचित्कर्तुं शशाक, प्रत्युत स्वयमेव दग्धेत्यर्थः । अत एवानर्थात्पक्षिलक्षणे विषमालंकारः । तदुत्पापिता चे-यमुत्प्रेक्षेति संकरः’ इति जीवानुः ।

पनिरासार्थं जलाशये क्षिप्यते, तया त्वन्य एव निक्षिप्त इत्याश्चर्यम् । कलाशब्देन भैम्या अतितनुत्वं सूचितम् । पन्नगक्षता चासौ विसारिवियोगविपावशा चेति वा ॥

ज्वलति मन्मथवेदनया निजे

हृदि तथार्द्रमृणाललतापिता ।

स्वजयिनोस्त्रपया सविधस्थयो-

र्मलिनतामभजद्भुजयोर्भृशम् ॥ ३४ ॥

ज्वलतीति ॥ तया मन्मथवेदनया मदनजनितपीडया ज्वलति संतसे निजे हृदि अपिता निहिता आर्द्रमृणाललता सरसा मृणालवल्ली स्वजयिनोः कान्त्या मृणालजैष्ठयोः सविधस्थयोः हृदयसमीपस्थितयोर्भुजयोः सकाशात्त्रपया लजया भृशमतितामां मलिनतामभजत् । संतापशान्त्यर्थं सरसा मृणाललता हृदये स्थापिता तदङ्गसङ्गवशान्नलाना जाता । मृणालजैष्ठहृदयस्थितमृणालसमीपस्थयोर्भैमीभुजयोर्लजया इयामत्वं जनितमिति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्योऽपि स्वजयिना सहैकत्र स्थितौ सत्यां तन्मुखं पश्यन्मलिनो भवति । भुजयोः सविधस्थयोरिति सतिससमी वा । अर्थात्ताभ्यामेव त्रपां ॥

पिकरुतिश्रुतिकम्पिनि शैवलं

हृदि तया निहितं विचलद्भ्रमौ ।

सतततद्गतहृच्छयकेतुना

हृतमिव स्वतनूघनघर्षिणा ॥ ३५ ॥

पिकरुतीति ॥ पिकरुतिश्रुत्या विरहितात्कोकिलात्पश्रवणेनोत्कम्पिनि हृदि तया संतापनिवृत्त्यर्थं निहितं निक्षिप्तं हृदयस्य सकम्पत्वाद् विचलद्दिशेण कम्पमानं शैवलं सतततद्गतो निरन्तरं भैमीगतो, हृद्गतो वा हृच्छयः कामस्तस्य केतुना ध्वजेन हृतमिव बभौ शुशुभे । किंभूतेन केतुना—स्वतनूं स्वशरीरं घनं निबिडं घर्षतीत्येवंशीलेन । मत्स्यो हि शैवले घर्षणं करोतीति जातिः । घर्षणस्य घनत्वं कम्पबाहुल्यसूचनार्थम् । निक्षिप्तेऽपि शैवले कोकिलापस्तां दुनोति स्मेति भावः । हृच्छय इत्यत्र ‘शयवास—’ इति विकल्पितत्वालुर्कः ॥

बाष्पातिरेकमाह—

न खलु मोहवशेन तदाननं

नलमनः शशिकान्तमबोधि तत् ।

इतरथा शशिनोभ्युदये ततः

कथमसुसुवदस्मभयं पयः ॥ ३६ ॥

नेति ॥ नलमनो नलान्तःकरणं कर्तुं तत् सुन्दरम् । अथवा यस्यैदोन्मादवशेन पश्यति, तत्तदाननं भैमीमुखं कर्म उन्मादवशाच्छशिवत्कान्तं रमणीयं चन्द्रकान्तमणिविशेषरूपं न खलु नैवाबोधि । अबुद्धेति काकुः । किंतु सम्यगेवाबोधीत्यर्थः । किंतु तत्रैव एव चन्द्रकान्तरत्वं तस्य तेन ज्ञातमित्यर्थः । इतरथा पूर्वव-

१ ‘अत्र रूपकोपमालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा’ इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अत्रोत्प्रेक्षा’ इति जीवानुसाहित्यविद्याधरी ।

दधुनापि भ्रान्तमेव चेत्तस्य चन्द्रकान्तत्वं तत्तर्हि शशिनोभ्युदये सति ततो मुखादुत्थमयं बाष्परूपं पय उदकं कथमसुखवत्स्ववति स्म । चन्द्रोदये चन्द्रकान्तादुदकं स्ववति नान्यस्यात् । चन्द्रोदये मुखाजलं स्ववति तर्हि तारिकमेव चन्द्रकान्तत्वं नतु भ्रान्तमित्यर्थः । चन्द्रवत्कान्तमिति पक्षे वैरिणा चन्द्रेण सह स्पर्धमानत्वात्तदुदये दुःखवशात्ततोस्तु (कथं) निःसृतं, वैरिण उदयेऽन्यस्यापि दुःखादुत्थु निर्गच्छति न त्वन्यस्य, तस्मात् चन्द्रस्पर्धीति तत्त्वं ज्ञातम् । चन्द्रवत्कान्तः, चन्द्रः कान्तो यस्येति चोक्तौ चन्द्रमिदं स्वप्रतीतिः, ततश्च मित्रोदये आनन्दात्तु निर्गच्छति वा । चन्द्रोऽपि तां भृशमपीडयदित्यर्थः । असुखवत्, 'णिश्चिद्रुसुभ्यः कर्तरि चङ्' ॥

रतिपतेर्विजयास्त्रमिष्युयथा

जयति भीममुतापि तथैव सा ।

स्वविशिखानिव पञ्चतया ततो

नियतमैहत योजयितुं स ताम् ॥ ३७ ॥

रतीति ॥ रतिपतेः कामस्य ह्युपयथा विजयास्त्रं विजयसंबन्धि विजयसाधनमस्त्रं जयति तथैव कामदेवव्राणवदेव सा भीममुतापि विजयसाधनमस्त्रं सर्वोत्कर्षेण वर्तते । कुतो ज्ञातमित्यत्र आह— तत एव हेतोः स कामः पञ्चतया पञ्चत्वसंख्यया स्वविशिखानिव स्वव्राणानिव तां भैमी नियतं नियमेन पञ्चतया योजयितुमैहत । पञ्चतया योजनं युक्तमिति छलना । अत्र सुमुपेतोक्ता । 'पञ्चता पञ्चभावः स्यात्पञ्चता मरणेऽपि च' इति विश्वः ॥

शशिमयं दहनास्त्रमुदित्वरं

मनसिजस्य विमृश्य वियोगिनी ।

झटिति वारुणमश्रुमिपादमौ

तदुचितं प्रतिशस्त्रमुपाददे ॥ ३८ ॥

शशिमयमिति ॥ वियोगिनी विरहव्यथिता अर्धो भैमी मनसिजस्य कामस्य शशिमयं चन्द्रलक्षणं दहनास्त्रमाप्रेयास्त्रमुदित्वरमुद्रमनशीलं विमृश्य विचार्य झटिति शीघ्रमश्रुमिपादादप्यव्याज-तदुचितमाप्रेयास्त्रविधानसमर्थं वारुणं वरुणदैवतं प्रतिशस्त्रम् आप्रेयास्त्रशुभ्रतमस्त्रमुपाददेऽङ्गीचकार । चन्द्रोदयेऽसङ्गत्वाद्भृशम-रोदीदित्यर्थः । वारुणम्, 'सास्य देवता' इत्यण् ॥

अतनुना नवमम्बुदमाम्बुदं

सुतनुरस्त्रमुदस्तमवेक्ष्य सा ।

उचितमायतनिःश्वसितच्छला-

च्छसनशस्त्रममुश्चदमुं प्रति ॥ ३९ ॥

अतनुनेति ॥ सा सुतनुर्विरहवशाच्च भैमी नवमम्बुदं मेघमेव आम्बुदं वारुणमस्त्रम् (अतनुना क्षरेण) उदस्तं स्वं प्रति क्षिप्तम-वेक्ष्य दृष्ट्वा आयतनस्य दीर्घस्य निःश्वसितस्य छलान्मिपादुचितमम्बु-

१ 'अत्रातुमानालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उपमोपेक्षयोः संकरः' इति जीवानुः । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरपह्नुतिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । 'सापह्नोर्गोपेक्षा' इति जीवानुः ।

दास्त्रनिवारणसमर्थं श्वसनशस्त्रं वायव्यास्त्रममुं कामं प्रति उद्दिश्यामुञ्चत् । सुतनुर्वास्तव्य, अतनुर्बाह्वैरिणः किमपि कर्तुमशक्य-त्वात्पाबुदकाले नवमेघदर्शनमात्रेण दीर्घनिःश्वासं तस्याजेति भावः । योधानां जातिः वैर्येक्षघातार्थं प्रत्यक्षं क्षिपतीति ॥

रतिपतिप्रहितानिलहेतितां

प्रतियती मुदती मलयानिले ।

तदुरुतापभयात्तमृणालिका-

मयमियं भुजगास्त्रमिवादित ॥ ४० ॥

रतीति ॥ मुदती शोभनदन्ता इयं भैमी मलयानिले दक्षिण-पवने रतिपतिना कामेन प्रहितानिलहेतितां प्रेषितवायव्यास्त्रतां प्रतियती प्रतिजानती अयं मलयानिलो न भवति, किंतु मां प्रति कामेन क्षिप्तं वायव्यास्त्रमिति जानती तदुरुतापभयान्मदनज-नितबहुसंतापभयेन तापशान्त्यर्थमेवास्त्राङ्गीकृता या मृणालिका तन्मयं तदपं भुजगास्त्रमिव पञ्चगास्त्रमिवाददे स्वीचकार । वसन्ते मलयानिले वाति सति संतापबाहुल्यात्तच्छान्त्यर्थमङ्गेपु मृणालानि निहितानीति भावः । पञ्चगाकारवापवनाशनत्वाच्च मृणालिकानां पञ्चगास्त्रत्वं ॥

न्यधित तद्दृदि शल्यमिव द्वयं

विरहितां च तथापि च जीवितम् ।

किमथ तत्र निहत्य निखातवा-

न्रतिपतिः स्तनविल्वयुगेन तम् ॥ ४१ ॥

न्यधितेति ॥ रतिपतिः कामस्तद्दृदि भैमीहृदये द्वयं शल्य-मिव शङ्कुद्वयमिव न्यधितः निक्षिप्तवान् । किं द्वयम्—विरहितां वियोगित्वं तथापि वियोगित्वे सत्येव यजीवनम् । विरहितां च जीवितं चेति वा । चावन्मोन्यममुञ्चये । अथ हृदयोपरि श-ल्यद्वयस्थापनानन्तरं तच्छल्यद्वयं स्तनलक्षणेन विल्वयुगेन विल्वफ-लद्वयेन कृत्वा निहत्य नितरां हृत्वा तदुदये निखातवान् । शैथि-ल्यनिरासाय दृढं रोपयामास किमिति वितर्कः । विरहवशात्स्वल्प-कालमपि जीवनं दुःखदं जातमिति भावः । अत्रोत्तरत्र च गङ्गाने-रुभावः स्फुटो ज्ञेयः ॥

अतिशरव्ययता मदनेन तां

निखिलपुष्पमयस्वशरव्ययात् ।

स्फुटमकारि फलान्यपि मृञ्चता

तदुरसि स्तनतालयुगार्पणम् ॥ ४२ ॥

अतीति ॥ मदनेन तदुरसि भैमीहृदये स्तनलक्षणतालफलयु-गार्पणमकारि, स्फुटमुत्प्रेक्षे । किंभूतेन—तां भैमीमतिशरव्ययता अतिवेद्यं कुर्वता । तथा—पुनः वेद्यकरणदेव निखिलाः पुष्पमयाः स्वशराल्लेपां व्ययाच्चाशाल्लान्यपि तां प्रति मुञ्चता । वृक्षाणाम-न्येषां कुसुमाभावे फलवत्त्वाभावात्तालस्य तु सुमाभावेऽपि फलव-

१ 'अत्राप्यतिशयोक्तिरपह्नुतिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रापि सापह्नोर्गोपेक्षा' इति जीवानुः । २ 'अत्र सापह्नोर्गोपेक्षा' इति साहित्य-विद्याधरी । ३ 'अत्रोपेक्षारूपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

एवात्तालफलद्वयस्यैव सास्यादङ्गीकृतं (त) नेत्यर्थः । अन्योऽपि धानुष्को बाणस्यैव पाषाणादिना वरिणं हन्ति । अतिशयं करोतीत्यर्थे 'तत्करोति-' इति ण्यन्ताच्छता । 'संनिपातलक्षणो-' इति न यलोपैः ॥

अथ मुहुर्बहुनिन्दितचन्द्रया

स्तुतविभुंतुदया च तथा मुहुः ।

पतितया स्मरतापमये गदे

निजगदेऽश्रुविमिश्रमुखी सखी ॥ ४३ ॥

अयेति ॥ अथ तथा सखी निजगदे वक्ष्यमाणमुक्ता । किंभूतया—स्मरतापमये कामजनितसंतापज्वरे पतितया निमग्नया । अत एव—मुहुर्बहुवारं नितरां वक्ष्यमाणप्रकारेण निन्दितः काममिश्रं चन्द्रो यया । तथा—मुहुः स्तुतो विभुंतुदो राहुयया । किंभूता सखी—संतापविलोकनादेवाश्रुविमिश्रं वाष्पविमिश्रं मुखं यस्याः सा । अन्योऽपि रोगग्रस्तोऽसाधुं मौति साधुं च निन्दति । विभुंतुद इति 'विभ्वरूपोस्तुदः' इति ऋशि मुम् ॥

त्रिभिः श्लोकैर्विरहस्य दुःसहत्वमाह—

नरसुराब्जभुवामिव यावता

भवति यस्य युगं यदनेहसा ।

विरहिणामपि तद्रतवद्युव-

क्षणमितं न कथं गणितागमे ॥ ४४ ॥

नरेति ॥ तदिति संबन्धाद्यदिति लभ्यते । यावता परिमाणेन यदनेहसा येनां नरसुराब्जभुवानेहा कालस्तेन । यद्वा येनानेहसा कालेन नरसुराब्जभुवां मनुष्याणां देवानामब्जभुवोब्रह्मणस्तेषां मध्ये यस्य नरस्य देवस्य ब्रह्मणो वा यद्युगं भवति तन्नरसुराब्जभुवां युगमिव विरहिणामपि विद्योगिस्त्रीयुगसंबन्धि युगं गणितागमे ज्योतिःशास्त्रे रतवन्तः सुरतयुक्ता युवानः स्त्रीयुगाः, तत्संबन्धिना निमेषचतुर्थशालक्षणेन क्षणेन मितं गणितं सत् कथमिति न भवति नास्ति, अपितु तदपि ज्योतिःशास्त्रे गणकै रतवद्युवक्षणेन संगमनीयम् । तत्तु न कृतम् । अनुचितमेतदित्याक्षेपः प्रश्नो वा । यद्वा यावता यदनेहसा यस्य युगं भवति तद्युगं रतयुक्तयोर्युनोः क्षणेन मितं गणितशास्त्रे विरहिणामपि कथं न भवति । केषामिव—नरसुराब्जभुवामिव । यथा पृथ्वीयुगं दिनानां त्रिशती मनुष्याणां वर्षम्, तदेवानामहोरात्रम्, एवं देवानां द्वादशसाहस्री चतुर्युगम्, (तावती रात्रिः), तदेवं चतुर्युगसहस्रं ब्रह्मदिनम्, तावत्येव रात्रिः ब्रह्मणः, पञ्चशता वर्षैः परार्धम्, एवं परार्धद्वयं परमायुः । अनया रीत्या युगादिकल्पना मनुष्यादीनां ज्योतिःशास्त्रे यथा गणिता तथा विरहिणां संयुक्तानां च गणितशास्त्रे युगगणना कथं न कृता । संयुक्तानां क्षणोऽपि विद्युक्तानामतिक्रमणीयत्वाद्युगनुव्यो जायत इ-

१ इदं च 'शरः कोपे शरे वज्रे' इति हैमोक्तशरवानकशरशब्दान् 'उगवादिभ्यो यत्' इति यति निष्पन्नशरव्यशब्दाणिनि 'यस्य हलः' इति यलोपसंभावनायामुक्तम् । शरान् व्ययति संवृणोत्यात्मनि धारयति 'आतः' इति कः । 'संप्रसारणे यादेशे च शरव्यम्' इति मुकुटोक्तशरव्यशब्द-सिद्ध्याश्रये तु न यलोपवारणकेशः । २ 'अश्रोत्रंक्षारूपकम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र ष्टेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी ।

त्यर्थः इति यथाबुद्धिं योजनीयः श्लोकः । युगगणनायां नरकालस्य मुख्यत्वादभ्यर्हितत्वेन नरशब्दस्य पूर्वनिपातः । एवं ब्रह्मण इत्यपेक्षया सुराणां कालस्य । विरहिणां, रतवद्युव, इति 'पुमान्निष्ठाया' इत्येकशेषः ॥

जनुरधत्त सती स्मरतापिता

हिमवतो न तु तन्महिमादृता ।

ज्वलति भालतले लिखितः सती-

विरह एव हरस्य न लोचनम् ॥ ४५ ॥

जनुरिति ॥ सती दाक्षायणी स्मरतापिता सति हिमवतः सकाशाज्जनुर्जन्म अधस्ताङ्गीचकार । तस्य हिमाचलस्य महिम्नि देवस्वरूपोऽयमिति महत्त्वे आदृता आदरयुक्ता न तु नैव जन्म धत्ते । हिमाकरत्वात्कामतापशान्त्यर्थं जन्माङ्गीकृतवती, न तु देवत्वान् । किंच हरस्य भालतले ललाटे ब्रह्मणा लिखितः सतीविरह एव ज्वलति, न तु लोचनं तृतीयं नेत्रम् । भविष्यद्विषया देवी लिपिललाटे लिख्यते । ज्वलतीत्यसङ्गत्वं सूचितम् । यौ जगतो मातापितरौ तयोरपि विरहेणेदृश्यवस्था, मादृशी कथं जाता भविष्यतीति भावः । 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरः । हिमवतः-नित्ययोगे निन्दायां वा मत्तुप ॥

दहनजा न पृथुर्दवथुव्यथा

विरहजैव पृथुर्यदि नेदृशम् ।

दहनमाशु विशन्ति कथं स्त्रियः

प्रियमपागमुपासितुमुद्वुराः ॥ ४६ ॥

दहनजैति ॥ दहनजामिजाता दवथुव्यथा दाहपीडा न पृथुर्गुर्वी । किंतु विरहजैव दाहव्यथा पृथुः । असङ्ख्येत्यर्थः । अप्राप्येऽन्य-धानुपपत्तिं वा प्रमाणयति—यदीदृशं न स्याद्विपरीतमेव चेत्स्यात्, तर्हि अपगता असवः प्राणा यस्य तत् मृतं प्रियमुपासितुं सेवितुमुद्वुरा उरमुकाः सोल्लासाः स्त्रिय आशु भट्टिति कालविलम्बमकृत्वं दहनमग्निं कथं प्रविशन्ति । तस्माद्द्वेरेषु सकाशाद्विरहपीडैव पृथुरिति । 'तथा' इति युक्तः पाठः ॥

हृदि लुठन्ति कला नितराम्-

विरहिणीवधपङ्ककलङ्किताः ।

कुमुदसख्यकृतस्तु बहिष्कृताः

सखि विलोक्य दुर्विनयं विधोः ॥ ४७ ॥

हृदीति ॥ हे सखि, एतादृशं विधोश्चन्द्रस्य दुर्विनयमविनी-तत्वं विलोक्य । कीदृशं तदाह—नितरां विरहिणीवध एव पङ्कः पातकं तेन कलङ्किता मलिनता अमूर्द्धमयमानाः कला हृदि लुठन्ति क्रीडन्ति । तु पुनर्विशेषे वा । कुमुदसख्यकृतः कुमुदमैत्री-कारिण्यः कला बहिष्कृताः दूरत एव धृताः । याः कलाः कु-

१ 'अत्रोपमातिशयोक्तिकश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रापङ्कतः' इति साहित्यविद्याधरी । 'आरोप्यापङ्ककालकारः' इति जीवानुः । ३ 'अत्रानुमानम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-न्यासः' इति जीवानुः ।

पुदविकासकारिण्यः परोपकारशीलास्ता बहिःकृताः । पातकिन्यः
परापकारपरास्ता एव हृदि क्रीडन्ति । यस्तु विनीतो भवति स
रूपकारिणं हृदये धारयति, पापिनं बहिरेव स्थापयति । पापी तु
वेपरीतं करोति । 'अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा' इत्यमरः ॥

अयि विधुं परिपृच्छ गुरोः कुतः

स्फुटमशिक्ष्यत दाहवदान्यता ।

ग्लपितशंभुगलाद्गरलाच्चया

किमुद्धो जड वा वडवानलात् ॥ ४८ ॥

अयीति ॥ अयि सखि, त्वं विधुं—इति स्फुटं स्पष्टं परिपृच्छ ।
इति किम्—हे चन्द्र, त्वया कुतः कस्माद्गुरोर्दाहवदान्यता दाह-
दानृत्वमशिक्ष्यत अभ्यस्ता । हे जड, अनुचिताभ्यासकारिन्नुमेते,
ग्लपितो दग्धः शीतलः शंभुगलो येन तस्माद्गरलाद्विपाकिमशि-
क्ष्यत । तन्मस्तके स्थित्वा हृदमभ्यस्तम् । वाथवा उद्धो स्थिता-
द्वडवानलाद्वडवान्नेवा । ईश्वरसंनिधानवशात्समुद्रसंनिधानवशाच्च
गरलवडवाग्निभ्यामभ्यस्तमिति संभाव्यते । विषय समुद्रोप-
त्वाच्चन्द्रस्यापि तत् एवोपपन्नत्वाद्वडवान्नेव तत्रैव स्थित्वाभ्यस्त-
व्यत इति वा । चन्द्रस्याभ्यामप्यधिकं पीडयतीत्यर्थः । जडस्य
संतापकारित्वमन्यसंयोगाद्भवद्विषममि वा कल्पयतीति युक्तमूलो
वितर्कः । गुरोः, 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादान्त्वम् ॥

अयमयोगिवधुवधपातकै-

र्धममवाप्य दिवः खलु पात्यते ।

शितिनिशादपदि स्फुटदुत्पत-

त्कणगणाधिकतारकिताम्बरः ॥ ४९ ॥

अयमिति ॥ अयं चन्द्रः, अयोगिन्यो वियोगिन्यो वधुः स्त्रिय-
स्तासां वधुस्त्वज्ज्यः पातकैः कर्तृभिर्भ्रमि भ्रमणमवाप्य प्राप्य दिवः
स्वर्गादाकाशाच्च शितिनिशा कृष्णरात्रिस्तलक्षणायां हृदि शिलायां
पात्यते, खलुप्रेक्षे । शिलापतनादेव स्फुटन्तो विदीर्यमाणा उप-
तन्त उच्छलन्तः कणगणा लेशममृहान्तरधिकमनिशयेन तारकितं
संजाततारकमम्बरं यस्मान् । शुक्लपक्षे परिपूर्णत्वाच्चन्द्रेण विर-
हिण्यः पीड्यन्ते, तारकाश्च परिभूयन्ते कृष्णपक्षे चन्द्रक्षयाद्विर-
हिणीनां तादृशी पीडा न भवति, तारकाश्च स्पष्टतरा भवन्ति ।
भ्रमणं तस्य स्वतःसिद्धम् । यद्यपि शिलायां पानितश्रूणीभूतोऽपि
तथापि भावं न त्यजति । उपप्रेक्षे । अन्योऽपि पातकी पातकैर्भ्र-
मयिस्त्वानिगौरशिलायां स्वर्गाद्विपात्यते, कणाश्चोर्ध्वं गच्छन्ति ।
'शितो धवलमेच्छकौ' इत्यमरः । अवाप्येति ण्यन्तस्य । तारकिनम्,
तारकादिस्वादितर्थः ॥

त्वमभिधेहि विधुं सखि मदिरा

किमिदमीदृगधिक्रियते त्वया ।

न गणितं यदि जन्म पयोनिधौ

हरशिरःस्थितिभूरपि विस्मृता ॥ ५० ॥

१ 'अत्र समासोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेकानु-
प्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकमनुमान च' इति
साहित्यविद्याधरी ।

त्वमिति ॥ हे सखि, त्वं मदिरा भैमी त्वां पृच्छतीति विधु-
मभिधेहि वद हे चन्द्र, विशिष्टकुलोत्पन्नेन त्वया विरहिणीव-
धलक्षणमीदृक् निन्द्य कर्म किमित्यधिक्रियतेऽङ्गीक्रियते । एवं
कर्म कर्तुं युक्तं न भवतीत्यर्थः । परापकाराकरणे कारणमाह—ल-
क्ष्मीन्द्वोजनकत्वादि(४)ति कुलीने पयोनिधौ रक्षाकरे जन्म यद्वि
न गणितं न विचारितं तर्हि हरशिरःस्थितिलक्षणा भूरपि उत्तम-
संसर्ग इत्यर्थः । सापि विस्मृता । काकुः । यस्तु कुलीनो भवति
सत्संनिधौ च वर्तते स परापकारं न करोति त्वया कुलीनत्वं
सत्संनिधित्वं चोभयमपि विस्मृतम् । पापिना सह साक्षात्समया
नोच्यत इति मद्भिरेत्यनेन सूचितम् ॥

निपततापि न मन्दरभूभृता

त्वमुद्धो शशलाञ्छन चूर्णितः ।

अपि मुनेर्जठराक्षिपि जीर्णतां

वत गतोऽसि न पीतपयोनिधेः ॥ ५१ ॥

निपततेति ॥ शशलाञ्छन अतिनिन्दितकर्मश्चन्द्र, उद्धो नि-
पतता मन्दरसंज्ञकेन भूभृता पर्वतेनापि समुद्रे स्थितस्त्वं न चू-
र्णितः । तथा पीतपयोनिधेर्मुनेरगस्त्यस्य जठराक्षिप्युद्राग्रापि
जीर्णतां नाशं वातापिवज्र गतोऽसि । वत उभयत्रापि खेदः । जीर्ण-
तामपीति वा अस्मदभागेन तद्वयमपि तव न जातम् । अति-
दाहकत्वात्ताभ्यामपि परित्यक्तस्त्वम् ॥

किममुभिर्ग्लपितैर्जड मन्यमे

मयि निमज्जतु भीमसुतामनः ।

मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां

नलमुखेन्दुपरां विबुधः सरः ॥ ५२ ॥

किममुभिरिति ॥ हे जड मुखं, त्वं किमिति मन्यसे । इति
किम्—ग्लपितैः क्षतैर्गतेरित्यर्थः । एवंविधैरमुभिः प्राणैः कृत्वा
भीमसुतामनो मयि निमज्जतु निलीयतामिति । 'मनश्चन्द्रे निखी-
यते' इति श्रुतेः । प्राणेषु गतेषु भैमीमनो मयि निखीनं भविष्य-
तीति चित्ते मा कार्षीरित्यर्थः । श्रुतिरप्रमाणमित्यपि न मन्तव्य-
मित्याह—किल यस्मान्मध्यात्री कामो मम संबन्धिनी तदर्थिका
चन्द्रे मनोलयप्रतिपादिकां श्रुतिं नलमुखेन्दुपरां नैपधवदनचन्द्र-
परामाह वदति । पण्डितेन कामेन सामान्यापि श्रुतिर्विशिष्टवि-
षयीकृता । अतिपीडायां कृतायामप्यहं त्वद्धीना न भवामि, किं
तु नलाधीनैवेति तात्पर्यम् । मुखस्त्वापाततः श्रुतेरर्थं गृह्णाति ।
पूर्वापरानुसंधानात्पण्डितस्तु श्रुतेरर्थं गृह्णाति ॥

मुखरय स्वयशोनवडिण्डिमं

जलनिधेः कुलमुत्तलयाधुना ।

अपि गृहाण वधुवधपौरुषं

हरिणलाञ्छन मुश्रु कदर्थनाम् ॥ ५३ ॥

मुखरयेति ॥ त्वमधुनास्मिन्समये स्वयशःसंबन्धि नवं नूतनं

१ 'अत्रोपादम्बः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र विभावनात्मकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकमतिशयोक्तिश्च' इति साहित्य-
विद्याधरी ।

विषिडमनामकं वाद्यं सुखस्य वाद्य । मादृशां प्राणनाशनेन महा-
कीर्तिर्मेविष्यतीति स्वपितुर्जलनिधेः कुलं वंशमुज्ज्वलं कुरु । वधू-
वधपौरुषमपि गृहाण । जडनिधेर्वंशजातस्यैवं युक्तं, न स्वस्यस्य ।
अथ च सुष्ठु अयशःसंबन्धि नवडिण्डिमं वाद्यं, जलनिधेः कुलं
दह । एतत्सर्वं कुरु पौरुषम् । हरिणलाञ्छनं शशकलङ्कं, कदर्थनां
पीढां सुख मा कार्याः । पीडाया असह्यवाञ्छादिति मारयेत्यर्थः ॥

निशि शशिन्भज कैतवभानुता-

मसति भास्वति तापय पाप माम् ।

अहमहन्यवलोकयितास्मि ते

पुनरहर्षतिनिहृतदर्पताम् ॥ ५४ ॥

निशीति ॥ हे शशिन्, निशि त्वं कैतवभानुतां कपटसूर्यतां
भजाङ्गीकुरु । हे पाप पापरूप, भास्वति सूर्ये असत्यविद्यमाने मां
तापय ज्वालय । निशि, सूर्ये चाविद्यमाने इत्युभयत्रापि योजनी-
यम् । एतत्सुखेन कुरु । अहमहनि प्रभाते पुनस्ते तव अहर्षतिना
सूर्येण निराकृतो दर्पां गर्वां यस्य तस्य भावस्तत्त्वमवलोकयितास्मि
द्रष्टास्मि । सूर्यसमक्षं त्वयोभयमपि कर्तुं न शक्यते । तेन यद्यत्तव
करिष्यते तन्मयैव द्रक्ष्यत इति लौकिकयुक्तिः । तापय, चुरादां
'अधपाद्वा' इत्यत्र पठितस्य 'तप दैन्ये' इत्यस्य । अवलोकयि-
तास्मि, लुट् । अहर्षतिः, 'अहरादीनाम्-' इति रेफः ॥

शशकलङ्क भयंकर मादृशां

ज्वलसि यन्निशि भूतपतिं श्रितः ।

तदमृतस्य तवेदशभूतता-

द्रुतकरी परमूर्धविधूननी ॥ ५५ ॥

शशेति ॥ हे शशकलङ्क, मादृशां विरहिणीनां भयंकर पीडा-
कर, त्वं निशि भूतपतिं पृथिव्यादिभूतानां पतिमाकाशं श्रित
आश्रितवान्, श्रयितुं कृतप्रारम्भो वा सन् यज्ज्वलसि दीप्यसे तत्त-
स्मादमृतस्यामृतमयस्य तव ईदृशभूतता ईदृशो भूतस्तस्य भावो
ज्वलनवजातता कान्तिमत्ता चाद्रुतकरी चमत्कारिणी । अत एव
परेषां मूर्धविधूननी शिरःकम्पनकारिणी । अमृतस्य शीतलस्य
दाहकत्वं न दृष्टमित्याश्रयम् । सकलङ्कस्य परपीडकस्यामृतरूपवा-
दिकमाश्रयकारिणीति च । ईदृशं मादृशजनोंद्रेजनलक्षणं प्रकारं भूतः
प्राप्तस्तेति वा । अथ च भूतपतिं शिवमाश्रितो यज्ज्वलसि अमृ-
तस्य तवेदशभूतताश्रयकारिणी । भूतानामस्मदादीनां पतिः पाल-
कस्तदाश्रितस्य स्वभावतः सुधारूपस्य च यत्पीडाकरणशीलत्वं त-
दाश्रयकारि । युक्तं न भवतीत्यर्थः । अथ च भैरवरूपं महादेव-
माश्रित्य यज्ज्वलद्रूपो रात्रौ भवसि तदमृतस्य जीवत एवेदशपिशा-
चताश्रयकारिणी मृतस्यैवंभूतत्वं दृष्टम् । भूतो हि मृतः सन्
स्त्रीबालादीनां भयंकरो भवति, यत्र विंशति तस्य मूर्धानमपि
कम्पयति । अथवाऽमृतस्योदकस्य ज्वलनरूपताश्रयकारिणी । उद-
कस्य ज्वलनरूपत्वं कुत्रापि न दृष्टमित्यर्थः । भयंकरः 'मेघर्षतिभ-

येपु-' इति खचि मुम् । श्रितः सुष्ठुश्रितः (?) इति वत् । श्रितो
गत्यर्थत्वात् 'गत्यर्थकर्मक-' इति कर्तेरि क्तः । यद्वादिकर्मणि कर्तेरि
क्तः । अद्रुतकरी, 'कृजो हेतुताच्छील्य-' इति टः ॥

श्रवणपूरतमालदलाङ्कुरं

शशिकुरङ्गमुखे सखि निक्षिप ।

किमपि तुन्दिलितः स्थगयत्यमुं

सपदि तेन तदुच्छ्वसिमि क्षणम् ॥ ५६ ॥

श्रवणेति ॥ हे सखि, त्वं तव मम च श्रवणपूरं चन्द्रसृग्मुखे
घासायं निक्षिपापय । प्रयोजनमाह—तेनाङ्कुरेण तुन्दिलितो बृह-
त्कुक्षिः सन् स सृगो यद्यमुं चन्द्रं किमपि स्वरूपमपि स्थगयत्या-
च्छादयति तत्तर्हि क्षणं क्षणमात्रमुच्छ्वसिमि श्वासमोचनमपि कर्तुं
समर्था स्याम् । अङ्कुरपुष्टेनानेन चन्द्रश्चेत्तिरोधर्षितः स्यात्तर्हि तद्-
दर्शनाभावात्क्षणं मम पीडाभाव इत्यर्थः (र्थः) स्थगयति उच्छ्वसिमि
आशंसायां वर्तमानवत् । तुन्दशब्दादस्यर्थे तुन्दादिवादि लचि
'तत्करोति-' इति णिच निष्ठां ॥

असमये मतिरुन्मिषति ध्रुवं

करगतैव गता यदिद्यं कुहूः ।

पुनरुपैति निरुध्य निवास्यते

सखि मुखं न विधोः पुनरीक्ष्यते ॥ ५७ ॥

असमय इति ॥ ध्रुवं निश्चितं बुद्धिरसमयेऽप्रस्तावे एवोन्मि-
षति स्फुरति । कुतः—यद्यस्मादियं कुहूःमावासा करगतैव हस्त-
प्राप्तिवातिसंनिहितैव गता यदि तदैव निरुद्धा स्यात्, यदा चन्द्रो
दृष्टो न भवेत्तदैव बुद्धिर्न जाता । पुनर्षदिति—कुहूर्यदि पुनरुपेत्याग-
मिष्यति तर्हि निरुध्य निर्वन्धं कृत्वा त्वयात्र स्यात्तव्यमिति संप्राप्त्यर्थं
निवास्यते स्थापयिष्यते । पुनरुपैत्यतीति काकुर्वा । सदाभावास्या-
स्थितौ चन्द्रावलोकनं कदापि न स्यादित्यर्थः । करगता, गत्यर्थ-
त्वात्कर्तेरि क्तः । 'द्वितीयाश्रिता-' इति समासः । उपैति, वर्तमान-
सामीप्ये वर्तमानवरप्रत्ययः ॥

अयि ममैप चकोरशिशुर्मुने-

व्रजति सिन्धुपिबस्य न शिष्यताम् ।

अशितुमब्धिमधीतवतोऽस्य च

शशिकराः पिबतः कति शीकराः ॥ ५८ ॥

अयीति ॥ चन्द्रादर्शने हेतुवन्तरसूचनार्थं चशब्दः । अयि हे
सखि, ममैप चकोरशिशुः सिन्धुपिबस्य समुद्रपानकारिणो मुने-
रगस्त्यस्य शिष्यतां न व्रजति गमिष्यति । पृच्छ इति शेषः । बाल-
त्वेऽभ्यासः सुकरः । तस्य शिष्यत्वे तव किं फलमित्यत आह—
तच्छिष्यत्वेनाब्धिमशितुं पातुमधीतवतः समुद्रपानसमर्थस्य चको-
रशिशोः पिबतः पानं कुर्वतोऽस्य शशिकराः कति शीकराः बिन्दवो
भविष्यन्ति अपि तु स्वल्पा एव । यः समुद्रं पातुमिच्छति तस्य

१ 'अत्र स्तुतिनिन्दा' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र वधूवधस्यानि-
ष्टवेनाविधेयस्य विधानात् विषं मुञ्क्ष्व इतिवन्निषेधपरो विध्याभासः इष्टनि-
षेधाभासपराक्षेपालंकारभेदः तथा चालंकारसूत्रम्—'अनिष्टविध्याभासश्च'
इति । २ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्र शेषः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेतुः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । ४ 'अत्र वा' इति पाठस्तिलकजीवातुसुखावबोधोपासाहित्य-
विद्याधरीसंमतः ।

चन्द्रकिरणपानमत्सुकममित्यर्थः । एवं सति कदापि चन्द्रदर्शनं न स्यादिति भावः । कति चेति संभावनार्थो वा वाशब्दः । वा यस्यादिति वा । सिन्धुपिबस्य, 'पाघ्रा-' इत्यनेन शः ॥

कुरु करे गुरुमेकमयोधनं

बहिरतो मुकुरं च कुरुष्व मे ।

विशति तत्र यदैव विधुस्तदा

सखि सुखादहितं जहि तं द्रुतम् ॥ ५९ ॥

कुर्विति ॥ हे सखि, गुरुं भारवन्तमेकमयोधनं लोहमुद्रं करे कुरु स्थापय । इतो मद्गृहाद्वहिर्मे मुकुरं च दर्पणं कुरुष्व स्थापय । किमर्थमित्यत आह-विधुस्तत्र मुकुरे यदैव प्रतिबिम्बरूपेण विशति प्रविशति तदैव सुखादनायासेनैव तमहितं चन्द्रं वैरिणं द्रुतं शीघ्रं जहि मारय । चूर्णाकुर्वित्यर्थः । ततः पीडाशान्तिर्भविष्यतीति भावः । उन्मादोक्तिः । 'दर्पणे मुकुरादर्शो' इत्यमरः । अयो इत्यनेनेत्ययोधनः 'करणेयोविद्रुपु-' इत्यप्रत्यये घनादर्शः ॥

उदर एव धृतः किमुदन्वता

न विपमो वडवानलवद्विधुः ।

विपवदुज्झितगण्यमुना न स

सारहरः किममं वुभुजे विभुः ॥ ६० ॥

उदर इति ॥ उदन्वता विपमो दुःसहः । अथ च विपेण मीयते समीक्रियत इति विपमः । विधुश्चन्द्रो वडवानलवदुदर एव प्राग्मे किं न एतो विश्लिप्तः । एवं कर्तुं युक्तम् । परोपतापी वडवानल्लोकोपकारार्थमुदर एव धृतस्तथायमपि किमिति न एत इति व्यतिरेके दृष्टान्तः । अन्यच्च-अमुना समुद्रेण विपमिवो-ज्झितं विपादिनाशो विभुः समर्थः परोपकाराय प्रसिद्धः स स्मरहरो महादेवोऽमुं चन्द्रं किं न वुभुजे भुक्तवान् । विपं भुक्तवान्, विपवत्तमपि किमिति न भुक्तवान् । तस्माद्विपमो न, किंतु ततोऽपि विपम इति । 'उदन्वानुदधौ च' इति साधुः । वुभुजे, 'भुजोऽनवने' इति तद्धै ॥

असितमेकसुराशितमप्यभू-

न पुनरेष विधुर्विशदं विपम् ।

अपि निपीय सुरैर्जनितक्षयं

स्वयमुदेति पुनर्नवमार्णवम् ॥ ६१ ॥

असितेति ॥ सामुद्रं विपं द्विविधम्-कृष्णं, श्वेतं च । असितं कृष्णं कालकूटाख्यं विपं आर्णवं सामुद्रमेकेन सुरेण महादेवेनाशितं भक्षितं पुनरपि नाभून्नो बभूव । एष चन्द्रः पुनर्विशदं श्वेतं सामुद्रं विपं सुरैर्देवैर्बन्धविभिः प्रतिपदादितिथिषु निक्षेप्य निःशेषं पीत्वा जनितक्षयमपि कृतनाशमपि पुनर्नवं नूतनं स्वय-

मुदेति समुत्पद्यते । क्षययुक्तमपि बहुभिर्बहुधैव भक्षितमपि श्वेतं विपं पुनरुत्पद्यते । एकदैव एकेनैव भक्षितं कृष्णं विपं पुनर्नोत्पन्नम् । तस्मात्पूर्वविपास्कालकूटादप्यस्याधिक्यं दृढमित्यर्थः ॥

विरहिर्वर्गवधव्यसनाकुलं

कलय पापमशेषकलं विधुम् ।

सुरनिपीतसुधाकमपापकं

ग्रहविदो विपरीतकथाः कथम् ॥ ६२ ॥

चिरहीति ॥ हे सखि, विरहिण्यश्च विरहिणश्च विरहिणस्तेषां वर्गस्य समूहस्य वध एव व्यसनं तस्मिन्नाकुलं केनोपायेनैव ते बध्या इति चिन्ताकुलमशेषकलं परिपूर्णं विधुं परापकारिवात्पापं पापरूपं कलय जानीहि । व्यसनेन हेतुनाऽकुलं कुलरहितं पापं जानीहि । 'कुपुत्रेण कुलं नष्टम्' इति न्यायात् । तथा सुरैर्बन्धविभिर्निपीता सुधासूतं यस्य एवंविधममावास्याचन्द्रं विरहिणामतापकारिवात्पापकं पुण्यवन्तं जानीहि । ग्रहविदो ज्योतिर्विदः कथं कुतो विपरीता कथा भाषणं सिद्धान्तो येषां पूर्णन्दु शुभमहं क्षीणं च पापग्रहं 'क्षीणम्बूकं भूपुराः पापाः' इति न ज्ञायत इत्यर्थः । विपरीतं कथयन्तीति वा । अथ च चतुःषष्टिकलावान्स विधुः परापकारी पाप एव विद्यारहितः परोपकारी पुण्यवानित्युक्तिः । विरहीति, 'पुमान्निष्ठा' इत्येकशेषः । निपीतसुधाकम्, 'शेषाद्विभाषा' इति कपि 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति विकल्पाद्व्यस्वाभावः ॥

विरहिर्भिर्बहु मानमवापि यः

स बहुलः खलु पक्ष इहाजनि ।

तदमितिः मकलरपि यत्र तै-

र्व्यरचि सा च तिथिः किममीकृता ॥ ६३ ॥

विरहिर्भिरिति ॥ खलुपक्षे । विरहिर्भिर्यः पक्षः बहु अन्यन्तं मानं संमानमवापि प्रापितः, तत्र चन्द्रक्षयात्स पक्ष इह लोकं बहुलः कृष्णपक्षोऽजनि जातः । युक्तं चेतन्-यः सपक्षो (वा) लोकं बहुपूजां बहुमानं प्रमाणं च लभते स प्रबुद्धो बहुल एव भवति बहु लज्जत आदत्ते इति । इह बहुलपक्षे यस्यां तिथौ सकलः समन्तरपि तैर्विरहिभिर्मन्त्र्य बहुमानस्य अमिदिरपरिमितता व्यरचि रचिता सा च मैव तिथिः अमा कृता किम् । अमावास्या कृत्येत्यर्थः । अमावास्यायां सर्वथा चन्द्राभावादपरिमितो मानः कृतः तथा च मानपरिमाणराहित्यादमा अन्वया जाता, ननु 'अमा सह वसतोऽस्यां सूर्याचन्द्रमर्षो' इति व्युत्पत्त्येत्यर्थः । विरहिणां कृष्णपक्षः सुखदः, तत्राप्यनितराममावास्याेत्यर्थः । बहुलः, 'आतोनुपसर्गं कः' । 'अमीकृता' इति पाठः क्लृष्टकल्पनयोपदेशः ॥

- १ 'अत्र विरोधालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'यद्य-विदो विपरीतममुं कथम्' इति पाठः साहित्यविद्याधरीमतः ।
- ३ 'अद्यान्तिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'किममा कृता' इति पाठश्रीकासंमतः । ५ 'अमीकृता' इति पाठो नु अनमा अमा कृता अमा कृता । अमावास्या कृत्येत्यर्थः । ६ 'अत्र विधुः' इति साहित्यविद्याधरी ।

- १ 'अत्र विरोधालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । अत्र समुद्रपा-विनो दण्डापूपिकया शशिकरणानिष्ठेरथापत्तिरलंकारः' इति जीवातुः ।
- २ 'अयानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र चन्द्रप्रहरादिप्रत्यया मेघसंदशादिवन्मदमोन्मादविकारः इत्यनुसंधेयम्' इति जीवातुः । ३ 'अत्र संदेशालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्वरिपुतीक्ष्णसुदर्शनविभ्रमा-
त्किमु विधुं प्रसते स विधुंतुदः ।

निपतितं वदने कथमन्यथा

बलिकरम्भनिभं निजमुज्झति ॥ ६४ ॥

स्वेति ॥ स प्रसिद्धो विधुंतुदो राहुः स्वस्य रिपुर्विष्णुस्तस्य ती-
क्ष्णस्य सुदर्शनचक्रस्य वर्तुलत्वेन विभ्रमाङ्गान्तेविधुं प्रसते किं-
स्वित् । उपेक्षा । अन्यथा चन्द्रयुक्तं चेत्यादेन तदा वदने निप-
तितं निजं स्वीयं स्ववशं वा यस्यार्थं पूजार्थं शुभ्रवाक्करम्भनिभं द-
धिभक्तुष्यं चन्द्रं कथमुज्झति त्यजेत् त्यजति तावत् । अतः सुदर्श-
नयुक्त्या पूर्वं वदनीयमानमपि च्छेदभियवेति ज्ञायते । राहोर-
पहारः करम्भो भवति ॥

वदनगर्भगतं न निजेच्छया

शशिनमुज्झति राहुरसंशयम् ।

अशित एव गलत्ययमत्ययं

सखि विना गलनालविलाध्वना ॥ ६५ ॥

वदनेति ॥ हे सखि, राहुः वदनस्य गर्भे मध्ये गतं शशिनम-
संशयं निःसंदेहं निजेच्छया स्वाभिलाषमात्रेण नोऽगतिं त्यजति ।
किंतु राहुणा अशित एव भक्षित एवायं चन्द्रोऽत्ययं विना नाश-
विना गलनालविलाध्वना कण्ठकंदलविवरमाणेन गलति निःसर-
ति । उदराग्रेरभावाद्मृतरूपत्वाद्दिनाशाभायः ॥

ऋजुदृशः कथयन्ति पुराविदो

मधुभिदं खलु राहुशिरश्छिदम् ।

विरहिमूर्धभिदं निगदन्ति न

क न शशी यदि तज्जठरानलः ॥ ६६ ॥

ऋजुदृश इति ॥ ऋजुदृशो यथाष्टप्राहिणः पुराविद एति-
हासिका मधुभिदं श्रीकृष्णं राहुशिरश्छिदं कथयन्ति । किलेति
श्रुतौ । विरहिमूर्धभिदं विरहिशिरश्छिदं न निगदन्ति । एतद्वक्तुं
युक्तम् । परं तीक्ष्णप्रज्ञाभावाद्न्यथा वदन्ति । नु प्रश्ने, संबो-
धने वा । यदि तस्य राहोजठरानलो जठराग्निः स्यात्, तदा ऋक्षी
चन्द्रः क, अपितु न कुतोऽपि । राहोः शिरश्छेदेन भक्षितोऽपि
चन्द्रो जठराग्निं विना गच्छति । ततश्चन्द्रस्य विद्यमानत्वाद्विर-
(हि) णामपकारित्वाद्विचार्यमाणो विष्णुरेव विरहिमूर्धभिवि-
त्त्याचार्यः ॥

सरसखौ रुचिभिः सरवैरिणा

मखमृगस्य यथा दलितं शिरः ।

सपदि संदधतुभिपजौ दिवः

सखि तथा तमसोऽपि करोतु कः ॥ ६७ ॥

स्मरेति ॥ हे सखि, रुचिभिः सरसखौ कामसदृशौ दिवो

१ 'अत्रानुमानम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'उपेक्षा' इति जीवानुः ।
२ 'अत्र विरोधाभासः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उपेक्षायाः' इति जी-
वानुः । ३ 'अत्र हेतुः' इति साहित्यविद्याधरी ।

भिपजौ स्ववैद्यौ वसौ सरवैरिणा शिवेन दलितं खण्डितं मखमृ-
गस्य शिरो यथा सपदि तत्क्षणमेव संदधतुर्घटयामासतुस्तथा त-
मसोऽपि राहोरपि कः करोतु । एतादृशः कोऽपि नास्ति । मदना-
रिणा यत्कार्यं कृतं, तन्मदनमिच्छेण मदनेन वा मोधीकर्तव्यम् ।
ततः सरसिभ्रवाज्जिपक्त्वाच्च कामारिणा छिन्नं मृगशिरस्ताभ्यां
कवन्धेन मेलितम् । तथा विरहिवैरिणा विष्णुना छिन्नं राहुशिरः
कः संघटयतु । विरहिमिभ्रस्याभावादिति भावः । तात्कालिकसं-
धानं दृढं भवतीति सपदीयुक्तम् । 'तमस्तु राहुः स्वभानुः'
इत्यमरः ॥

नलविमस्तकितस्य रणे रिपो-

मिलति किं न कवन्धगलेन वा ।

मृतिभिया भृशमुत्पततस्तमो-

ग्रहशिरस्तदसृग्दृढबन्धनम् ॥ ६८ ॥

नलेति ॥ बाधवा रणे मृतेभिया मरणाद्वयेन दिवमाकाशम-
तितरामुत्पततः प्रच्युतच्छत आकाश एव नलेन विमस्तकितस्य
छिन्नमूर्धो रिपोर्नलशयोः कवन्धगलेन अपमूर्धकलेवरकण्ठेन सह
तमोग्रहशिरः राहोः शिरस्तस्य कवन्धगलस्यासृग् रक्तं तेन दृढं
बन्धनं यस्य पूर्वभूतं सन् किं न मिलति । मेलने हि वदनमन्य-
गते चन्द्रे राहुजठराग्नौ जीर्णोऽतितरां पीडा न भविष्यतीति भावः ।
आकाशे स्थितस्य राहुशिरसः कवन्धगलेन सह संबन्धार्थं भृश-
मुत्पतत इत्युक्तम् । दृढबन्धनमिति क्रियाविशेषणं वा । 'मृति-
भिया' इति पाठे नलधारणाभिधेयार्थः ॥

सखि जरां परिपृच्छ तमःशिरः

समसौ दधतापि कवन्धताम् ।

मगधराजवपुर्दलयुग्मव-

त्किमिति न व्यतिसीव्यति केतुना ॥ ६९ ॥

सखीति ॥ हे सखि, त्वम् इति जरां राक्षसीं परिपृच्छ ।
असौ जरा कवन्धतामपमूर्धकलेवरत्वं दधता केतुना समं सह तमः-
शिरोऽपि राहुशिरोपि मगधराजस्य जरासंधस्य वपुषः शरीरस्य
दलयुग्मं खण्डयुग्मं तद्वत्किमिति कुतो हेतोर्न व्यतिसीव्यति सं-
योजयति । यथा मगधराजः संवित्तमथा त्वया राहुरपि संधेय
इति जरां प्रति त्वया वक्तव्यम् । एकस्वेव दैत्यस्य शिरसो राहुत्वं
कवन्धस्य केतुत्वम् ॥

वद विधुंतुदमालि मदीरितै-

स्त्यजसि किं द्विजराजधिया रिपुम् ।

किमु दिवं पुनरेति यदीदृशः

पतित एष निपेव्य हि वारुणीम् ॥ ७० ॥

वदेति ॥ हे आलि सखि, एवं मदीरितैर्मद्वचनैः विधुंतुदं राहुं
वद—हे राहो, एवं रिपुं चन्द्रं द्विजराजधिया ब्राह्मणयुक्त्या त्यजसि
किम् । 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इति श्रुतेः । द्विषडपित्यादिवरसंज्ञा-

१ 'अत्रोपमा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमा' इति साहित्यविद्याधरी ।

मात्रेण द्विजराजो ननु ब्राह्मणत्वेनेत्यर्थः । ब्राह्मणत्वे (न्यथा) नुप-
पत्तिं प्रमाणयति—यदि ईदृशः श्रोत्रियो ब्राह्मणः स्यात्, तर्हि
वारुणी मदिरां वरुणदिशं च निषेव्य पीत्वा प्राप्य च पतितो म-
हापातकी अस्तं गतश्च सन् पुनर्दिवं स्वर्गमाकाशं किमु कथमेति
प्राप्नोति । पतितो ब्राह्मणः स्वर्गं नैति, अयं पुनरेति । तस्मात्संज्ञा-
मात्रेण द्विजराजो न स्वन्वर्थत्वेन । ततो हन्तव्य एवायम् । इति
स्पष्टम् ॥

द्विजमात्रोऽपि न हन्तव्य इत्यत आह—

दहतिष्कण्ठमयं खलु तेन किं

गरुडवद्विजवासनयोज्जितः ।

प्रकृतिरस्य विधुतुद दाहिका

मयि निरागसि का वद विप्रता ॥ ७१ ॥

दहतीति ॥ खलु प्रायेण अयं चन्द्रो भक्षितः सन् कण्ठं द-
हति मामिव तेन हेतुना द्विजवासनया ब्राह्मणबुद्ध्या त्यक्त उज्जितः ।
केनेव—गरुडवत् । यथा गरुडेन निपादतां गतो विप्रो ब्राह्मण-
बुद्ध्या त्यक्त इति भारते, तथा स्वया किमिति त्यज्यते । हे विधु-
तुद राहो, अस्य विधोः प्रकृतिः स्वभावो दाहिका ननु ब्राह्मी
शक्तिः । सा तु सापराधे प्रभवति न स्वन्वयः । एवं चेन्न, तर्हि
निरागसि निरपराधायां मयि का कीदृक् विप्रता ब्राह्मण्यं वा ।
निरपराधां मां दहतीति ब्राह्मणे न, अत एव स्वयावश्यं हन्तव्य
इत्यर्थः । दाहिकेति कर्तेरि प्लुलं ॥

अर्धान्तरेण तस्य द्विजराजश्रुतिं समर्थयते—

सकलया कलया किल दंष्ट्रया

समवधाय यमांय विनिर्मितः ।

विरहिणीगणचर्वणसाधनं

विधुरतो द्विजराज इति श्रुतिः ॥ ७२ ॥

सकलयेति ॥ ब्रह्मणा (इति विविधाभिः) विधुः सकलया
कलया दंष्ट्रया । जातावेकत्वम् । सर्वाभिः कलाभिरेव दंष्ट्राभिः
कृत्वा सम्यगवधानं कृत्वा । संयोज्येत्यर्थः । यमाय यमार्थं किल
यस्माद्विरहिणीगणस्य चर्वणं भक्षणं तद्विषये साधनं कारणं (किं)
निर्मितः अतो द्विजानां दन्तानां मध्ये राजा श्रेष्ठवा द्विजराजो-
ऽयम्—इति श्रुतिर्जनवादः, ननु द्विजानां ब्राह्मणानां राजेति ।
एककालमेव सर्वासां वधाय महत्साधनमयं निर्मित इति भावः ।
द्विजराजः, 'राजाहः—' इति टच् ॥

स्मरमुखं हरनेत्रहुताशना-

ज्वलदिदं चकृपे विधिना विधुः ।

बहुविधेन वियोगिवधैरसा

शशमिपादथ कालिकयाङ्कितः ॥ ७३ ॥

स्मेरेति ॥ विधिना ब्रह्मणा विधुरेव इदं पुरोवर्ति स्मरमुखं

१ 'अत्र समासोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्राविशयो-
क्तिरपमा च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रापहवोऽपेक्षा' इति
साहित्यविद्याधरी ।

हरनेत्रहुताशनाद्वरनेत्राभ्यः सकाशाज्ज्वलद्ब्रह्ममानं प्रकाशमानं च-
कृपे समाकृष्टम् । अथ च बहुविधेनानेकप्रकारेण वियोगिनां वि-
रहिणीपुंसानां वधो मारणं तज्जन्येनसा पातकेन कालिकया पा-
तकरूपया इयामिकया शशमिपादगव्याजादङ्कितश्चङ्कितः । नायं
मृगः, किंतु पातकलक्षणइयामिका । अन्योऽप्यपराधी केनापि
चिह्नत चिह्नयते, स्वत एव च तस्मिन्नेव मालिन्यं भवति । 'आगसा'
इति पाठे 'पापपराधयोरागः' इत्यमरः ॥

[अत्र तिलकमुखावबोधायत्ययोरधिकः श्लोको दृश्यतेऽतः
सोऽपि तिलकव्याख्यायुतः संगृह्यते—

द्विजपतिप्रसनाहितपातक-

प्रभवकुष्ठमितीकृतविग्रहः ।

विरहिणीवदनेन्दुजिघत्सया

स्फुरति राहुरयं न निशाकरः ॥ १ ॥

द्विजपतीति ॥ भो सखि, विरहिणीनां वियोगिनीनां वद-
नेन्दुजिघत्सया मुखचन्द्रभक्षणेच्छया राहुरेव स्फुरति, न निशा-
करः । कीदृशः—द्विजपतिश्चन्द्रो विप्रश्रेष्ठश्च तद्भसनात्तद्गुणदा-
हितं यत्पातकं तस्मात्प्रभवमुत्पन्नं याकुष्ठं तेन सितीकृतो धवली-
कृतो विग्रहः शरीरं यस्य स तथा ॥ श्लेषकोऽयमिति तिलके बि-
शेषः ॥ मुखवबोधायं श्लेषकत्वं नोक्तम्, 'अनेन ब्रह्मइत्यादिभूतं
फलमनुभवतोऽपि पुनः स्त्रीइत्याकरणोद्यतस्यास्य नास्ति श्रपेय-
भिप्रायः' इति चोक्तम् ॥]

इति विधोर्विविधोक्तिविगर्हणं

व्यवहितस्य दृष्टेति विमृश्य सा ।

अतितरां दधती विरहज्वरं

हृदयभाजमुपालभत स्मरम् ॥ ७४ ॥

इतीति ॥ सा इति विमृश्य विचार्य अतितरामत्यर्थं विरहज्वरं
कामपीडां दधती हृदयभाजमतिमतिनिहितं स्मरमुपालभत निमिन्द ।
इति किम्—व्यवहितस्य दूरम्यस्य विधोः—इति विविधाभिः पूर्वो-
क्ताभिरुक्तिभिर्विगर्हणं निन्दनं कृत्वा ॥

हृदयमाश्रयमे यदि मामकं

ज्वलयसीत्थमनङ्ग तदेव किम् ।

स्वयमपि क्षणदग्धनिजेन्धनः

क्व भवितामि हताश हुताशवत् ॥ ७५ ॥

हृदयमिति ॥ हे अनङ्ग काम, मामकं मदीयं हृदयं यथा-
श्रयसे आश्रय्य वर्तसे, तदाश्रयभूतं हृदयमेव हृदयमनिर्वाच्यं कि-
मिदं ज्वलयसि दहसि । 'किमिति न दहामीत्यत आह—क्ष-
णमात्रेण दग्धं निजेन्धनं हृदयलक्षणं येन स एवंविधः, अतएव
आश्रयाश्रयत्वात् हे हताश नष्टाभिलाष, हुताशवद्विषयस्वयमपि
आत्मनापि क्व भवितामि कुत्र स्थास्यमि । स्वाश्रयमपि न रक्षसि ।
अत्यन्तदुर्विनीतस्त्वमित्यर्थः । आश्रयस इत्यात्मनेपदेन तवैव प्र-

१ 'अत्र रूपकमपेक्षितम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'पापकायिमा
दाहकायिमा वा शशमिपाददृश्यते इति सापहवोऽपेक्षाद्वयम्' इति जीवानुः ।

योजनं मदाश्रयेण सिध्यतीति सूच्यते । मामकं, 'तवकममका-'
इत्यणि समकादेशः ॥

पुरभिदा गमितस्त्वमदृश्यतां
त्रिनयनत्वपरिपुतिशङ्कया ।
स्मर निरैष्यत कस्यचनपि न
त्वयि किमक्षिगते नयनैस्त्रिभिः ॥ ७६ ॥

पुरेति ॥ पुरभिदा त्रिपुरान्तकेन त्रिनयनत्वस्य परिपुतिरति-
व्याप्तिः, तस्याः सकाशाच्छङ्कया सर्वेऽपि जनस्त्रिनयनोऽभूदिति
भयेन स्वमदृश्यतामप्रत्यक्षत्वं गमितः प्रापितः । मयि प्रत्यक्षे
त्रिनयनत्वस्यातिव्याप्तिः कथमित्याशङ्काह—हे स्मर, त्वयि अ-
क्षिगते प्रत्यक्षे, अथ च द्वेष्ट्ये सति कस्यचनपि कस्यापि त्रिभि-
नयनैर्न निरैष्यत निर्गम्य न प्रादुर्भूतम् । लौकिकी चोक्तिरियम्—
कश्चिद्वृष्टं दृष्ट्वा वदति—एनं दृष्ट्वाहं त्रिनेत्रो जात इति । अत्र
यथा त्रिनेत्रशब्देन कोपयुक्तत्वं लक्ष्यते । तथात्रापि सर्वेऽपि
सक्रोधा भवेयुरित्यर्थः । ललात्तु सर्वेऽपि त्रिनेत्रा भवेयुरिति मम
त्रिनेत्रत्वप्रसिद्धिर्गमित्यतीति भयात्त्वमप्रत्यक्षत्वं गमितः । अथ च
एवमुदयाज्ज्ञानलक्षणे तृतीये नेत्रे गमिते सति अयमन्ध इति नेत्र-
त्रयस्यापि वैयर्थ्यमापद्येतेति लौकिकयुक्तिः । इति सर्वं बुद्ध्वा त्वम-
प्रत्यक्षतां गमितः—त्रिनयनत्वस्य परिपुतिर्वैयर्थ्यं तच्छङ्कया त्वयि
कस्याप्यक्षिगते दृश्ये सति त्रिभिर्नेत्रैर्न व्यर्थं भूतम्, अपितु व्यर्थं-
भूतमेव । त्वदाहार्यमेव तस्य तृतीयनेत्रत्वं, त्वददाहे व्यर्थमेव स्या-
दित्यर्थ इति वा । अत्रापि तृतीयनेत्रस्य वैयर्थ्येऽपि नेत्रद्वयस्याप्य-
प्रयोजकत्वाद्द्वयर्थ्यं ज्ञेयम् । व्याख्यानान्तरं सुधिया बोद्धव्यम् ।
त्रिनयन इति, ध्रुवादिष्वप्यण्वाभावः । निरैष्यत, 'ईप सपणे'
इति भावे यगात्मनेपदम् ॥

सहचरोसि रतेरिति विश्रुति-
स्त्वयि वसत्यपि मे न रतिः कुतः ।
अथ न संप्रति संगतिरस्ति वा-
मनुमृता न भवन्तमियं किल ॥ ७७ ॥

सहचर इति ॥ रतेः स्वप्रियायाः सहचरोऽसि तथा विना
एकाकी कुत्रापि न तिष्ठसीति यदि विश्रुतिर्जनवादः । अथ च रतेः
प्रीतेः । तर्हि त्वयि वसति विद्यमानेऽपि मे मम रतिः प्रीतिः किमिति
न चीयते । मयि एवं वर्तसे रतिश्च नास्ति । सहचरत्वादुभाभ्यामपि
भाव्यम् 'तस्मात्प्रसिद्धिर्मध्येवेत्यर्थः । अथवा सांप्रतमनङ्गावस्थायां
वा युवयोः संगतिर्नास्ति, किल यस्मादियं रतिर्भूतं भवन्तमनु-
क्षय न मृता अन्वारोहणं न कृतवती । यतः सांप्रतं संगतिर्मैत्री,
साहचर्यं च नास्तीति प्रसिद्धिः । एवं रतिवियुक्तः । विरुद्धा श्रुति-
विश्रुतिः प्रसिद्धिरलीकैव । 'रतिः कामप्रियायां च रागेऽपि सुरते-
ऽपि च' इति विश्वः ॥

१ 'अत्रानुपासोपमा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'निरैष्यत' इति
पाठमाश्रित्य 'अविवक्षितकर्मकादीक्षतेभावे लकारः' इति जीवात्तावमिहि-
तम् । ३ 'अत्रोपेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र विभावना
हेतुश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

रतिवियुक्तमनात्मपरञ्च किं
स्वमिव मामपि तापितवानसि ।
कथमतापभृतस्त्व संगमा-
दितरथा हृदयं मम दह्यते ॥ ७८ ॥

रतीति ॥ हे अनात्मपरञ्च, आत्मानं रक्ष्यं परं चारक्ष्यं न जा-
नानीत्यनात्मपरञ्चस्त्वसंशुद्धिः । एवं रतिवियुक्तां मामिव रतिवियुक्तं
स्वमपि आत्मानमपि किमिति तापितवान् दग्धवान् असि । आत्मानः
प्रतिकूलं कोऽपि नाचरति, किंतु शत्रोरेव । एवं तूभयोरित्यनात्मपरञ्चो
भवसीत्यर्थः । एवं कुतो ज्ञातमित्यत आह—इतरथा त्वया आ-
त्मन्यतापिते सति अतापभृतस्तापरहितस्य तव संगमात्संबन्धान्मम
हृदयं कथं कस्मात्कारणाद्दह्यते संताप्यते । परापकारार्थमात्मानमपि
संतापितवान्, एवंविधः परापकारनिरतस्त्वमित्यर्थः । 'संसर्गजा
दोषगुणा भवन्ति' । संतप्तसंबन्धास्तंतत्त्वं युक्तम् । दह्यत इति,
कर्मकर्तरि यक्तञ्छे ॥

अनुममार न मार कथं नु सा
रतिरतिप्रथितापि पतिव्रता ।
इयदनाथवधूवधपातकी
दयितयापि तयासि किमुज्झितः ॥ ७९ ॥

अन्विति ॥ नु संभावनायां संबोधने । हे मार काम, सा सती
पतिव्रतात्वेनातिप्रथितानि विख्यातापि रतिस्त्व प्रिया मृतं त्वाम-
नु कथं न ममार । पतिव्रतया मरणं कर्तव्यमिति धर्मः । 'मृते
स्त्रियेत या पत्यौ' इत्युक्तेः । न कृतं चेत्तत्रेदं कारणम्—तया दयि-
तयापि इयतीनां बह्वीनामनाधानां रक्षितरहितानां वियोगिनीनां
वधेन पातकी त्वमुज्झितस्यकोऽसि किम् । 'आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो
हि महापातकदूषितः' इति वचनात् । अत एवानुमरणं न कृत-
मित्यर्थः । ममार, 'स्त्रियतेल्लुङ्गलिङ्गोश्च' इति नियमात्तडभावेः ॥

सुगत एव विजित्य जितेन्द्रिय-
स्त्वदुरुकीर्तितनुं यदनाशयत् ।
तव तन्मवशिष्टवर्ती ततः
समिति भूतमयीमहरद्वरः ॥ ८० ॥

सुगत इति ॥ सुगत एव बौद्ध एव त्वां विजित्य त्वां पराभूय
तव उरुमहती कीर्तिरेव तनुः शरीरमनाशयज्ञाशितवान् । यद्यस्मा-
जितेन्द्रियः । 'भग्नं मारबलं तेन' इत्यादिवचनात् । ततोऽनन्तरं
जितेन्द्रियो हरोऽवशिष्टवर्ती भूतमयीं पञ्चमहाभूतनिर्मितां तव
तनुं शरीरं समित्यहरत् । ददाहेत्यर्थः । कीर्तिरूपं शरीरं सुगतश्रे-
ष्ठानाशयित्यतर्हि सर्वहतां हरोऽपि त्वां हतुं नाशयत्, तस्मात्स-
र्वेषां वध्य इत्यर्थः । अथ च भूतमयीं पैशाचीमिति निन्दाप्राकट्यम् ॥

फलमलभ्यत यत्कुसुमैस्त्वया
विषमनेत्रमनङ्ग विगृह्यता ।

१ 'अत्रोपमानुमानं चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रा-
तिशयोक्त्युत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकमलं-
कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अहह नीतिरवाप्तमया ततो

न कुसुमैरपि विप्रहमिच्छति ॥ ८१ ॥

फलमिति ॥ हे अनङ्ग, कुसुमैर्विपमनेत्रं (त्रिलोचनं) वि-
गृह्यता विरुध्यता स्वया यत्फलमलभ्यत, ततः फलाद्रक्षितरहिता-
नामहह प्राप्तभीतिरिव नीतिः कुसुमैरपि विप्रहं युद्धं नेच्छति ।
'पुष्परपि न योद्धव्यं किं पुनर्निशितैः शरैः' इति नीतिः । अनङ्ग
इति निन्दा । विरोधस्तु अङ्गसहितेन क्रियते एवं पुनः स्वयमनङ्गः,
विपमो नेत्रो नेता नायकः, तेन दुःसहेन विरोधं कृतवतस्तव
महन्मौल्यमित्यर्थः । 'नेत्रो नेतरि भेषाङ्गे' इति विश्वः ॥

अपि धयन्तिरामरवत्सुधां

त्रिनयनात्कथमापिथ तां दशाम् ।

भण रतेरधरस्य रसादरा-

दमृतमामघृणः खलु नापिथः ॥ ८२ ॥

अपीति ॥ इतरामरवदिन्द्रादिदेवत्वमुधाममृतं धयन्तिपि पि-
बन्तिपि एवं त्रिनयनात्सकाशाद्दशमसाद्भावरूपां दशां कथं केन
प्रकारेण आपिथ प्राप्तवानसि । अमृतपाने तु इन्द्रादिवस्वमप्यमरः
कथं नाभूरित्यर्थः । रतेरधरस्याधरोष्ठस्य रसे स्वादे आदरादिततरा-
मासकैर्हतोः अमृते स' (ता) दृष्ट्वाधुर्याभावादासा घृणा जुगुप्सा ये-
नैवंभूतः सन् खलु प्रायेण अमृतं नपिबः न पीतवानसीति भण
ब्रूहि । इति वाक्यार्थः कर्म । खलु संभावनायां वा । ओष्ठमाधुर्य-
लम्पटेन स्वयामृतकार्यमृतं न पीतम् । तेनेदृशी दशानङ्गस्वरूपा
प्राप्ता । आपिथेति थलि क्वादिनियमादिर्द ॥

भुवनमोहनजेन किमेनसा

तव बभूव परेत पिशाचता ।

यदधुना विरहाधिमलीमसा-

मभिभवन्भ्रमसि स्मर मद्विधाम् ॥ ८३ ॥

भुवनेति ॥ हे परेत प्राप्तमरण, स्मर काम, भुवनमोहनाजा-
तेनैनसा पापेन तव पिशाचता बभूव किम् । वदेत्यर्थः । यद्यस्मा-
दधुना विरहाधिना वियोगपीडया मलीमसां मलिनां मद्विधां
मादृशीं स्त्रियमभिभवन्पीडयन्भ्रमसि । अन्योऽपि परेतः पातकव-
शात्पिशाचः सन् बालकादीन्पीडयन्भ्राम्यतीति । त्रिभुवनापका-
री त्वादृशः कोऽपि नास्तीति भावः । 'अमसि' इयन्विकर्षः ॥

बत ददासि न मृत्युमपि स्मर

स्खलति ते कृपया न धनुः करात् ।

अथ मृतोऽसि मृतेन च मुच्यते

न खलु मुष्टिरुरीकृतबन्धनः ॥ ८४ ॥

बतेति ॥ हे स्मर, एवं हिनं न करोषि परं मृत्युमपि न ददासि
बत कष्टम् । मरणे सतीयं पीडां नानुभूयेतेत्यर्थः । कृपया हेतुना

ते करादस्तादनुर्न स्खलति पतति । कृपया पतितुं युक्तम् । बत
कष्टम्, कृपया मृत्युं न ददासि चेद्बतुः किमिति न त्यजसीत्यर्थः ।
अर्थाजीवत एव कराकृपया धनुः पतति, एवं तु मृतः, तस्मात्कथं
पततु कृपाया अभावान् । अकृपयेति वा । धनुःपतनाभावे कार-
णमाह—अथ वा मृतोऽसि । मृतेन खलु निश्चितमुरीकृतमरीकृतं
स्वीकृतं बन्धनं येन एवंभूतो मुष्टिर्न मुच्यते । अतः करादनुर्न अ-
श्यति । मुष्टिरुभयलिङ्गः । 'बन्धनं बन्धुरं च स्यादुरीकृतमुरीकृ-
तम्' इत्यनेकार्थध्वनिमजरी ॥

दगुपहत्यपमृत्युविरूपताः

शमयतेऽपरनिर्जरसेविता ।

अतिशयान्ध्यवपुःक्षतिपाण्डुताः

स्मर भवन्ति भवन्तमुपासितुः ॥ ८५ ॥

दगिति ॥ हे स्मर, त्वदन्ये ये निर्जरा देवाः सूर्यादयस्तेषां से-
विता सेवको दगुपहतिरान्ध्यम्, अपमृत्युरकालमरणं, विरूपता कु-
ष्टादिना विरूप्यं च शमयते शान्तिं नयति । भवन्तं कामदेवमुपा-
सितुः सेवितुरतिशयेनान्ध्यं प्रतिपत्तिराहित्यं, नेत्रराहित्यं च वपुः-
क्षतिः शरीरकाश्यम्, अकालमृत्युश्च । वपुषः पाण्डुता, विरहज-
निनपाण्डुरोगश्च एते भवन्ति । सूर्यादिभक्तस्यान्यस्वर्गोपशमने
सामर्थ्यम् । स्वर्गोपशान्तौ तव सामर्थ्यं नास्ति, त्वद्रक्तस्य ना-
स्त्यत्र किं वाच्यम् । एवंविधस्त्वं देव इत्युपहासः । अपरनिर्जरांसे-
वने तच्छीलमस्य भावः, सा कर्त्री । अन्यदेवसेवनमिति वा । अ-
पमृत्युश्च विरूपता चेति पूर्वं द्वन्द्वः कार्यः, ततः पूर्वण । शमयते,
'गिचश्च' इति तद्, अमन्तत्वात्मिके दक्षः । सेविता नृप । अप-
रनिर्जरसेविता, अवतरत्त्वबोधिका इतिव्यवसासः । द्वितीयपक्षे ता-
च्छील्ये गिनिः, तस्माद्भावे प्रत्ययः । अतिशयपदस्य प्रत्येकं संब-
न्धः । क्षयश्च पाण्डुता च, वपुषः क्षयपाण्डुते इति पृष्टीसमामं
कृत्वा पूर्वण समासः । अन्यथा पाण्डुताशब्दस्य पूर्वनिपातः स्या-
न् । उपासितुरिति नृक्षन्तयोगाद्भवन्तमिति द्वितीया ॥

स्मर नृशंसतमस्त्वमतो विधिः

मुमनसः कृतवान्भवदायुधम् ।

यदि धनुर्दृढमाशुगमायसं

तव सृजेत्रिजगत्प्रलयं व्रजेत् ॥ ८६ ॥

स्मरेति ॥ हे स्मर, एवं नृशंसतमोऽतिशयेन हिंस्रः, अतः का-
रणाद्विधिः मुमनसः पुष्पाणि भवदायुधं कृतवान् । यस्या यदि तव
धनुर्दृढं कठिनम्, आशुगं बाणमायसं लोहमयं च सृजेत्, तर्हि
त्रिजगत्प्रलयं व्रजेत् । अथ च तव दुष्टमनस्वान्नवदायुधस्य मुम-
नस्त्वं कृतं विधिना । 'नृशंसो घातुको हिंस्रः' इत्यमरः । हिंस्रार्थो-
च्छेदः कर्मण्यण् । आयसं विकारे रजतादित्वाद्भ । प्रयाणां जग-
तां समाहार इति द्विगोरकवचने नपुंसकत्वे च त्रिजगदिति साधुः ॥

१ 'अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रो-
त्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र व्यतिरे-
कालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रानर्थोत्पत्तिलक्षणा विषमालं-
कारभेदः' इति जीवानुः । ३ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी ।

सररिपोरिव रोपशिखी पुरां
दहतु ते जगतामपि मा त्रयम् ।
इति विधिस्त्वदिष्टून्कुमानि किं
मधुभिर्नन्तरसिञ्चदनिर्वृतः ॥ ८७ ॥

स्मररिपोरिति ॥ हे काम, ते तवापि रोपशिखी बाणाग्नि-
जैगतां त्रयं मा दहतु मा स्म आक्षीदिति हेतोरनिवृत्तः सचिन्तः
सन् शङ्कितो वा विधिः कुसुमानि त्वदिपुष्पमधुभिर्मकरन्दैरन्तर्मध्ये-
ऽसिञ्चयित्स्ववाङ्किम् ॥ कः किमिव—स्मररिपोर्हरस्य रोपशिखी
पुरां त्रयमिव ॥ स यथा पुरां त्रयं ददाह तथा तवापीति ॥ सिक्तं
वस्तु दाहसमर्थं न भवतीति भावः ॥ मा दहतु निषेधार्थवाचि-
निरनुबन्धकमाशब्दयोगे लोटे ॥

निधिरनंशमभेद्यमवेक्ष्य ते
जनमनः खलु लक्ष्मकल्पयत् ।
अपि स वज्रमदास्यत चेत्तदा
त्वदिषुभिर्व्यदलिष्यदसावपि ॥ ८८ ॥

विधिरिति ॥ विधिः—अनुपरिमाणत्वाच्चिरं निरवयवम् अत-
एवाभेद्यं भेत्तुमशक्यं जनमनोऽवेक्ष्य खलु निश्चितं ते लक्ष्यं वेद्यम-
कल्पयन्प्रवक्ष्यात् । अपि संभावनायाम् । स ब्रह्मा वज्रमिन्द्रायुधं,
हीरकं वा चेद्दास्यताकल्पयिष्यत्, तर्हि असावपि वज्रोऽपि त्वदि-
पुभिस्त्वद्वाणव्यं दलित्व्यद्विदोणां भविष्यदिति संभाव्यते । त्वादशो
हिंस्रः कोऽपि नेत्यर्थः । क्रियातिपत्तां लुङ् । 'वज्रोऽस्त्री हीरके
पवौ' इत्यमरः ॥

अपि विधिः कुसुमानि तवाशुगान्
स्मर विधाय न निर्वृतिमाप्तवान् ।
अदित पञ्च हि ते स नियम्य तां-
स्तदपि तैर्बत जर्जरितं जगत् ॥ ८९ ॥

अपीति ॥ इ स्मर, विधिः कुसुमानि तव आशुगान्धियायापि
निर्दति सुखं नासवान् अतः स ब्रह्मा तान्कुसुमरूपान्वाणान्नियम्य
गणयित्वा पञ्च हि पञ्चैव ते तुभ्यमदित न त्वधिकान्, तदपि त-
थापि तैः पञ्चसंख्याकरेपि बाणैर्जगन्मिलोकी जर्जरितं खण्डितम्
यत कष्टम् । अतिहिंस्रोऽसीति भावः ॥

उपहरन्ति न कस्य सुपर्वणः
सुमनसः कति पञ्च सुरद्रुमाः ।

१ 'अथ किमर्थ आरुमाडोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः, आरुमाडोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः कियते । आडो गतिकर्मप्रवचनीयसंप्रत्ययार्थः माडः प्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः । इह माभूत्—'आ छायामानयति, प्रमाट्ठन्दः' इति 'आरुमाडोश्च' इति भूत्रभाष्यपयालोचने तु निरनुबन्धकमाशब्दस्य प्रतिषेधार्थत्वाभाव एव । तस्मात् 'तं पातयां प्रथममास' इत्यादिविबुद्धिः प्रयोग एव । २ 'अत्रोपमोत्प्रेक्षालंकारः' इति, साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विरोधालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रापि विरोधोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तव तु हीनतया पृथगेकिकां
धिगियतापि न तेऽङ्ग विगर्हणा ॥ ९० ॥

उपहरन्तीति ॥ हे काम, पञ्चसंख्याकाः सुरद्रुमा मन्दारादयः कस्य सुपर्वणे देवमाश्रय्य विशिष्टस्य सुतरां कति सुमनसः पुष्पाणि नोपहरन्ति उपायनीकुर्वन्ति । असंख्याताः सुमनसः प्रयच्छन्ति । देवस्यापि तव तु पुनर्हीनतयातिनिरुद्धत्वेनावज्ञया पृथक् प्रत्येकं एकिकामेकमेकं पुष्पं प्रयच्छन्ति । अतएव पञ्चबाणस्त्वम् । अङ्ग सोपहासामग्नये । इत्यतापि धिक्कारेण ते विगर्हणा न लक्षणा लज्जा न । अतएव धिक् स्वामित्यर्थः । निर्लज्जो निर्धुणस्त्वमित्यर्थः । ‘अङ्गविदारणम्’ इति पाठे हृदयस्फोटो न भवतीत्यर्थः । सुमनःशब्दस्य नित्यबालिङ्गबहुवचनान्तत्वेऽपि व्यक्तेरकारवादेकिकमित्येकवचनम् ॥

कुसुममप्यतिदुर्णयकारि ते
किमु वितीर्य धनुर्विधिरग्रहीत् ।
किमकृतैष तवैकतदास्पदे
द्वयमभूदधुना हि नलभुवौ ॥ ९१ ॥

कुसुममिति ॥ विधिः कुसुमरूपं धनुः ते तुभ्यं विनीर्य दृष्ट्वा पुनरग्रीहीद्वहीतवान्किमु । यतोऽतिदुर्णयकारि त्रिजगदपकारिवाद्तिदुर्विनीति । किञ्चित् प्रश्ने संभावनायाम् । स्वयमेव पुनराह—हतेऽपि धनुषि ऐष विधिस्तव किमकृत, अपितु किमप्यपकारं कर्तुं समर्थो नाभूदित्यर्थः । हि यस्मादधुना धनुष्यपहतेऽपि एकतदास्पदे एकं च तत्तच्च एकत्वं तस्य धनुषः स्थाने नलस्य भ्रुवौ द्वयमभूत् । तव तु धनुर्द्वयलाभात्तेन तवोपकार एव कृतो न त्वपकारः । विधिना परोपकारार्थं धनुर्हृतम्, परं लोकाभागेन विपरीतं जातमिति भावः । दुर्णय इति, उपसर्गादसमासेषि णोपदेशस्य इति णैश्वम् । दुर्नय इति च पाठः । तदोपसर्गप्रतिरूपकाव्ययत्वाण्णवाभावेः ॥

पट्टतवः कृपयास्वकमेककंकुसुममक्रमनन्दितनन्दनाः ।
ददतियद्भवतेकुरुतेभवान्धनुरिवैकमिषूनिवपश्च तैः ९२

पडिति ॥ अक्रमं क्रममुल्लङ्घयैव नन्दितां वर्धितं नन्दनमि-
न्द्रोद्यानं यैस्ते पडपि कृतवः स्वकं स्वीयमेककमेकैकं कुसुमं पुष्पं
कृपया न तु प्रीत्या यद् भवते तुभ्यं ददति । भवान् तैः पद्भिः
कुसुमैः कृत्वा एकं पुष्पं धनुरिव पञ्च पुष्पाणि इष्टुनिव कुस्ते ।
भिक्षुणा त्वया कृतवः पदपुष्पाणि याचिताः, तैस्त्वया विभज्य
धनुर्बाणाश्च कृताः । अतिदरिद्रो भिक्षया प्राप्तं स्वल्पमपि वस्तु
विभज्य, अनेनैतत्कर्तव्यमनेनैतत्कर्तव्यमिति मनोरथः क्रियत इति
लोकिक्युक्तिसूचनाथंमुभयप्राप्तिवशब्दप्रयोगैः ॥

१ 'सुमनाः पुष्पमालयोः स्त्रियां ना धीरदेवयोः' इति मेदिन्यादि-
कोशात् 'वेदया इमशानसुमना इव वर्त्तनीया' इति मुकुटदाशितशुद्धकप्रयो-
गाच्च बहुवचनान्तवर्गनियमाभावेनैवैकवचनं सिद्धम् । २ 'अत्र हतुरलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ इदं च 'मुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधित्वप-
त्वण्वेषु' इति वार्तिकस्य 'णत्व—दुन्यम्, दुर्नातमिति । 'उपसर्गाच्च—'
इति णत्वं मा भूदिति' इति भाष्यस्य च विस्मरणमूलकम् । तसाण्णत्व-
रहित एव प्रयोगः साधुः । ४ 'अत्रोत्प्रेक्षातिशयोक्त्यालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

यदतनुस्त्वमिदं जगते हितं
क स मुनिस्तव यः सहते हतीः ।

विशिखमाश्रवणं परिपूर्णं चे-
दविचलद्भुजमुज्झितुमीशिपे ॥ ९३ ॥

तदिति ॥ हे स्मर, यत्त्वमतनुः शरीररहितोऽसि इदं जगते
लोकाय हितम् । सशरीरत्वे तु त्वं विशिखं बाणमाश्रवणं परि-
पूर्णं अविचलद्भुजं दृढभुजं यथा स्यादेवं बाणमुज्झितुं त्यक्तुं
वेदीशिपे समर्थः स्याः, तर्हि यस्तव हतीर्घातान्सहते स मुनि-
रपि क । त्वद्बाणपीडासहो मुनिरपि न विद्यते, अन्यो नास्तीति
किं वाच्यम् । तस्मात्तवाशरीरत्वे लोकभाग्यं कारणम् । हितयोगे
चतुर्थसमासविधानसामर्थ्याजगते इति तद्योगे चतुर्थी । 'ईशः
से' इति इटि ईशिप इति रूपम् ॥

सह तया स्मर भस्म झटित्यभूः
पशुपतिं प्रति यामिपुमग्रहीः ।

ध्रुवमभूदधुना वितनोः शर-
स्तव पिकस्वर एव स पञ्चमः ॥ ९४ ॥

सहेति ॥ हे स्मर, त्वं पशुपतिं प्रति लक्ष्यीकृत्य तद्वाधाय
यामिपुमग्रहीः, तया इत्वा सह त्वं झटिति भस्म अभूः । जीव-
पालकेन हरेणास्मादविहिताय सबाणस्त्वं दग्ध इति भावः । वि-
तनोः शरीररहितस्य तवाधुना पिकस्वर एव कोकिलस्वर एव
पञ्चमनां पूरणः शरोऽभूत् । ध्रुवमुत्प्रेक्षे । अशरीरत्वेऽपि पञ्चबाणत्वं
चावस्थितमेवेत्यर्थः । 'पञ्चमं प्राह कोकिलः' (इत्युक्तेः पञ्चमना-
मकः पिकस्वर एव शरोऽभूत्) इति शब्दच्छलम्—हरेण दग्धे
शरे तस्याने पञ्चमस्वर एव जातः । 'पक्षी रोप इपुर्द्वयोः'
इत्यमरः ॥

स्मर स महुरितैरफलीकृतो
भगवतोऽपि भवद्दहने भ्रमः ।

सुरहिताय हुतात्मतनुः पुन-
र्ननु जनुर्दिवि तत्क्षणमापिथ ॥ ९५ ॥

स्मरेति ॥ रे स्मर स भगवतो, हरस्यापि भवद्दहने भ्रमहादे
भ्रमः महुरितैर्मैव पातकैरफलीकृतो निष्फलीकृतः । विफलत्व-
मेवाह—ननु यस्मात्सुराणां हिताय हुतात्मता आत्मतनुः स्वश-
रीरं येन एवंविधस्त्वं तत्प्रसादात्तत्क्षणं तत्कालमेव दिवि पुनर्ज-
नुर्जन्म आपिथ प्राप्तवानस्ति । नहि पापिनः स्वर्गे जन्म, तव तु
परोपकारित्वात्स्वर्गे जन्म । सुरहिताय, 'चतुर्थी तदर्थाय—' इति
समासः ॥

विरहिणो विमुखस्य विधूदये
शमनदिवपवनः स न दक्षिणः ।

१ 'अत्र काव्यलिङ्गमलकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र-
प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रानिर्दोषोक्तिरलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

सुमनसो नमयन्नटनौ धनु-
स्तव तु बाहुरसौ यदि दक्षिणः ॥ ९६ ॥

विरहिण इति ॥ विधूदये चन्द्रोदये विमुखस्य दुःखितस्य
विरहिणः स शमनस्य यमस्य दिक्पवनो मलयानिलः दक्षिणः
सुखकारी न, किंतु वामो वक्र एव । प्रथमं विरहादुःखम्, तत-
श्चन्द्रोदयात्, ततो मलयानिलादिति भावः । पूर्णस्य चन्द्रस्य
दुःखकारित्वाद्विमुखस्य पश्चिमाभिमुखस्य विरहिणोऽपसव्यो न
भवति, किंतु वाम एव । पश्चिमदिक्मुखस्य दक्षिणदिग्भवो वाम
एवेत्यर्थः । ननु मलयानिलस्य प्रसिद्धं दक्षिणत्वं कथमपलप्यत
इत्याशङ्क्याह—यदि असौ मलयानिलो दक्षिण एवेत्यभिमानः, तु
तर्हि सुमनसो धनुः पुष्पमयं चापमटनौ अग्रे नमयन्नट्रीकुर्वन्तव
बाहुरेव । तुरेवार्थो वा । यथा तव बाहुर्विरहिणोऽनुकूलस्तथा मलय-
वायुरपि । विरुद्धलक्षणया उभौ दुःसहवित्यर्थः । मलयानिलोऽप्यग्रे
पुष्पाणि नमयति । सुमनसस्तर्हि वा । शमयते सर्वान्मारयति,
तद्दिग्गतो वायुरपि तथैव । अथ च दक्षिणः प्रहरणकुशलो धर्म-
योद्धा न, पराङ्मुखस्यापि हननात् । अतो दक्षिणत्वे प्रसिद्धो
विरहिणो शत्रुरेवेत्यर्थः ॥

किमु भवन्तमुमापतिरेकं
मदमुदान्धमयोगिजनान्तकम् ।

यदजयत्त एव न गीयते
स भगवान्मदनान्धकमृत्युजित् ॥ ९७ ॥

किमिति ॥ उमापतिर्मदमुदा गर्वहर्षेणान्धमयोगिजनानां वि-
योगिजनानामन्तकं यमतुल्यमेककं भवन्तं यदजयत्, तत एव हे-
तोः किमु स भगवान्मदो मदान्धकमृत्युजित् न गीयते । अपितु
तत एव कील्यते । एकस्यैव तव जयान्मदनजित्, अन्धकजित्, मृ-
त्युजित् इति नामत्रयं प्राप्तवान् । मदनत्वम्, अन्धकत्वम्, मृत्युत्वं,
धर्मत्रयं त्वयि विद्यते । अन्धकासुर-मृत्यु-मदन-नामभिरपकारक-
स्त्वमित्यर्थः ॥

त्वमिव कोऽपि परापकृतौ कृती
न ददृशे न च मन्मथं शुश्रुवे ।

स्वमदहो दहनाञ्जलतात्मना
ज्वलयितुं परिरभ्य जगन्ति यः ॥ ९८ ॥

त्वमिवेति ॥ हे मन्मथ, परापकृतौ परापकारे विषये त्वमिव
त्वत्सदृशः कोऽपि कृती कुशलो न ददृशे इष्टः, न च शुश्रुवे शु-
तः । चोऽप्यर्थः । कथमित्यत आह—यस्य ज्वलता आत्मना
स्वरूपेण जगन्ति त्रिभुवनानि परिरभ्यालिङ्ग्य ज्वलयितुं दहनाद्
हरनयनाग्नेर्हेतोः स्वमारमानमदहोऽधाक्षीः । ज्वलतत्त्व संवन्धा-

१ 'अत्रानिर्दोषोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'प्रत्यङ्मुखस्य
वामोऽपि दक्षिणः, इति ध्वनिः । शमनदिवपवनोऽपि न दक्षिण इति एतु-
रानिर्दोषाभासोऽलंकारः' इति जीवानुः । २ 'अत्र सापक्षोपेक्षालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र मवनदीनां मिथो भेदोऽप्यभेदोक्तिरतिश-
योक्तिः' इति जीवानुः ।

प्रिभुवनं ज्वलतीत्यर्थः । परापकारार्थमात्मपि येन दग्धः, एवंविधस्त्वं कुशल इत्युपहासः ॥

त्वमुचितं नयनार्चिपि शंभुना

भुवनशान्तिकहोमहविः कृतः ।

तव वयस्यमपास्य मधुं मधुं

हतवता हरिणा वत किं कृतम् ॥ ९९ ॥

त्वमिति ॥ एवं शंभुना नयनार्चिपि उचितं योग्यं भुवनशान्तिकहोमार्थं लोकपीडाशान्तिप्रयोजनकहोमार्थं हविर्हव्यं कृतः । महामार्यादिपीडाशान्त्यर्थं वहाँ होमार्थं हविर्भवति, स्वजनितपीडाशान्त्यर्थं तु नयनवह्नायुचितं हविस्त्वमेव प्रक्षिप्त इत्यर्थः । एवं नयनवह्ना हविः कृतः, एतदुचितं कृतमिति वा । शं भवत्यस्मादिति शंभुपदेन सूचितम् । हरिणा विष्णुना तव वयस्यं मित्रं मधुं वसन्तमपास्य परित्यज्य मधुं मधुनामानं दैत्यं हतवता किं कृतम् । न किमपीत्यर्थः । अतिपीडाकारिणं वसन्तमुपेक्ष्य दैत्यं हतवता हरिणा किमपि नोपकृतमिति भावः । वत कष्टम् । किं कृतं, कुरितं कृतमिति वा । शान्तिः प्रयोजनमस्य शान्तिकः 'प्रयोजनम्' इति ठक् ॥

इति कियद्वचसैव भृशं प्रिया-

धरपिपासु तदाननमाशु तत् ।

अजनि पांशुलमप्रियवाग्ज्वल-

न्मदनशोषणवाणहतेरिव ॥ १०० ॥

इतीति ॥ प्रियस्य नलस्याधरपिपासु अधरचुम्बनाभिलाषि तत्प्रसिद्धं विरहपाण्डुरं वा तस्या आननम् । इति पूर्वोक्तेन कियद्वचसैवावचनेनैव आशु शीघ्रं पांशुलमतितरां शुष्कमजनि जातम् । साकल्येन वक्तुं समर्थं नाभूदित्यर्थः । यच्च पिपासु तदल्पवचनेनैव शुष्ककण्ठं भवति । उपेक्षते—अप्रियवाचा सतिन्दवचनेन ज्वलन्कुद्धो यो मदनस्तस्य शोषणवाणेन शोषणाख्येन शरेण वा हतिर्हननं तस्मादिव । शोषणवाणाहते सच्छुष्कं जातमित्यर्थः । अधरपिपासु 'मधुपिपासुप्रभृतीनां गम्यादिपाठात्समासः' इति वामनाचार्यवचनात्समासः । पांशुलशब्दः सिध्मादि(लजनैः) ॥

वक्रोक्तिभङ्गोपपत्तां व्यजयितुमुपक्रमे—

प्रियसखीनिवहेन सहाथ सा

व्यरचयद्रिमर्धसमस्यया ।

हृदयमर्मणि मन्मथसायकैः

क्षततमा बहु भापितुमक्षमा ॥ १०१ ॥

प्रियेति ॥ अथानन्तरं सा भेमी प्रियसखीनिवहेन स्वरहस्यवेदिस्निग्धसखीनिवहेन सह अर्धया सखीभाषितस्य समस्यया प्रत्युत्तररूपेणोत्तरार्धपरिपूरणेन गिरं व्यरचयत् । अर्धं सख्यः पूर्वमूचुः, अनन्तरं भैरव्याचेल्यर्थः । एवं किम्युवाचेल्यत आह—किंभूता सा—हृदयमर्मणि हृदयलक्षणमर्मस्थाने मन्मथसायकैः क्षततमाति-

१ 'अत्रोपमातिशयोक्तिस्यालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' लशोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।

तरां विद्धा । अत एव बहु भापितुमक्षमासमर्था । 'समस्या तु स-समासार्था' इत्यमरः । अपूर्णत्वाद्विधिसं समस्यते संक्षिप्यतेऽनयेति समस्या । बाहुलकान् 'संज्ञायां समज-' इति वयपे ॥

अकरुणादव मूनशरादमू-

न्सहजयापदि धीरतयात्मनः ।

असव एव ममाद्य विरोधिनः

कथमरीन्सखि रक्षितुमात्थ माम् ॥ १०२ ॥

अकरुणादिति ॥ हे भैमि, त्वम् अकरुणाभिर्दयात्सूनशरा-त्कामात्सकाशादापदि सहजया स्वाभाविकया धीरतया धैर्येण आत्मनोऽसूनव रक्ष । 'विपदि धैर्यम्' इति वचनात् । इति सखीवचनम् हे सखि, ममाद्य असव एव प्राणा एव विरोधिनो वैरिणः, त्वमरीप्रक्षितुं कथमात्थ वृषे । वैरिणो रक्षणीया इत्युदासीनोऽपि नोपदिशति, किंपुनर्मिन्नम् । इति भैमीवचः । प्राणेषु गतेषु मम सुखं स्यादित्यर्थः । सूतशरान् 'भीत्रा-' इत्युपादानत्वम् ॥

हितगिरं न शृणोपि किमाश्रवे

प्रसभमप्यव जीवितमात्मनः ।

सखि हिता यदि मे भवसीदृशी

मदरिमिच्छसि या मम जीवितम् ॥ १०३ ॥

हितेति ॥ हे आश्रवे सर्वदासद्वचनकारिणि, हितानां मादृशीनां हितां (वा) गिरं वाचं किं न शृणोपि, अपितु आकर्ण्य । यद्यप्यतिपीडा भवति तथापि 'आत्मानं सर्वदा गोपायेत्' इति श्रुतेः । प्रसभं बलात्कारेणापि धैर्यमवलम्ब्य आत्मनो जीवितमव इत्यन्यसखीवचः । (उत्तरम्)—हे सखि, या एवं मदरि मच्छुभृतं मम जीवितमिच्छसि, ईदृशी यदि तर्हि हिता मे भवसि, काका हिता न भवत्येव । सखीत्वादेतादृशं वक्तुमनुचितमिति भावः । मे, चतुर्थी हितशब्दयोगे इति वा ॥

अमृतदीधितिरेप विदर्भजे

भजसि तापममुष्य किमंशुभिः ।

यदि भवन्ति मृताः सखि चन्द्रिकाः

शशभृतः क तदा परितप्यते ॥ १०४ ॥

अमृतेति ॥ हे विदर्भजे, एष पुरोवर्ती अमृतदीधितिः, न तु तीक्ष्णदीधितिः । एवं अमुष्यांशुभिः सुधामयैः किरणैस्तापं दाहं किं भजसि—इति सखीवचः । छलेनोत्तरमाह—हे सखि, शशभृतः कलङ्किनः चन्द्रिका यदि मृता भवन्ति कृष्णपक्षवत्तदा क कुतो हेतोः परितप्यते संतप्येत, कारणान्तराभावात्संतापो न भवेदिति भैमीवचः ॥

व्रज धृतिं त्यज भीतिमहेतुका-

मयमचण्डमरीचिरुदञ्चति ।

१ 'अत्रातुप्रासो हेतुः सहोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'इतः सकाशादष्टसु वाक्येषु रूपवक्रोक्तिरलंकारः । यदुक्तं रुद्रटे—'वक्रा यदन्यथोक्ते व्याचष्टे वान्यथा तदुत्तरदः । वचनं यत्पदमङ्गैर्यथा सा रूपवक्रोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

ज्वलयति स्फुटमातपमुर्धुरै-

रनुभवं वचसा सखि लुम्पसि ॥१०५॥

व्रजेति ॥ हे भूमि, इति व्रजाङ्गीकुरु । सूर्यबुद्ध्या निन्दामहे-
तुकामकारणिकां भीतिं त्यज । अयमचण्डमरीचिश्चन्द्र उदङ्मुख-
देति—इति सखीवचः । उत्तरम्—हे सखि, अयं आतपमुर्धुरै-
ष्णरूपकरीषा(नुषा)मिकणः स्फुटं मां ज्वलयति, एवं वच-
सानुभवं लुम्पसि । वचनादनुभवो बलीयानित्यर्थः । 'मुमुं-
रस्तुपवद्भौ स्यात्' इति विश्वः ॥

अपि शपे हृदयाय तवैव त-

द्यदि विधोर्न रुचेरसि गोचरः ।

रुचिफलं सखि दृश्यत एव त-

ज्वलयति त्वचमुल्ललयत्यमून् ॥ १०६ ॥

अयीति ॥ अयि भूमि, यदि एवं विश्वेश्वन्द्रस्य रुचेर्यदि गो-
चरो विषयो नास्ति, तर्हि तवैव हृदयाय शपे त्वद्भुदयं स्पृशामि
चन्द्र एवायं न तु सूर्य इति शपथः क्रियते । 'अपि' इति पाठे स-
त्यप्यर्थे तव विश्वासार्थं शपेऽपि । शपथमपि करोमीत्यर्थः । छले-
नोत्तरमाह—हे सखि, रुचेः फलं दृश्यत एव यस्वचं ज्वलयति
असूनुल्ललयत्युन्मूलयति । त्वया सत्यमुक्तम् । रुचिफलं शरीरज्वलनं
प्राणोन्मूलनं च उष्णस्पर्शत्वं तेजसः स्वभाव इति भावः । शपे
'शप उपालम्भे' इति वक्तव्यात् । तद्योगे 'श्वाधुद्' इति
(संप्रदानत्वात्) चतुर्थी ॥

विधुविरोधितियेभिमिधायिनीं

ननु न किं पुनरिच्छामि कोकिलाम् ।

सखि किमर्थगवेपणया गिरं

किरिति सेयमनर्थमयीं मयि ॥ १०७ ॥

विध्विति ॥ विधुविरोधितियेश्वन्द्रशत्रुतिथेरमावास्याया अभि-
धायिनीमपि कुहूशब्दं कुर्वतीमपि कोकिलां पुनः किमिति नेच्छ-
सि । अपि तु स्वशत्रुचन्द्रशत्रुत्वान्माननीयेयम् । अत्रोत्तरम्—हे
सखि, कुहूशब्देनामावास्यामाह्वयनीयमित्यर्थगवेपणयार्थविचारण-
या किम्, अलम् । यस्मात्सेयं कोकिला मयि मद्विषयेऽनर्थमयीम-
मावास्या—लक्षणानर्थशून्या । अथ च दुःसहदुःखप्रचुरां । गिरं
किरिति वदति । शब्दमात्रमेतत्, न तु तामाह्वयतीति वञ्चकेयमि-
ति भावः ॥

हृदय एव तवास्ति स वल्लभ-

स्तदपि किं दमयन्ति विपीदसि ।

हृदि परं न बहिः खलु वर्तते

सखि यतस्तत एव विपद्यते ॥ १०८ ॥

हृदय इति ॥ हे दमयन्ति, यद्यपि स वल्लभो नलम्बव हृदय
एवास्ति तदपि तथापि किं विपीदसि स्वेदं कुरुष्व, अपितु खेटो न
करणीयः । सखीवचः ॥ हे सखि, यतः स हृदये परं वर्तते, बहिः

१ 'अत्राचण्डकरो चण्डकरभ्रान्त्या आग्निमेदयकारः' इति जीवानुः ।

२ 'चन्द्रमुखत्वान्माननीयेयम्' इत्यपि पाठश्चिन्त्यः ।

खलु निश्चयेन न वर्तते, तत एव तस्मादेव हेतोर्विपद्यते विषादः
क्रियत इत्युत्तरम् ॥

स्फुटति हारमणौ मदनोष्मणा

हृदयमप्यनलंकृतमद्य ते ।

सखि हतास्मि तदा यदि हृद्यपि

प्रियतमः स मम व्यवधापितः ॥ १०९ ॥

स्फुटतीति ॥ हे भूमि, मदनोष्मणा मदनजनितवियोगानलेन
हारमणौ हारं विद्यमानो नायकमणिः । तस्मिन् हृत्पथः । तस्मि-
न्स्फुटति विदीर्यमाणे सति अद्य ते हृदयमपि अनलंकृतं न भूषि-
तमलंकाररहितं जातमिति सखीवचः । मुख्यादि तु प्रागेव भूषार-
हितं जातमित्यपिशब्दाः । हे सखि, यदि स मम प्रियतमो हृद्य-
पि व्यवधापितोऽन्तर्धापितस्तर्हि हतास्मि, अनलं नलरहितं हृदयं
कृतमिति स्वदुक्तेर्हृदयादप्यपाकृतः प्रेयानिति छलेन भूमिवचः ।
वधातेर्णो 'अति-' इत्यादिना पुक्ति व्यवधापितः 'निष्ठायां सेटि'
इति णिचो लोपः ॥

मूर्छामाह—

इदमुदीर्य तदैव मुमूर्छं सा

मनसि मूर्छितमन्मथपावका ।

क सहनामवलम्बलवच्छिदा-

मनुपपत्तिमतीमतिदुःखिता ॥ ११० ॥

इदमिति ॥ मनसि मूर्छितः प्राप्तवृद्धिर्मन्मथ एव पावको य-
स्याः सा भूमि इदं पूर्वाकमुदीर्योक्तत्वा तदैव तरकालमेव मुमूर्छं
नवमीमवस्थां प्राप । अनलंकृतमित्यत्रालीकया नलराहित्यप्रतीत्या
कथं मूर्छां प्रापेत्याशङ्क्यार्थान्तरन्यासमाह—अतिदुःखिता सा अ-
नुपपत्तिमतीमघटमानामलीकामप्यवलम्बस्य नललक्षणस्य जीव-
नाधारस्य यो लवो लेझस्य या छिदा पुटिस्तां क कुतः सहनां
सोढुं शक्ता स्यात् । न कुतोऽपि । दुःखितो दुःखहेतो नालीक-
स्यं विचारयति । अलीकमेव नलराहित्यमविचार्यैवमपि मूर्छां प्रापे-
ति युक्तमेव । 'तीमपि' इति पाठः ॥

अधितं कापि मुखे सलिलं सखी

प्यधितं कापि सरोजदलैः स्तनौ ।

व्यधितं कापि हृदि व्यजनानिलं

न्यधितं कापि हिमं सुतनोस्तनौ ॥ १११ ॥

अधितेति ॥ कापि सखी सुतनोरतिकृशाया भूम्या मुखे स-
लिलमधितं चिक्षेप । कापि काचित्पयस्यी सरोजदलैः स्तनौ व्यधितं
आच्छादितवती । काचित्पयस्यी व्यजनानिलं व्यधितं चकार । का-
चित्पयस्यं चन्दनं तनौ शरीरे व्यधितं निक्षिप्तवती । 'चन्दने च
हिमं विदुः' इति विश्वः । 'विसम्' इति पाठः ॥

१ 'अत्र काचित्पयस्यी' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथोन्तरन्या-
सोऽलंकारः' इति जीवानुः । २ 'मुख्यावबोधासाहित्यविद्याधर्याम्' 'अ-
धित' 'उपचचार' इत्यनयोरेपि युक्तत्वं नोक्तम् ।

उपचचार चिरं मृदुशीतलै-
जलजनालमृणालजलादिभिः ।
प्रियसखीनिवहः स तथा क्रमा-
दियमवाप यथा लघु चेतनाम् ॥ ११२ ॥

उपचचारेति ॥ स प्रियो हितः सखीनिवहो मृदुभिः कोमलैः
शीतलैर्हिमैश्च जलजैः कमलैर्जलचन्दनव्यजनानिलाद्यैः चिरकालं
क्रमात्परिपाठ्या भर्मी तथा उपचचार यथा इयं लघ्वीमल्पां चेत-
नामवाप । लघु शीघ्रं वा ॥

अथ कले कलय श्रमिति स्फुटं
चलति पक्ष्म चले परिभावय ।
अधरकम्पनमुन्नय मेनके
किमपि जल्पति कल्पलते शृणु ॥ ११३ ॥
रचय चारुमते स्तनयोवृतिं
कलय केशिनि कैश्यमसंयतम् ।
अवगृहाण तरङ्गिणि नेत्रयो-
जलझगविनि शुश्रुविरे गिरः ॥ ११४ ॥

अथेति ॥ रचयेति युग्मम् । इति सखीनां परस्परं गिरो
धाचो बहिर्देशस्थैः शुश्रुविरे आकर्णिताः । इति किम्—कले इत्या-
दीति भैमीमखीनामाति । अधानन्तरं कन्यान्तःपुरे हे कले सखि,
इयं भैमी स्फुटं प्रकटं श्रसिति जीवति इति कलय विचारय । हे
चले सखि, पक्ष्म अक्षिलोम चलति परिभावय विचारय । पक्ष्म-
चलनमपि जीवनचिह्नम्, हे मेनके सखि, अधरकम्पनमोष्ठस्फुर-
णमुन्नय तर्कय । हे कल्पलते सखि, इयं किमप्यस्पष्टं स्वल्पं च
जल्पति वदति शृणु । एवं जीवनज्ञानानन्तरं हे चारुमते सखि,
स्तनयोवृतिमावरणं रचय कुरु । इयं स्तनयोरनावृतिं न जानाति ।
हे केशिनि सखि, असंयतमनिबद्धं कैश्यं केशसमूहं कलय बधान ।
इयं केशकर्म जानासि यतः । हे तरङ्गिणि सखि, नेत्रयोजलझरा
वाष्पप्रवाहो अवगृहाणापाकुरु । तरङ्गिण्या हि जलझरावग्रहः सं-
भाव्यते । श्रसिति, 'रुदादिभ्यः-' इतीदं । कैश्यं केशसमूहः
'केशाधाभ्यां यञ्ठावन्यतरस्याम्' इति यञ् ॥

कलकलः स तदालिजनानना-
दुदलसद्विपुलस्त्वरितेरितैः ।
यमधिगम्य सुतालर्यमीयिवा-
न्धृतदरः स विदर्भपुरंदरः ॥ ११५ ॥

कलकल इति ॥ स्वरितेरितैः कले इत्यादिशीघ्रवचनैः विपुलो

१ 'जलजनाल-' इति पाठमाश्रित्य 'पद्मसमूहैः' इति व्याख्यातं
जीवात् । सुखावबोधार्थां तु—'यद्यपि 'पद्मनालं तु मृणालं तन्तुलं
विगम्य' इति कोपे नालमृणालयोरैक्यमेवास्ति तथाप्याकृतिभेदाद्भेदोऽवग-
न्तव्यः' इत्युक्तम् । २ 'अनुप्रासजालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अत्रानुप्रासजालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'मेतवान्'
इति पाठमिलिकजीवानुसमनः । ५ 'दुततरः' इति पाठमाश्रित्य 'स्वरि-
ततरः' इति व्याख्यातं जीवात् ।

महान्स कलकलः कोलाहलः तस्या भैम्या आलिजनस्य सखीजनस्य
आननादुदलसदुदभूत् । कुमार्याः किं जातमिति धृतदरो जातभयः
स विदर्भपुरंदरो भीमः यं कोलाहलमधिगम्य आकर्ण्य सुता-
लयमीयिवानागतवान् । स्वरितानां धावकानामीरितैर्वचनैर्यमधिग-
म्येति वा ॥

कन्यान्तःपुरवाधनाय यदधीकाराच्च दोषा नृपं
द्वौ मन्त्रिप्रवरश्च तुल्यमगदंकारश्च तावृचतुः ।

देवाकर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलं

स्यादस्या नलदं विनान दलने तापस्य कोऽपि क्षमः

कन्येति ॥ तौ द्वौ तुल्यं समकालं शब्दसारूप्यासमानं च नृ-
पमृचतुः । द्वौ कौ—मन्त्रिप्रवरश्च अगदंकारो वैद्यश्च । तौ कौ—य-
दधीकारास्त्वाम्यास्त्रियोगारुहपादिभ्यो वातादिरोगादिभ्यश्च कन्या-
न्तःपुरस्य वाधनाय निन्द्यै, अथ च कन्याया अन्तःपुरस्य शरी-
रस्य मध्ये बाधनं पीडा तस्मै दोषा(न) व्यभिचारादयो, वातादयो
रोगाश्च न समर्था भवन्तीत्यर्थः । किमुचतुस्तग्राह—हे देव राजन्,
आकर्णय त्वं शृणु । सुश्रुतस्य अन्तःपुरस्यादिद्वारा, चर एव चरकः,
तस्य दूतस्योक्तेन वचनेनाखिलं रहस्यं जाने । किं रहस्यम्—नलदं
विना नलनामकराजप्रदं पुरुषं विनास्यास्तापस्य संतापस्य दलने
नाशे कोऽपि क्षमः शक्तो न स्यान्नवति । इति मन्त्रिवचः । दूतमु-
खान्मया श्रुतम् । अस्या नलेऽनुरागः, तदप्राप्तिजनितोऽयमस्याः
संतापः, तत्प्राप्तौ शाम्येदित्युपायं रचयेत्यर्थः । अस्यास्तापस्य उव-
रस्य शमने नलदमुशीरं विना कोऽपि कथादिस्तापं शमयितुं क्षमो
नेति, सुश्रुताख्यवचकग्रन्थेन तथा चरकनाम्नायुर्वेदविदो वचनेन
तत्प्रणीतेन ग्रन्थेन अखिलं निदानं चिकित्सां जाने इत्यगदंकारव-
चनम् । अथच कोऽपि ब्रह्मापि न क्षमः । आकस्मिकशब्दश्रवणा-
दाकुलस्य राज्ञोऽन्तःपुरे मन्त्रिवैद्ययोः प्रवेशो युक्तो भवति न का-
प्यनोचितः । 'पुरं पुरि शरीरे च' इति विश्वः । कन्या, प्रथमवयो-
वाचित्वेऽपि 'कन्यायाः कनीनं च' इति निर्देशान्धीशभावः । अ-
धीकारान्, 'उपसर्गस्य घञ्यमनुप्ये बहुलम्' इति दीर्घः ॥

ताभ्यामभूद्युगपदप्यभिधीयमानं

भेदव्यपाकृति मिथः प्रतिघातमेव ।

श्रोत्रे तु तस्य पवतुर्नृपतेर्न किंचि-

जैम्यामनिष्टशतशक्तितयाकुलस्य ॥ ११७ ॥

ताभ्यामिति ॥ ताभ्यां मन्त्रिवैद्याभ्यां युगपदेककालमभिधी-
यमानां भेदस्य शब्दस्वरूपविशेषस्य व्यपाकृतिर्निराकरणं यत्र (तत्)
अभिज्ञस्वरूपम् । एवंविधमपि वचनं मिथः परस्परं प्रतिघातो यत्र
एवंविधं परस्परं भिन्नमेवाभूत् । भैम्यामनिष्टशतशक्तितया अनर्थ-
परम्पराशक्तितया आकुलस्य तस्य नृपतेः श्रोत्रे तु कर्णौ पुनः किंचि-
देकस्यापि वचनं न पपतुः शुश्रुवतुः । राजा भैम्यवस्थया नितरा-
माकुलोऽभूदित्यर्थः ॥

१ 'अत्रानुप्रासजालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र शार्द-
लविक्रीडितं वृत्तम्' । 'अत्र तुल्ययोगिताश्रेयालंकारः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । 'अत्र द्वयोरपि नलदयोः प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतश्रेयोऽलंकारः'
इति जीवानुः । ३ 'अत्र जातिरलंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम्' इति
साहित्यविद्याधरी ।

द्रुतविगमितविप्रयोगचिह्ना-

मपि तनयां नृपतिः पदप्रणम्राम् ।

अकलयदसमाशुगाधिमम्रां

झटिति पराशयवेदिनो हि विज्ञाः ॥११८॥

द्रुतविगमितेति ॥ नृपती राजागमनमाकर्ण्य द्रुतं शीघ्रं विगमितं दूरीकृतं विप्रयोगचिह्नं यथा एवंभूतामपि पदप्रणम्रां चरणपतितां तनयां असमाशुगः कामस्तज्जनित आधिः पीडा तत्र मन्नामकलयदजानात् । चिह्नाभावे कथं ज्ञातवानित्यत आह—हि यस्माद् विज्ञातारो झटिति शीघ्रं परेषामाशयवेदिनोऽभिप्रायाभिज्ञा भवन्ति । चिह्नेन विनापीत्यर्थः ॥

व्यतरदथ पिताशिपं सुतायै

नतशिरमे सहसोन्नमय्य मौलिम् ।

दयितमभिमतं स्वयंवरे त्वं

गुणमयमाप्नुहि वासरैः कियद्भिः ॥११९॥

व्यतरदिति ॥ अथ प्रणामानन्तरं पिता भीमो नतशिरसे नम्रमूर्ध्ने सुतायै भैम्ये आदरातिशयासहसा शीघ्रं हस्ताभ्यां मौलिं मन्नामकमुन्नमय्योष्कैः कृत्य इति आशिपं व्यतरत् । इति किम्—हे स्वयंवरे स्वयं वृणुत इति स्वयंवराः तत्संबोधनं हे पुत्रि, अथ च स्वयं व्रियतेऽस्मिन्निति स्वयंवरो राजसमूहः तन्मध्ये वा, एवं कियद्भिः स्वर्णद्वित्रैः वासरैर्दिवसैः गुणमयं बहुगुणमभिमतं स्वेप्सितं दयितं वलुभमाप्नुहि लभस्वेति । एवदभीष्ट एव गुणमय इत्यर्थः ॥

तदनु म तनुजासखीरवादी-

तुहिनक्रतौ गत एव हीदृशीनाम् ।

कुसुममपि शरायते शरीरे

तदुचितमाचरतोपचारमस्याः ॥ १२० ॥

तदिति ॥ तदनु आशीर्वादानन्तरं स राजा तनुजासखीरित्यवादीत । इति किम्—हे सख्यः, तुहिनतौ शिशिरतौ गत एव गतमात्र एव हि यस्मादीदृशीनां कोमलाङ्गीनां प्राप्तनारुण्यानां च शरीरे कुसुममपि लभं सत् शरायते शरवदाचरति पीडां करोति, अथ च कामबाणायते तत्तस्मादस्या भैम्याः तदुचितं वसन्तसमयचित्तमुपचारमाचरत कुरुतेति । तुहिनक्रतौ । 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः । शरायते 'कर्तुः क्यक्' इति क्यक् ॥

कतिपयदिवसैर्वयस्यया वः

स्वयमभिलष्य वरिष्यते वरीयान् ।

ऋशिमशमनयानया तदामं

रुचिरुचिताथ भवद्विधाविधाभिः ॥१२१॥

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः । अत्र वक्ष्यमाणं च वाक्यत्रयं भीषच्छन्दमिकं वृत्तम् । यदुक्तम्—'पर्यन्ते यौ तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं धुर्वीभिर्गन्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'द्रुत' इत्यादि श्लोकचतुष्टयं पुष्पिताम्रावृत्तम् इति जीवानुः । २ 'अत्राशीर्वादाः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कतीति ॥ हे भैमीसख्यः, वो युष्माकं वयस्यया भैम्या अभिलष्य वरीयानतितरां श्रेष्ठः वरः कतिपयदिवसैः द्वित्रैरेव दिनेः द्वित्रेषु मध्ये इति यावत्स्वयं वरिष्यते, तत्तस्मादनया भैम्या ऋशिमानं काश्यं शमं शान्तिं नयति प्रापयतीति ऋशिमशमनया अथ रुचिः समप्रा शोभा विरहापूर्वकालीना भवद्विधानां भवाद्दृशीनां सखीनां विधाभिः प्रकाररूपचरितरामुचिता योग्या । 'अभिधाभिः' इति पाठे वचनैः इयं यथापूर्वरुचिं प्राप्नोति तादृशमुपचरत । यद्वा—तादृगेनां शिक्षयतेत्यर्थः । 'ऋशिमः शमनया' इति भैमीविशेषणं वा । 'अथ संप्रभो मङ्गलारम्भयोरपि । अनन्तरं च काश्यं च' इति विश्ववचनादथशब्दः काश्यंवाची । अथ वा अन्यथेत्यर्थ इति वा । अयमेतेभ्योऽतिमनोहरः श्रेष्ठो वरीयान् 'द्विवचन' इत्यादिनेयमुनि 'प्रियस्थिर' इत्यादिना वरादेशः । अयमेतेभ्यो वर इति वरशब्दाद्वा इयमुन् । ऋशिमशमनया, पक्षे नयतेः पचाद्यच् । ततः पूर्वैण पठौसमासः, ततोऽपि पूर्वैण स एव । पक्षे नन्वादि-त्वादनेः ॥

एवं यद्वदता नृपेण तनया नापृच्छि लज्जास्पदं

यन्मोहः स्मरभूरकल्पि वपुषः पाण्डुत्वतापादिभिः ।

यच्चाशीः कपटादवादि सदृशी स्यात्तत्र या सान्त्वना

तन्मत्वालिजनो मनोऽन्धिमतनोदानन्दमन्दाक्षयोः ॥

एवमिति ॥ एवं पूर्वोक्तं वदता नृपेण भीमेन तनया लज्जास्पदं यस्मिन्पृष्टे सति लज्जा भवति तद्विरहकारणं नापृच्छि न पृष्टा । लज्जापदं न पृष्टेति वा । यच्च पाण्डुत्वतापादिभिः शरीरपाण्डिमशमसंवादिभिः स्मराद्भवतीति स्मरभूः स्मरजन्यो मोहो मूर्छा अकलिपि (किं ततः) यच्चाशीः कपटानां (दा) शीर्षचनव्याजानां (द) वादि आश्वासनसमर्थम् 'दयितमभिमतम्' इत्यादि यदुक्तम् । तत्र संतापाद्विषयं सदृशी समुचिता या सान्त्वना उपचारः स्यात्स चावादि । आलिजनः सखीसमूहः तत्सर्वं मत्वा ज्ञात्वा मनोऽन्तःकरणं आनन्दश्च मन्दाक्षं च लज्जा तयोरन्धिममतनोषकार । शीघ्रं भैम्याः स्वयंवराप्राप्तेरानन्दान्तिशयः, राजा विरहपीडा ज्ञातेति लज्जाधिक्यं चाभूदित्यर्थः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमृकुटालंकारहीरः गुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

तुर्थः स्वर्यविचारणप्रकरणभ्रातर्ययं तन्महा-

काव्येऽत्र व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निमर्गोऽवलः

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वार्थे पूर्ववत् । स्वर्यविचारणं क्षणभङ्गनिराकरणेन स्थिरवस्य विचारणसूचकं प्रकरणं ग्रन्थः, तस्य भ्रातरि एककर्तृकवाग्योदरे काव्ये तुर्थश्चतुर्थः सर्गः समाप्तः । स्वर्यविचारणस्यो ग्रन्थः श्रीहर्षेण कृतः । 'चतुरद्वयतो चलोपश्च' इति यति चलोपे च तुर्थ इति सिद्धम् ॥

इति श्रीबेदरूपरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितनामजनारायणकृते

नेपथीयप्रकाशे चतुर्थः सर्गः समाप्तः ॥

१ 'अत्र लज्जापदमौलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकसमुपयमावयवव्यवहारसंस्कारः शास्त्रविस्तीर्णतमः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'चाकणि नेपथीयचरित' इति पुलकानन्दपाठाः ।

पञ्चमः सर्गः।

अथ 'व्यतरन्-' इति श्लोके पित्रोक्तं स्वयंवरोपक्रममुद्दिश्य त-
त्प्रसङ्गार्थं पञ्चमं सर्गमारभते—

यावदागमयतेऽथ नरेन्द्रा-

न्स स्वयंवरमहाय महीन्द्रः।

तावदेव ऋषिरिन्द्रदिदक्षु-

नारदस्त्रिदशधाम जगाम ॥ १ ॥

यावदिति ॥ अथ भैमीसमाश्रयानन्तरं स महीन्द्रो भीमः
स्वयंवर एव मह उरसवः, तदर्थं यावत् नरेन्द्रान् राज्ञा आगमयते
प्रतीक्षते आनाययते वा स्वयंवरायमाहूतानां राज्ञां प्रतीक्षां करोति
तावदेव तस्मिन्नेव काले इन्द्रं दिदक्षुर्द्रष्टुमिच्छुर्नारदनामा ऋषि-
स्त्रिदशधाम स्वर्गं जगाम गतवान् । कलहद्वारा नरसमूहं घृणीति ।
कलहप्रवर्तक इत्यर्थः । आगमयते, 'आगमेः क्षमायामात्मनेपदम्'
इति वक्तव्यात् । एव ऋषिः, 'कत्यकः' । इन्द्रदिदक्षुः, शेष-
पृथीयमासः । बहुलप्रह्णायोगविभागाद्वा । अधर्मदुष्पुनरिति-
वृत्तिर्यायसामो वा ॥

नात्र चित्रमनु तं प्रययौ य-

त्पर्वतः स खलु तस्य सपक्षः।

नारदस्तु जगतो गुरुर्बुधै-

र्विस्मयाय गगनं ॥ २ ॥

नात्रेति ॥ पर्वत एतन्नामा ऋषिः तं नारदस्तु पश्चाद्यप्रययौ
अनुगतः । अत्र अस्मिन्विषये चित्रमाश्रयं न । कुतः—खलु य-
स्मात्स पर्वतः तस्य नारदस्य सपक्षो मिश्रभूतः । यद्यपि कार्याक्षमः
तथापि मिश्रत्वाद्गुणमनं युक्तम्, अतो नाश्रयम् । तर्हि कुत्रा-
श्रयमित्यत आह—उपदेष्टृत्वात्पुन्यत्वाच्च जगतो गुरुर्नारदस्तु पुन-
र्यद्वृत्तमाकाशं विललहे लङ्घितवान् तद् उच्चैरतितरां विस्मयाय
आश्रयाय । जातमिति शेषः । अर्थाद्यतदोः संबन्धः । जगतो वि-
स्मयायेति वा । धीनां पक्षिणामपि स्मयाय वेगातिशयेनाद्भुता-
येति वा । अथ च पक्षसहितस्य शैलस्य गमनमाश्रयकारि न । स-
कलस्यापि जगतो दुर्बलो जगतः सकाशाद्वा भारवान्यदाकाशं ल-
ङ्घयति, तदतितरामाश्रयाय भवति । गुरुत्वात्पतनं युक्तम्, ऊर्ध्व-
गमनमयुक्तमिति भावः । 'पर्वतः शैलदेवर्ष्योः' 'स्मयो गर्व-
ऽद्भुते' इति विश्वः । विस्मयाय, तादर्थ्यं चतुर्थी । पक्षे, 'क्रि-
यार्थो-' इति वा । लङ्घितो भौवादिकोऽनुदात्तेन ॥

गच्छता पथि विनैव विमानं

व्योम तेन मुनिना विजगाहे ।

१ 'अस्मिन्मार्गे स्वागता इत्यम् । 'स्वागतं रत्नभाद्रगुणम्' इति
लक्षणात् । अत्र चैकानुमार्गोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्र गुणक्रियाविरोधालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'गुरु-
व्यस्योपपत्तनाहंस्थोत्पत्तनं निरुद्धमिति द्विष्टोऽप्यपि विरोधालंकारः' इति
जीवातुः ।

साधने हि नियमोऽन्यजनानां

योगिनां तु तपसाखिलसिद्धिः ॥ ३ ॥

गच्छतेति ॥ विमानं विनैव पथि गच्छता तेन मुनिना व्यो-
माकाशं विजगाहे आलोकितम् । हि यस्मात् साधने उपकरणे-
ऽश्वादी अन्यजनानां योगिव्यतिरिक्तानां जनानां नियमः बाह्यं
विना गन्तुं न शक्नुवन्ति । योगिनां तपस्विनां तु तपसैवाखिल-
सिद्धिः समस्तकार्यसिद्धिः । खिलं प्रतिबन्धः, तद्रहिता सिद्धि-
र्गतिः । तेषां गमनादिसाधनं तप एव, तान्यदश्वादि । एव इ-
वार्थः । विनैव पक्षिणैव गच्छतेति वा । किंभूतं व्योम—विमानं
विगतं मानमित्यापरिमाणं यस्मादिति वा ॥

खण्डितेन्द्रभवनाद्यभिमाना-

लङ्घते स मुनिरेव विमानान् ।

अर्थितोऽप्यतिथितामनुमेने

नैव तत्पतिभिरङ्घ्रिविनम्रैः ॥ ४ ॥

खण्डितेति ॥ एव मुनिनारदो विमानालङ्घते स अतिच-
क्राम । किंभूतान्—खण्डित इन्द्रभवनादीनामभिमानो रमणीय-
ताहंकारो यस्मान् । 'इन्दुभवन' इति पाठे अत्युच्चत्वाद्दित्त-
त्वाच्च त्याजितचन्द्रनक्षत्रादिस्थानदर्शान् । इन्दुभवनादीनां चन्द्र-
शालादीनां वा । तत ऊर्ध्वं गत इत्यर्थः । अथवा नादृतवान् ।
अङ्घ्रिविनम्रं शरणनिपतितैः तत्पतिभिर्विमानस्वामिभिः आतिथ्य-
मङ्गीक्रियतां विमानमारुह्यतामित्यादि अर्थितोऽप्यतिथितां नैव
अनुमेने—अनुचकार । अनुमेनेति—आनन्दितवान् । 'विमानोऽम्बा'
इत्यमरः ॥

तस्य तापनभिया तपनः स्वं

तावदेव समकोचयदर्थिः ।

यावदेव दिवसेन शशीव

द्रागतप्यत न तन्महसैव ॥ ५ ॥

तस्येति ॥ तपनः सूर्यः तस्य नारदस्य तापनं संतापनं तस्मा-
द्विया भयेन स्वं स्वकीयमस्तिजः, तौदेव प्रथममेव तावत्काल-
मेव तावत्परिमाणमेव वा समकोचयत्संकोचितवान् । सकलेन ते-
जसा यद्यहं तप्येय तर्हि मत्संनिधिमागतो मुनिः संतप्तो भवेदिति
तन्माभूत्, इति तेजः संकोचितम् । परं तावत्कालमेव यावदेव
यावत्कालमेव तन्महसैव मुनितेजसैव कृत्वा स तपनः द्राक् शीघ्रं
स्वयं न अतप्यत संतप्तो नाभूत् । केन क इव—दिवसेन दिनते-
जसा कृत्वा शशीव सूर्यस्तावदेव तावत्पर्यन्तमर्थिः समकोचयत्
यावदेव यावत्पर्यन्तमेव तन्महसैव कृत्वा नारदो नातप्यतेति वा ।
शापभीत्या स्वस्य तत्कर्तृकतापभीत्या वा तावदेव तेजः प्रकटीकृ-
तवान्, यावता तस्य क्रोधो नोत्पद्यते संतापो वा न भवति । अ-
ल्पस्य संकोचे स्वतेजसा तस्याभिभवः स्यात्, अधिकसंकोचे स्व-

१ 'विशेषोक्तिः काव्यलिङ्गं च' इति साहित्यविद्याधरी । 'सा-
मान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः । २ 'अत्रोपमा
विभावना च' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्यैव तन्महसाऽभिभवः स्यात् । तेन युक्तमेव संकोचितवानित्यर्थः ।
सूर्येण समतेजा नारद इत्यर्थः । अर्थान्तरं तु सुधिया बोद्धव्यम् ॥

पर्यभूदिनमणिर्द्विजराजं यत्करैरहह तेन तदा तम् ।
पर्यभूत्खलु करैर्द्विजराजः कर्म कः स्वकृतमत्र न भुङ्क्ते ॥६॥

पर्यभूदिति ॥ खलूप्रेक्षे । यद्यस्मात्कारणाद्दिनमणिः सूर्यः द्वि-
जराजं चन्द्रं करैः किरणैः कृत्वा पर्यभूत् । तेन खलु तेनैव कारणेन
द्विजराजो ब्राह्मणश्रेष्ठो नारदः करैः स्वतेजोभिः कृत्वा तस्मिन् काले
तं सूर्यं पर्यभूज्येष्ट । अहहेत्याश्चर्यं । युक्तमेतत्—अत्र लोके स्वेन
कृतं कर्म शुभाशुभात्मकं को न भुङ्क्ते, अपि तु सर्वोऽपि । ‘अयु-
स्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमभुते’ इति न्यायेन । सूर्येण निरपराधे
द्विजराजे पराभूते अन्येन द्विजराजेन कोपवशादिव स पराभूतः ।
सूर्यतेजसोऽपि तत्तेजोधिकमिति भावः । सूर्यः स्वतेजसा पूर्वं नारदं
पर्येतापयत्, अतो नारदः क्रुद्धः सन्स्वतेजसा सूर्यं पर्येतापय-
दिति वां ॥

विष्टरं तटकुशालिभिरद्भिः पाशमर्घ्यमथ कच्छरुहाभिः ।
पद्मवृन्दमधुभिर्मधुपर्कं स्वर्गसिन्धुरदितातिथयेऽस्मै ७

विष्टरमिति ॥ अथानन्तरं स्वर्गसिन्धुर्मन्दाकिनी अतिथये-
ऽभ्यागतायास्मै नारदस्य तटकुशालिभिस्रीरजानदभेपङ्क्तिभिः वि-
ष्टरं कुशासनमदित ददौ । तथा—अद्भिरुदकैः पाद्यं पादार्थमुद-
कम् । तथा—कच्छरुहाभिः पुष्पैतलताभिर्दूर्वाभिर्वा अर्घ्यमर्घार्थ-
वस्तु । तथा—पद्मवृन्दस्य मकरन्दैः कृत्वा मधुपर्कं मधुपर्कार्थं म-
धुमिश्रं दद्यादि । अदितेति सर्वत्र संबध्यते । अतिथये विष्टरादिकं
दीयते । मन्दाकिनीं दृष्ट्वा तुतोपेत्यर्थः । पाद्यम्, अर्घ्यम् ‘पादा-
र्घ्यां च’ इति यत् । मधुना पृथ्यते मिश्रीक्रियते । कर्मणि
घम् । ‘चजोः-’ इति कुरस् ॥

स व्यतीत्य वियदन्तरगाधं नाकनायकनिकेतनमाप ।
संप्रतीर्य भवसिन्धुमनार्दि ब्रह्म शर्मभरचारु यतीवा ॥८॥

स इति ॥ स नारदः अन्तर्मध्ये अगाधं विशालं वियदाकाशं
व्यतीत्यातिरुच्य स्वर्गोऽपि कश्चिदप्रदेशे वर्तमानं नाकनायकस्थेन्द्रस्य
निकेतनं गृहमाप प्राप्तवान् । कः किमिव—यनी परिव्राज्य ब्रह्मैव ।
किं कृत्वा—अनादि प्रवाहमित्यं भवसिन्धुं संसारममुद्रे सम्यग-
तिशयेन प्रतीर्य तीर्त्वा । किंभूतं ब्रह्म—शर्मणः सुखस्य भरः स-
मूहस्तेन सुन्दरम् । ‘आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्’ इति श्रुतेः । ‘अ-
नादि’ इति पाठे ब्रह्मविशेषणम् । ‘यतयो यतिनश्च’ इत्यमरः ।
यतं यमनमस्यास्तीति इति । ‘नलोपः सुप्स्वर-’ इति नियमा-
त्सर्वणदीर्घः ॥

अर्चनाभिरुचितोच्चतराभिश्चारु तं सदकृतानिथिमिन्द्रः ।
यावदहंकरणं किल साधोः प्रत्यवायधुतये न गुणाय ९

अर्चनाभिरिति ॥ इन्द्र उचिताभ्यो योग्याभ्योऽपि सकाशादु-
च्चतराभिः श्रेष्ठाभिरर्चनाभिः पूजाभिः तं अतिथिं चारु विष्णुक-

१ ‘अत्रातिशयोक्तिरूपमा च’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्रो-
पेक्षायांन्तरन्यासश्च’ इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अत्र दीपकम्’ इति
साहित्यविद्याधरी । ४ ‘अत्रानुप्रास उपमा च’ इति साहित्यविद्याधरी ।

मार्गेण सदकृत पूजितवान् । अधिकपूजाकरणे कारणमाह—सा-
धोरतिथेयावदहं यथोचितं सत्करणमादरपूजादेः संपादनमतिथेया-
वती अहो उक्तास्ति, तावत्याः करणं यावदहंकरणं तद्वा प्रत्यवाय-
धुतये अकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारायैव, न गुणाय तदतिरिक्ताधि-
काय कस्मैचित्फलायेति नारदयोग्यपूजाभ्योऽप्यभिकाः पूजाः कृ-
तवान् । ‘कर्मभूयस्त्वाफलभूयस्त्वम्’ इति न्यायादधिकफलप्राप्तये
इति भावः । दातृग्रहीत्रोर्याग्याश्च ता उच्चतराश्च ताभिः पूजाभिः
पूजितवान् । यावदहम्, इति पक्षे ‘यावद्वधारणे’ इत्यव्ययी-
भावः । ‘आदरानादरयोः सदसती’ इति गतिमंजौ ॥

नामधेयसमतासखमद्रेद्रिभिन्मुनिमथाद्रियत द्राक् ।
पर्वतोऽपिलभतां कथमर्चां न द्विजः सविबुधप्रभुलम्भी ॥

नामधेयेति ॥ अथ नारदपूजानन्तरमद्भिभिर्द्विन्द्रः अद्रेः पर्व-
तस्य नामधेयेन पर्वत इति संज्ञया समता साम्यं तेन सखा मित्रं
मुनिं पर्वतनामानं द्वाक्षशीघ्रमाद्रियत पूजितवान् । अद्भिभिः प-
र्वतपूजानुचितेति छलेनाशङ्काह—स द्विजः ब्राह्मणरूपः पर्व-
तोऽपि विबुधप्रभुमिन्द्रं लम्भी प्राप्तः सन् अर्चां पूजां कथं न ल-
भताम् । अपितु तेन पूजा प्राप्तुं युक्ता । सन्तो गृहागतं शत्रुमपि
पूजयन्तीति भावः, इति स्थूलम् । नाममात्रेणायं पर्वतः, न तु
तत्कार्यकारी । अयं तु द्विजः, न तु वैरी पर्वतः, तस्माद्युक्तमेव
पूजनम् । अथ च पर्वतः पाषाणतुल्यो मूर्खोऽपि ब्राह्मणो विप्रत्वा-
दाश्रितत्वाच्च पण्डितश्रेष्ठं प्राप्तः पूजां कथं न लभताम् । ज्ञाति-
मात्रेण ब्राह्मणः पण्डितेनापि पूज्यः । नामधेय इति ‘नामरूप-
भागादिभ्यो धेयः’ इति धेयः । समतासखम्, राजदिना टच् ॥

तद्भुजादतिवित्तीर्णसपर्या-

इद्युदुमानपि विवेद मुनीन्द्रः ।

स्वःसहस्यतिमुशिक्षितया ता-

न्दानपारमितयैव वदान्यात् ॥ ११ ॥

तद्भुजादिति ॥ परमस्य भावः पारमं दानस्य पारमं दानपा-
रमं तद्विद्यते यस्यामीं दानपारमी तस्य भावो दानपारमिता अनि-
वदान्यता मुनीन्द्रो नारदः अतिशयेन वित्तीर्णो कृत्वा सपर्या पूजा
येन एवंभूतात्तद्भुजादिन्द्रभुजान् गुरोः स्वः स्वर्गं या इन्द्रेण त-
द्भुजेन वा सह स्थितिस्तया कृत्वा मुशिक्षितया सुनरामभ्यस्तया प-
वंभूतया दानपारमितयावदान्यतया कृत्वा तान्प्रसिद्धान्द्युदुमानपि
कल्पवृक्षानपि वदान्यानेव दानशीघ्रदानेव विवेदामन्यत । कल्पवृ-
क्षाणां दानशूरत्वं सहजं न, किन्तु ते इन्द्रभुजाच्छिक्षित्वातिवदा-
न्या जाता इति भावः । व्याख्यानान्तरं तु क्लिष्टशानुपेक्ष्यम् । यु-
वादेराकृतिगणत्वाङ्गीकारेण भावेऽपि पारमः, तस्मादत हनौ ‘य-
स्येति च’ इति तद्धितनिमित्तेऽल्लोपे पारमीति सिध्यति ॥

मुद्रितान्यजनसंकथनः स-

आरदं बलरिपुः समवादीत् ।

१ ‘अत्रार्थान्तरन्यासः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्रो-
गुणः । अत्र विरोधः जात्यभिन्नं च’ इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अत्रा-
तिशयोक्तिः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

आकरः स्वरभूरिकथानां

प्रायशो हि सुहृदोः सहवासः ॥ १२ ॥

मुद्रितेति ॥ मुद्रितं निवारितमन्यजनेनान्यजनस्य वा संकथनं संभाषणं येन एवंभूतः सन् बलस्य दैत्यस्य रिपुरिन्द्रो नारदं सम-
वादीत्यादरमबोधत्, तेन सह संवादमकरोत् । अन्यभाषणनिवा-
रणे हेतुमाह—हि यस्मात्सुहृदोः मिश्रयोः सहवास एकत्र स्थितिः
प्रायशो बाहुल्येन स्वसंबन्धिपरसंबन्धिन्यो भूरयो बह्व्यः कथा गो-
ष्ठ्यः, तासामाकरः खनिः तस्मादन्यकथां त्यक्तवान् । 'खनिः खि-
यामाकरः स्यात्' इत्यमरः ॥

तं कथानुकथनप्रसूतायां

दूरमालपनकौतुकितायाम् ।

भूभृतां चिरमनागतिहेतुं

ज्ञातुमिच्छुरवदच्छतमन्युः ॥ १३ ॥

तमिति ॥ शतमन्युरिन्द्र आलपने संभाषणे कौतुकी तस्य भाव-
स्तत्ता तस्यां दूरमालयं कथानुकथनेन वचनानुवचनेन प्रसूतायां प्रवृ-
द्धायां सत्यां तं नारदमवददुवाच । किंभूत इन्द्रः—भूभृतां राज्ञां
स्वर्गं प्रति चिरं दीर्घकालमनागतिहेतुमनागमनकारणं ज्ञातुमिच्छुः ।
पुनरुक्तं कारणम् । राजानो युद्धेऽपराज्युः सन्तो युद्धं कृत्वा
सांप्रतं किमिति स्वर्गं नागच्छन्तीति ज्ञातुमिच्छयावददित्यर्थः ॥

प्रागिदं प्रसुवते नृपवंशाः

किं नु संप्रति न वीरकरीरान् ।

ये परप्रहरणैः परिणामे

विक्षताः क्षितितले निपतन्ति ॥ १४ ॥

प्रागिति ॥ हे मुने, नृपा एव वंशा वेणवो वीरा एव करीरा
वंशाङ्कुराः, तान्प्रागिव पूर्वमिव संप्रतीदानीं किं नु न प्रसुवते जन-
यन्ति । किंन्विति प्रश्ने, वितर्के वा । करिण ईरयन्तीति करीरान्ह-
स्तिपातनसमर्थान्वा, वीरयोधान्वा । प्रश्नेनानागमनं हेतुः । किं वि-
तर्के च । यथा पूर्वं जनयन्ति स्म तथेदानीं नेति । ये वीरकरीराः
परिणामे परिपूर्णं तारुण्ये वार्धकेवाऽन्तकाले वा शस्त्रविद्यापरिणतौ
सत्यां वा परप्रहरणैः परेषां वैरिणामन्येषां च शस्त्रैः कुठारादिभिश्च
विक्षताः हताः खण्डिताश्च सन्तः क्षितितले निपतन्ति, न त्वतीसा-
रादिना । करिण ईरयन्तीति ईगुपधत्वात्कः । 'द्वौ वंशौ कुलमस्करौ'
'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री' इति चामरः ॥

वीरा एव किमिति पृच्छयन्त इत्यत आह—

पार्थिवं हि निजमाजिषु वीरा

दूरमूर्ध्वगमनस्य विरोधि ।

१ 'अत्राथोन्तरन्यासो जातिश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अत्रानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ इदं तु 'अकारानुपप-
दात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन । अनुपपदस्यावकाशः—विपक्षितः, विलिखः ।
कर्मोपपदस्यावकाशः—कुम्भकारः, नगरकारः । इहोभयं प्राप्नोति—
काष्ठभेदः । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन इति भाट्टविरोधाभिन्त्यम् ।
तस्मात् 'कर्मोपपद' इति सूत्रेणापेक्षा बाधोऽयः । ४ 'अत्रोपगमारूपकश्च-
संकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

गौरवाद्गुरपास्य भजन्ते

मत्कृतामतिथिगौरवक्रद्धिम् ॥ १५ ॥

पार्थिवमिति ॥ वीराः पार्थिवं राजभूतं ऋणकादिक्रमेण पृथि-
वीजन्यं च निजं स्वीयं वपुः आजिषु सङ्ग्रामेषु अपास्य त्यक्त्वा दिव्यं
देहं प्राप्य मत्कृतां मद्रचितामतिथिगौरवक्रद्धिमतिथिसंस्कारसमृ-
द्धिं हि यस्माद्भजन्ते प्राप्नुवन्ति ततः पृच्छयन्त इत्यर्थः । किंभूतं
वपुः—गौरवात्पतनहेतोर्गुत्वाच्च दूरमतिरामूर्ध्वगमनस्य स्वर्गप्रा-
प्तेः विरोधि प्रतिबन्धकम् । अन्योऽपि दूरगमनविरोधि गुरुतरं व-
स्तु त्यक्त्वा जिगमिषति । गौरवादादरातिशयादतिथिगौरवक्रद्धि-
मिति वान्वयः । गुरु वस्तु त्यक्त्वा गुरुतरं गृह्णाति तत्रापि स्वीयं
त्यक्त्वान्यदीयं गृह्णातीति सुतरामाश्चर्यम् । गौरवक्रद्धिम्, 'क्रत्य-
कः' इति प्रकृतिभावः ॥

साभिशापमिव नातिथयस्ते

मां यदद्य भगवन्नुपयन्ति ।

तेन न श्रियमिमां बहु मन्ये

स्वोदरैकभृतिकार्यकदर्याम् ॥ १६ ॥

साभिशापमिति ॥ हे भगवन्, ते वीरलक्षणा अतिथयः सा-
भिशापमिव सकलङ्कमिव मामद्य इदानीं यद्यस्मान्नोपयन्ति न प्रा-
प्नुवन्ति तेन तदनागमनेन कारणेन इमां श्रियमिन्द्रलक्ष्मीं बहु अति-
तरां न मन्ये न संमानयामि । अस्यास्तदातिथ्याद्यावदुपयोगो न ताव-
दस्या निष्प्रयोजनत्वान्मम संतोषो न । किंभूतां श्रियम्—स्वोदर-
स्यामोदरस्यैवका केवला या भृतिभरणं सेव कार्यं प्रयोजनं यस्याः ।
अत एव—सा चासौ कदर्या च कुरिस्ता । तिन्धामित्यर्थः । 'आ-
त्मानं धर्मकार्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत्' । लोभाच्चः पितरौ भृत्यान्स
कदर्य इति स्मृतः ॥ 'अथ मिथ्याभिज्ञानम् । अभिशापः' इत्यमरः ॥

पूर्वपुण्यविभवव्ययलब्धाः

श्रीभेरा विपद एव विमृष्टाः ।

पात्रपाणिकमलार्पणमासां

तासु शान्तिकविधिर्विधिदृष्टः ॥ १७ ॥

पूर्वेति ॥ हे मुने, पूर्व पुराकृतं यत्पुण्यं कृच्छ्रचान्द्रायणादि तस्य
विभवो माहात्म्यं तस्य व्ययेन विनियोगेन । नाशेनेति यावत् ।
लब्धाः प्राप्ताः श्रीभेरा लक्ष्मीविलासा विमृष्टा विचारिताः सत्यो वि-
पद एव बहुपुण्यक्षयकारित्वादुदुर्कदुःखकारित्वाच्च विपद्रूपा
एव । तासु संपद्रूपासु विपद्रूपा सतीषु आसां संपदां पात्रस्य पा-
णिलक्षणे कमले अर्पणं दानं शान्तिकः शान्तिप्रयोजनको विधि-
र्होमादिः विधिना येदेन शास्त्रेण, ब्रह्मणा वा दृष्ट उक्तः । विपद्रूपा
हि शान्तिकं क्रियते । कमलस्य दानजलस्य वा । पात्रेभ्यो यावन्न
दीयन्ते तावत्संपदो विपद एव । दाने पुण्यवृद्धे संपदां संपद्रूपा ।
पात्रे दानं विना मम चेत्तो न तुण्यतीत्यर्थः । 'न विद्यया केवलया
तपसा वापि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तित-
म् ॥' इति याज्ञवल्क्यैः ॥

१ 'बद्धाः' इति तिलकसुखावबोधसाहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः ।
२ 'संपदः' इति सुखावबोधसंमतः पाठः । ३ 'अत्रानुप्रासरूपका-
तिशयोक्तिसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तद्विमृज्य मम संशयशिल्पि स्फीतमत्र विषये सहसाघम्भूयतां भगवतः श्रुतिसारैरद्यवाग्भिरघमर्षणक्रग्भिः १८

तदिति ॥ हे मुने, श्रुतिसारैः श्रवणयोः सारैः सुधाभूतैर्वेदेषु श्रेष्ठभूतैश्च भगवतो वाग्भिर्बर्चनैरद्य इदानीमघमर्षणस्य दुःखस्य पातकस्य च मार्जनस्य संबन्धिभिर्क्रग्भिर्भूयताम् । 'कृतं च सत्यं च—' इत्यघमर्षणक्रवः पापं नाशयन्ति । अघमर्षणसंबन्धिन्यक्रवः । अघं मर्षयन्ति क्षालयन्ति । नन्द्यादित्वाल्गुः । किं कृत्वा—ते मम साभिशापत्वादित्यहेतोर्वात्र नागच्छन्तीति अत्र विषये संशयशिल्पि संदेहकारि स्फीतं प्रवृद्धं (मम) अघं दुःखं, पातकं च सहसा झटिति विमृज्यापनीय । भूयतामिति भावे लकारः ॥

इत्युदीर्य मधवा विनयार्थं

वर्धयन्मवहितत्वभरेण ।

चक्षुषां दशशतीमनिमेषां

तत्स्थिवान्मुनिमुखे प्रणिधाय ॥ १९ ॥

इतीति ॥ मधवा इन्द्र इति पूर्वोक्तमुदीर्योक्त्वा अवहितत्वस्य सावधानत्वस्य भरेणाधिक्येन विनयाधि विनीतत्वमसृद्धिं वर्धयन्मधिकीकुर्वन्सन् अनिमेषां निमेषरहितां चक्षुषां दशशतीं नेत्रमहसं मुनिमुखे प्रणिधाय संस्थाप्य तत्स्थिवान्स्फूर्णीं स्थितः । अमरत्वात्सावधानत्वाच्च निनिमेषत्वम् ॥

वीक्ष्य तस्य विनये परिपाकं

पाकशासनपदं स्पृशतोऽपि ।

नारदः प्रमदगद्गदयोक्तया

विस्मितः स्मितपुरःसरमूचे ॥ २० ॥

वीक्ष्येति ॥ नारदः प्रमदेन हर्षेण गद्गदयास्पृष्टया उक्तया वाचा कृत्वा स्मितपुरःसरमूचे । महानुभावाः स्मितपूर्वभाषिणो हि । किंभूतः—पाकशासनपदमिन्द्रपदं स्पृशतोऽधितिष्ठतोऽपि तस्येन्द्रस्य विनये परिपाकं प्रकर्षं वीक्ष्य विस्मित आश्चर्ययुक्तः । अतिसमृद्धस्य विनीतत्वं दुर्लभम्, इन्द्रे तु विद्यत इत्याश्चर्यम् । अविनीतं दृष्ट्वा इन्द्रपदे स्थित इति लौकिकयुक्तिः । 'आख्यन्' इति पाठे 'अस्यति—' इत्यङ् ॥

भिक्षिता शतमखी सुकृतं य-

त्तपरिश्रमविदः स्वविभूता ।

तत्फले यदि परं तव हेला

क्लेशलब्धमधिकादरदं तु ॥ २१ ॥

भिक्षितेति ॥ हे इन्द्र, त्वया शतमखी सुकृतं पुण्यं भिक्षितायाचर्यैवाद्भिकर्मकः । यागशतं कृत्वा यत्पुण्यमुपार्जितं तस्या भिक्षायाः परिश्रमविद आयासवेदिनस्तव तस्य पुण्यस्य फले कार्यं स्वविभूतां स्वाराज्यलक्षणायां विभूतां स्वीयसंपदि यदि हेला

बहु न मन्ये इति (पूर्वश्लोके) वचनादवज्ञा, तर्हि भिक्षायासवेदिनस्तव परं केवलं हेला नान्यस्य कस्यापि । बहुक्लेशार्जितायां संपदि अन्योऽवज्ञां नैव करोति तु यस्मात्क्लेशेन प्रयासेन लब्धं वस्तु स्वस्मिन्नधिकमादरं ददाति करोतीति ज्योतिष्टोमादियज्ञज्ये कालान्तरभाषिणि फले स्वाराज्येऽवज्ञा, अतिथिषु चादर इति त्वय्येव इष्टं नान्यत्रापीति भावः । शतमखानां समाहारः शतमखी । 'हेलावज्ञाविलासयोः' इति विश्वः ॥

संपदस्तव गिरामपि दूरा

यन्न नाम विनयं विनयन्ते ।

श्रद्धधाति क इवेह न साक्षा-

दाह चेदनुभवः परमाप्तः ॥ २२ ॥

संपद इति ॥ इयत्तया वक्तुमशक्यत्वाद्गिरामपि वाचामपि दूरा भगोचरा अपि तव संपदो यत् नाम निश्चितं ते विनयं न-अस्त्वं न विनयन्ते दूरीकुर्वन्ति । इहात्र विषये परमाप्तोऽतिमिन्द्रम्, अव्यभिचारी च साक्षादनुभवः प्रत्यक्षोपलब्धिश्चेदपि नाह न बूते तर्हि क इव श्रद्धधाति विश्वसिति, अपि तु न कोऽपि । संपदस्त्विनयो नियत इति सर्वेषां मतम्, तत्तु त्वयि प्रत्यक्षेण विनयस्य दृष्ट्वाद्वाधितमिति भावः । साक्षात्स्वयं चेन्नाहेति वा । नाम संभावनायां वा । अन्यत्रापि वस्तुनि साक्षात्प्रतीत्यानुभवेनानुमानज्ञानेन परमाप्तवचनेन वा विश्वासो भवति । अत्र पूर्वोक्ते विषये परमाप्तोऽनुभवश्चेत्साक्षादाह तर्हि को वा न विश्वसितीति वा । स्तुतेः प्रायेणालीकत्वात्सर्वेणापि सर्वस्य स्तुतिः, क्रियते, तव तु न तथा । अनुभवश्चेन्न कथयति तदिहासु विशिष्टासु संपदसु विषये क इव विश्वसितीति वा । 'विनयन्ति' इति पाठः साधोयान् ॥

श्रीभरानतिथिसात्करवाणि

स्वोपभोगपरता न हितेति ।

पश्यतो बहिरिवान्तरपीयं

दृष्टिमुष्टिरधिका तव कापि ॥ २३ ॥

श्रीति ॥ हे इन्द्र, इति अन्तरपि अन्तःकरणेऽपि बहिरिव बहिर्देश इव पश्यतो जानतोऽवलोकयतश्च तथैवेयं वर्णयितुमशक्या अधिका भूयसां काप्यनिर्बचनीया दृष्टिमुष्टिर्ज्ञानमुष्टिश्च । इति किम्—अहं श्रीभरान्श्रीसमूहानतिथिसादेयत्वेनानिर्बचनीयान्करवाणि कुर्याम् । तथा स्वोपभोगपरता आत्मन एवोपभोगतात्पर्यहिता न श्रेयस्करं न भवतीति । यथा बहिर्बहुभिर्नेत्रैः सर्वमवलोकयामि, तथा अन्तःकरणेऽपि सर्वं करणीयं ज्ञानदृष्ट्यावलोकयामि, एवंविधस्त्वमेव नान्य इति भावः । 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिणं दर्शनं' इत्यमरः ॥

आः स्वभावमधुरैरनुभावं-

स्तावकैरतितरां तरलाः सः ।

१ 'अत्रातिशयोक्तिः' 'रूपश्च' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र मुनिवाक्यारोपणस्याधर्मणस्य प्रकृतान्तरणोपयोगात्परिणामालकारः' इति जीवानुः । २ 'अत्र जतिः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेकानुभावं' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्र काव्यशक्तिः' इति जीवानुसाहित्यविद्याधर्या । २ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति जीवानुसाहित्यविद्याधर्या । ३ 'अत्रातिशयोक्ति-व्यतिरेकसंदेहोपमासंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

द्यां प्रशाधि गलितावधिकालं

साधु साधु विजयस्व विडौजः ॥ २४ ॥

आ इति ॥ हे विडौज इन्द्र, वयं स्वभावमधुरैर्निसर्गसुन्दरैः । तावकैस्त्वदीयैरनुभावेः स्वभावसूचनैः प्रभावैर्वा अतितरामत्यर्थं आः तरलाः साक्षर्योः स्मो भवामः । ऋणीणामस्माकं तरलत्वमनुचितमिति पीडायां आःशब्दः, हर्षे वा । एवं गलितोऽवधिर्मर्यादा यस्यैवंभूतः कालो यस्यां क्रियायां यथा तथा निरवधिकं द्यां स्वर्गे साधु सम्यक्प्रशाधि पालय । तथा साधु सम्यग्विजयस्व सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । 'अनुभावः प्रभावे स्याद्विश्रये भावसूचने' इति विश्वः । अनुगतो भाव इति समासः । प्रशाधि, शासः 'शा हौ' इति शादेशः । साधु साधु हर्षाद्विरुक्तिर्वा । विजयस्व 'विपराभ्यां जेः' इति तङ् । वेधेति विद् व्यापकमोजो यस्य विडौजाः पृपो-दरादित्वाद्वृद्धिः ॥

संख्यविक्षततनुस्रवदसु-

क्षालिताखिलनिजाधलघूनाम् ।

यच्चिहानुपगमः शृणु राज्ञां

तज्जगद्युवमुदं तमुदन्तम् ॥ २५ ॥

संख्येति ॥ हे इन्द्र, यत्पुनर्यस्माद्धेतोर्वा इह स्वर्गे राज्ञामनुपगमोनागमनं तत् तं प्रसिद्धमुदन्तं राज्ञामनागमनहेतुं वृत्तान्तं शृणु । किंभूतानां राज्ञाम्—संख्ये रणे विक्षततनुभ्यो निहतशरीरेभ्यः स्रवन्निःसृतमस्रं रुधिरं तेन क्षालितं धौतमखिलं समग्रं निजं सहजमग्रं पापं येषां ते अत एव लघवस्तेषाम् । एवंभूतेन पातकेन लघूनां स्वर्गगमनयोग्यलाघवयुक्तानां वा । किंभूतमुदन्तम्—जगद्युनां त्रेलोक्यतरुणानां सुतु संतोषो यस्मात् । 'यस्तु' इति क्वचित्पाठः ॥

सा भुवः किमपि रत्नमनर्थं

भूषणं जयति तत्र कुमारी ।

भीमभूपतनया दमयन्ती

नाम या मदनशस्त्रममोवम् ॥ २६ ॥

सेति ॥ सा भीमभूपतनया दमयन्ती नाम कुमारी तत्र भुवि प्रसिद्धा जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । किंभूता—भुवः भूषणमलंकारभूतं किमपि लोकोत्तरमनर्थमूल्यं रत्नं रत्नभूता भूमण्डलं तथैवालंकृतमित्यर्थः । सा का—या अमोघमप्रतिहतं मदनशस्त्रं कामाक्षम् । कुलनामसौन्दर्यसौभाग्यविवाहयोग्यत्वानि कथितौति ॥

संप्रति प्रतिमुहूर्तमपूर्वा

कापि यौवनजवेन भवन्ती ।

आशिखं सुकृतसारभृते सा

कापि यूनि भजते किल भावम् ॥ २७ ॥

१ 'अत्राशीनांमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रासतिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र क्षालिताधपदार्थविशेषणगत्या लघुत्वहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं कान्यलिङ्गमलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

संप्रतीति ॥ सा भैमी कापि यूनि लोकोत्तरे अथ च मयाप्यज्ञातनामनि तरुणे संप्रति भावमनुरागं भजते । किलेति श्रूयते । किंभूता । यौवनजवेन तारुण्यभरवेगेन प्रतिमुहूर्तं प्रतिक्षणं कापि वर्णयितुमशक्या अपूर्वा सुन्दरी भवन्ती जायमाना । किंभूते यूनि—आशिखं नखादारभ्य चूडापर्यन्तं सुकृतसारेण पुण्योत्कर्षेण भृते पूर्णे । स्वत एव सुन्दरी (स्वत एव) यस्मिन्ननुरागात्तत्पुण्यस्येयत्ता नास्तीत्यर्थः । कापीति निर्देश इन्द्रस्य ज्ञानाभिलाषजननीयः ॥

कथ्यते न कतमः स इति त्वं

मां विवक्षुरसि किं चलदोष्टः ।

अर्धवर्त्मनि रुणत्सि न पृच्छां

निर्गमेण न परिश्रमयैनाम् ॥ २८ ॥

कथ्यत इति ॥ हे इन्द्र, एवं मां प्रति इति किमर्थं विवक्षुरसि वक्तुमिच्छसि । अपि तु न वक्तव्यम् । किंभूतः—चलंश्चञ्चल ओष्ठोऽधरो यस्य सः । इति किम्—यस्मिन् सा भावं भजते स कतमो युवा न कथ्यत इति । अपि तु श्रीमता कथनीयः । एवं अर्धवर्त्मनि वदनमार्गमध्ये पृच्छां प्रश्नं न निरुणत्सि, अपि तु रुणत्स्येवेति काकुः । रुधिरद्विकर्मा । युक्तमेतत्, एवं एनां पृच्छां निर्गमेण सुखान्निःसरणेन न परिश्रमय खेदं मा नैपीः । 'स कः' इति त्वयाहं न प्रष्टव्य इत्यर्थः । पृच्छा, भिदादित्वादङि क्त्वाद् 'प्रहिज्या—' इति संप्रसारणम् ॥

तद्वक्तव्ये कारणमाह—

यत्पथावधिरणुः परमः सा

योगिधीरपि न पश्यति यस्मात् ।

बालया निजमनःपरमाणौ

हीदरीशयहरीकृतमेनम् ॥ २९ ॥

यत्पथेति ॥ परमाणुः परमाणुः यस्या योगिबुद्धेः पन्था मार्गस्तस्य यस्यावधिर्मर्यादारूपः, परमाणुपर्यन्तं योगिबुद्धेर्विषयो न तु तस्मात्परतः किञ्चित् । सा योगिनां मादृशमपि बुद्धिरेनं युवानं यस्मात्कारणात् पश्यति । कारणमेवाह—किंभूतमेनम्—बालया निजमनःपरमाणौ स्वीयमनोलक्षणे परमाणौ हीरेव लज्जैव दरीकन्दरा तस्यां शेते शयो हरिः सिंहस्तत्स्वरूपं कृतम् । 'अनुपरिमाणं मनः' इति तार्किकाः । मन एव योगिबुद्ध्या गृह्यते, न तु तत्स्था हीस्तस्यां विद्यमानो दूरत इति सा तु लज्जावशात्कस्याप्यग्रे न कथ्यतीत्यर्थः । परमाणूनां निरवयवरूपाद्याश्रयत्वं यथा, तथा निरवयवद्वियोऽपीत्यविरुद्धमित्यर्थः । कन्दरायां सुप्तः सिंहः केनापि न ज्ञायते । सिंहरूपणात्तस्य श्रेष्ठत्वं सूचितम् । 'शयवासवासिपु—' इति विकल्पविधानाद् 'हीदरीशय—' इत्यत्र हेतुर्हेतुः ॥

सा शरस्य कुसुमस्य शरव्यं

सूचिता विरहवाचिभिरङ्गैः ।

१ 'अत्रानुप्रासोऽतिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्ती रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी ।

तातचित्तमपि धातुरधत्त

स्वस्वयंवरमहाय सहायम् ॥ ३० ॥

सेति ॥ सा भैमी स्वस्वयंवरमहाय स्वीयस्वयंवरोत्सवाय ता-
तचित्तमपि पितृचित्तमपि धातुर्ब्रह्मणः सहायमधत्त कृतवती । किं-
भूता—कश्चिन्मपाणिडमादिना विरहवाचिभिर्विरहपीडां सूचय-
न्निरङ्गैः स्वावयवैः कुसुमरूपस्य शरस्य मदनबाणस्येत्यर्थः । शरस्यं
वेधं पितरं प्रति सूचिता ज्ञापिता । प्रहृष्टा तस्याः स्वयंवरश्रिते
धृतः वियोगपीडां दृष्ट्वा पित्राप्यारब्ध इत्यर्थः । शृणोतीति शर-
हंसस्त्वस्मै हिता शरव्या, 'उगवादिभ्यो यत्' । 'शरव्यम्' इत्येव
पाठो युक्तः ॥

मन्मथाय यद्वारा राज्ञां

हूतिदूत्यविधये विधिराज्ञाम् ।

तेन तत्परवशाः पृथिवीशाः

संगरं गरमिवाकलयन्ति ॥ ३१ ॥

मन्मथायेति ॥ अयानन्तरं विधी राज्ञां हूतिदूत्यविधये आ-
कारणार्थं दूतत्वविधये दूतत्वव्यापाराय मन्मथाय 'स्वं सर्वाना-
कारय' इत्याज्ञां यद्यतः अदित दत्तवान् तेन हेतुना तत्परवशाः
कामाज्ञापराधीनाः सन्तः पृथिवीशाः संगरं सद्गामं गरमिव वि-
पतुत्यमाकलयन्ति मन्वते । अपकारित्वादिपं यथा त्यज्यते तथा
सद्गाममपि त्यक्त्वा भैमीपरवशा जाता इति भावः । अथच सम्यक्
सुतरां गरो विषम् । गरं योऽस्ति तमेव नाशयति संगरस्तु सर्वान् ।
दूत्य' इति, 'दूतवणिग्भ्यां च' इति भावे यः ॥

येषु येषु सरसा दमयन्ती

भूपणेषु यदिवापि गुणेषु ।

तत्र तत्र कलयापि विशेषो

यः स हि क्षितिभृतां पुरुषार्थः ॥ ३२ ॥

येष्विति ॥ दमयन्ती येषु येषु भूपणेषु यदिवा अथवा येषु
येषु गुणेषु औदार्यादिषु सरसा सादरा, तत्र तत्र भूपणेषु गुणेषु वा
कलयापि लेशेनापि परस्परपेक्षया वा यो विशेष आधिक्यं स हि
स एव क्षितिभृतां राज्ञां यस्मात्पुरुषार्थो धर्मादिरूपः भूपणगु-
णाधिक्यमेव पुरुषार्थत्वेनार्जयन्ति भैमीप्रीतिहेतुवाञ्छा तु सद्गाम-
वासनामिति भावः ॥

तदेवाह—

शैशव्ययदिनावधि तस्या यौवनोदयिनि राजसमाजे ।

आदरादहरहः कुसुमपोरुल्लास मृगयाभिनिवेशः ३३

शैशवेति ॥ कुसुमेषोः कामस्य मृगयायामभिनिवेश आदरो
यौवनोदयिनि यौवनोन्मुखे राज्ञां समाजे समूहे विषये तस्या भैम्याः
शैशव्ययदिनं बाल्योपगमदिनमवधिर्यस्यां क्रियायां तथा यौव-
नोदयमारभ्य अहरहः प्रत्यहमादरादतिरामुल्लास प्रकटीभवत् ।

आदरादहरह इति कामपीडाधिक्यं तेषां सूच्यते । तत्प्राप्तिमेव
पुरुषार्थत्वेन मन्यन्ते इति भावः ॥

प्रकृतमुपसंहरन्नाह—

इत्यमी वसुमतीं कमितारः सादरास्त्वदतिथीभवितुं न ।
भीमभूसुरभुवोरभिलाषे दूरमन्तरमहो नृपतीनाम् ॥ ३४

इतीति ॥ अमी वसुमतीं पृथ्वीं कमितारो वाञ्छाशीला रा-
जान इति कारणास्त्वदतिथीभवितुं तवातिथयो भवितुं सादराः
साभिलाषा न सद्गामाभावास्वर्गं प्रति नागच्छन्तीत्यर्थः । भै-
म्यर्थं वसुमतीमेव कमितारो न स्वर्गमिति वा । अहो आश्चर्यं ।
अभिलाषे विषये भीमभूसुरभुवोर्भैमीदेवालययोर्दूरमितरां नृप-
तीनामन्तरं तारतम्यं महान्विशेषः । यागादिभिः प्राप्यास्वर्गा-
दपि भैमीप्राप्तिरधिका इति मन्वते इत्यर्थः । स्वर्गे सुरभूदैवकन्या
भोग्या, भैम्यास्तस्याश्च महान्विशेषः । अथ च—भीमस्य भूः प्र-
देशः, तत्र भैम्या विद्यमानत्वात्कुण्डिनत्रिदिवयोर्महान्विशेषः ।
अतः स्वर्गाभिलाषो नेत्यर्थः । अथ च—कुण्डिनस्य भूमी विद्यमान-
त्वाद्वाज्ञां भूमावेव निवासात्कुण्डिनमेव समीपं न तु स्वर्ग इति
तयोर्महान्विशेषः । कमितारः, ताच्छीत्ये तृन् । तस्यार्थधानुक-
त्वेऽपि (न) पाक्षिकत्वाणिङभावः । तद्योगाद्वासुमतीमिति
द्वितीयां ॥

तेन जाग्रदधृतिर्दिवमागं

संख्यसौख्यमनुमर्तुमनु त्वाम् ।

यन्मृधं क्षितिभृतां न विलोके

तन्निमग्नमनसां भुवि लोके ॥ ३५ ॥

तेनेति ॥ हे इन्द्र, अहं तन्निमग्नमनसां भैम्यामकक्षितानां
क्षितिभृतां भुवि लोके भूलोके मृधं संग्रामं यत् यस्मात्त विलोके
न पश्यामि, तेन हेतुना जाग्रती स्फुरन्ती अष्टतिरसंतोषो यस्यै-
वंभूतः सन् त्वामनु उद्दिश्य संख्यसौख्यं युद्धजनितं सुखमनुमर्तु-
मन्वेष्टुं प्राप्तुं दिवमागामागमम् । किंभूतोऽहम्—जाग्रद्वर्तमानः ।
तथा—न विद्यते धृतिर्धैर्यं सुखं वा यस्येति वा । लक्षणेऽनुः क-
मेप्रवचनीयैः ॥

वेद यद्यपि न कोऽपि भवन्तं

हन्त हन्त्रकरुणं विरुणद्धि ।

पृच्छत्यसे तदपि येन विवेक-

प्रोञ्जनाय विषये रमसेकः ॥ ३६ ॥

वेदंति ॥ कोऽपि कश्चनापि हन्तृषु घातुकेषु अकरुणं निष्कृत्यं
भवन्तं न विरुणद्धि स्वया सह विरोधं न करोतीति यद्यप्यहं वेद
तदपि तथापि त्वं पृच्छत्यसे युद्धमस्मि न वेति । यतः—विषये
अभिलषणीये वस्तुनि रमस्यानुरागस्य संक आधिक्यं येन कारणेन
विवेकप्रोञ्जनाय ज्ञानाभावात् भवति । अनुरागवशात्किमपि न
ज्ञायते । हन्त आश्चर्यं । ज्ञाने सत्यप्येवंप्रभ आश्चर्यहेतुः । रमसेक
उदकसंकश्चिन्नादमात्रेणैवा भवतीत्युक्तिः ॥

१ 'अत्रातिशयोक्तिः सहोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
च्छेकानुप्रासोपम' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र च्छेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी ।
४ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

एवमुक्तवति देवकरीन्द्रे
द्रागभेदि मघवाननमुद्रा ।

उत्तरोत्तरशुभो हि विभूनां

कोऽपि मञ्जुलतमः क्रमवादः ॥ ३७ ॥

एवमिति ॥ देवकरीन्द्रे नारदे एवं पूर्वोक्तमुक्तवति सति मघवाननमुद्रा इन्द्रमुखमीनं द्राक् कृण्वति अभेदि स्वयं भिक्षा । इन्द्रो यभाषे इत्यर्थः । पुनः किमियुवाचेत्यत आह—हि यतो विभूनां प्रभूणां मञ्जुलतमो रम्यतमः कोऽपि लोकोत्तरः क्रमेण वादो वचनम् उत्तरस्य प्रत्युत्तरेण पुरस्तात्पुरस्ताद्वा शुभः सुभगो भवति । अतः पुनरप्युवाचेत्यर्थः । अभेदि, कर्मकर्तरि ॥

कानुजे मम निजे दनुजारी

जाग्रति स्वशरणे रणचर्चा ।

यदुजाङ्गमुपधाय जयाङ्कं

शर्मणा स्वपिमि वीतविशङ्कः ॥ ३८ ॥

केति ॥ हे मुने, स्वस्य मम शरणे गृहे रक्षितरि च स्व आभ्यं रक्षिता यस्य स्वशरणार्थं परानपेक्षे वा निजे ग्राये सहजे वानुजे कनिष्ठभ्रातरि दनुजारी देवदानवशत्रौ तस्मिन्नुपेन्द्रे जाग्रति स्वावधाने जागरुके सति मम का रणस्य चर्चा विचारणा । मम रणचिन्ता नास्तीत्यर्थः । निजेऽनुजे इत्यनेन आज्ञावशवर्तिन्यं वस्सलत्वात्स्वतः प्रवृत्तत्वं च सूचितम् । दनुजाराविल्यनेन सामर्थ्यानिशयः सूचितः । स्वस्य शरणे गृहविविधे जाग्रतीति वा । परानपेक्षमात्मनो रक्षके इति सर्वविशेषणसार्थक्यम् । तस्मिन्कस्मिन्—जयश्रिहं यस्य जयस्य चिह्नभूतं वा यस्योपेन्द्रस्य भुजाङ्कं दक्षिणभुजोत्पन्नमुपधायोच्छीर्षकीकृत्य वीतविशङ्को गतभयः सन् शर्मणा सुमेन स्वपिमि निद्रामि पूर्वोक्तहेतोः ॥

विश्वरूपकलनादुपपन्नं

तस्य जैमिनिमुनिवमुदीये ।

विग्रहं मखभुजाममहिष्णु-

व्यर्थतां मदशनिं स निनाय ॥ ३९ ॥

विश्वेति ॥ हे मुने, तस्य मदनुजस्य विश्वरूपकलनान् 'सर्वं विष्णुमयं जगत्' इति विश्वेषां सर्वेषां रूपस्य स्वरूपस्य कलनास्वीकारात् । सर्वात्मकत्वाङ्गीकरणादित्यर्थः । उपपन्नं घटमानं जैमिनिमुनिवमुदीये उपपन्नम् । जैमिनिर्विश्वान्तःपातित्वात्, विष्णोश्च विश्वरूपत्वाजैमिनिमुरूपत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । यतस्तस्य जैमिनिमुनिवम्, अतो जैमिनिरूपः सोऽनुजो मखभुजां देवानां विग्रहं शरीरं दैत्यैः सह युद्धं वामहिष्णुरसहमानो मदशनिं मम वज्रं व्यर्थतां वैयर्थ्यं निनाय प्रापयत् । शत्रुमारणेन वज्रकृत्यं स्वयमेव कृतत्वात् नित्यर्थः । वेदान्ताद्यभिमतदेवतानां विग्रहेण कर्मसमवायेऽङ्गीक्रियमाणे युगपदनेकयजनानैर्नानादेशोऽप्यनुष्ठीयमानेषु कर्मस्वेक्या

१ 'अत्रार्थान्तरस्यामः' इति जीवातुः । २ 'अत्रानुपपन्नं' इति साह्यविद्याधरी । ३ 'उदीये' इत्यतः 'उदीये' इति 'विर्वाणि' इति तिलकदीपिके । ४ 'उत्तमपुत्रपौत्रवर्तनेन' इति 'प्रोमि' इति भाष्येन युक्तमिति नाति । ५ 'युष्मन्तो कतेरि' इति । ६ 'मलिनायस्तु' इति मेषामपेक्षायापत्तयः ।

गतस्येन्द्रस्येन्द्रशरीरस्य तस्मिन्नेव क्षणे भिन्नदेशयागान्तरहविग्रहेण शक्त्यभावाद्यागान्तरलोपप्रसङ्गे वेदस्याप्राप्त्यापातः । न चैश्वर्यवशादनेकशरीराङ्गीकारेणैकोऽपि युगपत्कृष्णवत्सर्वत्र प्रयास्यतीति वाच्यम् । तस्यैवैश्वर्यवत्त्वे मानाभावात् । अचेतनानामपि देवतावाङ्गीकाराच्चेष्टैश्वर्यसंभावनाया अप्यभावाच्च । तथा चाहानुक्रमणिकारः—'या काचित्तेन मन्त्रेणोच्यते सा देवता चेतनाचेतना वा भवतु कचिद्वाणाः, कचिद्भुजः, कचिन्मौर्वी' इति । निरुक्तकारोऽपि—'इमा देवता अनुक्रान्ताः सूक्तभाजो हविर्भाज क्रमाजश्च'—इत्याह । 'या यत्र भजते हविः सा देवता' इति श्रुतिमात्रेण कर्मसमवायेऽङ्गीक्रियमाणे इदमिन्द्रायेत्यादिचतुर्थ्यन्तपदरूपेणैव युगपदनेकयागसंबन्धो घटत इति वेदप्राप्त्यापत्तिद्वेः 'वज्रहन्तः पुरंदरः' इत्यादेश्वार्थवाद्भवसमर्थनान् 'बहुभिर्युगपत्यागे समारब्धे समन्ततः । पुनस्ततः समाहूतो नृभिः क नु स गच्छतु ॥' इत्यादि ग्रन्थसंदर्भेण देवताधिकरणे देवतानां जैमिनिमुनिना मन्त्ररूपेणैव कर्मसमवायस्य समर्थनान् । स्वचक्रेणैव दानवनिवारणाच्चेत्यर्थः । अथ च कस्मिंश्चित्समये सर्वत्रमिन्द्रवाहुं जैमिनिः स्तम्भितवान्, अतोऽपि वज्रस्य वैयर्थ्यम् । अत्र 'जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वेश्मपायन एव च । पुलन्तिः पुलहो विष्णुः पट्टेते वज्रवाराणाः ॥' इति बृहदोक्तिः प्रमाणम् । 'मन्त्रमयी देवतेति सर्वकर्मसु देवतानां सर्वम्' इति जैमिनिः । 'कर्मसमवायिनी देवता' इत्यन्ये । इति समाधिः ॥

ईदृशानि मुनये विनयाब्धि-

स्तथिवान्स वचनान्युपहृत्य ।

प्रांशुनिःश्वसितपृष्ठचरी वा-

भारदस्य निरियाय निरोजाः ॥ ४० ॥

ईदृशानि ॥ विनयस्य अर्धः समुद्रोऽतिविनीतः स इन्द्र ईदृशानि पूर्वोक्तानि वचनानि मुनय उपहृत्य उपहारीकृत्य तस्थिवान् । तृष्णाभावमापेत्यर्थः । युद्धाभावजन्यदुःखेन प्रांशु दीर्घं निःश्वसितं तस्य पृष्ठचरी पश्चात्संचारिणी प्रथमं निःश्वसोक्ता अतएव निरोजा दीना नारदस्य वाक् निरियाय निर्गता । ईप्सितरणात्लाभेन निःश्वसो, वाचो निष्प्रभत्वं च ॥

स्वारसातलभद्राहवशङ्की

निर्वृणोमि न वसन्वसुमत्याम् ।

द्यां गतस्य हृदि मे दुरुदर्कः

क्षमातलद्वयभटाजिवितर्कः ॥ ४१ ॥

स्वरिति ॥ हे इन्द्र, वसुमत्यां भूलोके वसन्नहं स्वः स्वर्गश्च रसातलं च स्वर्गपातालं तयोर्भवो जात आहवः सङ्ग्रामस्तच्छङ्काशीलः सन् न निर्वृणोमि सुखीभवामि । पृथिव्यां युद्धाभावात्स्वर्गं युद्धदर्शनेच्छया आगतोहमित्यर्थः । द्यां गतस्यापि मे हृदि क्षमायाः पृथिव्यामले स्वरूपाधोभागां तयोर्द्वयं भूपातालयुगं तत्रस्थानां भटानामाजिः संग्रामस्तस्य वितर्कः संभावना दुरुदर्को दुष्टोत्तरकालः । निष्फल इत्यर्थः । स्वर्गेऽपि युद्धाभावाद्वा स्थितस्य मम

१ 'यवतांशुकोक्तिः' इति साह्यविद्याधरी । २ 'प्रकृतपृष्ठचरिणः' इति जीवातुः । ३ 'अत्र रूपकं जानिष्ये' इति साह्यविद्याधरी ।

भुवि पाताले वा केनचिच्छरेण युद्धं कृतं स्यादिति मनोपया न सुखमित्यर्थः । 'अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्' इत्यमरः । 'उदकः फलमुत्तरम्' इति च । स्वारसेति, 'ढ्रस्वोपे पूर्वस्य-' इति दीधितिः ॥

वीक्षितस्त्वमसि मामथ गन्तुं
तन्मनुष्यजगतेऽनुमनुष्य ।

किं भुवः परिवृढा न विवोढुं
तत्र तामुपगता विवदन्ते ॥ ४२ ॥

वीक्षित इति ॥ हे इन्द्र, मया त्वं वीक्षितो दृष्टोऽसि । अथ मङ्गले आनन्तर्ये वा । युद्धाभावाद्वाप्यतः न सूर्या तत्तमान्मनुष्यजगते भूलोकाय गन्तुं त्वं अनुमनुष्यानुजानीहि । तत्र युद्धे किं प्रमाणमत आह-तत्र भूमौ तां भूमौ विवोढुं परिणतमुपगताः स मागता भुवः परिवृढाः प्रभवो राजानः किं न विवदन्ते । अहत हमिकया परस्परं कलहं न करिष्यन्ति किमित्यर्थः । ततो युद्धं ततो मम सुखं स्यादित्याज्ञां देहीत्यर्थः । अतएव, 'गत्यावैक्यमिणि' इति चतुर्थी । 'प्रभो परिवृढः' इति सातुः । विवदन्ते, 'मागतापसं-भापा-' इति विभक्तौ तद् 'वितेमान-' इति वर्तमानकृत्यप्रत्ययः ॥

इत्युदीर्य स ययौ मुनिर्धर्वा
स्वर्पतिं प्रातनिवर्त्य बलेन ।

वारितोऽप्यनुजगाम मयवं
तं कियन्त्यपि पदान्यपराणि ॥ ४३ ॥

इतीति ॥ स मुनिर्युदीर्य पूर्वोक्तमुखा उदी ययौ । किं कृत्वा-बलेन बलात्कारेण स्वर्पतिं नाकनायकं प्रतिनिवर्त्य परा-वर्त्य । वारितोऽपि शपथादिना निष्ठ निष्ठेति निषिद्धोऽपि स शकः मयवं यथा तथा कियन्त्यप्यपराणि द्वित्रादिपदानि तं नारदमनुजगाम पश्चादगमन । 'यन्तम्' इति कश्चिपाठः तदा स इन्द्रः । स्वर्पतिम्, अहरादिवादेकः । पदानि, अध्वमानार्थत्वाद्यन्तसंयोगे द्वितीया । 'वारितोऽप्यनुजगाम यजन्तम्' इति पाठे वारितोऽपि निवारणे कृतेऽपि अनुगमाय कियन्त्यपि पदानि यजन्तं लगन्ते स्वर्पतिं बलाच्चिद्यं यथावित्यन्वयः ॥

पर्वतेन परिपीय गभीरं
नारदीयमुदितं प्रतिनेदे ।

स्वस्य कश्चिदपि पर्वतपक्ष-
च्छेदिनि स्वयमदर्शि न पक्षः ॥ ४४ ॥

पर्वतेनेति ॥ पर्वतेन मुनिना गभीरमर्थगभीरं स्थूलं च नारदीयं नारदसंबन्धि उदितं वचनं परिपीय सादृशं श्रुत्वा प्रतिनेदे साधूकमिति तस्याभिनन्दनं चक्रे । पर्वतपक्षाच्छिन्नस्येवंशीले इन्द्रे विषये, अथ च पर्वतस्य पक्षं मतं छिन्नस्येवंशीले इन्द्रे स्वस्य आत्मनः कश्चिदपि पक्षो ममैवं प्रतिभार्तानि किंचिदपि मतं स्वयं नार्दर्शि प्रदर्शितम् । अथ च 'आपो नारा इति प्रोक्ताः' इति वच-

१ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र 'नारा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रान्तर्भावोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नासारमुदकं ददाति नारदो मेघः, तदीयं गर्जितं परिपीय अग्निना प्रतिनद्यते प्रतिध्वन्यते । गिरिगुरुच्छेदिनि स्वपक्षः स्वरुन्ति छेदनभयापर्वतेन न प्रदर्श्यन्ते इत्युक्तिः ॥

पाणये बलरिपोरथ भैमी-
शीतकोमलकरग्रहमर्हम् ।

भेपजं चिरचिताशनिवाम-
व्यापदामुपदिदेश रतीशः ॥ ४५ ॥

पाणय इति ॥ अथ रतीशः कामश्चिरं चित्तानां संभृतानाम-शनिवामेन यज्ञरासेन जलानां विशिष्टानामापदां रोगाणामर्हं योग्यं तदुपगतस्यमर्थं भैमी(स्या) शीतकोमलस्य करस्य ग्रहं परिणयनलक्षणं भेपजमोपधं बलरिपोः पाणये उपदिदेश समादिष्टान् । सरो भैमीविवाहोत्सुकभिन्द्रे चकारेत्यर्थः । भैमीप्राप्तौ यत्र पागाकठिनयज्ञजन्त्यः संतापः शाम्यतीत्यर्थः । दाहशान्त्यर्थ-मन्यत्रापि शीतले भेपजमुपदिश्यते ॥

मदनस्योपधोपदेशे कृतः सामर्थ्यमित्यत आह-

नाकलोकमिपजोः सुपमा या
पुष्पचापमपि चुम्बति सैव ।

वेद्मि तादृशमिपज्यदर्मा त-
द्वारसंक्रमितवैद्यकविद्यः ॥ ४६ ॥

नाकेति ॥ नाकलोकस्य स्वलोकस्य मिपजोर्वैद्ययोः सुपमा परमा शोभा सैव शोभा पुष्पचापमपि काममपि चुम्बति स्पृशति । तयोरेव शोभा मदने समागतेति वेद्मि । यतोऽसौ मदनस्तादृक स्ववैद्यरूपः सन् अभिपज्यदचक्रियन्त । किंभूतः-सैव सुपमैव द्वारं तेन कर्तृभूतेन संक्रमिता संक्रान्ति प्रापिता समावेशिता वैद्यकविद्या आयुर्वेदशास्त्रं यस्मिन्मदने । शोभाद्वारेण करणनात्मनि संक्रमिता वैद्यकविद्या येन वा । अतः कामस्य मिपज्यं संगतमिति भावः । अमन्त्रवाचकमो मिश्राद्वैद्यस्यैव संक्रमितमिति सातुः । नारदादेराकृतनिगणव्यादित्वा वा । विद्यां वेत्तीति वैद्य इत्यणस्तात्पर्यं कमेति 'योपधाद्वैद्योत्तमान-' इति वुज् । अभिपज्यन्, 'मिपज रोगापनयने' कण्डादित्याद्यर्थः ॥

इन्द्रे भैमीममिलपति मतीन्द्राणयादीनामिन्द्रपरित्यागजन्या-मयस्यां पठतिः श्लोकेराह-

मानुषीमनुसरत्यथ पत्या
स्वर्धभावमवलम्ब्य मधोनी ।

खण्डितं निजममुचयदुर्च-
मीनमाननसरोरुहन्त्या ॥ ४७ ॥

मानुषीमिति ॥ अथ पत्याविन्द्रे स्वर्धभावं नीचत्वमवलम्ब्या-

१ 'अत्र 'प.' इति साहित्यविद्याधरी । 'पत्न्यपक्षच्छेदिवादिन्द्र-स्यायं पर्वतेन मपदो न प्रकाशितः' इति ध्वनिः । २ 'अथ छेदानु-प्राप्तरूपकम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ कामनिबन्धनस्य भैमीपाणि-प्रक्षेपस्याशनिनारदजनेपेक्षा' इत्य 'आपदोपादय्या' इति जीवानुः । ३ 'अथोपजगत्' इति साहित्यविद्याधरी ।

क्रीकृत्य मानुषीं भूमिमानुसरति जिगमिषति सति मधोनीन्द्राणी
आननसरोरुहस्य चिन्तावशाश्रया नम्रतया निजं स्वीयमुर्ध्वमहान्तं
मानमहङ्कारं पूजनं वा खण्डितमसूचयन् । आननसरोरुहन्त्या
कृत्वा खण्डितमिति वा । अथ च खर्वत्वं ह्रस्वत्वम् । यो हि वा-
मनस्वमङ्गीकरोति तत्स्व परिमाणेन न्यूनत्वं भवितुं युक्तं नान्य-
स्येति, अत्र तु विपरीतम्, । मानुषीम्, जानिवाचित्वाङ्गीप् । म-
धोनी, 'पुंयोगात्-' इति ङीप् 'अयुव-' इति संप्रसारणम् ॥

यो मधोनि दिवमुच्चरमाणे
रम्भया मलिनिमालमलम्भि ।
वर्ण एव स खलूज्वलमस्याः

शान्तमान्तरमभापत भङ्गा ॥ ४८ ॥

य इति ॥ रम्भया देवाङ्गनया मधोनीन्द्रे दिवमुच्चरमाणे
स्य कृत्वा गच्छति सति यो मलिनिमा मालिन्यमलमलम्भि
प्राप्तः स मलिनिमरूपो वर्ण एव खलु निश्चयेनास्या रम्भया उ-
ज्वलं हृदययुक्तमान्तरं हृदयं भङ्गा आकारविशेषेण शान्तं नि-
र्विण्णं दुःखयुक्तमभापतावोचन् । उज्ज्वलस्य मालिन्यमनुपपद्यमानं
सदृशोपस्था दीप्ततायाः शान्ततां वृत्ते । स्वत्यागदुःखवशाच्छया-
मत्वं ज्ञातं सर्वरपि ज्ञातमित्यर्थः । अथच—अस्या उज्ज्वलं शृङ्गार-
रसप्रधानमान्तरं मनः शान्तं शान्तंकरमप्रधानं वृत्ते स्म । तस्या
अपि वैराग्यमभूदित्यर्थः । अथ च—शान्तं कोपरहितम् । तदी-
यमन्तःकरणम् उदतिशयेन उज्वलनीयुज्वलं दीप्तं सकोपमभापत् ।
तस्यागात्तदानीं क्रुद्धा सा जातेत्यर्थः । कोपाच्छयामता भवति ।
अत्रापि शान्तस्य दीप्तत्वं शान्तरसस्य च शृङ्गाररसत्वमित्युभयम-
प्याश्रयकारि । इयामवर्णस्य च शृङ्गारकथनं (स्व) युक्तं तस्य तद-
पणत्वात् । उच्चरमाणे, 'उद्वरः सकर्मकात्' इत्यात्मनेपदम् ॥

जीवितेन कृतमप्सरसां त-
प्राणमुक्तिरिह युक्तिमती नः ।
इत्यनक्षरमवाचि घृताच्या
दीर्घनिःश्वसितनिर्गमितेन ॥ ४९ ॥

जीवितेनेति ॥ घृताच्या देवाङ्गनया दीर्घनिःश्वसितस्य निर्ग-
मितेन निःसरणेन कृत्वा इति अनक्षरं वर्णैर्विनेवावाचि । अथ च
अनक्षरमवाच्यमवाचि । इति किम्—अप्सरसां नोऽस्माकमिह
समये जीवितेन कृतमलम्, इन्द्रस्य भैरवपुराणाजीवितं निष्फलं
यतः, तत्तस्मादोऽस्माकं प्राणमुक्तिः प्राणत्याग एव युक्तिमती यु-
क्तेति । दुःखेन तारुदीर्घो निःश्वासो मुक्तो यथा प्राणा अपि व-

१ 'अत्र निर्देश्यमिचारिभावोदयोऽपहुतिरलंकारः' इति साहित्यविद्या-
धरी । २ (स एव मलिनिमलक्षणे वर्णोऽस्या रम्भया आन्तरं हृदय-
संबन्धिनमुज्ज्वलं वर्णं धावत्य शान्तमभापत । यथा (अथ च) स एव
वर्णः उज्ज्वलं धावत्यम् आन्तरं हृदयं शान्तमचष्ट इत्यन्वयः । बहि-
र्भाषित्येनान्तरमपि मालिन्यमनुमितमित्यर्थः । यथा (अथ च) स एव
मलिनिमा वर्ण उज्ज्वलं गविषमन्तरं हृदयं शान्तं शीतलमाह स) इति
पुस्तकान्तरेऽधिकः पाठः । ३ 'अत्र भावोदयानुप्रासोऽपेक्षासंसृष्टिः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

हिनिर्गच्छन्तीति भावः । प्राणा निःश्वासरूपाः, तत्तस्मिन्निर्गमात्प्रा-
णनिर्गमो युक्तः । 'अनक्षरमवाच्यम्' इत्यमरः ॥

साधु नः पतनमेवमितः स्या-
दित्यभण्यत तिलोत्तमयापि ।

चामरस्य पतनेन कराज्जा-
तद्विलोलनचलद्भुजनालात् ॥ ५० ॥

साध्विति ॥ तद्विलोलेन चामरचालनेन चलन् चञ्चलो
भुज एव नालो यस्य एवंविधात् कर एवाञ्जं कमलं तस्माच्चाम-
रस्य पतनेन कृत्वा तिलोत्तमया देवाङ्गनयापि इत्यभण्यतावादि ।
इति किम्—इतोऽस्मात्स्वर्गाशोष्माकं चामरवत्पतनमेव युक्तं स्या-
दिति । दुःखवशादतिवैकल्यात्तत्करमलाच्चामरं पतितमिति भावः ।
चक्षिडो ह्येकरणाज्जापकादनुदात्तोपि चलतेः परस्मैपदं
शतां ॥

मेनका मनसि तापमुदीतं
यत्पिधित्सुरकरोदवहित्याम् ।

तत्स्फुटन्निजहृदः पुटपाके
पङ्कलिमिमसृजद्बहिरुत्थाम् ॥ ५१ ॥

मेनकेति ॥ मेनका देवाङ्गना मनसि उदीतं जातं तापं विरह-
उत्तरं पिधित्सुः पिधानुमिच्छुः अवहित्यामाकारगुप्तिमकरोदिति
यत् तद् आकारगुप्तिकरणमेव कर्माभूतं निजहृदः स्वहृदयस्य पुट-
मध्ये यः पाकस्तद्विषये बहिरुत्थां बहिर्जातां पङ्कलिसिं पङ्कलेपमे-
वासृजदकरोत् । स्फुटमुपेक्षे । संतापाकारगुप्तिभ्यां तद्बुद्धयमतितरां
पीडितम् । संतापस्याधः स्थितत्वादवहित्याया उपरि स्थितत्वाद्बु-
द्धयस्य मध्ये स्थितत्वात्पुटपाकत्वम् । पुटपाके विनाशाभावाद्दुःखस-
हत्वं सूचितम् । साक्षात्पाकेऽदिति विनाश एव भवेत्तथा चिरं दुःखं
नानुभूयेतेत्यर्थः । अन्योऽपि पुटपाके बहिः पङ्कलेपं करोति । स्फुटतो
निजहृद् इति वा । मेनकेति पृषोदरादित्वात्साधुर्भाषायामपि ॥

उर्वशी गुणवशीकृतविश्वा
तत्क्षणस्तिमितभावनिभेन ।

शक्रसौहृदसमापनसीम-
स्तम्भकार्यमपुषट्पुषैव ॥ ५२ ॥

उर्वशीति ॥ गुणैः सौन्दर्यादिभिर्वशीकृतं विश्वं यया सा उ-
र्वशी देवाङ्गना तस्मिन्नेव क्षणे स्तिमितभावस्य निश्चलत्वस्य नि-
भेन व्याजेन शक्रसौहृदस्य इन्द्रस्य समापनं समाप्तिस्तस्य सी-
मायां मर्यादायां स्तम्भस्य कार्यं मर्यादाज्ञापनलक्षणं वपुषैवापुषज्ज्ञा-
पितवती । इत्यकालं शक्रसौहृदं नातःपरमित्यवधिज्ञापनं निश्चलत्वा-
स्तम्भभुत्येन शरीरेणैव कृतवतीत्यर्थः । अतिसचिन्तत्वात्सदृशा जा-
तेति भावः । सीमायामपि समाप्तिज्ञापकस्तम्भो भवति । सौ-
हृद इत्यत्र 'हृदग-' इत्युभयपदद्वन्द्वेन 'संज्ञापूर्वको विधिरनि-

१ 'अत्रानुपासापहुतिश्लेषातिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ चलतेर्भाविचुरादिस्यस्यानुदात्तत्वाभावादुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन चिन्त्य-
मिदम् । ३ 'अत्राप्रतीयमानोऽपेक्षारूपकापहुतिर्नसृष्टिः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । ४ 'अत्रोपेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी ।

इति परिभाषया । अन्ये तु अर्थवत्परिभाषया 'सुहृद्द्वन्द्वौ मित्रमित्रयोः' इति निपातितस्य सुहृच्छब्दस्य योऽवयवो हृच्छब्दस्तदन्तस्योत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवतीति व्याचक्षते । समुदायस्त्वत्र मित्रवचनोऽवयवस्तु निरर्थक इति रक्षितोक्तेः । अपुपत् । 'पुपादिद्युता-' इत्यङ् ॥

अनुरागवशाहोकापवादोऽपि तेनावज्ञात इति श्लोकद्वयेनाह—

कापि कामपि वभाण बुभुत्सुं
शृण्वति त्रिदशभर्तारि किञ्चित् ।

एष कश्यपमुतामभिगन्ता

पश्य कश्यपमुतः शतमन्युः ॥ ५३ ॥

कापीति ॥ कापि देवाङ्गना सर्वा अपि देवाङ्गनाः किमित्येवं सचिन्ताः, किं जातमिति बुभुत्सुं ज्ञातुमिच्छुं कामपि स्त्रियं त्रिदशभर्तरीन्द्रे किञ्चिच्छृण्वति सति सोपहामं वभाणोवाच । एष कश्यपमुतः शतमन्युः शतयज्ञः इन्द्रः कश्यपमुतां पृथ्वीमभिगन्ता लक्ष्मीकृत्य गमिष्यति पश्य इति वाक्यार्थः कर्म । पृथ्वीं गच्छतीन्द्रस्ततो हेतोरेताः सचिन्ताः । कश्यपमुतेः पुत्रोऽपि शतयज्ञोऽपि कश्यं मद्यं पिबतीति मद्यपकन्यां गच्छतीत्यप्याश्रयम् । पामरेणापि न क्रियते, विशिष्टकुलोपपन्नानेकयज्ञकारिणां तेन तु मद्यपकन्यागमनं क्रियते इत्याश्रयम् । अथ कश्यपपुत्रः कश्यपपुत्रीं भगिनीं गच्छतीत्याश्रयं पश्य । तत्रागमनेकयज्ञकारी । अथ च मद्यपपुत्रो मद्यपस्यैव पुत्रीं भगिनीं गच्छतीति नात्र चित्रम् । यतः शतमन्युलक्षणयानेकापराधः । मद्यपस्य निषिद्धकारिणं नाश्रयकारि । 'मन्युः क्रोधे क्रतौ दैन्ये' इति विश्वः । अभिगन्ता इति लुट् ॥

आलिमान्ममुभगत्वमगर्वा

कापि शृण्वति मद्योनि वभाषे ।

वीक्षणेऽपि सघृणासि नृणां किं

यासि न त्वमपि सार्धगुणेन ॥ ५४ ॥

आलिमिति ॥ आगमनः सुभगत्वे सौन्दर्यविषये सगर्वा कापि देवाङ्गना मद्योनि शृण्वति सति आलि सर्वा वभाषे—नृणां वीक्षणेऽपि किमिति सघृणासि जुगुप्सामहितासि त्वमपि सार्धगुणेन सङ्गानुरोधेन न यासि जुगुप्सां परित्यज्य मनुष्यावलोकनार्थं गच्छ । 'गतानुगतिको लोकः' इति न्यायान् । येपामवलोकनेऽपि एवं जुगुप्सां करोषि तद्वरणार्थं विबुधेन्द्रः सन् गच्छतीति युक्तमित्युपहामः । इन्द्रादपि स्वमेव सचेता इत्यर्थः ॥

अन्वयुद्युतिपयःपितृनाथा-

स्तं मुदाथ हरितां कमितारः ।

वर्त्म कर्पतु पुरः परमेक-

स्तद्वतानुगतिको न महार्घः ॥ ५५ ॥

अन्वयुरिति ॥ अथ युतिपयःपितृनाथा वह्निवरुणयमा दिशां

१ 'अत्रापह्निदिशेकानुप्रासश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'शतयज्ञः' इति पाठमाश्रित्य व्याख्यात तिलकजीवानुसाहित्यविद्याधरीषु । ३ 'अत्रानुप्रासविरोधाभारमो' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'वक्रोक्तिरनुप्रासश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।

कमितारः कामुका दिक्पालास्तमिन्द्रं मुदा भेमीदर्शनादिनिमित्त-हर्षेणान्वयुरनुजग्मुः । तस्मिन्निर्गते किमिति निर्गता इत्यत आह-परं केवलमेकः पुरः प्रथमतो वामे कर्पतु करोतु प्रवर्तयतु । पुरो-मार्गकतैव दुर्लभ इत्यर्थः । तस्य पुरो गच्छतो गतं गमनमनुलक्षी-कृत्य गतिर्यस्य एवंविधः पुरुषो महार्घो न दुर्लभो न । किं त्वेक-स्मिन्पुरो निर्गतेऽन्योऽपि तदनुयायी भवति । इन्द्रमनु सर्वेऽपि निर्गता इत्यर्थः । अनुगतिकः 'सोपादिभाषा' इति कप् । कर्पतु, प्रार्थने लोट् । कमितारः, तृप् ॥

प्रेषिताः पृथगथो दमयन्त्यै

चित्तचौर्येचतुरा निजदृत्यः ।

तद्वत् प्रति च तैरुपहाराः

संख्यसौख्यकपटेन निगूढाः ॥ ५६ ॥

प्रेषिता इति ॥ अथो अनन्तरं तैरिन्द्रादिभिश्चित्तचौर्यं भैर्य-न्तःकरणवशीकरणे चतुरा निगूढाः स्वपेक्षया दृष्टपेक्षया च परस्परस्माद्वोपिताः पृथक् प्रत्येकं निजदृत्यः स्वीयस्वीयदृत्या दमयन्त्यै भैर्यार्थं प्रेषिताः । निगूढा विद्याया कुण्डिनवामिनामदृश्या इति वा । तद्वत् प्रति तस्मिन्तरं प्रत्युद्दिश्य संख्यसौख्यकपटेन स-द्रामजनितसंतोषव्याजेन पृथगुपहारा दिव्यरत्नागुपायनानि च प्रेषिताः । स्वया वैरिणो निहतास्तेन वयं प्रसन्नान्मुभ्यं दिव्यर-त्नादि प्रेषितमङ्गीकरणीयमिति । प्रीतेन तेन स्वस्मै भेमी दयेति तापपर्यम् । संख्यसौख्येति विदोषणं भेमीप्राप्तिं प्रत्युपाधिराहित्य-शान्तनार्थम् । निगूढाः, उपहारविशेषणं च ॥

चित्रमत्र विबुधैरपि यतः

स्वर्विहाय वत भूरनुमसे ।

द्यौर्न कान्चिदथवास्ति निरूढा

सैव सा चलति यत्र हि चित्तम् ॥ ५७ ॥

चित्रमिति ॥ (तैः) विबुधैर्देवैः, अथ च पण्डितैरपि स्वः स्वर्गं विहाय (यत्) भूरनुमसेऽनुमृता वत मेदे । अत्र चित्रम् । स्वर्गप्राप्त्यर्थमङ्गरपि यतः क्रियते, एतं विबुधैरपि स्वर्गं एव त्यक्त इत्याश्रयम् । अर्थान्तरन्यासमाह—अथवा युक्तमेतत्—निरूढा प्रसिद्धा कान्चिन् द्यौः स्वर्गो नाम्नि, किंतु सैव सा संव द्यौः यत्र चित्तमन्तःकरणं चलति चञ्चलम् । यत्रानुरागः स एव स्वर्गः, ततश्च भूमावनुरागात्तेषां भूमिरेव स्वर्ग इति तदनुमरणं युक्तमित्यर्थः । 'चलति' इति पाठे लगति रज्यतीति यावत् ॥

शीघ्रलङ्घितपथैरथ वाह-

लम्बिता भुवममी सुरसाराः ।

वक्रितोन्नमितकंधरचन्दाः

शुश्रुवुर्ध्वनितमध्वनि दूरम् ॥ ५८ ॥

शीघ्रति ॥ अथ अमी सुरसारा देवश्रेष्ठा अध्वनि (मार्गे) दूरं

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छे-कानुप्रासोपहृतिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी ।

वूरदेशोद्भवमतिशयितं वा ध्वनितं शब्दितं शुश्रुवुः । किंभूताः-
शीघ्रं लङ्कितः पन्था यथाहरश्चः कर्तुर्भिर्भुवं लम्बिताः प्रापिताः ।
तथा—पूर्वं वक्त्राकृता पश्चादुन्नमिता ऊर्ध्वाकृता कंधरा प्रीवा-
यस्मिन्नेवंविधो वन्धः शरीरावस्थाविशेषो येषाम् । अध्वनि ध्वनि-
रहितं यथा तथा कथानन्तरं परिलज्ज्य शुश्रुवरिति वा । नार्हन्वि-
मानर्वा ॥

किं घनस्य जलधेरथैवं

नैव संशयितुमप्यलभन्त ।

स्यन्दनं परमदूरमपश्य-

न्निःश्वनश्रुतिमहोपनतं ते ॥ ५९ ॥

किमिति ॥ ते देवा इदं घनस्य मेघस्य ध्वनितं, समुद्रस्य
किमिति संशयितुं संदेहमपि कर्तुमर्थमप्यमर्थं नैवालभन्त किंपुन-
र्निश्चेतुम् । किंतु निःस्वनस्य श्रुतिराकर्णनं तथा सह तस्याः समये
उपनतं प्राप्तमदूरं निकटवर्तिनं स्यन्दनं रथं परं केवलमपश्यन्ददृशुः ।
शब्दवाकर्णनसमये एव रथोपि वेगादागत इत्यर्थः । नलस्याश्वह-
दयथेदिवं सूचितम् । प्रथमे क्षणे घनध्वनितस्य स्मरणम्, द्वितीये
जलधेः, ततः क्रमेण द्वयोः समानधर्मेस्मरणलक्षणः पञ्चमक्षणे
संशयः । प्रथमक्षणे एव रथे समागते कथं संशयः, कथं तरां च
विचारः कथं तमां च निर्णय इत्यर्थः । रथध्वनेर्गाम्भीर्यं सूचितम् ॥

सूतविश्रमदकौतुकिभावं

भावबोधचतुरं तुरगाणाम् ।

तत्र नेत्रजनुपः फलमेते

नैपथं वुवुधरे विवुधेन्द्राः ॥ ६० ॥

सूतेति ॥ एते विवुधेन्द्रा नेत्रजनुपो नयनजन्मतः फलं नैपथं
नलं तत्र रथे वुवुधरे जातवन्तः । किंभूतम्—सूतस्य सारथेर्वि-
श्रमं वृद्धातीति विश्रमदः कौतुकिभावः कुतुहलित्वं यस्य । तथा-
तुरगाणां भावबोधे हृदयाशयज्ञाने चतुरम् । अत एव एवंविधस्य
सुन्दरान्तरस्याभावादेतस्यावलोकने नेत्रजन्मतः साफल्यमित्यर्थः ।
सूतश्रमापनोदनास्माकमप्यभीष्टं कृत्वा श्रममपनेत्यनीति सूचि-
तम् । यः पशूनां हृदयं जानाति सोऽस्माकं हृदयस्थमभिप्रायं कथं
न ज्ञास्यतीति भावबोधपदेन सूचितम् । विशिष्टं श्रमं सति नुद-
तीति । एतेश्चिह्नेर्नलोऽयमिति तेज्जातिमिति भावः ॥

वीक्ष्य तस्य वरुणस्तरुणत्वं

यद्भार निविडं जडभूयम् ।

नौचिती जलपतेः किमु सास्य

प्राज्यविस्मयरसस्मितस्य ॥ ६१ ॥

वीक्ष्येति ॥ तस्मिन्समये वरुणस्य नलस्य तरुणत्वं वीक्ष्य
यत् निविडं जडभूयं जडत्वं बभार प्राप्तवान् । एवं दृष्ट्वा भेमी मां
कथं वरीप्यतीति चिन्तयतिस्त्रिभोऽभूदित्यर्थः । अथच जडत्वं,

तथैव चिन्तया स्तब्धत्वमपि प्राप । सा नलसौन्दर्यो(तारुण्या)-
वलोकेन प्राज्यो बहुतरो विस्मयरस आश्चर्यरसः, तेन स्मितस्य
निश्चलस्य अस्य जलपतेर्वरुणस्य किमु न नौचिती, अपिस्त्रि-
वित्यमेव । जलपतेरुदकरूपत्वम्, जडपतेर्मूर्खप्रेष्ठस्य च मन्द-
भूयत्वं च युक्तमेव । अन्यस्यापि विशिष्टगर्वरसयुक्तस्य जडपते-
र्जडत्वं युक्तमित्युक्तिः । तादृशं तमालोक्यातितरां सचिन्तोऽभू-
दित्यर्थः ॥

रूपमस्य विनिरूप्य तथाति-

म्लानिमाप रविवंशवतंसः ।

कीर्त्यते यदधुनापि स देवः

काल एव सकलेन जनेन ॥ ६२ ॥

रूपमिति ॥ रविवंशस्य वतंसो भूषणं यमोऽस्य नलस्य रूपं
सौन्दर्यं विनिरूप्य विशेषेण सादरमवलोक्य तथा तेन प्रकारेण-
तिम्लानिमधिकं कालिमानमाप । यद् येन कारणेन सकलेनापि
जनेनाधुनापि स देवः कालः कृष्णवर्ण एव अथ च कालसंज्ञकः
कीर्त्यते कथ्यते । नलरूपावलोकनजनितकालिज्ञोऽद्यापि वर्तमान-
स्यायमस्य कालत्वमन्वर्थं न तु नाममात्रेणेत्यर्थः । यमोऽपि सचि-
न्तोऽभूदिति भावः । रविवंशवतंसस्य श्यामत्वमाश्चर्यकारि । त-
यानिवैचनीयस्वरूपस्य सौन्दर्यं विलोक्य यस्माद्यमोऽपि कालि-
मानं प्राप तस्माज्जनेरेवं कीर्त्यते इति ॥

यं बभार दहनः खलु तापं

रूपधेयभरमस्य विमृश्य ।

तत्र भूदनलता जनिकर्त्री

मा तदप्यनलतैव तु हेतुः ॥ ६३ ॥

यमिति ॥ दहनोऽग्निरस्य नलस्य रूपधेयस्य सौन्दर्यस्य भरं
बाहुल्यं विमृश्य विचार्य दुःखाद्यं तापं बभार तत्र संतापेऽनलता-
ग्निता खलु निश्चयेन जनिकर्त्री जन्मकारिणी सा भूत् । स्वेन
स्वस्य तापकरणायोगादेकस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वविरोधात् । तदपि
तथापि तु पुनर्निश्चितमनलतैव नलान्यत्वमेव हेतुः कारणम् । अहं
चेन्नलोऽभवित्यं तर्हि भेमी ममैवाभवित्यत् । तत्तु नाभूदिति
दुःखवशात्संततोऽभूदिति भावः । रूपधेय इत्यत्र 'रूप-' इत्या-
दिना स्वार्थं धेयः । जनिकर्त्रीत्यवतरत्वयोधिकेतिवत्साधुः ॥

कामनीयकमधःकृतकामं

काममक्षिभिरवेक्ष्य तदीयम् ।

कौशिकः स्वमखिलं परिपश्य-

न्मन्यते स खलु कौशिकमेव ॥ ६४ ॥

कामेति ॥ कौशिक इन्द्रोऽखिलं स्वमात्मानं परिपश्यन्परितो
विलोकयन् खलु निश्चितं कौशिकमेवोलूकमेव मन्यते स । किं
कृत्वा—अधःकृतो व्यकृतः कामो येन तदीयं नलसंबन्धि काम-

१ 'अत्र दृष्टकानुप्रासोऽलङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
नातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र दृष्टकानुप्रासोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र विरो-

१ 'अत्र दृष्टकानुप्रासः शेषश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
दृष्टकानुप्रासोऽतिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विरो-
धाभासः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नियकं सौन्दर्यमक्षिभिः सहस्रेणापि नेत्रैः काममतिरामवेक्ष्य
नेपीय । 'नलाग्रेऽहमुल्लङ्घितुं एवेतीन्द्रस्य बुद्धिरुदभूत् । प्रत्य-
यवं स्वस्य नेत्रसद्भावात् । विसंस्थुलत्वादित्यर्थः । अक्षिभिरिति
ह्रस्वचनं तद्भावालोकेन सौन्दर्यमुचनार्थम् । कौशिकस्य कौशि-
कत्वं युक्तमेव । 'महेन्द्रगुणुल्लङ्घ्यालप्राहिपु कौशिकः' इत्य-
मरः । कामनीयकम्, पूर्ववद्भावे 'योपधात्-' इति वुञ् ॥

रामणीयकगुणाढ्यवादं
मूर्तमुत्थितममुं परिभाव्य ।

विस्मयाय हृदयानि वितेरु-

स्तेन तेषु न सुराः प्रवभूवुः ॥ ६५ ॥

रामेति ॥ सुरा इन्द्रादयोऽमुं नलं मूर्तमाकारवन्तमुत्थितमु-
दितं रामणीयकं सौन्दर्यं तलक्षणो गुणः तस्याद्वैत(द्वय)वादोऽहि-
तीयवादम् परिभाव्य विचार्य हृदयान्यन्तःकरणानि विस्मयाया-
श्चर्याय यतो वितेरुदत्तवन्तः । आकारवयसौन्दर्यमिदमेकमेव इष्टं
नान्यत्रेत्याश्चर्ययुक्ता यतो जानाम्तेन कारणेन तेषु हृदयेषु विषये
न प्रवभूवुः समर्था नाभूवन् । आश्चर्यवशात्किं करणीयमभुनेति
किमपि न स्फुरितमिति भावः । दानस्य स्वस्थानिवृत्तिपरस्व-
त्वापादनत्वाद्विस्मयाय दत्तेषु हृदयेषु स्वाभिर्वा नाभूदिति युक्त-
मेव । रामणीयकं गुणो यस्य तस्याद्वयवादं एतादृशोऽयमेव नान्य
इति वा । रामणीयकं कामनीयकं वै ॥

प्रेयरूपकविशेषनिवेशः

संवदद्भिरमराः श्रुतपूर्वैः ।

एष एव स नलः किमितीदं

मन्दमन्दमितरतरमृचुः ॥ ६६ ॥

प्रेयेति ॥ अमरा इति एवं इदमितरतरं परस्परं मन्दमन्दम-
ल्पस्वरं यथा तथा ऊचुः । एवमिदं कथम्—श्रुतपूर्वैः पूर्वं लोक-
मुत्पादुर्नतः संवदद्भिरादृशा गुणाः पूर्वं श्रुतान्नादृशा एवाभुता
इष्टा इति संवादं भजमानैः प्रेरयरूपकस्य प्रेरयरूपकस्य यो विशेष-
पोऽतिशयमस्य निवेशरवस्थानेन सौन्दर्यविशेषविन्यासेन कृत्वा
स नल एष एव किम् । श्रुतानुरूपगुणावलोकनेन नलं व्यतिक्र-
म्यार्थः । प्रेरयरूपकम्, मनोज्ञादिवादावे वुञ् । मन्दमन्दम्,
प्रकारे द्विरुक्तिः ॥

तेषु तद्विधवभूवर्णार्हं

भूपणं स समयः स रथाध्वा ।

तस्य कुण्डिनपुरं प्रतिसर्प-

न्भूपतेर्व्यवसितानि शशंगुः ॥ ६७ ॥

तेष्विति ॥ एते पदार्था भूपतेनेत्यस्य व्यवसितानि उद्योगा-
सेष्विन्द्रादिषु विषये शशंगुः । अथ भैमीवरणार्थं गच्छतीति
तेभ्यः कथयामासुः । एते के—तद्विधातिमुन्दरी यद्भैमी तस्या-

१ 'अत्र छेदानुप्राप्तोपेक्षात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अ-
वधानिशोक्तिः समामश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र नाति' इति
साहित्यविद्याधरी ।

वरणार्हं योग्यं भूपणमेकः पदार्थः, स समयः स्वयंवरकालश्चकः,
कुण्डिनपुरं प्रतिसर्पेन्प्रतिगच्छन् स रथाध्वा रथमार्गं एकः । न-
लस्य भूपणादि विचार्य अयं भैमीवरणार्थं तत्र गच्छतीति तैर्नि-
र्णीतमित्यर्थः ॥

धर्मराजमलिलेशहुताशैः

प्राणतां श्रितममुं जगतस्तैः ।

प्राप्य हृष्टचलविस्तृततापै-

श्चेतमा निभृतमेतदचिन्ति ॥ ६८ ॥

धर्मराजेति ॥ तैर्धर्मराजसलिलेशहुताशैर्मवरणानलैश्चेतमा
कृत्वा निभृतं गुप्तमेतद्वक्ष्यमाणमचिन्ति विचारितम् । किंभूतैः—
जगतः सम्यक्पालनालोकस्य प्राणतां श्रितं जीववर्गप्रियम् । अथ
च प्राणाख्यवायुभूतं वा अमुं प्राप्य यथासंख्यं हृष्टचलविस्तृतता-
पैर्जेगन्प्रियत्वाद्धर्मराजरासमो हृष्टः, वरुणोऽपि सलिलेशवाद्धर्मे-
वशादेव चञ्चलः, वह्निरपि हुताशयाद्धर्मेवशादेव विस्तृततापः प-
रिपुष्टो जात इत्यर्थः । अमृतां प्राप्तां यमो हृष्यति लोकप्राणापहा-
रित्वान् । वायूनां प्राप्तां जलात्मकत्वान्मधुररूपवाच्च वरुणश्चञ्चलो
भवति । तथा वायूनां प्राप्तां वह्निरुदधिर्भवाति । वचनभङ्गा यमः
कृद्धोऽभूत्, वरुणोऽपि चिन्तावशाच्चञ्चलोभूत् वह्निरपि चिन्ता-
वशादतिमन्तसोऽभूदिति भावः ॥

यमचिन्तामाह—

नेव नः प्रियतमोभयथामो

यद्यमुं न वृणुते वृणुते वा ।

एकतो हि धिगममगुणज्ञा-

मन्यतः कथमदःप्रतिलम्भः ॥ ६९ ॥

नेति ॥ अयो भैमी यदि अमुं नलं न वृणुते, वाथवा वृणुते
उभयथापि वरणेऽवरणे च नोऽस्माकं प्रियतमा प्राणेश्वरी पयो
हितकारिणी च नैव भवेत् । कुतः—हि यस्मादेकतोऽवरणपक्षे
अमुं भैमीमगुणज्ञां विदुः । सतो नलगुणाधिक्यं न जानाति सा
कथं वरणीया । अन्यतो वरणपक्षे नलगुणाधिक्यजनेन वृते नले
अदःप्रतिकम्भः अगुण्या लोभो मम कथम् । उभयथापि न प्रि-
यतमेति यमेन धर्मेप्रधाना चिन्ता कृता । एकतः, अन्यतः, सप्त-
म्यर्थे तसिः ॥

वरुणचिन्तामाह—

मां वर्गिष्यति तदा यदि मत्तो

वेद नेयमियदस्य महच्चम ।

ईदृशी च कथमाकलयित्री

मद्विशेषमपरावृत्तपुत्री ॥ ७० ॥

मामिति ॥ इयं भैमी मां तदा वर्गिष्यति यदि मत्तः सकाशा-
दियदतिवहु अस्य महत्त्वं साहाय्यं न वेद न जानाति न स्वन्याया ।
ईदृशी च मत्तो नलस्य विशेषमज्ञानानेव चेद्वाजपुत्री तर्हि अपरा-

१ 'अत्र अनुप्राप्तोपेक्षात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र नाति' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र नाति' इति साहित्यविद्याधरी ।

दन्यस्मात्सजातीयाद्विजातीयाद्वा सकाशात् मद्रिशेषं समाधिक्यं
कथमाकलयित्री ज्ञास्यति, अपि तु तदपि न ज्ञास्यतीति । उभ-
यथास्या अलाभ इति वरुणेन चञ्चलं चिन्तितम् । मत्तो नले वि-
शेषापरिज्ञानवदन्यस्मान्ममापि विशेषापरिज्ञानाच्च मामपि वरि-
ष्यतीति भाव इति वा ॥

वह्निचिन्तामाह—

नैपथे वत वृते दमयन्त्या

व्रीडितो नहि बहिर्भवितास्मि ।

स्यां गृहेऽपि वनितां कथमास्यं

हीनिमीलि खलु दर्शयिताहे ॥ ७१ ॥

नैपथ इति ॥ अहं दमयन्त्या नैपथे वृते मति व्रीडितः सन्
न बहिर्भवितास्मि निर्गन्तास्मि । वत खेदे गृहेऽपि स्यां वनिता-
मास्यं मुखं कथं दर्शयिताहे दर्शयिष्यामि । हि यस्माद् हीनि-
मीलि लज्जासंकुचितम् । गृहे स्त्रीभयम्, बहिरङ्कितदर्शनभयम्,
उभयथा कष्टमिति वह्निना संतापेन चिन्तितम् । दर्शयिताहे
'णिचश्च' इत्यात्मनेपदे बुल्लङ्घित्वादर्णां कर्तुणां कर्मेत्वम् ॥

इत्येवेत्य मनसात्मविधेयं

किंचन त्रिविबुधी बुबुधे न ।

नाकनायकमपास्य तमेकं

सा स पश्यति परस्परमास्यम् ॥ ७२ ॥

इतीति ॥ सा त्रिविबुधी देवत्रयी मनसा इति पूर्वोक्तमवेत्या-
कलय क्विंचन आत्मविधेयं किमपि स्वीयं कार्यं न बुबुधे ज्ञात-
वती । किंतु तमेकं नाकनायकमिन्द्रमपास्य विहाय परस्परमास्यं
वदने पश्यति स्म । किंचित्त्व्यतामुढाभूदित्यर्थः । 'आत्मविशेषम्'
इति पाठे नलापेक्षया आत्मनो न्यूनस्वरूपं विशेषं मनसा वि-
चिन्त्य किंचन न बुबुध इत्यर्थः ॥

किं विधेयमधुनेति विमुग्धं

स्वानुगाननमवेक्ष्य ऋषुक्षाः ।

शंसति स कपटे पटुरुच्चै-

र्वञ्चनं समभिलष्य नलस्य ॥ ७३ ॥

किमिति ॥ ऋषुक्षा इन्द्रोऽधुना किं विधेयमित्यस्फुरणाद्वि-
मुग्धं विशेषेण भ्रान्तं स्वानुगानां यमादीनामाननमवेक्ष्य विलोक्य
उच्चैरतितरां केतवे पटुः कुशलः, अत एव नलस्य वञ्चनं प्रतारणं
समभिलष्य शंसति स्म वक्ष्यमाणं वदति स्म ॥

सर्वतः कुशलवानसि कच्चि-

त्वं स नैपथ इति प्रतिभा नः ।

१ 'अत्र हेतुः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'गृहे' इत्यसारम्भ-
सामर्थ्यात्पुनरेव बुद्धिपदेन शान्तसामान्यस्यैव ग्रहणे सर्वसंमत्याच्च तदप्राप्त्या
'गृहे' 'अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वा' इति त्रातिकाश्या कर्मेत्वं बोध्यम् ।
३ 'अत्रापि हेतुः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र हेतुनाप्राप्तमावो-
दयः' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्वासनार्थसुहृदस्त्वयि रेखां

वीरसेननृपतेरिव विद्मः ॥ ७४ ॥

सर्वत इति ॥ त्वं सर्वतः सप्ताङ्गराज्यादौ कुशलवानसि कच्चि-
कथय । कच्चित्कामप्रवेदनं स्वाभिप्रायकथनम् । अपरिचितस्य कु-
शलप्रश्नो न युक्त इत्यत आह—स प्रसिद्धो नैपथस्त्वमिति नो-
ऽस्माकं प्रतिभा आनुमानिकी बुद्धिः । कुत इत्यत आह—वयं
स्वस्य मम आसनार्थं विषये सुहृदोऽस्तिमित्रस्य वीरसेननाम्नो नृप-
तेरिव त्वयि विद्यमानां रेखां शोभां विद्मो जानीमः । वीरसेननु-
त्यशोभत्वात्तत्पुत्रस्त्वम् । प्रायेण पितृसदृशः पुत्रो भवति । 'शो-
भाम्' इति वा पाठः । 'उपमानोपमानं या भूषणस्यापि भूषणम् ।
आङ्गश्रीः कथ्यते रेखा चक्षुःपीयूषवर्णिनी ॥' इत्यालंकारिकाः ॥

क्व प्रयास्यसि नलेत्यलमुक्त्वा

यात्रयात्र शुभयाजनि यन्नः ।

तत्तथैव फलसत्त्वरया त्वं

नाध्वनोर्धमिदमागमितः किम् ॥ ७५ ॥

केति ॥ हे नल, त्वं क्व प्रयास्यसि कं देशमुद्दिश्य गमिष्यसि
इत्युक्त्वा अलं प्रश्नो नैव युक्तः । यद्यस्मान् नोऽस्माकमत्र पृथिव्यां
मार्गविषये वा कार्यविशेषविषये वा पृथ्वीमार्गं वा उपदिश्य या-
यात्रा तथा शुभया अजनि जातम् । तत् तस्मान् फले सत्त्वरयो-
न्मुक्त्या तथैव यात्रया त्वमिदमध्वनोऽर्थं न आगमितः प्रापितः
किम् । अपि तु तथैव प्रापितोऽस्माकार्यार्थं न तु स्वकार्यार्थवशा-
दत्र त्वमागतोऽसीत्यर्थः । अथ क्व गन्तारं प्रति क्व प्रयास्यसीति
वक्तुं लोकेऽनुचितम् ॥

एष नैपथ स दण्डभृदेष

ज्वालजालजटिलः स हुताशः ।

यादसां स पतिरेष च शेषं

शासितारमधिगच्छ सुराणाम् ॥ ७६ ॥

एष इति ॥ हे नैपथ, एष पुरो दृश्यमानः स प्रसिद्धो दण्ड-
भृद्यमः । तथा—एष ज्वालाजालेन जटिलः परितः स हुता-
शोऽग्निः । एष स यादसांपतिर्वरुणः । शेषमवशिष्टं च मां सुराणां
शासितारमिन्द्रमधिगच्छ त्वं जानीहि । दण्डभृदादिविशेषणमा-
दराय भयाय च । 'वहेद्वयोज्वाली' इति पुल्लिङ्गो ज्वालश-
ब्दः । पूर्ववाक्यत्रये अधिगच्छेति (संगन्धे) वाक्यार्थः कर्म । ज-
टिलः मत्वर्यं पिच्छादि (त्वादि) लब्धः ॥

अत्रागमने कारणमाह—

अर्थिनो वयममी समुपेम-

स्त्वां नलेति फलितार्थमवेहि ।

अध्वनः क्षणमपास्य च खेदं

कुर्महे भवति कार्यनिवेदम् ॥ ७७ ॥

१ 'अत्र हेतुमे' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलि-
ङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अवगच्छ' इति जीवानुसंमतः
पाठः । ४ 'अत्र परिकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अर्थिन इति ॥ हे नल, इति त्वं फलितार्थं तात्पर्यमवेहि जानीहि । इति किम्—अमी वयमर्थिनः सन्तस्त्वां समुपेयो याचकत्वेन प्राप्ताः स्मः (किल) इति । तर्हि याच्यतामित्यत आह—अध्वनो जातं खेदं क्षणमपास्य भवति भवत्समीपे कार्यनिवेदं प्रयोजनज्ञापनं च इदानीमेव कुर्महे ॥

ईदृशीं गिरमुदीर्यं विडौजा

जोषमास न विशिष्य बभापे ।

नात्र चित्रमभिधाकुशलत्वे

शैशवावधिगुरुर्गुरुस्य ॥ ७८ ॥

ईदृशीमिति ॥ विडौजा इन्द्र ईदृशीं पूर्वोक्तं गिरमुदीर्योक्त्वा जोषं तूष्णीमास बभूव, परं विशिष्य न बभापे । भैमीवरणार्थमागतानामस्माकं दूत्यं कुर्विति विविच्य प्रकटं नावोचत् । निषेधमिदं भावः । एतदेव नलवचनं ज्ञेयम् । अत्र ईदृशोऽभिधाकुशलत्वे वचनकौशलविषये चित्रमाश्रयं न । कुतः—यतो गुरुर्गुरुपतिरस्येन्द्रस्य शैशवमवधिर्यथा भवति तथा शैशवमारभ्य गुरुः शिक्षकः, स एवं वदतीति किमाश्रयमित्यर्थः । 'आस' इति 'अस गतिदिश्यादानेषु' तेन न काप्यनुपपत्तिः । ईदृशीम्, 'त्यदादिपु—' इति कजि 'टिड्ढा—' इति ङीप् ॥

कपटाभिप्रायमजानतो नलस्य धीरोदात्ततां पञ्चदशभिः श्लोकेराह—

अर्थिनामहपिताखिललोमा

स्वं नृपः स्फुटकदम्बकदम्बम् ।

अर्चनार्थमिव तच्चरणानां

स प्रणामकरणादुपनिन्ये ॥ ७९ ॥

अर्थीति ॥ दानशूरत्वान् अर्थी इति नाम्ना श्रुतेन हपितालि विकसितास्यखिलानि लोमानि यस्य स नृपो नलः प्रणामकरणाद्रकिञ्चिद्विप्रकृष्टनमस्कारकरणाद्धेतोः, तच्चरणानामर्चनार्थमर्चनार्थं स्वमात्मानमुपनिन्ये तच्चरणसमीप उपहतवान् । कमिव—स्फुटकदम्बकदम्बमिव रोमाञ्जितत्वाद्विकसितनीपकुसुमसमूहमिवेति स्वपदविशेषणम् । तत्तुल्यमित्यर्थः । कदम्बपुष्पैरपि भक्तेन देवार्चना क्रियते । स्वमङ्गमेव पूजोचितकदम्बपुष्पसदृशं कृत्वापयामासेत्यर्थः । हपित इति 'हृपेलोमसु' इतीदं ॥

दुर्लभं दिगधिपैः किममीभि-

स्तादृशं कथमहो मदधीनम् ।

ईदृशं मनसिकृत्य विरोधं

नैषधेन समशायि चिराय ॥ ८० ॥

दुर्लभमिति ॥ नैषधेन नलेन ईदृशं यावद्दानयोः परस्परविरोधं मनसिकृत्य विचार्य चिरकालं वक्ष्यमाणप्रकारेण समशायि संशयितम् । ईदृशं कथम्—अमीभिर्दिगधिपैर्दिक्पालैः किं वस्तु दुर्लभम्, अपितु न किमपि तादृशम् । यद्विक्पालैर्दुर्लभं

वस्तु तन्मदधीनं कथम्, अहो आश्चर्यमिति संशयः । दिगधिपैः । खलर्थयोगे षष्ठीनिषेधास्तृतीया । मनसिकृत्य 'अनत्याधान उर-सिमनसी' इति वा गतिसंज्ञायां 'ते प्राग्भातोः' इति प्राक्प्रयोगे अनञि समासे ल्यप् । अत्याधान उपश्लेषे तु गतिसंज्ञाभावात् उरसि कृत्वा पाणिं शेते इति स्वयंभावः ॥

तमेव संशयमाह—

जीवितावधि वनीयकमात्रै-

र्याच्यमानमखिलैः सुलभं यत् ।

अर्थिने परिवृढाय सुराणां

किं वित्तीयं परितुष्यतु चेतः ॥ ८१ ॥

जीविनेति ॥ अखिलैः समन्तरपि वनीयकमात्रैरिन्द्रसकाशाभ्यूतैः पात्रलक्षणरहितैः केवलैर्याचकैर्जीवितमवधिर्यस्य एवंविधं प्राणपर्यन्तं याच्यमानं याचितं यद्वस्तु सुलभं सुराणं यद्यस्माद्वा सुलभं तत् । अधोन्मत्सकाशादर्थिने याचकाय सुराणां परिवृढाय प्रभवे इन्द्रायान्यायाचकैभ्योऽधिकाय किं वित्तीयं दृष्ट्वा ममास्य च चेतोऽन्तःकरणं परितुष्यतु संतुष्टं भवतु । जीवितपर्यन्तं यस्मै कस्मच्चिदीयते, देवेन्द्राय दानुं योग्यं वस्तु जीवितावधिकं नास्त्येव यद्वातव्यम् । 'अखिलम्' इति वा पाठः । 'वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनो' इत्यमरः ॥

जीविताधिका भैमी तस्मै दीयतामित्याशङ्काह—

भीमजा च हृदि मे परमास्ते

जीवितादपि धनादपि गुर्वी ।

न स्वमेव मम सार्हति यस्याः

पोडशीमपि कलां किल नोर्वी ॥ ८२ ॥

भीमजेति ॥ अपिशब्दश्चदो वा किंचित्यर्थः । उर्वी यस्या भैम्याः पोडशीमपि कलां पोडशभागं किल निश्चितं नार्हति यत्संबन्धी पोडशोपि भागः समप्रपृथ्वीलक्षणमूल्यलभ्यो न भवति सा भीमजा जीवितादपि धनादपि गुर्वी मूल्यरहिता मे हृदि मम हृदये परं केवलमान्ने विद्यते । किल यतः सा भैमी मम स्व मेव । कवले तापभिलष्यामि परं सा मदधीना न भवत्येव । यत्र स्वकीयत्वं तदेव दानुं दाक्यते भैम्यां स्वकीयत्वाभावात्तद्वितरणमशक्यमिति कथं चेतः संतुष्यतीति भावः । अथ च राजभिर्यत्किमिच्छं बन्धुविसादिव्ययः क्रियते सा पृथ्वी राजां परमं स्वं धनं तदपि यस्याः पोडशं भागं नार्हति सा राजो मम स्वं कथम् । अपि तु न कथंचित्यर्थः । अथ च यस्याः पोडशी कलां मम स्वमेव स्वरूपमेव नार्हति किं पुनः समग्रा उर्व्यपि । किल यस्मात्क्रमेण जीवितादपि गुर्वी पृथ्वीरूपादनादपि परमतिशयेन गुर्वी सा मदुदये आस्तेऽतो दानुमयोग्या इन्द्रेण दुर्लभा चेति व्याख्येयम् ॥

मीयतां कथमभीप्सितमेपां

दीयतां कथमयाचितमेव ।

१ 'अत्र च्लेकानुप्रासः काव्यलिङ्गमुद्रप्रकाश' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्र रूपकोपेक्षापद्धतयश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'कुगतिप्रादयः' इति यद्वर्णयति भावः । २ समानामावेनेत्यादिः ।

३ 'अत्रानिदशर्थाः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तं धिगस्तु कलयन्नपि वाञ्छा-

मर्थिवागवसरं सहते यः ॥ ८३ ॥

मीयतामिति ॥ अर्थाद्यथा तथेति संबध्यते । मयाऽप्याचितमे-
वाप्रार्थितमेव शीघ्रमेतेभ्यो यथा दीयतां तथा एवामभीप्सितं
वस्तु कथं मीयतां ज्ञायताम् । अभीप्सितज्ञानेन विना दातुं न
शक्यतेऽतोऽकथितमप्यभीप्सितं ज्ञानं भवति चेत्तर्हि अप्रार्थित-
मेव दीयत इत्यर्थः । ननु ज्ञातेऽप्यप्याचितं किमिति दानव्यमि-
त्यत आह—‘गत्वा यदीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् । सहस्र-
गुणमाहूय याचिते तु तदर्थकम् ॥’ इति वचनप्रामाण्याद्वाञ्छां
याचकस्याभीष्टं कलयन्नपि जानन्नपि यः एतद्याचनानन्तरं दास्या-
मीति अर्थिवाचोऽवसरं सहते प्रतीक्षते तं धिगस्तु सोऽधमः ।
वाञ्छां श्राव्यापि प्रार्थनानन्तरं दास्यामीति विचारयति सोऽधम इति
किं वाच्यम् । तस्मादप्याचितमेव देयमिति भावः । एवाम्,
‘कस्य च वर्तमाने’ इति पृष्टी । अभीप्सितम् ‘मतिबुद्धि-’
इति वर्तमाने कः । कलयन्निति हेतोः शर्ता ॥

प्रापितेन चटुकाकुविडम्भं

लम्भितेन बहुयाचनलज्जाम् ।

अर्थिना यदधमर्जति दाता

तन्न लुम्पति विलम्ब्य ददानः ॥ ८४ ॥

प्रापितेनेति ॥ दाता अर्थिना कृत्वा यदधं पातकमर्जति वि-
लम्ब्य शिराहृदातो दाता तत्पातकं न लुम्पति परिमार्ष्टुं न श-
क्नोति । अधिकस्य सुकृतस्य का कथेत्यर्थः । किंभूतेनार्थिना—
चटु प्रियवाक्यं, काकु दीनवाक्यं, ताभ्यां विडम्बकं पराभवं प्रापि-
तेन स्वस्य प्रियं देयं च वादितेन । तथा—बहु अनेकवारं या-
चनं, तेन कृत्वा या लज्जा तामपि लम्भितेन प्रापितेन । प्रियव-
चनाद्यथादयित्वैव झटित्यर्थेन देयं, अन्यथा पातकं स्यादिति
भावः । अर्जति, ‘अर्ज अर्जने’ भ्वादिः, ‘अर्जक् अर्जने’ चुरादिः ॥

यत्प्रदेयमुपनीय वदान्यै-

दीयते सलिलमर्थिजनाय ।

सार्थनोक्तिविफलत्वविशङ्का-

ब्रासमूर्छदपमृत्युचिकित्सा ॥ ८५ ॥

यदिति ॥ वदान्यैर्बहुप्रदैः प्रदेयं दातव्यं वस्तु उपनीय स-
मीपे संस्थाप्य अर्थिजनाय यत्सलिलं दीयते देयसंकल्पार्थमुदक-
मर्थिहस्ते प्रक्षिप्यते सा सलिलदानरूपा क्रिया अर्थनोक्तिर्याचन-
वचनं तस्य विफलत्वविशङ्का वैफल्ये विशङ्का तया जातस्त्रासस्तर्क-
जन्यं भयं तेन मूर्छतिशयेन वर्धमानोपमृत्युरकालमरणं तस्य
चिकित्सा प्रतिक्रिया । सलिलदानेन यात्रासाफल्यनिश्चयान् ‘म-
रणे यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचके’ इति वचनप्रमाणको
यात्रावैफल्यशङ्काजन्योऽपमृत्युः शाम्यतीत्यर्थः । मूर्छतोपमृत्युः
सलिलप्रक्षेपेण शाम्यति । अर्थिन्युपस्थिते दानविधिसिद्धये जला-
नयनविलम्बोऽपि न कर्तव्य इति भावः ॥

१ ‘अत्रातिशयोक्तिः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्राति-
शयोक्तिः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

अर्थिने न तृणवद्वनमात्रं

किं तु जीवनमपि प्रतिपाद्यम् ।

एवमाह कुशवज्रलदापी

द्रव्यदानविधिरुक्तिविदग्धः ॥ ८६ ॥

अर्थिन इति ॥ ‘कुशवत्सलिलोपेतं दानं संकल्पपूर्वकम्’ इति
वचनाद्भस्महितं जलं दात्रार्थिने दापयतीति दर्भसहितजलदाने
दातारं प्रयोजयतीति कुशवज्रलदापी उक्तिविदग्धः श्लेषोक्तिचतु-
रश्व द्रव्यदानविधिर्धनदानप्रकारस्य ज्ञापकं यच्छास्त्रं स एवमाह
ब्रूते । एवं किम्—दात्रा अर्थिने तृणवत्तृणमिव धनमात्रं केवलं
धनं न प्रतिपाद्यमभिलाषमकृत्वा न देयं, किं तु जीवनमपि प्राणा
अपि तृणवदेयाः । तृणदान इव प्राणदानेऽपि कोऽपि विचारो न
कार्यः । अथ च तृणं दर्भस्त्युक्तं केवलं धनं न देयम् । किं तु
जीवनमपि उदकमपि देयमिति ब्रूते । अत एवोक्तिविदग्धः । अ-
र्थिने प्राणा अपि तृणवदेयाः किमन्यदिति भावः ॥

पङ्कसंकरविगर्हितमर्थं

न श्रियः कमलमाश्रयणाय ।

अर्थिपाणिकमलं विमलं त-

द्वासवेश्म विदधीत सुधीस्तत् ॥ ८७ ॥

पङ्केति ॥ पङ्कस्य संकरेण संबन्धेन विगर्हितं निन्दितं कमलं
श्रियो लक्ष्म्याः संपदश्च आश्रयणायार्हं योग्यं न भवति । पङ्कि-
लस्थानं केनापि नाश्रीयते, अथ चान्यदपि पातकसंबन्धनिन्दितं
स्थानमाश्रययोग्यं न भवति । तत्तस्मात्सुधीर्विद्वान्विमलं मलयङ्क-
(वर्जितम्) पातकरहितं चार्थिपाणिकमलं तस्या लक्ष्म्याः संपदश्च
वासवेश्म वसतिगृहं विदधीत कुर्यात् । विदुषा संपदार्थिभ्यो देये-
त्यर्थः । अन्येनापि विदुषोऽप्येवं देवायतनं क्रियते ॥

याचमानजनमानसवृत्तेः पूरणाय बत जन्म न यस्य ।
तेन भूमिरतिभारवतीयं न द्रुमैर्न गिरिभिर्न समुद्रैः ८८

याचमानेति ॥ यस्य पुरुषस्य जन्म उत्पत्तिर्याचमानस्य ज-
नस्य मानसवृत्तेर्मनोरथस्य पूरणाय समर्था न भवति तेन पुंसा
इयं भूमिरतिभारवती बत कष्टम् । न द्रुमैः, न गिरिभिः, न स-
मुद्रैः, भारवती । तेन पुंसा यावान्भूमेर्भारः, तावान्वृक्षादिभिर्न ।
एते तु कचिदुष्पादिना औषधादिना रसादिना चोपकुर्वन्ति, न
स्वदाता । तस्माद्याचकाभिलाषपूरणं करणीयमिति भावः ॥

मा धनानि कृपणः खलु जीवं-

स्तृष्णयार्पयतु जातु परस्मै ।

तत्र चैष कुरुते मम चित्रं

यत्तु नार्पयति तानि मृतोऽपि ॥ ८९ ॥

मेति ॥ कृपणोऽतिलुब्धो जीवन् तृष्णयानिलोभेन परस्मै अ-
र्थिने जातु कदाचिदपि धनानि खलु निश्चितं मार्पयतु मास्म दातु ।

१ ‘अत्र प्रतीयमानोपेक्षा समासोक्तिर्वा’ इति साहित्यविद्याधरी ।

२ ‘अत्रातिशयोक्तिरूपकं छेवानुप्रासोऽपि’ इति साहित्यविद्याधरी ।

३ ‘अत्राप्यसंबन्धे संबन्धातिशयोक्तिः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

जीविवा लोभसद्भावाच्च ददातीत्यत्र नाश्वर्यम्, मृतोऽप्येव कृपणो यत्तु पुनः तानि धनानि नार्पयति न प्रयच्छति तत्र च तत्र पुनः तत्रैव वा विषये मम चित्रमाश्वर्यं कुर्वते, मृतस्यापि लोभसद्भावात् । अथ च मृतः सन्नयं कृपणः धनानि नृपसंबन्धीनि राजाया-त्तानि नार्पाणि करोति नार्पयति तत्राश्वर्यम् । यो जीवन्कस्मैचिन्न ददाति स मृतोऽपि राशे ददातीत्याश्वर्यम् । तस्माद्यावज्जीवति तावहातव्यं मृते राजा नेष्यतीति भावः ॥

माममीभिरिह याचितवद्भि-

दातृजातमवमत्य जगत्याम् ।

यद्यशो मयि निवेशितमेत-

न्निष्क्रयोऽस्तु कतमस्तु तदीयः ॥ ९० ॥

मामिति ॥ इह जगत्यां भूलोके दातृजातं वदान्यमात्रमवम-स्यानाहत्य मां याचितवद्भिर्वाचमानैरमीभिरिन्द्रादिभिः मयि य-द्यशो निवेशितम् । इन्द्रादयो यस्य याचका जाता इत्यसाधार-प्येन मम कीर्तिः कृता एतस्याः कीर्तिर्निष्क्रयो विनिमयः तदीय इन्द्रादिसंबन्धी कतमस्तु कः पुनः तदार्थः अस्तु भवतु । इन्द्रा-दिभिः पूर्वमन्यः कोऽपि चेदयाचिष्यत तेन च तेभ्यः किञ्चिद-दास्यत तर्हि तदेव वस्तु कीर्तिविनिमयं समभविष्यत्, न खेवमि-त्येतकीर्तितुल्यमेतेभ्यो वितरणीयं विनिमयं वस्तु नास्तीति भावः । यदेतद्यश इति वा । स्वर्लोके तत्तमानं कल्पवृक्षादिदातृवर्गमिति वा । दानं तावत्तिष्ठतु, यशोवितरणस्य मूल्यमपि दातव्यमित्यर्थः ॥

लोक एष परलोकमुपेता

हा विहाय निधने धनमेकः ।

इत्यमुं खलु तदस्य निनीप-

त्यर्थिवन्धुरुदयदयचित्तः ॥ ९१ ॥

लोक इति ॥ एष लोको निधने मरणे प्राप्ते धनं विहाय एक एवासहाय एव परलोकमुपेता गमिष्यति हा कष्टम् । इति हेतोः खलु निश्चितमुदयन्ती उदिता दया यस्मिन्नेवंभूतं चित्तं मनो यस्य सोऽर्थिवन्धुर्याचकलक्षणः सुहृदस्य दातृलोकस्य तद् धनममुं पर-लोकं परलोकगतं जनं वा निनीपति नेतुमिच्छति । खलु उपेक्षे वा । अर्थिने दत्तं परलोके तदधिकमुपनिष्ठत इत्यर्थः । अन्योऽपि बन्धुः पूर्वस्थानं त्यक्त्वा स्थानान्तरं प्रत्येकाकिन एव गच्छतः सुहृदो धनावि तत्स्थानं प्रापयति । उपेता, 'इण् गतो' लुट् लृप्त्वा । द्विकर्मकः ॥

दानपात्रमधमर्णमिहैक-

ग्राहि कोटिगुणितं दिवि दायि ।

साधुरेति सुकृतैर्यदि कर्तुं

पारलौकिककुसीदममीदत् ॥ ९२ ॥

दानेति ॥ इह भुवि एकग्राहि एकवर्गसंख्यायुक्तं देयं वस्तु

१ 'अत्र शेषः' इति साहित्यविद्याधरी । 'विरोधाभासोऽन्वयः' इति जीवातुः । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र च्छेकानुप्रासोपेक्षाशुक्लमर्मकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

गृह्णाति तच्छीलं दिवि स्वर्गे कोटिगुणितं कोटिपरिमितं दायि द-दाति दास्यति वा एवंशीलं दानपात्रं अधमर्णं याचकलक्षणं कृ-णप्रहीतारं सुकृतेः पुण्यः कृत्वा पारलौकिकं स्वर्लोकं कुसीदं वृद्धिजीविकामसीदद्विनिधरं कर्तुं यदि एति प्राप्नोति जानाति वा तर्हि साधुः सज्जन एव एति नान्यः । एवंविधं दानपात्रं सा-धुव्यतिरेकेण केनापि न लभ्यते । लब्धे च तस्मिन्साधुना चिर-कालं स्वर्गे स्थीयते । तस्माद्याचक्रमनोरथः पूरणीय इति भावः । कुसीदमसीदकर्तुं साधुर्येणेति तर्हि सुकृतेः कृत्वा, नान्येन प्रका-रेणेति वा । अन्योऽधमर्णो द्विगुणाधिकं न ददाति, दानपात्रम-धमर्णस्तु वार्षपिक एकगुणं गृहीत्वा कोटिपरिमितं ददाति तत-श्चतारशमधमर्णं साधुरेव सुकृतेरेव प्राप्नोति नान्योऽन्येन बो-पायेनेति वा । 'कुसीदं वृद्धिजीविका' इत्यमरः । दायि, 'भवि-ष्यति गम्यादयः' इति भविष्यदर्थे णिति, 'आवश्यकाधमर्णयोः' इत्याधमर्ण्ये वा । तद्योगे 'अकेनाभेविष्यदाधमर्णयोः' इति षष्ठी-तिषेधाकोटिगुणितमिति कर्मणि द्वितीया । पारलौकिकम्, अ-ध्यात्मादिषु 'लोकोत्तरपदाच्च' इति वक्तव्याहुषि अनुवर्तिकादि-पाठादुभयपदवृद्धिः ॥

एवमादि स विचिन्त्य मुहूर्तं

तानवोचत पतिर्निपधानाम् ।

अर्थिदुर्लभमवाप्य सहर्षा-

न्याच्यमानमुखमुल्लसितश्चि ॥ ९३ ॥

एवमिति ॥ स निपधानां पतिर्नैव एवमादि 'जीवितावधि-'
इत्येवंप्रभृति मुहूर्तं क्षणं विचिन्त्य विचार्य तानिन्द्रादीनवोचत ।
किंभूतान्—अर्थिनां दुर्लभं याच्यमानस्य यजमानस्य मुखमुल्लसि-
तश्च उदितशोभमवाप्य सहर्षान् । याचकैर्दाता प्रसन्नमुखो दु-
र्लभः, तं तु प्रसन्नमुखमवाप्य कार्यनिर्दिभविष्यतीति सहर्ष-
जातमित्यर्थः ॥

नास्ति जन्यजनकव्यतिभेदः

सत्यमन्नजनितो जनदेहः ।

वीक्ष्य वः खलु तन्ममृतादं

दृष्टिमज्जनमुपैति सुभायाम् ॥ ९४ ॥

नास्तीति ॥ जन्यजनकयोः कार्यकारणयोः व्यतिभेदोऽतिशयो-
भेदो नास्ति, तथा—जनस्य देहः अयम इत्यन्नं भक्ष्यं तेन जनितो
जन्यः, इत्युभयमपि सत्यम् । उभयत्रापि सुवर्णजन्यं कुण्डलं
दृष्टान्तः । खलु यस्मान् अमृतमस्ति भक्षयतीत्यमृतात् वो युष्माकं
तन् वीक्ष्य मम दृक् सुभायाममृते निमज्जनमुपैति । अमृतमज्ज-
नेन यथा सुखं भवति तथा भवद्दर्शनेनेति । यतो भवन्नोऽमृतम-
क्षिणः । अत्र पूर्वोक्त एव हेतुः । यद्वा अन्नजन्यो जनदेहः, अ-
(ना)स्ति जन्यजनकयोर्भेदो यस्मिन्नस्मा नास्तिजन्यजनकभेदः ।
अन्नादभिन्न एवेति सत्यम् । यस्मादित्यादि पूर्ववत् । यद्वा अन्न-
जन्यो जनदेहः, अस्ति जन्यजनकयोर्व्यतिभेदो यस्मिन्नस्मावस्तिज-
न्यजनकव्यतिभेदः एवंविधो न भवति किं स्वन्नादभिन्न एव ।

१ 'अत्रानुप्रासोपेक्षाशुक्लमर्मकरः' इति साहित्यविद्या-
धरी । २ 'अत्र नायादयान्वयः' इति साहित्यविद्याधरी ।

एतत्सत्यम् । यस्मादित्यादि पूर्ववत् । पूर्वव्याख्यानादेन व्याख्यानं ज्यायः । 'अमृतादाम्' इति पाठे आदित्यस्य हलन्तत्वादापि तन्मिष्यस्य विशेषणत्वेन योजना । 'नानि-' इति अस्तिक्षीरादि- (वदन्ति)ना समामं विधाय पश्चादशब्देन समासः । अमृता-वम् अमृतादामिति 'अदोनक्षे' इति विद् ॥

मत्तपः क न तनु क फलं वा

यूयमीक्षणपथं व्रजयेति ।

ईदृशं परिणमन्ति पुनर्नः

पूर्वपूरुपतपांसि जयन्ति ॥ ९५ ॥

मत्तप इति ॥ तनु अव्यल्पं मम तपः क नु । अदृश्या अपि यूयमीक्षणपथं दृष्टिगोचरं व्रजयेति फलं वा क । अपि त्वसंभावितमेतत् । बहुतपोलभ्यस्य फलस्याल्पेनैव तपसा दुर्लभत्वात् । तर्हीदं फलं कथमित्यत आह—ईदृशं भवदर्शनलक्षणं फलं परिणमन्ति जनयन्ति भवदर्शनफलरूपेण वा परिणताति एतदाकारकाणि नोऽस्माकं पूर्वपूरुपाणां पित्रादीनां तपांसि तदुपाजितानि पुण्यानि पुनः जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । मत्पूर्वजपुण्येभ्योऽदर्शनं जातमिति भावः । जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तमानानि तपांसि पुनरीदृशं परिणमन्तीति वा । 'ईदृशान्यपि ददन्तीति' कचित्पाठः । तत्र फलशब्दस्य विभक्तिविपरिणामेनेदृशान्यपि दुर्लभान्यपि फलानि नोऽस्मभ्यं ददन्ति तानि पूर्वपूरुपतपांसि पुनर्जयन्तीति व्याख्या । 'परिणमन्ति फलं नः' इति केचित् । तत्र ईदृशं भवदर्शनलक्षणं फलं परिणमन्तीति व्याख्या । ददन्ति, 'वा नपुंसकस्य' इति शतुर्नुम् । 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वे 'नः' इति पठ्य-चतुर्थीबहुवचनस्य नसादेशः ॥

प्रत्यतिष्ठिपदिलां खलु देवीं

कर्म सर्वमहनव्रतजन्म ।

यूयमप्यहह पूजनमस्या

यन्निजैः सृजथ पादपयोजैः ॥ ९६ ॥

प्रतीति ॥ सर्वसहने व्रतं सर्वभारादिसहनलक्षणो नियमः तस्माज्जन्मोत्पत्तिर्यस्य एवंविधं कर्म व्यापारः सुकृतरूपं कर्तुं इमां भूमिं खलु निश्चयेन देवीं प्रत्यतिष्ठिपत् प्रतिष्ठापयामास । खलु, उत्प्रेक्षायां वा । 'सर्वसहा वसुमती' इत्यभिधानाद्भूमेः सर्वसहत्वम् ततस्तेन भुक्तेन तस्या देवीत्वं कृतमित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह—अहह आश्चर्यं । यत् यूयमपि दिङ्माथा अपि भूमिस्पर्शान्तोऽपि निजैः स्वीयैः पादपयोजैः चरणकमलैः कृत्वा अस्या भूमेः पूजनं सृजथ कुरुथ । भवन्तो यत्पूजां कुर्वन्ति सा देव्येवेति भवद्भिर्देवीत्वेन प्रतिष्ठापितेयम् । सर्वोपराधसहोऽपि देवत्वं लभते पूजां च । पृथिव्यामागमने किं कारणमिति प्रश्नभावः । प्रत्यतिष्ठिपत्, णी चङि 'तिष्ठतेरित्' इतीकारः ॥

जीवितावधि किमप्यधिकं वा

यन्मनीषितमितो नरडिम्भात् ।

१ 'अवार्थान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र विषयमतिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षा रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी ।

तेन वक्षरणमर्चतु सोऽयं

व्रत वस्तु पुनरस्तु किमीदृक् ॥ ९७ ॥

जीवितेति ॥ जीवितमवधिर्मयोदा यस्य तत् प्राणपर्यन्तं प्राणभ्योऽप्यधिकं वा यत्किमपि वस्तु इतो मल्लक्षणत् नरडिम्भान्मनुष्यबालकाद्भवद्भिर्मनीषितमभिलषितम् । सोऽयं नृबालो वो युष्माकं चरणं तेन वस्तुनार्चतु पूजयतु । ईदृग्वस्तु किं पुनः भस्तु व्रत । वाक्यार्थः कर्म । बालोऽप्यहं प्राणाधिकमपि दास्यामि, याचने शङ्का न कार्या, ईप्सितं च कथनीयमिति भावः । चरणद्वयपूजने सामर्थ्याभावाच्चरणमित्येकवचनेन विनीतत्वं सूचितम् । अर्चतिभ्योदिः ॥

एवमुक्तवति वीतविशङ्के

वीरसेनतनये विनयेन ।

वक्रभावविपमामथ शक्रः

कार्यकैतवगुरुर्गिरमूचे ॥ ९८ ॥

एवमिति ॥ अथ कार्यं कैतवगुरुः कपटाचार्यो बृहस्पतिर्वा शक्रः नलं प्रति स्वीयाननलादीनपि प्रति वक्रभावेन वक्रोक्त्या कुटिलाभिप्रायेण च विपमां दुष्टां दुर्बोधां च गिरमूचे । कस्मिन्मति—वीता गता विरुद्धा विविधा शङ्का वा यस्मात् विरुद्धमनेकं वा किं याचयिष्यन्तीति त्यक्तभये वीरसेनतनये नले विनयेन विनीतत्वेन एवं पूर्वोक्तमुक्तवति सति ॥

पाणिपीडनमहं दमयन्त्याः

कामयेमहि महीमिहिकांशो ।

दूत्यमत्र कुरु नः स्मरभीतिं

निर्जितस्मर चिरस्य निरस्य ॥ ९९ ॥

पाणीति ॥ हे मही पृथ्वी तस्यां मिहिकांशो चन्द्र नल, सर्वे वयं दमयन्त्याः पाणिपीडनं विवाहः, तल्लक्षणं महमुत्सवं कामयेमहि इच्छामः । कान्त्या वशितया च नितरां जितः स्मरो येन तत्संबुद्धिः चिरस्य चिरकालं स्मरान्नीति भयं निरस्य विरहजन्यं दुःखं विहाय अत्र भैमीविवाहोत्सवे विषये नोऽस्माकं दूत्यं कुरु । सा यथास्मान्मृणीते तथा प्रयत्नं कुर्वित्यर्थः । जितस्मरत्वात्तव ततो भीतिर्न । अतिसुन्दरस्य तव देवदूतत्वाद्भैमी प्रति दूत्यं युक्तं नान्यं प्रति । अथ च स्वीयानपि वक्ष्यति—अहं दमयन्त्याः पाणिपीडनं कामये । किंभूतम्—मह उत्सवोऽस्त्यस्मिन्निति महि । नोऽस्माकं चतुर्णां मध्ये मम दूत्यं कुरु न खेपाम् । त्वं स्मरभीतिं निरस्य त्यज । यस्मान्निर्जितस्मर । निरस्य, अस्यतेर्लोडन्तम् । दूत्यं कुरु, चिरस्य विलम्बमिति यावत्, निरस्य त्यजेति वा । दूत्ये विलम्बो न कार्य इत्यर्थः । भीतिं स्मर जानीहि दूत्याकरणे विलम्बे वा मत्तः शापादिभीतिः स्मरणीया । भीतिम्, कर्मत्वविवक्षया पठ्यभावः । 'नः' पक्षे 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वे बहुवचनम् ॥

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासो हेतुः' इति साहित्यविद्याधरी । २ अस्य साहित्यविद्याधरी मल्लभपुस्तके भुटितास्ति । ३ 'अत्र छेकानुप्रासो रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी ।

अस्मिन्विषये राजान्तरं याच्यतां, न त्वहमित्याशङ्क्याह—

आसते शतमधिक्षिति भूपा-

स्तोयराशिरसि ते खलु कृपाः ।

किं ग्रहा दिवि न जाग्रति ते ते

भास्करस्य कतमस्तुलयास्ते ॥ १०० ॥

आसत इति ॥ हे नल, अधिक्षिति पृथिव्यां शतं बहुसंख्याका भूपाः राजान आसते तिष्ठन्ति । परं भूपत्वे तुल्येऽपि त्वर्मादर्यादिगुणबाहुल्यान्महाशयत्वात्तोयराशिः समुद्रोऽस्मि । ते भूपाः खलु निश्चितं कृपा अगाधताभावात् । समुद्रापेक्षया कृपा यथा हीनाः, तथा त्वदपेक्षयान्ये राजान इति । तस्मान्न याचिता इति भावः । आधिक्यमेव समर्थयते—दिवि स्वर्गे तेऽनेकसंख्याकाः प्रसिद्धाश्चन्द्रादयो ग्रहा न जाग्रति स्फुरन्ति किम्, अपि तु प्रकाशन्त एव । परं ग्रहस्य सत्यपि भास्करस्य तुलया साम्येन कतमो ग्रहः पुनराम्ने, अपि तु सूर्यसदृशो ग्रहमध्ये कोऽपि नास्ति तथा त्वत्सदृशोऽन्यो भूपो न विद्यते, अतस्त्वमेव याच्यस इत्यर्थः । 'भास्करस्य कतमस्तु तुलाम्ने' इति पाठे भास्करस्य तुला समानः कतम आस्ते, अपि तु न कोऽपि । अधिक्षिति, सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः ॥

विश्वदृश्वनयना वयमेव

त्वद्गुणाम्बुधिमगाधमवेमः ।

त्वामिहैवमनिवेश्य रहस्ये

निर्वृतिं नहि लभेमहि सर्वे ॥ १०१ ॥

विश्वेति ॥ विश्वं पश्यन्ति विश्वदृश्वानि सर्वसाक्षीणि नयनानि येषामेवंभूता यत्तत्समादृत्यमेवागारं गम्भीरं त्वद्गुणाम्बुधिं त्वद्गुणसमुद्रमवेमो जानीमः । त्वद्गुणसमुद्रं ज्ञातुं नान्यस्य सामर्थ्यं विश्वदृश्वनयनत्वाभावादित्यर्थः । सर्वे वयमिह भैमीपाणिग्रहणलक्षणं रहस्यं गोप्येऽर्थं एवं तूतत्वप्रकारेण त्वामनिवेश्य तूतत्वमप्राप्य निर्वृतिं परमं सुखं नहि नैव लभेमहि प्राप्तुमः । 'इहैकम्' इति पाठे एकं त्वामनिवेश्यानिगुज्येत्यर्थः । 'त्वत्सदृशोऽन्यो नास्ति, इत्यतो तुल्ये नियो(यु)ज्यसे, न करिष्यमि चेच्छापं दास्याम इति भावः । अयमेव वक्रभावः । वयमपि गुणसमुद्रमगाधमेव जानीमः, अत एव गाहितुमसमर्था इति भावः । सर्वदर्शिभिरस्माभिरुत्तुल्यसमुद्रो न दृष्ट इति वा । सर्वे इति पूर्वश्लोके कृतामपि सहचरवस्त्रनां गोपायति । दृष्ट इति 'दृशोः कनिषे' ॥

शुद्धवंशजनितोऽपि गुणस्य

स्थानतामनुभवन्नपि शक्रः ।

क्षिप्रुरेनमृजुमाशु सपक्षं

सायकं धनुरिवाजनि वक्रः ॥ १०२ ॥

शुद्धेति ॥ शक्रो धनुरिव वक्रोऽजनि क्रूरः कुटिलश्च जातः ।

१ 'भास्वतस्तु' इति पाठो जीवानुभूतः । २ 'अत्र रूपकं दृष्टान्तश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र लोकानुप्राप्तो रूपक च' इति साहित्यविद्याधरी ।

किंभूतः शक्रो धनुश्च—शुद्धवंशजनितोऽपि विशिष्टकश्यपकुलोत्पन्नोऽपि दृढवेषुजनितोऽपि च । गुणस्य विवेकवीर्योदायोदेः मौर्व्याश्च स्थानतामाश्रयतामनुभवन्नपि आश्रयो भवन्नपि । ऋजुं शुद्धाशयमवक्रं च सपक्षं लोकपालांशसंभूतत्वात्, यशे हविर्दानाद्वा सपक्षं मिश्रं भैमीप्राप्तिरूपसमानसाध्यत्वादपि मिश्रं पक्षसहितं च सायकमिव एनं नलं क्षिप्रुः प्रेरयितुकामः प्रतारयितुकामः त्यक्तुकामश्च उत्तमवंशजस्य गुणाश्रयस्य च वक्रत्वं विरुद्धमित्यपिशब्दौ विरोधद्योतकौ । 'अथास्त्रियाम् । धनुश्चापो' इत्यमरोक्तेर्धनुःशब्दः पुल्लिङ्गोऽपि । क्षिप्रुः 'प्रसिद्धि' इति क्रुः तद्योगे 'न लोका' इति न पठ्यी ॥

तेन तेन वचसैव मघोनः

स स्म वेद कपटं पटुरुचैः ।

आचरत्तदुचितामथ वाणी-

मार्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः ॥ १०३ ॥

तेनेति ॥ उच्चरन्तिनरां पटुः प्राज्ञः श्लेषवक्रोक्तयादिचतुरः स नलो मघोन इन्द्रस्य तेन तेन 'पाणिपीडनमहं' 'यामिहैकमनिवेश्य' इत्यादिवचसैव कपटं वेद स्म जानाति स्म अथ तदुचितां कपटयोग्यां वाचमाचरद्भवे । इन्द्रेण तथोक्तेऽपि नलः कथमुक्तवानित्यत आह—हि यस्मात्कुटिलेषु पुरुषेषु आर्जवमकापट्यं नीतिर्न भवति, किं तु कपटेषु कपटितैव भवितव्यमिति न्यायः । 'वज्रन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायातिपु ये न मायिनः' इति भारव्युक्तेः नलेनापि कपटित्वमङ्गीकृतं युक्तमित्यर्थः ॥

सेयमुच्चतरता दुरिताना-

मन्यजन्मनि मयैव कृतानाम् ।

गुण्मदीयमपि या महिमानं

जेतुमिच्छति कथापथपारम् ॥ १०४ ॥

सेयमिति ॥ हे देवाः, सेयमन्यजन्मनि जन्मान्तरे मयैव कृतानां 'न तु पूर्वजे' दुरितानामुच्चतरता अतितरां श्रेयता । या का—या कथापथस्य कथनमार्गस्य पारं परतीरं कथापथं पारयति समाप्तिं नैयति वागगोचरं गुण्मदीयं यौष्माकीणमपि महिमानं माहात्म्यं जेतुमनिक्रामयितुमिच्छति अभिलषयति आज्ञारूपं माहात्म्यं अकरणेन विरुद्धभाषणेन च विनाशयितुं वाञ्छति । भवद्वाजाऽकरणीया दूषणीया चेति बुद्धिरूपक्षेत्यर्थः । भवद्वाजा मुकृतेन विना कर्तुं न शक्यते, तच्च मम न विद्यत इति भावः । अथ च महो उच्यववान्यः स चार्मो मानोऽहङ्कारश्च भैमीप्राप्त्यहङ्कारं पराभवितुं या वाञ्छति सेयं मयैवान्यजन्मनि कृतानां दुरितानामशुभकर्मणामुच्चतरता सामर्थ्यानिर्णयः । भवद्दहङ्कारव्यवहारे शक्रोऽस्मि तस्माद्विमीच्छा न कार्या इतीन्द्रकपटोचितो विवक्षितोऽर्थः ॥

वित्थ चित्तमखिलस्य न कुर्या

धुर्यकार्यपरिपन्थि तु मानम् ।

१ 'अग्रोपमा' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र प्रकृताप्रकृतसंघः । स चोपमया संकीर्तित' इति जीवानुः । २ 'अत्रार्थान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी ।

हीर्गीरास्तु वरमस्तु पुनर्मा
स्वीकृतैव परवागपरास्ता ॥ १०५ ॥

चित्थेति ॥ यूयं यद्यपि विश्वसाक्षिवादखिलस्य सर्वस्य चित्तं
विस्थ जानीथ मयैतन्न क्रियत इति, तथापि धुर्याणां श्रेष्ठानां का-
येपरिपन्थि कार्यप्रतिकूलं भेमीप्राप्तिलक्षणप्रधानकार्यविरोधि वा
मीनं तु पुनः न कुर्याम् ज्ञानेऽपि ममाभिप्राये मीनं युक्तं न ।
तदेवाह—न करोमीति निपुणवचनभाषणरूपा हीर्छाया वरं मना-
गस्तु वरम् । मीनित्वादपरास्ताऽनिराकृता परस्य वाक् 'अप्रतिपि-
द्धमनुमतं भवति' इति न्यायान् स्वीकृतैव पुनर्मा भूत् । तस्मा-
द्भवद्विज्ञातेऽपि मया स्पष्टः प्रतिषेधः क्रियत इति भावः । 'छ-
न्दसि परिपन्थिपरिपरिणां पर्यवस्थान्ति' इति च्छन्दस्येव निपा-
तितः, तथापि महाकविप्रयोगाद्भाषायामपि साधुः । 'प्रत्यर्थिपरि-
पन्थिनः' इत्यमरः । 'अनुपस्थितपरिपन्थिभिः' इत्युदयनाचार्यः ।
यद्वा परितः पन्थयति आवृणोति कार्यं तच्छीलः परिपन्थी इति
णिनौ समर्थनीयम् । स्वरे विशेषाक्षिपातवैयर्थ्यं न शङ्क्यम् ।
'चित्त' इति पाठे लोपः ॥

यन्मतौ विमलदर्पणिकायां
संमुखस्थमखिलं खलु तत्त्वम् ।
तेऽपि किं वितरथेदशमाज्ञां
या न यस्य सदृशी वितरीतम् ॥ १०६ ॥

यदिति ॥ येषां युष्माकं मतौ बुद्धावेव विमलायां निर्मलायां
दर्पणिकायां खलु निश्चितमखिलं तत्त्वं यथार्थं करणीयाकरणीयं
वस्तु संमुखस्थं प्रत्यक्षं स्फुरद्गुणम्, तेषां ईदृशा अपि यूयम् ईदृश-
मेवंविधां तामाज्ञां तस्मै मर्त्ये किं वितरथ दत्तम् । तां काम्—
याज्ञा यस्य यस्मै वितरीतुं दातुं सदृशी युक्ता न । यो भूम्याः
कामुकोऽस्तिमुन्द्रश्च तस्मै भेमीदृत्यं कुर्वित्याज्ञा दातुं नैव युक्तेति
भावः ॥

यामि यामिह वरीतुमहो त-
द्वृतां नु करवाणि कथं वः ।
ईदृशां न महतां वत जाता
वञ्चने मम तृणस्य घृणापि ॥ १०७ ॥

यामीति ॥ इह अस्मिन्समये मार्गे वा यां वरीतुमहं यामि ।
अहो सोपहासमाश्रये संबोधने वा । वो युष्मत्संबन्धि तद्विषयां
द्वृतां पुनः कथंकारं करवाणि, अपितु न कुर्याम् । ईदृशां दि-
क्पालानां महतामत्रभवतां तृणस्य तृणप्रायस्यातिहीनस्य नलस्य
मम वञ्चने प्रतारणे विषये घृणा कृपा तुमुष्मा वा न जाता नो-
त्पन्ना । यत खेदे । महतां कृपया भवितव्यम् । महद्भिर्मेहानेव
प्रतारयितुं युक्तो, न लघीयान्, तस्यायोग्यत्वादित्यपिशब्दार्थः ।
कंपटोक्तिश्च—महतामन्येषां सत्पुरुषाणां जातो समाने ईदृशां पर-
प्रतारकाणां भवतामन्येन पूजने विषये तृणस्याल्पस्य ममापि घृणा
न, अपि स्वस्त्येव । किमुत महतामित्यर्थः । अथ च ईदृशां वञ्च-

कानां नमहताम्, नसमासेन असाधूनां तृणस्यापि जातो पूजने
तृणजातीयमद्येऽपि, पूजने मम घृणा भवति भवत्येऽपि तृण-
जातिरेव श्रेयसी इति मम प्रतिभाति इति भावः ॥

उद्धमामि विरहात्खलु यस्या
मोहमेमि च मुहूर्तमहं यः ।
भूत वः प्रभवितास्मि रहस्यं
रक्षितुं स कथमीदृगवस्थः ॥ १०८ ॥

उद्धमामीति ॥ योऽहं अस्या भूम्या विरहात्सुहृदः पुनरुद्धमा-
स्तुन्मादयुक्तो भवामि पुनः मुहूर्तं क्षणमात्रं मोहं मूर्च्छां च एमि
प्राप्नोमि । अन्याः ससावस्था मयानुभूताः अधुना मूर्च्छोन्मादल-
क्षणे अवस्थे अनुभूयेते इत्यर्थः । ईदृगवस्थाद्वययुक्तः सोऽहं वो
युष्माकं रहस्यं रक्षितुं गोपायितुमन्तःकरणेऽवधारयितुं कथं प्रभवि-
तास्मि शक्तो भवितास्मि भूत कथयत, अपितु न कथंचिदित्यर्थः ।
वाक्यार्थः कर्म । आन्तो रहस्यं गोपायितुं समर्थो न भवति, सर्व-
स्याग्रे कथयति । योऽपि मूर्च्छालो मूर्च्छश्च स मनसि रहस्यं धारयितुं
न शक्नोति किंतु विस्मरत्येवेति दूत्ययोग्यो न भवामीति भावः ॥

यां मनोरथमयीं हृदि कृत्वा
यः श्वसिम्यथ कथं स तदग्रे ।
भावगुप्तिमविलम्बितुमीशे
दुर्जया हि विषया विदुपापि ॥ १०९ ॥

यामिति ॥ योऽहं मनोरथमयीं संकल्परूपां यां भेमीं हृदि
कृत्वा श्वसिमि जीवामि सोऽहं दृष्टाङ्गीकारादधानन्तरं तदग्रे
तस्याः पुरः भावानां स्वेदस्तम्भादिसात्त्विकानां गुप्ति गोपनमवल-
म्बितुं कर्तुं ईदृशं शक्तोऽस्मि, अपि तु न कथंचित् । हि यस्माद्दि-
दुपापि पण्डितेनापि विषया रूपादयो दुर्जया जेतुमशक्याः । अ-
लीकाया अपि यस्याश्रितनेन जीवामि तस्य मम तस्याः सत्यायाः
साक्षात्कारे सात्त्विकभावाः स्फुटमुत्पद्येरन्, ततः कुतो युष्मद्व्य-
चिन्ता, इत्यतोपीयमाज्ञा ममानुचिता इति भावः । 'स्वपिमि'
इति पाठे निद्रां करोमि ॥

यामिकाननुपमृद्य च मादृक्
तां निरीक्षितुमपि क्षमते कः ।

रक्षिलक्षजयचण्डचरित्रे
पुंसि विश्वसिति कुत्र कुमारी ॥ ११० ॥

यामि(कानि)ति ॥ च अपरं मादृक् कः पुरुषोऽस्तिमुन्द्रो
यामिकान्प्रहरजागरूकाननुपमृद्यानिष्पीड्याविनाश्य अन्तःपुरस्थां
तां भेमीं निरीक्षितुमपि क्षमते शक्नोति । न कोपीत्यर्थः । वक्तुं तु
दूरत इत्यपिशब्दार्थः । मुन्द्रस्य यामिकमर्दनेन विनाऽन्तःप्रवेशो
न घटत इत्यर्थः । तर्हि शूरेण त्वया तेऽपि मर्दनीया इत्यत आह
—रक्षिणां लक्षं तस्य जयेन चण्डं दास्यं चरित्रं यस्यैवंभूते पुंसि

१ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रार्थान्तर-

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासविरोधरूपकसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रार्थान्तर-

पुरुषे कुमारौ बाला मृदङ्गी कोमलहृदया च कुत्र कुतोऽपि विश्व-
स्ति विश्वासं प्राप्नोति, अपितु न कुतोऽपि । एवंविधं चण्डमा-
कुर्यं बाला पलायिष्यत एवेत्यतोऽपि मम दूत्यमयुक्तमिति भावः ।
एवंविधे कुत्र पुसीति वा । रक्षणार्थं यामोऽस्यास्तीति यामिकः ।
अस्यर्थे ठन्, कालवाचित्वाद्गार्थे ठर् ।

आदधीचि किल दातुकृतार्थं

प्राणमात्रपणमीम यशो यत् ।

आददे कथमहं प्रियया तत्-

प्राणतः शतगुणेन पणेन ॥ १११ ॥

आदधीचीनि ॥ प्राणमात्रं जीवितमेव पणमीमा मूल्यावधि-
र्यस्येवंविधं यथाः आदधीचि दधीचिनामकवदान्यपर्यन्तं दातु-
मिषेदान्यैः कृतोऽर्थो मूल्यं यस्य किल श्रूयते यशः प्राणभ्योऽप्य-
धिकं मूल्यं नाहंति । यशोऽर्थे दधीच्यादिभिः प्राणा एव दत्ताः, न
त्वधिकं किञ्चित् । अहं तद् यशः प्राणतः प्राणभ्यः शतगुणेन अ-
तितरामधिकेन प्रियया भैमीलक्षणेन पणेन मूल्येन कथमाददेऽङ्गी-
कुर्याम्, अपि तु न कथञ्चित् । यदल्पेन मूल्येन लभ्यते तद्गुणा
केनापि न गृह्यते, अतो यशोवाञ्छयापि जीवाधिकस्यादेयत्वाद्ग-
वतां भैमीप्राप्त्यर्थं मया यत्नो न कियत एवेति भावः । अतिथीभूय-
त्वा ब्राह्मणस्य दधीचैरेपि प्राणा गृहीताः, किं पुनः क्षत्रियस्य
ममेति भावः ॥

अर्थना मयि भवद्भिरिवासे कर्तुमर्हति मयापि भवत्सु ।
मीमृजार्थपरयाचनचाटौ यूयमेव गुरवः करणीयाः ॥

अर्थनेति ॥ मयापि भवत्सु अस्य मय्यर्थमर्थना यात्रा कर्तु-
मर्हति उचिता । कः क्षमिन्नैव—भवद्भिर्मयीव । यथा भवद्भि-
र्मयि यात्रा क्रियते तथा मयापि भवत्सु । यथा सा मां वरिष्यति
तथा भवद्भिरपि कर्तव्यमिति भवन्तो याच्यन्त इत्यर्थः । क्षत्रि-
यस्य दातृत्वमेव युक्तम्, न तु याचकत्वमित्यत आह—भीमजा-
रूपो योऽर्थः प्रयोजनं तत्र परं तत्परं याचनचाटु प्रार्थनप्रियवचनं
तस्मिन् यूयमेव गुरव उपदेष्टारः करणीयाः । दिवपाला अपि या-
चन्ते चेत्तर्हि मादशा का कथा । भवतां चेदेतद्युक्तं तर्हि समापि
युक्तमेव । गुरूपदिष्टमेव शिष्यः करोति । 'याचनयाच्ये' इति पाठे
प्रार्थनवचनाय । अर्थनाशब्दस्य भाववचनात्, मयेत्यत्रानुक्ते
कर्तरि तृतीया 'नै लोका—' इति पठोनिषेधान् । एवं भवद्भिरि-
त्यत्रापि । कर्तुमिच्छेतावुपपदे 'शकष्टम्—' इति तुमुन् । याचन-
चाटौ भाषितपुंस्कर्त्तृ ॥

१ 'अत्र काव्यमिहम्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकं
विषयं न' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र पवित्रित्वं वाः 'ममन्युना-
धिकानां न यथा विनिमयो भवेत् । माक ममाप्येकैक्यैः पवित्रित्वमो-
मता ॥' इति लक्षणात्' इति जीवातुः । ३ कर्तुमित्यर्थेन योगादिभि-
भावः । अहं यतोः कृत्यार्थेन 'कृत्यानां कर्तारो वा' इति पठो-
विकल्पात्तृतीयेति जीवातो 'अथेना प्रार्थना कर्तुमर्हति कर्तव्या' इति
अर्थेन ध्वनितमित्यपि कश्चित् । अस्य इत्यस्य इमां प्राप्तमित्यर्थं मया इमा
प्राप्तमर्थना इत्यन्वयविवक्षावान् 'शेषे विभागा' इति पठोविकल्पात्तृतीयेति
परं । ४ 'अत्रोपमा' इति साहित्यविद्याधरी ।

अर्थिताः प्रथमतो दमयन्तीं यूयमन्वहमुपास्य मया यत्
हीनं चेद्यतियतामपि तद्वः सा ममापि सुतरां न तदस्तु ॥

अर्थिता इति ॥ मया यूयम् अन्वहं प्रतिदिनमुपास्य पूजां
विधाय प्रथमत आदावेव दमयन्तीम् अर्थिता यथाचिताः । तद्वै-
मीयाचनं व्यतियतामतिक्रमतामपि मां प्रति याचने भैमीयाचनव्य-
त्ययं कुर्वतां वो युष्माकं हीनं नास्ति तत्तर्हि सा लज्जा ममापि
सुतरां नास्तु मा भूत् । अतो मयापि भवन्तो भैमी याचितुं योग्याः
'यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयो-
क्तव्यस्तादृशविचारणे ॥' इति न्यायात् । 'अप्रधाने दुहारी-
नाम्—' इति वचनादप्रधाने कर्मणि 'अर्थिताः' इति निष्ठा । व्य-
तियताम् कर्मव्यतिहारे सत्यपि 'न गति—' इति (आत्मनेपद)-
निषेधात्कर्तरीणः शक्ता ॥

किं च—

कुण्डिनेन्द्रमुतया किल पूर्वं

मां वरीतुमुररीकृतमासे ।

व्रीडमेष्यति परं मयि दृष्टे

स्वीकरिष्यति न सा खलु युष्मान् ॥ ११४ ॥

कुण्डिनेन्द्रेति ॥ कुण्डिनेन्द्रमुतया भैम्या पूर्वं किल आदा-
वेव मां वरीतुमुररीकृतमङ्गीकृतमासे । किल श्रूयते वा । सा
भैमी दूत्यार्थं गते मयि दृष्टे मति परं केवलं सारिकभाववशा-
द्द्विडं लज्जामेष्यति प्राप्स्यति । युष्मान् खलु निश्चयेन न स्वीक-
रिष्यति । मय्यनुरागवशात्समम प्राप्सो भवदुक्तयाकर्णनमपि कु-
तस्त्यमिति भावः । वामनाचार्यवचनाद्द्विडशब्दः पुंलिङ्गो घञ-
न्तोऽपि । 'व्रीडमायहती मे' इति रथं । 'व्रीडादिवाभ्याशगतं'
इति माघे महाकविप्रयोगदर्शनात् । उररीकृतम्, भाषे क्तः ॥

तत्प्रसीदत निधन न खेदं

दूत्यमत्यमदृशं हि ममेदम् ।

हास्यतेव सुलभा न तु साध्यं

तद्विधितुमभिरनौपयिकेन ॥ ११५ ॥

तदिति ॥ हि यस्मात्पूर्वोक्तप्रकारेण इदं दूत्यं मम अत्यमदृश-
मतिरामनुचितम् । तत्तस्मात्प्रसीदत ममोपरि प्रसन्ना भवतु, खेद-
मनेनास्मद्वचो न कृतमिति चित्ते दुःखं मा कुरुत । अनौपयिकेनानु-
पायेन तद्वत्त्वं विधिसुनिविधानुमिच्छद्भिर्भवद्भिर्हास्यतेवोपहा-
स्यत्वमेव सुलभा, न तु भैमीरूपं साध्यं सुलभम् । मद्वयेन
साध्यं साधनीयमित्यर्थः ॥

ईदृशानि गदितानि तदानी-

माकलय्य म नलस्य बलारिः ।

शंसति स किमपि सयमानः

स्यानुगाननवलोकनलोः ॥ ११६ ॥

ईदृशानिति ॥ म बलारिरिन्द्रस्तदानीं तस्मिन्मये नलस्य

१ 'अत्र काव्यमिहम्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यमि-
हम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र इदम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

इति पूर्वोक्तानि गदितानि वचनान्याकलट्य विचार्य उपहासार्थं किमपीपद्वसन् शंसति स्म यभापे । किंभूतः—अङ्गीकृतमपि पुनरनेन त्यज्यते—इति पश्यतेति विज्ञापनार्थं स्वानुगानाम-
श्यादीनामाननविलोकने लोलः ॥

नाभ्यधायि नृपते भवतेदं
रोहिणीरमणवंशभुवैव ।

लज्जते न रसना तव वाम्या-

दर्थिषु स्वयमुरीकृतकाम्या ॥ ११७ ॥

नेति ॥ हे नृपते नल, रोहिणीरमणस्य चन्द्रस्य वंशे भव (ती) ति भूस्तेन पुरुषेणैव भवता इदं 'संयमुच्चतरता-' (५।१०४) इत्यादि 'कुण्डनेन्द्रसुतया-(५।११४) इतिपयन्तं नाभ्यधायि उक्तम् । च-
न्द्रकुलोत्पन्नो ह्यङ्गीकरोत्येव, अङ्गीकृतं च परिपालयत्येव, त्वया तु सोमवंशोत्पन्नेनाप्यङ्गीकृतमसोमवंश्येनेव न परिपाल्यत इत्यर्थः ।
अर्थिषु याचकेषु 'जीवितावधि किमप्यधिकं वा-' (५।१७) इत्यादिना स्वयमारमणवोरीकृतमङ्गीकृतं कार्यं याचकाभिलषणीयं यया एवंविधा तव रसना जिह्वा वाम्याद्रक्तवाद्ङ्गीकृतस्यापरिपालना-
द्धेतोर्न लज्जते लज्जां न प्राप्नोति, अपि तु अङ्गीकृतपरित्यागाल्लज्जा प्राप्नुमुचिता । अनयाङ्गीकृतं त्वया परिपालनीयमेत्यर्थः । अथ च, इदं रोहिणी गौस्तस्या रमणो बलीवर्दः, तत्कुलोत्पन्नेन बलीवर्दे-
नेव त्वया नोक्तम् । यो युक्तं न करोति स गोसदृशो मूर्खः पशुश्च, त्वमाप तादृश इत्यर्थः । बलीवर्दोपि जिह्वया भक्षितस्य तृणादेर्यम-
नाञ्ज लज्जते, एवं तव जिह्वा वाम्याञ्ज लज्जते तस्मात्त्वमपि बली-
वर्दोसीत्युपहासः । वामस्य भावो वाम्यं प्यज । पक्षे वमनं वमि-
र्षमिरेव वाम्यं, चातुर्वर्ण्योदित्वारण्यञ्च ॥

भङ्गुरं न वितथं न कथं वा

जीवलोकमवलोकयसीमम् ।

येन धर्मयशसी परिहातुं

धीरहो चलति धीर तवापि ॥ ११८ ॥

भङ्गुरमिति ॥ हे धीर, त्वम् इमं जीवलोकं प्राणिसङ्घं भङ्गुरं स्वयमेव नश्वरं कथं न अवलोकयसि बुध्यसे । वितथमलीकं वा कथं न बुध्यसे, अपि तु त्वया एवं ज्ञेयम् । अहं जानामीत्यत आह—येना(न)वबोधलक्षणेन कारणेन धार्मिकस्यातिधीरस्यापि तव धीर्बुद्धिरनङ्गुरावितथे अपि धर्मयशसी पुण्यकीर्ती परिहातुं चलति तरला भवति । त्यक्तमीहत इत्यर्थः । अहो इत्याश्चर्ये । नश्वरालीकप्राणिहेतोरनश्वरानलीके धर्मयशसी त्वया न हा-
तघ्ने इत्यर्थः ॥

कः कुलेऽजनि जगन्मुकुटे वः

प्रार्थकेप्सितमपूरि न येन ।

इन्दुरादिरजनिष्ट कलङ्की

कष्टमत्र स भवानपि मा भूत् ॥ ११९ ॥

१ 'अत्रानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवोपमा हेतुश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेकानुप्रासो हेतुश्च' इति साहित्य-
विद्याधरी ।

क इति ॥ येन प्रार्थकेप्सितं याचकाभिलषितं नापूरि न पूरि-
तमेतादृक् कः पुरुषो जगन्मुकुटे लोकालंकरणभूते वः कुलेऽजनि
प्रसूतः, अपि तु न कोऽपि । अत्र कुले आदिर्वंशादिरिन्दुः
कलङ्की अजनिष्ट जातः । कष्टं स प्रसिद्धो भवानपि कलङ्की मा
भूत् । अङ्गीकृतत्यागारवं कलङ्की भविष्यसि ततश्चोभाभ्यामपि
कुलं मलिनीकृतं स्यादित्युपहासः । तस्माद्यथा कुलस्य कलङ्को न
भवति तथा कार्यमिति भावः ॥

पूर्वं द्वाम्यामपि कुलं कलङ्कितमित्युक्तम् इदानीं त्वयैवेत्याह—

यापदष्टिरपि या मुखमुद्रा

याचमानमनु या च न तुष्टिः ।

त्वादृशस्य सकलः स कलङ्कः

शीतभासि शशकः परमङ्कः ॥ १२० ॥

यापेति ॥ याचमानं याचकमनु लक्ष्मीकृत्य वा अपदष्टिरना-
दरदर्शनम्, अदर्शनं वा या च मुखमुद्रा मौनं या च न तुष्टि-
रसंतोषः स सकलः समस्तत्वादृशस्य वदान्यस्य, धीरस्य च कल-
ङ्कोऽप्यशः । शीतभासि चन्द्रे परं केवलं शशकोऽङ्गुलिद्वयम् । चन्द्रे
कलङ्को न, किं तु चिह्नं शशः । तस्मादपददृष्ट्यादि त्वया न करणी-
यमिति भावः । शशकः, 'अल्पे' इति कर्त्तुं ॥

नाक्षराणि पठता किमपाठि

प्रस्मृतैः किमथवा पठितोऽपि ।

इत्थमर्थिचयसंशयदोला-

खेलनं खलु चकार नकारः ॥ १२१ ॥

नाक्षराणीति ॥ हे नल, नाक्षराणि बाल्ये मातृकां पठता
त्वया नकारः 'न' इत्ययं शब्दो नापाठि किं नाधीतः किम् । अथवा
पठितोऽपि नकारः प्रस्मृतो विस्मृतः किम् । नकार इत्थमेवम्
अर्थिचयस्य याचकसमूहस्य संशय एव दोला द्विकोव्यवलम्बना-
तस्यां खेलनं क्रीडनं चकार । खलुप्रेक्षायां, निश्चये वा । त्वया
पूर्वं याचकाभिलाषे नेति कदापि नोक्तमद्यापि न वक्तव्य-
मिति भार्वः ॥

अब्रवीत्तमनलः क नलेदं

लब्धमुष्णसि यशः शशिकल्पम् ।

कल्पवृक्षपतिमर्थिनमिदं

नाप कोपि शतमन्युमिहान्यः ॥ १२२ ॥

अब्रवीदिति ॥ अनलोऽस्मिन् नलमब्रवीत्—हे नल, एवं
शशिकल्पं चन्द्रप्रभमिदमेवंविधं लब्धं करस्थितं यशः क हेतो-

१ 'अत्रानुप्रासव्यतिरेकसमुच्चयसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ तिलकव्याख्यायामपि 'प्रसूतः' इत्येव पाठोऽङ्गीकृतोऽस्ति ।

जीवानुसुखावबोधासाहित्यविद्याधरीषु तु 'विरजितः' इति पाठ एवा-
ङ्गीकृतः । ३ 'अर्थिजनः' इति पाठो जीवानुसंमतः । ४ 'अत्र संदेशो

रूपक च' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रार्थिनामीदृक्संशयासंबन्धेऽपि

संबन्धोत्प्रेरितशयोक्तिः । सा चोक्तसंशयोत्थापिता इति संकरः' इति

जीवानुः ।

रुज्जसि त्यजसि । इदं किम्—इह भूलोके अन्यो नलादन्यः कोऽपि कल्पवृक्षस्य पतिं शतमन्युं शतकृतुमिच्छं पूर्वोक्तप्रकारेण अर्थिनं याचकं नाप न प्राप्तवान् । सर्वाभिलाषकरः कल्पवृक्षोऽपि यद्वश(ग):, यश्च शतयज्ञकारी, तमिन्द्रं याचकं नल एव प्राप्तवान् इति यशो न त्याज्यम् इति कल्पवृक्षोऽपि यन्मनोरथं पूर्णं कर्तुं न समर्थोऽभूत्, एवं तु समर्थः । शतमन्युरिति पात्रत्वं सूचितम् ॥

न व्यहन्यत कदापि मुदं यः

स्वःसदामुपनयन्नभिलाषः ।

तत्पदे त्वदभियेककृतां नः

स त्यजत्वसमंतामदमद्य ॥ १२३ ॥

नेति ॥ अभीष्टसाधनास्वःसदां देवानां मुदं हर्षमुपनयनं नयन् योऽभिलाषः कदापि केनापि न व्यहन्यत व्यर्थीकृतः । तत्पदे अभिलाषस्थौने त्वदभियेकं तवाभियेकं स्वाभीष्टसाधनाय कृतां कुर्वतां नोऽस्माकं सोभिलाषो मादशः कामपूरणममर्थोऽस्यो न विद्यत इत्यसमतामदं असाम्यविषयगर्भम् अद्य त्यजतु । कामपूरणे त्वमेव समर्थ इत्यर्थः । व्यहन्यत, कर्मणि तद् कर्म कर्तेरि वा ॥

अब्रवीदथ यमस्तमहष्टं .

वीरसेनकुलदीप तमस्त्वाम् ।

यत्किमप्यभिबुभूषति तत्किं

चन्द्रवंशवसतेः सदृशं ते ॥ १२४ ॥

अब्रवीदिति ॥ अथ यमो भूमिप्राप्तिविघ्नसंभावनयाऽहष्टं दुःखितं तं नलमग्रवीर्य—‘हे वीरसेनकुलस्य दीप प्रकाशक नल, तमो भयप्राप्त्य(सि)संभावनजन्यं दुःखं यत् त्वां किमपि अल्पमनिर्वाच्यं वाभिबुभूषत्यभिभवितुमिच्छति तत् चन्द्रवंशवसतेश्चन्द्रवंशोत्पन्नस्य ते तव किं सदृशमुचितम्, अपि त्वयुक्तम् । चन्द्रवंशोत्पन्नो हि प्राणानपि ददाति, तदुत्पन्नेन त्वयापि तथैव भवितव्यं, न त्वन्यथेति भावः । अथ च दीप रूपं त्वां यदन्धकारमभिबुभूषति तच्चन्द्रवंशवसतेस्ते किमुचितम्, अपि त्वनुचितम् । दीपस्य तमसाभिभवो न युक्तः तन्नापि चन्द्रवंशवसतेः चन्द्रस्यान्धकारिणाभिभवो न युक्तः, अतस्तद्वंशोत्पन्नस्य तवापि तस्मात्पराभवो न युक्त इत्युपहासः ॥

रोहणः किमपि यः कठिनानां

कामधेनुरपि या पशुरेव ।

१ ‘अत्र च्छेकानुप्रासोपमा काव्यलिङ्गम्’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘पदे रक्षणे तस्य कल्पवृक्षस्य... अभियेकम्’ इति साहित्यविद्याधरी । संमत्तरु ‘तदभियेककृताम्’ इति पाठः प्रतिभाति । ‘पूर्वमस्माकमभिलाष एवाभीष्टपुरुषोभूत्, अपुना तस्य व्याने त्वमारोपितोमीत्यर्थः’ इति सुखावबोधः । ३ ‘अत्र व्यतिरेकः काव्यलिङ्ग च’ इति साहित्यविद्याधरी । ४ ‘अथ च तमो राहुस्तं यदभिबुभूषति तच्चन्द्रवंशवसतेस्ते हि युक्त सदृशम् । किं प्रथे । राहुणा चन्द्रस्याभिभवनं सदृशमेवेत्युपहासः’ इति तिलकसुखावबोधः । ५ ‘अत्र रूपम्’ इति साहित्यविद्याधरी ।

नैनयोरपि वृथाभवदर्थी

हा विधित्सुरसि वत्स किमेतत् ॥ १२५ ॥

रोहण इति ॥ कठिनानां निष्ठुराणां पाषाणादीनां मध्ये यः किमपि लोकोत्तरो निष्ठुरो रोहणो विदुरोऽत्रिः मेरुः अथ च निष्ठुराणां कृपणानां मध्ये लोकोत्तरः कृपणो यो विदुराचलः, यापि कामधेनुः सापि पशुरेव गौरेव, अत्रैव च, एनयो रोहणकामधेनवोरपि संबन्धी अर्थी याचको वृथा निष्फलो नाभवत्, किं तु सफलो जातः । एनयोर्विषयो वा । हा कष्टं हे वत्स, किमेतत् अर्थिप्राप्तिकृत्ये विधिः सुखिकीर्तुरसि । अचेतनेषु कृपणावधिः कठिनावधिश्च रोहणः, चेतनेषु पशवधिर्युवावधिश्च कामधेनुः, ताभ्यामप्यर्थिनेऽभीष्टं दीयते । एवं तु मृदुचितो बुधोपि, ततो देयमेवेति भावः । किमिति सामान्यनिर्देशात्पुंसकत्वम् । एनयोः, अन्वादेश एनादेशः । रोहणो वैदूर्यः पर्वतो वा ॥

याचितश्चिरयति क नु धीरः

प्राणने क्षणमपि प्रतिभूः कः ।

शंसति द्विनयनी दृढनिद्रां

द्राक्त्रिमेषमिपधूर्नेनपूर्णा ॥ १२६ ॥

याचित इति ॥ धीरो याचितः सन् क नु कुतः चिरयति कालविलम्बं करोति, अपि तु न कुतः—क्षणमपि मुहुर्नमात्रमपि प्राणने जीवने कः प्रतिभूल्लसकः, अपि तु न कोपि । अथ च को द्रक्त्रा प्रतिभूः विष्यधीनं जगत् । को द्रक्त्रा प्रतिभूरिति काकुत्था । तत्कुतः—द्राक् छटिति निमेषमिषेण नेत्रसंकोचव्याजेन पूर्णनेन तस्या पूर्णा द्विनयनी दृढनिद्रां मरणं कथयति । द्राक् दृढनिद्रामिति वा । यावता कालेन पुनरपि निमेषो भवति तावत्सर्व काले मरणं भवतीति निमेषतुल्यं मरणम्, तस्माद्द्रिद्रुपा त्वयाविचारितं शीघ्रमेव दातव्यम् । मरणस्य शीघ्रप्राप्तिमयात् । अतिनिद्रितोपि धूर्णते ॥

अभ्रपुष्पमपि दिन्सति शीतं

सार्थिना विमुखता यदभाजि ।

स्तोककस्य ग्वलु चञ्चुपुटेन

म्लानिरुल्लसति तद्वनमङ्गे ॥ १२७ ॥

अभ्रेति ॥ स्तोककस्य चातकस्यार्थिना याचकेन चञ्चुपुटेन सा प्रसिद्धा विमुखता पराङ्मुखत्वं यदभाजि आश्रिता तत्त्वलु तस्मादेव हेतोः, तस्मादिव हेतोर्गियुप्रेक्षा वा । म्लानिः चातकस्यमुल्लसजनिताकीर्तिः घनमङ्गे मधयमङ्गे उल्लसति शोभते । किंभूते घनमङ्गे—शीतं शीतलमभ्रपुष्पं जलं दिन्सति दानुमिच्छति अपि । चातकेन याचिते जले कालविलम्बाभेधानां इयामवलक्षणमपयशो जातमिति भावः । अथ च—स्तोक एव स्तोककोऽतिनिष्ठुरः तस्यार्थिना मुखेन पराङ्मुखत्वं यदाश्रितम्, तच्चस्मान् मधयतुल्ये पुरुषे म्लानिरुल्लसति । यतः शीतलं दारिद्र्यहारी अभ्रपुष्पमपि त्वपुष्पतुल्यमपि वस्तु दानुमिच्छतः परं विलम्बकारिणो वदान्य-

१ ‘अत्र विरोधात्कारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्र हेतुरप-
दुतिश्च’ इति साहित्यविद्याधरी ।

स्यापि जीवितपर्यन्तमयशो भवति किं पुनरिन्द्रादीनां पराङ्मुख-
त्वेन, तस्मात्तया शीघ्रमेव देयमिति भावः । पक्षिणोऽपि विमुख-
तया मेघेऽपि म्लानिरुल्लसति, किं पुनरन्यत्रेत्यर्थः । तस्मादिन्द्रा-
दीनां तत्त्वतो विमुखत्वेऽयशो भावि इति किं वक्तव्यमिति भावः ।
'मेघपुष्पं घनरमः' इत्यमरः ॥

ऊचिवानुचितमक्षरेन
पाशपाणिरपि पाणिमुदस्य ।
कीर्तिरेव भवतां प्रियदारा
दाननीरक्षरमौक्तिकहारा ॥ १२८ ॥

ऊचिवानिति ॥ पाशपाणिरपि वरुणोऽपि पाणिमुदस्योद्यम्य
एवं नलमुचितमक्षरं वचनमिच्छूचिवान् । इति किम्—भवतां
भवाद्दशां राज्ञां दाने क्रियमाणे यो नीरक्षरो जलप्रवाहः स एव
मौक्तिकहारा यस्याः सा कीर्तिरेव प्रियदाराः प्रियस्यः स्त्रियः, न तु
राजकन्याः । ततः कीर्तिरेव त्वयोपाजनीया नाकीर्तिः । पाणिमुद-
स्येति याचकजातिः ॥

चर्म वर्म किल यस्य न भेद्यं
यस्य वज्रमयमस्थि च तौ चेत् ।
स्थायिनाविह न कर्णदधीची
तन्न धर्ममवधीरय धीर ॥ १२९ ॥

चर्मन्ति ॥ यस्य कर्णस्य चर्म एव न भेद्यमभेद्यं वर्म कवचं
किल श्रुतां । येन कवचनिर्माणार्थं त्वरदत्ता, यस्य च अस्थि वज्र-
मयम्, वज्रनिर्माणार्थं येन दधीचिना स्वीयमस्थि दत्तं तौ एवं-
विधां वदन्त्यां कर्णदधीची अपि इह भूलोके चेद्यस्मात्स्थायिनौ
न किंतु मृतावेव । तत्तस्मात् हे धीर प्राज्ञ, एवं धर्मं नावधीरय
मावज्ञासीः । धर्म एव स्थिरतरो न तु रुपादिसुखं चेति भावः ॥

अद्य यावदपि येन निबद्धौ
न प्रभू विचलितुं बलिविन्ध्यौ ।
आस्थितावितथतागुणपाश-
स्त्वादृशा स विदुषा दुरपासः ॥ १३० ॥

अद्येति ॥ येन सत्यप्रतिज्ञस्वगुणलक्षणेन पाशेन निबद्धौ बलि-
विन्ध्यौ दैत्याचलौ अद्य यावदपि एतावन्तमपि कालं विचलितुं
प्रतिज्ञातमनिर्वोदुं न प्रभू समर्थो न जातौ, किं तु ताभ्यामङ्गीकृतं
यद्वशेन परिपालितम् । एकः पाताले स्थितः, अन्यश्च यद्वशेन
न वधेत इत्यर्थः । स आस्थितस्याङ्गीकृतस्यावितथता सत्यता
तल्लक्षणो गुणः सूत्रं च तल्लक्षणः पाशो रज्जुः सत्यवादितागुणः
त्वादृशा वद्विधेन विदुषा पण्डितेन दुरपासो दुर्लङ्घ्यः । अङ्गीकृतं
परिपालयेत्यर्थः । दैत्यपापाणामप्यङ्गीकृतं सत्यं कृतम्, अतस्त्व-
याङ्गीकृतं निर्वोदयमिति भावः ॥

१ 'अश्रोत्रेऽशोऽप्यश्व' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासो
रूपक च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विरोधो हेतुश्च' इति
साहित्यविद्याधरी । ४ 'आधुता' इति जीवानुसंसतः पाठः । ५ 'अत्र
रूपकमलकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रेयसी जितसुधांशुमुखश्री-
र्या न मुञ्चति दिगन्तगतापि ।
भङ्गिसंगमकुरङ्गदुर्गथे
कः कदर्थयति तामपि कीर्तिम् ॥ १३१ ॥

प्रेयसीति ॥ प्रेयसी प्रियतमा तथा—जिता तिरस्कृता उज्ज्व-
लत्वांसुधांशुमुखानां सुधांशुश्चन्द्रस्तत्प्रमुखानां तारकादीनां श्रीः
शोभा धवलमा यया, जिता चन्द्रप्रारम्भशोभा यया एवंविधा
वा, प्राणेश्वरी च जितचन्द्रा मुखश्रीर्यस्या एवंविधा, या कीर्तिः
दिगन्तगतापि दिक्प्रान्तगता न मुञ्चति त्यजति तामेवंविधामपि
कीर्तिं भङ्गी विनश्वरः संगमो यस्याः सा भङ्गिसंगमा एवंभूता कुर-
ङ्गदुर्ग मृगाक्षी तस्या अर्थे निमित्तम्, अथ च—कुत्सितो रङ्गो
रचना यस्या एवंविधा दृग् यस्याः तत्कृते कः कदर्थयति पीडयति,
अपि तु नित्यां कीर्तिं विहायानित्यां प्रेयसीं कापि न वाञ्छति ।
तस्मात्कीर्तिरेव त्वयाप्युपाजनीयेति भावः । अथ च—कलिप्रभा-
वाद्भङ्गिसंगमत्वं भैरव्याः सूचितम् । अन्योऽपि दुष्टसपक्ष्याः कृते
गुणवर्ती पक्षी न पीडयति । स्त्रियः कृते कीर्तिर्न त्याज्येत्यर्थः ।
कुत्सितो दुःखरूपोऽर्थः कदर्थः, कोः कदादेशे अर्शआद्यच्च मनुषि
वा तद्वर्ती करोतीति णिच् 'णाविष्टवत्' इति टिलोपे मनुचलोपे
वा पीडयतीति तात्पर्यार्थः । एवं कदर्थनात्यर्थतयेत्यादावपि ज्ञेयम् ॥

यान्वरं प्रति परेऽर्थयितार-
स्तेऽपि यं वयमहो स पुनस्त्वम् ।
नैव नः खलु मनोरथमात्रं
शूर पूरय दिशोपि यशोभिः ॥ १३२ ॥

यानिति ॥ परे अन्ये पुरुषा यानस्मान्प्रत्युद्दिश्य वरमभीष्टमर्थ-
यितारो याचनशीलाः, वरमुद्दिश्यास्मानर्थयितार इति वा, तेऽपि
वयं यं त्वामर्थयितारः । अहो आश्चर्यम् । येऽन्यस्मै वरं दातुं
समर्थास्ते वयं तव याचका जाताः । स एवंभूतस्त्वं पुनः शूर दान-
शूर नल, खलु निश्चितं नोस्माकं मनोरथमात्रं केवलं मनोरथं
पूरय परिपूर्णं कुर्विति नैव, किं तु इन्द्रादयोऽपि यस्मार्थिनो जाता
इति यशोभिः दिशोऽपि दिगन्तानपि पूरय । अस्मन्मनोरथपूरणेन
तव महती कीर्तिर्भवित्यतीति भावः । 'यान्परम्' इति पाठे
अन्ये यानस्मान्प्रति परं केवलमर्थयितारो न तु दातार इत्यर्थः ।
अर्थयितारः, ताच्छील्ये तूर्त् ॥

अर्थितां त्वयि गतेषु सुरेषु
म्लानदानजनजोरुयशःश्रीः ।
अद्य पाण्डु गगनं सुरशाखी
केवलेन कुसुमेन विधत्ताम् ॥ १३३ ॥

अर्थितामिति ॥ सुरशाखी कल्पतरुः सुरेषु त्वयि विपये-
ऽर्थितां याचकतां गतेषु सत्सु म्लाना विनष्टप्राया दानजा निजा

१ 'अत्र व्यतिरेकसमासोत्प्रेषणमाविरोधसंकरः' इति साहित्यविद्या-
धरी । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'म्लान-
दानजनितोरु' इति पाठस्तिलकजीवानुसाहित्यविद्याधरीसंमतः ।

स्वीया सहजा वा उर्वी महती यशःश्रीः यस्यैवंभूतः सन् अद्य केवलेन कीर्तिरहितेन कुसुमेन पुष्पेण कृत्वा गगनं पाण्डु श्वेतं विधत्तां करोतु । एतावन्तं कालं कीर्तिपुष्पाभ्यां श्वेतं कृतं, त्वया कीर्तिरपहृतत्वाकेवलेन पुष्पेणेति भावः ॥

‘हास्यतैव सुलभा, न तु साध्यम्’ इत्यस्योत्तरमाह—

प्रवसते भरतार्जुनवैन्यव-

त्स्मृतिधृतोऽपि नल त्वमभीष्टदः ।

स्वगमनाफलतां यदि शङ्कसे

तदफलं निखिलं खलु मङ्गलम् ॥ १२४ ॥

प्रवसत इति ॥ हे नल, भरतार्जुनवैन्यवत भरतः शाकुन्तलेयः, अर्जुनः कार्तवीर्यः, पृथुर्वैन्यः तद्वत्स्मृतिधृतः स्मृतिगोचरः स्मृत इत्यर्थः । एवंभूतोऽपि नलः प्रवसते देशान्तरगामिने पुरुषायाभीष्टं ददातीत्यभीष्टदः स त्वं स्वगमनस्य अफलतां नैफल्यं यदि शङ्कसे संभावयासि तत्तर्हि निखिलं समस्तं वैन्यादिस्मरणलक्षणं मङ्गलं शकुनादि च त्वदृष्टान्तेन खलु निश्चिनमफलं निफलम् । ‘वैन्यं पृथुम्-’ इत्यादीनां स्मरणस्यापि वयमर्थप्रमङ्गास्वगमननैफल्यं त्वया नाशङ्कनीयम्, अतो गच्छेत्यर्थः । भरतादिवश्ययीति वा । भरतादेरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिर्णयः ॥

इष्टं नः प्रति ते प्रतिश्रुतिः भूद्याद्यस्वराहादिनी धर्मार्थां सृज तां श्रुतिप्रतिभटीकृत्यान्विताख्यापदाम् । त्वत्कीर्तिः पुनती पुनस्त्रिभुवनं शुभ्रादयश्च देशना-द्रव्याणां शितिपीतलोहितहरिनाम्नान्वयं लुम्पतु ॥ १२५ ॥

इष्टमिति ॥ हे नल, नोऽस्माकं इष्टमाकाङ्क्षितं प्रयुद्दिश्य स्वराहादिनी अस्मादाह्वानास्वगानन्ददायिनी स्वरणाङ्गीकारमूचकमधुरस्वरेण वानन्दिनी तथा—धर्मार्था धर्मप्रयोजनिका या तव प्रतिश्रुतिः ‘जीवितावधि किमप्यधिकं वा-’ (५।१७) इत्यादिका प्रतिज्ञाऽभूज्जाता तां प्रतिश्रुतिमयेदानीं सत्यत्वेन श्रुतिप्रतिभटीकृत्य वेदसदृशीं कृत्वा अन्वितं श्रुतेः प्रतिभटा प्रतिश्रुतिरिति सार्थकमाख्यापदं संज्ञापदं यस्याः एवंभूता सृज कुरु । सत्यां कुर्वित्यर्थः । श्रुतिप्रतिभटत्वे हि प्रतिश्रुतिशब्दः सार्थको भवति । सत्यत्वेन स्वीयं वचनं श्रुत्यन्तरं कुर्वित्यर्थः । अङ्गीकृतं परिपालयेति भावः । पुनः प्रतिज्ञासिद्धौ सत्यां त्रिभुवनं त्रिलोकीं पुनती पुनाना, अथ च उज्ज्वलं कुर्वाणा त्व कीर्तिः शुभ्रस्य श्वेतस्य अद्वयमद्वैतं तस्यादेशनात्करणाद् द्रव्याणां वस्तुनां शितिपीतलोहितहरितां कृष्णगौररक्तनीलानां वर्णानां नाम संज्ञा तस्य अन्वयः संयन्धः, तं लुम्पतु विनाशयतु । सर्वस्य त्रिलोकस्य श्वेतीकरणात्कृष्णादिवर्णाभावो भवत्वित्यर्थः । प्रतिज्ञातपरिपालनालोकत्रयेऽपि तावति निर्मलं यशः प्रसरिष्यतीति भावः । कर्मप्रतिपादिका श्रुतिरपि इष्टं यागमुद्दिश्य प्रवर्तते । स्वैरुदात्तादिभिः, अः अकार आद्यो येषां ते आद्याः स्वरा अक्षरैर्वा, कर्मफलभूत आद्यः प्रथमभोकव्यः स्वः स्वर्गः—तेन वानन्ददायिनी । तथा—‘चोदनालक्षणार्थो धर्मः’

१ ‘अत्र च्छेकानुप्रासः’ । दुतविलम्बित नाम वृत्तम् । ‘दुतविलम्बितमाह नभौ भरी’ इति साहित्यविद्याधरी ।

इति वाक्यप्रतिपादितस्य धर्मस्य वेदैकगम्यत्वोक्तधर्मोऽर्थोभिधेयं वाक्यार्थो वा यस्याः सा धर्मप्रतिपादिनी । तथा—भूयत इति श्रुतिरित्यन्वितमनुगतार्थमाख्यापदं नामपदं यस्या एवंभूता च । अथ च—प्रतिश्रुतिः प्रतिवचनरूपम् ‘अस्मि श्रौषद’ इत्यादिवाक्यं सापि इष्टं यागं प्रति भवति, स्वैरुदात्तादिभिराहादिनी च भवति । अथ च—त्वत्कीर्तिरूपा ब्रह्मप्रतिपादिका श्रुतिः, त्वया कीर्त्यमाना सदा पठ्यमाना वा वेदान्तश्रुतिः श्रवणमननादिद्वारा त्रिलोक्यं पवित्रं कुर्वाणा, यद्वा सर्वरजस्तमोरूपेभ्यश्चिन्मयो गुणैभ्यो भवतीति त्रिभ्यो भूतपत्तिरस्येति वा त्रिभु । सृष्टयाद्यवस्थाप्रय-सहितत्वमिति यावत् । तच्च तद्वन्तं चातिगहनं संसाराख्यम् । पृथग्वा पदम् । निवृत्तिद्वारा पुनाना शुभ्रस्यातिनिर्मलस्य निर्दोषस्य ब्रह्माद्वैतस्योपदेशाद्द्रव्याणां दृश्यपदार्थानां कृष्णपीतादिनामसंबन्धं लुम्पति । ‘वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्’ इति श्रुतेः एकमेवाद्वि-तीयं ब्रह्म’ इत्यादिवचनाद्वैतमिध्यावसाधनात्तन्नामादिविकारं नि-राकरोतीति ध्वनिः । धर्मार्थोक्तिं कचिन् । इष्टम्, ‘इषु इच्छायाम्’ अस्माद्यज्ञे कर्मणि भावे च क्तः । यज्ञः संप्रसारणं एव इष्टम् । इष्टि-मित्यभारादयः सर्वेऽपि व्याचक्षते ‘इष्टियोगोच्छयोः’ इत्यादिना, तत्तु शिष्टप्रयोगाज्ज्ञातव्यम् । विशेषस्तु प्रन्धविस्तरभयाच्च लिख्यते । ‘इष्टम्’ इत्येव पाठैः साधीयानित्यलम् ॥

यं प्राप्तुं सहस्रपादुदभवत्पादेन खञ्जः कथं मच्छायातनयः सुतः किल पितुः सादृश्यमन्विच्छति । एतस्योत्तरमद्य नः समजनि त्वत्तेजसां लङ्घने साहसैरपि पङ्कुरङ्घ्रिभिरभिव्यक्तीभवन्मानुमान् ॥ १२६ ॥

यमिति ॥ सहस्रपात्सहस्रचरणः अथ च सहस्रकिरणः सूर्यः यं प्राप्तुं प्रसूतवान् स छायाताडयाः सूर्यपश्याः तनयः पुत्रः शनश्चरः पादेन चरणेन पङ्कः कथमुदभवज्जातः । सहस्रचरणस्य पुत्रेण सहस्रचरणेन भवितव्यम्, अस्य तु नैकोऽपीति । किल य-स्मात्सुतः पितुः सादृश्यमन्विच्छति । ‘कारणगुणा हि कार्यगु-णानारम्भन्ते’ इति न्यायान्, तत्तस्माच्छेदश्चरस्यकोऽपि पादो ना-स्तीत्यतस्य नोऽस्मदीयप्रश्नस्यापि भानुमानुत्तरं समजनि जातः । किं कुर्वन्—त्वत्तेजसां लङ्घनंऽतिक्रमणविषये साहस्रैः सहस्रसं-ख्याकैरप्यङ्घ्रिभिरचरणैः पङ्कः पादरहिताऽभिव्यक्तीभवन्प्रकटीभवन् । अतः पितुः पङ्कुराऽपुत्रस्यापि पङ्कुरं युक्तमेवेत्यर्थः । त्वत्तेजः सूर्यतेज-सोऽप्यधिकम्, तस्मात्तव्यास्मादृष्टं साधनीयमिति भावः । ‘पादा रश्यङ्घ्रिनुयांशाः’ इत्यमरः । सहस्रपाद, ‘संख्यामुपैक्यं’ इति पादस्यान्तलोपः । पादेन खञ्जः, अङ्घ्रिभिः पङ्कुरिति ‘येनाङ्घ्रि-’ इति नृतीया । साहसैः, ‘तदस्य परिमाणम्’ इत्यर्थे ‘ज्ञातमानविशतक-सहस्र-’ इत्यण् ॥

१ तिलकजीवात्सोऽनु ‘इष्टम्’ इत्येव पाठोऽङ्गीकृतः । २ ‘अत्र श्रौतिप्रशयोक्तिः’ इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अत्र नीत्यादिवस्तुनां स्वगुण-त्यागेन तत्कालिगुणग्रहणात्तदुणात्कारः । ‘तदुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्ट-गुणाद्वैतः’ इति लक्षणात् इति जीवानुः । ४ ‘अत्रार्थस्यापकोः पङ्कुरो-क्तिरातशयोक्तिभेदः, नद्वैतत्वं न शनश्चरं पङ्कुरस्योपैक्यत इति संकरः’ इति जीवानुः ।

इत्याकर्ण्य क्षितीशस्त्रिदशपरिपदस्ता गिरश्चादुगर्भा
वैदर्भीकामुकोऽपि प्रसभविनिहितं दूत्यभारं वभार ।
अङ्गीकारं गतेऽस्मिन्नमरपरिवृढः संभृतानन्दमूचे
भूयादन्तर्धिभिद्वेःनुविहितभवच्चित्ता यत्र तत्र १३७

इत्याकर्ण्येति ॥ क्षितीशो राजा वैदर्भीकामुकोऽपि भैमीमभिलापुकोऽपि सन् प्रसभविनिहितं बलादारोपितं दूत्यलक्षणं भारं वभार । किं कृत्वा—इति पूर्वोक्तप्रकारेणोपहासस्यापि करणाच्चादुगर्भाः प्रियोक्तियुक्तमध्याः त्रिदशपरिपदो देवसभायाः ताः पूर्वोक्ता गिरो वाणीराकर्ण्य । त्रिदशपरिपदः सकाशाद्वा । अन्योऽपि बलास्त्रिहितं भारं दुःखेन वहति । अस्मिन्नलेऽङ्गीकारं गते प्राप्ते सति करिष्यामोति तेनाभ्युपगते सति अमरपरिवृढो देवप्रभुरिन्द्रः संभृतानन्दं सानन्दं यथा तथा तं नलं प्रति ह्वयुच । इति किम्—अन्तर्धितिद्वेः यत्र तत्र सर्वत्र देशे काले अनुविहितमनुसृतं भवच्चित्तं यथा तस्या भावोनुविहितभवच्चित्ता कार्यमिद्विः भूयान् । यत्रादृश्यो भवितुमिच्छति तत्रान्तर्धिमिद्विर्भूयान्, यत्र नेच्छसि तत्र साभूत् । 'यामिकाननुपमृश—' (५।११०) इत्यादि परिहृतमनेने ॥

श्रीहर्ष कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामलदेवी च यम् ।
तस्य श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्य नव्ये महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत्पञ्चमः ॥५॥

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वार्धे पूर्ववदेव । श्रीविजयप्रशस्तिनाम्नो ग्रन्थस्य रचनया तातस्य जनकस्य । सापि तेन रचितेत्यर्थः । नव्ये नूतनप्रमेये चारुणि शोभने पञ्चमः पञ्चानां पूरणः सर्गः समाप्तः । नव्ये स्तुत्यर्थे इति, नुधातोः 'अहं कृत्य—' इति व्याख्येयम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीनरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते
नैषधीयप्रकाशे पञ्चमः सर्गः ॥

पष्ठः सर्गः ।

दूत्याय दैत्यारिपतेः प्रवृत्तो
द्विषां निषेद्धा निषधप्रधानम् ।
स भीमभूमीपतिराजधानीं
लक्ष्मीचकाराथ रथस्य तस्य ॥ १ ॥

दूत्यायेति ॥ अथ दूत्याङ्गीकारादनन्तरं दैत्यारयो देवास्तेषां पतिरिन्द्रस्तस्य दूत्याय दूतकर्मणे प्रवृत्त उद्युक्तः द्विषां निषेद्धा परंतपः स निषधप्रधानं निषधदेशानामधिपः भीमनामको भूमिपती राजा तस्य राजधानीं कुण्डिनाख्यां रथस्य स्वदो जवस्तस्य लक्ष्मीचकार । तां प्रति ययावित्यर्थः । चतुर्णां दूत्यकरणे प्रवृत्तावपि प्राधान्यादिन्द्रोपादानम् । इन्द्राद्युपकारार्थं प्रवृत्तः स्वयं परंतपश्चैव-

१ 'अत्र सभारा वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

नेन भीमस्य भयानकस्यापि राज्ञो नगरीं प्रति गमने सामर्थ्यं सूचितम् । प्रधानशब्दः क्लीबे । निषेद्धेति वृत् ॥

भैम्या समं नाजगणद्वियोगं
स दूतधर्मे स्थिरधीरधीशः ।
पयोधिपाने मुनिरन्तरायं •
दुर्वारमप्यौर्विमिवौर्विशेयः ॥ २ ॥

भैम्येति ॥ स्थिरधीरक्षोभ्यहृदयो दृढबुद्धिः सोऽधीशो नलः निर्विकारस्वलक्षणे दूतधर्मे विषये दुर्वारमपि दुर्लभ्यमप्यन्तरायं विघ्नभूतं भैम्या समं सार्धं वियोगं नाजगणन्मनसि धृतवान् । कः कमिव—और्विशेयो मुनिरगस्त्यः पयोधिपाने समुद्रपाने दुर्वारमन्तरायरूपमौर्विमिव वडवानलमिव । विकारहेतोः सत्यपि गाम्भीर्यास्वीयं स्वयंवरनायकं (कत्वम्) दूरे त्यक्त्वा निष्कपटेनाशयेन तेषां दूत्यमङ्गीकृतवानिति भावः । दृष्टं वार्वारि येन दुर्वाः तम्, और्विशेषणम् । मित्रावरुणयोर्दक्षितयोरुर्वशीपुत्रः । उरु बद्धभात्युर्वशी तत्पुत्रस्य बहुभोजित्वमेव युक्तमिति च ज्ञेयम् ॥

नलप्रणालीमिलदम्बुजाक्षी
संवादपीयूषपिपासवस्ते ।
तदध्ववीक्षार्थमिवानिमेषा
देशस्य तस्याभरणीवभूवुः ॥ ३ ॥

नलेति ॥ ते देवा यत्र नलदेवानां संवादोऽभूत्तस्य देशस्याभरणीवभूवुः । तत्रैव स्थिता इत्यर्थः । किंभूताः—नलरूपया प्रणाल्या मिलत आगच्छतः अम्बुजाक्ष्या भैम्याः संवादपीयूषस्य रहस्यकथालक्षणस्यामृतस्य पाने साभिलाषालदाकर्णनेकपराः । तथा—तदध्ववीक्षार्थं नलमार्गावलोकनार्थमिवानिमेषा निमेषरहिताः । देवत्वात्सहजमप्यनिमेषत्वं, नलोऽनेन मार्गेण भैमीकथाकथनार्थं कदा समागमिष्यतीति नलमार्गप्रतीक्षार्थेनोपेक्षितम् । नलप्रतीक्षार्थं तत्रैव तस्थुरित्यर्थः ॥

तां कुण्डिनाख्यापदमात्रगुप्ता-
मिन्द्रस्य भूमेरमरावतीं मः ।
मनोरथः सिद्धिमिव क्षणेन
रथस्तदीयः पुरमाससाद ॥ ४ ॥

तामिति ॥ स तदीयो नलसंबन्धी रथो भूमेरिन्द्रस्य भीमस्य कुण्डिनमित्याख्यापदमात्रेण संज्ञापदेनैव गुप्तां गोपितामरावतीं तां पुरं क्षणेन शीघ्रमाससाद प्राप । स्वरूपतः साक्षादमरावती परं कुण्डिननामधेयेति विशेषः । कः कमिव—तपःप्रभाववतां मनोरथः सिद्धिमिव मनोरथदृष्टान्तेन रथस्यातिजवनरवं सूचितम् ॥

१ 'अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः' 'अत्रेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रालक्षणमिश्रितत्वादुपजातिछन्दो भवति' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानुप्रासोपमाहेत्वलंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकोपेक्षालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र व्यतिरेकरूपकालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

भैमीपदस्पर्शकृतार्थरथ्या

सेयं पुरीत्युत्कलिकाकुलस्ताम् ।

नृपो निपीय क्षणमीक्षणाभ्यां

भृशं निशश्वास सुरैः क्षताशः ॥ ५ ॥

भैमीति ॥ भैमीपदस्पर्शेन कृतार्था रथ्या मार्गा यस्याः यत्र भैमी विचरति सेयं नगरी इति उत्कलिकाकुल उत्कण्ठाबाहुल्येन विमानः स नृपो नलम्नां नगरीमीक्षणाभ्यां नेत्राभ्यां क्षणमात्रं निपीय सादरं प्रेक्ष्य भृशं बहु निशश्वास निश्वासितवान् । यतो कृत्यादेशनात्सुरैः क्षताशः खण्डिताशः । भैम्या सार्धमग्राहं विचरामीति मनोरथेन पूर्वमुत्कण्ठितोऽभूत् । पश्चाद्दुःखस्वरणादुन्मितोऽभूदिति भावः ॥

स्विद्यत्प्रमोदाश्रुलवेन वामं

रोमाञ्चभृत्पक्ष्मभिर्गस्य चक्षुः ।

अन्यत्पुनः कम्प्रमपि स्फुरत्त्वा-

त्तस्याः पुरः प्राप नवोपभोगम् ॥ ६ ॥

स्विद्यदिति ॥ भैमीनगरी मया दृष्टेति प्रमोदेन संसर्गप्रीति-जनितानन्देन जातो योऽश्रुलवो बाष्पलेशमेन स्विद्यस्वेदयुक्तम् । बाष्प एव स्वेदस्थाने जातो यस्यैवंभूतम्, पक्ष्मभिर्नेत्रोर्मभी रोमाञ्चभृदोमाञ्चयुक्तम् । तात्वेव रोमाञ्चस्थाने जातानि यस्यैवंभूतम्, अस्य नलस्य वामं मध्यं चक्षुः तस्याः पुरः प्रथमदर्शनलक्षणं नवोपभोगं नूतनकामकेलिं च प्राप । अन्यदक्षिणं चक्षुः पुनः स्फुरतीति स्फुरत् तद्भावेन कम्प्रमपि कम्पनशीलमपि । भैमीप्राप्ति-सूचकं स्फुरणं प्राप्येति यावत् । एवंभूतं दक्षिणमपि तस्याः पुरो नवोपभोगं प्राप । चलत्वं नयनस्य यद्यपि स्वभावतो विद्यते तथापि प्रियाप्राप्तिसूचकत्वादित्यस्य सार्धम् । अन्यस्यापि कामिनो नवोपभोगे स्वेदादयः साविका भावाः प्रभवन्ति । दक्षिणनयनस्फुरणं भैमीलाभसूचकं शकुन्तं कथितम् ॥

रथादसौ साग्धिना मनाथा-

द्राजावतीर्याथ पुरं विवेश ।

निर्गत्य विम्बादिव भानवीया-

त्सौधाकरं मण्डलमंशुमङ्गः ॥ ७ ॥

रथादिति ॥ अथासौ राजा नलः साग्धिना मनाथादधिष्ठिताद्रथाद्वतीर्य पुरं विवेश । कः किमिव—अंशुसङ्गः भानवीयात्सूर्य-संबन्धिनो विम्बान्मण्डलान्निर्गत्य निर्गम्य सौधाकरं चन्द्रसंबन्धि मण्डलमिव । अमावास्यायां सूर्यं प्रविष्टश्चन्द्रकिरणममृहो यथा प्रतिपदि ततो निर्गत्य चन्द्रं प्रविशति । सूनं रथे संस्थाप्य-काकी नगरं प्रविष्ट इत्यर्थः ॥

चित्रं तदा कुण्डिनवेशिनः मा

नलस्य मूर्तिविवृते नदृश्या ।

१ 'अत्र लोकानुग्रामकाव्यलिङ्गभावशब्दलालंकारसंकरः' इति साहित्य-विद्याधरी । २ 'अत्र समासोक्तिरालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

बभूव तच्चित्रतरं तथापि

विश्वैकदृश्यैव यदस्य मूर्तिः ॥ ८ ॥

चित्रमिति ॥ तदा तस्मिन्समये कुण्डिनवेशिनः पुरप्रवेशिनो नलस्य सा दृग्गोचरः, अथ चातिसुन्दरी मूर्तिः कायः दृश्या न बभूवते दृग्गोचरः, अथ च सुन्दरी न बभूवते नाभूदित्याश्रयम् । एतावन्तं कालं दृग्गोचरस्याकस्मादन्तर्हितत्वात्, सुन्दरस्य चेदानी-मसुन्दरत्वादाश्रयम् । 'भूयादन्तर्धिसिद्धेः—' इति वचनादिच्छा-वशादन्तर्हितोऽभूदित्यर्थः । यद्यपि दृश्या नाभूत्तथाप्यस्य मूर्तिर्विश्वस्य सर्वस्य लोकस्यैका मुख्याऽमहाया वा दृश्येव दृग्गोचर एव बभूवेति यत् तच्चित्रतरमतिशयितमाश्रयम् । अन्तर्हितस्याप्यन-न्तर्हितत्वे विरोधादाश्रयम् । अथ च सर्वस्मिन्प्रगति एका रमणी-याभूत्तदिति चित्रम् । एतादृश्यान्त्यस्यान्यत्राभावात् । नदृश्येति नसमाप्नो वा ॥

जनैर्विदग्धैर्भवन्तैश्च मुग्धैः

पदे पदे विस्मयकल्पवल्लीम् ।

तां गाहमानास्य चिरं नलस्य

दृष्टिर्यया राजकुलातिथित्वम् ॥ ९ ॥

जनैरिति ॥ तां पुरं गाहमाना विलोकयन्ती अस्य नलस्य दृष्टिः राजकुलातिथित्वं राजसूदनार्थं ययौ । राजमन्दिरं दृ-क्ष्यत्यर्थः । 'गाहमानस्य' इति पाठे राजविशेषणम् । राजकुलाभि-मुख्यमिति क्वचित् । किंभूताम्—विदग्धैश्चरुर्जनैः, मुग्धैः सुन्द-रैर्भवन्तैश्च कृत्वा पदेपदे विस्मयस्य कल्पवल्ली कल्पलताम् । कल्प-वृक्षसंबन्धिनीं वल्लीमित्यर्थः । अतिशयाश्रयकारिणीम् । 'कुलं जनपदे गृहे' इति विश्वः ॥

हेलां दधौ रक्षिजनेऽस्त्रमजे

लीनश्रमापीति हृदा ललजे ।

द्रक्ष्यामि भैमीमिति संतुतोप

दूतं विचिन्त्य स्वममो गुशोच ॥ १० ॥

हेलामिति ॥ अस्यां नलोस्त्रमजे शस्त्रसंनद्धे रक्षिजने राजगृह-रक्षकलोके हृदा हेलामवज्जां दधौ । एते मम किमपि कर्तुं न शक्नुवन्तीति । अहं लीनश्रौरवदृश्यो राजा सन् चरामीति वि-चार्य मनसा ललजे । तथा—अहमपि भैमीं द्रक्ष्यामीति हेतोर्हृदा संतुतोप । तथा—अनन्तरं स्वसामानं दूतं विचिन्त्य हृदा गुशोच दुःखं कृतवान् । भैमीदर्शनेऽपि मम लोभो नास्तीति । हृदयने-नावज्जादिसूचका करादिचेष्टा न कृत्यत्यर्थः । प्रथमनृतीयचरणाभ्यां पुरुषानुरागावुक्ता, द्वितीयचतुर्याभ्यां तौ प्रशान्तीकृता । दूतस्य मम तस्या अभिलाषोऽनुचित इत्यामानं निनिन्देति वा भावः । हेलाम् 'हेलु अनादरे' इत्यस्मान् 'पिडिदादिभ्योऽङ्' ॥

१ 'अत्र विशेषामोत्यकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'वि-गाहमाना पुरमस्य दृष्टिर्यादेः' इति निलकण्ठीवानुसंगतः पाठः । ३ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'दृश्यम्' इति जीवानुसंगतः पाठः । ५ 'अत्र भावशब्दलालंकारः' इति साहित्य-विद्याधरी ।

अथोपकार्यामरेन्द्रकार्या-
त्कक्षामु रक्षाधिकृतैरदृष्टः ।

भैमी दिदक्षुर्वहु दिक्षु चक्षु-
दिशन्मसौ तामविशद्विशङ्कः ॥ ११ ॥

अथेति ॥ अथ असौ तामुपकार्या पूर्वदृष्टामुपकारिकामविशत् ।
किंभूतः—अमराश्रान्ये शयः, इन्द्रश्च तेषां प्राधान्यादमरेन्द्रस्य
वा कार्याद्धेतोः कार्याद्वरदानाद्धेतोः कक्षामु गृहप्रकोष्ठेषु स्थितै
रक्षाधिकृतै रक्षकैरन्तर्हितत्वाददृष्टः अत एव विशङ्को गतभयः ।
तथा—बहु वाग्वारं दिक्षु चक्षुर्दिशन्मदानः । यतो भैमी दिदक्षु-
र्दृष्टकामः । ‘कक्षा प्रकोष्ठे हर्म्यादेः’ इत्यमरः ॥

अयं क इत्यन्यनिवारकाणां
गिरा विभुर्द्वारि विभुज्य कण्ठम् ।
दृशं ददौ विस्मयनिस्तरङ्गां
स लङ्घितायामपि राजसिंहः ॥ १२ ॥

अयमिति ॥ स विभुः प्रशस्तो राजा राजसिंहो नलः लङ्घिताया-
मतिक्रान्तायामप्युपकार्याद्वार्यन्तर्हितोऽप्यहमेभिर्दृष्टः किमिति वि-
स्मयेनाश्चर्येण निस्तरङ्गां निश्चला दृशं ददौ दत्तवान् । किं कृत्वा-
कोऽयमित्यन्यनिवारकाणां नलान्यनिषेधकारिणां रक्षकाणां गिरा
कृत्वा मामेव किमेते निषेधन्तीति धिया कण्ठं विभुज्य वक्त्रीकृत्य ।
सिंह इत्यनेन दृष्टेऽप्यात्मनि निर्भयत्वं सूच्यते । सिंहोऽप्यवज्ञया
ग्रीवां वक्त्रीकृत्य गर्वेण दष्टिं पश्चाद्ददाति । राजसिंहः ‘प्रशंसावच-
नैश्च’ इति, ‘उपमितम्—’ इति वा संमासः ॥

अन्तःपुरान्तः स विलोक्य बालां
काचित्समालब्धुमसंवृतोरुम् ।
निमीलिताक्षः परया भ्रमन्त्या
संघट्टमासाद्य चमच्चकार ॥ १३ ॥

अन्तरिति ॥ स नलः अन्तःपुरस्यान्तर्मध्ये समालब्धुमुद्वर्त-
यितुमसंभृतेऽनाच्छादिते ऊरु जङ्घे यस्यास्तां काचिरिष्यं वि-
लोक्य ‘न नम्रां स्त्रियमीक्षेत’ इति स्मृतेः उत्तमपुरुषत्वाच्च निमी-
लिताक्षः बभूवेति शेषः । तथा—यदच्छया भ्रमन्त्या चलन्त्या
परया कयाचिरिष्या सह निमीलितनयनत्वादेव संघट्टं संपर्कमासाद्य
प्राप्य चमच्चकार । सचकितो बभूवेत्यर्थः । ‘एकं संधिसतोऽपरं प्र-
व्यवते’ इति न्यायात् सजुगुप्सो जातः ॥

अनादिसर्गस्रजि वानुभूता
चित्रेषु वा भीमसुता नलेन ।
जातेव यद्वा जितशम्बरस्य
सा शाम्बरीशिल्पमलक्षि दिक्षु ॥ १४ ॥
अनादीति ॥ नलेन सा भैमी दिक्षु प्रतिदिशमलक्षि दृश्यते

स । ननु चक्षुषाऽसंनिकृष्टा कथं दृष्टा । न च शुक्तौ रजतमिव
तत्रासत्यपि सारोपाङ्गासत इति वाच्यम् । अननुभूतपूर्वस्य वस्तुन
आरोपासंभवादित्याशङ्क्य भ्रमान्यथानुपपत्त्या पूर्वानुभवसुखे-
क्षते—अनादयो ये सर्गाः सृष्टयस्तेषां स्वक् परम्परा तस्यामनु-
भूता वा । ननु जन्मान्तरेऽपि भैम्याः परिग्रहे तस्मिन्नेव वा
प्रमाणं नास्तीत्यत आह—चित्रेष्वालेख्येषु वा अनुभूता । ननु
चित्रेष्विवयं निष्क्रियवानुभूता । यथानुभवं चारोपो भवति । तत्क-
थमियमालिङ्गतीव, सानुरागमालोकयन्तीव, सप्रणयमनुनयन्तीव,
सकलिकोपमाक्षिपन्तीव, दृश्यत इत्यत आह—यद्वा जितः श-
म्बरो येन स जितशम्बरो मदनः, तस्य या शाम्बरी शम्बरो
दैत्यस्तस्येयं शाम्बरी माया तस्याः शिल्पं निर्माणं जातेव । का-
मेन शम्बरं जयता तस्य मायाप्यपहृता तया माययेयं निर्मितेत्यर्थः ।
यद्वा—शम्बरारः संबन्धिमाया निर्माणकौशलं सा जातेव । मद-
नस्यैवेदं शिल्पं तच्च मायामात्रहेतुकं, न तु प्रसिद्धबाह्यकारणरचि-
तमिति । मायानिर्मितं चातिसुन्दरं भवति कारणगुणानुरोधाभा-
वात् । यद्वा नलेन सा कामस्य शाम्बरीरूपं शिल्पं कौशलं जाते-
वालक्षि । शम्बरस्य जितत्वात्तन्मायेव भैमीरूपाऽपहृतेत्यर्थः ।
अथवा जातेवेत्युपेक्षान्तरम् । प्रागननुभूतापि तदानीं कामस्य
शिल्पभूता सा जाता उपपन्नेवालक्षि । यतोऽपरोक्षमनुभूयते, न च
बाध्यते आलिङ्गनालापादिरूपसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वादिति भावः ।
यद्वा शाम्बरीत्युपेक्षान्तरमेव व्याख्येयम् । विरहवशात्सर्वत्र भैमी
दृष्टा सा पूर्वमनुभवतारतम्येन स्मृता सत्यारोपात्प्रतीयते शुक्तौ
रजतवत् । यद्वा पूर्वमननुभूतैव स्मरेण प्रतिदिशमपूर्वेवोत्पादिता
यथाविद्यकं रजतम् । गन्धर्वनगरवन्मायावशादत्यन्तमसत्यवाननु-
भूतापि भासत इति समुदायतात्पर्यम् ॥

अलीकभैमीसहदर्शनान्न
तस्यान्यकन्याप्सरसो रसाय ।
भैमीभ्रमस्यैव ततः प्रसादा-
ज्जैमीभ्रमस्तेन न तास्वलम्भि ॥ १५ ॥

अलीकेति ॥ मोहवशादवलोकिता अलीकभैमी मिथ्याभैमी
यया सह तासामपि दर्शनादन्यकन्याप्सरसोऽन्तःपुरस्थिता अप्स-
रस्तुल्या भैमीव्यतिरिक्ता अबलास्तस्य नलस्य रसाय प्रीतये
नाभूवन् । सहदर्शनात्तारतम्यज्ञानस्य संभवादलीकदृष्टाया अपि
भैम्याः सकाशादन्या अतिहीना इति तास्वनुरक्तो नाभूत् । किं-
त्वलीकदृष्टायामपि तस्यामेवेत्यर्थः । तास्वेव भैमीबुद्धिः कथं ने-
त्यत आह—ततः षष्ठ्यर्थे तसिः । तस्य भैमीभ्रमस्यैव भैमीभ्रा-
न्तेरेव प्रसादात्सामर्थ्यात्तेन नलेन तास्वन्यकन्याप्सरःसु भैमीभ्रमो
नालम्भि न प्राप्तः । अलीकदृष्टायास्तस्याः सकाशात्तासामतिही-
नत्वात्सादृश्यलक्षणभ्रान्तिकारणाभावाज्जैमीभ्रान्तिर्नोपपन्नैत्यर्थः ॥

भैमीनिराशे हृदि मन्मथेन
दत्तस्वहस्ताद्विरहाद्विहस्तः ।

१ ‘अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्र
जातिश्लेषालंकारसंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘स्वभावोक्तिः’ इति
जीवातुः । ३ ‘अत्र जातिरलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

१ ‘अत्र छेकानुप्रासरूपविशेषालंकारसंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।
‘हेतूपेक्षा’ इति जीवातुः । २ ‘अत्रोत्प्रेक्षारूपकालंकारः’ इति साहित्य-
विद्याधरी ।

स तामलीकामवलोक्य तत्र

क्षणादपश्यन्व्यपदद्विबुद्धः ॥ १६ ॥

भैमीति ॥ दूत्याङ्गीकाराद्भैमीविषये निराशो वितुष्णेऽपि हृदि विद्यमानान्मन्मथेन दत्तः स्वहस्तः स्वहस्तावलम्बनं यस्मै एवंभूता-द्विरहाद्वियोगाद्विहस्तो विह्वलः । हृदि भैमीनिराशो सतीति वा । हृदि व्याकुले इति वा । एवंभूतः स नलः तत्र उपकार्यायामलीकां तामसत्यरूपां भैमीमवलोक्य क्षणात्तस्मिन्नेव क्षणे विबुद्धो भ्रान्ति-रहितः तामपश्यन्नवलोक्यन्व्यपदद्विषादं प्राप । दूत्याङ्गीकारा-द्भैम्यां निराशत्वेन शान्तोऽपि विरहः कामेन स्वहस्तं दत्त्वा पुन-रुद्दीपितः । विरहजनितुष्या भ्रान्त्या भैमी तेनावलोकिता, भ्रान-त्यपगमे च नावलोकितेत्यनवेक्षणहेतुर्मम बोधो वृथा जातो यत्प्रसादान्मया भैमी विलोकिता, सा भ्रान्तिर्गता कष्टं जातमिति दुःखितोऽभूदित्यर्थः । येन हस्तो दत्तस्तस्य हस्तराहित्यं त्वयुक्तम् । अत्र विपरीतमित्याश्रयम् । व्यपदत्तं लट्प्रतिवाद्वा 'प्राक्सिताद-हव्यवायेऽपि' इत्यधिकारे 'सदिरप्रतेः' इति पठ्यम् । 'विहस्त-व्याकुलो समी' इत्यमरः ॥

प्रियां विकल्पोपहृतां स याव-

दिगीशमंदेशमजल्पदल्पम् ।

अदृश्यवाग्भीषितभरिभीरु-

भवो रवस्तावदचेतयत्तम् ॥ १७ ॥

प्रियामिति ॥ स नलः विकल्पेन संकल्पेन उपहृतामुपनीतां प्रियां भैमीं प्रति दिगीशानां संदेशमल्पमपि यावदजल्पदवोचत्, तावदेव तस्मिन्नेव क्षणेऽदृश्यस्य तस्यैव वाचा भीषिता भयं प्राप्ता भूरयो बह्व्यो भीरवो भयशीला या बालान्ताभ्यो भव उपपन्नो रवः शब्दस्त्वं नलमचेतयत्समाधानं चकार । भ्रान्तिवीक्षितां भैमीं प्रति इन्द्रादिभिरेवमुक्तमिति यावद्वक्तुं प्रारब्धम्, तावदनेनैव शब्देन अदृश्यो भूतादिः कोप्यायात इति भीतानां बालानां क-लकलेन पुनरभ्रान्तो भूत्वा तूष्णीं बभूविति भावः । अल्पं संदे-शमिति वा । भीषित इति 'भियो हेतुभये पुक्' । 'चिती संज्ञाने' भौवादिकादेतुमणिचि अचेतयत् ॥

पश्यन्स तस्मिन्मरुतादि तन्व्याः

स्तनौ परिस्पष्टमिवास्तवस्त्रौ ।

अक्षान्तपक्षान्तमृगाङ्गमास्यं

दधार तिर्यग्वलितं विलक्षः ॥ १८ ॥

पश्यन्निति ॥ तस्मिन्नन्तःपुरे अचेतनेन मरुता वायुनापि, अथ च देवेनापि परिस्पष्टमिव मर्दयितुमिव अस्तवस्त्रौ क्षिप्तवस्त्रौ कस्याश्चित्तन्व्याः स्तनौ पश्यन्ननुद्विपूर्वकमकस्माद्विलोकयन्परस्त्रीकु-चदर्शनाद्विलक्षो विचित्तः सन्नलो मृगाङ्गवादेव न क्षान्तः सोढः पक्षान्तमृगाङ्गः पूर्णिमाचन्द्रो येन एवंभूतमास्यं वदनं तिर्यग्व-लितं तिरश्चालितं दधार । पराङ्मुखोऽभूदित्यर्थः । नलान्यः कोऽप्यु-

त्तमः पुरुषो नास्तीति भावः । प्रच्छन्नकामुकसंभोगे चन्द्रस्य तिरोधानं युक्तमिति ध्वन्यते ॥

अन्तःपुरं विस्तृतवागुरोपि

बालावलीनां वलितैर्गुणौघैः ।

न कालसारं हरिणं तदक्षि-

द्वयं प्रभुर्वन्दुमभूमनोभूः ॥ १९ ॥

अन्तरिति ॥ मनोभूः कामः कालः कृष्णः कनीनिकालक्षणः सारः श्रेष्ठभागो यस्य तत् । तथा—हरिणमभितः पाण्डुरं तस्य नलस्य अक्षिद्वयं बन्धुं सौन्दर्यस्य वशं कर्तुं प्रभुः समर्थो नाभूत् । अथ च नेत्रद्वयमेव हरिणं मृगं धर्तुम् । भरण्या मृगयुना मृगो धर्तुं सुशकः । कामो मृगयुस्तु अन्तःपुरे नगरमध्ये हरिणं धर्तुं न शशकैत्याश्रयम् । किंभूतः—बालावलीनामवरोधतरुणीपङ्क्तीनां वलितैः सविलासैः, पुनःपुनः प्रवृत्तौ गुणौघैर्नृत्यगीतसौन्दर्या-दिगुणसमूहैर्वलितैरङ्गमोदनेर्गुणौघैश्च वा कृत्वा अन्तःपुरे विस्तृता वागुरा लक्षणया वशीकरणद्रव्यं येन । गुणा एव वागुरास्थाने यस्य जाता इत्यर्थः । अथ च केशपङ्क्तीनां वलितैश्चिगुणितैर्दारकसङ्घैर्नग-रमध्ये विस्तृतवागुरोऽपि । बालां नलः साभिलापं नापश्यदित्यर्थः ॥

दोर्मूलमालोक्य कचं रुस्तो-

स्ततः कुचां तावनुलेपयन्त्याः ।

नाभीमथैष श्रधवाससोनु

मिमिल दिक्षु क्रमकृष्टचक्षुः ॥ २० ॥

दोरिति ॥ एष नलः कचं केशपाशं हरुमोर्बन्धुमिच्छोः क-स्याश्चित्केशसंयमनादेव दोर्मूलं बाहुमूलमालोक्य ततस्तस्मादेशा-त्किञ्चिदधो नमितदष्टिः ततश्चन्द्रनादिनाऽनुलेपयन्त्या विलेपयन्त्या-स्तस्या एव तावत्तिमुन्दरं कुचां स्तनावालोक्त्य ततोऽपि किञ्चि-द्वक्षितदष्टिः । अथ कुचलेपनानन्तरं नाभीविलेपनार्थं श्रधवाससः श्रधीकृतवसनायास्तस्या एव नाभीमालोक्य ततोऽप्यधो नमित-दष्टिः । एवं दिक्षुर्बन्धेदशादधोदेशे क्रमेण कृष्टं समाकृष्टं चक्षुर्येन एवंभूतः सन् अनु पश्चादवलोकनीयस्य कस्याप्यङ्गस्यावलोकनप्र-सङ्गान्मिमिल नेत्रनिमीलनमेव चकार । अत्राप्युत्तमस्य सूचितम् ॥

'मीलन्न शेकेऽभिमुखागताभ्यां

धर्तुं निपीड्य स्तनसान्तराभ्याम् ।

स्वाङ्गान्यपेतो विजगौ स पश्चा-

त्पुमङ्गसङ्गोत्पुलके पुनस्ते ॥ २१ ॥

मीलन्निति ॥ मीलनसंकोचितनयनः स नलोऽभिमुखं संमु-खमागताभ्यां स्त्रीभ्यां मध्ये विद्यमानो निपीड्य नितरां पीडनं कृत्वा धर्तुं न शेके न शक्तः । यतः—स्तनाभ्यां कृत्वा सान्तरं ध्य-वधानसहिते ताभ्याम् । उभयोरुच्चैः स्तनाभ्यां परस्परमिलितौ, न तु तयोः परस्परसंश्लेषो जातः, स्तनसान्तराभ्याम् । ताभ्यामपेतो नि-

१ 'अत्र भावोदयालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेका-नुप्रासकान्तिभावोदयालकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्रोपपन्नोपमाभुवोदयालकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र विदोषोक्तिरूपकप्रेषालकारसंस्मृतिः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र दीपकभावोदयालकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

गंतः सन् पश्चात्स्वाङ्गानि स्वीयानवयवान् परस्त्रीसंसर्गाद्विजगो-
विशेषेण निनिन्द, एतेऽनुचितकारिण इति । ते स्त्रियौ पुनः पुंसो-
ऽङ्गसङ्केतोऽपुलके सारिवकभावोद्घोषाद्रोमाश्रिते जाते । स्त्रीणां पापप्र-
धानत्वात्परपुरुषसंयोगेन तयो रोमाश्रितत्वं जातम् । नलेन तृत्त-
मपुरुषत्वात्परस्त्रीसंसर्गादङ्गनिन्दा कृतेति भावः । धर्तुम्, शक्ति-
योगे तुम् ॥

निमीलनस्पष्टविलोकनाभ्यां

कदर्थितस्ताः कलयन्कटाक्षैः ।

स रागदर्शिव भृशं ललजे

स्वतः सतां द्वीः परतोतिगुर्वी ॥ २२ ॥

निमीलनेति ॥ निमीलनं परस्त्रीसंसर्गात्प्रकटविलोकनं च
विवस्त्रस्त्रीदर्शनान् निमीलनस्पष्टविलोकनाभ्यां कदर्थितः पी-
डितः अतस्मात्स्त्रीरभयपरिहारार्थं कटाक्षैः कलयन्नवलोकयन्
स नलो रागेणानुरागेण दर्शिव पश्यन्निव भृशं ललजे लज्जितः ।
लज्जा तु अन्यतो भवति, तत्कथं लज्जित इत्यत आह—सतां
साधूनां परतः सकाशात्स्वतो हीलजातिगुर्व्यतिमहती भवति ।
स्वतो यावती लज्जा भवति तावती परतो न । तस्माद्दृश्यत्वेन
कटाक्षावलोकनेन स्वयमेव ललजेत्यर्थः ॥

रोमाश्रिताङ्गीमनु तत्कटाक्षै-

भ्रान्तेन कान्तेन रतेर्निदिष्टः ।

मोघः शरीरघः कुसुमानि नाभू-

तद्वैर्यपूजां प्रति पर्यवस्यन् ॥ २३ ॥

रोमेति ॥ नलाङ्गसङ्गाद्रोमाश्रिताङ्गीं स्त्रियमनु लक्ष्मीकृत्य तस्य
नलस्य कटाक्षैः एतावपि परस्परमनुरक्ताविति भ्रान्तेन रतेः का-
न्तेन कामेन परस्परसंभोगार्थं निदिष्टः क्षिप्तः कुसुमानि पुष्पल-
क्षणः शरीरघः मोघो निष्फलो नाभूत् । यतः—तस्य नलस्य धैर्य-
पूजां प्रत्युद्दिश्य पर्यवस्यन्संजाततात्पर्यः । मुख्यप्रयोजनाभावेऽपि
नलसदृशः कोऽपि धीरो नास्तीति तद्वैर्यपूजायामुपयोगात्पुष्पसा-
फल्यम् ॥

हित्वैव वर्त्मकमिह भ्रमन्त्याः

स्पर्शः स्त्रियाः सुत्यज इत्यवेत्य ।

चतुष्पथस्याभरणं बभूव

लोकावलोक्य सतां स दीपः ॥ २४ ॥

हित्वेति ॥ एकं वर्त्म एकपदीं हित्वा त्यक्त्वैव इहैकपद्याम-
न्तःपुरे वा भ्रमन्त्या विचरन्त्याः स्त्रियाः स्पर्शः सुत्यजः सुखेन
त्यक्तुं शक्यते नात्यधा इत्यवेत्य विचार्य सतां साधूनां प्रकाशरूप-
त्वादीप इव दीपः स नलः लोकानां कर्माभूतानां पुरलोकानाम-

१ 'अत्र हतुभावोदयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
काव्यलिङ्गोपमायांन्तरन्यासालंकारसंस्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

३ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र नलधैर्य-
भङ्गाय प्रयुक्तकुसुमशरजालस्य, न वेवलं तद्भ्रमकत्वम्, प्रयुक्त तत्पूजक-
त्वमात्रमित्यनर्थोक्तिरूपो विपमालंकारः' इति जीवातुः ।

वल्लोकाय चतुष्पथस्य चतुर्णां पथां चतुर्दिग्भ्यः समागतानां मार्गा-
णामेकत्र समाहारः यस्मिन्स्थितेन लोकेन चतुर्दिग्भ्यः समागतो
जनो दृश्यते तस्याभरणं बभूव । दीपोऽपि लोके लोककर्तृकायाव-
लोकनाय चतुष्पथस्याभरणं भवति । चतुष्पथम्, समाहारे 'पथः
संख्याव्यायादेः' इति नपुंसकत्वम् ॥

उद्वर्तयन्त्या हृदये निपत्य

नृपस्य दृष्टिर्न्यवृत्तद्रुतैव ।

वियोगिवैरात्कुचयोर्नखाङ्कै-

रर्धेन्दुलीलैर्गलहस्तिवैव ॥ २५ ॥

उद्वर्तयन्त्या ॥ नृपस्य दृष्टिर्न्यवृत्तयन्त्याः समालम्भनं कुर्वन्त्याः
कस्याश्चिद्दृष्टये उरसि निपत्य द्रुतैव वेगसहितैव न्यवृत्तपरावृत्ता ।
परस्त्रीकुचदर्शनभित्तयर्थः । उपप्रेक्षते—कुचयोर्विद्यमानैः अर्धेन्दु-
लीलैरर्धचन्द्राकारैः नखाङ्कैर्नखक्षतैः वियोगिनो नलस्य वैराद्वलह-
स्तिवैव । गले हृन्मो गलहस्तः संजातो यस्याः । तारकादिवादि-
तश्च । नखाङ्कदर्शनं चन्द्रदर्शनं च त्रिहिणोऽसह्यमिति शत्रुत्वम् ।
गलहस्तिवो हि झटिति परार्तते । न्यवृत्तदिति 'द्युत्यो लुङि'
इति परस्मैपदे द्युतादिवाद् ॥

तन्वीमुखं द्रागधिगत्य चन्द्रं

वियोगिनस्तस्य निमीलिताभ्याम् ।

द्वयं द्रढीयः कृतमीक्षणाभ्यां

तदिन्दुता च स्वसरोजता च ॥ २६ ॥

तन्वीति ॥ तन्व्या मुखं चन्द्रमधिगत्य ज्ञात्वा अथ च वदन-
लक्षणं चन्द्रं प्राप्य द्राक् झटिति निमीलिताभ्यां संकुचिताभ्यां
वियोगिनस्तस्येक्षणाभ्यां नेत्राभ्यां द्वयं द्रढीयोऽनितरां दृढं कृतं
सत्यं कृतम् । द्वयं किम्—तदिन्दुता तन्मुखचन्द्रत्वम्, स्वस्य
सरोजता कमलता च । चन्द्रप्राप्तां कमलस्यैव संकोचो नत्वन्यस्य,
चन्द्रप्राप्तावेव कमलस्य संकोचो नत्वन्यप्राप्तावित्यन्यव्यतिरे-
काभ्यां तदिन्दुत्वं स्वसरोजत्वं च । तन्वीमुखं चन्द्रवद्रमणीयम्,
नलनेत्रे च नीलोत्पलवद्रमणीये इत्यर्थः । परस्त्रीमुखावलोकनमयु-
क्तमिति नेत्रसंकोचः कृत इत्युत्तमत्वं सूचितम् ॥

चतुष्पथे तं विनिमीलिताक्षं

चतुर्दिगेताः सुखमग्रहीष्यन् ।

संघट्टय तस्मिन्भृशभीनिवृत्ता-

स्ता एव तद्वर्त्म न चेददास्यन् ॥ २७ ॥

चतुष्पथ इति ॥ परस्त्रीमुखावलोकनभिया निमीलिताक्षं
नलं चतुर्दिगेताः चतुर्दिग्भ्यः समागताश्चतस्रः स्त्रियः चतुष्पथेऽपि
तर्हि सुखमनायासमग्रहीष्यन्धर्तुमशक्यन् । चेद्यदि तस्मिन्नदृश्ये
नले संघट्टय संघट्टं प्राप्य अदृश्यसंघट्टादेव भृशभिया जातमहा-
भीत्या निवृत्ताः पुनः पुनर्निवृत्तास्ता एव पूर्वोक्ताः तद्वर्त्म तस्य

१ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्रोपप्रेक्षांकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकहे-
त्वनुमानातिशयोक्त्यलंकारसंस्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

निर्गन्तुं मार्गं नादास्यन् व्यतिरिप्यन् । परावृत्तत्वात्सामागस्तस्मै दत्तः
ततो धर्तुं नाशक्नुवन्निति क्रियातिर्पत्तिः ॥

संघट्टयन्त्यास्तरसात्मभूषा-

हीराङ्कुरप्रोतदुकूलहारी ।

दिशा नितम्बं परिधाप्य तन्व्या-

स्तत्पापसंतापमवाप भूपः ॥ २८ ॥

संघट्टेति ॥ भूपो नलः तन्व्याः कस्याश्चित् नितम्बं दिशा
करणभूतया परिधाप्य । दिगम्बरं कृत्वेत्यर्थः । तेन परस्त्रीविवसन-
करणेन जनितं यत्पापं तेन संतापं परमं दुःखमवाप प्राप ।
किंभूतायाः—संघट्टयन्त्याः संघट्टं कुर्वत्याः । अत एव किंभूतः—
परस्त्रीस्पर्शभिया तरसा परस्त्रीसंस्पर्शभिया झटिति निवृत्तत्वादा-
त्मनो भूषा अलंकाराः तेषु हीरकाः, तेषामङ्कुराः कोटयः तत्र
प्रोतं स्यूतं दुकूलं हरति एवंशीलः । स्यूतत्वात्स्वत एवागच्छतो
दुकूलस्य नेता । अत्रुद्धिकारित्वेन्यतितरां मयैतदनुचितं कृतमिति
संतापादुत्तमत्वं सूचितम् ॥

हतः कयाचित्पथि कन्दुकेन

संघट्टय भिन्नः करजैः कयापि ।

कयाचनाक्तः कुचकुङ्कुमेन

संभुक्तकल्पः स बभूव ताभिः ॥ २९ ॥

हत इति ॥ स नलः पथि चतुष्पथरूपे कयाचित्सुन्दर्यो
कन्दुकेन हतः अन्यस्य प्रहितः कन्दुको मध्येमार्गमदृश्यरूपस्य
तस्य लग्नः । कयाचित्त्रयं संघट्टय बुद्धिपूर्वं करजैर्भिन्नोऽङ्कितः ।
कयाचन तत्रैव संघट्टय बुद्धिपूर्वमालिङ्गनवशात्कुचकुङ्कुमेनाक्तो
अक्षितः । एवं ताभिरन्तःपुरसुन्दरीभिः संभुक्तकल्प ईषबूनः
संभुक्तो बभूव । प्राग्यधर्माभावादीषबूनत्वं संभोगस्य । ताभि-
रिति तृतीयया तासामेव बुद्धिपूर्वकारित्वम्, न तु नलस्येति सू-
चितम् ॥

छायामयः प्रैक्षि कयापि हारे

निजे स गच्छन्नथ नेक्ष्यमाणः ।

तच्चिन्तयान्तर्निर्चायि चारु

स्वस्यैव तन्व्या हृदयं प्रविष्टः ॥ ३० ॥

छायेति ॥ कौतुकिवादृश्यस्यैव मम प्रतिबिम्बेन भवितव्य-
मितीच्छावशात्कयापि तन्व्या सुन्दर्यो निजे स्वीये हारे छाया-
मयः प्रतिबिम्बरूपः स नलः प्रैक्षि पूर्वमवलोकितः । अथा-
नन्तरं गच्छन् ततः स्थानास्थानान्तरं गच्छन् अतो हारे न
ईक्ष्यमाणः न दृश्यमानः अनुनैव कश्चिसुन्दरो हारे मया दृष्टः
केदानीं गत इति तच्चिन्तया नलचिन्तया कृत्वा स नलः स्व-
स्यैव हृदयं स्वीयमन्तःकरणं प्रविष्टः इति तन्व्या अन्तर्मेनसि
चारु सम्यक्निर्चायि निर्धारितः । हृदय एव हारस्य विद्य-

मानत्वात्सामीप्यात्तत्रैव प्रविष्ट इति निश्चयः कृत इत्यर्थः । प्रति-
बिम्बरूपं तमालोक्य विरहपीडिता जातेति भावः ॥

तच्छायसौन्दर्यनिपीतधैर्याः

प्रत्येकमालिङ्गदम् रतीशः ।

रतिप्रतिद्वन्द्वितमासु नूनं

नामूषु निर्णीतरतिः कथंचित् ॥ ३१ ॥

तदिति ॥ रतीशः कामः हारादौ तच्छायस्य नलप्रतिबिम्बस्य
सौन्दर्येण निपीतमपहतं धैर्यं यासां ता अमूः अन्तःपुरसुन्दरीः
प्रत्येकं पृथक्पृथगालिङ्गन् । ननु रतीशेन रत्या एवाल्लिङ्गनं युक्तम्,
न त्वन्यस्या इत्यत आह—नूनमुपेक्षते । स कामः रतेः प्रतिद्व-
न्द्वितमास्वतितरां प्रतिस्पर्धिनीषु रतिगुल्याम्बमूषु मध्ये कथंचि-
त्केनापि प्रकारेण सौन्दर्यशीलादिना न निर्णीता रतियेन एवंभूतो
नूनम् । रतेरनिश्चयात्सर्वासामालिङ्गनेन रतेरप्यालिङ्गनं भविष्य-
तीति बुद्ध्येत्यर्थः । नलप्रतिबिम्बदर्शनमात्रेण सर्वा अपि कामपर-
वशा जाता इति भावः । तस्य छाया 'विभाषा सेना-' इति नपुं-
सकत्वम् । प्रतिद्वन्द्वितमासु, 'तसिलादिषु-' इति पुंवर्त्त ॥

तस्माददृश्यादपि नातिबिम्बु-

स्तच्छायरूपाहितमोहलोलाः ।

मन्यन्त एवादृतमन्मथाज्ञाः

प्राणानपि स्वान्सुदृशस्तृणानि ॥ ३२ ॥

तस्मादिति ॥ ताः सुदृशः तरुण्यः अदृश्यादपि तस्मान्नाति-
बिम्बुरतिशयं भयं न प्रापुः । यतः—हारादौ तच्छायस्य तत्प्रति-
बिम्बस्य यदपि सौन्दर्यं तेनाहितो जनितो मोहो मदनविकारवि-
लासः, तेन लोलाश्चलला मदनविकारविलासे आसक्ता वा । त-
त्प्रतिबिम्बदर्शनेन मदनपरवशादादृश्यादपि तस्माज्ज्ञं न प्राप्त-
मित्यर्थः । एतदपि कुत इत्यत आह—आदृतमन्मथाज्ञाः संमति-
तकामाज्ञाः सुदृशः स्वान्प्राणानपि तृणान्येव तृणगुल्यानेव मन्यन्ते
यतः, अतो मदनपरवशात्वाज्ज्ञं न प्राप्तमिति युक्तम् । यस्य
प्राणवाञ्छापि न विद्यते तस्य भयं दूरापान्मिति भावः । 'लोल-
श्चलसन्तृणयोः' इत्यमरः ॥

जागर्ति तच्छायदृशां पुरा यः

स्पृष्टे च तस्मिन्विसर्प कम्पः ।

दुते दुतं तत्पदशब्दभीत्या

स्वहस्तितश्चारुदृशां परं सः ॥ ३३ ॥

जागर्तीति ॥ तच्छायदृशां नलप्रतिबिम्बावलोकितानीं चारु-
दृशां सात्विकप्रादुर्भाववशात् कम्पः पुरा जागर्ति अजागः । प्रति-
बिम्बदर्शनमात्रेण यः कम्पः समुद्भूत् । तस्मिन्शले स्पृष्टे च सति
यः कम्पो विसर्पः दर्शनापेक्षया स्पर्शनस्याधिकसात्विकजनन-
सामर्थ्याद्दर्शनजन्यकम्पापेक्षया योऽधिको जातः स कम्पः स्पर्श-

१ 'अत्र काव्यलिङ्गभावोदयालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अत्र छेकानुप्रासकाव्यलिङ्गभावोदयालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्या-
धरी । ३ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्र भावोदयोदयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
भावशान्त्युपेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र काव्यालं-
कर्मलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सार्वभौमस्य चिह्नं लक्षणं रेखारूपं चक्रं पश्यतः विलोकयन्तीः पुरं-
ध्रीस्तहणीः प्रति लक्ष्मीकृत्य चित्राण्यतितरामाश्रयाणि चकार ।
केन सार्वभौमेनात्र विचरितमिति तासामाश्रयमभूदित्यर्थः ।
'चान्द्र' इत्यपि पाठः । 'यस्याः' इति पाठे भैरव्याः संबन्धिनीः पु-
रन्ध्रीरिति योजना । स्वाम्येन चक्रं राष्ट्रं वर्तयतीति चक्रवर्ती ॥

तारुण्यपुण्यामवलोकयन्त्यो-

रन्योन्यमेणक्षेणयोरभिरुयाम् ।

मध्ये मुहूर्तं स बभूव गच्छ-

आकस्मिकाच्छादनविस्मयाय ॥ ४० ॥

तारुण्येति ॥ स नलः तारुण्येन पुण्यां चार्वामन्योन्यं परस्पर-
संबन्धिनीमभिरुयां शोभामवलोकयन्त्योः पश्यन्त्योः कयोश्चिदे-
णक्षेणयोर्मृगीदृशोर्मध्ये मुहूर्तं क्षणमात्रं गच्छन्सन् आकस्मिकेन नि-
र्हेतुकेन आच्छादनेन तिरोधानेन कृत्वा यो विस्मय आश्रयं तस्मै
बभूव । 'भूयादन्तर्धिसिद्धेः' (५-१३७) इत्यादिवरदानाददृश्यस्य
मम स्पर्शेन भवितव्यम्, शरीरेणान्यस्याच्छादनं कर्तव्यम्, अदृश्येपु
मदीयभूपारम्भेपु प्रतिबिम्बेन भवितव्यमित्यादीच्छावशादाच्छाद-
नात्तयोरश्रयं जनयति स्मेति भावः । 'पुण्यं तु चार्वपि' इत्यमरः ॥

पुरःस्थितस्य कचिदस्य भूपा-

रत्नेषु नार्यः प्रतिविम्बितानि ।

व्योमन्यदृश्येषु निजान्यपश्य-

न्विस्मित्य विस्मित्य सहस्रकृत्वः ॥ ४१ ॥

पुर इति ॥ कचिदप्रदेशे स्त्रीणां पुरोऽग्रे स्थितस्यास्य नलस्याद-
ृश्येषु भूपारम्भेषु भूपणरत्नेषु निजानि स्वीयानि प्रतिविम्बितानि वि-
स्मित्य विस्मित्य पुनःपुनः विस्मयं प्राप्य नार्यः सहस्रकृत्वः सह-
स्रवारं व्योमनि गगने अपश्यन्नवलोकयन्ति स्म । केवले गगने
केनापि प्रतिबिम्बं नावलोक्यते अस्माभिरवलोक्यते । स्वकीयं
परकीयमपि किमेतदिति साश्रयं पुनः पुनः दृष्टुमित्यर्थः । एतदपि
नलस्येच्छावशादेवेति पूर्वमुक्तम् । प्रतिविम्बितानीति भावे कः ।
रूपाणीति वा संबन्धनीयम् ॥

तस्मिन्निपज्यार्धपथात्पातं

तदङ्गरागच्छुरितं निरीक्ष्य ।

विस्मरतामापुरविस्मरन्त्यः

क्षिप्तं मिथः कन्दुकमिन्दुमुख्यः ॥ ४२ ॥

तस्मिन्निति ॥ इन्दुमुख्यश्चन्द्रवदनाः कन्दुकं निरीक्ष्य मिथः
परस्परं क्षिप्तं तमेवाविस्मरन्त्योऽपि विस्मरतां साश्रयतामापुः ।
किभूतं कन्दुकम्—तस्मिन्बले विपज्य संघट्टय यस्य क्षिप्तः, ताम-
प्राप्य अर्धपथेऽधमार्गे एव आतोऽङ्गीकृतः पातः पतनं येन तम् ।
तथा—तदङ्गरागेण नलाङ्गरागेण छुरितं भूपितं रूपितं वा । यस्य
क्षिप्तस्ममप्राप्य मध्ये संघट्टयोग्यस्य वस्तुनोऽभावान्, अकस्मात्कथं

पतित इति, कस्याङ्गरागोऽस्मिन्नम इति साश्रया जाता इति
भावः । पथोऽर्धमिति 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः, 'ऋक्—'
इत्यादिना समासान्तः ॥

पुंसि स्वभर्तृव्यतिरिक्तभूते

भूत्वाप्यनीक्षानियमव्रतितन्यः ।

छायासु रूपं भुवि वीक्ष्य तस्य

फलं दृशोरानशिरे महिष्यः ॥ ४३ ॥

पुंसीति ॥ महिष्यो राजपत्न्यः मणिवद्वायां भुवि तत्प्रतिवि-
म्बेषु केवलायां वा भूमौ आतपाभावरूपासु छायासु तस्य नलस्य रूपं
स्वरूपं सौन्दर्यं वा वीक्ष्य दृशोर्नेत्रयोः फलं साफल्यमानशिरे प्रापुः ।
किं कृत्वा—स्वभर्ता भीमः, तस्माद्यतिरिक्तभूते व्यतिरिक्तरूपे
पुंसि विषये अनीक्षानवलोकनं तस्यां यो नियमोऽवश्यंभावः तल्ल-
क्षणं यद्गतं तद्विद्यते यामामेवंभूता भूत्वापि सुन्दरवस्त्ववलोकना-
त्तामां नेत्रसाफल्यं जातम् । प्रतिबिम्बस्य वातपाभावस्य वा पुरुष-
त्वाभावात्तदवलोकनेपि यतक्षतिनाभूदिति भावः ॥

विलोक्य तच्छायमतर्कितं ताभिः

पतिं प्रति स्वं वसुधा पिधत्ते ।

यथा वयं किं मदनं तथैनं

त्रिनेत्रनेत्रानलकीलनीलम् ॥ ४४ ॥

विलोक्येति ॥ ताभिर्महिषीभिः भुवि तच्छायं नलस्य छायां
विलोक्य इत्यतर्कितं उग्रेक्षितम् । इति किम्—यथा वयं स्वं भीम-
लक्षणं पतिं प्रयुद्ध्य मदनं धारयामः, तथा वसुधापि त्रिनेत्रनेत्रा-
नलस्य त्रिलोचनलोचनाग्रेः कीलेन ज्वालने नीलं श्यामलं भूतमेतं
मदनं भीमलक्षणं स्वं पतिं प्रातः धत्ते धारयति किम् । छायायाः
श्यामत्वाग्निनेत्रेयादि विशेषणं युक्तम् । यथा वयं भीमं प्रति
मदनं पिदधमहे लजावशादन्तर्गुडतया धारयामः, तथा स्वं पतिं
प्रति वसुधा मदनं पिधत्ते अन्तर्गुडतया धारयति किमिति वा ।
नलोऽतिसुन्दर इति भावः । 'वहेद्देवो ज्वालकीलं' इत्यमरः ॥

रूपं प्रतिच्छायिकयोपनीत-

मालोकि ताभिर्धदि नाम कामम् ।

तथापि नालोकि तदस्य रूपं

हारिद्रभङ्गाय वित्तीर्णभङ्गम् ॥ ४५ ॥

रूपमिति ॥ ताभिर्महिषीभिः प्रतिच्छायिकया प्रतिबिम्बेनो-
पनीतं रूपं नलस्वरूपं सौन्दर्यं वा यदि नाम यद्यपि काममालोकि
दृष्टम्, तथापि तदतिप्रसिद्धं अस्य रूपं नालोकि न दृष्टम् । यतः
हारिद्रभङ्गाय हरिद्राच्छेदाय सुवर्णेच्छेदाय वातिगौरवाद्वित्तीर्णो
दत्तो भङ्गः पराजयो येन तत् । छायायां गौरवादिवर्णानालोकना-
दिति भावः । अतिसौन्दर्यं सूचितम् ॥

१ 'अत्र छेकानुप्रासोलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
छेकानुप्रासोलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्ति-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्र हत्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र क्रियावि-
रोधातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेकानुप्रा-
सोपमाव्यंशालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

भवन्नदृश्यः प्रतिबिम्बदेह-

व्यूहं वितन्वन्मणिकुट्टिमेषु ।

पुरं परस्य प्रविशन्वियोगी

योगीव चित्रं स रराज राजा ॥ ४६ ॥

भवन्निति ॥ वियोगी स राजा नलः योगीव वियोगरहित इव, अथ च मुनिरिव विरराज । एतच्चित्रं विरहिणो विरहिताभावादाश्रयम् । यतोऽदृश्यो भवन्मणिकुट्टिमेषु मणिबद्धभूमिषु प्रतिबिम्बदेहव्यूहं प्रतिबिम्बरूपकायसमूहं वितन्वन्विस्तारयन् । तथा-परस्य पुरं नगरं गृहोपरिगृहं वा प्रविशन् । मुनिरप्यदृश्यो भवति, कायव्यूहं च करोति, परस्य जीवान्तरस्य शरीरं च प्रविशति, विषयेभ्यो निवृत्तत्वाद्वियोगी च भवति । 'पुरं पाटलिपुत्रे स्याद्गृहोपरिगृहे पुरम् । पुरं पुरि शरीरे च' इति विश्वः ॥

पुमानिवास्पर्शि मया व्रजन्त्या

छाया मया पुंस इव व्यलोकि ।

ध्रुवन्निवातर्कि मयापि कश्चि-

दिति स स खैनगिरः शृणोति ॥ ४७ ॥

पुमानिति ॥ स नल इति खैनगिरः स्त्रीसमूहवाणीः शृणोति स । इति किम्—व्रजन्त्या विचरन्त्या मया पुमानिवास्पर्शि स्पृष्टः, विचरन्त्या मया पुंस इव पुरुषस्येव छाया व्यलोकि दृष्टा, मया कश्चिद्ध्रुवन्निव वदन्निवातर्कि । ससंभ्रमाभिः सर्वाभिः परस्परं भैमी प्रत्येव वा एवमुक्तमित्यर्थः । खैनं समूहे 'स्त्रीपुंवाभ्यां नञ्संज्ञौ भवनात्' इति नञ् । खैनीः स्त्रीसंबन्धिनीगिर इति वै ॥

अम्बां प्रणत्योपनता नताङ्गी

नलेन भैमी पथि योगमाप ।

स भ्रान्तिभैमीषु न तां व्यक्त

सा तं च नादृश्यतया ददर्श ॥ ४८ ॥

अम्बामिति ॥ नताङ्गी सुन्दराङ्गी सा भैमी अम्बां मातरं प्रणत्य प्रणम्य उपनता आगता सती नलेन सह पथि योगं संबन्धमाप । स नलः भ्रान्तिभैमीं भ्रान्त्या दृष्टासु भैमीषु मध्ये तां सत्यरूपां न व्यक्त विवेकेन न ज्ञातवान् । सा चादृश्यतया तं न ददर्श । 'सा तं च नादृश्यतया मेव' इति पाठे नाद्राक्षीदेवेत्यर्थः । अदर्शेण, 'ऋदृशोऽङि-' इति गुणः । प्रणत्य 'वा त्यपि' इत्यनुनासिकलोपे तुक् ॥

प्रसूप्रसादाधिगता प्रसून-

माला नलस्योद्धमवीक्षितस्य ।

क्षिप्तपि कण्ठाय तयोपकण्ठं

स्थितं तमालम्बत सत्यमेव ॥ ४९ ॥

प्रस्थिति ॥ प्रसूप्रसादाधिगता मानुप्रसादप्राप्ता प्रसूनमाला

कुसुममाला उद्धमेण भ्रान्त्या वीक्षितस्यापि नलस्य कण्ठाय तया भैम्या क्षिप्ता उपकण्ठे समीपे स्थितं सत्यरूपमेव तं नलं तत्कण्ठं चालिङ्गत् ॥

सगवासनादृष्टजनप्रसादः

सत्येयमित्यद्भुतमाप भूपः ।

क्षिप्तमदृश्यत्वमितां च माला-

मालोक्य तां विस्मयते स बाला ॥ ५० ॥

स्मृति ॥ भूपो नल इत्यद्भुतमाश्रयमाप । इति किम्—वासनादृष्टस्य चिन्तासंतानोपनीतस्य भैमीलक्षणस्य जनस्य प्रसादरूपेयं सक् माला सत्या सत्यरूपेति । अलीकदृष्टेन दत्तस्य कुत्रापि सत्यत्वं न दृष्टम्, अत्र त्वपूर्वं दृष्टम् । सा बाला च अलीकनलकण्ठाय क्षिप्ता तां मालामदृश्यत्वमितां प्राप्तमालोक्य विचार्य विस्मयते स साश्रयां बभूव । अलीकदृष्टनलकण्ठे क्षिप्ता माला भूमौ नास्ति केन नीता किं जातमस्या इत्याश्रयम् ॥

अन्योन्यमन्यत्रवदीक्षमाणौ

परस्परेणाभ्युषितेपि देशे ।

आलिङ्गितालीकपरस्परान्त-

स्तथ्यं मिथस्तौ परिपस्वजाते ॥ ५१ ॥

अन्योन्यमिति ॥ सत्यरूपेण परस्परेणाभ्युषितेऽधिष्ठितेऽपि देशे अन्योन्यं परस्परमन्यत्रवदन्योन्याभ्युषितदेशवक्रान्तिदृष्टमिव ईक्षमाणौ विलोकयन्तौ तां आलिङ्गितं यदलीकं परस्परं तस्यान्तर्मध्ये तथ्यं सत्यमपि मिथः परस्परं परिपस्वजाते आलिङ्गितुः । अलीकदृष्टस्य परस्परस्य मध्ये सत्यरूपस्याप्यालिङ्गनं जातमिति भावः । आलिङ्गितमलीकं परस्परं येन एवंभूतमन्तः अन्तःकरणं ययोरिति वा । सत्यमप्यलीकबुद्धौ वालिलिङ्गितुरिति भावः । परिपस्वजाते, 'सविस्वङ्योः परस्य लिटि' इति परस्य पत्वनिषेधः ॥

स्पर्शं तमस्याधिगतापि भैमी

मेने पुनर्भ्रान्तिमदर्शनेन ।

नृपः स पश्यन्नपि तामुदीत-

स्तम्भो न धर्तुं सहसा शशाक ॥ ५२ ॥

स्पर्शमिति ॥ भैमी सत्यरूपं तं अस्य स्पर्शमधिगता प्राप्तापि तस्यादर्शनेन पुनर्भ्रान्तिं मेने । सत्यस्य दर्शनेन भाव्यम्, न च दृश्यते सः तस्मादलीकः स्पर्श इत्यमन्यत । स नृपः सत्यरूपां तां पश्यन्नपि स्मृत्युदीतो जातः सारिवकविकाररूपः स्तम्भो यस्य एवंभूतः सन् तां धर्तुं न शशाक ॥

स्पर्शातिहर्षादृतसत्यमत्या

प्रवृत्य मिथ्याप्रतिलब्धबाधौ ।

१ 'अत्र विरोधाभासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गभावोदयालंकारो' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्रानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ असदुपलब्ध-साहित्यविद्याधरीपुस्तकेऽस्य श्लोकस्य व्याख्या वृद्धितास्ति । ३ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गभावोदयालंकारो' इति साहित्यविद्याधरी ।

पुनर्मिथस्तथ्यमपि स्पृशन्तौ

न श्रद्धाते पथि तौ विमुग्धौ ॥ ५३ ॥

स्पृशेति ॥ सत्यरूपपरस्परस्पर्शजमितेन हर्षेणाहतयाज्ञीकृतया सत्यमत्या सत्यबुद्ध्या पुनरप्यालिङ्गनादौ प्रकृत्य पुनरप्यलीकपरस्परस्पर्शाभावादिमध्यात्वेन प्रतिलब्धः सत्यमतेर्बाधो याभ्यामेवंभूतौ सन्तौ तृतीयस्थाने पथि मार्गे तथ्यं सत्यरूपं मिथः परस्परं पुनः स्पृशन्तावपि विमुग्धौ भ्रान्तौ न श्रद्धाते सत्यत्वेन स्पर्शं न जानीतः स्म । प्रथमस्थले तारिकोपा(प)लम्भान्, द्वितीयस्थले बाधोपा(प)लम्भान्, तदृष्टान्तावष्टम्भेन तृतीयस्थले किं प्रथमस्थल इव सत्यम्, उत द्वितीयस्थल इवासत्यमिति निर्णयाभावादानादरहितौ जाताविति भावः । पुनरपि तृतीयस्थले सत्यालिङ्गने जातेऽपि विश्वासो नाभूदित्यर्थः ॥

सर्वत्र संवादमवाधमानौ

रूपश्रियातिथ्यकरं परं तौ ।

न शेकतुः केलिरसाद्विरन्तु-

मलीकमालोक्य परस्परं तु ॥ ५४ ॥

सर्वत्रेति ॥ रूपश्रिया परस्परसौन्दर्यशोभया परं अतितरंगं परस्परस्य आतिथ्यकरं सौख्यकरं सर्वत्र बहुषु स्थलेषु संवादं स्पर्शादिना संवादयोग्यं सत्यरूपं परस्परं कर्मभूतमवाधमानौ सत्यत्वेन मन्यमानौ कचिदलीकं तु असत्यं पुनः, असत्यमपि वा परस्परमालोक्य तौ केलिरसात्क्रीडाप्रीतेः विरन्तुं विरतिं प्राप्तुं न शेकतुः समर्थौ नाभूताम् । कचिदलीकत्वेऽपि बहुषु स्थलेषु सत्यत्वादालिङ्गनादिक्रीडां चक्रतुरेवेति भावः । 'तथ्यकरम्' इति पाठे क्रीटकपरस्परम्—केवलं तथ्यकरं सत्यबुद्धिजनकमिति वा ॥

परस्परस्पर्शसोमिसेका-

तयोः क्षणं चेतसि विप्रलम्भः ।

स्नेहातिदानादिव दीपिकाचि-

निमिष्य किञ्चिद्विगुणं दिदीपे ॥ ५५ ॥

परेति ॥ परस्परस्पर्शसः अन्योन्यस्पर्शजनितोऽनुरागस्तस्य ऊर्मिरुद्वेकः तज्जनितासेकासेचनात्तयोश्चेतास विप्रलम्भो वियोगः क्षणमात्रं किञ्चिन्निमिष्य पूर्वापेक्षया द्विगुणं द्वाभ्यां गुणनं यथा तथा दिदीपे प्रदीप्तः । कस्मात्किमिव—स्नेहातिदानात् तल्लस्य बहुप्रक्षेपादीपिकाचिरिव दीपशिखेव । सा यथा किञ्चिन्मन्द्रीभूय द्विगुणं प्रकाशते । अप्राप्तौ सत्यां विप्रलम्भस्तादृक् दुःसहो न यथा संयोगपूर्वको वियोग इति भावः ॥

वेश्माप सा धैर्यवियोगयोगा-

द्बोधं च मोहं च मुहुर्दधाना ।

पुनः पुनस्तत्र पुरः स पश्य-

न्वभ्राम तां सुभ्रुवमुद्धमेण ॥ ५६ ॥

१ 'अत्र सत्यस्पर्शे श्रद्धायाः कारणे सत्यप्यलीकत्वेन निमित्तप्रतिपादनादुक्तनिमित्तविशेषोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

वेश्मेति ॥ सा भैमी वेश्म स्वगृहम् आप । किंभूता—धैर्यवियोगयोगयोगासंबन्धात्कमेण अत्र नलसंभावना कुतस्तेति बोधं सम्यग्ज्ञानम्, नल एवायमिति मोहं मिथ्याज्ञानं च मुहुर्दधाना । स नल उद्धमेण भ्रान्तिवशेन तां सुभ्रुवं सुन्दरीं पुनःपुनः पुरोऽग्रे पश्यन् तत्रैव वभ्राम । अलीकतदालिङ्गनाविद्याच्छया तत्रैव विचचारेति भावः ॥

पद्भ्यां नृपः संचरमाण एष

चिरं परिभ्रम्य कथंकथंचित् ।

विदर्भराजप्रभवाभिरामं

प्रासादमभ्रंकपमाससाद ॥ ५७ ॥

पद्भ्यामिति ॥ पद्भ्यां संचरमाणो विचरन् एष नृपः कथंकथंचिच्छरणचारित्वेन परिचयाभावादिमहता क्लेशेन चिरं परिभ्रम्य परितो भ्रमिष्व अभ्रंकपमयुष्मत्प्राज्ञगनलप्रशिखरं विदर्भराजप्रभवया भैम्या अभिरामं सुशोभमधिष्ठितमित्यर्थः । प्रासादमाससाद प्राप । विप्रलम्भजनितपरिभ्रमणवशादेव प्रासादं प्राप्तवान्, न तु बुद्धिपूर्वकमिति भावः । संचरमाणः, 'समस्तृतीयायुक्तात्' इति तद् । कथंकथंचित् इति समुदायनिपातोऽनिकृष्टार्थो द्रष्टव्यः । अभ्रंकपम्, 'सर्वकुलाभ्रं' इति खप् ॥

सखीशतानां सरसैर्विलासैः

स्मरावरोधप्रममावहन्तीम् ।

विलोकयामास सभां स भैम्या-

स्तस्य प्रतोलीमणिवेदिकायाम् ॥ ५८ ॥

सखीति ॥ स नलः तस्य प्रासादस्य प्रतोल्यां पुरोमार्गे मणिवेदिकायां मणिवद्धभूर्मा भैम्याः सभां विलोकयामास । किंभूताम्—सखीशतानां सरसैः सशृङ्गारैः विलासैर्विभ्रमैः स्मरस्यावरोधप्रममन्तःपुरभ्रान्तिमावहन्तीं कुर्वतीम् । सखीनां रतितुष्यत्वात् । प्रतोलीमणिवेदिकोपरि रचितानां सभां ददर्शेत्यर्थः । 'रथ्या प्रतोली विशिखा' इत्यमरः ॥

कण्ठः किमस्याः पिकवेणुवीणा-

स्तिष्ठो जिताः सूचयति त्रिरेखः ।

इत्यन्तरस्तूयत यत्र कापि

नलेन बाला कलमालपन्ती ॥ ५९ ॥

कण्ठ इति ॥ यत्र सभायां नलेन कलं मधुरास्कुटमालपन्ती रागालापं कुर्वती कापि काचिद्बाला अन्तर्मनसि इत्यस्तूयत स्तुता ननु व्यक्तवाचा । इति किम्—अस्याः सुन्दर्याः त्रिरेखः लक्षणभूतास्तिष्ठो रेखा यस्मिन्स कण्ठः तिष्ठोऽपि पिकवेणुवीणाः स्वराश्च, तेन जिताः पराभूताः सूचयति ज्ञापयति किम् । मधुरस्वराकर्णनेन रेखात्रयदर्शनेन च कोकिलावेणुवीणानां त्रयस्य जयसूचनार्थमिदं रेखात्रयं कण्ठेन धृतम्, ननु लक्षणत्वेनेत्युपमीयत इत्यर्थः । 'रेखात्रयाङ्किता प्रीवा कम्बुप्रीवेति कथ्यते' इति सामुद्रिकलक्षणोक्तिः ॥

१ 'अत्र यथासंख्यमावशावलतालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेकानुप्रासोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र कण्ठरेखात्रयस्य विशेषणगत्या निजपिकादित्रयविजयपञ्चकत्वोत्प्रेक्षाहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमर्कोपमोत्प्रेक्षा' इति जीवानुः ।

एतं नलं तं दमयन्ति पश्य
त्यजार्तिमित्यालिकुलप्रबोधान् ।

श्रुत्वा स नारीकरवर्तिसारी-

मुखात्स्वमाशङ्कत यत्र दृष्टम् ॥ ६० ॥

एतमिति ॥ यत्र सभायां स नलः नारी सुन्दरी तत्करवर्तिनी सारी सारिका तस्या मुखादित्येवं आलिकुलेन सखीसमूहेन पाठितान्प्रबोधान् सान्त्वनवाक्यानि श्रुत्वा स्वार्मानं ताभिर्दृष्टमाशङ्कत । इति किम्—हे भैमी दमयन्ति, एवं तं मनसि स्थितमेतं पुरोवर्तिनमागतं वा नलं पश्य, अर्तिं तद्वियोगजनितां पीडां त्यजेति । अहमेताभिः प्रायोऽत्र दृष्टः अन्यथा सारिकामेवमेताः कुतः पाठयन्तीति ॥

यत्रैकयालीकनलीकृताली-

कण्ठे मृषाभीमभवीभवन्त्या ।

तद्वृक्पथे दौहदिकोपनीता

शालीनमाधायि मधुकमाला ॥ ६१ ॥

यथेति ॥ यत्र सभायां मृषा मिथ्या भीमभवीभवन्त्या भैमी-वेपं धारयन्त्या एकया अलीकनलीकृतालीकण्ठे असत्यनलाकारी-कृतसखीकण्ठे दौहदिकोपनीता मालाकारेणानीता मधुकमाला तस्यादृश्यस्य नलस्य दृश्ये दृग्गोचरे शालीनं सलज्जमाधायि निक्षिप्ता । भैमीविनोदार्थं तादृशीमेव क्रीडां सर्वाः कुर्वन्तीति भावः । दौहदिका धात्री वा । वृक्षादिदोहदे नियुक्तो दौहदिकः 'तत्र नि युक्तः' इति ठक् । 'शालीनकौपीने अष्टकार्ययोः' इति निपातनाच्छालीनशब्दः साधुः ॥

चन्द्राभमाभ्रं तिलकं दधाना

तद्वन्निजास्येन्दुकृतानुविम्बम् ।

सखीमुखे चन्द्रसमे ससर्ज

चन्द्रानवस्थामिव कापि यत्र ॥ ६२ ॥

चन्द्रेति ॥ यत्र सभायां कापि काचिःसुन्दरी चन्द्राणामनवस्थामियसानवधारणाश्रिण्याभावम्, अन्योन्यस्मिन्प्रतिबिम्बश्चानवस्थिति वा ससर्ज इव । किंभूता—चन्द्रसमे चन्द्रतुल्ये निजसखीमुखेऽतिस्वच्छत्वाच्चन्द्राभं चन्द्रतुल्यम्, आभ्रमभ्रमतिस्वच्छद्वयविशेषः तत्संबन्धि आभ्रं तद्रूपं तिलकं ललाटाभरणं दधाना कुर्वाणा । किंभूतमाभ्रं तिलकम्—तद्वच्चन्द्राकाराभ्रतिलकयुक्तं निजं स्वीयमास्यं, तल्लक्षण इन्दुः तेन कृतमनुबिम्बं यत्र । चन्द्राकाराभ्रतिलकयुक्तस्वीयमुखचन्द्रे कृतमनुबिम्बं येनेति वा । यन्मुखे चन्द्राकारे चन्द्राकारोऽभ्रतिलकः क्रियते, तस्याभ्रचन्द्राकारोऽभ्रतिलको, मुखं च द्वौ चन्द्रौ अलंकारकारिण्याश्चन्द्राकारेऽभ्रतिलके प्रतिबिम्बितौ । यया चालंकारः क्रियते तस्या मुखं, तत्र विद्यमानोऽभ्रतिलकश्च द्वौ चन्द्रौ यस्याः क्रियतेऽलंकारस्तन्मुखचन्द्राभ्र-

तिलके प्रतिबिम्बितौ एवं प्रतिबिम्बितयोरपि परस्पराभिमुखमुख-चन्द्राभ्रतिलकयोः प्रतिबिम्बरूपौ परस्परमुखचन्द्राभ्रतिलकौ प्रतिबिम्बितौ । एवं प्रतिबिम्बितप्रतिबिम्बादावित्येवं चन्द्रानवस्था दृष्ट्या । तद्विद्यतेऽत्र—तद्वदित्यत्र मतुपो मकारस्य 'क्षयः' इति वः ॥

दलोदरे काञ्चनकेतकस्य

क्षणान्मसीभावुकवर्णलेखम् ।

तस्यैव यत्र स्वमनङ्गलेखं

लिलेख भैमी नखलेखिनीभिः ॥ ६३ ॥

दलोदरेति ॥ यत्र सभायां तस्यैव काञ्चनकेतकस्य सुवर्णकेतकीकुसुमस्य दलोदरे पद्मगर्भे क्षणालेखनानन्तरं क्षणमेव मसीभावुका मसीभवनशीला वर्णलेखा यस्मिन् तस्यैव नलसंबन्धिनमेव मम नखक्षतादिवाञ्छा विद्यत इत्येवमादिरूपं स्वं स्वीयमनङ्गलेखं मदनोपदिष्टं लेखनं भैमी नखलेखिनीभिरिलेख । विरहिणीभिः स्वीयभावसूचनार्थं प्राणेशाय पत्रिका प्रेष्यते, मस्या वर्णाश्च लिख्यन्ते । केतकीपुष्पेपु नखलेखानां इयामीभवनं स्वभावः । भावुक इति 'लपपत—'इति शीले उक्त्वा ॥

विलेखितुं भीमभुवो लिपीपु

सख्याऽतिविख्यातिभृतापि यत्र ।

अशाकि लीलाकमलं न पाणि-

रपारि कर्णोत्पलमक्षि नैव ॥ ६४ ॥

विलेखितुमिति ॥ यत्र सभायां लिपीपु चित्रकर्मसु अतिविख्यातिभृतातिकुशलया अपि भैमीसख्या भीमभुवो भैम्या लीलाकमलं भित्तौ चित्रपटे वा विलेखितुमशक्ति शक्तम् । पाणिः करो नैव लेखितुं शक्तः । तथा—कर्णोत्पलं कर्णाभरणीभूतं विलेखितुमपारि पर्याप्तम् । अक्षि तु लेखितुं नैवापारि । लीलाकमलावतंसोत्पलपेक्षया पाणिनयनमतिमुन्दरत्वालेखितुं न शक्तमिति भावः । विलेखितुम्, 'शकष्टप—' इति, 'पर्याप्तवचन—' इति वा तुमुन्, लघूपधत्वाद्गुणः । लिपीपु, 'कृदिकारात्—' इति डीर्घः ॥

भैमीमुषावीणयदेत्य यत्र

कलिप्रियस्य प्रियशिष्यवर्गः ।

गन्धर्ववध्वः स्वरमध्वरीण-

तत्कण्ठनालैकधुरीणवीणः ॥ ६५ ॥

भैमीमिति ॥ यत्र सभायां कलिप्रियस्य नारदस्य गन्धर्ववध्वलक्षणः प्रियः शिष्यवर्गः एत्यागत्य भैमीमुषावीणयद्वीणया उपागायत् । किंभूतः—स्वरमधुना स्वरासृतेनारीणं पूर्णं तस्या भैम्याः कण्ठनालं तेन एकधुरां वहति एकधुरीणा तुल्या वीणा यस्य । प्रथमं गन्धर्ववध्वः, अनन्तरं नारदेन वीणावादानमध्यापिताः, अतिकौशलात्तस्यातिप्रियाः । एवंविधा अपि वीणावादेन ततोप्यधिकं कौशलमभ्यसितुं तत्रागत्य भैमी वीणयोपगायन्ति स्वेति भावः ।

१ 'अत्र शङ्काभावोदालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'सारी-वाक्ये नारीवाक्यभ्रमाद्वान्तिमदलंकारो व्यस्यते इति वस्तुनालंकारध्वनिः' इति जीवातुः । २ 'अत्र छेकानुप्रासोलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्र रूपकोपमोत्प्रेक्षालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रासरूपकालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र प्रतीपमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

वीणागन्धर्वपेक्षया भैमीकण्ठस्यातिमाधुर्यं सूचितम् । नालपदेन सुखस्य कमलत्वं च । 'स्क(स्य)ञ्चं रीणं सुतं सुतम्' इत्यमरः । रीणम् 'ओरीङ् क्षरणे' अस्मादोदिवाञ्छिष्टान्त्वम् । उपावीणयत्, 'सत्यापपाश-' इति णिच् । कलिः प्रियो यस्येति 'वा प्रियस्य' इति पूर्वनिपाताभावः । एकधुरीणेत्यत्र 'एकधुरालुक्च' इति खः ॥

नावा सरः किं हरभीतिगुप्ते
पयोधरे खेलति कुम्भ एव ।

इत्यर्धचन्द्राभनखाङ्कुम्भि-
कुचा सखी यत्र सखीभिरुचे ॥ ६६ ॥

नावेति ॥ यत्र सभायां सखीभिः सखी इति पूर्वोक्तमूचे । किंभूता—अर्धचन्द्राभोऽर्धचन्द्राकारो नखाङ्को नखक्षतं तेन चुम्बितनावाक्षिप्तो स्तनौ यस्याः सा । इति किम्—हे सखि, स्मरस्मे तव पयोधरे स्तनलक्षणे कुम्भ एव, अथ च पयोधरे जलाधारे कुम्भ एव, हराद् भीतिस्तस्याः सकाशादात्मानं गोपायतीति हरभीतिगुप् एवभूतः सन् नावा नौकया खेलति, किं वितर्कं । अर्धचन्द्राकारत्वात्तन्नाङ्के नौकात्वं युक्तम् । 'अग्निभीतो हि शैल्यप्रधानं स्थानमाश्रयति' इति त्रिनेत्रानलाद्रीत्या पलायितो निर्भयं शीतस्तनद्वयलक्षणं स्थानमागत्य सुखेन जलक्रीडां करोतीत्यर्थः । एवमन्योपि वरिणः सकाशात्पत्न्यं निर्भयं स्थानं गत्वा क्रीडति । हरेण पार्वत्याः सकाशाद्वीतिस्तया गुप्ते अर्धदिने मौन्दर्यात्कुचमर्दनवाञ्छायां समुत्पन्नायामप्यर्धोक्तत्वात्पार्वतीकोपभिया हरेणास्पृष्टस्यै कुचविशेषणं वा । पार्वतीभिया हरागमनसंभावनाया अप्यभावाज्निर्भयत्वेन स्मरस्य क्रीडा युज्यत इत्यर्थः । नखाङ्कुम्भिपीवरत्वंकुचदर्शनात्सर्वस्यापि कामोद्रेको भवतीति भावः । हरेण पार्वतीभ्यां गुप्तेऽस्पृष्टे सुन्दरि सखि, संबोधनं वा । हरभीलक्षणा इति परचर्कं तस्मादात्मानं गोपायतीति मदनविशेषणं वा । हरोप्येतद्दर्शनविमोहितो मम वशं गतः शान्तकोपो भविष्यतीति बुद्ध्या निर्भय इति ॥

स्मराशुगीभूय विदर्भमुभ्र-
वक्षो यदक्षोभि खलु प्रमूनेः ।
स्रजं सृजन्त्या तदशोधि तेषु
यत्रैकया सूचिशिखां निखाय ॥ ६७ ॥

स्मरेति ॥ प्रमूनेः पुष्पैः स्मराशुगीभूय कामवाणीभूय विदर्भमुभ्रवक्षो भैमीवक्षो यदक्षोभि पीडितं तद् भैमीवक्षःक्षोभलक्षणं वैरं तेषु पुष्पेषु गुणे घटनार्थं सूचिशिखां सूच्यमं निखाया रोप्य स्रजं मालां सृजन्त्या रचयन्त्या एकया अशोधि शोधितं, खलुप्रेक्षते । तेषां शस्त्रप्रहारकरणाद्विरनियतं तथा कृतमित्यर्थः । यत्र काचिन्मालां जपन्त्येति भावः । मालाकारिण्याश्च पुष्पेषु सूचिशिखानिखननं जौतिः ॥

यत्रावदत्तामतिभीय भैमी
त्यजत्यजेदं सखि साहसिक्यम् ।

त्वमेव कृत्वा मदनाय दत्से
बाणान्प्रमूनानि गुणेन सज्जान् ॥ ६८ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सभायां भैमी अतिभीय अतितरां भयं प्राप्य तां मालाकारिणीमित्यवदत् । इति किम्—हे सखि, इदं मालाप्रथनलक्षणं साहसिक्यमविचार्यकारित्वं त्यज त्यज मुञ्च मुञ्चेति । साहसिकत्वमेवाह—यतः प्रसूनानि पुष्परूपान्बाणान्गुणेन दोरकेण, अथ च मौर्व्यां, सज्जान् संनद्धान्कृत्वा मदनाय त्वमेव दत्से ददास्ति । मां पीडयतः कामस्य मौर्वीसंबद्धबाणशनेन या त्वं साहायकमाचरसि सा त्वं समीचीना सहचरी भवसीति सोलुण्ठनं तामवदित्यर्थः । मालायां बाणसंनद्धमौर्वीबुद्ध्या भैम्या भयं जातमिति भावः । त्यजत्यजेति भयाद्भिरुक्तिः । सहसा वन्तं साहसिकी 'ओजःसहोभसा वन्तं' इति ठक् । तस्या भाषे 'गुणवचन-' इत्यादिना व्यर्थे ॥

आलिख्य सख्याः कुचपत्रभङ्गी-
मध्ये सुमध्या मकरीं करेण ।

यत्रालपत्तामिदमालि यानं
मन्ये त्वदेकावलिनाकनद्याः ॥ ६९ ॥

आलिख्येति ॥ यत्र सभायां काचिसुमध्या सुन्दरी सख्याः कुचयोः पत्रभङ्गीमध्ये पत्रवल्लीरचनामध्ये करेण मकरीमालित्य तां सखीमित्यालपदवदत् । इति किम्—हे आलि सखि, त्वदेकावलिस्तव एकयष्टिकमुक्ताहारविशेषः, तल्लक्षणाया नाकनद्याः स्वर्गङ्गाया इदं मकरीलक्षणं यानं वाहनं मन्ये तर्कयामि । स्वच्छत्वान्मुक्ताहारस्य नाकनदीत्वम्, हारममीपे मकर्या विद्यमानत्वान्मकरीवाहनत्वं नाकनद्यामुपेक्षितम् । 'एकावल्येकयष्टिका' इत्यमरः । गङ्गा मकरवाहिनीति प्रसिद्धिः ॥

तामेव सा यत्र जगाद भूयः
पयोधियादः कुचकुम्भयोस्ते ।
सेयं स्थिता तावकहृच्छयाङ्क-
प्रियास्तु विस्तारयशःप्रशस्तिः ॥ ७० ॥

तामिति ॥ यत्र सा सुमध्या तामेव सखीं भूयः पुनरपि इति जगाद । इति किम्—हे सखि, पयोधियादः समुद्रजलजस्तुः तावकस्त्वदीयहृदयस्थितो हृच्छयः कामस्तस्य अङ्गुलिद्वयं मीनस्तस्य प्रिया प्राणेश्वरी ते कुचकुम्भयोः स्थिता यनी सेयं मकरी अर्धाङ्कुचयोः विस्तारस्य पीवरत्वस्य यशःप्रशस्तिर्यशःशासनमस्तु भवत्विति । या समुद्रे सदा वसति सा तं विहाय षेकुचयोः स्थिता, तर्हि तदपेक्षयाऽनयोऽस्वङ्कुचयोः पीवरत्वं दुरवगाहत्वं च स्पष्टतरम्, नान्यस्येति यशःशासनमस्तु । प्राणेशस्य हृच्छयत्वेन प्रियाया अपि तत्रैव स्थानमुचितमिति भावः ॥

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपेक्षोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेकानुप्रासोत्प्रेक्षालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्रातिशयोक्तिरुपकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानुप्रासरूपकालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

शारीं चरन्तीं सखि मारयैता-
मित्यक्षदाये कथिते कयापि ।
यत्र स्वघातभ्रमभीरुशारी-
काकूत्थसाकूतहसः स जज्ञे ॥ ७१ ॥

शारीमिति ॥ चरन्तीं गृहाद्गृहान्तरं गच्छन्तीमथ च भ्रम-
न्तीमेतां शारीमक्षोपकरणं, शकुनिविशेषं च हे सखि, गृहाण
मारय जहि चेति कयापि कयाचित्सखीं प्रति अक्षदाये पाशक-
दाने कथिते सति यत्र स नलो द्वितीयार्थप्रतीत्या स्वघातस्य
भ्रमो भ्रान्तिलेन भीरुर्भयशीला शारी पक्षिविशेषस्तस्या काकु-
र्भयविकृतस्वरस्तस्य उग्र उग्रानं तेन साकूतः साभिप्रायो हसो
हास्यं यस्य एवंविधो जज्ञे जातः । मां मारयिष्यतीति भिया स-
विकृतस्वरमुद्गीनां शारीं दृष्ट्वा पशोरप्येवं ज्ञानं कथमिति भ्रान्ति-
वशाच्च साश्चर्यत्वात्साहास्यो जात इत्यर्थः । 'शारी चाक्षोपकरणे
तथा शकुनिकान्तरे,' 'दायो दाने यांतकादिधने' इति विश्वः ।
हसः 'स्वनहसोर्वा' इत्यप् ॥

भैमीसमीपे स निरीक्ष्य यत्र
ताम्बूलजाम्बूनदहंसलक्ष्मीम् ।
कृतप्रियादृत्यमहोपकार-
मरालमोहद्रुदिमानमूहे ॥ ७२ ॥

भैमीति ॥ यत्र स नलो भैमीसमीपे ताम्बूलधारणार्थं जाम्बू-
नदहंसलक्ष्मीं सुवर्णघटितहंसपुतलिकाशोभो निरीक्ष्य कृतः प्रि-
यादृत्यलक्ष्णो महानुपकारो येन एवंभूतो मरालो हंसस्तस्मिन्
मोहो भ्रान्तिलेन द्रुदिमा दृढत्वमूहे प्रापेत्यर्थः । मम दूतो
हंस एवायं किमिति तस्य भ्रमो जात इत्यर्थः । ऊहे, बहेलिति
'वचिस्वपि-' इति संप्रसारणम् ॥

तस्मिन्नियं सेति सखीसमाजे
नलस्य संदेहमथ व्युदस्यन् ।
अपृष्ट एव स्फुटमाचक्षे
स कोऽपि रूपातिशयः स्वयं ताम् ॥ ७३ ॥

तस्मिन्निति ॥ अथ स प्रसिद्धः कोऽपि लोकोत्तरो रूपाति-
शयः सौन्दर्यातिशयोऽपृष्ट एव स्वयमात्मनैव तां भैमीं स्फुटं
प्रकटमाचक्षे कथयति स्म । किं कुर्वन्—तस्मिन्सखीसमाजे
सखीसमूहमध्ये सा प्रसिद्धा भैमीयं भविष्यतीति प्रतिसखि जातं
नलस्य संदेहं व्युदस्यन्निराकुर्वन् । सहचर्यपक्षया सौन्दर्यातिशय-
दर्शनादियं भैमीति नलेन स्वत एव ज्ञातमित्यर्थः । पूर्वेण संदेह-
स्वरूपेण नो देयमिति बुद्ध्या अपृष्ट एव भविष्यत्संदेहनिराकरणार्थ-
माचष्ट इति हेतौ शता । प्रथमं सखीसमूहदर्शने जाते आसु
मध्ये का भैमीति संदेहे सत्यनन्तरं भैमीदर्शने जाते रूपातिशयः
संदेहं निराकुर्वन्नपृष्ट एव भैमीमाचष्टेति वा व्याख्या । 'व्युदस्य'
इति त्यबन्तो वा पाठः ॥

१ 'अत्र भावोदालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
भ्रान्तिमानलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्ति-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

भैमीविनोदाय मुदा सखीभि-
स्तदाकृतीनां भुवि कल्पितानाम् ।
नातर्कि मध्ये स्फुटमप्युदीतं
तस्यानुबिम्बं मणिवेदिकायाम् ॥ ७४ ॥

भैमीति ॥ सखीभिर्भैम्या विनोदाय मनोरञ्जनाय मुदा ह-
र्षेण मणिवेदिकायां भुवि लेखितानां तदाकृतीनां नलप्रतिस्वरू-
पाणां मध्ये मणिवेदिकायामुदीतं स्फुटं जातमपि तस्य सत्यस्य न-
लस्यानुबिम्बं प्रतिबिम्बं ताभिर्नातर्कि न लक्षितम् । रचितनलप्र-
तिच्छन्दमध्ये सत्यमपि प्रतिबिम्बं प्रतिच्छन्दबुद्ध्या सत्यत्वेन न
ज्ञातमित्यर्थः ॥

हुताशकीनाशजलेशदूती-
निराकरिणोः कृतकाकुयाज्जाः ।
भैम्या वचोभिः स निजां तदाशां
न्यवर्तयद्दूरमपि प्रयाताम् ॥ ७५ ॥

हुताशेति ॥ स नलो भैम्या वचोभिर्दूरमत्यर्थम्, अथ च
दूरदेशं प्रयातामपि प्राप्तामपि निजां स्त्रीयां तदाशां भैमीसंब-
न्धिनीमाशां न्यवर्तयत् । किंभूताया भैम्याः—हुताशोऽग्निः, की-
नाशो यमः, जलेशो वरुणः, तेषां दूतीः, निराकरिणोर्निराकरण-
शीलायाः । किंभूता दूतीः—कृता काकुयाज्जा दैन्यस्वरयुक्ता
याचना याभिस्ताः । बह्व्यादियदूतीनिराकरणेन पुनरपि भैमी-
प्राप्तावाशासहितो बभूवेत्यर्थः । बह्व्यादेरप्रधानत्वाद्दूतीवचनप्र-
कारो विस्तरेण नोक्तः । अन्यदपि दूरं प्रयातं वचनैः परावर्त्यते ।
दूतीः, 'नलोका-' इति षष्ठीनिर्णयः ॥

विज्ञप्तिमन्तःसभयः स भैम्या
मध्येसमं वासवसम्भलीयाम् ।
संभालयामास भृशं कृशाश-
स्तदालिदृन्दैरभिनन्द्यमानाम् ॥ ७६ ॥

विज्ञप्तिमिति ॥ स नलो मध्येसमं सभामध्ये तस्या भैम्या
आलिदृन्दैः सखीदृन्दैरिन्द्रदूती सम्यग्वदतीति अभिनन्द्यमाना-
मभिनन्दितां वासवस्य सम्भली दूती तत्संबन्धिनीं भैम्या वि-
ज्ञप्तिं सावधानः संभालयामास समाकर्णयामास । (किंभूतः
सः—) भैमी वासवं प्रायेण वरिष्यतीति अन्तःसभयो मनसि भ-
यसहितः । तथा—अस्या वचनं स्वीकरिष्यतीति तथा स्वसखीवचनं
भैमी करिष्यत्येवेति बुद्ध्या भैम्यां कृशाशः खण्डिताशः । 'संभली कु-
द्वनी समे' इत्यमरः । ज्ञपेर्ण्यन्ताद्युचि विज्ञापनेति यद्यपि भवितव्यं
तथापि 'किञ्चाबादिभ्यश्च' इति वचनादाह्यादयः प्रयोगतोऽनुस-
र्त्तव्या इति वचनाज्ज्ञप्तिरित्यत्र किञ् । पदमञ्जरीकारोप्येवमेव

१ 'अत्र मालितमलंकारः । यदुक्तम्—समेन लक्षणा वस्तु वस्तुना
यन्निगृह्यते । निजेनागन्तुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥' इति सा-
हित्यविद्याधरी । 'अत्र च सामान्यालंकारः । तेन च भ्रान्तिमान्यज्यत
इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः' इति जीवातुः । २ 'अत्रानुप्रासोऽलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

समर्थितवान् । मध्येसमम्, 'पारेमध्ये-' इत्यव्ययीभावे नपुंसकत्वे ह्रस्वः, एदन्तत्वं निपातनात् ॥

लिपिर्न दैवी सुपठा भुवीति

तुभ्यं मयि प्रेरितवाचिकस्य ।

इन्द्रस्य दूत्यां रचय प्रसादं

विज्ञापयन्त्यामवधानदानैः ॥ ७७ ॥

लिपिति ॥ हे भैमि, त्वं विज्ञापयन्त्यामिन्द्रस्य दूत्यां मयि अवधानदानैरेकामप्रचित्तत्वेन प्रसादं रचय कुरु । एकामप्रचित्तत्वमेव प्रसादः । किंभूतस्य—इति तुभ्यं त्वदर्थं प्रेषितं वाचिकं संदेशवचनं येन । इति किम्—भुवि विद्यमानेन लोकेन दैवी देवसंबन्धिनी लिपिर्न सुपठा सुखेन पठितुं न शक्येति कृत्वा पत्रिका न दत्ता । सावधाना सतीन्द्रविज्ञापनामाकर्णयेत्यर्थः । वाचिकम्, 'वाचो व्याहृताधायाम्' इति स्वार्थे ठक् । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितोऽङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते वा' इति नपुंसकत्वम् । तथा—सेनैव सैन्यम्, मालैव माल्यम् । विज्ञापयन्त्याम्, घटादिपाठान् (टेपि) 'मितां ह्रस्वः' इत्यत्र 'वा चित्तविरागे' इत्यतो वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषया 'विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति' इत्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनाच्च ह्रस्वाभावात्साधुत्वं ज्ञेयम् ॥

सलीलमालिङ्गनयोपपीड-

मनामयं पृच्छति वासवस्त्वाम् ।

शेषस्त्वदाश्लेषकथापनिर्द्वै-

स्तद्रोमभिः संदिदिशे भवत्यै ॥ ७८ ॥

सलीलमिति ॥ वासवः सलीलं सविलासमालिङ्गनया आश्लेषेणोपपीडमुपपीड्य गाढमालिङ्ग्य त्वामनामयमारोग्यं पृच्छति—हे भैमि, तव आरोग्यं विद्यते कच्चिदिति । 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षेत्रं पृच्छेदनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥' इति मनुवचनात् । तवाश्लेषकथया तवालङ्गनकथावशात् । अपनिर्द्वैर्विकसितैस्तस्य इन्द्रस्य रोमभिः कर्तुमिः शेषोऽवशिष्टोऽर्थो भवत्यै तुभ्यं संदिदिशे संदिष्टः । इन्द्रस्त्वय्येव सानुरागः, तस्मात्त्वयानुप्रहीतव्य इत्यर्थः । सात्त्विकभावोदयेन गद्गदकण्ठत्वादित्यङ्गिचिह्नं संदिदेशेत्यर्थः । 'लिङ्गि चित्रीकरणे' चुरादिराङ्पूर्वः श्लेषेण, तस्मात्स्वयन्तस्वाद्युच् । उपपीडम्, 'सप्तभ्यां चोपपीड-' इति णमुल् ॥

यः प्रेर्यमाणोऽपि हृदा मधोन-

स्त्वदर्थनायां ह्रियमापदागः ।

स्वयंवरस्थानजुपस्तमस्य

बधान कण्ठं वरणस्रजाशु ॥ ७९ ॥

य इति ॥ हे भैमि, स्वयाहमनुप्राज्ञ इत्यादि स्वदर्थनायां स्वदीययाज्ञायां विषये मधोन इन्द्रस्य मनसा प्रेर्यमाणोऽपि यः कण्ठो ह्रियं लज्जालक्षणमागोऽपराधमापवाप । लज्जया किमप्यन्यन्नोक्तवानित्यर्थः । एवं स्वयंवरस्थानजुपः स्वयंवरस्थानस्थितस्या-

स्येन्द्रस्य तं सापराधं कण्ठं वरणस्य स्रजा मालया आशु शीघ्रं बधान । सापराधो हि प्रभुणा दोरकेण बध्यते । स्वमप्यस्य प्रभु-तुल्येत्यर्थः । एवं सानुरागमिन्द्रं वृणीष्वेति भार्वः ॥

नैनं त्यज क्षीरधिमन्थनाद्यै-

रस्यानुजायोदमितामैः श्रीः ।

अस्मै विमथ्येक्षुरसोदमन्यां

श्राम्यन्तु नोत्थापयितुं श्रियं ते ॥ ८० ॥

नैनमिति ॥ हे भैमि, त्वमेनं इन्द्रं मा त्यज । यैरमैः क्षीरधिमन्थनादस्येन्द्रस्यानुजायोपेन्द्राय श्रीरुद्रमिता निर्गमिता, ते देवा इक्षुरसोदमिक्षुरससमुद्रं विमथ्य मथित्वा अस्मै इन्द्रार्थमन्यां श्रियमुत्थापयितुं निर्गमयितुं न श्राम्यन्तु । यैर्वैः क्षीरसमुद्रं निर्मथ्य लक्ष्मीं निर्गमय्य सा इन्द्रानुजाय दत्ता, ज्येष्ठवात्स्यापि पुज्यायेन्द्राय तेन्तोप्यधिका दातव्या, सा इक्षुरससमुद्रमथनं विना न प्राप्यत इति तदर्थं तन्मथने तेषां प्रयासः स्यात्, त्वप्राप्त्या स प्रयासो मा भूत् । एवं लक्ष्म्याः सकाशादतिसुन्दरी, एनं वृणीष्वेति भावः । अतिमान्दर्येण त्वमेवेक्षुरससमुद्रसंभवा लक्ष्मीरित्यर्थः । इक्षुरस एवोदकं यस्य, 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इति उदभार्वः ॥

लोकस्रजि द्यौर्दिवि चादितेया

अयादितेयेषु महान्मेहेन्द्रः ।

किंकर्तुमर्थी यदि सोपि रागा-

जागर्ति कक्षा किमतः परापि ॥ ८१ ॥

लोकेति ॥ हे भैमि, लोकस्रजि चतुर्देशभुवनमालायां द्यौर्महती स्वर्गोऽधिकः । दिवि च आदितेया युद्धसंमुखरणादिप्राप्तदेवत्वापेक्षया अदित्यपत्यानि ये देवान्मे महान्त आदितेयेष्वपि मेहेन्द्रो महान् । सोऽपि एवंविध इन्द्रोऽपि रागादनुरागात् यदि तव किंकर्तुं किंकरीभवितुमर्थी । प्राप्यत इत्यर्थः । ननु केनापि बलात्कारेण प्रवर्तितः । अतः परा अन्या कक्षा उत्कर्षः किं जागर्ति । नास्त्वैवेत्यर्थः । इन्द्रोऽपि तव किंकरीभवितुमिच्छति अत एव तव तुल्या कापि सांभोग्यवती सुन्दरी च न विद्यत इति भावः । अदित्या अपत्यानि आदितेयाः, 'कृदिकारादकिनः' इति ङीप्पन्तात् 'दित्यदित्या-' इति ण्यं बाधित्वा 'स्त्रीभ्यो ङक्' इति ङक् ॥

पदं शतेनाप मखैर्यदिन्द्र-

स्तस्मै स ते याचनचाटुकारः ।

कुरु प्रसादं तदलंकुरुष्व

स्वीकारकृद्नटनश्रमेण ॥ ८२ ॥

पदमिति ॥ इन्द्रः शतेन मखैर्यज्ञशतेन यत्पदं प्राप स इन्द्रस्तस्मै पदाय ते तव याचने प्राथनाविषये चाटुनि प्रियवच-

१ 'अत्र छेकानुप्रासोत्तरकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्र समानाधिकरूपकात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रामराणां लक्ष्म्यन्तरोत्पादनप्रयत्नामन्वेष्टि तन्मन्वेष्टेरतिशयोक्ति-भेदः' इति जीवानु । ३ 'अत्र लोकादिषु पूर्वपूर्वापेक्षयापरापरस्थोक्ति-पेक्षिः, अतः सागलंकारः' इति जीवानु ।

नानि करोतीति कारः । एवं प्रसादं कुरु, तथा तत् ऐन्द्रं पदं स्वीकारकृद्भीकारसूचकं भूतटनं भूचालनं तदेव श्रमस्तेन प्रयासमात्रेणालंकुरुष्व । भूभङ्गेनाङ्गीकुरुष्वेत्यर्थः । इन्द्रवरणे स्वर्गाधिपस्य तथैव भविष्यतीति भावः । प्रभोर्भुविक्षेप एवाङ्गीकारसूचकः । चाटुकारः, 'कृञो हेतुताच्छीत्या-' इति प्राप्तस्य टस्य 'न शब्द-श्लोक-' इति निषेधाद् ॥

मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे

देवे धवे देवरि माधवे वा ।

श्रेयः श्रियां यातरि यच्च सख्यां

तच्चेतसा भाविनि भावयस्व ॥ ८३ ॥

मन्दाकिनीति ॥ मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे जलक्रीडायां यच्छ्रेयो मङ्गलं भवेत् । तथा—देव इन्द्रे धवे भर्तृरि च यच्छ्रेयः । तथा—माधवे नारायणे देवरि स्वामिनः कनीयसि आतरि च यच्छ्रेयः । तथा—यातरि भर्तृभ्रातृजायायां सखीप्रायायां लक्ष्म्यां च यच्छ्रेयः । हे भाविनि, विचारचतुरे भूमि, एवं तत्सर्वं चेतसा भावयस्व विचारय । इन्द्रवरणे यत्केनापि दुर्लभं तत्सर्वं त्वया सुलभमितीन्द्रं वृणुष्वेति भावः । देवे माधवे च । अश्यादीनां वरणे मन्दाकिनीविहारमात्रम्, न तु नन्दनविहारः । तथा—अश्यादिदेवो वरो, न तु माधवो देवरः । तथा—श्रीः संपद्पा सखी, न तु लक्ष्मीरूपयान्तरूपा सखी । इन्द्रवरणेत्येवमिदं वृणीष्वेति तस्माद्विचारय (यं) अश्यादीन्परित्यज्येन्द्रमेव वृणीष्वेति भावः । भावाः शृङ्गारादयो वा । 'श्यालाः स्युर्भातरः पत्न्याः स्वामिनो देवदेवरो', 'भार्यास्तु भ्रातृषण्यं यातरः स्युः परस्परम्' इत्यमरः । 'दिव ऋन्' इत्यौणादिक ऋन्प्रत्यये देवा तस्मिन्देवरि । 'यतेर्द्विश्च' इति यातां तस्या यातरे ॥

रज्यस्य राज्ये जगतामितीन्द्रा-

द्याञ्जाप्रतिष्ठां लभसे त्वमेव ।

लघुकृतस्वं बलियाचनेन

तस्मात्प्रथे वामनमामनन्ति ॥ ८४ ॥

रज्यस्येति ॥ त्रयाणामपि जगतां तस्मिन् राज्ये एवं रज्यस्य प्रीतिमती भवेति इन्द्रास्तकाशाद्याञ्जाप्रतिष्ठां याञ्जाजन्त्यं माहात्म्यं त्वमेव लभसे प्राप्तोपि, नान्या । यस्य त्रैलोक्यराजस्य प्राप्तये बलियाचनेन लघुकृतः स्व आत्मा येन तं पुरुषं वामनं खर्वं महानुभावा आमनन्ति ब्रुवन्ति ? याचनजन्यलघुत्वादेव तस्य वामनत्वं, न त्वन्यतः । लघुत्वमाश्रित्य वामनेन यद्राज्यमिन्द्रार्थमर्थितं तद्राज्ये एवं रज्यस्येतीन्द्रेण स्वयं प्रार्थितायास्तव प्रतिष्ठा कथं न भवति, अपि तु भवत्येव । रज्यस्य 'रञ्ज रागे' दिवादिः । स्वरितेत्वादात्मनेपदम् ॥

१ 'अत्र हतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानुमासरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र मन्दाकिनीनन्दनविहारक्रियायां माधवदेवकृतश्रीयातृकत्वगुणयोश्च सामरत्ये योगप्रयासमुच्यलंकारः । 'गुणक्रियायोगपदं समुच्चयः' इति लक्षणात्' इति जीवातुः । ३ 'अत्र काव्यलिङ्गसमासोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'व्यतिरेकेण दृष्टान्तलंकारः' इति जीवातुः ।

यानेव देवानामसि त्रिकालं

न तत्कृतभीकृतिरौचित्यं ते ।

प्रसीद तानप्यनृणान्विधातुं

पतिप्यतस्त्वत्पदयोस्त्रिसंध्यम् ॥ ८५ ॥

यानिति ॥ एवं यानेव देवास्त्रिकालं त्रिसंध्यं नमस्ते नमस्करोपि तेषां कृतभीकृतिः कृतभीकरणं ते तव न औचित्यं । तेषामकृतज्ञताकरणं नोचितम् । तर्हि किं कर्तव्यमित्यत आह—त्रिसंध्यं तव पादयोः पतिप्यतः तान्देवानप्यनृणान्गुणरहितान्विधातुं कर्तुं प्रसीद प्रसन्ना भव । इन्द्रवरण इन्द्रसेवार्थभागच्छद्भिर्देवैरिन्द्रं प्रणम्येन्द्राणीं विहाय तवापि प्रणतिः करिष्यते । त्वया पूर्वं नमस्कृतास्त्रिकालं त्वां नमस्यन्ति (पुरा), तेन तेषामनृणत्वं भविष्यति । इन्द्रं वृणीष्वेति भावः । त्रिकालम्, त्रिसंध्यं च पात्रादित्वाङ्गीकृत्य भावः । उभयत्राप्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

इत्युक्तवत्या निहितादरेण

भैम्या गृहीता मधवत्प्रसादः ।

सकपारिजातस्य ऋते नलाशां

वासैरशेषामपुपूरदाशाम् ॥ ८६ ॥

नीति ॥ पारिजातस्य पुष्पसकृ माला नलस्याशामृते नलाभि-
'श्रा' 'वनां वासैः परिमलः कृत्वा अशेषामाशां सकला अपि
श्री' 'शोऽपुपूरपूर्णं चकार । किंभूता सकृ—इति पूर्वोक्तमुक्त-
वत्या इन्द्रदूत्या निहिता दत्ता । तथा—आदरेण भैम्या गृहीता
च । तथा—मधवत इन्द्रस्य प्रसादरूपा । सर्वा अपि दिशः परिम-
लबहला जाता इत्यर्थः । आदरेण मालाया गृहीतत्वादिन्द्रे भैम्यनु-
रागसंभावनया नलः शिथिलाशो जातः, इन्द्रदूत्यादीनामपि तत
एवाभिलाषपूर्णं जातमिति भावः । 'न मां तथा जातमृते त-
वालि' 'फलति पुरुषाराधनमृते' इत्यादिप्रयोगदर्शनादतेयोगे नला-
शामिति द्वितीयापि भवति । 'णौ चङ्घुपधाया ह्रस्वः' इत्युपधाह-
स्वविधानात् 'पूरी आप्यायने' दैवादिकस्य पूर्यतेः पूरयतेर्वा अप-
पुरदिति प्राप्ते अपुपूरदिति चिन्त्यम् । न च 'नागलोपि-' इत्या-
दिना निषेधप्रसङ्गः । अग्लोपित्वाभावात्त्यन्तरं मृग्यम् । संज्ञा-
पूर्वको विधिरनित्य इत्युपधाह्रस्वत्वाभाव इति वा । 'पूरी आ-
प्यायने इत्यस्य पूरणं पूरः । घञ्, तं करोतीति, 'तत्क-
रोति-' इति णिचि अग्लोपित्वे सति 'नागलोपि-' इत्युपधाह्रस्व-
निषेधात् अपुपूरदिति वा ॥

आर्ये विचार्यालमिहेति कापि

योग्यं सखि स्यादिति काचनयि ।

ओंकार एवोत्तरमस्तु वस्तु

मङ्गल्यमत्रेति च काप्यवोचत् ॥ ८७ ॥

आर्ये इति ॥ हे आर्ये श्रेष्ठे, इह इन्द्रवरणविषये विचार्यालं विचारो न कर्तव्यः किंतु इन्द्रो वरणीय इति काप्यवोचत् । काचन अयि सखि भैमि, इदमिन्द्रवरणं योग्यमुचितं स्यादित्यवो-

१ 'अत्र छेकानुमासोलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'द्वयोरप्याश-
योरभेदाध्यवसायादिनोक्तिनिर्वाहः' इति जीवातुः ।

चत् । कापि च ह्यवोचत् । इति किम्—अत्र इन्द्रवरणविषये
अङ्गीकारसूचक ओंकार एव वस्तु तारिवकं मङ्गल्यमस्तु भवतु ।
इति सखीनां संमतिः, मङ्गल्यमित्यर्थो यत् ॥

अनाश्रवा वः किमहं कदापि
वक्तुं विशेषः परमस्ति शेषः ।
इतीरिते भीमजया न दूती-
मालिङ्गदालीश्च मुदामियत्ता ॥ ८८ ॥

अनेति ॥ भीमजया इति पूर्वोक्तमभिहिते सति मुदां हर्षो-
णामियत्ता परिमितता दूतीमालीः सखीश्च न आलिङ्गत् । अन-
यास्मद्भवेनेन्द्रवरणमङ्गीकृतमिति बुद्ध्या ता अपरिमितहर्षा जाता
इत्यर्थः । इति किम्—हे सख्यः, अहं कदापि कदाचिदपि वो
युष्माकमनाश्रवा वचनकारिणी न किम्, अपितु सर्वदा भवद्भ-
नकारिण्येव भवतुक्तं मया क्रियत एव सर्वदा । परं किंतु वक्तुं
शेष अवशिष्टो विशेषोऽस्ति । नालिङ्गत्, अपि आलिङ्गदेव । शे-
पपदश्रवणाद्वरुण एव संतोषोऽभूदित्यर्थ इति वा । विशेषः शेषो-
स्ति किम्, अपितु नास्तीत्युभयत्रापि किमः संबन्धाद्भान्तिवशाद्-
परिमितहर्षा जाता इति वा । परं किंवर्थे ॥

भैमीं च दूत्यं च न किञ्चिदाप-
मिति स्वयं भावयतो नलस्य ।
आलोकमात्राद्यदि तन्मुखेन्दो-
रभूक्ष भिन्नं हृदयारविन्दम् ॥ ८९ ॥

भैमीमिति ॥ (अहं) भैमीं च दूत्यं च किञ्चिदपि द्वयोर्मध्ये
किमप्यहं नापि न प्राप्तवानिति स्वयं भावयतश्चिन्तयतो नलस्य
हृदयारविन्दं यदि यद् भिन्नं विदीर्णं नाभूत् तत् तन्मुखेन्दोर्भै-
मीमुखचन्द्रस्य आलोकमात्राद्दर्शनादेव नान्यतो हेतोः । पूर्वोक्तचि-
न्तावशात्तस्य हृदयस्फोटो न यद्यपि भवितव्यं, तथापि भैमीमुखा-
लोकनतत्परतया तेन न भूतमित्यर्थः । हृदयस्फोटोऽपर्यन्तं तस्य
दुःखं जातमिति भावः । इन्द्रानादरसूचकभैमीमुखावलोकनात्
स्फुटितमिति भाव इति वा । अथ च कमलं चन्द्रप्रकाशाद्विभ-
विकसितं न भवति किंतु संकुचत्येवेति युक्तम् । दूत्यप्राप्तौ कीर्ति-
र्भवति, दूत्याप्राप्तौ कीर्त्यभावाद्दुःखम् ॥

ईषत्सितक्षालितसृक्भागा
दृक्संज्ञया वारिततत्तदालिः ।
स्रजा नमस्कृत्य तथैव शकं
तां भीमभूरुत्तरयांचकार ॥ ९० ॥

ईषदिति ॥ भीमभूः भैमी तथैव स्रजा शकं सह वा नम-
स्कृत्य मालामेव महाश्रसाद इति कृत्वा तस्मिन्दूतीमुत्तरयांच-
कार उत्तरवतीं चकार । इन्द्रवाचिकस्य प्रत्युत्तरं ददावित्यर्थः ।

१ 'अत्र दीपकोलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपेक्षारू-
पकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'चन्द्रप्रकाशात्कथमरविन्दविकासः'
इति विरोधो ध्वन्यते' इति जीवानुः । ३ 'बभूव' इति पाठमिलकजी-
वानुसुखावबोधसाहित्यविद्याधरीसंमतः ।

तां उत्तरमाचष्टेति वा । किंभूता—इन्द्रस्य दूत्यादीनामिन्द्रे स्वी-
यानुरागप्रतीतिसूचकहर्षप्रदर्शनात् ईषत्सितेनाल्पस्मितेन आ-
लितो भूतः सृक्भागा ओष्ठप्रान्तदेशो यस्याः सा । तथा—दृक्सं-
ज्ञया किञ्चित्कटाक्षविशेषलक्षणेन संकेतेन वारिता निषिद्धा
'आयें, विचार्यालम्' इति भुवत्यस्यास्ता आलयः सख्यो यया ।
लोकरीत्या नमस्कारोऽनङ्गीकारसूचकः । स्मितशब्देनैषेषरवप्रती-
तेरीषत्पदमत्यल्पवसूचनार्थम् । 'प्रान्ताओष्ठस्य सृक्कणी' इत्यमरः ।
उत्तरवतीं करोति 'तत्करोति-' इति णिचि मनुबलोपः । तदाचष्टे
इति वा णिच् ॥

स्तुतौ मघोनस्त्यज साहसिक्यं
वक्तुं कियत्तं यदि वेद वेदः ।
मृपोत्तरं साक्षिणि हस्तु नृणा-
मज्ञातविज्ञापि ममापि तस्मिन् ॥ ९१ ॥

स्तुताविति ॥ हे दूति, 'लोकस्वजि घोः-' (१।८।१) इत्यादि
मघोनः स्तुतौ साहसिक्यमविचार्यकारित्वं त्यज मुञ्च । वर्णयितुमश-
क्यस्य तस्य वर्णनं त्वं मा कार्षीः । कुतः साहसिकत्वमित्यत आह—
तं शकं वक्तुं वर्णयितुं यदि वेदं जानाति, तर्हि वेदः कियत्किञ्चि-
द्वेद नान्यः । मानुषस्य का कथेत्यर्थः । तस्य वर्णनं त्वं करोषीति
महासाहसं तवेत्यर्थः । तस्य वर्णनं न कार्यम् । नृणां हस्तु सा-
क्षिणि मनुष्यद्वयविज्ञे तस्मिन्निन्दे अज्ञातारमज्ञानानं विज्ञाप-
यति बोधयत्येवंशीलं ममाप्युत्तरं प्रतिवचनं मृषा अर्थाश्रयमेव ।
एवंविधमुत्तरमज्ञानारमेव प्रति साधकम्, नतु सकलहृदयवेदिनं
प्रतीत्यर्थः । स्वकृतवर्णनं मृषा, मया मगसि धृतं नलमिन्द्रोऽपि
जानातीति प्रत्युत्तरं दृष्टेत्यर्थः ॥

आज्ञां तदीयामनु कस्य नाम
नकारपारुष्यमपैति जिह्वा ।
प्रहा तु तां मूर्ध्नि विधाय मालां
बालापराध्यामि विशेषवाग्भिः ॥ ९२ ॥

आज्ञामिति ॥ कस्य नाम जिह्वा तदीयामेन्द्रीमाज्ञामनु ल-
क्षीकृत्य न करोमीत्येतद्गुणं पारुष्यं काठिन्यमुपेतुं प्राप्नोतु, अपितु
न कस्यापि । सर्वैरपि तदाज्ञा क्रियत एवेत्यर्थः । तु पुनः प्रहा
नम्रा सती बालाऽहं तामाज्ञां मालामाज्ञारूपां मालां मूर्ध्नि वि-
धाय शिरसा स्वीकृत्य, अथ च नमस्कृत्य, विशेषवाग्भिर्विशे-
षवचनैरपराध्यामि । 'अदेवदेहमिन्द्रं वृणे' (१।९४) इत्यादिवचनैः
देवदेहं न वृण इति निश्चितत्वाद्पराध इत्यर्थः । 'अज्ञात्वादाज्ञाया
अकरणेऽप्यपराधो न मन्तव्य इति बालापदेन सूचितम् । भूमी-
न्द्रवरणाक्रियत्याज्ञाङ्गीकृत्यर्थः । मालापि मूर्ध्नि विधीयते ॥

तपःफलत्वेन हरेः कृपेय-
मिमं तपस्येव जनं नियुक्ते ।
भवत्युपायं प्रति हि प्रवृत्ता-
नुपेयमाधुर्यमधैर्यसर्जि ॥ ९३ ॥

१ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तप इति ॥ इयमीदृशी हरेः कृपा तपःफलत्वेन महत्तपसः फलं परिपाकः, तत्त्वेन ह्यं मल्लक्षणं जनं स्वकारणे तपस्येव नियुक्ते प्रेरयति । येन तपस्यं कृपा लब्धा तत्तप एव त्वया कर्तव्यमिति मामाज्ञापयतीत्यर्थः । तपसः फले जाते पुनरपि तपस्येव किमिति प्रवर्तयतीत्याशङ्क्याह—हि यस्मादुपेयस्य फलस्य माधुर्यं श्रेष्ठत्वमुपायं स्वसाधनं प्रत्युद्दिश्य प्रवृत्तौ अधैर्यकारि भवति । येनेदं फलं लब्धम्, तदेव पुनरपि कर्तव्यमिति पुरुषं स्वसाधने लम्पटं करोति । अत इयं कृपा तपस्येव प्रेरयतीत्यर्थः । 'स्वादुमिषी तु मधुरी' इत्यमरः । यथा तपसोपायेनात्यन्तदुर्लभापीन्द्रकृपा प्राप्ता, तथैव तपसा नलप्राप्तिर्भवत्यतीति निश्चयात्तपसि मां पुनः प्रवर्तयतीति भावः । नियुक्ते, 'स्वराद्यन्तोपसृष्टात्' इति वक्तव्यात्तद् ॥

शुश्रूषिताहे तदहं तमेव

पतिं मुदेपि व्रतसंपदेपि ।

विशेषलेशोयमदेवदेह-

मंशागतं तु क्षितिभृत्तयेह ॥ ९४ ॥

शुश्रूषिताह इति ॥ यस्मादियमैन्द्री कृपा तपस्येव मां नियुक्ते, तत्तस्मादहं मुदेपि हर्षार्थं व्रतसंपदेपि नियमसमूहसिद्ध्यर्थं च तस्मिन्ममेव पतिं प्राणेशं शुश्रूषिताहे तस्यैव सेवां कर्तुमिच्छामि । तर्हि अस्माकं मनोरथेन फलितमित्यत आह—अयं तु अयं पुनः विशेषलेशः स्वल्पो विशेषः इह भुवि क्षितिभृत्तया राजत्वेनांशेनागतं राज्ञो लोकपालांशवस्मरणादेवंविधमदेवदेहं मनुष्यशरीरम् । इन्द्रांशं भूमीन्द्रं नलमेव वृणे, नतु देवदेहमिन्द्रमिति भावः । शुश्रूषिताहे, 'ज्ञाश्रुस्मृदशां सनः' इति तद् ॥ उत्तमैकवचने ढेरत्वे 'ह एति' तासेः सस्य हैः ॥

अश्रौषमिन्द्रादरिणीर्गिरस्ते

सतीव्रतातिप्रतिलोमतीव्राः ।

स्वं प्रागहं प्रादिपि नामराय

किंनाम तस्मै मनसा नराय ॥ ९५ ॥

अश्रौषमिति ॥ हे वृत्ति, अहं ते तव गिरोऽश्रौषम् किं भूता गिरः—इन्द्रे आदरोऽस्त्वासां ताः । तथा—सतीव्रतस्य पतिव्रताव्रतस्य अतिप्रतिलोमा अतिप्रतिकूलाः अत एव तीव्रा दुःसहाः । अनुचितमेतन्मया कृतमिति शेषः । अनूढायाः सतीत्वाभावाद्गतलोपः कुतस्तरामित्यत आह—अहं स्वं आत्मानं मनसान्तःकरणेन प्राक्पूर्वं अमराय देवेन्द्राय न प्रादिपि दत्तवती, किं नाम किं तर्हि—नराय मनुष्याय तस्मै इन्द्राय इन्द्रांशत्वाद्भूमीन्द्राय मनसा आत्मानं दत्तवती, अथच रलयोरभेदात्तस्मै प्रसिद्धाय नलाय । 'मनः पूर्वरूपम्, वागुत्तररूपम्' इति श्रुतेः कायिकवाचिकयोर्मनःपूर्वकवान्मानसस्यैव विवाहस्य मुख्यत्वादन्तःकरणेन पूर्वमेव नलस्य वृत्तत्वान्मम सतीत्वम् । सत्याच परपुरुषकथापि नाकर्णनीया, सा च मयाकर्णितेत्यनुचितं कृत-

मिति भावः । प्रादिपि, दागो लुङ्ग्युत्तमपुरुषैकवचने 'स्थाग्वोरिच्छ' इतीश्वकिरवे ॥

तस्मिन्निमृश्यैव वृते हृदैषा-

मैन्द्री दया मामनुतापिकाभूत् ।

निर्वातुकामं भवसंभवानां

धीरं सुखानामवधीरणेव ॥ ९६ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नले विमृश्यैव विचार्यैव हृदा मनसा वृते सति एषा दया मामनुतापिका पश्चात्तापविष्यन्ती मा भूत् । यदि मया नलः पूर्व न वृत्तः स्यात् तर्हिदानीमिन्द्रो व्रियेत । पूर्वमविचार्यैवाहं नलं वृत्तवती, अनुचितमेतत्कृतमिति पश्चात्तापो न विद्यत इत्यर्थः । का कमिव—भवे संसारे संभव उत्पत्तिर्येषां सुखानामापातरमणीयानामवधीरणा अवज्ञा निर्वातुकामं मुमुक्षुं धीरमिव यथा न संतापयति । कस्मिन्सति—तस्मिन्लच्छब्दवाच्ये ब्रह्मणि हृदा विमृश्यैवाङ्गीकृते सति । विषया मया वृथा त्यक्ता इति यथा धीरो न तप्यते तथाहमपि न तप्ये इत्यर्थः । मोक्षसुखस्य संसारसुखस्य च यावदन्तरं तावन्नलेन्द्रयोरिति भावः । मामनुतापिका, भविष्यदकेन योगे 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः' इति पठ्यनिषेधाङ्गिनीया ॥

'मुदेपि व्रतसंपदेपि' (६।९४) इत्युक्तं विवृणोति—

वर्षेषु यद्भारतमार्यधुर्याः

स्तुवन्ति गार्हस्थ्यमिवाश्रमेषु ।

तत्रास्मि पत्युर्वरिवस्ययेह

शर्मोर्मिकिर्मरितधर्मलिप्सुः ॥ ९७ ॥

वर्षेष्विति ॥ आर्येषु साधुषु मध्ये धुर्याः श्रेष्ठा मन्वादयः, वर्षेषु इलावृतादिखण्डेषु मध्ये यत् जम्बूद्वीपनवमांशं भारतं खण्डम् अतिपुण्यभूमित्वास्तुवन्ति । केपु किमिव—आश्रमेषु ब्रह्मचर्यादिषु मध्ये गार्हस्थ्यं गृहस्थाश्रममिव । स्तुवन्तीत्यर्थः । 'यथारण्यं समाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते गृहिणस्तद्दाश्रित्येतर आश्रमाः ॥' इति । तत्र तस्मिन्निह भारते खण्डे पत्युः प्राणेशस्य नलस्य वरिवस्यया सेवया अहं शर्मणः सुखस्योमेयः परम्परास्ताभिः किर्मरितो मिश्रितो धर्मः, तं लिप्सुरभिलापुका अस्मि । नलसेवयोभयमपि भविष्यतीति स एव वृत्त इति भावः । भरतस्य क्षत्रियस्येदं भारतम् । 'वरिवस्या तु शुश्रूषा' इत्यमरः ॥

नलवरणेनैव पूर्वोक्तं द्रढयति—

स्वर्गे सतां शर्म परं न धर्मा

भवन्ति भूमाविह तच्च ते च ।

शक्या मखेनापि मुदोमराणां

कथं विहाय त्रयमकमीहे ॥ ९८ ॥

स्वर्गे इति ॥ स्वर्गे सतां स्थितिमतां जनानां परं केवलं शर्म

१ 'अत्राधीनतरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'द्वयम्' इति पाठो जीवानुसंगतः ।

अस्ति, न धर्मोः पुण्यानि । तस्य केवलं भोगभूमिस्त्वान् । इह भारतभूमौ पुनस्तच्च सुखं च ते धर्माश्च सन्ति । कर्मभोगभूमि-
त्वाद्भारतस्येत्यर्थः । इन्द्रे वृते तत्सुखोत्पादनाद्धर्मोऽपि विद्यत-
इत्याशङ्क्याह—अमराणां मुदो मखेनापि शक्याः । यज्ञकरणादि-
न्द्रप्रीतिरपि कर्तुं शक्या इति स्वर्गे केवलं सुखम्, अत्र तु
सुखम् धर्मो, देवमुदश्च इत्येतन्नयं विहाय केवलमेकं सुखं कथ-
मीहे हृच्छामि । तस्मान्नले वृते सुखादिप्रयत्नासेर्नलवरणमेव
ज्यायः । अन्योऽपि यत्र बहु प्राप्नोति तदेव गृह्णाति । इन्द्रवरणे
तस्येव सुखं, नान्येषाम् । नलवरणे सर्वेषां देवानामित्यभिप्रायेण
बहुवचनम् ॥

पूर्वोक्तमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां समर्थयते—

साधोरपि स्वः खलु गामिताधो
गमी स तु स्वर्गमितः प्रयाणे ।
इत्यायती चिन्तयतो हृदि द्वे
द्वयोरुदकः किमु शर्करे न ॥ ९९ ॥

साधोरिति ॥ साधोर्धार्मिकस्यापि स्वः स्वर्गास्काशाप्र-
याणे खलु निश्चितमधोगामिता अधःपातिता । 'क्षीणे पुण्ये मर्त्य-
लोकं विशन्ति' इति भगवद्ब्रुवान् । इतो भारतवर्षास्तु प्रयाणे
मरणरूपे सन्ति स साधुः स्वर्गं गमी पुण्यवरवान् । इति द्वयोः स्व-
र्गमर्त्ययोः द्वे आयती उत्तरकालौ हृदि चिन्तयतो विचारयतः
पुरुषस्य द्वयोस्तयोरुदकं उत्तरं फलं उभे द्विविधे शर्करे न किमु
कर्पूरलेशखण्डविकृती किं न, अपितु स्वर्गफलं कर्पूरांशुतुल्यम्,
मर्त्यलोकफलं खण्डविकृतितुल्यम्, अधोगामित्वान्, स्वर्गगामि-
त्वाच्च । तस्मादत्र नलपरिचर्यैव ज्यायसीति भावः । 'शर्करा
खण्डविकृतावुपलाशकैरांशयोः' इति विश्वः । गामिता, गमी इति
'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यतीनां कृते 'अकेनोभविष्यदा-
धमपर्ययोः' इति षष्ठीनिषेधास्वर्गमिति द्वितीया ॥

स्वर्गवाञ्छा सर्वथा न कर्तव्येत्याह—

प्रक्षीण एवायुपि कर्मकृष्टे
नरान्न तिष्ठत्युपतिष्ठते यः ।
बुभुक्षते नाकमपथ्यकल्पं
धीरस्तमापातमुखोन्मुखं कः ॥ १०० ॥

प्रक्षीण इति ॥ यः स्वर्गं कर्मकृष्टे कर्माजिते आयुपि प्रक्षीण
एव नितरां क्षीणे सत्येव नरानुपतिष्ठते तेः संगतो भवति । तिष्ठति
आयुपि नोपतिष्ठते प्राप्नोति । न तिष्ठति स्थिरो भवतीति वा ।
क्षणमात्रं न प्रतीक्षते पुनरप्यधोगामित्वान् 'क्षीणे पुण्ये—' इति भ-
गवद्ब्रुवान् । 'कर्मकृष्टे' इति पाठे पुण्यक्षयादित्यर्थः । धीरः क आ-
पातमुखोन्मुखमविचारितरमणीयसुखकारिणम् । प्रथमान्तपाठे अ-
विचारितरमणीयसुखोद्युक्तः, अपथ्यकल्पमपथ्यतुल्यं तं नाकं बुभु-
क्षते भोक्तुमिच्छति, अपितु न कोऽपि । तस्मान्नल एव वरणीयो
न विन्द इति भावः । उपतिष्ठते, 'उपादेवपूजा—' इत्यादिना सं-

गतिकरणे तद् पथोऽनपेक्षं पथ्यम् 'धर्मपथ्यर्थे—' इति यत् । ततो
नरसमासे ईपदसमासो कल्पः ॥

इतीन्द्रदूत्याः प्रतिवाचमर्थे

प्रत्युद्य सैषाभिदधे वयस्याः ।

किंचिद्विवक्षोलुमदोष्ठलक्ष्मी-

जितापनिद्रदलपङ्कजास्याः ॥ १०१ ॥

इतीति ॥ इन्द्रदूत्या इति एवंप्रकारं प्रतिवाचं प्रत्युत्तरं अर्थे
मध्य एव प्रत्युद्य समाप्य सैषा मेमी वयस्याः सखीरभिदधे उवाच ।
किंभूताः—किंचिद्विवक्षया इन्द्रवरणानुगुणं किंचिद्विदुर्मिच्छया
उल्लसन्ती स्फुरन्ती यौ ओष्ठौ तयोर्लक्ष्म्या शोभया जितमपनिद्रदलं
विकसत्पत्रं पङ्कजं येन एवंविधमास्यं यासां ताः । तस्याः प्रत्युत्तरं
त्यक्त्वा मध्ये सखीनिषेधार्थमवदित्यर्थः । ओष्ठौ पद्मादलाधिक्यं,
मुखं पद्माधिकमित्यर्थः । प्रत्युद्य 'उपमर्गाद्विभक्तः' इति ह्रस्वः,
अपगता निद्रा येभ्यस्तान्यपनिद्राणीवाचरन्तीति 'सर्वप्रातिपदि-
कभ्यः—' इति क्प् । तदन्ताच्छतां ॥

अनादिधाविस्वपरम्पराया

हेतुस्रजः स्रोतसि वेश्वरे वा ।

आयत्तधीरेप जनस्तदार्याः

किमीदृशः पर्यनुयोगयोग्यः ॥ १०२ ॥

अनादीति ॥ अनादि आदिरहितं यथा तथा धारिण्या भ्रमन्त्याः
पुनःपुनरावर्तमानायाः स्वस्य जीवामनः परम्परायाः पङ्केर्हेतूनां का-
रणानामदृष्टलक्षणानां शुभाशुभकर्मणां स्रजो मालायाः स्रोतसि
प्रवाहे ईश्वरे वा एष सकलो लोको मलक्षणो वा यस्मादायत्ता
प्रवाहाधीना ईश्वराधीना वा बुद्धिर्यस्य एवंभूतोऽस्मि । तस्माद्वो
आर्या बुद्धिमत्याः सत्यः, ईदृशः पराधीनः सकलो मलक्षणो वा
जनः स्वमेवं चिकीर्षमीति पर्यनुयोग आक्षेपः प्रश्नो वा तथोग्यः
तदर्थः किम्, अपितु न भवति । अदृष्टमीश्वरो वा यथा यथा प्रा-
णिनं प्रवर्तयति तादृशी बुद्धिरुदेति । तथाच स्वमेवं किं चिकीर्षे-
सीत्याक्षेपं प्रश्नं वा स प्राणी नार्हति तस्य स्वात्मन्याभावात् । ततश्च
अदृष्टमीश्वरादीश्वरवशाद्वा नलेऽनुरक्ताहमपि त्वं नले किमित्यनुरक्ता,
इन्द्रे किमिति नेयुभयथा पर्यनुयोग्या न भवामीति प्रकृते भव-
तीभिः किमपि न वक्तव्यमिति भावः । अनादिधाविनां स्वेषामे-
षामामनानां नलभैमीलक्षणानां परम्पराया हेतुस्रजः । प्रत्युद्यं हि
नलभैमीसंबन्धः श्रूयते, न विन्दन्भैमीसंबन्ध इति वा व्याख्या ।
'किं करोति नरः प्राज्ञः प्रेयेमाणः स्वकर्मभिः' इति, 'किं करोति
सुधीरस्मिन्नीश्वराज्ञावशंवदः' इति च वृद्धवचनम् । प्रवाहपतितं
हि किमपि कर्तुमसमर्थमिति स्रोतःपदेन सूचितम् ॥

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'पर्यनुयुज्य कार्यः' इति पाठमदीकृत्य 'प-
र्यनुयुज्य उपायन्य परिपुष्टा' वा कार्यः कारयितुं शक्यः' इति व्याख्यानं
निलकजीवानुसाहित्यविद्याधरीपु । ४ 'अत्र काव्यविक्रमलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्र समुच्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमालं-
कारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

पूर्वोक्तमेवाह—

नित्यं नियत्या परवत्यशेषे

कः संविदानोऽप्यनुयोगयोग्यः ।

अचेतना सा च न वाचमर्हे-

द्वक्ता तु वक्त्रश्रमकर्म भुङ्क्ते ॥ १०३ ॥

नित्यमिति ॥ अक्षेपे समस्ते जने नित्यं सर्वदा नियत्या देवेन परवति अष्टाधीने सति संविदानोऽपि ज्ञातापि कोऽनुयोग-योग्यः, अपितु न कोऽपि । देवेन यथा प्रेर्यते तथैव सर्वोऽपि करोतीत्यर्थः । कुमारप्रवृत्त्युत्पादिका नियतिरेव प्रष्टव्येत्यत आह—सा च नियतिरपि (यतोऽचेतना, अतो) वाचं नार्हेत् । पूर्वोक्तनियोगकारी पुरुषः पुनर्वक्त्रश्रमहेतुकं कर्म भुङ्क्तेऽनुभवति लोकस्य देवाधीनत्वाश्रित्येतन्नाचेतनत्वात्तौ प्रतिवचनस्य वैयर्थ्या-द्वक्तुः केवलं कण्टशोषो भवति, तस्माद्भवतीभिर्मां प्रति किमपि प्रकृते न वक्तव्यमिति भावः । संविदानः 'समो गम्यच्छिप्रच्छि-' इत्यादिना तद् ॥

क्रमलकं निन्दति कोमलेच्छुः

क्रमलकः कण्टकलम्पटस्तम् ।

प्रीतां तयोरिष्टभुजोः समायां

मध्यस्थता नैकतरोपहासः ॥ १०४ ॥

क्रमेलकमिति ॥ कोमलेच्छुर्दुवस्वभिलाषी पुरुषः क्रमे-लकमुष्टं कठिनवस्तुभक्षत्वाश्लिन्दति । क्रमेलकः कण्टकलम्पटः कण्टकादी सन् तं कोमलेच्छुं निन्दति । इष्टभुजोः स्वेष्टेन भक्षण-शीलयोस्तयोः समायां तुल्यायां प्रीतो न एकतरोपहासः, किंतु मध्यस्थता । यद्यपि तौ द्वावपि परस्परनिन्दाकारित्वाद्नुचित-कारिणौ तथाप्युदासीनेन पक्षपातो न कार्यः । तस्मान्मम नले पक्षपातः, दूत्यास्त्विन्दे इत्यावयोस्तुल्यायां प्रीतो सत्यां भवतीभि-र्माध्यस्थमेव कार्यम्, न त्वेकतरोपहासः कार्यः । किमपि न का-र्यमिति भावः । समायामिति तुल्यार्थत्वात्सर्वनामत्वाभावेः ॥

गुणा हरन्तोऽपि हरेर्नरं मे

न रोचमानं परिहापयन्ति ।

न लोकमालोक्यथापवर्गा-

श्रिवर्गमर्वाश्चममुश्चमानम् ॥ १०५ ॥

गुणा इति ॥ हरन्तो मनोरमा अपि हरेरिन्द्रस्य दूत्युक्ता गुणा मे मङ्गं रोचमानं मम प्रीतिविषयं नरम्, अथ च नलं न परिहा-पयन्ति न त्याजयन्ति । अथ च रमणीया अन्ये हरेरश्वस्य गुणा रोचमानास्त्यमावर्ते न परिहापयन्ति । अन्यगुणापेक्षया तस्याधि-कगुणत्वादित्यर्थः । ननु हरणशीलत्वेपि किमिति तं न त्याजयन्ती-त्याशङ्क्य इष्टान्तेन परिहरति—हेसह्यः, यूयमपवर्गान्मोक्षाद्वाञ्छं हीनमपि त्रिवर्गं धर्माधिक्यमरूपमुश्चमानमत्यजन्तं लोकं नालोक्य-यथ । लोको यथा परमसुखरूपं मोक्षं परित्यज्य त्रिवर्गं सेवते त-

थेन्द्रं परित्यज्य नलं सेवे । रुचिरेवात्र प्रमाणमिति भावः । मे, 'रुच्यर्थानाम्-' इति चतुर्थी ॥

आकीटमाकैटभवैरि तुल्यः

स्वामीष्टलाभात्कृतकृत्यभावः ।

भिन्नस्पृहाणां प्रति चार्थमर्थं

द्विष्टत्वमिष्टत्वमप्यवस्थम् ॥ १०६ ॥

आकीटमिति ॥ हे सल्यः, आकीटं हीनेषु कृमिमभिव्याप्य उत्तमेषु आकैटभवैरि पुरुषोत्तममभिव्याप्य स्वामीष्टलाभात्सर्वेषां स्वीयस्वीयेष्वित्तप्राप्तेः कृतकृत्यभावः कृतकृत्यत्वं तुल्यो विष्णो-र्यथा स्वामीष्टलाभात्कृतकृत्यत्वम्, तथा कीटस्यापि स्वामीष्टलाभा-त्कृतकृत्यत्वम् । अर्थान्तरन्यासेनैतदेवाह—च यस्माद्विन्नस्पृहाणां स्वीयं स्वीयमीप्सितमभिलाषुकाणां सर्वेषामर्थमर्थं प्रति विषयं विषयमुद्दिश्य द्विष्टत्वं द्वेषविषयत्वं, इष्टत्वमिष्टत्वाविषयत्वमप्यव-स्थं अपगता व्यवस्था नियमो यस्य (तादृगस्ति) । एकस्य य-द्विष्टं, तत्सर्वस्यापीति नियमो नास्ति । तस्माद्यद्यस्मै रोचते तत्त-स्येष्टम्, यन्न रोचते तत्तस्य द्विष्टमिति । तस्मात् मम नल एवानु-रागाद्भवतीभिः किमपि न वक्तव्यमिति भावः । चकारो यस्मा-दर्थं समुच्चयार्थं वा द्विष्टत्वम्, इष्टत्वं चेति । आकीटम् आकैट-भवैरीति 'आह् मर्यादाभिर्विष्टोः' इति समासः ॥

अध्वाग्रजाग्रन्निभृतापदन्धु-

र्वन्पुर्यदि स्यात्प्रतिबन्धुमर्हः ।

जोषं जनः कार्यविदस्तु वस्तु

प्रच्छद्या निजेच्छा पदवीं मुदस्तु ॥ १०७ ॥

अध्वेति ॥ हे सल्यः, बन्धुः सुहृन् अध्वाग्रे पुरोमार्गे जाग्र-द्वर्तमानो निभृत् आच्छादित आपद्पोऽन्धुः कूपो यस्य पूर्वभृतो यदि स्यात्तर्हि सुहृत्प्रतिबन्धुं निषेद्धुमर्हं उचितः स्यात् । तेन पथा मा गच्छ, यदि गमिष्यसि, तर्ह्यपद्पे गम्भीरे कूपे पति-ष्यसि (इति) सुहृदा सुहृन्निषेद्धुमुचितः । प्रकृते तु नैवमित्यर्थः । तस्मात्कार्यविद्विपत्कूपाभावं जानानो भवल्लक्षणो जनो जोषं तूष्णी-मस्तु भवतु । गुणिनो नलस्य वरणे ममानिष्टं किञ्चिदपि न भ-विष्यतीति भवतीभिरहं न निषेद्धयेति मया नलो विचार्यैव वृ-तोस्ति तस्मात्तूष्णीं स्थातव्यमित्यर्थः । भवतीभिर्निजेच्छा स्वेच्छैव मुदो हर्षस्य पदवीं वस्तु मार्गरूपं वस्तु प्रच्छद्या प्रष्टव्या भवतीनामपि यस्मिन्पुरुषादौ हर्षः, तत्रैव किमिति हर्ष इत्यनुयोगे भवतीभिरप्यनुराग एव कारणं वक्तव्यम्, तत्प्रकृतेऽपि तुल्य-मिति भावः । मत्कार्यं जानानो जनो जोषमस्तु, अजानानस्तु य-त्किञ्चिद्दृष्टव्यमित्यर्थः । 'पुंस्त्वान्धुः प्रहिः कूपः' इत्यमरः । प्रच्छि-द्विकैर्मौ ॥

इत्थं प्रतीपोक्तिमर्ति सखीनां

विलुप्य पाण्डित्यबलेन बाला

१ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्र विभावना, उभयन्यासश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेकानु-प्रासरूपकाव्यलिङ्गालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अपि श्रुतस्वर्पतिमश्रिमूर्तिं

दूतिं बभाषेऽद्भुतलोलमौलिम् ॥ १०८ ॥

इत्थमिति ॥ बाला भैमी सखीनां प्रतीपोक्तौ प्रतिकूलवचन-
विपरिणी मतिं बुद्धिं पाण्डित्यस्य ललेन सामर्थ्येन इत्थं पूर्वोक्त-
प्रकारेण विलुप्य प्रमाज्यं इन्द्रदूतीं बभाषे । किंभूतां दूतीम्—
श्रुता स्वर्पतिमश्रिणो बृहस्पतेः सूक्तिः शोभनोक्तिर्यथा एवंभू-
तामपि । तथा—भैम्युक्तिं श्रुत्वा जातेनाद्भुतेनाश्चर्येण लोलो मौ-
लिर्मल्लको यस्याः । अवशिष्टप्रतिवचनार्थं पुनरुवाचेत्यर्थः ॥

किमुवाचेत्यत आह—

परेतभर्तुर्मनसेव दूतीं

नभस्त्वेतानिलसख्यभाजः ।

त्रिस्रोतसेवाम्बुपतेस्तदाशु

स्थिरास्थमायातवतीं निरास्थम् ॥ १०९ ॥

परेतेति ॥ हे इन्द्रदूत्यः, यस्मान्मनसा मया नलो वृतः तत्त-
स्मात्स्थिरा आस्था वशीकरणशक्तिर्यस्मिन्कर्मणि अहं भैमी वशीक-
रिष्यामीति बुद्ध्या आशु शीघ्रमायातवतीमायातां परेतभर्तुर्य-
मस्य दूतीं मनसेव निरास्थं निराकृतवत्यस्मि । तत्रानभिलाषाद्दे-
तोः । त्रिष्वप्ययमेव हेतुः । तथा—अनिलस्य सख्यभाजोऽग्नेः
स्थिरास्थं शीघ्रमायातवतीं दूतीं नभस्त्वेतव वायुनेव निरास्थम् ।
तथा—स्थिरास्थमाशु आयातवतीमम्बुपतेर्षरणस्य दूतीं त्रिस्रो-
तसेव मन्दाकिन्येव निरास्थम् । यमस्य परेतभर्तृत्वात्परेतप्राणानां
तदधीनत्वान्मनसश्च प्राणाधीनत्वान्मनसेव कृत्वा शीघ्रमायातां
यमदूतीम्, बह्वेरनिलमिश्रत्वादनिलेनेव कृत्वा शीघ्रमायातां वह्नि-
दूतीम्, वरुणस्य जलपतित्वान्मन्दाकिन्येव शीघ्रमायातां वरुण-
दूतीम्, निरास्थमिति वा । तस्माद्दहमेव निराकृतेति दुःखं मा
कार्षीरिति भावः । मनोनभस्त्रिस्रोतःशब्देनोत्साहगमनवेगो
द्योत्यते । मनआदिभिः सहायातवतीमिवेति वा । निरास्थम्,
‘अस्यतिवक्ति-’ इत्यङ् ‘अस्यतेरधुक्’ ॥

भूयर्थमेनं यदि मां त्वमात्थ

तदा पदावालभसे मघोनः ।

सतीव्रतैस्तीव्रमिमं तु मन्तु-

मन्तवर्षं वज्रिणि मार्जितास्मि ॥ ११० ॥

भूय इति ॥ हे दूति, त्वमेनं इन्द्रवरुणरूपमर्थं मां भूयः
पुनर्यदि आथ ब्रवीषि तदा तर्हि मघोनः पदौ आलभसे स्पृशामि ।
एवं शपथदानावया भूयो न वक्तव्यमित्यर्थः । तर्हिन्द्रस्वयि
कोपं करिष्यतीत्यत आह—अहं सतीव्रतैः पतिव्रतानियमैर्षजि-
णि इन्द्रे विषयेऽन्तरन्तःकरणे तीव्रं दुःसहमिमं मन्तुमपराधं तु
पुनर्वरं मार्जितास्मि प्रोच्छितास्मि । वरं मनागिष्टे, वरं सम्यक्
अन्तः हृदयस्थितैः सतीव्रतैरिति वा । अन्तर्वरं वरस्य नलस्य
अन्तर्मध्ये वज्रिणि राज्ञो लोकपालाशावेन नले स्थित इन्द्र इति
वा । नले तुष्टे इन्द्रोऽपि परितोक्ष्यत्येवेति भावः । ‘आगोऽपराधो

मन्तुश्च’ इत्यमरः । मार्जितेति ‘सृजेर्बुद्धिः’ इति वृद्धिः । अदि-
त्वादित् ॥

इत्थं पुनर्वागवकाशनाशा-

न्महेन्द्रदूत्यामपयातवत्याम् ।

विवेश लोलं हृदयं नलस्य

जीवः पुनः क्षीबमिव प्रबोधः ॥ १११ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थमनेन प्रकारेण पुनर्वागवकाशस्य वचनावस-
रस्य नाशान्महेन्द्रदूत्यामपयातवत्यां गतायां सत्यां नलस्य जीवः
प्राणः ‘भैमी च दूत्यं च-’ (६।८९) इत्यादिचिन्तावशात् लोलं
चञ्चलं हृदयं पुनः विवेश । कः कमिच—प्रबोधः क्षीबं मत्तमिव ।
तस्यां सत्यां चिन्तावशात्तस्य प्राणा गतप्राया एवाभूवन् । गता-
यां तु स्वस्य भैमीप्राप्तिनिश्चयेन दूत्यप्राप्तिसंभावनया वा तस्य
प्राणाः पुनरागता इत्यर्थः । मत्तोपि चञ्चलो भवति । ‘मत्ते शी-
णोत्कटक्षीबाः’ इत्यमरः । ‘अनुपमगां कुलक्षीब-’ इति साधुः ॥

श्रवणपुटयुगेन स्वेन साधूपनीतं

दिगधिपकृतयाप्तादीदृशः संविधानात् ।

अलभत मधु बाला रागवागुत्थमित्थं

निपधजनपदेन्द्रः पातुमानन्दसान्द्रम् ११२

श्रवणेति ॥ निपधजनपदानां इन्द्रो नलो बाला भैमी त-
स्या रागवागनुरागवचनं, तस्मान्मुत्थमुपपन्नं इत्थं पूर्वोक्तं मध्वसृतं
पातुं सादरमाकर्णयितुमानन्दसान्द्रं यथा भवति तथैव लब्धवान् ।
किंभूतं मधु—दिगधिप इन्द्रः, तस्य कृपया प्राप्तान् ईदृशो दूत्या-
ङ्गीकारप्राप्तासंविधानाददृष्टीकरणलक्षणादुपायाद्देतोः स्वेन स्वी-
येन श्रवणलक्षणेन पुटयुगेन पात्रयुगेन साधु सम्यक्प्रकारेण
उपनीतमानीतम् । स्वयमाकर्णितमित्यर्थः । ‘आनन्दसान्द्रः’ इति
पाठे नलविशेषणम् । पूर्वोक्तं भैम्यनुरागवचनमानन्दमहितः
सादरमाकर्णयामासेत्यर्थः । प्रमुणा केनचित्स्वकीयेन पात्राभ्यामा-
नीतं मधु पीयते । इन्द्रादयो मद्यं दूत्यं चेन्नादास्यन्मर्हि भैम्यनु-
रागवचनमहं स्वयं नापास्यम् । अतस्त्वप्रसादान्मया भैमीवचनं
स्वयमाकर्णितमित्यानन्देन सान्द्र इत्यर्थः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकाङ्गहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

पृष्ठः खण्डनखण्डतोपि महजात्क्षोदक्षमे तन्महा-

काव्येऽयं व्यगलभ्रलस्य चरिते सर्गो निमर्गोऽञ्जलः

श्रीहर्षमिति ॥ सहजासोदराखण्डनलक्षणाखण्डत इक्षुवि-
काराच्छक्रेराविशेषादपि क्षोदक्षमे उद्धरणसहे परीक्षाक्षमे यथा यथा
पृथ्यते, तथा तथा सरसेत्यर्थः । पृष्ठः पण्णां पूरणः व्यगलसमाप्त
इत्यर्थः । ‘स्याखण्डः शकले चेक्षुविकारं मणिदोषयोः’ इति वि-

१ ‘अत्र एकानुप्रासोऽलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्र
देवतानुप्रासोतिशयोक्तिरलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

१ ‘अत्र एकानुप्रासोऽलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्रानु-
प्रासोपमालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘संविधानात्’ इति ति-
लकजीवानुसंमतः पाठः । ४ ‘अत्रानुप्रासरूपकालंकारसंस्कारः’ इति सा-
हित्यविद्याधरी ।

श्वः । पष्ठः । पूरणे ङटि 'षट्कति-' इत्यादिना थुक् । अस्मिन्सर्गे
वृत्तगुणा धर्मशास्त्रद्वारेणोक्ताः ॥

इति श्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनायणकृते नैपथीयप्रकाशे
पष्ठः सर्गः ॥

सप्तमः सर्गः ।

इत्थमिन्द्रवृत्तीनिराकरणेन भैम्याः स्वस्मिन्नुरागं दृढं परीक्ष्य
तुष्टो नलो भैमीमेवावर्णयदिति वक्तुं सप्तमं सर्गमारभते—

अथ प्रियासादनशीलनादाँ

मनोरथः पल्लवितः पुरा यः ।

विलोकनेनैव स राजपुत्र्याः

पत्या भुवः पूर्णवदभ्यमानि ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथेन्द्रवृत्तीनिराकरणानन्तरं यो मनोरथः प्रियाया
भैम्या आसादने प्राप्तिविषये शीलनादाँ च तेन तेन विदोषेण
रूपादिपरिकल्पने विषये आदिपदेनालिङ्गनादिसंभोगविषये पूर्वं
पल्लवितः पल्लवयुक्तो जातः । भैमी कथं प्राप्नोमि, कथं वा तस्या
विशिष्टं भावादिकं जानामीति चिरमुदितः पूर्वमासीत् । स मनो-
रथो भुवः पत्या राज्ञा नलेन राजपुत्र्या विलोकनेनैव पूर्णवपरि-
पूर्ण इव फलित इवाभ्यमानि संमानितः । प्राप्तं विनेव दर्शनमा-
त्रेण प्राह्यादिजन्यमानन्दं प्रापेति भावः । पल्लवितशब्देन मनो-
रथस्य वृक्षत्वं सूचितम् । अन्योप्यारोपितं पल्लवितं फलितं च
दृष्टान्त्यन्तं संतुष्यति । आसादनं च शीलनादि चेति समास एक-
वद्भावः । अन्यथा शीलनशब्दस्य पूर्वनिपातापातार्त्तम् ॥

प्रतिप्रतीकं प्रथमं प्रियाया-

मथान्तरानन्दमुधासमुद्रे ।

ततः प्रमोदाश्रुपरम्परायां

ममज्जतुस्तस्य दृशौ नृपस्य ॥ २ ॥

प्रतीति ॥ तस्य नृपस्य दृशौ नेत्रे प्रथमं प्रतिप्रतीकं प्रत्यवयवं
प्रियायां भैम्यां ममज्जतुर्निमग्नम् । अथ पश्चादन्तरन्तःकरणे आन्तरो
वा यः प्रत्यवयवदर्शनजन्य आनन्दस्तद्वा सुधामृतं तस्य समुद्रे
ममज्जतुः । ततः पश्चात्प्रमोदाश्रुपरम्परायामानन्दजनितबाष्पप्रवाहे
ममज्जतुः । अनया रीत्या सर्वेषामप्यवयवानामतिसौन्दर्यं सूचि-
तम् । प्रत्यवयवसौन्दर्यदर्शनादानन्दः, तस्माच्चाश्रुपरम्परा जाता,
तया नलनयनाभ्यां किमपि न दृष्टमित्यर्थः । समुद्रे जलप्रवाहे च
निमज्जनमुचितम् ॥

नेत्रप्रमोदमुक्त्वा मनःप्रमोदमाह—

ब्रह्माद्वयस्यान्वभवत्प्रमोदं

रोमाग्र एवाग्रनिरीक्षितेऽस्याः ।

यथौचितीत्यं तदशेषदृष्टा-

वथ सराद्वैतमुदं तथासौ ॥ ३ ॥

ब्रह्मेति ॥ असौ नलोऽस्या भैम्या रोम्णोऽप्यग्र एव अग्रे
प्रथमं निरीक्षिते सति न विद्यते द्वयं यस्य तदद्वयं, ब्रह्मा च
तदद्वयं च ब्रह्माद्वयं तस्य । ब्रह्मेक्यस्येत्यर्थः । प्रमोद-
मानन्दं अन्वभवदनुबभूव । अथानन्तरं इत्थमनेन प्रकारेण त-
स्या भैम्या अशेषा सकला या दृष्टिदर्शनं तस्यां सत्यां अशेषभै-
मीदर्शने सति यथा यादृशी औचिती भवति तथा द्वैतं द्वयोर्भावो
द्विता द्वितैव द्वैतं तत्र विद्यते यस्यासावद्वैतः स्मरश्चासावद्वैतश्च
स्मरस्य द्वैतराहित्यं वा तस्य मुदं हर्षमन्वभवत् । मदनैक्यजनि-
तमानन्दमनुबभूवेत्यर्थः । यस्या निकृष्टस्य रोमाग्रस्यैव निरीक्षणे
ब्रह्माद्वैतानन्दो भवति, तस्या रमणीयसकलावयवदर्शने ब्रह्माद्वै-
तानन्दादधिको मदनद्वैतानन्द एव भवितुं समुचित इत्यर्थः ।
सर्वावयवदर्शने मदनानन्देऽमज्जदिति भावः । तेषां रोम्णामशेष-
दृष्टौ सत्यामिति वा । द्वैतम्, प्रज्ञादिवत्स्वार्थेऽर्णम् ॥

वेलामतिक्रम्य पृथुं मुखेन्दो-

रालोकपीयूषरसेन तस्याः ।

नलस्य रागाम्बुनिधौ विवृद्धे

तुङ्गौ कुचावाश्रयतः स दृष्टी ॥ ४ ॥

वेलामिति ॥ नलस्य दृष्टी दृशौ तस्या मुखेन्दोः आलोको
विलोकनं तल्लक्षणेन पीयूषरसेनामृतरसेन विलोकनलक्षणं यद्-
मृतं तस्मिन् वा रसेन तद्विषयिण्या प्रीत्या कृत्वा पृथुं महतीं
वेलां दूत्यसमयरूपामतिक्रम्य नलस्य रागाम्बुनिधावनुरागसमुद्रे
विवृद्धे वृद्धिं गते सति तुङ्गावुच्चौ कुचौ आश्रयतः स । दूत्यसम-
यमविचार्य मुखचन्द्रावलोकनविवृद्धेनानुरागेन तुङ्गौ कुचौ नलोऽ-
वलोकयति स्मेति भावः । चन्द्रस्य प्रकाशलक्षणेनामृतरसेन महतीं
मर्यादामतिक्रम्य समुद्रे वृद्धिं गते सत्याल्लवनभयादप्यपि तुङ्गं
स्थानमाश्रयति । 'दृष्टिः' इति कचित्पाठः ॥

मग्रा सुधायां किमु तन्मुखेन्दो-

र्लगा स्थिता तत्कुचयोः किमन्तः ।

चिरेण तन्मध्यममुञ्चतास्य

दृष्टिः क्रशीयः स्वलनाद्भिया नु ॥ ५ ॥

मग्नेति ॥ अस्य नलस्य दृष्टिः क्रशीयः अतिशयेन कृशं तस्या

१ 'तश्चिरं यः' इति पाठो जीवानुसंसृतः । २ 'दर्शनमात्रेणैव नल-
स्य दृष्टवात् जय मनोरथकार्यस्य महत्त्वं दमयन्तीविलोकनस्य कारण-
स्थाल्पत्वे विरोधे सति हजाधिक्येन समाधीयते । तेन विषमोपमालंकारः ।
अत्र सर्गे उपेन्द्रवज्रा केपुचिच्छ्लोकपु, केपुचिदिन्द्रवज्रा वृत्तम्' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र दृष्टपक्षैकस्यापेयस्य प्रियावयवाशने-
काधारवृत्तिव्यभेदकथनात्पयोर्वालेकारभेदः' इति जीवानुः ।

१ 'विषमोलेकारः । उपमापि' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र
ब्रह्मानन्दसमानन्दयोरेकशिखरे क्रमेण वृत्तिकथनात् 'एकशिखरवानेकम्'
इत्युक्तलक्षणे द्वितीयः पयोर्वालेकारभेदः' इति जीवानुः । २ 'अत्र
शेषरूपवातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र दृष्टिविशे-
षणसाम्याच्चन्द्रोदये समुद्रवृद्धौ तन्मज्जनभयादुत्सेधाश्रयिजनप्रतीतिः समासो-
क्तिरलंकारः । तेन चाभिमज्जनभयादिव्युत्प्रेक्षा व्यज्यत इत्यलंकारेणालं-
कारध्वनिः' इति जीवानुः ।

भैरव्या मध्यं चिरेण चिरकालेन अमुञ्चतात्यजत् । मध्यं विलम्बेन तत्याजेत्यर्थः । अत्राप्युपेक्षते—स्खलनात्पतनात् भिया भयेन नु किम् । अतिक्रशमेतच्छीघ्रं चेत्पक्ष्यामि तर्हि पतिष्यामीति बुद्ध्या किं विलम्बेनात्यजत् । किंभूता दृष्टिः—तन्मुखेन्दोः सुधायां मग्ना किमु मुखेन्दावेव विलम्बिता । तथानन्तरं मृणालसूत्रेणापि दुर्लभावाकाशे तत्कुचयोरन्तर्मध्ये लग्ना संबद्धा सती निर्गन्तुमशक्तत्वा-स्थिता विलम्बिता । पूर्वं यदङ्गं विलोकितं तदङ्गं सुन्दरत्वात्परि-त्यक्तुं न शक्ता, किंतु पुनःपुनस्तदेवावलोकयति स्मेति भावः । कशीयसः सकाशात्स्खलनं कशीयःस्खलनमिति वा ॥

प्रियाङ्गुपान्था कुचयोर्निवृत्त्य

निवृत्त्य लोला नलदृग्भ्रमन्ती ।

बर्भतमां तन्मृगनाभिलेप-

तमःसमासादितदिग्भ्रमेव ॥ ६ ॥

प्रियेति ॥ नलदृक् एवंभूता सती बर्भतमामतितरां शुशुभे । किंभूता—प्रियाया भैरव्या अङ्गस्य प्रत्यङ्गं पान्था नित्यपथिकी । अतएव लोला चञ्चला । अथ च सस्पृहा सती निवृत्त्य निवृत्त्य व्याघुष्य व्याघुष्य कुचयोः भ्रमन्ती । उपेक्षते, किंभूतेव—तयोः कुचयोर्मृगनाभिलेपः कस्त्रिकालेपस्तल्लक्षणं तमोऽन्धकारस्तेन कृत्वा समासादितः प्राप्तो दिग्भ्रमो दिङ्माहो यया एवंभूतेव । अन्योऽपि पान्थस्तमसा प्राप्तदिङ्माहो भ्रमश्चिन्त्य निवृत्त्य पूर्वमेव स्थानं प्राप्नोति । सर्वावयवावलोकनतत्परापि कुचावेवावलोकयति स्म । कुचौ त्यक्तं न शक्नोति भावः । 'लोलश्चलनतृणयोः' इत्यमरः । नित्यं पन्थानं गच्छति पान्थः 'पन्थो ण नित्यम्' इति णः । ततश्चाप । बर्भतमाम्, 'किमेत्तिङ्ग्यय-' इत्यादिनामुः ॥

विभ्रम्य तच्चारुनितम्बचक्रे

दूतस्य दक्तस्य खलु स्खलन्ती ।

स्थिरा चिरादास्त तदूरम्भा-

स्तम्भावुपाश्लिष्य करेण गाढम् ॥ ७ ॥

विभ्रम्येति ॥ तस्याश्चरणि सुन्दरे नितम्बरूपे चक्रे वि-भ्रम्य परिभ्रम्य स्खलन्ती खलु पतन्तीव तस्य दूतस्य नलस्य दृग्दृष्टिः तदूरलक्षणां रम्भास्तम्भौ कदलीस्तम्भौ करेण रश्मिना कृत्वा गाढं निविडमुपाश्लिष्यालिङ्ग्य चिराच्चिरकालं स्थिरा नि-श्चला आस(स्त) बभूव । अन्यापि चक्रभ्रमणं प्राप्य पतन्ती सती हस्तेन स्तम्भं गाढमालिङ्ग्य चिरं स्थिरा भवति । नितम्बं विलोक्यादरेण तदूरं पश्यति स्मेति भावः ॥

वासः परं नेत्रमहं न नेत्रं

किमु त्वमालिङ्ग्य तन्मयापि ।

१ 'अत्रोपेक्षारूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उपेक्षावयवसम-जातीयसंसृष्टिः' इति जीवानुः । २ 'अत्र रूपकोपेक्षालंकारः' इति साहित्य-विद्याधरी । ३ 'अत्रोपेक्षारूपलंकारः । करेणैति श्लिष्टम्' इति साहित्य-विद्याधरी । 'अत्र दृष्टिविशेषणसाम्याद्धमणक्रीडाकारिवालोकप्रतीतिः समा-सोक्तिः तस्याः 'चारु (नितम्बचक्रे, उरु) रम्भास्तम्भौ' इति रूपेण सं-करः' इति जीवानुः ।

उरोनितम्बोरु कुरु प्रसाद-

मितीव सा तत्पदयोः पपात ॥ ८ ॥

वास इति ॥ सा नलदृक् इतीव कारणात्तत्पदयोर्भैमीचर-णयोः पपात प्रणामं चकार । इति किम्—हे भैमि, वासो वस-नमुत्तमपट्टदुकूलविशेषः परं केवलं नेत्रम्, अथ च नेत्रशब्दवा-च्यम् । अहं नेत्रं न किमु, अपितु अहमपि नेत्रं नेत्रशब्दवाच्यं य-द्वामि तत्तस्मादुभयोरपि नेत्रशब्दवाच्यत्वलक्षणात्तेतोः (हे भैमि,) एवं नेत्रेण वसनेनेव मयापि प्रयोज्येन उरो वक्षः, नितम्बो जघनपश्चाद्भागः, ऊरू च एतेषां समाहार उरोनितम्बोरु आलिङ्ग्य वेष्टय, अथच दर्शयस्व प्रसादं च कुरु तदालिङ्गनार्थं च ममोपरि प्रसन्ना भव इति । अन्योऽपि स्वसमानस्य कस्यचिद्वाजादेः सका-शादुत्तमपट्टप्राप्तिं दृष्ट्वा स्वस्यापि तल्लभार्थं राजश्वरणयोः पतति मल्लमप्येतद्देयमिति प्रार्थयते च । उरोनितम्बोरु विलोक्य तच्चर-णावपि विलोकयति स्मेति भावः । प्राप्यङ्गत्वादेकवद्भावे ननु-सकथं च ॥

दशोर्यथाकाममथोपहृत्य

स प्रेयसीमालिकुलं च तस्याः ।

इदं प्रमोदाद्भुतसंभूतेन

महीमहेन्द्रो मनसा जगाद ॥ ९ ॥

दशोरिति ॥ अथ स महीमहेन्द्रो भूमीन्द्रो नलः प्रमोदो भैमीविलोकनेनानन्दः, सौन्दर्यदर्शनाद्भुतमाश्चर्यं च ताभ्यां सं-भूतेन पूर्णेन मनसा इदं वक्ष्यमाणं जगादाचिन्तयत् । मनसैव तामवर्णयदित्यर्थः । किं कृत्वा—प्रेयसी भैमी तस्या आलिकुलं समीपमूहं च दशोर्नयनयोर्गंधाकाममभिलाषमनतिक्रम्य (नय-नाभ्यामेव) उपहृत्योपायनीकृत्य ॥

तदेवाह—

पदे विधातुर्थदि मन्मथो वा

ममाभिपिच्येत मनोरथो वा ।

तदा घटेतापि न वा तदेत-

त्प्रतिप्रतीकाद्भुतरूपशिल्पम् ॥ १० ॥

पद इति ॥ यदि जगन्निर्माणशीलस्य विधातुर्वक्षणः पदे-ऽधिकारे मन्मथो वाभिपिच्येत, मम मनोरथो वाभिपिच्येत, तदापि तर्ह्यपि तदनर्थचनीयम्, एतदुद्दिश्यमानं एतस्या वा प्रति-प्रतीकं प्रत्यवयवं अतिसुन्दरत्वादद्भुतमाश्चर्यकारि रूपं लावण्यं तस्य शिल्पं निर्माणं घटनं न वा घटनं । द्रष्टव्याप्येतत्प्रत्यवयवं सौन्दर्यं कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । इदं सौन्दर्यं कदापि कुत्रापि न दृष्टमिति भावः ॥

तरङ्गिणी भूमिभृतः प्रभूता

जानामि शृङ्गारमस्य मेयम् ।

१ 'अत्रोपेक्षारूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र भैमीरूप-वि-न्यास्य प्रसिद्धमन्मथसंयमसंयन्तां, तथा मन्मथावसंयमं संभावयता-मसंयन्तोक्तं तद्रूपकालंकारयोक्तिर्भेदी' इति जीवानुः ।

लावण्यपूरोऽजनि यौवनेन

यस्यां तथोच्चैस्तनताघनेन ॥ ११ ॥

तरङ्गिणीति ॥ घनेन निषिडेन यौवनेन यस्यां भैमीलक्षणा-
यां तरङ्गिण्यां लावण्यपूरोऽजनि जनितः । तथा उच्चैः स्तनां यस्यां
तस्या भाव उच्चकुचत्वमजनि । सेयं शृङ्गारलक्षणस्य रसस्य तरङ्ग
उद्रेकस्तद्वृत्ती अथ च नदी एवंभूता भीमनाम्नो भूमिभृतो भूप-
तेः सकाशात्प्रभूता उत्पन्नेति जानामि । वाक्यार्थः कर्म । प्रथमं
सहजसौन्दर्याच्च शृङ्गाररूपा जाता, अनन्तरं निषिडयौवनेन सौन्द-
र्याधिक्यजननादुच्चकुचत्वजननाच्च पूर्वापेक्षया शृङ्गाररसस्याधि-
क्यात् शृङ्गाररसस्य मूर्तिमतीयं नदीति मन्य इति भावः । अथच
रसस्योदकस्य नदी पर्वतादुत्पद्यते । तस्यामुच्चैः स्तनता शब्दाय-
मानेनातितरां गर्जता घनेन मेघेन पूर्वं जलप्रवाहो जलोद्रेकोऽपि
जन्त्यते । तथा निर्ध्वजनीयप्रकारा या उच्चैस्तनता तथा कृत्वा घनेन
निरन्तरेणेत्येकं पदं, यौवनविशेषणं वा । 'पूरो जलप्रवाहो स्यात्'
इति विश्वः । भूमिभृतः, 'भुवः प्रभवः' इत्यपादानत्वम् । प्रभू-
ता, अकर्मकात्कर्तारि क्तः ॥

अस्यां वपुर्व्यूहविधानविद्यां

किं द्योतयामास नैवां स कामः ।

प्रत्यङ्गमङ्गस्फुटलब्धभूमा

लावण्यसीमा यदिमामुपास्ते ॥ १२ ॥

अस्यामिति ॥ अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं यः स्वस्यैव
लावण्यस्य सङ्गः संबन्धस्तेन कृत्वा स्फुटं व्यक्तं लब्धो भूमा प्रा-
चुर्यं यया एवंभूता लावण्यसीमा सौन्दर्यपरमकाष्ठा यद्यस्यादिमां
भैमीमुपास्ते सेवते तस्मात्कारणाद्वाल्यापेक्षया नयां नूतनां स का-
मस्तदैवापूर्वामभ्यस्तां वपुर्व्यूहस्य शरीरसमूहस्य विधानं निर्माणं
तस्य विद्यां शास्त्रं कायव्यूहरचनाकांशालं अस्यां भैम्यामेव किं
द्योतयामास प्रकाशयामास । न त्वन्यस्यामित्यर्थात् । किं वि-
तर्कं । बाल्यापेक्षया तरुणमन्यधिकं सौन्दर्यं भवति सकलावयवेपु
साकल्येन सौन्दर्यसीमा भैम्यामेव विद्यते, नान्यस्यामिति भावः ।
प्रत्यङ्गसङ्गमवयवसंधिम् । अवयवसंधिं प्रतीति वा । अस्यामित्यनेन
भैम्या धेनुष्यं सूच्यते । विद्याप्रकाशनं हि विद्वत्समीपे भवति । स
मदनोऽस्यां नवामपूर्वां कायव्यूहनिर्माणविद्यां द्योतयामास किम्,
यस्यासौन्दर्यस्य परमा काष्ठा स कामः प्रत्यङ्गविद्यमानत्वेन प्राप्तो
भूमा बाहुल्यं येनैवंविधः सज्जिमां भैमीं सेवते । प्रत्यवयवं साक-
ल्येन मदनस्य विद्यमानत्वान्मदनेन स्वीयं बहुरूपत्वं प्रकटीकृत-
मित्यर्थः । मुखावलोकनेन यादृशो मदनप्रादुर्भावो भवति तादृश
एव नयनावलोकनेनेति तदीयैकैकावयवदशनेन सकलस्य साक-
ल्येन मदनप्रादुर्भावो भवतीत्यर्थः । लब्धभूमेत्यादौ पक्षे 'मनः'
इति निषेधान्हीबभावः ॥

१ 'अत्रातिशयोक्तिरूपकपक्षेपालकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'यौवनेन घनेनेति अलरूपकम्, उच्चैस्तनता घनेनेति शब्दश्रेयः, तदुत्था-
पिता च भैम्याः शृङ्गारतरङ्गिण्युपेक्षेति संकारः' इति जीवातुः । २ 'नवा-
मवासात्' इति पाठो जीवातुमुखावयोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः ।
तत्र 'सामर्थ्याद्भक्षणः कर्तृरप्याहारः' इति जीवातुः । 'लावण्यसीमा
कधी' इति सुखावयोधासाहित्यविद्याधरी । ३ 'अवोपेक्षानुप्राप्तो-
त्थारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

जम्बालजालात्किमकर्षि जम्बू-

नद्या न हारिद्रनिभप्रमेयम् ।

अप्यङ्गयुग्मस्य न सङ्गचिह्न-

मुनीयते दन्तुरता यदत्र ॥ १३ ॥

जम्बालेति ॥ इयं भैमी जम्बूतया जम्बूकलरसजातनद्या ज-
म्बालजालात्पङ्कसमूहात्किं नाकर्षि आकृष्टा, अपितु तत एवाकृष्टा ।
यद्यस्माद् हारिद्रनिभप्रभा हरिद्रारक्तवस्त्रतुल्यकान्तिः । जम्बूत-
या जम्बालजालं नाम जाम्बूनदं तच्चान्यसुवर्णापेक्षयाशुचिमतम्, तत
आकृष्टा तदैव हरिद्रातुल्यवर्णत्वं घटते नान्यथेत्यर्थः । हारिद्रं सु-
वर्णं वा । अपिशब्दो हेतुवन्तरं विशिनष्टि—यदपि अत्रास्यां भैम्या-
मङ्गयुग्मस्य हस्ताद्यवयवयुगलस्य सङ्गचिह्नं परस्परसंधिलान्छनं
दन्तुरता लक्षणया विसंस्थुलता निम्नोन्नतता नोन्नीयते न तर्क्यते ।
यद्धि जम्बालजालादाकृष्यते तस्योच्चावचप्रदेशेषु पङ्कलप्रवादि-
संस्थुलता न लक्ष्यते । भैम्यामपि तथा यतः ततोपीयं जाम्बून-
दपङ्कादाकृष्टेत्यनुमीयते । अवयवसंधिसूचकं कूर्परादि भैम्या न
लक्ष्यते, सुवर्णगौरी चैयमिति भावः । कूर्परादेरलक्ष्यत्वेन सामु-
द्रिकलक्षणवत्त्वं सूच्यते । यदियुभयत्रापि संबध्यते । पूर्वार्धे हारि-
द्रपदेन योजना, उत्तरार्धे यथास्थितम् । मध्यस्य स्तनयोश्चाङ्गयु-
ग्मसङ्गाभावो ज्ञातव्यः, नो चेन्मध्यस्य परमाणुरूपत्वात्स्तनयोश्च उच्चे-
स्वाजाम्बूनदजम्बालपूर्णत्वेनेति मुद्रिताः स्थिरित्यादि ज्ञातव्यम् ॥

सत्येव साम्ये सदृशदशेषा-

द्रुणान्तरेणोच्चकूपे यदङ्गैः ।

अस्यास्ततः स्यात्तुलनापि नाम

वस्तु त्वमीपामुपमानमानः ॥ १४ ॥

सत्येवेति ॥ यत् अङ्गैर्भैम्या अङ्गैर्मुखाद्यवयवैरर्थाद्रुणान्तरेण
वृत्तत्वादिना गुणेन चन्द्रादिना, समं साम्ये सत्येव सदृशकवि-
समये मुखादेः सदृशत्वेनोपमानत्वेनाभिमतान्चन्द्रादेरक्षेपासकला-
दस्तुनः सकाशाद्गुणान्तरेण केनचिद्रुणान्तरेणान्येन गुणेन कृत्वा
यद्यस्माद् उच्चकूपे उत्कृष्टजातम् । ततस्तस्मादर्थान् अस्या अङ्गैः
कृत्वा सदृशस्य चन्द्रादेर्वस्तुनस्तुलनापि समीकरणमपि तैः सह
साम्यं वा स्यान्नाम । कविसमये सर्वत्रोपमानस्याधिक्यम्, उपमे-
यस्य च न्यूनत्वं प्रसिद्धम् । तथा चान्यत्र रमणीयमुखाद्यपेक्षया
चन्द्रादेराधिक्यादुपमानत्वम्, मुखादेश्च न्यूनत्वादुपमेयत्वं घटते
अस्यास्तु मुखं यद्यपि वस्तुलत्वेन चन्द्रेण समानं तथापि चन्द्रापे-
क्षयाधिकास्तुतयुक्तत्वेनाधिकगौरवत्वेन कलङ्काभावेन च चन्द्रादधि-
कम् । नेत्रे अप्याकारेण नीलिम्बा च यद्यपि नीलोत्पलदलेन स-
माने तथापि नीलोत्पलदलस्य कटाक्षविशेषादिराहित्येन स्वस्य
तत्साहित्येन नीलोत्पलदलापेक्षयाधिके । एवमोष्ठादेरपि केनचिद्गु-
णेन साम्ये सत्येव गुणान्तरेण बन्धुकाद्यपेक्षयाधिक्यं द्रष्टव्यम् ।
तथाच चन्द्राद्यपेक्षयाधिक्येनैतदीयवदनाद्यङ्गानामुपमानत्वम् । च-
न्द्रादेश्चैतदीयवदनाद्यपेक्षया न्यूनत्वेनोपमेयत्वमिति चन्द्रो भैमी-
मुखसदृशो, नीलोत्पलं च भैमीनयनसदृशमिति । एवं सदृशस्य
चन्द्रादेर्भैमीवदनादिना समीकरणं साम्यं वा भवेदपि, भैमीवद-

१ 'अत्रानुमानोपमानमलंकारी अनुप्राप्तोपि' इति साहित्यविद्याधरी ।

नादेरुपमात्वं चन्द्रादेशोपमेयत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । अमीपामेतदी-
यानामङ्गानां तु पुनर्वस्तु चन्द्रादिलक्षणमुपमा उपमानं अपमा-
नो धिक्कार एव, अर्थादमीषामेव । हीनस्योपमानत्वाभावात्, अ-
धिकस्योपमेयत्वाभावादिति भावः । यत् उच्यते ततो हेतोरस्या
भैम्यास्तुलनापि स्यात्तन्म । साम्यं विनोत्कर्षो न सिध्यतीति
साम्यमप्यस्तु नाम, वस्तुतस्तु परमार्थतस्तु अमीपामङ्गानामुपमानं
तिरस्कार इति वा । उपमीयतेऽनेनेत्युपमानं वा 'उपमा' इति क-
रणे भावे वा 'आतश्चोपसर्गो' इत्यङ्गः ॥

पुराकृति स्त्रैणमिमां विधातु-

मभूद्विधातुः खलु हस्तलेखः ।

येयं भवद्भाविपुरंघ्रिसृष्टिः

सास्यै यशस्तज्जयजं प्रदातुम् ॥ १५ ॥

पुरेति ॥ पुरां प्रथमं कृतिर्निर्माणं यस्यैवंभूतं प्रथमनिर्मितं
स्त्रैणं रम्भोर्ध्वश्यादि इमां भैमीं विधातुं स्वर्णं विधातुः खलु
निश्चितं हस्तलेखः प्रथमोऽभ्यासोऽभूत् । अन्योऽपि शिल्पी प्रथमं
हस्तलेखाः कृत्वा पश्चात्सुन्दरं वस्तु निर्माति । उत्तरशिल्पापेक्षया
हस्तलेखस्यातिहीनत्वाद्भैमीजन्मनः पूर्वं यः स्त्रीसमूहो हस्तलेखो-
भूत्स भैम्यपेक्षयातिहीनः भैमी चातिमुन्दरीति भावः । ननु यस्मिन्मा-
णार्थमभ्यासः कृतः सा निर्मिता अग्रिमसृष्टिः किमिति कृता इत्या-
शङ्क्याह-या इयं भवन्ती वनेमाना भाविनी भविष्यन्ती च पुरंघ्रि-
सृष्टिः स्त्रीनिर्मितिः सा अस्यै भैम्यं तज्जयजं तस्या भवद्भाविपुरंघ्रि-
सृष्टेः भैमीकर्तृको यो जयस्तज्जयजं यशः प्रदातुं, न त्वन्यत्किमपि
प्रयोजनमस्ति, तस्या भैम्यपेक्षयातिहीनत्वात्, मयापीदृशी निर्माणं
न शक्यत इति सर्वाज्ञापयितुं ब्रह्मणा भैमीजन्मानन्तरमपि स्त्री-
निर्मितिः कृता । अकरणे तु भैम्यनन्तरं चेदस्यां स्त्रियं धाता नि-
रमास्यत, तच्छेदपेक्षयापि सा रमणीयाभविष्यदिति लोकस्य सं-
भावना भवेत् तन्निवारणार्थं ब्रह्मणोऽयं कृतमित्यर्थः । भूतभविष्य-
द्वर्तमानेषु भैमीसदृशी कापि नाम्नीति भावः । खलु उपेक्षया
वा । पुरंघ्रिती 'ङ्गापोः संज्ञा-' इति बाहुलकाङ्गस्वः । हस्तान्त
एव वा । भवद्भावीति प्रागेव स्त्रीविविधस्या इदं कृत्वा पुरंघ्रिशब्देन
यथाकथंचिन्मर्मधारयः । अन्यथा भवन्तीभावीति स्यात् । 'दुतम-
ध्यविलम्बितासु' इति भाष्यकारप्रयोगस्य सामान्यपेक्षापकतया
वा समर्थनीयम् ॥

भव्यानि हानीरगुरेतद्भा-

द्यथा यथानर्ति तथा तथा तैः ।

अस्याधिकस्योपमयोपमाता

दाता प्रतिष्ठां खलु तेभ्य एव ॥ १६ ॥

भव्यानीति ॥ भव्यानि शोभमानानि चन्द्रादीनि वस्तूनि ए-
तस्या वदनाङ्गात् सकाशात् यथा यथा येन येन प्रकारेण यावद्
यावद् हानीरपकर्णोऽङ्गुः प्रायुः । तैश्चन्द्रादिभिस्तथा तथा
तावत्तावत् अनर्ति नृत्तम् । अपकर्षप्राप्तावपि कथं नृत्तमत आह-
खलु यस्मादधिकस्योपकृतस्य (अस्य) एतदीयाङ्गस्य उपमया सा-

भ्येन उपमाता कविन्युनेभ्योऽपि तेभ्यश्चन्द्रादिभ्य एव प्रतिष्ठां
माहात्म्यं दाता दास्यति । भैमीमुखसदृशश्चन्द्रादिरिति वप्येमा-
नास्तदुपमेयताप्रतिष्ठाप्राप्त्या अधिकानि भैम्यङ्गान्यस्माकमुपमा-
नानि वयं धन्या इति उत्तमोऽस्माकं प्रतियोगीत्यानन्देन नृत्य-
न्तीति भावः । भैमीमुखं किंवदिति पृष्टे चन्द्रस्य न्यूनत्वेऽप्यन्य-
स्योपमानस्याभावाच्चन्द्रवदित्येव वक्तव्यं स्यात् । एवं नयनादावपि
दृष्टव्यम् । 'यस्मात्स्याज्याहाभ्यो निः' । 'अगुः' 'हणो गा लुङि' इति
गादेशो 'गातिस्था-' इति सिचो लुक् । दाता इति लुटि ॥

नास्पृशि दृष्टापि विमोहिकेयं

दोषंशेषैः स्वभियेति मन्ये ।

अन्येषु तैराकुलितस्तदस्यां

वसत्यसापत्न्यमुखी गुणाघः ॥ १७ ॥

नेति ॥ दृष्टापीयं भैमी दृष्टव्यमोहिका मदन्विकारकारिणी
अथ च मूर्छाकारिणीति कृत्वा स्वस्यात्मनो भिया अशेषैः सकलै-
रपि दोषैरियं नास्पृशति न स्पृष्टेति मन्ये अहं शङ्के । या दर्शनमा-
त्रेण मूर्छां जनयति, दर्शनापेक्षयातिरिक्तदेन स्पर्शेन किं करिष्य-
तीति भयेन दोषेन स्पृष्टेत्यहं मन्ये इति भावः । अशेषैरिति श-
ब्दादपिशब्दोऽभ्याहार्यो योज्यः । अन्यथा क्रियज्ञः स्पृष्टा इति
विरुद्धप्रतीतिप्रसङ्गात् । यस्मादियं दोषेन स्पृष्टा तत्तस्मादन्येषु भै-
मीव्यतिरिक्तस्थानेषु तदपिप्राकृतितो गुणाघः शीलमोन्द्यादिने
विद्यते सपत्नः शत्रुयस्य तस्य भावोऽप्यापत्तये तेन मुखी यन्
अस्यां भैम्यां वसति । अन्यत्र वैरिभिः सह वसन्त महार्कष्टम्,
अस्यां तु तदभावात्सुखेन वसतीत्यर्थः । अन्येषु गुणा दोषमेव
ल्लिताः सन्ति अस्यां तु दोषा न सन्त्येवेति गुणानां निःसापत्न्येन
स्थितिः । अन्योऽपि मयाधं स्थानं त्यक्त्वा निर्वाधं स्थाने वसति ॥

औज्जि प्रियाङ्गुर्गृण्येव रूक्षा

नवारिदुर्गात्तु वराटकस्य ।

न कण्टकैरावरणाच्च कान्ति-

धूलीभृता काञ्चनकेतकस्य ॥ १८ ॥

औज्जिनीति ॥ प्रियाङ्गुर्भैम्यवयवैर्वराटकस्य रीतकोशस्य
कान्तिः शोभा घृण्येव जुगुप्सयेव औजिम् अस्याजि । यतो रूक्षा
स्निग्धस्वरहिता । न वारिदुर्गाजलदुर्गाद्धेतोः । अमाश्र्यं जलदुर्ग-
माश्रितेति ग्रहीतुमशक्येति बुद्ध्या त्यजेति न मन्तव्यम् । किंतु
रूक्षत्वात् । अथ वा आराणि दलानि सल्लस्य तद्दारि कमलं त-
ल्लक्षणादुर्गात् तन्मध्यवर्तिव्याद्धेतोर्नैवा नैव । अथ च न कण्टक-
रिति तत्रमुभयत्र संबध्य तत्रा प्रत्यग्रा कान्तिरिति व्याख्ये-
यम् । अथ च कृपयैव त्यक्ता । तथा—काञ्चनकेतकस्यापि सुवर्ण-
केतकीकुसुमस्यापि कान्तिः प्रियाङ्गुर्गृण्येवौजिम् । यतो धूलीभि-
भृता पूरिता । चोप्यर्थः । कण्टकैः कृत्वा यदावरणं परिवेष्टनं त-
स्माद्धेतोर्नैव । किंतु कृपयैवेति व्याख्येयम् । वराटकसुवर्णकेतका-
भ्यामपि सकाशादतिस्निग्धगौरवर्णयमिति भावः ॥

१ 'अत्र हानिगमननर्तनक्रियाविरोधात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

'अत्रोपेक्षात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपेक्षादीप-
कमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्र प्रतीपमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'वृत्तिरु'
इति विशेष्यम् । ३ 'अत्रोपेक्षात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रत्यङ्गमस्यामभिकेन रक्षां
कर्तुं मघोनेव निजास्त्रमस्ति ।
वज्रं च भूपामणिमूर्तिधारि
नियोजितं तद्दृष्टिकामुर्कं च ॥ १९ ॥

प्रत्यङ्गमिति ॥ अभिकेन भैम्याः कामुकेन मघोनेन्द्रेण प्रत्य-
ङ्गं प्रत्यवयवं दोषादेः सकाशाद्रक्षां कर्तुं भूपामणिमूर्तिधारि नैप-
थ्यरत्नवेषधारि निजास्त्रं स्वायुधं वज्रं च तथा तस्य वज्रस्य द्युति-
स्तल्लक्षणं कामुर्कं च अस्यां भैम्यां विषये नियोजितमिव नियुक्त-
मिवास्ति । चां परस्परसमुच्चये । प्रत्यवयवमलंकारेषु हीरकाः
सन्ति तेषां द्युतिश्च सर्वत्र प्रकाशते । तत्र वज्रशब्दच्छलेन सहैतु-
कोत्प्रेक्षा । इन्द्रधनुषश्च वज्रद्युतिरूपत्वं प्रसिद्धम् । अन्योऽपि स्वा-
भीष्टं वस्तु रक्षितुं किमपि निजं नियुक्ते । अस्यामभिकेनेति वा ॥

अधुना मानुषीवार्केशानारभ्यापादं वर्णनमारभते—

अस्याः सपक्षैकविधोः कर्चाघः
स्थाने मुखस्योपरि वासमाप ।
पक्षस्थतावद्बहुचन्द्रकोऽपि
कलापिनां येन जितः कलापः ॥ २० ॥

अस्या इति ॥ सदृशत्वात्सपक्षो मित्रं सहायश्च एकः केवलो
विधुश्चन्द्रो यस्य अस्या मुखस्योपरि शिरसि कर्चाघः केशसमूहो
वासं वसतिमाप तत् स्थाने युक्तम् । कथमित्यत आह—येन क-
र्चाघेन पक्षस्थाः पक्षेषु स्थितास्तावन्तो बहवश्चन्द्रका यस्यैवंविधः
कलापिनां मयूरानां कलापः पिच्छभारो जितः पराजितः । उक्त-
मोऽपि मयूरपिच्छभारो येन जितस्तस्यात्युत्तमत्वाच्छिरसि वस-
तिर्युक्तवैयर्थ्यः ॥

श्लोकद्वयेन केशानेव वर्णयति—

अस्या यदास्येन पुरस्तिरश्च
तिरस्कृतं शीतरुचान्धकारम् ।
स्फुटस्फुरद्भङ्गिकचच्छलेन
तदेव पश्चादिदमस्ति वद्धम् ॥ २१ ॥

अस्या इति ॥ अस्या भैम्या आस्येन वदनलक्षणेन शीत-
रुचा चन्द्रेण पुरोमतः तिरस्तिर्यक्च वर्तमानं यदन्धकारं तिरस्कृ-
तमपसारितं पराजितं च तदेवेदं स्फुटं प्रकटं स्फुरन्तो विलसन्तो
भङ्गिनो निम्नोन्नताः कचास्तेषां छलेन व्याजेन पश्चान्मुखस्य पश्चा-
द्भागे बद्धमस्ति । पुरस्तिरश्च यत्तिमिरं स्थितं ततोपसारितत्वात्प-
श्चाद्भागादुपसारेण चन्द्रत्वासामर्थ्यादागस्य सङ्गीभूय पश्चाद्भागे
स्थितिमकरोदित्यर्थः । विलसत्कौटिल्यो निबद्धकेशसमूहोऽयं न
भवति, किं तु चन्द्रेण तिरस्कृतत्वाद्विलसत्पराजयचिह्नं पश्चाद्-
भ्रमन्धकारमेव । अन्योपि जातपराजयो धृतपराजयचिह्नः पश्चाद्भा-
गुर्बध्यत इति अतिनीलोत्तिकुटिलश्च भैमीकचसङ्ग इति भावः ।
'अन्धकारोस्त्रियाम्' इत्यमरः । 'भङ्ग' इत्यपि पाठः ॥

१ 'अत्र सापह्नोत्प्रेक्षाकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
रूपकापह्नोत्प्रेक्षाकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अस्याः कचानां शिखिनश्च किंनु
विधिं कलापौ विमतेरगाताम् ।
तेनायमेभिः किमपूजि पुष्पै-
रभर्त्सि दत्त्वा स किमर्धचन्द्रम् ॥ २२ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः कचानां केशानां शिखिनो मयूरस्य च
कलापौ सङ्गपिच्छभारौ विमतेरहमुत्कृष्टोहमुत्कृष्ट इति विवा-
दाद्वेतोर्मध्यस्थत्वेन विधिं ब्रह्माणमगातां जग्मतुः । किंनु इति
समुदायो वितर्कः । तेन ब्रह्मणा अयं पुरोदृश्यमानः केशपाशः पु-
रोदृश्यमानैरेभिः पुष्पैरपूजि किं पूजितः किम् । स मयूरकलाप-
श्चार्धचन्द्रं गलहन्तं दत्त्वा अभर्त्सि भर्त्सितः किम् । मध्यस्थेन
ब्रह्मणा विवदमानयोस्तयोर्मध्ये केशकलापोऽयमुत्कृष्ट इति ज्ञापयितुं
तस्य पुष्पपूजा कृता, मयूरकलापस्त्वितरां हीनोऽतितरामधि-
केन केशकलापेन सह स्पर्धमानोऽनुचितकारित्वात्त्रलहस्तिर इत्य-
र्थः । अर्धचन्द्राकाराश्चन्द्रका मयूरकलापे विद्यन्ते ततः शब्दच्छले-
नेयमुत्प्रेक्षा । अन्योऽप्यधिको मध्यस्थेन पुष्पैः पूज्यते, यश्च हीन
उत्तमेन सह स्पर्धते स भर्त्स्यते गलहस्यते चेति । अगाताम्,
'इणो गा लुङि' इति गादेशः ॥

भालं वर्णयति—

केशान्धकारादथ दृश्यभाल-
स्थलार्धचन्द्रा स्फुटमष्टमीयम् ।
एनां यदासाद्य जगज्जयाय
मनोभुवा सिद्धिरसाधि साधु ॥ २३ ॥

केशेति ॥ केशलक्षणादन्धकारात् अथानन्तरमधोदेशे दृश्यो द-
र्शनविषयो रमणीयश्च भालस्थललक्षणे ललाटपटलक्षणेऽर्धचन्द्रो
यस्याः, अथ च भालस्थलेऽर्धचन्द्राकारस्तिलैकविशेषो यस्याः सा
द्वयं भैमी स्फुटं प्रकटमष्टमी । कृष्णाष्टमीरूपेयमित्यर्थः । कृष्णाष्ट-
म्यपि प्रथमयामद्वयान्धकारानन्तरं दृश्यार्धचन्द्रा भवति । अत
एव एनामासाद्य प्राप्य स्वयंवरे जगतो जयाय मनोभुवा कामेन
सिद्धिर्जगद्दृशीकरणलक्षणा यदासाधि साधिता तत्साधु युक्तमेव ।
अतिसुन्दर्यो भैम्या कृत्वा मदनं जगद्दृशीकृतमित्यर्थः । कृष्णाष्ट-
म्यां जगद्दृशीकर्तुं गुटिकादिसिद्धिः साध्यते । अर्धचन्द्राकारभाल-
स्थलेयमित्यर्थः । एतेन ललाटसौन्दर्यं सामुद्रिकलक्षणवत्त्वं च सू-
चितम् ॥

श्लोकत्रयेण भ्रुवौ वर्णयति—

पौष्पं धनुः किं मदनस्य दाहे
श्यामीभवत्केसरशेषमासीत् ।
व्यधाद्विधेशस्तदपि कुधा किं
भैमीभ्रुवौ येन विधिव्यधत् ॥ २४ ॥
पौष्पमिति ॥ मदनस्य दाहसमये पौष्पं पुष्परूपं धनुस्तस्य-

१ 'अत्रोत्प्रेक्षाप्रतीपमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रोत्तरो-
त्प्रेक्षयोः प्रथमोत्प्रेक्षासोपेक्षत्वात्संकरः' इति जीवानुः । २ 'पुष्पम्' इति
पाठो जीवानुसुखावबोधार्थमतः ।

व चापं इयामीभवन्तः इयामायमानाः केसरा एव शेषा यस्यैवं विधं स्वरूपेण दग्धमपि इयामीभवत्केसरशेषमासीत्किम् । मदन-दाहानन्तरं ईशो महादेवः इयामीभूतं धनुराकारं तत्केसरमपि क्रुधा क्रोधेन द्विधा व्यधाच्चकार मध्ये वभञ्ज किम् । द्विधाभूतेन येन कृत्वा विधिर्महा भैमीभूतं व्यधत्त चकार । अन्यथा तस्या-दृश्यं भुवोर्न घटत इत्यर्थः । असंलभ्ये धनुराकारे इयामे च भैमी-भूवाविति भावः । अन्योऽपि वैरिणं हत्वा क्रोधेन तदायुधमपि भनक्ति ॥

भ्रूभ्यां प्रियाया भवता मनोभू-
चापेन चापे घनसारभावः ।

निजां यदग्रेषदशामपेक्ष्य
संप्रत्यनेनाधिकवीर्यतार्जि ॥ २५ ॥

भ्रूभ्यामिति ॥ प्रियाया भैम्या भ्रूभ्यां कृत्वा भवता उत्पद्य-मानेन भ्रूवं गच्छता मनोभूचापेन घनो दृढः सारो मज्जा यस्य तद्भावातिदृढत्वं च आपे प्रापे । यदैव भ्रूवं तदैव दृढत्वमिति च-कारार्थः । पुष्पवदशायां निःसारस्यापि धनुषो भैमीभ्रूभवनद-शायां ससारत्वं जातमित्यर्थः । कथं ससारत्वमित्यत आह—यद्य-स्यात् निजां स्वीयामग्रेषदशामदाहावस्थामपेक्ष्य संप्रति दग्धस्य भैमीभ्रूवनसमये अनेन घनया अधिकवीर्यताऽतिशयितपराक्र-मत्वं तार्जि अर्जितम् । अदग्धपुष्परूपचापापेक्षया दग्धस्य इयामी-भवत्केसरशेषस्य भैमीभ्रूभवतस्तस्यैव चापस्य जगद्दृशीकरणेपि-कसामर्थ्यदर्शनादेवमनुमीयत इति भावः । घनत्वं दृढत्वं सारत्वं श्रेष्ठत्वं च प्रापे इति वा । अथ च घनसारभावः कर्पूरत्वं च । यतः—कर्पूरोपि निजामदाहावस्थामपेक्ष्य दाहावस्थायामधिक-वीर्यतामतिशयितसौगन्ध्यं शीतलत्वं चार्जयति । ‘अथ कर्पूरम-स्त्रियाम् । घनसारः’ इत्यमरः ॥

सारं धनुर्यद्विधुनोज्झितास्या
यास्येन भूतेन च लक्ष्मलेखा
एतद्भुवां जन्म तदाप युग्मं
लीलाचलत्वोचितबालभावम् ॥ २६ ॥

सारमिति ॥ यत् सारं मदनसंबन्धि धनुस्तदेकम्, अस्या यास्येन भूतेन वदनत्वं गतेन विधुना चन्द्रेण उज्झिता त्यक्ता या च लक्ष्मलेखा कलङ्कलेखा भैम्या मुखस्य निष्कलङ्कत्वात्तन्मुखी-भवनौचित्याय चन्द्रेण त्यक्ता या लक्ष्मलेखेति द्वितीयं त्यक्तम् । तत् मदनचापचन्द्रलक्ष्मलेखालक्षणं युग्मं द्वयं कर्तुं एतद्भुवां भैमी-भ्रवी भैमीभ्रूरूपं जन्म आप । भैमीभ्रूरूपेण तद्द्वयं परिणतमि-त्यर्थः । किंभूतं जन्म—लीलाया विलासेन चञ्चलत्वं यत्र तदुचितो बालभावः केशसत्ता यस्मिन् । लीलास्येन विलासत्वेन चपलत्वेन चेष्टया च उचितस्तदुभययोगो बालभावः केशसत्ता यस्मिन् जन्मनि तत्सेन युग्मेन लब्धमित्यर्थ इति वा । जन्मप्राप्तौ क्रीडाच-ञ्चलत्वोचितो बालभावः शैशवं भवति । लेखापदं साम्यार्थम् ।

१ ‘अत्रोत्प्रेक्षातिशयोक्तिरलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अ-त्रातिशयोक्तिरनुमानमलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

भैमीभ्रूवां कामचापचन्द्रलक्ष्मलेखाकारे सविलासे कामजनिके चे-ति भावः । ‘भावः सत्तास्वभावयोः’ इत्यमरः ॥

नवभिर्दृशो वर्णयति—

इषुत्रयेणैव जगन्नयस्य
विनिर्जयात्पुष्पमयाशुगेन ।
शेषा द्विवाणी सफलीकृतेयं
प्रियादृगम्भोजपदेभिपिच्य ॥ २७ ॥

इष्विति ॥ पुष्पमयाशुगेन पुष्परूपबाणेन कामेन कर्त्रा इषुत्रये-णैव पुष्परूपेण बाणत्रयेणैव जगन्नयस्य विनिर्जयादृशीकरणादकंकेन बाणेन एकैकस्य जगतो जयाद्वेतोर्बाणत्रयस्य सार्थक्यासंभाषितव्य-ध्यां पञ्चबाणावच्छेपावशिष्टा इयं पुरो दृश्यमाना द्विवाणी प्रियाया भैम्या दृगम्भोजपदे नयनद्वयरूपकमलस्थानेभिपिच्यारोप्य सफली-कृता सार्थकीकृता । उत्तमस्थानप्रापणेन तस्याः साफल्यं जातमि-त्यर्थः । पुष्पमयबाणत्वादृगम्भोजयोरपि बाणत्वमुचितम् । अयम-भिप्रायः—बाणत्रयेण जगन्नयजयाश्रयाणां साफल्यम्, अवशिष्टं बाणद्वयं भैमीनेत्राभोजयोरभिपिच्य कामेन सार्थकीकृतम् । तत्र त्रयेण जगन्नयं पराजितमित्याश्रयं न, किं तु वयमर्थसंभावेनापि । द्वयेन जगन्नयं जितमित्याश्रयम् । तस्मादेतद्बाणद्वयमेव सार्थकं यथा, तथा बाणत्रयं नेत्यभिप्रायः । विनिर्जयान् विनिर्जयं पर्या-लोच्येति त्यदलोपो वा ॥

सेयं मृदुः कौसुमचापयष्टिः

सारस्य मुष्टिग्रहणार्हमध्या ।

तनोति नः श्रीमदपाङ्गमुक्तां

मोहाय या दृष्टिशरीरघट्टिम् ॥ २८ ॥

सेयमिति ॥ मुष्टिग्रहणार्हं मध्ये यस्याः सेयं भैमी सारस्य कौसुमी चापयष्टिर्धनुर्लता । अतएव मृदुः कोमला । चापयष्टि-रपि मध्ये मुष्टिना ग्रियते । सा का—या भैमी नोस्माकं मोहाय मदनजन्यविकाराय श्रीमता सलक्ष्मीकेनापाङ्गेन नेत्रप्रान्तेन मुक्तां दृष्टिलक्षणां नेत्रकमललक्षणां शरारामोघस्य समूहस्य घट्टिम्, ओघेन परम्परया वा घट्टिं तनोति विस्तारयति । मदनोप्यस्मादृशां मोहाय पूर्वोक्तामेव शरीरघट्टिं तनोति तथैवमपि कटाक्षविक्षेप-मार्गेण जगन्नयमपि मोहयतीति भावः । ‘ओघः परम्परयां च’ इति विश्वः ॥

आघूर्णितं पक्ष्मलमक्षिपत्रं
प्रान्तद्युतिश्चैत्यजितामृतांशु ।

अस्या इवास्याश्चलदिन्द्रनील-

गोलामलस्यामलतारतारम् ॥ २९ ॥

आघूर्णितमिति ॥ अस्या भैम्या अक्षिपत्रं नयनकमलं अस्या भैम्या इव । न त्वन्यनयनाभ्यां तुल्यमित्यर्थः । किंभूतमक्षिप-त्रम्—आघूर्णितं घूर्णयमानं मन्दमुन्मीलदित्यर्थः । अथ च विक-सदवस्थम् । तथा—पक्ष्मलं रोमसहितम् । अथ च दलसहितम् । तथा—प्रान्तद्युतेरपाङ्गकान्तेः श्वेत्येन श्वेत्यज्ञा कृत्वा जितोमृतांशु-

१ ‘अत्र विपमानिशयोक्तिरुपकालकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्र रूपकालकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

श्रन्द्रो येन । प्रान्तं तस्मादधिकमुच्चलम् । चन्द्रः सुधया यथा ह्लादकारी, तथापाङ्गद्युत्या तदप्याह्लादकारीत्यर्थः । कमलमपि प्रकृष्टा या अन्तद्युतिर्गर्भकान्तिस्तस्याः शैत्येन जितचन्द्रम् । 'प्रां-
शुद्युति' इति पाठे महाकान्ति, शैत्येन जितचन्द्रम्, भिन्नं पदम् । तथा—चलंश्चल्लो य इन्द्रनीलगोलः, तद्वदमला तस्य वामला
स्निग्धतरा श्यामलता कृष्णता तां आरात्यादत्तेऽङ्गीकरोति इति श्यामलतारा एवंविधा तारा कनीनिका यस्यैवंविधम् । आङ्पूर्वां
रातिरादने वर्तते ॥ कमलमपि चलद्रिन्द्रनीलगोलवदमला या श्यामलता श्यामत्वं तां रात्यङ्गीकरोति श्यामलतारो भ्रमरस्तेन
तारं तारस्वरयुक्तम् । भ्रमरस्य तारोऽयुष्मः स्वरो यस्मिन्निति वा । पद्मेन साम्ये वक्तव्ये तत्कमलं स्वरूपेणैतदेवेति भेदाभावात्कमलेन
साम्याभावः । यद्वा कमलस्य नेत्रयोश्च यद्यपि साम्यमस्ति, तथा-
पि नेत्रकमलस्य कमलेन साम्याभावः । कमलनेत्रावे सति कमल-
त्वस्याभावादित्यर्थः । अन्यस्या नयनाभ्यां तु साम्यमसंभावितमे-
व । तथा च दक्षिणेनेत्रपद्मं वामनेत्रपद्मतुल्यम्, वामनयनकमलं
दक्षिननयनकमलतुल्यम्, न त्वन्यदस्योपमानमस्तीति भावः ।
अत्र विषये 'रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव' इतिवत्तदेवोपमे-
यमुपमानं च संगच्छते । पद्मलम्, सिध्मादिवान्मत्त्वं लब्धम् ॥

कर्णोत्पलेनापि मुखं सनाथं

लभेत नेत्रद्युतिनिर्जितेन ।

यद्येतदीयेन ततः कृतार्था

स्वचक्षुषी किं कुरुते कुरङ्गी ॥ ३० ॥

कर्णोत्पलेनेति ॥ कुरङ्गी मृगी भैमीनेत्रकान्त्या निर्जितेन एत-
दीयेन भैमीसंभन्धिना कर्णोत्पलेन कर्णावतंसोत्पलेनापि सनाथं
युक्तं स्वमुखं यदि लभेत, ततस्तर्हि कृतार्था कृतकृत्या सति स्वच-
क्षुषी किं किमर्थं कुरुते । अपितु अतिहीनत्वाज्जिप्रयोजनत्वाच्च
नेत्रे त्यजेदेवेति भावः । भैमीनेत्रशोभाप्राप्तौ का कथेत्यपेक्षार्थः ।
तन्नेत्रदीप्त्या जितेनापि कर्णोत्पलेन तन्मुखस्य सनाथत्वं चेत्स्या-
त्तर्हि सा स्वनयने त्यजेदेवेत्यर्थः । मृगीनेत्रापेक्षया भैमीकर्णोत्पल-
मधिकम्, ततोऽपि भैमीनेत्रे अधिकं इति भावः । ततः कर्णोत्पल-
योगलाभाद्धेतोः कृतार्था सतीति वां ॥

त्वचः समुत्तार्य दलानि रीत्या

मोचास्त्वचः पञ्चपपाटनायाम् ।

सारैर्गृहीतैर्विधिरूपलौघा-

दस्यामभूदीक्षणरूपशिल्पी ॥ ३१ ॥

त्वच इति ॥ मोचास्त्वचः कदलीगर्भत्वचः संबन्धिनीर्वाद्या-
स्त्वचो वल्कलानि रीत्या प्रकारेण क्रमेण समुत्तार्य पृथक्कृत्य, तथा
कमलवृन्दसंबन्धीनि बाह्यानि दलानि पश्चाणि क्रमेण पृथक्कृत्य
पञ्चपपाटनायां पञ्च पद्म वा परिमाणं येषां कदलीत्वक्कमलवृन्द-
दलानां तेषां पाटनायां सत्यां बाह्याः पञ्चपास्त्वचो बाह्यानि पञ्चपाणि
दलानि चोत्पाप्य मोचास्त्वचः कदलीवल्कलात्, उत्पलौघाच्च

गृहीतैः सारैः श्रेष्ठभागैः कृत्वा अस्यां भैम्यां विषये विधिर्ब्रह्मा
ईक्षणे नेत्रे तयो रूपं रामणीयकं तस्य शिल्पी कारकोभूत् । कद-
लीगर्भगतं गौरत्वं गृहीत्वा नेत्रगतं गौरत्वं निर्मितम् । यद्वा क-
मलगर्भपद्मगतं गौरत्वं गृहीत्वा नेत्रसौन्दर्यं निर्मितमित्यर्थः । उत्प-
लशब्देन नीलोत्पलं वा । तथा च तत्सारिण नेत्रयोर्नीलिमा कृत
इत्यर्थः । पञ्चप इति 'संख्ययाव्ययासम्भा-' इति बहुव्रीहौ, 'बहु-
व्रीहौ संख्येये-' इति डच् ॥

चकोरनेत्रेण दृग्गुत्पलानां

निमेषयन्त्रेण किमेष कृष्टः ।

सारः सुधोद्गारमयः प्रयत्नै-

र्विधातुमेतन्नयने विधातुः ॥ ३२ ॥

चकोरेति ॥ एतन्नयने भैमीनेत्रे विधातुं निर्मातुं विधातुर्ब्र-
ह्मणः प्रयत्नैः समुद्योगैः चकोरनेत्राणामेणदशां हरिणीनेत्राणाम्,
उत्पलानां च संबन्धी सुधोद्गारमयः पीयूषनिर्झररूप एव प्रत्यक्षः ( )
इत्यः सारः श्रेष्ठो भागो निमेषलक्षणेन यन्त्रेण कृष्ट आकृष्टः कि-
मित्यूहः । निमेषः पद्मसंकोचो दलसंकोचश्च । त्रयाणामपि नि-
मेषयन्त्रेण निष्पीड्य गृहीतेन श्रेष्ठभागेनेतन्नेत्रे निर्मिते । सारस्य
सुधोद्गाररूपत्वं च पीतचन्द्रचन्द्रिकचकोरनयनसाराकर्षणात्, एणस्य
च चन्द्रोत्सङ्गस्थत्वात्, तद्दृशोरप्यमृतसंबन्धात्तत्साराकर्षणात्, उ-
त्पलानां च सोमवंश्यत्वाद्वायौ चन्द्रामृतसंयन्धात्तत्साराकर्षणा-
दिति । अन्योपीक्ष्वादिसारो रसरूपः काष्ठयन्त्रेणाकृष्यते । निमेष-
रूपं ब्रह्मणा सारग्रहणार्थं यन्त्रमेव निर्मितम् । एणदृग्गुत्पलयोः
पूर्वं द्वन्द्वः । तत्रैणदृशोरुत्पलपेक्षयादृग्गुपमानेन्तरङ्गत्वादभ्यर्हित-
त्वादेणदृक्पदस्य पूर्वनिपातः, अजाद्यदन्तस्याप्युत्पलशब्दस्य न ।
एणेति जातिमात्रविवक्षायां ॥

ऋणीकृता किं हरिणीभिरासी-

दस्याः सकाशान्नयनद्वयश्रीः ।

भूयोगुणयं सकला बलाद्य-

त्ताभ्योनयालभ्यत विभ्यतीभ्यः ॥ ३३ ॥

ऋणीति ॥ हरिणीभिरस्याः सकाशान्नयनद्वयस्य श्रीः शोभा
ऋणीकृता वृद्धा गृहीता आसीत्किम् । कुतः—यद्यस्मादनया
भैम्या विभ्यतीभ्यस्ताभ्यो हरिणीभ्यः सकला संपूर्णा कलया वि-
लासेन सहिता वा भूयोगुणा बहुगुणा इयं नयनद्वयश्रीः बलात्का-
रेणालभ्यत लब्धा । अथ च सकला धनवृद्धिसहिता भूयोगुणा
त्रिगुणा चतुर्गुणा वा विभ्यतीभ्यो बलात्कारेण लब्धा । उत्तमर्णेन
हि त्रिसन्धोधमर्णेभ्यो वृद्धिसहिता त्रिगुणा चतुर्गुणा वा संपत्
बलात्कारेण लभ्यते । भूयोगुणत्वं याज्ञवल्क्योक्तं व्यवहाराध्याये
द्रष्टव्यम् 'अशीतिभागो वृद्धिः स्यात्' इत्यादिना । अनयापि ता-
दृशी लब्धा तस्मात्पूर्वसृष्टप्रस्तरूपेण गृहीतेति सत्यम् । त्रयस्ती-
भ्योऽतएव चञ्चलनयनाभ्योपि हरिणीभ्यः सकाशादेतन्नेत्रे सुन्दरे,
अतिचञ्चले चेति भावः ॥

१ 'अत्र यथासंख्यातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्रानुप्रासरूपकोपमानान्वयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्रातिशयोक्तिः काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्र एकानुप्रासरूपकोपेक्षातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

३ 'अत्र एकानुप्रासोपेक्षासमासोत्पलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दृशौ किमस्याश्चलस्वभावे

न दूरमाक्रम्य मिथो मिलेताम् ।

न चेत्कृतः स्यादनयोः प्रयाणे

विघ्नः श्रवःकूपनिपातभीत्या ॥ ३४ ॥

दृशाविति ॥ चलस्वभावे अतिचञ्चलस्वभावे अस्या दृशौ दूरमाक्रम्य दूरं गत्वा शिरः परिभ्रम्य मिथोऽन्योन्यं किं न मिलेताम्, अपि तु मिलिते भवेतामेव । परं चेद्यदि अनयोः प्रयाणे दूरगमने विषये श्रवःकूपयोः कर्णलक्षणकूपयोर्निपातः पतनं तस्माद्रीत्या भयेन विघ्नः कृतो न स्यात् । भयरूपेण प्रतिबन्धकेन न मिलिते । नेत्रे आकर्णपूर्णे चञ्चलनेत्रे चेति भावः । अन्योपि कूपादिपतनभीत्या परावर्तते । क्रियातिपत्तिर्न विवक्षणीया ॥

केदारभाजा शिशिरप्रवेशा-

त्पुण्याय मन्ये मृतमुत्पलिन्या ।

जाना यतस्तत्कुसुमेष्वनेयं

यातश्च तत्कोरकदृक्कोरः ॥ ३५ ॥

केदारेति ॥ केदारभाजा व्रीहिक्षेत्रभाजा आलवालभाजा वा, अथ च केदाराख्यदेवसेविन्या उग्रालिन्या कमलिन्या शिशिरतैः प्रवेशादथ च शिशिरं हिमे प्रवेष्टाद्विमर्चणनाद्धतोः पुण्याय मृतं पुण्यं प्राप्तुं मृतम् । तज्जन्त्यसुकृतविशेषजन्योत्तमफलप्राप्तय इत्यर्थः । इत्यहं मन्ये जानामि । यतो यस्मादियं तस्याः कमलिन्याः कुसुमे एव ईक्षणं नेत्रे यस्या एव विधा जाता । यतश्च यस्माच्च चकोरन-कोरकदृक् तस्या एव कोरको कलिके दृशौ यस्यैव विधौ जातः । तस्मादेतदनुमीयते । नहि सुकृतानि शयेन विना भैमीनयनत्वं चकोरनयनत्वं च तदुत्पन्नकुसुमकोरकान्यां लभ्यते । अन्योऽपि केदारदेवसंनिधौ हिमचूर्णनादुत्तमे वंशे जायते । शिशिरतैः प्रवेशे कमलिनी नश्यति । भैमीनेत्रे च कमलतुल्ये । कलिकापेक्षया कुसुमस्याधिक्याचकोरनेत्रापेक्षया भैमीनेत्रे अतिमुन्दरे इति सूचितम् । 'केदारः पर्वते शंभोः क्षेत्रभेदालवालयोः', 'शिशिरः स्यादतोर्भेदे तुषारे' इति विश्वः ॥

नासां वर्णयति—

नासादसीया तिलपुष्पतृणं

जगत्रयव्यस्तशत्रयस्य ।

श्वासानिलामोदभरानुमेयां

दधद्विवार्णां कुसुमायुधस्य ॥ ३६ ॥

नासेति ॥ अदसीया अमुष्याः संबन्धिनी नासा नासिका जगत्रये विजयाय व्यस्तं क्षिप्तं शत्रव्यं येन तस्य कुसुमायुधस्य शत्रयस्य क्षिप्तत्वाद्विशिष्टां द्विवार्णां बाणद्वयीं दधत् तिलपुष्प-चित्तं तृणं भस्मा । पुष्पबाणस्येति पुष्पमयो युक्तः । तिलपुष्पं च तृणीराकारम् । किंभूतां द्विवार्णीम्—श्वासानिलस्य निश्वासपवन-स्यामोदभरेण परिमलबाहुल्येनानुमेयामनुमानार्हाम् । बाणत्रयेण

जगत्रयं जितम्, अवशिष्टं बाणद्वयं भैमीनासालक्षणतिलपुष्पतृणी-रन्ध्रद्वये स्थापितमित्यर्थः ॥

श्लोकसप्तकेनाधरोष्ठं वर्णयति—

बन्धूकबन्धूभवदेतदस्या

मुखेन्दुनानेन सहोज्जिहाना ।

रागश्रिया शैशवयौवनीयां

स्वमाह संध्यामधरोष्ठलेखा ॥ ३७ ॥

बन्धूकेति ॥ अनेन प्रत्यक्षदृश्येन मुखेन्दुना सहैवोज्जिहाना उपपद्यमाना अस्या अधरोष्ठलेखा लेखाकारोऽधरोष्ठ एतत्प्रत्यक्षदृश्यं स्वमात्मानं शैशवयौवनीयां बाल्यतारुण्यसंबन्धिनीं संध्यां मृते ब्रह्मेव संध्यति । बाल्यतारुण्ययोः संधौ भवनाः संस्थास्त्वम् । शैशवान्ते यौवनादौ चाधरोष्ठे भूयाप्रकिमा भवतीति भावः । किंभूतं स्वम्—रागश्रिया लोहातमशोभया कृत्वा बन्धूकस्य मध्याह्नविकसितपुष्पस्य बन्धूकवत्त्वमात्रं भवन् अतिरक्तमित्यर्थः । अथ च रात्रिद्वितसंधौ संध्या भवति । संध्यापि चन्द्रेण सहैवो-दति रक्ता च भवति ॥

अस्या मुखेन्दावधरः सुधाभू-

विम्बस्य युक्तः प्रतिविम्ब एषः ।

तस्याथवा श्रीर्द्रुमभाजि देशे

गंभाव्यमानस्य तु विद्रुमे सा ॥ ३८ ॥

अस्या इति ॥ अस्या मुखेन्दां वदन एव चन्द्रे विद्यमान एषोऽधरोष्ठः सुधाभूयस्यमृतभूमौ जातस्य विम्बस्य विम्बीफलस्य प्रतिविम्बः सदृशो युक्तः । विम्बीफलस्य भ्रम्यधरस्य नामस्यैव रक्तत्वे सत्यमृतवत्त्वाभावात् । यदि स्यात्तर्द्रमृतभूमावुत्पन्नस्यैव नात्यस्य । अथ च निर्मलत्वाच्चन्द्रे प्रतिविम्बोऽन्यस्य युक्त इत्यर्थः । अतएव मुखेन्दां इति निर्देशः । अथ च चन्द्रविम्बस्य प्रतिविम्बो भवतीति युक्तमेवेत्यर्थः । अथ ध्वंसपरितोषेणैतदुपयति—तस्य श्रीः शोभा द्रुमभाजि देशे द्रुमसहिते देशे । अस्य तु एतदध-रस्य सा श्रीर्द्रुमं प्रवाले संभाव्यमाना संभाव्यते इत्यर्थः । सुधाभूमसुष्पन्नस्यापि विम्बफलस्य रसवत्त्वेन साम्यं स्यात् । तथापि तस्य वृक्षाश्रयत्वाद्द्रुमशोभाया अतिरुक्त्वान्, भ्रम्यधरस्य स्निग्धत्वात् तत्परस्यैव स्निग्धरक्तशोभा कुप्राप्तीति विचारं विद्रुमे-ऽस्ति । रक्तिस्रा कृत्वा विद्रुमस्याधरस्य च साम्यं विद्यते यद्यपि तथापि विद्रुमस्य सुधाभूमावुत्पन्नत्वादधरतुल्यरसत्वाभावाद्द्रुमेणापि साम्यं न विद्यत इत्यर्थः । विम्बीफलस्यैव विधिरक्तमाभावाद्द्रुम-स्यामृतवत्त्वाभावात्, एतदधरस्य चेतदुभययुक्तत्वादधरोष्ठं न ताभ्यां तुल्य इति भावः । द्रुमसहिते देशे वर्तमानस्य परस्परवि-रुद्धत्वात्साम्याभाव इत्यर्थः । अन्यरमणीरदनच्छदस्य विम्बीफलस्य च यद्यपि साम्यमस्ति, तथाप्येतस्या नाम्नीति अस्या इति पदेन सूचितम् । मुखेन्दाविति सुधासंभवसूचनं भ्रम्यधरस्यैव । यद्वा—अथवा अन्यस्मादपि हेतोरिति यावत् । तस्य विम्बीफलस्य

१ 'अत्रातिशयोक्तिः आत्म्यक्रिमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'पटशेखरा' इति सुखावबोधः । ३ 'अत्रातिशयोक्तिकूपवाच्यंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'मुखेन्दाः' इति पाठः ।

१ 'अत्रोपेक्षासमामोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

शोभा वृक्षसहिते देशे बहुवृक्षे वने वर्तते । बिम्बीफललताया वृक्षाद्याश्रयत्वात् । अस्य तु पुनः संभाव्यमाना विचार्यमाणा सा विगतवृक्षे नगरे संभाव्यते । नगर एव भैम्याः सखात् । द्रुमभाजि साधारणकन्दकवृक्षसहिते देशेऽरण्ये तस्य श्रीः, अस्य तु विशिष्टादिवृक्षे नगरे सा संभाव्यत इति वा । आरण्यकस्य नागरिकस्य च बह्वन्तरमित्यर्थः । इति विस्तरेणालम् । प्रतिबिम्बशब्दोर्ध्वादिपु द्रष्टव्यः ॥

जानेतिरागादिदमेव बिम्बं

बिम्बस्य च व्यक्तमितो धरत्वम् ।

द्वयोर्विशेषावगमाक्षमाणां

नाम्नि भ्रमो भूदनयोजनानाम् ॥ ३९ ॥

जान इति ॥ रदनच्छदोपमानत्वेन प्रसिद्धं यद्विम्बं बिम्बीफलं तत् इदमेव भैम्योऽलक्षणमेव नान्यदिति जाने । कुतः—अतिरागादितिलोहित्याद्यनुरागाच्च । लोकप्रसिद्धस्य बिम्बस्य तादृशलोहित्याभावात्सर्वत्रोपमानस्याधिक्याच्चाधर उपमानमभूत् । यद्विम्बफलं तद्वैमिरदनच्छदरूपमेव नान्यदित्यर्थः । भैमीरदनच्छदस्योपमानत्वं युक्तमिति भावः ॥ लौकिकस्य बिम्बस्य च इतः सत्वरूपो भैमीरदनच्छदासकाशादधरत्वं हीनत्वं व्यक्तं स्पष्टम् । तादृशलोहित्याभावात्पुनरुपमेयत्वमित्यर्थः । अथ च इदं पुरो दृश्यमानमेव बिम्बमितः पुरोदृश्यमानादस्मालोहित्यादेतोर्विम्बस्य च प्रसिद्धबिम्बीफलस्याधरत्वमोष्टवम् । नन्वेवं सति लोकप्रसिद्धपलापप्रमङ्ग इत्यत आह—द्वयोर्विम्बफलाधरयोर्विशेषावगमे तारतम्यज्ञाने अक्षमाणां समर्थानां पामराणां जनानां द्वयोरनयोर्विम्बाधरयोर्नास्ति भ्रमोऽभूत् । तारतम्यास्फुरणात्पामरैर्विम्बत्वेन परीक्षकाभिमतस्याधरसंज्ञा कृता, अधरत्वेन च परीक्षकाभिमतस्य बिम्बसंज्ञा कृता । अतः पामरप्रसिद्धपलापः, न तु परीक्षकप्रसिद्धपलाप इत्यर्थः । बिम्बापेक्षया भैम्योऽधिक एवेति भावः ॥

मध्योपकण्ठावधरोष्ठभागौ

भातः किमप्युच्छ्वसितौ यदस्याः ।

तत्सम्प्रसंगो वितीर्णदन्त-

दंशेन किं वा न मया पराद्धम् ॥ ४० ॥

मध्योपेति ॥ अस्या भैम्या अधरोष्ठस्य मध्योपकण्ठौ मध्यसमीपवर्तिनौ अधरोष्ठभागावधरोष्ठप्रदेशौ किमपि किञ्चित् उच्छ्वसितावुच्छ्वसितौ यद्यस्मात् भातः शोभते । तत्तस्माद्धेतोः स्वमे यो भैमीसंभोगस्तत्र वितीर्णो दन्तो दन्तपंशो दन्तक्षतं येन एवंविधेन मया वा मयैव किं नापराद्धम् । किंतु तादृगपराधो मयैव कृतः । वाशब्दः संभावनायां वा । स्वमसंभोगे वितीर्णेन दन्तक्षतेन कृषेति वा । अधरोष्ठस्य मध्यसमीपवर्तिनोः पार्श्वदेशयोः किञ्चिदुच्छ्वसिता सामुद्रिको गुणः, दन्तक्षतेनाप्युच्छ्वसिता भवति । स्वमे प्रत्यहं मयेयं संभुज्यते ॥

१ 'अत्र रूपकातिशयोक्तिव्यतिरेकाक्षेपालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपेक्षारूपकाव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

विद्या विदमैन्द्रसुताधरोष्ठे

नृत्यन्ति कत्यन्तरभेदभार्जः ।

इतीव रेखाभिरपश्रमस्ताः

संख्यातवान्कौतुकवान्विधाता ॥ ४१ ॥

विद्या इति ॥ अन्तरभेदभाजः अवान्तरभेदसहिताः कति विद्याः कियत्यो विद्या विदमैन्द्रसुताधरोष्ठे नृत्यन्ति स्फुरन्ति जाग्रद्रूपेण वर्तन्ते इतीव इति स्वयमेव सिद्धिदानः, इवेति लोकसंदेहनिवृत्त्यर्थं वा, कौतुकवान् अपश्रमः श्रमरहितो विधाता ब्रह्मा अधरोष्ठवर्तिनीभी रेखाभिः कृत्वा इत्यस्यो विद्या विद्यन्ते इति ता विद्याः संख्यातवान्गणितवान् । रामणीयकहेतुभूता रेखा विद्यागणनार्थत्वेनोपेक्षिताः । अन्तरे ओष्ठमध्य इति वा ॥

संभुज्यमानाद्य मया निशान्ते

स्वप्नेनुभूता मधुराधरेयम् ।

असीमलावण्यरदच्छदेत्थं

कथं मयैव प्रतिपद्यते वा ॥ ४२ ॥

संभुज्येति ॥ निशान्ते गृहमध्ये राधवसानसमये वा अथ स्वप्ने मया संभुज्यमाना कृतोपभोगा इयं भैमी चुम्बनवशान्मधुराधरा अमृतोष्ठी सुन्दराधरा वानुभूता । इत्थमनिर्बचनीयप्रकारेण असीमलावण्यो निर्मेयादसौन्दर्यो रदच्छदोऽधरोष्ठो यस्याः सेयं मयैव कथं वा प्रतिपद्यते प्रतीयते । आश्चर्यमेतदित्यर्थः । स्वप्ने यादृशी सुन्दराधरत्वेनानुभूता तादृश्येव जाग्रदवस्थायामपीत्याश्चर्यम् । अत्र हेतुर्निशान्तपदम् । 'गोविंसर्जनवेलायां दृष्ट्वा सद्यः फलं भवेत्' इति । अथ च या मया मधुरसंयुक्ताधरानुभूता सा निर्मेयादो लवणरसभावो यस्यैवविधोऽधरोष्ठो यस्याः सा मयैव कथमनुभूयत इत्याश्चर्यम् । मधुररसलवणरसयोः परस्परविरोधादित्यर्थः ॥

स्मितं वर्णयति—

यदि प्रसादीकुरुते सुधांशो-

रेषा सहस्रांशमपि स्मितस्य ।

तत्कौमुदीनां कुरुते तमेव

निमिच्छत्य देवः सफलं स जन्म ॥ ४३ ॥

यदीति ॥ एषा स्मितस्य सहस्रांशं सहस्रपरिपूर्कं लेशमपि सुधांशोर्धेदि चेत्प्रसादीकुरुते चन्द्रस्य प्रसन्ना भूत्वा प्रसादत्वेन स्मितलेशत्वमपि ददाति तर्हि स चन्द्रो देवस्तमेव स्मितसहस्रांशमेव निमिच्छत्य अर्थात्कौमुदीभिरेव पूजयित्वा नीराजनं कृत्वा कौमुदीनां जन्म सफलं कृतकृत्यं कुरुते । अत्युत्तमस्य तस्य नीराजनस्थाने तासां भवनयोग्यत्वात् । अन्यदप्युत्तमं वस्तुत्तमेन वस्त्रादिना नीराज्यते । कौमुद्यस्तस्मितसहस्रांशस्यापि सदृशो नेति भावः । सहस्रं चासावंशश्चेति व्युत्पत्तिः । सहस्रपूर्वोऽंश

१ 'अन्तरलाभभाजः' इति पाठः साहित्यविद्याधरीसंगतः ।

२ 'अत्रोपेक्षा हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विरोधाभासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'निमित्त' इति पठित्वा 'प्रसिध्य' इति व्याख्यातं जीवाती ।

इति लक्षणया व्याख्येयम् । अन्यथा 'नित्यं शतादि-' इत्यादिना इटस्त्वमङागमे सहस्रतम इति स्यात् । निपूर्वो मिच्छति-नीराजनार्थः ॥

श्लोकत्रयेण दन्तपङ्क्तिद्वयं वर्णयति—

चन्द्राधिकैतन्मुखचन्द्रिकाणां
दरायतं तत्किरणाद्नानाम् ।

पुरःसरस्तपृषद्वितीयं
रदावलिद्वन्द्वति बिन्दुद्वन्द्वम् ॥ ४४ ॥

चन्द्रेति ॥ तस्य चन्द्रस्य किरणात् । जालभिप्रायेण कवच-
नम् । किरणेभ्यः सकाशाद्नानां मुखचन्द्रस्य चन्द्रादुत्कृष्टत्वाद्-
नानामतिनिबिडानां चन्द्राधिकं चन्द्रोत्कृष्टम् एतन्मुखं भेमीमुख-
चन्द्रस्तस्य चन्द्रिकाणां दरायतमीषदीर्घम्, अथ च चन्द्राधि-
कैतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकारूपाणामेव घनानां मेघानां तेभ्यो मेघेभ्यः
क्षरणाद्धेतोः ईषदायतम् । पुरःसराण्येव सराणि स्तानि निःसृ-
तानि पृषन्ति बिन्दवः, तान्येव द्वितीयाणि यस्य तत् बिन्दुद्वन्द्वम्
रदावलिद्वन्द्वति दन्तपङ्क्तिद्वयमिवाचरति । अग्रनिःसृतबिन्दूनां
सूक्ष्मत्वादधोदन्तावम्, पश्चादव्यवधानेन निःसरतां बिन्दूनामी-
षदायतत्वादधोदन्तत्वमित्यर्थः । पर्जन्यवशात्पटलान्तरप्रथममेका
बिन्दुपङ्क्तिः पतति । तदनु द्वितीया, तथैव संलम्पेपदायता पतति ।
तद्वदिदं दन्तपङ्क्तिद्वयमिति । दन्तानामीषदायतत्वं घनत्वं सू-
क्ष्मत्वं सामुद्रिको गुणः । रदावलिद्वन्द्वतीत्यत्र 'सर्वप्रातिपदि-
केभ्यः क्तिवाचर' इति क्तिप् ॥

सेयं भूमैतद्विरहार्तिमूर्च्छा-

तमीविभातस्य विभाति संध्या ।

महेन्द्रकाष्ठागतरागकर्त्री

द्विजैरमीभिः समुपास्यमाना ॥ ४५ ॥

सेयमिति ॥ सेयं भेमी मम एतया सह विरहो वियोगः,
तज्जन्वा यार्तिः पीडा तज्जन्वा या मूर्च्छा सैव तमी रजनी तस्या
विभातस्य प्रातःकालसमयस्य संबन्धिनी संध्या विभाति प्रका-
शते । कीदृशी—महेन्द्रस्य काष्ठासुत्कर्षे गतः प्राप्तः काष्ठा मर्या-
दामागतः प्राप्तो वा रागोऽनुरागस्तस्य कर्त्री जनिका । तथा—अ-
मीभिः प्रत्यक्षदृष्टैर्द्विजैर्दन्तैः समुपास्यमाना सेय्यमाना । विभा-
तस्य संध्येयमित्यनेन भेमीदर्शनान्मूर्च्छापगमः सूचितः । प्रातःसं-
ध्यापि प्राचीमासलौहिल्यजनिका ब्राह्मणेः सेय्यते । 'रजनी यामिनी
तमी' इत्येयरः ॥

राजौ द्विजानामिह राजदन्ताः

संबिभ्रति श्रोत्रियविभ्रमं यत् ।

उद्वेगरागादिमृजावदाता-

श्रत्वार एते तद्वैमि मुक्ताः ॥ ४६ ॥

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रा-
तिशयोक्त्युपमारूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूप-
कक्षेपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

राजाविति ॥ इह दृश्यमानायां द्विजानां दन्तानां राजौ
पङ्क्तौ एते दृश्यमानाश्चत्वारो राजदन्ता दन्तभेदा यद्यस्यात्
श्रोत्रियाणां विभ्रमं विलासमुज्ज्वललक्षणं धारयन्ति तत् तस्यात्
मुक्ताः । एताव्राजदन्तान्मीकिकानि अवैमि । किंभूताः—उद्वे-
गरागः क्रमुकजन्यो लोहितिमा स आदिर्यस्य स्वादिरादेर्भुजया
शोधनेन कृत्वा अवदाता उज्ज्वलाः । क्रमुकश्च भस्मीभूतेन वा
क्रमुकेण कृतमार्जेना दन्ता अत्युज्ज्वला भवन्तीति चतुर्णामेव
मार्जेन क्रियते तेषामेव दर्शनविषयत्वात् । ततश्चात्युज्ज्वलत्वान्मु-
क्तासाम्यं युज्यते । अथ च राजन् अन्तः स्वरूपं येषां ते राज-
दन्ताः । एवंभूता ब्राह्मणानां पङ्क्तौ श्रोत्रियविभ्रमं पङ्क्तिपावनत्वं
विभ्रति । उद्वेगस्योद्वेजनस्य चित्तवैकल्यास्य रागास्याभिलाषस्य
आदिशब्देन द्वेषादेश्च यन्मार्जेन त्यागः, तेन निष्कल्मषाश्च
भवन्ति । 'उत् उत्कृष्टो वेगो येषां रागादीनाम्' इति वा । एवं-
विधा ब्राह्मणा मुक्ता भवन्तीति युक्तमेवेत्यर्थः । 'घोष्ठा तु पुरः
क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु । फलमुद्वेगम्' इत्येयरः । दन्तानां
राजानो राजदन्ताः । राजदन्तादित्वात्परनिपातेः ॥

श्लोकचतुष्टयेन वार्णा वर्णयति—

शिरीषकोपादपि कोमलाया

वेधा विधायाङ्गमशेषमस्याः ।

प्राप्तप्रकर्षः सुकुमारसर्गे

समापयद्वाचि मृदुत्वमुद्राम् ॥ ४७ ॥

शिरीषेति ॥ वेधाः शिरीषस्य कोपाङ्कुसुमादपि कोमलाया
अस्या भेभ्या अशेषं सकलमङ्गं सुकुमारतरं विधाय 'निर्माय सुकु-
मारसर्गे मृदुतरवस्तुमृष्टं प्राप्तप्रकर्षः सन् वाचि अस्या एव
वाण्यां मृदुत्वमुद्रां सौकुमार्यमुद्रां समापयत् । ब्रह्मा सुकुमारत-
राण्येतद्गङ्गानि कृत्वा सौकुमार्यमयीदां भेमीवाण्यामेव समाप्तिं
नीतवान् । अतिमधुरस्वरयमिति भावः । अन्योऽपि कापि शिष्ये
स्वोत्कर्षं समाप्तिं नयति ॥

प्रसूनबाणाद्वयवादिनी सा

काचिद्विजेनोपनिषन्पिकेन ।

अस्याः किमास्यद्विजराजतो वा

नाधीयते भैक्षभुजा तरुभ्यः ॥ ४८ ॥

प्रसूनेति ॥ तरुभ्य आभ्रादिवृक्षेभ्यो भैक्षभुजा फलपुष्पादि-
रूपभिक्षासमूहभोजिना पिकेन कोकिलेन द्विजेन पक्षिणा प्रसून-
बाणः कामः, तस्य अद्भुतवादिनी सा भेमीवामृषा काचिदपूर्वो उ-
पनिषत् रहस्यग्रन्थः, अस्या भेभ्या आस्यद्विजराजतो मुखचन्द्रान्
नाधीयते न पश्यते किम्, अपि तु पश्यत एव । कषायरसाभ्रादि-
मजरीभक्षणेन पिकस्य मधुरस्वरत्वं सूचितम् । पिकः पञ्चमं स्वरं
पठति स भेमीस्वर एवेदानीमपि तेनाभ्यस्यते परं तु नायाती-
त्यर्थः । कोकिलस्वराधिकभेमीस्वरार्कणनमात्रेण मदनार्द्रतमेव
भवतीति भावः । अन्येनापि भिक्षाभुजा ब्राह्मणेनार्द्रतमप्रतिपादिका
'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादिकोपनिषत् ब्राह्मणश्रेष्ठाधीयते । न

१ 'अत्र छान्दानुप्राससमाश्लेषलंकारसंकरः' इति साहित्यविद्या-
धरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिपरिसंख्यालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

विद्यते द्वयं यस्य तद्वद्वयं प्रसूनबाणलक्षणं यद्वयमिति समासः । द्विजराजतः, 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वम् । भिक्षाणां समूहः 'भिक्षादिभ्योऽण्' ॥

पद्माङ्कसन्धानमवेक्ष्य लक्ष्मी-
मेकस्य विष्णोः श्रयणात्सपत्नीम् ।
आख्येन्दुमस्या भजते जिताब्जं
सरस्वती तद्विजिगीपया किम् ॥ ४९ ॥

पद्मेति ॥ सरस्वती अस्या भैरव्याः तस्याः सपत्न्या विजिगीपया जेतुमिच्छया, सपत्नीगृहादुत्तमं गृहं मम कथंकारं स्यादिति मनीषया सोन्दर्येण जिताब्जं जितपद्ममाख्येन्दुं मुखचन्द्रं भजते सेवते । किं वितर्कं । किं कृत्वा—एकस्य विष्णोरुभाभ्यां श्रयणादात्मनः सपत्नीं लक्ष्मीं पद्मस्याङ्कः क्रोडः स एव सद्यः स्थानं यस्याः स्तामवेक्ष्य । चन्द्रोदये कमलसंकोचाच्चन्द्रोऽपि जिताब्जो भवति । यद्वा जितोऽङ्गश्चन्द्रो येन । चन्द्रेण कमलं जितं सोऽप्यनेन जित इति तदाश्रयणादलक्ष्मीवाग्यातिरारां जितेत्यर्थः । वक्रोक्त्यादि चातुर्यमस्यामेवास्ति नान्यस्यामिति भावः । अन्यापि सपत्नीगृहाद्युत्तमं विलोक्येयस्या स्वगृहादि तस्मादप्युत्तमं करोति । 'अञ्जो जैवातृकः सोमः' इत्यमरः ॥

कण्ठे वसन्ती चतुरा यदस्याः
सरस्वती वादयते विपश्चीम् ।
तदेव वाग्भूय मुखे मृगाक्ष्याः
श्रोतुः श्रुतौ याति सुधारसत्त्वम् ॥ ५० ॥

कण्ठे इति ॥ अस्याः कण्ठे वसन्ती वीणावादाने चतुरा सरस्वती यत् विपश्चीं वीणां वादयते तदेव वीणावादनमेव मृगाक्ष्या मुखे वाग्भूय वाणीत्वेन परिणम्य श्रोतुः श्रुतौ कर्णे सुधारसत्त्वं याति । वीणावन्मधुरस्वरयमिति भावः । वाग्भूयेत्यत्र च्यन्तत्वाद्गतिसंज्ञया समासः ॥

चिबुकं वर्णयति—

विलोकितास्या मुखमुन्नमय
किं वेधमेयं सुपमासमाप्तौ ।
धृत्युद्भवा यच्चिबुके चकास्ति
निम्ने मनाङ्गुलियन्त्रणेव ॥ ५१ ॥

विलोकितेति ॥ विधिना द्वयं भैमी सुपमासमाप्तौ मुखनिर्माणशोभासमाप्तौ सत्यां मुखमुन्नमय कियदूर्ध्वोत्थं विलोकितमास्यं यस्या एवभूता किम् । अलंकरणसमाप्तौ शृङ्गारकारिणि मुखमुन्नमयालंकारशोभां विलोकयति, विधिनापि तथैव कृतमिति वितर्कः, अस्या मुखमुन्नमयेति वा योजना । कथं ज्ञातमित्यत आह—यद्यस्मात् मनाक् ईषन्निम्ने गम्भीरे चिबुके हन्वप्रसंधौ धृत्युद्भवाङ्गुलिधारणजन्माङ्गुल्या कृत्वा वा यस्त्रणा नियमना सैव चकास्ति शोभते । अतिमादृवाङ्गुलिधारणादपि हन्वप्र-

१ 'अत्र समासोक्तिरूपकव्यतिरेकालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकसमासोक्त्युपेक्षालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

संधौ निष्कृत्वं जातमित्यर्थः । उत्तमस्त्रीणां स्वभावादेव चिबुकं निम्नं भवतीति ॥

पुनरपि श्लोकनवकेन सावयवं मुखं वर्णयति—

प्रियामुखीभूय सुखी सुधांशु-
जयत्ययं राहुभयव्ययेन ।
इमां दधाराधरबिम्बलीलां
तस्यैव वालं करचक्रवालम् ॥ ५२ ॥

प्रियेति ॥ अयं सुधांशुश्चन्द्रः प्रियामुखीभूय भैमीमुखत्वं प्राप्य मुखाकारेण परिणम्य राहुभयस्य व्ययेनाभावेन सुखी निश्चिन्तः सन् जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । मुखचन्द्रस्य राहुबाधा नास्तीति सुखित्वम् । यतश्चायं चन्द्र एव, तस्मात्तस्यैव चन्द्रस्य वालं उदयसमयभावि करचक्रवालं किरणमण्डलं इमां प्रत्यक्षाधरबिम्बलीलामधरोष्ठबिम्बविलासं दधार । चन्द्रतुल्यं मुखम्, उदितमात्ररक्तचन्द्रकिरणतुल्योऽधरोष्ठश्चेति भावः । अन्योऽपि वैरिणः सकाशाद्भीतस्तदीयः परिजनोऽपि भीतः सन् तदनवबोधार्थमन्यमाकारं कृत्वा धारयन्मुखी भवति । बालश्च लीलां धारयति ॥

अस्या मुखस्यास्तु न पूर्णमास्यं
पूर्णस्य जित्वा महिमा हिमांशुम् ।
भ्रूलक्ष्म खण्डं दधदधमिन्दु-
भालस्तृतीयः खलु यस्य भागः ॥ ५३ ॥

अस्या इति ॥ पूर्णस्य सर्वावयवपरिपूर्णस्य, अथ च वर्तुलस्य अस्या मुखस्य महिमा श्रेष्ठत्वं कीर्तिः, अथ च चन्द्रापेक्षयाऽधिकपरिमाणत्वं नास्तु अपि त्वस्तित्वार्थः । किंभूतस्य—पूर्णमा आस्यं प्रारम्भो यस्य, यदुदये पूर्णिमास्ति, पूर्णिमाया आस्यमिव वा तथाभूतं हिमांशुं पूर्णचन्द्रं जित्वा स्थितस्य । कुतोऽधिकत्वमत आह—खलु यस्मात् यस्य मुखस्य तृतीयो भागोऽंशो भालो ललाटमर्धखण्डं हन्तुः समशकलरूपश्चन्द्रः । किंभूत हन्तुः—भ्रुवावेव लक्ष्म कलङ्कं दधन् धारयन् । मुखस्य तृतीयो भागो भालो यस्य चन्द्रार्धम्, एकेनांशेन मुखम् । भालोऽर्धचन्द्रतुल्यः, तदधोभागः पूर्णचन्द्रतुल्य इत्यर्थः । चन्द्राधिकमुखी चन्द्रार्धतुल्यभाला चेयमिति भावः । जित्वेत्यनन्तरं स्थितस्येत्यव्याहार्यम् । अन्यथा भिन्नकर्तृकत्वानुपपत्तिः ॥

व्यधत्त धाता वदनाब्जमस्याः

सम्राजमम्भोजकुलेऽखिलेपि ।

सरोजराजौ सजतोदसीयां

नेत्राभिधेयावत एव सेवाम् ॥ ५४ ॥

व्यधत्तेति ॥ धाता अखिलेऽपि अम्भोजकुलेऽस्या मुखपथं

१ 'अत्रानुमानोपेक्षानुप्रासालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानुप्रासातिशयोक्त्यतिरेकरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ च पूर्णमासी तु पूर्णिमा । पूर्णमा पौर्णमासी च' इति केशवः । ४ 'अत्र प्रतीपातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सम्राजं द्वादशराजमण्डलाधीशं व्यधत् अकृत । अथ च तदपेक्षया सम्यगतिशयितं राजत इति सम्राजम् । अत एव नेत्राभिधेयौ नेत्रसंज्ञकौ सरोजराजौ अन्यकमलापेक्षया भैमीनयनीभूते कमले श्रेष्ठे तद्वत् सरोजराजौ अदसीयाममुप्येतन्मुखकमलस्य संबन्धिनीं सेवां सृजतः कुरुतः । अस्य यदि सम्राट्त्वं न स्यात्तर्हि किमिति नेत्राभिधेयाभ्यां सरोजराजाभ्यां सेवां क्रियेत क्रियते तावन् अतोऽन्यथानुपपत्तिप्रमाणगम्यस्य सम्राट्त्वमित्यर्थः । भैमीमुखनेत्रं विजिताङ्गमिति भावः । अन्योऽपि सम्राड् राजभिः सेव्यते । 'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शान्ति यश्चाज्ञया राजः स सम्राट्' इत्यमरः ॥

दिवारजन्यो रविमोमभीते

चन्द्राम्बुजे निक्षिपतः खलक्ष्मीम् ।

आस्ये यदास्या न तदा तयोः श्री-

रेकश्रियेदं तु कदा न कान्तम् ॥ ५५ ॥

दिवेति ॥ दिवारजन्योः क्रमेण दिनराज्यो रविमोमान्यो स-काशाद्वीते भयं प्राप्तं भीतेभयाद्वा चन्द्राम्बुजे खलक्ष्मीं स्वशोभां अस्या आस्ये मुखे यदा निक्षिपतः स्थापयतः तदा तयोश्चन्द्रपद्मयोः श्रीर्न । सूर्याद्वीतेन चन्द्रेण दिने चन्द्राद्वीतेन कमलेन रात्रौ यदा स्वस्वशोभा भैमीमुखे निक्षिप्ता तदा तद्वयमपि निःशोभं जातम् । अथ च निक्षिपतो न्यासीकुरुतः, तदा चन्द्राम्बुजयोः श्रीः शोभा नास्ति । इदं तु भैमीमुखं पुनरेकस्य चन्द्रस्य अम्बुजस्य वा श्रिया शोभया कृत्वा कदा कस्मिन्समये दिने रात्रौ वा न कान्तम्, अपि तु दिने रात्रौ च । चन्द्रशोभया कमलशोभया च सशोभम् । चन्द्रस्य शोभा रात्रावेव, न दिने । कमलस्य सा दिन एव, न रात्रौ । भैमीमुखं दिवा रात्रौ च सशोभमित्यर्थः । भैमीमुखं चन्द्रस्य लक्ष्मीरूपं निक्षेपं रात्रौ तस्मै प्रयच्छति दिने भीतत्वात् । एवं कमलस्य लक्ष्मीरूपं निक्षेपं दिने प्रयच्छति रात्रौ भीतत्वात् । धनादिनिक्षेपोऽपि धनिना यदा याच्यते, तदैव दातव्यो भवति न स्थापनीयश्च भवति । यावच्चास्ति तावत्तेनैव स्वस्यालंकारः क्रियते । दिवा चन्द्रदीप्त्या रात्रौ कमलदीप्त्या चात्मानमलंकरोतीत्यर्थः ॥

अस्या मुखश्रीप्रतिबिम्बमेव

जलाच्च तातान्मुकुराच्च मिश्रात् ।

अभ्यर्ध्य धत्तः खलु पद्मचन्द्रौ

विभूषणं याचितकं कदाचित् ॥ ५६ ॥

अस्या इति ॥ खलुप्रेक्षते । पद्मचन्द्रशोभां तातान् पितुर्जलान्मिश्रान्मुकुरादादर्शोच्चाभ्यर्ध्य, अर्थात्प्रतिबिम्बमेव याचित्वा अस्या भैम्या मुखश्रीप्रतिबिम्बमेव सशोभमुखप्रतिबिम्बलक्षणमेव याचितकं याच्यया प्राप्तं विभूषणं कदाचित् दिने रात्रौ च धत्तः धारयतः । जलोपसृत्वात्पद्मस्य पिता जलम् । वृत्तवोऽऽबलत्वादिगुणयुक्त्वाद्वर्णस्य चन्द्रसखत्वम् । पितुर्मिश्राभ्यां याचितं दीयते

याचितकालंकारः कदाचिद्व्रियते न सर्वदा । उदके यदा प्रतिबिम्बितं भैमीमुखं तदैव पितरं जलं याचित्वा दिने कमलं शोभते । वर्षणे यदा प्रतिबिम्बितं भैमीमुखं तदैव वर्षणं मित्रं याचित्वा रात्रौ चन्द्रः शोभते नान्यथेतयोः शोभेत्यर्थः । भैमीमुखप्रतिबिम्बेनापि सदृशो यदि पद्मचन्द्रो न भवतः, तदा भैमीमुखसदृशो कुतस्तरां भवेताम्, अपि तु न कुनोपीति भावः । यो परस्परसमुच्चये । याचितकं याचितेन प्राप्तमित्यर्थं 'अपमित्ययाचित्वाभ्यां कङ्कनौ' इति कर्त्तुं ॥

अर्काय पत्ये खलु तिष्ठमाना

भृङ्गैर्मितामक्षिभिरम्बुकैर्लौ ।

भैमीमुखस्य श्रियमम्बुजिन्यो

याचन्ति विस्तारितपद्महस्ताः ॥ ५७ ॥

अर्कायेति ॥ अर्काय सूर्याय पत्ये प्रियाय तिष्ठमानाः स्वप्रकाशनेन सूर्यं स्वीयं भावं ज्ञापयितुकामा अम्बुजिन्यः अम्बुकैर्लौ जलक्रीडासमये भृङ्गरूपैरक्षिभिर्मित्रैः कृत्वा मितां ज्ञातां भैम्या एव मुखस्य श्रियं विस्तारिताः पद्मरूपा हस्ता याभिन्ना एवंभूताः सत्यो भैमी याचन्ति । खलुप्रेक्षते । अस्मत्पतिः सूर्योऽधुना समागमिष्यतीति त्वन्मुखशोभयापि रुचिरा भवाम इति भैमीमुखशोभां भैमी याचन्त इत्यर्थः । कमलभैमीमुखयोः सर्वथा साम्यं नास्तीति भावः । अन्योऽपि स्वामिनि हस्तं प्रसार्य हृत्संज्ञया याचते । अन्याप्यन्यदीयमलंकारं स्वालंकरणार्थं हस्तौ प्रसार्य याचते । क्रीडासमये याचितमवश्यं प्रभुणा दीयते । अर्काय 'श्लाघद्भृङ्ग-' इति संप्रदानात्पद्मम् । तिष्ठमाना 'प्रकाशानन्वयाख्य-योश्च' इत्यात्मनेपदम् । स्वीयं भावं ज्ञापयितुमिति हेतौ वा शानच् । याचिर्दिकमां ॥

अस्या मुखेनैव विजित्य नित्य-

स्पर्धी मिलत्कुङ्कुमरोपभागा ।

प्रसह्य चन्द्रः खलु नह्यमानः

सादेव तिष्ठत्परिवेपपाशः ॥ ५८ ॥

अस्या इति ॥ अस्या मुखेनैव नित्यस्पर्धी यदा स्पर्धमानश्चन्द्रो विजित्य पराभूय खलु निश्चिने प्रसह्य हठात् नह्यमानो बध्यमान एवाधुनापि तिष्ठन् परिवेप एव पाशो बन्धनरज्जुस्यैवं विधः स्याद्वेत् । नात्यधेनदृढत इत्यर्थः । किंभूतेन मुखेन-उद्धर्तनार्थं मिलत्संलग्नं कुङ्कुमे तद्वद् रोपभाः क्रोधलाहितं यस्मिन्, मिलन्ती कुङ्कुमरूपा रोपभा यस्मिन्निति वा । भैमीमुखस्पर्धया सापराधश्चन्द्रो मुखेनैव जिवा परिवेपमिषेण बद्ध इत्यर्थः । चन्द्रोऽपि भैमीमुखसमानो न भवतीति भावः । अन्योऽपि स्पर्धमानं रोपारुणः सन् हठाद्विजित्य निबध्नाति । योऽपि बद्ध एव तिष्ठतीति । खलुप्रेक्षायां वा नह्यमान इव इति ॥

१ 'अत्रातिशयोक्तिसमाप्तोक्तिकाव्यटिप्पण्येकानुप्रासाः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र यथासंख्यमतिशयोक्तिसमाप्तोक्तिकाव्यटिप्पण्येकालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्रातिशयोक्तिसमाप्तोक्तिकाव्यटिप्पण्येकानुप्रासाः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र यथासंख्यमतिशयोक्तिसमाप्तोक्तिकाव्यटिप्पण्येकालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र पूर्ववदलंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी ।

विधोर्विधिर्विश्वशतानि लोपं
लोपं कुहूरात्रिषु मासिमासि ।

अभङ्गुरश्रीकमसुं किमस्या

मुखेन्दुमस्यापयदेकशेषम् ॥ ५९ ॥

विधोरिति ॥ विधिः मासि मासि प्रतिमासं कुहूरात्रिषु नष्टेन्दुकलामावास्यारात्रिषु विधोश्चन्द्रस्य विश्वशतानि बहूनि मण्डलानि लोपलोपं विलुप्य विलुप्य अभङ्गुरश्रीकमविनश्वरशोभमिमं प्रत्यक्षदृश्यमस्या मुखेन्दुं मुखचन्द्रं एकशेषं एकश्रासौ शेषश्च तथाभूतमस्यापयस्यापितवान् किम् । अमावास्यायां सर्वथा चन्द्रादर्शनादियमुपेक्षा । क्षयिष्वाच्चन्द्रविम्बानां स्थानेऽविनश्वरशोभत्वात्तत्कार्यकारित्वाच्चास्या मुखलक्षणमिन्दुं स्थापितवानित्यर्थः । क्षयिष्वादपि चन्द्रो मुखतुरयो न भवतीति भावः । अन्योऽपि कारः स्वयमेव कृतं वस्तु अनुत्तमं ज्ञात्वा विनाश्य सुन्दरतरं स्थापयति । अथ च (सूत्रेणापि) सरूपाणां मध्ये कानिचित्सरूपाणि विलुप्यैकशेषः क्रियते । यश्चैकः शिष्यते स तत्कार्यकारी भवति । लोपलोपम् 'आभीक्ष्ण्ये णमुल्च' इति णमुल् ॥

कपोलपत्रान्मकरात्सकेतु-

भ्रूभ्यां जिगीषुर्धनुषा जगन्ति ।

इहावलम्ब्यास्ति रतिं मनोभू

रज्यद्वयस्यो मधुनाधरेण ॥ ६० ॥

कपोलेति ॥ मनोभूः कामो रतिं प्रीतिम्, अथ च स्वप्रियामवलम्ब्याङ्गीकृत्य तथा सह इह भैमीमुखेऽस्ति । किंभूतः—कपोललिखितारपद्मावलीरूपान्मकरात् सकेतुः सचिह्नः । तथा—भ्रूवैव धनुषा जगन्ति जिगीषुः । तथा—अधरेणौष्ठलक्षणेन मधुना वसन्तेन कृत्वा रज्यन् सानुरागो वयस्यो वसन्तलक्षणं मिश्रं यस्य । आधरेण अधरसंबन्धिना मधुना रसेन कृत्वा रज्यन् शोणो वयस्यो मदनवृद्धिकरत्वादधर एव यस्य । भैमीमुखे सकलकामचिह्नदर्शनादत्र मदनो वसतीत्यनुमीयत इत्यर्थः । भैमी-मुखावलोकनारसबलस्य कामस्योरपत्तिर्भवतीति भावः । रज्यदिति 'कुपिरजोः-' इति इयन्परस्मैपदे ॥

श्लोकपञ्चकेन कर्णौ वर्णयति—

वियोगवाष्पाञ्चितनेत्रपद्म-

च्छन्नार्पितोत्सर्गपयःप्रसूनौ ।

कर्णौ किमस्या रतितत्पतिभ्यां

निवेद्यपूपौ विधिशिल्पमीदृक् ॥ ६१ ॥

वियोगेति ॥ अस्याः कर्णौ रतिश्च तत्पतिः कामश्च ताभ्यां निवेद्योपपद्धारस्य संबन्धिभौ पूषो मण्डकौ ईदृक् किं विधिशिल्पं ब्रह्मनिर्माणम् इति संभावना । एतदर्थं ब्रह्मणा किमेतौ निर्मितावित्यर्थः । किंभूतौ—वियोगजनिता ये बाष्पा अश्रूणि तेरञ्चितस्य

पूजितस्य नेत्रपद्मस्य छन्नानां व्याजेनार्पिते वितीर्णे उत्सर्गायै दानार्थं पयःप्रसूने जलपुष्पे ययोस्तौ । अश्रु दानजलम्, नेत्रे च दानपुष्पे ययोः समीपे तिष्ठतः । निवेद्यसमीपे जलपुष्पे भवतः । आकर्णनेत्रत्वादित्यर्थः । कर्णदर्शनादपि मदनोत्पत्तिरिति भावः । 'पूपोऽपूपः विष्टकः स्यात्' इत्यमरः । निवेद्यम् अर्घ्यार्थं ण्यत् ॥

इहाविशद्येन पथातिवक्रः

शास्त्रौघनिष्यन्दसुधाप्रवाहः ।

सोस्याः श्रवःपद्मयुगे प्रणाली-

रेखैव धावत्यभिकर्णकूपम् ॥ ६२ ॥

इहेति ॥ अतिवक्रो वैषम्यादतिकुटिलो व्यङ्ग्यगूढार्थयुक्तो दुर्बोधोऽनुज्ञश्च शास्त्रौघस्य शास्त्रसमूहस्य निष्यन्दः सारभाग एव सुधाप्रवाहो येन पथा इह अस्याः कण्ठकूपेऽविशस्य पन्था अस्या भैम्याः श्रवःपद्मयुगे कर्णातङ्कद्वये प्रणालिकाया रेखेवाभि-कर्णकूपं कर्णरन्ध्रं लक्ष्मीकृत्य कर्णकूपसंमुखं वा धावति । यादृशी प्रणालिका तादृश एव प्रवाहो भवति । अत्र च तादृक्प्रणालिके कुण्डलाकारत्वाद्वाक्रे, अतस्तत्र गच्छन्प्रवाहोऽपि वक्रो युक्तः । यद्वा वक्रगामिनो हि प्रवाहस्य प्रणालीरूपो मार्गो वक्र एव भवति, कूपं चानुधावति । अतो वक्रकर्णरेखा रूपया प्रणाल्या कृत्वा वक्रः शास्त्रसुधाप्रवाहः कर्णयुगे भैम्यां वा प्रविष्ट इत्यर्थः । वक्रोक्तिः सुधारूपा भवति, सकलकलाप्रवीणेयमिति भावः । निष्यन्दत इति निष्यन्दः । पक्षे पचाद्यच् । 'अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेः-' इति पत्वम् । अभिकर्णकूपमिति 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इति समासैः ॥

अस्या यदष्टादश संविभज्य

विद्याः श्रुती दध्नुरर्धमर्धम् ।

कर्णान्तरुत्कीर्णगभीररेखः

किं तस्य संख्यैव नवा नवाङ्कः ॥ ६३ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः श्रुती कर्णौ अष्टादश विद्याः संविभज्य द्विधाकृत्य यदर्थमर्धं प्रत्येकं धारयामासतुस्तस्यार्धस्य कर्णान्तः कर्णमध्ये उत्कीर्णो उद्धृता गभीरा निम्ना रेखा यस्य एवंभूतो नवसंख्याद्योतकोऽङ्को नवा अपूर्वाश्चर्यरूपा संख्या किं न, अपि तु भवत्येव । नवसंख्याका विद्या एका श्रुतिर्धारयति, अपरापि नवसंख्याका इति द्योतनार्थं ब्रह्मणैव कर्णमध्ये रेखा रूपोऽष्टादशार्धगणनानुरूपो नवाङ्को निर्मित इत्यर्थः । तस्यैवार्धसंख्या नवा किं नवाङ्क इत्यर्थे इति वा । नवेति निषेधार्थः । अस्याः कर्णरेखा नवाङ्कतुल्या सलक्षणेति भावः ॥

मन्येष्टुना कर्णलतामयेन

पाशद्वयेन च्छिदुरेतेरेण ।

एकाकिपाशं वरुणं विजिग्ये-

नङ्गीकृतायासतती रतीशः ॥ ६४ ॥

१ 'अत्र छेकानुप्रासरूपकापङ्क्त्युत्प्रेक्षालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रापङ्क्त्युपमालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेकानुप्रासोत्प्रेक्षालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्रातिशयोक्त्यतिरेकोत्प्रेक्षालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्रातिशयोक्तिरूपकालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।

मन्य इति ॥ रतीशः कामोऽमुना एतदीयेन कर्णलतामयेन छिदुरेतरेण दृढतरेण पाशद्वयेन पाशरूपशब्दद्वयेन कृत्वा एक एव एकाकी पाशो यस्यैवंविधं वरुणं सुखेन विजिग्ये जितवान्मन्ये । किंभूतः—न अङ्गीकृता आयासततिः भ्रमसाहित्यं येन । पाश-द्वयेनैकस्य पाशस्य जयः सुकर इत्यायासराहित्यम् । कर्णयुगं दृष्ट्वा वरुणादयः सर्वेऽपि कामपरवशा भवन्तीति भावः । 'पाशो बन्ध-नशस्त्रयोः' इत्यमरः । विजिग्ये 'विपराभ्यां जेः' इति तर्कः ॥

आत्मैव तातस्य चतुर्भुजस्य

जातश्चतुर्दोश्चितः सरोऽपि ।

तच्चापयोः कर्णलते भ्रुवोर्ज्ये

वंशत्वंगंशौ चिपिटे किमस्याः ॥ ६५ ॥

आत्मेति ॥ सरोऽपि तस्माच्चतुर्दोः—चत्वारो दोषो बाहवो यस्य एतादृश उचितो युक्तः । यतः—चतुर्भुजस्य कृष्णस्य तातस्य पितुरा-त्मैव स्वरूपमेव । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः पितुः स-दृशः पुत्रो युक्त एव । तस्य चतुर्भुजस्य अस्या भ्रुवोन्तच्चापयो-र्भ्रुरूपयोर्द्वयोः स्मरधनुषोः चिपिटे विस्तृते कर्णलते एव वंशत्वंगं-शौ वेणुत्वंगभागौ ज्ये किम् । भ्रुवोर्भ्रुवौ कामधनुषी कर्णौ मौ-र्व्यां । द्वयोर्धनुषोर्मौर्वीद्वयं युक्तम् । निर्व्यापारस्य धनुषोऽवतारि-ता मौर्वी कोणे तिष्ठति कर्णलते अपि भ्रुधनुषोः कोणं वर्तते इत्य-र्थः । 'चिपिटी' इत्यपि पाठः ॥

ग्रीवां वर्णयति—

ग्रीवाद्भुतैवावदुशोभितापि

प्रसाधिता माणवकेन सेयम् ।

आलिङ्ग्यतामप्यवलम्बमाना

सुरूपताभागखिलोर्ध्वकाया ॥ ६६ ॥

ग्रीवेति ॥ सेयं ग्रीवा अद्भुतैव आश्चर्यभूतैव अर्थाङ्गभ्याः । अद्भुतत्वमेव विशेषणैराह—किंभूता—अवदुः कृकाटिकाग्रीवापुरो-भागेनालंकृता । अपिः समुच्चये । माणवकेनार्धहाराख्येन हारवि-शेषेण वा प्रसाधिताऽलंकृता । तथा—आलिङ्ग्यतामपि आलिङ्ग-नयोग्यमतिस्नोन्दर्यमवलम्बमाना आश्रयन्ती । अत एव सुरूपतां शोभनरूपत्वं भजत्याश्रयति एवंविधोऽखिल ऊर्ध्वकायः शरीरो-र्ध्वदेशो यया । कण्ठसौन्दर्योत्सुकः शरीरोर्ध्वदेशः शोभते । ई-दृशी ग्रीवा नान्यस्या इत्यर्थः । असुरूपताभागतिप्रियावाप्राणरूप-ताभागखिलोर्ध्वकायो यया कृत्वेति वा । याऽवदुशोभिता न सा माणवकेन बालेन प्रसाधितेति विरोधादाश्चर्यम् । अथ च यालि-ङ्ग्यतां मर्दलविशेषत्वं तद्रूपत्वमवलम्बते सा सुरूपताभागखिला ऊर्ध्वका मृदङ्गविशेषा यस्या यया वा । 'हरीतक्याकृतिस्त्वङ्गो यवमध्यस्तयोर्ध्वकः । आलिङ्ग्यश्च गोपुच्छाकारः' । 'मृदङ्गा मुर-जा भेदास्त्वङ्गालिङ्गयोर्ध्वकाश्चयः' इत्यमरः । 'सुरूपता' इति पा-ठो वा । ग्रीवया कृत्वाऽद्भुतैत्येकपदे भ्रुवोर्विशेषणानि । 'अवदु-र्घाटा कृकाटिका । अर्धहारो माणवकः' इत्यमरः । 'भवेन्माणवको बाले हारभेदे कुपूह्ये' इत्यज(य)पाठः ॥

१ 'अत्र एकानुप्रासापहृत्युत्प्रेक्षाकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्र काव्यलिङ्गोत्प्रेक्षाकारो' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विरोधाभासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कण्ठं वर्णयति—

कवित्वगानप्रियवादसत्या-

न्यस्या विधाता व्यधिताधिकण्ठम् ।

रेखात्रयन्यासमिपादमीपां

वासाय सोयं विबभाज सीमाः ॥ ६७ ॥

कचित्वेति ॥ विधाता अस्या अधिकण्ठं कण्ठे कवित्वं गानं प्रियवादः प्रियवचनं सत्यं वा एतानि चत्वारि व्यधित रचितवा-न् । कुतो ज्ञातमित्यत आह—सोयं विधाता कण्ठे रेखात्रयस्य न्यासस्य मिपाच्चतुर्णाममीपां कवित्वादीनां पृथग्वासाय स्थित्य-र्थं सीमाश्चतस्रो विबभाज विभक्तवान् । रेखात्रयेण चत्वारि स्था-नानि भवन्ति । कवित्वादिकलावती कम्बुकण्ठी चेयमिति भावः । 'रेखात्रयाङ्किता ग्रीवा कम्बुग्रीवेति कथ्यते' ॥

श्लोकद्वयेन बाहू वर्णयति—

बाहू प्रियाया जयतां मृणालं

द्वन्द्वे जयो नाम न विसयोऽस्मिन् ।

उच्चैस्तु तच्चित्रममुष्य भ्रम-

स्यालोक्यते निर्व्यथनं यदन्तः ॥ ६८ ॥

बाहू इति ॥ प्रियाया बाहू मृणालं जयताम् । अनुमतमेतत् । यतोऽस्मिन् भुजलक्षणे द्वन्द्वे जयो नाम यत् स न विसयः । अतिगौरवा(त्वा)दतिमृदुत्वाच्च बाहूभ्यां मृणालं जितम् । कि-माश्चर्यमित्यर्थः । अथ च द्वाभ्यामेकः सुखेन पराजियते । अथ च द्वन्द्वे युद्धे जयो भवत्यत्र नाश्चर्यम् । एकस्य युद्धे जयो भवत्येव । तत्तत्पुनरुच्चरतिशयितं चित्रमाश्चर्यम् । यत् भ्रमस्य जितस्यामु-प्यान्तरन्तःकरणं निर्व्यथनं व्यथारहितमालोक्यते । पराजितस्या-न्तःकरणं सव्यथं भवति अस्य तु नेत्याश्चर्यम् । द्विधाकृतमृणालमध्ये छिद्राणि दृश्यन्ते । भ्रमीभुजौ मृणालादपि गौरतरी । कोमलत-राविति भावः । 'द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः', 'छिद्रं निर्व्यथनम्' इ-त्यमरः । पक्षे निर्गतं व्यथनाक्षिर्व्यथनम्, 'निरादयः—' इति तत्पुरुषः ॥

, अजीयतावर्तशुभंयुनाभ्यां

दोर्भ्यां मृणालं किमु कोमलाभ्याम् ।

निःमृत्रमास्ते धनपङ्कमृत्तु

मूर्तासु नाकीर्तिषु तन्निमग्नम् ॥ ६९ ॥

अजीयतेति ॥ आवर्तेन दक्षिणावर्तेन शुभंयुः शुभाम्बिता रमणीया नाभिर्यस्यास्तया भ्रम्या कोमलाभ्यां दोर्भ्यां भुजाभ्यां कृत्वा मृणालमजीयत पराजितम् । किमु संभावनायाम् । अत एव निःसूत्रं निर्व्यवस्थं स्फूर्तिरहितं निरुपायं सत् । अथ च तन्मु-रहितं तन्मृणालं धनपङ्कमृत्तु निबिडकर्ममृत्तिकारूपासु मूर्तासु शरीरधारिणीषु अकीर्तिष्वयशःसु निमग्नं किमु नास्ते, अपि तु ताभ्यां जितत्वादेवैवंविधमास्ते । अयशसः श्यामरूपत्वान्मृत्प-

१ 'अत्र एकानुप्रासापहृत्युत्प्रेक्षाकारो' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्र सामांशोत्प्रेक्षाकारो' इति साहित्यविद्याधरी ।

रवम् । अतिकोमलं मृणालं तन्तुरहितं भवति । अन्योऽपि केन-
चिज्जितो निरुपायः सन्नकीर्तिषु निमज्ज्य तिष्ठति । कोमलमपि
मृणालं भैमीभुजसदृशं नेति भावः । 'सूत्रं तु सूचनाग्रन्थे सूत्रं
तन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः । शुभंयुः, मरुद्वे 'अहंशुभमोर्युस्' ॥
श्लोकत्रयेण पाणिं वर्णयति—

रज्यन्नखसाङ्गुलिपञ्चकस्य

मिपादसौ हैङ्गुलपद्मतूणे ।

हैमैकपुङ्खास्ति विशुद्धपर्वो

प्रियाकरे पञ्चशरी स्मरस्य ॥ ७० ॥

रज्यदिति ॥ असौ प्रत्यक्षदृश्या स्मरस्य पञ्चशरी रज्यन्तः
स्वयमेव रक्ता भवन्तो नखा यस्य अङ्गुलीनां पञ्चकस्य मिपाद्या-
जान् प्रियाया भैम्याः करे अस्ति । किंभूते—रक्तत्वात् हैङ्गुलं हि-
ङ्गुलेन रक्तं पद्मं तज्जितो यस्तृण इपुधिसदृशे । किंभूता पञ्चशरी ।
हैमाः सुवर्णमया एकं श्रेष्ठाः पुङ्खा सुखानि यस्याः सा । तथा—
विशुद्धानि ऋजूनि पर्वणि ग्रन्थयो यस्याः सा । मदनस्य
पुष्पायुधत्वादियुधिरपि पुष्पमयः । तच्च पुष्पं साम्याद्रक्तपद्ममेव ।
इपुधिश्व हिङ्गुलेन रज्यते । करस्येपुधित्वं, पञ्चाङ्गुलीनां पञ्चवा-
णीत्वं, रक्तनखानां च सुवर्णपुङ्खत्वम्, उभयोरपि विशुद्धपर्वत्वम् ।
अत्युत्तमं च सुवर्णं रक्तं भवति । भैमीकराङ्गुलीदर्शनात्कामप्रादु-
र्भावो भवतीति प्रतिपाणिवर्णने पञ्चशरत्वम् । हैङ्गुलम् 'तेन
रक्तम्' इत्यण् । पञ्चशरी समाहारे 'द्विगोः' इति ङीप् ॥

अस्याः करस्पर्धनगर्धनर्द्धि-

बालत्वमापत्खलु पल्लवो यः ।

भूयोपि नामाधरसाम्यगर्वं

कुर्वन्कथं वास्तु न स प्रवालः ॥ ७१ ॥

अस्या इति ॥ यः पल्लवोऽस्याः करस्पर्धनस्य पाणिस्पर्धाया
गर्धनमभिलापस्तेन ऋद्धिराधिक्यं यस्य, यद्वा स्पर्धने गर्धनर्द्धि-
रभिलापसमृद्धिर्यस्य, भैमीपाणिभ्यां तुल्योऽहमिति चित्ते धत्ते,
एवंविधः सन् बालत्वं नवीनत्वमापत्खलु । यस्मान्नवीनस्यैव तस्य
रक्तत्वात्पाणिसाम्याह्वत्वम् । अथ च बालत्वमज्ञत्वं प्रापत् । स्वा-
पेक्षयाधिकेन भैमीपाणिना सह स्पर्धमानत्वात् । अथ च स्वयं
पदो लवः पल्लवश्चरणावयवः पाणिना सह यदा स्पर्धते तदा स
मूर्ख एव, पाणेरुत्कृष्टत्वात्तस्य चातिनिकृष्टत्वादित्यर्थः । स पल्लवो
भूयः पुनरप्यधरसाम्यगर्वं ओष्ठतुल्योहमिति गर्वं कुर्वन् प्रकृष्टो
बालोऽतिनूतनः कथं वा नास्तु, अपितु तादृश एव भवतु । अथ
च मूर्खः कथं नास्तु । यः पाणिभ्यां साम्यं न लेभे स पाण्यपेक्ष-
यातिरफस्याधरस्य साम्यमिच्छन् प्रवालः प्रकृष्टो मूर्खः कथं न,
अपितु मूर्खतर इत्यर्थः । नामैयुपहासे । नवपल्लवादप्यतिरक्ता
भैमीकराविति भावः । अधरवर्णनं प्रासङ्गिकम् । 'मूर्खेऽभेकेऽपि
बालः स्यात्' इत्यमरः ॥

१ 'अत्र छेकानुप्राससमासोक्तिरूपकश्लेषालंकाराः' इति साहित्य-
विद्याधरी । २ 'अत्रापङ्कतिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'स्पर्धनगर्धनर्द्धि' इति पाठो जीवानुसंमतः । ४ 'अत्रोत्प्रेक्षा समासो-
क्तिश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अस्यैव सर्गाय भवत्करस्य

सरोजसृष्टिर्मम हस्तलेखः ।

इत्याह धाता हरिणेषणायां

किं हस्तलेखीकृतया तयास्याम् ॥ ७२ ॥

अस्यैवेति ॥ धाता अस्यां हरिणेषणायां भैम्यां हस्ते लेखी-
कृतया लिखितया अथ च अभ्यस्तया तया सरोजसृष्ट्या कृत्वा
इत्याह किं पूर्वोक्तं ब्रूते किम् । इति किम्—हे भैमि, अस्य भव-
त्करस्य त्वत्पाणेरेव सर्गाय निर्माणाया सरोजसृष्टिर्मम हस्तलेखो-
ऽभ्यासोऽभूदिति । हस्तयोः कमलादप्यतिरमणीयत्वं, लक्षणभूतरे-
खाजन्यकमलवत्त्वं च सूचितम् । अन्योऽपि पूर्वं हस्तलेखां करोति
पश्चात्सुन्दरतरं वस्तु निर्माति ॥

पद्भिः सालंकारौ कुचौ वर्णयति—

किं नर्मदाया मम सेयमस्या

दृश्याभितो बाहुलतामृणाली ।

कुचौ किमुत्तस्थतुरन्तरीपे

सरोष्मशुष्यत्तरवालयवारः ॥ ७३ ॥

किमिति ॥ अभितः पार्श्वद्वये दृश्या दर्शनयोग्या रमणीया
मम नर्मदाया दर्शनमात्रेण सुखदाया अस्या भैम्याः सेयं बाहुल-
तारूपा मृणाली किमिति संभावना । नर्मदाया नद्यास्तद्वयेऽपि
मृणाली दृश्या भवति तथेयमपि नर्मदा । ततश्चैतदीया बाहु-
वलयपि मृणालीति संभाव्यते । अस्याः कुचौ अन्तरीपे द्वीपे कि-
मुत्तस्थतुरुन्मज्जतुः । किंभूतायाः—सरोष्मणा तारुण्यतेजसा
कृत्वा शुष्यत्तरमतितरां विनश्यदवस्थं बाल्यमेव वार्जलं यस्याः ।
बाल्यनाशान्तारुण्योद्गमाच्च द्वीपतुल्यावस्तुचौ कुचावस्या इति
भावः । जलशोषाभ्रमर्मायां द्वीपयोरुन्मज्जनं युक्तम् । बाहुलता
इति पृथग्वा । 'आपः स्त्री भूभिर्वावर्गारि' इत्यमरः । अन्तरीपे
'अन्तरूपसर्गोभ्योप ईत्', 'ऋक्पूर' इति समासान्तः ॥

तालं प्रभु स्यादनुकुर्तुमेता-

वुत्थानमुत्थौ पतितं न तावत् ।

परं च नाश्रित्य तर्ं महान्तं

कुचौ कृशाङ्गाः स्वत एव तुङ्गौ ॥ ७४ ॥

तालमिति ॥ तालफलं द्विविधम्, पतितमपतितं च । तालं
कर्तुं एतौ कृशाङ्गा भैम्याः कुचौ अनुकर्तुं प्रभु समर्थं स्यात् ।
यतः—पतितं भैम्या कुचावनुकर्तुं न तावत्प्रभु समर्थम् । यत
उत्थानेन परस्परसंश्लेषोद्गमनेन सुख्यौ । निरन्तरत्वेन सुन्दरावि-
त्यर्थः । तस्य पतितत्वात्तयोरुन्नतत्वात्साम्यं न युज्यत इत्यर्थः ।
अन्योऽपि पातित्यदोषयुक्तोऽप्यं सुकृतिर्न समीकर्तुं न शक्नोत्येवे-
त्यर्थः । द्वितीयस्यापतितस्याप्यसामर्थ्यमाह—परम् अतिशयेन
महान्तमुच्चम्, अथ च परमन्त्यं उच्चं तालवृक्षमाश्रित्य तुङ्गमपि
कुचौ समीकर्तुं न समर्थम् । यतः कुचौ स्वत एव परानपेक्षमेव

१ 'अत्रोत्प्रेक्षातिशयोक्त्वलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
छेकानुप्रासोत्प्रेक्षालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।

तुङ्गो उच्चतरौ । स्वतस्तुङ्गस्य पराश्रयेण तुङ्गस्य च कुतः साम्यम् । ताफललादप्यतिवृत्ताबुच्चतरौ च भैमीकुचाविति भावः ॥

एतत्कुचस्पधितया घटस्य

ख्यातस्य शास्त्रेषु निदर्शनत्वम् ।

तस्माच्च शिल्पान्मणिकादिकारी

प्रसिद्धनामाजनि कुम्भकारः ॥ ७५ ॥

एतदिति ॥ एतस्या भैम्याः कुचस्पधितया स्तनस्पर्धया ख्यातस्य प्रसिद्धस्य घटस्य न्यायशास्त्रादिषु 'यत्कृतकं तदनित्यं यथा घटः' इति, 'यन्नित्यं न तदकृतकमपि न यथा घटः' इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निदर्शनत्वं दृष्टान्तत्वमजनि जातम् । प्रसिद्धस्य हि दृष्टान्तत्वम् । अन्योऽप्यप्रसिद्धः प्रसिद्धस्पर्धया ख्यातो भवति । मणिकादिकारी अलिजरादिकारी च तस्माच्छिल्पात् भैमीकुचस्पधितयानिर्माणदेव प्रसिद्धं नाम यस्यैवंविधः सन् कुम्भकारोऽजनि जातः । मणिकादिकारित्वात्कुम्भकारस्य कुम्भकारत्वप्रसिद्धिर्न, किन्तु भैमीकुचस्पधया ख्यातस्य कुम्भस्य निर्माणत्वात्कुम्भकारत्वप्रसिद्धिः । नान्यत्किञ्चित्कारणम् । 'वरं विरोधोपि समं महामभिः' इति भारविवचनात् । कुम्भपरिमाणवेत्तुकुचाविति भावः । 'अलिजराः स्यान्मणिकः' इत्यमरः ॥

गुच्छालयस्वच्छतमोदधिन्दु-

वृन्दाभमुक्ताफलफेनिलाङ्गे ।

माणिक्यहारस्य विदर्भमुभ्र-

पयोधरे रोहति रोहितश्रीः ॥ ७६ ॥

गुच्छेति ॥ माणिक्यमयस्य हारस्य रोहितश्रीः लोहितकाञ्चितः विदर्भमुभ्रपयोधरे भैमीकुचे रोहति प्रादुर्भवति । किंभूते—गुच्छो हारविशेष आलय आश्रयो येषां तानि स्वच्छतमानि निर्मलतराणि उद्भिन्दुवृन्दवज्जलविन्दुसमूहवदाभा येषां तानि मुक्ताफलानि तैः फेनिलः फेनयुक्त इव उज्ज्वलतरोऽङ्को मध्ये यस्य । मुक्ताहारमाणिक्यहारभ्यां भैमीकुचौ शोभेते इति भावः । अथ च पयोधरे मेधे रोहितश्रीः ऋतुशक्रधनुःशोभा प्रादुर्भवतीत्युक्तिः । 'हारभेदा यष्टिभेदाद्गुच्छगुच्छार्धगोस्तनाः' इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋतु रोहितम्, 'रोहितो लोहितो रक्तः' इत्यमरः । फेनिलः, मत्स्यार्थे 'फेनादिलब्ध' इतीलच् ॥

निःशङ्कसंकोचितपङ्कजोऽय-

मस्यामुदीतो मुखमिन्दुविम्बः ।

चित्रं तथापि स्तनकोकयुग्मं

न स्तोकमप्यश्चति विप्रयोगम् ॥ ७७ ॥

निःशङ्केति ॥ यदेतन्मुखं अस्यां भैम्यामयं इन्दुविम्ब एवोदीतः । किंभूतः—निःशङ्कं यथातथा बलाकारेण संकोचितानि निमीलितानि, अथ च जितानि कमलानि येन । इदं मुखं न,

किन्तु चन्द्रोयमित्यर्थः । चन्द्रेण हि कमलानि संकोच्यन्ते मुखने-कव्यासं कुचिते कमले एवेते, ननु कुचावित्यर्थः । तथाप्युदितेऽपि चन्द्रे स्तनलक्षणं कोकयुग्मं चक्रवाकयुग्मं कर्तुं स्तोकमप्यल्पमपि विप्रयोगं वियोगं नाश्नति न प्राप्नोति । मिलितमेव यत्तिष्ठति तच्चित्रमाश्चर्यम् । चक्रवाकयुग्मं चन्द्रोदये वियोगं प्राप्नोति, कुचलक्षणं नेत्याश्चर्यम् । चक्रवाककमलकलिकाकारावतिसंश्लिष्टौ चैतत्कुचाविति भावः ॥

आभ्यां कुचाभ्यामिभकुम्भयोः श्री-

रादीयतेऽसावनयोर्न ताभ्याम् ।

भयेन गोपायितमौक्तिकौ तौ

प्रव्यक्तमुक्ताभरणाविर्मौ यत् ॥ ७८ ॥

आभ्यामिति ॥ आभ्यां प्रत्यक्षदृश्याभ्यां कुचाभ्यामिभकुम्भयोः श्रीः शोभा, संपन्न बलादीयते गृह्यते । इभकुम्भभ्रियोऽत्र दर्शनादित्यर्थः । ताभ्यामिभकुम्भाभ्यां अनयोः कुचयोः असौ नादीयते । कुतो ज्ञातमेतदित्यत आह—यद्यस्मात् तौ इभकुम्भौ भयेन अर्थास्तनयकाशादेव भीत्या गोपायितमौक्तिकौ, इमौ कुचौ तु प्रव्यक्तमुक्ताभरणां प्रकटमुक्ताभरणां । मुक्ताग्रहणभियेभकुम्भाभ्यां स्वमुक्ता गोपिताः । इभकुम्भाभ्यामप्यधिकं भैमीकुचौ रमणीयाविति भावः । अन्योपि भीतः स्वरत्नानि गोपायति, निर्भयश्च प्रकटयति ॥

कराग्रजाग्रच्छतकोटिरर्थी

ययोरिमौ तौ तुलयेत्कुचौ चेत् ।

सर्वे तदा श्रीफलमुन्मदिष्णु

जातं वटीमप्यधुना न लब्धुम् ॥ ७९ ॥

करेति ॥ करामे जाग्रद्विद्यमानः शतकोटिर्वज्रो यस्य स इन्द्रः ययोः कुचयोरर्थी याचकः कुचमर्दनाभिलाषी । उन्मदिष्णु लक्षणया पक्वं सर्वे श्रीफलं विद्वदफलं कर्तुं चेद्यदि तौ इमौ कुचौ तुलयेत्समी-कुर्यान् साभ्याभिलाषि यदि भवेत् तदा तर्हि तद्विषयफलमधुना वटीमपि लक्षणया स्तनलावण्यलेशमपि लब्धुं न जातं नोपलभम् । रम्भाद्यप्सरसो विहायेन्द्रोऽप्येतयोरभिलाषी ताभ्यामतिमुन्दराभ्यां कुचाभ्यां पक्वमपि विषयफलं तुल्यं कथं भवेदित्यर्थः । यथोत्तमस्पर्धया नीचस्तेनावज्ञातत्वात्पक्वपदकमूल्यमपि न लभेत तथातितुच्छं जातमित्यर्थः । बहुसंख्याकमपि द्वाभ्यां यमं नाभूदिति सर्वपदेन सूचितम् । अथ च—करामे जाग्रत्यः शतं कोटयो द्रव्यसंख्या यस्य सोऽपि ययोरर्थी ग्रहणाभिलाषी ताविमौ कुचौ सर्वे लक्ष्मीफलं तुलयेच्चैत्, तदा उन्मदिष्णुस्वाहृटीं वराटिकामपि लब्धुं न जातम् । न योग्यमित्यर्थः । 'वटः कपर्दे न्यग्रोधे' इति विश्वः । 'स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिविवक्षापचये यदि' इत्यमरसिंहवचनाद-ल्यो वटो वटी । उन्मदिष्ण्वत्यत्र 'अलंकृष्य' इतीष्णुच् ॥

१ 'अत्र काव्यलिङ्गविरोधसमासोक्त्यलंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्रासंबन्धे संबन्ध इति रूपकातिशयोक्तिकाव्यलिङ्गापह्नव्यलंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेकानुप्रासोत्प्रेक्षाश्लेषालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । जीवातुनोपलब्ध्या ।

१ 'अत्र विशेषोक्तिरुपको अलंकारो' इति साहित्यविद्याधरी । 'रूपको-त्थापितो विरोधानाम् इति, संकरः' इति जीवातुः । २ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र श्लेषसमासोक्त्यलंकाराः' इति साहित्य-विद्याधरी ।

स्तनावटे चन्दनपङ्क्तिरेऽस्या

जातस्य यावद्युवमानसानाम् ।

हारावलीरत्नमयूखधारा-

काराः स्फुरन्ति स्खलनस्य रेखाः ॥ ८० ॥

स्तनेति ॥ चन्दनेन पङ्क्तिरे आर्द्रचन्दनयुक्तेऽस्याः स्तनावटे गम्भीरे स्तनमध्ये जातस्य निष्पन्नस्य यावद्युवमानसानां सर्वतरुणान्तःकरणानां स्खलनस्य पतनस्य हारावल्यां रत्नानि तेषां मयूखधाराः किरणपरम्परा आकारः स्वरूपं यासां ता रेखाः स्फुरन्ति प्रतिभासन्ते । किरणपरम्परेयं न भवति, किंतु पतनरेखा एवेति । एवंभूतं स्तनमध्यं दृष्ट्वा सर्वेपि मुह्यन्तीति, तत्र स्खलनस्योक्तत्वात्तत्रालम्बावकाशा इति भावः । पङ्क्तिरे गते लोकास्य पतनं तदेखाश्चोपगच्छन्ते । 'अवटः स्यात्खिले गते कूपे कुहकजीविनि' इति विश्वः । पङ्क्तिः पिच्छादिः । यावन्तो युवानस्तावतामिति यावद्युवं, साकल्येऽप्ययीभार्यः ॥

वलीसहितसुदूरं वर्णयति—

क्षीणेन मध्येऽपि सतोदरेण

यत्प्राप्यते नाक्रमणं वलिभ्यः ।

सर्वाङ्गशुद्धौ तदनङ्गराज्य-

विजृम्भितं भीमशुवीह चित्रम् ॥ ८१ ॥

क्षीणेनेति ॥ मध्येऽवलमेऽपि सता विद्यमानेन क्षीणेन कुशतरेणोदरेण यत् वलिभ्यश्चिवलिभ्यः सकाशादाक्रमणमभिभवो न प्राप्यते तत् सर्वाङ्गशुद्धौ सर्वाङ्गाणां शुद्धिः यस्या एवंप्रभूतायामिहास्यां भीमभुवि भैरव्यां चित्रमाश्रयरूपं अनङ्गराज्यस्य कामराज्यस्य विजृम्भितं विलसितम् । अद्भुततारुण्यवशात्सूक्ष्माणां वलीनामपतितत्वात्ताभिरतिकृशसुदूरं नाक्रान्तमित्यर्थः । अन्येनापि क्षीणेन दुर्बलेनोभयोः सीमायां विद्यमानेनापि स्वाभ्यमात्यादीनां ससाङ्गानां शुद्धौ सत्यामपि बलिष्ठेभ्यो भयानकायां भूमौ पराभवो न प्राप्यते, तत् ससाङ्गरहितस्य दुर्बलस्य विलसितमाश्रयरूपम् । बलिनां सर्वाङ्गशुद्धेर्विद्यमानत्वात्, स्वस्य च सर्वाङ्गराहित्यास्तीमनि वर्तमानत्वादिपराभवकारणे सत्यपि यत्पराभवो न प्राप्तस्तदाश्रयमित्यर्थः । तथा—भीमस्य भुवि राज्येऽनङ्गस्य राज्यं कथम् । अन्यभूमावन्यराज्यभावासंभवात् । अथ च भीमस्य महादेवस्य भुवि कामस्य राज्यमित्यप्याश्रयम् । परैर्ग्रीहीतुमशक्यत्वादतिविपमायां भूमौ पराभवो न प्राप्यते अत्र चित्रं, अपि तु नेति कार्कुर्वो ॥

मध्यं वर्णयति—

मध्यं तनूकृत्य यदीदमीयं

वेधा न दध्यात्कमनीयमंशम् ।

केन स्तनौ संप्रति यौवनेऽस्याः

सृजेदनन्यप्रतिमाङ्गयष्टेः ॥ ८२ ॥

मध्यमिति ॥ वेधाः इदमीयमेतदीयं मध्यं तनूकृत्यातिकृशं

१ 'स्तनावटे' इति जीवातुसंमतः पाठः । २ 'अत्र समासोत्तयपङ्क्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उत्प्रेक्षा' इति जीवातुः । ३ 'अत्र समासोक्तिविरोधालंकारो' इति साहित्यविद्याधरी ।

कृत्वा मध्यसंबन्धिनं कमनीयमंशं भागं यदि न दध्यात्कापि न स्थापयेत् तर्हि संप्रति यौवने अनन्यप्रतिमाऽनन्यतुल्याङ्गयष्टिरङ्गकान्तिर्यस्या एवंप्रभूताया अस्याः स्तनौ केनांशेन प्रकारेण वा सृजेत् । एतदीयस्यातिसुन्दरस्य मध्यांशस्य संग्रहं कृत्वा तेनैवांशेन यौवने कुचौ कृतावित्यर्थः । मध्योऽतिकृशः स्तनौ चातिसुन्दराविति भार्यः ॥

रोमावलीं वर्णयति—

गौरीव पत्या सुभगा कदाचि-

त्कर्तयमप्यर्धतनूसमस्याम् ।

इतीव मध्ये विदधे विधाता

रोमावलीमेचकसूत्रमस्याः ॥ ८३ ॥

गौरीति ॥ विधाता अस्या मध्ये रोमावलीलक्षणं मेचकसूत्रं नीलसूत्रम् इतीव विदधे कृतवान्किम् । इति किम्—सुभगा सीमाश्रयवतीयमपि पत्या प्रियेण कृत्वा कदाचिद्वर्धतनूसमस्यां शरीराधर्पणं कर्ता करिष्यति । केव—गौरीव । पार्वती ईश्वरेणार्धतनूसमस्यां यथा कृतवती, तथेयमपि । इयं रोमावली न, किंत्वर्धशरीरघटनार्थं नीलसूत्रं निहितम् । 'कर्ता' इति लुट् ॥

पुनरपि सनाभिं रोमावलीं वर्णयति—

रोमावलीरज्जुमुरोजकुम्भौ

गम्भीरमासाद्य च नाभिकूपम् ।

मदृष्टितृष्णा विरमेद्यदि स्या-

नैषां वतैषासिचयेन गुप्तिः ॥ ८४ ॥

रोमावलीति ॥ मदृष्टितृष्णा मम दर्शनवाञ्छा रोमावलीलक्षणां रज्जुम्, उरोजलक्षणां कुम्भौ, गम्भीरं नाभिलक्षणं कूपं चासाद्य तर्हि विरमेच्छास्येत्, यदि एषां रोमावल्यादीनां सिचयेन वस्त्रेण एषा गुप्तिर्वेष्टनं न स्यात् । वत खेदे 'एवं तु न जातम्' इति खेदः । अवेष्टितानां सुखेन द्रष्टुं शक्यत्वाद्दर्शनवाञ्छा शास्येत्, वस्त्रावृतत्वात् नेत्यर्थः । अथ च—अनावृतदर्शनाद्विरागः, आवृतदर्शनात्वनुरागवशात्पुनः पुनर्दिदृक्षेव वर्धत इत्यर्थः । रोमावल्यादेर्वस्त्रेण गोपनादौचित्यं सूचितम् । अथ च—गोरकं, कुम्भौ, गम्भीरं कूपं च प्राप्य तृष्णा पिपासा तदा शास्येत्, यद्येषामसिचयेन लक्षणया खङ्गधारिपुरुषसमूहेन रक्षणं न स्यात् । राजैकभोग्यः कूपः खङ्गपाणिभौ रक्ष्यते, अतो जलहरणसामग्रीसङ्गाधेपि पिपासा न शास्यतीति । अतिगम्भीरनाभिरियमिति भावः । 'तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे' इत्यमरः । विरमेत् 'व्याकृपरिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् ॥

उन्मूलितालानविलाभनाभि-

शिञ्जन्नस्खलच्छृङ्खलरोमराजिः ।

१ 'अत्रानुमानमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षारूपकच्छेकानुप्रासालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेकानुप्रासरूपकच्छेकालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'रोमदामा' इति पाठो जीवातुसुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः ।

मत्स्य सेयं मदनद्विपस्य

प्रस्वापवप्रोच्चकुचास्तु वास्तु ॥ ८५ ॥

उन्मूलितेति ॥ सेयं भेमी मत्स्य उद्भटस्य अथच गलम्भ-
दजलस्य, मदनरूपस्य द्विपस्य वास्तु वसतिगृहमस्तु । किंभूता—
उन्मूलितमुत्पाटितं यदालानं गजबन्धनस्तम्भः तत्संबन्धि यद्विलं-
गतेस्तदाभा तत्तुल्यातिनिष्ठा नाभिर्यस्याः सा । तथा—छिन्नं
शुटितं स्खलत्पतितं शृङ्खलं तत्तुल्या रोमराजिर्यस्याः । तथा—प्रस्वा-
पाय गजस्य शयनार्थं वप्रवस्त्रमितवरण्डवदुच्चकुचा । इमामे-
वावलम्ब्य कामोऽस्तिमत्तो जात इति भावः । रोमावल्याश्छि-
न्नत्वं वलीमध्यगतत्वात् । मत्स्य गजस्य वसतिगृहमप्येतादृशं
भवति । 'शृङ्खलं त्रिपु' इत्यमरः ॥

रोमावलिभ्रुकुसुमैः स्वमौर्वी
चापेपुभिर्मध्यललाटमूर्ध्नि ।

व्यस्तैरपि स्थासुभिरेतदीयै-

जैत्रः स चित्रं रतिजानिबीरः ॥ ८६ ॥

रोमेति ॥ स रतिजानिबीरः रतिजाया यस्य स रतिजानिः
स्मरः स चामौ बीरः शूयश् एतदीयैः क्रमेण रोमावलिश्च भ्रुवौ च
कुसुमानि च तदप्यैः स्वमौर्वीचापेपुभिः कृत्वा जैत्रः जेता । लोक-
त्रयमपि जयतीत्यर्थः । एतद्विप्रम् । किंभूतैः रोमावलिभ्रुकुसुमैः
मध्यललाटमूर्ध्नि व्यस्तैः परस्परासंबद्धैः स्थासुभिरपि स्थितैरपि ।
रोमावलीरूपा ज्या मध्ये, भ्रुरूपं चापं ललाटे, मूर्ध्नि कुसुमरूपा
बाणाश्च विद्यन्ते । एवं पृथक्स्थितैरपि लोकत्रयजयादाश्चर्यम् ।
अन्यो हि धानुष्को मौर्वीधनुर्बाणैः संमिलितैरेव जयति न तु
पृथक्स्थितैः, नैकेकेन, अत्र तु विपरीतदर्शनादाश्चर्यम् । प्रत्येकं
भेमीरोमावलीभ्रुकुसुमदर्शनात्कामप्रादुर्भावो भवतीति भावः ।
मूर्ध्निपि प्राण्यङ्गत्वादकवद्भावः । स्थासुभिः 'ग्लजिस्वश्च रजुः' ।
रतिजानिः 'जायाया निहृ' ॥

'पुष्पाणि वाणाः कुचमण्डनानि

भ्रुवौ धनुर्भालमलंकरिण्यु ।

रोमावली मध्यविभूषणं ज्या

तथापि जेता रतिजानिरेतैः ॥ ८७ ॥

इति श्लोकान्तरमपि व्याख्यातप्रायम् ॥

पृष्ठस्थलीं वर्णयति—

अस्याः खलु ग्रन्थिनिबद्धकेश-

मल्लीकदम्बप्रतिविम्बवेशात् ।

स्मरप्रशस्ती रजताक्षरेयं

पृष्ठस्थलीहाटकपट्टिकायाम् ॥ ८८ ॥

अस्या इति ॥ अस्या ग्रन्थ्या निबद्धाः केशाः केशपाशाः, तत्र

मल्लीकदम्बानि विकसितमल्लीकदम्बपुष्पसमूहास्तेषां प्रतिविम्बस्य
वेपात् व्याजात्पृष्ठस्थलीलक्षणायां हाटकपट्टिकायां सुवर्णघटितपट्टि-
कायां इयं दृश्यमाना रजताक्षरा रूप्यमयाक्षरा स्मरप्रशस्तिः
कामयशःप्रशस्तिः । उत्तमस्य प्रशस्तिः सुवर्णपट्टिकायां रजताक्षरैर्लि-
ख्यते । भेमीपृष्ठं सुवर्णपट्टिकारूपम्, तत्र केशग्रन्थिषु निबद्धमल्लीपु-
ष्पाणां प्रतिविम्बितत्वाद् रजताक्षरत्वम् । वेणीनिबद्धकेशपुष्पाणां पृष्ठे
प्रतिविम्बासंभवाद् ग्रन्थिनिबद्ध इत्युक्तम् । सुवर्णपट्टिकातुल्या मद-
नजनिका च भेमीपृष्ठस्थलीति भावः । खलु निश्चये ॥

श्लोकद्वयेन नितम्बं वर्णयति—

चक्रेण विश्वं युधि मत्स्यकेतुः

पितुर्जितं वीक्ष्य मुदर्शनेन ।

जगज्जिगीपत्यमुना नितम्ब-

मयेन किं दुर्लभदर्शनेन ॥ ८९ ॥

चक्रेणेति ॥ मत्स्यकेतुः कामः पितुः श्रीकृष्णस्य मुदर्शनेन
चक्रेण युधि विश्वं जितं वीक्ष्य वस्त्राच्छादितत्वाद् दुर्लभदर्शनेना-
मुना नितम्बद्व(म)येन नितम्बरूपेण चक्रेण कृत्वा जगज्जिगी-
पति किम् । किमिवार्थः । सुलभदर्शनेन पितृचक्रेण युधि जग-
जितम् । मया तु दुर्लभदर्शनेन मुदर्शनादधिकेन चक्रेण जेत-
व्यम् । पुत्रेण पित्रपेक्षयाधिकेन भवितव्यमिति मनीषया कामेन
कृतमित्यर्थः । कामजनको भेमीनितम्ब इति भावः । जिगीपति,
'सैलिटोजै' इति कुत्वम् ॥

रोमावलीदण्डनितम्बचक्रे

गुणं च लावण्यजलं च बाला ।

तारुण्यमूर्तः कुचकुम्भकर्तु-

र्विमर्ति शङ्क सहकारिचक्रम् ॥ ९० ॥

रोमेति ॥ बाला भेमी तारुण्यमूर्तस्तारुण्यस्वरूपस्य (तारु-
ण्यकुलालस्य) कुचकुम्भकर्तुः कुचकुम्भकारस्य एतन् सहका-
रिचक्रं सहकारिकारणवृन्दं विमर्ति, अहं शङ्क । एतत्किम्—रो-
मावत्येव चक्रभ्रामकं दण्डम्, नितम्बरूपं चक्रम्, गुणं च शीला-
दिलक्षणमेव गुणं दौरेकं च, लावण्यरूपं जलं च । कुम्भकारस्यापि
दण्डचक्रजलदौरेकलक्षणं सहकारिकारणं भवति । तारुण्ये सत्ये-
तानि प्रादुर्भूतानि भाव्यः ॥

वराङ्गं वर्णयति—

अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या

गवेण्यते किं चलपत्रपत्रम् ।

न चेद्विशेषादितरच्छदेभ्य-

स्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भयेन ॥ ९१ ॥

अङ्गेनेति ॥ अस्याः केनाप्यनिर्यान्दयाद्विनिर्घर्षेण येन, अथ च
प्राप्यत्वात्प्रकटं वक्तुमयोग्येन अङ्गेनावयवेन योन्यात्ययेन चलप-

१ 'अत्र छेकानुप्रासोपमारूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'पाठान्तरमिदम्, पूर्वश्लोकेनैव गन्तव्यत्वात् । एवमङ्कुरि न पठन्ति'
इति सुखावबोधो ।

१ 'अत्र छेकानुप्रासोपमाराष्ट्ररूपकालंकारः' इति साहित्यविद्या-
धरी । २ 'अत्रोपप्रासोपमाराष्ट्ररूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अत्र रूपकोपप्रासोपमाराष्ट्ररूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रत्याश्रयस्य पञ्च विशेषेण जेतुं गवेप्यते किमित्युपेक्षे । कुतो ज्ञातमित्यत आह—न चेदेवं तर्हि इतरच्छदेभ्योऽन्यवृक्षदलेभ्यः सकाशात् विशेषादाधिक्यात्तस्य चलदलस्य कम्पः कुतः कस्मात् भवेन अस्तु भवतु । अन्यतरुदलापेक्षयाऽश्रयदले भूयान्कम्पो दृश्यते तदनेन जेतुं गवेप्यते । आकारिणाश्रयदलतुल्यमस्या वरा-
ङ्गमित्यर्थः ॥

पञ्चभिः श्लोकैरुक्तं वर्णयति—

भृश्वित्रलेखा च तिलोत्तमासा

नासा च रम्भा च यदूरुसृष्टिः ।

दृष्टा ततः पूरयतीयेका-

नेकाप्सरःप्रेक्षणकौतुकानि ॥ ९२ ॥

भूरिति ॥ अस्या भैरव्याः भ्रूः चित्रा आश्चर्यरूपा लेखा वि-
न्यासो यस्याः सा, अथ च चित्रलेखाऽप्सरोविशेषः । तथा—
अस्या नासातिलात्तिलपुष्पादप्युत्तमातिरम्या, अथ च नासैव
तिलोत्तमाऽप्सरोविशेषः । तथा—अस्या ऊरुसृष्टिश्च रम्भा स्वयं
कदली, अथ च ऊरुसृष्टिः रम्भाप्सरोविशेषः । यद्यस्मात् । ततः
तस्मादियमेकैव दृष्टा सती अनेकाप्सरसां प्रेक्षणजनितानि कौतु-
कानि पूरयति जनयति । ताभ्योऽप्यस्या अतिसौन्दर्यं दृष्टुः कौतूहलं
जनयतीत्यर्थः । एतदूरु कदलीतुल्याविति भावः । तिलादुत्तमेति
'पञ्चमी' इति योगविभागात्समासः ॥

रम्भापि किं चिह्नयति प्रकाण्डं

न चात्मनः स्वेन न चैतदूरु ।

स्वस्यैव येनोपरि सा ददाना

पत्राणि जागर्त्यनयोर्भ्रमेण ॥ ९३ ॥

रम्भेति ॥ रम्भापि कदल्यपि आत्मनः प्रकाण्डं स्वस्य स्तम्भं
स्वेनात्मना न च नैव चिह्नयति स्वीयस्वेन न जानाति किम् । एत-
दूरु च न चिह्नयति एतदीयस्वेन न जानाति किम् । लोको न
जानाति, रम्भापि न जानातीत्यपिशब्दार्थः । स्वस्तम्भं भैरव्यूरु-
स्वेन भैरव्यूरु च स्वस्तम्भस्वेन नाज्ञासीत् किमित्युपेक्षा । कुतो
ज्ञातमित्यत आह—येन कारणेन अनयोर्भैरव्यूरुर्वाभ्रमेण भैरव्यूरु
एतावति बुद्ध्या सा रम्भा स्वस्य आत्मन एवोपरि स्वेनैव पत्राणि
पद्मालम्बनानि ददती सती जागर्ति । अन्योऽपि वादी प्रतिवा-
दिनि पद्मालम्बनं कुरुते । इयं स्वपरविवेकाभावात्परस्मिन्कर्तव्य-
मात्मन्येव करोतीत्यर्थः । कदलीस्तम्भोपरि दलानि भवन्ति ।
कदलीगर्भस्तम्भतुल्यावेतदूरु इति भावः । चिह्नवन्तं करोति,
'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि मनुव्लोपः ॥

विधाय मूर्धानमधश्च चे-

न्मुञ्चेत्तपोभिः स्वमसारभावम् ।

१ 'अत्रानुमानमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपक-
रूपातिशयोक्तयोर्लंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रैकस्यानेकात्मक-
ताविरोधाभासानादिरोधाभासोर्लंकारः, स च श्लेषमूल इति संकरः' इति
जीवातुः । ३ 'अत्रातिशयोक्तिभ्रान्तिमदुपेक्षालंकाराः' इति साहित्यवि-
द्याधरी ।

जाड्यं च नाञ्चेत्कदली बलीय-

स्तदा यदि स्याद्विदमूरुचारः ॥ ९४ ॥

विधायेति ॥ कदली इदमूरुचारः अस्या ऊरुवचारः तत्तुल्य-
कान्तिः तदा स्यात्तदा भवेत्, यदि मूर्धानमधश्चरमधोगतं विधाय
कृत्वा तपोभिश्चान्द्रायणादिभिः कृत्वा स्वं स्वीयमसारभावं निःसा-
रत्वं चेन्मुञ्चेत्यजेत् । तथा—बलीयः सार्वकालिकं जाड्यं शीतलत्वं
चेन्मुञ्चेत्प्रामुग्यात् । तदेवैतदूरुतुल्या भवेत् । कदली भैरव्यूरुतुल्यका-
न्तिर्यदि भवेत्तर्हि तदा भवेत् । एवं यदि कदली कुयात्, तदेदमूरु-
चारः स्यान्नान्यथेत्यर्थः । ऊर्वोरुर्ध्वदेशस्य स्थूलत्वात्, अधोदे-
शस्य च सूक्ष्मत्वात्सारत्वाच्च, कदल्याश्चैतद्विपरीतत्वाद्विदमूरुचा-
रत्वं न युज्यते । तस्मात्कदल्या तपसा इदमूरुचारत्वं साध्यम् ।
अनुपमावेतदूरु इति भावः । अन्योऽपि मूर्धानमधो विधाय
तपसा स्वीयमसारत्वं भूयिष्ठं मूर्खत्वं च त्यक्त्वोत्तमेन समानो
भवति । 'सुपीमः शिशिरो जडः' इत्यमरः ॥

ऊरुप्रकाण्डद्वितयेन तन्व्याः

करः पराजीयत वारणीयः ।

युक्तं हिया कुण्डलनच्छलेन

गोपायति स्वं मुखपुष्करं सः ॥ ९५ ॥

ऊर्विति ॥ तन्व्या ऊरुप्रकाण्डद्वितयेन ऊरुस्तम्भद्वयेन वार-
णीयो हस्तिबंधी करः शुण्डादण्डः पराजीयत पराभूतः । अतः
स करी कुण्डलनच्छलेन मण्डलीकरणव्याजेन हिया लज्जया कृत्वा
स्वं स्वीयं मुखभूतं पुष्करं गोपायति न दर्शयति तद्युक्तम् ॥

अस्यां मुनीनामपि मोहमूढे

भृगुर्महान्यत्कुचशैलशीली ।

नानारदाद्वादिमुखं श्रितोरु-

र्व्यासो महाभारतसर्गयोग्यः ॥ ९६ ॥

अस्यामिति ॥ अहं अस्यां व्यासादिमुनीनामपि मोहं भ्रान्तिं
जडे तर्कयामि । मुनयोऽप्येतामाश्रित्य तिष्ठन्तीति अथ च जिते-
न्द्रियाणामप्यस्यां विषये मोहं मदनविकारं तर्कयामि । तेऽप्यनया
मोहिता इत्यर्थः । यस्मात् महानतितापसो भृगुः कुचशैलशीली
कुचपर्वतसेवी । मुनीनां पर्वताश्रयत्वात्पर्वतबुद्ध्या स्तनावाश्रयति ।
अथ च कामपीडितत्वाद्युच्चावेतकुचौ मर्दयितुमिच्छति । अथ च
भृगुरतटैः पर्वताश्रयेण वर्तते । कुचयोः पार्श्वभागोऽतटतुल्य इ-
त्यर्थः । शीलमेव शैलं कुचयोः शैलं स्वभावं शीलवत्यभ्यस्यति,
परमद्यापि कुचस्वभावो नायातीत्यर्थः । मुखं नारदमाह्लादयतीति
नारदाह्लादि न नारदाह्लादि अनारदाह्लादि एवंविधं न भवति,
किंतु नारदाह्लाद्येव गानकलाभ्यासार्थं नारदो मुखसेवां करोती-
त्यर्थः । मदनपीडितत्वाद्युत्तुल्यं लुम्बनाभिलाषिणं नारदमानन्दय-
तीत्यर्थः । मुखं नानाषिधैर्द्वात्रिंशत्संख्याकै रद्वैदन्तैरानन्दयति ।
अतिसुन्दरमित्यर्थः । महाभारतस्य सर्गे निर्माणे योग्यः समर्थः

१ 'अत्रोत्पाद्योपमालंकारः' । 'अन्येषां मेते त्वतिशयोक्तिरियम्' इति
साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रापद्धतिसमासोत्पलंकारौ' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'प्रपातस्वतयो भृगुः' इत्यमरः ।

व्यासः श्रितौ ऊरू येनैवंविधः । कदलीस्तम्भच्छायाबुद्ध्या एतदूरु
आश्रित्य तिष्ठति । अथ च कामपीडितत्वादेतदूरु समालिङ्ग्य
वर्तेत इत्यर्थः । महती भा दीप्तिर्यस्य । रतं सुरतं तस्य सर्गो नि-
र्माणं तत्र योग्यः ततः कर्मधारय इति वा । एवंविधो व्यासो
विस्तारः श्रितावूरु येन । अतिविशालावूरु इति भावः । 'भृगुः
शुके प्रपाते च जमदग्नीं पिनाकिनि', 'व्यासो मुनौ स्याद्विस्तारः'
इति विश्वः ॥

जङ्घे वर्णयति—

क्रमोद्भूता पीवरताधिजङ्घं

वृक्षाधिरूढं विदुषी किमस्याः ।

अपि भ्रमीभङ्गिभिरावृताङ्गं

वासो लतावेष्टितकप्रवीणम् ॥ ९७ ॥

क्रमेति ॥ अस्या अधिजङ्घं जङ्घयोः विद्यमाना क्रमोद्भूता पी-
वरता अवरोहक्रमनिर्मिता पीनता वृक्षाधिरूढं वृद्धिप्रकारं वि-
दुषी किं जानाति किम् । वृक्षो यथा मूलभागे सूक्ष्मः अग्रभागे
च स्थूलः तथेयं जङ्घयोः क्रमेणोद्भूता पीनता । ऊर्ध्वभागे वृक्षो
यथा भारवान्भवति तथेयं पीनतापीत्यर्थः । अथ च वृक्षाधिरूढा-
ल्यमालिङ्गनविशेषं जानाति किम् । तथा—भ्रमीभङ्गिभिर्भ्रम-
णाकारवेष्टनविच्छिन्नाभिः कृत्वा आवृतमङ्गं येन एवंविधमस्या
वासो दुकूलमपि लताया वेष्टितके प्रवीणं कुशलम् । यथा लता
भ्रमीभङ्गिभिः वृक्षं वेष्टयति तथैव दुकूलमप्यङ्गं वेष्टयतीति भावः ।
'बाहुभ्यां कण्ठमालिङ्ग्य कामिनी कान्त उर्यति । अङ्गमारोहते
यस्य वृक्षाश्रुः स उच्यते ॥' 'उपविष्टं प्रियं कान्ता सुसा वेष्ट-
यते यदि । तल्लतावेष्टितं ज्ञेयं कामानुभववेदिभिः ॥' अधिजङ्घम्
विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥

गुल्फौ वर्णयति—

अरुन्धतीकामपुरं ध्रुवक्ष्मी-

जम्भद्विपद्धारनवाम्बिकानाम् ।

चतुर्दशीयं तदिहोचितैव

गुल्फद्वयाप्ता यददृश्यमिद्विः ॥ ९८ ॥

अरुन्धतीति ॥ अरुन्धती वसिष्ठपत्नी, कामपुरंध्री रतिः, ल-
क्ष्मीः, जम्भद्विपद्धार इन्द्राणी, नवसंख्याका अम्बिकाश्च द्वाह्या-
द्याः सप्त गौरी सरस्वती चेति द्वे, एतामां त्रयोदशानां पूरणी
चतुर्दशी इयं यद्यस्मात् तत्तस्मादिहास्यामदृश्यस्य वस्तुनः सिद्धिर-
दृश्यता सा उचितैव युक्तैव गुल्फद्वयेन आप्ता प्राप्ता । अरुन्धत्या-
दियदियमसिन्दुरी पतिव्रता च, तस्मादस्यां निमग्नगुल्फत्वं नाम
सामुद्रिकं लक्षणं युक्तमेवेति भावः । यस्मादस्यामदृष्टमिद्विलेख्या,
तस्मादियमरुन्धत्यादीनां चतुर्दशी समुचितेति वा संबन्धः । (अ-
थ च चतुर्दश्यां तिथावदृश्यनाया अदृश्यीकरणविद्यायाः सिद्धिः
साधकानां प्राप्तिरुचितैव—इति सुखावबोधः) । आगमे 'चतुर्द-
श्यामदृश्यत्वमिद्विर्भवति' इत्युक्तमित्यर्थः । चतुर्दश्यानां पूरणी
'तस्य पूरणे षट्' । संख्यादिवाञ्छ मद् । टित्वान्कीर्णं ॥

१ 'अत्रोपेक्षा रूपशालाकारी' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रो-
पेक्षा रूपशालाकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपशालाकारी'
इति साहित्यविद्याधरी ।

पङ्क्तिः पादौ वर्णयति—

अस्याः पदौ चारुतया महान्ता-

वपेक्ष्य सौक्ष्म्यालवभावभाजः ।

जाता प्रवालस्य महीरुहाणां

जानीमहे पल्लवशब्दलब्धिः ॥ ९९ ॥

अस्या इति ॥ चारुतया सौन्दर्येण कृत्वा महान्तौ उत्तमौ अ-
स्याः पदावपेक्ष्य यत्सौक्ष्म्यमल्पत्वम्, एतस्याः सुन्दरपदावपेक्षया
स्वस्य यदल्पत्वम् । तादृक्सौन्दर्याभावादित्यर्थः । तस्मात् लवभा-
वभाजः पदशोभालेशरूपत्वं भजतः महीरुहाणां प्रवालस्य बाल-
किमलयस्य 'पल्लव' इति शब्दस्य लब्धिर्लाभो जात इति वयं
जानीमहे । पदो लवः भैम्याश्चरणसंबन्धी लवो लेशो यस्य पदो
लवरूपो वायमिति पल्लवशब्दः । प्रवालशब्दस्य पल्लवशब्दप्राप्ति-
रतो जातेत्यर्थः । प्रवालादप्यधिकरमणीयां चरणाविति भाषः ।
लब्धिरिति 'किंसाबादिभ्यः' इति किन् ॥

जगद्भूमूर्धसु रूपदर्पा-

द्यदेतयादायि पदारविन्दम् ।

तत्पान्द्रसिन्दूरपरागरागै-

र्द्रयं प्रवालप्रवलारुणं तत् ॥ १०० ॥

जगदिति ॥ एतया (सु) रूपदर्पाः सौन्दर्यगर्वाजगद्भूमूर्ध-
सु लोकत्रयसुन्दरीशिरःसु पदारविन्दं यद्यस्माददायि दत्तम् ।
तत्पदारविन्दर्द्रयं तेषु मूर्धसु सान्द्रं यत्सिन्दूरं तस्य परागांस्तेषां
रागैर्लौहित्यैः कृत्वा प्रवालापल्लवान्, विद्रुमाद्वा प्रवलमधिकम्
अरुणमारक्तं जातं । ध्रुवमुपेक्षे । भैमीचरणावत्यरुणाविति भावः ॥

रुपारुणा सर्वगुणैर्जयन्त्या

भैम्याः पदं श्रीः स विधेर्वृणीते ।

ध्रुवं स तामच्छलयद्यतः सा

भृशारुणतत्पदभाग्विभाति ॥ १०१ ॥

रुपेति ॥ श्रीर्लक्ष्मीः शोभा च विधेर्वृणः सकाशाद्भैम्याः
पदं यानं स्वरूपत्वं अधिकारं वा वृणीते सः । यतः—सर्वैः स्त्री-
गुणैः कृत्वा श्रियं जयन्त्याः । अत एव किंभूता—रुपा क्रोधेन
अरुणा स वस्त्रा ध्रुवं निश्चितं तां श्रियमच्छलयप्रतारितवान् ।
यतो यस्माद्भृशारुणातिरक्ता सा श्रीः एतत्पदभागभैमीचरणसेविनी
विभाति शोभते । यद्वा भृशारुण इति पदविशेषणत्वेनैकं पदम् ।
पदशब्दच्छलेन भैमीचरणं दत्तवान्, न स्वरूपादि । शत्रुणा जितो-
ऽन्यापि देवतां प्रयत्नीकृत्य तत्पदं याचते । भैमीचरणशोभा लो-
कोत्तरेति भावः ॥

यानेन तन्वया जितदन्तिनाथौ

पादाञ्जराजौ परिशुद्धपार्ष्णी ।

१ 'अत्रोपेक्षा रूपशालाकारी' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रो-
पेक्षा रूपशालाकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपशालाकारी'
इति साहित्यविद्याधरी ।

जाने न शुश्रूपयितुं स्वमिच्छ

नतेन मूर्ध्ना कतरस्य राज्ञः ॥ १०२ ॥

यानेनेति ॥ तन्व्याः पादाब्जराजौ श्रेष्ठकमलतुल्यौ चरणौ कतरस्य राज्ञः कस्य नृपस्य प्रणयकलहे नमस्कारार्थं नतेन नम्रेण मूर्ध्ना प्रयोज्येन स्वमात्मानं शुश्रूपयितुमात्मसेवां कारयितुम् इच्छु अभिलाषुकाविति न जाने । किंभूतौ—यानेन गमनेन कृत्या जितो दन्तिनाथो हस्तिश्रेष्ठो याभ्याम् । तथा—परिशुद्धो रमणीयः पार्ष्णिश्ररणपञ्चाङ्गागो ययोस्मै । एतादृक् महत्तपः केन राज्ञा कृतमिति न जाने इत्यर्थः । गजगमनेयमिति भावः । भैमीचरणावेव राजानौ यानेन विजययात्रया जितः गजपतिः गौडेश्वरो याभ्यां तौ । तथा—परिशुद्धः पार्ष्णिः पार्ष्णिग्राहो ययोरिवभूतौ सन्तौ कस्य राज्ञः भीतत्वात्नमस्कारार्थं नम्रेण शिरसा स्वसेवां कारयितुमिच्छु न जाने । अन्योप्येवंविधो राजा गृहमन्त्रत्वात्स्वसेवां केन कारयिष्यतीति न ज्ञायते । तेन प्रसिद्धेनोर्जितेन मूर्ध्ना न जाने इति न अन्यत्पूर्ववदिति वा ॥

कर्णाक्षिदन्तच्छद्वाहुपाणि-

पादादिनः स्वाखिलतुल्यजेतुः ।

उद्वेगभागद्वयताभिमाना-

दिहैव वेधा व्यधित द्वितीयम् ॥ १०३ ॥

कर्णेति ॥ स्वस्य आत्मनोऽखिलं समग्रं यत्तुल्यं पाशनीलोत्पलादि तस्य जेतुः जेत्रस्य कर्णादेः कर्णः, अक्षि नेत्रम्, दन्तच्छद् ओष्ठः, बाहुः पाणिः, पादश्ररणः, एतेषां समाहारः, तत् आदिर्यस्य । आदिशब्दादङ्गुल्यादेरवयवस्य प्रत्येकमद्वयताभिमानात् मत्सदृशं सुन्दरमन्यशान्तीति अहमेवैकं सुन्दरमित्यद्वैतगर्वा-दुद्वेगभाक् क्रोधयुक्तः वेधाः इहैवासां भैम्यामेव द्वितीयं द्वयोः पूर्णं कर्णादि कृतवान् । हे कर्णादयः, एवं गर्वं चेत्कुरुष्व तर्हि भवद्वैशान्त्यर्थं भवत्सदृशमन्यमस्यामेव करिष्यामीति द्वितीयं कर्णादि कृतवानित्यर्थः । अतिक्रुद्धो हि तद्वर्षशान्तये तत्रैव प्रतिद्वन्द्विनं रचयति । भैमीकर्णौ भैमीकर्णं इव, नान्येन तुल्यः । एवं नेत्रादावपि ज्ञातव्यम् । 'कर्णाक्षि-' इत्यादौ प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । 'स्वाखिल-' इति भाषितपुंस्कर्म ॥

तुपारनिःशेषितमञ्जसर्ग

विधातुकामस्य पुनर्विधातुः ।

पञ्चस्त्रिहास्याङ्घ्रिकैर्ष्वभिरुया-

भिक्षाधुना माधुकरीसदृशा ॥ १०४ ॥

तुपारेति ॥ विधातुः इह एष पञ्चसु आस्यम्, अङ्गी, करौ च एतेषु भैमीवदनचरणद्वन्द्वपाणिद्वन्द्वेषु विषये अभिरुयाभिक्षा शोभायाञ्चा माधुकरीसदृशा यतिभिक्षातुल्या । भवतीति शेषः । किंभूतस्य विधातुः—तुपारेण हिमेन निःशेषितमात्यन्तिकं विनाशितमञ्जसर्गं कमलसृष्टिमधुना इदानीं पुनः विधातुकामस्य निर्मातुकामस्य । भिक्षा हि गृहपञ्चक एव भवति । मधुकरो बनेकानि पु-

१ 'अत्र रूपकशेपालकारः । अर्थान्तरप्रतीतिसु रूपकादेव, तेन न समाशोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानन्वयोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

ष्पाणि मधु याचित्वा खोदरभरणं करोति, तत्संबन्धित्वान्माधुकरी । कमलान्येतद्द्वन्द्वनादितुल्यानि नेति भावः । आस्यादीनां प्राण्यङ्गद्वन्द्वेऽपि पञ्चस्त्रिहास्येन संख्यापरिगणनात् 'अधिकरणैतावत्वे च' इत्येकवद्भावाभावः ॥

अङ्गुलीर्वर्णयति—

एष्यन्ति यावद्गणनादिगन्ता-

नृपाः सरार्ताः शरणे प्रवेष्टुम् ।

इमे पदाब्जे विधिनापि सृष्टा-

स्तावत्य एवाङ्गुलयोऽत्र लेखाः ॥ १०५ ॥

एष्यन्तीति ॥ सरार्ता नृपा इमे पदाब्जे भैमीचरणकमले कर्मभूते शरणे रक्षके प्रवेष्टुं कामादस्मान्प्रक्षतं युषामिति वदन्तो यावद्गणनाद्यावत्संख्याकादिगन्तात्सकाशादेप्यन्ति समागमिष्यन्ति, विधिनापि तावत्यः तावत्संख्याका अङ्गुलयोऽङ्गुलिरूपा रेखा एवात्र चरणद्वन्द्वे सृष्टा निर्मिताः । एता अङ्गुलयो दश । दिगन्तानामपि दशसंख्यात्वादशद्विरभ्यः कामार्ता नृपाः समागमिष्यन्तीति सूचनार्थं ब्रह्मणा दश रेखारूपा अङ्गुलय एव निर्मिताः । 'न रेखाः' इति पाठे अङ्गुलयो न भवन्ति, किंतु रेखा एवेत्यन्वयः । यावद्गणनादित्यव्ययीभावे 'अपञ्चम्याः' इति वचनादम्भाभावाच्च ॥

नखान्वर्णयति—

प्रियानखीभूतवतो मुदेदं

व्यधाद्विधिः साधुदशत्वमिन्दोः ।

एतत्पदच्छद्ममरागपद्म-

सौभाग्यभाग्यं कथमन्यथा स्यात् ॥ १०६ ॥

प्रियेति ॥ विधिः मुदा स्वेच्छया प्रियाया नखीभूतवतो नखत्वं प्राप्तवत् इन्दोः इदं दशत्वं दशसंख्यात्वं साधु उचितं व्यधात्कृतवान् । अथ च साध्वी शोभना दशावस्था यस्य एवंविधं (धत्वं) कृतवान् । कथमित्यत आह—अन्यथा अस्य इन्दोः एतस्याः पदच्छद्मना चरणव्याजेन सरागपद्मसौभाग्यं रक्तोत्पलसौभाग्यं तस्य भाग्यं लाभः कथं स्यात्—दशसंख्यात्वेन भैमीसमीचीनावस्थत्वेन च विनैतच्चरणसेवा न लभ्यते । अनेन तावल्लभ्या, तस्मादस्य साधुदशत्वं कृतमिति ज्ञायत इत्यर्थः । चन्द्रपद्मयोर्विरोधाच्चन्द्रोदये कमलस्य संकोचात्समीचीनावस्थत्वेन विना रक्तोत्पलसंबन्धश्चन्द्रस्य न युज्यते, स तु जातः, तस्य च रक्तत्वं लब्धम् तस्मादेतदनुमीयत इत्यर्थः । अन्योऽपि साधुदशत्वेनाप्राप्यमपि प्राप्नोति । दशापि चरणनखाश्चन्द्रतुल्या इति भावः ॥

अङ्गुष्ठनखौ च पुनः पृथक्त्वेन वर्णयति—

यशः पैदाङ्गुष्ठनखौ मुखं च

विभर्ति पूर्णेन्दुचतुष्टयं या ।

कलाचतुःपटिरूपैतु वासं

तस्यां कथं मधुवि नाम नास्याम् ॥ १०७ ॥

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानुप्रासशेषानुमानापह्नवलंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'कराङ्गुष्ठ' इति पाठः साहित्यविद्याधरीसमतः ।

यश इति ॥ या भैमी यशः कीर्तिः पदाङ्गुष्ठनखौ मुखं च एत-
द्रूपं पूर्णन्दुचतुष्टयं पोडशकलचन्द्रचतुष्टयं विभर्ति, तस्यां अस्यां
सुभ्रुवि भैम्यां चतुरधिका पट्टिः कला कथं नाम वासं नोपेतु,
अपि तु प्राप्नोतीति युक्तमेतत् । पोडशकलचन्द्रचतुष्टयधारणापोड-
शकलाश्रतुगुणिताश्रतुः पट्टिर्भवन्तीति युक्तमित्यर्थः । गीतवाद्यादि-
कलाप्रवीणेत्यमित्यर्थः । कलेति जात्येकवचनम् । कलानां चतुःप-
ट्टिरिति वा । 'कलाः' इति पाठे कलारूपा चतुःपट्टिरिति^१ ॥

अथ वर्णयितुमशक्येयमिति निगमयति—

सृष्टातिविश्वा विधिनैव ताव-

तस्यापि नीतोपरि यौवनेन ।

वैदग्ध्यमध्याप्य मनोभुवेय-

मवापिता वाक्पथपारमेव ॥ १०८ ॥

सृष्टेति ॥ विधिनैव इयं तावत् आदौ अतिविश्वा जितत्रै-
लोक्या सृष्टा । अतिसुन्दरी कृतेत्यर्थः । अनन्तरं यौवनेन तस्या-
प्यतिविश्वसर्गस्यापि विधेर्वा उपरि नीता शैशवसौन्दर्यापेक्षयाधिके
सौन्दर्यं प्रापिता । तारुण्येऽतिसौन्दर्यं भवति । ततोऽप्यनन्तरं
मनोभुवा कामेन वैदग्ध्यं सर्वव्यापारचातुर्यमध्याप्य शिक्षयित्वा
वाक्पथस्य पारं परतीरमवापितः । वर्णयितुमशक्यत्वाद्वागगोचर-
इत्यर्थः । अथ च विद्यापारं प्रापितेत्यर्थः । मदनवशादतिचतुरे-
यमित्यर्थः । अन्योऽपि प्राज्ञोऽप्यपितः सन्वाङ्मयपारं प्राप्नोति ॥

इति स चिकुरादारभ्यैनां नखावधि वर्णय-

न्हरिणरमणीनेत्रां चित्राम्बुधौ तग्दन्तरः ।

हृदयभरणोद्वेलानन्दः सखीवृतभीमजा-

नयनविपयीभावे भावं दधार धराधिपः ॥ १०९ ॥

इतीति ॥ स धराधिपो नलः सखीभिर्वृता भीमजा तस्या
नयनविपयीभावे नयनगोचरस्य भावमभिलाषं दधार । इदानी-
मात्मानं सखीसहितभैम्यं दर्शयिष्यामीति तस्य बुद्धिरुपप्लेत्यर्थः ।
प्रकटो जात इति भावः । इन्द्रवरदानात्सखीसहितयैव भैम्या
द्रष्टव्यो नान्येन केनचिदित्यभिप्रायः सूचितः । किं कुर्वन्—इति
पूर्वोक्तप्रकारेण चिकुरादारभ्य केशपाशमारभ्य नखावधि नखप-
र्यन्तं हरिणरमणीवस्त्रे यस्यास्तामेनां भैमी वर्णयन् । तथा—चि-
त्राम्बुधौ अद्भुतसौन्दर्यदर्शनाद्वाञ्छयसमुद्भूतं तरङ्गवमानमन्तरं मान-
सं यस्य सः । साश्रयेः । भैमीदर्शनादेव हृदयस्य भरणेन
परिपूरणेन उद्वेलः वेलां मर्यादां तीरं चातिक्रान्तोऽतिबल आ-
नन्दो यस्य सः । उद्वेलत्वेनानन्दस्य समुद्रत्वं सूचितम् । अन्य-
दप्युदकं गम्भीरं स्थानं परिपूर्णं बहिर्निर्गच्छति । 'आरभ्यार्थ-
योगेपीति केचित्' इति चिकुरादिति पैञ्चमी

१ 'अत्रातिशयोक्तिरूपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रा-
तिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमातिशयोक्तिच्छ-
कानुप्रासालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी ।

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातर्यं तन्महा-

काव्ये चारुणि वैरसेनिचरिते सर्गो गमत्सप्तमः ॥ ७ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ गौडोर्वीशकुलस्य गौडदेशभूपालवंशस्य प्रश-
स्तिर्वर्णना तस्या भणितौ रचना तस्या भ्रातरि एककर्तृकत्वात् ।
सापि येन रचितेत्यर्थः । वैरसेनिचरिते चारुणि महाकाव्येऽयं सप्तमः
सर्गः अगमत् समाप्तिं प्राप्तः । भ्रातरीति भाषितपुस्तकम् ॥

इति श्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैपथीयप्रकाशे
सप्तमः सर्गः ॥

अष्टमः सर्गः ।

इदानीं नलो दिक्पालदूत्यं कृतवानिति वक्तुमष्टमं सर्गमारभते—

अथाद्भुतेनास्तनिमेषमुद्र-

मुन्निद्रलोमानममुं युवानम् ।

दशा पपुस्ताः सुदृशः समस्ताः

सुता च भीमस्य महीमघोनः ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ भैमीनयनविपयीभावाभिलाषानन्तरं ताः
समस्ताः सुदृशः सख्यो महीमघोनो भीमस्य सुता भैमी च अमुं
युवानं दशा दृष्ट्या पपुः साभिलाषं दृष्टुः । कीदृशम्—अद्भुतेन
भैमीसौन्दर्यजनितेनाश्चर्येण कृत्वा अस्ता त्यक्त्वा निमेषमुद्रा नेत्र-
संकोचरीतिर्येन । अत एव सात्विकभाववशाद्बुद्धिलोमानमुद्रत-
रोमाञ्चम् । दृष्टोत्प्रेक्ष्यवचनेन कटाक्षावलोकनं सूचितम् । अचि-
न्तितसुन्दरदर्शनादाश्चर्येण अस्तनिमेषमुद्रं यथा तथा पपुरिति
वा । युवपदेन दर्शनयोग्यत्वं सूचितम् । भैमीमुखाः सर्वा अपि
तत्परा जाता इति भावः ॥

• कियच्चिरं दैवतभाषितानि

निहोतुमेनं प्रभवन्तु नाम ।

पलालजालैः पिहितः स्वयं हि

प्रकाशमामादयतीशुडिम्भः ॥ २ ॥

कियदिति ॥ देवतासंघन्धीनि दैवतानां वा अन्तर्धिमिद्धि-
रूपाणि भाषितानि कियच्चिरं कियन्तं कालं एनं नलं निहोतुं
गोपायितुं प्रभवन्तु नाम समर्थानि भवन्तु । अपि तु क्षणमात्रं
गोपायितुं समर्थानि जातानि, न बहुकालमित्यर्थः । नामेति शि-
रश्चालने । अर्थान्तरन्यासमाह—हि प्रसिद्धं यस्मात् वा पला-
लजालैः नीरसतृणममूर्हः पिहित इक्षोर्भिम्भोऽङ्कुरः स्वयमात्म-

१ 'नैपथीयचरिते' इति जीवानुसंमतः पाठः । २ 'अथ छेकानु-
प्रासभावोदयालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी ।

नैव प्रकाशं प्राकट्यं दृश्यत्वमासादयति प्राप्नोति । 'वृन्दारका देवतानि' इत्यमरः ॥

अपाङ्गमप्याप दृशोर्न रश्मि-

नलस्य भैमीमभिलष्य यावत् ।

स्मराशुगः सुभ्रुवि तावदस्यां

प्रत्यङ्गमापुङ्खशिशं ममज्ज ॥ ३ ॥

अपाङ्गमिति ॥ नलस्य दृशोर्नैत्रयोः रश्मिर्दीप्तिः भैमीमभिलष्य अपाङ्गमप्यनिकट्यादविलम्बप्राप्यमपि नेत्रप्रान्तं यावन्नाप प्राप तावदादावेव स्मराशुगः सुभ्रुवि सुन्दर्योमस्यां प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं पुङ्खस्य शिखा अग्रं तत् आ मर्यादीकृत्य, अभिव्याप्य (वा) ममज्ज । नलकर्तृकसाभिलाषदर्शनोपक्रममात्रेण प्रत्यङ्गं भैमी अतितरं कामाधीना जातेति भावः । अभिलाषं प्रति रश्मिरुपचाराकर्तृत्वे समानकर्तृकत्वात् कृत्यो त्यप् । आपुङ्खशिशम्, 'आङ् मर्यादाभिविद्योः' इत्यव्ययीभावः ॥

यदक्रमं विक्रमशक्तिसाम्या-

दुपाचरद्वावपि पञ्चबाणः ।

कथं न वैमत्यममुष्य चक्रे

शरैरनर्धाधिविभागभागिभिः ॥ ४ ॥

यदिति ॥ पञ्चबाणः कामो द्वावपि नलभैम्यौ अक्रमं परिपाटी-रहितं युगपद्विक्रमरूपायाः शक्तेः सामर्थ्यस्य साम्यात् विक्रमो मनउत्साहः शक्तिः शारीरं बलं तयोः साम्यात्तुल्यत्वाद्वा यद्यस्मादुपाचरदात्मवशीचकार । तत्तस्मात्पञ्चबाणत्वेऽप्यमुष्य कामस्य अर्धेनार्धेन अधोधिकाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां विभागः तद्भाजो न भवन्ति तैरनर्धाधिविभागभागिभिः एवंभूतेरपि बाणवैमत्यं वैपश्यं न कृतम् । पञ्चभिरपि प्रथमं नलस्य व्यधं कृतवानन्तरं तावद्विरेव भैम्या व्यधं चेदकरिष्यत्तर्जुमयोस्तुल्योऽनुरागोऽघटिष्यत् । तत्तु तेन न कृतम्, तुल्यकालमेवोभयोरनुरागदर्शनात् । यद्येकसमयावच्छेदेन व्यधं कुर्यात्तर्हि बाणानां दशत्वात्पञ्चत्वं भज्येत । तस्माद्वर्धाधिकौ द्वौ द्वौ बाणौ चेत्संभवतस्तर्ह्यप्यनुरागसाम्यं संभाव्येतापि । न त्वेवं युज्यते । भग्नस्य बाणस्य व्यधेऽसामर्थ्यात् । द्वाभ्यां नलस्य त्रिभिर्भैम्या व्यधे वैपरीत्येन वा, अनुरागे वैपश्येण भवितव्यम् । तच्च योगपक्षे बाणवैपश्ये च सत्यपि न जातम् । तत्र पराक्रमशक्तिसाम्यमेव हेतुरित्यर्थः । द्वयोरप्येककालमेव तुल्य-एवानुरागो जात इति भावः । यद्वा वैमत्यं कलहः विपमसंख्यत्वाद्वाणानां विभागो न घटते । एकस्य द्वैधीकरणे तत्सर्वेषामपि प्राप्नोति, यस्य च प्राप्नोति स एव वैमत्यमाचरतीत्यर्थः । बाणानां वैमत्यमभिया स्वविक्रमशक्तिसाम्यादेवोपाचरदिति वा । यथा राजा स्वसेवकानां वैमत्यमभियान्यप्रकारेण कार्यं साधयति तथैवेत्यर्थः । तस्मादेव तैर्वैमत्यं न कृतमिति भावः । अथ च—वेः पक्षिणः क्रम आक्रमणं ग्रहणं तत्र या शक्तिः सामर्थ्यं तेन साम्यात्तुल्यत्वात् । 'खलेकपोतन्यायेन' इति यावत् । यथा कपोतः खले पतितान्कणान्युगपपञ्चञ्च गृह्णाति तथा पञ्चबाणोऽपि युगप-

द्वावपि तेन न्यायेन यस्मादुपाचरत्, तस्मादस्य बाणैरपि विषमसंख्यत्वेऽपि विरुद्धत्वं नाकारि । अथ च कामेनायं न्यायोऽङ्गीकृतः अत एव वेर्मतिरिव मतिर्यस्य तद्भावो वैमत्यं खलेकपोतन्याय एव । स कामबाणैरपि न कृतः, अपि तु कृत एवेति काका व्याख्येयम् । तैरपि पञ्चभिरैकदेव मिलित्वा युगपदेव तौ बशीकृतौ । कालस्य सूक्ष्मत्वात् । विक्रमस्तुल्यो नलः, शक्तिस्तुल्यो भैमी, ततो विक्रमशक्तिस्तुल्यौ तौ सकृदेव स्वबाणैः कुसुमैरपूजयदित्यर्थ इति वा ॥

अनुरागसाम्यमेवाह—

तस्मिन्नलोसाविति सान्वरज्य-

त्क्षणं क्षणं केह स इत्युदास्त ।

पुनः स तस्यां वलतेऽस्य चित्तं

द्व्यादनेनाथ पुनर्न्यवर्ति ॥ ५ ॥

तस्मिन्निति ॥ सा भैमी तस्मिन्पुरुषे असौ नल इति हेतोः सान्वरज्यता[द]नुरक्ता बभूव । अनन्तरं सोऽतिसुन्दरो नलोऽतिसुरक्षिते इहास्मिन्नन्तःपुरे क कुत इति क्षणक्षणं प्रतिक्षणं विचार्य उदास्तोदासीनासीत् । क्षणमन्वरज्यत् क्षणमुदास्तेति वा । अस्य चित्तमस्यां पुनर्मुहुर्वलते स्म चञ्चलमभूत् । अथानन्तरमनेन नलेनास्य चित्तेन वा द्व्यादनेनाथ पुनर्न्यवर्ति परावृत्तम् । द्व्याङ्गीकारे भैम्यभिलाषो न युक्त इति परावृत्तमित्यर्थः । उभयोरपि भूयाननु-रागोऽभूदित्यर्थः । 'पुरः स्म' इति पाठे प्रथमम् ॥

कयाचिदालोक्य नलं ललजे

कयापि तद्भासि हृदा ममजे ।

तं कापि मेने स्मरमेव कन्या

भजे मनोभूवशभूयमन्या ॥ ६ ॥

कयेति ॥ कयाचिद्वालया नलमालोक्य ललजे अनुरागवशात्प्रकटितलज्जानुभावया भूतम् । कयाचित्प्रौढया तद्भासि नलकान्तौ हृदान्तःकरणेन ममजे निमग्नम् । सौन्दर्यदर्शनमात्रेणाश्चर्यपरया साभिलाषया स्मरपरवशया जातम् । कापि कन्या कुमारी तं स्मरमेव मेने । अतिसौन्दर्यास्मरजनकत्वाच्चेत्यर्थः । अन्या मनोभूवशभूयं कामवशात्स्वमेव भजेऽशिश्रियत् । अननुभूतसंभोगरसापि नले सानुरागा जातेति भावः । 'तं वीक्ष्य काचित्कुलजा ललजे' इत्यपि पाठः ॥

कस्त्वं कुतो वेति न जातु शेकु-

स्तं प्रष्टुमप्यप्रतिभातिभारात् ।

उत्तस्थुरभ्युत्थितवाञ्छयेव

निजासनाच्चैकरसाः कृशाङ्गः ॥ ७ ॥

१ 'अत्र एकानुप्रासतिशयोक्त्यलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।

'अत्र विपरीत्युगपदुभयत्र समप्रहारविरोधस्य स्मरमहिम्ना समाधानादि-रोधाभासोलंकारः' इति जीवातुः । २ 'स्मरं तमाशङ्कत कापि कन्या' इति सुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसमतः पाठः । ३ अत्र भावो-दयजाललंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'न शकुवत्यः' इति पाठः सुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसमतः ।

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र नलेशुद्धिम्भयोर्विभक्तिविभवावेन समानपरमनिर्देशादुपान्तालंकारः' इति जीवातुः ।

२ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

क इति ॥ कृशाङ्गः अप्रतिभाया अप्रागल्भ्यस्यातिभाराद्वाहुल्याद्धेतोः इति तं प्रष्टुमपि जातु कदाचित्तत्र कंचिच्छालं यथा अपि न शक्नुः । इति किम्-कस्त्वं किंसंज्ञकः, कुतो वा शादागच्छ इति । तर्हि किं चक्रुरत आह—नैकरसा लज्जाभयानुगादियुक्ताः सत्यः अभ्युत्थितवाञ्छयेवाभ्युत्थानकाङ्क्षयेव निवासनास्वीयस्वीयासनादुत्तस्थुरुत्थिताः । अन्योऽप्यप्रतिभोऽतिप्रारोऽपि किमपि वक्तुं न शक्नोति । ईहासद्भावेऽप्युर्ध्वकर्मत्वादुत्तस्थुरित्यत्र तदुर्ध्वभावः ॥

स्वाच्छन्द्यमानन्दपरम्पराणां

भैमी तमालोक्य किमप्यवाप ।

महारयं निर्झरिणीव वारा-

मासाद्य धाराधरकेलिकालम् ॥ ८ ॥

स्वाच्छन्द्यमिति ॥ भैमी तमालोक्य किमप्यनिर्वाच्यमानन्दपरम्पराणां स्वाच्छन्द्यमाधिक्यमवाप । 'छन्दः पद्येऽभिलाषे च' इत्यभिधानात्स्व आत्मीयश्छन्दोऽभिलाषो यस्य सः स्वच्छन्दो निर्वग्रहः तस्य भावः स्वाच्छन्द्यम् । का कमिव—निर्झरिणी नदी धाराधरो मेघः तस्य केलिकालः क्रीडासमयः तं वर्षासमयमासाद्य प्राप्य वारां जलानां महारयं महावेगमाधिक्यमिव लभते (स) दर्शनमात्रेण लोकोत्तरमानन्दं प्रापेति भावः ॥

तत्रैव मग्ना यदपश्यदग्रे

नास्या दृग्गत्याङ्गमयास्यदन्यत् ।

नादास्यदस्यं यदि बुद्धिधारां

विच्छिद्य विच्छिद्य चिरान्निमेषः ॥ ९ ॥

तत्रेति ॥ अस्या दमयन्त्या दृक् यदस्य नलस्याङ्गमये प्रथममपश्यत्, तत्रैव तस्मिन्नेवाङ्गानुरागवशाज्जिमग्ना सती प्रथमदृष्टमङ्गं विहाय अन्यदङ्गं तर्हि नायास्यत् न प्राप्स्यत्, यदि चिराच्चिरकालात्संजातो निमेषो नेत्रसंकोचः विच्छिद्य विच्छिद्य पूर्वदृष्टाङ्गविच्छेदं कृत्वा कृत्वा अस्य भैम्यं बुद्धिधारामन्यामन्यां बुद्धिं दर्शनेच्छासंतति नादास्यत् । तेन तु बुद्ध्यान्तरं दत्तं, तद्दर्शादेवान्यदङ्गं प्रापदित्यर्थः । अनिमुन्दराङ्गदर्शनस्य निमेषेण विच्छेदे कृते सत्यनन्तरं तस्यैवाङ्गस्य दर्शनेच्छया पुनरप्यङ्गान्तरदर्शनं, न तु प्रथमाङ्गदर्शनविरक्त्येत्यर्थः । सर्वेऽप्यवयवा अतिसुन्दरा इति भावः । क्रियातिपत्तो लृङ् ॥

दृशापि सालिङ्गितमङ्गमस्य

जग्राह नाप्रावगताङ्गहर्षः ।

अङ्गान्तरेऽनन्तरमीक्षिते तु

निवृत्य ससार न पूर्वदृष्टम् ॥ १० ॥

दृशेति ॥ सा दृशा आलिङ्गितं स्पृष्टमप्यस्य नलस्य प्रथमदृष्टादन्यदङ्गं अग्रे प्रथमतोऽवगताति दृष्ट्याङ्गानि तज्जनितैर्हर्षैरानन्दैर्हेतुभिर्न जग्राह । दृष्टमप्यङ्गं हर्षभराच्च ददर्शेत्यर्थः । हर्षानुभ-

१ 'अत्रोपेक्षाकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र लक्षानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

वादनन्तरं निमेषादिवशादङ्गान्तरे ईक्षिते तु पुनः निवृत्य पराङ्गस्य पूर्वदृष्टं प्रथमदृष्टमङ्गं न ससार । प्रथमदृष्टादप्यनन्तरदृष्ट्याङ्गस्यातिरमणीयत्वात्, इत्यमानाच्च प्रथमदृष्ट्यातिरम्यत्वात्, सुखपरवशात्वाद्वाप्युक्तं प्रथमदृष्टमङ्गं न स्मृतवती । नालोकनेति भावः । अन्यत्र हि पूर्वदृष्टं स्मर्यते, अत्र तु नेत्याश्रयम् । पूर्वोक्त एव भावः ॥

हित्वैकमस्यापघनं विशन्ती

तद्दृष्टिरङ्गान्तरभुक्तिरीमां ।

चिरं चकारोभयलामलोभा-

त्स्वभावलोला गतमागतं च ॥ ११ ॥

हित्वेति ॥ तस्या भैम्या दृष्टिः स्वभावलोला सती उभयोः प्रथमदृष्टानन्तरदृष्टयोरङ्गयोर्लाभः तत्र लोभालोलुपत्वाद्धेतोः चिरं गतं गमनम्, आगतमागमनं च चकार । द्वयोरप्यङ्गयोरनिर्वाण्योद्गतागताभ्यां विवेकं कर्तुमशक्ता इत्यमपि कर्तुं नाशकदिति भावः । किंभूता दृष्टिः—अस्य एकमपघनं अङ्गं हित्वाङ्गान्तरस्य भुक्तिरा-लोकनं तस्याः सीमां मर्यादां विशन्ती अङ्गान्तरमवलोकयन्ती । स्वभावलोलं च गमनागमने करोति । अन्योपि घणिगद्देशान्तरस्थं वस्तु ग्रहीतुं स्वदेशस्थं विफ्रेतुं गमनागमने करोति । अपघनो-ऽङ्गम्' इति निपातः ॥

निरीक्षितं चाङ्गमवीक्षितं च

दृशा पिबन्ती रभसेन तस्य ।

समानमानन्दमियं दधाना

विवेद भेदं न विदर्भसुभ्रः ॥ १२ ॥

निरीति ॥ सा विदर्भसुभ्रः भैमी तस्य नलस्य प्रथमं नितरां सादरमीक्षितमेकमङ्गम्, अवीक्षितंविशेषाकारेणानवलोकितं चान्यदङ्गम्, दृशा रभसेनोत्सुक्येन हर्षेण पिबन्ती सादरं विलोकयन्ती सती किंचिदृष्टाङ्गदर्शनविषयेऽपि सादरं दृष्टाङ्गजितानन्देन समानं तुल्यमानन्दं दधाना धारयन्ती किं सर्वं दृष्टम्, किं खेपदृष्टम्, यद्वा किं सादरदृष्टम् किं च सर्वथैवादृष्टमित्युभयोर्भेदं तारतम्यं न विवेद । तुल्यमानन्दत्वाद्द्वयोरपि दर्शने तुल्यानुरागाभूदिति भावः । लोकस्य दृष्टेऽनादरः, अदृष्टे चोत्साहो भवति, तथात्र तु न । उभयोरपि लोकोत्तरत्वादिति भावः । अन्यापि योगिनी दृष्टं घटादि, अदृष्टं वागगोचरं श्रुतिगम्यं ब्रह्मस्वरूपं च दृशा ज्ञानेन किं सारं किमसारमिति सादरं विचारयन्ती घटादिनिरमनेन श्रुत्यादिप्रमाणगम्यमानन्दस्वरूपं ब्रह्मसाक्षात्कारदशायाभङ्गीकरोतीत्युक्तिः ॥

मूक्ष्मे घने नैपथकेशपात्रे

निपत्य निस्पन्दतरीभवज्याम् ।

तस्यानुबन्धं न विमोच्य गन्तु-

मपारि तल्लोचनखञ्जनाभ्याम् ॥ १३ ॥

१ 'अत्राङ्गस्य दृग्गोचरत्वे कारणे सत्यपि तद्ग्रहणकार्यं नोक्तम् । तत्र च प्रथममवलोकनावस्था हेतुभूता, ततोक्तिनिमित्तविशेषोक्तिरनिशयोक्तिश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिः काव्यादौ चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सूक्ष्म इति ॥ तल्लोचनलक्षणभ्यां खञ्जनाभ्यां तस्य केशपा-
शस्य सादरावलोकनलक्षणमनुबन्धं संबन्धम्, अथ च तस्मिन्निर्मितं
बन्धनं विमोच्य त्यक्त्वा नापारि नाश (शा) कि । किंभूता-
भ्याम्—सूक्ष्मे घने निबिडे च नेपथ्यकेशपाशे सादरावलोकनार्थं
निपत्य नितरां पतित्वा सादरावलोकनादेव निस्पन्दतरीभवत्त्यां
नेत्रसंकोचरहिताभ्याम् । खञ्जनोऽपि पाशे पतितो बन्धनं विमोच्य
पदमपि चलितुं न शक्नोति । भैमीदृष्टिश्चिरकालं केशपाशमेवा-
लोकतेति भावः । केशाः सूक्ष्मा घनाश्च । 'सूक्ष्मास्तु पाणिदश-
नाङ्गुलिपर्वकेशाः' इत्यादि लक्षणम् । 'पाशः कचान्ते सङ्घातः
कर्णान्ते शोभनार्थकः । क्षत्राद्यन्ते च निन्दायः पाशः पक्ष्यादिब-
न्धने ॥' इति विश्वः ॥

भूलोकभर्तुर्मुखपाणिपाद-

पद्मैः परीरम्भमवाप्य तस्य ।

दमस्वसुर्दृष्टिसरोजराजि-

श्चिरं न तत्याज सवन्धुबन्धम् ॥ १४ ॥

भूलोकेति ॥ दमस्वसुः भैम्याः दृष्टिसरोजराजिर्नेत्रकमलपङ्क्तिः
तस्य भूलोकभर्तुर्नैलस्य मुखपाणिपादलक्षणैः पद्मैः परीरम्भं संश्ले-
षमवाप्य सवन्धुबन्धं सगोत्रसं बन्धं सजातीयस्नेहं चिरं न तत्याज ।
मुखादीनां कमलवात्सगोत्रत्वम् । अन्योऽपि चिराद्वन्धुभिरालि-
ङ्गनं प्राप्य हृदिति न मुञ्चति । भैमीदृष्टिर्नैलमुखाद्यतिरमणीयत्वा-
च्चिरमालोकतेति भावः । सवन्धुः 'ज्योतिर्जनपद-' इति सः ।
'सगन्ध-' इति पाठे 'सगन्धो बन्धुर्ज्योतिः' ॥

तत्कालमानन्दमयीभवन्ती

भवत्तरानिर्वचनीयमोहा ।

सा मुक्तसंसारिदशरसाभ्यां

दिस्वादमुल्लासमभुङ्गमिष्टम् ॥ १५ ॥

तत्कालमिति ॥ सा भैमी पूर्वोक्तक्रमेण मुक्तसंसारिणोः
ये दशे अवस्थे तयो रसाभ्यां प्रीतिभ्यां कृत्वा द्वौ स्वादां रसौ
यत्र एवंबिधं मिष्टमतिस्वादविरहलुल्लासं हर्षमभुङ्गानुबभूव ।
क्रममाह—किंभूता । तत्कालं तस्मिन्लक्षणदर्शनकाले नलोयमिति
बुद्ध्या आनन्दमयी आनन्दरूपा भवन्ती । तथा—सुरक्षिते-
ऽन्तःपुरे नलागमनं कल्पमिति । हेतोः अतिशयेन भवन्
भवत्तरोऽतितरामनिर्वचनीयो लोकोत्तरो मोहो भ्रान्तिर्यस्याः ।
तद्दर्शनेनैवोपघमानमूर्छा वा । आनन्दरूपत्वं मुक्तदशा । 'आन-
न्दो ब्रह्मणो रूपम्' इति श्रुतेः । अनिर्वचनीयमोहवत्त्वं संसारि-
दशा । तुल्यकालमेव मुक्तसंसारिदशे तयानुभूते इत्याश्रयं च ।
अभुङ्ग इति लङ् । 'अभुक्त' इति पाठे लुङ् ॥

नलवनिश्चयं विना तत्रानुरक्ताया भैम्याः पातिव्रत्यभङ्गलक्षणा-
मनौचित्यमाशङ्क्य कविः परिहरति—

दूते नलश्रीभृति भाविभावा

कलङ्किनीयं जनि मेति नूनम् ।

१ 'अत्र रूपकालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानु-
प्रासरूपकसमासोत्पलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र भावो-
दयातिशयोक्त्यलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।

न संव्यधानैषधकायमायं

विधिः स्वयंदूतमिमां प्रतीन्द्रम् ॥ १६ ॥

दूत इति ॥ विधिः इमां भैमीं प्रत्युद्दिश्य नैषधस्य कायो नलदेह
एव माया यस्य एवंविधं कपटनलवेषधारिणमिन्द्रमेव स्वयं दूतं न
संव्यधानाकरोत् । अपि तु इति हेतोः सत्यमेव नलं दूतमकरोत्,
नूनमुपेक्षे । इति किम्—नलश्रीभृति नलकान्तिधारिणि दूते
भाविभावा नलबुद्धेर्व भविष्यदुत्तरागेयं भैमी नलव्यतिरिक्ते-
ऽनुरागात्कलङ्किनी पातकिनी, अकीर्तिमती च मा जनि मा भूत् ।
कपटनलरूपधारणसामर्थ्यं सत्यपि इन्द्रो नलरूपं धृत्वा स्वीय-
दूत्यार्थं न गतवान्, तत्रेदमाकृतम्—ब्रह्मा भैम्याः पातिव्रत्यभङ्गो
मा भूदितीन्द्राय बुद्धिं नादत्तेत्यर्थः । नलनिश्चयाभावेपि सत्य
एव नलेऽनुरागाच्च पातिव्रत्यक्षतिरिति भावः । 'जनिता' इति
पाठे नूनं निश्चितं कलङ्किनी जनिता भविष्यतीति लुटा व्या-
ख्येयम् ॥

नन्वतिसुन्दरस्य नलस्यान्तःपुरे प्रवेशासंभवनिश्रयाञ्जलसदृशे-
ऽन्यस्मिन्भैमीमनोवृत्तेः कथं पातिव्रत्यभङ्गाप्रसङ्ग इत्याशङ्कं परि-
हरति—

पुण्ये मनः कस्य मुनेरपि स्या-

त्प्रमाणमास्ते यदधेऽपि धावत् ।

तच्चिन्ति चित्तं परमेश्वरस्तु

भक्तस्य हृष्यत्करुणो रुणद्धि ॥ १७ ॥

पुण्य इति ॥ आस्तां भैमी, परित्यक्तविषयस्य मुनेरपि कस्य
मनः पुण्ये विषये प्रमाणं निश्चितं स्यात्, अपि तु न स्यात् ।
कुतः—यद्यस्मात् अधेऽपि परदारगमनादौ पातकेऽपि विषये
धावत् शीघ्रं गच्छत् आस्ते । मुनेर्मनः पुण्ये एव नियतं प्रवर्तते
इति न, किंतु पातकेऽपि । तत्राप्ययं विशेषः—शीघ्रमविचार्यैव
प्रवर्तते । एतच्च धावत्पदेन सूचितम् । शीघ्रगतायेव धावादेश-
विधानात् । अत्र तु नलस्य सत्यवाङ्मन्याः पातिव्रत्यरक्षणार्थं
ब्रह्मेवं कृतवानिति । तर्हि सर्वेऽपि मुनयः पापिनः स्युरित्याशङ्कं
परिहरति—परमेश्वरः तु पुनः हृष्यत्करुण उद्यत्कृपः सन् तच्चिन्ति-
तदर्थं चिन्तयति कर्तुमिच्छतीत्येवंशीलं भक्तस्य चित्तं रुणद्धि पा-
तकात्परावर्तयति । येषामुपरि रघुनाथकृपा ते पातके सर्वेऽपि न
प्रवर्तन्ते इति न सर्वेषां पातकिवत्प्रसङ्ग इति तात्पर्यार्थः । तच्चि-
न्ति परमेश्वरचिन्ति वा ॥

सालीकदृष्टे मदनोन्मदिष्णु-

र्यथाप शालीनतमा न मौनम् ।

तथैव तथ्येपि नले नलेभे

मुग्धेषु कः सत्यमृपाविवेकः ॥ १८ ॥

सेति ॥ स्वभावतः शालीनतमातिसलजापि मदनेनोन्मदि-
ष्णुरुन्मादवती सती सा भैमी अलीकदृष्टे मिथ्यादृष्टे नले विषये

१ 'अत्रोपेक्षांलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'प्रमाणमेनस्यपि
दृश्यवृत्ति' इति पाठः सुखावबोधोसाहित्यविद्याधरीसमतः । ३ 'अ-
त्रार्थान्तरस्यासौलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

यथा मौनं नाप यथा पूर्वं किमप्यवादीत् तथैव तथ्ये सत्येऽपि नले मौनं न लेभे । अलीकबुद्ध्यां सत्येऽपि नलेऽवोचदित्यर्थः । तत्कथमित्याशङ्काह—मुग्धेषु मूढेषु सत्यस्य मृषा असत्यस्य विवेको मिथ्याः कः, अपि तु न । अतो न घृष्टतया वचनं दोषायेति भावः । 'शालीनतया' इति वा पाठः । अपशालीनतयापगतशालीनतया यथा मौनं न लेभे तथैव तथ्येऽपीति व्याख्येयम् ॥

व्यर्थीभवद्वावधिधानयत्ना

स्वरेण साधु श्रुतगद्गदेन ।

सखीचये साधुमवद्वाचि

स्वयं तमूचे नमदानेन्दुः ॥ १९ ॥

व्यर्थीभवदिति ॥ अथ सा भैमी स्वयमात्मना तं नलमूचे । कथमिति—सखीनां चये समूहे साध्वसेनान्तःपुरे परपुरुषप्रवेशाज्जातेन साध्वसेन कृत्वा बद्धा वाक् येन कृतमौनं मौनं । किंभूता सा—श्लथो विरलः, गद्गदश्च छिन्नमेन स्वरेण शब्देन कृत्वा व्यर्थीभवन् भावविधानयत्नः सात्त्विकभावगोपनप्रयासो यस्याः । तथा—अत एव नमस्सखीभूत आनेन्दुमुग्धचन्द्रो यस्याः सा । 'अथ स्वरेणैव विभावयन्ती' भावं निजं सा मृदुगद्गदेन' इत्यपि पाठः स्पष्टार्थः ॥

स्वभावेन परिहरति—

नत्वा शिरोरत्नरुचापि पाद्यं

संपाद्यमाचारविदातिथिभ्यः ।

प्रियाश्रालीरमधारयापि

वैधी विधेया मधुपर्कतृप्तिः ॥ २० ॥

नत्येति ॥ त्रिभिर्विशेषकम् । हे पुरुषश्रेष्ठ, आचारविदा मदनुष्ठानज्ञेन, धर्मशास्त्रविदा वा पुंसा नत्वा शिरोरत्नरुचा चूडामणिदीप्त्याप्यतिथिभ्यः पाद्यं पादाद्यं वारि संपाद्यं देयम् । जलाभावे नत्यापि तावच्चरणक्षालनसंभावना कर्तव्या । तस्या रत्नरुचो जलनुत्पत्त्यादित्यर्थः । आदौ नमस्कारः कर्तव्य इति भावः । 'आचारविदातिथिभ्यः' इति प्रतिवाक्यं श्लोकश्रेयसि ज्ञेयम् । वैधी विधिसंबन्धिनी नोदनावाक्यादागता मधुपर्कजन्या तृप्तिः प्रियाश्राली प्रियवचनपङ्क्तिस्तस्या रसधारया माधुर्यधारयापि विधेया करणीया । मधुपर्कसामग्र्यभावे प्रियवचनमपि (मेव) वक्तव्यमित्यर्थः । पाद्यं पूर्ववत् ॥

स्वात्मापि शीलेन तृणं विधेयं

देया विहायासनभूर्निजापि ।

१ 'अत्र भाष्येदयो रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'उच्यते पुनः मधुपर्कतृप्तिं नष्टिरस्वाद्गृहि धृष्टना मे' इति पठित्वा स्वा-वृष्टि भवत्तद्वृष्टि भवत्तद्वृष्टे प्राक्पूर्वमेव मम वाचो धृष्टना धाष्टं दूषणं न भवति' इति व्याख्यानं सुखावबोधोसाहित्यविद्याधर्योः । अनुबल-तृतीयपादव्यत्यासिनापि कुत्रचित्पाठः । ३ 'अत्र लैकानुपासकाव्यलिङ्गालंकारो' इति साहित्यविद्याधरी ।

आनन्दबाष्पैरपि कल्प्यमम्भः

पृच्छा विधेया मधुभिर्वचोभिः ॥ २१ ॥

स्वात्मेति ॥ आचारविदा शीलेन विनीतत्वादिना स्वभावेन सङ्कतेन वा कृत्वा स्वात्मापि स्वशरीरमपि तृणं विधेयम् । तृणं यथा नम्रीक्रियते, तथातिथीनामग्रे सेवार्थं स्वात्मापि नम्रीकर्तव्य इत्यर्थः । अथ च तृणाभावे स्वात्मेव तृणस्थाने विधेय इत्यर्थः । विष्टराद्यभावे निजापि स्वीयाप्यासनलक्षणा वा भूः स्थानं सिंहासनादि तदप्याद्रागद्विनिवृत्त्या विहाय देया । भूम्याने आसनमेव कल्प्यमित्यर्थः । चरणक्षालनार्थं यदि जलं न संभवति तर्ह्यनन्दबाष्पैरपि हर्षाश्रुभिरप्यम्भः कल्प्यम् । अतिथिदर्शनमात्रेण हृष्टेन भवितव्यमित्यर्थः । अथ च जलस्थाने आनन्दबाष्पा एव कल्प्या इत्यर्थः । मधुभिरतिप्रियैर्वचोभिः पृच्छापि कुशलप्रश्नोपि विधेया । प्रियं वक्तव्यमित्यर्थः । मधुपर्कस्थाने मधुरं वचनमेव कर्तव्यमित्यर्थः । आचारवशान्मयापि प्रियवचनादि क्रियत इति भावः । 'शीलं स्वभावे सङ्कते' इति विश्वः । 'अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भूतणोदकैः' इति स्मृतेः । पृच्छा पूर्ववत् ॥

पदोपहारेऽनुपनम्रतापि

संभाव्यतेऽप्या त्वरयापराधः ।

तत्कर्तुमहीञ्जलिसञ्जनेन

स्वसंभृतिः प्राञ्जलतापि तावत् ॥ २२ ॥

पदेति ॥ पदोपहारे चरणक्षालनविषये त्वरया इति अपानुपनम्रता जलानामनानयनमपि अपराधः संभाव्यते, यतो लोकेनेत्यर्थात् । विलम्बादानयनेऽपि इतिनानयनाद्यतोऽपराधः संभाव्यते तत्तस्मादाचारविदा अङ्गलियज्ञनेन करपुटसंयोजनेन कृत्वा स्वस्य संभृतिरूपा स्वकरणीयातिथ्यसामग्री यावत्संपाद्यते, तावद्-अलिसंयोजनेन स्वीया प्राञ्जलता ऋजुता कर्तुमर्हो । प्रकटीकृतैमुच्यतेत्यर्थः । तावतापि पूर्वोपराधशान्तिर्भवतीति भावः । यावत्स्वसंभृतिः स्वकरणीयातिथ्यसामग्री संपाद्यते तावद्-अलिसञ्जनेन प्राञ्जलतापि कर्तुमर्हति वान्वयः । यद्वा अपां त्वरया जलानयनार्थं संप्रमेणानुपनम्रता नमस्काराभावोऽपराधः संभाव्यते । जलानयनात्पूर्वं कृतेन नमस्कारेण सर्वोप्यातिथ्यसंभारः कृतो भवतीत्यर्थः । तथा एतस्मिन् कृतमिति तात्पर्यम् । प्राञ्जल इति 'अथ प्रत्यन्वव-' इत्यत्र अथ इति योगविभागात्पद्यनाम इतिवत्समासान्त इति ज्ञेयम् ॥

पुग परित्यज्य मयात्यमर्जि

स्वमासनं तत्किमिति क्षणं न ।

अनर्हमप्येतदलंक्रियेत

प्रयातुर्माहा यदि चान्यतोपि ॥ २३ ॥

पुरेति ॥ अर्धापूर्वाकाचारदर्शनादाचाराच्च पुरा आदावेव मया स्वमासनं परित्यज्य अत्यमर्जि भवते दीपने अतदेतदनर्हमपि यो-पिदासनं वा द्वाजानर्हं वाद्योग्यमप्यासनं श्रणं श्रणमात्रं किमिति कृतो हेतोः नालंक्रियेत । किञ्चलंक्रियतामित्यर्थः । यदिच यद्यपि

१ 'अर्धापूर्वाकाचारदर्शनादाचाराच्च पुरा आदावेव मया स्वमासनं परित्यज्य अत्यमर्जि भवते दीपने अतदेतदनर्हमपि यो-पिदासनं वा द्वाजानर्हं वाद्योग्यमप्यासनं श्रणं श्रणमात्रं किमिति कृतो हेतोः नालंक्रियेत । किञ्चलंक्रियतामित्यर्थः । यदिच यद्यपि

१ 'अर्धापूर्वाकाचारदर्शनादाचाराच्च पुरा आदावेव मया स्वमासनं परित्यज्य अत्यमर्जि भवते दीपने अतदेतदनर्हमपि यो-पिदासनं वा द्वाजानर्हं वाद्योग्यमप्यासनं श्रणं श्रणमात्रं किमिति कृतो हेतोः नालंक्रियेत । किञ्चलंक्रियतामित्यर्थः । यदिच यद्यपि

अन्यतोऽपि प्रयातुमन्यदेशमपि गन्तुं इहा वाञ्छा विद्यते । तथा-
न्येतत्तत्क्रियतामित्यर्थः । स्वामिवोद्दिष्टागतमिति चेत्, न ममै-
तादृशभागधेयाभावात् । अन्यत्र गमनेच्छायामपि क्षणमात्रमलंक्रि-
यतामित्यर्थः । क्रियेत, प्रार्थनायां लिङ्गे ॥

निवेद्यतां हन्त समापयन्तां

शरीपकोपम्रदिमाभिमानम् ।

पादौ कियद्दूरमिमां प्रयासे

निधित्यते तुच्छदयं मनस्ते ॥ २४ ॥

निवेद्यतामिति ॥ हे पुरुषश्रेष्ठ, तुच्छदयं कृपाशून्यं ते मनः
कियद्दूरं किंपरिमाणं दूरगमनलक्षणे प्रयासे इमौ पादौ निधित्यते
हन्त इत्यनुकम्पया निवेद्यतां मदमे कथ्यताम् । किंभूता—शरी-
पाणां शरीपपुष्पाणां कोपः समूहस्तस्य अदिष्टि माद्वविषये
योऽभिमानः मत्तोऽधिकं कोमलं वस्तु नास्त्येवेति यो गर्वस्तद्विषये
लोकस्य वा गर्वः तं समापयन्तां नाशयन्तां । अन्योऽपि निष्कृपः
पुरुषः सुकुमारं जन्म प्रयासे प्रेरयति । अत्रागमनेनैव श्रान्तोऽसि,
इदानीमितः क्व गन्तासीति भावः । ‘शून्यं तु वशिकं तुच्छरि-
क्तकै’ इत्यमरः ॥

अनायि देशः कतमस्त्वयाद्य

वमन्तमुक्तस्य दशां वनस्य ।

त्वदाप्तसंकेततया कृतार्था

श्रव्यापि नानेन जनेन संज्ञा ॥ २५ ॥

अनायीति ॥ त्वया अद्य कतमः किमंज्ञको देशो वसन्तेन
मुक्तस्य त्यक्तस्य वनस्य दशामवस्थामनायि प्रापितः । वसन्तेन
विना यथा वनं निःशोभं, तथा त्वया विना स देशोऽपीत्यर्थः ।
कस्माद्देशादागतोऽसीति कथयेति भावः । तथा—अनेन मल्लक्ष-
णेन जनेन त्वयि आसः विषयं प्राप्तः संकेतः समयः संबन्धो यथा
तस्या भावेन हेतुना कृतार्था चरितार्था संज्ञापि नामापि न श्रव्या,
अपि श्रोतुमर्हा । स्वनामापि कथयेत्यर्थः । श्रव्या, आवश्यका-
भावात् ‘अचो यत्’ इति यत् ॥

तीर्णः किमर्णोनिधिरेव नैष

सुरक्षितेभूदिह यत्प्रवेशः ।

फलं किमेतस्य तु साहस्य

न तावद्वापि विनिश्चिनोमि ॥ २६ ॥

तीर्ण इति ॥ हे नरश्रेष्ठ, सुरक्षिते इह अन्तःपुरे तव प्रवे-
शोऽभूदिति यत्, एष अर्णोनिधिः समुद्र एव किं न तीर्णः, किं
तु बाहुभ्यामर्णवतरणतुल्य इति एतस्यान्तःपुरप्रवेशरूपस्य साहस-
स्याविचार्यकारित्वस्य तु पुनः किं फलं प्रयोजनमित्यथापीदानीमपि
न विनिश्चिनोमि । किमर्थमत्रागतमित्यपि कथयेत्यर्थः ॥

तव प्रवेशे सुकृतानि हेतु-

र्मन्ये मदक्ष्णोरपि तावदत्र ।

न लक्षितो रक्षिभट्टैर्यदाभ्यां

पीतोसि तन्वा जितपुष्पधन्वा ॥ २७ ॥

तवेति ॥ तव अत्र प्रवेशे मदक्ष्णोर्मदीयनेत्रयोः सुकृतानि
पुष्पान्यपि तावदादौ हेतुः कारणमित्यहं मन्ये । कारणान्तरे
संभवत्यपि मन्त्रेणपुष्पमादिकारणमित्यर्थः । कथमित्यत आह—
यथस्मात् रक्षिभट्टैरिति सुन्दरस्त्वं न लक्षितः । तथा—तन्वा त्वपुषा
जितः पुष्पधन्वा कामो येन एवंभूतो यत् आभ्यां नेत्राभ्यां पी-
तोसि । स्वेच्छयावलोकितोसीत्यर्थः । रक्षणार्थमेव नियुक्तः शूरं
दृष्टः, आभ्यां च दृष्टः, तत्र मन्त्रेणपुष्पमेवात्र प्रवेशे हेतुरिति
भावः ॥

यथा कृतिः काचन ते यथावा

दौवारिकान्धंकरणी च शक्तिः ।

रुच्यो रुचीभिर्जितकाञ्चनीभि-

स्तथासि पीयूषभुजां सनाभिः ॥ २८ ॥

यथेति ॥ यथा येन कारणेन ते आकृतिराकारः काचन लोको-
त्तरान्तरमणीया । यथावा ते काचन अपूर्वा शक्तिश्च दौवारिकाणां
रक्षकाणामन्धंकरण्यन्धताकारिणी । स्वीयगौरवेन जिता काञ्चनी
हरिद्रा याभिस्माभी रुचीभिः कान्तिभिः कृत्वा रुच्योऽभिलाषयो-
ग्योऽसि । तथा तेन कारणेन पीयूषभुजां देवानां सनाभिः सगो-
त्रोऽसि । देवत्वेन विनैतन्न घटतेऽतः प्रायस्त्वं कश्चन देवोऽसीति
मन्ये । चकारो रुच्य इत्यनेन योज्यः । रुच्यश्चासि यथा इति
संबन्ध इति वा । ‘निशाख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी’
इत्यमरः । ‘काञ्चना’ इति पाठे सुवर्णम् । दौवारिक इत्यत्र ‘द्वारे
नियुक्तः’ इत्यर्थे ‘तत्र नियुक्तः’ इति ठकि ‘द्वारादीनां च’ इत्येचि,
अभूततद्भावे ‘आख्यसुभग—’ इति ख्युति खिस्वाभ्यर्षपदस्य सुमि
‘टिड्डा—’ इति डीप् । रुचिमर्हति रुच्यः । ‘तद्वर्हति’ इति यत् ।
‘राजसूय—’ इति निपातो वा । ‘जितकाञ्चनीभिः’ इति पाठे स-
मासान्तविधेरनित्यत्वात् ‘नष्टुतश्च’ इति न कर् । सनाभिः, ‘ज्यो-
तिर्जनपद—’ इति समानस्य सर्भावः ॥

न मन्मथस्त्वं स हि नास्तिमूर्ति-

र्नचाश्विनेयः स हि नाद्वितीयः ।

चिह्नैः किमन्यैरथवा तैवेयं

श्रीरेव ताभ्यामधिको विशेषः ॥ २९ ॥

नेति ॥ त्वं मन्मथो न । हि यतः स कामो नास्तिमूर्तिरश-
रीरी । त्वं आश्विनेयोऽश्विनीकुमारश्च न । चोप्यर्थः । हि यतः सः
अद्वितीयो नास्ति, किंतु द्वितीयसहित एव । त्वं सशरीर एक-

१ ‘अत्र विभावनालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्र छेका-
नुप्रागोपदेशोपमालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अत्र निदर्शना-
काव्यलिङ्गमलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ४ ‘अत्र निदर्शनाकाव्य-
लिङ्गमलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

१ ‘लक्ष्यः’ इति पाठः साहित्यविधरीसंमतः । २ ‘अत्रातिशयो-
क्तिकाव्यलिङ्गोपमालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘इदं च का-
शिकानुपारेण । भाष्यमतं तु यत् स्वनोऽपाठात् ‘नचलजीकल्लुस्तकण-
तल्लुनानाम्—’ इति वार्तिकेन बोध्यः । ४ ‘अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः’ इति
साहित्यविद्याधरी । ५ ‘तैवेवम्’ इति साहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः ।

कश्च । अथवेति पूर्वापरितोषे । अन्यैश्चिह्नैः किम्, अपितु न किमपि । किंतिर्हि—ताभ्यां कामाक्षिनेयाभ्यां सकाशादधिका तव ह्ययं श्रीः शोभेव विशेषः । तयोरीदृक्शोभाभावादियमेव तदन्य-
त्वज्ञापिकेत्यर्थः । नास्तिमूर्तिः, 'अस्तिक्षीरादयश्च' इति बहुमीहोप-
पञ्चाङ्गकारेण समार्षः ॥

आलोकतृतीकृतलोक यस्त्वा-

ममूत पीयूषमयूखमेनम् ।

कः स्पर्धितुं धावति साधु सार्ध-

मुदन्वता नन्वयमन्ववायः ॥ ३० ॥

आलोकेति ॥ हे आलोकेन दर्शनेन तृतीकृतः कृतार्थीकृतो
लोको येन तत्संबोधनम् । यः त्वाम् एतं त्वत्पुं पीयूषमयूखं
चन्द्रमसूत स कः । अयमन्ववायो वंश उदन्वता सार्धं स्पर्धितुं
स्पर्धो कर्तुं साधु युक्तं धावति । समुद्रसाग्याथं इति उदयुपा-
रूढो भवतीत्यर्थः । समुद्रोऽप्यालोकेन प्रकाशेन तृतीकृतभुवनं सु-
धाकरं सूते । कस्मिन्वंशे समुद्रस्रोऽसीत्यपि कथयेति भावः ।
'आलोको दर्शनोद्घोषो', 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः ॥

भूयोपि बाला नलमुन्दरं तं

मत्त्वामरं रक्षिजनाश्विन्धान् ।

आतिथ्यचाट्टन्यएदिश्य तत्स्थां

श्रियं प्रियास्यास्तुत वस्तुतः सा ॥ ३१ ॥

भूयोपीति ॥ सा बाला तं नलं रक्षिजनानां दौवारिकाणा-
मश्विन्धान्धनमधनात् अट्टीकरणाश्लेषममुन्दरं नलमदशममरं
देवं मत्वा निश्चित्य आतिथ्यसंबन्धीनि चाट्टनि प्रियवचनान्यप-
दिश्य व्याजीकृत्य तद्याजेन तस्यां तस्मिन्मरं विद्यमानां प्रियस्य
नलस्य श्रियं शोभां वस्तुतस्तत्त्वतः अस्तुत पुनरपि वर्णयति स्म ।
प्रियवचनव्याजेन तत्त्वतो नलशोभावर्णनतत्परं वभूवेति भावः ॥

पुनरपि किमित्यस्तुतेत्याशङ्क्य कविराह—

वाग्जन्मवैफल्यमसद्यशल्यं

गुणाद्भुते वस्तुनि मौनिता चेत् ।

खलत्वमल्पीयसि जल्पिते तु

तदस्तु वन्दिभ्रमभूमितेव ॥ ३२ ॥

वागिति ॥ गुणैरङ्गुते आश्रयेभूते वस्तुनि मानिता मृकीभाव-
श्चेत् गुणाद्भुते वस्तु न वर्णयते चेत्, तर्हि वाग्जन्मनो वैफल्यमय-
शशल्यमतिदुःखदायि दुःमहशल्यतुल्यं भवतीत्यर्थः । मृकस्य तस्य
च न कोपि विशेष इत्यर्थः । तद्वैफल्यमेव वक्तव्यमित्यत आह—अल्पी-
यसि जल्पिते तु भाषिते तु खलत्वं दुर्जनत्वमायाति लोकस्ते दुर्जन
इति वदति । तस्माद्वन्दिनः स्तुतिपाठकस्य यो भ्रमः स्तुतिपाठ-
कोऽयमिति भ्रान्तिसस्या भूमितेव स्थानं तत्रास्तु भवतु । गुणा-

१ 'अत्र निश्चयमसंवेदो व्यतिरेकात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्र श्लेषरूपकोपमात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अतारयन्ती'
इति पाठः सुखावशोधासाहित्यविद्याधरीसमतः । ४ 'अत्र श्लेषरूप-
कोपमात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

ङ्गतं वस्तु बह्वेव वर्णनीयमिति कवेरुपदेशश्चः । तस्मात्तया युक्ता
स्तुतिरारब्धेति भावः । तस्मान्मयि स्तुतिपाठकभ्रान्तिलोकस्य भ-
वत्विति भेमीवचो वेति भावः ॥

कंदर्प एवेदमविन्दत त्वां

पुण्येन मन्ये पुनरन्यजन्म ।

चण्डीशचण्डाक्षिहृताशकुण्डे

जुहाव यन्मन्दिरमिन्द्रियाणाम् ॥ ३३ ॥

कंदर्प इति ॥ कंदर्प एव महता पुण्येन त्वामेव त्वत्पुमेव
इदं दृश्यमानं पुनरप्यन्यजन्ममविन्दत लेभ ह्यहं मन्ये जाने ।
कुतः—यद्यस्मात्स्य मदनः चण्डीशः शिवः, तस्य चण्डं तुःसह-
मक्षि तृतीयं नेत्रं तलक्षणं यदुताशकुण्डं तस्मिन्निन्द्रियाणां म-
न्दिरं गृहं शरीरं जुहाव । पूर्वोपेक्षयाधिकमौन्द्यप्राप्त्याशया बु-
द्धिपूर्वं कामेनामिकुण्डे स्वशरीरं क्षिप्तं, तेनैव पुण्येन त्वत्पुं जन्म
प्राप्तम् । अन्येनापि तथैव क्रियते । स एव त्वमिति भावः ॥

शोभायशोभिर्जितशैवशैलं

करोपि लज्जागुरुमौलिमैलम् ।

दत्तौ हठश्रीहरणादुदत्तौ

कंदर्पमप्युज्झितरूपदर्पम् ॥ ३४ ॥

शोभेति ॥ यं शोभायशोभिः कान्तिकीर्तिभिः कृत्वा जितः
शोभा हरसंबन्धी शैलः कैलासो येन एतन्निधमैलं पुरुरवसं हटेन
बलात्कारेण श्रीहरणाच्छोभाप्रहणालज्जया गुरुनक्षत्रं मौलिः शिरो
यस्य एतन्निधं करोपि । तथा—कान्तिकीर्तिभिः जितकैलासो
दत्तावाक्षिनेयावपि हठश्रीहरणादुदत्तौ गलद्वाप्यौ करोपि । तथा
—तस्मादेव हेतोः कंदर्पमप्युज्झितस्यको रूपदर्पः सौन्दर्य-
गर्वो येन एतादृशं करोपि । चतुर्भ्यांऽपि त्वमधिकं सुन्दरतर इति
भावः । अन्योपि बलाद्गृहीतधनः सलज्जो गलद्वाप्यस्यकर्तृपक्ष
भवति ॥

अवैमि हंयावलयो बलक्षा-

स्त्वन्कान्तिकीर्तिश्चपलाः पुलाकाः ।

, उड्डीय युक्तं पतिताः सवन्ती-

वेशन्तपूरं परितः प्रवन्ते ॥ ३५ ॥

अवैमितीति ॥ बलक्षा धवला हंयावलयो हंसपङ्क्तयः त्वन्का-
न्तिकीर्त्यौन्दर्यस्य या कीर्तियशस्तस्य चपलाश्चपलाः प्रसरण-
शीलाः पुलाकास्तुच्छधान्यांशा इत्यहं जाने । 'बलाक्षा' इति पाठे
ताश्चेति व्याख्येयम् । पुलाकाश्च समवेयन्ते—अत एव ता उड्डी-
योन्यस्य सवन्तीनां नदीनां वेशन्तानां पल्लवानां च पूरं प्रवाहं
परित उभयतः पतिताः सत्यः युक्तं प्रवन्ते । यत्प्रवन्ते तदुचित-
मित्यर्थः । पुलाका अप्यातिलघुत्वाद्युपपत्त्य नयाद्वा पतिताः सन्तो
गौरवाभावात्तरन्ति । तस्माद्वैसादीनां पुलाकाश्च धटव इत्यर्थः ।

१ 'अत्र वा यन्निधुमलकादुः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
लज्जानुप्राप्तमतिशयोक्तपुण्येत्मात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अ-
त्रानुप्राप्तमतिशयोक्तपुण्येत्मात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

शुभ्रा हंसावल्लो न, किंतु स्वत्वान्तिकीर्तः पुलाकाः सर्वश्रोणीय
पतिताः सत्यो नदीरल्पसरांसि च पूरयित्वा ध्रुवन्ते । ईदृक् सुन्द-
रतरः कोऽपि न दृष्ट इति भावः । 'वलक्षो धवलोऽर्जुनः', 'स्या-
स्पुलाकस्तुच्छधान्ये', 'वेशन्तः पल्वलं चालपसरः' इत्यमरः । पूरं
परितः, 'अभितःपरितः-' इति द्वितीया ॥

भवत्पदाङ्गुष्ठमपि श्रिता श्री-
ध्रुवं न लब्धा कुसुमायुधेन ।
रतीशजेतुः खलु चिह्नमस्मि-
न्नर्थेन्दुरास्ते नैखवेपधारी ॥ ३६ ॥

भवदिति ॥ मकरध्वजेन भवत्पदस्य भवच्छरणस्याप्यवयव-
भूतोऽङ्गुष्ठः, तमपि श्रिता श्रीः शोभा तस्मात्कारणान् ध्रुवं प्रायेण
न लब्धा । अन्यावयवशोभाप्राप्तेः का वार्ता । तस्मात् कुतः—
खलु यस्मात् अस्मिन्नङ्गुष्ठे नखवेपं नखव्याजं धारयतीति धारी
दधत् अर्धेन्दुरर्धचन्द्रलक्षणं रतीशजेतुर्महादेवस्य चिह्नमास्ते वि-
द्यते । स्वशुचिह्नं नखरूपमर्धेन्दुं विलोक्य तद्वतां श्रियं ग्रहीतुं
बिभेतीत्यर्थः । अन्योपि स्वशुचिह्नं दृष्ट्वा तच्छ्रियं ग्रहीतुं न श-
क्नोति । कामस्वल्पादाङ्गुष्ठनखसदृशोपि न भवतीति भावः । का-
मजयिनमीशमपि जित्वा तच्चिह्नं येनापहतं तस्याङ्गुष्ठस्य श्रियं
कामः कथं लभेतेति भावः । 'त्वदङ्गुष्ठः कामस्य जेता, अर्धचन्द्रा-
ङ्कितत्वाद्यथा शिवः' इत्यनुमानमत्र प्रमाणमित्यर्थः । त्वन्नखाश्च-
न्द्राकारा इति । रतीशजेतुः, शेषपथीसमासः ॥

राजा द्विजानामनुमासभिन्नः
पूर्णां तनूकृत्य तनूं तपोभिः ।
कुहूपु दृश्येतरतां किमेत्य
सायुज्यमाप्नोति भवन्मुखस्य ॥ ३७ ॥

राजेति ॥ अनुमासं प्रतिमासं भिन्नः पुनरुपधमानत्वादस्य
एव द्विजानां राजा चन्द्रः पूर्णिमायां पूर्णां तनूं शरीरं चान्द्राय-
णादितपोभिरिव तनूकृत्य क्षयं नीत्वा कुहूपु प्रतिमासामायास्यासु
दृश्येतरतामदृश्यत्वमेव प्राप्य भवन्मुखस्य सायुज्यमेक्यं आप्नोति
गच्छति किम् । तपःसामर्थ्येन त्वन्मुखैक्यं गत इत्यर्थः । चन्द्राद-
प्यधिकं भवन्मुखमिति भावः । अन्योपि ब्राह्मणश्रेष्ठः पूर्वैस्स्का-
रवशात्तपोभिः शरीरं कृशीकृत्य ब्रह्मैक्यं गच्छति । 'दृश्येतरता-
मिषेण' इति कचिर्पाठः ॥

कृत्वा दृशौ ते बहुवर्णचित्रे
किं कृष्णसारस्य तयोर्मृगस्य ।
अदूरजाग्रद्विरमणाली-
रेखामयच्छद्विधिरर्धचन्द्रम् ॥ ३८ ॥

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'नखवैतवेन'
इति पाठः सुखावबोधसाहित्यविद्याधरीसमतः । ३ 'अत्र सापहवो-
त्प्रेक्षालंकारो' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयोक्त्यपह्नुरितरं-
कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'विधाय चित्रं तप धीर नेत्रे' इति
'प्रणालीच्छलाद' इति च सुखावबोधसाहित्यविद्याधरीसमतः पाठः ।

कृत्वेति ॥ विधिः ते दृशौ बहुभिर्बर्णैः कृष्णशुक्लरूपैश्चित्रे
नानावर्णैः, आश्चर्यरूपे च कृत्वा कृष्णवर्ण एव सारः श्रेष्ठोऽशो वि-
द्यते यस्मिन्नेतादृशस्य मृगस्य तयोर्दृशोरदूरे निकटे जाग्रती स्फु-
रन्ती विदररूपा नेत्राधोगतरूपा प्रणाली रेखा तामेवार्धचन्द्रमय-
च्छद्वत्तत्त्वान्किम् । त्वन्नत्रसादृश्याभिलाषिण्योर्मृगदृशोरधोवर्तमान-
गतेमिषेण त्रिङ्कारसूचनार्थं परीक्षको ब्रह्मा गलहस्तं दत्तवान् ।
'विदरः स्फुटनं भिदा' इत्यमरः ॥

मुग्धः स मोहात्सुभगाश्च देहा-
ददद्भवद्भूरचनाय चापम् ।
भ्रूभङ्गजेयस्तव यन्मनोभू-
रनेन रूपेण यदातदाभूत् ॥ ३९ ॥

मुग्ध इति ॥ यद्यस्माद् यो मनोभूः कामः भवद्भुवो रचनाय
निर्माणाय ब्रह्मणे स्वं चापं ददत्प्रयच्छन् यदा तदा सर्वदा अनेन
प्रत्यक्षदृश्येन रूपेण सौन्दर्येण हेतुना तव भ्रुवोर्भङ्गः कौटिल्यं त-
न्मात्रेण जेयो जेतुं योग्यो जेतव्यमात्रकोऽभूत्, तस्मात्कारणात्स
कामो मोहादज्ञानान्मुग्धो मूर्खो न तु सुभगाःसुन्दरादेहाद्वेतो-
र्मुग्धः सुन्दरः । यः स्त्रीयमायुधं स्ववैरिणे प्रयच्छति स निरायुध-
त्वाद्धेलया वैरिणा जेतुं शक्यते । तस्मात्कामो मूर्खो न तु
सुन्दरः । उन्मादकत्वात्तदाकारत्वाच्च त्वद्भुवौ कामचापे इति भावः ।
यदातदेति समुदायस्य सर्वदेत्ययमेवार्थः । 'मुग्धः सुन्दरमूर्खयोः'
इति विश्वः ॥

मृगस्य नेत्रद्वितयं तवाख्ये
विधौ विधुत्वानुमितस्य दृश्यम् ।
तस्यैव चञ्चत्कचपाशवेपः
पुच्छः स्फुरच्चामरगुच्छ एषः ॥ ४० ॥

मृगस्येति ॥ तवाख्ये विधौ सुखरूपे चन्द्रे विमतो मृगवान्
चन्द्रत्वात्, संमतवत् इति विधुत्वेन हेतुनानुमितस्यानुमानग-
म्यस्य मृगस्य नेत्रद्वितयं नेत्रद्वयं दृश्यम् । दृश्यत इत्यर्थः । तस्यैव
मृगस्य चञ्चन्विलसन्कचपाशः केशपाशः तस्य वेप आकारो व्याजो
यस्यैवविध एष पुच्छः स्फुरन् चामरगुच्छो यस्य स्फुरच्चामरस्तवक-
युक्तो दृश्यः, न तु केशपाश इत्यर्थः । चन्द्रतुल्यं सुखम्, मृगनेत्र-
तुल्ये नेत्रे, स्फुरच्चामरगुच्छपुच्छसदृशश्च केशपाशः । अलंकारार्थं
चामरगुच्छः पुच्छे बध्यते । अत्र हरिणविशेषो ज्ञातव्यः ॥

आस्तामनङ्गीकरणाद्भवेन
दृश्यः सरो नेति पुराणवाणी ।
तवैव देहं श्रितया श्रियेति
नवस्तु वस्तु प्रतिभातिवादः ॥ ४१ ॥

आस्तामिति ॥ इति पुराणवाणी पुराणानां पुरातनानाम्,
पुराणी च जीर्णा वाग् आस्तां तिष्ठतु । इति किम्—सरो भवेन

१ 'अत्र सापहवोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रा-
तिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकापह्नुरितरं-
कारो' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अवागिनाशायोक्तिर्यत्कीदृक्' इति साहय्यविद्याधरी । २ 'अव
निरोधानाशयोक्तिर्यत्कीदृक्' इति साहय्यविद्याधरी । 'अत्र मानन्देनो-
दात्तात्यादिनिर्देशप्रणमया निदेशाद्यर्थसंबन्धुका काव्यविक्रमलकारः तत्संकीर्णै-
र्यमुपेक्षो भद्रमिति व्यञ्जकप्रयोगश्चाख्या' इति जीवातुः ।

नान्यदित्यर्थः । अतिसरूपो नलः, तस्यानुबिम्बस्त्वमित्यर्थः । नल-
सदृशोऽसीति भावः ॥

इयत्कृतं केन महीजगत्या-

महो महीयः सुकृतं जनेन ।

पादौ यमुद्दिश्य तवापि पद्या-

रजःसु पद्मस्रजमारभेते ॥ ४७ ॥

इयदिति ॥ केन जनेन महीजगत्यां भूलोके इयदनिर्वचनीयं
महीयोऽतितरां महसुकृतं कृतम् । अहो आश्चर्यम् । तवापि स-
न्नाजोऽतिसुकुमारस्यापि पादौ चरणौ यमुद्दिश्य पद्यारजःसु मार्ग-
जःसु पद्मस्रजं लक्षणभूतकमलमालाभारभेते आरचयतः । भूलोके
कः पुण्यवानेवंविधो यमुद्दिश्य कार्यार्थं त्वमपि चरणचारी गच्छसि,
तं कथयेति भावः । सर्वे सुकृती संभाव्यते, भूलोके तु विद्यत इत्या-
श्चर्यम् । 'महीमहेन्द्रमहः' इति पाठे महीन्द्रवज्रलवन्महस्तेजो
यस्येति संबुद्धिः । 'सरणिः पद्मतिः पद्या' इत्यमरः । पद्या, 'पद-
मस्मिन्दृश्यम्' इति यत् ॥

ब्रवीति ते किं किमियं न जाने

संदेहदोलामवलम्ब्य संवित् ।

कस्यापि धन्यस्य गृहातिथिस्त्व-

मलीकसंभावनयाथवालम् ॥ ४८ ॥

ब्रवीतीति ॥ इयं मे संवित् चेतना संदेहलक्षणां दोलामवल-
म्ब्याधिरुद्ध किं किं ब्रवीतीति न जाने । किं नल एव त्वं, अन्यो
वा । मामेवोद्दिश्यागतः, अन्यं वेत्याद्यनेकप्रकारः संशयो भवति ।
सत्यं किमिति न निश्चिनोमीत्यर्थः । अथवा पूर्वापरितोषे । अली-
कसंभावनया मामुद्दिश्यागतोऽसीति, नलोऽसीति च मृपासंभावन-
यालं सा न कार्या । यतः—त्वं अन्य एव कस्यापि धन्यस्य लो-
कोत्तरभागधेयस्य गृहेतिथिर्भविष्यसि प्रायेण नतु मम । एतादृ-
ग्भागधेयाभावादिति भावः । 'कस्यासि' इति पाठे गृहातिथिरसि
वदेत्यर्थः ॥

प्राप्तैव तावत्तव रूपस्रष्टिं

निपीय दृष्टिर्जनपुः फलं मे ।

अपि श्रुती नामृतमाद्रियेतां

तयोः प्रसादीकुरूपे गिरं चेत् ॥ ४९ ॥

प्राप्तेति ॥ मे दृष्टित्व रूपदृष्टिं रामणीयकान्तिशयं निपीय
सादरं विलोक्य तावत्प्रथमतः जनुपो जन्मनः फलं साफल्यं प्रा-
प्तैव । परं श्रुती अपि कर्णावपि अमृतं नाद्रियेताम्, अपि तु ते
अप्यमृतपानं कुरुताम् । चेद्यदि स्वीयां गिरं तयोः श्रुत्योः प्रसा-
दीकुरूपे । प्रसन्नो भूया किमपि वदिष्यसि तर्ह्यमृतपानजन्यं सु-
खमनयोर्भविष्यतीत्यर्थः । सर्वस्यापि प्रशस्योत्तरं प्रयच्छेति भावः ॥

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासोपमोपेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्रार्थान्तरन्यासोपमोपेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रार्थान्तर-
न्यासोपमोपेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रार्थान्तरन्यासोपमोपेक्षालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

इत्थं मधूत्थं रसमुद्गिरन्ती

तदोष्ठवन्धूकधनुर्विसृष्टा ।

कर्णात्प्रसूनाशुगपञ्चबाणी

वाणीमिषेणास्य मनो विवेश ॥ ५० ॥

इत्थमिति ॥ प्रसूनाशुगः कामः, तस्य पञ्चबाणी वाणीमिषेण
कर्णात्कर्णं प्रविश्यास्य नलस्य मनो विवेश । किंमृता—इत्थं पू-
र्वोक्तप्रकारेणातिस्वादुत्वान्मधूत्थं माक्षिकोद्भवममृतोद्भवं वा रस-
मुद्गिरन्ती प्रकटयन्ती पुष्परसं च क्षरन्ती । तथा—तस्या ओष्ठ-
लक्षणं बन्धूकं तल्लक्षणं कामधनुस्तेन विसृष्टा युगपन्मुक्तानां का-
मबाणानां युगपदन्तःप्रवेशो यथा कामव्यथा भवति, तथा तद्वाणी-
समाकर्णनमात्रेण तस्याभूदिति भावः । कर्णात्, व्यङ्गलोपे पञ्चमी ॥

अमज्जदाकण्ठमसौ सुधासु

प्रियं प्रियाया वचनं निपीय ।

द्विपन्मुखेपि स्वदते स्तुतिर्या

तन्मि(न्मु)ष्टता नेष्टमुखे त्वमेया ॥ ५१ ॥

अमज्जदिति ॥ असौ नलः प्रियायाः प्रियं मधुरं सानुरागं
च स्वीयस्तुतिरूपं वचनं निपीय सादरमात्मन्य आकण्ठं कण्ठावधि,
'आमज्जम्' इति पाठे मज्जापर्यन्तं, सुधास्वमृतेष्वमज्जत् । सर्वा-
ङ्गीणानन्दमयोभूदित्यर्थः । स्वस्तुतिश्रुत्या कथमानन्दो युक्त इत्यत
आह—या स्तुतिः द्विपन्मुखेऽपि विद्यमाना सती स्वदते रोचते
तस्याः स्तुतेः मि(न्मु)ष्टता मधुरता इष्टमुखे तु पुनरमेया (न)
अपरिमिता न भवति, अपि तु भवत्येव । वैरिसमाश्रयेणास्यदरुह्यं
भवति, स्तुतिस्तु रुह्यैव भवति सा स्वप्रियाश्रया रुह्यतरा कथं न
भवतीत्याशयः । आमज्जं, 'अनश्न' इति टच् ॥

पौरस्त्यशैलं जनतोपनीतां

गृह्णन्त्यथाहःपतिरर्घ्यपूजाम् ।

तृथातिथेयीमथ संप्रतीच्छ-

न्प्रियापितामासनमाससाद ॥ ५२ ॥

पौरस्त्येति ॥ अथ अहःपतिः सूर्यः जनतया जनसमूहेनो-
पनीतामर्पितामर्घलक्षणां पूजां गृह्णन्तीकुर्वन् यथा पुरोभवं पौ-
रस्त्यं शैलमुदयाचलमासादयति, तथा प्रियापितां भग्या वितीर्णा-
मातिथेयीमतिथिषु साध्वीं पूजां संप्रतीच्छन्स्वीकुर्वन् स नलः अस्या
भग्या (आसनम् 'अस्या वयस्यासनम्' इति पाठे अस्या भग्या)
वयस्यासनं सख्यासनमाससाद भेजे । स्वस्य दूतत्वाद्भग्यासनं
त्यक्त्वा सख्यासनं भेजे इत्यर्थः । पौरस्त्यम्, भवार्थे 'दक्षिणाप-
श्चात्—' इति त्यक् । आतिथेयीम्, साध्वर्थे 'पथ्यतिथि—' इति
दक्षिणी ॥

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासरूपकापह्नुतिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्रार्थान्तरन्यासोपमोपेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'कैमुत्येन स्वा-
दुस्वोक्तप्रेषितपादनादर्थोपत्यलंकारः' तस्य वाच्यभूतस्य आमज्जं सुधाम-
जनहेतुत्वादाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमिति संकरः' इति जीवानुः ।
३ 'अत्र छेकानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अयोधि तद्वैर्यमनोभवाभ्यां
तामेव भैमीमवलम्ब्य भूमीम् ।

आह स यत्र सरचापमन्त-
श्लिष्टं भ्रुवौ तज्जयभङ्गवार्ताम् ॥ ५३ ॥

अयोधीति ॥ तद्वैर्यमनोभवाभ्यां तस्य नलस्य धैर्यकामाभ्यां कर्तृभ्यां तां भैमीमेव भूमीं स्थानमवलम्ब्याश्रित्य भैमीमेव वि-
षयं कृत्वा च परस्परमयोधि युद्धमकारि । भैमीविषयं धैर्यं कर्तुं
भैमीविषयमदनजिगीषया युद्धं चकार, मदनश्च धैर्यजिगीषयेत्य-
र्थः । यत्र भैमीलक्षणायां युद्धभूमावन्तर्मध्ये श्लिष्टं भ्रुरूपं काम-
चापं कर्तुं तयोर्धैर्यकामयोर्वथाक्रमं जयस्य भङ्गस्य पराजयस्य च
वार्तां कथामाह स वतीति सः । भैमीरूपायां सद्गामभूमौ प-
तितं भैमीभ्रुरूपं कामचापं श्लिष्टं धैर्यस्य विजयं, कामस्य पराजयं
कथयति स्मेति भावः । यस्य धनुर्भङ्गस्तस्य पराजयोऽन्यस्य च
जय इति लोकप्रसिद्धिः । भैम्यामुपक्रममपि कामं धैर्येण नार्जी-
गणदिति भावः । भ्रुवोरसंलग्नं सामुद्रिकोक्तं लक्षणम् ॥

अथ सराज्ञामवधीर्य धैर्या
दूचे स तद्वागुपवीणितोऽपि ।
विवेकधाराशतधातमन्तः
सतां न कामः कलुषीकरोति ॥ ५४ ॥

अथेति ॥ अथ तस्या भैम्या वाग्पण्या वीणया उपवीणितो-
ऽप्युपवीणितोऽपि स नलो धैर्यास्मराराज्ञामवधीर्यं कचे । वीणयोपगा-
यने हि कामाधीनत्वं युक्तं । धैर्यात्तत्र ज्ञातमित्यर्थः । धैर्याधिक्या-
त्कामो व्यवहितो ननु सर्वथा शान्त इति ज्ञातव्यम् । अन्यथा
रम्यभङ्गः स्यात् । अर्धान्तरन्यायमाह—कामो विवेकधारया वि-
चारप्रवाहेण शतवारं धातुमुज्ज्वलीकृतं यतामन्तः मानसं न
कलुषीकरोति । तस्मादुचितमेतदित्यर्थः । अवधीर्येति पूर्ववत् ॥

हरित्पतीनां सदमः प्रतीहि
त्वदीयमेवातिथिमागतं माम् ।
वहन्तमन्तर्गुणदारेण
प्राणानिव स्वःप्रभुवाचिकानि ॥ ५५ ॥

हरिदिति ॥ हे भैमि, त्वं मां हरितां दिशां पतयः तेषां
दिक्पालानां सदमः सभात आगतं त्वदीयमेवातिथिं प्रतीहि
जानीहि । किंभूतं माम्—स्वःप्रभवो दिक्पालान्तेषामिन्द्रादीनां
वाचिकानि संदेशवचनानि गुरुणा आदरेण प्राणानिव अन्तःह-
ृदये वहन्तं धारयन्तम् । अहं त्वदर्थं देवदूतः प्रेषित इत्यर्थः ।
कुत आगतः, कस्यातिथिरिति प्रश्नस्योत्तरं दत्तम् । गुरुणादरेण-
त्यनेन दूतधर्मो दर्शितः ॥

१ 'अत्र रूपकमसातोत्पलकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
विशेषोत्पलान्तरन्यासालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र पुनर्वाच्यं
सरधैर्ययोधोचितचित्तस्य धैर्यनियमनात्मकमित्युक्त्यालकारः । तस्योत्तरार्धं
सामान्येन समर्थनात्सामान्येन विशेषमर्थनरूपोऽर्धान्तरन्यासः' इति
संकरः' इति जीवातुः । ३ 'अत्रोपमालकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

विरम्यतां भूतवती सपर्या
निविश्यतामासनमुज्झितं किम् ।
यां दूतता नः फलिता विधेया
सैवातिथेयी पृथुरुद्धवित्री ॥ ५६ ॥

विरम्यतामिति ॥ हे भैमि, त्वया विरम्यतां निर्व्यापारतया
स्थीयताम् । यतः— सपर्या पूजा भूतवती जाता । निविश्यतामु-
पविश्यताम् । दूतदर्शनमात्रेणासनं किमियुज्झितं त्यक्तम् । अ-
तिथिदर्शने एतत्कर्तव्यमिति कृतमित्याशङ्क्याह—या नोऽस्माकं
दूतता फलिता फलवती विधेया करणीया सैव पृथुर्महती आ-
तिथेयी अतिथिपूजा उत उर्ध्वस्तरां भवित्री भविष्यति । आसना-
दिपरित्यागस्तपचार एव । स न कार्यः, किं तु यदर्थमागतोस्मि
तत्सफलयेत्यर्थः । 'फलिता' इत्यपि पाठः । फलिनेति 'फलवती-
भ्यामिनन्' अस्यर्थः ॥

कल्याणि कल्यानि तवाङ्गकानि
कञ्चित्तमां चित्तमनाविलं ते ।
अलं विलम्बेन गिरं मदीया-
मार्कण्याकर्णतटायताक्षि ॥ ५७ ॥

कल्याणीति ॥ हे कल्याणि शोभनरूपे, तव अङ्गकानि को-
मलान्यङ्गानि कल्याणि समर्थानि निरोगाणि कञ्चित्तमाम् । अति-
शयेन निरोगाणि किं कथयेत्यर्थः । ते चित्तं अनामिलं कलुष्य-
रहितं कञ्चित्तमां विनते । विलम्बेनालम् । एतावानेव कुशलप्र-
श्नोस्तु, अन्यप्रश्नमयुक्तम् । प्रकृतकार्यविरोधात् । प्रकृतमेवाह—
हे आकर्णतटायताक्षि आकर्णपूर्णतयने भैमि, त्वं मदीयां वक्ष्य-
माणां गिरमाकर्णय । 'निरामयः कल्यः' इत्यमरः । कञ्चित्तमाम्,
'किमेतच्छब्दय' इत्याहुः ॥

श्लोकत्रयेण चतुर्णामपि साधारण्येन दृढं करोति—

कौमारमारभ्य गणा गुणानां
हरन्ति ते दिक्षु धृताधिपत्वान् ।
'सुराधिराजं सलिलाधिपं च
दृताशनं चार्यमनन्दनं च ॥ ५८ ॥

कौमारमिति ॥ हे भैमि, कौमारमारभ्य बाल्यादारभ्य ते
गुणानां गणाः सौन्दर्यशीलवाक्यो दिक्षु धृताधिपत्वयं यस्मा-
न्देवेन्द्रान्हरन्ति । तानेवाह—सुराधिराजमिन्द्रम्, सलिलाधिपं
वरुणं च, दृताशनमश्विम्, अर्यमणः सूर्यस्य नन्दनं पुत्रं यमं
च । त्वदुणाकर्णनाच्चत्वारोपि स्वय्यनुरक्ता इत्यर्थः ॥

१ 'दृढं हि यत्रः फलितं विधेयम्' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अत्र कान्यद्विद्वमलकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र
उक्तानुप्रासोत्पलकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'त भैमि दिशामधी-
शान्' इति सुखावबोधो-साहित्यविद्याधरीमतेन पाठः । ५ 'अत्र
उक्तानुप्रासोत्पलकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

चरच्चिरं शैशवयौवनीय-
द्वैराज्यभाजि त्वयि खेदमेति ।

तेषां रुचश्चौरतरेण चित्तं
पञ्चेगुणा लुण्ठितधैर्यवित्तम् ॥ ५९ ॥

चरदिति ॥ शैशवं यौवनं (च) तत्संबन्धि शैशवयौवनीयं द्वैराज्यं भजते तस्यां वयःसंधौ वर्तमानायां त्वयि चिरं चरत् तव शैशवमारभ्य चञ्चलसमासक्तं सन् तेषां चित्तं खेदं दुःखमेति प्राप्नोति । किंभूतं चित्तम्—पञ्चेगुणा कामेन लुण्ठितं धैर्यमेव चित्तं यस्य । किंभूतेन कामेन—अतिपीडितत्वाद्बुधः शरीरकान्तेः चौरतरेण । विरहानुरस्याङ्गकान्तिर्हाना भवति । त्वय्यासक्तत्वाद्द्वैराज्यमाप्नोति द्विरहपीडाया अमलत्वम् । अन्योपि राज्यद्वयमध्ये सोमायां चरति, स धनुर्धरेण केनचिदपहतधनो दुःखं प्राप्नोति । द्वैराज्य इति टचि भावे ण्यञ्च ॥

तेषामिदानीं किल केवलं सा
हृदि त्वदाशा विलसत्यजस्रम् ।

आशास्तु नासाद्य तनूरुदाराः
पूर्वादयः पूर्ववदात्मदाराः ॥ ६० ॥

तेषामिति ॥ किल निश्चये । इदानीं त्वत्तारुण्यदशासमये सा त्वदाशा त्वत्प्राप्तिगुणा तेषां हृदि केवलं निश्चितं अजस्रं सर्वदा विलसति स्फुरति । उदारा महतीः सुन्दरीश्च तनूः शरीराण्यासाद्य कृत्वा आत्मदाराः स्त्रीयाः स्त्रियः पूर्वादय आशा दिशस्तु पुनः पूर्ववत् स्फुरन्ति । प्राच्यादीनां शरीरमपि विद्यते । त्वय्येवाप्तत्वात्सुन्दरीरपि दिशो यथा पूर्वं पालितवन्तः, तथेदानीं नेति, एकया त्वदाशया भूयस्योऽप्याशाः परित्यक्ता इति च भावः । अन्योऽपि नवीनायां कस्यांचिदनुरक्तः सन् जीर्णशरीरां प्रथमां स्वस्त्रियं त्यजेति ॥

सामान्यतः सर्वेषां दूयं कृत्वेदानीं मुख्यत्वात्पूर्वमिन्द्रं स्मृति—

अनेन सार्धं तव यौवनेन
कोटिं परामच्छिदुरोऽध्यरोहत् ।

प्रेमापि तन्वि त्वयि वासवस्य
गुणोपि चापे सुमनःशरस्य ॥ ६१ ॥

अनेनेति ॥ हे भूमि, त्वयि विषये अच्छिदुरोऽतिदृढः असीमा निर्मयोदो वासवस्य प्रेमानुरागोऽप्यनेन प्रत्यक्षदृश्येन तव यौवनेन सार्धं सह परां कोटिं परमां काष्ठाभयरोहत्प्राप । यथा तव यौवनमप्युत्कर्षं प्राप्तं, तथा त्वय्यनुरागोऽपीत्यर्थः । यदाप्रभृति तव यौवनप्रादुर्भावंस्तदाप्रभृति त्वय्येन्द्रानुराग इत्यर्थः ।

१ 'त्वयि स्थितेऽयं' इति सुखावबोधसाहाय्यविद्याधरीसंमतः पाठः ।

२ 'अन्योनिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र पल्लु चोरेण तेषां धेयवित्तं हतम्' इति रूपकम् । तद्वेतुत्वात्खेदस्य वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः, इति संकरः । इति जीवातुः । ३ 'अत्रासंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

न केवलमिन्द्रप्रेमैव, किं तु सुमनःशरस्य कामस्याच्छिदुरो गुणोपि मौर्व्यपि चापे धनुषि परां द्वितीयां कोटिमटनिमारूढा । त्वयौवनमारभ्येन्द्रं पराभवितुं कामेन चापे गुणः समारोपीत्यर्थः । तदाप्रभृति कामेनेन्द्रः पीड्यत इति भावः ॥

प्राचीं प्रयाते विरहादयं ते
तापाच्च रूपाच्च शशाङ्कशङ्की ।
परापराधैर्निदधाति भानौ
रूपारुणं लोचनवृन्दमिन्द्रः ॥ ६२ ॥

प्राचीमिति ॥ अयमिन्द्रः परापराधैश्चन्द्रापराधैर्लोचनवृन्दं नेत्रसमूहं रूपा क्रोधेन अरुणं रक्तं प्राचीं प्रयाते उदितमात्रे भानौ निदधाति निक्षिपति । किंभूतः—ते विरहाद्धेतोः तापात्संतापजनकत्वात्, रूपाच्च रक्तवर्तुलस्वरूपत्वाच्च हेतोः भानावेव शशाङ्कशङ्की कृतचन्द्रशङ्कः सन् । स्वरूपाच्चन्द्रकार्यकारित्वाच्च ममापकारकश्चन्द्र एवायमिति बुद्ध्या चन्द्रापराधस्मरणात्स्वदिशि वर्तमानं सूर्यं क्रोधरक्तैरीक्षणैः पश्यतीत्यर्थः । अन्यापराधेनान्यस्मिन्रोप इत्याश्रयं च । चन्द्रस्वरूपद्विरहात् पीडयतीति भावः । 'विरहं दधत्ते' इति च पाठः । ते विरहं दधतितीन्द्रविशेषणम् ॥

त्रिनेत्रमात्रेण रूपा कृतं य-
त्तदेव योद्यापि न संवृणोति ।

न वेद रुष्टेऽद्य सहस्रनेत्रे
गन्ता स कामः खलु कामवस्थाम् ॥ ६३ ॥

त्रिनेत्रेति ॥ त्रिनेत्र एव त्रिनेत्रमात्रं तेन नेत्रत्रयसहितेन हरेणैव रूपा क्रोधेन कृत्वा यत् अशरीरस्वरूपं दुःखं कृतं, यः कामस्तदेव अत्यन्तं दुःखमद्यापि एतावद्दिनपर्यन्तं न संवृणोति निश्चितं निस्तरति, स कामोऽद्य ईश्वरादधिके नेत्रसहस्रसहिते सहस्रनेत्रे महेन्द्रे रुष्टे क्रुद्धे सति कतमां कामवस्थां दशां गन्ता गमिष्यतीत्यहं न वेद न जाने । नेत्रत्रयसहितेन हरेण भस्मसात्कृतः सहस्रनेत्रसहितेनेन्द्रेण कीदृशीमवस्थां नेष्यत इत्यहं न जाने इत्यर्थः । कामस्तमिततरां पीडयतीति भावः । 'मात्रं कारस्वर्ग्येऽवधारणे' इत्यमरः । वेद, 'विदो लटो वा' इति णलं ॥

इदानीं विभावानुभावव्यभिचारिभावानाह—

पिकस्य वाङ्मात्रकृताद्व्यलीका-
न्न स प्रभुर्नन्दति नन्दनेऽपि ।
वालस्य चूडाशशिनेऽपराधा-
न्नाराधनं शीलति शूलिनोपि ॥ ६४ ॥

पिकस्येति ॥ स प्रभुः समर्थ इन्द्रः पिकस्य कोकिलस्य वागेव वाङ्मात्रं तेन कृताद्व्यलीकादप्रियाद्व्यमूपादप्रियाद्धेतोः नन्दने वनेऽपि न नन्दति आनन्दं न प्राप्नोति । नन्दयतीति

१ 'अत्र सहोक्तिरपेक्षयुक्त्यालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र कविसंमतसादृश्येन भानौ शशाङ्कभ्रमाङ्गान्तिमानलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षांलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नन्दनं तस्मिन् नन्दनं तदाक्षर्यमित्यर्थः । अन्योऽपि प्रभुर्वाङ्मा-
प्रकृताद्विप्रियाभिपुत्रभाषणाद्धेतोर्नन्दने पुत्रेऽपि न नन्दति । तथा
बालस्यैककलस्य चूडाशशिनः शिरश्चन्द्रस्यापराधात्तरकृतात्पीडना-
द्धेतोः शूलिनोपि सेवनीयस्य हरस्याप्याराधनं सेवां न शीलति
न करोति । पूर्वं प्रत्यहमीश्वरसेवायै गच्छति, इदानीं तु त्वद्वि-
रहाच्चन्द्रपीडाभयात्तत्सेवा परित्यक्त्यर्थः । अन्योपि तेजस्वी स्ववै-
रिपुरस्कारिणः शस्त्रपाणेरपि सेवां न करोति । त्वद्विरहाच्चन्द्रक-
लाकोकिलापावतितरां तस्यासङ्गौ जाताविति भावः । शीलति,
'शील समाधौ' इति भ्वादिः । दुःखदैव्यादयो व्यभिचारिभावाः
स्वयमुद्धाः ॥

तमोमयीकृत्य दिशः परागैः

सरेषवः शक्रदृशां दिशन्ति ।

कुहूगिरश्चक्षुपुटं द्विजस्य

राकारजन्यामपि सत्यवाचम् ॥ ६५ ॥

तम इति ॥ सरेषवः पुष्परूपत्वात्परागैः कृत्वा दिशस्तमो-
मयीकृत्यान्धकारबहुलाः कृत्वा शक्य दृशां नेत्राणां कुहूरिति
स्वभावत एव गीर्यस्य कुहूगिरो द्विजस्य कोकिलस्य चक्षुपुटं
राकारजन्यामपि पूर्णिमारात्रावपि सत्यां वाग्यस्यैतादृशं दिशन्ति
कथयन्ति । पूर्णचन्द्रां पूर्णिमामपि नष्टचन्द्रा कुहूरमावास्यामिति
कथयन्ति कचक्षुपुटमिन्द्रं प्रति सत्यवचनं जातमित्यर्थः । त्वद्विरहा-
दिन्द्रो मदनाभ्यो जात इति भावः । अन्योपि ब्राह्मणः कम-
प्यन्धं प्रति पूर्णिमामावास्यां वदति, सोपि मूर्खत्वात्तद्वाचमन्यं
प्रति सत्यां कथयति । 'पूर्णं राका निशाकरे' इत्यमरः । 'कुहूः
स्यात्कोकिलालापनष्टेन्दुकलयोरपि' इति विश्वः । पुटशब्दः पुंलि-
ङ्गोऽपि । वाचाशब्ददृष्टान्तोऽपि वा ॥

शरैः प्रसूनैस्तुदतः सरस्य

सर्तुं स किं नाशनिना करोति ।

अभेद्यमस्याहह वर्म न स्या-

दनङ्गता चेद्विरिशप्रसादः ॥ ६६ ॥

शरैरिति ॥ स इन्द्रः प्रसूनैः पुष्परूपैः शरैस्तुदतः पीडयतः
सरस्य सर्तुं कामं स्मृतिविषयं कर्तुं अशनिना वज्रेण किं न
करोति, अपि तु मारयेदेव । अहह खेदे । यदि अस्य कामस्य
गिरिशस्य हरस्य प्रसादो नङ्गतारूपमभेद्यं वर्म अच्छेद्यं कथयं
न स्यात् । हरेणानङ्गतारूपो निप्रहोऽप्यनुग्रह एव कृतो यतस्त-
स्माद्ब्रह्मशक्त्यत्वाद्बज्रेण मारयितुं न शक्यत इत्यर्थः । कामस्त-
थापराध्यति, यथा मारणाहो भवतीति भावः । सरस्य 'अधी-
गर्थे-' इति कर्मणि पैठी ॥

१ 'अत्र हेतुसमासोक्त्याकारो' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रान-
न्दिशिवाराधनसंबन्धोक्तेशिशोक्तिभेदः' इति जीवातुः । २ 'अत्र विरोधा-
तिशयोक्त्याकारो' इति साहित्यविद्याधरी । 'काव्यमिन्द्रशेषान्तिशयो-
क्तिविरोधभ्रान्तिमदलकारसंकरः' इति जीवातुः । ३ 'अत्र छेकानुप्रासा-
तिशयोक्तिकाव्यलिङ्गमलकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

धृताधृतेस्तस्य भवद्वियोगा-

दन्यान्यशय्यारचनाय लूनैः ।

अप्यन्यदारिद्र्यहराः प्रवालै-

र्जाता दरिद्रास्तरवोऽमराणाम् ॥ ६७ ॥

धृतेति ॥ अमराणां देवानां तरवो मन्दारादयोऽन्येषां दारि-
द्र्यहरा दारिद्र्यनाशका अपि प्रवालैः पल्लवैर्दरिद्रा जाताः । किंभूतैः
प्रवालैः—भवद्वियोगास्त्वद्विरहाद्धेतोः धृता अधृतिरर्थे येन
तस्येन्द्रस्यातितस्य अन्यान्याः प्रतिकर्षणं नूतनाः शय्यास्तासां
रचनाय निर्माणाय लूनैरवधितैः । पल्लवरहिता जाता इत्यर्थः ।
अन्येषां नन्दनदृक्षाणां का कथा, येऽकल्पितस्यापि दाने सम-
र्थस्ते स्वस्वामिनः शय्यार्थं पल्लवदानेऽप्यसमर्था जाता इत्यर्थः ।
अन्यदारिद्र्यहरस्यापि दारिद्र्यमाश्रयकारीत्यर्थः । त्वद्विरहेणात्यन्तं
पीड्यत इति भावः । अन्यान्य इति यीप्सायां द्वित्वे पूर्वपदस्य
न प्रथमैकवचनान्तत्वम् ॥

रवैर्गुणास्फालभवैः सरस्य

स्वर्णाथकर्णौ बधिरावभूताम् ।

गुरोः शृणोतु सरमोहननिद्रा-

प्रबोधदक्षाणि किमक्षराणि ॥ ६८ ॥

रवैरिति ॥ स्वर्णाथकर्णाविन्द्रकर्णौ सरस्य गुणस्फालभवै-
मौर्वीस्फालनसंभूतै रवैर्धनुर्धकारैः कृत्वा बधिरावभूताम् । एवं-
यति स इन्द्रो गुरोर्बृहस्पतेः सरमोहननिद्रा कामजन्यमूर्खलक्षणा,
अज्ञानलक्षणा वा निद्रा तस्याः सकाशात् प्रबोधो जागरणं
तत्र दक्षाणि समर्थानि काममोहहराण्यक्षराण्युपदेशवचनानि
बधिरत्वात्, मदनपीडितत्वाच्च किं कथं शृणोतु । किं उपायप्रभे,
आक्षेपे वा । स्वर्णाथ इति, 'पूर्वपदासंज्ञायामगः' इति णत्वम् ॥

अनङ्गतापप्रशमाय तस्य

कदर्थ्यमाना मुदुरामृणालम् ।

मर्धामर्धौ नाकनदीनलिन्यो

वरं वहन्तां शिशिरेऽनुरागम् ॥ ६९ ॥

अनङ्गति ॥ नाकनदीनलिन्यः स्वर्णदीकमलिन्यः स्वशत्रुभूते-
षि शिशिरं क्रुतावनुरागं प्रीतिं वहन्तां धारयन्ताम् । एतद्वरम्,
ननु वयस्ये । किंभूता नलिन्यः—यन्मनस्येन्द्रस्य अनङ्गतापप्र-
शमाय कामजनितसंतापशान्तये मर्धामर्था वयस्येवयस्ये पुष्पादा-
रस्य विसमभिध्याप्य मुहुर्बोर्वारं कदर्थ्यमानाः पीड्यमानाः ।
शिशिरतो हिमेन पुष्पमात्रं नश्यति मूलभूतं मृणालं त्ववशिष्यते ।
वयस्ये तस्य कामज्वरशान्त्यर्थं मृणालानामप्युन्मूलनान् काला-
न्तरेऽप्युत्पत्त्यसंभवादात्यन्तकविनाशप्रयङ्गादिति भावः । वयस्ये
कामपीडा भूयसीति भावः । वहन्तां स्मरितेवाचर्ह ॥

१ 'अत्रानन्दिशिवाराधनसंबन्धोक्तेशिशोक्तिभेदः' इति जीवातुः । २ 'अत्र विरोधा-
तिशयोक्त्याकारो' इति साहित्यविद्याधरी । 'काव्यमिन्द्रशेषान्तिशयो-
क्तिविरोधभ्रान्तिमदलकारसंकरः' इति जीवातुः । ३ 'अत्र छेकानुप्रासा-
तिशयोक्तिकाव्यलिङ्गमलकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दमस्वसः सेयमुपैति तृष्णा
हरेर्जगत्प्रमिलेख्यलक्ष्मीम् ।
दृशां यदब्धस्तव नाम दृष्टि-
त्रिभागलोभार्तिमसौ विभर्ति ॥ ७० ॥

दमस्वस इति ॥ हे दमस्वसः, सेयमिति प्रसिद्धा हरेरिन्द्रस्य तृष्णा जगति लोकत्रयमध्ये अग्रिमलेख्यस्यादिमगणनीयवस्तुनो लक्ष्मीं शोभामुपैति प्राप्नोति । लोके कस्य तृष्णा महतीति प्रश्ने इन्द्रतृष्णा प्रथमं गणनीयेत्यर्थः । कुतः—यद्यस्मात् दशमब्धिनार्ताम सहस्रनेत्रस्वाश्रयनसमुद्रोप्यसाविन्द्रस्तव दृष्टेस्तृतीयो भागस्तस्य लोभोऽभिलाषस्तज्जन्मार्तौ पीडां विभर्ति । सहस्रनेत्रोप्यन्यदीयनेत्रस्य तृतीयमपि भागं प्राप्तुं चेद्वाञ्छति तर्ह्येतादृशो लोभवानन्यो नास्तीति तस्य तृष्णा प्रथमं गणनीयेत्यर्थः । त्वत्कटाक्षविक्षेपं वाञ्छतीति भावः । नाम अप्यर्थे, अहो इत्यर्थे वा । अग्रिम इति 'अग्रादिपश्चाद्भुमच' । त्रिषु भागः 'सप्तमी' इति योगविभागात्समासे तृतीयो भाग इत्यर्थार्त्तः ॥

अभ्याहिता नित्यमुपासते यां
देदीप्यमानां तनुमष्टमूर्तेः ।
आशापतिस्ते दमयन्ति सोपि
स्मरेण दासीभविर्तु न्यदेशि ॥ ७१ ॥

अग्रीति ॥ हे दमयन्ति, स्मरेण सोप्यशापतिरभिस्ते दासीभविर्तु न्यदेशि त्वं भैम्या दासो भवेत्यादिष्ट आज्ञसः । सकः—अभ्याहिता दीक्षिता देदीप्यमानां यामष्टमूर्तेरीश्वरस्य तनुं मूर्तिमग्निरूपां नित्यं सर्वदा उपासते सेवन्ते । स्मरहरमूर्तिस्वास्वयमेव स्मरस्य दग्धवाचः स्मरवैरिस्त्वैऽपि स्मराज्ञाकारित्वमाश्रयरूपमित्यपिशब्दो द्योतयति । कामो वह्निमपि पीडयतीति भावः । अभ्याहिताः, 'वाहिताभ्यादिषु' इति परनिपातः ॥

त्वद्गोचरस्तं खलु पञ्चबाणः
करोति संताप्य तथा विनीतम् ।
स्वयं यथा स्वादिततमभूयः
परं न संतापयिता स भूयः ॥ ७२ ॥

त्वद्गोचर इति ॥ खलु उपेक्षे, निश्चये वा । त्वद्गोचरस्त्वद्गोचरः पञ्चबाणस्तं वह्निं संताप्यादिततरां तापयित्वा पीडयित्वा तथा विनीतं भयाच्यक्तोपद्रवं करोति । स्वयं स्वेन स्वादितमनुभूतं तसभूयं तसभावो येनैवंविधः सन् वह्निः परमन्यं पुनर्यथा न संतापयिता स्वस्य पीडानुभवादृशप्रभृति मया कस्यापि संतापो न कार्य इति बुद्ध्वा विनीतो जात इत्यर्थः । अन्यदपि लोहादि संताप्य विनीतं क्रियते । अन्योऽपि साधुः स्वेनानुभूतपीडः परं न पीडयति । मदनस्तमदिततरां पीडयतीति भावः ॥

१ 'जिष्णोः' इति पाठो जीवानुसुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः ।
२ 'अत्र विपमालंकारोऽनुप्रासश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ भगवतोऽमरवत्सं वणयति—' इति जीवानुः । ४ 'अत्रोत्प्रेक्षांलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अदाहि यस्तेन दशार्धबाणः
पुरा पुरारेर्नयनालयेन ।
न निर्दहंस्तं भवदक्षिवासी
न वैरशुद्धेरधुनाधमर्णः ॥ ७३ ॥

अदाहीति ॥ पुरारेर्हरस्य नयनमेवालयो यस्य एवंभूतेन तेन वह्निना पुरा पूर्वं यो दशार्धबाणः पञ्चबाणोदाहि दग्धाः, स पञ्चबाणः कटाक्षविक्षेपमात्रजन्यत्वाद्भवत्या अक्षिवासी नेत्रवासी सन् तं वह्निमधुना द्दानीं निर्दह्यतितरां पीडयन् वैरशुद्धेर्वैरनिर्यातनस्याधमर्णो लग्नको न भवति । अन्यनयनालयेस्थस्यामदाहकस्यानयनालयेनैवात्मनैव दाहाद्वैरलक्षणमृणं तेनापाकृतमित्यर्थः । पुरुषं श्रितस्य वह्निः स्वतोऽर्कचिक्करवत्, अङ्गनानामपाङ्गेषु कामो वसतीति कृत्वा स्त्रियं श्रितस्य कामस्य महत्प्रभुत्वं सूचितम् । पूर्वोक्त एव भावः ॥

सोमाय कुप्यन्निव विप्रयुक्तः
स सोममाचामति हूयमानम् ।
नामापि जागर्ति हि यत्र शत्रो-
स्तेजस्विनस्तं कतमे सहन्ते ॥ ७४ ॥

सोमायेति ॥ विप्रैर्युक्तो वियोगी च स वह्निः सोमाय चन्द्राय कुप्यन्निव हूयमानं दीयमानं सोमाख्यं लताविशेषरसमाचामति पिबति । ननु चन्द्रापराधे सोमलतां किमिति भक्षितवानित्याशङ्क्यार्थान्तरन्यासेनापनुदति—हि यस्माद्यत्र जने शत्रोनाम अपि जागर्ति, कतमे के तेजस्विनस्तं जने सहन्ते सोढुं शक्नुवन्ति अपि तु न कोपि । स्ववैरिचन्द्रस्य सोमनाश्यां लतायां नामसद्भावाच्चेजस्विनाऽग्निना सा भक्षितेति युक्तमेव । चन्द्रस्तं पीडयतीति भावः । सोमाय 'कुप्यन्निव'सुयार्थानां यं प्रति कोपः' इति संप्रदानत्वे 'चतुर्थी संप्रदाने' इति चतुर्थी ॥

शरैरजसं कुसुमायुधस्य
कदर्थ्यमानस्तैरुणि त्वदर्थे ।
अभ्यर्चयद्भिर्विनिवेद्यमाना-
दप्येप मन्ये कुसुमाद्भिभेति ॥ ७५ ॥

शरैरिति ॥ तरुणि, त्वदर्थे त्वत्कृते कुसुमायुधस्य शरैरजसं निरन्तरं कदर्थ्यमानः पीड्यमानः सन् स एष वह्निर्भ्यर्चयद्भिः पूजकैः पूजार्थमेव विनिवेद्यमानादेकस्मादपि कुसुमाद्भिभेति मद-नशरबुद्ध्या त्रस्यतीत्यहं मन्ये । 'एष देवः' इत्यपि पाठः । मदनेन वह्निः पीड्यत इति भावः ॥

१ 'अत्र व्यापानोऽलंकारः । यदुक्तं काव्यप्रकाशे—'यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा । तथैव तद्विधीयते स व्याघात इति स्मृतः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथान्तरन्यासोत्प्रेक्षांलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'स्त्वत् कारणाद' इति पाठो जीवानुसंमतः । ४ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्मरेन्धने वक्षसि तेन दत्ता
संवर्तिका शैवलवल्लिचित्रा ।

राज चेतोभवपावकस्य

धूमाविला कीलपरम्परेव ॥ ७६ ॥

स्मरेति ॥ तेन वह्निना स्मरन्धने (नभूते) मदनानलस्य दह्यमानत्वाकाष्ठतुल्ये स्ववक्षसि दत्ता निहिता शैवलवह्ना कृत्वा चित्रवर्णा आश्चर्यरूपा च संवर्तिका नवदलं (पद्मं) चेतोभवः कामस्तल्लक्षणस्य पावकस्याधोर्धूमाविला धूममिश्रिता कीलपरम्परेव ज्वालासमुदाय इव चकान्ति शोभते । मदनज्वरशान्त्यर्थं शैवालं नवदलं कमलं च वक्षसि निक्षिप्तम् । पिङ्गस्य कमलस्य हृदयोपरि विद्यमानत्वाकामपावककीलत्वम् । शैवलस्य च श्यामत्वाद्धूमत्वम् । 'संवर्तिका नवदलम्' इत्यमरः । 'वह्नेर्द्वयोर्जालकीला' इत्यमरवचनात्कीलशब्दः पुंलिङ्गोऽपि ॥

पुत्री सुहृदेन सरोरुहाणां

यत्प्रेयसी चन्दनवासिता दिक् ।

धैर्यं विभुः सोऽपि तवैव हेतोः

स्मरप्रतापज्वलने जुहाव ॥ ७७ ॥

पुत्रीति ॥ विकासकारत्वासरोरुहाणां सुहृत् सूर्यो येन कृत्वा पुत्री पुत्रवान्, चन्दनेन वासिता परिमलाढ्या दिक् दक्षिणा यत्प्रेयसी यस्य प्रियतमा, सोऽपि यमलक्षणो विभुस्तैव हेतोः स्मरप्रतापज्वलने कामजस्य संतापरूपेऽनले धैर्यं जुहाव । कामज्वरवशाद्धैर्यं त्यक्तवानित्यर्थः । पितृमित्रत्वाच्छीतलानि, कमलानि प्रियायाश्चन्दना वशवर्तिनो यद्यपि, तथापि त्वद्विषयं यमस्य विरहदाहं शमयितुं न शक्नुवन्तीत्याश्चर्यम् । कुलं स्थानं च कथितम् । यमोऽपि त्वद्दशो जात इत्यर्थः । तवैव हेतोः, 'पैठी हेतुप्रयोगे' इति पैठी ॥

तं दह्यमानैरपि मन्मथैर्धं

हस्तैरुपास्ते मलयः प्रवालैः ।

कृच्छ्रेऽप्यसौ नोज्झति तस्य मेवां

सदा यदाशमवलम्बते यः ॥ ७८ ॥

तमिति ॥ मलयः पर्वतः जाज्वल्यमानत्वात्मदनस्य पृथग्मन्धनं तं यमं कामेन्धनत्वाद्वातिशयेन दह्यमानैर्जाज्वल्यमानैरपि यदर्थमवचितैः प्रवालैः पल्लवरूपैर्हस्तैः कृत्वा उपास्ते सेवते । युक्तमेतत्—यः सदा यदाशां यत्संबन्धिनीं नृणामवलम्बते धारयति । यो यदधीनजीविक इत्यर्थः । अस्मां स तस्य सेवया स्वस्य कृच्छ्रे कष्टे जायमानेऽपि तस्य सेवां नोज्झति न त्यजति । 'अदः परस्मिन्नत्रापि' इति वचनादसावित्यस्य स इत्यर्थः । अयमपि सदा यमदिशमवलम्बते ततो हस्तसंतापे सत्यपि सेवां चक्रे इत्युचितमित्यर्थः । अन्योऽप्यनुजीवी स्वामिनो दारिद्र्येऽपि सेवां करोति । पृथग्वदोऽकारान्तोऽपि ॥

१ 'अत्र छेकानुप्रासोत्प्रेक्षालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ यमस्य विरहावस्थां वर्णयति—' इति जीवानुः । ३ 'अत्रापि 'यम' इति पदे वक्तव्यं 'पुत्री—' इत्यादिवाक्यम् । तेन 'नानात्रीं गुणः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र रूपकः 'रुपाविद्धोऽन्तरन्यामश्चालकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्मरस्य कीर्त्यैव सितीकृतानि
तद्दोःप्रतापैरिव तापितानि ।

अङ्गानि धत्ते स भवद्वियोगा-

त्पाण्डूनि चण्डज्वरजर्जराणि ॥ ७९ ॥

स्मरस्येति ॥ स यमो भवत्या वियोगाद्द्वेतोरङ्गानि पाण्डूनि चण्डस्तीक्ष्णो ज्वरस्तेन जर्जराणि, विशीर्णानि च धत्ते । तत्र हेतुः स्त्रेक्षे यथाक्रमम्—किंभूतान्यङ्गानि—स्मरस्य कीर्त्या यशसा श्रेतीकृतानीव । तथा—तस्य कामस्य दोःप्रतापैः बाहुक्षयतेजोभिः तापितानीव । संतापितं हि जर्जरितं भवति । कामस्तमनितरां पीडयतीति भावः ॥

यैस्तन्वि भर्ता घृष्टणेन सायं

दिशः समालम्भनकौतुकिन्याः ।

तदा स चेतः प्रजिघाय तुभ्यं

यदा गतो नैति निवृत्त्य पान्थः ॥ ८० ॥

य इति ॥ हे तन्वि कृशाङ्गि, यः सायं घृष्टणेन कुङ्कुमेन समालम्भनेऽङ्गरागविषये कौतुकिन्याः सायंसंस्थानुरागयुक्ताया दिशः प्रतीच्या भर्ता वरुणः (यमः) तदा चित्राव्यतीपाताद्दोः समये तुभ्यं त्वदर्थं चेतः प्रजिघाय प्राहिणोत् । यदा समये गतः पान्थो निवृत्त्य परावृत्त्य नैति नागच्छति । यदाप्रभृति तस्य मनस्वयि लभं, तदाप्रभृति व्यापुष्य तं प्रति न गतम् । सोऽपि त्वदधीनो जानोमीति भावः । प्रजिघाय, हिनोतेर्लिटि 'हेर्चकि' इति कुप्यम् ॥

तथा न तापाय पयोनिधीना-

मश्रामुखोत्थः क्षुधितः शिखावान् ।

निजः पतिः संप्रति वारिपोपि

यथा हृदिस्थः स्मरतापदुःस्थः ॥ ८१ ॥

तथेति ॥ यतः स्मरदाहेन कामज्वरेण दुःस्थः पीडितः, अतो वारि पानि रक्षतीत्येवंविधोऽपि हृदिस्थः स्मरणगोचरः, अथ च मध्ये विद्यमानो निजः स्वीयः पतिर्यरुणः संप्रति त्वद्विषयविरहदशायी यथा येन प्रकारेण पयोनिधीनां संतापाय भवति तथा तेन प्रकारेण क्षुधितो बुभुक्षितो मध्ये विद्यमानः संनिहितो वारि पिबति वारिपः, एवंभूतोऽपि अश्वामुखोऽथो वडवामुखोऽथः जिह्वावानम्रिः पयोनिधीनो तापाय नाभूत् । वारिपस्य हृदिस्थस्य तुल्येऽपि कामदाहदुःस्थत्वाभावात्तथा न तापकारित्वमित्यर्थः । कामज्वरपीडितजलप्रविष्टवरुणसंस्पर्शात्पयोनिधयोपि संतप्तबभूवुरित्यतो हेतोर्वरुणोऽनितरां कामेन पीडित इति भावः । वडवानलादपि विरहानलोऽधिक इति भावः । अन्योऽपि साधुदोषः पीडितं स्वामिनं स्मरन्संतप्यते । क्षुधितः 'वसन्तिक्षुधोरिदं' ॥

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ वरुणस्य विरहं वर्णयति—' इति जीवानुः । ३ 'अत्रापि वर्णपदे वक्तव्यं वाक्यं । तेनानात्रीं गुणः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयोक्तिभेदः' इति जीवानुः ।

यत्प्रत्युत त्वन्मृदुबाहुवल्ली
स्मृतिस्त्रजं गुम्फति दुर्विनीता ।
ततो विधत्तेऽधिकमेव तापं
तेन श्रिता शैत्यगुणा मृणाली ॥ ८२ ॥

यद्विति ॥ शैत्यमेव गुणो यस्याः सा तेन वरुणेन शरीरोपरि
श्रिता निक्षिप्ता मृणाली यद्यस्मात्त्वन्मृदुबाहुवल्ली तस्याः स्मृति-
स्त्रजं स्मरणपरम्परां गुम्फति करोति सादृश्यात् । ततस्तस्माद्वैपरी-
त्येन पूर्वोपेक्षयान्यधिकं तापं विधत्ते करोति । अत एव दुर्विनीता
बुद्धा । संतापशान्त्यर्थं श्रितस्य शीतलस्याधिकसंतापकारित्वमेव
वैपरीत्यम् । सादृश्यात्त्वद्बाहुवल्लीयाः स्मारकत्वान्मृणाली तमनितरां
तापयतीति भावः । अन्योऽपि दुर्विनीतो यदर्थमाश्रीयते तद्विरु-
द्धमेव करोति ॥

न्यस्तं ततस्तेन मृणालदण्ड-
खण्डं बभासे हृदि तापभाजि ।
तच्चित्तमग्नेर्मदनस्य बाणैः
कृतं शतच्छिद्रमिव क्षणेन ॥ ८३ ॥

न्यस्तमिति ॥ सकलमृणाली यतस्तापं करोति ततः सकल-
मृणालीत्यागानन्तरं तापभाजि हृदि तेन न्यस्तं मृणालदण्डखण्डं
तस्य वरुणस्य चित्ते मग्नेर्मदनस्य बाणैः क्षणेन शतच्छिद्रं बहुरन्ध्रं
कृतमिव बभासे शुशुभे । भग्नं मृणालं स्वतएव शतच्छिद्रं भ-
वति तस्य शतच्छिद्रत्वमन्यथोत्प्रेक्षितम् । कामबाणैस्तद्वदयं
जर्जरीकृतमिति भावः ॥

इति त्रिलोकीतिलकेषु तेषु
मनोभुवो विक्रमकामचारः ।
अमोघमस्त्रं भवतीमवाप्य
मदान्धतानर्गलचापलस्य ॥ ८४ ॥

इतीति ॥ त्रिलोक्यास्तिलकेष्वलंकारभूतेष्विन्द्रादिषु विषये
भवतीं त्वामेवामोघमस्त्रं सकलमस्त्रमवाप्य मदान्धतया गर्वान्ध-
त्वेन अनर्गलमुच्छृङ्खलं चापलं यस्य मनोभुवः कामस्य इति
पूर्वोक्तप्रकारेण विक्रमः कामचारः स्वेच्छाचारः । वर्तते इति शेषः ।
कामेन त्वन्निमित्तमिन्द्रादयोऽतितरां पीड्यन्ते । मदान्धतेत्यनेन
कामस्य द्विरदृष्टं सूचितम् । अवाप्य स्थितस्येति योजनीयम् ॥

सारोत्थधारेव सुधारसस्य
स्वयंवरः श्रो भविता तवेति ।
संतर्पयन्ती हृदयानि तेषां
श्रुतिः श्रुती नाकजुपामयासीत् ॥ ८५ ॥

सारोति ॥ हे वसयन्ति, तव स्वयंवरः श्रो भाविनि दिवसे
भविष्येति श्रुतिवार्ता तेषां नाकजुषां देवानां श्रुती कणावयासी-

प्रापत् । किंभूता—सुधारसस्यामृततरसस्य सारोत्थधारेव श्रेष्ठभा-
गोरिधतप्रवाह इव संतर्पयन्ती तानेव हर्षयन्ती । स्वयंवरं श्रुत्वा-
तीव हृष्टा इति भावः ॥

समं सपत्नीभवदुःखतीक्ष्णैः
स्वदारनासापथिकैर्मरुद्भिः ।
अनङ्गशौर्यान्लतापदुःस्थै-
रथ प्रतस्थे हरितां मरुद्भिः ॥ ८६ ॥

सममिति ॥ अथ स्वयंवरवार्ताश्रवणानन्तरं हरितां दिशां
मरुद्भिः स्वामिभिरिन्द्रादिभिः स्वेषां दाराः स्त्रियस्तेषां नासाप-
थिकैर्नासिकामार्गस्थैर्मरुद्भिः निश्चसितानिलैः समं सह प्रतस्थे
प्रस्थितम् । किंभूतेनांसावायुभिः—सपत्नीभवेन सपत्नीहेतुकेन
दुःखेन तीक्ष्णैरयुग्णैः । किंभूतैर्देवैः—अनङ्गशौर्यमेवानलोऽग्निस्त-
ज्जनितस्तापस्तेन दुःस्थैर्जर्जरीभूतैः । स्वद्वरगार्थं प्रस्थितान्स्वपतीन्ष्ट्र्या
तपत्नीभिर्दुःखासावायवो मुक्ता इति भावः । अन्योऽपि पान्थः
पान्थैः सह प्रस्थानं करोति । चण्डवायुभिः सार्धमित्यनेनाशकुनं
सूचितम् ॥

अपास्तपाथेयमुधोपयोगै-
स्त्वक्षुम्बिनैव स्वमनोरथेन ।
क्षुधं च निर्वापयता तृपं च
स्वादीयसाध्वा गमितः सुखं तैः ॥ ८७ ॥

अपास्तेति ॥ तैरिन्द्रादिभिस्त्वक्षुम्बिना त्वत्संबन्धिना स्वम-
नोरथेन भैर्मी प्राप्स्याम इति स्वीयेनाभिलाषेणैव कृत्वा अध्वा
मार्गः सुखमनायासेन गमितोऽतिवाहितः । किंभूतेन—स्वादीय-
सातिस्वादुना । अत एव—क्षुधं तृपं च निर्वापयता शमयता । अत
एव अपास्तस्त्यक्तः पाथेयो मार्गशम्बलरूपः सुधोपयोगोऽमृतोप-
योगो यैस्तैः । त्वयि निविष्टचित्तत्वात्क्षुधा तृपा च नाभूत्, अत
एव मार्गशम्बलममृतमपि त्यक्तं, ततोऽप्यधिका तव प्राप्त्याशेत्यर्थः ।
भुवं प्रत्यागमने मनोलक्षणेन रथेन सुवमागताः । ‘सुधोपयोगैः’
इति पाठे उपभोगः साफल्यमपास्तं यैः । पाथेयं, साध्वर्थं ‘पथ्य-
तिथि—’ इति ढञ् ॥

प्रिया मनोभूशरदावदाहे
देवीस्त्वदर्थेन निमज्जयद्भिः ।
सुरेषु सारैः क्रियतेऽधुना तैः
पादार्पणानुग्रहभूरियं भूः ॥ ८८ ॥

प्रिया इति ॥ तैः सुरेषु सारैः श्रेष्ठैरिन्द्रादिभिरधुना इयं भूः
भूमिः पादानामर्पणं तदेवानुग्रहः कृपा तस्य भूः स्थानं क्रियते ।

१ ‘अत्र छेकानुप्राससंज्ञाविरोधालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।
२ ‘अत्रोपेक्षालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अत्र छेकानुप्रास-
रूपकालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

१ ‘अत्रानुप्राससंज्ञोक्त्यालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘अत्र
पवनामरप्रस्थानयोः कार्यकारणभाववाचदङ्गलक्षणातिशयोक्त्युत्थापितः सशो-
क्त्यालंकारः’ इति जीवातुः । २ ‘त्वक्षुम्बिनैव स्वमनोरथेन स्वादीयसा-
ऽस्तगमितक्षुधेन । अपास्तपाथेयमुधोपयोगैरध्वा भुवस्तैरयमलवाहि’ इति
पाठः साहित्यविद्याधरीसंमतः । ३ ‘अत्रातिशयोक्तिरालंकारः’ इति
साहित्यविद्याधरी । ४ ‘देवी’ इति पाठः साहित्यविद्याधरीसंमतः ।

किंभूतैः—प्रियाः स्वस्त्रिय इन्द्राणीप्रमुखा देवीस्वद्वयेन स्वःकार-
णेन मनोभूशराः कामबाणास्त एव दाबो वनवह्निस्तज्जितदाहे
निमज्जयन्ति । कामपीडिताः कुर्वन्तिरित्यर्थः । इदानीं भूमौ
वर्तन्त इत्यर्थः । तेषामग्रागमनादेवीनां विरहसंतपः ॥

अलंकृतासन्नमहीविभागै-
रयं जनस्तैरमरैर्भवत्याम् ।
अवापितो जङ्गमलेखलक्ष्मीं
निक्षिप्य संदेशमयाक्षराणि ॥ ८९ ॥

अलमिति ॥ तैरमरैः भवत्यां स्वद्विषयेऽयं मलक्षणो जनः
संदेशमयाक्षराणि निक्षिप्य जङ्गमलेखलक्ष्मीं चल्पिकाशोभाम-
वापितः प्रापितः । किंभूतैः—अलंकृत आसन्नो महीविभागो
यैः । समीपस्थितैस्त्वत्सवां प्रार्थयितुमहं प्रेषित इत्यर्थः । 'भवत्यै'
इति वा पाठः ॥

एकैकमिमे परिभ्य पीन-
स्तनोपपीडं त्वयि संदिशन्ति ।
त्वं मूर्छतां नः स्मरभिलशस्यै-
मुदे विशन्यौपधिवह्निरेधि ॥ ९० ॥

एकैकमिति ॥ हे भूमि, एते देवा एकैकं पृथक्पृथक् पीन-
स्तनयोरुपपीड्य संक्षिप्य तद्यथा (भवति) तथा, त्वत्पीनस्त-
नाभ्यामात्मानमुपपीड्य वा [परिभ्य गाढमालिङ्ग्य] त्वयि
इति संदिशन्ति । इति किम्—हे भूमि, एवं स्मरभिलशस्यैः
कामलक्षणपापधिकनाराचैः कृत्वा मूर्छतां नोऽस्माकं मुदे
प्रीतये शन्योद्धरणमूर्च्छापहाराय विशन्यानाम्नी ओपधिवलिः
एधि भव । त्वां विनास्माकं काममूर्च्छा न शम्यतीत्यस्मान्गुणी-
ज्वेति भावः । एकैकम्, वीप्सायां द्विः । स्तनोपपीडम्, 'सप्तभ्यां
चोपपीडरुधकर्षः' इति णमुलि 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्तरस्याम्'
इति समासः । एधि 'ध्वसोरेद्वाभ्यासलोपश्च' इत्येत्वम् ॥

त्वत्कान्तिमसाभिरयं पिपास-
न्मनोरथाश्वासनयैक्येव ।
निजः कटाक्षः खलु विप्रलभ्यः
क्रियन्ति यावद्गण वासराणि ॥ ९१ ॥

त्वदिति ॥ त्वत्कान्तिं त्वत्सौन्दर्यं पिपासन्पातुमिच्छन् अयं
निजः स्वीयः कटाक्ष एकया मुख्यया भूमौकान्तिमवश्यं वयं
पाययामह इत्येवंरूपया मनोरथाश्वासनया मनोराज्यजन्यया-
श्वासनयैव सान्त्वनेनैव कृत्वा क्रियन्ति वासराणि यावत्क्रियद्दिन-
पर्यन्तं विप्रलभ्योऽस्माभिः प्रतारणीयः खलु निश्चितं भण कथय ।

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'प्रत्येकम्' इति । ४ 'त्व नः
प्रथनाशुगमलशाल्यजुषाम्' इति च पाठः सुखावबोधसाहित्यविद्या-
धरीसंमतः । ५ 'धिव' इति सकारलोपः, इति जीवानुस्तु सर्व-
कषावदसाधुरेव । अत्रानुप्रासरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
६ 'पिपासु' इति सुखावबोधशब्दः पाठः ।

पथि गच्छन्बालकादिरिवमुदकमिति प्रतारणं सन्ते, न तु द्वित्रा-
णि दिनानि । तथा कटाक्षोऽपि । अस्मान्गुणीज्वेति भावः ।
अवधौ यावच्छब्दः । वासराणि, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

निजे सृजास्मासु भुजे भजन्त्या-
वादित्यवर्गे परिवेषवेपम् ।
प्रसीद निर्वापय तापमङ्ग-
रनङ्गलीलालहरीतुपारैः ॥ ९२ ॥

निज इति ॥ हे भूमि, एवं निजे स्वीये भुजे आदित्यवर्गे
अदित्यपत्यसमूहेऽस्मासु परिवेषस्य वेष्टनस्य वेपमाकारं भजन्त्यो
सृज कुरु । अङ्गपालीं देहीति भावः । आदित्ये च परिवेषः परि-
धिर्युक्तः । तथा—अनङ्गलीलेव लहयस्ताभिस्तुपारैः शीतलैरङ्गैः
कृत्वास्माकं तापं कामज्वरं निर्वापय शमय । प्रसीद प्रसन्ना
भव । सकामत्वदङ्गसंपर्कादस्माकं कामज्वरः क्षान्तिं प्रयास्यतीति
भावः । शीतलेन तापशान्तिर्युक्ता । 'चार्षङ्गि निर्वापय' इति
वा पाठः । 'अनुग्रहोऽस्मासु यदि त्वदीयस्तदेहि देहि द्रुतमङ्ग-
पालीम्' इति (पूर्वार्ध-) पाठः क्वचित् । स स्पष्टार्थः । भुजा-
शब्द आबन्तोऽपि । 'परिवेषो रवेः पार्श्वमण्डले वेष्टने तथा'
इत्यजयपालः ॥

दयस्व किं घातयसि त्वमसा-
न्नङ्गचण्डालशरैरदृश्यैः ।
भिन्ना वरं तीक्ष्णकटाक्षबाणैः
प्रेमस्तव प्रेमरसात्पवित्रैः ॥ ९३ ॥

दयस्वेति ॥ हे भूमि, दयस्व एवं दयां कुरु । अदृश्यैराक-
सिकलक्ष्मैः अङ्ग एव चण्डालस्तस्य चरैः प्रयोज्यैः प्रयोजिका
एवं अस्मान्किं किमिति घातयसि, अपिष्येवं त्वया न कार्यम् ।
अन्योऽपि स्ववर्णं चण्डालनाददृश्यैर्बाणैर्मारयति । तर्हि किं कार्य-
मित्यत आह—वयं प्रेमरसात्प्रीतिरूपाद्रसात्पवित्रैः पूर्णैः पूतैश्च
तव तीक्ष्णकटाक्षलक्ष्णैर्बाणैर्भिन्ना विदीर्णोः मन्तो यन् प्रेमः
त्रियामहे प्राणांस्यक्षयामः तन् मनस्वरमिष्टम् । चण्डालबाण-
(प्रयोज्य) कर्तृकमरणापेक्षया तव पवित्रकटाक्षलक्ष्णैर्बाणैर्मरणं
श्रेष्ठमित्यर्थः । कटाक्षरसान्नाश्वासय । गृणीष्येति भावः । रसादुद-
काराविश्रव्यं युक्तम् । प्रेमः, प्रपूर्वादिणो मरणवाचिनो लडुत्त-
मयदुवचनम् ॥

त्वदर्धिनः सन्तु परस्मदस्रः
प्राणास्तु नस्त्वचगणप्रसादः ।
विशङ्कमे कैतवर्नर्तितं चे-
दन्तश्चरः पञ्चशरः प्रमाणम् ॥ ९४ ॥

१ 'अत्र समासोन्वयलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'निजं
भुजे त्वं परिवेषमात्रादित्यपत्यप्रकारं विधातुं' इति कश्चिपूर्वाधेपाठः । इति
सुखावबोधः । ३ 'अत्र शृङ्गानुप्रासोन्वयलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
४ 'दयस्व नो घातय नैवमस्मान्' इति जीवानुपाठः । ५ 'अत्र रूपकानि-
शयोक्त्यलंकारो' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'नाटितम्' इति सुखा-
वबोधसाहित्यविद्याधरीत्यपाठः ।

त्वदर्थिन इति ॥ परस्मह्स्वा बहवस्त्वदर्थिनस्त्वदभिलाषुकाः सन्तु, नोऽस्माकं प्राणास्तु पुनस्त्वच्छरणयोः प्रसादः । त्वच्छरणौ चेत्प्रसन्नौ भवतस्तर्ह्येव नः प्राणनं, नान्यथेत्यर्थः । इदं केतव-
नर्तितमलीकभाषितमिति चेत् विशङ्कसे मन्यसे तद्वन्तश्चरोऽन्त-
र्धर्ती पञ्चशरः कामः प्रमाणमत्र साक्षी । त्वन्निमित्तमस्माकं कि-
यती पीडा भवतीति काम एव त्वया गृह्यताम् । वयं चेन्मि-
थ्याभाषिण इत्यर्थः । कामोऽन्तर्धर्तिस्त्वात्सर्वं वेत्ति । कूटसाक्ष्यं
करोतीत्यर्थः । अतो वयमेवानुग्राह्या नान्य इति भावः । परस्म-
ह्स्वाः परश्शता इति वत् ॥

अस्माकमध्यासितमेतदन्त-

स्तावद्भवत्या हृदयं चिराय ।

बहिस्त्वयालंकृत्यतामिदानी-

सुरो मुरं विद्विषतः श्रियेव ॥ ९५ ॥

अस्माकमिति ॥ हे भैमि, भवत्या अस्माकमेतद्बुद्धयमन्तः
आन्तरदेशे तावत् पुनः चिरायाध्यासितमधिष्ठितम् । चिरकालं
चित्तमध्ये धृतासीत्यर्थः । परमिदानीं तद् उरः त्वया बहिर्देशेऽ-
प्यलंकृत्यताम् । आलिङ्ग्यतामित्यर्थः । कया कस्येव—श्रिया मुरं
विद्विषतो विष्णोरिव । 'द्विषः शत्रुर्वा' इति मुरमिति द्वितीया ॥

दयोदयश्चेतसि चेत्तवाभू-

दलंकुरु द्यां विफलो विलम्बः ।

भुवः स्वरादेशमथाचरामो

भूमौ धृतिं यासि यदि स्वभूमौ ॥ ९६ ॥

दयोदय इति ॥ तव चेतसि अस्माकमुपरि दयाया उदय-
श्चेदभूदुदभूत् तर्हि त्वं द्यां स्वर्गमलंकुरु । विलम्बो विफलः ।
न कर्तव्य इत्यर्थः । अथ यदि स्वस्य भूमावुत्पत्तिस्थाने भूमौ
भूलोके धृतिं प्रीतिं यासि प्रामोषि तर्हि वयं भुवो भूलोकस्य
स्वरादेशं स्वर्गसंज्ञासाधारणः कुर्मः । यत्र वयं स एव स्वर्गः ।
सर्वेऽप्यागत्य स्वर्गभोगानत्रैव कुर्म इति भावः । 'क्षामेव देवा-
लयतां नयामो भूमौ रतिश्चेत्तव जन्मभूमौ' इति च पार्श्वः ॥

धिनोति नासाञ्जलजेन पूजा

त्वयान्वहं तन्वि वितन्यमाना ।

तव प्रसादोपनते तु मौलौ

पूजास्तु नस्त्वत्पदपङ्कजाभ्याम् ॥ ९७ ॥

धिनोतीति ॥ हे तन्वि, त्वया अन्वहं प्रत्यहं जलजेन वित-
न्यमाना क्रियमाणा पूजा अस्मान् धिनोति प्रीणयति । किंतु

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२—'अस्माकमस्मान्मदनापसृज्योन्नाणाय पीयूषसायनानि ।

सुधारसादप्यधिकं प्रयच्छ प्रसीद वैदर्भि निजाधरं नः' ॥

इति (१०४) श्लोकोपि कचिन्मूलेऽस्मात्प्राक् पठित उपलभ्यते । ३ 'अ-
त्रातुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातुप्रासका-
व्यलिङ्गालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'तव प्रसादाय नते तु'
इति जीवातुत्पठः ।

तव प्रसादाय प्रीतिकलहे प्रसन्नत्वाय नमस्कारकरणवशादुपनते
नम्रे नोऽस्माकं मौलौ शिरसि त्वत्पदपङ्कजाभ्यां चरणाघातवशा-
त्त्वच्छरणकमलाभ्यां तु पूजास्तु । कमलपूजापेक्षया त्वच्छरणकमल-
योरलंकृष्टत्वात्साऽस्माकं सुखायालं, न कमलपूजा । त्वच्छरणाघा-
तेन वयं यथा सुखिनो भवामः तथा कुर्विति भावः ॥

स्वर्णैर्वितीर्णैः करवाम वाम-

नेत्रे भवत्या किमुपासनासु ।

अङ्ग त्वदङ्गानि निपीतपीत-

दर्पाणि पाणिः खलु याचते नः ॥ ९८ ॥

स्वर्णैरिति ॥ हे वामनेत्रे, सुन्दरनेत्रे, भवत्या त्वया उपास-
नासु पूजासु वितीर्णैरर्पितैः स्वर्णपुष्पैः किं करवाम । तामि बहून्य-
स्माकं विद्यन्ते तैः किमपि प्रयोजनं नास्ति । तर्हि किम्—हे अङ्ग
प्रिये, खलु यस्मात् नः अस्माकं पाणिः निपीतः पीतानां सुवर्णा-
दीनां पदार्थानां दर्पो गर्वो यैस्तानि त्वदङ्गानि याचते । यैः सुव-
र्णादि जितं तदभिलाषिणः पुरुषस्य सुवर्णेन प्रीतिः कथं स्यादित्यर्थः ॥

वयं कलादा इव दुर्विदग्धं

त्वद्गौरिमस्पर्धि देहमे हेम ।

प्रमूननाराचशरासनेन

सहैकवंशप्रभवभ्रु बभ्रु ॥ ९९ ॥

वयमिति ॥ हे प्रमूननाराचः कामस्तस्य शरासनेन धनुषा सह
एक(सिन्) वंशे वेणौ, कुले च प्रभवो ययोः ईदृशे भ्रुवौ यस्याः
तत्संबुद्धिः । प्रायेणैकवंशोत्पन्नस्तुल्यो भवति । वयं कलादा इव
स्वर्णकारा इव तव गौरिम्णा सह स्पर्धि त्वद्गौरित्वसाम्या-
भिलाषि अतएव उत्तमस्पर्धया दुर्विदग्धं दुर्विनीतं बभ्रु पिङ्गलं
हेम सुवर्णं देहममौ प्रक्षिपामः । बभ्रुत्वादन्ववर्णत्वं सुवर्णस्य
सूचितम् । वयं त्वदीयास्त्वदपराधकारिणः सुवर्णस्य बह्विप्रक्षेपरूपं
दण्डं कुर्म इत्यर्थः । अस्माकं सुवर्णेन प्रयोजनं नास्तीत्यभिप्रायः ।
'कलादो रुक्मकारके' 'बभ्रु स्यात्पिङ्गले त्रिषु' इत्यमरः । 'नेयकु-
वद्' इति नदीसंज्ञातिपेधात् 'अम्बाधे' इति हस्वाभावात्
'प्रभवभ्रु' इत्यत्र संबुद्धिहस्यो 'विमानना सुभ्रु कुतः' इत्यादिमहाक-
विप्रयोगदर्शनाज्ज्ञातव्यः । समाधानान्तरं च ग्रन्थान्तराज्ज्ञातव्यम् ॥

सुधासरःसु त्वदनङ्गतापः

शान्तो न नः किं पुनरप्सरःसु ।

निर्वाति तु त्वन्ममताक्षरेण

सूनाशुगेपोर्मधुसीकरेण ॥ १०० ॥

सुधेति ॥ नोऽस्माकं त्वन्निमित्तोऽनङ्गतापः कामज्वरः सुधा-
सरःस्वमृतसरसीष्वपि निमज्जनेन न शान्तः । किं पुनः अपां सरः-
सूदकसरसीषु, अथ च रम्भादिदेवाङ्गानासु न शान्तः । तदपेक्षया

१ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र

लेकातुप्रासातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमा-
च्छेकानुप्रासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'त्वन्ममताक्षरेण, इति
पठित्वा त्वं मम' इत्याकारकेणाक्षरेणेति व्याख्यातुं युक्तम् ।

त्वमधिकेति भावः । तर्हि कथं शाम्यतीत्याशङ्काह—सूनामुगः कामस्तस्य इषुः पुष्पं तस्य मधुसीकररूपेण तव ममत्तारूपेणाक्षरेण इन्द्रादयो मदीया इति स्वस्य स्वामित्वम्, इन्द्रादीनां च स्वीयत्वं सूचयता तु पुनर्निर्वाति । अमृततरस्यापेक्षया ममत्तारूपस्य मधुसीकरस्याधिक्यवादित्यर्थः । यो बहुभिर्न शान्तः, स एकेन शान्त इति चित्रम् । अस्मान्बृणीष्वेति भावः ॥

खण्डः किमु त्वद्विर एव खण्डः

किं शर्करा तत्पथशर्करैव ।

कृशाङ्गि तद्वज्रिरसोत्थकच्छ-

तृणं न दिक्षु प्रथितं तदिक्षुः ॥ १०१ ॥

खण्ड इति ॥ हे कृशाङ्गि, त्वद्विरस्वद्राण्याः खण्ड एव लेश एव खण्डः शर्करारसविशेषः किमु । त्वद्वाणीशकलवाच्यत्वादेव तस्य खण्डत्वं नाम मायुर्यं च । जातमित्युपेक्षा । तस्या वाण्याः पन्था गमनमार्गः तस्मिन् शर्करा कर्परांशरूपैव शर्करास्य इक्षु-विकारः किम् । कर्परांशनामसाम्याच्छर्करेति नाम जानं मायुर्यं च । पथि शर्करा भवन्ति । तस्या वाण्या भङ्गिर्षकोक्त्यादिरचना तज्जनितः शृङ्गारादिरसस्तस्मात्, अथ च तल्लक्षणादुदकात् उत्थ-मुत्थितं यत्कच्छतृणं जलप्रायप्रदेशतृणं तदेव दिक्षु इद्विचिन्तितं प्रथितं तु । कच्छतृणस्य च इक्षुरिति संज्ञा । तद्वत्संबन्धान्मायुर्यं जातं किमित्यर्थः । खण्डादिभ्योऽप्यधिकं त्वद्वाणी मधुरतरेति भावः । 'शर्करा खण्डविकृतातुपलाकर्पराशयोः' इति विश्वः ॥

ददाम किं ते मुधयाऽधरेण

त्वदास्य एव स्वयमास्यते हि ।

चन्द्रं विजित्य स्वयमेव भावि

त्वदाननं तन्मखभागभोजि ॥ १०२ ॥

ददामेति ॥ हे भैमि, वयं ते तुभ्यं किं ददाम । अपितु त्वद्वा-नयोर्ग्यं वस्तु किमपि न विद्यत इत्यर्थः । अमृतामरत्वयज्ञभागेषु मध्ये एकं देयमित्याशङ्काह—अधरेण सुधया ओष्ठलक्षणेनामृतेन त्वदास्य एव स्वयं हि यस्मादास्यते स्वीयते । ओष्ठेन त्वन्मुखे सुधीभूयैव स्वीयते यत इति वा । यतश्च त्वदाननं चन्द्रं विधुं वि-जित्य स्वयमेव तस्य चन्द्रस्य मखभागभोजि यज्ञभागग्राहि भावि भविष्यति । तत्तदपि न देयमित्यर्थः । अमृतयज्ञभागदानद्वारो-पकर्तुं न शक्नुम इत्यर्थः । सुधाचन्द्राभ्यां सकाशात्स्वदोष्ठमुखमधि-कमिति भावः ॥

अमरत्वमपि दातुमशक्यमित्याह—

प्रिये वृणीष्वामरभावमस-

दिति त्रैपाकृद्वचनं न किं नः ।

त्वत्पादपद्मे शरणं प्रविश्य

स्वयं वयं येन जिजीविषामः ॥ १०३ ॥

१ 'अत्र कार्यकारणविरोधाद्विपमोत्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपेक्षानुप्रासश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'यतः' इति जीवानुस्यः पाठः । ४ 'विधुम्' इति जीवानुस्यः पाठः । ५ 'अथ छेकानुप्रासरूपकानि-शयोक्तिरुत्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'त्रयोदाश वयो इति जीवानुपाठः ।

प्रिय इति ॥ नोऽस्माकं वचनमस्माकमेव त्रपाकृलजावहं किं न, अपितु लजावहमेव । इति किम्—हे प्रिये, त्वमस्यत्स-काशादमरभावमधिनाशत्वं वृणीष्वेति । येन करणेन वयं त्वत्पा-दपद्मे (द्वितीयाद्विवचनम्) शरणं प्रविश्य तल्लक्षणमेव रक्षितारं प्राप्य स्वयं आत्मनैव जिजीविषामः जीवितुमिच्छामः । स्वयं तीर्णो हि परास्तरयति न स्वतीर्णः । त्वच्छरणसेवया जीवताम-स्माकं तुभ्यममरत्वं दातुं का शक्तिः । अत एव पूर्वोक्तं वचनं लजावहमेवेत्यर्थः । अत एव तवोपकर्तुमसमर्थानस्मान् दयां विधाय वृणीष्वेति भावः ॥

नास्माकमस्मान्मदनापमृत्यो-

स्त्राणाय पीयूषरसायनानि ।

प्रसीद तस्मादधिकं निजं तु

प्रयच्छ पातुं रदनच्छदं नः ॥ १०४ ॥

नेति ॥ यस्मात्पीयूषरूपाणि रसायनानि अस्मान्मदनलक्षणान्, तज्जनिताद्वा अपमृत्योः सकाशादस्माकं त्राणाय न भवन्ति, तस्मात्प्रसीद अस्माकमुपरि प्रसन्ना भव । त्वमधिकममृततरसायने-भ्योग्यतितरां स्वादुम्, अधिकसामर्थ्यं वा निजं स्वीयं रदनच्छ-दमोष्ठं तु पुनः पातुं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ देहि । अनेन मदनापमृत्युः शान्तिं प्राप्स्यतीति भावः । सामान्यमौषधं यत्रापमृत्युशान्त्यर्थं न प्रभवति तत्र तद्वैषम्याऽधिकमौषधं दीयते तेनापमृत्युः शाम्यति तद्वदस्माकम् । '—रसोपि नासौ' इति पाठे तस्मात्प्रसादित्यर्थः । अर्थाच्च यत्तदा । अपमृत्योः, 'मीत्रा—' इत्युपादानत्वम् ॥

प्लुष्टः स्वैश्चापरोपैः सह स हि मकरेणात्मभूः केतुनाऽभू-
द्धत्तां नस्त्वत्प्रसादादथमनसिजतामानसो नन्दनः सन्।
भ्रूभ्यां ते तन्वि धन्वी भवतु तव सितं जेत्रमलः स्मितैः स्ता-
दस्तु त्वन्नेत्रचञ्चलतरशफरयुगाधीनमीनध्वजाङ्कः ॥ १०५

प्लुष्ट इति ॥ य आत्मभूः कामः स्वैश्चापरोपैर्धनुर्बाणैर्मकरेण मीनरूपेण केतुना ध्वजेनापि सह प्लुष्टो दग्धोभूत् स कामः, अथानन्तरम् । इदानीमिति यावत् । त्वत्प्रसादात् नोऽस्माकं मानसो मनःसंयन्धी नन्दनो हर्षकः, अथ च मानसः पुत्रः सन् मनसि जायतेऽसौ मनसिजस्मद्वाव धत्तां धारयतु । 'तव संगमवशा-दानन्दकः कामोऽस्मन्मनसि पुनरुपपत्ताम् । अत एव मनसिज-त्वमपि धारयन्वित्यर्थः । हे तन्वि, स कामस्ते भ्रूभ्यां धन्वी भवतु । भ्रूभ्यामिति द्विवचनेन पूर्वापेक्षया चापद्वयं सूचितम् । तव सितैः स्मितैर्मोक्षैश्च स्मितैः कृपा जेतार एव जैता एवेभूता भला बाण-शल्यानि यस्य एवंविधः स्ताद्धवतु । अत्रापि पूर्वापेक्षयाऽधिकं तीक्ष्णत्वं जेत्रत्वं अनियतसंख्यत्वं च सूचितम् । तव नेत्रे एव चञ्चलतरं अतिशयेन शोभमानं, चपलतरं वा यच्छफरयुगं तस्य अधीनो मीनध्वजलक्षणोऽङ्कः चिह्नं यस्य एवंभूतोऽस्तु । पूर्व-मेक एव ध्वजोऽभूत्, इदानीं तु द्वौ मीनध्वजाविति शफरयुगप-देन सूचितम् । त्वयाऽस्मद्वरणे कृते सति पूर्वापेक्षयाऽधिकसामर्थ्यः साङ्गो मदनः पुनरुपपत्त्यतः तस्मादस्मान्बृणीष्वेति भावः । अच्यो-

१ 'अत्र काव्याङ्कानि शयोक्त्युत्काराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानि शयोक्तिरुत्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

ऽपि विनष्टो देवताप्रसादापुनरुपपद्यतेऽधिकशक्तिश्च भवति । 'नन्द-
नो हर्षके सुते' इति विश्वः । धन्वी श्रीह्लादिः ॥

स्वप्नेन प्रापितायाः प्रतिरजनि तव श्रीषु ममः कटाक्षः
श्रोत्रे गीतामृताब्धौ त्वगपि ननु तन्मञ्जरीसौकुमार्ये ।
नासाश्वासाधिवासेऽधरमधुनि रसज्ञा चरित्रेषु चित्तं
तन्मस्त्वन्नि कैश्चिन् करणहरिणैर्वागुरा लङ्घितासि ॥

स्वप्नेनेति ॥ ननु यस्मात्संबुद्धौ वा नः अस्माकं कटाक्षः
प्रतिरजनि रजन्यां रजन्यां स्वप्नेन प्रापिताया विषयीकृतायास्तव
श्रीषु शोभासु यस्मान्ममः । तथा यस्मात् नः श्रोत्रे कर्णौ गीतामृ-
ताब्धौ गानरूपसुधासमुद्रे ममे । यस्माच्च नस्त्वगपि सुकुमार-
त्वान् तन्मञ्जरी शरीररूपा मञ्जरी तस्याः सौकुमार्ये ममा ।
यस्माच्च नः नासा तव श्वासाधिवासे निःश्वासरूपे गन्धमाल्यादि-
परिमले ममा । यस्माच्च नः रसज्ञा जिह्वा अधररूपेऽधरसंबन्धिनि
वासृते निममा । यस्माच्च नः चित्तं तव चरित्रेषु विलासादिसर्व-
व्यापारेषु ममम् । तत्तस्मात् हे तन्वङ्गि कृशाङ्गि, नोऽस्माकं
कैश्चिदपि करणहरिणैरिन्द्रियरूपैर्मृगैर्वागुरा मृगशब्धनरूपा न
लङ्घितासि नातिक्रान्तासि । वागुरातुल्यया त्वया बद्धानि चक्षुरा-
दीनि पङ्क्तिन्द्रियाणि त्वद्वृत्तं स्वं स्वं विषयं प्राप्य स्वामतीत्य गन्तुं
न शक्नुवन्तीत्यर्थः । स्वप्नेऽप्यस्माभिरन्या न स्पृष्टेत्येवमनुरागिणो-
स्माभ्यस्मिन्निवृत्तिरिति वृणीष्वेति भावः । देवानामस्वप्नत्वेऽपि स्वानुभव-
सिद्धत्वेनैव दूतेनैवमुक्तम् । प्रतिरजनि स्वप्नेन प्रापिताया इत्यनौ-
चित्ती नाशङ्कनीया । यद्वा विरहवशात्प्रतिकूला रजनी रात्रिर्यस्या-
स्तादृशी भैमी स्वप्न इव स्वप्नो विपर्ययज्ञानम् । उन्मादावस्येति
यावत् तथा प्रापितायाः सर्वत्र दृश्यमानायास्तथेति व्याख्येयम् ।
रजन्या हरिद्रायाः प्रतिकूला । यद्वा प्रतिकूला रजनी यस्याः गौर-
त्वातिशयेन जितहरिद्रे भैमीति वा । वागुरापि मृगैर्लङ्घितुं न
शक्यते । प्रतिरजनि वीप्सायामव्ययीभावः । पक्षे समासान्तवि-
धेरनित्यत्वात्कथंभावः । कैश्चिच्छब्दादपिशब्दो द्रष्टव्यः । तन्वङ्गी
'अङ्गाग्र'— इति जीर्णम् ॥

इति धृतसुरसार्थवाचिकस-

ङ्गिरसनातलपत्रहारकस्य ।

सफल्य मम दूततां वृणीष्व-

स्वयमवधार्य दिगीशमेकमेपु ॥ १०७ ॥

इतीति ॥ हे भैमि, एवं मम दूततां सफल्य कृतार्थीकुरु ।
एषु हन्द्वादिषु मध्ये एकं दिगीशं स्वयमवधार्य विचार्य न तु
सखीभिः सार्धमित्यर्थः । यस्मिन्ननुरागस्तं वृणीष्व । कस्यचिदेकस्य
वरणान्मम दूत्यसाफल्यं कुर्वित्यर्थः । किंभूतस्य मम—इति पूर्वोक्त-
प्रकरणे ष्टता सुरसार्थानामिन्द्रादिदेवसङ्गानां वाचिकसङ्ग संदेश-

१ 'अत्र छेकानुप्राससहोत्पत्तिशयोक्त्यलंकाराः स्वपरा वृत्तम्' इति-
साहित्यविद्याधरी । २ 'लम्बिता' इति पाठः 'न लम्बिता न प्राप्ताऽसि
सर्वैरपि प्रापिता' इति जीवानुसंसतः । ३ 'अत्र छेकानुप्रासरूपकदी-
पवालेकाराः । स्वपरावृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र चतुर्थ-
पादार्थस्य पूर्वषट्पादार्थहेतुकत्वाद्वाक्यार्थहेतुतां काव्यलिङ्गम्, तच्च 'करणह-
रिणैः' इत्यादिरूपकेण संकीर्यते' इति जीवानुः ।

वचनपरम्परा येनैवंविधं मित्रं स्वीयं रसनातलं जिह्वास्वरू-
तद्रूपं यन् पञ्च तस्य हारक आनायकस्तस्य । अन्योऽपि लेखपत्रा
नायकस्य दूतस्य दूत्यं सफल्यति ॥

आनन्दयेन्द्रमथ मन्मथमममग्निं

केलीभिरुद्धर तन्दरि नूतनाभिः ।

आसादयोदितदयं शमने मनो वा

नो वा यदीत्थमथ तद्वरुणं वृणीथाः ॥ १०८ ॥

आनन्दयेति ॥ हे तन्दरि भैमि, एवं वरणेनेन्द्रमानन्दय
अथवा नूतनाभिर्नवनवाभिः केलीभिः सुरतक्रीडाभिः मन्मथम-
मदनजनितपीडामममग्निं कामपीडायाः सकाशादुद्धर पृथक्कुरु
प्रवाहादिमममन्यदपि नूतनकलश्यादिभिरुद्धयते । वा अथवा
शमने यमे मन उदिता दया यस्यैवंविधं सकृपमासादय कुरु
वा अथवा यदि इत्थम् एवं नो हन्द्वादिवरणं न क्रियते अ-
तर्हि वरुणं वृणीथाः वृणीष्व । चतुर्णां मध्ये यस्य कस्यापि वर-
णान्मम दूत्यं सफल्येति भावः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम

तस्यागादयमष्टमः कविकुलाट्टाष्टवपान्थे महा-

काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः

श्रीहर्षमिति ॥ किंभूते महाकाव्ये—कविकुलेन कालिदासा-
दिमहाकविसमूहेन अष्टोऽष्ट्वा प्रमेयमार्गस्तस्य पान्थे नित-
पथिके । अपूर्वप्रमेयपरिपुष्टे काव्येऽयमष्टमः सर्गः अगास्तमार्गि-
प्रासः ॥

इति श्रीबेदकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितारमज-

नारायणकृते नैषधीयप्रकाशेऽष्टमः सर्गः ॥

नवमः सर्गः ।

दूतवचनश्रवणानन्तरं किमभूदिति वर्णयितुं नवमं सर्ग-
मारभते—

इतीयमक्षिभ्रुवविभ्रमेङ्गितै-

स्फुटामनिच्छां विवरीतुमुत्सुका ।

तदुक्तिमात्रश्रवणेच्छयाभृणो-

दिगीशसदेशगिरं न गौरवात् ॥ १ ॥

इतीति ॥ इयं भैमी (इति पूर्वोक्तम्) दिगीशसदेशगिरं
द्विक्पालानां वाचिकं तस्य नलनुल्लस्यदूतस्योक्तिमात्रस्य केवलोक्तस्य
श्रवणेच्छयाकर्णनेच्छया शृणोत्, न गौरवात् । हन्द्वादीनामाज्ञा
श्रोतव्येत्यादृशान् श्रुतवती । किंभूता—अक्षिभ्रुवस्य विभ्रमः परि-
स्पन्दविलासः, तल्लक्षणेनेङ्गितेन स्वाभिप्रायसूचकचेष्टितेन स्फु-

१ 'अत्र रूपकमलंकारः । पुष्पिताया वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'विभ्रमेङ्गितैः' इति जीवानुसंसतः पाठः ।

हामनिच्छां दिक्पालानामनादरं विवरीतुं विशेषेण प्रकटीकर्तुमु-
त्सुकोऽकण्ठिता । अक्षिणी च भ्रुवौ च 'अचतुर-' इति साधुः ॥

तदर्पितामश्रुतवद्विधाय तां
दिगीशसंदेशमयीं सरस्वतीम् ।
इदं तमुर्वीतलशीतलद्युतिं

जगाद वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी ॥ २ ॥

तदिति ॥ वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी भैमी उर्वीतले भूतल आह्लाद-
कस्वाच्छीतलद्युतिं चन्द्रं तं नक्तं इदं वक्ष्यमाणं जगाद । किं
कृत्वा—तेन दूतेनार्पितामुक्तां तां दिगीशसंदेशमयीं दिक्पाल-
वाचिकबहुलां सरस्वतीं वाणीमनादरात्प्रयुत्तराभावात् अश्रुतवद-
श्रुतेन तुल्यं वर्तते अनाकर्णितामिव विधाय । प्रयुत्तरमदत्त्वा स्व-
मनीषितमुक्तवतीत्यर्थः ॥

मयाङ्ग पृष्ठः कुलनामनी भवा-
नम् विमुच्यैव किमन्यदुक्तवान् ।

न मद्यमत्रोत्तरधारयस्य किं
हियेपि सेयं भवतोऽधमर्णता ॥ ३ ॥

मयेति ॥ अङ्ग दत्त, मया भवान् कुलनामनी पृष्ठः सन् अम्
कुलनामनी विमुच्यान्यदे । दिगीशसंदेशाद्यप्रस्तुतमेव किमुक्त-
वान् । अयुक्तमेतदित्यर्थः । अत्र कुलनामप्रश्रयिष्ये मद्यमुत्तरधा-
रयस्य प्रयुत्तरलभ्यकस्य भवतोपि सेयं प्रस्तुताधमर्णता हिये न
किम् । प्रशोत्तरमदत्तः परमन्यस्यापि हीर्भवति उत्तमस्य तव
कथं नेति । तस्मात्कुलनामनी कथयेति भावः । ऋणापाकरणे
समर्थोऽन्योऽपि तदनुपाकरणालुजापदं भवति । निषेधमात्रवा-
चिनो नकारस्य प्रथमान्तत्वमेव च युक्तमिति 'सपूर्वायाः प्रथ-
माया विभाषा' इति वैकल्पिकत्वान्मयादेशाभावः । धारयतीति
धारयः 'अनुपसर्गाह्निष्पविन्द-' इति शः । 'उत्तरस्य धारयः'
इति समासः ॥

अदृश्यमाना क्वचिदीक्षिता कचि-
न्ममानुयोगे भवतः सरस्वती ।

क्वचित्प्रकाशां क्वचिदस्फुटार्णमं
सरस्वतीं जेतुमनाः सरस्वतीम् ॥ ४ ॥

अदृश्येति ॥ भवतः सरस्वती वाणी सरस्वतीं नाम्ना सरस्वतीं
नदीं जेतुमनाः । तनुल्या भवतीत्यर्थः । किंभूतां सरस्वतीम्—
क्वचिद्देशविशेषे प्रकाशां प्रकटजलाम्, क्वचिच्छास्फुटमप्रकटं अर्णं
उदकं यस्यास्ताम् । किंभूता तव सरस्वती—क्वचिन्कुलनामविषये
मामानुयोगे प्रश्ने उत्तरादानाददृश्यमाना गुप्ता, क्वचित् कुल आग-
तोसीति मम प्रश्ने ईक्षिता उत्तरदानाप्रकटा । कुलनामप्रश्रया-
युत्तरं प्रयच्छेति भावः । 'सरस्वती नदीभेदे गोवाग्देवतयोरपि'
इति विश्वः ॥

१ 'अत्रानिशायोक्तिमानोऽयकाव्यविज्ञानलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अत्रोपमानरूपकलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र काव्य-
विज्ञानलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति साहित्य-
विद्याधरी । ४ 'अत्र नलवाचः सरस्वतीनदीवर्मसम्बन्धात्तृतीयोत्प्रेक्षा
व्यञ्जकाप्रयोगादस्या, तथा चोपमा व्यवहृते इत्यलंकारध्वनिः' इति
जीवानुः ।

गिरः श्रुता एव तव श्रवःसुधाः
श्रुता भवन्नास्ति तु न श्रुतिस्पृहा ।
पिपासुता शान्तिमुपैति वारिजा
न जातु दुग्धान्मधुनोधिकादपि ॥ ५ ॥

गिर इति ॥ अतिमधुरत्वात् श्रवसोः कर्णयोः सुधा असृज-
रूपान्त्व गिरः श्रुता एव यद्यपि श्रुतास्तथापि तु पुनस्त्व नास्ति
विषये श्रुतिस्पृहा श्रवणेच्छा न श्रुता शान्ता नाभूत् । अतस्त-
दपि कथयेति भावः । अतिमधुरवाणीसमाकर्णने कथं न शान्ते-
त्याशङ्कायां हेतुमाह—वारिजा उदकसंयन्त्रिणी पिपासुता पानेच्छा
अधिकादुदकापेक्षयाऽतिमधुराहुग्धान्मधुनोपि जातु कदाचिदपि
शान्तिं नोपैतीत्याभाषकः । तस्माद्युक्तमेतदित्यर्थः । अधिकादपि
जलापेक्षया बहुपीतादपि दुग्धान्मधुनोवेति वा । दुग्धापेक्षयाऽ-
धिकान्मधुनोपीति वा । दुग्धाक्ष शाम्यति, नापि मधुनः, अधि-
कादप्यसृतादपि न शाम्यतीति वा । दुग्धमधुभ्यामधिकादसृता-
दपि न शाम्यति । अतः बहु किं वक्तव्यम् ॥

विभर्ति वंशः कतमस्तमोपहं
भवादृशं नायकरत्नमीदृशम् ।

तमन्यमामान्यधियावमानितं
त्वया महान्तं बहु मन्तुमुत्सहे ॥ ६ ॥

विभर्तीति ॥ सूर्यादियंशमध्ये कतमो वंशः भवादृशमीदृशं
हस्तागभिनयनमात्रेण वर्णयितुं शक्यं न स्वययववत्, तम ईश्वर-
गुणमदपहन्ति निरस्करोति श्रोत्रारहतमज्ञानविनाशिनं, शोका-
पनुदं वा, नायकरत्नं विभर्ति । यस्मिन्मधुमुपहन्ति । स कतमो वंश
इति प्रश्नः । अन्यमामान्यधियान्यवंशानुत्पन्नवृत्तावमानितं निर-
स्कृतमेवंगुणविशिष्टेन त्वया कृत्वा महान्तमन्युत्तमं तं वंशं बहु
अतितरां मन्तुं संमानयितुमुत्सहे उत्साहवत्यस्मि । अनन्यगुण्य-
त्वेन पूजयितुमिच्छामि । वंशं कथयेति भावः । अथ च—स्वत-
जया तमःस्मोमनिराकरणसमर्थं लोकोत्तरं हारमध्ययोग्यं रत्नं
(यो) वंशो धारयति तं वंशमन्यगुण्यवत्तुल्यं प्रथमं निरस्करोति,
पश्चात्तद्वत्त्वं दृष्ट्वा तस्य वेणोर्भुजान्मानः क्रियते तद्वत् । वेणोरपि
स्वोत्पत्तिर्वृद्धरुक्ता । 'तमोऽन्धकारं स्वर्भानो तमः शोकं गुणा-
न्तरं,' 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्वः ।
'रत्नं स्वजानिश्रेष्ठपि' इत्यमरः । तमापहम्, 'अपे क्लेशतमसोः'
इति डेः ॥

इतीरयित्वा विरतां स तां पुन-
मिगानुजग्राहतरां नगाधिपः ।
विरुत्य विश्रान्तवतीं तपात्यः
घनाघनश्चानकमण्डलीमिव ॥ ७ ॥

१ भवतो नाम्ना नदीपीनिकायां यथा तव पाने' इति प्रकृतवाचि-
याव्याहारप्रसङ्गादपि नात्यन्तनीयम् इति सुखावबोधान्नयं सन् 'अनवत'
इति चोदः । २ 'अत्र उपमाव्यञ्जकलंकारः' इति साहित्यविद्या-
धरी । 'दृष्टान्तालंकारः' इति जीवानुः । ३ 'अत्र उपालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

इतीति ॥ स नराधिपो नल इति पूर्वोक्तमीरयित्वोक्त्वा विरतां विश्रान्तां तां भैमीं गिरा वाचा पुनरनुजग्राहतरामति-तरामनुगृहीतवान् । उवाचेत्यर्थः । तां प्रति तस्य वंशकथनवचन-मेवानुग्रहः । कः कामिव—तपायये ग्रीष्मान्ते प्रावृषि घनाघनो वर्षुको मेघः चातकमण्डलीमिव । किं कृत्वा—पिपासावशाद्वि-हृत्य शब्दिवा विश्रान्तवतीं विश्रान्ताम् । 'शक्रघानुकमसेभवर्षु-काब्दा घनाघनाः' इत्यमरः । 'चरिचलि-' इत्यादितो द्वित्वे आगागमे च (अनुवर्तमाने) 'हन्तेर्घत्वं च' इति साधुः ॥

अये ममोदासितमेव जिह्या

द्वयेऽपि तस्मिन्ननतिप्रयोजने ।

गरौ गिरः पल्लवनार्थलाघवे

मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता ॥८॥

अये इति ॥ अये भैमि, मम जिह्या तस्मिन्कुलनामलक्षणे द्वयेऽपि उदासितमेवोदासीनतयैव जातम् । यतः—अनतिप्रयोज-नेऽतिशयितप्रयोजनशून्ये । निरर्थकत्वान्मया द्वयं न कथितमिति भावः । निष्प्रयोजनेऽपि पृष्टे प्रत्युत्तरं दातव्यमित्याशङ्क्याह—प-ल्लवनं अत्यल्पेऽपि प्रमेये बहुशब्दरचनं, अर्थलाघवमर्थसंकोचश्च द्वे अपि गिरो वाण्या गरौ विपतुल्यौ दोषौ । अविचार्यैव विपं यथा लज्यते तथैते अपि त्याज्ये इत्यर्थः । तस्माद्विरथकं न प्रष्टव्यं, पृष्टमपि प्रत्युत्तरार्हं न भवतीति मज्झिमोदासितमिति भावः । दोषत्वमेव समर्थयति—हि यस्मात् मितं च शब्दतः, सारं चार्थतः, यद्वचः सैव वाग्मिता पण्डितता । तद्विपरीतस्य दोष-वत्त्वं स्फुटमेवेत्यर्थः । चो सामर्थ्यं सूचयतः । उदासितम्, भावे क्तः । पल्लवशब्दो लक्षणया विस्तारवाची तस्मात् 'तत्करोति—' इति ण्यन्ताह्युद् । 'ण्यासश्रन्थः—' इति युज् वा ॥

नास्मोतिप्रयोजनत्वाभावं समर्थयते—

ब्रूथा कथेयं मयि वर्णपद्धतिः

कयानुपूर्व्या समकेति केति च ।

क्षमे समक्षव्यवहारमावयोः

पदे विधातुं खलु युष्मदस्सदी ॥ ९ ॥

ब्रूथति ॥ हे भैमि, मयि का वर्णपद्धतिः वर्णपङ्क्तिः समकेति संकेतिता । कया च आनुपूर्व्या परिपाठ्या संकेतिता । चकारः प्रश्नसमुच्चयार्थः । नकाराकारलकाराकारविसर्जनीयात्मिका संज्ञा संकेतिता । किं तत्रापि तद्विपरीता लकारादिरूपा वा इयं कथा गोष्ठी निष्प्रयोजना । नामसंज्ञानभिधाने व्यवहारसिद्धिः कथ-मित्यत आह—खलु यस्मात् आवयोस्तव मम च समक्षं प्रत्यक्षं व्यवहारं विधातुं कर्तुं साधयितुं युष्मदस्सदी पदे सुवन्ते क्षमे समर्थे । परोक्षव्यवहार एव हि संज्ञा सप्रयोजना, प्रत्यक्षव्यवहारे च त्वमेवं कुरु, अहमेवं करिष्यामीति युष्मदस्सद्यामेव कार्य-सिद्धेः पूर्वोक्ता कथा निष्प्रयोजनैव । यद्वा चकारात्कुलप्रश्नोऽपि वृथैवेत्यर्थः । यथा नामप्रश्नः । उत्तरश्लोकेन कुलस्य दत्तोत्तरत्वात् ।

१ 'कीदृशीम्' इति सुखावबोधः । २ 'अथ हेकानुप्रासोद्वेकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र काव्यलिङ्गाधीनतरन्यासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

व्याख्यानान्तरं तथा ज्यायो नेत्युपेक्ष्यम् । समकेतीति 'कित निवासे रोगापनयने च' इत्यस्य लुङि रूपम् । आवयोरिति पर-त्वादस्सदः शेषः । युष्मदस्सदी शब्दपरत्वादादेशाभावं ॥

नामाकथने हेतुमुक्त्वा कुलाकथने हेतुमाह—

यदि स्वभावान्मम नोऽवलं कुलं

ततस्तदुद्भावनमौचित्यं कुतः ।

अथावदातं तदहो विडम्बना

तथा कथा प्रैष्यतयोपमेदुपः ॥ १० ॥

यदीति ॥ मम कुलं स्वभावाद्यदि उद्भवं निर्मलं न ततस्तर्हि सदोपस्य तस्य कुलस्योद्भावनं कथनं मम कुतः कथमौचित्यं, अपि तु तादृशस्य कथनमयुक्तमित्यर्थः । अथ अवदातं तत्कुलं तत्तर्हि प्रैष्यतया परतूतत्वेनोपसेदुप आगतस्य मम तथा तादृशी कथा तादृक्प्रसिद्धनिर्दोषवंशकथा सा विडम्बना, अहो आश्चर्यम् । म-हानुपहास इत्यर्थः । उपहासमिष्या तत्कथनं प्रैष्यस्य ममानुचित-मित्यर्थः । अवदातम् 'दैर्घ्यं शोधने' । उपसेदुपः 'भाषायां सद-' इति कैमुः ॥

उपसंहरति—

इति प्रतीत्यैव मयावधीरिते

तवापि निर्वन्धरसो न शोभते ।

हरित्पतीनां प्रतिवाचिकं प्रति

श्रमो गिरां ते घटते हि संप्रति ॥ ११ ॥

इतीति ॥ पूर्वोक्तप्रकारेण वैयर्थ्येनानौचित्येन च हेतुना प्रतीत्यैव विचार्यैव मयावधीरिते कुलनामप्रश्नरूपेऽर्थे तवापि नि-र्वन्ध आग्रहे रसः प्रीतिः न शोभते न युक्तैत्यर्थः । तर्हि किम्—हि यस्मात्संप्रति इदानीं हरित्पतीनामिन्द्रादीनां प्रतिवाचिकं प्र-त्युत्तरं प्रत्युद्दिश्य ते तव गिरां श्रमः प्रयासो घटते । युक्त इत्यर्थः । निरर्थककुलनामप्रश्ने आग्रहं त्यक्त्वा शीघ्रं दिक्पालानां प्रत्युत्तरं देहीति भावः ॥

तथापि निर्वन्ध्रति तेऽथवा स्पृहा-

मिहानुरुन्धे मितया न किं गिरा ।

हिमांशुवंशस्य करीरमेव मां

निशम्य किं नासि फलेग्रहिग्रहा ॥ १२ ॥

नथेति ॥ अथवा हे तथापि कुलनामाकथनकारणे कथितेऽपि एतत्कथनविषये निर्वन्ध्रति आग्रहशीले भैमि, अहं इह कुलनाम-प्रश्ने तव स्पृहामिच्छां मितया गिरा स्वल्पेन वचनेन किं नानुरुन्धे नावृणोमि, अपि तु पुरयामि । द्वयोर्मध्य एकेनाग्रहः परित्याज्यः, त्वया तु न परित्यज्यते, ततो मयैव त्यज्यते इति अथवेत्यनेन सू-चितम् । मितमाह—त्वं हिमांशुवंशस्य चन्द्रवंशस्य करीरं बाल-मेव मां निशम्याकर्ण्य फलं गृह्णातीति फलेग्रहिः फलितः ग्रहो

१ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

निर्वन्धो यस्याः सा एवंभूता किं नास्ति न भवसि, अपितु फलि-
तनिर्वन्धा भव । निशम्यैवेति वा योजना । चन्द्रवंशे बहवो वि-
ख्यातास्तन्मध्येऽहं प्रसिद्धो न भवामीति करीरपदेन स्व गोपा-
यति । 'फलेग्रहिरामभरिश्च' इति साधुः । 'स्याद्वन्ध्यः फले-
'प्रहिः' इत्यमरः ॥

नाम्नस्वत्यन्तमकथनीयत्वमाह—

महाजनाचारपरम्परेदृशी

स्वनाम नामाददते न साधवः ।

अतोभिधातुं न तदुत्सहे पुन-

र्जनः किलाचारमुचं विगायति ॥ १३ ॥

महेति ॥ नाम प्रसिद्धौ । यत् साधवः स्वनाम न आददते
न कथयन्ति ईदृशी महाजनानामाचारपरम्परा यतः, अतः कार-
णात्स्वनामाभिधातुं वक्तुं नोत्सहे नेच्छामि । कुलं कथितं, नाम
न कथनीयमित्यर्थः । अत्र हेतुः—किल यस्मात् जन आचारमुचं
पुरुषं पुनः विगायति निन्दति । अतो न कथ्यते इत्यर्थः । 'आत्म-
नाम गुणेनां नामानि कृपणस्य च । आयुष्कामो न गृह्णीयाद्ध्ये-
ष्टापत्यकलत्रयोः ॥' इति सदाचारो मूलम् । आददते 'आडा
दोऽनास्यविहरणे' इति तैः ॥

अदोऽयमालप्य सिखीव शारदो

बभूव तूष्णीमहितापकारकः ।

अथास्यरागस्य दधा पदेपदे

वचामि हंमीव विदर्भजाददे ॥ १४ ॥

अद इति ॥ अयं नलः अदः पूर्वोक्तं वचनमालप्योक्त्या तूष्णीं
बभूव । किंभूतः—शारदो निपुणो हिंसाप्रदो वा । अत एव—
अहिताः शत्रवन्नेषामपकारकः । कद्व—शारदः शत्रुसंबन्धी शि-
खीव मयूर इव, यथा—अहीनां सर्पाणां तापं करोति एवंभूतो
मयूरः प्रावृषि रते कृत्वा शरदि मूकीभवति । अथानन्तरं च
आस्यरागस्य मुखलौहित्यस्य पदेपदे प्रतिचरणं दधा धारयित्री
हंमीव विदर्भजा वचांस्याददे । उवाचैत्यर्थः । किंभूता इयम्—
अस्य नलस्य पदेपदे सुसिद्धन्तरूपे रागस्य मधुरवादनुरागस्य दधा
धारयित्री । आस्यस्येव रागः, तस्य दधा वा हंमी । प्रावृषि मयूरो
मधुरस्वरः, शरदि हंमी मधुरस्वरा आस्ये चञ्चोश्चरणयोश्च लो-
हिता भवति । दधेति 'दधाति दधात्योर्विभाषा' इति शः । रागस्य
कर्मणि पठौ ॥

सुधांशुवंशाभरणं भवानिति

श्रुतेऽपि नापैति विशेषमंशयः ।

कियत्सु मौनं वितता कियत्सु वा-

ग्महत्सहो वञ्चनचातुरी तव ॥ १५ ॥

सुधेति ॥ भवान् हिमांशुवंशस्याभरणमिति श्रुतेऽपि नलो

१ 'अत्र छेकानुप्रासरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
काव्यच्छिन्नमर्थान्तरस्यासौलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छे-
कोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

वाच्यो वा कश्चनेति विदोपविषयः संशयो नापैति न गच्छति ।
तस्मान्नामापि वदेत्यर्थः । कियत्सु द्विरेषु नामादिप्रभेदेषु मौनं प्र-
त्युत्तरादानं, कियत्सु किमर्थमागतोमीत्यादिषु प्रभेदेषु वाक् वितता
अप्रस्तुतबहुदेवमंदेशकथनरूपा अहो आश्चर्यकारिणी महती तव
वञ्चनचातुरी । ईदृशः प्रतारको न दृष्टश्च इति भावः । वंदो च
मुकारूपमाभरणं भवति ॥

त्वया नाकथयिते सति मयापि प्रत्युत्तरं न दातव्यमित्याह—

मयापि देयं प्रतिवाचिकं न ते

स्वनाम मत्कर्णसुधामकुर्वते ।

परेण पुंसा हि ममापि संकथा

कुलावलाचारसहामनासहा ॥ १६ ॥

मयेति ॥ स्वनाम मम कर्णयोः सुधारूपमकुर्वते स्वनाम न
कथयते ते तुभ्यं मयापि प्रतिवाचिकं प्रत्युत्तरं न देयं दातुमनुचि-
तम् । तत्र हेतुमाह—हि यस्मात् परेण पुंसा परपुरुषेण सह
ममापि संकथा सम्यगोष्ठी कुलावला कुलस्त्री तस्या आचारेण
सहायनमेकस्मिन्नायन उपवेशनं तस्यासहा । पतिव्रताचारपरपु-
रुषकथयोः सहानवस्थानलक्षणां विरोध इत्यर्थः । यथा त्वया स-
दाचारभङ्गनीत्या नाम न कथ्यते, तथा मयापि स्त्रीकुलाचारभङ्ग-
नीत्या स्वाभिप्रायो न कथ्यत इति प्रतिवन्दनीत्यर्थः ॥

हृदाभिनन्द्य प्रतिवन्द्यनुत्तरः

प्रियागिरः सस्मितमाह स स्म ताम् ।

वदामि वामाक्षि परेषु मा क्षिप

म्यमीदृशं माक्षिकमाक्षिपद्वचः ॥ १७ ॥

हृदेति ॥ स नलः सस्मितं यथा तथा तां भैमीमाह स्मावो-
चन । किं कृत्वा—प्रियागिरः भैमीवचांसि प्रिया मनोज्ञा वा
गिरः साधूकमिति हृदा मनयाभिनन्द्य स्तुत्वा । किंभूतः—कुल-
स्त्रीणामाचारानुचिने परपुरुषसंवादमहमपि न करोमीति प्रति-
वन्दी तथा तस्याः सकाशाद्वा अनुत्तर उत्तरहीनः । ईदृशवक्रोक्ति-
प्रतिवन्द्यादिचातुर्यं कस्या अपि नाम्नीत्याश्चर्यवशात्समितपूर्वाभि-
भाषितम् । तदेवाह—हे वामाक्षि सुनेत्रे, कटाक्षविश्रेषाद्भक्त-
नेत्रे वा अहं वदाम्युपदिशामि—स्वं माक्षिकं मधु आक्षिपन्तिरस्कृ-
यन् अतिमधुरमीदृशं प्रतिवन्द्यादिरूपं वचनं परविवन्दादिव्यतिरि-
क्तेषु मादृशेषु मा क्षिप । तानेव प्रत्येवं वदितुं युक्तम्, न तु मां
प्रतीतिं प्रतिवन्द्यां मुक्त्वा कृतुमार्गेणैव प्रत्युत्तरं देहीति भावः ।
सस्मितं यथा तथा माक्षिकमाक्षिपत वचनमाह स्मेत्यन्वयः ।
ईदृशं स्वं इन्द्रादिदूतत्वेनाप्यमीयं पुरुषं परपुरुषेषु मध्ये मा क्षिप ।
येन सह संकथया पातिव्रत्यभङ्गप्रमद्वत्सादृशोऽहं न भवामि । किं
विवन्दादिदूतत्वात्तदीय एवेति मद्यमुत्तरे दत्तेऽपि न पातिव्रत्यभ-
तिरिति भाव इति वा । माक्षिकमाक्षिपद्वचः परेषु मा क्षिप । किं
तु मयि क्षिपति वा । मयि परवृद्धिं मा कुर्वति नल एवाहमिति
अयोस्त्वाम कथितमिति वा । वदामि नाम कथयामि परेष्वन्येषु
अयं नलादस्य इति मा क्षिपति वा । सर्वथाऽहं नल एवेत्यर्थः ।

१ 'अत्र हेतुलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानुप्रास-
काव्यच्छिन्नलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

व्याख्यानान्तरं क्लिष्टत्वादुपेक्ष्यम् । वामाक्षि, बहुव्रीहौ पचि पि-
त्त्वान्डीपि नदीत्वाद्भस्वः । मा क्षिप पूर्ववलोदे ॥

करोपि नेमं फलिने मम श्रमं

दिशोऽनुगृह्णामि न कंचन प्रभुम् ।

त्वमित्थमर्हामि सुरानुपासितुं

रसामृतस्नानपवित्रया गिरा ॥ १८ ॥

करोपीति ॥ त्वम् इमं (स्वं स्वीयं) मम श्रमं फलिने
सफलं न करोपि प्रभकाकुः । अपि तु कुर्विति । तथा—दिशः
कंचन प्रभुं नानुगृह्णामि, अपि तु स्वयंवरेणानुगृहाण । चतुर्षु
मध्येऽन्यतमस्यापि चरणेन मम श्रमं सफलेत्यर्थः । इत्थं प्रति-
बन्दीरूपेण प्रकरणेन रसो मायुर्यं तल्लक्षणममृतं तेन यत्स्नानं तेन
पवित्रया गिरा सुरान् त्वमुपासितुमर्हो योग्यासि । एवंविधो वाणीं
तान् प्रति संदेशयेति भावः । यथा गिरा मां संतोषयसि तथा
देवानपि संतोषयेत्यर्थः ॥

सुरेषु संदेशयसीदृशीं बहूं

रसस्रवेण स्तिमितां न भारतीम् ।

मदर्पिता दर्पकतापितेषु या

प्रयाति दावार्दितदाववृष्टिताम् ॥ १९ ॥

सुरेण्विति ॥ हे भैमि, त्वं बहूं विपुलार्थी रसस्रवेण मायुर्य-
द्वेषेण स्तिमितामाद्रीम् अतिरसामनुरागबाहुल्येन चार्द्रां वक्रो-
क्तिप्रतिबन्धादिरूपां भारतीं वाणीं सुरेषु देवेषु न संदेशयसि,
अपि तु तान्प्रत्येतं संदेशं कुरु । या वाणी मय्यर्पिता संदेशरूपेण,
मया चार्पिता कथिता मती दर्पकतापितेषु कामपीडितेषु सुरेषु
दावेन वनवह्निनादिनो दावो वनं तस्य वृष्टितां प्रयाति । दह्यमा-
नस्य वनस्य बह्वी वृष्टिर्यथा सुखाय भवति, तथा कामपीडितानां
तेषां तव वाणी सुखाय भविष्यति । तस्मादेवं कुर्विति भावः ।
प्रयाति, वर्तमानसामीप्ये लट् ॥

तेषां कामपीडां स्वनन्दां चाह—

यथायथेह त्वदुपेक्ष्यानया

निमेषमप्येष जनो विलम्बते ।

रूपा शरव्यीकरणे दिवौकसां

तथातथाद्य त्वरते रतेः पतिः ॥ २० ॥

यथेति ॥ एष मल्लक्षणे जनोऽनया प्रत्युत्तरादानरूपया त्व-
दुपेक्षया त्वत्कृतयावज्जया निमेषपरिमितं कालमपि यथायथा या-
वद्यावत् इह तव संनिधौ विलम्बते कालक्षेपं करोति तथातथा
तावत्तावत् रतेः पतिः रूपा दिवौकसां शरव्यीकरणे लक्ष्यीकरणे
अद्यास्मिन्समये त्वरते सत्वरं भवति तस्मात्सत्वरं प्रत्युत्तरं
देहीति भावः । इहोत्तरविषये त्वदुपेक्षयेति वां ॥

१ 'अत्र लेकानुप्राप्तरूपकालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २
'अत्र रूपकालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र लेकानुप्राप्ति-
पमालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'निदर्शनालंकारः' इति जीवानुः ।
४ 'त्वदुपेक्षया' इति जीवानुसंगतः पाठः । ५ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

इयच्चिरस्यावदधन्ति मत्पथे

किमिन्द्रनेत्राण्यशनिर्न निर्ममौ ।

धिगस्तु मां सत्वरकार्यमन्थरं

स्थितः परप्रेष्यगुणोऽपि यत्र न ॥ २१ ॥

इयदिति ॥ अशनिर्वज्र इयच्चिरस्य एतावद्बहुकालं मत्पथे-
ऽवदधन्ति निर्निमेषं सावधानानि एवंभूतानीन्द्रनेत्राणि किं न
निर्ममौ, अपि तु तेनैव निर्मितानि । अन्यथा तेषां विलम्बसहन
दाढ्यं कथम् । तस्माद्वज्रनिर्मितानीति सत्यम् । सत्वरं त्वरया
कर्तुमर्हं कार्यं मन्थरं मन्दं मां धिगस्तु । अहमपि निन्द्य इति
यावत् । यतः—यत्र मयि परस्य प्रेष्यो दूतः तस्य गुणो दूतत्व-
लक्षणः सोऽपि न स्थितः न विद्यते । पर उत्कृष्टो यो दूतगुण
इति वा । सत्वरकार्यकारित्वं दासधर्मः । प्रेषितेन दासेन शीघ्रं
कार्यं संपाद्यागन्तव्यम्, कार्याभायेऽपि शीघ्रमागत्य कार्यं न
भवतीति झटिति निवेदनीयम् । ते यस्मान्मां प्रतीक्षन्ते, तस्मा-
ज्झटिति प्रत्युत्तरं दत्त्वा मां प्रेषयेति भावः । अवदधन्ति 'वा
नपुंसकस्य' इति नुम् ॥

इदं निगद्य क्षितिर्भर्तरि स्थिते

तयाभ्यधायि स्वगतं विदग्धया ।

अधिस्त्रि तं दूतयतां भुवः स्मरं

मनो दधत्या नयनैपुणव्यये ॥ २२ ॥

इदमिति ॥ क्षितिर्भर्तरि नले इदं पूर्वोक्तं निगद्योक्त्वा स्थिते
तूष्णींभावं प्राप्ते सति तया भैम्या स्वगतमप्रकाशमभ्यधायि
आदि । किंभूतया—भुवो भूलोकस्य स्मरं कामरूपमतिमुन्दरं
तम् अधिस्त्रि स्त्रीविषये दूतयतां दूतं कुर्यातामिन्द्रादीनां नये
नैपुणं कौशलं तस्य व्यये अभावे स्वमनो दधत्या धारयन्त्या ।
स्त्रीष्वभ्यः सामान्यो दूतः प्रेषणीय इति नीतिः । अयं चाति-
मुन्दरः प्रेषित इति तेष्वनभिज्ञता । सर्वथा नीतिशास्त्रं न
जानन्तीति मनसि निश्चितवत्या । अतो—विदग्धया नीतिशा-
स्त्रादौ चतुरया । यद्वा—तेषां मनो नयकौशलभावे दधत्या ।
तेषां मनसि नयकौशलं नास्तीति निश्चितवत्येति योज्यम् । 'नो-
ज्वलं रूपवन्तं च नार्थवन्तं न चातुरम् । दूतं वापि हि दूर्तं वा
नरः कुर्यात्कदाचन ॥' इति नीतिः । अधिस्त्रि, इति सप्तम्यर्थे-
ऽव्ययीभावः । नैपुणम्, भावे युवादिवाद्गुणं ॥

जलाधिपस्त्वामदिशन्मयि ध्रुवं

परेतराजः प्रजिघाय स स्फुटम् ।

मरुत्वतैव प्रहितोसि निश्चितं

नियोजितश्चोर्ध्वमुखेन तेजसा ॥ २३ ॥

स्वगतं तं प्रति किमाहेत्याह—

जलेति ॥ जलाधिपो वरुणो मयि विषये त्वां ध्रुवं निश्चित-
मदिशदादिष्टवान् । परेतराजः स यमः स्फुटं निश्चितं प्रजिघाय

१ 'स्त्रिः' इति सुखावबोधसाहित्यविद्याधरीसंगतः पाठः ।

२ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र व्यतिरे-
कालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रेषितवान् । मरुत्वता इन्द्रेणैव निश्चितं प्रहितोऽसि । ऊर्ध्वमुखेन तेजसा वह्निना नियोजितश्च । चतुर्ध्वप्यन्वयेष्वापाततः काकुवत्कथयेत्यस्य योजना । अथ चातिसुन्दर्यो मयि अतिसुन्दरं त्वां यः समादिष्टवान् स पूर्वोक्तनीतिलङ्घनाशिश्रितं जडानां स्वामी । अतिमुखं इत्यर्थः । यश्च तादृश्यां मयि तादृशमेव त्वां प्रेषितवान् स परेतानां मृतानां राजैव । न चेतन इत्यर्थः । येन तादृश्यां मयि तादृशस्त्वं प्रेषितः स मरुत्वान्वातूलो भवति । येन तादृश्यां मयि तादृशस्त्वं नियोजितः स ऊर्ध्वमुखः पिशाचः प्रतिभारहितश्च । पिशाचश्चोर्ध्वमुखो भवति अप्रतिभश्च भवति । ऊर्ध्वमुखत्वेन त्वन्मुखसौन्दर्यं तेन न दृष्टमित्यपि सूचितम् । अवज्ञारूपत्वान्मनसैव नलं संबोधयेयमुक्तिः ॥

अथ प्रकाशं निभृतस्मिता सती
सतीकुलस्याभरणं किमप्यसौ ।

पुनस्तदाभापणविभ्रमोन्मुखं
मुखं विदर्भाधिपमंभवा दर्धो ॥ २४ ॥

अथेति ॥ अथ अस्यां सती निभृतस्मिता गुप्तस्मितेपस्मिता सतीकुलस्य पतिव्रतासमुहस्य किमपि लोकोत्तरमाभरणं एवंभूता विदर्भाधिपमंभवा भर्मा स्वमुखं पुनस्तेन सह यत् आभापणं तत्र यो विभ्रमो विलासमलक्षणी वा तत्रोन्मुखं संमुखमेवंभूतं दर्धो प्रकाशो स्फुटम् । सर्वाभिरपि यथाकर्ण्यते तथावदित्यर्थः । प्रकाशमप्युक्त्वा प्रसन्नं चेति मुखविशेषणं वा । अयोध्या अर्धोन्दादयो मां वाञ्छन्तीति गडस्मिता । सतीपदेन यो मनसा पूर्वं वृतः स एव पतिरिति सूचितम् । 'तदाभापणः' इत्यादिना तेन सह नलवुद्ध्या आभापणं मुखं, उत्तरदानं प्राप्तिकमिति सूचितम् ॥

वृथा परीहाम इति प्रगल्भता
न नेति च त्वादृशि वाग्विगर्हणा ।
भवत्यवज्ञा च भवत्यनुत्तरा-

दतः प्रदित्तुः प्रतिवाचमस्मि ते ॥ २५ ॥

वृथेति ॥ हे देवदूत, इति इयं प्रगल्भता दृष्टव्यम् । इति किम्—वृथा निष्प्रयोजनः परीहाम उपहामः । इयम् अपरिचितेन सहोपहामं करोति । अत्यन्तं दृष्टेयमिति सखीजनो वदित्यति । त्वादृशि प्रतिवन्द्यादिरूपः क्रीडावाद इति कारणादुक्ता । इति किम्—प्रगल्भतेति वा । तथा—यत्तयोपदिश्यते तन्मया न क्रियत इति न नेति त्वादृशि निषेधवाक् त्वत्सदृशस्य विगर्हणा विशेषेण निन्दैव भवति । भव्यं प्रति सोपपत्तिकमेव वक्तव्यम्, निरुपपत्तिकं तु विगर्हणा । तर्हि तूर्णार्थं स्थानव्यमिति चेदत आह—भवति त्वयि अनुत्तरादुत्तरादानात् तव देवानां चावज्ञा भवति । अतः अहं प्रतिवाचं तुभ्यं प्रदित्तुः प्रदानुमिच्छुस्मि । न नेति देवानां पृथङ्निषेधसूचनार्थम् । तादृशि—भवतीतिपदाभ्यां तवैव माहात्म्यादुत्तरं दीयते, न खिन्नादिमाहात्म्यादिति सूचितम् । अन्यस्मिन्दूते नेत्यर्थः । परीहामः, 'उपसर्गस्य घञि-' इति दीर्घः ॥

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र उक्तानुप्रासरूपकालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र काव्यविद्वत्प्रकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कथं नु तेषां कृपयापि वागसा-
वसावि मानुष्यकलाञ्छने जने ।
स्वभावभक्तिप्रवर्णं प्रतीक्षराः

कया न वाचा मुदमुद्गिरन्ति वा ॥ २६ ॥

कथमिति ॥ मानुष्यकमेव लाञ्छनं यस्य एवंविधे मलक्षणे जने कृपयापि हेतुना अस्यां अस्मान्मृणीष्वेति देवानां वाक् कथं नु केन वा प्रकरेणामावि प्रसूता । मानव्या देवतानर्हवात्तेषां तां प्रत्येवं कृपया वक्तुमनुचितम् । कथंभिति निपातसमुदायः । पृथग्वा नुः शिरश्चालने प्रक्षेपाः । तेषां कृपया कस्यां वाक् कथमसायीति वा । मानुष्यकलाञ्छन इति स्वनिन्द्या देववरणनिषेधे तात्पर्यम् । वाशब्दः पूर्वोक्तानां चितीपरीहामार्थः । अथचेति वा ईक्षराः प्रभवः स्वभावेन भक्त्या प्रवर्णं नम्रं जनमुद्दिश्य कया वाचा मुदं हर्षं नोद्गिरन्ति प्रकटयन्ति । अपितु यया कयापि । भक्त्या मां प्रति स्वहृषप्रकटने तेषां तात्पर्यम्, न तु महारण इति सोलुण्ठे वचनमिति भावः । ते केवलं नमस्काराहोः, न तु वरणाहो इत्यपि सूचितम् । प्रथमपक्षेऽसायीति कर्मकर्तारि 'अचः कर्मकर्तारि' इति चिण् । पक्षे 'भावकर्मणोः' इति चिण् । मानुष्यक इति 'योपधात्-' इति वृत् ।

अहो महेन्द्रस्य कथं मर्याचिती

मुराङ्गनामंगमशोभिताभृतः ।

हृदस्य हेमावलिमामलश्रियो

वलाकयेव प्रबला विडम्बना ॥ २७ ॥

अहो इति ॥ मुराङ्गनातामुर्यशोपभृतीनां मंगमेन शोभिताभृतः शोभाशीलत्वं विभ्राणस्य महेन्द्रस्य मानुष्या मया कृत्या विडम्बना कथमचिती । अपितु न कथंचित् । अहो आश्चर्यं, संबोधने वा । अत्यन्तमनोचितीत्यर्थः । उचितमचिती । कया कथं—वलाकया कृत्या हेमावल्या मांमला बहला श्रीः शोभा यस्य हृदस्येव । प्रबला विडम्बना नुमुष्मिताकारता । हेमापेक्षया यथा वलाका हीना, तथा रम्भापेक्षयाऽहमितान्द्रवरणनिषेधे तात्पर्यम् ॥

पूर्वाक्तमेव द्रष्टव्यम्—

पुरः मुरीणां भण केव मानवी

न यत्र ताम्त्र तु शोभिकापि सा ।

अकाञ्चनेऽकिंचन नायिकाङ्गे

किमाङ्कटाभरणेन न श्रियः ॥ २८ ॥

पुर इति ॥ मुरीणां देवाङ्गनातां पुरोऽग्रे मानवी केव भण कथय । अपितु न कापि । अतिनुच्छेद्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालंकारः । 'केन' इति पाठे मानवी मुरीणां पुरः केन गुणेन शोभिका शोभते भण । एतादृशः कोऽपि गुणो मानुष्यां न विद्यत

१ 'अत्र उक्तानुप्रासोत्प्रेक्षालकारः' इति साहित्यविद्यरी । २ 'अत्र उक्तानुप्रासरूपकालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'मुराङ्गम्' इति पाठः साहित्यविद्याधरी व्याख्यातः ।

इत्यर्थः । तर्हि कुत्र शोभत इत्यत आह—यत्र ता देव्यो न वि-
द्यन्ते तत्र तु पुनः पृथिव्यां सा अपि मानव्यपि शोभिका शोभते ।
मानुष्यपेक्षयाहं मुन्दरी न तु देव्यपेक्षया । तत्र दृष्टान्तः—यथा
अक्रान्ते सुवर्णालंकाररहितेऽकिञ्चनस्य दूरिद्रस्य नायिका स्त्री तस्या
अङ्गकेऽल्पेऽनयवे एकस्मिन्नायवयवे आरकृतस्य कृतेनालंकारेण श्रियः
शोभाः किं न भवन्ति । अपि तु भवन्त्येव । तथा देवीरहितायां
भुवि अन्तरमण्यपेक्षया ममापि शोभा युक्तव्येत्यर्थः । पूर्वोक्तमेव
तात्पर्यम् । 'शीतिः स्त्रियामारकृतम्' इत्यमरः । लोके पितृलमिति
वदन्ति । सुरीणाम्, पुंयोगे ङीप् । मानवी, अण्णन्तत्वात् । शो-
भिका, कर्तरी शुभेर्बुल । किञ्चन किमपि धनादि यस्य नास्ति
सोऽकिञ्चनः, मयूरस्यंयकादिस्वात्मनायः । अङ्गक इत्यल्पे कन् ।
अल्पत्वं संख्याकृतम् । यद्वा स्वाधिकः कन् ॥

यथातथा नाम गिरः किरन्तु ते

श्रुती पुनर्मे वधिरे तदक्षरे ।

पृथक्किशोरी कुरुतामसंगतां

कथं मनोवृत्तिमपि द्विपाधिपे ॥ २९ ॥

यथेति ॥ ते देवा यथातथा येननेन प्रकारेणामिलापेण कु-
पया वा वरणविषये गिरो वाणीः किरन्तु विक्षिपन्तु नाम सुखेन
ब्रुवन्तु । तथापि मे श्रुती कर्णौ पुनस्तासां गिरामक्षरे एकस्मिन्पि
वर्णे विषये वधिरे । एकमप्यक्षरं नाकर्णयतः किमु ब्रूहि, किंतां
चार्षमित्यर्थः । श्रुतमप्यननुष्ठेयत्वादश्रुतमेवेत्यर्थः । दृष्टान्तेन हेतु-
माह—पृथगे हरिणस्य किशोरी हरिणी द्विपाधिपे ऐरावते हस्ति-
श्रेष्ठे वा विषये असंगतामयोग्यां मनोवृत्तिमपीच्छामात्रमपि कथं
कुरुताम् । इच्छामपि न धारयति, नानुतिष्ठतीति किं वाच्यमि-
त्यर्थः । पशुरपि बालापि सती या सृगी योग्यायोग्यविभागं जा-
नाति, ततोऽप्यज्ञा किमहम् । तास्र वृण इति भावः ॥

अदो निगद्यैव नतास्यया तथा

श्रुतौ लगित्वाभिहितालिरालपत् ।

प्रविश्य यन्मे हृदयं द्विधाह त-

द्विनिर्यदाकर्णय मन्मुखाध्वना ॥ ३० ॥

अद् इति ॥ आलिः काचित्स्वयी आलपद्वोचत् । किंभूता-
अदो निगद्यैव एवमुक्तवैव नतास्यया लज्जावशात्प्रमुखा तथा
भैरव्या श्रुतौ लगित्वाभिहिता एवं वद इति उक्ता । हे दूत इयं
द्विधा मे हृदयं प्रविश्य यदाह वधीति, तत् त्वं मन्मुखाध्वना वि-
निर्यद्विनिर्गच्छद् आकर्णय । इयं लज्जा किमपि स्वयं वक्तुं न श-
क्नोति, मन्मनसि रहस्यं निवेद्य यदाह, तन्मयानूयते, न तु स्व-
स्फूर्त्या किमप्युच्यते तदाकर्णयेत्यर्थः ॥

बिभेमि चिन्तामपि कर्तुमीदृशीं

चिराय चित्तार्पितनैषधेश्वरा

मृणालतन्तुच्छिदुरा सतीस्थिति-

र्लवादपि शुष्यति चापलात्किल ॥ ३१ ॥

१ 'अत्र दृष्टान्तालंकारः' इति जीवानुसाहित्यविधाधरौ । २ 'अत्र
छेकानुभाषासौलंकारः' इति साहित्यविधाधरी । ३ 'तथापि' इति पठित्वा
'स्वप्ने' इति व्याख्यानं साहित्यविधाधर्याम् ।

बिभेमीति ॥ यतोऽहं चिराय बहुकालं चित्तेर्पितो एतौ नै-
षधेश्वरो यथा अत एव ईदृशीं हृन्दादीन्वृणे, न वृणे इति चिन्ता-
मपि विचारमपि कर्तुं बिभेमि भयं प्राप्नोमि निश्चयं कर्तुं किमुत ।
मनोज्ञापारेऽपि भयम्, किं पुनः कायज्यापारे इत्यपिशब्दार्थः,
विचारो हि मानसो व्यापारः । मनसश्च नलेनाधिष्ठितत्वादप्यवि-
षयविचारस्यावकाशोऽपि नास्ति । ईदृशो विचारे क्रियमाणे तस्यो
नलः समाकर्णयेत् । स चेश्वरः प्रभुः । तस्मादेवं विचारयितुमपि
बिभेमीत्यर्थः । मनसा नलस्य वृत्तत्वाच्चान्यवरणकथामपि कर्तुं श-
क्नोमीति भावः । मनसैव वृत्तो न तु साक्षान् । तस्मादन्यवरण-
विषयविचारे क्रियमाणे किमिति भयमित्याशङ्क्याह—किल य-
स्मात् मृणालतन्तुवच्छिदुरा स्वयमेव भिदुरा सतीस्थितिः पति-
व्रतामर्यादा लवादप्यलवादपि चापलापुष्यति । विससन्तुर्यथा ह-
न्तस्पर्शमात्राच्छिद्यते तथा । साक्षाद्गुरणादपि मनसा यद्गुरणं त-
स्यैव ज्यायस्त्वादप्यविषयकथयापि सतीस्थितिर्भज्यते । तस्माद्भयं
युक्तमेवेति भावः ॥

ममाशयः स्वप्नदशाज्ञयापि वा

नलं विलङ्घयेतरमस्पृशद्यदि ।

कुतः पुनस्तत्र समस्तसाक्षिणी

निजैव बुद्धिर्विबुधैर्न पृच्छयते ॥ ३२ ॥

ममेति ॥ वाशब्दो यदीत्यस्यानन्तरं संभावनार्थो द्रष्टव्यः ।
ममाशयोऽभिप्रायः स्वप्नदशायाः स्वप्नावस्थाया आज्ञयापि वशेने-
त्यर्थः । अज्ञा इव अज्ञा, तत्कृतो मोहमेनापीति वा नलं विल-
ङ्घयेतरं यदि वास्पृशत, तर्हि विबुधैरिन्द्रादिभिः पण्डितैश्च तत्र
तस्मिन्विषये समस्तसाक्षिणी समस्तलोकवृत्तसाक्षात्कारिणी निजैव
बुद्धिः कुतः पुनः न पृच्छयते । स्वप्नदशायामपि नलादित्यं न चि-
न्तयामीति सर्वज्ञत्वादेवा अपि जानन्तीति भावः ॥

निजैव बुद्धिः पृच्छयतामिति पूर्वमुक्तम्, इदानीं स्वयमेवाह—

अपि स्वमस्वप्नमसूपुपन्नमी

परस्य दाराननवैतुमेव माम् ।

स्वयं दुरध्वानैवनाविकाः कथं

स्पृशन्तु विज्ञाय हृदापि तादृशीम् ॥ ३३ ॥

अपीति ॥ अमी देवा मां परस्य नलस्य दारान्निश्चयं अनवैतु-
मनवज्ञानमेव अस्वप्नमपि निद्रारहितमपि स्वमात्मानमसूपुपन्नि-
द्रापयन्ति स्म । देवास्वस्वप्नाः । अपि संभावनायाम् । एतदर्थमे-
वास्वप्नं स्वमसूपुपन्नित्यहं संभावयामीत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे गृहोपहा-
सामन्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति—स्वयमात्मनैव दुष्टोऽध्वा दुरध्वः
परदारवाञ्छाद्यमार्गः स एवाणवस्तमुत्तारयितुं नाविकाः कर्णधारा
दुराचारप्रवृत्तजननिवारका एते तादृशीं परस्त्रियं विज्ञाय विदो-
षेण ज्ञात्वा हृदापि कथं स्पृशन्तु मनसापि परस्त्रियं कथमिच्छ-
न्वपि । सदाचाराणां ज्ञातवैतुमनुचितमित्यर्थः । 'स्वप्नवशा-

देवाहं तैर्मनस्यबुद्धिपूर्वं धृतेति तेषां न दोषः । अन्यथा येऽन्या-
नुपदिशन्ति ते स्वयं कथं परदारान्वाञ्छन्तीति भावः । एवंविधा
अपि परदारानभिलष्यन्तीत्युपहासः । समुद्रकर्णधारत्वेन ते
स्पर्शनयोग्या अपि न भवन्तीति सूचितम् । असूपुपन्, ण्यन्ता-
त्स्वपेश्चि 'स्वोपेश्चि' इति संप्रसारणम् । दुरध्वः, 'उपसर्गाद-
ध्वनः' इत्यच् । 'व्यध्वो दुरध्वो विपथः' इत्यमरः । नाविकाः
'तरति' इत्यर्थे 'नौ ब्यचछन्' इति ठेन् ॥

अनुग्रहः केवलमेष माहशे

मनुष्यजन्मन्यपि यन्मनो जने ।

स चेद्विधेयस्तदमी तमेव मे

प्रमथ भिक्षां वितरीतुमीशताम् ॥ ३४ ॥

अनुग्रह इति ॥ (माहशे) मनुष्यजन्मन्यपि माहशे मलक्षण-
जने यत् तेषां मनः अनुरक्तमित्यर्थान् । एष केवलं तेषामनुग्रहः
कृपा, न तु तत्त्वतोऽनुरक्ताः । ममायोग्यत्वात् । सोऽनुग्रहः चेत्
यदि विधेयः कर्तव्यः, तत्तर्हि अमी देवाः प्रमथ प्रमथीभूय मे
मह्यं तमेव नलमेव भिक्षां वितरीतुमीशतां समर्था भवन्तु ।
अहं तानेव नलं याचे, तैः प्रमथीभूय नल एव दातव्यो, न
त्वन्योऽभिलाषः । मनुष्याजन्म यस्थेति बहुवीहिः । अन्वादेशवा-
च्चतुर्थ्या मयादेशः । वितरीतुम्, 'वृत्तो वा' इतीदो दीर्घः ॥

नलावरणे स्वप्रतिज्ञामाह—

अपि द्रुतीयः शृणु मत्प्रतिश्रुतं

म पीडयेत्पाणिमिमं न चेन्नृपः ।

हुताशनोद्धन्धनवारिकारितां

निजायुपस्तत्करवं स्ववरिताम् ॥ ३५ ॥

अपीति ॥ अपि अन्यच्चेत्यर्थः । त्वं द्रुतीयः इदतरं केनाप्य-
निराकार्यं मम प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातमपि शृणु । तदेवाह—म नलः
नृपः इमं पाणिं चेत न पीडयेन्मदीयपाणिग्रहणं न कुर्यात्,
तत्तर्हि हुताशनेनोद्धन्धनेन शाखायां रज्ज्वा कण्ठोर्ध्वेन्यधनेन
वारिणा च प्रयोज्येन कारितां विधापितां निजायुपः स्वजीवि-
तस्य म्वेनैवात्मनैव वैरितां शत्रुतां करवै । ममादृष्टवशादेवानुरो-
धाद्वा, चेन्मां नलो नाङ्गीकुर्यात्तर्हि वङ्गवादिष्वन्यतमनोपायेन
स्वजीवितं त्यक्ष्यामि, अन्यं कंचन न वृणे इति । पूर्वनिपातानि-
त्यर्थं पूर्वोक्तं ज्ञातव्यम् । 'वारिताम्' इति पाठे निषिद्धम् ।
अश्यादिभिर्मेरणं निषिद्धम् ॥

आमघातोऽनुचित इत्यन आह—

निषिद्धमप्याचरणीयमापदि

क्रिया मती नावति यत्र सर्वथा ।

१ 'प्रतिश्रुतः' इति मतिनायकः । अन्तः । अन्वयात्तन्मन्त्रः ।
संप्रसारणावयवमहात् । २ 'अथ विनोदरूपकद्वयकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'किंवदन्ति' । ४ 'अन्तः' इति पाठः साहि-
त्यविद्याधरीसमतः । ५ 'अथ इत्यन्तरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

घनाम्बुना राजपथे हि' पिच्छले

कचिदुधैरप्यपथेन गम्यते ॥ ३६ ॥

निषिद्धमिति ॥ यत्र यस्यामापदि सती श्रुत्याचविरोधिनी
क्रिया सर्वथा केनापि प्रकारेणास्मानं नावति न रक्षति, तस्या-
मापदि सत्यां निषिद्धमपि कर्माचरणीयम् । अचिकिस्त्वव्याध्यादौ
भृगुपतनादिभिर्मेरणमापद्धर्मनिरूपणप्रस्तावेऽभिहितम् । नलं विना
कामज्वरपीडायामापदि निषिद्धमप्याचरणीयमेवेति भारः । तदे-
वार्थान्तरस्यासेनाह— हि यस्मात् घनाम्बुना सान्द्रजलेन मेघ-
जलेन वा राजपथे राजमार्गे पिच्छले पङ्क्तिं सति बुधैरपि पण्डि-
तरपि क्वचित् किंचिदुद्दिश्य अपथेन कापथेन गम्यते । राजमा-
रगस्य पङ्क्तिर्वाद्भ्यन्तराभावाद्मार्गगामित्वेऽपि न दोष इत्यर्थः ।
पिच्छले, पिच्छादित्वादिलच् । अपथेन 'पथो विभाषा' इति
ममास्मात्तः ॥

स्वोक्तं निगमयन्ती दृतं प्रार्थयते—

स्त्रिया मया वाग्मिमपु तेषु शक्यते

न जातु मम्यग्वितरीतुमुत्तरम् ।

तदत्र मद्रापितमृत्रपद्धती

प्रचन्द्रतास्तु प्रतिचन्द्रता न ते ॥ ३७ ॥

स्त्रियेति ॥ स्त्रिया मया वाग्मिमपु पण्डितेषु तेषु देवेषु सम्यक्
संतोषकारि उत्तरं जातु कदाचिदपि वितरीतुं न शक्यते यस्मात्,
तत्तस्मात् अग्रास्यां मम भाषितमेव सूत्रं तस्य पद्धती रचना तस्यां
विषये ते तव प्रचन्द्रता प्रचन्द्रकारिणं भाष्यकारिणं वार्त्तिकका-
रिणं वास्तु । प्रतिचन्द्रता तु त्वपकृतं नास्तु । सूत्रप्राथं मद्रचनं
स्वकल्पितं विवरणपदैः सोपस्कारं कृत्वा देवास्त्वया शोधनीयाः,
न तु मद्रचने त्वपणं कर्तव्यम् । यथा भाष्यकर्त्रो सूत्रं समर्थ्यते
न तु दृश्यते । उभयत्रापि तुजन्ताद्वन्धेऽस्मत् । उपसर्गवशादर्थभेदः ॥

निरस्य दृतः स तथा विमर्जितः

प्रियोक्तिरप्याह कटुष्णमक्षरम् ।

कुतुहलेनैव मुहुः कुहुर्यं

विडम्ब्य डिम्बेन पिकः प्रकोपितः ॥ ३८ ॥

निरस्येति ॥ तथा पूर्वोक्तेन प्रकारेण निरस्य निराकृत्य प्रियो-
क्तिरपि मधुरवचनोऽपि विमर्जितः प्रेषितः (दृतः) कटुष्णं संता-
पकरमक्षरं वक्ष्यमाणप्रकारेणाह वदति स्म । क इव—डिम्बेन
बालकेन मुहुः पुनः पुनः कुतुहलेन कान्तुकेन कुहुरितरिचं शब्दं
विडम्ब्यानुकृत्य प्रकर्षेण कोपितो मधुरवचनोपि पिक इव । तथा
नेन प्रकारेण प्रस्थापितो, यथा प्रियवचनोऽपि परुषवचनं दृते स्म ।
अवज्ञया प्रस्थापित इत्यर्थः इति वा योजना । 'तया' इति वा
पाठः । बालेन विडम्बितः पिकः कुपितः सन् परुषं रटतीति
ज्ञातिः । 'सजं अजने' इत्यनः कः । म चोपसर्गवशात्प्रेषणार्थः ॥

१ 'प्रतिश्रुतः' इति जीवानुसंहित्यविद्याधरीसमतः पाठः ।

२ 'अथावन्तन्मन्त्रायोग्यकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ मप्या-
चरणीयः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ अथानुप्रासोपकारः' इति ।

साहित्यविद्याधरी ।

अहो मनस्वामनु तेपि तन्वते
त्वमप्यमीभ्यो विमुखीति कौतुकम् ।
क वा निधिनिर्धनमेति किंच तं
स वाक्कवाटं घटयन्निरस्यति ॥ ३९ ॥

अहो इति ॥ हे भैमि, अत्युत्तमाः तेऽपि देवा अपि त्वामनु मनः तन्वते । मानुषीं त्वामभिलष्यन्ति । अहो आश्चर्यम् । मानुष्यतिहीना त्वमपि उत्तमेभ्योऽप्यमीभ्यो देवेभ्यो विमुखी पराङ्मुखीति चाश्चर्यम् । अहो कौतुकम्, महदाश्चर्यमिति चोभयत्र योजनीयम् । उत्तमो हीनां नाभिलष्यतीति हीना तत्र नानुरज्यत इति युक्तम् । 'उत्तमे कामयमानेऽपि हीना तं न कामयते' इति कुत्रचिन्न दृष्टचरमिति महदाश्चर्यम् । उत्तमाय हि सर्वोऽपि स्पृहयतीति भावः । एतदेव परमं वचनम् । दृष्टान्तमाह—निधिः महापद्मादिः निधनं दद्रिद्रं क वा कुतोऽपि देवाद्यायाति । किंच अन्यच्च स दद्रिद्रः प्रतिपेक्षकत्वाद्वाग्रूपं कवाटं घटयन् स्वयमीपे त्वया नागन्तव्यमिति विशेषवचनम् ब्रुवन् तं निधिं निराकरोति । तादृगेतदित्यर्थः । निधिनिर्धनमेति स च वाक्कवाटं घटयन्स्ते निरस्यतीति क वा कुत्र वा । दृष्टमित्यर्थान् । अपितु कुत्रचिन्नेति वा । 'स वा कवाटम्' इति वा पाठः । निर्धनस्य निधिनिराकरणं यथाऽनुचितम्, तथा दिगीशानां त्वय्यनुराग एवानुचितः, कृतेऽप्यनुरागे त्वं तत्र नानुरज्यस्य इति महदनुचितमिति भाव इति वा ॥

सहाखिलस्त्रीषु वहेऽवहेलया
महेन्द्रगागादुरुमादरं त्वयि ।
त्वमीदृशि श्रेयसि संमुखेपि तं
पराङ्मुखी चन्द्रमुखी न्यवीवृतः ॥ ४० ॥

सहेति ॥ हे चन्द्रमुखि, महेन्द्रस्य त्वय्यनुरागाद्धेतोः अखिलस्त्रीष्विन्द्राणीप्रभृतिषु अवहेलयावज्ज्ञया सह त्वयि यं गुरुमादरं संमानं वहे धारये । इन्द्रस्य त्वय्यनुरागात्, त्वद्व्यासु चाननुरागात् त्वद्व्यासापि धन्या नास्तीति त्वामेव बहु मन्ये इति भावः । ईदृशि इन्द्रस्वाराज्यप्राप्तिलक्षणे संमुखे त्वामनु स्वयमागच्छत्यपि श्रेयसि कल्याणे विषये पराङ्मुखी तदनङ्गीकुर्वाणा त्वं तं ममादरं न्यवीवृतः व्यनाशय इत्यर्थः । त्वत्सदृशी कापि दुर्मतिर्नास्तीत्यर्थः । न्यवीवृतः, प्यन्तालुङि चङ् ॥

दिवौकसं कामयते न मानवी
नवीनमश्रावि तवाननादिदम् ।
कथं न वा दुर्ग्रहदोष एष ते
हितेन सम्यग्गुरुणाऽपि शम्यते ॥ ४१ ॥

दिवौकसमिति ॥ मानवी दिवौकसं न कामयते इतीदं नवीनमपूर्वं तवाननादश्रावि श्रुतम् । उत्तमस्य वस्तुनोऽनभिलाषाश्चिन्मित्यर्थः । एष ते दुर्ग्रहदोषः दुष्टाग्रहलक्षणो दोषः सम्यगतितरां हितेनासेन गुरुणा पित्रापि कथं वा न शम्यते नापनीयते । अपि

त्वपनेतुमर्हः । अपत्यहितमभिलष्यता पित्रा ह्यपत्यदुष्टाग्रहः केनाप्युपायेन निराक्रियते । तत्र तु नेत्यपि चित्रमित्यर्थः । अथ च—दुष्टग्रहाः शनैश्चरादयः तज्जनितो दोषः पीडा सम्यक् हितेन केन्द्रस्थानस्थितत्वाद्नुकूलतरेण गुरुणा बृहस्पतिनापनीयते, नापनीयते चेच्चित्रम् । 'किं कुर्वन्ति ग्रहाः सर्वे यदि केन्द्रे बृहस्पतिः' इति ज्योतिर्विदः सर्वथा आग्रहं परित्यज्येन्द्रादिष्वन्यतमं वृणीष्वेति भावः । अथ च त्वद्वरणसंयन्धी देवानामाग्रहो मन्त्रिणा बृहस्पतिना कथं न शम्यते इति चित्रम् । दिवौकसमिति पृषोदरादिः । आङ्प्रक्षेपे वृद्धिर्वा । नवीनम् 'नवस्य नू लसनप्लाश्च' इति खो नूरादेशः ॥

अनुग्रहादेव दिवौकसां नरो
निरस्य मानुष्यकमेति दिव्यताम् ।
अयोविकारे स्वरितत्वमिष्यते
कुतोऽयसां सिद्धरसस्पृशामपि ॥ ४२ ॥

अन्विति ॥ नरः दिवौकसामनुग्रहादेव अनुग्रहमात्रेण मानुष्यकं मानुष्यत्वं निरस्य परित्यज्य दिव्यतां देवत्वमेति प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तः—सिद्धरसस्पृशामपि औपधसाधितपारदस्पृशां सुवर्णभूतानामप्ययसां लोहानामयोविकारे लोहविकारभूते पदार्थे मध्ये स्वरितत्वमाक्षिप्तत्वं कुतो हेतोरिष्यते, अपि तु न कुतोऽपि । सिद्धरसस्पृशानि सुवर्णभूतानि लोहानि अयोविकृतेषु मध्ये केन क्षिप्यन्ते एतानि लोहजन्यानीति लोह (जन्य) पातीति केन क्रियन्ते । किंतु सुवर्णमध्य प्वेत्यर्थः । 'अयोविकारे स्वरितत्वम्' इति पाठे अयोविकारे प्रमाये । 'स्वरितनाधिकारः' इति पाणिनिवचनात्स्वरितत्वाभावे कुतस्योऽधिकार इत्यर्थः । यथा सिद्धरसस्पृष्टं लोहं सुवर्णत्वेन वर्ण्यते, न तु लोहत्वेन । तथा देवानुग्रहास्वमपि देव्येव, न तु मानुषीति देवान्वृणीष्वेति भावः । स्वरित इति 'स्वर आक्षेपे' इति चौरादिकाददन्तासिद्धिः । रसशब्दो विश्वप्रकाशो पारदवाच्युक्तः । स्पृशाम् 'स्पृशोऽनुदके' इति किन् । अनेन 'मानुष्यकलाञ्छने जने' इत्यादिरुत्तरं दत्तम् ॥

हरिं परित्यज्य नलाभिलाषुका
न लज्जसे वा विदुषिषुवा कथम् ।
उपेक्षितक्षोः करभाच्छमीरता-
दुरुं वदे त्वां करभोरु भोरिति ॥ ४३ ॥

हरिमिति ॥ हे भैमि, त्वं हरिमिन्द्रं परित्यज्य नलनामकं राजानं नलाख्यवृणविशेषं च अभिलाषुकाभिलाषिणी तथा विदुषिषुवा आत्मानं विदुषीं पण्डितां ब्रुवाणा सती कथं वा न लज्जसे । अपि तु त्वया लज्जितव्यम् । महेन्द्रं त्यक्त्वा वृणुत्यं नरं प्रियं वाञ्छसि अहं ज्ञात्रीति च वृषे एतन्महश्चित्रम् । त्वादृशी दुर्बुद्धिर्भिलज्जा च कापि नास्तीत्यर्थः । भोः करभोरु करस्य कनिष्ठामाणवन्धमभ्यदेशवदनुवृत्तां कोमलौ ऊरू यस्या एवंविधे भैमि,

१ 'अथ केनानुग्रहादेननुकूलकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथाभिधायाः प्रकृत्याभिव्यञ्जनादभकृतार्थप्रतीतिव्यतिरेकः, न रूपः' इति जीवातुः । २ 'अथायान्नरन्यामोलकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'दृष्टान्तालकारः स्पष्टः' इति जीवातुः ।

१ 'अथ केनानुग्रहादेननुकूलकारः' इति जीवातुः । २ 'अथ काव्यलिङ्गग्रहोत्तरलकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

इति पूर्वार्धोक्तात्कारणात् अहं त्वां उपेक्षितेशोऽस्य कस्वादुरसेक्षोः शमीरतात्कदुरसशमीकण्टकलम्पटात् करभादुष्टादपि उरमुत्कृष्टां वदे ज्ञानपूर्वं कथयामि । उष्ट्रस्यापि कदाचित्चारतम्यज्ञानं भविष्यतीत्यपि संभाव्यतेऽपि । तव तु न कदाचित् । तस्मादपि त्वं मूर्खतरेत्यर्थः । इक्षुशम्योर्थावदन्तरं, तावदिन्द्रनलयोरिति जानीहीति भावः । अयमेवात्राभिप्रायो ज्ञातव्यः । न तु करभादुरः— करभोरुरिति । अस्मिन्नर्थे 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणप्राप्तेः करभोरु इति स्यात् । इतिशब्दस्नानन्वयापत्तेश्च । तस्मात्पूर्वार्धोपपत्तिमर्शा इतिशब्दो हेत्वर्थो ज्ञातव्यः । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति ह्रस्व(गुण)संज्ञामाश्रित्य पाक्षिकगुणाभावसमाधानं कृत्वा करभोरु इति संयुक्ता ज्ञानपूर्वं कथयामीति वा । 'मनुष्यजाते विवक्षाविवक्षे' इति वामनाचार्यवचनात् करभादुरः करभोरुरिति मनुष्यजातिविवक्षया 'ऊढुतः' इत्युक् । तस्य नदीत्वान् 'अम्बा-र्थे' इति ह्रस्वे ह्रस्वविधिसामर्थ्यादुणाभावे च साधकृतस्य करभोरुपदस्य पूर्वव्याख्याने योजना कार्येति वा । कं सुखं राति ददाति करा । करा भा ययोस्तो करभा दर्शनमात्रेण यूनोर्मदनाद्वैतानन्दोदधौ निमज्जयन्तां ऊरु यस्या इति व्युत्पत्त्या त्वय्येतावन्तं कालं करभोरु इति प्रानिपदिकम्, त्वां इदानीं करभादुष्टादुरं वदे इति वा । नलाभिलापुका 'लपपत-' इत्युक्त्या 'गम्यादीनामुपसंख्यतम्' इति समासः । विदुषी इति छीपः पचाद्यजन्ते भुवशब्दे परे 'वरूप-' इति ह्रस्वः । पचादिषु भुव इति पाठसामर्थ्यादेव च वचिगुणो न भवतः । करभादुरः इति योगविभागात्समासः । वदे 'भावनोपसंज्ञापा-' इति ज्ञाने तद् ॥

विहाय हा सर्वमुपर्वनायकं

त्वया धृतः किंनरसाधिमभ्रमः ।

मुखं विमुच्य श्रमितस्य धारया

तृथैव नामापथधावनभ्रमः ॥ ४४ ॥

विहायेति ॥ हे भूमि, त्वया सर्वं सुपर्वाणो देवाः तेषां नायकं स्वामिनमिन्द्रं विहाय नरे मनुष्ये साधिमभ्रमः साधुत्वविषयः साधुत्वलक्षणो वा भ्रमः । अथ च नले साधिमभ्रमः किं धृतः हा कष्टम् । अनुचितमेतत् । उक्तमर्थं लोकोत्तराद्—श्रमितस्य श्रामानिलस्य धारया परम्परया मुखं विमुच्य मुखमार्गं विहाय सुखरूपानायामगमनोपायभूतं मुखं पिधाय नामापथेन नासिकामार्गेण यद् धावनं शीघ्रं गमनं तज्जनितः भ्रमः क्लेशो वृथैव यथा धृतः तथा त्वयेत्यर्थः । अथ च इन्द्रं विहाय तदपेक्षया हीनस्य किंनरस्य देवयोनिविशेषस्य इन्द्रापेक्षया साधिमभ्रमो वृथा । अथ च रलयोरभेदान् कुस्मितो नरो मनुष्यो नलश्च तस्मिन् इति । 'वृथा धृतः' इत्यपि पाठः । तस्मादेनं भ्रमं परित्यज्य महेन्द्रो वरणीय इति भावः । साधुः पृथ्वीदिः ॥

तपोनले जुहति सूरयस्तनू-

दिवे फलायान्यजनुर्भविष्णवे ।

करे पुनः कर्पति सैव विह्वला

बलादिव त्वां वलसे न बालिशे ॥ ४५ ॥

१ 'वृथा धृतः' इति जीवानुसंगतः पाठः । २ 'अथ उक्तानुप्राप्तोत्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'पृथ्वीनालकारः' इति जीवानुः ।

तप इति ॥ सूरयो बुधाः अन्यत् यजनुः जन्म तत्र भविष्णवे भाविने दिवे स्वर्गलक्षणाय फलाय तपोनले चाभ्यायणादितपोरूपेऽस्मां तनूः शरीराणि जुहति प्रक्षिपन्ति यदर्थं शरीरपीडा-मपि कृत्वा तपोर्जयन्ति सैव इन्द्रादिस्वरूपा शरीरेव पुनस्त्वदनु-रागवशाद्बिह्वला सती अस्मिन्नेव जन्मति त्वां बलादिव बलाकारेण करे धृत्वा आकर्षति । हे बालिशेऽज्ञे, त्वं पुनः न वलसे नाभिमुखीभवामि । चित्रमित्यर्थः । कर्पनीवेति वा । जन्मान्तर-भाविफलार्थं बुधाः शरीरमपि त्यजन्ति, तच्च फलं प्रत्युत त्वप्राप्त्यर्थं स्वयमेव साभिलाषं सदस्मिन्नेव जन्मति एतच्छरीरमहि-तामेव त्वां स्वगमीपं नेतुमिच्छति, त्वं तु त्वसंमुखी न भवसीति मूर्खतरा बालिशेत्यनेन सूचितम् । आप्रं त्यक्त्वा इन्द्रादिव-न्यतमं वृणीष्वेति भावः । 'अज्ञे च बालिशः' इत्यमरः । जुहति 'अदभ्यन्तात्' इति शेरत 'दुश्चयोः'— इति यणादेशः । 'भुवश्च' इतीप्पुचः छन्दस्येव विधानमिति वृत्तिकाराविवचनाद्वापायां 'भविष्णवे' इति चिन्त्यम् । यद्वा 'भूष्णुर्भविष्णुर्भविता' 'जगत्प्र-भोरप्रभविष्णुर्धेष्णवम्' इत्यादिप्रामाणिकप्रयोगदर्शनाच्च 'भुवश्च' इति चकार 'भुवश्छन्दसि च' इति संशय्य चकारान् 'भाषायामपि कचिद्वचति' इति व्याख्यानात्ममर्थनीयम् । गत्यन्तरं वा गने-पणीयम् ॥

'दुताशनोद्गन्धन-' इत्यादि यदुक्तं, तच्छ्लोकप्रयेण तूषयति—

यदि स्वमुद्रन्धुमना विना नलं

भवेर्भवन्तीं हरिन्तरिक्षगाम् ।

दिविस्थितानां प्रथितः पतिस्तनो

हरिष्यति न्याय्यमुपेक्षते हि कः ॥ ४६ ॥

यदीति ॥ त्वं नलं विना यदि स्वम् आप्रमानं उद्गन्धुमना भवेः, (ततः) तर्हि अन्तरिक्षगामन्तरालस्थां त्वां तनोऽन्तरिक्षान् हरिन्तरे हरिष्यति नेष्यति । यस्मादिविस्थितानामन्तरिक्षगानां पतिः स्वामी प्रथितः ख्यातः । युक्तमेतत्— कः न्याय्यं न्यायादनपेतं स्वीयं भागमुपेक्षते नाङ्गीकरोति । अपितु सर्वोऽप्यङ्गीकरोति । तव इति तर्ह्येति वा । न्याय्यं, 'धर्मपथ्ये'— इति यत् ॥

निवेक्ष्यसे यद्यनले नलोऽज्जिता

सुरे तदस्मिन्महती दया कृता ।

चिरादनेनार्थनयापि दुर्लभं

मयं त्वयैवाङ्ग यदङ्गमर्प्यते ॥ ४७ ॥

निवेक्ष्यसे इति ॥ नलेनोज्जितापरिणीता त्वं यदि अनले-ऽस्मां निवेक्ष्यसे आप्रमानं श्रेष्ठ्यमि, तत्तर्हि अस्मिन्सुरे वद्धा त्वया

१ 'अथ काव्योद्गोप्येष्टावकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अन्तरिक्षगामा भवन्तीं अन्तरालस्था नायमाना' इति सुखावशेषा ।

प्रतीकाश्रुते उद्गन्धनप्रतिपा द्वितीया, तयापि, अन्तरिक्षस्येन्द्रमायिकत्वा-दिन्द्रस्य च प्राधान्यात्प्रथम इति वा इति सुखावशेषा । ३ 'अथ उक्तानु-प्राप्तमन्याय्येष्टावकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'यथा-

दुता' इति जीवानो, 'यथा धृता' इति साहित्यविद्याधरी पाठः ।

५ 'आविनया' इति पाठः साहित्यविद्याधरीम् ।

महती दया कृता । यद्यस्मात् हे अङ्ग भूमि, अनेनाग्निना चिराद्-
दुकालमर्थनया प्रार्थनयापि कृत्वा तुल्यभक्तं त्वयैव स्वयमर्प्यते
दीयते । यच्चिरकालं याचितमपि तुष्टाप्राप्तं, तद्वाप्रा स्वयमेव यदि
दीयते तत्र दयैव निमित्तमिति ज्ञायते । स्वयमेव स्वाङ्गदानाख्यया
गुर्वी दया कृता । तथा च बह्निप्रवेशोऽपि त्वया कर्तुं न शक्यत
इति भावः । कस्मिन्कृते किं भविष्यतीति न जानासीत्युपहासः
अङ्गेति संयुक्ता सूचितः ॥

जितंजितं तत्खलु पाशपाणिना
विनानलं वारि यदि प्रवेक्ष्यसि ।
तदा त्वदाख्यान्वहिरप्यमूनसौ
पयःपतिर्वक्षसि वक्ष्यतेतराम् ॥ ४८ ॥

जितमिति ॥ हे भूमि, यदि त्वं नलं विना पूर्वोक्तदोषादन-
लमपि विना वारि प्रवेक्ष्यसि वारिप्रवेशलक्षणमन्यं मरणोपायं चे-
त्करिष्यसि, तर्चाहं खलु निश्चितं पाशपाणिना वरुणेन जितंजितम् ।
अतितरां जितमित्यर्थः । संभ्रमे द्विरुक्तिः । अतिदुर्लभस्य चिरेप्सि-
तस्य स्वत एवागमनाः सर्वोत्कर्षेण वृत्तमित्यर्थः । यतः—असौ प-
यःपतिः तदा त्वयि प्रविष्टाय सत्यां त्वदाख्यांस्ववज्रामकान्स्वी-
यानसूम्प्राणान् बहिरपि वक्षसि । हृदयोपर्यपीत्यर्थः । वक्ष्यतेतरां
धारयिष्यतितराम् । इदानीमन्तःकरणे तावच्चिरकालं वहत्येव, त-
दानीमालिङ्गनवशाद्बहिरपि वक्ष्यतेतराम् । अतस्तेन जितमित्यर्थः ।
अत्र पयःपतिरिवमेव हेतुः । अयमप्युपायः कर्तुं न शक्य इत्यर्थः ।
वक्षसि वक्ष्यतेतरामित्यन्वयः । ततो बहिर्योगाभावात् पञ्चमी ।
अथाह वक्षोपेक्षमेव बहिष्कृतम् । वक्ष्यते, वहः स्वरितेःवाचकं स्वे
'हो वः' इति हस्य बन्धे 'पठोः कः सि' इति कवे 'आदेशप्रत्य-
ययोः' इति पठवै ॥

मरणोपायान्तरं च कूपयति—

करिष्यसे यद्यत एव दूषणा-
दुपायमन्यं विदुषी स्वमृत्यवे ।
प्रियातिथिः स्वेन गुहागता कथं
न धर्मराजं चरितार्थयिष्यसि ॥ ४९ ॥

करिष्यस इति ॥ हे भूमि, त्वम्, अत एव दूषणात् उद्बन्ध-
नादिमरणे इन्द्राद्यधीना भविष्यामीत्यस्माद्दूषणाद्विदुषी अन्योपा-
यस्फुरणे प्रतिभावती सती स्वमृत्यवे अन्यमुपायं कर्पूरभक्षणादि-
लक्षणं यदि चेत्करिष्यसे तर्हि स्वेन स्वयमेव गुहान्प्रत्यागता प्रिया
प्राणेश्वरी अतिथिरूपा त्वं धर्मराजं यमं कथं न चरितार्थयिष्यसि ।
कृतार्थं करिष्यसीत्यर्थः । यमगृहे सर्वेणापि गन्तव्यमेव । स्वयं गृ-
हागतायाश्च वरणे न दोषः । तस्मान्मरणे उपायान्तरमपि कर्तुं न
शक्यत इति भावः । विदुषः पूर्वोक्तपक्षकूपणे उपायान्तरं स्फुरति ।
'गुहाः पुंसि च भूद्वयेव' इत्यमरः ॥

१ 'अत्र छेकानुप्रासकाम्यलिङ्गलंकारो' इति साहित्यविद्याधरी ।
'अत्र नलालम्बे जीविजिह्वासोरनलप्रहणबुद्धिप्रहणरूपानर्थोक्तिविषमभेदः ।'
इति जीवानुः । २ 'अत्रोपेक्षाछेकानुप्रासलंकारः' इति साहित्यविद्या-
धरी । ३ 'करि यते' इति । ४ 'विदुषीति मृत्यवे' इति च साहित्यविद्या-
धरीसंगतः पाठः । ५ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तवाभिप्रायमजानानेनैव मया 'इन्द्रादीन्वृणीष्व' इत्युक्तम्,
त्वया तु 'न' इति वचनभङ्गोक्तम् । इदानीं तवाभिप्रायो ज्ञात
इत्याह—

निपेधवेपो विधिरेव तेथवा
तवैव युक्ता खलु वाचि वक्रता ।
विजृम्भितं यस्य किल ध्वनेरिदं
विदग्धनारीवदनं तदाकरः ॥ ५० ॥

निपेधेति ॥ अथवा इन्द्रादीन् वृणे इति एष ते तव निपेधो
वेपो रूपं यस्यैतादृशो विधिरेव । न वृणे इति यथाश्रुतार्थग्राहिणा
मया पूर्वं न ज्ञातः, इदानीं वृणे इति विधिरेव ज्ञातः । लौकिक-
वचनरीतिरप्येवम् । निपेधे विधिप्रतीतिः कथमित्यत आह । खलु
यस्मात् तवैव वाचि वक्रता युक्ता । वक्रोक्तिस्त्वद्वचनविषयैव यु-
क्तेत्यर्थः । एतदपि कुत इत्याशङ्क्याह—खलु यस्मात् यस्य ध्वनेः
ध्वनिसंज्ञकस्योत्तमकाव्यस्य इदं निपेधविधिरूपं किल प्रसिद्धं वि-
जृम्भितं विलसितम्, तस्य आकरः खनिः उत्पत्तिस्थानं विदग्ध-
नारीवदनं चतुरवनितामुखम् । वक्रोक्त्यादिध्वनिविलसितं वक्तुं
विदग्धा नार्यैव जानाति, न त्वन्या । त्वादृशी वक्रोक्त्यादि वक्तुं
चतुरा ना(अ)म्लीत्यर्थः । 'हृदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याङ्ग-
निर्बुधेः कथितः' इति काव्यप्रकाशः । 'विरपदं क्रियमाणाद्विष्टा
स्वरविशेषतो भवति । अर्थान्तरप्रतीतिर्यत्रासौ काकुवक्रोक्तिः ॥'
इति 'वापीं स्नातुमिती गतासि न पुनस्तस्य प्रियस्यान्तिकम्'
इत्यत्र स्नाननिपेधे स्नानविधिः, प्रियोपसरणविधौ तन्निपेध इति ।
तथा—'प्राणेश विज्ञप्तिरियं मदीया तत्रैव नेया दिवसाः कियन्तः ।
संप्रत्ययोग्यस्थितिरेष देशः कला यदिन्द्रोरपि तापयन्ति ॥' इति ।
तत्रैव दिवसा नेयाः नात्रागन्तव्यमिति निपेधो व्यज्यते । स नि-
पेधोऽपि भङ्गाया आगमविधिरेव । यतस्तया आगमनो भर्तृविर-
हासहर्षं भङ्गाया सूचितमिति निपेधवेपो विधिज्ञातव्यः । अन्य-
दपि ग्रन्थान्तराज्ज्ञातव्यं सुधियां ॥

अमामि ते भूमि सरस्वतीरस-
प्रवाहचक्रेषु निपत्य कत्यदः ।
त्रपामपाकृत्य मनाकुरु स्फुटं
कृतार्थनीयः कतमः सुरोत्तमः ॥ ५१ ॥

अमामीति ॥ हे भूमि, अहं ते तव सरस्वत्या रसो मायुर्यं त-
त्संबन्धिषु वक्रोक्त्यादिरूपप्रवाहचक्रेषु समूहेषु । आवर्तैर्विवृत्यर्थः ।
निपत्य कति कियन्तं कालं कति वारान् वा अमामि भ्रान्तो भ-
वामि । निपेधरूपेणोच्यते विधिरूपेण वेति निश्चयाभावात्क्रियत्कालं
मया भ्रमितव्यमित्यर्थः । अन्योऽपि नदीजलप्रवाहावर्तेषु बहुवारं
बहुकालं वा भ्राम्यति । कुलालचक्रनिपतितो घटादिषु । प्रप्रां
लज्जां मनाक् ईषद्पाकृत्य इन्द्रादिषु मध्ये कतमः सुरोत्तमः स्व-
यंवरेण त्वया कृतार्थनीयः । इन्द्रः, अग्निः, यमः, वरुणो वेति
अद् एतत्स्फुटं कुरु । नामग्राहमेकं वृण इति कथयेत्यर्थः । मनाक्

१ काव्यप्रकाशे सुखावबोधाय साहित्यविद्याधर्यां च 'वापीं स्ना-
तुमिती गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्' इत्येव पाठ उपलभ्यते ।
२ 'अत्र हेत्वाक्षेपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रकटं कुर्वति वा । कति, 'कालाध्वनोः' इति कालवाचित्वेऽत्य-
न्तसंयोगे द्वितीयाबहुवचनान्तम् । सुरोत्तमः पुरुषोत्तमवत् । दि-
व्यपतिस्वाच्चतुर्णामपि सुरोत्तमत्वम् । भैमीवरणाभिप्रायं वा ॥

कतम इत्युक्तं तदेवोपन्यस्यति—

मतः किमैरावतकुम्भकैतव-

प्रगल्भपीनस्तनदिग्धवस्तव ।

सहस्रनेत्राञ्च पृथग्मते मम

त्वदङ्गलक्ष्मीमवगाहितुं क्षमः ॥ ५२ ॥

मत इति ॥ ऐरावतकुम्भस्थलस्य कैतवेन व्याजेन तत्कुम्भा-
वेव प्रगल्भौ कठिनौ पीनौ मांसलौ स्तनौ यस्या दिशः प्राच्या
धवः पतिः इन्द्रः तव मत ईप्सितः किम् । प्रायेणैवमेव त्वया
विचारितं स्यादित्यर्थः । युक्तं चैतन्—त्वदङ्गलक्ष्मीं त्वच्छरीरशो-
भामवगाहितुं सामस्येनेक्षितुं सहस्रनेत्रादिन्द्रात्पृथक् अन्यो
द्विनेत्रः मम मते क्षमो न । नेत्रद्वयेन तव सौन्दर्यं द्रष्टुं न शक्य-
ते इति सहस्रनेत्रत्वादिन्द्र एव तव सौन्दर्यदर्शनयोग्य इति ।
ममाप्ययमेवाशय इति भावः । तव मतो, मम मत इति 'तस्य
च वर्तमाने' इति कर्तेरि पठ्यते । सहस्रनेत्रात्, 'पृथग्वचना—'
इति पैश्वमी ॥

प्रसीद तस्मै दमयन्ति संततं

त्वदङ्गसङ्गप्रभवेज्जगत्प्रभुः ।

पुलोमजालोचनतीक्ष्णकण्टक-

स्तनुं घनामातनुतां स कण्टकैः ॥ ५३ ॥

प्रसीदेति ॥ हे दमयन्ति तस्मै इन्द्राय प्रसीद एवं प्रसन्ना
भव । तं वृण्वित्यर्थः । अनन्तरं स जगत्प्रभुरिन्द्रः त्वदङ्गसङ्गा-
त्प्रभवो येषां तैः कण्टकै रोमाञ्चैः कृत्वा तनुं शरीरं संततं सर्वदा
घनां निषिञ्चां परिपूर्णां मातनुताम् । किंभूतः—पुलोमजाया
इन्द्राण्या लोचनयोरतितरां सोढुमशक्यत्वात् तीक्ष्णकण्टकैरस-
ङ्गकण्टकरूपैः सूच्यप्रतुल्यैः क्षुद्रशत्रुरूपैर्वा । त्वया वृते सतीन्द्रा-
णीपरित्यागेन त्वद्वेवानुरक्तो भविष्यतीति भावः । सपत्नीमुता-
न्भर्तुरङ्गगतान्क्रीडतो दृष्ट्वाऽन्यस्या नेत्रयोः कण्टकविद्धवेदना
भवतीत्युक्तिः । 'सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षं च कण्टकः' इत्य-
मरः । तस्मै 'क्रियया यमभिप्रेति' इति संप्रदानम् ॥

वह्निवरणे कारणमाह—

अबोधि तत्त्वं दहनेऽनुरज्यमे

स्वयं खलु क्षत्रियगोत्रजन्मनः ।

विना तमोजस्विनमन्यतः कथं

मनोरथस्ते बलते विलासिनि ॥ ५४ ॥

अबोधीति ॥ एवं स्वयमप्रवर्तितैव दहनेऽग्रां अनुरज्यसेऽनुर-

१ 'अत्रानुप्रासकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रापह्नु-
तिममासौत्थलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रोत्तरवाक्यार्थेन
पूर्ववाक्यार्थसमर्थनाद्वक्त्यर्थहेतुकं काव्यच्छिन्नमलंकारः' तस्यापह्नुत्वेन संसृष्टिः
इति जीवानुः । ३ 'अत्रानुप्रासरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कासीति मया तत्त्वं परमार्थोऽबोधि अज्ञायि । हे विलासिनि,
खलु यस्याक्षत्रियाणां गोत्रे वंशे जन्म यस्यास्तस्याः ते तव मनो-
रथः तं भोजस्विनं तेजस्विनं वह्निं विना परिहृत्य अन्यतोऽन्यस्मि-
न्पुरुषे कथं बलते । अपित्वयोग्यत्वाच्च मास्तेव । तेजो हि तेज-
स्येवानुरज्यते । एवं तेजस्विनी, वह्निरपि तेजस्वीति वङ्गावनुरक्ता-
सीति युक्तमिति मया ज्ञातमिति भावः । अन्यस्यापि क्षत्रियकु-
लोत्पन्नस्य मन इव क्षीप्रगामी रथः तेजस्विनमन्यं क्षत्रियं
विहाय ब्राह्मणादिषु न बलते । अनुरज्यसे, इयनो क्रियात्
'अनिदिताम्—' इति नलोपः । अन्यतः सप्तम्यर्थे तसिः ॥

त्वयैकसत्या तनुतापशङ्कया

ततो निर्वर्त्य न मनः कथंचन ।

हिमोपमा तस्य परीक्षणक्षणे

सतीषु वृत्तिः शतशो निरूपिता ॥ ५५ ॥

त्वयेति ॥ त्वादगन्त्यपतिप्रताभावात् एका चासी सती च
तया मुख्यपतिप्रतया त्वया तनोः शरीरस्य तापाद्वाहात् देहदा-
हमयं करिष्यतीति शङ्कया भिया संतापभिया च तस्माद्ग्रे-
सकाशान् कथंचन केनापि प्रकारेण मनो न निर्वर्त्य परावर्तनीयम् ।
यस्मात् परीक्षणक्षणे साधुत्वासाधुत्वपरीक्षायां दिव्यममये, स्त्रीणां
सहगमनादिसमये, सीतादिपतिप्रतापरीक्षासमये, तस्य अग्रे-
वृत्तिः स्थितिः शतशः रामायणादौ हिमोपमा तुषारमदृशी निरू-
पिता दृष्टा च । एवं चापि सती । शतशः सतीतिवति वा ॥

यमवरणे कारणमाह—

स धर्मेराजः खलु धर्मशीलया

त्वयास्ति चित्तातिथितामवापितः ।

ममापि साधुः प्रतिभात्ययं क्रम-

श्रकास्ति योग्येन हि योग्यसंगमः ॥ ५६ ॥

स धर्मेति ॥ खलु निश्चये संभावनायां वा । स प्रसिद्धो धर्म-
राजो यमः त्वया चित्तस्यातिथितां गोचरत्वमवापितः प्रापितो-
ऽस्ति । यतः—धर्मप्रधानं शीलं यस्याः, धर्मं शीलयत्यभ्यस्यति
वा एवंभूतया । धर्मशीलो हि धर्मशील एवानुरज्यत इति । अयं
क्रम इयं परिपाटी ममापि साधुः समीचीना प्रतिभाति । एतन्म-
मापि संमतम् । हि यस्मात् कुलशीलादिभिर्योग्येन उत्तमेन सह
योग्यस्यैव संगमश्चकामि, न त्वयोग्येन योग्यस्य । तस्मात् धर्म-
राजेन धर्मशीलायाः संबन्धो युक्त इति भावः ॥

अजातविच्छेदलवैः स्मरोद्भवं-

रगस्त्यभासा दिशि निर्मलत्विषि ।

१ 'अत्र हेतुममामोक्तयलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'वाक्या-
र्थहेतुकं काव्यच्छिन्नं व्यक्तमयं' इति जीवानुः । २ 'सतीषु साधुषु नायि-
कामु विषये तस्य' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र काव्यच्छिन्नमलं-
कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र पूर्ववाक्यस्यैकपत्नीपदार्थहेतुकत्वात्प-
दार्थहेतुकमेकं काव्यच्छिन्नम् । तस्योत्तरवाक्यार्थहेतुकत्वात्पदार्थहेतुकं वेत्यनयोः
संकरः' इति जीवानुः । ४ 'अत्र छेदानुप्रासाधर्म्यमात्मलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

धुतावधि कालममृत्युशङ्किता

निमेषवत्तेन नयस्य केलिभिः ॥ ५७ ॥

अजातेति ॥ हे भैमि, त्वम् अगस्यभासाऽगम्यनक्षत्रदीप्या निर्मलविवि उज्ज्वलकान्ता संभोगयोग्यायां दक्षिणस्यां दिशि तेन यमेन सह न जानो विच्छेदलवो विद्योगलेशो येषु तैः स्मरोद्धवः केलिभिः कृत्वा यमस्यैव पतिवत्त्वं अमृत्युशङ्किता मृत्युभयरहिता सती निमेषवत् धुतावधि निर्मयोदम् आचन्द्रार्कं कालं नयस्वातिवाहय । अन्यवरणं विच्छेदः संभाज्यते, एतद्वरणे तु मरणाभावादाचन्द्रार्कं काममुखमनुभवति भावः । 'स्मरोद्धवः' इति पाठे स्मरस्य उत्पत्त्यर्थः कामसंवेगनिमित्तसर्वेश्वर्यनादिभिः कृत्वा अजातविच्छेदलवैश्चन्द्रादिभिर्मिरन्तरैरित्यर्थः । नयस्येति विस्वाकर्षणमिमांसे क्रियाफले तद् । 'नय' इति वा ॥

वरुणवरणे कारणमाह—

शिरीषमृद्री वरुणं किमीहसे

पयःप्रकृत्या मृदुवर्गवासवम् ।

विहाय सर्वान्मृणुते स्म किं न सा

निशापि शीतांशुमनेन हेतुना ॥ ५८ ॥

शिरीषेति ॥ शिरीषमृद्री शिरीषपुष्पवृक्षोमलाङ्गी त्वं वरुण-भीमसे इच्छसि किम् । प्रायेणैवं संभावयामि । यतः—किंभूतम्—पयःप्रकृत्या उदकस्वभावेन, पयोऽलक्षणाया प्रकृत्या उपादानकाणेन वा मृदुवर्गस्य मृदुवस्तुगुह्यस्य वागवम् । किंचित्पार्थिववायव्यमहितस्याप्यशरीरस्य वरुणलोके विद्यमानत्वान्मृदुत्वमिति । त्वमपि मृद्री, सोपि मृदुरिति उभयोर्योग्यत्वम् । दृष्टान्तेनैतदेवोपपादयति—सा अतिशीतानिमृद्री निशा अप्यनेन मृदुतरस्येनैव हेतुना सर्वान्मृणुते विहाय शीतांशुं चन्द्रं किं न मृणुते स्म अपि तु वसे । योग्यत्वादित्यर्थः । हेतुना 'सर्वानाम्मृणु-मीया च' इति तृतीया ॥

असेवि यस्यैतदिवा दिवानिशं

श्रियः प्रियेणानुरामणीयकः ।

सहामुना तत्र पयःपयोनिर्धो

कृशोदरि क्रीड यथामनोरथम् ॥ ५९ ॥

असेवीति ॥ लक्ष्मीः स्वर्गो येन श्रियः प्रियेण नारायणेन अनणु महद् रामणीयकं यस्यैवंभूतो यः क्षीरोदो दिवानिशं रात्रि-दिवससेवि । हे कृशोदरि, त्वं तत्र पयसो दुग्धस्य पयोनिर्धो तत्पतित्वादमुना सह सार्धं यथामनोरथं स्वेच्छया क्रीड । श्रीम-हितो विष्णुर्यथा तत्र क्रीडति तथा त्वमप्यनेन सहेत्यर्थः । दिवा निशम्, 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । यथामनोरथम्, 'यथासा-दृश्ये' इति सैमासः ॥

१ 'अनोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अनोपम्या-मोलंकारः' यदुक्तं रुद्रट—'सत्सामान्यावधौकुःसुपमाया स्वरूपतोपमो । निदिश्यते यस्मिन्नन्यथासः स विज्ञेयः' इति साहित्यविद्याधरी । 'दृष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अ' 'हेतुना'प्रामाण्यमरावल्कारः । यदुक्तम्—'अथान्तरमुदृष्ट सरसं यदि गोपलक्षणं कियते । अयस्य तद-भिधानप्रसङ्गतो यत्र शोडशमरः ॥ इति' इति साहित्यविद्याधरी ।

इति स्फुटं तद्वचसस्तयादरा-

त्सुरस्पृहारोपविडम्बनादपि ।

कराङ्गमुक्तैकपोलकर्णया

श्रुतं च तद्भाषितमश्रुतं च तत् ॥ ६० ॥

इतीति ॥ कराङ्गे हस्तकोडे मुक्तं स्थितमेकं कपोलकर्णं यस्या-एवंविधया तया तत्तस्य दूतस्य इति पूर्वोक्तं भाषितं श्रुतं चाश्रुतं च । इन्द्रियपाटवाच्छ्रुतम्, अनङ्गीकाराच्च श्रुतमिति भावः । स्फुटमुपेक्षायाम् । श्रवणे हेतुः—तस्य नलाकारस्य दूतस्य आद-राच्छ्रुतम् । अश्रवणे हेतुः—सुरेषु इन्द्रादिषु स्पृहारोपोऽभिला-पारोपः, तद्भाषितमिदम्भाषणदश्रुतम् । पतिवताया मम अन्या-भिलापारोपवचनं दुष्टमिति नाकणितमित्यर्थः ॥

चिरादनध्यायमवाञ्छुखी मुखे

ततः सा सा वासयते दमस्वसा ।

कृतायतश्वासविमोक्षणाथ तं

क्षणाद्भाषे करुणं विचक्षणा ॥ ६१ ॥

चिरादिति ॥ ततोऽनन्तरं सचिन्तत्वाद्वाञ्छुखी विचक्षणा चतुरा सा दमस्वसा भैमी मुखे चिरकालमनध्यायं वचनाभावं वासयते स्म । मुहूर्तं तूष्णीं बभूवेत्यर्थः । अथ पश्चात्कृतमायतं दीर्घं श्वासविमोक्षणं यया एवंभूता सती क्षणान्मुहूर्तादनन्तरं करुणं करुणरसप्रधानं वचनं, करुणं यथा तथा वा बभाषे । अक-रुणमिति वा । निष्ठुरमुवाचेत्यर्थः । अन्तकृततोचितम् इत्या-दर्शयमाणत्वात् । अनादरमूचकमांनावाञ्जस्वदीर्घनिश्वासकर-णात् विचक्षणेति साभिप्रायम् । प्रचण्डवायौ वाति सति तात्का-लिकोऽनध्यायः कियते, क्षणानन्तरं पुनः पृच्छते तद्बुवाचेत्यर्थः । सचिन्तस्य जातिः स्वभावो वा 'अध्यायव्याय-' इत्यादिना अध्यायशब्दः साधुः । वासयते 'णिचश्च' इति तड् । 'अणावकर्म-कान्-' इति न परस्मैपदम्, अणौ चित्तवत्कर्तृत्वाभावान् अन-ध्यायस्य कर्तृत्वात् । विचक्षणा 'अनुदातेतश्च हलादेः' इति युच् ॥

विभिन्दतादुष्कृतिनी मम श्रुतिं

दिगिन्द्रदुर्वाचिकमुचिसंचयैः ।

प्रयातजीवामिव मां प्रति स्फुटं

कृतं त्वयाप्यन्तकदूततोचितम् ॥ ६२ ॥

विभिन्दतेति ॥ त्वयापि अतिसुन्दरेण नलतुल्याकारेणापि सता मां प्रति स्फुटमन्तकदूततोचितं यमदूततोचितं कर्म कृतम् । किंभूतेन—आरोपितदिक्पालाभिलाषवाणीसमाकर्णनादुष्कृतिनीं दुष्कर्मकारिणीं मम श्रुतिं दिगिन्द्रा इन्द्रादिदिक्पालास्तेषां दुर्वाचि-कानि दुष्टसंदेशवचनानि तद्वैः सूचिसंचयैः सूचिसङ्घैः कृत्वा वि-भिन्दता पीडयता । अत एव—प्रयातजीवामिव गतप्राणामिव मृतं पापिनं कर्णे सत्यत्र चाङ्गे सूचिसङ्घैर्ममदूतो यथा निष्ठुरं पीडयति ।

१ 'दूतस्य वचसो वचनस्य आदरात्' इति सुखावबोधभासाहित्यविद्या-धरी । २ 'अवातरश्चित्तमनयोः श्रुताश्रुताभ्यां हेतुहेतुमद्भावेन यथासं-ख्यसंबन्धावयवसंख्यालंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अवातुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

चतुर्णामपि दूतत्वाद्यमन्योचितमेव त्वया कृतमित्यर्थः । अति-
सुन्दरस्य विशेषतो नलनुल्याकारस्य सौम्याकारस्य मां प्रत्यतिपी-
डाकारित्वमुक्तमिति त्वयापीत्यपिना सूचितम् । अन्योऽपि बौद्धा-
दिरदुष्कृतिनीं द्रोणलेखरहितां श्रेयोरूपां श्रुतिं वेदं दुष्टवचनैर्दूष-
यति । प्रयातो यातुमारब्धः प्रशब्द आदिकर्मणि, तत्रैव तिष्ठो ॥

उक्तमेवार्थं सोपस्करमाह—

त्वदास्यनिर्यन्मदलीकदुर्यशो

मपीमयं सल्लिपिरूपभागिव ।

श्रुतिं ममाविश्य भवदुरक्षरं

सृजत्यदः कीटवदुत्कटा रुजः ॥ ६३ ॥

त्वदास्येति ॥ अदः भवदुरक्षरं त्वयोक्तं दुष्टमक्षरं मम श्रुति-
माविश्य कीटवदुत्कटा दुःसहा रुजः पीडाः सृजति । किंभूतम्—
तय आस्थाश्रियश्रिगच्छत् इन्द्राद्यनुरागरूपं मदलीकदुर्यशोरूपं
मदीयमित्यापयशोरूपं मपीमयं मपीप्रचुरं सत् भवत् । अत एव
ल्लिपिरूपभागिव लेखनस्वरूपं भवदिव । सती चार्था ल्लिपिश्च त-
द्रूपभाग वा । कीटो यथा कर्णं प्रविश्य दुःसहां पीडां करोति ।
अन्यदप्यक्षरं मपीभाजनितिर्यन्मपील्लिपित्वं ल्लिपिरूपं भवति ॥

तमालिरूचेऽथ विदुर्भजेरिता

प्रगाढमौनव्रतयकया मखी ।

त्रयां समाराधयतीयमन्यया

भवन्तमाह स्वरसज्ञया मया ॥ ६४ ॥

तमिति ॥ अथ विदुर्भजेरिता भैमीप्रेरिता आलिः मखी तं
ऊचे । हे दूत, इयं मखी भैमी प्रगाढमौनव्रतया दृढतरमौनलक्ष-
णव्रतया एकया स्वस्य रमज्ञया जिह्वाया त्रयां समाराधयति भजते,
अन्यया मया मदपया स्वस्य रमज्ञया जिह्वाया, अथ च स्वरसं भै-
म्यभिलाषविषयं जानत्या मया, कृत्वा भवन्तमाह । इयं लज्जाव-
शास्त्राभिप्रायं त्वां साक्षात् बोधयति तस्मादेतत्प्रेरिता अहमेतद-
भिप्रायमेव द्रवीमि तमाकर्णयेति भावः । मया लक्ष्म्या सह वर्त-
मानः तत्संबुद्धिः मम । आब्रून्तं भैमीविशेषणं वा । अन्योऽपि
मांसी कांचिद्देयतामाराधयति ॥

किमाहेत्याह—

तमर्चितुं मद्रणस्रजा नृपं

स्वयंवरः संभविता परेद्यवि ।

ममासुभिर्गन्तुमनाः पुरःसरै-

स्तदन्तरायः पुनरेप वासरः ॥ ६५ ॥

तदद्य विश्रम्य दयालुरेधि मे

दिनं निनीपामि भवद्विलोकिनी ।

नखैः किलारुग्यायि विलिख्य पक्षिणा

तवैव रूपेण समः स मत्प्रियः ॥ ६६ ॥

१ 'अत्र रूपकोपमासमासोत्पत्तिकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अत्र रूपकश्रेणोपमात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'रूपको-
पेक्षासंकीर्णयुग्ममा' इति जीवानुः । ३ 'अत्र समासोक्तिश्रेणोत्पत्तिकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

तमिति ॥ तदयेति । मद्रणस्रजा मदीयवरणमपूकमालया
कृत्वा तं नलनामानं नृपमर्चितुं परेद्यवि श्वः स्वयंवरः सम्यग्भ-
विता । एष वासरः पुनः तस्य स्वयंवरस्यान्तरायो विघ्नरूपः । ए-
तावानेव विलम्बोऽस्ति । किंभूतः—पुरःसरैः एतद्विषयापूर्वमेव
गन्तुकामैः मम असुभिः प्राणैः सह गन्तुमना जिगमिषुः । त-
स्मान्मया इन्द्रादयो न वरीतया इति भावः । अपे दि-
वसः कथं निविशो यास्यतीति चिन्तया मम प्राणा भतिव्याकु-
लाः । यस्मात् तत्तस्मादद्य विश्रम्य मे मम एवं दयालुरेधि भव ।
त्वद्यत्र स्थिते सति मम प्राणा अपि स्थान्मनीत्यर्थः । नो चेन्न ।
तदेवाह—भवद्विलोकिनी भवन्तमवलोकयन्ती सती वर्तमानं दिनं
निनीपाम्यतिवाहयितुमिच्छामि । त्वदवलोकनवशात्प्राणधारणा-
त्त्वया मम कृपा कृता भविष्यतीति भावः । परपुरुषविलोकेन
कथं पानिबल्यं तसेव्यत आह । किल यस्मात्पतत्रिणा राजहंसेन न-
लिनीदले नखैर्विलिख्य स मम प्रियो नलम्बैव रूपेण समस्तुष्यः
तादृशः सुन्दर आग्यायि कथितः । तस्मात्तव नलाकारत्वात्तल्लु-
ङ्गेव त्वदवलोकनान्मम प्राणधारणं त्वदशनेन पानिबल्यश्रुतिर्गोम
नाम्नीत्यर्थः । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । अर्चितुम्, भोवादिकस्यार्चने
रूपम् । 'तवःपरुपरारि-' इति परेद्यवीति साधुः । पुरःसरैः
'पुरोप्रतोमेपु-' इति टः ॥

अथ स्थितौ तवापि कार्यं स्यादित्याह—

दृशोर्दृयी ते विधिनास्ति वञ्चिता

मुखस्य लक्ष्मीं तव यन्न वीक्षते ।

अमावपि श्वस्तदिमां नलानने

विलोक्य साफल्यमुपेतु जन्मनः ॥ ६७ ॥

दृशोर्गिति ॥ विधिना व्रतणा दयेन वा तव दृशोः दृयी ने-
त्रद्वयी वञ्चितास्ति । कथम्—यद्यस्मात् तथैवातिमुन्दरस्य मुखस्य
लक्ष्मीं शोभां न वीक्षते आपमना साक्षादित्यर्थः । आदर्शादीं तु
प्रतिबिम्बस्यैव दर्शनात् । तत्तस्मादमावपि नेत्रद्वयी श्वो नलानने
इमां त्वन्मुखशोभां विलोक्य जन्मनः साफल्यं कृतार्थमुपेतु ।
मुन्दरवस्तुदर्शनेन नेत्रयोः साफल्यं भवति तस्मादद्यात्र स्थित्वा
श्वो नलमुखलक्ष्मीविलोकनाश्रेयसाफल्यं भविष्यति । त्वन्मुखं न-
लमुख्यमदृशमिति भावः । अथ च अहमेव इमां नलानने दृष्ट्वा ज-
न्मसाफल्यं लप्स्ये इति न, किं त्वमावपि लप्स्यते इत्यपिदृष्टव्यार्थः ॥

कारणान्तरमप्याह—

ममेव पाणोकरणेऽग्निमाक्षिकं

प्रसङ्गसंपादितमङ्ग संगतम् ।

न हा सहार्थानिधृतः स्पृहा कथं

तवार्थपुत्रीयमजर्जमर्जितुम् ॥ ६८ ॥

ममेति ॥ अङ्ग दूत, मम पाणोकरण एव विवाहसमय एव
अग्निः साक्षी यस्मिन्नग्निमाक्षिकमग्निमश्रुं संगतं सङ्गम् अर्थाञ्जलेन
सह त्वया प्रसङ्गसंपादितमनायायमर्जितं स्यादिति शेषः । अन्या-

१ 'अत्र पूर्वश्लोके मदीयवरणमपूकमालयात्कारः, उत्तरश्लोके उपमाकाव्य-
लक्ष्म्यमालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेतुनिर्देशोत्पत्तिकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

धर्मागतेनापि स्वयाद्याय स्थितेन प्रासङ्गिकी अभिसाक्षिकत्वादृढा नलेन सह मैत्र्यपि संपादिता स्यात् । तदर्थमप्यत्र स्यात्त्वमित्यर्थः । तद्वीर्यमैत्र्या मम किं प्रयोजनमित्यत आह—हा खेदे । सहाधीतिष्ठतो लक्षणया कुलशीलरूपादिना सदृशस्य तव आर्य-पुत्रीयं विशिष्टकुलोपश्रवीरसेनसुतसंश्लिष्ट अजर्यं मैत्रमर्जितं संपादयितुं स्पृहाभिलापः कथं न । अभिलापः कर्तुं युक्तः । सदृश-योर्मैत्री भवति, श्रेष्ठेन सह मैत्री प्रयत्नपूर्वकं संपादनीया, इयं स्वनायासेन लब्धा परित्यक्तुं न युक्तेति भावः । इति भिन्नवाक्य-तयाऽन्वयः । एकवाक्यस्य तु संगतं मैत्रम् । अजर्यमविनश्वरमिति अजर्यं विशेषणं संगतशब्दस्येति वा । व्याख्यानान्तरं दुर्योजस्वा-नुपेक्ष्यम् । पाणोकरण इति 'नित्यं हस्तेपाणानुपयमने' इति पाणा-विलेखंरूपस्य निपातस्य गतिसंज्ञत्वात्समासः । आर्यपुत्रीयम्, 'वृ-द्धाच्छः' । अजर्यम्, नष्टपूर्वस्य जीर्यतेः संगते कर्तरि 'अजर्यं संग-तम्' इति निपातनात्साधुत्वम् ॥

पुनर्वागनवसरायाह—

दिगीश्वरार्थं न कथंचन त्वया
कदर्थनीयासि कृतोयमञ्जलिः ।
प्रसद्यतां नाद्य निगाद्यमीदृशं
दृशो दधे वाष्पपरयास्पदे भृशम् ॥ ६९ ॥

दिगिति ॥ त्वया अस्मीत्यहं दिगीश्वरार्थं कथंचन केनापि प्रकारेण तद्वर्णनादिना तेपु मदनुरागाध्यारोपणादिना च न कदर्थनीया न पीडनीया । अयमञ्जलिः कुतः । प्रसद्यतां ममोपरि त्वया प्रसन्नेन भूयताम् । अद्य ईदृशं दिक्पालविषयं किञ्चित् न निगाद्यं वाच्यम् । इदमेव तव प्रसन्नत्वम् । पूर्वोक्तेनैव वाक्येन अहं दृशो भृशं वाष्पपरयाश्रुवेगस्यास्पदे आधारभूते । अश्रुवेग-परिपूर्णं इत्यर्थः । दधे धारयामि । विवाहोत्सवे विशेषतोऽमङ्गल-स्याश्रुपातस्य निषिद्धत्वाभ्यां चाधःपतनभीत्या नेत्रयोरेव स्तम्भितत्वात् । अतः परमपि त्वया किमपि न वक्तव्यमित्यर्थः । निगा-द्यम्, सोपसर्गत्वात् 'गदमद-' इति यैदभावाण्यत् ॥

पातिव्रत्यप्रौढिप्रकाशनेन दृत्यानवसरं व्यनक्ति—

वृणे दिगीशानिति का कथा तथा
त्वयीति नेक्षे नलभामपीहया ।
सतीव्रतेऽग्नौ तृणयामि जीवितं
स्मरस्तु किं वस्तु तदस्तु भस्म यः ॥ ७० ॥

वृण इति ॥ अहं दिगीशान् वृणे इति का कथा वार्ता । त्वया प्रवर्तिता स्वतःप्रवृत्ता वा (दिगीशान्) वृणे इति मनस्यपि न धार्यमित्यर्थः । याहं नलभां नलकान्तिमपि इहास्मिन्पुरोवर्तिनि त्वयि परपुरुषे वर्तमानमिति कारणात् तथा नले इव न ईक्षे न पश्यामि । यद्वा—त्वयि परपुरुषे नलकान्तिमपि तथा नल इव ईहया कटाक्षविक्षेपादिष्वेष्टया नेक्षे । तथा अनिर्वाच्ययेहया मह-सानुरागेण । तथा सादृशीं हंसलिखितदृष्टां नलभामपि नावलोक्ये इति वा । सा दिगीशान् वृणे इति का कथा । एवंविधायाः मम पुर-

स्नाञ्जलसदृशस्यान्यस्य पुरुषस्य कथा कर्तुमयुक्ता, किं पुनर्नलास-दृशस्य । देवविषयं किमपि त्वया न वाच्यमित्यर्थः । कुमारिकया कामिन्या त्वया नलप्राप्त्यभावेऽन्योपि वरणीय इत्यत आह—स-तीव्रते पतिव्रताव्रतरूपेऽग्नौ, अथ च तीव्रतया सह वर्तमा-नेतिदारुणे वङ्गो जीवितम् । प्राणानित्यर्थः । तृणयामि तृणवत्क-रोमि । नलप्राप्त्यभावेऽपि पातिव्रत्याद्यावदायुष्यं जीवितं नेष्यामि, न त्वन्यं वृणे इति दिगीशान् वृणे इति का वार्ता । वङ्गो पतितं तृणं क्षणादेव नश्यति यथा, तथा नलालाभे पातिव्रत्यवशाज्जीवि-तमपीति तृणपदेन सूचितम् । मदनप्राप्त्यस्याकथमन्यं न वरिष्य-सीत्याशङ्काह—स स्मरः तु पुनः किं नु वस्तु अस्तु कीदृशस्तु भवतु । किमिति—यः कामो हर्नेत्राभिरजितं तत्प्रसिद्धं भस्म । अभावरूपः पदार्थः किमपि कर्तुं न शक्नोति । कामस्त्वभावरूप-त्वादित्यस्यापि किमपि कर्तुं न शक्नोति किं पुनः पतिव्रताया म-मेति भावः । यः पुनः स्मरो भस्म, तर्हि वस्तुवस्तु इति वाग्वयः ॥

मदनाधीनत्वे दोषमाह—

न्यवेशि रत्नत्रितये जिनेन यः
स धर्मचिन्तामणिरुज्झितो यया ।
कपालिकोपानलभस्मनः कृते
तदेव भस्म स्वकुले स्तुतं तथा ॥ ७१ ॥

न्यवेशीति ॥ जिनेन बुद्धेन यो धर्मचिन्तामणिः धर्मरूपश्चि-न्तामणिः सम्यग्दर्शनं—सम्यग्ज्ञानं—सम्याकारित्रलक्षणे रत्नत्रि-तये न्यवेशि चारित्रशब्दवाच्यो यः प्रक्षिप्तः (सः) सकलाभिला-पपूरकत्वात्पातिव्रत्यलक्षणेधर्मरूपश्चिन्तामणिः यया स्त्रिया कपाली हरस्तस्य कोपलक्षणेऽनलोऽग्निः तस्य भस्मनः कामस्य कृते काम-निमित्तं उज्झितः परित्यक्तः, तथा स्वकुले तदस्म एव स्तुतं विन्मा-रितम् । धर्मत्यागो नाम स्वकुले भस्मप्रक्षेपतुल्य इत्यर्थः । धर्मदो-हिणा बाह्येनापि यो धर्मोऽङ्गीकृतः स मदनपीडितत्वेन यया परि-त्यज्यते, तथा स्वकुलं सकलङ्कमेव क्रियत इति मदनभीत्या पाति-व्रत्यं परित्यक्ष्यामीति दुराशां मा कृथा इति भावः । उन्मत्तेनापि भस्मार्थं चिन्तामणिर्न त्यज्यते, स यया त्यक्तः, तथा स्ववेशे भ-स्मैव क्षिप्तमिति युक्तम् । 'सहृष्टिज्ञानवृत्तानि धर्मं धर्मेभ्यो जगुः' इति बौद्धसिद्धान्ते रत्नत्रयमुक्तम् ॥

निपीय पीयूषसौरसीरसौ
गिरः स्वकंदर्पहुताशनाहुतीः ।
कृतान्तदूतं न तथा यथोदितं
कृतान्तमेव स्वममन्यतादयम् ॥ ७२ ॥

निपीयेति ॥ असां नलः पीयूषससौरस्यः पुण्योमृतरसो-पप्लाः, तद्वदतिमधुराः, अत एव स्वस्य नलस्य कंदर्प एव हुताश-नोभिस्तस्य आहुतीरुद्दीपिका गिरो निपीय साद्रमाकर्ण्य स्वमा-त्मानं तथा भैरव्या यथा येन प्रकारेणोदितमुक्तम् कृतान्तदूतं यम-दूतं नामन्यत किंतु अदयं निष्कृपं स्वं कृतान्तं यममेवामन्यत । अनयोक्तं यमदूतत्वं त्वया प्रकटीकृतमिति, तत्स्वरूपमुक्तम् । किंतु

१ 'अत्र छेकानुप्रासोलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र दैन्यभावोदयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्र रूपकच्छेकानुप्रासरूपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रासोलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

निर्दयत्वाद्यम एवाहमित्यमन्यत । माहवाः कोऽपि निर्दयो नास्तीति स्वात्मानं निन्दितवानित्यर्थः । निर्दयं दूत्ये कृतेपि इन्द्रादिवननुरागास्वस्मिन् तत्सत्त्वाकामोद्दीपनत्वं युक्तम् । औरसीः उरसा निर्मिता इत्यर्थे 'उरसोऽण् च' इत्यणन्ताम्हीर्ष ॥

स भिन्नमर्मापि तदार्तिकाकुभिः

स्वदूतधर्माच्च विरन्तुर्मेहत ।

शनैरशंसन्निभृतं विनिश्चय-

न्विचित्रवाक्त्रिशिखण्डिनन्दनः ॥ ७३ ॥

स इति ॥ तदार्तः तस्या व्यथा तथा व्यथया काकुभिर्दानवाक्यैः भिन्नमर्माप्युपपन्नकामोऽपि स नलः स्वदूतधर्माच्च विरन्तुर्मेहत ऐच्छत् । धीरोदात्तत्वात्स्वयमेव वरीतुं नेच्छदित्यर्थः । किं तर्हि चकारेत्याह—निभृतं तथा न ज्ञातव्यमिति गुप्तं यथा तथा कामपीडितत्वाद्भिनिश्चयन् शनैः पीडितत्वादेव मन्दमशंसदवोचत् । यतः—विचित्रवाचि नानाविधस्फूर्तियुक्तवाग्विषये चित्रशिखण्डिनन्दनो बृहस्पतिः बृहस्पतिरिव । 'वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः' इत्यमरः ॥

पूर्वसर्गे भैर्यां देवानुरागप्रतिपादनेन सामोक्तत्वा, अस्मिन्सर्गे 'अहो मनस्वाम्' (७३०) इत्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैर्देवानुग्रहज्ञापनेन दानमुक्त्वा, यदि स्वमुद्रन्धुम्—(९।४६) इत्यादि श्लोकचतुष्टये भेदं प्रदर्श्य भेददर्शने प्रतिपिपादयिषुर्वायचतुष्टयज्ञो नल आह—

दिवो धवस्त्वां यदि कल्पशाखिनं

कदापि याचेत निजाङ्गणालयम् ।

कथं भवेरस्य न जीवितेश्वरा

न मोघयाञ्जः स हि भीरु भूरुहः ॥ ७४ ॥

दिव इत्यादि श्लोकचतुष्टयेन भेदः प्रतिपाद्यते । हे भूमि, दिवो धव इन्द्रः निजाङ्गणमेव आलयः स्थानं यस्य एवंभूतं कल्पशाखिनं यदि चेत्कदापि त्वां भूमी मष्टं दातव्येति याचेत तदा हे भीरु भयशीले, अस्येन्द्रस्य जीवितेश्वरा प्राणेश्वरा कथं न भवेः । अभीष्टदः स्वामिना च याचितः सदा संनिहितः सोऽस्मै त्वां दास्यत्येवेति भावः । हि यस्मात् स भूरुहः कल्पवृक्षः मोघा निष्कला यात्रा यस्य एवंभूतो न भवति याचितमवश्यं ददात्येव । 'निजाङ्गणालयम्' इति वा पाठः । जीवितेश्वरेति समासो दिनेश्वरवज्ज्यः । भीरु 'भियः कुकुक्नौ' 'ऊङुतः' इत्यूङ् ।

शिखी विधाय त्वद्वाप्तिकामना

स्वयंहृतस्वांशहविः स्वमूर्तिषु ।

क्रतुं विधत्ते यदि सार्वकामिकं

कथं स मिथ्यास्तु विधिस्तु वैदिकः ॥ ७५ ॥

शिखीति ॥ शिखी वह्निः त्वद्वाप्तिकामनां त्वत्प्राप्त्यभिलाषं विधाय स्वमूर्तिषु स्वावयवेत्वाहवर्नायादिषु स्वयमात्मनैव हुतम्

१ 'अत्र रूपकान्तिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र विभावनातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र काव्यलिङ्गालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

'अग्नये स्वाहा' इत्यादिमन्त्रेणान्यैर्यजमानैर्दत्तं स्वस्वांशभूतं हविर्देन एवंविधः सन् सार्वकामिकं सर्वकामप्रयोजनकम् । सर्वकामदातारमित्यर्थः । क्रतुं यदि विधत्ते स वैदिको विधिः तु पुनः मिथ्या असत्यः कथमस्तु । अन्येनानुष्ठितो यज्ञस्तस्मै सार्वकामान्वदाति, किं पुनर्वह्निनानुष्ठितः । तेन यज्ञस्त्वत्प्राप्तिर्भविष्यतीति भावः । सार्वकामिकम्, 'प्रयोजनम्' इति ठेम् ॥

सदा तदाशामधितिष्ठतः करं

वरं प्रदातुं चलिताङ्गलादपि ।

मुनेरगस्त्याद्गृणुते स धर्मरा-

ज्यदि त्वदार्तिं भण तत्र का गतिः ॥ ७६ ॥

सदेति ॥ स धर्मराट् यमः अगस्त्यान्मुनेः सकाशाद्भर्मी मष्टं देहीति त्वदासि यदि वृणुते तदा का गतिः कः प्रकारः भण वद् । अपितु न कोऽपि । किंभूतात्—सदा तदाशां यमदिशमधितिष्ठतः । तथा अत एव—वरमभीष्टलक्षणं श्रेष्ठं करं राजप्राज्ञभागं यमाय प्रदातुं बलादपि स्वयमेव चलिताङ्गलान् । यमदिशि वसताऽस्मै राजभागोऽवश्यं देय इति स्वयमेव विचार्य स्वयमेव दातुमागतेन त्वां याचमानाय यमाय मुनिस्त्वाद्यात्किंचिद्वागुं समर्थनागस्त्येन त्वमवश्यं दातव्या । अगस्त्यनिवारकः कोपि नास्तीत्यर्थः । त्वदासिमपि बलाद्यदि वृणुते इति वा । बलादपि वृणुते इति वा । तदाशाम्, 'अग्निशीङ्' इति कर्मत्वम् ॥

क्रतोः कृते जाग्रति वेत्ति कः कति

प्रभोरपां वेश्मनि कामधेनवः ।

त्वदर्थमेकामपि याचते स चे-

त्प्रचेतसः पाणिगर्तव वर्तसे ॥ ७७ ॥

क्रतोरिति ॥ हे भूमि, अपां प्रभोर्बर्हणस्य वेश्मनि क्रतोः कृते यागहविरर्थं कति कतिमग्न्याकाः कामधेनवो जाग्रति सन्तीति को वेत्ति । अपि त्वयिचया ताः कोऽपि न जानातीत्यर्थः । ततः किमत आह—स वरुणः भूमी मष्टं दातव्येति त्वदर्थं तामु मध्ये एकामपि चेष्टाचते तर्हि प्रचेतसो वरुणस्य पाणिगर्तव हस्तप्राप्तैव वर्तसे । सर्वथा चतुर्षु मध्ये एको वरणीयः, नान्यः प्रकारोस्तीति भावः ॥

दण्डमाह—

न संनिधात्री यदि विघ्नमिद्वयं

पतिव्रता पत्युरनिच्छया शची ।

स एव राजव्रजवंशसात्कुतः

परस्परस्पर्धिवरः स्वयंवरः ॥ ७८ ॥

नेति ॥ शची इन्द्राणी भर्तुरभ्यामपत्येऽपि पतिव्रता पत्युरनिच्छया त्वत्कृतेन्द्रानादरेण । इन्द्राज्ञाव्यतिरेकेणेत्यर्थः । विघ्नमिद्वये यदि न संनिधात्री संनिहिता न भवेत् । भूमीम्यंवरं ममानागमादिज्ञो भवत्विति । तर्हि स तव स्वयंवर एव राजव्रजस्य त्वद-

१ 'अत्र काव्यलिङ्गालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अयानुपानोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

धर्मन्योन्यस्पर्धा युक्तस्य राजसमूहस्य धैर्यात्कलहान्मरणाद्धेतोः
कुतः क्व । यतः—परस्परमन्योन्यं स्पर्धिनः वरा वरयितारो राजानो
यत्र । स्वयंवर एव न भविष्यति, नलप्राप्तिस्तु दूरतो निरन्त्यर्थः ।
विवाहे गौर्याः सान्निध्यम्, स्वयंवरं शय्या इतीतिहासः ॥

तमेवार्थं सप्रपञ्चमाह—

निजस्य वृत्तान्तमजानतां मिथो

मुखस्य गोपात्यरूपाणि जल्पतः ।

मृधं किमञ्ज्व्रकदण्डताण्डवं

भुजाभुजि क्षोणिभुजां दिदक्षसे ॥ ७९ ॥

निजस्येति ॥ एवं क्षोणिभुजां राज्ञां भुजाभ्यां भुजाभ्यां प्रह-
त्येदं युद्धं प्रवृत्तं भुजाभुजि भग्नानां छत्राणां अञ्ज्व्रका ये दण्डा-
स्तेषां ताण्डवं यस्यां क्रियायां यथा तथा युद्धं किं दिदक्षसे दृष्ट-
मिच्छसि । किंभुजानां राज्ञाम्—रोपात् मिथोऽन्योन्यं परस्पाणि ज-
ल्पत आक्रोशं कुर्वतो निजस्य स्वीयस्य मुखस्य वृत्तान्तं व्यापारम-
जानतां कं प्रति किमहं त्रयीमीत्यविदुषाम् । प्रायेण राजयुद्धदशे-
नार्थिन्येव एवं, न तु स्वयंवरार्थिनीत्यर्थः । शर्मासंनिधानाभावा-
च्छत्रभङ्गाच्च राजव्रज्यंशमयं भवेत्, न तु स्वयंवर इत्यर्थः । भु-
जाभुजि, 'तत्र तेनेदमिति—' इति समासे 'इत् कर्मव्यतिहारः'
इतीति 'अन्येषामपि—' इति दीर्घः । इत्यञ्च निष्ठद्वारदिषु पाठा-
दव्ययत्वम् । दिदक्षसे, 'ज्ञाश्रुस्मृदशां सनः' इति तद्धे ॥

अपार्थयन्याजकफूत्कृतिश्रमं

ज्वलेदुपा चेदपुपापि नानलः ।

अलं नलः कर्तुमनमिसाक्षिकं

विधिं विवाहे तव सारमाक्षि कम् ॥ ८० ॥

अपेति ॥ अनलोऽग्निः याजकानां पुरोधसां वह्निःसंयुक्षणार्थं
फूत्कृतिश्रममपार्थयन्व्यर्थीकुर्वन्मन् रूपं क्रोधेनैव चेज्ज्वलेत् न
तु वपुषा ज्वालारूपेण दीप्तिं भवेत् । फूत्कृतेऽपि त्वयानादतस्या-
क्रोधवशात्पभूम एव भवेत्, न तु ज्वालादीप्तः । तर्हि हे सार-
माक्षि कमलनयने, तव विवाहे नलः अनमिसाक्षिकं वह्निलक्षण-
साक्षिरहितं कं विधिं लाजहोमादिकं कर्तुं अलं समर्थो भवेत् । एवं-
सति कं वरीप्यमीति भावः । वैवाहिको विधिरमिसाक्षिकः, न
तु भूमसाक्षिक इत्यर्थः । 'सारमाक्षि किम्' इति पाठे विधिं कर्तुं
किमलम् । अपि तु नेत्यर्थः । अपिरेवार्थः ॥

पतिवरायाः कुलजं वरस्य वा

यमः कमप्याचरितातिथिं यदि ।

कथं न गन्ता विफलीभविष्णुतां

स्वयंवरः साध्वि समृद्धिमानपि ॥ ८१ ॥

पतिमिति ॥ यमः पतिवरायाः तव कमपि कुलजं वंशजं
वन्धुं, वरस्य नलस्य वा कुलजं यदि चेदतिथिमाचरिता कर्ता ।

१ 'अत्र ठेकानुप्रासोत्पल्लकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
ठेकानुप्रासोत्पल्लकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र ठेकानुप्रासो-
त्पल्लकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

मारयेदित्यर्थः । हे साध्वि पतिव्रते, तर्हि समृद्धिमानपि स्वयंवरः
विफलीभविष्णुतां निष्फलीभवनशीलत्वं कथं न गन्ता कथं न
प्राप्स्यति अपि तु प्राप्स्यत्येव । मृतकाशौचनिमित्तात्प्रतिकूलत्वाच्च
न भवेदेव । ततः कं वरीप्यसीति भावः । पतिं वृणीते पतिवरा
'संज्ञायां भृत्तृजि—' इति खचि 'अरुद्धिपद्—' इति सुम् । भ-
विष्णु, पूर्ववत् ॥

अपः प्रति स्वामितयापरः सुरः

स ता निपेधेद्यदि नैषधकुधा ।

नलाय लोभात्ततपाणयेऽपि ते

पिता कथं त्वां वद संप्रदास्यते ॥ ८२ ॥

अप इति ॥ स अपरोऽन्यः सुरो वरुणः अपः प्रति लक्ष्मी-
कृत्य स्वामितया प्रभुत्वेन जलपतित्वेन स्वया स्वस्यानादतत्वात्,
नलस्य चादतत्वात्, त्वन्निमित्तेनैव नलरोपेण कृत्वा नलस्य स्वया
न भवितव्यमिति बुद्ध्या भवतीभिमन्त्र न गन्तव्यमिति ता अपः
यदि निपेधेन् निवारयेत्, तर्हि ते पिता भीमः त्वदभिलाषेण स्वध-
निग्रहाय लोभान् ततपाणये प्रसारितहस्ताय नलाय त्वां केन प्रका-
रेण संप्रदास्यते वद कथय । नलस्तु लोभेन जलं विनापि प्रति-
ग्रहीष्यति, स कथं दास्यतीत्यपिशब्दार्थः । केनापि प्रकारेण तव
निस्तारो नेति भावः । 'अपां पतिः' इत्यपि पाठः । गान्धर्वादि-
विवाहेषु कन्यादाने जलपूर्वत्वे स्मृत्या निषिद्धे सत्यपि भैमीप्रता-
रणाभमेवमुक्तमिति ज्ञेयम् ॥

इदं महत्तेऽभिहितं हितं मया

विहाय मोहं दमयन्ति चिन्तय ।

सुरेषु विघ्नकपरेषु को नरः

करस्थमप्यर्थमवाप्तुमीश्वरः ॥ ८३ ॥

इदमिति ॥ हे दमयन्ति, मया इदं ते तव महत् हितमभि-
हितमुक्तम् । एवं मोहं विहाय चिन्तय अनेन हितमुक्तमहितं
वेत्यादि विचारय । प्रतीकाराभावं विवृणोति—कः नरः सुरेषु
विघ्नकपरेषु ससु करस्थं हस्तस्थितमप्यर्थं वस्तु अवाप्तुं ईश्वरः
समर्थो भवेत् । मनुष्येऽपि विघ्नपरेऽन्येन प्रतिकर्तुं न शक्यते,
किं पुनर्देवैर्विवति एवं विचारयेत्युत्तरार्धेन वा योजना । एकशब्दः
केवलपर्यायः ॥

इमा गिरस्तस्य विचिन्त्य चेतसा

तथेति संप्रत्ययमाससाद् सा ।

निवारितावग्रहनीरनिर्झरे

नभोनभस्यत्वमलम्भयद्दृशौ ॥ ८४ ॥

इमा इति ॥ सा भैमी तस्य नलस्य इमाः पूर्वोक्ता गिरः
चेतसा विचिन्त्य तथेति 'सुरेषु विघ्नकपरेषु' इत्यादि सत्यमेव
इति संप्रत्ययं विश्वासमाससाद् प्राप । पश्चात् दृशौ नेत्रे नभोन-

१ 'अत्र ठेकानुप्रासोत्पल्लकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र ठेकानुप्रासोत्पल्लकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र ठेकानुप्रासोत्पल्लकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अस्यत्वं बहुलजलत्वाच्छ्रावणभाद्रपदत्वमलम्भयत्प्रापयामास । किं भूते—निवारितो निषिद्धोऽवग्रहो वर्षप्रतिबन्धो यस्यैवंविधोऽप्रतिहतप्रसरो नीरमिश्रो जलप्रवाहो ययोः । बहु स्तोदयर्थः । श्रावणभाद्रपदयोर्वर्षप्रतिबन्धे जलवृष्टिर्न भवति, तदभावे भवतीत्यनेन बहुरोदनं सूचितम् ॥

स्फुटोत्पलाम्भ्यामलिदंपतीव त-
द्रिलोचनाभ्यां कुचकुञ्जलाशया ।

निपत्य बिन्दू हृदि कञ्जलाविलौ
मणीव नीलौ तरलौ विरेजतुः ॥ ८५ ॥

स्फुटेति ॥ कञ्जलाविलौ कञ्जलकलुषितावशुबिन्दू कुचकुञ्जलाशया कुचरूपकलिकाभिलाषेणालिदंपती इव भ्रमरस्त्रीपुंसाविव स्फुटोत्पलाम्भ्यां विकसितकमलरूपाभ्यां तस्या भैम्या विलोचनाभ्यां सकाशाद्दि निपत्य तरलौ स्फुरन्तौ हारमध्यवर्तिस्वयोग्यौ नीलौ मणी इव इन्द्रनीलमणी इव विरेजतुः । कञ्जलकलुषितात्वाद्गतुल्यत्वात् स्फुटोत्पलनेत्रनिर्गमनात्कुचकोरकौ प्रत्यागमनाच्च पूर्वं बिन्दोरलिस्त्रीपुंसतुल्यत्वम्, हृदिस्थत्वाच्च हारसंनिध्याप्यश्चालिमणितुल्यत्वं युक्तम् । नेत्रयोर्विकसितोत्पलतुल्यत्वं, कुचयोश्च कुञ्जलतुल्यत्वं स्वभावसिद्धम् । अलिस्त्रीपुंसौ विलसितं कमलमुपभुज्य विकसिष्यत्कलिकाभिलाषिणौ भवतः । अलितुल्याविन्द्रनीलतुल्यौ चाशुबिन्दू हृदि निपतिताविति भावः । 'हृद्देव'— इति प्रगुह्यत्वस्य 'मणीवादेन' इति निषेधात्संधिः ॥

धुतापतत्पुष्पशिलीमुखशुभैः

शुचेस्तदासीत्सरसी रसस्य सा ।

रयाय बद्धादरयाशुधारया

सनाललीलोत्पललीललोचना ॥ ८६ ॥

धुतेति ॥ सा भैमी आपतन्तः आगच्छन्तः पुष्पशिलीमुखस्य कामस्याशुगा बाणास्तधुता कम्पिता पीडितेति यावत् । एवंभूता सती तदा शुचेः रसस्य विप्रलम्भशृङ्गाररसस्य सरसी आसीत् । किंभूता—रयाय निरन्तरप्रवृत्तये बद्धादरया कृताभितिवेशयाशुधाराया कृत्वा सनालं यत् नीलोत्पलं तद्वत् लीला ययोरिवभूते लोचने यस्याः सा । अथ च शुचेः ग्रीष्मसंवन्धिनी रसस्योदकस्य सरसी जाता । शुचेर्निर्मलस्य रसस्य जलस्य सरसी जातेति वा । यद्वा पतङ्गः पक्षिभिः हंसादिभिः पुष्पसंबन्धिभिः पुष्पेषु स्थितैर्वा शिलीमुखैर्भ्रमरैराशुगेन वायुना च धुता । तथा—ग्रीष्मर्तांबुदकस्याल्पत्वाद्दृश्यमाननालनीलोत्पला भवति । अथ च शुचेर्निर्मलस्य रसस्य जलस्य ग्रीष्मकालीना सरसी बभूव । अथ च कामबाणपीडितत्वाच्छुचेः शोकस्य रसस्य नदी बभूव । बहु स्तोदयति भावः । नेत्रयोः स्वभावे न च नीलोत्पलतुल्यत्वम् अच्छिन्नाशुधाराया नालद्वयतुल्यत्वम् । ग्रीष्मर्तावरूपजलत्वाद्वायुवशाच्चोदण्डनी-

१ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'विलम्बः' इति जीवातुसंमतः पाठः । ३ 'मणी इवोद्भिन्नमनोहरविविधे' इति भट्टाकविप्रयोगे प्रकृतिभावदर्शनात् 'कादम्बरवर्णितदलानिव पङ्कजाति' इत्यादिप्रयोगेषु इवाथकवकारदर्शनात् 'मणीव' इत्यादौ तेन वकारयोगे निबन्धे अस्य भाष्यानुक्तवार्तिकोपयोग्यासीति मुपैव । ४ 'अत्रोपेक्षारूपोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

लोत्पला सरसी भवति । 'शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गारापादयोः स्मृतः । ग्रीष्मे हुतवहे वापि' इति विश्वः । शुचेः शोकस्य इति पक्षे इह धातुनिर्देशः । रयाय रयेण निर्गन्तुम् 'नुमर्थात्' इति चतुर्थी । रयेण आयो निर्गमनं तत्र बद्धादरयेति वा ॥

अथोद्भमन्ती रुदती गतक्षमा

ससंभ्रमा लुप्तरतिः स्वलन्मतिः ।

व्यधात्प्रियप्राप्तिविधातनिश्चया-

न्मृदूनि दूना परिदेवितानि सा ॥ ८७ ॥

अथेति ॥ अथ सा भैमी मृदूनि श्रोतुः करुणोत्पादकानि परिदेवितानि विलापवचनानि व्यधात् । किंभूता—प्रियस्य नलस्य प्राप्तेः विधातस्य मम नलप्राप्तिः सर्वथा न भविष्यतीति निश्चयात् दूना दुःखिता । तथा—उद्भमन्ती उन्मादवती । तथा—रुदती । तथा—गता क्षमा सहनशक्तियस्याः सा । किमपि सोढुमममर्थाक्षणमपि जीवितुमसहा । तथा—ससंभ्रमा अपुना मम जीवनं न स्यात्, दुःखरूपं वा भवेदिति भयसहिता । तथा—लुप्तरतिः गतसुखा । तथा—स्वलन्ती किंकर्तव्यतामुदा मतिर्बुद्धिर्यस्याः सा । विप्रलम्भाख्यशृङ्गाररसस्य पोषकं वचनमुवाचेत्यर्थः ॥

त्वरस्य पञ्चेषुहुताशनान्मन-

स्तनुष्व मद्भस्ममयं यशश्चयम् ।

विधे परेहाफलभक्षणव्रती

पताद्य तृप्यन्नमुभिर्ममाफलं ॥ ८८ ॥

त्वरस्येति ॥ हे अतिस्वतापकत्वापञ्चेषुहुताशनं कामाग्ने, त्वं त्वरस्य सयेगो भव । मां दग्ध्वा मद्भस्ममयम् आत्मनो यशश्चयं कीर्तिसमूहं तनुष्व विस्तारय शीघ्रं मारय । मा स्म पिपीड इति भावः । स्त्रीवधेन तव महद्यशो भविष्यतीति सोपहायम्, हे विधे धातः, परस्य ईडा इच्छा तद्विषये यत् फलमभीष्टं तस्य भक्षणं अन्तरायकरणादनिष्पादने तदेव व्रतमस्यास्तीति पराभिलाषहनने प्रयत्नशीलस्त्वम् अद्य नलप्राप्तेरभावात्फलव्यर्थः ममासुभिः तृप्यन्मन् पत (अथो गच्छ । नरकं याहीत्यर्थः । तव परफलभक्षणव्रतं न तु प्राणभक्षणव्रतम् एतद्वत्लोपेन) पतितो भव । स्त्रीवधजनितादीतकास्वर्गापतितो भवेत्याक्रोशः । एतच्चानर्थकत्वाप्रलपारूपम् ॥

भृशं वियोगानलतप्यमानं किं

विलीयसे न त्वमयोमयं यदि ।

सरेषुभिर्भेद्य न वज्रमप्यमि

ब्रवीपि न खान्तं कथं न दीर्यमे ॥ ८९ ॥

भृशमिति ॥ हे भृशं सुमरी वियोगानलतप्यमानं स्वान्तं हृदय, एवं यदि अयोमयं लोहरूपं, तर्हि किं न विलीयसे द्यूनीभवसि । वज्रिना भृशं तप्यमानं लोहं विलीयते एवं खलत् तर्हि

१ 'अत्र भैम्याः शृङ्गाररससंयोजनं ग्रीष्माद्भ्रमरसंयोजनं च रूपपाठ-पकालंकारः । तस्य श्रेयोपमानायामहास्या मेकलः उपष्टः' इति जीवातुः । २ 'अत्रानुपामालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

किमिति न विलीयसे, न च विलीयसे, तस्मादलोहादपि स्वमतिक-
ठिनमित्यर्थः । हे स्मरेषुभिर्भेष, एवं वज्रमपि नास्ति । एवं तु पुष्प-
बाणैर्महास्वाकथं न दीर्यसे न ब्रवीषि अपितु कथयेत्यर्थः । एवं यदि
वज्रमपि नास्ति तदा एवं कथं न स्फुटसि तस्माद्वज्रमेव स्वमिति
वा । दीर्यसे कर्मकर्तेरिति तर्कः ॥

विलम्बसे जीवितं किं द्रव्यं द्रुतं
ज्वलत्यदस्ते हृदयं निकेतनम् ।
जहासि नाद्यापि मृषा सुखासिका-
मपूर्वमालस्यमिदं तवेदशम् ॥ ९० ॥

विलम्बस इति ॥ हे जीवित जीव, किं विलम्बसे कालक्षेपं
करोषि । अपि तु मा कार्षीः । द्रुतं शीघ्रं द्रव्यं गच्छ । अदः ते तव
निकेतनं निवासस्थानं हृदयं ज्वलति मदनाग्निना दहते । अद्यापि
गृहे दहमानेऽपि मृषा सुखासिकां सुखासनं निश्चिन्तस्वेनावस्थानं
न जहासि त्यजसि । अपितु गृहज्वलेनेपि सुखासनरूपमपूर्वं लो-
कोत्तरं तव हृदमालस्यम् । अत्यलसोऽप्यन्यो गृहे दहमाने सुखा-
सनं हित्वा पलाय्य गच्छति एवं तु ज्वलत्यपि गृहे बहिर्न निर्ग-
च्छति, अन्तरेव तिष्ठति, एतच्च लोकोत्तरमाश्रयकार्यालस्यमि-
त्यर्थः । स्वयि निर्गते मम पीडा न भवेत्, तस्माच्छीघ्रं निर्गच्छेति
भावः । आसिकाम्, 'धात्वर्थनिर्देशे णुल वक्तव्यः' इति णुलं ॥

दशौ मृषा पातकिनो मनोरथाः
कथं पृथू वामपि विप्रलेभिरे ।
प्रियश्रियः प्रेक्षणघाति पातकं
स्वमश्रुभिः क्षालयतं शतं समाः ॥ ९१ ॥

दशाविति ॥ हे दशौ, पातकिनो लोकानां सर्वदा प्रतारकत्वा-
त्पातकयुक्ताः मनोरथाः पृथू अपि वां मृषालीकेन कथं विप्रले-
भिरे वञ्चितवन्तः । युवयोर्नलोस्माभिः प्रदर्श्यत इत्यसत्यरूप-
पातकोपेता वामपीति वा । मृषा व्यर्थं वां मनोरथा वा । अति-
विशालयोरपि युवयोस्तैः प्रतारणा कृतेत्यनुचितं कृतमित्यर्थः ।
विप्रलम्भकारणादपि तेषां पातकित्वम् । पातकी अवश्यं परं
प्रतारयति । अत्योपि प्रतारयितुमर्हः किंपुनर्महानिति, नलद-
शनयोग्यत्वं च पृथू इत्यनेन सूचितम् । अणुत्वान्मनसो मनोरथैः
प्रतारणा युक्ता, युवां तु पृथू, अतः प्रतारणाऽनुचितेति वा ।
हृदानीं युवां प्रियश्रियः नलशोभायाः प्रेक्षणघात्यलोकनविप्र-
कारि स्वं स्वीयं सहजं पातकं मनोरथसंसर्गजनितं च शतं समाः ।
यावज्जीवमित्यर्थः । अश्रुभिः क्षालयतम् । यावत्पातकं तावन्नल-
दर्शनं नेति पातकं सर्वथा निराकुरुतमित्यर्थः । अन्यदपि मलि-
नमुक्तेन क्षाल्यते, नलदर्शनं विना यावज्जीवं रोदनमेव युवयोः
प्राप्तमिति भावः । मृषा निष्कारणं क्रीडादिना विना कथं विप्र-
लेभिरे क्रीडायां विप्रलम्भो युक्त इति वा योजनीयम् । शतं
समाः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

प्रियं न मृत्युं न लभे त्वदीप्सितं
तदेव न स्यान्मम यत्त्वमिच्छसि ।
वियोगमेवेच्छ मनः प्रियेण मे
तव प्रसादान्न भवत्वसौ मम ॥ ९२ ॥

प्रियमिति ॥ हे मनः, अहं त्वदीप्सितं प्रियं नलं न लभे,
तदभावे त्वदीप्सितं मृत्युं च न लभे । किमिति त्वं यन्ममेप्सित-
मिच्छसि तदेवेप्सितं मम न स्यात् । नैव भवेदिति वा । तस्मात्
त्वं प्रियेण नलेन सह मे वियोगमेव इच्छ । एवं सति तव प्रसादा-
न्ममासौ वियोगो न भवतु । एवं ममाभिलषितं यद्यद्वाञ्छसि
तत्तन्न भवति । एवं सति वियोगमेवेच्छ यथा स न भवेदिति
त्वां प्रार्थये । अस्मां मम 'सपूर्वायाः प्रथमायाः—' इति विकल्पा-
न्मयादेशो न ॥

न काकुवाक्यैरतिवाममङ्गजं
द्विपत्सु याचे पवनं तु दक्षिणम् ।
दिशापि मद्भस्म किरत्वयं तथा
प्रियो यया वैरविधिर्वधावधिः ॥ ९३ ॥

नेति ॥ द्विपत्सु विरहवैरिषु चन्द्रादिषु मध्ये काकुवाक्यैः
दीनवचनैः कृत्वा अङ्गजं कामं न याचे नार्थये । यनोऽतिवामम-
तिसुन्दरम्, अतिवक्रं च, अतिक्रान्ता वामाः स्त्रियो येन—स्त्रीवच-
नाकारिणं च । वैरिणामनेकत्वेऽप्यतिप्रगल्भत्वाद्वावेतौ याचनयोग्य-
त्वेन संभाविनौ कामो दक्षिणवायुश्च तत्र याचने दक्षिणत्वमेवो-
पयोगि, न तु सौन्दर्यं, न च प्रतिकूलत्वम्, न च स्त्रीकृतयाज्ञायां
स्त्रीवचनाकारित्वमिति वैयर्थ्येभ्यां कामो याचितुमयोग्यः । अथ
च रतिवामा स्त्री यस्य । अथ च रतौ प्रीतौ वामं वक्रं । विरहि-
त्वात्प्रीतिविरोधिनमित्यर्थः । तस्मात्कामं नार्थये । तु पुनः किंतु
दक्षिणं पवनं याचे । यतः—परच्छन्दानुवर्तिनमुदारं च सरलम्-
जुगामिनं च मलयानिलं दीनवचनैर्याचे । दानशीलोपपन्नत्वात्प-
रवचनकारित्वात्स्वयं दानमृत्वाद्युमागमास्तिस्वात्पवित्रत्वाच्च मलया-
निल एव याचितुं योग्य इत्यर्थः । अथ च अङ्गजः पुत्रोऽपि अति-
वक्रो न याचितुमर्हः । द्विपत्सुप्येतैर्गुणैर्वैरिणो याचितुमर्हः । दक्षि-
णहस्तस्य दानार्हत्वाच्चाचनयोग्यत्वम् वामहस्तस्य दानानर्हत्वाच्च-
याचनयोग्यत्वं यथा, तथा प्रकृतेपि, । याज्ञामाह—अयं मलया-
निलो यया दिशा प्रियो नलो लक्षितः यस्यां दिशि वर्तते, तथा
दिशा उपलक्षितं तस्यां दिशि मद्भस्मापि किरतु क्षिपतु । दक्षि-
णानिलः कुण्डिनपुरादुत्तरस्यां वर्तमानो नलराजधानीं प्रति म-
द्भस्म नयतिवत्यर्थः । मरणानन्तरं मद्भस्मनो नलसंबन्धं कुर्विति
मलयानिलं प्रार्थय इत्यर्थः । एतच्च कामेन कर्तुमशक्यम् । वैरी
त्वद्वचनं कथं स करिष्यतीत्याशङ्काह—यतो वैरविधिर्वैरकरणं
वधावधिर्मरणावधिः । वैरं मरणपर्यवसायि एतच्च कारणं सर्वत्र
साधारणम् । दक्षिणत्वं त्वसाधारणमिति शेषम् । मद्भस्मनो नल-
दिकसंबन्धे सति मम धन्यत्वं स्यादिति भावः । दिशापीति यथा-

१ 'अत्र निश्चयगर्भसंदेहालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
व्यतिरेकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेकानुप्रासममामो-
बलालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्र हेत्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र संयोगार्थं वियोग-
प्रार्थनाद्वित्रालंकारः' इति स्वविक्रमस्य फलप्राप्त्यर्थमुपमः' इति लक्ष-
णान्' इति जीवानुः ।

स्थितैव वा योजना । 'अङ्गं रुचिरेऽनङ्गकेशपुत्रमदेऽङ्गजः'
इति विधेः ॥

अमूनि गच्छन्ति युगानि न क्षणः
कियत्सहिष्ये न हि मृत्पुनरस्ति मे ।
न मां तु कान्तः स्फुटमन्तरुज्झिता
न तं मनस्तच्च न कायवायवः ॥ ९४ ॥

अमूनीति ॥ अमूनि क्षणरूपाणि युगानि गच्छन्ति, न स्वयं
क्षणलक्षणः कालः । अमूनि युगानि दुःखरूपाणि गच्छन्ति, न
क्षण उत्सवरूपाणि गच्छन्तीति वा । एक एव क्षणो बहुयुगरूप-
तया गच्छतीत्यर्थः । सोपि न गतो, वर्तते एवेति लटा सूचितम् ।
कथं युगरूपत्वमित्याशङ्क्याह—कियत् किंपरिमाणं दुःखमहं स-
हिष्ये । अपितु तस्यावधिनास्तीत्यर्थः । जीवितावधि भविष्यतीत्यन-
आह—हि यस्मान्मे मृत्युर्नोस्ति । ततश्च दुःखावधेरभावात्क्षणस्यापि
युगरूपत्वं युक्तम् । मरणाभावः कथमित्यत आह—स्फुटं यस्मा-
च्चिश्चितं वा कान्तो नलः तु पुनरन्तः स्थूलशरीरमध्ये अहंशब्द-
वाच्यं मां नोऽज्झिता न त्यजति । मनः तं नलं न त्यजति । प्रा-
णाख्याः कायवायवः तच्च मनो न त्यजन्ति । एतावत्याः परम्प-
राया अविच्छेदे कथं मरणं स्यादित्यर्थः । उज्झिता उज्झिष्यतीति
वा 'बुद्धीन्द्रियाणि खलु पञ्च तथाऽपराणि कर्मेन्द्रियाणि मनभा-
दिचतुष्टयं च । प्राणादिपञ्चकमथा वियदादिकं च कामश्च कर्म च
तमः पुनरष्टमी पूः ॥' इति वचनाल्लिङ्गशरीरस्योपलक्षकं मनः ।
तथावल्लिङ्गशरीरम्, तावत्स्थूलशरीरं न त्यजति । जीवे ह्युत्क्राम-
तीन्द्रियाण्युत्क्रामन्ति, लिङ्गे चोत्क्रामति स्थूलशरीरं पाटकांशिकं
विच्छिद्यते । तथा च श्रुतिः—'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामति,
प्राणमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा उत्क्रामन्ति' इति । ततश्च क्षेत्रज्ञस्यो-
त्क्रामणाभावे सर्वेषामनुत्क्रामणाभावान्मरणाभाव इत्यर्थः । अन्त-
रन्तःकरणे विद्यमानः कान्तो मां न त्यजति, अन्तःकरणं च तं न
त्यजतीति वा । यावज्जीवं नलेच्छानपगमाक्षलप्राप्त्यभावाच्च क्षणोपि
मया दुरतिक्रम इति भावः । उज्झिता, तृष् लुङ्गा ॥

मदुग्रतापव्ययशक्तशीकरः

सुराः स वः केन पपे कृपार्णवः ।

उदेति कोटिर्न मुदे मदुत्तमा

किमाशु संकल्पकणश्रमेण वः ॥ ९५ ॥

मदिति ॥ हे सुराः, स प्रसिद्धो वो युष्माकं कृपार्णवः केन
पपे पीतः । किंभूतः—मम उग्रतापः नलविरहजन्यः तस्य व्यये
नाशो शक्तः शीकरो बिन्दुमात्रं यस्य सः । एकोऽणवोऽगस्त्येन
पीतः, अयं केन पीतः, एतावच्चिह्नकृपत्वं किमिति कुरुयति कथय-
तेति भावः । वो युष्माकं संकल्पकणश्रमेणोच्छालेशरूपेण आशु
मदुत्तमा मत्सकाशादृपादिभिरुत्तमा सुन्दरी अथारक्षीणां कोटिः
मुदे युष्माकं प्रीतये किं नोदेति जायते । उदेत्यतीत्यर्थः । अवतां
संकल्पमात्रेण मत्सहस्यो मदुत्तमाश्च परहताः स्त्रियः सुलभा इति

कारणान्मदभिलाषनिर्बन्धो न कावो भवतिः । इयमेव च महती
कृपा । स्त्रीलोभाम्नां किं संतापयथेत्यर्थः ॥

ममैव वाहर्दिनमधुदुर्दिनैः

प्रसह्य वर्षासु क्रतौ प्रसजिते ।

कथं नु शृण्वन्तु सुपुष्य देवता

भवंत्वरण्येरुदितं न मे गिरः ॥ ९६ ॥

ममेति ॥ वा अथवा अहर्निशं प्रसह्य ममेवाधुदुर्दिनैः (वा)
अविच्छिन्नाधुधारा रूपमेघच्छब्देर्दिवसैः प्रसह्य बलादृषां सु क्रतौ
वर्षर्तौ प्रसजिते प्रवर्तिते सति देवता इन्द्रादयो देवाः
स्वनिद्राकालावात् सुपुष्य सुखा मे गिरः कथं नु शृण्वन्तु । अत-
एव—अरण्येरुदितं न भवतु मद्राश्यमिति शेषः । अपि नु भवतिवति
काकुः । तेषां निद्रितवान्मच्छोकादिवाक्यमरण्येरुदिततुल्याभावात्
मेवेत्यर्थः । वर्षर्तुर्देवरजनीति ज्योतिःशास्त्रम् । तस्यां च निद्रा युक्ता ।
यदि मया रोदनं न कृतं स्यात्तर्हि दुर्दिनत्वाभावाद्दुर्दिनं न स्यात् ।
तस्मान्ममेवापराध इत्येवकारेण सूचितम् । वर्षासु क्रतौ 'ऋत्यकः'
इति प्रकृतिभावः । सुपुष्य, 'सुविनिर्दुर्भ्यः' इति पाठम् । अरण्ये-
रुदितमिव 'क्षेपे' इति समासः 'तपुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् ॥

श्लोकचतुष्टयेन नक्तं प्रति प्रलपति—

इयं न ते नैपथ दृक्पथातिथि-

स्वदेकतानस्य जनस्य यातना ।

हृदे हृदे हा न कियद्देवपितः

स वेधमाऽगोपि खगोऽपि वक्ति यः ॥ ९७ ॥

इयमिति ॥ हे नैपथ नल, स्वदेकनिष्ठस्य । स्वदेकजीवनो-
पायस्येत्यर्थः । मलक्षणस्य जनस्य इयं यातना तीव्रवेदना ते दृक्प-
थातिथिर्न हगोचरो न इति प्रश्नकाकुः । हा कष्टं य इमां मदीयां
वेदनां त्वां प्रति वक्ति स खगोऽपि वेधया ब्रह्मणागोपि आच्छा-
दितः । गोपने हेतुमाह—यतः हृदे हृदे कियत्कतिवारं न गवेपि-
तम् अपितु बहुवारमन्विष्टोऽपि न इत्यते । कुत्र चिश्चया न गन्त-
व्यमिति ब्रह्मणा निषिद्धः । कदाचिन्मदीयामवस्थां तृप्त्यं चेत्कथ-
येन, तदा तव दयोदयो भवेत् स मास्त्विति वेधयो वेधस्य-
मिति भावः । 'एकतानोऽनन्यवृत्तिः' इत्यमरः ॥

ममापि किं नो दयमे दयाघन

त्वदङ्गिमग्रं यदि वेत्थ मे मनः ।

निमज्जयन्संतममे पराशयं

विधिस्तु वाच्यः क तवागसः कथा ॥ ९८ ॥

ममेति ॥ हे दयाघन नल, त्वं मम मनो यदि त्वदङ्गिमग्रं त्वच्चर-
णशरणं यदि वेत्थ जानासि तर्हि ममापि किं नो दयमे ममाप्युपरि
कृपां किं न करोषि । दयाघनत्वात्कुर्वित्यर्थः । कृपाऽकरणे तवाप-
राधो नास्तीत्याह—तु पुनः परस्मादशयमन्तःकरणं संतमसेऽज्ज्ञाने

१ 'अत्रातिशयोक्त्यन्तरन्यामालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्रापङ्क्तिहेतुदीपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्रानुप्रासस्यैवैतलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रा-
तिशयोक्तिदशेनालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेकानु-
प्रामालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

निमज्जयन्नुदयन् विधिः देवं वाच्यं उपालब्धयः । तव आगसो-
ऽपराधस्य कथा क्व । तवापराधो नास्ति ममैवाहं तथाविधमि-
त्यर्थः । तवान्तःकरणं हंसनिषेधद्वारा मम दुःखबोधनमकुर्वन्ब्रह्म-
वोपालब्धयो, न तु स्वमित्यर्थे इति वा । मम 'अधीगर्थ-' इति
पठौ कर्मणि । संतमसम्, 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' इत्यर्थः ॥

कथावशेषं तव सा कृते गते-
त्युपैष्यति श्रोत्रपथं कथं न ते ।

दयाणुना मां समनुग्रहीष्यसे

तदापि तावद्यदि नाथ नाधुना ॥ ९९ ॥

कथेति ॥ सा भैमी तव कृते कथावशेषं गता स्वयनुरक्ता
सती स्वप्राप्त्यभावाज्जन्मान्तरेऽपि स्वप्राप्त्यर्थं स्मृतेति ते श्रोत्रपथं
कथं नोपैष्यति जनमुखास्वमपि श्रोत्रस्येव । तदा श्रुतेऽपि कि-
मित्यत आह—हे नाथ प्राणेश, यद्यप्यधुना मां नानुगृह्णासि
तथापि तदापि तस्मिन्नपि समये तावत् दयाणुना कृपालेन मां
समनुग्रहीष्यसे । तावच्छब्दः संभावनायाम् । सा मदर्थं स्मृतेति
तदा यद्वदित्यसि तेनैव कृपालेनोनाहं धन्या भविष्यामीति भावः ।
अन्योऽपि स्वामी स्वीयं पूर्वमननुगृह्णन्नि तदर्थं कदां दशां प्राप्त-
मनुगृह्णाति । अनुग्रहीष्यसे, स्वरितेऽस्वात्तच्छ, 'ग्रहोऽलिटि-'
इति दीर्घः ॥

ममादरीदं विदरीतुमान्तरं

तदर्थिकल्पद्रुम किंचिदर्थये ।

भिदां हृदि द्वारमवाप्य मां स मे

हतासुभिः प्राणसमः समं गमः ॥ १०० ॥

ममेति ॥ मम हृदमान्तरं हृदयं विदरीतुं स्फुटितुं यस्मादादरि-
साद्रम्, तत्तस्मात् हे अर्थिनां कल्पद्रुम, अहं किंचिदर्थये याचे ।
कल्पद्रुमश्चास्वया तदातथ्यमित्यर्थः । किं तदित्याह—हृदि भिदां
विदारणलक्षणं द्वारं मार्गमवाप्य मे हतेः विनष्टैः, अथ च नि-
ष्फलैरसुभिः प्राणैः समं सार्धं प्राणसमः प्राणप्रियः स त्वं मा
गमः । प्राणा मङ्गव्याद्गच्छन्तु, त्वं मा गमः । जन्मान्तरेऽपि मम
स्वयेवास्तया भक्षितव्यमिति त्वां प्रार्थय इति भावः । विदरी-
तुम् 'वृत्तो वा' इति दीर्घः ॥

इति प्रियाकाकुभिरुन्मिषन्भृशं

दिगीशदत्त्येन हृदि स्थिरीकृतः ।

नृपं स योगेपि वियोगमन्मथः

क्षणं तमुद्भान्तमजीजनत्पुनः ॥ १०१ ॥

इतीति ॥ दिगीशानां दत्त्येन हृदि अस्थिरोऽप्येतावत्कालप-
र्यन्तं स्थिरीकृतः स दशनलक्षणे योगे सत्यपि भैमीविषयो नलस्य
वियोगमन्मथः इति पूर्वोक्तैः प्रियायाः काकुभिर्दीनवचनैः कृत्वा
भृशमुन्मिषन्नतितरासुदुःखः सन् क्षणं तं नृपं पुनरुद्भान्तमतिशयेन

१ 'अत्रातिशयोक्तिसमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
छेकानुप्रासोलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'मेव मे' इति
जीवानुसुखावबोधोपसंमतः पाठः । ४ 'अत्र हेतुरूपकालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

भ्रान्तमजीजनच्छकार । पूर्वमनेकवारं भ्रान्तः कृत एवेति पुनःश-
ब्दार्थः । उन्मादवशात्सोऽपि प्रलपति स्मेति भावः । संनिहितामपि
भैमीं नाजानादित्यपि ॥

पूर्वमेवार्थं सोपस्कारमाह—

महेन्द्रदूत्यादि समस्तमात्मन-

स्ततः स विस्मृत्य मनोरथस्थितैः ।

क्रियाः प्रियाया ललितैः करम्बिता

वितर्कयन्निथमलीकमालपत् ॥ १०२ ॥

महेन्द्रेति ॥ स नलः ततोऽनन्तरम् आरामनः समस्तं महेन्द्र-
दूत्यादि स्वकर्तृकमिन्द्रदूत्यं आदिशब्दाद्वह्यादित्यं विस्मृत्य पूर्वं
विप्रलम्भावस्थायां मनोरथस्थितैर्मनोरथकल्पितैः ललितैर्विलासैः
करम्बिता मिश्रिताः प्रियाया भैम्याः क्रिया विलापचेष्टा वितर्क-
यन्नानाप्रकारेण तर्कयन्संभावयन् इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेणालीकम-
नुद्धिपूर्वं आलपद्वोचत् । उन्मादवशात्प्रणयकलहादि संभावय-
न्भैमीं प्रति प्रलपति स्मेति भावः ॥

अपि प्रिये कस्य कृते विलप्यते

विलिप्यते हा मुखमश्रुविन्दुभिः ।

पुरस्त्वयालोकिक नमन्नयं न किं

तिरश्चललोचनलीलया नलः ॥ १०३ ॥

अप्येति ॥ अपि प्रिये, कस्य कृते किमर्थं त्वया विलप्यते ।
अश्रुविन्दुभिः कर्तुंभिः करणैर्वा मुखं विलिप्यते व्याप्यते । हा
कष्टम् । अमङ्गलमेतन्मा कार्षीरित्यर्थः । तिरश्चलन्ती सदा कटा-
क्षावलोकनाभ्यासेन वक्रगामिनी लोचनलीला यस्या एवंभूतया
त्वया पुरोऽग्रे नमस्त्वच्चरणशरणीभवन् अयं नलो नालोकि कि-
मिति प्रश्नः । लोचनयोर्लीलया विलासेन कटाक्षेणेति वा । रोद-
नवशात्प्रायेण त्वयाहं न ज्ञातः किमित्यर्थः । प्रणयकलहं परि-
त्यज्य चरणपतितं मामवलोकनेनानुगृहाण । रोदनं मा कार्षीरिति
भावः । अत्र कुपितत्वादेव रोदनं नेत्रयोर्वक्रगामिर्वच ॥

चकास्ति बिन्दुच्युतकातिचातुरी

घनासुबिन्दुस्रुतिकैतवात्तव ।

मसारताराक्षि ससारमात्मना

तनोपि संसारमसंशयं यतः ॥ १०४ ॥

चकास्तीति ॥ घना येऽसुबिन्दवः तेषां स्रुतिक्षयनं तस्य
कैतवाभ्याजात्तव बिन्दुच्युतकात्यस्य शब्दालंकारविशेषस्य वि-
षयातिचातुरी महती चातुरी चकास्ति । बिन्दुच्युतकात्यमलंकारं
सम्यग्जानासि । अथ च बिन्दूनां च्युतमेव च्युतकम्, तद्विषया-
तिचातुरी घनासुबिन्दुस्रुतिकैतवाच्छोभते । खादशी कापि सम्य-
गलीकं रोदितुं न जानातीत्यर्थः । तदेवाह—हे मसारवदिन्द्रनी-

१ 'अत्र हेतुरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'विकल्पयन्'
इति जीवानुसाहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः । ३ 'अत्र विरोधाभासो-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र छेकानुप्रासहेत्वलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

लवङ्गीले स्त्रिये तारे कनीमिके ययोरेवंभूते अक्षिणी नेत्रे यस्या-
स्तत्संबुद्धिः, यतः कारणात्वं असंशयं निश्चितं संसारं सकलं जग-
दामना ससारं तनोपि । बिन्दोरनुस्वारस्य ष्यवनचातुर्बाह्विना
सानुस्वारस्य संसारस्य ससारत्वमनुस्वारराहित्यं कथं कर्तुं शक्य-
मित्यर्थः । अथ च—आत्मना ससारं श्रेष्ठवस्तुसहितं करोपि । अ-
स्मिन्संसारे त्वाद्दशी कापि कुशला नास्तीत्यलीकरोदन् कर्तुं स्वमेव
जानामि नान्येत्यर्थः । अलीकरोदनेऽप्यनितरां शोभस इत्यर्थः । अ-
नुस्वारच्यवनाद्यत्रार्थान्तरप्रतीतिः तद्विन्दुच्युतकम् । 'कान्तो न-
यनानन्दी बाले दुःखेन भवति तदा' इति तदुदाहरणम् । च्यु-
तम्, 'नपुंसके भावे कः' स्वार्थे कर्त् ।

अपास्तपाथोरुहि शायितं करे

करोपि लीलाकमलं किमाननम् ।

तनोपि हारं कियदम्बुणः सर्वै-

रदोपनिर्वासितभूषणे हृदि ॥ १०५ ॥

अपास्तेति ॥ अपास्तं विरहवशात्पथकं पाथोरुद लीलाकमलं
येन एवंविधे करे शायितं चिन्तावशात्स्थापितमाननं लीलाकमलं
किमिति करोपि । सुखमेव लीलाकमलस्थाने जातमित्यर्थः । तन्मा
कुरु, लीलाकमलं गृहाण, चिन्तां मा कार्यारिति भावः । तथा—
अदोपाणि त्रासादिदोषैरहितानि, अथ च अपराधेन विनय वि-
रहवशाज्जिर्वासितानि, भूषणानि मुक्ताहारादीनि येन तादृशे हृदि
अम्बुणः सर्वैरनुविन्दुभिः कियत्किमपरिमाणं कियन्तं कालं च हारं
मुक्ताहारं तनोपि । अपि तु मा स्म तानीः । अनुविन्दुवो हार-
स्थाने भवन्तीत्यर्थः । तन्मा कुरु, भूषणान्यङ्गीकुरु । रोदन् मा
कार्यारिति भावः । अन्यत्र सापराधो निर्वास्यत इति दृष्टम् ।
कियत्, कियविशेषणम् ॥

दृशोरमङ्गल्यमिदं मिलजलं

करेण तावत्परिमार्जयामि ते ।

अथापराधं भवदद्विपङ्कज-

द्वयीरजोभिः सममात्ममौलिना ॥ १०६ ॥

दृशोरिति ॥ हे भूमि, अहं तावत्प्रथमतः करेण कृत्वा ते तव
दृशोर्नैत्रयोः मिलसंबद्धं निरन्तरं गलत् हृदममङ्गल्यमशुभरूपं
जलं बाष्पं परिमार्जयामि । प्रोच्छामीत्यर्थः । अथ पश्चाद्भवत्या
अद्विपङ्कजद्वय्याः रजोभिः समं सह आत्ममौलिना स्वमलकेन
स्वीयमपराधमपि प्रोच्छामि । मस्कृतादपराधाद्यदि रोदयि, तर्हि-
मङ्गल्यं रोदन्मादावपनेष्यामि पश्चान्मलके तव चरणरजो याव-
ल्लगति तावत्तव चरणौ शरणं प्रविश्यापराधमपनेष्यामि । प्रमज्जा
भवेति भावः । मङ्गल्यम्, अर्हार्थं यत् । परिमार्जयामि । वर्तमानसा-
मीप्ये लैद ॥

१ 'अत्रानुप्रासपङ्क्त्यतिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'अत्र कैतवशब्देनासुविन्दुच्युतेसाद्रव्यापह्वनेन वर्णात्मकविन्दुच्युतकत्वो-
पादपङ्क्त्यभेदः । तदुपजीवनेन समारमिति श्रिष्टपदोपात्तप्रागुक्ताधेय्यामे-
दाध्यवसायेन विन्दुच्युतकाख्यकार्यकारणोत्प्रेक्षाच्छेषमूला सापह्वोत्प्रेक्षा,
साच 'असंशयम्' इति व्यञ्जकप्रयोगादाद्या' इति जीवानुः । २ 'अत्रा-
तिशयोक्तिश्रेणालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र सहोक्ति-
रूपकतुल्ययोगित्वालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

मम त्वदच्छाङ्गिनखामृतसुतेः

किरीटमाणिक्यमयूखमञ्जरी ।

उपासनामस्य करोतु रोहिणी

त्यज त्यजाकारणरोषणे रुषम् ॥ १०७ ॥

ममेति ॥ हे भूमि, मम रोहिणी रक्तवर्णा किरीटमाणिक्यम-
यूखानां मञ्जरीतुल्या दीर्घाकारा दीप्तिरस्य पुरोवर्तिनः तवाङ्गि-
नखलक्षणस्यामृतसुतेऽश्वत्थोपासनां सेवां करोतु । हे निष्कारणं
रुषसीत्यकारणरोषणे भूमि, रोषं त्यज त्यज । सदाहं त्वच्चरणसे-
वकोस्मि । कोपं मुञ्च मुञ्चेति भावः । सांभ्यस्य सेवां कर्तुं शक्या,
न तु रोषणस्य । चन्द्रप्रिया रोहिणी तारका चन्द्रं सेवते, समी-
पवर्तिनी च भवतीत्युचितमेव । रोहिणी, 'वर्णादनुदात्तात्—'
इति ङीष्कारा । त्यज त्यजेति संभ्रमे, 'नित्यवीप्सयोः' इति
ट्रिह्रस्विः 'रोषणे 'कुपमण्डार्थेभ्यश्च' इति युपे ॥

तनोपि मानं मयि चेन्मनागपि

त्वयि श्रये तद्बहुमानमानतः ।

विनम्य वक्रं यदि वर्तते किय-

ममामि ते चण्डि तदा पदावधि ॥ १०८ ॥

तनोपीति ॥ एवं मयि मनागपि अल्पमपि मानं चेत्तनोपि
तर्हि आनतां नम्रः सन् अहं त्वयि बहुमानं महतीं पूजां माना-
पनयनार्थं श्रये कुर्वे । 'स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽप्यासङ्गिनि
प्रिये' इति । हे चण्डि कोपने, रोषवशाद्वक्रं कियत्स्वल्पमेव
विनम्य नम्रीकृत्य यदि चेद्वर्तते, तदा तर्हि ते तव पदावधि
चरणपर्यन्तं नमामि दण्डवत्प्रकारेण रोषदोषमपनेष्यामि । ब-
हुना मानेनाल्पमानं, बहुना नमनेन चाल्पं नमनमपनेष्यामीति
भावः । विनम्य विनमयेत्यन्तं भावितपर्ययं द्रष्टव्यम् ॥

प्रभुत्वभूम्नानुगृहाण वा न वा

प्रणाममात्राधिगमेऽपि कः श्रमः ।

क याचतां कल्पलतामि मां प्रति

क दृष्टिदाने तव बद्धमुष्टिता ॥ १०९ ॥

प्रभुत्विति ॥ मजीवितस्य त्वद्भीतस्यान्मां प्रति तव प्रभुत्व-
मद्वावाप्रभुत्वस्य प्रभुत्वशक्तेः भूम्ना बहुभवेनानुगृहाण ममानुग्रहं
कुरु, अथवा नानुगृहाण । परं प्रणाममात्राधिगमेऽपि मर्त्यके-
वल्लप्रणामाङ्गीकारेऽपि तव कः श्रमः प्रयासः । प्रभुः स्वेच्छया
सेवकं कदाचिदनुगृह्णाति, कदाचिन्नेति यद्यप्यस्मि तथापि प्रणाम-
मङ्गीकरोति, एवं तु नेति मया किमपराधमिति कथयति भावः ।
एवं याचतां भिक्षुकाणामभिलाषपूर्णसमर्थग्राहककल्पलतामीति क,
मां प्रति दृष्टिदानेऽप्यवलोकनमात्रेऽपि तव बद्धमुष्टिता कृपणत्व-
मिति क, अपिभयमेतन्मियो विरुद्धम् । कटाक्षावलोकनमात्रेण
मामनुगृहाणेति भावः ॥

१ 'अत्रानुप्रासरूपकश्रेणालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
छेकानुप्रासविशेषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विषम-
रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सरेषुमाथं सहसे मृदुः कथं
हृदि द्रढीयः कुचसंवृते तव ।
निपत्य वैसारिणकेतनस्य वा
व्रजन्ति बाणा विमुखोत्पतिष्णुताम् ॥ ११० ॥

स्मरेष्विति ॥ हे भूमि, मृदुरतिमृद्वी त्वं स्मरेषुमाथं कामबाण-
व्यथो कथं सहसे । कामपीडा मद्येत्यतिमानं त्यजेति भावः । वा पूर्व-
पक्षापरितोषे । अथवा वैसारिणकेतनस्य मकरध्वजस्य कामस्य
बाणास्तव द्रढीयांसो कुचो ताभ्यां संवृते हृदि निपत्य लगित्वा
तत्रानिमज्ज्यैव विमुखाश्च ते उत्पतिष्णवश्च तेषां आवस्तता तां
पराङ्मुखोत्पतनशीलत्वं व्रजन्ति । पापाणां वाणो निपत्य तत्रानि-
मज्ज्यैव पराङ्मुखस्तस्मादुच्छलन्ति, तद्वत्तव कामबाणपीडा न भव-
तीति युक्तिमिति भावः । कृतसंनहस्य बाणपीडा न भवति ।
'मीनो वैसारिणोऽण्डजः' इत्यमरः । 'विसारिणो मस्ये' इत्यण् ॥

स्मितस्य संभावय सृक्णा कणा-
न्विधेहि लीलाचलमञ्चलं भ्रुवः ।

अपाङ्गरध्यापथिकीं च हेलया
प्रसथ संधेहि दृशं ममोपरि ॥ १११ ॥

स्मितस्येति ॥ हे भूमि, त्वं सृक्णा ओष्ठप्रान्तेन स्मितस्ये-
षङ्कास्य कणान्तेऽशान्संभावय धन्यान्कुरु । तथा—भ्रुवोऽञ्चलं
प्रान्तं लीलया विलासेन चलं विधेहि । तथा—अपाङ्गरध्यायाः
नेत्रप्रान्तमार्गस्य पथिकीं नित्यचारिणीं दृशं च प्रसथ प्रसङ्गीभूय
हेलया विलासेन ममोपरि संधेहि स्मितभ्रुचलनरूपः प्रसथ मां
सविकासं कृपाकटाक्षविलोकयेति भावः । पथिकीम्, 'पथः पक्न्'
पिस्वान्डीष् । 'उपयुपरिष्टात्' इत्यतस्यैवादुपरियोगे 'पथ्यत-
सर्थ—' इति ममेति षष्ठी ॥

समापय प्राट्पमस्रुविप्रुषां
स्मितेन विश्राणय कौमुदीमुदः ।

दृशवितः खेलतु खञ्जनद्वयी
विकासि पङ्केरुहमस्तु ते मुखम् ॥ ११२ ॥

समापयेति ॥ त्वं अविच्छिन्नत्वावित्वादस्रुविप्रुषामस्रुविन्दूनां
प्राट्पं समापय । तथा अयुज्ज्वलाद्वाद्याह्लादकावाच्च स्मितेन
कौमुदीमुदः चन्द्रिकासंश्लिप्तो हर्षान्विश्राणय मङ्गं वितर ।
तथा—अतिचञ्चलत्वास्खलनाकारत्वाच्च दृशावेव खञ्जनद्वयी हतो
मल्लक्षणेऽस्मिन्ने खेलतु ममोपरि क्रीडतु । तथा—लक्ष्मीस्थान-
त्वाद्वर्तुलत्वाच्च ते मुखं विकासि विकस्वरं पङ्केरुहं कमलमस्तु
भवतु । रोदनं त्यक्त्वा प्रसन्ना भूत्वा स्मितपूर्वकटाक्षविलोकनपूर्वं
किञ्चिद्दृष्टीति भावः । प्राट्पि गतायां शरदि कौमुदीमुदः खञ्ज-
नक्रीडा कमलविकासश्च भवति ॥

१ 'अत्र विरोधाक्षेपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'प्रसथ'
इति पठित्वा 'बलात्कारेण' इति व्याख्यातं जीवानुसाहित्यविद्याधर्योः ।
३ 'अत्रानुप्रासरूपोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रा-
तिशयोक्तिरूपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सुधारसोद्वेलनकेलिमक्षर-
स्रजा सृजान्तर्मम कर्णकूपयोः ।
दृशौ मदीये मदिराक्षि कारय
स्मितश्रिया पायसपारणाविधिम् ॥ ११३ ॥

सुधेति ॥ हे भूमि, मम कर्णकूपयोरन्तर्मध्येऽक्षरस्रजा वर्ण-
मालया वाक्यरचनया कृत्वा सुधारसस्यामृतरससोद्वेलना नि-
र्मयांदा या केलिः क्रीडा तां सृज रचय अतिमधुरवागमृत्पूर्णौ
मम कर्णौ विधेहि । किमपि ब्रूहीति भावः । कूपशब्दोऽत्र जला-
शयाभिप्रायः । ततश्च वाण्यादां स्वादूदकेन यथा तीरमतिक्रम्यते
तथा क्रीडा क्रियत इति चोक्तिः । मदीयत इति मदिरं उन्माद-
जनकं अक्षिणी यस्यास्तःसंबुद्धिर्हे मदिराक्षि, मदीये दृशौ स्वीयया
स्मितश्रिया कृत्वा पायसेन दुग्धसंस्कृतपायसेन कृत्वा या पारणा
उपवासानन्तरभोजनं तस्य विधिं कारय । स्मितस्य शुभ्रत्वात्पा-
यसत्वम् । उपोषितस्य पायसपारणया यथा तृप्तिः, तथा स्वदीय-
स्मितशोभावलोकनेन मन्त्रेययोरिति स्मितपूर्वं किमपि ब्रूहि ।
मामनुगृहाणेति भावः । उद्गतो वेलामुद्वेलः, 'अत्यादयः—' इति
समासः । तस्य करणमुद्वेलनम् । मदिर इत्यत्र 'इपिमदि—'
इत्यादिर्नाणादिकः किरस्प्रत्ययः । रामायणे—'नार्यो मदिरलो-
चनाः' इति । दृशौ, 'हृत्पूरयत्यस्याम्' इत्यणौ कर्तृणो कर्मत्वम् ।
'परमाञ्जं तु पायसम्' इत्यमरः । संस्कृतार्थेऽण् ॥

ममासनार्थं भव मण्डनं न न
प्रिये मदुत्सङ्गविभूषणं भव ।

अहं भ्रमादालपमङ्ग मृष्यतां
विना ममोरः कतमत्तवासनम् ॥ ११४ ॥

ममेति ॥ हे प्रिये, मम आसनार्थं सिंहासनार्थं मण्डनमलं-
करणं भव । आसनस्येत्यर्थात् । एवं न न । अविचार्य मयेतदु-
क्तम् । किंतु त्वं मदुत्सङ्गविभूषणं भव । ममाङ्गं मण्डयेत्यर्थः ।
अङ्गापेक्षार्थासनस्य निकृष्टत्वात्, तव चातिप्रियत्वान्ममाङ्गं एवो-
पवेशनयोग्य इति भावः । अङ्गं भो अहं इत्येतद्भ्रमादुन्मादवशा-
दालपम् । त्वया मृष्यतां क्षम्यताम् । यतः मम उरो विना कत-
मत् अङ्गं तव आसनं भवितुं योग्यम्, अपि तु न किमपि । अङ्गा-
पेक्षयापि वक्षस उल्कृष्टत्वात्तत्रैवोपविश्यतामिति भावः । भ्रमाङ्क-
तोऽपराधः क्षन्नुमर्हः । अङ्गेति कोमलामन्त्रणे । 'भ्रमाङ्कमात्'
इति च पाठः । न न, भ्रमाङ्कमाद, इति च संभ्रमे द्विरुक्तिः ॥

अधीतपञ्चाशुगवाणवञ्जने
स्थिता मदन्तर्बहिरेषि चेदुरः ।

सराशुगेभ्यो हृदयं विभेत् न
प्रविश्य तत्त्वन्मयसंपुटे मम ॥ ११५ ॥

अधीतेति ॥ हे कामपीडाया अदर्शनादधीताभ्यस्ता पञ्चाशु-
गस्य कामस्य बाणवञ्जना यया तत्संबुद्धिः, मदन्तः मन्मनसि
स्थिता त्वं बहिर्देशेऽपि उरक्षेपेति प्रामोषि तत् तर्हि कृतमदनबा-

१ 'अत्रातिशयोक्तिरूपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रा-
तिशयोक्तिरूपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

णवज्ञनायास्तबोभयत्र वर्तमानत्वात्स्वन्मयसंपुटे त्वद्रूपे संपुटे मम हृदयं प्रविश्य स्मराशुगेभ्यो न विभेत् । चिरकालं मनसि स्थितापि हृदयं बहिःश्रेयालिङ्गसि तर्हि त्वदालिङ्गनवशान्मम कामज्वरोऽपि शान्तिमुपैष्यतीति भावः ॥

परिष्वजस्वानवकाशबाणता

स्मरस्य लभे हृदयद्वयेऽस्तु नौ ।

दृढा मम त्वत्कुचयोः कठोरयो-

रुरस्तदीयं परिचारिकोचिता ॥ ११६ ॥

परीति ॥ हे भूमि, एवं मां परिष्वजस्वाल्लिङ्ग । किमिति— नौ आवयोः गाढालिङ्गनवशाच्चिरन्तरं मिथो लभे मिलिते हृदय-द्वये वेधे स्मरस्य अनवकाशबाणता निरवकाशबाणत्वमस्तु । निबिडसंलभे वस्तुद्वये ह्यवकाशलेहोपि न लभ्यत इत्यर्थः । मम दृढातिकठोरा विशाला स्वेयमुरस्तदी वक्षस्तदी कठोरयोस्त्वत्कुचयोः परिचारिका सेवाकर्त्री समुचिता । तुल्ययोरैव संव्यसेवकभावो घटत इत्यर्थः । अलिङ्गनयोग्यत्वेव सूचितम् । द्वयोरपि यथा कामपीडा न भवति तथा विषेयम् । गाढालिङ्गनं देहीति भावः । परिष्वजस्वेति, 'परिनिविभ्यः—' इति पत्यम् ॥

तवाधराय स्पृहयामि यन्मधु-

स्रवैः श्रवःसाक्षिकमाक्षिका गिरः ।

अधित्यकामु स्तनयोस्तनोतु ते

मभेन्दुलेखाभ्युदयाद्भुतं नखः ॥ ११७ ॥

तवेति ॥ हे भूमि, अहं तव तस्मै अधराय स्पृहयामि त्वर्धा-यमधरमभिलषामि । तव गिरः यन्मधुस्रवैर्यस्याधरस्य मधुनिर्झरैः कृत्वा श्रवसी कर्णौ साक्षिणी यस्य तत् श्रवःसाक्षिकं तादृशं माक्षिकं मधुयासु पृथग्भूताः सन्ति । ओष्ठस्यामृतरूपत्वात्तदुत्पन्ना वाण्यः, कर्णयोरमृतरूपा भवन्तीत्यर्थः । तथा—मम नखः ते स्तनयोरधित्यकासुर्ध्वदेशेषु ह्यनुलेखाया अभ्युदय उदयमेव यद-द्भुतमाश्चर्यं तत् तनोतु करोतु । नखक्षतस्पर्धत्वाच्चन्द्रकलाकार-त्वाच्च इयमत्र चन्द्रकलोदितेति सत्यतादेर्बुद्धिर्भवत्वित्यर्थः । ओष्ठ-पाननखक्षतेच्छुरस्मीति भावः । अधित्यकेति स्तनयोर्दृश्यत्वात्वा-च्चन्द्रकलायास्तत्रोदयात्कलोदयसमये रक्ता भवति । अधराय, 'स्पृष्टेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वम् ॥

न वर्तसे मन्मथनाटिका कथं

प्रकाशरोमावलिमूत्रधारिणी ।

तवाङ्गहारे रुचिमेति नायकः

शिखामणिश्च द्विजराड्द्विपकः ॥ ११८ ॥

नेति ॥ हे भूमि, प्रकर्षेण काशने शोभते प्रकाशा शोभमाना रोमावलिरेव सूत्रं धारयत्येवंशीला त्वं मन्मथनाटिका कामस्यो-न्मादयित्री कथं न वर्तसे । अपि तु कामं सहर्षं करोषि । अङ्ग-संबोधने, तव हारे मुकाहारे नायको मध्यमणिः रुचिमेति देदी-प्यते । च परं उज्ज्वलतरत्वाद्गुणलतरत्वादाह्लादकतरत्वाच्च द्विज-

१ 'अत्रानिदशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानुपमातिशयोक्त्यनुपमाक्षेपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

राड्द्विपकः चन्द्रप्रतिरस्करणशीलः शिखामणिमुकुटमणिः शिखायां निबद्धो वा मणिरपि रुचिमेति । द्विजराड्द्विपकश्चमुभयोरपि वा । तव विलोकनान्मदीयः कामः सहर्षो भवति । वर्धतेतरा-मिति भावः । नाटिकापक्षे—प्रकाशरोमावलिरेव सूत्रधारो नान्दी-श्लोकानन्तरसंचारी कथाप्रस्तावकः पात्रविशेषः सोऽस्या अस्तीति । तथा—तवाङ्गहारेऽङ्गविशेषे नृत्ये नायकः सभापती रुचिं प्रीति-मेति । तथा—द्विजराट् ब्राह्मण एव विद्वत्पक्षे परिहासकं मित्रं रुचिमेति । शिखायां मणिरस्य विद्वत्पक्षे । नायकस्य वा सः । 'अङ्गहारोऽङ्गविशेषः' इत्यमरः । 'पीठमर्दां विटशेषे विद्वत्पक्षे इति त्रिधा' । 'हासकृच्च विद्वत्पक्षः' इत्यालंकारिकाः ॥

शुभाष्टवर्गस्त्वदनङ्गजन्मन-

स्त्वाधरेऽलिरुयत यत्र लेखया ।

मदीयदन्तक्षतराजिरञ्जनेः

म भूर्जतामर्जतु विम्बपाटलः ॥ ११९ ॥

शुभेति ॥ हे भूमि, तव अनङ्गस्य कामस्य जन्मन उत्पत्तेः शुभसूचकोऽष्टवर्गः ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धः स लेखया यत्र तवा-धरेऽलिरुयत । ज्योतिर्विदा ब्रह्मण्येत्यर्थः । विम्बफलवत्पाटलवर्णः सोधरः मदीया दन्तक्षतराजिः, तथा कृत्वा रञ्जनानि, तैः कृत्वा भूर्जतामर्जतु । न अङ्गजन्माऽनङ्गजन्मा मानसः पुत्रः । तस्योत्तम-त्वात्तज्जन्मपत्रिका ज्योतिर्विदा भूर्जपत्र एव लिख्यते । पुत्रे जाते ज्योतिर्विदा तस्य जन्मकालीनः शुभाष्टवर्गो लिख्यते । त्वदो-ष्टोष्टरत्वाच्चान् दन्तक्षतमुन्दरो भूर्जपत्रेणोपमीयते । अष्टवर्गस्तु ज्योतिःशास्त्रोक्तो जातव्यः । लेखया । लेखाभिरित्यर्थः ॥

गिरानुकम्पस्य दयस्य चुम्बनेः

प्रसीद शुश्रूषयितुं मया कुर्वो ।

निशेव चान्द्रस्य करोत्करस्य य-

न्मम त्वमेकामि नलस्य जीवितम् ॥ १२० ॥

गिरिति ॥ त्वं गिरानुकम्पस्वानुगृहाण । चुम्बनेर्दयस्वानुक-म्पस्य । मया प्रयोज्येन कुर्वो शुश्रूषयितुं प्रसीद । यद्यस्मात्तुं एका केवलं नलस्य मम जीवितमस्ति । कस्य केव—चान्द्रस्य करो-त्करस्य किरणसमूहस्य निशेव रात्रिरिव । तस्य जीवनं नान्या तथेति पूर्ववत् । त्वद्धीनजीवित एवाहम्, चुम्बनादिना माम-नुगृहाण, अन्यथा जीवनमेव न भविष्यतीति भावः ॥

मुनिर्यथात्मानमथ प्रबोधवान्

प्रकाशयन्तं स्वमसावबुध्यत ।

अपि प्रपन्नां प्रकृतिं विलोक्य ता-

मवासमंस्कारतयामृजद्विरः ॥ १२१ ॥

मुनिरिति ॥ अथ प्रबोधवान् गतभागिनरयो नल इति 'नलो-ऽहं' नलत्वेन प्रकाशयन्तं कथयन्तं स्वमात्मानमबुध्यत जानाति स्म । आत्मानं कथयता मया दूतधर्मः परित्यक्तः अनुश्रितं कृतमित्य-

१ 'अत्रानिदशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानुपमातिशयोक्त्यनुपमाक्षेपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

जानादित्यर्थः । नलत्वकथनमात्रेण तां च भर्मां प्रकृतिं रोदनात्पूर्वावस्थां प्रपञ्चां प्राप्तां विलोक्य जातबोधस्वादृतोऽहमित्यवासंस्कारतया प्राप्तबुद्धितया वक्ष्यमाणा गिरोऽपि असृजन् । नलत्वनिश्चयेन त्यक्तरोदनां तां दृष्ट्वा स्वात्मानमेवोद्दिश्य दूतधर्मोचितमाह स्तेत्यर्थः । नलत्वनिश्चयेन गतमोहत्वम्, तेन प्राप्तबोधतया प्रकृतिं प्रपञ्चामिति वान्वयः । उद्बुद्धतुल्यसंस्कारत्वेन प्रपञ्चां प्राप्तामागतां तां दूतधर्मयुक्तां स्वामेव प्रकृतिं विलोक्य दूतधर्मोचितमेवावोचदिति वा । मुनिर्यथा यतिरिव । वेदान्ताभ्यासेन शमदमादिद्वारा प्रबोधदानसंसारविनाशसमर्थप्रकृष्टज्ञानयुक्तो यतिः स्वप्रकाशं सच्चिदानन्दैकरसमात्मानं 'अहं ब्रह्मास्मि' इति बुध्यते बुद्ध्वा च उद्बुद्धजन्मान्तरीयसंस्कारतया प्राप्तब्रह्मज्ञानतया वा तां प्रसिद्धां संसारजन्मिकां सत्वरजस्तमःसाध्यावस्थारूपां प्रकृतिमनादिमविद्यां प्रकर्षेण पञ्चां पृथग्भूतां ज्ञात्वा 'अहं मनुरभवं सूर्य-श्राहं कक्षीर्वाक्त्रिपरिस्मि विप्रः । अहं कुन्समायुनेयं न्यूज्जे-ऽहं कबिरुशना पश्यतामा' इत्यादि वामदेवकृपिवदित्यर्थः । मुनिरप्यात्मानं प्रकृतिं च विवेकेन ज्ञात्वा मुक्तः सन् वागादिव्यवहारान्सृजति सुखतीति केचित् ॥

अये मयात्मा किमनिहृतीकृतः

किमत्र मन्ता स तु मां शतक्रतुः ।

पुरः स्वभक्त्याथ नमन्हियाविलो

विलोकिताहे न तदिह्जितान्यपि ॥१२२॥

अये इति ॥ मया नलोहमिति आत्मा किमित्यनिहृतीकृतः प्रकटीकृतः । अये खेदे । महदनुचितं कृतमित्यर्थः । अत्रात्मप्रकटनविषये स शतक्रतुस्तु पुनर्मां किं किंप्रकारं मन्ता ज्ञास्यति । मामसाधुमेव ब्रूयादित्यर्थः । शापदानसामर्थ्यद्योतनाय शतक्रतुरिति पदम् । पुरः पूर्वं स्वभक्त्या नमस्तन् अथ पश्चाद् द्विधा अकृतकार्यत्वाद्वाहजया आविलः कलुषितः सन् । सुतरां नमस्तित्यर्थः । तदिह्जितान्यपि कोपाविष्टस्तेन्द्रस्य भ्रूभङ्गादीन्यपि न विलोकिताहे विलोकयिष्यामि । प्रसादलाभस्तु दूरतः । अन्योप्यपराधी स्वामिनः कोपचिह्नं भ्रुकुट्यादि न विलोकयति ॥

स्वनाम यन्नाम मुधाभ्यधामहो

महेन्द्रकार्यं महदेतदुज्जितम् ।

हनूमदाद्यैशसा मया पुन-

द्विषां हसैर्दुत्यपथः सितीकृतः ॥ १२३ ॥

स्वनामेति ॥ नाम प्राकाशये खेदे वा । अहं यत् स्वनाम मुधा व्यर्थमेवाभ्यधां एतत् महत् महेन्द्रकार्यमुज्जितं त्यक्तम् । विनाशितमित्यर्थः । अहो महदनुचितमेतत् । अनुचितत्वमेवाह—हनूमदाद्यैः श्रीरामादिवृत्त्यकारिभिर्युत्पथो यशसा कीर्त्या सितीकृतः । कार्यस्य साधितत्वात् । मया पुनः द्विषां हसैर्दुत्यैः सितीकृतः । तैस्तु यशो लब्धम् । मया इन्द्रवृत्त्यर्थं गतो नलः स्वीयमेव दूत्यं कृतवानित्यादि वैरिहास्यरूपमयशो लब्धम् । 'सितीकृतः' इति पाठे श्वेतीकृतः, इयामीकृतश्चेति व्याख्येयम् ॥

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र एकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासव्यतिरेकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

धियात्मनस्तावदचार नाचरं

परस्तु तद्वेद स यद्वदिष्यति ।

जनावनायोद्यमिनं जनार्दनं

क्षये जगज्जीवपिबं शिवं वदन् ॥ १२४ ॥

धियेति ॥ अहमात्मनो धिया बुद्ध्या तावदचारं इन्द्रादिप्रतिकूलं नाचरं न कृतवान् । किंतु उन्मादादेव स्वनाम कथितमित्यर्थः । स प्रसिद्धः परोऽन्यो दुर्जनो वा तु पुनः यद्वदिष्यति तदहं वेद । दुर्जनो हि यथावृत्तं न वदति किंतु विपरीतमेव वदति, इति जाने इत्यर्थः । तदेव विरोधेनाह । किंभूतः परः—जनानामवनाय पालनायोद्यमिनं कृतोद्यमं जनानर्दयति पीडयतीत्येवशीलं वदन् । तथा—क्षये प्रलये जगज्जीवपिबं जगत्पाणहरं महादेवं शिवं मङ्गलं वदन् । अनगलो लोक इत्यर्थः । लोकोक्तनिवारणे कश्चन प्रतीकारो नास्तीति भावः । नन्वादित्वाजनार्दनः । जीवपिबम्, 'पात्रा—' इत्यादीनां शः ॥

स्फुटत्यदः किं हृदयं त्रपाभरा-

द्यदस्य शुद्धिर्विबुधैर्विबुध्यते ।

विदन्तु ते तत्त्वमिदं तु दन्तुरं

जनानने कः करमर्पयिष्यति ॥ १२५ ॥

स्फुटतीति ॥ आत्मप्रकाशनादकृतकार्यत्वाच्च यक्षपाभरो लजाबाहुल्यं तस्मात् अदो हृदयं किमर्थं स्फुटति । यद्यस्मान् विबुधैर्देवैरस्य हृदयस्य शुद्धिः विबुध्यतां ज्ञायताम् । तु पुनस्ते विबुधा इदं दन्तुरं विपमं तत्त्वं मया बुद्धिपूर्वकं कृतं, अबुद्धिपूर्वकं वेति विदन्तु जानन्तु । लोका जानन्तु वा मा जानन्तु । 'अत्र लौकिकमाभाणकमाह—जनानने कः करं हन्ममर्पयिष्यति स्वयं न वक्तव्यमिति मुखहस्तदानेन लोकं प्रतिपेदुं कः शक्नोति । अपि तु न कोपि । लोको यत्किञ्चिद्ददतु नामेति भावः । हृदयस्फोटनाभावेऽपि ते देवास्तत्त्वं यथार्थं जानन्तु । अन्यदपि संदिग्धं प्रमेयं पण्डितैः परीक्ष्य तत्त्वतो निर्णयते, न तु सामान्यलोकैः ॥

मम श्रमश्चेतनयानया फली

बलीयसालोपि च सैव वेधसा ।

न वस्तु दैवस्वरसाद्विनशरं

सुरेश्वरोऽपि प्रतिकर्तुमीश्वरः ॥ १२६ ॥

ममेति ॥ अनया चेतनया दूतोऽहमिति प्रतिपत्त्या कृत्वा मम श्रम इत्थंलक्षणः फली सफलो जातः स्यात् । बलीयसा वेधसा च देवेन सैव चेतना अलोपि नाशिता । दैववशाद्भ्रान्त्यात्मकधनाच्छ्रमो व्यर्थ एव जात इत्यर्थः । चेतनारक्षणे स्वया यत्नः किमिति न कृत इत्यत आह—स्वभ्रातरी रसश्च स्वरसः स्वेच्छा दैवस्य स्वरसारस्वेच्छया विनश्वरं विनाशितं वस्तु प्रतिकर्तुं चिकित्सितं सुरेश्वरोऽपि शक्नोऽपि ईश्वरो न समर्थो न किं पुनरन्यः । मयाऽबुद्धिपूर्वमेवात्मप्रकाशनं कृतमिति भावः । तस्मान्ममापराधो नास्तीत्यर्थः ॥

१ 'अत्र एकानुप्रासो हेतुश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

इति स्वयं मोहमहोर्मिनिर्मितं
प्रकाशनं शोचति नैषधे निजम् ।

तथाभ्यधामप्रतदुद्दिर्घया

दयालुरागालुषु हेमहंसराट् ॥ १२७ ॥

इतीति ॥ नैषधे नले स्वयमात्मनैव मोहमहोर्मिनिर्मितं भ्रा-
न्तिबाहुस्त्ववशात्कृतं निजं स्वीयं प्रकाशनं प्रकटमिति पूर्वोक्तप्र-
कारेण शोचति निन्दति सति तद्विषयं पश्चात्तापं कुर्वति सति
दयालुः हेमहंसानां राट् राजा तथाभिर्बन्धनीया व्यधा पीडा
तस्यां ममभ्राता स च तस्योद्दिर्घयोद्धरणच्छया लघु शीघ्र-
मागात् ॥

नलं स तत्पक्षरवोर्ध्ववीक्षिणं

स एष पक्षीति भणन्तमभ्यधात् ।

नयादयैनामतिमानिराशता-

मसून्विहातेयमतः परं परम् ॥ १२८ ॥

नलमिति ॥ स हंसः तस्य हंसस्य पक्षरवः पक्षवातभवः
शब्दत्वेन किमेतदायातीति बुद्ध्या ऊर्ध्ववीक्षिणमुपरिबिलोकितम्,
अनन्तरं च इति भणन्तं तं नलमभ्यधादुषदत् । इति किम्—
कृतमहोपकारः स एवैष पक्षी हंस इति । हे अद्य निष्कृप नल,
एनां भैमी निराशतामाशारहिततां अतितरां मा नय मा स्म
नैषीः । स्वप्रकाशनकृतस्वनिन्दया मत्प्रस्थानुरागो न विधत् इति
मतीत्या एषा निराशा भविष्यति, तथा मा कार्षीरिति भावः ।
अस्या निराशाये जाते मम किमनिष्टमित्याशङ्क्याह—या एषया
निन्दा कृता सा कृतैव, अतः परं चेत्करिष्यति तर्हीयं भैमी परं
केवलमसून्प्राणां विहाता त्यक्ष्यति । स्वीधन्त्यं पातकं तव भ-
विष्यति, तस्मादेवं मा कार्षीरिति भावः । अतैरुपसर्गत्वात् 'ते
प्राग्धातोः' इति नियमात्पूर्वमेव प्रयोगस्त्याचिष्येऽपि महाकविप्र-
योगाद्यबहितानामपि प्रयोगः साधुः 'आविश्रुयोऽभवत्सावित्र
रागः' 'बिलोलजिह्वायुगलीहोभयमुकभागमाविः' इत्यादयः प्र-
योगाः । अतिश्रुयिता मा शोभा राजलक्ष्मीर्वा यस्याः सा
अतिमा ह्यमित्यस्य विशेषणम् । एनामनिराशतां नयेत्यन्वयः ।
हे अतिम अतिश्रुयिता मा शोभा राज्यलक्ष्मीर्वा यस्येति । 'अ-
तिमुन्दरत्वाद्बहुधनत्वाच्च त्वमेवास्या योग्यो नाम्नः' इति सूचि-
तम्, इति वा । अतिकास्ता माम् अतिमुन्दरी केवलमतः परं
प्राणांस्त्यक्ष्यति त्वद्विना । एवंविधं मुन्दरं वस्तु बृथव यास्यतीति
सूचितमिति वा । विहाता लुट् ॥

सुरेषु पश्यभिजसापराधता-

मियत्प्रयस्यापि तदर्थसिद्धयं ।

न कूटसाक्षीभवनोचितो भवा-

न्सतां हि चेतःशुचितात्मसाक्षिका ॥ १२९ ॥

सुरेष्विति ॥ हे नल, भवान् तेषां देवानामर्थसिद्धये प्रयो-
जनसिद्धये इवदेतावत्प्रयस्यापि बहुतरं प्रयासं कृत्वेत्यर्थः । सुरेषु

देवविषये अनुचितमेतन्मया कृतमिति निजसापराधतां स्वीयमनु-
चितकारित्वं पश्यजानन् कूटसाक्षीभवनोचितो न भवति कूटोऽ-
सत्यभ्राता साक्षीव सत्येपि परकीयेऽर्थेऽलीकं भावते स कूटसाक्षी
अकूटसाक्षिणः कूटसाक्षिणो यज्ज्वनं तत्कूटसाक्षीभवनम् । तदुचितो
न भवतीत्यर्थः । हि यस्मात् सतां चेतःशुचिता आत्मैव साक्षी
वस्यामेवविधा, न तु परसाक्षिका मया निष्कपटं कृत्यं कृतमिति
त्वं तावज्जानासि, सस्तत्त्वालोकं भाषितुमपि स्वचेतस एव
लज्जन्ते । तव च सत्यत्वं लोकप्रयत्नसिद्धम् । देवा अपि सर्व-
साक्षिन्वास्वयमेव त्वदीयं शुद्धत्वं ज्ञास्यन्ति, किमनेन लोकेनेति
भावः । आत्मसाक्षिका 'शेषाद्विभावा' इति कर्प ॥

इतीरिणापृच्छय नलं विदर्भजा-

मपि प्रयातेन खगेन सान्त्वितः ।

मृदुर्बभाषे भगिनीं दमस्य स

प्रणम्य चित्तेन हरित्पतीकृपः ॥ १३० ॥

इतीति ॥ स नृपः चित्तेन हरित्पतीप्रणम्य अतः परं मम
करणीयमपि नावशिष्टम्, क्षम्यतामिति मनसैव देवाक्षमस्तृप्त्य
श्रुतुः सद्यः सन् दमस्य भगिनीं बभाषे । किंभूतः—इति पूर्वो-
क्तमीरिणा मुवाणेन नलं विदर्भजामपि आपृच्छय प्रयातेन यातु-
मारब्धेन खगेन हंसेन सान्त्वितः । प्रयातेन 'आदिकर्मणि
क्तः कर्तरि च' इति क्तः ॥

ददेऽपि तुभ्यं कियतीः कदर्थनाः

सुरेषु रागप्रसवावकेशिनीः ।

अदम्भदूत्येन भजन्तु वा दयां

दिशन्तु वा दण्डममी ममागसाम् ॥ १३१ ॥

ददेऽपीति ॥ हे भैमि, अहं तुभ्यमपि अनिर्दिष्टदूत्यकरणज-
निताः कियतीः कतिसंख्याकाः कदर्थनाः पीडा अहं वदे वदामि,
अतः परं तद्विषयं किमपि न वदिष्यामीत्यर्थः । यतः—सुरेषु
रागोऽनुरागः, तल्लक्षणः, तस्य या प्रसवोऽङ्कुर उपपत्तिर्वा तस्या-
वकेशिनीर्निष्फलाः अनुरागानुत्पादिका इत्यर्थः । उद्यमः कार्यजन-
कश्चेन्नर्तति तर्हि दुःखमपि दातुमुचितम् । प्रकृते तावति दूत्ये
कृतेऽपि तव तेष्वनुरागाङ्कुरोऽपि नोत्पन्नः तस्मात्तव पीडाकरमतः
परं किमपि न वदिष्यामीति भावः । यत्राङ्कुरोत्पत्तिरपि नोदति
तत्र फलाशा कृतस्या । तव पीडादाने ममापि पीडा भवतीत्यपि-
शङ्काः । गह्वरीयां वाऽपि । अनुचितमेतदित्यर्थः । एवं सति
अमी देवा अदम्भदूत्येन निष्कपटदूत्येन कृत्वा दयां मम कृपां
वा भजन्तु कुर्वन्तु । कार्यासाधनरूपेणागमा अस्मदीयं कार्यं वि-
नाश्य स्वीयं कृतमित्यपराधेन दण्डं शासनं वा दिशन्तु कुर्वन्तु ।
तत्कृतं दण्डमपि सहिष्ये, परं तुभ्यं दुःखं दातुं नोत्सहे इति भावः ॥

अयोगजामन्वभवं न वेदनां

हिताय मेऽभूदियम्वन्मदिष्णुता ।

उदंति दोषादपि दोषलाघवं

कृशत्वमज्ञानवशादिवैनमः ॥ १३२ ॥

१ 'अत्रातिशयोक्तिच्छेकानुप्रासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्रानुप्रासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्राति-
शयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अयोगजामिति ॥ इयं उन्मविष्णुता मे मद्यं हितायाभूत् ।
यतः—अहं अयोगजां विरहजां वेदनां नाम्बभवम् । किं तु
परमानन्दमन्वभवम् । उन्मादेन सुखवशान्मया विरहपीडा
विस्मृता तस्मादियमुन्मादिता मम गुणायैव जातेति भावः । अथ
च न योगः अयोगः, तज्जां संसारसंबन्धिनी पीडां नाम्बभवम् ।
किंतु परमानन्दमन्वभवमित्यर्थः । तत्रार्थान्तरन्यासं सोपमान-
माह—दोषादपि दोषभूतादपि एकस्माद्धेतोः दोषभूतस्याप्यन्यस्य
लाघवं अल्पत्वलक्षणो गुण उदेति । कस्मात् कस्य किमिव—
अज्ञानवशाद्ज्ञानलक्षणदोषवशाद्दोषभूतस्याप्यनसः पातकस्य
कृशात्वमल्पत्वमिव । अल्पत्वलक्षणो गुणो भवति । ज्ञानपूर्वं ब्रह्म-
हत्यादौ 'कामात्तद्विगुणं भवेत्' इति बहुप्रायश्चित्तान्मानात्पातक-
गौरवमवगम्यते, अज्ञानकृते लघुप्रायश्चित्तान्मानात्पातकलाघव-
मिति । अज्ञानलक्षणदोषादोषभूतस्य पातकस्य लाघवलक्षणो
गुणो यथा लभ्यते, तथोन्मादलक्षणादोषाद्विरहवेदनादोषस्य
लाघवलक्षणो गुणो मयापि लब्ध इति भावः । उन्मादितायां
क्रियतोपि दुःखस्य शेषत्वसूचनार्थं वेदनापदम् । मे हितयोगे
चतुर्थी । भावप्रत्ययान्तस्य गुणवाचिनः शब्दस्य 'पूरणगुण-'
इति समासनिषेधाद्दोषलाघवमित्यत्र समामाप्राप्तेः 'तद्विशेष्यं
संज्ञाप्रमाणत्वात्' इति ज्ञापकाद्बुद्धिमान्धं, करणपाटवमित्यादिम-
हाकविप्रयोगदर्शनाच्च निषेधस्यानित्यत्वात्समासो द्रष्टव्यः । एव-
मेवमादिषु प्रयोगेषु शातष्यम् ॥

तत्रैतल्ययोगस्मरणपावकोऽपि मे

कदर्थनात्यर्थतयाऽगमद्वयम् ।

प्रकाशमुन्माद्य यदद्य कारय-

न्मयात्मानस्त्वामनुकम्पते स्म सः ॥१३३॥

तथेति ॥ तव स्वसंबन्धी त्वद्विषयो मज्जिष्ठः स प्रसिद्धः पूर्वं
कृतपीडाः अयोगो विद्योगमज्जनितः स्मरणपावको ममैव कदर्थना-
त्यर्थतया पीडाबाहुल्येनाप्यतिपीडाकारित्वेनापि इति पूर्वोक्तप्रका-
रेण मे मम दयामगमत् । चकारित्यर्थः । इति किम्—यद्यस्माद्
अद्य त्वद्विलापसमये मामुन्माद्योन्मादं प्रापय्य मया प्रयोज्येना-
त्मनो ममैव नलोऽहमिति प्रकाशं प्राकट्यं कारयन् त्वामनुकम्पते
स्म सेवते स्म । तेन ममैव कृपा कृतेत्यर्थः । त्वद्विषयो वियो-
गाभिर्पदि ममातिपीडां नाकरिष्यत्, तदोन्मादाभावान्मयात्मप्र-
काशनमपि नाकरिष्यत्, ततश्च मत्प्राप्तिविघातनिश्चयात्स्मरणमेव
स्यात्, त्वद्वियोगान्ममापि मरणं स्यात् । तस्मात्पीडयोन्मादाधि-
क्यान्मयात्मनः प्राकट्ये कृते मत्प्राप्तिनिश्चयात्स्वया प्राणा रक्षिताः,
तस्माच्च मत्प्राणा अपि तेन रक्षिता, इति स स्मरणमिमं दयामेव
चकारेति भावः । कामाप्तिः कदर्थनात्यर्थतयापि मे दयां चकार ।
कुतःतथेति, त्वद्विषयोहमिति त्वां पीडयत्येव, त्वसंबन्धान्मा-
मपि पीडयति । इयं तस्य कृपैव भैमी मामेव वरिष्यति, नान्य-
मिति निश्चयात् । योजनान्तरमुपेक्षणीयम् ॥

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'न वा' इति
साहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः । ३ 'मयात्मनो मामनु-' इति साहित्य-
विद्याधरीपाठः । ४ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अमी समीहैकपरास्तवामराः

स्वकिंकरं मामपि कर्तुमीशिषे ।

विचार्य कार्यं सृज मा विधान्मुधुधा

कृतानुतापस्त्वयि पार्णिविग्रहम् ॥१३४॥

अमी इति ॥ अमी अमरास्तव समीहैकपरास्तवभिलाषकेवल-
निष्ठाः त्वामेवाभिलष्यन्तीत्यर्थः । तव तेष्वनुरागो न । एवं मामपि
स्वकिंकरं कर्तुं ईशिषे, यां स्वीयं दासं कर्तुं स्वमेवेच्छसीत्यर्थः ।
ममानुरागोऽप्रयोजकः किंतु तव मय्यनुरागः प्रयोजक इति भावः ।
एवंसति एवं कार्यं करणीयं विचार्य सृज । विचारे कारणमाह—
कृतो यः पश्चात्तापः स त्वयि पार्णोः पाश्चात्यस्य वैरिणो विग्रहं
तद्वत्कलहम् । दुःखमिति यावत् । मुधा वृथा मा विधान्मा कार्यात् ।
अविचार्य देवे वृते नलमहं किमिति नावरिष्यम्, मयि वा वृते
कंचन देवं किमिति नावरिष्यमिति पश्चात्तापस्तव भविष्यति तस्मा-
द्विचार्यैव विधेयं कुर्विति भावः । संधिमकृत्वा बहिरंगेते विजि-
गीषी पार्णिग्राहो वरायते । ईशिषे 'ईशः से' इतीदं । मा
विधात्, भविष्यति 'माडि लुङ्,' 'न माङ्योगे' इत्यङ्भावः ॥

उदासितेनैव मयेदमुद्यमे

भिया न तेभ्यः स्मरतानवाञ्च वा ।

हितं यदि स्यान्मदसुव्ययेन ते

तदा तव प्रेमणि शुद्धिलब्धये ॥ १३५ ॥

उदासितेनेति ॥ हे भैमि, उदासितेनैवोदासीनेनैव मया 'अमी
समीहैकपराः—'(११३४) इत्यादिना विचार्य सृज इत्येवमिदं मत-
मुद्यमे, तेभ्यो देवेभ्यो भिया देवान्कृणीष्वेति नोद्यसे । तथा—स्मरेण
कृतं स्वस्य तानवं काश्यं, तस्माद्वा 'स्वकिंकरम्' (११३४) इत्यादिना
मां कृणीष्वेति न वोद्यसे । भियेत्युभयत्र वा योज्यम् । त्वद्वितीयांमेव
विचार्य कुर्विति मयोक्तम् । न त्वन्येनाशयेनेति भावः । मया देवे
वृते सति मद्वियोगात्स्मृतिरेव स्यादित्याशङ्क्यामाह—मदसु-
व्ययेन मदीयप्राणनाशेन ते तुभ्यं यदि हितं स्यात्, तर्हि मय्ये-
तावन्तं कालं यस्तव प्रेमाऽनुरागः तस्मिन्विषये एतदेव प्राणत्य-
जनमेव तव हितमेव वा शुद्धिलब्धये आनृण्यप्राप्तये स्यात् ।
ममेत्यर्थात्—तव हिताय प्राणानपि त्यजामीत्यर्थः । मत्प्राण-
व्ययेन तव हिते जातेऽनृण्यत्वेन ममेव हितमित्यर्थः । उद्यसे वदे-
र्येकि यजादित्वात्संप्रसारणम् । 'उच्यते' इति च पाठः ॥

इतीरितैर्नैषधसुनृतामृतै-

विदर्भजन्मा भृशमुल्लास सा ।

ऋतोरधिप्रीः शिशिरानुजन्मनः

पिकस्वरैर्दूरविकस्वरैर्यथा ॥ १३६ ॥

इतीति ॥ सा विदर्भजन्मा 'दूरेपि तुभ्यम्—'(११३५) इति ईरि-
तेः पूर्वोक्तैर्नैषधस्य सुनृतामृतैः सत्यवचनमृतैः कृत्वा भृशमुल्लास
इयं प्राप । नलत्वनिश्चयात्, तेनात्मन्यनुरागस्य प्रकाशितत्वात्,
तेभ्यो न विभेमीत्युक्तत्वाच्च । 'ईररीः' इति पाठे पूर्वोक्तैः इति

१ 'अत्र छेकानुप्रासातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अत्र छेकानुप्रासातिशयोक्त्युपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

वक्ष्यमाणप्रकारेणोल्लासेति योज्यम् । शिशिरं ऋतुमनु लक्ष्मी-
कृत्य जन्म यस्य ऋतोर्वसन्तस्याधिका श्रीः दूरविकस्वरैरतिविका-
सिभिः पिकस्वरैः कोकिलालापैः कृत्वा यथा ह्यर्थः । उल्लसति ।
पिकस्वरसाम्येन नलवचसां मदनोद्दीपकत्वं सूचितम् । अन्य-
दपि पीयूषजैलवां सोल्लासं भवति ॥

तमेवोल्लासमाह—

नलं तदावेत्य तमाशये निजे

घृणां त्रिगानं च मुमोच भीमजा ।

जुगुप्समाना हि मनो धृतं तदा

सतीधिया दैवतदूतधावि सा ॥ १३७ ॥

नलमिति ॥ सा भीमजा तदा तं दूतं निजे आशये मनसि
नलं नलनामकं राजानमवेत्य निश्चिन्त्य घृणां जुगुप्सां त्रिगानं
निन्दां च मुमोच अर्थात्मनस एव । निजाशये विषये घृणां त्रि-
गानं च मुमोचेति वा योज्यम् । एतन्मनः स्वभावतोऽप्रशस्तमिति
जुगुप्सा, अनुचितकारि चेतदिति निन्दा, यद्वा—नलप्राप्त्यनाशया
शरीरे घृणा परपुरुषसंवादादङ्गया निन्दा । कीदृशी—तदा नल-
जानावसरे सतीधिया पालिग्रस्यनुज्ञा एतं नियमितं बलाकारेण
तस्मात्परावर्तितमित्यर्थः । दैवतदूतं प्रति धावि मनो हि निश्चयेन
जुगुप्समाना निन्दन्ती । पतिव्रतया नियमितं मनो दूते धाव-
तीति जुगुप्समाना निन्दन्तीत्यर्थः । यद्वा—हि यस्मान् सा तदा
सतीधिया एतं मनो दैवतदूतधावि जुगुप्समानाऽभूदिति यो-
जना । नलान्यदेवदूतगामिवादिप्रशस्तमेतन्मदीयमन्तःकरणमनु-
चितकारि चेति पूर्वं यतो जुगुप्सितवती निन्दितवती च, नलनि-
श्चयानन्तरमश्रानुत्पन्नं यन्मदीयं मनस्तस्याप्येव जातमिति जह-
र्षयेति भावः ॥

मनोभुवस्ते भविनां मनःपिता

निमज्जयन्नेनसि तन्न लज्जे ।

अमुद्रि सत्पुत्रकथा त्वयेति सा

स्थिता मती मन्मथनिन्दिनी धिया १३८

मनोभुव इति ॥ भविनां प्राणिनां मनः मनोभुवः ते तव
पिता । यतः—एवं मन एव भूः उत्पत्तिस्थानं यस्य, तस्मान्मन-
स्त्व पिता । हे काम, एवं स्वपितृभूतं तन् मनः एनमि परपुर्या-
भिलाषजनिते पातके निमज्जयन् न लज्जे काकुः । स्वया सत्पु-
त्रकथा सद्भिः पुत्रः पितरः पुण्याल्लोकान्याप्तीति कथा अमुद्रि
समापिता । नलवनिश्चयात्पूर्वं धिया मनसा इति पूर्वोक्तप्रकारेण
मन्मथनिन्दिनी सती पतिव्रता वा सा भैमी स्थिता नलवनिश्च-
यानन्तरं कामनिन्दनादुपरतेत्यर्थः ॥

प्रमूनमित्येव तदङ्गवर्णना

न सा विशेषात्कतमत्तदित्यभूत् ।

तदा कदम्बं तदवर्णिं लोर्मभि-

मुदसुणा प्रावृषि हर्षमागतैः ॥ १३९ ॥

१ 'अत्र छेकानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
काम्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र हेतुरलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'दृग्गन्तु' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रमूनमिति ॥ पूर्वं सोडुमार्योऽभैमीशरीरं पुष्पमिति तदङ्ग-
वर्णना सामान्याकारेणाभूत् परं तु तत्पुष्पं कतमन्, किंजातीय-
मिति सा वर्णना विशेषान् विशेषाकारेण भैमीशरीरमेतज्जातीय-
मिति नाभूत् । तदा तदीयनलवनिश्चयसमये मुदसुणा प्रावृषि
हर्षोन्मज्जितवर्णाकाले हर्षमुक्तिप्रवमागतेः प्राप्तिः लोर्मभिः भैमी-
रोर्मभिः कर्तुम्भिः तत् भैमीशरीरं पुष्पं वा कदम्बपुष्पमवर्णिं क-
थितम् । कदम्बानि हि प्रावृटकाले विकसन्ति । भैरवपुष्पमिति
रोर्मभिः कदम्बतुल्यमभूदित्यर्थः । हर्षवशादसुरोमाद्यादि तस्यां
जातमिति भावः ॥

मयैव संबोध्य नलं व्यलापि य-

त्स्वमाह मदुद्धमिदं विमृश्य तत् ।

असाविति भ्रान्तिमसाहमस्वसुः

स्वभापितस्वोद्धमविभ्रमक्रमः ॥ १४० ॥

मयेति ॥ स्वेन आप्तना भापितः स्वोद्धमस्य स्वभ्रान्तेः विभ्र-
माणां विलासानां क्रमो येन, स्वोद्धमविभ्रमयोः क्रमः 'अये म-
यासा किमनिहृतीकृतः—' (११२२) इत्यादिश्लोकपञ्चकोक्तो येन
वा सोऽसौ नलः दमस्वसुः इति एतादृशीं भ्रान्तिमसाप्यपिडितवान्
इति किम्—मयैव नलं संबोध्य 'इयं न ते—' (११२७) इत्यादि
श्लोकचतुष्टयेन नलसंबोधनाभ्युत्थया यद्वालापि विलपितम् । असी
नलः तदिदं विलपितं विमृश्य विचार्य मदुद्धं मया ज्ञातं स्वभापित-
नम् 'अयि प्रिये कस्य कृते विलप्यते—' (११०३) इत्यादिसद-
शभिः श्लोकैराह—अहमनया ज्ञातः तकिमित्यहं न कथयामीत्या-
त्मानं कथितवान्, न तु स्वारस्येनेति । भ्रान्तेन मया स्वनाम कथितं
न तु स्वया ज्ञातमिति स्वभ्रान्तिवर्णनव्याजेन ज्ञापयति स्मेत्यर्थः । म-
दभिलाषजनितयेगभ्रान्तेनानेन स्वनामोक्तमिति ज्ञात्वा सा भैमी
तुनोपेति भावः । अयादिति 'योऽन्तर्कर्मणि' 'विभाषा प्रायेद—' इति
सिचो लुक् । अशाविति पाठे—तन्वचकारेत्यर्थः । 'शो तन्करणे'
तेनैव सिचोर्लुक् ॥

विदर्भराजप्रभवा ततः परं

त्रपामखी वक्तुमलं न सा नलम् ।

पुरस्तमूचेऽभिमुखं यदत्रपा

ममज्ज तेनैव महाहृदे हियः ॥ १४१ ॥

विदर्भेति ॥ ततः परं नलनिश्चयानन्तरं सा विदर्भराजप्रभवा
भैमी त्रपामखी लज्जावती सती नलं वक्तुमलं समर्था नाभूत् ।
लज्जानुभाववशाच्छर्णा बभूवेत्यर्थः । यतः—पुरः आर्द्रा नलवनि-
श्चयात्पूर्वम् अत्रपा निलज्जा मती अभिमुखं समक्षं यत् तमुच्चं,
तेनैव समक्षवचनेन हेतुना नलवनिश्चयानन्तरं हियो महाहृदे
समुद्रे ममज्ज निमग्ना । लज्जाप्राये किञ्चिद्भक्तुं शक्यते, इयं तु
लज्जामुद्रे मग्ना वक्तुं समर्था नाभूदिति युक्तमेवेति भावः ।
सखीपदेन लज्जा क्षणमपि न त्यजतीति सूचितम् ॥

१ 'अत्रातिशयोक्तिर्मात्रोदयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'सुभाषित—' इति पाठः साहित्यविद्याधरीसंमतः । ३ 'अत्र छेकानु-
प्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र विरोधामोलेकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

यदापवार्यापि न दातुमुत्तरं
शशाक सख्याः श्रवसि प्रियस्य सा ।
विहस्य सख्येव तमब्रवीत्तदा
ह्रियाऽधुना मौनधना भवत्प्रिया ॥१४२॥

पदेति ॥ सा भैमी यदा अपवार्यापि जवनिकादिना व्यवधा-
यापि रहस्यपि तिर्यग्बलितं कृत्वा सख्याः श्रवसि कर्णे प्रियस्य
नलस्योत्तरं दातुं न शशाक । समक्षं वक्तुमशक्तैव परं व्यवधायपि
एतं प्रत्येवं वदेति सखीकर्णेऽपि लगित्वा यस्मिन्काले वक्तुमशक्ता-
भूत । तदा तस्मिन्काले सख्येव विहस्य इति तं नलमब्रवीत् । इति
किम्—भवत्प्रिया अधुना ह्रिया मौनमेव धनं यस्याः सा मौनिनी
वर्तते । चित्रलिखितं पुरःस्थितं च प्रति पूर्वं बहूक्तवादिदानीं
मौनं व्यर्थमिति अधुनेत्यनेन परिहासः सूचितः । हास्यमप्यत
एव कृतम् । अपवार्यापि सखीद्वारेणैव व्यवधायपि परम्परयापी-
त्यर्थे इति वा ॥

पदातिथेयोल्लिखितस्य ते स्वयं
वितन्वती लोचननिर्झरानियम् ।

जगाद यां सैव मुखान्मम त्वया
प्रसूनबाणोपनिषन्निशम्यताम् ॥ १४३ ॥

पदेति ॥ हे नल, इयं भैमी लोचननिर्झरानधुप्रवाहान् स्वयं
स्वहस्तेन चित्रभिन्नो पटे वा लिखितस्य ते तव पदातिथेयान्
चरणप्राणिकास्वितन्वती कुर्वती चरणपतनादिना वियोगजबाष्प-
निर्झरेण क्षालनं कुर्वती सती यां प्रसूनबाणस्य कामस्योपनिषदं
कामाद्वैतप्रकाशिकां जगाद लिखित्वा प्रत्युवाच सैव प्रसूनबाणो-
पनिषत् मम मुखारव्या निशम्यताम् । अनया कामपीडावशात्पू-
र्णमुक्तं मनोव्यथते, न तु स्वस्फूर्त्या । सत्यं सत्त्वा समाकर्णयेत्यर्थः ।
रहस्यप्रतिपादको ग्रन्थविशेषो उपनिषत् । निर्झरपदेनाधुबाहुल्यं
सूचितम् ॥

असंशयं स त्वयि हंस एव मां
शशंस न त्वद्विरहासंशयाम् ।

क चन्द्रवंशस्य वतंस मद्बधा-
क्षुशंसता संभविनी भवादृशे ॥ १४४ ॥

असंशयमिति ॥ स हंस एव मां त्वद्विरहेणासः प्राप्तः संशयो
जीवसंदेहो यया एवंभूतां त्वयि त्वद्विषये तवाप्रेऽसंशयं निश्चितं
न शशंस प्रायशो न कथितवान् । यतः—हे चन्द्रवंशस्य वतं-
सालंकार नल, भवादृशो सौन्दर्यादिगुणयुक्तेऽतिशूरे महाकुलीने
च मद्बधाक्षुशंसता निर्दयता घातुकता क कुतः संभविनी युक्ता ।
पूर्वाक्तगुणयुक्ता हि निर्दोषं पुरुषमपि न हन्ति, किं पुनः स्त्रिय-
मित्यर्थः । तस्मात् स एव प्राणपर्यवसायिनी त्वद्विरहजन्त्या मदी-
यामवस्थां तव पुरस्ताद् न कथितवानित्येव निश्चयः, अन्यथा त्वं
मामन्वब्रवीष्टा एव, तव न कोप्यपराध इति भावः । असंशयम्,

अर्थाभावेऽव्ययीभावः । वतंस इति 'वष्टि भागुरिः' इत्यल्लोपः ।
भवादृशो 'त्यदादिषु दशः' इति कणि 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् ॥

जितस्तवास्येन विधुः स्मरः श्रिया
कृतप्रतिज्ञौ मम तौ वधे कुतः ।
तवेति कृत्वा यदि तजितं मया

न मोघसंकल्पधराः किलामराः ॥ १४५ ॥

जित इति ॥ हे नल, त्वया आस्येन विधुजितः श्रियाङ्गकान्त्या
स्मरो जितः । तौ चन्द्रस्मरौ मम वधे कुतो हेतोः कृतप्रतिज्ञौ
वदेत्यर्थः । त्वदीयसुखकान्तिभ्यामेव स्वयैव वा तयोरपराद्धम् ।
तौ त्वां त्यक्त्वा निरपराधां मां किमिति पीडयतः, इति कथयेति
भावः । स्वयमेव हेतुमाशङ्क्य वदति—तयोस्तव वा किमपि कर्तु-
मसमर्थौ अहं तव प्रियेति कृत्वा बुद्ध्या यदि चेन्मां पीडयतः,
तर्हि मया जितम् । शकुनप्रतिधरेव निबद्ध इति भावः । किल
यस्मान् अमरा मोघसंकल्पधराः निष्फलमानसकर्मधारिणो न
भवन्ति । यन्मनसि धारयन्ति तत्सत्यमेव भवति । तवाहमिति
ताभ्यां सत्संकल्पितं, तत्सफलं भविष्यति इति मया जितमित्यर्थः ।
अतिस्मरान्तिचन्द्रमुख त्वद्विहाराच्चन्द्रकामौ मां पीडयत इति भावः ।
अन्योपि साक्षाद्विरिणोऽपकर्तुमशक्तस्तत्संबन्धिनमन्यमपकरोति । यौ
त्वदवयवाभ्यां जितौ त्वद्वर्धाङ्गभूतया मया जितावेवेत्यर्थे इति वा ॥

निजांशुनिर्दग्धमदङ्गभस्मभि-

र्मुधा विधुर्वाञ्छति लाञ्छनोन्मृजाम् ।

त्वदास्यता यास्यति तावतापि किं

वधुवधेनैव पुनः कलङ्कितः ॥ १४६ ॥

निजांशुनिर्दग्धेति ॥ विधुश्चन्द्रो निजांशुभिः स्वकिरणैः नि-
र्दग्धं ममाङ्गं तस्य भस्मभिः कृत्वा लाञ्छनोन्मृजौ स्वीयकल-
ङ्गप्रोच्छनं मुधा मुधा वाञ्छति । वैवर्धमेवाह—तावतापि मद्-
ङ्गभस्मभिर्लाञ्छनप्रोच्छने कृतेऽपि त्वदास्यतां त्वन्मुखत्वं या-
स्यति किम् । अपि तु न । किंतु गतेऽपि लाञ्छने वधुवधेन स्त्रीव-
धजनितपातकेन पुनः कलङ्कित एव । त्वन्मुखसादृश्यं कलङ्कि-
त्वात्र प्रामोक्ष्येवेत्यर्थः । चन्द्रोऽतितमां मां पीडयतीति भावः ।
अन्यस्याप्यादर्शादेर्मेलिनस्य भस्मना लाञ्छनप्रोच्छनं कियते ।
कलङ्कवान्कृतः । 'तत्करोति' इति णिच मनुबलोपे निष्ठा । व-
धुवधेन कर्तेरि तृतीया, करणे तु तारकादिः ॥

प्रसीद यच्छ स्वशरान्मनोभुवे

स हन्तु मां तैर्धृतकौमुदाशुगः ।

त्वदेकचित्ताहममूनिवमुञ्चती

त्वमेव भूत्वा तृणवज्रयामि तम् ॥ १४७ ॥

१ 'अत्रानुप्रासस्त्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'मुख-
श्रियोः' । ३ 'अत्रातिशयोक्तिप्रत्ययनीककान्त्यालिङ्गालंकारः । तदुक्तं का-
व्यप्रकाशे—'प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्किया । या तदीयस्य
तत्सतुल्ये प्रत्ययनीकं तदुच्यते' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र छेका-
नुप्रासातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र विभोर्नेत्यस्य-
साम्याय भैम्यङ्गभस्मभिः स्वकलङ्कमात्रेणाद्वैवर्धकलङ्कप्रतिपक्षनादनर्था-
त्यक्षिरूपो विषमालंकारः' इति जीवानुः ।

१ 'अत्रातिशयोक्तिप्रत्ययनीकः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रा-
तिशयोक्तिप्रत्ययनीकः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रसीदेति ॥ हे नल, एवं ममोपरि प्रसीद स्वस्वाम्यमोभवे यच्छ देहि । स कामो धृतास्वकाः कौसुमा आश्रुगा बाणा येनै-
वंभूतः सन् तैर्भवदीयैः वरैः मां हन्तु । कामबाणाः पीडयन्ति, न तु श्रुतिः प्राणवियोगं कुर्वन्ति स्वदीया बाणा लौहत्वादतिती-
क्ष्णत्वाच्च श्रुतिः प्राणवियोगं कुर्वन्ति, न तु पीडाम्, तस्मात्ता-
न्मदनाय देहि एतावदेव तव प्रसन्नत्वम् । तैर्बाणैर्मां मारयिष्यन्ति ।
मरणे को लाभ इत्याशङ्क्याह—स्वदेकचित्ता असून्विमुञ्चती अहं
त्वमेव स्वदूषेव भूत्वा तं कामं तृणवत् तृणमिवाप्रयासेन जयामि ।
त्वया सोमद्वयेण कामस्य जितत्वात्स्वदूषलाभाय मया जेतुं शक्यत
इत्यर्थः । 'मरणे यादृशी जन्तोर्भोजना यस्य जायते । तादृशं
लभते जन्म स भूयो हि स्वकर्मभिः ॥' इति वचनात् । 'यं यं
वापि स्मरन्भावम्'—इत्यादिभगवद्भजनप्रामाण्याच्च मम स्वदू-
षप्रसिरित्यर्थः । मुञ्चती मुचेत्यौदादिकत्वात् 'आच्छीनघोर्नुम्' इति
नुम्बिकत्वालुमभावात् ॥

श्रुतिः सुराणां गुणगायनी यदि
त्वदङ्गिमग्रस्य जनस्य किं ततः ।

स्तवे स्वेरप्सु कृताश्रुवैः कृते

न मुद्वती जातु भवेत्कुमुद्वती ॥ १४८ ॥

श्रुतिरिति ॥ श्रुतिर्वेदो यदि सुराणां देवानां गुणगायनी
गुणवर्णनपरा, ततः तर्हि त्वदङ्गिमग्रस्य स्वचरुणानुरागिनो मह-
क्षणस्य जनस्य ततो वेदकृताश्रुवैर्गुणवर्णनादपि किम् । अन्यत्रानु-
रक्तस्योत्तमेनान्यवर्णने कृतेऽपि तत्रानुरागो नोपपद्यत इत्यर्थः ।
यतः—अप्सु कृताश्रुवैः कृतस्त्रानैः पुरूपै रवेः सूर्यस्य स्तवे कृतेऽपि
कुमुद्वती कुमुदिनी जातु कदाचिदपि मुद्वती सूर्यविषये हर्षवत्य-
नुरागिणी न भवेत् । तस्याश्रन्द्र एवानुरागात्, तद्वन्ममेत्यर्थः ॥

कथासु शिष्यै वरमद्य न त्रिये

ममावगन्तासि न भावमन्यथा ।

त्वदर्थमुक्तामृतयासुनाथ मां

प्रतीहि जीवाभ्यधिकं त्वदेकिकाम् १४९

कथास्थिति ॥ हे नल, अद्य एतावत्यामपि पीडयां सत्यां
कथासु शिष्यै गोष्ठीशेषीभवानि त्रिये । वरमेतन्मनागिहम् । न
त्रिये न तिष्ठामि । न जीवामीत्यर्थः । अन्यथा मरणेन विना एवं
मम भावमनुरागं नावगन्तासि नावगमिष्यसि । अत एव सुनाथ
सुखामिन्, अत एव जीवाभ्यधिकं प्राणोभ्योऽप्यतिप्रियं त्वदर्थ-
मुक्तामृतया त्वदर्थं त्यक्तप्राणतया कृत्वा मां त्वदेकिकां एवं एकः
केवलो यस्या एवंविधां त्वदेकशरणां प्रतीहि जानीहि । यत्प्रा-
णोभ्योऽधिकं तदर्थमेव प्राणास्त्यज्यन्ते । एवं च मम प्राणाधिकः
शोभनस्वामी च । शोभनश्च स्वामी सेवकं स्वार्थं त्यक्तप्राणं
ज्ञात्वानुकम्पत इत्यर्थः । त्वदर्थं मेम्या प्राणास्त्यक्ता इति लोक्कु-
खादाकर्ण्य स्वस्मिन्ममानुरागं ज्ञास्यति नान्यथेति मरणमेव युक्त-
मिति भावः । असूनां नाथ अत एव जीवाभ्यधिकं, इति वा ।
न सुनाथोऽसुनाथः । सुनाथः केनचिद्व्यापारेण सेवकं स्वानुरागिणं

जानाति । एवं तु असुनाथत्वाप्राणव्ययेन विना न जानातीत्यु-
पाक्रमोऽपि सूचितः । आशु नाथ इति कथितं । शिष्यै, देवादि-
कस्य शिष्येर्लोडुत्तमैकवचनम् । त्रिये, लडुत्तमैकवचनम् । त्वदे-
किकाम्, 'शेषाद्विभाषा' इति कर्त्तुं ॥

महेन्द्रहेतेरपि रक्षणं भया-

द्यदर्थिसाधारणमसृष्टतम् ।

प्रसूनवाणादपि मामरक्षतः

क्षतं तदुच्चैरवकीर्णिनस्तव ॥ १५० ॥

महेन्द्रेति ॥ महेन्द्रहेतेरिन्द्रायुधादपि यज्ञयं तस्याद्यक्षेणम्,
यद्वा भयहेतोर्ब्रह्माद्यक्षेणम्, तत् असृष्टतां शूराणां व्रतं अर्थिषु
शरणागतेषु साधारणम् । पुरुषो रक्षणीयो, न तु क्षीतिः क्षी
रक्षणीया, न तु पुमानिति पक्षपातरहितं क्षत्रियाणां व्रतं लि-
प्यमः । तत् अवकीर्णिनो भग्नव्रतस्य तव व्रतमुच्चैरतिरतो क्षनं वि-
नष्टम् । यतः—प्रसूनवाणात्कामात्, प्रसूनरूपाद्वाणाद्वा मामर-
क्षतो रक्षणमकुर्वोणस्य । यः पुण्यादपि रक्षितुं न शक्नोति, स
वज्रात्क्षतं रक्षितुं शक्यतीति संभावनापि कुतस्त्वेत्यपिशब्दार्थः ॥

तवास्मि मां घातुकमप्युपेक्षमे

मृषामरं हाऽमरगौरवात्स्मरम् ।

अवेहि चण्डालमनङ्गमङ्ग तं

स्वकाण्डकारस्य मधोः सखा हि सः १५१

तवेति ॥ अहं तवास्मि । एवं तु मां घातुकं हन्तारं मृषामरं
मिथ्यादेवं स्मरममरगौरवान् देवत्वबुद्ध्या उपेक्षसे । हा कष्टम् ।
अनुचितमेतत् । देवत्वबुद्धिं त्यक्त्वा एनं मारयेति भावः । अ-
न्योऽपि स्वीयं मारयन्ते नोपेक्षन्ते, किं तु तं हन्ति । कामस्य
मृषामरत्वमाह—अङ्ग प्रियतम, तं अनङ्गं चण्डालमेवावेहि जा-
नीहि । चण्डाले दया नोचिता । हि यस्मान् स कामः स्वकाण्ड-
कारस्य स्वस्य काण्डाः पुष्पलक्षणा बाणालेपा निष्पादकस्य मधो
वंमन्तस्य सखा । वसन्ते पुष्पबाहुव्याप्त एव कामकाण्डकारः ।
चण्डाल एव काण्डकारो भवति । 'तत्संसर्गा च पञ्चमः' इति
वचनात्कामस्यापि चण्डालत्वम्, तस्मान्मृषामरत्वं कामस्य ।
अङ्गुल्याण्यङ्गकर्तृनाचण्डालोऽप्यनङ्गो भवति । तस्मान्मारयेनमिति
भावः । चण्डालोऽपि मारणार्थं विश्वासजनकं वेषं गृह्णाति । मां-
'न लोका' इति पट्टीनिषेधः । काण्डकारः, 'कर्मपण्य' ॥

लघौ लघावेव पुरः परे बुधे-

विधेयमुत्तेजनमात्मेतजमः ।

तृणे तृणेति ज्वलनः खलु ज्वल-

न्क्रमात्करीषदुमकाण्डमण्डलम् ॥ १५२ ॥

लघाविति ॥ बुधेः पण्डितैः लघौ लघौ अल्पतरे परे शत्रौ
पुरः प्रथममारमतेजस इत्येजसं संशुक्षणं विधेयं करणीयम् । अल्प-

१ 'अत्रातिशयोक्त्युपमात्कारो' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
इष्टान्तोत्कारः' इति जीवानुसाहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्रातिशयोक्त्युपमात्कारो' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
इष्टान्तोत्कारः' इति जीवानुसाहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्राति-
शयोक्तिर्लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयोक्तिर्लं-
कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

वैरज्याभ्यासेन महान्वरी जेतव्यः । अल्पतरः शत्रुः सर्वथा नोपेक्षणीय इत्यर्थः । खलु यस्माज्ज्वलनोऽग्निः तृणे निःसारेऽधिकरणे ज्वलन् क्रमात्परिपाक्या करीपं शुष्कगोमयचूर्णं द्रुमकाण्डमण्डलं वृक्षस्कन्धसमूहं च तृणेति हिनस्ति ज्वलयति । यथा तेजस्विनामवधिरभिरप्यादावल्पं शत्रुं नाशयति, पश्चान्महान्तमिति तथा त्वयापि कर्तव्यम् । मदनो नोपेक्षणीय इति भावः । तृणेति, 'तृणह इम्' इत्यादि । होनतयापि कामस्यावगणना न कर्तव्येत्यर्थः ॥

सुरापराधस्तव वा कियानयं

स्वयंवरायामनुकम्प्रता मयि ।

गिरापि वक्ष्यन्ति मखेषु तर्पणा-

दिदं न देवा मुखलज्जयैव ते ॥ १५३ ॥

सुरेति ॥ वा संभावनायाम् । स्वयं स्वानुरागेणैव या वृणुते, न तु केनचिन्नेरिता तादृश्यां स्वयंवरायां मयि मदङ्गीकारलक्षणा यानुकम्प्रता दयालुयं अयं तव सुरेपु विषयेऽपराधः कियान्वा । अपि त्वल्पतरः । मयि धर्मपक्ष्यां मखेषु स्वकृतात्तर्पणात्तुहेतुः मुखलज्जयैव मुखशिक्षण्येनेव ते देवा इदं त्वया दूत्येऽस्माकमपराद्धमितीदं गिराऽपि न वक्ष्यन्ति । अन्तःकरणे न धारयिष्यन्तीति किं वाच्यम् । मयैव स्वेच्छावरणात्स्वल्पोऽपि तवापराधो नास्तीत्यर्थः । सर्वथा त्वयाहमनुग्राहेति भावः । ते तव मुखलज्जयेति वा । अन्योऽपि बहुपकारिणात्पतरेऽपराधे कृतेऽपि तन्मुखदाक्षिण्यात्किमपि न वक्ति । स्वयंवरा, पंचाद्यच्च ॥

व्रजन्तु ते तेऽपि वरं स्वयंवरं

प्रसाध तानेव मया वरिष्यसे ।

न सर्वथा तानपि न स्पृशेहया

न तेऽपि तावन्मदनस्त्वमेव वा ॥ १५४ ॥

व्रजन्तिवति ॥ ते देवा अपि त्वत्संबन्धिनं वरं श्रेष्ठं स्वयंवर-देशं वरं कामं वा व्रजन्तु । तानेयेन्द्रादीन्प्रसाध प्रसन्नान्कृत्वा मया त्वं वरिष्यसे । त्वद्वरणार्थमागतास्त्वया प्रत्युक्ताः कथं प्रसन्नाः स्युरित्यत आह—नेति । दया तानिन्द्रादीनपि सर्वथा लेशतोऽपि न स्पृशेदिति न अपितु स्पृशेदेव । ते मय्यस्वामपि दयां करिष्यन्त्येत्यर्थः । यतः—तेऽपि देवाः तावत् मदनो न भवन्ति, त्वमेव वा भवन्ति । जगति द्वाधेव युवां निष्कृषी युवां विना सकलं जगत् सद्यमेव । ते सकृपाः स्वयंवरे कौतुकावलोकनार्थं सुखेनागच्छन्तिवति भावः । त्वं वा नैवेति बान्धव्यैः ॥

इतीयमालेख्यगतेऽपि वीक्षिते

त्वयि स्मरव्रीडसमस्ययानया ।

पदे पदे मौनमयान्तरीपिणी

प्रवर्तिता सारघसारसारणी ॥ १५५ ॥

इतीति ॥ हे नल, (इति सखीवचनम्) अनया भैम्या इयं

इति पूर्वोक्तप्रकारेण मयोदिता सरघाभिर्मधुमक्षिकाभिः कृतस्य मधुनः सारस्य श्रेष्ठविभागभूतस्यातिमधुरस्य सारणी नदी प्रवर्तिता । किंभूता—पदे पदे वचने वचनेऽन्तरायकारित्वान्मौनमयान्तरीपिणी मौनरूपद्वीपवती । किंभूतयाऽनया—आलेख्यगते पटादिलिखितचित्रप्राप्ते चित्ररूपेऽचेतनेऽपि वीक्षिते त्वयि विषये स्मरव्रीडयोः कामलज्जयोः समस्या संक्षेपो मिश्रीभावो यस्यां सा तथा । कामलज्जावत्येत्यर्थः । कामवशाद्वक्ति, लज्जावशाच्च तूष्णीमास्त इति भावः । नद्यपि स्थाने स्थानेऽन्तरीपिणी भवति । अनयापि विषमया समस्यया पदे पदे मौनं भवति । चित्ररूपेऽचेतनेऽपि त्वयि दृष्टेऽनुरागेणोन्मादवशाद्यथैवमुक्तं, तस्याः सचेतनस्य तव साक्षात्कारे जाते सत्यन्यवरणे शङ्कापि कथंकारं कर्तुमर्हा । अपि तु न कथंचित् । तस्मादिन्द्रादिवरणविषयमतः परं त्वयापि किमपि न वाच्यमिति भावः । 'सरघा मधुमक्षिका' इत्यमरः । सरघाभिः कृतमित्यर्थे 'मक्षिकादिभ्योऽण्' इति प्रकृते 'तद्विशेषेभ्यश्च' इति वार्तिकाद्योगविभागाद्वान् । सारयति पातयति नीरमिति सारणी । बहुलवचनात्कर्त्तरि हेतुः ॥

चण्डालस्ते विषमविशिखः स्पृश्यते दृश्यते न

ख्यातोऽनङ्गस्त्वयि जयति यः किंनु कृत्ताङ्गुलीकः ।

कृत्वा मित्रं मधुमधिवनस्थानमन्तश्चरित्वा

सख्याः प्राणान्हरति हरितस्त्वयश्चस्तज्जुषन्ताम् ॥ १५६ ॥

चण्डाल इति ॥ विषमविशिखः कामः ते तव त्वत्संबन्धी चण्डालः किंनु चण्डान्क्रान् शरान् आ समन्ताल्लुति आदत्ते । चण्डालोऽपि विषमविशिखो भवति क्रूरबाणः । अथ च विषेण मीयन्ते इति विषमा विशिखा यस्य । विपलिसबाण इत्यर्थः । न स्पृश्यते न दृश्यते । यतः—त्वयि जयति सर्वोत्कर्षेण विद्यमाने । अथ च सौन्दर्येण पराभवितरि । सोऽनङ्ग इति ख्यातः । चण्डालत्वादनङ्गत्वाच्च न स्पृश्यते न दृश्यते । अनङ्गत्वमाह—यतः—कृत्वा छिन्ना कनिष्ठाङ्गुली यस्य छिन्नाङ्गुलीकः । चण्डालो हि छिन्नाङ्गुलीको भवतीति चण्डालजतिः । तस्य चण्डालकर्मोह—अधिवनस्थानं वनस्थानमध्ये मधुं वसन्तं मित्रं कृत्वा वसन्तेनोद्दीपितः अन्तः हृदयं चरित्वा प्रविश्य, अथ च वनेषु मधुप्रधानं मद्यपं मित्रं कृत्वा स्वयं पीत्वा गृहमध्ये प्रविश्य, सख्या भैम्या । प्राणान्हरति । सख्या अन्तश्चरिष्येति वा । प्राणगमनपर्यवसायिनी पीडां करोति, अथ च प्राणानेव मुष्णाति । तत्तस्माद् हरितो दिशः त्वद्यशो जुषन्तां सेवन्ताम् । त्वद्वासेन तेनैवं कृते सर्वदिव्यापिनी तव कीर्तिर्भवति सोलुण्ठनं वचनम् । त्वद्यनुरागाबाहुल्यात्प्रप्राप्त्यभावात्तद्विषयो मदनः सर्वो पीडयिततराम् । ततश्च तवाकीर्तिर्भवति तस्माद्यथाऽस्याः पीडा शाम्यति, तव चाकीर्तिर्न भवति, तथैवत्वया विधेयम्, न त्वन्यथेति भावः । 'जगति' इति पाठे जगति अनङ्गः ख्यातः । तु पुनः अयि नल, इति पदम् ॥

१ 'अत्र लेकानुप्रासातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्र वाच्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्र लेकानुप्रासातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः, मन्दोक्तान्तावृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

अथ भीमभुवैव रहोऽभिहितां

नतमौलिरपत्रपया स निजाम् ।

अमरैः सह राजसमाजगतिं

जगतीपतिरभ्युपगत्य ययौ ॥ १५७ ॥

अथेति ॥ अथ स जगतीपतिर्ययौ जगाम । किं कृत्वा—
देवैः सह त्वया आगन्तव्यमिति भीमभुवैव भूम्यवाभिहितां रह
एकान्ते उक्तां निजां स्वीयाममरैः सह राजसमाजं स्वयंवरदेशं
प्रति गतिमभ्युपगत्याह्वीकृत्य । किंभूतः—अपत्रपया इन्द्रादि-
कार्याकरणाह्वयया नतमौलिरधोमुखः ॥

श्वस्तस्याः प्रियमातुमुदुरधियो धाराः सृजन्त्या रया-
न्नप्रोन्नप्रकपोलपालिपुलकैर्वेतस्वतीरन्तुणः ।

चत्वारः प्रहराः सरार्तिभिरभूत्सापि क्षपा दुःक्षया-
स्तत्तस्याः कृपयाखिलैव विधिना रात्रिस्त्रियामा कृता

श्व इति ॥ तस्या भैम्याश्चत्वारः प्रहराः सापि एकापि क्षपा
चतुःप्रहररूपा रात्रिः वियोगस्य दुःसहवात्सरार्तिभिः कामपी-
डाभिः कृत्वा यस्मात् दुःक्षयातिवाहितुमशक्याभूत्, तत्तस्याद्देतोः
विधिना व्रह्मणा तस्याः भूयां कृपयेवाखिला चतुःप्रहरापि रात्रिः,
अथ च प्रतिदिनभाविनी सर्वापि रात्रिः, त्रियामा त्रिप्रहरा कृता ।
रात्रेरकः प्रहरो हत इत्यर्थः । आद्यन्तयोश्चतसृषु घटीषु दिनव्य-
वहाराद्वियामेति क्षीरस्वामी । सा सा रात्रिस्तया महता कष्टेनाति-
क्रान्तेति भावः । किंभूतायास्तस्याः—श्वः परेषां प्रियं नलमातुं
प्राप्तुमुदुरोऽकण्ठिता धीर्यस्या उत्सुकायाः । तथा—अन्तुणो धाराः
(सृजन्त्याः) वियोगवशाद्वाप्यधाराप्रवाहान् रयाद्वेगेन (सृज-
न्त्याः) विस्तारयन्त्याः । किंभूता धाराः—नम्रोन्नप्ररुहतामर्तः
कपोलपात्याः पुलकै रोमाञ्चैः कृत्वा वेतस्वतीर्बहुवेतसयुक्ताः ।
रयाद्वा नम्रोन्नप्रत्वम् । नदीष्वपि नम्रोन्नप्रा वेतसा भवन्ति ।
वेतस्वतीः 'कुमुद्वनद्वेतसेभ्यो आतुप' इति आतुप ॥

तदखिलमिह भूतं भूतगत्या जगत्याः

पतिर्गभिलपति स स्वात्मदूतत्वतश्चम् ।

त्रिभुवनजनयावद्वृत्तवृत्तान्तसाक्षा-

त्कृतिकृतिपुनिरस्तानन्दमिन्द्रादिषु द्राक् ॥ १५९ ॥

तदखिलमिति ॥ जगत्याः पतिर्नल इह भूमीविषये (सं)-
भूतं जातमखिलं तस्मात्समवृत्तत्वतश्च स्वीयं दूत्यं तस्य तत्त्वं या-
थार्थं भूतस्य परमार्थस्वरूपभूतस्य वृत्तस्य गत्या प्रकारेण प्रथमं
मया निष्कपटं दूत्यं कृतम्, अनन्तरमुन्मदिष्णुना मयात्मप्रकाशनं
कृतमित्यादिस्वरूपेण भूतस्य सत्यस्य प्रकरणं वा इन्द्रादिषु द्राक्
शीघ्रं निरस्तानन्दमकृतकार्यबालजावशाच्च त्यक्तहर्षं यथा तथा-
भिलपति स कथयति स । यथावृत्तमेवाकथयदित्यर्थः । किंभूते-
ष्विन्द्रादिषु—त्रिभुवने जनानां यावान्वृत्तो निष्पन्नो वृत्तान्तः

१ 'अत्र महोत्तयलंकारः, नोटकं वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्र छेकानुप्रासादिशयैक्यलंकारः, शार्दूलविकीर्णितम्' इति
साहित्यविद्याधरी ।

समाचारस्तस्य साक्षात्कृतौ प्रत्यक्षीकरणे कृतिषु कुशलेषु । त्रिभु-
वन-इत्यादिना निष्कपटं दूत्यं कृतमित्यादावेव तैर्ज्ञातमिति
सूचितम् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामलुदेवी च यम् ।

संदग्धार्णववर्णनस्य नवमस्तस्य वपरंसीन्महा-

काव्ये चारुणि नैपधीयचरिते सर्गो निसर्गोऽखलः

श्रीहर्षमिति ॥ अर्थं पूर्णवत् । संदग्धो गुम्फितः अर्णववर्ण-
नाख्यो ग्रन्थो येन । अर्णववर्णनाख्योऽपि ग्रन्थस्तो न कृत इत्यर्थः ।
व्यरंसीत्, 'व्याहृपरिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । 'यमरमनमातां
सह च' इतीदमगागमी ॥

इति श्रीबेदरकरोपनामश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते
नैपधीयप्रकाशे नवमः सर्गः ॥

दशमः सर्गः ।

इदानीं स्वयंवरस्य पूर्वैरङ्गवर्णनार्थं दशमं सर्गमारभते—

रथैरथायुः कुलजाः कुमारः

शस्त्रेषु शास्त्रेषु च दृष्टपाराः ।

स्वयंवरं शंखवैरिकाय-

व्यूहश्रियः श्रीजितयक्षराजाः ॥ १ ॥

रथैरिति ॥ अथ कुमारः प्रातुभूततल्लिमानो राजानो रथैः
कृत्वा प्रारब्धवरं स्वयंवरमायुराजग्मुः । किंभूताः—(पूर्वमाका-
रिताः) कुलजाः कुलीनाः शस्त्रेषु धनुरादिषु, शास्त्रेषु वेदादि-
शास्त्रेषु च दृष्टपाराः प्राप्तपयन्ताः समन्त्रकशास्त्रप्रयोगोपसंहारविदो
वेदादिशास्त्रविदश्च । तथा शंखवैरी कामस्तस्य कायव्यूहः शंख-
जयार्थं मायया गृहीतो यः शरीरसङ्घः तद्वध्नीः शोभा येषाम् ।
कामशरीरसङ्घा एव ते युवान इत्यर्थः । तथा—श्रिया लक्ष्म्या
कृत्वा जितो यक्षराट् कुबेरो येनै । कुबेराद्व्यधिकसंपद इति
यावत् । स्वयंवरस्थानं कुण्डिनं प्राप्ता इत्यर्थः । अस्यवाहनादिसङ्गा-
वेऽपि संपदाधिक्यसूचनार्थं महारथवादिप्रशंसासूचनार्थं च रथ-
पदम् । एतद्विशेषणैर्बरोचिता गुणाः कथिताः । यदुक्तम्—'कस्या
वरयने रूपं माता विसं पिता भुतम् । बान्धवाः कुलमिच्छन्ति
मिष्टाक्षमितरे जनाः ॥' प्रथमतः शास्त्रग्रहणं क्षत्रियाणां शास्त्रापेक्ष-
याऽभ्यर्हिततरवसूचनार्थम् । आयुः, आरूपपूर्वस्य योनेर्लक्षि ॥

नाभूदभूमिः सरसायकानां

नासीदगन्ता कुलजः कुमारः ।

नास्यादपन्था धरणेः कणोऽपि

व्रजेषु राज्ञां युगपद्वजस्तम् ॥ २ ॥

१ 'अत्र छेकानुप्रासोत्प्लवङ्ग, मात्त्रिणो वृत्तम्' इति साहित्यवि-
द्याधरी । २ 'अत्रानुप्रासपरिकरोपमानशायलंकारः, इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रा-
न्ध्रगणस्य मिश्रितत्वादुपनातिवृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

नाभूदिति ॥ कुलजः कुलीनः कोपि कुमारः स्वरसायकाना-
मभूमिरगोचरो नाभूत् । किंतु स्वयंवरश्रवणेन कामबाणपीडित
एवाभूत् । तथा—अगमता नासीत् । सर्वोऽपि स्वयंवरे गत एवे-
त्यर्थः । राज्ञां व्रजेषु युगपद्भ्रजसु ससु धरणेः पृथिव्याः कणो-
प्यणुरूपोपि देशः अपन्था नास्यान्न स्थितः किंतु बहुमार्गोऽभू-
दित्यर्थः । अस्यादिति 'गातिस्था—' इति सिचो लुक् ॥

योग्यैर्व्रजजिर्नृपजां वरीतुं
वीरैरनर्हैः प्रसमेन हर्तुम् ।

द्रष्टुं परैस्तान्परिकर्तुमन्यैः

स्वमात्रशेषाः ककुभो बभूवुः ॥ ३ ॥

योग्यैरिति ॥ कुलादिना योग्यैर्नृपजां भैमी वरीतुं व्रजजि-
र्नृपैः, तथा—अनर्हैः कुलादिना अयोग्यैः प्रसमेन हर्तेन हर्तुं व-
्रजजिः वीरैः दूरैः, तथा—स्वयंवरकौतुकं द्रष्टुं व्रजजिः पररुदा-
सीनैः, तथा—ताम्रसर्वानपि परिकर्तुं सेविनुं व्रजजिर्न्यैः वेतनप्रा-
हिभिः दासीभूतैर्जनेः कृत्वा तैर्निर्गमितैः ककुभो दिशः स्वमात्र-
शेषाः स्वमात्रावशिष्टाः बभूवुः । सर्वेऽपि जनाः स्वयंवरे गता
इति भावः । 'अनुरोद्धुम्' इति पाठे स एवार्थः ॥

पूर्वोक्तमेवार्थमाह—

लोकैरशेषैरवनिश्रियं ता-

मुद्दिश्य दिश्यैर्विहिते प्रयाणे ।

स्ववर्तितचजनयन्प्रणार्ति-

विश्रान्तिमामुः ककुभां विभागाः ॥ ४ ॥

लोकैरिति ॥ अशेषैः सकलैः दिश्यैर्दिग्भवेर्लोकैरवनेः पृ-
थिव्याः श्रियं लक्ष्मीं तां भैमीमुद्दिश्य प्रयाणे विहिते सति ककुभां
दिशां विभागाः स्वस्मिन्वर्तिनो वर्तमानाः ते ते जना अनेकजा-
तीया बहुसंख्याका ये जनान्तेः कृत्वा या यज्ञजा संकटजा तथा
अर्तिः पीडा ततो विश्रान्ति सुखावस्थामामुः । भारराहित्या-
स्तोच्छ्वासा जाता इत्यर्थः । दिश्यैः दिगादिवाच्यम् ॥

तलं यथेयुर्न तिला विकीर्णाः

सैन्यैस्तथा राजपथा बभूवुः ।

भैमी स लब्धामिव तत्र मेने

यः प्राप भूभृजवितुं पुरस्तात् ॥ ५ ॥

तलमिति ॥ ऊर्ध्वं विकीर्णा अतिसूक्ष्मास्तिला अपि यथा
तलं मूलं न ईदूरधो न पेटुः, तथा सैन्यैः कृत्वा राजपथा
राजमार्गा बभूवुः । सैन्यबाहुल्यादितिसंकीर्णा जाता इति भावः ।
तत्रातिसंकटेषु राजपथेषु यो भूभृत् राजा पुरस्तादमे भवितुं गन्तुं
प्राप शशाक स भैमी लब्धामिव लब्धप्रायामिव मेने । एते
यावदागच्छन्ति तावत्पुरोगतं मामेव भैमी वरीष्यत इति मेने
इत्यर्थः । सर्वोऽप्यहमहमिकयाऽमे गन्तुमैच्छदिति भावः । 'तथा

१ 'अत्र ककुभां स्वमात्रशेषत्वासंभवेऽपि संभ्रान्तोत्तरतिशयोक्तिभेदः'
इति जीवानुः । २ 'अत्र दीपकातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्रोपेक्षा गम्या' इति जीवानुः ।

पथाऽभावि महीमहेन्द्रैः' इति पाठे राजभिः पथा मार्गेण तथा
जातमिति व्याख्येयम् ॥

नृपः पुरस्थैः प्रतिबद्धवर्त्मा

पश्चात्तनैः कश्चन नुद्यमानः ।

यन्त्रस्थसिद्धार्थपदाभिषेकं

लब्ध्वाप्यसिद्धार्थममन्यत स्वम् ॥ ६ ॥

नृप इति ॥ पुरःस्थैः स्थितैः मनुष्यादिभिः प्रतिबद्धवर्त्मा
तथा पश्चात्तनैः पश्चात्स्थितैः नुद्यमानः पुरः प्रेर्यमाणः कश्चन नृपः
यन्त्रस्थाः तैलाकर्षणयन्त्रस्थाः सिद्धार्थाः सर्वपाप्मेषां पदे स्थानेऽ-
भिषेकं लब्ध्वाप्यूर्ध्वोऽधःस्थितपाषाणनिष्पीडितसर्वपावस्यां ल-
ब्ध्वापि स्वमात्मानमसिद्धार्थमकृतकार्यममन्यत सर्वपदामिपि-
क्तोऽपि सर्वपां न भवतीति विरोधद्योतकोऽपिशब्दः । कथंचिदपि
पुरो गन्तुमशक्तत्वाद्भैमीप्राप्तिर्मम न भविष्यतीति मृतप्रायत्वाच्चा-
तितुःस्वितोऽभूदिति भावः । 'दक्षिणापश्चात्पुरसह्यम्' इति
विशेषविहितेन त्यक्ता द्युटयुलोर्ध्वधस्य युक्तरवात्पाश्चात्त्यैरिति
भाव्यम् । पश्चात्तनैरिति शिष्टप्रयोगदर्शनामहविभापानुवृत्तेर्वा
समर्थनीयम् ॥

राज्ञां पथि स्थानतयानुपूर्व्या

विलङ्घनाशक्तिविलम्बभाजाम् ।

आह्वानसंज्ञानमिवाग्रकम्पै-

र्ददुर्विदभेन्द्रपुरीपताकाः ॥ ७ ॥

राज्ञामिति ॥ विदभेन्द्रपुरीपताका अग्रकम्पैः कृत्वा राज्ञा-
माह्वानसंज्ञानमाह्वानसंकेतं ददुर्विद । इदित्यायात, विलम्बं मा
कार्हेत्यादिद्वयत्वं इवेत्यर्थः । किंभूतानां राज्ञाम्—पथि स्थानत-
यातिसंकटतया निमित्तभूतया कृत्वा आनुपूर्व्या कृत्वा या विल-
ङ्घना गतिः, तत्राशक्तयाऽसामर्थ्येन विलम्बभाजाम् । अन्योऽपि
विलम्बेन पश्चादायान्तं हस्तादिनाह्वयति । दूरात्कुण्डिनगरी-
पताकासूच्य इति भावः । स्थानम्, 'स्थै शब्दसंज्ञातयोः' इत्यस्य
'संयोगादेरातो धातोः—' इति निष्ठानवयम् । पूर्वै पूर्वमनुगतोऽ-
नुपूर्वैः तस्य भाव आनुपूर्वी औचित्यवत् ॥

प्राग्भूय कर्कोटक आचकष

सकम्बलं नागबलं यदुच्चैः ।

भुवस्तले कुण्डिनगामि राज्ञां

तद्वासुकेश्वरतरोऽम्बगच्छत् ॥ ८ ॥

प्रागिति ॥ कर्कः श्वेतोऽश्वः, अटतीत्यटकः ह्यघगतिः
सम्प्रागभूय पुरो भूत्वा उच्चैरतिशयेन भुवस्तले भूगुहे कु-
ण्डिनगामि सकम्बलं नानावर्णकुथसहितं सप्रावरणं च
यद् राज्ञां नागबलं हस्तिसैन्यमाचकष । तन्नागबलमश्वतरो वे-

१ 'अत्र छेकानुप्रासोपमालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'पश्चा-
त्तनन्ति अथोद्गमनादीनि पश्चात्तनाः' इति अत्रा समर्थनीयम् इति
सुखाचरोपा । ३ 'अत्र विरोधाभासोत्तराः' इति साहित्यविद्याधरी
४ 'अत्रोत्प्रेक्षाः' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्वयंवरं भीमनरेन्द्रजाया
दिशः पतिर्न प्रविवेश शेषः ।

प्रयातु भारं स निवेश्य कस्मि-
न्निर्महीगौरवसासहिः ॥ १५ ॥

स्वयंवरमिति ॥ अधरदिशः पतिः शेषः भीमनरेन्द्रजायाः
स्वयंवरं न प्रविवेश । कुतः—स शेषः कस्मिन्स्वसदृशे पृथ्वीभारं
निवेश्य प्रयातु । योऽहिः सर्पो महीगौरवं शृशं सहत इति
महीगौरवसासहिः । सासहिवावदिचाचलिपापतिप्रभृतय इका-
रान्ता निपातिताः ॥

ययौ विमृश्योर्ध्वदिशः पतिर्न

स्वयंवरं वीक्षितधर्मशास्त्रः ।

व्यलोकि लोके श्रुतिषु स्मृतौ वा

समं विवाहः कः पितामहेन ॥ १६ ॥

ययाविति ॥ वीक्षितं पर्यालोचितं धर्मशास्त्रं येनैवंविध ऊर्ध्व-
दिशः पतिर्ब्रह्मा विमृश्य धर्मेतरत्वं विचार्य स्वयंवरं न ययौ ।
विचारमेव—पितामहेन, अथ च पितृपित्रा समं विवाहः कः
लोके श्रुतिषु स्मृतौ वा व्यलोकि । लोकस्मृतिश्रुतिविरुद्ध इ-
त्यर्थः । 'असमाभारपगोत्रजाम्' इति स्मृतिनिषेधारिपृथिवी सहा
विवाहस्याननुज्ञात्वात्पितामहेन तत्र न गतमिति भावः ।
मन्वादिद्वारा स्वयमेव धर्मशास्त्रं प्रणीय कथमेवं कुर्यादिति
भावः ॥

भैमीनिरेस्तं स्वमेवैव दूती-

मुखात्किलेन्द्रप्रमुखा दिगीशाः ।

स्यदे मुखेन्दौ च वितत्य मान्द्यं

चित्तस्य ते राजसमाजमीयुः ॥ १७ ॥

भैमीति ॥ ते इन्द्रप्रमुखा दिगीशा इन्द्रादयो दिक्पालाः
दूतीमुखास्वमात्मानं भैम्या निरस्तं निराकृतं किल निश्चयेनावेय
ज्ञात्वा स्वयं गमने किमर्थमस्माभिरुत्तमन्तव्यमित्युत्साहभङ्गा-
न्मुखेन्दौ च चित्तस्य मान्द्यमालस्यं वितत्य विस्तीर्य राजसमाज-
मीयुर्जग्मुः । 'चिरस्य' इति पाठे शनैः शनैः । स्यदे मान्द्यं
शनैस्त्वम्, मुखेन्दौ मान्द्यं मलिनता । एतन्मान्द्यद्वयेन चित्तस्यापि
मान्द्यं प्रकाशितमिति भावः । 'स्यदो जवे' इति साधुः ॥

नलभ्रमेणापि भजेत भैमी

कदाचिदस्मानिति शेषिताशा ।

अभून्महेन्द्रादिचतुष्टयी सा

चतुर्नली काचिदलीकरूपा ॥ १८ ॥

१ 'स्वयं विमृश्यैव सधर्मशास्त्रं स्वयंवरं प्राप्तिन न स्वयंभूः । व्यलोकि
लोके मुनिभिः स्मृतौ वा' इति पाठः सुखावबोधसाहित्यविद्याधरी-
संमतः । २ 'अत्र हेतुलोकार्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'सामान्येन
विशेषसमर्थनरूपोन्तरन्यासः' इति जीवानुः । ३ 'मुखा निज भीमजया
निराशं दूतीमुखादिन्द्रमुखाः' इति पाठः सुखावबोधसाहित्यविद्याधरी-
संमतः । ४ 'अत्र ऐकानुप्रासोलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नलेति ॥ सा महेन्द्रादिचतुष्टयी काचिदनिर्वचनीयालीकरूपा
मिथ्यास्वरूपा चतुर्नल्यभूत् । किंभूता—दूतीमुखास्वस्मिन् भैमी-
विरागमाकर्ण्योपि इति शेषिताशावशिष्टाशा । इति किम्—भैमी
नलभ्रमेणाप्यस्मान्कदाचिद्व्रजेतेति संभावनयेत्यर्थः । नलानुरक्ता
भैमी नलभ्रान्त्याऽस्मानपि वृणुयादिति मिथ्याचतुर्नलीरूपा
भूत्वा चत्वारोऽपीन्द्रादयस्तन्नागता इति भावः ॥

प्रयस्यतां तद्वितुं सुराणां

दृष्टेन दृष्टेन परस्परं ।

नैवानुमेने नलसाम्यसिद्धिः

स्वाभाविकात्कृत्रिममन्यदेव ॥ १९ ॥

प्रयस्यतामिति ॥ न सः असः स भवितुं तद्वितुं नलीभ-
वितुं प्रयस्यतां प्रयत्नं कुर्वतां सुराणां मध्ये अयं नलतुल्यो जातो न
वा इति दृष्टेनावलोकितेन । तथा अहं नलतुल्यो जातो न वा,
इति कथय इति दृष्टेन परस्परं गान्धर्वेन नलसाम्यसिद्धिः पर-
स्परनलतुल्यत्वसिद्धिः नैवानुमेने नानुमता । एवं नलसदृशो
नाभूत्, त्वमपि नलसदृशो नाभूरिति परस्परमनुमतिरित्यर्थः । यतः—
स्वाभाविकात्सहजात् कृत्रिममन्यदेव । सहजस्य कृत्रिमस्य च मह-
दन्तरं यस्मात्, तस्मात्ते नलसदृशा न जाता इति भावः । सुराणां
नलसाम्यसिद्धिरिति वाऽन्वयः । 'तद्वैतसिद्धिर्न वतानुमेने' इति
पाठे—द्वितैव द्वैतम्, प्रज्ञादिवात्स्वार्थेऽण् । तस्य नलस्य द्वैतं
तद्वैतं तस्य सिद्धिर्लाभो नानुमेने । वत 'खेदे' ॥

पूर्णन्दुमास्यं विदधुः पुनस्ते

पुनर्मुखीचक्रुरनिद्रमग्नम् ।

स्ववक्रमादर्शतलेऽथ दर्शं

दर्शं बभञ्जुर्न तथातिमञ्जु ॥ २० ॥

पूर्णन्दुमिति ॥ ते देवाः पूर्णन्दुं पूर्णिमाचन्द्रं पुनः पुनः
आस्यं मुखं विदधुः चक्रुः । तथा—अनिद्रं विकसितमङ्गं पुनःपुनः
मुखीचक्रुः पूर्वं पूर्णं चन्द्रं मुखीचक्रुः । तमयोग्यमिति ज्ञात्वा
पश्चाद्विकसितं कमलम्, तदप्ययोग्यं ज्ञात्वा पुनरपि चन्द्रम्, तद-
नन्तरं पुनरपि कमलं मुखीचक्रुरिति पुनःशब्दयोरर्थः । अथ एवं
कृतेऽपि आदर्शनले दर्पणमण्डले स्ववक्रं दर्शं दर्शमादरात्परीक्षक-
दृष्ट्या दृष्ट्वा बभञ्जुः भङ्गीचक्रुः । यतः तथा नलमुखवदतिमञ्जु
अतिसुन्दरं नाभूत् । पूर्णचन्द्रविकसितकमलाभ्यामपि नलमुखम-
तिसुन्दरमिति भावः । दर्शं दर्शम्, 'आभीक्ष्ण्ये णमुल्लव' इति
णमुल्ल, ('निल्यवीप्सयोः' इति) द्विवचं च ॥

तेषां तदा लघुमनीश्वराणां

श्रियं निजास्येन नलाननस्य ।

नालं तरीतुं पुनरुक्तिदोषं

बहिर्मुखानामनलाननत्वम् ॥ २१ ॥

१ 'अत्रानुप्रासोलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'प्रपश्यताम्'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'तद्वैतसिद्धिर्न वतानुमेने' इति जीवानुः ।
४ 'अत्राधोन्तरन्यासोलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्र जाल-
तिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र विशेषोक्तिरलंकारः'
इति जीवानुः ।

तेषामिति ॥ तदा नलरूपनिर्माणवसरे निजस्थेन नलाननस्य श्रियं नलाननशोभां लब्धुमनीश्वराणामसमर्थानां तेषां बहिर्मुखानां देवानामनलाननस्यमप्रिमुखत्वं कर्तुं अथ च नलाननतुल्यानमत्स्वराहित्यं पुनरुत्कृष्टं दोषं तरीतुं परिहर्तुम् अलं समर्थं नाभूत् । 'अप्रिमुखा ये देवाः' इति पूर्वं श्रुतिमिदं । एवमेषां बहिर्मुखत्वे पुनर्बहिर्मुखत्वं पुनरुत्कृष्टम्, अथ च पूर्वमपि नलाननतुल्यानमत्स्वराहित्ये सिद्धेऽलीकनलीभवाननन्तरं पुनरपि नलाननत्स्वराहित्यापुनरुत्कृष्टमेव जातम् । शब्दच्छलापौनरुक्त्यमित्यर्थः । तन्मुखं नलमुखसदृशं कथंचिदपि नाभूदिति भावः । अन्यस्याप्यसमर्थस्याप्रतिभस्याननं पुनरुत्कृष्टं परिहर्तुं न शक्नोतीत्युक्तिः । 'बहिः कुशहुताश्रयोः' इति विश्वः ॥

प्रियावियोगकथितादिवैला-

चन्द्राच्च राहुग्रहपीडितात् ।

ध्माताद्भवेन सरतोऽपि सारैः

स्वं कल्पयन्ति स्म नलानुकल्पम् ॥ २२ ॥

प्रियेति ॥ ते देवाः प्रियावियोगेनोर्वशीवरहेण कथितादिवैलापुरुषवसः, तथा—राहुग्रहपीडितादिव चन्द्राच्च, तथा—ध्मातादिव (ईश्वरेणेत्यान्तः) दग्धादिव सरतोऽपि गृहीतैः सारैः श्रेष्ठभागैः कृत्वा स्वमात्मानं नलानुकल्पं नलस्य प्रतिनिधिं कल्पयन्ति स्म । प्रियावियोगादयः पाराकर्षणोपायस्वेनोपप्रेक्षिताः । अन्यस्यापि सारः ध्मनपीडिताप्रिदाहादिभिः समाकृत्यते । प्रियावियोगकथनरहितेन—ग्रहपीडनरहितचन्द्र—ईश्वरकृतदाहरहितकाममुख्यस्य नलस्य त्रिभ्योऽप्यधिकःवादिनि भावः । 'मुख्यः स्यात्प्रथमः कस्योऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः' इत्यमरः । 'किंललात्' इति पाठे किल उपप्रेक्षायाम् ॥

ननु भैम्या नले निरतिशयमनुरागं ज्ञात्वा श्रुत्वा चेन्द्रादयो राजानश्च कथं तत्रागता इत्यत आह—

नलस्य पश्यत्वियदन्तरं तै-

र्भमीति भूपान्विधिराहतास्यै ।

स्पर्धां दिगीशानपि कारयित्वा

तस्यैव तेभ्यः प्रथिमानमाख्यन् ॥ २३ ॥

नलस्येति ॥ विधिः ब्रह्मा अस्यै भूपान् इति मनसि धृत्वा आहूत आनीतवान् । इति किम्—भैमी तैः भूपैः सह नलस्य इत्यन्तरं हस्ताद्यभिनयमात्रेणानिर्वचनीयं विशेषतः पश्यतु । तथा—दिगीशानपि नलरूपधारणद्वारा नलस्य स्पर्धां कारयित्वा तस्यैव नलस्यैव प्रथिमानं तेभ्यो दिगीशेभ्य आख्यन् । भैमी प्रतीत्यर्थात् । साक्षाद्दर्शनात्तत्तत्प्रत्ययते, ननु परोक्षमिति कारणाद्वाजानः समाहृताः । अधिकेन सह स्पर्धा भवति यतो दिगीशेनैकत्वेन विना भैमीप्राप्त्यभावात्प्राप्त्यर्थं नलरूपधारणाच्छाधिक्यमेव ब्रह्मणोक्तमित्यर्थः । उभयेभ्योपि नल एवाधिक इति भावः । नलरूपे एतेऽपि तत्तुल्या न जाताः । 'इदमन्तरम्' इत्यपि पाठः । दिगीशान्, 'दृकोः' इति कर्मत्वम् ॥

१ अत्र श्रेयोतिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षादीपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षाालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सभा नलश्रीयमकैर्यमाधै-

नेलं विनाभूदतदिव्यरसैः ।

भामाङ्गणप्राघुणिके चतुर्भि-

देवदुर्मैद्यौरिव पारिजाते ॥ २४ ॥

सभेति ॥ सा स्वयंवरसभा नलश्रियो यमकैः प्रतिनिधिभिः यमाद्यैश्चतुर्भिः नलं विना शौरिव अभूत् । किंभूता शौः—पारिजाते भामायाः सत्यभामाया अङ्गणस्य प्राघुणिकेऽतिथौ सति चतुर्भिर्मन्दार—संतान—कल्पवृक्ष—हरिचन्दन—संज्ञकैर्देवदुर्मैकरूपलक्षिता । किंभूतंरुभयैः—एतदिव्यरसैर्देवदुर्मैकरूपलक्षिताभरणैः मूलादारभ्याप्रपयन्त एतमुक्तादिविव्यरसैश्च । पारिजातं विना मन्दारादिषु सारस्वपि यथा घातं शोभते, तथा नलरूपधारिष्विन्द्रादिषु सारस्वपि मुख्यं नलं विना सभा न शुशुभे । इन्द्रादयः सभायामागताः, नलो नागत इति भावः ॥

तत्रागमद्वासुकिरीशभूषा-

भसोपदेहस्फुटगौरदेहः ।

फणीन्द्रवृन्दप्रणिगद्यमान-

प्रसीदजीवाद्यनुजीविवादः ॥ २५ ॥

तत्रेति ॥ वासुकिस्तत्र स्वयंवरसभायामगमत् । किंभूतः—ईशस्य भूषाधे भस्मैव उपदेहोऽङ्गरागः, तेन स्फुटं प्रकटं गौर उज्ज्वलो देहो यस्य । तथा—फणीन्द्रवृन्दैः कर्कोटकदिसर्पभेष्टसमूहैः प्रणिगद्यमान उच्यमानः प्रसीद, जीव इत्यादिशब्दो यत्र ईशोऽनुजीविनां सेवकानां वादः कोलाहलो यस्य । 'प्राग्भूय'—इत्यनेन वासुकेः पातालाच्चलनमात्रमेवोक्तं, इदानीं तु सभागमनमिति न पौनरुक्त्यम् । 'ईशवासात्' इति पाठे ईश्वरशरीरे योगपट्टादिभवननिमित्तवसतेर्हेतोः ॥

द्वीपान्तरेभ्यः पुटभेदनं तत्

क्षणादवापे सुरभूमिभूपैः ।

तत्कालमालम्बि न केन यूना

सरेषुपक्षानिलतूललीला ॥ २६ ॥

द्वीपेति ॥ सुरभूमिषु देवभूमिषु द्वीपान्तरलक्षणामु ये भूषा राजानस्यैर्द्वीपान्तरेभ्य लक्षादिभ्यः सकाशात् पुटभेदनं नगरं कुण्डिनाक्यं क्षणाज्झटिति अवापे प्राप्तम् । क्षणमात्रागमने हेतुमाह—केन यूना तत्कालं तस्मिन् भैमीस्वयंवरसमये सरेषुपक्षानिलतूललीला कामबाणपक्षवानसंबन्धाकापोसविलासो नास्मि नान्नीकृतः, अपितु सर्वेणापि तूललीलाङ्गीकृता । वातेरितस्तूलो यथा दूराज्झटित्यायाति तथा तेऽपि कामपीडिताः सन्तः सर्वेऽपि झटित्यनायासेनायाता इति भावः ॥

रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन

सपर्यया कुण्डिननाकनाथः ।

१ 'अत्रानुप्रासोपमाथंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षादीपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षाालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रियोक्तिदानादरनम्रताद्यै-

रुपाचरचारु स राजचक्रम् ॥ २७ ॥

रम्येप्सिति ॥ स कुण्डिनमेव नाकस्य नाथो भीमो रम्येषु हर्म्येषु नियेशनेन स्थापनेन, तथा—सपर्ययातिध्येन, तथा—प्रियोक्तया प्रियवचनेन, दानेनोपस्कारादिदानेन । आदरेण, नम्रतया च, आदरकृतया नम्रतया वा एतदाद्यैः कृत्वा चारु सम्यग्यथा तथा राजचक्रमुपाचरदत्तुं पत् ॥

सार्वभौमेन तेन ते कथं पूजिता ह्यशाङ्क्याह—

चतुःसमुद्रीपरिखे नृपाणा-

मन्तःपुरे वासितकीर्तिदारे ।

दानं दया मृनृतमातिथेयी

चतुष्टयी रक्षणसौविदल्ला ॥ २८ ॥

चतुरिति ॥ चतुर्णां समुद्राणां समाहारश्चतुःसमुद्री सा परिखा यस्य एवविधे वासिता वसति कारिताः कीर्तय एव दारा यत्र एवंभूते नृपाणामन्तःपुरे भूलक्षणे विषये दानं, दया, मृनृतं प्रियसत्यवचनम्, आतिथेयी अर्थादिपूजा, एवंरूपा चतुष्टयी रक्षणार्थं सौविदल्लाः कञ्चकिनः । दानादिचतुष्टयेन राज्ञां कीर्तिः परिपास्यते, नान्यथेति हेतोः प्रभुणापि तेन कीर्तिरक्षणाय सपर्यादिभिः परितोषिता इति भावः । 'औदार्यदाक्षिण्यदयादमानाम्' इति च पाठः । अन्यत्राप्यन्तःपुरे परिखा भवति, दाराश्च तिष्ठन्ति रक्षकाश्च भवन्ति ॥

अभ्यागतैः कुण्डिनवासवस्य

परोक्षवृत्तेष्वपि तेषु तेषु ।

जिज्ञासितस्वेप्सितलाभलिङ्गं

स्वल्पोऽपि नावापि नृपैर्विशेषः ॥ २९ ॥

अभ्यागतैरिति ॥ अभ्यागतैः समागतैरतिथिभूतैर्वा नृपैः कुण्डिनवासवस्य भीमस्य तेषु तेषु परोक्षेऽप्यप्रत्यक्षेऽप्यनिर्वचनीयेषु परस्परैणाज्ञतेषु वृत्तेषु प्रियोक्त्यापाचरणेष्वपि विषये, परोक्षं वृत्तेषु निष्पक्षेषु प्रियोक्त्यादिषु वा स्वल्पोऽपि विशेषः प्रियोक्त्यादां तारतम्यं नालम्भि न प्राप्तः । किंभूतः—जिज्ञासितस्य ज्ञातुमिष्टस्य स्वेप्सितस्य भैमीलक्षणस्य लाभः प्राप्तिः, तस्य चिह्नम् । भानेनैतस्य मदपेक्षया प्रियोक्त्यादि सादरं कृतं तर्हि भैमीमेतस्य दास्यतीति विशेषतः कस्यानेन महानादरः क्रियत इति जिज्ञासायां विशेषस्तेन बुद्ध इत्यर्थः । प्रत्यक्षं यस्य प्रियोक्त्यादि कृतं तत्र विशेषो न प्राप्तः, किं पुनः परोक्षवृत्तेष्वप्यपिशब्दार्थः । सर्वेषामपि पूजादि सममेव कृतमिति भैमी समं भविष्यतीति सर्वेऽप्यमंसतेति भावः । 'जिज्ञासितः' सविस्मयं पाठः क्वचित् ॥

अङ्के विदभेन्द्रपुरस्य शङ्के

न संममौ नैष तथा समाजः ।

१ 'अत्र छेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूप-कालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

यथा पयोराशिरगस्त्यहस्ते

यथा जगद्वा जठरे मुरारेः ॥ ३० ॥

अङ्क इति ॥ पयोराशिरगस्त्यहस्ते यथा मर्मौ, यथा वा मुरारेजठरे जगद्ग्लोक्यं, तथा विदभेन्द्रपुरस्याङ्के मध्ये एष समाजो राजसङ्को न संममाविति न किंतु तथैव संममावित्यहं शङ्के मन्ये । एतेन नगरस्यातिविस्तृतत्वमुक्तम् ॥

पुरे पथि द्वारगृहाणि तत्र

चित्रीकृतान्युत्सववाञ्छयेव ।

नभोऽपि किर्मिरमकारि तेषां

महीभुजामाभरणप्रभाभिः ॥ ३१ ॥

पुर इति ॥ तत्र पुरे पथि राजमार्गसमीपे द्वारगृहाणि मुख्य-पुरोभागे रचितानि द्वाराणि राजमार्गमुभयतो गृहाणि यद्वा पन्थानो राजमार्गा द्वाराणि गृहाणि च । यद्वा—पथिषु द्वाराणि तेषां तानि गृहाण्युत्सववाञ्छया विवाहोत्सवाभिलाषेण लेख्या-विना कृत्वा लोकेन चित्रीकृतान्येवाश्चर्यरूपाणि कृतान्येव । तत्राश्चर्यं न किंतु—तेषां महीभुजामाभरणप्रभाभिस्तत्रत्यं नभोऽप्याकाशमपि किर्मिरं नानावर्णमकारि कृतम् । गृहादीनि चित्रीकृतानीति किं वाच्यमित्यर्थः ॥

विलासवैदग्ध्यविभूषणश्री-

स्तेषां यथासीत्परिचारकेऽपि ।

अज्ञासिषुः स्त्रीशिशुबालिशस्तं

यथागतं नायकमेव कंचित् ॥ ३२ ॥

विलासेति ॥ विलासः कटाक्षविक्षेपादिशृङ्गारचेष्टा, तथा—वैदग्ध्यं वक्रोक्त्यादिभाषणे चातुर्यम्, विभूषणं सुवर्णाद्यलंकारः, एतज्जनिता श्रीः शोभा तेषां राज्ञां परिचारके सेवकेऽपि तथासीत्, यथा येन प्रकारेण स्त्रीशिशुबालिशस्तं परिचारकमपि कंचिदागतं नायकमेव मुख्यं राजानमेवाज्ञासिषुषुर्व्यन्ते स्म । सेवकस्य विलासादिशोभां दृष्ट्वा अयं राजविशेष एवेति सेवके रुपादीनां भ्रान्तिरभूदिति भावः । 'शिशुबालिशः' इत्यमरः ॥

न स्वेदिनश्चामरमारुतैर्न

निमेषनेत्राः प्रतिवस्तुचित्रैः ।

म्लानस्रजो नातपवारणेन

देवा नृदेवा विभिर्दुर्न तत्र ॥ ३३ ॥

नेति ॥ तत्र राजसमाजे देवा नृदेवा राजानो न विभिर्दुः भेदं न प्रापुः । कथम्—स्वभावत एव न स्वेदिनश्चलचामरमारुतैरुपलक्षिताः । तथा—स्वभावतो न निमेषनेत्राः । निमेषेण इत्यर्थः । प्रतिवस्तुचित्रैः वस्तुनि वस्तुत्याश्चर्यैरुपलक्षिताः । तथा—न म्लानस्रजः, आतपवारणेन छत्रेण उपलक्षिता एवंभूता इन्द्रा-

१ 'अत्र छेकानुप्रासोपमोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दयः । राजानश्च—चलचामरौघैः कृत्वा अस्वेदगात्राः प्रतिवस्तु-
चित्रैरमिलनेत्राः, विष्टनातपत्रैरम्लानमालाः । सर्वथा राजानो
देवतुल्या बभूवुरिति भावः । 'अस्वेदगात्रा (श्चलचामरौघैः)'
'अमिलनेत्राः (प्रतिवस्तुचित्रैः)' 'अम्लानमाला (विष्टनात-
पत्रैः)' इत्यपि पाठः । 'भिदां न भेजुः' इति च पाठः ॥

अन्योन्यभाषानवबोधभीतेः

संस्कृत्रिमाभिर्व्यवहारवत्सु ।

दिग्भ्यः समेतेषु नृपेषु तेषु

सौवर्गवर्गो न जनैरचिद्भि ॥ ३४ ॥

अन्योन्येपि ॥ जनैः कुण्डिनस्थलैर्कैः दिग्भ्यः समेतेषु समा-
गतेषु नरेषु राजसु मध्ये सौवर्गवर्गः देवसमूहो नाचिद्भि नातर्कः ।
देवत्वेन न ज्ञात इत्यर्थः । किंभूतेषु नरेषु—अन्योन्यभाषानवबो-
धापरस्परभाषाबोधभावात् या भीतिस्तस्या हेतोः संस्कृत्रिमाभिः
प्रकृतिप्रत्ययनिर्बचनरूपेण संस्कारेण निवृत्ताभिः सर्वसाधारणीभि-
र्वाग्भिः कृत्वा व्यवहारवत्सु परस्परं व्यवहारं कुर्वन्सु । परस्परं
(देश) भाषानवबोधभयार्थसंस्कृतमेव वदन्ति । संस्कृतस्य देव-
मनुष्यसाधारणत्वात् एते देवाः, एते मनुष्या इति तत्रस्थेन
ज्ञाता इति भावः । संस्कृत्रिमाभिः 'संपर्युपभ्यः—' इति सुट् ।
गुणाधानस्य भूषणशब्दार्थस्त्वमत्र । स्वर्गे भवाः सौवर्गाः भवार्थे
'तत्र भवः' इत्यण् । 'द्वारादीनां य' इत्यंजागमो वृद्धिनिषेधश्च ।
'स्वर्गाय—' इति पाठे भवार्थे 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा' इति
वृद्धसंज्ञत्वात् 'वृद्धाच्छेः' ॥

ते तत्र भैम्याश्चरितानि चित्रे

चित्राणि परैः पुरि लेखितानि ।

निरीक्ष्य निन्युर्दिवसं निशां च

तत्स्वप्नसंभोगकलाविलामैः ॥ ३५ ॥

त इति ॥ ते देवा राजानश्च तत्र पुरि तस्यां पुर्यां परैर्लोकलि-
पिकरैः कृत्वा चित्रे लेखितानि चित्राणि नानाविधान्याश्रयरूपाणि
वा भैम्याश्चरितानि निरीक्ष्य दिवसं निन्युः । तस्या भैम्याः स्वप्न
यः संभोगो रते तत्संयन्धिभिः कलाविलामैश्चम्यनादिकलाकांश-
लैश्च निशां निन्युरतिवाह्यां बभूवुः । स तिरहोरात्रः कथंचिदति-
क्रान्त इति भावः । अस्वप्नानामपि देवानां कामभ्रान्तिरेव स्वप्न-
स्थाने द्रष्टव्या ॥

सा विभ्रमं स्वप्नगतापि तस्यां

निशि स्वलाभस्य ददे यदेभ्यः ।

तदर्थिनां भूमिभुजां वदान्या

सती सती पूरयति स्म कामम् ॥ ३६ ॥

१ 'पाठद्वयस्यापि प्रामाणिकत्वचयननाथ देवपक्षेऽन्यथामूलं व्याख्याय
राजपक्षे मूलपाठान्तरं व्याख्यानम्' । २ 'अत्रानिदशयोक्तिरलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । 'अत्रास्वेदगात्रादिवदार्थानां विशेषणमन्या देवाभेद-
हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं कान्यलिङ्गमलंकारः' इति जीवानुः । ३ 'अत्रानिदश-
योक्तिरलंकारः हेतुश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र हेतुनुपपत्ति-
शयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सेति ॥ तस्यां निशि स्वयंवरापूर्वदिनरात्रौ स्वप्नगता स्वप्न-
दृष्टा सा सती स्वाधी भूमी पृथ्वी देवेभ्यो राजभ्यश्च स्वलाभस्य
स्वप्राप्तेर्विभ्रमं विहासम् । अथ च विशिष्टं भ्रमं भ्रान्तिम् । यत्
ददे दत्तवती । तत् स्वयमेवार्थिनामर्थयमानानां भूमिभुजां दे-
वानां राज्ञां च वदान्या दानशूरा सती कामं मदनमभिलाषं च
पूरयति स्म । स्वलाभविभ्रमदानमेव कामपूरणमित्यर्थः । 'यत्
यस्मान्, तत् तस्मान्' इति केषिच् । पतिव्रतायाः सर्वकामपूर-
कत्वं विरुद्धम् । भ्रान्तिदृष्टाया अलीकत्वात्सर्वकामपूरणेऽपि दोषा-
भावात्परिहारः ॥

वैदर्भदूतानुनयोपहृतैः

शृङ्गारभङ्गीरनुभावयद्भिः ।

स्वयंवरस्थानजनाश्रयस्तै-

दिने परत्रालमकारि वीरैः ॥ ३७ ॥

वैदर्भेति ॥ तैर्वीरैः शूरे राजपुत्रैः परत्र परस्मिन्दिने स्वयं-
वरस्य स्थानं देशस्तस्य जनाश्रयो मण्डपः अलमकारि अलंकृतः ।
सर्वेपि वीरास्तत्रागता इति भावः । किंभूतैः—वैदर्भस्य भीमस्य
वृत्तैः कर्तृभिरनुनयेन विनयेन कृत्वापहृतेराकारितैः तथा—
शृङ्गारभङ्गीः शृङ्गारप्रकारविशेषानुभावयद्भिः प्रकाशयद्भिः ।
'भङ्गी' एव अनुभावयद्भिः' इति पाठे शृङ्गारविच्छिन्नपि निपुणैरि-
त्यर्थः । 'अनुभावः प्रभाषे स्यान्निरूप्ये भावसूचने' इति विश्वः ।
'मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः' इत्यमरः ॥

भूपाभिरुच्चैरपि संस्कृते यं

वीक्ष्याकृत प्राकृतबुद्धिमेव ।

प्रमूनवाणे विबुधाधिनाथ-

स्तनाथ साशोभि सभा नलेन ॥ ३८ ॥

भूपाभिरिति ॥ अथ तेन नलेन सा सभाशोभि । स कः—
विबुधाधिनाथ इन्द्रो यं नलं वीक्ष्य भूपाभिरलंकारैः उच्चैरतिनरो
संस्कृतेऽपि मण्डनेपि प्रमूनवाणे कामे विषये प्राकृतबुद्धिमेव
नीचबुद्धिमेवाकृत । उच्चैः प्राकृतबुद्धिमिति वा । सालंकृतो मन्-
नोऽप्येतत्पदशो नास्ति, किमन्य इति । नलोऽपि तत्रागत इति
भावः । पण्डितोऽपि संस्कृते प्राकृतबुद्धिमकृतेति विरोधाभासः ।
'प्राकृतश्च पृथग्जनः' इत्यमरः ॥

धृताङ्गरागे कलितद्युशोभां

तस्मिन्सभां चुम्बति राजचन्द्रे ।

गता वताक्ष्णोर्विषयं विहाय

क क्षत्रनक्षत्रकुलस्य कान्तिः ॥ ३९ ॥

धृतेति ॥ धृताङ्गरागे कुङ्कुमचन्दनकृताङ्गानुलेपने तस्मिन्
राजचन्द्रे नले कलित्वा हता द्युशोभा स्वर्गशोभा यया पूर्वविधां
सभां चुम्बति प्राप्ते सति क्षत्राण्येव नक्षत्राणि तेषां कुलस्य सम्-

१ 'अत्र विरोधाभासोऽलंकारः । ऐकानुप्रासोऽपि' इति साहित्यविद्या-
धरी । २ 'अत्र ऐकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अत्र ऐकानुप्रासानिदशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

हस्य कान्तिः अङ्गोर्विषयं गोचरं विलङ्घ्य क कुत्र गता । वत
लेवे । तन्न ज्ञायत इत्यर्थः । न क्षत्राणीति नशब्देन समासः ।
क्षत्राणि नक्षत्राणि च । ये क्षत्रियाः, ये च न क्षत्रियाः क्षत्रिय-
व्यतिरिक्ताश्च तेषां कुलमिति वा । उद्यमसमये आरक्तवर्णे चन्द्रे
समीपस्थानि नक्षत्राणि यथा निःश्रीकाणि भवन्ति, तथा नलस-
मीपे तेऽपीत्यर्थः । अतिसुन्दरं नलं दृष्ट्वा भैमी एनमेव वरिष्य-
तीति निश्चिन्त्य सर्वेऽपि निःश्रीका जाता इति भावः । कलिता
व्यासा दौर्घ्या एवंविधा शोभा रत्नादिरीतिर्यस्या इति वा ॥

द्रागदृष्टयः क्षोणिभुजाममुष्मि-
न्नाश्वर्यपूर्युत्सुकिता निपेतुः ।

अनन्तरं दन्तुरितभ्रुवां तु

नितान्तमीर्ष्याकलुषा दगन्ताः ॥ ४० ॥

द्रागिति ॥ अतिसुन्दरत्वादाश्वर्यं पूर्युत्सुकिता उत्कण्ठिताः
क्षोणिभुजां राज्ञां दृष्टयः अमुष्मिन्त्रले द्रागदृष्टिति निपेतुः । प्रथमं
दर्शनमात्रेणोत्कण्ठिताः सत्यः तस्मिन्नेव लज्जाः स्थिता इत्यर्थः । अन-
न्तरं तु क्रोधवशादन्तुरितभ्रुवां कुटिलभ्रुवां तेषां दगन्ता नेत्रप्रान्ता
नितान्तमीर्ष्या कलुषाः कपायिता निपेतुः । अतिसौन्दर्यादीर्ष्या-
राहित्येन प्रथमं तं दृष्टानन्तरं भैम्यस्मान्निवहायैवं वरीष्यतीतीर्ष्या
तं दृष्टशुरिति भावः । क्रुद्धो हि पूर्णया दशान पश्यति । अथवा-
अनन्तरं राजभिरवलोकिते सति दन्तुरितभ्रुवां नारीणामहमहमि-
कया परस्परैर्यावशाकलुषाः कटाक्षा निपेतुः । सर्वाभिः स्त्रीभि-
रप्यनुरागवशाकटाक्षैरेष्ट इति भावः । 'प्राग्दृष्टयः' इत्यपि पाठः ॥

सुधांशुरेव प्रथमो भुवीति

स्मरो द्वितीयः किमसावितीमम् ।

दसस्तृतीयोऽयमिति क्षितीशाः

स्तुतिच्छलान्मत्सरिणो निनिन्दुः ॥ ४१ ॥

सुधांशुरिति ॥ प्रभार्थस्य काक्षर्थस्य किमः प्रत्येकं संबन्धः ।
भुवि एव प्रथमो नूतनोऽवतीर्णः द्वितीयः सुधांशुः किमिति, तथा-
भुवि असौ द्वितीयः स्मरः किमिति, तथा—भुवि अयं तृतीयोदलो
नासत्यः किमिति, स्तुतिच्छलान्मत्सरिणो ह्यर्थासहिताः क्षितीशा
राजानः (केचन स्तुतिव्याजात्) इमं नलं निनिन्दुः । किमः
प्रभार्थवाचुष्टुवरित्यर्थः । अपरे मत्सरिवास्किमः काक्षर्थत्वादयं
सुधांशुः किम् । अपितु न भवतीति निनिन्दुः । एवं सर्वत्र
एकेन भुष्यं द्वितीयश्चन्द्र इति स्तुतौ कृत्यामपरेणैर्यावशा-
द्भुवि द्वितीयचन्द्रस्यासंभवात्त्रयं चन्द्र इति प्रतिषेधतो निन्दते
स्मेति भावः । 'मत्सरोऽप्यशुभद्वेषे' इत्यमरः । प्रभपक्षे किं निनि-
न्दुरिति वा योजनौ ॥

आद्यं विधोर्जन्म स एष भूमौ

द्वैतं युवासौ रतिवल्गुभस्य ।

नासत्ययोर्मूर्तिरुत्तीयताय-

मिति स्तुतस्तैः कृतमत्सरैः सः ॥ ४२ ॥

आद्यं विधोरिति ॥ द्वयोर्भावो द्विता, द्वितैव द्वैतम् । अयं
श्लोको गतार्थत्वाद्युनरुक्तः ॥

मायानलोदाहरणान्मिथस्तै-

रुचे समाः सन्त्यमुना कियन्तः ।

आत्मापकर्षे सति मत्सराणां

द्विषः परस्पर्धनया समाधिः ॥ ४२ ॥

मायेति ॥ तं नलमसहमानस्तै राजभिर्मिथः परस्परमित्यूचे ।
इति किम्—मायानलोदाहरणादिन्द्राद्यलीकनलदृष्टान्तेनामुना
नलेन समास्तुत्याः कियन्तो बहवः सन्ति । एतेन तुल्या अन्ये-
ऽपि बहवोऽत्र विद्यन्ते, एतमेव पुनः पुनः किमिति वर्णयथेति ।
अन्येषां तत्तुल्यत्वे स्वस्योत्कर्षः कथमित्याशङ्क्यामाह—मत्सरा-
णामीर्ष्यावतां द्विषः सकाशादात्मापकर्षे सति आत्मनो न्यूनत्वे
सति शत्रोः परेण कृता या स्पर्धना तुल्यता तथा समाधिः समा-
धानं परिहारो भवति । मत्सरिणामात्मापकर्षमविचार्य शत्रोः
परेण तुल्यत्वप्रतिपादनास्वीयापकर्षपरिहारो भवति । अतिसुन्द-
रतया तस्यैव भैमीप्राप्तिसंभावनया सर्वेऽपि तं न सहन्ते स्मेति
भावः । 'परस्पर्धितया' इति पाठे परः स्पर्धा यस्य तस्य भावस्त-
त्तेति व्याख्येयम् । 'इहेदशाः सन्ति कतीति दुष्टैर्दृष्टान्तालीकन-
लात्रली तैः' इत्यपि पाठः स्पष्टार्थः । मत्सरशब्दोऽशब्दादिर्द्रष्टव्यः ।
स्पर्धनं स्पर्धेति घञन्तात् 'तत्करोति' इति ण्यन्तास्त्रिणां भावे युच्यं ॥

गुणेन केनापि जनेऽनवद्ये

दोषान्तरोक्तिः खलु तत्खलत्वम् ।

रूपेण तत्संसददूषितस्य

सुरैर्नरत्वं यददूषि तस्य ॥ ४३ ॥

गुणेनेति ॥ रूपेण सौन्दर्येण कृत्वा तस्यां संसदि तथा संसदा
सभया वा अदूषितस्यानिन्दितस्यातिसुन्दरस्य तस्य नलस्य सुरैः
सुन्दरोपि मनुष्योऽयं नतु देव इति नरत्वं यददूषि निन्दितम् ।
तत् खलत्वं खलु । तस्यैर्दौर्जन्यमेव कृतमित्यर्थः । खलवस्वरूपमे-
वाह—केनापि लोकोत्तरेण गुणेन सौन्दर्यसुशीलत्वादिना कृत्वा
अनवद्ये पूज्ये पुंसि दोषान्तरावोक्तिः दोषान्तरारोपणम् । यद्वा-
सुरैस्तत्संसददूषितस्य तस्य नरत्वं रलयोरभेदात् नलस्य रूपेण
स्वरूपेण नलत्वमदूषि तत्खलत्वम् । तेषां देशानां दीर्जन्यं ख-
ल्विति योजना । तत्खलत्वमेकं पदम् । अतिसुन्दरं तं दृष्ट्वा देवा
अपि सेव्या जाता इति भावः ॥

१ 'अत्र छेकानुभासातिशयोक्त्यलंकारः' इति. 'साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्र जातिभावोदालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रा-
पहृतिसंदर्हालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ अत एव साहित्यविद्याधरीसुखावबोधयोगेन व्याख्यातः ।

२ 'अत्रार्थान्तरन्यासजालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रा-
र्थान्तरन्यासलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नलानसत्यानवदत्स सत्यः

कृतोपवेशान्तविधे सुवेषान् ।

नोभौविलाभूः किमु दर्पकश्च

भवन्ति नासत्ययुता भवन्तः ॥ ४४ ॥

मलानिति ॥ स सत्यो नलः सविधे समीपे कृतोपवेशान्कृत-
स्थितौन्सुवेषान्छोभनाकारान् असत्याल्लालिन्दादीनित्यवदत् ।
इति किम्—भवन्तश्चरार एते न भवन्ति किमु । एते के—इ-
लाभूः पुरुरवाः, दर्पकः कामश्च उभौ किमु । किंभूतावुभौ—ना-
सत्ययुता आश्रितेयसहितौ । पुरुरवाः कामः अश्विनीकुमारी च
यूयमिति नलप्रभः । यथा नलं दृष्ट्वाऽन्येषां विस्मयस्तथा नल-
स्यापि मिथ्यानलदर्शनेन विस्मयो जात इत्यर्थः ॥

अमी तमीदृग्जगुरत्र मध्ये

कस्यापि नोत्पत्तिरभूदिलायाम् ।

अदर्पकाः सः सविधे स्थितान्ते

नासत्यतां नात्र विभर्ति कश्चित् ॥ ४५ ॥

अमी इति ॥ अमी मिथ्यानलान्ते सत्यं नलमीदृगेतारश्च
जगुः—आहुः स्म वदन्ति स्म । यद्यस्मादत्रास्मासु मध्ये इलायां वृ-
धिव्याम् । अथ च—इलायां पुरुरवसो मातरि कस्याप्युत्पत्ति-
र्नाभूत् । तथा—ते तत्र सविधे समीपे स्थिता वयमदर्पकाः दर्प-
काकामान् अन्ये । अथ च—अनिरमणीयत्वस्मान्तिदर्शनादपि
गर्वस्तद्गहितान्तिष्ठामः । तथा—अत्रास्मासु मध्ये कश्चित् नामत्य-
तामाश्रितेयत्वम् । अथ च सत्यत्वम् । न विभर्ति । अथवा—अस्मासु
कश्चित् ना नरः सत्यतां न विभर्ति वयं त्वद्रूपधारणादसत्या पूर्वेति
छलेन पूर्वोक्तं नलप्रभमुत्तरयन्ति स्मत्यर्थः । नात्र पुरुरवाः, कामः,
दशौ वास्मासु सन्तीति । 'नासत्य' इति 'नभ्राण्-' इति प्रकृत्या ॥

तर्हि के यूयमित्याशङ्काह—

तेभ्यः परास्त्रः परिकल्पयस्व

श्रिया विदूरीकृतकामदेवान् ।

अस्मिन्समाजे बहुषु भ्रमन्ती

भैमी किलास्मासु घटिष्यतेऽसौ ॥ ४६ ॥

तेभ्य इति ॥ एवं श्रिया शोभया विदूरीकृतो जितः कामदेवो
यैस्तास्त्रोऽस्मान्परिकल्पयस्व जानोहि । स्वशोभया वा । अत्राग-
मने कारणमाहुः—अस्मिन्समाजे बहुषु राजसु विषये भ्रमन्ती
असौ भैमी किल संभावनायां (अस्मासु) घटिष्यते संयोगं या-
स्यति । अथच—सरदोषु पञ्चसु भ्रमन्ती सुसन्ती । भैमी अस्मासु

१ 'मिथ्यानलान्तस्थानलो द्विपार्थीकृतोपवेशानवदत्सुवेषान्' इति पाठः
सुखावबोधान्वितः । 'नलानसत्यानवदत्सुवेषान्' इति पाठः
साहित्यविद्याधरीसंमतः । २ 'उभौ किमेलश्च न दर्पकश्च' इति सुखाव-
बोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः । ३ 'अत्राश्रितेयस्यामोलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अमी तमाहुः स्म यदत्र मध्ये' इति
जीवानुसंमतः पाठः । ५ 'अत्र वक्रोक्त्यलंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी ।

मध्ये कस्मिंश्चिद्विष्यते संयोगं यास्यतीति दुराशयास्माभिराग-
तमिति भावः । किल हेतौ वा ॥

असाम यन्नाम तवेह रूपं

स्वेनाधिगत्य श्रितमुग्धभावाः ।

तन्नो धिगाशापतिताश्वरेन्द्र

धिकेदमस्मद्विबुधत्वमस्तु ॥ ४७ ॥

असामेति ॥ नामेति संभावनायाम् । हे नरेन्द्र, साक्षात्स्वेन
आत्मनैव तव रूपं सौन्दर्यमधिगत्य ज्ञात्वा दृष्ट्वा वा भैमीप्राप्तिदुरा-
शावशाच्छ्रितमुग्धभावा अङ्गीकृतमार्ग्याः सन्तो यद्यस्यादिह स-
भायामसाम तिष्ठाम । अथ च स्वेनात्मशरीरेण कृत्वा तव रूपं
स्वरूपमधिगत्य प्राप्य त्वदाकारं स्वशरीरं धृत्वा श्रितमुग्धभावा
अङ्गीकृतसौन्दर्यास्वदाकारधारणादेव श्रितसौन्दर्याः सन्तो यस्या-
दसाम तिष्ठामहे । तत्तस्मात् आशया भैमीप्राप्तिदुराशया आप-
तितास्तः—अस्मान्धिक । निन्द्या वयमित्यर्थः । अथवा—अस्माक-
माशापतितां दिक्पतित्वं धिक् निन्द्यम् । अस्माकमाशामाश्रेण
पतितां भैमीपतित्वं धिगिति वा । तथा—अस्मद्विबुधत्वमस्माकं
पण्डितत्वम् । अथ च—देवत्वं धिगस्तु । अथ च स्वे आत्मनि
स्वीयरूपे पूर्वं तव रूपं नाधिगत्य न प्राप्य किमिदानीं कर्मव्य-
मिति प्राप्तमौल्यो भ्रान्तचित्ताः सन्तो मत्सरेण इह स्वयंवरे नल
पूर्वको वरणयोग्य इति प्रसिद्धं तव माम संज्ञां लयाति वा वय-
ममाम नाशितवन्तः । स्वरूपधारणाच्चतुर्गामस्माकमपि नलत्वादि-
त्यर्थः । तस्मात्तल्लभ्याप्यस्मान्परिष्यतीत्याशया भूपतितामाग-
तानस्मान्धिक । अस्माकं ज्ञातृत्वं देवत्वं वा धिगस्तु । अनिश्रितव्या-
पारकरणादित्यर्थः । अथ च स्वानां ज्ञातीनां मध्ये इह श्रेष्ठ । यद्वा—
धनानां स्वामिन्श्वरेन्द्र । असाम 'अस गतिद्रीत्यादानेषु' 'अस
भुवि' इत्यस्य लोडुत्तमबहुवचनम् । पक्षे 'योऽन्तर्कर्मणि' लुङि ॥

सा वागवाज्ञायितर्मा नलेन

तेषामनाशङ्कितवाक्छलेन ।

स्त्रीरत्नलाभोचितयत्नमग्र-

मेनं हि न स्म प्रतिभाति किञ्चित् ॥ ४८ ॥

संति ॥ अनाशङ्कितमनुसंहितं देवानां वाक्छलं येन तेन
नलेन सा पूर्वोक्ता तेषां देवानां वाक् अवाज्ञायितमामतिसायेनाव-
गणिता । कथं नाज्ञायीत्यत्र आह—स्त्रीरत्नं भैमी तस्या छात्र
उचितो यत्न उपायस्तत्र मम तत्परमेनं नलं प्रति लक्ष्मीकृत्य हि
यस्मात् किञ्चिप्रतिभाति स्म स्फुरति स्म । भैमीप्राप्तिदुराशयपर-
त्वात्तः कथितमपि देवत्वं न ज्ञातमिति भावः ॥

देववाक्यावज्ञायां हेत्वन्तरमाह—

यः स्पर्धया येन निजप्रतिष्ठां

लिप्सुः स एवाह तदुन्नतत्वम् ।

१ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र श्रया-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

कः स्पर्धितुः स्वाभिहितस्वहानेः

स्थानेऽवहेलां बहुलां न कुर्यात् ॥ ४९ ॥

य इति ॥ यः पुरुषो येन पुरुषेण सह स्पर्धया निजप्रतिष्ठां स्वस्य गौरवं लिप्सुः प्राप्नुमिच्छुः, स एव पुरुषः तस्योन्नतत्वं स्वस्मादाधिक्यं यस्मादाह मृते तस्मात्स्वेनात्मनाभिहिता उक्ता स्वस्य हानिर्न्यूनता येनैवविधस्य स्पर्धितुः स्थाने विषये बहुलामवहेलामवशां को न कुर्यात् । अपितु सर्वोऽपि करोत्येव । योऽन्यस्पर्धया स्वस्य प्रतिष्ठां लिप्सति स स्वस्य न्यूनतां तस्य चाधिकतां स्वयमेव वदति । अतोऽधिकेन हीनस्यावज्ञा कर्तुं युक्तैवेत्यर्थः । प्रकृते भयर्थं नलरूपं दधजिर्देवर्नलस्यैवाधिकता स्वस्य च न्यूनताकैव । तस्मान्नेन नलेन तेषामवज्ञा युक्तैव कृतेति भावः । स्थानेऽप्ययत्वादुचितामित्यर्थे इति वा । अवहेला इति क्षीरस्वामी । प्रतिष्ठामिति 'न लोका-' इति पठ्यनिषेधः ॥

गीर्देवतागीतयशःप्रशस्तिः

श्रिया तडित्वल्ललिताभिनेता ।

मुदा तदाऽवैक्षत केशवस्तं

स्वयंवराडम्बरमम्बरस्थः ॥ ५० ॥

गीरिति ॥ केशवस्तदा समये तं स्वयंवरस्याडम्बरं संभ्रमं भुजा हर्षेणवैक्षत । किंभूतः—गीर्देवतया सरस्वत्या गीता कीर्तिता यशःप्रशस्तियशोगौरवे यस्य । तथा—श्रिया लक्ष्म्या देहशोभया च कृत्वा तद्विषयो विद्युत्सहितसजलमेघस्य ललितं विलासस्तस्याभिनेताभिनयकारी । तादृशमेघतुल्य इत्यर्थः । तथा—अम्बरस्थो व्योमस्थः । स्वयंवरदर्शनार्थं विष्णुरपि तत्रागत इति भावः ॥

अष्टौ तदाष्टासु हरित्सु दृष्टीः

सदो दिदृक्षुर्निदिदेश देवः ।

लैङ्गीमदृष्ट्वापि शिरःश्रियं यो

दृष्टौ मृषावादितकेतकीकः ॥ ५१ ॥

अष्टाविति ॥ सदः स्वयंवरसभां दिदृक्षुर्दृष्टुमिच्छुः देवो ब्रह्मा तदाष्टासु हरित्सु दिक्षु अष्टौ दृष्टीर्नैत्राणि निदिदेशादिष्टवान् । किंभूतः—लैङ्गीं शिवसंबन्धिनीं शिरःश्रियं मस्तकशोभामदृष्ट्वा अविलोक्यपि दृष्टौ लिङ्गशिरोदर्शनविषये मृषावादितानुनभाषणं कारिता केतकी येन । लिङ्गरूपस्य शिवस्य पादौ शिरश्चावलोकनार्थमहमधिकोऽहमधिक इति विवदमानौ विष्णुब्रह्माणौ पातालं सत्यलोकं च गतौ । विष्णुः पाताले गत्वा शिवचरणौ नापश्यत् । ब्रह्मापि शिरो नापश्यत् । अनन्तरं विष्णुना चरणौ नाद्राक्षमिति सत्यमुक्तम् । ब्रह्मणा तु शिरो दृष्टमित्यलीकमुक्तम् । तत्र साक्षित्वेन शिवशिरःस्थाहमानीतेति कृतसाक्षिणा केतकी कृतेति पौराणिकी कथा ॥

१ 'अत्र हेत्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानुप्रासो' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेकानुप्रासो' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र छेकानुप्रासो' इति साहित्यविद्याधरी ।

एकेन पर्यक्षिपदात्मनाद्रिं

चक्षुर्मुरोरभवत्परेण ।

तैर्द्वादशात्मा दशभिस्तु शेषै-

र्दिशो दशालोकत लोकपूर्णाः ॥ ५२ ॥

एकेनेति ॥ द्वादशा आत्मनो देहा यस्य द्वादशदेहः सूर्य एकेनात्मना वपुषाद्रिं मेरुं पर्यक्षिपत्प्रदक्षिणीचकार । परेणात्मना देहेन मुरारेश्चक्षुर्दक्षिणेनैवभवत् । शेषैस्तु दशभिर्देहैः कृत्वा लोकेः पूर्णा दशापि दिश आलोकत । 'विधानुमिधायमणो वरुणेन्द्रभगांशवः । पूषा विवस्वानपर्जन्यस्त्वष्टा विष्णुर्दिनेश्वराः ॥' इति ॥

प्रदक्षिणं दैवतहर्म्यमद्रिं

सदैव कुर्वन्नपि शर्वरीशः ।

द्रष्टा महेन्द्रानुजदृष्टिर्मूर्त्या

न प्राप तद्दर्शनविघ्नतापम् ॥ ५३ ॥

प्रदक्षिणमिति ॥ सदैव दैवतानां हर्म्यं वसति स्थानं अद्रिं मेरुं प्रदक्षिणं कुर्वन्नपि शर्वरीशश्चन्द्रो महेन्द्रानुजस्य मुरारेर्दृष्टिर्मूर्त्या वामनयनरूपेण दृष्टा सन् तस्य स्वयंवरस्य दर्शने यो विघ्नस्तेन तापं दुःखं न प्राप ॥

आलोकमाना वरलोकलक्ष्मीं

तात्कालिकीमप्सरसो रसोत्काः ।

जनान्मुधौ यत्र निजाननानि

वितेनुरम्भोरुहकाननानि ॥ ५४ ॥

आलोकेति ॥ रसोत्का दर्शनरसोत्कण्ठितास्तात्कालिकीं स्वयंवरसमयजातां वरलोकलक्ष्मीं राजसङ्गशोभामालोकमाना विलोकयन्त्योऽप्सरसस्तत्र जनान्मुधौ निजाननान्यम्भोरुहकाननानि कमलवनानि चक्रुः । अप्सरसोऽपि तं समाजं सादरं पश्यन्ति स्मेति भावः । जलाशयेऽपि कमलानि भवन्ति ॥

न यक्षलक्षैः किमलक्षि नो वा

सिद्धैः किमध्यासि समाप्तशोभा ।

सा किनरैः किं न रसादमेवि

नादशि हर्षेण महर्षिभिर्वा ॥ ५५ ॥

नेति ॥ आप्तशोभानिसुन्दरा सा सभा यक्षलक्षैः रसान् प्रीत्या किं न अलक्षि दृष्टा । तथा—सिद्धैर्वा रसादि नोऽध्यासि । तथा—किनरै रसान् न असेवि । तथा—महर्षिभिर्वा हर्षेण न अदशि । रसादिति सिद्धे हर्षेणेति पदमनुप्रासार्थम् ॥

वालमीकिरश्नाद्यत तामनेक-

शास्त्रग्रयीभूरुहराजिभाजा ।

१ 'अत्र छेकानुप्रासो यथासंख्यमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेत्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र छेकानुप्रासो' इति साहित्यविद्याधरी ।

केशं विना कण्ठपथेन यस्य

दैवी दिवः प्राग्भुवमागमद्वाक् ॥ ५६ ॥

वाल्मीकिरिति ॥ स वाल्मीकिर्कृपिस्तां सभामभ्याघता-
सीत् ॥ स कः—दैवी वाक् पद्यमयी यस्य वाल्मीकिः कण्ठपथेन
केशं विना दिवः सकाशात् प्राक् 'मानिषाद्-' इत्यादिरूपेण
भुवमगमद्वागता । प्रथमं भूमौ यः संस्कृतप्रवर्तकः । किंभूतेन
कण्ठपथेन—अनेकाः शाखा आश्रयायनादयो यस्याः सा वेदग्रयी
तल्लक्षणा भूराह्मस्तेषां राज्ञि पङ्क्तितां भजते एवंभूतेन । सशास्त्र-
वेदग्रयीपाठकेनेत्यर्थः । अन्येनापि बहुस्कन्धवृक्षयुक्तेन मार्गेण
दूरदेशादप्यनायासेन गम्यते ॥

प्राशंसि संसद्गुरुणापि चार्वा

चार्वाकतामर्वविदूषकेण ।

आस्थानपटं रसनां यदीयां

जानामि वाचामधिदेवतायाः ॥ ५७ ॥

प्राशंसीति ॥ चार्वा सुन्दरा संसत् सभा गुरुणा वृद्धस्वति-
नापि प्राशंसि । किंभूतेन—चार्वाकतया नान्तिकतया सर्वस्य
वेदादेर्विदूषकेन खण्डकेन । अहं यदीयां रसनां जिह्वां वाचाम-
धिदेवतायाः सरस्वत्या आस्थानपटं सिंहासनं जानामि मये ।
तस्य जिह्वामे सरस्वती जागर्ति । नान्तिकप्रतारणार्थं वृद्धस्वतिना
चार्वाकशास्त्रं प्रणीय वेदादिं दूषितम् ॥

नाकेऽपि दीव्यत्तमदिव्यवाचि

वचःस्रगाचार्यकवित्कविर्यः ।

दैतेयनीतेः पथि सार्धवाहः

काव्यः स काव्येन सभामभाषीत् ॥ ५८ ॥

नाकेऽपीति ॥ स काव्यः मुक्तः दोषरहितप्रबन्धरूपेण काव्येन
कृत्वा तां सभामभाषीद्वर्णयत् । स कः—यः कविः प्रबन्धकर्ता
दीव्यत्तमा विराजमाना दिव्या संस्कृतवाग्यस्मिन्नवेभूतेऽपि नाके
स्वर्गे वचःस्रजि वचनमालागुफने विषये आचार्यकं संस्कृतवचन-
चानुर्योपदेशः तं वेत्ति विदुः । तथा—दैतेयनीतेः दैत्यनीतिशा-
स्त्रस्य पथि मार्गं सार्धवाहः मार्गप्रदर्शकः । दैत्यनीतिशास्त्रप्रवर्तकः
सुरासुरमध्ये श्रेष्ठतम इत्यर्थः । आचार्यकम्, योपवाद्भुज । दैतेय
इति 'कृदिकारान्-' इति ङीप्सन्तान् 'स्त्रीभ्यो ङक्' समर्थनीयः ॥

तदेव सभावर्णकं काव्यमाह—

अमेलयद्भीमनृपः परं न

नाकर्षदेतान्दमनस्त्वैव ।

इदं विधातापि विचिन्त्य युनः

स्वशिल्पसर्वस्वमदर्शयन्नः ॥ ५९ ॥

अमेलयदिति ॥ भीमनृपः परं केवलमेतान्भूतान्भीमोस्वयंवराय
नामेलयत् । तथा—दमनस्त्वैव एतान्केवलं स्वगुणशिलादिना

१ 'अत्र रूपकशैल्यकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रासो-
पेक्षालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासो-
पेक्षालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रानुप्रासो-
पेक्षालकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नाकर्षत् । किंतु विधातापि इदं स्वयंवरप्रस्तावादिकं विचिन्त्य
स्वशिल्पसर्वस्वं स्वीयनिर्माणकौशलसारभूतानेताम् युनस्तृणाने-
कत्र स्थाने पुञ्जीकृत्य नोऽस्माकमदर्शयन् ॥

एकाकिभावेन पुरा पुरारि-

र्यः पञ्चतां पञ्चशरं निनाय ।

तद्भीसमाधानममुष्य काय-

निकायलीलाः किममी युवानः ॥ ६० ॥

एकेति ॥ यः पुरारिः हरः पुरा पूर्वमेकाकिभावेनासहायत्वेन
पञ्चशरं कामं पञ्चतां निनाय मारयामास । अमुष्य कामस्य काय-
निकायलीलाः शरीरसमूहकान्तयः अमी युवानस्तृणाः तस्मा-
दुरात् भियो भयस्य समाधानं प्रतीकारः । किं बितर्कं । अमहाय-
त्वापूर्वं कामस्य हरादयमभूत् । इदानीमेतद्वेण बहुवाग्यं
गतम् । सर्वेऽप्येते कामरूपा इति भावः ॥

पूर्णन्दुबिम्बाननुमासभिन्ना-

नस्थापयत्कापि निधाय वेधाः ।

तैरेव शिल्पी निरमादमीपां

मुखानि लावण्यमयानि मन्ये ॥ ६१ ॥

पूर्णंति ॥ विधिर्विष्णोः अनुमासमिन्नाप्रनिमासं भिन्नान् पूर्ण-
न्दुबिम्बान्पूर्णचन्द्रविम्बान्कापि कुत्रचिद्वेदे निधाय तिरोहिती-
कृत्यास्थापयत् । तैरेव पूर्णचन्द्रविम्बैः कृत्वा अमीपां लावण्यम-
यानि मुखानि स शिल्पी प्रज्ञा निरमासिन्नेमं इत्यहं मन्ये । चन्द्र-
तुल्यान्येतेषां वदनानीति भावः । अन्योऽपि शिल्पी सुन्दरवस्तुनि-
र्माणार्थमपूर्वं यस्तु कुत्रचिद्वसं स्थापयति ॥

मुधार्पितं मूर्धमु रत्नमभि-

र्यन्नाम तानि स्वयमेव एव ।

स्वतःप्रकाशे परमात्मबोधे

बोधान्तरं न स्फुरणार्थमर्थ्यम् ॥ ६२ ॥

मुधेति ॥ मुनिर्मुपः मूर्धमु रत्नं हारकादि मुधा नृपा अर्पितं
स्थापितम् । यद्यस्मान् एते एव स्वयं तानि रत्नानि नाम प्रसि-
द्धानि । रत्नानां शिरसि रत्नार्पणं बृथैवेत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासमा-
ह—स्वतःप्रकाशे स्वप्रकाशे परमात्मबोधे परमात्मज्ञाने सति
स्फुरणार्थं तज्ज्ञानार्थं बोधान्तरं न अर्थं न याचनीयम् । स्वप्र-
काशव्याप्तमेत्यर्थः । परमात्मज्ञाने ज्ञाने ज्ञानान्तरं यथा नृपा, तथा
रत्नानामुपरि रत्नान्तरारोपणमित्यर्थः । अतिसुन्दरा एत इति भावः ।
परमात्मबोधस्य स्वतःप्रकाशस्य वेदान्तेभ्योऽवसेयम् ॥

प्रवेक्ष्यतः सुन्दरवृन्दमुच्चै-

रिदं मुदा चेदितरेतरं तत् ।

न शक्ष्यतो लक्षयितुं विमिश्रं

दत्तौ सहस्रैरपि वत्सराणाम् ॥ ६३ ॥

प्रवेक्ष्यत इति ॥ दत्तौ अश्विनीकुमारौ मुदा उच्चैरुत्कृष्टं सह-
पमित्यर्थः । एवंभूतमिदं सुन्दरवृन्दं चेत्प्रवेक्ष्यतः प्रविष्टौ भवि-
ष्यतः तत्सहि अनेन राजवृन्देन विशेषेण मिश्रं मिश्रितमितरेतर-
मन्योन्यं वत्सराणां सहस्रैरपि लक्षयितुं चिह्नितुं न शक्ष्यतः सम-
र्थौ न भविष्यतः । अयं मे आतेति परस्परं ज्ञातुमसमर्थौ भवि-
ष्यतः । सर्वेषां दत्ततुल्यत्वादिति भावः ॥

स्थितैरिन्द्रिर्धुवभिर्विदग्धै-

दग्धेऽपि कामे जगतः क्षतिः का ।

एकाम्बुविन्दुव्ययमम्बुराशेः

पूर्णस्य कः शंसति शोपदोपम् ॥ ६४ ॥

स्थितैरिति ॥ विदग्धैश्चतुर्यंहराहितयां इन्द्रिर्धुसंख्याकैः
स्थितैः विद्यमानैरित्युवभिन्तरणैः हेतुभिः हरेण एकस्मिन्कामे
दग्धेऽपि जगतः का क्षतिः का हानिः । कामसदृशानामेतेषां
बहूनां स्थितत्वात् । एतदेवाधोन्तरन्यासेन समर्थयते—कः पूर्ण-
स्याम्बुराशेरिवाम्बुविन्दुव्ययं शोपरूपं दोषं शंसति वदति । अ-
पि तु एकस्मिन्जलकणे व्ययिते समुद्रः शुष्को जात इति न कोपि
वदतीत्यर्थः ॥

इति स्तुवन्हुंकृतिवर्गणाभि-

गन्धर्ववर्गेण स गायतैव ।

ओंकारभूम्ना पठतैव वेदा-

महर्षिवृन्देन तथाऽन्वमानि ॥ ६५ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण स्तुवन् स शुक्रः गायतैव गानं
कुर्वतैव गन्धर्वाणां वर्गेण समूहेन हुंकृतिवर्गणाभिर्हुंकारसमूहैः
कृत्वा अन्वमान्यनुमतः । तथा—वेदान्पठता महर्षिवृन्देन ओं-
कारस्य भूम्ना बाहुल्येनान्वमानि अनुमतः । गन्धर्ववर्गेण महर्षि-
वर्गेण चोभाभ्यामनुमतः समीचीनं वदतीति । वर्गणा राशी-
करणम् ॥

न्यवीविशत्तानथ राजसिंहा-

न्सिंहासनौघेषु विदर्भराजः ।

शृङ्गेषु यत्र त्रिदशैरिवैभि-

रशोभि कार्तस्वरभूधरस्य ॥ ६६ ॥

न्यवीविशदिति ॥ अथ विदर्भराजः तान् राजसिंहान् सिंहा-
सनौघेषु न्यवीविशन्नवेशयामास । यत्र सिंहासनेषूपविष्टैर्भी-
राजसिंहैः कार्तस्वरभूधरस्य स्वर्णचलस्य मेरोः । शृङ्गेषूपविष्टैश्चि-
दशैर्वैरिवाशोभि अदीपि । अयुष्मत्त्वं हेममयत्वं सिंहासनानां,
देवतुल्यत्वं च तेषां सूचितम् ॥

१ 'अत्रानुप्रासतिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्रानुप्रासतिशयोक्तिरूपकार्यान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासपङ्क्तिदीपकालंकारः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । ४ 'अत्र छेकानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

विचिन्त्य नानाभुवनागतांस्ता-

नमर्त्यसंकीर्त्यचरित्रगोत्रान् ।

कथ्याः कथंकारममी सुताया-

मिति व्यपादि क्षितिपेन तेन ॥ ६७ ॥

विचिन्त्येति ॥ तेन क्षितिपेन भीमेन इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण
व्यपादि विपण्णम् । किं कृत्वा—नानाभुवनेभ्यः स्वर्गमर्त्यपाता-
लेभ्य आगतान् अमर्त्यदेवैः संकीर्त्यानि वर्णनीयानि चरित्रगो-
त्राणि शीलकुलानि येषां तान्विचिन्त्य विचार्य । इति किम्-
अमी पूर्वोक्ता राजसिंहाः सुतायां विषये कथंकारं केन प्रकारेण
कथ्या वर्णयितुं शक्या इति । एतेषां कुलशीलादि भूमि कथं
ज्ञास्यतीत्यर्थः ॥

श्रद्धालुसंकल्पितकल्पनायां

कल्पद्रुमस्याथ रथाङ्गपाणेः ।

तदाकुलोऽसौ कुलदैवतस्य

स्मृतिं ततान क्षणमेकतानः ॥ ६८ ॥

श्रद्धेति ॥ अथ तदा तस्मिन्समये आकुलः सचिन्तोऽसौ
भीमः कुलदैवतस्य स्वीयवंशपरम्परापूज्यस्य रथाङ्गपाणेः श्री-
विष्णोः स्मृतिं क्षणं मुहुर्तेमात्रम् एकतानोऽनन्यवृत्तिः सन्
ततान् । किंभूतस्य विष्णोः—श्रद्धालोर्भक्तस्य संकल्पितं वस्तु
तस्य कल्पनायां सिद्धौ कल्पद्रुमस्य । सकलाभिलाषपूरककुलदै-
वतस्मरणं विनान्यः को वाभिलाषपूरणं करोतीति विष्णुं सस्मा-
रेत्यर्थः । 'एकतानोऽनन्यवृत्तिः' इत्यमरः ॥

तच्चिन्तनानन्तरमेव देवः

सरस्वतीं सस्मितमाह स स्म ।

स्वयंवरे राजकगोत्रवृत्त-

वक्त्रीमिह त्वां करवाणि वाणि ॥ ६९ ॥

तदिति ॥ स देवो विष्णुः तेन भीमेन कृतस्य स्वचिन्तनस्या-
नन्तरमेव सस्मितं सरस्वतीमिति प्राह स उवाच । इति किम्—
हे वाणि सरस्वति, अहं त्वामिह स्वयंवरे राजकं राजवृन्दं तस्य
गोत्रवृत्तवक्त्रीं कुलनामशीलादिवर्णयित्रीं करवाणि । राजवर्णनार्थं
त्वया गन्तव्यमिति मम मनीषितम् । राजकम्, 'गोत्र-' इति
बुद्धेः ॥

कुलं च शीलं च बलं च यूनां

जानासि नानाभुवनागतानाम् ।

एवामतस्त्वं भव वावद्का

मूकायितुं कः समयस्तवायम् ॥ ७० ॥

कुलमिति ॥ हे सरस्वति, त्वं नानाभुवनेभ्य आगतानामेषां
यूनां कुलं च शीलं च बलं च यतो जानासि अतस्त्वमेव तेषां

१ 'अत्र छेकानुप्रासहेत्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
छेकानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासो-
पमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

बाववृका अतितरां वर्णनशीला भव । तव मूकायितुमयं कः स-
मयोऽवसरः । अपितु न कोऽपि । एषां कुलादि वर्णयेत्यर्थः ।
साः परस्परसमुच्चयार्थाः । 'वेदेश्च' इति वार्तिकेन वेदेयकलुप-
न्तादूकः 'बाववृकस्तु वक्तरि' इति क्षीरस्वामी ॥

जगत्रयीपण्डितमण्डितैषा

सभा न भूता च न भाविनी च ।

राज्ञां गुणज्ञापनकैतवेन

संख्यावतः श्रावय वाञ्छुस्वानि ॥ ७१ ॥

जगदिति ॥ हे सरस्वति, यस्माज्जगत्रयीसंयन्त्रिभिः पण्डि-
तैर्मण्डिता एषा सभा पूर्वं न च भूता, पश्चात् न च भाविनी
जनिष्यते । तस्माद्राज्ञां गुणानां ज्ञापनं बोधनं तस्य कैतवेन व्या-
जेन संख्यावतः पण्डितान्वाञ्छुस्वानि उपन्यासान्श्रावय । 'उप-
न्यासस्तु वाञ्छुत्वम्' इत्यमरः । 'संख्यावान्पण्डितः कविः' इति
च । शब्दकर्मवाचसंख्यावत इति कर्मत्वम् ॥

इतीरिता तच्चरणान्परागं

गीर्वाणचूडामणिमृष्टशेषम् ।

तस्य प्रसादेन सहाज्ञायामा-

वादाय मूर्धादग्निणी वभार ॥ ७२ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण विष्णुना ईरितोक्ता असौ सर-
स्वती गीर्वाणानां देवानां चूडामणयो मुकुटरत्नानि तन्मृष्टः प्रो-
द्ध्यतश्चासौ शेषोऽवशिष्टश्च तम्, तच्चरणद्विष्णुचरणान्परागं रणं
तस्य विष्णोराज्ञारूपेण प्रसादेन (सह) मूर्धा आदाय आद-
रिण्यादरयुक्ता सती वभार । नमस्कारपूर्वं महान्प्रसाद इत्याज्ञाम-
ङ्गीचकारिति भावः । परागपदेन रुच्या चरणस्य पद्मत्वं सूचितम् ॥

मध्येसमं सावततार वाला

गन्धर्वविद्याधरकण्ठनाला ।

त्रयीमयीभूतवली विभङ्गा

साहित्यनिर्वर्तितदत्तरङ्गा ॥ ७३ ॥

मध्येसममिति ॥ सा सरस्वती वाला सती मध्येसमं सभा-
मध्ये अवततार । बालस्त्रीरूपं धृत्वा तन्नागत्येत्यर्थः । किंभूता-गन्ध-
र्वविद्याया गीतविद्याया धरः कण्ठनालो यस्याः सा । गानत्रयीण-
कण्ठनालेत्यर्थः । तथा-त्रयीमयीभूतवलीविभङ्गा ऋक्सामयजू-
रूपत्रिसंख्यामयस्त्रयीमयः अत्रयीमयः त्रयीमयीभूतो वलीविभङ्गो
वलीरचना यस्याः । तथा-साहित्येन महाकाव्यनाटकचम्पूप्रभृति-
ना शुक्लनीलरक्तवर्णसाहित्येन मेलनेन वा निर्वर्तिता निर्मिता
अतिसलक्षणा दत्तरङ्गाः कटाक्षविक्षेपा यस्याः सा । कण्ठस्य नाल-
त्वेन मुखस्य पद्मत्वं व्यङ्ग्यम् । गन्धर्वाश्च विद्याधराश्च तदपे कण्ठ-
नालं यस्या इति वां ॥

१ 'इदं वार्तिकं न कुत्राप्युपलभ्यते । अत एव कुत्रास्मिन् बाववृकशब्दस्या-
टाचङन्ताद्वैदरूकः' इति माधवेनोक्तम् । २ 'अत्र ठेकानुप्रासकाव्यविद्या-
कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र ठेकपदद्वयकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । ४ 'अत्रानुप्रासमहोत्तयकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
५ 'अत्रातिशयोक्तिरकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

वेदादिविद्यामयं सरस्वतीस्वरूपं वर्णयति—

आसीदथर्वा त्रिवलित्रिवेदी-

मूलाद्विनिर्गत्य वितायमाना ।

नानाभिचारोचितमेचकश्रीः

श्रुतिर्यदीयोदरोमरेखा ॥ ७४ ॥

आसीदिति ॥ अथर्वा श्रुतिः यदीया सरस्वतीसंभन्धिनी उद-
रोमरेखा उदरोमावली आसीत् । किंभूता—तिसृणां वलीनां
समाहारस्त्रिवलिः । त्रिवलिरूपा या त्रिवेदी तल्लक्षणांमूलाद्विनिर्ग-
त्य ब्रह्मणा विनिर्गमय्य वितायमाना वित्तार्यमाना । तथा-नाना-
ऽभिचारः अनेकमारणोच्चाटनाभिचारः कृत्वा उचिता पापबाहुल्यात्
योग्या मेचका श्रीः शोभा यस्याः सा । अथ च—अनाभिचारो-
चितमेचकश्रीर्न भवति, किं तु नाभिसेचरणोचितमेचकश्रीः । अथ-
वर्णः इयामर्त्यं पुराणप्रसिद्धम् । अभिचारकर्तृत्वं च । विनिर्गम्य-
त्रान्तर्भावितपर्यायः ज्ञेयः । वितायमाना, 'तनोनेत्येकि' इत्यात्वम् ॥

शिक्षैव साक्षाच्चरितं यदीयं

कल्पश्रियाकल्पविधिर्यदीयः ।

यस्याः समस्तार्थनिरुक्तिरूप-

निरुक्तिविद्या खलु पर्यणसीत् ॥ ७५ ॥

शिक्षेति ॥ यदीयं चरितमाचरणं वर्णानां स्थानोच्चारणबोधकं
नारदादिप्रणीतं शिक्षैव पर्यणसीत्परिणतम् । यदीयं चरितम्
(इत्यर्थः) अथ) शिक्षैव साक्षाहोक्तस्य हितोपदेश एवेत्यर्थः ।
कल्प इति कतेव्यतायोधको ग्रन्थस्य श्रिया कृत्वा यदीय आक-
ल्पविधिरलंकारविधिः पर्यणसीत्परिणतः । यदीयाम्यलंकरणानि
कल्पेनैव रचितानीत्यर्थः । तथा—यस्याः समस्तार्थानां सकलाभि-
धेयानां निरुक्तिरूपः निरूपचनस्वरूपः कृत्वा वेदश्रोत्रम्यानीया निरु-
क्तिविद्या पर्यणसीत्परिणता । खलु निश्चयार्थः सर्वत्र योजनीयः ॥

जात्या च वृत्तेन च भिद्यमानं

छन्दो भुजद्वन्द्वमभूद्यदीयम् ।

श्लोकार्धविश्रान्तिमयीभविष्णु-

पर्वद्वयीसन्धिमुचिहमभ्यम् ॥ ७६ ॥

जात्येति ॥ जात्या साप्रावृत्तेन वृत्तेन वर्णवृत्तेन च भिद्यमानं
द्विधाभुतं वेदचरणम्यानीयं छन्दः यदीयं भुजद्वन्द्वमभूत् । किंभू-
तं छन्दः—श्लोकार्धं विश्रान्तिः अवसानं तदपि भविष्णुः श्लोका-
र्धविश्रान्तिमयीभविष्णुः पर्वद्वयीसन्धिः पूर्वोत्तरपर्वद्वयसन्धिः स
एव सुचिह्नं मध्ये यस्य । यस्याः भुजपर्वद्वयीसन्धिरेत्याद्वयं श्लोका-
र्धयोर्विच्छेदद्योतकेन ख्यातृयेनैव रचितमित्यर्थः ॥

असंशयं सा गुणदीर्घभाव-

कृता दधाना वितर्ति यदीया ।

१ 'अत्र रूपकस्यालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र ठेकानु-
प्रासनिशयोक्तयलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्त्यलं-
कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

विधायिका शब्दपरम्पराणां

किं वारचि व्याकरणेन काञ्ची ॥ ७७ ॥

असंशयमिति ॥ किंच अन्यच्च सातिप्रमिद्धा यदीया काञ्ची मेखलासंशयं निश्चितं वेदमुखभूतेन व्याकरणेनारचि रचिता । किंभूता-गुणस्य पट्टसूत्रस्य दीर्घभावेन दध्यैण कृतां विततिं विस्तारं दधाना । तथा-शिक्षितरूपाणां शब्दपरम्पराणां विधायिका व्याकरणमपि-गुणाश्च दीर्घाश्च भावाश्च कृतश्च एतेषां विततिं दधानम् । भावा भावप्रत्ययाः, कृतः कृतसंज्ञकाः प्रत्ययाश्च । तथा शब्दानां रामकृष्णादीनां भवत्यादिशब्दपरंपराणां च विधायकं साधकम् । अथैवशाद्विभक्तियचनविपरिणामः ॥

स्थितैव कण्ठे परिणम्य हार-

लता बभूवोदिततारवृत्ता ।

ज्योतिर्मयी यद्वज्रनाय विद्या

मध्येङ्गमङ्गेन भृता विशङ्के ॥ ७८ ॥

स्थितेति ॥ ज्योतिर्मयी ज्योतीरूपा ग्रहनक्षत्रादिकारमहिता विद्या यद्वज्रनाय यस्या देव्याः सेवनाय कण्ठे स्थितैव परिणम्य रूपान्तरं प्राप्य हारलता बभूवैत्यहं विशङ्के । किंभूता-उदित-मुक्तं तारं तारासंबन्धि वृत्तं शुभाशुभफलकथनरूपं यस्याम् । तथा-मध्येङ्गमङ्गानां शिक्षादीनां मध्येङ्गेन गणनया भृता धृता । पङ्कजमध्ये गणितेत्यर्थः । हारलतापि-उदितः प्रकाशी-भूतः तारो मध्यमणिर्यस्यां, मुक्ताशुद्धिर्वा यस्यां सा एवंभूता चासौ वृत्ता च वर्तुलमौक्तिकेत्यर्थः । तथा-मध्येङ्गं शरीरमध्ये अङ्गेन क्रोडेन वक्षसा भृता धृता । ताराणामिदं तारं संबन्धेण । यद्वा द्वाविंशे सर्गे तारशब्दस्यापि नक्षत्रवाचित्वमुक्तम् । उदितं ताराणां वृत्तं यस्यां यया वा ॥

अवैमि वादिप्रतिवादिगाढ-

स्वपक्षरागेण विराजमाने ।

ते पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे

रदच्छदौ भूतवती यदीयो ॥ ७९ ॥

अवैमिति ॥ यदीयो रदच्छदावौ ते उभे प्रसिद्धे पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे भूतवतीत्यहमवैमि । किंभूते-वादिप्रतिवादिनोर्गाढो दृढः स्वपक्षरागः स्वस्वसिद्धान्तानुरागस्तेन विराजमाने । अधरावपि-वदत इति वादिनौ । प्रतिवदत इति प्रतिवादिना । उक्तिप्रत्युक्तिचतुरी ॥

ब्रह्मार्थकर्मार्थकवेदभेदा-

द्विधा विधाय स्थितयात्मदेहम् ।

चक्रे पराच्छादनचारु यस्या

मीमांसया मांसलमूर्युगम् ॥ ८० ॥

१ 'अश्रोत्रेक्षालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अतएव 'नक्षत्रं नेत्रमध्ये च तारा स्यात्तार इत्यपि' इति व्याडिः' इति मुकुटेनोक्तम् । ३ 'अश्रोत्रेक्षालकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

ब्रह्मेति ॥ ग्रहं वार्थः, कर्म वार्थः प्रतिपाद्यं प्रयोजनं ययोर्वेदयोः स्तयोर्भेदाद्वैविध्यब्रह्मकाण्डकर्मकाण्डसंज्ञकवेदविभागाद्धेतोरात्म-देहं द्विधा विधाय निर्माय स्थितया मीमांसया यस्या देव्या ऊरुयुग्मं चक्रे कृतम् । किंभूतमात्मदेहम्-परेषां वैशेषिकबौद्धादीनामाच्छादनेन निराकरणेन चारु, तत्र वा चतुरम् । तथा-मांसलं विचारपरिपुष्टम् । अथ च उत्तमवस्त्रेण रमणीयं, परिपुष्टं च । उत्तरमीमांसया पूर्वमीमांसया चौर्युग्मं रचितमित्यर्थः ॥

उद्देशपर्वण्यपि लक्षणेषुपि

द्विधोदितैः षोडशभिः पदार्थैः ।

आन्वीक्षिकीं यदशनद्विमाली

तां मुक्तिकामाकलितां प्रतीमः ॥ ८१ ॥

उद्देशेति ॥ वयं यस्या दशनद्विमालीं दन्तपङ्क्तिद्वयीं तां प्रमि-द्धामान्वीक्षिकीं तर्कविद्यां प्रतीमो जानीमहे । अनु पुनःपुनरी-क्षणं प्रयोजनमस्याः सा आन्वीक्षिकी । कीदृशीम्-नामतः कथ-नमुद्देशः, तस्य पर्वण्यवसरेऽपि, समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणं तस्मिन्नपि, द्विधा उद्देशतया लक्षणतया चोदितैर्निर्दिष्टैः षोडशभिः पदार्थैः प्रमाणादिमिनिर्ग्रहस्थानान्तरूपलक्षिताम् । तथा-मुक्तिकामैः 'एतेषां तत्त्वज्ञानाद्विभ्रंशयसाधिगमः' इत्युक्तवान्मुमु-क्षुभिराकलितामभ्यस्ताम् । दन्तपङ्क्तिद्वयी च पर्वण्युदितोत्तेजिता भवति । तथा-लक्षणेषुपि सामुद्रिकशास्त्रेऽप्युदितोक्ता । द्विधोदि-तत्वेन द्वाविंशत्संख्याका भवति । दशनद्विमालीमाकलितां गुम्फि तां मुक्तिकां प्रतीमः मौक्तिकान्येव जानीम इति वा । द्विरुक्पोड-शपदार्थैर्यस्या द्वाविंशदन्ता रचिता इति भावः । द्विमालीमिति द्यवन्तस्त्रीन्वे 'द्विगोः' इति डीप् ॥

तर्का रदा यद्वदनस्य तर्क्या

वादेऽस्य शक्तिः क तथाऽन्यथा तैः ।

पत्रं क दातुं गुणशालिपूर्णं

क वादतः खण्डयितुं प्रभुत्वम् ॥ ८२ ॥

तर्का इति ॥ 'यद्ययं निर्वह्निः स्यात्तर्हि निर्भूमोऽपि स्यात्' इत्याद्यस्तर्का यद्वदनस्य रदा दन्तास्तर्क्या ऊह्याः । तदन्तैः अन्य-था विना चेत्तर्का दन्ता नाभविष्यन्तर्हि अस्य मुखस्य वादे कथा-विशेषे । अथ क भाषणे । तथा शक्तिः क । दन्तैर्विना वादः कर्तुं न शक्यते । तस्मात्तर्का एव रदास्तर्क्याः । 'कथमन्यथा' इति पाठो वा । अथ च वा च दश्च वादम् 'सर्वो द्वन्द्वः-' इत्येकव-ज्ञावः । वाकारदकारयोरुच्चारणे विषये दन्तैर्विना शक्तिः कथं स्यात् वकारस्य दन्त्यौष्ठ्यत्वात् । दकारस्य दन्त्यत्वादित्यर्थः । अन्यच्च-वादतो वादिनिमित्ताप्रतिवादिने पत्रं प्रतिपत्रं दातुं तस्यो-परि पत्रालम्बनं कर्तुं प्रतिवादिनः प्रतिज्ञापत्रं दातुं खण्डयितुम् । अथ च-अदतो भक्षयतोऽस्य कटुरसस्वादगुणशालिपत्रं नागव-ह्नीदलं खण्डयितुं तैर्विना क शक्तिः प्रसुत्वं सामर्थ्यम् । अपि पु न । तर्कबलेन विना पद्मादिखण्डनं कर्तुमशक्यमित्यर्थः । गुणैः

१ 'अत्र छेदानुप्रासोलकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अश्रोत्रे-क्षालकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कपायादिभिः शालते इति ईदृशं पूर्णं खण्डयितुं वा क शक्तिः । नहि दन्तहीनेन पर्णानि पूगानि च भक्षयितुं शक्यन्ते । अथ च वादतो वादेन गुणशालिनां विदुषां पूर्णं वृन्दं खण्डयितुं क सामर्थ्यम् । 'पदादयः पृथक्शब्दाः' इति मतेन न विद्यन्ते दतो दन्ता यस्य दन्तरहितस्य नञा बहुव्रीहिणा द्वितीयपक्षे व्याख्येयम् । दन्तानां कर्कशावाकर्कशैर्कानिर्माणस्य युक्तत्वम् । 'पूगः क्रमु-कवृन्दयोः' इत्यमरः ॥

सपल्लव व्यामपराशराभ्यां

प्रणीतभावादुभयीभविष्णु ।

तन्मत्स्यपद्माद्युपलक्ष्यमाणं

यत्पाणिगुग्मं वटते पुराणम् ॥ ८३ ॥

सपल्लवमिति ॥ पुराणं तत्प्रसिद्धं यस्याः पाणिगुग्मं वटते जातम् । किंभूतम्-सपल्लवं कथाव्यायिकादियुक्तम् । अथ च सशृङ्गारम् । अलङ्कारगतव्युत्पत्त्यर्थः । किमल्यसदृशं वा । तथा—व्यामपराशराभ्यां मुनिभ्यां प्रणीतभावान्निमित्त्वादुभयी-भविष्णु पुराणोपपुराणानां प्राप्तं मत्स्यकूर्मपद्मवाराहादिपदैरुपलक्ष्य-माणं निर्दिश्यमानम् । अथ च रेखा रूपमस्य पद्मचक्रादिभ्यामुदकलक्ष-णैर्लक्ष्यमाणम् । पुराणमेव करयुगाकारेण परिणतमित्यर्थः । तत्पु-राणमिति वा । सपल्लवमिति पक्षे सादृश्येऽप्ययीभार्यः ॥

आकल्पविच्छेदविवर्जितो यः

स धर्मशास्त्रव्रज एव यस्याः ।

पश्यामि मूर्धा श्रुतिमूलशाली

कण्ठस्थितः कस्य मुदे न वृत्तः ॥ ८४ ॥

आकल्पेति ॥ य आकल्पं विच्छेदविवर्जितः प्रलयपर्यन्तमु-च्छेदरहितः । अथ च आकल्पोऽलङ्कारः, तत्प्रहितः सर्वदा शाल-कारः स धर्मशास्त्रस्य व्रजः समुद्र एव यस्याः सरस्वत्या मूर्धा कस्य मुदे प्रीत्यै न वृत्तः । अथ च-वृत्तो वर्तुलः कस्य मुदे न । अपि तु सर्वस्यापि मुदे स्वादेवेत्येदं पश्यामि जाने । किंभूतः—श्रुतिः वेद एव मूलं तेन शालते । अथ च-कण्ठोर्मूले शोभते एवंशीलः । श्रुतिः शब्दः तस्य ग्रहणं मूलं कारणं कर्णो ताभ्यां शाल-लत इति वा । तथा-कण्ठस्योपरि स्थितः । अथ च—कण्ठे पाठतो न्यस्तः । धर्मशास्त्रमेव यदीयमूर्धाकारेण परिणतमिति भार्यः ॥

श्रुवौ दलाभ्यां प्रणवस्य यस्या-

स्तद्विन्दुना भालतमालपत्रम् ।

तदर्धचन्द्रेण विधिविपञ्ची-

निकाणनाकोणधनुः प्रणिन्ये ॥ ८५ ॥

भुवाविति ॥ विधिः प्रणवस्योक्तस्य दलाभ्यां खण्डाभ्यां यस्या श्रुवौ प्रणिन्ये निर्ममे । तद्विन्दुना प्रणवानुस्वारेण भालत-मालपत्रं ललाटनिलकम् । तदर्धचन्द्रेण यस्या विपञ्ची वीणा तस्या निकाणनायै वादनार्थं कोणधनुः कोणसंज्ञकं धनुः प्रणिन्ये ।

१ 'अत्रोपेक्षाश्रयालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूप-कथेशालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र शेषोपेक्षाशालकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

'तमालपत्रनिलकचित्रकाणि विशेषकम्' इत्यमरः । अत्र नागर-लिप्या ओंकारो ज्ञातव्यः । 'कोणो वीणादिवादनम्' इति कोण-शब्देनैव गतार्थत्वात्पूर्वपदं प्रशंसार्थत्वाद्गुणरुक्म् । पूर्वपदेनैव गतार्थत्वात्कोणपदं धनुःप्रशंसार्थम् ॥

द्विकुण्डली वृत्तममालिप्या

कराङ्गुली काञ्चनलेखनीनाम् ।

कैश्यं मपीणां स्मितभा कठिन्याः

काये यदीये निरमायि सारः ॥ ८६ ॥

द्विकुण्डलीति ॥ विधिना यदीये काये वृत्ता वर्तुला या समासिज्ञापिका लिपिविस्मेलिपिः सात्कामन्धस्य समासिलि-पिर्वा तस्याः सारः श्रेष्ठभार्यः कृत्वा द्विकुण्डली निरमायि ति-मिता । तथा—काञ्चनलेखनीनां सुषणमयलेखनीनां सारः करा-ङ्गुली निर्मिता । मपीणां सारः केशानां समूहः कैश्यं निर्मितम् । तथा कठिन्याः खटिकायाः सारः स्मितस्य भा सोभा निर्मिता । सर्वेषां तत्तदाकारत्वात्तदीयेरेव सारो निर्मितानीत्यर्थः । कराङ्गुलीति जातायेकवचनम् । यदुक्तम्—'शृङ्गवद्भालवगमस्य यादिकाकुचयु-ग्मवत् । नेत्रवत्कृष्णमपस्य स विगमो इति स्मृतः' इति । 'खटि-कायां तु कठिनी' इति विश्वः । कैश्यं समूहार्थं 'केशाभ्यां यच्छावत्यन्तरस्याम्' इति यमः ॥

या सोमसिद्धान्तमयाननेव

शून्यात्मतावादमयोदेव ।

विज्ञानसामस्त्यमयान्तरेव

साकारतामिद्विमयाखिलेव ॥ ८७ ॥

येति ॥ या सरस्वती सोमसिद्धान्तः कापालिकदर्शनं तन्मयं तदपम् । अथ च चन्द्रस्य याथार्थ्यं पूर्वपक्षभूतस्य पूर्णमासात्तस्य वा चन्द्रस्य सिद्धान्तरूपं तृपकरूपमानं यस्या एवंभूतम् । तथा शून्यात्मतावादो माध्यमिकदर्शनं तन्मयं तदपमुद्गं यस्याः सेव । आपमानो न सन्तीति शून्यात्मतावादो धातुसिद्धान्तः । तथा-विज्ञानस्य विशिष्टज्ञानस्य सामस्त्यं संपूर्णत्वम् तन्मयं तत्प्रचुर-मान्तरं चित्तं यस्या एवंभूतम् । तथा-साकारविज्ञानवादी सोप्रा-न्तिकम् । विज्ञानस्य साकारतामिद्विमिद्विदर्शनम् । अथ च—सौन्द-र्यालभप्रचुरम् । अखिलं समम् रूपं यस्या एवंभूतम् । सोमसि-द्धान्तादिदर्शनैर्यदीया मुख्याद्यवयवा निर्मिताः । चन्द्रानना, अति-कुशोदरी, सर्वविज्ञानमयी, अतिमुन्दरी चेति भावः । इवशब्द उपेक्षायाम् । वाक्यालङ्कारे वा । एवंभूता मध्येषमभवतनारे-त्यादि कुलकम् । शून्यात्मनेत्यादिषु 'नासिकोदर-' इति वा हीयै ॥

भीमस्तयागद्यत मोदितुं ते

वेला किलेयं तदलं विपद्य ।

मया निगद्यं जगतीपतीनां

गोत्रं चरित्रं च विचित्रमेयाम् ॥ ८८ ॥

१ 'अत्र विज्ञानसिद्धान्तस्य आकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुपपत्तिर्यदीया मुख्याद्यवयवा निर्मिताः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रो-पेक्षाशालकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

भीम इति ॥ तया देव्या भीम इत्यगद्यत उक्तः इति किम् ।
इयं वेलायं समयस्ते मोदितुं हर्षं प्राप्तुमुचितः किल यस्मात्,
तत्तस्माद् विषय विषादं कृत्वा लं दुःखं न कार्यम् । मया एषां
जगतीपनीनां राज्ञां विचित्रं गोत्रं चरित्रं च निगायं गदितुमर्हम् ।
मोदितुम्, 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इति तुमुन् । अलं विषय
'अलंखल्वोः प्रतिपेधयोः प्राचां क्वा' इति क्वा । ततः क्वो
स्यप ॥

अविन्दतासौ मकरन्दलीलां
मन्दाकिनी यच्चरणारविन्दे ।

अत्रावतीर्णा गुणवर्णनाय

राज्ञां तदाज्ञावशगाऽसि कापि ॥ ८९ ॥

अविन्दतेति ॥ अस्यां मन्दाकिनी यस्य श्रीविष्णोः चरणार-
विन्दं मकरन्दलीलां पुष्परमशोभामविन्दत प्राप । कमलं हि मक-
रन्दो युक्तः । तस्य श्रीविष्णोराज्ञावशगा निदेशकारिणी कापि
राज्ञां गुणवर्णनायार्थं स्वयंवरंऽवतीर्णा । तेन प्रेषिता तदाज्ञया च
मम सामर्थ्यमपि युक्तमित्यर्थः । कार्पीत्यनेन मदधिकामन्निदेश-
कारिण्यो बह्व्यः सन्तीति स्वनाम्नोऽकथनीयत्वं च सूचितम् ।
'विन्दत्यस्यै' इति पाठे-अस्यै दक्षिणपादे विन्दति लभते ॥

तत्कालवेद्यैः शकुनस्वराद्यै-

साममवाप्तां नृपतिः प्रतीत्य ।

तां लोकपालैकधुरीण एष

तस्यै सपर्यामुचितां दिदेश ॥ ९० ॥

तत्कालेति ॥ लोकपालानामेकधुरं वहतीति लोकपालतुल्य
एष नृपतिस्तस्यै देव्यै उचितां योग्यां सपर्यामर्वादिपूजां दिदेशा-
कृत । किं कृत्वा तत्कालवेद्यैः तदागमजैः शकुनस्वराद्यैः काक-
स्वरादिशकुनासिकास्वरदक्षिणचक्षुःस्पन्दाद्यैः कृत्वा तां देवीमा-
सामभीष्टां अवाप्तां प्राप्तां प्रतीत्य ज्ञात्वा । एकधुरीणः 'एकधुरा-
लुक् च' इति खः । आसामगमनसमये भुजस्पन्दादयो भवन्ति ॥

दिगन्तरेभ्यः पृथिवीपतीना-

मार्कर्षकौतूहलसिद्धविद्याम् ।

ततः क्षितीशः स निजां तनूजां

मध्येमहाराजकमाजुहाव ॥ ९१ ॥

द्विगिति ॥ ततो देवीसपर्यामन्तरं स क्षितीशः निजां स्त्रीयां
तनूजां भेमीं मध्येमहाराजकं राजसमूहमध्ये आजुहावाकारयति
स्म । किंभूतां तनूजाम्-दिगन्तरेभ्यो दिक्प्रान्तेभ्यः सकाशात्पृ-
थिवीपतीनामार्कर्ष आकर्षणं तद्विषयं यत्कौतूहलं तस्य सिद्धविद्यां
अपादिपुरश्चरणेनात्मवशीकृतमस्त्ररूपां स्वसिन्दूर्येण सर्वाकर्षणका-
रिणीम् । राजन्-शब्दाद्भुजि 'महच्च तदाजकं च' इति कर्मधारय
एव । आजुहाव 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणम् ॥

१ 'अत्र निदेशनरूपकातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दासीषु नासीरचरीषु जातं

स्फीतं क्रमेणालिपु वीक्षितासु ।

स्वाङ्गेषु रूपोत्थमथाद्भुताब्धि-

मुद्वेलयन्तीमवलोककानाम् ॥ ९२ ॥

दासीष्विति ॥ नासीरचरीष्वप्रेसरीषु दासीषु चेटीषु विषये
जातं पूर्वं समुत्पन्नम्, क्रमेणानन्तरं वीक्षितास्वालीषु सखीषु
विषये स्फीतमभिवृद्धि गतम्, अथ पश्चात्स्वाङ्गेषु भैरवयवेषु
विषये रूपोत्थं सौन्दर्यादुत्थितं चलिनुसारब्धं अवलोककानां
प्रेक्षकाणामद्भुताब्धिमुद्वेलयन्तीमतिक्रान्तमर्यादं कुर्वतीम् । दा-
स्यादिक्रमेण सुन्दर-सुन्दरतर-सुन्दरतमस्वदर्शनेन राजानोऽतिसा-
श्रयो जाता इति भावः । 'भेमीं पपावपाङ्गेरथ राजराजिः'
(१०।१०७) इतः पोडशानान्वयः ॥

स्निग्धत्वमायाजललेपलोप-

सयत्तरत्नांशुमृजांशुकाभाम् ।

नेपथ्यहीरद्युतिवारिवर्ति-

स्वच्छायसच्छायनिजालिजालाम् ॥ ९३ ॥

स्निग्धेति ॥ किंभूताम्-स्निग्धत्वं नैलाभ्यक्ताभासत्वम्,
मायाजलं कृत्रिमोदकम्, लेपः अधोभागी वर्णोत्कर्षकारी द्रव्या-
न्तरसंयोगः, एतेषां त्रयाणां दोषाणां लोपे अभावे सयत्वानि
कृतप्रयत्वानि । अपनीतदोषाणीत्यर्थः । तेषां रत्नानामंशुमृजा कि-
रणशुद्धिः सैवांशुकाभा वस्त्रदीप्तिर्यस्यास्ताम् । स्निग्धत्वाय नैर्मे-
ल्याय मायाजलस्य कृत्रिमोदकस्य लेपः प्रक्षेपस्तस्य लोपेनापाकर-
णेन सयत्वानां कृतगुणाधानानां निर्मेलानां नैर्मेल्याश्रयाणिपादसं-
ज्ञकमायाजलप्रक्षेपेण विनैव निर्मेलानामिति यावत् । एवंभूतानां
रत्नानामंशवः तद्वन्मृजा शुद्धिर्यस्या एवंविधा रत्नकिरणशुद्धियुक्ता
वा अंशुकाभा वस्त्रदीप्तिर्यस्याः । एवंविधेनांशुकेनाभाति, एवं-
विधां वा । तथा-नेपथ्येष्वलंकारेषु हीराः पदकोणमणयस्तेषां
युतिरेव वारि तत्र वर्तते इति वर्ति स्वच्छायं भैरव्या एव प्रति-
बिम्बं तस्य सच्छायं समानसच्छायं सदृशं तत्तुल्यं निजं स्वीयमालि-
जालं सखीवृन्दं यस्यास्ताम् । प्रतिबिम्बतुल्यत्वाद्भैरव्यपेक्षया
हीनाः, अल्पापेक्षया चाधिकाः सख्यो यस्या एवंभूतामित्यर्थः ।
स्वच्छायं, 'विभाषा सेना-' इति नपुंसकत्वम् । व्याख्यानान्तरं
कष्टकल्पनया ग्रन्थगौरवभिया चोपेक्ष्यम् ॥

विलेपनामोदमुदागतेन

तत्कर्णपूरोत्पलसर्पिणा च ।

रतीशदूतेन मधुव्रतेन

कर्णे रहः किंचिदिवोच्यमानाम् ॥ ९४ ॥

१ 'अत्र योऽलंकारः उल्लेखेन सम्यक्त्वा बोधयति' । २ 'अत्रातिशयो-
क्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अर्जकमिन्द्रदृताश्चैव क्रमेणात-
येषां जातस्वरकीर्त्यालंकारवादीनां वृत्तिकयनापराधालंकारभेदः' इति
जीवानुः । ३ 'अत्रानुप्रासातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
अत्र भूपामणिप्रभासारममे सखीजनं संप्रतिबिम्बवोत्प्रेक्षया तासामपि
तत्समानसौन्दर्यं वस्तु व्यज्यते' इति जीवानुः ।

विलेपनेति ॥ विलेपनस्य सकर्पूरचन्दनाद्यङ्गरागस्यामोदेन परिमलेन या सुतु हर्षस्तेन हेतुना आगतेन । तथा—तस्या भ्रम्याः कर्णपूरोपले सर्पति एवशीलेन समीपगतेन च । तथा—रतीशदूतेन कामसंदेशहरेण मधुमतेन भ्रमरेण रह एकान्ते नल एव रमणीयो वरणीयश्चेति कर्णे किंचिदुच्यमानामिव । अन्योऽपि दूतो रहसि कर्णे कथयति ॥

विरोधिवर्णाभरणाश्मभासां

मल्लजिकौतूहलमीक्षमाणाम् ।

स्मरस्वचापभ्रमचालिते नु

भ्रुवौ विलासाद्वलिते वहन्तीम् ॥ ९५ ॥

विरोधीति ॥ विरोधिनोऽन्योन्यविरुद्धाः शुभ्रकृष्णनीलादयो वर्णा येषामाभरणाश्मनामलंकारवानां या भासो दीप्तयन्मासां मल्लजिकौतूहलं मलयुद्धकौतुकमीक्षमाणाम् । परस्परपमर्दं कुर्वन्ती रत्नदीप्ती विलोकयन्तीमित्यर्थः । अन्योऽपि प्रभुर्मलयुद्धकौतुकमीक्षते । तथा—विलासात्कटाक्षविक्षेपवशाद्वलिते वक्रिते भ्रुवौ वहन्ती धारयन्तीम् । किंभूते भ्रुवौ—स्मरेण सादृश्यास्वचापभ्रमाच्चालिते नु विनर्क ॥

सामोदपुष्पाशुगवासिताङ्गीं

किशोरशाखाग्रश्यालिमालाम् ।

वसन्तलक्ष्मीमिव राजभिन्तः

कल्पद्रुमैरप्यभिलष्यमाणाम् ॥ ९६ ॥

सामोदेति ॥ तथा—अतिमुन्दरतलाभेन सामोदः सहपः पुष्पाशुगः कामस्तेन वासितमधिष्ठितमङ्गं यस्यान्ताम् । अथ च—सामोदानि सुगन्धीनि पुष्पाणि, आशुगो मलयानिलस्नेहवासिताङ्गीं सुरभीकृतस्वरूपाम् । तथा—किशोराणि सूक्ष्माणि शाखाप्राण्यङ्गुलयो येषामेवंविधाः शया हस्ता यस्या एवंविधा आलिमाला सखीसमूहो यस्याः । यद्वा—नूतनशाखाप्रवद्धालपल्लववदतिरक्ताः करा यस्या एवंभूता आलिमाला यस्यान्ताम् । अथ च—बालशाखाकिमलयशयालिमाला भ्रमरपङ्क्तिर्यस्यां सा ताम् । तथा—तं राजभिरभिलष्यमाणाम् । कामिव स्थिताम्—कल्पद्रुमैरप्यभिलष्यमाणां वसन्तलक्ष्मीमिव स्थिताम् । वासित इति मनुबन्तात् 'तत्करोति—' इतिप्यन्ताद्वाप्यशब्दाद्विशिष्टा ॥

पीतावदातारुर्णालभासां

देहोपदेहात्किरणैर्मणीनाम् ।

गोरोचनाचन्दनकुङ्कुमैः

नाभीविलेपान्पुनरुक्तयन्तीम् ॥ ९७ ॥

पीनेति ॥ तथा—पीता अवदाता श्वेता अरुणा नीला भासो मणीनां किरणैः कृत्वा देहोपदेहाच्छरीरानुलेपनाद्धेतोः यथाक्रमं गोरोचना चन्दनं कुङ्कुमं एणनाभी कम्बूरी एतैः कृतान्विले

१ 'अत्रोपदेशरूपकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपदेशरूपकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपदेशरूपकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रोपदेशरूपकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्रोपदेशरूपकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

पान्पुनरुक्तयन्तीम् । निरर्थकान्कुर्वतीमित्यर्थः । 'बहुपवनिपमः' इति नीलशब्दस्य पूर्वनिपाताभावः । गोरोचनेत्यादि चन्दनादिभिः पूर्वं समासः कार्यः ॥

स्मरं प्रमूनेन शरासनेन

जेतारमश्रद्धतीं नलस्य ।

तस्मै स्वभूपाटपदंशुशिल्पं

बलद्विपः कार्मुकमर्पयन्तीम् ॥ ९८ ॥

स्मरमिति ॥ तथा—स्मरं प्रमूनेन कुसुमरूपेणातिपेशलेन शरासनेन धनुषा नलस्य जेतारं जयमश्रद्धतीमसंभावयन्तीम् । अतः कारणात्तस्मै कामायातिददं बलद्विप इन्द्रस्य कार्मुकमर्पयन्ती ददतीम् । किंभूतं कार्मुकम्—स्वभूपासु स्त्रीयकर्णालंकारेषु दपदो रत्नानि तेषामंशवस्त्रेषां शिल्पं निर्माणरूपम् । भेमीभूपास्वकिरणैरेव साधनैः स्मरेण नलो जयतो नान्यैरित्यर्थः । नानावर्णैर्द्रधनुर्विद्यया रत्नशोभेति भावः ॥

विभूषणेभ्योऽवरमंशुकेषु

ततोऽवरं सान्द्रमणिप्रभासु ।

सम्यक्पुनः कापि न राजकस्य

पातुं दशा धातृधृतावकाशाम् ॥ ९९ ॥

विभूषणेभ्य इति ॥ तथा—विभूषणेभ्योऽवरमंशुकेषु वने मानेपंशुकेषु राजकस्य राजस्यमुद्रस्य दशा पातुं न धात्रा धृतः कृतोऽवकाशोऽन्तरालं यस्यां सा । अनेनैव विभूषणैर्वपि न धृतावकाशमित्युक्तम् । तथा—ततः अंशुकेभ्योऽवरं सान्द्रमणिप्रभासु राजकस्य दशा पातुं न धातृधृतावकाशाम् । एवं कापि किमिच्छयवप्रदेशे पुनः राजकस्य दशा सम्यक्कामस्येन यथावस्थितरूपेण च द्रष्टुं धातृधृतावकाशाम् । विभूषणांशुकमणिप्रभासाल्लङ्घितवाक्किमप्यङ्गं राजदृष्टिगोचरो नाभृदित्यर्थः । यावथावद्वस्तु गोप्यते तावत्तावदवलोकनार्थमुक्कण्डा भवन्तीति सर्वेऽपि तदवलोकनार्थं मुक्कण्डा जाता इति भावः ॥

प्रकारान्तरेणाप्यमुमर्थमाह—

'प्राक्पुष्पवर्षवियतः पतद्भि-

द्रष्टुं न दत्तामथ न द्विरङ्कः ।

तद्भीतिभ्रमेन ततो मुखेन

विभ्रमहो वाञ्छितविघ्नयनः ॥ १०० ॥

प्रागिति ॥ तथा—वियतो गगनापतद्विरतिर्याम्यैर्दृशनेन संतुष्टैर्देवैः भेमीशिरणि मुक्तैः पुष्पवर्षैः प्राक्प्रथमतः राजकस्य द्रष्टुं न दत्ताम् । अथ पश्चात्तदनुगामिर्द्विरङ्कद्रष्टुं न दत्ताम् । ततो-

१ 'अत्र यथासम्यक्प्रकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र गोरोचनापानुलेपनमुद्रस्य यथासम्यक्प्रकारेण' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपदेशरूपकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रोपदेशरूपकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्रोपदेशरूपकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'अत्रोपदेशरूपकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ७ 'अत्रोपदेशरूपकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ८ 'अत्रोपदेशरूपकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ९ 'अत्रोपदेशरूपकारः' इति साहित्यविद्याधरी । १० 'अत्रोपदेशरूपकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

ऽपि पश्चात्तेभ्यो अमरेभ्यो भीत्या भयेन सुप्तं वक्रीकृतं तेन मुखेन द्रष्टुं न दत्ताम् । विधेर्वाञ्छितस्य विघ्ने यत्नः अहो आश्चर्यरूपः कष्ट-
रूपो वा । ब्रह्मणा येन केनचिप्रकारेण सर्वाभिलाषं नाशयितुमेव
प्रयत्नते । असाधुर्विधिव्यापार इत्यर्थः ॥

एतद्वरं स्यामिति राजकेन
मनोरथातिथ्यमवापिताय ।

सखीमुखायोत्सृजतीमपङ्गा-

त्कपूरकस्तूरिकयोः प्रवाहम् ॥ १०१ ॥

एतदिति ॥ तथा—सखीमुखाय अपङ्गाञ्चैवप्रान्तात्कपूरकस्तू-
रिकयोः श्वेतश्यामकान्तिपूरमुत्सृजन्तीम् । कटाक्षरवलोकयन्ती-
मित्यर्थः । किंभूताय सखीमुखाय—अहमेतस्यसखीमुखं वरं मना-
गिष्टं स्यां भूयासमिति प्रत्येकं राजकेन मनोरथातिथ्यमभिलाषवि-
षयमवापिताय प्रापिताय । सखीमुखत्वेन विना भेदीकटाक्षलाभो
न भवतीति राजत्वापेक्षया भेदीसखीमुखत्वमेवास्माकं वरं न राज-
त्वमित्यर्थः । कटाक्षस्य सितसितरूपत्वं कपूरकस्तूरिकापदेनोक्तम् ॥

स्मितेच्छुदन्तच्छदकम्पकिञ्चि-

दिगम्बरीभूतरदांशुवृन्दः ।

आनन्दितोर्वान्द्रमुखारविन्दै-

र्मन्दं नुदन्तीं हृदि कौमुदीनाम् ॥ १०२ ॥

स्मितेति ॥ स्वस्मिन्प्रसादबुद्ध्यानन्दितानि उर्वान्द्राणां राज्ञां
मुखारविन्दानि यैरेवंभूतैः, स्मितेच्छु ईपङ्गास्यं कर्तुकामौ दन्त-
च्छदावोष्टौ तयोः कम्पेन किञ्चिच्चलनेन किञ्चिदिगम्बरीभूता ईप-
ङ्गप्रकटीभूता रदा दन्ताभ्यामंशुवृन्दः कृत्वा कौमुदीनां ज्योत्स्नानां
हृदि स्थितं मन्दं नुदन्तीम् । अथ च—‘अंशुलेशो रवौ रश्मौ’
इत्यभिधानाद्रदा एवांशुवृन्दानि सूर्यसङ्घातैः नन्दितारविन्दत्वा-
त्कौमुदीमदहरणं युक्तम् । ततोऽप्यधिककान्तिवाञ्छा । सूर्येण हि
कमलानामानन्दः, चन्द्रिकाणां च तदभावः क्रियते ॥

प्रत्यङ्गभूपाच्छमणिच्छलेन

यल्लप्रतन्निश्चललोकनेत्राम् ।

हाराग्रजाग्रद्रुडाश्मरश्मि-

पीनाभनाभीकुहरान्धकाराम् ॥ १०३ ॥

प्रत्यङ्गेति ॥ प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं भूपाणां भूषणानामच्छा निर्मला
मणयो रत्नानि तेषां छलेन व्याजेन यस्मिन्नवयवे लग्नानि तत्रैव
निश्चलानि लोकनेत्राणि यस्याम् । यस्य यस्यावलोकस्य नेत्रे यत्र
यत्र तदीयेऽवयवे लभे तत्रैव विलोकनविच्छेदभिया निमग्नं परि-
त्यज्य निश्चलीभूते यस्यामेवंभूतामित्यर्थः । दर्शनोत्सुकनेत्राण्येव-
तानि, न तु रवानीत्यर्थः । अतिसुन्दरीं प्रत्यङ्गं रत्नैरलंकृतामिति
भावः । तथा—हाराम् मुक्ताहारमध्ये जाग्रत्फुरन् गरुडाश्मा गरु-

डोद्गारमणिस्तस्य रश्मिभिः पीना वर्धिता आभा यस्य स नाभीकु-
हरान्धकारो नाभीदरीतिमिरं यस्या एवभूताम् ॥

तद्गौरसारस्मितविस्रितेन्दु-

प्रभाशिरःकम्पहचोऽभिनेतुम् ।

विपाण्डुतामण्डितचामराली-

नानामरालीकृतलासलीलाम् ॥ १०४ ॥

तदिति ॥ तथा—तस्या गौरवस्तु सारभूतमतिगौरं स्मितं तेन
विस्रिता साश्चर्याभूता इन्दुप्रभा तस्याः शिरःकम्पहचोऽभिनेतुं
तस्मिन्तदशनजनितविस्मयवशाच्चन्द्रदीप्तिरेवं शिरःकम्पं करोतीति
दर्शयितुं विपाण्डुतया मण्डिताश्रामराल्यश्रामरपङ्क्तिरूपा नानाम-
राल्योऽनेका हंसस्ताभिः कृता लासलीला यस्यान्ताम् । चन्द्रिका-
चामरमरालतुल्यस्मितां चामरैर्वाज्यमानां चेति भावः ॥

तदङ्गभोगावलिगायनीनां

मध्ये निरुक्तिक्रमकुण्ठितानाम् ।

स्वयं धृतामप्सरसां प्रसादं

ह्रियं हृदो मण्डनमर्पयन्तीम् ॥ १०५ ॥

तदिति ॥ तथा—तस्या अङ्गानां भोगावलिः भुज्यन्ते इति
भोगाश्चन्द्रनादयस्तत्प्रतिपादको ग्रन्थस्तद्गायनीनां प्रारब्धस्तुतीनां
मध्ये असमाप्तायामेव स्तुतीं निरुक्तिक्रमे निर्वचनपरिपाठ्यां विषये
कुण्ठितानां कतिपयानामेवाङ्गानां स्तुतिः कृता, अनन्तरं स्फूर्त्य-
भावाद्गतशक्तीनां तूर्ण्यभूतानां मेनकादीनामप्सरसां स्वयं स्वेन
धृतां हृदः स्त्रीहृदयस्य मण्डनं भूषणीभूतां ह्रियं लज्जां प्रसादं
लज्जारूपं प्रसादमर्पयन्तीं ददन्तीम् । अतिसौन्दर्यस्तुतिकरणाशक्ते-
रप्सरसोऽपि लज्जिता इति भावः । ‘मध्ये उदरे विषये निरुक्ति-
क्रमकुण्ठितानां तद्दर्शयितुमशक्तानाम्’ इति वा । अन्यापि भोगा-
वलीपाठकानां स्वयं धृतमुत्तमहारादि हृदयमण्डनमर्पयति । प्रसा-
दमण्डनशब्दावाश्लिष्टलङ्काः ॥

तारा रदानां वदनस्य चन्द्रं

रुचा कचानां च नभो जयन्तीम् ।

आकण्ठमक्ष्णोर्द्वितयं मधूनि

महीभुजः कस्य न भोजयन्तीम् ॥ १०६ ॥

तारा इति ॥ तथा—रदानां रुचा ताराः, वदनस्य रुचा
चन्द्रम्, कचानां रुचा नभः, जयन्तीमिति सर्वत्रान्वयः । कस्य
महीभुजः अक्ष्णोर्द्वितयं नयनद्वयं आकण्ठमुपचारादनितरां मधूनि

१ ‘अत्रानुपासादिशयोक्त्यवहृतिवदुत्पल्लंकारः’ इति साहित्यवि-
द्याधरी । ‘अत्र मरकतच्छायास्यान्धकारैः साम्योक्तेः सामान्यल्लंकारः’
इति जीवातुः । २ ‘अत्र छेकानुपासकस्यकातिशयोक्तिरल्लंकारः’ इति
साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अत्र रूपकवर्तीपमानो प्रेक्षालंकारः’ इति सा-
हित्यविद्याधरी ।

१ ‘अत्र पर्यायार्थान्तरस्यामेललंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।
२ ‘अत्र वृष्टीणां सितसितत्वेन निर्देशादेव विषयनिमग्ननेन विषयिमा त्रो-
पनिबन्धाद्देवदूतरूपातिशयोक्तिरल्लंकारः’ इति जीवातुः । ३ ‘अत्र रूप-
कातिशयोक्त्यल्लंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

न भोजयन्तीम् । अपि तु सर्वस्यापि पाययमानाम् । अतिसुन्दर-
तद्दर्शनेन राजनेत्राणाममृतेनेव नृसिजानेति भावः ॥

अलंकृताङ्गाद्भुतकेवलार्त्ता

स्त्वाधिकाध्यक्षनिवेद्यलक्ष्मीम् ।

इमां विमानेन सभां विशन्तीं

पपावपाङ्गैरथ राजराजिः ॥ १०७ ॥

अलंकृतेति ॥ तथा—अलंकृतादप्यङ्गाद्वयवाद्भुतमाश्रय-
रूपं केवलं अनलंकृतमङ्गं यस्यास्ताम् । तथा—स्त्वास्तुतेरधिका
अध्यक्षनिवेद्या प्रत्यक्षदृश्या लक्ष्मीर्यस्यास्ताम् । स्तयमानाया ल-
क्ष्म्याः सकाशादनुभूयमाना लक्ष्मीरधिकेत्यर्थः । अथ विमानेन
नरवाह्यचतुरन्त(स्त्र)यानेन स्वयंवरसभां विशन्तीमिमां भैमी
राजराजी राजपङ्क्तिरपाङ्गः कटाक्षैः पपो सादरं पश्यति स्म ।
कुलकम् ॥

आसीदसौ तत्र न कोऽपि भूप-

स्तन्मूर्तिरूपोद्भवदद्भुतस्य ।

उल्लेसुरङ्गानि मुदा न यस्य

विनिद्रोमाङ्कुरदन्तुगणि ॥ १०८ ॥

आसीदिति ॥ तस्या मूर्तिर्देहः तस्या रूपं सौन्दर्यं तद्विलो-
कनेनोद्भवजातमद्भुतमाश्रयं यस्य एवंभूतस्य यस्याङ्गानि नोल्लेसुः
हृषे न प्रापुः । असौ ईदृशः कोऽपि भूपः तत्र सभायां नासीत् ।
किंभूतान्यङ्गानि—मुदा अनुरागेण कृपा विनिद्रैः रोमाङ्कुरैः दन्तु-
राणि नतोन्नतानि । सर्वेऽपि तत्सौन्दर्यदर्शनात्प्राश्न्याः सानुरागा
जाता इति भावः ॥

अङ्गुष्ठमूर्ध्ना विनिपीडिताया

मध्येन भागेन च मध्यमायाः ।

आस्फोटि भैमीमवलोक्य तत्र

न तर्जनी केन जनेन नाम ॥ १०९ ॥

अङ्गुष्ठेति ॥ तत्र केन नाम केन पुनः जनेन भैमीमवलोक्य
तर्जनी दक्षिणकरप्रदेशिनी नास्फोटि अपि तु सर्वेणास्फाल्यन्ते स्म ।
किंभूताम्—अङ्गुष्ठस्य मूर्ध्ना अग्रेण मध्यमाया अङ्गुष्ठेमध्येन भागेन
च विनिपीडिते नस्त्रीकृतमग्रे यस्याः सा । लोकरीतिरियमनुभवे-
कवेर्घा ॥

अस्मिन्समाजे मनुजेश्वरेण

तां खञ्जनाक्षीमवलोक्य केन ।

पुनःपुनर्लोलितमौलिना न

भुवोरुदक्षेपितरां द्रयी वा ॥ ११० ॥

१ 'अत्र दीपकान्तिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रोत्त-
रवाक्यावस्य पूर्ववाक्यावर्धेनुकल्पाकाव्ययिदम् । तच्च समुद्राभिसाराद्यप-
माभिः संकीर्यते । तस्य 'नभोजयन्तीम्' इति यमकेन संसृष्टिः' इति जीवानुः ।
२ 'अत्र ऐकानुप्रासातिशयोक्त्यालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र
भावोदयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र जात्यलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

अस्मिन्निति ॥ अस्मिन्समाजे पुनः पुनः लोलितमौलिना
कम्पितशिरसा केन वा केन पुनः मनुजेश्वरेण राजा तां खञ्जनाक्षीं
खञ्जरीटतुल्यनेत्रामवलोक्य भुवोर्दृष्टी नोदक्षेपितराम् । अतिश-
येनोत्क्षिप्तेवेत्यर्थः । आश्चर्यवशाच्छिरःकम्पो भुवोरुदक्षेपश्च कृत
इति भावः ॥

स्वयंवरस्याजिग्माजिहानां

विभाव्य भैमीमथ भूमिनाथैः ।

इदं मुदा विह्वलचित्तभावा-

दवापि खण्डाक्षरजिह्वाजिह्वम् ॥ १११ ॥

स्वयंवरस्येति ॥ अथ भूमिनाथै राजभिः स्वयंवरस्याजि-
ग्माजिहानामागतानां भैमी विभाव्य दृष्टानुरागवशाद्विह्वलचित्तभा-
वाद्विकलचित्तत्वात्खण्डाक्षरैरधोकिरूपैर्हृत्पुम्भिः जिह्वा कुटिला
जिह्वा यस्यां क्रियायां यथा तथा मुदा हर्षेण इदं वक्ष्यमाणमवा-
दि उदितम् । भैमीदर्शनमात्रेण कामपरवशाद्बहुमशक्तुवन्तोऽपि
हर्षवशाद्दूषणायभूयुरित्यर्थः । आजिहानाम् 'भृशमिर्त्' ॥

रम्भादिलोभात्कृतकर्मभिर्मा

शून्यैव भूर्भूमृभूमिपान्थैः ।

इत्येतयालोपि दिवोऽपि पुंसां

धैमत्यमत्यप्सरसा रमायाम् ॥ ११२ ॥

रम्भेति ॥ अत्यप्सरसा सौन्दर्येणातिक्लान्ता अप्सरसो यया
एवंभूतया तया भैम्या इति विचार्य दिवः स्वर्गस्य पुंसामिन्द्रा-
दीनां रमायां धैमत्यममेमतिः अनिच्छा । अचान्त्वमिति यावत् ।
अलोपि लुप्तम् । इति किम्—रम्भादिपुष्पपरः लोभाद्भुवुरागा-
कृतं कर्म ज्योतिष्टोमपद्मादि यैः सुरभूमिपान्थैः स्वर्गजिगमि-
पुम्भिः तैः भूः शून्यैव सा भूदिति । स्वर्ग्येतादृश्याः सुन्दर्या
अभावादिन्द्रादयोऽपि स्वर्गे परित्यज्य भूमिमेव स्वर्गाधिकी मत्वा-
ऽत्र समागताः । राजानस्तु ज्योतिष्टोमादि परित्यज्य स्वर्गे न गता
इति किं वाच्यमिति भावः ॥

रूपं यदाकर्ण्य जनाननेभ्य-

स्तत्तद्दिगन्ताद्वयमागमाम ।

सौन्दर्यमागदनुभूयमाना-

दस्यास्तदस्माद्भु नाकनीयः ॥ ११३ ॥

रूपमिति ॥ वयं अस्या यद्वपं जनाननेभ्य आकर्ण्य तस्मात्त-
स्मादतिदूरादिगन्ताप्राप्त्यादिदिक्प्रान्तात्सकाशादागमाम आगत-
वन्तः, तत् अस्याः सौन्दर्यमनुभूयमानाप्रत्यक्षदृश्यादस्मात्सौन्द-
र्यसारान् लावण्योत्कर्षाद्भु अतिशयेनाकनीयो न कनीय एव ।
अन्यदीयं स्वल्पमपि लोकमुत्थाद्भु श्रूयन्ते, एतदीयं याथाभ्येन

१ 'अत्र जात्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र ऐकानुप्रा-
सद्वेचलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र कान्त्यङ्कितशयो-
क्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र ऐकानुप्रासाद्वयानुप्रायो-
पेक्षामसृष्टिः' इति जीवानुः ।

वर्णनाशकैर्बहुपि सत् अल्पमेव श्रुतमित्याश्रयमिति भावः । आग-
माम इति लुटिवाद्वा । कनीयः 'युवाल्पयोः' इति
कनादेशः ॥

रसस्य शृङ्गार इति श्रुतस्य

क नाम जागर्ति महानुदन्वान् ।

कस्मादुदस्यादियमन्यथा श्री-

लौघण्यवैदग्ध्यनिधिः पयोधेः ॥ ११४ ॥

रसस्येति ॥ नवरसमध्ये शृङ्गार इति श्रुतस्य ख्यातस्य रसस्य
महानुदन्वान्समुद्रः क जागर्ति कस्मिन्देशे विद्यते । नाम प्रश्ने
अप्यर्थे वा—क नाम कस्मिन्नपि प्रदेशे संभावनायां वा अस्ति
इति । कथमवगतमित्यत आह—अन्यथा शृङ्गाररससमुद्राभावे
लाघण्यस्य सौन्दर्यस्य वैदग्ध्यस्य निधिः इयं भैमी श्रीलक्ष्मीः
कस्मात्पयोधेरुदस्यादुत्पन्ना । श्रीः समुद्रादुत्पन्नेति पुराणादौ
प्रसिद्धम् । इयं तु श्रियोऽप्यधिका त(य)स्माच्छृङ्गाररससमुद्रा-
दुत्पन्ना, स कापि देशे विद्यत एव इति कार्याकारणानुमानमिति
भावः ॥

साक्षात्सुधांशुमुखमेव भैम्या

दिवः स्फुटं लाक्षणिकः शशाङ्कः ।

एतद्भुवौ मुख्यमनङ्गचापं

पुष्पं पुनस्तद्गुणमात्रवृत्त्या ॥ ११५ ॥

साक्षादिति ॥ भैम्या मुखमेव साक्षान्मुख्य उपमानभूतः
सुधांशुरमृतांशुः कविसंकेते उपमानत्वेन प्रसिद्धश्चन्द्रो भैमीमुख-
लक्षण एव । अतिवृत्तरवाकलङ्काराद्वाक्यत्वाद्धरलक्षणस्वादुतम-
सुधावत्त्वादिना चन्द्रादधिकत्वादित्यर्थः । अथ च—साक्षात्
प्रत्यक्षः संनिहिततर इति यावत् । अथ च—भैमीमुखमेव सा-
क्षादभिधावृत्त्या सुधांशुः । ओष्ठलक्षणमुख्यसुधासंबन्धात्सुधांशु-
पदेन भैमीमुखमेव मुख्यवृत्त्याभिधेयमिति भावः । दिवः गगन-
संबन्धी शशाङ्कः स्फुटं निश्चितं लाक्षणिकः लक्षणेन कलङ्केन
संसृष्टः । अतः साक्षान्मुख्य उपमानभूतो न भवति, किंतु न्यून-
गुणत्वादुपमेयमेवेत्यर्थः । अथ च—साक्षादस्मदादिरसनप्रत्यक्ष-
ग्रहणयोग्यसुधावत्त्वात् । दिवि स्थितस्तु चन्द्रो लाक्षणिक आनु-
मानिकः । तदीयसुधाया देवैकभोग्यत्वादस्मदाद्यप्रत्यक्षत्वात् ।
प्रत्यक्षानुमानयोर्मध्ये प्रत्यक्षस्यैव बलवत्त्वादित्यर्थः । अथ च—
लाक्षणिको लक्षणावृत्तिवशात्सुधांशुपदेनाभिधेयो, न त्वभिधा-
वृत्त्या । एतन्मुखं सुधांशुपदेनाभिधावृत्त्याभिधेयम् । चन्द्रस्तु
शशाङ्कपदेनाभिधीयत इत्यनयोर्महदन्तरमिति भावः । एतद्भुवौ
तनार्थं सुधांशुशशाङ्कपदे । तथा—एतद्भुवौ मुख्यमनङ्गस्य कामस्य
चापमभिधावृत्त्या । अथ च—मुखे भवं मुख्यम् । भूरूपं काम-
चापं मुखे भवत्वात्मुख्यम् । यत् पुनः पुष्पमनङ्गचापत्वेन व्यवहि-

यते, तत्तयोर्भुवोर्बहुवोन्मादकत्वलक्षणो यो गुणः, तन्मात्रस्य
तदेकदेशभूतस्य उन्मादकत्वस्यैव वृत्त्या वर्तनेन । न तु तत्र वक्रत्वं
वर्तते । ततश्चैकदेशसादृश्यलक्षणादौगीनिमित्तादौण्यैव वृत्त्यानङ्ग-
चापत्वेन व्यवहर्तव्यम् । अथ च तत्पुष्पं पुनः दोरकमात्रे यद्वर्तनं
तेन कामचापमित्युपेक्षते । मालारूपस्य कामचापस्य कविभि-
रुक्तत्वात् । अतस्तस्यानङ्गचापत्वं सापेक्षम् । भुवोस्तु निरपेक्षम् ।
'भुवौ' इति द्विवचनेनासंलग्नत्वम्, चापमित्येकवचनेन समुदित-
योश्चापत्वं न तु प्रत्येकमिति च सूचितम् । अथ च—गुणसन्तः
सौगन्ध्यादिर्वा । तन्मात्रस्य या वृत्तिस्यया पुष्पस्य गुणवत्त्वसद्भा-
वाच्चापस्य गुणवत्त्वात्पुष्पं कामचापमित्युच्यत इत्यर्थः । अभिधा-
वृत्तेर्लक्षणापेक्षयाभ्यर्हितत्वाद्गौण्यपेक्षया चाभ्यर्हिततरत्वान्मुख्य-
त्वम् । ततश्च 'गु(गौ) गुणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः' इति
'सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षं बलवत्' इति न्यायाजैमीमुखभूयुगमेव
मुख्यं चन्द्रानङ्गचापत्वाभिलाषयोग्यम्, अतिसुन्दरं मदजनकं
चेति भावः । 'तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते । अभिधेया-
विनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षण्यते । लक्ष्यमाणगुणयोगाद्भूतेरिष्टा तु गौ-
णता' इति अभिधादीनां लक्षणम् । 'मुख्यार्थबाधे तद्योगे
रूढितोऽथ प्रयोजनान् । अन्योऽर्थो लक्ष्यते यस्या लक्षणारोपिता
क्रिया' इति । लक्षणया लक्षणेनैव संस्पृष्ट इत्यर्थे 'संस्पृष्टे' इति
ठक् । मुख्यम्, मुख्यमिव भवतीतीवार्थे 'शाखादिभ्यो यत्' पक्षे
'शरीरावयवाच्च' इति भवार्थः ॥

लक्ष्ये धृतं कुण्डलिके सुदत्या

ताटङ्कयुग्मं सरधन्विने किम् ।

सव्यापसव्यं विशिखा विसृष्टा-

स्तेनानयोर्यान्ति किमन्तरेव ॥ ११६ ॥

लक्ष्य इति ॥ सुदत्या भैम्या कर्णभूषणीभूतं ताटङ्कयुग्मं
सरधन्विने कामधानुष्काय कुण्डलिके कुण्डलाकारं लक्ष्यं कृत्वा
धृतं किम् । तेन कामेन सव्यापसव्यं विसृष्टा मुक्ता विशिखा
अनयोः कुण्डलिकयोरन्तरेव मध्य एव यान्ति किं वितर्के ।
भूचापयोजिताः कटाक्षबाणाः कर्णताटङ्ककुण्डलाभ्यन्तरेण निर्या-
न्तीति भावः । प्रवीणस्य धानुष्कस्य बाणा लक्ष्यमन्तरेव यान्ति ।
ताटङ्कयुग्मदर्शनमात्रेण कामोद्रेकादिव संभाव्यत इति भावः ।
अन्तः, एव इति पदच्छेदः । सव्यापसव्यं यथाकथंचित्क्रिया-
विशेषणम् ॥

तनोत्यकीर्तिं कुसुमाशुगस्य

सैषा बतेन्दीवरकणपूरी ।

यतः श्रवःकुण्डलिकापराद्ध-

शरं खलः ख्यापयिता तमाभ्याम् ॥ ११७ ॥

तनोतीति ॥ सा एषा भैमी कुसुमाशुगस्य कामस्येन्दीवर-
योर्नीलोत्पलयोः कर्णपूरी इयाम्स्वादकीर्तिं तनोति बत आश्रयं ।

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रा-
नुमानमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र 'इयं श्रीः' इति
विषयनिगारेण विषयिमात्रनिबन्धनाद्भेदेभ्यस्मात्तशयोक्तिः । एत-
न्मूला च पूर्वोक्त 'शृङ्गाररससद्भायोपेक्षा' इत्यनयोर्ज्ञातिभावेन संकरः
इति जीवातुः ।

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'द्वयोस्त्येक्ष-
योर्निरपेक्षत्वासंसृष्टिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'लक्ष्यम्' इति
प्रथमान्तः पाठः साहित्यविद्याधरीत्यः । ३ 'अत्र रूपकोत्प्रेक्षा-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

हृलो दुर्जनः पुरुष आभ्यां नीलोत्पलकर्णपुराभ्यां कृत्वा अवसोः
कर्णयोः कुण्डलिकारूपाक्षयद्वयात् अपराद्धी श्रुतौ शरी नीलो-
त्पले एव बाणौ यस्य तं कामं स्थापयिता कथयिष्यति । कर्णद्वये
नीलोत्पलद्वयं कर्णपूर्वकृतं, कुण्डलिके लक्ष्ये । कामस्य च पुण्या-
धृगवादिन्दीवरयोस्तद्वाणत्वं युक्तम् । धानुष्कस्य बाणाभ्यां ल-
क्ष्यमन्तरा गन्तव्यम् । इन्दीवरलक्षणौ बाणौ कर्णयोरुपरि वर्तन्ते
इति कामो लक्ष्याप्युत्सायक इति खलो वदिष्यतीत्यपकीर्तिरूपौ
जातावित्यर्थः । कर्णपूरदर्शनाममदनोद्वेको भवतीति भावः ॥

रजःपदं षट्पदकीटमुष्टं

हित्वात्मनः पुष्पमयं पुराणम् ।

अद्यात्मभूराद्रियतां म भैम्या

भूयुग्ममन्तर्धृतमुष्टि चापम् ॥ ११८ ॥

रज इति ॥ स आत्मभूः कामो भैम्याः भूयुग्ममेव अन्तः
मध्ये आधेयत्वेन धृतो मुष्टिर्धनं । मुष्टिना मध्ये धृतत्वाद्दृश्य-
मध्यम् । एवंभूतं चापमद्य आद्रियतां नृनं धनुः करोतु । किं
कृत्वा—पुष्पमयं पुराणं जीर्णमात्मनश्चापं हित्वा । यतः—रजःपदं
परागस्थानं काष्ठचूर्णस्थानं च । तथा—षट्पदा एव कीटान्तः
सेवितं घुणादिकीटसेवितं च । पुष्पचापापेक्षया चास्याधिकसाम-
र्थ्यात्तन्तत्वे ॥

पद्मान्निहमे प्रावृषि खञ्जरीटा-

न्क्षिमुर्म्यमादाय विधिः कचित्तान् ।

सारेण तेन प्रतिवर्षमुच्चैः

पुष्पाति दृष्टिद्वयमेतदीयम् ॥ ११९ ॥

पद्मानिति ॥ विधिः पद्मा पद्मेभ्यः, खञ्जरीटेभ्यः यं सारमा-
दाय तान्प्रसिद्धाक्षीलोत्पलादीन्निहमे शीतकाले, खञ्जरीटान्प्रावृषि
वर्षाकाले कचिदतिरूपितभ्याने क्षिमुः क्षेपणशीलः सन् प्रतिवर्षं
प्रतिसंवत्सरं तेन पद्मखञ्जनेभ्यो गृहीतेन सारेण एतदीयं दृष्टिद्वय-
मुच्चरतितरां पुष्पाति वर्धयति । प्रतिवर्षं पद्माद्यभावाच्चेत्त्रयं च
शोभाधिक्यात्तदीयेनैव सारेण शोभावृद्धिरिति भावः । पद्मानि-
त्यादौ 'न लोका-' इति षष्ठीनिषेधः । 'वा पुंसि पद्मं नलिनम्'
इत्यमरः ॥

एतादृशोरम्बुरुहैर्विशेषं

भृङ्गौ जनः पृच्छतु तद्गुणज्ञौ ।

इतीव धाताकृत तारकालि-

स्त्रीपुंसमाध्यस्थमिहाक्षियुग्मे ॥ १२० ॥

एतदिति ॥ धाता इतीव हेतोः, अनुमयं कथयन्निवेति वा,
अनेन कारणेन वा, इहाक्षिञ्जेत्युगे तारके एवाल्लिङ्गोपुंसौ अमर-
द्वयौ तयोः माध्यस्थ्यं मध्यभागवर्तित्वम् । अथ च—साक्षिवं

१ 'अत्र रूपकहेतुलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्राति-
शयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

अकृत । इति किम्—जनः एतादृशोर्भैमीनेत्रयोः अम्बुरुहैः पद्मैः
सह विशेषं तारतम्यं तयोः पद्मनेत्रयोः गुणज्ञौ तारतम्यवेदिनौ
भृङ्गौ भृङ्गौ च भृङ्गश्च तौ कमलानि रमणीयानि, भैमीनेत्रे वा
इति पृच्छतु । मध्यस्थो हि संशयं छिनत्ति । कमलानि परित्य-
ज्याल्लिङ्गायापस्योरप्रागमाद्येत्त्रयोरेव रमणीयत्वं ताभ्यां कथितम् ।
भैमीदृशौ कमलादधिके अतिनीलकनीलिके चेति भावः । भृङ्गा-
विति 'पुमान्निष्ठाया' । पृच्छद्विकर्मा । स्त्रीपुंस इति 'अचनुर-'
इति साधुः ॥

व्यधत्त सौधे रतिकामयोस्त-

द्भक्तं वयोऽस्या हृदि वासभाजोः ।

तदग्रजाग्रत्पृथुशतकुम्भ-

कुम्भौ न संभावयति स्तनौ कः ॥ १२१ ॥

व्यधत्तेति ॥ तयो रतिकामयोः भक्तं वयः यौवनं कर्तुं तस्या
हृदि वासभाजो रतिकामयोः कृते सौधे द्वौ प्रासादौ कर्म व्यधत्त ।
द्वयोः सौधद्वयं युक्तम् । सौधद्वयकरणे प्रमाणमाह—यस्मान् कः
पुरुषो भैम्याः स्तनौ तयोः सौधयोरेव उपरि जाग्रतौ प्रकाशमानी
पृथू पीवरां शातकुम्भकुम्भौ सुवर्णकलशां न संभावयति तर्क-
यति । अतो वयसा रतिकामार्थं पृथक् सौधे कृते एवेत्यर्थः ।
सौधयोरुपरि सुवर्णकलशाभ्यां भाष्यम् । तस्याने कुचौ जाता-
विति भावः । अन्योऽपि भक्तः स्वर्णकलशाभूषितौ प्रासादौ रचय-
ति । सर्वदा रतिकामयुक्ता सुवर्णकुम्भमुत्सुक्या चेत्यमिति
भावः ॥

अस्या भुजाभ्यां विजिताद्विसार्कि

पृथक्करोऽगृह्यत तत्प्रमूनम् ।

इहेत्येत तन्न गृहाः श्रियोः कै-

र्न गीयन्ते वा कर एव लोकैः ॥ १२२ ॥

अस्या इति ॥ अस्या भुजाभ्यां पृथक्प्रत्येकं विजिताद्वि-
भूताद्विसाक्तप्रसूनं विसप्रसूनं कमलमेव करो बलिरगृह्यत किं
प्रत्येकं दण्डो गृहीतः किम् । अथ च—कमलमेव हस्तत्वेनाङ्गी-
कृतमिति वितर्कः । कुत एतद्विद्याशङ्काह—इह लोके भुजयोः
तत्करभूतं कमलं कैः लोकैः श्रियो गृहाः वसतिस्थानत्वेन शोभा-
ल्यत्वेन च न हृष्यन्ते । कैर्वा लोकैः कर एव करशब्देनैव न
गीयन्ते कील्यन्ते । अपि तु सर्वैरपि । भैमीदृश्योः श्रीगृह्यत्वं कर-
शब्दवाच्यत्वं च विद्यते कमलस्य श्रीगृह्यत्वं लोकप्रसिद्धम् ।
करत्वं च विजिताद्विसाहण्यरूपत्वेन गृहीतं तद्युक्तमित्यर्थः ।
विसकमलाभ्यामपि एतदीयं बाहुकरमतिमुन्दरतरमिति भावः ।
'गृहाः पुंसि च भूष्येव' इत्यमरः ॥

छर्ध्व तच्छर्ध्वजं विसिन्या-

स्तत्पद्ममस्यास्तु भुजाग्रमद्य ।

१ 'अयोः प्रश्नारूपकलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ अत्र रूपका-
लंकारः इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अयोः प्रश्नातिशयोक्त्यलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

उत्कण्ठकादुद्रमनेन नाला-

दुत्कण्ठकं शातशिखेर्नखैर्यत् ॥ १२३ ॥

छन्देति ॥ तत् प्रसिद्धं शंभरात् जलाज्जातं त्रिसिन्याः कम-
लिन्याः छन्दोवालीकमेव । अथ च—शंभराहत्याज्जातं छन्द माया-
रूपमेव । अमलमित्यर्थः । तर्हि तत् किं सत्यं तत्राह—अस्मास्तु
पुनः भुजामे सप्त यस्य तत्पद्मं मुख्यम् । सत्यमित्यर्थः । कुत
एतदित्याशङ्काह—यद्यस्मादुत्कण्ठकादुद्रमनेन जातत्वेन शा-
तशिखेस्तीक्ष्णान्नखैः कृत्वा उत्कण्ठकम् । पद्मं तुत्कण्ठकनालादु-
द्रममपि नोत्कण्ठकम् । पद्मे कण्ठकाभावान् । अतो न तत्पद्मम् ।
किं नु भेमीपाणिरेव । कार्यं हि कारणगता गुणा दृश्यन्ते । कम-
लाधिका तीक्ष्णनखौ चैतदीयहन्माविति भावः । 'शंभरो देव्यभेदे
स्यात्' 'नीरक्षीराम्युशंभरम्' इत्यमरः ॥

जागर्ति मर्त्येषु तुलार्थमस्या

योग्येति योग्यानुपलम्भनं नः ।

यद्यस्ति नाके भुवनेऽथ बाध-

स्तदा न कौतस्कुतलोक्वाधः ॥ १२४ ॥

जागर्तीति ॥ अस्याः तुलार्थं सादृश्यार्थं योग्या समुचितानि
मर्त्येषु मर्त्यलोकेषु जागर्तीत्यर्थं नोऽस्माकं राज्ञां योग्यायाः सत्या
अनुपलम्भनमनुपलब्धिरेव प्रमाणम् । यदि योग्या विधेत तदु-
पलभ्येत नोपलभ्येत, तस्मान्मर्त्यलोके नास्तीति वाच्यमिति भावः ।
तर्हि स्वर्गे पाताले वा भवेदित्यत आह—यदि नाके, अथवा
अधोभुवने पाताले एतत्सदृशी अस्ति, तदा कुतः कुतः आगतः
कौतस्कुतः तस्य सर्वतः समागतस्य लोकस्य स्वर्गपाताललोकाभ्या-
मपि समागतस्य देवनागलोकस्य बाधोऽतिसंमर्दो न स्यात् जातश्च
संमर्दः तस्माद्लोकत्रयेऽप्येतादृशी नास्ति । अन्यथा देवा नागाश्च
नात्रागच्छेयुरिति भावः । कुतः कुतः आगत इत्यर्थे 'तत आगतः'
इत्यणि कस्कादिवाक्यः । 'तातस्ततः' इति पाठे ततस्तत आगत
इत्यर्थे तेनेतान् ॥

नमः करेभ्योऽस्तु विधेर्न वास्तु

स्पृष्टं धियाप्यस्य न किं पुनस्तैः ।

स्पर्शादिदं स्यालुलितं हि शिल्पं

मनोभुवोऽनङ्गतयानुरूपम् ॥ १२५ ॥

नम इति ॥ विधेः करेभ्यो नमः अस्तु, वा अथवा न अस्तु ।
कुतः—अस्य विधेः धिया बुद्ध्या अपि ईदृशं शिल्पं न स्पृष्टं तैः
हस्तैः न स्पृष्टमिति किं पुनर्वाच्यम् । श्रोत्रियवादीदृशशिल्पनि-
र्माणे स्फूर्तिरेव नाभूत् किमिति हस्तैः स्पृष्टान् । अथ च—निरव-
यवया बुद्ध्या यन्न स्पृष्टं तत् सावयवैर्हस्तैः कथं स्पृश्येतेत्यर्थः ।

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'भेमी-
पाणिपक्षस्य प्रसिद्धपक्षान्यतिरेकोत्तया व्यतिरेकालंकारः' इति जीवातुः ।
२ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उपमानलो-
पालोपमालंकारः' इति जीवातुः ।

तेन स्पृष्टमित्यत्र हेतुः—हि यस्मादिदमतिमृदु शिल्पं हस्तस्पर्शालु-
लितमतिघुष्टं स्यात् । तर्हि केन निर्मितमित्यत्राह—इदं शिल्पमनङ्ग-
तया निरवयवतया मनोभुवः कामस्यानुरूपम् । काम एवास्य
कर्ता न विधिः तस्मात्कामार्थेव नमोस्त्वित्यर्थः ॥

इमां न मृद्वीमसृजत्कराभ्यां

वेधा कुशाध्यासनकर्कशाभ्याम् ।

शृङ्गारधारां मनसा न शान्ति-

विश्रान्तिधन्वाध्वमहीरुहेण ॥ १२६ ॥

इमामिति ॥ वेधा मृद्वीममां कराभ्यां नासृजत् । यतः—
कुशाध्यासनेन दुर्भधारणेन कर्कशाभ्याम् । तर्हीयं मानसी स्या-
त्तत्राह—शृङ्गारधारां शृङ्गारनदीरूपासिमां मनसापि नासृजत् ।
यतः—शान्तिरमस्य विश्रान्त्यै धन्वाध्वा मरुदेशमार्गः, तत्र मही-
रुहेण वृक्षरूपेण । अतिनीरसेनातिकठिनेनेत्यर्थः । अतिकठिनेना-
तिमृद्वी शृङ्गाररमरूपा च निर्मातुमशक्येत्यर्थः ॥

उल्लास्य धातुस्तुलिता करेण

श्रोणौ किमेपा स्तनयोर्गुर्वर्वा ।

तेनान्तरालैस्त्रिभिरङ्गुलीना-

मुदीतमध्यत्रिवलीविलासा ॥ १२७ ॥

उल्लास्येति ॥ एषा श्रोणौ नितम्बदेशे गुरुः स्तनयोर्वा गुरु-
रिति गुरुवतारतम्यज्ञानार्थं धातुः करेण उल्लास्योत्क्षिप्य तुलिता
किमिति तर्कः । श्रोणौ किं गुरुः, स्तनयोर्वा किं गुरुरिति वा ।
तेनैव हेतुना चतसृणामङ्गुलीनां त्रिभिरन्तरालैर्वकाशः कृत्वा
उदीतो मध्यदेशे त्रिवलीविलासो यस्याः सा । उदीतमध्यत्रिवली-
विलासा किमिति वा किं शब्दो योज्यः । गुरुश्रोणी गुरुस्तनी चय-
मिति भावः ॥

निजामृतोद्यन्नवनीतजाङ्गी-

मेतां क्रमोन्मीलितपीतिमानम् ।

कृत्वेन्दुरस्या मुखमात्मनाभू-

न्निद्रालुना दुर्घटमम्बुजेन ॥ १२८ ॥

निजेति ॥ इन्दुः एतां कृत्वा नवनीतेन एतां निर्माय आत्मना
स्वेनैव रूपेणास्या सुखमभूत् । किंभूतामेनाम्—निजामृतास्वीया-
मृतात् उद्यत्समुत्पन्नं तत्कारणभूतं नवनीतं तस्माज्जातं अङ्गं यस्या-
स्ताम् । अतएव दिनवृद्धिक्रमेणोन्मीलितः प्रकटीकृतः पीतिमा
गौरत्वं यस्यां ताम् । नवनीते हि क्रमेण पीतिमा भवति । तन्नि-
मित्तवाचाप्रापि पीतत्वं जातम् । यावद्यावत्तारुण्यं तावदस्यामधिकं
गौरत्वं दृश्यत इत्यर्थः । यतः—चन्द्रकिरणसंस्पर्शान्निद्रालुना संको-
चशीलेनाम्बुजेन कमलेन दुर्घटं दुष्करम् । कमलेन निर्माणे सर्वा-
वयवानां चन्द्रकिरणैरेव निर्मितत्वात्संस्पर्शान्नात्मकमलं संकुचेदेव ।

१ 'अत्र संबन्धेऽप्यसंबन्धरूपातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । 'अतिशयोक्तिरपि नैयमनङ्गसृष्टिव्योपप्रेक्षति संकरः' इति
जीवातुः । २ 'अत्र विरोधातिशयोक्तिरूपकालंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अथ च—रात्रौ सर्वदा कमलसंकोचास्त्वेनैव वदनाकारेण जातम् । चन्द्र एवास्या निर्मातेत्यर्थः । अतिसुकुमारा अतिगौरी, चन्द्र-वदना चेयमिति भावः ॥

अस्याः स चारुमधुरेव कारुः

श्वासं वितेने मलयानिलेन ।

अमूनि मूर्नैर्विदधेऽङ्गकानि

चकार वाचं पिकपञ्चमेन ॥ १२९ ॥

अस्या इति ॥ स प्रसिद्धो मधुरेव वसन्त एवास्याः कारुः शिल्पी चारुयोगो नान्यः । यतः—सः अस्याः श्वासं मलयानिलेन वितेने निर्मेमे । तथा—अमूनि प्रत्यक्षदृश्यान्वयितृदृश्यङ्गकानि ह्रस्वान्यङ्गानि चम्पकादिपुण्यः विदधे निर्मेमे । वाचं पिकस्य पञ्चमस्वरेण चकार । एतत्सर्वं वसन्ताधीनमेवेति तेनैवेयं निर्मिता । सुगन्धिश्वासा पुष्पवन्मृदङ्गी कोकिलालापा चेति भावः । 'पद्मं मयूरो वदति स चेन्मत्तस्य पञ्चमम् । पुष्पसाधारणे काले पिकः कृत्ति पञ्चमम्' ॥

कृतिः स्मरस्यैव न धातुरेपा

नास्या हि शिल्पीतरकारुजेयः ।

रूपस्य शिल्पे वयमाऽपि वेधा

निजीयते स स्मरकिङ्करेण ॥ १३० ॥

कृतिरिति ॥ एपा स्मरस्यैव कृतिनिर्माणं, न धातुः । हि यस्माद्य(द्)स्याः शिल्पी इतरकारुभिर्ज्ञेयो न । यतः—वेधाः रूपस्य शिल्पे निर्माणविषये स्मरस्य किङ्करेण वयमा कामोद्दीपकेन तारुण्येन नितरां जीयते । बाल्यापेक्षया तारुण्ये रामणीयकस्या-धिक्यान्मदनेन जीयते इति किं वाच्यमित्यपर्यर्थः । तस्मान्मदन-स्यैव कृतिः, तारुण्येन समदनातिरमणीया च कृतेयमिति भावः ॥

गुरोरेपीमां भणदोष्टकण्ठं

निरुक्तिगर्वच्छिद्यया विनेतुम् ।

श्रमः स्मरस्यैव भवं विहाय

मुक्तिं गतानामनुतापनाय ॥ १३१ ॥

गुरोरिति ॥ इमां भेमी भणदुर्णयदुरावृद्धस्पर्तेरपि ओष्टकण्ठं अतिसौन्दर्यादुर्णयितुमशक्त्वाद्भस्नुनिर्वचनं कर्तुमहमेव कुशलं न रवन्त्यदिति निरुक्ता निर्वचनविषये गर्वस्य छिद्यया निराकरणेन कृत्वा विनेतुं विनीतं कर्तुं अद्यप्रभृति त्वया निर्वचनं न कार्यमिति शिक्षयितुं भेमीनिर्माणरूपः स्मरस्यैव श्रमो न विध्यादः । तथा—भवं विहाय संसारं त्यक्त्वा मुक्तिं गतानां पुरुषाणामनु-तापनाय स्मरस्यैव श्रमः भेमीसद्भावात्संसार एव मोक्षः, वयं संसारं त्यक्त्वा किमिति मुक्ता जाता इति तेषां पञ्चात्तापः ।

१ 'अत्रानिदशयोजितरत्नकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'चाम्पे' 'पुष्पे' इति च पाठः । ३ 'अत्रामेवन्धे संवन्धानिदशयोजितरत्नकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रामेवन्धे संवन्धानिदशयोजितरत्नकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अतिसौन्दर्याद्वाचस्पतेरपि वागगोचरः । अन्येनापि समर्थेन स-गर्वस्य गर्वशातनं क्रियते । ओष्टकण्ठम्, प्राण्यङ्गवादेकवक्त्रावेः ॥

आख्यातुमक्षिप्रजसर्वपीतां

भेमीं तदेकाङ्गनिखातदक्षु ।

गाथामुधाश्लेषकलाविलासै-

रलंचकाराननचन्द्रमिन्द्रः ॥ १३२ ॥

आख्यातुमिति ॥ इन्द्रस्तस्या एकाङ्गे एकैकस्मिन्नवयवे निखाता समारोपिता दक्ष दृष्टियंस्तेषु राजसु मध्ये अक्षिप्रजः सर्वोङ्गेषु पीतां दृष्टां नेत्रसहस्रेण दृष्टसर्वोवयवां भेमीमाख्यातुं वर्णयितुं गाथा श्लोक एव सुधा तस्या आश्लेषाख्याः कला अलं-कारविद्यान्मासां विलासैः श्लेषालंकारयुक्तश्लोकनिर्माणकौशलैः । अथ च—गाथारूपायाः सुधाया आ सामस्त्वेन यः श्लेषः संबन्ध-स्तेन पञ्चदशकलाविलासैः सुधासंबन्धस्य कलानां च विलासिवा आननचन्द्रमलंचकार । वक्ष्यमाणप्रकारेण श्लेषेण वर्णयामासेत्यर्थः ॥

स्मितेन गौरी हरिणी दृशेयं

वीणावती सुस्वरकण्ठभासा ।

हेमैव कायप्रभयाङ्गशेषै-

स्तन्वी मतिं क्रामति मे न कापि ॥ १३३ ॥

स्मितेनेति ॥ इयं भेमी स्मितेन कृत्वा गौरी अप्सरोविशेषः पार्श्वेनी वा, तथा—दृशा हरिणी कुरङ्गी देवाङ्गना, च, तथा—सुस्वरकण्ठभासातिमधुस्वरकण्ठश्रिया वीणावती देवाङ्गना वीणा-युक्ता च, तथा—कायप्रभयाङ्गकान्त्या हेमा देवाङ्गना सुवर्णं च तथा—अङ्गानामवयवानां दीपभागी । शिष्टैरवयवैरित्यर्थः । तेः कृत्वा मेनकाऽपि तन्वी सुन्दरी मतिं क्रामति । बुद्धिस्था भव-नीत्यर्थः । कापि तन्वी मे मतिं न क्रामति । बुद्धिस्था न भव-नीत्यर्थः । केनचिद्देवेन कामाचार्याभ्याम्, न तु सर्वैरिति सर्वो-भ्योऽप्यप्सरोभ्यः सकाशादियं रमणीयतरा, निरूपमेयमिति भावः ॥

इति स्तुवानः सविधे नलेन

विलोकितः शङ्कितमानसेन ।

व्याकृत्य मर्त्यांचितमर्थमुक्ते-

राखण्डलस्तस्य नुनोद शङ्काम् ॥ १३४ ॥

इतीति ॥ आखण्डल इन्द्रः तस्य नलस्य समीपे इति एवं गीर्वाणस्पर्शेन भेमी स्तुवानो वर्णयन् नूनमयं भेमीमपस्पर्शेन वर्णयति चेन्मदीयं रूपं गृहीत्वा भेमीप्राप्त्यर्थमागत इन्द्रोयमिति शङ्कितमानसेन नलेन विलोकितः सन् तस्य नलस्य इन्द्रोयमि-तीमां शङ्कां नुनोद रफोटयामास । किं कृत्वा—उक्तगीर्वाणस्पर्शः-

१ 'अत्रानिदशयोजितरत्नकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ तेषा-निदशयोजितरत्नकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रैकस्या भेम्या गौरीत्या-दिरूपेणोदयनादुत्पत्त्यादकारः । म न त्रयप्रतिभोर्वापिनः इति संकरः' इति जीवायुः ।

प्रतिपादिकाया अर्थं मर्त्योचितं मनुष्ययोग्यं 'स्मितेन धवला' इत्यादिरूपमर्थं व्याकृत्य व्याख्याय । ममेवान्यथानुद्विजाता, न त्वयमिन्द्रः, किंतु कश्चन राजा इति तस्येन्द्रवशङ्का दूरीकृतवानिति भावः ॥

स्वं नैषधादेशमहो विधाय

कार्यस्य हेतोरपि नानलः सन् ।

किं स्थानिवद्भावमधत्त दुष्टं

तादृकृतव्याकरणः पुनः सः ॥ १३५ ॥

स्वमिति ॥ अहो आश्चर्यं विधादे वा । स इन्द्रः भैमीप्राप्ति-लक्षणस्य कार्यस्य हेतोः स्वमात्मानं नैषधादेशं नैषधरूप आदेशो यस्य पूर्वविधं कृत्वा अनलो नलव्यतिरिक्तो न सन् । अपि तु नल एव भवन् । अथ च—नलो ना मनुष्यो भवन्नपि स्थानिवद्भिन्नवद् दुष्टं भावमाशयं किं किमर्थमधत्त धृतवान् । कुतोऽवगतमित्यत आह—यतः स इन्द्रः पुनः पश्चाच्छलशङ्कानन्तरं तादृक् मर्त्योचितं कृतं व्याकरणं व्याख्यानं येन सः । इन्द्रस्वरूपे दुष्टाशयत्वं युक्तं सर्वदा तस्य प्रतारकस्वभावत्वात् । नलस्वरूपे धृतेऽपि यस्मिन् दुष्टा-शयत्वमधत्त तदनुचितम् । नलस्यादुष्टा शयत्वात्स्वरूपे धृतेऽदुष्टा-शयत्वस्यैवाङ्गीकर्तुं युक्तत्वादित्यर्थः । नलरूपधारणेनान्यथाव्याख्या-नेन च नलं वृथैव प्रतारितवानिति भावः । अथ च—सन् विद्वान् एष तादृकृतव्याकरणशास्त्रोऽपि स शक्रः स्वं निजकर्तृकं धादेशं 'नहो धः' इत्येवमादिमादेशं विधाय न अल् अनल्, न विद्यतेऽ-नल् यस्मिन्कार्यं तन्नानल् तस्य । अहंसंयन्धन इत्यर्थः । कार्यस्य कृते दुष्टं स्थानिवद्भावं किं नाधत्त । अपितु चकार । 'स्थानिवद्भा-देशोऽनल्विधौ' इत्यलाश्रितकार्यं स्थानिवद्भावो निषिद्धः । तेन 'पथिमथ्यभुक्षामात्' इत्याद्ये कृते आकारगतस्थानिवद्भावागतं हलवमाश्रित्य 'हलृणादभ्यः—' इति सुलोपो न भवति । विद्वा-निन्द्रस्तु तत्रापि स्थानिवद्भावं व्यधत्तेत्याश्रयम् । अथ च—स इन्द्रो दुष्टं स्थानिवद्भावमादेशित्वं किमधत्त देवत्वं विहाय मनु-ष्यत्वं किमिति कृतवान् । कीदृशः—ना पुरुषः । तादृक् अपूर्वं कृतं विशिष्टमाकरणमाकारो येन सः । इन्द्रस्यैव नलरूपेण परिणेतव्यः । किं कृत्वा—स्वमात्मानं नैषधादेशं कृत्वा । दम-यन्तीप्राप्तिलक्षणकार्यस्य हेतोः । प्रयोजने सत्यप्ययुक्तं न कर्तव्य-मिति भावः । कीदृशः सन्—नलः अनलः सन् । देवत्वं त्यक्त्वा मनुष्याकारादाश्चर्यम् । सर्वे देवत्वाय यतन्त इत्यादि यथाज्ञानं ज्ञातव्यम् ॥

इयमित्यमधिरथं याति नेपथ्यमञ्जु-

विंशतिविंशति वेदीमुर्वशी सेयमुर्व्याः ।

इति जनजनितैः सानन्दनादैर्विजघ्ने

नलहृदि परभैमीवर्णनाकर्णनाप्तिः ॥ १३६ ॥

इयमिति ॥ जनजनितैः लोककृतैरिति सामन्देनादैः कर्तृभिः नलहृदि नलान्तःकरणे वर्तमाना परा श्रेष्ठा परैः कृता वा या भैमीवर्णना तस्या आकर्णेन श्रवणेन वा आप्तिः प्राप्तिः सा विज-घ्ने विनिता । इति किम्—नेपथ्यमञ्जुः अलंकाररुचिरा इयमित्यम-धिरथं रथ्यायां याति गच्छति । सेयमिति प्रसिद्धा उर्व्याः उर्वशी

देवाङ्गना इवातिसुन्दरी वेदिं स्वयंवरभूमिं विंशति विंशति । आन-न्दयुक्तैर्नादैः सा परभैमीवर्णनाकर्णनाप्तिरिति वा । भैमीदर्शनवि-पये ससंभ्रमं लोकं दृष्ट्वा स्वयमपि ससंभ्रमो भूत्वा भैमीस्तुतिं नाश्रुणोदिति भावः । नलहृदीत्यनेनाकर्णितमपि हृदयस्यान्यत्र गतत्वादनार्कणितप्रायमेवेति सूचितम् । इयमित्यमित्यादौ संभ्रमा-ङ्कुरक्तिः ॥

श्रीहर्ष कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

तर्केष्वप्यसमश्रमस्य दशमस्तस्य व्यरंसीन्महा-

काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोऽञ्जलः ॥

श्रीहर्षमिति ॥ न केवलं काव्यनिर्माण एव कुशलः, किं तु तर्कशास्त्रेऽप्यसमः केनाप्यनुल्लोऽभ्यासो यस्य ॥

इति श्रीवेदरूपनामकश्रीमश्वसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे दशमः सर्गः ॥

एकादशः सर्गः ।

इदानीं राजवर्णनार्थमेकादशं सर्गमारभते—

तां देवतामिव मुखेन्दुवमत्प्रसादा-

मक्षणा रसादनिमिषेण निभालयन्तीम् ।

लाभाय चेतसि धृतस्य वरस्य भीम-

भूमीन्द्रजा तदनु राजसभां बभाज ॥ १ ॥

तामिति ॥ तदनु अनन्तरं भीमभूमीन्द्रजा भैमी चेतसि धृत-स्य नलस्य लाभाय तां राजसभां देवतामिव दृष्टदेवतामिव बभाज विवेश सिपेवे च । किंभूताम्—मुखेन्दुषु वसन्वर्तमानः प्रसादः प्रसन्नता यस्याः । भैम्यागमनारसहर्षम् । अथ च—मुखचन्द्रे वसन्वरदानलक्षणः प्रसादो यस्याः । तां वरं दानुसुचताम् । तथा—रसादनुरागादनिमेषेणाक्षणा भैमी निभालयन्तीम् । अथ च देवतास्वास्वभावादेव निमेषरहितेन नेत्रेण रसास्नेहेन भक्तं विलो-कयन्तीम् ॥

तन्निर्मलावयवभित्तिषु तद्विभूषा-

रत्नेषु च प्रतिफलभिजदेहदम्भात् ।

दृष्ट्वा परं न हृदयेन न केवलं तैः

सर्वात्मनैव सुतनौ युवभिर्ममजे ॥ २ ॥

तद्विति ॥ तेषुवभिः सुतनो भैम्यां परं केवलं दृष्ट्वा ममजे निमग्नमिति न । तथा—केवलं हृदयेन निमग्नमिति न । किन्तु तस्याः निर्मलावयवभित्तिषु निर्मलाङ्गकुण्डेषु तद्विभूषारत्नेषु च प्रतिफलं प्रतिबिम्बितो निजदेहः तस्य दम्भाङ्गजात् सवोरम-

१ 'अत्र छेकानुभासोपमालंकारः । अत्र सर्गे वसन्ततिलका इत्यम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

नैव सर्वेणापि शरीरेण निमग्नम् । तेषां नयनमानसे एव तदायत्ते जाते इति न । किंतु सर्वमपि शरीरं तदायत्तं जातम् । तदीयाव-
यवभूषणेषु सर्वेषामपि शरीराणि प्रतिफलितानीति भावः ।
सर्वेऽपि सर्वथा तत्परवशा जाता इत्यर्थः । निर्मलवाद्भवयन्नेवपि
प्रतिबिम्बो युक्तः । भित्तिशब्दः प्रशंसार्थो वै ॥

धामन्तरा वसुमतीमपि गाधिजन्मा

यद्यन्यमेव निरमास्यत नाकलोकम् ।

चारुः स यादृगभविष्यदभूद्विमानै-

स्तादृक्त्वदभ्रमवलोकितुमागतानाम् ॥ ३ ॥

धामिति ॥ गाधिजन्मा विश्वामित्रो धां वसुमतीमपि अन्तरा
स्वर्गभूम्योर्मध्ये यदि अन्यमेव नाकलोकं निरमास्यताकरिष्यत
तर्हि स स्वर्गलोको यादृक् यादृशः चारुः सुन्दरोऽभविष्यत्, तर्हि
स्वयंवरमवलोकितुमागतानां देवादीनां विमानैः कृत्वा तत् स्वयं-
वरदेशात् उपरि वर्तमानं अभ्रं गगनं तादृक्तादृशमभूत् । गाधिजो
यदि स्वर्गमर्थमष्टेऽन्यं स्वर्गमकरिष्यत्तर्हि भुवि उक्लृष्टानि विमा-
नानि भैमीवरणाथ भूमिमागतानां देवानां विमानानि तानि न
भवन्ति अभून्ति विमानानि अन्तरिक्षगानि । तैर्विमानैः कृत्वा
तद्गगनं यादृक् चारुः, तादृगभविष्यदिति वा । अन्तरिक्षनिर्मितस्व-
र्गतुल्यं तदाकाशमभूदिति भावः । पूर्वव्याख्यानां विश्वामित्रोऽभू-
दित्यत्र क्रियातिपत्तौ लङ् न, तावन्मात्रक्रियातिपत्तेः पर्यवसानात् ॥

कुर्वेद्विरात्मभवसौरभसंप्रदानं

भूपालचक्रचलचामरमारुतौघम् ।

आलोकनाय दिवि संचरतां सुराणां

तत्रार्चनाविधिरभूदधिवासधूपैः ॥ ४ ॥

कुर्वेद्विरिति ॥ तत्र स्वयंवरदेशे आलोकनाय दिवि संचरतां
सुराणामधिवासार्थं सांगन्धार्थं ज्वालितैः कामशरादिरूपैः कृत्वा
अर्चनाविधिः पूजाविधानमभूत् । किंभूतः—भूपालानां चक्रं तस्य
चलानि चामराणि तेषां मारुतौघं वायुसङ्घं आत्मभवसौरभ्यसं-
प्रदानं दानपात्रं कुर्वेद्विः । चलचामरवायुवशाद्गगनचारिभिर्धूप-
दैर्वाः परितुष्टा अभूवुरित्यर्थः ॥

तत्रावनीन्द्रचयचन्दनचन्द्रलेप-

नेपथ्यगन्धवहगन्धवहप्रवाहम् ।

आलीभिरापतदन्नशराणुसारी

संरुध्य सौरभमगाहत भृङ्गवर्गः ॥ ५ ॥

तत्रेति ॥ तत्र स्वयंवरदेशे भृङ्गवर्गः अमरसङ्घः सौरभं सौग-
न्ध्यमागाहत भुभुजे । किं कृत्वा—अवनीन्द्रचयस्य राजसमूहस्य
चन्दनचन्द्रः चन्दनमुक्तः कर्पूरः । बहुकर्पूरं चन्दनमिति यावत् ।
तेन कृतं लेपनेपथ्यमङ्गरागभूषणं तस्य गन्धवहः सौगन्ध्यवाही

१ 'अत्र सापेक्षबोद्धेक्षा' इति जीवानुः । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । 'अभूतोपमेति केचित्' इति जीवानुः ।
३ 'अत्राधिवासधूपस्य सुरासंरुध्योपि तत्संबन्धोक्तिरतिशयोक्तिर्भेदः' इति
जीवानुः ।

गन्धवहो वायुस्तस्य प्रवाहं सङ्घं आलीभिः स्वपङ्क्तिभिः संरुध्य
कुत्रचिद्वन्तुमदत्त्वा । किंभूतः—आपतन्त आगच्छन्तो येऽन्नशरा-
रास्ताननुसरत्यनुकरोति एवंशीलः । आपतन्तः स्वर्गापतन्तः
कामशराः पुष्पाणि तदनुगामी वा । सौगन्ध्यवाहुस्त्यासर्वत्र
भ्रमरा विचरन्ति स्मेति भावः । अन्योऽपि वस्त्रादिना वायुं संरुध्य
सौरभं गाहते । बहुपङ्क्तीनां भ्रमराणां दैर्घ्याकामोद्दीपकत्वाच्च
कामबाणनृत्यत्वेम् ॥

उत्तुङ्गमङ्गलमृदङ्गनिनादभङ्गी-

सर्वानुवादविधिवोधितसाधुमेधाः ।

सौधस्रजः पुनपताकतयाभिनिन्यु-

र्मन्ये जनेषु निजताण्डवपण्डितत्वम् ॥ ६ ॥

उत्तुङ्गति ॥ सौधस्रजः धवलगृहपङ्क्तयः पुनपताकतया चलय-
ताकतया जनेषु । जनानां समीप इत्यर्थः । निजताण्डवपण्डितत्वं
स्वायत्तचतुर्धर्मभिन्नयुरभिनयेन दर्शयामासुरित्यहं मन्ये ।
किंभूतः—उत्तुङ्गोऽतितारः मङ्गलमृदङ्गनिनादो त्रिवाहमर्दलध्व-
निस्य भङ्ग्यः प्रकारविशेषास्तासां सर्वैः सकलोऽनुवादविधिर-
नृत्तारणविधिः । सकलस्य मृदङ्गशब्दस्य यः प्रतिशब्दविधिरिति
यावत् । तेन बोधिता ज्ञापिता साध्वी मेधा लक्षणया गम्भीरता
याभिः । अन्या अपि नर्तक्यो मङ्गलमृदङ्गनिनादभङ्गीनामनु-
वादेन स्वीयं नृत्तकौशलं हस्ताद्यभिनयेन लोकेषु प्रदर्शयन्ति ।
अन्यो मेधावी गुरुणा व्याख्यातस्याधेस्यानुवादेन बोधितसाधु-
मेधः सन् जनेषु स्वीयं पाण्डित्यं प्रकाशयति । एतच्छ्रीकार्थोऽनुभ-
वैकगम्यः । नन्दुःसुभ्य एव परात् मेधाशब्दादसिच नास्येभ्यः
परादिति नासिच ॥

संभाषणं भगवती सदृशं विधाय

वाग्देवता विनयबन्धुरकंधरायाः ।

ऊचे चतुर्दशजगजनतानमस्या

तत्राश्रिता सदसि दक्षिणपक्षमस्याः ॥ ७ ॥

संभाषणमिति ॥ भगवती पद्मगुणैश्वर्यसंपन्ना । तथा—चतु-
र्दशसु जगत्सु जननया नमस्या पुन्या वाग्देवता तत्र सदसि
अस्या भगवती दक्षिणं पक्षं पार्श्वम् । अथ च—अनुकूलपक्षम् ।
आश्रिता सती ऊचे । किं कृत्वा—सदृशं देवादिवर्णनविषयं
भगवती सदृशमनुगुणं संभाषणं विधाय । किंभूताया अस्याः—
विनयेन बन्धुरा नम्रा कंधरा शिरोधरा यस्याः । भगवती इत्या-
दिविशेषणं देवादिवर्णनसामर्थ्यम् । दक्षिणं पक्षमित्यनेन भगवतीपक्ष-
पार्श्वं च सूचितम् ॥

किमुवाचेत्याह—

अभ्यागमन्मन्त्रभुजामिह कोटिरेषा

येषां पृथक्कथनमद्दशतातिपाति ।

१ 'अथानुप्राप्तोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ साहि-
त्यविद्याधरी अस्मात्तद्विधे इति परं नास्ति । 'ऊर्ध्वप्रा' इति जीवानुः ।

अस्यां वृणीष्व मनसा परिभाव्य कंचि-

द्यं चित्तवृत्तिगुणावति तावकीना ॥ ८ ॥

अभ्यागमदिति ॥ हे दमयन्ति, इह स्वयंवरे मन्वभुजां देवा-
नामेपा कोटिः अभ्यागमदायया । कोटिसंख्याका देवाः समागता
इत्यर्थः । येषां देवानां पृथक्कथनं पार्थक्येन वर्णनं अद्दशतं वर्ष-
शतमतिपतत्यनिक्रामति एवं शीलम् । वर्षशतेनापि कर्तुं न श-
क्यत इत्यर्थः । तस्मात् त्वं मनसा परिभाव्य विचार्य अस्यां देवकोटौ
मध्ये यं कंचित्तावकीना चित्तवृत्तिरनुधावन्त्यभिलष्यति तं वृणीष्व ।
मनसा विचार्य वृणीष्व वा । तावकीना चित्तवृत्तिर्मनसा विचार्य
इत्यनेन सरस्वत्या अनादरः सूचितः । तावकीना, 'युष्मदस्मदोरन्य-
तरस्यां खञ्ज' इति खञ्ज 'तवकममकावेकयचने' इति तवकादेशः ॥

एषां त्वदीक्षणरमादिनिमेषतपा

स्वाभाविकानिमिपतामिलता यथाभूत् ।

आस्ये तथैव तव नन्वधरोपभोगै-

र्मुधे विधावमृतपानमपि द्विधास्तु ॥ ९ ॥

एषामिति ॥ ननु मुधे सुन्दरि, एषां देवानां त्वदीक्षणे रसा-
त्प्रीतेर्हन्तोः एषा प्रत्यक्षदृश्या अतिमेषता निर्निमेषता स्वाभाविकी स-
हजानिमिपता तथा मिलिता संयुक्ता सती यथा द्विधा द्विप्रकाराभूत् ।
तथैवामृतपानमपि तवास्ये विधौ मुख्यचन्द्रेऽधरोपभोगैरधरनुसुधैः
कृत्वा द्विधा द्विप्रकारमस्तु भवतु । तथा देवा देवत्वाद्निमिषा
अपि त्वदवलोकनप्रसादात्पुनरप्यनिमिषा जाताः । तथा देवत्वात्
चन्द्रामृतादा अपि त्वदधरामृतास्वादादमृतादाः पुनरुक्ता भव-
न्निवत्यर्थः । चन्द्रास्योस्तुल्यत्वं सूचितम् । मुखे खोष्ठोपभोगैः,
चन्द्रे तु धराव्यतिरिक्तोपभोगैः । स्वर्गोपभोगैरित्यर्थः ॥

एषां गिरेः सकलरत्नफलस्तरः स

प्राग्दुग्धभूमिसुरभेः खलु पञ्चशाखः ।

मुक्ताफलं फलनसान्वयनाम तन्व-

न्नाभाति बिन्दुभिरिव च्लुरितः पयोधेः १०

एषां गिरेरिति ॥ सकलानि रत्नान्येव फलानि यस्य । तानि
फलति इति वा । सकलरत्नफलः स प्रसिद्धः ततः कल्पवृक्ष एषां
देवानां गिरेः सुमेरोः पञ्चशाखः खलु हस्त इव आभाति शोभते ।
किंभूतस्य मेरोः—प्राक् पृथं दुग्धा भूमिरेव सुरभिर्धेनुः येन ।
धृतगोरूपा भूमिरेव रत्नादीनि दुग्धा येन तस्य । किंभूतस्तरः—
पयोधेः क्षीरसमुद्रस्य बिन्दुभिः तत उपस्रसत्वाच्चलुरितः । 'पयोभिः'
इति पाठे दुग्धरूपैर्बिन्दुभिरिति व्याख्येयम् । उपेक्षते—मुक्ताफलं
फलनेन सान्वयं साधकभेदेन नाम यस्यैवंविधं तन्वन्निव ।
कस्यचित्फलं हि फलशब्देन व्यपदिश्यते । तथा मुक्ताफलस्यापि
फलत्वं कल्पवृक्षत्वादिति भावः । प्राग्दुग्धगोदोहनस्य पाणिना विना
दोग्धुमशक्तः कल्पवृक्षो मेरोः कर आसीत् । दोहने दुग्ध-
संपर्कस्यापि संभवात्, तेन च रत्नानामेव दुग्धत्वादस्य च रत्न-

सहितत्वात्प्रायेण मेरोः पाणिरेवायमित्यर्थः । क्षीरोदात्तस्योत्पन्न-
त्वान्मुक्तादीनि रत्नानि दुग्धबिन्दुतुल्यानि शोभन्त इत्यर्थः । अथ
च—पञ्च शाखाः स्क्रन्धा यस्य स कल्पवृक्षः किल पञ्च
(शाखः ।) करोऽपि अङ्गुलीभिः पञ्चशाखः । पृथूपदिष्टा पृथ्वी
मेरुणा रत्नानि महोपधीश्च दुग्धा इत्यागमः । फलनेन हृष्टसंपा-
दनेन सान्वयं सयोगं नाम यस्य एवंविधं मुक्ताफलं संपादयन्नि-
वेति वा । गोपालसहचारित्वाद्वाप्यनादरः सूचितः ॥

वक्त्रेन्दुसंनिधिनिमीलदलारविन्द-

द्वन्द्वभ्रमक्षममथाञ्जलिनात्ममौलौ ।

कृत्वापराधभयचञ्चलमीक्षमाणा

सान्ध्र्यं गन्तुममरैः कृपयान्वमानि ॥ ११ ॥

वक्त्रेति ॥ अथ सरस्वतीवचनानन्तरममरैः सा भैमी अन्यत्र
सर्पराजादिममीपे गन्तुं कृपया अन्वमान्यनुज्ञाता । किंभूता—
आत्ममौलावज्जलिं कृत्वा देवास्यमस्कृत्य अवरणजन्योऽपराधस्य
जनितं भयं ज्ञापादि तेन चञ्चलं यथा तथा देवानीक्षणा ।
किंभूतमज्जलिम्—वक्त्रेन्दोर्मुखचन्द्रस्य संनिधिः, तस्मात्प्रमीलानि
संकुचन्ति दलानि पर्णानि यस्य तदरविन्दद्वन्द्वं तस्य भ्रमे क्षमं
समर्थम् । संकुचद्वलयुगतुल्यम् । स्वेष्टननुरागिणीं तां ज्ञात्वा यत्र
तवानुरागस्यं वृणु, मा भैमीरिति देवैरनुज्ञातेति भावः । अन्यो-
ऽप्येवमीक्षमाणः सहर्षपरुकम्प्यते । निमीलन्ति निमीलानि ।
पचाद्यच् । 'निमीलदल' इति पाठे निमीलनशीलानीत्यर्थः ॥

तच्चद्विरागमुदितं शिविकाधरस्थाः

साक्षाद्विदुः स न मनागपि यानधुर्याः ।

आसन्ननायकविपण्णमुखानुमेय-

भैमीविरक्तचरितानुमया तु जजुः ॥ १२ ॥

तदिति ॥ यानधुर्याः शिविकावाहिन उदितं समुपस्रं तेषु
तेषु विरागम् । अर्थाङ्ग्रेभ्याः साक्षात्प्रत्यक्षेण यद्यपि मनागपि
लेशतोऽपि न विदुः स जानते स्म । यतः शिविकाया अधरेऽ-
धोदेशे तिष्ठन्ति शिविकाधरस्थाः । तथापि आसन्नाः संनिहिता
नायका देवादयस्तेषां विपण्णानि मलानि मुखानि तैः कृत्वानु-
मेयानि भैम्या विरक्तचरितानि नमस्कारादीनि तेषामनुमयानुमा-
नेन तर्केण तु पुनः जजुर्जानते स्म । तुरवधारणे । वा जजुर्वेव ।
यत एतं विवर्णमुख्यास्तस्मादनेषु विरक्तिं ज्ञात्वा अनु पश्चाद्—यातेति
वचनं विनेवान्यत्र जग्मुरिति तेषां पण्डितत्वं सूचितम् ॥

रक्षःस्वरक्षणमवेश्य निजं निवृत्तो

विद्याधरेष्वधरतां वपुर्षेव भैम्याः ।

गन्धर्वसंसदि न गन्धमपि स्वरस्य

तस्या विमृश्य विमुखोऽजनि यानवर्गः १३

१ 'अत्राञ्जलि वक्त्रेन्दुसंनिधिसंकुचितारविन्दयुगलभ्रान्तिवर्णनात्प्रपञ्चानु-
प्राणितो भ्रान्तिमदलकारः इति संकर' इति जीवातुः । २ 'ऽनु जग्मुः'
इति जीवातुसुखावबोधोपसंमतः पाठः ।

१ 'अत्राञ्जलि वक्त्रेन्दुसंनिधिसंकुचितारविन्दयुगलभ्रान्तिवर्णनात्प्रपञ्चानु-
प्राणितो भ्रान्तिमदलकारः इति संकर' इति जीवातुः । २ 'ऽनु जग्मुः'
इति जीवातुसुखावबोधोपसंमतः पाठः ।

रक्षःस्विति ॥ यानवर्गः वाहकसार्धो रक्षःसु निजमरक्षणम-
वेक्ष्य राक्षसा अस्मान् स्वादिप्यन्तीनि भिया तेभ्यो निवृत्तः परा-
वृत्तः । तथा—अश्वमुखनराङ्केषु नरमुखाश्वाङ्केषु विद्याधरेषु भैरव्या
वयुषेव कृत्वा अधरतां न्यूनतामवेक्ष्य विचार्य निवृत्तः । एते
भैमीवरणयोग्या न भवन्तीति । तथा—गन्धर्वसंसदि गन्धर्ववर्गे
तस्या भैरव्याः स्वरस्य कण्ठमाधुर्यस्य गन्धमपि न विमृश्य नावेक्ष्य
विमुखोऽजनि जातः । अधरतामवेक्ष्येत्यर्थः । राक्षसादीनामयोग्य-
त्वान्नाम्रति न गच्छति स्मेति भावः ॥

दीनेषु सत्स्वपि कृताफलवित्तरक्ष-
यक्षैरदर्शि न मुखं त्रपयैव भैरव्याम् ।

ते जानते स्म सुरशाखिपतिव्रतां किं

तां कल्पवीरुधमधिक्षिति नावतीर्णाम् १४

दीनेष्विति ॥ यक्षैः त्रपयैव लज्जयैव भैरव्यां विषये मुख्यं न
अदर्शि न दर्शितम् । यतः—किंभूतैः—दीनेषु दरिद्रेषु जनेषु
सत्स्वपि कृता अफला वित्तरक्षा धनपालनं येः । दीनेभ्यो न
वित्तीर्णधनेः । अतिकृपणैरित्यर्थः । 'भैरव्याः' इति पाठे तस्याः
सकाशालज्जयेति योज्यम् । यक्षेषु धनाधिपत्यं प्रसिद्धं लज्जा
किमिति जातेत्याशङ्क्याह— । यक्षाः तां भैमीमधिक्षिति पृथि-
व्यामवतीर्णा सुरशाखिनः पत्युः कल्पवृक्षस्य पत्युरिव दानशूरत्व-
लक्षणं व्रतं यस्यास्तां कल्पवीरुधं स्त्रियं कल्पवलीमतिबहुदात्रीम् ।
अथ च सुरशाखी नल एव तस्य पतिव्रतां कल्पवलीम् । किं न
जानते स्म । अतिवदान्यां तां प्रति अतिकृपणस्यात्मनोऽयोग्य-
त्वात्तैर्मुखं नादर्शति भावः । अन्योऽपि कृपणो वदान्यमुखनिरी-
क्षणेऽपि लज्जते ॥

जन्यास्ततः फणभृतामधिपः सुरौघा-

न्माज्जिष्ठमज्जिमवंगाहिपदोष्टलक्ष्मीम् ।

तां मानसं निखिलवारिचयान्नवीना

हंसावलीमिव घना गमयांश्चभूवुः ॥ १५ ॥

जन्यास्तत इति ॥ ततः जनीं वहन्तीनि जन्या वाहकाः तां
भैमीं सुरौघादेवसमुद्गासकाशाशफणभृतामधिपं सपराजं वामुकिं
गमयांश्चभूवुः प्रापयामासुः । किंभूताम्—मज्जिष्ठया रक्तं वस्त्रं
माज्जिष्ठं तस्य मज्जिमानं रम्यतामवगाहने एवञ्चशीला पदोष्टलक्ष्मीः
चरणाधरशोभा यस्याः सा । के कस्याः कां किमिव—नवीना नूतना
वना मेघा निखिलवारिचयाः कृन्धजलाघाम्यकाशाङ्गंसावलीं राज-
हंसपङ्क्तिं मानसं सर इव । 'यान्याः' इति पाठे याने यानवाहने
साधुरिति । माज्जिष्ठम्, 'तेन रक्तम्' इत्यण् ॥

यस्या विभोरखिलवाङ्मयविस्तरोऽय-

माख्यायते परिणतिर्मुनिभिः पुनः सा ।

उद्गत्वरामृतकार्धपारार्थ्यभालां

बालामभायत सभासततप्रगल्भा ॥ १६ ॥

यस्या इति ॥ सा पुनः बालां भैमीमभायत । किंभूता—

१ 'विगादि—' इति जीवानुसंमतः पाठः ।

सभायां सततं प्रगल्भा । सा का—वाल्मीकिप्रमुखमुक्तिभिरप्यं
वेदादिरखिलवाङ्मयविस्तरः विभोः सर्वव्यापिण्याः यस्या देव्याः
परिणतिः परिणाम आख्यायते कथ्यते । तद्वपेणैव वा व्यबस्थिता ।
किंभूताम्—उद्गत्वर उदयाचलस्योऽमृतकरश्मद्भ्यः तस्यां च तद्गत्वर-
राध्यं तत्सदृशं भालं यस्यास्ताम् । भया दीहया सह वर्तमानेति
भिन्नं वा । वाङ्मयम्, 'एकाको नित्यम्' इति मयट् । 'गत्वरश्च'
इति निपातनादुद्गत्वरः साधुः ॥

आश्लेषलप्रगिरिजाकुचकुक्कुमेन

यः पट्टमृत्रपरिरम्भणशोणशोभः ।

यज्ञोपवीतपदवीं भजते स शंभोः

मेवामु वामुकिरयं प्रसितः मितश्रीः १७

आश्लेषेति ॥ सोऽयं वामुकिः किंभूतः—शंभोः सेवाम्
प्रसित आसक्तः । तथा—मितश्रीः श्वेतशोभश्च । स कः—यः शं-
भोयज्ञोपवीतपदवीं लभते । किंभूतः—य आश्लेषेणालिङ्गनेन लभं
यद्गिरिजाकुचकुक्कुमं तेन कृत्वा पट्टमृत्रस्य परिरम्भणेनैव संबन्धे-
नैव शोणशोभो रक्तशोभः । यज्ञोपवीतमपि श्वेतं प्रस्थित्याने पट्ट-
सूत्रेण शोणशोभं भवति । सर्वदा शंभुसेवया संभोगाभावादेवं
मा कृणीष्येति भावः । पुराणं देवानां चातुर्यैर्वाधिकारे 'मत्ता
विप्रः, रुद्रः क्षत्रियः, विष्णुर्वैश्यः, द्रुमो शूद्रो' 'माज्जिष्ठं क्षत्रियः'
इति वचनाद्यज्ञोपवीतस्यारक्तत्वं कथितमिति वा । 'प्रथितः' इति
पाठे सेवामु स्थितः ॥

पार्णो फणी भजति कङ्कणभूयमंशे ,

सोऽयं मनोहरमणीरमणीयमुच्चः ।

कोटीरवन्धनधनुर्गुणयोगपट्ट-

व्यापारपारगममुं भज भूतभर्तुः ॥ १८ ॥

पाणाविति ॥ हे भैमि, सोऽयं फणीन्द्रो वामुकिः पेशे शा-
म्भवे पाणां कङ्कणभूयं कङ्कणत्वं भजति । यानीत्यर्थः । किंभूतं (यं)
कङ्कणत्वं—उच्चः मनोहरमणीभिः रमणीयम् । कङ्कणमपि रक्तैः
रमणीयं भवति । त्वममुं भज । किंभूतम्—भूतभर्तुः शिवस्य
कोटीरवन्धनं जटाजूटवन्धनं धनुर्गुणः धनुर्ज्ञां योगपट्टश्च तेषां
व्यापारस्य भवनलक्षणस्य पारगं तत्र कुशलम् । कोटीरवन्धनं
धनुर्गुणयोगपट्टाभूतम् । मनोहरमणिः सुन्दरफणरत्नमिति वा ।
हरस्य कोटीरादिविशेषणन वरणाभावः सूचितः ॥

धृत्वेकया रमनयामृतमीश्वरन्दो-

रप्यन्यया त्वदधरस्य रसं द्विजिह्वः ।

आस्वादयन्मृगपदेप परं विशंप

निर्णेतुंमदभयस्य यदि क्षमः स्यात् ॥ १९ ॥

धृत्वेति ॥ जटाजूटमन्त्रादेकया रमनया जिह्वया हंश्वरन्दो-
न्द्रोश्चन्द्रस्यामृतं घृत्वा अन्यया द्वितीयया त्वदधरस्य रसमपि

१ 'मृतिः' इति जीवानुसंमतः पाठः । २ 'अत्रकस्य' वामुकिरनेकेषु
कोटीरादिषु क्रमेण कृताः पद्यावयवैः । अत्रानुसावविशेषार्थमापयामासो
नु समुच्चयः' इति जीवानुः ।

धृत्वा चन्द्रामृतमोष्टामृतं च युगपदेककालमास्वादयन्पिबन् एत-
तुभयस्य चन्द्रामृतौष्ठरसलक्षणस्य हृदयस्य परं विशेषं तारतम्यं
निर्णेतुं निश्चितं यदि क्षमः समर्थः स्यात्तर्हि अयमेव वासुकिरेव ।
नान्य इत्यर्थः । यतो द्विजिह्वः द्वे जिह्वे यस्य । युगपदाम्बादने
हेतुः । परं सूक्ष्मं विशेषं वा तर्हि परं केवलं वा इत्यन्वयः । राज्ञां
वरणधोग्यत्वेऽपि चन्द्रामृतसंबन्धस्यासंभवाद्देवानां तत्पानसंभवे
द्विजिह्वत्वासंभवात्समकालं पानासंभवात्, सर्पाणां द्विजिह्वत्वासं-
भवेऽपि चन्द्रामृतसंबन्धाभावात्, एतस्य तुभयसंभवाद्द्वयोर्विशे-
षनिर्णयेऽयमेव क्षमो नान्य इत्यर्थः ॥

आशीविषेण रदनच्छददंशदान-

मेतेन ते पुनरनर्थतया न गण्यम् ।

बाधां विधातुमधरे हि न तावकीने

पीयूषसारघटिते घटतेऽस्य शक्तिः ॥ २० ॥

आशीति ॥ 'आशी तालुगता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति'
इति वृक्षाः । आश्यां विषं यस्त्वंभूतेन एतेन वासुकिना कृतं
रदनच्छददंशदानं एवदधरलण्डनं ते एवयानर्थतयापमृत्युहेतुतया
पुनर्न गण्यं न संभावनीयम् । एतस्य वरणे चुम्बने विषसंचारा-
दपमृत्युभयनेन न वृणे इति न शङ्कनीयम् । हि यस्मान् पीयूष-
सारघटितेऽमृतसारसृष्टे त्वदीयेऽधरे बाधां विधातुं अस्य दन्तच्छ-
दस्य वासुकेर्वा शक्तिः सामर्थ्यं न घटते युज्यते । अमृते हि विषं
न प्रभवतीत्यर्थः । आशिपि दंष्ट्रायां विषं यस्मैति सकारान्तस्य
पृथोद्ग्राहिवात्सलोपो वा । ते, 'कृत्यानाम्-' इति पृष्टी । गण्यं
गणयतेत्यन्त ॥

तद्विस्फुरत्फणविलोकनभूतभीतेः

कम्पं च वीक्ष्य पुलकं च ततोनु तस्याः ।

संजातसात्त्विकविकारधियः स्मृत्या-

मृत्यारूपपेधदुरगाधिपतिर्विलक्षः ॥ २१ ॥

तद्विति ॥ उरगाधिपतिः विलक्षः सलज्जः सन् स्वभृत्यान्स्व-
सैवकाभृत्यान्वर्तितुमर्हाङ्गस्तकादिपदार्थाः सकाशादप्यवारयन् । किंभू-
तान्स्वभृत्यान्—तस्य वासुकेः विस्फुरतः फणस्य विलोकनाद्भूता
संजाता या भीतिः तस्याः सकाशात्तस्याः कम्पं समीक्ष्य, ततोनु
अनन्तरम् । अविलम्बितमित्यर्थः । पुलकं च समीक्ष्य, संजाता
सारविकारिकारसंबन्धिनी धीर्बुद्धिः येषां तान् । भैर्याः कम्पं
पुलकं च दृष्ट्वा अस्मात्स्वामिन्यनुरक्तेयमिति विचार्य नृत्यं कुर्वत
इत्यर्थः । 'तद्विस्फुरत्-' इति तस्या विशेषणं वा । भूता भीति-
येस्या इति विग्रहः । स्वाभ्यभिलाषे पूर्णं भृत्या नृत्यन्ति । 'भये-
नास्याः कम्पादि प्रवृत्तम्, न त्वनुरागादिति नृत्यं मेवं कृद्वमिति
न्यपेक्षित्यर्थः । भृत्यमोक्षयात्, भैर्या चाभूतत्वात्सलज्जत्वम् ।
'कणा हयोः' इति फणशब्दः पुंलिङ्गेऽपि । ततोनु निपातसमुदायः ।
नृत्यात्, क्रतुपञ्चाक्षरम् ॥

१ 'अत्र भृत्यानां भैमीभयसात्त्विकेण शृङ्गारभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलंकरः'
इति जीवानुः ।

तद्विशिभिः स्ववरणे फणिभिर्निराशै-
निःश्वस्य तत्किमपि सृष्टमनात्मनीनम् ।

यत्तान्प्रयातुमनसोऽपि विमानवाहा

हा हा प्रतीपपवनाशकुनाश्च जग्मुः ॥ २२ ॥

तद्विशिभिरिति ॥ तद्विशिभिरवृत्तस्वामिविलोककैर्वासुकिवैल-
क्ष्यदशीभिर्बो अन एव स्ववरणे निराशैः फणिभिः कर्कोटकादिभिः
निःश्वस्य फूंकृत्य तत् किमप्यपूर्वमनात्मनीनं स्वीयमहितं सृष्टं कृ-
तम् । यत् तान्सर्पान्प्रयातुमनसोऽपि गन्तुकामा अपि विमान-
वाहाः प्रतीपपवनः प्रतिकूलवातः तदपि यदशकुनं तस्माद्धेतोः हा
हा कष्टं अशुभमेतदिति कृत्वा न जग्मुः । प्रतिकूलस्य वायोरश-
कुनत्वात्सर्पसंमुखं न जग्मुः । अयोग्यत्वाच्च गता इति भावः । आ-
त्मने हितमात्मनीनम्, 'आत्मन्विश्वजन-' इति स्वः ॥

हीसंकुचत्फणगणादुरगप्रधाना-

त्तां राजसङ्क्रमनयन्त विमानवाहाः ।

संध्यानमदलकुलात्कमलाद्दिनीय

कह्लारमिन्दुकिरणा इव हासभासम् ॥ २३ ॥

हीति ॥ विमानवाहाः द्विया संकुचत्फणगणं फणवृन्दं यस्य
तस्मादुरगप्रधानात्सर्पराजाद्वासुकेः विनीयापनीय तां राजसङ्क्रमन-
यन्त प्रापयामासुः । के कस्मात्कां कमिव—इन्दुकिरणाः संध्यायां
नमन्ति संकुचन्ति दलकुलानि पद्ममूला यस्य तस्मात्कमलाद्दि-
नीय हासभासं विकसन्तीं दीप्तिं कह्लारं सौगन्धिकमिव ॥

देव्याभ्यधायि भव भीरु धृतावधाना

भूमीभुजो भजत भीमभुवो निरीक्षाम् ।

आलोकितामपि पुनः पिबतां दृशेना-

मिच्छा विगच्छति न वत्सरकोटिभिर्वः २४

देव्येति ॥ सा भैमी देव्या अभ्यधायि वक्ष्यमाणमुक्ता । हे
भीरु, चलत्फणदर्शनाद्वयशीले एवं धृतावधाना सावधाना भव ।
भयं परित्यज्य राज्ञो विलोकयेत्यर्थः । हे भूमीभुजो राजानः, यूयं
भीमभुवो भैर्याः निरीक्षां दर्शनं भजत भैमीं पश्यत । दृष्ट्वाऽऽ-
पुनर्दर्शनेन किमित्यत आह—आलोकितामप्येनां पुनर्दर्शा पिबतां
सादरं पश्यतां वो युष्माकमेतद्दर्शनेच्छा वत्सराणां वर्षाणां कोटि-
भिरपि न गच्छति न शाम्यति । अतः पुनर्यथेच्छं विलोकयते-
त्यर्थः । 'त्यजत' इति पाठे भैमीविलोकनं मा कृदुम् । युष्मासु
पश्यसु लज्जावशादियं युष्माकं पश्येत् । तस्माद्भजतां विहाय यथा
पश्यति तथा कुरुतेत्यर्थः । वरणे संदेहादर्शनमपि कथं त्याज्यमि-
त्यत आलोकितामिति वा ॥

लोकेशकेशवशिवापि यश्चकार

शृङ्गारसान्तरभृशान्तरशान्तभावान् ।

पञ्चेन्द्रियाणि जगतामिषुपञ्चकेन

संक्षोभयन्वितनुतां वितनुर्मदं वः ॥ २५ ॥

लोकेशेति ॥ यो वितनुः कामः लोकेशो ब्रह्मा, केशवः शि-

वश्च एतानपि त्रीन् शृङ्गरेण रसेन सान्तरो व्यवहितः शृशोऽति-
शयित आन्तरो मानसः शान्तभावो विरक्तः येषां तान्निवृत्तान-
प्यनुरक्तश्चकार स कामो वो युष्माकं सुखं वितनुतां विभारयतु ।
किं कुर्वन्-इषुपञ्चकेन जगतां चक्षुरादीनि पञ्चेन्द्रियाणि क्षोभय-
म्बिकारं प्रापयन् । सृष्टिस्थितिप्रलयकारिणो देवेशानपि यः स्व-
शास्त्रकार तस्य भवद्दृशीकरणे कः प्रयास इति तदधीनाः सन्तः
पुनः पुनर्यथेच्छमेनां विलोकयतेति भावः । सृष्ट्यादिक्रमेणाभ्य-
र्हितत्वात्पूर्वलिपातः । पञ्चकेन पञ्च परिमाणमस्य सत्त्वस्थेत्यर्थे 'सं-
ख्यायाः संज्ञासङ्घः' इति कन् ॥

पुष्पेपुणा ध्रुवममूनिषुवर्षजंति-

हुंकारमञ्जवलभस्मितशान्तशक्तीन् ।

शृङ्गारसर्गारमिकग्रन्थकोदग्नि त्वं

द्वीपाधिपान्नयनयोनेय गोचरत्वम् ॥ २६ ॥

पुण्येति ॥ शृङ्गारसस्य सर्गे निर्माणे रसिकं प्रीतिमन् पुनः
पुनः तन्निर्माणशीलं शृणुके तद्वदति कृशं तदेव वा उदरं यस्यास्त-
संबुद्धिः हे कृशोदग्नि, त्वं अमृन्द्वीपाधिपान्पुष्करादिसद्वीपधरा-
न्याशो नयनयोगोच्चरत्वं नय प्रापय । अनुग्रहबुद्ध्या विलोकये-
त्यर्थः । किंभूतान्-पुष्पेपुणः ध्रुवं निश्चितम् । इषुवर्षं बाणमोचने
जप्यत इति जप्तिः जपितो हुंकाररूपो मन्त्रः तस्य बलेन शक्त्या
कृत्वा भस्मिता नाशिता शान्तशक्तिः उपशमप्रभावो तेषां तान् ।
जसिरित्येव युक्तः पाठः । अन्योऽपि हुंकादिमन्त्रबलेन कस्यचि-
च्छक्तिं दूरीकृत्य वशीकरोति ॥

स्वादूदके जलनिधौ सवनेन सार्धं

भग्न्या भवन्तु तव वारिविहारलीलाः ।

द्वीपस्य तं पतिममुं भज पुष्करस्य

निस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणक्षमाक्षि ॥ २७ ॥

स्वाधिति ॥ हे निस्तन्द्रस्य विकसितस्य पुष्करस्य कमलस्य
तिरस्करणे जये क्षमे अक्षिणी लाञ्छने यस्यास्तसंबुद्धिः भूमि,
स्वादूदके मधुरसलिले जलनिधौ समुद्रे सवनेन नास्त्राऽनेन राज्ञा
सार्धं तव वारिविहारलीला जलक्रीडाः भग्न्या रम्याः भवन्तु ।
तस्मात्पुष्करस्य द्वीपस्य पतिं तं प्रसिद्धं सवनामानममुं राजानं
भज वृणीष्व । 'तन्द्रा निद्राप्रमीलयोः' इत्यमरः ॥

सार्वर्तभावभवदद्भुतनाभिरूपे

स्वर्भौममेतदुपवर्तनमात्मनैव ।

खाराज्यमर्जयसि न श्रियमेतदीया-

मेतद्देहे परिगृह्णाण शचीविलासम् ॥ २८ ॥

सार्वर्तेनेति ॥ सार्वर्तेन दक्षिणावर्तेन सह वर्तमानः सार्वर्त-
सस्य भावस्तेन भवदुत्पद्यमानमद्भुतमाश्रयं यस्यादेवंभूतो नाभि-
कूपो यस्यास्तसंबुद्धिः सलक्षणमभिरुचिनाभिरूपे भूमि, एतस्य
सवनेत्योपवर्तनं देशः आत्मनैव भौमं भूमी भवं स्वः स्वर्गोक्तिः ।

१ 'वर्त' इति जीवानुसंमतः पाठः ।

स्वमेतदीयामेतद्देशसंबन्धिनी एतद्वाजसंबन्धिनी वा श्रियमेव
खाराज्यं स्वर्गराज्यं नार्जयसि । अपि स्वर्जय । स्वस्व एतद्देहे शची-
विलासं परिगृह्णाण । इन्द्रतुल्यमेतं शचीवत् स्वं वृणीष्वेति भावः ।
कूपस्य च सावर्तत्वमाश्रयकारि । 'नीवृजनपरी देशविषयो तूपव-
र्तनम्' इत्यमरः ॥

देवः स्वयं वमति तत्र किल स्वयंभू-

न्यग्रोधमण्डलतले हिमशीतले यः ।

स त्वां विलोक्य निजशिल्पमनन्यकल्पं

सर्वेषु कारुषु करोतु करेण दर्पम् ॥ २९ ॥

देव इति ॥ तत्र पुष्करद्वीपे हिमवच्छीतलच्छाये न्यग्रोध-
मण्डलतले मण्डलाकारवटवृक्षाधःप्रदेशे यः स्वयंभूर्भग्न्या देवः
स्वयं साक्षात्स्वरूपेण किल प्रसिद्धं वसति, स भग्न्या त्वां स्वस्त-
णमनन्यकल्पमनन्यसदृशं निजशिल्पं निजनिर्माणं विलोक्य सर्वेषु
कारुषु शिल्पेषु विषये करेण दर्पं गम्य करोतु । एवं सुन्दरतरशि-
ल्पनिर्माणकुशलो मदन्त्यस्य इत्यो न विद्यत इति त्वां वीक्ष्य तस्य
बुद्धिरुद्वेग्यतीति भावः । अन्येन कल्पयते निर्मायत इत्यन्यकल्पं
तन्न भवति । अन्येन निर्माणमशक्यमित्यर्थः । अन्यस्मादीपदूत-
मेवं न भवति । कल्पयन्तं वा ॥

न्यग्रोधनादिव दिवः पतदातपादे-

न्यग्रोधमात्मभरधारमिवावरोहैः ।

तं तस्य पाकिफलनीलदलद्युतिभ्यां

द्वीपस्य पश्य शिखिपत्रजमातपत्रम् ॥ ३० ॥

न्यग्रोधेति ॥ हे भूमि, त्वं तं न्यग्रोधं वटं तस्य द्वीपस्यात-
पत्रमिवातपत्रं द्रष्टव्यं पश्य । किंभूतं न्यग्रोधम्—दिव आका-
शात्पतत आतपादेरुणावृष्ट्यादेः न्यक्त अधोदेशे रोधनाक्षिराकर-
णादिव न्यग्रोधं 'न्यक्त रुणद्धि' इति न्यग्रोधः इति साम्प्रयम् ।
अतिशीतलच्छायमित्यर्थः । तथा—अवरोहैः शास्त्रोपक्रमूलः कृत्वा
आत्मभरं धारयति एवंभूतमिव स्थितम् । किंभूतमातपत्रम्—
पाकीनि फलानि नीलानि दलानि पणानि च तेषां द्युतिभ्यां
रक्तनीलशोभाभ्यां कृत्वा शिखिपत्रजं रक्तनीलमयूरपद्मविरचितम् ।
समस्तमपि द्वीपं तच्छाये वर्तनं इति शेषः । अन्योऽपि बहुतरं
भारं हस्तादिना धारयति । 'न्यग्रोधस्य च केवलस्य' इति निपा-
ताद्यन्यग्रोधशब्दः सार्धः ॥

न श्वेततां चरतु वा ध्रुवनेषु राज-

हंसस्य न प्रियतमा कथमस्य कीर्तिः ।

चित्रं तु यद्विशदिमाद्वयमाविशन्ती

क्षीरं च नाम्बु च मिथः पृथगातनोति ३१

१ 'एतद्देवः स्वर्गः, एतद्वाजसंभवः स्वर्गाज्यम्, अयमेवन्द्रः, स्वर्गमे-
न्द्राणी भव, इति रूपवाल्मीकः' इति जीवानुः । २ 'प्रसिद्धमातपत्रं
तद्वन्वितम्' इति निर्मितयुगजंतिम्वरूपोऽप्येता व्यञ्जकाप्रयोगादस्या । अ-
स्याश्च प्रथमोऽप्येता अर्द्धातिमानं सज्जतीयमकरः । द्वितीयया सज्जतीय-
ममृष्टिः' इति जीवानुः ।

नेति ॥ अस्य राजहंसस्य राजसु श्रेष्ठस्य प्रियतमात्यन्तमभि-
मता कीर्तिः श्वेतां शुभ्रतां कथं न चरतु गच्छतु । अपितु
गच्छस्व । तथा-भुवनेषु लोकत्रयेऽपि कथं न गच्छतु । लोक-
त्रयमपि व्यामोलेव । यद्वा-कथं न श्वेतां ? श्वेता भवतु । अपितु
श्वेता भवस्व । त्रैलोक्ये चरस्व । हंसस्यापि प्रियतमा योपि-
दपि श्वेता भवति । तथा—भुवनेषु दुर्गेषु वा श्रीद्विति विपादि
भक्षयति वा अत्र नाश्रयम् । विद्वद्भिः धवलताया अद्वैतं ऐक्य-
मादिशन्ती त्रैलोक्यं श्वेतीकुर्वती क्षीरं दुग्धं चाम्बु च मिथः पर-
स्परस्मात्पृथक् नातनोति भिन्नं न करोति इदं तु चित्रम् । हंसी
हि मिश्रं क्षीरनीरं विविक्तं करोति इयं तु तयोर्भेदं करोतीत्याश्र-
यम् । अतिशुभ्रा त्रैलोक्यव्यापिनी चास्य कीर्तिः, बदान्यश्राय-
मिति भावः । अद्वैते चाभेद एव युक्तः । 'जीवनं भुवनं वनम्' ।
'विष्टं भुवनम्' इत्यमरः । पक्षे 'श्विता वर्ण' इत्यस्मादोऽस्ति ॥

शूरेऽपि सूरिपरिपत्प्रथमार्चितेऽपि
शृङ्गारभङ्गिमधुरेऽपि कलाकरेऽपि ।
तस्मिन्नवद्यमियमाप तदेव नाम
यत्कोमलं न किल तस्य नलेति नाम ३२

शूर इति ॥ इयं भैमी तस्मिन् राज्ञि तदेवावच्छं दूषणं नामेति
प्रसिद्धा । आप । तत्किम्-यत्तस्य सवनस्य किलेति प्रसिद्धं नल
इत्यामन्नयोग्यं संयुक्तान्तं कोमलं मधुराक्षरं नाम नाम्नीत्येतदेव
दूषणम् । किंभूते-शूरेऽपि । तथा-सूरिपरिपदि विद्वत्प्रभायां
प्रथमार्चितेऽपि प्रथमगण्येऽपि । तथा शृङ्गारभङ्गा शृङ्गाररचनया
मधुरे मनोज्ञेऽपि । यथा-कलानां गीतादिचतुःपष्टिकलानामा-
करेऽपि । शौर्यपाण्डित्यशृङ्गारित्वकलाकांशलादिगुणयुक्तेऽपि ।
वरगुणेषु सत्स्वपि नलेऽनुरागात् नावरीष्टेति भावः ॥

भ्रूल्लिखेद्विमतमाकृतिभङ्गिमेपा
लिङ्गं चकार तदनादरणस्य विज्ञा ।
राज्ञोऽपि तस्य तदलाभजतापवद्भि-

श्चिह्नीभूव मलिनच्छविभूमभूमः ॥ ३३ ॥

भ्रूल्लिति ॥ अथ विज्ञा ज्ञात्री एषा भैमी तदनादरणस्य
सवनानादरणस्य लिङ्गं चिह्नं भ्रूल्लिखेद्विमतं भ्रूल्लताचेष्टितमेवा-
कृतिभङ्गिमाकारविच्छित्तिम् । यद्वा पूर्वं भ्रूल्लिखेद्विमतं अथानन्तरं
आकृतिभङ्गिमोहोत्पन्नं च चकार । भ्रूल्लनेनाङ्गमोहनेन च तं
तिराचकारेत्यर्थः । तस्य राज्ञोऽपि मलिनच्छवेर्मलिनकान्तेः यो
भूमा बाहुल्यमेव भूमस्तस्या अलाभाज्जातस्तापस्तल्लक्षणो वह्निस्तस्य
चिह्नीभूव लिङ्गमासीत् । इयामशोभां दृष्ट्वा जनेन तस्य विरह-
ज्वरोऽनुमित इत्यर्थः । भूमोऽर्धलिङ्गम् ॥

१ 'स चाविवेको धावत्युपगतो, न स्वरूपत इति विरोधसमाधाना-
दिरोधाभासोऽलंकारः । तथा—विशदिमाद्वयमादिशन्ती' इत्यनेन सामान्या-
लंकारः । तस्य विशेषणमला क्षीरनीराविवेकहेतुत्वात्पदार्थहेतुकः काव्यवि-
ज्ञम् । पूर्वार्थे न शैल्यभुवनचारित्वात् राजहंसप्रियतमावाक्यार्थेऽपि शिष्टप्रयुक्त-
कीर्तिविशेषणसाम्यात्प्रयुक्तत्वात् राजहंसप्रतीतिः । 'ऐश्वर्यं कीर्णार्थममासोक्तिरित्ये-
न्मिभिः सहोद्भासितभवेन पूर्वोक्तस्य विरोधाभासस्य संकरः' इति जीवानुः ।
२ 'अत्रानुमानालंकारः' इति जीवानुः ।

राजान्तराभिमुखमिन्दुमुखीमर्थेनां
जन्या जनीं हृदयवेदितयैव निन्युः ।
अन्यानपेक्षितार्थो न खलु प्रधान-
वाचां भवत्यवसरः सति भव्यभृत्ये ॥३४॥

राजेति ॥ अथ जन्या यानवाहाः इन्दुमुखीमेनां जनीं वधूं
हृदयवेदितयैव भैम्याशयज्ञानृतयैव 'पुरो गच्छत' इत्यादिभैमीवच-
नमन्तरेणैव राजान्तरस्याभिमुखं निन्युः । यतोऽभिप्रायज्ञाः । खलु
यस्मादन्येन स्वामिवचनादिना स्वोयप्रवर्तनाविषयत्वेनानपेक्षितो
विधिर्व्यापारो यस्यैवंविधे स्वामिवचनानपेक्षकारिणि भव्ये कुशल-
तरे भृत्ये सेवके सति प्रधानवाचां स्वामिवचसामवसरः प्रत्याव-
एव न भवति । तस्मात्तदभिप्रायं ज्ञात्वाऽन्यत्र निन्युरिति युक्तम् ।
अनपेक्षितमन्यस्वामिवचनादि येन एवंविधो विधियस्येति वा ।
अन्यशब्दस्याहिताद्वयादिवात्पूर्वनिपातः ॥

ऊचे पुनर्भगवती नृपमन्यस्यै
निर्दिश्य दृश्यतमतावमताश्विनेयम् ।

आलोक्यतामयमये कुलशीलशाली
शालीनतानतमुदस्य निजास्यविम्बम् ३५

ऊच इति ॥ भगवती देवी दृश्यतमतया सुन्दरत्वेनावमती
जितावाश्विनेयावधिनीकुमारी येन एवंभूतमन्यं नृपमस्यै निर्दिश्य
दर्शयित्वा पुनरुचः । किमूचे इत्यत आह—अये भैमि, शालीन-
तया लज्जया आनतं नम्रं निजास्यविम्बमुदस्योत्तमय कुलशी-
लाभ्यां शालत एवंभूतोऽयं राजा आलोक्यताम् ॥

एतत्पुरःपठदपश्रमवन्दिवृन्द-
वाग्दम्बरैरनवकाशतरेऽम्बरैऽस्मिन् ।

उत्पत्तुमस्ति पदमेव न मत्पदाना-
मर्थोऽपि नार्थपुनरुक्तिषु पातुकानाम् ३६

एतदिति ॥ हे भैमि, एतस्य पुरः पठन् अपश्रमं गतश्रमं
यद्वन्दिवृन्दं तस्य वाग्दम्बरैश्चनविलासैः कृत्वा अनवकाशतरेऽ-
नितरां निरवकाशोऽस्मिन्नम्बर आकाशे मत्पदानां मम एतद्वर्णन-
संबन्धिनां सुवन्ततिष्ठन्तानां पदानामुत्पत्तुमुदत्तं पदमेवावकाश
एव नास्ति आकाशाश्रिता हि शब्दास्तस्य च निरवकाशत्वान्म-
द्वचनानवकाशः । तथा—अर्थपुनरुक्तिषु पातुकानां मत्पदानामर्थो-
ऽपि नास्ति । मयाभिधेयाः शब्दास्तेषामर्थोऽर्थोऽर्थोऽर्थोऽर्थोऽर्थो-
च्यन्ते । ततश्च शब्दपौनरुक्त्यमर्थपौनरुक्त्यं च दोषो मम आप-
स्त्यत इत्यर्थः । एतद्वर्णनं ममापि संमतमित्यनेन वृणीष्वेति भावः ।
बहुभिन्न्यासेऽन्यस्मिन्नपि स्थाने चरणावकाशो न भवति । उत्प-
त्तुम्, अनितः पद्यतेस्तुमुत् ॥

नन्वत्र हव्य इति विश्रुतनाम्नि शाक-
द्वीपप्रशासिनि सुधीषु सुधीभवन्त्या ।
एतद्वाचिरुदवन्दिजयानयापि
किं रागि राजनि गिराजनि नान्तरं ते ३७

१ 'जनाः' इति जीवानुसुखावबोधोपममनः पाठः । २ 'अर्थान्त-
न्यासः' इति जीवानुः ।

नन्विति ॥ ननु भूमि, ते आन्तरं मानसमेतस्य राशो भुज-
योर्विहृदं प्रतापः तस्य स्तुतिपाठका ये बन्दिनस्तेभ्यो जाता एवं-
भूतयाप्यनया गिरा हव्य इति विश्रुतनाम्नि अत्रास्मिन्नाजनि
रागि अनुरागयुक्तं किं नाजनि । प्रभकाकुः । कुतो नाजनीति वा ।
किंभूते—शाकद्वीपप्रशासिनि शाकद्वीपाधिपे । किंभूतया गिरा-
सुधीषु पण्डितेषु सुधीभवन्त्या अमृतीभवन्त्या । आकर्णयतां विदु-
षाममृतरूपया । विदुषामेवामृतरूपया न त्वन्यजनानामिति वि-
रागसूचनम् ॥

शाकः शुक्लच्छदसमच्छविपत्रमाल-
भारी हरिष्यति तरुस्तव तत्र चित्तम् ।
यत्पल्लवौघपरिरम्भविजृम्भितेन

ख्याता जगत्सु हरितो हरितः स्फुरन्ति ३८

शाक इति ॥ तत्र द्वीपे स शाकनामा तरुस्तव चित्तं हरिष्यति ।
किंभूतः—शुक्लच्छदः कीरपक्षः समा ऋषिर्येषामेवंभूतानि पद्मानि
तेषां मालां बिभर्तति । स कः—यस्य शाकस्य पल्लवौघानां परिर-
म्भः संवन्धस्तस्य विजृम्भितेन विलसितेन हरितो नीलवर्णाः सख्यो
जगत्सु हरित इति ख्याताः स्फुरन्ति । एतत्पल्लवसंयन्धेन दिशां
हरित इति सान्त्वयं नाम जातमित्यर्थः । मालभारी, 'इष्टकैयोका-'
इति हेखः ॥

स्पर्शेन तत्र किल तत्तरुपत्रजन्मा
यन्मारुतः कमपि संमदमादधाति ।
कौतूहलं तदनुभूय विधेहि भूयः

श्रद्धां पराशरपुराणकथान्तरेऽपि ॥ ३९ ॥

स्पर्शेनेति ॥ तत्र शाकद्वीपे स चासौ तरुश्च तत्तरुः शाकः तस्य
पत्रेभ्यो जन्म यस्य एवंभूतो मारुतः स्पर्शेन कृत्वा कमप्यपूर्वं
संमदे हर्षमादधानि करोतीति यत् किल श्रूयते त्वं तत् कौतूहल-
मनुभूय भूयः पुनः पराशरपुराणस्य विष्णुपुराणस्य कथान्तरेऽप्या-
ख्यातान्तरेऽपि श्रद्धामालिङ्ग्य बुद्धिं विधेहि कुरु । 'यत्पत्रवातसं-
स्पर्शादाह्लादो जायते परः' इति विष्णुपुराणवचनम् । अस्य श्रव-
णास्तत्त्वत्वं विद्यते । अनुभवादपि सत्यत्वं जानीहीत्यपि भूयः-
शब्दार्थः । भूयसी चासौ श्रद्धा चेति वा ॥

क्षीरार्णवस्तव कटाक्षरुचिच्छटाना-
मन्वेतुं तत्र विकटायितमायताक्षि ।
वेलावनीवनततिप्रतिबिम्बचुम्बि-

किर्मीरितोर्मिचयचारिमचापलाभ्याम् ॥ ४० ॥

क्षीरेति ॥ हे आयताक्षि विशालनयने, क्षीरार्णवः वेलावन्यां

वेलाभूम्यां वनततिर्बनपङ्क्तिः तस्याः प्रतिबिम्बचुम्बी प्रतिबिम्ब-
धारी । अत एव किर्मीरितः नानावर्णो जातः बिचित्रित जर्मि-
चयस्तरङ्गसङ्घस्तस्य चारिमा सौन्दर्यं चापलं चञ्चलत्वं च ताभ्यां
कृत्वा तव कटाक्षस्य रुचीनां काम्तीनां छटाः परम्परास्तासां
विकटायितं विलसितमन्वेदयन्नुकरोतु । क्षीरमयत्वात्स्वतः शुभाः
दीर्घवृक्षप्रतिबिम्बसंयन्धाश्च नीलाः क्षीरोदतरङ्गास्वदीयभेतनील-
विशालकटाक्षकान्तितुल्या भवन्तिवत्यर्थः । विकटायितम्, लोहिता-
देराकृतिगणवाक्यपन्ताद्भावे निष्ठा ॥

कैलोलजालचलनोपनतेन पीवा
जीवातुनानवरतेन पयोर्गसेन ।
अस्मिन्नखण्डपरिमण्डलितोरुमूर्ति-

रभ्यासते मधुभिदा भुजगाधिराजः ॥ ४१ ॥

कलोलिति ॥ अस्मिन्क्षीरोदे मधुभिदा श्रीविष्णुना भुजगाधि-
राजः शेषोऽध्यास्यतेऽधिष्ठियते । किंभूतः शेषः—अनवरतेन भूय-
सा पयोर्गसेन दुग्धरसेन कृत्वा पीवा परिपुष्टः । किंभूतेन—कलोल-
जालस्य तरङ्गसङ्घस्य चलनेन कृत्वा उपनतेनाभितकागतेन ।
तथा—जीवातुना प्राणधारणहेतुत्वाजीवनोपपन्नभूतेन । किंभूतः
अव्यण्डं सर्वदा परिमण्डलितो उर्वी मूर्तिः शरीरं यस्य । श्रीविष्णु-
न्मत्र पूज्यो देव इत्यर्थः । पीवा, कनिषि 'घुमास्था-' इतीकारः ॥

त्वद्दृपमपदवलोकनजातशङ्का
पादाक्षयोरिह कराकुलिलालनेन ।
भूयाच्चिराय कमला कलितावधाना

निद्रानुबन्धमनुरोधयितुं धवस्य ॥ ४२ ॥

त्वदिति ॥ हे भूमि, इह क्षीरोदे कमला श्रीः पादाक्षयो-
श्चरणकमलयोः कराकुलिलालनेन संवाहनेन धवस्य श्रीविष्णो-
निद्रानुबन्धं निद्रानैरन्तर्यं चिरायानुरोधयितुं वधेयितुं कलिताव-
धानाङ्गीकृतावधाना सावधाना भूयाद्भवतु । किंभूता—त्वद्दृपस्य
या संपत्तस्या अवलोकनेन जाता शङ्का भयं यस्याः । अयं श्री-
विष्णुरिमां चेद्द्रक्ष्यति, तर्हि मां विहायस्यामनुरक्तो भविष्यति,
तस्मा भूदिति भिया मुनरां निद्रागमनार्थं करतलेन चरणसंवाह-
नपरिवर्तं भवन्वित्यर्थः । भूम्या लक्ष्मीनांऽप्यतिसौमन्यं सूचितम् ॥

वालातपः कृतकर्गैरिक्तां कृतां द्वि-
स्तत्रोदयाचलशिलाः परिशीलयन्तु ।
त्वद्विभ्रमभ्रमणजश्रमवारिधारि-
पादाकुलीगलितया नखलाक्षयापि ॥ ४३ ॥

वालेति ॥ तत्र शाकद्वीपे उदयाचलाख्यस्य पर्वतस्य शिलाः
वालातपेरुदयाचलस्यसूर्यकिरणैः, तथा नखलाक्षयापि कृतां कृत-
कर्गैरिक्तां कृत्रिमगैरिक्तां द्विः परिशीलयन्नुभवन्तु । द्वाभ्यां
प्रकाराभ्यां गैरिकतुल्या भवन्तिवत्यर्थः । किंभूतया नखलाक्षया-

१ 'दिधु हरिच्छन्दप्रवृत्तेहरितवर्णनिमित्तायाः शाकनरूपलवच्छाया-
च्छरणमित्तत्वांस्वरूपेऽपि संकपोकेस्तत्रपातिशयोक्तिः तया च तस्य तरो-
(किं) स्तारो व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तु-वर्तिः' इति जीवानुः । २ 'अर्थ्ये-
तु' इति जीवानुस्यपाठः ।

१ 'अथ किमातिर्नामिनयस्य मितानिनामवमादृश्यात्तद्विलासस्य कटाक्ष-
विलासममारकत्वात्तया मरणालंकारः' इति जीवानुः । २ अयमुत्तरग्रन्थ
श्लोको जीवानु-सुखावबोधयोनोन्मि ।

तव विभ्रमेण विलासेन भ्रमणं वनविहारस्तस्माज्जातं भ्रमवारि
खेदजलं तद्वारयन्त्येवंशीलाभ्यः पादाङ्गुलीभ्यो गलितया निः-
सृतया । एतस्मिन्मृते उदयाचले क्रीडिष्यसीति भावः ॥

नृणां कर्मव्रतमुदामुदयन्मृगाङ्क-

शङ्कां स्रजत्वनघजङ्घि परिभ्रमन्त्याः ।

तत्रोदयाद्रिशिखरे तव दृश्यमास्यं

कश्मीरसंभवसमारचनाभिरामम् ॥ ४४ ॥

नृणामिति ॥ हे अनघजङ्घि सुन्दरजङ्घि, तत्र द्वीपे प्रसिद्धे
वा उदयाद्रिशिखरे परिभ्रमन्त्यान्तव दृश्यं दर्शनयोग्यमास्यं सुखं
कर्मव्रतमुदां संजातानन्दानां नृणामुदयन्मृगाङ्क उदयावस्थश्चन्द्र-
स्तस्य शङ्कां भ्रमं स्रज्जु करोतु । किंभूतं सुखम्—कश्मीरसंभवं
कुङ्कुमं तस्य समारचनया उद्धर्तनेनाभिरामं रमणीयम् । उदयाचले
आरक्तवदीयमुखदर्शनान् चन्द्र एवायमुदितः किमिति बुद्ध्या
सर्वेषां हर्षो भविष्यति । तस्मादेनं वृणीष्येति भावः । अनघजङ्घि,
'नासिकोदरी'— इति ङीप् ॥

एतेन ते विरहपावकमेत्य ताव-

त्कामं स्वनाम कलितान्वयमन्वभावि ।

अङ्गीकरोपि यदि तत्र नन्दनाद्यै-

लब्धान्वयं स्वमपि नन्वयमातनोतु ॥ ४५ ॥

एतेनेति ॥ हे भूमि, एतेन राज्ञा ते तव विरहपावकमेत्य
प्राप्य कामं निश्चितं तावत्प्रथमं हव्य इति स्वनाम कलितान्वय-
मनुगतार्थमन्वभाव्यन्वभूयते । हव्येनाभिं प्राप्य यथानुभूयते,
तद्भुक्तेनानुभूतमित्यर्थः । अतो हूयते इति हव्यम् । यदि अधुना
त्वमेवमङ्गीकरोपि वृणुषे तत्तर्हि अयं तव नन्दनाद्यैः पुत्रपौत्राद्यैः
कृत्वा स्वस्वामानमपि लब्धान्वयं ननु निश्चितं प्राप्तवंशमातनोतु ।
ननु संबोधने वा । अन्वयः संबन्धो वंशश्च । यदीत्यनेन स्वीका-
रस्य पाक्षिकत्वं द्योतयति ॥

लक्ष्मीलतासमवलम्बंभुजद्रुमेऽपि

वाग्देवतायतनमञ्जुमुखास्तुजेऽपि ।

सामुत्र दूषणमजीगणदेकैमेव

नार्थी बभूव मधवा यदमुष्यदेवः ॥ ४६ ॥

लक्ष्मीति ॥ सा भैमी अमुत्र हव्ये एकमेव दूषणमजीगणत् ।
यत्—मधवा देवोऽमुष्य अर्था याचको न बभूव । किंभूते—
लक्ष्मीरूपाया लतायाः समवलम्ब आधारभूतो भुजलक्षणो द्रुमो
बल्य तस्मिन्सदृशराज्येऽपि । तथा—वाग्देवतायाः सरस्वत्या
आयतनं स्थानं मञ्जु सुन्दरं मुखास्तुजं यस्य एवंविधेऽपि चतुःप-
ट्टिकलाप्रवीणेऽपि । इन्द्रो नलस्य याचको जातो न त्वस्य । नल-
स्यास्य महदन्तरमित्यर्थः ॥

१ 'सुन्दरान्तिमतोरन्त्यतरोऽलंकारोऽस्तु' इति जीबातुः । २ 'सम-
वलम्ब'— इति सुखावबोधार्थपाठः । ३ 'तदेव' इत्यपि पाठः ।

लक्ष्मीविलासवसतेः सुमनःसु मुख्या-
दस्माद्विकृष्य भुवि लब्धगुणप्रसिद्धिम् ।

स्थानान्तरं तदनु निम्बुरिमां विमान-

वाहाः पुनः सुरभितामिव गन्धवाहाः ४७

लक्ष्मीति ॥ विमानवाहा अस्मात् राज्ञो विकृष्यापनीय तदनु
तदनन्तरं पुनः स्थानान्तरं इमां भैमी निम्बुरन्त्यं राजानं प्रापया-
मासुः । के कस्माकामिव—गन्धवाहा वायवः सुमनःसु पुष्पेषु
मुख्याः पद्माद्विकृष्य सुगन्धितामिव । स्थानान्तरं नयन्ति तथे-
त्यर्थः । किंभूतादस्मात्—लक्ष्मीविलासस्य वसतेरुहात् । पद्ममपि
तथा । तथा—सुमनःसु पण्डितेषु मुख्यात् । किंभूतामिमाम्—
भुवि लब्धा गुणेन सौन्दर्यादिना प्रसिद्धिर्यथा ॥

भूयस्ततो निखिलवाङ्मयदेवता सा

हेमोपमेयतनुभासमभाषतैनाम् ।

एतं स्वबाहुबहुवारनिवारितारिं

चित्ते कुरुष्व कुरुविन्दसकान्तिदन्ति ॥ ४८ ॥

भूय इति ॥ ततः सा निखिलवाङ्मयदेवता हेमा नाम देवा-
ङ्गना तदुपमेया तत्सदृशी तनुभाः कायकान्तिर्यस्यास्तामेनां सुवर्ण-
सदृशकायकान्ति वा भैमी भूयोऽभापत ऊचे । हे कुरुविन्दः
माणिक्यमणिभिः सकान्तयः सदृशा दन्ता यस्यास्तस्सुद्धिः, एवं
स्वबाहुभ्यां बहुवारं निवारिता अरयो येन तमेनं पुरोवर्तिनं नृपं
चित्ते कुरुष्व । वृणीष्वेत्यर्थः । 'स्वबाहु'— इत्यनेन परानपेक्षं शौर्यं
सूचितम् । 'कुरुविन्द'— इत्यनेन बहुताम्बुलभक्षणाहन्तानामार-
क्तत्वं सूचितम् । सकान्तीत्यत्र सदृशशब्दपर्यायेण सहपदेनास्वपद-
विग्रहः समासः कार्यः । तत्र 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः । दन्ती
इत्यत्र संयोगोपधात्वेऽपि 'नासिकोदर'— इति ङीप् ॥

द्वीपस्य पश्य दयितं द्युतिमन्तमेनं

क्रौञ्चस्य चञ्चलदृगञ्चलविभ्रमेण ।

यन्मण्डले स परिमण्डलसंनिवेशः

पाण्डुश्चकास्ति दधिमण्डपयोधिपूरः ॥ ४९ ॥

द्वीपस्येति ॥ हे भूमि, एवं क्रौञ्चस्य द्वीपस्य दयितं पतिं
द्युतिमन्नामानम् । अथ च तेजस्विनं राजानं चञ्चलो यो दृगञ्चलः
दिवप्रान्तस्तस्य विभ्रमेण विलासेन कटाक्षेण पश्य । अनुरागेण
पश्येत्यर्थः । यस्य राज्ञो मण्डले राज्ये क्रौञ्चद्वीपं परितो मण्डलो
वर्तुलः संनिवेशोऽवस्थानं यस्य स प्रसिद्धः पाण्डुः शुभ्रो दधि-
मण्डसंज्ञकः पयोधिः तस्य पूरः प्रवाहश्चकास्ति । किल इति
पुराणेषु भूयते—'क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च । आवृतः
सर्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः' इति विष्णुपुराणम् । मरीचशकं-
राक्षिमिधं मस्तु इत्यपरपर्यायं किंचिद्रूपीभूतदधि मण्डमिः भूयते ।
'मण्डं दधिभक्तं मस्तु' इत्यमरः ॥

तत्राद्रिरस्ति भवदङ्घ्रिविहारयाची

क्रौञ्चः स्फुरिष्यति गुणानिव यस्त्वदीवान् ।

हंसावली कलकलप्रतिनादवाग्मिः

स्कन्देपुष्टन्दविर्वैर्विवरीतुकामः ॥ ५० ॥

तत्रेति ॥ तत्र द्वीपे स क्रीडोऽङ्घ्रिः भवत्यास्तवाङ्घ्रिबिहारश्च
रणबिलासगतितं याचते एवंशीलोऽस्ति । स कः—यः खदीया-
न्गुणान्सौन्दर्यादीन् हंसावल्याः कलकलानां विरुतानां प्रतिनादः
प्रतिशब्दः स एव वाग्येषामेवंभूतंमुखतुल्यः स्कन्दस्य हृदयो
बाणास्तेषां बुद्धानि तैः कृतानि विचाराणि छिद्राणि तैः कृत्वा
विवरीतुं काम इव वर्णयितुकाम इव स्फुरिष्यति । स्कन्देन बाणैः
पर्वते छिद्राणि कृतानि, तेन क्रीडदारण इति तस्य नाम जात-
मिति पुराणम् ॥

वैदर्भिर्दर्मदलपूजनयापि यस्य

गर्भे जनः पुनरुदेति न जातु मातुः ।

तस्यार्चमां रचय तत्र मृगाङ्गमाले-

स्तन्मात्रदेवतजनाभिजनः स देशः ॥ ५१ ॥

वैदर्भीति ॥ हे वैदर्भि भूमि, जनो यस्य दर्भदलेन या पूजना
तयापि मातुर्गर्भे जातु कदाचिदपि पुनर्नोदेति नोत्पद्यते । तन्मा-
त्रेणैव सुकृत्वापुनः संसारं न यातीत्यर्थः । पुष्पादिपूजया पुनर्नो-
देतीति किं वाच्यमित्यपरेर्थः । एवं तत्र देवे तस्य हरस्यार्चना पूजा
रचय । यतः स देशः स एव तन्मात्रं शिव एव देवतं येषां ते
जनाश्च तेषामभिजन उत्पत्तिस्थानम् । तस्मात्तवमपि तं पूजयेत्यर्थः ।
'कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूमावप्यथ हायनाः' इत्यमरः ॥

चूडाग्रचुम्बिमिहोदयशैलशील-

स्तेनाः स्तनंधयमुधाकरशेखरस्य ।

तस्मिन्सुवर्णरसभूषणरम्यहर्म्य-

भृशृङ्गघटय हेमघटावतंसाः ॥ ५२ ॥

चूडाग्रेति ॥ तस्मिन्द्वीपे स्तनंधयो बालः सुधाकरश्चन्द्रः
शेखरे मौली यस्य शिवस्य सुवर्णरस एव भूषणमेवंभूतानि
अतएव रम्याणि यानि हर्म्याणि तान्येव भृशृतः पर्वताग्रेषां घटाः
परम्पराः घटय रचय । किंभूताः—हेमघटावतंसाः उपरि सुवर्ण-
कलशभूषिताः अत एव चूडाग्रचुम्बी शृङ्गाग्रे स्थिताः सूर्या यस्य
एवंभूत उदयशैलस्तस्य शीलं स्वभावः स्वरूपं तस्य स्तेनाश्चोराः ।
शिवप्रीत्यर्थमुदयाचलतुल्याम्प्राप्ताद्यान् रचयेति भावः । घटयेति
मिवाङ्गस्वः ॥

तस्मिन्मलिम्लुच इव स्मरकेलिजन्म-

घर्मोदबिन्दुमययौक्तिकमण्डनं ते ।

जालैर्मिलन्दधिमहोदधिपूरलोल-

कल्लोलचामरमरुत्तरुणि छिनत्तु ॥ ५३ ॥

तस्मिन्निति ॥ भो तस्मिन् प्रादुर्भूतयावने, तस्मिन्देशे जाल-
गवाक्षैः मिकलागच्छन् दृष्टो महोदधितस्य पूरः तस्य लोलाः
कल्लोलास्त एव शुभ्रत्वादध्यां च चामराणि तेषां मरुत् मलिम्लु-
चश्च इव स्मरकेलेज्जम् येषां ते घर्मोदबिन्दवः तन्मयानि मी-
क्तिकानि तद्वत् मण्डनं छिनत्त्वपनयन् अपहरन् । शीनलबाधुसं-

स्पर्शासुरतभ्रमजातं घर्मोदकं शाम्यतिवित्यर्थः । सौरोऽप्यपरहारेण
प्रविश्य मुक्ताद्याभरणं हरति । उदबिन्दुस्य 'मन्धोदन—'
हृत्पुद्गादेशः ॥

एतद्यशो नवनवं खलु हंसवेपं

वेशन्तसंतरणदूरगमक्रमेण ।

अभ्याममर्जयति संतरितुं समुद्रा-

न्गन्तुं च निःश्रममितः सकलान्दिगन्तान् ॥

एतदिति ॥ हंसस्य वेप आकारो यस्य नवनवं प्रतिदिनमपूर्वं
भवन् एतस्य यशः वेशन्तस्य पल्लवस्य संतरणदूरगमनयोः क्रमेण
परिपाठ्या, पल्लवस्य संतरणे विषये दूरगमक्रमेण पूर्वं सरसोऽर्थं
पश्चात्किञ्चिदधिकं ततोऽपि परतीरं अनया परिपाठ्या वा समुद्रा-
न्संतरितुमुत्सरीतुं इतः समुद्रेभ्य एतदेशाद्वा निःश्रमं भ्रमरहितं
यथातथा सकलान्दिगन्तान्निःश्रमं गन्तुं प्राप्तुमभ्यामसमर्जयति ।
खलु निश्चये उपदेशायां वा । श्वेतवाङ्मनानां तद्वत् यशसा धनम् ।
हंसा न भवन्ति किं श्वेतघश एव । अन्धोऽपि महानद्यादितरणार्थं
वाप्यार्द्रा तरणेनाभ्यासं करोति । नवं चाभ्यासयोरर्थं भवति
बालाभ्यासो हि दृढतर इत्यर्थः । नवनवमिति प्रकारे द्विरु-
क्तिः । अर्जयतीति वर्तमानप्रयोगाद्यशसोऽल्पवसूचनादस्मिन्ननादरः
सूचितः ॥

तस्मिन्गुणैरपि भृते गणनादरिद्रै-

स्तन्वी न सा हृदयबन्धमवाप भूप ।

दैवे निरुन्धति निबन्धनतां वहन्ति

हन्त प्रयासपरुषाणि न पारुषाणि ॥ ५५ ॥

तस्मिन्निति ॥ सा तन्वी भूमी गणनादरिद्रसंख्यगुणैः भृते
पूर्णोऽपि तस्मिन्भूमे नृपतिमपि हृदयबन्धं मनोऽभिलाषं नावाप ।
गुणवति तस्मिन्कथं न प्रापेत्यत आह—दैवे निरुन्धति कार्यप्रति-
बन्धके सति प्रयासेन युद्धादियजेन परुषाणि दुःसहान्यपि पारु-
षाणि पुरुषकाराः कार्यं प्रति निबन्धनतां कारणतां न वहन्ति न
धारयन्ति । हन्त खेदे । देवनिरोधादुणवत्ताप्यनुरागहं गुर्नाभूदि-
त्यर्थः । वागुरादिगुणेषु हरिणादिवन्धनं प्राप्नोति । अस्यास्तु हृदयं
गुणेषु पतिमपि बन्धनं न प्रापेत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥

ते निन्यिरे नृपतिमन्यमिमाममुष्मा-

दंसावतंसशिविकांशभृतः पुमांसः ।

रत्नाकरादिव तुषारमयुखलेखां

लेखानुजीविपुरुषा गिरिशोत्तमाङ्गम् ॥ ५६ ॥

त इति ॥ अस्योः स्कन्धयोरवतंसा भूषणीभूताः शिविका-
शास्त्राभिभवति ते पुमांसो घानवाहाः इमां भूमीममुष्माद्राजः
सकाशादन्व नृपतिं निन्यिरे । तत्र दहान्तः—लेखा देवा एवानु-
जीविपुरुषाः सेवकपुरुषा रत्नाकरातुषारमयुखलेखां चन्द्रकलां गि-
रिशोत्तमाङ्गं शंकरमूर्धानमिव । 'लेखा अदिनिम्यन्ताः' इत्यमरः ॥

एकैकर्मद्वुतगुणं धुतदूषणं च
हित्वान्यमन्यमुपगत्य परित्यजन्तीम् ।

एनां जगाद् जगदश्चितपादपद्मा
पद्मामिवाच्युतभुजान्तरविच्युतां सा ॥५७॥

एकैकमिति ॥ जगदश्चितपादपद्मा त्रिलोकीपूजितचरणकमला सा सरस्वती एनां भैमी जगाद् । किंभूताम्—अद्भुता गुणा यस्य तम्, तथा—धुतदूषणं गतदूषणमेकैकं नृपं हित्वा अन्यमन्यं तादृशमेव नृपमुपगत्य प्राप्य परित्यजन्तीम् । तथा—अच्युतभुजान्तराद्विषुवक्षःस्थलाद्विच्युतां समागतां पद्मां लक्ष्मीमिव स्थिताम् । लक्ष्मीरपि चाञ्चल्यादेकैकं त्यक्त्वान्यमन्यं प्राप्य तमपि त्यजति । यथा लक्ष्मीर्विष्णुं विनान्यत्र स्थिरा न तथा भैमी नलं विनान्यत्र स्थिरा नेति सूचितम् ॥

ईशः कुशेशयसनाभिश्ये कुशं
द्वीपस्य लाञ्छिततनोर्यदि वाञ्छितस्ते ।
ज्योतिष्मता सममनेन वनीधनासु
तत्त्वं विनोदय घृतोदतटीषु चेतः ॥ ५८ ॥

ईश इति ॥ हे कुशेशयं कमलं तस्य सनाभी तत्तुल्यां शर्यां हस्ती तस्याः तत्संबुद्धिः, कुशेन कुशस्तम्बेन लाञ्छिततनोः चिह्नितवपुषो द्वीपस्य ईशः स्वामी यदि ते तव वाञ्छितोऽभीष्टस्तर्हि त्वं ज्योतिष्मतानेन राज्ञा समं सह वनीभिर्नैर्धनासु निबिडासु घृतोदो घृतसमुद्रस्य तटीषु चेतो विनोदय हर्षय । निबिडच्छायेषु घृतसमुद्रतटेषु एतेन सार्धं विहर । एनं वृणीष्वेति भावः । घृतोद इति 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इत्युदादेशः । कुशेशय इति 'शयवास-' इत्यलुक् ॥

वातोर्मिदोलनचलद्दलमण्डलाग्र-
भिन्नाभ्रमण्डलगलज्जलजातसेकः ।
स्तम्भः कुशस्य भविताम्बरचुम्बिचूड-
श्चित्राय तत्र तव नेत्रनिपीयमानः ॥५९॥

वातेति ॥ हे भैमि, तत्र द्वीपे नेत्रनिपीयमानः नेत्राभ्यां सादरमवलोक्यमानः कुशस्तम्भः तव चित्रायाश्चर्याय भविता । किंभूतः—अम्बरचुम्बिचूडो गगनलघुशिखः । तथा—अत एव वातोर्मिणां वातपरम्पराणां यद्गोलं तेन चलन्ति चञ्चलानि दलानि पद्माणि तान्येव मण्डलाग्राः खड्गास्तैर्भिन्नं विदारितं यद्भ्रमण्डलं तस्माद्दलता स्ववता जलेन जातः सेकः सेचनं यस्य । दलमण्डलस्य दलसमूहस्य अग्रैरेति वा ॥

पाथोधिमाथसमयोत्थितसिन्धुपुत्री-
पत्पङ्कजार्पणपवित्रशिलासु तत्र ।
पत्या सहावह विहारमयैर्विलासै-
रानन्दमिन्दुमुखि मन्दरकन्दरासु ॥ ६० ॥

पाथोधीति ॥ हे इन्दुमुखि, तत्र कुशद्वीपे त्वं मन्दरकन्दरासु

पत्या सह विहारमयः क्रीडावहुलैः कटाक्षविक्षेपादिभिर्विलासैरानन्दमावह धारय । किंभूतासु—पाथोधिः समुद्रस्य माथसमये मन्यनकाले उद्यिता या सिन्धुपुत्री लक्ष्मीस्तस्याः पत्पङ्कजार्पणेन पवित्राणि शिलातलानि यासु । लक्ष्मीवत्त्वमपि शिलासोपानाख्यलंकुर्वित्यर्थः । 'विहारमयैः' इति पाठे सुरतादिक्रीडासमुत्पन्नैरित्यर्थः ॥

आरोहणाय तव सज्ज इवास्ति तत्र
सोपानशोभिवपुरश्चमवलच्छटाभिः ।
भोगीन्द्रवेष्टशतघृष्टकृताभिरब्धि-
क्षुब्धाचलः कनककेतकगोत्रगात्रि ॥ ६१ ॥

आरोहणायेति ॥ हे कनककेतकं स्वर्णकेतकं तस्य गोत्रं सद्यं गात्रं यस्यास्तत्संबुद्धिः अनिगौरि, तत्र द्वीपे अब्धेः क्षुब्धाचलो मन्थाचलो मन्दरः तव आरोहणाय सज्जः संनद्ध इवान्ति । किंभूतः—भोगीन्द्रो वासुकिस्तेन कृतं वेष्टशतं तेन कृता या घृष्टयः घर्षणानि तत्कृताभिरश्मवलच्छटाभिः शिलाभङ्गिपरम्पराभिः कृत्वा सोपानैरिव शोभि वपुः स्वरूपं यस्य । आरोहणाय इवेति वा । 'क्षुब्धस्वान्त-' इति क्षुब्धः साधुः । गात्रीति, 'अङ्गगात्र-' इति द्वीपः ॥

मन्था नगः स भुजगप्रभुवेष्टघृष्टि-
लेखावलद्ववलनिर्झरवारिधारः ।
त्वन्नेत्रयोः स्वभरयन्त्रितशीर्षशेष-
शेषाङ्गवेष्टिततनुभ्रममातनोतु ॥ ६२ ॥

मन्था इति ॥ हे भैमि, स मन्था नगो मन्दरः त्वन्नेत्रयोः स्वस्य मन्दरस्य भरेण यन्नितान्याक्रान्तानि शीर्षाणि मस्तका यस्य शेषयो नागराजस्य शेषेणावशिष्टेनाङ्गेन वेष्टिता तनुस्तस्य भ्रममातनोतु । किंभूतः—भुजगप्रभुर्वासुकिस्तस्य वेष्टेन घृष्टिर्घर्षणं तया कृतासु वलयाकारासु लेखासु वलयाकारेण वलन्त्यो धवलनिर्झरवारिधारा यस्मिन् । शेषस्य शुभ्रत्वाद्धारिधाराणां च रेखासु वलितत्वाद्भ्रान्तिः । शिरसि गाढं येनाक्रान्तः सर्पोऽवशिष्टेन तस्यैव जङ्घादि वेष्टयतीति सर्पजातिः । मन्यदोरकः शेष इति केचित् ॥

एतेन ते स्तनयुगेन सुरेभकुम्भौ
पाणिद्वयेन दिविपद्मपल्लवानि ।
आस्येन स स्मरतु नीरधिमन्थनोत्थं
स्वच्छन्दमिन्दुमपि सुन्दरि मन्दराद्रिः ६३

एतेनेति ॥ हे सुन्दरि, स मन्दराद्रिः ते एतेन स्तनयुगेन कृत्वा सुरेभ येरावतस्तस्य कुम्भौ, तथा—ते पाणिद्वयेन दिविपद्मः कल्पवृक्षस्तस्य पल्लवानि, तथा—ते आस्येनेन्दुमपि स्वच्छन्दं यथेच्छं स्मरन्ति सभैत्र संबन्धः । किंभूतमेतत्सर्वम्—नीरधिमन्थनोत्थं समुद्रमन्थनादुत्थितम् । समुद्रमन्थनसमये एतत्सर्वं दृष्टमा-

१ 'अत्र कविसंमतसादृश्यमूलाद्भ्रान्तिवर्णनाद्भ्रान्तिमदलकारः' इति जीवायुः ।

सीत् । इदानीं त्वां दृष्ट्वा तत्सर्वं स्मरतु । ऐरावतकुम्भसदृशौ ते सनौ, कल्पवृक्षपल्लवसदृशं ते पाणिद्वयं, चन्द्रसदृशं ते मुखमिति भावः । अतः सुन्दरीति संबोधनम् । स्वच्छन्दमिति सर्वत्र संबन्धः । 'छन्दः पद्येऽभिलाषे च' इत्यमरः । 'नपुंसकमनपुसकेन' इत्येक-वज्रावो नपुंसकत्वं च ॥

वेदैर्वचोभिरखिलैः कृतकीर्तिरत्ने

हेतुं विनैव धृतनित्यपरार्थयत्ने ।

मीमांसयेव भगवत्पमृतांशुमौलौ

तस्मिन्महीभुजि तयानुमतिर्न भेजे ॥ ६४ ॥

वेदैरिति ॥ तया भूम्या तस्मिन्महीभुजि अनुमतिः संमतिर्न भेजे । कथा कस्मिन्निव—पूर्वमीमांसया भगवत्पमृतांशुमौलौ शिव इव । किंभूते—अखिलैर्लोकैर्वैदुल्यैः सत्यैर्वचोभिः कृत्वा कृता कीर्तिः स्तुतिर्यस्य स कृतकीर्तिश्चासौ रत्नं चेति । कृतं कीर्तिरत्नं यस्येति वा । तथा—हेतुं कारणं विनैव धृतो नित्यं परार्थं परकार्यं यत्नो येन । स्वोपकारानपेक्षं कृतोपकारे । किंभूते शिवे—अखिल-श्रुतिभिर्वेदैः वचोभिर्महावाक्यैः कृत्वा कृतं कीर्तिरत्नं यशोरत्नं यस्येति । तथा—हेतुं कारणमन्तरेण धृतनित्यपरार्थयत्ने । परमका-रुणिक इत्यर्थः । मीमांसति यदं प्रति कर्तुं वमात्रेणेश्वरमङ्गीकृतवती न तु सवंधा नास्तीति । 'विभुद्वज्जानदेहाय त्रिवेदीदिव्यचक्षुषे । श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमाधधारिणे ॥' इति नमस्कारश्रव-णान्तं ॥

तस्मादिमां नरपतेरपनीय तन्वीं

राजन्यमन्यमथ जन्यजनः स निन्ये ।

स्त्रीभावधावितपदामविमृश्य याज्वा-

मर्थी निवर्त्य विधनादिव वित्तवित्तम् ६५

तस्मादिति ॥ अथ अनन्तरं स जन्यजो वाहकलोकः स्त्रीभा-वेन स्त्रीत्वेन धावितपदां चालितचरणां गच्छतेति चरणचालनेन संज्ञापयन्तीमिमां तन्वीं कुशार्क्षी भर्मा तस्मान्नरपतेरपनीयाकृत्य अन्यं राजन्यं निन्ये प्रापयामास । तत्र दृष्टान्तः—अर्थी याचकः अविमृश्य वानुं निर्धनत्वमविचार्य याज्वां विधनाहरिद्राक्षिवर्त्य वित्तं धनेन वित्तं प्रसिद्धं धनिनम् । वित्तं प्रसिद्धं वित्तं यस्य इति वा । एवंभूतमिव प्रापयन्तीत्यर्थः । किंभूतां याज्वा 'यजयाचय-तविष्णुप्रच्छरक्षो नरः' इत्यस्मिन्सूत्रे सर्वेषु पुंलिङ्गेषु पदेषु याज्वा-शब्दो नङ्गो ब्युत्पादितः । शक्तिस्त्राभावाग्निकायां वर्तते इति स्त्रीस्वभावेन स्त्रीलिङ्गतया धावितं शोधितं पदं रूपं यस्यास्ताम् ॥

देवी पवित्रितचतुर्भुजवामभागा

वागालपत्पुनरिमां गरिमाभिरामाम् ।

अस्मारिनिष्कृपकृपाणसनाथपाणेः

पाणिग्रहादनुगृहाण गणं गुणानाम् ॥ ६६ ॥

देवीति ॥ पवित्रितः शोभितः चतुर्भुजवामभागो यथा एवं

भूता वाग्रूपा देवी पुनरिमां भैमीमालपदुवाच । किंभूताम्—गरि-मणा कुलशीलसौन्दर्यादिगौरवेण सरस्वत्यागमनाद्वा गौरवेण अभि-रामां मनोज्ञाम् । हे भूमि, अरिषु निष्कृपः कृपाणेन स्वर्गेन सनाथो युक्तः पाणिर्यस्य एवंभूतस्यास्य पाणिग्रहात्परिणयास्वीयं गुणानां सौन्दर्यादीनां गणम् । अस्य गुणसङ्गं वानुगृहाण । तुभ्य-गुणस्यास्य लाभात् ॥

द्वीपस्य शास्त्रमल इति प्रथितस्य नाथः

पाथोधिना वलयितस्य सुराम्बुनायम् ।

अस्मिन्वपुष्मति न विस्मयसे गुणाब्धौ

रक्ता तिलप्रसवनासिकि नासि किं वा ६७

द्वीपस्येति ॥ सुरा एव मदिरैवानु यस्य एवंभूतेन पाथो-धिनाधिना वलयितस्य वेष्टितस्य शास्त्रमल इति प्रथितस्य द्वीपस्य पतिरयम् । हे तिलस्य प्रसवः पुष्पं तत्प्रमाननासिकि, एवं गुणाब्धौ गुणसमुद्रे वपुष्मन्नामनि । अथ च सुन्दरशरीरेऽस्मि-न्नाजनि न विस्मयसेऽद्भुतं किमिति न प्राप्नोषि । अपि एवाभ्यर्थं प्राप्तुमुचितम् । एवंविधेऽस्मिन् रक्ता वा किं नासि । अपि तु रक्ता भव । एवं वृणीष्वेत्यर्थः । सुरासमुद्रपतिर्यत्नं दोषः । शरीरधारिणि गुणसमुद्रे विस्मयो युक्तः । वपुष्मनि, अतिशयाने मनुष्ये । नासि-कीति, 'नासिकोदर—' इति द्वीपः ॥

विप्रे धयत्युदधिमेकतमं त्रयस्तु

यस्तेषु पञ्चसु विभाय न मीधुसिन्धुः ।

तस्मिन्ननेन च निजालिजनेन च त्वं

सार्धं विधेहि मधुरा मधुपानकेलीः ॥ ६८ ॥

विप्र इति ॥ यः मीधुसिन्धुः सुरासमुद्रः विप्रेऽगस्त्ये एकतमं क्षारजलार्धं धयति पिबति सति तेषु पञ्चसु दधिमण्डादिसमुद्रेषु अस्नानयं पायसीति त्रयस्तु सस्तु न विभाय तत्रसे । ब्राह्मणस्य सुरापाननिषेधान् मां न पायसीति यो भयं तस्याज । एवं तस्मिन्-क्षये मीधुसमुद्रेऽनेन च राजा सार्धं निजालिजनेन च सार्धं मधुरा रस्या मधुपानकेलीः मधुपानक्रीडा विधेहि कुरु । एतद्वरणे मधुपानं सुलभम् ॥

द्रोणः स तत्र वितर्गिष्यति भाग्यलभ्य-

सौभाग्यकार्मणमयीमुपदां गिरिस्ते ।

तद्वीपदीप इव दीप्तिभिरौपधीनां

चूडामिलजलदकजलदर्शनीयः ॥ ६९ ॥

द्रोण इति ॥ तत्र द्वीपे स प्रसिद्धः लक्ष्मणविशङ्खीकरणार्थं हनुमता नीतो द्रोणनामा गिरिः भाग्येन सुकृतविशेषेण लभ्यं सौभाग्यसम्बन्धि कार्मणं औपधीभिर्मूलैः वशीकरणं तद्रूपमुपदा-मुपायनं अन्यपरित्यागेन स्वयमेव पतिर्यथोपभुङ्क्ते तथा वशीकरण-मौपधिरूपमुपहारं ते मुभ्यं वितरिष्यति । एवंविधमौपधं महता पुण्येन विना न लभ्यते तत्र तु तत्प्रीतिषादप्रयत्नेन तद्वाभो भविष्यति धन्या त्वमित्यर्थः । किंभूतः—औपधीनां मृतसंजीव-न्यादीनां दीप्तिभिः तस्य द्वीपस्य दीप इव स्थितः । यत्तद्वद्वामु शिखरेषु मिलन्तः संलपन् जलदा एव कज्जलं नेन दर्शनीयः

१ 'अत्र कविसंगतमादृश्यस्मृतिनिबन्धनात्स्मरणालंकारः' इति जीवातुः ।

२ 'पूर्णपमा' इति जीवातुः । ३ 'श्रीभाव' इति पठित्वा 'संपत्स्वभावेन' इति व्याख्यानं सुखावबोधायाम् ।

सुन्दरः । 'मूलकर्म तु कामेणम्' इत्यमरः । वशीकरणे कज्जलादि भवेति ॥

तद्वीपलक्ष्मपृथुशालमलितूलजालः

क्षोणीतले मृदुनि मारुतचारुकीर्णः ।

लीलाविहारसमये चरणार्पणानि

योग्यानि ते सरसमारसकोशमृद्वि ॥ ७० ॥

तद्विति ॥ हे सरसं नूतनं सारसं कमलं तस्य कोशो मुकुलं राशिर्वा तद्वन्मृद्वि सुकुमाराङ्गि, मारुतेन चारुं संनिवेशविशेषेण निविडं वा कीर्णः प्रसारितमस्य द्वीपस्य लक्ष्मं विह्वलभूतः पृथुर्म-
हाभ्यास्मलिवृक्षस्तस्य तूलजालः कापांससमूहः कृत्वा मृदुनि क्षो-
णीतले लीलाविहारसमये विलासगमनकाले ते तव चरणार्पणानि
योग्यानि । भवन्तिवति शेषः । अतिमृद्वि हि अतिमृदुनि स्थले
गतिर्युक्ता ॥

एतद्गुणश्रवणकालविजृम्भमाण-

तल्लोचनाञ्जलनिकोचनमूचितस्य ।

भावस्य चक्रुरुचितं शिबिकाभृतस्ते

तामेकतः क्षितिपतेरपरं नयन्तः ॥ ७१ ॥

एतद्विति ॥ ते शिबिकाभृतः भावस्य भैम्यभिप्रायस्योचितं
योग्यं व्यापारं चक्रुः । किंभूतस्य—एतस्य राज्ञो गुणश्रवणकाले
विजृम्भमाणा सा भैमी तस्या लोचनाञ्जलनिकोचनेन नेत्रप्रान्त-
संकोचनेन सूचितस्य नृपालंकरणरक्षेपे एतेन भैमीनेत्रसंकोचेन
ज्ञापितस्य । किंभूतास्ते—एकतः क्षितिपतेरेकस्माद्गताः । अस्मा-
द्गुप्तमत इत्यर्थः । तां भैमीमपरं राजानं नयन्तः प्रापयन्तः । नय-
तिद्विकर्मा ॥

तां भारती पुनरभापत नन्वमुष्मि-

न्काश्मीरपङ्कनिभलग्नजानानुरागे ।

श्रीखण्डलेपमयदिग्जयकीर्तिराजि-

राजद्वजे भज महीभुजि भैमि भावम् ७२

तामिति ॥ भारती तां पुनरभापत । ननु भैमि, एवं अमुष्मि-
न्महीभुजि भावमनुरागं भज कुरु । किंभूते—काश्मीरपङ्कनिभेन
कुङ्कुमानुलेपनव्याजेन लग्नः जनानामनुरागो यस्मिन् । तथा—
श्रीखण्डलेपनमयी चन्दनानुलेपनरूपा दिग्जयजनिता कीर्तिराजिः
कीर्तिपरम्परा तथा राजन्तो भुजौ यस्य । रागस्य लौहिल्याकीर्तेश्च
शुभ्रत्वाकुङ्कुमत्वं चन्दनत्वं च युक्तम् । जानानुरागेनातिसमृद्धित्वं
सूचितम् ॥

द्वीपं द्विपाधिपतिमन्दपदे प्रशास्ति

पुक्षोपलक्षितमयं क्षितिपस्तदस्य ।

१ अत्र 'कामेणमयीमुपदाम्' इति परिणामालंकारः । आरोप्यमाणो
यदीयस्तद्विषयकार्मणाकारपरिमाणेन प्रकृतप्रमुचिततावर्जनोपयोगित्वात् ।
अस्य 'दीप इव' इत्युपेक्षया संसृष्टिः । तस्यान्तु 'जलदकज्जल' इति
रूपकेण संकरः इति जीवातुः । २ 'अत्रानुरूपयोगोक्तः समालंकारः'
इति जीवातुः ।

मेधातिथेस्त्वमुरसि स्फुर सृष्टसौख्या

साक्षाद्यथैव कमला यमलार्जुनारोः ॥ ७३ ॥

द्वीपमिति ॥ हे द्विपाधिपवन्मत्तमातङ्गराजवन्मन्दपदेऽलस-
गमने भैमि, क्षितिपः पुष्पाख्येन वृक्षेणोपलक्षितं द्वीपं प्रशान्ति
पालयतितराम् । तत्तस्मात् एवं अस्य मेधातिथिनाम्नो राज्ञ उरसि
आलिङ्गनेन सृष्टसौख्या सती तथैव स्फुर राजस्य । यथा यमला-
र्जुनारोर्विष्णोरसि साक्षात्कमला सृष्टसौख्या सती स्फुरति । मेधा
धारणावती बुद्धिरतिथिर्यस्य । अस्यैव एवं योग्येत्येवकारो योज्यः ।
सृष्टसौख्येवेति वा ॥

पुक्षे महीयसि महीवलयतपत्रे

तत्रेक्षिते खलु तवापि मतिर्भवित्री ।

खेलां विधातुमधिशालखिलम्बिदोला-

लोलाखिलाङ्गजनताजनितानुरागे ॥ ७४ ॥

पुक्ष इति ॥ तत्र द्वीपे महीवलयस्यातपत्ररूपे छत्ररूपे मही-
यस्यतिमहति पुक्षे ईक्षिते सति खलु निश्चितं तवापि खेलां दो-
लारूपां क्रीडां विधातुं कर्तुं बुद्धिर्भवित्री भविष्यति । किंभूते-
अधिशालं शाखासु विलम्बिन्यो दोलास्ताभिलोलं अखिलमङ्गं
यस्याः तथा जनतया जनितोऽनुरागो यस्मिन् । तस्यां समुदितो-
ऽनुरागो येन वा । लोकं दोलारूढं दृष्ट्वा दोलाक्रीडायां तवापीच्छा
समुदेत्यतीत्यर्थः ॥

पीत्वा तवाधरसुधां वसुधासुधांशु-

न श्रद्धातु रसमिक्षुरसोदवाराम् ।

द्वीपस्य तस्य दधतां परिवेषेयं

सोऽयं चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि ॥ ७५ ॥

पीत्वेति ॥ हे चमत्कृतो भीतश्चकोरः तद्वच्चलाचले चञ्चले
अक्षिणी यस्यास्तस्संबुद्धिः । सोऽयं वसुधायां सुधांशुर्भूचन्द्रो राजा
तवाधरसुधामोष्टासुतं पीत्वा हृक्षुरसोदवारामिक्षुरससमुद्रोदकानां
रसं स्वादं न श्रद्धातु नामिलपतु । किंभूतानां वाराम्—तस्य द्वीप-
स्य परिवेषेयं परिवेषाकारं दधतां विभ्रताम् । अन्यत्र चकोराश्च-
न्द्रस्य सुधां पिबन्ति, अत्र चन्द्र एव चकोराक्षयास्तवाधरसुधां
पिबतीति चमत्कृतेत्यनेन सूचितम् ॥

सूरं न सौर इव नेन्दुमवीक्ष्य तस्मि-

न्नाश्राति यस्तदितरत्रिदशानभिज्ञः ।

तस्यैन्दवस्य भवदास्यनिरीक्ष्यैव

दर्शेऽभ्रतोऽपि न भवत्यवकीर्णिभावः ७६

सूरमिति ॥ तस्मिन्द्वीपे यश्चन्द्रभक्तो जन इन्दुमदृष्ट्वा नाश्नाति ।
यतः तस्मादितरोऽन्यो यस्मिदृशो देवस्तस्यानभिज्ञश्चन्द्रातिरिक्त-
देवानभिज्ञः । कः कस्मिन्-सौरः सूर्यभक्तो जनः सूर्यव्यतिरिक्त-
देवतानभिज्ञः सूरं सूर्यमदृष्ट्वा नेव नाश्नाति । तस्य ऐन्दवस्य इन्दु-
भक्तस्य चन्द्रलेखारहितेऽपि दर्शेऽभ्रतोऽपि भुञ्जानस्यापि भवदा-
स्यनिरीक्ष्यैव भवन्मुलचन्द्रदर्शनेनैवावकीर्णिभावो न भवति सु-
खतत्त्वं न भवतु । चन्द्राधिकं भवन्मुखं इष्टैव भोजनादित्यर्थः ।

एतदेव चन्द्रस्थाने भविष्यतीति भावः । सौरः, ऐन्दवः, इत्यत्र 'भक्तिः' इत्यण् ॥

उत्सर्पिणी न किल तस्य तरङ्गिणी या
त्वक्षेत्रयोरहह तत्र विपाशि जाता ।

नीराजनाय नवनीरजराजिरास्ता-

मन्त्राञ्जसानुरज राजनि राजमाने ॥ ७७ ॥

उत्सर्पिणीति ॥ तस्य द्वीपस्य या तरङ्गिणी विपादनाम्नी नदी प्रावृट्कालेऽप्युत्सर्पिणी कूलंकषा नेति अहह आश्चर्यं किलेति । अन्यद्वीपे प्रसरन्ती इत्यने, अत्र तु नेति पुराणप्रसिद्धिः । तत्र तस्यां विपाशि नद्यां जाता नवा तत्कालं विकसिता नीरजराजिः कमलपङ्क्तिस्त्वक्षेत्रयोर्नीराजनायाम्नां भवतु । एवं राजमाने शोभमानेऽग्रास्मिन्नाजनि अञ्जमा स्वत एवानुरज अनुरागं प्राप्नुहि । अस्यां नद्यां पूराभावात्सदा कमलानां सरवाप्तीराजनमप्यविरहितं भविष्यतीति नोत्सर्पिणीत्यनेन सूचितम् । अत एवने भजेत्यर्थः । नीराजनायेति नेत्रापेक्षया कमलानां हीनत्वं सूचितम् । अनुरज इति, 'रजश्च' इति नलोपः ॥

एतद्यशोभिरखिलेऽम्बुनि सन्तु हंसा

दुग्धीकृते तदुभयव्यतिभेदमुग्धाः ।

क्षीरे पयस्यपि पदे द्रव्याचिभूयं

नानार्थकोषविषयोऽद्य मृषोद्यमस्तु ॥ ७८ ॥

एतदिति ॥ हंसाः अखिलेऽम्बुनि एतद्यशोभिर्दुग्धीकृते सति तयोरुभयोः क्षीरनीरयोर्व्यतिभेदः परस्परविवेकस्तद्विषये मुग्धा मूर्खाः सन्तु । सर्वपयसि दुग्धरूपे जाने सति प्रतियोगिनोऽभावात्सर्वं दुग्धत्वेन जानन्वित्यर्थः । तथा—नानार्थकोषविषयः नानार्थकोषसंप्राप्तिनिघण्टोरमरकोपादेर्विषयः प्रतिपाद्यं क्षीरे पदे पयस्यपि पदे विषये द्रव्याचिभूयमुभयार्थवाचित्वम् । 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इति । अथ एवया एतस्मिन्नङ्गीकृते सति मृषोद्यं मिथ्यावाच्यमस्तु भवतु । अस्य यशसा क्षीरनीरयोरैकत्वे कृते प्रतियोगिनो जलस्याभावाद्द्वितीयस्य अभिधेयस्याभावाद्द्वयार्थवाचित्वमयुक्तमित्यर्थः । एवंविधं यशोऽन्यस्य कस्यापि न विद्यत इति भावः ॥

ब्रूमः किमस्य नलमप्यलमाजुहूयोः

कीर्तिं स चैष च समादिशतः स कर्तुम् ।

स्वद्वीपसीमसरिदीश्वरपूरपार-

वेलाचलाक्रमणविक्रममक्रमेण ॥ ७९ ॥

ब्रूम इति ॥ हे भूमि, वयं सर्वोत्कृष्टं नलमपि अलमत्यर्थमाजुहूयोः स्पर्धमानस्यास्य संबन्धि किं ब्रूमः । अस्य चरितं वागगोचरमित्यर्थः । स्पर्धामेवाह—स च नलः, एष च मेधानिधिश्चोभौ

१ अत्र 'व्रतभङ्गदोषाभावेनेव तन्मुखेन्दुब्रमाङ्गान्तिमदलंकारो व्यज्यते इति वस्तुनाऽलंकारध्वनिः' इति जीवानुः । २ अत्र 'अखिलेऽम्बुनि दुग्धीकृते' इति सामान्यालंकारः । तदुपजीवनेन हंसानां क्षीरनीरविवेकसंबन्धेऽपि क्षीरपयःपदयोरप्यर्थद्वयसंबन्धे तदसंबन्धरूपातिशयोक्तिद्वयोन्वापनात्संकरः' इति जीवानुः ।

कीर्तीः स्वयंशास्त्रक्रमेण युगपत्स्वद्वीपयोर्जम्बूद्वीपयोः सीमायां मर्यादारूपो वा यः सरिदीश्वरः समुद्रस्तस्य पूरः प्रवाहस्तस्य पार-वेलायां परतीरमर्यादायां योऽचलः पर्वतस्तस्याक्रमणविक्रममारो-हणलक्षणं पराक्रमं कर्तुं समादिशतः स संदिष्टवन्तौ । स्वद्वीया कीर्तिर्नूरगामिनी मदीया वेति निर्णेतुं युगपत्कीर्तिं प्रेषितवन्तावित्यर्थः । नलस्पधेयस्य न्यूनत्वं सूचितम् । आङ्गानुमिच्छति, न स्वाङ्गयते इति वा । 'वेलाचला-' इति पाठे वेलाया बलेनाक्रमणमित्यर्थः । नलम्, 'न लोका-' इति पठ्यतिषेधः ॥

अम्भोजगर्भरुचिराथ विदर्भसुभू-

स्तं गर्भरूपमपि रूपजितत्रिलोकम् ।

वैराग्यरूक्षमवलोकयति स भूपं

दृष्टिः पुरत्रयरिपोरिव पुष्पचापम् ॥ ८० ॥

अम्भोजेति ॥ अथ अम्भोजस्य गर्भं मध्यस्वद्विचिरा साति-गौरी विदर्भसुभूः रूपेण सीम्न्येण जितत्रिलोकं गर्भरूपं ययः-संधां वर्तमानं युवानमपि तं भूपं वैराग्येणाननुरागेण रूक्षं यथा तथावलोकयति स । अनुरक्ता नासीदित्यर्थः । का कमिष—पुरत्रयरिपोर्हरस्य दृष्टिः पुष्पचापं काममिष । स्वप्रियनलस्पर्धितया यकोधवापरूपेक्षणं ज्ञेयम् । 'द्विगोः' इति क्रीडिवधेः संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वाद्वहुव्रीहिणा वा जितत्रिलोकमिति समर्थनीयम् ॥

ते तां ततोऽपि चक्रपुर्जगदेकदीपा-

दंमस्थलस्थितसमानविमानदण्डाः ।

चण्डद्युतेरुदयिनीमिव चन्द्रलेखां

सोत्कण्ठकैरववनीसुकृतप्ररोहाः ॥ ८१ ॥

त इति ॥ ते अंमस्थले स्थिताः समानानुस्यूता विमानदण्डा-येषां ते शिबिकाभृतः तां भर्मा तेजस्मिन्वाजगदेकदीपालोकप्रत्येक-द्वीपरूपात्ततोऽपि तस्मादपि राज्ञः सकाशात्कृपुः । अन्यं प्रापया-मासुरित्यर्थः । के कस्माकमिव—सोत्कण्ठा उन्मुक्ता कैरववनी कुमुदवनी तस्याः सुकृतप्ररोहाः पुण्याङ्कुराः चण्डद्युतेः सूर्योद्देशं सूर्यं प्रविष्टासुदयिनीसुदयोन्मुखां शुक्रपक्षे प्रतिपदादिक्रमेण चन्द्रलेखमिव समाकषन्ति ॥

भूपेषु तेषु न मनागपि दत्तचित्ता

विस्मरया वचनदेवतया तथाथ ।

वाणीगुणोदयतृणीकृतपाणिवीणा-

निकाणया पुनरमाणि मृगेश्वरा सा ॥ ८२ ॥

भूपेष्विति ॥ अथ तथा वचनदेवतया सरस्वत्या मृगेश्वरा पुनरमाणि उक्ता । किंभूता—तेषु भूपेषु मनागपि न दत्तचित्ता । अत एव किंभूतया—विस्मरया विस्मितया । तथा—वाण्याः गुणोद-येन माधुर्यादिगुणोदयेन कृत्वा तृणीकृतो जितः पाणी स्थिताया वीणाया निकाणः स्वनो यया ॥

यन्मौलिरत्नमुदितामि स एष जम्बू-

द्वीपस्त्वदर्थमिलितैर्युवमिर्विभाति ।

कंदर्पलोक इव खात्पतितश्चुटित्वा ॥८३॥

विष्वग्भृतः परिजनैरयमन्तरीपै-
स्तेषामधीश इव राजति राजपुत्रि ।

कैलासरश्मिचयचामरचक्रचिह्नः ॥ ८४ ॥

एतत्तुरुस्तरुणि राजति राजजम्बूः

स्थूलोपलानिव फलानि विमृश्य यस्याः ।

सिद्धस्त्रियः प्रियमिदं निगदन्ति दन्ति-

ग्रथानि केन तरुमारुरुहः पथेति ॥ ८५ ॥

जाम्बूनदं जगति विश्रुतिमेति मृत्स्ना

कृत्स्नापि सा तव रुचा विजितश्चि यस्याः।

तज्जाम्बवद्रवभवास्य सुधाविधाम्बु-

जम्बुसरिद्वहति सीमनि कम्बुकण्ठि ॥८६॥

जाम्बूनदमिति ॥ भोः कम्बुकण्ठि शङ्खवद्रेस्त्रात्रयुतकण्ठि,
 'रेखात्रयाङ्किता प्रीवा कम्बुग्रीवेति कथ्यते' इति हलायुधः । सा
 जम्बू सतिरु अथ जम्बूद्वीपस्य सीमनि मर्यादायां वहति । किंभू-
 ता-तस्या जम्बवाः जाम्बवाणि फलानि तेषां द्वौ रसः तस्माद्

१ 'अत्र जम्बूफलेषु दन्तिभ्रमोक्त्या भ्रान्तिमदलंकारः' इति जीवातुः ।

नवा जाता । तथा-सुधाया विधा प्रकारो यस्य तादृशमम्बु यस्याः
पीयूषतुल्यजला । सा का-यस्या जम्बून्धाः कृत्स्ना सकलापि सु-
त्स्ना प्रशस्ता मृत्तिका जगति तव हवा कान्त्या विजितश्रि जित-
शोभं जम्बून्धा इदं जाम्बूनदं सुवर्णमिति विश्रुतिमेति । यन्मृ-
त्तिका उत्तमं सुवर्णं, तदपि त्वदङ्गकान्त्या जितम् । 'प्रशस्ता तु
मृत्सा मृत्स्वा च मृत्तिका' इत्यमरः । 'मृदस्तिकन्' सखौ प्रशंसा-
याम्' इति स्त्रप्रत्ययः । जाम्बवम्, 'जम्बवा वा' इत्यण् । कम्बुकण्डि
'अङ्गारात्रकण्ठेभ्यः-' इति ङीप् ॥

अस्मिञ्चयन्ति जगतीपतयः सहस्र-

मस्रासुसार्द्ररिपुतद्वनितेषु तेषु ।

रम्भोरु चारु कतिचित्तव चित्तग्रन्धि-

रूपान्निरूपय मुदाहमुदाहरामि ॥ ८७ ॥

अस्मिन्निति ॥ अस्मिन्द्वीपे सहस्रमनेके जगतीपतयो राजानो
जयन्ति सर्वोत्कृष्टेण वर्तन्ते । हे रम्भोर, अस्त्राभ्युयां रक्तनेत्राभ्यु-
भ्यां यथाक्रमं सार्द्धा रिपवस्तेषां वनिताश्च येषां तेष्वतिशूरेषु रात्र-
सु मध्येऽहं कतिचिद्विद्वान् उदाहरामि चारु वदामि । त्वं चारु वा
तान् मुदा निरूपय पश्य । किंभूतान्-तव चित्तबन्धिरूपान्मनो-
हारिसौन्दर्यान् ॥

प्रत्यर्थियोवतवतंसतमालमालो-

न्मीलत्तमःप्रकरतस्करशौर्यसूर्ये ।

अस्मिन्भवन्तिनृपतौ गुणसंततीनां

विश्रान्तिधामनि मनो दमयन्ति किं ते ८८

प्रत्यर्थीति ॥ हे दमयन्ति, गुणसन्ततीनां सान्द्र्यादिगुणस-
ङ्गानां विश्रान्तिधामनि विश्रान्तिस्थानेऽस्मिन्नवन्तिनृपतौ मनः किं
वर्तत इति शेषः । किंभूते—प्रत्यर्थिनां यावत् स्मिन्मूढः तस्य
वत्सम्भूतात्ममालमाला एवोन्मीलन्ति प्रकटीभूतानि तमांसि तेषां
प्रकरः समूहस्तस्य तस्करो विनाशकः शौर्यमेव सूर्यो यस्य ।
वैरिणां मृत्युरूपः । वीरानुरागिण्यो हि योषित इति प्रायेणास्मि-
न्ननुरक्तासीति मम प्रतिभातीति युक्तमिति भावः ॥

तत्रानुतीरवनवासितपस्त्रिविप्रा

शिप्रा तवोर्मिभुजया जलकेलिकाले ।

आलिङ्गनानि ददती भविता वयस्या

हास्यानुबन्धिरमणीयसरोरुहास्यां ॥ ८९ ॥

तत्रेति ॥ तत्र अवन्यां शिप्रा नदी तव वयस्या सखी भविता भविष्यति । (किंभूता—) अनुतीरं तीरसमीपे वनेषु वासिनस्तपस्विनो विप्रा यस्याः । तथा—जलकेलिकाले जलक्रीडासमये जर्मभुजया तरङ्गावाहुना तवालिङ्गनादि ददूती । तथा—हास्यस्य विकारस्यानुबन्धो नैरन्तर्यं तेन रमणीयं सरोरुहं कमलमेवायं यस्याः । तीरमनु समया तीरवदायतानि वेति ‘अनुर्यसमया’ ‘यस्य चायामः’ इति वाच्यीभावः ॥

१ 'तस्मिन्' इति जीवानुसंमतः पाठः ।

अस्याधिशय्य पुरमुञ्जयिनीं भवानी
जागति या सुभगयौवतमौलिमाला ।

पत्याऽर्धकायघटनाय मृगाक्षि तस्याः

शिष्या भविष्यसि चिरं वरिवस्ययाऽपि ९०

अस्येति ॥ हे मृगाक्षि, या भवानी पार्वती अस्य उज्जयिनी-
पुरमधिशय्याधिष्ठाय जागति स्फुरद्रूपा वर्तते । किंभूता—सुभगं
सुन्दरं यौवतं स्त्रीबुद्धं तस्य मौलिमाला शिरोमाला । एवं तस्या
भवान्या वरिवस्यया शुभ्रपया एतेन पत्या अर्धकायघटनाय शि-
ष्यापि भविष्यसि । एतद्वरणेन प्राणेशार्धशरीरत्वं सुलभमित्यर्थः ।
रूपेण शिष्या जातैव सेवयापि शिष्या भविष्यसीति चापेक्ष्यः ।
स्त्रीयं प्राणेशार्धत्वं तवापि करिष्यतीत्यर्थः । पुरम् 'अधिशयी'-
इत्याधारस्य कर्मत्वम् । भवानी 'हन्द्रवरुण-' इति पुंयोगे ङीया-
नुक्तम् ॥

निःशङ्कमङ्कुरिततां रतिवल्लभस्य

देवः स्वचन्द्रकिरणामृतमेचनेन ।

तत्रावलोक्य सुदृशां हृदयेषु रुद्र-

स्तहेहदाहफलमाह स किं न विद्मः ॥९१॥

निःशङ्कमिति ॥ तत्रोज्जयिन्यां स देवो रुद्रः स्वचन्द्रकिरण-
मृतमेचनेन सुदृशां हृदयेषु रतिवल्लभस्य कामस्य निःशङ्कं तिर्भय-
मङ्कुरिततां प्रादुर्भावमवलोक्य तद्देहदाहस्य फलं प्रयोजनं किमाह
किं श्रूते वयं तत् न विद्मः । तत्रत्याः स्त्रियः सर्वदा सकामा इष्टा
मया कृतः कामदाहो व्यर्थ एव जात इत्यर्थः । पुनः सहस्रधोषत्ते ॥

आगःशतं विदधतोऽपि समिद्रकामा

नाधीयते परुषमक्षरमस्य वामाः ।

चान्द्री न तत्र हरमौलिशयालुरेका-

नःप्रायहेतुतिथिकेतुरपैति लेखा ॥ ९२ ॥

आग इति ॥ वामाः स्त्रियः आगःशतं सपत्नीसंभोगादिनाप-
राधसहस्रं विदधतोऽपि कुर्वतोऽप्यस्य राज्ञः परुषं निष्ठुरमक्षरं
नाधीयते न भुवते । यतः—समिद्रकामाः । सकामत्वादस्यापराधं
न गणयन्तीति भावः । वामा इत्यनेन वक्रस्वभावत्वात्परुषभाष-
णयोग्यत्वेऽपि सकामत्वाच्चोचुरित्यर्थः । अनघ्याये हेतुमाह—तत्रो-
ज्जयिन्यां हरमौलौ शयालुः स्थिता अनघ्यायेहेतुस्थितिः प्रतिपत्
तस्याः केतुश्चिह्नं चान्द्री एका लेखा कला नापति न गच्छति ।
सदा तत्र शंभोः सखाचन्द्रकलाया अपि सखाचन्द्रकलादर्शना-
त्समुत्पन्नकामाः सत्यः परुषं न भाषन्त इति भावः । अथ च 'प्रति-
पत्पाठशीलस्य' इति वचनात्सर्वानघ्यायापेक्षया प्रतिपदो मुख्य-
त्वम् । सर्वस्वपि तिथिषु शुक्लप्रतिपदुद्देशरक्षरमपि न पठन्तीति
युक्तमित्यर्थः । आगःशतकारित्वमेवास्य दोषः ॥

भूपं व्यलोकत न दूरतरानुरक्तं

सा कुण्डिनावनिपुरंदरनन्दिनी तम् ।

अन्यानुरागविरसेन विलोकनाद्वा

जानामि सम्यगविलोकनमेव रम्यम् ॥९३॥

भूपमिति ॥ सा कुण्डिनावनिपुरंदरस्य भीमस्य नन्दिनी पुत्री
दूरतरं सुतरामनुरक्तम् (अपि) सानुरागमपि तं भूपं न व्यलो-
कयत् । वा यस्यादस्यस्मिन्नलेऽनुरागेण तदतिरिक्ते विरसेन विग-
तेन रसेन अनुरागेण विलोकनात् विलोकनापेक्षयाविलोकनं स-
र्वधानवेक्षणमेव रम्यं भेष्टं जानामि मम्ये । यत्रानुरागो नास्ति त-
द्विलोकनेनापि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ॥

भैमीक्रितानि शिबिकामधरे वहन्तः

साक्षात् यद्यपि कथंचन जानते स्म ।

जंशुस्तथापि सविधस्थितसंमुखीन-

भूपालभूषणमणिप्रतिविम्बितेन ॥ ९४ ॥

भैमीति ॥ अधरेऽधोभागे शिबिकां वहन्तो दधाना भैमीक्रि-
तानि जम्भणादीनि अनुरागचिह्नानि यद्यपि साक्षात् कथंचन
केनापि प्रकारेण न जानते स्म, तथापि सविधे समीपे स्थिताः
संमुखीना भूपालान्तेयां भूषणमणिषु रत्नादिषु प्रतिविम्बितेन हे-
तुना जजुः । अनुरागचिह्नानि प्रतिबिम्बवशाज्जानते स्मेत्यर्थः ।
संमुखं दृश्यतेऽस्मिन्नित्यत्र प्रतिबिम्बाधिकरणे रत्नादी 'यथामुख-
संमुखस्य दर्शनः स्वः' इति स्वः । भूषणमणीनां विशेषणं वा ॥

भैमीमवापयत जन्यजनस्तदन्यं

गङ्गामिव क्षितितलं रघुवंशदीपः ।

गाङ्गेयपीतकुचकुम्भयुगां च हार-

चूडासमागमवशेन विभूषितां च ॥ ९५ ॥

भैमीमिति ॥ जन्यजनः वाहकसङ्घः भैमीं तस्मादस्यं नृपम-
वापयत । कः कां किमिव—रघुवंशदीपो भगीरथः गङ्गां क्षिति-
तलमिव । किंभूतां भैमीं गङ्गां च—गाङ्गेयं सुवर्णं तद्वत्पीतं गौतं
कुचकुम्भयुगां यस्याः । गाङ्गेयाभ्यां स्कन्धभूषणाभ्यां पीतं कुचकु-
म्भयुगं यस्याः उभयोः पुत्रयान् । तथा—हारो मुक्ताभूषणं कण्ठ-
स्थितम्, चूडा बाहुभूषणं शिरःस्थितं वा भूषणं तयोः समाग-
मवशेन विभूषितां शोभमानाम् । हरस्येयं हारी चूडा शिरो-
भागलस्याः समागमवशेन विभूषितामलंकृताम् । विशेषेण
भुवि उपितां च । गाङ्गेयः 'स्त्रीभ्यो ङक्' । हारी चासौ चूडा च ।
पुंवद्भावाः ॥

तां मत्स्यलाञ्छनदरौष्ठितचापभासा

नीराजितभ्रुवमभापत भाषितेशा ।

व्रीडाजडे किमपि सूचय चेतसा चे-

त्प्रीडारसं वहमि गौडविडार्जसीह ॥९६॥

तामिति ॥ भाषितस्य वाच ईशा वाणी तां भैमीमभाषत ।
किंभूताम्—मत्स्यलाञ्छनेन कामेन दूरं ईपदाञ्छितस्याकृष्टस्य
चापस्य भासा कान्त्या नीराजिते भ्रुवी यस्यास्ताम् । किमुवाचे-
त्यत आह—हे व्रीडाजडे लज्जयाप्रगल्भं, इहास्मिन्गौडविडार्जसि

१ 'कुड्' इति सुम्बावबोधार्थमतः पाठः । २ 'दराचिन' इति

जीवानुसुक्तावबोधार्थमतः पाठः ।

गौडदेशाधीशे गौडेन्द्रे चेतसा चेत् क्रीडारसमुपभोगेच्छां वहति
लज्जया साक्षाच्चैव कथयति तथापि किमपि कटाक्षादिना मां सू-
चय मोक्षय । ततोऽहमेनं वर्णयिष्यामीति ॥

एतद्यशोभिरमलानि कुलानि भासां
तथ्यं तुषारकिरणस्य तृणीकृतानि ।
स्थाने ततो वसति तत्र सुधाम्बुसिन्धौ
रङ्गस्तदङ्कुरवनीकवलाभिलापात् ॥ ९७ ॥

एतदिति ॥ हे भैमि, एतस्य यशोभिस्तुषारकिरणस्य इन्दोः
भासां किरणानाममलानि शुभ्राणि कुलानि तृणीकृतानीति तथ्यं
सत्यम् । ततस्तस्यादेव हेतो रङ्गः चिह्नहरिणः सुधालक्षणमम्बु तस्य
सिन्धौ-समुद्रे तत्र तस्मिन्नेन्द्रे तेषां कान्तिनृणानामङ्कुरास्तेषां
वनी वृन्दं तस्याः कवलाभिलापाद्भासाभिलापाद्भवति इदं स्थाने
उचितम् । मृगो हि स्वादुजलनृणाङ्कुरबहूले देदो वसति चन्द्ररूपे
स्थाने इति वा । अतितरामयं यशस्वीनि भावः ॥

आलिङ्गितः कमलवत्करकस्त्वयाऽयं
श्यामः सुमेरुशिखयेव नवः पयोदः ।
कन्दर्पमूर्धरुहमण्डनचम्पकस्र-
ग्दामत्वदङ्गरुचिकञ्चुकितश्चकास्तु ॥ ९८ ॥

आलिङ्गित इति ॥ हे भैमि, त्वया आलिङ्गितोऽयं नृपः नवः
पयोदो मेघ इव चकास्तु भासताम् । किंभूतः—भाग्यचिह्नं कमलं
तद्वाङ्करो यस्य । तथा—स्वभावाच्छ्यामः । तथा—कन्दर्पस्य
मूर्धरुहः केशालोपां मण्डनं चम्पकपुष्पस्रग्दाम तद्वत् या त्वदङ्ग-
रुचिः । स्नग्दामरूपा मद्वनोदयकारिणी अतिगौरी त्वदीयाङ्गका-
न्तिर्वा । तथा कञ्चुकितः संवलितः । मेघोऽपि—कमलं जले
तद्वत्स्यः करका वर्षोपला यस्य । तथा—सजलत्वाञ्जलिः । तथा—
सुमेरुशिखया आलिङ्गितः संबद्धः । विद्युता संवलितश्च । गौरश्या-
मयोः संबन्धः सुतरां शोभते । स्नग्दामेति समुदितो मालावा-
चकः शब्दः ॥

एतेन संमुखमिलत्करिकुम्भमुक्ताः
कौक्षेयकाभिहतिभिर्विवभुर्विमुक्ताः ।
एतद्भुजोष्मभृशनिःसहया विकीर्णाः
प्रस्वेदचिन्दव इवारिरेन्द्रलक्ष्म्या ॥ ९९ ॥

एतेनेति ॥ हे भैमि, एतेन राज्ञा कौक्षेयकाभिहतिभिः खड्ग-
प्रहारैः कृत्वा विमुक्ताः कुम्भस्थलेभ्यो भूमौ पातितः संप्रामार्थं
संमुखं मिलतामागच्छतां करिणा कुम्भस्थलस्था मुक्ता मुक्ताफ-
लानि एतस्य राज्ञः भुजोष्मणो बाहुप्रतापस्य भृशं अतिशयेन
निःसहया सोढुमसमर्थया अरिनरेन्द्रा एतस्य वैरिणो राजानलोपां
लक्ष्म्या विकीर्णा विसृष्टाः प्रस्वेदचिन्दवः प्रकृष्टवर्षाद्विन्दव इव
विबभूवुः । हस्तिचोधिस्वादतिशूरोऽगमिति भावः । 'कौक्षेयको
मण्डलाग्रः' इत्यमरः । कुक्षौ भवः 'कुलकुक्षि-' इति खड्गेऽभिधेये
वचम् ॥

आश्चर्यमस्य ककुभामवधीनवाप-
दाजानुगाङ्गजयुगादुदितः प्रतापः ।
व्यापत्सदाशयविसारितसप्ततन्तु-
जन्मा चतुर्दश जगन्ति यशःपटश्च ॥ १०० ॥

आश्चर्यमिति ॥ अस्य आजानुगाङ्गानुपर्यन्तगामिनो दीर्घाङ्ग-
जयुगात् उदितः प्रतापः ककुभां दिशामवधीन्मान्दानवापप्राप एत
दाश्चर्यम् । तथा—संश्रान्तावाशयश्च तेन शुचिना चित्तेन विसा-
रिताः कृताः सप्ततन्तवो मखास्तेभ्यो जन्म यस्य एवंभूतो यशःपटः
चतुर्दश जगन्ति व्यापत् एतदप्याश्चर्यम् । अस्य राज्ञो दिक्प्रान्त-
गामि—चतुर्दशजगद्गामिनोः प्रताप यशःपटयोर्वैशनादेवाश्चर्यम् ।
अथवा—कारणगुणानां कार्यं समवायस्यावश्यकत्वाजानुपर्यन्तगा-
मिनो भुजयुगादुत्पन्नस्य प्रतापस्यातिदूरदिक्प्रान्तगामिस्त्वादाश्च-
र्यम् । तथा—सदा सर्वदा शयेन हस्तेन प्रसारिताः सप्तसंख्यास्त-
न्तवस्तेभ्योऽल्पपरिमाणेभ्यः कारणेभ्यः समुपपन्नस्य पटस्य चतुर्द-
शजगद्गामिपितृत्वान्महदाश्चर्यमित्यर्थः । एवंविधः प्रतापवान्यशस्त्रो
चान्यः कोऽपि नास्तीति भावः । 'सप्ततन्तुर्मखः ऋतुः' इत्यमरः ॥

औदास्यसंविदवलम्बितशून्यमुद्रा-
मस्मिन्दृशोर्निपतितामवगम्य भैम्याः ।
स्वेनैव जन्यजनतान्यमजीगमतां
सुखं प्रतीकृतविभावनमेव वाचः ॥ १०१ ॥

औदास्य इति ॥ जन्यजनता जन्यजनसमूहः स्वेनैव वचनं
विना आत्मनैव तां भैमीमन्यं नृपमजीगमत्प्रापयामास । किं
कृत्वा—अस्मिन्नुपे निपतितां भैम्या दशोरीदास्यस्य संवित् बुद्धिः
इयति वर्णने कृतेऽप्यनवलोकनेनौदास्यज्ञानं तयावलम्बिता शून्य-
मुद्रा तां प्रेमराहित्यचिह्नं (ताम्) अवगम्य ज्ञात्वा । आज्ञां विना
कथं नीतवान् । अत्रार्थेऽर्थान्तरन्यासमाह—सुखं पण्डितं प्रति इ-
ङ्कितविभावनं चेष्टितज्ञापनमेव वाच उपदेशाः । उदास इत्युदासः
पचाद्यजन्तः ब्राह्मणादित्वात्प्यञ्च ॥

एतां कुमारनिपुणां पुनरप्यभाणी-
द्राणी सरोजमुखि निर्भरमारभस्य ।
अस्मिन्नसंकुचितपङ्कजसख्यशिक्षा-
निष्णातदृष्टिपरिरम्भविजृम्भितानि १०२

एतामिति ॥ वाणी सरस्वती कुमारी चासौ निपुणा च नला-
न्यतारतम्यज्ञा तामेतां पुनरपि इत्यभाणीत् । हे सरोजमुखि,
अस्मिन्नुपे असंकुचितस्य विकसितस्य पङ्कजस्य सख्यशिक्षायां साद-
र्याभ्यासे निष्णाता निपुणा दृष्टिः । विकसितकमलतुल्येत्यर्थः ।
तथा तस्या वा परिरम्भविजृम्भितान्यालिङ्गनविलासाभिर्भरं सुत-
रामारभस्य । एवं सादरमवलोकयेति भावः ॥

प्रत्यर्थिपार्थिवपयोनिधिमथमन्थ-
पृथ्वीधरः पृथुरयं मथुराधिनाथः ।

अश्मश्रुजातमनुयाति न शर्वरीशः

श्यामाङ्ककबुर्ववपुर्वदनान्जमस्य ॥ १०३ ॥

प्रत्यर्थीति ॥ हे भूमि, अयं पृथुनामा मधुराया अधिनाथो राजा । किंभूतः—प्रत्यर्थिपार्थिवाः शत्रुनृपास्त एव पयोनिधयस्तेषां माथे मथने मन्थपृष्ठीधरः मन्थशैलो मन्दरः । तथा—शर्वरीशश्चन्द्रः अस्याश्मश्रुजातमनुपपन्नश्मश्रु कचरहितं वदनाञ्जनानुयाति नानुक्रोति । यतः—श्यामेनाङ्गेन कलङ्गेन कर्बुर विचित्रं वपुर्वस्य । सकलङ्कश्चन्द्रः श्मश्रुरहितैतन्मुखश्चन्द्रतुल्यो न भवतीत्यर्थः । वयःसंघौ वर्तते इति भावः । न जातं श्मश्रु यस्मिन्, 'वाहिताश्यादिपु' इति परनिपातः । पार्थिव इति, 'तत्र विदितः' इत्यण् ॥

बालेऽधराधरितनैकविधप्रवाले

पाणौ जगद्विजयकार्मेणमस्य पश्य ।

ज्याघातजेन रिपुराजकधूमकेतु-

तारायमाणमुपरज्य मणिं किणेन ॥ १०४ ॥

बाल इति ॥ हे अधरेणोष्ठेनाधरितानि जितान्यनेकविधानि नानाजातीयानि प्रवालानि पल्लवा विद्रुमा वा यया । तथा—बाले, एवं अस्य राज्ञः पाणौ जगद्विजयस्य कार्मेण वशीकरणं मणिं कङ्कणरत्नं पश्य । किंभूतं मणिम्—ज्याघातजेन किणेनोपरज्य श्यामीभूय रिपुराजकस्य रिपुनृपवृन्दस्य तदर्थं धूमकेतुतारायमाणं धूमकेतुनक्षत्रवशाचरितम् । धूमकेतुनक्षत्रमुदितं सद्यथा राजक्षयं करोति तथेति । नैकविधं विविधं प्रवालं यथेति वा । रिपवश्च तद्वाजकं च । अन्यथा आदितुङ्घिः स्यात् । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्दुष्प्रभावः ॥

एतद्भुजारणिसमुद्भवविक्रमाग्नि-

चिह्नं धनुर्गुणकिणः खलु धूमलेखा ।

जातं ययारिपरिपन्नमशकार्थयाश्रु-

विश्राणनाय रिपुदारदृग्भुजेभ्यः ॥ १०५ ॥

एतदिति ॥ धनुर्गुणकिणः ज्याघातजः किणः एतस्य भुज एवारणिवन्धुत्पत्तिः तस्मात्समुद्भवविक्रमाग्निः समुपपन्नतापवह्निस्तस्य चिह्नं चिह्नभूता धूमलेखा खलु निश्चये । यथा धूमोऽग्नेर्लिङ्गम् । यथा धूमलेखया रिपूणां दारास्तेषां दृग्भुजेभ्योऽश्रुविश्राणनाय रोदनवितरणाय जातम् । पतिवधादित्यर्थः । किंभूतया—अरिपरिपन्नैरितस्तत्कालक्षणा मशकास्तन्निवृत्तिरूपोऽर्थः प्रयोजनं यस्याः सा तथा । अत्रार्थशब्दो निवृत्तिवचनः । धूमलेखा हि दृष्टा चाश्रुणि जनयति । अतिशूरोऽयमिति भावः । 'अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिपु' इत्यमरः ॥

श्यामीकृता मृगमदैरिव माधुरीणां

धौतैः कलिन्दतनयामधिमध्यदेशम् ।

तत्राप्तकालियमहाहृदनाभिषोभा

रोमावलीमिव विलोकयितासि भूमेः १०६

श्यामीति ॥ तत्र मधुरायां अधिमध्यदेशे कलिन्दतनयां यमुनां

भूमे रोमावलीमिव एवं विलोकयितासि । किंभूताम्—माधुरीणां मधुरास्त्रीणां धौतैर्जलक्रीडाक्षालितैर्मृगमदैः कस्तूरीभिरिव श्यामीकृतां न तु स्वतः श्यामामित्यर्थः । तथा—आप्ता प्राप्ता कालियस्य सर्पराजस्य महाहृदेन कृत्वा नाभिषोभा यया ताम् । रोमराजिः स्वतः श्यामापि मृगमदैः श्यामतरा, कालियमहाहृदवह्नीरया नाभ्यां प्राप्तशोभा च, मध्यमदेशे च भवति । अनेन सह कालिन्द्यां जलक्रीडां कुर्विति भावः ॥

गोवर्धनाचलकलापिचयप्रचार-

निर्वामिताहिनि घने सुरभिप्रमूनैः ।

तस्मिन्नेन सह निर्विशं निर्विशङ्कं

वृन्दावने वनविहारकृतहलानि ॥ १०७ ॥

गोवर्धनेति ॥ हे भूमि, तस्मिन् श्रीकृष्णक्रीडयानिप्रसिद्धे श्रीस्वरूपं वृन्दमवतीति वृन्दावनं मधुरासमीपवनं (तस्मिन्) । वृन्दस्य गोपालसङ्घस्य वने वा । एवं अनेन राज्ञा सह निर्विशङ्कं संपादियरहितं यथा तथा पुष्पावचयादीनि वनविहारकृतहलानि वनक्रीडाकौतुकानि निर्विशेषभुङ्क्त्व । किंभूतं—गोवर्धननामाचलो गिरिस्तत्र वर्तमानाः कलापिचया मयूरसङ्घास्तेषां प्रचारेण संचरणेन निर्वासिता निष्कासिता अहयः सर्पा यस्यात् । तथा—घने निविडच्छाये । तथा—सुरभीणि सुगन्धीनि प्रसूनानि पुष्पाणि यस्मिन् । वृन्दावने 'वनगियोंः संज्ञायाम्' इति कोटरादिवाहीर्थः ॥

भावी करः कररुहाङ्कुरकोरकोऽपि

तद्वल्लिपलवचये तव सौख्यलक्ष्यः ।

अन्तस्त्वदास्यहतसारतुषारभानु-

शोकानुकारिकरिदन्तजकङ्कणाङ्कः ॥ १०८ ॥

भावीति ॥ हे भूमि, तस्य वृन्दावनस्य वल्लिपलवचये लता-किसलयवृन्दमध्ये कररुहा एव नखा एवाङ्कुरास्ते एव कोरका यस्य एवंभूतमेव करः सौख्येनानायासेन लक्ष्यो ज्ञेयः भावी भविष्यति । रक्तवाक् तस्मिन्नुत्प्लावकोरकारनखरूपकोरकयुक्तत्वाच्च किमयं कोरकयुक्तः पल्लवः, अथवा नखयुक्तो भेमीकर इति संदेहविपर्यययोग्योऽपीत्यपिशब्दार्थः । यतः—अन्तः मध्ये त्वदास्येन हतसारस्वदीयमुखनिर्माणार्थं हनः मध्यदेशसंबन्धिभेदभागो यस्य एवंभूतो वा तुषारभानुश्चन्द्रस्तस्य शोभानुकारित्वात्तदाकारं करिदन्तजकङ्कणं तदंवाङ्कुराङ्कं यस्य । हस्तदन्तवल्लययुक्तो भेमीकरः, तद्वल्लिपलव इति पल्लवमध्ये करः सुखेन ज्ञास्यत इत्यर्थः । तत्रत्याः स्त्रियः प्रायशो दन्तवल्लयानि भिषन्ति ॥

तज्जः श्रमाम्बु सुरतान्तमुदा नितान्त-

मुक्तकण्ठके स्तनतटे तव संचरिणुः ।

खञ्जन्प्रभञ्जनजनः पथिकः पिपासुः

पाता कुरङ्गमदपङ्किलमप्यशङ्कम् ॥ १०९ ॥

तज्ज इति ॥ हे भूमि, तज्जः वृन्दावने जातः प्रभञ्जनजनो बायुसङ्घः, बायुलक्षणां वा जनः कुरङ्गमदेन कस्तूरिकया पङ्किलं

१ 'ताम्रप्रायविशेषण-वात्परिकालंकारः' इति जीवातुः ।

भूमर्तुरस्य रतिरेधि मृगाक्षि मूर्ता
 सोऽयं तवास्तु कुसुमायुध एव मूर्तः ।
 भातं च ताविव पुरा गिरिशं विराड्-
 मारादुमाशु पुरि तत्र कृतावतारौ ॥१२१॥

भूमर्तुरिति ॥ हे मृगाक्षि, अस्य भूमर्तुः मूर्तां साक्षाद्व्रतिः कामप्रिया एधि भव । सोऽयं नृपस्त्व मूर्तः शरीरधारी कुसुमायुध एवास्तु भवतु । त्वयस्य रतिबुद्धिर्भवतु, अस्मिन् तव काम-बुद्धिर्भवतित्यर्थः । अथ च शरीरधारिणी प्रीतिरेव भव । अयं च तव मदनोद्यकारित्वान्मूर्तौऽनुराग एव भवतु । परस्परस्मिन्नति-तरामनुरक्तां भवेतामित्यर्थः । युवां ताविव रतिकामाविव भातं शोभेताम् । किंभूतौ युवाम्—पूर्वं विराड् प्रकोपितं गिरिशमाशु आरादुं तदीयं क्रोधं परिचर्यया शीघ्रमपनेतुं तत्र तस्यां पुरि काश्यां कृतावतारौ कृतनिवासौ । अतिसुन्दरौ युवां दृष्ट्वा काशीस्थो लोक एवमेव संभावयस्वित्यर्थः । अवनिर्यतेऽनेनेत्यवतारो देहः । कृतो धृतो देहो याभ्यामिति वा । 'अवेत्स्रोः' इति करणं घञ् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥

कामानुशासनशते सुतरामधीती
 सोऽयं रहोनखपदैर्महतु स्तनौ ते ।
 रुष्टाद्रिजाचरणकुङ्कुमपङ्कुराग-
 संकीर्णशंकरशशाङ्ककलाङ्कारैः ॥ १२२ ॥

कामेति ॥ हे भूमि, कामानुशासनस्य वात्स्यायनादिशास्त्रस्य शते सुतरां अधीतमध्ययनमस्यास्तीत्यधीती सोयं राजा रहः नख-पदैस्ते स्तनौ महतु पूजयतु । कीदृशैः—रुष्टायाः क्रुद्धाया अद्रिजा-याश्चरणयोः कुङ्कुमपङ्कुरागः कुङ्कुमलौहितामा तैन संकीर्णाया मिश्रितायाश्चरणपतितस्य शंकरस्य चरणाघातवशेन कुङ्कुमसंयन्धा-लोहितायाः शशाङ्ककलायाश्चन्द्रकलाया अङ्ककारैः प्रतिमलैः । अङ्कं द्रव्ययुक्तं कुर्वन्तीत्यङ्ककाराः । वक्रत्वादारकत्वाच्च तत्सदृशैः । एनं वृणीष्येति भावः । 'कलाङ्कुराभैः' इति वा पाठः । अधीतमनेनेत्य-धीनां, 'इष्टादिभ्यश्च' इतीति । तद्योगे शासनशते इत्यत्र 'कस्ये-न्विपयस्य कर्मण्यपि' इति सप्तमी ॥

पृथ्वीश एष नुदतु त्वदनङ्गताप-
 मालिङ्ग कीर्तिचयचामरचारुचापः ।
 सङ्ग्रामसंगतविरोधिशिरोधिदण्ड-
 खण्डिक्षुरप्रशरसंप्रसरनप्रतापः ॥ १२३ ॥

पृथ्वीश इति ॥ एष पृथ्वीशस्त्वामालिङ्ग्य त्वदनङ्गतापं त्व-दीयं मदनज्वरं, त्वद्विषयं स्वीयं वा त्वदिति पृथक्पृथक् त्वद्धेतुक-मिति वा, नुदतु हस्तु । किंभूतः—कीर्तिश्चापसमुपसृज्यतारकीर्तिच-यचामरेण कीर्तिसमूहरूपचामरेण चारु चापं यस्य सः । तथा—सङ्ग्रामे संगता मिलिता विरोधिनी वैरिणलेशां शिरोधिदण्डा कंधरादण्डास्तान् खण्डयन्त्येवंशीलाः क्षुरप्रारुह्याः शरास्ते तेभ्यो वा सम्यक्प्रसरन्नतितरां विवृद्धः प्रतापो यस्य । 'वीरानुरागिण्यो हि योषितः' इति न्यायात् । अतियशस्विनः प्रतापवतश्चास्य लाभेन तव मदनज्वरः शामयितव्यः । अथ च विरुद्धप्रतापालिङ्ग-

नेन तापशान्तिराश्चर्यकारिणी । अतिधनुर्धरस्य चापे चामरं भ-वति । 'शिरोधिः कंधरेत्यपि' इत्यमरः ॥

वक्षस्त्वदुग्रविरहादपि नास्य दीर्णं
 वज्रायते पतनकुण्ठितशत्रुशस्त्रम् ।
 तत्कन्दकन्दलतया भुजयोर्न तेजो
 वह्निर्नमत्यरिवधूनयनाम्बुनापि ॥ १२४ ॥

वक्ष इति ॥ तव उग्रो दुःसहो विरहो वियोगानलस्मादपि न दीर्णं अस्य वक्षः वज्रायते वज्रवदाचरति अविदीर्णत्वाद्वज्रवद-तिकठिनं भवति । यतः—पतनेन कुण्ठितानि भग्नानि । शत्रुश-स्त्राणि यस्मिन् । कुलिशमपि वह्निर्बन्धधाद्विदीर्णं न भवति । पत-नकुण्ठितशत्रुशस्त्रं च भवति । अस्मादेतद्वक्षो वज्रतुल्यम् । अथ च हीरकवदाचरति । हीरकोऽपि वह्निर्बन्धधाश्च स्फुटति इति प्रसिद्धिः । शस्त्राणि च कुण्ठयति । 'पृथिव्यां यानि रत्नानि ये चान्ये लोहजातयः । तानि वज्रेण लिख्यन्ते वज्रं नान्येन लिख्यते' इत्यादि ज्ञातव्यम् । सामुद्रिकलक्षणयुक्तमेतद्वक्ष इत्यर्थः । अत एव एतस्य भुजयोस्तद्वक्षोलक्षणे यः कन्दो मूलं तस्य कन्दलौ नवाङ्कुरौ तयोर्भावस्तत्ता तथा वज्रीभूतवक्षःस्थलमूलप्रकाण्डतया हेतुना भुजसमुत्पन्नस्तेजोवह्निः प्रतारूपोऽग्निः अरिवधूनां नयनाम्बुना नेत्रबाष्पेणापि न नमति न शाम्यति । विद्युद्दहैरम्बुना शा(न्य)-भावात्कारणगुणानां च कार्यं समवायात् विद्युद्वपवक्षःस्थललक्ष-णस्य भुजकारणस्य गुणोऽग्निः शान्त्यभावलक्षणः तत्कार्यभूते प्रता-पाम्नावपि वर्तते । यतः स वैरिनिताङ्गुणापि न शाम्यतीति युक्तं वक्षसो वज्रत्वम् । अतिकठिनवक्षःप्रभवबाहुसमुत्पन्नोऽयुज्जटो यस्य प्रतापो वैरिणो हवापि न शाम्यति । वैरिविषये निष्कृपोऽयमिति भावः । त्वदुग्रविरहविदारिद्र्यदयावस्थमेनमनुगृहाणेति भावः । 'कन्दलं तु कपाले स्यादुपरागे नवाङ्कुरे' इति विश्वः ॥

किं न द्रुमा जगति जाग्रति लक्षसंख्या-
 स्तुल्योपनीतपिककाकफलोपभोगाः ।
 स्तुल्यस्तु कल्पवितपी फलसंप्रदानं
 कुर्वन्स एष विबुधानमृतैकवृत्तीन् ॥ १२५ ॥

किमिति ॥ तुल्यः समान उपनीतो दत्तः पिकानां कोष्ठिकानां काकानां फलैः कृत्वा उपभोगो जीवनवृत्तिर्येवंविधा आम्नादयो लक्षसंख्या द्रुमाः जगति भुवनमध्ये किं न जाग्रति विद्यन्ते । अपितु विद्यन्ते एव, परं वर्णनीया न भवन्तीत्यर्थः । तु पुनः अमृ-तैकवृत्तीन्मुधैकजीविनो विबुधान्देवान्फलसंप्रदानं स्वीयफलानां दानपात्रं कुर्वन्स एष कल्पवितपी स्तुल्यः स्तोतुमहं । अतिप्रसिद्ध-त्वेन कल्पवृक्षः पुरः स्थित इव एष इत्यभिनयनिर्दिष्टः । उत्तमजा-तीयानामुत्तमफलवृक्षीनां पिकानां हीनजातीयानां कर्द्ववृत्तीनां काकानां च तुल्यदानासम्भावाद्दानादतिमूर्खत्वादाम्नादयो न स्तुल्याः । कल्पवृक्षस्तु रसाधिक्यामृतजीवनेभ्यो देवेभ्य एव स्वफ-लानि वदानो विशेषज्ञत्वास्तोतुमहं इत्यर्थः । अथ च—पण्डि-तेषु मूर्खेषु च तुल्यदानास्तारतम्याशानादचेतनद्रुमतुल्या बहवो

१ अत्र भुजतेजसोऽनमुहायत्वेन वज्रायितवक्षःकार्यताद्वारादन्यत्वेन-स्वोत्प्रेक्षणादुपेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या इति जीवानुः ।

राजानः कति न सन्ति, परं यज्ञकृत्स्नीनयाचितवृत्तीन्वा मोक्षक-
वृत्तीन्मुमुक्षून्वादिदानपात्रं कुर्वन्नतिवितरणशीलत्वात्कल्पवृक्ष-
तुल्यः काशीश्वर एव विशेषज्ञः स्तोतव्य इति भङ्ग्याभिहितम् ।
सर्वनृपाधिकः सर्वेभ्यो दाता पण्डितश्चाहं तस्मादेनं वृणीष्वेति
भावः । 'द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते' इत्यमरः ।
'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्' ॥

अस्मै करं प्रवितरन्तु नृपा न कस्मा-

दस्यैव तत्र यदभूत्प्रतिभूः कृपाणः ।

दैवाद्यदा प्रवितरन्ति न ते तदैव

नेदंकृपा निजकृपाणकरग्रहाय ॥ १२६ ॥

अस्मा इति ॥ सर्वे नृपाः अस्मै नृपाय करं बलिं कस्मात्कथं न
प्रवितरन्तु प्रयच्छन्तु । अथ च—दासभूतत्वात्स्वामिनेऽस्मै हन्तं
कथं न वितरन्तु । दासेन हि स्वामिने हन्तो दीयते । यद्यस्मान्
तत्र द्विविधेषु करदाने कृपाणः खङ्गः अस्मैव प्रतिभूरभूत । ते
राजानो देवाद्विनाशकाले विपरीतदैववशाद्यदा न द्विविधमपि करं
प्रवितरन्ति ददति तदा निजस्य कृपाणस्य हस्तेन धारणाय इदंकृपा
अस्य कृपा नैव भवति । तदा क्रुद्धः सन् खङ्गनोलनेन तान्निहत्य
बलात्करं गृह्णात्येव । तदैवेव खिलम्बार्थं एवकारो वा । हस्ते गृही-
तखङ्गमेनं दृष्ट्वा भीताः सन्तस्मे बलिमस्मै प्रयच्छन्ति । अथ च—
दासा भूत्वा हन्तृदानं प्रयच्छन्ति । उभयविधकरदाने तव खङ्गस्य
प्रतिभूत्वासे चेन्न प्रयच्छन्ति तर्हि त्वत् एवोभयविधं करं गृह्णामी-
त्युक्त्वा बलात्करं गृह्णातीति भावः । लोके ऋणी चेन्न प्रयच्छति
तदा बलात्कारेण लभ्यक एव गृह्णाते । अस्य कृपा इति पृष्टीय-
मासः ॥

एतद्बलैः क्षणिकतामपि भूमुराग्र-

स्पर्शायुषां रयरसादसमापयद्भिः ।

दृक्पेयकेवलनभःक्रमणप्रवाह-

वीहैरलुप्यत सहस्रदृग्वर्गवर्गः ॥ १२७ ॥

एतदिति ॥ एतद्बलैरेतस्य सैन्यभूतैर्वाहैरश्वैः सहस्रदृगिन्द्रः—
तस्य अर्वाश्च उर्ध्वःश्रवास्तस्य गर्भः सुराग्रैर्भूमिं न स्पृशामि, गगने
चरामि, वेगवांश्च मादृशोऽन्यो न विद्यत इत्येवंरूपः अलुप्यत लुप्तो
विनाशितः । किंभूतैर्वाहैः—भुवः सुराग्रैः कृत्वा यः स्पर्शोन्मद्-
पाणि यान्यायुषि स्थितयन्त्रेषां क्षणिकतामपि क्षणमात्रं या म्या-
पिता तामपि रयरसाद्देगाभिनिवेशादसमापयद्भिः । क्षणमात्रमपि
सुराग्रैर्भूमिस्पृशद्भिरित्यर्थः । तथा—दृग्भिर्नैर्गैः पेयाः साद्रम-
वलोकनीयाः केवलं नभःक्रमणप्रवाहाः गगनगमनपरम्परा येषाम् ।
वेगवशादलक्ष्यभूगमनैः । केवलं नभसि क्रमणं येषां (तेषां)
वायूनां प्रवाहाः सङ्गाः । दृक्पेया इत्याश्र तेषां वायुसङ्गाश्च तदप-
रिति वा । बायोः सवेगवशेऽप्यक्षाक्षुषवादेतेषां तत्तत्वेगवशेऽपि
क्षाक्षुषवाक्षाक्षुषवायुरूपैः वायोरप्यधिकरेवंविधैर्वा । 'सहस्रदृग-
वर्गवर्गः' इति पाठे सूर्याश्चानामित्यर्थः ॥

१ 'अत्राग्रतुलकवृक्षकथनप्रस्तुतकाशिराजप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा-
कारः' इति जीवानुः ।

तद्वर्णनासमय एव समेतलोक-

शोभावलोकनपरा तमसौ निरासे ।

मानी तथा गुणविदा यदनाद्यतोऽसौ

तद्भूतां सदसि दुर्यशसेव मम्लौ ॥ १२८ ॥

तद्वर्णनेति ॥ तस्य काशीश्वरस्य वर्णनासमय एव समेताः
समागता लोका नूतनराजलोकान्तेषां शोभा तस्या अवलोकनपरा
असौ भैमी तं काशीश्वरं निरासे निराचकार । अन्यावलोकनेनैव
निराकरणं जानमित्यर्थः । तथा गुणविदातिष्विदृश्या भूभृतां सर्वसि
राजसभायां यद्यस्मान्मानी अभिमानवान् असावनादतोऽवज्ञातः,
तत्तस्मात् दुर्यशसेवाकीर्त्येव मम्लौ । लज्जावशात्कालिमानं प्राप्त
इत्यर्थः । गुणिना हि राजसमक्षं कृताऽवज्ञाभिमानिनो दुर्यशसे
भवति, न तु मूर्खेण कृता । निरासे, 'उपसर्गोऽस्यपूयोः' इति
तद् । 'परासे' इति ऋषिपाठः ॥

सानन्तानाप्यतेजःसखनिखिलमरुतपार्थिवान्दिष्टभाज-
श्चित्तेनाशाजुपमान्सममममगुणान्मुञ्चती गूढभावा ।

पारेवाग्वर्तिरूपं पुरुषमनु चिदम्भोधिमेकं शुभाङ्गी

निःसीमानन्दमासीदुपनिपदुपमा तत्परीभूय भूयः १२९

सेति ॥ सा भैमी एवंभूतं नललक्षणं पुरुषमनु लक्ष्मीकृत्य
भूयोऽतिशयेन बहु अत्यर्थं तत्परीभूय नल एव ताप्यं यस्या एवं-
विधा भूत्वा उपनिपदो रहस्यभूतायाः श्रुतेरुपमा यस्या एवंविधा
उपनिपत्तस्या आसीत् । किंभूता सा—तेजसः सख्यैर्तेजःसखाः
तेजस्विनो निखिलाः सकला मरुतश्च देवाः पार्थिवाश्च राजानन्मा-
नाप्य प्राप्य एतत्समीपं गत्वा समं युगपत्यजन्ती । यतो—गूढ-
भावा गूढाशया नलविषयमनुरागं गोपायन्ती । किंभूतास्तान्-अ-
नन्ताननवधीन्गणयितुमशक्यन् । तथा—दिष्टभाजः स्वयंवरकाले
समागतान्दैवभाजो बहुसंपदो वा । तथा—चित्तेन चेतसा आशा-
जुषो भैमीप्राप्त्यभिलाषिणः स्वस्मिन्नभिलाषिणः । तथा—असमगु-
णाननुस्यमान्दंयादिगुणान्परस्माद्वर्णयितुमशक्यन् । पुनः किंभूता सा—
शुभाङ्गी सुन्दरी । किंभूतं पुरुषम्—पारेवाग्वर्तिरूपम् । वाचः
पारे परतीरे वर्त(मा)नशीलं वागगोचरो वर्णयितुमशक्यं मी-
न्दयं यस्य । अतिसुन्दरम् । तथा—चिदम्भोधिं ज्ञानयमुद्धं सकल-
शास्त्रपारगम् । तथा—निःसीमानन्दमपरिमितानन्दं, सदोभ्याह-
शक्तियुक्तं, भैमीप्राप्तिसिन्धुयाद्वा निःसीमानन्दम् । एकं मुख्यम् ।
निःसीमानन्दं यथा तथा तत्परीभूयति वा । समं प्राप्यति वा ।
सममाशाजुप इति वा । मया राज्यलक्ष्म्या सह वर्तमानमिति
पुरुषविशेषणं वा । उपनिपदपि—अनन्तेनाकाशेन सहितान्मान-
नान् । तथा—दिष्टभाजः कालयहितान्, चित्तेन मनसा समं
सार्धमाशाजुषो दिष्टभाजो दिष्टानोयुक्तान्, असमगुणाननुस्यमान्य-
रूपरसगन्धादिगुणयुक्तान् । तथा—यदोपाकादिप्रक्रियामिन्द्रा आप्या
उदकन्याः पदार्थाः, तेजः तेजसाः पदार्थाश्च, आप्यतेजसां
सखाय आप्यतेजःसखाः आप्यतेजसपदार्थसहिता निखिलाः
सकला ये मरुतो वायवः पृथिवीसंघविनः पार्थिवाश्च पदार्थो-
न्तान् । यद्वा अनन्तान्निनाशरहितान् आप्यतेजसां च तेनाकाशेन
सहिताश्च ते निखिलमरुतपार्थिवाश्च तान् । पृथिव्यतेजोवायवाकाश-

कालदिक्कानोलक्षणानद्यं पदार्थान्युपपद्वैतप्रतिपादनेन निराकु-
र्वती । अविद्यमानोऽन्तो विनाशो येषां तेऽनन्ता नित्याः सामान्य-
विशेषसमवायास्तैः सहितानाभ्यादीनद्यं पदार्थान् । तथा—न सम-
मसमं पञ्चसंख्यायोगित्वाद्विपमसंख्यं कर्म च गुणाश्च रूपादय-
स्तांश्च पदार्थान् हेयत्वेन प्रतिपादयन्ती वा । तथा—गूढ-
भावा अनिगहनत्वादुर्ज्ञेयाभिप्रायाः । गूढस्मिरस्कृतो भावः सत्ता
यया कस्यापि वस्तुनः सत्त्वमनङ्गीकुर्यतीति वा । गूढो रक्षितः
ब्रह्मणः सत्तालक्षणो भावो ययेति वा । तथा—शुभाङ्गी व्याकर-
णादिपदङ्गयुक्ता । उपक्रमोपसंहारादिपद्विधतापर्यलिङ्गयुक्ता वा ।
यमनियमाद्यङ्गोपेता वा । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुति-
प्रामाण्याद्वागोचरस्वरूपम् । तथा—चित्तो ज्ञानस्य समुद्रम् ।
चिच्छासावम्भोधिश्चेति वा । निःसीमश्चायावानन्दश्च एवंभूतं पर-
मानन्दरूपमात्मलक्षणनवमद्रव्यपदार्थरूपम् । 'एकमेवाद्वितीयं
ब्रह्म' इति श्रुतिप्रामाण्याद्वितीयं एकं ब्रह्मरूपं परमपुरुषमुद्दिश्य
अत्यर्थं तत्रैव परब्रह्मस्वरूपपरमपुरुषं तात्पर्यं यस्या एवंभूता भ-
वति । 'अनन्तं सुरवर्त्म स्वम्' इत्यमरः । आप एव आप्यमिति
आनुषङ्ग्यादित्वात्प्यत्र । शुभाङ्गी, 'अङ्गगात्र-' इति ङीप् । उप-
निषपक्षे शुभाङ्गीव शुभाङ्गी ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामलदेवी च यम् ।
शृङ्गारामृतशीतगावयमगादेकादशस्तन्महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोऽञ्जलः ११
श्रीहर्षमिति ॥ शृङ्गारलक्षणस्यामृतस्य शीतगो चन्द्ररूपे शी-
तगौ भाषितपुंस्कम् ॥

इति श्रीबेदरक्षोपनामकश्रीमद्वैतसिंहपण्डितात्मजनारायण-
कृते नैषधीयप्रकाशे एकादशः सर्गः ॥

द्वादशः सर्गः ।

इक्ष्वाकीं नूतनसमागतराजवर्णनाथं द्वादशं सर्गमारभते—

प्रियाङ्गियालम्ब्य विलम्बमाविला
विलासिनः कुण्डिनमण्डनायितम् ।
समाजमाजगुरथो रथोत्तमा-
स्तमा समुद्रादपरेऽपरे नृपाः ॥ १ ॥

प्रियेति ॥ अथो अनन्तरं अपरे अपरे अन्ये अन्ये नृपाः आ-
समुद्रात्समुद्रमवधीकृत्य । दिगन्तेभ्यः सकाशादित्यर्थः । कुण्डि-
नस्य मण्डनायितं भूषणवदाचरितं अलंकारकं समाजं स्वयंवरस-
भामाजगुः । किंभूताः—प्रियाभ्यः स्वनायिकाभ्यः सकाशादा ह्रीः
(तया) तासामनुरागजनितसुखदाक्षिण्येन कृत्वा विलम्बं स्थैर्य-
मालम्ब्य आविला व्याकुलान्तःकरणाः । प्रियामुखदाक्षिण्यानुरो-
धेनास्माकं विलम्बे जाते भैमीस्वयंवरो जातो. मा भूदिति बुद्ध्या
नातिमोहसाहाः । तथा—विलासिनः शृङ्गारभङ्गीसहिताः । तथा
—रथोत्तमाः श्रेष्ठरथाः । इत्यनेन विलम्बे जातेऽपि शीघ्रागमनं

सूचितम् । विलासिनः, 'वो कपलस-' इति धिनुण् । रथैरुत्तमा
इति समासः । अपरे अपरे, वीप्सायां द्विकृतिः ॥

ततः स भैम्या ववृते वृते नृपै-
र्विनिःश्वसद्भिः सदसि स्वयंवरः ।
चिरागतैस्तर्किततद्विरागितैः
स्फुरद्भिरानन्दमहार्णवैर्वैः ॥ २ ॥

तत इति ॥ ततः सदसि समाजे स भैम्याः स्वयंवरो ववृते ।
किंभूते सदसि—भैम्याः स्वस्मिन्वैराग्येण विनिःश्वसद्भिर्विशेषेण
मुक्तश्वासैः चिरागतैः पूर्वमायातैर्नृपैः वृते । तथा—तर्किता ऊहिता
तेषु पूर्वांगतेषु राजसु विरागिताः । अर्थाद्भैम्याः । यैस्तैः, स्फुरद्भिः
शृङ्गारभङ्ग्या प्रकाशमानैः । तथा—एते न वृताः स्वयंवरशेषं
प्राप्तानसमानियं प्रायेण वरिष्यतीति बुद्ध्या आनन्दस्य महार्णवैर-
गाधसमुद्रैः प्रमुदिततरंनैवैस्तकालागतेर्नृपैः वृते ॥

चलत्पदस्तत्पदयन्त्रणेक्षित-
स्फुटाशयामासयति स राजके ।
श्रमं गता यानगतावपीयमि-
त्युदीर्य धुर्यः कपटाजनीं जनः ॥ ३ ॥

चलदिति ॥ चलन्ति पदानि यस्य पुरस्तादृच्छन् धुरं वहति
धुर्यः शिबिकादण्डवाही जनः जनीं भैमीं राजके राजसङ्क्रमणे
आसयति स आस्थापयत् । किं कृत्वा—यानगतो अपि शिबिका-
रोहणेनापि गमने सत्यपि इयं भैमी श्रमं गता निःसहा जातेति
कपटाज्याजादुदीर्य उक्त्वा । किंभूताम्—शिबिकापटान्तरितेन
तत्पदेन भैमीचरणेन यत् यन्नं यन्नं वा पीडनं धुर्यजनस्य
तदेव यत् इक्षितमवस्थापनसूचिका चेष्टा तेन स्फुट आशयो नव-
नृपदिक्षामात्रपियोऽभिप्रायो यस्यान्ताम् । जनी जायतेऽस्यां
गर्भे इति, 'जनिषसिभ्यां च' इतीप्सप्रत्यये 'जनिवध्योः-' इति
वृद्धिनिषेधे 'कृदिकारात्-' ङीप् ॥

नृपानुपक्रम्य विभूषितासना-
न्सनातनी सा सुपुत्रे सरस्वती ।
विहारमारभ्य सरस्वतीः सुधा-
सरःस्वतीवार्द्रतनूरनूत्थिताः ॥ ४ ॥

नृपानिति ॥ सा सनातनी नित्या सरस्वती देवता विभूषितं
स्वीयसौन्दर्येणालंकृतमासनं येस्तामृपानुपक्रम्य उद्दिश्य सरस्वतीः
वाचः सुपुत्रे । उवाचेत्यर्थः । किंभूता वाचः—सुधासरःसु अमृत-
समुद्रेषु विहारं जलक्रीडामारभ्य कृत्वा अतीवातितरामार्द्रतनूः ।
तथा—अनु पश्चाद्विलम्ब्यैवोत्थिताः तस्माच्चिरगताः । अति-
मधुरा इत्यर्थः । सनातनी, अव्ययवाद्यदुस्तुद च ॥

वृणीष्व वर्णेन सुवर्णकेतकी-
प्रमूर्नेवर्णादितुर्पणमाहतम् ।

१ 'अत्र 'विलाविला' इत्यादौ नियमेनासकृद्वचनादृत्त्या छेकानु-
प्रासः । अन्यत्रानियमादित्यनुप्रासः इत्युभयोः संसृष्टिः' इति जीवानुः ।
२ 'प्रयुज्यमानं' इति जीवानुसंमतः पाठः ।

निजामयोध्यामपि पावनीमयं

भवन्मयो ध्यायति नावनीपतिः ॥ ५ ॥

वृणीष्वेति ॥ गौरवत्वलक्षणेन वर्णेन सुवर्णकेतकीप्रसूनस्य गौरत्वलक्षणाद्वर्णोद्धारतः प्रेमास्पदीकृतं तस्मादधिकं वा अतिगौरं सुकुमारशरीरश्रुतुपर्णनामानं नृपं त्वं वृणीष्व । अयं अवनीपतिः भवन्मयस्त्वदेकचित्तः सन् निजामात्म्यां परम्परायां पावनीं पवित्रीकरणशीलामयोध्यां मुक्तिपुरीमपि न ध्यायति न स्मरति । परमानन्दरूपत्वान्मुक्तेः सकाशादपि तव प्राप्तिरेतस्याधिकेत्यर्थः । अन्योऽपि विलासी गुणवतीमपि निजं प्रियामचिन्तयन्नन्यामेव ध्यायतीत्युक्तिः । स्वयत्तितरामनुरक्तोऽयमेवं वृणीष्वेति भावः । वर्णात्, 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । भवन्मयः, 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे-' इति पुंवद्भावः ॥

न पीयतां नाम चकोरजिह्वा

कथंचिदेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका ।

इमां किमाचामयसे न चक्षुषी

चिरं चकोरस्य भवन्मुखरुष्टशी ॥ ६ ॥

नेति ॥ हे भैमि, चकोरजिह्वा एतस्य ऋतुपर्णस्य मुखमेव चन्द्रमस्य चन्द्रिका प्रसन्नतारूपा ज्योत्स्ना कथंचिदेतानां प्रकारेण न पीयतां नाम । चकोरजिह्वा तस्यचन्द्रचन्द्रिका पीयते, इयं त्वलीकमुखचन्द्रिकेति पीयतां मा वा । अत्रास्माकमादासीत्यस्मि-त्यर्थः । परंतु चिरं भवन्मुखरुष्टशी त्वदीयमुखसेवनतत्परे चकोरस्य चक्षुषी इमामेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकां किमिति नाचामयसे पाय-यसे । अपि तु पाययस्व । अलीकत्वात्प्राप्तप्रसाभावाच्चकोरजिह्वा पानेऽकृतेऽपि तथा सुन्दरत्वादर्णनायामस्मादादीनामशक्त्येऽपि तादृगाह्लादकत्वस्य सौन्दर्यस्य च प्रत्यक्षेण द्रष्टुं शक्यत्वादेतन्मुख-चन्द्रचन्द्रिकां चक्षुषी पाययस्वेत्यर्थः । अथ च चकोरजिह्वा भव-न्मुखसेवाया अकृतत्वादेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकापानं कर्तुमशक्यमिति युक्तम् । तदीयचक्षुर्भ्यां तु चिरकालमुत्तमस्य भवन्मुखस्य सेवना-सयोरेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकापानं युक्तम् । उत्तमसेवाया हि दुष्प्राप-मपि वस्तु सुप्रापं भवतीत्याशयः । चिरकालमेतन्मुखकाम्नि सादरं किं न पश्यसि । अपितु पश्य । एवं वृणीष्वेति भावः । यद्वा जिह्वा अल्प एव स्वाद्ये सामर्थ्यादेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकाया-श्चातिबहुत्वाच्चकोरजिह्वेयं कथंचिन्न पीयतां नाम । त्वन्मुखरुष्ट-शोचकोरनेत्रयोस्तु पानं युक्तम् । अल्पीयसोरपि नेत्रयोर्भूयसो विषयस्य ग्रहणे सामर्थ्यसद्भावात् । किं पुनर्विशालयोरनयोरेति भावः । एते चकोरस्य नेत्रे भवन्मुखं रूष्टशत इति नेत्रयो रमणी-यत्वं चन्द्रिकापानयोग्यत्वं विलोकनचानुर्यं च सूचितम् । अत्रा-चमेः प्रत्ययसान्नायरेवात् 'गतिबुद्धि-' इत्यादिना चक्षुषोः कर्म-त्वम् । 'निचक्ष' इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विवक्षायामाम्नेपदे प्राप्तेऽपि 'निगणचलनाभ्यंश' इति परस्मैपदप्राप्तेः आचामयसे इति चिन्त्यम् । एवं सति चकोरस्य चक्षुषी चिरं भवन्मुखरुष्टशी वर्तेते । यतस्त्वन्मुखसेवां बहुकालं कुर्वत(वर्ते) इत्यर्थः । अत एव इमामेतन्मुखचन्द्रिकां किं न आचामयसे । सामर्थ्यात् चक्षु-

भ्यामिति शेषः । इति समाधानम् । आचामनमाचामः सोत्सा भलीत्याचामवती करोति इत्यर्थे 'तत्करोति-' इति व्यत्यस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिपदोक्तप्रत्ययसामर्थ्याभावात्पर-स्मैपदाभावः । निगणविसृजेणानुवृत्तपरस्मैपदसंज्ञया परस्मैप-दस्य विधानात् 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति परिभाषयात्र पर-स्मैपदं न भवतीति वा । आचाम इति, 'न कम्पमिचमाम्' इति मिरवनिषेधाद्भस्वरवाभावः ॥

अपां विहारे तव हारविभ्रमं

करोतु नीरे पृषदुत्करस्तन्र ।

कठोरपीनोच्चकुचद्वयीतट-

बुध्यत्तरः सारवसारवोर्मिजः ॥ ७ ॥

अपामिति ॥ हे भैमि, आरवेण सहिताः सारवाः सरयवा इमे सारवाः एवंभूता ऊर्मयस्तेभ्यो जातः पृषदुत्करो बिन्दुसमूहः अपां विहारे अनेन सह जलक्रीडायां सत्यां तव हारविभ्रमं स्वसं-बन्धिहारविलासं करोतु । किंभूतः—नीरे तरन्नुद्यमानः । तथा—कठोरातिकठिना पीना उष्मा त्वदीया कुचद्वयी तस्यास्तटे परिसरे बुध्यत्तरोऽतिशयेन बुध्यन्विशीर्यमाणतरः । जलक्रीडावशाद्बिभ्र-क्षस्वदीयो मुक्ताहार इव शोभताम् । अथ च—पश्यतो लोकस्य भेमीहारः किमयमिति विशिष्टां भ्रान्तिं जनयतु । विगतहारे देवो हारविलास इति विरोधश्च । अथ च—पृषदुत्करः हरिणसङ्घः क्रीडाप्रदेशे क्रीडां करोतु युक्तम् । सरयूक्रीडाप्राप्त्यर्थमेवं वृणी-ष्वेति भावः । 'दक्षिकायां सरयवां च भवे दक्षिकसारवाः' इत्य-मरः । दक्षिणायनाद्विमुञ्चेण साधुः ॥

अखानि सिन्धुः समपूरि गङ्गाया

कुले किलास्य प्रसमं स भन्त्यते ।

विलङ्घ्यते चास्य यशःशतैर्गङ्गा

सतां महत्संमुखधावि पौरुषम् ॥ ८ ॥

अखानीति ॥ अस्य कुले वंदो पूर्वजैः समुद्रप्रेरितैर्नदीनाम्-हरणार्थं सिन्धुः समुद्रः पातालपर्यन्तमखानि स्थानः । कपिलशा-पदग्धानां तेषामेवोद्धरणार्थं भगीरथेनानीतया गङ्गाया समपूरि पूर्णः कृतः । तथा—श्रीरघुनाथेन रावणवधार्थं प्रसमं हटेन स सिन्धुः भन्त्यते बन्धनं नेत्यने । किलेति पुराणप्रसिद्धमेतत् । स एव इदानीमस्य यशःशतैर्विलङ्घ्यते च । सर्वे समुद्रमेव प्रनि-पौरुषं किमिति कृतवन्त इत्यत आह—अहो युक्तमेतत्सतां महत् । पौरुषं महतामेव संमुखं धावति प्रसरतीत्येवंगौरवम् । क्षुद्रान्कृप-योपेक्षत एवेत्यर्थः । एवंविधा अस्य पूर्वजाः, श्रीरघुनाथश्च दक्षि-

१ 'आनामय' इति प्रयवपदम् । 'ई लक्ष्मीस्तथा सज्जिता मेः । नभ्याः संकोचने मे 'एडल्लान-' इति शेषः' इति महोजिदीक्षिणाशयः । 'किन्तु मा त्वम् इने चक्षुषी इनेचक्षुषी श्रेष्ठचक्षुषी आनामय—इति व्याचक्षते' इति तत्त्वबोधिनी । 'श्री न लक्ष्मी चला मा मा रमा जलविजिम्बिना' इति त्रिकाण्डशेषानुसारं । माशब्दस्यैव 'मे' इति संको-चनम्—इति सारम् । २ 'अथ भवन्मुखरुष्टशोचकोरचक्षुषोः' इति वि-पये निगर्णे 'भेमी-चकोरचक्षुषोर्भेदप्रतीतिः भेदोभेदद्वयान्तिप्रयोक्तार-कारः' इति जीवानुः । ३ 'भ्रान्तमदन्कारः—' इति जीवानुः ।

न्वंशो समुत्पस्यते, तस्मिन्वंशे समुत्पन्नोऽयम् । अस्य यशांसि समुद्रपारगाणीत्येनं वृणीष्वेति भावः । भन्त्यते बन्धेः कर्मणि लटि भग्भावे चर्वे च रूपम् ॥

एतद्यशःक्षीरधिपूरगाहि

पतत्यगाधे वचनं कवीनाम् ।

एतद्गुणानां गणनाङ्कपातः

प्रत्यर्थिकीर्तिः खटिकाः क्षिणोति ॥ ९ ॥

एतद्विति ॥ एतस्य यशस एव क्षीरधेयः पूरमं गाहने एवं शीलं एतदीयशोवर्णकं कवीनां अगाधेऽतलरूपं स्थाने पतति निमज्जति । श्रोतुमसामर्थ्याद्गागरोचरोऽस्य यश इत्यर्थः । अन्योऽपि समुद्रप्रवाहावगाही अगाधे नुडति । तथा—एतस्य शौर्यादीनां गुणानां गणनार्थमङ्कपातोऽङ्कविन्यासः प्रत्यर्थिनां वैरिणां कीर्तिरेव खटिकाः क्षिणोति हिनस्ति । बहुङ्कविन्यासे हि खटिकाक्षयो भवति । एतद्गुणा अप्यतिभूयस्वाङ्गणयितुमशक्याः । एतद्गुणानां पुरस्ताद्विकीर्तिर्न प्रतिभासत इत्यर्थः । एनं वृणीष्वेत्यर्थः । क्षिणोति लघुपध्वाङ्गुणप्रसक्तावपि संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः ॥

भास्वद्वंशकरीरतां दधदयं वीरः कथं कथ्यता-

मध्युष्टापि हि कोटिरस्य समरे रोगाणि सत्याङ्कुराः ।

नीतः संयति बन्दिभिः श्रुतिपथं यन्नामवर्णावली-

मन्त्रः स्तम्भयति प्रतिक्रितिभृतां दोस्तम्भकुम्भीनसान्

भास्वद्विति ॥ हे भैमि, भास्वतः वंशः तस्य करीरतां तदङ्कुरां दधदधानः सूर्यवंशोपजः वयःसंधौ वर्तमानः । अथ च युक्तायुक्तवाङ्मास्त्रां यो वशो वेणुस्तदङ्कुरां दधत् अतितेजस्वी अयं ऋतुपर्णेनामा वीरः कथं केन प्रकारेण कथ्यतां वर्णयताम् । अपितु वर्णयितुं न शक्यत इत्यर्थः । हि यस्मात् समरे वर्तमानस्याध्युष्टापि सार्धत्रयीति प्रसिद्धापि कोटिः सार्धत्रयकोटीनि मानुषशरीरे स्थितानि रोमाणि सवस्वान्तरवीरसोत्सेकस्याङ्कुरा इवाङ्कुराः । वीरसोत्साहेन सङ्ग्रामे रोमाश्चयुक्तोऽयं भवतीत्यर्थः । तथा यस्य नामवर्णावलीमन्त्रः ऋतुपर्ण इति नामाक्षरपङ्क्तिरूपी मन्त्रः संयति बन्दिभिः श्रुतिपथं कर्णपथं नीतः प्रापितः सन् प्रतिक्रितिभृतां रिपूणां दोषो बाहव एव स्तम्भास्त एव कौर्याद्वैर्ध्याच्च ये कुम्भीनसाः सवोस्तास्तम्भयति । एतस्मात्साम्राज्यकर्णनाङ्गीतानां शत्रूणां बाहवो युद्धाय न प्रसरन्तीत्यर्थः । सिद्धवैदिकमन्त्रश्रवणाच्च फणिनां स्तम्भो भवति । अध्युष्टेति सार्धकोटित्रयस्य संज्ञा । अङ्कुरो नित्यपुलिङ्गः । 'कुम्भीनसो लेलिहानः' इत्यमरः ॥

तादृग्दीर्घविरिञ्चिवासरविधौ जानामि यत्कर्तृतां शङ्के यत्प्रतिबिम्बमम्बुधिपयःपुरोदरे वाडवः ।

व्योमव्यापिविपक्षराजकयशस्ताराः पराभावुकः

कासामस्य न स प्रतापतपनः पारं गिरां गाहते ॥ ११ ॥

तादृगिति ॥ हे भैमि, अस्य राज्ञः स प्रताप एव तपनः सूर्यः कासा गिरां पारं परतीरं न गाहते । कस्यापि वर्णयितुमशक्य इत्यर्थः । स कः । अहं तारु दीर्घं चतुर्दशमन्वन्तरपरिमितवास्म-

हापरिमाणं विरिञ्चिवासरं ब्रह्मदिनं तस्य विधौ करणे यस्य यदीय-क्षात्रतेजोरूपस्य सूर्यस्य कर्तृतां निर्मातृतां जानामि । सूर्यस्य दिन-कर्तृत्वाद्ब्रह्ममपि दिनं दिनत्वात्सूर्येण कर्तव्यम् । तच्चतुर्गुणसहस्रपरिमाणत्वादेतद्दिननिर्मात्रा सूर्येण निर्मातुमशक्यमिति तद्विरिञ्च-णेन चिरकालावस्थायिनातिदीर्घेनैतदीयप्रतापतपनेनैव निर्मातुं शक्यं न त्वन्येनेत्यहमुपेक्ष इत्यर्थः । तथा—अहं अम्बुधिपयःपुरे प्रवाहमध्ये वाडवो वडवानलो यस्य एतदीयप्रतापतपनस्य प्रति-बिम्बरूप इति शङ्के । जलानलयोः सहावस्थानविरोधाद्वाडवोऽग्निर्न भवति । किंभूतः सः—व्योमव्यापिन्यो विपक्षराजकस्य रिपु-राजकस्याहत्वाद्यशस्य तारा नक्षत्राणि स्वप्रभावेण पराभावुक-स्तिरस्कृता । सूर्येणापि व्योमव्यापिवैरिचन्द्रस्य चन्द्रिकारूपं यशो नक्षत्राणि च पराभूयन्ते । एतत्प्रतापसूर्यस्य पुरस्ताद्वैरियशांसि न प्रसरन्तीत्यर्थः । पराभावुकः, 'लपपत-' इत्युक्म् । तद्योगे, 'न लोका-' इति पष्ठीनिषेधात्तारा इति द्वितीया ॥

द्वेष्ट्याकीर्तिकलिन्दशैलमुतया नद्यास्य यदोर्द्वयी

कीर्तिश्रेणिमयी समागममगाद्रङ्गा रणप्राङ्गणे ।

तत्तस्मिन्विनिमज्ज्य बाहुजभटैरारम्भि रम्भापरी-

रम्भानन्दनिकेतनन्दनवनक्रीडादराडम्बरः ॥ १२ ॥

द्वेष्ट्येति ॥ अस्य राज्ञः दोर्द्वयी बाहुद्वयं तथा जनिता कीर्ति-श्रेणिः कीर्तिपरम्परा तन्मयी तद्रूपा श्वेतवाङ्मगा द्वेष्ट्याणां रिपूणां पलायनाजनिता अकीर्तिः सैव कालिन्दशैलमुता यमुना तथा नद्या सह यद्यस्माद्रणप्राङ्गणे सङ्ग्रामभूमौ समागममगात्संयोगं प्राप तत्तस्मात्कारणात् तस्मिन्प्रयागसंज्ञके गङ्गायमुनासंगमे बाहु-जभटैः क्षत्रिययोधैः विरोधेन निमज्ज्य लक्षणया देहं त्यक्त्वा रम्भापरीरम्भानन्दस्य निकेते नन्दनवने देवोद्याने क्रीडायां य आदर आसक्तिस्तस्य आडम्बरो बाहुल्यमारम्भि आरब्धम् । योपि प्रयागे निमज्जति सोपि 'सितोसिते सरिते' इत्यादिश्रुत्या नन्दनवने रम्भाद्यप्सरोभिः सह क्रीडति । 'बाहुजः क्षत्रियो विराट्' इत्यमरः । आरम्भि, 'रभेरशदिलोः' इति नुम् । परीरम्भ इति, 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घः ॥

इति श्रुतिस्वादिततद्गुणस्तुतिः

सरस्वतीवाङ्मयविस्मयोत्थया ।

शिरस्तिरःकम्पनयैव भीमजा

न तं मनोरन्वयमन्वमन्यत ॥ १३ ॥

इतीति ॥ भीमजा शिरसः तिरःकम्पनयैव वक्रचालनयैव तं मनोरन्वयं सूर्यपुत्रमनुवंशसमुत्पन्नं ऋतुपर्णं नान्वमन्यत नाङ्गी-चकार । किंभूता—इति पूर्वोक्तप्रकारेण श्रुतिभ्यां कर्णाभ्यां स्वा-दिता सादरमाकर्णिता तद्गुणस्तुतिर्यथा । किंभूतया (कम्पनया-) सरस्वत्या वाङ्मयेन जनिता विस्मय आश्चर्यं तस्मादुत्थयोपपन्नया । शिरःकम्पस्योभयसूचकवादाश्चर्याभिनयकृतः कम्पस्तन्निराकरणार्थं जात इत्यर्थः । अस्य मनुवंशावास्त्वस्य सोमवंशे सामिलापस्वा-त्कन्याभिलषितसौन्दर्याद्यवर्णनाद्गाननुरागः ॥

१ 'सितासिते सरिते यत्र सङ्गते तत्रादुतासौ दिवमुत्पतन्ति । ये ये तन्वं विस्मज्जन् धीरास्तो जनासौ अमृतत्वं भजन्ते ॥' इति ।

युवान्तरं सा वचसामधीश्वरा

स्वराभृतन्यकृतमत्तकोकिला ।

शशंस संसक्तकरैव तदिशा

निशापतिज्ञातिमुखीमिमां प्रति ॥ १४ ॥

युवेति ॥ सा वचसामधीश्वरा सरस्वती निशाकरस्य ज्ञाति-
सदृशं मुखं यस्यास्तां चन्द्रानानामिमां प्रति युवान्तरमन्यं वरं
शशंस वर्णयामास । किंभूता—स्वराभृतेन न्यकृतस्मिरस्कृतो मत्तो
वसन्तदृष्टः कोकिलो यया । तथा—तदिशा यस्यां दिशि वर्णनीयो
युवा तिष्ठति तदिशा तदीयया दिशाभिमुख्येन संसक्तकरैव संब-
द्धहस्ता । हस्तेन तं निर्दिश्येति यावत् । सरस्वतीवार्णां माधुर्येण-
वाश्रुणोन्नतु राजन्यानुरागेणेति स्वराभृतपदेन सूचितम् । ईश्वरेति,
'स्थेश'—इति वरम् । अथ प्राणेशरीत्यादेः कथं साधुत्वम् ।
'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इतीशेर्बन्धि ङीवर्योः सतीरित्येवेहि ॥

न पाण्ड्यभूमण्डनमेणलोचने

विलोचनेनापि नृपं पिपाससि ।

शशिप्रकाशाननमेनमीक्षितुं

तरङ्गयापाङ्गदिशा दशोस्त्वपः ॥ १५ ॥

नेति ॥ हे एणलोचने मृगाक्षि, त्वं पाण्ड्यभूमण्डनं पाण्ड्य-
देशस्य चूडामणिं मुकुटरमभूतं नृपं विलोचनेन पिपासस्यपि न न
पश्यसि तावत् । परं पातुमिच्छस्यपि नेत्येपरर्थः । अनुचितमेतदि-
त्यर्थः । अधरेण तावन्न पिपाससि, परं विलोचनेनापि न पिपास-
सीति । द्वाभ्यां नेत्राभ्यां न पिपाससि परमेकेनापि न पिपाससीति
वा । तस्मात्वं शशिवत्प्रकाशं प्रसन्नमाननं यस्य तं एनं नृपमी-
क्षितुं दशोस्त्वपो नेत्ररश्मीनपाङ्गदिशा नेत्रप्रान्तदेशेन तरङ्गय ।
अतिसुन्दरमेनं कटाक्षं विलोकयेति भावः ॥

भुवि भ्रमित्वानवलम्बमम्बरे

विहर्तुमभ्यासपरम्परापरा ।

अहो महावंशममुं समाश्रिता

सकौतुकं नृत्यति कीर्तिनर्तकी ॥ १६ ॥

भुवीति ॥ हे भूमि, महावंशं महाकुलीनममुं समाश्रिता ।
एतदीयेति यावत् । एवंविधा कीर्तिरूपा नर्तकी सकौतुकं यथा
तथा धनाभिलाषराहित्येन नृत्यति । अहो आश्चर्यम् । (आश्चर्यं)
लोकगतं कौतुकं नर्तकीगतमिति न पानरुत्तयम् । किंभूता—पूर्वं
अभित्वा । सकलं भूमण्डलं व्याप्येत्यर्थः । पश्चादनवलम्बं यथा
तथा अम्बरे गगने विहर्तुं चरणाभ्यासपरम्परायां परा आसक्ता ।
अभ्यासपरम्परायां वा परा उक्कृष्टा । एतदीया कीर्तिभूलोकं पूर्व-
मभिव्याप्य लोकान्तरं व्याप्नोतीत्यर्थः । सेनाद्यनवलम्बेन सदो-
त्साहवन्तममुमिति वा । नर्तक्यपि पूर्वं भूमौ भ्रमिन्वा निराश्रयं
गगने नर्तितुमभ्यासपरा सती महान्तं वेणुमाश्रित्य वेणोरुपरि
सकौतुकं नृत्यति । अथ च महान्तं पृष्ठवंशमाश्रिता नर्तकीति वा ।
याहि झटिति मूमावपि गन्तुमपि न शक्नोति सा निरालम्बं

महान्तं वेणुमाश्रित्य नृत्यतीत्यतिचित्रमित्यादि ज्ञातव्यम् । 'वंशो
वेणो कुले वर्गे पृष्ठस्यावयवेऽपि च' इति विश्वः ॥

इतो भिया भूपतिभिर्वनं वना-

दटद्भिर्बैरटवीत्वमीयुरी ।

निजापि सावापि चिरात्पुनः पुरी

पुनः स्वमध्यासि विलासमन्दिरम् ॥ १७ ॥

इत इति ॥ इत अस्मादाज्ञः सकाशाद्रिया भयेन वनाङ्गना-
न्तरमटद्भिर्गच्छद्भिर्भूपतिभिः उच्चैरतिशयेन अटवीवमरण्यानीव-
सीयुरी प्राप्ता सा प्रसिद्धा निजा स्वीयापि पुरी चिराद्गनाभ्यन्तर-
भ्रमापुनरध्यासि (वापि) प्राप्ता । तथा—पुर्यां स्वीयं विलास-
मन्दिरं रतिगृहं पुनरप्यधिष्ठितम् । वनबुद्धेयेत्यर्थः । राज्यभ्रंश-
शापेक्षयानेकवारं तन्नामस्य पुनरन्यत्र गत्वा पुनस्तन्नामस्थानी-
त्यर्थः । अनेन वैरिनगराण्युद्धासितानीति भावः । 'उपेयिबान्—'
इत्यत्र सूत्रे उपसर्गस्यातन्नामवादीयुपीत्यत्र कर्तुः ॥

आसीदासीमभूमीवलयमलयजालेपनेपध्यकीर्तिः

समाकूपारपारीसदनजनधनोद्रीतचापप्रतापः ।

वीरादस्मात्परः कः पदयुगयुगपत्पातिभूपातिभूय-

श्रृङ्गारलोडुपलीकरपरिचरणामन्दनन्दनखेन्दुः ॥ १८ ॥

आसीदिति ॥ हे भूमि, अस्माद्वीरापर उक्कृष्टः अन्यो वा क
आसीद्वा । अपि तु एवंविधोऽयमेव, न त्वस्यः कृत्रिमित्यर्थः ।
किंभूतः—सीमां समुद्रलक्षणं वा अभिप्राप्य सीमासहितं भूव-
लयं तस्य मलयजालेपनेपध्यं चन्द्रनाङ्गरागरूपं नेपथ्यं भूषणं
तदिव कीर्तयेत्यर्थः । (यद्गीय) कीर्तिचन्दनधवलितसमुद्रमण्डित-
मण्डलम् । तथा—यस्यसामानाकूपारपाराणां समुद्रपरतीराणां समा-
हारः समाकूपारपारी इव सदनं निवासस्थानं यस्य ससममुद्रपर-
तीरवासी यो जनो लोकस्तेन घनमविच्छिन्नं वृणीत उच्चैर्गीय-
मानश्चापप्रतापो यस्य, चापश्च प्रतापश्च वा यस्य सः । तथा—
पदयुगे चरणयुगले युगपत्यमकालमेव पातिनः पतनशीला नम-
स्कारकारिणो भूपात्नेपां अतिभूयांस्यतिष्ठन्ति यानि चूडारत्नानि
तान्येन वस्तुलवावुडुपान्यो नक्षत्ररूपाश्चन्द्रक्षिपलासां करानां
किरणानां परिचरणं सर्वतः संचरणं तेन । अथ च तामां हर्म-
यपरिचरणं चरणसेवा तथा, कृत्वा अमन्दं नन्दन्तोऽतितरां समु-
द्रकान्तयो नया एवेन्द्वश्रद्धा यस्य । चरणपतितमकलराजशि-
रोमणिकिरणसंघटितनखकान्तिः । यशस्वी प्रतापवानन एव सर्व-
नृपतिवन्धचरण एनादशः कोपि नास्ति तस्मादेनं वृणीष्वेति
भावः । अन्योऽपि पक्षीकरकृतचरणसंवाहनेन नन्दति ॥

भङ्गाकीर्तिमयीमलीमयतमप्रत्यर्थिसेनाभट-

श्रेणीतिन्दुककाननेषु विलसत्यस्य प्रतापानलः ।

१ 'रूपकार्यकारः' इति जीवातुः । २ 'प्रत्येकस्यातिवर्गस्य क्रमादने-
कास्तटीभटकीभूतपुरीषु न वृत्तेन, तथा पुरीषपि पुरीषाटवीत्वयोः
क्रमसंबन्धोक्त्या च, एकमेकस्मिन् क्रमेण पर्याय
शयुक्तलक्षणं पर्यायभेदद्वयं द्रष्टव्यम्' इति जीवातुः ।

तस्मादुत्पतिताः स्फुरन्ति जगदुत्सङ्गे स्फुलिङ्गाः स्फुटं
भालोद्भूतभवाक्षिभानुहुतभृग्जम्भारिदम्भोलयः ॥ १९

भङ्गति ॥ अस्य प्रतापानलो भङ्गन पराजयेन जनिता अकीर्तिः
सैव इयामस्वान्मयी तथा मलीमसतमा अतितरां मलिनीभूताः
प्रत्यर्थिसेनाभटाः शत्रुसैनिकशूरास्तेषां श्रेणी समूहः सैव इयाम-
त्वात्तिन्दुककाननानि तेषु विलसति विशेषेण दीप्यते । तस्मादे-
तदीयाप्रतापानलादुत्पतिता उर्यिता भालालुलाटादुद्भूतं भवाक्षि
हरनृनीयनेत्रं, भानुः सूर्यः, हुतभृग्वह्निः, जम्भारेरिन्द्रस्य दम्भो-
लिर्ब्रह्मः, एते स्फुलिङ्गाः स्फुटं अग्निकणा इव जगदुत्सङ्गे जगतां
भूम्यादीनां मध्ये स्फुरन्ति शोभन्ते । तिन्दुकवनानि हि इयामानि
भवन्ति । तत्र पतितो वह्निश्चटचटाशब्दं कुर्वन्स्फुलिङ्गान्मुञ्चति ।
महत्स्वपि हरनेत्रादिषु स्फुलिङ्गवारोपेण प्रतापानलस्यातितरां
माहात्म्यं सूचितम्—यस्य कणा एवभूताः स कथंभूतो भवतीति ॥

एतद्वन्तिबलैर्विलोक्य निखिलामालिङ्गिताङ्गीं भुवं
सङ्ग्रामाङ्गणसीम्नि जङ्गमगिरिस्तोमभ्रमाधायिभिः ।
पृथ्वीन्द्रः पृथुरेतदुग्रसमरप्रेक्षोपनम्रामर-
श्रेणीमध्यचरः पुनः क्षितिधरक्षेपाय धत्ते धियम् ॥ २० ॥

एतदिति ॥ हे भैमि, एतस्य पाण्डवस्योग्रसमरस्य प्रेक्षायै
उपनम्रा समागता अमरश्रेणी देवसङ्घः तन्मध्यचरो मध्ये वते-
मानः । देवत्वं प्राप्त इति यावत् । एवंभूतः पृथुर्वैज्यः पृथ्वीन्द्रः
पुनः क्षितिधराणां पर्वतानां क्षेपाय प्रोत्सारणाय धियं बुद्धिं धत्ते ।
किं कृत्वा—सङ्ग्रामाङ्गणस्य सीम्नि मर्यादायां जङ्गमानां स्थाना-
स्थानान्तरं गच्छतां गिरीणां स्तोमस्य भ्रमाधायिभिर्भ्रान्तिं
कुर्वाणैश्चलतुश्चतरगिरितुल्यैरेतस्य दन्तिबलैर्निखिलां भुवमालिङ्गि-
ताङ्गीं व्यासप्रदेशां विलोक्य । एवं पृथुना स्वधनुःकोट्या सङ्ग्रामदर्श-
नार्थमागतं एते पर्वता इति बुद्धितदुत्सारणे पुनरपि बुद्धिः
कृत्यर्थः । उच्चतरगजबाहुल्यं दारुणरणरसिकत्वं च सूचितम् ॥

शशंस दासीङ्गितविद्विदर्भजा-

मितो ननु स्वामिनि पश्य कौतुकम् ।

यदेप सौधाग्रनटे पटाञ्चले

चलेऽपि काकस्य पदार्पणग्रहः ॥ २१ ॥

शशंसेति ॥ इङ्गितविद्वैज्यमिप्रायज्ञा काचिहासी विदर्भजां
शशंस बभाषे । ननु हे स्वामिनि, इतः अस्यां दिशि एवं कौतुकं
पश्य । किं तत्—सौधः सुधाधवलितगृहं तस्याग्रमूर्ध्वदेशस्तत्र
वर्तमाने नटे चलेऽपि काकस्य पदार्पणग्रहः पटाञ्चले पटा-
कावसनाञ्चले यत् एष काकस्य पदार्पणे चरणस्थापने ग्रहस्तत्रोपवे-
शानार्थं पौनःपुन्येन प्रवृत्तिर्निबन्धः । तत् कौतुकं पश्येति संबन्धः ।
अनुरक्त्या भैम्यां शृङ्गारचेषां भावयतः पाण्डवस्यायं यथा-
पटाञ्चले उपवेशनार्थं काकस्याग्रहोऽनुचितः, तथैतस्य पाण्डवस्यायं
भैम्यां दुरभिवेश इति सूचनार्थं सरस्वतीकृततद्वर्णननिवारणार्थं
वेद्यमुक्तिः इत एतद्वर्णनकौतुकासकाशादिति वा ॥

१ 'उपेक्षा रूपकसंकीर्णा' इति जीवातुः । २ 'अत्र गम्योत्प्रेक्षा
भ्रान्तिमदलकारोत्पापितेति संकरः' इति जीवातुः ।

ततस्तदप्रस्तुतभाषितोत्थितैः

सदस्तदश्वेति हसैः सदःसदाम् ।

स्फुटाजनि म्लानिरतोऽस्य भूपतेः

सिते हि जायेत शितेः सुलक्ष्यता ॥ २२ ॥

तत इति ॥ ततस्तस्या दास्याः पूर्वोक्तमप्रस्तुतं भाषितं वचनं
तस्मादुत्थितैः सदःसदां सभ्यानां हसैर्हसितैस्तत् सदः सा सभा
अश्वेति श्वेतीकृतम् । तद्वचनं श्रुत्वा सभ्या हसन्ति स्मेत्यर्थः ।
अतः सदःश्वेतीकरणद्वेतोरस्य भूपतेर्म्लानिः लज्जा वैवर्ण्यं स्फुटा-
जनि । अत्रार्थान्तरन्यासमाह—हि यस्मात् सिते शुभ्रवस्तुनि
शितेः कृष्णवर्णस्य सुलक्ष्यता प्रकटता जायते । सभ्यहास्यवशात्सो-
ऽधिकं विवर्णां जात इत्यर्थः । स स्वत एव इयामः सभ्यहास्यवशा-
दधिकः इयामो जात इति वार्थः । अश्वेति, 'श्वितीकृ शौक्ये इत्य-
स्मात्पण्यन्ताकर्मणि लुङ्गामनेपदम् ॥

ततोऽनु देव्या जगदे महेन्द्रभू-

पुरंदरं सा जगदेकवन्धया ।

तदार्जवावर्जिततर्जनीकया

जनी कयाचित्परचित्स्वरूपया ॥ २३ ॥

तत इति ॥ ततः कयाचिल्लोकोत्तरयानिरूपितरूपया देव्या
वाण्या महेन्द्रभुवो महेन्द्रनामकपर्वतसंबन्धिनो देशस्य पुरंदरं
स्वामिनं अनु लक्ष्मीकृत्य सा जनी स्वयंवरा जगदे उक्ता । किंभू-
तया—जगतः एका देवतान्तरपरित्यागेन वन्द्या तथा । यतः परा
श्रेष्ठा चित् ज्ञानलक्षणं स्वरूपं यस्यास्तथा । तथा तस्या भैम्या
यदार्जवं ऋजुत्वं तेनावर्जिता वर्णनार्थमूर्ध्वोक्ता तर्जनी यया ।
तस्मिन्वर्णनीये नृपे विषये वा । देव्या एव वा यदार्जवं कृपा
तया । जगदे कर्मणि तद्ध । 'वाच्यमपुरंदरो च' इति निपातना-
'पुरंदरः साधुः । तर्जनीक इति 'नष्टतश्च' इति कप् । अनोलक्षणे
कर्मप्रवचनीयत्वात्पुरंदरमिति द्वितीया ॥

स्वयंवरोद्वाहमहे वृणीष्व हे

महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रमागतम् ।

कलिङ्गजानां स्वकुचद्वयश्रिया

कलिं गजानां शृणु तत्र कुम्भयोः ॥ २४ ॥

स्वयमिति ॥ हे भैमि, स्वयंवरेण उद्वाहस्तल्लक्षणे महे वरसाहे
आगतं महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रं स्वामिनं वृणीष्व । एवं तत्र पर्वतोप-
लक्षिते देशे कलिङ्गदेशे जातानां गजानां कुम्भयोः स्वकुचद्वय-
श्रिया सह कलिं समानशोभास्वद्वयभिलाषनिमित्तं कलहं
शृणु । इति कुम्भास्वत्कुचसाग्यमभिलषिष्यन्ति परं न प्राप्त्य-
न्तीति भावः । स्वयंवरोद्वाह एव मह उत्सवो यस्यास्तत्संबुद्धि-
रिति वा ॥

अयं किलायात इतीरिपौरवा-

ग्भयादयादस्य रिपुर्वृथा वनम् ।

श्रुतास्तदुत्स्वापगिरस्तदक्षराः

पठद्भिरत्रासि शुक्दैवनेऽपि सः ॥ २५ ॥

अयमिति ॥ अयं कलिङ्गदेशाधिप आयातः किल श्रूयते इति
विरयन्तीति ईरिणः पौराण्ये वाक् तस्याः सकाशाद्भयं तस्माद्धेतोः
कस्य रिपुः यत् वनमयात्पलाय्य गतवान् तद्वया । रिपुरिति जा-
नकवचनम् । वैयर्थ्यं हेतुमाह—तान्येव अयं समायात हत्येवंरूपा-
न्धक्षराणि यासु ताः श्रुताः शुकरेवाकर्णितामस्य एतदीयरिपोः
सत्त्वापगिरोऽतिशयितनिद्राप्रलापवाचः एकस्याप्यक्षरस्य व्यत्यासं
मिता पठद्भिः शुकरैर्वनेऽपि स रिपुरव्रामि भीषितः । पलाय्य वने
गतानामपि रिपुणामुत्स्वमलपितास्ता गिरो बहुशः पठद्भिः शुकरै-
र्भेऽपि त्रासिता वरिणः स्थानुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । अतिशूरोऽयमिति
भावः ॥

इतस्त्रसद्भिर्दुतभूभृदुज्जिता

प्रियाथ दृष्ट्वा वनमानवीजनैः ।

शशंस पृष्टाद्भुतमान्मदेशजं

शशित्विपः शीतलशीलतां किल ॥ २६ ॥

इत इति ॥ इतः अस्माद्द्वादशः सकाशाद्भयन्तो भीताः अत एव
विदुताः पलायिताः भूभृतो राजानस्तेः परित्यक्ता प्रिया स्वम्प्रा-
णेश्वरी वनमानवीजनैर्भेलीजनैर्दृष्टा । अथ पश्चादात्मदेशजं अद्भुतं
पृष्टा मनी भवत्या देशे निःस्पृहमिति, शशित्विपश्चन्द्रस्य शीतल-
शीलतां किल प्रसिद्धं हिमस्वभावव्यमेव स्वदेशजानामाश्चर्यं शशं-
साकथयन् । स्वदेशे वियोगाभावाच्चन्द्रकारणां शीतलत्वं, वने च
वियोगादुष्णत्वमित्यर्थः । प्रियेति जाल्येकवचनम् । भनृत्यक्ता
वियोगज्वरभराक्रान्ता मनी वने चन्द्रकान्तिमुष्णामनुभवती-
त्यर्थः ॥

इतोऽपि किं वीरयमे न कुर्वतो

नृपाधनुर्बाणगुणैर्वशंवदान् ।

गुणेन शुद्धेन विधाय निर्भयं

तमेनमुर्वीचलयोर्वशी वशम् ॥ २७ ॥

इत इति ॥ हे भूमि, त्वं इतोऽपि राज्ञः सकाशात् किमिति न
वीरयसे शूरा न भवसि । अपितु तस्मादपि शूरा भव । किं वीरा
न भवसि अपि तु वीरा भवस्येति वा । किंभूतादितः नृपाश्चादनु-
धनुश्च बाणाश्च गुणाश्च चापशरमार्बारूपैर्बहुभिरुपकरणैः कृप्या
वशंवदान्वश्यान्कुर्वतः । किंभूता त्वम् । उर्वीचलये उर्वशीरूपाति-
मुन्दरी । किं कृत्वा—तमेन बहुभिधेनुरादिभिरुपकरणैर्विद्विषां जप्तं
शुद्धेन केवलेन चापादिलेशसंस्पृशरहितेन सौन्दर्यादिना गुणेन
मौम्या च कृत्वा निर्भयतितरामायासरहितं वा यथा तथा वशं
विधाय । बहुसाधनेः पराजयतोऽस्यैकेनैव साधनेन जयकरणादि-
त्यर्थः । मार्वामात्रेण जयादाश्चर्यं च । अयं सर्वभ्योऽपि वीरः
अस्मादपि त्वमित्यपेक्षः । वीरयसे, 'शूर वीर विक्रान्ती' इति
पुराणिः ॥

एतज्जीतारिनारी गिरिचिलविगलद्वासरा निःसरन्ती

स्वक्रीडाहंसमोहग्रहिलशिशुभृशप्रार्थितोन्निद्रचन्द्रा ।

आक्रन्दद्भूरि यत्तन्नयनजलमिलच्चन्द्रहंसानुविम्ब-

प्रत्यासत्तिप्रहृष्यत्तनयविहसितैराश्वसीक्यश्वसीच्च २८

३६

एतदिति ॥ एतस्माज्जीतानामरीणां नारी, एतस्माज्जीता अरि-
नारी वा गिरिचिले पर्वतकंदरायां विगलद्वासरातिबाहितदिवसा ।
तथा—रात्रौ निःसरन्ती बिलाद्बहिर्निर्गच्छन्ती । तथा—तदनन्तरं
स्वः स्वकीयो मदीयः क्रीडाहंस एवायमिति मोहो भ्रान्तिस्तथा
ग्रहिलो मदीयमेतं हंसं देहीत्याग्रहवान् शिशुस्तेन भृशं प्रार्थितो
याचित उन्निद्रश्चन्द्रो यां एवभूता सती चन्द्रद्वाने सामर्थ्याभावा-
त्तदाग्रहशान्त्यभावाद्बुधवशाद्यस्माद्भूरि बहु आक्रन्दद्भुरोद । त-
स्माद्धेतोः बहुतरे नयनजले मिलन्प्रतिबिम्बरूपेण संघट्टमानो यश्च-
न्द्ररूपो हंसस्तस्य योऽनुविम्बः, मिलन्यश्चन्द्रहंसस्यानुविम्बो वा,
तस्य प्रत्यासत्त्या सामीप्येन मदीयः क्रीडाहंसोऽयमागत इति बुद्ध्या
प्रहृष्यन्तो मोदमानस्य तनयस्य पुत्रस्य विहसितहंसैः कृत्वा तदा-
ग्रहशान्तैः आश्वसीदाश्वसं प्राप । परित्यक्तस्वीयसंपरस्तरणात्
तव हंसः दृष्ट्वैव भ्रान्तोऽस्मीति न्यश्वसी(म)ञ्च शोकनिश्वासं
चामुञ्चन् । आश्वसीन्, लङि 'हृदश्च पञ्चभ्यः' इत्यष्टकमार्बधानु-
स्येडागमः । लुङि वा 'हयन्तक्षणः' इति वृद्धिनियेधे रूपम् ।
न्यश्वसी(म)न्, लङि 'अङ्गापर्यगालवयोः' इत्यष्टकमार्बधानु-
कस्याडागमः ॥

अस्मिन्द्विजयोद्यत पतिरयं मे स्तादिति ध्यायिनी

कम्पं माचिवकभावमञ्चति रिपुक्षोणीन्द्रदारा धरा ।

अस्यैवाभिमुखं निपत्य समरे यास्यद्विरुध्वं निजः

पन्था भास्यति दृश्यते विलमयः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः ॥

अस्मिन्निति ॥ हे भूमि, अस्मिन्नाजि द्विजययोगने मति
रिपवश्च ते क्षोणीन्द्रा राजानस्तेषां दाराः प्रिया वशीयन्तीनां धरा
पृथ्वी अयं राजा मे पतिः स्वामी स्माद्वादिनि ध्यायिनी विन्त-
यन्ती मनी सारिवकेषु मध्ये कम्पलक्षणं सारिवकभावमञ्चति ग-
च्छति । अन्यस्वामिसूचकं भूकम्पलक्षणं भौममुत्पातं प्राप्नोती-
त्यर्थः । एवमन्याप्येयं ध्यायन्ती मनी सारिवकं भावं प्राप्नोति ।
तथा—समरेऽस्यैवाभिमुखं शस्त्रार्थनिपत्य ऊर्ध्वमुर्ध्वदेशम् ।
अथ च—उत्तमं स्वर्गलोकं, यास्यद्विरुध्वं द्विः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः
भास्यति सूर्यमण्डलमध्ये निजः स्वीयो विलमयः पन्था दृश्यते ।
'द्वाविर्मौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदितौ । परिघाट यो गयुक्तश्च
रणे चाभिमुखो हतः ॥' इति वचनात् । अथ च—सूर्यं विल-
रूपो दृग्पातश्च त्रियमाणे दृश्यते । अतिशूरोऽयमिति भावः ॥

विद्राणे रणचत्वरदाग्रिणे व्रस्ते समस्ते पुनः

कोपात्कोऽपि निवर्तते यदि भटः कीर्त्या जगन्पृच्छतः ॥

आगच्छन्नपि संमुखं विमुखतामेवाधिगच्छत्यसौ

द्रागेतच्छुरिकारयेण ठणिति च्लिन्नापसर्पच्छिराः ३०

विद्राणे इति ॥ व्रस्ते भीते अत एव रणचत्वरदाग्रिणाङ्गनाद्रि-
द्राणे पलायिते समस्तेऽरिगणे मध्ये कोपि भटः शूरः कोपाद्यदि
पुनः निवर्तते । यतो जगति कीर्त्या यशसा उद्भूतः क्लृप्तः । अस्मां
भटः अस्य संमुखमागच्छन्नपि विमुखतामेव विगनमुखवमधिग-

१ 'अत्र नारीश्वीधन्द्रविम्बे तन्प्रतिबिम्बे च त्रिमयमादृश्याङ्ग-
सम्प्राप्तिनिबन्धनाङ्गान्तिमदन्कारः' इति जीवानुः । २ 'अत्राश्वसीध-
गमनमार्गलोपेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगादय्या' इति जीवानुः ।

च्छति प्राप्नोति । अथ च—संमुखमागच्छन्नपि पराङ्मुखो जात इति विरोधाभासः । यतः—द्राक् शीघ्रमेतस्य दुरिकाया रयेण 'ठण्' इति यथा तथा खण्डितमपसर्पदधःपतच्छिरो यस्य सः । 'ठण्' इति लोहकण्टास्थिसंघट्टजशब्दानुकरणम् । अतिशूरोऽयमिति भावः ॥

ततस्तदुर्वीन्द्रगुणाद्भुतादिव
स्ववक्रपद्मेऽङ्गुलिनालदायिनी ।

विधीयतामाननमुद्रणेति सा

जगाद वैदग्ध्यमयेङ्गित्वं ताम् ॥ ३१ ॥

तत इति ॥ ततः सा भैमी तां वार्णीं प्रति वचनमन्तरेणैव इति जगाद । इति किम्—आननमुद्रणा मौनं विधीयतामिति । किंभूता—तस्य उर्वीन्द्रस्य गुणाकर्णनसमुपज्ञान् अद्भुतादाश्चर्यादिव स्ववक्रपद्मे अङ्गुलिरूपं नालं तस्य दायिनी । अत एव वैदग्ध्यमयं एतच्चानुर्यबहुलमिङ्गितं चेष्टितं यस्याः सा । वचननिषेधार्थं, आश्चर्याभिनयार्थं च मुने अङ्गुलिर्दायते । वर्णननिषेधार्थं दत्ताङ्गुलिस्तद्गुणाद्भुतादिवेति लोकरूपप्रक्षिप्तमित्यर्थः । पद्मे च नालं भवति ॥

अनन्तरं तामवदत्तृपान्तरं

तदध्वदत्कारतरङ्गरङ्गणा ।

तृणीभवत्पुष्पशरं सरस्वती

स्वतीव्रतेजःपरिभूतभूतलम् ॥ ३२ ॥

अनन्तरमिति ॥ अनन्तरं तद्गुणननिषेधानन्तरं सरस्वती नृपान्तरं तां भैमीं प्रत्यवदत् । किंभूता—तस्य वर्णनीयनृपान्तरस्याध्वनि तद्विदिशदशः ताराणामनिविशालानां तरङ्गाणां दृश्यापाराणां रङ्गणं गतिर्यस्याः । दृश्यापारदर्शितवर्णनीयनृपान्तरा । किंभूतं नृपान्तरम्—तृणीभवन्दीनो भवन्पुष्पशरः कामो यस्मात् । तथा—स्वतीव्रतेजसा परिभूतं वशीकृतं भूतलं भूमण्डलं येन । 'रिङ्गणा' इति च पाठः ॥

तदेव किं न क्रियते न का क्षिति-

येदपि तद्वृत्तमुखेन काङ्क्षति ।

प्रसीद काञ्चीमयमाच्छिन्नतु ते

प्रसह्य काञ्चीपुरभूपुरंदरः ॥ ३३ ॥

तदिति ॥ नु भैमि, एष काञ्चीपुरस्य संबन्धिन्या भुवः पुरंदरस्यैव प्रति प्रहितस्य नूतस्य मुखेन संदेशवचनेन कृत्वा यत्नदीयवर्णादि काङ्क्षति तदेव किं न क्रियते । अपि तु तदेव क्रियताम् । एतदुक्तं कुर्ष्यान्तव का क्षतिर्हानिः । अपि तु न कापि । अस्मिन्प्रसीद । अयं नवरेते लज्जया अभ्यमानाया अपि ते काञ्चीं मेखलाबन्धं प्रसह्य हठादाच्छिन्नतु शिथिलयतु । अधीरतया ग्रन्थेरुन्मोचनमसहमानकोटयतु वा । एवं वृणीष्वेति भावः ॥

मयि स्थितिर्नम्रतयैव लभ्यते

दिगेव तु स्तब्धतया विलङ्घ्यते ।

इतीव चापं दधदाशुगं क्षिप-

अयं नयं सम्यगुपादिशद्विषाम् ॥ ३४ ॥

मयीति ॥ चापं दधत्, आशुगं वैरिषु क्षिपन् अयं राजा इति पूर्वोक्तं द्विषां नयं नीतिं सम्यगुपादिशद्विषाम् । इति किम्—हे द्विषा, मयि मममीपे नम्रतयैव विनीततयैव स्थितिर्निवासः । अथ च—स्वराज्ये स्थितिः, लभ्यते । स्तब्धतयाऽविनीततया तु पुनर्दिगेव विलङ्घ्यतेऽतिक्रम्यते । चेन्मयि नम्रा (अ)भविष्यथ (त) तर्हि चापस्त्रिस्थितिं प्राप्स्यथ (त) । अन्यथा वाणवह्निगन्तं (अ)यास्यथ (त) इति वचनं विनैवोक्तवानित्यर्थः । नम्रस्तब्धशब्दयोर्वैकावचिनीताविनीतायपरतयोपेक्षा ॥

अदःसमित्तंमुखवीरयौवत-

शुटदुजाकम्बुमृणालहारिणी ।

द्विपद्रणस्त्रैणदगम्बुनिर्क्षरे

यशोमरालावलरिष्य खेलति ॥ ३५ ॥

अद इति ॥ अस्य राज्ञः यशोरूपा मरालावलिर्हंसपद्मिः द्विपतां भटानां सङ्घास्तेषां स्त्रैण स्त्रीवृन्दं तस्य दगम्बुनिर्क्षरे नेत्रवाष्पप्रवाहे खेलति । किंभूता—अदःसमिति अमुष्य रणे संमुखगता ये वीरास्तेषां यौवतं स्त्रीसमूहस्तस्य वैधव्यवशाद्भुटन्तो ये भुजाकम्बवः शङ्खवलयानि त एव मृणालानि हरत्यपनयति भक्षयति वेलेवंशीला । हंसावली हि मृणालाहारा निर्झरोदके क्रीडति । रणे संमुखगतानां शत्रूणां वधात्तस्त्रियः शङ्खवलयानि स्फोटयन्ति रुदन्ति च तेन चास्य कीर्तिर्भवति ॥

सिन्दूरश्रुतिमुग्धमूर्धनि धृतस्कन्धावधिश्यामिके

व्योमान्तस्पृशि सिन्धुरेऽस्य समरारम्भोद्धुरे धावति ।

जानीमो नु यदि प्रदोषतिमिरव्यामिश्रमं ध्याधिये-

वास्तं यान्ति समस्तवाहुजभुजातेजःसहस्रांशवः ॥ ३६ ॥

सिन्दूरति ॥ नु भैमि, समरस्य आरम्भे उद्धुर उडुके अस्य सिन्धुरे गजे धावति सति समस्ता बाहुजाः क्षत्रियास्तेषां भुजानेजांस्त्रैव सहस्रांशवः सूर्या यदि यन् अस्ते विनाशं अस्ताचलं च यान्ति गच्छन्ति । तन् प्रदोषतिमिरं रजनीमुखसंबन्धिना तमसा व्यामिश्रा मिलिता या संख्या तस्या धिया बुद्ध्या भ्रान्त्येवेति वयं जानीमः । वाक्यार्थः कर्म । दिवारजन्योः संघो भवः सांघ्यो रागः तद्भ्रान्त्येत्यर्थः । किंभूते सिन्धुरे—सिन्दूरश्रुत्या मुग्धो मनोज्ञो मूर्धा यस्य । तथा—एता स्कन्धावधिकृत्य श्यामिका स्वाभाविकी कज्जललेपमण्डनजा वा कालता येन । तथा—वृद्धतया व्योमान्तःस्पृशि गगनमध्यस्पर्शिनि । तथा—समरारम्भाद्रणतुर्यभ्रवणाः कोपदुःसहे वा । यदि अस्ते यान्ति तर्हि सायंकालतिमिरसंपृक्तसंख्याधियेति वा । संख्यापि किंचिदकजलतुल्यतिमिरयुक्ता सिन्दूरवच्च स्वतो रक्ता वरुणदिगन्तस्पर्शिनी चेति पूर्वोक्तविशिष्टहस्तिदर्शने सति इयं सायंसंघेति बुद्ध्यैव तेजःसूर्याणामस्तगमनं युक्तम् । एवंविधं गजं दृष्ट्वा सर्वेऽपि पलायन्त एषेत्यर्थः । 'जानीमोऽथ तदा' इति पाठे अधशब्दो यदित्यर्थः, तदा तदित्यर्थे ज्ञेयः । इयामेव श्यामिकेति स्वायं कप्रत्यये 'प्रत्ययस्यात्' इतीवम् ॥

१ 'रूपकालंकारः' इति जीवातुः । २ 'उत्प्रेक्षांकारः' इति जीवातुः ।

हित्वा दैत्यरिपोरः स्वभवनं शून्यत्वदोषस्फुटा-
सीदन्मर्कटकीटकृत्रिमसितच्छत्रीभवत्कौस्तुभम् ।
उज्जित्वा निजसद्यः पद्ममपि तद्व्यक्तावनद्धीकृतं
लूतातन्तुभिरन्तरघः भुजयोः श्रीरस्य विश्राम्यति ॥३७॥

हित्वेति ॥ श्रीः लक्ष्मीः अद्यास्य भुजयोरन्तः मध्ये विश्रा-
म्यति शोभते । किं कृत्वा—दैत्यरिषोर्विष्णोः स्वभवनं स्वस्य गृहं
उरः हित्वा । तथा—तत् निजसद्यः पद्ममप्युज्जित्वा । किंभूतमुरः-
लक्ष्म्या त्यक्त्वाच्छून्यत्वलक्षणं दोषेण स्फुटमासीदन्तः स्थितिः
भवन्तो मर्कटकीटा ऊर्णनाभकीटानेषां करणेन निर्वृत्तं तैरभिन-
कृत्रिमं सितच्छत्रमिव सितच्छत्रं मण्डलाकारं भवेत् रामाण्ड(न्तः)
स्थापनस्थानं तद् भवन्मूर्त्तपीभवन्कौस्तुभाभयो मणिर्यत्र । किंभूतं
पद्मम्—लूतातन्तुभिः मर्कटीसूत्रैर्मर्कटपदद्वयः । कमलसूत्रैरि-
त्यर्थः । व्यक्तं प्रकटमवनद्धीकृतं यद्भूम् । विमलतन्तुनामेव लूतात-
न्तुवेनोक्तिः । परस्परमर्तदूरे द्वे अपि भवने प्रति गतागतान्यां
श्रान्ता मती गृहद्वयं परित्यज्य अतिसमीपवर्तिनोरस्य भुजयोरिव
भवनयोः सुखेन निधीति । अत्रैव स्थिरा भवतीत्यर्थः । कौस्तु-
भस्य धवलवाहुताच्छत्रवेन, कमलसूत्राणां च सादृश्यालूतात-
न्तुवेनोपप्रेक्षा । 'लूता स्त्री तन्तुवाये स्यात्' इत्यमरः ॥

स्निग्धोर्जेत्रमयं पवित्रमसृजत्तत्कीर्तिपूर्ताद्भुतं
यत्र स्नान्ति जगन्ति मन्ति कवयः केवा न वाचंयमाः ।
यद्विन्दुश्रियमिन्दुश्चरति जलं चाविश्य दृश्येतरो
यस्यासौ जलदेवतास्फटिकभूर्जागर्ति यागेश्वरः ॥३८॥

स्निग्धोरिति ॥ अयं स्निग्धोर्जेत्रं समुद्रस्य जेतुं पवित्रमुज्ज्वलं
पावनं च तत्कीर्तिपूर्ताद्भुतं यशोरूपतडागाश्रयंमसृजस्मिमे । यत्र
कीर्तितडागे जगन्ति स्नान्ति उज्ज्वलीभवन्ति स्नानं च कुर्वन्ति ।
यद्वर्णनविषये के वा कवयः स्फुटु (?) रतनायमाया अपि वाचं-
यमा मोनिनो न सन्ति । अपि तु सर्वेपि मोनिन एव भवन्ती-
त्यर्थः । अथ च—के वयो जलपक्षिणः के वा तापसा न सन्ति ।
अपि तु तडागे बहवः पक्षिणस्तापसाश्च विद्यन्ते । इन्दुः यस्य
कीर्तितडागस्य बिन्दुश्रियमश्नति प्राप्नोति । यदपेक्षया चन्द्रोऽ-
ल्पीयानित्यर्थः । अथ च—महतमडागस्य जलविन्दुशोभाविन्दुर-
श्नति । यदीयो बिन्दुरेवेन्दुरित्यर्थः । यस्य च जलमाविश्य
प्रविश्येव दृश्येतरोः अस्मदादिनेत्रयोरविषयभूतः असौ जगति
विद्यमानः स्फटिक एव भूः यस्य (स) कैलास एव जा(या)ग-
ेश्वरः स्फटिकभीतिवलिङ्गरूपी जलदेवता जागर्ति स्फुरति ।
समच्छायात्वाजले क्षिप्तः स्फटिको न दृश्यते । इयमेव स्फटिक-
परीक्षा । उज्ज्वलतैरतत्कीर्तिकलोलप्लावित इव कैलासो न दृश्यते ।
इन्दुजले चाविश्य जले प्रतिबिम्बितः सन् यद्विन्दुश्रियमश्नतीति
वा । असौ इन्दुरेव यस्य जलमाविश्यादृश्यः स्फटिकनिर्मितो
यागेश्वरः सन् जलदेवता जागर्ति । कीर्तिमध्यपाती चन्द्रोऽपि
समच्छायात्वाच्च दृश्यत इत्यर्थे इति वा । 'यागेश्वरः स्फटिकः'
इति प्रसिद्धिः । समुद्राधिपत्यं तु 'सागरं पश्यति स्पृशेत्' इति

१ 'अत्रैकस्याः श्रियः कर्मणानिकाधारस्तुत्या पर्यायाल्लक्षणः । तत्रैव
तद्भुजयोः श्रीरभने विष्णुरपसाभ्यामप्यधिकं वस्तु व्यज्यते' इति जीवानुः ।

वचनात्पर्वतिरिक्ते काले समुद्रस्यास्पृश्यत्वादस्य तु सर्वदा पवि-
श्रवान् । समुद्रस्य भूलोकस्यैव कतिपयस्यैव जनस्य खानाह-
त्वादस्य तु लोकत्रयस्य खानाहत्वात् । तस्य वर्णयितुं शक्यत्वा-
दस्य चाशक्यत्वात् । तस्य च चन्द्रैकसर्वस्वत्वादस्य च बिन्दुरूप-
चन्द्रत्वात् समुद्रे च श्रीविष्णुरूपाया जलदेवतायाः सुसत्त्वात् च
यागेश्वरस्य जाग्रत्वात् । एवंविधो यशस्वी कोऽपि नास्तीति
भावः । यागेश्वर इति । असौ जलदेवता जागर्ति । असौ का—
या स्फटिकभूगेश्वरः कैलासो जागर्तीति वा । 'वाचि यमो मने'
इति खचि 'वाचंयमपुर्न्दरा' च' इति साधुः ॥

अन्तःसंतोषवाप्यैः स्थगयति न दशस्ताभिराकर्णयिष्य-
न्नङ्गे नानस्तिरोमा रचयति पुलकश्रेणिमानन्दकन्दाम् ।
न क्षोणीभङ्गभीरुः कलयति च शिरःकम्पनं तन्न विषयः
शृण्वन्नेतस्य कीर्तीः कथमुरगपतिः प्रीतिमाविष्करोति ॥

अन्तरिति ॥ यस्मात् उरगपतिः शेषः अन्तः संतोषवाप्यैरा-
नन्दाश्रुभिः कृत्वा दृशो नेत्राणि न स्थगयत्याच्छादयति । यतः—
ताभिरेभिः एतद्गुणानाकर्णयिष्यन्मनुचक्षुःश्रवणादश्रुभिर्नेत्राच्छा-
दनेन गुणानाकर्णनशङ्कया आनन्दाश्रुभिर्दृशी नाच्छादयति । तथा—
आनन्द एव कन्दो मूलं यस्यास्मां पुलकश्रेणि रोमाश्चपङ्क्तिमपि
अङ्गे न रचयति करोति । यतः—अनन्तिरोमाविद्यमानरोमा ।
यथा—संतोषाच्छिरःकम्पनं न करोति । यतः—क्षोणीभङ्गभीरुः
यद्यहं मृधानं कम्पयिष्यामि तर्हि भूमिः पतियतीति भ्रिया ।
तस्मात्कारणादन्तस्य कीर्तीः शृण्वन् दोषोऽन्तःकरणे समुपप्लां
प्रीतिं कथं केनायेन प्रकारेणाविष्करोति प्रकटयति वयं तं न
विश्रमः । आश्चर्यरूपकीर्तिरयमिति भावः । सहस्रमुष्वाद्वा इति
यदुच्यम् ॥

आचूडाग्रममजयजयपटुर्यच्छल्यदण्डानयं
संरम्भे रिपुराजकुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु स्थिरान् ।
सा मेवास्य पृथुः प्रसीदति तया नास्मै कुतस्त्वत्कुच-
स्पर्धागर्धिषु तेषु तान्भृतवने दण्डान्प्रदण्डानपि ॥४०॥

आचूडिति ॥ संरम्भे युद्धसंभ्रमे सति जये पटुरयं राजा रिप-
वश्च ते राजानश्च तेषां कुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु दूरस्थितान्तया
स्थिरान् शल्यस्य अप्रलोहस्य संयन्धिनो दण्डान्शरान्प्रामाण्वा
आचूडाग्रं पुङ्खाग्रं मयादीकृत्य यदमजयजयचिह्नम् । सा अस्य
पुत्रकर्तृका त्वदीया पृथुर्महती सेवा । तया सेवया त्वं अस्मै कुतो
न प्रसीदसि । यतः—किंभूताय—तव कुचस्पर्धागर्धिषु कुचमा-
भ्यामिलापिषु तेषु कुम्भस्थलेषु तान्पूर्वोक्तान्प्रचण्डान्दण्डान्भृतव-
नेऽपि कृतवतेऽपि । येन हि महती सेवा क्रियते तस्मै प्रसक्ती-
भूयते । अतिशूरोऽयं तस्माद्गुणाद्वैत्यर्थः ॥

स्तित्रश्रिया सृक्पि लीयमानया
वितीर्णया तद्गुणश्रमेणैव सा ।
उपाहमत्कीर्त्यमहत्त्वमेव तं
गिरां हि पार निषधेन्द्रैर्भवम् ॥ ४१ ॥

स्तिनेति ॥ सा भूमी स्तित्रश्रिया तं राजानमुपाहसदुपहसि-

तवती । यतः—कीर्त्यं वर्णयितुं शक्यं महारवं यस्य एवंभूतमेव । हि यस्मान्—निषधेन्द्रवंभवं नलसामर्थ्यं गिरां पारे वागगोचरः । वर्णयितुमपि न शक्यत इत्यर्थः । नलादेतस्य न्यूनत्वादुपहास इत्यर्थः । किंभूतया स्मिन्श्रिया—तद्वृणशर्मणा तदीयगुणाकर्णन-समुपपन्नं सुखेन विनीर्णयेव दत्तयेव कृतयेव । तथा—सुकृणि ओ-ष्ठप्रान्ते लीयमानया संसर्गिण्या । कीर्त्यमित्यसद्वृणारोपणार्थसूचकं पदम् ॥

निजाक्षिलक्ष्मीहमितेणशावका-

ममावभाणीदपरं परंतपम् ।

पुरंव तदिग्वलनश्रियां भुवा

भुवा विनिर्दिश्य सभामभाजितम् ॥४२॥

निजेति ॥ अर्मा वर्णा अपरमन्यं परंतपं राजानं भुवा पुरंव पूर्वमेव विनिर्दिश्य दर्शयित्वा तां भेमीमभाणीदुवाच । किंभूता-निजाक्ष्णोलेक्ष्म्या नेत्रकान्त्या हसितं गृणशावकीं मृगशिशुर्यया । किंभूतया भुवा—तस्य वर्णनीयस्य राज्ञो दिशा तत्संमुखं वलनेन दृवपातेन कृत्वा याः श्रियन्मासां भुवा स्थानभूतया । किंभूतमेतन्—सभया सभास्थैः मनोज्ञतया सभाजितम् दृष्टं पूजितं वा रिपुनापकरत्वादन्वर्थनामानं वा ॥

कृपा नृपाणामुपरि कचिन्न ते

नतेन हा हा शिरसा रसादशाम् ।

भवन्तु तावत्तव लोचनाञ्चला

निषेधनेपालनृपालपालयः ॥ ४३ ॥

कृपेति ॥ हे भूमि, ते तव नृपाणां मध्ये कचिदप्युपरि कस्याप्युपरि कृपा नास्ति । हा हा कष्टं कष्टम् । कमप्यवलोक्यस्यपि नेति न युक्तमित्यर्थः । किंभूतानाम्—स्वकृतावज्ञावशालुज्या नतेन शिरसा रसायां भूमौ दृश्येयाम् । रमां पश्यन्तीति वा । अन्यत्र कृपा मा भूष्म तावन् । किन्तु तव लोचनाञ्चला अपाङ्ग-दंशाः निषेधः सादरावलोकनाहो यो नेपालानां देशानां नृपालो राजा तं पिबन्ति सादरं पश्यन्ति एवंभूता अलयो भ्रमरभूता भवन्तु । एवं तावत्कटाक्षैर्विलोकयेत्यर्थः ॥

ऋजुत्वमौनश्रुतिपारगामिता

यदीयमेतत्परमेव हिंसितुम् ।

अतीव विश्वासविधायि चेष्टितं

बहुर्महानस्य स दाम्भिकः शरः ॥ ४४ ॥

ऋजुत्वेति ॥ ऋजुत्वमवकृता नम्रत्वप्रियवादिवादिरूपा विनीतता च । तथा—मौनं निःशब्दत्वं वाङ्मनियमश्च । श्रुतिपार-गामिता आकर्णपूर्णा वेदपारगामिता च । एवंरूपं अतीवातितरं विश्वासकारि विगतश्वासकारि मनसि हितप्रत्ययकारकं च अलीक-पवनाभ्यासवशाद्वा श्वासभावकारि यदीयमेतच्छेष्टितं परं शत्रुं स्वव्यतिरिक्तं च सर्वं जन्तुं हिंसितुमेव हन्तुमेव प्राणप्रियधनग्रहणा-र्थमेव च न तु लक्ष्यधनमात्रप्रयोजनं, न चार्जवादिगुणार्जनं प्रयो-

१ 'अत्र नलपुत्रानुरागास्तेन तारणेनैतदपरारूपकार्यसमर्थनात्तद्रूपा-र्थान्तरस्यासौ' इति जीवानुः ।

जनम् । सः अस्य बहुरसंख्यः महानक्षयोऽतिदीर्घश्च शरः दा-म्भिकः । 'दम्भेन चरति' इति रूपकम् । अतिशूरोऽयमिति भावः । दाम्भिके यावद्वृत्तं तत्सर्वमेतस्य शरे विद्यत इत्यर्थः । दाम्भिकेन यत्क्रियते तदेतच्छरेण क्रियत इत्यर्थः । इति वा । दम्भो हिंसा माया च प्रयोजनमस्य, 'प्रयोजनम्' इति ठक् । तेन चरति वा, 'चरति' इति ठक् ॥

रिपून्वाप्यापि गतोऽवकीर्णिता-

मयं न यावज्जनरञ्जनव्रती ।

भृशं विरक्तानपि रक्तवत्तरा-

निकृच्य यत्तानसृजामृजद्युधि ॥ ४५ ॥

रिपूनि ॥ यावन्तो जनास्तावतां रञ्जनं तदेव व्रतं तदस्या-स्तीति एवंभूतोऽयं राजा रिपून्प्यवाप्य । रिपून्प्राप्यापि वा । अवकीर्णितां क्षतव्रतत्वं न गतः प्राप्तः । यन् यस्मात्स्वशरीरादि-विषये भृशं विरक्तानननुरागिणोऽपि । अथ च—एनं दृष्ट्वा विग-तरुधिरानपि तान्निपून् युधि निकृच्य बाणैश्छिन्त्वा असृजा रुधिरा-कृत्वा रक्तवत्तरान्कवन्तोऽनुरागिणः । अथ च—रक्तं विषते येषु ते रक्तवन्तः, अतिशयेन रक्तवन्तो रक्तवत्तराः एवंभूतास्तानसृज-चकार । वैरिणामपि रञ्जनाक्षतव्रतत्वं न जातमित्यर्थः । रक्तवत्त-रान् कवतुर्मतुप च ॥

पतत्येतत्तेजोहुतभुजि कदाचिद्यदि तदा

पतङ्गः स्यादङ्गीकृततमपतङ्गापदुदयः ।

यशोऽमुष्येवोपार्जयितुमसमर्थेन विधिना

कथंचित्क्षीराभ्मोनिधिरपि कृतस्तत्प्रतिनिधिः ॥

पततीति ॥ पतङ्गः सूर्यः एतस्य तेज एव हुतभुगन्निस्सिन् यदि कदाचित्कस्मिन्नपि समये पतति तदा तर्हि अङ्गीकृततमः भृशमङ्गीकृतः पतङ्गानां शलभानां देहदाहलक्षणाया आपद उद्भूयो येन एवंभूत एव स्यात् । एतत्तेजसातितरां संतापवशा-त्पीडितः स्यात् । एतत्तेजोपेक्षया सूर्यो हीनः वङ्गपेक्षया शल-भतुल्य इत्यर्थः । तथा—अमुष्य यशः कथंचित्केनापि प्रकारेणो-पार्जयितुमसमर्थेनेव विधिना ब्रह्मणा अतिमहान्क्षीराभ्मोनिधिरपि तस्य एतदीयशसः प्रतिनिधिरनुकल्पः कृतः । कथंचित्कृत इति वा । यश एव यशःसदृशमिति वा । मुख्याभावे हि प्रतिनिधि-रपि क्रियते । क्षीरादप्युज्ज्वलमस्य यश इत्यर्थः । एवंविधः प्रताप-वान्यशस्वी च कोपि नाम्नीति भावः । मुख्यापेक्षया प्रतिनिधे-न्यूनत्वादेकद्वीपव्यापिनः क्षीरोदादशेषद्वीपव्यापिन्याः कीर्तेरा-धिक्याच्च ॥

यावत्पौलस्त्यवास्तुभवदुभयद्विरिष्टोमलेखोत्तरीये

सेतुप्रालेयशैलौ चरति नरपतेस्तावदेतस्य कीर्तिः ।

यावत्प्राक्प्रत्यगाशापरिवृट्ठनगरारम्भणस्तम्भमुद्रा-

वद्री संध्यापताकारुचिरचितशिखाशोणशोभाशुभौ च ॥

यावदिति ॥ हे भूमि, सेतुप्रालेयशैलौ श्रीरघुनाथकृतः सेतुः

१ 'अत्र शरे दाम्भिकत्वोपेक्षा व्यञ्जनाप्रयोगादस्या' इति जीवानुः ।

प्रालेयशैलश्च हिमाचलः तौ यावत् यावन्तं देशमभिव्याप्य तिष्ठतः यावत्कालं तौ वर्तते वा । एतस्य नरपतेः कीर्तिस्मावर्षयन्तं चरति भ्रमति । किंभूतां शैली—पुलस्त्यगोत्रापत्ययो रावणकुबेरयोः अवास्तू अगृहभूमिभूते अपि वास्तू भवन्त्यो गृहभूमित्वं प्राप्ते उभे द्वे अपि ये हरितां दक्षिणोत्तरे दिशां तयोः क्रमेण इयाम्वाचक्षुःश्रवाश्च रोमरेखा रोमावली उत्तरीयं पूर्वकायावरणवस्त्रं तद्रूपं । समुद्रबन्धनशिलापरम्परा दक्षिणदिशो रोमस्थानीया । हिमाचलश्चोत्तरदिग्वस्त्रस्थानीयः । तथा—प्राक्च प्रत्यक्च आशे प्राचीप्रतीच्यां दिशां तयोः परिवृद्धौ स्थाभिनां इन्द्रवरुणा तयोः ये नगरे तयोर्वेदाभरणमारम्भमस्मिन् । अम्भगोरित सुन्दरी मुद्रा आकारो ययोर्मां उभावर्द्धौ उद्याम्नाचलौ च यावन्तं देशमभिव्याप्य तिष्ठतः । पूर्ववत् । किंभूतावर्द्धौ—प्रातः-सायंसंध्ये एव रक्तवापनाकारुची ताभ्यां रचिता निर्मिता शिखायां शिखरे शोणा रक्ता शोभा ययोर्मां । पोलस्त्य इति गोत्रापत्ये गगोर्दिवाद्यञ्च । वास्तूभवदिति, 'रच्यां च' इति दीर्घः । उभौ अवयवा ययोर्मे उभययोः ते च ते हरितां चेति समासे पुनर्द्वाव इति वा ।

युद्धा चाभिमुखं रणस्य चरणस्यैवादसीयस्य वा बुद्धाऽन्तः स्वपरान्तरं निपततामुन्मुच्य बाणावलीः । छिन्नं वावनतीभवन्निजभियः खिन्नं भरेणाथ वा राज्ञानेन हठाद्विलोडितमभूद्भूमावरीणां शिरः ॥४८॥

युद्धेति ॥ अनेन राजा अरीणां शिरः भूमौ हठाद्विलोकारेण विलोडितं झटिति छेदात्सकुरङ्गमणमभूत् । किंभूतानामरीणाम्—अदसीयस्यामुष्यायं अदसीयस्य रणस्याभिमुखं संमुखम् । प्रारम्भमभि लक्ष्योक्त्यैवा । बाणावलीः शरपङ्क्तिरुन्मुच्य मुक्त्वा युद्धा वा निपतताम् । बाणपङ्क्तिवर्षणेन युद्धं कृत्वा रणभूमौ पततामिति यावत् । अथ च—अन्तःकरणे स्वपरान्तरं स्वस्य आत्मनः परस्य चान्तरं न्यूनाधिक्यतारतम्यं युद्धा वा अदसीयस्य चरणस्यैवाभिमुखं बाणावलीरुन्मुच्य निरायुधीभूय निपतताम् । एतच्चरणयोर्दण्डवस्त्रमस्कारं कुर्वताम् । किंभूतं शिरः—(रणसंमुखपक्षे) छिन्नं वा बाणैः स्वपिडितं सन् वा अवनतीभवत् नतमीवं भूमौ पतितं सन् । तथा—(चरणपक्षे)—अथवा निजभियो भरेण स्वीयभयबाहुल्येन वा खिन्नं सन् अवनतीभवत् । (द्वितीयपक्षे—) बलाद्विलोडितं वामदक्षिणभागस्पर्शकारीकृतम् । धरिणो यदि पुष्यन्ते तर्हि म्रियन्त एव । ये तु विचारका भीरवश्च, ते शस्त्राणि परित्यज्य एनमेव शरणं गच्छन्ति जीवन्तीति । एवकारेणान्यः शरण्यो न विद्यत इति सूचितम् । अन्यदपि भाराक्रान्तं नम्रं भवति । वाशब्दः प्रत्येकविकल्पे ॥

न तूणादुद्धारे न गुणघटने नाश्रुतिशिक्षं समाकृष्टौ दृष्टिर्न वियति न लक्ष्ये न च भुवि । नृणां पश्यत्यस्य कचन विशिखान्किं तु पतित-द्विपद्वक्षःश्वभ्रैरनुमितिरमृगोचरयति ॥ ४९ ॥

नेति ॥ युद्धकौतुकदर्शनां नृणां मनुष्याणां दृष्टिः अस्य विशिखान् कचन कस्मिन्नपि तूणादुद्धारे निष्क्रामने उपादानकाले न

पश्यतीति सर्वत्र संबन्धः । तथा—कस्मिन्नपि गुणघटने मौढ्या-संयानकाले न । आश्रुतिशिक्षं कर्णोन्नं मयोदीकृत्य समाकृष्टौ कस्मिन्नपि सम्यगाकर्षणकाले न । तथा—मोक्षनानन्तरं वियति कस्मिन्नपि गगनदेशे न । तथा—श्वभ्रिभिश्च ततो निर्गत्य भुवि कस्मिन्नपि भूप्रदेशे पतितान् पश्यति । तर्हि किं तु पतितानां बाणाघातकृतमर्मवेधवदाहूतप्राणानां भूयिष्ठानां द्विपतां वक्षसः श्वभ्रैर्दंडं प्रहृत्य बहिर्निर्गतशरकृतच्छिद्रैः कृत्वा या अनुमितिरनुमान-ज्ञानं अमृगानाम्गोचरयति ज्ञापयति । चेदनेन बाणा न मुक्तास्त-र्हि तेपां वक्षसि छिद्राणि कथं भवेयुरित्याद्यनुमितिः । 'चक्षुःश्वभ्रैः' इति पाठे चक्षुष्येव विध्यतीति भावः ॥

दमस्यमुश्चित्तमवेत्य हामिका

जगाद् देवीं कियदस्य वक्ष्यसि ।

भण प्रभूते जगति स्थिते गुणै-

रिहाप्यते संकटवासयातना ॥ ५० ॥

दमेति ॥ हामयतीति हामिका अतिनीचा चेटी दमस्वसुः चित्तं तद्गुणनवाहृत्यनिरपेक्षं तस्मिन्ननुरक्तं चावेत्य ज्ञात्वा देवीं सरस्वतीं जगाद् । हे देवि, अस्य कियत् एतदीयं कियच्चरितं वक्ष्यसि वर्णयिष्यसि । अपि तु बहुवाक्यप्रत्येकं वर्णयितुं न शक्यत इत्यर्थः । गुणः सौन्दर्यादिभिः प्रभूतं महति जगति स्थितेऽपि इह तृपे संकटवासरूपा संमर्दवसतिरूपा यातना संकटयासेन वा यातना तीव्रवेदना आप्यते प्राप्यत इति भण कथय । सर्वे गुणाः सर्वं जगत्परित्यज्यास्मिन्नैव संमर्देन निवसन्तीत्येकैवाकारेण वर्णय । पृथक्वर्णनासामर्थ्यादित्यर्थः । वाक्यार्थः कमेण अथ च भूयसि वर्तमाने जगति मध्ये गुणैर्निर्वाह कष्टरूपा वसतिपीडा प्राप्यते न त्वन्यत्र । एतन्नियासे गुणा अद्विजन्ते एवानर्हत्वादेकोऽपि गुणोऽत्र नास्तीति भणत्युपहासः । अस्य कियद्वक्ष्यसि कथय । अतःपरं मा म्य वादीः । तस्मान्निर्गुणमेतं गुणित्वेन कियन्तं कालं वर्णयिष्यसीति कथयति वा । 'स्थिते' इति पाठे गुणविशेषणम् । प्रभूतरिति च ॥

ब्रवीति दामीह किमप्यमंगतं

ततोऽपि नीचेयमति प्रगल्भते ।

'अहो सभामाधुरितीरिणः कुधा

न्यपेधदेतत्क्षिपितानुगाञ्जनः ॥ ५१ ॥

ब्रवीतीति ॥ जनः प्रेक्षकः कुधा स्वस्वामिषर्णनविधानममु-त्पन्नेन कंधेन हृतीरिणो भाषमाणान् एतस्य क्षितिपत्न्यानुगाननु-चरान् न्यपेधक्षिबारयामास । इति किम्—इह सभायां भेष्या दामी किमपि असंगतमयुक्तं ब्रवीति 'वन्तेऽपि काकस्य' इत्यादि भाषते । ततोऽपि दास्या अपि सकाशात्तौ वा ह्यं चेटी अतिप्रग-ल्भते नितरां दृष्टया भाषते । नियामकः कोऽपि नास्ति । अहो अयुक्तवादाश्चैव साधुः सभा । विद्वद्बलश्रवणया काका अकारप्रक्षे-पेण वासाधुरतादृशी सभा न कुत्रापीति । ब्रवीति वर्तमानसामीप्ये भूते लट् । 'दाशाय' इति वा. पाठः समीचीनः । गदभङ्ग दृष्ट्ये ॥

अथान्यमुद्दिश्य नृपं कृपामयी
मुखेन तदिच्छुस्संमुखेन सा ।
दमस्वसारं वदति स्म देवता
गिरामिलाभूवदतिसरश्रियम् ॥ ५२ ॥

अथेति ॥ अथ कृपामयी बहुलकृपा या गिरां देवता मुखेन
अन्यं नृपमुद्दिश्य निर्दिश्य दमस्वसारं वदति स्म । किंभूतेन—त-
स्योद्देश्यस्य नृपस्य दिङ्मात्रं दिग्विभागस्तस्य संमुखेन । किंभूतं
नृपम्—हेलाभूवत्पुरुषवत्समिव अनिकान्तस्मरा श्रीयस्य तम् ॥

विलोचनेन्दीवरवासवासितैः
सितैरपाङ्गाध्वगचन्द्रिकाञ्चलैः ।
त्रयामपाकृत्य निभान्निभालय
क्षितिक्षितं मालयमालयं रुचः ॥ ५३ ॥

विलोचनेति ॥ हे भूमि, त्वं अपाङ्गाध्वगाया नेत्रप्रान्तरूप-
मार्गगामिन्याश्चन्द्रिकाया नेत्रमध्यगनीलगोलकस्य अञ्चलैरिवाञ्च-
लैरतिदीर्घविलोकनव्यापारैः । कटाक्षंरिति यावत् । तैः कृत्वा
निभाद्वस्वन्तरविलोकनव्यापारप्रयामपाकृत्य मालयं मलयोद्दिष्टा-
मिनं मायाः संपदपाया लक्ष्म्या आलयं वा क्षितिक्षितं निभालय
विलोकय । किंभूतैरञ्चलैः—विलोचने एव इन्द्रीवरे नीलोत्पले
नीलोत्पलतुल्ये नेत्रे तयोर्मध्ये वासः स्थितिमाया वासितैर्भावितैः ।
नयननीलिष्ठा नीलीकृतैरित्यर्थः । तथा—सितैः शुभ्रैर्नीलश्वेतका-
न्तिभिः । कटाक्षं विलोकयेत्यर्थः । अथ च—विलोचनतुल्यानां
नीलोत्पलानां वासेन परिमलेन सुगन्धीकृतैः सितैर्मिश्रैर्गायत-
शीलस्वादापाङ्गुतुल्यमार्गगामिन्या ज्योत्स्नाया अञ्चलैः करैरुपलक्षि-
तम् । तथा—कान्तेः स्थानम् । तथा—मः शिव आलयो यस्य ।
शिवमौलिनिवासिनं चन्द्रमैवैनं राजानं त्रयामपाकृत्य पश्येत्यर्थः ।
'मः शिवे मा च पश्यायाम्' इति विश्वः । निभालय, चुरादावा-
त्मनेपदिनः पाठात्परस्मैपदं चिन्त्यम् । निभालनं निभालनद्वान्नि-
भालवान् तादृशं कुर्वन्ति 'तत्करोति—' इति णिचि मनुस्लोके
साधनीयम् ॥

इमं परित्यज्य परं रणादरिः
स्वमेव भग्नः शरणं मुधाविशत् ।
न वेत्ति यन्नातुमितः कृतस्सयो
न दुर्गया शैलभुवापि शक्यते ॥ ५४ ॥

इममिति ॥ हे भूमि, रणाद्भग्नः पलायितः कृतस्सयः कृतगवो-
ऽरिः एतस्य शत्रुः परं शत्रुभूतम् । अथ च महान्तम् । इमं परि-
त्यज्य स्वमेव स्वीयमेव शरणं गृहं मुधा ब्रूया अविशत् । त्वदी-
योऽहं मां रक्षेयुस्त्वा एनमेव शरणं रक्षितारं कृतगवस्त्वादप्राप्य
स्वगृहं ब्रूयैव गत इत्यर्थः । यद्यस्मान् दुर्गया विषमया शैलस्य
भूत्सया । गिरिदुर्गणेत्यर्थः । तथापि हतोऽस्माकृपाप्राप्तुं न शक्यते
इति न वेत्ति । गिरिदुर्गं प्रविष्टोऽपि बलात्ततोऽपकृत्य हन्यते ।

१ 'नेन तुल्यं क्रियाचेदतिः । क्रिया चात्र सारातिक्रमः' इति
जीवातुः । एतदज्ञानानेवोद्देशे स्वकल्पनयैव 'किंभूताम् अतिस्मरतिक्ता-
न्तस्मरा श्रीयस्यास्ताम्' इति मुद्रितम् ।

स्वगृहं प्रविष्टो हन्यते इति किं वाच्यम् । अतः स्वगृहप्रवेशो व्यर्थ
इत्यर्थः । अथ च पर्येतपुण्या दुर्गयाऽपि प्राप्तुं न शक्यते एतदपि
हन्येव शरणागतं रक्षयेवायमिति भावः । 'शरणं गृहरक्षितोः'
इत्यमरः ॥

अनेन राजार्थिषु दुर्भगीकृतो
भवन्धनध्वानजरत्नमेदुरः ।
तथा विदूराद्रिरदूरतां गमी
यथा स गामी तव केलिशैलताम् ॥ ५५ ॥

अनेनेति ॥ एतद्वरणेन सः अतिप्रसिद्धो विशेषेण दूरोऽद्रिः ।
अथ च विदूरनामा रोहणाचलः । तथा तेन प्रकारेणादूरतां सा-
मीप्यं गमी गन्ता । यथा येन प्रकारेण तव केलिशैलतां क्रीडाप-
र्यतत्वं गमी गमिष्यति । किंभूतः—अतिवदान्धेनानेन राजार्थिषु
याचकेषु विषये दुर्भगीकृत उपेक्षाविषयतामयाचनीयतां प्रापितः ।
अत एव व्ययाभावान्नवा घना मेधास्तेषां ध्वानः शब्दस्तस्माज्जाते
रत्नमेदुरः परिपुष्टो भवन् । विदूराद्रां हि नवमेघशब्दाद्वलशलाका
उत्पद्यन्ते ताश्च याचकैर्नीयन्ते । अस्मिन् बहुपदे सति तत्र क-
स्यापि याचकस्यागमनाद्वयाभावाद्वैः कृत्वा त्वदुपवनं यावन्मे-
दुरो भवति स एव रत्नमयत्वात्तव क्रीडापर्यतस्थाने भविष्यति अति-
वदान्धोऽयमिति भावः । 'भवद्भनध्वान—' इति पाठे भवस्य उत्प-
न्नभ्यो घनध्वानेभ्य इति व्याख्येयम् । गमी गामी इति पूर्ववत् ॥

नम्रप्रत्यर्थिपृथ्वीपतिमुखकमलम्लानताभृङ्गजात-
च्छायान्तःपातचन्द्रायितचरणनखश्रेणिरणेयनेत्रे ।
दृष्टारिप्राणवातामृतरसलहरीभूरिपानेन पीनं
भूलोकस्यैव भर्ता भुजभुजगपुगं सांयुगीनं विभर्ति ५६

नम्रेति ॥ हे ऐरण्यो हरिणपोतस्तश्रेणवज्रे यस्यान्तरसंयुद्धिः
एष्यवयवभूते नेत्रे वा यस्याः भूलोकस्य भर्ता एष राजा संयुगे
सायु सांयुगीनं रणरसिकं भुजद्वयरूपं भुजगपुगं संपद्वयं विभर्ति ।
किंभूतः—नम्राः प्रत्यर्थिपृथ्वीपतयः शत्रुनुपान्तेषां मुखान्येव कम-
लानि तेषां लज्जया म्लानता तद्वा भृङ्गभ्यो जाता छाया भ्रमर-
संबन्धिनी या शोभा कृष्णता तस्या अन्तःपानेन नखमध्ये प्रति-
बिम्बितेन चन्द्रायिता चन्द्रवदाचरिता चरणनखश्रेणिर्यस्य । किंभू-
तम्—दृष्टानां सदर्पाणामरीणां प्राणाख्या वाता एवातिप्रियत्वाद्-
मृतरसस्तस्य लहरीणां तरङ्गाणां भूरि अतितरां पानेन पीनं पीवरं
सगर्भनृपप्राणवियोगकरणेनोजेस्वि । समानाकारत्वादतिक्रम-
त्वाच्च भुजयोः सर्पत्वम् । सर्पाणां च पवनाशनरवाप्राणारूयः पवनैः
पीनत्वं युक्तम् । दर्परहितोऽभरणपातिनो वैरिणो रक्षति, सदर्पान-
नम्रान्मारयत्ययमिति भावः । ऐरण्यं एष्या अपत्यम्, 'स्त्रीभ्यो
ङ्क्' । एष्या अवयवा इत्यर्थे 'एष्या ङ्क्' । सांयुगीनम्, सा-
ध्वर्थे प्रतिजनादित्वात्स्वर्थे ॥

अध्याहारः सरहरशिरश्चन्द्रशेषस्य शेष-
साहैर्भूयःफणसमुचितः काययष्टीनिकायः ।

१ 'भुजभुजगपुगं विभर्तीति रूपकालंकारः' इति जीवातुः ।

दुग्धाम्भोधेर्मुनिचुलकनत्रासनाशाभ्युपायः

कायव्यूहः क जगति न जागत्यदः कीर्तिपूरः ५७

अध्याहार इति ॥ अमुष्य कीर्तिपूरः क कस्मिन्नगति लोके न जागर्ति प्रकाशते । अपितु स्वर्गपातालमर्त्यलोके स्फुरति । लोकत्रयव्यापित्वं क्रमेणाह—किंभूतः—स्मरहरशिरसि यश्चन्द्र-
स्तस्य यः शेष एककला तस्या अध्याहारो लक्षणया पञ्चदशकलाभिः पूरकः । स्वर्गं गत्वा शिवशिरःस्थितश्चन्द्रो येन षोडशकलः क्रियत इत्यर्थः । अन्यत्राप्यपूर्णवाक्ये किमपि योग्यं पदान्तरमध्याहृत्य वाक्यपूर्णं क्रियते । तथा शेषस्याहेः सर्पराजस्य भूयांसः सहस्र-
संख्याकाः फणास्तेषां समुचितो योग्योऽतिदीर्घः काययष्टीनिकायः शरीरदण्डिकासमूहः । फणसहस्रस्य शरीरसहस्रेण भवितव्यम् । पातालं गत्वा तदीयशिष्टशरीरपूर्णं क्रियते इत्यर्थः । तथा—
मुनेरगस्तस्य चुलकनं संकुचितहस्तपातं तस्माद्यस्मात्तो भयं तस्य नाशो निरासे अभि सामस्येनोपायः साधनम् । दुग्धाम्भोधेः कायव्यूहः शरीरसङ्घः । पूर्वमेकाकिंखेन पानाद्भयमभूत्, इदानीमेतद्यशोरूपानेकशरीरधारणान् । एकस्यानेकपाते सामर्थ्याभावाज्जलमात्रस्य च क्षीरतापादनाद्भयशमोश्च सरूपवाद्भये यशो-
भ्रमः यशसि दुग्धभ्रम इति दुग्धयशोभ्रमोर्निर्णेतुमशक्यत्वात्पाना-
भावाद्भयाभावासाधनभूतः क्षारोद्भेः कायव्यूह इत्यर्थः ॥

राज्ञामस्य शतेन किं कलयतो हेति शतर्षीं कृतं लक्षैर्लक्षभिदो दशैव जयतः पद्मानि पद्मैरलम् । कर्तुं सर्वपरिच्छिदः किमपि नो शक्यं परार्धेन वा तत्संख्यापगमं विनास्ति न गतिः काचिद्भूतैतद्विषां ५८

राज्ञामिति ॥ नाम्ना शतर्षीं चतुःशतीलोहकण्टकसंवितां हेति शस्त्रं कलयतो धारयतोऽस्य राज्ञां शतेन किम् । तेन शस्त्रेण मारणात्तैरेकैरप्यस्य किमपि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । अथ च यः शतमारणसमर्थं शस्त्रं गृह्णाति तस्य शतसंख्यामितं राजभिः किमपि कर्तुं न शक्यते । तथा—राज्ञां लक्षैः पूर्यताम् । यतः—
लक्षं वेद्यं भिनत्तीति लक्षभित्तस्य लक्षभिदः । यो हि कुत्रचि-
दप्यप्रतिहतसायकजलस्य लक्षमं रथैरपि किमपि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । तथा—राज्ञां पद्माः पद्मसंख्ये राजभिरपि किम् । तैर-
प्यस्य किमपि कर्तुं न शक्यते । यतः—दशैव पद्मानि कमलानि पद्मसंख्याकान्वैरिणश्च जयतः । यो हि कमलतुल्यनेत्रमस्य शत्रुतः पराभवो न । अथ च भूक्षेपमात्रेण पद्मसंख्यापरिमितान् राज्ञां जयति तस्य पद्मसंख्ये राजभिः किमपि कर्तुं न शक्यते । तथा—
वा समुच्चये । राज्ञां परार्धेनापि परार्धसंख्ये राजभिरस्य किमपि कर्तुं नो शक्यम् । यतः—सर्वे च ते परे शत्रवश्च ताञ्छिनसि तस्य । यो हि वैरिमात्रहन्ते समर्थस्तस्य परार्धसंख्याः शत्रवः किं कुर्वन्तु । तत्तस्मात् एतस्य द्विषां संख्याद्राणादपगमं पलायनम् । अथ च—परार्धरूपायाः संख्याया अप्यपगमं परित्यागं असंख्यत्वं विना काचिद्भूतिः प्रकारो नास्ति बत खेदे । असंख्येयाश्चेद्भव-
यस्तद्वै जीविष्यन् । असंख्येयं नास्ति तस्मात्पलायनमेव जीवतो-

पायः । पलायिताश्च हन्तीत्यर्थः । 'लक्षं शरब्धे संख्यायाम्' । शतर्षीम्, 'अमनुष्यकर्तुं च' इति टक्के ॥

वयस्ययाकृतविदा दमस्वसुः

स्मितं वितत्याभिदधेऽथ भारती ।

इतः परंपामपि पश्य याचतां

भवन्मुखेन स्निवेदनत्वराम् ॥ ५९ ॥

वयस्ययेति ॥ अथ दमस्वसुः आकृतविदाभिप्रायज्ञया वय-
स्यया मरुया स्मितं वितत्य हस्मितं कृत्वा भारती इत्यभिदधे
उक्ता । इति किम्—हे भारति, एवं भवन्मुखेन एवमुखेन स्वव-
र्णनं याचतां प्रार्थयमानानां इतोऽस्मात्पारंपर्येणामन्येषां स्निषे-
दने स्ववर्णने एव त्वरां कालविलम्बासहजत्वं पश्य । एतद्वर्णना-
द्विरमेति भावः । अस्यानपि वर्णयेत्यर्थः ॥

कृतात्र देवी वचनाधिकारिणी

त्वमुत्तरं दासि ददामि कासती ।

इतीरिणस्तन्नुपपारिपार्थिका-

न्यभर्तुरेव भुकुटिर्न्यवर्तयत् ॥ ६० ॥

कृतेति ॥ स्वभर्तुः स्वस्वामिन एव भुकुटिः कोपवशाद्भङ्ग
इति पूर्वोक्तं ईरिणो भाषमाणान् तात्पर्यपारिपार्थिकाभिजज्ञेवकात्
न्यवर्तयत्यपेधयत् । भूक्षेपमात्रेण तेनैव ते विनारिता इत्यर्थः ।
इति किम्—हे दासि, अत्र राजवर्णने वचनाधिकारिणी भाषणा-
धिकारिणी देवी कृता, एवं का सती का भवन्ती केन प्रयुक्ता
सती । अथ च—असती कुलटा का त्वमुत्तरं ददामि अत्र वक्तु-
मयोग्येति । पारिपार्थिकान्, परिपार्थं वर्तन्ते पारिपार्थिकाः
'परिमितं च' इति चकाराट्टक ॥

धराधिराजं निजगाद भारती

तदनुमुखेपद्रलिताङ्गमुचितम् ।

दमस्वसारं प्रति सारवचनं

कुलेन शीलेन च राजमुचितम् ॥ ६१ ॥

धरेति ॥ भारती दमस्वसारं प्रति धराधिराजं नृपं निजगाद ।
कथयति स्मेत्यर्थः । किंभूतम्—तस्य वर्णनायनृपस्योन्मुखं संमुखं
इपद्रलिनेन किञ्चिपरिवर्तितेनाङ्गेन करादिना सूचितं ज्ञापितम् ।
तथा—सारवचनमतिबलिष्ठम् । तथा—कुलेन शीलेन स्वभावे-
नाचरणेन वा राजसु मध्ये उचितं योग्यं श्रेष्ठम् । कुलशीलाभ्यां
सारवचनं श्रेष्ठतरं वा ॥

कुतः कृतैवं वरलोकमागतं

प्रति प्रतिज्ञाऽनवलोकनाय ते ।

अपीयमेनं मिथिलापुरंदरं

निपीय दृष्टिः मिथिलास्तु ते वरम् ॥ ६२ ॥

१ 'अत्रैव द्विषद्विषयस्य संख्यापगमतपगमयोग्यमयोः प्राप्तस्य पूर्व-
स्वनिषेधस्योत्तरत्र नियमनापारिमेयता । तथा च गृह्यम्—'एकस्यानेकत्र
नियमनं परिसंख्या' इति जीवानुः ।

१ 'अत्र कीर्तिपूरस्य त्रैलोक्यासंबन्धेति तत्संबन्धोक्तस्तद्वातिशयोक्तिः ।
सा चास्य चन्द्रे शेषाध्याहारत्वादिरूपकोत्यापिर्नित संकरः' इति जीवानुः ।

कुत इति ॥ हे भूमि, ते स्वया स्वयंवराथमागतं वरलोकं परिणेतृवृन्दं प्रति लक्ष्मीकृत्य एवममुना दृश्यमानप्रकारेण अनवलोकनायादर्शनाय प्रतिज्ञा कुतः कस्मात्कारणाकृता । अपि स्वयुक्तमेवैतत् । 'वा' इति पाठे कुतो वेत्यन्वयः । अनवलोकनायैवैवधाराणार्थो वा । न केवलमव(धा)रणायैव, किंतु—अनवलोकनायापीत्यर्थो वा । किंतर्हि कर्तव्यमित्यत आह—हे भूमि, ते इयं दृष्टिः एनं मिथिलानगर्याः पुण्ड्रं स्वामिनं निपीयैव शिथिलास्तु । एतद्वरम् । सर्वधानवलोकनाद्विलोकनं वरमिति राजास्तरवदनुरागेणाप्येनं विलोकयेत्यर्थः । अन्ये यद्यपि नावलोकितान्ताप्येनं विलोकय । विलोकनेनाप्येनं संभावयेत्यर्थः । पूर्वश्लोके सामान्यत उक्तत्वाद्वादेशे एनमिति समर्थनीयम् ॥

न पाहि पाहीति यदब्रवीरमुं

ममोष्ट तेनैवमभूदिति कुधा ।

रणक्षितावस्य विरोधिर्मूर्धभि-

विंदश्य दन्तैर्निजमोष्टमास्यते ॥ ६३ ॥

न पाहीति ॥ अस्य विरोधिर्मूर्धभिर्विरिशिरोभिः इति कुधा रणक्षितौ निजमोष्टं दन्तैर्विंदश्य विशेषेण दृष्ट्वा आस्यते स्वीयते । इति किम्—हे ओष्ठ, एवं अमुं नृपं प्रति पाहि पाहीति यत् नाभवीः तेन कारणेन ममेवं भूमौ विलुण्ठनपूर्वं मरणमभूदिति । पाहि पाहीति यो वदति तमयं रक्षति । पाहीति पदोच्चारणे प्रथमं तथैव सामर्थ्यम् । पकारस्योष्ठगन्तात् । स्वया च सदर्पत्वात्तदुच्चारणान्नामयं मारितवानिति स्वमेवापराधीत्यर्थः । शवसुष्टिन्यायेनाधरोष्ठो दृष्ट एव तिष्ठति न तु सुक्त इति आस्यते इत्यनेन सूचितम् ॥

भुजेऽपसर्पत्यपि दक्षिणे गुणं

सहेषुणादाय पुरःप्रसर्पिणे ।

धनुः परीरम्भमिवास्व संमदा-

न्महाहवे दित्सति वामबाहवे ॥ ६४ ॥

भुज इति ॥ महाहवे महति रणसंमर्द्धे दक्षिणेऽपसव्ये । अथ च—सरलेऽनुकूलेऽपि भुजे इषुणा सह गुणं मूर्धमप्यादाय गृहीत्वा अपसर्पति कर्णपश्चाद्देशं गच्छति सति पुरःप्रसर्पिणे रिपुसंमुखयायिने दृढतरमुष्टयेऽस्य वामबाहवे सव्यभुजाय धनुः संमदादिव दृढतरम्बजाताद्वापि परीरम्भमालिङ्गनं दित्सति दातुमिच्छति । दित्सतीवेति वा । अस्मिन्नपि गुणिनि विश्वासपात्रे सङ्ग्रामास्वजनमादाय पलायिने सति सङ्ग्रामं कर्तुं संमुखाय वामाय दुष्टायापि अयमेव साधुरिति मत्वा सुवञ्जनेन केनचिन्मध्यस्थेनालिङ्गनं दीयते । दृढमुष्टिरित्युरोऽयमित्यर्थः । सङ्ग्रामे कर्णान्तर्पर्यन्तमाकर्षणाद्बुधश्रीकृत्य शरान्मुञ्चन्नेवास्त इति भावः । वामबाहवे, ददाति योगाच्चतुर्थी ॥

अस्योर्वीरमणस्य पार्वणविधुद्वैराज्यसज्जं यशः

सर्वाङ्गोऽज्ज्वलशर्वपर्वतसितश्रीगर्वनिर्वासि यत् ।

१ 'अवधारणाय' इत्यत्र भकारो लेखकप्रमादपतितः । २ 'अथ शत्रु-शिरसां प्रत्यभिधिपयकोपहेतुकस्योष्ठदशनस्योष्ठविषयकोपहेतुकत्वोपेक्षणा-द्देतूपेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या' इति जीवानुः ।

तत्कम्बुप्रतिविम्बितं किमु शरत्पर्वज्यराजिश्रियः

पर्यायः किमु दुग्धसिन्धुपयसां सर्वानुवादः किमु ६५

अस्येति ॥ अस्य उर्वीरमणस्य राज्ञो यत् यश एतादृशम् । कीदृशं यशः—पार्वणि भवः पार्वणः पूर्णो विधुश्चन्द्रस्तस्य द्वैराज्ये द्वयो राज्ञोः कर्म तत्र सज्जं तत्परम् । पार्वणचन्द्रसदृशमित्यर्थः । तथा—सर्वेष्वङ्गेष्वज्ज्वलस्य धवलस्य शर्वपर्वतस्य हरनिवासभूतकैलासस्य सितश्रीः श्वेतकान्तिस्तद्विषये यो गर्वस्तस्य निर्वासि निराकारकम् । कैलासादपि धवलतरम् । एवंभूतं यद्यशः । तत्कम्बुप्रतिविम्बितं समुद्रशङ्खप्रतिविम्बः किमु । तथा—शरदि पर्जन्यराजिमैवपङ्क्तिस्तस्याः श्रीः धवलमिशोभा तस्याः पर्यायः किमु । शब्दस्य शब्दान्तरेणोच्चारः पर्यायः । तथा—दुग्धसिन्धोः क्षीरोदस्य पयसां दुग्धानां सर्वेण प्रकारेणानुवादः पुनरभिधानं किमु । चन्द्रादितुल्यमेतद्यश इति भावः । अन्योऽप्यधिष्ठितद्वैराज्यः प्रतिपक्षं निरस्यति ॥

निस्त्रिंशत्रुटिताग्वारणघटाकुम्भास्थिकूटावट-

स्थानस्थायुकमौक्तिकोत्तरकिरः कैरस्य नायं करः ।

उन्नीतश्वतुरङ्गसैन्यसमरत्वङ्गुतुरंगशुरा-

क्षुण्णामु क्षितिपु क्षिपन्निव यशःक्षोणीजवीजव्रजम् ६६

निस्त्रिंशेति ॥ अस्य नृपस्यायं दृश्यमानः करः कैः एवंभूत इव नोन्नोतस्तर्कितः । अपि तु सर्वेणप्येवमेव तर्कितः । कीदृशः करः । निस्त्रिंशेन खड्गेन कृत्वा वुटितायाः खण्डनं प्राप्तया अरिवारणघटाया वैरिगजपरम्परायाः कुम्भानां गण्डस्थलानामस्थिकूटा अभ्यस्तमूहान्मेयामवटस्थाने गतलक्षणस्थाने स्थायुकः स्थितिशीलो मौक्तिकोत्तरो मुक्तामङ्गलस्य किरः विक्षिपः । तथा—चत्वारि करिनररथनुरगलक्षणाख्यङ्गानि येपामेवंभूतानि सैन्यानि येपु ते समराः सङ्ग्रामान्मेपु स्वङ्गन्तश्चित्रं गच्छन्तः तुरंगान्मेपां सुरैः चरणाग्रनखतोक्षणभागैः क्षुण्णामु विदलितामु कूटामु क्षितिपु रणक्षेत्रभूमिपु यशोलक्षणस्य क्षोणीजस्य वृक्षस्य तदुत्पादकं बीजव्रजं बीजसङ्घं क्षिपन्निव वपन्निव । यशोवृक्षस्य शुभ्रत्वात्कारणेन बीजेन शुभ्रेणैव भवितव्यम् । अरकिरिक्कम्भस्यमुक्ताफलानि बीजस्थाने जानानीत्यर्थः । अन्योऽपि पात्रस्थं बीजसङ्घं करेणाकृष्य हलकूटामु भूमिपु वपति । वैरकिरिणां हननादेतस्य बहु यशो जातमिति । तैक्षण्याक्षुरा इव क्षुराः सुरा इति लक्षणाशब्दः । निगंत-क्षिप्तोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः इति, 'डच्प्रकरणे संख्यायास्त-रुहवस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थम्' इति डच् । स्थायुकम्, 'लष-पत-' इत्युक् । किरतीति किरः, 'इगुपध-' इति कैः ॥

अर्थिभ्रंशवहृभवत्फलभरव्याजेन कुञ्जायितः

सत्यसिन्नतिदानभाजि कथमप्यास्तां स कल्पद्रुमः ।

आस्ते निर्व्ययरत्नसंपदुदयोदग्रः कथं याचक-

श्रेणीवर्जेनदुर्गशोनिषिडितव्रीडस्तु रत्नाचलः ॥६७॥

अधीति ॥ स कल्पद्रुमः प्रसिद्धः केवळं कल्पितप्रदः, अस्मि-

१ 'उत्प्रेक्षाप्रयस्य संसृष्टिः' इति जीवानुः । २ 'उत्प्रेक्षा' इति जीवानुः ।

न्याजमि अतिदानमतिस्त्रियतं दानं भजति सति अकल्पितमपि ददति सति अर्थिभ्रंशाद्याचकैर्वर्जनात्पूर्वं अल्पमपि धन्यभावाद्-
हूभवन्ति बहुनि जायमानानि दानि फलानि तेषां भख्याजेन भारगौरवमिषेण कुञ्जायितः स्वैवदाचरितोऽतिनम्रः सन् कथम-
प्यास्तां महता क्लेशेन । अथ च—लज्जागोपनप्रकारेणापि निष्ठु ।
कालं वातिवाहयतु । नम्रत्वेन लज्जागोपनं युक्तमिति भावः । पु-
नः रत्नाचलो याचकश्रेण्या वर्जनात्परित्यागाज्जातेन दुर्देशमाप-
कीर्त्या निबिडिता घनीकृता व्रीडा लज्जा यस्य एवंभूतोऽपि याच-
काभावात् निर्व्यययाक्षयया रत्नसंपदा कृत्वा य उदयोनुत्पूना
वृद्धिस्तेन उदग्र उच्चशिखरः । अथ च—अनम्र एव कथमान्ते ।
अपिपु—लज्जितस्थानम्रत्वमयुक्तमेवेत्यर्थः । कल्पवृक्षस्य स्वर्गमि-
तत्वाद्गुप्तापनया फलभरव्याजेन नम्रतया वा लज्जापरिहारः संभ-
वी । रोहणाद्रेस्तु एतल्लोकनिवासाद्गुप्तापराधभावेऽपि याचकैर्वर्जना-
लज्जातिशयात्तत्रैवं युक्तं तस्य नाम्नीत्याश्रयम् । कल्पवृक्षमे-
रुष्यामप्ययुक्तिको दानधूर इति भावः । कुञ्जायितः लोहितादं-
राकृतिगणवादाचारे कथम् ॥

सृजामि किं विघ्नमिदं नृपस्तुता-

वितीक्षितैः पृच्छति तां मखीजने ।

स्मिताय वक्त्रं यद्वक्रयद्वधू-

स्तदेव वैमुख्यमन्त्रक्षि तच्छुपे ॥ ६८ ॥

सृजामीति ॥ वधूः भैमी मखीजने इक्षितैर्भ्रंशमङ्गादिचेष्टितैः
कृत्वा तां भैमीमिति पृच्छति सति स्वाभिप्रायजापनार्थं स्मिताय
वक्त्रं यत् वद्वक्रयद्वधू चक्रे । तत् वद्वक्रयमेव तच्छुपे तस्मिन्नाञ्जि
वैमुख्यं पराङ्मुखत्वमलक्षि लक्षितम् । अन्यतो विलासनाद्वैवात्रा-
नादरोऽस्या इति सखिभिः लोकेन, तेन राज्ञा वा तर्कितमित्यर्थः ।
इति किम्—हे भैमी, अहं अयं चासौ नृपश्च इदं नृपः तस्य स्तुतां
विघ्नं सृजामि किम् । ‘वैलक्ष्यम्’ इति (पाठे) ‘असावधानतया
यस्मान्मुखमवकथयत् । तस्मादेव नृपगतमेव वैलक्ष्यं मालिन्यं लो-
कैर्लक्षितमित्यर्थः । स्मिताय स्मितं कर्तुम्, ‘क्रियाधोपपद्-’ इति
चतुर्थी ॥

दशास्य निर्दिश्य नरेश्वरान्तरं

मधुसूरा वक्तुमधीश्वरा गिराम् ।

अनूपयामास विदर्भजाश्रुती

निजास्यचन्द्रस्य सुधाभिरुक्तिभिः ॥ ६९ ॥

इति ॥ अथ मधुसूरा मधुरस्वरा गिरामधीश्वरा वक्तुं वर्ण-
यितुं दशा नेत्रव्यापारेण नरेश्वरान्तरं नृपान्तरं निर्दिश्य दर्शयित्वा
विदर्भजाश्रुती भैमीकर्णौ निजास्यं स्वीयं वदनमेव चन्द्रस्य
सुधाभिरुक्तरूपाभिरुक्तिभिः कृत्वा अनूपयामास परिपूर्णं चकार ।
उवाचैत्यर्थः । अनुगता आपो यत्र अनूपो देशः, ‘ऋक्—’ आदि-
ना समासान्ते ‘ऊदनोर्देशो’ इत्युकारः । अनूपे जलभूते चकार
‘तत्करोति—’ इति णिच् । लक्षणया मधुरस्वराकर्णनस्मितं
चकारैत्यर्थः । ‘अपूपुरस्त्रीमधुवः श्रुती पुनः’ इति पाठे ‘गौ चक्रे-
पधायाः—’ इत्युपधाहस्यः ॥

१ ‘अथ द्रुमशैलयोर्लज्जासंभवेपि संभयोक्तगतिशयोक्तिभेदः’ इति
जीवातुः ।

स कामरूपाधिप एष हा त्वया

न कामरूपाधिक ईक्ष्यतेऽपि यः ।

त्वमस्य सा योग्यतमासि बहुभा

सुदुर्लभा यत्प्रतिमलभा परा ॥ ७० ॥

स इति ॥ स एष कामरूपस्य देशविशेषस्य अधिपः । अथ
च मदनरूपस्यापि स्वामी तद्वपधारणादित्यर्थः । स कः—यः
त्वया ईक्ष्यतेऽपि न । न अभिलष्यत इति तु किं वाच्यमित्यर्थः ।
हा कष्टम् अनुचितमेतत् । यतः—कामादपेणाधिकोऽतिसुन्दरः ।
अथ वा कामादपेणाधिको नेति काकुर्वा । यतः—अयं कामाद-
धिकस्तस्मादस्य सा त्वं योग्यतमा बहुभामि नितरामुचिता प्रेयसी
भवति । सा का—परा उकृष्टा यस्यास्तव प्रतिमला तुल्या भा-
कान्तिः सुतरां दुर्लभा । यस्याः सदृशी कान्तिः कस्यापि न
दृष्टव्यी । अस्यापि (नि) सुन्दरत्वादित्यर्थः । अथ च—परान्या
स्त्री यस्यास्तुल्यकान्तिर्दुर्लभा, सातिसुन्दरी त्वमित्यर्थः । त्वमति-
सुन्दरी अस्य सुतरामयोग्येत्यर्थ इति वा । ध्यायमानास्तरं हिष्ट-
त्वादपेक्ष्यम् । सुदुर्लभा, ‘न सुदुर्लभा केवलाम्याम्’ इति नु-
स्त्रियेयः ॥

अकर्णधाराशुगमंभृशाङ्गतं

गतरित्रेण विनास्य वैरिभिः ।

विधाय यावत्तरणेभिर्दामहो

निमज्ज्य तीर्णः समरे भवार्णवः ॥ ७१ ॥

अकर्णेति ॥ अस्य वैरिभिः समरे निमज्ज्य निपत्य यावाम्भ-
कलन्तरिणः सूर्यमस्य । तन्मण्डलस्येत्यर्थः । मित्रां भेदं विधाय
कृत्वा भवः संसार एव दुस्तरत्वादार्णवः तीर्णः । मोक्षप्राप्तेरनुवरा-
वृत्तेरित्यर्थः । अहो आश्चर्यम् । धूरन्तरोयमित्यर्थः । किंभूतः—
अरिभ्यस्त्रायत इत्यरिभ्यं कवचं तेन विना । अथवा—अरेः अस्मा-
त्सकादाद्रक्षकैरान्येन धूरन्तरेण विना । न विद्यन्ते कर्णाः कर्णा-
कारा लोहकण्टका यस्या एवंविधा धारा येषामेवंभूताः । कर्णा-
न्धरन्ति कर्णधाराः न कर्णधारा अकर्णधारा एवंभूता वा । ये
आशुगा बाणा अदृष्टाः शरान्तः संभृतानि प्रोताम्यङ्गाव्यवयवा
येषां तेषां भावस्तत्तां गतः प्राप्तेः । प्रत्यवयवं विद्वैरित्यर्थः । यावत्
साकल्ये । अथ च—कर्णधारो नाविकः, आशुगो वायुः ताभ्यां
कृत्वा संभृतानि परिपुष्टान्यङ्गानि रज्जुस्तम्भादीनि तरणोपायभू-
तानि च येषाम् । कर्णधारानुकूलवायुना वा संभृतान्यङ्गानि
येषामेवंभूता ये न भवन्ति तद्वातं गतः । अरित्रेण जलक्षेपणका-
प्टेन विना तस्याप्यभावे यावत्तरणेः सकलाया नाकाया भेदं
विधाय सकलां नाकां स्फोटयित्वा निमज्ज्य बुद्धिर्वाणवस्तीर्णः । हे
अथ शिव, अहो अत्याश्चर्यम् । कर्णधारायभावे नाकायाश्च भेदं
बुद्धित्वा तरणं तत्रापि समुद्रस्येत्याश्रयम् । अवतमानवटेन चा-
श्रयंमूचकं शिवनामोच्चारणं कथिते । ‘कर्णधारस्तु नाविकः’
‘नाकादण्डः क्षेपणी स्यादस्त्रियम्’, ‘स्त्रियां नीलरणिस्त्रिः’, ‘शुम-
णिस्त्रिणिमिन्नः’ इत्यमरः ॥

यदस्य भूलोकभुजो भुजोऽपि-

स्तपतेरिव क्रियतेऽग्निरिदमग्नि-

प्रपां न तत्रारिवधूस्तपस्विनी
ददातु नेत्रोत्पलवासिभिर्जलैः ॥ ७२ ॥

यदिति ॥ भूलोकभुजो भूपालस्यास्य भुजोष्मभिर्बाहुप्रतापः
अरिचैश्मनि अतिसंतापकारिस्वात्तपन्तरेव ग्रीष्मन्तरेव यद्यस्मात्क्रियते
तस्मात्तत्र ग्रीष्मतां तपस्विनी दीना अरिवधूः नेत्राण्येवोत्पलानि
तेषु वासिभिर्जलैस्त्वभिः । अथ च—नेत्रतुल्यकमलानां यो वासः
परिमलः स विद्यते येषु तैर्जलैः कृत्वा प्रपां पानीयशालां न
ददातु । अपितु दद्यादेव । तपस्विनी ग्रीष्मतां सुगन्धिभिरुदकैः
प्रपां करोति । अनेन पतिमारणाच्छोकव्यासा सर्वाऽप्यरिनारी हरो-
दैवेति भावः । ‘प्रपा पानीयशालिका’ इत्यमरः ॥

एतद्दत्तासिघातस्रवदस्रगसुहृदंशसार्द्धेन्धनैत-
दोरोहामप्रतापज्वलदनलमिलद्रूमधूमभ्रमाय ।
एतद्दिग्जेत्रयात्रासमसमरभरं पश्यतः कस्य नासी-
देतन्नासीरवाजिब्रजमुरजगजोराजिराजिस्थलीषु ७३

एतदिति ॥ आजिस्थलीषु संग्रामभूमिषु एतन्नासीरस्य एत-
त्सेनामुखस्य पुरो गच्छन्तो वाजिब्रजा अश्वसंघान्तेषां सुरैश्चरणा-
ग्नेभ्यो जाता तरुद्धूलिता रजोराजो रेणुपङ्क्तिः एतस्य दिग्जेत्रयात्रा
दिग्जयकारिण्यो या यात्रा वैरिसंमुखगतयन्मासु असममनुल्यं
समस्य भरं संमदं पश्यतः कस्य जनस्य । एतेन राजा दत्तेभ्योऽ
सिघातेभ्यः स्वतः असुररक्तं येषाम् । एतेन दत्तोऽसिघातो येभ्यः
अत एव स्ववदस्रजो वा । असुहृदंशा अरिसङ्घाः । अथ च—
तद्वा वेणवः । त एव सार्द्धाणीन्धनानि दाहकाष्टानि यस्य
एवंभूत एव दोषोर्बाह्वोरोहामप्रतापमतीक्ष्णप्रतापः स एव ज्वलन्
देदीप्यमानोऽनलः तस्य मिलन्संभवन् भूमा बाहुल्यं यस्य एवं-
भूतो बहुतरो धूमस्तस्य भ्रमाय सारश्यादधूमेऽपि रजति ‘धूमः’
इति बुद्ध्यै नासीत् । अपि तु सर्वस्यापि । आर्द्धेवेणुरूपेन्धनं दह-
तो वल्लभ्रयान्धूमो भवति । सर्वेऽप्यस्य एतत्प्रतापवह्निना दग्धाः ।
अश्वपतिश्चायमिति भावः । आर्द्धे सार्द्धे पर्यायः । ‘मिलद्रूमधूम-’
इति पाठे मिलतो धूमस्य बाहुल्यं तैस्त्रास्तये ॥

क्षीरोदन्वदपाः प्रमथ्य मथितादेशेऽमरैर्निर्मिते
स्वाक्रम्यं स्रजतस्तदस्य यशसः क्षीरोदसिंहासनम् ।
केषां नाजनि वा जनेन जगतामेतत्कवित्वामृत-
स्रोतःप्रोतपिपासुकर्णकलसीभाजाभिषेकोत्सवः ॥ ७४ ॥

क्षीरिति ॥ केषां जगतां भुवनानां संबन्धनां जनेनास्य राज्ञो
यशसोऽभिषेक एवोत्सवो नाजनि नाकारि । अपि तु स्वर्गादिस्थि-
तेन सर्वेणापि लोकेन एतदीययशसोऽभिषेकः कृतः । विरोपणेना-
धिष्ठानमाह—किंभूतस्य यशसः—क्षीरोदन्वदपाः क्षीरोदन्वान्क्षी-
रसमुद्रस्तस्य अपो जलानि दुग्धरूपाणि प्रमथ्य मन्दराचलेन
कृत्वा प्रकपेण विलोच्य अमरैर्दैवैः मथनक्रियायोगात् मथितमिति
आदेशे संज्ञायां निर्मिते कृतयाम् । अथ च—निर्जलं मन्थमथितं
दधि मथितमित्युच्यते । ततश्च क्षीरस्यापि मथनक्रियायोगादस्ते-

भूवन्मथितरूपे आदेशे निर्मिते सति । जले स्थित्यसंभवाक्षीरोद-
न्वदुदके दुग्धरूपेऽतिघने कृते सतीत्यर्थः । क्षीरोदरूपं सिंहासनं
शुभ्रवस्तुमात्रापेक्षया तस्यातिशुभ्रत्वाद्यद्गदीर्घं तत् स्वेनात्मना ।
अथ च—सुखेनायासरहितं यथा तथा । आक्रम्यमुपवेशनयोग्यं
स्रजतः कुर्वतः । क्षीरोदपदमथितिष्ठत इत्यर्थः । किंभूतेन जनेन-
एतद्वचितं कवित्वम्, एतत्संबन्धि कविभिर्निर्मितं कीर्तिवर्णनरूपं
वा कवित्वं तदेव स्वादुतरत्वादसृत्तं तस्य स्रोतसि प्रवाहे प्रोतां स्यू-
तां घृतां सादरमाकर्णणेच्छुः । अथ च—जलभरणेच्छुः । कर्णावेव
कलइयां महान्तां भजतीति भाजा भजता । लोके हि कस्मिंश्चिद्वा-
जनि केनचिन्मथिते तदीयं सिंहासनमथितिष्ठतोऽन्यस्य केनचि-
द्धारिपूणेन कलशानाभिषेकः क्रियते । घनीरूपतयोपवेशनयोग्यतां
सूचयितुं मथितादेशे कृते मनीष्युकम् । जलोपयुपवेशनासंभवात् ।
क्षीरोदादपि विमलतरं महीयश्चतुष्टयो वैदेशिकलोकत्रयसंचारि
कृतमिति भावः । ‘तत्रं शुद्धिन्मथितं पादाम्बुधाम्बु निर्जलम्’
इत्यमरः । क्षीरोदन्वदपाः ‘उदन्वानुदधौ च’ इति साधुः ।
‘क्रूरपूर-’ इत्यमरः । स्वाक्रम्यम्, ‘पोरदुपधाव’ इति यत् ।
अजनि कर्मणि चिण् ॥

समिति पतिनिपाताकर्णनद्रागदीर्घ-
प्रतिनृपतिमृगाक्षीलक्षवक्षःशिलासु ।

रचितलिपिरिवोस्ताडनव्यस्तहस्त-

प्रखरनखरटङ्करस्य कीर्तिप्रशस्तिः ॥ ७५ ॥

समितीति ॥ अस्य राज्ञः कीर्तिप्रशस्तिर्वर्णनपङ्क्तिः समिति
सङ्ग्रामे पत्नीनां स्वामिनां निपातो मरणं तस्य आकर्णनेन द्राक्
शीघ्रं अदीर्घाणि प्रतिनृपतिमृगाक्षीणां लक्षस्य वक्षांसि तान्येव
तत्क्षणमेवाविदीर्णत्वाच्छिलास्तासु शोकवशादुरस्ताडने व्यस्योर्द्व-
निवेशनयोर्हन्त्योः प्रखरा अतितीक्ष्णा नखरा नखा एव टङ्काः
पापाणदारणलोहविकारान्ते रचितलिपिरिव रचितलेखनेव अस्ती-
ति शेषः । अन्यस्यापि कीर्तिप्रशस्तिः शिलासु टङ्काभिरुकीर्यै
लिरुच्यते । सर्वेऽप्यस्योऽनेन हताः तन्नायैश्च शोकवशादुरस्ताडनं
कुर्वन्ति । अनिशूरत्वादस्य कीर्तिर्भवतीत्यर्थः । रटशोकैऽप्यदीर्घ-
त्वाच्छिलावम् । शोकानुरस्योस्ताडनं जातिः । ‘टङ्कः पापाणदा-
रणः’ इत्यमरः । ‘समित्याजिसमिधुधः’ इति (च) ॥

विधायां ताम्बूलपुटीं कराङ्कां

वभाण ताम्बूलकरङ्कवाहिनी ।

दमस्वसुर्भावमवेत्य भारतीं

नयानया वक्रपरिश्रमं शमम् ॥ ७६ ॥

विधायेति ॥ ताम्बूलस्य करङ्कः सुवर्णरचितहंसायाकारं ता-
म्बूलधारणपात्रम् ‘पेटी’ इति लोके, तस्य वाहिनी धारिणी काचि-
त्सखी दमस्वसुर्भावं तद्वर्णननिषेधरूपमवेत्य ज्ञात्वा इति वभाण ।
किं कृत्वा—ताम्बूलपुटीं पूगीफलचूर्णखदिरपर्णानि यत्रैकत्र क्रिय-

१ ‘अत्र क्षीरोदसिंहासनाध्यामीन, एतद्यशःक्षीरोदस्याखिलाः कवय
एवाभिषेकारः, कवित्वमेव जलम्, श्रोतृजनकर्णा एव कलशाः, तत्संभव-
स्याप्यपसरितः प्रसर्पणास्तुतिरेवाभिषेकः’ इति रूपकाकारः’ इति
जीवानुः । २ ‘करंड इति पाठः ।

१ ‘अत्र रजोराजौ कविसंमतसादृश्याद्गमनमोक्षया आन्तिमदलंकारः’
इति जीवानुः ।

न्ते तां यां मध्यदेशे भाषया 'गुलवडा' इति व्यवहरन्ति तां देख्ये दातुं कराङ्कगां स्वीकरतलमध्यगतां, देखीकरतलमध्यगतां वा कृत्वा । कराङ्के गृहीत्येत्यर्थः । इति किम्—हे देखि, एवं अनया वीटिकया एतदीयबहुवर्णनजनितं वक्रस्य सकलं परिभ्रमं शमं नय बहुवर्णनजनितं शोषं शान्तिं प्रापयेति । एतास्तुतेर्विरमेत्यर्थः । अन्योपि शुष्कमुखो वीटिकया भ्रमं शमयति ॥

समुन्मुखीकृत्य बभार भारती

रतीशकल्पेऽन्यनृपे निजं भुजम् ।

ततस्त्रसद्बालपृष्ठद्विलोचनां

शशंस संसज्जनरञ्जनीं जनीम् ॥ ७७ ॥

समिति ॥ भारती रतीशकल्पे कामतुल्येऽन्यनृपे निजं बाहुं सम्यगुन्मुखीकृत्य बभार भैरव्यं तं दर्शयितुं तदभिमुखं चकार । ततोऽन्तरं त्रसद्बालपृष्ठद्विलोचनां भीतबालहरिणनेत्रां संसजनानां सभ्यानां रञ्जनीमनुरागजनिकां जनीं वराधिनीं तां भैरवीं शश-साभाणीम् । 'रतीशतुल्ये' इति वा पाठः । रञ्जनीं मृगरमणाभा-वाञ्जलोपाभाषः ॥

अयं गुणौघैरनुरज्यदुत्कलो

भवन्मुखालोऽरसोत्कलोचनः ।

स्पृशन्तु रूपासृतवापि नन्वभुं

तवापि दृक्कारतरङ्गभङ्गयः ॥ ७८ ॥

अयमिति ॥ हे भैरवि, गुणौघैः सौन्दर्यादिगुणौघैः अनुरज्यन्तोऽनुरक्ता भवन्तः उत्कला लक्षणया तद्देशनिवासिनो लोका यत्र । अथ च गुणौघैः सौन्दर्यादिगुणौघैरनुरज्यन्त उत्कृष्टाश्चतुःपष्टकला यत्र तैरुपलक्षितो वा अयं नृपः यस्माद्भवन्मुखालोके रसेनानुरागे-णोत्कलोचनोऽकण्ठितनेत्रः । अस्मीति शेषः । तस्मात् ननु हे रूपा-सृतवापि सौन्दर्यासृतदीर्घिके सुन्दरि, तवापि दृशोन्मारा उज्ज्वला विशालाः चञ्चला वा तरङ्गाः पुनःपुनर्यापाररूपाः कलोलालेपां भङ्गयः प्रकारविशेषाः अमुं स्पृशन्तु । अयं त्वां पश्यति, त्वमप्येनं कटाक्षः पश्य योग्यत्वादिति भावः । अनुरज्यदुत्कल इत्यनेन जनानुरञ्जनासंपदाधिक्यं सूचितम् । अन्यस्यामपि जलवाप्यां चञ्चलतरङ्गभङ्गयो भवन्ति । अनुरज्यदिति इयनो द्वित्रिवाञ्जलोपः ॥

अनेन सर्वार्थिकृतार्थताकृता-

हृतार्थिनौ कामगवीसुरदुर्मा ।

मिथः पयःसेचनपल्लवाशने

प्रदाय दानव्यसनं समाप्नुतः ॥ ७९ ॥

अनेनेति ॥ कामगवीसुरदुर्मा कामधेनुकल्पवृक्षौ मिथः अन्यो-न्यं क्रमेण पयःसेचनपल्लवाशने दुग्धसेचनपल्लवभोजने प्रदाय प्र-कर्षेण दत्त्वा दानस्य व्यसनमतिथये प्रत्यहमवश्यकरणीयतया प्राप्तस्याग्रं समाप्नुतः समाप्तिं तथतः । कस्मादित्यत आह—किं-भूता—सर्वार्थिनां सर्वेषांचकानामभीष्टदानान् या कृतार्थता जन्म-साफल्यं कृतार्थत्वं तां करोत्येवंभूतः कृत नेन । अनेनानिदानास्त्वं प्रति आहूता आनीता अधिनो याचका यथोक्ता । अर्थ्यन्तराभा-वात्कामगव्या कल्पवृक्षस्य दुग्धसेकः कृतः, तेन च स्वपल्लवा भक्ष-यितुं तस्मै दत्ता इत्यर्थः । दानशूरोयमिति भावः ॥

नृपः कराभ्यामुदतोलयन्निजे

नृपानयं यान्ततः पदद्वये ।

तदीयचूडाकुरुविन्दरश्मिभिः

स्फुटयमेतत्करपादरञ्जना ॥ ८० ॥

नृप इति ॥ अयं नृपः निजे पदद्वये प्रणामवशात्पततो नम्रा-न्याभ्रुपान्कराभ्यां कृपया शिरसि एखा उदतोलयदुत्थापयामास । तदीया राजकीया याः चूडा मुकुटास्तासां कुरुविन्दरश्मिभिर्मणि-व्यशोणशोभाभिः कृत्वा हयमेतस्य करपादयोः रञ्जना रक्तिमा स्फुटा दृश्यत इति शेषः ॥

यत्कस्यामपि भानुमान् ककुभि स्थेमानमालम्बते

जातं यद्भनकाननैकशरणप्राप्तेन दावाप्रिना ।

एतद्भुजतेजसा विजितयोस्तावत्तयोरोचिनी

धिकृतं वाडवमम्भसि द्विपि भिया येन प्रविष्टं पुनः ॥

यदिति ॥ भानुमान् सूर्यः कस्यामपि ककुभि दिशि स्थेमानं स्थिरत्वं यत् नालम्बते अङ्गीकरोति किंतु सर्वदा परिभ्रमत्येव । दावाप्रिना वनवह्निना च घनं अतिगहनं काननं तल्लक्षणं एकं केवलं शरणं रक्षितारं प्राप्तेन तदेकाश्रयेण यत् जातम् । एतस्य भुजतेजसा विशेषेण जितयोस्तयोः सूर्यदावानलयोः तावन्निश्चितं एषा औचिनी युक्ततरता । भीतस्य व्याकुलता वनाश्रयणं च युक्त-मित्यर्थः । मानी हि जितः सन् लज्जया मुखमदर्शयन्पुनर्दर्शने भ-येनैकस्मिन्देसे वासे त्यक्त्वा सर्वत्र परिभ्रमति । सर्वथाप्यस्य प्रवे-ष्टमशक्यं घनं वनं वा विनति । ताभ्यां युक्तमेव कृतमित्यर्थः । तं वाडवं वडवानलं पुनः धिक् । येन अस्माद्विषा द्विपि सहजज्ञात्री अम्भसि समुद्रजले प्रविष्टं निमग्नम् । मानी पराजितोऽपि वैरिणं शरणं नति, अयं तु यत् इत्यभिमानित्वाभावाभिनव्य एवेत्यर्थः । अथ च वाडवो ब्राह्मणः । ततश्च ब्राह्मणवाचस्पत्रावपि भयेन प्रवेशो युक्तः । शत्रुणा च तस्य रक्षणं युक्तमिति सूचितम् । सूर्या-दृश्येतदीयं तेजोऽधिकमिति भावः । स्थेमा इति, स्थिरशब्दा-द्वावे गृध्वादिभ्यादिमतित्रि 'प्रियस्थिर-' इति स्यादेव । शरणं प्राप्तेन, 'द्वितीया प्रिना-' इति भैरमायः ॥

अमुष्योर्वीर्भर्तुः प्रसृमरचमृमिन्धुरभै-

रवमि प्रारब्धे वमभुमिरवश्यायसमये ।

न कम्पन्तामन्तः प्रतिनृपमटा म्लायतु न त-

दभूवक्राम्भोजं भवतु न स तेषां कुदिवसः ८२

अमुष्येति ॥ अमुष्य उर्वीर्भर्तु रणसंभवान् । प्रसृमरा प्रसर-णशीलाश्चमृमिन्धुराः सेनागजानेभ्यो भवेः समुपसर्गवमभुमिः क-रिकराग्रजतिर्मदजलबिन्दुभिः, जलबिन्दुभिः, वा अवश्यायसमये

१. 'स्मानाधिकतरपादराग' रात्रिभिर्यमार्गममयूखरञ्जनाभ्युनोदनं नास्यानकरात्रविषयत्वं व्युत्पन्न इत्यन्वयः । २. 'मोत्रायानाम्'—'मन्त्रपादानन्त' पदमी । ३. 'अयम्' इति मुद्रयता बाह्यानां तु प्रमादः । ४. 'अथ स्वाभाविकस्य गुणोपपत्त्येव तद्वैतद्विहेतुक-त्वोपेक्षा व्यवक्राप्रयोगाद्व्या' इति जीवानुः ।

नीहारकाले वा हिमतां प्रारब्धे निर्मिते सति प्रतिनृपभटा वीरा
अपि रिपुनृपा अन्तः तन्मध्ये स्वीये मनसि वा न कम्पन्ताम् ।
अपि तु अस्माद्भयेन युक्त एव कम्पन्तेषाम् । तथा—तेषां वधो
रमण्यन्तासां वक्राम्भोजं न ग्लायतु । अपितु भाविनः प्राणेश-
वधस्य निश्चितत्वात्तासां सुखस्य ग्लानिरुचितं । तथा—स प्रसि-
द्धो रणवासरस्तेषां वैरिणां तत्क्षीणां च कुत्सितो दिवसोऽशुभरूपो
वासरो न भवतु । अपितु भवत्येव । वधनिश्चयाद्वैरिणां तत्क्षीणां
च शोकवशादित्यहमवैमि । हिमतां शरीरकम्पः कमलग्लानिर्दु-
र्विनं च भवति । शूरतरोयं गजपतिरिति भावः । 'सिन्धुरभरः—'
इति पाठे गजयष्टैः कर्तृभिर्वमधुभिः कृत्वेति व्याख्येयम् । 'व-
मधुः करिशीकरः', 'अवश्यायन्तु नीहारः' इत्यमरः । प्रसुर
इति 'सुघस्यद्' इति क्मरच् । अवश्याय इति 'श्याव्यधा—' इति
णः । तेषां 'पुमान्छिया' इत्येकशेषः ॥

आत्मन्यस्य समुच्छ्रितौकृतगुणस्याहोतरामां चिती
यद्वात्रान्तरवर्जनादजनयद्भूजानिरेप द्विपाम् ।
भूयोऽहं क्रियते स येन च हृदा स्कन्धो न यश्चानम-
न्मर्माणि दलंदलं समिदलंकर्माणवाणव्रजः ॥ ८३ ॥

आत्मनीति ॥ आत्मनि स्वीये स्वरूपे समुच्छ्रितौकृतगुणस्य
मेलितसौन्दर्यादिसर्वगुणस्यास्य अहोतरामनिशयेनां चितीयम् । यन्
एष भूजानिर्भूषतिः द्विपां गात्रान्तराणां हृस्कन्धेतराणां वर्जना-
दवयवान्तरं परित्यज्येत्यर्थः । येन च हृदा भूयः पुनः पुनः अति-
तरां अहं अहंकारः क्रियते स्म । अहंकारिणा जातमित्यर्थः । यश्च
स्कन्धः नानमत् नम्रो न भूतः तस्यैव हृस्कन्धस्यैव मर्माण्यति-
मृद्वि जीवस्थानानि खण्डं खण्डमजनयच्छकार नान्येषाम् ।
किंभूता—समिति सङ्ग्रामे अलं कर्मण अलंकर्माणः अरिमारण-
समर्थः बाणप्रजो यस्य । अपराधी हि राज्ञा दण्ड्यः । हृस्कन्ध-
स्यैवापराधो नान्येषां तस्यैव दण्डं कृतवान् नान्येषामित्यतितराम-
स्वीचितीत्यर्थः । अयं च सगुणः सदर्पाननम्रांश्च मारयति, शरणा-
गतांस्तु रक्षतीति भावः । 'कर्मक्षमोऽलंकर्माणः' इत्यमरः । अलं
कर्मण, 'परादयो ग्लानाद्यर्थं चतुर्धा' इति समासेऽलंकर्मशब्दात्
'अपहृष्टाशितं ग्लोकर्म—' इति खः ॥

दूरं गौरगुणैरहंकृतिभृतां जैत्राङ्कारे चर-
त्येतद्वैशसि प्रयाति कुमुदं विभ्यन्न निद्रां निशि ।
धम्मिल्ले तैव मल्लिकासुमनसां माल्यं भिया लीयते
पीयूषस्रवकैतवाद्भुतदरः शीतघृतिः स्विद्यति ॥ ८४ ॥

दूरमिति ॥ गौरगुणैर्धवलवर्णैः कृत्वा दूरं भृशं अहंकृतिभृता-
महंकारवतां वस्तुनां जैत्रं च तदङ्कारि च तस्मिन् अहंकारिणि
बामचरणे लृणकाद्यादिनिर्मितशशुप्रतिमाधारिणि सकलधवलवस्तुषु
विह्वलवलीधारिणि एतद्वैशसि एतस्य बाहुयशसि सकलेषु
जगत्सु चरति प्रसरति सति । अथ च—स्वप्रतिमल्लगयेपणाय

भुवनं परिभ्रमति सति विभ्यन् भीतं कुमुदं निशि निद्राम् ।
अथ च—संकोचम् न प्रयाति । तथा—मल्लिकासुमनसां माल्यं
माला अस्माद्विया ते तव धम्मिल्ले केशपाशप्रस्थिबिभेपे लीयते
आत्मानं गोपायते अथ च—अदृश्यं तिष्ठति । तथा—शीतघृ-
तिश्चन्द्रो धृतदरः प्राप्तभयः सन् पीयूषस्रवकैतवाद्भुतस्रवणव्या-
जस्विद्यति स्वेदं सुञ्चति । अथ च—हिमकणान्मुञ्चति । 'एक-
योद्धा अङ्गकारः' इति वा । कुमदादिभ्योऽभ्यधिकं धवलमेतदीयं
यश इति भावः । 'बहिर्न धारयेन्माल्यम्' इति केशान्तर्गतमा-
ल्यधारणाद्वैभ्याः सदाचारस्य सूचितम् ॥

एतद्वन्धगजस्तृपाभमि भृशं कण्ठान्तमज्जतनुः
फेनैः पाण्डुरितः स्वदिकरिजयक्रीडायशःस्पर्धिभिः ।
दन्तद्वन्द्वजलानुविम्बनचतुर्दन्तः कराम्भोवमि-
व्याजादभ्रमुवल्लभेन विरहं निर्वापयत्यम्बुधेः ॥ ८५ ॥

एतदिति ॥ एतस्य गन्धगजः यः ससु स्थानेषु स्रवति स
गन्धगजः । स्वदानमलमूत्रादिगन्धेन जितात्यकरी विरोधिकरिग-
न्धमसहमान इति वा गन्धगजः । कराम्भोवमिव्याजस्फुण्डाद-
ण्डाग्नेण सुखधृतगण्डूजलवमनमिपादम्बुधेः समुद्रस्य अभ्रमु-
नाश्रयाः करिण्याः वल्लभस्य ऐरावणस्य विरहं पुत्रविद्योगजनितं
शोकं निर्वापयति शमयति । किंभूतः—भृशं नितरां तृपा पिपा-
सया सफेनःवाक्षीरबुद्ध्या पुरःपुरः प्रसर्पणेन कण्ठान्तं ग्रीवां
मर्यादीकृत्य मज्जन्ती जले क्रीडन्ती जलप्रवेशाददृश्यमाना तनु-
र्देहो यस्य एवंभूतः । तथा—स्वकीया दिक् प्राची तस्याः क्री-
ऐरावणः, अन्ये वा तत्रत्याः करिणस्तेषां जयक्रीडा तथा उपाजितैः
यशोभिः सह स्पर्धिभिः तद्वदुज्ज्वलैः फेनैः जलावगाहनोद्गतैर्नि-
मगदेहोर्ध्वं दृशे पाण्डुरितो धवलितः । तथा—दन्तद्वन्द्वस्य दन्त-
द्वयस्य जलेऽनुविम्बं प्रतिविम्बस्तेन कृत्वा चत्वारो दन्ता यस्य
सः । जलमध्ये विद्यमानत्वाद्वलत्वाच्चतुर्दन्तत्वाच्च ऐरावण एवा-
यमिति भ्रान्त्या समुद्रः सुखी भवतीत्यर्थः । आसमुद्रं दिवि-
जयीत्यर्थः ॥

अथैतदुर्वीपतिवर्णनाद्भुतं
न्यमीलदास्त्रादयितुं हृदीव सा ।

मधुसूता नैषधनामजापिनी

स्फुटीभवत्स्यानपुरःस्फुरन्नला ॥ ८६ ॥

अथेति ॥ अथ सा भैमी न्यमीलदक्षिपक्षमसंकोचं चकार ।
किंभूता—अतिप्रीत्या मधुसूता वरणमधूकमालया नैषधस्य नाम
जपति तच्छीला । अत एव स्फुटीभवत्प्रत्यक्षायमाणः ध्यानेन
चिन्तनातिशयेन पुरःस्फुरन्नप्रस्थिततयावभासमानो नलो यस्याः
सा । तत्रोपेक्षते—एतस्योर्वीपतिवर्णनया समुत्पन्नमद्भुतमाश्चर्यं
हृदि विद्यमानं आस्त्रादयितुमनुभवितुमिव । आश्चर्यस्य चेत्सि
वर्तमानत्वाच्चतुर्भार्यं नेत्रेण्यन्तः प्रविष्टे हृदयस्थः । नले एवानु-
रक्ता सती नेत्रनिमीलनेनैव तं नृपं निराचकारेति भावः । अ-

१ 'अत्र करशीकरादौ नीहारादिरूपणाद्रूपकालंकारः' इति जीवानुः ।
२ 'समुच्चितीकृत—' इति जीवानुः—सुखावबोधोक्तः पाठः ।
३ 'नवमल्लिका—' इति पाठोपि सुखावबोधोक्तः ।

१ 'अत्र दोषशःप्रभृतीनामहंकाराद्यसंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तिरतिशयो-
क्तिर्भेदः' इति जीवानुः । २ 'सापङ्क्तोपेक्षा व्यञ्जकप्रयोगादस्या' इति
जीवानुः ।

न्योऽपि जपमालयाभीष्टदेवतामन्त्रजपं कुर्वन्तां साक्षात्कृतुं नेत्रे निमील्य ध्यानेन तां साक्षात्करोति ॥

प्रशंसितुं संसदुपान्तरञ्जिनं

श्रिया जयन्तं जगतीश्वरं जिनम् ।

गिरः प्रतस्तार पुरावदेव ता

दिनान्तसंध्यासमयस्य देवता ॥ ८७ ॥

प्रशंसितुमिति ॥ दिनान्तसंध्यासमयस्य देवता सरस्वती पुरावदेव पूर्ववदेव ताः अतिगम्भीरमपुरा गिरः प्रतस्तार उवाच । किं कर्तुम्—संसदः सभाया उपान्ताबुभयपार्श्वौ रत्नयत्वेवंशीलं श्रिया शरीरशोभया कृत्वातिसुन्दरं जिनं बुद्धदेवं जयन्तं जगत्याः पृथिव्या ईश्वरं राजानं प्रशंसितुं वर्णयितुम् । श्रिया संसदुपान्तरञ्जिनं जयन्तं जगति शोभादिना इन्द्रपुत्रतुल्यं कीकटदेशप्रभुत्वाजिनं बौद्धं राजानमिति वा । जयन्तनामानं वा । 'जगदीश्वरम्' इति पाठे जिनविशेषणम् ॥

तथाधिकुर्या रुचिरे चिरेप्सिता

यथोत्सुकः संप्रति संप्रतीच्छति ।

अपाङ्गरङ्गस्थललास्यलम्पटाः

कटाक्षधारास्तव कीकटाधिपः ॥ ८८ ॥

तथेति ॥ हे रुचिरे सुन्दरि, एवं तथा तेन प्रकारेण अधिकुर्या अधिकारं कुर्याः । तथा कथम्—यथा येन प्रकारेण कीकटाधिपः मगधदेशस्वामी स्वकटाक्षेपुःसुकः यन् चिरेप्सिताः तव कटाक्षधाराः तिर्यगवलोकनपरम्पराः संप्रति इदानीं संप्रतीच्छति अङ्गीकरोति । किंभूता धाराः—अपाङ्गो नेत्रप्रान्तस्तल्लक्षणं रङ्गस्थलं नाग्यशाला तत्र लास्यं सखिलासमन्दगतौ लम्पटाः । चिरेप्सिता स्वमिति वा । चिर इत्यकारान्तमप्यत्रयं तेन यमामः । एवमेवं जातीयेऽन्यत्रापि ज्ञातव्यम् ॥

इदंयशासि द्विपतः मुधारुचः

किमङ्गमेतद्विपतः किमाननम् ।

यशोभिरस्याखिललोकधाविभि-

र्विभीषिता धावति तामसी मैमी ॥ ८९ ॥

इदमिति ॥ अखिलेषु लोकेषु धाविभिः प्रसरणशीलः लोकप्रयमुज्ज्वलं कुवर्णरस्य यशोनिर्विशेषेण भीषिता लोकत्रयाभिवासिता सती तामसी कृष्णपक्षरात्रिः एव मैमी इदंयशांसि अस्य कीर्तिर्द्विपतः असहमानस्य सुधारुचेश्चन्द्रस्य अङ्गं कलङ्कम्, अध-च—संमिथिं धावति शीघ्रं गच्छति प्रविशति किम् । किं वा एतद्विपतः एतच्छत्रोः भाननं प्राप्नोतीति संशयः । एतद्यशोभिश्चन्द्राङ्गशत्रुमुखातिरिक्तस्य सकलस्यापि जगतः श्वेतीकरणमाश्रयतीत्यर्थः । अयमतिरतां यशस्वीति भावः । अन्योऽपि भीषितः स्वगोत्रं याति, इयामस्य च इयामं वस्तु सगोत्रमिति । तामसी

तमःसंबन्धिनी रात्रिः, मयी(सी) इयामवस्तुमाश्रयता इयामिका च यथाक्रमं चन्द्राङ्गं शत्रुमुखं धावति किमिति वा । निरन्तरोद्घोतकरणादेनःकीर्त्या निष्कासितेव तामसी स्त्रीस्वभावभीरुर्भर्तुश्चन्द्रस्योत्सङ्गं गता अत एव रात्रिकालिमा चन्द्राङ्गे दृश्यते । सर्वस्यापि श्वेतीकरणाच्छ्रयामिकापि निर्वासितास्यत्र स्थातुमशक्तयेव रिपुमुखं गता । अत एव विवर्णाभूतेषु वैरिमुखेषु कालिमा दृश्यते । एतद्विपतः, 'द्विपः शत्रुर्वा' इति पञ्चा समासः ॥

इदंनृपप्रार्थिभिरुज्झितोऽर्थेभि-

र्मणिप्ररोहेण विवृध्य रोहणः ।

कियद्दिनैरम्बरमावरिष्यते

मुधा मुनिर्विन्ध्यमरुन्ध भूधरम् ॥ ९० ॥

इदमिति ॥ अनिवद्याभ्यस्य अस्य नृपस्य प्राधेनशीकिरर्थेभिः याचकैः अनेनैव सकलकामानां पूरित्वादुज्झितः परित्यक्तः । अत एव रत्नययाभावान् मणिप्ररोहेण विवृध्य अङ्कुरोत्पत्त्या विरोपेण वृद्धिं प्राप्य रोहणो मेरुः कियज्जिः कतिपयैरहर्षैरेव दिनैरम्बरमाकाशं आवरिष्यते आच्छादयिष्यति यतः, तस्मात् मुनिरगमिः विन्ध्यनामानं भूधरं मुधेवारुन्ध मदागमनपर्यन्तं स्वया न वर्धितव्यमिति नियमेन वृधेव वायव्यमकरोत् । तदुज्जभावेऽपि रोहणेनैव सूर्यगतेः प्रतिबन्धस्य करिष्यमाणत्वाद्वागस्यप्रयासस्य वैयर्थ्यमेव ज्ञातमित्यर्थः । अगस्येन विन्ध्यरोधस्तु पुराणप्रसिद्धः । आवरिष्यते, विकल्पत्वादितो द्वावौ न । अरुन्ध, लङ्कारामनेर्पदे ॥

भूशक्रस्य यशामि विक्रमभरणोपाजितानि क्रमा-

देतस्य स्तुमहे महेभरदनस्पर्धनि कैरक्षरैः ।

लिम्पद्भिः कृतकं कृतोऽपि रजतं राज्ञां यशःपारद-

रस्य स्वर्णगिरिः प्रतापदर्शनं स्वर्णं पुनर्निर्मितः ९१

भूशक्रस्येति ॥ ययं विक्रमस्य भरणं बाहुस्येन क्रमात्परिपात्रा उपाजितानि एतस्य भूशक्रस्य पृथ्वीन्द्रस्य यशामि कैरक्षरैर्वर्णैः स्तुमहे वर्णयामः । यशामि भूयस्वाद्गुणानां पञ्चाशत्पञ्चोत्तुं न शक्नुमः । सामान्याकारेण कथं चिद्वर्ण्यन्त इत्यर्थः । किंभूतानि—महेभाः पट्टिहायमागताः, ऐरावतो वा तेषां दर्शनं सह स्पर्धन्ते एवंशीलानि तद्गद्गाराणि । स्वर्णगिरिमेरुः अन्येषां राज्ञां मेरुमेव लिम्पद्भिः यशोलक्षणैः पारदै रम्यैः कृतकमयस्य रजतं रूप्यं कृतोऽपि प्रलेपनिर्मितपाण्डुशुनिनां नीनोऽपि यन् अस्य प्रतापरूपदर्शनं अग्निभिः पुनः स्वर्णं निर्मितः कृतः । प्रतापस्य गीतवास्वर्णरूपतां प्रापितः । पारदलपेन सुवर्णं श्वेतीभवति, वङ्कितापने चोद्धूने पारदे पुनः काञ्चनमेव भवतीत्यर्थः । एतप्रतापप्रे परेषां यशामि न प्रसरन्ति । यशस्वी प्रतापवाङ्मास्यः कोपि नाम्नीत्यर्थः ॥

यद्भर्तुः कुरुतेऽभिषेपेनमयं शक्रो भुवः सा ध्रुवं

दैर्दंदाहरिव भस्मभिर्मघवता वृष्टं धृतोद्गलना ।

१, २ 'मयी' इत्यत्र मूर्धन्यान्तमेव बहुव्र दृश्यते । नयार्पि वर्णमास्यादन्त्यान्तपाठः स्थापितः । सुखावबोधजीवावोरपि दन्त्यान्तैव दृश्यते ।

१ 'अत्र रोहणादानीदृश्यस्यसंयन्तं संयन्तोत्तरनिशयोक्तिः' इति जीवानुः । २ 'अत्राभ्युक्तैरुपासकैश्चेऽपि संयन्तोत्तरनिशयोक्तिः' इति जीवानुः । ३ 'दिग्दर्शिनः' इति मूलमुल्लकपाठः । ४ 'सृष्टेः' इति मूले जीवानुसंमतः पाठः ।

शंभोर्मा वत सांधिवेलनटनं भाजि व्रतं द्रागिति
क्षोणी नृत्यति मूर्तिरष्टवपुषोऽसृष्टृष्टिसंध्याधिया ॥

यदिति ॥ अयं भुवः शक्रो भूमीन्द्रः यस्या भूमेर्भर्तुः अभि-
पेणनं सेनयाभिगमनं कुरुते सा क्षोणी भूमिः इति मनसि कृत्वा
लोहितरवेनौत्पतिकी असृष्टृष्टी रुधिरवृष्टिस्तद्वा या सायंसंध्या
तस्या धिया भ्रमबुद्ध्या द्राक् शीघ्रं नृत्यति गात्रविक्षेपं करोति ।
कम्पते इत्यर्थः । वत खेदे । ध्रुवमुपेक्षे । किंभूता सा भूः—
दाहात् इन्धनज्वलनाद्रस्मसंभवाद्दग्धहरेरिव दिग्दाहादिशामां-
त्पातिकनिर्हेतुकलोहितदीप्तेः प्रभवैरिव मधवता इन्द्रेण वृष्टिर्मां-
चित्तैर्भस्मभिः कृत्वा धनं कृतमुद्धलनमङ्गलेषो यया सा । इति
किम्—शंभोः दिनरात्रिसंधिरूपायां वेलायां काले भवं सांधि-
वेलं सायंसंध्याकालसमुचितं नटनं नृत्तरूपं व्रतं नियमो मा
भाजि भग्नो मा भूदिति स्वयं नृत्यतीत्यर्थः । यतः—अष्टमूर्तेर्ज-
लाष्टमूर्तेः शंभोरका मूर्तिः पृथिवी । शिवो हि संध्यासमये नृत्यं
करोति तन्मूर्तिरुत्पात्तयापि नृत्तमारब्धमित्यर्थः । यमुद्दिश्य अयं
प्रयाणं करोति तस्मिन्देवो दिग्दाहभस्मदृष्टिभूकम्परकवृष्टिलक्षणा-
स्तत्पराजयसूचका उपाता भवन्ति । अयमेव विजयत इत्यर्थः ।
'जलाकिंन्द्वाभस्मभवमिवायवः शिवमूर्तयः' । 'यस्सेनयाऽभिगमन-
मरी तदभिपेणनम्' इत्यमरः । यद्भर्तुः भर्तृशब्दस्य पदार्थार्थवाद्या-
जकादिवात्समासः । सेनयाभिगमनमभिपेणनम्, 'सत्यापपाश-'
इति णिच् ल्युट् । 'उपसर्गात्सुनोति-' इति पठ्यम् । दिग्दाहेरि-
त्यत्र 'तस्येदम्' इत्यण् । संधिवेलायां भवं सांधिवेलम्, 'संधि-
वेला-' इत्यण् । इन्द्रः शिवस्य भस्माहरणेऽधिकारी । अत एव
दिशां दाहं कृत्वा भस्मापितवानिति केचित् ॥

प्रागेतद्गुरामुखेन्दु स्रजतः स्रष्टुः समस्तस्त्वपां

कोशः शोपमगादगाधजगतीशिल्पेऽप्यनल्पायितः ॥

निःशेषश्रुतिमण्डलव्ययवशादीपलभैरेव वा

शेषः केशमयः किमन्धतमस्तोमैस्ततो निर्मितः १३

प्रागिति ॥ प्राक् सर्गाद्वा अगाधे जगतीशिल्पेऽप्यमर्यादत्रैलो-
क्यनिर्माणविषयेऽपि यस्त्वपां समस्तः सकलः कोशो भाण्डागार-
संचयः नाल्पायितोऽल्पवशाचरितः, किं तु तावानेवाक्षयः स्थितः ।
आमुखेन्दु मुखचन्द्रमभिव्याप्य एतस्य वपुः स्रजतः स्रष्टुर्ब्रह्मणः
संयन्धी स त्विषां समस्तः कोपः शोषं समासिमगात्प्राप क्षयितः ।
यतः—चरणप्रभृतिमुखपर्यन्तावयवनिर्माणार्थमेव पूर्णो, न तु
केशनिर्माणार्थं तत्तत्समाप्तकान्तिक्षयाद्धेतोः केशमयः केशप्रचुरः
केशरूपोऽस्य एष शेषो भागः निःशेषं श्रुतिमण्डलं समस्तः तेजो-
राशिः तस्य व्ययवशाज्जाशवशात् 'भाभावस्तमः' इति न्यायात् ।
ईषलभैः सुप्रापैः सुलभैरन्धतमस्तोमैर्गान्धकारसहैः कृत्वा
किं वा निर्मित इत्युपेक्षा । सुन्दरतरोऽयं केशाश्रातिनीला घना-
भेति भावः । ईषलभैः, अकृच्छार्थे खल्व् । 'उपसर्गादेव ख-
ल्वजोः, नान्यत्र' इति नियमासुभभावः । अन्धतमसम् 'अवसम-
न्धेभ्यस्तमसः' इत्यण् ॥

१ 'अत्रोभिक्षालंकारेण लोकातिशयतेजो व्यज्यते' इति जीवानुः ।

तच्चदिगजैत्रयात्रोद्धुरतुरगसुराग्रोद्धुतैरन्धकारं

निर्वाणारिप्रतापानलजमिव स्रजत्येपराजारजोभिः ॥

भूगोलच्छायमायामयगणितविदुन्नेयकायोऽभियाभू-

देतत्कीर्तिप्रतानैर्विधुभिरिव युधे राहुराहूयमानः १४

तदिति ॥ एष राजा तासां तासां प्राच्यादीनां सर्वासां दिशां
जैत्रा जयकारिण्यो यात्रास्तासुद्धुरा उत्साहवन्तोऽतिबलिनस्तुर-
गास्तेषां सुराग्रैरुद्धतै रजोभिः कृत्वा अन्धकारं स्रजति । कथंभूत-
मिव—निर्वाणः शान्तोऽरिप्रतापानलस्मादनन्तरं जातमिव ।
अन्धकारं सूर्यप्रकाशस्याच्छादितत्वात्तमः स्रजति । अनले शान्ते
भाभारूपोऽन्धकारो भवति । एतस्य दिग्जययात्रायां प्रारब्धायां
सर्वेषामपि वैरिणां प्रतापः शान्तो भवतीति भावः । तुरंगबाहुल्यं
च । तथा—एतस्य कीर्तिप्रतानैर्यशोविस्तारैरेव विधुभिर्बहुभि-
श्चन्द्रैः युद्धे युद्धार्थमाहूयमानः स्पर्धापूर्वमाकारित एव राहुः भि-
येव भयेनेव भूगोलस्य भूमण्डलस्य छायायां मायामयेन माया-
रूपेण व्याजेन गणितविद्विज्ज्ञातिपिकेर्गणितशास्त्रप्रामाण्येनोन्नेय-
स्तर्क्यः कायः शरीरं यस्य एवंभूतोऽभूत् । एतत्कीर्तिसमूहचन्द्रा-
न्द्वा एकस्य चन्द्रस्य जेतुं शक्यत्वादिषां तु बहूनां जेतुमशक्य-
त्वाद्वाहुणा स्वं गोपायितुं भूगोलच्छायरूपं मायामयं शरीरं धृत्-
मित्यर्थः । ज्योतिःशास्त्रे च भूगोलच्छायैव राहुर्वेनोक्ता । अन्योपि
शत्रोर्भातः स्वं गोपायितुं रूपान्तरं धारयति । एतादृशो यशस्वी
कोपि नास्तीति भावः । निर्वाण इति, 'निर्वाणोवाते' इति नि-
पातः । 'च्छायमाया-' इति 'विभाषा सेना-' इति पण्डित्यम् ॥

आस्ते दामोदरीयामियमुदरदग्ं यावलम्व्य त्रिलोकी
संमातुं शक्नुवन्ति प्रथिमभरवशादत्र नैतद्यशांसि ।

तामेनां पूरयित्वा निरगुरिर् मधुध्वंसिनः पाण्डुपद्म-
च्छन्नापन्नानितानिद्विपदशनमनाभीनि नाभीपथेन

आस्ते इति ॥ येयं त्रिलोकी, लोकत्रयी दामोदरीयामुदरदग्ं
श्रीविष्णोर्जेठरकंदरामवलम्व्याश्रित्य आस्ते । अत्रास्यां दामोदरो-
दरस्थितायां त्रिलोकायां प्रथिमभरवशान्महत्त्वबाहुल्यादितिसंमर्दान्
संमातुं सुखेन स्यान् न शक्नुवन्त्यसमर्थानि सन्ति, तान्यतिप्रसि-
द्धानि द्विपदशनैः सनाभीनि सदृशान्यतिगौराणि एतस्य यशांसि
तामेतां विष्णुदरदरीस्थितां तत्सहितां त्रिलोकीं पूरयित्वावशि-
ष्टानि तामुदरदरीं तस्यां त्रिलोकीं च परिपूर्णं अवशिष्टा वा पाण्डु-
पद्मच्छन्नापन्नानि नाभिसमुपपन्नधवलकमलज्याजमापन्नानि तदा-
काराणि सन्ति मधुध्वंसिनो विष्णोर्नाभीरूपेण पथा मार्गेण निर-
गुरिव निर्जगुरिव । संकटवासायतनाभिया बहिर्निर्गतानीव ।
श्रीविष्णोर्नाभी धवलं कमलमन्यथोपेक्षितम् । पाण्डुरं पद्मं न
किञ्चेतद्यशांस्येव । करिदन्तधवलकमलनुत्पान्यतिभूयांसि चास्य
यशांसीति भावः । दामोदरीयाम्, 'बृद्धाच्छः' । पृश्वादिस्वाप्र-
थिमा । नाभीपथेन ऋगादिना समासीन्तः ॥

१ 'ज्योतिःशास्त्रप्रमाणक यद्राहोर्भूच्छायास्तर्कवत् । तदेतत्कीर्तिचन्द्र-
मिया' इत्युपेक्षा । तथा च राहुर्भापकत्वेन कीर्तिचन्द्राणां प्रसिद्धकदाचन-
तिरेको व्यज्यते' इति जीवानुः । २ 'शक्तिमन्नि' इति जीवानुसुखाव-
बोधसंमतपाठः । ३ अत्र पद्मच्छन्नानि निरगुरिवेति मापद्मोपेक्षा ।
मा च त्रिलोकीयशोरापराधेयवोरानुरूपधवलक्षणालंकारोपायितेति संकरः'
इति जीवानुः ।

अस्यासिर्भुजगः स्वकोशमुपिराकृष्टः स्फुरत्कृष्णिमा
कम्पोन्मीलदराललीलवलनस्तेषां भिये भूभुजाम् ।
सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलीमयमहासिद्धौपधीवीरुधः
पर्वाख्ये विनिवेश्य जाङ्गुलिकता यैर्नाम नालम्बिता ॥

अस्येति ॥ अस्य अतिरेव भुजगस्येषां भूभुजां राज्ञां भिये
भवतीति शेषः । किंभूतः—स्वकोश एव चर्ममयं पिधानं तदेव
मुषिरं वस्मीकविवरं तस्मादाकृष्टो बहिः कृतः सद्यो धृतश्च । तथा
स्फुरत्प्रकाशमानः उत्तमलोहजातिविशेषत्वात्कृष्णिमा इयामखं
यस्य । सर्पोपि सद्यो धृतत्वात्स्फुरत्कालिमा । तथा—कम्पेन तल-
हस्तान्दोलनेन कृत्वा उन्मीलन्त्यः प्रकटीभूता अराला वक्रा लीला
येषु तादृशानि बलनानि गतिविशेषा यस्य । सर्पोऽपि वक्रगतिर्भ-
वति । तेषां केयाम्—यैः सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलीमयः स्वीयाङ्गुली-
रूपाया महासिद्धौपध्या वीरुधो बलयाः स्पर्शमात्रेण विषमयाः
पर्वप्रन्थिमङ्गुष्ठाप्रपर्वप्रन्थिद्वयं चाख्ये मुखे विनिवेश्य जाङ्गुलिकता
विषवैद्यता गारुडिकता नालम्बिता नाङ्गीकृता । नाम प्रसिद्धो ।
सर्पोपि येन स्वमुखे सिद्धां पधीपर्वं न निक्षिप्यते तमेव यथा मार-
यति, तथा एतदीयः खड्गोऽपि ये दक्षिणं न त्यजन्ति दैव्याश्च
मुखे अङ्गुलीपर्वं न धारयन्ति तांमेव हन्ति नान्यान्भीताऽशरणा-
गतांश्च । 'विषवैद्यो जाङ्गुलिकः' इत्यमरः ॥

यः पृष्ठं युधि दर्शयत्यरिभ्यः श्रेणीषु यो वक्रता-
मस्मिन्नेव विभर्ति यश्च किरति कूर्ध्वनि निष्ठुरः ।
दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन्गुणं
विख्यातः स्फुटमेक एव नृपतिः सीमा गुणग्राहिणाम्

य इति ॥ अरिभ्यः श्रेणीषु शूरतरंवरिसङ्केषु विषये यः पृष्ठं
दर्शयति पराङ्मुखः पलायते । अथ च—यं प्रत्याकृष्यते तस्य स्व-
भावात्पृष्ठं दर्शयति । यः अस्मिन्स्वस्वामिन्येव नृपे वक्रतामनृपुषं
स्वाश्रय एव कृतमयं विभर्ति । अथ च—अन्यस्येतादृशबलाभावा-
दस्मिन्नेव वक्रतां विभर्ति । नान्येन नप्रीकृतुं शक्यत इत्यर्थः ।
तथा—यो निष्ठुरो निर्दयो दाक्षिण्यरहितः सन् कूर्ध्वनिमनेन
सहाप्रियभाषणं किरति । अथ च—परिणतदृढवंशजन्मा क्रूरं वैरि-
णां भयावहं शब्दं कंकारं क्षिपति । दोषं नृपणम् । अथ च—बाहुं
भजतस्तथाविधस्य तस्य चापस्य तथाविधस्यान्यस्य वा कस्यचि-
द्वृणं श्रुतशौर्यादिकं गृह्णन्वर्णयन् । अथ च—सौर्वीमाकर्षन् एव
एको नृपतिः स्फुटं निश्चितं गुणग्राहिणां परदोषव्यापननिवृत्तानां
दोषेषु गुणारोपणं कुर्वतां सज्जनानाम् । अथ च—सौर्वीमाग्राहिणां
धनुर्धराणां सीमा पर्यन्तावधिः स्फुटं विख्यातः प्रसिद्धः । एवंवि-
धो धनुर्धरः सज्जनश्च कोपि नास्तीत्यर्थः । धनुःपृष्ठदर्शनेनेतस्य प-
लायनाभावः सूचितः ॥

१ 'रूपकालंकारो व्यञ्जयत एव' इति जीवानुः । २ इतः परम्
'दोषशब्दो नपुंसकोपि 'दोषणी' इति भाष्यप्रयोगात् । 'भुजबाहु प्रवेशो
दोः' इति साहचर्यात्पुंस्यपि । 'स्वियामपि 'दोर्दोषा च भुजा बाहुः
पाणिर्हस्तः करस्तथा' इति धनत्रयः' इत्यादिप्रकमेकस्मिन्पुंसके 'अथ
गुणग्राहिणीमात्रस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वादावाक्यार्थहेतुकं काव्यटिप्पण्यकारः'
इति जीवानुः ।

अस्यारिप्रकरः शरश्च नृपतेः मंख्ये पतन्तावुभौ
सीत्कारं च न संमुग्वौ रचयतः कम्पं च न प्राप्नुतः ।
तद्युक्तं न पुनर्निवृत्तिरुभयोर्जागर्ति यन्मुक्तयो-
रेकस्तत्र भिनत्ति मित्रमपरश्चामित्रमित्यद्भुतम् ॥९८॥

अस्येति ॥ अस्य नृपतेः उभौ संख्ये सङ्ग्रामे क्रमेण संमुखौ
एतत्संमुखं वैरिसंमुखं च पतन्तां सन्तां सीत्कारं दुःखाभिष्वङ्गकं
दन्तमध्यनिर्गतं पक्षवातजनितं च च्वनिविशेषं यच्च रचयतः
कुरुतः । यच्च मरणभीतिजनितं दुर्निर्गतवज्जनितं च कम्पं
न प्राप्नुतः । उभौ कौ—अरिप्रकरो वैरिसङ्घः, शरश्च एतौ द्वौ ।
तथा—सुकयोः प्राप्तमोक्षधनुर्भुजयोः यत् पुनर्निवृत्तिः जन्म
प्रत्यागमनं च न जागर्ति भवति तत्सर्वं युक्तं उचितमेव । द्वयोरपि
तुल्यधर्मत्वात् । तर्हि विलक्षणं किमित्याशङ्क्यामाह—तत्र तयोर्द्वौ-
योर्मध्ये एको वैरिसङ्घः मित्रं सुहृदम् । अथ च—सूर्यं भिनत्ति ।
अपरश्च शरोऽस्मिन् सूर्यव्यतिरिक्तम् । अथ च—वैरिणं भिनत्ति द्वि-
धाकरोतीत्यद्भुतमाश्रयम् । तुल्यकर्मणोरित्युक्तमर्थमप्यस्य विरु-
द्धत्वादित्यर्थः । चावन्योन्यसमुच्चये । दुःखभयराहित्येन रणे संमुखः
पतितः शत्रुसङ्घः 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके' इति वचनात्सूर्यमण्डलं
भित्त्वा मुक्तिं प्राप्तः । अदृढमुष्टितया मुक्तो बाणः कम्पसीकारो
रचयति । तद्दकरणाच्च दृढमुष्टितास्य सूचिता । दृढमुष्टित्वेन मुक्तो
वैरिमध्ये न पुनरायाति । वैरिणं हन्तीत्यर्थः । शूरतरोऽयं शत्रु-
मात्रं हतवानिति भावः । बाणपक्षे—सम्पदं मुखं पुङ्गवमं वा
यस्येति ॥

धूलीभिर्दिवमन्धयन्वधिरयन्नाशाः सुराणां रवै-
र्वीतं संयति खड्गयज्ञवज्रैः स्तोत्रगुणैर्मूकयन् ।
धर्माधनसंनियुक्तजगता राज्ञामुनाधिष्ठितः
सान्द्रोत्फालमिषाद्विगायति पदा म्प्रष्टुं तुरंगोऽपि गां ॥

धूलीभिरिति ॥ धर्माधने सम्यक् नियुक्तं प्रेरितं जगत्
येन एवंभूतेनामुना राजाधिष्ठित आरूढस्तुरंगोऽपि पशुरपि
धूलीभिः खुरजरजोभिर्दिवं स्वर्गलोकमन्धयन्नन्धं कुर्वन् । चक्षुः-
प्रविष्टाद्रजस एव निमीलितनयनं कुर्वन्नित्यर्थः । तथा—सु-
राणां, रवैः समुच्छलनशब्दैः कृत्वा आशा दिक्प्रान्तनिवासिनो
जनान्धधिरयन्वधिरयतया शब्दान्तरप्रहणाशक्तान्कुर्वन् । तथा—
संयति सङ्ग्रामे जवस्य वातवेगस्य जवैर्वायोः सकाशादतिवेग-
तया वातं खड्गयन्पशुं कुर्वन् । तथा—गुणैर्हेतुभिः स्तोत्रनखज-
यरूपलक्षणादिवर्णनकारिणो जनान्मूकयन् गुणाधिकत्वेन साम-
स्येन स्तोत्रमसमर्थान्मूकानिव कुर्वन् । एवंभूतः सन् अनन्तरं
सान्द्राणां निरन्तराणामुत्फालानां चतुर्भिश्चरणैरुपतनानां मिषा-
न्पदा एकैनावि चरणेन गां भुवम् । अथ च—धेनुं स्पृष्टुं तस्याः
स्पर्शनं कर्तुं विगायति विदोषेण गुगुप्सते । धार्मिको राजा सिपि-
द्धमाचरतः स्वाधीनान्यापिनो दृष्टयति । अहं तु तदधिष्ठितः

१ 'अथ 'अभिन् भिनत्ति' इत्युक्तम् 'मित्रं न भिनत्ति' इति न
प्रतीयते । इदं श्लोकमनुवर्तमानं तस्य विरोधादद्भुतम् । मित्रमण्डलसेदनस्य
वीरपुरुषायस्त्वन्नात्र 'प्रत्यभिभनत्ति' इत्यांशोपादिरुपासामोन्कारः' इति
जीवानुः । २ 'जवत्यर्थः' इति जीवानुसुवावबोधोपमन्तपाठः ।

पदा गोः स्पर्शलक्षणं पापं कुर्वन् दण्ड्यः स्यामिति बुद्ध्या पदा न स्पृशतीत्यर्थः । धार्मिको जघनाश्रयायमेवेत्यर्थः । अन्धयश्चिख्यादां 'तत्करोति-' इति णिजन्ताच्छता ॥

एतेनोत्कृत्तकण्ठप्रतिसुभटनटारब्धनाट्याद्भुतानां कष्टं द्रष्टुं नाभूद्वि ममसमालोकिलोकास्पदेषु ।
अश्वैरश्वैरवेगैः कृतसुरसुरलीमङ्गविश्रुयमान-
क्ष्मापृष्ठोत्तिष्ठदन्धकरणरणधुरारणुधाराधकारात् १००

एतेनेति ॥ समरसमालोकितो ये लोकान्तेषामास्पदे स्थान-
भूतायामपि भुवि सद्रामभूमौ समरसमालोकिलोकानां देवाना-
मास्पदे गगनेऽपि वा एतेन राज्ञा उत्कृत्तकण्ठादिष्ठप्रतीवाः कव-
न्धरूपाः प्रतिसुभटा रिपुवीरास्त एव नटा नर्तकास्तैरारब्धानां
नाट्याद्भुतानां नृत्ताश्रयोणां द्रष्टा नाभूदेव । कष्टमतिदुःखमेतत् ।
तत्र हेतुः—अश्वैरवेगैः शीघ्रजवेरश्वैः कृता भुरः कृत्वा सुरली
अभ्यासभूमिः पुनः पुनः न्यासो वा तथा मङ्गु मनोज्ञं शीघ्रं वा
विशेषेण क्षुद्यमानं चूर्णीभवत्क्ष्मापृष्ठं भूतलं तस्मादुत्तिष्ठत्युत्त-
भनन्धमन्धकरणं एवंभूतो रणधुरारेण रणप्रारम्भ एव समुत्पन्नो
रेणुस्तस्य धाराः प्रवाहास्तज्जनितादन्धकारात् । रणविलोकनायमा-
गन्तरपि मानवंदं वैरप्यश्वसुरोत्थितरजःपूरितनेत्रैः कवन्धवृत्तं नालो-
कीत्यर्थः । 'मन्दस्वच्छन्दयोः स्वरम्' । एतत्कृतोत्तमाङ्ग- इति
पाठः साधीयान् । द्रष्टा तृच । रणधुरा, कगादिना अः । धुरा भर
इति वा ॥

उन्मीललीलनीलोत्पलदलदलनामोदमेदस्विपूर-
क्रोडक्रीडद्विजालीगरुदुदितमरुत्स्फालवाचालवीचिः ।
एतेनाखानि शाखानिवहनवहरिर्पणपूर्णदुमाली-
व्यालीढोपान्तशान्तव्यथपथिकदृशां दत्तरागस्तडागः ॥

उन्मीलदिति ॥ एतेन राज्ञा एतादृशस्तडागोऽखानि निष्पा-
दितः । किंभूतः—उन्मीलन्ती विकसन्ती लीला विलासो येषां
तानि नीलोत्पलानि तेषां दलानि पत्राणि तेषां दलनं विकसनं
तदुद्भवेन आमोदेन परिमलेन मेदस्वी पुष्टौ बहुलपरिमलः पूरः
प्रवाहस्तस्य क्रोड उत्सङ्गे क्रीडन्ती द्विजालिहंसादिपङ्क्तिस्तस्या
गरुडः पक्षेभ्य उदित उत्पन्नो मरुद्वायुस्तस्य स्फालः सवेगगमनं
संघट्टो वा तेन वाचालाः शरद्वायमाना वीचयस्तरङ्गा यस्य ।
तथा—शाखानिवहेन नवहरिर्पणैर्नूतनश्यामपणैश्च पूर्णा दुमाल्यो
वृक्षपङ्क्त्यास्ताभिष्यालीढो व्याप्त उपान्तस्तीरप्रदेशस्तेन शान्ता
व्यथा मीष्मोष्मपीडा यासां तासां पथिकदृशां, मीष्मोष्मपीडा
येषां पथिकानां वा दृशस्तासां, दृशो रागः संतोषो येन । तडाग-
स्यातिरमणीयत्वं सुखजनकत्वमस्य च धार्मिकत्वं सूचितम् ॥

बुद्धो वार्धिरसौ तरङ्गवलिभं विभ्रद्रपुः पाण्डुरं
हंसालीपलितेन यष्टिकलितस्तावद्वयोबंहिमा ।
विभ्रश्चन्द्रिकया च कं विकचया योग्यस्फुरत्संगतं
स्थाने स्नानविधायिधार्मिकशिरोनत्यापि नित्यादृतः ॥

बुद्ध इति ॥ असौ अनेन निर्मितस्तडागः बुद्धो महान्वार्धिः
समुद्रः । समुद्रापेक्षयापि महानित्यर्थः । अथ च—असौ (वार)

वारि धीयतेऽस्मिन्वार्धिः वारिस्थानं तडाग एव बुद्धोतिप्रवयाः ।
किंभूतः—तरङ्गः कृत्वा वलिभं वलियुक्तं । तरङ्गा एव वार्धकसंकु-
चस्थूलशरीरावयवविशेषस्थाने जाता यस्येत्यर्थः । तादृशतरङ्ग-
पाभिर्बलिभिर्भांतीति वा । हंसालीपलितेन हंसपङ्क्तिरूपेण जरा-
शोक्येन पाण्डुरं धवलं प्रवाहरूपं वपुर्बिभ्रत् । तथा—यद्यपि
मध्यनिक्षिप्तकीर्तितम्भरूपया कलितो ज्ञातपरिमाणः । अलंकृत
इत्यर्थः । अथ च—स्वलच्छरीरधारणार्थं दण्डेन युक्तः । घृतशरीर
इत्यर्थः । तथा—तावतामतिबहूनां नानाजातीयानां वयसो पक्षि-
णां बंहिमा बाहुस्यं यत्र । अथ च—तावतः शतसमीपवर्तिनो
वयसो वार्धकस्य बंहिमा यस्य । तथा—विकचयातिप्रकाशमा-
नया चन्द्रिकया योग्यं समुचितं स्फुरत्प्रकाशमानं संगतं मैत्रं
यस्य । ज्योत्स्नाविभ्रमेलम् । अथ च—समुद्रत्वादेतजलं ज्योत्स्ना-
मंश्यामुचितं कं जलं विभ्रत् । अथ च—विगतकेशया चन्द्रिकया
खालित्येन 'बन्दी' इति काव्यकुलभाषायाम् । तथा उचितं
स्फुरन्मैत्रं कं शिरो बिभ्रत् । यद्वा—केशरहितेन खालित्येनोप-
क्षितम् । तथा—वार्धकोचितं प्रकटं सम्यगतं कम्पनं यस्य
शिरसः तत् । तथा—स्नानविधायिभिर्धार्मिकैः शिरोनत्यापि यत्
नित्यमादृतः तत् स्थाने उचितम् । धार्मिकैश्च स्नानादौ तीर्थं नम-
स्क्रियते । बुद्धोऽपि समुद्रस्य पर्वण्येव स्पर्शयोग्यत्वादेतस्य सर्व-
देव्याधिक्यं समुद्रात् । वलिभमिति मत्वर्थे 'तुन्दिवलि-' इति
भः । द्वितीयव्याख्याने पचाद्यच् । बहुलस्य भावः, पृथ्वादिधा-
दिमनिचि 'प्रियस्थिर-' इति बंहिरादेशः धार्मिकः, 'धर्मं
चरति' इति ठेक् ॥

तस्मिन्नेतेन यूना सह विहर पयःकलिवेलासु बाले
नालेनास्तु त्वदक्षिप्रतिकलनभिदा तत्र नीलोत्पलानाम्
तत्पाथोदेवतानां विशतु तव तनुच्छायमेवाधिकारे
तत्फुल्लाम्भोजराज्ये भवतु च भवदीयाननस्याभिपेकः ॥

तस्मिन्निति ॥ हे बाले, तस्मिन् तडागे एवं एतेन यूना सह
विहर क्रीड । तथा—तत्र तडागे पयःकलिवेलासु जलक्रीडावस-
रेषु मीष्मर्तो वा तत्रैव नालस्य दृश्यत्वात् । प्रतिमीष्माभिप्रायं
बहुवचनम् । नीलोत्पलानां तव अक्षिप्रतिकलनाक्षेत्रप्रतिबिम्बा-
त्सकाशाद्भिदा भेदः नालेन कमलदण्डेनास्तु । अतिसादृशत्वात् इदं
स्वक्षेत्रं वा नीलोत्पलम्, इदं वा इति संदेहे 'सनालं यत्तल्लीलोत्प-
लम्, अनालं च स्वक्षेत्रमिति नालमेव निर्णायकं भवतीत्यर्थः ।
तथा—तस्य पाथो जलं तस्य देवतानामधिकारे व्यापारे आधिपत्ये वा
तव तनुच्छायं तव शरीरप्रतिबिम्बमेव विशतु । तज्जलदेवतास्थाने
स्वच्छरीरप्रतिबिम्बमेव भवत्यित्यर्थः । तथा—तस्य फुल्लानां विक-
सितानामम्भोजानां राज्ये स्वण्डे । अथ च—आधिपत्ये । भवदी-
याननस्य त्वदीयमुखकमलस्य च जलक्रीडावशादभिपेकः । अथ
च—पट्टाभिपेकः भवतु । नीलोत्पलजलदेवताफुल्लकमलापेक्ष्य
भेदीनेत्रशरीराननमधिकमिति सूचितम् । तनुच्छायम्, 'विभाप
सेना-' इति पण्डित्यम् ॥

एतत्कीर्तिविवर्तधौतनिखिलत्रैलोक्यनिर्वासितै-
र्विश्रान्तिः कलिता कथासु जगतां श्यामैः समग्रैरपि

१ 'रूपकालकारः' इति जीवातुः ।

जज्ञे कीर्तिमयाद्दहो भयभरैरसादकीर्तिः पुनः

सा यन्नास्य कथापथेऽपि मलिनच्छाया वबन्ध स्थितिम्

एतदिति ॥ जगतां स्यावरजःसात्मकानां भुवनानां संवन्धिभिः समग्रैरपि इयामैः कृष्णः कजलादिपदार्थगुणैर्वा कथामुवातासु एव विश्रान्तिः कलिता आश्रयोऽङ्गीकृतः । किभूतैः — इयामैः—एतस्य कीर्त्यंशस्य विवर्तनं परिणामेन विशेषेण वर्तनं विवर्तः स्थितिर्वा तेन धाताद्वचलीकृतास्त्रिखिलात् त्रैलोक्याकंदरादिसहितात् निर्वासितैर्निष्कासितैः कीर्त्या लोकत्रयस्य श्वेतीकरणात्तत्तच्छायामगुणानां सांप्रतमदर्शनात् 'पूर्वं इयामानि वस्तून् भूवन्' इति वार्तामात्रशेषाणि इयामानि जातानि सर्वथा न सन्तीत्यर्थः । तथा—कीर्तिमयाकीर्तिप्रचुराद्दसाद्वाज्ञः अकीर्तः पुनः भयभरंभीतिबाहुल्यं जज्ञे जातम् । अहो आश्रयम् । कीर्तिरकीर्तश्च विरोधाकीर्तिरूपाद्दसादकीर्तौ भयं युक्तमित्यर्थः । एतत्कुतः—यत्तस्मान् मलिनच्छायाऽनिकृष्णा सा अपकीर्तिः अस्य कथापथेऽपि स्थितिमाश्रयं न बबन्ध नाकरोत् । एतत्कथाप्रारम्भेऽकीर्तिलेशस्याप्यभावाकीर्तिरेव वर्णयन् इत्यर्थः । यश्च यस्माद्विभेति स तदीयकथाप्रारम्भ एव मलिनो भूयान्यग्रैव गच्छति । अविशमानमपि शशविषाणादि वचनादिगोचरो भवति, अकीर्तिस्तु वचनगोचरोऽपि नाभूदित्याश्रयम् । अचेतनाया अप्यकीर्तौ भयोपादानादपि चित्रम् । 'जरताम्' इति पाठे ब्रह्मानां कथाम्बिनि व्याख्येयम् । जज्ञे, भावे लकारः ॥

अथावदस्त्रीमगुनेज्जितात्मखी

जनैरकीर्तिर्यदि वास्य नेष्यते ।

मयापि सा तन्खलु नेष्यते परं

सभाश्रवःपूरतमालवल्लिताम् ॥ १०५ ॥

अथेति ॥ अथ सर्वा भीममुताया इज्जितावनुरागसूचकान् भूवेलनादिचेष्टिताम्यस्मृतीमित्यवदत् । इति किम्—हे वाणि, जनैः अस्याकीर्तिर्यदि नेष्यते वा नाभिलष्यते एव तत्तर्हि मयापि सा अस्य अकीर्तिः खलु निश्चितं नेष्यते नाभिलष्यते । यद्यपि तुल्यं तथापि परं कश्चिद्विशेषोऽस्ति सभायाः सभालोकस्य श्रवःपूरतमालवल्लितां कर्णाभरणतमालवल्लित्यं नेष्यते प्रापयिष्यते । जनानामसंमतां शशविषाणादिवद्वसतीमप्यस्याकीर्तिमेव सर्वो यथांश्चावयिष्यामीत्यर्थः । वाण्यान्मद्वर्णननिवारणं चकारेति भावः । अकीर्तौ नीलवासमालवल्लित्वम् । इष्यते, इषेः कर्मणि । नेष्यते णिजः प्रधानकर्मणि लट् ॥

अकीर्तिमेव वर्णयति—

अस्य क्षोणिपतेः परार्धपरया लक्ष्मीकृताः संख्यया

प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रख्याः किलाकीर्तयः ।

गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन बन्ध्योदरा-

न्मूकानां प्रकरेण कूर्मरमणीदुग्धोदधे रोधमि ॥ १०६ ॥

अस्येति ॥ हे वाणि, मूकानां प्रकरेणस्य क्षोणिपतेरकीर्तयः किल प्रसिद्धं निश्चितं वा कूर्मरमणी कच्छपिका तस्या दुग्धादुप-
स्रस्योदधे रोधमि तीरे गीयन्ते । किभूताः—परार्धाङ्गितावधेः

२८

सकाशापरयाधिकया संख्यया लक्ष्मीकृता गणिता परार्धाद्वधिक्याः तथा—प्रज्ञाचक्षुभिः जात्यम्भेरवेक्ष्यमाणं दृश्यमानं तिमिरं तत्प्रख्यास्तत्तुल्या अतिशयाः । किभूतेन प्रकरेण—अष्टमं स्वरं निषादादिसस्वरातिरिक्तं कलयताङ्गीकुर्वता । तथा—बन्ध्योदराजातेन । एवमस्याकीर्तयः सन्तीत्येतदकीर्तिः सभां आविता । परार्धाधिक्या संख्या, अष्टमस्य दर्शनशक्तिः, तिमिरस्य चाक्षुषरूपत्वं, स्वरस्याष्टमत्वं, बन्ध्योदराजन्म, कच्छपिकादुग्धं, एतानि सर्वथा यथा न सन्ति । तर्धमद्विशेषेण युक्ता अस्याकीर्तयोऽपि न सन्तीति विपर्ययमानवृत्त्या वर्णनेव कृता । उपहासायै त्वसंगतोक्तिः । आ सामान्येन कीर्तय आकीर्तयः पूर्वोक्तविशेषगविशिष्टा अस्य समन्ताः कीर्तयो गीयन्ते किल । पर्यवसानवृत्त्या अस्य कीर्तयो न सम्येवेति निन्देव कृतेति वा । कच्छपी च दर्शनेनैवापत्यानि पालयति न दुग्धेनेति प्रसिद्धिः । प्रज्ञाचक्षुषो योगिनो ज्योतिर्विलोकननिष्ठान्तिमिरं न पश्यन्तीति वा । तिमिरवत्प्रकाशयन्ते । मूल-विभुजादिवारकः ॥

तदक्षरैः मस्मितविस्मितानां

निपीय तामीक्षणभङ्गिभिः सभाम् ।

इहास्य हास्यं किमभून्नवेति तं

विदर्भजा भूपमपि न्यभालयत् ॥ १०७ ॥

तदक्षरैरिति ॥ विदर्भजा इहास्यां सभायां एतदीयवचनविषये वा अस्य वर्णितस्य नृपस्य हास्यं किमभूत्किं वा नाभूदिति कारणासमावचनमपि भूपं न्यभालयद्वासीत्येन संमुखदृष्ट्या दर्शयन् न्यवनुरागादित्यर्थः । किं कृत्वा । अनुरागाभावेऽपि हासरसकृताभिरीक्षणभङ्गिभिरवलोकनपकारविशेषेणां यथा निपीय सा-
दरमवलोक्य । किभूतां सभाम्—विष्णुपुत्रकर्मनिषेधे पर्यवसितैः पूर्वोक्तैरक्षरैः कृत्वा मस्मितानि मस्मितानि साश्चर्याणि वा आन-
नानि यस्यात्माम् । इह तुपे आस्यहास्यं जातं न वेति वा । स्मित-
सहितानां विगतस्मितत्वं विरुद्धम् । विरोधाभासः ॥

नलान्यवीक्षां विदधे दमस्वसुः

कनीनिकागः खलु नीलमालयः ।

चकार मेवां शुचिरक्ततोचितां

मिलन्नपाङ्गः सविधे तु नैपथे ॥ १०८ ॥

नलेति ॥ पतिव्रताया भस्या नलान्यावलोकनमनुष्ठितमिच्छा-
ग्रह्णां परिहरञ्जुत्तरसर्गं वर्णयिष्यमाणस्य नलस्य प्रस्तावनां करोति—
दमस्वसुः कनीनिका नेत्रतारा नलान्यस्य नृपस्य वीक्षामवलोक-
नरूपं भागः अपराधं विदधे चक्रे । किभूता—खलु यस्मान् नी-
लिङ्गः कालिङ्ग आलयः स्थानम् । मलिनो हि निषिद्धमाचरति ।
अपाङ्गस्तु कटाक्षः पुनः सविधे द्वितीयपङ्क्तां त्रिचतुरेभ्योऽनन्तर-
मुपविष्टे नैपथे सत्यनले मिलन्मंभङ्गः सन् शुचिरक्ततोचितां धव-
लरक्तवयोग्यां मेवां चकार । धवलरक्तवल्गुक्षणमासुङ्गकलक्षण-
युक्तोऽपाङ्गस्तु नल एव संलग्नोऽभूदित्यर्थः । अथ च—शुभेः
पापभीरोरनुक्तस्य च भावेन स्वाभिमतयोचितमिति वा । स्वा-
भिमतो हि स्वामिनेव सेवते न्यवन्यमित्यर्थः । कटाक्षेणाम्बा-

१ 'इह निन्दया तुनिप्रतीत्ययोऽनुगुणमिदोक्तारः' इति जीवानुः ।

लोकने दोषः ऋजुदृष्ट्या स्वयविलोकने दोषो नेति न पातिवत्य-
क्षतिः कापि । नलमेव कटाक्षविलोकयति स्मेति भावः । इन्द्रा-
विषु चतुर्ध्वलीकनलेषु सख्यपि सत्यनलस्येऽज्ञानेऽपि तत्रैव सत्य-
नल एवानुरागबाहुल्याददृष्टवशात्कटाक्षनिरीक्षणं युक्तम् ॥

इदानीं श्लोकचतुष्टयेन परस्पराभिरागं वर्णयति—

दशा नलस्य श्रुतिचुम्बिनेपुणा

करेऽपि चक्रच्छलनप्रकारमुक्तः ।

स्मरः पराङ्मनुकल्प्य धन्वितां

जनीमनङ्गः स्वयमार्दयत्ततः ॥ १०९ ॥

दृष्टेति ॥ ततो भैमीकटाक्षविलोकनानन्तरं स्वयमनङ्गोऽङ्गर-
हितः । अत एव नलस्य दशा नेत्रव्यापारेणैव श्रुतिचुम्बिनापाङ्ग-
संचारिणा कटाक्षरूपेण कर्णपूर्णेनेपुणा कृत्वा स्मरः परस्य नलस्यैव
दृगादिभिरङ्गरवययैः धन्वितां धनुर्धरस्वमनुकल्प्य जनीं भैमीमा-
र्दयदपीडयन् । किंभूतः स्मरः—करे नलस्यैव हस्ते रेखामयराज्य-
लक्षणरूपचक्रच्छलेन नम्रं चक्राकारं कार्मुकं यस्य सः । नलेक्षिता
सती कामातुरा जातेति भावः । मुखयाङ्गाभावे चानुकल्पोऽप्यङ्गी-
क्रियते । आर्दयन्, 'अर्दं हिंसायाम्' प्यन्तालङ् । 'आर्दिद्व' इति पाठे लुङ् ॥

उत्कण्टका विलसदुज्ज्वलपद्मराजि-

रामोदभागनपरागतराजतिगौरी ।

रुद्रकुधस्तदरिकामधिया नले सा

वासार्थितामधृत काञ्चनकेतकी वा ११०

उत्कण्टकेति ॥ सा भैमी रुद्रकुधः रुद्रकृतशापपरित्यागसमु-
ज्जवात्कोपाद्धेतोः तस्य रुद्रस्यारिः कामः तस्य बुद्ध्या अयं काम
पुषेति बुद्ध्या नले विषये वासस्य स्वयंवरेण स्थितेरर्थितामभिला-
पुकारवमधृत दधार । नले साभिलापा जातेति भावः । स्वशत्रुम-
माश्रयणं च युक्तम् । केव—काञ्चनकेतकीव । किंभूता सा केतकी
च—उत्कण्टका उदितरोमाश्चा उर्ध्वोभूतसूचीनुल्यशुक्राग्रा च ।
तथा—विलसन्ती शोभमाना नीलपीतादिभिर्वर्णैरुज्ज्वला प्रकाश-
माना, उज्ज्वलेन शृङ्गारेण वा प्रकाशमानो विलोककानां शृङ्गारो
यथा एवंभूता वा, कस्तूर्यादिरचिता कपोलवक्षोजादौ पद्मराजिः
पद्मवल्ली पद्मपङ्क्तिर्यस्याः । शोभमानोऽज्ज्वलवर्णपङ्क्तिश्च यस्याः ।
तथा—आमोदं विलेपनजं सुरभिगन्धं हर्षं वा, स्वाभाविकं परि-
मलं च भजतीति भाक् । तथा—अपगतोऽनुरागो यस्याः एवं-
भूता न भवति अतितरामनपरागतरा । नयेऽतितरामनुरागिणी ।
न विद्यते परागः पुष्परजो यस्याम् । एवंविधा न भवति । नित-
रामनपरागा अनपरागतरा । अतितरां परागसहिता । तथा—
अतितरां गौरी गौरवर्णा उभययपि । गौरीं पार्वतीमतिक्रान्ता वा
भैमी । सुवर्णकेतकी यथा रुद्रकोपस्य वसत्यभिलापुकारं दधार
तस्य स्थानं बभूवेल्यर्थः । तथा भैम्यपि नलविषये नलवैरिकाम-
बुद्ध्या नलशत्रुः काम एव नलसंबन्धिः चेन्न मां पीडयतीति धिया
रुद्रकोपस्याधनि यो वासस्तदर्थितां दधार रुद्रकोपस्य स्थानं जाता ।
नितरां सकोपा जातेत्यर्थः । कामसाम्यं नलस्योक्तम् । नलेन
कटाक्षवीक्षणे कृते साऽतितरां कामपीडिता जातेति भाव इति

वा । गौरीमतिक्रान्तेति तत्पुरुषे 'गोस्त्रियोरूपसर्जनस्य' इति ह्रस्व-
प्राप्तेरतिगौरिरिति स्यात् । तथापि 'कृदिकारादकितः' इति न्या-
येन ह्रस्वान्तादपि पक्षे ङीपि अतिगौरीति संगच्छते ॥

तन्मालीकनले चलेतरमनाः साम्यान्मनागप्यभू-

दप्यग्रे चतुरः स्थितान्न चतुरा पातुं दशा नैषधान् ।

आनन्दाम्बुनिधौ निमज्ज्य नितरां दूरं गता तत्तला-

लंकारीभवनाज्जनाय ददती पातालकन्याभ्रमम् १११

तदिति ॥ न अलीको नालीकः स चासी नलश्च नालीकनलः
सत्यनलः तस्मिन्नेव शब्देऽपि तदुर्ध्वदर्शने सत्यनले चलेतरत्वं नि-
श्चलं मनो यस्याः सा तत्रैवानुरक्ता सती सा भैमी अग्रे स्थितानपि
चतुरश्चतुःसंख्याकानलीकाश्चैपधाज्ञलान् साभ्यासत्यनलसाम्येन
दशा नयनव्यापारेण पातुं कटाक्षविलोकयितुं मनागल्पमपि चतुरा
कुशला नाभून् । किंभूता—आनन्दाम्बुनिधवानन्दरूपे समुद्रे
निमज्ज्य बुद्धिवा । नलावलोकनाक्षिश्रला भूषेति यावत् ।
नितरां दूरं गता हर्षस्य परमकाष्ठां प्राप्ता तलं गता च । तथा—
तस्य आनन्दसमुद्रस्य तलं तस्यालंकारीभवनाज्जनाय पातालकन्या-
भ्रमं अनिसीन्द्यादानन्दवशाच्च निर्निमेषतया समुद्रे निमज्ज्य
तलगमनेन च किमियं नागकन्येति भ्रमं बुद्धिं ददती जनयन्ती ।
'अलंकारीभवने' इति पाठे तस्य तलस्य भूतलस्योपवेशनेन
अलंकारभूतायेन्द्रादिलोकाय नललक्षणाया जनाय वा । पाताल-
तलस्यालंकारीभवने वामुक्थादिनागलोकाय वा । पुरःस्थिताज्ञ-
लाकारानपीन्द्रादीनन्यराजवत् ऋजुदृष्ट्यैव विलोकयति स्म । अ-
दृष्टवशाच्च व्यवहितमपि सत्यनलं कटाक्षविलोकयति स्मेति भावः ।
'तन्नलः' इति पाठे नेपामलीकनलानां स्वीयेन रूपेणालंकार-
भूताय जनाय । सत्यनलायेत्यर्थः ॥

सर्वस्वं चेतमस्तां नृपतिरपि दृष्टे प्रीतिदायं प्रदाय

प्रापत्तदृष्टिमिष्टातिथिममरदुरापामपाङ्गोत्तरङ्गाम् ।

आनन्दान्धयेन वन्ध्यानकृत तदपराकृतपातान्स रस्याः

पत्या पीयूषधारावलनविरचितेनाशुगेनाशु लीढः ११२

सर्वस्वमिति ॥ स नृपतिः नलोऽपि चेतसः सर्वस्वं प्राणव-
प्रियां तां भैमीं दृष्टे स्वनेत्राय प्रीतिदायं संतोषजनितं दानं प्रदाय
प्रकर्षेण दृष्ट्वा कटाक्षेण तां सादरं दृष्ट्वा अमरदुरापामिन्द्रादिभिर्दु-
र्लभां लोकोत्तरस्वरूपाम् । अयं च—तेषां कटाक्षेणानवलोकना-
त्तदुरापाम् । अपाङ्गे नेत्रप्रान्ते उत्तरङ्गां चलत्कल्लोलमतिचञ्चलां
कटाक्षरूपां तदृष्टिं भैमीदृष्टिमेव दृष्टातिथिं प्रियमभ्यागतं प्राप-
लेभे । भैम्या एवं कटाक्षविलोकितः, अनन्तरं तेन सावलोकिता,
अनन्तरं पुनरपि तया विलोकित इत्यर्थः । अनन्तरं च रस्याः
पत्या कामेन पीयूषधारारूपमतिनिर्वापकत्वादमृतरूपं यद्वलनं
भैमीकृतं वलितग्रीवमवलोकनं तेन कृत्वा विरचितेनाशुगेन भैमी-
कटाक्षरूपेण बाणेन आशु शीघ्रं लीढो विद्धः स नलः तस्या भैमी-
दृष्टेरपरिऽन्ये तृतीयादयो ये आकृतपाता अनेकभावाभिव्यञ्जका
व्यापारविशेषास्तान् आनन्दान्धयेन हर्षाश्रुपरिपूर्णनेत्रतया यद्वन्ध-
मदर्शने तेन वन्ध्याश्चिफलानकृत । भैमीद्वितीयकटाक्षवीक्षणेनैव
अतिगुप्तः कामविवशः सन् तस्याः तृतीयादिकटाक्षनिरीक्षणानि न

१ 'सर्वतोऽकिन्नर्यात्' इति तृचिन्तम् ।

दक्षेति भावः । अन्योऽपि तुष्टः कर्मविःसर्वस्वं ददाति प्रियं चातिथिं प्राप्यानन्दबाष्पांशुपूर्णो भवति ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामलुदेवी च यम् ।

तस्य द्वादश एष मातृचरणाम्भोजालिमौलेर्महा-

काव्येऽयं व्यगलस्रलस्य चरिते सर्गो निसर्गोऽवलः ॥ १ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ माता वागीश्वरी जननी च तस्याश्चरणा एवा-
म्भोजे तयोरलिरूपो भ्रमररूपो मौलिर्यस्य । यद्वा—मातृचरणमं-
बन्धिनी पूजार्थं चरणयोरुपडौकिता अम्भोजालिः कमलमाला
तद्युक्तो मौलिर्यस्य । वागीश्वर्या जनन्या वा प्रसादरूपेण
धृतिनिर्मास्यकमलस्येत्यर्थः । द्वादशानां पूरणः सर्गः व्यगलस-
मासः ॥

इति श्रीबेदरूपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनायणकुन्ते
नैपथीयप्रकाशे द्वादशः सर्गः ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

इदानीमिन्द्रादिपञ्चनलीसंज्ञं त्रयोदशं सर्गमारभते—

कल्पद्रुमान्परिमला इव भृङ्गमाला-

मात्माश्रयामखिलनन्दनशाखिवृन्दात् ।

तां राजकादपगमय्य विमानभृग्या

निन्युर्नलाकृतिधरानथ पञ्चवीरान् ॥ १ ॥

कल्पद्रुमेति ॥ अथ विमानभृग्याः शिबिकावाहितः तां भर्मा
राजकाद्राजममृहादपगमय्य निवस्य नलाकृतिधरास्रलघेयपारिणः
पञ्च वीरास्रलसहितानिन्द्रादीन्निन्युः प्रापयामासुः । शिबिकावा-
हितां तेषु पञ्चसु नलोलि न वेत्यपरिजानास्रलस्यापि नलरूपधा-
रकत्वं घटते । यस्य यद्रूपं तद्वारित्वं तस्यापि युक्तमेवेति कव्यपे-
क्षयापि युज्यते । वीरपदेन शौर्यं नायकगुणः । के कस्माकां का-
निव-परिमला मनोहरगन्धा अखिलाः समस्ता नन्दनशाखितो दे-
वोद्यानतरवः तेषां वृन्दादागमाश्रयां परिमलाश्रितां भृङ्गमालां भ्र-
मरपङ्क्तिं परावर्त्य अतिशयात्कल्पद्रुमातिव । कल्पद्रुमा नन्दनस्य-
तवृक्षापेक्षयाधिकाः, तथाप्यराजापेक्षया तेष्वपीत्यर्थः । यवाभिला-
षपूरकवसाग्याम्मन्दारादिवृषि चतुर्षु कल्पद्रुमशब्दप्रयोगः ।
भैरवप्यात्माश्रया विमाने स्थितवान् । नयतिद्विकर्मा ॥

साक्षात्कृताखिलजगज्जनताचरित्रा

तत्राधिनाथमधिकृत्य दिवस्तथा सा ।

ऊचे यथा स च शचीपतिरभ्यधापि

प्राकाशि तस्य न च नैपथकायमाया ॥ २ ॥

साक्षादिति ॥ सा देवी तत्र तेषु मध्ये प्राधास्याक्षिबेशनक-
माच्च दिवोऽधिनाथमिन्द्रमधिकृत्योद्दिश्य तथा तेन प्रकारेणोप्ते
अचकथत् । यथा येन प्रकारेण स शचीपतिरिन्द्राभ्यधापि उक्तो
भवति । तस्य नैपथकायस्य माया छद्म न च प्राकाशि प्रकटितं
भवति । किंभूता—साक्षात्कृतं अखिलजगतां जनताचरित्रं जगत्-
सुहृत्त्वान्तो यथा सा । यथा इन्द्रादीनां प्राकट्यं न, विष्णोराज्ञ-
या वर्णनं च, मौल्ये प्रतिभाक्षयो न, तथाबोधदिति भावः ।
साक्षादिति विशेषणन मलरूपं कृत्वागतानामिन्द्रादीनां ज्ञानी-
चित्सं सूचयते ॥

भूमः किमस्य वरवर्णिनि वीरसेनो-

द्धतिं द्विपद्वलवजित्वरपौरुषस्य ।

सेनाचरीभवदिभाननदानवारि-

वासेन यस्य जनितासुरभीरणश्रीः ॥ ३ ॥

भूम इति ॥ हे वरवर्णिनि उत्तमे भूमि, वयं असुष्येन्द्रस्य
वीरयुक्तायाः वीराणां वा सेनायाः सैन्यस्योद्धतिमुत्कृष्टार्थं सा-
मर्थ्यं बाहुस्यं वा किं भूमो वर्णयामः । वर्णनाशक्ययाद्वागगोचर
इत्यर्थः । किंभूतस्य—द्विपन् अमिश्रो यो बलमामा दैत्यः तस्य
विजित्वरं जयनशीलं पौरुषं पराक्रमो यस्य । यस्य रणश्रीः सेना-
चरीभवन्ती सैनिका भवन्ती याविमाननदानवारी गणेशनारायणौ
तयोर्वासेनाधिष्ठानेन कृत्वा जनिता कृता असुरभीर्देवभयं यथा ।
असुरभ्यो देवानां या भीः तस्या ईरणं क्षेपणं तेन या श्रीः सा
यस्य जनितेति वा । वागगोचरमस्य चरितमित्यर्थः ॥

नलपक्षे तु—अस्य वीरसेनामप्यनुपादुर्गतां किं कथयामः ।
अपि तु न । अकथनेऽपि लोकत्रये प्रसिद्धात्वात्सगुणरेवास्य स्या-
त्वाद्वा । यो हि स्मर्ये न प्रसिद्धः, तस्य पित्रादिप्रसिद्ध्या वर्णनं
क्रियते । अयं तु न तथेति भावः । किंभूतस्य—द्विपन् बलस्य
सैन्यस्य, आङ्गिकस्य सरस्य वा, जित्वरं पौरुषं पराक्रमो यस्य ।
यस्य रणश्रीः सेनाचरीभवन्तः सैनिका इभान्तेपामाननदानवारि
मुखदानोदकं तस्य वासेन गन्धेन सुरभिर्जनिता । रलयोः साव-
र्ण्यात् सेनायामचलीभवन्तां पर्वतायमानानामिमानामिति वा ।
मत्तगजशाहृत्यमनेन सूचयते । एवमिन्द्रनलयोरभेदबुद्धिर्यथा
तस्या भवति, तथा देव्योक्तम् । रणशब्दो लक्षणया रणभूमा
वर्तते । इतः श्लोकादारभ्य 'अत्याजि-' (१३।२८) इति याव-
त्प्रथममिन्द्रादिवर्णनं पञ्चास्रलवर्णनम् । 'अत्याजि-' इत्याद्यां नल-
वर्णनं प्राथम्येन, दिक्पालवर्णनं पश्चादिति ज्ञेयम् । 'श्लोकादिह
प्रथमतः—' (१३।३२) इति श्लोकेन नलस्य प्राधान्येन निर्दे-
शान् । 'हरिणा' (१३।३२ श्लोके) इत्यादितृतीयाया दिक्पालाना-
मप्राधान्येन निर्देशान् । 'यौवनोष्मवतीं शीते शीतस्पर्शां च
यातपे । भर्तृभक्ता च या नारी योच्यते वरवर्णिनी' इति वृद्धाः ।
'उत्तमा वरवर्णिनी' इत्यमरः । वरो वर्णो यस्या इत्यतिशयेन
'धर्मेशीलवर्णान्ताच्च' इतीति ॥

शुभ्रांशुहारभणहारिपयोधराङ्ग-

चुम्बीन्द्रचापस्तुचिन्तयुमणिप्रभाभिः ।

अन्वास्यते समिति चाग्मवाहिनीभि-

र्यात्रासु चैप बहुलाभरणचिन्ताभिः ॥ ४ ॥

शुभ्रेति ॥ एष इन्द्रः समिति च यात्रामु विलासगतिषु च दण्डयात्रासु वा अमरवाहिनीभिः सुरसेनाभिरन्वाख्यतेऽनुगम्यते । किंविधाभिः—शुभ्रांशुश्चन्द्रः, हरसंबन्धिनो हारा एकादश रुद्रास्तेषां गणः समूहः हरसंबन्धिनो वा ये गणा नन्दिप्रभृतयः, तान्सर्वानपि हरन्ति आत्मनासह नयन्ति । तत्सहिता इति यावत् । एवंविधाः पयोधरा मेघाः । हरस्यापत्यं हारिः स्कन्दो, गणपतिः, मेघाश्चेति वा । तेषामङ्गचुम्बी स्वाप्तिरन्वामध्यवर्ती (यः) इन्द्रः । शुभ्रांशुहारगणान्हरति आत्मना सह नयति एवंशीलः, पयोधराङ्गचुम्बी च एवंविधो वा य इन्द्रस्तस्य चापं तेन खचित्ता संबद्धा शुभमणिप्रभा सूर्यशोभा यासु ताभिः । शुभ्रांशुदिभिः शक्रधनुर्व्याप्तेन सूर्येण च भान्ति ताभिर्वा । तथा—बहुः प्रचुरो लाभो धनादिप्राप्तयेषु तेषु रणेष्वाचिताभिः पूजिताभिः । दैत्यजयाद्वहुला आभा दीप्तिर्यासां ताश्च ता रणाचिताश्चेति वा । मेघानामपि कामरूपत्वास्मैकत्वं युज्यते । चन्द्रादिभिः विशिष्टेन्द्रचापेन च खे आकाशे चिता वृद्धिं प्रापिता सूर्यशोभा यास्विति वा । तैः कृत्वा वृद्धिं प्राप्ता वा चन्द्रादयस्तेजस्विनः तत्तेजःसंबन्धेन सूर्यतेजः प्रचुरं यत्र जातमित्यर्थः ॥

नलपक्षे—एष नलः सभायां दण्डयात्रासु च चामरधारिणीभिरन्वाख्यते सेव्यते । किंभूताभिः । शुभ्राः सिताः अशवो यस्य तेन हारगणेन मुक्ताहारसमूहेन कृत्वा हारी सुन्दरः पयोधराङ्गः स्तनमध्यः तच्चुम्बिनी तत्संबद्धा इन्द्रचापसंबद्धसूर्यप्रभेव प्रभा यासां ताभिः । चोप्यर्थः । यात्रास्वपीति योजना । हारमध्यमणीनामनेकवर्णात्वादिन्द्रचापसंबद्धसूर्यप्रभासाध्यम् । तथा—अतएव बहुलानि प्रचुराणि आभरणानि तैरर्चिताभिरलंकृताभिः । प्राधान्याद्वाराणां ग्रहणं, आभरणग्रहणं तद्व्यतिरिक्तालंकाराणां, अतो न पौनरुक्त्यम् । एतेन यथा सभायां निभेय आम्ने तथा संग्रामयात्रास्वपीति व्यज्यते । 'शुभ्र उदीप्तशुक्लयोः', 'शुभ्रमणिमणिमिष्ट्रः', 'समिश्रुधः' इत्यमरः । हरशब्दात् 'तस्येदम्' इत्यण् । हारि, ताच्छीत्ये णिति । अपत्ये वा 'अत इज्' । यद्वा—शुभ्रांशुहारगणेन हारिणः पयोधराः स्तना मेघान्तेषामङ्गः पार्श्वप्रदेशमन्वम्बी इन्द्रचापो नखपदविशेषः तेन संबद्धा दिव्यरत्नप्रभा यासां ताभिः । इन्द्रचापवदाकाशव्याप्ता दिव्यमणिप्रभा यासां ताभिरिति वा । विश्वमणिप्रभासंवलितः शक्रधनुःसदृशा भवन्तीति बहुलराभरणैर्भूषिताभिरित्यर्थः । 'खच दीप्तिसंवरणयोः' ॥

क्षोणीभूतामतुलककेशविग्रहाणा-

मुहामदर्पहरिकुञ्जरकोटिभाजाम् ।

पक्षच्छिदामयमुदग्रबलो विधाय

ममं विपजलनिधौ जगदुज्जहार ॥ ५ ॥

क्षोणीति ॥ अयं क्षोणीभूतां पर्वतानां पक्षच्छिदां विधाय कृत्वा विपजलनिधावापसमुद्रे ममं जगदुज्जहार उष्णकपल्यर्थः । पर्वतपक्षच्छेदनाद्विपद्रहितं कृतवानिति भावः । किंभूतानाम्—अनुला अनुषाः कर्कशाश्च विग्रहा देहा येवाम् । तथा—उहामदर्पाणामस्युज्जटानां हरिकुञ्जराणां सिंहहस्तिनां कोटिं भजताम् ।

१ 'इति पर्वतं कचित्पुस्तके दृष्टम् । तस्यायमर्थः । २ इतः परं पक्षमहितैः पर्वतैः 'पक्षीकरणाय' इति मुद्रितपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

एकस्मिन्प्रदेशेऽनेकसिंहानां अन्यस्मिन्प्रायुज्जटानेककुञ्जराणामित्यर्थः । किंभूतोऽयम्—बलाद्देह्यादुदग्र उदग्रबलः । यद्वा—उदग्रं पारुषं यस्य सः ॥

नलपक्षे—अनुलानस्युज्जानसलक्षणांश्च कर्काश्वेताश्चान् इयन्ति मारयन्ति एवंविधा विग्रहाः शरीराणि वैरं वा येवाम् । तथा—उहामदर्पा हरयोऽश्वा गजाश्च तेषां कोटिं भजताम् । वैरिनुपाणां पक्षच्छिदां सहायच्छेदं कुक्षिच्छेदं वा कृत्वा उदग्रं बलं पारुषं सैन्यं वा यस्य अयं नलो वैरिभूतापरसमुद्रे ममं जगदुज्जहार वैरिणो हत्वा विपद्रहितमकरोदित्यर्थः ॥

भूमीभृतः समिति जिष्णुमपव्यपायं

जानीहि न त्वमघवन्तममुं कथंचित् ।

गुप्तं घटप्रतिभटस्तनि बाहुनेत्रं

नालोकसेऽतिशयमद्भुतमेतदीयम् ॥ ६ ॥

भूमीभृत इति ॥ हे घटस्य प्रतिभटो रक्षिणीं स्तनीं यस्याः तत्संबुद्धिः भूमि, एवं समिति संग्रामे भूमीभृतः पर्वतान् जिष्णुं जेतारम् । तथा—न विद्यते पर्वेष्वस्त्रापायो नाशो यस्य तममुं अमघवन्तमनिन्दं न तु नैव जानीहि । अपि तु इन्द्र एवायम् । इन्द्रस्य सहस्रनेत्रत्वात्तत्राद्यं तथेत्यत आह—त्वं एतदीयं शयं पाणिमतिक्रान्तं प्रसूतादपि दीर्घमत एवाद्भुतमाश्चर्यकारि कथंचिद्भुतं नलरूपधारणाच्छादितं बहुनेत्रस्य भावो बाहुनेत्रं न आलोकसे न पश्यमि । गुप्तवान्, न खविद्यमानत्वादित्यर्थः । शयादतिक्रान्तम् । हन्ततलयोर्नेत्राणि न सन्तीत्यर्थः इति वा । बहुनेत्रममूहं वा । बहुनेत्रसंबन्धिनमेतदीयमद्भुतमतिशयमुत्कर्षं वा आश्चर्यमिति वा ॥

नलपक्षे—त्वं अमुं अघवन्तं सपापं न जानीहि पुण्यश्लोकात्वात् । रणे राज्ञो जेतारम् । तथा—अपगतो विशिष्टोऽपायो यस्मात् अपगतो व्यपायः पलायनं यस्य । अपलायमानमित्यर्थः । एतदीयमतिशयमपरिमितहन्परिमाणमाश्चर्यरूपं प्रावरणवशाद्बाहो हन्ने स्थितं नेत्रं चीनाशुकं गुप्तं यथा तथा द्रव्यान्तरविलोकनव्याजेन न आलोकसे । अपि तु आलोकयेत्यर्थः । बाहू च नेत्रे च बाहुनेत्रं शयमतिक्रान्तम् । बाहू हन्परिमाणाधिकपरिमाणां, नेत्रे च प्रसूतादप्यधिके इत्यर्थः । तद्भुतं यथा तथा नालोकसे । अपि त्वालोकयेति वा । अतिशयं बाहुनेत्रम् । बाहू अतिशयितौ वदान्यौ शयो ययोस्तावतिशयो । नेत्रे च शयमतिक्रान्ते । अतिशयो च अतिशये चेति नपुंसकैकशेषेण वा व्याख्येयम् । एतदीयं गुप्तमनेन पालितम् । बहवश्च ते नेतारश्च बहूनां वा नेतारस्तेषां समूहम् । अतिशयितः शयो हस्तो यस्य । लक्षणया वदान्यमुत्कृष्टमालोक्य । शूरा वदान्या अप्यनेन पोषिता इत्यस्योत्कृष्टत्वं व्यज्यते । 'कुलिशं भित्तुरं पविः' इत्यमरः । 'नेत्रं मधिगुणे वक्षे' इति जिष्णु 'पलाजिस्थश्च मूः' इति ताच्छीत्ये 'मूः' । तद्योगे भूमीभृत इति, 'न लोका' इति पृष्टीतिपेधाङ्कित्वा । बहुनेत्रशब्दाद्भावसमूहसंबन्धेत्वेण । पक्षे प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥

लेखा नितम्बिनि बलादिसमृद्धराज्य-

प्राज्योपभोगपिशुना दधते सरागम् ।

एतस्य पाणिचरणं तदनेन पत्या

सार्धं शचीव हरिणा मुदमुदहस्य ॥ ७ ॥

लेखा इति ॥ हे नितम्बिनि अतिपृथुनिविडनितम्बे भैमि बलवृत्रनमुचिप्रभृतीनां समृद्धं संपूर्णं राजभावस्तस्य प्राज्यो बहु-
रूपभोगस्तस्य पिशुनास्तदसहमाना लेखा देवा एतस्येन्द्रस्य
पाणी च चरणौ च पाणिचरणं सरागं सानुरागं यथा तथा दधते
धारयन्ति । हस्तदानपाणिम् नमस्कारार्थं च चरणावित्यर्थः ।
तत्तस्मान् अनेन हरिणा इन्द्रेण पत्या सार्धं शचीव मुदमुदहस्य
धारयस्व ॥

नलपक्षे—सरागरूपेण एतस्य पाणिचरणं कर्तुं सैन्यस्वाभ्यसा-
स्यादिभिः पङ्क्तिधेन वा बलेन समृद्धस्य राज्यस्य प्राज्य उपभोग-
स्तस्य सूचिकाः सामुद्रिकोक्तलक्षणभूताः चक्रध्वजादिलेखाः कर्म-
भूताः दधते धारयन्ति । 'दध धारणे' एकवचनान्तमस्मिन्पक्षे
रूपम् । तस्मादनेन पत्या नलेन सह हर्षं धारयस्व । केन केव-
हरिणा इन्द्रेण शची इव । 'लेखा अदितिनन्दनाः' पिशुनां खल-
सूचकौ' इत्यमरः । नितम्बशब्दादतिशयार्थादिति । पाणिचरणम्,
प्राण्यङ्गवादेकवज्रावे गण्डवम् ॥

आकर्ण्य तुल्यमखिलां मुदती लगन्ती-

माखण्डलेऽपि च नलेऽपि च वाचमेताम् ।

रूपं समानमुभयत्र विगाहमाना

श्रोत्रान्न निर्णयमवापदमौ न नेत्रान् ॥८॥

आकर्ण्येति ॥ असीं मुदती भैमी एतां पूर्वोक्तमखिलां वाच-
माखण्डलेऽपि च नलेऽपि च तुल्यं लगन्तीं समानसंवेष्टामाकर्ण्य
उभयत्र इन्द्रे नले च समानं रूपमेक्यरूपं च विगाहमाना जानती
विशेषावलोकनादपि विशेषमनुपलम्भमाना यथाक्रमं श्रोत्राच्छ्रव-
णेन्द्रियान् नेत्राच्चक्षुरिन्द्रियाच्च निर्णयं नावापन्न प्राप । अनेयेन्द्रः
स्तुतः किं वा नलः, तयोः सरूपत्वादयमिन्द्रो नलो वेति नाज्ञा-
सीदित्यर्थः । अपि चेति निपातसमुदायो परस्परममुदायवाचकौ ।
अवापन् लुदिष्यादृक् ॥

शक्रः किमेव निपधाधिपतिः स वेति

दोलायमानमनसं परिभाव्य भैमीम् ।

निर्दिश्य तत्र पवनस्य सखायमस्यां

भूयोऽसृजद्भगवती वचमः स्रजं सा ॥ ९ ॥

शक्र इति ॥ सा भगवती सरस्वती भूयः पुनरपि वचमः
स्रजं बाह्यमालामसृजत् । किं कृत्वा—तत्र तेषु मध्येऽस्यां भैमी-
समीपे पवनस्य सखायमग्निं निर्दिश्योदिश्य । पुनः किं कृत्वा—
भैमीमिति दोलायमानं मनो यस्याम् परिभाव्य संचिन्त्य । इति
किम्—एष किं शक्रः, स दूत्यरष्टः निपधाधिपतिः नलो वेति ।
दोला इवाचरति 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङि शानचि
दोलायमानमिति । अस्यां सामीपिक आधारे ॥

एष प्रतापनिधिरुद्रतिमान्सदाऽयं

किं नाम नार्जितमनेन धनंजयेन ।

हेम प्रभूतमधिगच्छ शुचैरमुष्मा-

आस्येव कस्यचन भास्वरूपसंपत् ॥ १० ॥

एष इति ॥ हे भैमि, एष प्रतापस्य निधिः प्रकृष्टोष्णस्पर्श-
स्थानम् । तथा—अयं सदा उद्गतिमानूर्ध्वगमनयुक्तः । ऊर्ध्वउ-
ल्लोऽयमित्यर्थः । धनंजयेन वह्निनानेन किं नाम का संज्ञा ना-
र्जितं न प्राप्ता । 'अग्निर्वैधानरो वह्निः—' इत्यादिकं नाम निर्ब-
चनयोगान् प्राप्तमित्यर्थः । सर्वेषां नाम्नां निर्बचनमस्त्येव । नाम
संभावनायाम् । अग्निनाऽनेन किं नाम वस्तु न प्राप्तम् । तेजसानां
परमाणूनां सर्वत्राविरलस्येन विद्यमानत्वादिति वा । अनेन धने-
जयशब्देन कृत्वा सार्धकं नाम किं न अर्जितमिति वा । धनंजय-
त्वादिव शुचैरपि तादृमुष्मादग्नेः प्रभूतं हेम स्वर्णमधिगच्छ प्रा-
प्नुहि 'धनमिच्छेत्तु ताक्षनात्' इत्युक्तेः । 'अग्नेः प्रजानं परि यद्विर-
प्यम्' इति शुचैरस्मात्सुवर्णमुपपन्नम् । अस्याधोरेव कस्यचन
कस्यापि भास्वरा देदीप्यमाना रूपसंपन्नास्मि । तेजोमाप्रविवक्षया ।
तेजोव्यतिरिक्तस्य कस्यचन शुक्लं भास्वरं रूपं न दृष्टमित्यर्थः ॥

नलपक्षे—एष नलः क्षाप्रनेजःस्थानम् । तथा—सदा उद्य-
वान् । तथा अनेन जयेन कृत्वा किं नाम धनं नार्जितम् । वैरिणो
विजित्य धनमर्जितम् । सदा अयः शुभावहो विधियंस्मादिति
वा । शुचैः स्वधर्मापार्जितद्व्यादमुष्मात्पुनः सुवर्णं प्राप्नुहि ।
शुचैः शृङ्गाररूपादिति वा । अस्य नलस्येव भास्वरा कायकान्ति-
समृद्धिः कस्यापि अन्यस्य नास्ति । भा दीप्तिः, स्वरः कण्ठशब्दः,
रूपं सौन्दर्यं तेषां संपद् अस्त्येव कस्यापि नास्तीति वा । तेजस्वी
मधुरस्वरः सुन्दरश्चेत्युक्तम् । 'श्रीतिहोश्रो धनंजयः' 'शुचिरपि-
त्तम्' इत्यमरः । धनंजयः 'संज्ञायां भृष्टृजि—' इति ख्यः ।
'अरुद्रिप—' इति सुम् । भास्वरः 'श्लेशभास—' इति वरच् ॥

अत्यर्थं हतिपटुताकवलीभवत्त-

त्तत्पार्थिवाधिकरणप्रभवाऽस्य भूतिः ।

अप्यङ्गरागजननाय महेश्वरस्य

संजायते रुचिरकर्णी तपस्विनोऽपि ॥११॥

अत्यर्थेति ॥ हे रुचिरकर्णं शोभनश्रवणोद्भूतं भैमि, अस्याग्नेः
अत्यर्थातिशयिता हतिपटुता ज्वालापाटवं तस्य कवलीभवन्ति
प्रार्थितवन्ति तानि तानि पार्थिवानि पृथिवीकार्याणि तृणकाष्ठ-
करीपादीनि नान्येवाधिकरणं भस्मन एवाधारः ततः प्रभय उप-
त्तिर्यस्या एवविधा भूतिर्भस्म तपस्विनोऽपि पाशुपतादिप्रतति-
ष्ठस्य महेश्वरस्य शिवस्याङ्गरागजननायोद्भूतनेनाङ्गानां विशिष्टवर्णो-
त्पत्तये संजायते संपद्यते । एतस्येव भस्म अस्यापीश्वरस्य तपस्वि-
नोऽप्युपकृत्य प्रभवति । अन्यस्य भवतीति किं वक्तव्यमिति
स्तुतिः । रुचिरकर्णीति श्रेयोक्तिचातुरीविषये सावधाना भव इति
व्यज्यते । एतद्वरणे भस्मैव केवलम्, नान्यदिति विचार्य वृणी-
व्येति व्यज्यते ॥

नलपक्षे—अङ्ग रुचिरकर्णी, अस्य नलस्य भूतिः संपन्न महेश्वर-
स्य महाधनिकस्यापि त्यक्तसर्वसङ्गस्य मुनेरपि च अभिलाष-
समुद्भूतये संपद्यते । महेश्वरः संपद्भयादिति धनिको मुमुक्षुश्चा-
प्यस्य भूतये स्पृहयतीत्यर्थः । धनिकस्य तपस्विनोऽपि इत्युज-
ननाय संपद्यत इति वा । किंभूता संपन्न—अतिशयेनास्त्रपटुतया

मोक्षोपसंहारादिसमग्रप्रयोगसामर्थ्येन प्राप्तीभवन्तस्ते ते च पृथ्वी-
श्वराश्च तेषामधिको रणस्तस्मादुत्पन्ना । स प्रभव उत्पादको यस्या
इति वा । क्षत्रनेत्रसोपार्जितेत्यर्थः । 'रागोऽनुरक्ते मात्सर्ये' ।
हेतिर्वाला आयुधं च । पार्थिवेति, 'ईश्वरः' इत्यधिकारे 'सर्व-
भूमि-' इत्यण् । पक्षे संवन्धेण । रुचिरकर्णीति 'नासिकोदर-'
इति ङीप् ॥

एतन्मुखा विबुधसंसदसावशेषा

माध्यस्थ्यमस्य यमतोऽपि महेन्द्रतोऽपि ।

एनं महस्विनमुपेहि सदारुणोच्चै-

येनामुना पितृमुखि ध्रियते करश्रीः ॥१२॥

एतदिति ॥ हे पितृमुखि, अशेषा सर्वा असौ विबुधसंसददेव-
सभा एष मुखं यस्याः सा । 'अग्निमुखा वै देवाः' इति श्रुतेः ।
अस्याग्रयमतोऽपि महेन्द्रतोऽपि माध्यस्थ्यमासनापेक्षया दिगपे-
क्षया च मध्ये विद्यमानत्वमस्ति । एवं महस्विनं तेजोयुक्तं महस्सु
तेजस्सु विषये इनं स्वामिनं वा एनमुपेहि । येन सदारुणा काष्ठ-
सहितेनामुना करश्रीः किरणशोभा उच्चैरुर्ध्वा रक्ता च ध्रियते ।
पितृमुखीति संबुद्धा धन्यत्वं व्यज्यते । 'धन्या पितृमुखी कन्या
धन्यो मातृमुखः सुतः' इति सामुद्रिकोक्तेः ॥

नलपक्षे—असौ जगति प्रसिद्धा पुरो दृश्यमाना च निखिला
विद्वत्सभा एतन्मुखा एतत्प्रधाना । यथा सर्वेष्वङ्गेषु मुखं प्रधानं
तथा विद्वत्सभायामसौ । 'के विबुधाः' इति पृष्टे प्रथममसौ
गण्यत इत्यर्थः । पुण्यश्लोकादेः मुखे यस्यास्तादृशी इति वा ।
अस्य यमतः समवर्तिनोऽपि इन्द्रादप्यधिकं माध्यस्थ्यं पक्षपात-
रहितत्वम् । शत्रुमित्रयोस्तुल्यो दण्ड इत्यर्थः । तस्यैः
सार्वभौमिकत्वात् । लोकपालांशत्वादिन्द्रियमयोरेतन्म-
ध्यवर्तित्वमिति केचित् । तेजस्विनमेनं प्रामुहि । येनानेन सदा
सर्वदा हस्तशोभा अतिशयेनारुणा रक्ता धार्यते । स्विनं शोभनं
पतिमेनं मह पूजय । तथा—एनमुपेहि एतत्समीपं गच्छेति वा ।
महस्विनमुत्सववन्तं वा । विश्वप्रकाशे सकारान्तस्य महःशब्दस्य
पाठात् । 'मुखं मुखे च वक्त्रे स्यात्' इत्यजयपालः । पिता मुखं
यस्या इति समासः । मुखेनैव मुखस्य सारद्वयारिपितृमुखमिव मुखं
यस्या इत्यत्र पर्यवस्यति ॥

नैवाल्पमेधसि पटो रुचिमत्त्वमस्य

मध्येसमिभिवसतो रिपवस्तृणानि ।

उत्थानवानिह पराभवितुं तरस्वी

शक्यः पुनर्भवति केन विरोधिनायम् ॥१३॥

नैवेति ॥ एधसि काष्ठे पटोर्जावत्यमानस्याग्रेः रुचिमत्त्वं दी-
प्तियुक्तत्वमस्त्वं नैव । किन्तु बह्वित्यर्थः । जावत्यमानस्यास्य इन्धने
दीप्तिमत्त्वमस्त्वं नैव । तत्संबन्धादधिकं दीप्तिमानयं भवतीत्यर्थः
इति वा । तथा—मध्येसमिद् समिधां काष्ठानां मध्ये निवसतो

विद्यमानस्यास्य तृणानि शत्रवः । रिपुनाशो यथा वेगेन क्रियते,
तथा समृद्धेनानेन क्षणमात्रेण तृणानि दहन्त इत्यर्थः । प्रादेशमा-
श्राणां पलाशशम्पादिकाष्ठानां मध्ये इति वा । इह लोके समिन्म-
ध्ये बोधानवान्ध्वंजलनवान् तरस्वी वेगवानयं विरोधिना केनो-
दकेन पुनः पराभवितुं शक्यो भवति । तेनैव शान्तिनान्येनेत्यर्थः ।
जय्यो भवति । अपि तु न वेगेनोत्थितस्यास्य वारिणापि शान्तिः
कर्तुमशक्येत्यर्थः इति वा ॥

नलपक्षे—पटोः ग्रहणधारणादिसमर्थस्यास्य अल्पमेधसि मन्द-
प्रज्ञे रुचिमत्त्वं प्रीतियुक्तत्वं नैव । अयोग्यत्वात्तत्त्वार्थः । तथा—
समिन्मध्ये सङ्ग्राममध्ये निवसतोऽस्य वारिणस्तृणानि । अकिंचि-
त्करा इत्यर्थः । इह रणे भूलोके वा तरस्वी उत्थानवान्भेगवान्बल-
वान्वा अयं केन पुनः रिपुणा जेतुं शक्यः । अपि तु न केनापि ।
कस्याप्यजय्योऽयमित्यर्थः । उत्थानमुद्यः । एतत्सरस्वोद्युदयी
बलवांश्च नाम्नीत्यर्थः । भवतीति संबोधनं वा । 'तरो बले च
वेगे च', 'इधमेधः समित्' इत्यमरः । अल्पमेधसि 'नित्यमसिच्'
इत्यत्र नित्यग्रहणादन्यस्मादपि भवतीति वृत्तिकारोकेः प्रयोगानु-
सारेणासिच् । मध्येसमित्, 'पारेमध्ये पठया वा' इत्यव्ययीभावे
निपातनादेत्वम् । 'स्यः' इति वैकल्पिकत्वादज्ञभावः । पराभवितुं
'शकष्टुप-' इत्यक्रियार्थत्वेपि शक्तियोगे तुमुन् ॥

साधारणीं गिरमुपबुधुर्नैषधार्थ्या-

मेतां निपीय न विशेषमवाप्तवत्या ।

ऊचे नलोऽयमिति तं प्रति चित्तमेकं

वृते स्म चान्यदनलोयमितीदमीयम् ॥१४॥

साधारणीमिति ॥ उपबुधुर्नैषधार्थ्यामभिनलाभ्यां साधारणीं
समाभेतां गिरं निपीयाकण्य इदमीयमनयोः संबन्धनं विशेषं
तारतम्यं नावाप्तवत्या ज्ञातवत्या भैम्याः पुरोवर्तिनं तं प्रति एकं
चित्तं मनः अयं नल इत्युच्ये । अन्यदपरं चित्तं अयमनल इति
वृते स्म नलव्यतिरिक्तो वद्विरित्यकथयत् । युगपदालोचनस्मृतिप्र-
सङ्गात्प्रमनसः प्रतिशरीरमेकत्वस्य साधितत्वादेकस्मिन्नपि मनसि
क्रियाभेदादवस्थान्तरप्राप्तेर्भेद इवोपचर्यते । (यद्वा—) एकमेव
तं पुरोवर्तिनं अनल इति प्रयुच्ये । अकारप्रक्षेपेणानलोऽयमिति-
व्रवीति स्म मनः । तथा—अयमन्यान्वैरिणो ह्यति अवखण्डयती-
त्यन्यदः स चासौ नलश्च अन्यदनल इति वृते स्म । अत्र व्याख्या-
ने प्रथमभङ्गोऽपि न भवति । एकस्य द्वैरूप्याद्विरोधाभासश्च ।
'शोचिष्केश उपबुधुः' इत्यमरः । उपसि बुध्यते इति उपबुधुः ।
'इगुपध-' इति कः । 'अहरादीनाम्-' इति रेकः । 'तुल्यार्थैः-'
इति तृतीया । 'अन्यद-' इति पक्षे कः । समानं धारणमस्य
साधारणम् । अनेकं प्रत्यविशिष्टबन्धम् । पृषोदरादिः । ततः क्रियां
'पादार्थाभ्यां च' इत्यत्र 'आसीधमाधारणादश्च' इति वक्तव्यादपि
ङीप् । वाप्रकरणाच्च साधारणभूमिरित्याद्यपि षटते । इदमीयम्,
त्यदादित्वात् 'बुद्धाच्छः' ॥

एतादृशीमथ विलोक्य सरस्वती तां

संदेहचित्रभयचित्रितचित्तवृत्तिम् ।

देवस्य मनुमरविन्दविकासिरभे-

रुद्दिश्य दिक्पतिमुदीरयितुं प्रचक्रे ॥१५॥

१ 'महस्सु इनम्' इति पक्षे सकारद्वयश्रवणार्थं पक्षान्तरादपि द्वित्वं
कृतव्यम् । यद्वा—न व्यञ्जनपरस्यानेकस्यैकस्य वा हलः श्रवणं प्रति
विशेषोऽस्ति' इति 'दीडो युट्-' इति सूत्रे भाष्योक्त्या द्वित्वमन्तरादपि न
दोष इति बोध्यम् ।

एतादृशीमिति ॥ अथ सरस्वती अरविन्दविकासिनः कमल-
विलासकरा रमयः किरणा यस्य देवस्य रवेर्दिवसंति दक्षिणदिशः
पतिं सृजुं अन्त्येषां पुत्राणां दिक्पतिस्वाभावाद्यमसुहृद्विष्य उदीरयि-
तुं वक्तुं प्रचके भारेभे । किं कृत्वा—एतादृशीमुक्तसंशयास्पदीभू-
ताम् । तथा—नलनिश्चयाभावात्संदेहः, तुल्यरूपदर्शनाद्देव्युक्तिव-
चिन्त्याद्वा चित्रम्, नलनिश्चयाभावाच्चलप्राप्तिविघ्नात्प्राप्तः तैः संशया-
श्चर्यासैः चित्रिता नानाविधा कृता चित्तवृत्तिर्यस्याः सा एवंविधा
तां भर्मा बिलोक्य । 'चित्तमित्तिम्' इति पाठे चित्तमेव भित्तिर्य-
स्याः । भित्तौ हि चित्रं युक्तमित्यर्थः । एषेव दृश्यत इति 'त्यदा-
दिषु दशः—' इति कति 'आ सर्वनाम्नः' इत्याख्ये 'टिड्ढा—' इति
टीपि एतादृशी ॥

दण्डं विभर्त्ययमहो जगतस्ततः स्या-

त्कम्पाकुलस्य सकलस्य न पङ्कपातः ।

स्ववैद्ययोरपि मदव्ययदायिनीभि-

रेतस्य रुग्भिरमरः किमु कश्चिदस्ति ॥१६॥

दण्डमिति ॥ अहो संबोधने, अयं यमो दण्डं स्वायुधं विभ-
ति । ततस्तस्माद्धेतोः पुराणादिदर्शनेन कम्पाकुलस्य पापभरी-
सकलस्य जगतो भुवनस्य पङ्कपापापातो मुच्यते न स्याद्भवेत् ।
पङ्के महारौरवादीं तरके वा । एतज्ज्ञयापापं कोपि न करोतीत्यर्थः ।
अहो आश्चर्यम् । अन्यो यदि धारयति अन्यस्य च कम्पमानस्य
कर्दमपातो न भवतीत्यसंगतेः । तथा—चिकित्सासमर्थयोः स्ववैद्य-
योदेवयोरपि मदव्ययदायिनीभिः गर्वैश्च कुर्वाणाभिः एतस्य
रुग्भिः प्राणिकर्मविपाकदशनेनानेन प्रेरिताभिः पीडाभिः न स्त्रियत
इत्यमरः कश्चिक्रिमन्ति । अपितु न कोप्यन्ति । कर्मजरोगाणां
ताभ्यामप्यचिकित्स्यत्वादित्यर्थः । स्ववैद्ययोरिति नाम रुजापनयन-
सामर्थ्यसंभावनासूचनार्थम् ॥

नलपक्षे—अयं नलो दण्डं शायनं यतो विभर्ति तस्मात्कम्पा-
कुलस्य सकलस्यापि लोकस्य एतःपातो न भवेत्पूर्ववदेतस्माद्भा-
यात् । अयं दण्डं चतुरङ्गसैन्यं विभर्ति ततः शत्रुभयात्कम्पाकुलस्य
लोकस्य दुःखपातो न भवेत् । सैन्येनैव वैरिणां निहतत्वालोकास्य
दुःखनाश इति वा । सौन्दर्येण प्रसिद्धयोनोमययोरपि गर्वैश्च
कारिणीभिरेतस्य रुग्भिः कायकान्तिभिरुपलक्षितो देवोऽपि कश्चि-
दस्ति किमु । अपितु नास्ति । देवेषु मध्ये दस्त्वावेव सुन्दरतमो
तावप्यनेन जितौ यतः । ये रवेतसमीपस्था रमणीयाः, त एतद्-
पधारणादेव, न तु स्वभावेनेत्यर्थः । 'पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमी',
'अस्त्री पङ्क पुमान्पाप्मा', 'स्त्री रुमुता', 'र्युः प्रभारु' इति
चामरः । दायिनीभिरिति ताच्छीत्ये णितिः ॥

मित्रप्रियोपजननं प्रति हेतुरस्य

संज्ञा श्रुतासुहृदयं न जनस्य कस्य ।

छायेदृगस्य च न कुत्रचिदध्यगायि

तप्तं यमेन नियमेन तपोऽमुनेव ॥ १७ ॥

मित्रेति ॥ अस्य यमस्योपजननमुत्पत्तिं प्रति संज्ञानास्ती

१ अध्यगामीनि पठित्वाऽधिनैति व्याख्यातं जीवानी ।

मित्रप्रिया सूर्यपत्नी हेतुर्निमित्तं श्रुता आकर्णिता । छायानास्ती तु
कुत्रचित् कुत्रापि पुराणादौ ईदृगस्योत्पत्तिं प्रति हेतुः नाध्यगामि
(यि) नाश्राभिः । किंतु शनैश्चरस्यैवेत्यर्थः । 'यमो यमो आदृदेवः
संज्ञायाम्ननयास्त्रयः' इति पुराणम् । अयं यमः कस्य जनस्यासु-
हृत्प्राणहर्ता न । अपितु सर्वस्यापि प्राणहर्ता । अमुना यमेनैव
नियमेन नक्तोपवासादिवतेन तपः तप्तं धर्मैः कृतः । अतः एवास्य
पुत्रावं धर्मराजत्वं चेत्यर्थः ॥

नलपक्षे—अस्य नलस्य संज्ञा नाम श्रुता सती मित्रप्रियस्य
सुहृदिष्टस्योपजननं प्रत्युत्पादनं प्रति हेतुः । अस्य संज्ञा सुहृदिष्ट-
जननं प्रति हेतुः श्रुता एवातेति वा । पुण्यश्लोकत्वात् । अयं
कस्य जनस्य सुहृन्मित्रं न । अपि तु सस्यपरिपालनादुपकारि-
त्वाद्वा सर्वस्यापि सुहृदेव । ईदृगप्रत्यक्षदृश्या अस्य छाया काय-
कान्तिः कुत्रापि नरसुरोरोषु नाध्यगामि (यि) न दृष्टा । सुन्दर-
तरोऽयमित्यर्थः । छाया रीतिः लोकपरिपालनमित्यर्थः इति वा ।
अस्यैव जगत्पालनं कोपि न करोतीत्यर्थः । अमुना नलेनैव यमेन
महाचर्यादिना, नियमेन नक्तादिवतेन च तपः तप्तम् । त्वदर्थमिति
शेषः । 'छाया स्यादातपाभावे प्रतिविम्बाकार्योपितोः' । 'तपश्चान्द्रा-
यणादौ स्याद्धर्मः' इति विश्वः । अध्यगामि (यि) ति इहो गाढादेशो
कर्मणि चिण् । यमेनेति पक्षे हेतौ नृनीया ॥

किंच प्रभावनमिताम्विराजतेजा

देवः पिताम्बरमणी रमणीयमूर्तिः ।

उत्क्रान्तिदा कमनु न प्रतिभाति शक्तिः

कृष्णत्वमस्य च परेषुगदाभियोक्तुः ॥१८॥

किञ्चेति ॥ केवलं संज्ञास्य जननीत्येव न । किंच अन्यच्च प्र-
भया दीह्यावनमिनं निरस्कृतमखिलं राजश्चन्द्रस्य तेजो येन सः,
तथा रमणीयमूर्तिरम्बरमणीः सूर्यो देवः अस्य पिता । अस्य यम-
स्योत्क्रान्तिनामिका । अथ च मरणदा शक्तिरायुषविशेषः कमनु-
लक्ष्मीकृत्य न प्रतिभाति समर्थो न भवति । अपितु सर्वमनु सम-
र्थेव । परेष्वन्येषु जनेषु गदान्त्रोणास्त्रियोक्तुः प्रेरयितुः अस्य कृष्णत्वं
इयामर्थं च । परपीडाजननेनापयश इत्यर्थः । अस्य कृष्णत्वं लो-
हवत्कटिनान्तःकरणत्वमित्यर्थ इति वा ॥

नलपक्षे—प्रभावेण पराक्रमेण नमिनमकुलभूषप्रतापः, अम्बर-
मणिः सूर्यः, इः कामः तद्गुणमणीयमूर्तिः, देवो राजा वीरसे-
नोऽस्य पिता । देवो विजिगीषुरिति वा । अम्बरमणीभिर्ष्वम्बरैः
कृत्वा रमणीयमूर्तिरिति वा । मणीशब्द ईदृशोऽपि । अम्बेति
संबोधनम् । रमणीनां स्त्रीणां रमणयोग्या मूर्तिर्यस्याति वा । अस्य
शक्तिरायुषविशेषः कं वैरिणमनुत्क्रान्तिदा मरणप्रदा न प्रतिभाति ।
अस्य शक्तिः सामर्थ्यं कं यममनुत्क्रान्तिदा मरणप्रदा न प्रति-
भाति । अपितु संभाव्यत एव । यमाद्व्येषां अयं, तस्याप्यस्मा-
ज्जयम् । शूरत्वातिशयो घोषत इति वा । तथा शत्रुषु गदां शस्त्र-
विशेषं प्रयोक्तृस्य कृष्णत्वं देवकीनन्दनत्वम् । गदायुद्धप्राप्ती-
ण्याच्छ्रीकृष्णममानत्वमित्यर्थः । परा उत्क्रुष्टा इषुसंबन्धिनो गदा
रोगाः दुःसहबाणजनिताः पीडा इति यावत् । नानार्थाईरिषु
प्रयोक्तृस्य कृष्णत्वमनुत्क्रान्तिदा बाणयुद्धप्राप्तीनामुत्पत्त्योऽयमित्यर्थ
इति वा । 'राजा प्रभा नृपे चन्द्रे यश्चे क्षत्रियशक्तयोः', 'को न-

ह्यास्मानिलाकैपु शमने सर्वनाश च', 'शक्तिशले प्रभावाद्गौ शक्तिः प्रहरणान्तरे' इत्यादि विश्वः ॥

एकः प्रभावमयमेति परतराजौ

तज्जीवितेशधियमत्र निधत्स्व मुग्धे ।

भूतेषु यस्य खलु भूरियमस्य वश्य-

भावं समाश्रयति दस्सहोदरस्य ॥ १९ ॥

एक इति ॥ अयं एकः परेनाः प्रेतान्नेपां राजां पङ्क्तौ विषये प्रभावं सामर्थ्यं एति तत्तस्मान् अत्रास्मिन्जीवितेशधियमन्तकशुद्धिं कुरु । हे मुग्धे, उभयोर्भेदमजानाने संज्ञागर्भजातत्वाद्दस्सहोदर-स्याधिभ्रातुः यस्य यमस्य भूतेषु भूरि प्रचुरं भूतं वश्यभावम-धीनत्वं समाश्रयति प्राप्नोति । प्राणिषु मध्ये प्रचुरं भूतं यस्य यमस्य वशि वशवर्ति सन् अभावं विनाशमेवाश्रयतीति वा । मुमुक्षवः कतिपये, तदपेक्षया भूतानां प्राचुर्यम् । खलु निश्चये । सर्वप्राणिनां एतद्भीन इति निश्चयेनायमन्तक इति किं न जानासीत्यर्थः ॥

नलपक्षे—पराश्रुतरे आत्मीयाश्र तेषामाजिः । पराश्रेष्टान्ते-जम्बिनोऽपि हतरयन्ति क्षोदीयसः कुर्वन्ति ये तेषामाजिरिति वा । परा उक्कृष्टा या इतरेषां वैरिणामाजिरिति वा । तस्यां अयं नल-एक एव प्रभावमेति । तथा—भूतेषु पृथिव्यसंज्ञोवाकाशो-पु मध्ये ह्यमित्यभिनयेन सकला भूः सौन्दर्येण दस्सहोदरस्याधि-तुल्यस्य यस्यास्य यदपेक्षमाश्रयति । तत्तस्मान्मुग्धे सुन्दरि, अस्मि-न्प्राणेशुद्धिं निधेहि । तथा—समा सश्रीका त्वं यस्य एतद्वरणे प्रयत्नं कुरु । एवंविधः शूरः प्रभुशक्तियुक्तः सुन्दरश्च कोपि नाम्नी-त्येनमेव वृणीतेति भावः । इतरशब्दात्पक्षे 'तत्करोति—' इति निश्चि पञ्चाष्टि णिलोपः ॥

गुम्फो गिरां शमननैपधयोः समानः

शङ्कामनेकनलदर्शनजातशङ्के ।

चित्ते विदुर्भवमुधाधिपतेः सुताया

यन्निर्ममे खलु तदेव पिपेव पिष्टम् ॥ २० ॥

गुम्फ इति ॥ शमननैपधयोर्मनलयोर्विषये समानस्तुल्यः पूर्वोक्तो गिरां गुम्फो देव्या वाणीसंदर्भः विदुर्भवमुधाधिपतेः सुता-या भैरव्याश्रिते यच्छङ्कां संशयं निर्ममे तत्खलु निश्चितं एष पिष्टं पिपेव । चूर्णमेव चूर्णितवानिति दृष्टान्त इत्यर्थः । चूर्णचूर्णनं यथा वृथा तथेदमपीत्यर्थः । किं भूते—चित्ते—अनेकेषां नलानां दर्शने-न जातशङ्के उद्भूतसंशये । 'गुम्फः स्याद्गुम्फने' इति विश्वः ॥

तत्रापि तत्रभवती भृशसंशयालो-

रालोक्य सा विधिनिषेधनिवृत्तिमस्याः ।

पाथःपतिं प्रति धृताभिमुखाङ्गुलीक-

पाणिः क्रमोचितमुपाक्रमताभिधातुम् ॥ २१ ॥

१ 'अत्र साशङ्कशङ्कोत्पादे पिष्टपेपणवाक्यार्थयोरैकत्रासंभवेन सादृश्या-क्षेपादसंभवद्वस्तुसंभवे वाक्यार्थवृत्तिनिर्देशनालकारः' इति जीवातुः ।

तत्रेति ॥ तत्रभवती पूज्या सा भगवती सरस्वती क्रमोचितं क्रमप्राप्तं, परिपाटीयोग्यं यथा तथा वा, अभिधातुं वक्तुमुपाक्रमत । किं कृत्वा—तत्र यमेऽपि भृशमत्यर्थं संशयालोः संदिहानाया अस्या भैरव्या विधिनिषेधाभ्यां सकाशाद्विदुस्ति प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभा-वमालोक्य । किं भूता—पाथसां पयसां पतिं प्रभुं वरुणं प्रति धृतो-ऽवस्थापितोऽभिमुखाङ्गुलीकः संमुखकरशास्त्रः पाणिर्यया । तत्रभ-वच्छब्दः पूज्यार्थः । अङ्गुलीक इति 'नष्टतश्च' इति कप् । उपाक-मत, 'प्रोपाभ्याम्—' इति तङ् । अभिधातुं क्रमयोगे 'शकृष्टप्—' इति तुमुन् ॥

या सर्वतोमुखतया व्यवतिष्ठमाना

यादोरणैर्जयति नैकविदारकाया ।

एतस्य भूरितगवारिनिधिश्चमूः सा

यस्याः प्रतीतिविषयः परतो न रोधः ॥ २२ ॥

येति ॥ एतस्य वरुणस्य भूरितरा वारिनिधयः समुद्रा यस्यां सा चमूजयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । सा का—यस्याः परतो रोधः परं तीरं प्रतीतिविषयो दृग्गोचरो न । सेनायां समुद्राणामपि मिलितत्वात्परं पारं न दृश्यत इत्यर्थः । सा का—या सर्वतोमुखस्य ज-लस्य भावेन व्यवतिष्ठमाना व्यवस्थिता । जलमयीत्यर्थः । या या-दोरणैर्जलजन्तुशब्दैस्तःसद्गमैर्वा उपलक्षिता । तथा—या नैकवि-दारका अनेककृपका । नैकान्विदारयति नैकविदारः कस्य उदकस्य आय आगमनं यस्यां सा । स्ववेगेन सर्वनाशकरमुदकं यस्याम-स्तीत्यर्थ इति वा । या नैकविदारं कं यस्यामेवंभूता वा । यस्याः परतो वैरिणोऽन्यस्माद्वा रोध आवरणं न ज्ञानगोचरः । निम्नाभि-मुखस्य पयसः कस्यापि निवारयितुमशक्यत्वादिति वा । यस्याः परतः परप्रदेशात्प्रति संमुखमितिगमनं तस्य विषयो गोचरो नरो मनुष्य अधोऽधस्तादेव । प्रवाहवेगेनाथ एव गच्छतीति भाव इति वा ॥

नलपक्षे—एतस्य भूरीणां तरवारीणामेकधारयवनखद्गानां निधिः स्थानं सा चमूर्विजयते । या सर्वस्मादपि लोकाःसर्वसेना-भ्यो वा मुखतया श्रेष्ठतया व्यवतिष्ठते । मुखशब्दो लक्षणया श्रेष्ठ-वाचकः । सर्वतः सर्वदिक्षु मुखं यस्यान्तर्भावेन व्यवतिष्ठत इति वा । अनेकानेकदिग्वापित्वासेनायाः प्राचुर्यं सूच्यते । यादोरणे-र्बाहुयुद्धैर्भुजास्फालनशब्दैर्वा उपलक्षिता दोरणैर्जयतीति वा । या अदोरणैरमुष्य सद्गमैः सिंहनादवां जयति । सेनाजयेनास्य व्यप-देशो न । किंतु स्वयमेवासौ युद्धं कुरुते । तेनोभयथा नलवर्णने तात्पर्यम् । तथा—नैके विदारका योद्धारो यस्यां सा दोरणैः कृत्वा नैकविदारकः कायो यस्याः सेति वा । यस्याः परस्माच्छत्रोः सकाशाद्गोध आवरणं न ज्ञानगोचरः । केनापि रोद्धुं न शक्यत इत्यर्थः, परस्मात्प्रतीतिविषयः संमुखमागच्छन्नो मनुष्यः अधो हीन एवेति वा । 'पुष्करं सर्वतोमुखम्', 'कृपकास्तु विदारकाः', 'कायो देहः' । 'कुलं रोधश्च इत्यमरः । व्यवतिष्ठमानेति, 'समव-प्रविभ्यः स्त्रः' इति तङ् । अत्र ग्रन्थभूयस्त्वभ्यास्यत्करणं न लिख्यते ॥

नासीरसीमनि घनध्वनिरस्य भूया-

न्कुम्भीरवान्समकरः सहदानवारिः ।

उत्पन्नकाननसखः सुखमातनोति

रत्नैरलंकरणभावमितैर्नदीनः ॥ २३ ॥

नासीरेति ॥ नदीनामिनः स्वामी समुद्रो नासीरसीमनि जलमयसेनासुखविभागे स्थितः सन् करणभावं साधकतमत्वमितै-
रगै रत्नैर्युक्तदिभिः अलमतिशयेनास्य वरुणस्य सुखमातनोत्युपा-
दयति । सुखजनने रत्नानि करणभूतानि । स्वामिनेऽस्यै रत्नानि
दत्त्वा प्रीतिमुपादयतीत्यर्थः । करणे देहे भावं सखमितैः प्राप्तेः ।
स्वदेहोत्पन्नैरित्यर्थः इति वा । अलंकरणभूतत्वाद्गुरुणदेहस्थितैरिति
वा । एवंविधै रत्नैरुपलक्षितो वा । अलंकरणभावमलंकरणत्वं गतै-
रत एव तैः सुखमातनोतीति वा । किंभूतो नदीनः—घनध्वनि-
निबिडशब्दः । तथा—भूयान्प्रचुरतरः दीर्घपरिमाणत्वात्, ससं-
ख्यात्वाद्वा । तथा—कुम्भीरा नक्रालङ्घनम् । (तथा—)मकरा म-
स्यविशेषास्तद्युक्तः । तथा—सहृदानवारिः पुण्डरीकाक्षयुक्तः ।
(तथा—) उच्छब्द उद्धार्यः । उद्गतानि बिकसितानि पद्मानि येषु
तानि काननानि तेषां सखा । तद्युक्त इत्यर्थः । उच्छृष्टा पद्मा लक्ष्मीः
क्षमीर्येषामेवंविधैः काननैर्युक्त इति वा । उच्छृष्टा पद्मा लक्ष्मीः
स्वकन्या यस्मिन्स चासौ वनसखश्चेति वा । श्रीविष्णोर्मन्त्र विद्यमा-
नत्वाल्लक्ष्मीयुक्तत्वम् । नासीरसीमपदेन तीरं लक्ष्यते तत्र निबि-
डध्वनिरिति वा । जलस्य तीरे प्रतिघातात् ॥

नलपक्षे—भूयान्बहुतरः कुम्भी गजो नासीरमुखे सेनामुखवि-
भागे सुखमनायासेन रत्नाब्जशब्दान्वितस्मारयति । किंभूतः कुम्भी—
घनवङ्कनिर्यस्य । तथा—समः आनुपूर्व्या वृत्तः सलक्ष्मीको वा
करः शुण्डादण्डो यस्य । तथा—दानवारिणा मदजलेन सहितः ।
तथा—उद्गतानि पद्मकानि कुम्भस्थले पद्मबिन्दुजालकानि यस्मि-
न्नेवंविधं यद्दानं मुखं तद्युक्तः । तथा—अलंकारत्वं प्राप्ते रत्नैः
दीनो न । किंतु संभृतः । सेनामुखं तु नासीरम्, 'नक्रस्तु
कुम्भीरः', 'पद्मं बिन्दुजालकम्' इत्यमरः ॥

सख्यन्दनैः प्रवहणैः प्रतिकूलपातं

का वाहिनी न तनुते पुनरस्य नाम ।

तस्या विलासवति कर्कशताश्रिता या

भूमः कथं बहुतयासिकता वयं ताः ॥ २४ ॥

सेति ॥ हे विलासवति भैमि, नाम शिरश्चाळने । अस्य वरु-
णस्य का नाम बाहिनी नदी सख्यन्दनैः सवेगैर्निर्झरोदकसहितैर्वा
प्रवहणैः प्रवाहैः कृत्वा कूलं तीरं प्रत्यनुपातं गमनं न तनुते ।
अपितु सर्वापि तनोति । वयं तस्यास्ताः सिकता वालुका बहुतया
प्रचुरत्वेन कथं केन प्रकारेण भूमः कथयामः । अनिबहुत्वेनेत्यस्या
वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । ताः काः—याः कर्कशतां काठिन्यं
श्रिताः । कर्का जलजन्तुविशेषः तच्छतैराश्रिता इति वा ॥

नलपक्षे—अस्य नलस्य का नाम वाहिनी सेना सख्यन्दनैः
सरथैः प्रकृष्टैर्वाहनैरश्वादिभिः कृत्वा प्रतिकूला वैरिणस्तान्प्रति पातं
गमनं न करोति । अपितु क्षनुर्विधापि सेना करोत्येव । प्रतिकू-
लानां वैरिणां पातं हननमिति वा । का सेना अस्य नाम क्वापि
प्रतिकूलाब्जान्प्राप्तयित्वा शत्रुमात्रं हृत्वा न तनुते । सेनास्य
क्वापि करोतीत्यर्थः इति वा । सवेगैः क्रीडारथैः कृत्वा वैरिणां
प्रतिगमनं करोतीति वा । अनेन सेनाया निर्भरत्वं रणेऽपि क्रीडा-

रथारोहणात् । कर्काः श्वेताश्वालेषां शतैराश्रितावास्ताः बहुतया
बाहुस्येन ताः भूयस्त्वेन प्रसिद्धा वालुका वयं किं भूमः । ता-
भ्योऽपि सेना प्रचुरतरैर्यथः । तस्याः सकाशात्ता वालुका बहुतया
किं भूमः । वालुकाः कथमपि संख्यातुं शक्यन्ते, सा तु न कथंवि-
दित्यर्थः इति वा । असिः प्रहरणमेषां ते आसिकास्तेषां भाव आसि-
कता । याः श्वेताश्वाताधिकृतास्ता आसिकताः । असिप्रहरणान्पु-
रुषानिति यावत् । ताम्बहुतया किं वर्णयामः । अनिबहुत्वेन वक्तुं
न शक्यन्त इत्यर्थः । बहून् तयन्ते गच्छन्ति ता रक्षन्ति वा ये ते
बहुतयाः ते च ते आसिकाश्च तेषां भावानिति वा । 'कर्णारथः
प्रवहणम्', 'सायात्रिकः पोतवणिक्' इत्यमरः । 'पोतः प्रवहणं
स्युतम्' इति इलायुधः । प्रवहणैः, 'कृत्यचः' इति णत्वम् । प्रति-
कूलपातम्, पक्षे द्रव्यवीप्सायां 'विशिपति-' इत्यादिना णमुख ।
'तृतीयाप्रभृतीनि-' इति पाक्षिकः समासः । असिः प्रहरणमे-
षाम्, 'प्रहरणम्' इति ठक् । असिभिर्जयन्तीत्यासिकाः, 'तेन
दीप्यति-' इति वा ठक् ॥

शोणं पदप्रणयिनं गुणमस्य पश्य

किंचास्य सेवनपरैव सरस्वती सा ।

एनं भजस्य सुभगे भुवनाधिनाथं

किं वा भजन्ति तमिमं कमलाशया न २५

शोणमिति ॥ हे सुभगे सौभाग्यवति भैमि, एवं एनं भुवनस्य
जलस्याधिनाथमधिपतिं वरुणं भजन्स्व कृणीस्व । जलपतिरवमे-
वाह । एवं गुणमप्रधानं सेवकं शोणं नाम नद्म् अस्य पदप्रणयिनं
चरणानुरागिणं पश्य । किंचेत्यधिकोक्ता । शोणोऽस्य चरणप्रणयी
इति किं वक्तव्यम् । या प्रसिद्धा सरस्वती नदी अस्य सेवनपरैव
चरणसंवाहनादिपरैव । पूर्वोक्तापरितोषे वाशब्दः । के कमलस्य
जलस्य आशया आधाराः समुद्रादिपल्लवान्ताः पद्माकरा वा
तमिमं न भजन्ति सेवन्ते । अपि तु (सर्वेऽपि क्षीरोदादयः) ।
क्षीरोदादयः सर्वेऽप्ये (पि य) स्यानुचराः, तस्य शोणाद्यनुचरणे
का कथा । तस्मात्सलिलपतिरयमित्यर्थः । कमलाशया जलाभि-
लाषेण के वा लोका इमं न सेवन्ते स्तुवन्तीत्यर्थो वा । शोणादीनां
तत्त्वभिमानिन्यो देवता लक्ष्यन्ते, अतस्तेषां सेवकत्वं पुज्यते ॥

नलपक्षे—एवं जगत्पतिमेनं नलं पतिव्येन स्वीकुरु । स्वीकार-
योग्यत्वमेव दृढयति—एवं शोणं रक्तं गुणमस्य पदप्रणयिनं पश्य ।
किंच अन्यच्च—या सरस्वती वाग्देवता सकलशास्त्राध्ययनाध्याप-
नरूपा अस्य राज्ञो नलस्य सेवनपरैव चित्तमग्न्यस्थितैव । तमिमं
कमलायाः संपद आशयाभिलाषेण के वा लोका न सेवन्ते । अ-
पितु—घनप्राप्त्यभिलाषेण सर्वेऽपि सेवन्त इत्यर्थः । वा अप्यर्थः ।
कमलाशया लक्ष्मीनिधयो धनिका अपि लोकान्तमिमं न भजन्ति,
अपि तु भजन्त्येवेति वा । अत्र प्रथमद्वितीयतृतीयविशेषणः
क्रमेण सीन्दूर्यकलकौशलौदायार्णि घोष्यन्ते । 'शोणो हिरण्यवाहः
स्यात्', 'शोणः कोकनदृच्छविः', 'जीवनं भुवनं वनम्', 'विष्टपं
भुवनं जगत्', 'सलिलं कमलं जलम्', 'कमला श्रीः' इत्यमरः ।
आशयाः 'अधिकरणे शोने' इत्यप् ॥

शृङ्खलानाततिमनेकनलावलम्बां

वाणी नवर्धयतु तावदभेदिकेयम् ।

भीमोद्भवां प्रति नले च जलेश्वरे च

तुल्यं तथापि यदवर्धयदत्र चित्रम् ॥२६॥

शङ्केति ॥ इयं पूर्वोक्ता वाणी भीमोद्भवां प्रति लक्ष्यकृत्य । भैम्या इति यावत् । अनेकनलावलम्ब्यां नानानैषधविषयां शङ्का-
लतातति संशयवल्लीपरम्परां न वर्धयतु तावन्न पूरयतु तावत् ।
अपितु पूरयत्येव । नत्रा ऋद्विर्यस्याः सा नवर्धिः । नवर्धिकरोतु
नवर्धयतु । भैमी प्रति संदेहपरम्परां नूतनमष्टद्विमतबद्धां करो-
तिवत्यर्थे इति वा । तावच्छब्दोऽनुमत्ता, अवधारणे वा । यतः—
अभेदिका विशेषप्रतिपादनमकुर्वती । समानधर्मदर्शनाद्धि संशय-
उपचीयते, विशिष्टधर्मदर्शनात् व्यावर्तत इत्यर्थः । यद्यप्यत्र विषये
चित्रं नास्ति । तथापि नले जलेश्वरे च तुल्यमेककालं यत् संशय-
वल्लीपरम्परामवर्धयत्पूरयति स्म । अत्र विषये चित्रमाश्रयम् ।
नहि विषयस्यैव संदिहान्यमुपपद्यते । यतो लोके दूरस्थिते पुरुषे
पुरुषत्वं स्थाणुत्वं वाऽनुपलभ्य, ऊर्ध्वैस्त्वमात्रं स्थाणुमाधर्म्यमुप-
लभ्य तत्स्थः स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संदिग्धे । ननु पुरुष एवास्मा-
नमूर्धमवलोक्य अहं वा स्थाणुर्वेति । तस्मान्नलजलेश्वरविषयो
भैम्याः संशयो युक्तः । विषयभूतयोरेव तु संशये महदाश्रयमिति
भावः । विरोधपरिहारस्तु—तुल्यकालं यथाक्रमं नले शं सुखम्,
जलेश्वरे कालतातति कालमातिशयं पूरयति स्म । तथाहि—यदि
देवी एनं नल एवायमित्यकथयित्युक्तदा मय्यनुरक्ता भैमी माम-
कभ्रमेणैवमेवावरीष्यन् तत्तु देव्या न कृतं वरुणक्षेपेण वर्णित-
त्वादिति नले सुखं जनितम् । यदि वाणी मां नल एवायमित्य-
कथयित्युक्तदा नलबुद्ध्या भैमी मामेवावरीष्यन् तत्तु तथा न
कृतं मच्छेपेणैव वर्णितत्वादिति विषादाद्वरुणे कालमातिशयो ज-
नितः । कालनातितिरप्यनेकनलावलम्बिनी चतुर्णामप्यवराणां ।
अथ च—मसंदेहाद्वरुणं भजेत्, नलसंदेहान्मां भजेदिति क्रमेण
नलवरुणयोः संशयपरम्परां पूरयति स्म । अनेकनलावलम्ब्यां भैम्याः
संशयवल्लीपरम्परां न वर्धयतु न छिनत्तु । 'वर्धकं पूर्तिच्छिद्रोः' ।
यतो—विशेषप्रतिपादयन्ती । या हि छेदासमर्थं सूरिकादिः सा-
ऽनेकनृणविशेषावलम्बिनी लतातति न छिनत्ति इति नाश्रयम् ।
तथापि भैमी प्रति नले च जलेश्वरे च संशयवल्लीपरम्परामेककाल-
मेव यच्छिनत्तश्चित्रम् । या हि न छिनत्ति सा छिनत्तीति चित्रमिति
भावः । मसंदेहादेनं भैमी भजेदिति नलभ्रान्तिः । नलसंदेहान्मां
भजेदिति वरुणभ्रान्तिः वरुणश्चाश्वत्थसद्वावाच्छेपवक्रोक्त्यादिजा-
नचतुरा भैमी वरुणं न वरिष्यतीति निश्चयेन नलभ्रमनाशः नले-
ऽनुरक्ता भैमी मप्रतिपादकशब्दसद्वावान्मां न वरिष्यतीति निश्चयेन
वरुणभ्रमनाश इति वा । विशेषप्रतिपादयन्ती वाणी सरस्वती
वा । देव्या नामग्राहमहं वर्णितः, अतो मां वरिष्यति न वेति
वरुणस्य संदेहो गतः । इदानीमवशिष्टोऽहमेव मय्येवानुरक्तेति
मां वरिष्यति न वेति नलसंदेहो गत इति भाव इति वा ।
इत्यादि व्याख्याविशेषो विचार्याङ्गीकरणीयः ॥

बालां विलोक्य विबुधैरपि मायिभिस्तै-

रच्छन्नितामियमलीकनलीकृतसैः ।

आह स्म तां भगवती निषधाधिनाथं

निर्दिश्य राजपरिपत्परिवेषभाजम् ॥ २७ ॥

बालामिति ॥ इयं भगवती सरस्वती निषधाधिराजमुद्दिश्य

तां बालां भैमीमाह स्मोवाच । किं कृत्वा—तां भैमीं अलीकनली-
कृतसैरसत्यनैषधीकृतान्मभिमायिभिश्चलपरैरपि तैर्विबुधैर्देवैरच्छ-
न्नितामप्रतारितां विलोक्य । किंभूतं नलम् । राज्ञां परिपत्सभा
तस्याः परि समीपे वेपं शृङ्गारं भजति (तम्) । 'परिशेष—'
इति पाठे परिशेष उपान्तः । बालामपि, विबुधैरपीत्यपिरुभयत्र
संबध्यते । बाला हि प्रतार्यते, इयं बालापि न प्रतारिता तेष्वेक-
स्याप्यवराणां । ये च विबुधा ज्ञातारस्ते मायिनः खलाः । कथं
मायिभिरपि बालापि न प्रतारितेत्यप्याश्रयम् । राजपरिपदः परि-
वेपरूपणान्नलस्य चन्द्रत्वं ध्वनितम् । परिपत्, 'सद्विरप्रतेः' इति
पञ्चम् ॥

अत्याजिलब्धविजयप्रसरस्त्वया किं

विज्ञायते रुचिपदं न महीमहेन्द्रः ।

प्रत्यर्थिदानवशताहितचेष्टयासौ

जीमूतवाहनधियं न करोति कस्य ॥ २८ ॥

अत्याजीति ॥ त्वया महेन्द्रो नलः किं न ज्ञायते, अपि
तु विशेषेण इन्द्रादिभ्यो भेदेन सत्यत्वेन जानीहीत्यर्थः । किंभूतः ।
अतिशयेन आज्ञां सद्गामे, अतिशयिते वा आज्ञां लब्धः प्राप्तो
विजयस्यारिपराभवनस्य प्रसरो बाहुल्यं येन । तथा—रुचैरनुरा-
गस्य कान्तेर्वा पदं स्थानम् । तथा—असौ अधिनमर्थिनं प्रतीति
प्रत्यर्थि या दानवशता दानपरता (तया), दानेऽप्यर्थिनं प्रत्येव
वा वशतया जितेन्द्रियतया वा आहिता कृता या चेष्टा याचका-
नुकूलव्यापारः तेन परदारदर्शनादिनिवृत्तव्यापारेण च जीमूतवा-
हनस्य अर्थिहेतोः प्राणानपि नृणवद्दत्तो राजविशेषस्य धियं बुद्धिं
दानातिशयेनाधिपरतन्नतया च जितेन्द्रियतया च किमयं जीमूत-
वाहन इति धियं कस्य न करोति । दानशूरवादित्रयमस्य सूचि-
तम् । प्रत्यर्थिनो वैरिणो हन्ति प्रत्यर्थिदा अनाः प्राणा येषां ते
अतिशूराः ते वशा अधोना यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा कृत्वा
कृता या चेष्टा तथा शत्रुवशीकरणव्यापारेणेन्द्रबुद्धिं कस्य न
करोति । अपितु सर्वस्यापि करोति इन्द्रो यथा शत्रून्वशीकरोति
तथायमपीति वा ॥

इन्द्रपक्षे—अयं महेन्द्रः त्वया किं न विज्ञायते । अपितु—
इन्द्रत्वेन निश्चयः । किंभूतः—अतिशयित आज्ञाः सद्गामो यस्य ।
तथा—लब्धो विजयेनाजुनेन कृत्वा प्रसरो वंशविलारो येन
ततः कर्मधारयः । 'प्रसवः' इति पाठे नलपक्षे—जयलाभः ।
इन्द्रपक्षे—लब्धो विजयोऽजुनो, विजयत इति विजयो जयन्तो
वा, प्रसवः पुत्रो येन । तथा—रुचिपदं तेजःस्थानम् । तथा—
मही उत्सववान् । तथा—अयं प्रत्यर्थिनो दानवानां शान्तेर्वहिता
प्रतिकूला चेष्टा, अहितस्य शत्रोर्वा चेष्टा शत्रुवशीकृतः तन्नाशकरो
व्यापारस्तेन इन्द्रबुद्धिं कस्य न करोति । अथवा—अयं महेन्द्र-
स्यवा किमित्यस्याजि केन हेतुना लक्षः । अयं न विज्ञायते विज्ञ-
इवाचरति विज्ञायते एवंभूतो न भवति । अपितु विद्वानेवेत्यर्थः ।
तथा—रुचिपदं कान्तिस्थानं न, तथा—मही नेति नञावृत्त्या
काका व्याख्येयम् । एवंगुणविशिष्टस्य परित्यागे किंचिदपि कारणं
न पश्याम इति भावः । महेन्द्रस्यवा विज्ञाय किमित्यस्याजि
उचितमेव कृतमित्यर्थः । किम् प्रभे संभावनायां वा । त्यागे
कारणमाह—लब्धो विना पक्षिणा गच्छेनामृताहरणसमये जयस्य

प्रसरो विस्तारो यस्य । गरुडेन पराजित इत्यर्थः । तथा—अरुचि-
पदमनुरागस्थानम् । तथा—न मही उत्सवरहितः सदा दैत्य-
भयात् । अरुचिस्थानं महेन्द्रः त्वया किं न विज्ञायते अपि तु
ज्ञात एव । यतः—अत्याजि त्यक्त इति वा । अस्मिन्पक्षे न मही-
त्यत्र नञ् आवृत्तिः । अनिशयितरणे लक्ष्यो विना जयप्रसरो यस्येति
वा । 'विजयस्तु जये पार्थे' इत्यमरः । विज्ञायते 'उपमानादाचारः',
'कर्तुः क्यङ्' ॥

येनामुना बहुविगाढमुरेश्वराध्व-
राज्याभिषेकविकसन्महसा बभूवे ।

आवर्जनं तमनु ते ननु साधु नाम-
ग्राहं मयानलमुदीरितमेवमत्र ॥ २९ ॥

येनेति ॥ येनामुना नलेन वद्विनिशयेन विगाढः सेवितः सुर-
धरस्याध्वा मार्गः त्रिलोकीप्रतिपालनलक्षणो येन । तथा—राज्ये
योऽभिषेको मङ्गलस्नानं तेन कृत्वा विकसन्महो यस्य । एवंविधेन
बभूवे जातम् । पूर्वैण कर्मधारयः । बहुवारं सेवितो देवेन्द्रेण
मार्गो लोकपालनप्रकारो यस्येति वा । पश्चात्कर्मधारयः । इन्द्रेण
लोकपरिपालनमस्माच्छिक्षितमित्यर्थः । ननु भूमि' अत्र पञ्चसु
मध्ये स्वयंवरे वा नामग्राहं नाम गृहीत्वा एवममुना पूर्वोक्तं
प्रकारेण मयोदीरितमुक्तं तं नलमनुलक्षीकृत्य ते तव आवर्जनं
पतित्वेनाङ्गीकरणं साधु शुभम् । सत्यनलमेनं सर्वथा वृणीष्वेति
भावः ॥

वह्निपक्षे ॥ येनानेन वद्विनाऽनेकवारमनुभूतो यः सुरेश्वराध्व-
रेषु देवेन्द्रयज्ञेष्वज्याभिषेको घृताप्लवस्नेन कृत्वा विकस्वरतेजसा
जातम् । बहु वारंवारं विगाढ आवर्तितः 'इन्द्र आयाहि' इत्या-
दिना आहूतः सुरेश्वरो यत्र तादृशेषु यागेष्वज्याभिषेकस्नेन कृत्वा
विकस्वरतेजसा जातमिति वा । ननु भूमि, अत्र पञ्चसु मध्ये
नाम गृहीत्वा एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मयोक्तं तं नलमभि प्रति ते
वर्जनं साधु । अपि तु न साधु । आ इति खेदे । आवर्जनं पति-
त्वेनाङ्गीकरणं साध्विति वा । नु भूमि, तमनु ते वर्जनं न साध्विति
वा । पूर्वार्धेन सर्वदा पराजभोजनेनैव परिपुष्टोऽयमिति त्यागः
सूचितः । तथा—ननु भूमि, मया नाम गृहीत्वा कथितमनलं
नलान्यं अथ च—वह्निमनु ते वर्जनं साधु भद्रम् । आ हर्षे । नु
भूमि, तमनु ते आवर्जनं सामस्येन वर्जनं न साधु, अपितु साध्वे-
वेति वा । आ आवर्जनं सामस्येनाङ्गीकरणं तव न साधु, किंतु
वर्जनमेव साध्विति वा । नामग्राहम्, 'द्वितीयायाम्' इत्यनुवृत्तौ
'नाङ्ग्यादिशिग्रहोः' इति णमुल् ॥

यच्चण्डमारणविधिव्यसनं च तत्त्वं
बुद्धाशयाश्रितममुष्य च दक्षिणत्वम् ।

सैषा नले सहजरागभरादमुष्मि-
आत्मानमर्पयितुमर्हसि धर्मराजे ॥ ३० ॥

यदिति ॥ चोऽवधारणे । यस्य चण्डिमा क्रूरत्वं रणविधौ स-
ङ्गामस्थितेन । व्यसनमेव वैरिणा विगतासुकरणमेवेत्यर्थः । सर्वानपि
वैरिणो मारयत्येवेति भावः । रणविधौ व्यसनमिव व्यसनम् ।

यच्चण्डिमा क्रौर्यम्, यच्च रणकर्मणि व्यसनमिति वा । सा एषा एवं
अमुष्याशयमभिप्रायमाश्रितं मनसि स्थितं दक्षिणत्वं सरलत्वं च
तत् सर्वं बुद्ध्या ज्ञात्वा, (रायं) पाणि आश्रितं दानशूरत्वं वा ज्ञात्वा
धर्मसहिते राजनि धर्मेण राजमाने वा अमुष्मिन्नेले सहजरागभरा-
दकृत्रिमानुरागबाहुल्यादात्मानमर्पयितुं योजयितुमर्हसि न । अपि
तु योग्या भवत्येवेति वा । सर्वथाऽयं वरणीय एव त्वेवेति भावः ।
एतेन शूरवदातृत्वधार्मिकवान्यस्योक्तानि ॥

यमपक्षे ॥ हे चण्डि कोपने, यत् च अमुष्य यमस्य मारण-
विधिव्यसनं प्राणिप्राणहरणशीलत्वं आशया दिशा च दक्षिणत्व-
माश्रितं तत्तत्त्वं निरुपाधिरूपं ज्ञात्वा सैषा त्वं अनले नलान्यस्मिन्
नलसदृशे चास्मिन्धर्मराजे यमे अकृत्रिमप्रमत्तबाहुल्यामंयोजयि-
तुमर्हसि । सर्वप्राणा एतदधीनाः, दक्षिणदिक्पतिश्चायं तस्मादाव-
रणीय इति भावः । चण्डि नलान्यनामभेयश्रवणमात्राकोपने ।
सर्वदा सर्वप्राणिप्राणहरणमेव व्यसनं दोषं अमुष्य दिशा दक्षिणत्वं
छलेन सरलत्वमुदाहरत्वा चाश्रितं न त्वेनेत्यर्थः । तत् सर्वं तारिफकं
बुद्ध्या सैषा त्वं नलान्यस्मिन् अस्मिन्नात्मानं योजयितुं योग्या न
भवति । अमुष्य (यत्), मारणविधिव्यसनं तत् तत्त्वं सत्यं, द-
क्षिणत्वं तु दिगाश्रितं दक्षिणदिक्पतित्वात् । दक्षिण इति देवता-
मितास्य समाख्या, तदेतद्बुद्ध्या सैषा त्वं आत्मानमर्पयितुं न अर्ह-
सीति वा योजना । एवंविधो न वरणीय इति भावः । अन्यच्च
कारणम्—असहजरागभरात् असहजानुरागबाहुल्याच्चेत्यर्थः । य-
त्रानुरागो नास्ति, स न वरणीय इति भावः ॥

किं ते तथा मतिरमुष्य यथाशयः स्या-
त्स्वपाणिपीडनविनिर्मितयेऽनपाशः ।

कान्मानवानवति नो भुवनं चरिणू-
न्नामावमुत्र नरता भवतीति युक्तम् ॥ ३१ ॥

किमिति ॥ अमुष्य नलस्य आशयोऽभिप्रायः तव पाणिपीड-
नस्य पाणिग्रहणस्य विनिर्मितये निरपचये अनपाशः अवगता
आशा यस्मादपाशः एवंविधो न भवत्यनपाशः तत्परो यथा स्यात्तथा
किं ते मतिर्बुद्धिः । किंशब्दः संभावनायाम् । यथायं त्वद्वरणाया-
भिलाषमहितान्तःकरणो भवेत्तथा त्वं प्रायेण करिष्यसीति गम्यते
इत्यर्थः । अस्मी नलो भुवनं जगत् चरिणून्मंचरणशीलान्कान्मा-
नवान्मनुष्यान् नोऽवति रक्षति अपितु सर्वानप्ययमेव रक्षति ।
मानवानभिमानो नलः काश्च रक्षतीति वा । तस्मादमुत्र नले
भवती रता नेति न युक्तम् । किंवास्मिन्नता भवेत्यर्थः । अस्मी ना
पुरुषश्रेष्ठः अतो नरता पुरुषश्रेष्ठत्वममुत्र भवतीति युक्तं न त्वेने-
दित्यर्थः इति वा । अस्मी ना, अमुत्र भवती रता नेति युक्तं, अपि
तु नेति वा । अस्मी ना पुरुषश्रेष्ठः, अतोऽमुत्र भवती रकानुर-
क्तं किं न युक्तं अपि तु युक्तमेवेति वा । भवतीति संबुद्धिर्वा ॥

वरुणपक्षे—अमुष्य वरुणस्य शयः पाणिर्येन प्रकारेण त्वपाणि-
ग्रहणनिरपचयेऽनपाशः न विद्यते पाशो यस्मिन्नेवंविधः पाशरहितो
यथा भवेत्तथा ते बुद्धिः किम् । किं पक्षे । पाशं त्यक्त्वा त्वपाणि-
ग्रहणं करिष्यसीत्यर्थः । त्वपाणिग्रहणं दायेन करिष्यति पाशं त्यक्ष्यतीति
अयं मा यासीदित्यर्थः इति वा । अस्मी भुवनमुदकं त्वमंवरणशी-

लान्मनुष्यान्काञ्चोऽवति । अपितु जलप्रविष्टान् ब्रुवनादिप्रसादाद्-
रुण एव रक्षति । उदकसंचरणशीलान्मनुष्यान्काञ्चो अवति । अपितु
रक्षतीति वा । नोऽस्माकं भुवनं पृथ्वीलोकः तत्र संचरणशीलान्मनु-
ष्यान् कातुदकाद्देतुभूताद्रक्षति । सर्वेषां क्षुद्रकं जीवनमिति वा ।
अमुत्र भवती न रता नानुरक्तेति न युक्तम् । अमुत्र नरता मनु-
ष्यत्वं न भवतीति युक्तम् । देवोऽयमित्यर्थे इति वा । अमुत्र नर-
ता नलत्वं न भवतीति युक्तमिति वा । असां ना न पुरुषो न
भवति, अतोऽमुत्र भवती स्तेति युक्तं अपि तु नेति वा । अमुत्र
भवती न रता नानुरक्तेति न युक्तं अपि तु युक्तमेवेति वा ॥

श्लोकादिह प्रथमतो हरिणा द्वितीया-
द्रूमध्वजेन शमनेन समं तृतीयोत् ।

तुर्थाच्च तस्य वरुणेन समानभावं

सा जानती पुनरवादि तथा विमुग्धा ॥३२॥

श्लोकादिनि ॥ इह चतुर्थे 'अस्याजि—'इत्यादिश्लोकेषु मध्ये
'अस्याजि—' (१३।२८) इति प्रथमतः श्लोकाद्वरिणा इन्द्रेण समं
सह, 'येनामुना—' (१३।२९) इति द्वितीयाच्छ्लोकाद्रूमध्वजेना-
ग्निना सह, 'यच्चण्डिमा—' (१३।३०) इति तृतीयाच्छ्लोकाच्छ-
मनेन यमेन सह, 'किं ते—' (१३।३१) इति तुरीयाच्छ्लोकाद्-
रुणेन सह, तस्य नलस्य समानभावं तुल्यरूपत्वं जानती अत एव
विमुग्धा विशेषेण भ्रान्ता भैमी तथा देव्या वक्ष्यमाणं पुनरवादि ॥

त्वं याऽर्थिनी किल नले न शुभाय तस्याः

क स्यान्निर्जर्पणममुष्य चतुष्टये ते ।

इन्द्रानलार्यमतनूजपयःपतीनां

प्राप्यैकरूप्यमिह संसदि दीप्यमाने ॥३३॥

त्वमिति ॥ या एवं किल नले विषयेऽर्थिनी साभिलाषा त-
स्यास्ते तव अमुत्र नले निर्जर्पणं स्वसमर्पणं शुभाय कस्याप्याय
तुष्टये च संतोषाय च क न स्यात्कृतो न भवेत्, अपितु स्यादेव ।
किंविधेऽमुत्र— इन्द्राभानलश्रार्यमतनूजो यमश्च पयःपतिर्वरुणश्चै-
तेषामैकरूप्यं सारूप्यं दिक्पालांशत्वासरूपत्वं प्राप्य इहास्मां
संसदि सभायां दीप्यमाने । तस्मादयं वरणीय इत्यर्थः । अथवा—
या एवं नले न साभिलाषा, तस्यास्तवामुत्र नले निर्जर्पणं शुभाय
कृतः स्यात्, अपि तु न कुतोऽपि । किमित्यत आह—इन्द्राग्नि-
यमवरुणानां चतुष्टये ऐकरूप्यं नलसारूप्यं प्राप्य इह सभायां
उवलति सति । एताभ्यप्रसन्नानकृत्वा यज्ञलवरणं तच्छुभाय न भवे-
देव, शापं दास्यन्तीत्यर्थ इति वा । या एवं नले विषयेऽर्थिनी एवं
वर्ण्यमात्रमप्येवं नलं न वृणोषि । यतः—तस्यास्ते नलसारूप्यं
प्राप्य इह सभायां प्रकाशमाने इन्द्रादीनां चतुष्टये मध्ये क कश्चिन्
इन्द्रेऽग्नी यमे वरुणे वा निर्जर्पणं शुभाय स्यात्कथय । मया बहुशः
प्रोच्यमानाऽपि यज्ञलं न वृणुषे तर्ह्येषु सुन्दरतमेषु चतुर्षु मध्ये
कं वृणुष इति कथय इत्यर्थ इति वा । अनेनाग्नेन्द्रादयो वर्तन्ते न
वेति संदेहो निरस्तः । परं तु के ते कश्च नल इति विशेषो नोक्तः ।
अग्नेन्द्रादीनां चतुर्णां त्यागोऽपि प्रतीयते । या एवं नलेऽर्थिनी,
तस्याः ते नलस्वरूपतां प्राप्य इह सभायां दीप्यमान इन्द्रादिच-
तुष्टये निर्जर्पणं शुभाय क स्यात् । अपितु न कुतोऽपि । या द्वा-

न्यत्रानुरक्ता, तस्या अन्यत्र निर्जर्पणे शुभं कथं भवेत् । अस्यच
नलरूपधारणादेते प्रकाशान्ते न त्वेषां सहजं सौन्दर्यमस्ति । अतो-
ऽप्येते न वरणीया इति भावः ॥

देवः पतिर्विदुषि नैषधराजगत्या

निर्णीयते न किमु न त्रियते भवत्या ।

नायं नलः खलु तवातिमहानलाभो

यद्येनमुज्जसि वरः कतरः परस्ते ॥ ३४ ॥

देव इति ॥ हे विदुषि श्लेषोक्तिचातुरीपरिज्ञानचतुरे भैमि, एष
पुरोवर्ती देवः स्वर्गे क्रीडाकारी अमरश्च धराजगत्या भूलोकस्य पतिः
पालयिता न किंतु अर्थास्वलोकस्य पतिरिन्द्रस्त्वया किमु किमिति
न निर्णीयते इन्द्रत्वेन किमिति न निश्चीयते । अपितु निश्चय इत्य-
र्थः । किमिति वा न त्रियते अपि तु वरणीयश्चेत्यर्थः । मया न
निश्चित इति कुतोऽवसितं भवत्येति शङ्कायां सत्यामाह—यतो न
त्रियते इति हेतूपन्यासः सरस्वत्या कृतः । अयमिन्द्र इति चेत्तत्र
निश्चयः स्यात्तर्हि मनुष्यापेक्षयाधिकरवादयं कृत एव स्यात्तत्तु न
कृतम् । अत इन्द्रत्वेन त्वयाऽयं न निश्चित इत्यर्थ इति वा । धराणां
पर्वतानामजनं आदः क्षेपणं तत्र गतिरुपायभूतो वज्रस्तेन
कृत्वायं ना पुरुषः सामर्थ्यवान्वज्रायुधो देव इन्द्रः पतिर्भर्ता
भर्तृत्वेन किं न निश्चीयते, निश्चितश्चेत्किं न त्रियत इति वा ।
धराजगत्या वज्रस्य पतिः एष देवः त्वया न निश्चीयत इति
न, अपितु निश्चित एव ज्ञात एव किमु न त्रियत इति वा ।
उक्तवद् संबोधने । धराभ्यपर्वतानजति क्षिपतीति धराज इन्द्रः स
एव गतिः शरणं यस्याः प्राप्या दिशः पतिर्देव इन्द्रो न निर्णीयते
इति न, परं किं न त्रियत इति वा । इन्द्रश्चैकल इव कथं इत्यत
इत्यत आह—अयं खलु निश्चयेन नलो न भवति, तव नलवदा-
भातीति नलाभः । अत्र हेतुमाह—यतः अतिशयितं महत्तेजो
यस्य मनुष्यापेक्षया बहुतेजा इत्यर्थः । अत एव वरणीयः । अथ
वा—अयं नलस्त्वृणुषोऽपि तत्तुल्योऽसारभूतो न भवति । किं त्व-
तिबलः, अतोऽपि वरणीय इत्यर्थः । अस्य वरणे निश्चितं अतिश-
यिता ये महा नम्वनवनक्रीडादय उरसवाः, अननं आनः प्राणनं
च, तेषां लाभः प्राप्तिस्तव भविष्यतीति शेषः । इन्द्रवरुणे नम्वन-
वनक्रीडाः सुधापानेनामरत्वं च त्वया प्राप्यते इत्यर्थः । अस्मिन्-
हृत्क्षिरकालस्य प्राणनस्य लाभो भविष्यतीति वा । एवंगुणविक्षि-
ष्टमेन अस्य विष्णोर्वा इदं ज्येष्ठभ्रातृत्वेन स्वामिनमिन्द्रं चैवजसि
तर्हि परोऽन्यः को वरः, अपि तु न कोऽपि । महच्चनविधासादेन-
मेव वृणीष्वेति भावः । अथ च—यद्येनं त्यजसि, तर्हि तव कतरो-
ऽभीष्टो भवेत् न कोऽपि । किंतु परः क्षत्रुरेव भवेदित्यर्थः । अथ
च—यद्येनं त्यजसि, तर्हि तव परोऽन्यः एतदनन्तरः केन वायुना
तरति प्लवते, केन जलेन तीर्यते शान्तिं प्राप्यते वा यः स कत-
रोऽग्निः वरो भवितेत्यर्थः ॥ * ॥ अग्नेन्द्रत्यागोऽपि सूचितः ।
तथाहि—एष भूलोकस्य रक्षको देवो राजा नलो नेति निर्णीय
निश्चित्य तेन नलत्वाभावलक्षणेनैव कारणेन न त्रियते किमिति
प्रश्नः । युक्तमेवैतत्कृतमिति शेषः । धराज इन्द्र एव गतिर्जीवनो-
पायो यस्याः शान्त्याः पतिः देवो न निश्चीयत इति न, अपि तु
निश्चित एव । न त्रियते किमिति वा । संसयलेसस्यापि निरा-

सार्धं देवी पुनस्तवमाह—अयं स्वसंबन्धी स्वच्छिन्नानुरजकोऽति-
महा (५) मितरां तेजस्वी नलो न भवत्येव । यत् स्वया नि-
क्षितं तच्छयमेवेत्यर्थः । किं तु नलवदाभासत इत्येव । नलाकारधा-
रणादेवास्याभा, न तु सहजेत्यर्थः । यद्वा—यतोऽयं नलास्यनृण-
विशेषवद्भिः सारो भाति तस्माद्वितरां तेजस्वी नलो न भवतीत्यर्थः ।
यदि चैनं त्यजसि तर्हि ते भेष्टाः के सुखे तरतीति कतरः सुखसमु-
द्ररूपो नलो बरो भवितेत्यर्थः । यद्वा—नैषधराजो नल एव गति-
जीवनोपायो यस्या एवंविधया स्वया देव इन्द्रो न निश्चीयते
किम् । अपि तु निश्चित एव । यतः—पतिर्न त्रियते । नलानुरा-
गिणी स्वम्, इन्द्रोऽयमिति ज्ञात्वा पतिस्त्वेन नाङ्गीकरोषीत्यर्थः ।
यस्मात्—दैत्यैरतिक्रान्तं महो यस्य तस्मादसारभूतः । यदि चैनं
त्यजसि तर्हि तव लाभो न । अपि तु लाभ एवेति वा ॥

वह्निपक्षे—धरतीति धरो वाहनं स चासावजश्च मेघः, धर-
इव पर्वततुल्यो वा यो मेघस्तेन कृत्वा या गतिः, धरायां भूमौ
अजेन कृत्वा या गतिस्तयोपलक्षितः, पाकादिकरणद्वारा प्रैलोक्य-
रक्षणपतिः, देवो द्युतिमानमरश्च वह्निः न निश्चीयत इति न ।
अपि तु निश्चीयत एव । परं एवंगुणविशिष्टो ज्ञात्वापि न त्रियते ।
अपितु अस्मिन्नेन निश्चित्य वरणीय एवेत्यर्थः । धरो वाहनमजो
यस्य स धराजो वह्निः स एव गतिः शरणं यस्या आप्रेय्या दिशः
पतिर्देवोऽग्निः किं न निर्णीयते । निर्णीतिश्चेत्किमु न त्रियत इति
वा । अस्मिन्नेन नलत्वेन किमिति अग्नीत्यत्राह—अयं निश्चितं नलो
न, किं तु ततोऽप्यतितेजस्वी तव नलवदाभातीति वा । अयं
त्वसंबन्धी नलो न भवति, किंवनल एवेत्यर्थ इति वा । एवंगुण-
विशिष्टमेनं यदि त्यजसि, तर्हि भेष्टः परः अन्यः भेष्टश्च ते को
भर्ता भविता । अपित्वेतस्मदशोऽतितेजस्वी कोऽपि नास्तीत्यर्थः ।
अथ च—तव कोऽभीष्टः । अपितु न कोऽपि । किं तु परः शत्रु-
वेत्यर्थः ॥ * ॥ अत्रापि त्यागः सूचितः । तथाहि—एष ना म-
नुष्यो न किंतु धराजगत्या आप्रेय्या दिशः पतिः देवो वह्निरिति
भवत्या निर्णीयते किम् । यतो न त्रियते । स्वया सत्यमेव निश्चित-
मित्याह—अयं स्वच्छिन्नानुरजकोऽतितेजस्वी नलो न, किंतु तदा-
कारधारणाबलाभः । सहजेयं कान्तिर्न भवतीत्यर्थः । नले नृण-
विषये आभा यस्य । यस्य तेजस्वितां नृणं प्रत्येव न तु दैत्यान्प्रती-
त्यर्थ इति वा । नैषधराजो गतिर्वस्यास्तया भवत्या एष दीप्यमा-
नोऽग्निः किमु न निर्णीयते । अपितु निर्णीयत एव । यतो न
त्रियते । अयं तव पतिर्नलो न भवति किंतु दैत्यैराक्रान्ततेजास्तृण-
विशेषनलतुल्य इति वा ॥

यमपक्षे—एष धरान्पर्वताभ्युद्गम्यां क्षुरीर्वा अजति क्षिपति
धराजो महिषस्तस्य गत्या तेन वा या गतिस्तयोपलक्षितः धर्मरूप-
त्वात्पतिः पाळयिता देवः कीडापरोऽमरश्च यमो न निर्णीयत इति
न । अपितु निश्चित एव परं किमु न त्रियते । एष देवः धराजेन
महिषेण कृत्वा अर्धोद्यमस्य गतिर्वस्यामेवंभूताया दक्षिणदिशः
पतिर्न । अपितु भवत्येवेति किमु न निर्णीयते किं वा न त्रियते,
अपितु यमत्वेन निर्णयो वरणीयश्चेत्यर्थ इति वा । अतितेजस्ययं
निश्चितं नलो गहनो न । अपितु धर्मरूपत्वाद्गहन एव । 'नल
गहने' इत्यस्य पञ्चापि रूपम् । यदि चैनं त्यजसि तर्हि तव
लाभो न किंतु हानिरेव । यतः—तव एतद्व्यः भेष्टश्च कतरो वरः

अपितु नास्त्येवेत्यर्थः । अयं नलो न किंतु तवातिमहतामनानां प्रा-
णानां लाभो यस्मात्सोऽतिमहानलाभः । सर्वेषां प्राणा एतदधीना
अतस्तव वा स्वस्मिन्नुते तव चिरकाष्ठं प्राणनं भविष्यतीत्यर्थः ।
यद्वा—धर्मरूपत्वादतिहासितो महः पूजा यस्य स चासौ अमला-
भश्च तेजस्विताद्वह्निस्तुल्य इत्यर्थः । यदि चैनं त्यजसि, तर्हि तव
वरः भेष्टः परः शत्रुः कतरः । अपितु एतस्मिन्पदित्येकेऽयमेव महा-
व्यानुरित्यर्थ इति वा । अथ च—के जले तरति, कानि जलानि
तरन्त्यस्मिन्निति वा कतरो वरुणो बरो भविता ॥ ७ ॥ अत्रापि
त्यागः सूचितः । तथा—एष धराजगत्या दक्षिणदिशः पतिर्देवो
यमो न । अपि तु यम एव इति निश्चित्य तेन कारणेन न त्रियते
किम् । धर्मराजबुद्ध्या देवो न निर्णीयते इति न । किंतु निर्णीयत
एव । अतएव पतिर्न त्रियते किमिति वा । अयं दैत्यैः आक्रान्तते-
जा नलः पितृदेवो यमो न । अपि तु यम एव । परं तव नलव-
दाभाति नलाकारधारणादित्यर्थ इति वा । यदि चैनं त्यजसि तर्हि
भेष्टः सुखसमुद्रो नलो बरो भविता ॥

वरुणपक्षे—एष धराजगत्या भूलोकस्य पतिर्न । किं वधापाता-
लस्य अतएव देवः कान्तिमानमरश्च वरुणः किं न निश्चीयते किं
वा न त्रियते । अयं नलो न किंतु अतिमहती नलवदाभातिर्व्यस्य
सोऽतिमहाः तव नलाभो भातीति शेषः । यदि चैनमुजसि,
तर्हेतद्व्यः भेष्टश्च तव को बरो भर्ताऽपितु एतस्मदशोऽन्यो ना-
स्तीत्यर्थः । धरायां जायन्ते धराजानि स्थावरजङ्गमानि भूतानि
तेषां गतिर्जीवनोपायो जलं तस्य पतिः न । अपितु अपापतिर्वरुणो
देवः किं न निर्णीयते किं वा न त्रियते । अपितु निर्णयो वरणीय-
श्चेत्यर्थः । अतिमहस्य अतिपूज्यस्वानलस्वाग्नेरभा कान्यसाभो
यस्मादेतोर्वरुणो हि जलरूपत्वादतिविरोधीत्यर्थ इति वा । यदेवं
त्यजसि, तदा तव वरः भेष्टः कः परः शत्रुः । अपितु अयमेव
शत्रुरित्यर्थ इति वा । धरतीति धरो जगतः पोषकः स
चासावजश्च तस्य धराजस्य श्रीविष्णोर्गतिः प्रथममयनमाधारो
जलं तस्य पतिर्न । अपितु तपतिर्वरुणः किं न निर्णीयते । उदकम्
'आपो नाराः' इत्यादिना श्रीविष्णोराधयः । अथ च—यदि स्वमे-
नम् अः श्रीविष्णुः इतः स्वामी यस्य तं श्रीविष्णुभक्तं त्यजसि,
तर्हि तव लाभो न, किंतु हानिरेव । तस्मात्तव कतरो वरुण एव
परः भेष्टो वर इति वा ॥ * ॥ अत्रापि त्यागः सूचितः । तथाहि
एष धराजगत्या पूर्वोक्तप्रकारेण उदकस्य प्रतीत्या दिशो वा पति-
र्वरुणो देवो न । अपितु स एवेति निर्णीयते किमु । अपितु निश्चित
एव । यतो न त्रियते । नायं नल इत्यादि तुल्यम् । यथेनं त्यजसि
नर्हि तवापि (ति) महतामनानां प्राणानां लाभः जीवितासी-
त्यर्थः । यस्मान्ने सुखसमुद्ररूपः भेष्टो नलो बरो भविता । नलप्रा-
प्तावेव तव प्राणनं, नान्यथेति भाव इत्यादिभ्यामपि सुधिया योज-
नीया । प्रत्यक्सिन्धुरभयाच्च लिखिता ॥

नलपक्षे—अयं नैषधराजस्य निषधदेशसंबन्धिनो राज्ञः, निष-
धदेशोद्भवानां लोकानां यो राजा तस्य वा, गत्या ज्ञानेन कृत्वा
पतिः स्वामी देवः कीडादिपुङ्गवः, राजा वा, ना मनुष्यो नलः किं
न निश्चीयते किं वा न त्रियते । अपितु निषधाधिपो मर्त्य एवायं
पञ्चमो नल एवायमिति निश्चेतव्यो वरणीयश्चेत्यर्थः । खलु यस्मात्
तवातिमहानलाभो विष्णुलाभः । 'नाविष्णुः दृधिरीपतिः'
इति नलस्य विष्णुत्वादित्यर्थः । यदि चोदकवराकाङ्क्षया एनं त्य-

जसि तर्हि को वरोऽस्मात्परोऽधिकः । अपितु नास्तीति नलमेव
वृणीष्वेति भावः । नलस्यावरणेऽभर्तुं केव स्यात्सलीत्यर्थः । एष
धराजगत्या भूलोकस्य पतिः स्वामी ना मनुष्यो नलो देवो राजा
न, अपि तु नल एवेति किं न निश्चीयते किं वा न व्रियते । अपि
तु निश्चये वरणीयश्च । यस्मात्तलवरणे तवातिमहतो जीवनस्य
लाभः । नलप्रासादेव तव जीवनं भविष्यतीत्यर्थः । यदि च अयं
शुभावाहदैवरूपमेतं त्यजसि तर्हि तव कः श्रेष्ठो वरः । अपि त्वन्यो
नास्तीत्यर्थः इति वा । नैषधराज एव गतिर्यस्यानया भवत्या मनु-
ष्योऽयं नलो राजा पतिः किं न निश्चीयते किं वा न व्रियते ।
अपितु भयमपि कर्तव्यम् । यद्येनमुज्जसि तर्हि तव निश्चितमति
महानलाभो महदभाग्यम् । यस्मादेतादृशोऽन्यः कतरो वरः ।
अपितु नास्त्येषेत्यर्थः इति वा । एष देवो न इन्द्रादिरमरो न, किंतु
भूलोकस्य पतिर्मनुष्यो नल इति किं न निश्चीयते, किं वा न
व्रियते । यदि चायं देवरूपमेतं त्यजसि तर्हि तव लाभो न, किं
तु हानिरेव । धरायां जायन्ते धराया मनुष्यास्तेषां गत्या प्रकारेण
सनिमेषनेत्रादिलिङ्गेन एष देवो नेति किमु न निर्णयिते ।
तथा—पतिरिति किमिति न व्रियते । निश्चितं ना मनुष्यो नलो-
ऽयम् । यदि चेनं त्यजसि तर्हि तव परोऽन्यो वरः श्रेष्ठः कतरो
लाभः । अपितु एतद्वरणात्परः श्रेष्ठो लाभो नास्तीत्यर्थः । एष धरा-
यां भूलोकेऽसिन्दूर्यादजः काम इति बुद्ध्या प्राणेशो मनुष्यो
नलो नतु देवः कश्चिदिति किं न निर्णयिते किं वा न व्रियते ।
निकटस्थानामेषां चतुर्णामेतदाकारधारणात्कृत्रिमं सौन्दर्यं, अस्य तु
सहजमिति दर्शनमात्रेण तारतम्यं ज्ञात्वा एष नलो निश्चयो वरणी-
यश्चेत्यर्थः । खलु यस्मात्तदाकारधारणेनातिमानामति(स)लक्ष्मी-
काणामिन्द्रादीनां हाने परित्यागो लाभः । तव कपटसौन्दर्यास्ते न
वरणीया इत्यर्थः । इत्यादिव्याख्या यथाबुद्धिं ज्ञातव्या । 'नलः
पोटगले राशि पितृदेवे कपीधरे' इत्यादि विश्वः ॥

इन्द्राग्निदक्षिणदिगीश्वरपाशिभिस्तां

वाचं नले तरलिताथ समां प्रमाय ।

सा सिन्धुवेणिखिवाडववीतिहोत्रं

लावण्यभूः कमपि भीममुताप तापम् ॥३५॥

इन्द्रेति ॥ अथ लावण्यभूः परमसौन्दर्योत्पत्तिस्थानं सा भीममुता
नले विषये तां पूर्वोक्तां 'देवः पतिः—' [१३।१४] इत्यादिवाचमिन्द्रा-
ग्निदक्षिणदिगीश्वरपाशिभिः समां सह तुल्यां श्लेषेण तेषामपि वर्ण-
यित्रीं प्रमाय निश्चित्य तरलिता संदेहवशात्तलनिश्चयाभावाद्दोलाय-
मानमनाः सती कमप्यनिर्वाच्यमतिदुःसहं तापमाप । का कमिव—
सिन्धुवेणिर्गङ्गासागरसंगमो वाडववीतिहोत्रमिव वडवानलमिव
यथा प्राप्नोति । नलनिश्चयाभावाद्दडवानलमिव दुःसहं संतापं प्रा-
पेति भावः । नले तरलिता सोऽकण्ठेति वा ॥

सामुं प्रयच्छति न पक्षचतुष्टये तां

तल्लाभशंसिनि न पञ्चमकोटिमात्रे ।

श्रद्धां दधे निषधराड्भिमतौ मताना-

मद्वैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि लोकः ॥३६॥

सामुमिति ॥ सा भैमी निषधराजो नलस्य संबन्धिन्यां विवि-

धायां मतौ बुद्धौ सत्याम् । नलविषये संदेहे सतीति यावत् । पञ्चमी
चासौ कोटिश्च पञ्चमकोटावेव पञ्चमकोटिमात्रे पञ्चमभागरूपे ।
पञ्चमस्थानस्थित इति यावत् । एवंभूते पञ्चानां मध्ये सत्यतरे अ-
तितरां सत्येऽपि नले विषये श्रद्धामान्त्रिक्यं न दधे । सत्यनलेऽपि
नलोऽयमेवेति तस्या बुद्धिर्नौदभूदित्यर्थः । क सति—तल्लाभशंसि-
नि भैमीप्राप्त्यभिलाषिणि पक्षचतुष्टये पक्षाणां समीपवर्तिनां सहा-
यानां सदृशानामिन्द्रादीनां चतुष्टये तां श्रद्धां सत्यनलविषयं निश्च-
यमाप्तुं प्राप्तुं न प्रयच्छति सति । भैमीप्राप्त्यभिलाषेणातिसुन्दररूपधा-
रणात्कृत्रिमरत्नादिष्विव मायानलेषु बहुरूपातिशयदर्शनात्तल्लि-
श्रयं प्रतिपेक्षति सति । कः कस्मिंश्चि—मतानां सांख्यादिपक्षदर्श-
नानां मध्ये 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, नेह नानास्ति किंचन'
इत्यादिश्रुतिभिः सत्यतरे परमार्थतो विद्यमानेऽप्यद्वैतरूपे तत्त्वे स्व-
रूपे ब्रह्मव्यवोधे वा विषये लोकोऽविद्यावान्युक्तानुक्तविचारशून्यो
जनो यथा श्रद्धां न धत्ते । क सति—पक्षचतुष्टये अनेकार्थवादिसां-
ख्यादिदर्शनचतुष्टये तामद्वैतश्रद्धां प्राप्तुं न ददति सति । नानास्म-
त्प्रासादयुक्तिसहस्रैरकार्थनियन्धके सतीति यावत् । तस्य तत्त्व-
वाच्यस्य लाभः तच्छंसिनीत्यद्वैततत्त्वस्य विशेषणम् ॥ ३५ ॥ सांख्या
हि प्रतिशरीरं पुरुषबहुत्वमङ्गीकुर्वन्ति नैयायिकाश्च 'नानात्मानो
व्यवस्थिताः' इति वचनादात्मनां नानात्वमङ्गीकुर्वन्ति । आर्हताश्च
देहप्रमाणात्मस्वीकारमङ्गीकुर्वन्ति । बौद्धाश्च स्वसिद्धान्तसिद्धानेक-
युक्तिभिरनेकार्थनामेव चित्तततिबाहुल्यमङ्गीकुर्वन्ति ॥ ३६ ॥ सत्,
असत्, सदसत्, सदसद्विलक्षणमिति पक्षचतुष्टयम् ॥ ३६ ॥ सद्वा-
दिनः सांख्याः । असद्वादिनो बौद्धाः । सदसद्वादिनो नैयायिकाः ।
प्रपञ्चानित्यत्ववादिनो वेदान्तिनः । न सत् बाधानुपपत्तेः । नहि
सद्भूतं गगनादिकं वा बाध्यते । नचासत् प्रतिभासानुपपत्तेः ।
नह्यत्यन्तासच्छशशृङ्गं कदाचिदप्यवभासते । नच सदसदात्मकसु-
भयरूपं परस्परविरोधात् । नह्यसत्सद्वादसद्भूतमर्हति । उभय-
रूपमपि न भवतीत्यपि वक्तुमयुक्तमित्याद्यपि ज्ञातव्यम् ॥ ३६ ॥
सांख्या हि प्रतिशरीरं भिन्नान्शुद्धज्ञानस्वभावान्बहूनात्मन इच्छ-
न्ति । नैयायिका अपि प्रतिशरीरं भिन्नान्सर्वव्यापकान्ज्ञानादिनव-
विशेषगुणवत् आत्मन इच्छन्ति । आर्हतास्तु प्रतिशरीरं भिन्नान्दे-
हपरिमाणान्संकोचविकासशीलान्बहूनात्मनोऽङ्गीकुर्वन्ति । बौद्धाश्च
प्रतिदेहं भिन्नान्क्षणिकज्ञानसंततिरूपान्बहूनेवात्मन इच्छन्ति ॥ ३६ ॥
भैमीप्राप्त्यभिलाषिणि सत्यतरे नले नलसंबन्धिन्यां विमतौ सत्या-
मपि सा श्रद्धां न दधे । अपितु दधावेव । अनेकनलदर्शने सत्ये
पञ्चमकोटिस्थले सत्ये नले । 'अविज्ञातेऽपि बन्धौ हि बलात्प्रह्लाद-
ते मनः' इति न्यायेनायमेव प्रायेण सत्यनलो भविष्यतीति तस्या
मनसि बुद्धिरुद्भूदित्यर्थः । मतानां विमतावपि सत्यतरेऽद्वैततत्त्वे
लोक इव । लोकः परीक्षको जनो यथा श्रद्धां धत्ते तथेति संबन्धः ।
'प्राप्तुम्' इति पाठे निषधराज नल इन्द्रादिचतुष्टये भैमीप्रतारणार्थं
स्वीयस्वरूपधारणार्थं स्वस्वै प्राप्तुं न यच्छति सति तल्लाभशंसिनि
भैमीप्राप्त्यभिलाषिणि पञ्चमकोटिस्थे अर्थादात्मनि श्रद्धां निश्चयं
न दधे । अर्थाद्वैमी प्राप्तुम् । एतस्मिन्चतुष्टये प्रतिबन्धके सति ह्यं
मया कथंकारं प्राप्यते । अपि तु नेति तस्य बुद्धिरुद्भूदित्यर्थः ।
मतानां विमतौ सत्यां सदसदादिपक्षचतुष्टये तां सम्पन्नप्रतीतिं
निवेधति सति अभेदसिद्धिंशंसिनि पञ्चमकोटिमात्रे चतुष्टो-
टिविनिर्मुक्तं सत्यतरेऽप्यद्वैततत्त्वे यथा लोकः श्रद्धां न धत्ते इति

व्याख्येयम् । लोकः कौतुकदर्शी सभास्थो जन इयमेनं वरिष्यतीति निश्चयमयं पञ्चमः सत्यनल इति वा निश्चयं न दधे । पञ्चमकोटि-मात्रे, 'पुंवर्कमधारय-' इति पुंवत् ॥

उक्तिविशेषेण पुनरपि संदेहजनितं संतापं वर्णयति—

कारिष्यते परिभवः कलिना नलस्य

तां द्वापरस्तु सुतनूमदुनोत्पुरस्तात् ।

भैमीनलोपयमनं पिशुनो सहेते

न द्वापरः किल कलिश्च युगे जगत्याम् ॥३७॥

करिष्यत इति ॥ कलिना चतुर्थयुगेन नलस्य परिभवः का-
रिष्यते करिष्यते । द्वापरस्तु अयं वा नलः, अयं वा नल इति
संदेहः पुनः । अथ च शब्दच्छलेन तृतीयं युगं पुनः तां सुतनूं
सुन्दरीं पुरस्तात्कलेः पूर्वमेवादुनोदपीडयत् । कलिवैरणानन्तरं
नलपराभवं करिष्यति, द्वापरस्तु भैम्यै नलं वरीनुमेव नादादि-
त्यर्थः । तयोर्विरोधित्वे कारणमाह—किल यस्मात्कारणाद्द्वापरः
कलिश्च द्वावपि युगे जगत्यां भूलोके भैमीनलयोरुपयमनं विवाहं
न सहेते । ज्ञातं तयोर्विवाहं कलिर्यथा न सोढा, तथा भाविनं
द्वापरोऽपि न सेहे । यतः—पिशुनो खलौ । निश्चिते नले विवाहो
भवत्येव, संदेहस्तु प्रतिबन्धकः । तस्मात्कलिवद्द्वापरस्यापि विरोधि-
त्वात्तेन सा पीडितेत्यर्थः । द्वापरे कलां च भैमीनलयोरभावाच्चयो-
र्विवाहं न सहेतां तावित्यर्थः । नलनिश्चयाभावान्मानिनमां संता-
पमापेति भावः । शब्दच्छेपयलेनेयमुक्तिः । कारिष्यते, 'स्वसिचूषी-
युदनासिपु—' इतीटक्षिण्वद्भावात् 'अचोऽङ्गिति' इति वृद्धिः ।
परिभवः, 'परां भुवोऽवज्ञाने' इति घञो विकल्पितत्वात् 'ऋदो-
रप्' ॥

उत्कण्ठयन्पृथगिमां युगपन्नलेषु

प्रत्येकमेपु परिमोहयमाणबाणः ।

जानीमहे निजशिलीमुखश्रीलिसंख्या-

साफल्यमाप स तदा यदि पञ्चबाणः ॥३८॥

उत्कण्ठयन्निति ॥ परिमोहयमाणा मोहजनका बाणा यस्यैवं-
भूतः, अत एव इमां भैमीं प्रत्येकम्, एविवन्द्वादिनलपदेषु युगप-
देकस्मिन्नेव काले पृथक् पार्थक्येनोत्कण्ठयन्सोऽकण्ठां कुर्वन्, अयं
वा नल इति बुद्धौवैकस्मिन्विषये तुल्यकालं पृथक्प्रकारेणोत्कण्ठय-
न् । पृथक्प्रयत्नसाध्यामस्यादृशीमुत्कण्ठामस्या जनयन्निति यावत् ।
एवंभूतः स पञ्चबाणो निजाः स्त्रीयाः शिलीमुखा बाणाः ताम्शी-
लयस्यभ्यस्यति । स्त्रीयबाणाश्रितेति यावत् । एवंभूता पञ्चमंस्या
तस्याः साफल्यं सप्रयोजनत्वं यद्यपि, तर्हि तदा तस्मिन्नेवावयरे,
नत्वन्वदेति वयं जानीमहे उपेक्षामहे । एकस्मिन्नेनुरागस्य
पर्यायेणैकेनैव बाणेन जनने शेषाणां चतुर्णां वैयर्थ्यमेव स्यात् ।
किमयं नलः, किमयं नल इति नलत्वेनोपलक्षितेषु पञ्चस्वपि
प्रत्येकं पञ्चभिरेव बाणैः पृथक्प्रयत्नेन युगपदनुरागजनने पञ्चाना-
मपि बाणानां साफल्यं तदैव जातमित्यर्थः । पृथगित्यस्योत्कण्ठा-
विशेषणत्वात्, प्रत्येकमित्यस्येन्द्रादिविशेषणत्वासंबन्धभेदाच्चाप-
पानरुत्तयम् । नलेषु युगपदिमां पृथगुत्कण्ठयन्, तथा प्रत्येकमेपु

नलेष्वेव युगपत्परिमोहयमाणा अर्थाज्ञेय्यां विषयेऽनुरागजनका
बाणा यस्य स मदनः यदि निजबाणसंख्यासाफल्यमाप तर्हि तदैव
नान्यदा । पञ्चस्वपि तस्या युगपत्पृथगनुरागजननात्, तस्यामपि
पञ्चानामपि तेषां प्रत्येकं युगपदनुरागजननाच्च स्त्रीयबाणसंख्यायाः
साफल्यमापेत्यर्थे इति वा । नलेषु तां पृथक्सोऽकण्ठां कुर्वन् ।
तथा—एषु नलेष्वेव प्रत्येकमुत्कण्ठां जनयन् अर्थाज्ञेमीं प्रति ।
यतः—परिमोहयमाणबाण इत्युभयत्रापि हेतुगर्भं विशेषणम् ।
सा भैमी पञ्चस्वपि नलबुद्धौव सानुरागाभूदिति भावः । तेऽपि
तस्यामित्यपि च भावः । पञ्चस्वनुरागात्प्रातिप्रत्यभङ्गप्रसङ्ग इति
न । पञ्चस्वपि परपुरुषतापरिहारेण नलबुद्धौवानुरागात्परिहारः ।
उत्कण्ठयन्—इयमुत्कण्ठते, कामश्चेनामुत्कण्ठयति, हेतुमणिश्च
शता । पञ्चान्तरे तु—उत्कण्ठां कुर्वन्निति 'तत्करोति—' इति
णिष् ।

देवानियं निपधराजुरुचस्त्यजन्ती

रूपादरज्यत नले न विदर्भमुभूः ।

जन्मान्तराधिगतकर्मविपाकजन्मै-

वोन्मीलति कचन कस्यचनानुरागः ॥३९॥

देवानिति ॥ इयं विदर्भमुभूः भैमी नले रूपायौन्द्याञ्जानु-
रज्यत नानुरक्ता । नलेऽनुरक्ता, परं रूपाज्ञेतोर्नैत्यर्थः । यतो—
निपधराजुरुचो नलतुल्यकान्तीन्देवानिन्द्रादीन्यजन्ती । यदि नले
रूपाज्ञेतोरनुरक्त्यन्त, तर्हि तुल्यरूपानिन्द्रादीन्नात्यक्ष्यन्, ते तावश्य-
कामस्माञ्जलानुरागे रूपं हेतुन भवतीत्यर्थः । तर्हि कथमनुरक्तेत्या-
शङ्काह—जन्मान्तरेऽधिगतं पूर्वकृतं कर्म तस्य यो विपाकः फल-
जननोन्मुखता तज्जन्मा तदुपपन्न एव कस्यचन कस्यापि प्राणिनो-
ऽनुरागः कचन कस्मिंश्चिप्राणिनुन्मीलयुपपद्यते । पूर्वकृतकर्मव-
शादेव कोऽपि कस्मिंश्चिमीति विभक्तिः । तथा च पूर्वजन्मकृतमु-
कृतविशेषादेवानपेक्षितान्यकारणविशेषो नलेऽनुरागस्तस्याः समभू-
दित्यर्थः । नलनिश्चयाभावेऽपि रूपमाभ्ये सत्यपि नल एवानुरक्तः
तथा नलाद्विशिष्टरूपोऽप्यन्यस्तदीयानुरागविषयो नाभूत्, किन्तु
नल एवेत्यर्थान्तरन्यासतात्पर्यम् । अनुरागजनने उभयोरपि पूर्व-
कर्मविपाको हेतुर्ज्ञेयः । अरज्यत, इयन्विकरणाद्रज्यतेतिस्वाकर्म-
भिप्रायक्रियाफलविवक्षायां तद् ॥

क प्राप्यते स पतगः परिपृच्छयते यः

प्रत्येमि तस्य हि पुरेव नलं गिरति ।

सस्मर सस्मरमतिः प्रति नैपथीयं

तत्रामरालयमरालमरालकेशी ॥ ४० ॥

कति ॥ सस्मरा कामतरलाऽधीरा मतिर्यस्याः सा अरालकेशी
कुटिलकेशी भैमी तत्र सभायां संदेहावसरे वेति मनसि विचार्य
नैपथीयं नलसंबन्धिनं नलतुल्यकारिणममरालयं मरालं स्वगोनिवा-
सिनं देवाश्रयं वा हंसं प्रत्युद्दिश्य इति सस्मर । इति किम्—य
पतगो हंसः क कस्मिन्स्थाने प्राप्यते । स कः—यो हंसः मया
परितः सामस्त्येन एषु मध्ये सत्यं नलं मया कथयेति विश्वास-
तया पृच्छयते । स एव किमिति प्रष्टव्य इति चेदाह—हि यस्मा-

तस्य हंसस्य गिरा पुरेव संघटनाकाल इव नलं प्रत्येमि निश्चिनोमि ।
अदृष्टमज्ञातमपि च नलं कृत्यावसरे यथा हंसवचनेनाहं ज्ञातवती,
तथाभुनापि नलनिश्चयाभावे परमास्य तस्य वचनाञ्जलं निश्चि-
नोमीति । मदनपरवशत्वेनाधीरत्वाञ्जलस्य निश्चयार्थमास्ततमं हंसं
संस्मारेत्यर्थः । प्राप्यत इत्यादि 'वर्तमानसामीप्ये' इति लट् ।
निषधसंबन्धि नैषधीयं नलवरणलक्षणं कार्यमुद्दिश्य हंसं संस्मा-
रेति वा योजना । 'किल नैषधीयम्' इति पाठे नलं किल नि-
श्चितं प्रत्येमीति योजना । 'प्रियदूतभूतम्' इति पाठो वा ॥

एकैकमैक्षत मुहुर्महतादरेण

भेदं विवेद न च पञ्चसु कंचिदेपा ।

शङ्काशतं वितरता हरता पुनस्त-

दुन्मादिनेव मनसेयमिदं तदाह ॥ ४१ ॥

एकैकमिति ॥ एषा भैमी महता आदरेण प्रत्येन मुहुर्कै-
कमिन्द्रादीनिक्षतालोक्त । विशेषजिज्ञासया पुनः पुनः साभिप्रायं
ददर्शयत्यर्थः । अथ च—महता दरेण भयेन पतिप्रतेयं पञ्चापि सा-
द्वरं कथं पश्यतीत्यविदितसादरावलोकनकारणेभ्यो जनेभ्योऽपवा-
दभयेनेत्यर्थः । परं पञ्चसु मध्ये कंचिद्वर्णीयांसमपि भेदं विशेषं
न च नैव विवेद । अनन्तरं च वक्ष्यमाणप्रकारेण शङ्काशतं वित-
रता तन्वता, वितरीयं च पुनः तच्छङ्काशतं हरता वक्ष्यमाणप्रकारा-
नेकयुक्तिभिर्नाशयता, मनसेयं भैमी इदं वक्ष्यमाणं बभाषे । चेत-
स्वेवाभि (व व्य) चारयदित्यर्थः । उपेक्षते—उन्मादिना इव
उन्मादवानपि भूयसा आदरेण भयेन वा प्रत्येकमीक्षते, तारतम्यं
न जानातीति शङ्काशतं च करोति, पुनस्त्यजति, ददाति च पुन-
रादत्ते च, इत्येवमव्यवस्थितचित्तो भवति । तथेयमप्यव्यवस्थित-
चित्ताभूदिति भावः । वेद स्मेति पाठे भूते 'लट् स्मे' इति लट् ॥

तमेव विचारमाह—

अस्ति द्विचन्द्रमतिरस्ति जनस्य तत्र

भ्रान्तौ दृगन्तचिपिटीकरणादिरादिः ।

स्वच्छोपसर्पणमपि प्रतिमाभिमाने

भेदभ्रमे पुनरमीषु न मे निमित्तम् ॥ ४२ ॥

अस्तीति ॥ जनस्य द्विचन्द्रमतिः द्वौ चन्द्राविति बुद्धिः प्रसि-
द्धास्ति । परं तत्र भ्रान्तौ प्रमाणप्रमितैकत्वे एकस्मिन्नेव चन्द्रे विपये
योऽनेकत्वप्रत्ययस्तस्मिन्विषये दृगन्तयोर्नैत्रप्रान्तयोरेष्विपिटीकरणं
अचिपिटयोश्चिपिटयोः करणमङ्गुल्येन निपीडनं तदादिर्यस्य काच-
कामलादिदोषस्य स दृगन्तचिपिटीकरणादिदोष आदिः प्रथमो हेतु-
रस्ति । चन्द्रद्वयभ्रान्तौ चिपिटविहंत्युक्तः । तथा—प्रतिमाया
आदर्शादौ दृश्यमानस्य सुखादिप्रतिबिम्बस्याभिमानेऽपि प्रतिबि-
म्बस्फुरणरूपे भ्रान्तिज्ञानेऽपि स्वच्छत्वादर्शादेरुप समीपे यत्सर्पणं
प्रापणं वर्पणसंनिधानं तन्निमित्तमस्तीति शेषः । वर्पणादिस्वच्छ-
वस्तुसंनिधानादृकीकमपि प्रतिबिम्बं भासत इत्यर्थः । मे मम
पुनरमीषु दृश्यमानेषु भेदभ्रमे एकस्मिन्नेव विषये यः पञ्चत्वसं-
ख्याविशिष्टो बोधस्तस्मिन्विषये निमित्तं कारणं नास्ति । द्विच-

१ 'पुराह' इति सुखावबोधसंमतः पाठः ।

न्द्रभ्रान्तौ कारणमस्तीति भ्रान्तिर्युक्ता, एको नलः पञ्चधावभा-
सत इति मदीया भ्रान्तिः कारणाभावाच्च युक्ता । तस्मादस्य
एवैते केचन भविष्यन्तीति स्वयमेव संशयं चकार परिजहार
चेति भावः । 'अभिमानोऽर्थादिदृष्टे ज्ञाने प्रणयार्हिसयोः' इति
निघण्टुः ॥

पक्षान्तरमाह—

किं वा तनोति मयि नैषध एव काय-

व्यूहं विधाय परिहासमसौ विलासी ।

विज्ञानवैभवभृतः किमु तस्य विद्या

सा विद्यते न तुरगाशयवेदितेव ॥ ४३ ॥

किं वेति ॥ वा पक्षान्तरे । असौ प्रत्यक्षदृश्यो नैषध एव काय-
व्यूहं शरीरसमूहं विधाय निर्माय मयि परिहासं प्रतारणक्रीडां
तनोति किम् । यतो—विलासी । एकोऽप्यसौ नल एव मयि
क्रीडावशात्कायव्यूहं तनोति, नरवन्द्ये केचन सन्तीत्यर्थः । 'किं
नो तनोति' इति पाठे काकुः । कायव्यूहरचनेऽस्य शक्तिः कथमि-
त्यत आह—विशिष्टस्य ज्ञानस्य, विशिष्टं ज्ञानं यैरेवंविधा ये
कलाग्रन्थास्तेषां वा वैभवं बाहुल्यं तद्विभ्रतस्तस्य नलस्य तुरगा-
शयवेदितेवाश्वद्वयज्ञानृतेव सा कायव्यूहविधानरूपा विद्या किमु
न विद्यते । अपि तु सापि विद्यत एवेति संभावना । 'विज्ञानवैभ-
वभुवः' इति पाठे भुवः स्थानभूतत्वेत्यर्थः । परिहासः, 'उपसर्ग-
स्य घञि—' इति सूत्रे बहुलग्रहणादीर्घाभावः ॥

एको नलः किमयमन्यतमः किमैलः

कामोऽपरः किमु किमु द्वयमाश्विनेयौ ।

किं रूपधेयभरसीमतया समेषु

तेष्वेव नेह नलमोहमहं वहे वा ॥ ४४ ॥

एक इति ॥ वा पक्षान्तरे । इह एषु पञ्चसु मध्ये अयमेको
नलः किम्, अन्यतमो द्वितीय एलः पुरुरवाः किम्, अपरस्तृतीयः
कामः किम्, शिष्टं द्वयमाश्विनेयावश्विनीकुमारौ किमु, एवमुक्तेषु
तेषु पञ्चस्वेवाहं नलमोहं किं न वहे । अपितु तेष्वेव नलबुद्धिं
धारयामि, न तु कायव्यूहरचनादेक एव नलः पञ्चधा जात
इत्यर्थः । यतः—रूपधेयभरस्य सौन्दर्यबाहुल्यस्य सीमतया परम-
काष्ठात्वेन समेषु सदृशेषु । सादृश्यादि मोहो युक्तः । अन्यतमः,
'स्वार्थे तमप्' । सीमशब्दो नान्तः क्रीलिङ्गः ॥

पूर्वं मया विरहनिःसहयापि दृष्टः

सोऽयं प्रियस्तत इतो निषधाधिराजः ।

भूयः किमागतवती मम सा दशेयं

पश्यामि यद्विलसितेन नलानलीकान् ४५

पूर्वमिति ॥ विरहनिःसहया विरोगविह्वलया मया सोऽयं
निषधाधिराजः प्रियः प्राणेश इतस्ततः सर्वासु दिक्षु पूर्वमपि
स्वयंवरसमाप्रागपि दृष्टः । य इदानीं दृश्यते स मोहवशात्सर्वत्र
पूर्वमपि दृष्ट इत्यर्थः । प्रकृते किमित्यत आह—मम इयं भूयः
पुनरपि सैव विरहोक्कान्ततारुपा दशा आगतवती किम् । यद्विलसि-

तेन यस्याः सामर्थ्येनालीकृतसत्याबलान्पश्यामि । अपिः पूर्वमित्य-
नेन, भूय इत्यनेन वा योजनीयः ॥

सुग्धा दधामि कथमित्थमथापशङ्कां

संक्रन्दनादिकपटः स्फुटमीदृशोऽयम् ।

देव्यानयैव रचिता हि तथा तथेपां

गाथा यथा दिग्धिपानपि ताः स्पृशन्ति ४६

सुग्धेति ॥ अथ पश्चान्तरे । अथवा सुग्धा मोहवशा सत्यहमित्थं
'अस्ति द्विचन्द्र-' (१३।४२) इत्याद्यनेकरूपामपशङ्कां दुःशङ्कां कथं
दधामि । अपि त्वेतदयुक्तमित्यर्थः । यतः—स्फुटं निश्चितमयमीदृशो
नलबाहुल्यज्ञानरूपः संक्रन्दनादीनामिन्द्रादीनां चतुर्णां कपटः ।
तेषां मार्यवपेत्यर्थः । हि यस्मादनया देव्यैव सरस्वत्यैव एषां पुरो-
वस्थितानां संबन्धिन्यो गाथाः 'भूमः-' इत्यादिवर्णनश्लोका-
मथा तेन तेन प्रकारेण रचिताः । यथा येन येन प्रकारेण ता
गाथा दिग्धिपानिन्द्रादीनपि स्पृशन्ति श्लिष्टशक्त्या अभिधाकृत्या
वदन्ति, न केवलं नलमित्यपेत्यर्थः । तस्मादिन्द्रादिभिरेव मप्रतार-
णार्थं मायया नलरूपं घृतमित्येव बुद्धियुक्ता, न तु पूर्वसंशयरू-
पेत्यर्थः । तथाशब्दस्य द्विरुपादानाद्यथाशब्दोऽपि द्विजातव्यः ।
'कपटोऽस्त्री—' इत्यमरः ॥

एतन्मदीयमतिवञ्चकपञ्चकस्ये

नाथे कथं नु मनुजस्य चकास्तु चिह्नम् ।

लक्ष्माणि तानि किममी न वहन्ति हन्त

बर्हिर्मुखा धुतरजस्तनुतामुखानि ॥ ४७ ॥

एतदिति ॥ एतस्मिन्मदीयाया बुद्धेर्देशके भ्रामके पञ्चके
इन्द्रादिसमूहे तन्मध्ये स्थिते नाथे मम प्राणेशो मनुजस्य मनुष्यस्य
चिह्नं स्वेदनिमेषरजःस्पर्शस्नानकुसुमवादिभिर्लक्ष्यं कथं नु कथमपि
चकास्तु प्रकाशताम् । अपित्विन्द्रादिमायया नलस्थस्यापि चिह्न-
स्याच्छादितत्वात्तत्र प्रकाशत इति युक्तमित्यर्थः । नलस्य स्वयम-
वञ्चकत्वेपि 'छत्रिणो गच्छन्ति' इति न्यायाच्चतुर्गामेव वञ्चकत्वेऽपि
तत्सिद्धिः । परिहासवशाद्वा नलस्यापि वञ्चकत्वं युक्तम् । एतद्वाजसु
दृश्यमानं स्वेदादिचिह्नमिति भिन्नपदं वा । हन्त खेदे । अमी
बर्हिर्मुखा देवाः धृतं त्यक्तं रजो रेणुस्पर्शो यया एवंभूता तनुयुष्मां
तेषां भावो धुतरजस्तनुता रेणुस्पर्शरहिततनुता मुखं आदिर्येषां
तानि स्वेदराहित्याम्लानपुष्पस्वनिर्निमेषत्वादीनि देवत्वव्यञ्जकाणि
तानि प्रसिद्धानि चिह्नानि किमिति न निवहन्ति धारयन्ति ।
मयि कृपया तावद्गोष्ठं युक्तानि परंतु नोद्गन्ते । कष्टमित्यर्थः ।
बर्हिर्मुखपदं कृपाराहित्यसूचकम् । नलचिह्नानामस्फुटत्वेपि यदि
देवचिह्नानि स्फुटान्यभविष्यन्तर्हि पारिशेष्याल्ललितश्रयोऽप्यभ-
विष्यत्, तान्यपि त्वस्फुटानीत्युभयथापि मया नलो निश्चेतुं न
शक्यत इति भावः ॥

याचे नलं किममरानथवा तदर्थं

नित्यार्चनादपि ममाफलिनैरलं तैः ।

कंदर्पशोषणशिलीमुखपातपीत-

कारुण्यनीरनिधिगह्वरघोरचित्तैः ॥ ४८ ॥

४०

याच इति ॥ अहं मया यूपं नलं प्रयच्छतेत्यमराबलं याचे
किम् । अथ वा पूर्वापरितोषे । तदर्थं नलप्राप्त्यर्थं तेषां नित्यार्च-
नादपि ममाफलिनैः प्रार्थितमददद्भिर्लक्ष्मैर्द्वैरलं पूर्वताम् । एता-
वन्ति दिनानि नित्यपूजनादपि ये नलं न प्राप्यच्छंसेऽपुना
प्रार्थनमाश्रेण कथं दास्यन्तीति वृथैव तत्प्रार्थनमित्यर्थः * । किं-
धैर्मलैः—कंदर्पस्य शोषणाख्यः शिलीमुखो बाणस्तेन पातात्पात-
नापीतः शोषितः कारुण्यनीरनिधिः कृपाममुद्रो येषां तानि
अत एव गह्वराणि गर्भोरबिलरूपाणि घोरानि कठिनानि चित्तानि
येषामेवंभूतैः । यस्मात्कृतेऽपि पूजने कामायसत्तया निष्कृष्टवा-
दफलिनैरित्यर्थः । याचिद्विक्रमा । 'नदत्तफलैः' इति वा पाठः ।
फलशब्दादस्त्वर्थे 'फलबर्हाभ्यामिनन्' । ततो नन्समासः ॥

देवानुपालभते—

ईशा दिशां नलभुवं प्रतिपद्य लेखा

वर्णश्रियं गुणवतामपि वः कथं वा ।

मूर्खान्धरूपपतनादिव पुस्तकाना-

मस्तं गतं वत परोपकृतिघृतत्वम् ॥ ४९ ॥

ईशा इति ॥ हे दिशामीशा दिक्पाला लेखा देवाः, नलो
भूः स्थानं यस्याम्नां नलप्रभयां वा वर्णश्रियं रूपशोभां प्रतिपद्य
प्राप्य गुणवतां सौन्दर्यादिगुणयुक्तानामपि वो युष्माकं परेषा-
मुपकृतिरूपकार एव घृतं तद्विषये येषां ते घटिनलोपां भावस्त्वं
कथं वा कुतो वा हेतोरस्तं गतं नष्टम् । स्वयमुपकारकत्वाभावेऽपि
स्वाभिलषितायामपि मयि भवदर्थं नृपकारिणो ब्रह्मस्याप्याकारे
घृते सौन्दर्यादिगुणागमनापरोपकारिभ्रमप्यागतं तस्मद्विषये
कथं विनष्टमित्यर्थः । नलाकारधारणादेनावती मप्रतारणा किमिति
क्रियत इति भावः । केवामिव—मूर्खा अभुतशास्त्राः पुरुषा
एवाज्ञानवशाद्बन्धाः त एव कृपा अतिगभीरा मूर्खरूपाः कृपा-
स्तेषु पतनात्तद्धीनत्वात्पुण्यविशेषलेखनीभूतनलप्रभयां रेखावर्ण-
श्रियं लिप्यक्षरशोभां प्राप्य शुद्धत्वादिगुणयुक्तानां दोरकयुक्तानां
व पुस्तकानां यथा वाचकपाठकाण्युपकारिभ्रमस्तं गच्छति ।
मूर्खस्य मूर्खत्वादेवोपकाराभावादन्येषां चात्ममर्षणादित्यर्थः । कृप-
पतितानामपि पुस्तकानामनुपकारिभ्रमेव । 'प्रतिपद्य स्थितानाम्'
इति प्रमानकर्तृकत्वम् ॥

यस्येश्वरेण यदलेखि ललाटपट्टे

तत्स्यादयोग्यमपि योग्यमपास्य तस्य ।

का वामनास्तु बिभृयामिह यां हृदाहं

नार्कोतपजलजमेति हिमेस्तु दाहम् ॥ ५० ॥

यस्येति ॥ ईश्वरेण यस्य प्राणिनो ललाटपट्टे यद्योग्यमनु-
चितमप्यलेखि लिखितं तद्योग्यमपि तस्य योग्यमुचितमर्थ-
मपास्य प्रतिक्षिप्य स्याद्भवेत् । योग्यमर्थं परित्यज्य तत्परिहारेण
स्वयमेवायोग्यमपि भवेदिति यावत् । अतो योग्यतया कार्यका-
रणाभावे सति हृद् नलानेकत्वमद्वैतेन निश्चयार्थं यां वामनां यु-
क्तिमहं हृद् बिभृयां धारयेयं या का वामना युक्तिरस्तु भवतु ।
अपि तु एवंविधा युक्तिर्नास्ति । चिन्तेनान्यथाकर्तुं विचारितेऽपि
ललाटपट्टलिखितादन्यथा न भवतीत्यर्थः । योग्यमप्यपास्यायो-

ग्यमेव भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—यतः जलजमभोजं अर्कांतप-
रुणैरपि सूर्यकिरणैर्दाहं न एति, हिमस्तु पुनर्दाहं गच्छति ।
उष्णस्पर्शां दाहकः, शीतस्पर्शस्तु दाहशमक इति लोके दृष्टं,
तद्विद् विपरीतं जातं विरुद्धकार्योत्पत्तेर्विषमम् । नलस्य मम वा
ललाटे यदीश्वरेणायोग्यमेव लिखितं, तर्हि परस्परयोग्यं परस्परं
विहाय तस्य मम चायोग्यमेव भविष्यतीति कं प्रकारं चित्ते धार-
यिष्यामि । अपि तु न कमपीनि देवानां न कोप्यपराध इति भावः ॥

तर्हि कल्पद्रुमो याच्यतामित्यत आह—

इत्थं यथेह मदभाग्यमनेन मन्ये

कल्पद्रुमोऽपि स मया खलु याच्यमानः ।

संकोचसंस्वरदलाङ्गुलिपल्लवाग्र-

पाणीभवन्भवति मां प्रति वद्वसुष्टिः ॥५१॥

इत्थमिति ॥ इह नलकवेऽपि समये वा इत्थमनेन नलने-
कत्वभवनप्रकारेण यथा यादृक ममाभाग्यं नलानिश्चयाद्यथा देवा-
भावो दृश्यते अनेन हेतुना प्रकारेण वा सोऽतिवदान्यः कल्पद्रु-
मोऽपि खलु निश्चितं मया नलं याच्यमानः सन् मां प्रति वद्वसु-
ष्टिरितिकर्पण्यसंकुचक्रो भवतीत्यहं मन्ये । किंभूतः—संकोच
एव संस्वरः संतापो येषामेवंविधानि दलानि किसलयान्येवाङ्गु-
लयो येषामेवंभूताः पल्लवा एवाग्रपाणयो हस्ताग्राणि यस्य एवं-
भूतानेवंभूत एवभूतो भवन् । अन्यस्यापि यद्वसुष्टेरङ्गुलयः
संकुचिता भवन्ति । कल्पवृक्षः कल्पितदानशीलोऽपि मदभाग्यव-
शान्तां प्रत्यदात्तेव भवेदिति भावः । अदातृत्वनिश्चयात् 'भवति'
इति वर्तमानवत्प्रत्ययः ॥

देव्याः करे वरणमाल्यमथार्पये वा

यो वैरसेनिरिह तत्र निवेशयेति ।

सैषा मया मखभुजां द्विपती कृता स्या-

त्स्वसै नृणाय तु विहन्मि न वन्धुरत्नम् ॥५२॥

देव्या इति ॥ अथवा इह स्वयंवरे एतेषु पञ्चसु मध्ये वा यो
वैरसेतिः सत्यनलः तं त्वं तावज्जानासि अतस्तत्र एतां मालां निवे-
शय निक्षिपेत्पुत्र्या देव्याः सरस्वत्याः करे वरणमाल्यं वरणमधूक-
मालामर्पये दशमीति संभावना । स्वयमेवैतदुपयति—एवं क्रिय-
माणे सा एषा देवी मया मखभुजां देवानामिन्द्रादीनां द्विपती
वरिणी कृता स्यात् । तन्मायाप्रकटनादित्यर्थः । भवतु नाम सा तद्दे-
विणी स्वकार्यसिद्धिस्तु साध्येत्यत आह—तु पुनः नृणतुल्यायाति-
निःसाराय स्वस्मिं स्वरूपाय अकिंचित्करामकार्यसिद्धये बन्धुरत्नं
सुहृन्मध्येऽतिश्रेष्ठं देवीं न विहन्मि । मम यकिंचिद्वदतु, परं तु
देवद्वेषरूपं मित्रविघातं न करोमीत्यर्थः । अन्योऽपि सुहृन्नृणां
रत्नं न विनाशयति । द्विपति, 'द्विपोऽमित्रे' इति शतरि उगिरवा-
न्कीर् । मखभुजां, 'द्विपः शतुर्बा' इति षष्ठी ॥

यः स्यादमीषु परमार्थनलः स माला-

मङ्गीकरोतु वरणाय ममेति चेनाम् ।

तं प्रापयामि यदि तत्तु विसृज्य लज्जां

कुर्वे कथं जगति शृण्वति ही विदम्बः ॥५३॥

य इति ॥ अमीषु पञ्चसु भवत्सु मध्ये यः परमार्थनलः सत्य-
नलः स्यात् स मम वरणाय मालामङ्गीकरोत्वित्येवं प्रकारेण इत्यु-
क्त्वा चेति वा । यदि एनां च मालां तत्र तेषु मध्ये तं सत्यनलं
प्रापयामि, तत्पुनर्लज्जां विसृज्य कथं कुर्वे । अपित्वेवं कर्तुमयुक्तम् ।
यतः—जगति सर्वस्मिन्समाजने शृण्वति सति ही कष्टं विदम्बः ।
लज्जात्यागादतिपरिहासो भविष्यतीति शेषः । सर्वेषां समक्षमेवं
लज्जात्यागाख्येऽध्युपहसिष्यन्तीत्यर्थः । ही इति खेदे । हिर्यस्मा-
दर्थे, हः खेदे इति वा । इति चेति समुदायः प्रकारः । यदि
चेति वा ॥

ईतरनलतुलाभागेप शेषः सुधाभिः

स्नपयति मम चेतो नैषधः कस्य हेतोः ।

प्रथमचरमयोर्वा शब्दयोर्वर्णसख्ये

विलसति चरमेऽनुप्रासभासां विलासः ५४

इतरेति ॥ इतरैश्चतुर्भिर्नैलैस्तुलां साम्यं भजत इति भाग,
एष शेषः पञ्चसु मध्ये अन्यः पञ्चमो नैषधः मम चेतः कस्य हेतोः
केन कारणेन सुधाभिरमृतैः स्नपयति आशुतमिव करोति । रूपसा-
म्ये सत्यप्येष एव मम मनसि यतो रोचते, तस्माद्यमेव सत्यनलो
भविष्यतीत्याशयः । सत्यनलत्वज्ञापकं निरुपाधिकपरमप्रेमसंवाद्
दृष्टान्तेन प्रथयति—प्रथमेति । वाथवा युक्तमेतत् । प्रथमचरमयो-
रादिमान्ययोः शब्दयोर्वर्णैरक्षरैः सख्ये मन्थ्यां मत्यामपि चरमे
पाश्चात्ये शब्देऽनुप्रासभासां लेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासलाटानुप्रासा-
ल्यशब्दालंकारकान्तीनां विलास उल्लासश्चमत्कारो विलसति विशेषे-
ण शोभते । वर्णसाम्ये सत्यपि प्रथमस्यानायासगतत्वात्, द्विती-
यस्य तु सदृशस्य पश्चाद्भिरप्रयत्नसाध्यत्वाच्चरमे यद्यनुप्रासत्वं स्फु-
रति, तथापि द्वितीयसाहित्ये प्रथमेऽपि यथाऽनुप्रासत्वमस्ति तथा
सुन्दरान्तरविच्छेदेन पश्चादवलोक्यमानतयैव पञ्चमश्चेतसि रोचते,
न त्वत्र सत्यत्वं प्रयोजकम् । अतः सर्वेऽपि तुल्या एवेति भावः ।
अत्रायमेव श्लोको दृष्टान्तः । अत्रत्ययोरेव प्रथमचरमशब्दयोर्वर्ण-
साम्ये सत्यपि चरमे चरमशब्द एवानुप्रासातिशयः न प्रथमशब्दे
प्रथम इत्युक्ते नानुप्रासः । प्रथमचरमयोरित्युक्ते तु चरम एवानु-
प्रासातिशयो दृश्यते न तथा प्रथम इत्यर्थे इति वा । यद्वा—आ-
द्यपादचतुर्थपादयोर्वर्णसाम्ये सत्यपि चरमे चतुर्थपादेऽनुप्रासभासां
विलासो विलसति । उभयोरनुप्रासत्वे सत्यपि चतुर्थेऽनुप्रासभासां
विलास इत्युक्तेस्तत्रैवानुप्रासत्वम्, न तु प्रथमे । 'स्नपयति' इति
मित्रपक्षे ह्रस्वः । कस्य हेतोः, 'पृष्टी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी ॥

इति मनसि विकल्पानुद्यतः संत्यजन्ती

क्वचिदपि दमयन्ती निर्णयं नाससाद ।

मुखमथ परितापास्कन्दि तानन्दमस्या

मिहिरविरचितावस्कन्दमिन्दुं निनिन्द ५५

इतीति ॥ इत्युक्तप्रकारेण मनसि उद्यत उत्पद्यमानान्विकल्पा-
ननेकशङ्कावलम्बनबोधान्दोषोद्भावनेन संत्यजन्ती दमयन्ती क्वचि-
दपि निर्णयं निश्चयं नाससाद । पञ्चसु मध्ये कस्मिन्नपि पुंसि नल-

निश्चयं न प्रापेति वा । अथ पश्चात्तलनिश्चयाभावात्परितापेनास्क-
न्दितोऽभिभूत आनन्दो यस्य । परितापेन कृत्वा आस्कन्दितो-
ऽप्राप्त आनन्दो येनैवंभूतं वास्या मुखं कर्तुं । मिहिरेण सूर्येण
रचितोऽवस्कन्दः पराभवो यस्यैवंविधमिन्दुं निनिन्द । निष्प्रभच-
न्द्रसदृशमभूदित्यर्थः । आस्कन्दनमास्कन्दः पराभवः । परितापेन
य आस्कन्दः स संजातो यस्य एवंविध आनन्दो यस्येति कारकादि-
त्वात्प्राप्तिः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामलुदेवी च यम् ।
स्वादूपादभूति त्रयोदशतयादेश्यस्तदीये महा-
काव्येऽयं व्यरमन्तलस्य चरिते सगो रसाम्भोनिधिः ॥

श्रीहर्षमिति ॥ अर्थं पूर्ववत् । स्वादूपादभूति सहृदयहृदया-
ह्लाददायित्वात्स्वादुरसोत्पत्तिधारकेऽत्यन्तमधुरनवायसहिते त्रयोद-
शतया आदेश्योऽभिधेयः सगो व्यरमन् । समाप्त इत्यर्थः । व्यर-
मन्, 'व्याङ्गपरिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् ॥

इति श्रीबेदुरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायण-
कृते नैपथीयप्रकाशे त्रयोदशः सर्गः ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

अथाधिगन्तुं निपधेश्वरं मा
प्रसादनामाद्रियतामराणाम् ।
यतः सुराणां सुरभिर्नृणां तु
सा वेधसासृज्यत कामधेनुः ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ विकल्पवृत्तानन्तरं सा भेमी निपधेश्वरं नल-
मधिगन्तुं निश्चेतुं प्राप्तुं च षोडशोपचारैरमराणां प्रसादनां परितो-
षणमाद्रियत आदरेण चकार । यतो वेधसा सुराणां कामधेनुरभि-
लापप्रसूः सुरभिर्गौरमृज्यत सृष्टा, नृणां तु पुनः कामप्रसूः सा
देवप्रसादना सृष्टा । तस्मात्तलनिश्चयार्थं प्राप्त्यर्थं च देवपरितोषणं
चकरोति युक्तमित्यर्थः ॥

अथाधिगन्तुं निपधेशमेयां प्रसादनं दानवशाश्रवाणाम् ।

अचेष्टतासौ महतीष्टिसिद्धिराराधनादेव हि देवतानाम् ॥ ३ ॥

अथेति । क्षेपकः ॥ अचेष्टत अकृत । शश्रव एव शाश्रवाः ।
प्रज्ञादित्वात्सार्थेऽण् ॥

पूर्वोक्तार्थसमर्थनार्थमर्थान्तरन्यासमाह—

प्रदक्षिणप्रक्रमणालवाल-
विलेपधूपाचरणाभ्युमेकैः ।
इष्टं च मृष्टं च फलं सुवाना
देवा हि कल्पद्रुमकाननं नः ॥ २ ॥

१ 'अवामरप्रसादनायाः कामधेनुत्वेन रूपणादपकायकारः' इति
जीवानुः । २ 'पूर्वोक्त एवायं भग्नान्तरेण निबद्धः । अत एव पाठान्त-
रम् । केपुविदादेशेषु त्वय श्लोको नास्तीति' इति मुक्तावबोधः । अत एव
जीवाती न व्याख्यायि ।

प्रदक्षिणेति ॥ हि यस्मात् देवा नोऽस्माकं मनुष्याणां कल्प-
द्रुमकाननं बहवः कल्पवृक्षा एवेति कवेरुक्तिः । किंभूता देवाः—
प्रदक्षिणं प्रक्रमणं वलयाकारं परिभ्रमणं तदेवालवालं वृक्षमूले
जलधारणार्थं वलयाकारः सेतुः स च विलेपधूपाचरणादिलेपधू-
पपो दशाङ्गादिस्तेषामाचरणानि करणानि ताम्येवाभ्युमेकाः (तेः)
प्रदक्षिणायाचरणं चोदकम्पनानि च तेषां । कृत्वा इष्टमभिल-
षितं च मृष्टं च स्वभावसुन्दरं सुस्वादु च फलं मनोरथरूपमात्रादिकं
च सुवाना उत्पादयन्तः । वृक्षा अप्यालवालवृक्षायुर्वेदोक्त-
तरुदोषनाशक(नि) विडङ्गादिलेपदोहदधूपाभ्युमेकरिष्टं मृष्टं च
फलं सुवते । 'आचरण—' इति पाठे अङ्गप्रत्यङ्गदेवतापूजा कण्ड-
कावृत्तिश्चेति व्याख्येयम् ॥

पूजाप्रारम्भार्थं प्रथमं नमस्कारमाह—

श्रद्धामयीभूय सुपर्वणस्ता-
न्ननाम नामग्रहणाग्रकं सा ।

सुरेषु हि श्रद्धतां नमस्या
नवार्थमिन्द्रियभूयः समस्या ॥ ३ ॥

अङ्गेति ॥ सा श्रद्धामयीभूय आमित्यप्रचुरा भूत्वा तात्तलवे-
पधारिणः सुपर्वणो देवास्त्रामग्रहणाग्रकमिन्द्राय नम हव्यादिनाम-
ग्रहणपूर्वकं ननाम ववन्दे । हि यस्मात्सुरेषु श्रद्धावतां श्रद्धावतां
नमस्या नमस्कार एव सर्वार्थमिन्द्रेः यान्यङ्गानि साधकानि तेषां
मिथः समस्या परस्परपूरणहेतुः श्रद्धापूर्वं देवनमस्कार एव कार-
णस्यामग्रीसंपादकः, तस्मादेवं नमस्कृतपत्नीत्यर्थः ४ समस्यापि प-
दानां परिपूरणं करोति । श्रद्धामयी, प्रकृतवचने सयट । अग्रकम्,
'शेषाद्विभाषा' इति कः (पृ) । नमःकरणं नमस्या, 'नमोवरिवः—'
इति क्यच् ॥

देवपूजाङ्गध्यानं प्रथममाह—

यत्तान्निजे मा हृदि भावनाया
बलेन साक्षादकृताग्निलस्थान् ।

अभूदभीष्टप्रतिभूः स तस्या
वरं हि दृष्टा ददते परं ते ॥ ४ ॥

यदिति ॥ सा अग्निलस्थान्मयैगतान्तान्निद्रादीभवावनाया
ध्यानस्य बलेन सामर्थ्येन निजे हृदि यस्याक्षादकृतं प्रत्यक्षीचकार ।
सर्वगतानपि ध्यानबलेनैकग्रानीय दर्शनेत्यर्थः । स याक्षाकार एव
तस्या भेस्या अभीष्टस्य नलप्राप्तिलक्षणस्य प्रतिभूदाननिश्चयकर्ता
अभूत् । हि यस्माद्दृष्टान्ते देवाः परं श्रेष्ठं वरमभीष्टं परिणेतारं च
ददते प्रयच्छन्ति । नहि देवदर्शनं निष्फलं भवतीत्यर्थः ॥

इदानीं देवपूजामाह—

सभाजनं तत्र समर्जं तेषां
सभाजने पश्यति विस्मिने मा ।

१ 'अतः प्रदक्षिणप्रक्रमणायालवालवायव्यक्रमणात्, तेषु कल्पद्रुमकान-
नाच्च समस्तवस्तुवर्तनकपकम्' इति जीवानुः । २ 'निष्यङ्ग—' इति जीवानुः ।
३ 'सामान्येन विशेषमयमेनरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवानुः ।

आमुद्यते यत्सुमनोभिरेवं

फलस्य सिद्धौ सुमनोभिरेव ॥ ५ ॥

सभाजनमिति ॥ सा तत्र स्वयंवरस्थाने अकस्मादेव देवपूजा-
रम्भाद्व्यादरेण च पूजनाद्विस्मिते साक्षर्यं सभाजने सभालोके
पश्यति सति, तमनादय वा । तेषां देवानां सभाजनं प्रीत्यारा-
धनं ससजं चक्रे । यद्यस्मात्फलस्याभीष्टस्य सिद्धये दाने सुमनोभिः
शोभनचिन्तरेवभूतरेव सद्भिः सुमनोभिर्देवैरवमत्यादरपूजनेन
कृत्वा आमुद्यते हृष्टैर्भूयते । तस्मादेवमपूजगदित्यर्थः । एवमेव एवं
सत्येवेत्येवकारयोजना वा । पुनरपि फलसिद्धयर्थमासुयने विकस्व-
रीभूयते । सभाजने, 'यस्य च भावेन' इति, 'पृथी चानादरे'
इति वा संसमी ॥

वैशद्यहृद्यैर्प्रदिमाभिरामै-

रामोदिभिस्तानथ जातिजातैः ।

आनर्च गीत्यन्वितपदपदैः सा

स्तवप्रमूनस्तवकैर्नवीनैः ॥ ६ ॥

वैशद्येति ॥ अथ सा नवीनैर्नवैः स्तवैः स्तुतिश्लोकरूपैः प्रमू-
नस्तवकैः पुष्पगुच्छैः स्तुतिश्लोकैः पुष्पगुच्छैश्च वा तानिन्द्रादी-
नानर्च । किमिदं-वैशद्येन स्पष्टतया प्रसादगुणेन हृद्यैः सह-
दयप्रियैः । अथ च-गुञ्जलेन मनोज्ञैः । तथा-अदिष्टा
निष्ठुरटवर्गादिवर्णरहितश्रुतिमधुरवर्णरचनजनितेन माधुर्येण । अथ
च-सौकुमार्येण अभिरामैः । अत एव-आमोदिभिर्हर्ष-
जनकैः । अथ च-सौगन्ध्यसहितैः । तथा-जातैः पाण्डित्य-
क्षरजनितचरणान्तायाः, अनुष्टुपादिजातैर्वा जातैः निष्पन्नैः । अथ
च-मालतीसंभवैः । तथा-विशेषरूपया गीत्या अन्विता युक्ताः
पदपदाः पदचरणाः श्लोका यत्र । अथ च-गुञ्जलमधुरकैः ।
वैशद्यं शब्दाथोलंकारापशब्दभावदोषराहित्यं तेन मनोज्ञैर्वा ।
'जातिभ्रन्दसि सामान्ये मालत्यां गोत्रजनमनोः' । 'गीतिभ्रन्दसि
गाने च' इति विश्वः । हृद्येति, 'हृद्यस्य प्रिय' इति यत् । 'हृद-
यस्य हृल्लेखयद्वलासेपु' इति हत् । अभिरम्यते यस्मिन्भिरामैः
'अकतेरि च कारकैः' इति चकारादसंज्ञायामपि करणे घञ् ।
जात्यादिलक्षणं छन्दोग्रन्थेभ्यो ज्ञातव्यम् । 'न वा कैः' इति पाठे
कैः वा स्तवस्तवकैः न आनर्च, अपि तु नानाप्रकारैः स्तवप्रमूनस्त-
वकैरुपपूजदित्यर्थः ॥

पूजानन्तरं पुनरपि ध्यानमाह—

हृत्पद्मसन्न्यधिवास्य बुद्ध्या

दध्यावथैतानियमेकताना ।

सुपर्वणां हि स्फुटभावना या

सा पूर्वरूपं फलभावनायाः ॥ ७ ॥

१ 'अत्रोभयेषामपि सुमनसामुभयोरप्यामोदयोश्च फलयोरभेदाध्यवसाये-
नायमर्थोन्तरस्यासः' इति जीवानुः । २ 'अत्र स्तवार्थां प्रमूनस्तवकानां
योग्येषामप्यनैससाधनत्वेन प्रकृतानां धर्मोऽयं (तीर्थे) नोपम्यस्य
गन्धमातात्वेनैव प्रकृतविषया तुल्ययोगिता' इति जीवानुः ।

हृदिति ॥ अथ पूजानन्तरमित्येकतानाऽनन्यवृत्तिस्तत्परा
सती हृदेव पद्मं तदुपे सन्नमि गृहे एतानिन्द्रादीन्बुद्ध्याधिवास्या-
धिष्ठाप्य दध्यौ । सर्वगतानामपि देवानां हृदये बुद्ध्या समारोपितं
रूपं ध्यानेन साक्षादकृतेति यावत् । हि यस्मात्सुपर्वणां देवानां
या स्फुटा भावना ध्यानबलेन प्रत्यक्षता सा फलभावनायाः
कार्यसिद्धेः पूर्वरूपं प्रथमं स्वरूपम् । कारणस्य कार्योपेक्षया निय-
तप्रारम्भाविद्यादेवानां प्रत्यक्षतायाः कार्यमात्रं प्रति कारणत्वात्का-
रणसामग्रीरूपां देवप्रत्यक्षतां ध्यानेनाकृतेत्यर्थः । पूजायाः पूर्व-
मनन्तरं च ध्यानस्थेष्टवान् 'यत्तान्' (१४१४) इत्यस्यास्य (१४१७)
च श्लोकस्य न पार्श्वरुत्तम् । 'उपावन्ध्याङ्गवसः' इत्यत्राप्यन्तस्य
वसेप्रहणान् 'स्वहस्तदत्ते मुनिमासने-' इतिवर्णयन्तस्य वसेः
प्रकृत्यन्तरत्वात् हृत्पद्मसन्नोत्थापारस्य न कर्मत्वम् ॥

भक्त्या तथैव प्रससाद तस्या-

स्तुष्टं स्वयं देवचतुष्टयं ततः ।

स्वेनानलस्य स्फुटतां यियासोः

फूत्कृत्यपेक्षा कियती खलु स्यात् ॥ ८ ॥

भक्त्येति ॥ तस्याः पातिव्रत्यादिगुणरादावेव भक्तिनिरपेक्षं
स्वयमात्मनैव तुष्टं तदिन्द्रादिदेवचतुष्टयं तस्यात्मयैवाल्पीयस्यापि
भक्त्या पुनः प्रससाद प्रसन्नमभूत् । अल्पीयस्या भक्त्या प्रसन्न-
तायां दृष्टान्तमाह—खलु यस्यास्वेनात्मनैव स्फुटतां प्राकृत्यं
यियासोर्वातुमिच्छतो लब्धवद्दुःसंयुक्षणतया आसन्नप्रवृत्तस्या-
नलस्य वक्षेः कियती संयुक्षणार्थं फूत्कृतेमुखपवनस्यापेक्षा स्या-
द्भवेत् । अपिस्त्वल्पेव । तादृशोऽग्निद्वित्रेव फूत्कारैः संयुक्षितो दी-
प्यनेतरामित्यर्थः । तस्मात्स्वतः प्रसन्नस्याल्पयापि भक्त्या पुनः प्र-
सन्नत्वं युक्तमित्यर्थः । 'तस्याभिरिद्रादथ ते पवित्राग्रागेव दृष्टा
झटिति प्रसेदुः' इत्यपि पाठः स्पष्टार्थः ॥

प्रसादफलमाह—

प्रसादमासाद्य सुरैः कृतं सा

सस्सार सारस्वतसूक्तिमृष्टेः ।

देवा हि नान्यद्वितरन्ति किंतु

प्रसद्य ते साधुभिर्यं ददन्ते ॥ ९ ॥

प्रसादमिति ॥ सा भैमी सुरैः कृतं प्रसादमासाद्य सारस्वत्या
इमाः सारस्वत्यस्ताश्च ताः सूक्तयश्च शोभनोक्तयः श्लेषवाक्यानि
तासां सृष्टेर्निर्माणस्य । रचनामित्यर्थः । सस्सार । श्लेषार्थं संदेहं
परित्यज्य गाथाक्रमेणैन्द्रादींश्चतुरोपि ज्ञात्वा अयं पञ्चमो नल
हृत्यजानादित्यर्थः । देवीवचनस्मरणरूपः को नाम प्रसाद इत्यतः

१ 'सुखावबोधाय तु वचान्-' (१४१४) इति श्लोकोत्तरमेतमपि
व्याख्याय 'पूर्वोक्तार्थं एवार्थोऽत्र निबद्धः । अत एव पाठान्तरम्' इत्युप-
संहृतम् । अत एव जीवातौ न व्याख्यायि । २ 'ये तु स्थूलबुद्धयः
'तत्र सामान्यग्रहणम्' इति मत्वा 'हृत्पद्मसन्न' इति कर्मपदं धृत्वा
'न्यधिवास्य' इति योजयन्ति । तदन्तानविलसितमित्युपेक्षम्' इति
सुखावबोधा । ३ 'अत्र वान्यद्वये भक्तिः कृत्योः कार्यानिपेक्षितलक्षण-
समानधर्मस्यैव कारको यच्छब्दाभ्यां विभ्वप्रतिविम्बतयोक्तदृष्टान्तलंकारः'
इति जीवानुः ।

आह—हि यस्मादेवा अन्यत्किञ्चिद्वितरन्ति ददति किन्तु देवाः प्रसन्नं प्रसन्ना भूत्वा साध्वीं कार्यसाधिकां धियं बुद्धिमेव ददन्ते । तदुक्तं भारते—‘न देवा दण्डमादाय रश्मन्ति पशुपालवत् । यं तु रक्षितुमिच्छन्ति सुबुद्ध्या योजयन्ति तम् ॥’ इति । तस्मादयमेव प्रसादो युक्त इत्यर्थः । सृष्टेः, ‘अधीगधे-’ इति कर्मणि पठि । ददन्ते, ‘दद दाने’ इत्यस्य रूपम् ॥

स्मरणमेव विनादयति—

शेषं नलं प्रत्यमरेण गाथा

या या समार्था खलु येन येन ।

तां तां तदन्येन सहालगन्तीं

तदा विशेषं प्रतिसंदधे सा ॥ १० ॥

शेषमिति ॥ शेषं पञ्चमं सत्यनलं प्रति लक्ष्यीकृत्य ‘भूमः किम्-’ (१३ स. ३ श्लो.) इत्यादिः ‘आकर्ण्य-’ (१३।८) इति यावत्, ‘एष’ (१३।१०) इत्यादिः ‘साधारणीम्-’ (१३।१४) इति यावत्, ‘दण्डम्-’ (१३।१६) इत्यादिः ‘गुम्फः-’ (१३।२०) इति यावत्, ‘या सर्वतः-’ (१३।२२) इत्यादिः ‘शङ्का-’ (१३।२६) इति यावत्, या या गाथा प्रसादात्पूर्वं येन येनेन्द्रादिदेवेन सह समार्था तुल्यार्था [‘सरस्वत्योक्ता’ इति शेषः] सा भूमी तां तां ‘भूमः-’ (१३।३) इत्यादिगाथां तदा प्रसादानन्तरं तदन्येन तस्मात्तस्मादिन्द्रादिरूपान्मुख्यार्थान् तदन्येन श्लेषशक्त्या प्रतिभासमानेन नलरूपेणार्थेन सह खलु निश्चितमलगन्तीमसंबद्धार्थां विशेषं प्रति स्वस्वाकारधारणाद्भिन्नमिन्द्रादिदेवं प्रति संदधे योजयामास । इयमेतस्य गाथा इयमेतस्य गाथेति संबन्धं चकारेत्यर्थः । ‘भूम-’ (स. १३ श्लो. ३) इत्यादौ ‘बालां विलोक्य-’ (१३।२७) इति यावत्तलस्य सर्वत्रानुस्यूतादिन्द्रादीनां तु चतसृषु चतसृष्वेव स्वस्वगाथास्वनुस्यूतास्तां तामिन्द्रादिगाथां तदन्येन बद्ध्यादिना सह अलगन्तीं विशेषमजानात् । या इन्द्रेण नलेन च समानार्था तामिन्द्रविषयमेव सस्मार । एवमितरदेवप्रितयेऽपि प्रत्येकं गाथामेकविषयमेव सस्मार । एवं चतसृष्वपि गाथासु नलस्यानुवृत्तेरिन्द्रादीनां च व्यावृत्तेरावापोद्गापार्थ्या एते देवाः, अयमेव नलः, इत्यज्ञासीदित्याशय इति वा । प्रतिश्लोकं गाथाखेपि चतुर्भिश्चतुर्भिः श्लोकेरैकैक्यप्रतिपादनादेकगाथात्वसमारोपात्प्रत्येकपर्यवसानाद्वैकवचनम् । यद्वा—पञ्चमं नलं प्रति या या ‘अत्याजि-’ (१३।२८) ‘येनामुना-’ (१३।२९) ‘यच्चण्डिमा-’ (१३।३०) ‘किं ते तथा-’ (१३।३१) इत्यादिगाथा येन येन इन्द्रादिना सह संबद्धार्थां तदन्येन बद्ध्यादिना सहालगन्तीं तां गाथामेव विशेषं भेदं जानाति स्म । एकैकस्या गाथाया एकैकदेवपर्यवसानाच्चतसृणामपि गाथानां नले पर्यवसानात्प्रतिशेषप्रमाणान्न अयं पञ्चम एव नल इति विशेषमज्ञासीदित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे—अमुमेवायंमुक्तिविशेषेण प्रकटयितुमाह—एकैकेतीत्युत्तरश्लोकस्यावतारिका कनेज्या ॥

एकैकवृत्तेः प्रतिलोकपालं

पतिव्रतात्वं जगद्गुर्दिशां याः ।

वेद स गाथा मिलितास्तदासा-

वाशा इवैकस्य नलस्य वश्याः ॥ ११ ॥

एकैकेति ॥ या गाथा एकैकवृत्तेरैकैकस्मिन्नेकस्मिन्निन्द्रे, अग्नौ, यमे, वरुणे च वर्तमानस्याप्रतिलोकपालमेकैकदिग्पालं प्रति दिशामिन्द्रादीनां पतिव्रतात्वं जगद्गुर्ग्रीचक्रः । प्राचयादीनामिन्द्रादिप्रतिनियतदेववृत्तितया यत्पातिप्रत्यं तत्पातिप्रत्यं, तेनैवाकारेण या ‘अत्याजि-’ (१३ सर्गे २८ श्लोक) इत्यादिगाथा अग्रीचक्ररित्यर्थः । ता गाथा मिलिताश्चतस्रोऽपि तदा प्रसादानन्तरमसावेकस्य केवलस्य नलस्य वश्या नलैकप्रवणा नलैकाभिधायिनीरेव वेद स अज्ञासीत् । का इव—आशा इव । मिलिता दिशो यथा नलस्य वश्याः ऐन्द्रादीनां दिशामिन्द्रादेकैकप्रवणत्वेपि सर्वासां दिशां चक्रवर्तिनलैकवश्यात् यथा, तथा गाथानामपीत्यर्थः । आशा अधिनां मनोरथाः वदान्यतया नलस्य यथा वश्या इति वा । ‘दासाः’ इति वा पाठः । आनिन्द्यायामुभयार्थवद्भू । प्रसादानन्तरं तु नलैकात्वेन वेद स्मेति भावः । दिशां पानिप्रत्यं गाथाभिगृहीतमित्यर्थः ॥

या पाशिनैवाशनिपाणिर्नैव

गाथा यमेनैव समाग्निर्नैव ।

तामेव मेने मिलितां नलस्य

सैपा विशेषाय तदा नलस्य ॥ १२ ॥

येति ॥ ‘किं ते-’ (१३।३१) इत्यादिगाथा पाशिनैव वरुणेनैव समा तुल्यार्था नत्यन्येन्द्रादिना, या च ‘अत्याजि-’ (१३।२८) इत्यादिगाथा अग्निपाणिना इन्द्रेणैव समा नत्यन्येन्द्रादेवेन या च ‘यच्चण्डिमा-’ (१३।२९) इत्यादिगाथा यमेनैव समा नत्यन्येन, या च ‘येनामुना-’ (१३।३०) इत्यादिरग्निर्नैव तुल्यार्था नत्यन्येन, नलस्य संबन्धिनीं मिलितां समुद्दितां चतुष्टयरूपां तां गाथामेव तदा देवप्रसादादन्तरं सैपा भूमी नलस्य विशेषपायेन्द्रादिभ्यो भेदज्ञानाय मेने । इन्द्रादीनामेकैकस्यामेव गाथायां वर्तमानत्वात्, नलस्य तु सर्वत्रानुगतत्वात् ‘अत्याजि-’ इत्यादिगाथाचतुष्टयप्रतिपाद्यो यः, स एव नल इति तामेव गाथां मिलितां नलस्य भेदज्ञापिकामज्ञासीदिति भावः । या नलस्य गाथेति वा संबन्धः । या पाशिनैवेन्द्रेणैव, यमेनैवाग्निर्नैव समा गाथा नलस्य संबन्धिनीं मिलितां तामेवानलस्य नलस्यतिरिक्तस्य इन्द्रादेर्भेदाय मेने । मिलितया तथा कृत्वा नले निश्चिने सति गान्तरीयकत्वात्तदितरे देवा अपि तथैव निश्चिता इति भाव इति वा । मिलितां तामेव गाथां नलस्य विशेषाय तथा नलेतरस्येन्द्रादेर्भेदाय मेने इति वा व्याख्येयम् । या पाशिनैवेन्द्रादेरेवकारान्तरपरममुच्चयार्थान्पद्मीकृत्य या नलसंबन्धिनीं गाथा पाशिनापि, इन्द्रेणापि यमेनापि, अग्निनापि, तुल्यार्थाभूत् तां ‘देवः पतिः-’ (१३।३४) इत्यादि मिलितां पञ्चायां गाथां देवप्रसादादन्तरं नलस्यैव विशेषाय मेने । देवः प्रसन्नः स्वीयस्वीयाकारेषु घृतेषु पूर्वं पञ्चाथैवेन प्रतिभातामपीदानीमिकस्य नलस्यैव प्रतिपादिकामज्ञासीदिति भाव इति । ‘देवः पतिः-’ (१३।३४) इत्यादिमेव गाथा विषय इति ज्ञेयम् । अवधारणार्थेनैवैका (व) कारित्वयमेव गाथा विषय इति व्या-

ह्येयम् । अयं श्लोकः 'शेषं नलम्' 'एकैकवृत्तेः' (१४।११) इति द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां समानार्थः । अनलस्येति प्रत्येकपर्यवसायिवा-
देकवचनम् ॥

निश्चिन्त्य शेषं तमसौ नरेशं
प्रमोदमेदस्वितरान्तराभूत् ।
देव्या गिरां भावितभङ्गिराख्य-
चित्तेन चिन्तार्णवयादमेयम् ॥ १३ ॥

निश्चित्येति ॥ असौ भूमौ शेषमवशिष्टं तं पञ्चमं पूर्वोक्तप्र-
कारेण नरेशं नलं निश्चिन्त्य प्रमोदेन प्रकटहर्षेण भेदस्वितरमत्य-
न्तपरिपुष्टं सोल्लासमान्तरं मानसं ब्रूया एवंभूताभूत् । नले नि-
श्चिते सति नितरां हृष्टाभूदित्यर्थः । रलयोः सावण्यांशलश्चासावी-
शश्च तमिति वा । अनन्तरं च देव्याः सरस्वत्याः गिरां वचनानां
भाविता पर्यालोचिता भङ्गिः प्रकारो यया विज्ञाताशया । गिरां
देव्याः सरस्वत्या वा विज्ञातवचोरचनाविशेषा सती नलनिश्चया-
त्पूर्वं चिन्तार्णवयादसा चिन्तासमुद्गजलजन्तुरूपेण नलनिश्चये
सत्यपि तत्प्राप्त्युपायचिन्तासमुद्गजलचरेण वा चित्तेन मनसा इदं
वक्ष्यमाणप्रकारमालयवृत्ते । मनस्यैवैवमचिन्तयदिति भावः । 'चि-
न्तार्णवः' इति पाठे विचित्रद्वीपवचनानुस्मरणजनिताश्रयसमुद्गज-
लचरेणातिसाश्रयणेत्यर्थः ॥

किमाख्यदित्याह—

सा भङ्गिरस्याः खलु वाचि कापि
यद्भारती मूर्तिमतीयमेव ।
श्लिष्टं निगद्यादृत वासवादी-
न्विशिष्य मे नैपथमप्यवादीत् ॥ १४ ॥

सेति ॥ खलु निश्चितं सा प्रसिद्धा मूर्तिमती भारती सरस्वती
देवी इयमेव 'इयं मूर्तिमती सा भारत्येव' इति भारतीत्वं विधे-
यम् । यथास्यादस्या वाचि कापि लोकोत्तरा भङ्गिः रचनान्ति तस्मा-
दित्यर्थः । यस्मादियमेव मूर्तिमती भारती तस्मादस्या वचने
निश्चितं सा कापि भङ्गिरस्तीति वा । तामेव भङ्गीमाह—यत्
श्लिष्टमुभयसंबद्धं वचो निगद्यास्पष्टमुक्त्वा वासवादीनादृत गौरवे-
णावर्णयत् । विशिष्य विशेषं कृत्वा । तेभ्यो विशिष्य वा । यत्
'अस्याजि—' (१३।२८) इत्यादिश्लोकचतुष्टयेन मे मम मङ्गं वा नैपथ-
मप्यवादीत् । सर्वलोकपालांशस्य नलस्यैव वर्णनं युक्तमिति भावः ॥

जग्रन्थ सेयं मदनुग्रहेण
वचःस्रजः स्पष्टयितुं चतस्रः ।
द्वे ते नलं लक्षयितुं क्षमेते
ममैव मोहोयमहो महीयान् ॥ १५ ॥

जग्रन्थेति ॥ सेयं वाणी मयि मम वाऽनुग्रहेण कृपया स्पष्ट-
यितुं नलं स्पष्टं ज्ञापयितुं याः चतस्रः 'अस्याजि—' (१३।१८) इत्या-

१ 'केपुनिदादर्शेषु 'शेषं नलम्' एकैकवृत्तेः' (१४।११) इति गाथाद-
येन गतायेत्यादियं गाथा नालस्येव' इति सुखावबोधः । अत एव जीवार्ता
न व्याख्याता ।

दीर्घवचःस्रजः वचनमाला जग्रन्थ ससर्ज, तासु मध्ये ते द्वे वचःस्रजौ
'नामग्राहं मया नलमुदीरितम्' (१३।२९) 'नमे सहजरागभरात्'
(१३।३०) इत्येवंरूपे, 'महीमहेन्द्रः' (१३।२८) 'नलमुदीरितम्'
(१३।२९) इत्येवंरूपे वा नलं लक्षयितुं ज्ञापयितुं क्षमेते समर्थे
भवतः । अहो आश्चर्यं—मम एवायमेतावन्तं कालं महीयान्मोह
अबोधः । 'नले स्पष्टं कथितेऽप्येतावन्तं कालं मम निश्चयो नाभू-
दित्याश्चर्यमित्यर्थः । पूर्वोक्ता एव चतस्रो वचःस्रजः स्पष्टयितुं तदर्थं
स्पष्टीकर्तुं ये द्वे वचःस्रजौ 'एवं यार्थिनी' (१३।३३) 'देवः पतिः'
(१३।३४) इत्येवंरूपे सेयं देवी जग्रन्थ, ते द्वे वचःस्रजौ नलं लक्षयितुं
क्षमे समर्थे । 'एवं यार्थिनी' (१३।३३) इत्यनेन प्रथमव्याख्याने
स्फुटं नलस्यैव प्रतिपादनाद्व्याख्यामानन्तरे च देवाभ्युपेतोप्य संलज्य
वा (न) ल एव स्वीकरणीय इति यावदर्थं नलस्यैव प्रतिपादनात्
'देवः पतिः—' (१३।३४) इत्यनेनापि लोकपालांशवाञ्छलस्यैव
पञ्चरूपत्वसंभवादिन्द्रादेशसंभवाञ्छलादन्यत्वात् कतरो वरः, अ-
पि 'अन्यो नास्ति' इत्यपि नलस्यैव प्रतिपादनादित्यर्थ इति वा ।
अत्र पूर्वस्तच्छब्दो विशेष्यवचःस्रजपरामर्शार्थः । उत्तरस्तु तत्प-
रामशक्तेः विधेयसंस्पर्शा । यत्तदोश्च निलसंबन्धाच्छब्दः
संबध्यते । 'अन्विप्रन्विदभिस्त्रजं चेति वक्तव्यम्' इति नित्य-
मपितो लिटः कित्त्वविधानात् 'जग्रन्थ' इति रूपम् । संयोगा-
त्परस्य लिटो वा कित्त्वमिति केचित् इति अपितो लिटः कित्त्व-
विधानाद्वा नलोपाभावः समर्थनीयः । युक्तयन्तरेण वा समाधा-
तव्यम् ॥

श्लिष्यन्ति वाचो यदमूरमुष्याः
कवित्वशक्तेः खलु ते विलासाः ।
भूपाललीलाः किल लोकपालाः
समाविशन्ति व्यतिभेदिनोऽपि ॥ १६ ॥

श्लिष्यन्तीति ॥ अमुष्या देव्याः अमूरः पूर्वोक्ता वाचः यदने-
कार्यतया श्लिष्यन्ति श्लेषं भजन्ते खलु निश्चितं कवित्वशक्तेः काव्य-
निर्माणसहप्रतिभायाः विलासा विवृण्वगानि । कवित्वशक्तिं विना
श्लेषवचोरचना निर्माणमशक्येत्यर्थः । किल यस्माद्व्यतिभेदिनोऽपि
परस्परापेक्षया नलापेक्षया वा विशेषेण सहस्रनेत्रवादिनाऽति-
तरां भिन्ना अप्यमी लोकपाला भूपालस्य नलस्य लीला विलासा-
न्समाविशन्त्यनुभवन्ति नलाकारं विभ्रति । अथ च नलवर्णकेषु
श्लोकेषु मूर्तीभूय प्रतिष्ठा एव इत्यन्त इत्यर्थः । अतः श्लेषवशा-
न्मम भ्रमोऽभूदिति भावः । 'श्लेषवशाञ्छललीलाः सन्तो लोक-
पाला गाथाः समाविशन्तीति वा । अन्योन्यं भिन्ना अपि लोक-
पाला नललीलाः सन्तोऽंशेन नृपत्वं प्राप्ताः सन्तः किल एकीभ-
वन्ति । अतो नलस्यैव लोकपालांशतया तत्र प्रयुक्तानि देवीव-
चांसि श्लेषं वदन्तीति कवित्वशक्तिविलासा एव ॥

त्यागं महेन्द्रादिचतुष्टयस्य
किमभ्यनन्दत्कममूर्चितस्य ।
किं प्रेरयामास नले च तन्मां

सा सूक्तिरस्या मम कः प्रमोहः ॥ १७ ॥
त्यागमिति ॥ इयं देवी 'अस्याजि' (१३।२८) येन' (१३।३९)

इत्यादिना श्लोकचतुष्टयेन 'त्वं यार्थिनी' (१३।३३) 'देवः पतिः—' (१३।३४) इत्यादिगाथाद्वयेनापि क्रमेण सूचितस्य प्रत्यायितस्येन्द्रादिनलचतुष्टयस्य पूर्वव्याख्यानप्रकारेण परित्यागं किं कथमभ्यनन्दत् । युक्तमेतदिति लौति स्मेत्यर्थः । नले मां पूर्वव्याख्यानप्रकारेण प्रेरयामास च किं, कथं प्रेरयामास । एकेनैव वाक्येन द्वयमपि कथं चकार । आश्चर्यमेतदित्यर्थः । किंशब्दावशाश्चर्यं । नले च । नल एवेति चकारोऽवधारणार्थो वा । तत्तस्मात्कारणादस्या देव्याः का सूक्तिः शोभनवचननिर्माणचातुरी । अपि तु लोकोत्तरा । मम प्रकृष्टो मोहश्च कः अपि तु सोऽपि लोकोत्तरः । अस्या इयमुक्तिः कः, मम मोहश्च केत्यर्थः । एवं देव्या इन्द्रादिचतुष्टयस्य स्पष्टं परित्यागोऽभ्यनुज्ञाते नलस्य च वरणेऽभ्यनुज्ञाते ममेव मोहो न युक्त इत्यर्थः । पूर्वं मोहोऽभूदिदानीं तु निवृत्त इत्याशयः । इन्द्रादित्यागं किमर्थमभ्यनन्दत्, नले च मां किमर्थं प्रेरयामास, उभयमपि तावच्चकार तदेतन्मदनुग्रहार्थमेवेति भाव इति वा । त्यागम्, 'चजोः—' इति कुत्स्वम् ॥

एवं विचारानन्तरं किमभूत्तत्राह—

परस्य दारान्खलु मन्यमानै-

रस्तृश्यमानामर्मरंधरित्रीम् ।

भक्त्यैव भर्तुश्चरणौ दधानां

नलस्य तत्काऽमपश्यदेपा ॥ १८ ॥

परस्येति ॥ एषा भैमी तत्कालं देवप्रसादमये एवंभूतां धरित्रीं पृथ्वीमपश्यत् । किंभूताम्—परस्य नलस्य दारान्पत्नीं मन्यमानैरिव परनारीबुद्ध्यैव अर्मरंरिन्द्रादिभिरस्तृश्यमानाम् । खलुरिवार्थः । तथा—भूपतिःवाहनुनेलस्य भक्त्यैव सेवाबुद्ध्यैव चरणौ दधानां धारयन्तीम् । अन्यापि भक्त्या भर्तुश्चरणौ धारयति । देवत्वात्सहजो भूयस्पर्शो मनुष्यत्वात्सहजो भूमिस्पर्शोऽन्यथोपेक्षितः । देवमनुष्यचिह्ने दर्शिते । 'दारानिव' इति वा पाठः ॥

सुरेषु नापश्यदवैक्षताक्ष्णो-

निमेषमूर्त्तिभृति संमुखी मा ।

इह त्वमागत्य नले मिलेति

संज्ञानदानादिव भापमाणम् ॥ १९ ॥

सुरेष्विति ॥ सा भैमी संमुखी सती बुद्धिपूर्वं विलोकयन्ती सती सुरेषु अक्ष्णोनिमेषं नेत्रपक्षमसंकोचं नापश्यत्, उर्वीभृति नले एवैक्षत । देवानामनिमेषवान्मनुष्याणां च सनिमेषत्वादित्यर्थः । तत्रोपेक्षते—किंभूतं निमेषम्—संज्ञानदानाद्वाकारणसूचकाक्षिपक्षमचेष्टाकरणादिति भापमाणमिव । इति किम्—हे भैमि, त्वं आगत्य इह मया चिह्निते नले मिल संयुक्ता भवेति ॥

नाबुद्ध बाला विबुधेषु तेषु

क्षोदं क्षितेरैक्षत नैपथे तु ।

पत्ये सृजन्त्याः परिस्मभमुर्व्याः

संभूतसंभेदमसंशयं सा ॥ २० ॥

नेति ॥ सा तेषु विबुधेषु देवेषु क्षितेः क्षोदं भूरेणुं लभं नाबुद्ध न ददर्श, नैपथे एवैक्षत ददर्श । देवानां रजःसंबन्धाभावात्-

राणां तत्संबन्धादित्यर्थः । तत्रासंशयमुपेक्षते—(किंभूतम्—) पत्ये नलाय परिस्मभमालिङ्गनं सृजन्त्या दद्यात् उर्व्याः सकाशात्संभूतसंभेदमिव संजातसंबन्धमिव । आलिङ्गनवशाज्जरेणुनेले लभ इत्यर्थः । पत्ये 'क्रियया यमभिप्रेति—' इति संप्रदानत्वम् ॥

स्वेदः स्वेदहस्य वियोगतापं

निर्वापयिष्यन्निव संसिमुक्षोः ।

हीराङ्कुरश्चारुणि हेमनीव

नले तयालोकि न दैवतेषु ॥ २१ ॥

स्वेद इति ॥ तया नले स्वेद आलोकि, न दैवतेषु देवेषु । किं करिष्यन्निव—संसिमुक्षोः भैम्यालिङ्गनं कर्तुमिच्छोः स्वेदहस्य नलशरीरस्य वियोगतापं भैमीवियोगजनितं ज्वरं निर्वापयिष्यन् (इव) शमयिष्यन् (इव) । भैम्यालिङ्गनोऽमुकनलदेहस्य तापनाशकरत्वादित्यर्थः । उदकं हि तापं शमयति । नलालिङ्गनोऽमुकस्य भैमीदेहस्य वा । देवेषु स्वेदस्याभावात्, नरेषु च तत्संज्ञाभावात् सारिवकस्वेदयुक्तो नलो मया प्राप्त एवेति भैम्या विरहज्वरशान्तिः । उपेक्षते—चारुण्ययुक्तमे हेमनि सुवर्णे खचितो हीराङ्कुर इव । अतिगौरदेहरोमकृपणस्वेदजलकणक्षणकारो हेमस्यवज्राङ्कुराद्येनोपेक्षितः । देवता एव दैवतानि । प्रजादिवास्वार्थेणः (५७) । 'स्वार्थिकाः प्रकृतिना लिङ्गवचनान्यातिवर्तन्ते' इति पण्डित्यम् ॥

सुरेषु मालाममलामपश्य-

श्ले तु बाला मलिनीभवन्तीम् ।

इमां किमामाद्य नलोऽद्य मूर्त्तिं

श्रद्धास्यते मामिति चिन्तयेव ॥ २२ ॥

सुरेष्विति ॥ सा बाला सुरेषु मालाममला निर्मलाममलानां चापश्यत्, नले तु मलिनीभवन्तीं पूर्वममलानां कालक्षेपेणोष्मणा च मलानां मलिनां च जायमानामपश्यत् । सुराणाममलानकुसुमत्वादित्यर्थः । उपेक्षते—इति चिन्तयेव मलिनीभवन्तीम् । इति किम्—नलोऽद्य स्वयंवरादिनेऽतिमूर्त्तिं मय्यकाशादप्यतिमृद्भीमिमां भैमीमायाद्य प्राप्त्य मां मालां श्रद्धास्यते किमाद्रेणाङ्गीकरिष्यति किम् । अपि तु नेति ॥

श्रियं भजन्तां कियदस्य देवा-

श्लया नलस्यास्मि तथापि नैपाम् ।

इतीरयन्तीव तथा निरैक्षि

सा नैपथे न त्रिदशेषु तेषु ॥ २३ ॥

श्रियमिति ॥ देवा अस्य नलस्य श्रियं कियद्भजन्तामाश्रयन्तु, अपि तु न किञ्चिदपि । यस्मादेषां देवानां नलस्य संबन्धिनी तथा तादृशी अतिप्रसिद्धा श्लयापि कास्मिलेशोऽपि नास्ति । येषां यदीयकास्मिलेशोऽपि नास्ति ते तदीयां शोभां कथमाश्रयन्तामपि तु न कथंचिदित्यर्थः । अथ च—येषां नलसंबन्धिनी आदर्शादित्युक्ता श्लया प्रतिबिम्बमपि नास्ति । प्रतिबिम्बमुपस्थाप्य न भवन्तीति यावत् । यदीयप्रतिबिम्बेनापि न साध्यं ते तदीयबिम्बश्रियं कथं लभन्तामित्यर्थः । अथ च—अस्य श्रियं किञ्चिद्भजन्तां

नटवस्त्रलरूपधारणात्किञ्चिच्छोभन्ताम् । तथापि स्वाभाविकी न-
लस्य कान्तिरेषां नास्ति । अथ च—अस्य संपदं बहु भजन्तां
तथापि नलस्य कान्तिरेषां नास्ति । संपदा तुल्यत्वेऽपि कान्त्या
तुल्यत्वं नास्तीत्यर्थः । अथ च—अस्य श्रियं कियद्बहु भजन्ताम् ।
तथापि भूमौ तमःप्रकृतिदृष्ट्या देहव्यवहितरविप्रभोपलक्षितः
इयामाकारो नलस्यास्ति एषां तेजोरूपत्वेन नास्ति । तेजोराहि-
त्येन च नराणां विद्यत इत्यर्थः । तया भैम्या इति पूर्वोक्तप्रकारेण
ईरयन्तीव कथयन्तीव, यत्राहं वर्ते स एव नल इति प्रकाशय-
न्तीव सा छाया नैषधे निरक्षि दृष्टा तेषु त्रिदशेषु न । छायापि
स्वाभावभावाभ्यां देवत्वनरत्वव्यञ्जिका ज्ञातेत्यर्थः । कियदिति
क्रियाविशेषणम् ॥

चिह्नैरमीभिर्नलसंविदस्याः

संवादमाप प्रथमोपजाता ।

सा लक्षणव्यक्तिभिरेव देव-

प्रसादमासादितमप्यबोधि ॥ २४ ॥

चिह्नैरिति ॥ अस्या भैम्याः प्रथमोपजाता तूल्यकालोपपन्ना,
'इतरनलतुलाभाक्-' (१३।५४) इति पूर्वसर्गोक्ततर्कोपपन्ना वा,
देवीश्लोकानुसंधानोपपन्ना वा, अयमन्य एव नल इति संविद्-
द्विरमीभिः पूर्वोक्तभूस्पर्शादिभिश्चिह्नैः संवादं स एवायं नल इत्य-
नुव्यवसायरूपमाप । पूर्वमम 'नलोयम्' इति प्रत्ययो युक्त एव
जात इति एतैश्चिह्नैर्निश्चितवतीत्यर्थः । अनन्तरं च सा भैमी देव-
त्वनरत्वजापकानां लक्षणानां निमेषवभूस्पर्शादिचिह्नानां व्य-
क्तिभिः प्रकटैरेवासदितं प्राप्तं देवप्रसादमप्यबोधि । एतावत्पर्यन्तं
भूस्पर्शादिचिह्नानि न दृष्टानि, इदानीं तु दृश्यन्ते, तस्मान्मम
पूजया देवाः प्रसन्ना इत्यप्यजानादित्यर्थः ॥

नले निधातुं वरणस्रजं तां

सरः स रामां त्वरयत्यथैनाम् ।

अपत्रपा तां निषिपेध तेन

द्वयानुरोधं तुलितं दधौ सा ॥ २५ ॥

नल इति ॥ अथ सरस्तां वरणस्रजं वरणमभूकमालां नले
निधातुं निक्षेप्तुं एतां रामां भैमीं त्वरयति स शीघ्रं प्रेरयामास ।
अपत्रपा अन्यतो लज्जा च तां भैमीं निषिपेध निवारयामास ।
सर्वस्मिञ्जने पश्यति सति कथमहमेनं वृण इति लज्जावशात्तस्या
बुद्धिरुद्भूतित्यर्थः । तेन कारणेन सा भैमी द्वयानुरोधं सरलज्जा-
योराज्ञां प्रवृत्तिनिवृत्तिसंदेहं तुलितं समानमेव दधौ । भावसंधि-
वशादुरकटापत्रपाभ्यां मालानिक्षेपानिक्षेपदोलायिताभूदित्यर्थः ।
अन्योऽपि तुल्याभ्यां द्वाभ्यां विरुद्धकार्यद्वयार्थं प्रेषितो द्वयोरनु-
रोधादौदासीन्यमेवावलम्ब्यते । तामिति पुनरुपादानं वाक्या-
न्तरावाप्तमर्थनीयम् । निषिपेध, 'स्थादिप्बभ्यासेन-' इति
परत्वम् ॥

१ 'अत्र श्रियमिव श्रियम्, छायेव छाया' इति सादृश्याक्षेपाश्रिद-
शेन । ताभ्यामङ्गाभ्याम् 'हरीरयन्तीव' इत्युपेक्षायाः संकरः इति
जीवातुः । २ 'एतनासा मध्यमानायां क्वमुक्तम् । 'तुल्यलज्जासरा-
मभ्या' इति लक्षणात् इति जीवातुः ।

स्रजा समालिङ्गयितुं प्रियं सा

रसादधत्तैव बहुप्रयत्नम् ।

सम्भ्रमपाभ्यामभवत्तदीये

स्पन्दस्तु मन्दोपि न पाणिपद्मे ॥ २६ ॥

स्रजेति ॥ सा भैमी रसाधीत्या स्रजा मधुकमालया प्रियं
नलं समालिङ्गयितुं बहुप्रयत्नं भूयांसमुद्योगमधत्तैव, चकारैव ।
तु पुनर्मन्दीये पाणिपद्मे सम्भ्रमपाभ्यां हेतुभ्यां मन्दोऽप्यलपोऽपि
स्पन्दश्चलनं नाभवत् ॥

तस्या हृदि व्रीडमनोभवाभ्यां

दोलाविलासं समवाप्यमाने ।

स्थितं धृतैणाङ्गकुलातपत्रे

शृङ्गारमालिङ्गदधीश्वरश्रीः ॥ २७ ॥

तस्या इति ॥ अधीश्वरी समर्था भूयसी अधीश्वरस्य कस्यचि-
द्वाजो वा श्रीलक्ष्मीमत्स्या भैम्या हृदि स्थितं वर्तमानं शृङ्गारं
शृङ्गाररसमालिङ्गत् । किंभूते हृदि—व्रीडमनोभवाभ्यां दोलावि-
लासमान्दोलजनितं व्रीडां समवाप्यमाने प्राप्यमाणे । कोटिद्वय-
संबन्धाप्रवृत्तिनिवृत्तिसंदेहं प्राप्त इत्यर्थः । तथा एणाङ्गश्चन्द्रमस्य
कुलं कुलोत्पन्नो नल इत्यर्थः । स एवातपत्रे, धृतमेणाङ्गकुलातपत्रं
येन तस्मिन् । शृङ्गाररस एव स्रज्जाद भैमीहृदयमेव सिंहासनं
नल एव छत्रं लज्जाकामो दोलाया उभयपार्श्वत आन्दोलनार्थं
स्थितौ चामरधारिणौ वा । तस्या भावसंधिसंवलितः शृङ्गारो राज-
वदुज्जृम्भत इति भावः । दोलान्दोलने च भोगश्रियः प्रियमालि-
ङ्गन्ति । अधीश्वरस्य नलस्य धीरिति वा । अत्र पक्षे ह्रिकामाभ्यां
दोलायमानां भैमीं दृष्ट्वा स्थानो नलः पूर्वं विप्रलम्भशृङ्गारं प्राप्तः
ततः सापि तं तादृशं दृष्ट्वा तदीयशोभाङ्गीकारात्स्वयमपि तादृशी
बभूवेति भावः । आन्दोलिकाछत्रचामरैरयं प्रभुरिति विज्ञायत
इत्यर्थः । 'श्रितम्' इति पाठे हृदीति विषयसप्तमी ॥

करः स्रजा सज्जतरस्तदीयः

प्रियोन्मुखः सन्विरराम भूयः ।

प्रियाननस्यार्धपथं ययौ च

प्रत्याययौ चातिचलः कटाक्षः ॥ २८ ॥

करः इति ॥ स्रजा सज्जतरो नितरां सज्जः कण्ठे निक्षेप्तुमुद्ये-
कृतमालः तदीयः करः प्रियोन्मुखो नलसंमुखं गन्तुं सोद्योगः
सन्भूयः पुनः लज्जावशाद्विरराम निवृत्तः । तदीयोऽतिचलः कटा-
क्षश्च प्रियाननस्यार्धपथं ययौ च प्रत्याययौ च । दिदृक्षावशादर्थ-
मार्गं गतोऽपि लज्जावशात्तन्मध्यमार्गं नलकटाक्षसंबन्धाच्च पुनः प्र-
त्यावृत्त इति भावः । अन्योप्यतिबलो गतागते करोति ॥

तस्याः प्रियं चित्तमुपेतमेव

प्रभूवभूवाक्षि नतु प्रयातुम् ।

१ 'श्रितम्' इति जीवातुसुखावबोधार्थः पाठः । २ 'तदाननस्य'
इति जीवातुसंमतः पाठः । ३ 'मुदेतम्' इति जीवातुसंमतः पाठः ।

सत्यः कृतः स्पष्टमभूत्तदानीं

तयाक्षिण लज्जेति जनप्रवादः ॥ २९ ॥

तस्या इति ॥ तस्याश्चित्तं प्रियमुपेतमेव प्राप्तमेव । अक्षि तु पुनः नलं प्रयाप्तुं प्राप्तुं न प्रभूबभूव समर्थं नाभूत् । स्पष्टमुपेक्षते— अक्षिण नेत्रे लज्जेति जनप्रवादो लोकाभाणकः तथा तदानीं नल-वरणसमये सत्यः कृतोऽभूत् । अन्यथा लज्जायाश्चित्तधर्म्ये चित्तस्य नलप्राप्तिरयुक्ता, नेत्रस्य च नलप्राप्तिर्युक्तेत्यर्थः । प्रीत्या चित्तं नल एव वर्तते परं लज्जावशात्कटाक्षेण विलोकयितुं नाशकदिति भावः । प्रभूबभूव, च्यो दीर्घः ॥

कथं कथंचिन्निपधेश्वरस्य

कृत्वास्वपन्नं द्रवीक्षितश्रि ।

वाग्देवताया वदनेन्दुविम्बं

त्रपावती साकृत सामिदृष्टम् ॥ ३० ॥

कथमिति ॥ त्रपावती सा भैमी निपधेश्वरस्यास्वपन्नं मुखकमलं कथंचिन्महता कष्टेन लज्जाविगमसाहसेन द्रवीक्षितश्रि ईपद्विलो-कितशोभं कृत्वा वाग्देवताया वदनेन्दुविम्बं लज्जाया सामिदृष्टम-र्धदृष्टमकृत । किंचिद्बुद्ध्या पुनर्योवृत्तावाद्दृष्टमकलशोभं चकार-त्यर्थः । 'त्रपावती' इत्युभयत्र हेतुः । एतां मालां नलकण्ठे स्थाप-येत्याशयेन दक्षीमुखमधेय्रीक्षितं चकारेति भावः ॥

अजानतीवेदमवोचदेना-

माकृतमस्यास्तदेवत्य देवी ।

भावस्वर्पोर्मिप्रतिसीरया ते

न दीयते लक्षयितुं ममापि ॥ ३१ ॥

अजानतीति ॥ देवी अस्या भैम्याः तत्पूर्वश्लोकसूचितमाकृत-माशयमवेत्य ज्ञात्वा अप्यजानतीव एतां भैमीं प्रति हृदमवोचत् । हृदं किम्—हे भैमि, त्रपोर्मिप्रतिसीरया लज्जाकलोलरूपया जव-निकया ते तव भाव आशयो ममापि (लक्षयितुं) सरस्वत्या अथ च विश्वात्म्यसखीभूताया अपि (लक्षयितुं) ज्ञानुं न दीयते । त्वल्ल-ज्जावशादतिमृदं यत्सूचयसि तन्ममापि न ज्ञायते । ततः किंचि-ल्लज्जां त्यक्त्वा स्पष्टं कथयेति परिहासबुद्ध्या तामेव स्वाशयं वाद्-यितुमवोचदित्यर्थः । अन्यदपि जवनिकाच्छादितं न ज्ञायते । 'वि-तीर्यते लक्षयितुं न मेऽपि' इति पाठे मे मद्यम् । 'प्रतिसीरा जवनिका' इत्यमरः ॥

देव्याः श्रुतौ नेति नलार्धनाभि

गृहीत एव त्रपया निपीता ।

अथाकुलीरकुलिभिर्मृशन्ती

दूरं शिरः सा नमयांचकार ॥ ३२ ॥

देव्या इति ॥ देव्याः श्रुतौ कर्णे 'न' इति नलस्यार्धे नाभि गृहीत एव भैम्या उच्चारित एव त्रपया निपीता व्यासा सा भैमी

१ 'न जानतीवेद' इति जीवानुमंसनः पाठः । २ 'वितीर्यते लक्षयितुं न मेऽपि' इति जीवानुसुखावबोधामुक्त्यपाठः ।

'ल' इति द्वितीयमक्षरमुच्चारयितुमशक्ता सती अधानन्तरं स्वस्या अकुलीर्देव्या बाहुलीः स्वीयाकुलीभिरेव मृशन्ती स्पृशन्ती नि-बिड पीडयन्ती शिरो दूरमत्यर्थं नमयांचकार । अभिलाषप्रति-बन्धे दुःखितस्याकुलिमेलनं स्वभावोक्तिः ॥

करे विधृत्येश्वरया गिरां सा

पान्था पथीन्द्रस्य कृता विहस्य ।

वामेति नामैव बभाज साधं

पुरन्ध्रसाधारणसंविभागम् ॥ ३३ ॥

कर इति ॥ गिरामीश्वरया वाग्देव्या विहस्याशाननाटमाद्यात् कृत्वा तां करे विधृत्य इन्द्रस्य पथि पान्था पथिका (कृता) इन्द्रं प्रति वरणार्थं नीता सा भैमी पुरन्ध्रीणामन्यस्त्रीणां साधारणः स-मानः संविभागोऽशो यस्य । पुरन्ध्रिषु वा । एवं(भूतं) सर्वस्त्री-वाचकं 'वामा' इत्येव नाम वक्रार्थवाच्यार्थं बभाज भेजे । इन्द्रं प्रति देव्या नीयमाना वक्राभूदिति भावः । साधंमेवेति वा । पान्थेति पूर्ववत् । 'पान्था' इति पाठे 'पथे गत्याम्' इति धातोऽर्द्धलाटिवा-णो पथि गच्छी कृत्यर्थः । पुरन्ध्रीति पूर्ववत् ॥

तमेवार्थमुक्तिविशेषेण पुनराह—

विहस्य हस्तेऽथ विकृष्य देवी

नेतुं प्रयाताभि महेन्द्रमेताम् ।

अमादियं दत्तमिवाहिदेह

ततश्चमत्कृत्य करं चकप ॥ ३४ ॥

विहस्येति ॥ वाग्यानन्तरं देवी विहस्य किंचिद्वस्त्रं वा एतां भैमीं स्वहस्तेन विकृष्य महेन्द्रमभि लक्ष्मीकृत्य नेतुं प्रयाता प्र-स्थिता इन्द्रं प्रापयितुं निर्गता । तत इन्द्रादिगमनोद्योगानन्तरमियं भैमी चमत्कृत्य किमियमिन्द्रवरणे मां प्रवनेयतीति बुद्ध्या भीत्या करं स्वहस्तं चकपे आचकपे । किंभूतमिव करम्—अमादयिष्या-न्नेरहिदेहे सर्वदारीं दत्तमिव स्थापितमिवैत्युपेक्षा । सर्वदेहे अमादयते हस्तं यथा कश्चिदकपति तथेयुपमा वा । ततो देवीक-रादिति वा ॥

भैमीं निरीक्ष्यामिमुखीं मघोनः

स्वाराज्यलक्ष्मीरभृताभ्यसूयाम् ।

दृष्ट्वा ततस्तत्पगिहारिणीं तां

वीडं विडोऽजःप्रवणाभ्यपादि ॥ ३५ ॥

भैमीमिति ॥ स्वाराज्यलक्ष्मीर्विडोऽजःप्रवणा इन्द्रेऽत्यन्तमनु-रक्ता स्वर्गाधिपस्यश्रीर्भैमी मघोन इन्द्रस्याभिमुखी निरीक्ष्य सप-त्नीबुद्ध्या भैम्यामभ्यसूयामसहनत्वमभूत् दधार । ततोऽनन्तरं तां तत्परिहारिणीमिन्द्रव्यागिनीं दृष्ट्वा इन्द्रेऽनुरक्ता सती वीडं लज्जा-मभ्यपादि प्राप । इयमिन्द्रं नाभिलषति वृथैव मयेषां कृतेति

१ 'नामेव' इति पाठे इवम्य व्यवहितिमवगन्तव्यं 'मायेमिव' इत्युपे-क्षयामः—इति सुखावबोधः । २ 'पान्थापथि' निबन्धम् (५।१।३६) इत्य-प्यस्यैव पथः पन्थादेशे न दीर्घ—इति मल्लिनाथस्तु मन्त्रपञ्चाक्रियैव पराकृतः । ३ पूर्वोक्त्यावबोधार्थं श्लोको जीवातो न व्याख्यातः ।

ललज्जेल्यर्थः । इयं भैमी स्त्रीरत्नभूता सती निर्गुणतयनं परिहरति
तस्याहं प्रिया जातेति लज्जितेल्यर्थः । अभ्यपादि, कर्तरि चिण् ॥

त्वत्तः श्रुतं नेति नले मयातः

परं वदस्वैत्युदिताय देव्या ।

ह्रीमन्मथद्वैतरङ्गभूमी

भैमी दशा भाषितनैपघाभूत् ॥ ३६ ॥

त्वत्त इति ॥ अथ देव्या इत्युदिता परिहासवशादुक्ता भैमी
दशा दृष्टयैव भाषितनैपघाभूत् । इति किम्—हे भैमि, मया त्वत्तो
नलविषये इति 'न' श्रुतं निषेधार्थं नकारः श्रुतः । अतः कार-
णात्परं नलादित्युद्भीष्टं वदस्व कथय । अथ च—नलविषये 'नलः'
इति पदे 'न' इति नलनाम्नोऽर्थं श्रुतम् । अतो नकारात्परमनन्त-
रमक्षरं कथयेति । किंभूता—ह्रीमन्मथयोर्लज्जाकामयोर्द्वैतरथस्य
द्वाभ्यां (रथाभ्यां) प्रवृत्तस्य युद्धस्य रङ्गभूमी नृत्तस्थानं समबलह्री-
कामवशीकृता । अस्मिन्नले मालां मया—क्षेपयेति दृष्टयैव नलं
निर्दिष्टवती न त्वत्तं, न च साक्षात्कारमुच्चारयति स्मेत्यर्थः ।
उदिता, अथ पश्चादिति वा । वदस्व, 'भासन-' इति भासने उ-
त्साहे वा तद् । द्वैतरथं द्विरथसंयन्धीति संबन्धेऽण् ॥

हस्तसु भैमीं दिविषत्सु पाणौ

पाणिं प्रणीयात्सरसां रसात्सा ।

आलिङ्ग्य नीत्वाकृत पान्थदुर्गा

भूपालदिकपालकुलाध्वमध्यम् ॥ ३७ ॥

हस्तस्विति ॥ सा देवी भैमीमालिङ्ग्याङ्गपालिकया धृत्वा
भूपालस्य नलस्य दिक्पालकुलस्य च इन्द्रादिचतुष्टयस्य पुरःसरो-
ऽध्वा मार्गस्त्वमध्यं भीष्मा प्रापय्य पान्थदुर्गां पथिकसिन्दूरादिपू-
जितशिलाभयकल्पितमार्गदेवतामकृत चकार । इन्द्रादिपञ्चकमध्ये
नीत्वा सुमोचेल्यर्थः । लज्जाभरनिश्चलत्वादिस्मिन्दुर्गाच्च देवता-
त्वम् । केयुः ससु—रसादुभयाशयपरिज्ञानाद्भैम्याश्च देव्याशया-
परिज्ञानात्प्रीतिर्वाऽत्सरसासुर्वैशोभ्युत्तीनां पाणौ पाणिं प्रणीय नि-
र्माय तालिकादानपूर्वं दिविषस्विन्द्रादिपु हस्तसु ससु । उत्स-
वाद्दौ मञ्चके दुर्गामारोप्य राजवीथिषु भास्यते, तथेनामपि चल-
दुर्गां चकारेल्यर्थ इति वा । दिविषसु, 'सःसृष्टिप-' इति किप्,
'हृदयुभ्यां च' इति सप्तम्या अलुक्, 'हलदन्ताप्-' इति वा,
सुपामादिश्वात्त्वम् । पान्थानां दुर्गां, पान्था चामो दुर्गां
चेति वा ॥

आदेशितामप्यवलोक्य मन्दं

मन्दं नलस्यैव दिशा चलन्तीम् ।

भूयः सुरानर्धपथादथास्तौ

तानेव तां नेतुमना नुनोद ॥ ३८ ॥

आदेशितामिति ॥ अथास्तौ देवी भूयः पुनरर्धपथात्स-
काशाञ्जलं विहाय तानेव सुरानिन्द्रादीन्नेतुमनाः प्रापयितुकामा
सती तां भैमीं नुनोद । इतश्चलेति प्रेरयति स्मेत्यर्थः । किं कृत्वा—
इन्द्रादिसंमुखसागच्छेत्यादेशितामादिष्टामपि तथा मन्दं मन्दं
नलस्यैव दिशा नलसंमुखमेव चलन्तीं गच्छन्तीं विलोक्य ।

आदेशः संजातोऽस्याः । 'अदेशिताम्' इति पाठे नलं प्रति गच्छे-
त्यप्रेरितामपीत्यर्थः ॥

मुखाब्जमावर्तनलोलनालं

कृत्वालिहूँरवलक्ष्यलक्ष्यम् ।

भीमोद्भवा तां नुनोदेऽङ्गपालीं

देव्या नवोदेव दृढां विवोदुः ॥ ३९ ॥

मुखेति ॥ भीमोद्भवा देव्यास्तामङ्गपालीं नुनोदेऽमुञ्चत् ।
केव—विवोदुः परिणोनुदं प्रथमसुरतारम्भनिर्भरामङ्गपालीं नवो-
दा नववधूरिव । अङ्गपालीमोचनमात्रेण साम्यं विवक्षितं ननु
लिङ्गम् । किं कृत्वा—परिहासवशात्तलसंमुखगमननिषेधकानामा-
लीनां सखीनां निवारणव्यञ्जको 'हूँर' इति रवः शब्दस्तदुपैल-
क्ष्यैश्चिह्नैर्लक्ष्यं ज्ञेयं, तेषां वा लक्ष्यं विषयभूतम् । यद्वा—अर्थाङ्ग-
लवरणनिषेधिकास्त्रालिपु कोपवशाद्भैम्या एव हूँरकारान्तदुपैश्चि-
ह्नैर्लक्ष्यम् । अथ च—अलीनां भ्रमराणांमिव ये हूँरवाः । यद्वा—
पक्षिणीत्वाद्भ्रमराणां हूँरवैर्लक्ष्यम् । आवर्तने परावर्तने लोलं
चञ्चलं कण्ठदण्ड एव नालं यस्य एवंभूतं मुखाब्जं कृत्वा । नवो-
दापि आलिङ्गनादि कुर्वित्युपदिशतीनां तासु वा हूँरवचिह्नलक्ष्यं
मुखाब्जमावर्तयति । अङ्गमपि लोलनालं भ्रमरहूँरवर्लक्ष्यं च
भवति । 'रवलक्ष' इति पाठे लक्षसंख्येत्यर्थः ॥

देवी कथंचित्खलु तामदेव-

द्रीचीं भवन्तीं स्मितसिक्तसृक्का ।

आह स मां प्रत्यपि ते पुनः का

शङ्का शशाङ्कादधिकास्यचिम्बे ॥ ४० ॥

देवीति ॥ देवी तां भैमीमित्याह स । किंभूताम्—कथंचिन्म-
हताङ्गपालीमोचनादिप्रकारेण कष्टेन खलु निश्चितम् । अदेवद्रीचीं
भवन्तीं न देवानश्चति देवान्प्रति गच्छति एवंविधां भवन्तीं ताम् ।
किंभूता—स्मितेन ईपद्भासेन सिक्तसृक्का सितौष्ठप्रान्ता स्वाभि-
प्रायापरिज्ञानादिकिञ्चकृताहसा । इति किम्—हे शशाङ्कादधिकं
सुन्दरमाह्लादकमास्यश्चिम्बं यस्या एवंभूते मैमि, सखीप्रायां मामपि
प्रति इयं प्रतार्य इन्द्रादिवरणार्थं मां नयतीति ते तव पुनः का
शङ्का । अपि त्वेवं शङ्का न कार्या मा भैमीरिति । देवानश्चति
देवद्रीची, 'विष्वग्देवयोः—' इति देव्यादेशे उगिरवान्हीपि
'अचः' इत्यकारलोपे 'ची' इति पूर्वस्याणो द्वीषेः । पञ्चाङ्गसमासः ।
'अदेवद्रीचीभवन्तीम्' इति पाठः सभ्यः । अदेवद्रीचीं देवद्रीचीं
भवन्तीं चिवप्रत्ययः । ततो नप्तसमासः । शशाङ्कान् 'यस्यादधिकम्'
इति ज्ञापकाप्यञ्जमी ॥

चेन्न प्रतारयसि तर्हि पुनःपुनरिन्द्रादिसंमुखं मां किमिति
नयसीत्याशङ्क्यामाह—

एषामकृत्वा चरणप्रणाम-

मेषामनुज्ञामनवाप्य सम्यक् ।

१ 'लक्ष्म' इति पाठः सुखावबोधायाम् । २ 'सुमुखे' इति सुखा-
वबोधाय । ३ 'मनिसम्य' इत्यपि पाठः ।

सुपर्ववैरे तव वैरसेति

वरीतुमीहा कथमौचित्यम् ॥ ४१ ॥

एषामिति ॥ एषामिन्द्रादीनां चरणयोः प्रणाममकृत्वा, तथा—एषां सम्यक् व्यथा भवति तथानुज्ञां नलवरणानुमतिम-
प्राप्य निजशिङ्गप्रकटमाश्रानुमितप्रसादेन लब्धप्रायामपि साक्षा-
च्छिरःकम्पादिसूचितामनुज्ञामलब्ध्वा सुपर्ववैरे स्वावज्ञानादिन्द्रा-
दिभिः सह विरोधे सति येयं तव वैरसेति नलं वरीतुमीहा चेष्टा-
भिलाषो वा सा कथमौचित्यं । अपि तु न कथंचित् । स्वाव-
ज्ञानाद्विरुद्धाः सन्तः शापं दास्यन्तीति तान्प्रति नीयसे न तु वर-
णार्थमिति भावः । इयमौचित्यं वा । 'कथमौचित्यं' इत्यपि पाठः ॥

इतीरिति विश्वसितां पुनस्ता-

मादाय पाणौ दिविपत्सु देवी ।

कृत्वा प्रणम्रां वदति स्म सा तान्

भक्तेयमर्हत्यधुनानुकम्पाम् ॥ ४२ ॥

इतीति ॥ सा देवी इति पूर्वोक्तमोरिते सति विश्वसितां तां
भैमीं पाणौ पुनरादाय धृत्वा दिविपत्सु देवेषु विषये नमस्कारव-
शात्प्रकर्षेण नम्रां कृत्वा तान्देवानिति वदति स्म । इति किम्—
भवत्प्रकृत्यं भैम्यधुना नलवरणानुमतिरूपामनुकम्पां कृपामर्हतीति ॥

पुनद्वरणार्थमागतानामस्मात् नलवरणानुमतिर्दीयतामिति क-
थमुच्यत इत्याशङ्कं परिहरति—

युष्मान्वृणीते न बहून्सतीयं

शेषावमानाच्च भवत्सु नैकम् ।

तद्वः समेताश्चपमेनमंशा-

न्वरीतुमन्विष्यति लोकपालाः ॥ ४३ ॥

युष्मानिति ॥ हे लोकपालाः, इयं भैमी यस्मात्पत्नी पतिव्र-
तैकभर्तृकैव तस्माद्बहून्युष्माञ्च वृणीते पतिव्रतेन नाङ्गीकरोति ।
भवत्सु मध्ये शेषावमानाच्च एकं न वृणीते । तत्तस्मात्सर्वैकवरणप-
क्षयोर्दोषदर्शनाद्धेतोरेकत्र नलस्वरूपं समेतान्मिलितानंशानंशभू-
तान्वो युष्मानेव एनं नृपं 'अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः'
इति वचनाद्युष्मद्वपमेवैतं नलं नृपं वरीतुमन्विष्यति विचारयति ।
नले वृते पूर्वोक्तोभयदोषाभावाज्जलमेव वरीतुं वाञ्छतीत्यर्थः ।
वो युष्माकं समेतानंशानेनं नृपमिति वा ॥

परदारखादपीयं भवद्भिर्नाभिलषणीयेत्याह—

भैम्या स्रजःसञ्जनया पथि प्रा-

क्खयंवरं संजनयांभूव ।

संभोगमालिङ्गनयास्य वेधाः

शेषं तु कं हन्तुमियद्यतश्चे ॥ ४४ ॥

भैम्या इति ॥ हे लोकपालाः, वेधाः मातृसेवानन्तरं स्वम-
न्दिरागमनवेलायां पथि स्रजो मालायाः सञ्जनया सङ्गेन पथे सर्गं
'प्रसूप्रसादाधिगता—' (४९) इत्यादिकथितप्रकारेण भ्रान्तिदृष्टेन-

लेषु मध्येऽस्य दृश्यगतस्य सत्यतलस्य कण्ठे निक्षेपणया कृत्वा
भैम्याः स्वयंवरं प्राक्पूर्वमेव संजनयांभूवाकृतं । तथा तत्रैव सर्गं
'तथ्यं मिथस्ते—' (५३) इत्याद्युक्तप्रकारेणास्य नलस्यालिङ्गनयालि-
ङ्गनेन भैम्याः संभोगं बाह्यरतमपि व्यधत् । अस्य संभोगमिति
वा । अस्य स्वयंवरस्य संभोगं फलमालिङ्गनेन चकार । तस्मात्कं
तु पुनः शेषं संभोगं हन्तुं विनाशयितुमियत्कलाकारधारणादिप्रकारेण
यतश्चे प्रयत्नं कुरुष्व । अपि तु न कोप्यवशिष्टोऽशः । तस्माद्बुधा
प्रयासो न कार्यः । किं स्वाज्ञेयं दातव्येत्यर्थः । बाह्यरतस्यैवाभ्य-
हितत्वात्तत्राप्यालिङ्गनस्याभ्यहिततरत्वात्तस्य च संवृत्तत्वात्कं पुनः
शेषं संभोगं हन्तुमियद्यतश्चे इति वा । 'किम्' इति पाठे 'शेषा
तु लोकस्थितिः' इति कामशास्त्रोक्तन्यायेन शेषं लोकस्थितिरूपं
संभोगं पुनर्हन्तुमियदिकं यतश्चे इति व्याख्येयम् । 'सञ्जन्यालि-
ङ्गना—' इत्यत्र पयन्तरत्वाद्युक्त्वा ॥

इदानीं युक्तयन्तरेण देवान्सान्त्वयति—

वर्णाश्रमाचारपथात्प्रजाभिः

स्वाभिः सहैवास्वलते नलाय ।

प्रसेदुषो वेदशवृत्तभङ्ग्या

दिर्त्सैव कीर्तेर्भुवमानयद्वः ॥ ४५ ॥

वर्णेति ॥ वा पूर्वापरितोषे । पूर्वमेव संभाषितमेवोक्तं मया ।
किंतु नलाय कीर्तेर्दिर्त्सैव वो युष्माभ्युवमानयत् । भैमीस्वयंवरद-
र्शनव्याजेन नलाय कीर्तिं दातुमेवाप्रागमनं युष्माकं नतु भैमीवर-
णार्थमित्यर्थः । यतः—किंभूताय—स्वाभिः प्रजाभिः सह वर्णानां
प्राज्ञणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां स्मृत्युक्तादाचारपथात्मका-
शादस्वलतेऽप्युताय । किंभूतान् वः—इदशवृत्तभङ्ग्या प्रसेदुषः
स्वाचाराचरणादेव निष्कपटदृश्यकरणाद्वा प्रसन्नान् । भैम्या इन्द्रा-
दीन्विहाय सान्द्रयोर्दिना गुणं नल एव वृत्त इति कीर्तिः ॥

इति श्रुतेऽस्या वचसैव हास्या-

त्कृत्वा सलास्याध्रमास्पविम्बम् ।

भ्रूविभ्रमाकृतकृताभ्यनुज्ञे-

ध्वनेषु तां साथ नलाय निन्ये ॥ ४६ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तं देवीवचने श्रुते सत्यस्या देव्या वचसैव
जातादास्यास्मिताद्धेतोरास्यविम्बं मुखचन्द्रं सलास्याधरं चञ्चलां
कृत्वा एतेषु देवेषु भ्रूविभ्रमरूपेणाकृतनाशपञ्चापकैनेङ्गितेन कृता-
भ्यनुज्ञा नलवरणानुमतिर्यस्मिन्सु मयम् । अयानन्तरं सा देवी तां
नलाय नलं प्रापयितुं नलार्थं वा निन्ये । पुनर्नलसंमुख्या
चकारेत्यर्थः ॥

मन्दाक्षनिम्पन्दतनोर्मनोभू-

दुप्रेमप्यानयति स्म तस्याः ।

मधूकमालामधुरं करं सा

कण्ठोपकण्ठं वसुधामुधांशोः ॥ ४७ ॥

१ 'दिर्त्सैव' इति पाठे उपश्रवा—इति सुखावबोधः । २ 'वचने
च' इति पाठो जीवानुसृत्यः ।

मन्दाक्षेति ॥ सा देवी मधुकमालया मधुरं सुन्दरं तस्याः करं वसुधासुधांशोः भूचन्द्रस्य नलस्य कण्ठोपकण्ठं कण्ठसमीप-मानयति स्म प्रापयति स्म । किंभूतायाः—मन्दाक्षेण लज्जया नि-स्पन्दा निश्चला तनुर्यस्याः । सलम्भाया इत्यर्थः । किंभूतं करम्—मनोभुवा नलविषयकामेन दुष्प्रेरमपि कामेनापि प्रेरयितुमश-क्यम् । 'निष्पन्द—' इति पाठे पूर्ववत्त्वम् । 'दुःप्रेरमपि प्रेर-यति स्म' इति विरोधाभासः ॥

अथाभिलिख्येव समर्प्यमाणां

राजिं निजस्वीकरणाक्षराणाम् ।

दूर्वाङ्कुराढ्यां नलकण्ठनाले

वधूर्मधूकस्रजमुत्ससर्ज ॥ ४८ ॥

अथेति ॥ अथ करस्य नलकण्ठसमीपनयनानन्तरं वधूर्भैमी दूर्वाङ्कुराढ्यां मधूकस्रजं नलकण्ठनाले उत्ससर्ज निक्षिप्तवती । उप्रे-क्षते—अभिलिख्य समर्प्यमाणां दीयमानां निजेनात्मना स्वीकरणं तत्संबन्धिनामक्षराणाम् 'मया त्वं निश्चितं वृतोऽसि' इत्येवं-रूपाणां वर्णानां राजिमिव । निश्चयज्ञापनार्थं हि पत्रं दीयते तदि-वेत्यर्थः । मालासञ्जनानन्तरं वाङ्गीकारे निश्चयो जातः । दूर्वाङ्कुराणां इयामत्वादक्षरसाम्यम् । मधूकानि लिखिताक्षरसंधिस्थानी-यानि । कण्ठस्य नालत्वान्मुखस्य कमलत्वम् ॥

तां दूर्वया इयामलयातिवेलं

शृङ्गारभासंनिभया सुशोभाम् ।

मालां प्रसूनायुधपाशभासं

कण्ठेन भूमृद्विभरांभव ॥ ४९ ॥

तामिति ॥ भूमृद्वलः तां मालां कण्ठेन बिभरांभव दूर्वा । किंभूताम्—इयामलया अतएव शृङ्गाररसस्य भया कान्त्या संनि-भया तुल्यया दूर्वयातिषेधमतितरां सुशोभां शोभनदीप्तिम् । तथा—प्रसूनायुधस्य कामस्य पाशभासं पाशसदृशीम् । माला-निक्षेपानन्तरमेव कामपरवशात्त्वामालायाः कामपाशत्वम् । 'इयामो भवति शृङ्गारः' इति भरतवचनाच्छृङ्गारस्य इयामत्वम् । भूमृद्व-र्वतोऽपि । बिभरांभव 'भीही—' इत्यामि 'कृष्णा—' इति भुवो-ऽनुप्रयोगः ॥

दूर्वाग्रजाग्रत्पुलकावलिं तां

नलाङ्गमङ्गाद्गुणसुलसन्तीम् ।

मानेन मन्ये नमितानना सा

साम्भ्रमालोकत पुष्पमालाम् ॥ ५० ॥

दुर्वेति ॥ मानेन ईर्ष्याजनितकोपेन नमितानना सा भैमी साम्भ्रं गुणवत्यामपि तस्यां दोषारोपसहितं यथा तथा । सेर्ष्यमि-तियावत् । पुष्पमालामालोकेत्यहं मन्ये शङ्के । किंभूताम्—दूर्वा-ग्राण्येव दूर्वाङ्कुरा इव वा जाग्रती स्फुरन्ती पुलकावलिर्यस्या-स्त्वाम् । तथा—नलाङ्गमङ्गाद्गुणसुलसन्तीं शोभमानां सहर्षां च । लज्जानम्रमुखी सत्येव मालासहितं नलं चक्षुः—(नलवक्षः) कटा-

१ 'पुलकाङ्गिताम्' इत्यपि पाठः ।

क्षेर्विलोकितवती । अन्यापि नायिका एवंविधां सपत्नीं मानेन नम्रमुखी सती सेर्ष्यमालोकते । 'स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानो-ऽन्यासङ्गिनि प्रिये' ॥

कापि प्रमोदास्फुटनिर्जिहान-

वर्णेव या मङ्गलगीतिरासाम् ।

सैवाननेभ्यः पुरसुन्दरीणा-

मुच्चैरुल्लुध्वनिरुच्चचार ॥ ५१ ॥

कापीति ॥ प्रमोदाद्वर्णवशात्कण्ठस्य सगद्गद्वाद्स्फुटा अप्र-कटा निर्जिहाना निर्गच्छन्तो वर्णा अक्षराणि यस्यामेवंविधेव या विलोकयितुमागतानां पुरसुन्दरीणामाननेभ्यः कापि लोकोत्तरा मङ्गलरूपा धवलादिगीतिरासीत् । सैवोच्चैरुल्लुध्वनिरुच्चचार उद्गसत् । विवाहाद्युत्सवे स्त्रीणां धवलादिमङ्गलगीतिविशेषा गौडदेशे 'उल्लुः' इत्युच्यते । सोप्यव्यक्तवर्ण उच्चार्यते । स्वदेश-रितिः कविनोक्ता ॥

सा निर्मले तस्य मधूकमाला

हृदि स्थिता च प्रतिविम्बिता च ।

कियत्यमग्रा कियती च मग्रा

पुष्पेषुवाणालिरिव व्यलोकि ॥ ५२ ॥

सेति ॥ तस्य नलस्य निर्मले हृदि स्थिता चान्तः प्रतिवि-म्बिता च सा मधूकमाला कियती किंचिदमग्रा अबुद्धिता, कि-यती च मग्रा बुद्धिता पुष्पेषुः कामन्तस्य बाणालिः शरपङ्क्तिरिव व्यलोकि वीक्षिता । लोकैरिति शेषः । मधूकप्रतिविम्बानां किंचि-दन्तःप्रविष्टपुष्परूपबाणांशसाम्यम्, उपरिस्थितानां चामग्राबा-णांशसाम्यम् । मालास्पर्शालोपि कामपरवशो जात इत्यर्थः ॥

रोमाणि सर्वाण्यपि बालभावा-

द्वरश्रियं वीक्षितुमुत्सुकानि ।

तस्यास्तदा कण्ठकिताङ्गये-

रुद्रीविकादानमिवान्वभूवन् ॥ ५३ ॥

रोमाणीति ॥ तदा तस्मिन्समये कण्ठकिता संजातरोमाञ्चा अङ्गयष्टिः शरीरं यस्यास्तस्या भेभ्याः बवयोरभेदाद्बालभावाकेश-त्वात् । अथ च शिशुत्वात् । वरस्य नलस्य श्रियं शोभां वीक्षितु-मुत्सुकानीव सर्वाण्यपि रोमाणि उत् उच्चैः प्रीया यस्यां क्रियायां सा उद्वीविका क्रिया तस्या आदानमङ्गीकरणमन्वभूवन्निव । सा-रिवको रोमाञ्चः स्तम्भश्च तस्या जात इत्यर्थः । बालाश्च वरश्रियं वीक्षितुमुत्कण्ठिताः खर्षेवातुद्वीवा भवन्ति । कण्ठकस्तारकादिः । उद्वीविका, बहुव्रीहौ कर् ॥

रोमाङ्कुरैर्दन्तुरिताखिलाङ्गी

रम्याधरा सा सुतरां विरेजे ।

१ 'अत्र दूर्वाग्रजादिप्रस्तुतमालाविशेषणसाम्येनाप्रस्तुतसपत्नीप्रतीतिः समामोक्तिः । तदुपजीवनेन लज्जाहेतुकललाननालोकेन मानकृत्यासुवाहे-तुकलोत्प्रेक्षणादनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः' इति जीवानुः ।

शरव्यदण्डैः श्रितमण्डनश्रीः

स्मारी शरोपासनवेदिकेव ॥ ५४ ॥

रोमेति ॥ रोमाङ्कुरैर्दन्तुरितमुन्नतानतीकृतमखिलाङ्गं यस्याः सा रोमाङ्गयुक्ता । तथा रम्याधरा बिम्बोष्ठी सा भैमी स्मारी काम-संबन्धिनी शरोपासनवेदिकेव बाणाभ्यासशालेव सुतरां विरेजे । किंभूता वेदिका—शरव्यदण्डैर्वैध्यभूतैर्दण्डैः श्रिता मण्डनश्रीरलं-कारशोभा यथा सा । रोमाङ्कुराः शरव्यदण्डस्थानीयाः । भैम्यपि श्रितमण्डनश्रीः । रोमाङ्गितां तां दृष्ट्वा सर्वेपि कामपरवशा जाता इति भावः । 'शराभ्यास उपासनम्' इत्यमरः । दन्तुरं कृतं दन्तुरितम् ॥

चेष्टा व्यनेशन्निखिलास्तदास्याः

स्मरेपुवातैरिव ता विधृताः ।

अभ्यर्थ्य नीताः कलिना मुहूर्तं

लाभाय तस्या बहु चेष्टितुं वा ॥ ५५ ॥

चेष्टा इति ॥ तदा तस्मिन्कालेऽस्या निखिलाश्रेष्ठा व्यनेशन्वि-
नष्टाः । उपेक्षते—स्मरेपुवातैः कामबाणपुङ्खवायुभिर्विधृता इव
भ्रमणवशाञ्जीता इव । वाशब्द उपेक्षान्तरममुच्यते इवार्थं वा ।
तस्या लाभाय भैम्याः प्रात्यये बहुभिः प्रकारैश्चेष्टितुमभ्यर्थ्य भैमी-
मेव याचिष्या मुहूर्तं घटिकादयं क्षणमात्रं वा कलिना युगेन
नीता इव । भैम्याः कायुकेन कलिना स्वस्याल्पविलासितया भैमी-
मलभमानेन बहुविलाससंपत्तये भैमीविलासा एव याचितकमण्ड-
नार्थं नीता इवेति भावः । याचितमपि क्षणमात्रमेव नीयते ।
सार्विकस्तम्भेन कटाक्षादिब्यापारहिता सा जानेति भावः । 'व्य-
नेशन्' इत्यत्र पुषादिवाङ्ङि 'नशिमन्योरलिङ्गत्वं वक्तव्यम्' ।
इत्येवम् । भाष्यकारस्य कैयटस्य पदमञ्जरीकारस्यापि मते छन्द-
स्वेवैवं नशिमन्योः, न भाषायाम् । 'अनेशस्वेवः—' इत्युदा-
हरणान् 'नशोरप्येवं छन्दस्येव' इत्यवसीयते । वृत्तिकृता तु नशि-
मन्योर्भाषाविषयत्वमङ्गीकृत्य, अमिपचोश्छन्दोविषयत्वमङ्गीकृत्यैवं
समर्थितम् ॥

इदानीं नलस्य सार्विकभावान्वयनि—

तस्यस्तमाल्यस्पृशि यक्षलस्य

स्वेदं करे पञ्चशरश्चकार ।

भविष्यदुद्राहमहोत्सवस्य

हस्तोदकं तज्जनयावभूव ॥ ५६ ॥

तदिति ॥ पञ्चशरः कामसूया भैम्या निक्षिप्तं माल्यं माला-

१ 'विनेशुः' इत्यपि पाठो जीवातो । २ अतएव 'पिष्टा व्यनेश-
न्निखिलास्तदास्याः' इति श्रीहृष्यस्य तु प्रमादः, इति भाष्यप्रदीपिणेन ना-
गेशेनोक्तम् । ३ 'नशिमन्योरमिपचोश्छन्दस्येवमालिङ्गयति' इत्यानुपूर्वा-
त्यक्त्वा 'नशिमन्योरलिङ्गत्वं छन्दस्यमिपचोऽपि' इत्यानुपूर्वा रनयनो
बार्तिककृतः 'नशिमन्योरलिङ्गत्वेत्यम् छन्दसि', 'अमिपचोऽपि' इति विभागेन
नाभ्याख्याय 'नशिमन्योरलिङ्गत्वेत्यम्' 'छन्दस्यमिपचोऽपि' इति विभागेन
न्याचक्षणस्य भाष्यकृतोऽपीदमेव संमतमिति प्रतिभाति । ४ 'नलस्य
कण्ठे' इति पाठो जीवातुल्याख्यानः ।

मनुरागवशात्पुनः पुनः स्पृशतीति स्पृक् तस्मिन्नलस्य करे यस्या-
रिवकं स्वेदं घर्मेजलं चकार, तत्, भविष्यत उद्राहरूपस्य महोत्स-
वस्य संबन्धि नियतपरस्वत्वापादनहेतुभूतं हस्तोदकं कन्यादान-
जलमेव जनयावभूव । नलस्यापि सार्विकः स्वेदः प्रवृत्त इति
भावः । स्वेदजलं न भवति किंतु हस्तोदकमिति ॥

तूलेन तस्यास्तुलना मृदोस्त-

त्कम्प्राऽस्तु सा मन्मथबाणवातैः ।

चित्रीयितं तत्तु नलो यदुच्चै-

रभूत्स भूमृष्टपृथुपथुस्तैः ॥ ५७ ॥

तूलेनेति ॥ मृदोरिति सुकृमार्गान्तस्था भैम्यास्तूलेन कार्पासेन
मृदुतया यस्मात्तूलेना साम्यमस्तीति शेषः । तत्तस्मात्तया मन्मथ-
बाणवातैः कामशरपुङ्खवायुभिः कम्प्रा सकम्पा अस्तु भवतु । का-
र्पासो हि लघुवाद्वातेन सकम्पो भवति, सा च तत्तूल्या, अत-
न्तस्याः कामबाणवातैः सकम्पत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । तत्तु पुनश्चित्री-
यितमाश्रयं कृतं यदुच्चैर्भूमृष्टमहाजो धीरोपि स नलस्तैः काम-
बाणवातैः कृत्वा पृथुमैहान्वेषयुः कम्पो यस्यैवविधोऽभूत् । तत्तः
कामबाणैश्चित्रं कृतम् । आश्रयं कृतमित्यर्थः । तूलस्य तूलतुल्यस्य
वा वातैः कम्पो युक्तः । अयुच्चस्य पथैतस्य तु वातैः कम्पोऽतित-
रामाश्रयकारीत्यर्थः । उभावपि तुल्यानुरागौ सार्विककम्पयुक्तौ
जाताविति भावः । चित्रीयितम् 'नमोवरिवश्चित्रः कथप' इति
वयजन्तात् क्तः । 'कथपि च' इतीवमकारस्य ॥

दशोरपि न्यस्तमिवास्त राज्ञां

रागादृगम्बुप्रतिविम्बिमाल्यम् ।

नृपस्य तन्पीतवतोरिवारिक्षणः

प्रालम्बमालम्बनयुक्तमन्तः ॥ ५८ ॥

दशोरिति ॥ दशोरस्युति क्रोधजनिनेऽश्रुणि प्रतिविम्बोऽस्या-
मनीति एवंशीलं माल्यं सा मधुकमाला रागाञ्जलविषयाक्रोधान् ।
अथच तज्जनिताञ्जलौहित्यात् । हेनोः सभामदां राज्ञां दशोरपि
न्यस्तमिव येन केनचित्क्षिप्तमिवास्मिन्न अतिष्ठत् । नेत्रलोहित्य-
दर्शनादेवं जातमार्गमिति यावत् । यथा कश्चिच्छब्दः सन्कस्यवि-
क्षेत्रे 'बलाद्बहुस्यादिशब्दं निक्षिपति, तदीयनेत्रस्य च लोहित्यं
भवति, अश्रु च निर्गच्छति । तथा क्रोधादशनमात्रेण तन्माल्यमेव
तेषां दशोरपि नेत्रयोर्निक्षिप्तं शाल्यमिवाभवत् । अत एव तयो-
र्लोहित्यमश्रु च जातमित्यर्थः । अर्थादयुक्तमेतत् । न केवलमन्तः-
करणे शाल्यं निक्षिप्तं, किंतु दशोरपीत्यपिशब्दार्थः । अथ च—
रागाञ्जलप्रीत्या भैम्या माल्यं यथा नलकण्ठे न्यस्तं तथा रागाक्रो-
धाञ्जलस्पृधिनां संमुखं पश्यतां राज्ञां नेत्रयोः शाल्यमिव क्षिप्त-
मभूत् । यतो दृगम्बुप्रतिविम्बिन्नलमहमानाः सर्वेपि राजानो
माल्यदर्शनमात्रेण क्रोधादप्यावशाः संकुचितनेत्राः पराङ्मुखाः स-
न्तस्मां न पश्यन्ति स्मेति भावः । नृपस्य नलस्याक्षणोरन्तर्मध्यः
कर्तुंभूतः प्रालम्ब्यं प्रालम्ब्यं हर्षविस्फारितमालम्बनाङ्गीकारः ।
एतद्युक्तम् । हर्षवशाद्दि नेत्रयोर्विस्फारितं भवति । 'प्रालम्ब्यम्'
इति पाठे प्रालम्बनं प्रालम्बः स एवार्थः । उपेक्षते—किंभूतयो-
रक्षणेः—तन्पीतवतोरिव माल्यं सादरं विलोकमानयोरिव । हर्ष-

जनितं विस्फारत्वं विलोकनजत्वेनोपेक्षितम् । यद्वा—नलनेत्रमध्य-
स्तन्मास्यमेव प्रालम्ब्यमुलम्बित्वं हारविशेषमङ्गीचकार । सादरवि-
लोकनाभेदप्रयोरन्तःप्रतिबिम्बिताया मालाया ऋतुलम्बित्वं नेत्रयो-
र्विस्फारत्वमन्तरेण न घटत इति तदेवाक्षिपति—नलस्तु तां
मालां विलोकयन्हर्षवशाद्विस्फारितनेत्रो जात इति भावः ।
तन्मास्यं रागादृशोन्यन्तमिवान्त नेत्रमध्ये निक्षिप्तं यच्छल्यादि
तद्विवाभूत् । युक्तमेतत् । क्रोधाद्वि दृष्टमात्रं वस्तु शल्यमिव भ-
वति । नेत्रयोश्च लौहित्यमशु च भवतीति युक्तमित्यर्थः । तन्मास्यं
पीतवतोरिव नलनेत्रयोरन्तः रागादृशोतेहृष्टत्वं प्राप । एतदपि
युक्तम् । प्रीतेर्हि हर्षो भवतीत्यपि युक्तमेवेत्यर्थः इति वा । 'प्राल-
म्ब्यम्' गुणवचनादित्वात्प्यञ् । 'प्रालम्ब्यम्' इति पाठे 'प्रालम्बो
हारभेदे स्यात्' इति विश्वः । 'राजा' इति पाठे आनन्दाश्रुणि
प्रतिबिम्बितं मास्यं राज्ञा नलेनानुरागादृशोरपि न्यस्तमिवान्त ।
न केवलं हृदि, किन्तु नेत्रयोरपि धृतमित्यर्थः । अत एव तन्मास्यं
पिबतोर्नलनेत्रयोर्मध्यः प्रालम्ब्यत्वमालम्ब्यतेति युक्तम् । दीर्घाया
मालाया अन्तर्धारणार्थं नेत्रमध्योपि दीर्घो जात इति भावः ॥

स्तम्भस्तथालम्बितमां नलेन

भैमीकरस्पर्शमुदः प्रसादः ।

कंदर्पलक्ष्मीकरणार्पितस्य

स्तम्भस्य दम्भं स चिरं यथापत् ॥ ५९ ॥

स्तम्भ इति ॥ मालानिक्षेपसमयजातो भैमीकरस्य स्पर्शस्तेन
जाता सुदुर्पस्तस्य प्रसादरूपः स्तम्भः सात्त्विकभावो नलेन तथा-
ऽलम्बितमामतितरां प्राप्तः । तथा स नलः कंदर्पस्य लक्ष्मीक-
रणार्थं शरव्याधर्मपित्त्यारोपितस्य स्तम्भस्य दम्भं व्याजं वेद्य-
काष्टमादृश्यं चिरमापत् । कामवेद्यस्तम्भवद्भैमीकरस्पर्शजातसा-
त्त्विकस्तम्भवशाश्रितरां निर्व्यापारो जात इति भावः । नितरां
कामपीडा सूचिता ॥

इदानीमिन्द्रादिभिः स्वरूपं धृतमित्याह—

उत्सृज्य साम्राज्यमिवाथ भिक्षां

तारुण्यमुलङ्घ्य जराभिवारान् ।

तं चारुमाकारमुपेक्ष्य यान्तं

निजां तनूमाददिरि दिगीशाः ॥ ६० ॥

उत्सृज्येति ॥ अथ नलवरणानन्तरमिन्द्रादयो दिगिन्द्रा
दिकपाला यान्तं गच्छन्तं चारुं सुन्दरं तमलीकनलाकारमुपेक्ष्यो-
न्मुख्य निजां सहस्रनेत्राविलक्षणां स्त्रीयां तनूमां जलसमीप
एवादिदिरेऽङ्गीचक्रुः । कः कामिव—कश्चिद्राजा साम्राज्यमुत्सृज्य
क्षीणपुण्यतया चक्रवर्तिपदं त्यक्त्वा भिक्षामिव । तथा—काल-
वशाद्गच्छतां ह्ययमुलङ्घयति क्रम्य कश्चिज्जराभिव । उपमाद्वयेने-
न्द्राद्याकाराणां नलाकारादतिहीनत्वं सूचितम् । साम्राज्यादिपति-
त्यागेन भिक्षाद्यङ्गीकारे यावदुःखं भवति तावज्जलाकारपरित्यागेन
स्वाकाराङ्गीकारे तेषां जातमिति भावः । तत्र निजत्वमेव हेतुः ।
अन्योपि विद्वानसमीचीनमपि स्वीयमङ्गीकरोति, ननु समीचीन-

मपि परकीयम् । 'यातुम्' इति पाठे स्वर्गमिति शेषः । आदिदिरे,
'आहो दोऽनास्य—' इति तच्च ॥

यथाक्रमं तेषामाकारस्वीकारमाह—

मायानलत्वं त्यजतो निलीनैः

पूर्वरहंपूर्विकया मघोनः ।

भीमोज्ज्वासात्त्विकभावशोभा

दिदृक्ष्येवाविरभावि नेत्रैः ॥ ६१ ॥

मायेति ॥ मायानलत्वमलीकनलत्वं त्यजतो मघोनो निलीनैः
पूर्वं निजशक्त्या गोपितैः पूर्वैर्नेत्रैर्नलाङ्गसङ्गजनिता भीमोज्ज्वासाः
सात्त्विकभावशोभा रोमाञ्छादिलक्ष्मीस्तस्या दिदृक्ष्येव दर्शनेच्छ-
येव अहं पूर्वमहं पूर्वमिति यथा भवति तथा । यद्वा—अहं
पूर्वमहं पूर्वमिति यस्यां क्रियायां सर्वं भुवते साहंपूर्विका स्पर्धा-
स्तुल्याभ्यामाविरभावि वेगेन प्रकटीभूतम् । इन्द्रेण स्वनेत्रसहस्रं
प्रकटितमिति भावः । अन्योपि दर्शनोत्सुकोऽहंपूर्विकया प्रकटो
भवति । 'अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम्' इत्यमरः ।
अहंपूर्विकया, स्वार्थे कः । मत्वर्थीयदृष्ट्वा ॥

गोत्रानुकूलत्वमवे विवाहे

तत्प्रातिकूल्यादिव गोत्रशत्रुः ।

पुरश्चकार प्रवरं वरं य-

मायन्सखायं ददृशे तथा सः ॥ ६२ ॥

गोत्रेति ॥ तथा स इन्द्रसखः प्रवरो दृष्टो दृष्टः । स कः—
गोत्रशत्रुरिन्द्रो यं वरं श्रेष्ठं प्रवरमेतन्नामानं सखायं पुरश्चकार
पूजितवान् । अथ च भग्नसरमकरोत् । किं कुर्वन्—वसिष्ठकश्यपाद्यो-
र्वैशादिपुरषयोरनुकूलत्वेनासमानत्वेन विवाहत्वेन वा भवे जाय-
माने । अथच—गोत्रयोर्जन्मकालीनान्नाशानुकूल्येन तृतीयकादश-
चतुर्थदशमादिज्योतिःशास्त्रोक्तसद्वाशिकृतसंभवेन जायमाने ।
विवाहे विषये । विवाहार्थमिति यावत् । आयन्सखायंस्त्वयंवरार्थ-
मायन्भुवमागच्छन् । एतावन्तं कालमदृष्टोऽभूदिदानीं प्रकटो जात
इत्यर्थः । सखायमिन्द्रमायन्प्राप्नुवन्स प्रवरस्तथा दृष्ट इति वा ।
प्रवरशब्दच्छलेन प्रवरपुरश्चकार उपेक्षते—तस्य गोत्रानुकूलत्ववि-
शिष्टस्य विवाहस्य प्रातिकूल्यादिरुद्धत्वादिव । यतोऽयं गोत्रशत्रु-
रिति च्छलम् । नलभैमीगोत्रयोरनुकूलत्वेन जायमाने विवाहे
स्वयमिन्द्रस्तत्प्रातिकूल्यं कृतवान् । ततश्च विशिष्टस्यापि प्राति-
कूल्ये गोत्र योरपि प्रातिकूल्यं जातम् । देववाद्गोत्राहित्याच्च (स्व)
गोत्रभैमीगोत्रयोरप्यनुकूलत्वाभावात्प्रातिकूल्यम् । ततश्च गोत्रयोः
प्रातिकूल्येपि श्रेष्ठप्रवरान्गीकरणेनापि यथाकथंचिद्विवाहो घटिष्यत
इति बुद्ध्या प्रवरमाप्यं पुरश्चकारेत्यर्थः । यद्वा—गोत्रानुकूल-
त्वमवे विवाहे तस्य प्रातिकूल्यादितोः प्रवरं पुरश्चकार ।
समानप्रवरत्वेनापि विवाहनिषेधादित्यर्थः । नाशोराद्यक्षरयो राक्षि-
कृतसूचकयोगेणनायां षडष्टकाद्यसद्वाशिकृतादिव गोत्रशत्रु-
रित्यादि ज्योतिःशास्त्रादृष्टम् । प्रवरमिन्द्रमिन्द्रम् ॥

स्वकामसंमोहप्रहान्धकार-

निर्वापमिच्छन्निव दीपिकाभिः ।

उद्गत्तरीभिश्चुरितं वितेने

निजं वपुर्वायुसखः शिखाभिः ॥ ६३ ॥

स्वकामेति ॥ वायुसखोऽग्निः निजवपुर्गत्तरीभिरुद्गत्तरीभिः शिखाभिर्ज्वालाभिः चुरितं वितेने व्याप्तं चकार । भैरवभिलापं परित्यज्य पुनरपि ज्वालाव्याप्तं शरीरमङ्गीचकारेत्यर्थः । किं कुर्वन्निव—दीपिकाभिर्ज्वालाभिश्चलितशिखाभिः स्वस्य कामेन संमोहोऽविवेकरूपसल्लक्षणो महान्धकारस्तस्य निर्वापं शान्तिमिच्छन्निव । उद्गत्तरीभिः, 'गत्तरी' इति करबन्तान् 'टि' इति लीप् ॥

पत्या वृते भीमजया न वहा-

वह्ना स्वमहाय निजुह्वे यः ।

जनादपत्रप्य स हा महाय-

स्तस्य प्रकाशोऽभवदप्रकाशः ॥ ६४ ॥

पत्याविति ॥ यः प्रकाशः पूर्वं वह्नेरलीकनलवाङ्गीकारसमये स्वसामानमहाय शीघ्रं निजुह्वे गोपितवान्म तस्य वह्नेः सहायः सखा प्रकाशो दीप्तिः सद्योऽद्वा दिवसेन हेतुनाऽप्रकाशोऽप्रकटोऽभवत् । प्रकटीभूतोऽपि सूर्यप्रकाशादित्वादप्रकटो जात इत्यर्थः । हा कष्टम् । पत्या स्वस्वामिनि वह्नी भीमजया न वृते सति जनालोकादपत्रप्य लज्जितैव प्रकटो नाभूदिति लुप्तोपेक्षा । अन्योपि स्वस्वामिनोपकर्षं लज्जया निलीयते । ज्वालास्वङ्गीकृतास्वपि रात्रिवत्प्रकाशाभावाद्द्विर्निष्पन्न एवाभूदिति भावः ॥

सदृण्डमालक्तकनेत्रचण्डं

तमःकिरं कायमधत्त कालः ।

तत्कालमन्तःकरणं नृपाणा-

मध्यामितुं कोप इवोपनम्रः ॥ ६५ ॥

सदृण्डमिति ॥ कालो यमः सदृण्डं लोहयष्टया सह वर्तमानमलक्तकेन रक्तं वस्त्रमालक्तकं तद्द्वारके नेत्रे ताभ्यां चण्डमिति भयंकरम्, तथा—तमःकिरमन्धकारमुत्तिरन्तं । कालवान् । यद्वा स्वीयस्यामत्वातिशयेन तमसो विक्षेपकम् । एवंविधं कार्यं देहमधत्त प्रकटितवानित्यर्थः । उपेक्षते—तत्कालं तस्मिन्मलवरणानन्तरसमये नृपाणामन्तःकरणमध्यासितुमधिष्ठानमुपनम्र आयत्नीभूतः कालः इयामः कोप इव । मुनेः कोप एव राज्ञां प्रकटो जात इति भावः । कुपितोऽप्येवंविधो भवति । आलक्तके, 'नेन रक्तं रागात्' इत्यण् । तमःकिरम्, 'इगुपध' इति कः । अन्तःकरणम्, 'अधिशीङ्' इति कर्मत्वम् ॥

दृग्गोचरोऽभूदथ चित्रगुप्तः

कायस्य उर्ध्वगुण एतदीयः ।

ऊर्ध्वं तु पञ्चस्य मयीद एको

मपेदेद्वोपरि पञ्चमन्यः ॥ ६६ ॥

दृगिति ॥ एतदीयो यमसंबन्धी उर्ध्वगुणोऽभूत्ततो वा गुणः सेवकः उर्ध्वगुणा यस्येवंविधो वा । कायस्यो राजसेवको गणकजातिविशेषश्चित्रगुप्तनामा लेखको दृग्गोचरः प्रकटोऽभूत् । अधच—काये देहे तिष्ठति कायस्य एतदीयो नितरां प्रसिद्धः चित्रेणाध्वेभूतेन नलाकारेण गुप्तः छादित एवंभूतो गुणः इयामवर्णः प्रकटोऽभूत् । एवं शब्दस्तेपसामान्येन सूचितोर्ध्वगोविशेषमाह—तत्र एको गणकस्तालपत्रस्योर्ध्वं चोपरि मयीं द्रव्यान्तरेण द्रवीभूतं कज्जलं ददाति एवंभूतः । प्राणिनां शुभाशुभकर्मगणनार्थं मया विलिख्यज्ञित्यर्थः । अन्यः कृष्णगुणस्तु मपेरपरि पञ्चं ददत् मपेः सकाशाद्दहं काल इति पत्रालम्बनं कुर्वन्प्रकटोऽभूदित्यन्वयः । अतिदयाम इत्यर्थः । चो परस्परममुष्ये त्वर्थे वा ॥

तस्यां मनोबन्धविमोचनस्य

कृतस्य तत्कालमिव प्रचेताः ।

पाशं दधानः करवद्वामं

विभुर्वभावाप्यमवाप्य देहम् ॥ ६७ ॥

तस्यामिति ॥ तस्मिन्काले नलवरणानन्तरं विभुः स्वामी प्रचेता वरुण आप्यं पाथिवतजसापवयोपष्टब्धप्रचुरतरजलावयवनिर्मितमुपभोगयोग्यमममयं देहमवाप्य बभौ । किंभूतः—तस्यां भंसीविषये कृतस्य मनोबन्धविमोचनस्यान्तःकरणबन्धोन्मोचनस्य [पूर्वं भंसीविषये ले (पा) दोन बह्ना निश्चलीकृत्य यक्षिप्तं मनः, तत्तया नले वृते सति प्रकृतचेतस्त्वापुनस्तत्क्षणमोन्मोचितम्] (तत्) तदीयमोचनस्यैव (तत्) संबन्धितमिव करं बद्धवामं कृतवमिति पाशं स्वायुधं दधानः । अन्यस्यापि तत्कालमेव कृत्यस्यादिबन्धनविमोचनस्य हस्तं पाशो बन्धनरज्जुर्भवेति । आप्यं पूर्ववत् ॥

सहद्वितीयः स्त्रियमभ्युपेया-

देवं स दुर्बुध्य नयोपदेशम् ।

अन्यां सभार्यः कथमृच्छतीति

जलाधिपोऽभूदसहाय एव ॥ ६८ ॥

सहेति ॥ स जलाधिपो वरुणः । अथ च—जहस्वामी मुख्य-तमः इति विचार्योपहाय एवाभूत् । इति किम्—सहद्वितीयः समहायः स्त्रियमभ्युपेयान्, किं पुनरन्यामित्येवंरूपं नयोपदेशं नीतिमार्गे दुर्बुध्य दृष्टमिदमिति विचार्य 'माया स्वस्त्रा दुहित्रा वा न विविक्षास्यनो भवेत् । बलवानिन्द्रियमसौ विद्वानमपि कर्पति ॥' तथा—'कामिनी कामयेदेव निर्जेने पितरं सुतम् । सहद्वितीयोऽभ्युपेयात्तामनः परिणतमपि ॥' इत्यादिवाक्यरूपं स्त्रीपुरुषयोरेकान्ते सदनसंभवादिकेन स्त्रियं प्रति न गन्तव्यम्, किंतु समहायेनेवेति प्रतिपादनपरं नयोपदेशं द्वितीयया सहधर्मिण्या वर्तमानः स्त्रियमुपेयादियुपदेशपरं बुद्ध्वा । सभार्योऽन्यां कथमृच्छति प्राप्नोति, अपितु न कथंविधम् । न ह्यन्यस्यामनुक्तमन्यानुसरति, न चान्ययानुसृतमन्या वृणोतीति नयस्य पूर्वमर्थं त्यक्त्वा द्वितीयमङ्गीकृत्यामहाय एवागत इत्यर्थः । अन्योपि जडो नयोपदेशं विप-

रीतमेव बुध्यते । 'द्वितीया सहधर्मिणी' इत्यमरः । सहद्वितीयाः विकल्पस्वाभावः ॥

इदानीं देव्यापि स्वाकारो धृत इत्याह—

देव्यापि दिव्यानु तनुः प्रकाशी-

कृता मुदश्चकभृतः सृजन्ती ।

अनिहुतैस्तामवधार्य चिह्न-

स्तदाचि बाला शिथिलाद्भुताभूत् ॥ ६९ ॥

देव्येति ॥ अन्विन्द्रादीनां स्वाकारधारणानन्तरं देव्या अपि सर-
स्वत्या अपि चकभृतः श्रीविष्णोः मुदो हर्षान्मुजन्ती प्रेयसिनरा दिव्या
तनुः सुन्दरा मूर्तिः प्रकाशीकृता । देव्यापि स्वाकारो धृत इत्यर्थः ।
अनन्तरं च बाला भैमी अनिहुतैः प्रकटितैर्वर्णाहंसादिभिश्चिह्नैस्तां
सरस्वतीमवधार्य ज्ञात्वा तदाचि श्लेषवक्रोक्त्यादिरूपायां तस्या
वाण्यां विषये शिथिलाद्भुता परित्यक्ताश्चर्याभूत् । पूर्वं तु मानुषी-
यमीदृशं कथं वदतीति साश्चर्याभूत् । संप्रति सरस्वतीं दृष्ट्वा
अस्या एवमुक्तौ किमाश्चर्यमपि तु न किंचिदिति त्यक्ताश्चर्या
जानेत्यर्थः ॥

विलोकके नायकमेलकेऽस्मि-

नरूपान्यताकौतुकदर्शितैः ।

बाधा वतेन्द्रादिभिरिन्द्रजाल-

विद्याविदां वृत्तिवधाम्बायि ॥ ७० ॥

विलोकक इति ॥ अस्मिन्नानादेशेभ्यः समागते नायकमेलके
राजसङ्गे विलोकके विलोकयति सति रूपान्यतया नलाकारं परि-
त्यज्य सहस्रनेत्राद्याकारधारणं कौतुकं दर्शयितुं शीलमेवामेवंभू-
तैर्दृष्टीमहितैरिन्द्रादिभिर्निजले जलदशेनादिरूपामिन्द्रजालविद्यां
ये विदन्ति जानन्ति तेषां वृत्तिवधाजीवनोपायस्य स्वयमङ्गीकर-
णेन नाशाद्वाधा व्यधायि पीडा विहिता । वताश्चर्यं कथं वा ।
स्वयंवरमध्य इन्द्रजालं प्रकटयतामिन्द्रजालिकानां विलोकके-
ऽस्मिन् राजसङ्गे तद्वृत्तिवधात्तेषां बाधा व्यधायि । ऐन्द्रजालिका-
नपरित्यज्येन्द्रादीनामेव विलोकरुनादित्यर्थ इति तत्त्वार्थो वा । रूप-
ान्तरं धारयमाणानिन्द्रादीन् दृष्ट्वा सर्वेपि साश्चर्या जाता इति भावः ।
तैः, सा च ते च 'पुमान्निष्कया' इत्येकशेषः ॥

विलोक्यतावाप्तदुरापकामौ

परस्परप्रेमरसाभिरामौ ।

अथ प्रभुः प्रीतमना बभापे

जाम्बूनदोर्वीधरसार्वभौमः ॥ ७१ ॥

विलोक्येति ॥ अथ जाम्बूनदस्य सुवर्णस्योर्वीधरः पर्वतो मे-
रुस्तस्य सार्वभौमश्चकवर्ती अत एव प्रभुः समर्थ इन्द्रः प्रीतमनाः
सन् तौ भैमीनलाबेतादृशौ विलोक्य बभापे । किंभूतौ—आप्तोन्वो-
न्यप्राप्तिरूपो दुरापोऽन्येन प्राप्तुमशक्यः कामोऽभिलाषो बाभ्याम् ।
अत एव—परस्परप्रेमरसेनाभिरामौ स्तम्भस्वेदादिसार्विकभाव-
युक्तौ । 'प्रभुः, जाम्बूनदोर्वीधर-' इत्यादिना वरदानसामर्थ्यं सू-
चितम् । 'प्रीतमनाः' इत्यनेन च स्वेच्छयैव वरं दातुमारब्धवान्

याचितः सन्निति प्रतारणाभावं सूचयति । सार्वभौमः । 'तस्ये-
श्वरः' इत्यण् । अनुशक्तिकादिवातुभयपदवृद्धिः ॥

किमाह स्म, इत्यत आह—

वैदर्भि दत्तस्तव तावदेव

वरो दुरापः पृथिवीश एव ।

दूत्यं तु यत्त्वं कृतवानमायं

नल प्रसादस्त्वयि तन्ममायम् ॥ ७२ ॥

वैदर्भीति ॥ हे वैदर्भि, मया तावत्प्रथममेव पृथिवीश एव
नल एव त्वत्संबन्धी वरः । अथ च देवप्रसादः । अर्थात्तुभ्यं दत्तः ।
किंभूतः—भूयोभिरपि तपोभिर्दुरापः । दत्तस्तावदत्त एवेति वा ।
इति भैमीमुक्त्वा नलमाह—हे नल, एवं तु भैमीविषयेऽस्मात्सं-
बन्धि दूत्यं यद्यस्मादमायं व्याजरहितं मनःशुद्ध्या कृतवान्, तत्त-
स्मात्त्वयि विषये ममायं वक्ष्यमाणः प्रसादः । वरदानमित्यर्थः ॥

प्रत्यक्षलक्ष्यामवलम्ब्य मूर्तिं

हुतानि यज्ञेषु तवोपभोक्ष्ये ।

संशेरतेऽस्माभिरवीक्ष्य भुक्तं

मखं हि मन्त्राधिकदेवभावे ॥ ७३ ॥

प्रत्यक्षेति ॥ हे नल, अहं प्रत्यक्षेण लक्ष्यां नेत्रदृशां मूर्तिं
तनुमवलम्ब्य धृत्वा तव यज्ञेषु हवींषि पुरोडाशादीन्युपभोक्ष्ये ।
ईदृशेन वरेण मम को लाभ इत्यत आह—हि यस्माद्विद्वांसो य-
जमानादयश्च मखं यजमस्माभिः साक्षाद्भुक्तमवीक्ष्य मन्त्रादि-
कोऽतिरिक्तो देवस्तस्य सद्भावे विषये संशेरते । मीमांसका मन्त्रा-
तिरिक्ता कर्मसमवायिनी देवता नास्त्येवेति वेदान्तिभिः सह वि-
प्रतिपद्यन्ते । तस्मात्तद्विप्रतिपत्तिनिरासद्वारा तुभ्यं कीर्तिं दातुं
त्वदीययज्ञेषु हुतं प्रत्यक्षेण शरीरेण भोक्ष्य इति भावः । अस्मौ
प्रक्षिप्तस्य हविषो भस्मसाद्भावमात्रस्य दशेनान्मन्त्रप्रकाशयेन्द्रा-
दीनां चादृशेनारिकमयं यज्ञः सत्योऽसत्यो वेति संदेहे प्रत्यक्षशरी-
रेण मखभोजने त्वयं संदेहो गमिष्यति । कस्मिन् सति—मन्त्रा-
दधिकं देवेषु भावे विश्वासे सति । 'मन्त्रमयी देवता' इत्येतत्पक्षा-
पेक्षया प्रत्यक्षायां देवतायामधिकस्य मनोविश्वासस्य युक्तत्वादि-
त्यर्थः । संशयनिवृत्तिरेव महान्तव लाभो भविष्यतीति भावः ।
उपभोक्ष्ये, 'भुजोऽनवने' इति तद् । अस्माभिरिति बहुवचनं देव-
तान्तराभिप्रायम् ॥

भवानपि त्वद्व्यितापि शेषे

सायुज्यमासादयतं शिवाभ्याम् ।

प्रेत्यास्मि कीदृग्भवितेति चिन्ता

संतापमन्तस्तनुते हि जन्तोः ॥ ७४ ॥

भवानिति ॥ हे नल, भवानपि त्वद्व्यितापि शेषे
शेषे भूलोकभोगनिमित्तस्य कर्मणः शेषेऽस्तमये सति शिवाभ्या-
मीश्वरपार्वतीभ्यां सायुज्यं सह ऐक्यमासादयतं प्राप्तुम् । भवा-
न्निश्चयेन, भैमी च शिवया सहैक्यं गच्छतिवत्यर्थः । स्वकर्मप्राप्तमिदं
स्वयमेव भविष्यति किं वरदानेनेत्यत आह—हि यस्मात्प्रेत्य मरणं
प्राप्याहं कीदृग्भवतो देवो मनुष्यो वा, स्वर्गस्थो नारकी वा भवि-

प्यामीत्यादिहिंसा जन्तोः प्राप्तिनोऽन्तःकरणे संतापं महान्तमाधि-
जनयति । वरदाने चिन्तानिवृत्तेर्मनस्सापनाशः फलमित्यर्थः ।
शिवाभ्याम् 'पुमान्निष्ठा' इत्येकशेषः । 'अस्मि' इत्यहमर्थ-
ऽध्ययं वा ॥

तवोपवाराणसि नामचिह्नं

वासाय पारेसि पुरं पुरास्ति ।

निर्वातुमिच्छोरपि तत्र भैमी-

संभोगसंकोचभियाधिकाशि ॥ ७५ ॥

तवेति ॥ हे नल, निर्वातुमिच्छोरपि सुमुखोरपि तव वासाय
वसत्वर्थमुपवाराणसि काशीसमीपे पारेसि अस्मिन्नाः परतीरे ना-
मचिह्नं स्वचामाङ्कितं तत्प्रसिद्धं पुरं नलपुरमिति यावत् । पुरास्ति
अभिष्यति । इदानीमन्यत्र निवासेऽप्यतः परं तत्पुरं राजधानी अभि-
ष्यति । सुमुखोरपि ते पुरं काशीमधिकृत्य न कृतमित्यर्थः । किमिति न
कृतमित्यत आह-भैम्या सह संभोगः सुरतादिसुखं तस्य संकोचोऽल्प-
त्वं तस्मान्निष्ठा भवेन अधिकाशि पञ्चक्रोशपरिमितायां काश्यां मुक्ति-
पुर्यां ब्रह्मचर्यादिलियमे भोगसंकोचभिया तत्पुरं न कृतम्, किन्तु
तत्समीप इति भावः । उपवाराणसि, सामीप्येऽध्ययीभावः । पा-
रेसि, 'पारेमध्ये पश्चा वा' इत्येदन्तत्वं च तत् एव निपातनात् ।
पुरास्ति, 'यावत्पुरा-' इति लट् । अधिकाशि, ससम्बन्धेऽध्ययीभावः ॥

धूमावलिश्वश्रु ततः सुपर्वा

मुखं मखास्वादविदां तमूचे ।

कामं मदीक्षामयकामधेनोः

पयायतामभ्युदयस्त्वदीयः ॥ ७६ ॥

धूमेति ॥ ततो धूमावलिरेव इमंशु यत्रैवंविधं मखास्वादविदां
यज्ञरसाभिज्ञानं देवानां मुखं सुपर्वा देवोऽग्निरिति तं नलमूचे ।
इति किम्—हे नल, त्वदीयोऽभ्युदयस्त्वत्समृद्धिः कामं नितरां
समेक्षामयी विलोकनमयी विलोकनरूपा कामधेनुस्तस्याः पया-
यतां दुग्धमिवाचरतु तद्दुग्धपरिमितो भवति ॥ मन्त्रिलोकनमा-
त्रेण तव समृद्धिरनन्तास्त्विति तस्मै वरं दत्तवानित्यर्थः । अन्य-
त्रापि मुखस्य भाषणं इमंशु च युक्तम् । कामधेनोः पयो युक्तम् ।
धूमावलिरेव इमंशुणा ततो व्यास इति वा । पयायताम् । आ-
चारे, 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्सलोपो ॥

वरान्तरमाह—

या दाहपाकौपयिकी तनुर्मे

भूयास्त्वदिच्छावशवर्तिनी सा ।

तया पराभूततनोरनङ्गा-

तस्याः प्रभुः सन्नधिकस्त्वमेधि ॥ ७७ ॥

येति ॥ हे नल, स्फोटदिज्जितो दाहः, तण्डुलादेः पाकः,
तयोरौपयिकी कारणभूता मे या तनुर्मूर्तिः सा तवेच्छाया वशे

१ कीदृशम्विता अस्मि इति वा । 'धातुसंबन्धे प्रत्ययाः' इति भविता
इति मविष्यत्कालप्रत्ययः 'अस्मि इति वर्तमानकालप्रत्ययेनाभिसंबन्धमानः
तापुर्भवति'—इति सुखावबोधः ।

वर्तत इत्येवंशीला भूयात् । निरभिच्छेऽपि देवो वन्न स्वमभिवि-
ष्यसि तत्र दाहपाकयोग्या मम मूर्तिः प्रकटा अभवित्यर्थः । अ-
तएव वशवर्तित्वात्तस्या मदीयमूर्तेः प्रभुः स्वामी संस्वं शिवमेव-
ज्वालारूपया तया मदीयमूर्त्या पराभूततनोर्दग्धशरीरादनङ्गादधि-
क एधि भव । पूर्वमेव सुन्दरावेन कामादधिकः, इदानीं तु मत्त-
न्वास्तवद्वशवर्तित्वात्तदासीभूतया कामे पराभूते प्रकारान्तरेणाप्य-
धिकतरो भवेति भावः ॥

वरान्तरमाह—

अस्तु त्वया साधितमन्मनीन-

रसादि पीयूषरसातिशायि ।

यद्गुप विद्मस्तव मूपकार-

क्रियासु कौतूहलशालि शीलम् ॥ ७८ ॥

अस्तिवति ॥ हे नल, त्वया साधितं राजमन्त्रं तण्डुलादि,
मीना मस्याः, रसाः प्रपानकाद्यो दुग्धाद्यो वा त आद्यो मुख्या
यस्य एवंभूतमन्यदपि पाकयोग्यं भक्ष्यं पीयूषरसमद्युतास्वाद्यम-
प्यतिशोतेऽतिक्रामति तच्छीलमेवंभूतमस्तु भवताम् । यद्यस्मादे-
भूप, तव मूपकारक्रियासु पाचकनिष्पादितावरन्धनकृतिषु कौतू-
केन शालने तच्छीलमेवंविधं शीलं स्वभावं विप्रो जानीमः । त-
स्मात्तुभ्यमीदृशो वरो दत्त इत्यर्थः । 'चित्तम्' इत्यपि पाठः । विप्रः
'अस्मदो द्वयोश्च' इति बहुवचनम् ॥

वैवस्वतोऽपि स्वत एव देव-

स्तुष्टस्तमाचष्ट धराधिराजम् ।

वरप्रदानाय तवावदानै-

श्विरं मदीया रसनोदुरेयम् ॥ ७९ ॥

वैवस्वतोऽपीति ॥ वैवस्वतः सूर्यपुत्रो यमोऽपि देवः स्वत
एव स्वयमेव तृष्टः सन् धराधिराजं नलमित्याचष्टावोचत् । इति
किम्—हे नल, तवावदानैर्दृष्ट्यादिकर्मभियागीयपशोरङ्गमावेर्वा
निमित्तैरित्यं मदीया रसना जिह्वा वरप्रदानाय तुर्यं वरं दानुं चि-
रमुदुरेयमुका कदा वरं दास्यामीति सोत्कण्ठा विद्यत इति । अहं
वरं दद्यामीत्यर्थः ॥

सर्वाणि शस्त्राणि तवाङ्गचक्रे-

राविर्भवन्तु त्वयि शत्रुजैत्रे ।

अवाप्यमस्मादधिकं न किञ्चि-

जागर्ति वीरव्रतदीक्षितानाम् ॥ ८० ॥

सर्वाणीति ॥ हे नल, सर्वाणि मन्त्रप्रयोज्यमहास्त्रादिसहि-
ताम्बाभ्याससाध्यानि कुम्भस्त्रादीनि शस्त्राण्यङ्गानां मोक्षोपसंहा-
रादीनां मन्त्रदेवतादीनां चक्रेः समूहैः त्वद्याविर्भवन्तु प्रकटीभवन्तु
मन्त्रशस्त्रादीनि त्वमेव जानीहीति भावः । यतः—सर्वजैत्रे शत्रूणां
जैतरि । किमित्येवं वरदानमित्यागच्छाह—संभ्रामाद्यपलायन-
लक्षणे वीराणां वने दीक्षितानां गृहीतनिषमार्गां शूराणामस्मा-
त्सर्वशस्त्रज्ञानादधिकमुत्कृष्टं किञ्चिद्वाच्यं प्राप्यं न जागर्ति न

स्फुरति नास्ति । किंवेतदेव तेषां परमं प्राप्यम् । तस्मादयं वरो युक्त एवेत्यर्थः । दीक्षितानाम्, 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी ॥

कृच्छ्रं गतस्यापि दशाविपाकं
धर्मान्न चेतः स्खलतु त्वदीयम् ।
अमुञ्चतः पुण्यमनन्यभक्तेः
स्वहस्तवास्तव्य इव त्रिवर्गः ॥ ८१ ॥

कृच्छ्रमिति ॥ हे नल, कृच्छ्रमतिकष्टं दशाविपाकमवस्थापरिवर्तं गतस्यापि प्राप्तस्यापि पतितस्यापि तव चेतो धर्मान्न स्खलतु । किंभूतं चेतः—त्वदीयं त्वदायत्तम् । आपदि सर्वरूपधर्म एव क्रियते, तव तु चित्तमापद्यपि धर्मेपरमेव भूयादिति वरो मया दीयत इत्यर्थः । एतस्य वरस्य दाने हेतुमाह—यस्मात्पुण्यममुञ्चतोऽनन्यभक्तेः पापातासक्तस्य केवलधर्मैकसेविनः पुरुषस्य धर्माधिक्यमलक्षणस्त्रिवर्गः स्वहस्ते वसति एवंभूत इव भवति । अत्यन्तं धर्मे तदायत्तावर्धकामावपि प्राप्येते । कृच्छ्रमित्यादिना भविष्यत्कलिप्रभावः सूचितः । 'स्खलतात्तयेदम्' इति पाठः । अन्यस्य भक्तिभञ्जनं तदभावोऽनन्यभक्तिधर्मातिरिक्तभजनाभावाद्देतोरिति वा वसतीति वास्तव्यः 'वसेत्स्वयत्कर्तरि णिच्' इति तस्यत् । वर्गः सङ्गः । 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थः' इत्यमरः ॥

स्मिताश्चितां वाचमवोचदेनं
प्रसन्नचेता नृपतिं प्रचेताः ।
प्रदाय भैमीमधुना वरौ तु
ददामि तद्यौतककौतुकेन ॥ ८२ ॥

स्मितेति ॥ प्रसन्नचेताः संतुष्टः प्रचेता वरुण एनं नृपतिं प्रति स्मिताश्चितां हासविशदां वाचमवोचत्—हे नल, अहं भैमीं प्रदायाधुना तस्या भैम्या यौतकं युतकयोर्वधूवरयोः संबन्धि पारिवर्धं वस्त्राभरणादि तस्य कौतुकेन तु पुनः द्वौ वरौ ददामि । 'कन्यां प्रदाय यत्किञ्चिद्द्वारायात्र प्रदीयते । वेदिकायां स्मितायैव तद्यौतकमिति स्मृतम् ॥' इति । युतं युग्मं युतमेव युतकं युतकसंबन्धि देयं यौतकम् । दायाज इति कान्यकुब्जभाषायाम् ॥

यत्राभिलापस्तव तत्र देशे
नन्वस्तु धन्वन्यपि तूर्णमर्णः ।
आपो वहन्तीह हि लोकयात्रां
यथा न भूतानि तथापराणि ॥ ८३ ॥

यत्रेति ॥ ननु हे नल, यत्र धन्वनि निर्जले मरावपि देशे तव जलाभिलापः, तत्र देशे त्वदिच्छामात्रेण तूर्णं शीघ्रमर्णो जलमस्तु भवतु । जलस्यैव वरदाने हेतुमाह—हि यस्मादिह लोके पञ्चसु भूतेषु वा मध्ये आपो जलानि यथा लोकयात्रां लोकजीवनहेतुत्वं वहन्ति प्रामुबन्ति, तथापराणि भूतेजोवायवाकाशलक्षणानि भूतानि लोकजीवनहेतवो न भवन्ति । 'पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमे-

१ 'सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः—' इति जीवातुः ।

२ 'अत्र त्रिवर्गसिद्धिलक्षणकार्येण धर्मात्मागुरुकारणसमर्थनात्कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः—' इति जीवातुः ।

तच्च तन्मयम्' इति । उदकस्येच्छानुसारित्वं परमः पुरुषार्थ इत्यर्थः । 'यात्रा तु जीवनोपाये' इति विश्वः ॥

प्रसारितापः शुचिभानुनास्तु
मरुः समुद्रत्वमपि प्रपद्य ।
भवन्मनस्कारलवोद्गमेन
क्रमेलकानां निलयः पुरेव ॥ ८४ ॥

प्रसारीति ॥ हे नल, मरुर्निर्जलो देशो भवतो मनस्कारोऽभिलापस्तस्य लवो लेशमनस्योद्गमेनोदयेन बहुदकासमुद्रत्वं प्रपद्य प्राप्यापि पुरेव निर्जलत्वदशायां यथासीत् तथैवास्तु किंभूतः—(पूर्वम्) शुचिभानुना ग्रीष्मसंबन्धिना सूर्येण प्रसारी विस्तृतस्तापः संतापो यस्य । (इदानीमपि) समुद्रत्वाच्छुभकिरणेन चन्द्रेण प्रसारिता विन्सारिता आपो यस्य । शुचेर्वदवाग्रेः किरणेन ज्वालया विस्तारितः (री तापः) संतापो यस्येति वा चन्द्रोदये समुद्रवृद्धिः, समुद्रे वज्रवामिपुङ्कः । तथा—(पूर्वम्) क्रमेलकानामुद्गाणां निलयः स्थानभूतः । बाहुल्येन तेषां तदुद्भवत्वात् । (इदानीम्) भवन्मनस्कारोऽभिलापस्तस्य लवो लेशमनस्योद्गमे सति न-क्राणां यात्रोविशेषाणां ये मेलकाः सङ्कास्तेषां निलयः । क्रमेलकानां निलयो मरुर्भवन्मनस्कारलवोद्गमे सति समुद्रत्वं प्रपद्यापि पुरेव शुचिभानुना प्रसारितापो नास्तु, अपितु भवत्वेति वा । प्रसारिता आपो यस्येति, 'ऋक्पूरु—' इत्यप्रत्ययः । मनस्येकाग्र्यकरणं मनस्कारः । चित्तस्यैकाग्र्येण चिन्तनमिच्छाविशेषः । 'चित्ताभोगो मनस्कारः' इत्यमरः । 'अतः कृकमि—' इति सारवम् ॥

वरान्तरमाह—

अम्लानिरामोदभरश्च दिव्यः
पुष्पेषु भूयाद्भवदङ्गसङ्गात् ।
दृष्टं प्रमूनोपमया मयान्य-
न्न धर्मशर्मोभयकर्मठं यत् ॥ ८५ ॥

अम्लानिरिति ॥ हे नल, 'भवदङ्गसङ्गादेतोः पुष्पेष्वम्लानिरसंकुचद्वर्णावयवत्वम्, आमोदभरश्च दिव्यः स्वर्गीयः परिमलातिशयश्च भूयात् । यद्यस्मात्प्रमूनोपमया पुष्पसादृश्येन पुष्पसदृशमित्यर्थः । धर्मस्य पुण्यस्य शर्मणः सुखस्य चोभयस्य पुण्यसुखलक्षणस्य द्वयस्य कर्मठं करणे समर्थमन्यपुत्रादिकं वस्तु मया न दृष्टम् । किंतु पुष्पमेव । देवादिपूजनेन धर्मं, शिरसि धारणेन परिमलेन वा सुखं च करोति । कर्मणि घटते, 'कर्मणि घटोऽडप्' ॥

वाग्देवतापि स्मितपूर्वमुर्वी-
सुपर्वराजं रभसाङ्गभाषे ।
त्वत्प्रेयसीसंमदमाचरन्त्या
मर्तिकं न किञ्चिद्गृहणोचितं ते ॥ ८६ ॥

वागिति ॥ वाग्देवता सरस्वत्यपि स्मितपूर्वम् । प्रसन्नत्वात्किञ्चित्स्मितं कृत्वेत्यर्थः । उच्यतेः सुपर्वराजं भूमीन्दं रभसाङ्गपादिति बभाषे । (इति किम्—) 'हे नल, तव प्रेयसी भैमी तस्यास्वप्नप्राप्तिजितं संमदं हर्षमाचरन्त्याः कुर्वन्त्या मम्मत्तः सकाशात्किञ्चित्से

तव ग्रहणोचितं ग्रहीतुं योग्यं किं न । अतितु मरसकाशादपि किं-
चिद्ग्रीतुमुचितमेव । त्वत्प्रियाभिन्नभूतया मया ग्रहीयते तदप्य-
ङ्गीकुर्वति । 'रभसो हर्षवेगयोः' इति विश्वः । संमदम् 'प्रमदम्-
मदो हर्षे' इति साधुः ॥

गर्वपरिहारपूर्वं स्ववरस्य ग्रहणयोग्यत्वमेव समर्थयते—

अर्थो विनैवार्थनयोपसीद-

आल्योऽपि धीरैरवधीरणीयः ।

मान्येन मन्ये विधिना वितीर्णः

स प्रीतिदायो बहु मन्तुमर्हः ॥ ८७ ॥

अर्थ इति ॥ त्वया मन्मसीपमागन्तव्यमिति या अर्थना तया
चिन्तनं उपसीदन्मसीपमागच्छन्स्वयमेव वा भवत्कल्योऽप्यर्थः । अ-
र्थ्यतेऽर्थः फलं स धीरैर्मनीषिभिर्नावधीरणीयो नावज्ञेयः किं-
ङ्गीकरणीय एव । यस्मान्मान्येन मानमर्हता पूज्येन विधिना ब्र-
ह्मणा दैवेन वा वितीर्णो दत्तो यायामन्तरेण लब्धत्वाय प्रीति-
दायः प्रीत्या दानमल्योऽपि बहु मन्तुं गौरवेणाङ्गीकर्तुमर्ह उचित
इत्यर्थं मन्ये । तस्मादवयापि मया योऽल्योऽप्यर्थो दीयते स
ग्रहीतव्य एवेति भावः ॥ धीरैरल्योऽप्यर्थो नावज्ञायते किं पुन-
र्महानित्यपरेत्यर्थः । महतोपि वरस्याल्यत्वोक्तेर्गर्वपरिहारः । प्रीत्या
दायः 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः । दीयते दायः कर्मणि
घञ् ॥

तमेव वरमाह—

अवामावामार्थं सकलमुभयाकारघटना-

द्विधाभूतं रूपं भगवदभिधेयं भवति यत् ।

तदन्तर्मन्त्रं मे स्मरहरमयं सेन्दुममलं

निराकारं शश्वज्जप नरपते सिध्यतु सते ८८

अवामेति ॥ शश्वज्जपो यस्य तत्संयोजनम् तादृश भो नर-
पते नल, मे मन्त्रं गोप्यं मदीयरहस्यभूतं सेन्दुममन्त्रोमां
चन्द्रकान्तिस्तत्सहितम् । हृन्नाभागे—चन्द्रकान्त्या युतं चन्द्रक-
लोपेतम् । पार्श्वतीभागे—भूषणीभूतार्धचन्द्रयुतम् । उत्तरीत्या
निश्चित आकारः स्वरूपं यसा । यद्वा—हृन्नाभागेण साकारम्,
विचारे क्रियमाणे अविद्यमानाकारम् । तथा—स्मरमयं कामत-
त्वरूपम्, हरमयं शिवतत्वरूपं क्रमेण भुक्तिमुक्तिद्वयि एवंभूतं
तद्रूपमन्तःकरणे सते साधये । अर्थात्तुभ्यम् । यद्वा—हे नरप,
(स) ते साधये ते तुभ्यम् । अलमत्यर्थं सिध्यतु । समाधि-
दशायां साक्षाद्भवत्वित्यर्थः । मे तद्रूपमिति वा । मे मम
प्रसादादिति शेष इति वा । स्त्रीणां कामप्रधानत्वात्स्मरपदेन
स्त्रीभागो लक्ष्यते । तथा च पूर्वोक्तगुणविशिष्टं स्मरहरमयं शक्ति-
शिवरूपं तन्मे रूपं तवान्तः सिध्यत्विति वा । पूर्वोक्तं हरमयं
मे स्वरूपमलमन्तः स्मर चिन्तय तद्रूपं सते ते सिध्यत्विति
वा । तद्रूपमलमन्तः स्मर, तथा शश्वज्जप स्तुति, तच्च सिध्यत्विति
वा । शश्वज्जपनं जपो यस्य तादृश हे नल, सेन्दुममलं कर्पूरगौरं
हरमयं शुभावहविधिभूतं तन्मे विशिष्टं रूपं स्मर, रपते
भावमाणाय स्तुवते सते साधये तुभ्यं सिध्यतु वा । रपते ते स
हरः सिध्यतु साक्षात्कर्मसाधको भवत्विति वा स्तुवते ते
तद्रूपं हरो वा सते शोभमानायाभीष्टाय सिध्यतु । यद्वा—स्मर-

हरं शिवं शिवरूपं शश्वज्जप सदा स्तुहि, सोऽयं स्मरहरस्ते
सिध्यतु साक्षाद्भवत्विति वा । अन्तर्मन्त्रे मन्त्राः शैवाः शाक्ताश्च
यस्य तादृशमिति वा । तर्हि—यद्रूपं शब्दरूपत्वाद्भगवती च
भगवांश्च भगवन्तो पार्श्वतीपरमेश्वरावभिधेयं यस्य । यद्वा—भग-
वच्छब्दवाच्यमर्थनारीश्वरम् । भवति (इत्यर्थः) । कथम्—यतः
द्विधा स्त्रीपुंसरूपौ द्वौ भागौ रूपं भूतम् । प्राप्तमिति वा ।
एतत्कुत इत्यत आह—यतोऽर्थे दक्षिणभागे अं वामा न स्त्री ।
किंतु पुरुष इत्यर्थः । अर्थं वामभागे वामा स्त्री चेति साम-
र्थ्यादर्थशब्दावृत्त्या योज्यम् । एवं द्विधाभूतमित्यर्थः । अवामं
दक्षिणम्, आ सामस्येन वाममावाममदक्षिणं च अवामावामे
च तेऽर्थे च समौ भागौ भूतं प्राप्तं सद्यद्विधा भवतीति वा ।
परमुभयोराकारयोः स्वरूपयोर्धटनान्मेलनात्सकलं संपूर्णरूप-
मित्यर्थः । यद्रूपमर्थं वामभागेऽवामा अप्रतिकूला प्रसादावृत्ता-
कान्तमुक्ती वामा स्त्री भवति । पार्श्वती रूपं भवतीत्यर्थः ।
तद्वरमयं रूपमित्युक्तेः सामर्थ्यादक्षिणार्थं महेशः पुरुषरूपं
भवति । एतेन शश्वज्जपः सूच्यते । कीदृशं हरं, स्मरहरं
वा—सेन्दुम् । तथा—अमलम् । सेन्दुत्वेपि कलङ्करहितम् ।
यतः—सकलं कलामात्रचन्द्रयुतम्—कलामात्रं निष्कलं भव-
तीत्यर्थ इति वा । कलाभिरणिमाद्यैर्भयैः, चतुःषष्टिकलाभिश्चोपे-
तमिति वा । यद्रूपमर्थं अश्रामौ वामा चावामा शक्त्यात्मको
विष्णुः । अर्थं मा वा लक्ष्मीश्च । वा चार्थः । यद्वा—भवतीत्यवा
रक्षिका मा लक्ष्मीः । लक्ष्मीनारायणात्मकं भवति । तद्वा-
नेत्रस्येन्दुरूपतया सेन्दुमम् । ध्याते चन्द्रकलोपेतत्वात्सेन्दुमम् ।
लक्ष्मीभागे च भूषणीभूतार्धचन्द्रयोगात्सेन्दुमम् । शिवावृत्ति-
त्वाद्भरमयं लक्ष्मीनारायणात्मकं तन्मे रूपं स्मर जप स्तुति ।
यद्रूपमरूपा विष्णुरूपधारिणी वामा शक्तिर्वामार्थं सत्यभागे
भवति । तद्वरमयं सामर्थ्यादक्षिणभागे शिवरूपमेवंभूतं हरि-
हरात्मकं मे रूपं स्मर । अव्यपूर्ववदिति वा । अर्थं पूर्वभागे
अवा ओकारेण तथा—अमा अनुस्वारेण, मा पवर्गपञ्चमव्य-
ञ्जनेन वा । प्रणवेनेत्यर्थः । तथा—उत्तरभागे अवा ओकारेण,
तथा—अमा अनुस्वारेण व्यञ्जनमकारेण वा प्रणवेनोपलक्षि-
तम् । प्रणवद्वयसंपुटितमित्यर्थः । हरमयं हर इति नामरूपं
मे मन्त्रं मया जप्यमानं रहस्यं स्मर चिन्तय जप । शिष्टं
पूर्ववत् । हरस्य पक्षे तु—तन्मे रूपं मन्त्रमन्तमेनसि स्मर
शश्वज्जप च । स च ते सिध्यतु । कीदृशं मन्त्रम्—हरमयं
हकारेरूपम् । तथा—निराकारं अश्र अश्र औ तयोः आकारः
स्वरूपम्, स्वरूपे च आकारी, निर्गतावाकारी यस्मात्तक्षिराकारम् ।
हकारेरफयोरुच्चारणार्थं यदकारद्वयं तद्रहितं 'ह' इति व्यञ्जन-
मात्रहकारेरफमयमित्यर्थः । तथा—सेन्दुं हं च इन्दुश्च ताभ्यां
सह वर्तमानम् । ईकारेण, अर्धचन्द्रेण च युक्तम् । तथा—सकलं
कला अनुस्वारस्यासहितम् । ईकाररूपमित्यर्थः । सकलं
चन्द्रकलोपेतम् । सेन्दुं ईकारविन्दुयुतमिति वा । अमलं शाक्ता-
दिदोषरहितम् । तत्किम्—यद्रूपमर्थं पूर्ववदक्षिणवामभागयोः
अवा मा, अवा मा च, उपलक्षितं प्रणवद्वयसंपुटितम् ।

१ निपन्थायकोऽयमकारः । अन् एवाप्यकारोऽहंममीप—'अ मन्त्रा-

धेद्व्यभावेति' इति, मेदिन्याम्—'अशब्दः स्यादभावेपि स्वभावायप्रतिषेधयोः ।

अनुकम्पाया च तथा बानुदये त्वनभ्ययः ॥' इति रपटमुपपन्नम् ।

तथा—यत्पूर्वमुभयोर्हकाररेफयोर्घटनात्संबन्धाद्विधाभूतं पृथग्भू-
तमसंयुक्तं (भञ्ज्यवहितं) सङ्गवान्द्वयोऽभिधेयो वाच्यो यस्य
तादृग्भवति । प्रत्येकमकारयोगात् हर इति शिवनाम यद्भवति ।
मद्वा—पूर्वं 'हर' इति द्विधाभूतम्, अनन्तरमकारद्वयव्य-
तिरेकेण व्यञ्जनरूपतया संयोगात्सकलम् । एकीभूतमित्यर्थः ।
तथा—भगवती भुवनेश्वरी अभिधेया यस्य तादृशमिति वा ।
'शिवान्त्यो वक्षिंसंयुक्तो ब्रह्मद्वितयमन्तरा । तुरीयस्वरशीतां-
क्षुरेखातारासमन्वितः ॥ एष चिन्तामणिर्नाम मन्त्रः सर्वार्थसा-
म्भकः । जगन्मातुः सरस्वत्या रहस्यं परमं मतम् ॥' इत्यागमा-
व्यणवद्वयसंपुटितभुवनेश्वरीरूपं चिन्तामण्याख्यं मे सरस्वत्याः
स्वरूपं मन्त्रं स्मर जप । स च मन्त्रमे सिध्यति । शैवादिचि-
न्तामणिमन्त्रसंभवाम् इति विशेषणम् । ह्रस्व रश्च मश्च ईश्च
तादृशं हकाररेफमकारेकारसमाहाररूपम्, यद्यपीकारः पश्चाद्वि-
र्दिष्टस्यापि मकारात्पूर्वमेव ज्ञातव्यः । तस्य पश्चाद्विर्देशो मन्त्रगो-
पनार्थः । तथा—सेन्दुं सचन्दं निराकारं निर्गताकारचतुष्टयस्वरूपं
तादृशं मे मन्त्रं स्मर । इतरत्पूर्ववदिति वा । अत्र पक्षे आकारर-
हितो मन्त्रः सकलं कश्च लश्च क्लीं ताभ्यां सहितम् । अत्रापि
निराकारं सेन्दुमिति संबध्यते । उभयाकारघटनादित्यादि पूर्ववत् ।
तथा च 'ह्रीम्' इति कामराजबीजं सिध्यति अस्मिन्श्लोके टी-
कास्तरङ्गतो बहूनां शैववैष्णवादिमन्त्राणामुद्धारो विज्ञेयः । अत्र
ग्रन्थवित्तरभिधाय कष्टकल्पनया च नोक्तः ॥

मन्त्रफलमाह—

सर्वाङ्गीणरसामृतस्तिमितया वाचा स वाचस्पतिः

स स्वर्गीयमृगीदृशमपि वशीकाराय मारायते ।

यस्यै यः स्पृहयत्यनेन स तदेवाप्नोति किं भूयसा

येनायं हृदये स्थितः सुकृतिना मन्मन्त्रचिन्तामणिः

सर्वेति ॥ अयं पूर्वश्लोकोपदिष्टो मन्मन्त्रश्चासौ चिन्तामणिश्च ।
चिन्तामणिसंज्ञको मन्मन्त्र इत्यर्थः । सर्वकामद्वान्मन्मन्त्र एव
चिन्तामणिः । चिन्तामणिनुल्लो मन्मन्त्र इत्यर्थः । स पुरश्च-
रणादिना क्षीणपापेन सुकृतिना येन साधकेन जपादिना
हृदये स्थिते कृतः, स साधकः सर्वाङ्गानि व्याप्नुवन्ति सर्वाङ्गी-
णानि तैः शृङ्गारादिरसैरेवातिस्वादुस्वादमृतैः स्तिमितया आर्द्रया
काव्यादिरूपया वाचा वाचस्पतिर्वाङ्गीशो भवति । तथा—स
साधकः स्वर्गीयमृगीदृशां दिव्यानां मृगाक्षीणां रम्भादीनामपि व-
शीकाराय मारायते कंदर्पायते । तं दृष्ट्वा उर्वशीप्रभृतयो देवाङ्गनाः
कामपरवशा । अभन्तीत्यर्थः किं च—यः पुरुषः कृतपुरश्चरणोपि
यस्यै फलाय स्पृहयति फलमभिलष्यति, सोऽनेन सकृत्पठितमात्रेण
मन्त्रेण हेतुना तत्प्राप्नोत्येव । किं भूयसा कथनेन मन्त्रविशेषेण
वा । नात्र संदेहः । तस्मात्तथाऽयमेव मन्त्रो हृदये धार्य इति
भावः । 'सर्वाङ्गीण' इत्यत्र 'तत्सर्वादेः' इति खः । वाचस्पतिः
'वह्न्याः पतिपुत्र-' इत्यादिना सत्त्वम् । 'स्वर्गीय' इति नामधेय-
त्वात् 'बुद्धाच्छः' । मारायते 'कर्तुः क्यङ्' इति क्यङ् । यस्यै
'स्पृहरीप्सितः' इति संप्रदानत्वम् । भूयसा 'बहोर्लोपो भू च
बहोः' ॥

पुष्पैरभ्यर्च्य गन्धादिभिरपि

सुभगैश्चारुहंसेन मां चे-

न्निर्यान्तीं मन्त्रमूर्तिं जपति

मयि मतिं न्यस्य मध्येव भक्तः ।

तत्प्राप्ते वत्सरान्ते शिरसि

करमसौ यस्य कस्यापि धत्ते

सोऽपि श्लोकानकाण्डे रचयति

रुचिरान्कौतुकं दृश्यमस्याः ॥ ९० ॥

पुष्पैरिति ॥ यः साधकश्चारुणा हंसेन निर्यान्तीं गच्छन्तीमु-
द्यमानाम् । हंसवाहनामित्यर्थः । मन्त्रमूर्तिं यन्त्रमव्यस्थितमन्त्र-
वर्णरूपेण परिणमदाकारां मन्त्रस्थान्तरशरीरां वा मां देवीं सुभगैर-
तिसनोहरीः सुकुमारैः सुगन्धिभिश्च पुष्पैः गन्धभूपादिभिः चोदशो-
पचारैरभ्यर्च्य, तथा—मयि मतिं न्यस्य विषयान्तरादाकृष्य ध्या-
नबलेन स्थिरीकृत्य देवतान्तरपरिहारेण मध्येव भक्तः सर्वोक्ततया
मामेव सेवमानः सन् चेद्यदि जपति, तत्तत्सौ जापको वत्सरान्ते
वत्सरावसाने प्राप्ते जाते सति यस्य कस्यापि स्त्रीबालमूकादेरपि शि-
रसि करं धत्ते स्थापयति सोपि स्त्रीबालादिरप्यकाण्डेऽसमयेऽकस्माद्वा
रुचिरानरसभावगुणालंकारयुतानदोषाश्लोकांन् रचयति । यस्तु सि-
द्धमन्त्रः, स विविधाश्लोकांन् रचयति किं वाच्यमित्यपेक्षः । एत-
दस्याः कौतुकं दृश्यम् । अनुभवेनायमस्याश्चमत्कारो द्रष्टव्य इ-
त्यर्थः । एवं संपूज्य हंसवाहनादिव्यानपूर्वमेकाम्रेण मनसा चेज-
पति, तर्हि वत्सरमात्रेण सिद्धमन्त्रः सन्नेवविधं सामर्थ्यं लभत
इति भावः ॥

गुणानामास्थानीं नृपतिलकनारीतिविदितां

रसस्फीतामन्तस्तव च तव वृत्ते च कवितुः ।

भवित्री वैदर्भीमधिकमधिकण्ठं रचयितुं

परीरम्भक्रीडाचरणशरणामन्वहमहम् ॥ ९१ ॥

गुणानामिति ॥ हे नृपतिलक राजश्रेष्ठ नल, अहं वैदर्भी
भेमीम् । अथ च—वैदर्भीसंज्ञां रीतिमरूपपदसमाससमासं
वा रचनाविशेषं क्रमेण तव च नलस्य तव च वृत्ते त्वरसंब-
न्धिनि चरित्रे विषये कवितुः काव्यकरणोद्युक्तस्य श्रीहर्षादे-
श्चाधिकण्ठम् कण्ठेऽन्वहं सदा परीरम्भस्यालिङ्गनस्य पुम्बनादिभि-
लासस्य यदाचरणं करणं, तदेव शरणं जीवनोपायो यस्या एवं
भूताम् । परीरम्भक्रीडाया वा हेतुभूतया त्वच्चरणशरणमालिङ्गनप्रा-
प्त्यर्थं त्वच्चरणयोः पतन्तीम् । अथ च—परीरम्भस्य श्लेषालंकारस्य
क्रीडाया वक्रोक्तिविलासस्य आ सामस्येन यच्चरणं ज्ञानं तदेव
शरणं यस्यामेवविधाया । अधिकं यथा तथा सितरां रचयितुं कर्तुं
भवित्री भविष्यामि । किंभूताम्—गुणानां सौन्दर्यपातिवत्यादी-
नाम् । अथ च—श्लेषप्रसादादीनाम् । आस्थानीं सभारूपामवस्थि-
तिभूताम् । तथा—नारी इति स्त्री इति विदितां नारी चेत्, तर्हि
श्लेषेव नान्येति प्रसिद्धाया । अथ च—रीतिषु पाञ्चास्यादिषु वि-
दिता, तथा न इत्यरीतिविदिता तथाविचापि न इति नारीतिविदिता
तादृशीम् । पाञ्चास्यादिषु रीतिषु मध्येऽतिप्रसिद्धामिति भावः ।
तथा—तवान्तः हृदये रसेन स्वीयसौभाग्येन नक्तत्वेववाहुरागेन

स्वस्मिन्नलानुरागेण वा स्फीतामतिपुष्टम् । अथ च—अन्तः श्लोक-
मध्ये रसैः शृङ्गारादिभिः परिपुष्टम् । एवंभूतां भैमीं त्वत्कण्ठा-
लिङ्गनपरां त्वच्चरणशरणां त्वदेकवश्यां प्रत्यहमहं करिष्यामि ।
त्वच्चरितवर्णयितुश्च कण्ठे एवंभूतां वैदर्भीं रीतिमधिकं च रचयि-
ष्यामि । वैदर्भीमेव रमणीयां रीतिमवलम्ब्य त्वच्चरितवर्णको यथा
भवति तथाहं करिष्यामीति भावः । एतदपि वरदानम् । 'नर'
इति संकुल्यस्तं पृथङ्मुख्य राजभेद नः पुरुष इति संबोध्य पाति-
त्रत्यादिरीत्या विदितं पाश्चात्यादिरीतिषु च विदितमिति वा ।
'श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजः-
कान्तिसमाधयः ॥ इति वैदर्भीमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः ।'
इत्यालंकारिकाः । 'आस्थानी ह्रीवमास्थानम्' इत्यमरः । 'आति-
ष्ठन्त्यस्याम्—' अधिकरणे ल्युट् । टित्वास्त्रीप् । 'ना रीति—'
इत्यत्र पक्षे 'दूलोपे—' इति दीर्घः । कवितुः 'कवृ वर्णने' 'कवृह
स्तुतो' इत्यस्य वा । अधिकण्टं सप्तम्यर्थेऽप्ययीभावः ॥

वरान्तरमाह—

भवद्वृत्तस्तोतुर्मदुपहितकण्ठस्य कवितु-

र्मुखात्पुण्यैः श्लोकैस्त्वयि घनमुदेयं जनमुदे ।

ततः पुण्यश्लोकं क्षितिभुवनलोकस्य भविता

भवानाख्यातः सन्कलिकलुपहारी हरिरिव ९२

भवदिति ॥ मदुपहितकण्ठस्य मयाधिष्ठित(स्य) कण्ठस्य भ-
वतो वृत्तस्य चरित्रस्य स्तोतुः कवितुः कवेः सुव्याप्तकाशाश्चयि
विषये पुण्यश्चारुभिरमलैश्च श्लोकैः पद्यैश्चोभिश्च घनं निबिडं
यथा तथा जनानां मुदे हर्षाय उदेयमुदेनयम् ॥ ततोऽनन्तरं
तस्माद्वा हेतोर्भवान् क्षितिभुवनलोकस्य भूविष्टपजनस्य कलियु-
गसंबन्धिकलुपहारी पातकहरणशीलः सन् हरिः श्रीविष्णुरिव पु-
ण्यश्लोकः पुण्यश्लोक इति ख्यातो भविता भविष्यति । यद्वा—
पुण्यश्लोकः सन् क्षितिभुवनलोकस्य कलिकलुपहारी हरिरिव
भविता । पुण्यौ चारु निर्मला श्लोकौ पद्यशामी यस्येति विग्रहः ।
'पुण्यश्लोको नलो राजा' इति पुण्यश्लोकत्वम् । 'कर्कोटकस्य
मागस्य—' इत्यादिना कलिनाशकरवसुकम् । 'पद्ये यशसि च श्लोकः'
इत्यमरः । उदेयम् 'अवो यन्' इति यत् ॥

देवी च ते च जगदुर्जगदुत्तमाङ्ग-

रत्नाय ते कथय कं वितराम कामम् ।

किञ्चिच्चया नहि पतिव्रतया दुरापं

भसास्तु यस्तव वत व्रतलोपमिच्छुः ॥९३॥

देवीति ॥ देवी च ते चन्द्रादयो भैमीं जगदुरिति ऊचुः ।
इति किम्—हे भैमि, वयं जगतकलोकस्योत्तमाङ्गं शिरन्त्यस्य
रत्नाय भूषणमभिभूतायै अतिसुन्दर्यै ते तुभ्यं कं कामं वितराम
ददाम । अपितु किमप्यस्माद्गन्धार्गं नालीत्यर्थः । हि यस्याद्यपि
पतिव्रतया त्वया किञ्चिदपि वस्तु दुरापं न, किंतु पातित्रत्यासर्व-
मपि त्वया सुप्रापमेव, तथापि यस्तव पातित्रत्यलोपं पातित्रत्यभङ्ग-
मिच्छुरभिधायति त्वया सह रन्तुमिच्छेत्स भस्मेवास्तु । वत
कष्टम् । अनुचितकर्मो स इत्यर्थः । कामम्, 'अकरोति च कारके'

इति कर्मणि घम् । त्वया स्वर्गयोगो यद्दीप्तिवेधात्पृतीया । व्रत-
लोपम् 'न लोका—' इति यद्दीप्तिवेधाद्द्वितीया ॥

वरान्तरमाह—

कूटकायमपहाय नो वपु-

र्विभ्रतस्त्वमसि वीक्ष्य विस्मिता ।

आममाकृतिमतो मनीषितां

विद्यया हृदि तवाप्युदीयताम् ॥ ९४ ॥

कूटेति ॥ हे भैमि, त्वं नोऽस्मात्वीक्ष्य यतो विस्मितासि, अतो
मनीषितामाकृतिमाकारं स्वेच्छाशरीरं प्राप्तुं तथापि हृदि ममसि
विद्यया नानादेहस्वीकारहेतुभूतया मन्त्रादिशक्त्या उदीयतामृत्प-
यताम् । अस्माकं हृदि यथोदितं तथा तवापीत्यपिशब्दार्थः । अपि-
शब्दाच्चलस्यापीति केचित् । किंभूताश्च—कूटकार्यं स्वेच्छासाधनेन
धृतं मायानलशरीरमपहाय त्यक्त्वा पुनर्दिष्टं निजं वपुर्विभ्रतो
धारयतः । अन्वोपि प्रभुर्यद्भुतदर्शनात्सेवकादिः साक्ष्यो भवति
तद्भुतं तस्मै प्रयच्छति । उदीयतामिति भावे लः ॥

इत्थं वित्तीयं वरमम्बरमाश्रयत्सु

तेषु क्षणादुदलसद्भिपुलः प्रणादः ।

उत्तिष्ठतां परिजनालपनैर्नृपाणां

स्वर्वासिद्वन्द्वहतदुन्दुभिनादसान्द्रः ॥ ९५ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण नलाय भैम्यै च वरं वित्तीयं
दत्त्वा देवीसहितेषु तेष्विन्द्रादिवस्वरं स्वर्गं प्रति गन्तुमुद्यतेषु
प्रारब्धगगनगमनोद्योगेषु सन्तु क्षणाक्षणमात्रेणोत्तिष्ठतां स्वं स्व-
शिबिरं प्रति गन्तुमुत्थितानां नृपाणां परिजनालपनैः सेवकसंभा-
षणैर्जयजीवादिशब्दैः । राज्ञामेव वाऽन्धाधानयनार्थं परिजनाप्रति
भाषणं कृत्वा बिपुलो दशविरघ्यापी प्रणाद् उदलसन् । उदित
इत्यर्थः कीदृशः—भैमीनलविवाहोत्सवदर्शनात्, आगच्छन्नायकनाय-
क(कावलोकन)हर्षाद्वा, स्वर्वासिद्वन्द्वैर्देवसङ्घैर्हृतानां दुन्दुभीनां
नादैः सान्द्रो निबिडीभूतः देवेषु निर्गतेषु राजानोऽप्युत्थिताः, तेषां
तत्सेवकानां च महाम्कलकलश्च संजातः देवैश्च दिव्यवाद्याह-
तानीत्यर्थः । वरम्, जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । सा च ते च तेषु,
'गुमीम्बिया' इत्येकशेषः । उत्तिष्ठतामृत्पूर्वकर्मवाचक न ॥

न दोषं विद्वेषादपि निरवकाशं गुणमये

वरेण प्राप्तास्ते न समरसमारम्भसदृशम् ।

जगुः पुण्यश्लोकं प्रतिनृपतयः किंतु विदधुः

स्वनिश्चासैर्भैमीहृदयमुदयभिर्भरदयम् ॥ ९६ ॥

नेति ॥ प्रतिकूला नृपतयः पुण्यश्लोके विद्वेषाज्जैमीप्राप्तिजनि-
तविशिष्टमत्सरादपि हेतोरसुन्दरदुःखीकनादिकं दोषं न जगुर्न
जगदुः । यतो—नले निरवकाशमसन्तम् । वतः—गुणमये सौ-
न्दर्यशीलादिगुणबहुले पुण्यश्लोके च । वैरिणापि सत्त्वेन दोषः प्र-
काश्यते न त्वसन् । सुहृदा तु सत्त्वपि दोषो गोप्यते । तथा च—
विद्वेषे सत्यपि गुणमयस्याहोवलेसत्संभावनाया अप्यभावाद्दोषं गो-
प्यत इत्यर्थः । तथा—वकाजैमीहरणार्थं समरसमारम्भः, तस्य सदृशं

तद्योग्यमधिपपरुषभापणादिकमपि नोचुः । यतः—यमवरेण प्राप्तास्ते लब्धविद्याभेयाद्यस्ते स्वतःशूरे वरं च नितरां दुर्धर्षं । तस्मादसामर्थ्यादिकिञ्चोचुरित्यर्थः । किंतु—गत्यन्तररहिताः सन्तो निजासामर्थ्यरूपास्पदस्वसूचकैः स्वनिश्चासैः कयोर्णानिजमुखनासिकानिश्चितैः कृत्वा भेमीहृदयं उदयन्ती निर्भरा बहुला दया यस्यैवंभूतसतिसकृपं विदुश्चक्रुः । अनिदीनांस्मान्दृष्ट्वा भेमी नितरां सकृपाऽभूदिति भावः । भेम्या हृदयभूतं प्राणभूतं नलं स्वनिश्चासैः सकृपं चक्रुरिति वा ॥

भूभृद्भिलम्बिताऽसी करुणमनदीमूर्तिमदेवतात्वं तातेनाभ्यर्थ्ययोग्याः सपदिनिजसखीदापयामासतेभ्यः वैदर्भ्यास्तेऽप्यलाभात्कृतगमनमनःप्राणवाञ्छां विजघ्नुः सख्यः संशिक्ष्य विद्याः सततधृतवयस्यानुकाराभिरामिः ॥ ९७ ॥

भूभृद्भिरिति ॥ भूभृद्भी राजभिः शोकस्थायिभावस्य करुणारसस्य रसस्य । अथ च—जलस्य । नदी तस्या मूर्तिमत्या देवताया भावं लम्बिता प्रापिता जलदेवतास्थाने स्थापिता तन्निश्चासैः करुणसार्द्धाकृतचित्ता सती अस्यां भेमी सपदि ममाशाप्राप्तेः एते नितरां दुःखिताः । तस्मादतिसुन्दरीर्मन्सखीरतेभ्यो देहीत्यञ्जलियोजनेन । अर्थात्तातमेव । अभ्यर्थ्य संप्रार्थ्य निजसखीः स्वसहचरीयोग्या रूपकुलशीलादिना तेषां भार्यात्वे समुचितान्तेन पित्रा तेभ्यो राजभ्यो दापयामास । तेभ्यः सखीदाने भीमं प्रावर्तयदित्यर्थः । ते राजानोऽपि वैदर्भ्या अलाभात्कृतं गमने देहत्यागविषये मनो येन्नेषां प्राणानां वाञ्छामाभिः सखीभिर्विजघ्नुः । भेमीसखीलाभात्प्राणरश्मिगमनान्प्राणान्पुनः न्यवर्तयदित्यर्थः । यतः—किंभूताभिः—भेम्याः सकाशादिन्द्रादिदेवभ्यो वरप्राप्तां यादृच्छिकशरीरनिर्माणादिरूपां विद्यां संशिक्ष्य सम्यगभ्यस्य सततं प्रत्यहं धृतो वयस्याया भेम्या अनुकारो याभिः । तुल्यशरीरकलाकौशलभिरित्यर्थः । ततश्च भेमीप्राप्तिबुद्धेयं स्वप्राणान्क्षितवन्त इति भावः । लम्बिद्विकर्मा । सख्याः 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वम् ॥

अहह सह मघोना श्रीप्रतिष्ठासमाने

निलयमभि नलेऽथ स्वं प्रतिष्ठासमाने ।

अपतदमरभर्तुर्मूर्तिबद्धेव कीर्ति-

गलदलिमधुवाष्पा पुष्पवृष्टिर्नभस्तः ॥ ९८ ॥

अहहेति ॥ अथ राजभ्यः सखीदानानन्तरं मघोना इन्द्रेण सह श्रीः संप्रतिष्ठा माहात्म्यं ताभ्यां समाने स्वं निजं निलयं स्थानमभिलक्षीकृत्य प्रतिष्ठासमाने जिगमिषति नले नभस्तो गगनात्पारिजातादिवेववृक्षाणां पुष्पवृष्टिरपतत् । अहहेति हर्षे । भेम्या नले हृते हृष्टैर्देवैर्नलेस्योपरि पुष्पवृष्टिः कृत्यत्यर्थः । उपेक्षते—बद्धा धृता मूर्तिर्यथा सा मूर्तिबद्धा । यद्वा—मूर्त्या बद्धा युता साकारा । गलस्तः पतन्तोऽल्यो भ्रमरा यत्र एवंविधं मधु एव वाष्पा (यस्याः) अभःपतनजनितबुधसमुत्पन्ननिश्वासाजलाश्रुविन्दवो यस्याः । एवंभूता । अमरभर्तुरिन्द्रस्य कीर्तिरिव । पुष्पाणां शुभ्रत्वाकीर्तित्वम् । भेम्या चाबुतत्वादिन्द्रस्य कीर्तिर्गलितेति युक्तम् । स्वर्गा-

दधःपाने दुःखादश्रु च युक्तम् । स्त्रीणां चाश्रु सकज्जलं भवति । मकरन्दो वाष्पस्थाने, तदनुगता भ्रमराः कज्जलस्थाने । समानशब्दस्य समामान्तगतत्वात्साक्षात्तुल्यार्थयोगाभावात् 'मघोना' इति तृतीयार्थमनुप्रासार्य च साक्षात्सहशब्दप्रयोगः । प्रतिष्ठासमाने इति, 'समवप्र—' इति तद्धो विधानात् 'पूर्ववत्सनः' इति तद् ॥

स्वस्यामरैर्नृपतिमंशममुं त्यजद्भि-

रंशच्छिदाकदनमेव तदाध्यगामि ।

उत्का स पश्यति निवृत्य निवृत्य यान्ती

वाग्देवतापि निजविभ्रमधाम भेमीम् ॥ ९९ ॥

स्वस्येति ॥ तदा स्वर्गगमनसमये अमुं नृपतिं नलं त्यजद्भिरमरैरंशस्य स्वावयवस्य छिदा कर्तनं तथा यत्कदनं दुःखं तदेवाध्यगामि प्रापि । यतः—स्वस्य इन्द्रादेरंशम् । लोकपालांश्चाद्राजः । स्वहस्तादिकर्मणे यादृग्दुःखं भवति, तादृशमेव तेषां नलपरित्यागे जातमिति भावः । यान्ती स्वर्गं प्रति गच्छन्ती वाग्देवताऽपि भेमीं निवृत्य निवृत्य पुनः पुनः व्याघ्रस्य वलितप्रीवं यथा तथा पश्यति स्म । किंभूताम्—निजविभ्रमाणां स्वीयवचनचानुर्यादिविलासानां धाम स्थानभूताम् । किंभूता—उत्का कियत्सहवासमात्रानुभूतगुणगणप्रेमभरतया सोऽकण्ठा । परित्यक्तुमशक्तेत्यर्थः । अन्योऽप्यन्यत्र गच्छन्नजं विलासगृहमुक्तः सन्नित्युच्यते पश्यति । पुरुषाणां पुरुषेण, स्त्रीणां च स्त्रीणु सौहार्दमिति नलपरित्यागे तेषाम्, भेमीपरित्यागे च देव्याः सोऽकण्ठता युक्ता । निजं सारस्वतं विलासगृहं यान्ती इति वा । छिदा इति 'पिच्छिदादिभ्योऽङ्' ॥

मानन्दं तनुजाविवाहनमहे भीमः स भूमीपति-

वैदर्भीनिपधेश्वरौ नृपजनानिष्टोक्तिनिर्भृष्टये ।

स्नानि स्नानि धराधिपाश्च शिविराण्युद्दिश्ययान्तः क्रमा-

देको द्वौ बहवश्चकारसृजतः स्नातेनिरै मङ्गलम् १००

स्नानन्दमिति ॥ स भीम एको भूमीपती राजा तनुजाया भेम्या विवाहनं पाणिग्रहणं तल्लक्षणे महे महोत्सवे विषये माङ्गलिकनृत्यादनादिकं मङ्गलं स्नानन्दं सहर्षं यथा तथा चकार । वैदर्भीनिपधेश्वरौ च द्वौ क्षणमात्रं तत्र स्थितावेवासूयका नृपजना राजसंघाः । नृपाणां वा ये जनाः सेवकास्तेषामनिष्टोक्तयः कर्णकशोराणि यानि मृपादोषारोपणवचनानि तासां नितरां मृष्टये परिमार्जनायाशुभवचनानाकर्णनाय नृत्तगीतवाद्यबहुलं प्रेक्षणीयकादिदर्शनश्रवणादिरूपं मङ्गलं सृजतः स्म चकारे । 'अमङ्गलं नाकर्णनीयम्' इति वैदर्भीनिपधेश्वरौ गीतवाद्याद्याकर्णनव्याजेनामङ्गलपरिहारं चक्रुः बहवः सर्वे धराधिपाश्च राजानोऽपि स्नानि स्नानि शिविराणि सेनानियेषानुद्दिश्य लक्ष्मीकृत्य यान्तो गच्छन्तः सन्तः प्राप्तभेमीसदृशदयिताः पटहनिस्वनादिरूपं मङ्गलमातेनिरै चक्रुः । वाद्यानि वाद्यमासुरित्यर्थः । एतच्च सर्वं क्रमात् । पूर्वं भीमश्चकार, अनन्तरं भेमीनली चकारे, ततो राजानश्चकुरिति क्रमः । किञ्च—एकः, द्वौ, बहवः, इति क्रमः । तथा—चकार, सृजतः स्म आतेनिरै इति च क्रमः । स्नानन्दमिति सर्वत्र वा संबन्धनीयम् । श्रेष्ठजामातृलाभाद्रीमस्य हर्षः परस्पर

लाभाङ्गमीनलयोः सुन्दरभेमीसखीलाभाद्राज्ञामिति ज्ञेयम् ।
विवाहनं ण्यन्ताक्षपुंसके भावे 'ल्युट् च' इति ल्युट् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामलदेवी च यम् ।
यातस्तस्य चतुर्दशः शरदिजज्योत्स्नाच्छमूक्तेर्महा-
काव्ये चारुणि नैपधीयचरिते सर्गो निमर्गोऽञ्जलः १४

श्रीहर्षमिति ॥ शरदिजा शरस्फालीना ज्योत्स्ना चन्द्रिका
तद्वदृच्छा निर्मला निर्दोषा प्रमत्ता आह्लादजनिका च शोभना
उक्तिर्यस्य तस्य श्रीहर्षस्य कवेः कृतो महाकाव्ये चतुर्दशानां
पूरणः सर्गः समाप्तः । चतुर्दशानां पूरणः इत्यर्थे 'तस्य पूरणे षट्'
इति षट् । 'शरदिजा' इति 'सप्तम्यां जनेर्ङः' इति उपस्यये 'प्रा-
वृट्शरस्फालदिवां जे' इति सप्तम्या अलुक् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितायामत्र-
नारायणकृते नैपधीयप्रकाशे चतुर्दशः सर्गः ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

अथोपकार्या निपधावनीपति-
निजामयासीद्वरणस्रजाश्रितः ।
वमूनि वर्षन्सुवहूनि वन्दिनां
विशिष्य भेमीगुणकीर्तनाकृताम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अर्थे भेम्या स्वयंवरे वरणस्रजा मधुकमालयाश्रितः
पूजितः स निपधावनीपतिः नलोऽपि (एवं देवान्प्रसादात् भेम्या
नले वृते ताभ्यां वरान्दत्त्वा देवेषु प्रारब्धस्वयंवरागमनेषु स सु, अन-
न्तरं) भीमेन स्वनिवासार्थं रचितां तिजां स्त्रीयां नलेनैव वा
कारितां पटमयद्रव्यादिरूपां उपकार्यामयासीत् यस्यां किं कर्षन्
—अन्येषां वन्दिनां सुवहूनि वमूनि वर्षन् । भेमीगुणानां कीर्तनम्
आ सामस्येन कुर्वन्तीति कृतः तेषां तु वन्दिनां, विशिष्य विशेषं
कृत्वा वर्षन्त्यपेक्षया तेभ्योऽधिकं प्रयच्छन् । वन्दिनां, संवन्ध-
सामान्ये पठ्यते ॥

धनदानस्य सुवहृषमेव विवृणोति—

तथा पथि त्यागमयं वितीर्णवा-
न्यथातिभाराधिगमेन मार्गधैः ।
तृणीकृतं रत्ननिकायमुच्चैः-
श्रिकाय लोकश्चिरमुञ्चलमुत्सुकः ॥ २ ॥

तथेति ॥ अयं नलः पथि त्यागं कीर्त्यर्थं साधारण्येन दीयमानं
धनं तथा तेन प्रकरणेन वितीर्णवान् यथा येन प्रकरणे मार्गधैः-

१ 'गुणवर्णनाकृताम्' इति काव्यिकः पाठः—इति सुखावबोधो ।
२ 'अथ' इत्युत्तरम् 'एव देवान्' इत्यारभ्य 'अनन्तरम्' इत्यन्तः पाठः
उचितः । अर्थभूतत्वात् । ३ 'उच्छलः' इति पाठः 'उच्छलि' अर्थेनोति
उच्छलः' इति सुखावबोधो ।

न्दिजातिविशेषरतिभाराधिगमेनातिशयगुरुत्वप्राप्त्या बहुतरलध-
धनस्य बोधुमशक्तः परिपूर्णत्वाच्च निरपेक्षरत्नातृणीकृतं तृणवत्त्वं
रत्ननिकायं रत्नसमूहमुच्चैः नितरामुत्सुकोऽहमहमिकया ग्रहीतुं
प्रवृत्तो लोकः उच्छलं भूपतितमणुकणगणं चिरं बहुकालं श्रिकाय
उच्छित्य आददे । रत्ननिकायमेव उच्छलमिति रूपकम् । उच्चकैर्बहु-
मूल्यं रत्ननिकायमिति वा । अनेनास्य दानद्वारायमुक्तम् । उच्छलो
धान्यस्य कणश आदानम् । रत्नादाने रत्नापचारिकः प्रयोगः ।
त्यज्यते त्यागः । येन (?) कर्मणि घञ् । 'चित्तेनिवात्' इति
पाठे त्यागमिति भावे घञ् । दानं चकारेत्यर्थः । निकायमिति
'निवासचित्ति-' इति घञ्, आदेशश्च कः । श्रिकायेति 'विभाषा
चैः' इति कुत्थम् ॥

त्रपास्य न स्यात्सदसि स्त्रियान्वया-
त्कुतोऽतिरूपः सुखभाजनं जनः ।
अमृदशी तत्कविवन्दिवर्णन-
रवाकृता राजकगञ्जिलोकवाक् ॥ ३ ॥

त्रपेति ॥ अमाविव दश्यत इति अमृदशी एतत्सदशी अन्यापि
भेम्यवृत्तानि राजकानि नृपसङ्ग्रहानि रजयतीत्येवंशीलास्तदनुजी-
विनो लोकान्तेषां मृपावाक् दीपाशोषणरूपा तस्य नलस्य तयोवां
भेमीनलयोः कवयः प्रयन्धकर्तारः, यन्दिनश्च प्राकृतादिभाषावर्णन-
चतुराः, तेषां वर्णनं कर्तुमिवाकृता तिरस्कृता । तेषां प्रचुरतार-
स्वरवर्णनतिरोहितत्वात्मा वाक् ताभ्यां नाकर्णित्वेत्यर्थः । वाक्
अवाक् कृता अशब्दरूपा कृता ध्वनिमात्रं श्रुतम्, स्वार्थव्यञ्जकः
शब्दः श्रुत इति वा । अस्यां का—सदसि नानादेशमिलितजनस-
माजे तत्सममक्षं स्त्रिया अन्वयात्संयन्धादस्य नलस्य लज्जा न स्यात् ।
अपितु लज्जया भवितुं युक्तम् । न च तथा जातम् इति निर्लज्जो-
यमित्येका वाक् । तथा—अतिरूपः सुन्दरो जनः श्रीरामचन्द्र-
जानकीवत्कृतः सुखभाजनं सुखस्थानम् । अपितु—रूपवाङ्मनो
दुःख्येवेति दृष्ट्वाऽसुरूपयोरनयोरपि दुःखं भवितुमेत्यन्वा । वाक्
अवाक् कृतेति विरोधाभासः । सदसि स्त्रिया अन्वयात्तेनोर्लज्जास्य
न स्यादेवेत्यर्थं निर्लज्जः । अतिसुरूपश्च भवार्दशो जनो भेमीप्राप्ति-
जनितमुखभाजनं कुतः, अपि तु न । रूपवान्नि रम्यां प्रियां न
लभते अतो रूपवन्तो भवन्तोऽपि रम्यां प्रियां नालभन्त
इति स्वं स्वं प्रभुं प्रति सेवकवचनमिति वा । अतिरूपो भेमील-
क्षणो जनः कुतः सुखभाजनम् । अपितु न । एवंभूतानां राज्ञाम-
प्राप्तेरिति वा । अमृदशी, अदृग्दृशब्दे उपपदे 'त्यदादिषु दृशाः—'
इति कति दृग्दृशवत्तुषु 'आ सर्वनाम्नः' इत्याद्ये 'अदृमोऽसेर्दोदुदोमः'
इत्युच्चे मयैव 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । अवाक् कृता इति पदद्वयम् ॥

राजकीयेनिन्दायां कृतायामपि तयोर्निर्दोषत्वमाह—

अदोपनामेव सतां विट्पवते
द्विपां मृपादोषकणाधिरोपणाः ।
न जातु सत्ये मति दृपणं भवे-
दलीकमाधोतुमवयमुद्यमः ॥ ४ ॥

१ 'मृपाकृता' इति जीवानुसमन्तः पाठः ।

अदोषतामिति ॥ द्विषां मृषा अविद्यमानस्य दोषकणस्य दोषलेखस्य अधिरोपणा आरोपाः सतामदोषत्वमेव विवृणुते प्राकट्येन कथयन्ति । कथम्—यतः सत्येन दूषणे सति विद्यमाने अलीकमसत्यमवयवं आधातुमारोपयितुं खलानां जातु कदाचिदपि उद्यमः प्रयत्नारम्भो न भवेत् । सति दोषे विद्यमानत्वादेव नारोपः । अयं तावदारोप्यते, ततश्चासति दोषे तदारोपणं निर्दोषतामेव व्यनक्तीत्युभयथापि परदोषोद्घाटनमनुचितमित्यर्थः । सर्वथा तं निर्दोषावेष इति भावः । सत्ये दूषणे सति खलानामलीकं दोषमाधातुमुद्यमः कदाचिन्न भवेत् । अपितु सत्यदोषाभावे अलीकमपि दोषं वदन्ति । ततश्च निर्दोषत्वमेवागतमित्यर्थ इति वा । अथ च—सत्ये परब्रह्मस्वरूपे श्रीरघुनाथे विषये असत्यसाधौ दूषणाख्ये राक्षसे अवद्यमलीकं दुष्टमप्रियं कर्तुमुद्यमः किं कदाचिन्न भवेत् । अपितु—श्रीरामचन्द्रे विषयेऽपि दूषणाख्येन राक्षसेनाप्रियं कर्तुमुद्यमः कृत एव । तथापि यथा स निर्दोषः, तथा तेनिन्दायां कृतायामपि निर्दोषावेव तावित्यर्थः । यद्वा—वह्नी सीतायाः पातिप्रत्यक्षपरीक्षणादपरीक्ष्य-परिग्रहादिदोषेऽसत्यपि परब्रह्मस्वरूपे श्रीरघुनाथे कदाचित्तमेकं दोषमाधातुं प्रयत्नः किं न स्यात् । अपि तु लोकः प्रयतत एव । तथापि यथा तत्त्वतः स निर्दोष एव तथा तावपीति भावः । वैरिभिः सत्यमप्युक्तमलीकं भवति मृषोक्तं तु किमु-तेति सूचितम् । द्विषां कर्तरि पठ्यी ॥

विदर्भराजोऽपि समं तनूजया
प्रविश्य हृष्यन्नवरोधमात्मनः ।
शशंस देवीमनुजातसंशयां
प्रतीच्छ जामातरमुत्सुके नलम् ॥ ५ ॥

विद्वर्भेति ॥ विदर्भराजोऽपि उत्तमजामातृप्राप्त्या हृष्यन्सन् तनूजया समं सह आत्मनोऽवरोधमन्तःपुरं प्रविश्य भैमी नलं वरिष्यति, अन्त्यं वेति अनुजातः पुनः पुनर्जातः संशयो यस्यास्तां देवीं भैमीमातरं शशंस इत्यवोचत् । इति किम्—हे उत्सुके, जामातरि नले उत्कण्ठिते एवं नलं जामातरं भैमीपतिं प्रतीच्छ जानीहि ॥

नामग्रहणमात्रेण सूचितस्य नलस्य गुणगणं वर्णयति—

तनुत्विषा यस्य तृणं स मन्मथः
कुलश्रिया यः पवितासदन्वयम् ।
जगन्नयिनायकमेलके वरं
सुतां परं वेद विवेक्तुमीदृशम् ॥ ६ ॥

तन्विति ॥ यस्य तनुत्विषा कायकान्त्या हेतुना स सौम्यवर्णेन प्रसिद्धो मन्मथः तृणमिवाकिंचित्करः । तथा—यः कुलश्रिया वंशपरिष्ठापनां कृत्वा कौलीन्याप्रसिद्धतराणामस्माकमप्यन्वयं पविता पावनं कर्ता । अस्मत्तोऽपि महाकुलीन इत्यर्थः । जग-न्नयनायकमेलके वरसमूहमध्ये ईदृशमीदृशगुणं नायकरत्नं वरं परिणेतारं विवेक्तुं निर्णेतुं परं केवलं तत्र सुता वेद जानाति,

१ 'तनुश्रिया' इति जीवानुसंमतः पाठः ।

नान्योऽस्सदादिः । न विद्यते परः श्रेष्ठो यस्यादिति वरविशेषणं वा । पविता लुट् ॥

सृजन्तु पाणिग्रहमङ्गलोचिता
मृगीदृशः स्त्रीसमयस्पृशः क्रियाः ।
श्रुतिस्मृतीनां तु वयं विद्वद्भ्यो
विधीनिति साह च निर्ययौ च सः ॥ ७ ॥

सृजन्त्विति ॥ स भीम इत्याह स्म च, निर्ययौ चान्तःपुराश्रि-रगाश्च । चकारो विवाहत्वरं द्योतयति । इति किम्—हे मृगी-दृशो हरिणेश्रिणाः सुवासिन्यो भवत्यः पाणिग्रहो विवाहसङ्के-मङ्गल उचिताः । तथा—स्त्रीणां समय आचारः तं स्पृशन्ति ता योपिदाचारप्राप्ता दुर्गादिकुलदेवतापूजातैल्यवारम्भादिक्रियाः सृ-जन्तु कुर्वन्तु । वयं तु पुनः श्रुतिस्मृतीनां विधीन् श्रुतेषु जुहोतीत्यादीन्, मधुपर्कादिकांश्च, वैदिकान्, स्मार्तान् विधी-न्विद्वद्भ्यो कुर्महे इति । एवमादिश्य तदानीमेव निर्गतं इत्यर्थः । पाणिग्रहमङ्गलोचितयोपिदाचारज्ञा वृद्धाः । सुवासिनीविशेषणं वा । समयस्पृशः 'स्पृशोनुदके-' इति किन् । वयं 'अस्मदो द्वयोश्च' इति बहुवचनम् ॥

निरीय भूपेन निरीक्षितानना
शशंस मौहूर्तिकसंसदंशकम् ।
गुणैरिणीरुदयास्तनिस्तुपं
तदा स दातुं तनयां प्रचक्रमे ॥ ८ ॥

निरीयेति ॥ भूपेन भीमेन निरीय अन्तःपुराश्रिगंल निरीक्षि-तानना मौहूर्तिकानां ज्योतिषिकाणां संसत्सभा अंशकं वैवाहिकं लग्नं शशंस । स च भीमस्तदा तस्मिन्अंशके तनयां नलाय दातुं प्रचक्रमे मुहूर्तविलम्बानुरोधेन प्राक्कालिकाश्रौतान्सा-तान् विधीनचीकरदित्यर्थः । किंभूतमंशकम्—अरीणैः संपूर्णैः जामिन्नगुणैरुपलक्षितम् । तथा—शुक्रगुणैर्बुधदयास्तमयप्रयुक्तदो-पैर्निस्तुपं रहितम् । ग्रहाणां गुणदोषादिकं ज्योतिःशास्त्रादव-गन्तव्यम् । निरीय, 'ईह गतौ' । मौहूर्तिकाः 'मुहूर्तं वेद' इत्यर्थे 'क्रतूकथादि-' इत्युक्थादिस्वाट्क । अंशमेव अंशकम् स्वायं कन् । अरीणैः स्वादिस्वात् 'ओदितेश्च' इति निष्ठानत्वम् । निर्गतं तुपात् । तुपो दोषलेशः ॥

अथावददूतमुखः स नैषधं
कुलं च बाला च ममानुकम्प्यताम् ।
स पल्लवत्वद्य मनोरथाङ्कुर-
श्रिरेण नस्त्वच्चरणोदकैरिति ॥ ९ ॥

अथेति ॥ अथ लग्नांशके संनिहिते दूत एव मुखं यस्य स भीमः नैषधमित्यवदत् । इति किम्—भवता मम कुलं च बाला च कृपया अनुकम्प्यतामङ्गीक्रियताम् । बालायामनुगृहीतायां सर्वोपि मम वंशोऽनुगृहीतः स्यादित्यर्थः । तथा—श्रिरेण चिर-तनो नोऽस्माकं सर्वेषां स प्रसिद्धः त्वत्संबन्धविषयो मनोरथ-रूपोऽङ्कुरोऽस्यास्मिन्दिने त्वच्चरणोदकैस्सर्वदीपचरणझालोदकैः पल्ल-

वतु पल्लव इवाचरतु । पल्लवितो भवत्वित्यर्थः । पल्लवसहितो भवत्येकं वा पदम् । कंचन संदेशहरं प्रेष्य तं सविनयमाकारयति स्मेति भावः । अन्यत्रापि चिरसंचितोऽङ्कुरो जलैः पल्लवितो भवति । स पल्लवतु आचारे क्तिप् ॥

तथोत्थितं भीमवचःप्रतिध्वनिं

निपीय दूतस्य स वक्रगह्वरात् ।

ब्रजामि वन्दे चरणौ गुरोरिति

ब्रुवन्प्रदाय प्रजिघाय तं बहु ॥ १० ॥

तथेति ॥ स नलो दूतस्य वक्रादेव गङ्गारत्नकरात्तथा पूर्वोक्तः प्रकारेण यथा भीमेनोक्तं तथैवोदितं भीमवचसः प्रतिध्वनिं प्रतिशब्दं निपीय सादरमाकर्ष्येति ब्रुवंस्मै दूताय बहु प्रभुरं वक्तालंकारादि प्रदाय तं प्रजिघाय प्राणिगोत् । इति किम्—हे दूत, अहं ब्रजामि इदानीमेव गच्छामि गत्वा च गुरोः श्वशुरस्य चरणौ वन्दे नमस्करोमीति । प्रतिशब्दस्वरूपेण राजादेशानुवादास्य न्यूनाधिकशङ्का परिहृता । ब्रजामि वन्दे च 'वर्तमानसामीप्ये' इति भविष्यति लट् ॥

निपीतदूतालपितस्तनो नलं

विदर्भभर्तागमयांबभूव सः ।

निशावसाने श्रुतताम्रचूडवा-

ग्यथा रथाङ्गस्तपनं धृतादरः ॥ ११ ॥

निपीतेति ॥ ततो दूतप्रत्यागमनानन्तरं निपीतं सादरं श्रुतं दूतालपितं दूतवचनं येन स विदर्भभर्ता भीमो धृतादरः सादरः सन् नलमगमयांबभूव प्रतीक्षितवान् । पुनरपि दूतैरानाययति स्मेति वा । यथा निशावसाने ब्राह्मे मुहूर्तं ध्रुता प्राभातिकी ताम्रचूडस्य कुङ्कुटस्य वाक् येन स रथाङ्गश्रकवाको धृतादरः सन् तपनं सूर्यं प्रतीक्षते कदा वा उदेष्यतीति । 'कृकवाकुन्ताम्रचूडः' इत्यमरः ॥

क्वचित्तदालेपनदानपण्डिता

कमप्यहंकारमगात्पुरस्कृता ।

अलम्भि तुङ्गासनसंनिवेशना-

दपूपनिर्माणविदग्धयादरः ॥ १२ ॥

क्वचित्ति ॥ तदा नलागमनसमये क्वचित्स्थाने लेपनदाने सुधालेपचित्रादिकर्मणि पण्डिता कुशला क्वचित्प्रमणी पुरस्कृता तन्निर्माणार्थमेव संभाविता सती स्वप्रार्थनावशात्कमप्यहंकारमभिमानमगात्प्राप । अनिर्बचनीयं गौरवं धृत्वा सुधालेपादि चकारेत्यर्थः । चतुष्कर्मिणोऽर्थ हरिद्राचूर्णमिश्रितं तण्डुलपिष्टं तस्य दाने आलेपकरणे कुशला । क्वचित्त्रिजने रमणीये वा प्रवेशे तस्या भैम्या (आलेपनदाने) अङ्गोद्वर्तने कुशलेति वा । तयोर्भैमीनलयोर्वा । तथा—क्वचित्प्रदेशेऽपूपनिर्माणे मण्डकरचनायां विदग्धया चतुरया कयाचित्तुङ्गासन उच्चचतुरङ्गाघासने संनिवेशनादुपवेशनादेतोरदरो गौरवमलम्भि प्राप्तम् । उच्चसनसंनिवेशनाददरो

वक्षितापभयाभावाः प्राप्त इति वा । जातायेकवचनम् । क्वचित्चित्रादिकर्म क्वचित्पापादिनिर्माणं चकुरिति भावः ॥

मुखानि मुक्तामणितोरणोद्गतै-

र्मरीचिभिः पान्थविलासमाश्रितैः ।

पुरस्य तस्याखिलवेदमनामपि

प्रमोदहासच्छुरितानि रेजिरे ॥ १३ ॥

मुखानीति ॥ तस्य पुरस्य, तथा तत्संबन्धिनामखिलवेदमनामपि मुखानि द्वारोपास्तस्याप्याननानि मुक्तामुक्तानां मणीनां रत्नानाम्, मुक्तानां च मणीनां च वा, तोरणान्मेभ्य उद्गतैर्निर्गतैरत एव पान्थविलासमुत्थाय दूरं प्रसर्पणशीलानां पान्थानां विलासमाश्रितैर्मरीचिभिः किरणैः कृत्वा वरागमनसमये प्रमोदहासेन हर्षजहास्येन छुरितानि मिश्रितानीव रेजिरे । सर्वाण्यपि पुरद्वाराणि गृहद्वाराणि च मुक्तामणितोरणरत्नकृतानि । सर्वे च पुरं सानन्दमभूदिति भावः । हास्यं मुखे भवति । तस्य पुरस्य संबन्धिनो वेदमनामिति व्याख्याने न केवलं पुरलोकानां मुखानि प्रमोदहासच्छुरितानि, किन्तु गृहाणामपीत्यपेक्षः । 'तोरणात्तदा' इति पाठे तोरणापान्थविलाससमाश्रितैरुत्थाय दूरं प्रसर्पणशीलेरिति व्याख्येयम् ॥

पथामनीयन्त तथाधिवामना-

न्मधुव्रतानामपि दत्तविभ्रमाः ।

वितानतामातपनिर्भयास्तदा

पटच्छिदाकालिकपुष्पजाः स्रजः ॥ १४ ॥

पथामिति ॥ पटच्छिदाभिर्बल्लकैर्द्विर्मितान्याकालिकाम्यसमयजानि यस्मिन्काले यानि न भवन्ति तारुणानि पुष्पाणि तेभ्यो जातास्तस्मिन्मिताः स्रजो मालास्तदा वरागमनसमये पथां पुरमागणां वितानतामुल्लोचतामनीयन्त प्रापिताः । किंभूताः—यथा मालायादिपुष्पाणां बासः, तथाऽधिवामनासुगन्धिद्रव्यैः परिमलारोपणान्मधुव्रतानामपि दूषो विशिष्टो भ्रमो याभिः । सर्वदा मधुन्येव ये निवसन्ति तेषामपि अकृत्रिमपण्येवैतानि पुष्पाणीति (तेषामपि) दत्तभ्रान्तयः किमुतान्येषामिति मधुव्रतपदेन सूचितम् । तथा—वक्षमयात्तादतपनिर्भया ऊष्मज्ज्वालानिरहिताः । 'अस्त्री वितानमुलोचः' इत्यमरः । 'छिदा' आकालिकेति च पूर्ववत् ॥

विभूषणैः कञ्चुकिता बभूवः प्रजा

विचित्रचित्रैः स्रपितत्विषो गृहाः ।

बभूव तस्मिन्मणिकुट्टिमैः पुरे

वपुः स्वमुर्व्याः परिवर्तितोपमम् ॥ १५ ॥

विभूषणैरिति ॥ तस्मिन्पुरे प्रजाः पौरा जानपदाश्च विभूषणैरलंकारैः कञ्चुकिता नानारत्नकान्तिच्छादितमर्वावयवाः सन्तो बभूवः शुश्रुभिर । तथा—वर्णमात्रकल्पितेषु निर्जिवेष्वपि रूपकेषु जीवज्जमापादनादिचमत्कारकरणाद्विचित्रचित्रैराश्चर्यकारिभिः कुड्यक्षितनानावर्णरूपकैः स्रपितत्विष उज्ज्वलीकृतदीप्तयो गृहा बभूव । एवं जंगमस्थावररूपान्वयतया तथा मणिकुट्टिमैश्च मणिबद्धभूमिभिः कृत्वा उर्व्याः स्वं सहजं मृन्मयं वपुः केनापि ब्रह्मादिना परिवर्तितम्

उपमा यस्य तद्रूपान्तरं प्रापितमिव बभूव । पातालस्य रम्यतर-
त्वात्पातालमुपरिजातमिवेत्यर्थं इत्युपप्रेक्षा । परिवर्तिता विनिम-
यिता उपमा उपमानं स्वर्गादि येन । उपमानत्वेन प्रसिद्धस्य स्वर्ग-
स्योपमेयत्वं कृतम् । स्वयं च तस्योपमानं जातमित्यर्थं इति वा ।
'स्वरूप्याः' इति पाठे स्वर्गात्सकाशात्परिवर्तितोपममिव बभूवे-
त्यर्थः । मणिकुट्टिमैरुपलक्षिते पुरे वा । सर्वमपि तदा सालंकारं
जातमिति भावः । कञ्जकस्तारकादिः ॥

तदा निसस्वानतमां धनं धनं

ननाद तस्मिन्नितरां ततं ततम् ।

अवापुरुषैः सुपिराणि राणिता-

ममानमानद्वमियत्तयाध्वनीत् ॥ १६ ॥

तदेति ॥ तदा नलागमनसमये तस्मिन्पुरे धनं कांस्यतालादि-
वाद्यं धनं निबिडं यथा तथा निसस्वान शब्दं चकार । तथा—
ततं वीणादिवाद्यं ततं विस्तृतं यथा तथा नितरां ननाद शब्दं
चकार । तथा—सुपिराणि सच्छिद्राणि वंशादिवाद्यानि उच्चैर्नि-
तरां राणितां शब्दं (कृ)त्वं अवापुः । तथा—आनन्दं सुरजादि-
वाद्यमित्यत आनन्दं परिमाणत्वेनामानमपरिच्छेद्यं यथा तथाऽध्व-
नीत् । धनं इडावयवं बहुसंख्यं वेति धनविशेषणं वा । तथा—ततं
स्वरूपेण विस्तृतं बहुसंख्याकं वेति ततविशेषणं वा । तथा—इय-
त्तया अमानं बहुसंख्यमित्यानन्दविशेषणं वा । चतुर्विधमपि वाद्यं
तत्र वादितमित्यर्थः । 'ततं वीणादिकं वाद्यमानद्वं सुरजादिकम् ।
वंशादिकं तु सुपिरं कांस्यतालादिकं धनम्' इत्यमरः । राणिताम्-
अवश्यं रणन्तीति 'आवश्यकाधमण्ययोर्णिनिः' इति णिनी
राणीनि तेषां भावस्तत्ता ताम् । अध्वनीत् 'अतो ह्लादेः'-
इति वृद्धिभिरुक्तः ॥

विपश्चिराच्छादि न वेणुभिर्न ते

प्रणीतगीतैर्न च तेऽपि झझरैः ।

न ते हुडुकेन न सोऽपि ढक्या

न मर्दलैः सापि न तेऽपि ढक्या ॥ १७ ॥

विपश्चिरिति ॥ वेणुभिर्वंशध्वनिभिर्विपश्चिर्वाणाध्वनिर्न आ-
च्छादि । ते च वेणुध्वनयः प्रणीतं प्रारब्धं गीतं यैर्द्वैतमध्यादि-
मूर्च्छनापूर्वमुच्चैर्गायत्रिगायकैर्गायकगीतैर्न आच्छादिष्यतेति सर्वत्र
विपरिणामेन व्याख्येयम् । झझरैर्झझराद्यैः कांस्यमयैर्वाद्यविशेषै-
र्ध्वनिभिः कृत्वा तेऽपि गायकध्वनयोपि न च नैवाच्छादिष्यत । हुडु-
केन लघीयसा कांस्यमयवाद्यविशेषेण ते झझरध्वनयो नाच्छा-
दिताः । ढक्या वादित्रविशेषेण सोऽपि हुडुकेध्वनिनाच्छादि ।
मर्दलैर्मर्दलध्वनिभिः सा ढकापि नाच्छादि । ढक्या तेपि मर्दला
अपि नाच्छादिताः । अनपेक्षितगौरवलाघवं वाद्यमात्रं तत्र मिलितं ।
समभ्युत्थितालमाना अपि विपश्चिरादिध्वनयो वाद्यकौशलात्प्रव्यक्तं
भेदेनोपलब्धा इति भावः । विपश्यते स्वरोऽस्यां विपश्चिः, औणा-
दिक इत्यन्वयः ॥

विचित्रवादित्रनिनादमूर्छितः

सुदूरचारी जनतामुखारवः ।

ममौ न कर्णेषु दिगन्तदन्तिनां

पयोधिपूरप्रतिनादमेदुरः ॥ १८ ॥

विचित्रेति ॥ विचित्राणि नानाविधानि वादित्राणि तेषां नि-
नादमूर्छितो वर्धितः । तथा—सुतरां दूरचारी दूरसंचरणशीलो
जनता जनसङ्घस्य मुखारवो मुखशब्दः पयोधिपूरे समुद्रप्रवाहे
प्रतिनादेन प्रतिशब्देन । पयोधिपूरस्य तटे प्रतिशब्दत्वेन वा ।
मेदुरः परिपुष्टः सन् दिगन्तदन्तिनां दिक्प्रान्तवर्तिदिक्पालहस्तिनां
कर्णेषु न ममौ । तत्कर्णानपि परिपूर्णं बहिर्गतं इत्यर्थः । नाना-
जातीयमिश्रणादेकीभूतो जनशब्दो दिगन्तपर्यन्तं समुल्लासेति
भावः । 'स दूर-' इति पाठे सः । अतिमहानित्यर्थः ॥

उदस्य कुम्भीरथ शतकुम्भजा-

श्रुतुष्कचारुत्विषि वेदिकोदरे ।

यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां

पुरन्ध्रवर्गः स्रपयांबभूव ॥ १९ ॥

उदस्येति ॥ अथ सर्ववाद्यवादनानन्तरं पुरन्ध्रवर्गः स्त्रीसमय-
जकुलवृद्धसुवासिनीसमुहश्चतुष्कसंज्ञेन नानावर्णककल्पितस्वस्ति-
कसंज्ञतोभद्रादिमण्डनेन चार्वा रमणीया स्विद कान्तितर्यस्य एवंभूते
कूर्मेशृष्टचतुरस्रहस्तमाश्रोच्छ्रितत्वादिसुकल्पिते वेदिकाया उदरे
मध्ये शतकुम्भजाः सुवर्णघटिताः कुम्भीरुदस्य उरिक्षिप्य यथा-
कुलाचारं स्त्रीणां भैर्याश्च कुलाचारानतिक्रमेणाय मङ्गलं मङ्गल-
गीतपूर्वं यथा तथा तामवनीन्द्रजां भैर्यां स्रपयांबभूव । 'मङ्ग-
लानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्तव्येध्वो अथ' इति ध्वन्यात् एकोयशब्द
आनन्तर्ये, द्वितीयस्तु मङ्गल इति ज्ञेयम् । 'यथाविधानं नरनाथ-
नन्दनीम्' इति च पाठः । स्रपयांबभूव, मिवावदुष्टधाइस्वः ॥

विजित्य दास्यादिव वारिहारिता-

मवापितास्तत्कुचयोर्द्वयेन ताः ।

शिखामवाधुः सहकारशाखिन-

ह्रपाभरम्लानिभिवानतैर्मुलैः ॥ २० ॥

विजित्येति ॥ ताः कुम्भ्यमस्या भैर्याः कुचयोर्द्वयेन गौर-
(व) त्वकाठिन्यादिगुणातिशयेन विजित्य दास्यादिव वारिहारितां
जलबाहिरवमवापिताः प्रापिताः । प्रापिता इव वा सस्य आन-
तैर्मुलैः सहकारशाखिन आश्रयक्षस्य । शिखां प्रपाभरेण जलतां
म्लानि वैवर्ण्यकालिमानमिवाधुर्वाहन्ति स्म । पराजितोपि द्वीभ-
रेण नम्रमुखो वारिहारितां प्रापितः सन् म्लानि भवे । कलशी-
मुखे माङ्गलिकाभूतपल्लवा निक्षिप्यन्त इत्याचारः । अवाधुः । 'बह
प्रापणे' लुङि ॥

असौ मुहुर्जातजलाभिषेचना

क्रमादुक्तेन सितांशुनोज्ज्वला ।

१ अत्र 'दास्यादिव' इति हेतुप्रेक्षा । 'म्लानिमिव' इति गुणस्व-
रूपोपेक्षा । तयोरङ्गाङ्गिभावेन सजातीयसंकरः—इति श्रीबाणः ।

द्वयस्य वर्षाशरदां तदातनीं

सनाभितां साधु बबन्ध संधयया ॥ २१ ॥

असाधिति ॥ मुहुर्जातं जलाभिषेचनं यस्या भसौ भैमी क-
मारिसतांशुना सिततन्मुना दुकूलेन क्षौमाम्बरेणोज्ज्वलिता भूषिता
सती वर्षाश्च शरदश्च तासां द्वयस्य संधयया संधिना तदातनीं तदा-
भवां तात्कालिकीं सनाभितां तुल्यतां साधु सम्यक् बबन्ध दधौ ।
वर्षाश्च कृतजलाभिषेकाः, शरदश्च शी(सि)तांशुना चन्द्रेणोज्ज्वला,
द्वयोः संधिरुभयगुणोपेतः । वस्त्रपरिधानापूर्वं प्रावृट्सदृशी, अन-
न्तरं शरत्सदृशी जातेत्यर्थः ॥

पुरा प्रभिन्नाम्बुदुर्दिनीकृतां

निनिन्द चन्द्रद्युतिमुन्दरीं दिवम् ।

शिरोरुहौघेण घनेन वर्षता

कचिदुकूलेन सितांशुनोज्ज्वला ॥ २२ ॥

कचिद् पुरा—इति श्लोकः । सा दिवं निनिन्द । तनुस्या
जातेत्यर्थः । किंभूताम्—पुरा वर्षासु प्रभिन्नैरतिघनेः । क्षरद्भिर्वा ।
अम्बुदुर्दिनीकृतां जलप्लाविताम् । अनन्तरं शरदारम्भे चन्द्रद्युति-
मुन्दरीम् । किंभूता—कचिद्वर्षता शिरोरुहौघेण केशपाशरूपेण
घनेन मेघेनोपलक्षिता । तथा—दुकूलेनैव सितांशुना चन्द्रणे-
ज्ज्वला । जलाभिषेकस्थानेऽम्बुदक्षरणम् । चन्द्रचन्द्रिकास्थाने
दुकूलम् ॥

विरेजिरे तच्चिकुरोत्कराः किराः

क्षणं गलन्निर्मलवारिविपुषाम् ।

तमः सुहृच्चामरनिर्जयाजिताः

सिता वमन्तः खलु कीर्तिमुक्तिकाः ॥ २३ ॥

विरेजिरे इति ॥ तस्याश्चिकुरोत्कराः केशमह्ना विरेजिरे । किं-
भूताः—गलतां निर्मलानां वारिविपुषामुद्विन्दूनां क्षणं किरन्ति
किरा विक्षेपकाः । उद्विन्दून्मुञ्चन्त इत्यर्थः । किंभूता इव—तमसः
सुहृन्दि सदृशान्वतिशयामानि चामराणि तेषां निर्जयेनाजिताः
स्वीकृत्य संगृहीताः सिताः शुभ्राः कीर्तिरूपा मुक्तिका वमन्तः खलु ।
इवार्थे खलुशब्दः । कृष्णचामरादप्यतिसुन्दरस्तकेशपाश इति
भावः । विपुषाम्, कर्मणि षष्ठी ॥

प्रदीयसा स्नानजलस्य वाससा

प्रमार्जनेनाधिकमुज्ज्वलीकृताः ।

अदभ्रमभ्राजत साश्मशानना-

त्प्रकाशरोचिःप्रतिमेव हेमजा ॥ २४ ॥

प्रदीयसेति ॥ सा भैमी अदभ्रमधिकमभ्राजताशोभत ।
किंभूता सा—स्नानजलस्य प्रमार्जनेन प्रोञ्चनकारिणा प्रदीयसा ।

१ सुखावबोधायाम्—अस्य स्थाने 'पुरा प्रभिन्नाम्बुदुर्दिनी' इत्यर्थं
न्यास्यातम् ॥ इदं तु श्लोकान्तरे 'शिरोरुहौघेण' इति पूर्वाधोत्तरमुत्तरा-
धेतया न्यास्यातम् । २ 'अमो' इति जीवातौ न्यास्यातम् ।

कोमलतरेण वाससा कर्तृणा । स्नानजलस्य प्रमार्जनेन करणेन वा ।
पूर्वापेक्षयाऽधिकं यथा तथा उज्ज्वलीकृता । केव—अदभ्रमशाननात्
शिलोत्तेजनादेतोः प्रकाशं पूर्वापेक्षयाऽतिदीप्तं रोचिर्दीप्तिपन्थाः
सा हेमजा सौवर्णी देवादीनां प्रतिमेव । शिलावर्षेणात् 'भोषिता'
इति सुवर्णकारपरिभाषा । प्रमार्जनेन, प्रथमपक्षे नन्वाक्षित्वात्क-
तरेरि ह्युः । द्वितीयपक्षे भावे ह्युद । 'शान तेजने' औषाधिक-
लस्माह्युद ॥

तदा तदङ्गस्य विभर्ति विभ्रमं

विलेपनामोदमुचः स्फुरद्बुचः ।

दरस्फुरत्काञ्चनकेतकीदला-

त्सुवर्णमभ्यस्यति सौरभं यदि ॥ २५ ॥

तदेति ॥ सुवर्णं द्रमीपस्फुटद्विकसत्काञ्चनकेतकीदलं तस्या-
सौरभं सौगन्ध्यं यदि अभ्यस्यति शिक्षते, तदा तर्हि तदङ्गस्य
भैमीशरीरस्य विभ्रमं विलासं विशिष्टां भावितं वा विभर्ति । किं-
भूतस्य—विलेपनस्य यक्षकदेमादेरङ्गारोगामोदं मुञ्चति तस्य ।
तथा—स्फुरन्ती रम्य दीप्तिर्यस्य । स्वाभाविकगौरवकामितनः । अभ्य-
ज्ञानन्तरमङ्गरागः कृत इति भावः । 'यदि तर्हि' इति संबन्धात्
'अभ्यस्यति विभर्ति' इति लिङ्गार्थे लट् । क्रियानिष्पत्तिस्तु न
विवक्षणीया ॥

अवापितायाः शुचिवेदिकान्तरं

कलासु तस्याः सकलासु पण्डितम् ।

क्षणेन सख्यश्चिरशिक्षणैः स्फुटं

प्रतिप्रतीकं प्रतिकर्म निर्मेष्टुः ॥ २६ ॥

अवापिताया इति ॥ सकलासु गीतालंकरणादिषु कलासु
विधासु पण्डिताः कुशलाः सख्यः शुचि गोमयाद्यनुलिप्तं सर्वतो-
भद्रादिभूयितं वेदिकाया अन्तरं मध्यं शृङ्गारस्थानमवापितायाः
प्रापितायाम्नाया भैम्याः प्रतिप्रतीकं प्रत्यक्षयं चिरशिक्षणाद्-
दुकालाभ्यासात्स्फुटं निरतिशयमतएव क्षणेन प्रतिकर्मालंकरणं
निर्मेष्टुः ॥

विनापि भूषामवधिः श्रियामियं

व्यभूषि चिन्नाभिरदर्शि चाधिका ।

न भूषयैषाधिचकास्ति किं तु सा-

नयेति कस्यास्तु विचारचातुरी ॥ २७ ॥

चिनेति ॥ भूषां मण्डनं विनापि श्रियां कान्तीनामवधिः
परमसीमा इयं भैमी विशाभिरलंकारचतुराभिः सखीभिर्बभूषि
विशेषेणामण्डित । अधिका अनलंकृताङ्गकामितोऽधिककामिरदर्शि
च । परमिति विचारचातुरी एकतरनिश्चयकूपे विचारे प्राचीन्यं
कस्य अस्तु, न कस्यापि । इति किम्—एषा भूषया पूर्वापेक्षया-
व्यधिकं न चकास्ति । किंतु सा भूषाऽनया भैम्या कुरवाऽधिकं
शोभते । भैम्या भूषणानां च परस्परसंपर्काच्छोभातिशयो दृश्यते ।
तत्र भूषणभैम्याः शोभातिशयो न जातः, किं तु भैम्या भूषणा-

नामिति विवेकः कस्यापि नाभूदित्यर्थः । पूर्वापेक्षयाधिकं वा दोषते स्मेति भावः । भूषां विनापि श्रियामवधिरियं विज्ञाभि-
र्विशेषेण बहुना प्रयासेनाभूषि । पूर्वापेक्षया ह्यमधिका किमिति
तारतम्यज्ञानार्थं पुनः पुनः विलोकिता च परमियं भूषया ना-
धिक्यकान्तिः किं तु सानयेति तारिक्विचारचातुरी कस्यास्तु पुनः
सख्या जाता इत्यर्थादपि न कस्याश्चित् । प्रयासेनालंकृत्य पुनः
पुनः विलोक्यापि विज्ञाभिरपि अनया मण्डनं मण्डितम्, मण्ड-
नैर्वा ह्यं मण्डितेति तारतम्यं न ज्ञातमेव । परं भूषणानां वैयर्थ्य-
म्, साधारणत्वं वा, अधिकशोभाकारित्वं चेति किमपि न निश्चि-
तम् । किं तु आम्ना एव जाता इत्यर्थे इति वा । तस्या निरति-
शया कान्तिर्जनयेति भावः । पूर्वोक्ता विचारचातुरी कस्यास्तु
कस्याश्चिदेव विदुष्याः न तु सर्वस्या इति वा । अलंकृतं तद्वपुषैव
मण्डनमिति विचारचातुरी कस्यचिन्मल्लक्षणस्य महाप्राज्ञस्य, कस्य
ब्रह्मणो वास्तु । मया श्रीहर्षेण ब्रह्मणा वैषा निर्णेनं शक्यते नान्ये-
नेत्यर्थे इति वा । कस्य पुनर्न जाता, अपि तु सर्वस्यापीति वा ॥

तिलकप्रसाधनं वर्णयति—

विधाय बन्धूकपयोजपूजने
कृतां विधोर्गन्धफलीबलिश्रियम् ।
निनिन्द लब्धाधरलोचनार्चनं
मनःशिलाचित्रकमेत्य तन्मुखम् ॥ २८ ॥

विधायेति ॥ लब्धं प्राप्तमधराभ्यां लोचनाभ्यां चार्चनं पूजनं
येन । ओष्ठनेत्रेण रमणीयमिति यावत् । एवंविधं तन्मुखं भैमीमुखं
कर्तुं साङ्गलिकं मनःशिलास्थगौरवाधनुविशेषमिति चित्रकं तिल-
कमेत्य प्राप्य बन्धूकेन पयोजाभ्यां नीलोत्पलाभ्यां च पूजने पूजा-
द्वयं कृत्वाऽनन्तरं कृतां विधोर्गन्धसंबन्धिनीं गन्धफल्या चम्पक-
कलिकया बलिः पूजा तज्जनितां श्रियं कान्तिं निनिन्द । यदि को-
पि बन्धूकोपलैश्चन्द्रस्य पूजां कृत्वा चम्पककलिकां चन्द्रस्य शि-
रसि न्यस्यति, तदा तां चन्द्रलक्ष्मीं न्यक्तरोतीयभूतोपमेत्यर्थः ।
बन्धूकस्याधरस्य, नीलोत्पलयोलोचनयोः, चम्पककलिकाया मनः-
शिलातिलकस्य, चन्द्रस्य वदनस्य चोपमोपमेयभावः । 'चम्पको
हेमपुष्पकः । एतस्य कलिका गन्धफली' इत्यमरः ॥

श्लोकत्रयेण केशप्रसाधनं वर्णयति—

महीमघोना मदनान्धतातमी-
तमःपटारम्भणतन्तुसंततिः ।
अबन्धि तन्मूर्धजपाशमञ्जरी
कयापि धूपप्रहभूमकोमला ॥ २९ ॥

महीति ॥ कयापि केशप्रसाधनचतुरया सख्या तस्या भैम्याः
सूर्ध्वजपाशः केशपाशस्तद्वा सौगन्ध्याहैर्घ्यांश्च मञ्जरी प्रथमोज्जि-
वकलिकाङ्कुरदण्डोऽबन्धि संयता । किंभूता मञ्जरी-महीमघोना
भूमीन्द्राणां मदनेन कामविकारिणान्धता विवेकशून्यता सैव तमी-
तामसी रात्रिस्तस्यालमोरूपस्य पटस्य आबरकरवादविवेकरूपस्य
आरम्भणे निर्माणे विषये तन्तुसंततिः सूत्रपरम्परा तानकरूपा ।
तथा—धूपप्रहस्य धूपप्रहणसाधनस्य सपिण्डस्य धातुमयस्य कर-
ण्डकादेः संबन्धिना दक्षमानकर्पूरगरुचन्दनादिपरिमलबहुलेन

भूमेन कोमला हृष्यच्छुष्का तद्वदितिसुन्दरी नितरां श्यामा । राजा-
नो राज्ञो नीलं पटवस्त्रादिकं परिधाय विचरन्तीति वा । नलपरा-
या अपि तस्याः केशपाशं दृष्ट्वा राज्ञां विवेकशून्यता भवतीति भावः ॥

पुनःपुनः काचन कुर्वती कच-
च्छटाधिया धूपजधूमसंयमम् ।
सखी स्मितैस्तर्किततम्रिजभ्रमा
बन्धनं तन्मूर्धजचामरं चिरात् ॥ ३० ॥

पुनःपुनरिति ॥ काचन सखी तस्या भैम्याः सूर्ध्वजः के-
शपाशस्तल्लक्षणं सूक्ष्मघनप्रलम्बकृष्णात्साम्याच्चाामरं चिराद्बहुना
कालेन बन्धनं । चिरकाले हेतुमाह—किंभूता—कचच्छटाधिया
भैमीकेशपाशाभ्यां सादृश्यात्तूपजस्य धूमस्य मुहुः संयमं बन्धनं
कुर्वती । तथा—तद्भ्रान्तिदर्शिनीनां सखीनां स्मितैरन्योन्यमुत्स-
विलोकनपूर्वविलसदीपद्वास्तैः कृत्वा तर्कितः स केशपाशाभ्रमेण
धूपजधूमसंयमनरूपो निजः स्वीयो भ्रमो यया ॥

बलस्य कृष्टेव हलेन भाति या
कलिन्दकन्या घनभङ्गमङ्कुरा ।
तदापितैस्तां करुणस्य कुञ्जलै-
र्जहास तस्याः कुटिला कचच्छटा ॥ ३१ ॥

बलस्येति ॥ कुटिलातिवक्ता तस्या या कचच्छटा कुन्तलश्रे-
णिर्बलस्य बलभद्रस्य हलेन आकृष्टा सती घनेर्निबिडैर्भङ्गैस्त-
र्भङ्गमङ्कुरा उच्चावचा कलिन्दस्य पर्वतस्य कन्या यमुनैव भाति ।
सा कचच्छटा तां यमुनां तदा तस्मिन्समयेऽपितैः शिरसि न्यस्यैः
करुणाख्यवृक्षस्य कुञ्जलैः कलिकाभिर्जहास । यमुना पराकर्षण-
कृतेन महीयसा भङ्गेन पराभवेन भ्रमा पुष्परहिता च । ह्यं तु
स्वभावकुटिला पुनरपि कुसुमैरश्रिता चेति हासो युक्त इत्यर्थः ।
श्यामाऽतिवक्ता पुष्पालंकृता च तस्याः कुन्तलश्रेणिर्नितरां शोभते
स्मेति भावः । पूर्वं तु तत्तुल्याभूत्, इदानीं स्वधिका जातेति
भावः । जहासेवेति वा । यमुनाकर्षणं हरिवंशादौ ज्ञेयम् ॥

ललाटप्रसाधनं वर्णयति—

धृतैतया हाटकपट्टिकालिके
बभूव केशाम्बुदविद्युदेव सा ।
मुखेन्दुसंबन्धवशात्सुधाजुषः
स्थिरत्वमूहे नियतं तदायुषः ॥ ३२ ॥

धृतेति ॥ एतयालिके ललाटे या हाटकस्य सुवर्णस्य पट्टिका
धृता सा केशाम्बुदानां कुन्तलरूपजलदानां । तेषु वा । विद्युदेव
बभूव । क्षणप्रमायास्तस्याः कथं स्थिरत्वमित्यत आह—मुखेन्दोः
संबन्धवशादेतोः सुधाजुषोऽमृतं सेवमानस्य तदायुषो विद्युदेव-
स्थानस्य स्थिरत्वं नियतं निश्चितमहमूहे तर्कयामि । अमृतपाना-
दमरत्वं तस्या जातमित्यर्थः । सुवर्णपट्टिकया ललाटमलंकृतमिति
भावः । 'यदायुषः' इति वा पाठः । ऊहे 'ऊह वितर्क' ॥

कुन्तलान्वर्णयति—

ललाटिकासीमनि चूर्णकुन्तला
बभूव स्फुटं भीमनरेन्द्रजन्मनः ।

मनःशीलाचित्रकदीपसंभवा

भ्रमीभृतः कजलधूमवल्लयः ॥ ३३ ॥

ललाटिकेति ॥ ललाटे रचिताया रेखाकाराया ललाटिकायाः पद्मपाद्याया अलंकारविशेषस्य सीमलि पर्यन्तप्रदेशे भीमनरेन्द्र-जन्मनो भैरव्याङ्ग्यकुन्तला वक्रकुण्डलीभृताः केशाः कजलरूपस्य धूमस्य वल्लयः श्रेण्यः स्फुटमिव बभूवुः । किंभृता वल्लयः—मनः-शिलायाश्चित्रकं तिलकस्तद्वत् दीपस्तस्यान् संभवो यासां ताः । तथा—भ्रमीः संकुच्य वक्रोभावाच्चिभ्रति ता बिभ्रत्यो धारयन्त्यः । नलस्य मनःशिलातिलकेनैव कामोद्दीपनात्तस्य दीपत्वम् । दीप-धूमसंभवा कजलश्रेणिः किल भ्रमियुक्ता भवति । 'पद्मपाद्या ल-लाटिका' इति हलायुधः । 'कर्णललाटाकनलंकारे' इति कन् ॥

श्लोकचतुष्टयेन कजलालंकारं वर्णयति—

अपाङ्गमालिङ्ग्य तदीयमुच्चकै-

रदीपि रेखा जनिताञ्जनेन या ।

अपाति मूत्रं तदिव द्वितीयया

वयःश्रिया वर्धयितुं विलोचने ॥ ३४ ॥

अपाङ्गमिति ॥ अञ्जनेन जनिता या रेखा सा तदीयमपाङ्ग-मालिङ्ग्य स्फुट्टा उच्चकैर्निरामदीपि शुशुभे । द्वितीयया तारु-ष्यवयःश्रिया कन्यां विलोचने भ्रमीनेत्रे वर्धयितुं शैशवापेक्षया विहाले कर्तुं तद्रेखादीपनं सूत्रमिव अपाति । प्राच्यो हि सुन्दर्यां विलोचने नेत्रप्रान्तस्पर्शतया कर्णापान्तस्पर्शित्या अञ्जनेरेखा भू-षयन्ति । शिल्पितश्च क्रिमपि लेखितुं वर्धयितुं वा लिख्यमानस्य वर्धमानस्य वाकारवक्रिमपरिहाराय मपीषटिकाद्युपदिग्धस्य सू-त्राभिघातेन रेखापातनं कुर्वन्ति । यद्यपि नेत्रयोर्वृद्धिर्नास्ति तथापि शैशवापेक्षया तारुष्येन कटाक्षविक्षेपाद्विलासवशाद्दृश्यप्रतीत-दृ-ष्यकरणार्थं सूत्रपातो युक्तः । नेत्रे कजलाञ्जिते इति भावः ॥

अनङ्गलीलाभिरपाङ्गधाविनः

कनीनिकानीलमणैः पुनः पुनः ।

तमिस्रवंशप्रभवेन रश्मिना

स्वपद्धतिः सा किमरञ्जि नाञ्जने ॥ ३५ ॥

अनङ्गेति ॥ अनङ्गलीलाभिः कटाक्षविक्षेपरूपैः कामविलासैः कृत्वा पुनः पुनरपाङ्गधाविनो नेत्रोपास्तस्पर्शिनः कनीनिकानी-लमणैर्नेत्रतारकारूपस्वेन्द्रनीलरत्नस्य तमिस्रवंशप्रभवेनायःश्यामा-न्वयजेन (?) अतिकृष्णेन रश्मिना सकजलरेखारूपा सा स्व-पद्धतिर्निजगमनसरणिः किमरञ्जि अञ्जनेन । सदा तन्मार्गगमनेन स्वसंबन्धासारकानीलमणिकिरणैरेव नेत्रप्रान्तो नीलीकृतो, न क-जलैरित्युपेक्षा । कामोलुसितनिरतिशयकटाक्षश्रीतुल्या अञ्जना-भालंकारतां जगामेति भावः ॥

असेविषातां सुषमां विदर्भजा-

दशाववाप्याञ्जनेरेखायाऽन्वयम् ।

भुजद्वयज्याकिणपद्धतिस्पृशोः

सरेण बाणीकृतयोः पयोजयोः ॥ ३६ ॥

असेविषातामिति ॥ विदर्भजादशावञ्जनेरेखायाऽन्वयं संब-न्धमवाप्य सरेण बाणीकृतयोर्बाणत्वं प्रापितयोर्नीलोत्पलयोः सु-षमां परमां शोभामसेविषातामलभेताम् । किंभृतयोः—सप्या-पसव्यबाणाकर्षणाभुजद्वयेऽधिकरणे ज्याकिणपद्धतिर्ज्याभिघातसै-वर्ण्यरूपकिणमार्गस्तां स्पृशत इति स्पृशां तयोः । नलमुद्रित्याक-र्षबाणाकर्षणाकर्णान्तविभ्रान्तयोर्नेत्रनीलोत्पलबाणयोर्भुजकिणसं-बन्धसंभावना युक्ता । अञ्जनेरेखे किणतुल्ये, नेत्रे च स्मरवृद्धिकर-त्वास्मरनीलोत्पलबाणतुल्ये इति भावः ॥

तदक्षितत्कालतुलागसा नखं

निखाय कृष्णस्य मृगस्य चक्षुषी ।

विधिर्यदुद्धर्तुमियेष तत्तयो-

रदूर्वतिक्षतता स शंसति ॥ ३७ ॥

तदक्षीति ॥ विधिर्यदुद्धर्तुमियेष तदक्षयोर्भैमीनेत्रयोस्त-त्काले तस्मिन्वाणिग्रहोचिता अञ्जनाञ्जनसमये तुला साम्यकरणं तदपेणाऽगमाऽपराधेन हेतुना नखं निखाय कृष्णस्य मृगस्य कृष्ण-सारहरिणस्य चक्षुषी उद्धर्तुमुन्मूलयितुं यदीयेष, तयोः कृष्णसा-रनेत्रयोरदूर्वतिक्षतता समीपवर्ति यत्क्षतं तस्य भावस्तथा सा तज्जल-निखननकर्म शंसति स्म । 'क्षतमाख्यत स्फुटम्' इति पाठे स्फुटं प्रकटम्, उपेक्षायां वा । अदूर्वतिक्षतं क्षतं यद्योस्तै अदूर्-वतिक्षते तयोर्भाव इति वा । मृगनेत्रसमीपे नखनिखननाकारं क्षतं भवति ॥

श्लोकद्वयेनावतंसनीलोत्पले वर्णयति—

विलोचनाभ्यामितिमात्रपीडिते

वतंसनीलाम्बुरुद्धर्षी खलु ।

तयोः प्रतिद्वन्द्विधियाधिरौपयां-

बभूवतुर्भीममुनाशुनी ततः ॥ ३८ ॥

विलोचनाभ्यामिति ॥ खलु यतो भीममुनायाः भुती कर्णौ विलोचनाभ्यामाकर्णपूर्णत्वाद्निमात्रमतिनरां पीडिते पराक्रान्ते, तन्मत्स्यादात्मपराभवकारिणोन्मयोर्नेत्रयोः प्रतिद्वन्द्विनी तुल्यबले हमे नीलोत्पले इति धिया बुद्धेरेव स्वशिरसि वतंसरूपनीलाम्बुरुद्ध-द्वयीमधिरौपयांबभूवतुः आरोपितवन्तौ । दध्नुरित्यर्थः । लुप्तोपेक्षा खलु बोधेक्षायाम् । अस्योऽप्यधिकेन पराभूतमन्त्रममानं तद्विरो-धिनं संनिधापयति । नीलोत्पलकरणीयं नेत्राभ्यामेव कृतम्, ननु नीलोत्पलाभ्यामधिकं किञ्चिद्वृत्तम् । नीलोत्पले कर्णभूषणीकृते इति च भावः ॥

धृतं वतंसोत्पलयुगमेतया

व्यगजदस्यां पतिते दशाविव ।

मनोभुवान्ध्यं गमितस्य पश्यतः

स्थिते लगित्वा रमिकस्य कस्यचित् ॥ ३९ ॥

धृतमिति ॥ एतया कर्णयोस्परि धृतं वतंसोत्पलयुगं भैमीमे-तत्कर्णौ वा पश्यतः कस्यचिद्व्यस्य कस्य विलासिनो दशाविव व्यगजम् । किंभूतस्य—मनोभुवा कामेनाविवेकित्वमेवाऽन्वयमुद्धर्तुनेत्रं ग-

मितस्य प्राप्तितस्य । किंभूते दशौ—अस्यां भैम्यां पतिते निषण्णे । ततो रसिकत्वादेवापरावृत्त्य लगित्वा संबध्य स्थिते स्थिरतरे इत्यु-
प्रेक्षा । कश्चिद्विलासी भैम्याः कर्णौ प्रथममेव दृष्टवान् । ततस्तस्य
नेत्रे कर्णयोरेव लभे स्थिते, नोत्पलद्वयमित्यर्थः । नेत्रगमनादेवास्या-
न्यम् । अन्यदपि पतितं वस्तु कुत्रापि लगित्वा तिष्ठति ॥

रत्नावतंसं वर्णयति—

विदर्भपुत्रीश्रवणावतंसिका-
मणीमहःकिंशुककर्मुकोदरे ।

उदीतनेत्रोत्पलबाणसंभृति-

नलं परं लक्ष्यमवैक्षत स्मरः ॥ ४० ॥

चिदर्भेति ॥ स्मरः नलं परं केवलं श्रेष्ठं वा लक्ष्यमवैक्षत ।
आगच्छन्तं प्रतीक्षितवानित्यर्थः । किंभूतः—विदर्भपुत्रीश्रवणयो-
रुपवैवर्तसिकाया मण्यो भूषणभूता माणिक्यादिरत्नचित्रितसुवर्ण-
कम्बिकास्तरसंबन्धीनि माणिक्यादिरत्नानि तासां महस्तेजस्तदेव
किंशुककर्मुकं पलाशकुसुमधनुस्तस्योदरे विषय उदीता समुत्पन्ना
नेत्रयोरवतंसोत्पलयोश्च तद्वाणां चतुर्णां बाणानां संभृतिः सामग्री ।
नेत्ररूपाभ्यां वा नीलोत्पलाभ्यां बाणसामग्री यस्य एवंविधः ।
चापे समारोपितबाण इत्यर्थः । स्वलंकृतकर्णकजलाञ्जितनेत्रसौन्द-
र्यशिलोक्तमात्रेण नलः कामपरो भविष्यतीति भावः । अवतंसि-
कापदेन श्रवणलब्धावप्यतिसंनिधिसूचनार्थं श्रवणपदप्रयोगः ।
युक्तलक्ष्यस्य स्मरणार्थः ॥

श्लोकद्वयेन कुण्डलप्रसाधनमाह—

अनाचरत्तथ्यमृपाविचारणां

तदाननं कर्णलतायुगेन किम् ।

बबन्ध जित्वा मणिकुण्डले विधू

द्विचन्द्रबुद्ध्या कथितावसूयकौ ॥ ४१ ॥

अनाचरदिति ॥ साहचर्यात्स्फुरितया द्विचन्द्रबुद्ध्या द्वौ चन्द्रा-
विति भ्रान्तिज्ञानेन एतौ द्वौ चन्द्रौ तत्रोक्तं न सहेते इति भै-
म्यास्तदाननस्य वा पुरस्तादसूयकौ स्पर्धाकारिणौ कथितौ प्रतिपा-
दितौ । मणिकुण्डले रत्नचित्रिते सुवर्णताटके एव विधू द्वौ चन्द्रौ
जित्वा तदाननं कर्तुं कर्णलतायुगेन कृत्वा बबन्ध किम् । ननु
द्विचन्द्रबुद्धेरेव स्वरूपेणासत्यत्वात्स्त्रीरवाच्च तदुक्तेऽर्थे कथं तस्य प्रवृ-
त्तिरित्याशङ्क्याह—किंभूतम्—तथ्यमृपाविचारणामनया कथितं
सत्यम्, असत्यं वेति विमर्शनम् अनाचरत्तदुर्वाणम् । शोभासंपन्न-
त्वेन मत्तत्वादित्यर्थः । किं किमिति बबन्ध, अपिस्वनुचितमेतत्कृ-
तम् । यतः सत्यासत्यविचारणाभावादिति भाव इति वा । अन्योपि
दुर्मेदः सत्यासत्यविचारमकुर्वन्कस्यचिदसूयकस्य वचनादनुपराधिन-
मपि कश्चिन्नाशादिना बध्नाति । चन्द्राकारे मणिताटके तथा घृत
इति भावः ॥

अवादि भैमी परिधाप्य कुण्डले

वयस्ययाभ्यामभितः समन्वयः ।

१ 'महत्वापपलाशकिंशुके' इति 'महत्वापपलाशकिंशुकः' इति वा
पाठः सुक्तावबोधायाम् ।

त्वदाननेन्दोः प्रियकामजन्मनि

श्रयत्ययं दौरुधरीं धुरं ध्रुवम् ॥ ४२ ॥

अवादीति ॥ कथाचिद्वयस्यया सख्या कुण्डले परिधाप्य कर्ण-
योर्निक्षिप्य भैमी अवादि इत्युक्ता । इति किम्—भैमी त्वदाननेन्दो-
राभ्यां कुण्डलाभ्यामभित उभयपार्श्वयोरयं समन्वयः समीचीनः सं-
बन्धः प्रियस्य नलस्य कामो रत्यभिलाषस्तस्य जन्मन्युत्पत्तौ विषये
दौरुधरीं पूर्वापरराशित्यगुरुशुक्रयोर्मध्यराशित्यचन्द्रस्य दुरुधरा-
स्यस्य महायोगस्य संबन्धिनीं धुरं भारं ध्रुवं निश्चितमाश्रयतीति ।
ध्रुवमुत्प्रेक्षायां वा । दुरुधरास्ये महायोगे जातः पुत्रादिर्यथा वृद्धिं
प्राप्नोति, तथा कुण्डलालंकृतमुखचन्द्रदर्शनमात्रेण नलस्य रमणा-
भिलाषो वृद्धिं प्राप्स्यतीति भावः । 'गुरुभार्गवयोर्योगश्चन्द्रेणैव
यदा भवेत् । तदा दुरुधरायोगः—'इति ज्योतिःशास्त्रादवगन्तव्यम् ॥

अधरप्रसाधनमाह—

निवेशितं यावकरागदीप्तये

लगत्तदीयाधरसीम्नि सिक्थकम् ।

रराज तत्रैव निवस्तुपुत्सुकं

मधूनि निर्धूय सुधासधर्मणि ॥ ४३ ॥

निवेशितमिति ॥ तदीयोऽधरोष्ठस्तस्य सीमनि ऊर्ध्वदेशे याव-
कस्यालक्तकस्य रागो लोहितमा तस्य दीप्तये प्रकाशनाय निवे-
शितं न्यस्तं यच्चानेन लगत्तल्लग्नं सिक्थकं मधूच्छिष्टं स्वस्य जन-
कानि मधूनि हीनरसतया परित्यज्य माधुर्यातिशयासुधाया अमृ-
तस्य सधर्मणि तुल्यायां तत्रैवाधरसीम्नि निवस्तुं नित्यं स्थातुमुत्सु-
कमुत्कण्ठितमिव रराज । सुधया सिक्थकस्य कदाचिदप्यसंबन्धा-
त्तद्धरलतां परित्यक्तुमशक्तमिव तत्रैव स्थितमित्यर्थः । प्रसाधिका
अलक्तकस्य स्थित्यर्थमधरे सिक्थकं निवेशयन्ति । अधरस्य मधु-
नोऽधिकत्वं सूचितम् । अन्यदपि हीनमाश्रयं परित्यज्योत्तममा-
श्रयति । लुप्तोत्प्रेक्षा । सधर्मा 'धर्मादनिष् केवलात्' इत्यनिच्
'समानस्य छन्दसि—' इत्यत्र योगविभागात्समानस्य सादेशः ।
सुधावत्समानो धर्मो यस्याः सा सधर्मा तस्याम्, 'मनः' इति
न ङीप् ॥

कण्ठप्रसाधनमाह—

स्वरेण वीणेत्यविशेषणं पुरा

स्फुरत्तदीया खलु कण्ठकन्दली ।

अवाप्य तन्नीरथ सप्त मुक्तिका-

सरानराजत्परिवादिनी स्फुटम् ॥ ४४ ॥

स्वरेणेति ॥ तदीया कण्ठ एव कन्दली अतिसौकुमार्यादिगु-
णात्वाद्बोद्धतप्रथमाङ्कुरदण्डोतिमधुरेण स्वरेण पुरा पूर्वमविशेषणं
विशेषणरहितं यथातथा सामान्येन वीणेलेख खलु निश्चितमस्फु-
रद्भासत, ननु रुद्रवीणादिबहुवीणाभेदेषु विशिष्टतया इयमिदं सं-
ज्ञेत्यर्थः । अथालंकारसमये सप्त मुक्तिकासरान्स्फुटप्रोतमौक्तिकाहा-
रानेव तर्जनीमध्यमाभ्यामाभ्यातोत्पद्यमानध्वनिव्यञ्जितपञ्चमादि-

रागाः पट्टसूत्रादिरचितसप्तश्रीरावाप्य 'विपञ्ची सा तु तन्नीभिः सप्तभिः परिवादिनी' इत्यमरवचनात्स्फुटं प्रकटं परिवादिनी इति विशिष्टसंज्ञा सती अराजदशोभत । स्फुटमुपेक्षायां वा । वीणाभ्योऽपि मधुरस्वरा कण्ठकन्दली सप्तसरमुक्ताहारालंकृता चेति भावः ॥

भुजप्रसाधनमाह—

उपास्यमानाविव शिक्षितुं ततो

मृदुत्वमप्रौढमृणालनालया ।

विरिजतुर्माङ्गलिकेन संगतौ

भुजौ सुदत्या वलयेन कम्बुनः ॥ ४५ ॥

उपेति ॥ मङ्गलं प्रयोजनमस्य मङ्गलार्थं रचितेन कम्बुनः शङ्खस्य वलयेन कङ्कणेन संगतौ युक्तौ सुदत्या भैरव्या भुजौ रराजतुः शुशुभाते । उपेक्षते—अप्रांष्टा बाला मृणालनाला तथा विसदृशेन ततो भुजाभ्यां सकाशात्सुदृशं शिक्षितुमुपास्यमानाविव सेव्यमानाविव । मृणालादपि कोमलतरां भुजावित्यर्थः । गौडदेशे विवाहकाले शङ्खवलयधारणमाचारः । बालेन चाभ्यासः सुकर इत्यप्रौढपदम् । 'नाला नालमथास्त्रियाम्' इत्यपि कचित्पाठान्महाकविप्रयोगाच्चालशब्दोऽप्याबन्धः । ततः, 'आलयातोपयोगे' इत्यपादानत्वम् । माङ्गलिकेन, 'प्रयोजनम्' इति ठक् । रराजतुः, 'कणां च सप्तानाम्' इत्येवाभ्यासलोपो वकस्विकस्वाद्य भवतः । कचित्तु 'विरिजतुः' इत्यपि पाठोऽस्ति ॥

श्लोकद्वयेन पदप्रसाधनमाह—

पदद्वयेऽस्या नवयावरज्जना

जनेस्तदानीमुदनीयतार्पिता ।

चिराय पद्मौ परिरभ्य जाग्रती

निशीव विश्लिष्य नवा रविद्युतिः ॥ ४६ ॥

पदेति ॥ तदानीं तस्मिन् प्रसाधनसमये अस्याः पदद्वयेऽर्पिता रचिता नवा आर्द्रा यावरज्जना अलङ्ककरज्जना जनेनैवोदयसमये जाताऽतिरक्ता रविद्युतिरिवोदनीयतार्पित्यर्थः । किंभूता रविद्युतिः—निशि रात्रौ सूर्यस्यान्तमयवशात्पद्माभ्यां सह विश्लिष्य दिने पुनः पद्मौ चिराय परिरभ्य जाग्रती तिष्ठन्ती । रविद्युतिर्यथा पद्मे पद्ममधिकां करोति तथा यावरज्जना तत्पदयोरिति भैमीचरणौ पद्मतुल्याविति भावः । चिराय विश्लिष्येति वा विरविद्युत्कावन्त्योन्मं प्राप्य गाढमालिङ्ग्य तिष्ठत इत्युक्तिः ॥

कृतापराधः सुतनोरनन्तरं

विचिन्त्य कान्तेन समं समागमम् ।

स्फुटं सिपेवे कुसुमेपुपावकः

स रागचिह्नश्चरणौ न यावकः ॥ ४७ ॥

कृतेति ॥ पूर्वं विरहावस्थायां बहुसंतापकारिणः सुतनोर्भैरव्याः कृतोऽपराधो येन स कुसुमेऽङ्गः काम एव पावकोऽस्मिरनन्तरमधुना कान्तेन नलेन समं सह भैरव्या समागमं विचिन्त्य स्फुटं निश्चितं चरणौ सिपेवे । अपराधमार्जनायेत्यर्थः । कामस्याभित्वे हेतुमाह—वतः सोऽग्री रागचिह्नी रागो लोहितमेव चिह्नं यस्य । रक्तिका

वङ्कियमिति ज्ञायते । अधवाऽनुराग एव चिह्नं यस्य । अनुराग एव हि काममनुमापयति । तस्याऽकामाभिरिवायं, नत्वयं पावकोऽलङ्ककः । स यावको नेति वा । अन्योपि प्रोषितभर्तृकायाः कस्याभिरुक्तापराधः संस्तप्रियागमनं विचिन्त्यापराधमार्जनाय तस्यादयोः पतति । सालङ्ककतत्पददर्शनादेव नलस्य कामोद्रेको भवितेति भावः ॥

सहजशोभामाहात्म्यं वर्णयति—

स्वयं तदङ्गेषु गतेषु चारुतां

परस्परैर्णैव विभूषितेषु च ।

किमूचिरेऽलंकरणानि तानि त-

द्वर्थैव तेषां करणं बभूव यत् ॥ ४८ ॥

स्वयमिति ॥ स्वयं भूषणं विनैव परस्परानपेक्षं च तस्या भैरव्या अङ्गेषु सुखाद्यवयवेषु प्रत्येकं स्वीयस्वीयसौहृदवशात्तरुणिमारोहवशाच्च चारुतां गतेषु प्राप्तेषु सप्त परस्परैर्णैवाभ्योन्त्येनैव च विदोषेण भूषितेषु प्रत्येकं सौन्दर्यं सत्यप्यन्योन्यसाहचर्यवशात्करानुगुणी भुजौ भुजानुगुणी करावित्येकस्याङ्गस्यापरेण तस्य च तेनैव सर्वाङ्गयोग्याङ्गसामग्रीसंघटनानुन्तरतरेषु सप्त तानि मनःशिलादितिलकादीन्यलंकरणानि किमूचिरे, अपि तु—स्वकरणप्रयोजनं न किंचिद्बुधुः । यद्यस्मात्तेषामलंकरणानां तत्पूर्वोक्तप्रकारं करणं निर्माणं बृधेव बभूव । दुःस्ववशाच्च किंचिद्बुधुः, किमप्यधिकं न चक्रुरित्यर्थः । आश्रितवादनिराकार्येभ्यः स्थितान्येति भावः । यत्तेषां करणं तद्वृधेवाभूत् । अत एव करणमलमित्यन्वयेन नाम साम्बयं जातमिति भावः । अलं बृथा करणं येषामिति बहुव्रीहिणापि साम्बयं जातमित्यर्थः । पूर्वमलंशब्दस्य भूषणार्थत्वम्, पश्चादप्रयोजकवाभिप्रेक्षाधेमिति चेत्यर्थः । 'किमूचिरे' इति पाठे किमर्थं धृतानि न जाने इति शेष इति वा ॥

भूषणकान्त्युत्कर्षं वर्णयति—

क्रमाधिकामुत्तरमुत्तरं श्रियं

पुपोप यां भूषणचुम्बनैरियम् ।

'पुरः पुरस्तस्थुपि रामणीयके

तया ववाधेऽवधिबुद्धिधोरणिः ॥ ४९ ॥

क्रमेति ॥ इयं दमयन्ती भूषणचुम्बनैर्भूषणसंबन्धः कृत्वा उत्तरमुत्तरं यथा स्यात्तथा अग्रेऽग्रे क्रमेण पूर्वभूषणापेक्षया उत्तरोत्तरभूषणेनाधिकामतिशयितां यां श्रियं पुपोप तयालंकारशोभया रामणीयके सौन्दर्यं पुरःपुरस्तस्थुपि स्थिरतरे सति अवधिबुद्धेरियत्ताबुद्धेर्धोरणिः परम्परा ववाधे बाधिता । इतोऽन्वयानुगुण्यकं नास्तीति यदि बुद्धिर्भवेत्, तदावधिर्भवेत् । पूर्वपूर्वरामणीयकेयत्ताबाधेन रामणीयकान्तरे पुरः पुरः स्फुरत्यवधिर्बाधित इत्यर्थः । तस्या भूषणशोभा निरवधिरभूदिति भावः । धोरणिरिति देवयशाब्दः ॥

मणीसनाभां मुकुरस्य मण्डले

बभौ निजास्यप्रतिबिम्बदर्शिनी ।

विधोरदूरं स्वमुखं विधाय सा

निरूपयन्तीव विशेषमेतयोः ॥ ५० ॥

मणीति ॥ मणीतनाभी मौक्तिकादिरत्नतुल्येऽतिस्वच्छे सुकु-
रस्य मण्डले दर्पणतले पुनर्निजास्यस्य स्वमुखस्य दर्पणसंक्रान्तप्र-
तिबिम्बं पश्यतीत्येवंशीला दर्शिनी सा भैमी स्वमुखं विधोर्दर्पण-
रूपस्य, प्रतिबिम्बरूपस्य वा, चन्द्रस्यादूरं निकटवर्ति विधाय
कृत्वा एतयोर्मुखचन्द्रयोर्विशेषं तारतम्यं निरूपयन्तीव विचारय-
न्तीव बभौ । संनिधौ हि विशेषः स्फुरति । बिम्बापेक्षया प्रतिबि-
म्बस्य न्यूनत्वात्तस्यैव चन्द्रत्वमिति विशेषो निरूपित इति भावः ।
भूषणानन्तरमादर्शविलोकनमिति जातिः । प्रतिबिम्बदर्शिनी, 'ब-
हुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः ॥

जितस्तदास्थेन कलानिधिर्दधे

द्विचन्द्रधीसाक्षिकमायकायताम् ।

तथापि जिग्ये युगपत्सखीयुग-

प्रदर्शितादर्शवद्बभूविष्णुना ॥ ५१ ॥

जित इति ॥ तस्या आस्थेन जितः कलानिधिश्चन्द्रो तेनवि-
पटीकरणविनिमित्ताद्बहुस्तथितादर्शनमित्ताद्वा द्वौ चन्द्राविति धी-
र्यस्य पुरुषस्य स एव साक्षी साक्षाद्द्रष्टा यस्याः सा माया यस्यैवं-
भूतः कायो यस्य चन्द्रस्य तस्य भावस्तत्ता तां दधे बभार । एक-
त्वाद्द्वं भैमीमुखेन जित इति मायामयानेककायत्वं चन्द्रेण घृत-
मित्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तप्रकारद्वयेन साक्षिणां द्वौ चन्द्राविति बुद्धि-
रेव प्रमाणम् । कलानिधिपदेनानेकशिल्पजत्वात्मायिककायव्यूह-
निर्माणकलामपि वेत्तीति सूचितम् । द्वाभ्यामेकजयस्य सुकरत्वा-
त्करस्थितादर्शच्छलेनानेककायत्वं यद्यप्यङ्गीकृतम्, तथापि युगप-
त्समकालं सखीयुगेन प्रकर्षेण दर्शिताभ्यामादर्शाभ्यां कृत्वा तयोर्वा
अबहुना एकेनापि बहुभविष्णुना बहुभवनशीलेन सता तन्मुखेन
चन्द्रो जिग्ये जित एव । हस्तस्यदर्पणसहितसखीदर्पणद्वयप्रतिफ-
लितमुखप्रतिबिम्बैः सह बिम्बभूतस्य मुखस्यानेकत्वात्स्वमुखतुल्यदर्प-
णद्वयेन सह बिम्बभूतस्य मुखस्य स्वसदृशोदर्शः स्वप्रतिबिम्बश्च
सह वाऽनेकत्वात्पञ्चपदैर्द्वयोर्विजयस्य सुकरत्वादित्यर्थः । पूर्वं शोभ-
या जितोपि संस्थाधिक्येन सुखं जेतुमारब्धवान्, तथापि मुख-
स्याधिकतरसंख्यात्वाच्च शशाकेति भावः । 'बहुभविष्णुना'
इति णिवः ॥

किमालियुगमार्पितदर्पणद्वये

तदास्यमेकं बहु चान्यदम्बुजम् ।

हिमेषु निर्वाप्य निशासमाधिभि-

स्तदीयसालोक्यमितं व्यलोक्यत ॥ ५२ ॥

किमिति ॥ आलियुगेनार्पिते दर्शिते दर्पणद्वये बहुपु बिम्ब-
प्रतिबिम्बेषु मध्ये एकमेकसंख्यायोग्यम् । अथ च मुख्यम् । तदा-
स्य भैमीमुखम्, अन्यच्च हिमेषु शिगिरतुंगु । अथ च काश्येपु
केदारादिहिमेषु निर्वाप्य निर्वाणं (पं) विनाशम् । अथ च मो-
क्षम् । कृत्वा प्राप्येति यावत् । निशासमाधिभी रात्रिसंबन्धिभिः
संकोचैः । अथच परमात्मदर्शनोपायैः । कृत्वा तदीयं भैमीमुखसं-

बन्धि सालोक्यं सादृश्यम् । अथ च सालोक्यलक्षणां मुक्तिम् । इतं
प्राप्तं बहु अनेकमम्बुजं किं लोकैर्व्यलोक्यत । किमुपेक्षायाम् । भै-
मीमुखप्रतिबिम्बाक्षिहीनत्वात्पद्मैः केदारादिहिमचूर्णनादितपस्तत्त्वा
तन्मुखप्रतिबिम्बस्य समीपे स्थितानि किमित्यर्थः । पद्मैर्भ्यो मुखम-
धिकमिति भावः । अम्बुजमिति जालेकवचनम् । निर्वपणं निर्वा-
पस्तत्करोतीति प्यन्ताल्लयपि निर्वाप्येति । हिमेष्वामानं विनाश्ये-
त्यर्थः । सालोक्यं, 'समानस्य—' इति योगविभागात्सः ॥

पलाशदामेतिमिलच्छिलीमुखै-

र्तुता विभूषामणिरश्मिकार्मुकैः ।

अलक्षि लक्षधनुषामसौ तदा

रतीशसर्वस्वतयाऽभिरक्षिता ॥ ५३ ॥

पलाशेति ॥ असौ भैमी पलाशानां किंशुकानां दाम माला
इयमिति आन्त्या मिलन्त आगच्छन्तः शिलीमुखा अमरा यन्त्रैव-
भूतैः । अथ च किंशुकानां धनुराकारत्वात्मिलद्वाणैः । विभूषाम-
णीनां विशिष्टालंकारसंबन्धिमाणित्रयादिरत्नानां रश्मिरूपैः कार्मुकै-
रिन्द्रधनुर्भिर्युता वेष्टिता सती तदा भूषणानन्तरकाले रतीशस्य
कामस्य सर्वस्वतया परमधनत्वेन हेतुना धनुषां लक्षैर्लक्षसंख्यैर्ध-
नुर्भिरभि सामस्येन रक्षितेव लोकेरलक्षि तर्कितः । कुन्ताः प्रवि-
शन्तीतिवत् धनुषां धनुर्धरणामित्यर्थः । कान्तिसाम्यान्मिथतया
नलसर्वस्वं भैमी कामो रक्षतीत्यर्थः ॥

विशेषतीर्थैरिव जह्नुनन्दिनी

गुणैरिवाजानिकरागभूमिता ।

जगाम भाग्यैरिव नीतिरुज्ज्वलै-

र्विभूषणैस्तत्सुपमा महाधर्तताम् ॥ ५४ ॥

विशेषेति ॥ तस्या भैम्याः सुपमा स्वाभाविकी परमा शोभा
विभूषणैर्विशिष्टैर्भूषणैः कृत्वा महाधर्ततामतिश्रेष्ठं जगाम । का
कैरिव—जह्नुनन्दिनी स्वत एव श्रेष्ठाऽपि गङ्गा विशेषतीर्थैः प्रयागा-
दिभिरिव । तथा—आजानिकरागभूमिता (जननं जनः न जनो-
ऽजनः अजनेन निर्वृत्तः स्वभावेन संभूतः आजानिकः 'तेन निर्वृत्तम्'
इति ठक् । जनेर्जन्मन आ आजनि, आजनि भवोऽध्यात्मादित्वा-
ट्ठक् । इकादेशः । अनुशक्तिकादित्वाद्भुभयपदवृद्धिः ।) आजानिकः
सहजो रागः, तस्य भूमिः स्थानं पुत्रादिः, तस्य भावस्तत्ता सहजा
ज्ज्ञेयात्रता गुणैः शीललावण्यादिभिरिव । तथा—नीतिः उज्ज्वलै-
र्नीतिसाधितफलप्रतिबन्धनाशनात्प्रकाशोभायैः पूर्वकृतशुभकर्मभि-
रिव भागीरथी सर्वत्र श्रेष्ठेव, परं प्रयागादौ माहात्म्यातिशयः ।
यत्रानुरागस्तत्र श्रेष्ठम्, परं शीलादिनाऽनुरागस्य निरतिशय-
त्वम् । तथा—नीतिमार्गानुसरणं श्रेष्ठमेव, परं तूज्ज्वलैर्भाग्यैरनु-
गृहीतं श्रेष्ठतरं भवतीत्यर्थः । मण्डनैस्तस्या निरतिशया शोभाऽभू-
दिति भावः । उज्ज्वलैरित्युपमानोपमेयैः संबन्धनीयम् । अशुभ-
कर्मणोपि भाग्यस्याभिप्रायकत्वात्तत्त्वित्यर्थं भाग्यविशेषणमेव
वा । उपमानत्रयेण क्रमेण पावित्र्यं, गुणवत्त्वं, भाग्यवत्त्वं च
सूचितम् । विशिष्यन्ते विशेषाः पचाद्यच् (?) ॥

नलात्स्वैश्वस्यमनामुमानता

नृपस्त्रियो भीममहोत्सवागताः ।

तद्विलाशमदधन्त मङ्गलं

शिरःसु सिन्दूरमिव प्रियायुपे ॥ ५५ ॥

नलादिति ॥ नलाः सकाशात्स्वस्यात्मनो वैश्वस्यं वैधव्यमना-
मुमप्राप्तमानता भेमीचरणप्रणामप्रवणा भीमस्य कन्यास्वयंवररूपे
महोत्सवे आकारिताः सस्य आगता नृपप्रिया अन्यराजमहिष्यः प्रि-
यायुपे स्वप्राणेशचिरंजीवनाय मङ्गलरूपं सिन्दूरमिव स्वशिरःसु
तस्या भेम्या अङ्गुलीश्वरणयोर्लाशमलककमादधन्त अधारयन् ।
पशुरायुर्वृद्धये अन्याः स्त्रियस्ता एव वा यथा शिरःसु सिन्दूर-
धारयन्ति, तथा प्रणामप्रयत्नया भेम्या एतदीयाः प्राणेशा रक्षणा-
या इति प्रार्थितो नलः स्वप्राणेशाप्रक्षिप्यतीति बुद्ध्या स्वभर्तृचिर-
जीवनाय भेमीचरणयोः प्रणामं कृतवत्य इति भावः । प्रणामादेव
याद्रां लाक्षा लभ्या । 'विश्वाम्नाविधवे समे' इत्यमरः । द्राक्षणादि-
त्वाद्वैश्वस्यम् । अदधन्त 'दध धारणे' लटि । 'हरिद्रां कुक्कुमं चैव
सिन्दूरं कजलं तथा । कृपांमकं च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ।
केशमंस्कारकवरीकरकणविभूषणम् । भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेन्न
पतिव्रता' इति स्कान्दवचनम् ॥

अमोघभावेन सनामितां गताः

प्रमन्नगीर्वाणवराक्षरमजाम् ।

ततः प्रणम्राधिजगाम मा द्विया

गुरुगुरुब्रह्मपतिव्रताशिपः ॥ ५६ ॥

अमोघेति ॥ ततो मण्डनानन्तरं प्रणम्रा कृतगुर्वादिचरणप्रणा-
मा सती द्विया गुरुः । अधिकलज्जेत्यर्थः । सा भेमी गुर्वीः पुज्यत-
मयोः पित्रोः ब्रह्मणां ब्राह्मणानां, वाङ्मनःकायकर्मभिः पतिमव्य-
भिचरन्तीनां पतिव्रतानां वृद्धशोभनमुवाप्तिनीनां च अविधवा
सुभगा अ(न)ष्टपुत्रा भवेति आदिपोऽधिजगामालभत । किं-
भूता आशिपः—अमोघभावेन सफलत्वेन प्रयत्नानां गीर्वाणानां
देवानां पुत्रोक्तं वरान्मसंबन्धिन्योऽक्षरस्वजो वर्णमालामासां सना-
मितां बन्धुत्वं गताः प्राप्ताः सत्यत्वेन तत्तुल्याः ॥

तथैव तत्कालमथानुजीविभिः

प्रसाधनामञ्जनशिल्पपारमैः ।

निजस्य पाणिग्रहणक्षणोचिता

कृता नलस्यापि विभोर्विभूषणा ॥ ५७ ॥

तथैवेति ॥ तथैव भेम्या वेदिकोदरे यथा मङ्गलस्नानादि कृ-
तम्, तेनैव प्रकारेण च तत्कालं तस्मिन्नेव काले अथ मङ्ग-
लस्नानानन्तरं प्रसाधनासञ्जनं भूषणकरणं तसंबन्धि शिल्पं विज्ञा-
नकौशलं तस्य पारमैः (अ)शेषविशेषज्ञैः शृङ्गारिभिरनुजीवि-
भिः सेवकैर्निजस्य स्वस्य विभोः स्वस्वामिनो नलस्यापि पाणिग्रह-
णक्षणोचिता विवाहकालयोग्या विवाहकालोपयोग्या वा विभू-
षणा कृता रचिता । निजस्येति स्वयं प्रवृत्तिः सूचिता । विभोरि-
त्यविलम्बः सूचितः । भूषयतिश्रुतिः तस्माद्युक् ॥

श्लोकद्वयेन केशप्रसाधनमाह—

नृपस्य तत्राधिकृताः पुनः पुन-

विचार्य तान्वैन्धमवापिपन्कचान् ।

कलापलीलोपनिधिर्गरुजः

स यैरवालापि कलापिमंपदः ॥ ५८ ॥

नृपस्येति ॥ तत्र केशप्रसाधने अधिकृता नापितादयः पुनः
पुनर्विचार्य भूजभूमसंशोषणपुरःसरं कङ्कनिकादिना प्रसाधनं कृ-
त्वा । अथ च भूजभूमस्यापि विद्यमानत्वात्पुनःपुनस्तद्वाप्तिवशात्
एते केशा एव, न भूम इति चिराज्जिज्ञेय । कानि पुष्पाणि कुत्र
स्थाप्यानीति योग्यायोग्यभावं विचार्य वा नृपस्य तान्कचान्वधिमि-
लादिरचनाविशेषमन्धिरूपं बन्धमवापिपन्पापयामासुः । तान्कान्-
यैः कचैः शरदि गरुजः पक्षान्धजति गरुडकृत् तस्य कलापिसङ्घस्य
संबन्धी कलापलीलोपनिधिः कलापलीलाया उपनिधिः साम्यम-
पालापि आच्छादितः । तदपेक्षयाऽधिकं ज्ञातमित्यर्थः । कलापली-
लारूपो य उपनिधिः कविमयमिन्द्रः प्रतिनिधिः स यैराच्छादि ।
ज्ञित इवेत्यर्थ इति वा । नलकेशाविलासस्य गृहीतत्वात्तद्विला-
सतया निरपेक्षं बर्हभारं त्यजतीति सूचनाद् गरुज इति पदं
सामिप्रायम् । यैः केशैः पक्षान्धगिन्या मयूरसंहनेः कलापशोभा-
निक्षेप अपालापि गृहीत्वा नाम्नीत्यपलापितः यः परस्य निक्षेपं
गृहीत्वा न दत्तं पर प्रनारयति स राजोऽधिकृतैः पुरुषैः पक्षाद्भृ-
जिक्षणीयो भवति । मयूराः शरदि पक्षान्धगुह्यमिति । 'पुमानुपनि-
धिन्यासः' इत्यमरः । अवापिपन् आमोतेत्यन्तालुकि द्वितीयस्यैका-
चो द्विवम् । गत्यर्थेवादर्णो कर्तुर्णो कर्मत्वम् । 'अलम्भयन्'
इति च पाठः ॥

पतत्रिणां द्राघिमशालिना धनु-

गुणेन गंयोगजुपां मनोभुवः ।

कचेन तस्यार्जितमार्जनश्रिया

समेत्य सौभाग्यमलम्भि कुक्षलैः ॥ ५९ ॥

पतत्रिणामिति ॥ अर्जिता लब्ध्या मार्जनश्रीरभ्यर्जजिता छि-
रशोभा येन । तथा—द्राघिमशालिना तथार्जितमार्जनश्रिया
तस्य ललस्य कचेन केशपाशेन सह समेत्य संश्रम्यं प्राप्य कुक्षलै-
र्मल्लिकादिकोरकैः कर्तुम्भिः द्राघिमशालिना तथार्जितमार्जनश्रिया
पुनःपुनरङ्गुल्यादिना धपणालङ्घ्यमार्जनसंबन्धिछिरशोभेन अमर-
मालारूपेण धनुर्गुणेन संयोगजुपां सहितानां मनोभुवः कामस्य
पतत्रिणां बाणानां सौभाग्यं सादृश्यमलम्भि । केशपाशस्य अमर-
मालारूपेण कामधनुर्गुणेन साम्यम्, कोरकाणां च पुष्परूपबाणैः,
नलस्य च कामेनेत्यर्थः । अतिविशालनीलतरकलिकालंकृतनलके-
शपाशदर्शनमात्रेण भेमी कामवशा भविष्येति भावः । कचेन
जाल्येकवचनम् ॥

मूर्धप्रसाधनमाह—

अनर्घ्यैरज्जाघमयेन मण्डितो

रराज राजा मुकुटेन मूर्धनि ।

१ 'अवापयन्' इति पाठः सुखाववाधास्यः ।

वनीपकानां स हि कल्पभूरुह-

स्ततो विमुञ्चन्निव मञ्जुमञ्जरीम् ॥ ६० ॥

अनर्घ्येति ॥ अनर्घ्यरत्नौघमयेनामूल्यदिव्यमाणिक्यादिरत्न-
घटितेन मुकुटेन मूर्ध्नि मण्डितो राजा स नलो हि यस्माद्वनीपकानां
याचकानामतिधनदानात्कल्पभूरुहः कल्पवृक्षः, ततो हेतोर्मञ्जुम-
ञ्जरीं कल्पवृक्षत्वोचितां रम्यां रत्नाङ्कुरपरम्परां विमुञ्चलुङ्गिरन्निव
रराज । वृक्षो हि बालपलवपुष्पफलयुक्तां मञ्जरीमुद्गिरति । कल्प-
वृक्षस्य च मञ्जरी रत्नफलत्वाद्गलमयी । मञ्जरीस्थाने मुकुटः, त-
त्किरणा वा । मञ्जरीकारा मुकुटमणिकिरणा ऊर्ध्वं निर्गच्छन्ती-
त्यर्थः । अर्घ्यमर्हतीत्यर्थे दण्डादित्वाद्यत् । 'मञ्जरीः' इति च पाठः ॥

भालप्रसाधनमाह—

नलस्य भाले मणिवीरपट्टिका-

निभेन लग्नः परिधिर्विधोर्वभौ ।

तदा शशाङ्काधिकरूपतां गते

तदानने मातुमशक्नुवन्निव ॥ ६१ ॥

नलस्येति ॥ रत्नखचिताया वीरसंयन्धिन्या वीरपुरुषधार्ढ्याया
वीरपट्टिकानाम्ना चाल्यातायाः सुवर्णपट्टिकायाः श्रवणयुगपश्चा-
ज्जागमाश्रयापिन्या निभेन व्याजेन नलस्य भाले ललाटे लग्नः
सन् विधोश्चन्द्रस्य परिधिः परिवेषो यभौ । मुखचन्द्रेऽपि चेत्परि-
वेपः, संपूर्णमण्डलः किमिति न दृश्यत इत्यत आह—किं कुर्व-
न्निव । तदा प्रियासंगमकाले भूषणकाले च हर्षवशाद्भूषणवशाच्च
शशाङ्काधिकरूपतां चन्द्रापेक्षयाधिकसौन्दर्यम् । अथच—अधिकप-
रिमाणत्वं गते प्राप्ते तदानने मातुं नुल्यप्रमाणतां च प्राप्तुमशक्नुव-
न्निव । अल्पपरिमाणस्य यदलंकरणं तदधिकपरिमाणस्यैकदेश एव
तिष्ठति ननु सर्वं मण्डयितुं शक्नोति । तस्मान्मुखैकदेशो भाल
एव परिधिः स्थित इति युक्तमिति भावः । मणिकिरणानां मण्ड-
लाकारत्वेन पट्टिकायाः परिवेषाकारत्वं युक्तम् । 'अशक्तिमुद्रहन्' इति च पाठः ॥

श्लोकत्रयेण तिलकं वर्णयति—

बभूव भैम्याः खलु मानसौकसं

जिघांसतो धैर्यभरं मनोभुवः ।

उपभु तद्वर्तुलचित्ररूपिणी

धनुःसमीपे गुलिकेव संभृता ॥ ६२ ॥

बभूवेति ॥ मनोभुवो धनुःसमीपे संभृता सजीकृता उपभु
भुवोः समीपे तस्य नलस्य वर्तुलं चित्रं तिलकस्तद्रूपिणी गुलिकेव
शृङ्गमयो गोलक इव बभूव । किंभूतस्य—भैम्या मानसौकसं ।
मनसि धैर्यभरं धैर्यबाहुल्यं अथच धैर्यभरमेव । मानससरोनिवा-
सिनं हंसम् । पक्षिस्त्वान्न विद्यते धैर्यभरो यस्यैवंविधं वा । हंसं
जिघांसतो हन्तुमिच्छतः । भुवो कामधनुश्च, तिलकस्य च गु-
लिकात्वम् । भूतसमीपस्थितवर्तुलतिलकदर्शनमात्रेण भैमी काम-
वशा भविष्यतीति भावः । अन्योपि हंसं हन्तुमिच्छन्क्षत्रियो
धनुषि गुलिकां संधत्ते । 'राज्ञश्च तिलको वृत्तो वर्तुलो नृपवै-
श्ययोः' इति वचनात् । मानसौकस्वोपेक्षायां खलु । 'चित्रं

स्यादञ्जुतालेख्यतिलकेषु' इति विश्वः । चित्रं च तद्रूपं चेति कर्म-
धारयादिनिर्वा । 'चित्ररूपता' इति पाठः । तिलकरूपेत्यर्थः ॥

अचुम्बि या चन्दनबिन्दुमण्डली

नलीयवक्त्रेण सरोजतर्जिना ।

श्रियं श्रिता काचन तारकासखी

कृता शशाङ्कस्य तयाङ्कवर्तिनी ॥ ६३ ॥

अचुम्बीति ॥ वृत्तत्वादिना गुणेन सरोजतर्जिना कमलजैत्रेण
तदधिकेन । अथ च कमलतर्जनवशादेव चन्द्ररूपेण नलीयेन
वक्त्रेण या चन्दनबिन्दुमण्डली मण्डलाकारचन्द्रनतिलकोऽचुम्बि
युता । तया चन्दनबिन्दुमण्डल्या चन्दनस्यैव सखीं श्रियं श्रिता
मलक्ष्मीका काचन रोहिण्यादिमध्ये तारका शशाङ्कस्याङ्कवर्तिनी
मध्यवर्तिनी कृता । तया चन्द्रमध्यवर्तिनी काचन सश्रीका
स्वस्य सखी सहचरी कृता । सा तत्तुल्या जातेत्यर्थ इति वा । का
च कापि तारका असखी न कृता, किंतु या काचन चन्द्राङ्कव-
र्तिनी भवेत्, सा सर्वापि सख्येव कृतेति वा । सरोजतर्जिनश्च-
न्द्रस्य मध्यवर्तिनी रोहिण्यादियदि भवेत्, तर्हि चन्दनवृत्ततिल-
कयुक्तः सरोजतर्जी नलमुखचन्द्रस्तत्तुल्यो भवेत्, नख्येवमित्यर्थः ।
तदा तन्मुखं पद्मचन्द्राभ्यामधिकतमं जातमिति भावः । 'काचन'
इति पाठेऽतिशयितश्रियं श्रिता ॥

न यावदग्निभ्रममेत्युद्धतां

नलस्य भैमीति हरेर्दुराशया ।

स बिन्दुरिन्दुः प्रहितः किमस्य सा

न वेति भाले पठितुं लिपीमिव ॥ ६४ ॥

नेति ॥ हरेरिन्दुस्य इति एवंप्रकारा दुराशयानुपपन्नमानासं-
भावितचिन्तया 'अस्य नलस्य भाले ललाटे सा भैमी किमस्ति
न वा' इति संदेहरूपां ब्राह्मीं लिपीमक्षरपङ्क्तिं संदेहनिरासाय स्पष्टं
पठितुं वाचयितुं स चन्दनतिलकबिन्दुरेव इन्दुश्चन्द्रः प्रहितः प्रे-
षित इत्येतदपेक्षा । इति किम्—भैमी यावदग्निभ्रममग्निप्रदक्षि-
णीकरणपर्यन्तं नलस्योद्धतां परिणीततां भार्यात्वं न एति गच्छ-
तीति । यद्यपि स्वयंवरो जातः, तथापि यावत्सप्तपदी नास्ति ता-
वद्भैमी नलस्य भार्या न भवतीति दुराशया स बिन्दुश्चन्द्र एव प्र-
हितः किम् । 'पतिर्वं सप्तमे पदे' इति स्मृतिप्रामाण्याद्यावदग्निभ्र-
मणं नास्ति तावद्भैमी नलसत्तां नैति । ब्रह्मलिपेर्निश्चयं चन्द्रद्वारा
बुद्धा तत्प्राप्त्यर्थं वयं प्रयतामह इति दुराशया लिपिवाचनार्थं प्रेषि-
तश्चन्द्रो ललाटे स्थितः । चन्द्र इव तिलको रेज इति भावः । 'या-
वदग्निभ्रमम्' अव्ययीभावः । लिपी, 'कृषिकारात्—' इतीकारः ॥

कर्णभूषणं वर्णयति—

कपोलपालीजनजानुबिम्बयोः

समागमात्कुण्डलमण्डलद्वयी ।

नलस्य तत्कालमवाप चित्तभू-

रथस्फुरच्चक्रचतुष्करुताम् ॥ ६५ ॥

कपोलेति ॥ तत्कालं तस्मिन्मण्डनसमये नलस्य कुण्डलमण्ड-

लक्ष्मी कर्णभूषणीभूतमण्डलाकारकुण्डलद्वयी कपोलपात्यां प्रश-
स्तातिस्वच्छनलकपोलयुगे जातां निजौ स्वीयावनुविम्बौ तयोः
समागमात्संबन्धाद्धेतोश्चित्तभूरथे कामरथे स्फुरलसच्चक्रचतुष्कं
तस्य चारुतां सौन्दर्यमवाप । रथश्चतुष्को भवति । पाली
फलकम् । चतुष्कं परिमाणोपाधिके सङ्गार्थे 'संख्यायाः संज्ञासङ्गः'
इति कन् । तत्र प्राणिसङ्के यद्यपि प्रत्ययः, तथाप्यत्रोपचारिकः
प्रयोगः ॥

श्रितास्य कण्ठं गुरुविप्रवन्दना-
दिनम्रमौलेश्विबुकाग्रचुम्बिनी ।

अवाप मुक्तावलिरास्यचन्द्रमः-

सर्वसुधातुन्दिलचिन्दुवृन्दताम् ॥ ६६ ॥

श्रितेति ॥ अस्य कण्ठे श्रिता मुक्तावलिरौक्तिकहारलता आ-
स्यमेव चन्द्रमान्मस्मात्स्ववन्ती मुधा तस्यास्तुन्दिलं स्थूलं चिन्दुवृन्दं
तस्य भावस्तत्ता तामवाप । किंभूतस्य—गुरुणां पित्रादीनां वि-
प्राणां च वन्दनया विनम्रो मौलिर्यस्य । अत एव । किंभूता हार-
लता—चुबुकाग्रचुम्बिनी हन्वप्रस्पृशति । मुक्तानां स्थूलत्वं वर्तु-
लत्वं च सूचितम् । पूर्णचन्द्रदर्शनवत्तलदर्शनाद्बुवादीनां प्रीतिर्जा-
तेति भावः ॥

श्लोकत्रयेण भुजभूषण वर्णयति—

यतोऽजनि श्रीर्वलवान्वलं द्विप-

न्वभूव यस्याजिपु वारणेन सः ।

अपूपुरत्तान्कमलार्थिनो घना-

न्समुद्रभावं स वभार तद्भुजः ॥ ६७ ॥

यत इति ॥ स तद्भुजो नलभुजो मुद्राभिरङ्गुलीयकैः सहितः
समुद्रस्तस्य भावम् । अथ च दण्ड्यदण्डनादिराजधर्मपरिपालना-
न्मुद्रा नियमस्तस्याहितम् । वभार भेजे । जर्मिका दधारति भावः ।
स कः—यतो यस्याद्भुजाद्धेतोः श्रीः शोभा राज्यलक्ष्मीर्वा । अज-
न्युपपन्ना । तथा—आजिपु यस्य भुजस्य वारणेन यत्कर्तृकेण शत्रुवि-
मर्दनेन कृत्वा बलं शत्रुसैन्यं द्विपन्पराभावुकः सन् स नलो बलवा-
नुस्साहयुकः शक्तियुक्तो वा बभूव । यत्कृतनिवारणेन बलवान्मन्
शत्रुसैन्यं पराभावुकोऽभूदिति वा । वासदत्तार्थः । ततश्च—आजिपु
बलं द्विपन्स नलो यस्य च यत्कर्तृकेण रणेन सद्भामेण बलवानभू-
दिति वा । शत्रुसैन्यं द्विपन्स प्रसिद्धोऽतिबलोऽपि शत्रुः सद्भामेपु
यस्य कर्मभूतस्य वारणे निराकरणे बलवान्न बभूवेति वा । आजिपु
बलं द्विपन्स प्रसिद्धः शत्रुसैन्यं सद्भामे विषये बलवान्नाभूदिति वा ।
वारणानामिनः स्वामी वारणेनश्चासौ स चानिप्रसिद्धं पुरावतः स
वारणेनसो यस्य नलभुजस्य बलं द्विपन्सद्वलेन सह स्पर्धमानः
सद्भामेपु बलवानभूत् । हीनबलोऽप्युत्तमेतद्भुजबलस्पर्धया बलव-
त्त्वप्रतिष्ठां लेभे । 'वरं विरोधोऽपि समं महामभिः' इति न्याया-
दिति भावः । सद्भामेपु बलं दैव्यं पराभावुकः स हन्वोऽपि यस्या-
जिपु येन भुजेन सह सद्भामे बलवान्नाभूत् । हन्वाद्यप्ययं बलीति
भाव इति वा । वभारोभेदाद्बलं बलः पलायनं तद्भान् । सद्भामे
यत्कृतेन निवारणेन स बलारतिरपि बलवान्पलायनपरोऽभूत्, न
तु स्थातुं शक्त इति वा । यः कस्मान्प्रतिप्रसिद्धाघनान्बहुन्कमलां

लक्ष्मीमर्धयन्त एवशीलान्याचकानपूपुरपूर्णचकार । अतिवद्व्याप्त
इत्यर्थः । बहून्मुन्दरवधूकाङ्क्षिणो वरान्यः पपार । बहवो ब्राह्मणा
येन विवाहिता इत्यर्थ इति वा । अथ च—सागरत्वं भेजे । यस्या-
त्सागराल्लक्ष्मीर्जाता । यदुत्पन्नेन वारणेनैरावताख्येन स बलारति-
राजिपु बलवानभूत् । यश्च वृष्टयर्थं जलाभिलाषिणो मेघान्पूरयति ।
रामनामाद्यङ्किता मुद्रोक्ता । 'यदुद्रता', 'पपार यस्मान्' इति
वा पाठः । 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । 'कमला श्रीवरश्रियोः'
इति विश्वः । वलनं बलः । घनर्थे कविधानात्कः । अपूपुरदिति
पूरयतेर्लुङि 'णो चङि—' इति हस्वे 'दीर्घां लघोः' इत्यभ्यासस्य
दीर्घः । पपार, पधातोः पूरणार्थात्लिट् । इत्यं (वर्णं) बाधित्वा
परत्वाद्बुद्धिः ॥

कृतार्थयन्त्रार्थिजनाननारतं

बभूव तस्यामरभूरुहः करः ।

तदीयमूले निहितं द्वितीयव-

द्भुवं दधे कङ्कणमालवालताम् ॥ ६८ ॥

कृतंति ॥ तस्य करोऽमरभूरुहः कल्पवृक्षो यतो बभूव । किं
कुर्वन्—अर्थिजनान्याचकलोकाभ्यनुधुधनदानादनारतं सदा कृतार्थ-
यन्प्राप्तप्रयोजनान्कुर्वन् । तस्मान्मणिग्रन्थरूपे तदीयकरमूले निहितं
स्थापितं द्वितीयवद्वितीयेन वैवाहिकेन सूत्रमयेन माङ्गलिकेन क-
ङ्कणेन युक्तं सौवर्णं कङ्कणमालवालतां दधे । तदीयकरकल्पतरोः क-
ङ्कणमालवालस्थाने जातमित्यर्थः । वृक्षमूले आलयालद्वयं भवति ।
मिलितमुद्रिकाद्वयवद्भयोर्मिलितयोर्धटनाद्वितीयवद्विति वा । ध्रुव-
मुपेक्षायाम् । 'विनिवेशितं तदा' इति पाठः साधुः ॥

रराज दोर्मण्डनमण्डलीजुषोः

स वज्रमाणिक्यसितारुणत्विपोः ।

मिषेण वर्षेन्दशदिश्वुग्योन्मुख्यं

यशःप्रतापाववनीजयार्जितौ ॥ ६९ ॥

रराजति ॥ स नलो रराज । किं कुर्वन्निव—दोर्मण्डनं बाहु-
भूषणं तस्य मण्डली श्रेणी तां जुषते इति जुषां तथोरङ्गादिवर्तु-
लयाद्भूषणाश्रययोर्दोर्मण्डनमाणिक्त्यानां क्रमेण सितारुणत्विपोः श्वेतर-
क्तदीर्घाभिप्रेण ऊर्ध्वाधोदिश्वुग्योन्मुख्यं प्राच्यादिदिश्वुग्योन्मुख्यं
तत्र प्रसरन्ताववनीजयेनार्जितौ क्रमेण यशःप्रतापां वर्षेन्द्रसारय-
न्निव । हीरकमाणिक्यानां मण्डनाश्रितत्वात्तदीर्घाद्योरपि मण्डना-
श्रितत्वं युक्तम् । यशःप्रतापां सितरक्तशोभाविति कविसंकेतः ।
इवाध्याहारः ॥

घने समस्तापघनावलम्बिनं

विभूषणानां मणिमण्डलं नलः ।

स्वरूपेस्यामवलोक्य निष्कली-

चकार सेवाचण्डर्पणार्पणम् ॥ ७० ॥

१ अथ त्विपोमिषेण इति लज्जादिपरस्मैयवप्रतिबोधोपपन्नकारभेदः
तस्य यथासंख्यद्वयभेदेन संकरः । 'वर्षाप्रव' इत्युपेक्षावगम्यते । सा च
मापह्वयेति संकरः इति जीवानुः ।

घन इति ॥ नलः समस्ता येऽपघना हस्तमन्काद्यङ्गानि तान-
वलम्बन्त एवशीलानि तत्र स्थितानि तेषां विभूषणानां घने सा-
न्द्रे मणिमण्डले रत्नपङ्के स्वरूपस्य स्वाकारस्य रेखां परमां शोभां
स्वलावण्यपरमां मर्यादां वावलोक्य सेवया वित्ताः प्रसिद्धाः सेवा-
चतुरा नापितादयस्तेषां दर्पणापर्णां प्रतिविम्बदर्शनार्थं मुकुरार्पणां
लिप्फलीचकार । आदर्शकृतस्य रत्नेरेव कृतत्वादिति भावः । मङ्ग-
लमादर्श इति बुद्ध्या तैर्दर्पण आनीतः । तेन च विलोकिन इति
तेषां सेवाचानुर्थम् । सेवाचणिति 'तेन वित्तः-' इति चणप् ॥

व्यलोकितं लोकेन न केवलं चल-

न्मुदा तदीयाभरणार्पणाद्युतिः ।

अदर्शं विस्तारितरत्नलोचनैः

परस्परणेव विभूषणैरपि ॥ ७१ ॥

व्यलोकितं ॥ चलन्ती व्याघुत्योपायमाना मुशस्य तेन नि-
रन्तरहर्षेण लोकेन तदीयानां नलीयानामाभरणानामर्पणाद्युतिः
संस्थानविशेषे स्थापनजनिता शोभा केवलं न व्यलोकितं किन्तु वि-
स्फारितानि प्रसारितकिरणाणि स्वान्येव लोचनानि येषामेवंविधैः ।
विस्फारितैः रत्नलोचनैः कृत्वा वा । अचेतनविभूषणैरपि परस्पर-
णान्योन्यस्य युतिरदर्शिव विलोकितेव । अन्योन्यशोभाविलोकना-
र्थमचेतनैरपि तैर्नेत्राणि प्रसारितानीत्यर्थः । आभरणशोभा सर्व-
विलोकिता । मण्डनमात्रं च खचितरत्नमित्यर्थः ॥

ततोऽनु वार्ष्णेयनियन्तकं रथं

युधि क्षितारिक्षितिभृजयद्रथः ।

नृपः पृथाम्नुरिवाधिरूढवा-

न्सजन्मयात्रामुदितः किरीटवान् ॥ ७२ ॥

तत इति ॥ ततो भूषणधारणादनु पश्चात्स नलो नृपो वार्ष्णे-
यनामा नियन्ता सारथिर्यस्य । अथच—कृष्णः सारथिर्यस्य । तं
रथं किरीटवान्सहजकिरीटयोगात्किरीटिनामा पृथासुनुरर्जुन इ-
वारूढवान् । किंभूतो नलोऽर्जुनश्च—युधि क्षिता भङ्गं प्रापिता
अरिक्षितिभृता वैरिनुपाणां जयन्तो जयदातारोऽपि रथा येन ।
क्षितवैरिनुपश्चात्सौ जयद्रथो यस्येति वा । क्षिता वैरिनुपाणां ज-
यन्तो रथा लक्षणया अर्शआदिवाद्वा महारथानिरथार्थप्रमुखा
योधा येनेति वा । अर्जुनपक्षे—युद्धे हतोऽभिमन्युवधादरिः शत्रु-
भूतः क्षितिभृदाजा जयद्रथो येन । क्षितोऽरीणां कारवाणां सं-
बन्धी राजा जयद्रथो येनेति वा । तथा—जनीं वधूमहेति जन्यो
घरस्तसंबन्धिन्यां यात्रायां मुदितो हृष्टः । जन्या वरपक्षीयास्तैः
सह यात्रया वा हृष्टः । अथच—युद्धसंबन्धिन्यां विजययात्रायां
हृष्टः । तथा—मुकुटेन मण्डितः । वरयात्रार्थं निर्गत इत्यर्थः ।
वार्ष्णेयः, वृष्णेरपत्यम्, 'इतश्चाभिजः' इति वक् । नियन्तृकम्,
'नयतश्च' इति कप् ॥

१ 'अथ समाप्यलंकारः' इति जीवातुः । २ 'परस्परणेव' इति पाठे
मुक्तोपेक्षा इति सुखाद्युपेक्षा । ३ 'अथोपसिरलंकारः' । सा 'रत्नलोचन'
इति रूपकोत्प्रेति संकरः । तेन 'विभूषणानि रत्नलोचनान्योन्य-
पश्यन्ती-
वादृश्यन्त' इत्युपेक्षा व्यज्यते' इति जीवातुः । ४ टीकापुस्तकेषु 'क्षिताः'
इत्येव पाठः । तथापि प्राचीनमूलपुस्तकस्य 'क्षिता' इति पाठानुरोधा-
दित्यं कृतम् ।

इदानीं वरसंदर्शनार्थं पुरनारीसंभ्रममाह—

विदर्भनाम्नस्त्रिदिवस्य वीक्षितुं

रमोदयादप्सरसस्तमुज्ज्वलम् ।

गृहाद्गृहादेत्य धृतप्रसाधना

व्यराजयत्राजपथानथाधिकम् ॥ ७३ ॥

विदर्भेति ॥ अथ रथारोहणानन्तरं विदर्भेति नाम्नस्त्रिदिवस्य
कुण्डनरूपस्य स्वर्गम्याप्सरसः सुन्दरनार्थ एव स्वर्वेदया उज्ज्वलं
प्रकाशमानं मूर्ते शृङ्गाररूपं वा तं नलं रमोदयादर्शना(द)नु-
रागाभिवृद्धिहेतोर्वीक्षितुं विशेषेण द्रष्टुं धृतप्रसाधना धृतालंकाराः
सत्यो गृहाद्गृहादेत्यागत्य निसर्गरम्यान्राजपथानधिकं नितरां व्य-
राजयन् । तद्योगात्तेऽप्यधिकं शुशुभिर इत्यर्थः । तासामनिसौन्द-
र्यमुक्तम् । सर्वा अपि तददर्शनार्थमागता इति भावः ॥

अजानती कापि विलोकनोत्सुका

समीरधृतार्धमपि स्तनान्शुकम् ।

कुचेन तस्मै चलतेऽकरोत्पुरः

पुराङ्गना मङ्गलकुम्भसंभृतिम् ॥ ७४ ॥

अजानतीति ॥ नलस्य विलोकनोत्सुका अत एव समीरणेन
धृतार्धं कम्पितार्धमपि स्तनान्शुके चोलकार्थं कुचावरणवस्त्रमजा-
नयनावृण्वती कापि पुराङ्गना चलते वरयात्रोन्मुखाय तस्मै न-
लाय पुरोऽग्रभागे कुचेन कृत्वा मङ्गलकुम्भस्य शुभसूचकशकुनरू-
पपूर्णकुम्भस्य संभृतिं संभारमुपदामकरोत् । समीरधृत इत्यनेना-
चेतनस्याप्यनुरागात्पादना, कुचस्यानिसौन्दर्यमिति च व्यज्यते ।
वरस्य च पुरः पूर्णकलशदर्शनं शुभाय भवति । तस्मै 'क्रियया
यमभिर्भ्रति स संप्रदानम्' इति संप्रदानत्वम् ॥

सखीं नलं दर्शयमानयाङ्कतो

जवादुदस्तस्य करस्य कङ्कणे ।

विपज्य हरैस्तुटितैरतर्कितैः

कृतं कयापि क्षणलाजमोक्षणम् ॥ ७५ ॥

सखीमिति ॥ सोऽयं नलः समागच्छतीत्येवं करेण सखीं नलं
दर्शयमानया दर्शयन्त्या कयापि प्रदर्शनार्थमेवाङ्कत उत्सङ्गात्स-
काशाजवाद्गृहादुदमस्तोत्क्षिप्तस्य करस्य सुवर्णहीरकधारातीक्ष्णा-
ग्रभागे कङ्कणाख्ये भूषणे विपज्य वेगाभिघातवशाल्लगित्वा तुटि-
तैश्छिन्नैर्हरीर्नलं विलोकनरसादुत्तर्कितैरज्ञानविच्छेदाधःपतनेर्हरीस्त-
दीयमुक्ताफलैः कृत्वा क्षणं क्षणमात्रम् । क्षण उत्सवमत्संबन्धि
वा । लाजमोक्षणं कृतम् । अन्यरमणीनिरन्तरक्रियमाणलाजमो-
क्षणमध्ये मौक्तिकमोक्षणमपि क्षणं तद्भ्रमकार्यभृदित्यर्थः । दर्शय-
मानया, 'णिचश्च' इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले शानचि 'हृत्कोरन्त्य-
तरस्याम्' इत्यत्र 'अभिवादिशोरात्मनेपदे च' इति वक्तव्याङ्कि-
कर्मकत्वात्सखीमिति कर्मत्वम् । 'सखीः' इति च पाठः ॥

लसंभ्रसादर्शमुखाम्बुजसित-

प्रमूनवाणीमधुपाणिपल्लवम् ।

यियासतस्तस्य नृपस्य जज्ञिरे

प्रशस्तवस्तूनि तदेव यौवतम् ॥ ७६ ॥

लसदिति ॥ तद्युवतीनां समूहो यौवतमेव यियासतो वरया-
श्रोन्मुखस्य तस्य नृपस्य प्रशस्तवस्तूनि शुभसूचकमङ्गलद्रव्याणि
जज्ञिरे । किंभूतम्—तस्या एवादृशाः, मुखाव्येवास्त्वृजानि, भि-
ताव्येव प्रसूनानि पुष्पाणि, वाण्य एव मधूनि, पाण्य एव पल-
वानि, इतरतरयोगः समाहारो वा । लसन्तः स्फुरत्कान्तगो नरा-
दृशादयो यस्य तत् । एवंविधपुरनारीदृशनाद्देवीपाणिग्रहो नि-
तरां मम शुभायैव भवितेति तस्य बुद्धिरभूदिति भावः । अत-
सौन्दर्ये तासां सूचितम् । 'दृष्ट्याज्यादृशोदृशने शुभावहम्'
इति वसन्तराजप्रस्थे ज्ञातव्यम् । आरोपमाणस्य प्राधान्याजज्ञिरे
इति बहुवचनम् ॥

करस्थताम्बूलजिघत्सुरेकिका

विलोकनेकाग्रविलोचनोत्पला ।

मुखे निचिक्षेप मुखद्विराजता

रूपेव लीलाकमलं विलामिनी ॥ ७७ ॥

करेति ॥ एकिका कापि विलामिनी पुरनारी करस्थं ताम्बूलं
जिघत्सुर्भक्षयितुमिच्छुः सती करस्थं लीलाकमलं मुखे निचिक्षेप ।
यतो नलविलोकने विषये एकाग्रं तत्परं विलोचनोत्पलं यस्याः
सा । ताम्बूलभ्रान्त्या कमलं मुखे निक्षिप्तमित्यर्थः । कथेव—मुख-
लक्षणे राजति विद्यमाने कमलस्य द्वितीया राजता तथा जाता या
रुट क्रोधस्थेयव । उत्तमेन मन्मुखेन सहर्तस्पर्धते इति क्रोधादिव
मुखे कमलं निक्षिप्तमित्यर्थः । नलसौन्दर्यातिशयदर्शनेन विमन-
स्कतोक्ता । जिघत्सुः, 'लुङ्मनोर्धस्त्वल्' इत्यर्धस्त्वादेशः, 'धगल्
अदने' इत्येतस्माद्वा मन्मन्तादुः । 'न लोका-' इति पष्ठानिपेया-
त्ताम्बूलं जिघत्सुरिति (द्वितीयायाम्) 'द्वितीया' इति योगवि-
भागात्समासः ॥

कयापि वीक्षाविमनस्कलोचने

समाज एवोपपतेः समीयुषः ।

घनं सविघ्नं परिरम्भमाहर्मे-

स्तदा तदालोकनमन्वभूयत ॥ ७८ ॥

कथेति ॥ कयापि स्त्रियया वीक्षया नलदर्शनेन विमनस्कं
त्यक्तविषयान्तरं लोचने यस्यास्मिन्ममाने जनमङ्ग एव समीयुषः
समागतस्थोपपतेर्जास्य परिरम्भ आलिङ्गनविषये साहस्यनिर्विचा-
रनिर्भयप्रवर्तनः कृत्वा तदा नलविलोकनसमये तदालोकनं नलद-
र्शने घनं नितरां सविघ्नं यथा तथान्वभूयतानुभूतम् । जारकर्तृक-
जारकर्मकैर्वा आलिङ्गनैर्व्यवधानात्तया नलः मन्मथनादर्शित्यर्थः ।
तदा तदा कदाचिक्कदाचित् (प्रकृतत्वाज्जलस्य) आलोकनं
कृतम्, न तु निरन्तरमिति वा । देवयात्रावरयात्रादिको जारा-
दीनां कामशास्त्रे समय उक्तः ॥

दिदृक्षुरन्या विनिमेषवीक्षणां

नृणामयोग्यां दधती तनुश्रियम् ।

पदाग्रमात्रेण यदस्पृशन्मर्ही

न तावता केवलमप्यरोऽभूत् ॥ ७९ ॥

दिदृक्षुरिति ॥ नलं दिदृक्षुः, अत एव दर्शनानुरागवशेन नि-
गतपक्षमस्कोचे वीक्षणे विशिष्टे नेने यस्याः सा । तथा—नृणां
भूलोकवासिनामयोग्यां दिव्यां तनुश्रियं दधती अन्या काचिन्नारी
इत्येव प्राप्तदेवाङ्गनायाम्यापि दर्शनोत्सुक्यापदाग्रमात्रेणैव यशस्मा-
न्मर्हीमस्पृशत्तावता केवलं तावन्मात्रेणैव नाप्यरोऽभवत् । अप्सर-
सोप्यनिमेषनेत्रा मनुष्यान्मर्ही देवकभाग्यां कायकान्ति बिभ्राणाः
केवलं पदैकदर्शनापि भूमिं न स्पृशन्ति । इयं तु निनिमेषदर्शनो-
त्सुकतयाङ्गुष्ठादिमात्रेण स्पृशती तेनैव धर्मेण तत्तस्या नाभूत् ।
अन्यस्यैव सादृश्यमेवेत्यर्थः । अप्सरोऽभवदिति श्विः । अप्सरःश-
ब्दस्य बहुव्रीहिः अन्या इत्यपेक्षयाभवदित्येकवचनमपि युक्तम् ।
'आपः सुमनसो वर्षा अप्सरः सिकतामसाः । एताः स्त्रियां बहुव्री-
ह्युर्यत्वेऽप्युत्तरं त्रयम् ॥' इति वचनादेकवचनान्ताप्सरःशब्दा-
श्विः । बहुजनपृष्ठवर्तिनो मिथ्यादिव्यवहिता वा पादाङ्गुष्ठमात्रेण
भुवं स्पृशन्तः प्राक्प्रमिताङ्गाः पश्यन्तीति दिदृक्षुणां स्वभावः ॥

विभूषणसंगनशंसनार्पितः

करप्रहारैरपि धूननैरपि ।

अमान्तमन्तः प्रसभं पुरापरा

मखीपु संमापयतीव संमदम् ॥ ८० ॥

विभूषणेति ॥ अपरान्तःकरणे शरीरमध्येऽमान्तं संमदं शरी-
रमानादधिकमानं बहिरवस्थितं नलदर्शनेन प्रमोदं विभूषणानां
संगनस्य शंसने तत्र मण्डनं गलितम्, तत्र मण्डनं गलितमिति
प्रत्येकं कथने विषयेऽर्पितदर्शः करप्रहारैरपि धूननैरपि तच्छरीरक-
म्पनैश्च कृत्वा प्रसभं बलात्कारेण स्वमखीपु पुरा संमापयतीव प्रा-
विशदिव । विचिन्तयेन शब्दमश्रुण्वन, करेण तात्पत्रे, पातित-
विस्मृतभूषणादिस्वेदनाय कम्पयते चेति, तथा—अन्यदपि कुम्-
लादावमाद्वोभूमादि बहिरवस्थितं सहलात्कारेण करताडनेः
करकृतेर्धूननैश्चान्तर्भाव्यत इति च लौकिकी रीतिः । नलदर्शनानु-
साराद्विबिमनस्काम्ना जाता इति भावः । पुरा संमापयतीति
'पुरि, लुङ् चास्मै' इति लट् ॥

विभूषणश्रंशः शब्देन किमिति न जायति इत्यत आह—

वर्तमनीलाम्बुरुहेण किं दृशा

विलोकमाने विमनीवभूवतुः ।

अपि श्रुती दर्शनमक्तचेतसां

न तेन ते श्रुत्वतुर्भुगीदृशाम् ॥ ८१ ॥

वर्तन्तेति ॥ नलदर्शने सक्तं चेतो याया सृगीदृशां श्रुती क-
णावपि वर्तमनीलाम्बुरुहेण कर्णभूषणनीलापलेनैव दृशा नेत्रेण
नलं विलोकमाने सत्या यस्माद्विमनीवभूवतुर्भुगीकुले जाते तेन ते
श्रुती किं भूषणसंज्ञनं न श्रुत्वतुः । चक्षुषी कल श्रवणानर्हत्वा-

१. 'अथ 'वर्तमाने दृशा' २. 'उपमेयस्यापि नानीपद' इत्येकवचनेन 'मदप्र-
धानमाद्वोभूमादि' इत्येकवचनं 'मद' इति जीवानुः ।

शाश्वतताम्, कर्णो नु श्रोतुं योग्यावेत्येवपर्यर्थः । ताः सुदृश्यो यथा नलविलोकेने विमनस्का जातास्तथा कर्णावपि विमनस्का जाताविति वापर्यर्थः । विमनीबभूवतुः, 'अरुमेनश्रुक्षुः' इति चिवः सलोपश्च ॥

काश्चिन्निर्माय चक्षुःप्रसूतिचुलुकितं तास्यशङ्कन्त कान्ता मौग्ध्यादाचूडमोर्वर्निचुलितमिव तं भूषणानां मणीनाम् साहस्रीभिर्निमेषाकृतमतिभिरयं दृग्भिरालङ्कितः किं ज्योतिष्टोमादियज्ञश्रुतिफलजगतीसार्वभौमभ्रमेण ८२

काश्चिदिति ॥ पश्यन्तीषु तासु मध्ये कान्ताः सुन्दर्यः काश्चि-
पुरनार्यो भूषणानां ये मणयन्तेषां भूषणभूतानां वा मणीनां रत्ना-
नामोर्ध्वः समुहंराचूडं शिखामभिव्याप्य निचुलितमाच्छादितमिव
तत्र बुद्धितमिव तं नलं चक्षुरूपाभ्यां प्रसूतिभ्यामर्धसंकुचितकरकु-
ञ्जलाभ्यां चुलुकितं पीतं निर्माय कृत्वा प्रसूतिप्रमाणाभ्यामनवि-
शालाभ्यां चक्षुभ्यां सादरदृष्टे कृत्वा इति मौग्ध्यादर्नपुण्यादशङ्कन्त
तर्कयामासुः । इति मौग्ध्यं किम्—निमेषे पक्ष्मसंकोचेऽकृतमति-
भिरनिमेषाभिः साहस्रीभिः सहस्रसंख्याभिर्देहिभिर्दृष्टिभिर्ज्योतिष्टो-
मराजसूयादियज्ञानां वेदाच्छ्रुतं यत्फलं साध्यं तद्वा या जगती
भुवनं स्वर्गस्तस्याः सार्वभौमश्रवणवर्तीन्द्रमस्य भ्रमेणायं नल आ-
लङ्कितः स्पृष्टः किम् । अचेतनैरपि रत्नैरसहस्रैर्वैभववशादिन्द्रो-
ज्यमिति भ्रान्त्येन्द्रस्य सहस्रनेत्रत्वाद्नेनास्माभिः संबन्धुं युक्त-
मिति बुद्ध्या समालङ्कितः किमित्युपेक्षा । एतदेव मौग्ध्यम् ।
सौन्दर्यं रत्नबहुल्यं चोक्तम् । सहस्रशब्दः पक्षेऽपरिमितसंख्या-
वाची । सहस्रं परिमाणमायां ताः साहस्र्यः, 'तदस्य परिमाणम्'
इत्यर्थे 'शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्' इत्यण् ॥

भवन्सुधुम्नः स्त्री नरपतिरभूयस्य जननी

तमुर्वश्याः प्राणानपि विजयमानस्तनुरुचा ।

हरारब्धक्रोधेन्धनमदनसिंहासनमसा-

वलंकर्मणिश्रीरुदभवदलंकर्तुमधुना ॥ ८३ ॥

भवन्निति ॥ सूर्यनसा मनोः पुत्रः सुधुम्नाख्यो नरपती राजा
पार्श्वतीवनप्रवेशमितितेन शिवशायनेन हेतुना इत्याख्यः स्त्री भव-
न्स्त्रीत्वं प्राप्तः सन् बुधाङ्गभूषणोऽयस्य जनन्यभूत् । उर्वश्याः
प्राणान्रूपातिशयास्त्वर्वश्यायाः प्राणभूतं प्राणवशिष्यमसिसुन्दरं तं
पुरुषवत्समपि तनुरुचा कायकान्त्या विजयमानः पराभावकोऽसौ
नलोऽधुनेदानीं हरेणारब्धः कृतः क्रोधस्तस्येन्धनं दास्यो मदनस्तस्य
सिंहासनं दग्धत्वाकाशेन शून्यमलंकर्तुं योग्यतया भूषयितुमलं-
कर्मणि कामेक्षमातिसमर्थो स्वाभाविकी भूषणजनिता च श्रीः
शोभा यस्यासौ एवंभूत उदभवज्जात इति 'पौरश्चिय आलेपुः'
(९३) इत्यन्तिमश्लोकेन संबन्धः । जीर्णः कामो दग्धः । पुरु-
रवास्त्वनेनैव जितः । तस्माच्छून्यं कामसिंहासनं भूषयितुमयं
काम एवोपपन्नः । अतिसुन्दरोयमिति भावः । कृतयुगादौ त्विलो-
नाम राजा मृगयासङ्गादरनिवारितमुमावनमैकाकी प्रविष्टः स्त्री
बभूव । तामेकाकिनीं सुन्दरीं दृष्ट्वा चन्द्रपुत्रो बुधः कामातुरः स-
न्स्वाश्रमं नीत्वा तस्यां पुरुषोनामानं पुत्रमजीजनदिति अभिव्यो-

चरादिपुराणकथा । विजयमानः, 'विपराभ्यां जेः' इत्यात्मनेपदे
शानच् । 'कर्मक्षमोऽलंकर्मणिः' इत्यमरः ॥

अर्थी सर्वसुपर्वणां पतिरसावेतस्य यूनः कृते

पर्यत्याजि विदर्भराजसुतया युक्तं विशेषज्ञया ।

अस्मिन्नाम तथा वृते सुमनसः सन्तोपि यन्निर्जरा

जाता दुर्मनसो न सोऽदुमुचिता तेषां तु सा नौचिती ॥

अर्थीति ॥ विशेषज्ञया गुणानामधिकतरत्वं विदुष्या विदर्भ-
राजसुतया अर्थी मां वृणीष्वेत्यर्थयमानः सानुरागोप्यसौ सर्वसुप-
र्वणां सर्वदेवानां पतिरिन्द्रोऽप्येतस्य प्रत्यक्षलक्ष्यातिसौन्दर्यस्य
यूनः पूर्णतारुण्यस्य नलस्य कृते निमित्तं पर्यत्याजि सानुरागत्वे
प्रभुत्वेऽपि सौन्दर्यादिगुणानां न्यूनत्वाद्यत्परित्यक्तमनुचितमेव
कृतमित्यर्थः । नाम प्राकाशये । तु पुनः निर्जरा इन्द्रादयश्चत्वारो-
ऽपि देवाः शिष्टा नाम प्रसिद्धाः सुमनसः शोभनान्तःकरणा अपि ।
सुमनसः प्रसिद्धाः सन्तोऽपि वा । सुमनस इति संज्ञया ख्याताः
सन्तोऽपि । तथा भैरव्यास्मिन्नेव वृते सति यदुर्मनसः सविषाद-
मनसो जाताः या तेषामनौचित्यनुचितकारिता सोऽदुं क्षन्तुं नो-
चिता युक्ता । नहि साधुभिः कार्यवशादपि स्वधर्मः परित्यज्यते,
एतैस्तु परित्यक्तः, तद्वयं न सहामह इत्यर्थः । कृतेऽप्ययम् ॥

अस्योत्कण्ठितकण्ठलोठिवरणस्रक्साक्षिभिर्दिग्भटैः

स्वं वक्षः स्वयमस्फुटन्नकिमदः शस्त्रादपि स्फोटितम् ।

व्यावृत्त्योपनतेन हा शतमखेनाद्य प्रसाद्या कथं

भैरव्यां व्यर्थमनोरथेन च शची साचीकृतास्याम्बुजा ॥

अस्येति ॥ अस्य नलस्य चिरकालं वरणमालाश्लेषार्थमुत्कण्ठिते
कण्ठे लोटिन्याश्रलन्त्या हृदयावलम्बित्या वरणस्रजः साक्षिभिः
प्रत्यक्षदर्शभिर्दिग्भटैश्चतुर्भिरिन्द्रादिभिर्दिक्पालैश्चपाभावात्स्वयम-
स्फुटद्विदीर्यमाणमपि स्वं वक्षोऽमुष्य नलस्य शस्त्रादपि हेतोः
किमिति न स्फोटितं विद्वारितम् । नलेन सार्धं भैरव्यर्थं युद्धमपि
कृत्वा किमिति न मृतम् । शूराणां रणे मरणमपि यशसे भवति,
न लज्जापरित्याग इति भावः । तुरिकादिप्रक्षेपेण स्वयमेव वा कि-
मिति न स्फोटितमिति वा । अश्यादयस्तावत्तिष्ठन्तु हा सोपहासं
कष्टम् । अद्य भैरव्यां विषये व्यर्थमनोरथेन सत्त्वा व्यावृत्त्य परावृत्त्य
उपनतेन शचीसमीपे प्रणामवशान्नम्रेण शतमखेन शतयज्ञकरणल-
ब्धस्वर्गाधिपत्वेन देवेन्द्रेणापि शची चेन्द्राण्यपि कथं प्रसाद्यानुनेतुं
शक्या । यतः—कोपवशाद्ज्ञानवशाद्वा साचीकृतं वक्रीकृतमास्य-
मेवाम्बुजं यया—संमुखानवलोकनात्प्रसादनार्थमेनेन कृतमपि
प्रणामाञ्जल्यादिकं न द्रक्ष्यति, ततः कथं प्रसाद्या । भैरवी न
लब्धा, शची च रूढा, अयशोऽपि जातमितीन्द्रस्य महत्कष्टं जात-
मिति भावः । दिक्षु भटैः शूरैर्नृपैः स्वं वक्षः किमिति न स्फोटि-
तम् । नृपा मनुष्यानिष्ठन्तु, देवेन्द्रस्यापीदृशी दशा जातेति वा ।
'उपगतेन' इति पाठे शचीसमीपे गतेन ॥

मा जानीत विदर्भजामविदुषीं कीर्तिं मुदः श्रेयसीं

सेयं भद्रमचीकरन्मघवता न स्वं द्वितीयां शचीम् ।

कः शच्या रचयांचकार चरिते काव्यं स नः कथयता-
मेतस्यास्तु करिष्यते रमधुनीपात्रे चरित्रे न कैः ॥ ८६ ॥

मा जानीतेति ॥ भोः सख्यः, यूयं विदभेजो मुदो ह्योप-
काशाकीर्ति श्रेयसीं श्रेष्ठतरामबिदुपीमजानतीं मा जानीत । किं
हर्षापेक्षया कीर्तिः प्रशस्ततरेति भेमी वेश्येवेति जानीत । यद्यस्मा-
त्स्येयं भेमी मघवता प्रयोज्येन स्वमात्मानं द्वितीयां शर्ची भद्रं
साधु नाप्सीकरत् न कारयामास । इन्द्रे वृते तत्पत्नीत्वाच्छची-
शब्दवाच्यत्वं भवेत्स्वयां वृत्तमस्माद्विनीया शची नाभवदिति
युक्तमेवानया कृतमित्यर्थः । इन्द्रे वृते कीर्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य
नेत्याह—शच्याश्चरिते कः कविः स्वर्गवन्धादिरूपेण वर्णनात्मकं
काव्यं प्रबन्धं रचयांचकार स शचीवर्णनकारी नोस्माकमग्रे । अ-
स्मभ्यं वा । कथयतां यद्यस्ति, अपितु—अनिरूपणाच्चास्येव । एत-
स्यास्तु भेम्याः पुनः रमानां शृङ्गारादीनामेव रमानां जलानां धुनी
नदी तस्याः पात्रे स्थानभूते । अथच—रमनदीप्रवाहरूपं गुणशी-
लादिचरित्रे विषये कैः पराशरव्यामशुकादिभिः काव्यं न करिष्यते,
अपितु तैरपि भारतादी तद्गणनकाव्यं करिष्यते, किं पुनः श्रीहर्षो-
दिकविभिरित्यर्थः । इन्द्रवरणेन यद्यपि स्वर्गमुत्प्राप्तिस्तथापि तत्पत्नी-
त्वाच्छचीष्वेऽपि तस्याः कुत्रचित् केनाप्यवर्णितात्वात् । इन्द्रापेक्ष-
याधिककीर्तितैलस्य वरणे पुण्यश्लोकवाच्यत्वंरपि वर्णनीयत्वात्प्र-
सङ्गास्वस्यापि वर्णनीयत्वान्महती कीर्तिर्भविष्यति । सा च स्वर्ग-
मुदः सकाशाच्छ्रेयसी । इति विचार्य इन्द्रपरित्यागद्वारा स्वर्गमु-
त्तमपि परित्यज्य भेम्या नलो वृत् इति युक्तकारित्वादेतादृशी
कापि विदुषी नास्तीति भावः । 'दिवः' इति पाठे स्वर्गमुत्पादि-
त्यर्थः । करिष्यते कदन्तत्वादित् ॥

वैदभीवहुजन्मनिर्मिततपःशिल्पेन देहश्रिया
नेत्राभ्यां स्वदते युवायमवनीवामः प्रमृतायुधः ।
गीर्वाणालयसार्वभौमसुकृतप्राग्भागदुप्रापया
योगं भीमजयानुभूय भजतामर्द्धतमद्य त्विषाम् ॥ ८७ ॥

वैदभीति ॥ हे सख्यः, अवन्त्यां वामः स्थितिर्यस्य सः प्रमू-
नायुध इव कामरूपोऽयं नलनामा युवा तरुणा देहश्रिया काय-
कान्त्या कृत्वा पश्यन्तीनामस्माकं नेत्राभ्यां स्वदत्ते रोचते । किंभू-
तया—वैदभ्यां बहुजन्मभिरनेकजन्मसु या निर्मितस्य कृच्छचा-
म्रायणादिजन्मस्य ऋषसः सुकृतस्य शिल्पेन फलभूतया । अति-
सुन्दरमसु प्रीत्यासृजेते पश्यन् इत्यर्थः । विशिष्टया देहश्रियोपल-
क्षितो वा । अशरीरोपि भेमीपुण्यबाहुस्यवशात्प्रशरीरः काम
इवेति भाव इति वा । सोयं नलः (अद्य) भीमजया सह योगं दा-
म्पत्यसंबन्धमनुभूय त्विषां कान्तिभराणामन्यत्रान्यन्तासरवेनाद्वैतं
सामस्यं भजतामाश्रयतु । उभयोरैकत्र मेलनाद्यमेव कान्तीनामा-
श्रयः कान्तिस्वरूपो वा भवतु नान्य इत्यर्थः । किंभूतया—गीर्वा-
णालये स्वर्लोके सार्वभौम इन्द्रस्तस्य सुकृतप्राग्भागः पुण्यराशिस्ते-
नापि दुष्प्रापयालभ्यया । शतमन्वीज्येन पुण्येन स्वर्गचक्रवर्तित्वं
येन लब्धं तेनापि दुष्प्रापत्वाद्भेम्याः सौभाग्यातिशयो नलस्य चेन्द्रा-
पेक्षया सौभाग्यातिशयः पुण्यातिशयश्च 'गीर्वाणालयः' इत्यादिना
सूचितः । अन्योऽप्यष्टाङ्गयोगमनुभूय बहुपुण्यदुष्प्रापयापि भीमा-
क्षराजातया ईश्वरप्रसादकृपया विद्याद्वयेन परमात्मस्वरूपं भ-

जति । नेत्राभ्याम् 'रुच्यर्थानाम्-' इति संप्रदानत्वम् । प्राग्भाग-
दुष्प्रापयेति 'तृतीया' इति योगविभागात्समासः ॥

स्त्रीपुंसव्यतिपञ्जनं जनयतः पत्युः प्रजानामभू-
दभ्यासः परिपाकिमः किमनयोर्दाम्पत्यसंपत्तये ।
आमंसारपुरन्धिप्रूरूपमिधःप्रेमार्पणक्रीडया-
प्येतज्जम्पतिगाढरागरचना प्राकपि चेतोभुवः ॥ ८८ ॥

स्त्रीपुंसेति ॥ स्त्रीपुंसयोः सर्वयोर्व्यतिपञ्जनं विशेषेणान्तरां
संमेलनं जनयतः कुर्वतः प्रजानां पत्युर्महानः पुनः पुनः संयोजन-
शिक्षणलक्षणोऽभ्यासोऽनयोर्नलभेम्योर्दाम्पत्यसंपत्तये जायापति-
भावस्योत्कर्षाय परिपाकिमः परिपाकेन निवृत्तः स्वारस्येन परिण-
तपाकोऽभूत्किम् । सर्वस्त्रीपुंसयोजनाभ्यासोऽभ्युत्तमानुरूपतदुभ-
यसंघटने फलितः किमित्यर्थः । तथा—चेताभुवः कामस्यापि
आत्मसारं संसारं मर्यादीकृत्य सर्गादिमारभ्य प्रलयपर्यन्तं पुरभिध-
पुण्ययोः स्त्रीपुंसयोर्मिधः प्रेमान्योन्यमनुरागलव्यार्पणमासृजन्
तदेव सदा मनोविनोदनरूपा क्रीडा लीला तथापि एतज्जम्पत्योर-
नयोर्नलभेमीरूपयोर्दाम्पत्ययोगादस्येन्द्रेणाप्यनपनेयस्य मिथोऽनुरा-
गस्य रचनाजननाद्वेतोः प्राकपि प्रकृष्टकाष्टापक्षया जातम् । अनु-
रागजननक्रीडायाः प्रकर्षोऽत्रैव विश्रान्तः । उत्तरप्राप्येवमनुराग-
स्याभावादित्यर्थः । एतादृशीं सरूपां चान्यां स्त्रीपुंसां कालत्रये
न न्न इति भावः । व्यतिपञ्जनम्, 'उपसर्गात्सुतोति-' इति प-
त्यम् । परिपाकिमः, 'भावप्रत्ययान्तादिमा' इति वक्तव्यादिमप् ।
जम्पती, जायाया जम्भावः ॥

ताभिर्दृश्यत एव यान्पथि महाज्येष्ठीमहे मन्महे
यदृग्भिः पुरुषोत्तमः परिचितः प्राग्मश्रमश्चकृतः ।
सा स्त्रीराट् पतयालुभिः शितिमिर्तः स्यादस्य दृक्चामरैः
ममे माघमघातिघातियमुनागङ्गाघयोगे यया ॥ ८९ ॥

तामिरिति ॥ महत्या अतिप्रसिद्धाया ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ताया
ज्येष्ठार्णिमायाः संबन्धिनि मह उच्यते । महत्यतिप्रसिद्धे वा ज्ये-
ष्ठीमहे । यदृग्भिर्भासां नेत्रैः प्राग्जन्मान्तरे । अथच—अन्यपेक्षया
प्रथमम् ममे पर्यङ्गमन्मन्मासो मन्मन्मासो मार्गं गच्छन् श्रीपुरुषो-
त्तमः परिचितो बहुवारं दृष्टः कृतान्ताभिरेव स्त्रीभिः पथि वरया-
त्रायां यान्पथ्य आगच्छन्प नलो दृश्यते । एतादृक्पुण्यं याभि-
रस्मादृशीभिराजितं ताभिरेवायं द्रष्टुं शक्यो नन्वन्याभिरित्यर्थः ।
अथच—याभिः पुरुषोत्तमो दृष्टमाभिरेव तत्पुण्योऽयमपीति ज्ञानं
शक्यते, नन्वन्याभिरित्यर्थः । ताभिरेव साभिन्नापं कटाक्षै-
र्दृश्यते, याभिरेव सुकृतं कृतम् । अन्याभिस्तु कान्तिकेनापि
वीक्षितुं न शक्यः, किं पुनः सानुरागं कटाक्षरिति । एन्द्रे
गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रत्निलया । पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य
महाज्येष्ठीति कीर्तिता' इति । पुरुषोत्तमपुण्योऽयमिति मन्महे ।
जानीमहे इति भावः । वाक्यार्थः कर्म । उक्कलदृष्टे ज्येष्ठ-
पूर्णमायामिन्द्रनीलगिरिनिवासिनः श्रीपुरुषोत्तमस्य महोत्सवः
क्रियते । तत्र श्रीकृष्णबलभद्रप्रमुखप्रतिमाधिष्ठिता विरचित-
सप्तभूमिका मन्महाः पृथक् निर्गच्छन्ति । तस्य दर्शनं भूयसे
श्रेयसे भवतीति पौराणिकाः । यद्गुरुः—'दोलाकूटं तु गोविन्दं

मञ्जस्यं मधुसूदनम् । रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥
इति । तथा—यया स्त्रिया अघातिघातिनि पातकविनाशिनि
यमुनागङ्गाघयोयोगे संगमे प्रयागाख्ये माघं सस्त्रे मकरस्थे
रथौ माघे मास्यविच्छेदेन स्नानं कृतं, सास्य नलस्य पतयालुभि-
रतिचञ्चलः शितिसितैः कृष्णधवलैर्दृक्चामरैर्नैत्रैरेव चामरैर्नैत्र-
व्यापाररूपश्चामरः स्त्रीराट् स्त्रीराजं च स्याद्भवेदिति मन्महे ।
राजा हि कृष्णधवलैश्चामरैर्वीज्यते । प्रयागे माघस्नानजन्यमुक्त-
तांस्त्री राजत्वं प्राप्नोति तत्र स्नानेन । 'सितामिने तु यः स्नानं
माघमासे युधिष्ठिर । न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥'
इति वचनान् । स्त्रीषु श्रेष्ठा रथं भवेदित्यर्थः । अयं च कटाक्षैर्यो
पश्यति सा तु सर्वोभयोऽप्यधिका । माघं भैम्येव नान्या ।
भैम्या च प्रयागे सकलमाघस्नानफलं लब्धम् । भैमीमदशी कापि
कुत्रापि नाम्नीति भावः । ज्येष्ठेति, ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पूर्णमासीति
'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यणि वृद्धिः । तद्युक्तमासाभिधायिखेऽपि
'सास्मिन्पूर्णमासी-' इत्यादिना ज्येष्ठ इत्येव भवति । 'ज्येष्ठी'
इति पाठे वृद्धभावश्चिन्त्यः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुक्तभावः
कथंचिन्मन्थनीयः । 'स्त्रीराट्' इति संबन्धपश्चात् निर्धारणसप्तम्या
वा समासः । पृथग्वा पदम्—राजं च सा स्त्रीत्यर्थः । 'कालभावा
ध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति देशश्चाकर्मकाणां कर्मसंज्ञो
भवतीति वक्तव्यम्' इति वचनान्माघस्य कालवाचित्वाकर्मत्वे
धातोः कर्मणि विहितेन तद्धा तस्याभिहितवान्माघः सस्त्रे इति
प्राप्ते माघमिति द्वितीया चिन्त्या । अत्रार्थे हरदत्तमिश्रैः—'गति-
बुद्धिः' इत्यादिसूत्रे 'अकर्मकाणामिति कालभावाध्वदशयतिरिक्त-
कर्मरहितानाम्' इत्यर्थो प्राज्ञः—इति सिद्धान्तितम् । एवं 'लः कर्म-
णिच-' इत्यादावपि यत्राकर्मकग्रहणं तत्र सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तेनात्र
माघस्य कर्मत्वे 'सस्त्रे' इति लिट् सिद्धो भवति । यद्वा—सा अयं
यस्यां क्रियायां यथातथा स्नाताया मम सर्वपापक्षयपूर्वकसर्वमनो-
रथसिद्धिर्भवत्विति संकल्पेत्यर्थः । 'कलुपं वृजिनंनोवम्' इत्य-
मरः । यमुनागङ्गेति पूर्वनिपातानियमः । पूर्ववत्परिहरणीयः ॥

वैदर्भीविपुलानुरागकलनात्सौभाग्यमत्राखिल-
क्षोणीचक्रशतक्रतौ निजगदे तद्भूतवृत्तक्रमैः ।

किंचास्माकनेरन्द्रभूसुभगतासंभूतये लग्नकं
देवेन्द्रावरणप्रमादितशचीविश्राणितं शीर्वचः ॥ ९० ॥

वैदर्भीति ॥ हे सत्यः, तस्य नलसंबन्धीनि वृत्तान्यधीतानि
यानि वृत्तानि पद्यानि तेषां क्रमनैलविषये कविभिः कृतैरस्मदादि-
भिश्च पठितैः काव्यैः । तस्या भैम्या वृत्तैरतीतैः सकलद्वीपाधिराजे-
न्द्रदेवेन्द्रादिविष्णुपालपरित्यागरूपस्य चरित्रस्य क्रमः परिपाटी-
भिर्वा । कृत्वा वैदर्भ्या भैम्या विपुलस्य नलविषयानुरागस्य कलना-
ज्ज्ञानादखिलक्षोणीचके शतक्रताविन्देऽस्मिन्नले स्त्रीसंबन्धिसकल-
वरप्रेमास्पदत्वादिलक्षणं सौभाग्यं निजगदे स्पष्टं कथितम् । निश्चि-
तमस्माभिरिति यावत् । अतिसुन्दरीयमिन्द्रादीन्परिलज्य यस्मा-
देनमवृत्त, तस्मादयमेव सुभगतमो नान्य इति सर्वैर्निश्चितमि-
त्यर्थः । भैमीकृताञ्जलविषयविपुलानुरागस्याङ्गीकरणाद्वैतोस्तस्या एव

वृत्तस्य भूतस्य चक्षुःप्रीत्यादिकामदशास्फुटविरहव्यथामुत्पत्त्य वृत्तस्य
चरित्रस्य क्रमः । तेऽतिप्रसिद्धा ये वृत्तक्रमस्तैर्वा निगदितम् ।
भैम्या अप्येतद्विषयमहानुरागजनितपूर्वोक्तविरहव्यथाभिरेव अयं
सकलसौभाग्यनिधानमिति सर्वेषां पुरस्तात्कथितमिति भाव इति
मुख्योऽर्थः । वैदर्भ्या विपुलानुरागेण नलस्य बन्ध(वर्ण)नादिति
वा । किं चान्यच्च—अस्माकमयमास्माकः स चासौ नरेन्द्रश्च भी-
मस्तस्माद्भवतीति भूः भैमी तस्याः सुभगता सौभाग्यं तस्याः संभू-
तय उत्पत्तये महासमृद्धयर्थं वा । इन्द्रस्यावरणेन त्यागेन सापह्या-
भावेन प्रमादितया संतोषितया शच्या विश्राणितं दत्तं 'सुभगा
पुत्रवत्यविधवा भव' इत्यादिकमाशीर्वचो लग्नकं प्रतिभूरभूत् ।
शचीदत्ताशीः सहस्रबलाद्भैरपि सुभगेति निश्चितमित्यर्थः । 'आ-
शीःश्रुतिः' इति पाठे आशिषां श्रवणम् । अथवा—आशिष एव
सत्यत्वाच्चुनिर्वेद इत्यर्थः । अयं तु पाठः साधीयान् । अनयो-
न्योन्यमनुरागोचिनं सौभाग्यमपि भविष्यतीत्यनुमानम् । वृत्तम्,
'गेरध्यगने वृत्तम्' इति साधुः । 'आस्माक' इति संबन्धेऽणि 'त-
स्मिन्नणि च-' इत्यस्माकादेशः । लग्नकशब्दो नपुंसकेपि । तस्या
भैम्या वृत्तानां जातानां वृत्तानां हंसप्रेषणादिचरितानां क्रमाः परि-
पाठ्यस्तैर्निजगद इति वा ॥

आसुत्राममपासनान्मखभुजां भैम्येव राजव्रजे
तादर्थ्यागमनानुरोधपरया युक्तामिं लज्जामृजा ।

आत्मानं त्रिदशप्रसादफलतां पत्ये विधायानयया
हीरोपापयशःकथानवसरः सृष्टः सुराणामपि ॥ ९१ ॥

आसुत्राममिति ॥ भैम्या एव आसुत्राममिन्द्रमभिधाय
मखभुजां देवानामपासनान्त्यागाद्वैतो राजव्रजे विषये लज्जाया
मृजा परिमार्जनं युक्ता आजि कृता । यत्कृतं तद्युक्तमित्यर्थः ।
यतः—तस्य इदं तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यं तेन भैमीनिमित्तेन राज्ञा-
मागमनं तन्निमित्ताऽनुरोधो दाक्षिण्यं तत्र परया । यो हि यदर्थ-
मागच्छति स तस्य दाक्षिण्यं कुर्वेत्तज्जां माटीत्युचितमेवेत्यर्थः ।
मदर्थमागतानामेषां मन्त्रासिर्नाभूत्, लज्जा च जातेत्ययुक्तमेतदिति
राजसु सकृत्पत्वेनेन्द्रादीनपि भैमी नावृणोत् । ततश्च यत्रेन्द्रादयो-
ऽपि त्यक्तास्तत्र मानुषाणामस्माकं का कथेति तेषां लज्जामार्जनं
भैम्येव युक्तं कृतमिति भावः । स नलोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्य
भावस्तादर्थ्यं तेन नलप्रयोजनत्वेन नलवरणार्थं यदागमनं तत्र यः
पक्षपातस्तन्निष्ठया नलानुरक्त्या । अत एवेन्द्रादीनां त्याग इति
वा । तर्हीन्द्रादीनां लज्जा रोपोऽकीर्तिश्च कृतेति देवद्रोहादशुभा-
शङ्कां परिहरति—अनया भैम्या पत्ये नलायात्मानं त्रिदशप्रसा-
दस्य देवप्रसादस्य फलतां वररूपत्वं विधाय सुराणामिन्द्रादीनामपि
हीरोपापयशसां कथायाः कथामात्रस्याप्यनवसरोऽवकाशाभावः
सृष्टः कृतः । अस्माद्रावृणोदिति सजातीयान्प्रति स्वस्त्रियश्च
प्रति लज्जा । अस्माकं पश्यतां नलमवृणोदिति रोपः । नलं
स्वीकृत्य देवानपमानितवतीत्यपयशः । देवैः प्रसङ्गीभूय वर-
त्वेन नलाय भैमी दत्ता । एतदर्थमेव भूयमागताः, न भैम्य-
भिलाषेणेति लोकप्रतीतिः । भैम्या देवानामपि लज्जादिमा-
र्जनं कृतमिति सर्वानुरागादनयोः शुभपरम्परैव भविता नत्व-
शुभशङ्कालेशोपीति भावः । 'पत्ये नयस्या' इति पाठः समी-
चीनः । आत्मानं त्रिदशप्रसादफलतां नयस्या प्रापयत्येत्यर्थः ।

१ 'अखिलम्' इति पाठे सौभाग्यविशेषणत्वेन योज्यमिति सुखाव-
बोधः । २ 'आशीस्ततिः' इति पाठः सुखावबोधायः ।

सुत्राम्, अत्राभिधिव्ययीभावे 'अतश्च' इति टच् । सृजा, तमं ब्रह्मज्ञानमध्ये भेदं गौतमं गौतमगोत्रमेतन्नामानं वा पुरोधसं द्विधा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां पुरस्कृत्यामे कृत्वा संपूज्य च विवाहकार्यभारं तस्मिन्नारोप्य वा गृहीतानि स्वीकृतानि दध्यक्षतपूर्णकलशादीनि मङ्गलानि येन । रथः सह वर्तमानः पुरुषैर्वा । प्रतस्थे, 'समवप्रविभ्यः स्थः' इति तङ् ॥

इत्यालेपुरनुप्रतीकनिलयालंकारसारश्रिया-
हंकुर्वच्चनुरामणीयकममूरालोक्य पौरप्रियाः ।
सानन्दाः कुरुविन्दसुन्दरकरस्यानन्दनं स्यन्दनं

तस्याध्यास्य यतः शतक्रतुहरिक्रीडाद्रिमिन्दोरिव ॥

इतीति ॥ अमूः पाराणां प्रिया इति पूर्वोक्तप्रकारेण यथास्कृतिं यथाभिप्रायमन्योन्यमालेपुः संवादं चक्रुः । किंभूताः—कुरुविन्दवत्पद्मरागवत्सुन्दरी रक्ती करौ यस्या आनन्दनं वेगवशादिगुणयोगादानन्दकारिणं स्यन्दनं रथमध्यास्य यतो गच्छतस्तस्य नलस्यानुप्रतीकं प्रत्यवयवं निलयः स्थानं येषां नेपालंकाराणां सारश्रिया भेदशोभया कृत्वा करसौन्दर्यादहमधिकमिति हन्मसौन्दर्यं वदति, हस्तसौन्दर्यादहमधिकमिति करसौन्दर्यमित्येवं प्रत्येकमहंकुर्वच्च-हंकारं कुर्वच्चनुरामणीयकं शरीरसौन्दर्यमालोक्य सानन्दा हर्षपराः । कस्येव—पद्मरागवत्क्रकिरणस्य नन्दनवनमभिध्याप्य मर्यादीकृत्य वा स्थितं नन्दनवनसमीपे स्थितं शतक्रतोहरिदिक प्राचीदिक तस्याः क्रीडाद्रिमुद्रयाचलमधिष्ठाय गच्छत उदित्वरस्येन्दोरिव तत्कायकान्तिं विलोक्य यथा सानन्दा भवन्ति तथेत्यर्थः । चन्द्रोदये स्त्रीणां हर्षः । स्यन्दनम्, 'अधिशीङ्-' इत्याधारस्य कर्मत्वम् । यतः, इणः शतरि रूपम् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
यातः पञ्चदशः कृशेतरसखादाविहाय महा-
काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरितं सर्गां निसर्गोज्ज्वलः ।

श्रीहर्षमिति ॥ कृशेतरं जितेन्द्रियं भूयसा रसेन स्वादावमृतरूपे नलीयचरिते पञ्चाधिकानां दशानां पूरणः पञ्चदशः । 'स्वादो' इति भाषितपुंस्कम् ॥

इति श्रीबेदरकरोपनामकश्रीमन्नरनिहण्डितात्मजनायणकृते
नैपथीयप्रकाशे पञ्चदशः सर्गः ॥

षोडशः सर्गः ।

वृतः प्रतस्थे स रथैरथो रथी
गृहान्विदर्भाधिपतेर्धराधिपः ।
पुरोधसं गौतममात्मचित्तमं
द्विधा पुरस्कृत्य गृहीतमङ्गलः ॥ १ ॥

वृत इति ॥ अथो रथारोहणानन्तरं रथैः 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इतिवदधिभिः वृतः । तथा—रथी प्रशस्तरथोपेतः स धराधिपो नलो विदर्भाधिपतेर्गृहान् प्रति प्रतस्थे ययौ । किंभूतः—आगमवि-

१ 'पौरप्रियः' इति पाठो जीवानुसंमतः । २ 'काव्यं तस्य हि वेद-
मन्त्रिचरितं' इति जीवानुसंमतः पाठः ।

तमं ब्रह्मज्ञानमध्ये भेदं गौतमं गौतमगोत्रमेतन्नामानं वा पुरोधसं द्विधा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां पुरस्कृत्यामे कृत्वा संपूज्य च विवाहकार्यभारं तस्मिन्नारोप्य वा गृहीतानि स्वीकृतानि दध्यक्षतपूर्णकलशादीनि मङ्गलानि येन । रथः सह वर्तमानः पुरुषैर्वा । प्रतस्थे, 'समवप्रविभ्यः स्थः' इति तङ् ॥

विभूषणांशुप्रतिबिम्बितैः स्फुटं
भृशवदातैः स्निवामिभिर्गुणैः ।

मृगेषणानां समुपासि चामरै-

विभूषयमानैः स विभुप्रभैः प्रभुः ॥ २ ॥

विभूषणेति ॥ मृगेषणानां चामरधारिणीनां विभुप्रभैश्चन्द्र-
वलैः । तथा—विभूषयमानैश्चात्यमानैश्चामरैः स प्रभुनेलः समुपासि
वीज्यते स्म । स्फुटमुपेक्षते—विभूषणानां रत्नवर्चितनिजमण्डना-
नामंशुषु किरणेषु प्रतिबिम्बितैः । तथा—भृशवदातरस्युच्चैः
स्वस्मिन्नित्यन्येवंशालैः भूतशीलसौन्दर्यादिभिर्गुणैर्वि । प्रत्यक्षी-
भूतनेलगुणैर्वि चामरैरुपासीत्यर्थः । चामराण्यपि विभूषणरश्मिप्र-
तिबिम्बितानि । स्फुटं निश्चितम् । इदंशोभामरैरेव गुणैरिति वा ॥

पराध्येवेपाभरणं पुरःसरैः

समं जिहाने निपधावनीभुजि ।

दधे मुनासीरपदाभिधेयतां

म रुढिमात्राद्यदि वृत्रशात्रवः ॥ ३ ॥

पराध्येति ॥ निपधावनीभुजि नले पराध्यानि भेदानि वैपा-
भरणानि रूपालंकारा येषां तैः पुरःसरैः समं सह जिहाने चलति
सति स वृत्रशात्रव इन्द्रः मुनासीर इति पदस्याभिधेयतां वाच्यार्थं
यदि धधार तर्हि रुढिमात्राहधार, ननु शोभनं नामीरं सेनामुख्यं
यस्येति योगिकतया, मुख्यवृत्त्या मुख्यया वृत्त्या नल एव इत्यने,
नन्विन्द्रे प्रविधाः शब्दाः—केवलयोगिकाः, केवलरीटिकाः,
योगरूढाश्च । तत्र—पाचकाद्यो योगिकाः, तलपायिकाद्यो रीटि-
काः, आतपत्राद्यो योगरूढाः । तदेवमेतादृशाग्रेसराभावादिन्द्रस्य
मुनासीरपदवाच्यत्वं यथान्ति तर्हि रूढ्येव । म्युपश्या तु नल
एवोचितमित्यर्थः । इन्द्रादप्यधिको नलः, तत्पुरःसरश्चेन्द्रपुरः-
सरदेवयोऽप्यधिका इति भावः । परार्थे भवानि 'अधोघटं'
'परावराधमोत्तमपूर्वाच्च' इति यत् । शत्रुरेव शात्रवः । प्रजादिवा-
स्वार्थेण । 'वृद्धश्रवाः मुनासीरः' इत्यमरः ॥

नलस्य नामीरसृजां महीभुजां

किरीटरत्नैः पुनरुक्तदीपया ।

अदीपि रात्रौ वरयात्रया तथा

चमूरजोमिश्रतमिस्रसंपदा ॥ ४ ॥

नलस्येति ॥ तथा वरस्य भंभीवरस्य नलस्य यात्रया । वरा वा
यात्रा तथा । रात्रावदीपि शुशुभे । किंभूतया—नलस्य नामीर-
सृजां सेनायामग्रेसरीभूतानां महीभुजां राज्ञां किरीटरत्नैः स्नेहवा-
न्धकारनिराकरणापुनरुक्ता व्यर्थाकृता दीपा यस्यां तथा । तथा—च-

१ 'विभूषणांशु' इति पाठो जीवानुसंमतः ।

मुरजोभिर्मिश्रा बहुकृता तमिषसंपत्तिमिरसंजो यया । महान्धकार-
रेऽपि रत्नदीपप्रकाशभूयिष्ठप्रकाशाद्दीपीत्यर्थः । महान्धकार एव
हि दीपाः शोभन्त इत्यर्थः । राज्ञां सेनामुखाग्रवर्तिन्येन नलस्य
चक्रवर्तिन्यं सूचितम् । अदीपि, भाषे लः ॥

विदर्भराजः क्षितिपाननुक्षणं

शुभक्षणामन्नतरत्वमत्वरः ।

दिदेश दूतान्पथि यान्यथोत्तरं

चमूममुष्योपचिकाय तच्चयः ॥ ५ ॥

विदर्भेति ॥ विदर्भराजो यान्क्षितिपानेव दूताननुक्षणं वारंवारं
नलाकारार्थं दिदेश प्राहिणोत्, तेषां च यः पूर्वमेकः प्रेषितः
तदनन्तरमन्यः तदनन्तरं चाव्यः, एवमुत्तरोत्तरमनतिक्रम्य पथ्य-
मुष्य नलस्य चमूमुपचिकाय भूयसीमकृत । किंभूतः—शुभस्व
क्षणस्य लग्नसमयस्यामन्नतरत्वेन नैकत्रेन सत्त्वरो वेगवान् भूयांसो
नृपा दूताः प्रेषिता इत्यनेनादरातिशयः सूचितः ॥

हरिद्विपट्टीपिभिर्गणशुकैर्नभो-

नभस्वदाध्मापनपीनितैरभूत् ।

तरस्वदध्वजिनीध्वजैर्वनं

विचित्रचीनाम्बरवल्लिवेल्लितम् ॥ ६ ॥

हरितीति ॥ तरस्वतां वेगवतामश्वानां ध्वजिनी सेना । तरस्व-
न्तोऽश्वा यस्यां सा वा । तस्या ध्वजभूतैरांशुकैर्वस्त्रनिर्मितैः । तथा-
नभस्वता वायुना कृतं यदाध्मापनं परिपूर्णं तेन पीनितैः पुष्टी-
कृतैः सजीवसिंहादितुल्यैर्हरिभिः सिंहैः, द्विपट्टैर्नभिः, द्वीपिभि-
र्याघ्रैः कृत्वा तरसेनायामुपरितन् नभ आकाशं वनं विपिनतुल्यम-
भूदजनि । किंभूतं वनम्—विचित्राणि नानावर्णाणि चीनदेशो-
त्पन्नानि सूक्ष्माणि ध्वजसंघर्षाणि चाम्बराणि वस्त्राणि तान्येव
वलयो लतास्ताम्रविल्लितं वेष्टितम् । वनेऽपि सिंहादयो वृक्षा
लताश्च सन्ति । ध्वजपदेन वृक्षा अपि लक्ष्यन्ते । तरस्वन्तोऽश्वा
यस्य नलस्य । तरस्वदश्वा वा या । ध्वजिनी प्रकृतत्वात्तस्यैव ।
सा ध्वजिनी नभसि नभस्वदाध्मापनपीनितैरांशुकैर्ध्वजैः पता-
काभिः कृत्वा वनमभूत् । किंभूता ध्वजिनी—हरिभिरश्वैः, द्विपट्टै-
स्त्रिभिः, द्वीपिभिर्द्वीपान्तरवासिभिः सेनाचरीभूतै राजभिरुपल-
क्षिता । वनमपि सिंहादिभिरुपलक्षितम् । विचित्रेति पूर्ववदिति
वा । वनपक्षे—चीनो मृगविशेषः । ऊर्ध्वविस्तृतत्वादम्बरगा-
मिन्यो वलयः ॥

भुवाह्वयन्तीं निजतोरणस्रजा

गजालिकर्णानिलखेलया ततः ।

ददर्श दूतीमिव भीमजन्मनः

स तत्प्रतीहारमहीं महीपतिः ॥ ७ ॥

भुवेति ॥ ततः प्रस्थानानन्तरं स महीपतिर्वल्लस्य भीमस्य
प्रतीहारमहीं द्वारभूमिं भीमजन्मनो भैम्या दूतीमिव ददर्श ।

१ 'लघातिक्रमभीरो राज्ञः वरातिशयोक्तिः'—इति जीवातुः । २ 'वलि-
वेष्टितम्' इति कानिचिन् पाठः—' इति सुखावबोधः ।

किंभूताम्—द्वारे निबद्धा गजास्तेषामालिः पङ्क्तिस्तस्याः कर्णानिलेन
कृत्वा खेलति चलतीति खेला तथा निजया स्वीयया पुण्यान्नद-
लरचितया तोरणस्रजा तल्लक्षणया भुवानुरागातिशयोक्तयया
आह्वयन्तीं शीघ्रमागच्छेति भूंसंज्ञयाकारयन्तीम् । कृत्यपि वलन्त्या
भुवाह्वयति । राजगृहद्वारदर्शनेनातिसत्त्वरोऽभूदिति भावः । 'स्त्री
द्वाद्द्वारं प्रतीहारः' (खेलया—) पञ्चाद्यच् । प्रतीहारः, 'उपसर्गस्य
घञि—' इति दीर्घः ॥

श्रुधैर्दलैः स्तम्भयुगस्य रम्भयो-

श्रकास्ति चण्डातकमण्डिता स सा ।

प्रियासखीवास्य मनःस्थितिस्फुरत्-

सुखागतप्रश्रिततूर्यनिःस्वना ॥ ८ ॥

श्रुधैरिति ॥ सा द्वारभूमिः रम्भयोः कदल्योद्गारमण्डनार्थं
शकुनार्थं च रोपितस्तम्भयुगस्य च्छेदवशाद्वायुवशाद्वा श्रुधैर्दलैः
पद्मैः कृत्वा नीललम्बमानचण्डातकसंज्ञकेन वस्त्रेण मण्डिता भूयि-
तास्य नलस्य प्रियाया भैम्याः सखीव चकास्ति स । किंभूता
सा—अनुरागवशान्मनस्यन्तःकरणे या नलस्य स्थितिस्तया स्फुर-
न्त्यदा चित्तनिवासेनोलस्यः सुखागतस्य सुखेनागतस्यागमनस्य
संबन्धी प्रश्नः सुखेनागत इत्येवंरूपः स कृतः प्रश्रितः सुखागत-
प्रश्रितां प्रापितस्तूर्यनिःस्वनो यया । चिरप्रोपिते हि नायके समा-
गच्छन्ति सति प्रेयस्यां व्रपया तूर्णी स्थितायां चण्डातकमण्डिता
तत्सखी सुखागतप्रश्नं करोतीति स्थितिः । अत्र दलानि चण्डातक-
स्थाने, तूर्यनिःस्वनाश्च सुखागतप्रश्नस्थाने, कदलीस्तम्भावृहस्था-
नीया । 'अर्धोरुकं वरुणीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम्' इत्यमरः । नृत्तो-
पयुक्तं पुरः पश्चाच्च प्रलम्बितुलभागद्वयं कदलीसदृशं वस्त्रं नतं-
कीभिरन्तः परिधीयमानं चण्डातकम् । प्रश्रितेति, 'तत्करोति—'
इति ण्यन्ताष्टिडा, न तारकादिः ॥

विनेतृभर्तृद्वयभीतिदान्तयोः

परस्परस्मादनवाप्तवैशसः ।

अजायत द्वारि नरेन्द्रसेनयोः

समागमः स्फारमुखारवोद्गमः ॥ ९ ॥

विनेत्रिति ॥ नरेन्द्रौ भीमनली तयोः सेने तयोः समागमो
राजगृहद्वारे एवभूतोऽजायत जातः । किंभूतयोः—विनेतृ शासकं
नलभीमलक्षणं भर्तृद्वयं तस्माद्वीतितया दान्तयोः शान्तयोः ।
ताभ्यां नियमितत्वादकृतकलहादिसंबन्धयोः । अत एव परस्पर-
स्मादन्योन्यस्मादनवाप्तमलम्बं वैशसं मरणं येन । सैम्यद्वयमेतने
हि कलहो भवति, परं सौहार्दाद्विषयमित्वात्तयोर्नाभूदित्यर्थः ।
तथा—स्फारोऽस्तिमहान्मुखारवस्यास्फुटवर्णविशेषस्य मुखध्वनेरु-
द्गम उदयो यत्र ॥

निर्दिश्य बन्धूनि त इत्युदीरितं

दमेन गत्वार्धपथे कृतार्हणम् ।

विनीतमा द्वारत एव पदतां

गतं तमैक्षिष्ट मुदा विदर्भराट् ॥ १० ॥

निर्दिश्येति ॥ विदर्भराट् भीमो मुदा उचितो जामातेति हर्षेण तमैक्षिष्ट नलमद्राक्षीत् । किंभूतम्—भीमेनैवं संमुखं गत्वा बन्धून्सुहृदो भ्रातृन्वा स्वमातापितृसंबन्धिनो निर्दिश्याज्ञाप्य प्रस्थाप्य इतोऽनेन पथा आगम्यतामित्यादिप्रकारैरुदीरितमुक्तम् । श्वश्रुमुखेन ज्ञापितमार्गम् । तथा—दमाख्येन भैमीभ्रात्रार्धपथे कृताह्णेना अर्घ्यादिपूजा यस्मै तम् । तथा—अनुद्धतवेष्टादिनी-तम् । अत एव—द्वारत आ द्वारसीमामेवावधीकृत्य रथादु-त्तीयं पङ्क्ततां पादचारित्र्यं गतं प्राप्तम् । दमेनैव बन्धून्पुरः प्रस्थाप्य इत इत्युदीरितमिति वा । आ द्वारतः । पदद्वयम् । पङ्क्त इति, 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इति पादस्य पत् ॥

अथायमुत्थाय विसार्य द्योर्धुगं

मुदा प्रतीयेष तमात्मजन्मनः ।

सुरस्रवन्त्या इव पात्रमागतं

भृताभिनोवीचिगतिः सरिपतिः ॥ ११ ॥

अथेति ॥ अथ नलदृशानानन्तरमयं भीम उत्थाय प्रत्युत्थानं कृत्वा आत्मजन्मनो भैम्याः पात्रं योरयमागतं तं नलं द्योर्धुगं विसार्य प्रसार्य मुदा प्रतीयेषाऽऽल्लिलङ्ग । कः कमिव—सरिपतिः सुरस्रवन्त्या भागीरथ्या आगतं पात्रं प्रवाहमिव । नौकादिकं वा । किंभूतः—भृते ष्टेऽभिनः पार्श्वद्वये वीचिगतीं तरङ्गपरम्परं येन । 'वीचिततिः' इत्यपि पाठः ॥

यथावदस्मै पुरुषोत्तमाय तां

स साधुलक्ष्मीं बहुवाहिनीश्वरः ।

शिवामथ स्वस्य शिवाय नन्दनां

ददे पतिः सर्वविदे महीभृताम् ॥ १२ ॥

यथावदिति ॥ अथालिङ्गनानन्तरं महीभृतां राज्ञां पतिर्बहु-वाहिन्या ईश्वरः स्वामी स भीमः सर्वविदे सर्वविद्याविज्ञाय शि-वाय शुभश्रवणकीर्तनाय अत एव पुरुषोत्तमाय पुरुषश्रेष्ठायस्मै नलाय साधुलक्ष्मीं समीचीनकायकान्तिम्, अत एव शिवां शुभ-रूपां तां भैमीं स्वस्य नन्दनां कन्यां यथावद्वेदोक्तविधिना ददे । 'मधुपर्कारपूर्व(कपूर्व) कन्यादानम्' इत्याचारः । मधुपर्कादिति-धिपूर्वं ददे दातुमारब्धवानिति वा । अथ च—बहुनदीश्वरः समुद्रः पुरुषोत्तमाय तां स्वकन्यां लक्ष्मीं यथावद्वेदं तस्याधु । तथा—प-र्वतराजो हिमालयः सर्वज्ञाय श्रीमहादेवाय स्वपुत्रीं पार्वतीं ददे तदपि साधु । यद्वा—भेनकादिपर्वतानां पालयिता समुद्रः शिव-स्वरूपाय विष्णवे शुभरूपां लक्ष्मीं ददे तस्याधु । अथच—बहुने-दीयुक्तो हिमालयः पुरुषोत्तमरूपाय श्रीहराय श्रीपार्वतीं ददे । पार्वतीरूपां लक्ष्मीम्, लक्ष्मीरूपां पार्वतीमिति वा । नलाय पुरुषोत्तमायेव शिवायेव भैमीं लक्ष्मीमिव शिवामिव भीमः समुद्र इव हिमवानिवेश्वरपमालंकारो व्यज्यते । साधुलक्ष्मीमित्यत्र समा-सान्तविधेरनित्यत्वात्कबभावः ॥

१ 'अर्धान्तरं प्रति विशेषणविशेष्ययोरपि श्रिष्टत्वादभिधायः प्रकृतार्थो-पक्षीणत्वात्, वाच्यार्थानुपपन्नभावलक्षणाच्च ध्वनिरेवौपम्यपर्यवसायी' इति जीवानुः ।

इदानीं विवाहविधिमाह—

असिस्वदधन्मधुपर्कमर्पितं

स तद्वधात्तर्कमुदकदर्शिने ।

यदेप पास्यन्मधु भीमजाधरं

मिषेण पुण्याहविधिं तदाकृत ॥ १३ ॥

असिस्वदधिति ॥ स नलः अर्पितं भीमेन दत्तं सहमिश्रित-कांस्यपात्रस्थदधिमधुपूतं मधुपर्कं यदसिस्वदध्यास्वादिनवान्त-दुदकदर्शिने विवाहोत्तरफलपरिपाकभूताधरचुम्बनादिविचारिणे लोकायेति तर्कभूतं व्यधाच्छके । इति किम्—यद्यस्मादपि नलो भीमजाधररूपं मधु पास्यन्पास्यति तस्मात्तदा मधुपर्कदानावसरे मधुपर्कास्वादनमिषेण पुण्याहविधिं शुभनक्षत्रादियुक्तपुण्यदिन-कृत्यं मङ्गलपूर्वमुपक्रममकृत । अन्योपि शुभकार्यं करित्वशुभवि-वाहदिनादी तदीयमारम्भं करोति तथा—अनेनापि मैश्वरपाने मुहूर्तेश्च इति जनेन तर्कितमित्यर्थः । अधरस्यातिस्वादुत्वमुक्तम् । 'असिस्वदध' इति चौरादिकारस्यदेशश्च । ये तमपि पोषदेशं मन्य-न्ते तैः पत्वाभावश्चिन्त्यः । 'असिस्वदध' इति पाठाभावाद्(णि-ज)नेस्य दुर्योज्ज्वाच्च चौरादिक एव । पास्यन्, 'लटः सद्वा' इति शता । पुण्यं च तद्वद्वध, 'राजाहः—' इति टचि 'पुण्यमुदि-नाभ्यामहः क्लीयतेष्टा' पुण्याहं तत्र विधिरिति विग्रहः ॥

वरस्य पाणिः परधानकौतुकी

वधूकरः पङ्कजकान्तिरकरः ।

मुराजि तां तत्र विदर्भमण्डले

ततो निबद्धौ किमु कर्कशैः कुशैः ॥ १४ ॥

वरस्येति ॥ वरस्य पाणिः परधानकौतुकी शत्रुमारणकुतूहली वधूकरः पङ्कजकान्तिरकरः कमलश्रीचोरो यस्मात्तस्मात्कारणादि-मु मुराजि भीमेन राजन्वति तत्र तस्मिन्विदर्भमण्डले विदर्भराष्टे तां वरवधूकरां कर्कशैः कुशैर्निनरां बद्धौ । उभयहस्तयोः कुशबन्ध-नपूर्वं पाणिग्रहणमभूत् । तत्र कुशबन्धने कारणोपेक्षा क्रियते । एको हिंस्रः, अपरश्रार इति सापराज्यवात्किमु यद्वावित्यर्थः । अन्यत्रापि सौराज्यं अन्यधातकतस्करा कठिनदोरकषेप्येते । पाणिग्रहणं जानमिति भावः । कुशैः पाणिबन्धनं दंशाचारः । यथाक्रमं करयोः शीघ्रं मार्दवं च सूचितम् । मुराजि, 'राजाहः—' इत्यस्य नियतत-पुरुषविषयत्वात्, अत्र बहुव्रीहिविषयत्वाद्व्याप-त्यभावः ॥

विदर्भजायाः करवारिजेन य-

त्रलस्य पाणेरुपरि स्थितं किल ।

विशङ्क्य मूत्रं पुरुपायितस्य त-

द्भविष्यतोऽस्मायि तदा तदालिभिः ॥ १५ ॥

विदर्भेति ॥ विदर्भजायाः करवारिजेन यन्मूत्रा पाणिग्रहणमम-ये नलस्य पाणेरुपरि स्थितम् । तदुपरिस्थानं किल निश्चितं विपरी-

१ 'उदकदर्शिनामागामिकलञ्जानाम्' इति जीवानुः । 'फलस्य दर्शनं ज्ञानं' इति सुखावबोधः । २ 'सापक्षवोपेक्षा' इति जीवानुः ।

तरते भविष्यतः पुरुषायितस्य पुरुषवदाचरितस्य । विपरीतरतस्ये-
ति यावत् । सूत्रं सूचनाकारि विशङ्ख्य विशेषेण संभाव्य कौतुक-
विलोकनार्थं निकटस्थताभिस्तदालिभिर्ममीसखीभिरस्मायि ईषद्व-
सितम् । विपरीतरते हि स्त्रीपाणिरुपरि भवति । विवाहे वधूकरो
वरकरस्योपरि भवति । 'सूत्रं तु सूचनाग्रन्थे' इति विश्वः ॥

इदानीमित आरभ्य 'न तेन वाहेपु-' (१६।३४) इति याव-
द्विवाहोचितं यातकं प्रतिपादयति—

सखा यदस्मै किल भीमसंज्ञया

स यक्षस्त्रयाधिगतं ददौ भवः ।

ददौ तदेव श्वशुरः सुरोचितं

नलाय चिन्तामणिदाम कामदम् ॥ १६ ॥

सखेति ॥ भीमसंज्ञया 'भीम' इति नाममात्रेण सखा स्वस्या-
पि भीमनामत्वात् किलोपेक्षायाम् । भवो महेश्वरोऽस्मै भीमाय
यक्षेण कुबेरेण सह यस्यस्य मेधो नेनाधिगतं प्राप्तं यच्चिन्तामणीनां
दाम मालां ददौ, एव श्वशुरो भीमस्तत्कामदं सकलाभिलषितद्वयि
सुराणामुचितं देवधार्थं चिन्तामणिदाम नलाय ददे । उपेक्षया-
मेव तात्पर्यम् । 'सुतोचितम्' इति पाठे भंग्युचितम् ॥

तदेव वर्णयति—

बहोर्दुरापस्य वराय वस्तुन-

श्चितस्य दातुं प्रतिविम्बकैतवात् ।

बभौतरामन्तरवस्थितं दध-

द्यदर्धमभ्यर्थितदेयमर्थिने ॥ १७ ॥

बहोरिति ॥ यच्चिन्तामणिदाम बभौतराम् । किंभूतम्—बहो-
रपरिमितस्य, तथा—दुरापस्य दुर्लभस्य दिव्यस्य वराय जामात्रे
दातुं चितस्य पुरः पुञ्जीकृतस्य रत्नहेमवसनहस्त्यश्वादेवस्तुनः
पदार्थसमूहस्य स्वस्मिन्प्रतिविम्बस्य कैतवाङ्गयाजादन्तरवस्थितं
स्वस्य मध्ये स्थितमर्थिने याचकायाभ्यर्थितं सत्तदानीमेव दातुम-
र्हमर्थं वस्तुजातं दधद्धारयदिव । 'तद्वद्वदिति' पूर्वैर्गान्वयः ।
'यदा यद्यो याचिष्यते तदेव तद्वस्तु तस्मै दातव्यमिति बुद्ध्या
स्वनाम सार्थकीकर्तुं वस्तुजातमन्तः स्थापितमिष्येत्यर्थः । बहोरिति
भाषितपुंरुक् ॥

असि भवान्याः क्षतकासरासुरं

वराय भीमः स ददाति भासुरम् ।

ददे हि तस्मै धवनामधारिणे

स शंभुसंभोगनिमग्नयानया ॥ १८ ॥

अस्मिमिति ॥ भीमः क्षतो हतः कासराख्यो महिषाख्योऽसुरो
येन तं भासुरं देहीप्यमानं भवान्या दुर्गाया असि खड्गं वराय ददाति
स्म । तस्याः खड्गत्वेन कथं प्राप्त इत्यत आह—हि यस्मात्स्फुटं वा
शंभुना सह संभोगस्तत्र निमग्नया सुरतरसासक्तयानया दुर्गाया
आत्मवैरिहलनानन्तरं स्वस्य प्रयोजनाभावात्सुरतासक्तत्वे खड्गधा-
रणस्य रसभङ्गजनकराद्यध्वनामधारिणे 'भीम' इति शिवनाम-
धारकाय शंभुसेवकाय तस्मै भीमाय ददे । शंभौ सम्यगविच्छेदेन

निरन्तरं भोगाय निमग्नया दक्षिणार्धेन प्रविष्टया वा । तत्रवस्तु
तया प्रसाद्य दत्तः । 'लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः
इत्यमरः । भासुरम् 'भञ्जभास-' इति घुरच् ॥

अधारि यः प्राञ्जहिपासुरद्विपा

कृपाणमस्मै तमदत्त कूकुदः ।

अहायि तस्या हि धवार्धमजिना

स दक्षिणार्धेन पराङ्गदारणः ॥ १९ ॥

अधारीति ॥ महिषासुरद्विपा दुर्गाया प्राग्यः खड्गोधारि ।
कूकुदः कन्यादाता भीमस्तं कृपाणं खड्गं सत्कारपूर्वं सालंकारमस्मा
अदत्त । कथं तेन लब्ध इत्याशङ्क्याह—हि यस्मादर्थनारीश्वरत्वा-
द्धवस्य भर्तुः शिवस्यार्धमजिनाधेप्रविष्टेन तस्याः पार्श्वतया दक्षि-
णार्धेन शरीरदक्षिणभागेन पराङ्गदारणो वैर्यङ्गदारणः स खड्गो-
ऽहायि त्यक्तः । सख्यङ्गेन धववामार्धं विंशता मदीयदक्षिणार्धेन
तद्विदारिष्यत इति भिया त्यक्तः । 'अहायि' इति पाठेऽनर्थो न ।
तस्या दक्षिणार्धेन तस्मै यस्माददायीत्यर्थः । अयं पाठः साधोयान् ।
'सकृत्पालं कृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः' इत्यमरः ॥

उवाह यः सान्द्रतराङ्गकाननः

स्वशौर्यमूर्योदयपर्वतव्रतम् ।

सनिर्झरः शोणनधौतधारया

समूढसंध्यः क्षतशत्रुजासृजा ॥ २० ॥

उवाहेति ॥ यः खड्गः स्वस्य भीमस्य खड्गस्यैव वा शौर्यं प्रता-
परूपो यः सूर्यस्तस्योदयस्तसंबन्धी पर्वत उदयाचलस्तस्य व्रतं
नियमं सदासूर्योदयकारित्वलक्षणमुवाहाधत् । किंभूतः—सान्द्र-
तराण्यलपानि सूक्ष्माण्यङ्गान्याङ्गकानि सुदृढपद्मीवह्नोरूपाणि तेषा-
मननं जीवनं यत्र । तदाधार इति यावत् । सान्द्रतराणां पूर्वोक्ता-
नामेवाङ्गानां काननं समूहो यत्र । उदयाचलपक्षे—सान्द्रतराण्य-
ङ्गेपूर्वाधोभागेषु काननानि वनानि यस्य तथा—शोणनेन
लोहकारचक्रघर्षणेन धातयोज्वलीकरणेन दत्तपाणीकया धारया
कृत्वा सनिर्झरः सप्रवाहः । धारैव निर्झरीभूतेत्यर्थः । उदयाच-
लोऽपि सनिर्झरो भवति । तथा—क्षतेभ्यः खण्डितेभ्यः शत्रुभ्यो
जातेनासृजा रक्तेन कृत्वा सम्यक् रूढा प्राप्ता संध्या येन । प्रातः-
संध्यास्थाने रक्तमेव येन धृतमित्यर्थः । सम्यग्धृता संध्या स्वरुफ-
लकसंधिर्येन । अतिदृढसंधिरित्यर्थ इति वा । यद्वा—क्षतशत्रुजा-
सृजा समूढः प्राप्तः संधिर्यस्य । स्वरुफलकसंधिपर्यन्तं शत्रुशरीरे
निमग्न इत्यर्थः । उदयाचलोऽप्यूढप्रातःसंध्याः । उदयाचलतुल्यो-
ऽभूदित्यर्थः । तमदत्त इति पूर्वैर्ग संबन्धः । 'अङ्गक-' इति पक्षे
'अल्पे' इति कैन् ॥

यमेन जिह्वा प्रहितेव या निजा

तमात्मजां याचितुमर्थिना भृशम् ।

१ 'पराध' इति क्वाचित्के पाठे 'पराधसंख्यानाम्' इति, 'परस्य धवस्य
यदर्थं शरीरवामलक्षणम्' इति वा—इति सुखावबोधः । २ 'शोणनि-
धौतधारया' इति पाठः । 'शोणन-' इति पाठश्चित्यः—' इति सुखाव-
बोधः । ३ 'रूपकालंकारः-' इति जीवानुः ।

स तां ददेऽस्मै परिवारशोभिनीं
करग्रहार्हामसिपुत्रिकामपि ॥ २१ ॥

यमेनेति ॥ स भीतस्तामसिपुत्रिकां दुरिकामप्यस्मै ददे । न केवलं सङ्गमिल्यपर्यर्थः । न केवलं पुत्रीमपि तु दुरिकामपि । तां काम्—भृशमर्थिना भैरव्यामनुरागिणा यमेन तं भीमं भैमीं मद्यं देहीत्यात्मजां याचितुं दूतीप्रेषणावसरे निजा स्वीया प्रहिता प्रेषिता जिह्वेव । नियतं प्राणहारिवाद्यमजिह्वातुल्यातितीक्ष्णा । शौर्येण तुष्टो यमो यो भीमाय दत्तवान् । किंभूताम्—परिवारशालिनीं चर्मकोशेन शोभमानाम् । अथच—सखीक्षणपरिजनशोभिनीम् । करग्रहार्हं हस्तग्रहणयोग्याम् । साधुमुष्टिदेशाम् । पूर्वं यद्यपि भैमी दत्ता, तथापि परिवारसाहित्येनेदानीं दत्तव्यर्थः । दुरिकां सखीश्च यातकत्वेन ददाविति भावः । 'दुरिका चासिपुत्रिका' इत्यमरः । याचिर्द्विक्रमा ॥

यदङ्गभूमी बभतुः स्वयोपिता-
मुरोजपत्रावलिनेत्रकजले ।
रणस्थलस्थण्डिलशायिताव्रतै-
र्गृहीतदीक्षैव दक्षिणीकृते ॥ २२ ॥

यदिति ॥ यस्याः शत्रूनां अङ्गभूमी पटिकाया ऊर्ध्वोर्ध्वदेशो स्व-योपितां स्वस्वखीणामुरोजपत्रावलिः कस्तुरिकालिखितमनपत्रवली नेत्रकजले च एते इव बभतुः शुश्रूषन्ते । किंभूते—रणस्थले या स्थण्डिलशायिता । व्रतवशाद्यो वेदिकायां शोभते स स्थण्डिल-शायी तद्भाव एव व्रतं तत्र विषये गृहीता दीक्षा यैः स्वीकृत-नियमविशेषेण भूपतितः शत्रुभिर्दक्षिणीकृते व्रताङ्गदक्षिणात्वेन शक्ये दत्ते । दीक्षोपदेशेने हि स्त्रीणामलंकारादि दक्षिणात्वेन दीयते । दुरिकयैव स्वकृतमारणद्वारा शत्रूणां रणस्थलस्थण्डिलशा-यितादिव्रतमुपदिष्टम्, तस्मात्तस्यैते दक्षिणात्वेन दत्ते । पत्रवलीकजले इव । लोहमुद्राश्यामवर्णां स्तनपत्रवलीनेत्रकजलेनोपप्रेक्षिता । इयं दुरिका निश्चितपरविदारणा । वैरिनार्यश्च वैधव्यायककजल-पत्रावस्य इत्यर्थः । स्थण्डिल एव व्रतवशाच्छेत्त इति । 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छीत्ये' इत्यनुवृत्तौ 'वने' इति णिनि । ॥

पुर्वं तस्मिन्मदेशि तत्सुता-
भिकेन यः संहृदनाटिनाग्रिना ।
नलाय विश्राणयति स तं रथं
नृपः सुलङ्घ्याद्रिममुद्रकापथम् ॥ २३ ॥

पुरेति ॥ तस्य भीमस्य सुतायामभिकेनानुरागिणा । तथा—'भैमी दातव्येति बुद्ध्यायं न प्रेषितः किंतु शत्रुभराक्रान्तभूभारनि-राकरणद्वारा त्वमस्माकं सुहृदिनि प्रेषितः' इति सौहार्दं स्नेहं नाटय-

१ 'शस्त्रीपुत्रिकयोः प्रकृतत्वात्कवलप्रकृतत्वेपः—' इति जीवानुः ।
२ 'अस्यर्थे साधनप्रक्रिया—सुहृदयस्य भावः । युवादिवाद्येण, ततो 'हृदयस्य हृत्तेजयदणलामेपु' इति हृददेशः । तथाच हृदुत्तरपदात्प्रत्यया-विधानेन 'हृद्गमसिन्ध्वन्ते' इत्युभयपदवृद्धिः । अत एव 'सौहृदस्य हृदवृद्ध्या-वणि हृद्भावात्' इति वामनः । ३ 'सुलङ्घ्या—' इति पाठोपि सुखावबो-धायाम् ।

ति एवंशीलेनाग्रिना पुर्वं दूतीप्रेरणावसर एव यो रथस्तस्मिन्भीमे समदेशि प्रेषितो दत्तः । नृपो नलाय तं रथं विश्राणयति सः । किंभूतम्—सुलङ्घ्या अनायासेनातिक्रमणीया अद्रयोयुष्मत्पर्यताः समुद्राः, कापथा विपमा निम्नगतंरूपा मार्गाश्च यस्य । सर्वत्र संचरणसमर्थम् । 'कद्रुवा कापथः समौ' इत्यमरः । कापथ इति 'का पथ्यक्षयोः' इति कादशः । 'क्रकृ—' आदिना समासान्तः ॥

तमेव वर्णयति—

प्रसूतवत्ता नलकृवरान्वय-

प्रकाशितास्यापि महारथस्य यत् ।

कुबेरदृष्टान्तबलेन पुष्पक-

प्रकृष्टतस्य ततोऽनुमीयते ॥ २४ ॥

प्रसूनेति ॥ अस्यापि भीमेन नलाय दत्तस्यापि महतो जवा-दिगुणयुक्तस्य रथस्य प्रकृष्टा सूतवत्ता सूतो विद्यते यस्य स सूत-वान् तद्भावः सूतवत्ता सारधिमत्ता प्रकृष्टाश्रयो सूतश्च तद्गता वा । यद्यस्मात्प्रलस्य कुबरेण युगंधरेण सह योऽन्वयः संबन्धः । नलेन सह वा यः कृवरस्यान्वयः । तेन प्रकाशिता प्रकटीकृता शोभिता च । ततस्तस्माद्धेतोरितस्य महारथस्य पुष्पकवत्कामगामिधनद्वि-मानवत्प्रकृष्टतोऽकृष्टगुणयुक्ता । पुष्पकात्मकाशाद्वा जवादिगुणै-रधिकता । कुबेरस्य दृष्टान्त उदाहरणं तस्य बलेन सामर्थ्येनानुमी-यतेऽनुमानजन्यज्ञानस्य विषयीक्रियते । न केवलं कुबेरस्य महा-रथस्य, किंत्वस्यापीति समुच्चयेन व्याप्तिप्रदर्शनपुरःसरमुपनय-निगमने सूचयत्यपिशब्दः । कुबेरस्यापि महारथस्यायुतसंख्ययो-धस(ह)युध्वनः (२४) पुष्पकविमानेन कृत्वा प्रकृष्टता प्रकृष्टव-स्तुमता प्रकृष्टेन कृष्टता । तेनोद्यमानता वा भवति एवं कुबेरदृष्टा-न्तबलेनाप्येतस्य पुष्पकप्रकृष्टता भविष्यतीत्यनुमीयते । यतो-ऽस्यापि कुबेरस्य नलकृवरान्वयेनान्वयेन संतानेन पुत्रेण प्रकाशिता प्रकटिता शोभिता प्रसूतवत्ता जनयितृता इति साधर्म्यदृष्टान्तः श्रेयबलेन । अनुमानं खेवम्—विमानो महारथः पुष्पकप्रकृष्टो भ-वितुमर्हति नलकृवरान्वयप्रकाशितप्रसूतवत्त्वान् । यो यो नलकृ-वरान्वयप्रकाशितप्रसूतवत्त्वान्म स पुष्पकप्रकृष्टः यथा कुबेर इत्य-नुमानवशादेतत्सर्वमुच्यते इति यथाकथंचिच्छ्लोको व्याख्येयः । प्रकृष्टः सूतः पुत्र इति वा । पुष्पकस्य नलः सारधिनोमि (इति) तेन तुल्यता नाम्नि । किंतु तत्पतिना कुबेरणेति । अस्य तु नलः सारधिरित्ययं रथो रमणीय इति भावः । 'कृवरस्तु युगंधरः' इत्यमरः ॥

महेन्द्रमुच्चैःश्रवसा प्रतार्य य-

मिजेन पत्याऽकृत सिन्धुरन्वितम् ।

स तद्देऽस्मै हयगन्धमर्पितं

पुराऽनुवन्धुं वरुणेन बन्धुताम् ॥ २५ ॥

महेन्द्रमिति ॥ सिन्धुः समुद्रः नास्त्रा वच्चैःश्रवसा । अथ च—उन्नतकर्णेन मलक्षणोऽन । अथच—धातुकर्णेन दुर्लक्षणोऽन । अथेन

१ 'अत्रानुमानात्कारः । ... .. प्रकृष्टेन तत्तानुमानेन वेत्तुमर्ह्यम् रूपकं च । प्रसूतवत्तादिप्रकाशितेः तत्प्रकाशितेति श्रिष्टरूपकं दृष्टव्यम्—' इति जीवानुः ।

महेन्द्रं प्रताये यद्वयस्त्वं निजेन पत्या स्वस्वामिना वरुणेनान्वितं
युक्तमकृत । वरुणायादत्तैत्यर्थः । स भीमस्तद्वरुणस्य नलाय ददे ।
अनेन कथं लक्ष्यमित्यत आह—किंभूतम्—वरुणेन वन्धुतामली-
कमैत्रोमनुयन्तुं वर्धयितुं पुरा दूतीप्रेषणावसरेऽपि तं भीमाय दत्तम् ।
उच्चैःश्रवसोऽधिकमश्वं तस्मै ददाविति भावः ॥

जवादवारीकृतदूरदक्षपथ-

स्तथाक्षियुग्माय ददे मुदं न यः ।

ददद्विदक्षददासतां यथा

तथैव तत्पांसुलकण्ठनालताम् ॥ २६ ॥

जवादिति ॥ योऽश्वो लोकानामक्षियुग्माय नेत्रद्वयाय दिद-
क्षायाः स्वीयरूपदर्शनेच्छाया आदरमस्य दासतां वशात्वं दद-
दानः पारवश्यं कुर्वन्नावेतोरवारीकृतोऽर्वाकीरीकृतो दूरो बहुयो-
जनो दक्षयो नेत्रपथो येन । दूरं गतत्वाक्षेत्रयोरविषय इति
यावत् । एवंविधः सन् यथा नेत्रयुगाय मुदं प्रीतिं न ददे । दर्श-
नाभावात्प्रीतिं नोपादितवानित्यर्थः । तथा पुनरागमनसमयेऽपि
तथैव दिदक्षादरदासतया तस्य नेत्रयुगस्य पांसुलं रेणुयुक्तं कण्ठ-
नालं तस्य भावस्तथा तां लक्षणया उक्कण्ठितत्वं ददत् मुदं न
ददे । तमर्थं दद इति पूर्वेण संबन्धः । यथातथाशब्दो व्यत्यसो
योज्यो । रूपादिविलोकनकानुकिभिः यावदश्वो द्रष्टुमारब्धः, ताव-
द्देगवशाद्दूरं गतत्वाच्च ददः । इदानीं यद्यपि न ददः, तथापि व्यापु-
व्यागमनेऽवश्यं दक्ष्याम इति बुद्ध्या व्यापारान्तरत्यागपुरःसरं त-
द्रूपादिविशेषदर्शनादराक्षेत्रे प्रसाये तत्रैव यावस्थिताः, तावत्पुन-
रागमनसमयेऽपि सुरपुटक्षुण्णक्षोणीरेणुसंबन्धाच्च ददः, तथापि
दर्शनाभावादुक्कण्ठाया अपरिपूर्णत्वाक्षेत्रयुगस्य हर्षो नाभूदि-
त्यर्थः । जवादप्रतिपक्षो दूरो दक्षयो येन अतिदूरं नेत्राभ्या-
मनुगतमार्ग इति यावत् । एवंभूतो योऽक्षियुगाय दर्शनहर्षं तथा
नादत्त यथा दिदक्षादरदासतां ददानः सन् तथैव तस्य नेत्रयुगस्य ।
द्रष्टुर्वो । शुष्ककण्ठत्वं ददे । निरन्तरदर्शनाभावात्तादृशी प्रीतिर्न
जाता, किन्तु—पूर्वोक्तप्रकारेण नेत्रयोर्द्रष्टुर्वो भूरेणुसंबन्धाच्छुष्क-
कण्ठत्वमेव जातमित्यर्थः । द्रष्टव्यदर्शनाद्दिदक्षायांस्य प्रतिपेधो
भवति । अत्र तु वेगातिशयादर्शनाभावादप्रतिपेधस्तस्येति वा ।
अथच—जलरहितः कृतो दूरो दृष्टिगोचरो यो मार्गः स पिपा-
सोर्नेत्रयुगाय हर्षं न ददाति । किन्तु जलावलोकने पारवश्यम् ।
तथापि पिपासोः शुष्ककण्ठत्वं चेत्युक्तिरिति वा । 'दाशताम्' इति
पाठे दिदक्षादरस्य दानपात्रत्वं ददावित्यर्थः । 'दाशताम्' 'दा-
शगोत्रो संप्रदाने' इति निपातनाद्दाशयतेऽस्मैदाशो दानपात्रम् ।
पारावारे परावाची तीरे' इत्यमरः । पक्षे—नास्ति वारि यस्मिन्
साववारिः । पक्षे—वारणं वारः प्यन्ताद्वत् स नास्त्यस्यासाववारः ।
अवारशब्दाद्, अवारिशब्दाच्च चिह्नः ॥

दिवस्पतेरादरदर्शनादरा-

ददौकि यस्तं प्रति विश्वकर्मणा ।

तमेकमाणिक्यमयं महोन्नतं

पतद्ग्रहं ग्राहितवान्नलेन सः ॥ २७ ॥

दिवस्पतेरिति ॥ दिवस्पतेरिन्द्रस्य भैम्यनुरागवशाद्भीम आ-
दरदर्शना विश्वकर्मणा यस्तं भीमं प्रत्युद्दिश्यादरादौकि उपदा-
रूपेण प्रेषितः स भीमस्तमेकं महापरिमाणं माणिक्यं तन्मयं त-
द्रूपं तन्निर्मितं वा महोन्नतमत्युच्चं पतद्ग्रहं पतद्गण्डूपजलताम्बूलो-
द्गारादि गृह्णातीति तं नलेन प्रयोज्येन ग्राहितवानङ्गीकारितवान् ।
नलाय ददे इत्यर्थः । प्रभोयस्मिन्नादरः, तं तदनुजीविनः स्वस्व-
शिल्पेन सेवन्त इति लोकरीतिः । 'पतद्ग्रहः पतद्ग्रहः' इत्यमरः ।
दिवस्पतेः 'तत्पुरुषे कृति' इति बाहुलकारपञ्चा अलुकि कस्कादि-
त्वाद्विसर्जनीयस्य सः । 'पष्टयाः पतिपुत्र-' इति छन्दोविषयत्वात् ।
दौकिशैल्यर्थेत्वात्सकर्मकत्वात्कर्मणि चिण् । गृह्णातीति पचापचि
पततो ग्रह इति समासः ॥

नलेन ताम्बूलविलासिनोज्झितै-

र्मुखस्य यः पूगकर्णभृतो न वा ।

इति व्यवेचि स्वमयूखमण्डला-

दुदञ्चदुच्चारुणचारुणश्चिरात् ॥ २८ ॥

नलेनेति ॥ उदञ्चदुच्चारुणचारुण उदित्वोन्नतगृहप्राजवत्,
उदित्वोन्नतसूर्यवद्वा सुन्दरादतिरक्तात् । ऊर्ध्वं प्रसरतिरगोऽति-
शयितो यः स्त्रीयो (रक्त)रूपगुणस्तेन चारोर्वा रक्ततरास्त्वमयूखस्य
मण्डलासंघाद्वनोत्ताम्बूलविलासिना ताम्बूलसमाग्रमाहिना पूग-
नागवल्लीदलखण्डत्यागिना नलेन गृहीतरसत्वादुज्झितैस्त्वैर्कर्मणि-
क्यशकलसदृशैर्मुखोद्गाररूपैः पूगकर्णैः क्रमुकात्पशकलैरयं भृतः प-
रितो न वा पूरित इति यः पतद्ग्रहश्चिराद्भयसा कालेन सूक्ष्मेक्षि-
कया क्रमेण मुक्तसंशयैर्लोकेष्वेवेचि निश्चितः । तं ग्राहितवानिति
पूर्वेण संबन्धः । समीपं गत्वा सूक्ष्मेक्षिकया अवसिदानीं पूगक-
र्णभृत इति निश्चितः, कदाचिच्च इदानीं न भृत इत्यपि निश्चित
इत्यर्थः । भृताभृतत्वसंदेहे रक्तमयूखमण्डलं हेतुः । माणिक्यम-
यत्वादतिरिक्त इत्यर्थः । इदानीं ताम्बूलस्यानवसराद्भावित्यपि भू-
तवदुपचारः । यद्वा—तस्यैवातिरक्तत्वाज्जनस्योद्गारत्यागभ्रमः ।
अमी पूगकर्णाः किं वा किरणसमूह इति संदेहश्चिराच्चिर्गतो
इति वा ॥

मयेन भीमं भगवन्तमर्चता

नृपेपि पूजा प्रभुनास्ति या कृता ।

अदत्त भीमोपि स नैषधाय तां

हरिन्मणेर्भाजनभाजनं महत् ॥ २९ ॥

मयेनेति ॥ भगवन्तं पशुजैश्वर्यसंपन्नं भीमं शिवमर्षादिभि-
रुपचारैश्चैता पूजयता क्षेपेन मयनाम्नाऽसुरेण प्रभुनास्ति शिव-
नामधारके नृपेऽपि भीमेऽपि पूजा कृताऽकारि, स भीमोऽपि तां
पूजां पूजारूपं हरिन्मणेर्गुरुमणिसंबन्धि विषापहारसमर्थमतिवि-
स्तृतं भोजनार्थं भाजनं नैषधाय दत्त । मयेन तस्मै दत्तम्, सोपि
नलायादत्तेत्यपिशब्दः समुच्चयार्थः । अर्चतिर्भावादिकः ॥

१ 'तथैव' इति प्राचीनलिखितपुस्तकपाठः । २ 'अपारीकरणावसरे' इति
ऽपि तत्संबन्धोक्तैरतिशयोक्तिभेदः' इति जीवानुः ।

१ 'निश्चयान्तः संदेहालंकारः' इति जीवानुः ।

छदे सदैव च्छविमस्य विभ्रतां
न केकिनां सर्पविपं विसर्पति ।

न नीलकण्ठत्वमधास्यदत्र चेत्

स कालकूटं भगवानभोक्ष्यत ॥ ३० ॥

छदे इति ॥ अस्य भोजनपात्रस्य छवि नीलां घृतिं सदैव छदे
पिच्छे विभ्रतां केकिनां मयूराणां सर्पविपं न प्रसर्पति । तच्छरीरं
नाक्रामतीत्यर्थः । स भगवान्छिवोऽत्र पात्र एतदाधारत्वेन काल-
कूटं चेदभोक्ष्यत तर्हि नीलकण्ठत्वं नाधास्यत् । अत्र पात्रे विप-
भक्षणे कृते सति तज्जीर्णतया नीलकण्ठत्वं न स्यादित्यर्थः । कि-
यातिपत्नौ लङ् । 'भुजोऽनवने' इति तङ् ॥

विराध्य दुर्वासमस्वलद्विवः

सजं त्यजन्नस्य किमिन्द्रमिन्द्रधुरः ।

अदत्त तस्मै स मदच्छलात्सदा

यमभ्रमातङ्गतयैव वर्षुकम् ॥ ३१ ॥

विराध्येति ॥ स भीमस्तस्मै नलाय मदच्छलाहानजलज्याजा-
त्सदा वर्षुकं वर्षणशीलं यं हस्तिनमदत्त । स दुर्वाससं विराध्य
रोपयित्वा तच्छापादिन्द्रसिन्धुर ऐरावतो द्विवः सकाशादस्वलम्प-
तितः किम् । भुवमागत ऐरावणः किमित्यर्थः । विराधे हेतुः—
अस्य दुर्वाससः सजं मालां लज्जमुवि क्षिपन् । अत्र पौराणिकी
कथा—कदाचिदैरावतमारुह्य गच्छत इन्द्राय दुर्वाससा प्रसादेन
मन्दारपुष्पमाला दत्ता, सा चेन्द्रेण क्रीन्दकुम्भं स्थापिता, स तां
शुण्डादण्डेनाधश्चिक्षेप, ततः कुपितेन मुनिना त्वमपि मालावदधः
पतेति शप्तः । तन्मूलेयमुपेक्षा । वर्षुकत्वेन पुनरुपेक्षते—अभ्रमा-
तङ्गतया ऐरावतत्वेनेव । ऐरावतो हि सदा मदजलं वर्षति अ-
यमपि तावत्स्वर्गाकूटः स एव इति सदा दानजलं मुञ्चतीत्यर्थः ।
अभ्रवन्मातङ्गस्तत्तया वा । इयामत्यामजलघनतुल्य इत्यर्थः । अस्य
भीमस्य संबन्धिध्वेन अस्वलन् किमिति वा । वर्षुकम् 'लपपत'-
इत्युक्त्वा ॥

मदान्मदग्रे भवताथवा भिया

परं दिगन्तादपि यात जीवत ।

इति स यो दिक्करिणः स्वकर्णयो-

र्विर्नैव वर्णसजमागतैर्गतेः ॥ ३२ ॥

मदादिति ॥ यो राज्ञः स्वकर्णयोरगतैर्गतेरागमनैर्गमनैश्च
कृत्वा वर्णसजं वर्णमालां विर्नैव दिक्करिणो दिग्गजान्प्रति हत्याह-
मेव । इति किम्—भो दिग्गजाः, भवतां बलाभिमानश्चेदस्मि
तर्हि मदाद्युद्धं कर्तुं यूयं मदग्रे भवत मम पुरस्तात्तिष्ठत । अथवा
चेन्मदो नास्ति, तर्हि भिया दिगन्तमन्था यूयं दिगन्तादपि परं दूरं
यात गच्छत, पलायिताश्च सन्तस्तत्रैव सुखेन जीवत स्वपाणान्-
क्षतेति । इयं लुप्तोपेक्षा ॥

बभार बीजं निजकीर्तये रदां

द्विषामकीर्त्यं खलु दानविप्रुषः ।

श्रवःश्रमैः कुम्भकुचां शिरःश्रियं

मुदे मदस्वेदवतीमुपास्त यः ॥ ३३ ॥

बभारेति ॥ यो राज्ञो निजकीर्तये रदां बीजं कारणं
बभार । द्विषामकीर्त्यं दानविप्रुषो दानोदबिम्बूनेव कारणं बभार ।
खलुप्रेक्षायाम् । दन्ताभ्यां परविदारणास्त्वयदाःसमुत्पन्नेत्यर्थः
कीर्तिकारिस्त्वम् । अथ च—कीर्तिलक्षणस्य कार्यस्य शुभ्रवात्कारणे-
नापि तादृशेनैव भवितुं युक्तमिति कीर्तिबीजभूतकन्दशिव । म-
दजलगन्धाघ्राणमात्रेण परगजानां भङ्गाहानबिम्बूनां तदकीर्तिकार-
णत्वम् । कार्यस्य इयामत्याकारणेनापि तादृशेनैव भवितुं युक्त-
मिति इयामदानबिन्दव एवाकीर्तबीजमिवैयमुपेक्षा । तथा—मुहु-
मुहुर्गतागतैः श्रवःश्रमैः कर्णप्रयासैरव व्यजनचालनैः कृत्वा
कुम्भाधेव कुचां यस्यास्तां मदस्वेदवतीं दानरूपधर्मोदकयुक्तां
शिरःश्रियं घर्मेजलापहरणद्वारा तस्या एव मुदे हपायोपास्त सि-
येव । एवंभूतं शिरो दधानः प्रीतिमुत्पादयदित्यर्थः । कामकेलि-
वित्तां कुम्भकुचां कामिनीं स्वेदमपनयन्कामी तालवृन्तचालनेन
बीजयतीति मदस्य स्वेदरूपेण शिरःश्रियः स्त्रीस्वरूपणम् । अध-
त्तेति, 'मुदा' इत्यपि पाठः ॥

न तेन वाहेषु विवाहदक्षिणी-

कृतेषु संख्यानुभवेऽभवत्क्षमः ।

न शान्तकुम्भेषु न मत्तकुम्भेषु

प्रयत्नवान्कोपि न ग्लगशिषु ॥ ३४ ॥

निति ॥ तेन भीमेन नलाय विवाहे दक्षिणीकृतेषु कन्यादान-
दक्षिणात्वेन दत्तेषु वाहेषु रथादिषु तुरगेषु वा संख्यानुभवे
संख्याज्ञाने प्रयत्नवानपि कोऽपि कश्चिदपि क्षम इत्यन्तो वाहा
दत्ता हत्येवं संख्यापरिच्छेदे समर्थो नाभवत् । तथा—शान्तकुम्भे-
ष्वनेकभूषणभूतघटिताघटितकाष्ठेषु न । तथा—मत्तकुम्भेषु
गलन्मदमानङ्गेषु च न । तथा—ग्लगशिषु न । क्षमोऽभवदिति
सर्वत्र, विवाहदक्षिणीकृतत्विति च । बहुतरं यातकं दत्तमिति
भावः ॥

करग्रहे वाम्यमधत्त यस्तयोः

प्रसाद्य भैम्यानु च दक्षिणीकृतः ।

कृतः पुरस्कृत्य ततो नलेन स

प्रदक्षिणस्तत्क्षणमाशुशुक्षणिः ॥ ३५ ॥

करेति ॥ य आशुशुक्षणिस्त्वयोः करग्रहे विवाहे विषये
वाम्यं वक्रत्वमधत्त भेजे । भैम्याभिलाषासलाकारधारणादिद्वारा
पूर्वं विरुद्धोऽभूत्, अनु पश्चात्तलवर्णावसरे भैम्या स्तुतिध्याना-
दिना प्रसाद्य संतोष्य दक्षिणीकृत आनुकृत्यं नीतः सोऽक्षिणतः
पाणिग्रहणानन्तरं नलेन पुरस्कृत्योत्पन्नादिस्कारपूर्वगमे प्रसि-
ष्टाप्य तत्क्षणं तस्मिन्निवाहसमये प्रदक्षिणः प्रकर्षेणापमन्यः कृतो
दक्षिणभागेन बलयाकारेण वेष्टितः । अथ च—यः पूर्वं यौनकदान-
काले वामभागेऽभूत्, पश्चाद्भैम्या कृत्कारादिना प्रबोध्यानुकृतः
कृतः । अथ च—दक्षिणभागे कृतः सोऽर्चनादिभिः संपूज्य नलेन
सुतरामनुकृतः कृतः । अथ च—प्रदक्षिणे प्रकर्षेण दक्षिणभागे
कृतः । अन्योपि यो महान्पूर्वं विरोधेन स विवाहादीं प्रसाद्या-

१ 'उपेक्षात्रयसंज्ञाः' इति जीवानुः । २ 'विवाहादिषु संख्यासं-
न्ययेयसंबन्धोक्तिरतिशयोक्तिर्भवः' इति जीवानुः ।

नुकूलः क्रियत इत्युक्तिः । अत्र कचित्कचिद्विधिक्रमभङ्गो देशाचाराच्छास्त्राभेदात्कुलाचारविशेषाद्वा बोद्धव्यः । न पुनः श्रीहर्षकवेरज्ञानलेशोऽपि । अत एव पूर्वं यथाविधीति प्रायुक्तः । आशोष्टु-मिच्छति, 'आङ्गि शुभेः सनश्छन्दसि' इत्यनिः । शिष्टप्रयुक्तत्वा-ज्ञापायामपि साधुर्यं ज्ञेयम् ॥

स्थिरा त्वमश्मेव भवेति मन्त्रवा-

गनेशदाशस्य किमाशु तां हिया ।

शिला चलेत्प्रेरणया नृणामपि

स्थितेस्तु नाचालि विडौजसापि सा ॥३६॥

स्थिरेति ॥ हे भैमी, 'इममश्मानमारोह' इत्युच्चार्य 'त्वम-श्मेव स्थिरा भव' इति नलेनोच्चारिता मन्त्ररूपा वाक्तां भैमीमा-शस्य शिलावज्जिह्वा भवेति तस्यै आशिषं दत्त्वा आश्वनेशज्ञ-नाश । वर्णा उच्चारिताः प्रध्वस्ता भवन्ति । तत्रोपेक्षते—हिया किम् । किमिति तस्या लज्जयत आह—शिला अल्पतेजसां नृणा-मपि प्रेरणया करचरणव्यापारमात्रेण चलेत्स्वस्थानादन्यत्र ग-च्छेत् । सा तु भैमी पुनरतिप्रभाविणा विडौजसन्द्रेणापि स्थितेर्मे-नोव्यापारमात्रस्वीकृतनलपतित्वरूपाया मर्यादायाः सकाशात्ता-चालि पतिप्रतापीमां न त्याजितेति । स्थिरतत्त्वेनाधिकाया भैम्या अहं हीनेति स्वदोषं विचिन्त्य लज्जयैव नष्टेत्यर्थः । वैधमश्मारोहणं तेन कारितमिति भावः । 'नश अदर्शने' अस्मात्कुङ्कि पुपादिस्वा-दङ्कि 'नशिमन्योरलिङ्गेष्वम्' (वार्ति०) इत्येव रूपम् ॥

प्रियांशुकग्रन्थिनिबद्धवामसं

तदा पुरोधो विदधे विदर्भजाम् ।

जगाद विच्छिद्य पटं प्रयास्यतो

नलादविश्वासमिवेप विश्ववित् ॥ ३७ ॥

प्रियेति ॥ तदा वह्निर्नसिधिकाले पुरोधो गौतमो विदर्भजां भैमीं प्रियस्य नलस्यांशुकेन सह ग्रन्थिना निबद्धं वामो यस्यास्ता-मेवंविधां विदधे चकार । उपेक्षते—पटं विच्छिद्य कर्तित्वाऽरण्ये भैमीं विहाय प्रयास्यतो गमिष्यतो नलात्सकाशादेप पुरोधो अ-विश्वासं विश्वासाभावं जगादेव । वस्त्रं छिन्वा त्वां हित्वायं गमि-ष्यतीत्येतस्य विश्वासो न कार्य इत्यस्य वस्त्रेण सह स्ववस्त्रस्य ग्रन्थिं दृष्ट्वैवानेन सह विचरणीयमित्युवाचेवेत्यर्थः । कथमेतज्ज्ञा-तमत आह—यतो विश्वं सर्वं वेत्तीति । कालत्रयज्ञ इत्यर्थः । तस्माद्विषयदपि तेन ज्ञातमित्यर्थः । कलिना पराभूतो नलो धूतहारितसर्वस्वः स्वीयेत्यक्तो द्वापरेण कलिना पक्षिरूपेण तद्धार-णार्थं क्षिप्तस्य वस्त्रस्यापहाराद्दृष्टान्तराभावाज्जैमीवस्त्रार्धधारी स-न्निद्राणायास्तस्या वस्त्रार्धं विच्छिद्य तां महारण्ये तयाजेति महा-भारते कथा । वैधमुभयवस्त्रग्रन्थिबन्धनं तेन कृतमिति भावः । 'विदधत्' इति पाठे कुर्वन्संज्ञिति योजना ॥

ध्रुवावलोक्य तदनुमुखध्रुवा

निर्दिश्य पत्याभिदधे विदर्भजा ।

किमस्य न स्यादणिमाक्षिसाक्षिक-

स्तथापि तथ्यो महिमागमोदितः ॥ ३८ ॥

ध्रुवेति ॥ तस्य ध्रुवस्य दर्शनार्थमुन्मुखी भूर्यस्य तेन पत्या नलेन विदर्भजा निर्दिश्याज्ञाप्य ध्रुवस्यावलोकनार्थमभिदधे उक्ता । तदनुमुखा ध्रुवा कृत्वा संज्ञाप्येति वा । ननु स्थूलस्य ध्रुवस्य स्वयंदर्शनयोग्यत्वात्सा स्वयमेव तं पश्येत्, तेन किमिति दर्शनं कारितमित्याह—अस्य ध्रुवस्याणिमा सूक्ष्मप्रमाणत्वमक्षिसाक्षिको नेत्रगोचरः किं न स्यात्, अपि तु स्यादेव यद्यपि, तथापि स्वयंदर्श-नयोग्यत्वेऽप्यागमोदितो महिमा वेदोक्तं गौरवं सत्यः । अस्त्विति शेषः । श्रुत्युक्तं हि प्रमाणमित्यर्थः । श्रुतिर्हि ततो वर्षं 'ध्रुवमु-दीक्षस्व' इति ध्रुवे दर्शिते 'ध्रुवं पश्यामि प्रजां विन्देय' इति सा ब्रूयात् । तस्मात्स्वयं द्रष्टुं शक्यत्वेपि नल एवादृश्येदिति युक्त-मित्यर्थः । वैधं ध्रुवदर्शनं कारितमिति भावः । एतत्सर्वं कवि-वचः । अथ च—यद्यप्यणुवं स्वयं प्रत्यक्षदृश्यं तथापि ज्योतिःशा-स्त्रोक्तं ध्रुवमण्डलस्य महापरिमाणत्वं सत्यमेव ॥

ध्वेन सादर्शि वधूरुन्धतीं

सतीमिमां पश्य गतामिवाणुताम् ।

कृतस्य पूर्वं हृदि भूपतेः कृते

तृणीकृतस्वर्गपतेर्जनादिति ॥ ३९ ॥

ध्वेनेति ॥ सा वधूर्ध्वेन नलेनाणुतामिसूक्ष्मत्वं गतामिमां सतीं पतिव्रतामरुन्धतीं त्वं पश्येत्पुत्रत्वादर्शि दर्शिता । तत्राणुत्वे उपेक्षते—वरणात्पूर्वमेव हृदि कृतस्य मनोरथमन्त्रेण हृदये कृ-तस्य भूपतेः कृते तृणीकृतस्वर्गपतेस्तृणवलाघवेन त्यक्त इन्द्रो येन एवंभूताजनादिव । लज्जयेति शेषः । अहं हि परिणीता सतीन्द्रं तृणप्रायमकरवम्, भैमी तु हृदि धारणमात्रादेवेति मत्तोपीयमेवा-धिका सतीति भैम्याः सकाशात्लज्जयेव कृशमित्यर्थः । स्वतःकृश-त्वमेवमुपेक्षितम् । भूपतेः, जनादिति शब्दद्वयं सामान्यवाच्यपि नलभैमीलक्षणे विशेषे पर्यवस्यति । वैधमरुन्धतीविलोकनं का-रितमिति भावः । अदर्शि ण्यन्ताशिष्ण । 'अभिवादिदशोः—' इति अणो (कर्तुणो) कर्मवम् । तस्य चाभिहितत्वाद्धितीयाभावः ॥

प्रसूनता तत्करपल्लवस्थितै-

रुडुच्छविर्व्योमविहारिभिः पथि ।

मुखेऽमराणामनले रदावले-

रभाजि लाजैरनयोऽक्षितैर्द्युतिः ॥ ४० ॥

प्रसूनतेति ॥ तस्या भैम्याः करयोरेव पल्लवयोः स्थितैर्वर्तै-मानैर्लाजैः प्रसूनता पुष्पत्वमभाजि प्राप्ता । पल्लवेषु च पुष्पाणि युक्तानि । तथा—अनया भैम्योज्जितैः करान्मुक्तैर्व्योम्नि विहरण-शीलैः सद्भिः पथि कराभ्यन्तरालरूपे मार्गे उडुच्छविर्नक्षत्रशोभा भजे । व्योम्नि नक्षत्राणि युक्तानि । तथा—अमराणां मुखेऽनले-

१ अत्र 'पूर्ववामार्थस्योत्तरवामार्थहेतुत्वात्काव्यव्यङ्ग्यमलकारः' इति जीवाणुः ।

१ 'इतः' सुखावबोधात्पठः ।

ऽप्रावणया हुतै रदावलेदन्तपङ्केधुतिः शोभा भेजे । मुखे च द-
न्तपङ्क्तिर्युक्ता । वंधो लाजहोमस्तया कृत इति भावः ॥

तथा प्रतीष्टाहुतिधूमपद्धति-
र्गता कपोले मृगनाभिभोभिताम् ।
ययौ दशोरञ्जनतां श्रुतौ श्रिता
तमाललीलामलिकेऽलकायिता ॥ ४१ ॥

तयेति ॥ तथा भैरव्या प्रतीष्टा करकुञ्जलाभ्यां स्वीकृता आहु-
तिधूमपद्धतिर्हूयमानलाजादिद्रव्यसंबन्धिनी धूमपरम्परा कपोले
मृगनाभिभोभितां कस्तूरीशोभां गता प्राप्ता । तत ऊर्ध्वं गच्छन्ती
दशोश्चक्षुषोरञ्जनतां ययौ प्राप । ततोऽप्यूष्यं गच्छन्ती श्रुतौ कर्ण-
योस्तमाललीलां वतंसभूततमालदलसादृश्यं श्रिता । ततोऽप्यू-
ष्वतं गच्छन्ती अलिके ललाटेऽलकायिता चूर्णकुन्तलवदाचरिता ।
तत्तस्या जातेत्यर्थः । कपोले कस्तूरी, दशोरञ्जनम्, श्रुतौ तमा-
लम्, ललाटे चालका इति युक्तम् । वंधं धूमग्रहणं कृतमिति
भावः । मृगनाभिभोभिनीति 'कर्तव्युपमाने' इति णिना मृगना-
भिभोभिनी तस्या भावमन्ता 'वतलोः-' इति पुर्वत् ॥

अपहुतः स्वेदभरः करे तयो-
स्त्रपाजुपोर्दानजलैर्मिलन्मुहुः ।
दशोरपि प्रभुतमसु गात्रिकं
घनैः समाधीयत धूमलङ्घनैः ॥ ४२ ॥

अपहुत इति ॥ त्रपाजुपोलंजावतोमन्योः करे वर्तमानः स्वे-
दभरः सार्विकघर्मजलसङ्को दानजलैर्मात्राभ्यो दक्षिणादानार्थ-
मुत्सृष्टैः संकल्पजलैर्मुहुर्वारिवारं मिलनसंबन्धं प्रामुख्यम् अपहुतो-
ऽपलपितः । दानजलयोगासार्विकः स्वेदोयमिति लोकेन न
ज्ञात इत्यर्थः । करे मुहुर्मिलन्पुनःपुनरुद्भवन्दानजलैरपहुत इति
वा । तत्रापि कामविकारवशास्वेदं लोको ज्ञास्यतीति निया वा ।
दशोरपि प्रभुतं गलितं सार्विकं कामविकारजमसु घनैः सान्द्रै-
र्धूमलङ्घनैर्धूमाक्रमणैः कृत्वा समाधीयत परिहृतं ताभ्यामित्यर्थः ।
तेरेव कर्तुभिरपलपितं वा । परस्परसंस्पर्शात्तयोः स्वेदादयः सा-
र्विका भावाः प्रवृत्ता इति भावः ॥

बहूनि भीमस्य वसूनि दक्षिणां
प्रयच्छतः सत्त्वमवेक्ष्य तत्क्षणम् ।
जनेषु रोमाञ्चमितेषु मिश्रतां
ययुस्तयोः कण्टककुञ्जलश्रियः ॥ ४३ ॥

बहूनीति ॥ बहूनि वसूनि दक्षिणां प्रयच्छतो दक्षिणारवेण
ददतो भीमस्य सर्वं दानार्थोऽथमवेक्ष्य तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे

१ 'अथैकस्य लाजद्रव्यस्य क्रमेण कण्टककुञ्जलवर्णवर्णितलवनाप्यया-
यभेदस्तावत्, तदुपमेन (?) लाजानां प्रनमदनशोभासादृश्याज्जदशानां सः,
इत्यनयोरङ्गाभिभावेन संकरः' इति जीवानुः । २ 'अत्राश्रयकस्यैव धूमस्य
क्रमादनेकाधारसंबन्धपर्यायात्तदुपजीविनामुत्तरया यथायोगमुपमानिदश-
नाभ्यां पूर्ववत्संकरः' इति जीवानुः । ३ 'अत्र स्वेदान्नयोः सहजयोगान-
नुकदानोदकधूमाभिभवाभ्यां तिरोधानानीलभेदः' इति जीवानुः ।

आश्चर्यानिशयाद्गोमाञ्चमितेषु प्राप्तेषु जनेषु मध्ये तयोर्भीमनीलयोः
कण्टककुञ्जलश्रियः कण्टककलिकाशोभा मिश्रतामैक्यं ययुः
प्रापुः । सार्विकोऽपि रोमाञ्चाऽन्यजनवदाश्चर्यादयं जात इत्य-
पलपित इति भावः ॥

बभूव न स्तम्भविजित्वरी तयोः
श्रुतिक्रियारम्भपरम्परात्वर ।
न कम्पसंपत्तिमलुम्पदग्रतः

स्थितोपि वद्धिः समिधा समेधितः ॥ ४४ ॥

बभूवेति ॥ श्रुतिक्रियाया वेदबिहितलाजगोमाङ्गादिभ्रमगा-
दिकाया भारम्भस्य परम्परा एकस्मादन्तरमन्यस्यारम्भः, तस्मा-
दन्तरमन्यस्य, एवमव्यवहितो य उत्तरोत्तरमायन्तद्विषया धरा
वेगिता तयोः सार्विकभावजनितस्याङ्गाचलनात्मकस्य स्तम्भस्य
विजित्वरी जयनशीला न बभूव । तं नापललापेत्यर्थः । अवस्था-
पेक्षितायामपि कर्मवेगितायां सार्विकस्तम्भवशात्ता किमपि कर्म
शीघ्रं कर्तुं समर्थो नाभूतामिति भावः । तथा—यमिधा काष्ठैः
समेधितः संवेधितश्रुतिरप्यग्रतः स्थितोऽपि तयोः कम्पसंपत्ति सा-
र्विकं कम्पयादुल्लं नालुम्पन्न शमयति स्म । शीतजं हि कम्पं वि-
शिष्टोऽग्निः शमयति, न तु सार्विकम् । तस्य तत्रायमर्थोवादि-
त्यर्थः । तयोरन्यसार्विकापलपेपि स्तम्भकर्मा लोकेर्ज्ञातायेवेति
भावः । 'अवर्ततास्तम्भ-' इति पाठे न स्तम्भविजित्वरीति नक्ष्य-
मासः । अलुम्पन्, 'शे सुवादीनाम्' इति भुम् ॥

दमस्यसुः पाणिममुष्य गृहृतः
पुरोधया संविदधेतरां विधेः ।
महर्षिणवाङ्मिरमेन साङ्गता
पुलोमजामुद्रहतः शतक्रतोः ॥ ४५ ॥

दमेति ॥ दमस्यसुः पाणि गृहृतोऽमुष्य नक्ष्य संवेधितो
वेवाहिकस्य श्रौतस्य विधेः साङ्गता अङ्गमाहित्यं पुरोधया संवि-
दधेतरां नितरां साकल्येन चक्रे । प्रधानमात्रं न केन कृतम्, अ-
ङ्गानि तु पुरोधया कृतानीति भावः । कस्य केनेव—पुलोमजामु-
द्रहतः परिणयनः शतक्रतोः संवेधितो विधेः साङ्गता आङ्गिरसेन
महर्षिणा गृहस्पतिनेव ॥

स कौतुकागारमगान्पुंश्रिभिः
सहस्रगन्ध्रीकृतमीक्षितुं ततः ।
अधात्महसाक्षतनुत्रमित्रता-
मधिष्ठितं यन्मखलु जिष्णुनामुना ॥ ४६ ॥

स इति ॥ ततो वेवाहिकविधेरनन्तरं य नलः पुंश्रिभिरन्तः-
पुराङ्गनाभिरीक्षितुं वधूवरचण्डीददर्शनाय सहस्रगन्ध्रीकृतं तृणका-

१ 'अत्र क्रमवर्गमनद्वन्द्वरूपकारणाय जातयः साम्यकल्पनवृत्तारूप-
काद्योनुरूपनविशेषोक्तत्वात्' इति जीवानुः । २ 'प्रापुः' इति पाठ-
विधिवः संविदधेतरासं' इत्यन्वयः, इति सुखावबोधः । ३ 'सहस्रगान्' इति पाठ-
कोट्टी शोभायाम्—समता य सम्यक् यत्तान यस्यास्तामुच्यताम्'
इति सुखावबोधः ।

छादितचित्तबहुच्छिद्रगवाक्षं वधूवरसंवेशार्थं रचितशृङ्गारवेदिकं
कौतुकागारं कुतुहलावहं दूवीयवाङ्मुरादिनवमङ्गलद्रव्यसहितं गृ-
हमगाधयी । यद्गृहं जिष्णुना जयशीलेनामुना नलेनाधिष्ठितं स-
द्विलोकितुं नेत्रसहस्रावकाशरन्ध्रधारिणा सहस्राक्षस्य तनुश्रेण
कवचेन सह मिश्रतां साम्यमधाद्रभार । तदपि जिष्णुनेन्द्रेणाधि-
ष्ठीयते । खलूप्रेक्षायां निश्चये वा ॥

तथाशनाया निरशेषि नो द्विया

न सम्यगालोकि परस्परक्रिया ।

विमुक्तसंभोगमशायि मस्पृहं

वरेण वध्वा च यथाविधि व्यहम् ॥ ४७ ॥

तथेति ॥ वरेण वध्वा चाशनाया बुभुक्षा द्विया कृत्वा तथा
पूर्ववन्नो निरशेषि न निःशेषिता । आनुति न भुक्तमित्यर्थः ।
तथा—परस्परक्रियान्योन्यं चेष्टादिव्यापारोऽपि द्वियैव सम्यक्सं-
मुखदर्शनेन नालोकि न विलोकितः । किंतु दृगन्तमात्रेणेत्यर्थः ।
तथा—व्यहं दिनत्रयं यथाविधि विमुक्तसंभोगं त्यक्तसुरतं यथा
तथा परं सस्पृहं सुरतेच्छासहितं यथा तथाशायि शयितम् । व्य-
हमिति सर्वत्र योज्यम् । विष्यतिक्रमभयादिनत्रयं ताभ्यां सह
भुक्तम्, अन्योन्यं विलोकितम्, सह सिद्धितं च । परं लज्जया न
यावत्सुति भुक्तम्, नाशोपाङ्गं दृष्टम्, न च चुम्बनालिङ्गनादिपूर्वं
शयितमित्यर्थः । 'एकत्र शयनं त्रिरात्रं वक्ष्ये च' इति विधिः ।
अशनाया, 'अशनायोद्व्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेपु' इति
साधुः । व्यहं, समाहारे द्विगौ 'राजा हः-' इत्यादिना टच् ।
'न संख्यादेः समाहारे' इत्यङ्गादेशाभावः । 'रात्राङ्गाहाः पुंसि'
इति पुंसवम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । व्यहं विमुक्तसंभोग-
मिति योजना ॥

कटाक्षणाज्जन्यजनैर्निजप्रजाः

कचित्परीहासमचीकरत्तराम् ।

धराप्सरोभिर्वरयात्रयागता-

नभोजयद्भोजकुलाङ्कुरः कचित् ॥ ४८ ॥

कटाक्षेति ॥ भोजकुलस्य भीमपूर्वजभोजालयक्षत्रियवंशस्या-
ङ्कुर इवाङ्कुरो बालो दमः कचिद्भीमदृक्पथागोचरे कस्मिंश्चिद्देशे
जन्यजनैर्वारयात्रिकैर्नलपक्षीयैः सह निजाः प्रजाः परिहासपात्र-
भूतपीरवारक्षीमुखयास्ताभिः प्रयोज्याभिरित्यर्थः । कटाक्षणाक्षेत्र-
संज्ञया परीहासं श्लेषवक्रोक्तयादिनार्थान्तरपददर्शनरूपमुपहासम-
चीकरत्तरामतिसरां कारयामास । तथा—कचिच्च वरयात्रया निमि-
त्तेनागतान्नलपक्षीयानन्यानाजलोकान्धराप्सरोभिर्वासीस्त्रैरिणीसैर-
न्ध्रीप्रभृतिभिः पुरमुन्दरीभिर्वाङ्गनाभिरभोजयद्भोजनमकारयत् ।
परिषेपणार्थं काश्चित्सहभोजनार्थं काश्चिदादिष्टवानित्यर्थः । विवाहे
कनीयसामेवोपहासकारणयोग्यत्वादङ्कुरपदप्रयोगो युक्तः । कटा-
क्षणाङ्गात् 'तत्करोति-' इति ण्यस्ताङ्गुद । निजप्रजाः, 'हक्रोः'
इति कर्मत्वम् । आगतान्, भुजेः प्रत्यवसानार्थत्वात् 'गतिबुद्धि-'
इति कर्मत्वम् । अभोजयत्, 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति पर-
स्मैपदम् ॥

तमेव प्रकारमाह—

स कंचिदूचे रचयन्तु तेमनो-

पहारमत्राङ्गुरुचेर्यथोचितम् ।

पिपासतः काश्चन सर्वतोमुखं

तवार्पयन्तामपि काममोदनम् ॥ ४९ ॥

स इति ॥ स दमः कंचित् नलपक्षीयमेवमुचे । स्वजनमुखे-
नेति शेषः । अङ्ग हे वारयात्रिक, अत्र पात्रे । आसु परिवेषिकासु
मध्ये वा । काश्चन स्त्रियस्त्व रचुरभिलापस्य यथोचितमुचितान-
तिक्रमेण तेमनाख्यस्य व्यञ्जनस्योपहारमानयनं रचयन्तु कुर्वन्तु
यावदभिलाषं तेमनमानयन्तु किमिति प्रश्नकालः (कुः), एता
एवं कुर्वन्तु, त्वं भुङ्क्ष्वेति भोजनोपदेशो वा । एवमुत्तरत्रापि ।
तथा—पिपासतरतुपालोस्त्व पानार्थं सर्वतोमुखं जलमप्यर्पयन्तं
ददतु । तथा—ओदनमपि कामं यथेच्छमर्पयन्ताम् ।

परिहासस्तु ॥ अत्र आसु मध्ये । विविक्ते स्थाने वा । अ-
ङ्ग रचेः स्तनजघनाद्यङ्गानां रुचेर्दर्शनाद्यभिलापस्योचितं यथा भ-
वति तथा तव मानसोपहारमपहरणं रचयन्तु । स्तनादिदर्शना-
दिनान्तःकरणहरणं कुर्वन्निवत्यर्थः । कायकान्तेर्होतोः सौन्दर्याति-
शयान्मनोहरणं कुर्वन्निवति वा । तथा—पिपासतश्चुम्बनेच्छोस्त्व
सर्वतो नेत्रादिचुम्बनस्थाने दर्शनमात्रेण कामस्य हर्षकरं सुखमर्प-
यन्ताम् । बहूनां चुम्बनस्थानानामेकत्र मुखे वर्तमानत्वान्मुखमेव
तव ददत्वित्यर्थः । अथ च—कामस्य हर्षकरं वराङ्गमपि चुम्ब-
नार्थमर्पयन्ताम् । अथ च—मुखं पिपासतस्त्व सर्वदा वराङ्गमेव
ददतु । 'स्यात्तेमनं तु निष्ठानम्' इत्यमरः । पूर्वव्याख्याने तवे-
त्युभयत्र योज्यम् । मुखं सर्वत इति, 'उभयसर्वतसोः-' इति द्वि-
तीया । तव, ते इति च संश्रद्धासामान्ये षष्ठी ॥

मुखेन तेनोपविशत्वसाविति

प्रयाच्य सृष्टानुमतिं खलाहसत् ।

वराङ्गभागः स्वमुखं मतोऽधुना

स हि स्फुटं येन किलोपविश्यते ॥ ५० ॥

मुखेनेति ॥ काचित्खला वक्रोदयादिभाषिणी हे वारया-
त्रिक, असौ मत्सखी पुरुषो वात्र स्थाने ते तव मुखेनोपलक्षित-
त्वात् । संमुखमिति यावत् । त्वदुपायेन वा । त्वदाज्ञयेति यावत् ।
त्वया सह भोजनार्थं तव पुरस्तादा । भोजनार्थमुपविशत्विति
प्रयाच्य संप्रार्थ्यं मुखेनोपविशत्विति सृष्टा दत्तानुमतिरनुज्ञा येन
तं वारयात्रिकं पश्चाद्दहसत् । हासे कारणमाह—हि यस्माद्येन सा-
धनेन किलोपविश्यते स हि वराङ्गभागो गुह्यदेशः । अमुना ज-
नेन स्वस्यात्मनो मुखं स्फुटं निश्चितं मतः । मुखेन करणेनोपविश-
त्वित्येवमर्थपरं तद्वचनमज्ञात्वा तेनानुज्ञायां दत्तायां कटिदेशाधः-
प्रदेशेन किलोपविश्यते इत्येवं वदतानेन स्वमुखं वराङ्गत्वेन मतं
यस्मात्, तस्माद्वाक्यं युक्तमित्यर्थः । सर्वजनबोधपुरःसरं जहासेति
वा । अथच—ते मुखेनोपविशतु, अपितु पुरीषोस्मार्गार्थमुपवि-
शत्विति प्रयाच्य तदीयं जुगुप्सितमर्थमगृहीत्वा सृष्टानुमतिं तम-
हसत् । 'मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि' इति विश्वः ॥

१ 'अभोमयोत्पथ्येवोर्विवाक्षितत्वेन प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतत्वेन' इति
जीवातुः ।

युवामिमे मे स्त्रितमे इतीरिणी
गले तथोक्ता निजगुच्छमेकिका ।

न भास्यदस्तुच्छगलो वदन्मिति

न्यधत्त जन्यस्य ततः पराकृपत् ॥ ५१ ॥

युवामिति ॥ इमे पुरोवर्तिन्यौ युवां मे मम (तेन) स्त्रितमे
उत्तमे स्त्रिया भवादौ स्त्रीरक्षे न दष्टे इतीरिणी वदतः स्तुवतः ।
अथच—मरसंभन्धिन्या प्रियतमे भवेतामिति वा परिहायाद्ददतः ।
कदाचिज्जनस्य वरपक्षीयस्य गले तथा यथा स्वयोच्यते तथेयुक्त्वा
तथोद्देश्योर्मध्ये एकिका एकैव निजगुच्छं रज्जुस्थाने हारविशेषमेव
युक्त्वा न्यधत्त । इतीति किम्—हे जन्य, एवं अद् पूर्वोक्तं इमे
मे इति शब्दं वदन्कुर्वन्, तु पुनश्छगलश्छागो न भासि । अ-
पितु एवं शब्दं कुर्वन्छाग एव स्फुरसि । अथच—तुच्छः स्तन-
शून्यो गलः कण्ठो यस्य एवंभूतो न भासि । अजस्य गले स्तनो
तिष्ठतः, एवं तु तादृक्शब्दोऽपि स्तनशून्य इति कारणान्न शोभते ।
अथच—रज्जुरहितकण्ठो न भासीति रज्जुस्थाने हारं धत्ते स्मेयु-
भयतो लम्बमानो हार एव गलस्तनस्थाने भवत्वित्यर्थः । ततो-
ऽनन्तरं परा द्वितीया रज्जुवद्धारमेव श्वाजतिव तमाकृपकण्ठे
बद्धा दूरं तिनाय । अजो हि मिमेमे शब्दो रज्ज्वा कण्ठे बद्धा
कृप्यते इति परिहासः । अथच—रिक्तकण्ठो प्रायरहितो न भा-
सीति निजगुच्छं स्वहस्तस्थितं पल्लवस्तवकं गले मुखान्तः न्यधत्त
नितरां बलाक्षिपेत्, द्वितीया च दत्तपल्लवप्राप्तं क्षागमिव चक्रेपति
परिहासः । अथच—पूर्वमस्मत्पुनः कुर्वन् तुच्छगलो हाररहित-
कण्ठो न भासीति वदन्ती गले हारं परितोपवशाच्छिपेति वा ।
यद्वा अस्मत्प्रेम्णा भवत्यो मे प्रियतमे इति वदन् एवं शून्यकण्ठो
न भासि मयापि एवं वरणीय इति मालास्थाने हारमेव चिक्षेप ।
परा च य(त)त्रैव श्वा परिहासमिषेण संभोगार्थमेव चक्रेपति
भावः । मिमेमे इति परिहासपक्षे युवामिति त्रिन्दुच्युतकेन । एवं
वदन्पुत्रा तरुणश्छगल इति वा योज्यम् । अकृपन् लङ् ॥

नलाय वालव्यजनं विधुन्वती

दमस्य दास्या निभृतं पदेर्पितात् ।

अहासि लोकैः सरटात्पटोऽज्झिनी

भयेन जङ्घायतिलङ्घिरंहमः ॥ ५२ ॥

नलायेति ॥ नलाय नलार्थं वालव्यजनं मयूरपिच्छतालवृन्तं
चामरं वा विधुन्वती कम्पयन्ती नलसेवापरा काचिसुन्दरी द-
मस्य दास्या निभृतं गुप्तं यथा तथा पश्चाद्गाल्य पदे चरणममोपे-
र्पितान्मुक्तसरटाकृक्कलासाद्भयेन पटमुज्ज्वल्येवंशीला त्यक्तवस्त्रा
दिगम्बरीभूता सती लोकैरहासि हसिता । जनहासे हेतुरभूदि-
त्यर्थः । किंभूतात्पर्यदात्—जङ्घाया आयतिर्दध्यं तल्लहयत्येवंशीलं
रंहो वेगो यस्य तस्मात् । अत एव भयहेतोः । सरटस्योपचारोहणं
जातिस्वभावः ॥

पुरःस्थलाङ्गलमदात्सला वृमी-

मुपाविशत्तत्र ऋजुर्वरद्विजः ।

पुनस्तदुत्थाप्य निजामतेर्वदा-

ऽहसच्च पश्चात्कृतपुच्छतत्प्रदा ॥ ५३ ॥

पुर इति ॥ काचिरलला धूर्ता समागताय कस्मैचिद्विज्ञाय
पुरःस्थमग्रे स्थितं लाङ्गलं पुच्छं यस्यां क्रियायां तद्यथा तथा कर्मा-
कारां वृमीमृषीणामासनमदात्तवती । वरः श्रेष्ठः । वरस्य नलस्य
वा । द्विजस्तत्र तस्यां पुरःस्थलाङ्गलायामेव वृत्त्यामुपाविशदुप-
विष्टः । यतः—ऋजुस्तस्याः कौटिल्यमजानानः । सा च खला
निजामतेः स्वीयाज्ञानस्य आसनं मया आख्याऽन्यथा स्थापितम्
इति वदा । स्वाज्ञानं नाटयन्तीत्यर्थः । तं पुनरुत्थाप्य पश्चात्कृतं
पुच्छं यस्याः सा एवंभूता चासौ सा च वृमी तां प्रवृत्तिं प्र-
दत्त्येवंभूता मत्यहसत् । उपविष्टस्योरुद्वयमूलान्तरे स्थितमासन-
पुच्छं शिखमिव भविष्यति इति बुध्या मया पुरोलाङ्गलमासनं
क्षिप्तम्, अयं तु मदभिप्रायमजानानोऽचतुरः पशुतुल्यः । पशोश्च
पश्चादेव पुच्छेन भवितव्यमिति ज्ञापयितुं परिहासयुक्तं तां पश्चा-
त्पुच्छं ददानाऽहमदिति भावः । अज्ञया मयोपहासनानहस्योप-
हासाय प्रवृत्तमिति केचित् । आसनस्थापनानभिज्ञाया निजयाः
स्वमनसा अमतेर्वदति वा । 'ऋषीणामासनं वृषी' इत्यमरः ॥

स्वयं कथाभिर्वरपक्षमुभूवः

स्थिरीकृतायाः पदयुग्ममन्तरा ।

परेण पश्चान्निभृतं न्यधापय-

द्दर्शं चादर्शतलं हमन्खलु ॥ ५४ ॥

स्वयमिति ॥ कश्चित्खलः परिहासचतुरः स्वयं स्वेनैव कथा-
भिर्महामद्वयादिवाताभिः स्थिरीकृतायाः कथाश्रवणप्रवर्गीकृताया
वरपक्षमुभूवो नलपक्षीयायाः सुन्दर्याः । वरस्य पक्षे पार्श्वे स्थि-
ताया वा । पदयुग्ममन्तरा चरणद्वयमध्ये परेण स्वमर्त्येन प्रयोज्ये-
न निभृतं गुप्तं यथा तथा पश्चाद्भागोनादर्शतलं दर्पणं न्यधापयद्-
न्यधापयत् । हमन्मन्य प्रनिविभितोरुजघनकामसदनं तं दर्पणं
द्दर्शं च । भगादिदर्शनादेव हासः । पश्चादनन्तरं वृद्धेति वा ।
पदयुग्मम् । 'अन्तरान्तरं' इति द्वितीया ॥

अथोपचारोद्धरचारुलोचना

विलासनिर्वासितधैर्यमपदः ।

सरस्य शिल्पं वरवर्गविक्रिया

विलोककं लोकमहाभयम्मुहुः ॥ ५५ ॥

अथेति ॥ अथ कामरहितकवलपरिहासानन्तरं वरवर्गाणां
नलपक्षीयराजसकुलां विक्रिया मनोविकारो याभ्यन्ताः । यामां
दर्शनेन नलपक्षीयाणां कामविकारो भवति ता वराङ्गना विलोक-
कं दृष्ट्वां लोकं मुहुरहासयन् । तद्वादिदर्शनममुपपन्नकामविकारं
वरलोकं दृष्ट्वा लोकोऽहमदिति भावः । कीदृश्यः—उपचारे कटा-
क्षक्षेपादिना स्वापुरागजापकं प्रीतिविलोकने विषये उद्धुराण्युमु-
कानि चारूपयतिविशालानि चतुराणि लोचनानि यामां ताः ।
तथा—विलासः कटाक्षविक्षेपादिभिः कृत्वा निर्वासितास्याजिता
धीराणां विलासिनो धैर्यमपदो याभ्यन्ताः । तथा—सरस्य शिल्पं
कृतिरतिसुन्दर्यः । उपचारे परिषेपणाद्बुद्धुराश्च ताश्चारुनेत्राश्चेति
वा । उपचारोद्धरचारुलोचनां विलासिन्याजिता धैर्यमपदेन
तस्य सरस्य शिल्पं विलसितं कर्तुं वरवर्गविकारदर्शिनं लोकं
मुहुरहासयति वा । स्वाशयज्ञापनोत्पुच्छाणि चारुणि नेत्राणि

यासु । तथा—विलासः पूर्वोक्तेरेव त्याजिता धैर्यसंपन्नाभिः, यासु वा । तथा—कामजनिता वरवर्गस्य विप्रिया विकाराः कष्टां वि-
लोककं लोकं मुदुरहास्यमिति वा । इदानीं कामचेष्टापुरःसरं
परिहासः प्रवृत्त इति भावः ॥

तदेवाह—

तिरोवलङ्करोजनालया

स्मिते स्मितं यत्खलु यूनि बालया ।

तथा तदीये हृदये निखाय त-

द्व्यधीयतासंमुखलक्ष्यवेधिता ॥ ५६ ॥

तिर इति ॥ कस्मिंश्चिद्युनि तरुणे स्मिते सानुरागं हसिते सति
कयाचिद्बालया तिरो वर्कं यथा तथा वलङ्करोजनालया वलितः
(वलन्) मुखकमलस्य दण्डो ग्रीवा यया (स्याः) एवंभूतया सत्या
यस्मितमीपदहासि । तथा बालया तदीये हृदये हसितुर्ध्वसि
तस्मितमेव निखाय गन्तिवा आरोप्यासंमुखस्य लक्ष्यस्य वेद्यस्य
वेधिता वेधकता व्यधीयत कृता । खलुप्रेक्षे । पराङ्मुखलक्ष्यवेध-
कत्वं धनुर्विद्यायां निपुणस्यैव भवति । यः पराङ्मुखः संलक्ष्यं
विध्यति । पराङ्मुख्यापि तस्मिन्नास्मानुरागो निवेशित इत्यर्थः ।
स्मितं लज्जा चानुरागमूचिका । मया स्वानुरागद्योतनार्थं हास्ये
कृतेऽनया हास्यपूर्वं लज्जितं चेत्तर्हीयं मय्यनुरक्तेति निश्चितवन्तं
तस्मितमेव कामयाणीभूय न्यपीडयदिति भावः । बालत्वादपि
वलितग्रीवपथम् । ग्रीवा तु संमुखमेव हसति । स्मिते, स्मितमिति
कर्तारि भावे च क्तः । वेधिता, विधेसौदादिकात्ताच्छीले णितिः ॥

कृतं यदन्यत्करणोचितत्यजा

दिदृक्षु चक्षुर्यदवारि बालया ।

हृदस्तदीयस्य तदेव कामुके

जगाद वार्तामखिलां खलं खलु ॥ ५७ ॥

कृतमिति ॥ करणस्य कर्तव्यस्योचितं परिवेषणादि त्यजति
नयः बालया यदन्यदप्रभुत्वं व्यापारान्तरं कृतम् । तथा—पुनः
पुनः दिदृक्षु दर्शनेच्छु किंचिद्वृणन्तमाग्रेण द्रष्टुं प्रवृत्तमपि चक्षुर्यद-
वारि अर्थापरिवर्तितम् । तदेवान्यकरणचक्षुर्वारणरूपं द्वयमेव
कामुके विषये तदीयस्य हृदो बालासंयन्धिनो मनसोऽखिलां
वार्तामाशयं जगाद । यतः—खलं सूचकम् । खलुप्रेक्षे निश्चितं
वा । दुर्जनो ह्यन्यदीयमनोगतमन्यस्य निवेदयति । लज्जानुभाव-
यशादियं मय्यनुरक्तेति सोज्ज्यासीदिति भावः । 'खले' इति पाठे
स्वाशयद्योतनपरेऽज्ञानचतुरे इति कामुकविशेषणम् ॥

जलं ददत्याः कलितानतेर्मुखं

व्यवस्यता साहसिकेन चुम्बितम् ।

पदे पतद्धारिणि मन्दपाणिना

प्रतीक्षितोऽन्येक्षणवञ्चनक्षणः ॥ ५८ ॥

जलमिति ॥ किंचिद्विपासुं जलं पाययमानायाः पादप्रक्षा-
लनार्थं वा कस्मैचिज्जलं ददत्याः । अत एव कलितानतेर्नन्नीभूता-
याः कस्याश्चिसुन्दर्याः समीपवर्ति मुखं जनमध्ये चुम्बितं व्यवस्य-

ता कृतोद्यमेन । अत एव साहसिकेनाविचार्यकारिणा केनचित्कामु-
केन पतद्धारिणि पदे मन्दपाणिना विलम्बार्थं विरलाङ्गुलिस(प)-
ङ्गलज्जलपाणिना सता । पादप्रक्षालनालसपाणिना वा सता ।
अन्यस्यां चुम्बनसामग्र्यां सत्यामेकपङ्क्तिनिविष्टानामन्येषां तत्र वि-
चरतां वा । ईक्षणस्य दर्शनस्य । ईक्षणानां नेत्राणां वा वञ्चनार्थं
प्रतारणार्थमनीक्षणार्थं क्षणोऽवसरः प्रतीक्षितो विलम्बेन गवेपितः ।
पानपक्षे—पदे चरणे विरलाङ्गुलिस्यः पतद्धारि यस्मिन्नेवंभूते ।
पादप्रक्षालनपक्षे—पतद्धारिणि पदे मन्दपाणिनेति योज्यम् । अ-
न्यानिरीक्षणावसरं प्रतीक्ष्य तन्मुखं चुचुम्बेति भावः ॥

युवानमालोक्य विदग्धशीलया

स्वपाणिपाथोरुहनालनिर्मितः ।

श्लथोपि सरूपां परिधिः कलानिधौ

दधावहो तं प्रति गाढबन्धनाम् ॥ ५९ ॥

युवानमिति ॥ विदग्धशीलया चतुरया कयाचित्सुन्दर्या यु-
वानं किंचित्करणमालोक्य कलानां सकलविद्याचानुर्याणां निधौ
स्थानभूतायां स्वाशयज्ञायां प्रियमख्याम् । अथ च—सखीरूपे
चन्द्रे स्वपाणिभ्यामेव पाथोरुहनालाभ्यां कमलनालाभ्यां निर्मितो
रचितः कण्ठाश्लेषरूपः परिधिः श्लथोऽपि शिथिलबन्धोऽपि तं
नेत्रलक्ष्यं युवानं प्रति लक्ष्यीकृत्य गाढबन्धतां दृढबन्धनत्वं दधौ
बभार । अहो आश्चर्यं । कलानिधौ च परिवेपो युक्तः । श्लथस्य गा-
ढत्वविरोधात्सरूपां चन्द्रे वा कृतस्यालिङ्गनस्य परिधेश्च बन्ध-
नस्वरूपत्वादाश्चर्यम् । मदालिङ्गनेच्छुरियं स्वाशयज्ञापनाय सखी-
मालिङ्गितवती मामेवाल्लिङ्गतेति तदाशयमज्ञासीदिति भावः ॥

नतभुवः स्वच्छनखानुविम्बन-

च्छलेन कोपि स्फुटकम्पकण्टकः ।

पथो ददत्याश्चरणे भृशं क्षतः

सरस्य वार्णैः शरणे न्यविक्षत ॥ ६० ॥

नतेति ॥ सरस्य बाणैर्भृशं क्षतो नितरां पीडितः । अत एव
स्फुटः प्रकटः सारिवकः कम्पः कण्टका रोमाञ्चाश्च यस्य स कोपि
कामी स्वच्छनखेषु तदीयनिर्मलनखेष्वनुविम्बनच्छलेन प्रतिबि-
म्बव्याजेन पथो दुग्धं जलं वा परिवेषयन्त्याः पाययमानायाः क-
स्याश्चित्तभ्रुवश्चरणे एव शरणे रक्षितृणी न्यविक्षत प्राविशत् ।
कामपीडाशान्त्यर्थं चिरं चरणावलोकनव्याजेन प्रार्थनप्रणतिसंज्ञा-
मकार्षीदिति भावः । भीतः सकम्पो बाणैः सशल्याः सन् किंचिच्छ-
रणं विशति । क्षत इवेति लुप्तोपेक्षा वा । 'चरणोऽस्त्रियाम्' इत्य-
मरोक्तेश्चरणे द्वितीयादिवचनान्तम् । 'चरणौ' इति च पाठः ।
'शरणम्' इति पाठे चरणरूपद्वयं रक्षितारमिति व्याख्येयम् ।
न्यविक्षत, 'नेर्विशः' इति तैत्ति ॥

मुखं यदस्मायि विभुज्य सुभुवा

हियं यदालम्ब्य नतास्यमासितम् ।

१ 'चरणे इति द्वितीयादिवचनान्तम्, सप्तम्यन्तमित्यपि' इति सुखा-
वबोधः । २ 'तापहृवोपेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगादत्र' इति जीवातुः ।

अवादि वा यन्मृदु गद्गदं युवा

तदेव जग्राह तदासिलप्रकम् ॥ ६१ ॥

मुखमिति ॥ तथैवान्यथा वा सुभ्रुवा विभुज्य मुखं वक्रीकृत्य यदस्यापीपद्वासि । तथा—द्विजमालम्ब्य लज्जामाश्रित्य नतासं नम्रमुखं यथातथा यदासितं स्थितम् । मृदु मञ्जुलं गद्गदमस्पष्टवर्णं यथा तथा यद्वादि । युवा तदेव त्रयं तस्या आसितस्या लम्ब-कम् । प्राप्तिनिश्चायकमित्यर्थः । जग्राह । ज्ञातवानित्यर्थः । स्मिताणुभाववशादियं मया लब्धैवेति निश्चिकायेति भावः । वा समुच्चये ॥

विलोक्य यूना व्यजनं विधुन्वती-

मवाप्तमन्वेन भृशं प्रसिध्विदे ।

उदस्तकण्ठेन मृगोष्मनाटिना

विजित्य लज्जां दृष्ट्वा तदाननम् ॥ ६२ ॥

विलोक्येति ॥ यूना व्यजनं विधुन्वती चालयन्ती सुन्दरी मकसाद्विलोक्य तदृशनादेवाप्तमन्वेन प्राप्तमाश्रित्य भावेन सता भृशं प्रसिध्विदे । सात्त्विकः स्वेदः प्राप्त इत्यर्थः । आनन्दोद्भक्तो मनोविकारः सखम् । तमेव प्रस्वेदं निहोतुं मृगं अलोकमुष्माणं प्रस्वेदनिमित्तं संतापं नायति एवंशीलनाभिनयता स्वेदापाकरणव्याजेनोदस्तकण्ठेनोर्ध्वोद्भूतमुखेन सता लज्जां विजित्य परित्यज्य तदाननं तस्या मुखं दृष्ट्वा । स्वकामपीडाज्ञापनार्थं तथापश्यदिति भावः । प्रसिध्विदे, पोषदेशत्वात्पचम् । 'प्रसिध्विदे' इति पाठ-श्रित्यः ॥

स तत्कुचस्पृष्टकचेष्टिर्दोर्लता-

चलदलामव्यजनानिलाकुलः ।

अवाप नानानलजालशृङ्खला-

निबद्धनीडोद्धवविभ्रमं युवा ॥ ६३ ॥

स इति ॥ स पूर्वोक्तो युवा व्यजनं चालयन्त्यामन्याः पूर्वो-क्तायाः स्त्रियाः कुचयोः स्पृष्टकाल्यमालिङ्गनं चेष्टते करोति एवं-शीला दोर्लता बाहुवली तस्याः संबन्धि चलदलामं चपलपणतुल्यं व्यजनं तालवृत्तं तस्यानिलेन कम्पनमंजातवायुना आकुलो विवशी-कृतः स्तनस्पर्शोभुजचालितव्यजनविलोकनमात्रमंजातानुरागतरलः सन् नानानलानामनेकशरकाण्डानां जालस्य सङ्घस्य (नेलनालानां नलदण्डानां वा) या शृङ्खला निर्वन्धनहेतुत्वात्तेषां परस्परप्रथ-ननिमित्तः पञ्जरमया तितरा बद्धः संकुचितप्रचारीकृतो यो नी-डोद्धवः पक्षी तस्यैव विभ्रमः पञ्जरमय एव यद्विदिष्टं भ्रमणम् । अथ च—तस्य विलाससामर्थ्यमावाप । जनसंमर्दप्यनुरागातिशया-व्यजनचालनचलद्भुजान्तवार्तितकुचयोः परस्परयापि संस्पर्शं सांम-गिकप्रीत्या साक्षादिव तत्कुचस्पृष्टकालिङ्गनमनुभवजनशङ्कया य-थेष्टं चेष्टितुमशक्तः कामानुरः पञ्जरबद्धपक्षिनिर्वन्धमिवानुवभूवेति

१ 'अत्रागन्तुयेन धर्मस्वेदेन सङ्गमसात्त्विकमन्दगुदमासीत्तालकायः'

इति जीवानुरः । २ 'चेष्ट' इति पाठो जीवानुसुखावबोधोपासनात् ।

३ 'नानानलनाल-' इति पाठे 'नलनालानां शरकाण्डदण्डानाम्' इति व्याख्येयम्—इति सुखावबोधः । जीवानावपि 'नलनाल-' इत्येव पाठो लभ्यते ।

भावः । लतायाश्चलदलत्वं युक्तम् । व्यजनचालनव्याजाचलतो भुजस्यापि स्तनसंस्पर्शं स्पृष्टकालिङ्गनत्वं युक्तम् । 'नलनाल-' इति पाठः । 'गलनाल-' इति पाठे नानाविधाः कण्ठनालसंब-न्धिन्यः कण्ठबन्धनकारिण्यः शृङ्खला इत्यर्थः ॥

अवच्छटा कापि कटाक्षणस्य सा

तथैव भङ्गी वचनस्य काचन ।

यथा युवभ्यामनुनाथने मिथः

कृशोपि दृतस्य न शेषितः श्रमः ॥ ६४ ॥

अथेति ॥ सा कापि वर्णयितुमशक्या भावोलमनचतुरा कटा-क्षणस्य नेत्रप्रान्तवक्रवीक्षणस्यावच्छटा भङ्गिपरम्परा वा । तथैव तदुचितैव सा काचन कापि वक्रोक्त्यादिरूपा वचनस्य भङ्गी रच-नाप्यभूदिति शेषः । सा का—यया कटाक्षावच्छटया वचनभङ्गा च कथं युवाभ्यां मिथः परस्परमनुनाथनेऽन्योन्यप्राग्भने विषये कृशोऽप्यल्पोऽपि दृतस्य श्रमः प्रयासो न शेषितोऽवशिष्टोक्तः । यया कृत्या युवभ्यां न शेषित इति वा । आर्म्भेनैव चेष्टाविशेष-रचनाद्वारा त्वं किमेव्यसि, अहं वैय्यामीत्यादिप्रभतिश्रयाहृतस्या-नवमर इति भावः । यूनां वैदग्ध्यं सूचितम् । 'युवतिश्च युवा च' इत्यत्र 'युमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । कतेरि तृतीया चतुर्थी वा । शेषितः, 'तत्करोति-' इति ण्यन्तास्तिष्ठा ॥

पपी न कोपि क्षणमास्यमेलितं

जलस्य गण्डपमुदीतममदः ।

चुचुभ्य तत्र प्रतिविम्बितं मुखं

पुरः स्फुरत्याः स्मरकामुक्कभ्रुवः ॥ ६५ ॥

पपायिति ॥ कश्चिदकोपि युवा आस्येन मुखेन मेलितं योजितं करपुटे पानार्थं पुनं जलस्य गण्डपं पेयं जलं क्षणमात्रं न पपी । यतः—उदीतसंमद उपसानुरागः । तथापि किमिति न पपायित्यत आह—तत्राधरसंपृक्ते करपुटे पुनं प्रतिविम्बितं पुरः स्फुरत्या विलसन्त्या-स्मरकामुक्कभ्रुवो यस्यामन्या मुखं चुचुभ्य उदीतसंमदः सन्धा चुम्बितवान् जले । पीते प्रतिविम्बितमवगाण्यानार्थं गृहीते जले त-स्या मुखप्रतिविम्बे प्रतिविम्बितमिति जमुखचुम्बनदर्शनकोत्पृष्टलय-शास्त्रस्या यावदवस्थानं तावन्न पपी । गतायां तु प्रतिविम्बाभावा-त्परायिति भावः । पक्षिभ्यान्वे(न्ये)क्षणवच्चनं यावन्न पपी, तैरीक्षिते तु जले पपी । पुरः स्फुरत्या जले ददत्या एव मुख-मिति वा ॥

हरिन्मणेर्भोजनभाजनेऽर्पिते

गताः प्रकोपं किल वारयात्रिकाः ।

भुतं न शार्कैः प्रवितीर्णमन्ति व-

स्त्रिवेपदमेवं हरितेति बोधिताः ॥ ६६ ॥

हरिदिति ॥ हरिन्मणेर्नीलमणेर्भोजनार्थं भाजने पात्रेऽर्पिते पुरःस्थापिते सति पद्मावलीभ्रान्त्या शार्कपूर्णवभ्रान्त्या वा किल स्फुटं प्रकोपं नितरां रोपं प्रीता वारयात्रिका वरपक्षीया राजानो भीमसंयन्त्रिभिलैरिहिरिति बोधिताः । इति किम्—इदं वो युष्मभ्यं प्रवितीर्णं पात्रं शार्कैः पलाशादिदृष्टपलाशांशैस्तुकादिद्वयामयजन-

रेव वा न भृतं तदचितं पूर्णं वा । किंत्वोदनादियुक्तमपि हरिता
नीलया शिवपा भृतम्, न पद्मावली, नापि शाकेत्येवं ज्ञापिताः ।
ततस्तुष्टा इत्यर्थः । वारयात्रिकाः वरयात्रा प्रयोजनमेवाम्, 'प्रयो-
जनम्' इति टक् ॥

ध्रुवं विनीतः स्मितपूर्ववाग्भुवा
किमप्यपृच्छन्नविलोकयन्मुखम् ।
स्थितां पुरः स्फाटिककुट्टिमे वधूं
तदङ्घ्रियुग्मावनिमध्यवद्भट्टम् ॥ ६७ ॥

ध्रुवमिति ॥ विनीतो ध्रुवमाचारवानिव स्मितपूर्ववाग्मुखं नवि-
लोकयन्नपश्यन् युवा तस्या अङ्घ्रियुग्मस्यावनिमध्ये भूमिभागे बद्ध-
दग्योजितनेत्रः सन् पुरः स्फाटिकनिबद्धभूमौ स्थितां वधूं किमप्य-
पृच्छत् । अग्रे स्फाटिककुट्टिमप्रतिबिम्बिततद्गदर्शनसंजातस्मितः
पुनरपि भगदर्शनाश्रमेव गोष्ठीमिषेण तां स्थिरीचकारेति भावः ।
अधोदर्शनाश्रमेव मुखं न विलोकितम् । अयं श्लोकः क्वचित् ॥

अमी लसद्वाष्पमखण्डिताखिलं
वियुक्तमन्योन्यमभुक्तमार्दवम् ।
रसोत्तरं गौरमपीवरं रसा-
दभुञ्जतामोदनमोदनं जनाः ॥ ६८ ॥

अमी इति ॥ अमी जना रसास्वादविशेषानुरागादोदनमभु-
ञ्जत । किंभूतम्—लसद्वाष्पं विद्यमानोष्माणमीपदुष्णम् । त-
था—अखण्डितश्चास्रावखिलः संपूर्णश्च (तम्) । पाकेष्विच्छि-
न्नतण्डुलमिति यावत् । अभग्नमखिलं स्वरूपं यस्येति वा । तथा—
पाकसमये नवनीतक्षेपाद्वियुक्तमसंलग्नस्निग्धकम् । तथा—अमुक्त-
मलक्तं मार्दवं येन सुजातिशालिवीजत्वादातिकोमलम् । तथा—
रसोत्तरं स्वादुबहुलम् । तथा—गौरं चन्द्रधवलम् । तथा—अपी-
वरं जीरकादिसुजातिशालिवीजत्वात्सूक्ष्ममदीर्घतण्डुलम् । अत ए-
व—आमोदनं हर्षहेतुम् । परिमलबाहुल्याद्वा आमोदनम् । अ-
णुत्वे चागलद्वाष्पवत्, मार्दवात्यागेऽन्योन्यं वियुक्तवत्, अन्तः-
करणमार्दवे परस्परविरोध इति च विरोधाभासः ॥

वयोवशस्तोकविकस्वरस्तरां
तिरस्तिरश्रुम्वति सुन्दरे दशा ।
स्वयं किल सस्तमुरःस्थमम्बरं
गुरुस्तरां हीणतरा पराददे ॥ ६९ ॥

वय इति ॥ सुन्दरे जन्यजने दशा वयोवशेन निर्गच्छदागच्छ-
च्छैशवतारुण्यपारतन्त्र्येण लोकमीपद्विकस्वरानुलसितमण्डलौ स्त-
नौ यस्यास्तां वयःसंधी वर्तमानां मुक्तां (रथां) तिरस्तिरो वक्रं
यथा तथा (दशा) चुम्बति पश्यति सति सानुरागकटाक्षमात्रेणा-
पि चुम्बनजन्यं सुखमनुभवति । गुरुस्तरां तारुण्यभरपीवरदृढतर-
कुचा अपरान्या स्त्री तदनुरागाङ्गीणतरातिसलज्जा सती यथास्थान-
स्थितमपि स्वयमात्मनैव स्रस्तं स्थानच्युतं जातमिवोरःस्थमम्बरं

१ 'अत्र कल्पितसादृश्यान्मरकतभाजने' पञ्चभाजनभ्रान्तिनिबन्धनाङ्गा-
न्तिमदलकारः' इति जीवातुः । २ 'अत्र यूनः स्त्रीसंभाषणे पादावलोकनेन
मुखावलोकनादिति (रस्करण) भर्मेयोगादिनीतसौम्येक्षा' इति जीवातुः ।

हृदयावरणवत् बलाद्विगलितं कृत्वा पुनस्तदाच्छादनायाददेऽङ्गी-
चकार । सुग्धां प्रत्यनक्षरं हृदयावरणसंज्ञानं चकार । विदग्धस्त्री-
रीतिरीदृशी । अथ च—स्वमिमामल्पस्तरां सुग्धां त्वत्संभोगसह-
नां किं पश्यसि । किंतु पीनवनस्तरां त्वत्संभोगक्षमां मां पश्येति
स्वाशयज्ञापनायादृष्टमपि पीनवनस्तनयुगमदर्शयदिति भावः ।
हीणतरा, 'तसिलादिपु-' इति पुंवद्भावः ॥

यदादिहेतुः सुरभिः समुद्भवे
भवेद्यदाज्यं सुरभिर्ध्रुवं ततः ।
वधूभिरेभ्यः प्रवितीर्य पायसं
तदोषकुल्यातटसैकतं कृतम् ॥ ७० ॥

यदिति ॥ सुरभिः कामधेनुर्गौं । अथ च—सौरभ्ययुक्तः प-
दार्थः । समुद्भव उत्पत्तिविषये यस्यादिहेतुर्दुग्धादिद्वारा परम्परया
मूलकारणं ततो ध्रुवं तस्मादिव सौरभ्यधर्मयुक्तकारणादिव यदाज्यं
सुरभि भवेत्स्यात् 'कारणगुणा हि कार्ये समवयन्ति' इति सुरभि
भवितुमर्हति । तदाज्यमेभ्यो जन्यजनेभ्यो वधूभिः प्रवितीर्य परि-
वेष्ट्य पायसं क्षीरपक्वतण्डुलमसं तदोषकुल्यानां घृतप्रवाहरूपाणां
कृत्रिमावपसरितां तटयोः सैकतं कृतम् । पूर्वं पायसं परिवेष्ट्य त-
स्योपरि धाराप्रवाहरूपे घृते क्षिप्ते द्विधाभूय घृतमभितः स्थितं
पायसं शुभ्रश्वाद्धृतकुल्यासैकतमिव शोभते स्मेति भावः । आज्य-
सौरभ्यबाहुल्यमुक्तम् । यदाज्यमित्येव पाठः ॥

यदप्यपीता वसुधालयैः सुधा
तदप्यदः स्वादु ततोऽनुमीयते ।
अपि क्रतुर्धुधदधगन्धिने
स्पृहां यदसं दधते सुधान्धसः ॥ ७१ ॥

यदपीति ॥ यदपि यद्यपि वसुधालयैर्मनुष्यैः सुधामृतं न
पीता तदपि तथापि सुधारसाज्ञानेऽपि अदः आज्यं ततोऽमृतादपि
सकाशास्वादु मिष्टमित्यनुमीयते । यद्यस्मात्सुधान्धसोऽमृतात्ता दे-
वा अपि क्रतुर्धुधेनाग्निना दधगन्धिने विनाशितसौरभाय अ-
प्यस्मै घृताय स्पृहामिच्छां दधते । यागे हि हुतं घृतं देवा भु-
ञ्जते । यद्यमृतादधिकरसं नाभविष्यत्, तद्यमृतादा अपि देवा
यागानलविकृतगन्धमप्येतत्सानुरागं कथमभ्यवाहरिष्यन् । अ-
भ्यवहरन्ति तावत् । तस्मादमृतादपि विकृतगन्धमपि
घृतमधिकरसम्, किमुत स्पृष्टसौरभमिति भावः । मनुष्यैरपि सुधा
यस्मान्न पीता, अमृतान्धसोऽपि विशिष्टा (प्य) अस्मै यस्मात्स्पृ-
हयन्ति, तस्मादपि हेतोरदो घृतं सुधायाः स्वादुतरमनुमीयते ।
एकेऽन्तरसंवाहुद्विपूर्वममृतं नास्वादयन्त्येव, अन्ये च नित्यप्रा-
प्तामृता अपि यस्माद्धृताय स्पृहयन्ति, तस्मादेतदुदयादमृतादप्य-
धिकमेतदप्यनुमीयत इति वा । क्रतुर्धुधेन दधश्चासौ गन्धश्च
सोस्त्यस्येति कर्मधारयादिति । 'स्पृहेहीणितः' इति संप्रदानत्वम् ॥

अबोधि नो हीनिभृतं मदिक्रितं
प्रतीत्य वा नादृतवत्यसविति ।
लुनाति यूनः स धियं कियद्गता
निवृत्य बालादरदर्शनेषुणा ॥ ७२ ॥

अबोधीति ॥ असी बाला ह्रीनिभृतं बालवाहजावशादवि-
स्पष्टमितीव हेतोर्भावबोधकं भ्रुविक्षेपादि मम चेष्टितं नो अबो-
ध्यज्ञासीतिकम् । वाथवा प्रतीत्य ज्ञात्वाप्यननुरागाज्ञादतवतीत्येवं-
रूपां पुनःपुनर्जायमानां यूनो धियं संशयबुद्धिं कियन्तं मार्गं
गता अपि बाला निवृत्त्य परावृत्त्यादरदर्शनं सादरकटाक्षविलोकनं
तदपेक्षेण पुनः लुप्ताति स्म चिच्छेद । तद्विहितज्ञानपुरःसरं स्वानुरागं
प्रकटीचकारेत्यर्थः । तादृग्विलोकनान्मद्विहितं ज्ञात्वा ह्यं मध्य-
नुरक्तेति युष्मा निश्चिकायेति भावः । कियद्भूतेति, 'द्वितीयाश्रिता-'
इति समासः । कियद्यथा तथा गतेति क्रियाविशेषणं वा ॥

न राजिकाराद्धमभोजि तत्र कै-
र्मुखेन मीत्कारकृता दधदधि ।

धुतोत्तमाङ्गः कटुभावपाटवा-
दकाण्डकण्डूयितमूर्धतालुभिः ॥ ७३ ॥

नेति ॥ युग्मम् । तत्र भीमगृहे भोजनावसरे वा राजिकाभी
राद्धं साधितं दधि दधदधिमिश्रितं व्यञ्जनं तदुपयानिकार्याधी-
कारकृता मुखेन कैर्जन्यजननभोजि अपि तु सर्वेऽपि भुक्तम् । किं
भूतैः कैः—कटुभावपाटवाकटुवातिशयाद्भुतोत्तमाङ्गैः कम्पितशि-
रोभिः । तथा—भोजनकाले शिरःकण्डूयनस्य स्मार्त्तवचनेन निपि-
द्वत्वादकाण्डेऽकाले कण्डूयिते मूर्धतालुनी यस्तैः । मुखस्यैव भो-
जनसाधनत्वे सिद्धेऽपि मीत्कारादिविशिष्टवद्योतनार्थं मुखेनेत्यु-
क्तम् । राजिकाराद्धभोजनामियं जातिः ॥

वियोगिदाहाय कटुभवत्विप-
स्तुपारभानोरिव खण्डमाहतम् ।

सितं मृदु प्रागथ दाहदायि त-
त्खलः सुहृत्पूर्वमिवाहितस्ततः ॥ ७४ ॥

वियोगीति ॥ वियोगिनां स्त्रीपुंसानां पीडार्थं कटुभवन्त्य-
स्त्विपो रीतयो यस्यासङ्ख्येयस्तुपारभानोश्चन्द्रस्याहृतं खण्डमिव
सितं श्वेतम् । तथा प्राक्प्रथमं मृदु प्रथमस्पर्शसमये कोमलमथ
पश्चान्मुखप्रक्षेपानन्तरं तालुजिह्वादिर्लेक्षयान्तिशयादाहदायि दा-
हकारि भानीतम् । तत्राजिकाराद्धमभोजीति पूर्वोक्तान्वयः । तुपा-
रभानोः सकाशादाहतमिति वा । क इव—खल इव । किंभूतः—
पूर्वं सुहृदापात (आप्तो) रमणीयः, ततोऽनन्तरमहिमो धीरी ।
'रायी' इति कान्यकुब्ज (क)भाषायाम् ॥

नवौ युवानौ निजभावगोपिना-
वभूमिषु प्राग्विहितभ्रमिक्रमः ।

दशोर्विधत्तः स यदृच्छया किल
त्रिभागमन्योन्यमुखे पुनः पुनः ॥ ७५ ॥

नवाविति ॥ वयःसंघो वर्तमानौ नवावप्रगल्भावन एव नि-
जभावगोपिनीं स्वानुरागापहङ्गवरो कौचिषुवानावभूमिषु लोक-
व्यवहारायोग्येषु स्वायोग्येषु वानुद्देश्येषु वा वस्तुषु प्राक्पूर्वं वि-
हितः कृतो भ्रमेर्निरर्थकभ्रमणस्य क्रमः परस्परं यत्र येन वा एवं-
भूतं दशोर्नैत्रयोस्त्रिभागं तृतीयांशरूपं कटाक्षमन्योन्यमुखे पुनः

पुनर्विधत्तः स चक्रतुः । यदृच्छया किल । 'अन्यविलोकनवत्स्वे-
च्छामात्रेण क्रममासमन्योन्यमुखविलोकनं कुरुतः, नन्वनुरागेनेति
लोकप्रतीतिर्यथा स्यादेवं वस्त्वन्तरविलोकनव्याजेनान्योन्यमुखं पुनः
पुनः कटाक्षैर्वीक्षाचक्राते इति भावः । त्रिभागमिति पूर्ववत्स-
मर्थनीयम् ॥

व्यधुस्तमां ते मृगमांससाधितं
रसादशित्वा मृदु तेमनं मनः ।

निशाधवोत्सङ्गकुरङ्गजैरदः
पलैः सपीयूषजलैः किमश्रपि ॥ ७६ ॥

व्यधुरिति ॥ ते जन्यजना मृगमांसैः साधितं राद्धं संस्कृतं
मृदु तेमनाख्यं व्यञ्जनविशेषं रसाप्रीत्या भुक्त्वा मनो व्यधु-
स्तमां नितरां चक्रुः । इति किम्—अदभ्येमानं निशाधवश्चन्द्रमा-
स्यामङ्गे वर्तमानः कुरङ्गो हरिणस्तस्माज्जातः पीयूषजलरमृतरूप-
जलैः सह वर्तमानः पलमांसैरश्रपि किमप्यश्रपि किम् । रसातिश-
यान्मनसैवं तर्कितवन्त इत्यर्थः । तेमनस्यानितरां स्वादुत्सुक्ताम् ।
अश्रपि, 'आ पाके' इत्यस्मात्कर्मणि चिण घटादिवाग्निवाग्निस्त्वः ॥

परस्परकृतजद्वत्कृत्ययो-

रनङ्गमाराद्धमपि क्षणं प्रति ।

निमेषेणैव कियच्चिरायुषा
जनेषु यूनोरुदपादि निर्णयः ॥ ७७ ॥

परस्परैरिति ॥ परस्परस्याकृताचेष्टाविशेषादेव जातं कृतकृत्यं
संभोगसंमतिर्यथाः कयोश्चिपुनोः स्त्रीपुंसयोरनङ्गमाराद्धं मुरतं कर्तुं
यः क्षणः समयस्तं प्रायुद्दिश्य सदा क्रियमाणनिमेषापेक्षया किय-
च्चिरायुषा किञ्चिदधिककालमायुर्वर्तमानता यस्यैवंभूतेन कियच्चि-
रकालम्यायिना निमेषेणैववाक्षिपक्षसंकाशेनैव कर्मणा करणन वा
जनेषु मध्ये बहुषु जनेषु वर्तमानेषु सत्यपि निर्णयो निश्चय उद्-
पादि कृतः जानो वा । कदा संभोग इतीक्षितेन पृष्ठे सति नेष्ट्रे
निर्मोत्य केचिकाले स्थित्वा जने निद्रां सत्यागन्तव्यमिति रात्रि-
संकेतसमय इति निर्णयार्थीति भावः । उदपादि, 'चिण् ते पदः'
इति कर्तरि कर्मणि वा चिण् ॥

अहर्निशा वेति रताय पृच्छति

क्रमोष्णशीताभ्रकार्पणाद्विटे ।

ह्रिया विदग्धा किल तन्निषेधिनी

न्यधत्त संध्यामयुरेऽधरेऽङ्गुलिम् ॥ ७८ ॥

अहरिति ॥ विटे कामुके रताय आश्रयोः संभोगं कर्तुमहः,
निशा वेति उष्णकरधर्मोपलक्षितं दिनं वा, शीतांशुकरशोषोपल-
क्षिता रात्रिर्वा समय इति क्रमेण उष्णशीतयोरभ्रयोर्हपरि कार्पणा-
देव चेष्टिताकामपि पृच्छति सति विदग्धा चतुरा तत्प्रश्नाशयं
ज्ञात्वा ह्रिया उपलक्षिता अनश्वरमिहिनैव तन्निषेधिनी तयोर्दि-
ननिशयोर्निषेधं कुराणा संख्यावन्मयुरं रमणीयैश्चर्य स्वीयेष्टे
अङ्गुलिं न्यधत्तात्मवपयत् । अनन्वितमर्थं निषेधन्यः क्षियो मातः
किमित्येवं जातमित्याद्यभिप्रायाधरेऽङ्गुलिं स्थापयन्तीति जातिः ।
किल प्रसिद्धम् । लोकं चैवमेव प्रतीतिज्ञाता, सा तु तन्निषेधव्या-

जेन दिने रात्रौ चानवसरः, संध्यं रतसमय इत्यकथयदिति भावः । यद्वा—दिने स्यालोकात्, रात्रौ चन्द्रालोकात्, तद्वयमनुचितम्, किंतु सदान्धकारमलिना संध्यं रन्तुं योग्येति भावः ॥

क्रमेण कूरं स्पृशतोष्मणः पदं

सितां च शीतां चतुरेण वीक्षिता ।

दधौ विदग्धारुणितेऽधरेऽङ्गुली-

मनौचितीचिन्तनविस्मिता किल ॥ ७९ ॥

क्रमेणेति ॥ अयं श्लोकः श्लेषकः । कूरं भक्तम् । सितां शर्कराम् । किमिदमनेनानुचितं क्रियत इत्यनौचितीचिन्तनेन विस्मिता किल विस्मितेव । अरुणिते । यावकेनेत्यर्थः । भावः स एव ॥

क्रियत्यजन्नोदनमानयन्क्रिय-

त्करस्य पप्रच्छ गतागतेन याम् ।

अहं किमेष्यामि किमेष्यसीति सा

व्यधत्त नम्रं किल लज्जयाननम् ॥ ८० ॥

क्रियदिति ॥ कृतसुरतकालनिर्णयः स एव युवा क्रियदल्प-
भोदनं पुरःस्थां तां वीक्ष्य त्यजन् पात्रे स्थापयन्, क्रियदोदनं
स्वं प्रति पुनरानयन्स्वम्, करस्य भक्तपुरस्त्यागवशात्पुरोगमनेन
स्वं प्रति भक्तानयनवशादागमनेन च, क्रमेण त्वां प्रत्यहं किमे-
ष्यामि, एवं वा मां प्रति किमेष्यसीति यां पप्रच्छ । सा आननं
नम्रं व्यधत्त लज्जया किल । किलेल्यलीके । लोकप्रतीतां अनया
लज्जया मुखं नम्रीकृतमिति । तत्त्वतस्तु मुखनम्रीकरणेनाहमाग-
मिष्यामीति स्वं दर्शितवतीति भावः । तं वीक्ष्य मुखं नम्रीकृत्य
स्वचरणौ पश्यन्ती त्वमेवागत्य मच्चरणयोः पतेति वा भावः ।
भोजनसमये भोक्ता क्रियन्तमोदनमग्रे विभज्य स्थापयति, कि-
यन्तं दध्यादिना सह भोक्तुं गृह्णातीति जातिः । क्रियन्तं त्यज-
न्वहुत्वापुनर्देवानः, क्रियन्तं च पुनः पात्रं प्रत्यानयन्निति वा ॥

यथामिपे जग्मुरनामिपभ्रमं

निरामिपे चामिपमोहमूहिरं ।

तथा विदग्धैः परिकर्मनिर्मितं

विचित्रमते परिहस्य भोजिताः ॥ ८१ ॥

यथेति ॥ वारयात्रिका यथा येन प्रकारेणाऽऽमिपे मांसेऽप्य-
मांसस्य मापाद्यजस्य भ्रमं जग्मुः, यथा येन प्रकारेण निरा-
मिपे मांसलेशवर्जितेऽपि तेमनादीं रूपस्वादादिभिः आमिपमोहं
मांसभ्रममूहिरं तर्कितवन्तः, तथा तेन प्रकारेण विदग्धैः नितरां
कुशलैः सूषकारैः कर्तृभिरते वारयात्रिकाः परिकर्मभिः साधनद्वयै-
र्निर्मितं विचित्रमज्ञं परिहस्य विहस्य पूर्वोक्तभ्रमनिमित्तपरिहासं
भोजिताः ॥

१ 'इदं तु 'ऊह वितर्क' इत्यस्य 'ऊहान्तरि' इति प्रयोगादुपेक्ष्यम्'
इति सुखावबोधः । तथा च 'वह्नितसः' इति जीवातुः, 'प्रापुः' इति
सुखावबोधाय व्याख्यातम् । २ 'परिहास्य' इति पाठे 'हास्यं कारयित्वा'
इत्यर्थः इति सुखावबोधः ।

नखेन कृत्वाधरसन्निभां निभा-

ध्रुवा मृदुव्यञ्जनमांसफालिकाम् ।

ददंश दन्तैः प्रशशंस तद्रसं

विहस्य पश्यन्परिवेषिकाधरम् ॥ ८२ ॥

नखेनेति ॥ कश्चिद्युवा मृद्वी व्यञ्जनमांसस्य फालिकां खण्डं
नखेन कृत्वा निभाद्याजाधरसन्निभामोष्ठाकारां (द्विधा) कृत्वा,
पूर्वमधरसदृशीमपि (नखेन द्विधा कृत्वा) मध्ये नखेन रेखाकरणा-
न्वितरां मध्यस्थितरेखाधरसदृशीं वा कृत्वा, दन्तैर्ददंश । परिवेषि-
काधरं मांसव्यञ्जनपायिन्या अधरं पश्यन्विहस्य पुतादृशी स्वादु-
तरा मांसफालिका कदापि नोपभुक्तेत्यादिप्रकारैस्तस्याः फालि-
काया रसं स्वादुतरं प्रशशंसाम्नावीच । स्वादुतरं त्वदीयाधरमेव
दशामीति हसन्तस्मिन्मांसखण्डे तदधरतामारोपयन्स्वाशयं ताम-
ज्ञापयदिति भावः ॥

अनेकसंयोजनया तथाकृते-

निकृत्य निष्पिष्य च तादृगर्जनात् ।

अमी कृताकालिकवस्तुविषयं

जना बहु व्यञ्जनमभ्यवाहरन् ॥ ८३ ॥

अनेकेति ॥ अमी जना वारयात्रिका बहु मूलकन्दपुष्पपत्रफ-
लादिरूपं शाकादि व्यञ्जनमभ्यवाहरन्नुभुजिरे । किंभूतम्—अ-
नेकेषां नानाविधमरीच्यादिद्रव्याणां संयोजनया संबन्धेन तथा-
कृतेष्वस्वस्वैव(स्यैव) गन्धरसादिकरणात्तादृगसादिनिर्माणत्वा-
द्यथातथा निकृत्य नितरां कर्त्तित्वा निष्पिष्य चूर्णकृत्य च आकार-
साम्यादिना तादृगर्जनात्तद्वस्वन्तरसादृश्यसंपादनाद्वृत्तान्तरगन्धा-
न्तरादिकरणाद्धेतोः कृत अकालिके असमयप्रभवे वस्तुनि विस्मय
आश्रयं येन । क्रियाविशेषणं वा । तथा आकृतेराकारादिति वा ।
फलानि कर्त्तित्वा राजिकाद्व्यादिसंयोगाद्रसान्तरापत्तिः, तथा
रूपान्तरापत्तिश्च । गोधूमादिपिष्टशर्करासंयोगाद्रसान्तरापत्तिरि-
त्यादिवैदग्ध्याद्भोक्तृणां विस्मयः । अधिवासनाविशोषाच्चालिक-
त्वभ्रमो युक्तः ॥

पिपासुरस्मीति विबोधिता मुखं

निरीक्ष्य बाला सुहितेन वारिणः ।

पुनः करे कर्तुमना गलन्तिकां

हसात्सखीनां सहसा न्यवर्तत ॥ ८४ ॥

पिपासुरिति ॥ वारिणाम्बुना सुहितेन तृप्तेन विटेन मुखं
निरीक्ष्य अहं पिपासुः पातुमिच्छुरस्मीति बोधिता विज्ञापिता
बालाबुद्धवक्रोक्तयाद्यभिप्रायविशेषाऽप्रीडा पुनरपि करे गलन्तिकां
सुवर्णभाजनं कर्तुमनाः धर्तुमनाः सती तदाशयज्ञानमतिचतुराणां
सखीनां हसाद्वास्याद्धेतोः सहसा झटिति सुसप्रबुद्धवज्रलपायनार-
म्भसंभ्रमाक्यवर्तत परावृत्ता । सहसा सखिता सतीति वा ।
कर्मान्तरपरित्यागेन सामान्येन पिपासुरस्मीति वदन् अयमेतदी-

१-२—३ः च सुखावबोधसंमतं 'सन्निभां युवा द्विधा मृदु—'
इति मूलपाठं दृष्ट्वा कैश्चित्प्रायैः प्रक्षिप्तमिति प्रतीतिरिति ।

याधरं पिपासुरस्त्रीत्येतदाशयमियं राजानादिति कृताद्यास्यादिय-
मपि तदाशयं ज्ञात्वा गलन्तिकां पुनरस्थापयदिति भावः ।
'पूरणगुण-' इत्यादिना सुहिताथेयोगे षष्ठीसमासनिषेधादेव वा-
रिण इति षष्ठी ॥

युवा समादित्सुरमत्रगं घृतं
विलोक्य तत्रैरणदृशोऽनुविम्बनम् ।
चकार तन्नीविनिवेशिनं करं
बभूव तच्च स्फुटकण्टकोत्करम् ॥ ८५ ॥

युवेति ॥ अमत्रगं पात्रस्थं घृतं समादित्सुम्रेहीतुकामः कश्चि-
द्युवा तत्र घृते एणदृशः पुरःस्थाया मृगाश्याः परिवेषिकाया अनुवि-
म्बनं प्रतिविम्बं विलोक्य करं स्वहस्तं तस्य विम्बस्य नीविपु भङ्गीनि-
बद्धनाभिचुम्बितविवस्त्रविच्छित्तिपु निवेशनशीलं चकार । तत्रास्था-
पयदित्यर्थः । तच्च तस्याः प्रतिविम्बं स्फुटाः कण्टकोत्करा यस्मिन् ।
सरोमाञ्जलमभूदित्यर्थः । स्वप्रतिविम्बनीवीप्रन्थिषिमोचनार्थं ना-
भिनीविसविधे स्पर्शकारिणस्तत्करस्य चेष्टां दृष्ट्वा तस्य स्वरांभोग-
वासनां ज्ञात्वा तदानीमेतस्मिन्नुरागाद्रोमाञ्जिताभूत्, तादृश्याश्च
प्रतिविम्बितत्वात्प्रतिविम्बमपि रोमाञ्जितमभूदिति भावः । द्वयो-
रप्यनुरागस्तुल्यो जात इति भावः ॥

प्रलेहजस्नेहधृतानुविम्बनां
चुचुम्ब कोपि श्रितभोजनच्छलः ।
मुहुः परिस्पृश्य कराङ्गुलीमुखै-
स्ततो नुरक्तैः स्वमवापितैर्मुखम् ॥ ८६ ॥

प्रलेहेति ॥ कोपि विटो लिङ्घत इति लेहः, प्रकृष्टो लेहः प्र-
लेहः मुरणादिद्रव्ययुक्त आर्द्रकादिसंस्कृततन्नादिनिमित्तो द्रवद्रव्य-
विशेषस्तस्माज्जाते स्नेहे तैलादौ घृतमनुविम्बनं यया । एतं स्थित-
मनुविम्बनं यस्या वा । एवंविधां पुरःस्थां मुन्दरीं श्रितं भोजन-
च्छलं येन एवंविधः सन् प्रतिविम्बितां तामेव कराङ्गुलीनां मुखै-
रभ्रेर्मुखः परिस्पृश्य स्पृष्ट्वा चुचुम्ब । कीदृशैः—स्वमुखं स्वमवापितैः
प्रापितैः । तथा—रक्तैः (अरुणैः) स्वभावान्, उष्णस्य तस्य स्पृ-
शाद्वा । ततो नु तस्मादनुरागात्किम्, अङ्गुल्यग्रे रक्तत्वादनुरागा-
च्चुम्बिता किमित्युत्प्रेक्षा । 'रक्तैः' इति पाठे मुहुः परिस्पृश्य ततो
नु तदनन्तरमेव रक्तैः प्रलेहश्चक्षुः स्वमुखं प्रापितैः कराङ्गुली-
मुखैश्चक्षुःस्वेत्यर्थः । प्रलेहे षट्कादिनिक्षेपात्तैलादिबिन्द्वस्मरन्ति
तत्र जातं प्रतिविम्बमङ्गुल्या स्पृशन्ति प्रलेहचलनात्प्रतिविम्बमङ्गु-
लभयादङ्गुल्यग्रेर्लेहचलत्परम्परया चुम्बितवानिति भावः । तां
प्रति स्नानुरागमदर्शयदिति च भावः ॥

अराधि यन्मीनमृगाजपत्रिजैः
पलैर्मृदु स्वादु मृगन्धि तेमनम् ।
अशाकि लोकैः कुत एव जेमिंतुं
न तत्तु संख्यातुमपि स शक्यते ॥ ८७ ॥

अराधीति ॥ मीनेभ्यो मत्स्येभ्यः, चित्रकादिमृगेभ्यः, अजेभ्य-
इडागेभ्यः, पत्रिभ्यस्तिस्रिरिलावकादिमक्ष्यपक्षिभ्यश्च जातैः पलैर्मा-

सैर्मृदु स्वादु मृगन्धि पाकेन परिमलविशेषयुक्तं च यत्तेमनाख्यं
व्यञ्जनं सूफकारंराशि साधितम् । तद्वाहुल्याल्लोकैः संख्यातुमपि
न शक्यते स्म । जेमिंतुं तु पुनः कुत एवाशाकि । अपि तु भोक्तुं
शक्यं नाभूदेव । जेमिंतुम् 'जिमु अदने' ॥

कृतार्थनश्चादुभिरिङ्गितैः पुरा
परासि यः किञ्चनकुञ्चितभ्रुवा ।
क्षिपन्मुखे भोजनलीलायाङ्गुलीः
पुनः प्रसन्नाननयान्वकम्पि सः ॥ ८८ ॥

कृतेति ॥ किञ्चन किञ्चित्कुञ्चिते चक्रीकृत्योक्तिसे भ्रुवौ यया
कयाचिदङ्गितैरङ्गुलिबन्धादिचेष्टितैश्चादुभिः प्रियवचनैश्च कृता
अर्थना संभोगप्रार्थना येन तथाविधो यो विटः पुरा पूर्वं परासि
निरम्भः, प्रसन्नाननया सरसरदृष्टिव्यङ्गितप्रसादमुत्पन्ना तया भो-
जनलीलाया प्रासमिपेण मुखेऽङ्गुलीः क्षिपन्ङ्गुलीसंस्पर्शनं तां प्रति
दीनत्वं सूचयन्म पुनरन्वकम्प्यनुगृहीत । तद्वन्त्यं दृष्ट्वा संभोग-
स्थायानुमत इति भावः ॥

अकारि नीहारनिभं प्रभञ्जना-
दधूपि यच्चागुरुमारदारुभिः ।
निपीय भृङ्गारकमङ्गि तत्र त-
स्वर्णि वारि प्रतिवारमीदृशम् ॥ ८९ ॥

अकारीति ॥ यद्वादि प्रभञ्जनाश्च जनादिवायुसंयोगाद्देवतोर्नी-
हारनिभं तु पारतुल्यमकारि, यच्चागुरुमारस्य कृष्णागुरोर्दार्दुरिभर-
धूपि धूपितम्, भृङ्गारकं सुवर्णपानपात्रं मङ्गः स्मितीयंस्माल्नीति,
तद्वादि तत्र भोजनावयवैः । भीमगृहे वा । निपीय नितरां पीत्वा
तेजनेः प्रतिवारं पुन पुनरीदृशं यद्युत्तमप्रकारेणावर्ण्यमायि । प्र-
तिवारं निपीयति वा । 'अगुरुः' इत्येव पाठः । 'भृङ्गारः कनका-
लुका' इत्यमरः । अल्पार्थे कन् ॥

जलवर्णनमेवाह—

त्वया विधातर्यदकारि चामृतं
कृतं च यर्जीवनममृतं साधु तन् ।
वृथेदमारम्भितु सर्वतोमुख-
स्तथोचितः कर्तुमिदं पितृवस्तव ॥ ९० ॥

त्वय्यति ॥ हे विधातस्त्वया चामृदकं यत्सृज्यमंजं, यच्च जीव-
नमंजमकारि कृतं तद्वयमपि साधुचितमेव कृतम् । अमृतमुत्पन्नम-
स्वान्, प्राणधारणहेतुत्वाच्चान्वयेत्वाद्युक्तमेवैतत्तत्त्वमज्ञायमित्यर्थः ।
तु पुनरिदं सर्वतोमुखमंजं वृथा आरम्भितं कृतम् । अन्वयेत्वाभावा-
च्चिरधेकमेतत्कृतम् । यस्मादिदं जलं पिबतीदं पिबोऽस्मदादिः पुरु-
षस्तथा सर्वतः सर्वदिक्षु मुखानि यस्य एवंविधस्तव कर्तुमुचितः ।
अस्मदादिवृद्धिर्मुखानि सर्वेष्वप्यवयवेषु त्वं चदकरिष्यः, तद्यो-
स्मदादिरिदमावृत्तिं पानुमशशयन् नयेकेन मुखेनेति । नितरां शै-

१ 'अत्रैवकारस्य प्रयोगं नान्तगतम् । अकारमप्यस्यापि नास्ति श्रवमा-
णत्वात् । अत एव—'अगुरुमार' इत्येव पाठः सार्धपात् । 'अमुत्तमो
मृगाश्च' इत्युक्तं—'इति सुखावबोधाय ।

स्यमाधुर्वादिगुणयुक्तमेतदिति भावः । चौ तुल्ययोगस्वद्योतकौ ।
'पयः क्रीलालममृतं जीवनम्' 'पुष्करं सर्वतोमुखम्' इत्यमरः ।
हृदपिबः 'पात्राध्मा-' इत्यादिना शः ॥

सरोजकोशाभिनयेन पाणिना

स्थितेऽपि कूरे मुहुरेव याचते ।

सखि त्वमस्मै वितर त्वमित्युभे

मिथो न वादाद्ददतुः किलौदनम् ॥ ९१ ॥

सरोजेति ॥ उभे सख्यौ इति मिथो वादाद्वैमत्याकिलौदनं
न ददतुः । किलेति व्याजे । इति किम्—हे सखि, एवं पात्रमध्ये
कूरे ओदने स्थितेऽपि (मुहुरेव वारंवारम्) सरोजकोशवदभिनय
भाकारो यस्य स्तनवराङ्गप्रार्थनासूचकेन पाणिना कूरं याचतेऽस्मै
कामुकाय कूरं वितर देहि । द्वितीया वदति—एवं वितर इति वि-
वदमाने । तत्प्रार्थितस्तनवराङ्गदानेऽन्योन्यं प्रवर्तयन्त्योर्मध्येऽन्यो-
न्यलज्जावशादेकतरा रिरंमुरपि नाङ्गीचकारेति भावः । 'अनुवा-
दात्' इति पाठे उक्तरूपादनुवादादुभे अपि स्वल्पमोदनं किल
ददतुस्त्वर्थः । ओदनदानव्याजेन तत्प्रार्थितदानमङ्गीचकुरिति
भावः ॥

इयं कियच्चारुकुचेति पश्यते

पयःप्रदाया हृदयं समावृतम् ।

भुवं मनोज्ञा व्यतरद्यदुत्तरं

मिपेण भृङ्गारधृते करद्वयी ॥ ९२ ॥

इयमिति ॥ पयःप्रदायाः समावृतं वस्त्राच्छममपि हृदयमिति
विचार्य पश्यते पृच्छते कामुकाय भुवं निश्चितं मनोज्ञा । अथ
च—पराशयज्ञेव । तस्याः करद्वयी भृङ्गारस्य धृतेर्धारणस्य मिपेण
यद् यस्मादुत्तरं तदीयप्रश्नस्य प्रतिवचनं व्यतरद्ददौ । इति किम्—
इयं स्त्री कियन्तौ किंप्रमाणौ चारु सुन्दरौ च कुचौ यस्याः सेति ।
स्वर्णकलशीपरिमाणौ स्वर्णवर्णौ चेतस्याः कुचाविति तं प्रत्यसूचय-
दित्यर्थः । उभावपि मिथोऽनुरागादन्योन्यविलोकनपराशेव तस्य-
सुरिति भावः । अन्योन्यमिप्रायज्ञः केनचिन्मिपेण प्रश्नस्योत्तरं
वदति ॥

अमीभिराकण्ठमभोजि तद्गृहे

तुपारधारासृदितेव शर्करा ।

हैयद्विपङ्कयणीपयःसुतं

सुधाहृदात्पङ्कमिवोद्धृतं दधि ॥ ९३ ॥

अमीभिरिति ॥ अमीभिर्जनैर्यज्ञैस्तद्गृहे भीमगृहे आकण्ठम-
तिबहु यथातथा शर्कराभोजि भुक्ता । तुपारधाराया हिमोदकेन
सृदितेव मिश्रितेव । तथा—हयं द्विपत्या अश्ववरिण्या महिष्या
बण्कयण्याश्चिरप्रसूतायाः पयो दुग्धं तस्मात्सुतं जातं दुग्धपरिणा-
मभूतं दध्यप्यभोजि । सुधाहृदादमृतस्यागाधजलाशयादुद्धृतं पङ्क-
मिवेत्युपेक्षा । शर्करातिशीता शुभ्रा च दध्यप्यमृतवत्स्वादु शु-
भ्रं घनं चेति भावः । तद्गृहेऽमीभिर्विशिष्टं दध्यभोजि । तुपारधा-

रया सृदिताऽबण्कयण्यं प्रापिता शर्करैव, सुधाहृदादुद्धृतं पङ्कमिव,
इति दधिविषयमेवोपेक्षाद्वयं वा । दध्नः शैत्यं शौक्ल्यं स्वादुत्वं
घनत्वं सूचितमेतेन । 'पयः शृतम्' इति पाठे शर्कराऽभोजि ।
शृतं पक्वं तप्तं महिषीपयश्चाभोजि । दधि चाभोजीति संबन्धः ।
'चिरसूता बण्कयणी' इत्यमरः । महिष्या दधि स्वातुतरं भवति ।
'द्विषः शतुर्वा' इति वचनात् 'हयं द्विपति' इति द्वितीयया 'द्वि-
तीया श्रिता-' इति योगविभागात्समासः । द्विषद्वण्कयणीति 'पुं-
वत्कर्मधारय-' इति पुंवद्भावः । 'शृतम्' इति 'शृतं पाके'
इति साधु ॥

तदन्तरन्तः सुषिरस्य बिन्दुभिः

करम्बितं कल्पयता जगत्कृता ।

इतस्ततः स्पष्टमचोरि मायिना

निरीक्ष्य तृष्णाचलजिह्वाभृता ॥ ९४ ॥

तदन्तरिति ॥ तद्वि निरीक्ष्य रसातिशयात्तृष्णया प्रासवा-
सनया चला चञ्चलाधरप्रान्तलेहिनी गलज्जला जिह्वा यस्य तस्य
भावस्तत्ता तां बिभ्रता । तथा—अन्तरन्तर्मध्ये मध्ये सुषिरस्य
छिद्रस्य बिन्दुभिः करम्बितं मिश्रितं व्याप्तं तद्वि कल्पयता कु-
र्वता जगत्कृता इतस्ततः सर्वप्रदेशेभ्यः तद्वि स्पष्टमचोरि प्रकट-
मपहृतम् । स्पष्टं संभावनायाम् । अपहृतमित्येत्यर्थः । अपहरन्कथं
न दृष्ट इत्यत आह—यतो मायिना । अदृश्यतयापहृतमित्यर्थः ।
सफेनक्षीरस्य दध्याकारेण परिणामे दधनि छिद्राणि दृश्यन्ते ।
ब्रह्मणादृश्यतया दधनि वर्तमानः सारो भोक्तुमिच्छया गृहीतः ।
अन्यथा छिद्राणि कथं दृश्यन्ते । अन्येन ग्रहीतुं न शक्यते । तत्रो-
पेक्षा—येन निर्मितं तस्य ब्रह्मणोपि जिह्वाचाञ्छत्यनिर्माणस्वादु-
तमं दधीति ध्वन्यते ॥

ददासि मे तन्न रुचेर्यदास्पदं

न यत्र रागः सितयापि किं तथा ।

इतीरिणे बिम्बफलं पलच्छला-

ददायि बिम्बाधरयारुचच्च तत् ॥ ९५ ॥

ददासीति ॥ बिम्बफलतुल्योऽधरो यस्यास्तया सुन्दर्या पल-
व्याजान्मांसव्याजाद्विम्बसंज्ञं फलं परिवेपितं मांसखण्डमेव बिम्बा-
कारं कृत्वा इतीरिणेऽधरचुम्बनवासनया भाषमाणाय विटयादा-
यि दत्तम् । तद्विम्बाकारं फलं तस्मै अरुचच्च । स्वादितमित्यर्थः ।
मदभिलाषं ज्ञात्वा स्वीकारपुरःसरं पलरूपबिम्बव्याजाज्जिजाधरदा-
नमेवानया प्रतिज्ञातमिति संतुष्टोऽभूदिति भावः । इति किम्—
हे बिम्बोष्ठि, यदुच्चेः प्रीतेरास्पदं यत्र वस्तुनि मम प्रीतिः, तन्मे
मद्यं न ददासि । यद्वा—यदुच्चेः प्रीतेरास्पदं न भवति, तन्मे
ददासि । तथा—मम यस्मां रागः प्रीतिर्नास्ति तया सितयापि श-
र्करयापि किम् । अपि तु—न किञ्चिप्रयोजनम् । माधुर्यमयोद्या
शर्करयापि प्रयोजनं नास्ति, अभिलाषाभावात् । अन्येन नास्तीति
किं वाच्यमित्यपिना सूच्यते । अथ च—यत्र कीदृश्यं नास्ति तया
श्वेतया प्रकरणाच्छर्करयापि किम् । तस्माद्यत्र मेऽनुरागो रक्तिकमा-

मित्र, तन्मित्रं देहीति । 'कृतं तया' इति पाठे तया पूर्वंताम् ।
'फलच्छेलात्' इति पाठे फलदानप्रसङ्गव्याजात् । बिम्बाकारोऽ-
धरो यस्या इति 'सप्तमुपमान-' इत्यादिनोत्तरपदलोपी समासः ।
अरुचत्, पुषादिवाद् । 'पुष्पो लुब्ध' इति परस्मैपदम् ॥

समं ययोरिङ्गितवान्वयस्यो-

स्तयोर्विहायोपहतप्रतीकृताम् ।

अकारि नाकृतमवारि सा यया

विदग्धयाऽरञ्जि तयैव भाववित् ॥ ९६ ॥

सममिति ॥ यो ययोर्वयस्योः सत्योर्विषये स्वभिप्रायज्ञाप-
नार्थं समं युगपदिङ्गितवान्भूषेपादि चेषितवानभूत् । स तयोर्मध्य
उपहृतं कृतं प्रतीकृतं तदभिलाषम्बीकारमूचकप्रतिचेष्टितं यया
तामेकां विहाय स्थितः सन्तयवारिङ्गितं द्वितीययैव प्रत्यनुरङ्गितः ।
तया कथा—यया चतुरया विदग्धया आकृतं प्रतीकृतं
नाकारि । प्रतीकृतं कुर्वाणा सैव सखी जनसमक्षमिङ्गितकरणम-
युक्तमित्यवारि निषिद्धा । यतो भावविदग्धस्य येता ।
द्वितीया तदिङ्गितदर्शनात्तस्मिन्नुरागालुङ्गित्वा प्रतीकृतं ना-
करोत् । जनसमक्षमेतदनुचितमिति व्याजेन मरिष्यं प्रतीयमि-
ङ्गितं किमिति करोतीति सापक्ष्येर्पय्या च तां वारितवती इति
तस्या वैदग्ध्यम् । स च तदीयगुप्तभावज्ञानाद्भाववित् । सहचरी-
समक्षमिङ्गितं कुर्वाण्यमचतुरा; द्वितीया इङ्गितं नाकरोत्, तां च
न्यवारयद्वितीयमेव चतुरा मय्यनुरक्ता चेति चतुरो द्वितीयस्यामे-
वानुरक्तोऽभूदिति भावः । विहाय स्थितः सन् इति योजना ।
अन्यथा हानस्य पुरुषः कर्ता, रञ्जनस्य स्त्री, इति भिन्नकर्तृक-
त्वात्स्वा न स्यादिति । अरञ्जि, प्यन्ताच्चिण् ॥

सखीं प्रति साहय युवेङ्गितेक्षिणी

क्रमेण तेऽयं क्षमते न दित्सुताम् ।

विलोम तद्भ्रज्जनमर्प्यते त्वया-

वरं किमस्मै न नितान्तमर्थिने ॥ ९७ ॥

सखीमिति ॥ यून इङ्गितं चेष्टामीक्षते एवमीला काचित्स्व-
सखीं प्रत्याह स इत्यवोचत् । हे सखि, यस्मादयं क्रमेण परि-
पाठ्या ते दित्सुतां त्वत्कर्तृकं व्यञ्जनस्य दातुमिच्छुतां न क्षमते ।
तस्मात्त्वया नितान्तमतिचञ्चलतयाऽर्थिने याचमानायास्मै यूने
वरं श्रेष्ठमभीष्टं तत्तेमनादिचञ्चलं विलोम विपरीतं क्रमरहितं यथा
तथा किं नाप्यते दीयते । अपितु कलजिह्वायास्मै युगपत्क्षिप्यता-
मिति छलोक्तिः । अयमालिङ्गनचुम्बनादिबाह्यतपरिपाठ्या तव
वराङ्गदानेच्छुतां न सहते । तस्मादतिरलतयार्थिने संभोगविल-
म्बमसहमानायास्मै वरं केवलं । श्रेष्ठं वा । न विद्यते वरं श्रेष्ठं य-
स्मात्तद्वरमतिश्रेष्ठं वा । अवरमधोदेशं वर्तमानं वा । रोमरहितं
तद्गलक्षणं व्यञ्जनमवयवः किमिति त्वया नाप्यते । अपि त्वपे-
येत्युपहासः । अतिसंभोगाङ्गितरां तातं ग्लानमिति व्यञ्जनविशे-
षणं वा । 'व्यञ्जनं लाञ्छनश्मथुनिष्ठानावयवेष्वपि' इत्यमरः ।
नितरां तातमिति पक्षे 'अनुनासिकस्य किं—' इति दीर्घः ॥

समामिलिप्येव भुजिक्रियाविधे-

र्दलोदरं वर्तुलयालयीकृतम् ।

अलंकृतं क्षीरवटैस्तदभ्रतां

रराज पाकार्पितगैरिकश्रिया ॥ ९८ ॥

समासीति ॥ क्षीरवटैः दुग्धमध्यक्षितैर्माषसाधितैर्बटकाण्यैः
पक्वाण्यविशेषैः स्वसंबन्धात्लंकृतं तत्पूर्वोक्तं वटकव्यतिरिक्तं व्यञ्जनं
वर्तुलया वृत्ताकारया पाकेन तत्संज्ञेहृद्गारकाभिसंयोगेनापितया
निर्मितया गैरिकश्रिया शैलरक्तधातोर्वि श्रिया वटकानामेष
शोभया रराज । विशिष्टवटकसंबन्धाच्चान्तरं रेजे इत्यर्थः ।
विशिष्टया श्रियोपलक्षितैः क्षीरवटैरलंकृतं सद्गजे इति वा ।
क्षीरवटैः कर्तृभिः श्रिया कृत्वा अलंकृतं सद्गजे इति वा ।
किमिव—अभ्रतां भुजानानां तेषां भुजिक्रियानिधेर्भोजनविधेः
समाप्तेः वटकदर्शनमात्रेणान्यत्र रुच्यभावाच्चान्तरविरतेः संब-
न्धिन्या लिप्या समाप्तिमूचिकया उकाररूपपुष्पिकारूपया आल-
यीकृतं भास्वदीकृतं दलोदरं श्रीतालादिपञ्चमध्यमिव हृद्यु-
पमोपेक्षां वा । वृत्तया समाप्तिलिप्या श्रितं पाकेन बाल-
केनापितया गैरिकश्रियाऽलंकृतं दलोदरमिति वा योज्यम् ।
'पोतः पाकोऽर्भकः' इत्यमरः । प्रन्धलेखनसमाप्तिपक्षे समाप्ति-
मूचकं लकरादिवर्तुलमक्षरं क्रियते, गैरिकचिह्नितं च क्रियते ।
एवं भोजनसमाप्तिमूचकं क्षीरवटकादि ॥

चुचुम्ब नोर्वीवलयोर्वशीं परं

पुनोऽधिपारि प्रतिविम्बितां विटः ।

पुनःपुनः पानकपानकैतवा-

चकार तच्चुम्बनचुंकृतान्यपि ॥ ९९ ॥

चुचुम्बेति ॥ कश्चिद्विटः पुनोऽधेऽधिपारि पानकरसपूर्णं सु-
वर्णादिपानपात्रे प्रतिविम्बितामुर्वीवलये उर्वशीमिवातिसुश्रूरीं कां-
चित्परं केवलं चुचुम्बेति न किंतु पुनःपुनः पानकस्य द्राक्षादि-
साधितमधुरसप्रधानपेयद्रव्यरूपस्य यत्पानं तस्य कैतवाप्रतिवि-
म्बितायामन्याश्चुम्बनस्य संयन्धीनि चुंकृतानि चुम् इति पानका-
नुकरणशब्दस्य करणान्युच्चारणानि तास्यपि चकार । चुम्बना-
दिना, तस्यां स्वानुरागं प्रकटीचकारिति भावः । 'मल्लुरी ववरी
पारी पानपात्रम्' इति क्षीरस्वामी । सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । चुं-
कृतानि, 'नपुंसकं भावे कः' ॥

धनैरमीपां परिवेषकैर्जनै-

रवर्षि वर्षापलगोलकावली ।

चलद्भुजाभूपणरत्नराचिपा

धृतेन्द्रचापैः श्रितचान्द्रमौरभा ॥ १०० ॥

धनैरिति ॥ धनैर्वैदुभिः परिवेषकैरेकव्यञ्जनदायिभिर्जनैः ।
तेरेव धनैर्महोरमीपां भुजानानां राज्ञां कृतं वर्षापलाः करकास्तनु-
स्यानामेलाकर्पूरशर्करालवङ्गनङ्कुलिपरिचिन्तानां गोलकानामति-
वृत्तानां लङ्कविशेषाणाम् । अथ च—करकारूपाणां गोलकानां ।
आवली परिक्रमवर्षि विनीतां वृष्टा च । कीदृशीः—परिवेषणकर्म-
वशाच्चलन्त्यो या भुजास्तासां भूषणेषु रत्नानि तेषां रोचिषा काम्या

एतमिन्द्रचापं यैः । नानाप्रकारकान्तिभिरित्यर्थः । अथ च—तदे-
वेन्द्रचापो येषु । कीदृशी—श्रितं चान्द्रं कर्पूरसंबन्धि सौरभं सौ-
गन्ध्यं यया । अथ च—चन्द्र एव चान्द्रः, सूर एव सौरः, तयोर्भा
चान्द्रसौरभा, श्रिता चान्द्रसौरभा यया सा । शीतवर्दीसत्वाभ्यां
चन्द्रसूर्यसदृशीत्यर्थः । रात्रिदिनयोजयमानत्वाद्वा क्रमेण तत्का-
न्तिसदृशी । चन्द्रसंबन्धिनश्चान्द्राश्चन्द्रकान्ताः, एवं साराः सूर्य-
कान्ताः, तेषां भा श्रिता यया वा । चन्द्रसंबन्धि मनोज्ञत्वं सा-
दृश्यं श्रितं यथेति वा । विश्वप्रकाशे सुरभिषादो मनोज्ञाची ॥

कियद्बहु व्यञ्जनमेतदप्यन्ते

ममेति तृप्तेर्वदतां पुनःपुनः ।

अमूनि संख्यातुममावढौकि तै-

च्छलेन तेषां कठिनीव भूयसी ॥ १०१ ॥

कियदिति ॥ एतत्तेमनादिव्यञ्जनं मम कियदिकपरिमाणं व-
ह्यर्थेते । अपि तु तृप्ता वयमिति नापणीयमिति तृप्तेर्हन्तोः पुनःपुनः
वदतां तेषां जन्यानां 'कियत्संख्यं बहु एतद्व्यञ्जनमप्यन्ते' इति
'एतद्बहुत्वसंख्येयत्ता भवद्भिः पृच्छयते किम्' इति च्छलेनामूनि
व्यञ्जनानि संख्यातुं गणयितुमर्थां गोलकावली भूयसी बहुतरा
कठिनी खटिका इव तैः परिवेपकैरदौकि अर्पिता । भवद्भिर्व्यञ्जन-
संख्या पृष्टा, तर्ह्यनया कठिन्या एतानि गणयेति कठिनीवार्पि-
तेत्युरप्रेक्षिता । इति वदताममूनि संख्यातुमिव व्याजेनासी बहु-
तरा कठिन्यपितेति वा योज्यम् । कठिन्या च संख्यायते । एतद्व्य-
ञ्जनम् अमूनीति, ममेति, अमीपामिति चैकवचनबहुवचनानि
जातिव्यक्तिविवक्षयेति ज्ञातव्यानि ॥

विदग्धबालेक्षितगुप्तिचातुरी

प्रवहिकोत्पाटनपाटवे हृदः ।

निजस्य टीकां प्रवचन्ध कामुकः

स्पृशद्भिराकूतशतैस्तदौचितीम् ॥ १०२ ॥

विदग्धेति ॥ कश्चिष्कामुकः विदग्धायाश्चतुराया बालाया मु-
ग्धाया इक्षितगुप्तौ चेष्टितगोपनविषये चातुरी यत्कोशलं सैव
तुर्जैयत्वाप्रवहिका गुप्ताभिप्रायः प्रबन्धविशेषस्तस्या उत्पाटने भे-
दने ज्ञानविषये यत्पाटवं सामर्थ्यं प्राप्तीयं तत्र विषये तदौचितीं
विदग्धबालेक्षितानामानुगुण्यं स्पृशद्भिः गतेस्तदनु रूपैराकूतशतै-
र्बहुभिरिक्लितैः कृत्वा निजस्य हृदः स्वीयाभिप्रायस्य टीकां वि-
चरणं प्रबन्ध प्रकर्षेण कृतवान् । गुप्तान्यपि मदिक्षितानि ज्ञात-
वान्, अतिचतुरोयं मय्यनुरक्तश्चेति तदनुगुणैः स्वीयचेष्टितैस्तं
स्वाशयं बोधितवानिति भावः । बालाया अपि विदग्धसखीशि-
क्षया वैदग्ध्यादिक्रितकरणम्, सहजमौग्धात्सलजया तद्गोपनं च
युक्तम् । विदग्धः कश्चन युवा, बाला च काचन, तयोरिक्लित-
गुप्तिर्वा । यद्वा—विदग्धस्येक्षितं बालायाश्च (गुप्तिः) अर्थादिक्रि-
तस्यैव । तयोर्विषये या चातुरी तत्र, प्रवहिकोत्पाटनपाटवे विषये,
तयोरोचितीं स्पृशद्भिः । अत्र द्वयोरपि भवतोरशयो मया ज्ञात
हनीक्षितैस्तज्ज्ञापनद्वारातिचतुरोऽहमेव त्वया भजनीय इति बालां
प्रति स्वाशयं ज्ञापितवानिति भावः । अन्योऽपि विदग्धोऽतिगह-
नायाः प्रवहिकाया भेदने विषयेऽनेकैराशयैर्व्याख्या करोति ॥

घृतमुते भोजनभाजने पुरः

स्फुरत्पुरंघ्रिप्रतिविम्बिताकृतेः ।

युवा निधायोरसि लङ्कुकद्वयं

नखैलिलेखाथ ममर्द निर्दयम् ॥ १०३ ॥

घृतेति ॥ कश्चिद्युवा नृनहुत भाज्यपूर्णं प्रसृतघृते वा भोजनभा-
जने पुरः स्फुरन्त्या विलम्बन्त्याः पुरन्ध्याः प्रतिविम्बिता या आकृ-
तिस्तस्या उरसि लङ्कुकद्वयं मोदकयुगं निधाय नखैलिलेख । अथ पश्चा-
न्निर्दयं ममर्द । यदावयोः संयोगो भावी, तदैवं तव कुचाबुपचरिष्या-
मीति, त्वत्कुचनखक्षतविमर्दच्छुरस्मीनि, वा स्वाशयं बोधितवानिति
भावः । घृतेन हुतम् । घृतं हुतं यस्मिन्निति वा । 'वाहिताश्या-
दिषु' इति परनिपातः ॥

विलोकिते रागितरेण सस्मितं

द्विधाथ वैमुख्यमिमे सखीजने ।

तदालिरानीय कुतोपि शार्करीं

करे ददौ तस्य विहस्य पुत्रिकाम् ॥ १०४ ॥

विलोकिते इति ॥ रागितरेण केनचित्कामुकेन सखीरूपे जने
सस्मितं विलोकिते सति अथ विलोकनानन्तरं द्विधा वैमुख्यं
पराङ्मुख्यमिमे गते सति तस्य सखीजनस्यालिः सखी कुतोपि
कस्मादपि स्थानाच्छार्करीं शर्कराबन्धनिर्मितां पुत्रिकामानीय
विहस्य वैमुख्यात्संदिहानस्य तस्य करे ददौ । अधरादिविचुम्ब-
नायाङ्गेषु शर्करातुल्यरसमेनामप्यहमेव दास्यामि । स्वहस्तस्य-
तामेनां जानीहीति संज्ञां चकारेति भावः । सखीसमूहे वैमुख्य-
मिमे सति तासां सखीनां काचित्सखी तदन्तर्बर्तिनी, अस्या वा,
शार्करीं पुत्रिकां ददौ । शर्करापुत्रिकापरिवेषणमिमेण अहं त्वां
भजामीति स्वदानसंज्ञानमकरोदिति भावः । इति वा । शार्करी-
मिति विकारप्रत्ययः । पुत्रिका 'पुत्रात्कृत्रिमे' इति कन् ॥

निरीक्ष्य रम्याः परिवेषिका ध्रुवं

न भुक्तमेवभिरवाप्तवृत्तिमिः ।

अशकुवद्विर्वहुभुक्तवत्तया

यदुज्जिता व्यञ्जनपुञ्जराशयः ॥ १०५ ॥

निरीक्ष्येति ॥ बहुभुक्तवत्तयाहारेणाशकुवद्विभोक्तुमस-
मर्थैरभिवोरयात्रिकैर्यद्यस्माद्व्यञ्जनपुञ्जानां राशयः परम्परा उज्जि-
तास्त्यक्ताः, तस्माद्रम्याः परिवेषिका निरीक्ष्यावाप्तवृत्तिभिर्गतवु-
भुक्षरेतैर्भुक्तमेव नेति ध्रुवमहं मन्ये । यावद्विषयं तावत्तस्यैव
दर्शनादियमुपेक्षा । एता निरीक्ष्यावाप्तवृत्तिभिरेतैर्ध्रुवं निश्चितं
नेव भुक्तमिति वा । यथा लोको मन्यत इति शेषः । यथा व्यञ्ज-
नपुञ्जपरम्परास्त्यक्ताः, यथेभिर्न भुक्तमिति लोको मन्यत इत्यर्थः
इति वा ॥

पृथक्प्रकारेक्षितशंसिताशयो

युवा ययोदासि तयापि तापितः ।

ततो निराशः परिभावयन्परा

मये तयातोपि सरोपर्यैव सः ॥ १०६ ॥

पृथगिति ॥ पृथक्प्रकारेणानाविधिरिहितैश्चेष्टितैः कृत्वा शंसितः कथित आशयोऽभिप्रायो येन स युवा यया स्त्रिया उदास्युदासीनः प्रतीकितेन न संभावितः, तया तापितो व्यथितः । उदासीनो हि दुःखं न जनयति । अनयापि तु तादृश्यापि दुःखं जनितमिति विरोधार्थाऽपिशब्दः । ततोऽनन्तरं तस्यां निराशः, तस्याः सकाशाच्चिराशो निर्गताभिलाषः सन् परां तद्व्यां परिभावयन्निति नानुकूल्यन्यानुरागं पश्यन्स युवा सरोपया तयैव पूर्वमुदासीनय-वातोपि परितोषितः, न तु द्वितीययेत्यर्थः । अये आश्चर्यं । सरोपो हि दुःखं जनयति न सुखम् । तथापि तादृश्यापि सुखं जनितमिति विरोधादाश्चर्यम् । जनसमक्षमिहितकरणमयुक्तमिति तये-हितं पूर्वं न कृतम् । स तु तदाशयमजानानोऽननुरागेणयं प्रसी-हितं नाकरोदिति बुद्ध्याभ्यामपश्यत् । ततश्च सा सपत्नीबुद्ध्या सेव्यां जातेति । मय्यनुरक्तंवेयम् । पूर्वं तु गाम्भीर्यादिहितं ना-करोत् । सानुरागं च सरोपा भवतीति रोपादनुरागमनुमाय संतुष्ट इति भावः । 'उपेतया' इति पाठे रोपात्तद्वपसारणार्थं समी-पमागतयेत्यर्थः ॥

पयःसिता मण्डकमण्डनाम्बरा

वटाननेन्दुः पृथुलङ्कुस्तनी ।

पदं रुचेर्भोज्यभुजां भुजिक्रिया

प्रिया बभूवोज्ज्वलकूरहारिणी ॥ १०७ ॥

पय इति ॥ भुजिक्रिया भोजनक्रिया भोज्यभुजां भक्ष्यं भुजानानां तेषां प्रिया वृत्तिजननी । अथ च स्त्री बभूव । किभूता — पयो दुग्धमेव स्मितं हामो यस्याः । तथा — क्वचिन्मृदुसूक्ष्माः, क्वचि-दत्यन्ताग्निसंयोगेन शोणविन्द्वो मण्डका अपूपा एव पट्टमृदादिर-चितरूपकसमण्डनयुक्ताव्यलंकारभूतानि वाऽम्बराणि वस्त्राणि यस्याः । तथा — अतिवृत्तमापमाधितवटरूपः कुङ्कुमोद्भूतेनरक्तभावे-नाह्लादक आननेन्दुर्मुखचन्द्रो यस्याः । तथा — पृथुलङ्कुस्तनी स्थूलातिकठिनमोदकरूपं स्तनी यस्याः सा । तथा — उज्ज्वलकूरहा-रिणी विविक्तशुभ्रोदनरूपमौक्तिकमालावती । अथ च — उज्ज्वलकू-रेण मनोहारिणी । यतः रुचेर्प्राप्ताभिलाषस्य । अथ च — कान्तेः, अनुरागस्य च । पदं स्थानम् । प्रियापि पूर्वोक्तगुणमहिता रुचेः पदं बभूव । यतः प्रिया इति वा । 'भोज्यं भक्ष्ये' इति साधुः ॥

चिरं युवाकृतशतैः कृतार्थन-

श्विरं सरोपेक्षितया च निर्धुतः ।

सृजन्करक्षालनलीलाञ्जली-

नसेचि किंचिद्विधुताम्बुधारया ॥ १०८ ॥

चिरमिति ॥ कयाचिच्छेया कश्चियुवा किंचिद्विधुतया वक्रचा-लितयाम्बुधारया कृत्वासेचि सिक्तः । किंभूतः — आकृतशतैरि-तसहस्रैश्चिरं कृतार्थनः कृतप्रार्थनः सन् चिरं सरोपं कोपय्यञ्जि-ह्वितं यस्यास्तयैव वारंवारं निर्धुतो निराकृतः सन्नपि । तथा — क-रक्षालनस्य ङीळया व्याजेन प्रसादप्रार्थनासूचकानञ्जलीन्करयु-

गसंपुटान्सृजन्स्वयन् । अञ्जलीनिति वक्ष्यतेन वारंवारमञ्जलेः क-रणं सूचितम् । वारिधाराकल्पनेन स्वप्रार्थना मयाङ्गीकृता, कर-युगयोजनाद्विरमेति सूचितम् । इयं स्वीकारश्चेष्टा । करक्षालनं भु-जिक्रियासमाप्तिं शोतयति ॥

न पङ्क्तिः पिङ्गजनस्य भोजने

तथा यथा यौवतविभ्रमोद्भवः ।

अपारशृङ्गारमयः समुन्मिष-

न्भृशं रमस्तोपमधत्त सप्तमः ॥ १०९ ॥

नेति ॥ पङ्क्तिः मधुराश्लवणनक्तकटुकपायास्वादरूपः पद-प्रकारो रमः पिङ्गजनस्य रमिककामुकसङ्घस्य भोजने विषये तथा तोषं नाधत्तोद्वादयन् । यथा — यौवतं स्त्रीपङ्क्तस्य विभ्रमो विलासलस्राद्भवो यस्य स भृशं समुन्मिषन्वर्धमानोपारशृ-ङ्गारमयो निर्मेयादानेकविधविभावानुभावव्यभिचारिसंयोगजस्य-शृङ्गाररूपः सप्तमो रमः तोपमधत्त । सप्तमस्य मधुराश्लेषक्षया ज्ञेयं, न तु नाज्यरसापेक्षया । पङ्क्तयो रसेभ्योऽन्यस्याभावाज्ज्ञेयं सप्तमरसस्य सद्भावादार्थ्यम् ॥

मुखे निधाय क्रमुकं नलानुगे-

रथोज्झि पर्णालिरवेक्ष्य वृश्चिकम् ।

दमार्पितान्तर्मुखवासनिर्मितं

मयाविलं स्वभ्रमहासिताग्विलं ॥ ११० ॥

मुखे इति ॥ अथ हस्तक्षालनानन्तरं नलानुगमः राजभिः क्र-मुकं पूगफलं मुखे निधाय वृश्चिकमवेक्ष्य दमेनार्पिता दत्ता पर्णा-लिनांगवल्लीदलपङ्क्तिरिति व्यक्ता । किंभूतं वृश्चिकम् — अन्तर्मुख-वासेन कर्पूरकस्तुरीयद्विरसारादिरूपेण मुख्ययोगान्धकारिणा नि-र्मितम् । किंभूतः — भयेन दशनभिया आखिलैर्व्यासैः । अतएव स्वभ्रमेणावृश्चिके वृश्चिकबुद्ध्या हामिता हामं प्रापिता अखिला दृष्टारो यः । दमेनार्पितः पर्णमध्ये वनेमानो योन्तर्मुखवासनेन निर्मितमिति वा ॥

अमीषु तथ्यानुतरत्नजातयो-

वर्गाटराट्चाकनितान्तचारुणोः ।

स्वयं गृहार्णकमिहेत्युदीर्य त-

द्वयं ददां शेषजिघृक्षवे हयन् ॥ १११ ॥

अमीष्विति ॥ वराटराट् राजा दमो वा क्रमेण चारु सुन्दरं नितान्तचार्वन्तिमुन्दरं च तयोरिहेतयोस्मथ्यानुतयोः सत्यासत्ययो रत्नजातयोर्मध्ये एकं तत्र प्रियं रत्नजातं त्वं स्वयमेव गृह्णाणति अ-मीषु वारयात्रिकेषु विषये उदीर्य कृत्रिमवाद्दतिरमणीयकामि-विशेषमलीकरत्नजातं जिघृक्षवे प्रहीनुमिच्छवे वारयात्रिकाय हसं-सद्ज्ञानहेतोः किंचिद्वाग्यं कुर्वन्मयोः सत्यासत्ययो रत्नजातयो-र्द्वयं युगं तदपे वा द्वयं ददां । अमीषु मध्ये शेषजिघृक्षवे इति वा । इह द्वयोर्मध्ये शेषजिघृक्षवे इति वा । शेषजिघृक्षवे 'द्वितीया' इति योगविभागात्समायः ॥

१ 'विदमराट्' इति जीवानुमुखावबोधार्थमतः पाठः ।

इति द्विकृत्वः शुचिमृष्टभोजिनां
दिनानि तेषां कतिचिन्मुदा ययुः ।

द्विगृष्टसंवत्सरवारमुन्दरी
परीष्टिभिस्तुष्टिमुपेयुषां निशि ॥ ११२ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण द्विकृत्वो द्विवारं दिवा रात्रौ च
शुच्यदोषं मृष्टं स्वादु च भोजिनां भुञ्जानानां तेषां वारयात्रिकाणां
कतिचिषष्ठ्याणि दिनानि मुदा ययुः । पञ्चपाणि दिनानि सह-
पांस्तत्रोपुरित्यर्थः । किंभूतानाम्—निशि द्विः द्वौ वारावष्टौ द्वि-
ष्टौ षोडश संवत्सरा यासां ताः वारस्य सहस्र्य सुन्दर्यो वेद्यादा-
स्याद्यन्तासां परीष्टिभिश्चम्बनादिसेवाभिस्तुष्टि संतोषमुपेयुषां
प्राप्तवताम् । 'द्विगृष्ट' इति वसुचोः कृत्वमुचो बाधकत्वात् 'द्विः'
इति प्राप्ते 'द्विकृत्वः' इत्यत्र अपवादविषये कचिदुत्सर्गस्यापि
समावेशः इति परिभाषया यथाकथंचित्परिहर्तव्यम् ॥

उवास वैदर्भगृहेषु पञ्चपा
निशाः कृशाङ्गीं परिणीय तां नलः ।

अथ प्रतस्थे निपधानसहानया
रथेन वाण्येयगृहीतरश्मिना ॥ ११३ ॥

उवासेति ॥ नलः कृशाङ्गीं तां परिणीय वैदर्भगृहेषु पञ्च
पञ्च वा प्रमाणमासां ता निशा उवास । पञ्चपाणि दिनानि तत्र
स्थितवानित्यर्थः । अथ सप्तमे दिनेऽनया भैर्या सह रथेन निप-
धानप्रतस्थे । किंभूतेन—वाण्येयनाम्ना सारथिना गृहीता रश्मयो
यस्य । पञ्चपाः 'संलघयाऽज्यया—' इति समासे 'बहुवीही संलघे-
ये—' इति ङष्, टिलोपः । निशाः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

परस्य न स्पृष्टुमिमामधिक्रिया
प्रिया शिशुः प्रांशुरसाविति ब्रुवन् ।

रथे स भैमीं स्वयमध्यरुरुह—
अ तत्किलालिश्लक्षदिमां जनेक्षितः ॥ ११४ ॥

परस्येति ॥ इति ब्रुवन्म नलो भैमीं स्वयमात्मनेव रथेऽध्य-
रुरुहद्व्यारोपयामास । इति किम्—इमां पतिव्रतां भैमीं स्पृष्टुं
स्पर्शनेन्द्रियविषयीकर्तुं परस्य मदन्यस्य नाधिक्रियाधिकारः, प्रिया
भैमी शिशुरल्पप्रमाणा, असौ रथश्च प्रांशुः उच्चतर इति स्वयमा-
रोढुमसमर्थेति । तत्तस्माद्धेतोर्जनेक्षितो लोकैर्विलोकितः सक्षिमां
भैमीं नालिलिङ्ग । किलेति व्याजे । तत्त्वतस्तु जनसमक्षमालि-
ङ्गैव । किंत्वेवं ब्रुवन्प्राप्त्यै परिजहारेति भावः । कर्मस्वस्याविवक्षि-
तत्वाद्ध्ये इत्यधिकरणे सप्तमी । अध्यरुरुहत्, 'गौ चङि—' इत्यु
पधाह्रस्वधे 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासदीर्घत्वम् । अल्लिङ्गत्, 'ल्लिप
आलिङ्गने' इति कसः । 'अल्लिप्यत्' इति पाठे लङ् ॥

इति सरः शीघ्रमतिश्चकार तं
वधूं च रोमाञ्चभरेण कर्कशौ ।

१ सुखावबोधाय पूर्वोत्तरार्थव्यासः ।

स्खलिष्यति स्निग्धतनुः प्रियादियं
प्रदीयसी पीडनभीरुदोर्युगात् ॥ ११५ ॥

इतीति ॥ इति हेतोः शीघ्रमतिस्वरितबुद्धिः शीघ्रमुचितोपा-
यस्फुरणशीलस्तथोरम्योन्वयविषयः स्मरसं नलं वधूं भैमीं चोभौ
रोमाञ्चानां भरेण बाहुभ्येन कर्कशत्वचौ चकार । अम्योन्वसंस्व-
शांदुत्पन्नसारिवकरोमाञ्चौ तौ जाताविति भावः । इति किम्—अ-
दीयसी स्निग्धतनुर्नितरां कोमला सखेहाङ्गी चेयं भैमी । अतः
प्रियाङ्गलास्सकाशास्खलिष्यति निःसरिष्यति । यतः पीडने नि-
बिडधारणे भीरु दोर्युगं बाहुयुगं यस्य तस्माच्चिच्छिद्यलधारिणः
इति । 'इतीव तं शीघ्रमतिः स्वरोऽकरोद्बभूव' इति पाठः ॥

तथा किमाजन्मनिजाङ्गवर्धितां
प्रहित्य पुत्रीं पितरौ विपेदतुः ।

विमृज्य तौ तं दुहितुः पतिं यथा
विनीततालक्षगुणीभवद्गुणम् ॥ ११६ ॥

तथेति ॥ तौ पितरौ तं दुहितुः पतिं जामातरं नलं विमृज्य
संप्रेष्य यथा विपेदतुः विपण्णौ बभूवतुः, तथा आजन्म जन्म-
प्रभृति निजाङ्गयोः स्वीयोस्सङ्गयोर्वर्धितां वृद्धिं प्रापितां प्रहित्य
प्रस्थाप्य विपेदतुः किम् । अपितु नेति वैधर्म्योपमा । यतः—
किंभूतम्—विनीततया स्वविनयत्वेन लक्षगुणीभवन्तः शौयांदयो
गुणा यस्य तम् । सुतावियोगादपि सगुणजामानुवियोगो नितरां
तयोर्दुःसहो जात इत्यर्थः । प्रहित्य 'हि गतौ' क्वोऽपि तुह ।
विपेदतुः । सदेरेत्वाभ्यासलोपौ । 'सदिरप्रतेः' इति परत्वम् ॥

निजादनुव्रज्य स मण्डलावधे-
र्नलं निवृत्तौ चटुलापतां गतः ।

तडागकलोलं ह्वानिलं तटा-
द्धृतानतिर्व्यावृते वराटराट् ॥ ११७ ॥

निजादिति ॥ स वराटराट् भीमो नलमनुव्रज्यानुगम्य नि-
जामण्डलावधेः सकाशाच्चिवृत्तौ परावृत्तिसमये चटु प्रियवचनं
लपति भाषत इति चटुलापस्तद्भावं गतः प्राप्तः प्रियं भाषमाणो
धृताङ्गीकृता नलकृता आनतिर्नमस्कारो येन स एवंभूतः सन् व्या-
वृते निजगृहान्प्रति परावृत्तः । क ह्व—तडागकलोलं ह्व ।
यथानिलं वायुमनुव्रज्य तटाच्चिवृत्तौ चटुला आपो यस्य तद्भावं
गतः सन् तीरासकाशात्तडागतस्त्रो व्यावर्तत इत्युपमा । चटु-
लाप इत्यत्र 'कर्मण्यण्' पक्षे 'ऋक्—' आदिना समासान्तः ।
स तु तत्पुरुष एवेति कश्चित्तदुपेक्ष्यम् ॥

पितात्मनः पुण्यमनापदः क्षमा
धनं मनस्तुष्टिरथाखिलं नलः ।

अतः परं पुत्रि न कोपि तेहमि-
त्युदसुरेप व्यसृजन्नभिजौरसीम् ॥ ११८ ॥

पितेति ॥ इत्युक्त्वा उद्गतान्मनूय यस्य स एष भीमो नि-
जामीरसी स्वीयक्षेत्रबीजाभ्यामुपादितां भैमी व्यसृजन्प्राहिणोत् ।

१ 'विराटराट्' इति पाठः सुखावबोधाय पूर्वोत्तरार्थव्यासः ।

इति किम्—हे पुत्रि, आत्मनस्तव पुण्यं धर्म एव पिता हितकारित्वान्, अहितनिवारकत्वाच्च । तथा—तव क्षमाः सहनशक्तयोऽनापदो न विद्यन्त आपदो याम्यस्ताः । आपन्नाशिका इत्यर्थः । तव मनसस्तुष्टिः संतोषोऽलुब्धत्वमेव धनम् । अधानस्तरमखिलमपि तवेष्टं नल एव । किं बहुना—एतदतिरिक्तसकलाभीष्टदत्त्वात्सर्वं नल एवेत्यर्थः । अतः परमघटनदिनप्रभृत्यहं भीमस्ते कोपि संबन्धी बान्धवो न भवामीति ॥

प्रियः प्रियैकाचरणाच्चिरेण तां

पितुः सरन्तीमचिकित्सदाधिपु ।

तथास्त तन्मातृवियोगवाडवः

स तु प्रियप्रेममहाम्बुधावपि ॥ ११९ ॥

प्रिय इति ॥ प्रीणाति हर्षं जनयति प्रियो नलः पितुः सरन्ती तां भैमी प्रियस्य मनीषितस्य एकस्य वस्तुन आचरणात्करणान्मनीषितस्य यदकं मुख्यं केवलं वा कर्णं तस्मादाधिपु पितृवियोगजमानसपीडासु सत्सु चिरेण बहुना कालेनाचिकित्सतुपचचार । कस्यचिदिष्टस्य मेलनात्पितृवियोगजन्यदुःखं चिरेणात्याजयदित्यर्थः । चिरकालं पितुः सरन्तीमिति वा । स सर्वजनप्रसिद्धस्तस्या मातृवियोग एवासद्यतरत्वाद्वाडवो वडवानलः । तु पुनः प्रियस्य नलस्य प्रेमा निरुपाधिकः स्नेहस्तदूपे महाम्बुधौ सत्यपि तथाप्रच्युतप्राच्यरूप एवास स्थितवान् । तस्मिन्नातिप्रियं कुर्वत्यपि स स्तोत्रमपि न शान्त इत्यर्थः । पितृवियोगदुःखान्मातृवियोगस्य गौरवं सूचितम् । विशेषतश्च कन्यानाम् । अपिराचिन्त्ये । जलानल-योर्विरोधेऽपि वाडवस्याम्बुधावेव स्थितयुक्त्यर्थः । शशाम (नृतो-यचरणे), 'न तु प्रिय—' इत्यपि च पाठो स्पष्टार्थः । पितुः 'अधीगर्थ—' इति पठौ । अचिकित्सत् । 'कित निवासे रोगापनयने च' इत्यस्मात् 'गुप्तिष्किन्त्यः—' इति रुक्प्रतीकारे स्वायम्भु कितेश्वोदासेषु पाठात् सञ्ज्ञतादपि परस्मैपदमेव, न त्वागमनेपदमिति सिद्धान्तः ॥

असौ महीभृद्बहुधातुमण्डित-

स्तया निजोपत्यकयेव कामपि ।

भुवा कुरङ्गक्षणेदन्तिचारयो-

र्बमार शोभां कृतपादसेवया ॥ १२० ॥

असाधिति ॥ असौ भृशजलस्तु पुनर्बहुधानेकप्रकारं मण्डितो नानारत्नादिभिरलंकृतस्तया भैम्या कामप्यतिशयितां शोभां बभार । किंभूतया—कुरङ्गवद्वरिणवदीक्षणं विलोकनम्, दन्तिवदस्तिव-चारो गतिः तयोर्भुवा स्थानभूतया हरिणाक्षया गजगत्या च । तथा—कृता भर्तुः पादसेवा यथा । कया क इव—निजोप-त्यकया पर्वतासङ्गभूम्या महीभृत्पर्वत इव । बहुभिरैरिकादिधानु-

भिरमण्डितः । किंभूतयोपत्यकया—हरिणानामीक्षणस्य, हस्तिनां भक्षणस्य गमनस्य वा स्थानभूतया । यथा—कृता प्रत्यस्तपर्वतानां सेवा आश्रयणं यथा । कृता प्रत्यस्तपर्वतैः सेवा यस्या इति वा ॥

तदेकतानस्य नृपस्य रक्षितुं

चिरोदया भावमिवात्मनि श्रिया ।

विहाय सापत्न्यमरञ्जि भीमजा

समग्रतद्वाञ्छितपूर्तिवृत्तिभिः ॥ १२१ ॥

तदिति ॥ चिरोदया चिरकालं ध्रियमाणया । अथ च—विर-परिणीतया श्रिया राज्यलक्ष्म्या तदेकतानस्य तदेकनिष्ठस्य भैमीत-परस्य नृपस्यात्मनि स्वविषये भावमनुरागं रक्षितुं स्थिरीकर्तुमिव सापत्न्यमेकभर्तृकस्त्रीद्वयान्योन्येषां विहाय समग्राणां तस्या भैम्या वाञ्छितानां पदार्थानां पूर्तिः पूरणं तस्यां वृत्तिभिर्वर्तनरूपायैः कृत्वा भीमजारिञ्जि प्रीणिता । संपद्वैभवेन दुर्लभान्यपि तद्वाञ्छि-तानि नलेन पूरितानि, ततश्च सा परिपुष्टेति भावः । अन्यापि विरपरिणीता विदुषी नवोदायामनुरक्तस्वामिन आत्मन्यनुरागर-क्षणार्थं सापत्न्यं त्यक्त्वात्मनो ज्यैष्ठ्यं रक्षयन्ती सती नवोदाया हितकरणेन प्रीतिं जनयति ॥

मसारमालावलिनोरणां पुरं

निजाद्वियोगादिव लम्बितालकाम् ।

ददर्श पश्यामिव नैपथः प्रिया-

मथाश्रितोद्गीविकमुन्नतर्गुहः ॥ १२२ ॥

मसारंति ॥ अथ बहुमार्गलङ्घनानन्तरं नैपथः पुरं प्रियामिव ददर्श । किंभूतां पुरम्—मसारमालावाल्दिरिन्द्रनीलमालापरस्परा एवास्रव्वादिर्लङ्घितमालारूपाणि तोरणानि यस्याम् । इन्द्रनीलमा-लावलियुक्तानि तोरणानि बहिर्द्वाराणि यस्याम् । तथा—अन एव—निजाद्वियोगालुम्बितालकामिव प्रयापितवृणकुम्भलामिव । तथा—उन्नतैर्युग्मेर्गुहः कृत्वा आश्रितान्नोद्गीता उद्गीविकामूर्ध्वोक्-तकण्ठतया विलोकनं यथा स्वादेवं पश्यामिव विलोकिकामिव । उन्नतगृहत्वाद्दूरत एव दृष्टवानित्यर्थः । 'पथाम्' इति पाठे मार्गाणां पश्यामिव । अन्यापि नायिका प्रोषिते नायकेऽप्रयापितालका सती उद्गीविकया प्रियागमनमार्गान्पश्यति । मसारानां नीलत्वा-दलकत्वम् । पथामिति 'कर्तृकर्मणोः—' इति कर्मणि पठौ ॥

पुरीनिरीक्षान्यमना मनागिति

प्रियाय भैम्या निभृतं विमर्जितः ।

ययौ कटाक्षः सहसा निवर्तिना

तदीक्षणेनार्धपथे समागमम् ॥ १२३ ॥

पुरीति ॥ अयं मत्प्रियो मनाक इंपुरीनिरीक्षया अन्यमना दुश्चित इति हेतोरस्मिन्नवगरेऽयं सम्यगिरीक्षितुं दाशयत इति बुद्ध्या भैम्या प्रियाय प्रियं वीक्षितुं निभृतं गुप्तं यथा तथा विमर्जितः

१ 'प्रियाय' इति पाठः कुत्रापि नोपलब्धः । तथापि 'पथामिति पाठे' इति 'प्रियामिव' इति च टीकावगतवाक्यादिति ।

१ 'तथाच 'अन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदव्यवस्थितौ । सत्या स्यान्यव-स्थेति स्वाश्रयं कश्चित्सत्तु' इति श्रीहर्षमिश्रीयल्लण्डनस्यपञ्चम्याख्यानाव-सरे खण्डनप्रकाशे—'चिकित्सताम्' इति युक्तः पाठः । किंतिपातोः के-वलस्याप्रयोगात् 'भवत्येव कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति' इति न्यायादनुदात्तेस्वादात्मनेपदप्राप्तेः—इति यदर्थमानमिश्रेकृतं तच्चिन्त्यंभव'—इति सुखाबोधः ।

प्रेषितः निजः कटाक्षः सकलां पुरीमखिलोर्ध्वं किञ्चिन्निरीक्ष्य
भैरव्यनुरागबाहुल्यासहवासमय एव पुरीनिरीक्षणाञ्जिवर्तिना
शीघ्रं परावृत्तेन तदीक्षणेन नलकटाक्षेण सहाधेय एव समागमं
संबन्धं ययौ । उभावपि परस्पराभिरामेण क्षणमात्रमप्यवलोकना-
न्तरायं न सहेते स्मेति भावः । नितरामनुरागः सूचितः । 'पुरीं
निरीक्ष्य' इति पाठे पुरीं निरीक्ष्य ईपदन्यमनाः किमिति बुद्ध्या
प्रेषितः । रहस्यं ज्ञातुं वृत्तोपि गुप्तं प्रप्यते । प्रियाय, 'क्रियाधोप-
वस्य-' इति चतुर्थी ॥

अथ नगरधृतरमात्यरत्नैः

पथि समियाय स जाययाभिरामः ।

मधुरिव कुसुमश्रिया सनाथः

क्रममिलितैरलिभिः कुतूहलौकैः ॥१२४॥

अथेति ॥ अथ पुरसमीपप्राप्त्यनन्तरं जायया कृत्वाभिरामो
मनोहरः स नलो नगरे ध्वनैः स्थापितैरमात्यरत्नैः सह पथि समि-
याय मेलनं प्राप । किंभूतः—कुतूहले भैरवीसहितनलदर्शनकां-
तुके विषय उक्तेरुत्कण्ठितैः । तेन वा उद्ध्वं कं शिरो येपाम् ।
ऊर्ध्वीकृतशिरोभिः । कः कैरिव—कुसुमश्रिया चम्पकादिपुष्पशो-
भया सनाथो रमणीयो मधुरैरसन्तः क्रमेण वसन्तागमपरिपाठ्या
मिलितैर्मध्वास्वादकोतुकेनोत्कण्ठितैरलिभिर्भ्रमरैरिव यथा संयुज्यते
तथेत्युपमा ॥

क्रियदपि कथयन्स्ववृत्तजातं

श्रवणकुतूहलचञ्चलेषु तेषु ।

क्रियदपि निजदेशवृत्तमेभ्यः

श्रवणपथं स नयन्पुरीं विवेश ॥१२५॥

क्रियदिति ॥ स नलः पुरीं विवेश । किं कुर्वन्—स्वयंवरवृ-
त्तान्तश्रवणकुतूहलचञ्चलेषु तेषु मन्त्रप्रचारेषु क्रियदपि स्वसंबन्धि
वृत्तजातं स्ववृत्त्येन्द्रादिमायाप्रभृतिरूपं मुख्यं वृत्तान्तं संक्षेपेण
कथयन् । तथा—क्रियदपि निजदेशवृत्तं स्वराष्ट्रे जातमेभ्योऽमा-
त्येभ्यः सकाशाच्छ्रवणपथं नयन्नाकर्णयन् । ग्रामगतजातिः । 'अ-
मुत्र-' इति पाठे 'अद्ः परस्मिन्नत्रापि' इति वचनादमुत्रैवनेन
व्यवहितोऽपि स्वयंवरः परामृश्यते ॥

अथ पथि पथि लाजैरात्मनो बाहुवल्ली-

मुकुलकुलसकुलैः पूजयन्त्यो जयेति ।

क्षितिपतिमुपनेमुस्तं दधाना जनाना-

ममृतजलमृणालीसौकुमार्यं कुमार्यः ॥१२६॥

अथेति ॥ अथ पुरप्रवेशानन्तरं जनानां कुमार्योऽकृतविवाहाः
कन्यास्तं क्षितिपतिमुपनेमुः समीपमागत्य नमश्चक्रुः । किंभूताः—
पथि पथि प्रतिमार्गमात्मनो बाहुवल्लीनां भुजरूपलतानां मुकुल-
कुलेन कलिकावृन्देन सकुलैस्तत्तुल्यैर्लाजैर्मङ्गलद्रव्यतया शकुन-
दर्शनेन जय सर्वाकर्षणं वर्तस्वेति शब्दपूर्वं पूजयन्त्यः । तथा—
अमृतजलेः जाताया मृणालाया विसर्खेव सौकुमार्यं माद्वं द-
धानः । पुरप्रवेशे शकुनार्थं कुमार्यं इत्युक्तम् । सकुलैः,
दिगादिवाद्यम् ॥

अभिनवदमयन्तीकान्तिजालावलोक-

प्रवणपुरपुरन्ध्रीवक्त्रचन्द्रान्वयेन ।

निखिलनगरसौधाट्टावलीचन्द्रशालाः

क्षणमिव निजसंज्ञां सान्वयामन्वभूवन् ॥१२७॥

अमीति ॥ निखिलानां नगरसंबन्धनां सौधानां सुधाध-
लितगृहणामट्टावल्या उपरितनगृहविशेषपङ्क्तयस्तासामप्युपरि च-
न्द्रशालास्तृतीयशिरोगृहाः । अट्टावलीनां गवाक्षविवराणि वा ।
ता अभिनवा नवोढा दमयन्ती तस्याः कान्तिजालस्याष्टपूर्व-
स्यावलोके प्रवणानामुत्सुकानां पुरपुरन्ध्रीणां वक्त्रचन्द्रस्यान्वयेन
संबन्धेन कृत्वा क्षणमिव क्षणमात्रं यावत्तन्मुखसंबन्धस्तावत्पर्यन्तं
निजसंज्ञां स्वीयं नाम मुख्यचन्द्रसंबन्धतया सान्वया चन्द्रयुक्ताः
शालाः गृहाणि चन्द्रशालाः, चन्द्राणां वा संबन्धिन्यः शालाः
(इति) योगसहितामन्वभूवन् । सान्वयामिवेति वोपेक्षा । सर्वा
अपि पुरनार्यो गवाक्षविवरैर्ममीमपश्यन् । तानि च तन्मुखचन्द्र-
संबन्धेन यौगिकत्वेन कविनोपेक्षितानि ॥

निपधनृपमुखेन्दुश्रीमुधां सौधवाता-

यनविवरगरश्मिश्रेणिनालोपनीताम् ।

पपुरसमपिपासापांसुलत्वोत्परागा-

प्यखिलपुरपुरन्ध्रीनेत्रनीलोत्पलानि ॥१२८॥

निपधेति ॥ अखिलानां सकलानां पुरपुरन्ध्रीणां नगरस्त्रीणां
नेत्राण्येव नीलोत्पलानि निपधनृपस्य मुखेन्दुश्रीस्तल्लक्षणां सुधा-
मृतं पपुः सादरमालोकन्त । किंभूतां सुधाम्—साधवाताय-
नानां विवरेभ्यश्छिद्रेभ्यो गच्छन्त्यो बहिर्निर्गच्छन्त्यो रश्मिश्रेणयो
नयनकिरणपङ्क्तयस्तद्वा ये नाला विसयुक्तावादलपल्लवानसाध-
नभूताः कमलनालदण्डास्तेरूपनीतां नेत्रसमीपं प्रापिताम् । किं-
भूतानि नीलोत्पलानि—असमयास्तुल्यातिभूयस्या विपासया
पानेच्छया पांसुलत्वं शुष्कत्वं सोत्कण्ठितत्वं च तेनैवोत्कृष्टा उत्प-
न्तो वा परागाः कोसुमरजांसि येषु तानि । गवाक्षविवरैः कृत्वा
नलमुखशोभां सर्वा अपि सादरं दृश्यन्त्येव । कुमारीणां स-
मीपगत्या, पौरस्त्रीणां च गवाक्षान्तर्गत्या, कौतुकमात्रेण दृष्टेरा-
ज्येन कनीनिकानीलरश्मीनां नालारूपाणामुचिततरवमुक्तम् ।
अन्योपि विपासात्यन्तशुष्ककण्ठो दूरस्थं कृपाद्युदकं सच्छिद्रक-
मलनालादिना पिबति । नत्वेकवारमेव बहु पिबत्यन्तर्हृदयपी-
डाभिया ॥

अवनपतिपथाट्टस्त्रैणपाणिप्रवाल-

स्खलितसुरभिलाजैर्व्याजभाजः प्रतीच्छन् ।

उपरि कुसुमवृष्टीरेष वैमानिकाना-

मभिनवकृतभैरवीसौधभूमिं विवेश ॥१२९॥

१ 'अवनपतिरधोर्ध्वलैण-' इति पाठो जीवानुसंमतः । २ 'लाज-
भात-' इति 'लाजभाज-' इति, 'लाजभाज-' इति, च पाठः सुखा-
यबोधोऽसंमतः ।

अवनीति ॥ एष नलोऽभिवचकृतस्य नूतननिमित्तस्य भैमी-
संबन्धिनः साधस्य शान्तिहोमाद्यलंकृतां भूमिमुपरितनीं वा भूमिं
विवेश । किं कुर्वन्—कौतुकविलोकनार्थं गगने स्थितानां वैमा-
निकानां देवानां कुसुमवृष्टीरुपरि शिरस्याद्रेण प्रनीचलन्स्वीकु-
र्वन् । किंभूता वृष्टीः—अवनिपतिपथे राजमार्गेऽद्रेषु विपणिष्ये-
ष्वटालकेषु वर्तमानानां स्त्रीणानां स्त्रीवृन्दानां पाणिप्रवालेभ्यः स्व-
लिताः सुरभयः पङ्कजपरिमलविशेषयुक्ता लाजास्तेषां व्याजं सिपं
भजन्ति । शकुन्तार्थं विकीर्यमाणानां लाजानां शुभ्रवार्ध्वदेशसं-
सनाच्च पुष्पवृष्टित्वम् । ता अपि पल्लवेभ्यो निर्गच्छन्ति । वैमा-
निकाः, चरत्यर्थे ठक् ॥

इति परिणयमित्थं यानमेकत्र याने
दरचकितकटाक्षप्रेक्षणं चानयोस्तत् ।
दिवि दिविपदधीशाः कौतुकेनावलोक्य
प्रणिदधुरिव गन्तुं नाकमानन्दमान्द्राः १३०

इतीति ॥ दिविपदां देवानामधीशा इन्द्रादयश्चत्वारो देवा
नाकं स्वर्गं प्रति गन्तुं प्रणिदधुरिव गन्तुमचिन्तयन्ति । तत्त्वत-
स्तद्विहाय वाञ्छा नास्त्येवेतीवशब्दः सूचयति । किंभूताः—अन-
योभैमीनलयोरिति पूर्वोक्तपक्षारं परिणयं विवाहमित्थमुक्तीत्या-
च्च एकत्रैकस्मिन्नेत्येव यानं स्थित्या गमनम्, तथा—दरचकि-
तमीपसभयं सलजं यत्कटाक्षरन्त्योव्यविलोकनं, तच्च एतत्पथं
दिव्याकाशे स्थित्वा कौतुकेनावलोक्यानन्देन परमहर्षेण सान्द्राः
पूर्णाः । 'प्रणिदधुरिव' इति पाठे तयोर्गृहप्रवेशानन्तरमित्यर्थः ।
स्वयंव्रतानन्तरमेव देवा निर्गता इति चतुर्दशे सर्गे यद्यप्युक्तं त-
थापि भूमेर्निर्गत्य नलपुरप्रवेशपर्यन्तं नलभैमीकौतुकविलोकनार्थं
गगने स्थिता इति दिविपदेन सूचितम् । इदानीं पुनः स्वर्गं प्रति
निर्गता इत्युक्तेन कोपि विरोधः । किञ्चानन्तरसर्गसंगत्यै कलिन-
लद्वेपारम्भस्याप्रस्तुततां परिहरन् नलः पुरं प्रविष्टः, देवाश्च स्वर्गं
जग्मुः । गच्छतां च तेषां मध्येमार्गं कलेश्वरप्रत्युत्तरदानादिप्रस-
क्तानुप्रसक्तयवतरणाय युक्तमुक्तम् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामलदेवी च यम् ।
काश्मीरैर्महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्महा-
काव्ये तज्जुवि नैपधीयचरिते सर्गोऽगमत्पोडशः १३१

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वार्धः पूर्ववत् । किंभूते काव्ये—चतुर्दश-
तयीं विद्यां विदद्भिर्ज्ञानज्ञिः सरस्वतीजाप्रदधिष्ठानकाश्मीरदेशो-
द्भवैरपि विदद्भिः परीक्षापूर्वं महिते पूजिते । दोषलेशेनापि रहिते
सर्वगुणपूर्णं । तथा—तज्जुवि तस्माच्छ्रीहर्षोद्भवतीति तज्जु । तस्मा-
द्भूरुपसिर्गस्यैवविधे वा । 'नैपधेशः' इति पाठे नैपधश्चासावीश-
श्चेति व्याख्येयम् । काश्मीरैरिति पूजायैकयोगे 'कस्य च वर्त-
माने' इति पृष्ठीविधानात्तृतीया चिन्त्या । 'पूजितो यः सुरैरपि'
इत्यादिशिष्टप्रयोगदर्शनाद् 'वर्तमानेनैव विहितस्य कस्य योगे पृष्ठी
भवति, चकाराप्रयोजनानुरोधेनान्यापि' (इति) सूत्रार्थं निर्वण्य,
'चतुर्थ्यर्थं बहुलं छन्दसि' इत्यनो बहुलग्रहणं वानुवर्त्य, काश्मीरः
करणभूतैः, महः पूजा संज्ञातस्तेति मह्य इति तारकादेराकृति-

गणत्वात् क्तास्तत्त्वाभावं वा संपाद्य, क्तास्तत्त्वेपि 'कलहंसरागम-
हित' इत्यादि भट्टिप्रयोगे समासदर्शनात् 'मतिबुद्धिपूजायैभ्यश्च'
इति चकाराद्भूतेषु शिष्टप्रयोगानुसारेण क्प्रत्ययमङ्गीकृत्य, 'कस्य
च वर्तमाने' इति पृष्ठीप्राप्त्यभावात्कर्तारं तृतीयैवेति वा यथा-
कथंचित्समर्थनीयम् । चतुर्दशतयीमिति 'संख्याया अवयवे' इति
तयपि 'टिङ्गणञ्-' इति डीप् । विद्यां विदद्भिः 'न लोका-' इति
पृष्ठीनिषेधः । तज्जुवि, भाषितपुस्तकवाङ्मयमात्रः । पोडशः पूर्ववत् ॥
इति श्रीबेदरूपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनायणकृते
नैपधीयप्रकाशे पोडशः सर्गः ॥

सप्तदशः सर्गः ।

अथारभ्य वृथाप्रायं धरित्रीधावनश्रमम् ।
सुराः सरस्यदुलोललीला जग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ स्वर्गगमनचिन्तनानन्तरं धरित्रीं प्रति धाव-
नेन जनिमं प्रयासं बृधेव वृथाप्रायं व्यर्थमिवारभ्य विधायागाधखे-
नानुपलक्षितहर्षविपादतया । अथ च—तज्जुभिः प्रति निष्प्रयो-
जनभावगमनेन ततः पुनर्यथागतं व्यावर्तनेन च । सरस्वतः समुद्र-
स्योलोलास्तरङ्गान्मदुललीला येषां तत्तत्प्रायः सुरा आगतमनति-
क्रम्य यथागतं स्वर्गं जग्मुः । भैमीमप्राप्यैव जग्मुर्निर्गतेः ।
भैम्यलाभाच्छ्रमस्य वैयर्थ्यम् । न तभैमीवरदानद्वाराभूमीरक्ष-
णात्प्रायशब्दः प्रायोजित, न तु बृधेवेत्युक्तम् । वृथा वृथाप्रायं प्रायते
प्राप्नोति वा वृथाप्रायम् । यथागतमव्ययीभावः । यथा आगतं
यथा जग्मुरिति वा ॥

तदेवाह—

भैमी पत्ये भूवस्तसै चिरं चित्ते धृतामपि ।
विद्यामिव विनीताय न विषेदुः प्रदाय ते ॥ २ ॥

भैमीति ॥ ते देवाश्चिरं चित्ते धृतामपि भैमी तस्मै भुवः पत्ये
नलाय प्रदाय दद्या न विषेदुः । पश्चात्तापं न प्राप्ता इत्यर्थः । कस्मै
कामिय—विनीताय दिव्याय चिरं चित्ते धृतामभ्यर्त्तां विद्यामिव ।
दद्यापि विद्या विज्ञाद्यथा नोपरमति, तथा तस्मै दद्यापि सा सगु-
णतया तेषां विज्ञानोपरतेति ॥

कान्तिमन्ति विमानानि भेजिरे भामुराः सुराः ।
स्फटिकाद्रेस्तटानीव प्रतिविम्बा विवम्यतः ॥ ३ ॥

कान्तीति ॥ भामुराभेजोरूपाः सुराः कान्तिमन्ति रत्नदी-
प्राणि विमानानि यदच्छया गामिनी रथाभेजिर आरुह्युः । के-
कानीव—विवम्यतः सूर्यस्य भामुराः प्रतिविम्बाः स्फटिकाद्रेः
केलास्य तटानीव । प्रतिनटं प्रतिपलित्वाप्रतिविम्बानां बहु-
त्वम् । भामुराः 'भक्तभाम्-' इति घृष्टम् ॥

जवाज्जातेन वातेन बलाकृष्टबलाहकैः ।
श्रमनात्मस्य शीघ्रत्वं रथैरेपामिवाकथि ॥ ४ ॥

जवादिति ॥ जवास्त्रिजवेगाज्जातेन वातेन कृत्वा बलादाकृष्टाः सहचरीकृता मेघा धरेषां देवानां रथैः श्वसनाद्वायोः सकाशात्स्वस्यामनः शीघ्रगामिभ्यं द्रष्टुणामग्रेऽकैथीव कथितमिव । आकृष्टबलाहकस्य वायोः पश्चाद्गामिवापुरक्षलितानां रथानां शीघ्रत्वमित्यर्थः । शीघ्रशब्दोऽयं धर्मिवचनः । वेगजेन वातेन गमनेनेति वा । वाधातोर्भावे क्तः । श्वसनात्, 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी ॥

क्रमाद्वीयसां तेषां तदानीं समदृश्यत ।

स्पष्टमृगैश्वर्यात्पर्यवस्त्रिवाणिमा ॥ ५ ॥

क्रमादिति ॥ क्रमाद्गमनाद्वीयसां दूरतराणां तेषां तदानीमणिमागुत्वं स्पष्टं प्रकटं समदृश्यत । किंभूत इव—अष्टानां गुणानामणिमादीनामैश्वर्यादाधिपत्यात्पर्यवस्त्रिवाणिमिव । पृथग्भूत इव । सर्वेभ्यो महिमादिभ्यो गुणेभ्यः पृथग्भूतत्वादिव स्पष्टं दृष्ट इत्यर्थः । स्थूलमपि वस्तु दूरत्वासूक्ष्मं दृश्यते तेषामष्टौ गुणा विद्यन्ते तन्मध्येऽणिमं तस्मिन्समये स्पष्टो दृष्टः, नान्य इत्यर्थः । तस्मिन्काले पर्यवस्यन्स्फुटीभवन्निति वा । स्पष्टमुपेक्षे । तेषां रथानामिति वा देवानामष्टगुणैश्वर्यात्पर्यवस्त्रिवाणिमा समागत इति व्याख्येयम् । द्वीयसामतितरां दूराणाम्, इयमुनि 'स्थूलदूर—' इति परयणादिलोपे पूर्वस्य गुणः । अणिमा पृथ्वादिः ॥

ततान विद्युता तेषां रथे पीतपताकताम् ।

लब्धकेतुशिखोल्लेखा लेखा जलमुचः क्वचित् ॥ ६ ॥

ततानेति ॥ क्वचिक्वस्मिंश्चिदाकाशप्रदेशे लब्धः केतुशिखया ध्वजाग्रणोल्लेखो योगो यया तत्संबन्धात्कृतविद्युत्प्राकट्येति यावत् । एवंविधा जलमुचो मेघस्य लेखा पङ्क्तिस्तेषां देवानां रथे विद्युता कृत्वा पीता पताका यस्य तद्भावं ततान ध्वजाग्रसंबन्धात्प्रकटिता विद्युत्तद्भावे पीता पताकेवाभूदित्यर्थः ॥

पुनःपुनर्मिलन्तीषु पथि पाथोदपङ्क्तिषु ।

नाकनाथरथालम्बि बभूवाभरणं धनुः ॥ ७ ॥

पुनरिति ॥ इतस्ततो गमनवशात्पथि पुनः पुनः मिलन्तीषु संबध्यमानासु पाथोदा मेघास्तेषां पङ्क्तिषु वर्तमानं धनुरिन्द्रधनुर्मार्गसंबन्धवशात्नाकनाथरथालम्ब्यते एवशीलं संबद्धं सदिन्द्ररथस्वेवाभरणं भूषणं बभूव । इन्द्ररथे वर्तमानं धनुरागच्छन्तीषु मेघपङ्क्तिषु क्षणं भूषणमभूदिति वा । मेघा हि सेन्द्रचापाः शोभन्ते ॥

जले जलदजालानां वज्रिवज्जानुबिम्बनैः ।

जाने तत्कालजैस्तेषां जाताशनिसनाथता ॥ ८ ॥

जल इति ॥ जलदजालानां जले तस्मिन्काले इन्द्रादिगमनसमये जातैर्वज्रिणो वज्रप्रस्त्यानुबिम्बनैः प्रतिबिम्बैः कृत्वा तेषां मेघजालानामशनितानां वज्रेण सनाथता सस्वामिकता जातेति जाने । तदाप्रभृति प्रायेण मेघानां सवज्रत्वमित्युपेक्षा ॥

१ 'भिस्त्रिवाङ्मत्स्यम्' इति जीवावास्तु निर्मूला । अदन्तत्वादेव कुक्षेरप्राप्तिः ।

२ 'तादृशासंबन्धे संबन्धोकेरतिशयोक्तिरलंकारः'—इति जीवानुः ।

स्फुटं सावर्णिवंश्यानां कुलच्छत्रं महीभुजाम् ।

चक्रे दण्डभृतश्चन्द्रदण्डश्चन्द्ररुचिं क्वचित् ॥ ९ ॥

स्फुटमिति ॥ दण्डभृतो यमस्य दण्डः क्वचिदाकाशप्रदेशे चण्डरुचिं सूर्यं चन्द्रमण्डपान्स्फुटं तं सूर्यमेव सावर्णर्मनोवंशो जातानां महीभुजां कुलच्छत्रं कुलश्रेष्ठम् । अथ च—कुलक्रमायातं राजचिह्नं स्फुटमिव चक्रे । स्वयं वृत्तत्वात्, अपो दण्डसंबन्धात्, छत्रमिवेत्युपेक्षा । ते सूर्यमण्डलं प्राप्ता इति भावः । उदये अस्तमये च समानो वर्णोऽस्य स सर्वर्णः सूर्यस्तस्यापत्यं सावर्णिः, 'अत इव' । वंश्यः, दिगादिः ॥

नलभीमभुवोः प्रेम्णि विस्मिताया दधौ दिवः ।

पाशिपाशः शिरःकम्पस्तभूपश्रवःश्रियम् ॥ १० ॥

नलेति ॥ पाशिपाशो वरुणपाशो नलभीमभुवोरनन्यतुल्ये प्रेम्णि विषये विस्मिताया दिवो विस्मयवशादेव शिरःकम्पेन यन्ता भूपा भूषणं यस्मादेवंविधस्य श्रवसः कर्णस्य श्रियं लक्ष्मीं दधौ । तस्यास्ताटङ्करहितः कर्ण इव शुशुभ इत्यर्थः । अनेन दिवो नायिकात्वं व्यज्यते ॥

पवनस्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरकरः शिखी ।

अनेन प्रापि भैमीति भ्रमं चक्रे नभःसदाम् ११

पवनेति ॥ पवनस्य चन्द्रसूर्याद्याधारेष्वावहादिषु सससु स्कन्धेषु मध्ये ताराचक्राधारभूतं स्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरा उद्गच्छन्तः कराः किरणा ज्वालारूपा यस्य स शिखी वह्निरनेनाग्निना भैमी प्रापीति नभःसदां देवानां भ्रमं चक्रे । भैमीप्रासिहर्षोदयं नृत्यति किमिति सर्वेषां देवानां भ्रान्तिर्जातेत्यर्थः । अन्योऽपि नववधूलाभे कस्यचिन्मित्रस्य स्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरो भवति ॥

तत्कर्णौ भारती दूनौ विरहाद्रीमजगिराम् ।

अध्वनी ध्वनिभिर्वर्णैरनुकल्पैर्व्यनोदयत् ॥ १२ ॥

तत्कर्णाविति ॥ भारती वाणी भीमजगिरां भैमीवाणीनां विरहादूनौ संतप्तौ तेषां देवानां कर्णोवध्वनि मार्गोऽनुकल्पैर्भैमीवाण्याः सकाशात्पूनेर्वर्णानांसंबन्धिभिर्वर्णैर्निर्भय्यनोदयस्तुखिनो चकार । मुह्यताभावेऽनुकल्पोपि कार्यार्थमङ्गीक्रियते । 'स्तनादीनां द्वित्वविशिष्टा जातिः प्रायेण' इति वचनात्कर्णाविति प्रतियोगितापेक्षं द्विवचनम् ॥

अथायान्तमवैक्षन्त ते जनौघमसित्विपम् ।

तेषां प्रत्युद्गमप्रीत्या मिलद्योमेव मूर्तिमत् ॥ १३ ॥

अथेति ॥ अथ वाणीवीणाकणितश्रवणानन्तरं ते देवीदेवा असित्विपं सङ्गृत्यकान्तिमायान्तं संमुखमागच्छन्तं जनौघमवैक्षन्तापश्यन् । उपेक्षन्ते—तेषां देवानां प्रत्युद्गमनस्य प्रीत्या वाञ्छया मिलद्युज्यमानं मूर्तिमत्सशरीरं व्योमाकाशमिव । यतः—सशरीरस्य क्रियावत्त्वं युक्तम् । 'जनौघं मपीविविपम्' इत्यपि पाठः ।

१ 'चण्डरुचम्' इति सुखावबोधोऽसंमतः पाठः । २ 'अत्र श्रियमिति श्रियमिति सादृश्यादुपेक्षादिदर्शनोभेद' इति जीवानुः ।

अद्राक्षुराजिहानं ते सरमग्रेसरं सुराः ।

अक्षविनयशिक्षार्थं कलिनेव पुरस्कृतम् ॥ १४ ॥

अद्राक्षुरिति ॥ ते सुरा अग्रेसरं पुरःसरमाजिहानमागच्छन्तं सरमद्राक्षुः । उपेक्षते—तज्जनोवस्वामिना कलिनाक्षाणामिन्द्रियाणाम् । अथ च—पूतपाशकानाम् । संबन्धिनोऽविनयस्याविनीतत्वस्य शिक्षार्थं पुरस्कृतमिवामेकृतमिव । अथ च—पूजितमिव । स्मरो हीन्द्रियवैकृतं कर्तुं जानातीतीन्द्रियार्थांश्च शब्दच्छलेन पूते पाशकेषु विषये नलमविनयं शिक्षयितुं पाशकाज्ञानद्वारा नलं निमहीतुं कलिना पूजितः पुरःप्रेषितश्च । प्रायेणैयुम्पेक्षा ॥

अगम्यार्थं तृणप्राणाः पृष्ठस्थीकृतभीह्रियः ।

शम्भलीभुक्तमर्वस्वा जना यत्पारिपाशिकाः ॥ १५ ॥

अगम्येति ॥ एवंभूता जना यस्य कामस्य परितः पार्श्वयोः श्रमन्तीति पारिपाशिकाः । वयस्या इत्यर्थः । सेवका वा । किं भूताः—गन्तुमशक्यानामनर्हणां राक्षसादीनां मात्रादीनां च संभोगार्थं तृणमिवानायासत्याज्याः प्राणा येषां ते । अत एव—पृष्ठस्थीकृते पश्चात्कृते परित्यक्ते भीह्रियो यैस्ते । वधभयं पापभयं फोळज्जा च, तत्सर्वं यैस्त्यक्ते ते तादृशा निर्भया निर्द्विज्जाश्चेत्यर्थः । तथा—अग्राप्याभेद्यभीभेदनकृतप्रतिज्ञाभिः शम्भलीभिः कुट्टनीभिर्भुक्तं सर्वस्वं येषां ते । गन्तीति शेषः । पारिपाशिकाः, पूर्ववत् ॥

विभर्ति लोकजिज्ञावं बुद्धस्य स्पर्धयेव यः ।

यस्मैशतुलयेवात्र कर्तृत्वमशरीरिणः ॥ १६ ॥

विभर्तीति ॥ यः स्मरो लोकजिज्ञासीति लोकजित्स्य भावं सर्वजनविजयितां विभर्ति । उपेक्षते—बुद्धस्य स्पर्धयेव । जिनो हि मारजिदिति स्वशत्रुरूपधेयं 'मारजिहो लोकजिज्ञासः' इत्यभिधानाल्लोकजित्पदवाच्यत्वं विभर्तीत्यर्थः । तथा—यस्याशरीरिणः शरीरहितस्य द्रव्यदेहवादनङ्गस्यात्र लोके कामिनां मनोविकारं प्रति मैथुनद्वारा सर्वजनान्प्रति वा कर्तृत्वं स्वपूर्वम् । अग्राप्युपेक्षते—विश्वकर्तुरीशस्य तुलयेव स्पर्धयेव । ईश्वरो हि स्मरहरवास्मरस्य शत्रुः, तस्मात्तस्पर्धयेव तस्याशरीरकर्तृत्वं स्वयमविनयेनाङ्गीकृतमित्यर्थः । यथा—अशरीरिण एवेश्वरस्य कर्तृत्वमिति न्यायविदः, तथा—अयमप्यनङ्ग एव सन्कार्यकारीत्यर्थः । जिनमहेशाभ्यां जितोऽपि लोकजित्वेनाशरीरकर्तृत्वेन च यः पुनस्ताभ्यां समः । एवंविधोऽतिबलवानिति भावः ॥

ईश्वरस्य जगत्कृत्स्नं सृष्टिमाकुलयन्निमाम् ।

अस्ति योऽस्त्रीकृतस्त्रीकस्तस्य वैरं सरन्निव ॥ १७ ॥

ईश्वरस्येति ॥ अस्त्रीकृताः शस्त्रीकृताः स्त्रियो येन एवंविधो यः काम ईश्वरस्य इमां सृष्टिमीश्वरेण निर्मितं कृत्स्नं जगदाकुलयन्नस्य वृत्तिं चतः स्ववशं कुर्वन् । अथ च—पीडयन् । अस्ति । उपेक्षते—तस्मैश्वरस्य देहदाहजनिनं वैरं सरंश्चित्तयन्निव । देहदाहो ममानेन कृतः तस्मादनेन रचितमेतदीयं जगत्पीडयित्वासीति बुद्धेश्वरस्य किंचिदपकर्तुमसमर्थः, तदा जगत्स्त्रीरूपेण शस्त्रेण पीड-

यंस्तेन सह स्पर्धते इत्यर्थः । प्रत्यनीकाम्रे आयुधनिष्कृता स्त्री येनेति स्त्रिया अस्त्रीत्वकरणे विरोधाभासश्च । अथवा—या ईश्वरेण स्त्रीकृता सानेनास्त्री कृतेत्यपि प्रतिकूलत्वेनेश्वरेण सह स्पर्धते । अथवा—ईश्वरेणापि त्रिपुरवधे मोहिनी स्त्री शस्त्रीकृतानेनापि स्त्री शस्त्रीकृतेत्येकविषयतया स्पर्धो । शक्तिरूपो हि श्रीविष्णुस्त्रिपुरवधे भगवता शरतां नीत इत्यागमः । 'अनुस्मरन्' इति पाठे लुप्तोपेक्षा । सृष्टिः शब्दो नियतस्त्रीलिङ्गः । तत्परामर्शश्च इमामिति निर्देशः । अस्त्रीकृतेत्यत्रानस्त्रमस्त्री कृतास्त्रीकृतेति 'वर्षा' इतीकारः । पक्षे—न स्त्री अस्त्री, अस्त्रीकृता स्त्री येनेति समासः । 'नगृतश्च' इति कर् । कुलकम् ॥

चक्रे शक्रादिनेत्राणां सरः पीतनलश्रियाम् ।

अपि देवतवैद्याभ्यामचिकित्स्यमरोचकम् ॥ १८ ॥

चक्र इति ॥ सरः कामः पीतनलश्रियां सादृश्येन लक्ष्मीभानां शक्रादिनेत्राणामिन्द्रियादिनेत्राणां देवतवैद्याभ्यां नासत्याभ्यामपि न चिकित्स्यं प्रतिकर्तुमशक्यमरोचकं रुच्यभावं चक्रे । अधिकरूपस्य नलस्य दृष्टवान्, तद्धीनरूपे स्मरे दृष्टे तत्तेषां प्रीतिर्न जाता । न केवंच स्मरे दृष्ट्वा न प्रीतास्ते, किंतु दुःखावपि । तयोरपि नलाद्धीनत्वावित्यर्थः । स्मरदृष्टेभ्योऽपि नलोऽधिक इति ध्वन्यते । स्मरमाहाव्य पुरश्चलिता इति भावः । अथवा—अरोचकं सर्वथास्त्रादिरुच्यभावो रोगविशेषः । स कर्मजत्वाद्देववैद्याभ्यामपि चिकित्स्यमुमशक्यः । किं पुनर्नृवैरिति समामोक्तिः । भ्रमन्तरेण नलरूपातिशयप्रकाशो तात्पर्यमुक्तम् । उपमानतिरस्काराग्रन्तीपं च । पीतनलश्रियामिति 'तृतीयादिषु' इति पुंवद्भावात्पुंसकङ्गस्त्वामात्राज्ञभावः । अचिकित्स्यमिति शक्यार्थं 'अचो यत्' इति यत् । 'तुश्चिकित्स्यम्' इति पाठे कर्मणि खल । दुर्नश्रयोः । खल(यं)योगात् 'न लोका' इति षष्ठीनिषेधात् 'वैद्याभ्याम्' इति तृतीया । अरोचकमिति रोगालयायां बाहुलकादस्त्रियामपि ण्युत् ॥

यत्तत्क्षिपन्तमुत्कृष्टमुत्थायुकमथारुणम् ।

बुबुधुर्विबुधाः क्रोधमाक्रोशाक्रोशप्रोषणम् ॥ १९ ॥

यत्तदिति ॥ अथ स्मरदर्शनानन्तरं यत्किंचिल्लोकादुत्थायानादि परप्रहारार्थं मुञ्चन्तम्, तितरां सर्वाङ्गक्षिपन्तम्, जनेर्वायमागमथा(प्या)वेशातिशयात्क्रोशाकेशि योद्धुं पीनःपुन्येनोत्तिष्ठन्तम्, क्रोहितीभूतसर्वाङ्गम्, क्रोशं मर्यादीकृत्याभिव्याप्य वा परतिन्दावाक्यस्य उच्चपुष्टं यस्य । अतिदूरश्रूयमाणवरुपभाषिणमिति यावत् । एवंभूते सशरीरं क्रोधे तत्र जनाधिने देवा बुबुधिरः । एतश्चक्रः क्रोशोऽयमिति ज्ञानवन्त इत्यर्थः । क्रोधाक्रान्तस्य जातिरियम् । 'आक्रोशाक्रोशभूषणम्' इति पाठे आक्रोशं य आक्रोशः स भूषणं यस्येत्यर्थः । उभायुकमिति पूर्ववत् ॥

यमुपामन्त दन्तांशुशान्तासृक्शिश्वचक्षुषः ।

भुकुटीफणिनीनादनिभनिश्चामफूत्कृतः ॥ २० ॥

यमिति ॥ दन्तराशयोर्षो ब्रह्मन्तं यद्रक्तं नस्य शिष्यभूते तस्मादिव संक्रान्त्यहिन्ये लक्षणया तज्ज्ये नेत्रे येषां ते । तथा—भुकुटी भुवाराक्षपः संकोचः सैव भुजगो तस्या नादः फूकारस्तु-

स्याः संरम्भनिर्गच्छशास्यपवनानां कृत्कारा येषामेवंभूता जना यं
सेवन्ते । तं बुधुधरे इति पूर्वेण संबन्धः । क्रोधवशाद्भूतरोष्ठां दृश्येते
नेत्रे रक्ते जायेते । तेन स्वासकृत्काराश्च निगच्छन्ति । यस्य सेवका
एवंविधा ह्यर्थः । रूपकम् । क्षतशोणितस्य, चक्षुस्थितेस्तदृणाः ॥

दुर्गं कामाशुगेनापि दुर्लङ्घ्यमवलम्ब्य यः ।

दुर्वासोहृदयं लोकान्सेन्द्रानपि दिधक्षति ॥ २१ ॥

दुर्गमिति ॥ यः क्रोधो मदनबाणेनापि लङ्घयितुमशक्यमत एव
दुर्गम् । अथ च—गिर्यादिविषमदुर्गरूपम् । एवंभूतं रुद्ररूपस्य
दुर्वाससो मुनेर्मानसमाश्रित्य शक्रादिवहितान्ससापि लोकान्शापा-
मिना दग्धुमिच्छति । दुर्वासो हि सर्वदा क्रोधाविष्टः सर्वमपि शापा-
मिना दग्धुमिच्छति । अन्योऽपि क्षुद्रो बाणेनाप्राप्यमतिविषमं
गिर्यादिदुर्गमाश्रित्य सर्वानपि पीडयति । रूपकं, समासोक्तिश्च ॥

वैराग्यं यः करोत्युच्चै रञ्जनं जनयन्नपि ।

सूते सर्वेन्द्रियाच्छादि प्रज्वलन्नपि यस्तमः ॥ २२ ॥

वैराग्यमिति ॥ यः क्रोधो नितरां सुखादिलौहित्यं कुर्वन्त्याव-
त्स्वकार्यं करोति तावदुद्वेगमपि जनयति । तथा—नितरां प्रदी-
प्तोऽभिष्टुद्धोऽभिभवेच्छुद्रादीनि सर्वाणि बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियाण्या-
च्छादयत्येवंशीलमज्ञानमप्युत्पादयति । प्रसिद्धं तम आलोकाभावा-
च्छुद्रिन्द्रियमेवाच्छादयति रूपाग्रहणान्, ननु रसादीनि । तमस्यपि
रसगन्धादीनां ग्रहणस्य सर्वसाक्षिकत्वात् । इदं तु क्रोधवशान्म-
नसोऽनवस्थानासहकारिसंनिधानाभावाच्छुद्रादीनां रूपाविस्व-
विषयग्रहणासामर्थ्यजननात्सर्वेन्द्रियाच्छादि । एवमाश्चर्यजनकं
तमश्च यः सूत इत्यर्थः । अपी परस्परसमुच्चयार्थः । अथ च—यो
हिंसादी प्रीतिं जनयन्महानिष्टोरादनानुशयाप्रायश्चित्ताहंस्वनि-
दानभूतं वैराग्यं जनयति । अथ च पूर्वाक्तप्रकारेण वैराग्यं फलभूतं
जनयितुं रञ्जनं करोति । प्रज्वलितुं च तमः सूत इति वा यथा-
कथंचिद्वेतौ शत्रो व्याख्येयम् । अथवा—अपी विरोधार्थः । यो
लौहित्यं च जनयति, यश्च प्रीतिमुत्पादयति स एवाप्रीतिमिति
कथम् । यश्च प्रकर्षेण दीप्तस्तेजोरूपः सोऽन्धकारं रञ्जनं च कथं
सूते, तत्रापि सर्वेन्द्रियाच्छादिनमिति विरोधाभासः । वैराग्यश-
ब्दस्य लौहित्याभावप्रीत्याभावार्थश्लेषात्, तमःशब्दस्य चान्धकारा-
र्थश्लेषात् । तत्परिहारस्तूक्तप्रकारेण ॥

पञ्चेषुविजयाशक्तौ भवस्य क्रुध्यतो जयात् ।

येनान्यविगृहीतारिजयकालनयः श्रितः ॥ २३ ॥

पञ्चेष्विति ॥ पञ्चेषुविजयाशक्तौ कामजयविषये अभिनिवेशा-
भावाद्दशकां सत्यां कुप्यतो महेश्वरस्य जयास्ववशीकरणदेतोर्येन
क्रोधेन परेण प्रारब्धविग्रहे शत्रौ स्वजयस्य समयः तत्पराभवार-
म्भसमयः स इत्येवंरूपो नीत्युपदेशोऽङ्गीकृतः । अन्यदा यो
जेतुमशक्यः सोऽन्येन विगृहीतो यदा भवति तदा जयो भव-
तीति नीत्युपदेशः । अन्यदा जेतुमशक्यस्य भवस्य स्मरेण सह
विग्रहसमये जित्वादिष्टत इत्येव्युपेक्षा । महेश्वरोपि येन स्वव-
शीकृतः, तस्य क्रोधस्य साहाय्यमशक्यवर्जनमिति भावः । विगृ-

हीतारिजय इति सहस्रीसमासः । अरेर्जयकाल इति षष्ठीसमासो
वा । पञ्चभिः कुलकम् ॥

हस्तौ विस्तारयन्निभ्ये विभ्यदर्धपथस्थवाक् ।

सूचयन्काकुमाकूर्तलोभस्तत्र व्यलोकि तैः ॥ २४ ॥

हस्ताविति ॥ इभ्ये धनिनि विषये द्वावपि पाणी लोभा-
त्प्रसारयन्, दास्यति न वेति हेतोर्भयं प्राप्नुवन् अत एवार्धपथस्थ-
वाक् हृदयाग्निर्यस्य कण्ठमागत्य मुखोदनिःसरन्ती वाणी यस्यैवं-
भूतः, तथा—आकूर्तैर्निजदैवज्ञापकैश्चेष्टितैः काकुं शोकभयादि-
जन्यं ध्वनिविकारं सूचयन्ज्ञापयन् खण्डोक्तं वदन्निति यावत् ।
तथा—अङ्गुलीमुखनिक्षेपादिष्वेष्टितैर्देहि देहीत्यादिभ्यर्देन्यादिव-
कितां वाणीं वदन्, एवंभूतो मूर्तो लोभस्तत्र जनार्धे तैर्देवैर्दृष्टः ।
यत्तु—धनिनि विभ्यदिति । तद्व्याख्यानम् । 'भीत्रार्थानां
भयहेतुः' इति पञ्चमीप्रसङ्गात् । 'इभ्य आद्यो धनी स्वामी'
'काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनैः' इति चामरः ।
तुल्यस्येयं जातिः ॥

दैव्यस्तैन्यमया नित्यमत्याहारामयाविनः ।

भुज्जानजनमाकृतपश्या यस्यानुजीविनः ॥ २५ ॥

दैव्येति ॥ नित्यं दैव्यस्तैन्यमयाः सदा दीनत्वचौराघ्रे प्रचुरे
येषु तादृशा दैव्यचौररूपा वा, तथा—जाठरवह्मथनरूपाहार-
गारवाद्जीर्णरसत्याश्रित्य दीर्घरोणिनः, तथा—अयमेव सकलं
भोक्ष्यते मद्यं भोक्तुं न दास्यति, कीदृष्टं दधि च, मद्यं किं
वित्तीर्यम्, अस्मि च किमित्यादितुष्टदृष्टाशयादिनाभ्यवहरतो
लोकस्य सामिप्रायं विलोकका एवंभूता यस्य लोभस्य सेवकाः
स व्यलोकीति पूर्वेण संबन्धः । इयमपि जातिः । (स्तैन्येति 'स्तेना-
द्यल्लोपश्च' इत्यत्र 'स्तेनात्' इति योगविभागात्पठ्यत्) । आमया-
वीति 'सर्वत्रामयस्योपसंख्यानम्' इति दीर्घश्च ॥

धनिदानाम्बुवृष्टेयः पात्रपाणाववग्रहः ।

स्वान्दासानिव हा निःस्त्राद्विक्रीणीतेऽर्थवत्सु यः २६

धनीति ॥ संप्रदानभूतप्राप्त्यगमने विषये समृद्धधनानां
नराणां संकल्पसंबन्धजलवर्षणस्य यो लोभः प्रतिबन्धकः ।
वृष्टेश्चावग्रहः संभाव्यते । महाधनिकोपि यद्वशात्पात्रपाणी जलं
न वितरतीत्यर्थः । तथा—निःस्त्राधिर्धनात् (हेतोः) स्वानात्मनः
स्वीयान्पुत्रदारादीन्वा । धनिकेषु विषये निर्गतस्नेहाभिमानः
कश्चन विनिमये स्ववशावर्तनो दासीपुत्रानिव यो विक्रीणीते
वितरति । हा खेदे । निःस्त्रेन च लोभवशादात्मनो दाया यथा
स्नेच्छया धनार्थं विक्रीयन्ते, तथेत्यर्थः । अवग्रहः पूर्ववत् ॥

एकद्विकरणे हेतू महापातकपञ्चके ।

न तृणे मन्यते कोपकामौ यः पञ्च कारयन् ॥ २७ ॥

एकेति ॥ ब्रह्मवधादिपञ्चमहापातकसङ्गमये एकस्य महापा-
तकस्य द्वयोश्च करणे क्रमेण कारणभूतो यस्माद्, अत एव तयोर-

१ 'अयं पाठः सर्वत्र नोपलभ्यते' । २ 'निःस्त्रात् धनहीनान्' इति
जीवातुः ।

रूपकार्यकारित्वादुभौ कोपकामौ यो लोभस्तुणुत्वावपि न मन्यते यतः—स्वयं पञ्चापि महापातकानि नरादिना कारयन् । कोपाच्च योऽपि ब्राह्मणो हन्यते, तस्यैकं ब्रह्मवधं प्रति हेतुत्वम्, कामात्—गुरुतत्त्वगमनम्, स्त्रीकामाच्च तज्जतुर्ब्राह्मणस्य वधश्चेति महापातकद्वयं प्रति तस्य हेतुत्वम् । धनादिलोभान्तु—ब्रह्मवधः, सुवर्णलभ्यं च । रसलोभासुरापानम् । कामलोभास्त्रीजातिप्रदर्शितधनलोभाद्वा गुरुतत्त्वगमनम्, इष्टसंप्रहलोभादेतंश्चतुर्भिरेपि सह संसर्गं ह्येवं लोभस्य पञ्चापि महापातकानि प्रति हेतुत्वादिक्तत्वात्कोपकामावप्येकैचिकरं मन्यते । ताभ्यामप्यधिको लोभ इति भावः । 'एकद्वि—' इति द्वन्द्वत्वाद्भुजभावः । 'संख्याया अल्पीयस्याः' इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः । यदा तु एकं वा द्वौ वा प्रमाणं येषामिति समासे 'बहुमीहौ संख्येये ढजवहुगणान्' इति ड्यप्रसङ्गस्तदा 'एकद्वि—' इति पाठो युक्तः । गृणे इति 'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्रमाणेषु' इति चतुर्थ्या वैकल्पिकत्वापक्षे द्वितीया ॥

यः सर्वेन्द्रियसन्नापि जिह्वां बह्वलम्बते ।

तस्यामाचार्यकं याज्जीवटवे पाटवेर्जितुम् ॥ २८ ॥

यः सर्वेति ॥ यो लोभः सर्वेन्द्रियाणि पडिन्द्रियाणि सन्नाति यस्य एवंविधः । प्राणं गन्धलुब्धम्, चक्षू रूपलुब्धमित्यादिप्रकारेणेत्यर्थः । (अपि) बहु यथा भवति तथा जिह्वामवलम्बते । किं कर्तुम्—तस्यां जिह्वायां याज्जावटवे याज्ञायदुर्ग्रेक्षचारी शिष्यस्तस्मै पाटवे पटुवविषये याज्ञायादृक्किंहीनस्ते आचार्यकं गुरुत्वमर्जितुम् । लुब्धस्यैषा रीतिः । अयमत्र तात्पर्यार्थः—यो लोभो दुर्वाचे विप्रियवाक्यवचनाय यस्यामर्थ्यं नैपुण्यं तद्विषये गुरुतां विधानुमिवास्याः सकाशात्प्रियवचनसंभाषणाभ्यासं कर्तुमिव शिष्यभूतः तामनितरां सेवत इत्यर्थः । लोभवशात्सर्वेपि याज्ञाप्रियवाक्यानि ब्रूत इति भावः । 'याज्ञाव(च)टवे पटवे' इति पाठे पटुवे इडाया याज्ञाव(च)टव इत्यर्थः । याज्ञा चाटुपाटवे विषये स्वस्या गुरुतां विधानुमिवोपेक्षा । 'योपघात—' इति वृत्ति 'आचार्यकम्' इति साधु । 'व(च)टवे पटवे' इति भाषितपुंस्कम् । पञ्चभिः कुलकम् ॥

पठ्यां तथ्यामगृह्णन्तमन्धं बन्धुप्रबोधनाम् ।

शून्यमाश्लिष्य नोज्झन्तं मोहमैश्वर्यं हन्त ते ॥ २९ ॥

पठ्यामिति ॥ हितां सत्यां बन्धुना मातापित्रादिना कृतां प्रबोधनां सत्कर्म कुरु, असन्माकापीरित्यादिरूपां प्रवर्तनामङ्गीकुर्वाणम् । यतः—अन्धमज्ञानबहुलम् । तथा—(शून्यम्) अलीकमप्रामाणिकमपि..... रजतत्वेन, अनात्मभूतानि जडान्यपि देहेन्द्रियादीन्यविद्याविलासवशादात्मत्वेन, (आश्लिष्य) प्रतिपद्य सहस्रोतो बोध्यमानमपि न त्यजन्तं एवंभूतं मोहं ते देवास्त्र जनीवे ददशुः । हितस्य प्रियस्य चानङ्गीकरणात्, आश्लिष्टशून्यापरित्यागाच्च । 'हन्त' इत्याश्रये खेदे वा । मूढस्येयं जातिः ॥

१ 'याज्ञाचाटवे पाटवे' इति सुखावबोधोऽसंमतः पाठः । २ 'प्रबोधनामोपेक्षाभ्यां स्वजातीयकाभ्यां वाच्यार्थयोः शब्दहेतुत्वाच्छब्दार्थहेतुकता, व्यङ्ग्यमलकारः संकीर्त्येन इत्यलकारश्च यस्य परस्परसंबन्धेनाङ्गीतिभावः' इति जीवातुः ।

श्वःश्वः प्राणप्रयाणेऽपि न सरन्ति सरद्विषः ।

मप्राः कुटुम्बजम्बाले बालिशो यदुपासिनः ॥ ३० ॥

श्वःश्व इति ॥ यस्य मोहस्य सेवका बालिशो मूर्खः । अथवा स्वयंप्र(स्वप्न)ज्ञवाभिमानात्, परोपदेशानङ्गीकाराच्च शिशुभूताः । एवंभूता जनाः पुत्रकलत्रादिरूपकुटुम्बरूपे कर्दमे ब्रुविता अपि मृतो(ऽहम्), अयं पुत्रः किं करिष्यति, इदं कलत्रं वा किं करिष्यति, अस्य क्षेत्रादेः किं भविष्यतीत्यादिप्रकारेण पुत्रादियोगक्षेमविचारणामात्रपराः शिशोर्दूरपरायणाः सन्तः परेणचि । अतिसंनिहित इति यावत् । 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' इत्यादिवचनप्रामाण्यादनातुर्येपि संनिहिते प्राणगमने ज्ञाते । संनिपातादिनातुर्येऽपि वा श्वः प्राणप्रयाणे निश्चिते सत्यपि संसारसमुत्तारकं सरद्वरं न ध्यायन्ति । किंतूक्तप्रकारेण मरणसमयेऽपि कुटुम्बचिन्तामेव कुर्वन्तीत्यर्थः । इदमपि मूढलक्षणम् । जम्बाले निमग्नोऽन्योपि किमपि न सरति । 'श्वःश्वः' इति वीष्पवायां द्विः । 'श्वः स्वप्राण—' इति स्वस्य प्राणानामित्यर्थः । सरद्विषः इति 'अधीगर्थ—' इति कर्मणि पठौ । 'द्विषम्' इति पाठे कर्मविविधक्षया द्वितीया ॥

पुंमामलम्बनिर्वाणज्ञानदीपमयात्मनाम् ।

अन्तर्लापयति व्यक्तं यः कज्जलवदुज्ज्वलम् ॥ ३१ ॥

पुंमामिति ॥ यो मोहो न लब्धं निर्वाणं विनाशो येन स ज्ञानरूपो दीपस्तन्मयस्तन्प्रचुर आत्मा मनो येषां यमिष्टादीनां ज्ञानिनां पुंमामुज्ज्वलमप्यन्तो निमेलमप्यन्तःकरणं व्यक्तं प्रकटं म्लापयति मलमहितं करोति । मोहमोहिताः कामादीनाः सन्तो ज्ञानिनोऽपि विश्वामित्रादयः स्वमनो मेनकादिदेवाङ्गनाप्रवर्णं चक्षुःपूर्वमुज्ज्वलस्यापि मनसो मोहेन मालिन्यं कृतम्, 'ज्ञानिनामपि चेतांसि—' इत्यादि मार्कण्डेयवचः प्रमाणम् । न लब्धः साक्षात्कृतो निर्वाणोपयोगी मोक्षोपयोगी ज्ञानदीपकरूपः स्वप्रकाशज्ञानरूप आत्मा येनैवामहेतुज्ञानरहितानामिति वा । किमिव—कज्जलपत्न्यथा मध्ये स्थापितस्य दीपस्य कज्जलं मुधाधवक्षितानां घटादीनां मध्यं मलिनयति ॥

ब्रह्मचारिवनस्थायियतयो गृहिणं यथा ।

त्रयो यमृपजीवन्ति क्रोधलोभमनोभवाः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मचारी, वनस्थायी वानप्रस्थः, यतिः संन्यासी, एते त्रयोऽपि आश्रमिणो गृहिणं गृहस्थं यथाशनाच्छादनार्थमुपजीवन्ति सेवन्ते । 'यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनास्त्रेण चान्वहम् । गृहस्थैरेव धार्यन्ते तस्मात्त्रयेष्टो गृहाश्रमी ॥' इति स्मार्तवचनान् । तं लक्ष्यीकृत्य वा प्राणधारणं कुर्वन्ति, तथा—क्रोधलोभमनोभवा यं मोहं सेवन्ते यं लक्ष्यीकृत्य वा स्वरूपं लभन्ते । मूढ एव कुटुबुद्धः कामी च भवति ॥

जाग्रतामपि निद्रा यः पश्यतामपि योऽन्धता ।

श्रुते मत्यपि जाड्यं यः प्रकाशेऽपि च यस्तमः ३३

जाग्रतामिति ॥ यो मोहो जाग्रतां यावधानानामपि निद्राविरूपं निश्चिनत्यम् । तथा—यः पश्यतां चाधुपज्ञानवतामप्यह-

१ 'शब्दव' इति पाठोपि ।

ता चक्षुराच्छादनाद्द्रष्टव्यदर्शनाभावरूपं सदसद्वस्त्वग्रहणम् । सं-
सारस्थानित्यदुःखरूपतां जानतामपि तदपरित्यागहेतुत्वादज्ञान-
रूप इत्यर्थः । तथा—यः श्रुते शास्त्राधिगमे सत्यपि मूढत्वेन ज्ञे-
यानुरूपं जायते । विधिनिषेधाद्यनिर्णयरूप इत्यर्थः । तथा—
यश्च प्रकाशे सौराष्ट्रेयचाक्षुषाद्यालोके सत्यपि द्रष्टव्यघटपटाद्याच्छा-
दनरूपतयान्धकाररूपः । प्रकटेऽप्यर्थं प्रतीतिप्रतिबन्धक इत्यर्थः ॥

कुरुमैन्यं हरेणेव प्रागलज्जत नार्जुनः ।

हतं येन जयन्कामस्तमोगुणजुषा जगत् ॥ ३४ ॥

कुर्विति ॥ तमोगुणजुषाज्ञानरूपतमोगुणसेविना येन मोहेन
हतं जगज्जयन्कामो नालज्जत । क इव—तमोगुणजुषा आश्रितत-
मोगुणेन हरेण संहारकारकेण रुद्रेण प्राप्तकालतया प्राक् हतं प्रप्तं
कुरुमैन्यं पश्चाद्विनाशयन्नर्जुन इव । मया हतमित्यभिमानेन लज्जां
नाप । अन्येन हतस्य पश्चात्त्वेन हनने हि लज्जा युक्ता । सा तु
कामस्य न जातेत्यर्थः । मूढ एव कामपरवसो भवतीत्यर्थः । ई-
श्वरः प्राक्कुरुमैन्यं शूलेन हन्ति, पश्चाच्छरेणार्जुन इति द्रोणपर्व-
कथा । कुलकम् ॥

चिह्निताः कतिचिदेवं प्राचः परिचयादमी ।

अन्ये न केचनाचूडमेनः कञ्चुकमेचकाः ॥ ३५ ॥

चिह्निता इति ॥ अमी कामादयः कतिचित्कतिपयेदेवैरि-
न्द्रादिभिः प्राचः पूर्वजातापरिचयात्पटुतरासंसर्गाच्चिह्निताः चि-
ह्नेर्निश्चिताः । देवानामपि कामाद्यायत्तत्वाप्राचीनः परिचयः ।
अन्ये तदुपजीविनो बौद्धादयः केचन विशेषेण न ज्ञाताः । यतः—
आचूडं शिखामभिव्याप्य मर्यादाकृत्य वा एनसा पापरूपेण कञ्चु-
केन मेचकाः श्यामवर्णाः । यो हि नीलवस्त्रादिनावृतदेहः, स
विशेषतो न लक्ष्यते । श्यामत्वाच्च बुद्धा इत्यर्थः ॥

तत्रोद्गूणं इवार्णोधौ सैन्येऽभ्यर्णमुपेयुषि ।

कस्याप्याकर्णयामासुस्ते वर्णान्कर्णकर्कशान् ॥ ३६ ॥

तत्रेति ॥ उद्गूणं त्यक्तमर्यादेऽर्णोधौ समुद्र इवातिगभीरे तत्र
तस्मिन्कलिसैन्येऽभ्यर्णमुपेयुषि सामीप्यं गते सति ते देवाः क-
स्याप्यनुपलक्षिताकारस्य चार्वाकस्य कर्णकर्कशान्वर्णानाकर्णया-
मासुः । अभ्यर्णम्, 'अभेक्षाविदूयै' इति नेद । 'गुरी उद्यमे' म-
र्यादाधारणे उद्यमस्यागिनीत्यर्थः ॥

तानेव वर्णानाह—

प्रावोन्मज्जनवद्यज्ञफलेति श्रुतिसत्यता ।

का श्रद्धा तत्र धीवृद्धाः कामाध्वा यत्खिलीकृतः ३७

प्राचेति ॥ प्रावोन्मज्जनवत् 'प्रावाणः ध्रुवन्ते' इति प्रतिपा-
दितपापाणतरणवज्ज्योतिष्टोमादियज्ञानां साध्ये स्वर्गादौ फलेपि
'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिश्रुतीनां सत्यता यथा-
र्थता । प्रावोन्मज्जनवाक्यस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात्, यागानन्तरमेव

*१ इदं पद्यं जीवासौ न व्याख्यातम् । कस्मिंश्चिन्मूलपुस्तकेपि नोप-
लभ्यते ॥

स्वर्गादेरदृष्टत्वाज्ज्योतिष्टोमादियागप्रतिपादिका श्रुतिरपि प्रत्यक्षवा-
धिता । तथाच 'यागश्रुतिरप्रमाणम् प्रत्यक्षविरुद्धत्वाद्वावोन्मज्जन-
श्रुतिवत्' इति प्रयोगाद्यागश्रुतेरपि स्वर्गादावसत्येति च व्याख्ये-
यम् । अत्र विरुद्धलक्षणया सत्यतेत्यस्याऽसत्यतेत्यर्थः । एवमन्येषा-
मपि वेदवाक्यानां श्रुतिस्वाविशेषादप्रमाणत्वे हे धीवृद्धाः बुद्धि-
मन्तो देवास्तत्र फले श्रुतौ वा युष्माकं का श्रद्धा कथमास्तिक्यम् ।
अपि त्वप्रामाणिकेऽर्थे श्रद्धा न कार्या । यथेन कारणेन यद्वाशाद्देवो-
क्तविष्ठातिक्रमभिया कामाध्वा यच्छाचारमार्गः खिलीकृतो बद्धः ।
त्यक्त इत्यर्थः । श्रुतिमात्रस्याप्रमाणत्वाच्च जयमानत्विजां कति-
चिदहानि यद्वाच्यं तदप्यप्रामाणिकत्वायजतेति भावः । 'धी-
वृद्धाः' इत्युपहासे । अतिमूर्खा भवन्त इत्यर्थः ॥

केनापि बोधिसत्त्वेन जातं सत्त्वेन हेतुना ।

यद्वेदमर्मभेदाय जगदे जगदस्थिरम् ॥ ३८ ॥

केनेति ॥ केनाप्यज्ञातनाम्ना बोधिसत्त्वेनातिप्राज्ञेन जिनभट्टा-
रकेण वेदस्य मर्मभेदाय रहस्यभङ्गाय जातमुत्पसम् । वेदमर्मभेदः
कर्तुमारब्ध इति यावत् । कथमत आह—यद्यस्मात्सत्त्वेन हेतुना
सत्त्वरूपेण लिङ्गेन यत्सत्तत्क्षणिकम्, यथा घट इत्यादिरूपेण ज-
गदस्थिरं क्षणिकं जगदे प्रत्यवादि सत्त्वलिङ्गेन विश्वस्य क्षणिक-
त्वसिद्धानुभयलोकगतं स्थिरमेकं कर्तारमधिकारिणमाश्रित्य वेदै-
र्विहितानां विधिनिषेधानां निराश्रयतया वेदस्याप्रामाण्यापादना-
द्वेदमर्मभेदः कृत इत्यर्थः । बौद्धसिद्धान्तस्तु ग्रन्थान्तराद्बोद्धव्यः ।
विम्लरभयादत्र नोक्तः । अयं वक्ता पूर्वस्माद्विज्ञः । चार्वाक एव वा
स्वमतं वेदाप्रामाण्यं बौद्धसंवादेन द्रढयति—केनेति । सत्त्वेन
हेतुना यस्माज्जगदस्थिरं जगदे । तस्मात्केनापि लोकोत्तरप्राज्ञेन
तेनैव चार्वाकेण वेदमर्मभेदाय बौद्धेन जातम् । तदीयमताङ्गीकर-
णात्तद्वर्णेनैव जातमित्यर्थः । 'जगाद' इति पाठे यद्बोधिसत्त्वं जग-
दस्थिरं जगादेति व्याख्येयम् । क्षणिकत्वे सिद्धे येन पापं कृतं, स
नष्ट एवेति किमिति पापाज्ञयमित्यादि प्रकरणाज्ज्ञेयम् ॥

अग्निहोत्रं त्रयीतन्त्रं त्रिदण्डं भस्मपुण्ड्रकम् ।

प्रज्ञापौरुषनिःस्नानां जीवो जल्पति जीविका ॥ ३९ ॥

अग्नीति ॥ नित्यं काम्यं च सायंप्रातर्होमरूपमग्निहोत्राख्यं कर्म
त्रयी च तन्त्रं मीमांसा, वेदत्रयसंबन्धि वा यत्तन्त्रं वेदविहितो-
ऽन्योऽपि कर्मकलापः, तथा—त्रयो दण्डा यत्र तत्पाशुपतप्रतप्तम्,
तथा—भस्मनः पुण्ड्रकः तिलको यत्रैवंविधं शैवाद्वित्रतं एतत्सर्वं
प्रज्ञाया बुद्धेः पौरुषेण सामर्थ्येन तीक्ष्णया प्रज्ञया निःस्नानां हीनानां
प्रज्ञया पौरुषेण च वा हीनानां, वज्जनेन चौर्येण च बलाद्वा प्रही-
तमसमर्थानां, पुरुषाणां जीविका जीवनोपायः । तद्वेपधारणाधर्मेण
द्रव्यमर्जयितुमेव । न तु तारिक्को धर्मः परलोकसाधनम् ।
एवं वेदप्रामाण्यवादिनां भवति । जीवो बृहस्पतिर्जल्पति वदति ।
वाक्यार्थः कर्म । तदुक्तं तेनैव—'अग्निहोत्रं त्रयो वेदाश्चिदण्डं
भस्मपुण्ड्रकम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥'
इति । तस्मादग्निहोत्राद्यप्रमाणमेवेति भावः । 'जीविका' इति
भावार्थसिद्धेश्च पुनश्च ॥

इदानीं ब्राह्मण्यादिजातिधर्मानसहमानो जातिं वृषति—

शुद्धिर्विशदयति शुद्धौ पित्रोः पित्रोर्धदेकशः ।

तदनन्तकुलादोषादोषा जातिरस्ति का ॥ ४० ॥

शुद्धिरिति ॥ विशुद्धमातापितृजन्यत्वं ब्राह्मण्यादेर्लक्षणम् । सा शुद्धिर्दुर्निर्मुखा । यथास्मात्पित्रोर्मोतापित्रोर्धो पितरी मातामह-पितामही, मातामहीपितामहौ च, तयोरेकशः प्रत्येकं वंशद्वयो-शुद्धौ सत्याम्, एवं तयोरेपि पितृपितामहीमातृपितामहादिमा-तामहमातुः, पितामहादिमातामहीमातुः, पितामहादिशुद्धौ स-त्याम् । एवं ब्रह्माणं यावत्प्रत्येकं शुद्धौ सत्यां शुद्धिः परीक्षणीया । तत्तस्मादनन्तकुला एवमपरिमितवंशभेदा अत एव दोषादुचिते-यशुद्धिसंतानस्त्रीपुंसपारम्पर्यतया शुद्धेः संदेहान्, इन्द्रचन्द्रादीनां च पुराणप्रामाण्येन व्यभिचारदर्शनादशुद्धोर्निश्चयाच्च, जातिसंकर-रूपाहोषाका जातिनिर्दीपास्ति । अपि तु न कापि । यदाहुः—
'अप्येकपङ्क्त्या नाभीयासंयतः स्वजनैरपि । को हि जानति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥' इति । तथा—'अनादाविह संयारे दुर्वारे मकरध्वजे । कुले च कामिनीमूले का जातिपरिकल्पना ॥' इति । तस्मात्संकीर्णयोनित्वात्सर्वा अपि जातयो दुष्टा एवेति जातिधर्मान्विहाय स्वेच्छाचारं कुरुतेति भावः । यद्वा—तस्माद्वा ब्रह्माणमनन्तानां कुलान्, मदोषाहोषाभावाच्च व्यभिचारादिदोषरहिता जातिः स्यात्, सा काप्यस्ति, अपि तु न कापि । पूर्वपूर्वपित्रादि-व्यभिचारादिदोषासर्वोपि जातिर्दुष्टेति व्याख्या । 'यदा तदा' इति पाठः सम्यक् । तयोः पित्रोरनन्तकुलानां दोषाभावेन कृत्वा-ऽदोषा जातिरस्ति । अपि तु महति कुले कस्यचिहोपसंभवात्सर्वोपि जातिर्दुष्टेवेत्यर्थे इति वा व्याख्या । यच्छब्दसामर्थ्यात्तच्छब्दाध्या-हारः । एकशः, 'संख्यैकवचनात्' इति शब्दः ॥

अन्यदप्याह—

कामिनीवर्गसंमर्गेण कः संक्रान्तपातकः ।

नाश्नाति स्नाति हा मोहात्कामक्षमं व्रतं जगत् ॥ ४१ ॥

कामिनीति ॥ यस्मात् 'आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिन्मासां चतुर्गुणा । पञ्चगो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥' इति वचनात्स्त्रीणां पुरुषापेक्षयाष्टगुणकामानां कामिनीनां नानाजाती-यानां वर्गः सङ्गमस्य संसर्गयोगीः संबन्धैः कृत्वा कः पुरुषः संक्रा-न्तं प्रविष्टं पातकं यत्र एवंविधो न । अपितु—'संवत्सराणु पतति पतितेन सहाचरन्' इति शास्त्राकृतपातकस्त्रीसंसर्गात्सर्वोपि प्राणी संक्रान्तपातक एव । तस्मात्काम्येन कामः फलम् तेन क्षामं रहितमेकादश्युपवासादिव्रतं नियमो यस्य मत्नेन कृत्वा क्षीणं निष्फलं व्रतं यस्य वा । तज्जगत्सर्वोपि लोकः मोहाद्विचाराभावा-त् । वृथा इति यावत् । न अस्माति न भुङ्क्ते एकादश्यादौ, वृथैव च स्नाति तीर्थादौ, हा कष्टम् । स्वयं शुचिष्येऽपि स्त्रीव्यभिचारा-दिदोषसंसर्गात्, स्त्रीणां शुचिष्येऽपि दुष्टसंसर्गात्, सर्वेषां पात-कित्वात्पुनःसादि वृथैव करोति केवलं प्रयास एव तस्य भवती-त्यर्थः । तस्मात्स्वेच्छाचार एव कार्य इति भावः । चार्वाकमते वि-धिनिषेधाभावाच्च दोष इत्यर्थः । तेषां सदोषत्वाज्जातिरपि सदो-षैवेत्युक्तं भवति । अभिलाषेण कृत्वा नष्टं व्रतं यस्य । एकादश्यां

१ 'कामक्षममिदं जगत्' इति पाठो जीवाणुसंमतः ।

भोजनाभिलाषे सत्यपि न भुङ्क्ते, अभिलाषे सत्येवा(लप्य)माभा-स्यादौ स्त्रीनिवृत्तिः, स्नाति च तीर्थादौ, वृथैव कामोपहतत्वादि-त्यर्थः । बहिः शोधयन्तु, अन्तरशुद्धम् । क्षामेति, 'क्षामो मः' ॥

ईर्ष्या रक्षतो नारीर्धिकुलस्थितिर्दाम्भिकान् ।

स्मरान्धत्वाविशेषेपि तथा नरमरक्षतः ॥ ४२ ॥

ईर्ष्येयति ॥ ईर्ष्यासहनाचमत्त्रेण नारी रक्षतस्तासां परपुरु-पदर्शनमपि कर्तुमप्रयच्छतः कुलस्थितिः ब्राह्मण्यादिजानेरसांकर्य-णावस्थानं तदूपेण दम्भेन चरन्ति ये तान्पुरुषान्स्त्रीरक्षण एव कुलस्थितिं मन्यमानान्धक् ते निन्दाः । निन्दायै दाम्भिक्यमेव हेतुः । किंभूतान्—स्त्रियः पुरुषाश्च विवेकशून्या यतः, अतः—स्मरान्धत्वाविशेषे साधारण्ये सत्यपि तथा नारीवर्जित्वेन नरमरक्षतः परदारमहादतिवारयतः । नहि जातिसंको नारीगा-मेव व्यभिचारेण यतः ता एव रक्षणीयाः । किं तु पुरुषाणामपि व्यभिचारेण । यदि रक्षणीयम्, तर्हि द्वयमपि । न चैवं क्रियते । तस्मादन्यतरस्यैव रक्षणे जातिसंकरस्य तादृशस्याकुलस्थित्यभा-वाच्चारीमात्ररक्षणं तेषां दम्भ एवेत्यर्थः । तस्मादीर्ष्या लब्धत्वा नरस्य चेष्टयान्तरादाविव, स्त्रीणामपि नरान्तरे प्रवृत्तिप्रतिषेधं भा-कुरुमिति भावः । ईर्ष्या इत्यनेन ईर्ष्यावाप हेतुर्न तु धर्म इति सूचितम् । अथ च स्मरान्धत्वाविशेषेऽपि नारी रक्षतोऽनेकप-तिभ्यः, किंत्वेकमेकस्याः कुर्वतः नरं तु स्त्रीवदरक्षतः । स्त्रिया यथा एक एव पतिः तथा नरस्यैकैव स्त्रीति न, किं तु बह्वीः कुर्व-न्ति । तस्मात्स्त्रिन्धामो । अत्रापीर्ष्यैव हेतुः ॥

परदारनिवृत्तिर्या सोऽयं स्वयमनादृतः ।

अहल्याकेलिलोलेन दम्भो दम्भोलिपाणिना ॥ ४३ ॥

परेति ॥ परदारभ्यो या निवृत्तिः, 'ताः सादरं न द्रष्टव्याः, किं पुनः स्पष्टव्याः' इत्येतदर्थप्रतिपादकं शास्त्रम्, सोऽयं परवच-नरूपो दम्भः अहस्यया गांतमस्त्रिया सह केलिः कामक्रीडा तत्र लोलेन तत्परेण दम्भोलिपाणिनेन्द्रेण स्वयमागमनवानाह न उपे-क्षितः । परदारगमनप्रायश्चित्तविभागोप्येतेन दूषितः । अन्यं प्रति तस्य कार्यमित्युपदिशन्ति, स्वयं तु तदेव कुर्वन्तीत्युपहासोपि सूचितः । अहस्यासंभोगलम्पट इन्द्र एवादाम्भिकः । अन्ये पर-दा/पराक्रुत्वाः सर्वेपि दाम्भिका एवेति भावः । वज्रहत्यावापर-दारमर्शनं कृतवान् । तस्मादयं शास्त्रीयनिषेधो न भवति । किं स्वशक्त्याहम्भ एवेत्यपि ॥

अन्यच्चाह—

गुरुतल्पगतां पापकल्पनां त्यजत द्विजाः ।

येषां वः पत्युरत्युच्चैर्गुरुदाग्रहे ग्रहः ॥ ४४ ॥

शुद्धिर्नि ॥ भो द्विजाः यूयं गुरुतल्पगतां पित्रादिभार्यासंभोगे विषये पापकल्पनाम् 'ब्रह्महा मद्यपः स्मृत्यर्थेव गुरुतल्पगः' । (एते) महापातकिनः—'इत्यादिब्रह्मचरानुरोधेन महापातकसंभावनां त्य-जत । यस्मादेषां वो युष्माकं पत्युः स्वामिनो द्विजराजस्य चन्द्रस्य दे-वानां गुरोः वेदादिपाठयितुः बृहस्पतेः दाराः ताग तेषां ग्रहे संभोगे अत्युच्चरितरां ब्रह्माग्निनिषेधः । श्रूयत इति दोषः । वेदादिपाठ-नाद्बृहस्पतेर्देवगुरुत्वम् । तस्मात्तज्जायागमने देवस्य चन्द्रस्य दोषलं-

शोऽपि न । तस्सेवका युयमपि गुरुतस्त्वगमनं कामं कुरुतेति भावः । यथोक्तम्—‘राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः पापे पापाः समे समाः । राजानमनुवर्तन्ते यथा राजा तथा प्रजाः ॥’ इति । अयमप्युपहासः । गुरुशब्दच्छलेनैवमुक्तम् । ‘महः’ इति पाठे ःस्वः । अथ च—तेजःसमूहः । गुरुतत्त्वगमनेऽपि प्रत्यहमुदेत्येव, न तु पतित इत्यर्थः । इन्द्रादिकटे वाल्मीकिप्रमुखा द्विजान्निष्ठन्ति तेषां संयोधनम् । वृष्टस्पतिभार्यायां गर्भमुत्पाद्य तत्सुतस्वीकारार्थं सोद्यमानिन्द्रादीन्प्रति चन्द्रेण महारणारम्भसंरम्भेण तेजः प्रकटितम् । अनन्तरं ब्रह्मणा गुरुभार्यां त्याजितोऽपि गर्भजं पुत्रं गृहीतवानिति पुराण-कथा । ‘तत्त्वं च शयनीये स्वात्तत्त्वमष्टकलप्रयोः’ इति विश्वः ॥

‘पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा, पापः पापेन’ इत्यादिश्रुतिं वृत्तयति—

पापात्तापा मुदः पुण्यात्परासोः स्युरिति श्रुतिः ।

वैपरीत्यं द्रुतं साक्षात्तदाख्यात बलाबले ॥ ४५ ॥

पापादिति ॥ परागता अस्यः प्राणा यस्य । मृतस्येत्यर्थः । तस्य प्राणिनः इह कृताञ्जिपिढाचरणजात्पापात्तापाः दुःखानि, पुण्यादिह कृताद्विहिताचरणजाद्वर्माः सुखानि स्युः भवन्तीति श्रुतिराह । साक्षात्प्रत्यक्षेण द्रुतं शीघ्रं वैपरीत्यम् । दृश्यते इति शेषः । प्रयागादौ प्रातर्माघञ्चानं कुर्यतो भवदभिमतमुकृतकारिणः पुरुषस्य तदानीमेव दुःखं भवति । भवदभिमतपरदारसंगमादिपापकारिणस्तदानीमेव सुखं भवतीति वैपरीत्यमनुभूयते । अथ च—एवं श्रुतिः श्रवणमात्रम्, न तु तत्र किञ्चित्प्रमाणम् । किं च मृतस्य किं वा भविष्यतीति को वेद । जीवता तावद्वैपरीत्यमनुभूयते । तत्तस्माच्छ्रुतिप्रत्यक्षयोर्विषये यूयं बलाबले स्वयमेव आख्यात कथयत । भवन्त एव विचारयन्वित्यर्थः । प्रमाणयोः परस्परविरोधे सबल्येन दुर्गल्येन च व्यवस्था क्रियते । ततश्च यथा—प्रत्यक्षानुमान-विरोधे प्रत्यक्षं बलीयः, तथा—श्रुतिप्रत्यक्षविरोधे प्रत्यक्षमेव बलीय इति निश्चित्य पापासुखमनुभूयत इति पापं सर्वैः कार्यमिति भावः । प्रबलदुर्बलत्वव्यवस्थापकस्य न्यायस्याप्ययमुपहासः ॥

‘संदिग्धेऽपि परे लोके स्वाज्यमेवाशुभं बुधैः’ इत्यादि प्रति-बन्धा वृत्तयति—

संदेहेऽप्यन्यदेहासेर्विवर्ज्यं वृजिनं यदि ।

त्यजत श्रोत्रियाः सन्नं हिंसादूषणसंशयात् ॥ ४६ ॥

संदेह इति ॥ तत्र तत्र व्यभिचरितस्वाच्छ्रुतिप्रामाण्यानिश्चयात्, ‘पापं न कार्यं जन्मान्तरे निरयादितुःखभयात्’ इत्येके बद्धन्ति, अन्ये च—येन कृतं स तु दुग्धः अन्यदेहप्राप्तिस्तस्य स्वादित्यत्र का प्रत्याशा, इति वादिविप्रतिपक्षे, अन्यदेहासेः देहान्तरप्राप्तेः संदेहे सत्यपि पाक्षिकोऽपि दोषः परिहर्तव्य इति न्यायेन यदि देहान्तरं स्यात् तर्हि पापफलं दुःखमनुभूयतेति बुद्ध्या यदि वृजिनं पापं वर्ज्यं सर्वथा न कार्यं तर्हि हे श्रोत्रिया इष्टान्दोषाधिनो वसिष्ठादयो यूयं सन्नमेककर्तृकं यागं मेव कृत्स्नम् । कुतः—पशुहिंसायाः संबन्धिनो दोषस्य संशयासंदेहात् । ‘न हिंसासर्वा भूतानि’ इति ‘अहिंसा परमो धर्मः’ इत्यादि श्रुतिस्मृतिवशात्तागेपि हिंसा न कार्येत्येके । विधिवत्तादृशकृतपापोपपत्तिः सा कार्यैरेवेत्येव इति संदेहे यागीय-पशुहिंसा चेत्पापहेतुः स्यात्, तदा नेष्टप्राप्तिः किं त्वनिष्ठमेव स्यादिति

‘पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीयः’ इत्यनेनैव न्यायेन यागमपि त्यजत । न चेदेवं पापमपि कुरुतेति भावः । ‘संशयात्’ इति पाठे संबन्धादित्यर्थः । ‘कलुषं वृजिन—’ इत्यमरः ॥

‘स्वाज्यमेवाशुभं बुधैः’ इत्यपि सव्यभिचारमाह—

यस्त्रिवेदीविदां वन्द्यः स व्यासोऽपि जजल्प वः ।

रामाया जातकामायाः प्रशस्ता हस्तधारणा ॥ ४७ ॥

य इति ॥ यः त्रिवेदीविदां वेदत्रयवेदिनां वो युष्माकं वन्द्यो नमस्करणीयः स व्यासोऽपि इति भारतादौ जजल्प उक्तवान् । इति किम्—जातकामायाः कामार्ताया रिरंखो रामाया अज्ञातकुल-शीलाया अपि रमण्या हस्तधारणा पाणिग्रहणमङ्गीकरणं च प्रशस्ता युक्तैव । न केवलं वाष्मीकिः, किं तु व्यासोपीत्यपिशब्दार्थः । तद्वचनं पूज्यत्वाद्भवद्भिरङ्गीकर्तव्यमित्यपि सूच्यते । ‘स्मरार्तां विद्वलां दीनां यो न कामयते स्त्रियम् । ब्रह्महा स तु विज्ञेयो व्यासो वचनमप्रवीत् ॥’ इत्याद्यनुनतीर्थयात्रायां नागाङ्गनासंबन्धावसरे उर्व-श्यादिप्रसङ्गे स्वर्गगमनावसरे च भारतादौ । रामायणे च सूर्पणखा-द्युक्तां प्रसिद्धम् । ततश्च पापं वर्ज्यम्, कार्यमित्यप्युच्यते । उभयथा-पि दोष इति भावः । वेदविदामिति, ‘कृत्यानाम्—’ इति पष्ठी ॥

युक्त्यन्तरेण पूर्वोक्तमाह—

सुकृते वः कथं श्रद्धा मुरते च कथं न सा ।

तत्कर्म पुरुषः कुर्याद्येनान्ते सुखमेधते ॥ ४८ ॥

सुकृत इति ॥ सुकृते चान्द्रायणादौ वो युष्माकं कथं केन हेतुना श्रद्धा आत्मिकता । अपि त्वनुचितमेतत् । सा च श्रद्धा मुरते कामिनीरतिविषये कथं न किमिति न । अपि तु तथा तत्र भविष्यति युक्तम् । यस्मात्पुरुषः तत्कर्म व्यापारं कुर्यात् येन कर्मणा कृत्वा अन्ते कर्मावसान एव सुखमेधते । अनुभूयते पुरुषेणेत्यर्थः । जन्मान्तरे व्रतादिजन्यं सुखं संदिग्धम्; सुरतजन्यं च सर्वस्य स्वानुभवसाक्षिकम् । तस्माच्चान्द्रायणादि सुकृतं त्यक्त्वा मुरतमेवाङ्गीकर्तव्यमिति भावः । एतेन ‘मासैरष्टभिरह्ना च पूर्वेण वयसा-युपा । प्राज्ञस्तत्कर्म कुर्वीत येनान्ते सुखमेधते ॥’ इत्यादि विद्व-म्वितम् । ‘दुरिते च’ इति पाठे परदारगमनादावित्यर्थः । परदार-गमनाद्यनन्तरमेव सुखं दृश्यते यतः ॥

बलात्कुरुत पापानि सन्तु तान्यकृतानि वः ।

सर्वान्बलकृतान्दोषानकृतान्मनुरब्रवीत् ॥ ४९ ॥

बलादिति ॥ भो द्विजाः, यूयं पापानि परस्त्रीगमनादीनि बलादनुमत्तौ असत्यामपि कुरुत । तानि पापानि वः संबन्धीनि कृतान्यप्यकृतानि सन्तु । फलदायीनि मा भूवन्नित्यर्थः । यतः—मनुः बलेन कृतान्सर्वानर्थोभ्यापारानकृतानेवाब्रवीत् । ‘बलात्कृतं बलात्कृत्यासीकृतं च यत्’ इत्यन्यार्थमपि मनुवचनं छलेनार्थान्तरपरिकल्पनया प्रकृते निदर्शयन्प्रतिबन्धा विद्वन्व्र-यति ॥

१ आधुनिकपुस्तके तु ‘बलाच्चैव’ लेखितम् (८१६८) इत्येव पाठो दृश्यते ।

१ 'अथानुक्तानि तत्त्वानि' इत्येव मूलपाठः प्रतिपादितः ।

अहो आश्चर्यम्, कष्टं वा । महदनुचितमेतदित्यर्थः । 'देह आत्म-
भावं परित्यज्य तदन्यस्मिन्नात्मनि नित्यतां गृहीत्वा दीक्षातपआ-
दिभिर्वैहं कर्षय, तदतिरिक्तात्मवेदनं कुरु' इति श्रुत्या लोक उप-
दिश्यत इत्यर्थः । विप्रलम्भकवाक्यत्वेन श्रुतिमात्रमप्रमाणम् ।
वार्तामात्रेणालम् । सा न कार्येत्यर्थः । अन्योपि धूर्तान्तेन रत्नादि
स्याजयति, काचादि ग्राहयति । कर्तृद्वयस्यानभिहितत्वादुभयत्र
तृतीया ॥

ननु पुत्रेष्टया पुत्रस्य प्रत्यक्षोपलम्भाज्योतिष्टोमादेरपि फलस्या-
नुमानाच्छ्रुतिमात्रप्रामाण्याकथं श्रुतेर्धूर्तत्वमित्याशङ्का दूषयति—

एकं संदिग्धयोस्तावद्भावि तत्रेष्टजनमनि ।

हेतुमाहुः स्वमन्त्रादीनसङ्गानन्यथा विटाः ॥५५॥

एकमिति ॥ भवनाभवनाभ्यां संदिग्धयोरर्थयोः पुत्रादिला-
भालाभयोर्मध्ये एकमिष्टमनिष्टं वा तावन्निश्चितं भावि भविष्यति ।
तत्र तयोर्मध्ये । तथा सति वा । इष्टस्य पुत्रादेर्जन्मनि लाभे सति
विटा धूर्ताः परवचनचतुराः स्वमन्त्रादीन्हेतुं कारणभूतानाहुः ।
अस्माभी रुद्रजपादि स्वार्थं कृतम्, तेन स्वया पुत्रादि लब्धमिति
वदन्तीत्यर्थः । अन्यथा पुत्राद्यलाभे नु तानेव मन्त्रानस्याङ्गानङ्गवि-
कलतया फलस्यासाधकान्प्राचीनपुत्रवियोगादिविपरीतफलकारि-
णश्चाहुः । सामग्रीसाकल्याभावाद्यथोक्तदक्षिणाभावाफलं न जा-
तम्, विपरीतं च जातमित्यर्थः । तस्मादृष्टफलपुत्रेष्टयादिदृष्टान्ते-
नादृष्टफलेष्वपि फलकल्पना निरवकाशेति श्रुतिप्रमाणेवेति भावः ॥
श्रुतिप्रामाण्यमभ्युपगमवादेनाङ्गीकृत्याप्येकामवादिमतमनिष्टा-
पया दूषयति—

एकस्य विश्वपापेन तापेनन्ते निमज्जतः ।

कः श्रौतस्यात्मनो भीरो भारः स्यादुरितेन ते ५६

एकस्येति ॥ विश्वेषां सर्वेषां परदारगमनजनितेन पापेन हेतु-
नानन्तेऽक्षये तापे निरयादिदुःखे निमज्जतेऽनन्तदुःखमनुभवतः
सतः श्रौतस्य 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'नेह नानास्ति किंचन' इ-
त्यादिश्रुतिसिद्धस्यैकस्याद्वितीयस्यात्मनः हे भीरो पापाज्जयशील,
ते तव एकस्य दुरितेन को भारो गौरवं स्यात् अपि तु पुण्यस्य
शकटस्य सूर्येणैव न कश्चिद्भारो भवेत् । एकात्मवादित्ते प्रामा-
णिकस्यैवात्मनो यदि सकलशरीरोपाधिकृतपापसंबन्धः, तदा त-
त्फलानन्त्याश्रयादिदुःखानुभवावसरे तवैकपापेन कृत्वा पापाश्र-
यराशिभूतस्तस्य न कोपि भारः स्यात् । किं च तैर्यस्युप्यं कृतम्,
तत्त्वयैव कृतमिति पापे कृतेपि तव दोषो नेति यथेच्छं पापं कु-
र्वित्यर्थः । अपि चास्मैक्यास्वपरव्यवहाराभावे परदारस्वपरस्वत्वा-
द्यभावात्परदारगमनादौ पापलेशस्याप्यभावात्स्वेच्छाचारमेव कु-
र्वित्यर्थः । भीरो तात्पर्यपर्यालोचनया विना भयशील, इत्युपहासः ।
तस्मादेकामश्रुतिरुपासनपरा ज्ञेया, न तु तात्त्विकीति भावः ॥

देवपूजादिबुद्धिं निराकरोति—

किं ते घ्नन्तहृतात्पुष्पात्तन्मात्रे हि फलत्सदः ।

न्यस्य तन्मूर्धन्यन्यस्य न्यासमेवाश्मनो यदि ५७

१ 'तापेनान्ते' इति पाठे 'अन्ते प्रान्तावस्थावाम्' अनुभवमेकलसमये तापेन
अशुभकामेनान्तदुःखेन हेतुना निमज्जतः' इति व्याख्येयम्—इति सुखा-
वधोधा । २ 'न्यस्य तन्मूर्धन्यन्यस्य' इति वा पाठः कुत्रचिन्मूर्धन्यस्येति ।

किमिति ॥ भो देवपूजक वृत्तात्प्रसवबन्धनात्सकाशाङ्गतम-
वचितं चम्पकादिपुष्पं तस्माद्धेतोस्ते तव किं प्रयोजनम् । प्रत्युत—
दोष एवेत्यर्थः । हि यस्माद्दः पुष्पं तन्मात्रे वृक्षाप्रवृत्त एव वर्त-
मानमेव फलति फलरूपेण परिणमते, ननु तेन विना । पुष्पेऽव-
चिते फलोत्पत्तिप्रतिबन्ध एव भवति । नन्वन्यत्फलमित्यर्थः ।
अथ देवपूजादीं विनियोगात्माफल्यमिति चेत् । तदप्यसत् । अ-
श्मनः शालग्रामशिवलिङ्गादेः पापाणस्यैव मूर्ध्नि न्यास्यं यदि
चेत्तत्र न्यूनं सफलया भविष्यतीत्याशयः, तद्धनन्यस्य शिलातोऽ-
भित्तसा पापाणसदृशस्य स्वस्य मूर्ध्नि तत्पुष्पं न्यस्य तिष्ठेहि । अ-
नन्यस्येवेति वा । नास्यमेवेति वा । किं च भवन्मते भेदस्य प्राप-
श्चिकत्वात्परमेश्वरस्य सर्वत्र सत्त्वाच्छालग्रामादेस्त्वच्छिरसश्चैक्या-
देवपूजापि पृथग्व्येति स्वशिरस्येव पुष्पाणि क्षिपेयुपहास इति
भावः । न्यासं हलन्तत्वात्पुण्यत् ॥

वैराग्यजननार्थमन्यदप्याह—

तृणानीव घृणावादान्विधूनय वधूरुन ।

तत्रापि तादृशस्यैव का चिरं जनवञ्चना ॥ ५८ ॥

तृणानीति ॥ हे पुरुष 'मुखं श्लेष्मागारं, स्तनौ मांसप्रग्रन्थी'
इत्यादीनि वधूरुन स्त्रीरुद्दिश्य घृणावादान्विधूनय वधूरुन नि-
सारत्वेन तृणानीव विधूनय त्यज । यतः—तादृशस्य मांसदिमय-
स्यैव तत्रापि गर्हितस्यापि स्त्रियोऽनेन प्रकारेण निन्द्या इति चिरं
जनवञ्चना लोकप्रतारणा का । अपि तु न कार्येति भावः । स्त्रियो
व्यभिचारिण्यः पापनिरता इति निन्दावाक्यानि तत्रापि व्यभि-
चारिणो न युक्ता इति वा ॥

कुरुध्वं कामदेवाज्ञां ब्रह्माद्यैरप्यलङ्घिताम् ।

वेदोपि देवकीयाज्ञा तत्राज्ञाः काधिकार्हणा ॥५९॥

कुरुध्वमिति ॥ हे अज्ञा मूर्खा ब्राह्मणा यूयम् 'अहल्याया जारः
सुरपतिभूदागमनयां प्रजानाथोऽयासीन्' इत्यादि स्मरणाद्ब्रह्मवि-
ष्णुमहेशादिभिरप्यलङ्घितां काम एव देवः ; तस्य स्त्रीपारवश्यलक्ष-
णमाज्ञां कुरुध्वम् । यस्माद्धेदोऽपि 'श्रुतिस्मृती ममवाज्ञा' इति
श्रीभगवद्ब्रह्मनादेवकीया आज्ञा । अतः—तत्र वेदरूपायां देवाज्ञायां
कामाज्ञातोऽधिका अर्हणा पूजा मान्यता का । अपि तु—देवत्वावि-
शेषाद्देवाज्ञैव कामाज्ञापि माननीयेत्यर्थः । आज्ञाद्वयमपि समानम्,
तस्मात्कामाज्ञामपि कुरुध्वम्, न त्वेकत्र पक्षपातः कार्य इति भावः ।
यद्वा—तत्र द्वयोराज्ञयोर्मध्येऽधिकमर्हणं यस्याः सा का आज्ञा । अपि
तु पूर्ववद्विशेषाद्देव अपि समे एवेत्यर्थः । द्वयोर्मध्ये अधिकार्हणा का
इति यूयमेव कथयतेति ब्रह्मादिभिरप्यङ्गीकृतत्वाच्छिष्टपरिगृहीत-
त्वलक्षणप्रामाण्यात्, प्रत्यक्षमुखहेतुत्वाच्च कामदेवाज्ञैवाधिकार्हणा ।
वेदो हि ब्रह्मादीनामेवाज्ञा, ब्रह्माद्यश्च कामदेवाज्ञाकारिणः, ततश्च
यदीयाज्ञा भवन्निरनुष्ठीयते, तैरपि याऽनुष्ठीयते सा भवतां सुतरा-
मनुष्ठेयति भाव इति वा । पक्षपातात्तत्तत्राज्ञानाच्च मूलैवम् ।
'वेदो हि' इति च पाठः । कामदेवाज्ञामेव कुरुध्वम्, यस्माद्धेदोऽ-
पि देवाज्ञा । तत्र वेदे अधिका पूजा । अपि तु—कामदेवाज्ञैवानुष्ठे-
या ब्रह्मादिभिरप्यनुष्ठितत्वादिति वा । 'का विगर्हणा' इति पाठे
तत्र कामाज्ञायां का निन्दा कोऽनादृश इत्यर्थः । देवकीया गर्हा-
दिषु 'जनपरयोः कुक' इत्यत्र 'देवस्येति च वक्तव्यम्' इति वक्त-
व्याच्छः कुक ॥

श्लोकत्रयेण मीमांसकान्परिहरति—

प्रलापमपि वेदस्य भागं मन्यध्व एव चेत् ।

केनाभागेन दुःखान्न विधीनपि तथेच्छथ ॥६०॥

प्रलापमिति ॥ महता प्रयासेन यस्य प्रामाण्यमुपपादितम्, तस्य वेदस्यैव कंचन भागमंशं 'मोऽरोदीत्, यदरोदीत्' इत्याद्यर्थे-
बादमन्त्रनामधेयान्मन्त्रं प्रलापमिवानर्थक्यचोरूपं चेन्मन्यध्वे कुरुध्वे
'आज्ञास्य क्रियार्थेवादानर्थक्यमतदर्शानाम्' इत्यादिना पूर्वपक्ष-
सूत्रेण प्रतिपादितस्यानर्थक्यस्य 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्' इत्या-
दिना सिद्धान्तसूत्रेण स्तुत्यर्थेवादिनाऽर्थेवादादेरुपयोगोऽभिहितेऽपि
सार्थक्याभावादतिराकृतत्वादर्थेवादादिवेदभागमनर्थक्यवचनप्राप्यं
चेन्मन्यध्वे। तर्हि बहुधनव्ययायामाव्याजान्, दुःखजनकान् 'ज्योति-
ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादीन् विधिभागानपि केन भाग्याभा-
वेन तथा प्रलापरूपाच्च इच्छत ताङ्गीकुरुथ। अपि तु तानपि प्रलाप-
रूपावेव स्वीकुरुथ इत्यर्थः। सर्वेऽपि वेदो विधिरूपः प्रलापः एव वा
अस्तु। नन्वर्थजरतीयव्यायः समाश्रयितुं युक्त इति भावः। वेद-
त्वाविशेषेऽप्यभागेमेव वैषम्यहेतुरित्यर्थः। दुःखशब्दस्य नपुंसकस्ये-
ऽपि दुःखं करोतीति प्यन्तापचायच्चि दुःखानिति ज्ञेयम् ॥

प्रकारान्तरेणापि मीमांसकानुपपन्नमिति—

श्रुतिं श्रद्धतथ विक्षिप्ताः प्रक्षिप्तां ब्रूथ च स्वयम् ।

मीमांसामांमलप्रज्ञास्तां यूपद्विपदापिनीम् ॥६१॥

श्रुतिमिति ॥ हे मीमांसयां वेदविचारे मांसला परिपुष्टा प्रज्ञा
बुद्धिर्गतां ते यूयं श्रुतिं वेदं प्रत्यक्षं श्रद्धतथ आदरेण स्वीकुरुथ। अ-
क्षरमात्रमपि सार्धं कं मन्यध्वे। तथा—विक्षिप्ता वादिभिर्निराकृता
भ्रान्तचित्ताः पूर्वापरानुसंधानविकलाः सन्तः तामेव श्रुतिं यूपसं-
न्धिने द्विपं दापिनीं दापयन्तीं स्वयमात्मनैवाङ्गीकृतप्रामाण्यामपि
प्रक्षिप्तां केनचिद्वृद्धकेन खिलरूपां निक्षिप्तां च ब्रूथ। चकारः पूर्वाप-
रविरोधयोजनार्थः। पूर्वापरानुसंधानविकलाद्भेदविचारचतुरा मा-
ध्वी भवतां बुद्धिरित्युपहासार्थं 'मीमांसा—' इत्यादि संबोधनम्।
मांसला—इत्यनेन च स्थूलदृष्ट्य आपानग्राहिणी यूयम्, ननु कुशा-
प्रबुद्धय इति सूचितम्। कृत्वितो यजमन्धे यजमानं यज्यमापनाग्रह-
शीलं समाप्त्युत्तरकालभावि स्वाच्छन्मं विद्विषा कार्यवत्तावेलायामेव
स्वयं 'यूपे यूपे हस्तिनो बद्धा कृत्विग्भ्यो दद्यात्' इत्येतत्प्रतिपादकानि
वेदवाक्यानि यजमानस्य श्रद्धाजननार्थं पठित्वा याचन्ते। प्रत्य-
क्षश्रुतिविहितदयान्तरनिर्दिशनामोहितश्च स यजमानः श्रद्धधान-
तथा तथैव प्रतिपद्यतेऽथः प्रयच्छतीति तैरेवैवा स्मृतिः प्रवर्तिता
स्यादित्याशङ्क्य 'नेयं वेदमूला' इति 'लोभपूर्वकमेभिरुक्तम्' इति
वेदवाक्यानामर्थेवाद्यवमङ्गीकरोति। ततश्च कानिचिद्वाक्यानि प्र-
धानानि, कानिचिदप्रधानानीत्यर्थजरतीयव्यायमन्वयस्य एवेत्यर्थः।
'यूपहस्तिनो दानमाचरन्ति' इति स्मृत्यन्तर्गता श्रुतिरभिधीयते।
कल्पितश्रुतिमूलवात्स्म्यनिरव वा श्रुतिष्वेवोच्यते। यूपवद् अयुष्मा
द्विषा यूपद्विषाः तान् दापयन्तीति। वाजपेयादी हि सप्तदश हस्ति-
नो रथा द्वाभ्यश्च दक्षिणाः। इत्युपलक्षणमेतदित्यन्त्ये ॥

१ 'दापिनीम्' इति पाठे यूपद्विषातां रायो दानं विनये यस्याम्' इति
व्याख्येयः— इति सुखावबोधोपायः।

को हि वेदास्त्यमुष्मिन्वा लोक इत्याह या श्रुतिः।

तत्प्रामाण्यादमुं लोकं लोकः प्रत्येतुं वा कथम् ॥६२॥

कोहीति ॥ 'को हि तद्देदयश्चमुष्मिलोकेऽस्मि वा न वा' इति
'विद्वतीकाशान्करोति' इत्यादियां श्रुतिः, अमुष्मिलोके परलोके
विषये सुखादिकमस्मि वास्त्येव नास्त्येव इति वा हि निश्चितं को
वेदः। अपि तु न कोपि। इत्याह प्रसीति। तस्याः श्रुतेः प्रामा-
ण्यादमुं लोकं परलोकं लोकः परीक्षकोऽस्मदादिः कथं वा कथ-
मिव प्रत्येतु विश्वासेन निश्चिनोतु। अपि तु न कोपि। यदीया-
न्निष्पन्नास्मिन्वयोः श्रुतेरेव संदेहस्तत्प्रामाण्यात्पामरो भवात्तस्य एव
परलोकं मन्यन्ते, ननु प्रामाणिकः कश्चिदिति भावः ॥

स्मृतिप्रामाण्यमपि दूषयति—

धर्माधर्मां मनुर्जल्पन्नशक्यार्जनवर्जनौ ।

व्याजान्मण्डलदण्डार्थी श्रद्धायां सुधाबुधैः ॥६३॥

धर्ममिति ॥ बहुधनव्ययायामाव्याजान्, शीतभयातीर्थस्ना-
नाशक्तत्वात्, अग्ना चरणमंतापनादिरूपतया तत्तदिन्द्रियवेग-
स्य परिहर्तुमशक्यत्वात्, सुवानुभवमूलाद्याच्च, क्रमेणाशक्यमर्जनं
करणं, वर्जनं च ययोस्मा धर्माधर्मां बुद्धिपूर्व जल्पन्बहुधा प्रति-
पाद्यन्मन्वन्तराधिपतिरादिराजो मनुर्मुं परस्मृतिकर्ता मक्षपुत्रः
स्यामभुवः व्याजान्मण्डलदण्डार्थं देशकस्मृतिप्रणयनमिषेण विधिनि-
षेधातिक्रमनित्तप्रायश्चित्तद्वारा मण्डलस्य राष्ट्रस्य लोकस्यापराधं
निमित्तीकृत्य दण्डार्थी द्रव्यममिलापुको यतः,—तस्माद्दुधैः पण्डित-
मन्यैर्मुधा वृथैव श्रद्धायां आहता। अपरमाचरणं, मुकरमित्यधर्म-
मेव सर्वैः करोति। ततश्च येन केनाप्युपायेनापेग्रहणोपाय एव
दण्डो मनुनाऽभिहितः, ननु धर्म इत्यर्थः। अनुधैरिति वा। मनु-
वचनमूलावाक्स्मृतिमात्रस्याप्रामाण्यमुक्तम् ॥

पुराणप्रामाण्यं दूषयति—

व्यामस्यैव गिरा तस्मिन्श्रद्धेत्यद्वा स्य तान्त्रिकाः ।

मत्स्यस्याप्युपदेश्यान्वः का मत्स्यानपि भापनाम् ॥

व्यामस्येति ॥ दाशदारिकाव्यभिचारजातस्य आनुजायायां पु-
त्रोत्पादित इत्यादिशीलस्य व्यामस्यैव कश्चित्स्वरूपया गिरा तस्मि-
न्धर्मे। परलोके वा। व्याम एव वा। श्रद्धा भावना आत्मिक्य-
बुद्धिरिति सत्येनस्मादेतोरद्वा निश्चितं यूयं तान्त्रिका युक्तिज्ञा वाक्य-
विचारचतुराः स्य भवथ। विरुद्धलक्षणया—एवं विगीतेन व्या-
मेन प्रतिपादिते धर्मे परलोके तस्मिन्वा येपामात्मिक्यबुद्धिः,
ते यूयं मय्येतमा इति भावः। अथ च—तान्त्रिकाः कुर्वन्तुव्या-
मस्य इत्यर्थः। व्यामस्येत्येकवचनेन, एवकारेण विगीतत्वं सूचित-
म्। मूलापरिशुद्धा भारतादीनां पुराणानां चोपहायः कृतः।
मत्स्यपुराणं तु मत्स्यरूपवारिणा श्रीविष्णुना मनये प्रोक्तमिति
तत्पृथगुपहस्यति—मत्स्यस्य उपदेश्यान्वः युष्मान्मनुपश्रुतीन्को
भापतां युष्मानिः सद्य संवादं कः करोतु। यतः—मत्स्यानपि को
भापनाम्। मत्स्या अपि संवादार्हं न भवन्ति। तदुपजीविनस्त-
च्छिष्या भवन्तस्तु दूरं इति को भापताम्। युष्मान्मन्वादीन्म-

१ 'मय्येति' इति पाठो जीवाणु-सुखावबोधोपायः। २ 'श्रद्धे
वा' इति पाठः सुखावबोधोपायः।

स्यान्को वदतु । अपि तु न कोपि । यतो मस्यस्योपदेश्यान् । जलस्थलचारिभ्यो यो हीनो मस्यः, तस्यापि शिष्यान्निदेशकारिणः । ततश्चोपदेशकापेक्षयोपदेश्यस्य हीनत्वान्मस्यशब्देनापि नाभिधेया इति भावः । एवं कर्मपुराणादीनामुपहासः । अथ च मनुसंखन्धिभ्येन सर्वेऽपि मानवशब्दवाच्या यथा, तथा मस्यसंखन्धिना मास्यशब्दाभिधेयत्वमेव युक्तम्, नतु मस्यशब्दाभिधेयत्वमिति को मस्यानपि आपतामिति युक्तमुक्तमिति व्याख्येयम् । तादृशिका इति 'तन्ममधीते वेद या' इत्यर्थे वसन्तादेराकृतिरागणत्वात् । मस्यस्येति 'कृष्यानाम्' इति कर्तरि पठौ ॥

पूर्वोक्तमेव व्यासस्याप्रमाणत्वं श्लोकद्वयेनाह—

पण्डितः पाण्डवानां स व्यासश्चादुपटुः कविः ।

निनिन्द तेषु निन्दत्सु स्तुवत्सु स्तुतवान् किम् ॥

पण्डित इति ॥ पण्डितो बुद्धिमान्, अत एव कविराग्रे-
क्षिकस्याथेस्य वर्णकः, तथा—पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनां चादुनि-
प्रियवचने पटुः एवंभूतः स भवद्विरासतमन्वेनाङ्गीकृतो व्यासनेपु
पाण्डवेपु दुर्योधनादीन्निन्दत्सु सत्सु न निनिन्द किम् । तथा—
तेषु श्रीकृष्णादीन्स्तुवत्सु सत्सु न स्तुतवान्किम् । तेषु निन्दत्सु
स्वयमपि निनिन्द, तेषु स्तुवत्सु स्वयमपि तुष्टायेति पूर्वविशेषण-
युक्तस्यापि व्यासस्य पराधीनत्वाद्वादास्तथाच्च तत्प्रणीतं भारताद्यप्र-
माणमेवेति भावः । अन्योपि पण्डितः प्रभुचित्तानुगुणमेव व्यवह-
रति, तद्वदयमपीत्यर्थः ॥

न भ्रातुः किल देव्यां स व्यासः कामात्समासजत् ।

दासीरतस्तदासीघनमात्रा तत्राप्यदेशि किम् ॥६६॥

नेति ॥ स भवदीयो व्यासो भ्रातृविचित्रधीयंस्य देव्यां महि-
ष्यां कामात्स्मरपरवशाद्वादनुरागाच्च समासजद्वयवहरति स्म । कि-
लेत्युपहासे श्रुतां वा । अस्मद्वृत्त्या तावत्कामादेव संगतः । पौरा-
णिकास्तु—देवरासुतोत्पत्तेर्धर्म्यत्वात्तस्यां सुतोत्पादनार्थं मात्राज-
सम्पत्त्यां सक्त इति वदन्ति । तस्मात्तथा, तथास्त्वित्यर्थः । तदा
पुत्रोत्पादनेष्वलक्षिते काले दास्यां रत आसीदिति यथसिद्धम् ।
तत्र दासीरतेऽपि मात्रा सत्यवत्या अदेशि आदिष्टः किम् । कथय-
तेति प्रश्नकाकुरूपहासार्था अपि तु तत्र तावन्नादिष्टः, तस्मादुभ-
यत्रापि स्मरपरवशादेव प्रवृत्तः । एवंविधस्यानास्तत्तद्वचनम-
प्रमाणमेवेति भावः । समासजत, 'दंशसज्ज' इति न लोपः ॥

इदानीं देवद्विजगोभजनं दूषयति—

देवैर्द्विजैः कृता ग्रन्थाः पन्था येषां तदादृतौ ।

गां नतैः किं न तैर्व्यक्तं ततोऽप्यात्माधरीकृतः ॥६७॥

देवैरिति ॥ देवैर्ब्रह्मादिभिः, द्विजैराज्ञधरस्यादिभिश्च कृता ग्र-
न्था पुराणानि स्मृतयश्च त एव येषां भवादृशां वैदिकानां तदा-
दृतौ तेषां देवानां द्विजानां चारतावादेरे विषये पन्थाः । देवा ब्राह्म-
णाश्चावश्यं भजनीया इत्युपदेशप्रायः प्रमाणमिति यावत् । स्वपूजाथे-
मेव तैर्ग्रन्था निर्मिताः, तद्वचनप्रामाण्याद्देवादीमाद्रियन्ते एवंभूता
मुख्यो ये, तैर्धृष्माभिस्तद्व्यग्रामाण्यादेव गां पशुरुपां सुरभिर्नतैः
सन्निवृत्तः पशोर्गौरपि सकाशादात्मा स्वरूपं व्यक्तं स्पष्टं नाधरीकृतः
किम् । नष्टः । अथच—हीनः । न कृतः किम् । अपि तु—कृत एव नम-

स्कार्यापेक्षया नमस्कृतुर्हीनत्वापशोरपि सकाशाद्भवन्तो मूर्खतमा-
इत्यर्थः । व्यक्तं मन्ये इति यावदिति वा । स्वार्थपरपरवचनस्याप्र-
माणत्वाद्देवब्राह्मणसुरभिभजनं निर्मूलत्वाद्याज्यमिति भावः । देवै-
र्द्विजैः कृता ग्रन्था येषां वः पन्थाः प्रमाणम्, तैर्भवद्विजस्य पथस्ते-
षां देवादीनां वा, ग्रन्थादीनां वा, आदरणमिति सिद्धं गां नतैः । त-
तोऽप्यात्मेति पूर्ववत् ॥

इदानीं परलोकमङ्गीकृत्यापि यज्वनां ब्रह्मचर्यादि परिहरति—

साधुकामुकतामुक्ता शान्तस्यान्तैर्मन्योन्मुखैः ।

सारङ्गलोचनासारां दिवं प्रेत्यापि लिप्सुभिः ॥६८॥

साध्विति ॥ शान्तं विषयभोगपराङ्मुखं स्थान्तं चित्तं येषां ते-
र्मन्योन्मुखैर्गृहीतदीक्षैरपि यज्ञेषु सोत्साहं प्रवृत्तैर्याजिकैः कामुकता
संभोगलोभिता यदमुक्ता न त्यक्ता, तस्यापु युक्तम् । यद्वा—सा-
ध्वी सुखकारिणी सा चार्सा कामुकता च सा न मुक्ता । शान्तस्वा-
न्तैर्यज्वभिः कामुकता साधु मुक्ता त्यक्ता । साध्विति काका । विरु-
द्धलक्षणा नैव मुक्ता, किंतु संभोगकलिष्ठा एव त इति व्याख्येयम् ।
पर्वत्रापि हेतुगर्भं विशेषणमाह—किंभूतैः—सारङ्गलोचनाभिः सु-
न्दरीभिः सारां श्रेष्ठाम् । ता एव सारः श्रेष्ठः पदार्थो यस्यां तादृशी
वा । दिवं प्रेत्यापि मृत्रापि लिप्सुभिः । रम्भादिकाभ्य (मा)यैव ब-
हुधनव्यथायासमाध्यान्यज्ञान्यै कुर्वन्ति, तैः कामुकता नैव त्यक्ता ।
अन्येषां तु यावज्जीवमेव कामुकत्वम् । यज्वनां तु मरणानन्तरमपी-
ति प्रेत्यापीत्यनेन सूचितम् । तस्माद्दीक्षासमयेऽपि ब्रह्मचर्याङ्गीकर-
णेनात्मा न वज्रनीय इति भावः । दिवं 'न लोका' इति पठौ-
नियेष्वाङ्गीतीया ॥

एतदेवोपजीव्याह—

कः शमः क्रियतां प्राज्ञाः प्रियाप्रीतौ परिश्रमः ।

भस्मीभूतस्य भूतस्य पुनरागमनं कुतः ॥ ६९ ॥

क इति ॥ हे प्राज्ञाः प्रकरणेणाज्ञा भो मुख्याः, तस्माच्छमः शान्तिः
कः । अपि तु न कोपि । शमाङ्गीकरणेन परलोकयाधनेपि काश्य-
मानकमनीयकामिनीसंभोगफलवाङ्मयैव शान्तिः । तस्मान्न कार्य-
त्यर्थः । तर्हि किं कार्यमित्यत आह—प्रियायास्तत्परमणीयरमण्याः
प्रीतौ प्रेमिण तस्याः सुखोत्पादने विषये परिश्रमः भूयान्प्रयासः
कार्यः क्रियतां कर्तव्यः । शान्तिः का, अपि तु न कापि । भोः प्राज्ञाः
बुद्धिमन्तन्मरतस्यविचारचतुराः, प्रियाप्रीतौ प्रयासः कार्यः सद्यः
सुखहेतुत्वादिनि वा । परस्त्रीगमने लोकान्तरे निरयादिभयं भवि-
ष्यतीत्याशङ्काह—भस्मीभूतस्य मृतस्य भूतस्य जातस्य । देहिनी
वा । पुनरागमनं लोकान्तरे क्रियादिदेहप्राप्तिरिति यत्, स भ्रमः
परलोकस्वभावात्, तत्पद्मावेऽपि च देहसंवात्सवात्, तस्य च
भस्मीभूतत्वात्केन नरकादि भुज्यते । तस्माद्यवज्जीवं यथेच्छं सुखं
भोक्तव्यमिति भावः । 'प्रियाप्राप्ता' इति च पाठः ॥

भोक्षधिकाराभावाद् ब्रह्मचर्यपरित्यागेन काम एव सेवनीय
इति शब्दच्छलेन बुद्धसंमत्या स्वीयं मतं द्रढयति—

उभयी प्रकृतिः कामे सज्जेदिति मुनेर्मेनः ।

अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि ॥ ७० ॥

१ 'संनत' इति पाठे सज्जधातोर्नकारस्य 'दशसज्ज' इति लोपः ।

उभयीति ॥ 'अपवर्गे तृतीया' इति भणतः पाणिनेरपि मुने-
रुभयी प्रकृतिः स्त्रीपुंलक्षणा द्वयी व्यक्तिः कामलक्षणे पुरुषार्थं
मधुने मिथुनधर्मे सजेदासक्ता भवेदिति मनोन्तःकरणाभिप्रायः
लक्ष्यत इति शेषः ॥ अयमाशयः—'अपवर्गे' तृत् या' इति वदतः
पाणिनेर्मधुनधर्मेऽशक्तेन नपुंसकेन तीर्थयात्राप्रसङ्गचर्याद्वारा मोक्षे
प्रयतितव्यम्, स्त्रीपुंलक्षणा व्यक्तिर्मधुने शक्तः वायकामभोगेऽपि-
कारिणी, न तु तीर्थयात्राद्वारा मोक्षे इति । तस्मात्कामाजैव का-
येत्यर्थः । न केवलमस्मादाचार्यस्यैव संमतम्, किं तु भवदीयस्य पाणि-
नेरपीत्यपि ज्ञातव्यम् । अथ चैवं वदतः पाणिनेरप्ययमाशयः—धर्मा-
र्थलक्षणा व्यक्तिः अथ च—पूर्वप्रयोज्यवाचकप्रकृतिः कामे संबद्धा भवेत् ।
'धर्मोपेकाममोक्षाः स्युः' इत्यादौ कामादव्यवहितपूर्वमेव तस्या
उक्तवान् । तृतीया तु कामलक्षणा व्यक्तिः । अथ च—पूर्वप्र-
योज्यप्रकृतिरपवर्गे संवन्धुमहो । अपवर्गादव्यवहितपूर्वमेव तस्या
उक्तवान् । तस्मादपवर्गे निमित्ते कामाख्या तृतीयैव व्यक्तिर्भवेत् ।
स्युक्तवान् । मोक्षमार्गं प्राति कामस्यैव हेतुवाचिप्रमाथीतिरेव सारां
कार्येति भावः । अपवर्गः फलप्राप्तिरिति (ती) संभूतार्थं जट्टच्छेद-
नात्यथोपप्रेक्ष्य वृद्धसंमतिः स्वीयमनयमर्थनाथ दक्षिता । 'तृतीयाप्र-
कृतिः पण्डः' इत्यमरः । उभयीत्यत्रायचः स्थानिवच्चात्तयप्रहणान्कीप्
सज्जेत, अर्थायै लिङ् ॥

गङ्गास्त्रायिनो दूषयति—

विभ्रन्त्युपरियानाय जना जनितमजनाः ।

विग्रहायाग्रतः पश्चाद्दत्तरोरप्रविभ्रमम् ॥ ७१ ॥

विभ्रतीति ॥ उपरि यानाय स्वर्गं गन्तुम् । अथ च—उप-
देशं गन्तुम् । जनितमजनाः कृतगङ्गास्त्राणाः । अथ च—कृतायो-
गमनाः जना अग्रतः विग्रहाय युद्धाय पश्चाद्दत्तरोरः पश्चाद्दत्तमशील
उरभ्रो मेघमस्य विभ्रमं सादृश्यं विभ्रति धारयन्ति । मज्जनादूर्ध्वं
गमनं विरुद्धमिति विपरीतार्थकारिणां मेघमस्योर्ध्वेति । गङ्गा-
स्त्राणेन स्वर्गो भवतीति भ्रान्तिरनेवेति भावः । 'विग्रहस्य' इति पाठे
उपरियानाय कृतगङ्गास्त्राणा जना मर्गे गच्छतो मेघस्य भ्रान्ति
सादृश्यं वा धारयन्ति । शीतवायवा नीचप्रीवतया गमनाच्छरीर-
स्याग्रतः शिरोदेशे पश्चाच्छिदिदेशे च हस्तयोर्ध्वागणकृतगङ्गास्त्राणानां
गङ्गास्त्रानयमयेऽपि मेघतुल्यत्वम् । तथा जलमधोऽयमपेणवशाद्-
क्षिण्करणे प्राणानायच्छतः पृष्टस्थितवामहस्तस्य नीचप्रीवतया पुरः
सादृश्यम्, पश्चात्स्थितहस्तस्य च पृच्छसादृश्यमिति मेघतुल्यामे जना
उर्ध्वक्षिणमिपोर्ध्वविभावस्य विरुद्धस्य कारणादुपहाय इति व्याख्ये-
यम् । यानाय विग्रहायेति च 'नुमथां च—' इति चेत्तुर्था ॥

परलोकपद्मावेपि देहान्तरप्राप्तावपि च न किंचिदतिष्ठमि-
त्याह—

एनमानेन तिर्यक्स्यादित्यादिः का विभीषिका ।

गजिलोऽपि हि राजेव स्वः सुखी सुखहेतुभिः ॥ ७२ ॥

१ 'उपप्राप्ता मेघाणा विभ्रममेव विभ्रम' चिष्टा विभ्रति' इति निर्दयानाल-
कारः । स चोर्ध्वगमनायाधो गच्छन्ति इति विवित्रात्कालोर्वाचित इति संकेतः ।
तेन तेषामविरुद्धकारित्वं व्यञ्जित इत्यन्तर्कारिणं वस्तुध्वनिः' इति जीवानुः ।

एनसेति ॥ अनेन लोकैः क्रियमाणेन ब्रह्महत्याद्येन वा पात-
केन तिर्यक्क्रिमिपक्ष्यादि स्याद्देवित्यादिवैषम्यकारिका विभीषिका
भयोपदर्शनं किम् । अपि एवनिष्टहेतुत्वाभावाच्च किंचिदेतत् । हि
यस्माद्गजिलोऽपि तिर्यक्त्वनिहीनः सर्वविशेषो जलव्यालोऽपि स्वैः
स्वीयः सुखहेतुभिर्ममभक्षणजलाहारसज्जातीयतरुणीसंभोगादिभिः
सुखकारणं राजेव सुखी । स्वज्ञाननुगुणाहारविहारसंभोगादीनि
विचित्राण्येव सर्वेषां सुखसाधनानि न तु नियतानि कानिचिन् ।
ततश्च पापफलभूते तिर्यग्योनिवे जातेऽपि सुखवज्जात्रा किंचि-
दतिष्ठमित्यर्थः । 'सर्मा राजिलदुष्टदुर्गो' इत्यमरः । विभीषिका
'धात्वर्थनिर्देशे णतुल' इति णतुल । 'नियो हेतुभये पुक्' इति
पुक् । 'प्रत्ययस्थान्—' इतीश्वम् ॥

युद्धे हतानां स्वर्गप्राप्तिरित्यादि भारतादिचर्यं दूषयति—

हताश्वेदिवि दीव्यन्ति दैत्या दैत्यारिणा रणे ।

तत्रापि तेन युध्यन्तां हता अपि तथैव ते ॥ ७३ ॥

हता इति ॥ सङ्ग्रामे हताः संमुखं पातना द्विवि दीव्यन्ति क्री-
डन्ति इति चेद्यदि तर्हि दैत्यारिणा श्रीविष्णुना रणे हता हिरण्य-
कशिपुप्रभृतयो दैत्यास्तत्रापि स्वर्गेऽपि तेन सह युध्यन्तां युद्धं कुर्वन्-
न्तु । यस्माद्धता मारिता अपि ते दैत्या भवदीयमते तथैव रणे
संमुखपतनास्वर्गे जीरन्त एव । ततश्च 'ये यं वापि स्मरन्भावं—'
इत्यादिवचनप्रामाण्यान्मरणयमयेऽपि दैत्यदैत्यारिणा सह विरो-
धस्य चित्ते श्रुतवास्वर्गप्राप्तावायसुरभास्य तथैव वर्तमानत्वात्-
तत्रापि तेन सह युद्धव्यमेव । तत्रापि युध्यन्त एवेति कुत्रचिपुरा-
णादौ ताकथ्यते । तस्माद्दणे पतितानां मरणादधिकं किंचिदपि
नास्तीति 'पश्चादुपलयायतास्वर्गः' इत्यादिप्राप्रधर्मप्रतिपादकं वा-
क्यजातमप्रमाणमेवेति भावः । हता अपीत्यत्र 'हता, अति' इति
पदेन हता हिंसायां कृतानामपि मरणं प्राप्तिरिति । अन्यत्पूर्ववत् ।
'हतावपि' इति वा पाठः ॥

हृदानीं मायावेदान्तसिद्धान्तं दूषयति—

स्वं च ब्रह्म च संसारे मुक्तां तु ब्रह्म केवलम् ।

इति स्योच्छिन्नचित्तमुक्त्युक्तिर्यदधीनं देवादिनाम् ॥ ७४ ॥

स्वमिति ॥ संसारं संसराणावसरे स्वं जीवात्मस्वरूपः प्रप-
ञ्चश्च, तथा अनाद्यविद्यावित्याद्यवायनाविषमामेदं ब्रह्म च,
इति द्वयमप्यस्ति । चो यमप्राधान्यशोक्तार्थः । मुक्तां तु मोक्षे
संजाते पुनराविद्यकजीवव्यवहारनिवृत्तेः केवलं स्वप्रपञ्चरहितं
ब्रह्मैव वर्तते । घटोपाधिविनिवृत्तेघटाकाशनिवृत्तावाकाशमात्रस्याव-
स्थानव्यसंसारोपाधिविनिवृत्तेः स्वनिवृत्ता 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' ब्र-
ह्मात्मना संपत्तिर्भवतीत्यर्थः । तथापि प्रपञ्चस्य शुक्तिरजतवन्मिथ्या-
दृश्यत्वादित्येवं स्वस्योच्छिन्नचित्तेव मुक्तिस्तस्या उक्तिर्वचने न प्र-
दृग्धी नानारूपाक्तिरूपणकौशलं वेदवादिना वेदान्तमतानुसा-
रिणाम् । आत्मायं सर्वम्, तस्योच्छेदः प्रतिपादित इति महाकौ-
शलम्, इति मायावेदान्तमतोपहाय । वेदवादिनामिति छान्द-
स्योक्तेः किंचिदपि न जानन्तीति सूचितम् । अपि च संसारं द्वयम्,
मुक्तां चैकम्, ततश्च द्वयं परित्यज्यामोच्छेदपुरःसरमेकं मूर्खो-
द्वयः कोपि नेहते । तस्मान्मूर्खो एव त इति भावः । वेदवेदि-

नाम्' इति च पाठः । पूर्वं एव भावः । 'वेदवेदिता' इति पाठे स्वोच्छित्तिमुक्त्युक्तिर्वदधीरूपा वेदार्थज्ञानता आत्मविनाशोक्ति-
वेदार्थपरिज्ञानं नामेयुपहासः ॥

न्यायवैशेषिकसिद्धान्ताभिमतं मुक्तिं दूषयति—

मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।

गोतमं तमवेक्ष्यैव यथा वित्थ तथैव सः ॥ ७५ ॥

मुक्त्य इति ॥ यः सचेतसां चेतन्यवतां सुखदुःखाद्यनुभवा-
भावाच्छिलात्वाय पापाणावस्थारूपायै मुक्तये मुक्तिं प्रतिपादयितुं
शास्त्रमूचे न्यायदर्शनं निर्ममे 'तद्व्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः' इत्यनेन
सकलविशेषगुणोच्छेदो मुक्तिरिति मुक्तस्य शिलातुल्यत्वं प्रत्यपाद-
यत् । यूर्यं तं स्वयमेवावेत्य विचार्यैव गोतममेतस्मानं मुनिं
यथा वित्थ जानीय स एव तथा नान्य इत्यर्थः । एवं येनोक्तं स
गोतम इति यथा युष्माकं संमतः, तथा ममापीत्यर्थः । वैशेषिका-
स्तु तदीयमतानुसारिण इति भावः । अथवा—नार्यं परं नाम्ना गो-
तमः । किं तु प्रकृष्टो गौर्गोतमः पशुरेव सचेतसां शिलारूपमुक्तिं
प्रतिपादनादित्यर्थतोऽपि गोतम एवेति भावः । आत्यन्तिकी दुःख-
निवृत्तिर्मोक्ष इति, सुखमपि दुःखानुपपत्तिश्चाद्वैयमेवेति वदताम्
'अशरीरं वा व सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः' इति च तत्र प्रमाण-
मुदाहरतां वैशेषिकाणामपीयमेव मुक्तिः संमतेति न्यायवैशेषिक-
सिद्धान्तोपहासोऽनेन कृत इति ॥

हरिहरादिध्यानमुक्तिरिति वचनानि दूषयति—

दारा हरिहरादीनां तन्मग्नमनसो भृशम् ।

किं न मुक्ता कुतः सन्ति कारागारे मनोभुवः ॥ ७६ ॥

दारा इति ॥ हरिहरादीनां लक्ष्म्यादयो दाराः स्त्रियः भृशं
निरन्तरं तेष्वेव मग्नं ध्याननिश्चलं मनो यासामेवंविधा अपि किं
कस्माद्धेतोः न मुक्ताः । प्रत्युत कस्माद्धेतोः मनोभुवः कारागारे
सन्ति । सदैव कामपरवशान्निष्ठन्तीत्यर्थः । तस्मान्न मुक्ता इति
भावः । एतेन 'सकृदुच्चरितं येन शिव इत्यक्षरद्वयम्' तथा—'म-
र्यापितमनोबुद्धिः स मामेति पाण्डव' इत्यादिवचनेर्हर्षादिध्या-
नमात्रं मोक्षकारणमिति प्रतिपादयतः शैवादिशास्त्रस्य मुक्त्यभा-
वेन सव्यभिचारत्वादप्राप्ताप्यम् ॥

ईश्वरवादिनो नैयायिकान्दूषयति—

देवश्चेदस्ति सर्वज्ञः करुणाभागवन्ध्यवाक् ।

तर्किकं वाग्व्ययमात्रात् कृतार्थयति नार्थिनः ॥ ७७ ॥

देव इति ॥ 'भूय्यादिकं सकर्तुं कार्यत्वाद्वदवत्' इत्यादिना
विचित्रस्य कार्यजातस्यास्मादादिविलक्षणेन कर्त्रा भवितव्यमिति
सर्वज्ञस्य परमकारुणिकस्य सत्यवचसः सर्वकर्तुः प्रभोरीश्वरस्य साधि-
तत्वात्सर्वज्ञः कालत्रयवर्तिवस्तुविज्ञानवान्, तथा—करुणाभाक्प्रा-
वान्, तथा—अवन्ध्या सत्या वेदरूपा वाग यस्य । नैयायिकादिमते
ईश्वरप्रणीतत्वादासवचनत्वाद्देवानां प्रामाण्यास्त्वतः प्रामाण्यस्य दू-
षितत्वादित्यर्थः । अथच—सफला यथोक्तार्थसाधिका वाग् यस्य
स सत्यवाक् । भवत्सिद्धान्तेन देवश्चेदस्ति, तर्कार्थिनो भुक्तिमु-

क्त्याद्यभिलाषिणो नोऽस्मान् भवन्तः प्राप्तमनोरथा भवन्तिवति
वाग्व्ययमात्राद्वाङ्मनिर्गममात्रेण व्ययेन किं कस्मात् कृतार्थयति पू-
र्णमनोरथान्करोति । कथयतेत्यर्थः । सर्वज्ञादिविशेषणत्रयेण युक्तो-
पि चेन्न वदति, तस्मात्सात्येव । यद्यभविष्यत्कृतार्थयिष्यत्, न
च कृतार्थयति तस्मात्सात्सीति भावः । अनेनाप्युपहासः सूचितः ॥

इदानीं कर्ममीमांसकमतावलम्बेनायोग्योपलम्भनमाह—

भविनां भावयन्दुःखं स्वकर्मजमपीश्वरः ।

सादकारणवैरी नः कारणादपरे परे ॥ ७८ ॥

भविनामिति ॥ भविनां संसारिणां स्वकर्मजं स्वकृतपापफल-
भूतं दुःखं भावयन्कुर्वन्त्येव भवदपि भवने पुनः स्वयं प्रवर्तयन्ती-
श्वरो नोऽस्माकमकारणवैरी दायादवादिहेतुं विनैव शत्रुः स्यात् ।
अपरन्त्ये पुनः कारणादपरे परे कारणादपरे परे हेतोः (परे) वै-
रिणो भवन्ति । भविनां न इति वा संबन्धः । 'ईश्वरप्रेरितो गच्छे-
न्मग्नं वा श्वभ्रमेव वा ।' कर्मफलदातेश्वर इति मते कर्मानुगुणं
फलं भवेत् तर्हीश्वरेण कतेज्यं न किंचिदस्ति, तादृशः कर्मण एव
दुःखोत्पत्तेः । एवंसति स चेदनुभावयति तद्वत्सादादीनां द्वेष एव
तेन कृतः स्यात् । तस्मात्तस्य दयालुत्वादयो गुणा गताः तस्मात्क-
र्मण एव प्राधान्यादीश्वरो नास्त्येवेति भावः । 'पञ्चमी' इति योग-
विभागात् 'कारणाद्वैरी' इति समासं कृत्वा पञ्चाक्षरसमासः ॥

अन्यदप्याह—

तर्काप्रतिष्ठया साम्यादन्योन्यस्य व्यतिघ्नताम् ।

नाप्रामाण्यं मतानां स्यात्केषां सत्प्रतिपक्षवत् ॥ ७९ ॥

तर्कति ॥ प्रमाणानुग्राहकयुक्तिसंघरूपस्य तर्कस्याप्रतिष्ठयानन्त-
तयाऽप्यवसानेन कृत्वा यस्याभ्यं तुल्यत्वं तस्मात्तुल्यत्वाद्धेतोः सु-
न्दोपसुन्दन्यायेन विनिमयेनान्योन्यस्य परस्परं व्यतिघ्नतां दूषयतां
केषां मतानां प्रमाणत्वेन समानानामनुमानादीनाम् । अथ च—स-
त्त्वात्सर्वकारण्यनानात्म्यसंश्लेषवादीश्वरादि प्रतिपादयतां दर्शना-
नामप्रामाण्यं न स्यात् । अपितु—तुल्यबलत्वेन परस्परविरोधादप्र-
माणत्वमेव स्यात् । किं च—सन् प्रतिपक्षो विरुद्धसाध्यसाधको हेतु-
र्यस्य तदनुमानं सत्प्रतिपक्षं तद्वत्तत्त्वेवाप्रामाण्यं स्यादिति संबन्धः ।
वैशेषिकादयो यथा कृतकत्वाद्वदन्ति शब्दं वदन्ति । मीमांसका
निरवयवत्वादात्मवन्नित्यं शब्दं वदन्ति । तत्रोत्तरेण पूर्वप्रदर्शिते दो-
षविशेषे पूर्वस्य यथाऽप्रामाण्यं तथेत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षानुमाने यथा-
ऽप्रामाण्यं हयोरपीत्यर्थः । सत्समर्थं वतिः । तर्क्यते निश्चीयतेऽर्थो
यस्ते तर्को अनुमानानि तेषामप्रतिष्ठया समबलद्वितीयसद्भावेनानि-
श्चितस्वरूपतथेत्यर्थ इति वा व्याख्येयम् । गगनं नियममूर्तत्वादा-
त्मवत्, गगनमनित्यमस्मादादिबाह्येन्द्रियप्राज्ञगुणाधारभूतत्वाद्वद-
वदिति सत्प्रतिपक्षानुमानयोरित्यर्थः ॥

अन्यदप्याह—

अक्रोधं शिक्षयन्त्यन्यैः क्रोधना ये तपोधनाः ।

निर्धनास्ते धनार्थैव धातुवादोपदेशिनः ॥ ८० ॥

१ 'कारणवैरी न' इति पाठे काका व्याख्येयम्' इति सुखावबोधः ।

२ 'अन्योन्यस्यति कर्माविवक्षया शेषं पठे इति सुखावबोधः ।

अक्रोधमिति ॥ क्रोधना अकारणरोषणा ये तपोधनाः तपः-
सर्वस्वा दुर्वासःप्रभृतयस्ते 'क्रोधो बहूनर्थकारिवात्सर्वथा त्याज्यः'
इत्यक्रोधं क्रोधाभावमन्यैः प्रयोज्यैः शिक्षयन्ति । अन्ये क्रोधाभावं
शिक्षन्ते, तान् क्रोधो न कार्य इति प्रयोजयन्त्युपदिशन्तीत्युपहामः ।
तथा—येऽतिनिधनस्ते धनार्थैव स्वस्य धनप्राप्त्यर्थमेव लोहादिधातूनां
संबन्धिनं वादं स्पष्टं वचनमन्योन्यरिपुमित्रभावज्ञानेन धातूनां
संयोगात्स्वर्णरूप्यादि मया कर्तुं शक्यते, मनुष्यदेशात्त्वमपि कुर्वित्ये-
वंरूपं धातुवादमुपदिशन्ति एवशीला भवन्ति । परं तु स्वस्य किं-
चित्तेन दातव्यमित्येवं परप्रतारणबुद्धेयं ननु तत्त्वतः । यतः स्वयं
निर्धनाः । इति हेतुः । तादृक्कसामर्थ्यसङ्गादे तेषामधनत्वं न युज्यते ।
ततश्च 'यः स्वयमतीर्थः स कथं परांस्तारयति' इत्यनेन धातुवादि-
नामप्युपहामः । अन्यैः प्रयोज्यकर्तुर्न भवितुं शक्यते इति तृतीया ।
क्रोधनाः 'क्रोधमण्डार्थेभ्यश्च' इति युच् ॥

इदानीं दानधर्मं कूपयति—

किं वित्तं दत्तं तुष्टेयमदातरि हरिप्रिया ।

दत्त्वा सर्वं धनं मुग्धो बन्धनं लब्धवान्वलिः ॥८१॥

किमिति ॥ भो ननाः, यूयं वित्तं स्वर्णादि यज्ञादौ दक्षिणाभ्येन
पात्रेभ्यः किमिति दत्तं । अपि तु—कस्मैचिदपि न देयम् । यस्माद्
इयं हरिप्रिया विष्णोः प्रेयसा संपदया लक्ष्मीरदातरि अकृतदानो-
पभोगे कृपणे नृपा मीतिं प्राप्नोति । तत्रैव वसतीत्यर्थः । दाने बा-
धकमाह—यस्मात् मुग्धो मूर्खो दानव्यसनपरः, तथोदकविचार-
शून्यः स्मृतिपुराणादौ श्रद्धावांश्च बलिः सर्वं धनं श्रीवामनाय
दत्त्वा बन्धनं लब्धवान् । वाक्पाशेन बद्धः सन्पातालप्रवेशरूपं
बन्धनं प्राप्तवानिति पुराणकथा । दानं कर्तव्यमित्यत्र स्मृत्यादिक-
मेव प्रमाणम्, दानममुधोदकं जातमित्यत्रापि तदेव प्रमाणम् ।
तथा च—कर्तृद्वयपात्रशुद्ध्यादियुक्तोऽपि दानविधां सति विरुद्धफ-
लदर्शनात् अदातरि च लक्ष्म्याः स्थैर्यदर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां
दानधर्मः सर्वथा त्याज्य एवेत्युक्तमिति भावः । हरिप्रियेत्यनेन
श्रीहरिणाऽपि याचकवाक्कीकारालक्ष्मीप्रीत्यर्थमदातृत्वमेवाङ्गीकृत-
मिति च सूचितम् ॥

पात्राभावाद्दानं न कर्तव्यमित्याह—

दोग्धा दोग्धा च सर्वोयं धनिनश्चेतसा जनः ।

विसृज्य लोभसंक्षोभमेकदा यद्युदासते ॥ ८२ ॥

दोग्धेति ॥ अयं प्रत्यक्षग्रहणयोग्यः सर्वोपि जनो धनिन आ-
व्याप्तरान्दोग्धाः दोहनशीलः । स्वामिभक्तदानादिविध्युपदेशादि-
ना येन केनाप्युपायेन धनिकेभ्यो धनमाकर्षणीत्यर्थः । तथा—
दोग्धा मनसा तद्विषये दोहकरणशीलश्च । कथमेतं हन्याम्, ए-
तस्य धनादि च कथं गृह्णीयमित्यादिप्रकारेण तद्विषये दोहमेव
चिन्तयतीत्यर्थः । ननु सर्वोप्येवमिति कथमुच्यत इत्यत आह—
लोभसंक्षोभं द्रव्याद्यभिलाषजनितं मनसो नितरां क्षोभं कार्पण्य-
पारवश्यलक्षणं विकारमभिलाषातिरेकं वा विसृज्य यद्युदासतं व-
दामीना भवन्ति परस्वाकर्षणदेरुपता भवन्ति तर्हि एकदा
एको द्वौ वा, न तु तृतीयः । तादृशस्वल्पीयान् तस्माद्युक्तमवोक्त-

मित्यर्थः । तस्मात्परप्रतारणप्रयोजनक एव दानधर्माद्युपदेश इति
भावः । परप्रतारकत्वात्पात्राभावाद्दानं न कर्तव्यमित्यर्थः । 'वि-
पदा' इति पाठे लोभातिरेकं बलात्कृत्येत्यर्थः । दोग्धा, दोग्धा
ताच्छीत्ये तृन् । तद्योगे च 'न लोका—' इति षष्ठीनिषेधादस्मिन्
इति द्वितीया । एको द्वौ वा एकदाः, 'संख्ययाज्या—' इत्यादि-
ना बहुमीहौ 'बहुमीहौ संख्येये' इति डच् समासतः ॥

इदानीं विधिविधेयजातं कूपयन्नुपसंहरति—

दैन्यस्यायुष्यमस्तैन्यमभक्ष्यं कुक्षिवञ्चना ।

स्वाच्छन्द्यमृच्छतानन्दकन्दलीकन्दमेककम् ॥८३॥

दैन्यस्येति ॥ अस्तेन्यं शौर्याभावो दैन्यस्य निर्धनत्वस्यायुष्य-
म् । वर्धकमित्यर्थः । शौर्यं यायज्ञ क्रियते तावदेतस्य नापयाति ।
तस्मात्कर्तव्यमेवेति भावः । तथा—अभक्ष्यं लशुनगृजनप्राश्य-
सूकरादि । तद्वज्रेणमिति यावत् । न कुक्षिवञ्चना स्त्रोत्रविप्रल-
म्भनमेवं स्वादुतमभक्ष्यपरिहारं जठरवञ्चनैव भवति, न तु स
धर्मः । तस्मात्किं बहुना—आनन्दस्य सकलसुखस्य कन्दलीकन्दं
प्ररोहमूलभूतमेकमसहायं केवलं स्वाच्छन्द्यं स्वेच्छाचारिण्यमृच्छत
आश्रयत । आनन्दस्यैककलितेयधानपरित्यज्य सर्वसुखहेतुत्वात्स्वे-
च्छाचारमेव कुरुतेत्युपदेशानस्मात्समाकर्णयतेति भावः । आयुष्यं,
'तस्मै हितम्' इति यत् । अस्तेन्यं स्नेनादत्तम् । 'स्नेनाद्यलोपश्च'
इत्यत्र 'स्नेनाद्' इति योगविभागात्प्यत्रि अर्थाभावेऽप्यर्थाभावः ।
एवमभक्ष्यमित्यत्रापि । 'विन्दत' इति वा (पाठः) 'विहृत्य लोभे'
लोठ ॥

इत्थमाकर्ण्य दुर्वर्णं शक्रः सक्रोधतर्ता दधे ।

अवोचदुर्बलः कस्कोयं धर्ममर्माणि कृन्तति ॥८४॥

इत्थमिति ॥ शक्र इत्थं पूर्वोक्तं दुर्वर्णं वेदादिदूषकं चार्वाकस्य
दुष्टवर्णवाक्यमाकर्ण्य सक्रोधतर्ता दधे । सकोपोऽभूदित्यर्थः । अन-
न्तरमुच्चैर्नितरां तारस्वरमित्यवोचत् । इति किम्—एतेषु मध्ये
अनिश्चिनरूपोऽयं कस्कोऽश्रुत्यादिमूलानि धर्मरहस्यभूतानि मर्मा-
णि वेददूषणाकृन्तति छिनत्ति । कोयं कोयमेवं भाषत इति वक्तु-
विशेषनिश्चयाय कोपाभिव्यञ्जकसंभ्रमोक्ता । कस्कोऽशदः कस्कोऽदि-
त्याम्नायुः ॥

क्रोधमेव द्योतयन्वेदप्रामाण्यं प्रतिजानीते—

लोकत्रयीं त्रयीनेत्रां वच्रवीर्यस्फुरत्करे ।

क इत्थं भाषते पाकशामने मयि शामति ॥८५॥

लोकैति ॥ पाकशामने पाकामुरमर्दने मयि त्रयीनेत्रां प्रमि-
द्धचक्षुर्द्वेयागोचराश्रयोचरो करणसमर्थवेदग्रथरूपनेत्रां वेदविहिता-
चरणवेदनिषिद्धवर्जकारिणी लोकत्रयीं धर्मस्यापनर्प्यं शामति
परिपालयति सति क इत्थमेवं सकलधर्मदूषणप्रकारेण भाषते ।
किंभूते—वच्रवीर्येण स्फुरन्प्रकाशमानः करो यस्य तस्मिन् । वज्रे-
त्यादिना वेदादिनिन्दकस्य कण्ठच्छेदसामर्थ्यं स्वस्य सूचितम् ।
मयीति करेण हृदयस्पर्शनपूर्वं क्रोधादिकाराविकाराभिनयः । 'व-
ज्रहन्तः पुरंदरः' इत्यादिवाक्यप्रतिपाद्ये मयि प्रत्यक्षरश्म्यं सति
श्रुतिप्रामाण्यं को वाक्यथाकर्तुं समर्थ इति 'वच्रवीर्ये—' इत्यनेन
विग्रहवत्वं सूचितम् । 'प्रावोम्भजनवत्—' 'अग्निहोत्रं त्रयी—'

इत्यादिवेदाप्रामाण्यप्रतिपादनं चार्वाकवाक्यं दृषितमिति ज्ञेयम् ।
शासति मयि शासते मामनादित्येनादरसप्तमी वा ॥

श्लोकद्वयेन 'शुद्धिर्वशादयौ' इत्यादि यज्जातिदूषणं कृतं
तत्परिहरति—

वर्णमंकीर्णतायां वा जात्यलोपेऽन्यथापि वा ।

ब्रह्महादेः परीक्षासु भङ्गमङ्ग प्रमाणय ॥ ८६ ॥

वर्णंति ॥ अङ्गरे चार्वाक, ब्राह्मणादिवर्णानामसंकीर्णतायां स-
त्यामन्योन्ययोनिसंकराभावे सति यो जात्यलोपो ब्राह्मणादिजाते-
र्लोपाभावः सस्यवहारविषयत्वं तस्मिन्वा विषयेऽन्यथापि वर्णसं-
राज्याभावे वा विषये परीक्षासु शुद्धत्वाद्विज्ञापकेषु स्मृत्याद्युक्तेषु
जलानलादिदिव्येषु विषये ब्रह्महादेर्माह्मणक्षत्रियादिवधकारिणो-
ऽभियोज्यस्य भङ्ग पराजयं प्रमाणय संदिग्धस्यार्थस्य कोट्यन्तरनि-
रासननिश्चायकं कुरु । यदि ब्राह्मणत्वादिशुद्धिर्न स्यात्, तर्हि
ब्रह्मवधादां कृतेपि ब्रह्महा नास्तीति प्रतिज्ञाते च लिङ्गभूतो भङ्गो
न स्यात् । भवति च तावत्, तस्माद्भङ्गेनैव हन्यमानस्य तत्पित्रा-
दिपरम्परयाश्रमासंकीर्णत्वाद्ब्राह्मण्यादिजातेरस्मिन् कथितम् । यत्र
च संकराजातिशुद्धिर्नास्ति तस्य वधादां कृतेपि ब्रह्महत्यादिप्रति-
ज्ञाकृतो भङ्गो नास्त्येवेति वर्णसंकराजातिलोपे व्यतिरेकमुखेन
भङ्ग एव प्रमाणं धूम इव वङ्गवभावेपीत्यर्थः । अङ्गेति प्रातिकूल्य-
घोति संशोधनम् । मिथ्यातत्त्वपरीक्षायामभियोग्कर्मभङ्गेऽभियोज्य
(स्य) जातिशुद्धिः पातित्याभावश्च । अभियोज्यभङ्ग तु हन्यमाना-
देजातिशुद्धौ सत्यामप्यभियोज्यस्य संकीर्णजातिष्वं पातित्यं चेति
निश्चयसिद्धेर्भङ्गमेव प्रमाणयेत्यर्थ इति व्याख्येयम् । यथामति व्या-
ख्या ज्ञातव्या ॥

पूर्वोक्तमेव दृश्यति—

ब्राह्मण्यादिप्रसिद्धाया गन्ता यन्नेक्षते जयम् ।

तद्विशुद्धिमशेषस्य वर्णवंशस्य शंसति ॥ ८७ ॥

ब्राह्मण्येति ॥ ब्राह्मण्यमादिर्यस्य क्षत्रियत्वाद्विजातिविशेषस्य
तेन प्रसिद्धा । यद्वा-ब्राह्मणी आदिर्यस्याः क्षत्रियादिक्षियाः सा
ब्राह्मण्यादिः सा चासौ प्रसिद्धा च । तस्याः इयमुत्तमा ब्राह्मणी
इत्यादिप्रकारेण रूढायाः स्त्रियाः गन्ता कामुकस्तां भुञ्जानो नरो
दिव्ये जयं न ईशते पश्यतीति यत् । न प्राप्नोतीत्यर्थः । तज्जया-
नीक्षणमेव कर्तव्यं वर्णवंशस्य ब्राह्मणादिवर्णसङ्कस्य मातापि-
त्रादिपरम्परया विशुद्धिं नितरां निर्दोषत्वं शंसति कथयति ।
ब्राह्मणीव्यभिचारी नरो ब्राह्मणोऽहं ब्राह्मणीं नागममिति प्रति-
ज्ञाय यदा दिव्यं करोति तदा स पराजयत एवेति तावत्प्रत्य-
क्षम् तथाच गम्याया गन्तुश्च पारदार्यादिदोषदूषितत्वेपि
तन्मातापित्रादिपरम्परया ब्राह्मण्यादिविशुद्धिस्तत्पराजयेनैव स्पष्टं
कथिता । यदि जातेः शुद्धिर्नाभविष्यत्, तर्ह्येव प्रतिज्ञायां कृता-
यामपि तयोर्ब्राह्मणत्वाभावाद्भङ्गो नाभविष्यत् । स तु दृश्यत
इति भङ्ग एवान्यथानुपपत्त्या जातिशुद्धौ प्रमाणमित्यर्थः । ब्राह्म-
णादिव्यभिचारिण्यपि पराजयत एवेति तस्या अप्येतदुपलक्षणं

१ 'नेक्षते जयन्, इति पाठे ब्राह्मण्यादिप्रसिद्धाया गन्ता जयन् विजयमा-
नो नेक्षते यदिति व्याख्येयमिति' सुखावबोधः ।

जयम् प्रसिद्धाया इत्यनेन जातेरनपलापनीयत्वं सूचितम् ।
ब्राह्मण्यादिप्रसिद्धाया गन्ता ना पुरुषो यदजयं भङ्गमीक्षते तज्ज-
नेक्षणमिति वा व्याख्या । गन्तेति वृत् । अन्यथा 'न लोका—'
इति पञ्चभावः स्यात् । 'प्रसिद्धायाम्' इति पाठे विषयसप्तमी ।
अन्या व्याख्या क्लृष्टत्वादुपेक्ष्या ॥

इदानीं संवादादपि वेदस्य प्रामाण्यमित्याह—

जलानलपरीक्षादौ संवादो वेदवेदिते ।

गलहस्तिनास्तिक्यां धिग्धियं कुरुतेऽनते ॥ ८८ ॥

जलेति ॥ हे चार्वाक, वेदेन वेदिते बोधिते वेदमूले जलान-
लयोः, ताभ्यां वा, या परीक्षा शुद्धत्वनिश्चयः स आदिर्यस्य
तुलादिव्यादेस्तादृशेऽर्थे संवादो यथोक्तदर्शनरूपः स ते तव धियं
बुद्धिं गलहस्तिनं बलाच्चिर्वासितं नास्तिक्यं यस्यास्तां न कुरुते
धिक् । वाक्यार्थः कर्म । अनुचितमेतदित्यर्थः । जलदिव्ये हि
जलमग्नः पुरुष आकर्णपूर्णपुरुषमुक्तद्वारप्रत्यानयनमपेक्षमाणो यय-
नानीते शरे उन्मज्जति, तर्ह्येवाशुद्धः । आनीते तु शुद्ध इति यदो-
क्तजलदिव्यम् । तच्च तथैव दृश्यत इति संवादः । वद्विदिव्ये तु
तत्सलोहादां दाहादाहाभ्यामशुद्धिशुद्धौ इत्ययुक्तं वेदेन । तत्रापि
संवादः । तस्मिन्प्रामाण्यहेतौ संवादे सत्यपि नास्तिक्यं न जहासी-
त्याश्रयम् । सर्वतरोऽसीति भावः तव धिग्धियं निन्त्यां बुद्धिं
निराकृतनास्तिक्यां न कुरुते इति वा तव धियं धिक् निन्त्यां न
कुरुते अपि तु करोत्येव । दूषयनीत्यर्थः । तव धियं न धिक्करोति,
अपि तु धिक्करोत्येवेति वा । यतो निराकृतनास्तिक्यामित्युभयत्रापि
हेतुगर्भम् । संवादेन नास्तिक्यापनयनस्य स्वरूपहानेर्धिक्कार एव
कृत इत्यर्थः । जलानलपरीक्षादौ ते तवापि यतः संवादः संप्रतिप-
त्तिरस्ति । तेन कारणेन संज्ञातगलहस्तिनालिङ्गितकण्ठं नास्तिक्यं
यस्यां तां स्वीकृतनास्तिक्यां बुद्धिं त्वं धिक्कुरित्यर्थ इति वा । अत्र
गलहस्तिशब्दः परिश्रमपरः । यतस्तत्रापि संवादोऽस्ति । तेन स्वीयां
धिग्धियं नास्तिक्ययादाहुष्टां बुद्धिं निर्वामितनास्तिक्यां कुर्विति
वा । कुर्वितया रतिः शब्दो यस्य तत्संबोधनं कष्टम् । तथा—अवि-
शमाननतेऽविनीत चार्वाक वेदिते जलानलपरीक्षादौ यस्याः संवादो-
ऽस्ति तस्मादाश्लेषनास्तिक्यां नास्तिक्यमिति धिक् । सा निन्धेत्यर्थ
इति यत्तदोः संबन्धेन वा व्याख्येयम् । नास्ति मतिरस्येत्यर्थ
'अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः' इति ठिक नास्तिकः । मतिः परलोक-
विषया । तज्ज्ञावो नास्तिक्यम् । ब्राह्मणादिवाक्यम् ॥

इदानीं 'मृते कर्मफलोभयः' इत्यादीनि वाक्यानि दूषयति—

सत्येव पतियोगादौ गर्भादेरध्रुवोदयात् ।

आक्षिप्तं नास्तिकाः कर्म न किं मर्म भिनत्ति वः ८९

सतीति ॥ पतियोगं ऋतां स्त्रिया भर्तुसंबन्धः शुक्रशोणितसं-
निपातलक्षणः, अयुरासु गमनं निषिद्धतिध्यादिवर्जनमेतदादिर्य-
स्येतादृशे बीजक्षेपादौ कर्षणजलसेकादौ च वर्तमान एव दृष्टकारण-
सामग्र्यां सर्षदा सत्यामपि गर्भादेरध्रुवोदयादनिश्चितादुद्भवात्कस्मिं
श्चित्कालेऽनुपपत्तेर्हेतोरश्लेषमलौकिकस्य परलोकसाधनस्याभावे द-
ष्टकारणसामग्रीत एव सदा स्यात्, न चैवमस्ति, तस्माद्वर्माधर्मरू-
पमरष्टं कारणान्तरमप्यस्तीत्यर्थापत्तिप्रमाणकं कर्म शुभाशुभफल-

कमदं भो नास्तिका अवेदिकवाद्बहुमनर्हाः, वो युष्माकं मर्म ह-
दयं किं न भिनत्ति, अपि तु विदारयत्येव । कुतो हेतोर्न भिनत्ति
वा । एतच्चिदर्शनेन सचेतसो हृदयेन विदरीतुं युक्तम् । तच्च जातमि-
त्याश्रयम् । मूर्खतया भवन्त इत्यर्थः । कर्म वो मर्म दर्शनरहस्यरूपं
न किं दूषयति, किं तु दूषयत्येवेति वा । सर्वोद्देशेन नास्तिका इति
बहुवचनम् । गृहस्थाभिश्चतुरासु पत्नीषु सतीष्वपि पुत्राद्यसंभवे एवं
वदन्ति—अस्माभिरपत्यप्राप्तिहेतुकं कर्म प्राङ् कृतम् । अजातसभ्य-
कप्रेतकृत्येनास्मद्दृश्येन केनचित्प्रेतेन प्रतिबन्धः कृतः, तस्मादपत्यं
न भवतीत्यादि वा कथयन्ति । तस्माल्लोकप्रवादपारम्पर्यादर्थापत्ति-
रदृष्टं कारणान्तरमङ्गीकरणीयम् । आदिशब्दाभ्यां कृषिवाणिज्य-
स्वामिसेवादिव्यवसायास्तत्फलवाप्तयश्च व्याख्यातः ॥

‘मृतः स्मरति—’ ‘अन्यभुक्कृत्येन तृप्तिः—’ ‘संदेहेऽप्यन्यदेहासेः—’
इत्यादेरुत्तरमाह—

याचतः स्वगयाश्राद्धं प्रेतस्याविश्य कंचन ।

नानादेशजनोपज्ञाः प्रत्येपि न कथाः कथम् ॥ ९० ॥

याचत इति ॥ पापवशादप्राप्तसन्नतेः पिशाचत्वादियोनिं प्रा-
प्तस्य स्वसंबन्धिनम्, उदासीनं वा, यं कंचनाविश्य सूक्ष्मरूपेण
तच्छरीरमधिष्ठाय स्वसंबन्धि गयाश्राद्धं निजदुर्गतिपरिजिहीर्षया
गयायां श्राद्धं प्रयागे माघस्नानादिजन्यं पुण्यविशेषं याचतो मम
सन्नतिप्राप्त्यर्थमिदं करणीयमिति प्रार्थयमानस्य एवं कृते एनं
मोक्षयामीति वदतः प्रेतस्य संबन्धिनीर्तनादेशेभ्य आगता जना-
स्तेभ्य उपज्ञाः श्रुताः, तेषां ज्ञाताः सत्यत्वेन सर्वेषां संमताः कथाः
कथं न प्रत्येपि तासु कथं न विश्वसिषि, अपि तु नानाविधप्रामा-
णिकजनसंवादादस्तिद्वत्वापूर्वजन्मकथनापूर्वं मयात्रैतावमुच्यते
निश्चितं तत्पश्यतेति निष्ठादिदर्शनसंवादाद्देशान्तरकालान्तरप्रवृ-
त्तिकथनाद्वयाश्राद्धादौ कृते तस्य सन्नतेरनुमानाच्च ताः सर्वथा विश्व-
सितुं योग्या इत्यर्थः । एतेन तीर्थादिप्रभावविशेषपरलोकदेहा-
न्तरप्राप्तिधर्मो धर्ममूलस्वर्गनरकादिप्राप्तीनां प्रामाण्यं समर्थितम् ।
नानादेशजन उपशोऽनुभविता यासां ताः सर्वसाक्षिका इत्यर्थः ॥

‘को हि वेद—’ इत्यादेरुत्तरमाह—

नीतानां यमदूतेन नामभ्रान्तेरुपागतौ ।

श्रद्धत्से संवदन्तीं न परलोककथां कथम् ॥ ९१ ॥

नीतानामिति ॥ प्राणापकर्षणार्थं यमेनैव प्रेषितेन यमदूतेन
देवदत्तमानयेत्यादिष्टे समाननामतया भ्रान्तेर्हेतोः स्थूलशरीराहो-
क्तिकं शरीरमाकृष्य यो देवेनानायितः सोयमानीत इति यममा-
मीत्यं नीतानां मारणीयादन्येषां जनानामुपागतौ सत्यामानायितो
यः सोयं न भवति पुनरयं मर्यलोकं नेय इति एतस्मद्वशमन्यमा-
नयेति यमचित्रगुप्ताभ्यामुक्ते सति प्रत्यावृत्तौ भौतिकशरीरमध्ये
लेङ्गिकशरीरे पुनः प्रविष्टे सति तद्ब्रह्मधैरेनावरपर्यन्तं किं जातम्,
त्वं कुत्र गतः, किं वा तत्र दृष्टमित्यादि प्रश्ने कृते यमदूतयेयं
प्रापितः तेन च पुनरायुःशेषादत्र पातितोऽहम्, स्वर्गो नरकश्च-

१ ‘श्रुताभ्यां चतुरोऽयं’ इति नार्तिकेन द्रव्यं बाधित्वाचू । २ ‘मृतस्येति’
मुखावबोधार्थमनः पाठः ।

वन्धि इति प्रकाशकभुतिस्मृतिप्रमाणेषु यथा स्वर्गादिरूपं भुतम्,
तारुण्यैव तस्य कथनात्संवदन्तीं संवादं कुर्वतीं परलोकसंबन्धि-
नीमस्तिस्वकथां कथं कुतो हेतोस्त्वं न श्रद्धत्से परलोकास्ति-
प्रमाणरूपां न मन्यसे वद । न किंचिद्विश्वासे कारणमस्ति ।
तस्मात्परलोकोस्त्येवेति भावः ॥

जज्वाल ज्वलनः क्रोधादाचल्यौ चाक्षिपन्नमुम् ।

किमात्थ रे किमात्थेदमस्मदग्रे निर्गलम् ॥ ९२ ॥

जज्वालति ॥ अथ ज्वलनोऽग्निः क्रोधाज्ज्वाल । अमुं चाक्षि-
कमाक्षिपन्नरूपभाणेरक्षिपन्नित्याचल्यौच्ये च । इति किम्—
रे चावीक नीच, एवमस्माकं वैदिकानामग्रे निर्गलं निर्भयं यथा
तथा इदं पूर्वोक्तप्रकारं किमात्थ किमात्थ किं मृपे किं मृप इति ।
(अतः परं चेद्वक्ष्यसि, तर्हि तव कण्ठोष्ठमेव कुण्ठयित्वामीत्यर्थः ।)
क्रोधाविष्टस्य जातिरियम् । क्रोधावेशघोतनार्थमेव वीक्ष्यया
पुनरुक्तिः ॥

इदानीं ‘नाभाति स्मृति—’ इत्यादेरुत्तरमाह—

महापराकिणः श्रौतधर्मेकबलजीविनः ।

क्षणाभक्षणमूर्छालं स्मरन्विस्मयमे न किम् ॥ ९३ ॥

महेति ॥ हे क्षणं क्षणमात्रमभक्षणेनाभोजनेन मूर्छालातिवि-
ह्वलं रे नाम्नि, द्वादशादिबहुदिवसोपवासमाप्यमहापराकाश्यम-
तवत्सन्नतचारिणः श्रौतधर्मरूपेणैकेन बलेन जीविनः प्राणधारण-
शीलानेवंभूतान्मनुष्यान्स्मरन्विस्मयन्ति न विस्मयसे । एतावन्ति
दिनाभ्यन्तेऽभोजनाः कथमासत इत्याश्रयं न प्रामोषि एतन्महवि-
त्रम् । क्षणमात्रमप्यभोजने पीडायाः स्वेनैवानुभवे, मासोपवासा-
दिकारिणां जीवितधारणस्य प्रत्यक्षदर्शने च मय्यपि भवति एव
मूर्छा न विस्मयत इत्यर्थः । तस्माच्चिरमभोजनेऽपि जीवितधारणमा-
मर्त्याद्धर्मोऽस्त्येवेति । एकादशयुपवासादिकं धर्ममन्वयव्यतिरेका-
भ्यां जानीहीति भावः । पराकिणः शेषाविवक्षायां द्वितीयावबु-
ध्नां जानीहीति भावः । पराकिणः शेषाविवक्षायाम् ‘अधीगर्थे’ इति पठ्येकवचनं वा ।
मूर्छालोत्थयर्थे सिध्मादिषु ‘भुद्रजन्तुपतापाभ्यां चेत्यने’ इति वच-
नानुपतापकारिवाल्गवः । ‘विस्मयसेऽपि न’ इति च पाठः ॥

इदानीं ‘प्रावोन्मज्जनवत्—’ ‘एकं संदिग्धयोस्मावत्—’ इत्यादे-
रुत्तरमाह—

पुत्रेष्टिश्येनकारीरमुखा दृष्टफला मखाः ।

न वः किं धर्मसंदेहमन्देहजयभानवः ॥ ९४ ॥

पुत्रेति ॥ भो नाम्निकाः, पुत्रप्राप्त्यर्थं चिह्नितः पुत्रफलको
यागः पुत्रेष्टिः, ‘इत्येनेनाभिचरन्त्यजेत्’ इति वेदवाक्यविहितः इत्ये-
नसाधनकोऽभिचरफलको यागः इत्येतः, तथा—‘कारीरीं निर्व-
पेदृष्टिकामः’ इति वंशाङ्कुरसाधनको दृष्टिफलको यागः कारीरी-
रयुज्यते, एते यागा मुखमादिर्येषां ते, तथा दृष्टं प्रत्यक्षानुभूय-
मानमुत्तमंभूतिर्वरिमारणजलवर्षणादिप्रसंगं फलं प्रयोजनं येषां ते
मखा वो नाम्निकातां युष्माकं धर्मोऽग्निं नाम्नि वेति धर्मसंबन्धी

१ अथ पाठः संवेद्योपलभ्यमानोपागं पितृ भोमिष्ट—’ (१६) श्लोकव्याख्या-
योग्योऽयं प्रमादार्थान्नत इति नाति ।

संदेहो वेदवाक्यविहितादृष्टफलकयागादिरूपो धर्मस्त्वसंबन्धी वा, अदृष्टफलकयागादिविधायकवेदवाक्यान्वेव वा धर्महेतुत्वाद्-
मन्तस्त्वसंबन्धी वा यः प्रामाण्याप्रामाण्यसंदेह एव मन्देहाः संख्या-
द्वये सूर्यप्रासार्थमुपयमानाः पष्टिसहस्रा (धिका) : सार्धोत्तिस्रः
कोटयो राक्षसान्तेषां जये विनाशे भानवः सूर्यरूपा विनाशकाः
किं न भवन्ति । एवं दृष्ट्वापि धर्मं न मन्यसे चित्रमित्यर्थः । किं
न अपि तु भवन्त्येवेति वा । 'तिस्रः कोट्योऽधकोटी च मन्देहा
नाम राक्षसाः । उद्यन्तं सहस्रांशुमभियुध्यन्ति ते सदा । गायत्र्या
चाभिमन्त्र्योर्ध्वं जलं त्रिः संध्योः क्षिपेत् । तेन शाम्यन्ति ते
देव्या वज्रीभूतेन वारिणा' इत्यादिवचनप्रामाण्यान्नायस्याभिमन्त्रि-
तजलप्रक्षेपेण तज्जाशुरःसरमेव सूर्योदयासूर्य एव तान्विनाशय-
तीत्युच्यते । तथाच सूर्यो यथा ताज्जाशयति, तथा मखैरपि भव-
वीर्यः संदेहो विनाश्य एवेति प्रामाणिकमेव सर्वं जानीहि ॥

दण्डताण्डवनैः कुर्वन्स्फुलिङ्गान्निङ्गितं नभः ।

निर्ममेऽथ गिरामूर्मीभिन्नमर्मेव धर्मराट् ॥ ९५ ॥

दण्डेति ॥ अथान्विवचनानन्तरं धर्मराट् यमः स्वायुषस्य द-
ण्डस्य ताण्डवनैरितस्तत्तत्फलनर्तनैः स्फुलिङ्गालिङ्गितमभिकणा-
कीणं कुर्वन्स्फुलिङ्गं चार्वाकवाक्शरैर्भिन्नमर्मेव विदारितजीवस्थान
इवासहमानो गिरामूर्मीवाक्यपरम्परा निर्ममे ऊच इत्यर्थः । ऊर्मि-
पदेन वाचाप्रतिहतप्रसरत्वं सूचितम् । 'ऊर्मिर्वा स्त्रियाम्' इति
स्त्रीलिङ्गोऽपि ॥

तदेवाह—

तिष्ठ भोस्तिष्ठ कण्ठोष्ठं कुण्ठयामि हठाद्यम् ।

अपष्टु पठतः पाठ्यमधिगोष्ठि शठस्य ते ॥ ९६ ॥

तिष्ठेति ॥ भो नास्तिक तिष्ठ तिष्ठ क्षणं सहस्र सहस्र ।
धर्मवृषणाद्विरम विरमेति वा अयमहमधिगोष्ठि गोष्ठ्यामिन्द्रादि-
सभायामपष्टु प्रतिक्लृप्तं पाठ्यं पठनाहं वचनं पठतो भावमाणस्य
शठस्य वाक्छलमाप्रतिष्ठस्य नास्तिकाधमस्य ते तव कण्ठोष्ठं कण्ठ-
नालमोष्ठं च हठाङ्गलाकारेणेदानीमेव कुण्ठयामि वर्णोच्चारणा-
शक्तं करोमि । दण्डेन चूर्णयामीत्यर्थः । सर्वाणि विशेषणानि द-
ण्ड्यवज्ञापने हेतवः । अधच—एवंविधस्य तेऽधिगोष्ठि कथाम-
धिकृत्य वाचोयुक्तो कण्ठोष्ठं कुण्ठयामि युक्त्या प्रतिहत्वाङ्गुलमस-
मर्थं करोमि । सर्वमपि भवच्छास्त्रं वृषयिष्यामीत्यर्थः । वाग्या-
पारं प्रति कण्ठोष्ठस्यैव दण्डो युक्तः । अयमिति क्रोधाहंकारा-
विष्कारः । तिष्ठतिष्ठेति क्रोधातिशयद्योतनार्थो पुनरुक्तिः । कण्ठोष्ठं
प्राण्यङ्गलादेकवत् । कुण्ठयामि, वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् ॥

इदानीं श्लोकत्रयेण परलोकं धर्मं च साधयन् 'को हि वेद-'
'तर्काप्रतिष्ठया—' इत्यादेरुत्तरमाह—

वेदैस्तद्वेषिभिस्तद्विस्थिरं मतशतैः कृतम् ।

परं कस्ते परं वाचा लोकं लोकायत त्यजेत् ॥ ९७ ॥

वेदैरेति ॥ चतुर्भिर्भेदवेदादिवेदैर्यथा स्थिरीकृतम्, तद्वत्स्य
वेदस्य वेपथ्याया तद्युक्तैस्तद्विशेषजीविभिर्विद्वानुसारिभिर्मतानां
घातैः स्मृतिपुराणादिभिर्वादिप्रतिवादिभेदैर्मांसाशास्त्रैश्च तथा
स्थिरं कृतं निश्चयेन व्यवस्थापितं परं भेदम्, अन्यं च स्वर्गादि-

लक्षणं लोकं हे लोकायत नास्तिकाधम । परं केवलं ते वाचा सि-
युक्तिकेन वचनमात्रेण कोपि सिद्धास्त्यजेत् । अपि तु—न कोपि ।
किं तु सर्वैरपि तद्युक्तिभिः परलोकः स्वीकृत एवेत्यर्थः । तदस्ति-
त्वसंदेहापादिनी 'को हि वेद—' इत्यादिश्रुतित्वव्यपरेति भावः ॥

समज्ञानाल्पभूयिष्ठपान्थवैमत्यमेत्य यम् ।

लोके प्रयासि पन्थानं परलोके न तं कुतः ॥ ९८ ॥

समेति ॥ एकस्मिन्मार्गादावर्थं समज्ञानास्तुल्यमतयोऽल्पे-
ऽल्पसंख्या भूयिष्ठा बहुतरसंख्याश्च पान्थास्तेषां वैमत्यं मार्गास्त्व-
विरोधमेव प्राप्य ज्ञात्वा वा इह लोके यं पन्थानं स्वमेव प्रयासि
परलोकेऽपि विषये तमेव तादृशमेव मार्गं कुतो हेतोर्न गच्छसीति
प्रश्नः । अपि तु तमेव गच्छेत्पुनरुपदेशो वा । यथा केनचित् 'वामो
दक्षिणो वा काशीमार्गः' इति मध्येमार्गं पथिकेषु केपुचिरष्टेषु
पञ्चपर्वामार्गं कथिते सति, पञ्चाशद्भिर्दक्षिणमार्गं कथिते द्वेधे
'बहूनां वचनं प्राह्यम्' इत्यादिन्यायाकुशलेन पञ्चाशदुक्तमार्गेणैव
गम्यते । एवं परलोकेऽप्यल्पमिति निरस्य बहूनुगत एव मार्गः
किमिति नाश्रीयत इत्यर्थः । परलोकमार्गं लक्षणया धर्मः, तं
कथं न मन्यसे । अपितु तमेवाङ्गीकुरु । परलोकसत्तानिश्चयमपि
गन्तव्यप्राप्तवत्कुर्विति भावः । 'तर्काप्रतिष्ठया—' इत्यस्याप्येतदु-
त्तरं ज्ञेयम् ॥

बहुसंमतिमेव दर्शयति—

स्वकन्यामन्यसात्कर्तुं विश्वानुमतितृश्चनः ।

लोके परत्र लोकस्य कस्य न स्यादृढं मनः ॥ ९९ ॥

स्वकन्यामिति ॥ स्वकन्यामात्मपुत्रीमन्यसात्कर्तुमन्यस्मै व-
रायाधीनां देयां कर्तुं विश्वेषां सर्वेषां श्रुतिस्मृतिपुराणादीनां लो-
कानां चानुमतिं दृष्टवतोऽनुभवतः, तथा कुर्वतश्च कस्य लोकस्य
जनस्य परत्र लोके स्वर्गादौ मनो दृढं निःसंदेहं निश्चलं न स्यात् ।
अपितु सर्वस्यापि स्यादेव । न केवलमन्यस्वैव, किंतु चार्वाकस्य
तवापीत्यर्थः । सर्वेऽपि परलोकवाधभिया स्वकन्यामन्यस्मै ददति ।
यदि परलोको नाभविष्यत्, तर्हि स्वपुत्रीमन्यन्यस्मै कथमदा-
स्यत् । अयमाचारः सर्वेषां संमतः । स च त्वयाप्यन्यस्मै पुत्री-
दानादङ्गीकृत एव । अन्यथा स्वपुत्र्याः स्वेनैव ग्रहणमापद्येत । त-
स्मादन्येषामनुमतिं गृहीत्वैव यथा कन्याऽन्यस्मै दीयते, तथा
बहुसंमतिदर्शनात्परलोकमप्यङ्गीकुर्विति भावः । अन्यसात् 'देये
त्रा च' इति सातिः दृष्टेति पूर्ववत् ॥

श्लोकद्वयेन 'श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेपु—' 'तर्काप्रतिष्ठया—' इत्यादे-
रुत्तरमाह—

कस्मिन्नपि मते सत्ये हताः सर्वमतत्यजः ।

तद्वृष्ट्या व्यर्थतामात्रमनर्थस्तु न धर्मजः ॥ १०० ॥

कस्मिन्निति ॥ धर्मपरलोकादिप्रतिपादनपराणां बहूनां मतानां
मध्ये कस्मिन्नपि कस्मिन्नपि मते सत्ये सत्यत्वेनाङ्गीकृते सति सर्व-
मतत्यजः सर्वमतत्यागिनः परस्परविरोधात्पर्वमतसत्यत्वादिनो
नास्तिका यूयं हता मारिताः । तत्रायमभिप्रेतः—मतानामस-
त्यत्वादिभिः किञ्चिन्मतं सत्यमङ्गीक्रियते न वा । वेदङ्गीक्रियते,

तर्हि कस्यापि कन्यादानादिप्रतिपादकस्यान्यमतस्य स्वीयमनस्यैव वासत्यव्याप्तीकारात् 'सर्वमप्रमाणम्' इति सर्वासत्यववादिनो व्याघातापसिद्धान्ताभ्यां दूषिता एवेति वैदिकसिद्धान्तो निर्दोष इत्यायातं न वेति । पक्षे—नास्तिकमतस्याप्यसत्यत्वादसत्यभूतस्य दूषकत्वाभावाच्चिर्दोषो वैदिकः पक्षः सिद्ध एवेत्यपि नास्तिका दूषिताः । निर्दोषत्वेपि वैदिकपक्षानङ्गीकारे स्वपक्षोपि तैर्नाङ्गीकार्य इति ज्ञेयम् । एवं च तस्यैकस्य मतस्य दृष्ट्या सत्यताज्ञानेनोभयवादिस्मिद्धतया पुत्रेष्ट्यादौ पुत्रजन्मादिकलसिद्धौ सत्यां यत्र कश्चिद्व्यभिचारः, तत्र कर्मणो वैकल्याद्यर्थतामात्रं वैयर्थ्यमात्रं फलसाधनत्वरहित्यमात्रम् । तु पुनः (अधर्मः) प्राचीनपुत्रवियोगादिरनर्थो दुःखराशिर्धर्मजो न पुत्रेष्ट्यादिधर्मजन्यो न भवति । विपरीतं तु धर्मेण न जन्त्यते, किंतु प्राचीनदुष्कर्मनिमित्तमेव । केवलं तु काकतालीयन्यायेन तस्य पुत्रेष्ट्यासनन्तरभावित्वम् । न च तावदेव तत्कार्यत्वमनिव्यासेरित्यर्थे इत्यादि ज्ञातव्यम् । कस्मिन्नपि मातृगमनादिनिषेधे स्वकन्यादानादौ च विषये वैदिके मते सत्ये सति तस्मिन्नेव सत्यत्वेऽङ्गीकृते सति सर्वमतमसंगतमिति वदन्तो नास्तिका हताः । मातृगमननिषेधादेशस्य भवद्विपरिपालनादित्यर्थः । तथा च तदृष्ट्या कन्यादानमातृगमननिषेधरूपाणां सत्यानां विधिनियेषांशानां दृष्टान्तेनान्यत्रांशे व्यर्थतामात्रं वचनमात्रेण व्यर्थमियुच्यते । ननु धर्मजो वास्तवोऽनर्थः प्रयोजनाभावः । तदृष्टान्तेन व्यर्थतामात्रम्, अन्यत्राश्रयतेवेत्यलमनिप्रसङ्गेन ॥

उपसंहरति—

कापि सर्वैरवैमत्यात्पातित्यादन्यथा कचिन् ।

स्यातव्यं श्रौत एव स्याद्धर्मं शेषेऽपि तत्कृतेः ॥१०१॥

कापीति ॥ सर्वैर्नोस्मिन्नपि कापि कस्मिन्नप्यहिमाकन्यादानादौ श्रौते वेदोक्त एव धर्मं स्यातव्यं वर्तितव्यम् । कुतः—अवैमत्यात् । सर्वेषामिति शेषः । श्रौतानां श्रौतमाश्रयिकादीनामपि संप्रतिपत्तेः । अहिमादेस्वरूपनिषिद्ध्यादङ्गीकृतत्वाच्चेत्यर्थः । स्यातव्यमेवेति वा । तथा—कचिद्वर्णाश्रमाधिकारविहितेऽन्यथाकरणे निषिद्धाचरणे पातित्यदोषाद्विहितकरणे निषिद्धाचरणप्रत्यवायभयादपि श्रौत एव धर्मं स्यातव्यम् । अन्यथा वैमत्येपि श्रौत एव कश्चिकस्मिन्निषिद्धं स्यातव्यम् । कुतः—पातित्यात् । यत्र तु श्रौते धर्मं तेषां विप्रतिपत्तिमदनङ्गीकारेपि प्रत्यवायः स्यादित्यङ्गीकार्य एवेत्यर्थे इति वा । एवं शेषेपि नित्यनैमित्तिकाभ्यामतिरिक्ते कास्ये ज्योतिष्टोमादावपि स्यातव्यम् । कुतः—तत्कृतेस्त्वस्य वेदस्य कृतेः करणात् । वेदविहितत्वाविशेषादित्यर्थः । यद्वा—तत्कृतेवेदमूलवाक्ये स्यातेपि धर्मं स्यातव्यम् । सदाचारानुमितस्मृत्या श्रुतेरनुमानास्मान्धर्मा अपि वेदमूला इति तेष्यङ्गीकृतव्या इत्यर्थः । एतेन 'जनेन जानता—' इति 'एकस्य विश्वापने—' 'स्वं च ब्रह्म च—' इत्यादेः सर्वस्याप्युक्तं दत्तम् । धातुवादादिकं प्रामाणिकमेव, असिद्धिस्तु साधनवगुण्यादिति समर्थितमिति ज्ञेयम् । 'तत्कृते' इति पाठे हेतुगर्भविशेषणम् । तस्मात्समतानामप्रामाण्यम् । श्रुतिस्मृत्योश्चकृत्यमप्यविहृदमिति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थः । अहिंसादयः स्मृत्युक्ताः सर्वसाधारणा धर्माः, तेषु कापि श्रौते च धर्मं स्यातव्यम् । पातित्यादिर्युभयत्रापि हेतुः । सर्व-

वामनुपमते विहिते चेन्न स्वीयते तर्हि 'विहितस्याननुष्ठानात्' इति स्मृतेः पातित्यम् । सर्वेषां विमते निषिद्धे चेत्स्वीयते तथापि निषिद्धतस्य च सेवनात्' इति स्मृतेः पातित्यमित्यर्थः । तथा च विहितानां केषांचिद्वज्रिपर्यनुष्ठानात्, निषिद्धानां केषांचिद्वज्रिपरि वर्जनात्तदृष्टान्तेनान्येवपि विधिनियेषांशेषु तत्कृतेः श्रौतत्वाविशेषादेव हेतोः स्यातव्यम् । तेषां प्रामाणिकत्वेन स्वीकार्या इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥

वभाण वरुणः क्रोधादरुणः करुणोऽग्नितम् ।

किं न प्रचण्डात्पाखण्डपाश पाशाद्विभेपि नः ॥१०२॥

वभाणेति ॥ क्रोधादरुणो रक्तकायकान्तिर्वरुणः करुणोऽग्नितं वचो नितरां परुषं यथा तथा वभाण । हे पाखण्डपाश नास्तिकाधम, 'नोऽस्माकं प्रचण्डाहुःसहापाशाश्च विभेपि किम् । कुमायां 'याप्ये पाशे' इति पाशाप्रत्ययः ॥

मानवाशक्यनिर्माणा कूर्माद्यङ्गुलिशिला ।

न श्रद्धापयते मुग्धास्तीर्थिकाध्वनि वः कथम् ॥१०३॥

मानयेति ॥ मानवैर्मनुष्यैरशक्यं निर्माणं यस्याः, तथा—कूर्मवराहनासिहादयोऽङ्गुलिश्चिह्नानि येषामेवंविधं चिह्नं विवरं यस्याः सा शिला गण्डकात्पत्तीर्विशेषसंभवा शालप्रामशिला भो मुग्धा मुग्धाः, तीर्थिकाध्वनि सेधरमागं वैदिकाध्वनि वा वो युष्मान्कथं न श्रद्धापयते आन्तिक्यं न प्रापयति । चित्रमेतत् । भवतां मुखेन श्रवमित्यर्थः । मनुष्यैरशक्यरचनं यावद्यवयनेन कार्यं शिलादि स्वमिमाणशकमिच्छामात्रेण कतारं मनुष्याद्विलक्षणमीश्वरमाश्रयति । 'विमतं सकर्तृककार्यत्वादवयव' इत्यनुमानात्पक्षधर्मेतावलाङ्गुलक्षणे कर्तरीश्वरे सिद्धेऽपि कथमनाश्रय इत्याशयः । एतेन 'दयश्चेदस्मि सर्वैः—' इत्यादेरुक्तं दत्तमिति ज्ञेयम् ॥

शतक्रतुरूजाद्याख्याविख्यातिर्नास्तिकाः कथम् ।

श्रुतिवृत्तान्तसंवादने वश्वमदचीकरत् ॥१०४॥

शतेति ॥ भो नास्तिकाः, शतक्रतुश्च श्रीविष्णोरुभयां जायत इत्युक्तो वेदयः स आदिराशो वा येषां ते ब्राह्मणादिवर्णाश्च तेषामाख्या शतक्रतुः, मुखजो बाहुज उरुज इत्यादीनि नामानि तेषां वैदिकविशेषेण ल्यानिः कर्त्ता श्रुतिवृत्तान्तसंवादनेदोकेतिहायः करणं वा युष्मान्कथं न चमदचीकरत्सम्कारं नाकारयत् । अपि एवाश्रयं भवतां तयोपाद्यम् । चमदित्यव्ययमाश्रयार्थं । 'शताश्वमेधक्रतुकारीन्द्रो भवति' इतीन्द्रस्यैव शतक्रतुत्वं वेदोक्तम् । लोकनापीन्द्र एव शतक्रतुत्वेन व्यवहियते ननु बह्मगादिति । तथा—'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्—' इत्यादिश्रुत्या ब्राह्मणक्षत्रियादीनां मुखजवबाहुजवराजुक्तम् । लोकेनापि ब्रह्मक्षत्रादय एव मुखजवबाहुजवादिभिर्व्यवहियन्ते, ननु विषययोगेति वेदोक्तेन सह लोकस्यानुभूयमानात्मसंवादादपि वेदे यथोक्तं तथैव लोको व्यवहरत्याश्रयमेतदित्याश्रयपूर्वं वेदप्रामाण्यं कथं न विश्वस्येति, अयितु विश्वसनीयं तत्रेत्याशयः । ऊहजपदं वृत्तानुरोधमायोक्ति । तथा च सर्वेपि वर्णाः संगृहीताः । विश्वानिः प्रयोजिका संवादः प्रयोज्यं वा युष्माकं चमदाश्रयं कथं न कारयामसेति वा । शतक्रतुश्च ऊहजोर्वशी च तदादिर्वैदिकमनकेत्यादिश्रुत्या येषां यामां च बह्मगादीनां

मेनकादीनां च तेषां प्रसिद्धिर्वेदवृत्तान्तसंवादेर्हेतुभिर्युष्माकं कथमा-
श्रयेयं नापीकरन् । लोकवेदप्रसिद्धानिन्द्रादीनुपैश्याद्यपरसंश्रुतान्स-
र्वान्प्रत्यक्षेणाग्रेव पश्यतेत्यर्थः । ततश्च वेदः, तन्मूलं परलोकादि च
प्रामाणिकमेवेति भाव इति वा । प्रथमव्याख्यानेव इति 'हक्रोः-'
इत्यणौ कर्तृणो कर्मत्वम्, चमदिति च कर्मान्तरम्, संवादिरिति
करणे तृतीया । पक्षान्तरे तु तेनैव सूत्रेणाणौ कर्तुः कर्मत्वस्य वैक-
ल्पिकत्वेन कर्मत्वाभावादनभिहिते कर्तरि संवादिरिति तृतीया, च
इति पठ्यते ॥

तत्सजनकृतावेशान्मयाश्राद्धादियाचिनः ।

भूताननुभवन्तोपि कथं श्रद्धत्थ न श्रुतीः ॥ १०५ ॥

तदिति ॥ तेषु तेषु जनेषु कृतावेशान्कृतसंचारान्, तथा—
गयाश्राद्धादियाचिनो गयापिण्डदानादिपुण्ये याचतः प्राप्तप्रेत-
भावान्भूतान्प्राणिनोऽनुभवन्तोऽपि पश्यन्तोऽपि यूयं श्रुतीः कथं
न श्रद्धत्थ सत्यत्वेन मन्थयस्व इति । पानरुक्तं न शङ्कनीयम्,
भिन्नवकृत्वात् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥

नामभ्रमाद्यमं नीतानथ स्वतनुमागतान् ।

संवादवादिनो जीवान्वीक्ष्य मा त्यजत श्रुतीः ॥ १०६ ॥

नामेति ॥ नामभ्रमाद्यमदूतैर्यमं नीतान्प्रापितानथ मुक्तत्वा-
भ्रत्यावृत्य स्वतनुमागतान्प्राप्तसंवादं 'चन्द्रः क्षयी-' इत्यादिषेद-
संवादं वदन्त्येवशीलाजीवान्वीक्ष्य श्रुतीर्वेदान्मा त्यजताप्रामाणि-
कान्मा द्यूत । एवं वेदप्रामाण्योपसंहारास्त्युत्पादेरपि वेदमूलत्वा-
त्तदुक्तसर्वधर्माणां प्रामाण्यं व्यवस्थापितम् ॥

संरम्भैर्जम्भजैत्रादेस्तभ्यमानाद्वलाद्वलन् ।

मूर्ध्ववद्वालजलिर्देवानथैवं कश्चिदूचिवान् ॥ १०७ ॥

संरम्भैरिति ॥ अथ देववचनानन्तरं जम्भजैत्रः शक्र आदि-
र्धस्य इन्द्रानादीनां संरम्भैर्भूमिभङ्गाकाराकारैर्भीतिन कलिना
पुरश्चितुं स्वभ्यमानाक्षिप्यमानानिन्द्रादिसंरम्भान्दृष्ट्वा भयात्त-
त्संमुखं पदमपि चलितुमशक्ताद्वलात्कलिसंस्याद्वलन्पृथग्भवन्कि-
चिद्वाष्ट्रैर्मवलम्ब्य द्वित्राणि पदाणि संमुखमागच्छन्दीनत्वद्योतन-
पुरःसरं शक्रादिनमस्कारार्थं मूर्ध्नि वद्वालजलिः कश्चिदज्ञातनामा
पापरूपत्वेनाज्ञातनामा वा चावीको देवानेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण
ऊचे ॥

नापराधी पराधीनो जनोऽयं नाकनायकाः ।

कालस्याहं कलेर्धन्दी तच्चादुचदुलाननः ॥ १०८ ॥

नेति ॥ हे नाकनायका इन्द्रादयः, अयं मलक्षणो जनोऽपराधी
न यतः—पराधीनः । तदेवाह—कलेः कलिनाम्नः कालस्याहं
धन्दी स्तुतिपाठकः । अत एव—तस्य चाटुनि प्रियवचनविषये
चटुलं प्रियवादि वावदूकं वाननं यस्यैवंभूतः । अथ च—कालस्य
कृतान्तरूपस्य । धन्दिनो हि यमाभ्यन्ति तप्रियं वदन्ति, न च
दण्डाहोः तस्मादेतस्मिन् वेदादिदूषणं मया कृतम् । यदि न
करोमि तर्ह्ययं दण्डयिष्यतीति परप्रयुक्तत्वाच्चाहं दण्ड्यः श्रीम-
न्निरिति ॥

१ 'मूर्ध्नि इति काचित्कः पाठः' इति सुखायबोधः ।

इति तस्मिन्वदत्येव देवाः स्यन्दनमन्दिरम् ।

कलिमाकलयांचकुर्वापरं चापरं पुरः ॥ १०९ ॥

इतीति ॥ देवास्तस्मिन्निर्वाणके इति पूर्वोक्तप्रकारेण वदति भा-
षमाणे सत्येव स्यन्दनमन्दिरं रथस्थं कलिम्, अपरं द्वितीयं द्वापरं
च पुरोऽग्रे आकलयांचकुर्ददशुः ॥

संददर्शोन्नमद्रीवः श्रीवहुत्वकृताद्भुतान् ।

तत्तत्पापपरीतस्तान्नाकीयान्नारकीव सः ॥ ११० ॥

समिति ॥ तेस्तेः प्रसिद्धेर्ब्रह्महत्यादिभिर्मूर्तेः पापैः, तत्कारि-
भिः पुरुषैर्वा परीतः समन्ताभ्यासः, तथा—उन्नमन्ती दर्शनार्थ-
मुच्चा मीवा यस्यैवंभूतः स कलिः श्रीवदुरत्येन कायकान्तिबाहुत्येन
संपद्बाहुत्येन वा कृताद्भुतान्कृताश्चर्यान्नाकीयान्स्वर्गाहितान्स्वर्ग-
भवान्वा तानिन्द्रादीन्संददर्श । क इव—नारकीव । यथा ब्रह्म-
हत्यादिकारी आकण्ठं नरकं भग्न ऊर्ध्वमीवो नरकस्थः पुरुष इव ।
पापकारित्वादहमेवंरूपः, पुण्यकृत्वाच्चेते दीप्रस्वरूपा इति ज्ञात-
वांश्च । नरकस्थोपि देवकायकान्तिदर्शनाज्जायमानसुखोऽनुष्ठितपाप-
कृतपश्चात्तापः सुरानातेतया पश्यतीत्युपमा । 'उन्नतमीवः' इत्यपि
पाठः । नाकीयानिति हितार्थं 'तस्मै हितम्' इति, बृहत्त्वाज्जवायै
'बृद्धाच्छः' इति वा छः । नारकी, नारकशब्दात् 'अत इति' ॥

गुरुरीढावलीढः प्रागभून्नमितमस्तकः ।

स त्रिशङ्कुरिवाक्रान्ततेजसेव विडौजसः ॥ १११ ॥

गुर्विति ॥ प्राग्दर्शनापूर्वं इन्द्रादयः के नाम वराका इत्यादि-
रूपया गुर्व्या महत्या रीढयावज्जायावलीढो व्यासस्तेषु कृतावज्ञोपि
दर्शनानन्तरं विडौजस इन्द्रस्य तेजसा आक्रान्तः पराभूतस्तिरस्कृ-
ततेजस्कः सन् अवज्ञां त्यक्त्वा स कलिरनमन्नपि बलात्स्वेनैव
शक्तेजसेव वा नमितो नम्रीकृतो मस्तको यस्यैवंभूतोऽभूत् ।
इन्द्रादीन्मश्चकारेत्यर्थः । क इव—त्रिशङ्कुनामा सूर्यवंश्यो नृप
इव । स हि स्वयाजने प्राधिंतेन पुरोधसा वसिष्ठेन निरस्तो गुरोर्व-
सिष्ठस्यावज्ञया व्यासस्तस्मिन्कृतावज्ञः सन्नभिमानाद्विधामिन्नेन
सार्वकामिकं क्रतुं याजितस्तपश्चावसशीर एव स्वर्गं गच्छ-
न्निन्द्रेऽपि कृतावज्ञः संस्मृतेजसा पराभूतः स्वर्गाङ्गशित इत्येवं
नमितमस्तकोऽभूदिति पुराणेतिहासः । 'रीढावमाननावज्ञा-'
इत्यमरः ॥

विमुखान्द्रष्टुमप्येनं जनंगम इव द्विजान् ।

एष मत्तः सहेलं तानुपेत्य समभाषत ॥ ११२ ॥

विमुखानिति ॥ मत्तः सगर्वोऽयं कलिः सहेलं सविलासमु-
पेत्य समीपमागत्य एवं तान्देवान्समभाषत । किंभूतान्—एनं
कलिं द्रष्टुमपि न केवलं भाषितुं स्प्रष्टुं किन्तु वीक्षितुमपि विमुखा-
ननहान्सावज्ञान् । कः कानिव—मत्तो निरगंलो मदिरामत्तो वा
जनंगमश्चण्डालो द्विजानिव । किंभूतान्—एनं चण्डालं द्रष्टुमप्य-
नहान् । 'चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः' इत्यमरः । 'गमश्च'
इति खप, खिवाभ्युम् ॥

स्वस्ति वास्तोष्पते तुभ्यं शिखिस्तस्ति न खिबता ।

सखे काल सुखेनासि पाशहस्त मुदस्तव ॥ ११३ ॥

स्वस्तीति ॥ हे वास्तोष्पते इन्द्र, ते तुभ्यं स्वस्ति क्षेममस्ति कश्चित् । तथा—हे शिखिब्रमे, तव शिखरता वित्तकेशो नास्ति कश्चित् । हे सखे काल यम, सुखेनास्ति किम् । हे पाशहस्त वरुण, तव मुद्ः सन्ति कश्चित् । गृहमात्रस्याधिपत्यादसामर्थ्यं, वृथैव ज्वालाजटिलत्वम्, कुत्सितरूपत्वम्, आयुधधारणवैयर्थ्यं च संबुद्धिभिः सूचितम् । उत्तमानां कुशलप्रश्नैः सह साम्यं, तेभ्योऽधिकत्वं सूचयति । इन्द्राय स्वस्तिप्रयोगः स्वामिमावं, ब्राह्मण्यं वा कलेष्टांतयति । वर्णसाम्येन यमे सखिशब्दप्रयोगः । अयमेव च गर्वोऽवज्ञा चेति ज्ञेयम् । 'स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ' इत्यमरः । 'वास्तोष्पतिगृहमेधाश्च' इति लिङ्गाद्वास्तोष्पतिशब्दः साधुः । तुभ्यमिति 'नमः स्वस्ति—' इति चतुर्थी । इतरत्र तथेति संबन्धनीयम् ॥

स्वयंवरमहे भैमीवरणाय त्वरामहे ।

तदस्मानुमन्यध्वमध्वने तत्र धाविने ॥ ११४ ॥

स्वयमिति ॥ हे देवाः, वयं स्वयंवररूपे मह उत्सवे भैमीवरणाय यस्मात्त्वरामहे सवेगाः स्मः तत्तस्मात्तत्र धाविने स्वयंवरस्थानं प्रति ऋजुगामिनेऽध्वनेऽस्मानुमन्यध्वमाज्ञापयत । त्वरावशादस्या गोष्ठौ न क्रियते, अज्ञैव दीयतामित्यर्थः । अध्वने, तादर्थ्यं चतुर्थी ॥

तेऽवज्ञाय तमस्योच्चैरहंकारमकारणम् ।

उच्चिरितिचिरेणैव स्मिन्वा दृष्टमुखा मिथः ॥ ११५ ॥

त इति ॥ ते देवाः पूर्वोक्तमकारणं निहंतुकमुच्चैरतिशायितमस्य कलेरहंकारं दर्पमवज्ञाय मिथोऽन्योन्यं दृष्टमुखाः सन्तः मुखोऽयं स्वयंवरवार्तां करोतीति स्मिन्वा हास्यं कृत्वानिचिरेण पापीयसानेन सह कथं वा वक्तव्यमिति बुद्ध्या भूयांसं कालं विलम्ब्य एनं कलिं प्रत्युच्चिरं पश्यमाणं बभाषिरे ॥

पुनर्वक्ष्यसि मामैवं कथमुद्रक्ष्यसे तु सः ।

सृष्टवान्परमेष्ठी यं नैष्टिकब्रह्मचारिणम् ॥ ११६ ॥

पुनरिति ॥ हे कले, एवं स्वयंवरार्थं गमिष्यामीत्येकवारमज्ञानाद्यदुक्तम्, तद्विदमनः परं पुनर्मा मा एवं वक्ष्यसि मा मा वोचः । यस्मात्परमेष्ठी यं त्वामामरणं गुरुकुलनिवासिनं नैष्टिकब्रह्मचारिणं सृष्टवान् । स तु पुनस्त्वं कथमुद्रक्ष्यसे परिण्यसि । कृतयुगादयो निष्कलत्रा एव सृष्टाः । तस्मात्तव स्वयंवरवार्तानुविता, अवकीर्णित्वापातात् । तस्मादेवं पुनर्मा स्म वोच इत्यर्थः । पापरूपं प्रत्युपहासवचनमेतत् । माशब्दस्य निरनुबन्धकत्वाद्ब्रह्मसीनि वक्षेत्तदं । मामेति निषेधातिशयार्थं वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ परमे स्थाने तिष्ठतीति 'परमे स्थः किम्' इतीति, स च किन्, तत्त आलोपः । 'अम्बाम्ब—' इति सूत्रेण परत्वम् । तत्रैव 'परमेबर्हिर्'—इति निपातनादेदन्तत्वम् । 'नैष्टिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसंनिधौ । तद्भावेऽस्य तनये पत्न्यौ वैश्वानरेऽपि वा ॥' इति स्मृत्यः ॥

द्रोहिणं द्रुहिणो वेत्तु त्वामाकर्ण्यवकीर्णिनम् ।

त्वजनैरपि वा धातुः सेतुर्लङ्घ्यस्त्वया न किम् ॥ ११७ ॥

द्रोहिणामिति ॥ द्रुहिणो ब्रह्मा त्वामवकीर्णिनं क्षतव्रतमाकर्ण्य निजाज्ञाभङ्गाद्रोहिणं गुरुद्रोहकारिणं वेत्तु । एवं त्वया कृते ब्रह्मा एवं ज्ञास्यतीति यावत् । वाधया तेन ज्ञातेपि तव किं भवमिति सोपहासमाह—त्वजनैरपि धातुपञ्जीभिः कामक्रोधादिभिरपि धातुः सेतुर्लङ्घ्यता धर्मेमर्यादा लङ्घयः । त्वया (पुनः) किं न लङ्घयः । त्वदीयाः सेवका अपि ब्रह्माज्ञां लङ्घयन्ति, एवं लङ्घयसीति किमाश्चर्यमित्यर्थः । यद्वा—त्वजनैरपि सेतुर्न लङ्घयः, त्वया न लङ्घय इति किं वाच्यम्, तदाज्ञालङ्घनमनोचित्यान्न कार्यमित्यर्थे इति काका । 'धाताऽज्योनिर्द्रुहिणः—' इत्यमरः । द्रुह्यत्यसुरेभ्यः । औणादिकः किन् ॥

स्वयंवरं प्रत्यगमने हेत्वन्तरमपि भुवते—

अतिवृत्तः स वृत्तान्तस्त्रिजगद्युवगर्वनुत् ।

आगच्छतामपादानं स स्वयंवर एव नः ॥ ११८ ॥

अनीति ॥ एकं विना सर्वपरित्यागस्त्रिजगत्सु वर्तमानानां तद्वर्णानां सौन्दर्याद्विषयं गर्वं नुदति नृप नाशकः स वृत्तान्तो भैमीस्वयंवरोऽतिवृत्तोऽतिक्रान्तः संज्ञात इत्यर्थः । भवज्जिः कथं ज्ञातमित्यत आहुः—स स्वयंवर एवागच्छतां मोऽस्माकमपादानं निश्चलोऽवधिभूतोर्थे इत्यर्थः । वयमपि तत्र गतास्तत एवागच्छाम इति सर्वोपि वृत्तान्तोऽस्माभिर्ज्ञायत इत्यतोपि त्वया न तत्र गन्तव्यमिति भावः । विच्छेपे चञ्चलं स्थिरं वा यदुदासीनं तदपादानमिति वैयाकरणाः ॥

कथं यूनां गर्वनोदः, को वा तया वृत इत्याद्युक्तायामाहुः—

नागेषु मानुरागेषु पश्यन्तु दिविपन्तु च ।

भूमिपालं नरं भैमी वरं साववरद्वरम् ॥ ११९ ॥

नागेप्स्यन्ति ॥ नागेषु वासुकिप्रभृतिषु मानुरागेष्वस्मादपि दिविपन्तु देवेषु च पश्यन्तु सानुरागा भैमी स्वीयान्तिद्योतनपूर्वं विलोकयन्तु सन्तु । अथवा—अस्मद्व्येषु देवेषु सानुरागेष्वस्मादपि कानुकवशादेव पश्यन्तु । तान्मर्यादानाह्य सा भैमी नागाद्यपेक्षया वरं सर्वगुणाश्रयत्वाच्छ्रेष्ठं भूमिपालं सार्वभौमं नरं नृवरं वरं परिणेतारमथपरद्वरयामास । सर्वानादरेण नल्लवरणाभ्यैर्वर्षा सौन्दर्यादिर्दृष्ट्वा गत इत्यर्थः । पश्यन्तु दिविपन्तिस्त्वयनेनास्माभिः कानुकार्थं वरदानार्थमेव च गतम्, न तु तद्वरणार्थमिति च व्याख्यान्तरेण सूचितमिति ज्ञेयम् । नागेप्स्यन्त्यादौ 'पृथी चानादरे' इति सप्तमी । अववरन, 'वर इत्यायाम्' इति शुरादायदन्तपाठास्त्वाथेणिजस्ताद्वरयतेष्वष्टाग्लोपिग्यासम्बन्धावाभावादिवदीर्घत्वाभावः ॥

किमिति ते परित्यक्ता इत्याशङ्कायां कारणमाहुः—

भुजगेशानसदृशान्वानरानितराभरान् ।

अमरान्पामगन्भमी नलं वेद गुणोज्ज्वलम् ॥ १२० ॥

१ 'त्वया तु किम्' इति पाठे 'त्वया पुनर्लङ्घय इति किं वाच्यम्' इति सुखावबोधः । २ 'अप्राप्य यदुदासीनं चले वा यदि वाच्यम् । ध्रुवमवान्तावशात्तदपादानमुच्यते ।' इति द्रुक्तेः

भुजगेशानिति ॥ भैमी भुजगेशान्वासुकिप्रमुखान्फणागणजि-
ह्वालालनादिवैरूप्यादसद्वेशानमनोहराकारान्वेद जानाति । तथा-
इतराङ्गलाद्व्याजरात्मनुजाधीशांश्रापत्यनिर्गुणवाभ्यां वानरान्वेद।
तथा-भमरानचतुरात्पामराज्ञीचान्वेद । केवलं नलमेव गुणोज्ज्वलं
श्रुतधीर्योदायसौन्दर्यादिभिः प्रकाशमानं वेद । सर्वगुणाकरत्वा-
ज्जल एव तथा वृत्तोऽन्ये तु परित्यक्ता इत्यर्थः । 'विवर्णः पामरो
नीचः' इत्यमरः । वेदेतीदानीमपि तथैव प्रतीतेः सत्त्वाद्भूतमानता,
विवक्तिप्रतिरूपको निपातो वा । तथा चाज्ञासीदित्यर्थः ॥

इति श्रुत्वा स रोपान्धः परमश्रमं युगम् ।

जगन्नाशनिशास्त्रमुद्रस्तानुक्तवानदः ॥ १२१ ॥

इतीति ॥ चरममन्यं युगं स कलिः इतीन्द्रादिवचनं श्रुत्वा
परमोऽप्युत्कृष्टो रोपान्धो रोपान्धितरां निर्विचारतया पुरःस्थमपि
वस्त्वजानन्, अत एव—जगन्नाशसंबन्धिनी निशा । यस्यां निशि
जगन्नाशो भवतीति यावत् । तत्संबन्धी प्रलयकाले सकलभूतमा-
सलालसा-संपन्नो रुद्रस्तद्वन्मुद्रा आकारो यस्य । क्रोधवशाज्जि-
तरां विकृताकार इति यावत् । एवंभूतः संस्तान्पुरातनो वक्ष्य-
माणमुक्तवान् ॥

'पुनर्वक्ष्यसि मा मैवम्' इत्यादेरुत्तरमाह—

कयापि क्रीडतु ब्रह्मा दिव्याः स्त्रीर्दिव्यतः स्वयम् ।

कलिस्तु चरतु ब्रह्म प्रैतु वातिप्रियाय वः ॥ १२२ ॥

कयेति ॥ हे देवाः, ब्रह्मा कयाप्यतिसुन्दर्या गायत्र्यादिपद-
वाच्यया । अज्ञातनामजातिगोत्रया वा । अथ च—अगम्यत्वावस्था
नामकथनेप्यस्माकं लज्जा भवति तया सुतया । सह सुखेन क्री-
डतु । तथा—यूयं स्वयमात्मना दिव्याः स्त्रीः स्वर्गभवाः रम्भादीः ।
अहल्यामुख्या वा । रमणीर्दिव्यतः स्वेच्छया ताभिः सह सुरत-
क्रीडां कुरुत । 'प्रजापतिः स्वां दुहितरमभ्यधावत्' इति श्रुत्या
ब्रह्मणः स्वाच्छन्त्याद्भवतां सुतरां स्वाच्छन्धमिति स्वयमित्यनेनो-
क्तम् । कलिस्तु पुनर्वक्ष्यचर्यास्यं व्रतं यावज्जीवं चरतु । वा अथवा
जीवन्कलिरस्मानुपहसिष्यतीत्यनेन न जीवितव्यमिति वो युष्मा-
कमतिप्रियाय नितरां तुष्ट्यं प्रैतु त्रियताम् । स्वयं सर्वैः स्वेच्छा-
चारः क्रियते, मया तु स्वेच्छाचारो न कर्तव्यः, मत्तव्यमेवेति
कीदृशीयं भवतां परमद्वेषीतिरिति लोकरीत्योपहासः । अथ च—
यूयं ब्रह्मादयः सर्वेपि स्वेच्छाचारिणः स्वाच्छन्धं कुरुत नाम, क-
लिस्तु न तादृगिति ब्रह्मैव चतुरः, युष्माकमप्यतिप्रियाय भैमी-
लक्षणाय वस्तुने त्रियताम् । भवद्भस्वेच्छाचारं न करोमि किं तु
भैमीप्राप्तये प्रवृत्तस्य मम मरणं चेत्स्यात्, तदप्यस्त्विति भावः ।
अप्राप्युपहास एव तात्पर्यम् । क्रीडार्थत्वेति (पि) 'दिवः कर्षे
च' इति करणस्यापि कर्मत्वास्त्रीभिरित्यर्थे द्वितीया ॥

उपहासमेव प्रकटयति—

चर्यैव कतमेयं वः परस्मै धर्मदेशिनाम् ।

स्वयं तत्कुर्वतां सर्वं श्रोतुं यद्विभितः श्रुती ॥ १२३ ॥

चर्येति ॥ हे देवाः, परस्मा अन्त्यस्मै जनाय 'स्वसुतादिग-
मनं न कार्यम्' इति धर्मदेशिनां धर्ममुपदिशतां स्वयं तद्ब्रह्महत्या-

स्वसुतादिगमनं सर्वं निषिद्धं कर्म कुर्वतां वो युष्माकमियं कत-
मैव केव चर्या आचाररीतिः अपि तु न कापीत्याक्षेपः । अचेतने अपि
श्रुती कर्णां यज्ञवदीयमहत्यादिगमनं कर्म श्रोतुं विभितः त्रय्यतः
स्वेच्छाचारिणां भवतां परपीडायामेव तात्पर्यमिति भावः । चर्या
भाये 'गदमद-' इति यत् ॥

तत्र स्वयंवरेऽलम्भि भुवः श्रीर्नैपथेन सा ।

जगतो ह्रीस्तु युष्माभिर्लाभस्तुल्याभ एव वः ॥ १२४ ॥

तत्रेति ॥ तत्र स्वयंवरे नैपथेन भुवः श्रीः सौन्दर्योतिशया-
द्भलक्ष्मीः सा भैमी अलम्भि प्राप्ता । युष्माभिस्तु पुनर्जगतो
ह्रीस्त्रिलोक्ये यावती वर्तते सा लज्जा, जगतः सकाशाद्वा, भैम्यना-
दतत्वाद्या लज्जा सा लब्धा । इति वो नलस्य युष्माकं च लाभोऽ-
पूर्ववस्तुप्राप्तिस्तुल्य एवाभासते तुल्याभ एव । शकारहकारमात्र-
वरूपमितरत्तुल्यमेवेति । भवद्भिल्लज्जैव लब्धा, नतु भैमीति रूप-
दप्यो दृश्येति भावः । अयं च यूयं च यूयं तेषां वः । एकशेषः ॥

दूरान्नः प्रेक्ष्य यौष्माकी युक्तयं वक्रवक्रणा ।

लज्जयैवासमर्थानां मुखमास्माकमीक्षितुम् ॥ १२५ ॥

दूरान्निति ॥ आगच्छतो नोऽस्मान्दूरान्नरत एव प्रेक्ष्य यौष्माकीयं
वक्रवक्रणा मुखकौटिल्यकरणं युक्तं । किंभूतानां युष्माकम्—
[गुणीभूतस्य विग्रहान्तर्गतस्य युष्मच्छब्दस्य विशेषणम्] यतो
भैम्यवृत्त्यासंज्ञातया लज्जयैव हेतुना आस्माकं मुखमीक्षितु-
मसमर्थानाम् । लज्जाशीलो ह्ययं दूरादेव दृष्ट्वा लज्जया मुखं न
दर्शयति । तस्मात्तल्लज्जा भवन्त इति । युक्तमेवेति भावः ।
अयमप्युपहासः । 'लज्जयेव' इति पाठे उपप्रेक्षा । प्रेक्षयेति वक्रणा-
पेक्षया समानकर्तृत्वम् । यौष्माकीति 'तस्मिन्नणि च-' इति यु-
ष्माकादेशः । 'युष्माकम्' इति पाठः साधुः । एवमेवास्माकमिष्य-
त्रापि द्रष्टव्यम् । वक्रणेति नामधातोर्युच् ॥

स्थितं भवद्भिः पश्यद्भिः कथं भोस्तदसांप्रतम् ।

निर्दग्धा दुर्विदग्धा किं सा दृशा न ज्वलत्कुधा ॥ १२६ ॥

स्थितमिति ॥ हे देवाः, तल्लवणं पश्यद्भिर्भवद्भिः कथं
स्थितम् । आदामीत्येनेति शेषः । असांप्रतम् । अनुचितमेत-
दित्यर्थः । दुर्विदग्धा भवद्वज्जानादचतुराचारा सा भैमी ज्वलन्ती
देदीप्यमाना कृत्वा यस्यां तया दृशा कृत्वा किमर्थं न निर्दग्धा
सुतरां न भस्मसाकृता । अपि तु तादृक्सामर्थ्यसद्भावे तस्याश्च
सापराधत्वे द्रष्टुमुचितम्, तदपि न कृतमित्येतदप्युचितमेवेत्यर्थः ।
'युक्ते द्वे सांप्रतं स्थानं' इत्यमरः । भोरिति प्रत्येकं संबुद्धिः ॥

महावंशाननादृत्य महान्तमभिलाषुका ।

स्वीचकार कथंकारमहो सा तरलं नलम् ॥ १२७ ॥

महेति ॥ कुलशीलादिना महान्तमप्युत्कृष्टं नलं (वरं) अभि-
लाषुका सा भैमी कश्यपसुतस्वामहावंशान्निदृश्यवस्त्रादिभूषिताप्यु-

१ 'परमम्' इति तु युक्तः पाठः । तत्र परमं रोपान्ध इति योज्यम् ।
इति सुखावबोधः ।

१ अलम्भि लब्धा । लभेण्यन्ताकर्मणि लुङि 'विभाषा निष्णमुलोः'
इति विकल्पानुमागमः । इति महिनाथस्तु भ्रान्तः ।

मान्परित्यज्य तरलं चलस्वभावमनिश्चितबुद्धिं नलं कथंकारं कथ-
मेव स्वीचकार । अहो आश्चर्यम् । महान्तं कामयमानया देवप-
रित्यागेन मनुष्यवरणान्महच्चित्रमित्यर्थः । अथ च—या महापरि-
माणं वाञ्छति सातिविशालान्दृष्टान्नेणुपरित्यज्य तरङ्गस्पर्शमात्रे-
णापि चञ्चलं ह्रस्वं नलास्यं तृणमङ्गीकरोतीति चित्रमेव । अत एव
सा किं न भवद्भिर्दूरेति भावः । अभिलाषुका, 'लपपन-' इत्यु-
क्त्वा । महान्तमिति, 'न लोका-' इति पृष्टीतिपेधाद्वितीया ।
कथंकारं पृष्वत् ॥

इदानीं नलः कथं सोढ इत्याह—

भवाद्देशदिशामीर्शर्म्यमाणां मृगेक्षणाम् ।

स्त्रीकुर्वाणः कथं सोढः कृतरीढस्तृणं नलः ॥ १२८ ॥

भवाद्देशेरिति ॥ भो देवाः, दिशामीर्शर्महासमृद्धिभिर्भवाद्-
शर्म्यमाणां कामयमानां मृगेक्षणां भेमी स्त्रीकुर्वाणः समुद्रहनः,
अत एव भवसु कृतरीढः कृतावजः, तृणतुल्योऽतिनिःसारः, अथ
च—नलशब्दवाच्यत्वात्तृणभूतः, स नलो भवद्भिः कथं केन प्र-
कारेण सोढः क्षान्तः । सा भवद्भिर्भिलाषिता तथा भवन्तोऽनाद-
ता इत्युपहासः । मृगेक्षणां, 'न लोका-' इति पृष्टीतिपेधः ।
सोढः, 'तीपसह-' इतीदृशकल्पाद् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठाया
नेद ॥

दारुणः कूटमाश्रित्य शिखी साक्षीभवन्नपि ।

नावहर्तिकं तदुद्वाहे कूटमाक्षिक्रियामयम् ॥ १२९ ॥

दारुण इति ॥ अयं शिखी वह्निर्दारुणः कूटं काष्ठराशिमाश्रि-
त्याग्निसाक्षिकं विवाहे साक्षीभवन्नपि तत्र प्रकाशमानोपि तयोर्भे-
मीनलयोः तस्य, तस्या वा, उद्वाहे विषये कूटमाक्षिणो-
ऽलोकसाक्षिणः क्रियां सत्यापलापलक्षणां किं नावहत् । अपितु—
एतदप्यनुचितं कृतम् । कूटसाक्षी तु परकीयं वस्त्वन्यस्मै दापयति ।
तद्नेन प्रायशस्तत्र न स्थितमित्यग्निसाक्षिको विवाह एव न भव-
तीति । भेमी नलेन नोदति भेमी नलादन्यस्मै भवन्त्वेव मध्ये
कस्मैचित्किमिति न दापितेत्यर्थः । अथ च—दारुणः । पापकारि-
त्वादतिक्रूरः पुरुषः कपटमाश्रित्य व्यवहारं साक्षीभवन्नपि तस्य चित्ते
एतस्य कार्यस्योद्वाहे निवाहे कूटमाक्षिकं धत्ते । अथ तु
नेत्याश्चर्यम् ॥

अहो महःसहायानां संभूता भवतामपि ।

क्षमैवासौ कलङ्काय देवस्येवामृतद्युतः ॥ १३० ॥

अहो इति ॥ भो देवाः, महःसहायानां तेजस्विनां दिव्यमूर्ती-
नां भवतामपि क्षमैवासौ कलङ्काय इन्द्रादिषु सख्यपि भेमी नलं
वृत्तवतीत्यवशसे । अथ च—नलकृतानादररूपाय । अथ च—लज्जा-
वशादन्यवदनवीक्षणशक्तिमुखमालिन्यरूपाय कलङ्काय संभूता ।
अहो महदाश्चर्यम् । गुणभूता क्षमा दोषाय जानेत्यर्थः । महःसहा-
यस्य तेजस्विनोऽमृतपनेर्देवस्य दीप्यमानस्य चन्द्रस्येव । यथा चन्द्र-
स्य क्षमा भूमिः कलङ्काय जाता । भवतामपीत्यपिशब्देन यत्र कल-
ङ्काङ्काय नास्तीति सूचितम् । 'भूश्चन्द्रकलङ्कः' इति ज्योतिर्विदः ।
महःसहायानामपीति वा । चन्द्रस्य यथा तथा भवतामपीति स-

मुच्यार्थो वा । क्षमां परित्यज्य भवद्भिर्नित्यतरस्य चेष्टण्डोऽकरिष्यत
तद्व्यवशो नाभविष्यदिति भावः ॥

सा वज्रे यं तमुत्सृज्य मक्षमीर्ष्याजुषः स्थ किम् ।

ब्रूतागः सद्यन्तस्तस्माच्छ्रुत्वाद्याच्छिनसि ताम् ॥ १३१ ॥

सेति ॥ हे देवाः, सा भेमी यं वज्रे तं नलमुत्सृज्य यूयं मक्षं
कलये किमितीर्ष्याजुषोऽक्षान्तिपराः स्थ भवथ । अपराधिनस्तस्या-
पकर्तुमशक्ताः सन्तोऽनपराधाय मक्षं किमितीर्ष्यायुक्ताः स्थेयुपहा-
सः, तस्मादयं मृतं कथयत—अहं तस्मान्नलासकाशाच्छ्रुत्वा कप-
टेन कथमपि वञ्चयित्वा तामाच्छिनसि आहरामि । यतः—भागसो
भवदनादररूपापराधस्य सन्नाश्रयभूतः, तस्माद्विलम्बेनैव तामा-
हरामि । गच्छेति मामनुमन्यध्वमित्यर्थः अन्येनापराधे कृतेऽप्यस्मै
दुःखत इति युक्तमिति लोकरीत्योपहासः । मृतं नो युष्माकमस्माकं
चागःसन्नानादरणादपराधिनीं तां नलादानयामीति वा । मक्षं,
'क्षुब्धदुह-' इति चतुर्थी । आच्छिनसि, वर्तमानसामीप्ये लट् ॥

यतध्वं सहकर्तुं मां पाञ्चाली पाण्डुरैरिव ।

सापि पञ्चभिरस्माभिः संविभज्यैव भुज्यताम् ॥ १३२ ॥

यतध्वमिति ॥ यूयं मां सहकर्तुं यतध्वं यत्नं कुरुत । भेमी-
मानेनुमहं गच्छामि, यूयं मम सहायार्थमागच्छतेत्यर्थः । तत्र
साहायकेऽस्माकं किं फलमित्यत आह—अस्माभिरिन्द्राग्निम-
वरुणेर्मया सह पञ्चभिः सा भेम्यपि संविभज्य संभोगकालं समा-
नभागमेव कृत्वैवोपभुज्यताम् । तथाच भवतामपि फलमस्मीति
भावः । कः केव—पञ्चभिः पाण्डवैः पाञ्चाली द्रुपदीव । पाञ्चा-
लीदृष्टान्तेनैकस्याः पतिव्रताया बहुभिरपभोगो न दृष्टश्च इत्यलौ-
किकत्वं परिहृतम् । पाण्डवानामप्रभाविवात्तदानीं दृष्टान्तत्वेन
कलियोगेवाद्भिव्यदर्थज्ञानसामर्थ्याद्वचनं युक्तम् । जगत्प्रवाहा-
नादितया पाण्डवपाञ्चालीवृत्तान्तानामस्मीन्वात्तदुदाहरणीकृत्य-
तदुक्तमिति वा । पाञ्चाली । जनपदवाचिनः क्षत्रियाभिधायिनः
पाञ्चालशब्दान् 'जनपदशब्दान्-' इत्यपत्येऽम् ॥

अथापगृह्णा सोढुं मूर्खतां मुखरस्य ताम् ।

चक्रे गिरा शराघातं भारती सारतीव्रया ॥ १३३ ॥

अथेति ॥ अथ पूर्वोक्तकलिवचनाकर्णनानन्तरं तामुक्तप्रकारं
मुखस्यानुचितभाषणशीलस्य कलेर्मूर्खतां सोढुं क्षम्युमपरिवृद्धा-
ऽसमर्था भारती सरस्वती अर्थगाम्भीर्यासारया श्रेष्ठया, परुषावाच-
तीव्रया दुःसहया गिरा कलेः शराघातं बाणव्यधमिव चक्रे । बा-
णव्यपीडाकरं परुषं वचनमुच्य इत्यर्थः । 'भारतीव्रया' इति पाठे—
अर्थगाम्भीर्येण दुःसहया ॥

कीर्तिं भेमी वरं चास्मै दातुमेवागमन्नमी ।

ने लीढे धीरवैदर्भी धीरगम्भीरंगाहिनी ॥ १३४ ॥

—
१ एतेषु पदेषु सार्धं चतुर्विधं च भूतले । कल्पानुषु वर्षेषु प्राप्तवन्
कुरुपाण्डवाः ॥ इति गङ्गावर्गद्वितीयः पाण्डवानां कल्पन्तगतत्वेनैव बो-
ध्यम् । २ 'नालीद' इत्यपि पाठः—'इति सुखावबोधः । ३ 'गाहिनीम्'
इति पाठे 'विकटवलयया' धीरे संतोष्य गम्भीरगवस्य गाहिनी धीरवैदर्भी
ने लीढ इति व्याख्येयम्' इति सुखावबोधः ।

कीर्तिमिति ॥ हे कले, अमी देवा असं नलाय भैमीं दातु-
मेव, तथा—भैमीं कामयमानोपीन्द्राद्यर्थं भैम्या एव वृत्त्यं
कृतवान्, एवंविधोऽतिधीरः कोपि नास्तीति कीर्तिं यशः, तथा—
भैमीं च प्रत्यक्षलभ्याम्, तथा—उक्तप्रकारान्वरांश्च असं नलाय
दातुमेवागमन्स्वयंवरं गतवन्तः । ननु भैमीं वरीतुमिति एवं नो
वेत्सीति शेषः । देवा हि केनापि प्रकारेण परीक्ष्य परितुष्टाः सन्तो
वरं ददते । कुतोऽहं न वेत्सीत्यत आह—यस्माद्गम्भीरस्योत्तान-
स्यार्थस्य गाहिनीं स्वर्गिणीं गम्भीरार्थेप्राहिणीं न भवतीत्यर्थः ।
गर्वभूता मृडानां बुद्धिर्धाराणां महाशयानां वैदग्ध्यं चातुरीं न
लीढे न वेत्तीत्यर्थः । एवं तु मूर्खत्वाद्देवेषामभिप्रायमज्ञावोपह-
सितवानिति भावः । अधीरेत्यकारप्रत्ययेण संबोध्य, अगम्भीरगा-
हिनी ते धीः वैदग्ध्यम् । अर्थादेतेषां न लीढ इति वा । हे अधी-
र्बुद्धिरहित मन्दबुद्धे, कले, अगम्भीरगाहिनी ते धीरवैदग्ध्यमचा-
तुर्यं नास्वादयति । अपि तु प्राप्नोत्येवेति काका वा व्याख्येयम् ।
लीढे, लिढेः स्वरितेवाचक्षः । क्वचित् 'लेढि' इति पाठः ॥

वाग्मिनीं जडजिह्वां प्रतिवक्तुमशक्तिमान् ।

लीलावहेलितं कृत्वा देवानेवावदत्कलिः ॥ १३५ ॥

वाग्मिनीमिति ॥ कलिर्वाग्मिनीं वाचोयुक्तिपरम्पराचतुरां
तां देवीं प्रतिवक्तुं प्रयुत्तरं दातुमशक्तिमानसमर्थो यतः—प्रयु-
त्तरास्कुण्ठाजडजिह्वः कुण्ठितवदनशक्तिः, अत एव तां लीलया
विलासय्यजेनावहेलितमवज्ञातां कृत्वा स्त्रियं त्वां प्रतिवक्तुमुक्त-
मित्येवंप्रकारं परिहस्य देवानेवावदत् ॥

प्रौञ्चि वाञ्छितमस्माभिरपि तां प्रति संप्रति ।

तस्मिन्ने न लेशोपि कारुण्यस्यास्ति नः पुनः ॥ १३६ ॥

प्रौञ्छीति ॥ हे देवाः, संप्रत्यस्माभिरपि तां भैमीं प्रति वा-
ञ्छितमभिलाषः प्रौञ्चि परिमार्जितः । त्यक्तमित्यर्थः । नोऽस्माकं
पुनः कारुण्यस्य लेशोपि तस्मिन्ने नास्ति । नलमपकर्तुं प्रवर्तमानं
इत्यर्थः । प्रौञ्चि, उच्छेदार्थेनार्थाकर्मणि चिप् ॥

वृत्ते कर्मणि कुर्मः किं तदा नाभूम तत्र यत् ।

कालोचितमिदानीं यः शृणुतालोचितं पुनः ॥ १३७ ॥

वृत्त इति ॥ हे देवाः, स्वयंवरलक्षणे कर्मणि वृत्ते जाते सति
किं कार्यं कुर्मः, अपि तु किंचिदिदानीं कर्तुं न शक्यम् । पश्चा-
त्तापमात्रं भवति, न तु तल्लभः परदारवान्, गतशोको न कर्तव्य
इति च । तस्मात्तां प्रति वाञ्छितं त्यक्तमित्यर्थः । यतो यस्मात्तदा
स्वयंवरसमये वयं तत्र नाभूम स्थिताः । तदानीं चेत्तत्राभविष्याम,
तर्हि तथैवाकरिष्याम, तच्चाभूदित्यर्थः । हे देवाः, यूयमिदानीं
पुनर्भैम्या नले वृत्ते सत्यपि कालोचितं, नोऽस्माकमालोचितं वि-
चारं शृणुताकर्णयत । नले कृपालेशोपि नास्तीति मयोक्तम्, तत्प्र-
कारमाकर्णयतेत्यर्थः । नः 'अस्मदो द्वयोश्च' इति बहुवचम् । आलो-
चितं भावे कः ॥

तदेवाह—

प्रतिज्ञेयं नले विज्ञाः कलेर्विज्ञायतां मम ।

तेन भैमीं च भूमिं च त्याजयामि जयामि तम् ॥ १३८ ॥

प्रतिज्ञेति ॥ हे विज्ञाः, कलेर्ममेवं प्रतिज्ञां विज्ञायताम् । भ-
वद्विरिति शेषः । इयमिति किम्—अहं तेन नलेन प्रयोज्येन
भैमीं च भूमिं च त्याजयामि शीघ्रं मोक्षयामि । अत एव तं जया-
मीति प्रतिज्ञा मम चेत्तस्येवं वर्तते इति भवद्विज्ञायत एव तथापि
स्पष्टं मया कथ्यते तदाकर्ण्यतामित्यर्थः । कलेर्ममेत्यहंकारः सू-
चितः । तेन, अनुक्ते कर्तरि तृतीया त्याजयामि, जयामीति वर्त-
मानसामीप्ये भविष्यति लट् ॥

नैपथेन विरोधं मे चण्डतामण्डितौजसः ।

जगन्ति हन्त गायन्तु रवेः कैरववैरवत् ॥ १३९ ॥

नैपथेनेति ॥ चण्डतया भूभैमीपरित्याजनद्वारातिपीडाकारि-
त्वाश्लिष्टयत्वेन मण्डितौजसोऽलंकृततेजसो मे मम नैपथेन सह
विरोधं जगन्ति त्रयोऽपि लोका गायन्तु कीर्तयन्तु । कस्य कि-
मिव—चण्डतामण्डितौजसो रवेः सूर्यस्य कैरवैः कुमुदैः सह वैरव-
द्विरोधमिव । हन्त खेदे । अयोग्येन हीनतेजसा नलेन सह विरो-
धारम्भाङ्गलोक्ये यद्यप्ययशो भविष्यति, तथापि किं कुर्म इति
खेदे । अयशःसमुद्देशेऽपि सूर्येण कैरववैरवमयापि नलवैरं क-
रिष्यत एवेति भावः । एतेन दर्पः सूचितः ॥

द्वापरः साधुकारेण तद्विकारमदीदपत् ।

प्रणीय श्रवणे पाणिमवोचन्नमुचे रिपुः ॥ १४० ॥

द्वापर इति ॥ द्वापरस्मृतीययुगरूपः सहचरस्तस्य कलेर्विकारं
नलेन सह विरोधरूपं साधुकारेण साध्वितिशब्दोच्चारणेनादीदि-
पत्साधु, उचितमेतत्तथा विचारितमित्युद्दीपयामास । तस्य प्रो-
त्साहनं चकारित्यर्थः । अथ नमुचेर्द्वैत्यस्य रिपुर्निद्रो युष्माभिः सा-
हार्यं कर्तव्यमिति कलिनोक्तस्य वचस उत्तरत्वेनैतद्व्यापारमधो-
ऽस्माभिर्न स्वीयत इति लौकिकाभिनयव्यञ्जनवशाच्छ्रवणे पाणिं
प्रणीय यत्तथा विचारितं तदस्माभिः श्रोतुमप्यनर्हमिति वा पा-
णिभ्यां कर्णौ पिधाय कलिमवोचत्, । अदीदिपत्, दीपेऽप्यन्ताच्छक्ति
'भ्राजभासभापदीप-' इत्यादिनोपधाहस्वविकल्पः ॥

विस्मयमतिरसासु साधु वैलक्ष्यमीक्षसे ।

यद्देऽल्पमनल्पाय तद्दे हि यमात्मनः ॥ १४१ ॥

विस्मयेति ॥ हे कले एवं विस्मयाश्रयहेतुर्मतिर्यस्यैवंविधोऽस्ति ।
यस्मात्तवमसासु वर्तमानं वैलक्ष्यं सलज्जत्वं साधु सम्यक्प्रकारेण-
क्षसे जानासि । पराशयवेदितया तव तीक्ष्णबुद्धिस्त्वाद्दयं विस्मिताः
स्मैर्युपहासः । साधुचितं यद्वैलक्ष्यं तद्वत्सादीक्षस इति वा ।
कथं भवत्सु वैलक्ष्यस्योचित्यमित्याशङ्क्य समर्थयते—यः पुरुषो-
ऽनल्पाय महते पुरुषायाल्पमतिरुच्छं वस्तु दत्त इति यत्, स पुरुष-
स्तद्वत्पवस्तुदानं कर्मात्मने स्वस्मै हियमेव दत्ते । महते यद्वत् दी-
यते तदल्पदानमेव कर्तुं दात्रे पुरुषाय लज्जाभवेव दत्ते । तेन तस्य
लज्जा भवतीत्यर्थं इति वा तथा च महते नलायास्माभिरल्पमेव
दत्तमिति लज्जा युक्तैवेति भावः । अतितरां नलमाहात्म्यं सूचि-
तम् । एतेन 'द्वापः प्रेक्ष्य—' इत्यस्योत्तरम् । यद्यदि, तत्तर्हीति

१ 'हन्त हर्षे । आत्मनः सकाशादधिकेन नैपथेन विरोधाद्वैरं मे म
यशो भावीति हर्षः' इति सुखावबोधा ।

रा योज्यम् । यद्वा—अनल्पाय न विद्यतेऽल्पो यस्मात् । अति-
हीनाद्येत्यर्थः । यदस्मादादिरूपं 'कस्कोऽयं धर्ममर्माणि कृन्तति'
इत्याद्युपात्मभवचनं दत्ते करोतीति तत्स्वस्यै हियमेव दत्ते । अ-
धमस्य महोपालम्भयोग्यस्य तवाल्प एवोपालम्भः कृत इति
विपादादस्माकं वैलक्ष्यं युक्तमेवेति व्याख्येयम् । अधमायाल्प-
मयुपालम्भादि यद्वत्ते तत्स्वस्यै हियं दत्ते । अधमेन सह संभा-
पणनिषेधात्तस्योपालम्भोऽपि न कार्यः । स त्वस्माभिः कृतः ।
तथा च पापरूपेण भवता सह संभापणमस्माभिरनुचितं कृतमिति
विपादादस्मासु वैलक्ष्यं युक्तमेवेति वा । इयमपि वक्रोक्तिः ॥

दानाल्पत्वनलमहवप्रकटनपूर्वं वैलक्ष्यस्याचिर्ती समर्थयते—

फलसीमां चतुर्वर्गं यच्छतांशोपि यच्छति ।

नलस्यासदुपमा सा भक्तिर्भूतावकेशिनी ॥ १४२ ॥

फलेति ॥ यस्या नलभक्तेः शतांशोपि शततमो भागः फलस्य
सीमां मर्यादाभूतं निरतिशयफलरूपं चतुर्वर्गं धर्मार्थकाममो-
क्षरूपं यच्छति नलाय दातुं शक्नोति, सासदुपमासदाश्रयाऽस्मा-
द्विपया नलस्य भक्तिरवकेशिनी निष्फला भूता जाता । यस्याः
शततमांशेन वशीकृतैरस्माभिः संतुष्य फलरूपत्वेन चतुर्वर्गोपि
नलाय दातुं शक्यते, तस्या निरतिशयायाः परिपूर्णायाश्चतुर्वर्गाद-
धिकतमस्य फलस्याभवादास्माकं दातुमसामर्थ्यात्सा निष्फलं
जातेत्यर्थः । निरतिशयभक्तैर्युक्तस्वानुमते नलाय चतुर्वर्गोप्यद्वत-
रफलत्वादातुमयुक्तः । तादृशाय भैमीलक्षणानुपमतमफलदाने कृते-
स्माकं लज्जा युक्तेवेति भावः । यच्छततमांशवशीकृतैरस्माभिर्द-
त्तसामर्थ्यां नलोप्यन्यस्य जनाय फलावधि चतुर्वर्गं दातुं शक्नो-
तीति यावत्, सा भक्तिरपूर्णा निष्फला जातेति वा व्याख्ये-
यम् । 'सोपि' इति पाठे चतुर्वर्गं दत्ततामस्माकं स नलोपि क्रि-
यमाणकर्मफलमर्यादां ब्रह्माणेरूपेण ददाति तस्याः पुनः प्रत्य-
र्पणात्तस्यास्माकं च साम्यमेव । किंतु नलस्यास्माद्विपया सा नि-
रतिशया कर्ममात्रस्यापि ब्रह्माण्येवार्पणात्फलाभिसंचानरहिता भ-
क्तिर्वन्ध्या जाता, तादृग्भक्तिफलादानेऽस्माकमसामर्थ्यात् । तथा च
वैलक्ष्यं युक्तमेवेति व्याख्येयम् । यच्छताम् । संबन्धे पठि । शतं
चासावंशश्चेति विगुण लक्षणया शततमांश इति । 'उपमा आश्रये'
इति साधुः ॥

नलो वैराहो न भवतीत्याह—

भव्यो न व्यवसायस्ते नले साधुमतौ कले ।

लोकपालविशालोऽयं निषधानां सुधाकरः ॥ १४३ ॥

भव्य इति ॥ हे कले, रागद्वेषादिरहितेन साध्वी निर्मला
मतिर्यस्य तस्मिन् नले विषये ते व्यवसायो वैरकरणोद्यमो भव्यः
शुभोदको न । किं च निषधदेशानामाह्लादकवासुधाकरश्चन्द्रोऽयं
नलो लोकपाला दिक्पालस्तद्द्विशेषेण शालते शोभते स्वाभाविकेन
शौर्यादिना । तदंशत्वाद्वा लोकपालवन्महाशयः । अतस्तेन सह
वैरं तव शुभोदकं न भवतीति न तत्कार्यमित्यर्थः । 'मने' इति
पाठे असाध्वी मतिर्यस्येति कलिविशेषणम् । 'मतः कले' इति
पाठे—असाधोर्वापरादेरनुमत इति व्यवसायविशेषणम् ॥

१ 'असी' इति पाठः सुखावबोधात्स्यः ।

५१

एतदेव स्फुटयति—

न पश्यामः कलेस्तस्मिन्नवकाशं क्षमाभृति ।

निचिताखिलधर्मे च द्वापरस्योदयं वयम् ॥ १४४ ॥

नेति ॥ वयं तस्मिन्क्षमाभृति राशि नले कलेस्तुर्गयुगस्य तवा-
वकाशं प्रवेशावसरं न पश्यामः संभावयामः । तथा—भवभि-
न्त्य द्वापरस्य चोदयं नलपराभवनसामर्थ्यं न संभावयामः ।
यतः—नितरां चिता भजिता अखिला धर्मा येन । औत्तस्यार्त्त-
धर्मानुष्ठानरीत्युभयत्र हेतुः । तस्य धर्ममयस्यात्, युवयोः पाप-
रूपत्वात्तत्रावकाशेशोपि न संभाव्यत इत्यर्थः । यद्यपि देवा
नलपराभवस्य भविष्यतां जानन्ति, तथाप्युत्साहभङ्गद्वारा कलि-
निषेध एव तात्पर्यादवकाशं न पश्याम इत्युच्यते । यद्वा—पश्याम
इति वर्तमानसामर्थ्यात् भविष्यति लट्प्रयोगात्प्रस्तुतमवकाशो ना-
स्ति, विलम्बेन भविष्यतीति सूचिनमिति ज्ञेयम् । अथ च—
यथासंख्येन तितिक्षाशीले कलहावकाशो न, निश्चितसकलधर्म-
रहस्ये च संदेहस्योदयो न भवतीति युक्तम् ॥

भैरवपि न बाधेत्याह—

साविनीततमा भैमी व्यर्थानर्थग्रहैरहो ।

कथं भवद्विधैर्वाध्या प्रमितिर्विभ्रमैरिव ॥ १४५ ॥

सेति ॥ पातिप्रत्यादिधर्मनिष्ठवादिनीततमा सा भैमी व्यर्थो
निर्हनुको वैराचरणलक्षणोऽनर्थस्तत्र प्रहोऽभिनिवेशो येषां तैर्भ-
वद्विधैः कथमिव बाध्या पीडनीया । अपितु—अनुचिन्तयेत् ।
अहो कष्टं, संतुष्टिर्वा, आश्चर्यं वा । केः केव—विशिष्टैर्भैमैर्विपर्य-
यजानैर्विनीतं सुतरामपाकृतं तमोऽज्ञानं ययैवभूता आत्मिज्ञान-
विरोधिनी प्रमितिः सभ्यगनुभूतिस्मारिका रजतादिधीरिव ।
कथं बाधेत्यर्थः । किंभूतैर्विभ्रमैः—व्यर्थो निष्फलोऽनर्थस्य शुक्ति-
रजतादेर्ग्रहो ज्ञानं येषां तैः । 'अविनीततमा आः' इति पदच्छेदः ।
आः कोपे । नितरामविनीत अधम कले इति वा ॥

उक्तिविशेषेण पट्टिः श्लोकेः पुनरपि तौ न बाध्यावित्याह—

तं नामत्ययुगं तां वा त्रेता स्पधितुमर्हति ।

एकप्रकाशधर्माणं न कलिद्वापरी युवाम् ॥ १४६ ॥

तमिति ॥ न असत्यं नासत्यं किंतु सत्यमेव युगं सत्ययुगम् ।
कृतयुगमिति यावत् । तं नलं तां भैमी वा स्पधितुं तुल्यितु-
मर्हति । तथा—त्रेतायुगमपि स्पधितुमर्हति न तु जेतुमित्यर्थः ।
यथामेक्येन वा योज्यम् । यस्मादेको मुख्यः स चासी प्रकाश-
धर्मा च तम् तां वा, प्रकाशः प्रसिद्धो धर्मा यस्य यस्याश्च । प-
श्चादेकशब्देन कर्मधारयः । लोकत्रयस्त्रीपुंसमध्ये तावेव धर्मप्रधा-
नौ । यतः, तस्मात्सत्ययुगस्यापि चतुश्चरणधर्मत्वादेकप्रकाशधर्म-
त्वात्सत्ययुगं स्पधितुमर्हति त्रेतायास्तु त्रिचरणधर्मत्वेपि कलि-
द्वापरापेक्षया धर्मबाहुल्यात्कृतयुगसाध्यादेकप्रकाशधर्मत्वंसंभवा-
त्स्यापि स्पधितुमर्हतीत्यर्थः । कलिद्वापरी युगे युवां पुनस्तौ स्पधि-
तुं नार्हथ इति विभक्तिविपरिणामः कार्यः । तयोर्धर्मैकप्रधान-
त्वात्, युवयोश्चाधर्मबाहुल्याद्युवां तौ तुल्यितुमप्यसमर्थौ, किं
पुनर्जेतुमित्यर्थः । आ सामस्येन सत्यं यत्र तदासत्यम् । तच्च तद्युगं

च, चतुश्चरणधर्मयुक्तं कृतयुगं तथा—त्रेतायुगं तौ स्पर्धितुं नार्हतः अपित्वर्हत एवेति काङ्क्षः । उक्तादेव हेतोरासत्ययुगं, कृतयुगं तौ स्पर्धितुमर्हति तत्रैव तयोः सखाद्वयप्रधानत्वाच्च । त्रेतायुगं च नार्हति; त्रयाणामप्यधर्मसंस्पर्शात्; तत्र तयोरसखाचेति वा । कलिद्वापरयोः पुरुषत्वाज्जलेन सह, त्रेतायाश्च स्त्रीत्वाज्जम्भ्या सह, स्पर्धासंभावनायां पार्थक्येन निषेधो युक्त इति वा । कृतयुगं तं स्पर्धितुं नार्हति । युवामपि नार्हतः । सत्ययुगेऽधर्मलेशसंस्पर्शसंभावनापि संभवेत्, न तु नले तथा—त्रेतायामपि, न तु भेदयाम् । तथा चायं युगद्वयं ताभ्यां स्पर्धितुमपि न शक्यम्, युवां पुनर्न शक्नोति किं वाच्यमित्यर्थः इति वा । अथ च—दस्योर्युगं नलं स्पर्धितुमर्हति । गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नित्रयरूपा च भर्मा स्पर्धितुमर्हति । यतः—एकः केवलः प्रकाश उज्ज्वलः प्रसिद्धो वा धर्मः स्वभावः सौन्दर्यादिगुणो वा ययोर्भेदीनलयोः प्रकाशः शोभालक्षणो धर्मो ययोरिति वा । अग्नित्रयपक्षेऽप्येकः केवलः प्रकाशः स्नेज एव धर्मः स्वभावो यस्या इति सौन्दर्यादीसत्त्वात्प्राविश्याच्च दस्युगमग्नित्रयं च ताभ्यां तुल्यं भवितुमर्हतीत्यर्थः । कलिद्वापरौ युवां पुनर्न, असुन्दरत्वात्प्रापप्रधानत्वाच्चेत्यर्थः । अथ च—एको विरुद्धधर्मरहितः प्रकाशो निश्चितश्च धर्मो यत्र तं च तां च कलहसंदेहौ स्पर्धितुं नार्हतः । विरुद्धधर्मत्वे हि कलहसंभवो विशेषधर्माप्रकाशो च संदेहसंभवः । अत्र त्वेकधर्मत्वात्प्रकाशमानधर्मत्वाच्च कलहसंदेहो न संभवत इति युक्तमिति भावः । ‘त्रेताऽग्नित्रितये युगे’ ‘प्रकाशश्च प्रसिद्धे स्यात्’ ‘संदेहद्वापरौ चाथ’ इत्यमरः । प्रकाशधर्मशब्दयोः पूर्वं बहुव्रीहौ ‘धर्मादनिच्-’ इति समासान्तः । पश्चात्पूर्वेण समासः ॥

करिष्येऽवश्यमित्युक्तिः करिष्यन्नपि दुष्यसि ।

दृष्टादृष्टा हि नायत्ताः कार्यया हेतवस्तव ॥ १४७ ॥

करिष्य इति ॥ हे कले, अवश्यं निश्चितं करिष्ये । अर्थाज्ञ-
लपरामर्शमित्युक्तिः प्रतिज्ञावचो यस्यैवंभूतस्त्वं करिष्यन्नपि कर्तुं-
कामोपि दुष्यसि दुष्टो भवसि । अपकारस्य भविष्यत्वादिदानीं
साक्षात्कायव्यापाराभाषेपि मनस्वपकारकरणवासनाया धृत्वाद्वा-
चनेन चानुवादाद्विधिपातकसंज्ञावात् । ब्रह्महत्याया अकर-
णेऽपि ब्रह्महत्यां करिष्यामीत्यादावित्येत्यर्थः । कुर्वाणो दुष्टो
भवित्यस्येति किं वाच्यमित्यपिशब्दार्थः । अथ च—अकर्ता
दुष्यत्येव प्रतिज्ञाभङ्गादिति किं वाच्यम् । किं तु यद्यपि
नलस्य पराभवं करिष्यसि, तथापि दुष्यसि, प्रतिज्ञातार्थ-
संपादनेऽप्येवंप्रतिज्ञाकरणस्यायुक्तत्वात् । हि यस्मात्कार्यायाः का-
र्यसाधनसमर्था दृष्टाश्चक्रवीवरादयः, अदृष्टा देशकालेश्वरेच्छादयो
हेतवः कारणानि तवायत्तास्त्ववधीना (न) भवन्ति । कार्यसा-
धिका दृष्टादृष्टसामग्री तावत्त्वया संपादयितुमशक्या । किंतु सा
तस्य तस्य तत्तत्कर्मवशात्स्वयमेव संपद्यत इत्यर्थान्तरस्यासः । त-
थाचैवं त्वया धिते धृतेऽनूदिते च द्विविधं पातकमेव भवति । न
तु तं पराभवितुं शक्नोषीति । यद्यपि तं पराभवितुं शक्यसे, तथा-
पि नलीयदृष्टादृष्टकारणवैतुष्येन प्रतिज्ञाभङ्गस्यापि शङ्कितत्वादिन्द्रो-
पि कर्तुमशक्ताः, एवं तु को नाम वराक इति च भावः । यद्वा दृष्टा-

दृष्टरूपा हेतवः, (तत्र) दृष्टसामग्री यथाकथंचिद्यद्यपि संपादयितुं
शक्यते तथाप्यदृष्टसामग्री त्वया न शक्यते । तथा च नलेन यदि
परमो धर्मः कृतः, तर्हि स त्वया पराभवितुमशक्यः । अथाधर्मः
कृतः तत्तत्कर्मवशादेव तादृशी दशा भविष्यति त्वया किं क्रियत
इत्युभयथापि दोषात् ‘मयेवं करिष्यते, कृतम्’ इत्यादि वदगना न
कार्येति भावः । ‘इत्युक्त्वा’ इति पाठे अवश्यं वश्यं वा करिष्ये इत्यु-
क्त्वाकारप्रश्लेषेणाकरिष्यन्नपि दुष्यसि वाङ्मात्रेणापि पापसिद्धेः ।
किं पुनः करिष्यन्निति । अन्यत्पूर्ववत् । कार्ययाः, ‘तस्येदम्’ इत्यर्थं
‘वृद्धाच्छः’ । हितार्थं ‘तस्मै हितम्’ इति वा ॥

द्रोहं मोहेन यस्तस्मिन्नाचरेदचिरेण सः ।

तत्पापसंभवं तापमाप्नुयादनयात्ततः ॥ १४८ ॥

द्रोहमिति ॥ यः पुरुषो मोहेनाज्ञानेनापि तस्मिन्पुण्यश्लोकेऽन-
पकारिणि द्रोहमपकारमाचरेत्, स पुरुषः तत्तत्तत्सादनयादन्याया-
द्धेतोरचिरेण तस्मात्तादृशापकरणेण जातापापात्संभवो यस्य तं
तापं दुःखमाप्नुयात् । बुद्धिपूर्वकारी लभत इति किं वाच्यमि-
त्यर्थः । नलद्रोहस्तस्मात्त्वया सर्वथा त्याज्य इति भावः । अनेन
शापोपि दत्त इति ज्ञेयम् । मोहेनेत्यत्रार्थादपिशब्दो योज्यः ।
मोहस्येन स्वाभिज्ञानाश्रय मूर्खतमेति वा संबोधनम् ॥

युगशेष तव द्वेषस्तस्मिन्नेव न सांप्रतम् ।

भविता न हितायैतद्वैरं ते वैरसेनिना ॥ १४९ ॥

युगेति ॥ हे युगानां सत्यादीनां शेष कले, तस्मिन्कले तवैव
द्वेषो न सांप्रतमयुक्तः यस्माद्वैरसेनिना नलेन सह एतत्प्रारब्धं
वैरं ते तुभ्यं हिताय न भविता शुभोदकं न भविष्यति । युगेषु
शेष इति निर्धारणसप्तमीसमासः । सांप्रतमव्ययम् । ‘हितयोगे
च’ इति चतुर्थी ॥

तत्र यामीत्यसज्ज्ञानं राजसं सदिहास्यताम् ।

इति तत्र गतो मा गा राजसंसदि हास्यताम् ॥ १५० ॥

तत्रेति ॥ हे कले, तत्र नलसमीपे पराभवार्थं यामि गच्छा-
मीत्येवंरूपं राजसं रजोगुणजनितं विचारासहम् । अत एवासद-
शोभनं सद्रूपमानमिहास्मिन्काले देशे वाऽस्यतां त्यज्यतामिति ।
सद्गमिति वा । इति विचार्येति यावत् । इति किम्—तत्र
राजसंसदि तस्यां नलसभायां गतः सन् हास्यतां परिहास्यतां एवं
मा गाः । एवं विचार्य तत्र गतः सभ्यैरुपहास्य एव भविष्यति ।
न तु नलं पराभवितुं शक्यसीत्येवंविधो विचारः परित्याज्य एवे-
त्यर्थः । असत्सदिति च विरोधाभासः । तत्र यामीति ज्ञानमसद-
युक्तम् । यतो राजसम् । तर्हि किं कर्तव्यं तत्राह—इहास्मिन्नेव
देश आस्यतां स्थीयताम् । इत एव परावर्तनीयमित्यर्थः । इत्यस्म-
दीयं ज्ञानं सद्गमितीतिशब्दमावर्त्य व्याख्येयम् । विपक्षे बाधक-
माहोत्तरार्धेन—तत्र स्वयंवरं गतो राजसभायां स्वयंवरं कृते कि-
मर्थमागत इति हास्यतामेव गमिष्यसि ॥

१ “सांप्रतः” इति पाठे—संप्रतिशब्दात् ‘तस्येदम्’ इत्यणि सांप्रतो नापु-
निक इत्यर्थः—इति सुखावबोधः ।

गत्वान्तरा नलं भैमीं नाकसात्त्वं प्रवेक्ष्यसि ।

पण्णां चक्रमसंयुक्तं पठ्यमानं उकारवत् ॥१५१॥

गत्वेति ॥ हे कले, निषधदेशान्तरा प्राप्य नलं भैमीमन्तरा नलभैमयोर्मध्येऽकस्माच्छीघ्रं दुरितलक्षणकारणमन्तरेण वा एवं न प्रवेक्ष्यसि । नलस्य पुण्यश्लोकत्वात्, भैम्याश्च पातिप्रत्यादिधर्म-युक्तत्वात्, तौ पराभवितुं न शक्नोपीत्यर्थः । क इव—असंयुक्तं पूर्वं विसंधितया पृथक्कृतप्रकृतिप्रत्ययविभागं पश्चात्पठ्यमानं संहितया प्रयोगार्हम् । उच्चार्यमाणमिति यावत् । एवंभूतं पण्णां चक्रं पण्णामिति शब्दरूपस्थवर्णवृन्दमन्तरा मध्ये उकारवत् । डकारो वर्णो यथाऽकस्माद्विधिमन्तरेण न प्रविशतीति साधर्म्यो-पमा । पञ्चशब्दात्पष्टीबहुवचने 'पट्चतुर्थश्च' इति नुटि तत्सहित आमि 'स्वादिव्वसव्वेनामस्थाने' इति पूर्वपदस्य पदत्वात् 'सलं जशोऽन्ते' इति जश्वेन पकारस्य डकारे 'न पदान्तात्—' इति निषेधस्य 'अनाम्रवति—' इति निषेधान् 'टुना टुः' इति टुव्वेन नाम्नकारस्य णकारादेशे 'यरोऽनुनासिके—' इति डकारस्याप्यनु-नासिकस्य व्यवस्थितविकल्पत्वाद्नुनासिकैस्यात्र नित्यत्वेन णकारो जाते सर्वथापि न स्वेन रूपेण 'पण्णाम्' इति पदमध्ये डकारो यथा प्रवेशं लभते, तथा तयोर्मध्ये त्वमपीत्याशयः । अन्यथा विकल्पत्वापक्षे पङ्कामिति स्यात् 'तन्मा भूदित्यत्र व्यवस्थितवि-भाषाऽङ्गीकरणीया । पण्णां चेति चकारो भैमीं चेति योज्यः । तथा च—क्रमेण परिपाठ्या संयुक्तं पण्णामिति कर्मभूतं शब्दरूप-मन्तरा डकारो यथा न प्रविशति । असंयुक्तावस्थायां यद्यपि स्वेन रूपेणावस्थानं घटते, तथापि संयुक्तावस्थायां नाम्नीत्यर्थे इति वा । पण्णामित्यत्र प्रकृतिप्रत्ययदशायामकस्मादागन्तुकादेश-रूपतया डकारो यथा प्रविशति, तथा एवं न प्रविशतीति वैध-र्म्योपमया वा व्याख्येयम् । 'उकारवत्' इति पाठे 'वावसाने' इत्यवसान इव चर्षविकल्पान्, खरश्चाभावात् पट्, पटस्त्वित्यादि-वत् पण्णामित्यत्र खरवसानयोरभावात् डकारो यथा न प्रविशतीति साधर्म्योपमैव । श्लेषकोऽयम् । नलं भैमीं 'अन्तरान्तरेण—' इति द्वितीया ॥

अपरेपि दिशामीशा वाचमेतां शचीपतेः ।

अन्वमन्यन्त किंत्वेनां नादत्त युगयोर्युगम् ॥१५२॥

अपरे इति ॥ अपरे दिशामीशा वङ्गवाद्यः शचीपतेरेनां पूर्वोक्तां वाचमन्वमन्यन्त । 'इन्द्रो युक्तमाज्ञापयति' इत्येवम-भ्यनन्दन् । किंतु पुनर्मुखं युगयोः कलिद्वयापरयोर्युगमंनामिन्द्रगिरं नादत्त नाङ्गीचक्रे । दिगीशानामपि संमतायां वाचि तयोरसंमतेः किंतु शब्देन मूर्खतरत्वमाप्रहिस्वं चोक्तम् । एनाम्, अ-न्वादेशो एनादेशः । आदत्त, अनास्यविहरणत्वात् ॥

कलिं प्रति कलिं देवा देवान्प्रत्येकशः कलिः ।

सोपहासं समैर्वर्णैरित्थं व्यररचन्मिथः ॥ १५३ ॥

कलिमिति ॥ देवाः कलिं युगं प्रति लक्ष्मीकृत्य, कलिर्देवा-

न्प्रत्येकश एकैकमुद्दिश्य मिथोन्योन्यं समैर्वर्णैस्तुल्यैरक्षरैः क्लिष्टैः शब्दैः सोपहासमुपहासवाक्यमहितं कलिं कलहं वाग्युद्धमित्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण व्यररचन्, व्यररचच्च कृतबन्तः कृतवांशेत्यर्थः । व्यररचत्, रचयतेश्चोरादिकस्यादन्तत्वाद्गलोपित्वाच्च सम्बन्धः । व्यरचयदित्यपि पाठः ॥

इन्द्रः कलिं प्रत्याह—

तवागमनमेवाहं वैरसेनौ तयावृते ।

उद्वेगेन विमानेन किमनेनापि धावता ॥ १५४ ॥

तवेति ॥ हे कले, तया वैरसेनौ नलं वृते सति तवागमनं गमनाभावोर्हं युक्तम् । उद्वेगेनोत्कृष्टज्वेन, अत एव—धावता शीघ्रगामिनाऽनेन प्रत्यक्षदृश्येन विमानेनाकाशगाभिना रथेन किम्, अपितु—न किंचिप्रयोजनमस्ति । अन्यस्य वृत्तादित्यर्थः । वैरसेनापुत्रेण वा संबन्धनीयम् । अनया नलेऽवृते एव तव स्वपुराङ्गमनं युक्तम् । नलवरणानन्तरमिदानीं सर्वथा गमनं न कार्यमित्यर्थे इति वा । एतावत्पर्यन्तं किं कृतम्, इदानीं किमर्थं गम्यत इत्युपहासः ॥

एतदेव वाक्यं कलिरिन्द्रं प्रत्याह—हे शक्र, भैम्या नले वृते सति तव यथागतमागमनमेवाकृतकार्यत्वादिदानीं स्वर्गं प्रत्यगम-नमेव युक्तम् । निर्लेज्यवमङ्गीकृत्येन्द्राण्यादीनाममे कथं मुखं दर्शयिष्यसि; अपि तु—अनुचितमेतत् । सर्वथा स्वर्गं प्रति न गन्तव्यमेव युक्तमित्यर्थे इति वा । विमानेनाहंकाररहितेनापिधा तिरोधानं तद्युक्तेन नितरां गोपितेनानेन मुख्यदृष्टानानुमितेनोद्वेगेन निर्वेदेन किम्, अपि तु—तद्रूपं व्यर्थम् । धैर्यमवलम्ब्य निर्वेदो यद्यपि स्वया गोप्यते, तथापि मया ज्ञात एव । अथ च—भैमीनलाभ्यां तरङ्गानां परमेव मयागतमित्यादिष्व्याजेन निर्वे-दगोपनं क्रियते, तथापि स निर्वेदो ज्ञात एव । अभिमानशून्य-त्वाच्च किंचिदनेन निर्वेदेन साधयितुं शक्यते, तस्मात्सर्वथा दुःखं मा कार्षिण्युपहमितवानित्यर्थः । विमानेनान्यवरणादपमानेन हेतुना य उद्वेगमेन प्रकटनं किम्, अपितु—तं गोपायेति वा । विगतमानानामिन स्वाभिमितरामभिमानशून्य इन्द्र, गोपितेन चानेन निर्वेदेन किमिति वा । उद्वेगेन किम्, अनेन धावता विमानेनापि किमिति वा । अपिधा, 'भातश्चोपसर्गं' इत्युक्तं प्रत्ययः ॥

वङ्गिः कलिमाह—

पुरा यासि वरीतुं यामग्र एव तया वृते ।

अन्यस्मिन्भवतो हास्यं वृत्तमेतन्नपाकरम् ॥१५५॥

पुरेति ॥ हे कले, एवं यां वरीतुमिदोपि पुरा यासि गमित्यस्मि तयाऽग्र एव त्वदागमनात्पूर्वमेवान्यस्मिन्वृत्त एतदिदानीं गमनं भवत्स्वपाकरं हास्यं हास्यकरणं वृत्तं जातम् । वर्तित्यमाणमपि वृत्तमायत्तवावृत्तमित्युक्तम् । सर्वोपि लोकस्वामुपहसित्यतीत्यर्थः ॥

१ 'प्रत्यये भाषायां नित्यवचनम्' इति वार्तिकेन नित्यत्वं सिद्धेऽस्य प्रयासस्य गतिश्चिन्त्या । इन्द्रोविषयत्वं वा कल्प्यम् ।

१ 'अवाप्योः—इत्येतो न प्रमाममे अपिधावता प्रकटनं' इति मुखावबोधो । २ 'अथ द्वयोर्व्यर्थयोः प्रकृत्यान्वेषकप्रकृत्यर्थः' इति जीवानुः ।

एतत्तव वृत्तं गमनाचरणं हास्यहेतुभूतं त्रपाकारि च । भविष्यती-
ति शेष इति वा । एतल्लोकः क्रियमाणं हास्यं तव त्रपयाऽकं दुःखं
राति एवंविधं वृत्तं जातप्रायमेवेति वा । अत्राप्युपहासः ॥

इदानीं कलिरभिमाह—हे वल्ले, एवं यां वरीतुं पुरा यास्य-
थासीः, तथा तव समक्षमेव त्वामनादित्यान्वस्मिन्नले वृते तवैतत्प्र-
त्यक्षदृश्यं वृत्तं वतुलमास्यं मुखं त्रपामा सामस्येन करोति नितरां
लज्जावहं जातमिति शेषः । हा कष्टम् । त्रपयाऽकं दुःखं रात्या-
दत्ते लज्जास्पदं वृत्तं जातमिति वा । हे वल्ले, पुराऽस्मद्गमनापूर्वं
यां वरीतुमयासि त्वया प्रयत्नोऽकारि स्वयंवरं प्रति गतम् ।
यद्वा—स्वस्य गमनापूर्वं वृतीहस्तेनोपदाप्रदानादिवारा यां वरीतुं
प्रयत्नोऽकारि, तथा तव समक्षमेव नले वृते एतस्वर्गं प्रत्यागमन-
लक्षणमाचरणं तव त्रपां न करोतीति त्रपाऽकरं लज्जां नावहति ।
एवं वृत्तेऽपि निर्लज्जः सन् स्वगृहं गच्छन् स्वां वनितां मुखं कथं
दर्शयित्वा इति भाव इति । तथा विनैतत्स्वर्गगमनाचरणं लज्जा-
वहं सदहास्यं हासयोग्यं न, अपितु—सर्वैर्हास्यमेवेति काकुर्वा ।
मुखं लज्जाकरम्, वृत्तमाचरणमपि लज्जाकरमिति वा । (पुरा)
यासीति 'यावत्पुरा—' इति भविष्यति लट् । पक्षे 'पुरिलुङ् चा—'
इति भूते लट् । पक्षे 'यसु प्रयत्ने' भावे चिण् ॥

यमः कलिमाह—

पत्न्यौ तथा वृतेन्यस्मिन्दर्थं गतवानसि ।

भवतः कोपरोधस्तादक्षमस्य वृथारुषः ॥ १५६ ॥

पत्याविति ॥ हे कले, एवं यदर्थं यस्या निमित्तेन गतवानाम-
नयुक्तोऽसि यां वरीतुमेव गच्छसि तथा पूर्वमेवान्वस्मिन्पत्न्यौ
वृते स्वभर्तृत्वेनाङ्गीकृते सति भवतः कोपस्य रोधो निवारणं
स्ताद्वद्भवतु । यतोऽक्षमस्यासमर्थस्य अत एव—वृथा रुद कोपो
यस्य । तस्मादिदानीं कोपो रोद्धव्यः, न कार्य इत्यर्थः । नलद्वेषे
कारणाभावाद्वा निष्कारणरोपस्य । यस्मादसहनस्यासमर्थस्य वा
द्वेषो वृथा कोपा निष्फलाः, तस्मात्कोपो निवार्य इति वा ॥

कलिरतदेव यममाह—हे यम, यां वरीतुं गतवानसि तथा
नले पत्न्यौ वृते भवतः सकाशादन्योऽधस्तादधरो हीनः कः, अपितु
त्वमेव । त्वत्सकाशादन्योऽधो हीनः कः स्तात्, अपि तु—त्वमेव
हीन इति वा । अपरोर्थात्तदन्यो भवमुत्पत्तिं तस्यैतदुपक्षयं
प्रापयतीति भवतो निरर्थकजन्मा, अत एव—अधो हीनः कः
स्तात्, अपि तु—त्वमेव हीन इति वा । संयुक्त्यन्तं वा निरर्थक-
जन्मस्त्वित्यर्थः । अक्षमस्य भूतपक्षरहितस्य देवस्य रूपो वृथा ।
अस्माद्वशानामेव रोषाः सफलाः, न तु भवाद्वशानामित्यर्थ इति
वा । अक्षमासहनासमर्थं यम वृथा निष्कारणमस्मान्प्रति रूपः
कोपान् स मा कुर्वित्यर्थ इति वा । यस्यै यदर्थं 'चतुर्थी तदर्था—'
इति समासः । गतवाम्भनुत् । पक्षे भूते क्ववतुः । भवतः
पक्षी पञ्चमी च दिग्योगे । पक्षे प्रथमा 'अधातोः' इति प्रति-
षेधात् 'अवसन्तस्य—' इति न दीर्घः । अधस्तादिति दिक्-
शब्दत्वाद्धारशब्दाद्वास्तातिः, 'अस्ताति च' इत्यधरस्याधादेशः ।
अध इति । तस्मादेव 'पूर्वाधरा—' इत्यसिरधरस्याधादेशश्च । स्मेति
'योऽन्तर्कमेणि' ॥

वरुणः कलिमाह—

यासि स्मरञ्जयन्कान्त्या योजनौघं महर्वता ।

समूढस्तं वृतेऽन्यस्मिन्किं न हीस्तेत्र पामर ॥ १५७ ॥

यासीति ॥ हे कले, कायकान्त्या स्मरं जनयन्विरुद्धलक्ष-
णयाऽतिकुरूपस्त्वं महान्तोऽर्षन्तोश्वा यस्मिन्स्थे तेन रथेन कृत्वा
योजनौघं चतुःक्रोशरूपयोजनसमूहमतिदूरमिदानीमपि यासि स
त्वं मूढो मूर्खः । यस्मात्—हे पामर नीच, भैम्याऽन्यस्मिन्नले
वृते सति अत्रास्मिन्नर्थे वर्तमानस्य ते तव हीः किं न, अपितु—
भविष्यत्येव । भाविनीं वर्तमानां वा लज्जामवगणय्यापि गच्छसि,
तस्मान्मुखं एवेत्यर्थः । सेनापुरःसरमतिगौरं कामं कज्जलुत्थया
स्वकायकान्त्या पराभावुकः । तथा—जनौघं स्वसेनासमूहमपि
पराभावुकः प्रसरन्त्या इयामकायकान्त्या सर्वसेनामग्रेसरं स्मरं च
इयामीकुर्वीततिकुरूपः एवंभूतो रथेन समूढः सम्यग्धृतो यस्त्वं
तयाऽन्यस्मिन्वृते सत्यपि यासि । अर्थात्स्वयंवरम् । तस्य तेऽत्रार्थे
स्वयंवरे वा हीः किं न भूवेत । अपितु—भवेदेवेति वा ॥

एतदेव कलिर्वरुणमाह—हे अमर देव वरुण, कान्त्या दिव्यदेह-
दीप्त्या योजनौघं दूरं देशं रञ्जयन्दीर्घं कुर्वन् । जनौघं स्वयंवरस्थ-
लोकसमूहं वा रञ्जयन्त्याश्चर्यदिव्यरूपदर्शनाप्रलङ्कारधारणाद्वा-
त्मनि सानुरागं कुर्वन्प्रतिजवनहययुतेन विमानेन महता श्यावक-
णादिनाऽर्षता ह्येन वा समूढस्तामारुढो यस्त्वं यासि स्म स्वयं-
वरमयासीः, तस्य तवान्वस्मिन्तस्या त्वत्समक्षं वृते हीः किमिति न
भवति । अत्रपि निर्लज्जेति धिक्कारः । अहं तु तदा नासं त्वं तु
गतोपि न वृत् इत्यपमानालज्जया भवितुं युक्तम् । परं सा न
जायत इति चित्रम् । अत एव चात्रपत्यमित्यर्थः । अत्रपः(सन्)
न त्रियसे इत्यमरः । अन्योप्येवमनादरे कृते लज्जया त्रियते, एवं
तु निर्लज्जो न त्रियस इति चित्रमित्यर्थ इति वा । अत्रपया लज्जा-
भावेनामरेत्येकं पदं वा । त्रपायां सत्यामप्यमरेति वा । अत्रपया
लज्जाभावेनामं रोगं पीडामस्मादशां रासि दवासीत्यत्रपामर । तव
निर्लज्जत्वेन वयमतिदुःखिनो भवाम इत्यर्थ इति वा । एते चत्वा-
रोपि श्लोका यथाक्रममिन्द्रादिवेववचनत्वेन श्रेयाः । कलिकलहस्तु
सर्वैर्ब्रानुस्यूतः । तत्रापि पूर्वं देववचः, पश्चात्कलिवचः । महर्वता
'अर्बणस्त्रां—' इति ग्रन्तादेशः, 'आन्महतः—' इत्याकारः । यासि
स्मेति पक्षे 'लट् स्मे' इति भूते लट् ॥

नलं प्रत्यनपेतातिं तार्तियीकतुरीययोः ।

युगयोर्युगलं बुद्धा दिवि देवा धियं दधुः ॥ १५८ ॥

नलमिति ॥ देवा इन्द्रादयस्तार्तियीकतुरीययोस्तुतीयचतुर्थ-
योयुगयोर्द्वौपरस्य कलेष्व युगलं द्वयं नलं प्रत्युद्दिशानपेतात्यनप-
गतव्यथं 'सर्वथा नलः पीडनीयः' इति नलेऽस्मिन्वृत्तापकारवाञ्छं
बुद्धा दिवि धियं दधुः । 'युगद्वयमस्मद्भवनं न शृणोति, इतःपरं
यत्किञ्चिद्भवतु, किमस्माकम्' इति विचार्य स्वर्गं गन्तुमीपुरित्यर्थः ।
तार्तियीकः पूर्ववत् । तुरीयः 'चतुरन्ध्रयतावायक्षरलोपश्च' इति
छन्दोपेक्षेति ॥

द्वापरैकपरीवारः कलिर्मत्सरमूर्छितः ।

नलनिग्राहिणीं यात्रां जग्राह ग्रहिलः किल ॥ १५९ ॥

द्वापरैकेति ॥ कामादिष्वन्यं परावर्त्य द्वापर एवैकः सहायो यस्य । तथा—मत्सरेण नलमुभयेण मूर्छितो विनष्ट इव, अति-मत्सरेण प्रवृद्धो वा । तथा—ग्रहिलो निवारणस्यानाकर्णनाग्रह-वान्कलिरवश्यं नलं निग्रहीष्यामीत्येवंरूपं नलनिग्राहिणीं यात्रां जग्राह निषधाम्रतस्य इत्यर्थः । किल यस्मात्—ग्रहिलः, तस्मा-प्रतस्थे । उपहासे वा । एकः परिवारो यस्येति विगृह्य द्वापरै-कपरीवार इति समासः । परीवारः ‘उपसर्गस्य घञि-’ इति दी-र्घश्चम् । निग्राहिणीभावइयके णिनिः ॥

नलेष्टापूर्तसंपूर्तेर्दूरं दुर्गानमुं प्रति ।

निषेधनिषधान्गन्तुं विघ्नः संजघटे घनः ॥ १६० ॥

नलेति ॥ नलस्य दृष्टापूर्तानां यागतङ्गागादिधर्माणां संपूर्तेः संपूर्णत्वाद्देतोर्नितरां धर्मबाहुल्यात्पापरूपं प्रस्थितममुं प्रत्यनु दूरं दुर्गान्दुर्गमाननेन प्रवेष्टुमशक्यान्निषधान्गन्तुं गमनायामुं निषे-धन्वारयन्वनो महाशिरन्तरश्च विघ्नो वक्ष्यमाणप्रकारेण संजघटे सं-जजे । धर्मबाहुल्यं दृष्ट्वा सहसा तान्प्रवेष्टुं शक्नोति इत्यर्थः । अथ च—घनो मेघो जलपूर्तेर्दुर्गं देशं गन्तुं विघ्नरूपो भवन्निषेधति । इष्टं च पूर्तं चेति द्वन्द्वे ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घः ॥

मण्डलं निषधेन्द्रस्य चन्द्रस्येवामलं कलिः ।

प्राप म्लापयितुं पापः स्वर्भानुरिव संग्रहात् ॥ १६१ ॥

मण्डलमिति ॥ पापः कलिः, पापग्रहमध्ये गणितस्वापापः स्वर्भानुरिवामलं निष्पापं निषधेन्द्रस्य मण्डलं राष्ट्रम्, अमलं परि-पूर्णप्रकाशं चन्द्रस्य मण्डलं बिम्बमिव सम्यग्रग्राह्याद्वाङ्महणयोगव-शाच्च म्लापयितुं विनाशयितुं प्रसितुं च प्राप ॥

कियतापि च कालेन कालः कलिरुपेयिवान् ।

भैमीभर्तुरहंमानी राजधानीं महीभुजः ॥ १६२ ॥

कियतेति ॥ कालो युगलक्षणः समयरूपः । अथ च—पाप-रूपवाञ्छयामवर्णः । अथ च—दारुणत्वात्कृतान्तनुत्यः । तथा—अहंमानी नलपीडनेऽहंकारवान्कलिः कियतापि भुयसा कालेन भैमीभर्तुर्महीभुजो नलस्य राजधानीं चोपेयिवान्प्राप्तवान् । पूर्वं देशं प्राविशन्, इदानीं तु राजधानीमिति वाच्यः । भूमीभैमी-त्याजने कलेरभिलिखेशाभिप्रायो विशेषणद्वयेन सूच्यते । कियता-ऽस्त्रीयसेति वा । अहमिति मननमहंमानः, सोऽस्यास्मीति, सर्वका-र्षेणहमेवेति मन्यते तच्छील इति वा ॥

इदानीं पुरप्रवेशविघ्नानाह—

वेदानुद्धरतां तत्र मुखादाकर्णयन्पदम् ।

न प्रसारयितुं कालः कलिः पदमपारयत् ॥ १६३ ॥

वेदानिति ॥ तत्र पुरे वेदानुगादीनुद्धरतां गुणनिकां कुर्वतां श्रोत्रियाणां मुखापदं पदकारकल्पितं संहिताविभागरूपं पदसंज्ञ-माकर्णयन्शृण्वन्कालः समयरूपः, अथ च—पापरूपः कलिः पदमे-

कमपि चरणव्यासं प्रसारयितुं नापारयत् । पापरूपत्वादित्यर्थः । एतेन नलपुरस्य धर्मपूर्णत्वमुक्तम् । वेदान्, शत्रुबोरो ‘न लोका-’ इति षष्ठीनिषेधः ॥

श्रुतिपाठकवक्त्रेभ्यस्तत्राकर्णयतः क्रमम् ।

क्रमः संकुचितस्तस्य पुरे दूरमवर्तत ॥ १६४ ॥

श्रुतीति ॥ तत्र पुरे श्रुतिपाठका वेदाध्यापयितारभ्यो वक्त्रेभ्यः सकाशात्क्रमं पूर्वपदपरित्यागेनोत्तरपदग्रहणादिकं क्रमसंज्ञं ग्रन्थमा-कर्णयतः शृण्वतोऽस्य कलेः क्रमश्चरणो गतिर्वा दूरं नितरां संकु-चितोऽवर्तत । क्रमाकर्णनाद्वयेन पापः पदमपि पुरश्चलिगुमशक्त-स्ततो देशाद्गन्तुं न्यवृत्तदित्यर्थः ॥

तावद्गतिर्धृताटोपा पादयोस्तेन संहिता ।

न वेदपाठिकण्ठेभ्यो यावदश्रावि संहिता ॥ १६५ ॥

तावदिति ॥ तेन कलिना वेदपाठीनां कण्ठेभ्यो मुखेभ्यो याव-संहिता पदक्रमरूपावस्थाद्वयविलक्षणा भ्रगादिरूपा नाश्रावि नाकर्णिता तावत्कालं तावद्देशपर्यन्तं च प्रतिबन्धराहित्याद्गताटोपा धृतसंरम्भा सत्वरं पादयोगेतिः संहिता संयोजिता । यावत्कालं यावति च देशे संहिता नाकर्णिता, तावत्कालं तावद्देशपर्यन्तं च प्रतिबन्धराहित्याच्छीघ्रगतिरभूत् । यदा यस्मिन् देशे सा श्रुता तद्वं तस्य गतिभङ्गोऽभूदित्यर्थः । यावत्संहिताऽश्रावि, तावत्पादयोः सत्वरं गतिर्न योजिता, अपि तु तावदेव योजिता । संहिताभ्रव-णपर्यन्तमेव सत्वरगतिः योऽभूत्, नानन्तरमित्यर्थः इति वा ॥

तस्य होमाज्यगन्धेन नासा नाशमिवागमत् ।

तथानत दृशो नासौ क्रतुधूमकदर्थितः ॥ १६६ ॥

तस्येति ॥ तस्य नासा अग्निहोत्रादिहोमाज्यं होमसंबन्धि पृतं तस्य गन्धेन परिमलेन हेतुना नाशमिव मरणवेदनामिवाग-मदन्वभूदियुःप्रेक्षा । इवशब्द एवकारार्थो वा । तथा तेनैव प्रका-रेणासौ कलिः क्रतुधूमेन कदर्थितं पीडिते दृशो नेत्रे अपि नाशत प्रसारितवान्, किञ्चिद् दृष्टोत्यर्थः । आज्यगन्धक्रतुधूमसंबन्धमा-त्रेण विख्यात इत्यर्थः । अनतेति तनोतेलुङि मिथि ‘तनादिभ्यम-धाओः’ इति पाक्षिके सिञ्जलोपे तकारस्य झलादिक्रियात् ‘अनुदा-त्तोपदेशवनति-’ इत्यनुनासिकलोपः ॥

अतिथीनां पदाम्भोभिरिमं प्रत्यतिपिच्छिले ।

अङ्गणे गृहिणां तत्र खलेनानेन चस्खले ॥ १६७ ॥

अतिथीनामिति ॥ तत्र पुरेऽनेन खलेन कलिना गृहिणाम-ङ्गणे चस्खले । यस्मादतिथीनां पदाम्भोभिश्चरणक्षालनोद्दैरेरिमं पापरूपं कलिं प्रायुहिदयतिपिच्छिलेऽतितरां कर्दमयुक्ते । एवञ्चि-धमतिपवित्रमङ्गणं प्रवेष्टुं नाशकदित्यर्थः । अन्योपि पिच्छिले देशे पतति ॥

पुटपाकमसौ प्राप क्रतुधूममहोष्ममिः ।

तत्प्रत्यङ्गमिवाकर्ति पूर्तोर्मिव्यजनानिलैः ॥ १६८ ॥

पुटेति ॥ असौ कलिः क्रतुधूमा यागसंबन्धी बह्विस्सस्य महो-

१ ‘स ग्राह्य’ इति पठित्वा ‘स प्रसिद्धः कर्त्तृग्रहाद् दृष्टाद्गृहणवशाच्च, —इति मुखावबोधार्थां व्याख्यातम् । जीवातौ तु वनं एव निष-क्षेकः ।

पमभिः प्रकृष्टतापैः कृत्वा पुटाभ्यां पुटयोर्वा पाकमुभयपार्श्वयोः पात्रादिसान्तरमग्निसंयोगमिव प्रापत् । प्रतिगृहं यागबाहुल्याद्वामदक्षिणपार्श्वयोर्बहितापैर्नितरां पीडामन्वभूदित्यर्थः । तथा—पूतानां धार्मिकनिर्मितवापीकूपतडागादीनामृमयस्तरङ्गास्तद्रूपाणि व्यजना-नि तेषामनिलैर्वायुभिस्तस्य प्रत्यङ्गं सर्वाङ्गमकर्तव्यं छिन्नमिवाभूदि-त्युत्प्रेक्षा । प्रत्यवयवकर्तृनेन च पीडातिशयाद्वाप्यादितरङ्गवायुरूप-दर्शमात्रेण नितरां व्यथितोऽभूदित्यर्थः । 'बहिः शुष्मा कृष्णवर्मा' इत्यमरः ॥

पितृणां तर्पणे वर्णैः कीर्णाद्वेश्मनि वेश्मनि ।

कालादिव तिलात्कालाद्वेश्मसदत्र सः ॥१६९॥

पितृणामिति ॥ अत्र पुरे वेश्मनि प्रतिगृहं ब्राह्मणादिचतुर्वर्णैः पितृणां तर्पणे जलसमर्पणे विषये कीर्णाद्विशसात्पितृप्रियात्काला-त्कृष्णवर्णात्तिलात्सकाशात्स कलिः कालात्कृतान्तादिव दूरं नित-रामत्रसद्वयमाप । 'तर्पणैः' इति पाठे—तर्पयन्तीति तर्पणरिति वर्णविशेषणम् । तिलादिति जानायेकवचनम् ॥

स्नातृणां तिलकैर्मेने स्मन्तर्दीर्णमेव सः ।

कृपाणीभूय हृदयं प्रविष्टैरिव तत्र तैः ॥ १७० ॥

स्नातृणामिति ॥ स कलिः स्नातृणां स्नानं कुर्वतां वैदिकानां तै-स्नादौगोपीचन्दनादिरचितैर्लेलाटादिस्थानस्थैर्द्रादशभिस्तिलकै-कृ-पाणीभूय खड्गतामङ्गीकृत्य तस्य कलेर्हृदयं विदार्थं प्रविष्टैरिव स्वं स्वकीयमन्तः शरीरमध्यं दीर्णमेव शकलीभूतमेव मेने । कृपाणै-र्हि विदारणं भवतीति युक्तम् । खड्गाकारास्तिलकान्दृष्ट्वा विव्यथ इत्यर्थः ॥

पुमांसं मुमुदे तत्र विदन्मिथ्यावदावदम् ।

स्त्रियं प्रति तथा वीक्ष्य तमथ म्लानवानयम् १७१

पुमांसमिति ॥ तत्र पुरेऽयं पुमांसं मिथ्यावदावदं सृष्टाभा-पिणं विदजानन्स्वमित्रलाभान्मुमुदे । अथ पश्चात्तं नरं स्वस्त्रियं प्रत्युद्दिश्य तथाऽलीकभापिणं वीक्ष्य ज्ञात्वा मित्रनाशादिव दुःखवशात्म्लानवात्म्लानतां गतः । पत्नीं प्रति क्रीडायामसत्यदो-षाभावाद्यथितोऽभूदित्यर्थः । 'न नमैयुक्तं वचनं हिनस्ति स्त्रीपुं-सयोः—' इति भारतादौ । विदन् 'विदेः शतृषसुः' इत्यत्र विकल्पानुवृत्तैर्वसोरभावः । एवं 'चतुर्दशतयां विद्यां विदद्भिः—' इत्यत्रापि ज्ञेयम् । वदावदं 'चरिचलि—' इत्यादिना द्वित्वम-भ्यासस्याङ् । म्लानवान् क्वतोऽन्तकारस्य 'संयोगादेरातः—' इति नः ॥

यज्ञपुपधनां जज्ञौ स पुरं शकुसकुलाम् ।

जनैर्धर्मधनेनः कीर्णा व्यालक्रोडीकृतां च ताम् १७२

यज्ञेति ॥ स यज्ञयूपैः खादिरौदुम्बरपशुवन्धस्तम्भैर्धनां नितरां व्यासां तां पुरं शकुभिर्लीक्षणाग्रकोलेः संकुलां व्यासामिव जज्ञौ मेने । तथा—धर्मधनैर्जनैः कीर्णां तां पुरं व्यालैः सपैर्दुष्टधापदैर्वा दुष्टगजैर्वा क्रोडीकृतां सर्वत्र पूर्णां व्यालाः क्रोडे मध्ये यस्मास्ताभे-

१ 'विन्दन्' इत्यपि पाठः सुखावबोधायाम् । २ 'व्याड' इत्यपि पाठः सुखावबोधायाम् ।

तादृशीं कृतामिव मेने । कीलसर्पादिभिर्व्यासं स्थानं यथा प्रवेष्टुम्-शक्यम्, तथा सा पुरी तस्य प्रवेष्टुमशक्या जातेत्यर्थः । 'व्यालो भुजंगमे क्रूरे श्वापदे दुष्टदन्तिनि' इति विश्वः । रेफान्तः पूःशब्दः स्त्रीलिङ्गः । चः समुच्चयार्थ इवार्थो वा ॥

स पार्श्वमशकद्रन्तुं न वराकः पराकिणाम् ।

मासोपवासिनां छायालङ्घने घनमस्वलत् १७३ ॥

स इति ॥ वराकः कचिदपि स्थानालाभादीनः स कलिः पराकिणां द्वादशरात्रोपवासरूपपराकाख्यकृच्छ्रविशेषमत्तचारिणां पार्श्वं गन्तुं नाशकत् । तथा—मासोपवासिनां कायप्रतिच्छायाया अपि लङ्घनेऽतिक्रमणे तस्या अपि समीपे गन्तुं घनं नितरामस्वल-ङ्गमत्पदोऽभूत् । तच्छायामपि द्रष्टुं नाशकदित्यर्थः । वराकः 'जल्पमिक्ष—' इति पाकन् ॥

आवाहित्वं द्विजैस्तत्र गायत्रीमर्कमण्डलात् ।

स संनिधर्तौ पश्यन्दृष्टनष्टोऽभवद्विज्या ॥ १७४ ॥

आवाहितामिति ॥ तत्र पुरे स द्विजैर्ब्रह्मवर्णिकैः 'आगच्छ वरदे—' इत्यादिमन्त्रैरावाहिताम् अनन्तरमर्कमण्डलाङ्गत्तयतिशय-सामर्थ्यात्सूर्यविम्बास्त्रिगोत्रं दिव्यरूपेण संनिधर्तौ तत्समीपमा-गच्छन्तीं प्रातःसंध्याधिदेवतां गायत्रीं पश्यन्मायस्याः सकाशाद्-येन गायत्र्यैवाद्वा दृष्टः पश्चात्तदानीमेव नष्टोऽदृश्योऽभवत् । संध्यावन्दनं कुर्वतो द्विजान्दृष्ट्वा गायत्री मां विनाशयिष्यतीति ततः स्थानापलारय गत इत्यर्थः । 'गायत्री सूर्यविम्बास्या—' इति ध्यानम् । अर्कमण्डलादावाहितामिति वा । दृष्टनष्टः 'पूर्वकाल—' इति समासः ॥

स गृहे गृहिभिः पूर्णं वने वैखानसैर्धने ।

यत्याधारेऽमरागारे कापि न स्थानमानशे ॥१७५॥

स इति ॥ स गृहिभिर्गृहस्थैः पूर्णं गृहे, तथा—वैखानसैर्वान-प्रस्थैर्धने व्यासे वने, तथा—यतीनां परमहंसानां संन्यासिनामा-धार आश्रयभूतव्यासेऽमरागारे । कापि कस्मिन्नपीति सर्वत्र योज्यम् । देवालये स्थानं न आनश आश्रयं न प्राप । गृहिभिर्गृहे पूर्णं सतीति सति सप्तमी वा सर्वत्र ॥

कापि नापश्यदन्विष्यन् हिंसा मात्मप्रियामसौ ।

स्वमित्र तत्र न प्राप्नोदपि मूर्खमुखे कलिम् ॥१७६॥

कापीति ॥ असौ कलितत्र पुर आत्मनः प्रियामिष्टां निषिद्धां हिंसाम् । अथ च—स्त्रियम् । अन्विष्यन्नपि कापि कस्मिन्नपि देशे नापश्यत् । तथा—कलहप्रियत्वात्तन्मासाम्याच्च स्वस्य मित्रं कलिं कलहं मूर्खानामपि मुखे संभाविते स्थले नाप्नोत् । मूर्खा अपि तत्र न कलहायन्ते हिंसाकलहयोरभावात्तत्र स्थितिं न लेभ इत्यर्थः । अन्योऽपि यत्र स्वस्त्रीमित्राद्यभावस्तत्र क्षणमपि न तिष्ठतीत्युक्तिः ॥

हिंसागर्वी मखे वीक्ष्य रिरंसुर्धावति स सः ।

सा तु सौम्यवृषासक्ता खरं दूराभिरास तम् १७७

हिंसेति ॥ मखे गोमेधास्थे यज्ञे हिंसागर्वी हिंसासंबन्धिनीं गर्वी वीक्ष्य रिरंसुर्हृदयितः स 'निषिद्धगोहिंसा मप्रिया' इति

भावति स्म । सा तु हन्यमाना गौः पुनः सौम्ये सोमदेवताकृ-
ष्यसाध्ये वृषे धर्मे आसक्ता तत्संबन्धिनी तत्साधिका सती ।
अभिचारादिदुष्टकर्मराहित्यासौम्यो रमणीयः पारलौकिको धर्म-
स्तत्साधिका वा । खरं पापरूपवाहुः सह । रलयोरभेदाखलं वा ।
पापरूपं दूरादेव निगम्य निराचकार । अधर्मसाधनं गोहिंसादि
दृष्ट्वा प्रवृत्तेः पश्चाद्धर्मसाधनमग्नीषोमीयवैदिकपशुहिंसादि दृष्ट्वा
मप्रिया हिंसा न भवतीति दूरात्परावृत्त इत्यन्वयः । 'मुवे'
इति पाठे—हिंसाप्रतिपादिकां गां वार्णी यज्वनां मुखे वीक्ष्य ।
श्रुत्वेति यावत् । रिरंसुरधावत् । सा तु वाणी सौम्यप्रतिपादका
सती तमस्वरम् 'अग्नीषोमीयं पशुम्-' इत्यादिवाक्याकणनमा-
श्रेण दुःखवशाज्जित्तस्करं दूराज्जिरासेति वा । अथ च—कामातुरः
सुरेतेष्टुः खरो गर्दभो गां वीक्ष्य यद्यपि धावति, तथापि सा रम-
णीयवृषभातुरक्ता सती विजातीयत्वाद्गर्दभं दूराज्जिराचकरेति ।
मुखे यज्ञप्रारम्भ इति वा । अथ च—गौर्यथा सौम्यं वृषभमनुप-
रन्ती कूरं वृषभं त्यजति । 'मुकृते वृषभे वृषः' इत्यमरः । हिंसाग-
वीति 'गोरतद्वित-' इति टप् ॥

मौनेन व्रतनिष्ठानां स्वाक्रोशं मन्यते स्म सः ।

वन्धवन्दारुभिर्जज्ञौ स्वशिरश्च पदाहतम् ॥ १७८ ॥

मौनेनेति ॥ स कलिर्व्रतनिष्ठानां वाग्यमव्रतिनां संख्यादिजप-
मौनिनां वा मौनेन वाङ्मयमेन कृत्वा स्वस्यामन आक्रोशं गालीप्र-
दानमेव मन्यते स्म । तथा—वन्धोप नमस्कारार्हेषु गुर्वादिषु वन्दारु-
भिर्नमस्कुर्वन्निरः स्वशिरश्च पदाहनं चरणताडितमिव जज्ञावज्ञा-
सीत् । च द्वार्थां वा । वन्दारुः 'शूवन्धोरारुः' इत्यारुः । 'वन्ध्यान्'
इति पाठे—तद्योगे 'न लोका-' इति पठ्यतिपेधाद्वितीया ॥

ऋषीणां स वृषीः पाणौ पश्यन्नाचामतामपः ।

मेने घनैरमी हन्तुं शमुं मामद्भिरुद्यताः ॥ १७९ ॥

ऋषीणामिति ॥ स कलिः ऋषीणां पाणौ हस्ते वृषीः कुशाम-
नानि पश्यन् 'अमी ऋषयो घनैर्लोहमुद्गैर्मौ हन्तुमुद्यताः' इति
मेने । तथा—आचामतां तेषामेव हस्ते आचमनार्थं गृहीता अपः
पश्यन् अमी मामद्भिश्च 'वं भस्माद्भव' इति शमुमुद्यता इति
मेने । ततोप्यतिभयेनापासरदित्यर्थः । केपांचिद्वस्ते वृषीः, केपां-
चिद्वस्तेऽपः पश्यन्ति वा । हन्तुमिव, शमुमिवेति प्रतीयमानो-
त्प्रेक्षा । 'स कुशान्' इति पाठे—कुशानपश्च पश्यन्नित्यर्थः । अत्र
दैव्योऽकुशा एव घनतुल्याः । आचामतां 'छिबुक्तुमु-' इति
दीर्घः ॥

मौज्जी धृतो धृतापाठानाशङ्के स वर्णिनः ।

रज्ज्वामी बन्धुमायान्ति हन्तुं दण्डेन मां ततः ॥ १८० ॥

मौजीति ॥ स कलिर्मौजीधृतो मुजृन्तमेष्वलाधारिणः तथा
—धृत आपाठः पालाशदण्डो यैमान्वर्णिनो ब्रह्मचारिणः एवं-
भूतानाशङ्के मेने । अमी पुरुषा रज्ज्वा मां बन्धुं ततो बंधानन्तरं
च दण्डेन मां हन्तुमायान्ति । मौजीधृतो धृतापाठा एते ब्र-
ह्मचारिणो न भवन्ति, किंतु मां रज्ज्वा बन्धुम्, दण्डेन हन्तुमाया-
न्तीत्याशङ्क इति वा । 'धृतापाठाश्च-' इति पाठे—एवंभूता-
ब्रह्मचारिण इति नाशङ्के, किंत्वियुत्तरार्धम् । 'पालाशो दण्ड

आपाठः' 'वर्णिनो ब्रह्मचारिणः' इत्यमरः । मौजी विकारेम् ।
वर्णोऽस्येषाम् 'वर्णाब्रह्मचारिणि' इतीति ॥

दृष्ट्वा पुरः पुरोडाशमासीदुन्नासदुर्मनाः ।

मन्वानः फणिनीस्तत्र स मुमोचान्मु च मुचः ॥ १८१ ॥

दृष्ट्विति ॥ स तत्र पुरि पुरोऽग्नेऽभ्यशकमात्रं पुरोडाशमष्टाद-
शकपालादिसंस्कृतं पशुशरीरावयवं दृष्ट्वा उच्चासेनोत्कृष्टभयेन दु-
र्मना दुःखित आसीत् । तथा—मुचः सर्पफणाकारपुरोभागा
वैकङ्कताद्ग्रीवैर्हः फणिनी. सर्पिणीर्मन्वानोऽस्तु मुमोच । दशमभिया
रुरोदेत्यर्थः । पुरोडाशोऽकारान्तः । 'पुरोडाशभुजामिष्टम्' इति
माधे ॥

मुमुदे मदिरादानं विदग्धे द्विजन्मनः ।

दृष्ट्वा सौत्रामणीमिष्टिं तं कुर्वन्तमद्वयत ॥ १८२ ॥

मुमुद् इति ॥ एष द्विजन्मनो ब्राह्मणस्य मदिरादानं मदिरा-
स्वीकारं विद्वद्भिरनप्ययन् 'अयं महापातकी' इति बुद्ध्या मुमुदे ।
अनन्तरं च सौत्रामणीमिष्टिमिन्द्रदेवताकं यागं कुर्वन्तं तं द्विजं
दृष्ट्वाऽद्वयत । 'सौत्रामण्यां सोमप्रदानमुराग्रहं गृह्णन्ति' इति
ध्रुवेमदिरादानस्य वैधवाग्रहप्राशययिनाशादिव विव्यथ इत्यर्थः ।
सौत्रामणी देवतार्थं संबन्धमात्रे वाण 'अन्' इति प्रकृतिभावः ॥

अपश्यद्वावतो वेदविदां ब्रह्माञ्जलीनसौ ।

उदडीयन्त तावन्तस्तस्यास्ताञ्जलयो हृदः ॥ १८३ ॥

अपश्यदिति ॥ असां वेदविदां यावतो यार्धसंख्याकाऽन्ध-
न्ब्रह्माञ्जलीन्ब्रह्मयज्ञसमये क्रियमाणान्, हस्तस्वरकल्पनार्थं संयोजि-
तान्करपुटान्वा, सूर्योपस्थायिनां गायत्रीमन्त्रजपाञ्जलीन् 'ब्रतारम्भे-
ऽयमाने च पादौ प्राहौ गुरोः सदा । संहत्य हस्तावधेयं स हि
ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः,' इति भन्तुलक्षणान्करसंपुटानपश्यन् । ताव-
न्तन्मस्य कटेर्हृदः सकाशाद्ब्रह्माञ्जलयो रक्तपूर्णौ अञ्जलय उदडी-
यन्त उपतिता निर्गताः । तद्वशेनमाश्रेण नितरां विशीर्णहृदयोऽभू-
दित्यर्थः । 'तद्वस-' इति पाठ उपेक्ष्यः ॥

स्नातकं घातकं जज्ञे जज्ञौ दान्तं कृतान्तवत् ।

वाचंयमस्य दृष्ट्वैव यमस्यैव विभाय सः ॥ १८४ ॥

स्नातकमिति ॥ स विद्याज्ञातकम्, व्रतज्ञातकम्, वभयज्ञातकं
च स्वस्य घातकं विश्वामघातिनं जज्ञे मेने । तथा—दान्तं तपः-
क्लेशयहं जितेन्द्रियं नरं कृतान्तवद्यममिव भयहन्तुं जज्ञौ ज्ञात-
वान् । तथा—वाचंयमस्य मौनिनो दृष्ट्वैव दर्शनमाश्रेण मौनिक-
नृकस्वकमेक—स्वकनृकमौनिकमेकदर्शनेनैव वा विभायात्रमन् ।
कथ्येव—यमस्यैव । यमकनृकस्वकमेक—स्वकनृकयमकमेकदर्शने-
नैव । यमेन दृष्टे, यमे वा दृष्टे, यथा भयं, तथा मौनिन इत्यर्थः ।
'स्नातकरवाद्भुतो व्रती' 'तपःक्लेशयहो दान्तः' इत्यमरः । 'पुरवे
तु वरं दृष्ट्वा स्नायाच्च तदनुजया । वेदव्रतानि वा पारं नीत्वा
बुभयमेव वा' इति याज्ञवल्क्यः । स्नातीति स्नातकः याज्ञकादि-
रवासाधुषुल्लस्तः । घातकं हन्तेर्बुलि 'हनन्मा' । जज्ञौ जज्ञ इति

जानातेः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षया 'शेषाः कर्तरि-' इति पर-
स्मैपदम् । तद्विवक्षया तु 'अनुपसर्गाज्जः' इति तद्ध । दृष्टेति
भयहेतुत्वाविवक्षयानपादानत्वम् ॥

स पाखण्डजनान्वेषी प्राप्नुवन्वेदपण्डितान् ।

जलार्थीवानलं प्राप्य पापस्तापादपासरत् ॥ १८५ ॥

स इति ॥ स पाखण्डजनान्वेषी स्वपक्षीयान्वेददूषकान्विचारय-
न्सन् वेदेषु पण्डिताभ्यां तस्मात्तर्कमदान्प्राप्नुवन्पश्यन्तापादतिदुःखा-
द्धेतोरपासरपलायितः । यतः—पापरूपः । क इव—अनलं प्राप्य
जलार्थीव । नृपितो जलं विचिन्वन्नग्निं प्राप्योष्ण्याहूँ पलायते ॥

तत्र ब्रह्महर्णं पश्यन्नतिसंतोषमानशे ।

निर्वर्ण्य सर्वमेधस्य यज्वानं ज्वरति सः ॥ १८६ ॥

तत्रेति ॥ स तत्र ब्रह्महर्णं नरं पश्यन्महापातकिंवादात्माश्र-
यादतितरां संतोषमानशे प्राप । अनन्तरं सर्वमेधास्यस्य यज्वानं
तं प्रोक्षणावदानादिस्कारादिकर्मणा निर्वर्ण्य निर्धाय ज्वरति सः
नितरां संतप्तोऽभूत् । सर्वमेधे हि तत्तज्जातीयैकैकप्राणिहिं-
साधिकारान् 'ब्राह्मणो ब्राह्मणमालभेत' इति ब्रह्मवधस्य वैधरवा-
न्निराश्रयत्वात्संतप्त इत्यर्थः । ब्रह्महर्णम् 'ब्रह्मभूण-' इति क्तिप् ।
ज्वरतिर्भ्रादिः ॥

यतिहस्तस्थितैस्तस्य रामभैरारम्भि तर्जना ।

दुर्जनस्याजनिं क्लिष्टिर्गृहिणां वेदयष्टिभिः ॥ १८७ ॥

यतीति ॥ यतीनां संन्यासिनां हस्तस्थितं रामभैरवैणुदण्डैस्तस्य
कलेस्तर्जना भस्मनां आरम्भ्यकारि । तथा—गृहिणां गृहस्थानां
वेदेषु यष्टिभिर्दण्डैर्वेदानां क्रमजटारूपाभिर्वा यष्टिभिस्तस्य दुर्जे-
नस्य क्लिष्टिः क्लेशोऽजनिः । रामभयष्टीदंष्ट्रा भीत इत्यर्थः । 'रामभस्तु
वेणवः' इत्यमरः । रम्भो वेणुः 'तस्येदम्' इत्यण् । क्लिष्टिः
'तिमुत्र-' इतीप्तिपेधः ॥

मण्डलत्यागमेवैच्छद्वीक्ष्य स्थण्डिलशायिनः ।

पवित्रालोकनादेष पवित्रासमविन्दत ॥ १८८ ॥

मण्डलेति ॥ एष स्थण्डिलशायिनो वेदिकाशयनव्रतचारिणो
नरान्वीक्ष्य मण्डलस्य तद्वाटस्य त्यागमेवैच्छत् । तथा—पवित्राणां
यज्ञाद्युपकरणार्थानामालोकनाप्येषैर्वज्राद्यस्त्रासस्तमविन्दत प्राप ।
ततोपि महद्भयमापेत्यर्थः । 'अगर्भो साम्रो दूर्भो पवित्रम्'
इति कात्यायनः । स्थण्डिल एव शोते व्रतवशात्स स्थण्डिलशायी
'व्रते' इतीतिः ॥

अपश्यन्ननमन्विष्यन्नजिनं ब्रह्मचारिणा ।

क्षपणार्थी सदीक्षस्य स चाक्षपणमैक्षत ॥ १८९ ॥

अपश्यदिति ॥ स जिनं बौद्धविशेषं स्वमिन्नमन्विष्यन्नब्रह्मचा-
रिणामजिनं कृष्णमृगचर्मोत्तरासङ्क्रमपश्यत् । क्षपणेन दिगम्बरेण
वेदबाह्वेनार्थी (न) प्रयोजनार्थी तमपि गवेषयन्मृगशीक्षासहितस्य
यज्वनोऽक्षपणं दीक्षाङ्गधर्मपरित्यागाभावमैक्षत । यद्वा—अक्षाभ्यां
पाशकाभ्यां पणं क्रीडां पाशकसंस्थिजयपराजयदेवं राक्षीकृतं धनं
दृष्ट्वा । 'राजसूये यजमानोऽक्षैर्दीप्यति' इति श्रुतेर्विहितत्वाद्भयं

युक्तम् । वैधं सर्वं दुःखदं स्वस्यामित्रमेव ज्ञातवान्, ननु मित्रमि-
त्यर्थः । पणं 'नित्यं पणः' इत्यप ॥

जपतामक्षमालासु वीजाकर्षणदर्शनात् ।

स जीवाकृष्टिकष्टानि विपरीतदृग्गन्वभूत् ॥ १९० ॥

जपतामिति ॥ स जपतां नराणामक्षमालासु पद्माक्षरुद्राक्षा-
दिमणिनिर्मितजपमालिकासु धर्तमानानां पद्माक्षादिबीजानां जप-
गणनार्थमाकर्षणं तस्य दर्शनाद्धेतोर्जीवानां प्राणानामाकृष्टिराकर्षणं
तया जातानि कष्टानि दुःखान्यन्वभूत् । यस्माद्विपरीतदृक् विरुद्ध-
दर्शी सर्वहितं धर्ममहितत्वेन । जानानस्तादृग्धर्मदर्शनमात्रेण
महदुःखमन्वभूदित्यर्थः । अथ च—विपरीतदर्शनशीलत्वाद्बीजेत्यत्र
व्यञ्जनमात्रव्यत्ययेन, बवयोः सावर्ण्येन च जीवेति भवतीति
जीवाकृष्टिकष्टानुभवनं युक्तम् ॥

त्रिसंध्यं तत्र विप्राणां स पश्यन्नघमर्षणम् ।

वरमैच्छद्दृशोरेव निजयोरपकर्षणम् ॥ १९१ ॥

त्रिसंध्यमिति ॥ स तत्र त्रिसंध्यं प्रातर्मध्याह्नसायाह्नरूपं
संध्यत्रयमभिव्याप्य विप्राणामघमर्षणम् 'ऋतं च-' इति ऋग्भि-
र्नासास्पर्शाभिमिश्रितं सुलुकोदकं तत्प्रक्षेपोदकं वा पश्यन्नजयो-
र्दृशोरपकर्षणमुन्मूलनमेव वरं श्रेष्ठमित्येच्छत् । मदीयनेत्रे यदि
कोप्युदमूलयिष्यत् तर्ह्येतदुःखमूलं नादृश्यत । तस्मात्तेनोन्मूलन-
मेव वरमिति मेन इत्यर्थः । तदपि दृष्ट्वा दुःखितोऽभूदिति भावः ।
अघमर्षणदर्शनव्यथा नेत्रापकर्षणव्यथातुल्या । त्रिसंध्यमत्यन्तसं-
योगे द्वितीया ॥

अद्राक्षीत्तत्र किञ्चिन्न कलिः परिचितं क्वचित् ।

भैमीनलव्यलीकाणुप्रश्नकामः परिभ्रमन् ॥ १९२ ॥

अद्राक्षीदिति ॥ भैमीनलयोर्व्यलीकस्यानृतस्याणु दोषलेश-
मपि प्रश्नकामः प्रष्टुं वाञ्छन् । अत एव तत्र पुरे कथकस्वमिन्नगवे-
पणार्थं परिभ्रमन्परितो विचरन्स कलिः क्वचिदपि स्थाने किञ्चिदपि
स्वस्य परिचिने जिनक्षपणादिमिन्नं नाद्राक्षीत् । नलेन भैम्या वा
तत्रत्येन जनेन वा कृतेषु क्वचिदपि केपुचिदपि महापातकोपपात-
कादिषु मध्ये किञ्चिदपि परिचितपातकं नाद्राक्षीत् । 'एवया भैमी
नलोऽत्यत्रलोको वा स्पृष्टः किम्' इति कलिर्येष्टुच्छति । तदेकमपि
पापं नास्त्येवेति भाव इति वा ॥

तपःस्वाध्याययज्ञानामकाण्डद्विष्टतापसः ।

स्वविद्विषां श्रियं तस्मिन्पश्यन्नुपतताप सः ॥ १९३ ॥

तप इति ॥ पञ्चाग्निसाधनादि तपः, वेदपाठरूपः स्वाध्यायः,
देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागो यज्ञः, एषां स्वस्य पापरूपत्वाद्वि-
द्विषां वैरिणां तस्मिन्पुरे श्रियं समृद्धिं बाहुल्यं पश्यन्नकाण्डं
निष्कारणमेव द्विष्टास्तापसा येन स कलिरुपतापातिदाहमाप ।
अतिदुःखितोऽभूदित्यर्थः । अत्रोपि स्ववैरिलक्ष्मीं पश्यन्नुपतप्यते ।
यज्ञापेक्षया स्वाध्यायस्याभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः ॥

कत्रं तत्रोपनम्राया विश्वस्या वीक्ष्य तुष्टवान् ।

स मम्लौ तं विभाव्याथ वामदेव्याभ्युपासकम् ॥ १९४ ॥

कर्ममिति ॥ स तत्र पुरे उपनम्राया उपासकस्य समीपमागत्य
स्थितायाः स्वजातीयाया विजातीयाया गम्याया अगम्याया वा
विश्वस्याः सर्वस्याः स्त्रियाः कर्म कामुकं तां संभुजानं कंचन नरं
वीक्ष्य अयं महापातकी ममाश्रयो भविष्यतीति बुद्ध्या तुष्टवान् ।
अथ पश्चाद्विचारणायां क्रियमाणायां तं कर्म वामदेवेन मुनिना
दृष्टं ब्रह्मसाम 'कथानश्चित्र-' इत्यादि वामदेव्यं नाम साम तस्य
प्रज्ञाविद्याया अभ्युपासकं विभाव्य मत्वा मम्लो दुःखितोऽभूत् ।
'वामदेव्योपासने सर्वाः स्त्रिय उपसीदन्ति' इति श्रुतिः । 'दृष्टं
साम' इत्यर्थे 'वामदेवाइत्युच्यते' इति श्रुतिः ॥

वैरिणी शुचिता तस्मै न प्रवेशं ददौ भुवि ।

न वेदध्वनिरालम्ब्यमम्बरे विततार वा ॥ १९५ ॥

वैरिणीति ॥ शुचिता लोकानां बाह्याभ्यन्तरशुचिता मनःशु-
द्धिर्गोमयाद्यनुलेपनजनिता च शुचिता भुवि प्रवेशं तस्मै न ददौ ।
यस्मादशुचेस्त्वस्य वैरिणी । नगरमध्ये सर्वेषां जनानां भूमेश्च शु-
चिवास्त्यानां नाशकदित्यर्थः । तथा—वेदध्वनिरम्बरे शब्दाश्रये
नग(र)संबन्धुपरितनाकाशदेशे आलम्ब्यमाश्रयं न विततार ।
अम्बरस्य वेदध्वन्याश्रयत्वात्तत्रापि स्थानं नाशकदित्यर्थः । वा
समुच्चये । अन्योपि वैरिणे स्थानं न ददाति ॥

दर्शस्य दर्शनात्कष्टमग्निष्टोमस्य चानशे ।

जुघूर्णे पौर्णमासेक्षी सोमं सोमन्यतान्तकम् ॥ १९६ ॥

दर्शस्येति ॥ स दर्शस्याग्निष्टोमस्यामावास्यायागस्य दर्शनात्कष्टं
महदुःखमानशे प्राप । तथा—पौर्णमासंयागमीक्षते एवंशीलः सन्
जुघूर्णे बभ्राम । तद्दर्शनेन मुमूर्च्छेत्यर्थः । सोमयागं स्वन्तकमेवाम-
न्यत । तद्दर्शनान्मरणभेवान्वभूदित्यर्थः । अन्यस्यापि ज्वरादिपीडा,
पश्यान्मुच्छो, अनन्तरं च मरणं भवति ॥

तेनादृश्यन्त वीरघ्ना न तु वीरहणो जनाः ।

नापश्यत्सोभिनिर्मुक्ताञ्जीवन्मुक्तानवक्षत ॥ १९७ ॥

तेनेति ॥ तेन कलिना वीराध्वंशान्मन्तीति क्षात्रधर्मजीविनो
धार्मिका अदृश्यन्त । वीराध्वंशानाचारवतो मन्तीति वीरहणो जना
न दृष्टाः । शूरा एव यैर्हन्त्यन्ते, न तु सदाचाराः । तादृशा महा-
वीरा एव तत्र तेन दृष्टा इत्यर्थः । यद्वा—वीरयते शूरो भवति
वीरोऽतितेजस्वी वह्निस्त्वं प्रत्युपेक्षया नाशयन्तीति वीरहणो नष्टा-
प्रयस्ते पुनर्न दृष्टाः । सर्वोपि गृहस्थः सामिक एव तत्रेत्यर्थः । त-
था—सोऽभिनिर्मुक्तान् येपु सुसेपु सूर्यास्तमेति तादृशान्सूर्यास्तमय-
समये निद्रिताननाचारांस्तत्र नापश्यन् । किन्तु—जीवन्तश्च ते
मुक्ताश्च तान्विषयपरित्यागिनोऽग्रजज्ञानिनोऽवैक्षत । वीरघ्ना वीर-
हनयोग्या दृष्टाः न तु ये वीरान्हतवन्तस्ते दृष्टाः । वीरमारणम-
पि तत्र राह्णे न कियत इत्यर्थे इति वा । 'सुसे यस्मिन्नस्तेति सुसे
यस्मिन्नुदेति च । अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ तु यथाक्रमम्'
इत्यमरः । वीरघ्नाः मूलविभुजादिवाल्काः ॥

स तुतोपाश्रितो विप्रान्दृष्ट्वा स्पृष्टपरस्परान् ।

होमशेषीभवत्सोमभुजस्तान्वीक्ष्य दूनवान् ॥ १९८ ॥

स इति ॥ स विप्रान्स्पृष्टं परस्परं यस्मान्न्योन्व्यस्पर्शिनोऽश्रितो

भुजानान्दृष्ट्वा तुतोप । उच्छिष्टानां मिथः स्पर्शनिषेधात्तदतिक्रम-
कारिणः स्वाश्रयत्वेन संभाष्य हृष्ट इत्यर्थः । अनन्तरं होमशेषी-
भवन्होमावशिष्टः सोमस्य भुजने सोमलताङ्गुणं भुजानांस्तान्वी-
क्ष्य विचार्य दूनवान्यथितोऽभूत् । 'न सोमेनोच्छिष्टो भवति'
इति श्रुतेः । 'इधुदण्डे तिले सोमे नोच्छिष्टं मयुरमवीत्' इति
स्मृतेश्च सोमभक्षणोऽनुच्छिष्टादप्योन्व्यस्पर्शेपि पापाभावाद्दुःखितो-
भूदित्यर्थः ॥

श्रुत्वा जनं रजोजुष्टं तुष्टिं प्रामोञ्जदित्यसौ ।

तं पश्यन्पावनस्नानावस्थं दुःस्थस्ततोऽभवत् १९९

श्रुत्वेति ॥ असौ कंचन जनं रजोजुष्टं भूलिमलिनं भुत्वा नि-
पितस्त्रीरजःस्पर्शबुद्ध्या स्वरादिनिपिद्धरजःस्पर्शबुद्ध्या दृष्ट्वा स्वाश्र-
याशया प्रदितिं शीघ्रं तुष्टिं प्रामोत् । ततोऽनन्तरं विचारावसरे
पवनसंबन्धि पवित्रं च यत्पूरीरजःस्नानं तत्र तेन वाऽवस्था स्थिति-
र्यस्य तत्र वाऽवतिष्ठते तं पश्यन्दुःस्थो दूनोऽभवत् । 'बाहणं तु
जलस्नानमापोहिष्टेति माश्रिकम् । पापयं गोरजःस्नानमाग्रेयं
भस्मनोदितम् । यत् सातपथ्येण दिव्यं तदिति पञ्चधा' इति
मनुः । पावनस्नानस्य धर्म्यत्वाद्दूनोऽभूदित्यर्थः । प्रामोत् लङ् ।
'प्राप्तः' इति च पाठः ॥

अधावत्कापि गां वीक्ष्य हन्यमानामयं मुदा ।

अतिथिभ्यस्तथा बुद्ध्वा मन्दो मन्दं न्यवर्तत ॥ २०० ॥

अधावदिति ॥ अयं कापि यज्ञशालायां गृहे वा हन्यमानां
गां वीक्ष्य स्वाश्रयाशया मुदाऽधावत् अनन्तरं तु पुनस्तां गामति-
थिभ्योऽभ्यागताय हन्यमानां बुद्ध्वा मन्दो मूर्खोऽसौ दुःखवशान्मन्दं
शनेन्यवर्तत परावृत्तः । क्षणमपि तत्र स्थातुमशक्तः सन्नमन्दं
शीघ्रं परावृत्त इति वा । 'महोक्षे वा महाजं वा श्रोत्रियायोपक-
ल्पयेत्' इति स्मृतेः ॥

हृष्टवान्म द्विजं दृष्ट्वा नित्यनैमित्तिकत्यजम् ।

यजमानं निरूप्येनं दूरं दीनमुखोऽभवत् ॥ २०१ ॥

हृष्टवानिति ॥ य द्विजं नित्यानि संध्यास्नानादीनि, नैमित्तिक-
कानि ग्रहणस्नानादीनि त्यजति तमकुर्वानं दृष्ट्वा हृष्टवान्स्वाश्रया-
शया जहर्ष । अनन्तरमेनं यजमानं यागे कृतवीक्षं निरूप्य निश्चि-
त्य निराशवाहीनमुखः सन् अत्रवत्तस्मात्प्रदेशाद्दूरं पलाययच्छे ।
'दीक्षितो न ददति न जुहोति' इत्यादिश्रुतेर्नित्यनैमित्तिककर्म-
त्यागस्य वैधर्मादोपाभावात्ततोपि पलायित इत्यर्थः । नैमित्तिकः,
आगतार्थे भवार्थे वा टक् ॥

आननन्द निरीक्ष्यायं पुरे तत्रात्मघातिनम् ।

सर्वस्वारस्य यज्वानमेनं दृष्ट्वाथ विव्यथे ॥ २०२ ॥

आननन्देति ॥ अयं तत्र पुर आत्मघातिनं कंचन निरीक्ष्या-
ननन्द । 'सर्वत एवायमानं गोपायन्' इति विषयतिक्रमात्पापका-
येयं ममाश्रयः स्यादिति बुद्ध्या जहर्षेत्यर्थः । अथ विचाराणां
सत्यामेतमात्मघातिनं नास्तीत्यस्य स्वरस्य यजस्य यज्वानं यजमानं
दृष्ट्वा ज्ञात्वा विव्यथे । आत्मघातमगो विविचिकित्स्वरोगादित्यत्रा-

धिकारी । 'सोम्येष्टो सर्वस्वाराख्ये यज्ञे आत्मानमेव पशुमन्त्रेः संस्कृतं घातयित्वा यज्ञभागमर्पयति' इति श्रुतिः । वैधत्वादात्म-
घातदोषाभावाद्वायित इत्यर्थः । आत्मघातिनं, ताच्छीले णिनिः ॥

ऋतौ महाव्रते पश्यन्ब्रह्मचारीत्वरीरतम् ।

जज्ञे यज्ञक्रियामज्ञः स भण्डाकाण्डताण्डवम् ॥२०३॥

ऋताविति ॥ स महाव्रताख्ये ऋतौ ब्रह्मचारी चेत्यरी च तयो-
रतं मेधुनं पश्यन् यज्ञक्रियां भण्डानामसत्यभाषणादिव्यापारशीला-
नामकाण्डताण्डवमसमयोद्धतनृत्तमिव जज्ञे मेने । यतोऽजो मूर्खः ।
भण्डा यथा बहुजनसमर्थं गुह्यादि प्रकाशयन्ति, तथा—दिवैव
बहुजनसमक्षमक्षीलव्यापारकरणाद्यागकर्म भण्डव्यापारतुल्यमिति
यज्वानः सर्वेऽप्यसभ्या इति मेन इत्यर्थः । 'महाव्रते ब्रह्मचारिपुं-
श्चल्योः संप्रवादः' इत्युपनिषत् । एति तच्छीलेत्वर्यी स्वरिणी
'इण् नश-' इति ऋपि तुकि च 'टिड्ढाणञ्-' इति ङीप् ॥

यज्वभार्याश्वमेधाश्चलिङ्गालिङ्गिवराङ्गताम् ।

दृष्ट्वाचष्ट स कर्तारं श्रुतेर्भण्डमपण्डितः ॥ २०४ ॥

यज्वेति ॥ स यज्वनो यजमानस्य भार्याया अश्वमेधाख्यस्य
यज्ञस्याश्वस्य लिङ्गमालिङ्ग्येवंशीलं वराङ्गं गुह्यं यस्यास्तस्या
भावस्तत्ता तां दृष्ट्वा श्रुतेर्वैदस्य कर्तारं भण्डमाचष्टाकथयत् ।
द्वारपरस्याप्र इत्यर्थः । उन्मत्तत्वादात्मानं प्रत्येव वा । यतोऽपण्डितः
शास्त्रानुसारिवुद्धिरहितः 'पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकि-
त्सितम् । आज्ञासिद्धानि चरवारि न हातव्यानि हेतुभिः' । इति
राजाज्ञावन्निर्विचारं वेदार्थोऽनुष्ठेयः । अश्वमेधप्रकरणे 'अश्वस्य
शिशं महिष्या उपस्थे निधत्ते' इत्यादिश्रुतेः । 'कर्ता भण्डः' इति
श्रुतिकर्तृभण्डवाभिधानामूर्खः ॥

अथ भीमजया जुष्टं व्यलोकत कलिर्नलम् ।

दुष्टदुग्भिर्दुरालोकं प्रभयेव प्रभाप्रभुम् ॥ २०५ ॥

अथेति ॥ अथैवं पुरपरिभ्रमक्रमवशात् (सकलनगरे धर्मात्म-
नामेव दर्शनेन चित्तखेदाद्)दनन्तरं कलिर्भीमजया भैस्या जुष्टं
प्रीत्या सेवितं नलं व्यलोकत । कमिव—प्रभया संज्ञादेव्या,
अथव—असह्यतेजसा, जुष्टं प्रभाप्रभुं सूर्यमिव । किंभूतमुभ-
यम्—दुष्टा सत्सरादिदोषोपहता दृष्ट्वा बुद्धिर्येषां तैः पापरूपैर्दु-
रालोकं पुण्यश्लोकात्वात्पतिव्रतया तथा च युक्तत्वात्कलिप्रभृतिभिः
मुखेन द्रष्टुमशक्यम्, काचकामलादिदोषरिभर्तुर्दर्शं च । प्रकृष्टा भा-
कायकान्तिर्यस्या इति भैमीविशेषणं च । प्रकृष्टया कायकान्त्या
पापिभिर्दुरालोकं नलमिति वा । दुरालोकं खल, तद्योगे च 'न
लोका-' इति षष्ठीनिषेधाद्दुष्टदुग्भिरिति तृतीया ॥

तयोः सौहार्दसान्द्रत्वं पश्यन्शल्यमिवानशे ।

मर्मच्छेदमिवानच्छे स तन्नर्मोर्मिभिर्मिथः ॥२०६॥

तयोरिति ॥ स तयोर्मैमीनलयोः सौहार्दं सान्द्रत्वमन्योऽस्य-
नुरागोक्तं पश्यन्शल्यमिव हृदि नाराचव्यधमिवानशे प्राप ।

१ 'भाण्डा—' इति पाठे—'भण्डानामिदं भाण्डं तच्च तदकाण्डं
ताण्डव वा' इति व्याख्येयम्—इति सुखावबोधो ।

तत्तुल्यदुःखोऽभूदित्यर्थः । तथा—मिथोऽन्योन्यं तयोर्मोर्मिभिः
क्रीडाकल्लोलैः प्रीत्यालिङ्गनचुम्बनादिभिरनुभावैः कृत्वा मर्मच्छे-
दमिव प्राणहरणशरीरावयवकर्तृनमिवानच्छे प्राप । सौहार्दसान्द्र-
त्वस्य कारणत्वादालिङ्गनादिनर्मणश्च कार्यत्वाच्च पौनरुक्त्याशङ्का ।
सौहार्दम्, युवादिस्वाङ्गावेणि 'हङ्ग-'' इत्युभयपदवृद्धिः ॥

अमर्षादात्मनो दोषात्तयोस्तेजस्वितागुणात् ।

स्प्रष्टुं दृशाप्यनीशस्तौ तस्मादप्यचलत्कलिः २०७

अमर्षादिति ॥ कलिरमर्षाद्वैमीनलप्रीतिनर्मासहनशीलत्व-
रूपादोषात्, तथा—आत्मनो महापातकादिरूपादोषाद्वात्मिका-
श्रयणाशक्तेः, तथा—तयोर्मैमीनलयोस्तेजस्वितागुणात्कायकान्ति-
रूपादुणात्सौन्दर्यातिशयात्क्षेत्रज्ञेजसश्चाधर्पणीयस्वरूपादुणादित्ये-
वंहेतुत्रयात्तौ भैमीनलौ न परं मनसा किं तु दृशापि नयनरश्मि-
नापि स्प्रष्टुमनीशोऽसमर्थः । किं पुनर्हस्तादिना, एवंभूतो यतोऽत-
स्तस्माज्जलावासात्प्रासादादपि सकाशात्स कलिरचलन्निरगतः । एवं-
विधौ तौ दृष्ट्वा तत्रापि प्रवेष्टुमशक्तस्ततोऽपि प्रस्थित इत्यर्थः ।
अन्योपि मलिनस्तेजस्विनं दृष्ट्वा वीक्षितुमप्यशक्तस्ततः पलायते ॥

अगच्छदाश्रयान्वेषी नलद्वेषी स निश्चसन् ।

अभिरामं गृहारामं तस्य रामसमश्रियः ॥२०८॥

अगच्छदिति ॥ नलद्वेषी नलद्वेषपरः, अतएव तत्पराभावार्थ-
माश्रयान्वेषी निवासं मृगयमाणः कुत्रचिदपि तदलाभादुःखाद-
मर्षेण च निश्चसन्स कलिः रामेण श्रीरामेण समा तुल्या श्रीः शोभा
संपद्यत तस्य नलस्याभिरामं वृक्षादिसमृद्धिमत्त्वाद्गमनीयं गृहा-
रामं प्राप्तादसमीपवर्ति क्रीडावनमगच्छत् । समीपे स्थितौ क्रिय-
माणायां नलदोषविचारः सुशक्त इति गृहारामं प्राप्तवानित्यर्थः ।
श्रीरामसाम्येन नलस्य पाविष्यं सौन्दर्यं संपदाधिक्यं भाविराज्य-
परित्यागश्चेति सूचितम् । तदानीं रामस्य भावित्वे कव्यपेक्षया-
भूतत्वात्प्रवाहस्यानादितया वा भूतत्वादुपमा युक्तेवेति ज्ञेयम् ॥

रक्षिलक्षवृत्तत्वेन बाधनं न तपोधनैः ।

मेने मानी मनाक्तत्र स्वानुकूलं कलिः किल २०९

रक्षीति ॥ कलिनत्र पुरे रक्षिणां रक्षकाणां लक्षं संघस्तेन
यद्वृत्तत्वं परिवेष्टितत्वं तेन हेतुना प्रवेष्टुमप्यशक्यत्वात्तपोधनैः
कृत्वा न बाधनं बाधयतीति बाधनमेवंविधं न भवति तापसानां
तत्र प्रवेशाभावात्तापसनिमित्तस्वबाधारहितम्, अत एव—मनाक्
इत्येत्स्वानुकूलं स्वस्मै हितम्, एवंविधं मेने । विशेषणबलाद्विशे-
ष्याक्षेपात्तमारामं स्वहितं मेन इत्यर्थः । यतो—मानी अभिमान-
वान् । नलपराभवाद्यं तत्रैव निवासवाञ्छां दधारेत्यर्थः । किल
प्रसिद्धौ । रक्षिलक्षवृत्तत्वेनैव बाधकम्, न पुनस्तपोधनबाधकम् ।
अतस्तत्र पुरे तमाराममेव मनाक् स्वहितं मेन इत्यर्थः । रक्षक-
बाधने सत्यप्यदृश्यतापि स्वस्य प्रवेष्टुं शक्यत्वाच्च तपोधनबा-
धन इति मनागित्युक्तम् । एवं संकटे किमित्यवाप्सीदित्यत
आह—यतो मानी । अभिमानसाधनाय संकटमपि मानिनः स-
हन्त इत्यर्थ इति वा । रक्षकवृत्तत्वेन मुनिकर्तृकं बाधनं मनागपि
तत्रारामे नास्तीति तं स्वानुकूलं मेन इति वा ॥

दलपुष्पफलैर्देवद्विजपूजाभिसंधिना ।

स नलेनार्जितान्प्राप तत्र नाक्रमितुं द्रुमान् ॥२१०॥

दलेति ॥ स कलिस्तत्रोद्यानवने दलैः पद्मैः पुष्पैः फलैश्च कृत्वा देवानां द्विजानामतिथीनां च पूजा तद्विषयेणाभिसंधिनाशयेन कृत्वा देवद्विजपूजैवाभिसंधिराशयो यस्यैवंविधेन वा दलादिभिर्देवपूजां कर्तुं कामेन नलेनार्जितानारोपितानाम्राविद्रुमानाक्रमितुमारोद्दुमाश्रयितुं च न प्राप । तेषां धर्मोपयोगित्वात्, स्वस्य च पापकृपात्तानाश्रयितुं नाशकदित्यर्थः ॥

अथ सर्वोद्भिदासत्तिपूरणाय स रोपितम् ।

विभीतकं ददर्शकं कुटं धर्मोऽप्यकर्मठम् ॥ २११ ॥

अथेति ॥ अथ स कलिर्धर्मं धर्मकार्यं विषयेऽकर्मठमकर्मशूरमपि पद्मादीनां देवाद्यनुपयोगाद्भूमिकार्यान्हमपि सर्वेषामुद्भिदां वृक्षानामात्मैः सान्निध्यस्य पूरणाय वृक्षलतागुल्माद्विजानमशस्तीति कीर्तिपूर्तिमात्राय तत्रोद्याने नलेनारोपितमेकं सर्ववृक्षाम्-तिपूरणस्यैकेनैव कृत्वादेकसंख्यं विभीतकं कुटं वृक्षं ददर्श । 'अनोकहः कुटः शालः' इत्यमरः । कर्मणि घटत इति 'कर्मणि घटोऽण्' । 'कर्मशूरस्तु कर्मठः', 'उद्भिदन्तरुगुल्माद्याः' इत्यमरः ॥

स तं नैपधर्माधस्य निकटं निष्कुटध्वजम् ।

बहु मेने निजं तस्मिन्किरालम्बनं वने ॥ २१२ ॥

स इति ॥ स तस्मिन्वने नैपधर्माधस्य निकटं समीपवर्तिनं निष्कुटस्य गृहारामस्य ध्वजं लाप्यनभूतम्, अथच—उच्चोच्चतर-त्वाच्चजमिव तदप्रस्थित्या नलदर्शनवशात्तदीयोपविचारोपाय-भूतं तं विभीतकं निजं स्वीयमालम्बनमाधारं बहु मेने । 'गृहारामास्तु निष्कुटाः' इत्यमरः ॥

निष्पदस्य कलेस्तत्र स्थानदानाद्विभीतकम् ।

कलिद्रुमः परं नासीदासीत्कल्पद्रुमोपि सः ॥ २१३ ॥

निष्पदम्येति ॥ तत्र पुरे वने च निष्पदस्याध्वरहितस्य कलेः स्थानदानास्त्वेनैव तदाधारभूतत्वात्स्य विभीतकः केवलनि-वासभूतत्वात्कलिद्रुमः कलिर्मेघवन्धी द्रुमः परं केवलमासीदिति न । किंतु कलिं प्रत्यभिलाषपूर्णाकल्पद्रुमोऽप्यासीत् । अन्योपि निराश्रयस्याश्रयदानात्कल्पद्रुमत्वेन व्यपदिश्यते । 'भूतावासः कलिद्रुमः' इत्यमरः ॥

पापिनापि कलिना विभीतकः स्थानं प्राप्तमित्यत्र हेतु-मुपेक्षते—

ददौ पदेन धर्मस्य स्थातुमेकेन यत्कलिः ।

एकः सोपि तदा तस्य पदं मन्येऽमिलत्ततः ॥२१४॥

ददाविति ॥ यद्यस्मादेतौ कलिः प्रवाहानादितयाऽतीते क-लिपुगसमये धर्मस्यैकेन पदेन चतुर्थोऽनेन स्थानं ददौ । ततस्त-स्मात्तदा नलराज्यसमये कृतपुगे स विभीतकोप्येक एव तस्य

कलेः पदं चरणः, अधच—स्थानम्, अमिलत्संज्ञात इत्यहं मन्ये । 'कृतं कर्म युज्यते' इति न्यायेन कालास्तरे यावद्दत्तं तावदेव त-दानीं तेन लब्धमित्यहं मन्ये इत्युपेक्षा धर्मस्य संबन्धमात्रवि-वक्षया षष्ठी ॥

उद्भिद्विरचितावासः कपोतादिव तत्र सः ।

राज्ञः साम्रेर्द्विजादस्मात्संतापं प्रापदीक्षितात् ॥२१५॥

उद्भिदिति ॥ तत्रोद्यान उद्भिदि वृक्षे विभीतके विरचित आवासः स्थितिर्येन सः कलिः साम्रेरग्निहोत्रवतो द्विजाश्चक्षियात्, तथा—दीक्षितास्वीकृताग्निहोत्रदीक्षादस्माद्वाज्ञोऽभिपेकादिगुणयु-क्ताल्लास्यकाशास्यस्यक् त्रासं महाशापनिग्रहं प्राप । 'राज्ञो द्वि-जात्' इत्येताभ्यां स्वाभाविकं निग्रहे सामर्थ्यं सूचितम् । 'साम्रे-दीक्षितात्' इत्येताभ्यां च तपोजनितं शापं सामर्थ्यं सूचितम् । एवंविधोऽयं समीपस्थितं मां निश्चयेन ज्ञास्यति, शापं च दास्य-तीयन्तमेहद्वयं प्रापेत्यर्थः । अग्निहोत्रिणो नलस्य संबन्धिनः कृतयज्ञदीक्षात्तस्मादतिप्रसिद्धाद्विजाद्वाङ्मनाहीतमापुरोधसः स-काशाद्वयं प्राप । नलाग्निहोत्रपरिचर्यायं तत्र यतमानास्त्वयमप्य-ग्निहोत्रादिदीक्षायुक्ताश्च गौतमापुरोधसः सकाशाद्गीत इत्यर्थे इति वा । कस्मादिव—कपोतादिव । यथा—अग्निमहिताद्भारभक्षिणः, तथा—दीक्षिताकपोतानाम्ने द्विजाभक्षिणः सकाशाद्दृष्टे विरचिता-वासः काकादिः पक्षी पुरुषो वा वृक्षारुढो वृक्षाधःस्थायी वा भयं प्रापत्पूर्वं कदाचित्, तथेयुपमा । स यथा प्राप्नोति, तथेत्यर्थः । अग्निः कपोतजटरमन्तःप्रविष्टोऽन एव सज्जितना पाषाणकणि-कापि जीर्यत इत्येतिहासः । साम्रेरङ्गारभक्षिणः कपोतविशेषो ह्यङ्गा-रामभक्षयति । उद्भिदा नृगकाष्ठादिना निर्मितगृहः पुरुषोऽयुक्ता-रिनेत्रास्त्वोपवेशमात्रेण गृहदाहाद्यनिष्टसूचकाद्गृहोपरि विलोकि-ताकपोताद्दृक्पक्षिणः सकाशाद्यथा भयं प्राप्नोति तथासावपि । ... कपोतो हि गृहं प्रविष्टोऽनिरष्टमूषकः । एवमज्जतकर्मणो-ऽतिमूलाच्च वृक्षादिरोहिणो दृष्टाकपोतात्तद्वृक्षार्थो पक्षी नरो वा स्वस्यापि भक्षणशक्त्या शाखापननशक्त्या वा यथा विभेति तथेत्यर्थः । एवं यथामति व्याख्यातव्यम् ॥

विभीतकमधिष्ठाय तथाभूतेन तिष्ठता ।

तेन भीमभुवोऽभीकः स राजर्षिर्धर्षि न ॥ २१६ ॥

विभीतकमिति ॥ विभीतकमधिष्ठायान्ध्रिय तथाभूतेन ति-ष्ठता तस्य धर्मोपयोगाभावाद्भयराहित्येन स्थितवता, अथ च—तादृशतलदर्शनात्पूर्वोक्तप्रकारेण विभ्यता मना स्थितेन कलिना भीमभुवोऽभीकः भस्याः कामुकः स राजा चात्मावृषिश्च राजर्षेपि धर्मप्रधानत्वान्मुनितुल्यो नलः तादृशं न पराभूतः । अपराभवे राजर्षिर्वमेव हेतुः । अथच—विभीतकतुल्यं तरुमाश्रित्य तिष्ठता, तथा अतिमहता भूतेन भुतत्वं प्राप्तेन केनचित्प्रेतेन पिशाचेन भीमाया भयानकाया भूमे रणभुमे रुद्रभुमेवां हेतोरभीको भ-यरहितो राजर्षिर्धर्मिको न पराभूयत इत्युच्यते । भीमां भूमि-मनाइत्य निर्भय इत्यनादरे षष्ठी ॥

तमालम्बनमासाद्य वैदर्भीनिपधेशयोः ।

कटुपं कलिरन्विष्यभ्रवान्मीढन्सरान्बहून् ॥ २१७ ॥

१ 'निःस्पन्दस्य' इति पाठः—'स्पन्दमात्रमपि गन्तुमसमर्थस्वेति व्याख्ये-यम्' इति सुखावबोधः । २ 'स्थानमिति पाठेपि स एवायं—' इति सुखावबोधः ।

तमिति ॥ कलिः तं विभीतकमालम्बनमाश्रयमासाद्य प्राप्य
वैदर्भीनिषधेशयोः कलुषं पापाचरणमन्विष्यन्, गवेपयितुमित्यर्थः ।
बहुन्वत्सरानवासीत् । दोषसंस्पर्शनेन विना तयोः पराभवेऽशक्त-
त्वाद्दोषपरीक्षार्थं बहुकालं तत्रैव स्थित इत्यर्थः । अन्विष्यन्हेतौ
ज्ञाता । अवासीत्, वसेर्लेङि सिचि 'वदन्नज-' इति वृद्धौ 'सः'
स्वार्धधामुके' इति तत्त्वम् । वत्सरान्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

यथासीत्कानने तत्र विनिद्रकलिका लता ।

तथा नलच्छलासक्तिविनिद्रकलिकालता ॥ २१८ ॥

यथेति ॥ तत्र कानने तस्मिन्नुद्याने यथा येन प्रकारेण विनि-
द्रकलिका विकसितकोरका लता वह्नी आसीत्, तथा तेन प्रका-
रेण नलस्य छले आसक्तिरभिनिवेशमद्वा द्विगतनिद्रो जागरूकः
सावधानः कलिलक्षणः कालः समयो यत्र तद्भावस्तथा सापि
वह्नी आसीत् । विकसितकोरकवह्नीसंबन्धस्तस्योद्यानस्य यथाऽभूत्,
तथा सदा (जाग्रत्) कलिसंबन्धोऽप्यभूदित्येतावन्मात्रेण श्लेषमात्रेण
घोषमम् । नलच्छलनार्थं, नलदोषान्वेषणार्थं च जागरूकः स
कलिस्तप्राधासीदित्यर्थः ॥

एवं कलेरवस्थानं निरूप्य द्वापरस्यावस्थानमाह—

दोषं नलस्य जिज्ञासुर्वभ्राम द्वापरः क्षितौ ।

अदोषः कोपि लोकस्य मुखेस्तीति दुराशया ॥ २१९ ॥

दोषमिति ॥ लोकापवादरूपमभिधानिरूपं वा नलस्य दोषं
जिज्ञासुर्द्वापर इत्यष्टमानया दुराशया क्षितौ वभ्राम । इति
किम्—लोकस्य मुखे जनवातायामदोषो दोषरहितः कोपि नरो
नास्ति, सर्वो जनो यं निर्दोषमाह तादृशः पुरुष एव नास्तीति
मलस्यापि कंचिद्दोषं कोपि वदित्यतीति । 'न दोषः' इति पाठे—
लोकोक्तावलोपो दोषो नास्ति, अपितु प्रायेण भविष्यतीति दुरा-
शयेति काष्ठा संभावनपरत्वेन व्याख्येयम् । दोषं 'न लोका-'
इति पठ्यनिषेधः ॥

अमुष्मिन्नारामे सततनिपतद्दोहदतया

प्रसूनैरुभित्रैरनिशममृतांशुप्रतिभटे ।

असौ बद्धालम्बः कलिरजनि कादम्बविहग-

च्छदच्छायाभ्यङ्गोचितरुचितयालाञ्छनमृगः २२०

अमुष्मिमिति ॥ असौ कलिः श्यामपक्षहंसजातीयाः काद-
म्बविहगाः कलहंसख्याः पक्षिविशेषास्तेषां छदाः पक्षास्तेषां
छायायाः कान्तैरभ्यङ्ग उचिता योग्या तैलाभ्यङ्गेनेव स्वसंस्पर्-
शमात्रेण श्लैष्म्यातिशयकारिणी श्यामतरा हविः कान्तिर्यस्य तस्य
भावस्तथा तया कृष्णवर्णतया च चन्द्रलाञ्छनमृगः कलङ्कमृगोऽ-
भूत् । किंभूतः—सततं सदा निपतक्षिप्यमाणो धूपादिर्दोहदो
यत्र तस्य भावस्तथा तयानिशं सदा उभित्रैर्विकसितैः प्रसूनैर्माल-
स्यादिसितपुष्पैः कृत्वोच्चलत्वादानन्ददायित्वाच्चासृतांशोश्चन्द्रस्य
प्रतिभटे प्रतिस्पर्धिति चन्द्रतुल्योऽमुष्मिन्पूर्वोक्त आरामे नलोद्याने
बद्धः कृत आलम्बो वासो येन सः । चन्द्रे हि कलङ्केन भवितव्यम् ।
तत्स्थाने कलिरेवाभूदिति । निर्दोषे नलोद्याने । एतेन कलिरेव

दूषकोऽभूदित्युक्तम् । तत्र न्यवासीदित्यर्थः । पुष्पफलानामा-
कालिकसमृद्धये वृक्षेषु वृक्षायुर्वेदोक्तो धूपादिर्दोहदः कियते ।
यथा—चम्पके पिण्याकादिजलक्षेपः, बकुले सुन्दरीगण्डूषजलम-
दिरासेकः, रक्ताशोके च तरुणीचरणप्रताडनमित्यादिः ॥

स्फारे तादृशि वैरसेनिनगरे पुण्यैः प्रजानां धनं
विघ्नं लब्धवतश्चिरादुपनतितस्मिन्किलाभूत्कलेः ।

एतस्मिन्पुनरन्तरेऽन्तरमिथानन्दः स भैमीनला-

वाराजं व्यधित स्मरः श्रुतिशिखावन्दारुचूं धनुः २२१

स्फार इति ॥ स्फारे विशालतरे तादृशि वक्त्रप्रकारेण धर्म-
बहुले स्फारत्वेपि सर्वत्र धर्मपूर्णं वैरसेनिर्नलस्तस्य नगरे प्रजानां
पुण्यैर्हेतुभिर्घनं भूयांसं विघ्नं लब्धवतः प्राप्तवतो निराश्रयस्य
कलेस्मिन्नलोद्याने चिराद्बहुकालं नलदोषगवेपणार्थमुपनतिरव-
स्थितिः किलाभूत् । किलेति पुराणादौ श्रूयत इत्यर्थः । प्रजानां
पुण्यैः स्फारे व्याप्त इति वा हेतुगर्भं विशेषणम् । एतस्मिन्नन्तरे-
ऽवसरे पुनरन्योन्ययोगमेलनादन्तर्मेनस्यमिथानन्दः प्राप्तनिःसी-
महर्षः स प्रसिद्धप्रभावः स्मरो भैमीनलावाराजं सेवितुं सुतरां
पीडयितुं वा धनुः श्रुतिशिखा कर्णोर्ध्वदेशास्तां वन्दारुः स्पर्शिनी
चूडा अग्रभागो यस्यैवंविधमाकर्णपूर्णं व्यधित चकार । भैमीनलौ
नगरं प्राप्नोति सुरेषु स्वर्गतेषु, कलौ च वनालस्थिति सतीतरेतरानु-
रागातिशयेन चिरचिरहिणाष्विव सस्पृहौ स्मराराधनं चक्रतुरिति
भावः । अनेनोत्तरसर्गं संभोगारम्भवर्णनरूपा संगतिः सूचिता ।
कलिकर्तृकपराभवस्य भविष्यत्वाच्चायकापकर्षस्यावर्णनीयत्वाच्च
स नोक्तः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

यातः सप्तदशः स्वसुः सुसदृशि च्छिन्दप्रशस्तेर्महा-

काव्ये तद्भुवि नैपथीयचरिते सर्गो निसर्गोऽञ्जलः १७

श्रीहर्षमिति ॥ एककर्तृकत्वात्स्वसुर्भगिन्याश्छिन्दस्य राज-
विशेषस्य प्रशस्तेर्षणनाग्रन्थस्य सुसदृशि तत्तुल्ये तद्भुवि श्रीहर्ष-
रचिते सप्तदशानां पूरणः स्वभावसुन्दरः सर्गः समाप्तः । छिन्दप्र-
शस्तिरपि ग्रन्थो मया कृत इति सूचितम् । सोदर्याश्च तुल्या भ-
वन्ति । 'छिन्दःप्रशस्तेः' इति पाठे—छिन्दोबन्धक्रमस्वरूपनिरूप-
णपरस्य ग्रन्थस्येत्यर्थः । सप्तदश इति 'तस्य पूरणे-' इति षड् ।
तद्भुवि भाषितपुस्तकम् ॥

इति श्रीबेदरूपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितारमजनारायण-
चिरञ्जिने नैपथीयप्रकाशे सप्तदशः सर्गः ॥

१ द्विपुस्तकानुरोधेनेत्यं लिखितम् । पञ्चपुस्तकेषु तु—

श्रुति श्रुतिशिरामचन्द्रचिरञ्जितायां नैपथनरिनभावद्योतनिकायां सर्वान-
वकाशपर्यायां सप्तदशः सर्गः' इति लिखितं दृश्यते । पुस्तकानि तुभयवि-
धान्यपि प्राचीनानि दृश्यन्ते ।

अष्टादशः सर्गः ।

सोयमित्थमथ भीमनन्दिनीं
दारसारमधिगम्य नैपधः ।
तां तृतीयपुरुषार्थवारिधेः
पारलम्भनतरीमरीरम् ॥ १ ॥

सोयमिति ॥ सर्गसंगतिरुक्तैव । सोऽयमुक्तसौन्दर्यादिगुणप्रभावो नल इत्यमुक्तप्रकारेण शैलोक्यनायकमक्षं दारसारं स्त्रीरक्षभूतां तामिन्द्रादिभिरप्यभिलष्यमाणां भीमनन्दिनीमधिगम्य तृतीयपुरुषार्थवारिधेः कामरूपदुरवगाहनलघेः संबन्धिनीं पारलम्भनतरीं परतीरप्रापणनौकारूपां तां भैमीमरीरमद्रमयामास । तादृश्या बिना कामपुरुषार्थपारं कामशास्त्रोक्तानारतपारं न प्राप्यत इत्यनेन सौन्दर्यानिर्णयः सूचितः । अन्यापि तरी वारिधेः पारं प्रापयति । 'तारणतरीम्' इत्यपि पाठः । अरीरम्, रमेण्यन्ताल्लुकि चलि सन्वद्वावादिर्वादि ॥

अनुरागातिशयादहोरात्रं तत्संयोगे दोषमाशङ्क्य परिहरति—

आत्मवित्सह तथा दिवानिशं
भोगभागपि न पापमाप सः ।
आहता हि विषयैकतानता
ज्ञानधौतमनसं न लिम्पति ॥ २ ॥

आत्मविदिति ॥ स नलमया सह दिवानिशं भोगभाक् सन्नपि दिवामथुननिषेधातिक्रमजनितं पापं नाप । यतः—आत्मविजीवशब्दाभेदवृद्धिमात्रं । उक्तमर्थं युक्त्यन्तरेण द्रढयति—हियस्मादाहता कृत्रिमा विषयैकतानता स्वकचन्दनादिविषयपरता ज्ञानेन परमात्मज्ञानेन धौतं क्षालितं कामक्रोधादिमलिनं मनो यस्य तं पुरुषं न लिम्पति पापसंस्पर्शिनं न करोति । स्वाभाविकी हि विषयपरता पापासज्जिनी, परमात्मज्ञानवतश्च सा न भवति किंतु भोगापूर्वैकमक्षयार्थमेव सा (स) विषयपरतामङ्गीकरोति । आहार्यां विषयपरता ब्रह्मज्ञानिनं पापिनं न करोतीत्यात्मविषयपापं नापेति युक्तमेवोक्तमित्यर्थः । विषयपरताया आहार्यैषे दोषाभावाद्द्विवारात्रं तथा सह चिक्रीडेत्यर्थः । दिवानिशम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

दिवानिशं भोगे राज्यरक्षणं कथं जातमित्यत आह—

न्यस्य मन्त्रिषु स राज्यमादरा-
दाराराध मदनं प्रियासखः ।
नैकवर्णमणिक्कोटिकुट्टिमे
हेमभूमिभृति सौधभूधरे ॥ ३ ॥

न्यस्येति ॥ स नलो मन्त्रिषु राज्यं न्यस्य नैकवर्णमणिकुट्टिमे

१ 'नन्दनाम्' इति पाठो जीवानुसुखावबोधार्थमनतः । २ अमिन्मर्मैर्योदनावृत्तम्—इति जीवानुः । ३ यद्यपि बहुषु प्राचीनपुस्तकेषु 'दिवा-रात्रम्', इति पाठ उपलभ्यते परं च "अत्रतुर—" (५।४।७७) इति पाणि-निमुद्रणेन रात्रिदिवेति निपातनात् 'रात्रिदिवम्' इति टीकाकर्तुमिः प्रयोज-न्यम् ४ 'सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽन्तरन्यासः' इति जीवानुः ।

मानावर्णरत्नसमूहबद्धभूमिके, तथा—हेमभूमिभृति सुवर्णभूमि-चारिणि सौधभूधरे प्रासादरूपायुक्ते पर्वते प्रियासखः सन् मदन-मादरादासक्त्या आराराध सिपेवे । प्रियासख इत्यालम्बनवि-भावः, कामस्य धर्मविषयत्वं च प्रसूति । नैकवर्णैर्यादिविशेषण-सामर्थ्याद्भूधरो हेमाद्रिः सौधभुवं धरति । नक्तप्रासादाकारेण परिणतेऽनेकवर्णमणिकुट्टिमे हेमः सुवर्णस्य भूमिभृति पर्वते हे-माद्रौ प्रासादसौन्दर्यमुच्चत्वं च सूचितम् । इत आरभ्य 'तत्र सौध-' इति यावन्महाकुलकम् ॥

वीरसेनसुतकण्ठभूषणी-
भूतदिव्यमणिपङ्क्तिशक्तिभिः ।
कामनोपनमदर्थतागुणा-
द्यस्तृणीकृतसुपर्वपर्वतः ॥ ४ ॥

वीरसेनेति ॥ यः सौधभूधरो वीरसेनसुतस्य नलस्य कण्ठ-भूषणीभूता दिव्या मणयस्तेषां पङ्क्तिर्द्यौतकलञ्जोत्तमचिन्ताम-णिमाला तस्याः शक्तिभिरलौकिकसामर्थ्यैः कृत्वा कामनयाऽभि-लापमात्रेणोपनमन्तः संनिहितीभवन्तो नलेनाग्रेण वा लभ्यमाना इष्टा अर्थाः पदार्था यत्र तद्भावमन्ता सर्व गुणस्तस्माद्देतोस्तृणीकृतः सुपर्वणां देवानां पर्वतो मेरुर्नमः । सर्वाथैवायिचिन्तामणिरत्नस्य मेरावत्र च विद्यमानत्यागो मेरुतुल्य इत्युपमा । अत्र बहुना वि-न्तामणीनां सद्भावात्ततोऽप्याधिक्यं वा ॥

भूपितं यदुदरान्तरं चिरं
मेचकैरगरुसारदारुभिः ।
जालजालधृतचन्द्रचन्दन-
क्षोदमेदुरसमीरशीतलम् ॥ ५ ॥

भूपितमिति ॥ मेचकैः इयामलैरगरुसंज्ञकैः सारैः श्रेष्ठैर्दारुभिः काष्ठैश्च यदुदरान्तरं यदीयो गर्भभागः भूपितं वापितम् । यदुदरान्तरभूषार्थं दृढमार्मरैरपितपरिमलमित्यर्थः । तथा—भूप-जमन्तापत्याजनाय जालप्रकारेषु जालजालेषु सर्वेषु गवाक्षेषु जा-लानां वा जालेषु गवाक्षमहेषु घृतः स्थापितः चन्द्रचन्दनक्षोदः कर्पूरचन्दनचूर्णं तेन भेदुरः पुष्टमरुपशीतशालिशिरतरः परिमल-बहुलश्च यः समीरो वायुस्तेन शीतलं शीततरम् । सर्वेभ्येत उद्गो-परविभावाः । जालजालेति प्रकारे द्विरुक्तिः, पठ्यमानो वा ॥

कापि कामशरवृत्तवर्तयो
यं महासुरभिर्तलदीपिका ।
तेनिरे वितिमिरं सरम्फुर-
होःप्रतापनिकराङ्कुरश्रियः ॥ ६ ॥

केति ॥ महासुरभि चम्पकादिद्रव्यसुगन्धि तलं यामु एवं-विधा दीपिका यं सौधभूधरं कापि भैमीनलालंकृते देशे वितिमिरं विगताम्बुकारं तेनिरे प्रकाशमानगर्भं चक्रुः । किंभूताः—काम-शरवृत्ताः कामवाणवज्रुलाः कामशरेण कर्पूरेण भूपविशेषेण वा वृत्ता निर्वृत्ता भूपकर्पूरगर्भा जनेयमन्मसहरचिता दीपाधार-भूता दृशा यामां ताः । तथा—सरस्य भैमीनलव्यधार्थं स्फुरन्महोः-प्रतापनिकरमस्याङ्कुराणां प्रथमोद्भेदानामिव श्रीः शोभा यासां ताः ।

१ 'यदुदरान्तरम्' इति जीवानुसुखावबोधार्थमनतः पाठः ।

एतादृशदीपिकादर्शनमात्रेण कामोत्पत्तेस्तुत्यरूपत्वाच्च दीपिकाः
कामप्रतापाङ्कुरा इवेत्युपमोपप्रेक्षा । राजनिकटस्था दीपाः कर्पूरा-
दिवृत्तवर्तयः क्रियन्ते । 'पुरसजोभयालाक्षानखाब्जादिजटागदैः ।
समैः समधुभिर्धूपो मतः कामशराभिधः' इति कामशरो धूपः ॥

कुङ्कुमैणमदपङ्कलेपिताः

क्षालिताश्च हिमवालुकाम्बुभिः ।

रेजुरध्वततशैलजस्रजो

यस्य मुग्धमणिकुट्टिमा भुवः ॥ ७ ॥

कुङ्कुमैणेति ॥ यस्य मुग्धानि रमणीयानि मणिकुट्टिमानि
यासु ता भुवो रेजुः । किंभूताः—कुङ्कुमं चैणमदः कस्तूरी च तयोः
पङ्केन कर्दमेन लेपिताः । तथा—जलमध्ये निक्षेपाद्द्वीभूतहिमवा-
लुकाम्बुभिः कर्पूरवासितोदकैः क्षालिताश्च । तथा—अध्वनि न-
लागमनमार्गे तता विस्तारिताः शैलजा हिमवत्समुद्भूतमालत्यादि-
माला यासु । अतिस्नेह्यसौगन्ध्यार्थं पूर्वं कुङ्कुमकस्तूरिलेपः कृतः,
अनन्तरं च तत्पङ्कस्पर्शमिव कर्पूरजलैः क्षालनं कृतम्, तेन
पङ्को गतोऽधिकं च सौगन्ध्यं जातम्, अनन्तरं च भैमीनलचरण-
योर्मुदुतरवान्मणिबद्धभूकाटिन्यपरिहारार्थं मृदुतरशैलजप्रक्षेप इति
पाठकमादर्धक्रमो बलीयानिति पूर्वं कर्पूरोदकैः क्षालिताः पश्चाद्भो-
मयस्थानीयकुङ्कुमकस्तूरीपङ्केन कृताङ्गोद्वर्तनाः, अनन्तरं च धृत-
शैलेयमाला धृतसुन्दरमणिखचित(मणि)भूषणाः सत्यः शुशुभिर
इति वा । 'यत्र' इत्यपि पाठः । 'वालुकांशुभिः' इति पाठे—शु-
भ्रकर्पूरचूर्णैः क्षालिताश्छुरिताः कृतरङ्गमालिका इत्यर्थः । अत्र
शाब्दोपि क्रमो घटते । लेपिताः प्यन्ताञ्जिष्टौ ॥

नैषधाङ्गपरिमर्दमेदुरा-

मोदमार्दवमनोज्ञवर्णया ।

यज्जुवः कचन मूनशययो-

भाजि भालतिलकप्रगल्भता ॥ ८ ॥

नैवेधेति ॥ कचन नलनिद्रास्थानदेशे सूनशयया पुष्परचि-
तास्तरणेन यस्य सौधभूषणस्य संबन्धिन्या भुवो भूमेर्भालस्य लला-
टस्य तिलकस्तस्य प्रगल्भता रमणीयताभाजि धृता । पुष्पशय्या
यज्जमेर्ललाटतिलक इव रेज इत्यर्थः । कीदृश्या—नलाङ्गस्य परि-
मर्देन संस्पर्शेन वरुणस्य वरदानसामर्थ्यान्मेदुरो नितरामधिकी-
भूत आमोदः सौरभं मार्दवं मनोज्ञः सदैवाभ्लातत्वात्सुन्दरो व-
र्णश्च यस्यास्तथा । तिलकोपि कस्तूर्यादिनिर्मितत्वात्सुगन्धिः सुव-
र्णश्च भवति । अथच—यज्जसंबन्धिनि कचन देशे नलाङ्गसंबन्धे-
नामोदविषुक्तया पुष्पशय्यातुल्ययाऽतिमृद्व्या भैम्या भालतिल-
केन या प्रगल्भता प्रकाशमानता सा अभाजि भजिता । संभो-
गवशात्तिलकस्य मृष्टत्वादित्यर्थ इति वा । अभाजि पक्षे 'भजेश्च
चिणि' इति नैलोपः ॥

१ 'समृद्धिर्दस्तुवर्णनादुदात्तालंकारः' इति जीवातुः । २ 'यान्ति
भालतिलकप्रगल्भताम्' इति पाठे—'यस्य भूमयः सूनशयया कृत्वा
भालतिलकप्रगल्भतां यान्तीत्यर्थः' इति सुखावबोधः । ३ 'निदर्शनालंकारः'
इति जीवातुः ।

कापि यन्त्रिकटनिष्कुटस्फुर-

त्कोरकप्रकरसौरभोर्मिभिः ।

सान्द्रमाद्रियत भीमनन्दना-

नासिकापुटकुटीकुटुम्बिता ॥ ९ ॥

कापीति ॥ कापि कचिप्रदेशे यस्य सौधस्य निकटे निष्कुटे
गृहारामे स्फुटन्तो विकसन्तः कोरकप्रकरा मल्लिकादिकलिकास-
मृहास्त्रेयां सौरभोर्मिभिः सौगन्ध्यपरम्पराभिर्भीमनन्दनाया नासि-
कापुटकुटी नासिकापुटरन्ध्ररूपमल्पगृहं तत्र कुटुम्बिता पुत्र-
कलत्रादिसहावस्थायिता सान्द्रं नितरामाद्रियताङ्गीकृता । अल्प-
गृहे बहुकुटुम्बो यथा संमर्देन वसति, तथा भैमीनासिकायां तै-
रुपितमित्यर्थः । वनोपान्तेषु दत्तदृष्टिर्भैमी सकलपुष्पपरिमलं यत्र
प्रत्यहमन्वभूदिति भावः । अथच—भैमीनासापुटकुट्या कुटु-
म्बितासादृश्यं धृतम् । कुटुम्बिनो हि सजातीया भवन्ति । भैमी-
नासाश्वाससौरभतुल्यतां यन्त्रिकटवर्तिवनपुष्पसौरभैर्धृतैत्यर्थः ॥

ऋदुसर्वकृतवृक्षवाटिका-

कीरकृतसहकारशीकरैः ।

यज्जुपः सः कुलमुख्यमाशुगः

प्राणवातमुपदाभिरञ्चति ॥ १० ॥

ऋद्वेति ॥ आशुगो वायुः ऋद्धाः फलपल्लाविसमृद्धिमन्तः
सर्वैरुतवृक्षा वसन्तादिसकलानुसंबन्धिन आश्रयादयो वृक्षा यस्यां
सा, ऋद्धाः सर्वे क्रतवः सर्वे वृक्षाश्च यस्यां वा तस्यां वाटिकायां
कीरैः शुक्लैश्चतुर्पुटैः कृत्वा कृत्तानि खण्डितानि यानि सहकाराणा-
माश्रयवृक्षाणां पुष्पाणि फलानि वा तेषां शीकरैर्मकरन्दविन्दुभिर्नि-
र्वासाविन्दुभिर्वोपदाभिस्तद्रूपैरुपहारैः कृत्वा यज्जुपो यत्सौधसेविनो
नलस्य भैम्या वा यस्य कस्यापि वा प्राणवातं नासाश्वासरूपं
प्राणाख्यं वायुं, यज्जुपो यत्संबन्धी वा वायुरर्थाङ्गैमीनलयोरन्य-
तरस्य वाच्छति स्मापुजन् । उपहारैरुपतिष्ठते स्मेति वा । य-
स्मात्—कुलमुख्यं पञ्चवायुमध्ये प्राणस्यादिभूतत्वात्कुलवृद्धम् ।
कुलवृद्धश्च तदीयैः पूज्यते । आश्रयशीकरानानयन्वायुर्यत्सेविनं
जनं सुखयति स्मेत्यर्थः । सहकारशीकरैरित्यनेन वायोः शैत्यसौ-
गन्धे, अञ्जनीत्यनेन माग्न्यं च सूचितानि । सर्वैरुत्पित्यत्र 'क-
त्यकः' इति प्रकृतिभावः । सहकारेत्यत्र पुष्पे फले वा प्रत्ययस्य
'पुष्पमूलेषु' इति लुपः । 'फले लुक्' । इति वा लुक् । यज्जुप
इति किञ्चन्तात्पठौ, पक्षे इगुपधात्कः ॥

कुत्रचित्कनकनिर्मिताखिलः

कापि यो विमलरत्नजः किल ।

कुत्रचिद्वचितचित्रशालिकः

कापि चास्थिरविधेन्द्रजालिकः ॥ ११ ॥

कुत्रेति ॥ यः सौधः कुत्रचित्कचिप्रदेशे कनकेन निर्मितमखिलं
सूत्रार्थोभागादि यत्संबन्धितः कापि विमलै रत्नैर्जातो रश्चितः ।
तथा—कुत्रचिद्वचिताश्चित्रशाला उपरितनोत्तमगृहविशेषाः पु-
त्रिका वा यत्र । रश्चितेन चित्रेण शालते तच्छीलो वा । कापि

चास्थिराभिरव्यवस्थिताभिर्विधाभिः प्रकाशाभ्यकारादिरूपैः प्र-
कारैः कृत्वा ऐन्द्रजालिकोऽनेकचमत्कारकारी । शालिकेति शाला-
शब्दास्त्वार्थे संज्ञार्थे वा कति 'प्रत्ययस्थात्कात्-' इतीएवम् ।
पक्षे—ताच्छील्यणिन्यन्तास्त्वार्थे कन् । ऐन्द्रजालिकः, 'शिल्पम्'
इति ठक् । 'विधा विधा प्रकारे च' इत्यमरः ॥

चित्रतत्तदनुकार्यविभ्रमा-

धात्यनेकविधरूपरूपकम् ।

वीक्ष्य यं बहु ध्रुवज्जिश्रो जरा-

वातकी विधिरकल्पि शिल्पिराट् ॥ १२ ॥

चित्रेति ॥ यं सांधं वीक्ष्याश्रयानि शयाद्बहु वारंवारं शिरः
ध्रुवन्कम्पयच्छिल्पिनामनिचमत्कारिनावावस्तुनिर्माणनिपुणानां राट्
राजा श्रेष्ठो विधिर्मम्रा विश्वकर्मा वा जरया वृद्धत्वेन वातकी
वातरोम्यकल्पि तर्कितो देवादिभिरिति शेषः । किंभूतम्—चित्र
आलेख्ये चित्राण्याश्रयरूपाणि वा तेषां तेषामनुकार्याणामभिने-
यानां देवर्षिमनुष्यादीनां विभ्रमं विलासं विशिष्टां तत्तद्भान्ति
वाधायीन्युपादयन्त्येवंभूतानि शुक्लनीलपीतादिवर्णवशात्काष्टपा-
पाणरूप्यस्वर्णादिघटितवाहानेकविधरूपाणि नानाप्रकारस्वरूपाणि
रूपकाणि प्रतिमा यत्र । चित्रमाश्रयं तन्वन्ति विस्तारयन्ति चित्रन-
न्ति तादृशानीति पूर्ववत् । अचेतनास्वलीकास्वपि प्रतिमासु चेतन-
त्वादिभ्रमोपादिनिर्माणनेपुणाद्भुतभरकम्पितशिराः शिल्पिराट्पि
ब्रह्मा विश्वकर्मा किमयं जरया निमित्तोद्भूतवानाधिक्यप्रचलित-
ध्रुव इत्युपेक्षित इत्यर्थः । रमणीयतमोऽयमिति भावः । 'वातकी
वातरोमी स्यात्' इत्यमरः । वातकी, मत्स्ये 'वातातीसाराभ्यां
कुक्' इतीतिः कुक् ॥

भित्तिगर्भगृहगोपितैर्जनै-

र्यः कृताद्भुतकथादिकौतुकः ।

मूत्रयन्त्रजविशिष्टचेष्टया-

श्रयैर्मज्जिबहुशालभञ्जिकः ॥ १३ ॥

भित्तीति ॥ यः सांधो भित्तिगर्भं ये गृहा भित्तिभिराच्छादि-
तान्यदृश्यमानविवराणि गर्भागाराणि तेषु तैर्वा गोपितैरदृश्यत्वेन
स्थापितैर्जनैः कृत्वा कृतमद्भुतकथादिकौतुकमाश्रयजनकरमणीय-
गोष्ठीगीतनृत्तवादिवासंभन्धिकौतुहलं येन सः । गर्भगृहस्था-
नामदृश्यमानस्वाङ्गित्य एव गोष्ठादि कुर्वन्ति चित्रमेतदिति
बहिर्वर्तमानानां जनानां कौतुहलं यः करोतीत्यर्थः । तथा—मू-
त्राणां तत्तत्प्रतिमादिसंचारितनन्तूनां यन्त्राश्रयमनादनुपलक्षित-
स्थानरचनाविशेषासूत्ररूपाद्वा यन्त्राज्ञानया विशिष्टयाऽद्भुतया
चेष्टयाऽन्योन्यचुम्बनालिङ्गनतालवृत्तवालज्जनादिचालनक्रियया
कृत्वाश्रयैर्मज्जिबहुशालभञ्जिकोऽनिचमत्कारकारिण्यो बह्वजः शालभञ्जिकाः सु-
वर्णजगदन्तादिनिर्मिताः पुत्रिका यत्र सः । गोपितः, व्यन्ताङ्गिष्टा ॥

तामसीष्वपि तमीषु भित्तिर्ग-

रत्नरश्मिभिरमन्द्रचन्द्रिकाः ।

यस्तपेपि जलयन्त्रपातुका-

सारद्रधुततापतन्द्रिकाः ॥ १४ ॥

तामसीष्विति ॥ यः सौधस्तामसीष्वपि तमीषु तमोबहुलकृ-
ष्णपक्षरात्रिषु भित्तिर्ग रत्नरश्मिभिः कुक्ष्यलक्षितरत्नकिरणैः सु-
वर्णादिषु प्रतिकलितैर्मणिबद्धभूमिकिरणैर्बोऽमम्बा भूयसी च-
न्द्रिका ज्योत्स्ना यत्र । तमोलेशस्याप्यभावात् । तथा—तपेऽप्युष्ण-
बहुले ग्रीष्मर्तापि जलधारासंचारिमण्डपस्तम्भादिरचितजलय-
न्त्रेभ्यः पातुर्कैर्निर्गमनशीलेरासारैर्धारासंपातैर्नर नितरां धुता नि-
राकृता तापजनिता तन्द्रिका मृच्छां निःसंज्ञता येन सः । शीतत्वा-
त्सुखकर इत्यर्थः । तामसी मत्स्यधीवप्रकरणे 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसं-
ख्यानम्' इत्यण् । तन्द्रिका तन्द्राशब्दास्त्वार्थे कति 'केऽणः'
इति ह्रस्वः ॥

यत्र पुष्पशरशास्त्रकारिका-

सारिकाधुपितनागदन्तिका ।

भीमजानिपधसर्वार्थभूमयोः

प्रत्यवक्षत रते कृताकृते ॥ १५ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सांधेऽप्युपितोऽधिष्ठितो नागदन्तः शयनस्थाने
गृहावयवभूतजगदन्तनिर्मितः पतरो यया सा । तथा—पुष्पशरस्य
कामस्य वास्यायनादिप्रणीतं शास्त्रं तस्य कारिकाऽभ्यासबाहुल्या-
त्कामशास्त्रनिर्माणमर्थशब्दं करोति एवंभूता सारिका पक्षिणी भी-
मजानिपधसर्वार्थभूमयोर्भीमीनल्यो रते विषये चुम्बनालिङ्गमादीनां
कृताकृते विहिताविहिते कर्मभूते प्रत्यवक्षतानुकारेणानुसंदधे । आ-
लिङ्गनादीनां बहवो भेदाः कामशास्त्रे निरूपिताः । तत्र किंचिदालि-
ङ्गनं कृतम्, किंचिन्न कृतमित्याद्यप्यदित्यर्थः । अनुवदति स च ।
अनुचकारेत्यर्थः । शास्त्रे श्लोकरूपाः कारिका भवन्ति । यज्ञादीं
ब्रह्मादि कृताकृतान्येक्षको भवति । नागदन्तिका, 'क्षोपाद्विभाषा'
इति करि 'प्रत्ययस्थात्-' इतीएवम् ॥

यत्र मत्तकलविङ्कशीलिता-

श्रीलकेलिपुनरुक्तवत्तयोः ।

कापि दृष्टिभिरवापि वापिको-

त्तंसहंसमिधुनस्सरोत्सवः ॥ १६ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सांधे मत्तः कलविङ्कशृङ्गहृष्टकैः शीलितानां
सुंदुः क्रियमाणानां चुम्बनादिराहित्याजनसमक्षं करणाश्चाली-
लानां प्राश्याणां केलीनां सुरतक्रीडानां पुनरुक्तं वर्तते यत्र, तैर्वा
कृत्वा पुनरुक्तयुक्तं, यथा तथा कापि कस्मिंश्चिदप्रदेशे वापिकाया
उत्तमभूतानि भूषणीभूतानि तत्र वर्तमानानि हंसमिधुनानि
तेषां स्सरोत्सवः सुरतक्रीडा तयोर्भीमीनल्योर्दृष्टिभिरवापारैर्वा
अवाप्यलक्षि । अदर्शनीयः । आर्दा कलविङ्ककैर्दृष्टा, अनन्तरं
च हंसकेलिरिति पुनः पुनः सुरतदर्शनापुनरुक्तिः । 'रताम्ने श्रद्धी-
भूतगात्राणां कामिनां तिर्यगादिभ्योऽङ्गदर्शनं पुनः कामोद्दीपकं
भवति' इति कामशास्त्रातिर्यक्भोगं पश्यतः स्मेति भावः ॥

यत्र वैणववैणवस्वरै-

र्दुर्कृतेरुपवनीपिकालिनाम् ।

१ 'पुनरुक्तिः ॥ पुनरुक्तिवदिति पाठः—उपमानावै वत्प्रत्ययः' इति
मुम्भावबोधा ।

कङ्कणालिकलहैश्च नृत्यतां

कुञ्जितं सुरतकूजितं तयोः ॥ १७ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सौधे संभोगं कुर्वतोस्तयोः भैमीनलयोः सुरत-
कूजितं कण्ठमात्रस्याव्यक्तमधुरस्वरूपं वंशरवैर्वाणाशब्दैः, तथा—
वैणवस्वरैर्वैणुसंबन्धिभिर्गीतैः, तथा—उपवनीपिकालिनामारामव-
र्तिनां कोकिलपदपदानां हुंकृतैः कूजितैः संभुजानाभ्यां ताभ्यां
नृत्यन्तो यत्र दृश्यन्ते तैश्च तौ न दृश्येते तादृशे देशे नृत्यतां स्त्री-
पुरुषाणां कङ्कणादीनां केयूरनूपुरादिभूषणगणानां कलहैरन्योन्यो-
पमदीक्षितशिक्षितैश्च कुञ्जितं मन्दीकृतम् । आच्छादितमित्यर्थः ।
नृत्यन्त्यश्च नृत्यन्तश्च 'पुमान्निषया' इत्येकशेषः । कुञ्जितं 'तत्क-
रोति' इति प्यन्ताश्छिद्रा ॥

सीत्कृतान्यमृणुतां विशङ्कयो-
र्यत्प्रतिष्ठितरतिसरार्चयोः ।

जालकैरपवरान्तरपि तौ

त्याजितैः कपटकुञ्जतां निशि ॥ १८ ॥

सीत्कृतानीति ॥ अपवरान्तरे गर्भगृहमध्ये रतिसरप्रति-
मागृहापेक्षयाऽन्यस्मिन्वा गृहे स्थितावपि तौ भैमीनलौ दिवा
गवाक्षेवपि भित्तिभ्रमादच्छिद्रगृहनिवासवशादन्यानाकर्णनबुद्ध्या
विशङ्कयोः शङ्कारहितयोः ससंभ्रमं कूजनादि कुर्वतोर्यस्मिन्सौधे
प्रतिष्ठितयोः पुरोधसा मञ्जसामर्थ्याश्चेतन्यमवलम्ब्य प्रतिमायां
कृताधिष्ठानयोः रतिसरयोर्ये अर्चं सुवर्णादिरचितप्रतिमे तयोः
सीत्कृतानि नखदन्तजपीशानुभावसूचकानि सीच्छब्दाभिनेयानि
शब्दितानि निशि रात्रौ कपटकुञ्जतामलीकमितिभ्रमं त्याजितैर्जाल-
कैर्गवाक्षैः कृत्वा अमृणुताम् । दिने रजतादिभित्तीनां मणीनां
वा भासा छादितानि जालानि भित्तिस्तस्यानि भवन्ति, रात्रौ तु
रजतादिभित्तीनां तादृशप्रकाशाभावात्ताभिरेव कपटकुञ्जत्वं त्या-
जितानि जालरूपेणैव प्रतीयन्ते । ततश्च प्रतिष्ठासामर्थ्यासंचेतनां
सुरतलोलुपौ रतिसरावपि गवाक्षेषु दिवा जातभित्तिभ्रमाधुभावपि
कुञ्जभ्रमेणाविचार्यैव विशङ्कौ यत्र सुरतं चक्रतुः, जालमार्गेण श-
ब्दसंचाराच्च तत्कूजितानि तौ शुश्रुवतुरिति भावः । पुरोधसो म-
ञ्जप्रभावश्च सूचितः । तण्डुलचूर्णादिमण्डलिसं चित्रमयं वस्त्रं
कपटकुञ्जम् । दिवोष्मप्रवेशमिया गवाक्षेषु चित्रपटा ध्रियन्ते,
रात्रौ च पवनागमनार्थमपनीयन्ते, तथा च दिनवज्रावपि कुञ्ज-
बुद्ध्या विशङ्कं मणितानि चक्रतुरिति वा । अपवृणोत्याच्छादय-
तीत्यपवरो गृहगर्भं पचाद्यच् । 'प्रतिकृतिरर्चा पुंसि-' इत्याद्यमरः ॥

कृष्णसारमृगशृङ्गभङ्गुरा

स्वादुरुज्ज्वलरसैकसारिणी ।

नानिशं श्रुति यन्मुखे पुरा

किन्नरीविकटगीतिशृङ्गुतिः ॥ १९ ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णो वर्णः सारः श्रेष्ठो यस्य तस्य मृगस्य शृङ्ग-
वज्रह्वराऽतिवक्रा बहुभङ्गियुक्ता, तथा—स्वादुः श्रुतिमधुरा, अतः

एव शृङ्गवलाः प्रकाशमानाः शृङ्गारादयो रसास्तेषामुज्ज्वलस्य शृङ्गा-
रूपस्यैव वा रसस्य एकाऽद्वितीया मुख्या वा सारिणी कृत्रिमनदी
शृङ्गाररसपरिपूर्णेत्यर्थः । एवंभूता गाननिपुणानां किन्नरीणां वि-
कटा पञ्चादिसस्वराणामारोहावरोहरीत्या त्रिषमा गीतिगानं तस्या
श्रुतिध्वनिविशेषः तस्य सौधस्य मुखे पुरोदेशेऽनिशं सर्वदा न
श्रुति कदाचिदपि विच्छिन्ना नाभूत् । भैम्याः सकाशाद्गानकला-
शिक्षाहेतोरुच्चतरस्य तस्य सुन्दरे द्वारि आगत्य गन्धर्वकन्या अपि
यत्र सर्वदा जगुरिति भावः । वक्त्रे च ज्ञा(गा)नसद्भावाद्यः सर्वदा
गायतीत्येयुःप्रेक्षा च (मुखशब्देन) सूच्यते । अथ च—मृगशृङ्ग-
वद्वक्रगामिनी, तथा—स्वादुदका, तथा—किन्नर्यो इव किन्नर्यो
भ्रमर्यः कमलबाहुल्यात्तासां श्रेष्ठा गुञ्जनहुंकृतियस्या एवंविधा
विकसत्कमलभ्रमरीमधुगुञ्जनयुता निर्मलजला एका कुल्या यस्य
सौधस्य पुरोभागे कदाचिद्गीतमतीवपि नाश्रुत् । बहुजलं स्थिते-
त्यर्थः । एकविंशे सर्गे (१४४ श्लो०) 'तुङ्गप्रसादवासात्' इत्यनेन
कुल्याया अपि वर्णयिष्यमाणत्वात्प्रकृतेः सौधवर्णनोपयोगित्वादयमर्थः
कविना विवक्षित इति प्रतीयते । 'विकटः सुन्दरे प्रोक्तो विशाल-
विकरालयोः' इति विश्वः । श्रुति, भूते 'पुरि लुङ् चास्ते' इति लृट् ॥

भित्तिचित्रलिखिताखिलक्रमा

यत्र तस्थुरितिहाससंकथाः ।

पद्मनन्दनसुतारिरंसुता-

मन्दसाहसहसन्मनोभुवः ॥ २० ॥

भित्तीति ॥ यत्र सौधे पद्मनन्दनस्य ब्रह्मणः सुतायां सरस्वत्यां
रिरंसुता संभोगाभिलाषस्तद्रूपममन्दं महत्साहसं अविचार्यका-
रित्वं तेन हसन्स्वसामर्थ्यदर्पेण सोल्लासो मनोभूर्योसु ताः, ब्रह्मणः
सुतारिरंसुतायां भोगोत्पादने विषये तद्रूपे वा महत्साहसं काम-
स्यैव, तेन पौरुषदर्पेण सोल्लासस्य कामस्य संबन्धिन्यो वा इति-
हाससंकथाः पुरावृत्ताख्यायिकाः भित्तिषु चित्ररूपेण चित्रकारलि-
खितोऽखिलः क्रमः परिपाटी यासामेवंभूताः सत्यः तस्थुः । ब्रह्म-
पराभवादिकामप्रभावाश्चित्ररूपेण यस्मिन्तिषु लिखिता वर्तन्ते स्मे-
त्यर्थः । ब्रह्मणः सुतारिरंसुतादिकं मत्स्यपुराणादवगन्तव्यम् ॥

पुष्पकाण्डजयडिण्डिमयितं

यत्र गौतमकलत्रकामिनः ।

पारदारिकविलाससाहसं

देवभर्तुरुदटङ्कि भित्तिषु ॥ २१ ॥

पुष्पेति ॥ यत्र सौधे गौतमकलत्रमहत्यां कामयते कामी त-
स्य संभुजानस्य देवभर्तुरेन्द्रस्य पुष्पकाण्डस्य कामस्य लोकत्रयजये
डिण्डिमयितं वाद्यविशेषवदाचरितं पारदारिकस्य परस्त्रीगामिनो
विलासवैभवं सुवर्णादिभित्तिषु रचितसु उदटङ्कि टङ्कैरुकीर्य
लिखितम् । येनेन्द्रोपि पराभूतः तादृशस्य महाप्रभावस्य स्मरस्य
सेवा युवाभ्यामपि नियतं कार्यति सुवर्णैकचित्तभित्तिषु कामो-
दीपनार्थमिन्द्रपारदारिकविलासा यत्र टङ्कैरुलिखिता इत्यर्थः ।

१ 'अत्र गीतिशृङ्गुतेः शृङ्गाररसस्मरणीयत्वेन रूपणाद्रूपकालंकारः'

इति जीवानुः ।

१ अयं श्लोको जीवानुसुखावबोधयोगोनास्ति ।

विण्डिमयितम्, उपमानाकर्तुः कथङ्कन्तांशिष्ठा । परदारान्गच्छति
पारदारिकः 'गच्छतौ परदारादिभ्यश्चक्यः' इति ठक् । उदटङ्क
'टकि बन्धे' इत्यस्मात्कर्मणि चिण् ॥

उच्चलत्कलरवालिकैतवा-

द्वैजयन्तविजयार्जिता जगत् ।

यस्य कीर्तिरवदायति स्म सा

कार्तिकीतिथिनिशीथिनीम्बसा ॥ २२ ॥

उच्चलदिति ॥ उच्चत्वमौन्दर्पादिना वैजयन्ताख्येन्द्रप्राभा-
दस्य विजयेन याऽर्जिता लब्धा सा कार्तिकी कृत्तिकानक्षत्रयुक्ता
तिथिः पूर्णिमा तस्या निशीथिनी रात्रिस्तस्याः स्मृता तद्द्वयुच्चला
यस्य प्रामादस्य कीर्तिः कान्तिरुच्चलतामुद्गीयमानानां कलरवाणां
पारावतानामालिः पङ्क्तिस्तस्याः केतवाद्याजाजगदवदायति स्म शो-
धयति स्म । उच्चले चकारेत्यर्थः । एते कलरवा न भवन्ति, किन्तु
शरच्चन्द्रचन्द्रिकानुल्या कीर्तिरवैतस्येत्यर्थः । 'पारावतः कलरवः'
'स्याप्रासादो वैजयन्तः' इत्यमरः । दायति 'दैप शोधने' इति
भवादिवपूर्वः सकर्मकः, 'लट स्मे' इति लट् । कार्तिकी 'नक्षत्रेण
युक्तः कालः' इत्यणि ङीप्, अत्र कृत्तिकायुक्तो दिवसः कार्तिक
इति भाषितपुंस्कार्त्त्वसंभवेति 'तिथयो द्वयोः' इत्यभिधानात्पुंलि-
ङ्गेन तिथिशब्देन समास स्त्रीलिङ्गस्य समानाधिकरणस्योत्तरपद-
स्याभावात् 'पुंस्कार्त्त्वधारय--' इति सूत्रेण न पुंत्वम् । ततश्च
कार्तिकी चासां तिथिश्चेति समासः ॥

गौरभानुगुरुगहिनीसरो-

वृत्तभावमितवृत्तमाश्रिताः ।

रेजिरे यदजिरेऽभिनीतिभि-

नाटिका भरतभार्गवीमुधा ॥ २३ ॥

गौरैति ॥ गौरभानोश्चन्द्रस्य गुरुगहिन्यां वृहस्पतिभार्यायां
तारायां विषये स्मरजनिनो य उद्भूतभावो गुरुतत्त्वगामित्वादाचार-
त्यागित्वं, चन्द्रतारयोर्विषये स्मरस्योद्भूतभावः कामजनितसामर्थ्या-
तिशयमलक्षणं वा, इतिवृत्तं पुरावृत्तमाश्रिताः प्रतिपादयन्त्यः,
तथा—भरतेन मुनिना प्रणीता भारती भरताख्यो नाट्यवेदस्मृति-
मुधा अमृतरूपाः । भरतोकनाट्यरीत्याऽभिनीयमानाः सत्यः सु-
धाप्राया इति यावत् । एवंभूता नाटिका दशरूपकान्तर्गतचतुरङ्ग-
बन्धविशेषा यस्य सौधस्याजिरेऽङ्गणेऽभिनीतिभिः सारविकाङ्किक-
वाचिकाहार्यभेदभिन्नैश्चतुर्वर्धनैऽभिनीयमानैरभिनयैः कृत्या रजि-
रे । तयोः सरोद्भूतभावस्य मितिः सम्यक्परिच्छिन्तिः सैव वृत्तं
व्यापारोऽस्तीति वा प्रमेयं यत्रैवंविधनाटकादिप्रबन्धमाश्रिता
इति वा ॥

शंभुदारुवनसंभुजिक्रिया-

माधवव्रजवधुविलासयोः ।

गुम्फितैरुशनसा सुभाषितै-

र्यस्य हाटकविटङ्कमङ्कितम् ॥ २४ ॥

शंभ्विति ॥ यस्य सौधस्य हाटकविटङ्कं सुपूर्णघटितकोतपा-
लिका शभोदीरुवने मन्दरसन्दरायां देवदारुवने गौर्या सह दि-
व्यसहस्रवर्षपर्यन्तं या सुरतकीडा, माधवस्य श्रीकृष्णस्य व्रज-
वधुभिर्गोपिकाभिः सह विलासो रामकीडादिः, तयोर्विषय उश-
नसा शुक्राचार्येण गुम्फितैः श्लोकरूपेण प्रयितैः सुभाषितैरतिचम-
त्कारकारितवीनार्थशब्दविशेषैः करणैः कर्तृविशेषाङ्कितं चिह्नितम् ।
हरकृष्णकामविलासार्णकराशरचिनकाव्यश्लोकाः कामोदीरुनाथं
यदीयहाटकविटङ्के टङ्कमङ्कितं इत्यर्थः । 'कोतपालिकायां तु
विटङ्कं पुनर्पुंसकम्' इत्यमरः । विशेषेण टङ्काने बध्यत इति विटङ्कं
पक्षिविश्रमार्थं कुट्वाद्गतिनिर्गमं दारु ॥

अद्भि भानुभुवि दाशदारिकां

यच्चरः परिचरन्तमुज्जगौ ।

कालदेशविषयामहान्स्मरा-

दुत्सुकं शुकपितामहं शुकः ॥ २५ ॥

अद्भिति ॥ यस्मिन्सौधे चरन्तीति यच्चरः शुकः पक्षी शुक-
पितामहं पराशरमुज्जगौ तारम्बरं गायति स्म । किंभूतम्—अद्भि
दिने भानुभुवि सूर्यपुष्पां यमुनायां विषये दाशदारिकां केवले-
कुमारीं योजनगन्ध्यां परिचरन्तं संभुतानम् । अतएव यथा-
क्रमं कालस्य राष्ट्रादेरनिपिदस्य, देशस्य तीर्थदेवस्थानादित्य-
तिरिक्तस्यातिपिदस्य निजशयनागारादेः, विषयस्य परदारादित्य-
तिरिक्तस्य स्वभार्यालक्षणस्य, अवस्थाकालादीनमहमानादर्थेय-
जनकास्मरार्हेतोत्सुकं कामान्तरिकं सोढुमयमर्थमित्यर्थः । पारा-
णिककथ्यमानभारतादिकथाश्रवणमात्रेण प्राज्ञः शिक्षातिशयाद्-
तिमुखरो यद्विहारी कीरस्तादृशीं भारतायुक्तां कथामुच्चैरनुदितवा-
निति भावः । अद्भिन्यादिना कामानुरस्य कालाश्रयवत्त्वं सम-
र्थितम् । अत्रोऽपि यापुरेयंभूतं स्वपितामहमपि निन्दति । 'केवले
दाशधीवरो' इत्यमरः । यच्चरः, अधिकरणे 'चरैः' ॥

नीतमेव करलभ्यपारता-

मप्रतीर्य मुनयस्तपोर्णवम् ।

अप्सरःकुचघटावलम्बना-

त्स्थायिनः कचन यत्र चित्रगाः ॥ २६ ॥

नीतमिति ॥ मुनयः परमात्मज्ञानचतुरा रूपयो यत्र सौधे
कचन कस्मिन्नपि भित्तिभागे चित्रगाश्चित्रे लिखिता वन्तः ।
किंभूताः—करलभ्यं पारं परतीरं यस्य तदावलम्बना नीतमेव लक्ष-
णया संनिहितभाविकलम्बायामसांसि प्रापितप्रायमेव । अथ च—
संनिहितपरतीरमपि तपोरूपं दुस्तरमर्थं समुद्रमप्रतीर्यापरिव-
साप्यानुत्तरीं च तपोविभार्यमिन्द्रेण प्रपितानामप्सरसां रम्भादी-
नामप्युच्चकटिनकुचलक्षणानां घटानामवलम्बनाङ्गारागादाभाराङ्के-
तोः स्थायिनः स्थानं शक्ताः । कुचमर्दनादिसंभोगकारिण इत्यर्थः ।
योऽपि प्रतीर्यमाणं समुद्रं नद्यादि वा तीरं संनिहितेऽपि श्रान्तिव-
शादुत्तरीनुमशक्तः स जलमध्य एव घटादिकमवलम्बनमासाद्य
चित्रलिखित इव निश्चलमिति । कुटेति पाठः—'कुटः कोटे घटे
मेहे' इति विश्वः ॥

स्वामिना च वहता च तं मया

स स्मरः सुरतवर्जनाजितः ।

योऽयमीदृगिति नृत्यते स्म य-

त्केकिना सुरजनिस्वनैर्धनैः ॥ २७ ॥

स्वामिनेति ॥ यस्य सौधस्य संयन्धिना केकिना क्रोहामयूरे-
णेति हेतोर्धनैर्निधिदैर्मुर्जस्वनैर्मृदङ्गध्वनिभिः, अथ च—तैरव-
मेव नृत्यते स्म । इति किम्—योऽयमीदृगद्वादिशकारकारी स
महाप्रभावः स्मरः स्वामिना कान्तिकेयेन प्रभुणा च तदीयमानत्वेन
तं वहता पृष्ठेन धारयता मया मयूरेण च सुरतवर्जनाजित इति ।
चावन्योन्यसमुच्चये । कुमारस्य नैष्ठिकमहाचारिस्वान्मयूराणां च
वर्षतुकामभाजां नेत्रोपान्तरन्प्रमाणेन निर्गच्छतामश्रुमयशुक्रबि-
न्दूनां मधूरीमुखग्रहणमात्रेण गर्भसंभूतेर्लिङ्गसंघर्षणरूपरतपरि-
त्यागो जयहेतुः । मयूराश्च मेघशब्दश्चान्त्या मृदङ्गशब्दं नृत्यन्ति ॥

यत्र वीक्ष्य नलभीमसंभवे

मुद्यतो रतिरतीशयोरपि ।

स्पर्धयेव जयतोरजाय ते

कामकामरमणीवभूवतुः ॥ २८ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सौधे संभोगपरे नलभीमसंभवे नलभैर्यो
वीक्ष्य मुद्यतोः सुरताभिलाषिणोः अथ च—आन्ति प्रामुख्यतोः
तथा—जयतोः सर्वोत्कर्षेण वर्तमानयोः अथ च—नलभैर्यो स्ववशे
कुर्वतोः, रतिरतीशयो रतिकामयोः स्पर्धयेव हर्षयेव जयाय तौ
पराभवितुं ते नलभैर्यो कामकामरमणीवभूवतुः स्मररती अभूता-
म् । संभोगयुक्तौ स्त्रीपुंसौ दृष्ट्वाऽन्यावपि स्त्रीपुंसावुद्गीतस्मरौ भवत
इति तादृशौ भैमीनलौ दृष्ट्वा प्रतिष्ठावशात्तत्र कृतावासौ चेतनौ
रतिकामौ संजातसुरतेच्छौ जातौ, तथा—सौन्दर्यातिशयाद्गतेर्नले
काम इति, कामस्य च भैर्या रतिरिति संजातभ्रमौ च जातौ ।
एवंभूतावतिशयितान्योन्यरागजननाद्गोश्रुतभैमीनलौ यत्र मूर्तो
रतिकामावेवाभूतामिति रतिकामयोर्द्वन्द्वयं जातमित्यर्थः । अय-
मेव च तयोर्जयः । अथ च—स्वसंभोगदर्शनात्तयोरपि संभोगवाञ्छो-
त्पादनाजयः तजयार्थं बुद्धिपूर्वव्यापाराभावास्पर्धयेवेत्युपेक्षा ।
स्पर्धाकारणं तूक्तम् । अथ च—रतिकामसंनिधाने यथा स्त्रीपुंसयोः
संभोगवाञ्छासमुद्यः, तथाऽनयोरपि रतिकामसंनिधानमेव प्रेमर-
सातिशयादन्योन्यसंनिधानमात्रेणैव कामसंमोहः प्रादुरासीदिति
भावः । नलभैर्यो दृष्ट्वा मोहं भजतोः अतएव नलभैमीभ्यामावा
जितावित्यपि ते जेतव्ये इति स्पर्धयेव जयतोरिति यथाश्रुत एव
वा संबन्धः । अत्र सर्वत्राल्पात्तरश्वाङ्गायप्राप्तोपि पूर्वनिपातो
रनेनेले कामभ्रमोदयाच्चलरतिकामपदानां प्राक्प्रयोगस्य, रतीशस्य
भैर्या रतिभ्रमोदयाङ्गीमसंभवारतीशकामरमणीपदानां पश्चात्प्रयो-
गस्य, औचित्यं सूचयतीति ज्ञेयम् । रतिरतीशयोर्विषये स्पर्धयेति
केचित् । ते प्रथमाद्विवचनान्तम् । कामकामरमणीवभूवतुरिति
ध्विः । कुलकम् ॥

तत्र सौभसुरभूधरे तयो-

राविरासुरथ कामकेलयः ।

ये महाकविभिरप्यवीक्षिताः ।

पांसुलाभिरपि ये न शिक्षिताः ॥ २९ ॥

तत्रेति ॥ अथ तत्रोक्तगुणे सौधरूपे सुरभूधरे मेरौ तयोस्ते का-
मकेलय आविरासुः स्पष्टं त्रिदीपिरे । ते के कामकेलयः—महाक-
विभिर्व्यासकालिदासादिभिर्निगूढभावदर्शिभिरप्यवीक्षिता न बु-
द्धिगोचरीकृताः । तेषामपि न स्फुरिता इति यावत् । तथा—
अनेकनरसंभोगचतुराभिः पांसुलाभिः स्वरिणीभिरपि ये न शिक्षि-
ता अभ्यस्ता नानाजारशिक्षोपदेशादपि न ज्ञाताः । एतेनालौकि-
काः कामविलासा वर्णयिष्यन्त इति सूचितम् । 'द्रवकेलिपरीहासाः'
इति केलिशब्दः पुल्लिङ्गोऽपि ॥

पौरुषं दधति योपिता नले

स्वामिनि श्रिततदीयभावया ।

यूनि शैशवमतीर्णया किय-

त्प्रापि भीमसुतया न साध्वसम् ॥ ३० ॥

पौरुषमिति ॥ एवंभूतया भीमसुतया एवंभूते नले विपये
कियत्किंपरिमाणं साध्वसं भयं न प्रापि, अपि तु बहु भयं प्राप्त-
म् । अवाप्त्यर्थं प्रापेत्यर्थः । किंभूते नले—पौरुषं दधति बलिनि ।
किंभूतया—स्वयं तु—योपिताऽबलया । तथा—स्वामिनि आ-
त्मनः प्रभौ राजनि च । स्वयं तु—श्रितोऽङ्गीकृतस्तदीयभावस्त-
दीयत्वं यया नलदासीभूतया । तथा—यूनि तरुणे । स्वयं तु—
शैशवं बाल्यमतीर्णयाऽनतिक्रान्तया वयःसंधौ वर्तमानया । बलिनिः
स्वामिनो राजस्तरुणाच्चाबलया दासीभूतया बालया भयं प्राप्यत
इति युक्तमिति । अत्र च प्रथमसंभोगे किं वा भावीति ईदृशे नले
ईदृश्या तया महद्भयं प्रापीति भावः । सर्वाण्यपि विरोधणानि
हेतुगर्भाणि । अथ च—श्रितो नलविपयो भावो रमणाभिलाषो
यथैतादृश्यापि स्वामिनि भर्तरि नले महद्भयं प्रापि । यतः—
पूर्वाक्तगुणविशिष्टे पूर्वोक्तगुणविशिष्टया चेति । एवंभूतेऽपि नले
एवंभूतया तया साध्वसं कियत्फलमेव प्राप्तम् । यद्बु साध्वसं वर्तत
एव, तथापि किंचित्साध्वसं परित्यक्तम् । यस्मात्—श्रितो नल-
विपयो रमणाभिलाषो यथेति वा । अथ च—श्रितः परिशीलितो
ज्ञातो नलाशयो यया बाल(ला)या मम कण्ठोपभोगं न करिष्य-
तीति निश्चितनलाभिप्राया भयं न प्रापेति भाव इति वा । श्रि-
तोऽनुष्ठितो नलाशयो यया नलभावानुकूलवर्तिन्या प्रथमसंभोगे
पौरुषमवलम्ब्य क्रीडाकान्तुककारी भवति, कान्ता चानुत्तीर्णश-
शवा किमत्र भावीति सभया किंचिदप्यजानानाऽल्लभयं विहाय
प्रियभावानुकूलमाश्रयतीति । एतदनुभवसाक्षिकमिति भावः ॥

हृदानीं लज्जानुभावपूर्वं कामशास्त्रानुरोधेन प्रथमसंभोगक्रम-
माह—

दूत्यसंगतिगतं यदात्मनः

प्रागशिश्रवदियं प्रियं गिरः ।

तं विचिन्त्य विनयव्ययं द्विया

न स वेद करवाणि कीदृशम् ॥ ३१ ॥

दूत्येति ॥ इयं प्राक् विवाहार्थं दूत्येन देवदूतव्यापारेण सं-
गतिं गतं सवन्धं प्राप्तं साक्षाद्दृष्टं नलं प्रियमात्मनो विरहप्रका-

शिनीर्नवमसर्गोका गिरो वाणीरशिश्चवदाभावयामासेति यत्, तं प्रियस्य स्ववचनश्रावणलक्षणं विनयस्य व्ययं नाशं धाष्टर्यं विचित्र-
स्य विशेषेण स्मृत्वा ह्रिया कृत्वा कीदृशं करवाणीति न वेद स्म
नाज्जामीन् । तदानीं मया यदुक्तं तन्महदनुचितं कृतं, तत्प्रति-
क्रिया कीदृशी, प्रकृते चार्थे किं कार्यमिति विनयव्यस्मरणाज्जा-
तया ह्रिया किंकर्तव्यतामृढाभूदित्यर्थः । उत्तमत्वं सूचितम् । उ-
त्तमा हि पूर्वानुचितस्मरणालज्जन्ते । अतीतस्मरणेनापि सहजाभूत्,
प्रारब्धसंभोगानुभवदशायां तु सलज्जय किं वाच्यमिति भावः ।
अशिश्चवत् शृणोतेर्णां चङि द्विर्बचने उपधाह्रस्वये 'सन्वल्लघुनि-'
इति सन्वल्लघवे 'स्ववतिशृणोति-' इत्यभ्यासस्य वेधम् । प्रिय
शृणोतेः शब्दकर्मत्वाण्णां कर्मत्वम् ॥

यत्तया सदसि नेपथः स्वयं

प्राग्वृत्तः सपदि वीतलज्जया ।

तन्निजं मनसिकृत्य चापलं

सा शशाक न विलोकितुं नलम् ॥ ३२ ॥

यदिति ॥ तया सदसि मिलितलोकप्रयममक्षं वीतलज्जया
निलज्जया सत्या सपदि स्वयं परप्रवर्तनाद्यभावेऽप्यात्मनैव वरण-
मालया कृत्वा प्राक् नेपथो वृत्त इति यत्, सा तत्तथा नलवरण-
लक्षणं निजं चापलं धाष्टर्यं मनसिकृत्य विचार्य तदानीं लज्जां
त्यक्त्वा मया महद्वाष्टर्यमव-भित्तमेतदनुचितमिति स्मृत्वा ल-
जातिशयवशात्तदानीं नलं विलोकितुमपि न शशाक । अत्राप्युत्त-
मत्वं सूचितम् । तच्चापलं मनसिकृत्य विशेषेणना प्राप्ता चार्त्ता
लज्जा च तया कृत्वा नलं वीक्षितुं माशकदिति वा । मनसिकृत्य
पूर्ववत् ॥

आसने मणिमरीचिमांसले

यां दिशं स परिरभ्य तस्थिवान् ।

तामसृयितवतीव मानिनी

न व्यलोकयदियं मनागपि ॥ ३३ ॥

आसने इति ॥ अनुरागातिशयादेकासने वर्तमानयोस्तयो-
र्मध्ये स नलो मणिमरीचिभिः खचितोत्तमरत्नप्रसारिकिरणमांसले
व्याप्त आसने सिंहासने (स नलः) यां दिशं परिरभ्य यं सिंहा-
सनप्रदेशमाश्रित्य तस्थिवान्, इयं भैमी तां दिशं मनागपि न
व्यलोकयत् । उपेक्षते—असृयितवतीव ईर्ष्यावतीव । दिशः स्त्री-
त्वादियं मज्जत्रालिङ्गितेति सपत्नीबुद्ध्याऽसृयां कृतवतीव तां नाप-
श्यदित्यर्थः । यतो मानिनी । लज्जाभयाभ्यां नापश्यन्, तत्रेयमु-
पेक्षा । असृयितवती कण्ठद्वयिगन्तान् कवतुः, उगिरवाच्छीप् ॥

हीसरिभिजनिमज्जनोचितं

मौलिदूरनमनं दधानया ।

द्वारि चित्रयुवतिश्रिया तया

भर्तृहृतिशतमश्रुती कृतम् ॥ ३४ ॥

हीति ॥ निरन्तरप्रवाहस्वरूपाङ्गीरूपायां मरिचि निजस्यात्मनो
निमज्जनं तत्सोचितं योग्यं मौलः शिरसो दृष्टं नितरां नमन-

मानाभेनस्त्रीभावं दधानया, तथा—द्वारि गृहद्वारदेशे चित्र-
लिखितयुवतिवत् श्रीः शोभा यस्यास्तथा लज्जाभयाभ्यामभ्यः
प्रवेष्टुमशक्तवत्याऽतिनिश्चलया तत्रैव स्थितया भैम्याऽपि भैम्या-
गच्छेति भर्तुर्नलस्य हृत्तीनामाङ्गानानां शतमश्रुतीकृतं श्रुतमश्रुतं
कृतम् । श्रुतं लज्जाभयाभ्यामनुत्तरदानागमनाच्चाश्रुतमिव कृतमि-
त्यर्थः । नवोढाजातिरियम् ॥

वेश्म पत्युरविशस्य साध्वसा-

द्वेशितापि शयनं न साऽभजत् ।

भाजितापि सविधं न सास्वप-

त्स्वापितापि न च संमुखाभवत् ॥ ३५ ॥

वेश्मेति ॥ सा किमपि भविष्यतीति साध्वसाह्वयाप्युर्वेश्म
न स्वयमविशत् । अनन्तरं सत्या नलेन वा वेशितापि गृहमध्यं
प्रापितापि शयनं नाभजत् । ततोपि सत्या नलेन वा शयनं भा-
जितापि सा सविधं नलमसीपं यथा तथा नास्वपत्, किन्तु दूरत
एव निद्राति स्म । ततोपि सत्या नलेनैव बाह्वापाख्यादिना सविधं
स्वापितापि न च संमुखाऽभवत्, किन्तु शय्यापाश्चपट्टिकावल-
म्बितो पराङ्मुख्येवाभूदित्यर्थः । प्रथमसंभागे मुग्धया जातिरि-
यम् । साध्वसादिनि सर्वत्र । अस्वपत् 'अद्रार्थे-' इति लज्जयट् ।
संमुखा 'स्वाह्वाहोपसर्जनात्-' इति विकल्पात् ङीप् ॥

केवलं न खलु भीमनन्दिनी

दूरमत्रपत नेपथं प्रति ।

भीमजाहृदि जितः स्त्रिया ह्रिया

मन्मथोपि नियतं स लज्जितः ॥ ३६ ॥

केवलेति ॥ भीमनन्दिनी केवलं नेपथं प्रगृह्णत्य दूरं नि-
तरामत्रपत लज्जां प्रापेति न, किन्तु भीमजाहृदि वर्तमानया ह्रिया
लज्जारपया स्त्रिया जितः खलु जित एव सोऽतिप्रसिद्धपराक्रमः
हृद्येव वर्तमानो मन्मथोपि नियतं बहुकालं लज्जितः । अथच—
मनो मज्जाति पीडयतीति मन्मथः पृषोदादिः । एवंविधोपि जितो
लज्जितः संकुचितश्चेति चित्रम् । ह्रियाशास्त्रलक्षिण्याऽतिपीडाकारोपि
कर्मो बहुकालं तामभिभवति स्मिति भावः । अन्यापि स्त्रिया
जितो लज्जते ॥

आत्मनापि हरदारमुन्दरी

यत्किमप्यभिललाप चेष्टितम् ।

स्वामिना यदि तदर्थमर्थिता

मुद्रितस्तदनया तद्व्यमः ॥ ३७ ॥

आत्मनेति ॥ हरदारवद्ग्रीवमुन्दरी सा आत्मनापि स्वय-
मेव यत्किमपि यत्किञ्चिच्चेष्टितं तद्व्यमोचितं कटाक्षश्रीक्षणताभ्यु-
लदानतालवृन्तचालनाद्यभिललापं कर्तुमैच्छत् । तदर्थं तस्मै प्र-
योजनाय तद्वस्तुदानाय इक्षितजने स्वामिना नलेन ताम्बुलं दे-
हीति यदि अर्थिता याचितः तदनया भैम्या तस्य नलस्योद्यमो

याचनप्रयत्नो मुद्रितः ताम्बूलादीनामदानाद्यर्थकृतः । तेन या-
चिता सती न ददाति भावः । अपरेवार्थे । स्वामिनेत्यनेनाव-
श्यकतन्त्रतायां सत्यामपीति सूचितम् । गौर्यपि प्रथमसंभोगे
हरेणाधिता सत्यमेवाकरोदिति ध्वनिः ॥

ह्रीभराद्विमुखया तथा भिर्यं
सञ्जितामननुरागशङ्किनि ।

स स्वचेतमि लुलोप संस्मर-

न्दत्यकालकलितं तदाशयम् ॥ ३८ ॥

ह्रीभरादिति ॥ दृत्यकाले कलितं परीक्षितं तदाशयं भैरव-
भिप्रायं सम्यग्दृष्टमस्कारतया स्मरणपथारूढं स्मरन्विचारयन्त
नलो ह्रीभराद्विमुखया तथा विमुखत्वादेवाननुरागशङ्किनि किमस्या
मयनुरागो नास्तीति शङ्काशोले स्वचेतसि सञ्जितां जनिताम-
नुरागाभावसंभावनां भीतिं लुलोप निरस्यति स्म । दृत्यावसरे
मयनुरागानिश्चयादिन्द्रादीनपि परित्यज्य मदलाभे कृतमरण-
निश्चयेयमिदानीमनुरागं न त्यज्यतीति निश्चित्य जातां शङ्कां त-
त्याज । मुग्धा लज्जाभरादय विमुखीयं नयननुरागादिति निश्चि-
कायेत्यर्थः । तदाशयं शेषत्वाविवक्षया पृष्ठभावः ॥

पार्श्वमागमि निजं सहालिभि-

स्तेन पूर्वमथ सा तयैकया ।

कापि तामपि नियुज्य मायिना

स्वात्ममात्रसचिवावशेषिता ॥ ३९ ॥

पार्श्वमिति ॥ तेन नलेन भयवशादेकाकिनी नलय सचि-
धमनागच्छन्ती सा आलिभिर्भूयसीभिः सह निजं पार्श्वमागमि
प्रापिता । भवतीभिरपि किञ्चित्कालमनया सार्धमागन्तव्यमित्या-
दिष्टाभिन्ताभिस्तां स्वसंनिधिं प्रापितवानित्यर्थः । अथानन्तरं कि-
यतापि कालेन किञ्चिद्विश्वासप्राप्त्यनन्तरमेकयैकाकिन्यैव तथा
सख्या सह सख्यन्तरपरिहारेण संनिधिं प्रापिता । अथानन्तरं
क्रियतापि कालेन तामपि सर्वां कापि गन्धमात्यताम्बूलाद्याहरणे
विषयेऽलीकं नियुज्य गन्धाद्यानयेति व्याजाप्रेष्य यतो मायिना
कामशास्त्रोक्तकन्याविस्मभणकपटपटुना चतुरेण तेन स्वात्ममात्रो
नल एव सचिवः सखा यस्याः स्वसहायैवैकाकिनी अवशेषिता स्व-
समीपे स्थापिता । विजनोचितं स्वीयमिदमितमदर्शयन्, तदीयं
चापश्यदिति भावः । कन्याविस्मभणप्रकारोयम् । आगमि प्य-
न्ताकमेणि चिण् '(विभाषा) चिण्णमुलोः-' इति दीर्घविकल्पा-
त्यक्षे ह्रस्वः ॥

संनिधावपि निजे निवेशिता

मालिभिः कुसुमशस्त्रशस्त्रवित् ।

आनयम्वधिमानीव प्रिया-

मङ्कपालिवलयेन संनिधिम् ॥ ४० ॥

१ बहुश्लेषलभ्यमानमपि विभाषापदमत्र प्रक्षिप्तम् । विभाषा निष्ण-
मुलोः' इति श्रवस्य नुमिषायकत्वेन दाग्विधापकत्वाभावात् । तस्मात्
'निष्णमुलोः' इति श्रवस्य नुमिषायकत्वेन दाग्विधापकत्वाभावात् । तस्मात्
'निष्णमुलोः' इति श्रवस्य नुमिषायकत्वेन दाग्विधापकत्वाभावात् । तस्मात्

संनिधाविति ॥ स नल आलिभिः स्वयमेव निजे संनिधौ
निवेशितां तेनैव प्रयोजकेन स्वसमीपे प्रयोज्याभिः सखीभिः स्था-
पितामपि प्रियामङ्कपालेभ्यमीष्टभागस्पर्शिनः स्वीयैकभुजालिङ्ग-
विशेषस्य बलयाकारेण वेष्टनेन कृत्वा संनिधिमानयत् । यतः—
कुसुमशस्त्रः कामस्तस्य वात्स्यायनादिप्रणीतं शास्त्रं वेत्तीति वित् ।
उपेक्षते—व्यवधिमानीव दूरस्थो यथा प्रियां संनिधिमानयति ।
कामशास्त्रे—'आदौ रते बाह्यमिह प्रयोज्यं तत्रापि चालिङ्गनमेव
पूर्वम्' इति । 'तथा सामीप्यगं भीरुं नवोढां संनिधापयेत् ।
विश्वासच्छब्दना गाढालिङ्गनाभ्याजयेद्भयम्' इत्यादि । संनिधिस्था-
पनव्याजेन गाढमालिङ्ग्य भयं त्याजितवानिति भावः ॥

प्रागुचुम्बदलिके द्विधानतां

तां क्रमाद्वनतां कपोलयोः ।

तेन विश्वसितमानसां झटि-

त्यानने स परिचुम्ब्य सिधिमये ॥ ४१ ॥

प्रागिति ॥ स द्विधा आनतामतिनन्नां तां प्रागलिके ललाट
एवाचुम्बन् । अतिनन्नात्तदानीं कपोलादिचुम्बनस्याशङ्क्यत्वादि-
त्यर्थः । ततः—किञ्चिद्वनतचुम्बनभयत्वात्पूर्वापेक्षया दूरमीपन्नतां
किञ्चिद्वनतमुखीं क्रमात्परिपाश्या तदानीमेवान्यदा वा क्रियता
द्वयोरपि कपोलयोश्चुम्बन् । तेन कपोलचुम्बनेन ततोपि विश्व-
सितं मानसं यस्यास्तां ततोऽप्युन्नतमुखीमानने झटिति मुखवक्र-
णाभयाच्छीघ्रं परिचुम्ब्य दुर्लभाधरचुम्बनलाभजनितानन्दवशा-
त्सिधिमय ईपद्व्यक्तमहसत् । स्फुटहासे पुनर्लज्जा स्यादिति भया-
दीपज्जहासेत्यर्थः । अथ च यदेतावत्पर्यन्तं त्वया वञ्चितं तदपी-
दानीं मया लब्धमिति हासः । ललाटादीनि कामशास्त्रोक्तानि
चुम्बनस्थानानि । इयमपि विस्मभणरीतिः ॥

लज्जया प्रथममेत्य हुंकृतः

साध्वसेन बलिनाथ तर्जितः ।

किञ्चिदुच्छ्वसित एव तद्भुदि

न्यग्भूव पुनरर्भकः सरः ॥ ४२ ॥

लज्जयेति ॥ ललाटादिचुम्बनक्रमानुभवजातसुखविशेषोल्लसि-
तकामोदपायाम्भस्या हृदि मानसे किञ्चिदुच्छ्वसित एव विकसित
एवार्भको मुखत्वाद्व्याहः सरः प्रथमं चुम्बनजनितया लज्जया
एत्यागत्य हुंकृतः हुंकारेण निपिद्धः । अथ पश्चाद्बलिना प्रबलेन
चुम्बनजन्येन साध्वसेन सार्विकभयेन तर्जितो भस्मितोऽस्मदीयं
भैमीहृदयलक्षणं स्थानं त्वया प्रविष्टं तिष्ठेत्याक्षेपपूर्वं लज्जाभया-
भ्यां भस्मित इत्यर्थः । एवकारो बिलम्बघोतनार्थः । अर्भकोऽपि
किञ्चिच्छेष्टितुमुद्युक्तो मात्रा पूर्वमागत्य हुंकृत्य पश्चात्प्रभुणापि वाचा
तर्जितः सन्संकुचितो भवति । हुंकृत इव तर्जित इवेति च प्रती-
यमानोत्प्रेक्षा ॥

वल्लभस्य भुजयोः सरोत्सवे

दित्सतोः प्रसभमङ्कपालिकाम् ।

एककश्चिरमरोधि बालया

तल्पयन्त्रणनिरन्तरालया ॥ ४३ ॥

वल्लभस्येति ॥ सप्रेसवे सुरतोमवारम्भेऽङ्गपालिकां कृत्य
छषेष्टनबाहुवलयालिङ्गनं प्रसभं हठाहिम्मतोः कर्तुमिच्छतोर्षलभ्य
नलस्य भुजयोर्मध्ये एकको भुजः बालया सुरताम्राडया तथा चिर-
मरोधि प्रतिबद्धः । कीदृश्या—तल्पस्य शय्याया यज्ञणेन स्वपृष्ठ-
दृढपीडनेन निरन्तरालया निरवकाशया । आलिङ्गनाभं पृष्ठदेशे
नलभुजप्रवेशो यथा न भवति तथा दृढं शय्यासंलीनयज्ञणेन
निरवकाशत्वाद्भुजरोधनाच्चालिङ्गनविघ्नं समाचरदित्यर्थः । अञ्ज-
त्वादिकदेव द्वयोर्भुजयोः प्रतिरोद्धुमशक्यत्वाद्वाभ्यामपि निजभुजा-
भ्यामर्केकस्य नलभुजस्य पर्यायेण रोधनादेकक इत्युक्तेऽपि द्वावपि
भुजां निरुद्धाविति ज्ञेयम् । एकक इति पर्यायाशयेनोक्तम् । द्वाभ्या-
मेकस्येव निरोधेपि द्वितीयेन स्पर्शमात्रं कर्तुं शक्यते, न तु द्विभु-
जमाध्यमङ्गपाल्यालिङ्गनमित्येकक इत्युक्तमिति वा । अन्योन्याभि-
मुख्येन सुसंयोज्योपधस्तनबाहु शय्यासंलम्भराचलरथैव निय-
ज्झितौ । आलिङ्गनोद्युक्तः शय्यासंलम्भो नलबाहुस्तनयज्ञगनिर-
वकाशत्वात्पृष्ठदेशे प्रवेशमशक्यत्वाद्वरुद्धः । उपरितनस्तुपरितनेन
भेमीबाहुना चिरं प्रतिरुद्ध इत्याशयः ॥

हारचारिमविलोकने मृगा-

कांतुकं किमपि नाटयन्नयम् ।

कण्ठमूलमदसीयमस्पृश-

त्पाणिनोपकुचधाविना धवः ॥ ४४ ॥

हारेति ॥ हारस्य एकावल्यादिमुक्ताहारस्य चारिमा सौन्दर्यं
तस्य विलोकने विषयेऽतिवृत्तस्थूलमुक्तायुक्ताऽप्यद्भुतोयं स्वदीयो
हारो दर्शय दर्शयैनमित्यादि किमपि लोकोत्तरं मृगाकांतुकं नाट-
यन्नभिनयन्नयं धवो भर्ता नलः स्पर्शलोभवज्जादुपकुचं स्तनसमीपं
धावत्येवंशीलेन पाणिनाऽदसीयं भेभ्याः संवन्धि कण्ठमूलं कण्ठा-
धोभागमस्पृशत । सार्वभौमस्य तस्यापूर्वस्य वस्तुज्ञानस्य दृष्ट्या-
त्कुचस्पर्श एव तात्पर्याच्च तात्त्विककांतुकाभावेपि साक्षात्करस्पर्श-
मसहमानायास्तस्या हारसौन्दर्यदर्शने मृगाकांतुकनाटनेन कण्ठमूल-
स्पर्शव्याजेन कुचावेव स्पृशति । मुग्धाविस्मयभणजानिः ॥

पुनः स्तनस्पर्श उपायान्तरमाह—

यच्चयासि सदमि सृजाञ्चित-

स्तनमयापि भवदर्हणार्हति ।

इत्युदीर्य निजहारमर्पय-

न्नस्पृशत्स तदुरोजकोरका ॥ ४५ ॥

यदिति ॥ स इत्युदीर्यस्त्वा भेमीकण्ठे निजमुक्ताहारम-
र्पयन् सन् हारापेक्षमिषेण तस्या उरोजावेव काटिन्यादिगुणध्वेन
कोरकां परस्पर्श । इति किम्—हे भेमि सदमि सनामध्वे स्वया-
ऽहं सृजा मधुकमालया कृत्वा यद्यस्मादञ्जितः सर्वेषां समश्रं पू-
जितोऽस्मि । तत्तस्मान्मयापि मन्कटुका भवत्या अहंणा पूजा अ-
हंति । उपकारस्य प्रत्युपकृत्यमिति न्याययुक्तेति । अहंणा कृ-
तेत्यपि पाठः ॥

नीवीसीम्नि निहितं स निद्रया

सुभ्रुवो निशि निपिद्धमंविदः ।

कम्पितं शयमपाम यन्नयं

दोलनैर्जनितबोधयाऽनया ॥ ४६ ॥

नीवीति ॥ जाग्रदवस्थायां करं निराकरिष्यतीति बुद्ध्या निशि
निद्रया निपिद्धा वारिता संविज्ञानं यस्यास्तस्याः सुभ्रुवो भेभ्या
नीवीसीम्नि रसनाकलापमोचनार्थं वसनपट्टिकापरिसरे निहिते
स्थापित एव नीविस्पर्शमात्रेण कम्पितं सारिक्ककम्पयुक्तं शयं
हस्तं स नलो दोलनैः समुद्रतस्वगतसारिक्ककम्पनिमित्तहस्तचाल-
नैर्जनितबोधया त्याजितनिद्रयाऽनया भेभ्या करणभूतयापास नि-
राकृतवान् । कीदृशः—अयं शुभावहविषिम् । संभोगानन्वमिति
यावत् । तं यन् प्रामुक्त्वा । 'अपासयन्नितम्' इति पाठे—भेभ्या
प्रयोज्यया स प्रयोजको नलो निजं करमपासयन्मोचयदित्यर्थः । कम्प-
मानकरसंस्पर्शमात्रेण जातबोधया तदायः करो निराकृत इत्यर्थः ।
अनयेति करणे कृत्या । पाठान्तरे तु प्रयोज्य कर्तारि ॥

स प्रियोरुयुगकञ्चुकांशुके

न्यस्य दृष्टिमथ सिम्भिये नृपः ।

आववार तदथाभ्वगाञ्जलैः

मा निगवृत्तिरिव त्रपावृता ॥ ४७ ॥

स इति ॥ स नृपः प्रियाया ऊरुयुगस्य कञ्चुकांशुके आभर-
णभूते वस्त्रे दृष्टिं न्यस्य अथानन्तरमेव सिम्भिये हृषदहसन । सू-
क्ष्मवस्त्रावृतत्वात्सर्वं मया दृष्टं शक्यत एवेत्याशयेनेत्यर्थः । स्यपा
पूर्वकालस्येऽभिहिते स्मितस्यानन्तर्यं यद्यवहितेतरावरोतनार्थमथ-
शब्दः । नीविस्थापितकरापासनानन्तरमिति वा । अथ नलस्मि-
तानन्तरं निरावृत्तिरिव वस्त्ररहितेव त्रपावृता सती सा तदू-
रुयुगवस्त्रं वस्त्रस्य तस्यवाज्जलैरभगाववाराच्छादयामास । वस्त्रस्या-
तिमृक्षत्वादृष्टा संभावितनिजगोप्याङ्गदर्शना सती घनावयववस्त्र-
पादनार्थं तद्वस्त्रं तदञ्जलैरेव प्रावृणोदिति भावः । कामिनोरियं
जानिः । अञ्जलैरिति बहुल्यं पुनः पुनरावरणकियाभेदान् ॥

बुद्धिमान्व्यथित तां क्रमादयं

किंचिदित्थमपनीतमाश्वमाम् ।

किंच तन्मनमि चित्तजन्मना

हीरनामि धनुषा समं मनाक् ॥ ४८ ॥

बुद्धिमानिति ॥ बुद्धिमान् कामशास्त्रोक्तकल्याविस्मयभणप्रका-
रचतुराऽयमित्थं पूर्वोक्तरीत्या क्रमापरिवाद्या तामपनीतमाश्वमां
त्याजिताकस्मिकसंभोगभयां व्यथिताकृत । किंचित्यधिकोक्ता । न
परमेतावदेव, किंचित्यञ्च—तस्या मनसि वर्तमाना हीरप्रव-
स्थितेन चित्तजन्मना स्वधनुषा समं यद्म मनाक् अनामि शशि-
लिता कामेन धनुषि किंचिद्दुरोप्यमाणे लज्जापयदा ज्ञानेत्यर्थः ।
पूर्वं कामो भयलज्जाभ्यां त्याजितः । इदानीं तु भेमीभयं नलेन
निराकृतम्, एका स्त्रीय हीरवनिष्ठा, सा कामेन सुखेनाशितेति
भयलज्जयोः किंचिदुपायनेन पूर्वमन्दीभूतोपि कामः स्त्रोक्तं पुनर-
ल्लालामेति भावः । अनामि 'उवलङ्कृत' इति वार्तिकाम्भिरस्य

१ 'जाग्रदवस्थायां नीवीसीम्नि नीवीसीम्नि' इति प्रपञ्चशयोक्तिः । इति जीवानुः ।

पाक्षिकान्मिरवाभावे ह्रस्वाभावः । मिथेऽपि वा 'चिण्णमुलोः'-
इति पाक्षिको दीर्घः ॥

सिष्मिमे हसति न स तेन सा

प्रीणितापि परिहासभाषणः ।

स्वे हि दर्शयति ते परेण का-

नर्घ्यदन्तकुरुविन्दमालिके ॥ ४९ ॥

सिष्मिमे इति ॥ तेन परिहासभाषणः परिहासप्रधानः स-
प्रेमवचनैः प्रीणिता जनितप्रीतिरपि सा तस्मिन्मय्यपि विक्रम-
कपोलनयनमलक्षितदन्तं सिष्मिमे स्मितं चकार । दर्शितदन्तं
प्रसरद्वास्यं तु न चकार । अस्या तु परिहासप्रीणिता हसति, इयं
तु नेति चित्रमित्यपिशब्दार्थः । हि यस्मात्ते प्रसिद्धे अनर्घ्या नि-
र्मल्याः सुलक्षणा दन्तात् एव ताम्बूलरागात्वाकुरुविन्दा नि मा-
णिष्याति तेषां मालिके अर्घ्ये ह्रस्वे वा माले स्वे आत्मीये सर्व-
स्वरूपे का कुलीना स्त्री परेणान्येन हास्येन येन केनचित्पुरुषेण
च दर्शयति दर्शनवत्यां करोति । अपि तु हास्यं स्त्रीणां दोषायेत्यु-
त्तमस्त्रीत्वात्प्रकटितदर्शनं हास्यं न चकारेति युक्तम् । नखनर्घ्यव-
स्वव्यस्ये प्रदर्शयते । तेन स हसति स्मेति वा । स्मितहसितविह-
सितोपहासाट्टहासप्रकारैर्हास्यसो भस्तेन पञ्चधा निरूपित इति
स्मितहसितयोर्भेदः । 'अणौ यः कर्ता' इति कर्तृसंज्ञानुवादेन कर्म-
त्वविधानात्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्परेणेत्यत्र दर्शोक्त्यर्थत्वात् 'ग-
तिषुद्धिः' इति प्राप्तकर्मत्वाभावः ॥

वीक्ष्य भीमतनयास्तनद्वयं

मग्नहारमणिमुद्रयाङ्कितम् ।

सोढकान्तपरिरम्भगाढता

सान्वमायि सुमुखी सखीजनैः ॥ ५० ॥

वीक्ष्येति ॥ सखीजनैः सा सुमुखी सोढा कान्तस्य परिर-
म्भानामालिङ्गनानां गाढता दृढपीडनं यया एवंभूताऽन्वमाय-
नुमिता । किं कृत्वा—भीमतनयायाः स्तनद्वयं स्तनद्वये मग्नानां
हारमणीनां मुद्रया किञ्चिद्भरीरक्तीभूतस्थानश्रियाऽङ्कितं चि-
ह्नितं वीक्ष्य । स्तनयोर्मग्नहारमणिदर्शनादन्यथानुपपत्त्या गाढालि-
ङ्गनमनया सोढमिति सखीभिर्ज्ञातमित्यर्थः । सुमुखीत्यनेनालिङ्ग-
नसंज्ञातहर्षोऽपि सूचितः ॥

याचते स परिधापिकाः सखीः

सा स्वनीविनिविडक्रियां यदा ।

अन्वमिन्वत तदा विहस्य ता

वृत्तमत्र पतिपाणिचापलम् ॥ ५१ ॥

१ 'अत्र हि नमनधनुर्नमनयोः कार्यकारणयोः पौर्वापर्येण सद्योक्त्यलं-
कारः' इति जीवानुः । २ स्थितस्य गत्यन्वेषणमिदम् । वस्तुतरु—'स्वे
छादयेत्यतः' इति पाठसन्नेन 'अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वा' इति विकल्पेन
पमेत्वाभावः । किन् संज्ञाया अनूयमानतायामेव 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः'
श्लोकीकार 'ओडुणः' इति धर्मिमाहकमानविरोधः ।

याचत इति ॥ सा यदा यस्मिन्समुये परिधापयन्तीति परि-
धापिकाः सखीः स्वनीव्या आत्मीयवस्त्रमेखलाबन्धस्य निविड-
क्रियां गाढबन्धनं याचते स प्राथितवती तदा ताः सख्योऽन्यो-
न्यविलोकनपूर्वं विहस्यात्र नीविबन्धश्लथीकरणार्थं वृत्तं जातं पर्युः
पाणिचापलं बलादुन्मोचनव्यापारमन्वमिन्वत अनुमितिष्विया-
न्यथानुपपत्त्यर्थं प्रार्थनं युज्यत इति पूर्ववृत्तं निश्चितवत्य इत्यर्थः ।
याचिद्विक्रमा । अन्वमिन्वत मिनोतिः, स चानुपूर्वो ज्ञानार्थः ॥

कुर्वती निचुलितं ह्रिया किय-

त्सोहदाद्विष्टतसौरभं कियत् ।

कुञ्जलोन्मिपितमूनमेविनीं

पश्चिनीं यजति सा स पश्चिनी ॥ ५२ ॥

कुर्वतीति ॥ कामशास्त्रोक्तलक्षणा पश्चिनी सा भैमी पश्चिनी क-
मलिनी जयति स । किंभूता—कियत्किञ्चिद्विष्टनादि संभोगकर्म
ह्रिया निचुलितं स्थगितमप्रकटं कुर्वती (तथा—) कियदालिङ्ग-
नादिकं सोहदाच्चित्तसौख्यादिवृत्तं प्रकटितं सौरभं कामशास्त्रोक्त-
कौशलं यत्र एवंभूतं कुर्वाणा । किंभूतां पश्चिनीम्—कुञ्जलोन्मि-
पिताति मुकुलान्येव प्रकुलानि सूनानि पुष्पाणि सेवते भजत्येवंशी-
लाम् । अर्धकसितपुष्पवतीम् । निचुलितं कलिकास्थानीयम्,
विष्टतसौरभं विकसितपुष्पस्थानीयम् । कियत्कलिकारूपा कियद्दि-
कसितकमला कमलिनीव साभूदित्यर्थः । विष्टतं सौरभं मनोज्ञत्वं
सौगन्ध्यं वा यस्येति वा ॥

नाविलोक्य नलमासितुं स्मरो

हीनं वीक्षितुमदत्त सुभुवः ।

तदृशः पतिदिशाचलन्नथ

व्रीडिताः समकुचन्मुहुः पथः ॥ ५३ ॥

नेति ॥ स्मरः सुभुवो भैम्या नलमविलोक्यासितुं स्यातुं नादत्त ।
हीनं तमीक्षितुं नादत्त । यस्मात्, तस्मात्तस्या दशः कटाक्षवि-
क्षेपा नेत्रव्यापाराः क्रमेण पतिदिशा नलाधिष्ठितदेशमुद्दिश्य व-
लितप्रीवं वारंवारमचलन् । अथ पश्चाद्भिमुखं नलनेत्रसंमिलने
सत्यनन्तरं व्रीडिताः सख्यो नलमप्राप्य पथो मार्गोदेव मुहुः पुनः
समकुचन्परावृत्ताः । कामप्रेरितत्वादीक्षितुमारभे, लज्जया निपि-
द्धत्वाच्च तदीक्षणाविवृत्तेति भावः । लज्जाकामयोः समबलवाद्भा-
वसंघः । दशः व्यापारापेक्षया बहुत्वम् ॥

नानया पतिरनायि नेत्रयो-

र्लक्ष्यतामपि परोक्षतामपि ।

वीक्ष्यते स खलु यद्विलोकेने

तत्र तत्र नयने ददानया ॥ ५४ ॥

नेति ॥ अनया पतिः प्रियो नेत्रयोर्लक्ष्यतां गोचरत्वमपि ना-
नायि, परोक्षतामगोचरत्वमपि न प्रापि । नन्वेकस्य वस्तुनः परो-
क्षता वा भवेदपरोक्षता वा भवेत्, नतूभयया, विरोधादित्याह-
ङ्गोपपादयति—खलु यस्माद्धेतोरस्य हारमुकुररत्नसम्भादेर्विलो-

१ 'वीक्षितमदानुगृहीतः' इति जीवानुसंमतः पाठः ।

कने सति स नलो वीक्ष्यते तत्र तत्र हारादिवस्तुनि विषये नयने दानया प्रेरयस्या । मुकुरादेर्विलोकने तत्र तत्र प्रतिविम्बितो नलोऽनुपलक्षितदर्शनेन दृष्टो मामियं पश्यतीति तेनाज्ञातत्वात्, उद्देश्यतया बिम्बरूपस्तु न दृष्ट इति विषयान्तरविलोकनव्याजेन प्रसङ्गासंजातदर्शनस्य नलस्योभयरूपताकारेण वैचित्र्यादिकस्यापि विरुद्धोभयरूपसंभवे संस्कारेन्द्रियाभ्यां सहोपादनाच्छास्त्रे प्रत्यभिज्ञावत्, लोके च खरनुरगोभयोद्भूतत्वाद्देसरवश्च युक्त्यर्थः । लज्जा-लक्षास्साक्षाद्यपि नापश्यन्, तथापि कामप्रेरितत्वाद्दर्पणादिद्वारा-ऽपश्यदिति भावः । वीक्ष्यते स्मेति पाठः सुयोजः । यद्यस्माद्विलो-कननिमित्तं तत्र तत्र वस्तुनि नेत्रे दृश्या स वीक्ष्यते स्मैव, तस्मा-ल्लक्ष्यतां परोक्षतां च नानाधीति वा ॥

बासरे विरहनिःसहा निशां

कान्तसङ्गसमयं समैहत ।

सा हिंसा निशि पुनर्दिनोदयं

वाञ्छति स पतिकेलिलज्जिता ॥ ५५ ॥

धासर इति ॥ सा यस्माद्बासरे दिने विरहनिःसहा संभोग-विच्छेदं सोढुमशक्ता, तस्मात्कान्तस्य सङ्गसमयं संभोगसमयरूपां निशां समैहत रात्रिः कदा वा समेप्यतीति । निशि प्राप्तायां पशुः केलिभिर्नवनवकामक्रीडाभिल्लज्जिता, अत एव—हिंसा कृत्वा पु-नर्दिनोदयं वाञ्छति स प्रभानं कदा वा समेप्यतीति । हेतुहेतु-मज्ञावाज्ज पौनरुक्त्यम् । सहजया हिंसा युक्ता ततोपि पतिकेलि-भिर्विशेषेण लज्जितेति वाऽपौनरुक्त्यम् ॥

तत्करोमि परमभ्युपैपि य-

न्मा हिंयं व्रज भियं परित्यज ।

आलिवर्ग इव तेऽहमित्यमूं

शश्वदाश्वमनमूचिवान्नलः ॥ ५६ ॥

तदिति ॥ नलोऽमूं भेमी शश्वन्निरन्तरमित्याश्वसनं विश्वासहेतुं वच ऊचिवान् । इति किम्—हे भेमि, बहुविधेष्वाल्लङ्घनचुम्ब-नादिषु मध्ये यत्तमभ्युपैपि मन्यसे तत्परं केवलं करोमि, नान्यत् । तस्माद्भियं मा व्रज पुमङ्गसङ्गेन किं वा भार्वाति चित्ते घृतां भियं परित्यज । यतोऽहं त आलिवर्ग इव सखीममूहतुल्यः । तस्मात्त-स्मिन्यथा विश्वसिपि तथा मर्यपि विश्वमिहि । भयं मा यासी-रिति । इह त इति पाठे—इह चुम्बनादां विषयेऽहं तवालिवर्ग ए (ह)व । सखीकर्तृके चुम्बनादां यथा कापि न भीतिस्तथाप्रापि-त्यर्थः ॥

येन तन्मदनवद्दिना स्थितं

हीमहीपधिनिरुद्धशक्तिना ।

सिद्धिमद्भिरुदतेजि तैः पुनः

स प्रियप्रियवचोभिमन्त्रणैः ॥ ५७ ॥

येनेति ॥ येन तस्या मदनरूपेण वङ्गिना द्वीरेव महोपधि-र्द्विष्योपधिस्तया निरुद्धा शक्तिः सामर्थ्यं यस्य तेन लज्जया निली-नेन स्थितं स कामाग्निः पुनः सिद्धिमद्भिः प्रकृतार्थसाधनसमर्थ-

मैरुक्तरूपैः प्रियस्य प्रियवचोभिः तद्ग्राह्यनुमङ्गलानि रहस्यमन्त्र-जपानैरुदतेजि अदीपि, प्रकाशकृतसामर्थ्योऽकारीत्यर्थः । पूर्वोक्ता-श्वासनवचनैः पुनरुद्दीप्तकामा जातेति भावः । अन्योपि वङ्गिरीष-धप्रतिबद्धशक्तिः सुसिद्धिरग्निप्रकाशकर्मज्ञैः पुनरुदतेजि उद्दीप्यते स्म । 'तिज निशाने' निशानमुद्दीप्तकरणम् । अत्र क्षमायांभावात् सन् ॥

यद्विभूय दयितारितं करं

दोर्द्वयेन पिदधे कुचौ दृढम् ।

पार्श्वगं प्रियमपास्य सा हिंसा

तं हृदिस्थितमिवालिलिङ्ग तत् ॥ ५८ ॥

यदिति ॥ सा दयितेन मदनार्थं कुचयोरुपर्यर्पितं करं कराभ्यां विभूय निराकृत्य स्वेदोर्द्वयेन कररूपेण दृढं कुचौ यत्पिदधे तत्तेन कुचविधानप्रकारेण पार्श्वगं पुरः समीपे स्थितं प्रियं हिंसाऽपास्य हृदि स्थितं तमेवालिलिङ्गं वेद्युपेक्षा । स्त्रीणां याचने यत्तिनारणं तदेव कामस्य परमायुधम् । आलिङ्गनेन यथा कामः प्रदीप्तो भ-वति, तथा कुचमर्दननिषेधपरेण कुचविधानेनापि नलः प्रदीप्तका-मो जात इति भावः । मुग्धाजातिरियम् ॥

अन्यदस्मि भवतीं न याचिता

वाग्मेकमधरं धयामि ते ।

इत्यभिस्रददुपांशुकाकुवा-

यमोपमर्दहठवृत्तिरेव तम् ॥ ५९ ॥

अन्यदिति ॥ इति एवं प्रकारा उपांशुमर्दा भीत्या प्रार्थनादिष- (त्य)वशात्, काकुर्ध्वनिविकारयुक्ता वाक् यस्य स नलो दीनप्राप्ते-नवशक्तिचिदनुमती सत्यामुपमर्दं दन्तदशनोष्ठपीडनगाढालिङ्ग-नादां यो हठत्वेन सहिता वृत्तिरधरपानादिव्यापारो यस्य, सोप-मर्दो करधूननादिना यविल्लाऽधरपानहठवृत्तिर्यस्य वा एवंभूत एव सन् तमधरमभिस्रददुपात् । एवमालिङ्गनाद्यपि । इति किम्—हे भेमि, अहं भवतीं त्वामन्यदपरं किमपि कुचमर्दनादि न याचि-तास्मि याचिष्ये, किं तर्हि—अहमेकवारं तेऽधरं धयामि पिबा-मीति । आशया दीनवचनम्, पाने तु बल्यकारः । एकवाराधर-पानानुमतेरुपमर्देन भङ्गेन सहिता हठवृत्तिरननुमतद्वितीयाधर-पानव्यापारो यस्येति वा एकवाराधरपानमाश्रानुमती लक्ष्म्यामा-लिङ्गनाद्यपि द्वितीयाधरपानमप्यकरोत्, अपराधमाज्ञेन त्वन-न्तरं करिष्यामीति बुध्यते भावः । पूर्वमोष्ठपानमाश्रमकरोत् अन-न्तरं नखक्षताशर्पाति केचित् । अन्यदिति पाठे—क्षणान्तरे पुनरध-रपानमपि न याचिष्य इत्यर्थः । सोऽयमर्धेति पाठे—सोऽयमर्धेः किञ्चिन्मात्रो हठो यत्रैवविधो व्यापारो यस्य । पूर्वपाठे स इति ज्ञेयम् । याचिता तृच । वारं काले द्वितीया ॥

पीतैतावकमुखासवोऽधुना

भृत्य एष निजकृत्यमर्हति ।

१ 'स्रसि(क)स्वरूपेण करद्वयेन' काठिकातामुद्रितपाठः । २ 'अपाने'

इति काठिकातामुद्रितपाठः । ३ अयं श्लोको जीवार्ता न व्याख्यातः ।

तत्करोमि भवदूरमित्यसौ

तत्र संन्यधित पाणिपल्लवम् ॥ ६० ॥

पीतेति ॥ असौ नल इत्युक्तिव्याजेन तत्रोरो पाणिपल्लवं मृदु-
सुखस्पर्शतया पल्लवतुल्यं पाणिं संन्यधित स्पर्शं संतिवेषितवान् ।
इति किम्—हे भैमि, एष भृत्यो मलक्षणो दासः पीतस्नावक
मुखमेवास्वो मयं येन, अथच—पीतस्वदीयमुखस्य सुरागण्डुपो
येन एवंभूतः सशयुना निजकृत्यं चरणसंवाहनादिरूपं भृत्यसं-
न्यधकार्यं कर्तुमर्हत्युचितो भवति । तत्तस्माद्गृहारामपुष्पावचया-
दिना खिन्नं भवदूरं स्वदीयमूरं करोमि संवाहयामि । अथच—
सामर्थ्यादूर्ध्वं करोमीति । अनेकार्थत्वात्करोतिः संवाहनार्थः । अ-
न्योपि भृत्यो भुक्तमुखोच्छिष्टश्चरणसंवाहनं करोति ॥

चुम्बनादिषु बभूव नाम किं

तद्वृथा भियमिहापि मा कृथाः ।

इत्युदीर्य रमनावलिव्ययं

निर्ममे मृगदृशोऽयमादिमम् ॥ ६१ ॥

चुम्बनेति ॥ इत्युदीर्य अयं मृगदृशतदानीमतिनमां चञ्चल-
दृशो भैम्या आदिमं कदाचिदप्यकृतपूर्वत्वात्प्रथमं रमनावलिव्ययं
मेखलाकलापमोचनं निर्ममे चक्रे । ऊरुस्पर्शादौ वाम्यं भयं च
भजन्या भैम्या एवं विस्मयभणपूर्वकं वसनमाचकपति भावः । इति
किम्—हे भैमि, नामेत्यनुभूतविषयप्रभाभिनये । हे भैमि, चु-
म्बनादिङ्गनादिषु किं नाम विरुद्धं बभूव, अपि तु न किञ्चित् ।
तत्तस्मादिहाप्यस्मिन्क्रियमाणे सुरतारम्भेपि ऊरुपीडने वा, मेख-
लामोचने वा वृथा अकारणं भियं मा कृथाः ॥

अस्तिवाम्यभरमस्तिकौतुकं

सास्तिघर्मजलमस्तिवेपथु ।

अस्तिभीति रतमस्तिवाञ्छितं

प्रापदस्तिमुखमस्तिपीडनम् ॥ ६२ ॥

अस्तीति ॥ सा एवंभूतं रतं प्रापत् । किंभूतम्—आरम्भ-
समयेऽस्ति वर्तमानो वाम्यभरो रतिप्राप्तिकृत्याचरणबाहुल्यं यत्र
आरम्भानन्तरं चास्ति कौतुकमननुभूतचरवाद्स्वाश्रयं यत्र ।
ततोऽपि—सार्विकोपत्तेः श्रान्तेश्चास्ति घर्मजलं यत्र । तथा—
अस्ति वेपथुर्यत्र । ततः—संभोगे प्रारब्धे भये निवृत्तेऽपि किमन्ते
भावीत्यस्ति भीतिर्यत्र । तथा—मुखहेतुत्वादस्ति वाञ्छितमभि-
लापो यत्र । तथा—लिङ्गक्रमसंसर्गादस्ति सुखं यत्र । समरससु-
रतावसानसंजातसुखमिति यावत् । ततोऽप्यस्ति पीडनं संभोगाव-
साने सर्वाङ्गगण्डालिङ्गनं यत्र । एवंभूतं प्रथमसंभोगमन्वभूदिति
भावः । अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । ‘अन्तिक्षीरादयश्च’
इति समासः ॥

हीस्तवेयमुचितैव यन्नव-

स्तावके मनसि मत्समागमः ।

१ ‘आलषयति तदीयमादिमं म व्यधत्त रमनावलिव्ययम्’ इति
जीवानुसंमतः पाठः ।

तत्तु निस्त्रपमजस्रसंगमा-

द्रीडमावहति मामकं मनः ॥ ६३ ॥

इत्युपालभत संभुजिक्रिया-

रम्भविघ्नघनलज्जितैजिताम् ।

तां तथा स चतुरोऽथ सा यथा

त्रमुमेव तमनु त्रपामयात् ॥ ६४ ॥

हीति ॥ इतीति ॥ युग्मम् । चतुरः कामकलाकुशलः स नलः सं-
भुजिक्रियायाः सुरतस्यारम्भे विघ्नभूतैर्धनैर्निविडैर्लज्जितैर्लज्जानिमित्त-
रङ्गसंकोचादिभिर्जितामतिलज्जितां तामिति पूर्वोक्तप्रकारेणोपालभत
सोऽप्युपलभ्यते । सा भैमी यथा येन प्रकारेणाथोपालम्भनानन्तरं त-
मनु लक्ष्यकृत्य त्रमुमेव लज्जितुमेव त्रपामयाल्लज्जां प्राप । लज्जागु-
त्तिविषयेपि लज्जा यथा जायते तथेयमुपालब्धेत्यर्थः । मम लज्जा-
वशादन्यथास्य चेतसि स्फुरितमिति भिया लज्जां विहाय विस्त्रम्भे-
ण तेन सह चिक्रीडेति भावः । इति किम्—हे भैमि, तवेयं वर्त-
माना हीर्युक्ता उचितैव । यद्यस्मान्मत्समागमस्तावके मनसि नवो
नूतनो जातः । नवसंभोगे हि स्त्रिया लज्जा युक्तैवेत्यर्थः । तत्प्रसिद्धं
विवाहात्पूर्वमप्यजस्रसंगमात्सदास्वप्नसंजातसंभोगवशास्त्रिषं नि-
र्लज्जमपि मामकं मनस्तु पुनः व्रीडं लज्जामावहति धारयति यत्, से-
यमनौचित्यो सामर्थ्याल्लभ्योऽर्थः । निर्लज्जस्य लज्जा विरोधादयुक्ता ।
बहुवास(र)संजातसंगमस्याप्यतिपरिचयाल्लज्जा न युक्तैत्यर्थः ।
यद्वा—लज्जाया औचित्ये कारणान्तरमाह—तुरप्यर्थः । अजस्रसं-
गमास्त्रिषं मामकमपि मनो लज्जितां त्वां दृष्ट्वा यस्माल्लज्जते किमु
वक्तव्यं प्रथमसंभोगे तेमनो लज्जत इति व्याख्या ॥

बाहुवक्रजघनस्तनाङ्घ्रि-

द्वन्धगन्धरतसंगतानतीः ।

इच्छुरुत्सुकजने दिनेस्मिते

वीक्षितेति समकेति तेन सा ॥ ६५ ॥

याद्विति ॥ तेन वीक्षिता सा भैमी इति पूर्वोक्तप्रकारेण सम-
केति संकेतिता । इति किम्—हे भैमि, उत्सुकाः स्वस्वकार्यसाध-
नोत्साहवन्तो जना यत्र रात्रिवृत्ताकर्णनाद्यर्थमुत्सुकः सस्त्रीजनो
यत्रयपिधे वा दिने दिवसेऽपि ते संबन्धिनीः बाहू च वक्रं च ज-
घनं च स्तनौ चाङ्गौ च तस्य बाह्यादेः कामशास्त्रप्रसिद्धा ये बन्धा-
नागपाशादीनि करणानि तेषां गन्धो लेशो विद्यते यत्र तादृशं रतं
तेन संगता मिलिताश्च ता आनतयश्च नितरां नम्रयानि कौशला-
तिशयनिर्मितानवयववन्न्रीभावान् । संगता इति पृथग्वा । नती-
रिच्छुरभिलाषुकोऽस्तीति । स्मित इति भैमीसंबोधनं वा । रात्रि-
कृतबन्धरतप्रत्यभिज्ञानं यथा भवति वीक्षणमात्रेणेकितं कृत्वाऽनु-
रागातिशयाद्दिनेपि स्त्रीयं तादृशताभिलाषं तां प्रति शापितवा-
निति भावः । यद्वा—बाह्यादेस्ताः प्रसिद्धाः क्रमेण बन्धश्च, गन्धश्च,
रतं च, संगतं च, आनतिश्च, ताः । बाह्योर्नागपाशादिवन्धः, वक्रस्य
गन्धः पश्चिनीत्वात्सौरभम्, जघनस्य रतम्, स्तनयोः संगतं श्लेषः,
वक्रस्य गन्धः पत्यर्थः त्वत्संबन्धिनीस्ताः स्वस्वव्यापारकरणमात्रनि-

१ अयं श्लोको जीवातौ न व्याख्यातः ।

रता दुःखिता जना यत्रैवंभूते दिनेऽपि हृत्सुरस्मीति वीक्षिता साऽनेन स्वाशयं ज्ञापितेति भावः । यद्वा—एवं पश्यामि तदेव ममेवं वाम्छोदेति, स्वहर्शनमेव संभोगसमय इति च ज्ञापितेति भावः । उत्सुकसखीजनेऽस्मिन्ने व्रीडितेति पाठे—रात्रिवृत्तप्रश्नवाग्भागोपनाथं तस्मात्तज्ज्ञा मा भूदित्यस्मिते स्मितरहित एवंविधे ज्ञातुमवोसुके सखीजने सखीजनसंनिधौ पूर्वोक्तप्रकरणे सा तेन संकेतिता शब्दिता । यद्वात्रावाचरितं बाहुबन्धादि तदिदानीमिच्छुरस्मीति रात्रिवृत्तज्ञापनाथं सखीसंनिधायेवमुवाचेत्यर्थः । अत एव सा व्रीडिता । उत्सुके सखीजने स्मिते प्रारब्धहास्ये सति व्रीडितेति वा । हे भैमि, ते बाह्यादिबन्धादीन् दिने वीक्षिता दृष्टा एवंभूतोऽभिलाषुकोऽस्मि । रात्रौ यद्यपि कृताः, तथापि न दृष्टाः तस्माद्दिने तदृशनेच्छुरस्मीत्येवं सा तेन शब्दिता । न परमहमेव, किंतु स्वसखीजनोपीत्युत्सुकपदेन सूचितमिति वा । व्याख्यामान्तरं ग्रन्थगौरवभयाज्जोक्तम् । नतीरित्यत्र हृत्सुर्वीक्षितेत्येताभ्यां योगे 'न लोका—' इति पठेन्निषेधः ॥

प्रातरात्मशयनाद्विनिर्गतां
संनिरुध्य यदसाध्यमन्यदा ।
तन्मुखार्पणमुखं सुखं भुवो
जम्भजित्क्षितिशचीमचीकरत् ॥ ६६ ॥

प्रातरिति ॥ भुवो जम्भजित्क्षीमीन्द्रो नलः प्रातरात्मशयनादुत्थाय विनिर्गतां शीघ्रं बहिर्निर्गन्तुकामां संनिरुध्य चेलाञ्छलादीं सम्यग्दृष्ट्वा क्षितिशचीं भूमीन्द्राणीं सुन्दरीं सांभार्यवतीं चान्यदाऽन्यस्मिन्काले रात्रौ प्रागेव हीभयवशादपदाप्यमप्राप्यं तत्तस्या मुखार्पणं मुखमादिर्यस्य तन्मुखं सुरतमचीकरत् । रात्रिप्रान्तसमये एवं मनुक्तं चेकरिष्यसि तर्हि दुष्करमप्राप्यं तुभ्यं दास्यामि नान्यथेति तां संरुच्यालिङ्गनादि कारितवान् । सा गन्तुकामापि चेदेतदुक्तं न करिष्यामि, तद्येवं गन्तुं न दास्यति, सखीनां चायमत्रागमनसमय इति विचार्य चुम्बनादि दृष्ट्वा शीघ्रं निर्गतेति भावः । सुखमनायासेनाचीकरदिति क्रियाविशेषणं वा । 'प्रभातप्रहरे पद्मिनी रन्तव्या' इति कामशास्त्रम् । क्षितिशचीमिति 'ह्रकोः—' इति कर्मत्वम् ॥

नायकस्य शयनादहर्मुखे
निर्गता मुदमुदीक्ष्य सुभ्रुवाम् ।
आत्मना निजनवस्सरोत्सव-
सारिणीयमहणीयत स्वयम् ॥ ६७ ॥

नायकस्येति ॥ अहर्मुखे प्रातर्नायकस्य शयनाभिर्गता इयं भैमी सुभ्रुवां प्रोढानां सुन्दरीणां सख्यादीनां स्वस्वप्राणेशसुरतज-नितां मुदमानन्दमुदीक्ष्यात्मनैव निजः स्वीयः नवः स्सरोत्सवः संभोगस्तस्य सारिणी स्सरणशीला सती स्वयमेवाहणीयत लज्जिता । अनतिप्रौढोत्तमजीवति । शयनाभिर्गता सखीनामोष्ठयावककपो-लपद्मवल्लीमार्जनादि दृष्ट्वा स्वसंभोगचिह्नेन स्वस्वरूपेण कृत्वा निजनवस्सरोत्सवं सखीः स्सरयत्येवंशीला सती स्वयं ललजे । निजध्वेत्यपि पाठः । हणीक कण्ठादिः ॥

तां मिथोभिदधतीं सखीं प्रिय-
स्यात्मनश्च स निशाविचेष्टितम् ।
पार्श्वगः सुरवरात्पिधां दध-
दृश्यतां श्रुतकथो हसन्गतः ॥ ६८ ॥

तामिति ॥ स नलनां भैमी हसन् सन् दृश्यतां गतः । स्वेच्छ-
देव नयनगोचरत्वं प्राप्तः । किंभूताम्—प्रियस्य नलस्यात्मनः
स्वस्य च स्वसखीं प्रति मिथो रहसि निशाविचेष्टितं संभोगादिरा-
त्रिवृत्तान्तमभिदधतीं कथयन्तीम् । किंभूतः—सुराणां वरात्पि-
धामदृश्यत्वं दधन् । अत एव—पार्श्वगो निकटस्थः । अत एव—
श्रुता भैम्याऽभिधीयमाना रात्रिवृत्तान्तकथा येन । अदृश्येन मया-
ऽग्रव स्थित्वा सर्वं श्रुतमिति प्रत्यक्षो भूत्वा हसन्, न चाकथय-
दित्यर्थः । हसन् गत इति पाठे—श्रुतकथो दृश्यतां गतस्त्माहसदि-
त्यर्थः । पिधेति 'आतश्चोपसर्गं' इत्यङ् ॥

चक्रदारविरहेक्षणक्षणे
विभ्यती धवहसाय साभवत् ।
कापि वस्तुनि वदत्यनागतं
चित्तमुद्यदनिमित्तवैकृतम् ॥ ६९ ॥

चक्रेति ॥ सा भैमी चक्राणां चक्रवाकाणां दूरैश्चक्रवाकीभिः
सह विरहस्त्येक्षणक्षणे दर्शनकाले संख्यायां ममापि प्रियेण स-
हेतद्वियोगो मा भूदिति क्षणमात्रमपि वियोगाद्विभ्यती धवस्य
नलस्य हसाय हास्यार्थमभवत् । संख्यावन्दनमात्रजज्ञेन वियोगेन
चक्रवियोगदर्शनमात्रेण च किमिति बिभेपीत्येवं सा प्रियेण हसि-
तेत्यर्थः । तावदेव वियोगेन तद्वियोगदर्शनमात्रेण च किमिति भीते-
त्याशङ्क्याह—कापि कस्मिंश्चित् वस्तुनि विषय उद्यद्युपपन्नमनमिति-
त्तमकारणं वैकृतं हर्षशोकभयादि यस्मिन्नेवंभूतं चित्तं कर्तुं अना-
गतं भाविनमर्थं शुभमशुभं वा तदिति । तस्माज्जाविषियोगमू-
चिका साधारणी तस्या भीतियुक्त्यर्थः । भाषी विरहः सूचितः ।
इयं ज्ञातास्वादा मय्यनुरक्ता चेति संभोगवशात्सा तेन हसितेति
भावः । विभ्यती स परिरभ्य नामुचदिति पाठे—भयमोघनाथं
गाढमालिङ्ग्यैव तस्यावित्यर्थः । विकृतिरेव वैकृतं प्रजादित्वाद्यु ॥

चुम्बितं न मुखमाचकर्षय-
त्पत्युरन्तरमृतं ववर्ष तत् ।
सा नुनोद न भुजं तदर्पितं
तेन तस्य किमभूत् तर्पितम् ॥ ७० ॥

चुम्बितमिति ॥ सा क्रमेण गतभीर्गतलज्जा च सती चुम्बितं
प्रियेण चुम्बितुमारब्धं मुखं यस्माच्चकर्षे वकीचके, तच्चुम्बयमानमु-
स्मानाकर्षणं कर्तुं पत्युरन्तश्चेतस्वमृतं ववर्षे । तदीयं मनः मुधा-
वृष्ट्येव परितुष्टं चक्र इत्यर्थः । तथा—तेन सनादावर्पितं भुजं न
नुनोद् निराचकार, तेन भुजस्वीकारेण प्रयोजकेन तस्य किमर्हं
तर्पितं नाभूदपि तु सर्वाङ्गे तेन प्रीणितमभूत् ॥

नीतयोः स्तनपिधानतां तया
दातुमाप भुजयोः करं परम् ।

वीतवाहुनि ततो हृदंशुके

केवलंऽप्यथ स तत्कुचद्वये ॥ ७१ ॥

नीतयोरिति ॥ स नलस्तथा भर्तृकृतपाणिनिपीडनभिया स्त-
नपिधानतां कुचाच्छादनतां नीतयोः प्रापितयोस्तदीयभुजयोः परं
केवलं करं दातुं स्थापयितुं पूर्वमाप । शक्तोऽभूदित्यर्थः । ततोऽ-
नन्तरं वीतवाहुन्यपनीतभ्रमीकरे हृदंशुके हृदयावरणवस्त्रे करं दा-
तुमाप । अथ ततोऽपि पश्चात्केवले निरंशुके तत्कुचद्वये करं दातु-
माप । मुग्धाजातिः । लज्जापचयकामोपचर्यां क्रमेणोक्तौ ॥

याचनान्न ददतीं नखक्षतं

तां विधाय कथयाऽन्यचेतसम् ।

वक्षसि न्यसितुमात्तत्करः

स्वं विभिद्य मुमुदे स तन्नखैः ॥ ७२ ॥

याचनादिति ॥ स्वमपि नखोल्लेखं कुर्वति प्रेमभरेण याचना-
दपि नखक्षतं न ददतीं कयापि कथयाऽन्यस्मिन्गोष्ठीरस एव
चेतो यस्यास्तां विचितां विधाय गोष्ठीसंवाद्मुखाभिमयव्याजेन
स्ववक्षसि न्यसितुं स्थापयितुमात्तः स्वहस्तेन गृहीतस्तस्याः करो
येनैवभूतः सन् तस्याः स्वहस्तदृढहस्तनखैः स्वं स्वशरीरं विभिद्यो-
ल्लिख्य मुमुदे ॥

स प्रसह्य हृदयापवारकं

हर्तुमक्षमत सुभ्रुवो बहिः ।

ह्रीमयं तु न तदीयमान्तरं

तद्विनेतुमभवत्प्रभुः प्रभुः ॥ ७३ ॥

स इति ॥ स प्रभुः स्वामी सुभ्रुवो भैरव्या बहिर्हृदयापवारकं
वक्षःस्थलादिवसनं प्रसह्य हठाद्धर्तुमक्षमत । तु पुनर्ह्रीमयमान्तर-
मन्तःस्थं भैमीसंबन्धितकामक्रीडानिवारकं कुलकीहृदयभूषणीभू-
तमपवारकमपनेतुं प्रभुः समर्थो नाभवत् । एवं विसम्भगक्रमेण
यद्यपि लज्जां त्याजिता तथापि हृदयाच्छादिवस्त्रापाकरणपूर्वकुच-
स्पर्शादिना पुनरपि लज्जितैवेति भावः ॥

सा स्मरेण बलिनाऽप्यहापिता

ह्रीक्षमे भृशमशोभताबला ।

भाति चापि वसनं विना नतु

व्रीडधैर्यपरिवर्जनैर्जनः ॥ ७४ ॥

सेति ॥ बलिना प्रभावता, अधश्च-उहीतेनापि स्मरेण ह्रीक्षमे
लज्जाधैर्यं अहापितात्याजिता साऽबला स्त्री, अधश्च-स्त्रीत्वाद्बुर्बला
भृशमशोभत । युक्तोऽयमर्थः—यतो जनो वसनं विनापि भाति
च शोभत एव । तु पुनर्व्रीडधैर्ययोः परिवर्जने परित्यागे नैव शो-
भते । तस्माद्युक्तमर्थान्तरन्यासः । उहीतेपि कामे लज्जाधैर्यापति-
त्यागाक्षितरां नलस्य स्मृहणीयवाच्यमुभ इति भावः ॥

१ 'अत्रैकस्य करस्य क्रमादनेकेषु भुजांशुकुचेषु वृत्तिकथनात् 'क्रमेण-
क्रमेणैकस्मिन्' इत्याद्युक्तलक्षणः पर्यायालंकारभेदः' इति जीवानुः ।

आत्थ नेति रतयाचिनं न य-

न्मामतोऽनुमतवत्यसि स्फुटम् ।

इत्यमुं तदभिलापनोत्सुकं

धूनितेन शिरसा निरास सा ॥ ७५ ॥

आत्थेति ॥ सा इत्येवं भङ्ग्या स्वनिषेधार्थमपि तस्या अभि-
लापने मञ्जुलवाणीश्रवण उत्सुकं कौतुकिनममुं धूनितेन कम्पितेन
शिरसा कृत्वा निरास निषिषेध । इति किम्—हे भैमि, एवं मद्यं
सुरतं देहि प्रसीदेति सुरतयाचिनं मां यद्यस्याचेति न आत्थ अतो
हेतोः 'अप्रतिपिद्धमनुमतं भवति' इति न्यायेन सुरतं कुर्वति
मामनुमतवत्यसि अनुज्ञातवती एवमसीति । इयं सुरतं नानुमन्य-
ते परं मया सह न वदत्यपीत्येवं परिहासभाषणे क्रियमाणे निषेधा-
र्थमपि किञ्चिद्विषयतीत्याशया नलेन तद्वाचनार्थमेवं यस्मै कृतेपि
कुशला लज्जाधैर्यवशाच्छिरोधूननेनैव तं न्यषेधत्, नतु साक्षादक्ष-
रमप्युवाचेति भावः ॥

या शिरोविधुतिराह नेति ते

सा मया न किमियं समाकलि ।

तन्निषेधसमसंख्यता विधिं

व्यक्तमेव तव वक्ति वाञ्छितम् ॥ ७६ ॥

येति ॥ हे भैमि, ते या शिरोविधुतिः शिरःकम्पः नेत्याह
निषेधार्थं ब्रूते । मया सेयं किं न समाकलि न सम्यग्ज्ञाता, अपि
तु—सम्यग्ज्ञातव । कथमित्याह—तयोः शिरोविधुतियुगरूपयोर्नि-
षेधयोर्मां समसंख्यता तुल्यता सा तव वाञ्छितं सुरतरूपं विधिं
व्यक्तमेव वक्ति वदति । सुरतं तद्वेष्टमित्याहेत्यर्थः । द्वयोरेव निषेध-
योः सुन्दोपसुन्दन्यायेनान्योन्यघातात् 'द्वौनौ प्रकृतमर्थं गमयतः'
इति न्यायेन च सुरतं त्वया विधेयमेवेति मां प्रति विधावेव ता-
त्पर्यमिति मया त्वदाशयो ज्ञात इति भावः । इति पुनरपि भैमी-
वादनार्थं वक्रोक्तिः । विधिरिति पाठे—तस्य मत्प्राथितस्य शिरो-
धूनति(न)द्वयरूपो निषेधो तयोः समसंख्यतैव विधिस्ते तवा-
भिलापं स्पष्टमेव वक्तीति व्याख्येयम् ॥

नात्थ नात्थ शृणवानि ते न किं

तेन वाचमिति तां निगद्य सः ।

सा स द्यूगतामाह तं यथा

तज्जगाद मृदुभिस्तदुक्तिभिः ॥ ७७ ॥

नेति ॥ स नलः तामिति पूर्वाक्तं निगद्योक्त्वा सा द्यूतं गतं
द्यूतेन हेतुना वा भैमीसविधं गतं तं नलं 'तद्वद् विश्रम्य वृणे—'
इति यथा आह. सा ब्रूते स तदेव मृदुभिरतिमञ्जुलाभिलाषा भै-
म्या उक्तिभिस्तज्जगणानुकारिणीभिः जगाद । तादृगैवानुदितवा-
नित्यर्थः । इति किम्—हे भैमि, अहं ते वाचं न शृणवानि, तेन
मदभ्रवणेन हेतुना मया नाकर्णेनीयमिति बुद्ध्या एवं नात्थ नात्थ
न ब्रूषे न ब्रूषे किम् त्वद्वाक्यानि मया पूर्वमेवाकर्णितानि, इदानीं
तव भाषणं मया न श्रोतव्यमिति वृथैवेयं सुलमुद्रजेति त्वया
वक्तव्यमित्यवदिति भावः । एवं नाथेति स्वरभङ्ग्या वा वादी-
रित्यर्थः । किमित्याक्षेपे वा । युग्मम् ॥

नीविसीम्नि निबिडं पुराऽरुण-

त्पाणिनाऽथ शिथिलेन तत्करम् ।

सा क्रमेण नननेति वादिनी

विघ्नमाचरदमुष्य केवलम् ॥ ७८ ॥

नीवीति ॥ सा पुरा प्रथमसंभोगारम्भे नीविसीम्नि वर्तमानं तस्य करं स्वपाणिना निबिडमतिगाढं यथा तथाऽरुणत् । अथानन्तरं क्रमेण भयभङ्गानन्तरं दिनान्तरे नितम्बजघनस्पर्शकारिणं नलकरं शिथिलेन पाणिना हरोध । ततोपि लज्जाविजयानन्तरं न न नेति वादिनी सती अमुष्य नलकरस्य नलस्यैव वा केवलं विघ्नमाचरत् । नननेत्युक्ते यदि न निवर्तेत, (तर्हि) सा निवृत्तम्, वदामि तावदेवमिति वचोमात्रेण विघ्नमाचरत्, न तु कर्मणेति भावः । मुग्धाज्ञातिः । भयलज्जात्यागः सूचितः ॥

रूपेपवसनाङ्गवासना-

भूषणादिषु पृथग्विदग्धताम् ।

सान्यदिव्ययुवतिभ्रमक्षमां

नित्यमेत्य तमगात्रवा नवा ॥ ७९ ॥

रूपेति ॥ सा रूपेण देववरदानाकाशधारणानिमित्तेषु सौन्दर्य-विशेषेषु, वेषेषु महाराष्ट्रलाटगुर्जरादिस्त्रीधृतवस्त्रालंकारादिशृङ्गार-भङ्गीषु, वसनेषु नीलपीतदुःकृलादिबन्धेषु, अङ्गवासनासु चन्दनक-स्तुरीकर्पूराद्यङ्गरागैरगुरुचन्दनादिभूषणैश्च कृतेषु देशमोदेषु, भूषणेषु सौवर्णेषु सुकामाणिक्यहीरकादिव्यचित्रैः पल्लवकरिषु, तदादिषु च भाषान्तरेषु विषये पृथक् प्रत्येकं प्रतिदिनमन्यस्या दिव्ययुवने र-म्भादिस्वर्गस्त्रिया भ्रमे क्षमां समर्था रम्भादिरियमेवेति आन्ति-कारिणीं विदग्धतां चातुरीमेत्य प्राप्यात एव नवा नवा नूतना नूतना सती नित्यं तमगात्रम् । संयुज्ज इत्यर्थः । अन्वहमन्येष्वेय-मिति तस्य चेतसि स्फुरितेत्यर्थः । वा इवार्थः । नित्यं नयेन ना-गात्, अपि तु नवीनेव जगामेति काकुर्वा । अन्वहं नूतनत्वादनु-रागातिशयादन्यावरोधाङ्गनासंभोगविमुखो नलो जात इति भावः । क्षमेति पाठे—भैमीविशेषणम् ॥

इक्षितेन निजरागनीरार्थि

संविभाव्य चटुभिर्गुणज्ज्ञताम् ।

भक्ततां च परिचर्ययाऽनिशं

साधिकाधिकवशं व्यधत्त तम् ॥ ८० ॥

इक्षितेनेति ॥ सा अधिका सर्वगुणैरुत्कृष्टा चतुरा च तमधिकम-तितरां बह्मसामान्यनुरागिणं व्यधत्त चकार । किंचिप्रोडाभूदित्यर्थः । किं कृत्वा—इक्षितेन 'सख्यादिषु भद्रगुणवर्णनपूर्वं भाषणम्, तदो-पापलपः, पश्चादाभिमुख्येन शयनम्, पूर्वमुत्थानम्, आगमने नुष्टिः, प्रवासं वैमनस्यम्, सदा सममुखदुःखता,' इत्याद्यनुराग-द्योतकेन चेदितेन निजम् अगाधत्वादुनुरागमेव नीरधि नलं संवि-भाव्य सम्यग्ज्ञापयित्वा, तथा—चटुभिः 'भवाद्दशोऽतिमुन्द्रोऽति-

तेजस्वी वदान्यः सर्वकलाकुशलः कः, अभिनु—न कोपि' इत्यादि प्रियभाषणैर्गुणज्ज्ञतां च स्वीयगुणप्राप्तिर्वैदग्ध्यं च ज्ञापयित्वा, तथा—अनिशं सर्वदा परिचर्यया चरणादिसंवाहनतालवृन्तबाल-नादिरूपया सेवया निजां भक्ततां भक्तियुक्ततां च ज्ञापयित्वा । अनिशं निशामभिव्याप्य मर्यादीकृत्य । अहोरात्रमित्यर्थ इति वा ॥

स्वाङ्गमर्पयितुमेत्य वामतां

रोपितं प्रियमथानुनीयसा ।

आतदीयहठसंबुधुक्षुतां

नान्वमन्यत पुनस्तमर्थिनम् ॥ ८१ ॥

स्वाङ्गमिति ॥ सा संभोगार्थिने नलाय स्वाङ्गं सनादिकं निजमङ्गमर्पयितुं दातुं किंचिद्दामतां प्रातिकृत्यमेत्य किंचिदङ्गमद-त्वा, अथानन्तरं तेनैव व्यापारेण रोपितमुपादितरोपमौदासीन्यं प्राप्तं प्रियं नलं चुम्बनाल्लङ्घनाचरणपतनादिनाऽनुनीय प्रसादा-नन्तरमियं मां प्रसादयति चेत्तर्हि मदीयपितं करिष्यतीति बुद्ध्या पुनरर्थिनं तदङ्गं याचमानं तं तदीयां नलीयां हठादल्लाकारेण संबुधुक्षुतां संभोगेष्टुताम् आ मर्यादीकृत्य नान्वमन्यत तावन्ना-नुमेने । पूर्वं यान्नापूर्वं संभोगे प्रवृत्तः, अनन्तरं तदीयवामत्वा-द्रोपवशाद्दौदासीन्यं गतः कथन्तरं प्रति गमिष्यतीति बुद्ध्या तयाऽ-नन्तरमनुनीतः सन् पुनरर्थयमानोऽपि यावदल्लासंभोगं करोति तावन्नानुमतः, अनन्तरं अनुमत इत्यर्थः । यात्रानन्तरमेवानुम-नने तादृशोऽनुरागो न वर्धते । तदीयमनुरागमागमनि परां को-टिं प्रापयितुं हठसंभोगमेवैच्छदिति भावः । अनुन्यामन्तरं संभोगे कृतेऽप्यनुरागातिशयापुनः सुरताभिलाषि मानुमेन इति पुनः-शब्दार्थो वा । रोपितं प्यन्ताक्षिष्टा । आतदीयेति मर्यादायामव्य-यीभावो नपुंसकत्वाङ्गस्त्वम् ॥

आद्यमंगमसमादराण्यधा-

द्वलभाय ददती कथंचन ।

अङ्गकानि घनमानवामता-

व्रीडलम्बितदुरापतानि सा ॥ ८२ ॥

आद्येति ॥ सा अङ्गकानि ह्मन्ति सौकुमार्यातिशयादनुक-रण्यानि निजान्यङ्गान्याद्यमंगमेन प्रथमसंभोगेन समस्तस्य आदरः प्राप्नुयायामकियेषु प्रथमसंभोगे भयलज्जात्यागपूर्वं विश्वामार्थं यावान् प्रतारणापुपायः कृतः, तावानेव पाश्चात्येवपि संभोगेषु यथासंभवे नलेनोपायः कृतः, तादृशी नीतिं यावदधाद्धार । यतः—वल्लभायानिप्रेयसे नलाय कथंचन भूयसा प्रयासेन ताम्येव ददती । तत्रापि हेतुः—यतः—धनैर्दंभेन वामतामतीर्ष्यैः मानः प्रीतिकलहजोदासीनता, वामता स्वाङ्गमर्पणप्रातिकृत्यम्, व्रीडा लज्जा, तैः घनेन मानेन या वामता तथा लज्जया च, लम्बिता

१ इतः प्राक्

'यत्किं प्रति यद्वज्रजस्तया (?) च्छ्वस्वरस्य लघुनां दधानया ।

प'पुरम्बहमहीयत स्फुटं तत्किंलाहियत तस्य मानसम् ॥'

इत्यधिकः श्लोकः कापि दृश्यते ॥

१ 'अत्रैकसिद्धीविदेशे क्रमादनेकव्यापारसंभोक्तिः (कं.) पयायाल-कारभेदः' इति जीवानुः ।

प्रापिता दुरापता दुर्लभता येषां तानि । आदौ विवाहापूर्वं यः संगमस्तत्कालीनेनादरेण तुल्यादराणीति वा । मानादिना तदङ्गानां तु प्राप्यवादिच्छाविवृद्धेर्नलीयोनुरागः प्रत्यहं परां कोटिमध्यारोहदिति भावः । अङ्गकानि 'हृस्वे' 'अनुकम्पायाम्' इति वा कन् । वामतायुक्तो ब्रीड इति समासः ॥

पत्न्युरागिरिशमातरु क्रमा-

तस्वस चागिरिजमालतं वपुः ।

तस्य चार्हमखिलं पतिव्रता

क्रीडति स्म तपसा विधाय सा ॥ ८३ ॥

पत्न्युरिति ॥ सा पतिव्रता धर्मेण कार्ये कारणोपचारात्तपसा तपःफलं नैन्द्रादिवरदानेन वा पश्युर्नलस्य वपुरागिरिशं हरमारभ्य आतरु वृक्षपर्यन्तं, तरुमारभ्य गिरिशपर्यन्तं वा (तं), तथा—स्वस्य चात्मनः शरीरमागिरिजं गिरिजां पार्श्वतीमारभ्य आलतं लतापर्यन्तम्, लतामारभ्य पार्श्वतीपर्यन्तं वारो (हावरो) ह-क्रमेण प्रथमं प्रियस्य, पश्चादात्मन हृस्वेवरूपेण, गिरिशरूपे गिरिजारूपं, तरुरूपे लतारूपमित्येवं वा क्रमेण विधाय तत्तद्रूपं विरचय्य तस्यावलम्बितशरीरान्तरस्य संवन्धखिलं यज्ञापादि क्रीडादि चार्हं योग्यं तदपि विधाय क्रीडति स्म । यतः—पतिव्रता । नहि पतिव्रतानां किञ्चिदसाध्यमस्ति । चोऽवधारणे । अखिलं भाषाषेवादि तस्यैवार्हं यथा तथा रेमे इति वा ॥

न स्थली न जलधिर्न काननं

नाद्रिभूर्न विषयो न विष्टपम् ।

क्रीडिता न सह यत्र तेन सा

सा विधैव न यया यया न वा ॥ ८४ ॥

नेति ॥ सा तेन सह यत्र न क्रीडिता संभोगं नाकृत सा स्थली अट्टप्रिमा भूरेव नास्ति । तथा—जलधिः कूपमारभ्य समुद्रपर्यन्तं स जलाशयो नास्ति । तथा—काननं तदुर्गमं वनं नास्ति । साऽद्रिभूर्नास्ति । स विषयः कर्णाटादिरूपो देशविशेष एव सुखहेतुः सकन्दनादिर्वा नास्ति । तद्विष्टपं भूभुवःस्वराधेव नास्ति । यस्यां यस्मिन्वा तेन सह न चिक्रीडेति प्रत्येकं योज्यम् । वा समुच्चये । तथा—सा विधैव पुरुषायितादिरूपः कामशास्त्रोक्तः प्रकार एव नास्ति । यया यया येन येन प्रकारेण सा न क्रीडिता । जलान्तःसंभोगनिषेधे पूर्वश्लोकं नानारूपधारणोक्तमस्यादिरूपत्वाभिप्रेद्यो न, मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति ज्ञेयम् । क्रीडिता 'गल्यार्थकर्मक' इति कर्तरि निष्ठा ॥

नम्रयांशुकविकर्पिणि प्रिये

वक्रवातहतदीपदीपया ।

भर्तुर्मौलिमणिदीपितास्तया

विस्मयेन ककुभो निभालिताः ॥ ८५ ॥

नम्रयेति ॥ प्रियेऽशुकविकर्पिणि सति लज्जावशाद्गुप्तावयवानवलोकनार्थं नम्रया, अत एव वक्रवातेन हतो निर्वापितो दीप्तः

प्रकाशमानो दीपो यया तथा भर्तुर्मौलौ मणयो मुकुटरत्नानि तैर्दीपिताः प्रकाशिताः ककुभो दिशः विस्मयेन निर्वापितेऽपि दीपे कथमयं प्रकाश इत्याश्चर्येण निभालिता विलोकिताः । रत्नप्रकाशज्ञानाद्विस्मयः, रत्नप्रभातिशयाद्वा ॥

कान्तमूर्ध्नि दधती पिधित्सया

तन्मणेः श्रवणपूरमुत्पलम् ।

रन्तुमर्चनमिवाचरत्पुरः

सा खवल्लभतनोर्मनोभुवः ॥ ८६ ॥

कान्तेति ॥ तस्य पूर्वोक्तस्य दिक्षु दीप्तस्य मुकुटमणेः पिधित्सया आच्छादितुमिच्छया श्रवणपूरं कर्णभूषणीकृतं नीलोत्पलं कान्तमूर्ध्नि दधती स्थापयन्ती सा रन्तुं खवल्लभस्येव तनुः शरीरं यस्य नलदेहव्याजं धारयतो मनोभुवः पुर आदौ सुरतारम्भेऽर्चनमिवाचरत्पूजामिव चकार । पुष्पपूजा शिरसि कर्तुमुचिता । रतारम्भे च स्मरः समुचिता देवतेति तत्पूजा युक्ता । प्रकाशाभावाय कर्णोत्पलेन मुकुटमणिं पिद्धाविति भावः ॥

तं पिधाय मुदिताथ पार्श्वयो-

र्वीक्ष्य दीपमुभयत्र सा स्वयोः ।

चित्तमाप कुतुकाद्भुतत्रया-

तङ्कसंकटनिवेशितस्मरम् ॥ ८७ ॥

तमिति ॥ सा तं नलीयं मुकुटमणिं पिधाय कर्णोत्पलेनाच्छाद्य मुदिता सती अथ पश्चात्स्वयोनंजयोरुभयत्र द्वयोर्वामदक्षिणयोः पार्श्वयोर्दीपं वीक्ष्यार्थाङ्गं दीपो दृष्ट्वा स्वचित्तमघटमानघटनाकुतुकं तद्दर्शनजातमाः किमेतदिति चमत्करणमद्भुतमाश्चर्यं, लज्जात्रया, आकस्मिकदीपनदर्शनादात्तङ्को भयं गोप्यान्वपि मदीयाङ्गानि प्रियेण दृष्टानीति शङ्कातिशये वातङ्कः, तेषां संकटे संमर्दे मध्ये निधेशितः स्मरो यत्र तदेवंभूतमाप । विशेषणविधौ तात्पर्यम् । दीपो दृष्ट्वा कौतुकादिसहिताभूदिति भावः ॥

एककस्य शमने परं पुन-

र्जाग्रतं शमितमप्यवेक्ष्य तम् ।

जातवद्विवरसंस्मृतिः शिरः

सा विधूय निमिमील केवलम् ॥ ८८ ॥

एककस्येति ॥ द्वयोर्दीपयोर्मध्य एककस्य दीपस्य मुखचेलान्नालादिना शमने निर्वाणं क्रियमाणे सति पूर्वशमितमपि तं द्वितीयं दीपं नलेच्छामात्रेण पुनरपि जाग्रतं प्रदीप्तमवेक्ष्य जाता वद्विवरसंस्मृतिर्यस्याः सा स्मरणाभिनयवशाद्वा शिरो विधूय केवलं निमिमील निमीलितवती । लज्जाभिनयः । कौतुकवशात्तदीयगोप्यावयवविलोकनार्थं तस्या निरुपायत्वार्थं पुनः पुनः शमितानपि दीपा-निच्छामात्रेणाजिग्वलदिति भावः । एकस्य शमने कृतेऽपरदीपं जाग्रतं दृष्ट्वा शमितमपि पुनर्जाग्रतं दृष्ट्वेति व्याख्येयम् । एककः पूर्ववत् ॥

पश्य भीरु न मयापि दृश्यसे

यन्निमीलितवती दृश्यावसि ।

इत्यनेन परिहस्य सा तमः

संविधाय समभोजि लज्जिता ॥ ८९ ॥

पश्येति ॥ अनेनेति परिहस्य सोपहासमुक्त्वा तदीयलज्जापा-
करणार्थं दीपाभावेच्छामात्रेण तमः संविधायान्धकारं निर्माय सा
समभोजि संभुक्ता । ततो लज्जिता । इति किम्—हे भीरु लज्जा-
भयकातरे, यद्यस्मात्त्वं दशौ निमीलितवत्स्यसि तस्मात्त्वं मयापि न
दृश्यसे पश्य नेत्रनिमीलनाखया यथा स्वीयमङ्गं न निरीक्ष्यते,
तथा मयापि त्वदङ्गमित्यर्थः । अथ च—खया नेत्रे निमीलिते,
मया तु त्वं न दृश्यसे चित्रमेतत् । यस्मान्मया न द्रष्टव्यमिति हे-
तोस्तथा नेत्रे निमीलिते, तावन्तैव मया न दृश्यसे, अपि तु दृश्य-
स एव । अन्या हि गोप्यमङ्गं वस्त्रादिनाच्छादयति, खया तु नेत्रे
एव निमीलिते । तथा च मया त्वदीयगोप्यमङ्गं कामं दृष्टमेवेति
किं नेत्रनिमीलनेन पश्येति । अमुना नलेन लज्जिता सा तमः स-
म्यग्विधायानन्तरं चैवं परिहासपूर्वमुक्ता । भीरु ऊहन्तवाञ्छदी-
त्वाङ्गस्वः । तत्सामर्थ्याज्जि गुणः ॥

चुम्ब्यमेयमयमङ्गमे नगैः

क्षिप्यसेयमयमर्प्यसे हृदि ।

नो पुनर्न करवाणि ते गिरं

हुं त्यज त्यज तवासि किंकरा ॥ ९० ॥

इत्यलीकरतकातरा प्रियं

विप्रलभ्य सुरते द्वियं च सा ।

चुम्बनादि विततार मायिनी

किं विदग्धमनसामगोचरः ॥ ९१ ॥ युग्मम्

चुम्ब्यसे इति ॥ इतीति । युग्मम् । हे प्रिय, मयाऽयं त्वं चु-
म्ब्यसे, अयं त्वं नखैरङ्गसे चिह्नयसे, अयं त्वं क्षिप्यस्य आलिङ्ग्य-
से, अयं त्वं हृदि अर्प्यसे हृदयोपरि धार्यसे । ते तव पुनरहं गिरं
नो करवाणीति न, अपि तु करोम्येव । यवया चुम्बनादि याचि-
तं तत्सर्वं करोम्येव । यत इत्यर्थः । हुमिति सुरतसंमदांमहत्वेन
पूर्यतामित्यर्थः । त्यज त्यज इति पीडानटने । मुञ्च मुञ्च मामित्यर्थः ।
अहं तव किंकरास्मीति दैन्यनटने । इत्येवंप्रकारेणालीकरने मिथ्यैव
सुरते कातरा भीरुः । सुरते विषये बलात्कारभीता मनी आत्मानं
यथाकथञ्चिन्मोचयितुमेष्येयं वदति, न तु हेल्येति । यथा—अद्या-
पीयमप्रौढेति प्रियं विप्रलभ्य प्रतार्य एतादृशीं वृथावृद्धिं तस्योपा-
द्य तथा द्वियमपि प्रतार्य मामियमद्यापि न मुञ्चति । बलात्कारभ-
याचुम्बनादि करोति, न तु स्वेच्छयेति लज्जात्यागमप्यप्रकटीकृत्य
चुम्बनादि पूर्वोक्तं सकलमपि सुरतसंभारं प्रौढतयैव विततार मि-
याय वदौ । यतो मायिनी मायावती । उक्तप्रकारेण कपटेनाच्छा-
दितनिजकामोन्मादप्रौढिरिति यावत् । यस्मात्—विदग्धं व्यवहा-
रचतुरं मनो येषां मानवानां किं वस्तु अगोचरो विषयो न भवति,
अपि तु—सर्वमपि साध्यमेव । चतुरा हि असाध्यमपि साध्यन्ति ।
अलीकृतकातरेति पाठे—अलीकृतं कातरेति समासः । त्यज वी-
प्सायां द्विरुक्तिः । किंकरेति 'दिवाविभा—' इति टच्प्रासावपि
'किंयत्तद्बहुपु कृजोऽविधानम्' इत्यच् ततष्टाप् ॥

स्वेप्सितोद्गमितमात्रलुभया

दिपिकाचपलया तमोघने ।

निर्विशङ्करतजन्मतन्मुखा-

कृतदर्शनमुखान्यभुङ्क्त सः ॥ ९२ ॥

स्वेति ॥ स तमसा घने तस्मिन्साधे, अथ च, तमस्तुल्ये घने
मेघे तमोरूपे मेघे स्वेप्सितेन स्वेच्छामात्रेणोद्गमितमात्रा प्रकाशि-
ता चासौ तदानीमेव लुप्ता शमिता च, तथा—दीपिकयैव चप-
लया विद्युता दृष्टनष्टया निर्विशङ्कं यद्गते तस्माज्जम् येषां तानि
च तानि तस्या मुखकृतानि वदनेकृतानि तेषां दर्शनानि तज-
न्यानि सुखान्यभुङ्क्तान्वभूत् । अन्धकारवशाद्दंभी स्वेच्छाविरचित-
मुखाकृतदर्शनमुखानुभवार्थं वङ्गियरदानवशात्तदानीमेव दीपिकां
प्रकाशितवान् तदानीमेव च लज्जावती स्यादिति भिया पुनस्तां
शमितवानिति भावः । विद्युदप्येवभूता भवति । लुप्तेत्यन्तर्भाषि-
तव्यर्थे ज्ञेयः ॥

यद्भवौ कुटिलिते तया रते

मन्मथेन तदनमि कार्मुकम् ।

यत्तु हुंहुमिति सा तदा व्यधा-

चत्स्मरस्य शरमुक्तिहुंकृतम् ॥ ९३ ॥

यदिति ॥ तया रते भुवौ कुटिलिते वक्रिते इति यत्, तन्म-
न्मथेन कार्मुकमेवानामि । यत् पुनः सा तदा मुरतसमये सुर-
तसंमदेतिःमहतावारणव्याजेन हुं हुमिति रतिङ्गमशब्दं व्यधात्,
तत्स्मरस्य शरमुक्तिहुंकृतं बाणमोचनकालीनं हुंकारमेवाकृतं हुंकार
एवाभूत् । तस्या हुंकरणं कामस्य चापनमनमित्यर्थः । कामस्य वा-
मत्वाकृत्वकणादिना कामः पुनरुज्ज्वलिभूत एवाभूदिति भावः ॥

ईक्षितोपदिशतीव नर्तितुं

तत्क्षणोदितमुदं मनोभुवम् ।

कान्तदन्तपरिपीडिताधरा

पाणिभूननमियं वितन्वती ॥ ९४ ॥

ईक्षितेति ॥ चुम्बनरसाकान्तदन्तः परिपीडिताधरा दृष्टाधरा,
अत एव—पाणिभूननं वितन्वती इयं तत्क्षणे सुरतसमये वक्षित-
मुदं संज्ञातहयं मनोभुवं नर्तितुमुपदिशतीव नृत्यं शिष्यगतीव भिये-
णक्षिता । यापि नृत्यं शिक्षयति सापि हम्नकाभिनयवशात्करकम्पनं
करोति । उपदिशती 'आच्छीनघोः—' इति पाक्षिकत्वाद्युपभावात् ॥

सा शशाक परिभ्रमदायिनी

गाहितुं बृहदुरः प्रियस्य न ।

चक्षमे च स न भङ्गुरभुव-

स्तुङ्गपीनकुचदूरतां गतम् ॥ ९५ ॥

सेति ॥ परिभ्रमदायिनी सा प्रियस्य बृहदुरो गाहितुं साम-
स्येन स्प्रष्टुं न शशाक । यतो बृहदुर्निविशालम् । सा च कृशा-
क्षीयर्थः । स च नलोपि भङ्गुरं भुवौ यस्मात्सत्या वक्षः सर्वमपि

स्पष्टं न चक्षमे । यतः—तुङ्गाभ्यां कुचाभ्यां पीनाभ्यां दूरतां व्य-
वहिततां गतं प्राप्तम् । कुचमात्रमेवालङ्कितम्, न तु सर्वं वक्ष-
्यर्थः । उभावपि संपूर्णालङ्कनाप्राप्तेर्नितरां सस्पृहत्वादुजृम्भित-
कामौ जाताविति भावः ॥

बाहुवल्लिपरिरम्भमण्डली

या परस्परमपीडयत्तयोः ।

आस्त हेमनलिनीमृणालजः

पाश एव हृदयेऽशयस्य सः ॥ ९६ ॥

बाह्विति ॥ तयोर्बाहव एव दैर्घ्यकाश्याभ्यां वल्लयो लतातुल्या-
स्तासां परिरम्भ आलिङ्गनविषये या मण्डली वृत्ताकारालङ्कपाली
परस्परमपीडयद्वाढमालिङ्गन् । स हृदयेऽशयस्य कामस्य हेमनलिनी-
मृणालाज्जातस्तेन निर्मितः पाश एव आस्त बभूव । अतिगौरवा-
न्मार्दवत्वाच्च बाहूनां सांवर्णमृणालतुल्यत्वम् । पाशवद्बो यथा वश्यो
भवति, तथाऽङ्गपालीपाशेन दृढं बद्धौ कामवशं याताविति भावः ॥

वल्लभेन परिरम्भपीडितौ

प्रेयसीहृदि कुचाववापतुः ।

केलतीमदनयोरुपाश्रये

तत्र वृत्तमिलितोपधानताम् ॥ ९७ ॥

वल्लभेनेति ॥ प्रेयसीहृदि वल्लभेन परिरम्भपीडितौ गाढालिङ्गनेन
वामनीकृतौ कुचौ केलतीमदनयो रतिकामयोरुपाश्रये विश्रान्ति-
स्थाने तत्र वक्षसि वृत्तमिलितोपधानतां वर्तुलसंगतोच्छीर्षकभावम-
वापतुः । प्रभोर्हि विश्रान्तिस्थाने शय्यादौ गण्डोपधानं वृत्तमुच्छी-
र्षकं भवति, रतिकामौ च प्रभू तत्र घर्षते, अतस्तत्रैव वर्तमानौ
वृत्तौ वामनीभूतौ कुचौ द्वयोरुच्छीर्षके द्वे बभूवतुरित्यर्थः । इत्यु-
पेक्षा । केलती रतिपर्यायः ॥

भीमजोरुगुलं नलापितैः

पाणिजस्य मृदुभिः पदैर्बभौ ।

तत्प्रशस्ति रतिकामयोर्यज-

स्तम्भयुग्ममिव शातकुम्भजम् ॥ ९८ ॥

भीमजेति ॥ भीमजोरुगुलं नलापितैर्मृदुभिः पाणिजस्य नख-
स्य पदैः स्तोक्त्वान्नोल्लेखिभिर्नखक्षतैः कृत्वा रतिकामयोः शात-
कुम्भजं सौवर्णं तयोर्यशःप्रशस्तिरिति रूपं यत्र, सेव नखस्वरूपैव
यशःप्रशस्तिर्यत्रैवंभूतं वा, निजजयप्रकाशकं स्तम्भयुग्ममिव बभौ ।
रतिकामयोरियमेव यशःप्रशस्तिर्यत्र नखक्षतादिकरणं नाम । सुवर्ण-
तुल्यत्वाद्बोः सुवर्णस्तम्भत्वम् । अन्यस्यापि प्रभोर्यशःप्रशस्तिर्ज-
यस्तम्भे लिखते ॥

बहमानि विधिनापि तावकं

नाभिमूरुयुगमन्तराङ्गकम् ।

स व्यधादधिकवर्णकैरिदं

काञ्चनैर्यदिति तां पुराह सः ॥ ९९ ॥

बह्विति ॥ स तां पुरेत्याह अवोचत् । इति किम्—हे भैमि,
नाभिमूरुद्वयमन्तरा नाभ्यूरुद्वयमध्येऽङ्गकं कोमलतातिशयान्मर्द-
नासहत्वात्प ह्रस्वं वा मदनसदनाख्यं तावकमङ्गं न केवलं मया,
किंतु वीतरागेण विधिना ब्रह्मणापि बहु नितराममास्यादतम् ।
यद्यस्मात्कारणात्स ब्रह्माधिको वर्णो येषां तैरतिगौरवणैरत्युत्तमैः
काञ्चनैरिदं कामगृहं व्यधादकृतं । निरन्तरावृत्तत्वादुष्णशीतवाता-
दिसंबन्धाभावादलोमत्वाच्चान्तरापेक्षयाऽधिकवर्णं वैराङ्गं दृष्ट्वा
प्रदीप्तकामः संश्लेषमुवाचेत्यर्थः । अश्लीलमप्येतन्मैथुनादन्यत्र निषे-
धाद्वैराङ्गदर्शनं युक्तमिति ज्ञेयम् । नाभिमित्यादौ 'अन्तराम्तराण्ये-'
इति द्वितीया । अङ्गकम् 'अल्पे' 'ह्रस्वे' इति वा कन् । पुराहेति
भूते 'पुरि लुङ् चास्ते' इति लट् ॥

पीडनाय मृदुनी विगाह्य तौ

कान्तपाणिनलिने स्पृहावती ।

तत्कुचौ कलशपीननिष्ठौ

हारहासविहते वितेनतुः ॥ १०० ॥

पीडेति ॥ कलशवत्पीनौ पीवरौ निष्ठौ कठिनौ च तावतिप्र-
सिद्धगुणौ तस्याः कुचौ कर्तृभूतौ कान्तस्य पाणिनलिने करकमले
कर्मभूते हारस्य हासः प्रकाशस्तेन विहते आच्छादिते वितेनतुश्च-
कृतुः । स्पृशन्तावपि नलकरो हारदीश्या पिहित्वावित्यर्थः । अथवा
हार एव हासस्तेन पराभूते कृतोपहासे चकृतुः । यतो—विगाह्य
तावेवाभितः स्पृष्ट्वा पीडनाय मर्दनाय स्पृहावती साभिलाषे धृते-
च्छे । यतो—मृदुनी मर्दयितुमसमर्थौ । स्वयं मृदुर्हि महतः कठि-
नस्य च पीडनाय न प्रभवतीति मृदुभ्यां युवाभ्यां विशालौ कठिनौ
चावां मर्दयितुमशक्यावित्यर्थः वाञ्छा वृथा धार्यते स्वपरतारतम्यं
न ज्ञायते भवन्त्यामिति तत्कुचाभ्यां नलकरो हारहास्येन विड-
म्बितावित्यर्थः । सर्वतः स्पृष्ट्वावेव न तु पीडिताविति भावः ।
'अकर्मकठिनौ हस्तौ' इति लक्षणात्काठिन्यमेव राजकरस्य गुणः,
तथापि नलिनरूपणात्कठिनत्वेपि कुचापेक्षया मार्दवान्मृदुनी इत्यु-
क्तम् । पीडनाय स्पृहावती ते मृदुनी विशेषेण ज्ञात्वा हासविहते
चक्रनुरिति वा । अन्येपि निष्ठौ मृदुमुपहसति ॥

यौ कुरुङ्गमदकुङ्कुमाञ्चितौ

नीललोहितरुचौ वधूकुचौ ।

स प्रियोरसि तयोः स्वयंभुवो-

राचचार नखकिंशुकार्चनम् ॥ १०१ ॥

याविति ॥ यौ वधूवरौ कुरुङ्गमदेन कस्तूर्या कुङ्कुमेन चा-
ञ्चितौ पूजितौ कृतविलेपनायत एव क्रमेण नीला लोहिता रु-
क्मान्तिर्ययोः, अथ च—नीललोहितो हरस्तत्काम्नी एवंभूतौ स
नलस्तयोर्बोवनारम्भे प्रियोरसि भैमीवक्षसि स्वयमेव भवतोः ।
प्रादुर्भवतो रक्ततीक्ष्णाग्रावत्सर्वेरेव किंशुकैः पलाशपुष्पैरर्चनं पू-
जामाचचार । कृताङ्गरागयोः कुचयोर्नखपदानि रचितवानित्यर्थः ।
अरुपनखोल्लेखस्य व्ययाराहित्येन शोभामात्रहेतुत्वापादनमिवेत्यु-
पेक्षा । कस्तूर्या अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः ॥

अम्बुधेः कियदनुत्थितं विधुं

स्वानुबिम्बमिलितं व्यडम्बयत् ।

चुम्बदम्बुजमुखीमुखं तदा

नैषधस्य वदनेन्दुमण्डलम् ॥ १०२ ॥

अम्बुधेरिति ॥ सुरतावसरेऽम्बुजमुखा भग्या मुखं चुम्बद-
यक्षेपधस्य वदनेन्दुमण्डलं कर्तुं प्रतिदिनमुद्ययसमयेऽम्बुधेः समुद्रा-
न्क्रियस्तोकमनुस्थितम्, तथा—समुद्रजले जातेन स्वानुबिम्बे-
नामीयप्रतिबिम्बेन मिलितं निरन्तरसंबद्धं विधुं चन्द्रे व्यडम्ब-
यदनुचकार । भेमीमुखं कर्तुं नलमुखं कर्माभूतं चुम्बदिति वा ।
अनेन विपरीतरतं सूचितम् । बिम्बप्रतिबिम्बभावनिरूपणेनात्यन्तं
तन्मुखयोः सादृश्यं सूचितम् । कामसुहृच्चन्द्रोद्ययनिरूपणाच्च का-
मोजृम्भणं व्यज्यते ॥

पूगभागवदुताकपायितं-

वसितैरुदयभास्करेण तौ ।

चक्रतुर्निधुवनेऽधराभूतं-

स्तत्र साधु मधुपानविभ्रमम् ॥ १०३ ॥

पूगेति ॥ पूगफलफालिकानां भागोऽंशस्य बहुतया कपा-
यितैस्तुवररसं प्रापितैः 'कपायः सुरभावपि—' इत्यभिधानात्सुरभि-
तैर्वा । तथा पक्वेनोदयभास्कराख्येन ताम्बूलमध्ये गृहीतेन क-
पूरेण वासितैः, सुरभितैरन्योन्याधराभूतैर्वा, अधररसैरेवाभूतैः
कृत्वा तौ दमयन्तीनलौ तत्र निधुवने सुरते मधुपानस्य विभ्रमं
मद्यपानरूपं विलासं साधु सम्यग्यथा तथा अथ च—मद्यपान-
जन्यं विभ्रमं चक्रतुः । मद्यपानस्थानेऽन्योन्याधरपानमेव चक्र-
तुस्तेनैव च नितरां सोन्मादां जाताविति भावः । अन्योपि कपा-
यरसं कर्पूरवामितं शीतलं मधु पिबति । साध्वनिपिबं मध्विति
वा । सुरते मधुपानविभ्रममधराभूतैः साधु यथा तथा चक्रतुः ।
उपदेशस्थानेऽधराभूतानि जानानीत्यर्थः । भोगेति पाठे—अनुभवः ।
रागेति पाठे—बहुताम्बूलचर्षणक्रमविवर्धमानरक्तिमबाहुल्येनेत्यर्थः
कपायितैः 'तत्करोति' इति प्यन्ताजिष्ठा ॥

आह नाथवदनस्य चुम्बनः

सा स्म शीतकरतामनक्षरम् ।

सीतकृतानि सुदती वितन्वती

सत्त्वदत्तपृथुवेपथुस्तदा ॥ १०४ ॥

आहेति ॥ तदा सुरतचुम्बनावसरे सीतकृतानि वितन्वती कु-
र्वती, तथा कामावस्थाविकारविशेषेण सत्त्वेन दत्तः पृथुर्वेपथुः
कम्पो यस्यास्तादृशी सती चुम्बने (तो) नाथवदनस्यानक्षरं य-
थैर्विना तत्कार्यकारित्वेन शीतकरतां चन्द्रतामाह स्म । चन्द्र-
स्पर्शाद्यथा सुखं भवति, तथा नलमुखस्पर्शात्तस्या अभूदित्यर्थः ।
शीतेपि सीत्कारः कम्पश्च भवति, सुखादक्षरं च न निर्गच्छति ।
शीतं कर्तुं शीलमस्य शीतकरः 'कृत्वा हेतुताच्छीत्य' इति टः ॥

चुम्बनाय कलितप्रियाकुचं

वीरसेनसुतवक्रमण्डलम् ।

प्राप भर्तुममृतैः सुधांशुना

सक्तहाटकघटेन मिश्रताम् ॥ १०५ ॥

चुम्बनायेति ॥ चुम्बनाय कलितः स्पृष्टः प्रियाकुचो येन वी-
रसेनसुतस्य वक्रमण्डलं सुधांशुना चन्द्रेण मिश्रतां साध्यं प्राप ।
किभूतेन चन्द्रेण—स्वैरेवाभूतैरात्मानं भूतं परयितुं सक्तः संगतो
हाटकघटः सुवर्णकलशो येन । मुखं चन्द्रसमममृतभरणार्थं च-
न्द्रसंबद्धस्वर्णघटसमो भेमीकुचः । मुखेन्दुना स्वीयममृतं कुचक-
लशो निक्षिप्तम्, नतु तत्रत्यं गृहीतमिति अनौचित्यं नाशङ्कनीया ।
मुखचुम्बनादमृतांशुयोगादिव भेमीकुचः शान्ततापो जातसु-
खभ्राभूदिति भावः । 'मुखनेत्रस्तनबाहुमूलकपोलौष्ठद्वयवराङ्गा-
न्यष्टौ चुम्बनस्थानानि, रागतः सर्वाण्यपि च' इति वास्यायनः ।
नयनगलकपोलदन्तबायोमुखान्तस्तनयुगलललाटं वा चुम्बनस्था-
नम् । स्तने च्चुचं परिहृत्येति विशेषः । मिश्रशब्दस्य तुल्यार्थवा-
सुधांशुनेति 'तुल्यार्थः—' इति तृतीया ॥

वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि सा मुदा

पर्यरम्भि परिरभ्य चासकृत् ।

चुम्बिता पुनरचुम्भि चादरा-

चृत्तिरापि न कथंचनापि च ॥ १०६ ॥

वीक्ष्येति ॥ अमुना सा वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि । तथा—असकृ-
द्भारंवारं परिरभ्य च पुनः पर्यरम्भि पुनरालिङ्गि । तथा—आदरा-
द्भारंवारं चुम्बितापि पुनरचुम्भि च । तथापि कथंचनापि केनापि
प्रकारेणानेन तृप्तिकारणसद्भावेपि तृप्तिर्नापि न प्राप्ता ॥

छिन्नमप्यतनु हारमण्डलं

मुग्धया सुरतलास्यकेलिभिः ।

न व्यतर्कि मुदशा चिरादपि

स्वेदबिन्दुकितवक्षसा हृदि ॥ १०७ ॥

छिन्नमिति ॥ सुरता निरीक्षणे नितरां चतुरयाऽपि सुम्बसा
सुन्दर्या, अथ च—बालया भग्या सुरतलास्यकेलिभिः सुरतसं-
बन्धिभिर्नृत्तविलासैः करधूननाद्यङ्गविक्षेपविलासविशेषैः कृत्वा
हृदि छिन्नं वृद्धितगुणमप्यतनु आनाभिलम्बित्वाक्षिणाळं हार-
मण्डलं मुक्ताहारदाम चिरादपि भूयसापि कालेन न व्यतर्कि ।
यतः—स्वेदबिन्दुकितं संजातस्वेदबिन्दुकं वक्षो यस्यान्तया । सुर-
तायासंसंजातस्वेदबिन्दुमण्डलस्य हारसादृश्यामोण्याच्च वृद्धितो-
ऽपि हारो नाबोधीत्यर्थः । स्वाधिकप्रत्ययास्तास्वेदबिन्दुकशब्दा-
न्तारकादिवादितेषु ॥

यत्तदीयहृदि हारमौक्तिकै-

रासि तत्र गुण एव कारणम् ।

अन्यथा कथममुत्र वर्तितुं

तंरशाकि न तदा गुणच्युतैः ॥ १०८ ॥

१ 'अमृतांशुविवृत्युपेक्षयाऽमृतकारवं व्यज्यत इत्यलंकारेण बन्तुप्यनितः'
इति जीवानुः । २ 'प्राप्तिमदलंकारः' इति जीवानुः ।

यदिति ॥ हारमौक्तिकेस्तदीये हृदि वक्षसि, अथ च—चित्ते, यदासि स्थितं लग्नम्, तत्र गुणो दोरकस्तारत्वादिरेव कारणं हेतुः । अन्यथा नचेदेवं तर्हि तदा सुरतसमये गुणच्युतः सूत्रभ्रष्टैर्मौक्तिकैरमुत्र तदीये हृदि वर्तितुं स्यातुं कथं कस्मान्नाशाकि समर्थेन जातम् । अथ च—तारत्वादिगुणहीनैर्मौक्तिकैस्तदीयहृदये न स्वीयते किंतु चर्मरेव । तस्मादुभयविधेऽपि भैमीहृदये स्यातुं मौक्तिकानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्विविधोपि गुणो हेतुरित्यनुमानम् । सुरतसंमर्दान्मुक्ताहारस्रुटित इति भङ्ग्यन्तरेणोक्तम् । अन्यस्यापि विदग्धहृदयगामित्वे गुण एव हेतुः, गुणहीनेन तु चित्ते स्यातुं न शक्यते इति भङ्गा सूचितम् । गुणच्युतः 'पञ्चमी' इति योगविभागास्तमासः ॥

एकवृत्तिरपि मौक्तिकावल-

श्लिन्नहारविततौ तदा तयोः ।

छायायाऽन्यहृदये विभूषणं

श्रान्तिवारिभरभाचितेऽभवत् ॥ १०९ ॥

एकेति ॥ तदा संभोगसमये तयोर्द्वयोर्मध्य एकस्मिन्नल एव वृत्तिर्यस्या एवंभूतापि मौक्तिकावलिरन्यस्या भैम्या हृदये छायाया विभूषणमभवत् । किंभूतेऽन्यहृदये—छिन्ना हारस्य विततिर्वित्ता-रो यस्य । यतः—श्रान्तिवारीणि स्वेदयिन्द्वन्नेपां भरः पूरमेन भाविते व्याप्ते । द्वयोः समीपे संमुखस्थितयोर्मध्ये भैम्या हारे वृ-टितेऽपि स्वेदजलपूरिते हृदये प्रतिबिम्बितो नलस्य हार एवाभरणं बभूवेत्यर्थः । अन्यहृदय इति सर्वनामत्वात्पुंवद्भावेः ॥

वामपादतलुसमन्मथ-

श्रीमदेन मुखवीक्षणांनिशम् ।

भुज्यमाननवयौवनानुना

पारसीमनि चचार सा मुदाम् ॥ ११० ॥

धामेति ॥ वामपादतलेन लुप्तो मन्मथश्रीमदः कामसौन्दर्य-गर्भो येनातिसुन्दरेणाप्यनिशं भैमीमुखवीक्षणा केवलभैम्यधीने-नामुना नलेन भुज्यमानं नवं नूतनं यौवनं तारुण्यं यस्याः सा भैमी मुदा संतोषाणां पारसीमनि परतीरमर्यादायां परमोत्कर्षे चचारावर्तत । भावावसानसमयं प्रापेत्यर्थः । वामपादतलं, मुख-वीक्षि—इति पदद्वयं लौकिकोक्तिः । एवंभूतेन च भुज्यमान-त्वात्मुदां परमोत्कर्षं प्रापेति युक्तम् । मुखवीक्षणं दिने रात्रावपि वरदानप्रकाशितदीपवशाज्ज्ञेयम् ॥

आन्तरानपि तदङ्गसंगमै-

स्तर्पितानवयवानमन्यत ।

नेत्रयोरमृतसारपारणां

तद्विलोकनमचिन्तयन्नलः ॥ १११ ॥

आन्तरानिति ॥ नलः स्वीयान्तराङ्गारोमध्यवर्तिनोऽनृत्य-मानानप्यवयवान् तदङ्गसंगमैः सुकुमारभैम्यवयवस्पर्शैरतिविधेक-

१ 'अत्रैकस्यैव हारस्योभयत्र भूषणत्वेनासंबन्धेपि संबन्धोक्तस्तद्रूपाति-शयोक्तिरलंकारः' इति जीवातुः ।

तया तर्पितान्मुखितानमन्यत । तथा—तद्विलोकनं च स्वीयनेत्र-योरमृतस्य सारेण श्रेष्ठभागेन पारणां तद्वत् तृतीकरणमचिन्तयन्नु-बुधे । पुनःपुनर्भैमीगाढालिङ्गनदर्शनादन्तर्बहिश्च प्रीणितो भूदि-त्यर्थः । अन्तरशब्दाद्वा भवार्थेऽण् । तर्पितान् पयस्ताःक-मणि कः ॥

भूषणैरतुपदाश्रितैः प्रियां

प्रागथ व्यपददेप भावयन् ।

तैरभावि कियदङ्गदर्शने

यत्पिधानमयविघ्नकारिभिः ॥ ११२ ॥

भूषणैरिति ॥ एष नलः प्रियामाश्रितैः स्वशरीरं मण्डयद्भि-न्नाटकादिभिर्भूषणैर्दृष्टेः प्रागतुपपूर्वं संतोषमगात् । अथ तोषान-न्तरं भावयन्विचारयन्व्यपदद्विपणोऽभूत् । यद्यस्मात्तैर्भूषणैरस्याः कियतोऽलंकृतस्यारूपस्याङ्गस्य दर्शने विषये पिधानमयानामाच्छा-दनरूपाणां दर्शनान्तरायाणां कारिभिरन्तर्देतुभूतैरभावि जातम् । अनलंकृतं चेत्तर्हि सर्वं दर्शनगोचरोऽभविष्यत्, नत्वेवम्, तस्मा-द्व्यपदित्यर्थः । भैमीसौन्दर्यं तस्यां नलानुरागातिशयश्च सूचितः । रतसमये भूषणमोचनस्यैव युक्त्वाङ्गवर्णसद्भाववर्णनं यदप्यनुचि-तम्, तथापि यावद्भूषणानि मोचयति, तावदपि विलम्बासहिष्णु-तया हठसुरतसूचनाङ्गवर्णनोचिति न दोषायेति, तदाप्यत्यन्ता-परिहायंभूषणाभिप्रायेण वेति ज्ञेयम् । 'बहुमन्यत दृशा न चेतसां भूषणानि स विदमंसुभुवः' इति वा पाठः सुगमः । अनुपपु-पादित्वादङ्ग ॥

योजनानि परिरम्भेऽन्तरं

रोमहर्षजमपि स बोधतः ।

तौ निमेषमपि वीक्षणे मिथो

वत्सरव्यवधिमध्यगच्छताम् ॥ ११३ ॥

योजनानीति ॥ तौ रोमहर्षजं सार्विकभावोत्थरोमाञ्चाज्ञात-मत्यल्पमप्यन्तरं परिरम्भेण आलिङ्गने विषये बहूनि योजनानि बोधतः स अजान(नी)ताम् । तथापि मिथो वीक्षणे प्रारब्धे-ऽन्योन्यविलोकनेऽत्यल्पं निमेषमक्षिपक्षमसंकोचसमयमपि वत्सरेण वर्षेण व्यवधि व्यवधानं बहुवर्षदर्शनविच्छेदकालमध्यगच्छताम-ज्ञासिष्टाम् । अल्पीयसाऽपि देशकालव्यवधानेन प्रेमभरादन्योन्य-विच्छेदस्ताभ्याममानोत्यर्थः । बोधतः 'बुध अवगमने' औवादिकः । सययो लट् ॥

वीक्ष्य भावमधिगन्तुमुत्सुकां

पूर्वमच्छमणिकुट्टिमे सृदुम् ।

कोऽयमित्युदितसंभ्रमीकृतां

स्वानुविम्बमददर्शितैष ताम् ॥ ११४ ॥

वीक्ष्येति ॥ एष नलो सृदुं बालत्वात्सुरतभरासहो लघुदवां पद्मिनीम्, अत एव—स्वसारपूर्वमेव विन्दुपतनयरूपं भावमधि-गन्तुं प्राप्तुं नेत्रनिमीलनाढालिङ्गनादिचिह्नेनोत्सुकां सत्त्वां वीक्ष्य ज्ञात्वा तद्विन्दुस्तम्भनार्थं कोऽयमप्यर्थः पुरुष इति प्रभेन पूर्वमसंज्ञ-

तभयामपि नलरूपधारिणा न्येनाहमुक्तेति श्रुत्या सुरतसमयसमागतजनान्तरदर्शनाद्वा उदितसंभ्रमीकृतां समुत्पादितभयां विमनस्कतया प्रतिबद्धभावोदयाम्, अनन्तरं कः कुत्र तिष्ठतीति कृतप्रभां तां भैमीमच्छमणिकुट्टिमे निर्मले मणिबद्धभित्तिभागे स्वानुविम्बस्वप्रतिबिम्बमद्दर्शत दर्शयामास । नायमपूर्वः कश्चित्, किंतु मदीयमेवेदं प्रतिबिम्बम् तत्र ममान्य इति भ्रान्तिजातेति स्वप्रतिबिम्बं तामदर्शयदित्यर्थः । अन्यतरस्य पूर्वं बिन्दुपतने विषमरतत्वाद्भैरवस्य स्यादिति बिन्दुस्तम्भाभेम् 'अन्यचित्ततया संभ्रमजननेन च भावबन्धं कुर्यात्' इति कामशास्त्रात्तस्या बिन्दुपातप्रतिबन्धमकरोदिति भावः । अद्दर्शनं 'णिचश्च' इति तद्ध । ('ऋशोऽङ्कि गुणः') तां बुद्ध्यर्थं वात्कमेवम् ॥

एवं भैम्या भावलाभवेगभङ्गोपायमुक्त्वा नलस्य भावलाभवेगभङ्गभङ्गीमाह—

तत्क्षणावहितभावभावित-
द्वादशात्मसितदीधितिस्थितिः ।
स्वां प्रियामभिमतक्षणोदयां
भावलामलघुतां नुनोद सः ॥ ११५ ॥

तत्क्षणेति ॥ स प्रियाय अभिमते क्षणे स्वेष्टसमये भैमीभावलाभोत्सुक्यात्पूर्वमेवोदय उत्पत्तिः समयो यस्यास्मां भावलाभे स्वां निजां बिन्दुच्युतो लघुतः शीघ्रतां नुनोद अन्यचिन्तीकरणेन व्यलम्बयदित्यर्थः । तदेवाह—किंभूतः—तस्मिन्नेव क्षणे निजभावोत्सुक्यसमयेऽवहितभावेनैतस्या इव ममापि भावलाभश्चेत्यान, तर्हि विषमरतत्वाद्भैरवस्यमेव स्यात्, अतस्तुल्यकालमेवोभयोर्भावलाभं करवाणीति सावधानतयोक्तप्रकारेणैव सावधाने वा भावे चित्ते भाविता ध्यानवासनादिभिश्चिन्तिता द्वादशात्मनः सूर्यस्य, सितदीधितेश्चन्द्रस्य, स्थितिर्मर्यादा गगनगमनादिप्रकारो येन सः । तद्व्यानेन निजबीजस्तम्भनार्थं स्वस्यैव संपादितवैचित्र्यः सञ्जिति यावत् । अथ च—सावधानतया कृता सूर्यचन्द्रापरपराये-डापिङ्गलाख्यदक्षिणवामनाडीस्थयोर्मरुतोः स्थितिः स्मर्य येन । कुम्भितपवन इत्यर्थः । अन्यचित्ततासंपादनेन नायावायुस्तम्भनेन चोपायेनैकसमयोभयभावप्राप्तिर्यन्तं स्वीयं भावं स्थिरीचकारेति भावः । एतेन भङ्ग्या नलस्य योगाभ्यासोपि सूचितः, अन्येन तथा कर्तुमशक्यत्वात् । 'दक्षिणतामामुद्रणे पुरुषस्य, वामनासिकामुद्रणे योषितो बिन्दुस्तम्भो भवति' इति कामशास्त्रास्वीयं तदीयं च भावं स्थिरीचकारेति वा । विस्मरेणालम् ॥

इदानीं समरतमाह—

स्वेन भावजनने स तु प्रियां
बाहुमूलकुचनभिचुम्बनैः ।
निर्ममे रतरहःसमापना-
शर्मसारसमसंविभागिनीम् ॥ ११६ ॥

१ लघुकप्रमादपत्तिनियं पाठः । निमित्तितकमुद्रणेन सकलप्रसिद्धः । अत्रोद्भावेनोक्तमुद्राप्रवृत्तेः । अत्रचटोर्मेशाङ्गीकरणे तु अवीच-चदित्य-श्रोमः, अपावतदित्यत्र पुमोऽप्यापत्तेः । २ 'इदंश' इति वातिकेनेति सुवचम् । मूढे ज्ञानविधेयाभ्यानामप्रवृत्त्या ।

५५

स्वेनेति ॥ स तु नलः पुनः स्वेन स्वयमेव भावजनने उभयोर्भावप्राप्तिसमये स्वेन सह वा स्वेनात्मनैव कत्रो यद्भावजनने तस्मिन्सति वा । स्वस्य भावजनकसमय इति यावत् । तत्र बाहुमूलं कक्षा, कुचौ नाभिश्च एतेषां चुम्बनैः कृत्वा रतस्य रहसि समापना तज्जनितां परमकाष्ठापन्न शर्म सुखं, समापनारूपो वा शर्मसारस्तस्य समस्तुल्यो यः संविभागोऽशस्तद्वर्ती समरतप्रापणेन सुखिनीं निर्ममे चकार । स्वेनेत्यस्य प्रथमद्वितीयव्याख्ययोः कक्षादिचुम्बनं जातिः । तृतीयायां तु—कक्षादेर्निरन्तरं कामाधिष्ठानत्वात्चुम्बनैरुपायैः स्वस्य भावप्राप्तिसमये तामपि भावमलम्बयदिति भावः । 'भावभजनेन तु—' इति पाठे—स्वीयेन भावभजनेन निमित्तेन बाह्यादिचुम्बनैरिति व्याख्या ॥

पुनरपि भङ्गान्तरेण तदेवाह—

विश्वशृङ्गवयवैर्निमीलया
लोमभिर्द्रुतमितैर्विनिद्रताम् ।
सूचितं श्रसितमीकृतंश्च तौ
भावमक्रमकमध्यगच्छताम् ॥ ११७ ॥

विश्वशृङ्गेति ॥ तौ भावलाभश्रमशास्त्रोद्बहनेपि विश्वशृङ्गविलोभूतरवयवैरङ्गैः, तथा—निद्राभावेपि निमीलया श्रमजनितनयनसंकोचन(न)या, तथा—तस्मिन्क्षणे द्रुतं शीघ्रं विनिद्रतामुल्लासयित्तर्गतलोमभी रोमाब्जे, तथा—श्रसितैः श्रमजमुखनासिकाश्रमैः सीकृतंश्च तैः सर्वैः सूचितमक्रमकं युगपत्संजातं बिन्दुच्युतिजन्यमुखरूपं भावमध्यगच्छताम् । समरतं प्राप्तावित्यर्थः । भोगिनोः संभोगान्ते श्रधावयववादि जातिः । क्रमकं 'क्रमादिभ्यो युञ्' इति युञ् ॥

आत्म भावमधिगच्छतोन्मयोः

संमदेषु करजक्षतार्पणा ।

फाणितेषु मरिचावचूर्णना

मा स्फुटं कटुरपि स्पृहावहा ॥ ११८ ॥

आस्तेति ॥ एवं भावमधिगच्छतोः सुरतान्तमुखमनुभवतोन्मयोः करजक्षतानां नखक्षतानामर्पणा दानं संमदेषु परमानन्देषु मर्ष्य आत्माभूत् । आनन्ददायिकेवाभूदित्यर्थः । ननु क्षतस्य मुखमर्ष्यं कथमित्यत आह—स्फुटं यस्मात्फाणितेषु दूग्धविकाररूपेषु लण्डविकारेषु वा पानकेषु मध्ये सा सूषणास्त्रप्रसिद्धा मरिचावचूर्णना कटुरस्यापि स्पृहावहा मधुरमजल्यारुतिपरिहारेण दृढामिच्छामावहति, तथा—कटुः पीडाजनिकापि नखक्षतार्पणा सुखकारिण्येवाभूदित्यर्थः । संमदेषु नानाप्रकारेषु सुरतेषु भावं प्राप्नुवतोन्मयोन्मस्मिन्नेव समये सा कामशास्त्रप्रसिद्धा कटुः पीडाजनिकापि नखक्षतार्पणा स्पृहावहाऽभूत् । स्फुटं शब्द इत्यर्थः । केषु केव—फाणितेषु कटुरसा मरिचावचूर्णेनेव । सुरतान्ते कृताऽपि पुनः सुरतेऽशमेवोददीपदिति भाव इति वा । भावमधिगच्छतोन्मयोः कटुरपि सुरतेषु स्पृहावहा या नखक्षतार्पणा सा स्फुटं निश्चिनेषु फाणितेषु मरिचावचूर्णनाऽभूत् तदपेव तदपेव वाऽभूदित्यर्थ इति वा । 'सम्यग्गृही फाणितं लण्डविकारः शकंरा मित्ता' इत्यमरः । चूर्णना 'सत्यापपाश—' इति निजज्जायुच ॥

अर्धमीलितविलोलतारके
सा दृशा निधुवनकमालसा ।
यन्मुहूर्तमवहन् तत्पुन-
स्तुप्तिरास्त दयितस्य पश्यतः ॥ ११९ ॥

अर्थेति ॥ निधुवनकमेन सुरतश्रमेणालसा । सुरतायासनिः-
सहाङ्गीत्यर्थः । सा दृशा मुहूर्तं क्षणमात्रमर्धनिमीलिते ईपसंकु-
चिते विलोले तारके ययोस्तादृशो यद्वहद्वहधर, तत्तादृग्भैमी-
नेत्रावस्थानं पश्यतो दयितस्य पुनस्तृप्तिनास्त मा भूत् । पुनः
पुनः पश्यत इति वा (भावः) । पीनः पुन्यदर्शनाभिलाषस्यानि-
वृत्तत्वापश्यन्नेव स्थित इत्यर्थः । तादृशी तस्य सुतरां सुखायाभू-
दिति भावः ॥

तत्कमस्तमदिदीक्षत क्षणं
तालवृन्तचलनाय नायकम् ।
तद्विधा हि भवदैवतं प्रिया
वेधसोपि विदधाति चापलम् ॥ १२० ॥

तद्विति ॥ इदानीन्तनस्तस्याः क्लमः सुरतजः श्रमः नायकं
सैन्यस्वामिनं राजानमपि तं क्षणमात्रं तालवृन्तचलनायादिदीक्ष-
तोपदिदेश । सुरतश्रान्तां तां दृष्ट्वा व्यजनवीजनेन श्रमापनयनं
चकारेत्यर्थः । हि यतो—भवस्य संसारस्य कामसुखसर्वस्वस्य
दैवतमिष्टदेवता तद्विधा भैमीसदृशी अतिसुन्दरी प्रियसौभाग्य-
वती प्रिया वेधसो ब्रह्मणोपि स्वविषये चापलमनुरागततरलतां
विदधाति करोति, किं पुनर्मनुष्यस्य नलस्येत्यर्थः । पुनरपि सानु-
रागो जात इति भावः । 'व्यजनं तालवृन्तकम्' इत्यमरः । अदि-
दीक्षत नियमायां दीक्षेतुमणिष्, चङ् ॥

स्वेदबिन्दुकितनासिकाशिखं
तन्मुखं सुखयति स नैषधम् ।
प्रोपिताधरशयालुयावकं
सामिलुप्तपुलकं कपोलयोः ॥ १२१ ॥

स्वेदेति ॥ तस्या मुखं नैषधं सुखयति स । किंभूतम्—स्वेद-
बिन्दुकाः संजाता यस्यास्तादृशी नासिकाशिखा नासाग्रं यस्य ।
तथा—प्रोपितो गतोऽधरशयालुरोष्ठस्थितो यावको यस्य ।
तथा—परिचुम्बनवशात्कपोलयोः साम्यर्थः । लुप्ताः पुलका रोमाश्चा-
यस्य एवंभूतं दृष्ट्वा स सुखी जातः, संजातकामश्च जात इत्यर्थः ।
अत्र पूर्वोत्तरार्धे व्यत्यसे पठनीये, अन्यथा समासपुनरात्तदोपा-
पातः । सुखयति मनुबन्तात् 'तत्करोति-' इति णिचि 'णाविष्ट-
वद्-' इति मनुश्लोपः ॥

हीणमेव पृथु ससरं किय-
त्कान्तमेव बहुनिर्धृतं मनाक् ।
कान्तचेतसि तदीयमाननं
तत्तदालभत लक्षमादरात् ॥ १२२ ॥

हीणमिति ॥ तद्वत्सुन्दरं तदीयमाननं तदा सुरतान्तसमये
कान्तचेतसि त्वप्य आदरातिशयालुं लक्षसंलभं द्रव्यमलभत ।
सुखराहतेऽप्युच्छेदे वस्तुनि 'एतल्लक्ष लभते' इति लोकोक्त्या

परमोत्कर्षस्याभिव्यञ्जनात्परमत्युत्कर्षं प्रापेत्यर्थः । किंभूतम्—सुर-
तसुखानुभववेगसंजातस्वीयस्वरचापलस्वरणात्पुरुषायितस्वरणाद्वा
बहुतरं हीणं लज्जितमेव । तथा—पुनः सुरताभिलाषधारणात्कि-
यदीपस्वस्वरमुद्गीतकामम् । तथा—सौकुमार्यातिशयायासबाहु-
ल्याद्बहु सुतरां क्लान्तं स्लानमेव । तथा—प्रलयाप्यया कामाव-
स्थया साध्यसाधनभेदावगमराहित्यादेर्कीभावात्परब्रह्मानन्दानुभ-
वादिव महासुखानुभवविषयसुखापलापान्मनाङ्गिर्भूतमल्पं सुखि-
तम् । विस्मृतानुभूतसुखमिति यावत् । 'रतान्तसमये योपिन्मु-
खमत्यादरकारि भवति' इति कामशास्त्रम् । तदा तादृक्कदाननं
दृष्ट्वा पुनः समदनोऽभूदिति भावः । अथ च—लक्षं विषयताम-
लभतेत्यर्थः ॥

स्वेदवारिपरिपूरितं प्रिया-
रोमकूपनिवहं यथायथा ।
नैषधस्य दृगपात्तथातथा
चित्रमापदपत्तृष्णतां न सा ॥ १२३ ॥

स्वेदेति ॥ नैषधस्य हृस्वेदवारिणा सुरतश्रमजलेन परिपूर्णं
प्रियारोमकूपनिवहं यथा यथा यावदपासादरं व्यलोकयत्, सा
नलदृक् तथातथा तावत्तावदपत्तृष्णतां तृप्तिं नापदिति चित्रम् ।
पुनःपुनरवलोकने हि तृप्तिर्भवति, अत्र तु न जातेत्याश्चर्यमि-
त्यर्थः । अथ च—पिपासोरञ्जलिजलेनापि पिपासा शान्भ्यति, अ-
स्यास्वाकण्टवारिपूरितकूपसङ्कल्पे पुनः पुनः पानेऽपि पिपासा न
शान्तेति चित्रमित्यर्थः । एवंभूतभैमीरोमकूपदर्शनमात्रेण पुनः
सकामोऽभूदिति भावः ॥

वीतमाल्यकचहस्तसंयम-
व्यस्तहस्तयुगया स्फुटीकृतम् ।
बाहुपूलमनया तदुज्ज्वलं
वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज सः ॥ १२४ ॥

वीतेति ॥ स सुरतसंमर्दाद्हीतमाख्यापयुतकुसुमाः कचहस्ता-
स्तेषां संयमाय ग्रन्थिबन्धनाय व्यस्तमूर्ध्वव्यापारितं हस्तयुगं यथा
तथा भैम्या स्फुटीकृतं तदतिरमणीयं कामवसतिस्थानमुज्ज्वलम-
तिगौरं बाहुमूलं वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज । निरवधि सुखम-
न्वभूदित्यर्थः । वान्तेति वा पाठः । कचहस्त इति हस्तशब्दः
प्रशंसावाची । सुखमेव सौख्यं चतुर्वर्णादिवाक्यम् ॥

वीक्ष्य पत्युरधरं कृशोदरी
बन्धुजीवमिव भृङ्गसंगतम् ।
मञ्जुलं नयनकञ्जलैर्निजैः
संवरीतुमशकस्मितं न सा ॥ १२५ ॥

वीक्ष्येति ॥ सा कृशोदरी नेत्रचुम्बनवशात्संलग्नैर्निजैर्नयनक-
ञ्जलैर्भिन्नवर्णतया मञ्जुलं शोभमानं पत्युरधरं भृङ्गेण भ्रमेण
संगतं मलितं पीयमानमकरन्दं बन्धुजीवपुष्पमिव वीक्ष्य ससु-
स्पद्यमानं स्मितमीषदासं संवरीतुं गोपायितुमुपपद्यमानमेव नि-
रोद्धुं वा नाशकसमर्था नाभूत् । सप्तमस्त्रीत्वात्सलज्जवात्प्राणे-

शस्य सविधे स्मितं कर्तुमयुक्तं यद्यपि, तथापि स्त्रीयसंभोगसौभा-
ग्यवशादुत्पन्नस्य स्मितस्य संबरीतमशक्यत्वात्सपत्नीदर्शने च सल-
ज्जत्वेपि प्रागल्भ्यागमनशङ्कया सिधिमय इति ॥

तां विलोक्य विमुखश्रितस्मितां
पृच्छतो हसितहेतुमीशितुः ।

हीमती व्यतरदुत्तरं वधूः

पाणिपङ्कजहृदि दर्पणार्पणाम् ॥ १२६ ॥

तामिति ॥ वधूर्ममी विमुखं नित्यं च यथा तथा पराङ्मुखी-
भूय श्रितस्मिता कृतेष्वप्यास्या विमुखो चासौ श्रितस्मिता च
तादृशीं बालां विलोक्य हसितहेतुं पृच्छत ईदृशितुर्नलस्य पाणिरेव
पङ्कजहृद कमलं तस्मिन्करकमले दर्पणस्यार्पणामेवोत्तरं व्यतरद्ददौ
स्मितहेतुमाचष्ट । यतो—हीमती । स्वनेत्रचुम्बनवशात्तवोष्ठे नेत्र-
कज्जलं लघ्नमिति लज्जावशात्पाशादुत्तरं दानुमशका कज्जलाङ्गितं
स्वाधरं पश्येति भावेन दर्पणार्पणामेवोत्तरं ददावित्यर्थः ॥

लाक्ष्यात्मचरणस्य चुम्बना-

चारुभालमवलोक्य तन्मुखम् ।

सा हिा नतनताननाऽस्मर-

च्छेपरागमुदितं पतिं निशः ॥ १२७ ॥

लाक्ष्येति ॥ कुपितमैमाप्रमादनाथं चरणे पतनाद्विभ्याः प-
द्मिनीत्वात्पङ्कजासनवन्धनेन सुरतारम्भवशाद्वात्मचरणस्य लाक्ष्या
चुम्बनारसंयन्धाद्धेतोश्चारु भालं ललाटे यस्यैवंभूतं तस्य नलस्य
मुखमवलोक्य निजसुरतधाट्यस्मरणजातया हिा हेतुना नत-
नतं नतप्रकारमाननं यस्याः सैवंभूता सती उदितं प्रासोदयम्,
उदयानन्तरं च कालकृमापचोयमानः शेरः कियदवशिष्टो रागो
लौहित्यं यस्य तं निशो राग्याः पतिं चन्दमस्मरन् । तन्मुखं तादृ-
गभूदित्यर्थः । हृदयद्विशिष्टरक्तिमचन्द्रदर्शने यथा प्रीतिर्भवति,
तथा तादृज्जुलदर्शनेपि तस्याः प्रीतिर्जायते भावः । नवननेति
प्रकारे द्विरुक्तिः । पतिं कर्मत्वविवक्षया पृष्टवभावः ॥

स्वेदभाजि हृदयेऽनुविम्बितं

वीक्ष्य मूर्तमिव हृदयं प्रियम् ।

निर्ममे धुतरतश्रमं निर्ज-

ह्रीनतातिमृदनासिकानिलः ॥ १२८ ॥

स्वेदेति ॥ ललाटलाभ्रादर्शनसंज्ञाननिजसुरतधाट्यस्मरणवशा-
द्भिया नता सा स्वेदभाजि श्रमजलयुते स्वहृदयेऽनुविम्बितं प्रियं
नलं मूर्तं साकारं हृदये चित्तस्थमिव वीक्ष्य निजैरतिमृदुभिर्वि-
भ्रान्तिक्लममन्दीभूतैर्नोसिकानिलैः कृत्वा पुनोऽपनीतो रतश्रमो
यस्यैतादृशं निर्ममे चकार । लज्जानम्रवासायाश्चास्यानां हृदयप्र-
तिबिम्बितप्रियसंयन्धाच्छ्रमापनोदनं युक्तम् । निर्ममे ह्वात्प्रेक्षा
वा । तादृशीं तां दृष्ट्वा स गतश्रमः सहयः संजातः, सापि न ता-
दृशं दृष्ट्वा हृदयवशान्मन्दतराभासायास्यानुमोचेति भावः ॥

सूननायकनिदेशत्रिभ्रमै-

रप्रतीतचरवेदनोदयम् ।

दन्तदंशमधरेधिगामुका

सास्पृशन्मृदु चेमच्चकार च ॥ १२९ ॥

सूनेति ॥ सूननायकस्य कामस्य निदेश आशा तस्य विभ्र-
मेर्विलासैर्हेतुभिरप्रतीतचरः पूर्वं संभोगवेलायामजातो वेदनो-
दयः पीडोज्ज्वलो यस्मात्तं दन्तदंशमधरेऽधिगामुकापुना पीडाका-
रिणं ज्ञातवती सा मृदुनिष्ठुराङ्गुलीस्पृशं यथा तथा दन्तदंश-
धरमेवास्पृशन् । अनन्तरं च रपशंजपीडानुभवाच्चमच्चकार स-
सीकारमङ्गकम्पमपि चकार । आकस्मिकतयैव किमेतत्कदा जात-
मिति साश्चर्या चाभूत् । दन्तदंशं 'न लोका-' इति पठनीतिषयः ॥

वीक्ष्य वीक्ष्य करजस्य विभ्रमं

प्रेयसार्जितमुरोजयोरियम् ।

कान्तमक्षत हसस्पृशं किय-

त्कोपंकुञ्चितविलोचनाञ्चला ॥ १३० ॥

वीक्ष्येति ॥ इयं प्रेयसा नटेन उरोजयोरुपरि बुद्धिपूर्वमर्जितं
कृतं करजस्य नखस्य विभ्रमं कोपसंभ्रमवशाद्वीक्ष्य वीक्ष्य वारं
वारं विलोक्य, अनन्तरमेव कियत्किञ्चित्कोपेन कुञ्जिताबुग्मीस्य
मुकुलितौ पर्यायेण विलोचनाञ्चलां नेत्रपल्लवौ यया एवंभूता
सती स्वयंकृतव्यासंभोगममये तथा ज्ञातव्याश्च हसस्पृशं श्रित-
स्मितं कान्तमक्षत । कोपेन वक्रमपश्यदित्यर्थः । कोपस्यावपारे-
नोत्तमत्वं धारयं च भग्या व्यन्यते । वीक्ष्य संभ्रमे द्विरुक्तिः ।
हसस्पृशं 'स्पृशोऽनुवृक्ते' इति किन् ॥

रोपस्त्वपितमुखीमिव प्रियां

वीक्ष्य भीतिदरकम्पिताक्षराम् ।

तां जगाद स न वेद्मि तन्नि तं

कश्चकार तव कोपरोपणाम् ॥ १३१ ॥

रोपेति ॥ स रोपरूपितं कोपयुक्तं मुखं यस्यास्त्वामिव दन्तपं-
शादः मुखकारिण्येन तत्त्वतः कोपरहितव्येऽपि कृत्रिमकोपेन भुक्-
टितमुखीं प्रियां वीक्ष्य भीत्या द्रुमीपकम्पितानि सगद्गान्य-
क्षराणि यस्यां क्रियायां तद्यथा तामिति जगाद । इति किम्-हे
तन्नि, अहं तं न वेद्मि, कलत्र, कोपरोपणां चकार । 'मृहि
शास्त्रि तव कोपरोपणम्' इति पाठे-कोपस्य रोपिणमाधायकम् ।
'न वेद्मि' इत्यात्मनः कोपरोपित्वं गोपायति ॥

रोपकुङ्कुमविलेपनान्मना-

डुन्ववाचि कृशतन्ववाचि ते ।

भूदयुक्तसमर्थेव रञ्जना-

मानने विधुविधेयमानने ॥ १३२ ॥

रोपेति ॥ पुनरपि, इति किम्-ननु कृशतनु अवाचि को-
पवशाद्भाष्यभाषणे, तथा-अवाचि नञ्नीभूते, तथा-विधु-
नापि विधेया गुणाधिक्यवशात्कार्या मानना पूजा यत्नवन्भूते

१ 'चमकृता कियत्' इति जीवानुमनः पाठः । २ 'कोपसंकुपि-
तलोचनाञ्चलाम्' इति जीवानुमनः पाठः । ३ 'भूयि' इति जी-
वानुमनः पाठः ।

चन्द्राधिकं तवानने रोपरूपेण कुङ्कुमेन विलेपनाद्धेतोर्मेनागल्पी-
यसी इयं रज्जना रक्तिमसंपादना मा भूत् न कार्या । यस्मादयु-
क्तसमयैवाप्रमावसमुद्भूतैव । किमपि मया नापराद्धमिति निर्हे-
तुकेयमनुचिता कोपरज्जना त्यजतामित्यर्थः । अथ च—अयं संभो-
गसमयो रात्रिरियं, ननु कोपरज्जनासमयः, तस्मादन्यदा कोपः
कार्यः, अनुता तु त्यजतामित्यर्थः । अथ च—चन्द्राधिकं तव
मुखम्, इदानीं रोपरूपिणं सङ्कयूनं भविष्यतीत्ययुक्तमयमा रज्जना
न कार्या कोपस्यत्यजतामित्यर्थः । अथ च—कोपकुङ्कुमविलेपनर-
ज्जनाऽयुक्तमयमा । यतः, तस्माच्चैव कार्या । शीतकाले ह्युष्णशी-
थेतया वदनप्रसाधनं कुङ्कुमविलेपनं युक्तम्, इदानीं वसन्तजेन
श्रमजेनोष्मणा श्रीखण्डपाण्डिर्मवाननप्रसाधनायालम्, न कुङ्कु-
मरज्जनेत्यर्थः ॥

क्षिप्रमस्य तु रुजा नखादिजा-

स्तावकीरमृतसीकरं किरत् ।

एतदर्थमिदमर्थितं मया

कण्ठचुम्बि मणिदाम कामदम् ॥ १३३ ॥

क्षिप्रमिति ॥ हे भैमि, कण्ठचुम्बि मम कण्ठे स्थितं, तथा—
कामदमिच्छादायि, अत एव एतदर्थं स्वदीयकरजरदनक्षतजपी-
डापाकरणार्थं भैमीकरजाविक्षतपीडापनोदनं कुर्विति मयाऽर्थितं
प्रार्थितं सदिदं चिन्तामणिरत्नानां दाम मालामृतसीकरं सुधा-
बिन्दुं किरस्त्ववत्यत् तावकीरस्वदीया नखादिजा नखक्षतादिसमु-
द्भवा रुजाः पीडाः क्षिप्रमस्यन्तु । समयस्त्वित्यर्थः । तस्मात्कोपं
मा कार्षीरिति भावः । अर्पितमिति पाठे—पीडाशान्त्यर्थं मया
स्वदीयकण्ठे क्षिप्तं सस्वदीयकण्ठचुम्बीति व्याख्येयम् । रुजा,
भिदादिस्वादङ् ॥

स्वापराधमलुपत्पयोधरे

मत्करः सुरधनुष्करस्तव ।

सेवया व्यजनचालनाभुवा

भूय एव चरणौ करोतु वा ॥ १३४ ॥

स्वापराधमिति ॥ हे भैमि, मत्करस्तव पयोधरे स्नेने सुरध-
नुष्कर इन्द्रचापाख्यनखक्षतविशेषकारी सन् नखक्षतपीडाकरणजे
स्वापराधं व्यजनस्य चालना तस्याः सकाशाद्भवतीति भूस्तया
व्यजनवीजनसमुद्भूतया सेवयाऽलुपत् । वाऽथवा एतावत्याऽपि
सेवया यदि न तुष्यति तर्हि भूय एव पुनरप्ययं करस्तव चरणौ
करोतु संवाहयतु । चरणसंवाहने ह्यपराधमार्जनं भवति, तस्मा-
त्तदयं करोत्वित्यर्थः । अथ च—चरणौ संभोगार्थमुपार्ज्जकरोत्वित्य-
र्थोऽप्येव । अथ च—नानावर्णमुद्रिकायुक्तत्वात्त्वकुचे सुरधनु-
ष्करः । तथा चापराधो नास्त्येव । अथ च—मेघे सुरधनुर्युक्तमे-
वेति पयोधरे तत्कारिणां न कोप्यपराधः । यद्यपि भवेत् । त-
थापि व्यजनसेवयाऽवलोपितः । चरणसंवाहनमपि करोत्वित्यर्थः ।
'भूय एव' इति पाठे—एव मत्करः । अलुपत् लुटिस्वादङ् । धनु-
ष्करः 'दिव्यविभा-' इति टः, 'इसुप्तोः सामर्थ्ये' इति पक्षे विस-

जनीयस्य सः । करोतीति करः पचाद्यच् । सुरधनुषः कर इति
पष्ठीसमासः चालना न्यन्ताद्युच् । मित्वस्य पाक्षिकत्वाद्बुद्धिः ॥

आननस्य मम चेदनौचिति

निर्दयं दशनदंशदायिनः ।

शोध्यते सुदति वैरमस्य त-

त्किं त्वया वद विदश्य नाधरम् ॥ १३५ ॥

आननस्येति ॥ हे सुदति, ममाननस्य चेद्यनौचिति ।
यनो—निर्दयं यथा तथा दशनदंशदायिनो दन्तक्षतदानशीलस्य ।
तस्मात्तस्य यद्यपराधिता तत्तर्हि अपराधकारिणोऽस्य मन्मुखस्या-
धरं विदश्यातितरां खण्डयित्वा त्वया किमिति तद्दन्तदशनरूपं
वेरं न शोध्यते त्वं वद कथय, अपि त्वपराधिनोऽस्यावयवमोष्ठं दन्तैः
खण्डयित्वा वैरनिर्यातनं कुरु । तथा च समः समाधिरित्यर्थः ॥

दीपलोपमफलं व्यधत् य-

स्त्वत्पटाहृतिषु मच्छिखामणिः ।

नो तदागमि परं समर्थना

सोयमस्तु पदपातुकस्तव ॥ १३६ ॥

दीपति ॥ हे भैमि, यो मच्छिखामणिस्त्वत्पटाहृतिषु स्वदी-
यवसनकर्पणेषु सतीषु लजावशान्मुखवाद्यादिना त्वया कृतं
दीपलोपं स्वकिरणैरेव तिमिरनिराकरणादफलं व्यर्थं व्यधत् ।
तस्य मणेरगस्यपराधे परं केवलं करादिवरसमर्थना परिहारो नो
अस्ति, तस्मादुपायान्तराभावात्सोयं मौलिमणिस्तव पदयोः पा-
तुको वन्दारस्तु । उपायान्तराभावे हि नमस्कारेणाप्यपराधमा-
र्जनं क्रियते, तस्मादयमपि नमस्कारं करोत्वित्यर्थः ॥

इत्थमुक्तिमुपहत्य कोमलां

तल्पचुम्बिचिकुरश्चकार सः ।

आत्ममौलिमणिकान्तिभङ्गिनीं

तत्पदारुणसरोजसङ्गिनीम् ॥ १३७ ॥

इत्थमिति ॥ स इत्थमुक्तप्रकारेण कोमलां सामयुक्तामुक्तिं
वाचमुपहृत्योपहारीकृत्य प्रणामकरणवशात्तल्पचुम्बिनः शय्या-
स्पर्शिनश्चिकुराः केशा यस्य स आत्ममौलिमणिकान्तिर्निजशिखा-
मणिषुतिस्तद्रूपा भङ्गिनी नदी तां तत्पदे भैमीचरणौ तद्रूपे अरु-
णसरोजे तत्सङ्गिनीं संवद्धां चकार । प्रणनामेत्यर्थः । नद्याश्च
रक्तोत्पलसंबन्धो युक्त एव । तल्पचुम्बीत्यनेन शय्यायामेव प्र-
णामः सूचितः । भङ्गास्तङ्गाः सन्त्यस्यां सेति विग्रहः ॥

तत्पदाखिलनखानुविम्बनैः

स्वैः समेत्य समतामियाय सः ।

रुद्रभूमविजिगीषया रति-

स्वामिनोपदशमूर्तिताभृता ॥ १३८ ॥

तदिति ॥ कृतप्रणामः स नलः स्वैर्निजैस्तस्याः पदयोरखिलेषु
दशस्थपि नखेषु जातैरनुविम्बनैः प्रतिविम्बैः समेत्य मिलित्वा रु-

द्रस्य भूमा बहुत्वमेकादशत्वं तस्यापि स्वर्धावशाद्विजिगीषया जे-
तुमिच्छयोपदशमूर्तितां धारयता रतिस्वामिना कामेन समतां सा-
म्यमियाय मदीयः शत्रुर्यथेकादशत्वं धारयति तर्हि मयापि ताव-
त्संख्याकेन भवितुं युक्तमिति । एकादशत्वं यदि कामो धारयेत्,
तर्हि भैमीदशनस्वसंज्ञातस्वप्रतिबिम्बसंयन्धादेकादशमूर्तिधारी न-
लस्तेनोपमीयेतेत्यभूतोपमा । रुद्रभीतीति पाठे — एकादशभ्यो रु-
द्रभ्यो भीतिविजिगीषया तदुपाकरणाद्वैतोयथेकादशमूर्तितां मदुनो
धारयेत्तर्हि स्वप्रतिबिम्बयोगादेकादशमूर्तिस्तेनोपमीयेतेत्यर्थः । प्र-
णामवशात्तत्त्वेषु प्रतिबिम्बित इति भावः । दशानां समीपे उप-
दशाः 'संख्ययाऽप्यया-' इति समासः । 'बहुव्रीहौ संख्येये' इति
डच् । उपदशा मूर्तेयो यस्येति समासः ॥

आख्यतेप कुरु कोपलोपनं

पश्य नश्यति कृशा मधोर्निशा ।

एतमेव तु निशान्तरे वरं

रोपशेषमनुरोत्स्यसि क्षणम् ॥ १३९ ॥

आख्यतेति ॥ एष तामिस्त्राख्यतापोचत् । इति किम्—ते भै-
मि, एवं कोपलोपनं कुरु । मधोर्वचस्तस्य कृशा दिनापेक्षया स्वभा-
वत एवाल्पपरिमाणेन अथ च—प्रतिक्षणमपचीयमाना, निशा
नश्यतीति पश्य । कोपापरित्यागे एवंप्रकारेणावशिष्टा रात्रिर्गमि-
ष्यति, तस्मात्कोपं मुञ्च । तु पुनरुपमेतमेव रोपशेषं निशान्तरे
आगामिराद्यन्तरे दिनापेक्षयाऽधिकपरिमाणायाम् निशिरदुराग्रा
क्षणमात्रमनुरोत्स्यसि कामविषये वरमेतन्मनागिष्टम् । शिष्टे कोपं
तदा कुर्विदानीं संभोगार्थं प्रयच्छा भव । सर्वे कोपमिदानीमेव
चेत्करिष्यसि, तर्हि तदा किं करिष्यसि, तस्मान्नन्तरोपं निशान्तरे
स्थापयेति लौकिकरीत्याऽधुना तावत्कोपं त्यजेति भैमी प्रार्थयति
स्मेत्यर्थः । आख्यन् 'चक्षिष्ठः व्याजः' 'अस्यतिवर्ति-' इत्यङ्,
ङित्वात्तङ् ॥

साथ नाथमनयत्कृतार्थतां

पाणिगोपितनिजाङ्घ्रिपङ्कजा ।

तत्प्रणामधुनमानमाननं

स्मेरमेव मुदती वितन्वती ॥ १४० ॥

सेति ॥ अथ प्रणामभाषणानन्तरं प्रणामे मा कार्पासित्यादिव-
चनपूर्वं पाणिभ्यां गोपिते निजाङ्घ्रिपङ्कजे यथा तथा तस्य प्रमाणन-
धुतो निरम्बो मानः कोरजमादाम्नीत्यं यस्यैवंभूतमाननं प्रयादा-
त्स्मेरं सस्मितमेव वितन्वती कुर्वाणा स्मृता या मुदती नाथं कृता-
र्थतां कृतकृत्यतामनयःप्रापयामास । तावन्मात्रेण प्रयच्छाऽभूदिति
भावः ॥

तौ मिथो रतिरमायनात्पुनः

संयुभुक्षुमनसौ वभूवतुः ।

चक्षमे नतु तयोर्मनोरथं

दुर्जनी रजनिरल्पजीवना ॥ १४१ ॥

ताविति ॥ तौ मिथोऽन्योन्यं रतिरमस्यायनात्प्राप्तेः परस्पर-

नुरागविवृद्धेर्हेतोः, अथ च—प्रीतिरेव रसायनं प्रशान्तसुरते-
च्छायाः पुनरुज्जीवनीपथं तस्माद्धेतोः, पुनः संयुभुक्षुमनसौ सुरता-
भिलाषिचित्तां च वभूवतुः । द्वितीयसुरतेच्छा जातावित्यर्थः । तु
पुनः रजनिस्तयोर्मनोरथं द्वितीयसुरतवाङ्मनो न चक्षमे विप्रेहे ।
यतः—दुष्टा जनिर्जन्म यस्याः । तथा—अल्पं जीवितं सर्वं यस्या-
स्मादृशी संज्ञातप्रभातसमया । अथ च—अल्पायुषो जन्म दुष्टमे-
वेति । यद्वा—प्रभातस्यामश्रयाद्विरहसंभाषनावशाद्वा दुष्टा व्या-
कुला जस्यो नवोढा यस्यां सा दुर्जनी । संभोगेच्छा तु न नि-
वृत्ता, परं प्रभातसमयस्य जातत्वासंभोगं न चकुरिति भावः ।
अन्योपि सुरतविषये यदस्यायनं वीर्यवृद्धयर्थमपथं सेवमानः पुनः
पुनः सुरतेच्छुर्भवति । अल्पचित्ताऽस्यापि दुष्टा वधूः सपत्न्यादि-
स्त्रीपुरुषयोः संभोगं न क्षमते । जननं जनिः 'जनिपत्तिभ्यामिष्ट-
(ण)', 'जनिवच्योश्च' इति वृद्धिर्न । 'दुलोपे-' इति दीधेः ।
पक्षे—समाप्तान्तविधेरनित्यत्वात्कश्चाभावः ॥

स्वमुमाप्रशयनीययोस्तयोः

स्वेरमाख्यत वचः प्रियां प्रियः ।

उत्सर्वरधरदानपानजैः

मान्तरायपदमन्तरान्तरा ॥ १४२ ॥

स्वमुमिति ॥ स्वमुमासं शयनीयं शय्या याभ्यां तयोर्मध्ये
प्रियः प्रियां प्रति स्वेर रहसि स्थितयाम्बुच्छन्दं यथा तथा आ-
ख्यतावोचत् । किमुतं वचः—परमपराधस्य दानं स्वच्छनं पानं
च ताभ्यां जातैरुपवैः परमानन्दकारणैर्निमित्तेरन्तरान्तरा मध्ये
मध्ये मान्तरायाणि सविधानि कियन्ते कालमनुष्मारितानि सुप्ति-
कृतानि पदानि यत्र तत् ॥

किमुवाचैत्याह—

देवदृत्यमुपगम्य निर्दयं

धर्ममीतिकृततादृशागमः ।

अस्तु मेयमपराधमार्जना

जीवितावधि नलस्य वश्यता ॥ १४३ ॥

देवदृत्यमिति ॥ देवदृत्यमुपगम्याङ्गीकृत्य निर्दयं यथा तथा
धर्माङ्गीत्या चित्तशुद्ध्या दृत्याकरणे प्रतिश्रुतापरिपालनाद्धर्मां लु-
प्येनेति लुप्यमानाद्धर्माङ्गीत्या धर्मस्यैव वा भीतिर्लोपलक्षणा
तथा हेतुभूतया कृते तादृशमतिर्वाञ्छं भवतीत्यनुरूपमुक्तप्रकारमा-
गोऽपराधो येन तस्यापराधिनो नलस्य मम जीवितावधि यावज्जीवं
या वश्यता भवदधीनता मेयमपराधस्य मार्जना शोधयिष्यन्तु ।
अथप्रभृति यावदहं जीवामि तावत्तव वश्यः किंकर एवेति प्र-
तिज्ञां तस्यां मत्वा तमपराधं श्रमस्यैवयोचदिति भावः । मार्जना
प्यन्ताद्भावे युच् ॥

स क्षणः सुमुखि यच्चवदीक्षणं

तच्च राज्यमुरु येन रज्यसि ।

तन्नलस्य सुधयामिपेचनं

यच्चदङ्गपरिरम्भविभ्रमः ॥ १४४ ॥

स इति ॥ हे सुमुखि, यस्वदीक्षणं स एव नलस्य क्षणे महानुत्सवः, शोभनवदनस्वादेवैत्यर्थः । अथ च यत्र महत्यपि काले भवदीक्षणं स महानपि कालः सुखरूपत्वात्क्षणतुल्यः । सुखेनातिवाहितुं शक्य इत्यर्थः । तथा—येन स्वद्विषये मदीयेन मन्त्रिपये स्वदीयेन व्यापारेण त्वं राज्यसे प्रीता भवसि तच्च तदेव मम एव महद्वाज्यं त्वदनुरागेहेतुव्यापार एव साम्राज्यम्, नतु सकलभूमण्डलाधिपत्यमित्यर्थः । तथा—यस्वदङ्गस्य परिरम्भविभ्रम आलिङ्गनविलासस्यच्छरीरेण मदङ्गे कृतो वा परिरम्भविभ्रमस्तदेव नलस्य मम सुधयाऽमृतेनाभिषेचनमभितः स्नानम् । सुधाभिषेकादपि भवदङ्गसुखकर इत्यर्थः । सर्वथा त्वमेव मम सकलपुरुषार्थसर्वस्वभूतासीत्यर्थः ॥

शर्म किं हृदि हरेः प्रियार्पणं
किं शिवार्धघटने शिवस्य वा ।

कामये तव महेषु तन्वि तं
नन्वयं सरिदुदन्वदन्वयम् ॥ १४५ ॥

शर्मति ॥ हरेः श्रीविष्णोर्हृदि प्रियार्पणं लक्ष्म्याः स्थापनं किं नाम शर्म सुखम् । तथा—वाऽथवा शिवस्य शिवायाः पार्श्वत्या अर्धेन घटनं किं शर्म तदप्यलपीयः । तर्हि किं नाम परमं सुखमित्याशङ्क्याह—ननु तन्वि भैमि, महेषु सुरतोऽसवेषु तव तमतिप्रसिद्धं सरिदुदन्वतोर्नदीसमुद्रयोरिवान्वयमभिन्नजलोपलम्भेन तादात्म्यलक्षणमयमहमयं शुभावहविविधरूपं वा संबन्धं कामये वाञ्छामि । इष्टदेवताभ्य इति शेषः । महेषूऽसवेषु मध्ये तव सरिदुदन्वदन्वयमेकं कामये नान्वयमिति वा । हरेर्हृदि प्रियार्पणे, शिवस्य च शिवार्धघटनं आलिङ्गनादीनां पृथक्स्थितभिन्नदेहसाध्यत्वादालिङ्गनादिजन्तुं सुखं तावन्नास्त्येव किञ्चिददेशस्पर्शमात्रजन्ममेवास्ति तस्मादावयोर्यदि पृथक्त्वम्, तर्हि तदा सुरतसमये क्षीरवदेकीभावोऽस्तु । यद्यपृथक्त्वमिष्टम्, तर्हि नदीसमुद्रजलवत्तादात्म्यमेव भवतु, नतु हरिलक्ष्म्यादिवन्नेदोल्लेख इति भावः । नन्वहमित्यपि पाठः । 'तव मयेह—' इति पाठे—अयमहमिह भूलोके मया सह तव तं तादृशं सरिदुदन्वदन्वयं कामय इत्यर्थः ॥

धीयतां मयि दृष्टा ममेति धी-
र्वक्तुमेवमवकाश एव कः ।

यद्विधूय तृणवदिवस्पतिं
क्रीतवत्यसि दयापणेन माम् ॥ १४६ ॥

धीयतामिति ॥ हे भैमि, मयि त्वं ममेति धीर्निश्चिता बुद्धिर्धीयतां न्यस्ताम् ॥ मयि स्वत्वबुद्धिरासंसारं त्यक्त्वा क्रियतामिति वक्तुमेवाभिधानुमप्यवकाशोऽवसर एव कः, अपि तु—तार्विकेऽर्थे एवं वक्तुमवकाशलेशोपि नास्ति यद्यस्माद्धेतोर्दिवस्पतिमिन्द्रं तृणवत्पणेन तुल्यं वर्तते तृणवदेव यथा तथा तृणमिव परित्यज्य दयारूपेण पणेन मूल्येन मां क्रीतवत्यसि । उदासीने हि ममत्वबुद्धिः कार्यत्यारोपः प्राप्यते । विक्रीय मूल्येन गृहीते वस्तुनि तु स्वत्वं न्याय्यमस्त्येवेति तदात्रोपो न प्राप्यते इत्यर्थः । यदि मयि स्वात्वं नाभिविष्यत्तर्हि इन्द्रं परित्यज्य मां नाविरिष्यः । वृत्त-

वत्यसि तावत्, तस्मादेवमपि मया याचितुमयुक्तमेवेति तत्र किंकरोमीति भावः । दिवस्पतिं, दयापणेनेत्येताभ्यामिन्द्रापेक्षया त्वदपेक्षया चाहमतितरां गुणवानिति वृत्त इति न, किंतु मद्भरणे तव कृपैव हेतुः, सा यावज्जीवं कार्येत्यर्थः ॥

शृण्वता निभृतमालिभिर्भव-
द्वाग्विलासमसकृन्मया किल ।
मोघराघवविवर्ज्यजानकी-

श्राविणी भयचलासि वीक्षिता ॥ १४७ ॥

शृण्वतेति ॥ किल कदाचित्समये आलिभिः सह असकृद्वयत्या वाग्विलासं कथासंवादं निभृतं पश्चादागत्याज्ञातं यथातथा वरदानाददृश्यत्वेन वा गुप्तं यथातथा शृण्वता, निभृतं रहसि स्थितत्वान्मच्छ्रावणशङ्काभावात्स्पष्टं स्वच्छन्दं सखीभिः सह भवत्संवादं किल शनैः पश्चादागमनाददृष्टिकरणादिना कपटेन शृण्वता सता वा, मया त्वं वीक्षिता एवंभूतां दृष्टाऽसि । किंभूता—मोघं वर्द्धां परीक्षयाप्यकारणं श्रीराघवेण विवर्ज्यां त्यक्तां स्वस्मिन्नेवानुरक्तमपि जानकीं शृणोतीति तच्छीला, सीतेव भयेन स्वत्यागशङ्काभीत्या चला व्याकुला । (तस्मात्किंकरभूते मध्यम्यथा धीर्न कार्येति भावः ।) यद्वा यस्माद्धीता दृष्टासि, तस्मादवश्यं मयि तवानुरागोऽस्तीति निश्चित्य 'धीयतां मयि—' इति वक्तुमयुक्तमिति भावः । राघवः गोश्रापले बिदादेराकृतिगणत्वाद्वा । बहुत्वे तु 'यजजोश्च' इत्यजो लुक् । तेन 'रघूनामन्वयं वक्ष्ये' इति साधुः ॥

लुप्तपत्रविनिमीलितात्क्षुपा-

त्कच्छपस्य धृतचापलात्पलात् ।

त्वत्सखीषु सरटाच्छिरोधुतः

स्वं भियोऽभिदधतीषु वैभवम् ॥ १४८ ॥

त्वं मदीयविरहान्मया निजं

भीतिमीरितवती रहः श्रुता ।

नोज्झितासि भवतीं तदित्ययं

व्याहरद्वरमसत्यकातरः ॥ १४९ ॥

लुप्तेति ॥ त्वमिति ॥ युग्मम् । अयं नलस्तं प्रतीति वरमभीष्टं व्याहरदुवाच । अभयदानं प्रादात् । इति किम्—हे भैमि, कदाचित्सखीसमूहेन सह गोष्ठ्यां प्रसृतायां प्रसङ्गात्का कस्माद्विभेति, का कस्मादिति तथ्यं कथ्यतामित्यन्योन्यं भयहेतुप्रभे कृते क्षुसानि स्पृष्टानि पद्मानि यस्यैवभूतोऽङ्गुल्यादिना स्पृष्टमात्रः सम्बिद्भोवेण निमीलितः संचितः तस्मात्क्षुपालुज्जालुसंज्ञकादोषविशेषापासकाशादहं सुतरां विभेमीति कयाचिदुक्तम्, इतं चापलं (ये) न स्वभावत एव चलतः कच्छपस्य पलान्मांसादहमित्यन्यथा कथितम्, अनिष्टं शिरोधुतो मूर्धानं कम्पयतः प्रतिक्षणमन्यवर्णात्सरटाङ्गुलासासकाशादहमित्यपरया, इत्येवं त्वत्सखीषु स्वं निजं भियो भयस्य वैभवं हेतुमभिदधतीषु भाषमाणसु सतीषु कयाचिदस्माभिर्निजभयहेतुरुक्तस्वयापि कथ्यतामिति त्वां प्रत्युक्ते सति नलविशोभाद्देतोरहं विभेमि क्षणमात्रमपि तेन न भाव्य-

मिति तस्मादेव विभेभि नत्वन्यस्मादिति मदीयविरहाजिज्ञां भी-
तिं रहसि ईरितवती त्वं मया श्रुतासि यस्मात् तस्मान्मा भेरीरहं
भवती कदाचिदपि नोञ्जितास्मीति । यतः—असत्ये नारीप्रलो-
भनवचनविषये कातरो भीरुः । भाविनस्त्यागस्य दैवाधीनत्वात्ता-
सत्यवादिस्त्वमिति भावः । यद्वा—असतीत्वकातरः, सतीषु विषये
भीरुरेव । तज्जयनिराकरणार्थमेवमवददित्यर्थः । क्षुतेति 'क्षुप स्वर्णे'
इति तौदादिकादमिदो निष्ठा । शिरोधुत इति क्लिबन्तम् ॥

संगमय्य विरहेऽस्मि जीविका
यैव वामथ रताय तत्क्षणम् ।

हन्त दत्थ इति रुष्टयावयो-

निद्रयाऽय किमु नोपसद्यते ॥ १५० ॥

संगेति ॥ हे भेमि, ह्यस्य हेतो रुष्टया कुपितयेव निद्रयाऽ-
द्यास्यां रात्रावावयोनोपसद्यते आसन्नया न भूयते किम्विति वित-
र्कः । इति किम्—हे भेमीनली, यैवाहं निद्रा विरहे विवाहापूर्वं
वियोगसमये वा युवां स्वमदृशनादिवशात्संगमय्य संयोगं प्राप्य
युवयोर्जीविकासि प्राणधारणहेतुरभूवमित्यर्थः । तत्क्षणं तस्या मम
संबन्धिनं क्षणं रात्रिलक्षणं समयमवसरं वा अथ विवाहानन्तरं
स्वकार्याय रताय युवां दत्थः । रात्रिलक्षणे मदीयसमय एव सुर-
तस्य क्रियमाणत्वात् । हन्त कष्टमनुचितम् । कृतमुपकारं न स्मर-
थ इत्यर्थः । आपदि कृतोपकारा हि तदीयेऽवसरेऽन्यस्मै दत्ते स-
ति कोपास्वामिसमीपं नागच्छन्तीत्यापदि कृतोपकाराया मम रा-
त्रिरूपोऽवसरः सुरताय दत्तो युवाभ्याम्, मया तु मदीयवासस्य
लेशोऽपि न दत्तः, प्रभातपर्यन्तं सुरतस्यैव करणादिति कोपवशादि-
वावयोनिद्रा नायातीति नलन्तामवोचदित्यर्थः । आप्रभातं ताभ्यां
कामकेलयः कृता इति भावः । न क्षणमिति पाठे—यैव जीविका
तस्या मम रताय प्रीतये क्षणमल्पमपि समयं न दत्थ इति रुष्टये-
ति व्याख्येयम् । संगमय्य 'व्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशः ।
जीविका कर्तरी ण्वुल् । वां पृष्ठाद्वितीयादिवचने वामादेशः ॥

ईदृशं निगदति प्रिये दृशं

संमदात्किदयि न्यमीलयत् ।

प्रातरालपति कोकिले कलं

जागरादिव निशः कुमुदती ॥ १५१ ॥

ईदृशमिति ॥ इयं प्रिये ईदृशमेवंप्रकारमन्यदपि निगदति
सत्येव संमदाद्धर्षात् । सुरतानन्दजश्रमादिति यावत् । तस्माद्धेतो-
रंशं नेत्रे कियत्किञ्चिन्मयीलयन्मिमीलितवती । श्रमसंजातया नि-
द्रया प्रयोजिकयेति शेषः । निद्रादिवित्यर्थः । श्रान्तो हि निद्राति ।
संमदादेवं गदति सतीति वा । दृशं न्यमीलयत् । संमदादिव प्रि-
यप्रियोक्तिश्रवणसंजातहर्षवशादिवेत्यर्थः । आनन्दानिश्चयसुखमनु-
भवत् हि निमीलितदृग्भवतीति प्रतीयमानोपेक्षा वा । कियदित्य-
नेन दृशोऽर्धनिमीलनस्य सूचितत्वाद्वन्यतमत्वमस्याः सूचितम् ।
केव—प्रातः कोकिले कलं मधुरारकुटध्वनिं श्रोत्रसुखमालपति स
ति कुमुदिनीव । कुमुदिनी यथा निमीलितोत्पला भवति तथैवम-
पि । कस्मादिव—निशो रात्रिसंबन्धिनो जागरादिव । रात्रावनि-
द्रो हि प्रातदृशं पूर्णनेन निमीलयति । कुमुदिन्यपि रात्रावनिद्रा-

वशादिव प्रातर्निमीलयति, तस्मादियमपि । प्रतीयमानोपेक्षा ।
न्यमीलितमिति पाठे—णां चकि 'आजभास-' इति पाक्षिक उप-
धाह्रस्वः । जागराद्भावे चकि 'जाग्रोऽविचिण्णश्चिन्सु' इति वृज्य-
पवादो गुणः ॥

मिश्रितोरु मिलिताधरं मिथः

स्वप्रवीक्षितपरस्परक्रियम् ।

तौ ततोऽनु परिरम्भसंपुटैः

पीडनां विदधतौ निदद्रतुः ॥ १५२ ॥

मिश्रितेति ॥ ततोऽनु तादृक्प्रियभाषणमध्य एव भेमीसंभो-
गरसानन्तरं परिरम्भरूपे संपुटे । संक्षेपपेटिकायामिति यावत् ।
तत्र पुनरपि पीडनां गाढालिङ्गनां विदधतां कुर्वाणां तौ मिश्रिते
परस्परान्तरालघटिते ऊरू यस्यां क्रियायां तद्यथातथा, मिथः पा-
नवशादन्योन्यमिलितावधरां यस्यां क्रियायां तद्यथातथा, स्वमे
वीक्षिता परस्परक्रियाऽन्योन्यचुम्बनादिव्यापारो यस्यां क्रियायां
तद्यथातथा निदद्रतुः । क्षीरनीरालिङ्गनं कृत्वा निद्रितावित्यर्थः ।
पीडनां प्यन्तवायुच् ॥

तथातायातरंहच्छलकलितरतश्रान्तिनिश्वासधारा-

जस्वव्यामिश्रभावस्फुटकथितमिथःप्राणभेदव्युदासम्

बालावक्षोजपन्नाङ्कुरकरिमकरीं मुद्रितोर्वान्द्रवक्ष-

श्रिहाख्यातैकभावोभयहृदयमयाह्वन्दमानन्दनिद्राम् ॥

तदिति ॥ तद्वन्द्वा स्त्रीपुंसमिथुनमानन्देन भोगसुखभरेण
निद्रामयाप्राप । किंभूतम्—निद्रासंबन्धिश्रान्तानां यातायातयो-
निर्गमप्रवेशयोः संबन्धिनो रंहमो वेगस्य छलेन व्याजेन कलिता-
ऽङ्गीकृता या रतश्रान्तिनिश्वासधाराः सुरतश्रमसंजातनिश्वासपर-
स्परालासामन्योन्यभजस्वमनवरतं सुनरां यो व्यामिश्रभावः नि-
द्रावशर्भेमीनामानिर्गतश्वासपरस्परासु निद्रावशनलनामानिर्गत-
निश्वासपरस्पराः प्रविष्टाः, एवं वैपरीत्येनापि ज्ञातव्यम् । भेमीनि-
श्वासधारा निर्गत्य नलनिश्वासधाराया सह मिलित्वा नलनामिका
प्रविशति, अत्रापि वैपरीत्यं ज्ञातव्यम् । इति मिश्रीभावाभेमिथ
यातायाने । तथा च—जले जलप्रवेशवदन्योन्यस्य निश्वासपरस्प-
राणामतितरामभेदोपलभ्य इति यावत् । तेन कर्तृभूतेन स्फुटं
स्पष्टं कथितः मिथोऽन्योन्यस्य प्राणानां भेदव्युदासो भेदनाशः
प्राणक्यं यस्य तथा—बालाया वक्षोर्ना सती तत्र पन्नाङ्कुराः प-
ञ्चवलीभूताः, तत्पञ्चवलीषु बनेमानाः करिमकर्यः कम्पुर्वादिर्बलिता
हन्मिमकर्यस्ताभिर्मुद्रितं चिह्नितं निद्रासमयकृतगाढालिङ्गनवशा-
त्संलग्नप्रतिरूपकं कृतसुर्वीन्द्रवक्षस्तद्वत् चिह्नं तेनाख्यातोऽतितरां
स्पष्टं कथित एकभाव एकत्वमभेदो यस्यैवंभूतमुभयोर्भेमीनलयो-
हृदयं वक्षस्थलम्, अथ च—चितं यत्र । यातव्यादि, बालव्यादि
च द्वयं क्रियाविशेषणार्थेन वा योज्यम् । आप्रमक्यं शरीरक्यं च
क्रमेण वर्णितमिति ज्ञेयम् । उभयोरपि मिश्रितश्वासवादेकप्राणश-
ब्दश्लेषादुपेक्षितम् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमृकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

यातोऽस्मिन्निवशक्तिसिद्धिर्भगिनीमौभ्रात्रभव्ये महा-
काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गोयमष्टादशः॥१८

श्रीहर्षमिति ॥ शिवस्य शक्तेश्च सिद्धिर्यत्र (शिवशक्तिसाधने
यत्र कृतं) स शिवशक्तिसाधननामा ग्रन्थः । शिवभक्तीतिपाठे—
शिवस्य भक्तेः सिद्धिर्यत्र शिवभक्तिप्रतिपादको ग्रन्थविशेषः ।
तस्य (सैव) भगिनी एककृतृत्वान्न, तस्यां सौभ्रात्रेण शोभनभ्रा-
तृभावेन भव्ये प्रशस्ते तत्तुल्यसरसशब्दार्थव्यासे नलीयचरितेऽष्टा-
दशानां पूरणः सर्गः समाप्तः । शिवशक्तिसिद्धिरपि मया कृतेति
सूचितम् । सौभ्रात्रमिति भावे युवादिवाङ्मन् । अष्टादशः 'तस्य
पूरणे ङ' ॥

इति श्रीबेदरूपनामकश्रीनरसिंहपण्डितात्मजनारायण-
विरचिते नैषधीयप्रकाशेऽष्टादशः सर्गः समाप्तः ॥

एकोनविंशः सर्गः ।

निशि दशमितामालिङ्गन्यां विवोधविधिस्तुभि-

निपधवसुधामीनाङ्गस्य प्रियाङ्गमुपेयुषः ।

श्रुतिमधुपदस्रग्वैदग्धीविभावितभाविक-

स्फुटरसभृशभ्यक्ता वैतालिकैर्जगिरः गिरः ॥ १ ॥

निद्रीति ॥ सर्गसंगतिः स्पष्टा । वैतालिकैर्बन्दिभिर्मिरी जगिरः ।
किंभूतैः—निशि रात्रौ 'बाल्यं वृद्धिर्बुधः पुष्टिः प्रज्ञोत्साहौ बलं
महः । दशकेन निवर्तन्ते मनः पञ्चेन्द्रियाणि च' इति वचनाद्दश-
दशकस्य शतायुषः पुरुषस्यावसानोपलक्षकोऽवस्थाविशेषो दशमः
स विद्यते येषां दशमिनो वृद्धान्तेषां भावो दशमिता तामालिङ्ग-
न्यामवसानं प्राप्तायां संजातप्रायप्रभातायां सत्यां प्रियाङ्गं भैमीम-
मीपमुपेयुषः प्रातस्तत्तया सह निद्रितस्य निपधदेशवसुधायाम्
मीनाङ्गस्य कामस्य नलस्य विवोधं जागरां विधिस्तुभिः कर्तुमिच्छु-
भिः । कीदृशो गिरः—श्रोतॄणां श्रुत्योः श्रवणयोर्मधु अमृतरूपा-
ऽतिमधुरा पदस्रक् सुसिङ्घन्तपदमाला तस्या वैदग्ध्या वक्रोक्तयादिर-
चनाचानुर्येण विभाविता ध्वनिवृत्त्या व्यञ्जनाव्यापारेण प्रकाशिता
भाषिका रत्यादिस्थायिव्यभिचारिसहचारिरूपेर्भावेयुक्ता । ज्ञापिता
इति यावत् । तादृशाः स्फुटाः प्रसन्नतरन्ध्रेन बालिशेरपि प्रतीता
ये रसाः शृङ्गाराद्यलैर्भृशं नितरामभ्यक्ताः सप्रेतः सिकाः । एक-
मपि पदं नीरसं यासु नास्त्यतिरसिकाः नलप्रबोधार्थं मागधैर्भुजं
प्रातर्बर्णनमारब्धमित्यर्थः । रत्याद्यः स्थायिभावाः, निर्वेदाद्यस्त्रय-
स्त्रिंशद्भावाः । 'वैतालिका बोधकराः' इत्यमरः । दशमोऽवस्थावि-
शेषो विद्यते यस्यासौ दशमी वृद्धः । अत इति । योगरूढोयं शब्दः ।
दशमिन्या वृद्धाया भावो दशमितेति वा । विशिष्टस्तालो वितालः
स शिल्पं येषां वैतालिकाः 'शिल्पम्' इति ठक् । सौखशायिका
इत्यर्थः । तदुक्तम्—'वैतालिकास्तु कथ्यन्ते कविभिः सौखशा-
यिकाः । राज्ञः प्रबोधसमये षण्ठाशिल्पास्तु घण्टिकाः ।' जगिरः
'गै शब्दे' कर्मणि तङ् । अस्मिन्सर्गे 'भूमः—'(१९-५६) इति यावद्-
रिणीछन्दः ॥

जय जय महाराज प्राभातिकीं सुषमामिमां
सफलयतमां दानादक्ष्णोर्दरालसपक्ष्मणी ।

प्रथमशकुनं शय्योत्थायं तवास्तु विदर्भजा

प्रियजनमुखाम्भोजात्तुङ्गं यदङ्ग न मङ्गलम् ॥२॥

जयेति ॥ भो महाराज, एवं जय जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व ।
त्वमिमां प्रत्यक्षदृश्यां प्राभातिकीं प्रातःकालसंख्यादिजनितं सुषमां
परमां शोभां दरमीपदलसे तत्कालमेव निद्राव्यागादीपदृग्जनयुने
अर्धोन्मिषिते पक्ष्मणी शय्योत्थोर्नेत्रयोर्दानाद्विपयीकरणाद्धेतोः
सफलयतमामतिरामं सफलं कुरु । त्वत्कृतदर्शनेनेयं धन्या भवि-
ष्यति तस्माच्छीघ्रमुद्बुध्यस्वेति भावः । विदर्भजा शय्योत्थायं श-
य्यायाः सकाशादुत्थाय तव प्रथमं पूर्वं प्रातःकालभवं च शकुनं
शुभसूचकं वस्तुवत् । तत्स्थाने भैरव्येव भूयादुत्थितः सन् प्रथमो-
त्थितभैमीमुखमेव प्रथमं पश्येत्तर्थाः । यद्यस्मात्—हे अङ्ग स्वामिन्
प्रियाजनस्य मुखाम्भोजादन्यत्तुङ्गमुत्कृष्टं मङ्गलं शुभावहं वस्तु
नान्ति । प्रातरुत्थाय प्रथमं प्रियजनमुखं कर्तव्यमिति लौकिकी
स्थितिः । त्वत्तः पूर्वं भैरव्युत्तिष्ठति भावः । दरालसपक्ष्मत्वं
तत्कालमुद्बुद्धस्य जातिः । 'पश्चाच्छयनं पूर्वसुगन्धानम्' इति स्मृतिः,
उत्तमकुलस्त्रीजानिश्च । जय जयेति वीर्यायां द्विरुक्तिः । प्रभाते
भवेति 'कालाट्टक' । सफलयतमाम् 'तत्करोति—' इति ण्यन्ता-
होष्टि तमपि 'किमेत्तिङ्—' इत्यामुः शय्योत्थायम् 'अपादाने प-
रीप्सायाम्' इति णमुल् । परीप्सा त्वरा । 'नृतीयाप्रभृतीनि—'
इति समासः ॥

वरुणगृहिणीमाशामासादयन्तममुं रूची-

निचयसिचयांशांशंशक्रमेण निरंशुकम् ।

तुहिनमहसं पश्यन्तीव प्रसादमिपादसौ

निजमुखमितः स्मरं धत्ते हर्महिषी हरित् ॥३॥

वरुणेति ॥ हे राजन्, हरेरिन्द्रस्य महिषी राज्ञी अर्सा प्राची
हरिदिक इतः प्रारम्भात्तुः प्रारम्भभाग एव निजमुखं तिमिरव्यागे
प्रसादमिपादसौम्यव्याजाः स्मरं सहासं धत्ते बिभर्ति । उपेक्षते—
कथंभूतेव—वरुणस्य गृहिणीं भार्यां प्रतीचीमाशामासादयन्तमभि-
गच्छन्तम् । अत एव—रूचीनिचयस्य कान्तिसमूहस्य स्य च-
यस्य वस्त्रस्यांशा भागास्तोषामप्यंशेन लेशेन अंशान्तस्य क्रमेणैकैक-
भागापगमक्रमेण निर्गता अंशवो यस्य तं निरंशुकम्, अथ च—
विवस्त्रममुं तुहिनमहसं पश्यन्तीव । मध्यनुरक्तस्वस्त्युदयभागभूत
इदानीमन्यस्यामनुरक्त इमां दशमापशोयमितीव हसतीत्यर्थः ।
अन्यापि नार्यनुरागातिविह्वलं गलद्वस्त्रं परस्त्रीं सेवमानं विटं दृष्ट्वा
मुखं स्मरं करोति । प्राच्यामरुणोदयोऽभूत्, प्रतीच्यां वरुणकिरण-
प्रसरणवशाच्चन्द्रो निष्प्रभोऽस्तं जिगमिषुरन्ति, तस्माच्छीघ्रं बुध्य-
स्वेति । अंशेन अंशः 'नृतीया—' इति योगविभागात्समासः, ततः
पूर्वेण पृष्टीसमासः । इतः सप्तम्यर्थे तस्तिः । एवंभूतं चन्द्रं पश्यती

णानामप्यन्तमये उपरिगामित्वाः सूक्ष्मोपरितनरेखातुल्यत्वादेवमु-
त्प्रेक्षितम् । सूर्यप्रभोद्गमक्रमेण चन्द्रकिरणा अपि कुशीभूता इति
भावः । वृता इति पाठे—स्वीकृताः । असंशयमुभयत्रापि यो-
ज्यम् । हचिक्रचाम् 'कृत्यकः' इति प्रकृतिभावः ॥

व्रजति कुमुदे दृष्ट्वा मोहं दशोरपिधायके
भवति च नले दूरं तारापतौ च हताजसि ।
लघु रघुपतेर्जायां मायामयीमिव रावणि-
स्तिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं दिनस्ति गभस्तिराट् ८

व्रजतीति ॥ गभस्तिराट् सूर्यः तिमिरमेव चिकुरास्तिमितुल्याः
केशास्तेषु गृहीत्येति ग्राहं रात्रिं दिनस्ति लघु शीघ्रं विनाशयति ।
कः कमिव—रावणिरिन्द्रजिन्मायामर्थी मायानिमित्तं रघुपते-
र्जायां सीतामिव । कस्मिन्सति—वाक्यार्थस्य कर्मत्वात्तदीयं रा-
त्रिहिंसनरूपं कर्म दृष्ट्वा कुमुदे कैरेवे मोहं संकोचं व्रजति सति ।
अथ च—सीताहिंसनरूपं कर्म दृष्ट्वा कुमुदाख्ये वानरे मुह्यं
गच्छति । तथा—नले च भवति त्वयि दृष्ट्वा सूर्योदयसमये ज्ञात्वा
दशोरपिधायके उन्मीलितनेत्रे सति । यद्वा—नले त्वयि नेत्र-
योराच्छादके भवति सति । अथ च—नले वानरसेनापतौ दारुणं
तदीयं कर्म दृष्ट्वा किमपि कर्तुमशक्यत्वाद्दुःखवशाद्वा तारापतौ च
सुग्रीवे दशोरपिधायके हताजसि च निस्तेजस्के म्लानवदने च
सति । रात्रिगता, रविरुदितः, कुमुदं च निमीलितम्, कमलं
चोन्मीलितम्, चन्द्रश्च निष्प्रभो जात इत्यर्थः । मायामय्याः सी-
ताया वध इन्द्रजिता कृत इति रामायणे । मायामर्थी प्राचुर्ये
मयटि ङीप् । रावणिः, अपत्यार्थे बाह्यादिवादिच् । चिकुरग्राहं सत-
स्यन्त उपपदे 'समासर्त्त' इति ग्रहेणमुल् । गभस्तिभी राजते
गभस्तिराट् 'सम्सृष्टिप-' इति क्तिप् ॥

त्रिदशमिथुनक्रीडातल्पे विहायसि गाहते
निधुवनधुतस्रभागश्रीभरं ग्रहसंग्रहः ।

मृदुतरकराकारैस्तूलोत्करैरुदरं भरिः

परिहरति नाखण्डो गण्डोपधानविधां विभुः ९

त्रिदशेति ॥ ग्रहसंग्रहः शुक्रादिस्थूलनारासमूहः त्रिदशा दे-
वास्तेषां मिथुनं तस्य क्रीडासंयन्धिनि तल्पे मञ्जरूपे विहायसि
गगने निधुवनं सुरतसमदंशेन धुता विकीर्णाः स्रजः पुष्पमाला-
न्मासां भाग एकदेशस्तस्य श्रीभरं शोभातिशयं गाहते । तथा—
विभुखण्डः पूर्णो वृत्तश्चन्द्रो गण्डोपधानविधां कपोलतलाधः
स्थाप्यमानवृत्तं शुभ्रतराच्छीपकप्रकारं न परिहरति न त्यजति,
अङ्गीकरोत्येव, तद्गच्छोभत इत्यर्थः । किंभूतो विभुः—मृदुतरकरा-
कारैरिति मृदुरसिरूपैस्तूलोत्करैः कार्पाससमूहैरुदरं भरिः परिपूरित-
मध्यः । गण्डोपधानं मृदुतरकार्पासपूरितमध्यं वृत्तं शुभ्रं च भवति ।
स्थूलतरान्नारासस्तल्पविकीर्यमाणकुसुममुल्ल्या इतस्ततो दृश्यन्ते ।
चन्द्रोपि सौरप्रकाशस्यासन्नत्वेन संकुचिताभिः स्वकान्तिभिर्मध्यमेव
पूरयन्मृदुतरगण्डोपधानवज्रिः शोभोऽस्तमयोऽनुखोजात इति भावः ।
संग्रहः 'ग्रहवृत्तिविभागश्च' इत्यप् । उत्करः 'ऋदोरप्' । उदरं-

भरिः 'फलेग्रहिरात्मभरिश्च' इति चकारत्यानुक्तसमुच्चयार्थकत्वा-
दिच् नुमागमश्च ॥

दशशतचतुर्वेदीशाखाविवर्तनमूर्तयः

सविधमधुनाऽलंकुर्वन्ति ध्रुवं रविरश्मयः ।

वदनकुहरेऽप्यधेतृणामयं तदुदञ्चति

श्रुतिपदमयस्तेषामेव प्रतिध्वनिरध्वनिः ॥ १० ॥

दशेति ॥ दश शतानि यासां ता एकसहस्रसंख्याश्रुतुर्णास्तुवे-
दादिवेदानां समाहारश्रुतुर्वेदी तस्याः शाखानामाध्यायनतैत्तिरी-
यकादिसंज्ञानां तत्तद्वेदभागानां विवर्तनरूपा अतारिवका अन्य-
थाभावरूपाः शाखास्वरूपां प्राप्ता मूर्तयः स्वरूपाणि येषां तादृशा
रविरश्मयो ध्रुवं यस्मादधुना प्रातःसमये सविधमस्मादिसमीप-
देशं भूषयन्ति सर्वेपि समीपदेशमागच्छन्ति । तत्तस्यादयमधेतृणां
वेदं पठनां वदनलक्षणेपु कुहरेपु दरीपु विषय आकर्ष्यमानवर्णा-
नुरूपस्तेषां वेदशाखीभवन्मूर्तीनां सूर्यकराणामेव श्रुतिपदमयो वे-
दपदरूपः प्रतिध्वनिः प्रतिशब्दोऽध्वनि गगन उद्ब्रज्युर्ध्वं प्रसरति ।
दरीपु प्रतिशब्दो युक्तः । अध्वनि मध्यतारध्वनिरहितं यथा त-
थेति । अधेतारो हि प्रातर्मन्दध्वनिना वेदानधीयते । ध्रुवमुध्रे-
क्षायां वा । सूर्योदयो जातः, अधेतारश्च वेदानधीयत इत्यर्थः ।
दशशनेति मूर्तिविशेषणम् । चतुर्वेदी समाहारे द्विगोर्ङीप् । पदम-
यः तादृष्ये मयद ॥

नयति भगवानभ्योजस्यानिबन्धनबान्धवः

किमपि भेषवप्रासादस्य प्रघाणमुपपन्नताम् ।

अपसरदरिद्रान्तप्रत्यग्वियत्पथमण्डली-

लगनफलदश्रान्तस्वर्णाचलभ्रमविभ्रमः ॥ ११ ॥

नयतीति ॥ अभ्योजस्य कमलकुलस्यानिबन्धनबान्धवोऽकारण-
मिन्नं तदानन्दकारी भगवान् पशुगैश्वर्यसंपन्नः श्रीसूर्यो मघवत इ-
न्द्रस्य वैजयन्ताख्यस्य प्रासादस्य प्रघाणमलिनं किमपि स्तोकं
यथातथोपपन्नतामाश्रयतां नयति प्रापयत्याश्रयति । तावत्पर्यन्तमू-
र्ध्वमागत इत्यर्थः । अथ च—तं क्षिपयति । पराङ्मुखशत्रोः शूरस्य
परस्परान्श्लेषो युक्तः । किंभूतः—अपसरपुरः पलायमानमरिरूपं
ध्वान्तं तस्य प्रतीचः पश्चिमाशायाः संबन्धिनि वियत्पथे गगन-
मार्गे मण्डल्या संघिभावेन यलगनं संश्लेषः प्रत्यदिगन्तगामित्वम्,
लयनमिति पाठे—संघिभावेन यत्तिरोधानं सामस्येनादर्शनं तेन
फलन्सपलो भवन्नश्रान्तो निरन्तरः स्वर्णाचलस्य मेरोः प्रदक्षिण-
लक्षणेन भ्रमः स एव विभ्रमो विलासो यस्य । सद्रुसुरिपाल-
नाय राश्रो भ्रमतो यासिकस्य चौरपलायनेन यथा साफल्यं भवति
तथा स्वर्णाचलरक्षणाय सूर्यस्य भ्रमणविलाससाफल्यं युक्तमित्यर्थः ।
अत एव स्वर्णाचलपदं प्रायोजि । अत्रापि पूर्वोत्तराधेविपर्यासो
ज्ञातव्यः । 'प्रघाणप्रघाणालिन्दा' इत्यमरः । बान्धवः प्रज्ञादिवा-
त्स्वार्थेऽण् । मघवप्रासादस्य प्रातिपदिकान्तवाङ्मलोपः । 'अगारै-

१ 'अत्र त्रियमिव त्रियम्, विधामिव विधामिति सादृश्याक्षेपादुभयत्र
निदर्शनोत्थानात्सजातीयसंसृष्टिः' इति जीवानुः । २ मघवप्रासादस्येति
पाठो नदुपस्तकस्यः ।

कदेशे प्रवणः प्रमाणश्च' (इति) 'उपपन्न आश्रये' इति च प्रमाणो-
पपन्नशब्दौ साधू । प्रत्यक् 'विक्रमशब्देभ्यः-' इत्यन्तातेः 'अञ्जेलेक्'
इति लुक् । 'तसिलादिसहितः' (?) इत्यप्ययत्नम् ॥

नभसि महसां ध्वान्तध्वाङ्गप्रमाणपञ्चिणा-
मिह विहरणैः श्यैनपातां स्वेरवधारयन् ।
शशविशसनत्रासादाशमयाचरमां शशी
तदधिगमनात्तारापारापतैरुदडीयत ॥ १२ ॥

नभसीति ॥ शशी निजाङ्गवर्तिशशाख्यपशुविशेषस्य विशसनं
मारणं तस्माद्यस्मासो भयं तस्माच्चरमासां पश्चिमां दिशमयाचरो ।
तथा—तारा नक्षत्राणि तदर्थः पारापतैस्तस्य चन्द्रपलायनवृत्तान्तस्य
सूर्यस्य मृगयाभ्यवृत्तान्तस्य चाधिगमनात्परिज्ञानादुदडीयत
पलायितम् । किञ्चिदः शशी—नभसि गगने ध्वान्तमन्धकारस्त-
द्रपाणां ध्वाङ्गणां काकानां प्रमाणे मारणे विषये पञ्चिणां इये-
नाख्यपक्षिरूपाणां महसां सूर्यतेजसामिह प्रारभागे विहरणैः क्री-
डनैः स्वेः श्रीसूर्यस्य श्यैनपातां मृगयामवधारयन्निर्ययन् ।
अन्यस्मिन्नपि राज्ञि मृगयाश्येनपातेन काकादीन् हिंसति सति
शशयुक्तः पुरुषो मदीयं शशमपि मांसार्थमेतदीयाः इयेना हनि-
ष्यन्तीति भिया पलायनं गच्छति । पारापता अप्युदडीय यान्ति ।
सूर्यकिरणा गगने खेलन्ति, चन्द्रः प्रतीचीं गतः, ताराश्च न दृ-
श्यन्त इति भावः । इह नभसीति वा । शशेन नित्ययुक्तः शशी ।
त्रासादिव, तदधिगमनादिवेति च प्रतीयमानोपप्रेक्षा । 'अथ श-
शादनः । पक्षी इयेनः' 'श्यैनपाता च मृगया' 'पारापतः कलरवः'
इत्यमरः । पतनं पातः । भावे घञ्, इयेनानां पातः इयेनपातः
सोऽस्यां क्रियायां वर्तते श्यैनपाता मृगयेति 'घञः सास्यां क्रिया-'
इति ज्ञः, 'श्येनतिलस्य-' इति मुम् ॥

भृशमविभरुस्तारा हाराच्युता इव मौक्तिकाः
सुरसुरतजक्रीडालूनाद्युसद्वियदङ्गणम् ।

बहुकरकृतात्प्रातः संमार्जनादधुना पुन-

निरुपधिनिजावस्थालक्ष्मीविलक्षणमीक्ष्यते १३

भृशमिति ॥ सुरसुरतं देवमिधुनरतं तस्माज्जाता क्रीडा वि-
लाससंमर्दः, अथ च—सुरतुल्यराजादिरतक्रीडासंमर्दः, तेन लूना-
टिताद्वाराच्युता मुक्ता इव वृत्तनरास्तारा सुसद्वियदङ्गणं सुराणा-
मजिरभूतं यद्गगनं भृशं नितरामविभरुपूपुरम् । तद्गगनमधुना
पुनः बहवः सहस्रं करा यस्य स सूर्यस्तेन, अथ च—रजःशोधकेन
खलप्ला कृतात्प्रातःसंमार्जनात्प्रातिकात्म्यश्याज्जनात्तिमिरनि-
राकरणद्वारा शोधनात्, अथ च—शोधन्या रजोपनयनेन शोधना-
न्निहपक्षिरूपाधिरहिता स्वाभाविकी निजावस्था सहजदशा तस्याः
क्रिया कृत्वा तमीसंबन्धिशोभात्यागान्, अथ च—रजःपुष्पमा-
लामुक्ताद्युपाधिलानान्, सहजश्रिया विलक्षणमन्यारशमीक्ष्यते
विलोक्यते । सूर्यकरैर्गगनं भूयितम्, ताराश्च सर्वथा न दृश्यन्त
इत्यर्थः । इयदिति पाठे—हस्ताभिनयादतिमहदित्यर्थः । 'खलपू-
यादुकरः' इत्यमरः । अविभरुः, 'सिञ्जभ्यस्त-' इति झेनुम् ।

१ 'रूपकालंकारः' इति जीवातुः ।

दिवि सीदन्तीति घुसदः, 'सःसूत्रिप-' इति क्तिप् 'हहगभ्यां
कुरुपसंख्यातम्' इत्यलुक्प्राप्तावपि 'तःपुरुषे कृति बहुलम्' इति
बाहुलकान्तेलेक्, 'दिव उक्', 'सापदापोः' इति पठन्तिपेधः ।
बहुकरः, खलपूपक्षे 'दिवाविभा-' इति टः । उपधिः 'उपसर्गे
घोः किः' ॥

प्रथममुपहृत्यार्धं तारैरखण्डिततण्डुलैः-

स्तिमिरपरिपहूर्वापर्ववलीशचलीकृतैः ।

अथ रविरुचां प्रासातिभ्यं नभः स्वविहारिभिः

सृजति शिशिरक्षोदश्रेणीमयैरुदसक्तुभिः ॥ १४

प्रथममिति ॥ नभः कर्तृ रविरुचां तिमिरपरिपक्षमः समुह-
स्वदृषा पूर्वोपवाव्यो पूर्वोपनिधयपरं परास्ताभिः शबलीकृतैः कणुही-
कृतैर्मिश्रितैस्तारैर्नक्षत्ररूपैरुदयलेश्वाखण्डिततण्डुलैरभ्रप्रतिस्फुपशा-
लिबीजैः कृत्वाऽर्धं पूजां प्रथममुपहृत्य दृष्ट्या, अधानन्तरमेव
स्वविहारिभिः स्वस्मिन्वर्तमानैः स्वसत्तर्कैश्च शिशिरस्य हिमस्य
क्षोदश्रेणैश्चिन्दवस्त्रेणां श्रेणीमयैः परस्परारूपैरुदसक्तुभिर्जलमिश्रय-
वचूर्णैर्प्राप्तिभ्यं भोज्याशदानलक्षणमतिथिपूजनं सृजति करोति ।
अन्योपि तण्डुलपूर्वाद्दलयुतेन जलेन पूर्वमर्धं दृष्ट्वा सप्तधादिना
स्वगृहप्राप्त्यातिथये भोज्यं ददाति । सूर्यदीप्तयः पूर्वे तारान्तिमिरं
च हिमजलकणानप्यपनयन्ति स्मेति भावः । 'सूर्ये पूजाविधायार्धः'
'मुक्ताशुद्धी च तारः स्यात्' इत्यमरः । अत्र तारशब्दः पुलिङ्गः ।
तारपति सांयात्रिकानिति प्यन्तात्तरनेः पञ्चाघञ् । रविरुचां संघ-
न्यसामास्यविचक्षया पठ्यते । उदकयुक्ताः सक्तवः प्रथमपदलोपी,
उदकानि च सक्तवश्चेति वा समासः । 'मन्योदकः' इत्युदादेशः ॥

अमुगदितमप्यादित्योत्थां विपत्तिमुपागतं

दितिगुतगुरुः प्राणैर्याकुं न किं कचवत्तमः ।

पठति लुट्तीं कण्ठे विद्यामयं मृतजीवनीं

यदि न वहते संध्यामानव्रतव्ययभीरुताम् १५

अस्त्विति ॥ दितिमुता दित्याम्नेपां गुरुः शुक्र आदित्येभ्यो देवे-
भ्यो हेतुभ्य उथां जानाम्, अथ च—सूर्योर्मंजानां विपत्तिं मरणं
नाशं, च कचवद्वहस्पतिपुत्रवदुपागतं प्राप्तमसुरेभ्यो हितमाप नेपां
रात्रिचरन्वादनुकूलमपि तमः प्राणैर्याकुं संयोजयितुं कण्ठे
लुट्तीं ज्ञापदपां मृतानां जीवनीमित्यनुगतार्थो विद्यां किं न प-
ठति अपि तु मरणं पठेदेव । परं चेदयं शुक्राचार्यः प्रातःकाली-
नसंध्ययोर्मानवत्वं मानलक्षणो नियममन्य ल्ययो भङ्गस्तस्मा-
द्जीवनां भयशोलात्वं यदि न वहते न धारयेत्, तर्ह्यिति संबन्धः ।
पठति वहते कालमामान्ये लट् । लुट्तीम्, धकल्लिकवाद्युमभावः ॥

उदयशिवप्रियाण्यह्ना रणेऽत्र निशः क्षणे

दधति विहरन्पूपाण्युपमद्रुतामजतुस्रवान् ।

उदयदरुणप्रह्माभावादरादरुणानुजं

मिलति किमु तन्महाच्छब्दा नवेष्टकवेष्टना १६

उदयेति ॥ अह्ना दिनेन सह निशो रात्रे रणे मङ्गलमरूपेऽत्रा-
स्मिन्क्षणे । प्रातःकाल इत्यर्थः । तत्रोदयशिवस्य उदयाचलमन्य

प्रस्थानि शिखराणि कर्दुण्युष्मभिः प्रातःकालीनातपसंतापैः वृता-
नामइमजतूनां शिलाजतूनां स्रवान्प्रवाहान्दधति । यद्वा—क्षण
उत्सवतुल्ये रात्रिबिनाशकारित्वात्सङ्ग्राम इव सङ्ग्रामे विहरंस्तयो-
र्युद्धकौतुकदर्शनेन परिक्रीडमानः पूषा सूर्यो ग्रहराजो यत्रैवंभू-
तान्युद्ययाचलसानूनि बालातपसंतापविलीनशिलाजतुल्यप्रवाहा-
नेव कियत्कालमिलम्बधूमलीभूतरुधिरप्रवाहान्धारयन्ति । रण-
भूमिषु हि कालविलम्बेन धूमला रुधिरप्रवाहा भवन्ति । अत
एव—उद्ययसुदयं प्रामुक्करुणोऽग्रजस्तःसंभन्धिनि प्रह्वीभावे नम-
स्कारे विषये य आदरो भक्त्यतिशयस्तस्माद्धेतोररुणानुजे मिलति
संगमं प्रामुक्वति सति तयोररुणगरुडयोः सङ्गान्मेलनाद्धेतोः रक्त-
प्रदीप्त्या नवास्तकालमापाकादाकृष्टा इष्टका यत्र तादृशी नूतनेष्ट-
कानिमित्ता वेष्टना, नवा इष्टका यत्र शिल्पे तल्लयेष्टकं तेन (वा)
वेष्टना प्राकारः किमु न शङ्का न तर्क्या, अपि तु सैव तत्त्वैस्तथैः ।
परिवारभूते दिनप्रकाशे युध्यमाने तद्दर्शने लीलाविहारिणो प्र-
ह्वराजस्य स्वाभिने महाराजोचितगैरिकसुवर्णभूषितनयेष्टकानिमि-
तप्राकारोऽप्येस्थितिरुचिता संभाव्यते । अथ च दिनरात्र्योः सेनानी-
भूतयोः सङ्ग्राम उद्ययाचलसानूनि तज्जटुन्यानि रुधिरं धारयन्ति ।
अतोः प्रहारवशाद्रक्तसिक्ता भवन्ति । तत्र च दिनपक्षीयप्रस्थानां
जयित्वासुवर्णमयगरुडसंपर्काद्वेष्टकस्य वेष्टना सुवर्णपट्टिकाया धा-
रणा न तर्क्या किमु अपि तु जयिनां तथा भवितव्यमेवेति । ग-
रुडस्तेषां सुवर्णमयवीर(विहृद)पट्टिकास्थाने जात इत्युचित-
मित्यर्थः । नयेष्टकवेष्टनेति, 'क्रियाः पुंवत्-' इति पुंवत् । वेष्टकः,
कर्तरि ण्वुल् ॥

रविरथहयानश्वस्यन्ति ध्रुवं वडवा बल-
प्रतिबलबलावस्थायिन्यः समीक्ष्य समीपगान् ।
निजपरिवृढं गाढप्रेमा रथाङ्गविहंगमी
स्मरशरपराधीनस्वान्ता वृषस्यति संप्रति ॥१७॥

रवीति ॥ भो राजन्, संप्रति प्रातःकाले बलस्य दैत्यस्य प्र-
तिबलः शत्रुः प्राचीवर्तीन्द्रस्तस्य बलं सैन्यं तन्नावस्थायिन्यो म-
ध्यवर्तिन्यो वडवास्तुरङ्ग्यो गाढप्रेमाः सूर्याश्वे पु दडानुरागाः सत्यो
रविरथहयान्समीपगान्समीक्ष्य मैथुनार्थमात्मनोऽस्त्वानिच्छन्ति ध्रु-
वमुप्रेक्षायाम्, निश्चितं वा । इच्छन्तीवेत्यर्थः । यतः—स्मरशर-
पराधीनं स्वान्तं चित्तं यासाम् । तथा—रथाङ्गविहंगमी चक्रवा-
क्यपि निजं स्त्रीयं परिवृढं चक्रवाकमिदानीं प्रातः, समीपमागतं
दृष्ट्वा कामबाणवशाच्चित्ता, अत एव—रात्रियोगेन दडानुरागा सती
मैथुनवाञ्छया वृषस्यति । वृषवद्वलवन्तं तं मैथुनार्थं कामयत इत्यर्थः ।
सूर्याश्वः पूर्वस्यामागताः, चक्रवाकयोश्च संगमो जात इति भावः ।
अश्वस्यति वृषस्यति आत्मनोऽस्त्वानिच्छति वृषमिच्छति च, क्यचि-
'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्' इति मैथुनेच्छायामनुगमगमः । व्युत्प-
त्तिमात्रं चैतत् । रुद्धा तु मैथुनार्थमिच्छन्तीत्येवार्थः । तथाच—
'वृषस्यन्ती तु कामुकी' इत्यमरः । 'इति रामो वृषस्यन्तीम्'
इति च कालिदासः । 'प्रभौ परिवृढौ' इति निपातः । गाढप्रेमेति,
'डाबुभाभ्याम्-' इति पक्षद्वयेऽपि डाप् । डापो वैकल्पिकत्वा-
देकत्र नान्तता(पि) । विहंगमी, जातिरवान्कीर् । रथाङ्गं चासौ
विहंगमी चेति समासः ॥

निशि निरशनाः क्षीरस्यन्तः क्षुधाऽश्वकिशोरका
मधुरमधुरं हेवन्ते ते विलोलितवालधि ।
तुरगसमजः स्थानोत्थायं कृणन्मणिमन्थभू-
धरभवशिलालेहायेहाचणो लवणस्यति ॥१८॥

निशीति ॥ भो राजन्, निशि रात्रौ निरशना निराहाराः,
अत एव—क्षुधा क्षीरस्यन्त आत्मनोऽस्त्यर्थे क्षीरं दुग्धमिच्छन्तः
ते अश्वकिशोरका अतिप्रसिद्धा अश्वबालकाः मधुरमधुरं यथातथा-
तिलकशब्दं, तथा—विलोलिताः पुनःपुनश्चालिता बालध्वजः पु-
च्छानि यस्यां क्रियायां तद्यथा तथा हेवन्ते हेषारवं कुर्वन्ति ।
तथा—तव मन्दुरायां स्थितस्तुरगाणां समजः समूहः स्थानोत्थायं
शय्यास्थानाच्छीघ्रमुत्थाय कण्ठं हेवमाणः मणिमन्थनामके भूधरे
भवानां जातानां शिलानां सैन्धवशिलानां लेहायास्वादानाय
ईहया इच्छया पुनःपुनस्त्वादिवालनचेष्टया वा चणः स्यातः सन्
लवणस्यत्वारमनो लोलुपत्वेन लवणमिच्छति । अश्वकिशोरकाः
प्रातः क्षीरपानार्थं हेवन्ते, अश्वास्तु प्रातः सैन्धवास्वादानाय हेवन्त
इति जातिः । सूर्योदयो जात इत्यर्थः । क्षीरस्यन्तो, लवणस्यन्ती-
त्यत्र चास्मेच्छायां क्यचि 'अश्वक्षीर-' इत्यादिना 'क्षीरलवणयो-
र्लालसायाम्' इति वचनाल्लासयामसुक् । किशोरकाः, 'अल्पे'
इति कन् । मधुरमधुरं प्रकारे द्विः । 'हेषङ्ग स्त्रने' । समजः पशु-
विषयत्वात् 'समुदोरजः पशुषु' इत्यप् । स्थानोत्थायम् । 'अपा-
दाने परीप्सायाम्' इति णमुल् । लेहः, भावे घञ् ॥

उडुपरिषदः किं नार्हत्वं निशः किमु नौचिती
पतिरिह न यदृष्टस्ताभ्यां गणेशरुचीगणः ।
स्फुटमुडुपतेराशमं वक्षः स्फुरन्मलिनाशमन-
च्छवि यदनयोर्विच्छेदेपि द्रुतं वत न द्रुतम् १९

उड्ङिति ॥ हे राजन्, उडुपरिषदो नक्षत्रपरम्पराया अर्हत्वं किं
न, अपि त्वौचित्यमेवैतत् । तथा—निशो रात्रेरौचिती न किमु,
अपि त्वौचित्यमेव । यद्यस्मात्ताभ्यां तारापङ्क्तिविभावरीभ्यां गणे-
योऽप्यो रुचीगणो दीप्तिमयः (यस्य स) क्षीणतेजाः पतिः प्रा-
णेशश्चन्द्र इहास्मिन्समये न दृष्टः । तस्मात्तयोरौचित्यमेवेत्यर्थः ।
'धन्यास्तात न पश्यन्ति पतिभङ्गं कुलक्षयम्' इति वचनात्पति-
विषदमदृष्ट्वैव द्वयोरपि भवत्तात्वादौचित्येव जातेत्यर्थः । स्फुरन्ती
प्रकाशमाना कलङ्कव्याजेन मलिना कृष्णा आशमनी पाषाणसंभ-
न्धिनी छविः कान्तियस्त्वैवंभूतमुडुपतेर्वक्षो मध्यम्, अथ च—
हृदयम्, स्फुटं निश्चितमाशमं पाषाणविकाररूपम् । पाषाणघटित-
मिवातिकठिनं मलिनं चेत्यर्थः । यद्यस्मादनयोस्ताराभ्यामौर्विच्छेदे
विद्योगे, अथ च—विनाशो सत्यपि द्रुतं वीर्यं न द्रुतं स्फुटितम् ।
पाषाणनिर्मितमेवेत्यर्थः । वत सेदे । यत् । वक्षोविशेषणं वा ।
स्वस्यापि शिल्पे निकटे सत्यपि तत्पतिना चन्द्रेण स्वप्रेत्योः प्रेम
न दर्शितमिति तस्मान्नौचितीत्यर्थः । तारापरम्परा रात्रिश्च
विनष्टा । चन्द्रोपि क्षीणतेजा आसन्ननाशो जात इत्यर्थः । आह-
न्तीति पाठे—'अहः प्रशंसायाम्' इति शतरि, अहंतो भाव इति
ब्राह्मणादित्वात्पयि पित्वाङ्कीर् 'अहंतो नुम् च' इति नुम् ।
आशमं, विकारेऽपि 'अशमनो विकारे टिकोपः' इति टिकोपः । आ-

इमनेति संबन्धेऽणि विकाराभावाद्द्विकोपाभावे आइमनो चासौ छविश्चेति समासे 'पुंवर्कर्मधारय-' इति पुंवत् ॥

अरुणकिरणे वह्नौ लाजानुह्नि जुहोति या
परिणयति तां संध्यामेतामवैमि मणिर्दिवः ।

इयमिव स एवाग्निभ्रान्तिं करोति पुरा यतः

करमपि न कस्तस्यैवोत्कः सकौतुकमीक्षितुम् २०

अरुणेति ॥ भो राजन्, या संध्या अरुणस्य किरणरूपे वह्नौ उह्नि नक्षत्राण्येव लाजानुहोति, दिवो मणिस्तामेतां प्रातःसंध्यां परितो नयति प्रापयति विवाहयतीत्यहमवैमि मन्ये । यत इयमिव संध्या यथा रक्तवर्णत्वादग्निभ्रान्तिं वह्निविपर्ययज्ञानं पुरा करोत्यकरोत् । यद्वा—यथेयं करोति, तथा स एव सूर्योपि रक्तनखादुष्णकरत्वाच्च वह्निबुद्धिं पुरा करोत्युदितमात्र एव करिष्यति । अथ चेयं संध्या पुरा प्रथमं वह्निप्रदक्षिणपरिभ्रमणं यथा करोति, तथेवास्या अनन्तरमेव सूर्योपि वह्निप्रदक्षिणपरिभ्रमणमिदानीमेव करिष्यति । एवकारोऽप्यर्थः । यतश्च सकौतुकं यथा तथा तस्य सूर्यस्यैव करं किरणमपीक्षितुं कः पुरुषो नोक्तः नोर्क्षिस्त्रजलः, अपितु मन्देहराक्ष-सनिराकरणद्वाराऽस्य किरणमीक्षितुं सर्वोप्यर्थदानं करोतीत्यर्थः । अथच—सकौतुकं मारुतिकसूत्रकङ्कणेन सह तस्य विबोदुः सूर्य-स्यैव हस्तमपि वीक्षितुं कः पुरुषो नोन्मनाः, अपि तु—सकङ्कणं वरकरं सर्वोपि द्रष्टुमुक्तं न एव । या च वह्निः परिणीयते, सा प्रदीप्ते वह्नौ लाजानुहोति । सा च वह्निः एवं प्रदक्षिणीकरोति, वरोपि तया सह पश्चात्प्रदक्षिणीकरोतीति संध्यासूर्ययोर्विध्वरव-मुक्तम् । अरुणोदयो जातः, तत्प्रभया च तारा न दृश्यन्ते, संध्या-समयश्च जातः, अधुना रविरुदेतीति भावः । 'कौतुकं कुतुके रयानं हस्तसूत्रेपि कथ्यते' इति विश्वः । किरण इति पक्षे जानायेकवच-नम् । परिणयति, गोपदेशाव्याणत्वं । इयमिव पुरा करोतीति पक्षे 'पुरे लुह् चास्मे' इति लट् । पक्षान्तरे तु 'यावत्पुरा निपात-बोर्लट्' इति भविष्यति लट् ॥

रतिरतिपतिद्वैतश्रीकौ धुरं विभृमस्तारं

प्रियवचसि यक्षप्राचार्या वदामनमां ततः ।

अपि विरचितो विद्यः पुण्यद्रुहः खलु नर्मणः

परुषमरुपे नैकस्यै वामुदेति मुदेपि तत् ॥२१॥

रतीति ॥ रतिरतिपत्यो रतिकामयोर्द्वैतं द्वैतम् । रतिद्वैतं कामद्वैतं चेति यावत् । तस्यैव श्रीर्ययोस्तरसंबोधनं हे भमीनला नम्रानां बन्दिनामाचार्या वेतालिका वयं प्रियेऽनुकूले वचसि यद्यस्मादुरं भारं विभृमस्तारं चाटुवचनेषु वयमेव प्रगल्भतरात्मन-स्तस्माद्द्वामतमामतितमां ब्रुवाम । सूर्योदयो जातः, तस्मात्क्रीडां त्यक्त्वा शीघ्रं शय्याया उतिष्ठतमिति वचनेऽस्माकं प्रातः काल इति धार्ष्ट्येन ब्रूम इत्यर्थः । ययूयं प्रियवचनचतुरास्तर्हो वं परुषं किमिति वदथेत्याशङ्काह—तदस्मादुक्तं परुषं वच एव पुण्यद्रुहः प्रातः-काळीनस्नानसंध्यादिचर्मविरोधिनः नर्मणः प्रातःकाळीनालिङ्गनचु-म्बनादिविकासस्य पुनः प्रबोधपूर्वमुत्थापनाद्विरचितः परुषरूपो बिभ्रोपि वा युवयोरेकस्यै अरुपे केवलाय क्रीडाभावाय उदेति न, किंतु खलु निश्चितं मुदेपि हर्षावाप्युदेतु । यद्यप्येतत्परुषमु-

क्तम्, तथापि रोषो न कार्यः परुषस्यापि पुण्यद्रुहत्वाद्भर्षोपि य-स्माद्भविष्यति । तथा च हितवादिष्व एव तात्पर्याग्रियवचनवातु-र्यमन्याहृतमेवेत्यर्थः । क्रीडां विहाय शीघ्रमुत्तिष्ठतमिति भावः । रतीत्यादिबिभ्रणेन हयोरीक्षितो सूचिता । वां युवयोर्मेघेऽरुपे रोपहीनायै एकस्यै भैरवे मुदे नोदेतु भैरवाः संभोगप्रियत्वात्तर्म-विभ्रे यद्यपि संतोषो न भवेत्, तथापि तव प्रियपुण्यावादेवास्माभि-रुच्यत इत्यर्थ इति वा । भैरवे कोपाभावायपि नोदेतु मुदेपि नोदेतु । भैरवा रोषो वास्तु हर्षोपि वा माभूत्, तथापि समयो-चितमुच्यत एवेति वा । तत्तस्मादवसरोचितभावितापुण्यद्रुहो नर्मणः परुषं यथा तथा विरचितो बिभ्रोपि निश्चितमकोपाय केव-लमुदेतिविति न, किंतु मुदेऽप्युदेतु । सदा स्वोपजीविनाभिहितेपि परुषे रोषो न भवति, किंतु हर्ष एव भवतीत्यर्थ इति वा । किंच प्रियवचःप्रसीणा अपि वयं यतो नम्राचार्या जितलजाः, अतः स्व-च्छन्दं वदाम इति भावः । 'नम्रो बन्दिक्षरणयोर्विषये तु' इति विश्वः । द्वैतं पूर्ववत् । 'शेषाद्दिभाषा' इति कर् । वदामतमां, 'प्रीयानिसर्ग-' इति प्रामकाले लोट् । 'तिष्ठन्न' इत्यतिशये तमप् । पुण्यद्रुहः 'ससूद्रिप-' इति क्तिप् । उदेतीति पाठे—'वर्तमानमा-मोप्ये-' इति लट् । एकस्यै, तादर्थ्यमात्रविषयया चतुर्थी ॥

भव लघुयुताकान्तः संध्यामुपास्व तपोमल

त्वरयति कथं संध्येयं त्वां न नाम निशानुजा ।

श्रुतिपतिरथावश्यं कारी दिनोदयमासिता

हरिपतिहरित्पूर्णभ्रूणायिता कियतः क्षणान् २२

भवेति ॥ हे राजन्, एवं तस्मात्तु शीघ्रं युतां पृथग्भूता कान्ता यस्मादेवंभूतो भव । इदानीं भैरवा सह क्रीडां त्यज, ततः संध्यां नित्यकृत्योपासनामुपास्व कुरु । हे तपसा नित्यकर्माद्यनु-ष्ठानरूपेणाम्लोक्त्रवल् निर्द्विप, निशानुजा सधनन्तरजाना प्राभा-तिकीयं संध्या त्वां कथं नाम न स्वरयति, अपि तु स्वरयत्येव । अथ सुहृत्तानन्तरक्षणे श्रुतिपतिः सूर्यो दिनोदयं दिवसप्रारम्भमवश्यं-कारि अवश्यं करिष्यति । उदेत्यतीत्यर्थः । यतः—हरिरिन्द्रः पतिर्य-स्यास्तस्या हरितो दिवः प्राच्याः पूर्णभ्रूगो दनमासगमे हवाचरितो रक्ततरः कियतस्त्रिचतुरामेव क्षणानामिता स्यात् । प्रातःसंध्यायाः सूर्योदयाप्रागेव विधानाच्छीघ्रमुत्थाय प्रातःसंध्यामुपास्वत्यर्थः । युनेति, 'यु मिश्रणामिश्रणे' क्तः । त्यक्त्वादिपदस्यामेनामङ्गलप्रती-तिपरिहारार्थं युनेति श्लिष्टपदं प्रायोजित । संध्यापदेन कर्मानुष्ठान-पर्यन्तमेव कान्तारहितो भव, तदनन्तरं पुनरपि युता संयुक्ता कान्ता येनेति मिश्रणमपि विवञ्चितम्, एतदर्थं संतःप्रायोजित वा । कान्ताशब्दस्य प्रियादिवाधुनेत्यस्य न पुंवत् । स्वरयति । हेतुम-पिण्य । कारीति भविष्यत्यावश्यकं जितिः तद्योगे च 'अकनोः-' इति नियमादिनोदयमिति पञ्च भावः । अस्तिता, लुट् । भ्रूणायिता, आचारावश्यकतात् क्तः । क्षणान्, कालवाचित्वाद्भूतीया ॥

मुपितमनमत्रिंशं भैमि त्वयाद्य कलागृह-

निषधवमुधानाथस्यापि श्रुथश्रुथता विधौ ।

अजगणदयं संध्यां वन्द्यां विधाय न दूषणं

नमसितुमना यन्नाम स्यान्न संप्रति पूषणम् २३

मुपितेति ॥ हे भेमि, चतुःषष्टिकलानां गृहनिवासभूतयाद्य
मुपितं चोरितं मनो यस्यापहतचित्तस्य त्याजितस्वभावस्य वा नि-
पथवसुधानाथस्य नलस्यापि विधौ श्रुतिविहितसंस्थादिनित्यकर्मणि
विषये श्रुथश्रुतता श्रुथप्रकारता आलस्यातिशयोऽनादरातिशयो
वा वर्तत इति चित्रम् । परमधार्मिकोऽप्यनेककलाभिज्ञत्वात्स्वया
स्ववशीकारेण धर्मविमुखः कृत इत्याश्रयम् । अनुचितमेतदित्यर्थः ।
अथ च—कलानिधिभूतया स्वया मुपितमनस्कत्वात्कलानिधौ
विधावप्यनादर इति चित्रम् । कथं शैथिल्यमित्यत आह—यद्य-
स्मात्परमधार्मिकोऽप्ययं संस्थां संध्योपलक्षितं प्रातःकालं वन्ध्यां
नित्यस्नानादिप्रातःकृत्यरहितं विधाय कृत्वा विहिताकरणजन्यं पू-
रणं नाजगत् । यच्च संप्रति पूरणं सूर्यं नमसितुमना नमस्कृतुं का-
मोऽपि न स्याद्वति । नामाप्यर्थः । परित्यक्तनित्यकर्मा सूर्यस्य
नमस्कारमपि न करोतीत्युपालम्भः । अन्योपि कामी कस्याचि-
दासक्तो निजधर्मपत्नीमनुभूजानो वन्ध्यां विधत्ते, दोषं न गण-
यति, संभोगविघ्नभूतस्वादिनकरमपि नाद्रियते तथायमपि । सं-
स्थादिनित्यकर्मानुष्ठानार्थं क्षणमिमं मुञ्चेति भावः । गृहस्य पुंस्त्वा-
द्बहुवचनान्तर्धेयि स्वयेत्यनेन सामानाधिकरण्यं युक्तम् । स्यात्,
संभावने लिङ् ॥

न विदुषितरा कापि त्वत्तस्ततो नियतक्रिया-

पतनदुरिते हेतुर्भर्तुर्मनस्विनि मा स्म भूः ।

अनिशभवदत्यागादेनं जनः खलु कामुकी-

सुभगमभिधास्यत्पुद्गामा पराङ्मुखदावदः ॥२४॥

नेति ॥ भो मनस्विन्यतिधैर्ययुक्ते साधधाने वा, स्वस्वकाशा-
द्विदुषितरातिरारं पण्डिता सर्वलोकशास्त्ररहस्यं विदुषी काप्यन्या
यद्यस्माश्चान्ति तत्तत्सस्माज्जर्तुर्नलस्य नियतक्रियापतनाश्रित्यसंस्था-
दिकर्मलोपाद्यदुरितं तत्र एवं हेतुर्मा स्म भूः । संस्थाद्यनुष्ठानार्थं
शीघ्रमेतं मुञ्चेत्यर्थः । किंच—खलु यस्मादुद्गामा निरङ्कुशोऽत एव
पराङ्मुखदावदोऽन्यदीयकलङ्कभाषणशीलो जनोऽतिशं भवत्या अ-
त्यागान्, भवत्या कर्तृभूतया वा मोचनाद्देहोरेनं नलं कामुक्याम-
तिनरां मेयुनेच्छावत्यां सुभगं तत्परवशं कामुकी पूर्वोक्ता सुभगा
सोभारयवती भवादृशी स्त्री यस्य एवंभूतं वा अभिधास्यति वदि-
ष्यति । स्त्रीपरवशाद्वाद्यं नित्यकर्मापि त्यजतीति निन्दां करिष्यति
तस्माद्विहिताकरणप्रत्यवायलोकगर्हादिपरिहारार्थमेतं मुञ्चेति भावः ।
विदुषितरा, उगित्वाङ्गीपि तरपि 'उगितश्च' इति पक्षे ह्रस्वः ।
भवदत्यागात्सर्वनामत्वात्पुंवत् । पूर्वेण सह मयूरव्यंसादिस्वात्स-
मासः । सुभगाशब्दस्य प्रियादिस्वात्पूर्वस्य न पुंवत् । वदतीति व-
दावदः पञ्चाष्ट्य 'चरिचलि-' इत्यादिना द्वित्वमभ्यासस्यागाममश्च

रह सहचरीमेतां राज्ञापि स्त्रितमां क्षणं

तरणिकिरणैः स्तोकान्मुक्तैः समालभते नभः ।

उदधिनिरयद्वास्तस्वर्णोदकुम्भदिदृक्षुतां

दधति नलिनं प्रस्थायिन्यः श्रियः कुमुदान्मुदा ॥

रहेति ॥ हे राजन्, एवं सहचरीं सदा सहचरणशीलाम्,
तथा—स्त्रितमां स्त्रीपु भेदाभेदभूतामप्येतां क्षणमात्रं रह मुञ्च ।

यतः—नभःस्तोकान्मुक्तैरुत्पतिर्गतैर्बालैस्तरणैः सूर्यस्य किरणैः समा-
लभत आरमनः कुङ्कुमानुलेपनं करोति । तथा—संकुचतः कुमुदा-
त्सकाशाद्विकासोन्मुखं नलिनं कमलवनं प्रति मुदा प्रस्थायिन्यः
प्रस्थास्यन्ते तच्छोलाः श्रिय उदधेः सकाशाच्चिरयन्निर्गच्छन्भा-
स्वान्स एव स्वर्णस्योदकुम्भो जलपूर्णः कलशस्तं दिदृक्षुतां दर्श-
नेच्छुतां दधति धारयन्ति । कुमुदाश्रिताः सत्यः कमलवनं प्रति
गन्तुं सूर्योदयं प्रतीक्षन्त इत्यर्थः । जिगमिषवो हि जलपूर्णं कुम्भं
दिदृक्षन्ते । प्रभातं जातमित्यर्थः । तस्मान्नित्यकर्मानुष्ठानार्थममो-
चनीयामप्येतां क्षणमात्रं मुञ्चेति भावः । रहेति 'रह त्यागे' । स्त्रि-
तमां पूर्ववत् । स्तोकान्मुक्तैः 'स्तोकान्तिक-' इति पञ्चमीसमासः ।
अत एव पञ्चमी । 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यलुङ् । निरयन्,
'इ गतो' इत्यस्माच्छ्रुता । उदकुम्भः, 'एकहलादौ' पूरयितव्य-
इत्युदकस्योदादेशः । दिदृक्षुतिस्त्युप्रत्ययान्तत्वात् 'न लोका-' इति
पठोनिषेधाद्वितीया, ('द्वितीया' इति) योगेविभागात्समासः ॥

प्रथमककुभः पान्थत्वेन स्फुटेक्षितवृत्रहा-

प्यनुपदमिह द्रक्ष्यन्ति त्वां महांसि महस्पतेः ।

पटिमवहनादृहापोहक्षमाणि वितन्वता-

महह युवयोस्तावलक्ष्मीविवेचनचातुरीम् ॥२६॥

प्रथमेति ॥ हे राजन्, महस्पतेः सूर्यस्य महांसि तेजांसि प्र-
थमककुभः प्राच्याः पान्थत्वेन पथिकतया तेनैव मार्गेण गमनव-
शास्फुटं सविशेषमीक्षितो वृत्रहा येस्तादृशानि सन्त्यनुपदमनन्तरं
सविधमागत्य इह प्रासादे वर्तमानं त्वां द्रक्ष्यन्ति विलोकयि-
ष्यन्ति । अनन्तरं पटिन्नोऽतितैक्ष्ण्यस्य, अथ च—प्रज्ञातिश-
यस्य, वहनाद्वारणादस्यः प्रकाशादेः प्रकटीकरणमूहा, सतश्च
तिमिरादेरपोहो निराकरणं, तयोः क्षमाणि समर्थानि सामान्य-
विशेषभावादिनिर्णयनिपुणाणि तानि रक्षितेजांसि युवयोरिन्द्रनल-
योस्तावतीनामनेकप्रकाराणां शोभासंपद्पाणां लक्ष्मीणां विवेचन-
चातुरीं तारतम्यविचारकौशलं वितन्वतां विस्तारयतु । अहह
चित्रम् । अन्यत्रवैविध्यस्य चातुर्यस्यादर्शनादाश्चर्यम् । इन्द्रोऽति-
शयशोभासंपत्तिमाज्ञातो वेति संशये प्रथम(मिन्द्र)दर्शनादिन्द्रे
शोभासंपत्तिमस्त्वसामान्यबुद्धिः । अनन्तरं च नलदर्शनाज्ञे शो-
भासंपत्तिमस्त्वविशेषबुद्धिरिति सामान्यापेक्षया विशेषस्य बलवत्त-
रत्वादुभयदर्शिभिः सूर्यकिरणैरिन्द्रापेक्षया शोभासंपत्तिभ्यां नल
एवाधिक इति निर्णायतामिति भावः । अन्योऽपि प्राज्ञ ऊहापो-
हक्षमः सामान्यविशेषभावादिचातुरीं तनोति । 'अन्वगन्धक्षमनु-
गोऽनुपदं' स्त्रीवमव्ययम् इत्यमरः । पटिमा पृथ्वादिः । ऊहा,
स्त्रीवविवक्षायां 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः ॥

अनतिशिथिले पुंभावेन प्रगल्भबलाः खलु

प्रसभमलयः पाथोजासे निविश्य निरित्वराः ।

किमपि मुखतः कृतवानीतं वित्तीयं सरोजिनी-

मधुरसमुपोयोगे जायां नवाभ्रमचीकरन् ॥२७॥

अनतीति ॥ हे राजन्, खलु यस्मात्पुंभावेन पौरुषेण प्रगल्भ-

बला उत्कटशक्तयोऽतिष्ठतः, अत एव—अनतिशिथिले विकासो-
न्मुखेऽत्यक्तकलिकावन्धकाठिन्येऽपि पाथोजास्ये कमलमुखे मकर-
न्दप्रद्वणार्थे प्रसभं हठाक्षिविश्य प्रविश्य निरिवरा निर्गमनशीला
एवंभूता आलस्यो भ्रमराः किमपि कियद(सु)धं सुखतो मुखे कृ-
त्वाऽऽनीतं किमप्यपूर्वसं स्वादुतरं सरोजिनीमधुरसं कमलिनी-
मकरन्दरूपं रसमास्वाद्यं वस्तु उपोयोगे प्रभातकाले वितोर्यं दत्त्वा
नवाक्षं नूतनमपूर्वम्, अथ च—प्रेमभरास्वयमभुक्तमनुच्छिष्टम्,
अक्षं जायं मधुकर्षा अचोकरन्कारयामासुः । अविकसिते कठिने
कमलेऽबलत्वात्प्रवेष्टुमशक्ता एता इति कृत्वा पौरुषेण स्वयं तत्र
प्रविश्य मकरन्दं मुखे कृत्वा समानीय मधुकरीभ्यो दत्त्वा ता-
भिस्तद्वोजयामासुरित्यर्थः । किंचिदासन्नसौरप्रकाशत्वात्कमलानि
विकासोन्मुखाणि जातानीति भावः । अन्येनापि प्रातः शुभयोगे
वाक्प्रदानं कार्यते । उपायोगेति पाठे—‘विभावरी नक्तमुपा च
शर्वरी-’ इति हलायुधः । उपाया अर्धाहितेन सह योगे । प्रात-
रित्यर्थः । निरिवराः, ‘हृणश-’ इति करपि तुक् । मुखतः कृ-
त्वेति ‘स्वाङ्गे तत्प्रत्यये’ इति कृञः क्त्वा । जायाम्, ‘ह्रक्-’ इति
कर्मत्वम् । जाया इत्यपि पाठः ॥

मिहिरकिरणाभोगं भोक्तुं प्रवृत्ततया पुरः

कलितचुलकापोशानस्य ग्रहार्थमियं किमु ।

इति विकसितेनैकेन प्राग्दलेन सरोजिनी

जनयति मतिं साक्षात्कर्तुर्जनस्य दिनोदये ॥२८॥

मिहिरिति ॥ सरोजिनी कमलिनी दिनोदये प्रातःकाले प्रा-
गन्यदलापेक्षया पूर्वविकसितेनैकेन दलेन पत्रेणोपलक्षिता सा-
क्षात्कर्तुरात्मानं पश्यतो जनस्येति मतिं जनयति । इति किम्—
इयं मिहिरस्य सूर्यस्य किरणानामाभोगं परिपूर्णतां भोक्तुमनु-
वितुम्, अथ च—भक्षयितुं प्रवृत्ततया कृतप्राग्भतया हेतुभूतया
पुरो भोजनादावन्ना(ल)प्राप्त्युत्तरणार्थस्यापोशानस्यामृतोपमरण-
मन्नोदकस्य ग्रहार्थं कलितो बद्धश्चलुकः प्रसूतिविशेषो यया
एवंभूता किमु । ‘भोजने प्रवृत्तेनापोशानक्रियापूर्वमादावन्ते च
भोक्तव्यम्’ इति स्मृतेः । आपोशानप्रहीता करकमले एका क-
निष्ठामकुलिं प्रसारयति, अन्याश्च संकोचयतीति संप्रदायः ।
कमलविकाससमयो जातः, तस्मादुद्बुध्यस्वेति भावः ॥

तटतरुखगश्रेणीमांगविर्णरिव सांप्रतं

सरसि विगलन्नद्रामुद्राजनित सरोजिनी ।

अधरसुधया मध्ये मध्ये वधूमुखलब्धया

धयति मधुपः स्वादुंकारं मधूनि सरोरुहाम् २९

तटेति ॥ सांप्रतं सरसि सरोजिनी सरमन्ते तरुपु वर्तमानानां
खगश्रेणीनां साराविर्णमिलितैः कलकलशब्दैरिव विगलन्ती भ-
श्यन्ती निदेव मुद्रा कोरकबन्धो यस्याः, यद्वा—विगलन्ती नि-
द्रायाः संकोचस्य मुद्रा भङ्गी यस्याः, सा त्यक्तनिद्रा, उन्मीलितक-
मललोचनेवाजनित जाता । कलकलेन च निद्रितस्य निद्रापयाति ।
तथा—मधुपो भ्रमरः सरोरुहां मधूनि कमलमकरन्दान् वध्वा
भ्रमर्या मुखाल्लब्धयाधरसुधया ओष्ठगतपीयूषेण मध्ये मध्ये स्वा-
दुंकारं स्वादूनि माधुर्यातिशययुक्तानि कृत्वा धयति पिबति । क-

मलानि विकसितानि, भ्रमराश्च तन्मधूनि भ्रमरपंथं च पिबन्ती-
त्यर्थः । मधुप इति साभिप्रायम् । मधुपा अप्येतादृशा भवति ।
समन्ताद्वावाः साराणिानि ‘अभिधिर्भावा इत्युण्’ इतीनुण-
न्तास्वार्थे ‘अणिनुणः’ इत्यण् । स्वादुंकारं, ‘स्वादुमि णमुल्’
मान्तात्वं च पूर्वस्य ‘स्वादुमि’ इति निर्देशात् ॥

गतचरदिनस्यायुर्भ्रंशे दयोदयसंकुच-

त्कमलमुकुलक्रोडाक्षीडप्रवेशमुपेयुषाम् ।

इह मधुलिहां भिन्नेष्वभोरुहेषु समायतां

सह सहचरैरालोकयन्तेऽधुना मधुपारणाः ३०

गतेति ॥ गतचरदिनस्यातीतानन्तरदिनस्यायुर्भ्रंशेऽवसान-
काले सार्यसमये दयाया उदयादिव संकुचतां गलानां क-
मलानां मुकुलानि कलिकास्तेषां क्रोडात्मभ्याम्भोर्नीडेषु प्रवे-
शमुपेयुषां प्राप्तानाम् । मकरन्दास्वादलापेक्षयासायंसंभ्यास-
मयेऽपि कमलेषु स्थितानाम्, अनन्तरं च तेषु संकुचितेषु
बहिर्निगन्तुमशक्तत्वात्संकुचकमलग्रन्थेषु नीडेषु स्थितानामिति
यावत् । ‘क्रोडम्’ इति पाठे विशिष्टकमलक्रोडमेव नीडप्रवेशं
गतानाम्, अनन्तरं च रात्रावतीतायामिह प्रातःसंभ्यासमये भि-
न्नेषु ईषद्विकसितेष्वभोरुहेषु समायतां स्थितानाम् । यद्वा—इह
पूर्वदिनान्तसंकुचितेष्वीषद्विमितेषु सगम् मुखेन निर्गन्तुं शक्त-
त्वात्तेभ्यः सकाशाद्वाग्लक्ष्मीनकमलानि उद्दिश्य समागच्छताम् ।
मधुलिहामधुना सहचरैः पूर्वदिनान्ते कमलसंकोचात्पूर्वमेव कमल-
क्रोडाक्षीगतेः सहचरैः सहचरीमिश्र मिश्रकलप्रादिभिः सह मधुना
मकरन्देन कृत्वा पारणा उपोषितसंबन्धीनि भोजनान्वालोचयन्ते ।
लोकैरिति शेषः । ये रात्रौ कमलबद्धास्ते तत्र मकरन्दाभावाज्जिव-
न्धवशाच्च कृतोपवासाः, अनियद्वाः सहचरान् रात्रौ निद्रावशा-
त्तद्विद्योगाद्वा कृतोपवासाः, अतः सर्वेपि प्रातर्मिलित्वा विकसित-
कमलमधुना पारणां कुर्वन्तीत्यर्थः । पूर्वदिनान्ते संकुचितानि
कमलानि प्रातः पुनः किंचिद्विकसितानीति प्रसिद्धम् । भ्रमराश्च
मधु पिबन्ति, भूयान्समयो जातः, तस्मादुद्बुध्यस्वेत्यर्थः । अन्येपि
कस्मिंश्चिन्महीयमि मृते बन्धादौ वा निबद्धे कृपया संकुचितहर्षो
भवन्ति । केचिच्च महागुरुनिपात उपवासं कुर्वाणा गृहमध्यं प्रविश्य
दिनान्तरं ज्ञातिभिः सह भुज्जते । ‘ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमत-
त्यन्तेषु दुर्लभम्’ इति शास्त्रार्थः सहचरपदेन सूचितः । निगाद्यद्भो-
ऽपि कारागृहेषु भिन्नेष्वमोचितः समागच्छन्त्यस्य बन्धनवशा-
न्निराहारज्ञातिभिः सह मधुरंरसैः पारणां करोति । क्रोडाक्षिति
यथायथं हेतौ व्यल्लोपि च पञ्चमी । समायताम्, इणः शता ।
सहचरैः, ‘पुमान्निष्ठाया’ इत्येकदोषः ॥

तिमिरविरहान्पाण्डुर्यन्ते दिशः कृशतारकाः

कमलद्वयैः श्येनीवोश्रियते सरसी न का ।

शरणमिलितध्वान्तध्वमिप्रभादरधारणा-

द्गगनशिखरं नीलत्येकं निर्जरयशोभरः ॥३१॥

तिमिरिति ॥ प्राच्यादयो दिक्षामिमिरस्य विरहाज्ञादापाण्डु-
यन्ते शुभाद्वाचरन्ति । अत एव—कृशा अप्रकाशाः किंचिद्दृश्या-
स्तारकाः कतिपयनक्षत्राणि यासु । अन्यापि प्रियविद्योगापाण्डुरा
निमग्नानि कृशनेत्रकनीनिका च भवति । तथा—का सरसी कम-

लानां हसितैर्विकासैः कृत्वा इयेनीव श्वेतवर्णेन नोक्षीयते न त-
व्यते, अपितु—सर्वा अपि सरस्वतैः शुभ्रायन्ते । अन्यापि प्रिय-
प्राप्तैः कमलनुस्यमुखहसितैः श्वेता भवति । एकं गगनशिखरं
गगनमध्यभागाः शरणार्थं स्वपरित्राणार्थं गगनं प्रति मिलितस्य
प्रत्यागतस्य ध्वान्तस्य ध्वंसिनी विनाशिनी या सूर्यप्रभा तस्या
आदरधारणादेतोर्निर्जयशोभरैः स्वीयेरकीर्तिसमूहैर्नीलति इयाम्
हवाचरति । अन्योपि शरणागतं परित्यज्य तद्वैरिणमादरेणाङ्गीकुर्व-
न्सूर्यशसा इयामो भवति । दिशः सरांसि च प्रसेदुः, गगनं च
नक्षत्राहायशोभापगमाक्षिजं नीलिमानं प्राप्तमिति भावः । पाण्डू-
यन्ते, उपमानादाचार्यैः 'कर्तुः क्यङ्' इति क्यङ् 'अकृतसार्व-
धातुकयोः' इति दीर्घः । इयेनी, इयेतशब्दाद्वर्णवाचिनो
'वर्णादनुदात्तात्' इति ङीप् तस्य नञ् । नीलति, 'नील वर्णे' इति
धातुः । आचारकिञ्चनताकीलशब्दात्तिङ्वा ॥

सरसिजवनान्युद्यत्पक्षार्थमाणि हसन्तु न
क्षतरुचिसुहृच्चन्द्रं तन्द्रामुपैतु न कैरवम् ।

हिमगिरिदृषदायादश्रि प्रतीतमदः सितं

कुमुदविपिनस्याथ पाथोरुहैर्निजनिद्रया॥३२॥

सरसिजेति ॥ सरसिजवनानि न हसन्तु, अपि तु—विकम-
न्नेव । यद्यस्मादुष्णलुदिवरः पक्षः सहायभूतः अर्थमा सूर्यो ये-
पाम् । विकस्त्राणीत्यर्थः । अथ च—यदि मिश्रस्योदयो भवति,
तदा सर्वोपि हर्षवशाद्विहसत्येव । तथा—कैरवं कुमुदं तन्द्रां
संकोचं नोपैतु, अपि तु—प्राप्नोवेव । यतः—क्षतरुचिगतलक्ष्मीकः
सुहृच्चन्द्रो यस्य तादृशम् । चन्द्रोदयविकासिनः कुमुदस्य चन्द्र-
क्षये संकोचो युक्त एवेत्यर्थः । अन्योऽपि सुहृक्षये मूर्च्छावशाज्जि-
मीलति । अथो अथवा पाथोरुहैर्विकसितकमलैः रात्रिसंयन्धिन्या
निद्रया कृत्वा कुमुदवनस्यादः प्रत्यक्षदृश्यं स्मितं विकसितं प्रतीतं
विनिमयेन गृहीतम् । किंभूतं स्मितम्—हिमगिरिर्हिमाचलस्य
दृषदां शिलानां दायादांशभागिनी सदृशी श्रीः शोभा यस्य । शु-
भ्रतरमित्यर्थः । कमलानां रात्रौ निद्राभूत, कुमुदानां विकासः ।
प्रातस्तु कमलानां विकासः, कुमुदानां च संकोचो दृश्यते, ततः
स्वोयां निद्रां कुमुदेभ्यो दत्त्वा कमलैस्तद्विकासः परिवर्त्य गृहीत
इति संभाव्यते इत्यर्थः । सूर्य उदितः, कमलानि विकसितानि,
कुमुदानि च संकुचितानीति भावः । प्रतीतम्, प्रतिपूर्वादिणो
निष्ठा । 'प्रतीष्टम्' इति च पाठः । अर्थः पूर्वोक्त एव ॥

धयतु नलिने माध्वीकं वा न वाभिनवागतः

कुमुदमकरन्दौघैः कुक्षिभरिभ्रमरोत्करः ।

इह तु लिहते रात्रीतर्प रथाङ्गविहंगमा

मधु निजवधूवक्त्राभोजेऽधुनाधरनामकम् ३३

धयत्विति ॥ अभिनवो नूतनः प्रभात आगतो भ्रमरोत्करो
नलिने वर्तमानं माध्वीकं मकरन्दं धयतु पिबतु वा न वा । यतः—
रात्रौ कुमुदमकरन्दौघैः कुक्षिभरिः परिपूर्णोदर आकण्ठनृत्तः । रात्रौ
कुमुदमकरन्दवृष्टैः पूरितोदरत्वाप्राप्तमधु पिबतु वा मा पिबतु
वा । न तत्रास्माकमाग्रह इत्यर्थः । अन्योऽप्याकण्ठनृत्तोऽतिथि-
भुङ्क्ते न वा, न तत्रादरः । रथाङ्गविहंगमास्तु रात्रीतर्प सकला
रात्रि तर्पिता विभुक्ताः कुमुदमकरन्दं परित्यज्य पिपासयैव स्थि-

त्वा इह प्रत्यक्षदृश्ये निजवधूवक्त्रलक्षणेऽभोजे वर्तमानमधरनाम-
कमोदसंज्ञं मधु अधुना प्रातःसमये लिहते आस्वादयन्ति । एत-
द्युक्तम् । तावदेव चाभोजस्यापि कृतार्थत्वं जातमित्यर्थः । अन्य-
त्रापि तृप्तापेक्षयोपोषितभोजनं युक्ततरं भवति । भ्रमरा मकरन्द-
मास्वादयन्ति, चक्रवाकाश्च प्रातर्वियोगापगमात्कमलमच्छन्दमना-
दस्य निजसहचरीश्रुम्वन्तीति भावः । 'फलेप्रक्षिरार्भमक्षि' इति
चात्कुक्षिभरिः । रात्रीतर्पम्, 'अस्यतितृपोः' इति णमुख, 'नृती-
याप्रभृतीनि—' इति समासः ॥

जगति मिथुने चक्रावेव स्मरागमपारगौ

नवमिव मिथः संभुज्जाते वियुज्य वियुज्य यौ ।

सततममृतादेवाहाराद्यदापदरोचकं

तदमृतभुजां भर्ता शंभुर्विषं भुभुजे विभुः॥३४॥

जगतीति ॥ जगति त्रैलोक्यमध्ये चक्रावेव मिथुने ऋषिपुंसौ
स्मरागमपारगौ कामशास्त्रपारगामिनौ तद्वहस्यवेदिनौ नान्यौ ।
यद्वा—स्मरागमपारगौ चक्रवाकावेव जगति मिथुने । नान्ये
एतादृशे चतुरे मिथुने स्त इत्यर्थः । कुत एतज्जातमित्यत आह—
यौ चक्रवाकऋषिपुंसौ वियुज्य वियुज्य पुनः पुनरन्योन्येन सह
रात्रौ वियोगं प्राप्य मिथोऽन्योन्यं नवमिवातिपरिचयजन्यावज्ञा-
शून्यं सातिरुहमिव संभुज्जाते सुरतसुखमनुभवतः । अजस्त्रकाम-
सेवनाद्विरागो भवेदिति वियुज्य संभोगः प्रत्यग्रसंभोगवद्वसाति-
शयचमत्कारकारी भवति, कामशास्त्ररहस्यं ज्ञात्यैव तावेवं कुरुते
इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः—यद्यस्मादमृतभुजां केवलपीयूषाहाराणां
सुराणां भर्ता स्वामी । सुलभतरामृत इति यावत् । विभुर्व्यापकः
समर्थः । विपभक्षणेभ्यसंभावितोपद्रव इति यावत् । स शंभुर्नी-
रोगकरणद्वारा सर्वेषामारोग्यसुखकार्यसंभावितरोगोपीश्वरः सतत-
ममृतलक्षणादेवाहाराद्वक्ष्यादरोचकममृतताम्रमिलापरूपं रो-
गमापत्प्राप । तत्तस्मात्परिहारायैव विषं भुभुजे । सततमधुरतरा-
स्वादजन्यारुचिपरिहारायैव स कालकृष्टं भक्षितवान् । अनन्तरं
च पुनरमृतभक्षणे प्रत्यग्रैव रुचिस्त(र्य)जा जायते तथा वियोग-
पूर्वः संभोगो नितरां रुचिमुत्पादयतीति बुद्ध्वा चक्रवाकाभ्यां क्रि-
यते इति तावेव कामशास्त्ररहस्यमिति भावः । पारगौ, 'अन्ता-
त्यन्ता—' इति डः । 'संभुज्जाते', 'भुजोऽनवने' इति तङ् । अनेन
संभोगस्य वियोगादेव नूतनत्वं भवतीति सूच्यते ॥

विशति युवतित्यागे रात्रीमुचं मिहिकारुचं

दिनमणिमणिं तापे चित्ताभिजाच्च यियासति ।

विरहतरलजिह्वा बहाह्वयन्त्यतिविह्वला-

मिह सहचरीं नामग्राहं रथाङ्गविहंगमाः॥३५॥

विशतीति ॥ युवतित्यागे चक्रवाकनिष्ठे ऋषियोगे मिहिका-
रुचं शीतांशुं विशति सति, यतो—रात्रीमुचं रात्रीलक्षणाप्रिया-
स्यागिनम्, तथा—वियोगजन्ये तापे परितापे औष्ण्ये च निजा-
क्षित्वाचक्रवाकद्वयात्सकाशाहिनमणिमणिं सूर्यकान्तं यियासति
जिगमिषति सति विरहेण तरलन्ती तरलेवाचरन्ती विह्वलीभवन्ती
स्खलन्ती जिह्वा येषां ते रथाङ्गविहंगमाः विरहेणातिविह्वलां स-
हचरीं चक्रवाकीं नामग्राहं स्वसंकेतेन नाम गृहीत्वेह प्रभाते त्री-
डासरसि वा बहु वारं वारं आह्वयन्त्याकारयन्ति । अन्योप्यतिवि-

शृङ्खलो वारं वारमाकायते । अस्मिन् न वेति संदेहात् । प्रातश्चर्या-
कानां संयोगः परितापत्यागः परस्परान्धानम्, चन्द्रे भूषणवम्,
सूर्यकान्ते तापश्च । 'प्रात्येयं मिहिका' इत्यमरः । रात्रीमुच्यते, 'कि-
प्च' इति क्तिप् । रुगिति संपदादिवात् । मिहिका रुग्यत्येति स-
मासः । तरलजिह्वा, तरलेवाचरतीत्याचारकिवन्ताच्छतरि (की-
प्यपि) पुंस्व । आह्वयन्ति, स्पर्धाभावात्तत्त्वात् ॥

स्वमुकुलमयैर्नैत्रैरन्ध्रं भविष्णुतया जनः

किमु कुमुदिनीं दुर्व्याचष्टे रवेरनवेक्षिकाम् ।

लिखितपठिता राज्ञो दाराः कविप्रतिभासु ये

शृणुत शृणुतासूर्यपश्या न सा किल भाविनी ॥

स्वेति ॥ जनो लोकः स्वमुकुलमयैरास्मीयकलिकारूपैर्नैत्रैः
कृत्वान्धं भविष्णुतया अनन्धाया अप्यन्धत्वाङ्गीकाराद्धेतोः रवेरन-
वेक्षिकामनवलोकिकां कुमुदिनीं किमु किमर्थं दुर्व्याचष्टे तुष्टां कथ-
यति । अवश्यदर्शनीयपवित्रसूर्यदर्शननियमादियं मिश्रोदयं न
सह्यत इति लोकः किमिति निन्दति, अपिश्वयुक्तं निन्दत्याक्षेपः ।
नु अहो किं निन्दतीति वा । अन्धं भविष्णुतयाऽविचारतया रह-
स्यमजानश्वेव किमिति निन्दतीति जनविशेषणं वा । कथमयुक्तमि-
त्यत आह—हे श्रोतारः यूयं शृणुत तस्याः सूर्यदर्शने हेतुमाक-
र्णयत । ये राज्ञो नृपस्य दाराः कवीनां पाणिन्यादीनां प्रतिभासमु-
त्पन्नेषु व्याकरणादिग्रन्थेषु त्वपये लिखितास्तच्छिष्यैः पठिताश्च,
अतोऽवश्यदर्शनीयं सूर्यमपि न पश्यन्तीत्यसूर्यपश्या राजदारा
इत्येव लिखिताः, तच्छिष्यैश्च तथैव पठिताः । ननु प्रकृते किमि-
त्याशङ्क्याह—सा कुमुदिनी किल प्रसिद्धं न भाविनी भविष्यति,
अर्थाद्वाज्ञो दाराः, अपि तु राज्ञश्चन्द्रस्य, अथ च—नृपस्य दारा भ-
वत्येव । राजमहिष्यो इति सुरक्षितत्वाद्सूर्यपश्याः, इयमपि तथा ।
तस्मादेतस्या अप्यसूर्यपश्या युक्तेति रहस्यानभिज्ञो जनो वृथ-
वैता निन्दतीत्यर्थः । किलशब्दः किमर्थो वा । अथ य इति कुमुदि-
नीपरामर्शेपि दारैः सामानाधिकरण्याद्बहुवचनम् । येति पाठः स-
मीचीनः । पठिता, एकवचनं बहुवचनं वा । सूर्योदयवशात्कुमु-
दिनी संकुचितेति भावः । अन्धं भविष्णुतया, 'कर्तरि भुवः स्वि-
ष्णुच्' इति वध्यर्थेऽन्धशब्द उपपदे भुवः स्विष्णुच् स्विष्वान्मु-
म् । अवेक्षिका, ण्डुलि 'प्रत्ययस्यात्' इति कापूर्वस्यैवम् ।
लिखितपठिताः, कर्मधारयो द्वन्द्वो वा । असूर्यपश्याः, 'असूर्यल-
काटयोः' इति खश्च, स्विष्वान्मुम् । अत एव ज्ञापकारिकायायो-
गिनोऽपि नञः समासः ॥

चुलुकिततमः सिन्धोर्भृङ्गैः करादिव शुभ्यते

नभसि विसिनीबन्धोरन्ध्रच्युतैरुदविन्दुभिः ।

शतदलमधुस्रोतःकच्छद्वयीपरिरम्भणा-

दनुपदमदःपङ्काशङ्काममी मम तन्वते ॥ ३७ ॥

चुलुकितेति ॥ गगने गच्छन्निर्भृङ्गैरुदविन्दुभिरिव नभसि
शुभ्यते दीप्यते । किंभूतैरुदविन्दुभिः—चुलुकः कृतश्रुलुके ष्टवा
पीतस्तमःसिन्धुस्मिरसमुद्रो येन तस्य विसिनीबन्धोः पश्चिनी-
मिश्रस्य सूर्यस्य कराकिरणादेव हस्ताद्रन्ध्रेभ्योऽङ्गुस्यन्तरालविव-
रेभ्यश्च्युतेर्गच्छतैः । चुलुकेन पीततमःसिन्धोरुपरिवर्तमानस्य रवेः

कराङ्गुलीविवरेभ्योऽधो गलिताः कृत्वा जलविन्दव इव भृङ्गा
गगने शोभन्त इत्यर्थः । चुलुकितेति करविशेषणं वा । अनुपद-
गगनात्सकाशात्कमलानि प्रति पातानन्तरं शतदलाकृताभ्यतिस्थू-
लानि कमलानि तेषां मधुस्रोतसो मकरन्दप्रवाहस्य कच्छद्वयी
मकरन्दार्द्रभागद्वयं यत्तद्वयं तस्याः परिरम्भणासंक्षेपादुभयत-
स्तत्र लगनाद्धेतोरमी भृङ्गा अदः—पङ्काशङ्काममुष्य पीतस्य तमः-
सिन्धोरधःस्थितावशिष्टकर्मसंभावनां मम वैतालिकस्य मम त-
न्वते विलारयन्ति । सकलेऽपि तमोजले पीतेऽवशिष्टद्वीपपङ्क-
इव भृङ्गाः शोभन्त इत्यर्थः । अनुप्या मकरन्दप्रवाहकच्छद्वय्याः
पङ्क इति वा । प्रवाहतद्वये पङ्को युक्तः । भृङ्गाश्च मकरन्दस्यो-
परि नोपविशन्ति; किंतु अभित इति तेषां जातिः । प्रातःकालो
जातः, अन्धकारः साकल्येन विनष्टः, भ्रमरास्तहनीरेभ्यो निर्गत्य
गगनमुक्षीय मधुपानार्थं कमलाम्बुद्विषायावाप्सतीति भावः । चुलु-
कित इति 'तत्करोति—' इति ण्यन्तात्तत्तः । शुभ्यते, 'शुभञ्
दीप्तौ' भावे यच् ॥

धुमृणसुमनःश्रेणीश्रीणामनादरिभिः सरः-

परिसरचरैर्भासां भर्तुः कुमारतरैः करैः ।

अजनि जलजामोदानन्दोत्पत्तिष्णुमधुव्रता-

बलिशबलनाहुज्जापुञ्जश्रियं गृहयालुभिः ॥ ३८ ॥

धुमृणेति ॥ धुमृणसुमनसः कुङ्कुमकुसुमानि तासां भेलिस्तस्याः
श्रीणां काम्तीनामनादरिभिरनादरणशीलैस्ताभ्योपि रक्ततरैः स-
रसःपरिसरचरैस्तीरसंस्पर्शनशीलैः कुमारतरैरतिबालैर्भासां भर्तुः
करैः सूर्यकिरणैर्जलजामोदो गगनावगाहिकमलपरिमललक्ष्मिष्य
आनन्दमनोत्पत्तिष्णुरुपतनशीला मधुव्रताबलितया शबलनाम्भि-
श्रणाद्धेतोर्गुञ्जापुञ्जश्रियमर्थरकार्थकृष्णगुजाराशिशोभां गृहयालु-
भिर्गृहणशीलैरजनि । तस्यदृशीजानमित्यर्थः । बाला अपि सुम-
नसां धीराणामप्यनादरिणो भवन्ति, बाला अपि रक्तकरा भव-
न्तीति केचिन् । अजनि, भावे जिप् । उत्पत्तिष्णुः, 'अलङ्कृच्'-
इतीप्पुच् । शबलनं, 'तत्करोति—' इति ण्यन्तात्तत्तत्तं भावे
रपुद ॥

रचयति रुचिः शोणीमेतां कुमारितरा रवे-

, र्यदलिपटली नीलीकर्तुं व्यवस्यति पातुका ।

अजनि सरसी कलमापी तद्भवं धवलस्फुट-

त्कमलकलिकापण्डैः पाण्डुकृतोदरमण्डला ३९

रचयतीति ॥ यद्यस्माद्वेः कुमारितरातिबाला रुचिरतां स-
रसी शोणी रक्तवर्णी रचयति । यस्माच्च कमलमकरन्दस्वादार्थं
पातुका अलिपटली भृङ्गश्रेणी स्वसंस्पर्धादेनां नीलीकर्तुं व्यवस्यति ।
यतश्चेयं धवलजानां स्फुटन्तीनां त्रिकम्यतीनां कमलकलिकानां
पण्डैः समूहैः पाण्डुकृतमुदरमण्डलं मध्यदेशो यस्याः सैतारणी ।
तस्माद्भवं निश्चितमित्यं सरसी कलमापी कर्तुरेवाजनि जाना । र-
क्तकृष्णश्वेतवर्णमिश्रणात्कर्तुरेवोपेक्षा । भुवमुपेक्षायाम् । बाला-
तपो जानः, भ्रमराः परितो भ्रमन्ति, कमलानि विकसितानीति
भावः । 'चित्रं किमीरकलमाव—' इत्यमरः । शोणी, 'शोणारवा-
चाम्' इति ङीप् । कुमारितरा, 'वरूप—' इति ह्रस्वः । पटलक-
लमाणां गौरादी ॥

कमलकुशलाधाने भानोरहो पुरुषव्रतं
यदुपकुरुते नेत्राणि श्रीगृहत्वविवक्षुभिः ।
कविभिरुपमानादप्यम्भोजतां गमितान्यसा-
वपि यदतथाभावान्मुञ्चत्युलूकविलोचने ॥४०॥

कमलेति ॥ कमलमात्रस्य कुशलाधाने आनुकूल्याचरणे भा-
नोरहो अत्याश्चर्यरूपं पुरुषसंबन्धि व्रतं नियमः । अङ्गीकृतपरिपा-
लनशीलत्वमितियावत् । यं दृष्ट्वाऽहो आश्चर्यरूपः पुरुष इति सर्वे
वदन्ति । कुतो ज्ञातमत आह—यद्यस्मात्तात्त्विकानि कमलानि
विकासयतीति किं वाच्यम् । किंतु श्रियोः कान्तिलक्ष्म्योगृहस्व-
स्थानतां विवक्षुभिर्वक्तुमिच्छामि सवालमीकिकालिदासादिभिः
कविभिरुपमानार्थिकचिच्छ्रीगृहस्वादिगुणसारदृश्यादप्यम्भोजतां क-
मलत्वं गमितानि प्रापितान्यारोपितकमलत्वान्यपि नेत्रकमला-
नीति निर्दिष्टानि लोकनेत्राण्यसौ रविरुपकुरुते उन्मीलयति । उ-
दित्वरे हि सूर्यं लोकनेत्राण्युन्मीलन्ति । अथ च—घटाद्यर्थग्रह-
णसमर्थानि करोति । यत आलोकसहकृतमेव चक्षुः पदार्थग्र-
हणसमर्थम् । यदप्यतथाभावाच्छ्रीगृहस्वाभावात्कविभिः कमल-
त्वेनानुकृत्वादुलूकविलोचने नोन्मीलयति, न च पदार्थान्ग्राह-
यति । यत्रोलूकस्य दृष्टिस्तत्रालक्ष्मीरिति लोकप्रसिद्धेऽन्तर्गतेऽत्रोः
श्रीगृहस्वं दूरं निरस्तम् । सूर्येण कमलानि कमलतुल्यानि लोक-
नेत्राणि विकास्योलूकनेत्राणि कमलगुणयोगाभावादविकास्यान्व-
यत्यतिरेकाभ्यां स्वप्रतिज्ञा सत्या कृता । एवंविधः सत्यप्रतिज्ञः
कोपि नान्मील्यर्थः । कमलानि विकसितानि, सर्वोपि लोकः प्र-
शुद्धः, कौशिकनेत्रे च निमीलिते । प्रातःकालो जात इति भावः ।
श्रीगृहत्वविवक्षुभिः, 'द्वितीया' इति योगविभागात्समासः । उप-
मितिरुपमानं । नपुंसके भाषे ल्युट् । उपमीयतेऽनेनेत्युपमानं
सादृश्यमिति वा ॥

यदतिमहती भक्तिर्भानौ तदेनमुदित्वरं
त्वरितमुपतिष्ठस्वध्वन्य त्वमध्वरपद्धतेः ।
इह हि समये मन्देहेषु व्रजन्त्युदवज्रता-
मभि रविमुपस्थानोत्क्षिप्ता जलाञ्जलयः किल ॥

यदिति ॥ यद्यदि त्वं भानावतिमहती भक्तियंस्त्वैवंभूतो वर्तसे
तत्तर्हि हे अध्वरपद्धतेयंजमार्गस्याध्वन्य महायाज्ञिक नल, उदि-
त्वरमुद्यशीलमेनं सूर्यं त्वरितमुपतिष्ठस्व पूजय । शीघ्रमुपस्थाने
हेतुमाह—हि यस्मादिह समये प्रभाते किल प्रसिद्धं रविमभि-
लक्ष्मीकृत्योपस्थानमङ्गोर्ध्वंक्षिप्ता जलाञ्जलयो मन्देहास्येषु राक्षसे-
पूदवज्रतां जलरूपाशतिभावं व्रजन्ति वज्रीभूय तान्भस्मीकुर्वन्तीति
श्रुतावुक्तमित्यर्थः । 'तिस्रः कोट्योर्ध्वकोटी च मन्देहा नाम रा-
क्षसाः' इति पुराणं च । तस्मादुदयात्पूर्वं शीघ्रमुपतिष्ठस्वेत्यर्थः ।
'अध्वन्यम्' इति पाठे—अध्वरपद्धतेरध्वानमलंगामिनम् । भक्ति-
शब्दस्य प्रियावित्वात्पुंवद्भावाभावः । अध्वन्यम्, अलंगाम्यर्थे 'अ-
ध्वनौ यस्वी' इति यत् । उदवज्रेति, 'मन्थोदन-' इत्युदकस्योदा-
देशः । 'अभिरभागे' इत्यभेः कर्मप्रवचनीयत्वाद्धितीया ॥

उदयशिखरिप्रस्थावस्थायिनी खनिरक्षया
शिशुतरमहोपाणिक्थानामहर्भणिमण्डली ।

रजनिदृषदं ध्वान्तश्यामां विधूय पिघायिकां
न खलु कतमेनेयं जाने जनेन विमुद्रिता ॥४२॥

उदयेति ॥ इयमहर्भणिः सूर्यस्तस्य मण्डली उदयशिखरिण
उदयाचलस्य प्रस्थे सानुस्यवस्थायिनी वर्तमानाऽक्षया सूर्यसी
शिखरराणि महोसि तेजोसि तान्येव माणिक्यानि तेषां खनिरूप-
सिर्भूमिध्वान्तेन तिमिरेण ध्वान्तवच्च इयामां पिघायिकामाकरद्वा-
राच्छादिकां रजनिरूपां दृषदं शिलां विधूयापनीय कतमेन केन
जनेन विमुद्रितोद्वाडितेति न खलु नैव जाने । रात्रिनिगमे यतो
दृश्यत इत्यर्थः । वाक्यार्थः कर्म । न जाने । अर्थात् जनमित्यर्थ
इति वा । अन्यापि माणिक्यादिखनिः पर्वतप्रस्थावस्थायिनी कृष्ण-
तरशिलापिहिता केनापि भाग्यवतोद्वाड्यते । अतिशयितः कः क-
तमो ब्रह्मा तेन विमुद्रितेत्यहं न जाने, अपिचैवमेव जानामि ।
कालपरिवर्तकारिणा ब्रह्मणेवोद्वाडितेत्यर्थ इति काकुर्वा । खनिः
खलु खनिरित्येयुपेक्षा वा । कतमः डतमच्, अतिशये स्वार्थे वा
तमन्वा ॥

सुरपरिवृढः कर्णात्प्रत्यग्रहीत्किल कुण्डल-

द्वयमथ खलु प्राच्यै प्रादान्मुदा स हि तत्पतिः ।
विधुरुदयभागेकं तत्र व्यलोकिकं विलोक्यते
नवतरकरस्वर्णस्रावि द्वितीयमहर्भणिः ॥ ४३ ॥

सुरेति ॥ सुरपरिवृढः शक्रः कर्णात्कुण्डलद्वयं कर्णभूषणयुगं
ब्राह्मणवेपं धृत्वा प्रतिग्रहरूपेणाग्रहीत् । किलेति पुराणादौ । अथ
प्रतिग्रहानन्तरं मुदा तत्कुण्डलद्वयं खलु निश्चितं प्राच्यै दिशे प्रा-
दात् । हि यस्मात्स शक्रस्तस्याः प्राच्याः पतिर्धनो रक्षिता च ।
प्रेयान्प्रियायै प्रीत्या निजकर्णोद्भिभूषणं प्रयच्छति । तस्यै दत्तमिति
कुतो ज्ञातमत आह—तत्र प्राच्यां तयोर्द्वयोर्मध्ये वा सायमुदय-
भागदित्वर आरक्तकिरणरूपमेकं कुण्डलं व्यलोकिकं दृष्टम् । प्रात-
रहर्भणिर्नवतरास्ताकालनिर्गताः करा रक्ततरकिणास्तद्रूपस्वर्णस्रावि
सुवर्णस्रवणशीलं तादृशमेव द्वितीयं कुण्डलं विलोक्यते । तस्मा-
त्तस्यै तद्वयं तेन दत्तमित्यहं शङ्क इत्यर्थः । सूर्यस्य कुण्डलसम(र्थ)-
त्वमवश्यं वक्तव्यम्, प्रसङ्गाच्चन्द्रस्य कुण्डलत्वम् । बालहरकि-
रणः सूर्यं उत्तमसुवर्णस्राविकर्णकुण्डलमिव शोभत इति भावः ।
कर्णेनेन्द्राय कुण्डलद्वयं दत्तमित्यारण्यके पर्वणि कथा ॥

दहनमविशदीप्तिर्यास्तं गते गतवासर-

प्रशमसमयप्राप्ते पत्न्यां विवस्वति रागिणी ।

अधरभुवनात्सोद्धृत्यैषा हठात्तरणेः कृता-

मरपतिपुरप्राप्तिर्धत्ते सतीव्रतमूर्तिताम् ॥ ४४ ॥

दहनमिति ॥ या दीप्ती रागिण्यारक्ता सती विवस्वति सूर्य-
लक्षणे पत्न्यां गतवासरप्रभवे पूर्वदिनावसाने सायंकाले प्रशमसम-
यमस्तमयकालं प्राप्ते, अत एव—अस्तं विनाशमस्ताचलं वा गते
प्राप्ते सति । 'अग्निर्ज्योतिः-' इत्याद्यग्निहोत्रमन्त्रादिग्रामाण्याह-
हनमविशत् । सेवा दीप्तिरधरभुवनात्पाताकारसकाशाद्वाङ्गला-
त्कारेणार्थात्तरणिमेवोद्धृत्यैषा प्रापद्य तरणेरे कृतामरपतिपुरस्य

१ 'अत्र सूर्यमण्डल्यादीनां खनिवाचारोपाद्रूपालंकारः' इति जीवातुः ।

स्वर्गस्य प्राच्या वा प्रातिर्व्या एवंभूता तीव्रतया तीक्ष्णतया सह वर्तमाना मूर्तिर्वैष्णवास्तां धत्ते । सूर्ये ऊर्ध्वदेशं प्राप्ते दीप्तिः खर-तरा जातेति भावः । या नारी भर्तरे विनाशसमयं प्राप्ते विनष्टे सति तस्मिन्नुरागिणी सती जन्मान्तरेऽपि तत्प्राप्त्यर्थमग्निप्रवेशं कुरुते सा दुष्कृतैः पातालप्राप्तमपि निरयपतितं 'व्यालप्राही यथा व्यालम्-' इत्यादिवचनप्राप्त्याश्चिरयाद्ब्रह्मादुद्भूतस्य कृतस्वर्ग-प्राप्तिः सती सतीनां पतिव्रतानां व्रतमेव मूर्तिः शरीरं यस्याः, सती गौरी तस्या व्रतयुक्ता मूर्तिर्वैष्णवास्तां धत्ते । गौरीवदियमपी-त्यर्थः । समयप्राप्ते, 'प्राप्तापेक्षे च द्वितीया' इति समासः ॥

बुधजनकथा तथैवेयं तनौ तनुजन्मनः
पितृशितिहरिद्वर्णाद्याहारजः किल कालिमा ।
शमनयमुनाक्रोडैः कालैरितस्तमसां पिबा-

दपि यदमलच्छायात्कायादभूयत भास्वतः४५

बुधेति ॥ तनुजन्मनोऽपत्यस्य तनौ वर्तमानः कालिमा इया-मत्वं किल प्रसिद्धं निश्चितं वा पितुः पित्रोर्वा शितिहरिद्वर्णादीनां कृष्णनीलवर्णपञ्चशाकादीनां य आहारो भक्षणम् । शिति हरिद्वर्णं यदाद्यमदनीयं पञ्चशाकादि वा । तस्माज्जातः 'स इयामो मि-न्नातनयत्वात्' इत्यादि बुधानामुदयनाचार्यादीनामियं कथा गोष्ठी तथैव सत्यैव । यद्यस्माद्धेतोर्भास्वत इतः प्रत्यक्षदृश्यादमलच्छा-यादुज्ज्वलकान्तेः शुक्लभास्वरादपि तमसां पिबान्तमित्त्रेकाहारा-त्कायाच्छमनयमुनाक्रोडैर्मयमुनाशनैश्चरैः कालैः इयामेरभूयतो-त्पन्नम् । सूर्यकायस्योज्ज्वलत्वेपि इयामतमतमीनमित्त्राहारपरिण-तिवशाद्यमादिभिरपलैः इयामेयंतो जातम् । तस्मादियं पण्डित-कथा सत्यैवेत्यर्थः । सर्वमपि तमः सूर्येण नाशितमिति भावः । आद्यम्, अदेः 'ऋहलोपयंत' । काली च कालौ चेति 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकद्वेषः । तमसां कर्मणि पठौ । अभूयत भावे तद् । 'क्रोडः कालोऽसितः पञ्चमन्दश्छायासुतः शनिः' इत्यमरशेषः ॥

अभजत चिराभ्यासं देवः प्रतिक्षणदात्यये
दिनमयमयं कालं भूयः प्रमूय तथा रविः ।

न खलु शकिता शीलं कालप्रमूर्तिरसौ पुरा
यमयमुनयोर्जन्माधानेऽप्यनेन यथोज्झितुम्४६

अभजतेति ॥ अयं रविर्देवः क्षणदा रात्रिस्तस्या अत्यये प्रमूयं प्रति । रात्र्यवसान इत्यर्थः । दिनरूपं कालं बुद्ध्यादिलक्षणसमयम्, अथ च—तद्वपं इयामे वस्तु भूयो बहुतरं यथा तथा पानः पुन्येन वा प्रसूयोत्पाद्य चिरं बहुकालमभ्यासं तथा तेन प्रकारेणाभजता-तिश्रियत् । यथा येन प्रकारेण पुरा पूर्व कालः प्रसूतिर्वस्य, अथ च—काली इयामा प्रसूतिर्यस्यैवंभूतोऽसौ सूर्यः । यमयमुनयोरपि प्रसविष्यतोर्जन्माधाने जन्माद्यं बीजक्षेपसमयेऽप्यनेन चिराभ्यासेन हेतुना शीलं कालोत्पादनस्वभावमुज्झितं खलु निश्चितं न शक्तिना न समर्थो भविता । कालप्रसूतिस्वभावः सूर्यः स्वभावस्य दुरतिक्र-

मत्वात्तावपि कालाबुद्ध्यादयदित्यर्थः । इदमभ्यासेन सूर्येण दिवसः कृत इति भावः । प्रातःकाले क्रियमाणोऽभ्यासः पठुतरो भवति । चिराभ्यासम्, मयूरध्वंसकाक्षिर्वात्समासः । यद्वा—अकारान्तस्य चिराभ्यासस्य 'अत्यन्तसंयोगे च' इति समासः । प्रतिक्षणदात्यये, बीप्सायामव्ययीभावे 'नाव्ययीभावात्-' इति सुपो न लुक् । 'अत्ययम्' इति पाठे पक्षे 'तृतीयासप्तम्योः-' इत्यञ् । काल-प्रसूतिः पुनैव ॥

रुचिरचरणः सूनोरुश्रीसनाथरथः शनिं
शमनमपि स त्रातुं लोकानमृत सुताविति ।
रथपदकृपासिन्धुर्वन्धुर्दशामपि दुर्जनै-

र्यदुपहसितो भास्वाभास्मान्हसिष्यति कः खलः

रुचिरेति ॥ सुजनैरेवंभूतो यो भास्वानिति संस्तुतः दुर्जनेर्ध-यस्मादेवमुपहसितः, तस्मादतितुच्छान्प्रवर्णनोपजीवितः को नाम खलो नोपहसति, अपि तु—सर्वोऽप्युपहसत्येव । यथा—वदिते सूर्ये सद्भिः सूर्यस्याहणा क्रियते, तथा खलने । एवं तुच्छा एते स्वोद्वरभरणार्थं यत्किंचिद्दन्तीत्यस्माकं खलैर्निन्दया कृतायां भ-वादेशै राजशिरोमणिभिरस्माकमहणा क्रियत एवेत्यर्थः । एवं कथं स्तुतः कथमुपहसित इत्यत आह—म सूर्यः रुचिराश्रणा लक्षित-लक्षणया किरणा यस्य, तथा—सूतस्याहणस्योर्ध्वो महत्या श्रिया, सूता सूर्येणैव प्रसूता उर्ध्वं श्रीमत्या सनाथोऽलंकृतो रथो यस्य सः । तथा—शनिं शमनमपि शनैश्चरदृष्टधरी सूनौ लोकास्मानु-ममृत । शनिर्हि श्रुत्यादिसिद्धया प्रहेतु लोकपालतया लोकान्नाशति, यमोऽपि दुष्टादुष्टयोर्निग्रहानुग्रहौ कुर्वन् धर्माधर्माभरणप्रवृत्तिनि-वृत्तिजननद्वारा रक्षति । एतादृशी परोपकारपरी पुत्रां प्राप्नुत । तथा—रथपदानामनाथानां चक्रवाकानां कृपासिन्धुर्दयासमुद्रः, रथस्य पदेन व्यवसायेन रासा जगतो द्यासमुद्रो वा । तथा—सकलपदार्थग्रहणसहकार्यलोकसंपादनद्वारा दशो सर्वजननेत्राणां बन्धुमित्रम् । एवंभूतः सुन्दरः परोपकारकरणैकस्वभावोऽपीति स्तुतिपक्षः ॥

रुचिस्तेजोरूपः ॥ तापकर इति यावत् । तथा—अचरणश्चर-णरहितः, यद्वा—विपरीतलक्षणया रुचिरौ चरणौ यस्य, पुराणादौ चरणाङ्गुल्यादिष्वाने कुष्टादिदुष्टफलश्रवणान् । ध्यानेऽप्यचरण एव सूर्यः, विश्वकर्मणा कुण्ड आरोपितस्य सूर्यस्य तेजसां दुःसहवाचरणा-कारो न निर्मित इति वा । अन्धं प्रति सुनेत्र(त्वं)वचनवद्वरणस्यापि रुचिरचरणत्वोक्त्योपहासः । तथा—सूतस्यानुरोः सारथेस्कृतो-भया समाधो रथो यस्य स इत्यपि विरुद्धलक्षणा तथा—शनेः क्रूरग्रहत्वाच्चिरकालभोग्यबुद्धिदत्त्वात्, यमस्यापि जगत्प्राणहरण-शीलत्वात्, परपीडाहरणैकस्वभावो शनीशमनो पुत्री लोकास्मानु-मस्तुत्यपि विरुद्धलक्षणा । तथा—तिर्यग्योनिपक्षिणोपचक्रवा-काणामेव द्यामिन्धुः नाथेषां तापकरत्वात् । तथा—दशामेव बन्धुः, नाथेयाम् । यद्वा—तेजोभरेण दृष्टिं प्रति घानकारित्वाद्-

१ इदं तु चिन्त्यम्, प्राप्तशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः । तस्मात् 'द्वितीया श्रिता-' इति समासः । २ 'अत्र प्रस्तुतदीप्तिविशेषणस्याप्यदप्रस्तुत (सती)-प्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः' इति जीवानुः । ३ 'अत्र शमनादिकालिस्त-त्यवृत्तिमिरभार(राह्यार)परिणतिपूर्वकत्वोत्प्रेक्षा' इति जीवानुः ।

१ 'अत्र कालशब्दे वाच्यप्रतीयमानोपपत्त्यादयवसायेन भगवतो मानोः प्रत्यक्षं कालप्रसूत्यस्यासादृश्येणापि शमनयमुनादिषु कालप्रसूतिगुणवस्तु-ध्वने, तत्र कालयोः कृष्णान्दहमोरभेदाध्यवसाय इति तयोर्(कंसं)नात्र संकरः' इति जीवानुः ।

बन्धुराणि दृशां बन्धुरित्यपि विरुद्धलक्षणेषुपहासपक्षः । एवंभूतः
सूर्यः समुदेतीति भावः ॥

शिशिरजर्जरां धर्मं शर्मोदयाय तनूभृता-
मथ खरकरदयानास्यानां प्रयच्छति यः पयः ।
जलभयजुषां तापं तापस्पृशां हिममित्ययं
परहितमिलत्कृत्यावृत्तिः स भानुरुदञ्चति ४८

शिशिरैति ॥ सोयं भानुरुदञ्चयुदेति । स कः—यः शिशि-
रतो शिशिरं हिमं तस्माज्जाता रक् पीडा येषां तनूभृतां ज-
नानां शर्मणः सुखस्योदयाय प्राप्तये वसन्तनिदाघसंबन्धिनं घ-
र्ममुष्णं क्रमेण प्रयच्छति, अथानन्तरं च वसन्तनिदाघसंबन्धिनः
खरास्त्रीक्ष्णतराः कराः सूर्यकिरणसैः इयानं शुष्कं म्लानमाख्यं
मुखं येषां तेषां देहिनां सुखाय पयो वर्षासंबन्धुदकं दत्ते, ततो
जलभयजुषां वर्षासंबन्धजलभीतानां तापं दत्ते, ततः—ताप-
स्पृशां शारदतापवतां देहिनां हेमन्ते हिमं दत्ते, एवंप्रकारेण प-
रेभ्यो यद्विदं तस्मिन्विषये मिलन्ती पौनःपुन्येन घटमाना कृतेः
शीततापहिमदानरूपरुपव्यापारस्यावृत्तिरावर्तनं यस्य । यद्वा—
कृत्यानां शीतादिदानरूपाणां कार्याणामावृत्तिर्यस्यैवंभूतः । परोप-
कारपरः सूर्य उदेतीत्यर्थः । इयानेति द्रवमूर्तिस्पर्शवाचित्वाभा-
वात्संप्रसारणाभावः । 'इयोस्पर्शे' इति निष्ठानत्वम् । परहितेति,
'अतुर्थी तदर्थार्थे' इति समासः । 'कृजः श च' इति योगवि-
भागात् क्तिनि कृतिः, चकाराख्यपि तुकि च कृत्या । पक्षे—अ-
र्हार्थे 'विभाषा कृवृपोः' इति वयपि तैर् ॥

इह न कैतमश्चित्रं धत्ते तमिस्रततीर्दिशा-
मपि चतसृणामुत्सङ्गेषु श्रिता धयतां क्षणात् ।
तरुशरणतामेत्य च्छायामयं निवसत्तमः
शमयितुमभूदानैश्वर्यं यदर्यमरोचिषाम् ॥४९॥

इहेति ॥ पूर्वोदिनां चतसृणामिह दिशामुत्सङ्गेषु प्रान्तदेशेषु
श्रिता वतमानास्तमिस्रततीर्त्तिमिरपरम्पराः क्षणाद्वयतां विनाशय-
तामप्यर्थङ्गः सूर्यस्य रोचिषां तेजसां तरवः शरणं यस्य तज्ज्ञावं
वृक्षतलवासित्वमेव प्राप्य निवसद्वर्तमानं छायायमं छायारूपं
तमः शमयितुं विनाशयितुमानैश्वर्यमसामर्थ्यमभूदिति यत्,
इहाप्रासामर्थ्यविषये कतमः को नाम जनश्चित्रं विस्मयं न धत्ते ।
अपि तु सर्वोप्याश्वर्यं प्राप्नोत्येव । विगन्तगताया अपि तिमिरपर-
म्परायाः संहारे येषां शक्तिलेषां रचितेजसां तरुतलमाश्रित्यतं
छायारूपं समीपवर्त्यपि तमः शमयितुमपि शक्तिर्नाभूदित्याश्वर्यमि-
त्यर्थः । 'तनु' इति पाठे—तनुरूपः शरीरं वा शरणं यस्य तज्ज्ञावं
प्राप्य निवसत् । महदाश्रयेण स्थितमपि यो विनाशयितुं शक्नोति
सोऽप्याश्रयेण वर्तमानं शमयितुमपि न शक्नोतीत्याश्वर्यमेव ।
तरुच्छायामयं देहच्छायामयं वा तमो विहाय सर्वमपि तमः सूर्येण
विनाशितमिति भावः । आनैश्वर्यम्, अनीश्वरस्य भाव इत्यर्थे 'न

१ 'कैमुलेनार्थान्तरापादनादर्थापत्तिरलंकारः' इति जीवाहुः । २ 'किया-
समुच्चयोऽलंकारः' इति जीवाहुः । ३ 'कतरति पाठोपि सापीयान्' इति
सुखावबोधः । ४ 'श्रिता' इति पाठः सुखावबोधसंमतः ।

'नन्पूर्वात्' इति भावप्रत्ययनिषेधेऽपि ब्राह्मणादिष्वनीश्वरशब्दस्य
पाठाख्यपि 'नजः शुचीश्वर-' इति पक्षे उभयपदवृद्धिः ॥

जगति तिमिरं मूर्च्छामञ्जरेपि चिकित्सतः
पितुरिव निजादस्त्रावस्मादधीत्य भिषज्यतः ।
अपिच शमनस्यासौ तातस्ततः किं नौचिती
यदयमदयः क्लाराणामुदेत्यपमृत्यवे ॥ ५० ॥

जगतीति ॥ द्रव्यौ नास्त्यौ निजास्तीयादस्मात्पितुः सूर्याद-
धीत्येवायुर्वेदं पठित्वेव भिषज्यतः स्वर्लोकचिकित्सां कुरुतः । किं-
भूतात्पितुः—जगति वर्तमानं तिमिरम्, अथ च—वस्तुदर्शनासा-
मर्थ्यजनकं नेत्ररोगविशेषं चिकित्सतो नाशयतः । आयुर्वेदो-
क्तप्रतीकारेण शमयतः । तथा—अञ्जने कमलस्य (व) पदे
वर्तमानां मूर्च्छां संकोचमपि नाशयतः, अथ च—'अप एव
ससर्जदौ' इति वचनादपां मूलभूतत्वादञ्जने लोकसमूहे
वर्तमानां मूर्च्छां वैचित्र्यध्वस्तचित्तन्यभावरूपं मोहमपा-
कुर्वतः । उपचारचतुरास्त्राणामपि वैद्यादधीत्येव हि राजवैद्यो
भवति, तस्माद्वैद्यास्त्वपितुरेव वैद्यकमधीत्य ताभ्यामिन्द्रवैद्यत्वं
प्राप्तमित्यर्थः । अपि च किंच सर्वभूतानि शमयति नाशय-
तीति शमनो यमस्तस्यासौ सूर्यो यस्मात्तातः पिताऽतस्तस्मात्क-
लाराणां कुमुदानामपमृत्यवे संकोचाय, अथ च—अकालमरणा-
योदेति । यतोऽयं सूर्योऽदयो निष्कृपः, साऽस्य सूर्यस्य नौचिती
किमु, अपिष्वेपाऽस्योचित्येव । कारणगुणप्रक्रमेणैव कार्यं गुणार-
म्भादयताऽपमृत्युदायिता च यमेनाप्यस्मात्स्वपितुरेव सकाशा-
त्पठितेत्यर्थः । उदयता सूर्येण तमो नाशितम्, कमलान्युन्मीलि-
तानि, कुमुदानि मुकुलितानीति भावः । पितुः 'आख्यातोपयोगे'
इत्यपादानत्वम् । भिषज्यतः कण्ठ्यादिः । 'तपति' इति वा पाठः ॥

उडुपरिवृष्टः पत्या मुक्तामयं यदपीडय-
द्यदपि बिसिनीं भानोर्जायां जहास कुमुद्वती ।
तदुभयमतः शङ्के सङ्कोचितं निजशङ्कया
प्रसरति नवार्कं कर्कन्धूफलारुणरोचिषि ॥५१॥

उड्विति ॥ अयमिदानीमस्तं जिगमिषुर्दुपरिवृष्टश्चन्द्रः सायमु-
दितः सन् अस्तं गतेन पत्या सूर्येण मुक्तां बियोगिनीं भानोर्भायां
बिसिनीं पद्मिनीं यद्यस्मात्तरात्रावपीडयसंकोचितवान् । अथ
च—कैरूपितवान् । यदपि यस्माच्चन्द्रं पद्मिनीं पीडयति सति
कुमुद्वती कुमुदविकासव्याजेन राशौ जहास । अत एव हेतोस्तदु-
भयं चन्द्रकुमुदिनीरूपं द्वयमिदानीं कर्कन्धूफलवरपक्षद्वरवर्को-
पादिवारुणरोचिषि रक्तकान्ती नवार्कं तरुणादित्ये प्रसरति प्रकर्ष-
णागच्छत्युदयति सति निजशङ्कया स्वकृतानाचारनिमित्तभयेनेव
प्रयोजकेन संकोचितं संकोचं प्रापितम् । निष्प्रमीकृतमित्यर्थः ।
इत्यहं शङ्के मन्ये । सूर्य उदितः, पद्मिनी च विकसिता, चन्द्रो नि-
व्यभोऽस्ममेति, कुमुदिनी संकुचितेति भावः । अन्यत्राप्युक्तं प्र-
मेयं बोद्धव्यम् । संकोचितमिति पद्यस्तात्कर्मणि निष्ठा । अन्यथा-
व्याख्याने संकुचितमित्येव स्यात् । तदुभयं निजशङ्कया करणभू-

१ 'किमनौचिती' इति पाठः जीवाहुस्तुलावबोधसंमतः ।

तथा स्वयमेव संकुचितं कृतारम्भमिति वा व्याख्येयम् । केकेभू-
कुणेति पाठश्चिन्त्यः । प्रमथितस्तरभवात्साधनिकादि नोक्तम् ।
सुबुद्धिर्विविधस्य बोद्धव्यम् ॥

श्रुतिमयतनोर्भानोर्जनेऽवनेरधराध्वना
विहरणकृतः शाखा साक्षाच्छतानि दश त्विषाम् ।
निशि निशि सहस्राभ्यां दृग्भिः शृणोति सहस्रराः
पृथगहिपतिः पश्यत्यस्याक्रमेण च भास्वराः ॥ ५२ ॥

श्रुतीति ॥ अहिपतिः शेषो ज्योतिःशास्त्रानुसारेणावनेर्भूमेर-
धराध्वनाधस्तनेन मार्गेण पातालमार्गेण रात्रौ विहरणकृतः परि-
भ्रमतः, तथा—श्रुतिमयी वेदरूपा तनुर्वेदो यस्य तस्यास्य भानो-
स्त्विषां दश शतानि एकसहस्रमेव दश शतानि कटकण्वादि-
शाखाः निशि रात्रौ सहस्रकण्ठत्वात्प्रतिकर्णं च नेत्रद्वयमज्ञावा-
ह्याभ्यां सहस्राभ्यां दृग्भिः सहस्रद्वयपरिमिताभिर्दृष्टिभिरक्रमेण यु-
गपत्पृथक्पृथक् श्रवणस्वासाक्षाच्छृणोति पश्यति चेत्सहं जाने । कि-
याद्वये क्रमेण हेतुद्वयम्—यतः सहस्रराः स्वरूपेणोदात्तयोदात्ता-
दिस्वरैः सह वर्तमानाः । स्वरानां शब्दरूपाश्चृणोति । तथा—
भास्वराः शुक्लभास्वरूपाः । ततः साक्षात्पश्यति च । रात्रौ पा-
तालगामित्वात्तत्र च शेषस्य वर्तमानत्वाद्देवमयशरीरस्य किरण-
सहस्ररूपं शाखासहस्रं शेषो नेत्रसहस्रद्वयस्य सत्त्वाद्युगपत्पृथगेकेन
नेत्रसहस्रेण शृणोति, द्वितीयेन च पश्यतीति युगपत्पृथक् भवण-
दर्शनाभ्यामेव शेषनेत्रसहस्रद्वयस्य सार्धक्यमभूदित्यर्थः । 'श्रुति-
मयतरोः' इति पाठे—वेदवृक्षरूपस्य वृक्षस्य शाखा युक्ताः । अ-
ध्वना बलिसघनेति पाठे—'बलिसघ्न रसातलम्' इत्यभिधाना-
त्सप्तार्थः । दशशतानीति काकाश्रिवदुभयप्रापि संबध्यते । सह-
स्रराः, 'बोपसर्जनस्य' इति पाक्षिकात्साधनाभावात् ॥

बहुनखरता येपामग्रे खलु प्रतिभासते

कमलसुहृदस्तेऽमी भानोः प्रवालरुचः कराः ।

उचितमुचितं जालेष्वन्तःप्रवेशिभिरायतैः

कियदवयवैरेवामालिङ्गिताङ्गुलिलङ्गिमा ॥ ५३ ॥

बह्विति ॥ येषां कारणां खरता तीक्ष्णताग्रे पूर्वं पूर्वाङ्गमयमे-
बल्लिततरा न प्रतिभासते स्फुरति । सर्वथा नोपलभ्यते इत्यर्थः ।
यद्वा—नसमासेन नखरताऽतीक्ष्णता । पूर्वाङ्गे येपामतितरां ती-
क्ष्णत्वाभावात् उपलभ्यते । खलु निश्चितम् । अथ च—येषामुपरि-
भागे बहवो नखरा नखा येषां ततोपलभ्यते । तेऽमी प्रत्यक्षदृष्ट्या
विकासहेतुत्वात्कमलानां सुहृदो बन्धोर्भानोः कमलबन्धवो वा
कराः किंवा एव पाणयः प्रवालरुचो विद्रुमवद्रक्तकान्तयः, अथ
च—प्रकृष्टबालकान्तयोऽतिबालाः, अथ च—बालपल्लववद्रक्तका-

१ 'ककैभूः पक्षवरीफलमित्यर्थः । तत्कणावद्वर्णरोचिषि' इति जी-
वानुः । २ 'जाने इत्युपेक्षा । रूपकसंकीर्णा जेयमुपेक्षेति व्यक्तमेव । एकेन
दृक्सहस्रेण शृणोति, अपरेण दृक्सहस्रेण पश्यतीति विश्वेश्वरमट्टारकव्या-
ख्यानं चिन्त्यम् । दृशां प्रत्येकमुभयशक्तियुक्तानां शक्तप्रविभागयोगात् ।
तस्माद्वाहकस्योभयशक्तिमत्त्वात्, प्राक्षस्य च तेजःशब्दोभयामकत्वात्सर्व-
त्रिरेव दृग्भिः सर्वांश्च शाखा युगपत्पश्यति शृणोति चेति रमणीयम्'
इति जीवानुः ।

स्तयः । इदमस्त इति शेषः । तथा—जालेष्वन्तःप्रवेशिभिरावा-
हादिविवरमध्यप्रविष्टैः, अतएव—आयतैस्तद्वशादेव दृग्दृग्दृग्दीर्घा-
भूतैरेवामेष कियदवयवैः कतिपयैरवयवैः करणैरेषां किरणानां
पाणानां च य आलिङ्गितः संबद्धत्वात्वाङ्गुलिलङ्गिमा च, अङ्गुलि-
वलङ्गिमा मङ्गिमा, अथ च—अङ्गुलिभिलङ्गिमा, आलिङ्गिताङ्गु-
लिलङ्गिमा तदुचितमुचितम् । इयमतिशयेनोच्यते । गवाक्षवि-
वरप्रविष्टैः किरणावयवैः किरणानामङ्गुलीतुल्यत्वादाभिताङ्गुलिब-
न्धारता युक्तेव । पाणीनामपि दीर्घैः कतिपयैरङ्गुलिकृता चारुता
भवतीत्यपि युक्तमेवेत्यर्थः । जालेष्वन्तःप्रवेशिभिरायतैरेषां किय-
दवयवैः कर्तृभिरङ्गुलिलङ्गिमा आलिङ्गिता गवाक्षविवरप्रवेशान-
न्तरं समालिङ्ग्यत इत्युचितम् । 'अङ्गुलिचारुता' इति पाठः
स्पष्टार्थः । 'नखोऽस्त्री नखतः' इत्यमरः । उचितमुचितम्, बी-
प्सायां द्विरुक्तिः । प्रवेशिभिरालिङ्गितव्य आवश्यकं वा णितिः ।
आलिङ्गिता, लिङिधातोः पक्षे कर्मणि लुट् पक्षे लिङ् । लङ्गति
रमणीयतया चित्तं प्राप्नोतीति गत्यर्थाल्लिङिधातोः पञ्चापचि पृष्ठा-
देराकृतिगणत्वादिसन्धि समर्थनीयः ॥

नय नयनयोर्द्राक्पेयत्वं प्रविष्टवतीरम्-

र्भवनवलभीजालाभाला इवार्ककराङ्गुलीः ।

भ्रमदणुगणक्रान्ता भान्ति भ्रमन्त्य इवाशु याः

पुनरपि धृता कुन्दे किंवा न वर्धकिना दिवः ॥

नयेति ॥ भो राजन्, एवं भवनस्याधो गृहस्थोपरि वर्तमानानां
वलभीनां गृहविशेषाणां जालाङ्गुलिबन्धवराद्धेतोर्बलभीमेवाधोत्प-
विष्टवतीरमूर्ककररूपा अङ्गुलीर्जालप्रवेशाद्गृहस्थीतुम्यात्सूर्यकरान्,
अथ च—करेण्वङ्गुलीनां युक्तत्वात्कर्कशानामङ्गुलीनां इव क-
मलदण्डसदृशीर्नयनयोः पेयत्वं गोचरत्वं (दार्क शीघ्रम्) नय
प्रापय सादरं पश्य । एवमेतयोः कमलत्वाजालमार्गप्रविष्टास्त्वया
विलोक्यमाना एतास्त्वत्प्रेतकमलनाला इव जनेन्द्रियमन्त इत्यर्थः ।
जालानां वा कमलानुस्यत्वात्तन्नाला इव एवं पश्येति वा । अमू-
काः—या भ्रमतां जालप्रविष्टकिरणमये परिभ्रमतामणूनां प्रस-
रेण्वादिरूपरजःकणानां गणेन समूहेनाक्रान्ता व्याप्ताः, अत एव—
दिवो वर्धकिना स्वर्लोकात्तद्वशात् श्वशुरेण विश्वकर्मणा पुनरपि कुन्दे
शाणवक्त्रे धृता आरोपिताः सत्य आशु भ्रमन्त्य इव किंवा न
भान्ति, अपि तु—तथैव शोभन्ते । यद्वा—भ्रमन्तः शाणवर्पण-
वशात्परितः पतन्तो येऽणवः शान्तिनैजसः कणाक्षेपां गणैराक्रा-
न्तत्वं युक्तम् । विश्वकर्मणा सूर्यः शाणमारोपित इति पुराणम् ।
'नयनयोराधेयत्वम्' इति पाठे—गुणैर्न वदनेत्यर्थः । जालान् ।
जानावेकदचनम् ॥

दिनमिव दिवाकीर्तिस्तीक्ष्णैः क्षुरैः सवितुः करै-

स्तिमिरकबरीदूनां कृत्वा निशां निरदीयत् ।

स्फुरति परितः केदस्तोर्मस्ततः पतयान्मुभि-

ध्रुवमधवलं तत्तच्छायच्छलादवनीतलम् ॥ ५५ ॥

१ अङ्गुलिबन्धुनेतिपाठो जीवानुसंमतः । २ 'विशेषणमंकीर्णा निव-
शनाभेदः' इति जीवानुः । ३ 'अकर्म्य करा इव करा हस्ता इति
छिद्ररूपकम् । भ्रमन्त्य इव भ्रान्तीत्युपेक्षा' इति जीवानुः । ४ 'तीक्ष्णा-
'क्षुरास्त्वितुः कराव' इति जीवानुसंमतः पाठः ।

दिनमिति ॥ दिवाकीर्तिरिव नापित इव दिनं दिवसस्तीक्ष्णः सवितुः करैरेव क्षुरैर्निशां तिमिरकवरीलूनां तमोरूपां वेणीं छिन्न-मूलां कृत्वा निरदीधरक्षिधरितवान् । मुण्डयित्वा कापि कश्चि-क्लेशोऽवशिष्टः स्यादिति गधेयितवानित्यर्थः । अथ च—बहिर्निष्का-सयामास । नापितोऽपि व्यभिचारादिदुष्टां स्वीयां परकीयां वा क्षियं क्षुरैर्मुण्डयित्वा देशाद्वहिर्निष्कासयति । ततोऽनन्तरं, त-स्मान्मुण्डनाद्वा परितस्तत्र तत्र पतयालुभिरथः पतनशीलैः केश-स्त्रोमैः कृत्वावनीतलं तेषां तेषां वृक्षादिपदार्थानां छाया प्रति-बिम्बं तस्य ललाट्याजेन ध्रुवं निश्चितमधवलं इयामं स्फुरति शो-भते । वृक्षाद्यधोभागे कृष्णत्वं मुण्डितकवरीपतयालुकेशसंबन्ध-कृतम्, ननु प्रतिबिम्बकृतमित्यर्थः । छायाव्यतिरिक्तं सर्वमपि तमो दिवसेन सूर्यकरैर्नाशितमिति भावः । 'दिवाकीर्तिस्तु ना-पितः' इत्यमरः । कवरी, 'जानपद-' इति ङीप् । लताम्, द्वा-द्विवाक्षिष्ठानत्वम् । निरदीधरत्, धारेऽश्लि 'गौ चङि-' इत्युप-धाङ्स्त्वयेऽभ्यासस्य सन्वज्ञावादिष्वम्, 'दीर्घां लघोः' इति दीर्घः । तत्तच्छायेति 'विभाषा सेना-' इति वा नपुंसकत्वम् ॥

इदानीं शाङ्गिकानां शाङ्गशब्दं श्रुत्वा तस्याजेन नलयशोवर्णनं कुर्वन्ति—

ब्रूमः शङ्खं तव नल यशः श्रेयसे स्पष्टशब्दं
यत्सोदर्यं स दिवि लिखितः स्पष्टमस्ति द्विजेन्द्रः ।
अद्वा श्रद्धाकरमिह करच्छेदमप्यस्य पश्य
म्लानिस्थानं तदपि नितरां हारिणो यः कलङ्कः ५६

ब्रूम इति ॥ हे नल, वयं श्रेयसे मङ्गलाय स्पष्टः कृतः शब्दो यस्य तं शङ्खं तव यश एव ब्रूमः स्वकीर्तिमेव शङ्खरूपतया वर्ण-यामः । शाङ्गिकैर्यः शङ्खो वाद्यते तस्ययश एव । तद्वदुज्ज्वलतरं तव यश इत्यर्थः । शङ्खस्वनो हि मङ्गलदायकः । स्वयंशोपि लो-कानां शुभाय तव पुण्यश्लोकवाङ्मवति यस्य शङ्खस्य यशसश्च समुद्रप्रभवत्वाच्चभूतरत्वाच्च सोदर्यः समानोदर्यो भ्राता स प्र-सिद्धो द्विजेन्द्रश्चन्द्रो दिवि स्पष्टं लिखितोऽस्ति । निष्प्रभत्वाच्च-प्रलिखित इव निष्पीपातः स्फुटो दृश्यत इत्यर्थः । स्वमिह गगने प्रच्युपसमये वास्य चन्द्रस्याद्वा निश्चितं श्रद्धाकरं शङ्खसहोदर-त्वात्किञ्चिद्विजनकं करच्छेदं किरणविनाशमपि पश्य । शङ्खेऽपि किरणानि न सन्ति, अस्यापीदानीं न सन्ति । किञ्च—अस्य हरिण-संबन्धी हारिणो यः कलङ्कस्तत्त्वं नितरामतिशयितं म्लानेः इया-मतायाः स्थानमपि पश्य । शङ्खस्याप्युदरभागे नितरां इयानतासि, सा चन्द्रेपि । तस्मादपि चन्द्रस्य शङ्खसोदर्यत्वं निश्चितं, तथा चन्द्रमपि तव यशो ब्रूम इत्यर्थः । उक्तप्रकारेण शङ्खसोदर्यत्वं चन्द्रस्य यद्यप्यस्ति (तदपि) तथापि हरिणसंबन्धी यः कलङ्क-स्तस्य सुतरां म्लानिस्थानं पश्य । चन्द्रस्य अद्वेयशङ्खभ्रानृत्वेपि

१ 'निशां शर्वरी तिमिरकवरी ध्वान्तलक्षणां वेणीं लूनां कृत्वा छिन्नमूलां विधाय । 'तिमिरकवरीलूनाम्' इति पाठस्तु लूनशब्दस्य कान्तत्वेन पूर्वेतिपातप्रतिषेधक्य' इति सुखाचबोधः । 'जातिकालसुखा-दिभ्यः परवचनम्' इति लुतेति निष्ठायाः (न्तस्य) परनिपातः । 'बहुव्री-हेश्चान्तोदात्तात्' इति ङीप् इति जीबातुः । एवं च 'लूनीम्' इति पाठो जीबातुसंमतः प्रतिभाति ।

निष्कलङ्कं शङ्खमेव तव यशो ब्रूमो, ननु सकलङ्कं चन्द्रमिति भाव इति वा । अथ च—हे राजन्, तव यशःश्रेयसे यशोविबुद्धये स्पष्टशब्दं विरचितस्मृतिवाक्यं शङ्खनामानं मुनिं ब्रूमः । शङ्खस्तव यशोविबुद्धये स्मृतिं चकारेत्यर्थः । यस्य शङ्खमुनेः सोदर्यो भ्राता स लिखितनामा द्विजेन्द्रो ब्राह्मणश्रेष्ठो दिवि स्पष्टमस्ति । इह लिखिते श्रद्धाकरं सत्यविश्वासकारकमद्वा साक्षात्निश्चितं वा करयोः पाणयोश्छेदं कर्तनमपि पश्य । अथ च—श्रेयसे लोकानां कस्या-पाय स्पष्टः पुण्य(श्लोको) नल इति शब्दो यस्मिन्नेवंभूतं तव यशः शङ्खनामानस्मृतिं ब्रूमः समानधर्मेत्वात्, ननु तद्भातरं कल-ङ्कित्वात् सोपि धर्मार्थेस्मृतिवाक्यानि स्पष्टवान् । यस्य भ्रातेति पूर्ववत् । लिखितस्य शौर्यं हस्तच्छेदश्च भारते ज्ञातव्यः । शाङ्गि-कास्त्वप्रबोधार्थं शङ्खं वादयन्ति तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेति भावः । लिखितमुनिरेव दिवि ताराशङ्खो जात इति केचित् । समानोदरे शयित इत्यर्थे 'सोदराद्यत्' इति यत् । अस्मादेव निर्वेशाद्यप्रत्य-यविवक्षायामेव 'विभाषोदरे' इति पाक्षिकः समानस्य सः । हारिणः, संबन्धेऽण्, पक्षे आवश्यकं णिनिः ॥

ताराशङ्खविलोपकस्य जलजं तीक्ष्णत्वयो भिन्दतः
सारम्भं चलता करेण निविडां निष्पीडनां लम्भितः ।
छेदार्थोपहताम्बुकम्बुजरजो जम्बालपाण्डूभव-
च्छङ्खच्छित्करपत्रतामिह वहन्नसंगतार्थो विधुः ५७

तारेति ॥ विशाखानक्षत्ररूपस्य मातृमण्डलसंज्ञस्य शङ्काकार-त्वाच्छङ्खस्य विलोपकः स्वप्रभया विनाशकस्तस्य, तथा—जलजं कमलानि भिन्दतो विकासयतः । अथ च—यतस्ताराशङ्खविलोप-कस्य, अतएव जलजं शङ्खं खण्डयतः । तीक्ष्णत्वयः सूर्यस्यैव शाङ्गिकशिल्पिना सारम्भं सोधोगं चलता प्रसरता । अथ च—वर्णवशात्साटोपं गमनागमने कुर्वता । करेण रश्मिना पाणिना च निविडां निष्पीडनां बाधां दृढां यन्त्रणां च लम्भितः प्रापितः । अस्मंगतमर्थं यस्य स विधुश्चन्द्रः शङ्खच्छेदसौकर्यार्थमुपहृतमानीतं यदम्बु जलं तस्य कम्बुजरजो जम्बालशिख्यमानशङ्खसंजातरजश्चय-कर्मः । उदकसंबन्धाद्गजः कर्मभीभवति । तेन पाण्डूभवलोहम-यत्वाद्भवलमपि धवलपङ्कवशादवलं भवद्यच्छङ्खच्छेदकारि कर-पत्रं तद्भाविमिह प्रातःसमये वहति । शाङ्गिकशिल्पिनो हि छेद-सौकर्यार्थं छिद्यमानशङ्कादिदेशे जलं क्षिपन्ति । दृढतरग्रन्थिच्छे-दादौ च करपत्रं करेण निविडं पीडयन्ति । शङ्कादिच्छेदकरपत्रं चाधैचन्द्राकारं संजातरजःपङ्कपाण्डुरं च भवति । अस्मिताधैश्च-न्द्रस्तादृकरपत्रनुस्यो दृश्यत इत्यर्थः । सूर्योदयो जातः, तारा लुप्ताः कमलानि विकसितानि, चन्द्रश्चाधैनास्तमित इति भावः । जलजं, करेणेति च पक्षे जात्येकवचनम् । पाण्डूभवदिति चिद्वः ॥

जलजमिदुरीभावं प्रेम्सुः करेण निपीडय-
त्यशिशिरकरस्ताराशङ्खप्रपञ्चविलोपकृत् ।

रजनिरमणस्यास्तक्षोणीधरार्थविधावशा-
दधतमधुना बिम्बं कम्बुच्छिदः करपत्रताम् ॥५७॥

जलजेति ॥ जलजं कमलं शङ्खश्च । करेणांशुना पाणिना च । अयं श्लोकः पूर्वैर्न समानार्थत्वात्पक्षकः ॥

यत्पाथोजविमुद्रणप्रकरणे निर्निद्रयत्यंशुमा-
न्दष्टीः पूर्णयति स यजलरुहामक्षणा सहस्रं हरिः ।
साजात्यं सरसीरुहामपि दृशामप्यस्ति तद्वास्तवं
यन्मूलाद्रियतेतरां कविनृभिः पञ्चोपमा चक्षुषः॥५८॥

यदिति ॥ अंशुमान्पाथोजानां कमलानां विमुद्रणप्रकरणे उ-
स्मीलनप्रस्ताव एव यद्यस्मादृष्टीलोकनेत्राणि निर्निद्रयति विगत-
निद्राणि करोत्युन्मीलयति । यस्माच्च हरिः श्रीविष्णुः शिवपूजास-
मये एककमलन्यूनं जलरुहं कमलानां सहस्रं स्वीयनाक्षणा
पूर्णयति स्म । तत्तस्मात्सरसीरुहं दृशामपि वास्तवमवाधितं सा-
जात्यं तुल्यजातीयस्वमस्ति । यस्माज्जात्यं मूलमारोपकारणं यस्या-
स्तादृशी यन्निबन्धना चक्षुषः पश्येन सह उपमा सादृश्यं कविनृभिः
कालिदासादिभिः कविभिराद्रियतेतरामत्यादरेणोपनिबध्यते । यद्दि-
नेत्राणि कमलसजातीयानि नाभिविष्यन्, तर्हि रविः कमलोन्मी-
लनप्रस्तावे तानि नोद्मीलयिष्यन् । श्रीविष्णुश्च कमलसहस्रं
नेत्रेण नापूरयिष्यन् । न ह्यन्यप्रस्तावेऽन्यस्य योग्यताऽस्ति । तस्मा-
द्दृष्टां कमलानां च साजात्यं वास्तवमस्येवेत्यर्थः । उदितः सूर्यः,
कमलानि विकसितानि, सर्वापि जनः प्रबुद्धः, तस्मात्त्वमपि प्रबु-
ध्यस्वेति भावः । विष्णुः स्वचक्षुषा कमलसहस्रं पूरितवानिति लि-
ङ्गपुराणादौ द्रष्टव्यम् । विमुद्रणेति, विगतमुद्रं करोतीति ण्यन्ता-
द्भावे ल्युट् । निर्निद्रयति, 'तत्करोति-' इति णिच् । पूर्णयतीत्य-
त्रापि । समाना जातिः साजात्यमिति विग्रहे चानुर्थप्यादिरवा-
स्त्वार्थे ण्यञ् (तनु) 'समानस्य' इति योगविभागात्समानस्य सः ।
वास्तवम्, आगतार्थे संबन्धे वाऽण् । तत्त्वपर्यायाव्ययवस्तुशब्दा-
द्व्यञ्जदिवस्त्वार्थे वा । पञ्चोपमा, पद्योपमासः ॥

अवैमि कमलाकरे निखिलयामिनीयामिक-

श्रियं श्रयति यत्पुरा विततपत्रनेत्रोदरम् ।

तदेव कुमुदं पुनर्दिनमवाप्य गर्भभ्रम-

द्विरेफरवधोरणाघनमुपैति निद्रामुदम् ॥ ५९ ॥

अवैमीति ॥ यत्कुमुदं कमलानामाकरे ख(प)ण्डे सरसि वा ।
अथ च—कमलायाः संपदूपाया लक्ष्या वाकरे गृहे कोशगारे,
विततं विस्तारितं पत्ररूपनेत्राणामुदरं येन, विततानि पत्राण्येव
नेत्रमध्यानि येन, तद्विकस्वरम् । अथ च—प्रसारितपद्मनेत्रोदरम्
उन्मीलितनेत्रम् । सन् (सा) निखिलयामिन्याः सकलरात्रिसं-
न्धिनो यामिकस्य रात्रिचतुःप्रहरप्राहरिकस्य सकलरात्रिजागरूकस्य
श्रियं शोभां पुरा भयलशिभ्रियन् । सायमारभ्य सूर्योदयावधि
यद्विकसितमभूत् । अथ च—सकलां रात्रिं जजागार, तदेव कै-
रवं पुनरिदानीं दिनमवाप्य गर्भे भ्रमन्तः सूर्यकिरणसंबन्धसंजा-
तशीप्रसङ्कोचबभर्गान्मुमशक्तेरन्तःसंचारिणो द्विरेफान्नेषां निब-
न्धसंजातो रवस्तदूपा या धोरणा प्रमुसधरंरारवाङ्मरस्तस्या घनं
निबिडं यथा तथा निद्रामुदं निद्रासंघञ्चिमुखमुपैति । अन्तर्ग-
तभ्रमरः सन् संकुचतीत्यर्थः । अथ च—यः कोशगारे सकलां
रात्रिं जागर्ति स दिवसे धोरणाघनं यथा तथा निद्रातीत्यर्थः ।

इत्यहमवैमि । पुरा भवतीति, 'पुरि सुक् चाम्ने' इति भूते कइ ।
भीमशब्दाभांङ्गरेणिजन्तात् 'ण्यासभन्ध-' इति पुच् ॥

इह किमुपसि पृच्छाशंसिकिशब्दरूप-

प्रतिनियमितवाचा वायसेनैष पृष्टः ।

भण फणिभवशास्त्रे तातङ्गः स्थानिनौ का-

विति विहिततुहीवागुत्तरः कोकिलोऽभूत्॥६०॥

इहेति ॥ इह प्रभाते पृच्छाशंसिनः प्रभवाचिनः किंशब्दस्य
प्रथमान्तं रूपं तेनैव प्रतिनियमिता प्रतिक्षणं शब्दास्तरभाषणा-
द्भाषतिता वाग्येन को कौ इति नियतभाषिणा वायसेन काकेन
फणिना शेषाद्भवमुपपन्नं महाभाष्यलक्षणशास्त्रम् । पाणिनीयमिति
यावत् । तत्र तातङ्गलक्षणादेशस्य स्थानिनौ आदेशिनौ कौ भण
कथयेति पृष्टः कृतप्रश्न एव कोकिलो विहिता कृता या तुहीति-
वाक् सैवोत्तरं यत्संबन्धोऽभूत् किम् । काकः प्रातः स्वभावतः
'को कौ' इति वदति । कोकिलश्च 'तुही तुही' इति । काकः स्व-
भावान् 'को कौ' इति प्रथमाद्विवचनात् प्रभवाद्यं भूते, कोकि-
लश्च 'तुही तुही' इति । तत्रोत्प्रेक्षा । तुश्च हिंश्च तुही, 'तुह्योस्मा-
तङ्गाशिष्यन्यतरस्याम्' इति पाणिनिस्मृत्स्मरणशीलः सन् तुह्यित्याने
तातङ्गो विधानानुहीति तातङ्गः स्थानिनाविध्युत्तरं कोकिलो वक्त-
वान् । किम् । प्रभातं जातं, काकादयः शब्दावयवम् इति भावः ।
सूत्रवार्तिकयोर्महाभाष्येणैवाधेयं पादनात्फणिभवेत्युक्तम् । स्थानं
प्रसङ्गः सोऽस्त्यनयोरिति स्थानिनौ, अग्न इति ॥

दाक्षीपुत्रस्य तन्ने ध्रुवमयमभवत्कोप्यधीनी कपोतः

कण्ठे शब्दोघमिद्विक्षतबहुकटिनीशेषभूपानुयातः ।

सर्वे विस्मृत्य देवात्स्मृतिमुपसि गतां घोषन्यो घुमंक्षां
प्राक्संस्कारेण संप्रत्यपि ध्रुवति शिरः पट्टिकापाठजेन॥

दाक्षीति ॥ अयमाकर्ण्यमानशब्दः कोपि कश्चिकपोतो वृक-
लक्षणः पक्षी दाक्षीपुत्रस्य दक्षगोत्रसंजातमानुषस्य पाणिनेस्तन्ने
पाणिनीयव्याकरणेऽधीतं पठनमस्यास्तीति पठितपाणिनीयव्याकर-
णेऽभवत् । अनेकेषु पाणिनिशिष्येषु मध्ये कोपि कपोतरूपः शि-
ष्योऽभूत् । ध्रुवमित्यहमुत्प्रेक्षा । किंभूतः—तद्व्ययनवशादेव
कण्ठे देवादिशब्दोघानां सिद्धये उदाहरणसाधनाय क्षता पृष्टा
बद्धी कटिनी खटिका तस्याः शेषोऽङ्गुलीलम्बोऽवशिष्टभागस्तदूपाया
भूपयानुयातः संबद्धः खटिकाशेषरंखया कण्ठेऽलंकृत इत्यर्थः ।
बाला हि पट्टिकार्द्धा खटिकया लिखितं पट्टिका सरस्वतीबुद्ध्या
सायं लिपिमोच्यतां ह्रुल्लिखल्लिखितकादिरज्जया कण्ठे रचयन्तीति ।
कपोतस्य भूपरे कण्ठे स्वभावेनैव खटिका रेखा भवति । यः कपोतः
सर्वमपि शास्त्रं विस्मृत्य देवात्स्मृतिं गतामुपसि प्रातः स्मृतां 'दा-
धा ध्वदाप' इति पाणिनिकृतां घुमंक्षां पुनर्विस्मरणमिया घोषय-
न्पुनः पुनः पठन्मन् भूयसि कण्ठेऽतीतेऽपि संप्रत्यपि प्राक् काष्ठ-
घटिनपट्टिकालिखितमूत्रपाठादिपाठजेन संस्कारेण पठनारम्भासाहि-

१ 'अवैमीत्युत्प्रेक्षायां । यकभिनकुमुदेऽनकयोनिद्रा जागरयोः क्रमेण
प्रत्यभिधानात् 'एकलिखयवानेकम्' इत्युक्तलक्षणपयोवाचकारेण पूर्वोक्त-
निद्राशब्दासंकीर्णा' इति जीवानुः ।

तवासनया शिरो ध्रुवति । विस्मृतस्य प्रातः स्मृतिर्भवति । कपोताश्च प्रातर्घुशब्दं कुर्वन्ति, शिरश्च कम्पयन्ति । तस्मादियमुपेक्षा । बालाश्च श्यामासु काष्ठघटितपट्टिकासु खटिकादिलिखितं धवलक्षरं सूत्रपाठाद्यावेशेन घोषयन्तः शिरः कम्पयन्ति । योपि विस्मृतं पुनः स्मरति सोपि शिरः कम्पयति । दक्षस्यापत्यम्, 'अत इय' इतीति 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष् । तन्ने 'कस्येन्विषयस्य कर्मणि' इति कर्मणि सप्तमी । अधीतमनेनेत्यधीती इष्टादेराकृतिगणत्वादिति । घोषयन् चौरादिकादुपेः शता । ध्रुवति, दीर्घासौदादिकात् 'धू कम्पे' इत्यस्माच्छत्य लिङ्वाद्गुणनिपेधे उवङ् ।

पौरस्त्यायां घुमणमसृणश्रीजुषो वैजयन्त्याः

स्तोमैश्चित्तं हरति हरति क्षीरकण्ठैर्मयूखैः ।

भानुर्जाम्बूनदतनुरसौ शक्रमौधस्य कुम्भः

स्थाने पानं तिमिरजलधेर्भाभिरेतद्भवामिः ६२

पौरस्त्यायामिति ॥ जाम्बूनदतनुरुत्तमस्वर्णतुल्यस्वरूपोऽत एव शक्रसौधस्य वैजयन्ताख्यस्योपरिघटीं सुवर्णकलशरूपोऽसौ भानुः पौरस्त्यायां हरति प्राच्यां दिशि कुङ्कुमेन कुङ्कुमवद्भा मसृणा स्निग्धरक्ता या श्रीः शोभा तां जुषो भजन्त्या वैजयन्त्याः पताकायाः स्तोमैः संघर्ष्यः क्षीरयुक्तकण्ठलक्षणयातिबालैर्मयूखैः कृत्वा चित्तं हरति । इन्द्रसौधस्योपरिवर्तमाना बालतराः सूर्यकिरणास्तदीयर्क्तपताकासमूहा इव, सूर्यश्च स्वर्णकलश इव शोभत इत्यर्थः । राजादिप्रासादेषु हि रक्ता भूयस्यः पताकाः सुवर्णकलशाश्च वर्तन्ते । यतोऽयामेन्द्रसौधस्य स्वर्णकुम्भरूपः, अत एव—एतस्माद्भवामिरूपं प्राप्तमभिर्भाभिः कर्त्रीभिः निमिररूपोऽतिश्यामो जलधिस्य पानं प्राप्तेन तिरोभापनं तस्थाने नितरामुचितम् । कुम्भोद्भवो ह्यगस्त्यः पूर्वं समुद्रमधात् । अत एतासामपि भानुरूपकुम्भोद्भवत्वासमुद्रपानं युक्तमित्यर्थः । सूर्य ऊर्ध्वमागतः, तिमिरं च सर्वं निरस्तमिति भावः । 'घुमणसुमनः—' इति पाठे—कुङ्कुमकैसरश्रीजुष इत्यर्थः । 'तोकैः' इति पाठे—तोकमपत्यम्, पताकाया अपत्यरूपैस्तत्संशेरित्यर्थः । पुरोदेशो भवा, 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्यक्' 'किति च' इति वृद्धिः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्तरि प्राप्तापि षष्ठी 'उभयप्राप्ते कर्मणि' इति नियमेन ध्यावर्ति-तत्वात्तिमिरजलधेरित्यत्रैव भवति, भाभिरित्यत्र तु कर्तरि तृतीयैवा ।

द्वित्रैरेव तमस्तमालगहनप्रासे दवीभानुकै-

रुसैरस्य सहस्रपत्रसदसि व्यश्राणि घस्रोत्सवः ।

धर्माणां रयचुम्बितं वितनुते तत्पिष्टपिष्टीकृत-

क्षमादिग्व्योमतमोघमोघमधुना मोघं निदाघद्युतिः ६३

द्वित्रैरिति ॥ तमस्तमालानां तिमिररूपातिश्यामलतरूणां गहनस्य गाम्भीर्यस्यैव वनस्य वा प्राप्ते बिनाशे दवीभानुकैर्बनवह्नितां व्रजङ्गिद्वित्रैरुत्पलसंस्थैरेवास्य सूर्यस्योसैः किरणैः सहस्रपत्राणां सदस्याकरे घञोत्सवो दिनसंबन्धी हर्षो विकासो यस्माद्व्यश्राणि वितीर्णः । तत्तस्मात्कारणाद्विदाघद्युतिः सूर्यः धर्माणामुष्णानां किरणानामोघं समूहमधुना द्वित्रैरेव करैस्तमोबिनाशे पद्मविकासे च आते रयचुम्बितं वेगवत्तरं मोघं निष्फळं वितनुते विस्तारयति ।

किंभूतम्—अत एव—पिष्टस्य पिष्टं पिष्टपिष्टमतत्तत्कृतं पिष्टपिष्टी-कृतमत्यन्तचूर्णीकृतं क्षमादिग्व्योम्नां भूदिगगनानां तम एवाघं मालिन्यात्पातकं येन । तिमिरविनाशस्य कमलविकासस्य च द्वित्रैरेव किरणैः कृतत्वाद्व्यकिरणैस्तत्करणे पिष्टपेचनाच्चद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । 'दवदावो वनारण्यवह्नी' 'किरणोन्नमयूखैः' इत्यादि, 'घञो दिनाहनी—' इत्याद्यमरः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः, 'संख्यया-ऽव्यया—' इति बहुव्रीहौ 'बहुव्रीहौ संख्येये—' इति ङच् । दवी-भानुकैः, सुवो 'लघपतपद्—' इति ताच्छीत्यादाबुक्कि अद्वा द्वा भानुका इत्यर्थे चिवः । व्यश्राणि, दानायाच्छ्रणतेः चौरादिका-च्छ्रणयतेर्वा कर्मणि चिच् । चुम्बितम्, पिष्टीकृतमिति च कर्मणि भावे च निष्ठा ॥

दूरारूढस्तिमिरजलधेर्वाडवश्चित्रभानु-

भानुस्ताम्यद्वनरुहवनीकेलिवैहासिकोऽयम् ।

न स्वात्मीयं किमिति दधते भास्वरश्चेतिमानं

द्यामद्यापि घुमणिकरणश्रेणयः शोणयन्ति ६५

दूरेति ॥ अयं भानुस्तिमिरजलधेस्तमःसमुद्रस्य शोषकत्वाद्वा-डवो वडवानलः, चित्रभानुर्विभावसुः । तथा—ताम्यन्त्याः स्ति-द्वन्त्या वनरुहवन्त्याः कमलवन्त्या एव कान्तायाः केल्या क्रीडया वैहासिकः परिहासकः क्रीडानर्मेकारी हेलामात्रेण विकासकश्च । तथा—दूरं गगनमार्गमारूढ ऊर्ध्वमागतः, एवंभूतः सन् स्वात्मीयं स्वीयं तेजोरूपत्वात्सहजं भास्वरश्चेतिमानं स्वरप्रकाशकशुक्लभा-स्वरूपत्वमद्यापि दूरारूढत्वेपि किमिति कुतो न दधते धारयति । तथा—घुमणेः सूर्यस्य किरणश्रेणयश्चाद्यापि द्यां गगनं किमिति शोणयन्ति रक्तीकुर्वन्तीति प्रश्नद्वयम् । यद्वा—स्वीयं रूपं रविर्न धत्त इति कुतो ज्ञातमित्याशङ्का प्रत्यक्षं प्रमाणयति—यद्यस्मा-दद्यापि सूर्यकिरणपङ्क्तयो द्यां शोणयन्ति, तस्माद्भास्वरश्चेतिमा सूर्येण न धृत इति ज्ञायत इत्यर्थः । एवंविशिष्टः सूर्यो दूरारूढः संजातः, तस्मादद्यापि सूर्यकिरणाः स्वीयं शुक्लभास्वरत्वं किमिति न दधते न धारयन्ति । ऊर्ध्वमागतः सूर्यः, कमलानि च विक-सितानि, तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठति भावः । 'चित्रभानुर्विभावसुः' इत्यमरः । दूरारूढः, गम्यादिदशनात्समासः । विहासे नियुक्तः स प्रयोजनम्, शिरषं वास्येति 'तत्र नियुक्तः' इति 'शिरपम्' इति वा ठक् । 'प्रयोजनम्' इति वा ठक् । स्वात्मीयं, 'बुद्धाच्छः' दधते 'दध धारणे' एतस्यैकवचनान्तम्, धाजश्च बहुवचनान्तम् । श्वेतिमा, पृथ्वादिः । शोणी कुर्वन्तीति 'तत्करोति' इति ण्यन्तात् 'णाचिष्टवत्' इति पुंवङ्गावहितलोपो वा ॥

प्रातर्वर्णनयानया निजवर्षुषाप्रसादानदा-

देवी वः परितोषितेति निहितामान्तःपुरीभिः पुरः ।

सूता मण्डनमण्डलीं परिदधुर्माणिक्यरोचिर्मय-

क्रोधावेगसरागलोचनरुचा दारिद्र्यविद्राविणीम् ॥ ६५ ॥

प्रातरिति ॥ सूता मागधा मण्डनमण्डलीं भूषणश्रेणीं परि-दधुः तत्तद्वस्तुवस्तुवस्तुवस्तु धारयामासुः । किंभूतम्—आस्तः-पुरीभिरवरोचसंचारिणीभिः सस्त्रीभिरित्युक्त्वा पुरो मागधानामग्रे निहितां स्थापिताम् । इति किम्—हे मागधाः, अनया प्रातर्वर्ण-

नया प्रयोजिकया परितोषिता नितरां संतोषं प्रापिता देवी कृता-
भिषेका राज्ञी भैमी निजवपुर्भूषाः स्वीयशरीरालंकारभूता अनेक-
विधसुवर्णमणिप्रभृतीनि भूषणान्येव प्रसादान्पारितोषिकाणि वो
युष्मभ्यमदात् इति । पुनः किंभूताम्—माणिक्यरोचिमयया पद्म-
रागप्रभारूपया क्रोधस्यावेग आडम्बरत्वेन सरागलोचनरुचारुण-
नेत्ररुचा कृत्वा दारिद्र्यस्य विद्राविणीं पलायनकारिणीम् । मयि
स्थितायामप्यत्र दारिद्र्यं, एवं कथं नाम स्थानुमिच्छामीति क्रुद्धया
यया माणिक्यप्रभारूपनेत्रारुणकान्त्या कृत्वा दारिद्र्यं दूरादपसारि-
तम् । एवं प्रभातवर्णने क्रियमाणे भैम्या निजशरीरभूषणंसे सं-
मानिता इत्यर्थः । अन्योपि रोषारुणलोचनरुचा किंचिद्विद्रावयति ।
आन्तःपुरीभिरिति बहुत्वेन माणिक्येत्यादिना च भूषणानां बहुत्व-
ममूल्यत्वं च सूचितम् । देवी प्रादादित्यनेन च नलः स्नानार्थं गतः
प्रासादे नास्तीति सूचितम् । प्रातलुसपष्टीकमव्ययम् । परितोषिता,
पयन्ताक्षिष्ठा । आन्तःपुरीभिः, संवन्धेऽण् 'आन्तःपुरिक्या' इति
पाठे—आन्तःपुरशब्दात् 'आन्तःपूर्वपदादृक्' इति भवार्थे ढक् ।
रोचिमयेति 'स्त्रियाः पुंवत्-' इति पुंवत् ॥

आगच्छन्भणतामुपः क्षणमथानिर्धयं दशोरानशे

स्वर्गङ्गाम्बुनि वन्दिनी कृतदिनारम्भाप्लुतिर्भूपतिः ।

आनन्दादतिपुष्पकं रथमधिष्ठाय प्रियार्यातके

प्राप्तं तैरवरागतैरविदितप्रासादतो निर्गमः ॥६६॥

आगच्छन्निति ॥ अथ भूपतिर्नलो वन्दिनां दशोरानिर्धयं प्रे-
क्षणविशेषघोषिततमेमभक्तिब्राहुल्यनेत्रगोचरत्वमानशे लेभे । किंभू-
तानाम्—क्षणमात्रमुपः प्रभातसमयं भणतां वर्णयताम् । किंभूतः—
स्वर्गङ्गाम्बुनि मन्दाकिनीजले कृतदिनारम्भाप्लुतिः कृतप्रातः-
स्नानः । तथा—अवरागतैर्नलबहिर्गमनानन्तरमागतैर्मैमांगधरवि-
दितोऽज्ञातः प्रासादतो निर्गमो राजगृहाद्बहिर्निर्गमो यस्य । तथा—
प्रियार्यातके भैमीपाणिप्रहणसमये कन्यादानप्रतिष्ठाद्वयया दीय-
माने वस्तुनि मध्ये प्राप्तमतिपुष्पकमतिक्रान्तपुष्पकाख्यकुंवरवि-
मानमतिरमणीयवेगवत्तरं सर्वत्राप्रतिहतगमनं च रथमधिष्ठायारु-
ह्यानन्दात्तज्जवातिशयसंज्ञातहर्षादागच्छन् । मागधायमनारपृथेभ,
ननु वर्णनानन्तरं प्रवृद्धः प्रासादाभिर्गच्छन्नित्यर्थः । अत एव भै-
म्येव ते संभाविता इति पूर्वश्लोक उक्तम् । तस्य परमधार्मिकत्वे
सूचितम् । कृतदिनारम्भाप्लुतिरागच्छन्नित्यनेन वक्ष्यमाणभैमीप्र-
त्युद्गमनम्, उत्तरसर्गसंगतिश्च सूचिता । नलस्य पुण्यश्लोकव्याप्त-
वैभवाप्रतिहतगतिवत्तस्य च रथस्य पूर्वमेव 'सुलङ्घ्याद्विमुद्रका-
पथम्' इत्यादिना सर्वत्राप्रतिहतगतिवत्तत्वातिपुष्पकत्वांश्च स्व-
र्गगमनोक्तिर्युक्तैव । आनशे, 'अभ्योतेश्च' इति नुद । अतिपुष्पकम्,
'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे-' इति समासः । रथम्, 'अग्निशीङ्-' इ-
त्याधारस्य कर्मत्वम् । 'यैतकप्राप्तम्' इति पाठे—'कर्तृकरणे'-
इति समासः । अवरागतः, 'कालाः' इति द्वितीयासमासः । प्रा-
सादतो निर्गमः 'पञ्चमी' इति योगविभागात्समासः, पञ्चाद्वृत्तिः ।

श्रीहर्षं कविराजराजिसुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

एकामत्यजतो नवार्थघटनामेकाश्रयिणो महा-

काव्ये तस्य कुतौ नलीयचरिते सर्गोऽयमस्मिन्नात् १९

श्रीहर्षमिति ॥ सुख्यां नवार्थघटनामपृथग्निमितिमत्यजतो-
ऽमुद्यतो नूतनमेव प्रमेयं सर्वत्र वदतः श्रीहर्षस्य । एकाश्रयिणः
विशतेः पूरण इत्यर्थे ङटि 'ति विशतेर्ङिति' इति तिलोपे च विंशः ।
तत एकेन न विंश इति 'तृतीया' इति योगविभागात्समासे 'ए-
कादिश्रैकस्य चातुर्क' इति नञः प्रकृतिभावः, एकशब्दस्यातु-
गागमः ॥

इति श्रीवेङ्कटरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितामजमारायणकृते
नेपथीयप्रकाशे एकाश्रयिणः सर्गः ॥

विंशः सर्गः ।

सौधाद्रिकुट्टिमानेकधानुकाधित्यकातटम् ।

स प्राप रथपाथोभृद्भातजातजवो दिवः ॥ १ ॥

सौधेति ॥ सर्गसंगतिरुक्तैव । स रथ एव पाथोभृन्मेघः दिवः
स्वर्गाद्गगनाच्च सौधो राजमदनमेवाद्रिस्तस्य कुट्टिमो नानावर्णात्मक-
मणिबद्धभूमिः स्वानेकधानुका नानाविधगैरिकादिधानुयुक्ता अधि-
त्यकोर्ध्वभूमिस्तस्यामटं पर्यन्तप्रदेशं प्राप । किंभूतः—धातात्मका-
शात् (अर्धोदधिको) जातो जवो वेगो यस्य । यद्वा—जातो जवो
यस्य स जातजवः, वातो जातजवो यस्यान्तेतोः, तेनावि यस्या-
दध्यात्मकाशाद्देगः शिक्षितः । अथवा (या) तेन जातः । मेघो-
प्युक्तविशेषविशिष्टः पर्वतोर्ध्वदेशं गगनात्पतति । धातुकेति,
'क्षेपादिभाषा' इति कप ॥

ततः प्रत्युद्गाद्भैमी कान्तमायान्तमन्तिकम् ।

प्रतीचीमिन्धुवीचीव दिनोंकारे गुधाकरम् ॥ २ ॥

तत इति ॥ ततः सौधोपरिभूमिप्राश्यनन्तरं दिनोंकारे दिन-
प्रारम्भे प्रभातेऽन्तिकमायान्तं गुधाकरं चन्द्रं प्रतीचीमिन्धुवीचीव
पश्चिमदिक्कस्यमुद्रलहरीव भैमी रथाद्वतीर्यान्तिकं गृहपरिसरप्र-
देशमागच्छन्तं कान्तं नलं प्रति लक्ष्मीकृतोदराग्रयुजगाम । ए-
तेन भैम्या नल आदरातिशयः सूचितः । 'अन्तिकं' इत्यपि पाठः ।
'अन्तिकरणे च' इति चायमस्मी । प्रतीची, 'कृदिकारात्—' इति
ङीप् । दिनोंकारे, 'ओमाङीश्च' इति पररूपम् ॥

स दृग्मादरं तस्या वदने मदनेरुदकम् ।

दृष्टमन्दाकिनीहेमागविन्दश्रीगविन्दत ॥ ३ ॥

स इति ॥ दृष्टा मन्दाकिन्या हेमागविन्दश्रीयेन स नलस्तस्या
वदने दूरं स्वर्णकमलादपि नितरामादरमविन्दत लेभे । अत एव
मदने एका केवल्या मुग्धा वा दयस्य नः । स्वर्णकमलादप्यधिकं
तद्गुण्य संभोगवाचनयापदयदित्यर्थः । एका दयस्येति एकदक,
मदने एकदक । 'सप्तमी' इति योगविभागात्समासः । मादति
सहर्षा भवति मदना, नन्दादिवाङ्मनः, ततः यमानाधिकरणो
वा बहुव्रीहिः ॥

तेन स्वर्देशसंदेशमर्पितं सा करोदरं ।

बभ्राजे विभ्रती पद्मं पद्मेवाभिद्रपयदकम् ॥ ४ ॥

तेनेति ॥ सा पशोव श्रीरिव बभ्राजे । किभूता—स्वर्देशस्य स्वर्गदेशस्य गमनसमये मन्दाकिनीस्वर्णकमलं मम श्रीदार्थमानेय-मिति संदेशरूपं तेन नलेनापितं दत्तं (पद्मं) करोदरे बिभ्रती । तथा—हर्षादुज्ज्वलपद्मदृग्विकसितकमलतुल्यनेत्रा । लक्ष्मीरपि करे पद्मं धारयति, प्रसादाद्विकसितपद्मदृग्भवति । संदेशः, कर्मणि घञ् ।

प्रियेणात्पमपि प्रत्तं बहु मेनेतरामसौ ।

एकलक्षतया दध्यौ यत्तमेकवराटकम् ॥ ५ ॥

प्रियेणेति ॥ असा भैमी प्रियेण प्रेम्णा प्रत्तं दत्तमेककमलरूप-त्वादल्पमपि बहु मेनेतरां नितरां बह्वन्वयत् । यद्यस्याद्वैतरेको मुख्यः श्रेष्ठो वराटको बीजकोशो यस्य तं पद्ममेकमेव लक्षं नयन-विषयो यस्य यस्या वा तद्वायेनान्यवस्तुविलोकनपरित्यागेन तदे-कपरतयात्यादरेण दध्यावचिन्तयत् । शोभां पुनः पुनरपदयदित्यर्थः । अथ च—यद्यल्पमपि दत्तं बहुतरं न मन्ये तदैकश्चासौ वराटकश्च तमेकं कपर्दकमपि एकलक्षसंख्यापरिमितद्रव्यत्वेन न ध्यायेदिति श्लेषप्रतिभोऽप्यार्थोपपत्तिः । तेन प्रेम्णा स्वर्णकमलदानात् 'वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि' इति न्यायेन तत्स्वर्णकमलं लक्षको-टिपरार्धद्रव्यादपि नितरामधिकं मेन इति भावः । प्रियपदेन प्रे-मभरः सूचितः । पद्मस्य तुलित्वात्तमिति पुनिर्देशः ॥

प्रेयसावादि सा तन्वि त्वदालिङ्गनविघ्नकृत् ।

समाप्यतां विधिः शेषः केशश्चेतसि चेन्न ते ॥६॥

प्रेयसेति ॥ प्रेयसा नलेन सा भैमी इत्यवाद्युक्ता । इति किम्—हे तन्वि कृशाङ्गि, तवाल्लिङ्गनविघ्नं करोतीति कृत् शेषः स्नानसंभ्रान्ततरकणीयत्वेनावशिष्टः श्रुतिस्मृत्युक्तोऽनतिक्रमणीयो नित्याग्निहोत्रादिरूपो विधिमया समाप्यतां परिपूर्णक्रियतां वदेति सामप्रश्नः । परं यदि ते चेत्तस्याश्लेषविलम्बवशात्केशः खेदश्च भवेत् । समागतेनाश्लेषलोलुपेन मया भवदाश्लेषः कर्तव्यः, परम-न्तरायस्तपःशेषो विधिरस्ति स पुनः प्रसन्नचित्तत्वेन यशनुजा-नासि तर्ह्येव समाप्तिं नेष्यते नान्यथेत्यर्थः । भैमीकर्मकालिङ्गनवि-षयमेतत् । भैमीकर्तृकालिङ्गनविषये अनालिङ्गनविघ्नं तां प्रत्येवं तेन प्रार्थना कृतेति भावः । 'विधेः शेषः' इत्यपि पाठः ॥

कैतावांशमर्ममार्वादिद्विधते विधिरद्य ते ।

इति तं मनसा रोपादवोचद्वचसा न सा ॥ ७ ॥

केति ॥ सा भैमी इति रोपादीर्थ्यया तं मनसैवावोचमनस्ये-वैवमचिन्तयत्, न वचसा साक्षात् वाचा । इति किम्—हे प्रिय, नर्ममर्मविदालिङ्गनादिकेलिरहस्यभेदी एतावानतिबहुरथापि ते तव विधिः कः कुतः कियति वा काले विद्यते, अपि तु नास्त्येव सर्वोपि विधिस्त्वया कृत एव केवलं समालिङ्गनार्थम् । जायुत्त-रमेतत् । यद्वा—अथैतावान्क विद्यते, अपि तु नास्त्येव । पूर्वं क-दाप्येतावतो विधेरदर्शनात् । इदमपि जायुत्तरमेवेत्यर्थः । रोप-वशाल्लिङ्गनादौ साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्वा इत्यर्थः । प्रतारणमेव मम करो-पीति रुष्टाभूदिति भावः । नर्ममर्मं विध्यतीति व्यधेः क्विपि संप्र-सारणे च 'नहिषूति' इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥

क्षणविच्छेदकादेव विधेर्मुग्धे विरज्यसि ।

विच्छेत्ता न चिरं त्वेति हृदाह स तदा कलिः ८

क्षणेति ॥ तदा भैमीचिन्तावसरे गृहारामस्थविभीतकनिवासी कलिः हृदा मनसा इत्याह सावोचत् । इति किम्—हे मुग्धे मूढे भैमि, क्षणविच्छेदकाक्षणमात्रमेव वियोगकारिणो विधेर्नित्यकर्मण एव हेतोस्त्वं विरज्यस्युद्विग्ना भवसीति काकुप्रश्नः । एतावत्तैवो-द्वेगो न कार्य इत्यर्थः । यतोऽहं कलिस्त्वां चिरं न विच्छेत्ता वि-च्छेदनशीलो भवामि, अपि तु वियोजयिष्याम्येवेति । एवमहं करिष्यामि न जानासीति सप्रतिभं मनोरथमकरोदित्यर्थः । भावी वियोगः सूचितः । विच्छेत्ता, ताच्छील्ये तृच् । त्वेति, 'त्वामौ' इति स्वादेशः ॥

सावज्ञेवाथ सा राज्ञः सखीं पद्ममुखीमगात् ।

लक्ष्मीः कुमुदकेदारादारादम्भोजिनीमिव ॥ ९ ॥

सायज्ञेति ॥ अथैवं नलवाक्यश्रवणोद्वेगानन्तरं सा भैमी नले-नानालिङ्गनास्त्वयमारब्धालिङ्गनानङ्गीकाराद्वा सावज्ञेव सापमानेव सती पद्ममुखीं नलात्मकाशाङ्गैर्मयागमनसंजानहर्षत्वाद्विकसितक-मलतुल्यवदनां सखीमगात्प्रतिजगाम । का कस्मात्कामिव—लक्ष्मीः कुमुदानां केदाराक्षेत्रादाराक्षिकटे पद्मरूपवदनामम्भोजिनीं कम-लिनीमिवेत्युपमा । लक्ष्मीनिर्गमे च कुमुदक्षेत्रस्य यथा म्लानत्वं, तथा भैमीनिर्गमे नलस्य, अम्भोजिन्याश्च लक्ष्म्यागमनानन्तरं यथा हर्षः, तथा भैम्यागमनानन्तरं सख्याः, इति सूचितमुपमया ॥

ममासावपि मा संभूत्कलिद्वीपरवत्परः ।

इतीव नित्यसत्रे तां स त्रेतां पर्यंतुतपत् ॥ १० ॥

ममेति ॥ स नल इतीव हेतोनित्यसत्रे नित्याग्निहोत्रे विषये तामाहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपेण प्रसिद्धां त्रेताम् । अथ च-त्रेदारूपं द्वितीयं युगम् । आज्यादिना पर्यंतुतपरितोषितवान्-जितवांश्च । इति किम्—असौ त्रेतापि कलिद्वीपरवन्मम परः श-धुर्मा संभूदिति । अग्नित्रयमप्यपूजनेऽहितकारिवाच्छत्रुरेव भ-वति । एतेन चाकरणे प्रत्यवायभियैव नित्याग्निहोत्रमकरोत्, तत्त्व-तस्तु भैमीपर(वश) एवाभूदिति भावः । 'त्रेता त्वभिन्नये युगे' इत्यमरः । अतुतपत्, 'णौ चडि-' इत्युपधाह्रस्वः ॥

क्रियां प्राकृतनीं कृत्वा निषेधनपाणिना सखीम् ।

कराभ्यां पृष्ठगस्तस्या न्यमिमीलदसौ दृशौ ॥११॥

दमयन्त्या वयस्याभिः सहास्याभिः समीक्षितः ।

प्रसृतिभ्यामिवायामं मापयन्प्रेयसीदृशोः ॥१२॥

क्रियामिति ॥ दमयन्त्या इति ॥ युग्मम् । असौ नलः पृष्ठगः सन् कराभ्यां तस्या दृशौ न्यमिमिलत्पदौ । किं कृत्वा प्राकृतनीं प्राभातिकामग्निहोत्रादिक्रियां कृत्वा । किं कुर्वन्—पाणिनाहमा-गत इति तस्या अग्रे न कथनीयमिति करसंज्ञयैव सखीं निषेधन् । तथा—अत एव सहास्याभिर्नलस्य संमुखीभिर्दमयन्त्या वयस्याभिः समीक्षितः । तथा किं कुर्वन्निव—प्रसृतिभ्यां करद्वयचुलुकाभ्यां प्रेयसीदृशोरित्यपरिमाणमेतयोर्द्वैर्धमायामं मापयन्निव । क्रीडा-

कारिणामियं जातिः । प्रत्युत्प्राप्ते दशाविनि सूचितम् । प्राह-
तनीं, 'सायं चिरम्-' इति द्युस्तुद च, टिस्वान्डीप् । मीलेरकमे-
कत्वात् 'गतिबुद्धि-' इत्यादिनाऽणौ कर्तुर्णो कर्मत्वाद्दशाविति
द्वितीया । सापयन्, 'मा माने' अस्माद्धेतुमणिचि शता ॥

तर्कितालि त्वमित्यर्थवाणीका पाणिमोचनात् ।

ज्ञातस्पर्शान्तरा मौनमानशे मानसेविनी ॥ १३ ॥

तर्कितेति ॥ हे आलि सखि मया नेत्रपिधायिनी त्वं तर्किता
ज्ञातासीत्येवंप्रकाराऽर्था मां मुञ्चेत्याद्यवचनादपरिपूर्णपदा वाणी
यस्याः सा, तथा—स्वकराभ्यां नलपाण्योर्मोक्षनाहेतोः ज्ञानं स्प-
शान्तरं स्वीयस्पर्शाद्विलक्षणो नलस्पर्श इति यया । ज्ञातस्पर्शमा-
न्तरं चेतो यस्या इति वा । सा मौनमानशे प्राप । यतो मानसे-
विनी मानिनी । स्पर्शनं नलं ज्ञात्वा सामवज्ञाय त्रेतायामनुरक्तो-
ऽधुना वृथैव किमित्यागत इत्यभिमानात्किमपि नावदित्यर्थः ।
वाणीकेति, नद्यन्तस्वाकम् ॥

सावादि सुतनुस्तेन कोपस्ते नायमौचिनी ।

त्वां प्रापं यत्प्रसादेन प्रिये तन्नाद्रिये तपः ॥ १४ ॥

सेति ॥ तेन नलेन सुतनुः शुभाङ्गो मा इत्यवापुक्ता । (इति
किम्—) अयि प्रिये भूमि, ते तवायं मयि कोपो नौचिनी ।
औचिनीशब्दस्याविष्टलिङ्गत्वादुचितोयं नेत्यर्थः । अहं यस्य तपसः
प्रसादेन त्वां प्रापं प्राप्तवानास्, तत्तयोऽग्निहोत्रादि नाद्रिय आ-
दरेण न कुर्यामित्याक्षेपकाकुप्रश्नः । एवंविधमहाफलस्य तपसो-
त्यादरो युक्त एवेत्यर्थः । त्वत्प्रापकत्वादेवास्यादरः क्रियते, न
त्वन्वधा, तस्मात्कोपं मा कार्षारिति भावः ॥

निशि दास्यं गतोपि त्वां स्नात्वा यन्नाभ्यवीवदम् ।

तं प्रवृत्तासि मन्तुं चेन्मन्तुं तद्वद वन्द्यमे ॥ १५ ॥

निशीति ॥ हे भूमि, अहं निशि तव दास्यमालिङ्गनचुम्ब-
नादि चरणपर्यन्तसेवाकारित्वं गतोपि सन् प्रातः स्नात्वा त्वां ना-
भ्यवीवदं न नमस्कृतवानिति यत्, तं मन्तुमपराधं मन्तुमङ्गीकर्तुं
त्वं प्रवृत्तासि चेत्, तत्तर्हि वद तदपराधमाजनायेदानीमेव वन्द्यसे
नमस्कृत्यसे । रात्रौ दास्यं प्राप्त इत्यनेन मन्त्रीषु भूमिरात्रिवृत्तमपि
सूचितम् । अभ्यवीवदमभिपूर्वाभ्रमस्कारार्थाद्यौरादिकाद्वेदः स्वा-
र्थमणिचि चङि च 'णौ चङि-' इत्युपधाह्रस्वः ॥

इत्येतस्याः पदासस्यै पर्येष प्रेरितौ करौ ।

रुद्धा सकोपं सातङ्कं तं कटाक्षैरमुमुहत् ॥ १६ ॥

इतीति ॥ एष इत्येवमुक्तप्रकारेणेतस्याः भैम्याः पदामर्थे चरण-
निकटीभावाय प्रणामार्थं पत्या प्रेरितौ करौ नमस्कारारम्भानौचित्या-
द्वात्रिवृत्तस्य प्रकटनेन वा सरोपं पतिस्वास्वीयचरणयोः पतिकर-
स्पर्शस्यानौचित्याद्वा आतङ्को भयं तेन च सह यथा तथा चरण-

स्पर्शापूर्वमेव स्वकराभ्यां रुद्धा निवार्यं तं कटाक्षैरमुमुहत्कामाधीनं
चकार । एवं तथा विलोकित एव कामवशो जात इति भावः ।
पदासस्ये, तादर्थ्यमात्रे चतुर्थी । मुहैरकर्मकत्वात् 'गतिबुद्धि-'
इत्यादिनाऽणौ कर्तुर्णो कर्मत्वात्तमिति द्वितीया । अमुमुहत्, हेतु-
मणिचि चङुपधाह्रस्वादि ॥

अवोचत ततस्तन्वीं निषधानामधीश्वरः ।

तदपाङ्गचलत्तारझलत्कारवशीकृतः ॥ १७ ॥

अवोचतेति ॥ ततस्तस्यान्तरादशकटाक्षविलोकनान्तरं निषधा-
नामधीश्वरस्तन्वीं वक्ष्यमाणमवोचत । किंभूतः—तारशब्दस्य कनी-
निकावाचित्ये नपुंसकलिङ्गत्वात्तस्या अपाङ्गे चलत्तारस्य कनीनि-
कायाः किरणोल्लापलक्षणदर्शनचमत्काररूपो झलत्कारस्तेन वशी-
कृतः । यद्वा—चलन्ती तरङ्गा तारा यत्र तारशब्दाभ्यां झलत्कारश्च
ततः पूर्वैव पठ्यमाणः । झलत्कार इति त्रैशप्यम् ॥

कटाक्षकपटारब्धदूरलङ्घनरंहमा ।

दशा भीत्या निवृत्तं ते कर्णरूपं निरूप्य किम् ॥ १८ ॥

कटाक्षेति ॥ हे प्रिये कटाक्षकपटेन नेत्रप्रान्तवक्त्रविलोकनस्या-
जेनारब्धं कर्तुं व्यवसितं दूरलङ्घनेऽनिर्दृष्टेऽतिक्रमणे रंहो वेगो
यया एतादृश्या ते दशा कर्णरूपं कृपमात्रे निरूप्य विलोक्य भीत्या
पुनर्निवृत्तं परावृत्तं किमप्युत्प्रेक्षा । दूर गन्तुमुपक्रान्ता हि महान्तं
कृपं पुरो दृष्ट्वा भयेन शीघ्रं परावर्तन्त एव । ददोत्यनेन स्वीयं
शुज्यते । श्रिया हि भीतिर्युक्ता ॥

मरोपापि सरोजाक्षि त्वमुदेपि मुदे मम ।

तस्मापि शतपत्नस्य सारमायैव सारभा ॥ १९ ॥

सरोपेति ॥ हे सरोजाक्षि, मरोपापि त्वं मम मुदे हर्षार्थवो-
देपि भवसि । अज्ञानामालिङ्गनाद्यर्थं दुरापत्नेन स्मृहणीयतरत्वा-
भ्यां द्यातिशयाद्येत्यर्थः । यस्मात्तस्मात्पुण्यास्पर्शापि सूरः सूर्यस्तम्-
बन्धनी सारी भा दीतिः शतपत्नस्य कमलस्य विक्रामपूर्वं सार-
मायैव भवति, न तु म्लान्य । सारमेत्यत्र 'पुनरकर्मधारय-' इति
पूर्वत ॥

छेतुमिन्दौ भवद्वक्त्रविश्वविभ्रमविभ्रमम् ।

'शङ्के शशाङ्कमानङ्के भिन्नभिन्नविधिविधेः ॥ २० ॥

छेतुमिति ॥ हे भूमि, विधिप्रेक्षा एवं निष्कलङ्केऽपीन्द्रो वि-
षयेऽतिमादृश्याप्रतिक्षणं भवत्युपपद्यमानो भवत्या वा वक्त्रविश्वस्य
विभ्रमो विशिष्टा भ्रान्तिस्तस्य विभ्रम विलम्बं छेत्तुं शशाङ्कमानङ्के
शशाङ्केण कलङ्केन चिह्नितवानित्यर्थः । यतो भिन्नभिन्नो भिन्न-
प्रकारः किंचिद्देयुक्तो विधिर्वेदपटादिविधानं यस्य तादृशः ।
तस्माद्भवन्मुक्तमृगाङ्कयोरुपपद्यमानमादृश्यभ्रान्तिनिरामाय चन्द्रं
कलङ्केन चिह्नितवानित्यर्थः । इत्यहं मन्ये । निष्कलङ्कं भवन्मुक्तं
चन्द्रादप्यधिकमिति भावः । आनङ्के, चौरादिकालुभ्रणार्थादङ्केलिङ्ग-
भिन्नभिन्नेति प्रकारे द्विक्रिः ॥

१ 'इतः परं लिखितपुस्तकेषु 'युग्मम्' इति कल्पितानामुद्दिष्टपुस्तके,
'युग्मपाणिनिकरप्रसूतिरित्यमरः' इत्यमि । २ 'अवायि' इति जीवानुसंमतः
पाठः । ३ 'प्रापेति पाठे परोक्षोक्तमेकवचनम्' इति सुखावबोधोपा ।
४ 'प्रेषितौ' इति पाठः सुखावबोधोपासंमतः ।

१ 'युग्ममप्येति पाठः—श्रीवैकुण्ठमन्त्रेण प्रयागस्य नृपो व्यापुष्टिं क्रि-
मित्यर्थः । अस्मिन्पाठे, कलङ्कपदमित्यनेन नये व्यक्तमिति' सुखावबोधोपा ।
२ 'पुष्टान्तराकार' इति जीवानुः ।

ताम्रपर्णीतटोत्पन्नैर्मौक्तिकैरिन्दुकुक्षिजैः ।

वद्धस्पर्धतरा वर्णाः प्रसन्नाः स्वादवस्तव ॥ २१ ॥

ताम्रपर्णीति ॥ तव वर्णास्त्वद्वदननिर्गता वर्णाः प्रसन्नाः स्पष्टतरा निर्दोषत्वादुज्ज्वलाश्च, तथा—स्वादवो मधुराः सुश्राव्याः क्रमेण मलयनिर्गतदक्षिणसमुद्रगामिताम्रपर्णालयनद्यास्तटे उत्पन्नैः, तथा—अमृतमयस्येन्दोः कुक्षौ जातेर्मौक्तिकैः सह बद्धा धृता स्पर्धा सादृश्यदर्पो यस्मैऽतिशयेन वद्धस्पर्धा वद्धस्पर्धतराः । 'इक्षु-कुक्षिजैः' इति पाठे—इक्षुकुक्षेर्जातेर्मौक्तिकैः । ताम्रपर्णीजातस्य मौक्तिकस्य सौन्दर्यम्, न माधुर्यम् । इक्षुकुक्षौ यदि मौक्तिकानि जायेरन्, तदा माधुर्यातिशयासौ सह वद्धस्पर्धतरा इत्यभूतोपमा । इक्षुर्वैश्विशेषः, तत्रोत्पन्नस्य मौक्तिकस्य वैद्यकनिघण्टौ शैत्यं माधुर्यं पित्तोपशमकत्वं चोक्तम् । वंशान्मौक्तिकोत्पत्तिः प्रसिद्धा पूर्वमुक्ता च ॥

त्वद्गिरः क्षीरपायोधेः सुधयैव सहोत्थिताः ।

अद्ययावदहो धावदुग्धलेपलवसिताः ॥ २२ ॥

त्वदिति ॥ तव गिरः क्षीरपायोधेः क्षीरसमुद्रात्सकाशात्सुधयैव सहोत्थिता उपज्जाः । यस्माद्—अद्ययावदद्यतनदिनमवधी-कृत्याद्याप्यहो चित्रं धावत्प्रसरद्दुग्धलेपलवरूपं स्मितं हास्यं यासु तादृशः । अमृतेन सह निर्गतत्वादसृतवन्मधुराः, क्षीरसमुद्राच्च निर्गतत्वास्मितव्याजेन तद्दुग्धलेपलेश एवाद्याप्यनुवर्तते । तद्दुग्ध-लवसिताश्चेति भावः । धावत्, 'धावु गतिशुद्धोः' इत्यस्याच्छता ॥

पूर्वपर्वतमाश्लिष्टचन्द्रिकश्चन्द्रमा इव ।

अलंचके स पर्यङ्कमङ्कसंक्रमिताप्रियः ॥ २३ ॥

पूर्वेति ॥ स नलः पर्यङ्कमलंचके । किंभूतः—अङ्के संक्रमिता समारोपिता प्रिया येन सः । कः कमिव—आश्लिष्टा चन्द्रिका कां-सुन्दरी येन स चन्द्रमाः पूर्वपर्वतमिव ॥

प्रावृडारम्भणाम्भोदः स्निग्धां धामिव स प्रियाम् ।

परिरभ्य चिरायास विश्लेषायासमुक्तये ॥ २४ ॥

प्रावृडिति ॥ स प्रियां विश्लेषः प्रातःस्नानादित्यकर्मानुष्ठानधरोन तावन्मात्रभिन्नदेशावस्थायितया वा वियोगस्तज्जनितो (य) आयासः येदस्तस्योभयोर्वा मुक्तये निवृत्तये परिरभ्य चिरायास तस्यौ शुशुभे वा । कः कामिव—प्रावृडारम्भणे वर्षारम्भे-ऽम्भोदो मेघो धामिव । (किंभूतो मेघः—) ज्निग्धः सजलरवाद-रुक्षः इयामः । मेघो यथा वीनां श्लेषो योगः शरदादौ सदा गगने क्रीडद्भिः पक्षिभिर्यः श्लेषः संयन्धस्तज्जनितदुःखपरिहाराय जल-भिया पक्षिणां नीडनिवेशित्वात्तद्योगो क्लेशमुक्तये दिवमालिङ्ग्य चिरं तिष्ठति । किंभूतः । सः—ज्निग्धोतिप्रीतिमान् । आस, 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' ॥

चुचुम्बास्यमसौ तस्या रसमग्नः श्रितस्मितम् ।

नभोमणिरिवाम्भोजं मधुमध्यानुबिम्बितः ॥ २५ ॥

१ 'संक्रमिताप्रिय इत्यत्र प्रियादित्वात्पूर्वपदस्य न पुनर्भावः' इति जी-वानुसूत्रावधोधे ।

चुचुम्बेति ॥ असौ रसमग्नः प्रेमभरपरवशः सन् तस्या गत-रोषत्वादालिङ्गनसुखाच्च श्रितस्मितमास्यं चुचुम्ब । कः कमिव—म-धुमध्वेऽनुबिम्बितः प्रतिफलितः, अत एव रसमग्नो नभोमणिः सूर्योऽम्भोजमिव । तदपि श्रितविकासम् । सूर्यपञ्चयोर्वरदेशत्वा-त्कथं चुम्बनमिति प्रश्ने मधुमध्यानुबिम्बित इत्युत्तरम् ॥

अथाहूय कलां नाम पाणिना स प्रियासखीम् ।

पुरस्ताद्वेशितामूचे कर्तुं नर्मणि साक्षिणीम् ॥ २६ ॥

अथेति ॥ अथ चुम्बनानन्तरं स पाणिना हस्तसंज्ञया कलां नाम प्रियायाः सखीमाहूय ऊचे । किंभूताम्—नर्मण्यन्योत्तरहः-क्रीडाहासे साक्षिणीं कर्तुं पुरस्तादग्रे वेशितां स्थापिताम् । वेशि-ताम्, प्यन्ताञ्छिष्टा ॥

कस्मादस्माकमज्जास्या वयस्या दयते न ते ।

आसक्ता भवतीष्वन्यं मन्ये न बहु मन्यते ॥ २७ ॥

कस्मादिति ॥ हे कले, अज्जास्या पद्ममुखी ते वयस्या भैमी कस्मात्कारणादस्माकं न दयते कृपां न करोति, कथय पृच्छ वेति शेषः । स्वयमेव कारणमाशङ्कते—भवतीषु भवादृशीषु सखीषु मध्य आसक्ता सामस्येनानुरक्ता सती हितकारिणमप्यन्यं मादृशं बहु यथा तथा नितरां न मन्यत इत्यहं मन्ये । तेन मयि कृपां न करोतीत्यर्थः । रात्रावात्मानं मम हस्तेन स्पृष्टमपि नादादिति तां प्रति सूच्यते । भवदासकैरस्माकमियं दशाऽनया कृतेति कलां प्रत्यपि सोलुण्ठम् । अथ च—तवपरिचयेऽप्यस्माकं दयते, चिरप-रिचयेपि ते तुभ्यं न दयते । कुतः—भवतीषु नासक्ता सती अन्यं महक्षणं बहु मन्यते यत इत्युत्तरानुरोधेन व्याख्येयम् । अस्माकम्, 'अधीगर्थे-' इति पट्टी, 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वेपि बहुवचनम् ॥

अन्वग्राहि मया प्रेयान्निशि खोपनयादिति ।

न विप्रलभते तावदालीरियमलीकवाक् ॥ २८ ॥

अन्विति ॥ अलीकाऽसत्या वाग्यस्याः सेयं इत्युक्त्वातिवि-श्वासस्थानभूता भवादृशीरालीः सखीस्तावन्न विप्रलभते प्रतारयति । इति किम्—मया निशि आलिङ्गनचुम्बनादिना स्वस्वामशरीर-खोपनयाद्दानादानुकूल्येन रमान्मया प्रेयान्नलोऽन्वकम्पीति (वि-प्रलभते प्रतारयति) । मादृशान्यद्यपि वञ्चयति, तथापि भवादृशीः कथं वञ्चयेदिति तावच्छब्दायः । अलीकवाङ्म प्रतारयतीति विप-रीतलक्षण्या सोलुण्ठभाषणाद्विप्रलभत एवेत्यर्थः । आलीस्तावन्न विप्रलभते, अपि तु ता अपि वञ्चयत्येव, अस्मादृशां तु का कथेति काकुर्वा । तस्मादियमस्माकं न दयत इत्येव तथ्यं जानीत, सर्वथा वास्या वचस्ति भवतीभिर्न विश्वसनीयमिति भावः । एतेन भेदो-पायप्रयोगः कृत इति सूचितम् ॥

पुनरप्यलीकतामेवाह—

आह सौपा नलादन्यं न जुषे मनसेति यत् ।

यौवनानुमितेनास्यास्तन्मृषाभून्मनोभुवा ॥ २९ ॥

आहेति ॥ एषा भवादृशीनां पुर इति यदाह स्म । इति किम्—अहं नलादन्यं मनसापि न जुषे भज इति । तदेतस्याः प्रतिज्ञावाक्यं यौवने प्रस्तुते सत्यनुमितेन प्रकटीभूतेन मन एव

भूः स्थानं यस्य तेन कामेन कृत्वा सृष्टा मिथ्याभूत् । मदन्यस्य कामस्य मनसि धारणादस्य प्रतिज्ञेयमिति निन्दा । वस्तुतस्तु तारुण्यमारभ्य मध्येवानुरक्तेति स्तुतिरेवास्याः कृता । व्याजस्तुतिः ॥

आस्यसौन्दर्यमेतस्याः शृणुमो यदि भापसे ।

तद्वि लज्जानमन्मौलेः परोक्षमधुनापि न ॥३०॥

आस्येति ॥ हे कले, त्वमेतस्या आस्यसौन्दर्यं चिरपरिशीलन-ज्ञाताशेषविशेषत्वाद्यदि भापसे तर्हि वयं शृणुमः । आदर्शं हस्तक-ङ्कणदर्शनवद्दृशतमेतदित्याशङ्क्य हेतुमाह—हि यस्मात्तदेतदास्य-सौन्दर्यमधुनापि विवाहमारभ्याद्यतनक्षणपर्यन्तं नोऽस्माकं परोक्ष-मप्रत्यक्षम् । नेत्रविषयो न जातमित्यर्थः । यतः—लज्जया नम-न्मौलेर्नम्रमस्तकायाः । नम्रमौलिस्त्वादेतन्मुखं कदापि मया न दृष्टम् । तस्मादेतदास्यसौन्दर्यं त्वं कथयेत्यर्थः । एतस्या मुखमपि न दृष्टं संभोगकथा तु दूरापास्ता । तस्मादेतदीयवचने सर्वथा न विश्वसनीयमिति भावः । अनुनेत्यस्य वर्तमानार्थत्वात्परोक्षस्य भू-तार्थत्वाद्दर्तमानस्य भूतत्वविरोधात्परोक्षधुनाशब्दयोरेधान्तरपरि-ग्रहाद्विरोधाभासोपि ॥

पूर्णयैव द्विलोचन्या सैपालीरवलोकते ।

द्रागदगन्ताणुना मां तु मन्तुमन्तमिवेक्षते ॥३१॥

पूर्णयेति ॥ सैपा आलीर्भवाद्दशीः पूर्णयैव द्विलोचन्या नेत्र-द्वयेनावलोकते, मां तु पुनः मन्तुमन्तमिव सापराधमिव एकस्या अपि दृशोऽन्तः प्रान्तदेशस्तस्याप्यणुलेशमेनापि द्राक् झटिति क्ष-णमात्रमेवेक्षते । पूर्णद्विलोचन्या चिरकालविलोकनस्य का कथेत्यर्थः । सापराधोपि सरोपया दशा विलोक्यते । प्रियया च प्रेयान्दगन्ते-नैव विलोक्यते । सख्यादिबान्धवजनस्तु सरलः सकलैर्नेत्रैः । द्वि-लोचन्या, समाहारद्विगौ 'द्विगोः' इति स्त्री ॥

नै लोकते यथेदानीं मामियं तेन कल्पये ।

योऽहं दृष्टेऽनया दृष्टः सोपि व्यसारिपीदृशा ३२

नेति ॥ हे सखि, यथा येन प्रकारेण । यत इति यावत् । यस्मा-दिदानीमियं मां न लोकते तेन हेतुना योऽहं दृष्टावसरेऽनया द-ष्टोप्यहमीदृशा सर्वथानवलोकित्याऽनयैव व्यसारिपि विस्मृत इति कल्पये संभावयामि । संप्रति जिज्ञासितान्दोषविशेषं मां दृश्यतीति तु कथा दूरे । किंतु सर्वथा नावलोकयत्यपीत्यर्थः । स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं यद्यभविष्यत्, तर्हि तादृगेव व्यलोकयिष्यदपि, न-त्वेवं तस्माद्विस्मृत एवाहमनयेति कल्पना युक्तेति सोऽनुष्टम् । पूर्ववद्भोक्तुः । कल्पये चिन्तार्थाच्चौरादिकाः कृपेः 'णिच्' इति तच् । व्यसारिपि, स्मरतेः कर्मणि लुङ् लुप्तमैकवचन इटि 'स्यसि-च्छसीयुद्-' इत्यादिना सिच् इडागमे तस्य चिपवज्जावे 'अचो-जिगिति' इति वृद्धिः ॥

रागं दर्शयते सैषा वयस्याः सूनृतामृतैः ।

मम त्वमिति वक्तुं मां मौनिनी मानिनी पुनः ॥३३

रागमिति ॥ हे कले, सैषा वयस्या भवाद्दशीः सूनृतानि मि-

यस्यस्य वचनानि तद्वैरसूनृतेः कृत्वा रागं जिज्ञां प्रीतिं दर्शयते बोधयते । भवतीष्वतितमां मम प्रीतिरिति ज्ञापयतीत्यर्थः । मां पुनः त्वं ममेत्येतावन्मात्रमपि वक्तुं मौनिनी । तूष्णीं भव-तीत्यर्थः । यतो वृथैव मानिनी भूताभिमाना । नहि मया कि-मप्यपराद्धमित्यर्थः । त्वं मयीय इत्येतावत्तैव वचनेनाहं सनाथः, परं तावदपि न वदति, मद्यस्याः कृपा नास्त्येवेति सोऽनुष्टम् । लज्जावशाच्च वदतीति व्याजेन स्तुतिर्वा । दर्शयते, 'णिच्' इति तच् । वयस्याः, दृशोर्भवाद्दशीः 'गतिवृद्धिः' इति अणो कर्तुर्णो कर्मत्वम् ॥

कां नामश्रयते नाम नामग्राहमियं सखीम् ।

कले नलेति नास्माकीं स्पृशत्याहं न जिहया ३४

कामिति ॥ हे कले, इयं कां नाम सखीं नामग्राहं नाम स्पृ-हीत्या नामश्रयते संबोधनपूर्वं नाह्वयति । अपितु सर्वमपि । नाम शिरश्चालने । आस्माकीमस्मत्संबन्धिनीं तु पुनर्नलेति संबुध्यन्ता-माह्वां संज्ञां जिह्वा न स्पृशति नोच्चारयत्यपि । रहस्यभाषणं तु दूरापास्तमित्यर्थः । स्त्रीणां भर्तृनामप्रहणस्य निषिद्धत्वाद्नां चित्या-रोपेणोपालम्भाजस्तुतिः । आह्वानमाह्वा, 'आतश्चोपयमे' इत्यह् ॥

अस्याः पीनस्तनव्याप्ते हृदयेऽस्मागु निर्दये ।

अवकाशलवोप्यस्ति नात्र कुत्र विभर्तुः न ॥ ३५ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः परिदृश्यमानेऽग्रहृदये अवकाशलवः स्थापनलेशोपि नास्ति । तस्मात्तोऽस्मान्कुत्र कस्मिन्स्थाने विभर्तुं धारयन् । अवकाशलेशाभावे हेतुमाह—यस्मात्प्रीताभ्यभाषाहृत्-लप्रसूताभ्यां स्तनाभ्यां व्याप्ते समम्नादावृतेऽति संकटे । संकटेऽपि द्रव्या समवेधो भवतीत्याशङ्क्य सापि नामीत्याह—अस्मागु निर्-दयेऽस्माद्विषये कृपाहिने । एतेन नास्याः कश्चिद्वपराध इति सो-ऽनुष्टम् । उच्चकुचाभ्यामसहस्रपर्यं प्रिये, नतु मम हृदयस्पर्शः क-दापि दीयत इत्यादिचिन्त्येनोचित्यारोपाद्भोक्तुः कविजस्तुतिर्वा ॥

अधिगत्येदगेतस्या हृदयं मृदुतामुचोः ।

प्रतीम एव वैमुख्यं कुचयोर्मुक्तवृत्तयोः ॥ ३६ ॥

अधिगत्येति ॥ हे कले, वयमीदृगेवं पूर्वाङ्कप्रकारेण कठिन-मृतस्या हृदयमधिगत्य प्राप्य जायया वा मृदुतामुचोः कठिनाश्र-यवशात्काटिन्त्यं भजतोः । कदाप्यनादिक्रानामपि विषये निर्दय-योरिति यावत् । तथा—युक्तमुचितं वृत्तमाचरणं ययोः । कदा-चिद्व्यालिङ्गनाकरणाद्विरुद्धलक्षणयाऽनाचारशील्योरिति यावत् । एवंभूतयोरस्याः स्तनयोः कदाचिद्व्यालिङ्गनादानाद्विमुख्यं पराङ्मु-खत्वमेव प्रतीमो जानीमः । आलिङ्गने कुचां संमुख्यं भवतः, नि-र्दयहृदयत्वादेतस्याः पराङ्मुखत्वादेवंभूतावेतत्कुचावपि सदा मम पराङ्मुखावेव जातावित्यर्थः । अथ च—स्त्रीणां हृदयस्यातिमृदु-त्वादेतस्या हृदयमीदृगतिमृदु जायया सर्वस्य तस्यावरणाश्रित-यत्वं भजतोः । अत एव विपरीतलक्षणया युक्तवृत्तयोरनाचारशी-ल्योः । मृदुं प्रति मृदुनेव भविष्यत्यम्, विदोषतस्तु स्त्रीं प्रति । तथा च विपरीताचरणान्नाचारयोः । अत एव वैमुख्यं पराङ्मु-खम् । अथ च विरुद्धमुखत्वं जानीम एव । अनाचारशीलो हि कस्मैचिदपि स्वमुखं न दर्शयति मलिनमुखश्च भवति । एतयो-

रयुक्तप्रकारेण पराङ्मुखत्वं चूचुकयोः इयामस्वान्मलिनमुखत्वं जानीम इति सोलुण्ठम् । अथ च—एतस्या हृदयं कठिनं ज्ञात्वा 'आजवं हि कुटिलेषु न नीतिः' इति न्यायेन निष्ठुरत्वमङ्गीकुर्वतोः । यस्मादुचितं वृत्तं स्थितिर्ययोः । अथ च—युक्ताचारयोः । पराङ्मुखत्वं प्रतीम एव । हृदयस्योपर्युष्यमुखेन वर्तमानत्वादुदयं प्रति कुर्वौ सदा पराङ्मुखावेवेत्यर्थः । युक्ताचारो हि कठिनहृदयं प्रति निर्दयो भूत्वा तस्मात्पराङ्मुख एव भवति, तं न पश्यति । अथ च—ईदृक्सुन्दरतरं रुयन्तरपरित्यागेनास्या हृदयं प्राप्य कठिनतरत्वं गुणं भजतोः, तथा—पीवरत्वाद्व्योम्यसंश्लिष्टयोर्वर्तुल्योश्च विगतमुखत्वं निमग्नचूचुकत्वं गौरवविरुद्धयाममुखत्वं च जानीम एव । अथ च—ईदृगन्तिकोमलमेतदीयं हृदयं ज्ञात्वा प्राप्य वा मूढताममुञ्चतोरालिङ्गनादिना मयि विषये सकृपयोः, अत एव युक्ताचारयोर्विशिष्टमयुक्तं मुखमग्रं ययोस्तादृशत्वं प्रसन्नमुखत्वं च जानीम एवेति । इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥

इति मुद्रितकण्ठेऽस्मिन्सोलुण्ठमभिधाय ताम् ।

दमयन्तीमुखाधीतस्मितयाऽसौ तथा जगे ॥३७॥

इतीति ॥ अस्मिन्नले इत्युक्तप्रकारेण सोलुण्ठं वक्रोक्त्यादिसहितं यथातथा तां भैमीं कलां वाऽभिधायोक्त्वा मुद्रितकण्ठे मौनिति सति दमयन्तीमुखाधीतं स्मितं यथा नलवक्रोक्तिमाकर्ण्य हसद्भैमीमुखं दृष्ट्वा संजातहासया, भैमीमुखेनाधीतं स्मितं यस्याः सकाशात् । नलीयसोत्प्रासवचनास्वयं हसन्तीं भैमीमपि हासयति स्मेत्यर्थः । तादृश्या वा तथा कलया अयौ नलो जगेऽभाणि । 'सोलुण्ठं तु सोऽप्रासम्' इत्यमरः । उलुण्ठनमुलुण्ठः भावे घञ् । तेन सह यथा स्यादिति क्रियाविशेषणम् । मुखाधीतेति 'पञ्चमी' इति योगविभागात्समासः । '(स्मितया)ऽस्मै तथा' इति पाठे—'क्रियया यमभिप्रैति—' इति संप्रदानत्वम् ॥

'कस्मादस्माकम्—' (२०।२७) इत्यस्योत्तरमाह—

भावितेयं त्वयासाधु नवरागा खलु त्वयि ।

चिरंतनानुरागाहं वर्तते नः सखीः प्रति ॥ ३८ ॥

भावितेति ॥ हे राजन्, त्वयेयं साधु सम्यग्भाविता तर्किता । या त्वयि विषये खलु निश्चितं नवरागा नवप्रीतिर्वर्तते । नवोदत्वादघाट्येन सलजा वर्तते इत्यर्थः । त्वयि नवरागा सती नः सखीः प्रति चिरंतनो योऽनुरागस्तस्याहं योग्यं यथा तथा वर्तते । बहुकालीनस्नेहवशाजिःशङ्कं वर्तते इत्यर्थः । त्वयि नवरागा सती नः प्रति चिरंतनानुरागाहंमतिदृढप्रीति (यथा तथा) वर्तते, ननु त्वयीत्येकवाक्यता वा । तस्माल्लजावशादघाट्योन्मद्युदासीना, भवतीषु तु प्रीतिमतीति तव बुद्धिरूपस्नेह्यर्थः । अथ च—त्वयेयं साधु तर्किता । साध्विति काका विपरीतलक्षणया वा साध्वेव विपरीतमेव तर्कितेत्यर्थः । यद्वाऽकारप्रक्षेपेणासाधु तर्किता । खलु यस्यास्वयीयं नूतनानुरागाऽतिदृढप्रीतिर्वर्तते, अस्मासु तु जीर्णानुरागयोग्यं यथा तथाऽतिशिथिलप्रीतिर्वर्तते, ननु त्वयि । 'अतिपरिचयाद्वज्ञा' इति न्यायादित्यर्थः । यतो मङ्गं दयते तुभ्यं न दयते इति वदता त्वया सत्यमुक्तमित्यर्थः । यद्वा—सम्यग्भाविता भावं प्रापिता । ज्ञातितेत्यर्थः । यस्यास्त्वयि नवरागात्वादुदप्रीतिः सती अस्मान्प्रति पुराणप्रीतिसदृशमतिशिथिलप्रीति (यथा तथा) वर्तते,

ननु त्वयि । तथा सम्यग्भाविता यथा त्वयेव दृढप्रीतिः सत्यस्मान्सर्वथा न गणयत्यपीत्यर्थः । तस्मादस्मान्मृषैवोपहससीति भावः । इति सोलुण्ठम् ॥

'अन्वग्राहि—' (२०।२८) इत्यादेरुत्तरमाह—

सरशास्त्रविदा सेयं नवोढा नस्त्वया सखी ।

कथं संभुज्यते बाला कथमस्मासु भाषताम् ॥३९॥

स्मरेति ॥ 'बालां बालान् भुञ्जीत विरागोत्पत्तिशङ्कया । भुञ्जीत चेन्नपाभीतित्याजनक्रमसंगताम् ॥' इत्यादिस्मरशास्त्रविदा कामशास्त्रहस्यज्ञेन त्वया नवोढा नवपरिणीता सेयं बाला नोऽस्माकं सखी कथं संभुज्यते । अपि तु विरागोत्पत्तिभिया बलादुपमर्द्यं न कथंचिद्रम्यते, अत एव त्वया संभुक्त्वादेवास्मासु कथं केन प्रकारेण भाषतां कथयतु, अपि तु—त्वत्कृतरत्वादेव किंचिदपि न कथयतीति स्पष्टोर्थः । अथ चेवं वक्रोक्तिः । कामशास्त्रज्ञेन त्वयेयं नवोढा बाला कथं किंवा संभुज्यते, अपि तु सामस्येन भोगो न क्रियत एव, किंतु स्मरशास्त्रविस्वास्वल्पमेव भुक्त्वा मुच्यते इत्यर्थः । अत एवास्मासु किं भाषताम्, अपि तु—अतिपीडनाभावाच्च किंचिदप्यस्मासु भाषते । या हि बाला सुरते नितरां पीड्यते, सैव सखीषु ममातिपीडा भवति मया सोढुं न शक्यते इत्यादि वदति, ननु सामि भुक्तमुक्तेत्यर्थः । अथ च—कामशास्त्रज्ञेन त्वया बालापीयमेतन्मनोनोकूलमेव भुक्ता, अतः कथमस्मासु भाषताम्, अपि तु न कथंचिद्भाषते । बाला हि कामशास्त्रकौशलवशाद्यथानुरागं भुक्ता यद्यपि भोगं सहते, तथाप्यतीव लज्जालुत्वात्संभोगरहस्यं कस्याप्यग्रे न कथयतीत्यर्थः । तस्मादुभावपि वद्वकौ युवामस्मान्वद्वयथ इति भावः । अथ च—सामर्थ्याच्छास्त्रविदा कामशास्त्रज्ञेन त्वया नवोढेयं बाला केन प्रकारेण संभुज्यते स्मरचिन्तय । तं प्रकारमित्यर्थात् । रात्रौ कृतमेव संभोगमकृतमेव कथयति । संभोगः प्रायेण विस्मृतः, अतः स्मरेति काकूक्तिः । कथं चेयमस्मासु भाषताम्, अपि तु नास्मासु कथयतीत्यर्थः । अथ च विपरीतलक्षणया त्वयेयं भुक्ता, अनया रहस्यमस्मासु कथितम्, किमिति नः प्रतारयसीत्यर्थः । अथ च—त्वयेयं बाला परिणीता कथं समन्ताद्भुज्यते, अपि त्वनुचितमेतत् विदुषापि त्वया क्रियते अस्मासु कथं नाभाषत एवेत्यादि ज्ञातव्यम् ॥

'आलीरियमलीकवाक्—' (२०।२८) इत्यंशस्य 'आह स्म—' (२०।२९) इत्यत्र 'तन्मृपाभूत—' (२०।२९) इत्यंशस्य चोत्तरमाह—

नासत्यवदनं देव त्वां गायन्ति जगन्ति यम् ।

प्रिया तस्य सरूपा स्यादन्यथालपना न ते ॥४०॥

नासत्येति ॥ हे देव राजन् जगन्ति त्रयोपि लोका यं त्वामसत्यं वदनं भाषणं यस्य तादृशं न गायन्ति, किंतु सत्यवादिनमेव वदन्ति । यद्वा—न असत्यं नासत्यं सत्यमेव भाषणं यस्य तम् । तस्य तादृशस्य सत्यभाषिणस्ते तव प्रिया अन्यथा विपरीतार्थमलीकमाखपनं भाषणं यस्यास्तादृशसत्यवादिनी सरूपा तुल्यस्वभावा योग्या न स्यात् किंतु सत्यवादिन्येव प्रिया तव योग्या स्यादित्यर्थः । तस्मादस्मासु यदनया कथितं सत्यमेवेति भावः । अथ च—वक्रोक्तिः । त्रयो लोका यं त्वामसत्यं भाषणं यस्य तं

परीति ॥ अनया परीरम्भे गाढालिङ्गने क्रियमाणे तव हृदये
कुचकुङ्कुमस्य संक्रममारभ्योपक्रम्य तज्जातेन मे हृदयस्य मनसः ।
अथ च—वक्षसः । त्वय्येष्वमनेन प्रकारेण रागः । अथ च—र-
क्षिमा । एतादृशी वागुद्दिनैव । साक्षाद्यपि नोक्तं तथाप्युक्तप्राय-
मेवेत्यर्थः । गाढालिङ्गने ह्यनुरागं विना न घटत इति गाढालिङ्गने
कुचकुङ्कुमाङ्गरागतेनस्याजेन मम त्वय्येष्वमनुरागो वर्तत इत्यमन-
गतोऽनुरागमभर एव प्रकटीकृत इति भावः । 'हृदयस्यैव' इति पाठे
त्वय्येष्वेति योजना । त्वयि मे हृदयस्यैव रागो ननु वार्षिकः, स-
ह्यादी नु वाष्प्राप्तेरेव रागो ननु हृदयस्येति वा । 'उद्दिनेव' इति
पाठे—उपेक्षा । अनया गाढालिङ्गनेन तव हृदये लग्नमिव परि-
र-
इयमानं कुचकुङ्कुमादिकमेव सर्वमपि रात्रिदृष्टान्तमस्मान्मात्रोप-
म-
तीति वृथैव वक्ष्यमसीति सूचितम् ॥

१ 'भाभरणकारस्तु तालव्यान्तोऽयमिति बभ्राम' इति सिद्धान्तकौमुदी।
अतएव आभ्ये 'निसेः (पत्वस्य) प्रतियेषो बाध्यः । निस्से निस्त्व' इत्यु-
क्तम् । 'तालव्यान्तरस्याप्यङ्गीकारे न बाधकमित्यन्ये' इति शब्दरत्नम् ।
प्राचीनलिखितप्रकाशदोकापुस्तकयोस्तु 'जिसे—' इत्येव पाठो दृश्यते ।
२—'इयं नयस्याऽस्य दिनस्य मन्तुं क्षन्तुं त्वया व्यवसतां व्यवसायं
प्राभ्यंतामिति कर्मण्यत्मानेनपदमिति केचित् । तदपीत्वप्राप्तौ व्यवसीयता-
मिति प्राप्तेष्वेक्ष्यम्' इति मुखावबोधः ।

दिनेनास्या मुखस्येन्दुः सखा यदि तिरस्कृतः ।

तत्कृता शतपत्राणां तन्मित्राणामपि श्रियः ॥ ५५ ॥

दिनेनेति ॥ दिनेनास्या मुखस्य सखा इन्दुर्यदि तिरस्कृतः मित्रभीकृत्य पराभूतः । एनमपराधं चेन्मन्येत तर्हि तस्य भेमी-मुखस्य सांख्यामित्रभूतानां बहुनां शतपत्राणां कमलानां श्रियो विकासलक्ष्म्यः, अथच—संपदोऽपि, कृताः । अनेकापकारकारिण्येकस्मिन्पराभूते यदि बहूनां क्षेमं भवति तदा महानुपकार एवेति । एवमुखमित्रभूतानां कमलानां प्रकाशकरत्वाद्दिनेनोपकार एव कृतः, नापकारः । तस्मादेतस्यापराधो नास्तीति मन्मुख-चुम्बनं दिनेपि कुर्वति भावः । 'एकस्मिन्धर्मिणि पापे बहूनामप-कारिणि । बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥' इत्याद्युक्तेः । 'कृता' इति पाठे—दिनस्य मित्रभूतानां तत्संबन्धात्सलक्ष्मी-कानां (णां) कमलानाम्, अथच—शतसंख्याकानि बहूनि पत्राणि बाह्वानि येषां मित्राणां श्रियोऽपि तेन चन्द्रेण कृता-च्छिन्नाः राशौ संकोचकरणात् । दिनेन तु एवमुखमित्रं चन्द्रो ध-र्पितः, चन्द्रेण तु दिनमित्राणि बहूनि कमलानि धर्पितानीति चन्द्रेण स्वयं वैरनिर्यातनं कृतमेवेति दिनस्यापराधोऽनया न गण-नीय इत्यर्थः । एवमुखमित्राणां कमलानां श्रियोऽपि च्छिन्नाः, अपि तु—न । किंत्वभिवृद्धिमेव प्रापिताः । तस्मात्पूर्ववदेवापराधो नास्तीति काकुत्स्थः । एवमुखमित्रं चन्द्रो यदि तिरस्कृतः, तर्हि दिनमित्राणां कमलानामपि श्रियस्तेन एवमुखेन छिन्नाः स्वकास्या-तेषां निष्प्र(शो)भीकरणम् । वरं निर्यातितमेवेति दिनस्याप-राधो न गणनीय इति भाव इति वा ॥

लज्जितानि जितान्येव मयि क्रीडितयाऽनया ।

प्रत्यावृत्तानि तत्तानि पृच्छ संप्रति कं प्रति ॥ ५६ ॥

लज्जितानीति ॥ हे कले, अनया मयि विषये तावद्वलज्जितानि लज्जाविशेषा जितान्येव निरस्तान्येव । यतो राशौ क्रीडितया कृ-तसुरतक्रीडया मयि प्रदर्शितबहुविधसुरतचानुर्यया तत् तस्मात्सं-प्रति तानि लज्जितानि यत्पुनः प्रत्यावृत्तानि तत्कं प्रत्युद्दिश्येति त्व-मेतां पृच्छ । मयास्याः सुरतचानुर्यथाष्टयं बहु बहुवारं दृष्टमेव त्वामेव प्रतीयं लज्जत इति जानीहीति भावः ॥

इदानीं श्लोकचतुष्टयेन स्वापराधमाशङ्क्य परिहरति—

निशि दष्टाधरायापि सैषा महां न रूप्यतु ।

क फलं दशते बिम्बीलता कीराय कुप्यति ॥ ५७ ॥

निशीति ॥ सैषा निशि दष्टोऽधरो येन तस्या अपि महां न रूप्यतु कुप्यतु । यस्मात् बिम्बीलता फलं पक्वं बिम्बीफलं दशते आस्वादितवते कीराय क कुप्यति, अपि तु न कुतोपि । किंतु स्वसंबन्धेन शोभाहेतवे तस्मै चिह्नलक्ष्येऽपि दन्तक्षते कृतेऽपि ब्रजसंबन्धवशाच्चित्तरामधरशोभाकारित्वेन महां प्रसाद एव युक्तः, नतु कोप इति भावः । 'दृश्यति' इति पाठे—सिद्धवत्कारेणोक्तिः । महां कीराय च 'कुचदुह-' इति (संप्रदानात्) चतुर्थी ॥

१ 'दृष्टान्तात्कारः' इति जीवातुः ।

सृणीपदसुचिह्ना भीभोरिता कुम्भिकुम्भयोः ।

पश्यैतस्याः कुचाभ्यां तच्चपत्सौ पीडयानि न ॥ ५८ ॥

सृणीति ॥ एतस्याः सृणीपदमङ्कुशाघातक्षतमेव शोभनं चिह्नं यस्याः, अथच—अङ्कुशाकारनलपदविशेष एव शोभनं चिह्नं यस्याः सा कुम्भिनः करिणः कुम्भयोः भीः शोभा संपन्न यस्याभोरिता । पश्य एतङ्कुचयोरङ्कुशाकारं नखं नास्ति तर्हि एवमेव विलोक्य । तत्तस्मात्सृणीपदो दण्डदण्डकरणाधिकारी अहं तौ स्नेयकारिणावेत-त्कुचा न पीडयानि, अपि तु—पीडयाम्येव । तयोः पीडनं दण्ड-रूपं नलक्ष्यतादिरूपं चोचितमित्यर्थः । राज्ञा हि भोरस्य दण्डः क्रियते, ममापराधो नास्तीति भावः । 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिर्द्वयोः' इत्यमरः । सृणी, 'कृदिकारात्' ङीप् ॥

अधरामृतपानेन ममास्यमपराध्यतु ।

मूर्धा किमपराद्धं यः पादौ नामोति चुम्बितुम् ॥ ५९ ॥

अधरेति ॥ ममास्यं मुखमेतस्या अधरामृतस्य पानेन कृत्वा-पराध्यतु । अयं मुखस्यापराधोऽङ्गीकृत इत्यर्थः । मम मूर्धा पुनः किमपराद्धम्, यो मल्लकः प्रणामहेतुनास्याः पादौ चुम्बितुं स्प्र-ष्टुमपि नामोति नमस्कर्तुमपि न ददाति । कोऽपराधोऽनेन कृतः, पृच्छत्यर्थः ॥

अपराद्धं भवद्वाणीश्राविणा पृच्छ किं मया ।

वीणाह परुषं यन्मां कलकण्ठी च निष्टुग्म् ॥ ६० ॥

अपराद्धमिति ॥ भवद्वाणीश्राविणा एतद्वचनाकर्णनशीलेन मया वीणायाः कोकिलायाश्च तत्र वा किमपराद्धम् को वापराधः कृत इति कले, एवं भेमीमनेन किमपराद्धमिति पृच्छ । यद्यस्मा-द्वीणा सांप्रतं परुषमाह, कलकण्ठी कोकिला य मां प्रति निष्टुर्न मृते । तस्मादपराधः संभाव्यते । येन हि यस्याः कश्चिदपराधः क्रि-यते तं प्रति सा तद्दीपो वा तत्पददण्डः कश्चिदपराधं भावते । अथच—वीणाकोकिलयोः स्वरं यस्मात्माधुर्यं नास्ति तस्मात्पश्चाद्वाग्य नि-भृतं मयाऽयमक्षभाषमाणायाम् अवस्था भारती भुता, नखस्येन केनाप्याशयेनेति सोऽप्यपराधो न भवतीत्यर्थः । वीणाकोकिला-पापेक्षया भेमीवाणी मधुरतरा, राशौ एतद्वीणाभाधुर्यं मया बद्ध-दृभूतम् । इदानीं तु त्वां दृष्ट्वा मां प्रति तृष्णीमासे इति । परुषं निष्टुर्न च क्रियाविशेषणम् । परुषं निःस्नेहम् निष्टुर्न यनिरस्कारम् । कलकण्ठी 'अङ्गगात्र-' इति ङीप् ॥

सेयमालिजने स्वस्य त्वयि विश्वस्य भाषताम् ।

ममताऽनुमताऽस्मात् पुनः प्रस्मर्यते कुतः ॥ ६१ ॥

सेति ॥ हे कले, सेयं स्वस्यालिजने त्वयि विषये विश्वस्य (विश्वासमधिगम्य) भाषतां कथयतु । अस्मात् विषयेऽनुमता-ङ्गीकृता ममता स्वीयनामतिः पुनः कुतः प्रस्मर्यते विश्वस्येति इति एवं पृच्छ, इयं च त्वयि विश्वस्य कथयतित्यर्थः । राशौ रतानुकृ-ष्यमाचरितमनया, इदानीं तु त्वं समक्षं प्रातिकूल्यं किमित्या-

१—पीडयामीति बहुवच पाठः । २ श्रियामित्येव पाठसंशयं द्वयोरेत्येकत्वं तथा मुकुटे विस्तरः ।

चरतीति भावः । इत्युपाख्यमानमङ्गिः । प्रशब्दस्य गतार्थतया वि-
सरणार्थता ॥

अथोपवदने भैम्याः स्वकर्णोपनयच्छलात् ।

संनिधाप्य श्रुतौ तस्या निजास्यं सा जगाद ताम् ६२

अथेति ॥ अथैवं नलोक्तयनन्तरं सा कला भैम्या उपवदने वदन-
समीपे स्वकर्णस्य उपनयच्छलात्समीपनयनव्याजान् तस्या भैम्याः
श्रुतौ कर्णे निजास्यं संनिधाप्य संनिहितं कृत्वा तां जगाद । अवदन्या
अपि भैम्या वचनं शृण्वतीव स्वकर्णे भैमीमुखसमीपे कृत्वाऽनन्तरं
च तद्वचःप्रतिवचनमेकान्ते वितरन्तीव भैमीकर्णसमीपे निजमुखं
कृत्वा भैमीं जगादेत्यर्थः । कथकानुकथकजातिः । उपवदने, अव्य-
यीभावे सप्तम्या अभवाभावः । संनिधाप्य, हेतुमण्यन्ताद्वयम् ॥

अहो मयि रहोवृत्तं धूर्ते किमपि नाभ्यधाः ।

आस्व सभ्यमिमं तत्तं भूपमेवाभिधापये ॥ ६३ ॥

अहो इति ॥ हे धूर्ते वचनचतुरे, एवं मयि विषये रहोवृत्तमे-
कान्ते निष्पन्नमालिङ्गनादि किमप्येकमप्यहमपि च नाभ्यधाः ।
अहो आश्चर्यम् । एतादृशी धूर्ता कापि न दृष्टेत्यर्थः । त्वम् आस्व
तिष्ठ तिष्ठ । यद्यपि एवं नाचकथः, तथापि ते तव तद्रहोवृत्तं सभ्यं
मध्यस्थं सत्यवादिनमिमं भूपं नलमेवाभिधापये वादयामि । अह-
मपि त्वया यतो वञ्चिता तथा किञ्चिद्वचयिष्यामि यथा नल एव
स्वयं त्वदीयसुरतप्रागल्भ्यं प्रकटयति मां वञ्चयित्वा कथंकारं स्था-
स्यति क यास्यति क्षणमात्रं स्थिरा भवेति सरोपोक्तिः । 'सत्यम्'
इति पाठे—अभिधापये सत्यं जानीहीत्यर्थः । 'आश्चर्यम्' इति
पाठे—इमं भूपमेव तवेदमसभ्यम् सभायां जनसमक्षं वक्तुमर्हं तद्र-
होवृत्तमाभिधानीमेवाभिधापये तिष्ठ तिष्ठेत्यर्थः । भूपम्, 'अक-
थितं च' इति कमेवं मू इत्यर्थग्रहणात् । अभिधापये, अभिपूर्वा-
न्नापणार्थाद्वातेर्हेतुमणिचि 'णिचश्च' इति तच् ॥

सरशास्त्रमधीयाना शिक्षितासि मयैव यम् ।

अगोपि सोपि कृत्वा किं दाम्पत्यव्यत्ययस्त्वया ॥ ६४ ॥

स्मरेति ॥ सरशास्त्रं वास्यायनादिप्रणीतमधीयाना पठन्ती
(ठन्ती) एवं तत्र प्रतिपादितं यं दाम्पत्यव्यत्ययं विपरीतसंभोगं
मयैव शिक्षितासि स दाम्पत्यव्यत्ययस्त्वया कृत्वापि निष्पाद्यापि
मम पुरस्कारिकि किमर्थमगोपि गोपितः कथयेति प्रश्नः । नितरां
धाष्ट्यमवलम्ब्य मया शिक्षितं विपरीतसुरतं कृत्वापि मयैव पुर-
स्तादकृतमेव कथयसीति नितरां वञ्चनचतुरासीति भावः । सर-
शास्त्रं, 'न लोका—' इति षष्ठीनिषेधः । दम्पत्योर्भावः संभोग इति
पाठः । 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यच्' इति यच् ॥

मौनिन्यामेव सा तस्यां तदुक्तीरिव शृण्वती ।

वादं वादं मुहुश्चक्रे हुंहुमित्यन्तरान्तरा ॥ ६५ ॥

मौनिन्यामिति ॥ सा कला तस्यां भैम्यां मौनिन्यामवदन्त्या-
मेव सत्यां तदुक्तीर्भैमीवचनानि शृण्वतीव भैम्यामवदन्त्यामपि
भैमी मां प्रति किमपि वदति अहं शृणोमीति नलं प्रति प्रकटय-
न्ती वादं वादं भैमीवचनप्रतिवचनव्याजेन स्वयमेव किञ्चिदुक्तवो-
क्त्या अन्तरान्तरा मध्येमध्ये हुंहुमिति शब्दं चक्रे । 'वदत्यचिङ्गि—'

(२०१६८) इत्यादेवैक्यमाणस्य सत्यवबुद्धिजननार्थं पूर्वैरङ्गमली-
कमेव श्रवणोत्तरदानरीतिप्रकटनमकरोदिति भावः । वादं वादम्,
आभीक्ष्ण्ये णमुक्ति, आभीक्ष्ण्य एव द्विवचनम् ॥

अथासावभिमृत्वास्या रतिप्रागल्भ्यशंसिनी ।

सरुया लीलाम्बुजाघातमनुभूयालपञ्चपम् ॥ ६६ ॥

अथेति ॥ अथ श्रवणप्रकारप्रकटनानन्तरमसौ कला नृपमभिसृत्य
भैम्याः सकाशात्तलं प्रति गत्वा वक्ष्यमाणमवोचत् । किंभूता—
अस्या भैम्या रतिप्रागल्भ्यं शंसति वर्णयति तच्छ्रीका । विपरीत-
सुरतमपि करोषि सांप्रतं नितरां घृष्टा जातासीति भैमीकर्णे
प्रेमभाषणं कुर्वाणा । अत एव—किंकृत्वा—सरुया भैम्या ली-
लाम्बुजेनाघातमनुभूय प्राप्य । रतिप्रागल्भ्यं नलेन शंसयति त-
च्छ्रीलेति वा शंसिनी । केवलाद्हेतुमण्यन्ताद्वा शंसेत्याच्छीस्ये
णितिः ॥

दृष्टं दृष्टं महाराज त्वदर्थाभ्यर्थनक्रुधा ।

यत्ताडयति मामेवं यद्वा तर्जयति भुवा ॥ ६७ ॥

दृष्टमिति ॥ हे महाराज सार्वभौम, इयं नलाय संभोगं वि-
तरेति त्वदर्थं त्वसंभोगसंबन्धि मया क्रियमाणमभ्यर्थनं तस्या-
जातया क्रुधा कोपेन हेतुना मामेवं लीलाकमलाघातप्रकारेण यत्ता-
डयति, यद्वा यच्च भुवा कटाक्षेण तर्जयति भीषयते तत्त्वया दृष्टं
दृष्टं एवं पश्य पश्येत्यर्थः । त्वयि परपुरुषबुद्धिं कृत्वा तत्र मां कथं
प्रवर्तयसीति मां ताडयति, भ्रूक्षेपेण चेतः परं मा वादीरिति
तर्जयति च, तत्त्वं पश्येति भावः । दृष्टं दृष्टं, संभ्रमे द्विरुक्तिः ॥

वदत्यचिङ्गि चिह्नेन त्वया केनैष नैषधः ।

शङ्के शङ्कः स्वयं कृत्वा मायामायातवानियम् ॥ ६८ ॥

वदतीति ॥ हे राजन्, इयमिति वदति । इति किं—हे कले,
यदर्थमर्थनां एवं करोषि एष नैषधः त्वया केन चिह्नेनाचिङ्गि नि-
र्धारितः । तर्हि कः—अयं शङ्कः स्वयं वरणकाल इव मायां नल-
रूपां कृत्वा स्वयमायातवानित्यहं शङ्के । त्वदर्थमर्थनां कुर्वीत्या
मम कर्णे इति वदति । चिह्नवाङ्मूत इति, निचि मनुबुद्धिः ॥

भैमी त्वदिन्द्रत्वं इदं प्रमाणमाह—

स्वर्णदीर्घस्वर्णपद्मिन्याः पद्मदानं निदानताम् ।

नयतीयं त्वदिन्द्रत्वे दिवश्चागमनं च ते ॥ ६९ ॥

स्वर्णदीति ॥ इयं स्वर्णया मन्दाकिन्यां स्वर्णपद्मिन्याः पद्म-
स्यात्मने दानं, दिवः स्वर्गात्ते भूमिं प्रति आगमनं च, तत्पेन्द्रत्वे
निदानतां प्रथमकारणतां नयति प्रापयति । नहि मनुष्यस्य स्वर्ण-
दीर्घस्वर्णपद्मिनीसुवर्णकमलानयने स्वर्गादागमने क्व, सामर्थ्यं द-
ष्टम् । तस्यावच्छिन्नरूपं धत्वा पूर्ववदिन्द्र एवावसागत इति एतदर्थं
प्रत्यर्थना त्वया कर्तुमयुक्तेतीयं मत्कर्णं कथयतीति भावः । स्वर्ण-
दीति, 'पूर्वपदात्संज्ञायामागः' इति जल्लम् ॥

भाषते नैषधच्छायामायामायि मया हरेः ।

आह चाहमहस्यायां तस्माकृषितदुर्नया ॥ ७० ॥

भाषते इति ॥ इरेरिन्द्रस्य नैषधस्य छायायाः कान्तेर्माया का-
पयं मया स्वयंवरकालेऽप्रापि ज्ञातेतीयं मां भाषते । स्वयंवर-
काले तव परस्त्रीत्वाभावाच्चकुर्यं धृतम्, इदानीं तु परस्त्रीत्वभि-
यैवं न करिष्यतीति मया प्रत्युक्ता सतीयं भैमी अहल्यायां गोत-
मपत्न्यां तस्येन्द्रस्याकर्णितो व्यभिचारलक्षणो दुष्टो नयो यया,
एवंविधाहमिति च ज्ञते । परस्त्रीत्वभीतिरपि तस्य नास्ति, तस्मा-
दिन्द्र एवायमिति त्वयाऽभ्यर्थेना न कार्येति मां प्रति भाषत इति
भावः । नैषधस्येव छाया यस्यामिति मायाविशेषणत्वेन पृथग्वा ॥

संभावयति वैदर्भी दर्भाग्राभमतस्तव ।

जम्भारित्वं कराम्भोजाद्भोलिपरिरम्भणः ॥ ७१ ॥

समिति ॥ कुशाभाभा मतिर्यस्याः सा वैदर्भी दम्भोलिः सार्व-
भौमत्वसूचकं वज्रं तत्परिरम्भणस्तद्युक्ताकराम्भोजाद्भोलित्वं ज-
म्भारित्वमिन्द्रार्थं संभावयति तर्कयति । नद्यनिन्द्रो वज्रहन्तः ।
रेखारूपादपि वज्रादेवमनुमानात्कुशाप्रभुद्विःवमस्याः ॥

अनन्यसाक्षिकाः साक्षात्तदारुणाय रहःक्रियाः ।

शङ्कातङ्कं तुदैतस्या यदि त्वं तत्वनैषधः ॥ ७२ ॥

अनन्येति ॥ तस्माज्जो राजन्, एवं यदि तत्त्वेन नैषधो भवसि,
नतु छत्रना तत्तर्हि न विद्यतेऽन्यो भैमीभवद्यतिरिक्तः साक्षी
यासु । युवाभ्यामेव या ज्ञायन्त इत्यर्थः । तारुणी रहःक्रिया ए-
कान्तक्रीडाः साक्षात् स्वयमेव, अथ च—व्यङ्ग्यवृत्तिं विना आ-
ख्याय प्रकटं कथयित्वा एतस्याः शङ्कातङ्कमिन्द्रमायासंशयामयं एवं
तुद निराकुरु । एतत्प्रत्यायिकां क्रीडासमयप्रेषामुक्त्वाऽस्माकमे-
तस्याश्च संदेहमपतुदेत्यर्थः । 'सत्यनैषधः' इति च पाठः ॥

इति तत्सुप्रयुक्तत्वनिकुतीकृतकैतवाम् ।

वाचमाकर्ण्य तज्ज्ञावे संशयालुः शशंस सः ॥ ७३ ॥

इतीति ॥ इत्युक्तप्रकारेण तया कलया सुप्रयुक्तत्वेन कैतवयो-
तकहास्यादिविकारव्यतिरेकेण सुवर्णकमलद्वानादीन्द्रवनिश्चायका-
पपत्तिमत्तया च सम्यक्प्रयुक्तत्वेन निष्ठुनीकृतमाच्छन्नं कैतवं छत्र
यस्यास्तां कलां वाचमाकर्ण्य तज्ज्ञावे मयीन्द्रभ्रातृत्वैवेयं सुखनादि
न करोति किमिति भैम्नाशये संशयालुः संविद्वानः स नलो भै-
मीभ्रान्तिनिरासार्थं शशंस । रहोवृत्तमित्यर्थः ॥

सरसि छत्रनिद्रालुर्मया नाभौ शयार्पणात् ।

यदानन्दोल्लसल्लोमा पद्मनाभीमविष्यसि ॥ ७४ ॥

सरसीति ॥ हे भैमि, छत्रना निद्राणाऽलीकमेवाङ्गीकृतमिन्द्रा-
त्वं मया नाभौ शयस्य करकमलशयार्पणाद्देतोरानन्देन सारिवक-
भावेनोल्लसल्लि लोमानि यस्यास्तारुणी मस्करनाभिसर्वशेन जातरो-
माञ्चा सती पद्मयुक्ता नाभिर्यस्यास्तारुणी भविष्यसि संजातासी-
स्तारसरसि । पाणिरोमाञ्चसंबन्धात्सकण्टककमलसंबन्धसंभावनया
पद्मनाभीत्वं तव यजातं तस्मैत्यर्थः । नलपाणिः पद्मस्थानीयः,
रोमाञ्चश्च तत्कण्टकस्थानीयः । अथ च—विकसितकमलद्वलुप्त्य-
रोमाञ्चोद्गमापद्ममिव नाभिर्यस्यास्तारुणी जातासि तस्मै । शया-
र्पणं रोमाञ्चोद्गमे हेतुः । अथ च—नाभौ शयार्पणात्पद्मनाभः प-
द्मनाभः श्रीविष्णुर्भविष्यति पद्मनाभीमन्विष्यतीति चिह्नः । तस्मा-

रसि, नाभौ करकमलधारणाच्छ्रीविष्णुरूपा जातासि । नहि विष्णुं
विनाऽन्यत्वं नाभौ कमलमस्तीत्यर्थः । निद्रितासीति पुञ्जा यस्य-
नलंसनार्थं नाभिसमीपे मया करेऽर्पिते तत्संस्पर्शाज्जातसारिवक-
रोमाञ्चा जातासि तस्मैति भावः । आनन्दोल्लसिलोमेति नि-
द्राया अलीकरत्वं द्योतितम् । नहि निद्रायाः सत्यत्वे करस्पर्शाद्गो-
माञ्चोद्गमो भवति । भैमीपक्षे पद्मनाभीति चिह्नः । स्मरतिवोगे त्व-
(नद्यतन)भूतेपि 'अभिज्ञावचने लट्' इति लृट् । 'तदानन्द-'
इति पाठः सम्भवः ॥

जानासि ह्रीभयव्यग्रा यक्षवे मन्मथोत्सवे ।

सामिभुक्तैव मुक्तासि मृद्धि खेदभयान्मया ॥ ७५ ॥

जानासीति ॥ हे मृद्धि सुकुमारान्नि, शीघ्रप्राप्तिं च भैमि,
मया नये मन्मथोत्सवे ह्रीभयाभ्यां व्यग्रा व्याकुलचित्ता एवं अति-
मृदुत्वात्संपूर्णसंभोगोपमदांसहतया तव खेदो भविष्यतीति भया-
त्सामि अत्र भुक्त्वाप्राप्तसुरतावसावेव यन्मुक्तासि तज्जानासि स्म-
रसि । सामिभुक्ता, 'सामि' इति समासः ॥

स्मर जित्वाजिमेतस्त्वां करे मत्पदधाविनि ।

अङ्गुलीयुगयोगेन यदाश्लिषं जने घने ॥ ७६ ॥

स्मरेति ॥ हे भैमि, आजि पङ्कजं जिह्वा त्वामा सांमुख्ये-
नेतः प्राप्तेऽहं नमस्कारार्थं क्षाकनार्थं वा मत्पदधाविनि मञ्जर-
स्पर्शसि तव करेऽङ्गुलीयुगयोगेन मदीयचरणाङ्गुलीद्वयसंबन्धेन
दर्शनार्थं समागते घने भूयसि जने मध्ये यदाश्लिषमालिङ्गित-
वान् तस्मै । जनसमर्थं साक्षात्तलिङ्गनस्यानीचित्वात्प्रवासोत्क-
ण्ठाभरतरलतया चरणाङ्गुलिद्वयेन त्वपाणिपीडनवसात्त्वदालिङ्ग-
नवाञ्छां त्वां प्रति द्योतितवोत्सारेत्यर्थः । आश्लिषं, 'श्लिष
आलिङ्गने' इति लुङ्कृतमैकवचने ण्येः क्तः । 'विभाषा साकाङ्क्षे'
इति वैकल्पिकबाल्लभावाः ॥

वेत्थ मानेपि मस्यागदूनां स्वं मां च यन्मिथः ।

मदृष्टालिख्य पश्यन्ती व्यवाधा रेखयाऽन्तरा ॥ ७७ ॥

वेत्थेति ॥ हे भैमि, माने प्रीतिकलहे तस्यपि रोपावधया कृ-
तेन मत्कर्मकल्याणेन दूना विव्धा क्षणमात्रमपि मद्विरहं सोढुम-
शक्ता सती मिथ एकान्ते स्त्रीरूपं स्वं, पुरुषं मां चालिष्ये आ-
लिङ्ग्य पश्यन्ती संयुक्तपरस्परदर्शनमुत्तमनुभवन्ती एवं मया
दृष्टा सती यच्चित्रलिखितयोरवयोरन्तरा मध्ये तूलिकादिलिखि-
तया रेखया व्यवाधाः व्यवधानं कृतवत्यसि वेत्थ जानासि । त-
स्मैत्यर्थः । व्यवाधाः, व्यवपूर्वाद्वात्रो लुब्धायमः ॥

प्रस्मृतं न त्वया तावद्यन्मोहनविमोहितः ।

अतुष्टोऽधरपानेषु रसनामपि तव ॥ ७८ ॥

१ यदानन्देति पाठे ययोगमस्त्वेन 'न यदि' इति निषेधेन लटोऽप्राप्ति-
मभिप्रेत्येदम् । तथा पाठेपि यदिनिन्धानेन यदेति परच्छेदं कृत्वा व्याख्याने,
यच्छेदयोगेपि व्याजशयनेन लक्षणेन पद्मनाभीभवत्तस्य लक्ष्यत्वाच्छय-
लक्षणसंबन्धं 'विभाषा साकाङ्क्षे' इति परस्वाकृतो विधानेन च न दोषः इति
सुखावबोधायनोपपन्नः ।

प्रस्मृतमिति ॥ हे भैमि, मोहनेन सुरतेन विशेषेण मोहितः सुरतपरवशः, अथ च—मोहनकारिणा कामबाणेन मोहितो निरस्तबिवेकोऽहं तवाधरपानेषु अतृप्तः संस्तव रसनां जिह्वामपि यदपि तत्तावत्साकल्येन त्वया न प्रस्मृतम् । जिह्वाप्रलेहनमपि कामशास्त्रोक्तम् । प्रशब्दः प्रगतार्थः । 'अधरपानानाम्' इति पाठे तृतीयानां करणे षष्ठी वा ॥

त्वत्कुचार्द्रनखाङ्गस्य मुद्रामालिङ्गनोत्थिताम् ।

स्मरेः स्वहृदि यत्स्मरसखीः शिल्पं तवाब्रवम् ॥७९॥

त्वदिति ॥ अहं स्वहृदये तवाल्लिङ्गनोत्थितां तव कुचे तात्कालिकवादाद्र्यस्याशुक्लरुधिरस्य मया कृतस्य नखाङ्गस्य मुद्रां नखक्षतदर्शनादेव स्मरसखीः हास्यपरास्तव सखीः प्रति तव शिल्पं भवत्सख्या भैम्येदं नखक्षतं कृतं पश्यतेति त्वन्निर्माणं यदब्रवं तत्स्मरेति श्रुन्त्येः । 'स्मरः' इति पाठे—स्मरः सज्जहमित्यर्थः । सखीः, मुख्यं कर्म । शिल्पमिति 'अकथितं च' इति कर्मत्वम् ॥

त्वयान्याः क्रीडयन्मध्येमधुगोष्ठि रूषेक्षितः ।

वेत्ति तासां पुरो मूर्ध्ना त्वत्पादे यत्किलास्खलम् ८०

त्वयेति ॥ मधुगोष्ठा मद्यशालाया मध्ये मद्यसहपानावसरे अन्याः सपत्नीः क्रीडयन् त्वया रूपा रोषरूपितया दशा हृक्षितोऽहं तासां सपत्नीनां पुरः समक्षमेव किल मद्यमत्तत्वास्खलनव्याजेन त्वत्पादे मूर्ध्ना यदस्खलं स्खलित्वा यदपतं तद्वेत्ति जानासि । स्खलनव्याजेन प्रणामेन त्वां प्रसादितवानस्मि तत्स्मरेति भावः । मध्येमधुगोष्ठि, 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इति समासः ॥

वेत्थ मद्यगागते प्रोष्य यत्त्वां पश्यति हार्दिनि ।

अचुम्बीरालिमालिङ्ग्य तस्यां केलिमुदा किल ॥८१॥

वेत्थेति ॥ मयि प्रोष्य विजययात्रां कृत्वा आगते, अत एव हार्दिनि प्रेमभरतरले त्वां पश्यति सति आलिं स्वसखीमालिङ्ग्य अन्याः प्रति तस्यां केलिमुद्रा क्रीडाहर्षेण किल विलासप्रकटनव्याजेन यत्तामचुम्बीः तद्वेत्थ स्मरसि । कामशास्त्राभ्यासकौशलवशात्प्रत्यलिङ्गनचुम्बनव्याजेन मां प्रत्यालिङ्गनचुम्बनद्वारा स्वप्रेमभरं यत्सुचितवत्यसि तत्स्मरेति भावः । हे हार्दिनीति भैमी-संभुद्धिर्वा । प्रोष्य, प्रपूर्वाद्भिसेः कश्चो ल्यपि यजादित्वात्संप्रसारणम् । हार्दिनि, (युवादिवादिणि) 'हृदयस्य हलेख-' इति ह्रस्वावे च 'अत इति' ॥

जागर्ति तत्र संस्कारः स्वमुखाद्भवदाने ।

विक्षिप्यायाचिपं यत्ता न्यायात्ताम्बूलफालिकाः ॥८२॥

जागर्तीति ॥ अहं ताम्बूलस्य चर्चितपूगफलनागवल्लीदलस्य फालिकाः शकलानि स्वमुखात्साक्षाद्भवत्या आनने निक्षिप्य निधाय 'यदीयो निक्षेपः स तस्मै दातव्योऽन्यथा दण्ड्यः' इति न्यायाच्छास्त्रोक्तयुक्तैर्यत्ताम्बूलफालिकाः (यदहमयाचिपं) पुनर्मह्यं देहीति याचितवान्, तत्र विषये स्मरणभूतो भावनाख्यः संस्कारो जागर्ति स्फुरद्गो वर्तते तत्स्मरसि किमित्यर्थे इति प्रश्नः ॥

चित्ते तदस्ति कश्चित् नखजं यत्कुधा क्षतम् ।

प्राग्भावाधिगमागस्ये त्वया शम्बाकृतं क्षतम् ॥८३॥

चित्त इति ॥ मयि प्राक् त्वय्यप्राप्तसुरताम्बुसुखायामेव सत्यां यो भावाधिगमः सुरतान्तसुखप्राप्तिस्तद्वदेव भागवत्पराधे तिष्ठति एवंभूते सति मयि विषये वा समरतस्यैव सुखहेतुत्वाद्विषमरतस्यासुखहेतुत्वात्कुधा मध्य एव सुखजन्याद्रोषद्वितोर्नखजं क्षतं त्वया शम्बाकृतं प्रथमं फालकृष्टे क्षेत्रे पुनरपि सा(सी)रावदारणवत्प्रथमकृतनखक्षतमप्य एव पुनरपि गाढतरं नखक्षतं यदा-रोपितं तत्ते चित्तेऽस्ति कश्चित् । तत्स्मरेत्यर्थः । 'शम्बाकृतं द्वितीयं स्यात्' इति निघण्टुः । शम्बाकृतं, 'कृणो द्वितीय-' इति ङाच् । लक्षणया प्रयोगः ॥

स्वदिग्विनिमयेनैव निशि पार्श्वविवर्तिनोः ।

स्वप्नेष्वप्यस्तवैमुख्ये सख्ये सौख्यं सरावयोः ॥ ८४ ॥

स्वेति ॥ स्वीयस्वीयदिशो विनिमयेनैव परिवर्तनेनैव निशि पार्श्वविवर्तिनोर्वाग्मदक्षिणकुक्षिपरिवर्तनशीलयोः ननु यथावस्थितयोः संमुखयोरेवैवंभूतयोरावयोस्तव मम च स्वप्नेष्वपि निद्रास्वपि मध्ये अन्तं त्यक्तं वैमुख्यं पराङ्मुखत्वं यत्र तादृशे सख्ये मैत्रे यत्सौख्यं सुखं सुखित्वं वा तत्स्मर । संमुखयोर्हि यथावस्थितयोरेव पार्श्वपरिवर्तने द्वयोरपि पृष्ठभागघटनात्पराङ्मुखत्वमेव स्यादिति स्वस्वदिग्विनिमयपूर्वकमेकदेव पार्श्वपरिवर्तने वैमुख्याभावाच्चिद्रासमयेपि सांमुख्येन यदावयोर्भैत्रीतौख्यं तत्स्मरेत्यर्थः । स्वस्वदिग्विनिमयेन पार्श्वपरिवर्तने चान्योन्यं सांमुख्यमेव भवतीति सर्वसाक्षिकम् । सौख्यम्, स्वार्थे भावे वा व्यञ्ज ॥

क्षणं प्राप्य सदस्येव नृणां विमनितेक्षणम् ।

दर्शिताधरमहंशा ध्याय यन्मामतर्जयः ॥ ८५ ॥

क्षणमिति ॥ सदस्येव सभायामेव वर्तमानापि त्वं सभास्थानां नृणां विमनितानि कार्यान्तरदर्शनपराणि कृतानीक्षणानि यत्र येन वा तादृशं क्षणमवसरं नृत्ताद्युरसवं वा प्राप्य मद्यमकुष्यादिना दर्शितोऽधरे वर्तमानो महंशो मत्कृतो दन्तव्रणो ययैवंभूता सती तर्जन्यादिना मां यदतर्जयः, तत्क्षाय स्मर । विमनितेति, 'तत्करोति-' इति निचि 'णाविष्टवत्' इति टिलोपः ॥

तथावलोक्य लीलाञ्जनालभ्रमणविभ्रमात् ।

करौ योजयताध्ये(धी)हि यन्मयासि प्रसादिता ॥८६॥

तथेति ॥ तथा अधरदन्तक्षतदर्शनपूर्वं तर्जनीतर्जनाप्रकारमवलोक्य लीलाञ्जनालस्य करार्यां भ्रमणरूपाद्विभ्रमात्तद्व्याजप्रणामप्रसादाजलिबन्धनरूपेण करौ योजयता संयुक्तौ कुर्वता मया कोपत्याजनपूर्वं यत्प्रसादितासि तदध्ये(धी)हि । स्मरेत्यर्थः । 'हृक् स्मरणे' ॥

ताम्बूलदानमन्यस्तकरजं करपङ्कजे ।

मम न स्मरसि प्रायस्तव नैव स्मरामि तत् ॥ ८७ ॥

ताम्बूलेति ॥ त्वं त्वदीयकरपङ्कजे मम ताम्बूलदानमन्यस्तकरजमक्षितनखक्षतं प्रायो बाहुभ्येन न स्मरसि । अहमपि मदीयपाणिपदे त्वत्कृतं तृषाच्छेदकं यथा ताम्बूलदानमक्षितनखक्षतं बाहुभ्येन नैव स्मरामि । किंतु—अन्योन्यवीटिकादानक्षणे प्रेम-

अरात्पाप्मिपद्मगर्भोऽपितनस्तत्तमेव सदा ताम्बूलदानमावधोः,
तस्मिन्नेति भावः ॥

तदध्ये(धी)हि मृषोद्यं मां हित्वा यत्वं गता सखीः ।
तत्रापि मे गतस्याग्रे लीलयैवाच्छिनस्तृणम् ॥ ८८ ॥

तदिति ॥ कमप्यपराधं कृत्वाप्यहमेतन्नाकार्यमित्यादिमृषोद्य-
मलीकभाषिणं मां कोपेन हित्वा सखीः प्रति गता एवं तत्रापि
सखीसमीपे भवद्वीयपृष्ठदेशानुवर्तिस्त्वेन गतस्य मेऽग्रे लीलयैव स्व-
भावेनैव यत्तृणमच्छिनश्चिच्छेदं (विध), तदध्ये(धी)हि इति
पूर्ववत् । अद्यप्रभृत्तलीकभाषिणस्तवाहं न कापि, एवं मम न को-
पीति मैत्रीविच्छेदसूचकं तृणच्छेदं यथा बालकाः कुर्वन्ति, तद्वत्-
यापि कृतमिति स्मरेत्यर्थः । मृषोद्यम्, 'राजसूय-' इति निपातः ॥

सरसि प्रेयसि प्रायो यद्वितीयरतासहा ।

शुचिरात्रीत्युपालब्धा त्वं मयापिकनादिनी ॥ ८९ ॥

सरसीति ॥ हे प्रेयसि, बालस्वाम्यौकुमार्यविशेषाच्च द्विती-
यरताभिलाषिणो मम द्वितीयस्य रतस्यासहा, तथा—पिकवज्र-
दति तच्छीला कोकिलुत्पकूजना एवं मया शुचिरात्री ग्रीष्मर्तुसं-
बन्धिनी रात्रीत्युपालब्धा सोपालम्भमामभ्रितासि तत्प्रायः सरसि
कथयेत्यर्थः । शुचिरात्रिरपि स्वल्पप्रमाणत्वादेकवारसुरतनिर्माणेनैव
जातप्रभातत्वाद्वितीयसुरतनिर्माणसाहा वसन्तर्नैकक्याच्च पिकना-
दोऽस्यां वर्तते इति । तत्रापि प्रभाते कोकिलालापो भवतीत्यर्थः ।
यद्वा—वसन्तस्यातीतत्वाकोकिलानामभावात्पिकव्यतिरिक्ताः प-
क्षिणोऽपिकाः, तच्चादयुक्ता ॥

भुञ्जानस्य नवं निम्बं परिवेषिषती मधौ ।

सपत्नीष्वपि मे रागं संभाव्य स्वरुपः स्मरेः ॥ ९० ॥

भुञ्जानस्येति ॥ मधौ वसन्ते नवं नूतनसमागतपत्रपुष्पादिकं
निम्बं भुञ्जानस्य मे सपत्नीष्वपि रागं प्रीतिं संभाव्यानुमाय कोप-
वशात् पुनःपुनः निम्बमेव मम भोजनार्थं परिवेषिषती पात्रे परितः
क्षिपन्ती एवं स्वरुपः स्त्रीयान्कोपान् स्वकोपस्य वा स्मरेः । मधुर-
तरशर्करादिपरित्यागेनातिकटुरसेऽपि चेदस्यैवं रुचिर्माहि मरीया-
पेक्षयाऽतिहीनासु मत्सपत्नीष्वप्यस्य रुचिः स्यादिति संभाव्य
बहुतरं निम्बमेव भुङ्क्ष्वेति वारं वारमतिकटुनिम्बातिदानेन
यत्कोपाग्मां प्रति व्यजितवत्यसि तस्मिन्नेति भावः । वसन्ते च
जना निम्बं भुञ्जते । परिवेषिषती, परिवेषणार्थोपरिपूर्वोद्विषेः
शता 'स्त्री' इति द्विवचनम् । स्वरुपः, 'अधीगर्थ-' इति षष्ठी,
कर्मस्वविवक्षया द्वितीया वा ॥

सर शर्करमास्वाद्य त्वया राद्विमिति स्तुवन् ।

स्निन्दारोपरक्तात्तु यदभैषं तवाधरात् ॥ ९१ ॥

स्मरेति ॥ शर्करा शर्कराविकारभूतं शर्करासंस्कृतं वा किमपि
अक्षयमास्वाद्य एतत्सर्वातिशायिरसममृतत्वाविहृत्तया त्वया सा-

१ 'यदा अपिशब्दः समुच्चये । वर्षाकालमभिध्यात् कस्य जलस्य
नादोऽस्यां सा कनादिनी' इत्यधिकं सुखावबोधायाम् ।

भितं किमिति स्वादातिशयानतिस्तुवन् वारं वारं तदेव वर्णयन्
सर्वातिशायिरसमेतच्छाकर्ममिति स्तुनौ अधरस्यापि सर्वमधुर-
वर्गान्तःपातितयानिन्दापर्यवसानाभ्यन्तरेक्षयाप्येतद्विहरसमित्यर्थं
वर्णयति, ननु तर्हि अद्यप्रभृति अद्यमेतदेव रसयन्तु मम तु कथा-
प्यनेन न कार्येति स्वनिन्दया रोषत्वेन रक्ताक्षवाधरात्पुनर्यदभैषं
भीतवानस्मि तस्मिन् । कोपेन लोहितं युक्तम् । त्वदधरकल्पशार्कर-
वर्णनया कुपितया त्वयाधररक्तुरणादिना व्यजिताकोपाद्यदभैषं
तस्मिन्नेति भावः । शर्करम्, विकारे संस्कृतार्थे वाण् । अधरात्,
'भीत्रा-' इत्युपादानत्वम् ॥

मुखादारभ्य नाभ्यन्तं चुम्बं चुम्बमर्तुमवान् ।

न प्रापं चुम्बितुं यत्ने धन्या तच्चुम्बतु स्मृतिः ॥ ९२ ॥

मुखादिति ॥ मुखादारभ्य नाभ्यन्तं नाभिवर्गं त्वदङ्गं चुम्बं
चुम्बं चुम्बित्वा चुम्बित्वा अर्तुमवान् असमाप्तचुम्बनेच्छुः(दष्टः)
सङ्गहं स्मरमग्निं यत्नवद्गङ्गां पाण्यादिना प्रतिबन्धात्तृणातिशयाद्वा
गोपितत्वाच्चुम्बितुं न प्रापं तस्मिन्नेति धन्या स्मृतिचुम्बतु ।
तस्मिन्नेति स्मृतिविषयीभवतु । अतिरागात्स्मरमग्निमपि चु-
म्बितुं प्रवृत्तस्य मम तन्न दत्तवती तस्मिन्नेति भावः । चक्रवर्तिनापि
मया यच्चुम्बितुं न प्राप्तं तत्स्मृत्या प्राप्तम्, अत एव सा धन्येति
भावः । मुखाक्षिकक्षाकुचनभिमूलवराङ्गभागाच्चुम्बनस्थानानि ॥

कमपि सरकेलिं तं सर यत्र भवन्ति ।

मया विहितसंबुद्धिर्द्विडिता स्मितवत्यसि ॥ ९३ ॥

कमिति ॥ एवं कमपि तमनिर्वचनीयं लोकीतरपुरुषायापितस्यं
सरकेलिं सर । (तं कम्-) यत्र कामकेलिं पुंस्वरारेवेण भवन्ति-
त्येवं पुल्लिङ्गोचितसंबुद्ध्या मया विहिता संबुद्धिर्यस्याः सा एवं बी-
डिता स्मितवत्यसि । कामशास्त्राभ्यामकीशलाघट्टिपरीतसुरतम-
कार्याः, तस्मिन्नेत्यर्थः । केलिः पुंस्वर्गं पूर्वं दर्शितम् ॥

नीलदाचिबुकं यत्र मदाफेन ध्रमाभ्युना ।

स्मर हारमणौ दृष्टं स्वमास्यं तत्क्षणोचितम् ॥ ९४ ॥

नीलदिति ॥ तत्रोक्तरूपे पुरुषायिते ललाटकपोलक्षितपद्म-
क्षीसंबन्धिनो मदेन कस्तूर्याफेन मिश्रितेन कलुषितेन गच्छता
ध्रमाभ्युना आचिबुकं हनुभागमभिध्याय नीलनीलवर्णं भवदुप-
रिस्थितत्वाद्वोषिलोकयतो मुखस्य कस्तूरीमिलितेन गलता अम-
जलेन विबुक्तसंबन्धस्योचिताक्षीकं भवन् एवमभूतम्, अधोभागे
वर्तमानस्य मम हृदि वर्तमाने मुक्ताहारमध्यमणी तत्क्षणे विप-
रीतरताचरणसमये तल्लक्षण इत्येव बोधितमुकरीत्या योग्यम्, अथ
च—पुरुषायितक्षणे तादृशस्य अमजलस्य कूर्चकाग्नित्वाद्यिषेनो-
चितम्, दृष्टं स्वमास्यं सर । 'मदो' रेतमि कस्तूर्या गर्भं हर्षयन्ना-
नयोः' इत्यभिधानान्मदशब्द एकदेशलक्षणया मृगमदवाची । नी-
लद्, आचारकिबन्ताच्छता । 'नील वर्णं' धानुरिति केचित् ॥

स्मर तन्मस्मिन्नोरो कस्तेधा(दा)दिति ते मृषा ।

ह्रीदैवतमलुम्पं यद्वत् रतपरोक्षणम् ॥ ९५ ॥

१ 'नीलज्जातममश्च यत्रति पाठो दुयोऽन्यत्वाच्चिन्त्यः' इति सुखावबोधाय ।

स्मरेति ॥ अहं अत्रास्मिन्ने तवोरो को नखमया[दा]हत्तवानिति मृषा असत्यमायी सन् ह्रीरेव दैवतं यस्य तत्, अत एव रतस्य परोक्षेण परोक्षकरणं ब्रह्मचर्यरूपं सुरतप्रतिबन्धकं व्रतं नियमं यद्वस्तुमपि निवर्तितवान्, तस्मै । परपुरुषसंबन्धशङ्कोरपादनाय मृषाभाषणेन रसान्तरमुत्पाद्य लजाकृतं सुरतप्रतिबन्धकमनुशोभं यन्निवर्तितवान् तस्मैत्यर्थः । व्रतं सदैवतं भवतीति ह्रीदैवतमित्युक्तम् ॥

वनकेलौ सराश्वत्थदलं भूपतितं प्रति ।

देहि मममृदुरस्येति मदिरा व्रीडितासि यत् ॥ ९६ ॥

धनेति ॥ एवम् इति मदिरा यद्व्रीडितासि तस्मै । इति किम्—हे भैमी, एवं वनकेलौ आरामविहारसमये भुवि पतित-मश्वत्थदलं प्रति उद्दिश्य इदम् उदस्य पाणिनोक्षिप्य मद्यं देहीति । 'अश्वत्थपञ्चदश विपुलं च गुह्यम्' इति कामशास्त्रवचना-जूपतिताश्वत्थदलयाचनेन वराङ्गयाचनस्य सूचितत्वाद्यद्व्रीडितासि तस्मैरेति भावः ॥

इति तस्या रहस्यानि प्रिये शंसति सान्तरा ।

पाणिभ्यां पिदधे सख्याः श्रवसी ह्रीवशीकृता ॥ ९७ ॥

इतीति ॥ सा भैमी प्रिये इति पूर्वोक्तप्रकारेण तस्या भैम्या रहस्यानि एकान्तरतद्वृत्तानि शंसति सति ह्रीवशीकृता लज्जिता सती अन्तरा मध्य एवासमाप्त एव यचने पाणिभ्यां सख्याः कलायाः श्रवसी कर्णौ पिदधे आच्छादितवती । इतः परमप्य(ति)-संगुप्तमपि रहस्यमस्यै कथयिष्यति, तद्वनया नाकर्णनीयमिति बुद्ध्या तस्याः कर्णौ प्यधत्तेत्यर्थः ॥

कर्णपिधान एवोपेक्षते—

कर्णौ पीडयती सख्या वीक्ष्य नेत्रासितोत्पले ।

अप्यपीडयतां भैमीकरकोकनदे तु (नु) तौ ॥ ९८ ॥

कर्णाविति ॥ भैमीकरावेव कोकनदे रकोत्पले अपि कर्तारौ (१) सख्याः कलाया नेत्रे एवासितोत्पले तस्या एव कर्णौ पीडयती यन्नयन्ती वीक्ष्य तौ कलाकर्णौ कर्मभूतौ अपीडयतां तु कलानेत्रनीलोत्पलयोराकर्णपूर्णतया कर्णाक्रमणात्पीडाकरणमिव भैमी—कररकोत्पले अपि साजात्यान्नेत्रनीलोत्पलसाहायकाचरण-बुधेव स्पर्धयेव वा (भैमीकरकोकनदे अपि) तत्कर्णौ पीडयामासतुः किमिति भावः । सवर्णयोः साहायकं स्पर्धा च युक्ता । पीडयती, 'वा नपुंसकस्य' इति नुमभावः ॥

पुनरप्यन्वयोपेक्षते—

तत्प्रविष्टं सखीकर्णौ पत्युरालपितं द्विया ।

पिदधाविव वैदर्भी स्वरहस्याभिसंधिना ॥ ९९ ॥

१ 'वनकेलौ आरामविहारसमये इति 'म्रीडिता' इत्यतः प्राग्बोजनं साधितम् । २ 'अथ च—उक्षिप्य (उच्छस्य) देहीति याचितेन भगोपमस्य तस्योर्ध्वभावेन पुरुषाभिरुत्तुरतस्यापि सूचितत्वाद्यद्विज्ञासीति' इति सुखावबोधायामधिकम् ।

तदिति ॥ वैदर्भी सखीकर्णौ प्रविष्टं तत्पूर्वोक्तं रहस्यरूपं पत्युरालपितं स्वरहस्यमेतत्कर्णाभ्यां सकाशाद्द्विर्मा गच्छित्यभिसंधिनाभिप्रायेणेव द्विया पिदधौ आच्छादितवती । अन्यदपि गोप्यं वस्तु भाण्डे निक्षिप्याम्यो मा स्म ज्ञासीदिति तद्वारं पिथीयते ॥

तमालोक्य प्रियाकेलिं नले सोत्प्रासहासिनि ।

आरात्तत्त्वमनुद्धापि सख्यः सिम्भियिरेऽपराः ॥ १०० ॥

तमिति ॥ आरादूरे स्थिता अप्यपराः सख्यस्तात्त्वं नलहास-कारणमनुद्धापि सिम्भियिरे जहसुः । कस्मिन्सति—नले तं पूर्वोक्तं प्रियायाः केलिमालोक्य सोत्प्रासहासिनि उत्प्रासेनोच्चैस्त्वेन सह यथा तथा हसति सति । नलाट्टहासश्रवणमात्रेण सिम्भियिरित्यर्थः ॥

दम्पत्योरपरि प्रीत्या ता धराप्सरसस्तयोः ।

वटपुः सितपुष्पाणि सुरभीणि मुखानिलैः ॥ १०१ ॥

दम्पत्योरिति ॥ ताः सख्य एव धरायामुर्वेश्याद्यप्सरसस्तयो-र्वम्पत्योरपरि प्रीत्या प्रेमातिशयेन सुरभीणि स्निताम्येव पुष्पाणि वटपुः । सर्वा अपि सख्यस्तामुभौ क्रीडावशाज्जहसुरित्यर्थः । मुखानिलसुरभिरनेन तासां पश्चिनीत्वं सूचितम् । तयोः, 'वटपुतस्ये—' इति षष्ठी ॥

तदास्यहसिताजातं सितमासामभासत ।

आलोकादिव शीतांशोः कुमुदश्रेणिजृम्भणम् ॥ १०२ ॥

तदिति ॥ तस्य नलस्यास्यहसिताजातमासौ सखीनां स्मितं शीतांशोरालोकाद्यकाशाजातं कुमुदश्रेण्या जृम्भणं विकासनमि-वाभासत । 'तदस्य' इति कश्चित्पाठः ॥

प्रत्यभिज्ञाय विज्ञाय स्वरं हासविकस्वरम् ।

सख्यास्तामु स्वपक्षार्याः कला जातबलाऽजनि १०३

प्रतीति ॥ अथ सखीसमूहहासानन्तरं विज्ञासितचतुरा कला तासु सखीषु मध्ये स्वपक्षार्या निजमित्रभूतायाः कस्याश्चित्सख्याः स्वरं हासेन विकस्वरं सुव्यक्तम्, अत एव—सोऽयं मत्सख्या एव स्वर इति प्रत्यभिज्ञाय परोक्षप्रत्यक्षोभयांशात्मकज्ञानविषयं कृत्वा जातं बलं यस्यास्त्युदशी, भैमीप्रतारणार्थं ससहायोत्साहशक्तियुक्ता वाऽजनि । मत्पक्षार्याऽत्र विद्यतेऽतोऽस्याः सकाशान्मां मोषयिष्यति, शिष्टं वाकर्णयिष्यतीति साक्षात्साधुदिति भावः । अन्योपि केनचित्प्रतिबद्धः स्वपक्षीयं बद्ध्वा जातबलो भवति । सखीस्वरभ्रंशं तु कर्णपिधानात्पूर्वमेव ज्ञातव्यम् । अन्यथा स्वरभ्रवणानुपपत्तेः । भैमीकरयोः कोमलतरतया कर्णनिविष्टपीडने सामर्थ्याभावेन वा श्रवणोपपत्तिः ॥

साहयोच्चैरंधोचे तामेहि स्वर्गेण वञ्चिते ।

पिब वाणी सुधावेणीनृपचन्द्रस्य सुन्दरि ॥ १०४ ॥

१ 'स्वपक्षार्या इति दिगादित्याद्यः । स्वपक्षार्या इति पाठे—पक्षज-स्य नित्यपुल्लिङ्गत्वात्पत्युत्प्रासेनबाह्यद्विषिः कार्यः' इति सुखावबो-धा । २ 'रुचाचेताम्' इति मूलपुस्तकपाठः

इति ॥ अथ स्वपक्षीवस्वरमत्यभिज्ञानानन्तरं सा कला तां स्व-
पक्षीवस्वरस्यैव वयातयाद्वय इति ऊचे । इति किम्—पूरस्व-
पक्ष हे स्वर्गसुखेन वञ्चिते सुन्दरि, एहि समीपमागच्छ, आगत्य
मम रूपं पृच्छादकस्वाचक्ष्णस्तस्य सुभाषेणीरसुतप्रवाहरूपा बाणीः
एव साद्वरमाकर्णयेति स्वर्गेऽपि चन्द्रासुतपानमेव विशिष्टं नल-
दिहासाकर्णनसुखं स्वर्गसुखमेव तदनुभवेत्यर्थः ॥

साशृणोत्तस्य वाग्भागमनत्यासत्तिमत्यपि ।

कल्पग्रामाल्पनिर्घोषं बदरीव कुशोदरी ॥ १०५ ॥

सेति ॥ कलयामाहूता अनत्यासत्तिमत्यपि अत्यन्तनैकश्रव-
हिताऽपि यत्र स्थितौ किञ्चिच्छ्रवते किञ्चिच्छेति तत्र स्थिता कुशो-
दरी सा कलासखी तस्य बाचो भागं शिष्टमंशमशृणोत् । कला-
कर्णयोर्भेदमा पिहितत्वादाहूता सखी नलकथ्यमानरहस्यकथाशेष-
मशृणोदित्यर्थः । का कमिव—कुशोदरी कुशमध्या । अल्पजनेति
यावत् । एवंभूता बदरी कल्पग्रामनाम्नो ग्रामस्याल्पनिर्घोषं लोक-
कलकलं तत्र पठतां वेदध्वनिं वा तमिव । बदरिकाश्रमस्थो लोकः
मुनिजनस्थानभूतकल्पग्रामनिवासिनो जनस्य कोलाहलं शृणो-
तीति ती(तै)र्थिकप्रसिद्धिः ॥

अथ स्वपृष्ठनिष्ठायाः शृण्वत्या निषधाभिधाः ।

नलमौलिमणौ तस्या भावमाकलयत्कला ॥ १०६ ॥

अयेति ॥ अथ कलासतया नलवाक्यशेषश्रवणानन्तरं कला
स्वपृष्ठे निष्ठा स्थितिर्यस्याः कर्णपिधानपरतया कलापश्चाज्ज्ञाने स्थि-
तायाः, तथा—कलासखी प्रति रहस्यं भुवतो नेषधस्याभिधा वच-
नानि शृण्वत्यास्तस्या भेदमा भावं रहस्यकथनाद्वासकोपाधमिध्य-
अकमुल्लेख्यविशेषं नलस्य मौलिमणौ शिरोरले प्रतिबिम्बवशा-
दाकलयदृशसीत् । दृढोत्तरार्थः । नलेन कलासखी प्रति रहस्ये
उक्ते भेदमा हास्यकोपादिषेष्टां नलमौलिरले प्रतिबिम्बितं सा कला
दृष्ट्वा नलवचनोदित्यर्थः ॥

प्रतिबिम्बेक्षितैः सख्या मुखाकृतैः कृतानुमा ।

तद्वीडाद्यनुकुर्वाणा शृण्वतीवान्वमायि सा ॥ १०७ ॥

प्रतिबिम्बेति ॥ प्रतिबिम्बे ईक्षितैः सख्याः दृढस्थितया
भेदमाः स्वपक्षसख्या मुखाकृतैर्बीडाहास्यादिसूचकमुल्लसंकोचवि-
कासाविषेक्षितैः कुरवा कृताऽनुमितिर्यया तारक्ष्युल्लविकारदर्शना-
त्प्रायेज नलेनैवमुक्तं स्वादित्येवंकृता नलवाक्यार्थसंभावना यया
सा, तथा—तस्या भेदमाः स्वपक्षसख्या वा नलवाक्यानुकुर्यं मी-
डाद्यनुकुर्वती प्रतिबिम्बदर्शनादेवाङ्गसंकोचाद्यमिनयेनानुकुर्वाणा
दर्शयन्ती सा कला भेदीपान्निविहितकर्णोऽपि तद्वीडाद्यनुकरणादेव
भेदीवत्, सखीवद्वा नलवचनं शृण्वतीवाङ्ममानि(यि) भेदी-
नकाभ्यां संभाविता । तद्वीडादि, 'न लोका—' इति निषेधाद्विती-
या । अनुकुर्वाणा, 'अनुपराभ्यां कृजः' इति परस्मैपदविधानाच्छा-
नजभावे 'ताच्छीत्यवयवोचनशक्तिषु चानश्' इति ताच्छीत्ये
शक्तौ वा चानश् ॥

कारं कारं तवाकारमूचे साऽशृण्वन्तमाम् ।

मिथ्या वेत्स्य गिरभेतदर्थः स्फुरिष्य देवताः ॥ १०८ ॥

कारमिति ॥ सा कला तथा पूर्वोक्तं भेदमाः स्वपक्षसख्या
वा नलमौलिमणिरहं मुखबीडाहर्षोद्याकारं कारं कारं कुरवा कुरवा
अनवा सर्वं क्षुतमिति यथा प्रतीतिर्भवति तथाभिनयं कुरवा इति
ऊचे । इति किम्—अहं भवदीयं सर्वं कृत्वाऽन्तमशृण्वन्तमां नित-
रामाकर्णितवत्यस्मि । हे भेमि, एवं भवद्वचनश्रवणसूचिका मम
गिरो मिथ्या चेद्वेत्तुं जानीये । अनाकर्णितप्रत्याकर्णितमिथं वच्-
तीति मत्स्यसे चेत्तर्हि अभीष्टसिद्ध्यर्थं प्रत्यहं पूज्यमाना मम
गौर्यादीदृशदेवता निष्फलाः स्फुरिष्यद्विथ्यो मा भूवञ्चिन्ति मया
शपथः किञ्चते इति नलं प्रत्यबोधयत् । अशृण्वन्तमाम् 'तिष्ठन्' इति तमप ॥

मत्कर्णभूषणानां तु राजभिषिडपीडनात् ।

व्यथिष्यमाणपाणिस्ते निपेदुमुचिता प्रिया ॥ १०९ ॥

इति सा मोचयार्चके कर्णौ सख्याः करग्रहात् ।

पत्युराश्रवतां यान्त्या मुधायासनिषेधिनः ॥ ११० ॥

मदिति ॥ इतीति । युग्मम् । सा कला इति पूर्वोक्तं नलं
प्रत्युक्त्वा सख्या भेदमाः करग्रहात् पाणिभ्यां पीडनात्सकाशा-
त्कर्णौ मोचयार्चके । अयार्चकस्यैव प्रबोध्यया । तृतीयाम्(पाठ)-
स्तु स्पष्टार्थः । किंभूतायाः—कर्णपिधानरूपाम्मुधायासांमुधाप्र-
यासांनिषेधिनो निवारयितुः पत्युराश्रवतां वचनकारित्वं याम्स्या
गच्छन्त्याः । तद्वचनकारिण्या इत्यर्थः । शपथरूपं कलावचनमा-
कर्ण्य कर्णपिधानप्रयासो व्यर्थ इति निषिद्धपीडनात्तत्र पाणिपीडैव
भविष्यतीति तत्कर्णौ मुञ्चेति नलवचनार्ज्जमी तत्कर्णवमुञ्चयि-
त्यर्थः । इति किम् । हे राजन्, मत्कर्णपिधानवशात्समत्कर्णभूषणानां
निषिद्धपीडनादेतोस्तु पुनः संकुमार्यातिशयादितः परमपि व्यथि-
ष्यमाणौ पीडां प्राप्स्यन्तो पाणी वत्यान्नादृशी ते तव प्रिया नि-
पेदुमुचिन्तेति । कर्णपिधानफलं नास्ति पिधानप्रयासो व्यर्थः प्रापु-
तास्याः पाणिपीडा भविष्यतीतीत्यं त्वया निषेधेत्यर्थः ॥

श्रुतिसंरोधजध्वानसंततिच्छेदतालताम् ।

जगाम झटिति त्यागस्वनस्तत्कर्णयोस्ततः ॥ १११ ॥

श्रुतीति ॥ ततः कर्णमोचनानन्तरं ततो विस्तृतो वा तस्याः
कलायाः कर्णयोः झटिति शीघ्रं त्यागस्तस्याच्छीघ्रहस्तमोचनाज्जातो
यद्वादिस्वनः स भ्रूलोः संरोधादिनिषिद्धपीडनाज्जातो यो ध्वानः
शब्दस्तस्य संततिरविच्छिन्नता निरन्तरसमुत्पन्नो गुमुगुमारव इति
यावत्, तस्य च्छेदे विरली ताकतां हस्ततालद्वयवाद्यपरिच्छेदानी-
तादिक्रियामानभूतकाकतां जगाम । झटितिमुद्रितकर्णमोचनादनु-
भूयमानहादिशब्दः, कर्णपिधानसमयेऽनुभूयमानगुमुगुमारववि-
रामज्ञापकोऽभूदित्यर्थः । एतच्च स्वप्रत्यक्षसिद्धम् ॥

सापसृत्य कियद्दूरं मृष्टदे सिमिये ततः ।

इदं च तां सखीमेत्य यथाचे काङ्क्षिः कला ॥ ११२ ॥

सेति ॥ सा कला ततोऽनन्तरं तस्माद्भूम्युपवेशनस्थानाद्वा सकाशात्किञ्चिद्वरमपसृत्य गङ्गा मुमुचे सिन्धुमे । प्रतारण-
कौशलवशाज्जहास च । तां स्वसखीं श्रुतनलवचनामेत्येदं वक्ष्य-
माणं काकुभिरर्थविशेषव्यञ्जकहृन्नीचैर्ध्वनिविकारैः कृपणभाषणे-
र्ययाचे च । अवोचदिति यावत् ॥

अभिधास्ये रहस्यं ते यदश्रावि मयानयोः ।

वर्णयाकर्णितं महामेहालि विनिमीयताम् ॥ ११३ ॥

अभिधास्य इति ॥ हे सखि, मयाऽनयोर्द्वहस्यमश्रावि,
अहं तद्वहस्यं तुभ्यमभिधास्ये, मत्कर्णपिधानानन्तरमनयो रहस्यं
त्वया आकर्णितं तत्त्वं मया वर्णय कथय एहि शीघ्रमागच्छ विनि-
मीयतां परिबृत्तिः क्रियताम् । मह्यम्, 'क्रियया यमभिप्रैति—'
इति संप्रदानत्वम् । भिन्नवाक्यत्वाद्वादेशाभावाच्च मयादेशः ॥

वयस्याभ्यर्थनेनास्याः प्राकटश्रुतिनाटने ।

विस्मितौ कुरुतः स्मैतौ दम्पती कम्पितं शिरः ॥ ११४ ॥

वयस्येति ॥ अश्रुतरहस्यश्रवणार्थमाहृताया वयस्याया अभ्य-
र्थनेन स्वाश्रुतश्रवणप्रार्थनेन हेतुनास्याः कलायाः 'अशृण्वन्तमात्र'
इत्यादि प्राकटश्रुतिः पूर्वं कृतं मिथ्याशिरःकम्पादिपूर्वं श्रवणं तस्या
नाटनेऽभिनये विस्मितौ अनया कथमावां प्रतारितौ स्वः इष्टं इष्ट-
मिति मिथोवचनपूर्वं साक्षर्यौ तौ दम्पती शिरः कम्पितं कुरुतः
स्म । नाटने, चौरादिकास्त्राटेर्नपुंसके भावे ह्युद ॥

तथालिमालपन्तीं तामभ्यधास्त्रिधाधिपः ।

आस्व तद्वञ्चितौ-स्वध्वनिमध्याशपथसाहसात् ॥ ११५ ॥

तथेति ॥ निपधाधिपः तथा रहस्यविनिमयकथनप्रार्थनरूपेण
स्वपक्षभूतामालिं प्रत्यालपन्तीं तां कलामभ्यधाद्वोचत् । हे कले,
मिथ्याशपथरूपासाहसाद्विचारितकारित्वाद्देशतोश्चेदावां कर्णमो-
चनार्थमेव तयालीकवचनोक्त्या वञ्चितौ प्रतारितौ स्वो भवावस्तिर्हि
आस्व स्तिष्ठ । तत्तर्हि आस्वेति भिन्नं वा । प्रतारणनिमित्तां तर्ज-
नोक्तिमूचे इत्यर्थः ॥

प्रत्यालापीत्कलापीमं कलङ्कः शङ्कितः कुतः ।

प्रियापरिजनोक्तस्य त्वयैवाद्य मृपोद्यता ॥ ११६ ॥

प्रतीति ॥ कलापीमं नलं प्रति उद्दिष्ट्यालापीद्वोचत् । हे
राजन्, त्वया प्रियाया भैम्याः परिजनस्य सेवकभूताया ममोक्तस्य
वचनस्येतावत्सु दिनेषु मध्येऽप्येष मृषोऽद्यता मिथ्याभाषणतारूपः
कलङ्को दोषः कुतः कस्मादेतोः शङ्कितः संभावितः, तत्कारणं
कथयेति । सत्यवाचित्या भैम्याः परिचारिकाया ममालीकभाषित्वं
संभावयितुमप्यशक्यमित्यर्थः । भैमी रात्रिवृत्तमपि सुरतमस्मदप्रे-
ऽवृत्तमिति कथयति । परिजनश्च प्रभुसदृशो युक्तः । तथालीकभा-
षणं मम गुण इव ननु कलङ्क इत्यपि । 'परिजनस्योक्ती' इति च
पाठः ॥

१ 'यद्येहि' इति पाठे—संभ्रमे द्रिष्टिः' इति सुखावबोधः ।

२ 'शिरःकम्पं चक्रतुरिति विस्मयभावोक्तिः' इति जीवातुः ।

स्ववचनस्य सत्यतां प्रतिपादयति—

सत्यं खलु तदाश्रौषं परं गुमुगुमारवम् ।

शृणोमीत्येव चावोचं नतु त्वद्वाचमित्यपि ॥ ११७ ॥

सत्यमिति ॥ अहं तदा श्रवणपिधानकाले खलु निश्चितम-
श्रौषमिति सत्यम्, परं केवलं गुमुगुमारवं नतु त्वद्वचनम् । त-
थाच—श्रवणमात्रं सत्यमेवेत्यर्थः । शपथकरणसमये धातोः सक-
र्मकत्वेपि कर्माविवक्षयाहं शृणोमीत्येव चावोचम्, नतु त्वद्वाचमिति
विशेषणमप्यवोचम् । शपथोपि साधारणश्रवणमात्रविषयत्वात्सत्य
एवेति न कथंचिदपि ममालीकभाषित्वं त्वया शङ्कनीयमित्यर्थः ।
अशृण्वन्तमामिति तत्रोक्तत्वाद्वा शृणोमीति श्रवणमात्रोपलक्षणपरं
नतु भूतवर्तमानपरमिति ज्ञातव्यम् ॥

'व्यर्थाः स्युर्मम देवताः' (२०।१०८) इत्यत्र देवताशब्दस्या-
न्यार्थत्वेन 'शपथो मया न कृत एव' इति समर्थयते—

आमन्त्र्य तेन देव त्वां तद्वैयर्थ्यं समर्थये ।

शपथः कर्कशोदकः सत्यं सत्योपि दैवतः ॥ ११८ ॥

आमन्त्र्येति ॥ हे राजन्, अहं तेन 'व्यर्थाः स्युः—' (२०।१०८)
इत्यादिवाक्येन देवेति त्वामामन्त्र्य संबोध्य ताः श्रवणप्रतिपादका
अशृण्वन्तमामित्याद्यो मम गिरौ व्यर्था अलीकाः स्युः, यथा त्वं
मिथ्याभूता वेत्थ तादृश्य एव कामं स्युरिति अशृण्वन्तमामित्यादीनां
त्वद्वचनप्रतिपादिकानामपि गिरां वैयर्थ्यमेव समर्थये सिद्धान्तत्वेन
प्रतिपादयामि । अथ च—या गुमुगुमारवरूपा अश्रौषम्, याश्च
त्वं मिथ्या वेत्थ तासां गिरामनुरणनशब्दत्वादर्थशून्यत्वाच्चिरर्थ-
कत्वाद्वैयर्थ्यं समर्थये । पूर्वं कृतस्य शपथस्यान्यमर्थं कृत्वा कथ-
मपलपसीत्यत आह—'सत्येनापि शपेद्यस्तु देवाभिगुरुसंनिधौ ।
तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्थं निकृन्तति ॥' इत्यादिमन्वादि-
वचनप्रामाण्याद्देवतासंबन्धी सत्योपि शपथः सत्यं निश्चितं यस्मा-
त्कर्कशोदकं दारुणपरिणामः, किं पुनरसत्यः तस्मादिति ज्ञात्वा
मया शपथो न कृत एव परं देवस्यैव शपथभ्रान्तिर्जातेत्यर्थः । अत
एव त्वां देवेत्यामन्त्रितवती । दैवतः सत्योपि शपथः कर्कशोदकं
इति यन्मन्वादिभिरुक्तम्, तत्सत्यं यस्माच्छपथभ्रान्त्या संप्रत्येव
त्वया मयि कलङ्क आरोपित इत्यर्थे इति वा ॥

इदानीम् 'आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः' इति न्यायादलीक-
भाषणेऽप्यदोषत्वमाह—

असंभोगकथारम्भैर्वैश्रये कथं नु माम् ।

हन्त सेयमनर्हन्ती यच्च विप्रलभे युवाम् ॥ ११९ ॥

असंभोगेति ॥ हे भैमीनलो, युवां भैमी मया स्पष्टमपि न द-
दाति, नलेनाहं कदाचिदपि न स्पृष्टापि' इत्यसंभोगकथारम्भैरन्यो-
न्यसंभोगाभावविषयवृत्तान्तरम्भैर्मियोनुभूतसुरतभरनिह्वयैः कृत्वा
मां कथं नु कथमिव अश्रयेये प्रतारयथः । यत् नु पुनः अहं क-
र्मभूतो युवां विप्रलभे प्रतारयामि सेयमनर्हन्ती अयोग्या अनु-
चितकारिणी हन्त कथं चिरं वेति काकुः । अवयवमाहं वञ्चनीया

१ 'अनार्हन्तीतिपाठे'—यपुनयुवामहं विप्रलभे सेयमनार्हन्ती अयो-
ग्यता । अर्थान्ममेत्यर्थः इति सुखावबोधः ।

मया तु भवन्त्यौ न वञ्चनीयौ का वा रीतिरियम्, वञ्चन-
करणसाम्यासमदौषगुणौ, 'युवामहं' चेति भावः । अहन्तीति
'अहं' प्रशंसायाम्' इति शतरि उगिस्वाङ्गीपि नुम् । युवा
कर्तृत्वेन (कर्मत्वेन) चावुरया योज्यम् ॥

कर्णे कर्णे ततः सख्यौ श्रुतमाचख्यतुर्मिथः ।

मुहुर्विस्मयमाने च सयमाने च ते बहु ॥ १२० ॥

कर्ण इति ॥ ततः स्ववञ्चकत्वदोषपरिहारानन्तरं भैमीपुरतः
प्रागल्भ्ये मुहुर्विस्मयमाने आश्चर्यं कुर्वाणे च बहु नितरां सयमाने
हसन्त्यौ च ते कलाकलासखीलक्षणे सख्यौ मिथो भैम्या वा सह-
चर्यौ मिथोऽन्योन्यस्य कर्णे कर्णे स्वस्वधुतं स्वरहस्यमाचख्यतुः ।
चावन्त्योन्यसमुच्चये । अन्योन्यकर्णापेक्षया बीप्सायां द्विवचनम् ॥

अथाख्यायि कलासख्या कुप्य मे दमयन्ति मा ।

कर्णाद्वितीयतोऽप्यस्याः संगोप्यैव यदब्रवम् ॥ १२१ ॥

अथेति ॥ अथाप्योन्यकर्णे तद्वहस्यकथनानन्तरं कलायाः
सख्या कल्यैव सख्या वा भैमी आख्यायि इति उक्ता । हे दम-
यन्ति, एवं मे महां मा कुप्य । अहं यदब्रवं तदस्याः द्वितीयतोऽपि
कर्णासंगोप्यैवाब्रवम् । अस्या एकेन कर्णेन श्रुतं ननु द्वितीयेनेति
लौकिकादाभाणकात्परिहासोऽपि । 'एवम्' इति पाठे—एवंप्रका-
रेण संगोप्येति । कुप्य मे 'कुचदुह-' इति संप्रदानत्वम् । मा नि-
रनुबन्धकः । अब्रवम्, लङ् ॥

प्रियः प्रियामथाचष्ट दृष्टं कपटपाटवम् ।

वयस्योरिदं तेऽस्मान्मा सखीष्वेव विश्वसीः ॥ १२२ ॥

प्रिय इति ॥ अथ सख्युक्त्यानन्तरं प्रियः प्रियामाचष्ट इत्युच्ये ।
इति किम्—हे भैमि, एवं वयस्योः कपटपाटवमिदं वचनचानुर्यं
दृष्टमनुभूतं यतः, तस्मात्सखीष्वेव मा विश्वसीः, किं तु मयि क-
दाचिद्विश्वसिहि । सखीपु मैव विश्वसीः, किंतु मय्येवेति धा ।
यद्वा—मा विश्वसीरेव ॥

आलापि कलयापीयं पतिर्नालपति कचिन् ।

रहस्येऽसौ रहस्यं तत्सभ्ये विस्रभ्यमीदृशि ॥ १२३ ॥

आलापीति ॥ कलयापीयं भैमी मधुरकाकृत्या आलापि इ-
त्युक्ता । इति किम्—हे वयस्ये, असौ तव पतिः कचिदपि देशे
जने वा त्वद्वहस्यं नालपति, किंतु गोपायत्येव । तत्तस्मादीदृशि
एतत्सदोऽन्यस्मिन्नपि सभ्ये साधो विस्रभ्यं विश्वसनीयं एवमा किं
पुनरेतस्मिन्निति विरुद्धलक्षणया—अयं सर्वस्यामे त्वद्वहस्यं प्रकट-
यत्येव, असभ्यस्यायमित्यस्मिन्नेतत्तुल्येऽन्यस्मिन्नपि मैव विश्वसी-
रिति । नालपति, अपि त्वालपति । विस्रभ्यमपि तु नेति काकुर्वा ।
'अक्यापि' इत्यपि कचित्पाठः ॥

इति व्युत्तिष्ठमानायां तस्यामूचे नलः प्रियाम् ।

भण भैमि बहिः कुर्वे दुर्विनीते गृहादमुम् ॥ १२४ ॥

इतीति ॥ नलः तस्यां कलायां इत्युक्तप्रकारेण प्रतिबन्धा द्यु-
त्तिष्ठमानायां प्रतिरोधकारिण्यां सत्यां प्रियां प्रतीत्युच्ये । इति

किम्—हे भैमि, अहं दुर्विनीते गृहे नितरां विश्वासघातिन्यौ
अमू सख्यौ गृहाद्वहिः कुर्वे निष्कासयामि भणान्नापय । एतेन न-
लस्य संभोगेष्वुत्ता व्यज्यते । तदर्थमेव कुर्वे इति लट् । 'व्युत्थानं
प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च' इत्यभिधानादूर्ध्वकर्मवाभावात्
'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इति लङ् । व्युत्तिष्ठमानायां विरोधाचरणे कृ-
तोद्यमायां वा ॥

शिरःकम्पानुमत्याथ मुदत्या प्रीणितः प्रियः ।

तुलुकं तुच्छमुत्सर्प्य सख्योः सलिलमक्षिपत् ॥ १२५ ॥

शिर इति ॥ अधोक्षविषयप्रधानन्तरं मुदत्या भैम्या शिरः-
कम्पेन या सखीनिष्कासनस्यानुमतिरनुज्ञा तया कृत्वा प्रीणितो
जनितानन्दः प्रियः सख्योर्विषये तुच्छं रिक्तं तुलुकमुत्सर्प्योद्यम्य
वरुणवरेण प्राप्तं सलिलं तन्निष्कासनार्थमक्षिपत् । सख्योर्दुष्टाभा-
विच्छरःकम्पेन भैम्या तद्वहिःकरणमङ्गीकृतम् । नलस्तु स्वाभावा-
नुसारेण भैम्यपि संभोगेष्वयैवा बहिः कर्तुमिच्छति मासंभोगो-
नुमतोऽस्या इति संमुष्टः, अत एव तन्निगमनार्थं जलं निक्षिप्तवा-
निति भावः । शिरःकम्प एवानुमतिरित्यस्यास्तया मुदत्येति वा ॥

तन्निद्रदत्तचित्ताभ्यामुष्वं सिचयसेचनम् ।

ताभ्यामलम्बि दूरेपि नलेच्छापूरिभिर्जैलैः ॥ १२६ ॥

तद्विति ॥ तुच्छतुलुकमोचनमात्रेण जलसेचनान् तेन नलेन
चित्रे आश्चर्यं दर्शयित्वा पितं ययोस्ताभ्यां सखीभ्यां तुच्छं तु-
लुकं नलेच्छामात्रेण पूरयित्वा सर्वमाप्तावयित्वा तच्छरीलैः परिपूर्ण-
तरेजैलैः कृत्वा उच्चैर्नितरां सिचयस्य वञ्चस्य सेचनमात्राभावः अ-
लम्बि प्रापि ॥

वरेण वरुणस्यायं तुलुर्भरम्भमां भैरैः ।

एतयोः स्तिमितीचक्रे हृदयं विसर्परपि ॥ १२७ ॥

वरंणति ॥ अयं नलः वरुणस्य वरं तुलुर्भरनायासलभ्य-
रम्भमां भैरैः पूरैः, तथाकस्मिन्तद्दर्शनप्रभयैर्विस्मयैराश्रयैरपि कृत्वा
एतयोः सख्योः क्रमेण हृदयमुरःस्थलमान्तरं च निमिमीचक्रे पूर्व-
मनाद्रेमप्याद्रे चक्रे, तथा—अनिश्चलमपि निश्चलीचक्रे । नीरर-
सेकेनातितरां साश्रयं जाने इत्यर्थः । 'निमि एम आर्द्राभावे' ॥

तेनापि नापसर्पन्त्यौ दमयन्तीमयं ततः ।

हर्षेणादर्शयत्पश्य नन्विमे तन्वि मे पुरः ॥ १२८ ॥

क्रिञ्चीकृत्याम्भसा वस्त्रं जैनप्रव्रजितीकृते ।

सख्यौ सक्षामभावेपि निर्विप्रस्तनदर्शने ॥ १२९ ॥

तेनेति ॥ क्रिञ्चीकृत्येति । युग्मम् । ततो जलसेकानन्तरमयं
नलमेव तावता जलसेकेनापि गृहाद्वहिर्नापसर्पन्त्यौ निर्गच्छन्त्यौ
ने सख्यौ कुचदर्शनाज्जानेन हर्षेण दमयन्तीमदर्शयत् । ननु तन्वि,
एवं मे पुरः इमे सख्यौ पश्य । किंभूते सख्यौ—अम्भसा कर्तृभू-
तेन, करणभूतेन कर्तृभूतेन मया वा वसने क्रिञ्चीकृत्यादिकृत्य
जैनप्रव्रजितीकृते दिगम्बरपरिमात्रिकात्वं प्रापिते । यतः—सखी-

१ हर्षेनेति पाठे—'कुचदर्शनोपपन्नयुक्तपाणिन्येनान्येन' इति क-
निकातामुद्रितटीकायामधिकम् ॥

मभावे दुःकलसाहित्ये सत्यपि निर्विघ्नमन्तराघरहितं स्तनदर्शनं न-
योस्ते । सूक्ष्मतरे वक्षे जलसिक्ते निरन्तरमङ्गदर्शनं भवति । मग्न-
प्राये पृते सख्यौ ममाग्रे विलोकयेति तयोर्लज्जात्याजनद्वारा बहि-
र्निर्गमनायं कुचदर्शनोपलक्षकपाणिचेष्टाभिनयेनादर्शयदित्यर्थः ।
इषोर्बुद्धयश्चाहमयमस्तीमित्यणीं कर्तुणौ कर्मत्वम् । जैनानां दिग-
म्बराणां प्रव्रजिता प्रव्राजिका । अत्रादयो सादृश्यो कृते इति ध्वजः॥

अम्बुनः शम्बरत्वेन मायैवाविरभूदियम् ।

यत्पटावृतमप्यङ्गमनयोः कथयत्यदः ॥ १३० ॥

अम्बुन इति ॥ अदो जलं कर्तुं अनयोः सख्योः पटावृतम-
प्यङ्गं स्तनजघनादि कर्म यत्कथयति प्रकटयति सेयं अम्बुनः 'नी-
रक्षीराम्बुशम्बरम्' इत्यभिधानाच्छब्दसंज्ञत्वेन, अथ च शम्बरारण्य-
दैवभाषेन मायैवाविरभूत् प्रकटा अजति । शाम्बरी हि माया-
ऽविद्यामानमपि वस्तु प्रकाशयति अत्रापि निर्जले जलदर्शनादुनमे
नग्रीकरणाच्चैयं शाम्बरी मायैव प्रकटाभूदिति नलवचः । कविचो-
षा । एवमुत्तरश्लोकेऽपि ज्ञेयम् ॥

अत्रैव पक्षान्तरमाह—

वाससो वाम्बरत्वेन दृश्यतेयमुपागमत् ।

चारुहारमणिश्रेणितारवीक्षणलक्षणा ॥ १३१ ॥

वासस इति ॥ वाऽथवा स्तनाद्यङ्गानामियं दृश्यता प्रत्यक्षगो-
चरता वाससोऽम्बरत्वेनातिसूक्ष्मवक्ष्यविशेषत्वेन, अथ चाम्बरशब्द-
वाच्यत्वादाद्विधाकाशत्वेनोपागमसमागता जाता । निरावरण-
मम्बरे स्थितं वस्तु यथा प्रकटं दृश्यते तथैव वक्ष्यावृतमपि चेदृश्यते
तर्हि तत्राम्बरत्वमेव हेतुरित्यर्थः । किंभूता—चारवः स्थूलतरनि-
र्मलमनोहरा हारमणयः मौक्तिकानि तेषां श्रेणयः पङ्क्तय एव
तारा नक्षत्राणि तेषां वीक्षणमेव लक्षणं स्वरूपं चिह्नं वा यस्याः
सा । अम्बरे हि नक्षत्रदर्शनं भवति । तदेव चास्य लक्षणं तद्व-
दत्रापि वक्ष्यावृतत्वेऽपि जलसेकद्वारा मुक्ताफलानि स्फुटानि द-
ृश्यन्ते । तस्मादम्बरत्वमेव हेतुर्गुण इत्यर्थः । तारशब्दस्य नक्षत्र-
वाचित्वं बहुधा दर्शितम् ॥

ते निरीक्ष्य निजावस्थां ह्रीणे निर्ययतुस्ततः ।

तयोर्वीक्षारसात्सख्यः सर्वा निश्चक्रमुः क्रमात् ॥ १३२ ॥

ते इति ॥ ते सख्यौ नितरां जलसेकाद्गोप्याङ्गदर्शनरूपां निजा-
वस्थां निरीक्ष्य ह्रीणे लज्जिते सख्यौ ततस्तस्माद्वतिगृहान्निर्ययतुर्ब-
हिर्निर्जमनुः । अन्या अपि सर्वाः सख्यस्तयोर्जलाद्ग्रीकृतवक्ष्ययोः
सख्योर्वीक्षारसादर्शनकौतुकातिशयात्तयोः पश्चात्क्रमाज्जिह्वक्रमुः ॥

ता बहिर्भूय वैदर्भीमूचुर्नीतावधीतिनि ।

उपेक्ष्ये ते पुनः सख्यौ मर्मज्ञे नाधुनाप्यम् ॥ १३३ ॥

ता इति ॥ ताः सख्यौ बहिर्भूय गृहाद्वहिः स्थित्वा वैदर्भी-
मूचुः । हे नीतौ नीतिशास्त्रे अधीतिनि सुतरां कृताभ्यासे भ्रैमि,
ते स्वया मर्मज्ञे एवद्रहस्यवेदिन्यावम् सख्यौ अधुनापि पूर्वं यत्कृतं
तत्कृतमेव, इतः परमपि यावद्दूरं न गमिष्यतः, तावदधुनापि उपेक्ष्ये ।
'विरोधयेन्न सर्वज्ञं नोपेक्षते विरोधिनम् । प्रसादयेदशक्यं तु—'

इत्याद्युक्तानः स्मरणात्ममर्मज्ञयोरेतयोस्त्वया नीतिशास्त्रप्रवीणयोपेक्षा
नैव कार्या किंत्वेत पुनः प्रसादनीये आकारणीये चेत्यर्थः । 'मर्मज्ञो
द्युपेक्षितो विकरोति' इति नीतिशास्त्रम् । तस्मादेते आकारय
प्रसादय चेत्यर्थः । नीतौ, 'कस्येन्विषयस्य—' इति कर्मणि सप्तमी ।
ते, 'कृत्यानाम्—' इति षष्ठी ॥

उच्चैरुचेऽथ ता राजा सखीयमिदमाह वः ।

श्रुतं मर्म ममैताभ्यां दृष्टं तत्तु मयानयोः ॥ १३४ ॥

उच्चैरिति ॥ अथ राजा ताः सखीरुच्चैर्दूरावाकर्णनयोग्यं तार-
स्वरं वक्ष्यमाणप्रकारेणोचे हे सख्यः, वो युष्माकमियं सखी युष्मा-
निदं वक्ष्यमाणमाह । एताभ्यां मम मर्म रहस्यं श्रुतमित्येतावत्,
मया तु पुनरनयोः सख्योस्तन्मर्मं गुह्यमङ्गं दृष्टम् । 'श्रुतादृष्टं बल-
वत्' इति न्यायादेताभ्यामहमेव बलवतीति न कापि मे भीति-
रिति वक्ष्यमाणभैमीवचनानुवादरूपेण नलोऽवोचदित्यर्थः । 'राज्ञा'
इति पाठे—ताःप्रति राज्ञा ऊचे इत्यर्थः । व इत्याहुत्वा षष्ठीद्वि-
तीयान्तम् ॥

मद्भिरोधितयोर्वाचि न श्रद्धातव्यमेतयोः ।

अभ्यपिञ्चदिमे मायामिथ्यासिंहासने विधिः ॥ १३५ ॥

मदिति ॥ हे सख्यः, बहिर्निष्कासनाद्यनुमतिद्वारा मया वि-
रोधितयोः कृतवैरयोरेतयोः सख्योर्वाचि न श्रद्धातव्यं सत्यत्वबु-
द्धिर्न कार्या । विरोधिनो हि प्रायेणासत्यमेव वदन्तीत्यर्थः । किंच
विधिर्ब्रह्मा इमे सख्यो मायानां कपटानां मिथ्या असत्यानां च सिं-
हासने कपटासत्यसर्वाधिपत्येऽभ्यपिञ्चत् । योऽनयोर्जलसेको दृश्यते
स ब्रह्मकृतो मायामिथ्यासिंहासनाभिपेक्ष एवेति भैमी मन्यत
इत्यर्थः । तस्माद्भवतीभिरेतयोर्वचसि न विश्वसनीयमिति भावः ।
श्रद्धातव्यम्, अपितु न कथंचिदिति वार्थः ॥

शत्रुवचसि न विश्वसनीयमित्येतदेवार्थान्तरन्यासेन समर्थयते—

धौतेऽपि कीर्तिधाराभिश्चरिते चारुणि द्विपः ।

मृषामधीलवैर्लक्ष्म लेखितुं के न शिल्पिनः ॥ १३६ ॥

धौतेऽपीति ॥ कीर्तिधाराभिः कीर्तिपूरैर्धौते अत एव चारुणि
मनोज्ञे धवले एवंविधेऽपि द्विपश्चरिते मृषामधीलवैरसत्यलक्षणम-
पीलेधौः कृत्वा लक्ष्म कलङ्गं लेखितुं के जनाः शिल्पिनश्चतुरा न
भवन्ति । अपितु सर्वेऽप्यलीकदोषारोपं कुर्वन्त्येवेति मद्भिरोधि-
तयोरेतयोर्वचसि न विश्वसनीयमित्यर्थः । अन्येपि शिल्पिनो
जलधाराक्षालिते रमणीये कुब्जादौ मण्यादिवर्णकैश्चित्रं लिखन्ति ।
के द्विपः शिल्पिनो नेति वा ॥

ते सख्यावाचचक्षाते न किंचिद्वृत्तवहे बहु ।

वक्ष्यावस्तत्परं यस्यै सर्वा निर्वासिता वयम् ॥ १३७ ॥

ते इति ॥ ततस्ते सख्यौ इति आचचक्षाते ऊचतुः । इति
किम्—आवामन्याकिंचिद्वृत्तवहं न ब्रूवहे । किंतु यस्यै प्रयोज-

नाथ सर्वा वयं युवाभ्यां गृहाद्विनिष्कासितास्तदेव परं केवलमा-
वां वक्ष्यामि वक्ष्यामि सर्वेषामग्रे 'सुरतार्थं वचं निष्कासिताः'
इति कथयिष्यामि न स्वस्वार्थकथितेति ॥

स्थापत्यैर्न स वितस्ते वर्षायस्त्वचलत्करैः ।

कृतामपि तथावाचि करकम्पेन वारणाम् ॥ १३८ ॥

स्थापत्यैरिति ॥ ते सख्यौ तथावाचि सुरतार्थं वयं निष्का-
सिता इति वचने विषये स्थापत्यैः सौखिद्वैर्नपुंसकैः करकम्पेन
कृतामपि वारणां निषेधं न वितः स जानीतः स । यस्माद्वर्षी-
यस्त्वेनातिवार्धकेन चलन्तः करा येषां ते । वार्धक्यतिशयजनि-
तवातदोषवशेन स्वाभाविककरकम्पनभ्राम्या कृतमपि निषेधं न
वितः स्नेहार्थः । 'सौखिद्वैर्नः कञ्जुकिनः स्थापत्याः सौखिदाश्च ते'
इत्यमरः । अतिसत्वेन वृद्धौ वर्षीयान् । ईपसुनि 'प्रियस्थिर—'
इति वर्षादेशः ॥

अपयातमितो धृष्टे धिग्वामश्लीलशीलताम् ।

इत्युक्ते चोक्तवन्तश्च व्यतिद्राते स ते भिया ॥ १३९ ॥

अपेति ॥ हे धृष्टे अतिनिलेजे, सख्यौ युवामितो गृहादपयातं
निगच्छतम् । यस्माद्वा युवयोरश्लीलशीलतां प्राप्त्यभाषणस्वभा-
वत्वं धिक् निम्नमिति ते स्थापत्यैरुक्ते गदिते ते सख्यौ तेभ्यो
मारणभिया व्यतिद्राते स पलायचक्रतुः । एवमुक्तवन्तस्ते कञ्जु-
किनश्च व्यतिद्राते स पलायचक्रतुः । तयोः पलायमानयोः पञ्चाल-
गन्ति स । तयोः संभोगेच्छुतां ज्ञात्वा सखीतज्जनव्याजेन तेऽपि
निर्गता इति भावः । ते इति, व्यतिद्राते इति च द्विवचनबहुवच-
नश्लेषः । इत्युक्ते सतीति वा । व्यतिद्राते वचनत्रयेपि तुल्यं रूपम् ।
द्रातेः परस्मैपदित्वाद्भ्राम्येनेपद् धिन्त्यम् । व्यतिद्रान्ति स्नेति पठ-
नीयम् । इत्युक्ते ते ते उक्तवन्तश्च सर्वे व्यतिद्रान्ति स्नेत्यर्थः ॥

आह स तद्विराहीणां प्रियां नतमुखीं नलः ।

ईदृग्भण्डसखी कापि निष्पन्ना न मनागपि ॥ १४० ॥

आहेति ॥ नलः सुरतार्थं सर्वे वयं निवासिता इति सख्यो-
र्मिरा हीणां लज्जिताम्, अत एव—नतमुखीं प्रियामित्याह स ।
इति किम्—ईदृग्योऽश्लीलभाषणशीला भण्डा निलेजाः सख्यौ
यस्यास्तादृशी कापि (इयपि का) मनागपि निष्पन्ना निलेजा न,
अपितु सखीयुक्ता स्वमेव । 'समानशीलव्यसनेषु सख्यम्' इति
स्यायादनुपपत्त्योर्हि सख्यं युक्तमिति स्वमपि लज्जां मुञ्चेति सका-
मस्य नलस्य वचः । भण्डसखीकापि ईदृक् कलासरती न । एवं तु
मनागपि निष्पन्ना नासीति वा भण्डस्य निलेजत्वं भवत्येव । सखीका
नयन्तस्वाकृष्टम् । मनागसीति पाठः तद्वाक्यस्याऽपि सादृश्यं योज्यः ॥

अहो नापत्रपाकं ते जातरूपमिदं मुखम् ।

नातितापार्जनेपि स्यादितो दुर्वर्णनिर्गमः ॥ १४१ ॥

१ 'द्रा कुत्सावां गतौ' इति धातोर्लटि 'कर्तरि' कर्मव्यतिहारे इत्यात्मने-
पदम्' इति जीवानुः । 'न गतिर्हि सतिभ्यः' इत्यात्मनेपदनिषेधाच्चिन्त्यमेव ।
'वक्ष्यामि वमात्रविषयायां गत्यर्थत्वाभावादात्मनेपदमिति यथाकथञ्चित्समर्थनी-
यम् । प्रकारान्तरं वा गवेषणीयम्' इति सुखावबोधः ।

अहो इति ॥ अहो भ्रमि, ते इदं मुखं जातं रूपं सौन्दर्यं बलै-
वंविधं सत्पत्रपाकं गतलज्जं न भवति किंतु सलज्जमेव । लीलां
तु लज्जैव महद्भूषणमित्यर्थः । नापत्रपाकमिति नतमासेनैकपक्षं
वा । अथ च—पत्राणां नागवल्लीदलानां पाकः फलभूतः पूगादि-
योगसंज्ञातो रागः स नास्ति बल्यत्पत्रपाकं तादृशं न भवति
ताम्बूलरागसहितमिति यावत् । अत एव—नितरां जातकावच्यम् ।
अथ च—सुन्दरमपि नापत्रपाकं सलज्जम् । अहो चित्रम् । भु-
न्दरं हि सलज्जं भवति स्वं न दर्शयति, इदं तु सुन्दरमपि स्वं न
दर्शयतीत्याश्रयम् । अथ च—त्रयैवाकं दुःखम्, अपगतं त्रपाकं
यस्मात्तदपत्रपाकं तादृग् न भवति लज्जारूपदुःखसहितम् । अत
एव न जातं रूपं यस्य । सुरतार्थं सर्वनिर्वासने ताभ्यामुक्ते लज्जा-
निशयान्मुञ्चन् नितरां मलिनं जातं चित्रमेतदित्यर्थः । अथ च—
पत्रयोर्द्वेऽपुटयोर्मध्ये यः पाकः स नास्ति बल्यत्तादृशमपि न भव-
ति यत्तत्रापत्रपाकम् । कृतपुटपाकमिति यावत् । एवंभूतं सुवर्ण-
मेव तव मुखमहो चित्रम् । मुखस्य सुवर्णत्वमाश्रयं कारीत्यर्थः ।
यतः सलज्जम्, अत एव नितरां तापस्य क्रोधाभिर्जने संपादने
सत्यपि समक्षमश्लीलभाषणादिना सखीभिः कोपे समुपाहिते
सत्यपीतो मुख्याः सकाशादुर्वर्णानां परवाक्षराणां निर्गमो न स्यात् ।
कोपे सत्यपि लज्जाबाहुस्याः सखीः प्रत्यक्षरमपि पक्षं न भाषसे
एतदपि चित्रमित्यर्थः । अथ च—कृतपुटपाकसुवर्णसुवर्णं वतो-
ऽत एव पुटारहितम् । नितरामभिद्राहे सत्यप्यस्मात्सुवर्णादुर्वर्णस्य
रजतस्य निर्गमो न स्यात् । पुटपाकादेव मिश्रितरजतनिर्गमे सति
मिदुष्टस्य शुद्धतरस्य सुवर्णस्य पञ्चाङ्गमुत्तरामभिद्राहे कृतेऽपि गृहा-
शयस्य पूर्वमेव गतस्वात्तस्माद्रजतनिर्गमो न भवत्येव । तथातिता-
पार्जनेऽपि ते मुख्यादुर्वर्णनिर्गमो नास्त्येवेत्याश्रयमित्यर्थः । अत्युच-
मयोऽवर्णकसुवर्णवर्णापरपभाषिणी चासीति भावः । अपत्रपा-
कम्, पक्षे 'न कपि' इति ह्रस्वनिषेधः ॥

तामथैष हृदि न्यस्य ददौ तत्पतले तनुम् ।

निमिष्य च तदीयाङ्गसौकुमार्यमसिखदत् ॥ १४२ ॥

तामिति ॥ अथैष नलः तां हृदि न्यस्य तत्पतले शय्यायां
तनुं शरीरं ददौ । पृष्ठेन शय्यां पश्यन्त्यर्थः । तदालिङ्गनमुखव-
शादेव निमिष्य नेत्रे निमील्य तदीयाङ्गसौकुमार्यमसिखददनुव-
भूव च ॥

न्यस्य तस्याः कुचद्वन्द्वे मध्येनीवि निवेश्य च ।

स पाणेः सफलं चक्रं तत्करग्रहणश्रमम् ॥ १४३ ॥

न्यस्येति ॥ स तस्याः कुचद्वन्द्वे स्पर्शं न्यस्य निमिष्य, तथा
नीवीनां मध्ये च नाभिमूले निवेश्य स्थापयित्वा पाणेः स्पर्शकरस्य
तस्याः करग्रहणे (पाणि) विवाहने विषये जातं श्रमं सफलं चक्रे ।
स्तनग्रहणादिस्पर्शमुखानुभवमित्यर्थः । एतदेव विवाहफलम् ।
यत्स्ननादिस्पर्शमुखानुभवनम् । अथ च—तत्पत्तिदं करस्य राजो-
पधायाः ग्रहणं तज्जनितं स्वपाणेः श्रमं सफलं चक्रे । कानादिम-
र्दनं राजदण्ड इत्यर्थः । अथ च—स्वपाणेर्भस्याः करेण बह्मर्जनं
निरोधनं तज्जनितं श्रमं सफलं चक्रे । कुचनीविस्पर्शमात्रेण नि-
हृत्तो, न स्वङ्गाभ्यन्तरे करं निवेशितवान् न च संकुमुजे । एतच्चोच-
रत्र संभोगनिषेधाद्भ्यस्यते ॥

स्थापितामुपरि स्वस्य तां हृदा स मुदा वहन् ।

तदुद्धहनकर्तृत्वमाचष्ट स्पष्टमात्मनः ॥ १४४ ॥

स्थापितामिति ॥ स मुदा कामाभिलाषेण स्वस्योपरि स्थापितां वक्षसि निवेशितां तां वहन् सुखातिशयाज्जहर्षं स्पष्टमुपेक्षे । आत्मनस्तस्या भैरवा उद्धहनं विवाहं प्रति, अथ च—ऊर्ध्वधारणं प्रति कर्तृत्वमाचष्टे चेति शब्दच्छलेनोपेक्षा ॥

स्विद्यत्कराङ्गुलीलुप्तकस्तूरीलेपमुद्रया ।

पूत्कार्यपीडनौ चक्रे स सखीषु प्रियास्तनौ ॥ १४५ ॥

स्विद्यदिति ॥ स प्रियास्तनौ स्विद्यन्तीभिः संजातसारिवकस्वे-
दाभिः कराङ्गुलीभिर्लुप्तया कस्तूरीलेपसंबन्धिन्या मुद्रया पद्मवली-
रचनाविशेषेण कृत्वा सखीषु विषये पूत्कार्यं महाकलकलकथनीयं
पीडनं मर्दनं ययोर्याभ्यां वा तथा चक्रे । भैरमीकुचयुगले स्वरचित्तां
कस्तूरीपद्मवलीरचनां प्रोक्षितां दृष्ट्वा प्रियेण गाढमेतौ पीडिता-
विति अन्योन्यमुखैः कलकलं सत्यो यथा कुर्वन्ति वृत्तं कुचमर्दनं
स्वयमेव जानन्ति तथा तत्कुचौ मर्मदंति भावः । लोकेपि स्वकृतां
मुद्रां लुप्तं दृष्ट्वा न्यथाभावशङ्कयोच्चैः पूत्कारं कुर्वन्तीति ॥

तत्कुचे नखमारोप्य चमत्कुर्वन्त्येक्षितः ।

सोवादीत्तां हृदिस्थं ते किं मामभिनदेष न ॥ १४६ ॥

तद्विति ॥ तस्याः कुचे नखमारोप्य निखाय स्वयमेव चमत्कु-
र्वन्त्येक्षितोचामिनयपूर्वं शङ्कमानः नखक्षतपीडाविशेषादेव तथा
किंचित्कोपेनेक्षितः स तामवादीत्—हे भैमि, एष नखस्ते हृदिस्थं
मां किं नाभिनद, अपितु—मामपि व्यदारयदेव अन्यथा कथं
त्वदीये हृदि नखे क्षिते ममाङ्गचमत्कार इति ॥

अहो अनौचित्यं ते हृदि शुद्धेऽप्यशुद्धवत् ।

अङ्कः खलैरिवाकल्पि नखैस्तीक्ष्णमुखैर्मम ॥ १४७ ॥

अहो इति ॥ हे भैमि, तीक्ष्णमुखैर्नापितकल्पितशिताम्रेमम
नखैः शुद्धे निष्कपटे हृदि अशुद्धं रुधिरं वर्तते (कल्पते) यत्र त-
द्यथा तथाऽङ्को मयूरपदादिचिह्नमकल्पि अकारीति यत्, सेयं म-
हती अनौचित्यं अहो चित्रमकारिव—दोषारोपरूपपरुषभाषणवशा-
त्तीक्ष्णमुखैर्दुःसहवदनैः खलैरिव । यथा—खलैः शुद्धेऽपि पुरुषे अशु-
द्धवत्सदोषपुरुष इवाङ्को दोषारोपः कल्प्यते, सा यथानौचित्यं ।
नखक्षतेन रुष्टायाः स्वेनैव नखानामनौचित्यप्रकटनव्याजेन प्रसादना-
मकरोदित्यर्थः । अशुद्धवदिति पक्षे सप्तमीसमर्थोद्धतिः ॥

यच्चम्बति नितम्बोरु यदालिङ्गति च स्तनौ ।

शुक्ले गुणमयं तत्ते वासः शुभदशोचितम् ॥ १४८ ॥

यद्विति ॥ हे भैमि, गुणमयं सूक्ष्मस्पर्शतरन्तुकं ते वासः
नितम्बोरु जघनमूरु च यद्यस्माच्चम्बति स्पृशति, तथा यस्माच्च
ते स्तनौ आलिङ्गति तत्तस्मात्कारणाच्छुभानां रमणीयानां दशानां
प्रान्ततन्मूनां यद्योग्यमुचितं तच्छुक्ले तादृशं भोगमनुभवतीत्यर्थः ।
यत्तदौ वासोविशेषणे वा । अथ च—यो गुणमयः शौर्यौदार्या-
दिगुणपूर्णः निर्दोषश्च शुभाया दशायाः पूर्वोचरितपुण्यपाकोपनत-

शुभग्रहयोगानुकूलसमयविशेषस्योचितं भोगं लभते स एव सुन्द-
रतररमणीनितम्बोरुचुम्बनं तत्कुचालिङ्गनं च लभते नाप्य इति ।
त्वञ्चितम्बादिचुम्बनकारिणो मत्तोपि वसनमेव धन्यमिति । नित-
म्बोरु, प्राण्यङ्गत्वादेकवज्रावः ॥

लीनचीनांशुकं स्वेदि दरालोक्ष्यं विलोकयन् ।

तन्निभम्बं स निश्चस्य निनिन्द दिनदीर्घताम् ॥ १४९ ॥

लीनेति ॥ सारिवकस्वेदवशादतिसूक्ष्मत्वात्समच्छवीभूय लीनं
संलग्नं चीनं नेत्राख्यमंशुकं यत्र, तथा—स्वेदि सारिवकस्वेदयुक्त-
म्, अतएव—दरालोक्ष्यमीपहृदयं तस्या नितम्बं विलोकयन् स
कामोन्मत्तो भूत्वा निश्चस्य दिने सुरतनिषेधाक्षिराशतया निश्चा-
समोचनेन दुःखमभिव्यज्य दिनस्य दीर्घतां कथं वा दिनं शीघ्रं
गमिष्यतीति निनिन्द । सुरतार्थं दिनावसानमभिललापेत्यर्थः ।
कामपरवशात्वासंभोगेच्छुरभूत्, दिवा तन्निषेधाच्च सुरते सहसा
न प्रवृत्त इति भावः ॥

देशमेव ददंशासौ प्रियादन्तच्छदान्तिकम् ।

चकाराधरपानस्य तत्रैवालीकचापलम् ॥ १५० ॥

देशमिति ॥ असौ प्रियाया दन्तच्छदोऽधरस्तस्यान्तिकं समी-
पवर्तिनं देशं कपोलचिबुकादिभागमेव पूर्वं दशनैर्ददंश । अनन्तरं
तत्रैवाधरसमीपदेश एव अधरोपान्तस्थापितमुख एवाधरपानस्या-
लीकमेव चापलं (पुनः) पुनरोष्ठचालनचुकारादित्वरां चकार ।
चापलस्यालीकत्वं च तादृगभिनयमाश्रयणात्सारिवकचापलकरणे-
ऽप्यधरसंबन्धाभावाज्ज्ञेयम् । संबुधुक्षातिशयाद्यावता क्षणेनाधरश्रु-
म्बितुं प्राप्यते तादृगन्तमपि विलम्बं सोढुमशक्तः सन्नयमधर एवेति
भ्रान्त्या वाऽधरोपान्तदेश एव दंशादि चकारेति भावः । अति-
रिंतोरियं जातिः ॥

न क्षमे चपलापाङ्गि सोढुं सरशरव्यथाम् ।

तत्प्रसीद प्रसीदेति स तां प्रीतामकोपयत् ॥ १५१ ॥

नेति ॥ स परिहासादिवशादालिङ्गनादिवशाच्च पूर्वं प्रीतां
प्रसन्नामपि तामित्युक्तवाऽकोपयत् । इति किम्—हे चपलापाङ्गि,
अहं सरशरव्यथां सोढुं न क्षमे शक्तोऽस्मि यतः, तत्तस्मात्त्वं मम
प्रसीद प्रसीद मम सुरतं देहि देहि । दिने रन्तुमनुचितत्वाको-
पव्याजेनापि विनं गमयितुं तामकोपयदित्यर्थः । प्रसादनमपि कोपे
विना न संभवतीति कोपसंपादनम् । शरव्यतामिति च पाठः ।
चपलापाङ्गि 'अङ्गाग्र' इति ङीष् ॥

नेत्रे निषधनाथस्य प्रियाया वदनान्मुजम् ।

ततः स्तनतटौ ताभ्यां जघनं घनमीयतुः ॥ १५२ ॥

नेत्रे इति ॥ निषधनाथस्य नेत्रे पूर्वं प्रियाया वदनान्मुजम्,
ततोऽनन्तरं स्तनतटौ, ततोऽनन्तरं च ताभ्यां स्तनतटौ सका-

१ इदं च व्याख्यानं 'आत्मविरसह तथा दिवानिशं भोगभागपि न पाप-
माप सः । आहता हि विषयेकतानता ज्ञानभौतमनसं न लिप्सति' (१८
सर्ग २) इति प्रागुक्तविरोधाच्चिन्त्यम् । तस्मादस्य ग्रीष्मपुष्पतया व्याख्या-
नं कल्पयित्वा यथाकथंचिद्योजना कार्या ।

शात् घनं पीवरं जघनमीयतुः प्रापतुः । सुरलौघसुखासादरं वद-
नाविक्रमेणालोकयदिति भावः । अम्बुजतटवनपदैः साद्रावलो-
नार्हत्वं सूचितम् । घनपदं साद्रावलोक्तनघोतनार्थं क्रियाविशेष-
णत्वेन सर्वत्र वा योज्यम् ॥

इत्यधीरतया तस्य हठवृत्तिविशङ्किनी ।

झटित्युत्थाय स्रोतकण्ठमसावन्वसरत्सखीः ॥ १५३ ॥

इतीति ॥ इत्येवं वदनादिविलोकनपूर्वं जघने चिरकालं साद-
रदृष्टिस्थापनद्वाराऽधीरतया रतोसुकतया हठवृत्तौ बलात्सुरतारम्भे
विशङ्किनी विशेषतः शङ्कमाना संभावयन्ती असौ झटिति मञ्जु-
त्थाय चिरनिर्गतसखीगवेषणाय स्रोतकण्ठं यथातथा कलाद्याः
सखीरन्वसरत् । सख्यनुसरणोत्कण्ठाव्याजेन प्रियसुरतारम्भं पर्य-
हार्पादिति भावः । अतितरारं रसपरवशता दोषाय, रमत्याग-
नायकस्य नीरसतामेवापादयतीति तनुभयपरिजिहीर्षया रसान्तर-
द्वारेण संभोगशृङ्गारं परां काशीं प्रापयितुं श्रीहर्षेण भैमीनलयो-
भिन्नदेशावस्थाशिरकथनोपक्रमः कृतः ॥

न्यवारीव यथाशक्ति स्पन्दं मन्दं वितन्वता ।

भैमीकुचनितम्बेन नलसंभोगलोभिना ॥ १५४ ॥

न्यवारीति ॥ नलसंभोगलोभिना भैमीकुचनितम्बेन मन्दं
शनैः स्पन्दं गमनं वितन्वता स्वीयपीवरतातिशयेन शीघ्रं गन्तुम-
वदता सता भैमि, शक्तिमनतिक्रम्य शीघ्रगमनप्रतिबन्धकरूप-
निजशक्त्यनुसारेणेतो रतिगृहाद्वहिस्रवया न निर्गन्तव्यमिति न्य-
वारीव न्यपेयीव । निर्गतापि स्नानितम्बभराक्रान्तस्वारच्छीघ्रं गन्तुं
न शशाकेति भावः । कुचनितम्बेन, प्राण्यङ्गवादेकवङ्गावः । लो-
भिना, अत इति ॥

अपि श्रोणिभरस्त्रैरां धर्तुं तामशकन्न सः ।

तदङ्गसङ्गजस्तम्भो गजस्तम्भोरुदोरपि ॥ १५५ ॥

अपीति ॥ स श्रोणिभरेण नितम्बभराक्रान्तत्वेन स्त्रैरां मन्द-
गामिनीमपि समीपे गच्छन्तीमपि तां स्वयं गजवन्धनस्तम्भवद्भू-
दीर्घां पीवरौ च दोषौ बाहू यस्यैवंभूतोपि सङ्गङ्गापान्या धर्तुं नाश-
कत् । यतः—तस्या अङ्गसङ्गाजघनाण्डस्पर्शाजातो निष्क्रियस्वरूप-
सारिवकभावः स्तम्भो यस्य सः । सारिवकस्तम्भवशात् धर्तुं नाश-
कदित्यर्थः । भरास्त्रैरामिति पाठे—श्रोणिभरनिमित्तमस्त्रैरा स्वाधी-
ना न भवति तदधीनैव तारुणीमित्यर्थः ॥

आलिङ्गालिङ्ग तन्वङ्गि मामित्यर्धगिरं प्रियम् ।

सित्वा निवृत्य पश्यन्ती द्वारपारमगादसौ ॥ १५६ ॥

आलिङ्गयेति ॥ असौ भैमी इति पूर्वोक्तप्रकारेणार्धगिरं वा-
क्यशेषं वक्तुमसमर्थं प्रियं नलं स्मिरत्वाऽधीरतरत्वेन हसित्वा नि-
वृत्य परावृत्य वलितग्रीवं पश्यन्ती सती द्वारस्य पारं देहलीबहिः-
प्रदेशमगात् । इति किम्—हे तन्वङ्गि, प्रियं मामालिङ्गालिङ्गा-
(ङ्गोत्प्रेषणोऽ)परिपूर्णा वाणी यस्य तमित्यर्थः । कामोन्मादबाहुस्येन
गजदम्बिस्वरतया आलिङ्गालिङ्गा मां सुखय पञ्चाङ्गच्छेति
वाक्यशेषः । सित्वादयः संभोगशृङ्गाररसाङ्गीभूततयाऽलंकारः ॥

प्रियस्याप्रियमारभ्य तमन्तर्द्वनयाऽनया ।

शेके शालीनयालिभ्यो न गन्तुं न निवर्तितुम् ॥ १५७ ॥

प्रियस्येति ॥ प्रियस्य तत्संभोगप्राप्तिकुल्यलक्षणमप्रियमारभ्य
कृत्वा तद्वशादेवान्तर्द्वये नूनयोपतसया । प्राप्तपञ्चात्तापयेति वा-
च्यं । द्वारबहिर्द्वयं प्राप्तयाऽऽपनया प्रियस्यानभीप्सताचरणान-
न्तरं तस्य प्रसादमकृत्वाैव सखीः प्रति गन्तुमशक्तमिति विचार्यो-
लीभ्यः सखीः प्रति गन्तुं न शेके न समर्थीभूतम् । तत्रैव तस्यावि-
त्यर्थः । सखीभ्यः सकाशाद्विवर्तितुं नलं प्रति परावर्तितुमपि न
शेके । यतः—शालीनयाऽऽपृष्टयाऽतिसख्यया अत्यदुर्द्वेष्टेनागतापि
सुरतार्थं प्रियं प्रति पुनर्गतेति सख्यो वक्षिष्यन्ति, तथा च सखा
स्यादिति प्रिया पुनर्न निवृत्तेत्यर्थः । नलविषये वा सखा भण-
मात्रं मार्गमये चिन्तावशात्तुष्णीं स्थितेति भावः । आलीभ्यः
'गत्यर्धकमेणि-' इति चतुर्थी, निवृत्तिं प्रत्यवादान्तरात्पञ्चमी च ॥

अचकथदथ बन्दिमुन्दरी द्वाः-

सविधमुपेत्य नलाय मध्यमङ्गः ।

जय नृप दिनयौवनोपेतता-

पुवनजलानि पिपामसि क्षितिस्ते ॥ १५८ ॥

अचकथदिति ॥ अथ परिहासपूर्वं भैमीबहिर्निर्गमनानन्तरं
पुरपस्यान्तःप्रवेष्टुमशक्तत्वाद्वयसरज्जापकवचनस्यावश्यंभाषणीय-
त्वाद्वन्दिमुन्दरी विद्युधमागधवनिता द्वाःसखिभं द्वारदेशसमीपमु-
पेत्य इति अङ्को मध्यं मध्याह्नमचकथत् । व्यञ्जयदित्यर्थः । इति
किम्—हे नृप, जय सर्वोत्कर्षेण वनेष्व । दिनस्य यौवनं मध्या-
ह्नमसंबन्धिनोपमना तसा आतपसंतापेन कृत्वा संतापवती क्षि-
तिस्ते आपुवनजलानि माध्याह्निकस्नानजलानि पिपामसि पातुमि-
च्छति । अचकथत्, पयस्तावद् । अचकथदिति पाठे—लङ् । न-
लाय 'क्रियया यमभिप्रेति-' इति संप्रदानात् ॥

उपहृतमधिगङ्गमम्बु कम्बु-

च्छवि तव वाञ्छति केशभङ्गिसङ्गात् ।

अनुभवितुमनन्तरं तरङ्गा-

समशमनस्वप्नमिश्रभावशोभाम् ॥ १५९ ॥

उपेति ॥ अधिगङ्गं गङ्गामधिकृत्य वनेमानमुपहृतं भागीरथ्याः
सकाशादानीतं कम्बुच्छवि शङ्खधवलमम्बु तव कृष्णतरकुटिलके-
शपाशस्य भङ्गिभिः कुटिलभावेः सह सङ्गासंबन्धादुन्नमनं संबन्धे
जाने तरङ्गैः कृत्वाऽप्यसा अनुस्यस्वा विपसा वाऽतिकृष्णा शम-
नस्वसा यमभगिनी यमुना तथा सह मिश्रभावेन मिलितत्वेन सं-
गमे या शोभा तां गङ्गायमुनामभूतप्रयागकामनीयकमनुभवि-
तुं प्राप्तुं वाञ्छति । शुभ्रतरजलस्य कृष्णतरकेशपाशसङ्गे सति प्रयाग-
जलशोभा भविष्यतीति गङ्गाजलच्छां पूरय माध्याह्निकस्नानं
कुर्विति भावः । अधिगङ्गम्, विजयनयनोऽव्ययीभावः ॥

तपति जगत एव मूर्ध्नि भूत्वा

रविरधुना त्वमिवाद्भुतप्रतापः ।

पुरमथनमुपास्य पश्य पुण्यै-

रधरितमेनमनन्तरं त्वदीयैः ॥ १६० ॥

तपतीति ॥ हे राजन्, अद्भुतोऽसङ्गः प्रकृष्टस्तापः करोष्यं यस्य स रविरधुना मध्याह्नसमये जगत एव विश्वस्यापि सृष्टिं भूत्वा तपति । क इव—एवमिव । यथाऽद्भुतः प्रतापः क्षात्रं तेजो यस्य स त्वं विश्वस्य सृष्टिं चरणमारोप्य तपसि राजलक्ष्म्या दीप्यसे तथेत्यर्थः । मध्याह्नसमयो निश्चितो वर्तते इत्यर्थः । अत एव पुरमथनं हरमुपास्याराध्योपाजितैरिति शेषः । एवंभूतैस्त्वदीयैः पुण्यैर्देवपूजानन्तरं त्वमेनं सूर्यमधरितं मस्तकोपरिभागाभ्यावितं तिर्यग्गगनभागे वर्तमानमेनं सूर्यं पश्य । देवपूजानन्तरं हि सूर्यो नमस्क्रियत इत्याचाराध्वमप्यत्रापराङ्गे सूर्यं नमस्कुर्विति भावः । अधुना तु त्वत्सदृशः, हरपूजाजनितपुण्यैः श्रद्धया जितोऽधोगतो भविष्यतीत्यर्थः ॥

आनन्दं हठमाहरन्निव हरध्यानार्चनादीक्षण-
स्यासत्तावपि भूपतिः प्रियतमाविच्छेदखेदालसः ।
पक्षद्वारदिशं प्रति प्रतिमुहुर्द्राङ्गिर्गतप्रेयसी-
प्रत्यासत्तिधिया दिशन्दशमसौ निर्गन्तुमुत्तस्थिवान् ॥

आनन्दमिति ॥ असौ भूपतिः ज्ञानार्थं बहिर्निर्गन्तुं शय्यायाः सकाशादुत्तस्थिवान् । किंभूतः—द्राक् ऋटिति बहिर्निर्गतायाः प्रेयस्या भैम्याः प्रत्यासत्तिधिया पराङ्गयागमनस्य बुद्ध्या पुनरप्यागमिष्यति किमिति संभावनया तद्विलोकनार्थं पक्षद्वारदिशं पार्श्वद्वारप्रदेशं प्रति लक्ष्मीकृत्य प्रतिमुहुर्मुहुर्दृष्टं दिशन् दवानः । तथा—प्रियतमाया विच्छेदो विधियोगस्तज्ज्येन खेदेन दुःखेनालसोऽपि । तथा—हरध्यानार्चनादेः क्षणस्य मध्याह्नस्यासत्तावतिनैकज्ये सत्यामपि हठं यथा स्यादेवं बलाकारेण गतमध्यान-
न्दमाहरन्निव परावर्तयन्निव । अर्चनादिरेव क्षण उत्सवस्तदासत्तावपीति वा । विरहखेदायासे सत्यपि नित्याह्निककालोपभिया शिवभक्त्या च सानन्दं बलाद्बहिर्निर्गत इत्यर्थः । श्लोकचतुष्टयेनोत्तरसर्गसंगतिः सूचितेति ज्ञेयम् । प्रतिमुहुर्, मुहुर्इत्यर्थे प्रतेमुहुः-
शब्देन 'सह सुगुण' इति समासः । मुहुर्मुहुर्इत्यर्थः ॥

श्रीहर्ष कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामलदेवी च यम् ।
अन्याभ्रुणसरप्रमेयभणितौ विशस्तदीये महा-
काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोऽञ्जलः ॥

श्रीहर्षमिति ॥ अन्यैः श्रीहर्षव्यतिरिक्तैः कविभिरभ्रुणरास-
स्य शृङ्गारादेः प्रमेयस्य समासोत्प्रेक्षादेश्च भणितिर्गुम्फना यत्र तादृशोऽपूर्वसद्विमति महाकाव्ये विशः सर्गो विशतेः पूरणः व्यगलत्समासिमितः । भणितौ, भाषितपुंस्कम् । पूरणे ङटि 'ति विशतेः—' इति तिङोपः ॥

इति श्रीबेदरकोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते
नैषधीयप्रकाशे विशः सर्गः ॥

१ अन्याभ्रुणेत्येति पूर्वपदं भाषितपुंस्कमतः पुंविहितार्थः । यथाश्रुतन्या-
सस्तु चिन्त्यः ।

एकविंशः सर्गः ।

इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितमध्याह्नानन्देवपूजादिवर्णनार्थमेक-
विंशं सर्गमारभते—

तं विदर्भरमणीमणिसौधा-
दुज्जिहानमनुदशितसेवैः ।

अर्पणाभिजकरस्य नरेन्द्रै-

रात्मनः करदता पुनरुचे ॥ १ ॥

तमिति ॥ विदर्भरमण्या भैम्या मणिसौधामणिबद्धसुषाधव-
लितप्रासादादुज्जिहानं बहिर्निर्गच्छन्तं नलमनु लक्ष्मीकृत्य दर्शिता
अन्तःपुरद्वारि प्रणामादिना ज्ञापिता सेवा यैरवसरपर्यन्तं बहिः-
स्थितैरन्तरङ्गेनरेन्द्रनलहस्तावलम्बनार्थं निजकरस्यापणाद्देतोरा-
त्मनः स्वस्य करदता पुनरुचे पुनरुक्ता चक्रे इत्यर्थः । पूर्वं सर्वेपि
राजानो बलिरूपकरसमर्पणात्करदा अभूवन्, इदानीं तु सोपान-
मार्गेणावरोहतो नलस्य हस्तावलम्बनार्थं निजपाणिसमर्पणात्करदा
जाता इति च्छलेनोपेक्षा । एतेन नलस्य चक्रवर्तित्वं चोच्यते ॥

तस्य चीनसिचयैरपि बद्धा

पद्धतिः पदयुगात्कठिनेति ।

तां प्यधत्त शिरसां खलु माल्यै

राजराजिरभितः प्रणमन्ती ॥ २ ॥

तस्येति ॥ खड्गवतीव हेतोरभितः पार्श्वद्वयेऽपि प्रणमन्ती रा-
जराजिर्नृपपरम्परा तां सिचयैर्बद्धामपि पद्धतिं शिरसां माल्यैः
शिरसि धृताभिः पुष्पमालाभिः प्यधत्त आच्छादयति स्म । इति
किम्—चीनसिचयैर्देशविशेषोद्भवैः सूक्ष्ममृदुभिर्बद्धा सज्जिता
छादितापि सती पद्धतिसंस्थ नलस्य पदयुगात्सकाशात्कठिनेति ।
मृदुतरयोर्हि चरणयोर्धृतपुष्पबद्धायां भुवि गमनं युक्तम् ।
शिरोधृतपुष्पस्रंसनं यावज्जवति तावत्पर्यन्तं मध्येमार्गे तस्य सादरं
दण्डवत्प्रणामं सर्वेपि चक्रुवित्यर्थः ॥

द्रागुपाह्रियत तस्य नृपैस्त-

दृष्टिदानचहुमानकृतार्थैः ।

स्वस्य दिश्यमथ रत्नमपूर्वं

यत्नकल्पितगुणाधिकचित्रम् ॥ ३ ॥

द्रागिति ॥ अथ प्रणामानन्तरं तेन कृतं दृष्टिदानं नेत्रनिरी-
क्षणं तल्लक्षणं बहुमानेन कृतार्थैः सफलभ्रमेनैवेति भवं दिश्यं
स्वस्य दिश्यं स्वीयदेशमवं तत्रात्यत्र वा पूर्वं दुर्लभमत्युत्तमम्,
तथा—बलेन बुद्धिपूर्वं शिक्षावशेन कल्पितैरारोपितैर्दृष्टः स्वोच्च-
त्वातिरमणीयगत्या (करवा) विगुणविशेषैरधिकं मितरां चित्रमा-
न्यैरूपं सहजैराहितैश्च गुणैरतिरामाभ्यर्चकैरिममुक्ताकरितुर-

गादिरसं बन्तु तस्य द्राक् क्षीमं प्रणामानन्तरमप्यवहितमेवोपा-
ह्रियतोपदीकृतम् । तत्रोपदीकृते रत्नजाते दृष्टिदानमेव बहुमान
इति वा । केनेदमानीतमित्यादिरप्रभपूर्वं तेषु राजस्यपि दृष्टिदान-
मेवेति वा । स्वस्वेतिपाठे—स्वं स्वं च तद्विहस्य चेत्यर्थः । यजेति
पाठे—यत्कल्पितगुणाधिकचित्रं न भवति, किंतु स्वाभाविकगुणा-
धिकचित्रमेव, तद्वन्नमिति संबन्धः । दिश्यम्, भवार्थे दिगादिबा-
धत् । देवमिति पाठेपि । रत्नं, जातावेकवचनम् । एवमुत्तरश्लोकेपि ॥

अङ्गुलीचलनलोचनभङ्गि-
भूतरङ्गविनिवेदितदानम् ।

रत्नमन्यनृपदौकितमन्ये

तत्प्रसादमलभन्त नृपास्तत् ॥ ४ ॥

अङ्गुलीति ॥ अन्ये चिरकालसेविनस्तदानीमेवागता वा नृपा
अन्यनृपदौकितमुपदीकृतं तत्पूर्वकं मणिमुक्तादिरत्नजातमेव तस्य
मलस्य प्रसादं पारितोषिकं दानमलभन्त । किंभूतम्—अङ्गुलीचल-
नेन लोचनभङ्गाया प्रसादसूचकनेत्रवीक्षणविशेषेण भूतरङ्गेण च
एतस्मै एतत्, एतस्मै एतद्देहीति सेवकान् प्रति एतत्त्वं गृहाण,
एतत्त्वं गृहाणेति राज्ञः प्रत्येव वा विशेषेण निवेदितं दानं यस्य ।
अन्यैरानीतमन्येभ्यो दत्तवान्, न तु कोशागारे निवेशितवान् इत्य-
नेनोदार्थातिशयश्चातुर्यं च सूच्यते । चतुरो हि तदीयमेव तस्मै न
ददाति । अङ्गुल्यादिचालनेन दाननिवेदनमीश्वरजातिः ॥

तानसौ कुशलमनृतसेकै-
स्तापितानथ पितेव विसृज्य ।

अस्त्रशस्त्रुरलीषु विनिन्ये

शैष्यकोपनमितानमितौजाः ॥ ५ ॥

तानिति ॥ अथ नूतनागतराजकृतोपदादानानन्तरं चिरागत-
राजभ्यो वितरणानन्तरमसौ अमितौजा अनुस्यपराक्रमो नलो नू-
तनागताम्राजः कुशलमनृतसेकैः कुशलप्रभसंबन्धितसत्यप्रियवच-
नामृतसेचनैः 'भवतां राष्ट्रे देहे च कुशलं, भवतां कार्यं करि-
ष्यामि' इत्येवंप्रकारैः कृत्वा तपितान् प्रीणितान् सबहुमानं स्वशि-
षिरं प्रति विसृज्य शैष्यकेण शिष्यभावेन प्रयोजकेनोपनमितान्स-
मीपमागतानस्त्रादिशिक्षार्थं समीपमागतानस्याङ्गुलीपान्छाण्णाश्रेया-
दीनि, शस्त्राणि बाणादीनि तेषां सुरलीषु हस्तचरणादिसंन्यान-
चातुरीविशेषेषु विनिन्ये । तद्विषयकौशलमशिक्षयदित्यर्थः । क
हव—पितेव । शैष्यकेति भावे योपधाद्बुद्धिः । शिष्यतेति च पाठः ॥

मर्त्यदुष्प्रचरमस्त्रविचारं

चारुशिष्यजनतामनुशिष्य ।

खेदबिन्दुकितगोधिरधीरं

स श्वसन्नभवदापुवनेच्छुः ॥ ६ ॥

मर्त्येति ॥ स नल आपुवनेच्छुः जलावगाहनाय साभिलाषोऽ-
भवत् । किंभूतः—मर्त्येषु दुष्प्रचरमविद्यामानप्रसरं मर्त्यैर्दुःप्रचर्यते
दुःप्रचरं नलव्यतिरिक्तैर्मर्त्यमाश्रयतातोपविशेषमाश्रेयाशस्त्राणां वि-
चारं मोक्षोपसंहारोपायप्रकारविशेषं चारुः प्रौढप्रतिभः शिष्य-

जबस्तस्मूहं, चारु सम्भारवाऽनुशिष्यं शिक्षयित्वा स्थितः, अन-
न्तरं अमयशास्त्राता ये खेदबिन्दुकास्तो संजाता यस्य तारसो गो-
धिरकटादं यस्य, अत एव—धीरं दीर्घं न धीरमधीरमप्यं यस्य ।
बिन्दुकेत्युपायार्थे कन् । तारकादिबाधितम् । 'ककादमलिकं गोधिः'
इत्यमरः ॥

यक्षकर्ममृदुमृदिताङ्गं

माकुरङ्गमदमीलितमौलिम् ।

गन्धवाभिरनुबन्धितभृङ्गै-

रङ्गनाः सिपिचुरुच्चकुचास्तम् ॥ ७ ॥

यक्षेति ॥ उच्चकुचा अङ्गनास्तं बहुलपरिमलेन अनुबन्धिता
मिलन्तो भृङ्गा येषु तैर्गन्धवाभिः कर्पूरवासितजडैः सिपिचुः ।
अभ्यङ्गस्नानमकारयदित्यर्थः । किंभूतम्—प्राक् पूर्वं कर्पूरगणक-
स्तूरीचन्दनकङ्कालचूर्णरूपेण यक्षकर्मदेन सुगन्धिद्रव्येण कृत्वा मृदु
यथा तथा शनैर्मृदितमङ्गं यस्य पञ्चाङ्कुरङ्गमदेन कस्तूरिकया मी-
लितः संबन्धं प्रापितो मौलियस्य । कस्तूरिकानिर्वासिततैलशिरस-
मिति यावत् । 'तथा कर्पूरमगुदः कस्तूरी चन्दनं तथा । कङ्कालं च
भवेदेभिः पञ्चभिर्वैद्यकर्मः ॥' इति गरुडपुराणम् ॥

भूभृतं पृथुतपोऽधनमाप्तस्तं शुचिः स्नपयति स पुरोधाः ।
संदधजलधरस्खलदोघस्तीर्थवारिलहरीरुपरिष्ठात् ॥ ८ ॥

भूभृतमिति ॥ अभ्यङ्गस्नानानन्तरं शुचिः साधारः भासो
हितः परम्परायातः पुरोधाः जलधराजलपूर्णास्पर्णकलशास्खलन्
पतन् ओघः संततधारापरम्परा यासौ ताः प्रयागादित्तीर्थवारीणां
लहरीस्तरङ्गानुपरिष्ठासंदधन् प्रक्षिपन्सन् पृथुना तपसा चाम्प्राय-
णादिजस्येन पुण्येन घनं पूर्णं तं भूभृतं नलं स्नपयति स । पूर्व-
मुष्णोदकस्नानेन शरीरशुद्धिं कारयित्वा संकल्पपूर्वं शीतलोदकेन
वेदोक्तमङ्गस्नानमकारयदिति भावः । शुचिरापाकः पृथुना तपसा
माघमासेनाघनं माघमारभ्य वृक्षाणां गलितपत्राश्वाद्गहनम्, एवं-
भूतं पर्वतमभिपिच्छतीति वा । 'तथा माघे(ऽथ)' इत्यमरः ।
'शुचिस्त्वयम् । आपाकं' इति च ॥

स्नानक्रममाह—

प्रेयसीकुचवियोगहविर्भुजजन्मभूमविततीरिव विभ्रत् ।

स्नायिनः करसरोरुहयुग्मं तस्य गर्भभृतदर्भमराजत् ॥ ९ ॥

प्रेयसीति ॥ स्नायिनो मन्त्रवृत्तीर्थजलावगाहनस्नानविधिना
स्नानं कुर्वाणस्य तस्य करसरोरुहयुग्मं गर्भयोस्तत्रेनीकमिहाम्भरा-
लयोधेती दर्भो येनैवंभूतमराजत् शुशुभे । किंभूतमिव—उप-
क्षते—प्रेयस्याः कुचवियोग एव हविर्भुजं तस्याजन्म यासौ ता
भूमविततीर्षिभ्रदिव । दर्भोऽपि इयाम्भवाद्भूमततित्वं युक्तम् ॥

कल्प्यमानममुनाचमनार्थं गाङ्गममृ चतुकोदरचुम्बि ।

निर्मलत्वमिलितप्रतिबिम्बयाभयच्छदुपनीय करे नु १०

कल्प्येति ॥ अमुना आचमनमर्थः प्रयोजनं यस्य आचमनं
कर्तुं वा कल्प्यमानं स्त्रीक्रियमाणं चतुकोदरचुम्बि चतुल्लभ-
वति गाङ्गममृ कर्तुं निर्मलत्वेन मिलितः स्नानिजातः प्रतिबिम्बो

यस्यास्तां चां स्वर्गमुपनीय समीपां कृत्वा हस्तप्राप्यां कृत्वा करेऽयच्छत् । 'दाण् दाने' । नु उपेक्षायाम् । ज्ञानप्रारम्भाच्चमनं च चारेत्यर्थः । अन्यदपि दुर्लभं वस्तु हस्ते आनीय दीयते ॥

**मुक्तमाप्य दमनस्य भगिन्या भूमिरात्मदयितं धृतराजा ।
अङ्गमङ्गमनुकं परिरेभे तं मृदो जलमृदुर्गृह्यालम् ॥११॥**

मुक्तमिति ॥ भूमिरात्मनो भूपतित्वाद्यितं प्रियं भर्तारं नलं ज्ञानकाले दमनस्य भगिन्या भैम्या मुक्तं विरहितमाप्य लब्ध्वा धृतो रागो लौहित्यं यया, अथ च—सानुरागा सती ऊषरादिमृत्तिकानिषेधात्परिहाराय जलस्पर्शमात्रेण मृदुः शिथिलावयवाः मृदुतरस्पर्शाः ज्ञानार्थमानीता मृदो गङ्गादिमृत्तिका गृह्यालं गृह्णन्तमनुकमात्मनः कामुकं तमङ्गमङ्गं परिरेभे आलिलिङ्ग । औतमार्गेण ललाटाद्यङ्गेषु रक्तमृत्तिकालग्नव्याजेनान्यदा दुष्प्रापं स्वबलं भूमिरालिलिङ्गेति भावः । प्रतीयमानोपेक्षा । अन्यापि सपत्नीमुक्तं बलं चिरात्प्राप्य सानुरागा सती प्रत्यङ्गमालिङ्गति । कं सुखं (अनु) लक्ष्मीकृत्य सुखोद्देशेनालिलिङ्गेति वा । 'शुक्ला विप्रस्य, रक्ता क्षत्रियस्य, मिश्रा विद्याः, कृष्णा शूद्रस्य' इति स्मृतिः । अनुकम्, 'अनुकाभिकाभीकः कमिता' इति साधुः । 'अनु किम्' इति पाठे—सर्वाङ्गज्ज्ञानि लक्ष्मीकृत्य परिरेभे किमित्यर्थः ॥

**मूलमध्यशिखरस्थितवेधःशौरिशंभुकरकाङ्क्षिशिरःस्थैः ।
तस्य मूर्ध्नि चकरे शुचिर्दभैर्वारिवान्तमिव गाङ्गातरङ्गैः ॥१२॥**

मूलेति ॥ साम्रमूलैश्चिभिरगर्भैर्दभैस्तस्य मूर्ध्नि शुचि निर्मलं कुत्राप्यसंबन्धापवित्रतरं च मार्जनमग्नं तसंबन्धि वारि चकरे विश्रितम् । 'कृ विक्षेपे' । किंभूतैः (किंभूतमिव)—'कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये जनार्दनः । कुशाम्रे शंकरं विद्याप्रयो देवाः कुशस्थिताः ॥' इति वचनान्मूले मध्ये शिखरेऽग्रे च स्थितानां वेधःशौरिशम्भूनां ब्रह्मविष्णुहराणां क्रमेण करके कमण्डली, अङ्गौ पादाभ्युज्जे, शिरसि च गङ्गा सर्वदेति पुराणप्रामाण्यास्तिष्ठतैरेवंप्रकारेण दभैषु संभवजिगृह्णसंयन्धिभस्तरङ्गैर्वान्तमिवोद्गोर्णमिव । कुशमूलस्थितब्रह्मादिदेवत्रयकरकादिनिष्ठगाङ्गातरङ्गप्रैरिव पवित्रैर्दभैर्भोजैः ज्ञानाङ्गभूतमार्जनमकरोदित्यर्थः । 'कमण्डली च करकः' इत्यमरः । वान्तम्, उद्दिशत्वात् क्वायां वेद इति 'यस्य विभाषा' इति तिङ्गाया इतिपेधः ॥

**प्राणमायतवतो जलमध्ये मज्जिमानमभजन्मुखमस्य ।
आपगापरिवृटोदरपूरे पूर्वकालमुपितस्य सितांशोः ॥१३॥**

प्राणमिति ॥ सुवर्णघटितमहापात्रस्थतीर्थस्वोपकल्पितसमग्र-करकृतावगाहनजलमध्ये 'गायत्री शिरसा सार्धं जपेद्ब्राह्मतिपुर्विकाम् । प्रतिप्रणवसंयुक्तां श्रियं प्राणसंयमः' इति याज्ञवल्क्योक्तलक्षणलक्षितं प्राणं प्राणायाममायतवतः कृतवतः । जलमध्ये मुलं नन्नीकृत्य कनिष्ठाङ्गुष्ठनासामुख्यासनिरोधपूर्वमधमर्षणं कृतवत इति यावत् । एवंभूतस्य नलस्य जलान्तर्गतं मुखमापगानां परिवृट्स्य स्वामिनः समुद्रस्योदरपूरे गर्भप्रवाहमध्ये मन्थनार्पूर्वकालमुपितस्य कृतवासस्य सितांशोऽश्वत्थस्य मज्जिमानं सौन्दर्यम-

भजत् । सागरोदरस्थचन्द्रसदृशमभूदित्यर्थः । 'पुंस्ति भूक्यसवः प्राणाः' इत्यमरोक्तेः । प्राणशब्दस्य बहुवचनान्तत्वनियमादेकवचनं चिन्त्यम् । आयतवतः, यमेः क्तवतुः । पूर्वकालम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

**मर्त्यलोकमदनः सदशत्वं विभ्रदभ्रविशदद्युतितारम् ।
अम्बरं परिदधे विधुमौलेः स्पर्धयेव दशदिग्वसनस्य ॥१४॥**

मर्त्येति ॥ मर्त्यलोके मदनो नलः दश दिश एव वसनं यस्य दिगम्बरस्य विधुमौलेश्चन्द्रशेखरस्य स्पर्धयेवाम्बरं वस्त्रम्, अथ च—गगनं परिदधे । अत्र कृतदशदिग्प्रविभागं गगनमुच्यते, तेन गगनवसनस्येत्यर्थः । किंभूतम्—सदशत्वं दशाभिर्दीर्घप्रान्त-तन्तुभिः सह वर्तते तद्भावम्, अथ च—दशभिः सह वर्तमानं तद्भावं दशत्वसंख्यायोगिदिविभागोपाधिभिरेव दशत्वसंख्यायोगित्वं विभ्रत् । सदशत्वमुदितभाग्यत्वं विभ्रदिति नलविशेषणं वा । तथा—अभ्रवदौचित्याच्छरन्मेघस्येव, अभ्रकापरपर्यायस्य शुभ्रतरद्रव्यविशेषस्येव वा, विशदा शुभ्रतरा द्युतिर्यस्य । अत एव—तारं सूक्ष्मतरम् । धवलद्युति च तत्तारं चेत्येकपद्यं वा । अभ्रद्विशदा द्युतिर्यस्य तद्भावस्तत्ता तामारात्यादत्ते तद्वद्वलतरं वा । शरन्मेघवदभ्रकद्रव्यवद्वा निर्मला द्युतिर्यासां तादृश्यस्तरका यत्र तद्वा । अभ्राणि मेघान्विशन्ति, अत एव मेघाच्छादितत्वाद् अद्युतयः कान्तिरहितास्तरका यन्नेति वा । अच्छिन्नं धौतं वस्त्रं परिदधे इत्यर्थः । ईश्वरोऽपि विशिष्टमाकाशमेव वस्ते । शिवकामयोर्विरोधात्स्पर्धा युक्ता । अभ्राणि विशन्तीति पक्षे 'द्वितीया' इति योगविभागात्समासः । आरातीत्यादन्तत्वात्कः ॥

**भीमजामनु चलत्प्रतिवेलं संयियंसुरिव राजऋषीन्द्रः ।
आववार हृदयं न समन्तादुत्तरीयपरिवेषमिषेण ॥१५॥**

भीमजामिति । राजर्षीणां सदाचारनृपाणां मध्ये इन्द्रो नल उत्तरीयस्योपरितनवस्त्रस्य परिवेषमिषेण वेष्टनव्याजेन हृदयं मनः, अथ च—वक्षःस्थलं, समन्तात् नाववार न बबन्ध पिव्धे वा, अपितु बबन्ध पिव्धे वा । किंभूतम्—यतः प्रतिवेलं वारंवारं भीमजामनु लक्ष्मीकृत्यानुरागातिशयाल्लभ्यमुलं धावत्, अत एव—किंभूत इव—तद्वदयं संयियंसुरिव सम्यक् नितरां नियन्तुमिच्छुरिव । क्षणमात्रं त्वया न गन्तव्यमिति गाढं संयतं कर्तुमिच्छन्निव । स्मृत्यादावेकवाससः कर्मानधिकारोक्तैरुत्तरीयवस्त्रधारणमुक्तम् । अन्योऽप्यन्यत्र गमनोत्सुको बलाद्गज्जवादिना बद्धा स्थाप्यते । स समन्तादिति च पाठः । राजऋषिः, 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः ॥

**ज्ञानवारिषट्पराजदुरोजा गौरमृत्तिलकविन्दुमुखेन्दुः ।
केशशेषजलमौक्तिकदन्ता तं बभाज सुभगाप्लवन्श्रीः ॥**

ज्ञानेति ॥ सुभगा मनोहरा, अथ च—सौभाग्यवती, आल्लवन्श्रीः ज्ञानलक्ष्मीस्तं बभाज स्तिपेदे । ज्ञानेन नितरां शुशुभे इत्यर्थः । किंभूता—ज्ञानार्थं वारि तद्युक्ताः सुवर्णघटास्त ए-

राजन्तावुरौ कुचौ यस्याः सा । तथा—‘ऊर्ध्ववृत्ततिर्धगर्धच-
न्द्राकारा वर्णानां कमात्तिलकाः’ इति दक्षवचनाल्लघटे धृतो
गौरमृत्तिलकबिन्दुर्गङ्गातीरगोपीचन्दनादिरचितो वतुलमिलकः स
एव गौरवृत्तत्वान्मुलेन्दुर्यस्याः सा । तथा—‘हस्तवर्धने मार्जयेत्’
इति व्यासवचनेन वैधव्यानान्तरं वक्षादिना केशपरिमार्जनस्य
निषेधाकेशेषु शेषं जलं केशप्रान्तेभ्यो गलद्यज्जलं जलबिन्दुवत् एव
मौक्तिकानि दन्ताश्च यस्याः सा । यद्वा—जलमौक्तिकानि मुक्ताव-
स्थूलजलबिन्दुवत् एव दन्ता यस्याः सा । एवंभूता रमणीयद-
शना तिलकं दधारेति भावः । अन्याप्येवंविधा तर्णी कंचिद्भ-
जत इति ॥

शैत्यशैत्यजलदेवतमभ-

खादुताप्रमुदितां चतुरक्षीम् ।

वीक्ष्य मोघघृतसौरभलोभं

प्राणमस्य सलिलप्रमिवासीत् ॥ १७ ॥

शैत्येति ॥ शैत्येन शैत्येन च अलं दैवतं येषां तैराप्यैः, जल-
दैवतं वरुणस्तत्संबन्धिभिर्वा वाह्यैः मन्त्रैः शब्दात्मकैः स्वादुतया
मधुरतरुतया च जलगतविशिष्टरूपस्पर्शशब्दरसलक्षणस्वीयस्वी-
यविषयलाभेन प्रमुदितामतितरां संतुष्टां चतुरक्षीं क्रमेण चक्षु-
स्वक्श्रोत्ररसनसमाहाररूपां नेत्रादिवचतुष्टयीं वीक्ष्य अस्य प्राणे-
न्द्रियं सहजगन्धस्य पृथिव्यसाधारणगुणस्वाजले तदुसंभवाकर्ष-
रादिवासितस्य च जलस्य देवस्वपनादिधर्मकर्मसु प्रतिषेधादापा-
धिकस्याप्यसंभवान्मोघो निष्फल एव धृतः सौरभे शोभनगन्धे
लोभो येन, लोभसजातीयस्पर्शाविगलितविवेकं सन् ‘ऋतं च—’
इत्यादिसंख्याधमर्पणबुलुकोदयस्पर्शमिषेण सलिलं जिघ्रतीति
सलिलघ्नं जलाप्राणं कुर्वन्दिवाभूत् । लोभस्पर्शभ्यां विगलितवि-
वेको ह्यविषयेऽपि प्रवर्तते । संख्याधमर्पणं चकारेति भावः । शैत्यं,
वर्णवाचिस्त्वाप्यम् । चतुरक्षीं, समाहारद्विगौ ‘द्विगोः’ इति ङीप् ।
सलिलघ्नम्, आदन्तस्वाकः ॥

राक्षि भानुमदुपस्थितयेऽस्मि-

न्नात्तमम्बु किरति स्वकरेण ।

भ्रान्तयः स्फुरति तेजसि चक्षु-

स्त्वपृतर्कुचलदर्कवितर्कम् ॥ १८ ॥

राक्षीति ॥ अस्मिन् राक्षि भानुमतः सूर्यस्वोपस्थितये उप-
स्थानार्थमात्तं गृहीतमर्धदानसंबन्धि अर्धदानानन्तरं वा ।
‘असावादित्यः—’ इत्यादिमन्त्रपूर्वं जलं शिरः परितः स्वपाणिना
स्फुरति प्रकाशमाने तेजसि सौरप्रभाप्रसरे मध्ये गलद्विन्दुकमेण
किरति सति भ्रान्तयः क्षितोदकस्यैव प्रादक्षिण्यपरिभ्रमणानि
लोकस्य त्वष्टृविश्वकर्मणः तर्कुः शाणचकं तत्र घर्पणवशाच्चलतो
भ्राम्यतो विष्वक्पतनशीलतेजःकणस्थार्कस्य वितर्कं तद्विषयं
विशिष्टमूहं चक्षुः । प्रकाशमानसौरप्रभाप्रदक्षिणप्रक्षिणगलद्विन्दुज-
लभ्रमणदर्शनेन विश्वकर्मणा सूर्यः पुनरपि शाणचके धृतः किम्,
अत एवेतेऽणवः कणाः पतन्तीति लोकस्य तदानीं बुद्धिरभूदि-
त्यर्थः । भानुमदुपस्थितये गृहीतमम्बु स्वकरेण विक्षिपत्यभि-

वाक्षि विषये लोकस्य भ्रान्तयो नल्लक्षणप्रभाप्रसरे प्रकाशमाने सति
निशाणचक्रपरिभ्रमस्सूर्यसंभावनां लोकस्य चक्षुरिति वा । राज्ञा
यदम्बु गृहीतं तस्मिन्नुपस्थिते जले स्फुरति प्रतिकलति रक्षितेजसि
जायमाना भ्रान्तयो भ्रमणानि त्वष्टृतर्कुचलदर्कवितर्कं चक्षुः ।
उत्क्षिप्त्वा आपो वियति भ्रमन्त्यः पतन्ति, तत्प्रतिबिम्बिते तेजस्यपि
भ्रमणानि जायन्ते, तत्रोपेक्षेति वा । अर्धदानं सूर्योपस्थानं च
कृतवानिति भावः । स्फुरिततेजसीति पाठे नल्लक्षणम् ॥

सम्यगस्य जपतः श्रुतिमन्त्राः

संनिधानमभजन्त कराब्जे ।

शुद्धबीजविशदस्फुटवर्णाः

स्फाटिकाक्षवलयच्छलभाजः ॥ १९ ॥

सम्यगिति ॥ श्रुतिमन्त्राः सम्यगजपतः सावित्र्यादिमन्त्रमा-
चुर्योपांशुचारयतोऽस्य कराब्जे संनिधानमलभन्त । किंभूताः—
शुद्धैरागमोक्तक्रमोच्चारणनिर्मलैर्बह्विभारुणादिबीजैः कृत्वा विशद्वाः
स्फुटा मात्रादिमाकस्योच्चारणेनामंदिग्वा वर्णा अक्षराणि येषु,
अथ च—शुद्धेषु ग्रामादिरोपरक्षितेषु बीजेषु स्फटिकगुटिकासु
विशदो धवलः प्रकटो वर्णः कान्तिर्येषाम् । यद्वा—निर्दोषस्फा-
टिकबीजान्येव धवलाः प्रकटा वर्णा अक्षराणि येषु । तथा—
स्फाटिकाक्षणां वलयस्य मालायाञ्जलं भजन्ति ते, तदाकारेण
परिणताः । भक्त्यतिशयान्मूर्तैर्भूय तत्पाणिपत्रे वसन्ति स्मेत्यर्थः ।
उपस्थानानन्तरं सावित्रीजपं च कृतवानिति भावः ॥

पाणिपर्वणि यवः पुनराक्य-

देवतर्पणयवार्पणमस्य ।

न्युप्यमानजलगोगितिलोधिः

स द्विरुक्तकरकालंतिलोभूत् ॥ २० ॥

पाणीति ॥ अस्य पाणिपर्वणि हस्ताङ्गुलीनां प्रस्थां काण्डे
वर्तमानो यवाकारः सामुद्रिकलक्षणभूतशुभंरत्नाविन्यायरूपो ययो
देवतर्पणजले यवार्पणं कर्माभूतं पुनरुक्तमागमयत् । अकरोदित्यर्थः ।
देवतर्पणं हि यवैः क्रियते, ते चाङ्गुलीपर्वसु पूर्वमेव वर्तन्ते, एता-
वन्नेव पौनरुक्त्यम् । तथा न्युप्यमानेन पितृभ्यो दीयमानेन जलेन
गोगिभिः सह क्षिप्यमाणैः कृष्णतिलैः कृष्णं स नलो द्विरुक्तः
पुनरुक्तः, करकालतिलः करकमलमध्यवर्ती सामुद्रिकलक्षणभूतः
सूक्ष्मकालतिलाकारोऽङ्गो यस्य नाटशोऽभूत् । पितृमर्पणं हि तिलैः
क्रियते । स च तिलो हस्तमध्ये वर्तते एवेति पौनरुक्त्यम् । मन्त्र-
यज्ञांऽपि तेनाकर्मणि भावः । आद्यन्तयोर्देवपितृनर्पणोक्तमेवे
वर्तमानमृपितर्पणं कृतमिति ज्ञेयम् । न्युप्यमान, यत्रातिव्यासं-
प्रसारणम् ॥

पूतपाणिचरणः शुचिनोर्ध्व-

रध्वनानितरपादहतेन ।

ब्रह्मचारिपरिचारि मुगर्चा

वेदम् राजश्रुतिरेष विवेक्ष ॥ २१ ॥

१ ‘करताडुतिलो, करतारुतिलो, करतारुतिलो’ इति पृथक्पृथक्
पाठोऽपि ।

पूतेति ॥ एष राजा चासौ ऋषिर्मुनिधर्माचरणशीलो नलो
देवपूजागृहप्रवेशीचित्यार्थं पूतं जलक्षालितं पाणिचरणं येनैवं-
भूतः सन् शुचिना गोमयोपलिप्तेन पवित्रेण, तथा—न(ह)-
तरस्य नलातिरिक्तस्य पादेन हृतेन, अन्यचरणरूपशार्ङ्गपितेनेत्यर्थः ।
उच्चैरूर्ध्वमध्वना सोपानबद्धमार्गेण, यद्वा—अनितरपादहृतेन,
अतएवोच्चैर्मितरां शुचिना, ब्रह्मचारिण उपनीता द्विजाः परिचारिणो
देवसेवाकारिणो यन्त्रैवंभूतं सुरार्चावेदम सुवर्णादिनिर्मितमग्नसं-
स्कृतप्रतिमागृहं देवपूजासंबन्धि वा गृहं विवेश ॥

कापि यन्नभसि धूपजधूमै-
मैचकागुरुभवैर्भ्रमराणाम् ।

भूयते स सुमनःसुमनःस-
ग्दामधामपटले पटलेन ॥ २२ ॥

केति ॥ यस्य देवपूजागृहस्य नभसि अन्तरायकाशे कापि
कस्मिन्नपि प्रदेशे सुमनसां देवानां पूजार्थमासीताः सुमनसः पुष्पाणि
तासां खग्वामानि मालापरम्पराः, यद्वा—स्त्रजः कण्ठमालाः, दामानि
शिरोमास्त्यानि, तेषां धामानि स्थानानि मध्यस्थापितपुष्पवेणु-
सुवर्णादिपान्नाणि तेषां पटलेषु समूहे विषये तेषामुपरिष्ठान्मेचका-
गुरुभवैः कृष्णागुरुसमुज्ज्वैर्धूपजैः सौगन्ध्यार्थं रचितैर्धूपोत्पलैर्धूमै-
रेव भ्रमराणां पटलेन गणेन भूयते स जातम् । पुष्पाणामुपरि
भ्रमरैर्भाव्यम्, तथाच—धूपजधूमा एव तस्थाने जाता इत्यर्थः ।
सुमनसो मालत्याः पुष्पाणां माला परम्पराः, तासां स्थानं । तद्-
चितमिति यावत् । एवं(भूतं) पटलं वितानं यत्र तादृशो वा । देवा-
नामुपरि पुष्पवितानमपि यत्रेत्यर्थः । देवपूजार्थमुपहृतपुष्पमाला-
परम्पराणां स्थानभूतं पटलं गृहप्राग्गच्छदिर्यत्र तादृशे । यदन्तर-
प्रदेशे । देवतागारे हि छदिः प्रान्ते सौरभरामणीयकार्थं पुष्पमाला
व्यव्यन्ते, तासामुपरि धूमा एव भृङ्गा जाता इत्यर्थः इति वा ।
बहुतरा धूपाः पुष्पमालाश्च यत्र सन्तीति भावः । 'सुमना मालती
जातिः' इत्यमरः । 'पटलं छदिः—' (इति च) । 'नैकवर्णं—' इति
यावदादिकुलकम् ॥

साङ्कुरेव रुचिपीततमा यै-
र्यैः पुरास्ति रजनी रजनीव ।
ते धृता वितरितुं त्रिदशेभ्यो
यत्र हेमतिलका इव दीपाः ॥ २३ ॥

साङ्कुरेति ॥ यत्र गृहे ते दीपा हेमतिलका इव त्रिदशेभ्यो
वितरितुं समर्पयितुं धृताः स्थापिताः सन्ति । ते के—यैर्दीपै-
रुष्या दीप्या पीतं प्रसन्नं तमो यस्मात्तादृशी सती सा भूता भवि-
ष्यती वा रजनी रात्रिः साङ्कुरेवोद्भिन्नप्रत्यप्रतेजोङ्कुरसहितेव
पुराऽस्ति अभूत् भविष्यति वा । तथा—यैः कृत्वा कान्त्या पीततमा
अतितरा पीतवर्णाऽप्यन्तगौरी रात्रिरुद्भिन्नप्रत्यप्राङ्कुरा रजनीव
हरिद्रेवाभ्युदयिष्यति वा । रात्रिः पीतीभूततया हरिद्रेव, प्रदीपक-
लिकाश्च तदङ्कुरा इवेत्युपेक्षोपमा वा । 'निशाक्या काञ्चनी पीता'
इत्यमरः । पीततमा पक्षे साम्प्रतम्, पक्षे तमवन्तम् । पुरास्तीति
'पुरि लुक् चाञ्जे' इति (भूते) 'यावत्पुरा—' इति भविष्यति
वा लट् ॥

यत्र मौक्तिकमणेर्विरहेण
प्रीतिकामधृतवह्निपदेन ।

कुङ्कुमेन परिपूरितमन्तः

शुक्तयः शुशुभिरेऽनुभवन्त्यः ॥ २४ ॥

यत्रेति ॥ यत्र देवागारे मौक्तिकमणेः प्रियतमस्य विरहेण कर्त्रो
कुङ्कुमस्य स्वोद्दीपनहेतुतया प्रीतिस्तया कामं दत्तं कामेन कर्त्रो वा
दत्तं वहेः पदं दाहकत्वादिरूपोऽधिकारस्तद्रूपं चिह्नं वा यस्य तेन कु-
ङ्कुमकेसरेण परिपूरितमन्तर्मध्यभागमनुभवन्त्यो बिभ्राणाः शुक्तयः
शुशुभिरे । वियोगिन्यो हि विरहाश्रितसं हृदयमनुभवन्ति । कुङ्कु-
मपूर्णाः शुक्तयो वियोगिनिरूपकेण वर्ण्यन्ते । यद्वा—मौक्तिकमणि-
विरहेणोपलक्षिताः शुक्तयः कुङ्कुमस्य कामोद्दीपनहेतुतया या
प्रीतिस्तया युक्तेन कामेन । अन्यत्पूर्ववत् । प्रीतो हि किंचित्पदं
ददाति शुक्तयो विशिष्टेन कुङ्कुमेनोपलक्षिताः सत्यो मौक्तिकमणि-
रहेण पूर्णं मध्यमनुभवन्त्य इव शुशुभिर इति प्रतीयमानोपेक्षा वा ।
प्रीतेतिपाठे—स्वोद्दीपकत्वेन प्रीताकामाद्भूतं वरेण लब्धं वह्निपदं
येनेत्यर्थः । सुक्ताकलोपचितहेतुभूताः शुक्तयः पुत्रविरहेण मातरो
यथा हृदयान्तर्दहन्ति, तथा कुङ्कुमरूपमन्तर्दाहं वहन्त्यः शुशु-
भिर इति वा ॥

अङ्कुचुस्त्रिधनचन्दनपङ्कं

यत्र गारुडशिलाजममत्रम् ।

प्राप केलिकवलीभवदिन्दोः

सिंहिकासुतमुखस्य सुखानि ॥ २५ ॥

अङ्केति ॥ यत्र देवागारे अङ्कुचुस्त्री मध्यवर्ती धनश्चन्दनपङ्को
यस्य तस्य गारुडशिलाजमतिनीलस्थूलगारुडोत्तारमणिघटितममत्रं
पात्रं केत्या लीलामात्रेण कवलीभवन् प्राप्तीभवन् मुखमध्यवर्त्यध-
भाग इन्दुर्यस्य सिंहिकासुतमुखस्य राहुवदनस्य शीतान्नभोजन-
सुखानि प्राप । तत्सममभूदित्यर्थः । गारुडमणिपात्राणि यत्र चन्द-
नभूतानि सन्तीति भावः । अमत्रमिति जालेकवचनम् । भवदि-
न्दोः भाषितपुष्कम् ॥

गर्भमैणमदकर्मसान्द्रं

भाजनानि रजतस्य भजन्ति ।

यत्र साम्यमगमममृतांशो-

रङ्गरङ्गकलुषीकृतकुक्षेः ॥ २६ ॥

गर्भमिति ॥ यत्र देवागारे एणमदः कस्तूरी तस्य कर्मस्तेन
सान्द्रं पूर्णं गर्भं मध्यं भजन्ति बिभ्राणानि रजतघटितानि भाज-
नानि अङ्गरङ्ग कलङ्कमृगस्तेन कलुषीकृतो मलिनीकृतः कुक्षिर्यस्य
तस्यामृतांशोऽग्नस्य साम्यमगमम् । देवपूजार्थं रजतपात्राणि
कस्तूरीपूर्णानि यत्र सन्तीति भावः ॥

उज्जिहानमुकृताङ्कुरशङ्का

यत्र धर्मगहने खलु तेने ।

भूरिशर्करकरम्भबलीना-

मालिभिः सुगतसौधसखानाम् ॥ २७ ॥

कारूपः रक्तचन्दनकाष्ठजानां बीजानां कृतच्छिद्रमणीनां फलमध्य-
वर्तिबीजानां वा समाजः समूहो जपतोऽमुष्य शयं हस्तं बभाज
सिपेये । उपेक्षते—तत्करे वर्तमानमुच्चैरतिशयितं रक्तिमानं रक्त-
त्वं रक्षितुमिव । अन्योपि शिष्य उपाध्यायं सेवत एव । रक्तचन्दन-
बीजजपमालिकाजपेन सौरमन्त्राणां शीघ्रफलउत्पादसौरमन्त्रात्मक-
चन्दनमालिकया जजापेत्यर्थः । सञ्ज्ञायः, एकाग्रत्वान्मयद ॥

इदानीं श्लोकाष्टकेन हरपूजामाह—

हेमनामकतरुप्रसवेन

ध्यम्बकस्तदुपकल्पितपूजः ।

आत्तया युधि विजित्य रतीशं

राजितः कुसुमकाहलयेव ॥ ३४ ॥

हेमेति ॥ हेमनामकस्य धत्तूरस्य तरोः प्रसवेन विकसितकुसु-
मेन कृत्वा तेन नलेनोपकल्पिता पूजा यस्य स ध्यम्बको राजितः
शुशुभे । उपेक्षते—रतीशं युधि विजित्य बलादात्तया गृहीतया
कुसुमरूपकाहलया धत्तूरपुष्पाकारवाद्यविशेषेण । कुसुमकाह-
लयोपलक्षित इवेति वा । शराणां कौसुमत्वाद्वादिग्राणामपि कौ-
सुमतया युक्तवाक्कामकाहलायाः कौसुमत्वमुचितमेव । पराभूता-
कामाद्बलाद्गृहीतया कौसुमकाहलयेव धत्तूरपुष्पेण रजित इत्यर्थः ।
अन्योपि शत्रुं जित्वा बलाद्गृहीतेन तच्छस्त्रवादिग्रादिना शोभते ।
सौन्दर्येण स्वस्पर्धितया स्वस्य शिवभक्तवाक्कामस्य च शिवविरो-
धित्वास्वविरोधिनं स्वस्वामिविरोधिनं च स्मरं रणे जित्वा तस्मा-
द्बलाजलेनैव गृहीतया कुसुमकाहलयेव धत्तूरपुष्पेण कृत्वा नलेन
कृतोपदः, अथच—कृतपूजः शुशुभे । सेवको हि स्वविरोधिनं
स्वस्वामिविरोधिनं वा रणे जित्वा तच्छस्त्रवादिग्रादि बलाद्गृहीत्वा
स्वामिन उपदीकरोति । तेन च स्वामी शोभते इति वा । प्रिय-
तरेण धत्तूरपुष्पेण स नलः शिवमयपूजदिति भावः । 'धत्तूरः
कनकाह्वयः' इत्यमरः । 'वाद्यभाण्डविशेषे तु काहला' इति विश्वः ॥

अर्चयन्हरकरं स्मितभाजा

नागकेसरतरोः प्रसवेन ।

सोयमापयदतिर्यगवाग्दि-

क्पालपाण्डुरकपालविभूषाम् ॥ ३५ ॥

अर्चयन्निति ॥ स्मितं विकासं भजते स्मितभाक् तेन विक-
सितेन नागकेसरालयस्य तरोः प्रसवेन पुष्पेण कृत्वा हरकरं सुव-
र्णोद्दिष्टदक्षिणामूर्त्यादिशिवप्रतिमापाणिमर्चयन् पूजार्थं स्थूल-
तरं शुभ्रतरं केसरतरकुसुमं तत्पाणीं स्थापयन् सोयं नलस्तिरक्रया
दिशः प्राच्यादिदिगष्टकाद् अवाच्या अधो दिशः सकाशादन्या-
ऽतिर्यगवाग्दिक् ऊर्ध्वा दिक् तस्याः पालो रक्षको ब्रह्मा तस्य चिर-
कालघर्पणात्तत्कृति पाण्डुरं धवलतरं कपालं शिरस्तेन ब्रह्मकपालेन
कृत्वा विभूषामलंकृति कपालरूपां विभूषामापयदलम्भयत् । हरेण
ब्रह्मणः पञ्चमं शिरशिखं प्रायश्चित्तं कुर्वतो हरस्य भिक्षार्थं करे
तिष्ठति । ततश्च तत्प्रतिमायामपि तेन भवितुं युक्तमिति केसरपुष्प-
रूपेण ब्रह्मकपालेन तत्करमलंचकारेत्यर्थः । 'चापेयः केसरो नाग-
केसरः काञ्चनाह्वयः' इत्यमरः । हरकरम्, अर्चनापेक्षया कर्मत्वम् ।

पक्षे आग्नेतेर्गल्यर्थत्वाद्गौ कर्तुर्णौ कर्मत्वम् । तिर्यगवागिति वा-
ऽध्ययम्, अतिर्यगवाक् चासौ दिक् चेति समासः ॥

नीलनीररुहमाल्यमयीं स

न्यस्य तस्य गलनालविभूषाम् ।

स्फाटिकीमपि तनुं निरमासी-

श्रीलकण्ठपदसान्वयतायै ॥ ३६ ॥

नीलेति ॥ स नलस्तस्य हरस्य स्फटिकनिर्मितामपि तनुं हरप्र-
तिमां नीलनीररुहाणां माल्यं माला तन्मयीं गलनालः कण्ठस्तस्य
विभूषां भूषणं न्यस्य आवश्य नीलकण्ठवाचकं पदं तस्य सान्वयता-
यै अन्वयसाहित्याय नीलः कण्ठोऽस्येति संबन्धसार्थक्याय
निरमासीन्नमितवान् । नीलोत्पलमालां कण्ठे बद्ध्वा स्फाटिकी-
मपि शिवप्रतिमां नीलकण्ठपदसहितामकरोदित्यर्थः । कण्ठे एव
नीलोत्पलपूजां चकार, अन्यत्र तु चन्दनधेतुपुष्पादिभिः पूजितवा-
निति भावः ॥

प्रीतिमेष्यति कृतेन ममेद-

कर्मणा पुररिपुर्मदनारिः ।

तत्पुरः पुरमतोयमधाक्षी-

द्रूपरूपमथ कामशरं च ॥ ३७ ॥

प्रीतिमिति ॥ पुराणां दैत्यविशेषाणां रिपुः, तथा—मदनस्या-
रिः शिवो मम कृतेन ईदृशा कर्मणा पुरकामशरदाहरूपध्यापा-
रेण प्रीतिमेष्यति प्रसन्नो भविष्यति । अतो हेतोरिव इति बुद्ध्य-
वायं नलस्तस्य पुररिपोः कामारेः पुरो धूपरूपं धूपस्वरूपम्, अथ
च—धूपवेषधारिणं पुरं गुग्गुलुमधाक्षीत् ददाह । अथ तद्वाहान-
न्तरं धूपविशेषरूपं कामशरं कामबाणं च ददाह । यस्मारिर्यदि-
पुशरश्च यद्वयेन ददाते स तस्मिन् प्रीत एव । शिवभयेन
वेषान्तरधारिणं पुरं दैत्यं कामबाणं च मोहनाय ददाहेत्यर्थः ।
धूपसमर्पणान्तां शिवपूजामकरोदिति भावः । ईदृशा पुष्पपूजान्ते-
न भक्तियुक्तेनापि कर्मणा पुररिपुः कामारिः शिवो मम कृते
मदर्थं मयि विषये प्रीतिं न यास्यति एतावतापि संतुष्टो न भवि-
ष्यति, अतः कारणादिव तद्वदे पुरं कामशरं च ददाह । एवं
कृते शंकरस्तुष्टो भविष्यतीति भाव इति वा । पुररिपुर्मदनारि-
रिति च योगस्यैवात्र प्राधान्याच्च पौनरुक्त्यम् । 'गुग्गुली कथितः
पुरः' इति विश्वः । तत्पुरः शेषपक्षी समासः । अन्यथा—अव्य-
येन सह पक्षीसमासनिषेधः स्यात् । तदिति लुप्तपक्षीकं बिभक्तिप्र-
तिरूपकमध्यं पृथक्पदं वा ॥

तन्मुहूर्तमपि भीमतनूजा-

विप्रयोगमसहिष्णुरिवायम् ।

शूलिमौलिशशिभीततयाऽभू-

द्ध्यानमूर्च्छननिमीलितनेत्रः ॥ ३८ ॥

तदिति ॥ स चासौ मुहूर्तश्च तमपि तस्मिन्नेवपूजाक्षणेपी-
त्यर्थः । भीमतनूजाविप्रयोगं विप्रयोगमसहिष्णुरयं नलः शूलिमौली
वर्तमानाच्छशिनी भीततयेव नेत्रध्यानेन यन्मूर्च्छनमेकाग्रताल—

क्षणः प्रलयस्य हेतुना निमीलिते संकोचितपद्मीकृते नेत्रे येनैवं-
भूतोऽभूत् । विरहित्वाद्भिरक्षरभ्रद्वर्शनस्य नितरां संतापकारि-
त्वमिया ध्यानमूर्च्छनध्याजेन नेत्रे निमीलितवानित्यर्थः । पूजान-
न्तरं शिवस्य ध्यानं चकारेति भावः । शूलधारिणापि यः शिरसि
धृतः, तस्मादधिकं भयं युक्तमिति सूचयितुं शूलिपदं प्रायोजि ।
तन्मुहूर्तम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । विप्रयोगं, 'न लोका—'
इति षष्ठीनिवेधाद्वितीया ॥

दण्डवद्भुवि लुठन्स ननाम

त्र्यम्बकं शरणभागिव कामः ।

आत्मशस्त्रविशिखासनवाणा-

क्यस्य तत्पदयुगे कुसुमानि ॥ ३९ ॥

दण्डवदिति ॥ स नलो दण्डेन तुल्यं साष्टाङ्गपातेन भुवि
लुठन् सन् त्र्यम्बकं ननाम । किं कृत्वा—तस्य हरस्य पदयुगे
पुष्पाञ्जलिदानार्थमञ्जलिदानाय धृतानि कुसुमानि न्यस्य समर्प्य ।
तत्रोपेक्षते—तामेव कुसुमानि आत्मनः खड्गादि शस्त्रं विशि-
खासनं धनुः, वाणान् स्वशस्त्रभूतानि पुष्पाणि हरपदयुगे समर्प्य
'अद्यप्रभृति शस्त्रं न धारयामि दासोऽस्मि मां रक्ष' इत्यादि वदन्
शरणं रक्षितारं शिवमेव भजमानो रूपसाम्याकाम इव ध्याना-
न्तरं पुष्पाञ्जलिदानपूर्वकं शक्तयतिशयेन दण्डवत्प्रणाममप्यकरो-
दित्यर्थः । विशिखासनं तूष्णारं वा । अन्योपि शरणागते एवमेव
करोति ॥

त्र्यम्बकस्य पदयोः कुसुमानि

न्यस्य सैष निजशस्त्रनिभानि ।

दण्डवद्भुवि लुठन्किमु काम-

स्तं शरण्यमुपगम्य ननाम ॥ ४० ॥

त्र्यम्बकस्येति ॥ श्लेषकः । सैष इत्यत्र 'सोचि लोपे चेत्—'
इति सुलोपः । पूर्वश्लोकोक्त एवार्थः ॥

व्यापृतस्य शतरुद्रियजसौ

पाणिमस्य नवपल्लवलीलम् ।

भृङ्गभङ्गिरिव रुद्रपराक्ष-

श्रेणिरश्रयत रुद्रपरस्य ॥ ४१ ॥

व्यापृतस्येति ॥ रुद्रशब्दात्परेषां पश्चादुच्चार्यमाणानामक्षाणां ।
रुद्राक्षाणामित्यर्थः । रुद्रः परः परं देवतं येषां वा रुद्रपराः शिव-
भक्तास्तसंबन्धिनां । तैर्धार्यमाणानामिति यावत् । तादृशानां वा
सणीनां श्रेणिमांला भृङ्गभङ्गिर्भ्रमरपङ्क्तिरिवाव्य नलस्य नवपल्लव-
वल्लीला यस्य तत्सदृशमित्यर्थः । एवंविधं पाणिं करमश्रयत
सिधेये । किंभूतस्य—रुद्रपरस्य शिवभक्तस्य, अत एव दातं रुद्रा
देवता अस्य श्वतरुद्रसंबन्धिनः शतरुद्रियसंज्ञकस्य 'नमस्ते—'
इत्यादि शिवसूक्तस्य जसौ जपे विषये व्यापृतस्य सव्यापारस्य
रुद्राक्षाणां रुद्रपरत्वात् 'नमस्ते—' इत्यादिपङ्क्तजपं रुद्राक्षजपमा-
लया चकारेत्यर्थः ॥ भृङ्गमालापि नवपल्लवं सेवते । 'शतरुद्राक्षश्'
इति षष्ठीयाद्वा । जसौ, 'तितुत्र—' इतोपिनयेधः । 'पश्चाक्षेत्रेव

रुद्राक्षैः—' इत्यादिहारीतोक्तो हरोक्तश्च जपमालाविधिर्नृद्व्यः ।
अणिमादिसिद्धये पाप्मो रौद्राक्षमेति ज्ञातव्यः ॥

उत्तमं स महति स महीभृ-

त्पूरुषं पुरुषसूक्तविधानैः ।

द्वादशापि च स केशवमूर्ति-

द्वादशाक्षरमुदीर्य ववन्दे ॥ ४२ ॥

उत्तममिति ॥ स महीभृत्पुत्र उत्तमं परमं पूरुषं पुरुषोत्तमं
पुरुषसूक्तस्य 'सहस्रशीर्षा पुरुषः—' इत्यादिपोडशार्चस्य सूक्तस्य
विधानैरनुष्ठानप्रकारविशेषैः । 'दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव
वा । अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् । भातुष्टुभस्य सूक्तस्य
त्रिष्टुभ(ब)न्तस्य देवता । पुरुषो यो जगद्बीजमृषिनारायणः
स्मृतः ॥' तथा—'ॐकारपूर्वकैश्चैव पोडशार्चैः पृथक्पृथक् । आवा-
हनासनं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । स्नानं वस्त्रोपवीतं च गन्धमा-
ल्यानि च क्रमात् । धूपं दीपं च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणम् ।
पोडशयोद्वासनं कुर्यादेष नारायणो विधिः ॥' इति स्मृतिवाक्यवि-
हितं प्रत्युचक्रमनिर्दिष्टैः पोडशोपचारैर्महति स्नापुजत् । स नलः
'यवादेसुवा तेवगभ मोन ओम्' इति श्रुतमोक्तद्वादशाक्षरं वा-
सुदेवमन्त्रं वैष्णवागमोक्तक्रमेणोदीर्य सम्यगुच्चार्य द्वादशापि केश-
वसंबन्धिनीमूर्तीर्वैष्णवीद्वादशाक्षरप्रामशिलामूर्तीर्ववन्दे तुष्टाव
प्रणनाम वा । ता अप्यपूजयदिति भावः । 'शिला द्वादश भो
वैश्य शालग्रामसमुद्भवाः । विधिवत्पूजिता येन तस्य पुण्यं च-
दामि ते ॥ कोटिद्वादशलङ्कैस्तु पूजितैः स्वर्णपङ्कजैः । यस्याद्वाद-
शल्लेषेषु दिनेर्नैकेन तद्भवेत् ॥' इति पञ्चपूजाणमिति भावः ।
पूर्वोक्तद्वादशाक्षरमुच्चार्य द्वादशसंख्याका अपि केशवसंबन्धिनी-
मूर्तीः सामर्थ्यादेतन्मन्त्राक्षरसूचिताः । 'ॐ केशवाय ध्याते नमः'
इति प्रकारेण 'द्वादशाक्षरसहितानां मूर्तीर्द्वादश विन्यसेत् । केश-
वाद्याः क्रमाद्देष्टव्यमागविधानतः ॥ ललाटे केशवं ध्यात्वा कुक्षी
नारायणं पुनः । अर्धेष्ठा हृदि मिश्रेण माधवः कण्ठदेशतः ॥ वरु-
णेन च गोविन्दं पुनर्दक्षिणपार्श्वकं । अंगुना विष्णुमंसस्यं भगेन
मधुसूदनम् ॥ गले विवस्वता युक्तं त्रिविक्रममनन्तरम् । वामपा-
श्वस्थमिन्द्रेण वामनायमथासकं । पूष्णा श्रीधरनामानं गले पर्ज-
न्यसंयुतम् । हृषीकेशाङ्ग्यं पृष्ठे पद्मनाभं ततः परम् ॥ त्वष्टा दामो-
दरं पश्चाद्विष्णुना ककुदि न्यसेत् । द्वादशाणि महामन्त्रं ततो मूर्ध्नि
प्रविन्यसेत् ॥' इति द्वादशाक्षरगर्भितमिति ज्ञातव्यम् । प्रकारा-
न्तरमागमोक्तं द्रष्टव्यम् । महीयानिति पाठे—नितरामागमशास्त्र-
कोविदः परमभक्तश्चेत्यर्थः । 'पुरुषाः पूरुषा नरा' इत्यमरः ॥

कथमपूपुजदित्याह—

मल्लिकाकुसुमदुग्धभुकेन

स भ्रमीवलपितेन कृते तम् ।

आसने निहितमैक्षन साक्षा-

त्कुण्डलीन्द्रतनुकुण्डलमाजम् ॥ ४३ ॥

मल्लिकेति ॥ स नलः भ्रमीभिर्मर्मणर्वैद्यैर्बलपितेन मल्लिका-
कुसुमसंबन्धिना दुग्धभुकेन निर्ध्रुपविफणस्थूलराजिलतुल्येन घन-
स्थूलतरुद्वारा कृत्वा नलनेव कृते रचिते आसने निहितं स्थापितं

तं पुरुषोत्तमं साक्षात्तत्तः कुण्डलिनां चक्षुःश्रवसाग्निन्द्रः शेष-
स्तस्य तनुः शरीरं तस्य कुण्डलं पुच्छवेष्टितवल्याकारशरीरभागं
तद्गते इति कुण्डलाकारशरीरे वर्तमानमिव ऐक्षत । दुण्डु-
भस्य विकणतया साम्यास्थूलघनतरे पुष्पदास्त्रि दुण्डुभपदं लाक्ष-
णिकम् । दुण्डुभप्रतिकृतिर्दुण्डुभकः 'हवे प्रतिकृतौ' इति कन् ।
'दृष्टि निमज्जने' दुण्डुतीति दुण्डुभ इत्योणादिकः पृषोदरादिर्वा ।

मेचकोत्पलमयी बलिबन्धु-

स्तद्वलिस्त्रुरसि स्फुरति स्म ।

कौस्तुभाख्यमणिकुट्टिमवास्तु-

श्रीकटाक्षविकटायितकोटिः ॥ ४४ ॥

मेचकेति ॥ मेचकोत्पलानि नीलोत्पलानि तन्मयी तद्वलि-
स्त्रु तेन नलेन समर्पिता वलिस्त्रु पूजामाला बलिबन्धुर्बले-
बन्धनकारिणः श्रीविष्णोरसि स्फुरति स्माशोभत । उपेक्षते-
कौस्तुभाख्यमणेः संबन्धि कुट्टिमं कौस्तुभमणिबद्धा भूर्वक्षोलक्षणा
तद्वास्तु वसतिस्थानं यस्यास्तस्याः श्रियः कटाक्षाणां विकटायितानि
विस्ताराङ्गीलतरनेत्रगोलकवक्रस्फुरितकिरणास्तेषां कोटिः पर-
म्परेव । नीलोत्पलमालाया वक्षस्येव वर्तमानत्वात्तत्रैव च लक्ष्म्या
अपि वर्तमानत्वात्साम्यात्कटाक्षविकटायितं कोटिरिवाशोभतेति
प्रतीयमानोपेक्षा । बलिबन्धुः, तृनि पूर्वण 'द्वितीया' इति योग-
विभागात्समासः । विकटायितम्, आचारक्यङ्कन्ताद्भावे निष्ठा ॥

स्वर्णकेतकशतानि स हेम्नः

पुण्डरीकघटनां रजतस्य ।

मालयारुणमणेः करवीरं

तस्य मूर्ध्नि पुनरुक्तमकार्पात् ॥ ४५ ॥

स्वर्णेति ॥ स नलस्तस्य पुरुषोत्तमस्य मूर्ध्नि हेम्नः सुवर्णघटि-
तपुष्पाणां मालया कृत्वा स्वर्णकेतकीपुष्पाणां शतानि, तथा—
रजतस्य रूप्यघटितपुष्पाणां मालया कृत्वा पुण्डरीकाणां सिता-
म्भोजानां घटनां समर्पणां, तथा—अरुणमणेः समर्पितमाणिक्यप-
द्मरागादिरक्तवर्णमणीनां मालया च कृत्वा करवीरपुष्पाणि, एत-
त्सर्वं पुनरुक्तमकार्पात् । सवर्णेनान्येनैव पूजायाः सिद्धत्वात्स्वर्ण-
केतकादि निरर्थकं चकारेत्यर्थः । स्वर्णकेतकादिभिः । सुवर्णघटि-
तपुष्पादिभिश्च श्रीपुरुषोत्तममपूपुजदिति भावः । विष्णुपूजायां
कमलकरवीरजपाशानपुष्पव्यतिरिक्तानां रक्तपुष्पाणां निषेधः,
गृहारोपितकरवीरकुसुमपूजानिषेधः, इत्यविरोधः । पुनरुक्तं, 'नपुं-
सकमनपुंसकेन' इत्येकशेषैकवद्भावी ॥

नाल्पभक्तवलिरन्ननिवेद्यै-

स्तस्य हारिणमदेन स कृष्णः ।

शङ्खचक्रजलजातवदर्चः

शङ्खचक्रजलपूजनयाभूत् ॥ ४६ ॥

नाल्पेति ॥ स पुरुषोत्तमस्तस्य नलस्यान्ननिवेद्यैस्तेन समर्पि-

तैर्नानाविधौदनानामुपहारैः कृत्वा नाल्पोऽतिमहान् भक्तबलि-
रोदनोपहारो यस्य, अथ च—अतिमहान् भक्तः श्रद्धापरो
बलिवैरोचनिर्यस्य, एवंभूतोऽभूत् । तथा—नलसमर्पितेन हारि-
णमदेन कस्तूर्या कृष्णवर्णः, अथ च—कृष्णनामा, अभूत् । तथा—
हेमरूप्यादिबद्धदक्षिणावर्तादिशङ्खानां चक्रं समूहस्तत्र स्थितेन
जलेन कृत्वा या पूजा अभिपेक्षाघदानादिरूपा तया कृत्वा शङ्ख-
चक्रजलेन जातवती संपन्नार्चा पूजा यस्य, अथ च—शङ्खः
पाञ्चजन्यः, चक्रं सुदर्शनः, जलाजातं पद्मं, तानि विद्यन्ते य-
स्यास्तादृशी शङ्खचक्रपद्मयुक्ता अर्चा प्रतिमा यस्यैवंविधोऽभूत् ।
पुरुषोत्तमसंबन्धिनामेतेषां शब्दानामन्वयार्थमेव तत्कृतान्ननिवेद्या-
दिसमर्पणेनेदानीमभूदित्यर्थः । एतश्चिबन्धना एवास्येताः संज्ञा
इति वा । अत्र प्रतीयमानोपेक्षा । 'प्रतिकृतिरर्चा पुंसि-' इत्यमरः ।
नाल्पेति नकारसमासः । हारिणेति संबन्धेऽण् ॥

राज्ञि कृष्णलघुधूपनधूमाः

पूजयत्यहिरिपुध्वजमस्मिन् ।

निर्ययुर्भवधृता भुजगा भी-

दुर्यशोमलिनिता इव जालैः ॥ ४७ ॥

राज्ञीति ॥ कृष्णलघुः कृष्णागुरुस्तस्य धूपनधूमा धूपकरणसं-
बन्धिनो धूमा अस्मिन् राज्ञि नले अहिरिपुर्गुहडो ध्वजे यस्य तं
गह्वध्वजं पुरुषोत्तमं धूपोपचारेण पूजयति सति जालैर्गवाक्षै-
र्बहिर्निर्ययुः । उपेक्षते—भीरेव दुर्यशो(?) गह्वडासत्तिभयजन्येना-
यशसा स्वतो धवलतरा अपि मलिनिताः इयामीकृताः देवतागार-
स्थितेन भयेन हरेण स्वदेहे भूषणत्वेन धृता वासुकिप्रमुखा भुजगा
इव । अयमस्मद्रिपुकेतुं पूजयति, अतो रिपुनिकटे स्थातुमशक्यमिति
हराश्रिताः शयला अपि सर्पा भीदुर्यशोमलिनिता इव दण्डाय-
मानकृष्णधूसव्याजेन जालैर्निर्ययुरित्यर्थः । अन्योऽपि भीतिमलिनो
जालादिद्वारेण बहिर्निर्गच्छति । 'धूपज-' इत्यपि पाठः । अगुरु-
पर्यायो लघुशब्दः । तेन कृष्णागुरुस्त्यर्थः ॥

अर्धनिःस्वमणिमालयविमिश्रैः

स्मरजातिमयदामसहस्रैः ।

तं पिधाय विदधे बहुरत्न-

क्षीरनीरनिधिमग्नमिवैषः ॥ ४८ ॥

अर्धेति ॥ एष नलः अर्धेण मूल्येन निःस्वा दरिद्रास्तेषामस्त्यु-
त्तमानां मणीनां माल्यैर्मालाभिर्विमिश्रैः स्मरजातिमयदामसहस्रै-
र्विकसितमालतीकुसुममालासहस्रैस्तं पुरुषोत्तमं पिधायच्छाद्यैव
बहूनि रत्नानि यस्मिन्नेवंभूतो यः क्षीरनीरनिधिर्दुग्धसमुद्रस्तत्र
मग्नमिव विदधे चकार । मध्ये मध्ये मणिमालाभिर्मध्ये मध्ये
पुष्पमालाभिः संवेद्य बहुरत्नक्षीरसमुद्रशायिनमिव चकारेत्यर्थः ।
रत्नस्थाने रत्नान्येव, क्षीरस्थाने च तानि दामानि, तैराशिसं
पर्थपुजदिति भावः । समृद्ध्यतिशयो भक्त्यतिशयश्च सूचितः ।
बहूनि रत्नानि क्षीराणि च यस्मिन्, स चासौ नीरनिधिश्चेति वा ॥

अक्षसूत्रगतपुष्करवीज-

श्रेणिरस्य करमंकरमेत्य ।

शौरिसूक्तजपितुः पुनराप-

पद्मसद्यश्चिरवासविलासम् ॥ ४९ ॥

अक्षेति ॥ अक्षसूत्रं जपमालां गतानि प्राप्ताणि तत्र वर्तमानानि पुष्करबीजानि कमलबीजानि तेषां श्रेणिः पद्माक्षरजिता जपमालिका शौरिसूक्तजपितुः 'विष्णोर्नु कम्-' इत्यादिविष्णुसूक्तजपशीलस्यास्य नलस्य करसंकरं पाणिपद्मसंस्पर्शमेव प्राप्य पुनरपि पद्मरूपे सद्यति स्वगृहे चिरं वासः स्थितिस्तेन कृत्वा यो विलासः शोभा तमापत्प्राप । विष्णुमन्त्रा हि पद्माक्षमालया जप्यन्ते, नलकरश्च पद्मसदृशः, तत्संस्पर्शात्पद्माक्षमाला पुनरपि पद्मसद्यनिवासं प्राप्ता वेति प्रतीयमानोऽपेक्षा । 'पुष्कराम्भोरुहाणि च' इत्यमरः । जपितुः, ताच्छील्ये नृनि 'द्वितीया' इति योगविभागात्पूर्वेण समासः ॥

कैटभारिपदयोर्नतमूर्ध्ना

सञ्जिता विचकिलस्रग्नेन ।

जहुजेव भुवनप्रभुणाऽभा-

त्सेविता नुनयतायतमाना ॥ ५० ॥

कैटभेति ॥ अनुनयता अर्थांस्मामेवं चरणसमीपं प्रापयता भुवनप्रभुणा लोकनाथेन नतमूर्ध्ना नम्रगिरसा प्रणामलक्षणं पोडशमुपचारं कुर्वताऽनेन नलेन कैटभारेः श्रीविष्णोः पदयोः सञ्जिता पुष्पाञ्जलिस्थेन समर्पिता आयतमानाऽतिदीर्घा विचकिलस्रग्मलिकामाला जहुजा गङ्गेवाभात् । चरणसंस्पर्शादनिर्देष्टव्यद्वल-तरत्वाच्च गङ्गेव शुशुभ इत्यर्थः । साऽप्येवंविधा । (अथच—) अन्यापि मतिनी नायिका एवंप्रिया प्रियेण वमनुनीयते, अथच—भूलोकं प्रति गमनाथं यतमाना सप्रयत्ना, अतएव—अनु पश्चात्प्रयता परावर्त्य पुनरपि ब्रह्मलोकं प्रापयता पुनरप्रागन्तव्यमिति प्रार्थयमानेन नतमूर्ध्ना लोकनाथेन ब्रह्मणा सेविता जाह्नवीव । भुवनप्रभुणा रुद्रेण वा । उक्तविशेषणविशिष्टेन जलप्रभुणा वरुणेन समुद्रेण वा सेविनेति वा । प्रणामान्तां पोडशोपचारपूजां समापयदिति भावः । 'स्मृतो विचकलो मल्लीप्रभेदे मदनेपि च' इति विश्वः ॥

खानुरागमनघः कमलायां

सूचयन्नपि हृदि न्यसनेन ।

गौरवं व्यधित वागधिदेव्याः

श्रीगृहोर्ध्वनिजकण्ठनिवेशात् ॥ ५१ ॥

इत्येवेत्य वसुना बहुनापि प्राप्तुवन्न मुदमर्चनया सः ।
सूक्तिमौक्तिकमथैरथ हारैर्मक्तिमेहत हररूपहारैः ॥ ५२ ॥

स्वेति ॥ इतीति ॥ युग्मम् ॥ स नल इति पूर्वोक्तं श्रीविष्णोरभिप्रायमवेत्य ज्ञात्वा बहुनापि वसुना स्वर्णमणिवसनादिना लक्ष्मीस्थानीयेन समर्पितेन कृतयाऽर्चनया मुदं न प्राप्तुवन् हर्षमलभमानः सन्, अथ पश्चात्सूक्तयः सरसशोभनपद्मन्धास्तद्वपाणि

१ 'प्राप्तवानित्यपि पाठे—नलविशेषणम्' इति सुखावबोधो ।

२ युक्तेति पाठः सुखावबोधोऽसंमतः ।

मौक्तिकानि तन्मयैर्हारैरेकावल्यादिहारैरेवोपहारैः पूजनैः कृत्वा हरेर्मक्तिमेहताकृतेत्यर्थः । सत्यमर्थविकं पूजनं कृत्वा भीपुरुषोत्तम-दशावतारादिस्तुतिं प्रारंभ इति भावः । इति किम्—न विद्यते अयं दुःखं पापं दारिद्र्यं च यस्याद्धेतोः सोऽनघः पुण्यश्लोकः श्रीविष्णुः हृदि न्यसनेन स्थापनेन कृत्वा कमलायां लक्ष्म्यां विषये स्वस्थानुरागं प्रेमभरं तां प्रति लोकं प्रति वा सूचयन्नपि श्रीगृहाभिजहद्वयादूर्ध्वं उपरिभागे वर्तमानो निजकण्ठस्य निवेशा-स्थापनाद्धेतोर्वागधिदेव्याः सरस्वत्या गौरवं व्यधित बहु संमानमकृत । अन्योपि राजादिरेकां प्रियामपोभागे स्थापयन्नालिङ्गनादिना संभावयन्नन्यां तत्सपत्नीं प्रियतमां तदीयगृहस्योर्ध्वदेशे स्थापयन् कण्ठाश्लेषं च कुर्वन्मस्या गौरवं करोति । तथा विष्णोर्ध्व-क्षसि लक्ष्मीमितिष्ठति, तदुपरिभागे कण्ठे सरस्वतीति विष्णोः सरस्वत्यां गौरवमधिकमिति ज्ञात्वा सरस्वत्या कृत्वा स्तुतिं चक्र इत्यर्थः । मौक्तिकरूपेण सूक्तैर्ममैस्यं सूच्यते इत्या नलस्य भक्त्यतिशयश्च ॥

स्वमौढ्यं परिहरन्स्तुतिमाह—

दूरतः स्तुतिरवाग्विषयस्ते

रूपमस्मदभिधां तव निन्दा ।

तत्क्षमस्व यदहं प्रलपामी-

त्युक्तिपूर्वमयमेतदवोचत् ॥ ५३ ॥

दूरत इति ॥ अयं नल इति उक्तिपूर्वं यथा तथा पूर्वमेव-सुक्त्वा एतद्दृश्यमाणमवोचत् । इति किम्—हे स्वामिन्, ते तव स्तुतिर्दूरतो नितरामवाग्विषयो वाचागमोचरः । यतस्तव रूपं 'यतो वाचो निवर्तन्ते—' इत्यादिश्रुतेः । अर्थात्तोचरो नेति स्वदीया स्तुतिः कथंकारं कर्तुं शक्या । स्वरूपकथनेऽप्यशक्यत्वात्तव स्तुतिरप्यशक्यकरणेत्यर्थः । अतएव अस्माभिः कृता अभिधा भवद्वग्वर्णनविषया वाणी तव निर्मूढ । अत्यन्तारूपकत्वावकत्वात् अवागोचरस्यापि वागोचरकरणेत्यर्थः । एवंस्तपि मूर्खतया यदहं प्रलपामि स्वरूपाज्ञानाजिरथैकं वदामि तत् क्षमस्वेति । प्रलपामीत्यनेन नितरामनौढ्यं सूचितम् ॥

स्वप्रकाश जड एष जनस्ते

वर्णनं यदभिलष्यति कर्तुम् ।

नन्वहर्षतिमहः प्रति स स्या-

न्न प्रकाशनरमस्तममः किम् ॥ ५४ ॥

स्वेति ॥ हे स्वप्रकाश स्याद्विषयप्रकाशान्तरनिरपेक्ष परमात्मन् एष मल्लक्षणो जडोविद्याच्छादितचैतन्यो जनने वर्णनं कर्तुं यदभिलष्यति सोऽहर्षतेः सूर्यस्य महत्तेजः प्रति लक्ष्मीकृत्य सूर्यनेत्रोऽहं प्रकाशयिष्यामीति तमसोऽन्धकारस्य प्रकाशने रसोऽनुरागः किं न स्यात्, अपिनु स्वप्रकाशस्य तव वर्णने जडस्य समाभिलाषः सूर्यतेजःप्रकाशने तमसोऽभिलाष इवात्यन्तमनुचित एवेत्यर्थः । आत्मा स्वप्रकाश इति वेदान्तसिद्धान्तः ॥

१ 'अभिधाः' इति बहुवचनान्तपाठः सुखावबोधोऽसंमतः ।

ननु यदि त्वं जडो मदीयस्वरूपं न जानासि, तर्हि त्वदीये वाङ्मनसे कथं मत्परायणे इत्याशङ्कां परिहरन् स्तुत्यवसरं दातुमाह—

मैव वाङ्मनसयोर्विषयो भू-
स्त्वां पुनर्न कथमुद्दिशतां ते ।

उत्कचातकयुगस्य धनः स्या-

तृप्तये धनमनामुवतोपि ॥ ५५ ॥

मैवेति ॥ हे भगवन्, एवं 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिश्रुतिप्रामाण्याद्वाङ्मनसयोर्विषयो गोचरो मैव भूः ताभ्यां ग्रहीतुं न शक्यः स एव यद्यपि, तथापि ते वाङ्मनसे पुनस्त्वां कथं नोद्दिशताम्, अपितु अविषयमपि त्वामुद्दिश्य प्रवर्ततामित्यर्थः । दृष्टान्तमाह—अतिदूरवर्तिस्वात् धनं मेघमनामुवतोऽलभमानस्याप्युत्कस्योत्कण्ठितस्य चातकस्त्रीपुंसयुगस्य धनो मेघो जलदानेन तृप्तये स्यादेवेति दृष्टान्तेनाविषयोपि भवान् स्तुतो ध्यातश्च मोक्षहेतुः । स्वयमेवानुग्रहीष्यतीति तव स्तुतिः कर्तुं युक्तैवेति भावः । वाङ्मनसयोः, 'अचनुर—' इत्यादिना साधुः ॥

इदानीं प्रथमं मत्स्यावतारं स्तोतुमाह—

छन्नमत्स्यवपुषस्तव पुच्छा-

स्फालनाजलमिवोद्धतमब्धेः ।

श्वेतमेत्य गगनाङ्गणसङ्गा-

दाविरस्ति विबुधालयंगङ्गा ॥ ५६ ॥

छन्नेति ॥ हे हरे, शङ्खासुरापहृतवेदोद्धरणरूपच्छन्नना मत्स्य एव वपुर्न स तस्य तव पुच्छेनास्फालनादाघातादूर्ध्वमुद्धतं क्षिप्तमुच्छलितं सागरजलमिव गगनाङ्गणस्य सङ्गासंबन्धाच्छ्रुत्यं धवलतामेत्य प्राप्य विबुधालयस्य स्वर्गस्य गङ्गा मन्दाकिनी आविरस्ति प्रकटीभवति । तदेव जलं मन्दाकिनीभूय गगने स्फुरतीत्यर्थः । वेदसंरक्षणद्वारा लोकानुग्रहार्थमेव त्वया त (त्)च्छरीरं धार्यते इति भावः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । श्वेतमेत्येवेति वाम्बयः । 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत' इत्यादि श्रीकृष्णवचनमेव छन्नपदेन सूचितम् । सागरोदकस्याश्रयीपाधिकतया प्रतिभासमानस्यापि गगने क्षिप्ततया निरुपाधिकं शुक्लमेवापां रूपं प्रकटितमित्यनेनातिस्थूलतरशरीरवशं सूचितम् । नदी चाद्यापि तथैव तिष्ठति, नखधः पततीति सामर्थ्यातिशयः सूच्यते । यद्यपि नलः शैव इति प्रथा तथापि शिवस्य विष्णुभक्त्याद्विष्णुस्तुत्यैव शिवस्य प्रीतिसंभवादौक्यस्याच्च नलस्य विष्णुस्तुतिकरणम् । श्रीहर्षस्य च परमवैष्णवत्वात्पुरुषोत्तमस्तुतिनिबन्धनं युक्तमेवेति न काचिदनुपपत्तिः । अतएवोपसंहारेपि 'हरिहरं परिपूज्य' इत्युक्तम् ॥

कूर्मं वर्णयति—

भूरिसृष्टिधृतभूवलयाणां

पृष्ठसीमनि किणैरिव चक्रैः ।

चुम्बितावतु जगत्क्षितिरक्षा-

कर्मठस्य कमठस्तव मूर्तिः ॥ ५७ ॥

भूरीति ॥ हे भगवन्, तव कमठसंज्ञा मूर्तिर्जगद् अवतु । किंभूता—भूरिपु सृष्टिपु प्रतिसर्गं धृतानां भूवलयाणां किणैरति-घर्षेणमिधुरीभूतसंजातवैवर्ण्यैवगर्भेणैव चक्रैश्चक्राकाररेखाविन्यासविशेषैः पृष्ठस्य सीमनि स्थले चुम्बिता स्पृष्टा । किंभूतस्य—क्षितौ क्षये प्रलये रक्षायां च कर्मठस्य कर्मशूरस्य पृष्ठे धारणेन क्षितिरक्षणक्षमस्य । पृथ्वीधारणद्वारा लोकानुग्रहार्थमेव कमठरूपं त्वया धृतमिति भावः । सप्तपातालान्तेऽधस्तात्कणामण्डलेन शेषो भुवं विभर्ति, ततोऽप्यधो ब्रह्माण्डाधः कटाहस्य भारं पृष्ठे वहन् ब्रह्माण्डावरण(जलावरण)रूपे जले कूर्मराजो वर्तत इति पुराणम् । एतेन प्रतिसर्गमनन्तभूमण्डलधारणेनानिर्वाच्यमहिमत्वं सूचितम् । कमठपृष्ठे च स्वभावतश्चक्राणि भवन्ति ॥

श्लोकद्वयेन वराहं वर्णयति—

दिक्षु यत्सुरचतुष्टयमुद्रा-

मभ्यवैमि चतुरोपि समुद्रान् ।

तस्य पोत्रिवपुषस्तव दंष्ट्रा

तुष्टयेऽस्तु मम वास्तु जगत्याः ॥ ५८ ॥

दिक्ष्विति ॥ अहं चतसृषु प्राच्यादिदिक्षु चतुरोपि समुद्रान् यस्य वराहस्य खुराणां चतुष्टयस्य मुद्रां विन्यासं स्थापितचरणा-तिभारसंजातभूगतमेवाभ्यवैमि जाने, तस्य पोत्रिवपुषो महावरा-हदेहस्य तव दंष्ट्रा मम तुष्टये कामपूर्त्यानन्दायास्तु । किंभूता दंष्ट्रा—जगत्याः पातालानुद्धरणाद्भूमेर्वस्तु वसतिगृहम् । धृतभूमिरित्यर्थः । 'कोलः पोत्री किरीः किटिः' इत्यमरः । पित्रप्राप्तस्य क्षीपोऽनित्यत्वाद्दंष्ट्रा ॥

उद्धृतिस्खलदिलापरिरम्भा-

लोमभिर्वहिरितैर्बहुहृष्टैः ।

ब्राह्ममण्डमभवद्दिलीपं

केलिकोल तव तत्र न मातः ॥ ५९ ॥

उद्धृतीति ॥ हे केत्या क्रीडामात्रेण कोल धृतवराहरूप भगवन्, हिरण्याक्षं देवं हत्वा पातालात्सकाशादुद्धृताबुद्धरणसमये स्खलन्त्याः पतन्त्या इलाया भुवः परिरम्भासमारम्भेण धारणा-दालिङ्गनाच्च हेतोर्बहु नितरां हृष्टैरुन्नतीभूतैः, अतएव—ब्रह्माण्डं निर्भिद्य बहिरितैर्निर्गलैर्लोमभिः कृत्वा ब्राह्ममण्डं तव बलेः पूजायाः संबन्धि नीपं तत्कालविकसितकदम्बकुसुममिवाभवत् । किंभू-तस्य—तत्र ब्रह्माण्डे स्थूलतरदेहत्वाच्च मातः संमातुमशक्यम् । एवंविधकुसुमपूजायोग्यस्त्वमेव भवसीत्यर्थः । अन्योपि योषिदा-लिङ्गनादुदितरोमाच्चो भवति । 'ब्राह्मोजातौ' इति साधुः । मातः, 'मा माने' इत्यस्माच्छता ॥

श्लोकद्वयेन श्रीनृसिंहं वर्णयति—

दानवाद्यगहनप्रभवस्त्वं

सिंह मामव रवैर्धनघोरैः ।

१ 'मातुः' इति पाठो जीवातुसंमतः ।

वैरिदारिद्विपत्सुकृतास्त्र-

ग्रामसंभवभन्मनुजार्धः ॥ ६० ॥

दानवेति ॥ हे सिंह, दानवानामाद्यस्य प्रथमस्य हिरण्यकशि-
पोर्गहनं मरणरूपं संकटं तदर्थं प्रभव उत्पत्तिः प्राकृत्यं यस्य
तन्सारणार्थं कृतावतारः, अथच—दानवो हिरण्यकशिपुस्तदप-
माद्यं पुरातनं यद्ग्रहनं वनं तत्र प्रभवो यस्य । पुरातने हि वने
सिंहसंभवो युक्तः, अथच—दानवानामाद्यः श्रीहरिभक्तवान्मुख्यः
प्रह्लादस्तस्य गहने विष्णुकारिताडनादिदुःखनिमित्ते हिरण्यकशि-
पुविदारणद्वारा भक्तप्रह्लादसंरक्षणार्थं धृतोत्पत्तिर्येन तादृशसं-
घनवन्मेघवद्भौरेर्गन्भीरेर्निबिडैर्भाषणैश्च वा रवैः सिंहनादैर्माभव ।
किंभूतः—वैरिणः शत्रून्दारयन्ति तच्छीलानि दिविपदां मुनीनां
देवानां च सुकृतानि अस्त्राणि च तेषां ग्रामः समूहस्तस्मान् संभव
उत्पत्तिर्यस्य तादृशो भवन् संप्रथमानो मनुजो मनुष्य एवार्ध एक-
देशो यस्य । 'दानवाद्य' इति पाठे—दानवानां पापानि तेषां
गहनं लक्षणया बाहुल्यं तेन प्रभवो यस्य । दानवदुरितोद्रेकात्ति-
र्यग्योनिंसिंहरूपत्वं, दिविपदगुण्योद्रेकाच्चोत्तमयोनिमनुष्यरूपत्व-
मित्यर्थः । दानवानामाद्यस्य हिरण्यकशिपोर्गहने सभामहोषाणे
प्रभवः प्रकटनं यस्य वा । एतेन स्वर्गवासिनां पुण्यैरस्त्रैश्च कृतम-
नुष्यार्धदेहः स्वतेजोनिमित्तसिंहार्धश्च नरहरिर्हिरण्यकशिपोर्महास-
भोपवने एवावततारति सकलपुराणसंवादः प्रकटितः । अस्मादिति
तु प्रवादमात्रमिति भागवतविरोधादुपेक्ष्यम् ॥

दैत्यभर्तुरुदरान्धुनिविष्टां

शक्रसंपदमिवोद्धरतस्ते ।

पातु पाणिशृण्विपञ्चकमसा-

ञ्छिन्नरज्जुनिभलग्नतदन्नम् ॥ ६१ ॥

दैत्येति ॥ हे श्रीनृसिंह, ते पाणिसंनिधनां शृणीनां तीक्ष्ण-
तरनस्वरूपाणामङ्कुशानां पञ्चकमस्यान्पातु । किंभूतस्येव तव—
दैत्यभर्तुर्हिरण्यकशिपोरुदरलक्षणेऽन्धो कृपे निविष्टां पतितां श-
क्रसंपदमुद्धरत इव तस्मादहिर्निर्गमयत इव । किंभूतं पञ्चकम्—
छिन्नरज्जुनिभानि मध्यवृत्तितत्पूर्वपतितदोरकनुत्प्यानि लग्नानि तस्य
दैत्यविप्लवदरस्य चास्त्राणि यत्र यस्य वा यथा कृपपतितं वस्तु समु-
वर्तु लोहनिर्मिताङ्कुशपञ्चकं कृपमध्ये निक्षिप्य चालयित्वा पूर्वनि-
मग्नरज्जुलण्डसहितं तदादाय निर्गच्छति तथा तव रज्जुस्थानीय-
भुजदण्डकपाणिजशृण्विपञ्चकं दैत्यराजोदरकृपपतितमिन्द्रसंपदमु-
द्धरञ्छिन्नरज्जुनिभलग्नतदन्नं सम्भामवतिवत्यर्थः । शृणानि हिनस्ति,
शृण्णिरौणादिकः । 'अस्मदो द्वयोश्च' इति बहुत्वम् ॥

श्लोकचतुष्टयेन वामनं वर्णयति—

स्वेन पूर्यत इयं सकलाशा

भो बले न मम किं भवतेति ।

त्वं बटुः कपटवाचि पटीया-

न्देहि वामन मनःप्रमदं नः ॥ ६२ ॥

स्वेनेति ॥ हे वामन, इति पूर्वाधोक्ता कपटवाक् तस्यां विषये
पटीयानतिनिपुणो बटुर्ब्रह्मचारिवेषधारी चपलस्त्वं नोऽस्मदादीनां

मम वा मनसः प्रमदं हर्षं धेहि सर्वाभिलाषपूर्णं कुर्वित्यर्थः ।
बटवश्च कपटवाचो भवन्ति । इति किम्—पादत्रयमात्रस्थलया-
चिनि वामने 'किमेतद्वलीयस्त्वया याचितं सकलमेतज्जुवनं गृहाण,
अहं ददामि' इति दानशूरत्वाद्बलिचक्रवर्तिनि भाषमाणे श्लेषवक्रो-
क्तिच्छलेन वामनस्य प्रयुत्तरमेतन्—भो बले चक्रवर्तिन्, भवता
स्वेनात्मना हेमरत्नादिना द्रव्येण वा इयं मदीया सकलाशा सर्वा-
ऽप्यभिलाषो न पूर्यते, अपितु परिपूर्णा करिष्यत एव परं मम
(यतस्य) भिक्षोः निःस्पृहस्य वा किं प्रयोजनमिति शेषः । एवं
समर्थ एव परं तावता मम प्रयोजनं नास्ति । कुटीनिर्माणार्थं पद-
त्रयमितं स्थलमेव देहीत्यर्थः । स्वेनास्मीयेन बलेन च स्वेन च
निजशक्त्या वा सकला दिक् भवता पूर्यते विद्यत एव, तथापि
मम किं तेन, यो यथाचते तस्य तद्दामीति प्रत्यक्षदर्शनाद्ब्रह्मा-
भिनयदर्शनीयेयं सकलानां जनानां तृष्णा भो बले, त्वया परि-
पूर्णा क्रियते यतः, अतो मम कलया लेशेन सहिता । अहपी-
यसीति यावत् । एवंभूता पदत्रयमिता तृष्णा किं न पूर्यते अपि
तु पूरयिष्यत एव । अथ च—भो बले, इयं सकलापि दिशा मम
स्वेनात्मना न पूर्यते, अपित्वावरिष्यत एव । भवता किं कर्तुं श-
क्यते, अपि तु न किंचिदित्यर्थ इति वा । मया सकलाप्याशा
सकला दिशात्मना पूर्यते, भवता बलेन मम किं कर्तुं शक्यत इति
वा । अथ च—भो बले, पादत्रययाचनविषया मम सकला तृष्णा
भवता स्वेनात्मस्वरूपेण स्वदेहेन किं न पूर्यते, अपि तु पूरयिष्यत
एव । महीयःशरीरधारणेन लोकद्वये पदद्वयेन मया ध्यासे प्रति-
श्रुतं तृतीयं पादमदानुनिरयो भविष्यतीति भिया शिष्टपदस्थाप-
नार्थं स्वशरीरमेव त्वया दास्यते इत्यर्थः । त्वां पाताले पातयिष्या-
मीति भावः । भूस्वर्गरूपं लोकद्वयेमेव बलेः स्वम् । नरकपतन-
भिया स्वशरीरमेव तृतीयपदस्येन दत्तमिति श्रीभागवते 'पदं तृ-
तीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम्' इति वचनान् । इत्यादिकपटवाग्जे-
या । 'प्रमदसंमदां हर्षं' इति सायुः ॥

एवं वामनेनोक्तं बलिकृत्तरमाह—

दानवारिरसिकायविभूते-

वैदिम तेस्मि मुतगं प्रतिपत्तिम् ।

इत्युदग्रपुलकं बलिनोक्तं

त्वां नमामि कृतवामनमायम् ॥ ६३ ॥

दानेति ॥ अहं कृता वामनस्य हृन्वपुरुषस्य माया येन तथा-
हमनेन ज्ञात इति ज्ञात्वा जाताश्रयैवशादुदग्रपुलकं संजातरोमाञ्चं
बलिना इति पूर्वाधोक्तप्रकारेण बलिचक्रवर्तिनोक्तं भाषितं त्वां
नमामि । इति किम्—हे ब्रह्मन्, अस्मि अहं दानवारिणि रसिकाय
कृताभिलाषाय ते नुभ्यं विभूतेः स्वीयसंपदः सुतरां प्रतिपत्तिं
संकरुणेन दानं वक्षिम् इच्छामि सर्वा संपदं नुभ्यं दातुमिच्छामि ।
अथ च—त्वं दानवानामरिः शत्रुरसि ते तव कायविभूतेः शरीर-
वैभवस्य प्रतिपत्तिं ज्ञानं नितरामहमिच्छामि । कीदृशं महच्छरीरं
धारयिष्यसि, तद्बहुमिच्छामीत्यर्थः । यद्वा तव कायवैभवस्य प्रति-
पत्तिं रूपान्तरप्राप्तिं वक्षिम् । रूपान्तरं धारयिष्यामीति त्वया सू-
चिनम् । तन्मुखेन धारणीयमित्यहं कामय इत्यर्थः । अस्मीत्यह-
मर्थेऽप्ययम् ॥

एवं बलिनोक्ते वामनः प्राह—

भोगिभिः क्षितितले दिवि वासं
बन्धमेष्यसि चिरं प्रियमाणः ।
पाणिरेष भुवनं वितरेति
छन्नवाग्भिरव वामन विश्वम् ॥ ६४ ॥

भोगिभिरिति ॥ हे वामन, इति एवंपाभिदृश्यवाग्भिः कपटवचनैरुपलक्षितस्त्वं विश्वमव रक्ष । इति किम्—बले, चिरं चिरायुषेण बहुकालं क्षितितले भूलोके दिवि वा प्रियमाणोऽवतिष्ठमानस्त्वं भोगिभिर्मित्रभ्रात्रातिथिभिः सह संयोगं प्राप्स्यसि यदि । यदि भूलोकेऽवस्थितिमिच्छसि तर्हि तत्र, यदि दिवि तर्हि तत्र वा, मित्रादिभिः सह सुखेन चिरकालमवस्थितिं प्राप्स्यसीत्यर्थः । इत्याशीः । एष प्रतिग्रहार्थं प्रसार्यमाणः प्रत्यक्षदृश्यो मम करोति तस्मादत्र पाणौ पदत्रयदानसंबन्धि भुवनं जलं वितर देहीति । अथ च—क्षित्यास्ते पाताललक्षणे दिवि रमणीयत्वास्वर्गे भोगिभिः सर्वप्रियमाणो बध्यमानः सन् चिरकालं वासं दुःखबहुलत्वाद्वसतिरूपं बन्धं बन्धनं प्राप्स्यसि । यद्वा—चिरं जीवन् पाताले सर्वैः सह वासं बन्धनं चैष्यसि । यद्वा—सर्वैः क्रियमाणं बन्धनं प्रियमाणो धारयन्सन् पाताले वासमेष्यसि वा । इद्वार्थो वा दिवि वेत्यर्थः । यथा सुखिभिः सह स्वर्गे तिष्ठन् संबन्धं प्राप्नोषि तथेदानीमेव पाताले सर्वैः सह संबन्धमेष्यसि । यद्वा—अदिवि स्वर्गव्यतिरिक्ते पाताले तृतीयपादार्थं स्वर्गासकाशास्वामस्वरूपे पाताले पातयिष्यामीत्यर्थः । एष चक्रविक्षेपतत्परो मम करोति, इन्द्रादृहीतं भुवनं त्रैलोक्यं देहि पुनस्तस्मै समर्पयेति । भुवनं वितरेत्यवतारप्रयोजनं सूच्यते । 'जीवनं भुवनं वनम्' 'विष्टपं भुवनम्' इत्यमरः ॥

एवं वामनेनोक्ते बलिः पुनराह—

आशयस्य विवृतिः क्रियते किं
दिस्तुरसि हि भवचरणेभ्यः ।
विश्वमित्यभिहितो बलिनासा-
न्वामन प्रणतपावन पायाः ॥ ६५ ॥

आशयस्येति ॥ हे वामन, प्रणतपावन, बलिना इति पूर्वोक्तप्रकारेणाभिहित उक्तस्त्वमस्मान् पाया रक्ष । इति किम्—भो वामन, एवया शयस्य पाणेर्विवृतिः प्रसारणं किं क्रियते, अपितु तन्न कर्तव्यम् । आशब्दोऽयोग्यतया शिरःकम्पपूर्ववारणाभिनये । अनुचितमेतन्न कर्तव्यमित्यर्थः । आ सामस्येन नितरां शयस्य विवरणं किं क्रियते अपितु तन्न कर्तव्यमिति वा । वाक्य-पूरणे वा । हि यस्माद्भवचरणेभ्यः पूज्येभ्यो भवज्यो विश्वं सकलं हेमरत्नादि वा दिसुदांतुमिच्छुरस्मि । चरणशब्दः पूज्यार्थः । अहं सर्वमिदानीमेव ददामि किमिति पाणिप्रसारणेनैतद्वैयं प्रकटी-क्रियत इत्यर्थः । अथ च—सहस्रपात्वाद्बहुभ्यो भवदीयपादेभ्यः सर्वं दिस्तुरसि सर्वस्वदानेन भवचरणान् पूजयिष्यामि । तस्मात्करप्रसारणं किं क्रियते ॥

श्लोकत्रयेण परशुरामं स्तौति—

क्षत्रजातिरुदियाय भुजाभ्यां
या तवैव भुवनं सृजतः प्राक् ।
जामदग्न्यवपुपस्तव तस्या-
स्तौ लयार्थमुचितौ विजयेताम् ॥ ६६ ॥

क्षत्रेति ॥ हे भगवन्, तव तौ भुजौ विजयेतां सर्वोत्कर्षेण वर्तेताम् । तौ कौ-प्राक् सृष्ट्यादौ भुवनं सृजतो ब्रह्मरूपिणस्त-वैव 'बाहू राजन्यः कृतः' इति श्रुतिप्रामाण्याद्भुजाभ्यां सकाशाद्या क्षत्रजातिः क्षत्रियमात्रमुदियायोपपन्नम् । तस्याः क्षत्रजातेर्लयार्थं क्षयार्थं जामदग्न्यवपुपस्तव तौ (यां) भुजौ उचितौ । कारणे कार्य-लयस्योचित्यात् । 'अद्भ्योऽग्निर्मह्यतः क्षत्रममनो लोहमुत्थितम् । एषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥' इति भारतवच-नाच्च । अवतारप्रयोजनमुक्तम् । जातेर्नैत्यत्वादुत्पत्तिविनाभावयु-क्ताविति ये आक्षिपन्ति, ते आविर्भावतिरोभावयोर्विचक्षितार्वे-नोत्तरणीयाः । वेदान्तसिद्धान्ते जातेर्नैत्यत्वाभाव इत्यपि । जाम-दग्न्येति गर्गादिषु पाठसामर्थ्याञ्चिति ज्ञेयम् । विजयेतां, 'विप-राभ्यां जेः' इति तच्च ॥

पांसुला बहुपतिर्नियतं या
वेधसारचि रूपा नवखण्डा ।
तां भुवं कृतवतो द्विजभुक्तां
युक्तकारितरता तव जीयात् ॥ ६७ ॥

पांसुलेति ॥ नियतं सर्वदा पांसुला धूलिवहुला बहवो मन्वादयः पतयो यस्याः सा मन्वादिभिः पालिता च या भूर्वैधसा रूपेव नवखण्डा भरतादिनवसंख्याविभागा अरचि निर्मिता, तां नवखण्डामपि सकलां भुवं द्विजभुक्तां काकादिपक्षिभिः कृतोप-भोगां व्यासाम् । अथ च—ब्राह्मणेर्गृहीतकलां कृतवत्क्षिःसप्त-कृत्यः क्षत्रियमात्रं हत्वा निष्कण्टकीकृत्य प्रतिवारं ब्राह्मणेभ्यो दत्तस्तव युक्तकारितरता नितरासुचितकरणशीलता जीयात् सर्वो-त्कर्षेण वर्तेताम् । एवंविधमतिशूरं दानशूरं च त्वां प्रति प्रणतोऽस्मीत्यर्थः । नियतमित्युत्प्रेक्षायां वा । रूपा नियतं रूपेवेत्यर्थ इति वा । अथ च—या स्वैरिणी अत एव बहुभिर्जारैर्भुक्ता सती तद्गर्भा कोपेन करचरणादिसंधिषु पृथक्छेदेन तत्कालं नवानि प्रत्यग्राणि खण्डितानि यस्यास्तादृशी कृतानां खण्डानामग्निसंस्कारनिवार-णाद्धेतोः काकादिभिः पक्षिभिर्भक्षितां कुर्वतो भर्तृयुक्तकारिता सर्वैः कीर्त्यते । 'स्वैरिणी पांसुला समा' इत्यमरः ॥

कार्तवीर्यभिदुरेण दशस्ये
रैणुकेय भवता सुखनाशये ।
कालभेदविरहादसमाधिं
नौमि रामपुनरुक्तिमहं ते ॥ ६८ ॥

कार्तवीर्येति ॥ हे रैणुकेय रेणुकापुत्र, कार्तवीर्यभिदुरेण यद्वी-यकारागारे निबद्धो रावणोपि बहूनि वर्षाणि अतिष्ठत्, तं कार्त-

वीर्यं सहस्रार्जुनं हतवता भवता दशास्ये सुखेन क्लेशरहितमना-
यासेन नाश्ये हन्तुं शक्ये सति कालभेदस्य विरहादुभयोरवतार-
योरेककालावस्थानत्वादसमाधिं परिहाररहितां मनुष्यावतारेण
क्षत्रियेण त्वयैव रावणे हन्तुं शक्ये सति मनुष्यावतारेण क्षत्रियेण
दाशरथिना रामेण विधेयान्तराभावाद् हं तस्मिन्नेव काले किमर्थ-
मवतीर्णमिति वक्तुमशक्यत्वात्प्रयोजनाभावाद् हं ते रामपुनरुक्तिं
दाशरथिरूपां वा जामदग्न्यरूपां वा नौमि स्तौमि । अन्वयः तु
पुनरुक्तेः कार्यभेदात्कालभेदाद्वा परिहारः कर्तुं शक्यते । वीष्पा-
यामप्येककालप्रयुक्तस्यापि शब्दस्य भयादुरसंभ्रमादिना परिहारो-
त्स्येव । अत्र तु पूर्वगैवोत्तरावतारकार्यस्यापि कर्तुं शक्यत्वात्कार्य-
भेदाभावाच्च परिहारो नास्तीत्यर्थः । स्वतन्त्रस्य तव केनाप्यनुप-
योगः कर्तुं न शक्यते इति भावः । जामदग्न्यस्य मानुष्येऽपि
दैवज्ञान(भाव)स्य तथैव तद्भावात्, देवाणावप्यत्वस्य रावणेन
वृत्तत्वात्, तस्य तेन हन्तुमशक्यत्वात्, रावणवधपर्यन्तं च श्री-
रामस्य दैवज्ञानाभावान्मानुष्यत्वेन तेनैव हन्तुं शक्यत्वात्कार्यभे-
दादेकस्मिन्नपि कालेऽवतारान्तरस्य युक्तत्वात्सूक्ष्मः परिहारो-
ऽस्त्येव तथापि स्थूलदृष्ट्या परिहाराभाव उक्त इति ज्ञेयम् । नमो-
दायां जलक्रीडां कुर्वता सहस्रार्जुनेन रावणः कारागारे निक्षिप्त
इतीतिहासः । रैणुकेयेति क्षत्रियत्वसूचनम् । अपत्यार्थे 'स्त्रीभ्यो
ठक्' ॥

अथ दशभिः श्लोकैर्दाशरथिं रामं स्तौति—

हस्तलेखमसृजत्खलु जन्म-

स्थानरेणुकमसौ भवदर्थम् ।

राम राममधरीकृततत्त-

लेखकः प्रथममेव विधाता ॥ ६९ ॥

हस्तेति ॥ भो राम दाशरथे, असौ विधाता भवदर्थं त्वाद-
शोक्तमशिल्पनिर्माणार्थं जन्मस्थानं रेणुका एकवीरा यस्य तादृशं
रामं प्रथमं त्वदपेक्षया आद्यं जामदग्न्यं खलु निश्चितं हस्तलेख-
मेवासृजत् चक्रे । त्वन्निर्माणार्थं जामदग्न्यं हस्ताश्वराभ्याममेवाक-
रोदित्यर्थः । खल्विववार्थो वा । हस्तलेखमिव चक्रे । किंभूतः—
अधरीकृता एतादृशनिर्माणसमर्थत्वात्निहीनाः कृतास्ते ते प्रसिद्धा
लेखा देवा इन्द्रादयो दक्षप्रभृतयोऽष्टौ प्रजापतयो वा येन
तादृशः । अथवा—अनधराः स्वर्गस्था अप्यधराः कृता भूमाव-
तारितास्ते ते हनुमत्सुग्रीवादिरूपा इन्द्रादयो देवा येन सः ।
प्रथमस्यैव हस्तलेखरूपेण निहीनत्वं ननु द्वितीयस्येत्यशोकम् ।
प्रथममेवाद्यमेव रामं न तु द्वितीयं त्वामिति वा । उत्तमशिल्प-
निर्माणार्थं हि हस्तलेखः पूर्वं क्रियते । निहीनाः कृतास्ते तसिप्र-
सिद्धा लेखका लिपिकरा येन स इति वा । अक्षराभ्यासेऽप्येवं
क्रियते । जन्मस्थाने रेणुघृष्टेऽकादृच्छूणरूपः पांसुर्यस्यैतादृशं हस्त-
लेखम् । (अधरीकृततत्तलेखकः) 'शेषाद्विभाषा' इति कप ॥

१ सुखावबोधायां तु पूर्वश्लोकव्याख्यायाम् 'अथैकादशभिः श्लोकैर्दाश-
रथिं स्तौति—' इत्यभिहितम् ।

उद्भवाजतनुजादज कामं

विश्वभूषण न दूषणमत्र ।

दूषणप्रशमनाय समर्थं

येन देव तव वैभवमेव ॥ ७० ॥

उद्भवेति ॥ हे अज जन्मरहित श्रीरामचन्द्र, अजस्य रघुपुत्रस्य
तनुजादशरथात्मकशास्त्रं कामं स्वेच्छया उद्भवोत्पद्यस्व । भो वि-
श्वभूषण जगदलंकारभूत, अत्र दशरथादपि जन्मविषये, अज-
स्यापि जन्मविषये दूषणं दोषलेशोऽपि नास्ति । यस्य पितामहो-
ऽप्यजो नोत्पन्नः, तत्पुत्रः स्वपिता कुतस्तरामुत्पन्नः, तत्पुत्रपुत्रः
स्वयं कुतस्तरामुत्पद्यते, तथा स्वयमप्यजः कथं जायते इत्याश-
ङ्कायां स्वेच्छामात्रविलसितमित्याशङ्कापरिहारः । 'प्रसवे हि स्वाधि-
द्याया संसरति, सुच्यते च' इति स्यात् । विश्वभूषणस्य तव
दूषणरूपत्वाभावादपि दूषणलेशोऽपि तव नास्तीत्यर्थः । अथच—
अजतनुजादजस्योत्पत्तिर्युक्तैव । अजो हि छगलजस्य पुत्रोऽप्यज
एव जातिनामत्वादजशब्दस्येत्यपि दूषणाभावः । दूषणाभावे हेव-
न्तरमप्याह—येन कारणेन हे देव श्रीराम, तव वैभवमेव प्रभाव
एव दोषाणां प्रकर्षेण शमनाय नाशाय समर्थं । यस्मिन्नादिवैभ-
वाद्वात्येषामपि भक्तानां दोषा नश्यन्ति, तत्स्वरूपे दोषलेशसंर-
शोपि कथंकारं स्यात्, अपितु न कथंचिदित्यर्थः । अथच—दूषणा-
त्यराक्षसविनाशाय तवैव सामर्थ्यं यतः, तस्मादत्र तवैवोत्पत्तौ
मत्यां दूषणाभावो युक्त इति छलम् । अथच—परशुरामे सत्यपि
तस्मिन्नेव काले एवं दशरथात्मनोऽनोत्पद्यस्व, अत्र तवोत्पत्तौ विषये
दूषणं पुनरुक्तदोषो नास्ति यतो दूषणादितावन्तान्तराक्षसवि-
नाशाय तवैव सामर्थ्यं, ननु परशुरामस्येत्यत्र दूषणशब्द उपलक्ष-
णपरः । तस्मादेककालीनत्वेऽपि कार्यभेदाच्च पुनरुक्तिदोष इत्यर्थः ।
एतेनावतारप्रयोजनमुक्तम् । 'अनुकामम्' इति पाठे—कामं
लक्ष्मीकृत्य यथेच्छमित्यर्थः ॥

नो ददासि यदि तत्त्वधियं मे

यच्छ मोहमपि तं रेणुवीर ।

येन रावणचमूर्युधि मूढा

त्वन्मयं जगदपश्यदशेषम् ॥ ७१ ॥

नो ददासीति ॥ हे रघुवंश्यानां मध्ये वीर ईश्वरतम श्रीरघु-
नाथ, एवं तत्त्वधियं मोक्षोपयोगिनमात्मनस्वमाक्षाकारं यदि मे
मद्यं नो ददासि तर्हि तं मोहमपि तां विशिष्टां भ्रान्तिमेव यच्छ
देहि । तं कम्—येन मोहेन भयेन संजातभ्रान्तिविलासेन बुद्धि-
मूढा रावणचमूरदोषं सकलं जगत् त्वन्मयं श्रीरामचन्द्ररूपमप-
श्यत् । रावणसैनया च मोहेन जगद्भ्रामात्मकं दृष्टमिति सर्वपुराणे ॥

आज्ञया च पितुरज्ञमिया च

श्रीरहीयत महीमभवा द्विः ।

१ 'अनुकामम्' इति पाठमहोक्त्य 'नो नभो प्रकृतमर्थं गमयत' इति
न्यायेन यथेच्छमिति व्याख्यातम्, तत्पाठापरिज्ञानविलसितत्वादुपेक्ष्यम् इति
सुखावबोधा । २ 'रघुवन्द्येति' पाठो जीवानुमनः ।

लङ्घितश्च भवता किमु न द्वि-

वारिराशिरुदकाङ्गलङ्कः ॥ ७२ ॥

आक्षेपेति ॥ हे श्रीरामचन्द्र, भवता महीप्रभवा कृप्याद्युपायै-
र्भूलोकोत्पन्ना श्री राज्यलक्ष्मीः, अथच—भूमिरूपश्चा लक्ष्म्यवता-
ररूपा जानकी, क्रमेण पितुराज्ञया च अज्ञेभ्यो भिया च मूर्ख-
जनापवादभयेन च द्विद्विवारमहीयत लङ्का । वनवासङ्कीकारा-
द्राज्यलक्ष्मीः, जनापवादभयाच्च बद्धौ विशुद्धाऽपि सीता त्यक्तैत्येवं
द्विप्रकारं त्यक्तैत्यर्थः । एवं पितुराज्ञाकारी लोकापवादभीरुश्च कोपि
नास्तीति भावः । चावन्योन्यसमुच्चये । तथा—वारिराशिः, अरि-
राशिर्वा द्विद्विवारं द्विधा च न लङ्घितः किमु, सेतुं बद्धा समुद्रोपि
लङ्घित एव, तथा—रावणादिः शत्रुसमूहोऽपि पराभूत एव । वा
चार्थ इवार्थो वा, अरिराशिश्चारिराशिरिव वा । गन्धनार्थाद्भातेः
क्वपि वातीति वाः, स चासाविराशिश्च सकलो वैरिसंघ इत्यर्थः ।
किंभूतः—उदकाङ्गा जलमध्यगा लङ्का यस्य । यदीयजलमध्ये
लङ्कास्तीत्यर्थः । अरिराशिरपि—समुद्रजलमध्यवर्तिनी लङ्का यस्य ।
समुद्रपक्षे यस्येत्यस्योदकेन संबन्धः, अरिपक्षे तु लङ्कायाः एता-
वान्विशेषः । उरुकृष्टमकं दुःखं यस्यास्तादृशी अङ्गा लङ्का यस्येति
वा । सागरस्यापि बन्धनाद्रावणस्यापि वधाच्चैतादृशो महाप्रभावः
शूरतरश्च त्वदन्यः कोपि नास्तीति भावः ॥

कामदेवविशिखैः खलु नेशं

मार्पर्यजनकजामिति रक्षः ।

दैवतादमरणे वरवाक्यं

तथ्ययस्वमपुनाद्भवदस्त्रैः ॥ ७३ ॥

कामेति ॥ रक्षो रावण हतीव हेतोर्दैवतादमरणे मरणाभाव-
विषये दैवाद्देवतोर्न मरिष्यसीति ब्रह्मणो वरवाक्यं तथ्ययत् सत्यं
कुर्वन् स्वमात्मानं भवदस्त्रैरपुनाद् धुतकलमपं चकार । इति किम्—
जनकजां सीतां रामायार्पयद्ददद् रक्षः कामदेवस्य मोहनशो-
पणादिभिर्विशिखैः खलु निश्चितं मा नेशं तद्विरहसंतापवशान्मृतो
मा भूवमिति । सीताप्रत्यर्पणे कामस्य देवत्वात्तद्वाणैर्मरणे वरवा-
क्यमसत्यं स्याद्वितीयं तामददद्वाक्यसत्यत्वात् मानुषावतारका-
मरूपभवद्वाणैरामानं नाशितवानित्यर्थः । कामयाणाच्छरीरविना-
शमात्रं त्वद्वाणासु मरणे संसारहेतुनिःशेषकलमपक्षय इति महा-
न्विशेषः 'अपुनात्' इत्यनेन सूच्यते । नेशम्, माङ्गयोगादङ्ग-
भावः । तथ्ययत् 'तत्करोति—' इति ण्यन्ताच्छता ॥

तद्यशो हसति कम्बुकदम्बं

शम्बुकस्य न किमम्बुधिचुम्बि ।

नामशेषितससैन्यदशास्या-

दस्तमाप यदसौ तव हस्तात् ॥ ७४ ॥

तदिति ॥ हे रघुनाथ, नामशेषितः कथाशेषीकृतो हतः
सेनया सहितो दशास्यो येन तस्मात्तव हस्तान् असौ शम्बुको य-

१ 'मार्पर्यमिति पाठे जनकजामित्यहं मार्पर्यं नो ददामि । इतीति किम्—
कामोऽवनिशिर्पौ नेशमिति । सदृश(मध्य)पातिनो माङ्ग उभयसंसर्ग-
न्यास्येयम्' इति सुखावबोधः ।

दस्तं विनाशमाप । तच्छम्बुकनाशः शूद्रस्य अम्बुधिचुम्बि समुद्र-
मध्यवर्ति यशः कम्बुकदम्बं शङ्खवृन्दं धवलतया किं न हसति,
अपितु—हसत्येव, तत्तुल्यं भवतीत्यर्थः । येन त्वत्करोणातिशूरो रा-
वणो हतस्तेनैवान्स्यवर्णोऽधमो दुर्बलः शम्बुकोपि हत इति मह-
त्तस्य भाग्यमित्यर्थः । यो ह्युत्कृष्टं बलिनं हन्ति, तेनैव हीने दुर्बले
हते दुर्बलस्य महणशो भवति । बालब्राह्मणपुत्रमरणनिमित्तं
शूद्राणामविहितं धूम्रपानं कुर्वन्तं शम्बुकशूद्रं श्रीरघुनाथो हतवा-
नितीतिहासः । अथच—शम्बुकस्य जलशुक्लेः श्वेतरूपं यशः समु-
द्रमध्यस्थं शङ्खवृन्दं हसति तत्तुल्यं भवतीति युक्तमेव । नामशेषि-
तेति, 'तत्करोति—' इति ण्यन्ताशिष्टा ॥

मृत्युभीतिकरपुण्यजनेन्द्र-

त्रासदानजमुपार्ज्यं यशस्तत् ।

हीणवानसि कथं न विहाय

क्षुद्रदुर्जनभिया निजदारान् ॥ ७५ ॥

मृत्युभीतीति ॥ यस्मान्मृत्योर्यमादत्येषां भीतिः, मृत्योर्भी-
तिकरः पुण्यजनेन्द्रो राक्षसेन्द्रो रावणस्तस्यापि मरणपर्यन्तं त्रास-
दानाद्भयोत्पादनाद्देवतोर्जातं तदतिप्रसिद्धं लोकत्रये गीयमानं यश
उपार्ज्यं क्षुद्रोऽन्यल्पको दुर्जेनस्तस्माद्भिया भयेन पामरलोका-
पवादभिया निजदारानामनः प्रियां सीतां विहाय परित्यज्य कथं
न हीणवान् लज्जितवानसि । लज्जितव्यं तावत्त्वयैत्यर्थः । यो राव-
णाय भयं दत्तवान्स्तस्य दुर्जेनभीत्या निर्दुष्टजनप्रियापरित्यागे हि
लज्जेय युक्ता । अतिमाननिजस्त्रीहर्ता रावणो नाशितो लोका-
पवादभयाच्च सापि परित्यजेति । एतादृशः शूरोऽभिमानी लोकाप-
वादभीरुश्च कोपि नास्तीति भावः । 'यानुधानः पुण्यजनः—' इत्य-
मरः । भीतिं करोतीति ताच्छील्ये टः ॥

इष्टदारविरहैर्वपयोधि-

स्त्वं शरण्य शरणं स ममैधि ।

लक्ष्मणक्षणवियोगकृशानौ

यः स्वजीविततृणाहुतियज्वा ॥ ७६ ॥

इष्टेति ॥ हे शरण्य शरणागतभक्तक्षण रघुनाथ, स त्वं मम
शरणं रक्षकः एधि भव । स कः—यस्त्वम् इष्टदाराणां सीतायाः
विरह एव दुःसहत्वादौर्वो वडवानलस्तस्य पयोधिराश्रयः एवंविधः
सन् लक्ष्मणस्य क्षणमात्रमपि वियोगः स एव दुःसहतरत्वा-
त्कृशानुस्तत्र स्वजीवितानामात्मप्राणानामेव तृणानामाहुतेस्तद्
पहोमद्रव्यस्य यज्वा होता यो हि लक्ष्मणवियोगं क्षणमात्रं सोढु-
मशक्तस्तृणवद्धेलामात्रेण स्वप्राणांस्तयाज, स यावज्जीवं सीता
विरहानलं कथं सोढवानिति क्रिययोर्विरोधादाश्चर्यम् । यज्वन
चाहुतिरग्नौ हूयते । सीताविरहसहनेन जितेन्द्रियपुण्यैरवमुक्तम्
हन्द्रजिता शक्त्या मूर्च्छिते लक्ष्मणे स्वयमपि समूर्च्छं, तथा मुनि
रूपकालकृतसमयभङ्गभग्नप्रतिज्ञे लक्ष्मणे रघुनाथाज्ञया सरयूज
लप्रवेशेन कृतदेहत्यागे सति तद्वियोगमसहमानस्तत्क्षणेव रघु-
नाथोपि गोप्राप्तारनीर्थे जरुप्रवेशेन स्वयमपि स्वस्थानं प्रापेत्
युद्धकाण्डोत्तरकाण्डरामायणकथा । एतेन स्त्रीवियोगदुःखादपि आ

तृविभोगदुःखं दुःसहमिति सूचितम् । परमकारुणिकस्त्वं शरणा-
गतं मामपि रक्षेति सूचितम् ॥

क्रौञ्चदुःखमपि वीक्ष्य शुचा यः

श्लोकमेकमसृजत्कविराद्यः ।

स त्वदुत्थकरणः खलु काव्यं

श्लोकसिन्धुमुचितं प्रबबन्ध ॥ ७७ ॥

क्रौञ्चेति ॥ दैवी वाक् येन भुवं प्रति प्रथममानीता स आवाः
प्रथमः कविवर्णको यो वाल्मीकिः क्रौञ्चयोः पक्षिविशेषयोर्मध्ये
रिरंसावेकस्मिन् व्याधेन हतेऽप्यस्य दुःखं वीक्ष्य तिर्यग्योनेरपि तस्य
दुःखं दृष्ट्वा उत्पन्नया शुचा शोकेन हेतुना 'मा निपाद प्रतिष्ठां
त्वम्-' इत्यादिकं श्लोकमसृजत् । स कविस्त्वयि उत्पन्नः करुणा
रसो यस्य सीताविरहविह्वलमहानुभावभवद्दर्शनोत्पन्नशोक इव
श्लोकानां सिन्धुं सागरभूतं चतुर्विंशतिसहस्रमितं रामायणाख्यं
काव्यमुचितं योग्यं प्रबबन्ध । तिर्यग्योनिविषये शोकेन येन श्लोकः
कृतः, तस्य उत्तमपुरुषविषये महाकाव्यनिर्माणमुचिनमेव । अथ
च—त्वया सिन्धुबद्धः, अयमपि त्वदेकचित्तः सिन्धुं बबन्धेत्यु-
चितम् । परित्यक्तसर्वसङ्गो मुनिरपि त्वद्वर्णनां कृतवानेतादृशः पर-
पुरुषोसीति खल्वित्यर्थः ॥

विश्रवःपितृकयामुमनर्हं

सश्रवस्त्वमनयेत्युचिततज्ञः ।

किं चकर्तित्थ न शूर्पणखाया

लक्ष्मणेन वपुषा श्रवसी वा ॥ ७८ ॥

विश्रव इति ॥ हे रघुनाथ, इति हेतोरुचितं जानाति स उचि-
तकारी एवं चतुर्धावतीर्णत्वाल्लक्ष्मणलक्षणेन स्वीयेनैव वपुषा शूर्प-
णखायाः श्रवसी कर्णौ किं वा न चकर्तित्थ कर्तितवान्, अपितु
कर्तितवानेव । इति किम्—विश्रवा मुनिः पिता यस्याः, अथ च—
कर्णरहितः पिता यस्यास्तस्याः शूर्पणखायाः सश्रवस्त्वं सकर्णस्वमा-
मुमनर्हमयोग्यमिति । स्त्रीवधस्थानौचित्यात्कर्णच्छेद एवोचितो यतः,
अकर्णपितृकाया अकर्णत्वस्याचित्यात्कर्णौ लक्ष्मणेन कर्तव्यमास्ति-
थेत्येव विविधः समुचितकारी महाप्रभावोपीति भावः । वा इवा-
र्थो वा । इतीव हेतोरिति योजना । विश्रवःपितृकया, 'नष्टतश्च'
इति कप् । शूर्पणखा 'पूर्वपदार्थसंज्ञायाम्-' इति णत्वम् । नखस्य
स्वाङ्गत्वेपि 'नखमुखारसंज्ञायाम्' इति लोपभावः । अन्वयार्थो
वेयं संज्ञा ॥

नवमिः श्लोकैः श्रीकृष्णं वर्णयति—

ते हरन्तु दुरितव्रतति मे

यैः स कल्पविटपी तव दोर्भिः ।

छद्मयादवतनोरुदपाटि

स्पर्धमान इव दानमदेन ॥ ७९ ॥

त इति ॥ कंसादित्तद्वैद्यमारण्यरूपछद्मना यादवसंज्ञा तनुयस्य,
अथ च—छद्म याति छद्मयाः एवंभूतश्चासीत् दवतनुश्च मायावान्
कंसादिवंशवनवह्निरूपक्षरीश्वर, श्रीकृष्णरूपस्य तव यैर्दोर्भिर्भुक्ति-

मुक्तिप्रदैश्चतुर्भिर्हस्तैः सोऽतिप्रसिद्धः कल्पविटपी कल्पितफल-
दानसमर्थः पारिजातवृक्ष उदपाटि उन्मूलितः । किं कुर्वन्निव—
मादृशः कल्पितदानसमर्थः कोपि नास्त्येवेति दानस्य मदेन दपेण
तेभ्युजैः सह स्पर्धमान इव ते बाहवो मे दुरितानां व्रततिं लतां
दैन्यसंततिं हरन्तु उन्मूलयन्तु । ये पारिजातलक्षणमहाबुद्धोन्मू-
लने समर्थस्तेषां लतोन्मूलने सुतरां सामर्थ्यम् । कपटदावानलदे-
हस्य च भुजानां वृक्षलताधुन्मूलने सामर्थ्यं युक्तमेवेत्यर्थः । दान-
शूरो महाप्रभावश्च तादृशः कोपि नास्तीति भावः । सत्यभामया
याचितः पारिजात इन्द्रं जिज्ञोन्मूल्य सत्यभामाङ्गणे भीकृष्णेन
स्थापित इति हरिवंशोक्तिः । निरर्कतिव्रतमिति पाठे—'स्याद्-
लक्ष्मीस्तु निरर्कतिः' इत्यमरः ॥

बालकेलिषु तदा यदलावीः

कर्परीभिरभिहत्य तरङ्गान् ।

भाविबाणभुजभेदनलीला-

सूत्रपात इव पातु तदस्मान् ॥ ८० ॥

बालेति ॥ हे कृष्ण, एवं तदा कृष्णावतारसमये भूयसीषु बा-
लकेलिषु मध्ये कर्परीभिः स्फुटितघटशकलैः कृत्वा यमुनाजलतर-
ङ्गान् अभिहत्य तेषामभिघातं कृत्वा तानेकप्रयत्नेनालावीर्यच्छेत्सी-
रिति यत्, तत्कर्परीभिस्तारङ्गलघनं कर्तुं उपाहरणावसरे भावि क-
रिष्यमाणं बाणासुरभुजभेदनं तल्लक्षणा लीला विलासस्मरसंबन्धी
सूत्रपात इव प्रथममार्जवच्छेदनाश्रयाभरणमिवास्मात्प्रक्षतु । अक्षर-
पङ्केर्कमुत्सार्थं प्रथमं खटिकादिप्रक्षितसूत्रपातनं क्रियते । तक्षादि-
भिरपि काष्ठस्याजवच्छेदनार्थं गैरिकादिप्रक्षितसूत्रपातनं क्रियते ।
तद्ब्रह्माणासुरभुजाजवच्छेदनार्थं कर्परीभिरभिहत्य तरङ्गलघनं यद्-
कारि तत्तव बालक्रीडनमस्मानवविवर्त्ययः । कर्परीघातेन तरङ्गच्छे-
दनं बालजातिः । अवतारप्रयोजनं चोक्तम् ॥

कर्णशक्तिमफलां खलु कर्तुं

सजितार्जुनगथाय नमस्ते ।

केतनेन कपिनोरमि शक्तिं

लक्ष्मणं कृतवता हतशल्यम् ॥ ८१ ॥

कर्णेति ॥ हे श्रीकृष्ण, ते नमोऽस्तु । किंभूताय ते—उरस्ति
लम्बा इन्द्रजिन्मुक्ता शक्तिर्यस्य तं लक्ष्मणं द्रोणपर्वतानीतविशस्यी-
पधिप्रक्षेपेण हतं निःकासितं शक्तिलक्षणं शल्यं यस्य तारुणं कृत-
वता केतनेन ध्वजास्तम्भपताकारूपेण कपिना हन्यमता कृत्वा क-
र्णस्य शक्तिमाह्निकं बलं, अथ च—इन्द्रदत्तां शक्तिम्, अफलां कर्तुं-
मिव सजीकृतो योजितोऽर्जुनरथो येन तस्मै । नरनारायणरूपाय ।
यो हि यत्र कर्मणि दृष्टशक्तिः स एव तत्र नियोकुमुचितः । हनू-
मांश्च शक्तिविकलीकरणे दृष्टप्रभावमस्मात्कर्णशक्तिविकलीकरणा-
र्थमिवार्जुनरथे तं स्थापितवानसीति अकव्यसलाय तुभ्यं नम
इत्यर्थः । यो ममैभूतासुरः स्यात् शक्तिं विकलीकरोति स श्रवणस्यां
सुतरां विकलीकरोत्येवान् चछलेनोक्तिः खलु इवार्थः । उरस्ति शक्तिः
'अमूर्धमस्तकात्-' इत्यलुक् ॥

नापगेयमनयः सशरीरं
घां वरेण नितरामपि भक्तम् ।
मा स भूत्सुरवधूसुरतज्ज्ञो
दिव्यपि व्रतविलोपमियेति ॥ ८२ ॥

नेति ॥ हे कृष्ण, एवं नितरां भक्तमपि आपगेयं भीष्मं सशरीरं वरेण प्रसादेन कृत्वा इति विचार्य कारणाद्वा घां स्वर्गं नानयः न प्रापितवानसि । इति किम्—स भीष्मः अनेन शरीरेण सुरतं न करिष्यामि, अद्यप्रभृति मम ब्रह्मचर्यमेवेति व्रतविलोपाद् भिया हेतुना दिव्यपि स्वर्गेऽपि सुरवधूनां रम्भादीनां सुरतज्ञो मा भूत् इति । भक्तमस्य वरदानेन यद्यपि तेनैव शरीरेण स्वर्गप्रयाणमुचितम्, तथापि तस्य शरीरस्य स्वर्गप्रयाणेऽपि न कोऽप्युपयोगः, तेन तच्छरीरस्यातितुच्छत्वात्तच्छरीरं विनाश्य तं स्वर्गमनयत् नतु तच्छरीरसहितस्य प्रापणे तवाशक्तिरिति भावः । यद्वा मुक्त्यपेक्षया स्वर्गभुक्तेरप्यतितुच्छत्वात्तच्छरीरं विनाश्य तं मुक्तिमेव प्रापितवानिति हेतुः । आपगेयम्, अपत्यार्थं 'स्त्रीभ्यो ढक्' ॥

घातितार्कसुतकर्णदयालु-
जैत्रितेन्दुकुलपार्थकृतार्थः ।
अर्धदुःखसुखमभ्यनयस्त्वं
साक्षुभानुविहसद्विधुनेत्रः ॥ ८३ ॥

घातितेति ॥ अर्जुनेन प्रयोज्येन समरे घातितोऽर्कसुतः कर्णस्तस्मिन्विषये दयालुः सकृद्विजयः । तथा—स्वसामर्थ्येन जैत्रितो जेता कृतो दत्तजय इन्दुकुलं सोमवंशभूतः पार्थोऽर्जुनस्तेन कृत्वा कृतार्थः संपादितवतारप्रयोजनः कृतकृत्यत्वात्सहर्षः । अत एव क्रमेण पुत्रशोकवशात्सासुः सबाणो रुदन् यः भानुः सूर्यः, पुत्रविजयाच्च विशेषेण हसन् हर्षानुभवं कुर्वन् विशुश्रूषन्दावेव दक्षिणवाभे नेत्रे यस्यैतादृशस्वं यथाक्रमम् अर्धदुःखं अर्धसुखं च अभ्यनयः अभिनयेन युगपदर्शितवानसि । परमार्थतोऽखिद्यमानमप्यविद्याविलासाद्ब्रह्मिर्नादितवानसीत्यर्थः । सूर्यचन्द्रयोर्विष्णुनेत्रत्वात्कर्णस्य च सूर्यपुत्रत्वात्तन्नाशो शोकात्सूर्यस्य साश्रुत्वात् अर्जुनस्य च सोमवंशत्वात् द्विजये चन्द्रस्य हर्षेण विहसितत्वात्, ताभ्यामर्धदुःखसुखाभिनयाद्भुतरूपोसीति भावः । घातितेति हेतुमण्यन्ताभिष्टा । जैत्रितेति, 'तत्करोति—' इति ण्यन्ताभिष्टा पार्थेति कुरुत्वात् 'ऋष्यन्धक—' इत्यण् । अर्धं च तदुःखसुखं चेति द्वन्द्वगर्भः कर्मधारयः ॥

प्राणवत्प्राणयिराध न राधा-
पुत्रशत्रुसखिता सदशी ते ।
श्रीप्रियस्य सदगेव तव श्री-
वत्समात्महृदि धर्तुमजस्रम् ॥ ८४ ॥

प्राणेति ॥ प्राणवत् प्राण इव प्राणयिनी निरुपाधिपरप्रेमास्पदं राधाख्या गोपिका यस्यैवभूत श्रीकृष्ण, ते तव राधापुत्रः कर्णस्तस्य शत्रुर्जुनस्तस्य सखिता मैत्री सदशी योग्या न । राधावल्लभस्य हि

१ 'मा स' इति पाठो जीवातुसुखावबोधोऽसंमतः । २ 'सुरताज्ञः' इति पाठमाश्रित्य 'सुरतं संयोगस्तत्त्वज्ञोऽनभिज्ञो मा स भूदिति व्याख्याय 'सुरतपक्ष इति पाठस्तु दुर्योज्यत्वादुपेक्ष्यः' इति सुखावबोधोऽयमुक्तम् ।

राधापुत्रशत्रुमैत्री कथंकारमुचिता, अपित्वयुक्तैव विरोधादित्यर्थः । एकत्र राधा गोपिका, अन्यत्र तु कर्णपालनकारिणी कैवर्तवधूरिति परिहारः । श्रियः प्रियस्य श्रीर्बल्लभा यस्य तस्य तव श्रीवत्सं ब्राह्मणपदव्यासरूपं लाञ्छनम्, अथच—श्रियो वत्सं पुत्रम्, अजस्रमात्महृदि धर्तुं सदगेव उचितमेव यस्य हि श्रीर्बल्लभा, स तत्पुत्रं स्ववक्षसि सदा बिभर्तीति युक्तमेवेत्यर्थः । एतादृशः स्वपक्षपातवक्षो लोकशिक्षार्थं ब्राह्मणभक्तिपरश्च कोऽपि नास्तीति भावः । प्राणयिराधेति 'स्त्रियाः पुंवत्' ॥

तावकापरतनोः सितकेश-
स्त्वं हली किल स एव च शेषः ।
साध्वसाववतरस्तव धत्ते
तैजसचिकुरनालविलासः ॥ ८५ ॥

तावकेति ॥ हे कृष्ण, हली लाङ्गलधरो बलभद्रः स एव च शेषोऽनन्तस्त्वमेव । शेषावताररूपेऽपि बलभद्रो भवानेव, नतु स त्वत्तो भिन्न इत्यर्थः । त्वं बलभद्रः स एव शेषः । त्वत्तो हली न भिद्यते, हलिनश्च शेषो न भिद्यते इति वा । यतः—कायस्य संबन्धाज्जरसा सितकेशो धवलितकचः किलेत्यागमे विष्णुपुराणादौ च यदुक्तम्—'उज्जहारामनः केशो सितकृष्णो ततः प्रभुः' इति । न विद्यते परोऽकुष्टान्या यस्याः सा तावकी अपरा तनुस्त्वत्संबन्धिनी सर्वोऽकुष्टा सारवमूर्तिस्तस्याः सितकेशः श्वेतकेशरूपो हली तवावतारोऽशावताररूपोऽसौ हली त्वं किल । त्वदवयवभूतकेशरूपत्वात्तस्य । स च हल्येव शेष इति वा । शेषरूपबलदेवलक्षणोऽसाववतरो मूर्तिः । अत एव तस्या भवदीयापरतनोऽर्जुनो जरसा धवलीकृतस्य चिकुरनालस्य केशदण्डस्य विलासं वर्णसारूप्यं साधु यथा तथा धत्ते । अतिगौरो बलदेवस्त्वदीयापरतनुधवलकेश इव भातीयर्थः । शेषस्यापि दीर्घत्वधवलत्वाभ्यां जराधवलदीर्घकेशसारूप्यधारणं युक्तमेव । 'कारणगुणा हि कार्ये गुणानारभन्ते' इति न्यायाच्च युक्तमेव । अंशावतारो बलभद्रः, इति चोक्तम् । अत्र श्वेतकेशः सहज एव, नतु जरायोगात् । इति वा । यतो हरिर्नित्यतरुण इति पुराणादिप्रसिद्धिः । वस्तुतस्तु—कस्य ब्रह्मसुखस्येशो सुखरूपावित्यर्थः । प्रकाशकत्वेन सत्त्वस्य सितशब्दवाच्यत्वात्, मोहकत्वेन च तमसः कृष्णशब्दवाच्यत्वात्सितकृष्णौ सत्त्वतमोगुणद्वयात्मकावेतावतारौ भूभारोत्तारणार्थं प्रभुरादिनारायणः स्वस्वात्मकटीचकारेति विष्णुपुराणस्थसितकृष्णपदस्यार्थः । 'कृष्णस्तु भगवान्स्त्वयम्' इति भागवतवचनेन कृष्णस्तु लीलाविप्रहारी परब्रह्मैव 'समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः' इति भगवद्ब्रह्मचान् । बलभद्रस्त्ववतारः 'रामो रामश्च रामश्च' इति वचनात् । अन्यथा बलभद्रस्य सत्त्वमूर्तिस्त्वम्, कृष्णस्य तमोगुणमूर्तिस्त्वमापद्येत, नच तथास्तीति बलभद्रस्य तमःप्रधानत्वदर्शनादित्याशयः । 'शितिकेशः—' इति पाठे—'शितो धवलमेचकौ' इत्यभिधानात्सर्वदीयपुराणतनोः संबन्धी

१ अयं शेषो जीवातौ नास्ति । २ 'तावकीपरतनोः' इति पाठः पुंवद्भावप्रतिप्रसवसूत्रास्फुरणविलसितत्वादुपेक्ष्यः' इति सुखावबोधः । ३ 'त्वज्जरत्' इति पाठे—पुराणपुरुषस्य तव जरन् यश्चिकुरनालः इति व्याख्येयमिति, सुखावबोधः ।

शितिकेशः श्यामकेशरूपस्त्वं, हली च धवलकेशरूपः, स एव च हली शेषः बलभद्रः शेषावतारः, इति पुराणादौ । स स्वदीयधवलकेशविलासं धत्ते तत्साधु । कृष्णस्य कृष्णवर्णत्वाद्वलिनश्चातिगौरत्वाद्यधकम् श्यामसितकेशावमौल्येक्षिकत्वेनैव व्याख्येयमित्यलमतिविस्तरण । 'तावकापर-' इति पाठः साधीयान् । यतः 'युधम्दस्मदोः' इत्यणि तवकादेशे वृद्धौ च 'वृद्धिनिमित्तस्य-' इत्यादिना पुंवद्भावप्रतिषेधे प्रसक्तेऽपि कर्मधारयत्वात् 'पुंवत्कर्मधारय-' इति प्रतिप्रसवापुंवद्भावः । अवतरः पूर्ववत् ॥

हृद्यगन्धवहभोगवतीशः शेषरूपमपि विभ्रदशेषः ।

भोगभूतिमदिरारुचिरश्रीरुल्लसत्कुमुदबन्धुरुचिस्त्वम् ॥

हृद्येति ॥ हे हृद्यो हृद्यानन्दकारी गन्धश्चन्दनादिसारभं तं वहसि धारयत्येवविध सौरभधारितं श्रीकृष्ण, त्वं शेषरूपं बलभद्ररूपम्, अथ च—नागाधीशरूपं विभ्रद्वारयज्ञशेष उभयविधोऽप्यशेषः शेषो न भवसीति विरोधः । अथ च—न विद्यते शेषः शिष्टं भिन्नं यस्मादसावशेषः सकलजगदात्मकस्त्वमिति परिहारः । अथ च बलभद्रोऽप्यतिशृङ्गारित्वाद्दृष्टगन्धवहः । अत एव भोगवतीनां सुखिनीनां गोपिकादीनामीशः प्राणप्रियः, अथ च—भोगवत्या अतिनरां सुखिन्या रेवत्या ईशः पतिः । श्रीकृष्णोपि हृद्यं गन्धं शरीरं स्वाभाविकं चन्दनादिजन्यं च गन्धं वहन्तीनां सुखिनीनां भोगवतीनां गोपिकादीनामीशः शेषोऽपि जलक्रीडाक्षालितचन्दनकर्पूराद्यहरागसंबन्धितहृद्यमौरभधारिण्या भोगवत्याः पातालनद्याः पतिः । कर्पूरादिबहुलमौरभयुक्ताया नागनगर्या वा । तृप्तिहेतुत्वाद्दृष्टो गन्धवहो वायुर्यस्य स चासौ नागपुर्या नद्या वा पतिः । तथा कृष्णरूपस्त्वं भोगस्य सुखस्य भूतेर्हेतोर्मदिरावद्भुक्तिं सुखं राति जनयति तादृशी श्रीः कायकान्तिर्यस्य सः भोगः शेषफणः, तत्कायो वा स एव भूः स्थानं तस्या ऊतिरवनं स्वाधिष्ठानेन रक्षणं तेन माधति हृद्यतीति भोगभूतिमत् । तथा—हराया भूमेरिव रुचिरा रमणीया कान्तिर्यस्मादिति वा । तयोर्भयोः सपत्न्योरपि प्रीतिं ददाना समवर्तिनी श्रीर्हृदिस्था लक्ष्मीर्यस्येति वा । भोगानां कालीयफणानां भूतिरैश्वर्यजनितो दर्पस्मन्मन्नाति तादृशो वा । पृथग्वा पदम् । गोपिकादिसंभोगसुखसमृद्धिर्भोगभूतिस्तद्वाश्रासाबुक्तीत्या ह्यरुचिरश्रीश्चेति वा । अथ च—बलभद्ररूपस्त्वं भोगस्य सुखस्य भूतिरूपत्तिहेतुस्तादृशी मदिरा तथा कृत्वा रमणीया सरागा कान्तिः शोभा यस्य । बलदेवो हि सर्वदा मदिरामत्तः । अथ च—शेषरूपस्त्वं भोगस्य स्वकायस्य फणानां वा भूतिः समृद्धिस्तद्धानतिदीर्घमहाकायः सहस्रफणो वा तेन माधति वा । स चासौ स्वशिरःसु धारणाद्भूमे रूचिं ददाना कायकान्तिर्यस्य सः । तथा—कृष्णरूपस्त्वम् उल्लसन्ती कुमुदबन्धोश्चन्द्रस्य संबन्धिनी रुचिः प्रीतिर्यस्मिन् सर्वाह्लादकारित्वा-चन्द्र इव सर्वप्रेमास्पदभूतमित्यर्थः । कुमुदं श्वेतं कैरवं तस्या बन्धुस्तद्विरोधिनी कृष्णा रुचिः श्रीर्यस्य जलद्वयाम इत्यर्थ इति वा । उल्लसन्ती कुमुदाख्ये वानररूपे सुहृदि प्रीतिर्यस्य रामावतारे इति वा । उल्लसन्ती पृष्ठे दंष्ट्रायां वा कुः पृथ्वी यस्मिन्, मोदत इति मुदः, स चासौ स च । तथा—बन्धुपु बन्धो बलभद्रे वा प्रीतिर्यस्येति वा । उल्लसन्ती कुमुदनुत्ये अनिगौरि बन्धो बले प्रीतिर्यस्य वा । उल्लसन्ति कुमुदानि येन स चन्द्र

एवोद्दीपकत्वाद्बन्धुयस्य, अथ च—प्रमुखावतारः कामस्तत्र प्रीतिर्यस्मिन्पुत्रत्वादिति वा । अथ च—बलभद्ररूपस्त्वम् उल्लसन्ती कुमुदस्य बन्धुः कैरवसदृशी गौरतरा, कुमुदबन्धोश्चन्द्रस्येव वा गौरतरा, कान्तिर्यस्य । उल्लसन्ती कुः पृथ्वी यस्मात्तस्मिन् मुदे सहर्षे बन्धावनुजे श्रीकृष्णे प्रीतिर्यस्य वा । उल्लसत्कुमुदबन्धा-युक्तप्रकारेण प्रमुखे प्रीतिर्यस्य वा । अथ च शेषरूपस्त्वम् उल्लसन्ती कुमुदनाम्नि सर्पे सुहृदि प्रीतिर्यस्य । उल्लसन्ती चन्द्रस्येव धवला कान्तिर्यस्य वा । उल्लसन्ती कुमुदस्य चन्द्रस्य बन्धुः सदृशी कान्तिर्यस्य वा । उल्लसत्पृथ्वीकः सहर्षः सुहृत्सु प्रीतिर्यस्य वा । 'कुमुदेऽपि कुमुदोक्तम्' इति विधः । 'गोत्रा कुः पृथिवी' इत्यमरः । 'भोगः सुखं वधे साहेः शरीरफणयोर्मतः' इति विधः । 'हरा वारिसुराभूमिभारतीपु' इति च । उतिः, अवतेः क्तिनि 'उवरावर-' इति वस्योपधायाश्चोद् । मदिति माधतेर्मन्नातेश्च क्तिप् । पक्षे मतुप् । मुदः, हृगुधाकः ॥

रेवतीशमुपमा किल नील-

साम्बरस्य रुचिरा तनुभासा ।

कामपाल भवतः कुमुदावि-

र्भावभावितरुचेरुचितैव ॥ ८७ ॥

रेवेति ॥ हे रेवतीनाड्याः प्रियाया ईश, तथा हे कामपाल (कामपूरक, कुः पृथ्वी तस्या मुदो हर्षस्याविर्भावेन प्रादुर्भावेन भाविता संचारिता रुचिः प्रीतिरिच्छा वा यस्य तस्य भवतः श्रीकृष्णस्य तनुभासा कायकान्त्या कृत्वा नीलस्याम्बरस्य । तत्तस्य स्थैत्यर्थः । तव रुचिरा शोभना, लोकानां रुचिं प्रीतिं ददाना वा । रेवतीशमुपमा चन्द्रसंबन्धिनी परमा शोभा उचितैव किल । आकाशस्य चन्द्रशोभोचितैव । अथ च—बलभद्रस्वरूपत्वाद्देवतीशमुपमा बलभद्रस्य परमा शोभोचितैव । किंभूतस्य—कुः पृथ्वी तस्या मुदस्य हर्षस्याविर्भावेन प्रकटनेन भाविनी(ता) त्रिलोकानां रुचिः प्रीतिर्यन । कुमुदस्य चन्द्रस्याविर्भावेन वा । अथ च—रेवतीनाड्या प्रियासदृशी । तथा—हे कामपाल) बलभद्र, कुः पृथ्वी तस्या मुदो हर्षस्याविर्भावेन प्रादुर्भावेन भाविता संचारिता रुचिः प्रीतिरिच्छा वा यस्य तस्य भयतस्तव तनुभासा कायकान्त्या नीलसाम्बरस्य वस्त्रस्य रुचिं दीप्तिं राति ददाति एवंविधा उपमा उक्तृष्टा शोभोचिता योग्यैव किल । धवलवस्तुसंपर्काच्चोलमतिशयेन शोभते । अथ च—हे कामपाल कंदर्पोपक रेवतीश चन्द्र, कैरवविकामस्फुटितकान्तेस्तव विभ्रतजया नीलस्य नभसः परमा शोभा युक्तैवेति ध्वनिः ॥

चतुर्भिः श्लोकेर्बुद्धं वर्णयति—

एकचित्तततिरद्वयवादि-

अत्रयीपरिचितोऽथ बुधस्त्वम् ।

पाहि मां विधुतकोटिचतुष्कः

पञ्चवाणविजयी पडभिन्नः ॥ ८८ ॥

एकेति ॥ हे अद्वयवादिन् द्वैताबाधवत्पटादिभेदानामस-

१ कोटिकान्तर्गतः पाटो लिखितपुस्तकद्वये भोपलब्धः । २ इतः प्रभृति 'मां प्रिविक्रम-' इत्यन्ता दश श्लोका जीवन्ती वृद्धिता उपलब्धाः ।

त्यताप्रतिपादनेनैकस्या ज्ञानाकारताया एव सत्यताङ्गीकाराद्वैत-
वादिन्, एवं मां पाहि । किंभूतः—एकैव चित्ततत्तिज्ञानसंतति-
र्यस्य दीपकलिकान्यायेन क्षणिकज्ञानप्रवाह एवैको यस्य मते,
नतु तद्वतिरिक्तं किञ्चिदप्यस्ति, तादृशः, अत एव—अद्वयवादिन्
इति योजना । तथा—अत्रया परिचितो ज्ञातस्तादृशो न भवसी-
त्यश्रयीपरिचितः । नसमाप्तो वा । नेति पृथग्वा । वेदत्रयीगम्यो-
ऽपि न भवसीत्यर्थः । अथच—वेदत्रय्यां परिचितः कृतपरिचयः
वेदत्रयी परिचिताभ्यस्ता येन तादृशो वा न भवति । सर्वस्य क्षणि-
कताङ्गीकाराद्धर्मार्थभोग्यवस्थया निरासादङ्गीकृतवेदप्रामाण्य
इत्यर्थः । अत एव बुधः पण्डितः । नहि पण्डितं विना वेदादि-
सर्ववृणसमर्थाऽन्यस्य बुद्धिः संभवति । अथच—अश्रयीपरि-
चितोपि बुध इति विरोधाभासः । नहि वेदत्रयमजानानस्यापि
पण्डितत्वं संभवति । अथच—यः पण्डितः 'एकमेवाद्वितीयं
ब्रह्म' इति मन्यमानो वेदान्ती स वेदत्रयी न मन्यत इति वि-
रोधः । वेदान्तिना हि वेदप्रामाण्यस्य स्वीकृतत्वात्, अथच—
अद्वयवादाद्वैतसंख्यामपि नाङ्गीकरोति । स त्रिविधसंख्यां न मन्यत
इति युक्तमेवेत्यर्थः । तथा—माध्यमिकानामपि कियन्मात्रमभे-
देन बौद्धसिद्धा(न्ता)न्तःपातित्वात् । 'न सन्नासन्न सदसन्न
चाप्यनुभयात्मकम् । चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका
विदुः ॥' इति अनिर्वचनीयप्रपञ्चवादिवादिषुतं निराकृतं सदस-
त्सदसद्वैलक्षण्यलक्षणं कोटिचतुष्कं प्रकारचतुष्टयं येन, अथच—
त्रिविधनिषेधाक्षिरक्षतचतुष्टयः । तथा—विरक्तत्वाद्विगम्भरत्वात्पञ्च-
बाणः कामस्तद्विजयी मारजित् । अथच—'वण शब्दे' इत्यस्मा-
द्धृति बाणः शब्दस्तं पञ्चसंख्यावाचिनं पञ्चशब्दं न सहत इत्यर्थः ।
यो हि चतुष्टयं न सहते स पञ्चापि न सहते इति युक्तमेवेत्यर्थः ।
तथा—देशादिव्यवहितवस्तुदर्शनम्, देशादिव्यवहितशब्दश्रवणम्,
अतीतजन्मस्थितस्मरणम्, परचित्तज्ञानम्, अविद्यास्मितारागद्वे-
षाभिवेशाख्यपञ्चकेशक्षयः, अणिमादिसिद्धिश्चेति पञ्चभिज्ञा
ज्ञानप्रकारा यस्याः । वेदानुसारिभिर्देवैः पराभूता देवा ब्रह्मणः
शरणं गताः, ब्रह्मणा प्रसादितो नारायणो बुद्धरूपेणावतीर्य दैत्य-
बुद्धिं वेदार्थेभ्यश्चावयित्वा बौद्धमतमुपदिदेश, अतस्ते देवानां
जययाः संपन्ना इति । अतएव चैतदीयमतपरिभाषयैव स्तुति-
रकारि । 'परिचिताय बुधस्त्वम्-' इति पाठे—नेति पदं भिन्ना
स्वया वेदत्रयी न परिचिता न स्वीकृतप्रामाण्या । अथ विरोधे ।
तथापि बुधस्त्वमित्यर्थः । 'परिचिताध्वबुधः-' इति पाठे—अश्रयी-
परिचितानां वैदिकानां मार्गे पण्डितो न भवति । अवैदिकमा-
र्गमेव जानान इत्यर्थः ॥

तत्र मारजयिनि त्वयि साक्षा-
त्कुर्वति क्षणिकतात्मनिषेधौ ।

पुष्पवृष्टिरपतत्सुरहस्ता-

त्पुष्पशस्त्रशरसंततिरेव ॥ ८९ ॥

तत्रेति ॥ तत्र तस्मिन् बुद्धावताररूपे सौन्दर्याजितेन्द्रिय-
त्वाच्च मारजयिनि कामस्य जैत्रे त्वयि क्षणिकता सर्वे क्षणिकं
सखात्, तथा—आत्मनिषेधश्च 'समनस्केन्द्रियजन्मनीलपीता-
द्याकारसविकल्पकनिर्बिकल्पकवासनोपबृंहितचिरसंततिरेवार्त्ता, भू-
ताम्येव चेतयन्ते, मनसा संयोगे ज्ञानमुत्पद्यते, तस्मादेह एवात्मा,

नतु नित्योऽन्यः कश्चित्' इत्यादिप्रकारेण सर्वभावानां क्षणमात्रा-
वस्थायिता नैरात्म्यं च स्वदर्शनीकं समाधिना साक्षात्कुर्वति
सति पुष्पशस्त्रस्य कामस्य शरसंततिर्बाणपरम्परारूपा सुरहस्ता-
पुष्पवृष्टिरेवापतत् । अतिबले हि शत्रौ करादायुधानि पतन्ति ।
कामोपि त्वत्तो भीतः पुष्पशरश्च । तथाच तस्य करात्त्वज्जयेन
पतिता पुष्परूपबाणपरम्परा क्षणिकतात्मनिषेधौ साक्षात्कुर्वति
त्वयि विषये सुरमुक्ता पुष्पवृष्टिरिवापतदित्युपेक्षा । कामेऽपि
देवत्वमेव पुष्पवृष्टिमोचने हेतुः । यो हि लोकोत्तरं वस्तु प्रत्य-
क्षगोचरं करोति, यश्च कंचन विजहते, तद्योरुपरि देवैः पुष्पवृष्टिः
क्रियते इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥

तावके हृदि निपात्य कृत्यं

मन्मथेन दृढधैर्यतनुत्रे ।

कुण्ठनादतितमां कुसुमानां

छन्नमित्रमुखैव शराणाम् ॥ ९० ॥

तावक इति ॥ मन्मथेन दृढमभेद्यं धैर्यमेव तनुत्रं कवचं
यस्य तस्मिन्नावके हृदि मनसि, अथच—वक्षसि अर्थाच्छराणि-
पात्य नितरां दृढाघातपूर्वं यथातथा पातयित्वा दृढतनुत्रत्वादे-
वातितमां कुण्ठनात्क्षेप्यकल्याणाद्धेतोः कुसुमरूपाणां स्त्रीयशराणां
छन्नं मित्रं येषां तानि, छन्नस्य वा मित्राणि, मुखानि येषां तेषां
भावस्तत्ता सूचीमुखतापरित्याजनेन छन्नतुल्यदृष्टमुखत्वेन प्रत्यक्ष-
दृश्या कृता । दृढतनुत्रे हि पातितो बाणः कुण्ठितत्वाद्दृष्टमुखो
भवति । स्मरशराः शरत्त्वात्पूर्वं सूचीमुखा आसन्, इदानीं तु
धैर्यकञ्चके त्वदीये हृदि निपात्य नितरां कुण्ठनादिव तेषां पुष्परू-
पाणां छन्नाकारमुखता जातेत्युपेक्षोपमे । विकसितानि पुष्पाणि
छन्नतुल्यानि भवन्ति । अथच—छन्नं छायाकारित्वासुखदमेव यथ
नतु दुःखदम्, तथा कामशरा अपि त्वद्दृढयस्यानिर्वापका एव
जाताः नतु त्वां जेतुमशक्यमित्यर्थः । एतादृशो जितेन्द्रियः कोऽपि
नास्तीति भावः । निपात्य, प्यन्तात्स्वो ल्यप् ॥

यत्तव स्तवविधौ विधिरासे

चातुरीं चरति तच्चतुरास्यः ।

त्वय्यशेषविदि जाग्रति शर्वः

सर्वविदुवतया शितिकण्ठः ॥ ९१ ॥

यद्विति ॥ विधिस्तव स्तुतिविधौ बहुभिर्मुखैश्चातुरी वैदग्ध्य-
यद्यदि चरति प्राप्नोति नानाप्रकारैर्यदि त्वद्वर्णनं करोति तत्तद्धै-
चतुराणि वर्णननिपुणान्यास्यानि यस्येतादृशो भवेत् नान्यथा
अथ च—त्वद्वर्णनविधौ यस्माच्चातुरीं प्राप्नोति तस्मादेव हेतोश्च
राण्यास्यानि यस्येति चतुरास्यो, नतु चत्वार्यास्यानि यस्येति च
प्रहेण चतुरास्यः । आत्मानं चतुष्टे सत्यपि तत्रार्थे गौरवाभावात्
अत्र तु गौरवसम्प्राप्तावस्यैवोच्यत इत्यर्थः । त्वदीयस्तुतिपरत्वात्
क्षणो लोकत्रयेऽप्येवं कीर्तिरजनीति भावः । तथा—शर्वो ह
स्त्वयि बुद्ध एवाशेषविदि सर्वज्ञे जाग्रति सति सर्वविद् सर्व-
मात्मानं श्रूते स सर्वविदुवस्तत्तयेव परगुणस्यात्मन्यारोपणे
हेतुना कलङ्केन शितिकण्ठो नीलकण्ठः, नतु कालकूटभक्षणे
नीलकण्ठः । त्वत्स्पर्धितया लोकत्रयेपि महेशस्यैवमयशो जाता

त्यर्थः । ब्रह्ममहेशाभ्यामपि सकाशात् स्वमेव परमपुरुषः सर्वज्ञ-
मेति भावः । अन्यस्याप्यात्मस्तुत्या सर्वसंनिधौ लज्जया मालिन्धं
भवति । सर्वविदुवेति विदुषिबुधेतिवत् ॥

श्लोकद्वयेन कल्किनं स्तौति—

धूमवत्कलयता युधि कालं
म्लेच्छकल्पशिखिना करवालम् ।

कल्किना दशतयं मम कल्कं
त्वं व्युदस्य दशमावतरेण ॥ ९२ ॥

धूमवदिति ॥ त्वं धूमवत् कालं करवालं खड्गं युधि म्लेच्छैः
सह युद्धे कलयता धारयता, मृत्युरूपं खड्गं धूममिव धारयता
वा, अत एव—म्लेच्छानां कल्पशिखिना प्रलयकालानलरूपेण,
म्लेच्छा इव म्लेच्छाः पापिनस्तेषां वा, म्लेच्छप्रायाणां वा, एवं-
भूतेन कल्किस्संज्ञेन दशमावतरेण कृत्वा मम दशतयं दशावयवं
कल्कं पापं व्युदस्य निराकुरु । समूलमुन्मूलयेत्यर्थः । अथच—
यः स्वयं कल्की, सोऽन्यकल्कं विनाशयतीति विरोधः । कल्किश-
ब्दस्य विष्णुनामत्वापरिहारः । म्लेच्छकल्पशिखिनेत्यवतारप्रयो-
जनमुक्तम् । अदत्तस्य वस्तुनः स्वयं ग्रहणम्, यागीयानिरिक्ता
हिंसा, परस्त्रीगमनं च, त्रिविधं कायिकम् । पारुष्यम्, अनृतम्,
पैशुन्यं, असंबद्धप्रलापश्चेति चतुर्विधं वाचिकम् । परद्रव्यग्रह-
णेच्छा, परानिष्टचिन्ता, वृथैव परेषु दोषाभिधानं, चेति त्रिविधं
मानसम् । इति दशविधं पापम् । चक्षुस्त्वक्श्रोत्रघ्राणजिह्वापाणि-
पादपायूपस्थमनोजन्यं वा । दशसु मासेषु भवत्वाद्गर्भवासकक्षणं
दुःखमिति वा । 'कल्कः पापाशये पापे' इति विश्वः ॥

देहिनेव यशसा भ्रमतोर्व्यां
पाण्डुरेण रणरेणुभिरुच्चैः ।

विष्णुना जनयितुर्भवताभू-
न्नाम विष्णुयशसश्च सदर्थम् ॥ ९३ ॥

देहिनेति ॥ विष्णुयशसस्तत्त्वामकस्य जनयितुः पितुः विष्णु-
रिति नाम भवता च स्वयैव कृत्वा सदर्थं सान्त्वयमभूत् । किंभू-
तेन भवता—रणरेणुभिरुच्चैः पाण्डुरेण धवलतरेण, तथा—दुष्ट-
गचेपणार्थमुर्ध्वा भ्रमता विष्णुना व्यापकेन विष्णुसंज्ञकेन च पा-
ण्डुरत्वाद्यापित्वाच्च देहिना शरीरधारिणा यशसेव यशोरूपेण
विष्णु व्यापकं यशो यस्य त्वया पुत्रेणेति यावत् । तस्य तव पितु-
नाम सान्त्वयमभूत्, जातप्रायमेवेति भाविन्यपि भूतबहुपचारः ।
अतीतकलियुगान्तावतारापेक्षयाऽभूदिति निर्देशो वा । पूर्वं तु
द्वित्यादिबलत्त्वामाभूत्, त्वद्व्युत्पत्ते तु तत्सार्थकमभूदित्यर्थः ॥

दत्तात्रेयं स्तौति—

सन्तमद्वयमयेऽध्वनि दत्ता-
त्रेयमर्जुनयशोर्जनबीजम् ।

नौमि योगजयितानघसंज्ञं
त्वामलर्कभवमोहतमोर्कम् ॥ ९४ ॥

सन्तमिति ॥ अहं दत्तात्रेयनामानं त्वां नौमि । किंभूतम्—

अद्वयमयेऽध्वनि अद्वैतमार्गे ऐकाग्र्यवादे सन्तं वर्तमानं, तथा—
अर्जुनस्य कार्तेवीर्यार्जुनस्य यशसो यदर्जनं तस्य बीजं मूलम् ।
कार्तेवीर्येणाराधितो दत्तात्रेयस्तव यशो लोकव्यापि भविष्यतीति
वरं दत्तवान् । 'अर्जुन-' इति पाठे—अर्जुनपरा एवार्जुनो वृक्षः,
तस्य बीजम् । वृक्षस्योत्पत्तिर्बीजादेव युक्ता । अथच—अर्जुनं
धवलं यशो यस्यैवविधोऽर्जुनः कार्तेवीर्यस्तस्य बीजम् । तथा—अ-
ष्टाङ्गयोगेन जनितोत्पादिता पापादिराहित्यादनघ इत्यपरा संज्ञा
यस्य । तदा हि देवैर्योगबाहुल्यादनघेति संज्ञा कृता । तथा—
अलर्कनाम्नः शत्रुध्वजमदालसापुत्रस्य राज्ञो भवमोहो ममतादि-
रूपः संसारमोहः स एव तमोऽन्धकारः तस्य विनाशहेतुत्वादलर्क-
स्तम् । योगमार्गोपदेशेन तस्य मोहं विच्छेदेति पुराणकथा ॥

एवं दशावताराभिर्बर्ण्य भक्तयतिशयेन पुनरपि कियत्तन्नाने-
वावतारांश्चिक्कितं हरिहरो बालमुकुन्दं च संक्षेपेण चतुर्विंशत्या
श्लोकैर्बर्णयति—

भानुसूनुमनुगृह्य जय त्वं

राममूर्तिहतवृत्रहपुत्रः ।

इन्द्रनन्दनसपक्षमपि त्वां

नौमि कृष्ण निहतार्कतनूजम् ॥ ९५ ॥

भानुसूनुमिति ॥ हे विष्णो, भानुसूनुं सूर्यपुत्रं सुग्रीवमनु-
गृह्य वालिहतां तद्बद्धं सारां तस्मै दद्यात् राज्याभिषेकद्वारा कृता-
र्थकृत्य राममूर्त्या रामावतारेण हतो मारितो वृत्रहणः (प्रः)
इन्द्रस्य पुत्रो वाली येन स त्वं रामो जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्य ।
नमस्योऽसीत्यर्थः । तथा—भोः कृष्णावतार, अहं इन्द्रनन्दनस्या-
र्जुनस्य सपक्षं मिश्रभूतम्, अत एव—निहतो मारितोऽर्कतनूजो
येनेति वा । यो भानुसूनुमनुगृह्णाति स निहतार्कतनूजः कथम् ।
तथा—यो हतेन्द्रपुत्रः स इन्द्रपुत्रमिदं कथमिति विरोधाधीऽपि-
शब्दः । निग्राह्यानुग्राह्योन्तःपुत्रयो रामकृष्णावतारयोश्च भेदाच्च
विरोधपरिहारः । एतादिवरुद्धचरितत्वादुर्विज्ञेयः परमपुरुषोऽसीति
भावः ॥

वामनादणुतमादनुजीया-

स्त्वं त्रिविक्रमतनूभृतदिकः ।

वीतर्हिसनकथादथ बुद्धा-

त्कल्किना हतसमस्त नमस्ते ॥ ९६ ॥

वामनादिति ॥ हे विष्णो, अणुतमाद् ह्रस्वतमशरीराद्वाम-
नावतारादनु पञ्चाश्रविक्रमावतारस्य तन्वा शरीरेण त्रिविक्रमाव-
ताररूपया वा तन्वा भृता व्याप्ता दिशो येन स त्वं जीयाः सर्वो-
त्कर्षेण वर्तस्य । तथा—वीता निवृत्ता हिंसनकथा प्राणिवधवा-
तोपि यस्मात् एवंभूतादुद्धावतारान्, अथ पञ्चान् कल्किना दशा-
मावतारेण कृत्वा हतं मारितं कलिमलदूषितं समस्तं प्राणिजानं
येन तादृश विष्णो, ते मुग्धे नमः । यो ह्यणुतमः स एव तनूभृत-
दिको व्यापकदेहः कथम् । तथा—यश्च वीतर्हिसनकथः स एव
हतसमस्त इति विरोधः, अयतारभेदेन परिहारः । दुर्विज्ञेयचरि-
तोऽसीति भावः । वामनत्रिविक्रमी वर्णितौ ॥

मां त्रिविक्रम पुनीहि पदे ते
किं लग्नजनि राहुरूपानत् ।
किं प्रदक्षिणनकृद्धमिपाशं
जाम्बवानदित ते बलिबन्धे ॥ ९७ ॥

मामिति ॥ हे त्रिविक्रम, एवं मां पुनीहि । तथा—गगन-
ध्यापिन्यूषाकृते ते पदे विष्णुपदे लगन् नक्षत्रमालामध्यवर्ती
इयामरूपा राहुरूपानद् अजनि किं पादक्षिकैव जाता किम् ।
एतावदतिमहच्छरीरं धृतम्, यस्य चरणस्थाने गगनस्थो राहुर-
पानदिव जात इत्यर्थः । सापि हि इयामा, चरणे च लगति ।
तथा—प्रदक्षिणनं प्रदक्षिणाख्यं पञ्चदशमुपचारं कुर्वन् जाम्बवान्
ऋक्षराजो ब्रह्मावतारो बलिनिबन्धननिमित्तं ते तुभ्यं भ्रमिपाशं
परिभ्रमणरूपं वलयकारवेष्टनमेव पाशं बन्धनरज्जुमेवादित दत्त-
वान् किम् । यो हि कंचिद्रन्तुमुपक्रमते तस्मै केनचित्पाशो दी-
यते । यद्यपि देवेन बलिर्वाग्बन्धमेव प्रापितः, नतु रज्ज्वादिब-
न्धम् । तथापि लोके बद्ध इति प्रसिद्धिवशाद्बन्धशब्दच्छलेन
कविः पाशशब्दं प्रायुक्तः । जाम्बवान् किल तदा त्रिविक्र-
मस्य पोडशोपचारपूजामकृतेति प्रवादः । अत्रापि त्रिविक्रमो
वर्णितः । 'बन्धे' इति पाठे तृजन्ताद्बन्धेश्चतुर्थी 'ते' इत्यस्य विशेष-
पणम् । 'बन्धः' इति तस्मादेव संतुष्टिः ॥

अर्धचक्रवपुपार्जुनबाहू-
न्योऽलुनात्परशुनाथ सहस्रम् ।
तेन किं सकलचक्रविल्लने
बाणबाहुनिचयेऽञ्चति चित्रम् ॥ ९८ ॥

अर्धेति ॥ यो जामदग्न्यो भवान् चक्रवर्धं समो भागस्तस्यैव
वपुः स्वरूपं यस्य तद्वाक्येण परशुना कृत्वा सहस्रम् अर्जुनबाहून्
शीघ्रमेवालुनात् चिच्छेत् । तेनैव भवता सकलेन सुदर्शनचक्रेण
विल्लने बाणासुरस्य बाहुनिचये विषये लोकश्चित्रमाश्चर्यमञ्चति
किम्, अपितु न प्राप्नोति । अथच—किमिति प्राप्नोति, अपितु
वृथैव तत् । येन पूर्वमेकस्य बाहुसहस्रं छिन्नं तेनैवान्यस्य बाहु-
सहस्रे छिन्ने न किञ्चिच्चित्रम्, तत्र क्लृप्तशक्तिवादित्यर्थः । येन
चार्धेन चक्रेण बाहुसहस्रं छिन्नम्, तेनैव समग्रेण चक्रेण बाहुस-
हस्रे छिन्ने सुतरां न चित्रमित्यर्थः । परशुरामकृष्णौ वर्णितौ ॥

पाञ्चजन्यमधिगत्य करेणा-
पाञ्चजन्यमसुरानिति वक्षि ।

चेतनाः स्थ किल पश्यत किं ना-
चेतनोऽपि मयि मुक्तविरोधः ॥ ९९ ॥

पाञ्चजन्यमिति ॥ हे विष्णो, एवं वामकरेण पाञ्चजन्यना-
मानं बाहुमधिगत्य धृत्वा, तथा—अपां (जलानां) च जन्यमु-
त्पाद्यं कमलं च दक्षिणकरेण धृत्वाऽसुरान्दैत्यानि वक्षीय प्रति-
वदसीव । इति किम्—हे दैत्याः, अचेतनोऽप्ययं शङ्को मयि
मुक्तविरोधः किं न, अपितु त्यक्तविरोध एव । किल यस्मात्पाञ्च-
जन्यस्य सत्यपि अपाञ्चजन्यत्वमङ्गीकरोति । यूयं पश्यत, यतः
सचेतनाः स्थ चेतन्ययुक्ता वर्तन्ध्वे, कस्मान्मयि विषये विरोधं

कुरुयेति अचेतना अपि मयि विरोधं नाचरन्ति, किमुत मरण-
भीताः सर्वज्ञाः । तस्मान्मयि विरोधं मा स्म कृदुम् । शब्दत-
एव विरोधः । अर्थद्वयेन तत्परिहारः । अथवा—अचेतन एव
मयि मुक्तविरोधः शङ्कवत् । यूयं तु सचेतनाः स्थ, तस्मान्मयि
विरोधमाचरथेति शङ्कवद्भवतोऽपि यावदचेतनाश्च कुर्वन्, तावद्वि-
रोधो न त्यज्यत इति, अथवा—अचेतनोऽपि शङ्को मयाद्यापि
न मोच्यते, सचेतनास्तु शङ्कादयो भवतः कथं वा मया मोच्ये-
रन् । अपितु मारयिष्याम्येवेति वक्षीत्यर्थः । अधिगत्य च अधि-
गत्येति वा पक्षे संबन्धः । अचेतनोऽपि मयि मुक्तविरोधः किं
न पश्यतेति वा । अपामिति कर्तरि 'कृत्यानाम्' इति षष्ठी ॥

तावकोरसि लसद्गनमाले
श्रीफलद्विफलशाखिकयेव ।

स्थीयते कमलया त्वदजस्र-

स्पर्शकण्टकितयोत्कुचया च ॥ १०० ॥

तावकेति ॥ कमलया लक्ष्म्या लसन्ती पद्मपुष्पफलमयी वन-
माला यस्मिंस्तस्मिन्नावकोरसि श्रीफलस्य बिल्ववृक्षस्य द्विफलशा-
खिकयेव फलद्वययुक्तया ह्रस्वकोमलशाखयेव स्थीयते । किंभू-
तया श्रिया—तवाजस्रमनवरतं स्पर्श आश्लेषमेन कण्टकितया
संजातसारिवकरोमाद्वया, तथा—उत्कुचया चोन्नतपीवरस्तनया
च । यत्र हि वनानां माला पङ्क्तिर्विलसति तत्र सकण्टकया फल-
सहितया च बिल्वशाखया स्थीयते, तथात्रापि लसद्गनमालाद्वि-
शिष्टया लक्ष्म्या विशिष्टबिल्वशाखयेव स्थीयते इत्युपमोत्प्रेक्षा
वा । शाखिका, अल्पावे ह्रस्वत्वे वा कन् ॥

त्यज्यते न जलजेन करस्ते

शिक्षितुं सुभगभूयमिवोच्चैः ।

आननं च नयनायितबिम्बः

सेवते कुमुदहासकरांशुः ॥ १०१ ॥

त्यज्यते इति ॥ जलजेन शङ्केन, अथच—पद्मेन, ते करः
कदाचिदपि न त्यज्यते, सशङ्कचक्रगदापद्मत्वात्सेत्यर्थः । तयो-
त्प्रेक्षते—उच्चैरत्यन्तं सुभगभूयं स्वकरकमलरक्तमादिसौभाग्यं
शिक्षितुमिव । गुरुशुश्रूषा हि विद्याप्राप्तिहेतुः । तथा—कुमुदहा-
सकराः केरवविकासकारिणोऽंशवो यस्य स चन्द्रः नयनायितं ने-
त्रमिवाचरितं बिम्बं यस्य तथाभूतः सन् स्वदीयवामनयनीभवं-
श्चन्द्रः परमं निष्कलङ्कत्वादि स्वमुखसौभाग्यं शिक्षितुमिव स्व-
दाननं गुरुं च सेवते । त्यज्यते सेवते इति लटा—अनयोः सौ-
भाग्यं पद्मचन्द्रयोरद्यापि नागतमिति सूच्यते । 'पाञ्चजन्य-'
इत्यादिश्लोकत्रयेण मूलप्रकृतिरेव वर्णिता । नयनायितेति आचा-
रक्य(क)जन्ताद्विष्टा । 'हासकर-' इति ताच्छीत्ये टः ॥

ये हिरण्यकशिपुं रिपुमुच्चै

रावणं च कुरुवीरचर्यं च ।

हन्त हन्तुमभवंस्तव योगा-

स्ते नरस्य च हरेश्च जयन्ति ॥ १०२ ॥

य इति ॥ हे विष्णो, ये तव क्रमेण नरस्य मनुष्यस्य च हरेः

सिंहस्य च । तथा—नरस्य श्रीरामचन्द्रस्य, हरेः सुग्रीवस्य । तथा—नरस्य भर्जुनस्य, हरेः श्रीकृष्णस्य च । संयोगा उद्धरधिकं रिपुं हिरण्यकशिपुं हन्तुम्, तथा रावणं च हन्तुम्, तथा कुरु-वीराणां भीष्मादीनां चयं च हन्तुमभवन् । ते तव नरस्य हरेश्च योगा जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । हस्ताश्रयम् अवतारत्रयमपि नरहरियोगावलम्बनात् । योगः संक्षेपो मंत्री च ॥

केयमर्धभवता भवतोहे

मायिना ननु भवः सकलस्त्वम् ।

शेषतामपि भजन्तमशेषं

वेद वेदनयनो हि जनस्त्वाम् ॥ १०३ ॥

केति ॥ हे विष्णो, तव इयं पुराणादिषु इद्यमाना अर्धं भवो महेशो यस्य तद्दर्शोर्ध्वभवस्तथा हरिहरमूर्तिता काव्यपूर्वा-श्रयकारिणी मायिना भवता जहे (जडा) सुखात्प्रभृति चरण-पर्यन्तं इयाम्वादितत्तदाधारणचिह्नयुक्तार्थस्य अर्थस्य च धव-लत्वाद्यसाधारणचिह्नयुक्ता, एतादृशी लोकोत्तरा तव मायाश्रय-कारिणीत्यर्थः । अथ च केयम्, अपिस्त्वुचितैव । ननु अहो यस्मात्वं सकलः समग्रो भवो महेशः, अथ च—चन्द्रकलासहितो यो महेशः स्वतन्त्रमूर्तिः स एवमेव । तथा च सकलभवरूपस्यार्ध-भवरूपता विरोधाद्युक्ता । आश्रयकारित्वेऽप्ययमेव हेतुः । हरि-हरात्मकता चावतारान्तरमित्यवतारभेदेन तु विरोधपरिहारः । भवतेयमर्धभवता का जहे जहेत्यर्थे इति वा । अथ च—तथेयम-र्धसंसारता का, अपि तु—विरुद्धा चित्ररूपा वा । यतः—समग्रः कलाभिरवयवैः सह वर्तमानश्च संसार उत्पत्तिधर्मा एवमेवेति वा । हि यस्माद्वेदा एव नयनानि यस्य सकलवेदार्थनिश्चयदृढप्रत्ययो जनो लोकस्त्वं शेषतामेकदेशभूततां पृथग्भूततां भजन्तमपि अशेषं चराचरजगद्गृहं च वेद जानाति । 'सर्वं विष्णुमयं जगत्' इत्यादिश्रुतिसमृतिभिस्तत्र चराचररूपत्वप्रतिपादनायैव सकल-अवयवं युक्तमेवेत्यर्थः । किन्तुनरहरिहरादिविचित्ररूपधारणम् । अ-थच शेषोऽपि विष्णोरेव मूर्तिरनन्ततां भजति, स एव कथमशे-पोऽनन्तो न भवतीति च विरोधः । व्याख्यान्तरेण तत्परिहारः ॥

प्राग्भवैरुदगुदग्भवगुम्फा-

न्मुक्तियुक्तिविहताविह तावत् ।

नापरः स्फुरति कस्यचनापि

त्वत्समाधिभवधूय समाधिः ॥ १०४ ॥

प्राग्भवेति ॥ प्राग्भवैः प्राक्तनैः पूर्वजन्मोपार्जितैः कर्मभिर्हेतु-भिरुदगुदग्भवस्योत्तरोत्तरस्य संसारस्य जन्मनो वा गुम्फाद्वहना-द्धेतोः 'आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः, अविद्यासमयो (वा) मोक्षः' इत्येवंलक्षणाया मुक्त्युक्तिर्योगः । प्राप्तिरिति यावत् । तस्या वि-हतावनेकजन्मसु तत्तत्सुकृतदुष्कृतरूपकर्माजान्मूलसद्भावसं-सारानिवृत्तौ कथं नाम मुक्तिः संभवतीत्यादिभिर्मुक्तिभिरनुपप-मानतायां तावच्चिन्त्येन सत्यामिहं पूर्वपक्षे विषये कस्यचनापि वादिनस्त्वपि समाधिश्चित्कटाक्षं ध्यानं संततानुचिन्तनमवधूय परिहृत्यापरोऽन्यः समाधिः परिहारः सिद्धान्तरूपो न स्फुरति प्रकाशते । उक्तरीत्या यद्यपि मुक्तिविहितस्तथापि तव ध्यानादि-

ऊर्ध्वदिक्दलनां द्विरकार्षीः

किं तनुं हरिहरीभवनाय ।

किं च तिर्यगभिन्नो नृहरित्वे

कः स्वतन्त्रमनु नन्वनुयोगः ॥ १०५ ॥

ऊर्ध्वेति ॥ हे विष्णो, एवं हरिहरीभवनाय हरेर्हरस्यापि भव-नाय हरिहरमूर्तीभक्तिमुपूर्वा दिग्गमिन्दलने तदूर्ध्वदिक्कमेवंभूतं दलनं विभागो यस्यान्तादृशीं तनुं द्विःप्रकारां किमकार्षीः । हरिहरमूर्ती चरणादिकमूर्ध्वपर्यन्तं तत्तद्विषयवर्णोद्धारणाद्यो-भागमारभ्योर्ध्वभागपर्यन्तं किमकार्षीः । नृहरित्व इव तिर्यग्वि-भागमेव किमिति नाकार्षीरित्यर्थः । चरणादेवारभ्य देवतावर्ण-नस्य कर्तुं युक्तत्वादूर्ध्वदिक्कम्युक्तम् । यदि च हरिहरस्य तनुमूर्ध्व-दिक्विभागामकार्षीन्तर्हि नृहरित्वे नरहरीभयितुं तनुं तिर्यग्विधा-तथा किमिति अभिनः विभक्तवानसि । कण्ठाद्योभागे नरस्येन, ऊर्ध्वभागे सिंहस्येनैव तिर्यग्दिक्विभागं किमित्यकार्षीः । हरिह-रत्वं द्वयोर्ध्वदिक्विभागमेव किमिति नाकार्षीरित्यर्थः । एवमाक्षे-पद्वयं स्वयमेव परिहरति—ननु विष्णो, स्वतन्त्रं एवामनु प्रति अनुयोगः प्रश्नः कः, अयितु—न युक्तोऽयं प्रश्नद्वारक आक्षेपः । समर्थो हि स्पष्टछया यत्किंचिच्छकरोति, परं किमर्थमेवं करोषीत्या-क्षेपार्थः स न भवतीत्यर्थः । 'न खलु परतन्त्राः प्रभुधियः' इति न्यायेन स्पष्टछामात्रेण तथातया रूपं करोषीति भावः । अथ हरि-हर-नरहरिवर्णनम् । ऊर्ध्वदिक्केति बहुवीहो कर् ।

आप्तकाम सृजति त्रिजगत्किं

किं भिनत्ति यदि निर्मितमेव ।

पासि चेदमवतीर्थ मुहुः किं

स्वात्मनापि यदवश्यविनाश्यम् ॥ १०६ ॥

आप्तेति ॥ हे आप्तकाम अवाप्तकलाभिलाष विष्णो, एवं त्रिजगत् किं सृजति । यदीदं निर्मितमेव, तर्हि निष्प्रयोजनमेव किं भिनत्ति । यदि चेदं स्वयमात्मनापि निश्चयेन संहरणीयमेव तर्हि मुहुर्वांवारं तेन तेन प्रकारेणावतीर्थं जन्मादिक्रममनुभूयेदं जगत् किमर्थं पासि च । यदवश्यं विनाश्यम्, तत्कोपि नहि स्वात्मना स्वयमेव पालयति । प्रयोजनाभावान् सृष्टिपालनसंहारा-न्क्रियार्थं करोषीत्यर्थः । अप्रापि 'कः स्वतन्त्रम्—' इत्यादिः पूर्व एव परिहारः । ब्रह्मादिरूपस्त्वमेवेति भावः । इष्टप्राप्तिरिति नृ-त्तिश्चेति द्वयं प्रयोजनं सर्वस्य । ततश्च—इष्टप्राप्ताविति नृत्तिश्चेरन्त-र्भावं मन्यमानः श्रीहर्षः 'आप्तकाम' इत्येव संयुद्धिमकृतेति ज्ञेयम् ॥

जाह्नवीजलजकौस्तुभचन्द्रा-

न्पादपाणिहृदयेक्षणवृत्तीन् ।

उत्थिताब्धिसलिलास्वयि लोला

श्रीः स्थिता परिचितान्परिचिन्त्य १०७

जाह्नवीति ॥ अब्धिसलिलात् उत्थिता निर्गता लोला स्वभा-
वतश्चपलापि लक्ष्मीः यथाक्रमं जाह्नवी च जलजं पाञ्चजन्यं
कोस्तुभश्च चन्द्रश्च तान् पादे पाणौ हृदये ईक्षणे वामनेत्रे च वृ-
त्तिरवस्थानं येपामेवंभूतान्परिचितान्समुद्रैकाश्रयतासहवाससंजा-
तज्जेहान् सुहृदस्वयि विष्णोः परिचिन्त्य विचार्य दृष्ट्वैव स्वयि
स्थिता किम् । चाञ्चल्यं परित्यज्य स्वयि नित्यावस्थितिरभूत्
किम् । जाह्नव्यादयो लक्ष्मीश्च तव सेवां कुर्वन्ति, एतादृशः
परमपुरुषोऽसीति भावः ॥

वस्तु वास्तु घटते न भिदानां

यौक्तनैकविधवाधविरोधैः ।

तत्त्वदीहितविजृम्भिततत्त-

द्भेदमेतदिति तत्त्वनिरुक्तिः ॥ १०८ ॥

वस्त्विति ॥ हे विष्णो, घटपटादिवस्तुजातं यौक्तैर्युक्तिसं-
न्धिभिर्युक्तिकृतैरन्योपार्थनैकविधैर्वहुप्रकारैर्बाधैः साधारणरूपैः
तथा—विरोधैर्ब्रह्माद्वैतप्रतिपादकसर्वोपनिषद्वाक्यवैपरीत्यरूपैरसा-
धारणरूपैः, यद्वा—नैकविधान् भिन्नान् घटपटादीन् बाधन्ते
इति नैकविधबाधास्तथाभूतैर्विरोधैर्हेतुभिरिदमस्माद्भिन्नमित्येवं वि-
रोधपणत्वेन प्रतीयमानानां भिदानां वास्तु आधारो (वस्तु पदार्थो)
न घटते न प्रयुज्यते । किंत्वभिन्नं ब्रह्माद्वैतमेव घटत इत्यर्थः ।
तर्हि भेदप्रतीतेः का गतिरित्यत आह—तदिति । तस्मादुक्तहेतु-
भिर्भेदस्तद्विशिष्टं वस्तु वा न घटते तस्मादनिर्वाच्यानाद्यविद्यारू-
पेण त्वदीहितेन, अनिर्बचनीयत्वादिनातिप्रसिद्धेन त्वदीहितेन वा
करणेन कर्तृणा वा विजृम्भितः प्रकटीभूतः कृतो वाविद्यमानो-
ऽप्यारोप्यत्वेन प्रत्यासितः स स घटादिरूपो भेदो यस्य तादृशमेत-
द्वस्तुजातमित्येवं तत्त्वस्य प्रामाणिकस्यार्थस्य निरुक्तिर्निर्बचनं निश्चि-
तोक्तिः । अभेददर्शनोक्तयुक्तिकशतधाधातुचतुष्टयविरोधाच्च तत्त्वतो
वस्तुभेदाभावे प्रतिभासमानस्य च भेदस्य द्विचन्द्रबुद्धिदप्रामा-
णिकत्वे सकलमिदं जगदभिन्नमिति श्रवणमननादिकमेण
संजातभवसाक्षात्कारस्य सच्चिदानन्दधनस्त्वमेकः, नतु त्वदति-
रिक्तं किंचिदिति बोधः समुदेतोति तत्त्वनिर्णय इति भावः ।
एतेन 'तत्त्वमसि' इत्याद्युपनिषदर्थोपि संगृहीत इति ज्ञेयम् ।
यौक्तेति संबन्धेऽण् । युक्तयन्तरं ग्रन्थान्तरास्तुषिया बोद्धव्यम् ।
विस्तरभयादत्र न लिखितम् ॥

वस्तु विश्वमुदरे तव दृष्ट्वा

बाह्यवत्किल मृकण्डुतनूजः ।

स्वं विमिश्रमुभयं न विविञ्च-

भिर्ययौ स कतमस्त्वमवैषि ॥ १०९ ॥

वस्त्विति ॥ किलेत्यागमे । हे विष्णो, मृकण्डुतनूजो मार्क-
ण्डेयः बाह्यवत् बाह्ये त्रिजगति यथा वर्तते तथैव तवोदरे वर्त-
मानं विश्वं ब्रैलोक्यसंबन्धि घटपटादि सर्वं वस्तु दृष्ट्वा विश्लेषेण
मिश्रमेकत्रैवोदरे द्वयोरपि स्थितत्वादविविक्तमुभयं पूर्वं बहिरन्तश्च
वर्तमानत्वाद्द्विविधं स्वमात्मानं न विविञ्चन् अनिश्चिन्वन् 'बहि-

श्चरो योहमुदरं प्रविष्टः स कः, यश्च पूर्वमेवोदरे वर्तते स कः,
इति भवन्मायोपबृंहितत्वाद्विश्लेषेणाजानन् स कतमो द्वयोरन्तर्ब-
हिश्चरयोर्मध्ये क इति विवेक्तुमशक्नुवन् निर्ययौ । मायाबालको
भवन्निश्वासेन सहोदरं प्रवेष्टुं तत्र च लोकत्रयं प्रदृश्यं मार्कण्डेय-
स्तस्य वक्राच्छनैर्विनिर्ग(मि)तः स कतम इति स्वमेवावैषि जा-
नीपे नान्य इत्यर्थः । अयमितिहासो हरिवंशादवसेय इत्यलम् ।
बालमुकुन्दरूपोपि स्वमेवासीति भावः । यद्वा यस्य तवोदरे
बाह्यं सर्वं वस्तु दृष्ट्वा मार्कण्डेयो जठरस्थेन स्वेनैव विमिश्रमुभयं
स्वमजानन्सन्निर्ययौ स कतमोऽनेकेष्ववतारेषु मध्ये स को वा
विशिष्टस्तवावतार इति स्वमेव जानीपे, नान्यः कश्चिन्नो जानाति
स्वप्रकाशत्वादित्यर्थ इति व्याख्येयम् । अत्र बहुजातिपरिभ्रमवि-
षयत्वाद्भुतमश् ॥

ब्रह्मणोऽस्तु तव शक्तिलतायां

मूर्ध्नि विश्वमथ पत्युरहीनाम् ।

बालतां कलयतो जठरे वा

सर्वथासि जगतामवलम्बः ॥ ११० ॥

ब्रह्मण इति ॥ भो विष्णो, स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वं ब्रह्मणः
परमात्मस्वरूपस्य तव शक्तिरूपायां सामर्थ्यरूपायां लतायां सुष्टेः
प्राक् अस्तु वर्तताम् । 'सुष्टेः प्रागमूर्ते ब्रह्मणि विश्वं लीयते' इति
पुराणोक्तिः । तथाच स्वन्मायालतायां विश्वं वर्तते अथ सृष्टयन्-
न्तरं सुष्टे विश्वं त्वद्देशस्य अहीनां पत्युः शेषस्य मूर्ध्नि वर्तताम् ।
प्रलये च संहारार्थं बालतां मायाशिशुः कलयतोऽङ्गीकुर्वतस्त-
वैव जठरे चास्तु समस्तमात्मामित्येव सर्वथा सर्वप्रकारेण त्वं जग-
तामवलम्बोसि । वा समुच्चयार्थः । एतेन सृष्टिस्थितिलयकर्ता
स्वमेवेति सूचितम् । 'अस्ति-' इत्यपि कश्चित्पाठः ॥

धर्मबीजसलिला सरिदङ्गा-

वर्थमूलमुरसि स्फुरति श्रीः ।

कामदैवतमपि प्रसवस्ते

ब्रह्म मुक्तिदमसि स्वयमेव ॥ १११ ॥

धर्मेति ॥ हे विष्णो, धर्मस्य प्रथमपुरुषार्थस्य बीजं प्ररोहका-
रणं सलिलं यस्याः सा सरिदङ्गा तवाङ्गौ चरणे स्फुरति शोभते ।
तथा—अर्थस्य द्वितीयपुरुषार्थस्य मूलमादिकारणं धीस्तवोरसि
स्फुरति । तथा—कामरूपं दैवतं कामरूपस्तृतीयपुरुषार्थोऽपि
ते प्रसवः कृष्णरूपस्य तव प्रद्युम्नरूपतया पुत्र एव । सोऽपि पुत्र-
त्वावधीन एवेत्यर्थः । तथा—मुक्तिदं चतुर्थपुरुषार्थभूतमोक्षदान-
समर्थं ब्रह्म परमात्मरूपं स्वयमेव स्वरूपेणैव त्वं भासि । चतुर्वि-
धपुरुषार्थहेतुतया धर्मार्थकाममोक्षार्थिनां त्वदुपासनैवोचितेति
भावः ॥

इदानीं कतिचिज्जिः श्लोकैर्भगवन्नामसंकीर्तनमाहात्म्यं वर्णयति—

लीलयापि तव नाम जना ये

गृह्यते नरकनाशकरस्य ।

तेभ्य एव नरकैरुचिता भी-

स्ते तु बिभ्यतु कथं नरकैर्भ्यः ॥ ११२ ॥

लीलयेति ॥ विष्णो, ये जना नरकस्य भौमासुरस्य नाशकर-
स्तस्य, अथच—पुण्यश्लोकवाक्षिरयनाशकारिणस्तव नाम राम,
विष्णो, इत्यादि संज्ञा सङ्केतपरिहासादिप्रसङ्गान्तररूपया लीलया
विलासमात्रेणापि गृह्यते उच्चारयन्ति तेभ्य एव स्वप्नामप्राप्तिभ्यो
नरेभ्य एव सकाशात् पातकियातनास्थानभूतैर्महारौरवादिनरैर्कर्म-
स्तत्कर्मका तदधिकरणिका वा भीतिरुचिता योग्या । तेभ्य एव
तैर्भयं प्राप्तुमुचितमित्यर्थः । ते तु नरकनाशकारिभवज्ञामप्राप्तिः
क्षीणपापा नराः पुनः कथं नाम बिभ्यन्तु भयं प्राप्तुवन्तु, अपितु
न कथंचित् । तदुक्तं श्रीभागवते—‘साक्ष्यं पारिहास्यं च सौमं
हेलनमेव वा । वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघरं विदुः ॥’ इति । ली-
लयापीत्यपिशब्देन ये तु बुद्धिपूर्वमेव भवज्ञामजपमेव कुर्वन्ति
तेभ्यो नरका बिभ्यन्तीति किमु वक्तव्यमिति सूचितम् । नरैर्कर्म-
रिति ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति पद्योपप्रासवपि संपदादित्वात्किपः
व्यधिकारविहितत्वास्त्रीप्रत्ययत्वे ‘शेषे स्त्रीप्रत्यये वा’ इति वा-
र्तिकापक्षे ‘कर्तृकरणयोः—’ इति तृतीया ॥

मृत्युहेतुषु न वज्रनिपाता-

ज्ञीतिमर्हति जनस्त्वयि भक्तः ।

यत्तदोच्चरति वैष्णवकण्ठा-

क्षिप्रयत्नमपि नाम तव द्राक् ॥ ११३ ॥

मृत्युहेतुष्विति ॥ हे विष्णो, त्वयि विषये भक्तो जनः अने-
केषु मृत्युहेतुषु मध्ये वज्रनिपातरूपान्मृत्युकारणात्सकाशाज्ञीति
नार्हति भयं प्राप्तुं योग्यो न भवति । यद्यस्मात्कारणात्तदा वज्रपात-
समये तस्य वैष्णवस्य कण्ठाक्षिप्रयत्नं निरन्तरहरिस्मरणाभ्यास-
लेन तस्मिन्काले विशिष्टमुद्यमं विनापि तव श्रीरामकृष्णादिनाम
द्राक् शीघ्रमुच्चरति निर्गच्छति । वज्रनिपातान्मरणे संजातेऽपि
तस्मिन्समये उत्कीर्यता नामोच्चारणसद्वावाक्तावन्मात्रेण मोक्षप्राप्तेः
पुनर्जन्माभावान्मृत्योर्भयं वैष्णवस्य नास्तीति भावः । मृत्युहेतुषु
मध्येन्यापेक्षया दारुणाःमृत्युहेतौर्बज्रनिपातादपि सकाशाद्वैष्णवो
भयं नार्हतीति किं वाच्यमित्यर्थः । तस्मान्मृत्युसमये वैष्णवकण्ठा-
क्षिप्रयत्नमपि तव नाम द्राक्निर्गच्छति । व्याघ्राद्यनेकमृत्युहेतुषु
हरिस्मरणादेव मृत्युभयं नास्तीति ज्ञातव्यम् । उच्चरति, सकर्म-
कत्वाभावात् ‘उद्देश्यः सकर्मकात्’ इति न तद् ॥

अथ स्मरणमाहात्म्यमाह—

सर्वथापि शुचिनि क्रियमाणे

मन्दिरोदर इवावकरा ये ।

उद्भवन्ति भविनां हृदि तेषां

शोधनी भवदनुस्मृतिधारा ॥ ११४ ॥

सर्वथेति ॥ हे विष्णो, सर्वथा मनोवाङ्मयनियमनाद्यनेकप्र-
कारैर्निर्भूतपापतया शुचिनि शुद्धे ब्रह्मार्पितफलत्वेन ब्रह्मकर्म-

१ माध्यम्यलोचनया तु ‘उभयप्राप्ति’ इत्येतद्विधीयमाननियम-
स्यैव वैकल्पिकत्वमनेन क्रियते इति प्रतीयते । ‘नरकं गदिता भीः’ इति
पाठे कर्तव्यधिकरणत्वविवक्षायां सप्तमी कल्पनीया । ‘नरकैर्निहिता भीः’
इति वा पाठः कल्पनीयः । यथाउत्प्रेषितपाठे कर्तव्यं करणत्वविवक्षायां
वा तृतीया ।

रहिते वा क्रियमाणेऽपि भविनां संसारिणां हृदि मनसि येऽज्ञान-
प्रमादकृता अवकरा रागादिदोषा उद्भवन्ति तेषां दोषाणां भवतो-
ऽनुस्मृतिध्यानं तस्या धारा परम्परा शोधनी प्रक्षालनहेतुः, नाभ्यः
कश्चित् । कस्मिंश्चि—मन्दिरोदरे गृहमध्य इव । यथा पुनःपुन-
मार्जनेन विरजस्ये क्रियमाणे गृहमध्ये ये तृणरजःपुञ्जा नवा
नवा उद्भवन्ति तेषां शोधनी संमार्जनी भवति तथेत्यर्थः । भवद्-
नुस्मृतिरेव चित्तशुद्धिसंपादनद्वारा नैष्कर्म्यसंपादनेन मोक्षहेतु-
रिति भावः । ‘भुवि’ इति पाठे—चेतस्येव भुवि स्थाने इत्यर्थः ।
‘संमार्जनी शोधनी स्यात्संस्कारोऽवकरस्तथा । क्षिते’ इत्यमरः ॥

पुनरपि नामान्तरापेक्षया रामनाम्नो माहात्म्यमाह—

अस्मदाद्यविषयेपि विशेषे

रामनाम तव धाम गुणानाम् ।

अन्वबन्धि भवतव तु कस्मा-

दन्यथा ननु जनुस्त्रितयेऽपि ॥ ११५ ॥

अस्मदिति ॥ अत्रंते गुणाः सन्तीति विशेषाकारेण विशेषे-
ऽस्मदादीनामज्ञानामविषये बुद्ध्युपगच्छे सत्यपि तव सहस्रनामसु
मध्ये रामेतिनाम गुणानां धाम स्थानम् । यद्वा—हे राम, तव
नाम गुणानां स्थानम् । अज्ञानेपि विशेषे कुत एतन्निर्णीतमित्याश-
ङ्क्यार्थोपपत्तिं प्रमाणयति—अन्यथा तु पुनर्यथेवं न स्यात्तर्हि ननु
जनुस्त्रितयेपि जामदग्न्यदाशरथिबलभद्ररूपजन्मत्रयेपि भवतव
कस्माद्देतोराग्रहेण पौनःपुन्येन रामेत्येव नाम अन्वबन्धि अङ्गी-
कृतम् । अनेकजन्मस्वेतस्य त्वयैव स्वीकारात्तन्मप्येतत्प्रियतममिति
ज्ञायते । तस्माद्रामनाम गुणगणस्थानमित्यर्थोपपत्तिः । तथाच शि-
वेनापि ‘राम रामेति रामेति—’ इत्यादि पार्ष्णी प्रायुक्तम् ॥

भक्तिभाजमनुगृह्य दशा मां

भास्करेण कुरु वीततमस्कम् ।

अर्पितेन मम नाथ न तापं

लोचनेन विधुना विधुनामि ॥ ११६ ॥

भक्तीति ॥ हे नाथ, त्वं भास्करेण सूर्यरूपया दक्षिणरथा
त्वं भक्तिभाजं मामनुगृह्य मयि प्रसाददृष्टिपानं कृत्वा वीततम-
स्कं गताज्ञानं कुरु । प्रसाददृष्टिपानात्मकं सकलामप्यविद्यां विना-
शयेत्यर्थः । सूर्येण च तिसिरं निरस्यते तथा मयि अर्पितेन प्रसाद-
निहितेन विधुना चन्द्ररूपेण वामलोचनेन कृत्वा मम त्रिविधमपि
तापं न विधुनामि न दूरीकरोमि, अपितु निराकुर्वन्ति काकुः ।
चन्द्रेण च ज्ञीतत्वात्तापशान्तिः क्रियते । एवं स्तुवन्तं मां प्रसाद-
दृष्ट्या विलोक्य कृतार्थीकुर्वन्ति भावः ॥

लङ्घयन्नहरहर्भवदाज्ञा-

मसि हा विधिनिषेधमयीं यः ।

दुर्लभं स तपसापि गिरिव

त्वत्प्रसादमहमिच्छुरलज्जः ॥ ११७ ॥

लङ्घयन्निति ॥ हे स्वामिन्, योऽहं ‘संघावन्दनादि कुर्यात्’
इति विधिः ‘ब्रह्महननादि न कुर्यात्’ इति निषेधः, नम्रमयीं
तद्वा भवदाज्ञां ‘श्रुतिस्मृती मर्मवाज्ञे’ इति वचनाच्छ्रुतिस्मृ-

तिरूपामहरहः प्रतिदिनं लङ्घयन्नतिक्रामन् यत् कर्तव्यतया स्वयो-
पदिष्टं तन्न करोमि, यच्च न कर्तव्यमित्युपदिष्टं तत्करोम्येवेति
स्वदाज्ञां लङ्घयन्सन् अस्मि वर्ते । हा कष्टमनुचितकारी । सोहं
महीयसापि तपसा दुर्लभं स्वप्नसादमिच्छुः 'प्रसीद' इति
गिरैव प्रार्थयमानः सन्नलज्जो निर्लज्जोऽस्मि । यो हि एकदापि
प्रभोराज्ञां करोति सोऽपि कथंचिस्वामिप्रसादं लभते । यस्तु
कदापि स्वाम्याज्ञां न करोति स दण्ड्योपि वाङ्मात्रेण प्रसादमि-
च्छन्निलज्ज एव । प्रसीदेति भावः । स्वप्नसादमिति 'न लोका-'
इति षष्ठीविधेयः ॥

विश्वरूप कृतविश्व कियते

वैभवाद्भुतमणौ हृदि कुर्वे ।

हेम नद्यति कियन्नजिचरे

काञ्चनाद्रिमधिगल्य दरिद्रः ॥ ११८ ॥

विश्वेति ॥ हे विश्वरूप स्थावरजङ्गमात्मक, तथा—कृतविश्व-
स्थावरजङ्गमकारिन् विष्णो, अहं ते तव वैभवाद्भुतं सामर्थ्याति-
शयजन्यं तद्रूपं वाञ्छयामणौ परमाणुरूपे हृदि मनसि कियत् किं-
परिमाणं कुर्वे । अपितु—आधारस्याहरीयस्वात्, आधेयस्य च
महीयस्यासर्वं वैभवाद्भुतमणौ हृदि धारयितुं न शक्नोमीत्यर्थः ।
यद्यपि ते सामर्थ्यं महत्, तथापि कियदल्पमेव धारयामीति वा ।
युक्तमेतत् । यस्माद्विरिद्रोऽकिंचनो जनः काञ्चनाद्रिं सुमेरुमधिगल्य
प्राप्य स्फुरदुरुसुवर्णग्रहणाभिलाषोऽपि सन् शतधा शकलोभूते-
ऽत्यन्तजिघृक्षं निजचरे स्वीये वस्त्रे कियदकिंचपरिमाणं हेम नद्यति व-
ध्नाति, अपिस्वल्पमेव ग्रन्थौ बध्नात्यसामर्थ्यात्, तथा सकलगुणव-
र्णनाभिलाषे सत्यपि सामर्थ्याभावात्क्रियन्मात्रगुणवर्णनां कृतेति
भावः । इति स्तुत्युपसंहारः ॥

इत्युदीर्य स हरिं प्रति संप्र-

ज्ञातवासिततमः समपादि ।

भावनाध्वलविलोकितविष्णौ

प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिण्युः ॥ ११९ ॥

इतीति ॥ स नलः हरिं प्रति इत्युक्तप्रकरणेऽदीर्य प्रसादं संप्र-
प्राप्य द्विविधसमाधिमध्ये संप्रज्ञाताख्येन समाधिना तत्र वास्ति-
ततमः अतितरां संभावितमनास्तदेकतानः समपादि जातः । अ-
तएव भावनाबलेन संप्रज्ञातध्यानबलेन विलोकिते साक्षात्कृते
विष्णौ विषये प्रीतेः सहजप्रेम्णः भक्तेश्च सदृशानि योग्यानि क-
र्माणि आनन्दबाष्पगीतनृत्यादीनि चरितं कर्तुं शीलमस्य सः ।
तदुक्तं श्रीभागवते—'शृण्वन्सुभद्राणि रथाङ्गपाणेर्जन्मानि क-
र्माणि च यानि लोके । गीतालि नामानि तदर्थकानि गायन्वि-
लज्जो विचरेदसङ्गः ॥' इति । एवं संप्रार्थ्य प्रतिमादिसाकारध्यानेन
विष्णुं साक्षात्कृतेति भावः । 'विष्णुः' इति पाठे—भावनाबलेन
विलोकितो विष्णुर्येन सः । अतएव—प्रीतिभक्तिसदृशानि चरि-
ण्युः । ऐकपदे—विष्णुप्रीत्यर्थं भक्तियोग्यानुपहारदीनि । ध्यान-
समाधिर्द्विविधः—संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्च । तत्र ध्येयध्यानुभाव-
युक्तसाकारध्यानसमाधिः संप्रज्ञातः, संकितसंवेद्यविलोकेन निरा-

कारस्वप्रकाशपरमानन्दलक्षणात्मसाक्षाज्यध्यानसमाधिरसंप्रज्ञात
इति योगशास्त्रम् ॥

विप्रपाणिषु भृशं वसुवर्षी

पात्रसात्कृतपितृकृतकन्यः ।

श्रेयसा हरिहरं परिपूज्य

प्रह एष शरणं प्रविवेश ॥ १२० ॥

विप्रेति ॥ एष नलः प्रहः सन् शरणं भोजनगृहं प्रविवेश ।
नम्रत्वं गृहप्रवेशिनो जातिः । किंभूतः—विप्रपाणिषु भृशं नित्यदा-
नसंबन्धि वसु गोभूहिरण्यादि वर्षयेवंशीलः तथा पात्रसात्कृतं
विद्यातपोवृत्त्युक्तपात्रभूतमाह्वनाधीनं देयं कृतं पितृकृतकन्यं नि-
त्यश्राद्धपितृयज्ञसंबन्धि कन्यं येन । तथा—श्रेयसा ज्ञानदेवपूजा-
दित्यदाननित्यश्राद्धान्तर्कर्मनुष्ठानजन्येन पुण्येन पुण्यादिना च
हरिहरमभेदबुद्ध्या विष्णुशिवरूपं नारायणं परिपूज्य तस्मिन्सद-
र्पणेन तं परितोष्य भक्तिनम्रः सन्नमस्कारं कृत्वा नित्यश्राद्धान्तं
प्रक्षारपणं कृत्वा भोजनार्थं गृहं प्राविशदिति भावः । 'इत्यकन्ये
देवपित्र्ये' इत्यमरः । पात्रसात् 'देये त्रा च' इति सातिः ॥

माध्यंदिनादनु विधेर्वेसुधासुधांशु-

रास्वादितामृतमयौदनमोदमानः ।

प्राञ्चं स चित्रमविदूरितवैजयन्तं

वेदमाचलं निजरुचीभिरलं चकार ॥ १२१ ॥

माध्यंदिनादिति ॥ स वसुधासुधांशुभूचन्द्रो नलो माध्यं-
दिनान्मध्यंदिने विधेयाद्विधेरनु पश्चात्पञ्चमहायज्ञनिर्वपणानन्तर-
मास्वादितोऽमृतमयः शाकसुपादिव्यञ्जनादिनामृतरूप ओदनः,
तेन शालितण्डुलप्रभवेणौदनेन कृत्वा मोदमानः आस्वादितो-
मृतमय ओदनो येन अतएव मोदमानो हृद्यतमः । एवंभूतः सन्
प्राञ्चं यत्र भैम्या सह परिहासविलासं कृतवांस्तं पूर्वम् । अथच-
वास्तुशास्त्रे 'शयनस्थानं प्राच्यां कर्तव्यम्' इत्युक्तत्वात्मुख्यराज-
प्रासादात्पूर्वदिकस्थम्, चित्रं चित्रलेखयुक्तमङ्कुररूपं वा । तथा
अत्युच्चराच्छोभासाभ्याञ्चाविदूरीकृतो निकटीकृतो महेन्द्रप्रासादो
येन वैजयन्ततुल्यं वेदमाचलं प्रासादरूपं पर्वतं निजरुचीभिः स्त्री-
यकायकान्तिभिरलं चकार । भोजनं कृत्वा तं प्रासादमारूढवा-
नित्यर्थः । चन्द्रोपि उद्यन्नास्वादितामृतरूपेणौदनेन मोदमानः
सुधापूर्णोऽङ्कुररूपं प्राच्यां वर्तमानस्वादुच्चराच्च संनिहितवैजयन्तं
प्राच्यां वर्तमानमुदयाचलं निजकिरणैरलं करोति । अथच—चित्र-
मिति विरोधादाश्चर्यम् । चन्द्रो हि मध्यंदिने वर्तमानं मध्यंदिनस-
मयानन्तरमस्ताचलमेव रुचिभिरलं करोति, ननु प्राच्यमचलम् ।
अयं तु चन्द्रोपि मध्याह्नानन्तरमपि प्राञ्चमचलमलं चकारेत्याश्चर्यमि-
त्यर्थः । 'विवस्वान्-' इति पाठे—पूर्ववदस्यत् । आस्वादितं
सर्वभ्यो गृहीतं यदमृतं जलं तद्रूपेणौदनेन मोदमानः सूर्योऽप्ये-
वंभूतमुदयाचलं निजदीप्तिभिरलं करोति । अथच—सूर्योऽपि मध्या-
ह्नानन्तरमस्ताचलमेवालं करोति, ननु प्राञ्चमचलम् । अयं तु सूर्यः
प्राञ्चमचलमलं कृतवानिति विप्रसित्यर्थः । प्राञ्चम्, 'ऋविग्-'
इत्यादिना किनि 'उगिदचाम्-' इति नुमि श्रुत्वम् ॥

भीमात्मजापि कृतदैवतमर्क्तिपूजा
पत्यौ च भुक्तवति भुक्तवती ततोऽनु ।
तस्याङ्गमङ्कुरिततत्परिरिप्समध्य-

मध्यास्त भूषणभरातिभरालसाङ्गी ॥१२२॥

भीमेति ॥ ततोऽनु नलप्रासादारोहणानन्तरं भीमामजापि तस्याङ्गमध्यास्त । कीदृशी-कृता गौर्यादिवैवतानां भक्त्या पोडशो-पचारपूजा यया । तथा-पत्यौ च भुक्तवति सति स्वयमपि भुक्त-वती । अनन्तरं च भूषणभरेण अलंकारबाहुल्येन योऽतिभरो गौरवं तेनालसमङ्गं यस्याः सा । भूषणबाहुल्येनातिभरं यथा तथा वा भूषणभरमपि वोढुमसमर्थाऽतिमृद्धी तद्वशान्मन्दगतिर्वा । कीदृशमङ्कम्-अङ्कुरिता समुदिता तत्परिरिप्सा भूम्यालिङ्गनवाग्वा यस्य तादृशो मध्यदेशो यस्य । उक्तविशेषणविशिष्टा सती नला-ज्या तदङ्गे समुपाविशदिति भावः । अपिर्नलदेवपूजापेक्षया समुच्चयार्थः । पत्यौ भुक्तवतीति पतिव्रताजातिः । 'परिरिप्सु-मध्य' इति पाठे भैमीस्पर्शसंज्ञातसार्विकरोमाञ्चं तदालिङ्गनेच्छु मध्यं यस्य । 'भरातिभरा' इत्येव पाठः साधीयान् । पाठान्तरं चिन्त्यम् । अङ्कम्, 'अधिशोऽस्यासाम्-' इति कर्मत्वम् ॥

तामन्वगादशितबिम्बविपाकचञ्चोः

स्पष्टं शलाटुपरिणत्युचितच्छदस्य ।

कीरस्य कापि करवारिरुहे वहन्ती

सौन्दर्यपुञ्जमिव पञ्जरमेकमाली ॥१२३॥

तामिति ॥ काप्यनिर्दिष्टनामानिसुन्दरी बाला सखी तां भै-मीमनु लक्ष्मीकृत्य पश्चाद्गता जगाम । कीदृशी-कीरस्य शुक्तस्यैकं पञ्जरं करवारिरुहे पाणिपद्मे वहन्ती । उपेक्षते-शुक्तस्यात्मनो वा सुवर्णादिघटितस्वात्पञ्जरस्यैव वा मूर्ते सौन्दर्यपुञ्जमिव पृथक्करे पञ्जररूपेण वहन्तीति संबन्धः । किंभूतस्य कीरस्य-अशितस्य भक्षितस्य पक्षस्य बिम्बस्य बिम्बीफलस्य विपाकः परिणामस्तद्रूपा चञ्चुर्यस्य । अतिप्रियभुक्तपक्षबिम्बफलमेव यदीयचञ्चुवाकारेण परि-णतमिति यावत् । तादृशस्यातिरक्तचञ्चोः । तथा स्पष्टं सर्वथापि शलाटुरपकं यत्किंचिदफलं भुक्तं बिम्बीफलमेव वा, तस्य परिणति-रतिनीलता तस्या उचितास्तद्योग्या अतिनीलाश्छदाः पक्षा यस्य । अपक्वानि इयामानि भक्षितानि फलान्तराणि बिम्बीफलान्येव वा यदीयच्छदाकारेण परिणतानीति यावत् । तादृशस्यातिहरितपक्षस्य कीरस्य रक्तचञ्चुत्वं नीलपक्षत्वं जातिः । पाठितशुकादिपञ्जरादिधा-रिण्याः सख्या अपि नायिकानुगमनं जातिः । भोजनानन्तरं पाठितशुक्तसारिकादिशब्दानां गीतस्य च श्रवणेन नृत्तादिबीक्षणेन च क्रीडनं राज्ञामपि जातिः । 'आमे फले शलाटुः स्यात्' इत्यमरः ॥

कूजायुजा बहुलपक्षशितिभिः स्त्रीणां

स्पष्टं कुहूपदपदार्थमिथोऽन्वयेन ।

१-'वैदिकमन्त्राध्ययने शूद्राणामिव स्त्रीणामप्यनधिकारः' इति वदन्तरत्वात्पुनर्मूलग्रन्थानभिज्ञा एव । २ 'भूषणभरातिभरालसाङ्गी' इति पाठो जीवानुसंगतः ।

तिर्यग्भृतस्फटिकदण्डकवर्तिनैका

तामन्ववर्तत पिकेन मदाधिकेन ॥१२४॥

कूजेति ॥ एका सखी पिकेन कोकिलेन सहोपलक्षिता वा तां भैमीमन्ववर्तत लक्ष्मीकृत्य जगाम । किंभूतेन पिकेन-कूजया मधुराव्यक्तेन शब्देन सहायमानं युनक्ति युक्, तेन । कुहूवाब्दं कुर्वता । तथा-बहुलो भूयान्यः पक्षाणां शितिमा कृणावन्तस्मि-न्सीमाऽवधिभूतेन । अतएव विशेषणक्रमेण (विशेषेण) 'कुहूः' इति पदस्य शब्दस्य, तथा-पदार्थस्य तत्पदवाच्यस्यामावास्यारू-पस्य च मिथोऽन्वयोऽन्वयसंबन्धो यत्र तादृशेन च स्पष्टमुपे-क्षायाम् । कुहूपदयोगित्वाकृष्णतमवाचामावास्या(वाचि)वि-पये कुहूपदपदार्थयोस्तादात्म्यरूपेणेति यावत् । अमावास्यापि कृष्णपक्षसंबन्धिनी मर्यादा भवति, अतएव कुहूशब्दवाच्या च । तथा-तिर्यक् तिरश्चीनं (यथा तथा) करे धृतः स्फटिकदण्डकस्तत्र वर्तिना स्थितेन । तथा-मदाधिकेन मदोन्मत्तेन । दण्डकेति 'ह्रस्वे' इति कन् । ह्रस्वे दण्डे इत्यर्थः ॥

शिष्याः कलाविधिषु भीमभुवो वयस्या

वीणामृदुकणनकर्मणि याः प्रवीणाः ।

आसीनमेनमुपवीणयितुं ययुस्ता

गन्धर्वराजतनुजा मनुजाधिराजम् ॥१२५॥

शिष्या इति ॥ या भीमभुवो भूम्या वयस्याः सख्यः कलावि-धिषु चतुःषष्टिकलकर्मसु विषये भूम्या एव शिष्याः, तथा-सी-णायाः मृदुकणनकर्मणि मधुरशब्दरूपे व्यापारे प्रवीणाः ताः गन्ध-र्वराजो विश्वावसुस्तस्य तनुजाः कन्यास्तत्तस्या वा प्रासादे आसी-नमेनं मनुजाधिराजमेनमुपवीणयितुं वीणयोपगन्तुं ययुः प्रापुः । उपवीणयितुं पूर्ववत् ॥

तामामभासत कुरङ्गदृशां विपञ्ची

किंचित्पुरः कलितनिष्कलकाकलीका ।

भैमीतथामधुरकण्ठलतोपकण्ठे

शब्दायितुं प्रथममप्रतिभावतीव ॥१२६॥

तासामिति ॥ तासां कुरङ्गदृशां विश्वावसुकन्यानां विपञ्ची वीणा अभासत शुशुभे । किंभूता-किंचित् पुरः हृत्पूर्वं प्रार-म्भसमये कलिताङ्गीकृता निष्कला गम्भीरमन्द्रस्वरश्रुतिवर्णविशो-पाभिव्यक्तिरहिता काकली सूक्ष्ममधुराव्यक्तरागविशेषो यया । अतएव-उपेक्षते-भूम्यास्तथानिर्बन्धनीयमधुरस्वरयुक्तायाः कण्ठ-लताया उपकण्ठे निकटे शब्दायितुं तस्याः पुरस्ताच्छब्दमपि कर्तुं प्रथमं प्रारम्भेऽप्रतिभावतीव प्रतिभारहितेवाप्येव । अन्योप्यधि-कविधस्य पुरस्तात्तापितुं गन्तुं वाऽष्टः सन् प्रथमं मन्द्रमेव आपत्ते गायति चेति । संगीतविद्याविदामियं जातिः । प्रथमं गायनाः गानप्रारम्भे काकलीमारचयन्ति । काकल्यादि संगीत-शास्त्राद्वगन्तव्यम् । काकलीकति 'नष्टतन्त्र' इति कप । शब्दा-यितुं, 'शब्दर्वर-' इति वयम् ॥

सा यद्धृताखिलकलागुणभूमभूमी-
भैमीतुलाधिगतये स्वरसंगतासीत् ।
तं प्रागसावविनयं परिवादमेत्य
लोकेऽधुनापि विदिता परिवादिनीति १२७

सेति ॥ सा विपञ्ची घतानामखिलानां गीतनृत्तादिचतुःषष्टि-
कलानां सौन्दर्यादिगुणानां च भूम्नो बाहुल्यस्य भूमी स्थानभूता
भैमी तस्यास्तुलाधिगतये साम्यप्राप्तये स्वयमपि पूर्वोक्तप्रकारेण
सादृशी सती भैमीस्वरतुल्यत्वप्राप्तये यत् स्वरैः पञ्चादिभिः सं-
गता संबद्धा आसीत् । अथच—भैम्या सार्धं साम्यप्राप्तये स्वरसं-
स्वाच्छन्दाभिलाषं गताभूत् । असौ विपञ्ची तं भैमीसाम्यस्वा-
च्छन्दाभिलाषलक्षणमविनयमत्युत्तमावमाननामेव परिवादं स्फुटं
दोषं प्राक् पूर्वमेव प्राप्य, अथच परिवादं वीणावादनसाधनं
तद्रूपमविनयं प्राप्य अधुनापि अघयावदपि लोके परिवादिनीति
विदिता ख्याता । परिवादयोगारपरिवादिनीत्यद्यापि गीयत
इत्यर्थः । अथ च—वीणावादनसाधनयुक्ता । यद्वा—ससतस्त्री-
युक्ता वीणा परिवादिनी । 'भीतो भयानि पश्यति' इति न्यायेन
पूर्वमपि लोके दुष्टतां प्राप्ता पुनरपि चोत्तमस्य पुरस्तात्प्रागभ्ये
दोषान्तरं शङ्कमानेवाप्रतिभावतीति प्राचीनश्लोकार्थहेतुतया
योज्यम् । 'परिवादः कलङ्के स्याद्वीणावादनवस्तुनि' इति विश्वः ॥

नादं निपादमधुरं ततमुज्जर
साभ्यासभागवनिभृत्कुलकुञ्जरस्य ।
स्तम्बेरमीव कृतसश्रुतिमूर्धकम्पा
वीणा विचित्रकरचापलमाभजन्ती ॥१२८॥

नादमिति ॥ अवनिभृतां कुलं वंशस्तत्र कुञ्जरः श्रेष्ठस्तस्य
नलस्याभ्यासभाक् समीपवर्तिनी सा तस्त्री वीणावाद्यरूपा नि-
पादस्वरेण मधुरं श्रव्यं ततमत्युच्चं नादमुज्जगारोद्गीर्णवती । किंभू-
ता—कृतः सश्रुतीनां द्वाविंशतिश्रुतियुतानां पञ्चादीनां मूर्धनि
नादप्रान्ते कम्पः कम्पितस्वरो यया कृतः सह श्रुतिभिर्यथातथा
मूर्धनि वीणाया एवोपरितनभागे कम्पितस्वरो यया वीणोर्ध्वं समप्रा-
ङ्गुलीसंयोगाद्धि निपादस्वरो जायते तादृशी वा । कृतः सश्रुतीनां
द्वाविंशतिविदां संगीतशास्त्रविदां मूर्धकम्पो यया वा । तथा—वि-
चित्रं करचापलं नानारूपमारोहावरोहादिक्रमेणाङ्गुलीप्रान्तस्पर्श-
वशेन वादकपाणिचाञ्चल्यं तरक्षणमेवानेकस्थानावस्थानलक्षणमा
सामस्थेन भजन्ती निपादप्रधानं ललितादिमङ्गलगीतं प्रकटीच-
कारेत्यर्थः । केव—स्तम्बेरमी हस्तिनीव । सापि अवनिभृत् पर्वतः
कुलं वंशः उत्पत्तिस्थानं यस्य तादृशस्य पर्वतभवस्य हस्तिश्रेष्ठस्य
राजसंबन्धिनो वा हस्तिनः समीपवर्तिनी सत्वामा । तथा—जाति-
स्वभावात्कृतसकणेशिरःकम्पा कृतसशाब्दशिरःकम्पा वा । तथा
नानाप्रकारं शुष्णदण्डताण्डवं भजमाना सती ततमत्युच्चं 'नि-
पादं च गजो ब्रूते' इति शास्त्रप्रामाण्यान्निपादस्वरेण मधुरं नाद-
मुत्तिरन्ती । 'चापलभागभवन्ती' इत्यपि पाठः । स्तम्बेरमी 'स्तम्ब-
कर्णयो रमिजपो' इत्यथि 'हलदन्तात्' इत्यलुकि जातिवाचि-
त्वात्कीपू ॥

आकृष्य सारमखिलं किमु वल्लकीनां
तस्या मृदुस्वरमसर्जि न कण्ठनालम् ।
तेनान्तरं तरलभावमवाप्य वीणा
हीणा न कोणममुचत्किमु बालयेषु ॥१२९॥

आकृष्येति ॥ वल्लकीनां वीणानामखिलमान्तरं सारं
श्रेष्ठं भागमाकृष्य तस्या भैम्याः कण्ठनालं प्रीवादण्डः किमु ना-
सर्जि स्पष्टम् । अपितु तमेव सारमाहस्य तदीयं कण्ठनालं स्पष्टम् ।
यतो मृदुस्वरसकलवीणासारनिर्मितत्वादेव भैमीकण्ठस्य मधुरत-
मत्वं जातमित्यर्थः । यस्मादेवं तेनैव हेतुना हृतसारतयैवान्तरं
वीणादण्डमध्यगतं तरलभावं लक्षणया मन्दशब्दत्वमवाप्य हीणा
किमु लज्जितेव वीणालयेषु स्वरविश्रान्तिरूपासु मूर्च्छनासु विपये
कोणं वा लीलाधनुःसदृशाकारं वीणावादनसाधनं नामुचत् ।
गृहीतसारोऽन्योपि निःसारतयैवागम्भीरान्तःकरणतां प्राप्य हीणः
सञ्चालयेषु गृहेषु कोणं कुक्ष्यभागाद्वयसंयोगस्थानं न मुञ्चति ।
पुष्कलच्छिद्रस्य वीणादण्डस्य स्वरोऽतिगम्भीरः प्रशस्ततरो भवति ।
मधुरतरं वीणा कणति स्मेति भावः । वीणास्वरपेक्षया भैमीस्वर-
स्याधिक्यमेतेन सूचितम् । वीणादण्डस्य सच्छिद्रत्वेन निःसारत्वो-
त्प्रेक्षा । 'वीणादिवादने कोणोऽप्येकदेशो गृहस्य च' इति विश्वः ॥

तद्वत्पतिश्रुतिमधून्यथ चाटुगाथा
वीणास्तथा जगुरतिस्फुटवर्णवन्धम् ।
इत्थं यथा वसुमतीरतिगृह्यकस्ताः
कीरः किरन्मुदमुदीरयति स विश्वाः १३०

तद्विति ॥ अथ काकल्युद्गिरणानन्तरं गन्धर्वराजकन्यानां
वीणाः तयोर्दम्पत्योः श्रुतीनां कर्णानां मधूनि अमृततुल्या भैमी-
नलप्रियस्तुतिकारिणीश्चाटुगाथाः श्लोकान् तथा तेन प्रकारेणाति-
स्फुटो वर्णवन्धस्तस्त्रीनिबद्धाक्षरविन्यासो यस्मिंस्तथातथा
जगुः । यथा येन प्रकारेण वसुमत्यां भूमौ रतिरूपाया भैम्या
गृह्यकः पञ्जरेऽवरोद्धः शुक्रः मुदं किरन् श्रोत्राणां हर्षमुत्पादयन्
विश्वाः सर्वोत्तत्तद्वर्णमात्रादिसहितास्तास्ता गाथा इत्थं वक्ष्यमा-
नरीत्या उदीरयति स तिर्यग्योनिः शुक्रोऽपि यथा श्रवणमात्रेण
सर्वा अपि गाथा अनुवदितुं शक्नोति तथा तस्त्रीषु स्फुटतराक्षर-
वन्धान्भैमीनलस्तावकश्लोकान् वीणाः स्फुटं गायन्ति स्मेति
भावः । एतेन गन्धर्वराजकन्यानां वीणाप्रावीण्यम्, शुक्रस्यापि
प्रज्ञातिशयश्च सूचितम् । 'गृहासक्ताः पक्षिमुगादळेकास्ते गुह्य-
काश्च ते' इत्यमरः ॥

'इत्थम्' इति यदुक्तं तदेवाह—

असाकमुक्तिभिरवैष्यथ एव बुद्धे-
र्गार्धं युवामतिमती स्तुमहे तथापि ।
ज्ञानं हि वागवसरावचनाद्भवद्वा-
मेतावदप्यनवधारितमेव न स्यात् ॥१३१॥

१ 'चाटुगाथा' इति पाठेपि सुखावबोधोत्तमतः ।

अस्माकमिति ॥ यद्यपि अतिशयिता मतिर्ययोस्तौ युवामस्मा-
कमुक्तिभिर्गोथारूपाभिरवास्त्राप्रचनाभिरस्माकं बुद्धेर्गोथमुत्ता-
नार्थस्वमवस्थेय एव ज्ञास्थ एव, तथापि वयं युवां स्तुमहे स्तुम
एव । हि यस्माद्भवद्गतां वागवसरे स्तावकादिवचनावसरे स-
त्यपि अवचनादाभाषणाद्धेतोरेतावदुत्तमार्थमत्यल्पमप्यस्मदीयं
ज्ञानमनवधारितमेव न स्यात्, अज्ञातमेव न स्यात् तन्मास्तु
इत्यर्थः । तस्मास्तुमह एव । वर्णनायां क्रियमाणायामयमल्प-
ज्ञानो बहुज्ञान इति वा ज्ञातुमे प्रसिद्धो भवति । तस्माद्गुणायाम
इति भावः । इत्येवं वीणानिषद्गन्धर्वपुत्रीवचनं शुकोऽन्वददि-
त्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । एतेन गन्धर्वपुत्रीभिः स्वमोक्ष्यं
परिहृतम् ॥

भूभृद्भवाङ्गुलि राजशिखामणेः सा

त्वं चास्य भोगमुभगस्य समः क्रमोऽयम् ।

यन्नाकपालकलनाकलितस्य भर्तु-

रत्रापि जन्मनि सती भवती स भेदः ॥१३२॥

भूभृदिति ॥ सा भूभृद्भवा हिमाचलमुना पार्ष्णी भोग्या-
सुखादिसर्पशरीरैः सुभगस्य भूपितस्य राजा चन्द्रः शिखामणि-
र्यस्य चन्द्रमौलिरङ्गुलि उभगदेशः । वनेन इति शेषः । प्रियतम-
त्वान् । एवं च त्वमपि भीमपुत्री चन्द्रनादिभोग्यमनोहरस्य राजां
मुकुटमणेः श्रेष्ठतमस्यास्य नलस्योत्पन्नदेशे वनेन इत्ययं क्रमः समः
परिपाटी उचिता । पार्ष्ण्या महेशस्य च, तव नलस्य च, राजक-
न्याया राजश्रेष्ठस्यान्योन्यसंबन्धः समुचित एवेत्यर्थः । अथ च—
समस्तुल्यः । यथा तयोः संबन्धस्तथा युवयोरपीत्यर्थः । अथ च—
अयं शब्दश्लेषरूपः संबन्धस्तुल्यः । एवं यद्यपि क्रमः समः, त-
थापि स पुनर्भेदो विमरशब्दस्य, यन् नाकपालस्येन्द्रस्य कलनां-
शब्देनैकीभवनं तथा कलितस्य व्याख्यातस्य राजत्वादिन्द्रांशब्देन
प्रसिद्धस्य भर्तुर्नलस्य संबन्धिनी अत्राप्यस्मिन्नपि जन्मनि भवती
सती पतिव्रता । अपिशब्दाच्च केवलमत्रैव किंतु जन्मान्तरेऽपि
एवं सत्येव अन्यथात्रापि सतीत्वानुपपत्तेः । पार्ष्णी तु ब्रह्माकपाल-
स्य कलनया करेण धारणया कलितो विदितो न भवति अकपाल-
कलनाकलितः, तादृशोपि न भवति कपालिन्ध्वेन ख्यातस्य भर्तु-
महेशस्य संबन्धिनी, पूर्वजन्मनि दक्षापत्यस्य एव सती ननु हिम-
वदपत्यत्वेपीति महद्वैषम्यम् । हरस्य नलस्य चोक्तसकलश्लेषमा-
स्येपि पार्ष्ण्यास्तव च किञ्चिदेव शब्दश्लेषमाभ्यं ननु सर्वमुक्तरीत्या
तवाधिकत्वादित्यर्थः । हिमवदपत्यत्वे पार्ष्ण्या असतीत्योक्तनिन्दा
नाशङ्कनीया, भैमीस्तुतिपरस्य सतीशब्दस्य पार्ष्ण्या नामपरत्वमा-
त्रव्यावर्तकत्वेनोक्तनिन्दापर्यवसानाभावान् ॥

एषा रतिः स्फुरति चेतसि कस्य यस्याः

सूते रतिं द्युतिरथ त्वयि वा तनोति ।

त्रैयक्षवीक्षणखिलीकृतनिर्जरत्व-

सिद्धायुर्ध्वमकरध्वजसंशयं कः ॥१३३॥

एषेति ॥ एषा भैमी कस्य वा चेतसि रतिः कामप्रियेति स्फु-
रति अपितु—न कस्यापि । यतः—यस्या एतस्या द्युतिः काय
कान्तिः रतिं कामप्रियां सूते । अथ च—अनुरागं प्रसूते, अर्धास्व-

यि । अङ्गजत्वात्कान्तिः पुत्री, रतिश्च तत्पुत्री, सा यस्या नप्त्री,
सेयं स्वयं रतिरिति कस्य वा चेतसि मतिः स्यात्, न कस्यापीत्यर्थः ।
अथवा—त्वय्यपि विषये त्रैयक्षेण हरसंबन्धिना वीक्षणेन तृती-
यनेत्रेण खिलीकृतो न्यूनीकृतो निर्जरत्वेन देवत्वेन सिद्धोऽमरत्व-
रूप आयुषोऽध्वा मार्गां यस्य तादृशस्य मकरध्वजस्य कामस्य
संशयं रूपसारश्यातिक्रम्यं काम इति संदेहं को वा तनोति, अ-
पितु न कोपि करोति । कामस्य हरेण दग्धत्वासंवेदितवृत्तेरित्यर्थः ।
आ इत्याश्रयं । यस्य तवाङ्गजा कान्तिर्यतो रतिं सूते ततो रति-
स्तवापि नप्त्री सा कामस्य स्त्री । तस्मात् त्वयि कामसंशयं कोपि
न करोतीत्यर्थः । इति नलं प्रति तद्वचनं शुकेनान्यवादि इति वा ।
रतिकामाभ्यामपि युवामतितमां सुन्दराविति भावः । त्रैयक्षेति
संबन्धेऽपि 'न खाम्याम्' इति वृद्धिनिषेधे पूर्वमेजागमः ॥

एतां धरामिव मरिच्छविहारिहारा-

मुल्लासितस्त्वमिदमाननचन्द्रभासा ।

विभ्रद्विभासि पयसामिव राशिरन्त-

र्वदिश्रियं जनमनः प्रियमभ्यदेशम् ॥१३४॥

एतामिति ॥ हे नल, एवं विभासि । किंभूतः—एतां भैमीं
विभ्रन् अङ्गे धारयन् । किंभूताम्—सरितां नदीनां छाये कान्ति
हरन्ति तच्छीला उज्ज्वलतरा मौक्तिकहारा यस्यान्ताम् । तथा—
वेद्यामन्तर्वेदि वेदिकामध्यं तद्भूतनिकृता श्रीः शोभा यस्याः । अ-
न्तर्मध्ये वेदिवदतिकृता श्रीर्यस्या वा । तथा—जनमनसां प्रिय
आनन्ददार्थी मध्यदेशः शरीरमध्यभागो यस्यान्ताम् । किंभूतः—
अस्या भैम्या आननमिदमाननं तद्वक्षणश्चन्द्रस्य भासा कान्त्या
उल्लासितो हर्षे प्रापितः । क इव—चन्द्रभासा वृद्धिं प्रापितः
पयसां राशिः समुद्र इव । कामिव—धरां भूमिव । यथा
पृथ्वीमङ्गे धारयन् समुद्रः शोभते । किंभूतां धराम्—सरितो
तथा एव छाया कान्त्या हरिणो मनोहरा हारा यस्यान्ताम् । तथा—
अन्तर्वेश्याव्यया गङ्गायमुनामध्यभुवा श्रीर्यस्यान्ताम् । तथा—
जनमनसां प्रियो मध्यदेशो विन्ध्यहिमाचलान्तरभूभागरूप आ-
र्यावतापरपर्यायः पुण्यभूतो मध्यदेशो यस्यान्ताम् । 'हिमवद्वि-
न्ध्ययोर्मध्यं येषां कलनत्वादपि । प्रत्येकं प्रयागाच्च मध्यदेशः
यकीर्तितः ॥' इति मनुः । इदमाननम्, पृथीपमायः ॥

दत्ते जयं जनितपत्रनिवेशनेयं

माक्षीकृतेन्दुवदना मदनाय तन्वी ।

मध्यस्थदुर्बलतमत्वफलं किमेत-

जुक्तिर्यदत्र तव भर्तितमत्स्यकेतोः ॥१३५॥

दत्त इति ॥ जनितानि सखीभिः कस्तूर्यादिविरचितानि पत्र-
निवेशनानि मकराद्याकारपत्रवल्लीलेखनानि यस्याः सा, पञ्चवल्ली-
भूयिता । तथा—अक्षिभ्यां सह वनेमानः माक्षः अमाक्षः साक्षः
कृतः सनेत्रतां प्रापितः माक्षीकृतः य चायात्रिभुश्च स एव वदने
यस्याः सा, चन्द्राधिकवदना । तन्वी कृशाङ्गी भैमी मदनाय
जयं दत्ते । एवंविधभैमीदर्शनेन कामो नितरामुल्लसतीत्यर्थः ।
अथ च—कामाय जयं दत्ते । एवंविधभैमीदर्शनवशीकृतस्त्वं कामेन

१ 'य-प्राग्विनयनात्' इति पाठ आधुनिकपुस्तकेषु पृष्ठभ्यन्ते ।

जीयस इत्यर्थः । यच्च कायकान्त्या भस्मितो जितो मत्स्यकेतुः कामो येन तस्य तवाग्र भैम्या विपये भुक्तिरेव तच्छरीरोपभोग एतन्मध्य उदरभागे स्थितस्य वर्तमानस्य दुर्बलतमवस्थातिकाश्रयस्य फलं परिपाकः किमिति प्रश्नः, संभावना वा । अतिसुन्दरस्य तवैवतच्छरीरभोगोऽतिकृशैतदुदरामणीयकमेव प्रयोजकमित्यर्थः । अथ च—मध्यदेशवार्तिनोऽतिकाश्रयस्य फल(त्व)मेतदेव, यदतिसुन्दरस्य तवाग्र भुक्तिर्नामेत्यर्थः । कामेन तव विजये एतन्मुखचन्द्रस्य च साक्षाद्गृष्ट्वाप् साक्षित्वं युक्तम् । अथ च—कामेन जितमिति कामस्य जयदाने साक्षीकृता इन्दुवदनाः स्वसद्वयो यया । ता अपि हि कामेन नलो भैमीवशः कृत इति जानन्ति । एवंसत्यपि क्रूरोक्त्यादिना तर्जितः कामो येन तस्य तवान्यस्मिन्भैमीविपये वा विवादविपये यो भोगः । लब्धजयं कामं क्रूरोक्त्या संतर्ज्य तदीयमपि विषयं बलादन्यायेनैव भुङ्क्ते इत्यर्थः । अथ च—मध्यस्थानां सभ्यानां दुर्बलतमस्य ज्ञानदौर्बल्यस्य नियन्तुमसामर्थ्यस्य स्वदत्तजयनिर्वहणाशक्तवस्य वा फलं परिपाकः किमयमिति संभावना । अन्यत्रापि विवादपदे साक्षिवादनं कृत्वा जयपद्मदानपुरःसरमेकस्मै जयपद्मं दीयते, तत्र निर्णये कृते मध्यस्थान्निर्बला भवन्ति तर्हि पराजितोऽप्येको लब्धजयमपि द्वितीयं तिरस्कृत्य तदीयं विवादपदं क्षेत्रादिकं बलाद्भुङ्क्ते । कथमन्यथा ससाक्षिकजयपद्महस्तं निर्भैरान्योन्यदीयभुक्तिं करोतीत्यर्थापत्तिः । साक्षीकृतेति 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः 'बहुव्रीहौ सवध्यक्षणेः' इति पचि चिवः । पक्षे 'साक्षाद्गृष्टरि—' इतीनौ चिवः ॥

चेतोभवस्य भवती कुचपत्रराज-

धानीयकेतुमकरा ननु राजधानी ।

अस्यां महोदयमहस्पृशि मीनकेतोः

के तोरणं तरुणि न भुवते भुवौ ते ॥१३६॥

चेत इति ॥ ननु भैमि, भवती चेतोभवस्य राजधानी नगरी । कीदृशी—कुचपत्रेण राजानः श्रेष्ठाः पद्मवहय इत्यर्थः । तेषु धानीयः स्थापनीयः । यद्वा—कुचपत्रमेव राजधानीयो राजधानी-संयन्धी केतुर्ध्वजश्चिह्नभूतो मकरो मत्स्यो यस्यां सा । राज्ञो मुख्यावस्थाननगर्यां राजधान्यां साभिज्ञानश्चिह्नरूपः पताकादिध्वजो भवति । तथा च केतुभूतस्य मकरस्य स्वकुचयोर्वर्तमानत्वात् एव कामराजस्य राजधानी । साक्षान्मदनस्वरूपेण वर्तत इत्यर्थः । अत एव हे तरुणि आरूढयौवने भैमि, के जना मीनकेतोर्मकरध्वजस्य संबन्धिनं महोदयरूपं महसुप्तं महानभ्युदयो यस्मिन्नादशं वोत्सवं स्पृशन्त्यां स्वस्वामिकामोदयोत्सववलयामस्यां भवद्रूपायां राजधान्यां ते तव भुवौ तोरणं न भुवते । अपितु—सर्वेपि जनास्वक्यूगं कामाभ्युदयोस्थितवक्रितशिल्पं वंशद्वयतिबद्ध-माम्नादिमाङ्गलिकसुनीलपल्लवरूपं तोरणमेव वदन्ति । कामस्वदेकाश्रयः सम्सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति भावः । 'पद्मराजी—' इत्यपि पाठः स्पष्टार्थः । राजेति पाठो मुख्यः । 'राजा—' इत्यादिना समासान्तः ॥

अस्या भवन्तमनिशं भवतस्तथैनां

कामः श्रमं न कथमृच्छति नाम गच्छन् ।

छायैव वामथ गतागतमाचरिणो-

स्तस्याध्वजश्रमहरा मकरध्वजस्य ॥१३७॥

अस्या इति ॥ हे नल, अस्या भैम्याः सकाशाद्भवन्तं गच्छन् । तथा—भवतः सकाशादेनां भैमी गच्छन् प्रामुवन् कामः कथं नाम श्रमं न कृच्छतु गच्छतु, अपितु सदा यातायाते कुर्वन् श्रमं गच्छत्येव । अथवा यस्माद्वां युषयोश्छाया कायकान्तिरेवोक्तरीत्या गतागतमाचरिणोस्तस्य मकरध्वजस्याध्वनि जाते श्रमं हरति एवंभूता भवतीति शेषः । दृश्यमानभवच्छोभालोभादेव यातायातश्रमं न वेत्तीत्यर्थः । अथच—वृक्षच्छन्नादिनिर्मिता छाया मार्गे गतागते कुर्वतः पुरुषस्य श्रमं हरत्येव । भैम्यास्वरूपेण कामः, तव च भैम्यामेव नान्यत्रेत्येवं परस्परानुरागः कुत्रापि नास्तीति भावः ॥

स्वेदोऽप्युपप्रणयिनी नवरोमराजी

रत्यै यदाचरति जागरितव्रतानि ।

आभासितेन नरनाथ मधूत्थसान्द्र-

मग्रासमेपुशरकेशरदन्तुराङ्गः ॥ १३८ ॥

स्वेदति ॥ हे नरनाथ, स्वेदो धर्मजलं तस्मिन्नेन वा आहृतः स्नानं तत्र प्रणयिनी प्रीतिमती सात्त्विकसंज्ञातस्वेदपूरव्याप्ता तव रोमराजी रत्यै सुरतार्थं जागरितस्योद्बुद्धस्य व्रतानि उद्गतरोमाञ्चनियमान्यदाचरति । उन्निद्रा भवतीति यावत् । तेन कारणेन रोमाञ्चन वा एवं मधुनः पुष्परसस्रोतानेनोदयेन सान्द्राः पुष्परसपूरेण निरन्तरव्याप्ताः मग्राः स्वच्छरीरान्तःप्रविष्टा असमेषोः कामस्य पुष्परूपाः शरास्तेषां केशैः पिच्छप्रायैर्दन्तुरमुखावचीकृतमङ्गं यस्य, स्वेदरोमाञ्चो (भय)युक्तत्वात्प्रत्यङ्गमन्तर्मेघसमधुकामबाणसंबन्धिवहिरवस्थितपतङ्गप्रहरागव्याप्ताङ्ग इवाभासि । भैमीयोगात्सस्वेदरोमाञ्चो रिरंसुः कामशास्त्र(योजितः) सुतरां शोभस इत्यर्थः । अथच—रोमराजिर्द्वितीयाध्याया, तथाच—तव द्वितीया रोमराजिः कृततीर्थस्नाना रत्यै कामप्रियां त्वदधीनो कर्तुं यस्माज्जागरणादिनियमान् करोति तेन कारणेन विशिष्टनिमग्नकामबाणा पिच्छसंभृताङ्गवच्छोभसे । अन्यापि तरुणी कृतस्नाना रत्यै कान्तेन सह सहस्वेदा सकलां रात्रिं जागर्ति ॥

प्राप्ता तवापि नृप जीवितदेवतेयं

धर्माभ्युशीकरकरम्बनमम्बुजाक्षी ।

ते ते यथा रतिपतेः कुसुमानि बाणाः

स्वेदस्तथैव किमु तस्य शरक्षतासम् ॥१३९॥

प्राप्तेति ॥ हे नृप, अम्बुजाक्षी तव जीवितदेवता प्राणेश्वरी इयं भैम्यपि धर्माभ्युशीकरकरम्बनं स्वेदजलबिन्दुमिश्रणं प्राप्ता । इयमपि त्वदीयस्पर्शवशात्सात्त्विकस्वेदयुक्ताभूदित्यर्थः । न केवलं त्वमेव स्निग्धः, अपि स्विमपीत्यपेरर्थः । अथच—देवतायाः स्वेदो नास्ति, इयंतु देवतापि सस्वेदति विचित्रमित्यपिशब्दार्थः । अतश्च कुसुमान्वेव यथा येन प्रकारेण ते ते भैमीकरचरणादिरूपेण प्रसिद्धपराक्रमा मोहनशोषणादिकामबाणास्तथैव तेनैव प्रकारेणायं स्वेदस्तस्य कामस्य संबन्धिनं कामेन रचितं शरक्षतासं स्वीयबाण-

ग्रणरुधिरं किमु । एतस्याः कामबाणविद्वारस्वेदस्तज्जन्मग्रणरुधिर-
स्वेनैव संभावयितुं युक्तः । 'यादशो यक्षस्तादशो बलिः' इति
न्यायेन पुष्पबाणानां धवलस्ताज्जन्मं रुधिरमपि तादशेव युक्तम् ।
स्वेदजलस्य रुधिरत्वं युक्तमित्यर्थः । कुङ्कुमाङ्गरागलगनाद्वा रक्तवा-
स्वेदजलस्य रुधिरत्वं युक्तम् । इयमपि कामविद्धा रिरंसुरस्तीति
भावः ॥

रागं प्रतीत्य युवयोस्तमिमं प्रतीची
भानुश्च किं द्वयमजायत रक्तमेतत् ।
तद्वीक्ष्य वां किमिह केलिसरिसरोजैः
कामेपुतोचितमुखत्वमधीयमानम् ॥१४०॥

रागमिति ॥ प्रतीची दिक् भानुश्चेतद्वयं युवयोस्तं सार्विकस्वे-
दरोमाञ्चसूचितमिमं प्रत्यक्षदृश्यमिवानुरागं प्रतीत्य किं ज्ञात्वेव
रक्तमजायत लोहितवर्णमभूत् । भैमीनलाविदानीं रिरंसू अपि
दिवा भैधुनमिपेधभिया साशङ्कौ वर्तते । तस्माद्वाग्निं करिष्यामीति
सूर्यमस्तं प्रापयितुमिव प्रतीची रक्तवर्णाभूत् । इदानीं मयाप्यस्तं
गन्तुं योग्यमितीव सूर्योपि रक्तवर्णाऽभूदित्यर्थः । अथ च—युव-
योरेव केलिसरितः सरोजैः कमलैस्तद्भानुप्रतीचीरूपं रक्तं मिथुनं
वीक्ष्य वां भैमीनला च रक्तौ वीक्ष्य किं दृष्ट्वेवैह संध्यासमये का-
मस्य इपुतोचितं शरस्वयोग्यं मुखमग्रं येषां तज्जावन्तीक्ष्णाप्रत्यम-
धीयमानमभ्यस्यमानं 'विद्यते' इति शेषः । तद्वां च सानुरागौ
दृष्ट्वा कमलैमुकुलीभवनव्याजेन पुष्पबाणतीक्ष्णाप्रत्यमभूयते
किम् । कामो हि रिरंसू स्त्रीपुंसौ दृष्ट्वा तीक्ष्णमुखैः शरैर्विध्यती-
त्यर्थः । अथ च—एतौ भैमीनला प्रतीचीभास्वरौ च यदि सरा-
गौ जातौ तर्हिदानीं रात्रिः संनिहिताऽस्तीत्यस्माभिमुकुलीभावः
प्राप्तमुचित इति तैरपि मुकुलीभूतम् । पद्मानां संकुचिनमुखत्वं
कामशरयोग्यतीक्ष्णमुखीभावेनोपप्रेक्षितम् । संध्याकालो जातः,
कमलानि मुकुलितानीति भावः ॥

अन्योन्यरागवशयोर्धुवयोर्विलास-
स्वच्छन्दताच्छिदपयातु तदालिखितः ।
अत्याजयन्सिचयमाजिमकारयन्वा
दन्तैर्नखैश्च मदनो मदनः कथं स्यात् १४१

अन्योन्येति ॥ आलिखितः अन्योन्यरागेण परस्परानुरागेण
रमणाभिलाषेण वशयोर्दृश्ययो रिरंसयाऽन्योन्याधीनयोर्धुवयोर्वि-
लासस्य कामविलासस्य स्वच्छन्दतां निःशङ्कप्रवृत्तिं छिनत्ति का-
मक्रीडाविप्लवकारी यस्मात्, तस्मादपयातु गृहादहिर्निर्गच्छतु । य-
स्यान्मदनः कामः सिचयं वसनमत्याजयन्नपरिहारयन्मयाऽस्त्रीपुंसौ
तथा—दन्तैर्नखैश्च करणभूतैराजं संग्रामम्, एतैरुपलक्षितौ वा
नानाबन्धसुरतमल्लुब्धं च स्त्रीपुंसावकारयन् सन् मादयतीति
मदनः मदकारी कथं वा स्यात्, अपिचैवमेव कारयन्मदनो
हर्षकारी भवेदेव । तस्मात्सखीवर्गो गृहादहिर्गच्छतिवित्यर्थः ।
मदनः, नन्वादिवाहयुः ॥

इति पठति शुके मृषा ययुस्ता
बहु नृपकृत्यमवेत्य सांधिवेलम् ।

कुपितनिजमखीदृशार्धदृष्टाः

कमलतयेव तदा निकोचवत्यः ॥ १४२ ॥

इतीति ॥ ता गन्धर्वपुण्ड्रः सख्यश्च शुके इति पठति व्यक्तं भा-
षमाणे सति गन्धर्वपुत्रीवीणानिबद्धा गाथाः स्पष्टमनुवदति सति
सांधिवेलं दिनरात्रिसंधिवेलाभवं बहु नृपकृत्यं संध्यावन्दनसाध-
होमादिकं नलस्य नित्यं कर्मावेत्य ज्ञात्वा मृषालीकमेवात्रेदानीं
भवतीभिर्न स्थानव्यमिति शुकोऽस्मान्निष्काशयति तर्हि वयं याम
इति मिषमात्रेण ययुः गृहादहिर्निर्गच्छतुः । रिरंसुरपि नलः संध्यास-
मये नित्यकर्मातिक्रम्य संभोगं न करोति, रिरंसुर्भैमपि स्वयं प्रहं
न करोतीति यद्यपि ता जानन्ति तथापि भैमीपरिहासार्थं तादृशं
शुकवचनमेव व्याजीकृत्य बहिर्निर्गता इत्यर्थः । किंभूतास्ताः—
कमलतयेव कमलरूपत्वेनेव तदा संध्यासमये निकोचवत्यः संकु-
चवत्यः । कमलानि संध्यायां संकुचन्ति । तादृश्यः वृथागमनारम्भेण
श्रीडाक्षीलासंजननात्कुपिताया निजसख्या भैम्या दत्ता अर्धनेक-
देशेन दृष्टा विलोकिताः । सकोपत्वाभेन्नृतीयभागतिर्यगव्यापारेणे-
षदृष्टाः । कुपिता हि मानिनी दग्गन्तेन पश्यति । निकोचः,
भावे घञ् ॥

अकृत परभृतः स्तुहिस्तुहीति-

श्रुतवचनस्रगनुक्तिचुञ्चुचुः ।

पठितनलनुतिं प्रतीव कीरं

तमिव नृपं प्रति जातनेत्ररागः ॥ १४३ ॥

अकृतेति ॥ सख्या पूर्वमानितः परभृतः कोकिलोऽप्युन्मत्त-
त्वास्वभावाच्च जातो नेत्रयो रागो लाहिल्यं यस्यैवंविधः सन्
स्तुहि स्तुहि इत्येवंरूपं शब्दमकृतम् । पिकः स्वभावादेव स्तुहि
स्तुहीत्येवंरूपं शब्दं चुकृजेत्यर्थः । तत्रोपप्रेक्षते—पठिता समाप्तिं
प्रापिता नलस्य नुतिः स्तुतिर्येन तं स्तुतिं कृत्वा पूर्णाभूतं तं कीरं
शुकं प्रतीवोद्दिश्येव स्तुहि स्तुहीत्यकृतम् । रे कीर, किमिति पूर्णा-
भूतोऽसीतः परमपि नलस्य स्तुतिं कुर्वति नलस्तुतो बुद्धिप्रकारं
प्रावनेयदिव्येत्यर्थः । एवंवचने पिकस्य कथं सामर्थ्यमित्याशङ्क्याह—
श्रुता वीणानिबद्धशुकानुदितवचनस्रक् तस्या अनूक्तिः सर्वानुवादः
न्या वित्ता प्रसिद्धा प्रवीणा चञ्चुर्यस्य । तादृशं शुकानुदितं सर्व-
मप्यनूयेतः परमपि स्तुहि स्तुहीत्याहेत्यर्थः । नेत्ररागीऽप्युपप्रेक्षते—
तं नृपं प्रतीव लक्ष्मीकृत्येव जातनेत्रप्रतीतिः सुन्दरनयनयनानन्दका-
रिणं नलं दृष्ट्वा जातनेत्रप्रतीतिः स्तुहीत्यकृत्येत्यर्थ इति रागशब्दो-
पप्रेक्षा । अनूक्तिश्चुञ्चुरिति 'तेन विचः—' इति चुञ्चुर ॥

तुङ्गप्रासादवासादथ भृशकृशतामायतीं केलिकुल्या-
मद्राक्षीदर्कविम्बप्रतिकृतिमणिना भीमजा राजमानाम् ।
वक्रं वक्रं व्रजन्तीं फणियुवतिरिति त्रशुभिव्यक्तमुक्ता-
न्योन्यं विद्रुत्य तीरे रथपदमिथुनैः सूचितामर्तिरुत्या ॥

तुङ्गेति ॥ अथैव वीणाकाणानुवादिशुकाकाणानन्तरं भीमजा
केलिकुल्यां क्रीडाकृत्रिमनरीमद्राक्षीन् । किंभूताम्—भैम्यास्तुङ्गे
उच्चतरं प्रासादे वामारिस्थितैर्हताभृशकृशतामायतीं प्राप्नुवतीम्,

अधोदेशे स्थिता स्वयं महीयस्युच्चतरदेशे स्थिता भैमी प्रत्यणी-
यस्त्वेन प्रतिभासमाना ताम् । तथा—अन्तर्गामिनोऽर्कविम्बस्य
प्रतिकृत्या प्रतिविम्बरूपेण महाप्रकाशेन मणिना राजमानां प्रति-
विम्बितास्तर्गामिसूर्यविम्बाम् । तथा—वक्रं वक्रं स्वभावकुटिलं
व्रजन्ती गच्छन्तीम् । अतएव—फणियुवतिः कृष्णमर्पिणीयमिति
ग्रन्थुभिस्त्रासशीलं रथपदमिश्रुनंश्चक्रवाकस्त्रीपुंसयुगलैर्व्यक्तं स्पष्ट-
मुक्तं त्यक्तमन्योन्यं परस्परं यथातथा तीरे विषये विद्रुत्य पलाय्य
कर्मभूते वा द्वे तीरे प्रति गत्वा अतिरुत्या विरहपीडासंवन्धिना
रुतेन कृत्वा सूचितान् प्रकटीकृतान् । सांध्यतमयावृत्त्याश्च स्पष्ट-
तरमदृश्यमानामपि नदीयमिति चक्रवाकशब्दं ज्ञापितान् फणि-
युवतिरिति सूचितामिति वा । कृष्णमर्पिण्यपि कृशा भवति सूर्य-
विम्बतुल्येन शिरःस्थेन मणिना शोभते । वक्रं वक्रं च व्रजति । तां
च दृष्ट्वा जनाः पक्षिणो वा पलाय्य दीनस्वरोपलक्षिताः परस्परं
सहवासं मुञ्चन्ति । सूर्यमन्त्रं जिगमिषुं दृष्ट्वा चक्रवाकमिश्रुनानि
सांध्यविरहपीडया रुते कृत्वात्योन्यं मुक्त्वा पलाय्य केलिकृत्या-
पारावारे तीरे निष्ठन्तीति भैमी दृश्यतेत्यर्थः । उदयेनोऽस्मिन्निति
वासः । नुक्रपासादवासमारुह्याद्राक्षीदिति व्यञ्जलोपे वा ॥

अथ रथचरणौ विलोक्य रक्ता-

वतिविरहासहताहताविवास्त्रः ।

अपि तमकृत पद्मसुप्तिकालं

श्वसनविकीर्णसरोजसौरभं सा ॥ १४५ ॥

अथेति ॥ केलिकृत्यादर्शनानन्तरं सा भैमी रक्तौ परस्परानु-
रक्तौ स्वभावेन रक्तवर्णौ च अतिविरहासहताया नितरां वियोगास-
हिष्णुतया हतौ कामशरविद्धौ स्मरशराघाते सति अस्त्रं रुधिरंरिव
रक्तौ रथचरणौ चक्रवाकौ विलोक्य तं पद्मानां सुप्तिकालं संको-
चसमयं सायंसंध्यासमयमपि विरहपीडितकोकदर्शनादुत्संज्ञातः
श्वसनो निःश्वासभरमन्निर्गमनेन कृत्वा विकीर्णं सरोजसौरभं
यस्मिन्सादृशमकृत । संध्यासमये पद्मसंकोचासौरभासंभवेपि नि-
श्वासमोचनेन पद्मिनीत्वापद्मसौगन्ध्यं तदानीमपि विस्तारयति
स्मेत्यर्थः । कोकौ तादृशौ दृष्ट्वा भृशं निश्वासात्त्यर्थः । अन्यो-
प्यस्त्रक्षतं रक्तव्यासं दृष्ट्वा भृशं निश्वासति । ‘विरहासहता हता-
विवास्त्रः’ इति पाठः सुयोजनः । अस्त्रं कामस्य । रथचरणौ,
‘पुमान्निस्त्रया’ इत्येकशेषः ॥

अभिलपति पतिं प्रति स्म भैमी

सद्य विलोक्य कोकयोरवस्थाम् ।

मम हृदयमिमौ च भिन्दतीं हा

क इव विलोक्य नरो न रोदिति माम् १४६

अभीति ॥ भैमी पतिं प्रति इति अभिलपति स्म अबोचत् ।
इति किम्—हे सद्य सकृदपि, एवं कोकयोरवस्थां विरहविह्वलत्वं
विलोक्य । हा कष्टमिमौ कोकौ भिन्दतीं पृथग्देशावस्थितौ कुर्व-
तीम्, अत एव—मम भैम्या अपि हृदयं च एतच्छ्लोकेन विदार-
यन्तीमिमां कोकयोरवस्थां विरहविह्वलत्वं विलोक्य क इव नरः
सचेना मनुष्यो न रोदिति, अपितु सर्वोपि परिदेवनं करोत्येव ।
सद्यस्वाप्तव दुःखं भविष्यतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

कुमुदमुदमुदेष्यतीममोढा

रविरविलम्बितुकामतामतानीत् ।

प्रतितर विरुवन्ति किं शकुन्ताः

स्वहृदि निवेशितकोककाकुन्ताः ॥ १४७ ॥

कुमुदेति ॥ हे प्रिय, रविरुदेष्यतीमुत्पत्त्यमानां कुमुदानां
मुदं विकासरूपं हर्षममोढेवाशकुवन्निवाविलम्बितुं सत्वरं गन्तुं
कामो यस्य तद्भावस्तत्तामतानीत् विस्तारितवान् । आसन्नास्तमयो
वर्तत इत्यर्थः । तथा—शकुन्ताः पक्षिणः प्रतितर विरुवन्ति
विशेषेण रुतं कुर्वन्ति । आमन्त्रनेत्रनिमीलना वामार्थेनो विरुवन्तः-
मन्तः स्वस्वनिवासवृक्षं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षते—स्वहृदि
निवेशिताः कोकानां काकवः शोकविकृता विराया एवातिपीडा-
कारिण्याकुन्ता भला यन्मादृशाः किम् । चक्रवाकशोकपीडिता
इव पक्षिणः क्रन्दन्तीत्युत्प्रेक्षा । अन्योपि वैरिणामुदेष्यतीमभिवृ-
द्धिमपहमानः सत्वरं कुत्रचित्छति । तथा—अपरः सकृपः कश्चि-
दुःखितं कंचिद्दृष्ट्वा क्रन्दति । सोडा, तून् । मुदम्, ‘त लोका-’
इति पठोन्निषेधः उदेष्यतीम्, ‘आच्छीनद्योः-’ इति वैकल्पि-
कत्वाद्युभभावः ॥

अपि विरहमनिष्टमाचरन्ता-

वधिगमपूर्वकपूर्वसर्वचेष्टौ ।

इदमहह निदर्शनं विहंगौ

विधिवशचेतनचेतनानुमाने ॥ १४८ ॥

अपीति ॥ हे प्रिय, स्वस्मानिष्टमपि विरहमाचरन्तौ स्वयमेव कु-
र्वाणां । तर्हि सदा स्वानिष्टाचरणस्वभावावेव भविष्यतइत्यत आह—
अधिगमो ज्ञानं तत्पूर्विकाः पूर्वा विरहाचरणाप्राचीनाः सर्वोत्प्रेक्षाः
कर्तव्यता यस्यास्ता । अधिगमो लाभो हितमिति यावत् । तत्पु-
र्विकास्तदुद्देश्याः पूर्वाः सर्वोत्प्रेक्षा ययोस्तादृशा वा । बुद्धिपूर्वकारी
हि स्वाहिते न प्रवर्तते । कोकयोश्च दिने भोजनादयः सकलाश्चेष्टा
ज्ञानपूर्विकाः स्वहिताश्च । एवं सत्यनेनैवंस्वभावावप्येतौ संध्या-
यामकस्मादेवात्योन्यविरहं स्वयमेव यस्मादाचरन्तस्माद् विधि-
वशं द्वाधीनं चेतनानां प्राणिनां चेष्टितं पूर्वकर्माधीनं प्राणिनामा-
चरणमित्येवंरूपेऽनुमाने कार्याकारणविशेषज्ञाने विषये यावेतौ
विशिष्टा विहंगौ कोका इदमेव निदर्शनमयमेव दृष्टान्तः । अहह
अञ्जने खेदे वा । तस्मात्प्राचीनकर्मानुसारेणैव प्राणि कदाचिद्धिनं
कदाचिच्चाहितमाचरन्तीति भावः । ‘प्राणिनो द्वाधीनचेष्टिताः
प्रतिकूलतया ज्ञातेऽपि प्रवर्तमानत्वाच्चक्रवाकवत्’ इत्यनुमानम् ॥

अङ्घ्रिस्थारुणिभेष्टकाविसरणैः शोणे कृपाणः स्फुटं

कालोऽयं विधिना रथाङ्गमिधुनं विच्छेत्तुमन्विच्छता ।

रश्मिग्राहिगरुतमदग्रजसमारब्धाविरामभ्रमौ

दण्डभ्राजिनि भानुशाणवलये संसज्य किं निज्यते ॥

अङ्गीति ॥ स्फुटमुत्प्रेक्षते—हे प्रिय, रथाङ्गमिधुनं विच्छेत्तुं
वियोक्तुम्, अथ च—विशेषेण विदारयितुमन्विच्छता विधिना
प्रहणा देवेन वाऽयं कालः सायंसंध्यासमय एव स्फुटं सङ्गुण-

योगात्कालः कृष्णः लोहमयः कृपाणः आनुशाणवलये सूर्यरूपे शा-
णचक्रे संयोज्य संयोज्य निज्यते किम्, तीक्ष्णीक्रियते किमित्यर्थः ।
किंभूते वलये—अस्तमयकालसंनिध्याद्विस्मयः किरणस्योऽरुणिमा
स एव इष्टकाविसरणानि इष्टकाचूर्णप्रसारणानि तैः शोणे रक्तवर्णे ।
तथा—रश्मिप्राहिणा गरुडमतोऽग्रजेनारुणेन समारुधाऽविरामा
निरन्तरा भ्रमिभ्रमणं यस्य तस्मिन्, सदाऽरुणेन कृतभ्रमणे । अथ
च—आकर्षणरजप्राहिभिररुणसमैस्तदुत्तेजस्विभिर्वलिभिः पुरुषैरा-
रुग्धनिरन्तरभ्रमणे । तथा—दण्डसंज्ञकेन पारिपार्श्वकेन भ्राजति
शोभमानशीले, अथ च—शाणचक्राधारभूतेनार्कणरज्जुसंयुक्तेन
दारुमयेन दण्डेन शोभमाने । संनिहितस्तमयसूर्यमयसंघ्यासम-
यसंनिध्याच्चक्रवाकयुगं तीक्ष्णतरखड्गविदारितमिव विधिवशा-
द्वियुक्तं सम्यथत इति भावः । अन्योपि किंचिच्छेत्तुं खड्गमुक्तविशे-
षणविशिष्टे शाणचक्रे तीक्ष्णं करोति । 'किरणप्रग्रहो रश्मी' 'मा-
टरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः' इत्यमरः । भ्रमाविति
भाषितपुंस्कम् । निज्यते, 'णिजिर दौंचे' इत्यस्मात्कर्मणि यक् ।
नकारे तकारभ्रान्त्यैव तिज्यत इति पठन्ति । तदसत् ॥

इति स विधुमुखीमुखेन मुग्धा-

लपितमुधासवमर्पितं निपीय ।

स्मितशवलवलन्मुखोऽवदत्तां

स्फुटमिदमोदशमीदृशं यथात्थ ॥ १५० ॥

इतीति ॥ स नलोऽपि तां भूमिमिति अवदत् । इति किम् —
हे प्रिये, एवं यथात्थ, तदिदं स्फुटं निश्चिनमीदृशमीदृशं सत्यमे-
वेत्यर्थः । किंभूतः—इति पूर्वोक्तरीत्या विधुमुख्या भूम्या मुखेना-
र्पितं दत्तं मुग्धं मनोहारि आलपितं मत्तभाषितमेव मुधासवं
रसबाहुल्यादभूतं उन्मादकत्वाच्च मद्यं निपीयास्वाद्य साद्रमाकर्ण्य
च स्मितेन शबलं मिश्रितम् वलत् भूमौमुख्यं मुखं यस्य सः ।
कामिनो हि कामिनीमुखार्पितमद्यं सानुरागं पिबन्ति, अनन्तरं
वलितमुखाः सहामं किंचिद्वदन्ति च ॥

स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य जेतुमखिलावालोचितौचित्ययो-

नम्रां वेचि रतिप्रमूनशरयोश्चापद्वयीं त्वद्वर्वा ।

त्वन्नासाच्छलनिहुतां दिनलिकीं नालीकमुत्पेषिणो-

स्त्वन्निश्वासलते मधुश्वसनजं वायव्यमस्त्रं तयोः ॥

स्त्रीति ॥ अयि प्रिये, अहं वक्रतरे त्वद्वर्वा रतिश्च प्रमूनशरः
कामश्च तयोः नम्रां स्त्रीजयाय रत्या पुंजयाय च कामेनाकर्णमाकृ-
प्य वक्रितां चापद्वयीं वेचि, त्वद्वर्वावेव द्वयोधेनुपी इत्यर्थः ।
किंभूतयोः—अखिलौ प्रिजगति वर्तमानौ तत्तज्जातीयौ स्त्रीपुंसौ
प्रविभज्य विभागं कृत्वा पृथक्पृथक् जेतुमालोचितं विचारितमौ-
चित्यं याभ्यां तयोः । स्त्रियाः रुयेव जेतुं योग्या पुंसश्च पुमानेवे-
त्यालोचितौचित्ययोरित्यर्थः । तथा—नालीकानां वितन्निमाग्रना-
लीकाख्यशरविशेषाणां मुक्तिं मोक्षमणिच्छतः एवंशीलयो रति-

कामयोः संबन्धिनीं दिनलिकीं नालीकमोचनोपायभूतसरन्ध्रवंश-
पर्वद्वयं त्वन्नासाच्छलेन त्वदीयवामदक्षिणनासापुटद्वयव्याजेन
निहुतां गोपितां जानामि । त्वन्नासापुटद्वयमेतन्न भवति, किंतु
नालीकद्वयमुत्पुपायभूता दिनलिकीत्येवाहं शङ्क इत्यर्थः । तथा—
त्वन्निश्वासलते तव वामदक्षिणनासानिश्वासधाराद्वयं तयो रति-
कामयोः प्रत्येकं मधुश्वसनजं वसन्तकालीनमलयानिलप्रभवं वाय-
वं वायुदेवताकमस्त्रमेव वेचि । सुन्दरत्वद्वन्नासाधवयवदर्शनमा-
त्रेण कामवशात्वं भवतीति भावः । दिनलिकी, समाहारद्विगौ
होप । वायव्यम्, 'सास्य देवता' इत्यर्थे 'वायव्युपिपुषसो यत्'
इति यत् ॥

पीतो वर्णगुणः स चातिमधुरः कायेऽपि तेऽयं यथा
यं विभ्रत्कनकं सुवर्णमिति कैरादृत्य नोत्कीर्त्यते ।

का वर्णान्तरवर्णना धवललिमा राजैव रूपेषु य-
स्तद्योगादपि यावदेति रजतं दुर्वर्णतादुर्धशः ॥ १५२ ॥

पीत इति ॥ हे भूमि, वर्णेषु शुक्रादिरूपेषु मध्ये गुणो वैशे-
षिकादिभिर्गुणपदार्थत्वेन निर्दिष्टः पीतो हरिद्राभो वर्णः स च स
एवानिमधुरो रमणीयतरो, ननु वर्णान्तरं मधुरमित्यर्थः । यथा येन
कारणेनायं पीतो वर्णस्तेऽपि काये देहे वर्तते । अयुक्तमया त्व-
यापि शरीरे धार्यते तस्मादयमयुक्तम इत्यर्थः । अथ च—रूपा-
न्तरापेक्षया शुक्ररूपस्यैव प्रधानत्वाद्येतां चाप्रधानत्वाद्गुणेषु
मध्ये गुणोऽप्रधानभूतोपि यो हरिद्राभो वर्णः स एवानिमधुरः
प्रधानभूत इत्यर्थः । यस्मादयं ते काये वर्तते । अप्रधानस्यापि
केनचिदयुत्तमेनाङ्गीकृतत्वाद्दि प्राधान्यं भवति, तथा त्वयाङ्गीकृ-
तत्वादप्रधानस्याप्यस्य प्राधान्यं युक्तमेवेत्यर्थः । अथ च—गुणः
पीत एव, नान्ये गुणाः, पीतवर्ण एव गुणरूपोऽन्ये तु दोषरूपा
इत्यर्थः । स एव चातिमधुरः उभयत्रापि हेतुः—यतोऽयं तव
काये वर्तते तस्माद्गुणोऽतिमधुरश्चेत्यर्थः । अथ च—ते तव काये
वर्तमानोऽयं प्रत्यक्षगम्योऽतिमधुरो रम्यो यथा मया पीतमन्तश्चुम्ब-
नस्थानचुम्बनवदोनाम्बादितः, तथा तव काये योऽतिप्रसिद्धो
वर्णगुणो गौरिमापि पीतः सादरं निरीक्षितः । अथ च—हरिद्राभ
इत्यर्थः । च, अपिश्चान्यान्त्यममुशये । योऽतिमधुरो रम्यो यथा
मया पीतः, तथायं वर्णगुणोऽपि पीत एवेति वा संबन्धः । अथ च
तवानिमधुरो वर्णगुणो वर्णोऽमकशट्दलक्ष्णो गुणो यथा पीत
आम्बादितः, अतिमधुरा तव वर्णा यथा पीतेत्यादि ज्ञातव्यम् ।
एवं छलेनोक्त्वा प्रकृतपीतरूपवर्णं एव युक्तिमाह—त्वच्छरीरा-
श्रयं पीतवर्णं विभ्रत् कनकं चम्पकं शोभनो वर्णोऽस्य तत्सुवर्ण-
मिति कर्त्तनरादृश्यादरेण नोत्कीर्त्यते नोदोष्यते, अपितु—वदङ्ग-
धृतवर्णतुल्यवर्णधारणादेव चम्पकं सुवर्णमियुक्तं कीर्त्यते । अथ च
त्वच्छरीराश्रयं पीतवर्णं धारयन्नामीकर शोभनो वर्णोऽस्येति
श्रुत्यप्यस्या सुवर्णमिति कर्त्तनरादरेण नोदोष्यते, अपितु—त्वच्छरी-
राश्रितपीतवर्णतुल्यवर्णधारणादेव सुवर्णमिति कीर्त्तयेत्यर्थः ।
अथ च—शोभनो वर्णः स्तुतिर्यस्य । त्वदङ्गवर्णं विभ्रद्वितरं स्तुत्यं,
ननु स्वत इति । मुख्यया वृक्षया सुवर्णमिति त्वदीयमङ्गम्, कनकं
तु त्वद्वृत्तिवर्णमाश्रयधारणाद्विषया वृक्षया लोकेन कथ्यत इत्यर्थः ।
अतएव पीतवर्णस्य पुरस्तादप्रधानानां वर्णांस्तराणां नीलरक्षादीनां

१ 'तिज निशाने' इत्यस्य तीक्ष्णीकरणार्थकस्य धानोस्तादृश्यसंभवे
'तदसत्' इत्युक्तिश्चिन्त्या ।

वर्णानां वर्णना का, अपितु—सा नैव कुत्राप्युपयुज्यते तत्कथा न कार्येव । यावत् यतः कारणाद् यो धवलिमा शुक्लगुणः पङ्क्तिषु रूपेषु मध्ये राजैव श्रेष्ठतम एव । निर्मलत्वादभ्यर्हितत्वाद् रूपविभागवेलयां वैशेषिकैः प्रथमोच्चारितत्वाच्च प्रधानभूत एव । तस्य प्रधानभूतस्यापि योगासंबन्धाद् राजतं दुष्टोऽममीचीनो वर्णो यस्य तस्य भावमत्ता दुर्बर्णशब्दवाच्यता तद्रूपं दुर्बर्णोऽकीर्तिमेति । नीलादिवर्णान्तरयुक्तं तु दुर्बर्णतां प्राप्नोतीति किं वाच्यमित्यर्थः । यावत्सकलं रजतमिति वा । अप्रधानस्यापि पीतरूपस्य भैमीशरीरेणानङ्गीकृतत्वादेवोत्तमत्वम् । तद्योगात्काञ्चने सुवर्णमिति कीर्तिः । भैमीशरीरेणानङ्गीकृतत्वादेव चोत्तमस्यापि धवलिल्लोऽनुत्तम । धवलिमा, वर्णवाचित्वाद्गुणवचनत्वाद्देमनिष् ।

इदानीं नवभिः श्लोकैर्भैमीवाणीं वर्णयति—

खण्डक्षोदमृदि स्थले मधुपयःकादम्बिनीतर्पणा-
त्कृष्टे रोहति दोहदेन पयसां पिण्डेन चेत्पुण्ड्रकः ।
स द्राक्षाद्रवसेचनैर्यदि फलं धत्ते तदा त्वद्विरा-
मुदेशाय ततोऽप्युदेति मधुराधारस्तमप्रत्ययः ॥१५३॥

खण्डेति ॥ हे भैमि, पुण्ड्रकः स्थूलेष्वविशेषः पयसां पिण्डेन दुग्धानामत्यन्ताग्निपाकघनीभूतेन गोलकैर्नैव दोहदेन एवंभूते स्थले क्षेत्रे चेदोहति साङ्गुरो भवति । किंभूते स्थले—खण्डः शर्कराचूर्णमेव मृन्मुक्तिका यस्मिन् । तथा—मधु अमृतं माक्षिकमेव वा पयो यस्यास्तया कादम्बिन्या मेघमालया तर्पणात् पूर्णजलत्वकरणत्वेतोर्हिगुणाकृष्टे । मेघमालावृष्टजलं हि क्षेत्रं पुनः कृष्यते, तादृशो समीकृते उत हि बीजमङ्कुरार्थं पुनः पयोऽपेक्षते । तस्याने-
ऽत्र दुग्धगोलकः । दोहदेनेत्यनेन निरातङ्गमभिवृद्धिः सूचिता । अनन्तरं च प्रकटाङ्कुरः सन् पुण्ड्रकः फलोत्पत्तिसमयपर्यन्तं द्राक्षाणां द्वयः पक्वफलनिष्पीडितरसस्तस्य सेचनैः कृत्वा इक्षुदण्डादपि परिणतमाधुर्यातिशयफलं यदि धत्ते तदा तर्हि ततोपि विशिष्टशुक्लादपि सकाशाद्विरां तव वाणीनामुद्देशाय निर्देशार्थं मधुरशब्द आधारे मूलप्रकृतिर्यस्य तादृशस्तमप्रत्यय उदेति उत्पद्यते । कीदृग्भैम्या वाणीति पृष्टे उक्तविशेषणविशिष्टादिशुक्लादपि मधुरतमेति तदा निर्देष्टुं शक्येत इत्यतिशयने तमप् तदेव संगच्छते इत्यर्थः । एवंविशिष्टं फलं यदि भवेत्, तर्हि तदेव तावदतिमधुरं तस्मादप्यतिमधुरं वस्तु विद्यते किमिति पृष्टे निःसीममधुरतमस्यान्यस्याभावात्तमप्रत्ययान्तमधुरशब्देन भवद्वाण्येवोत्तरत्वेन दातुं योग्या नतु विशिष्टमपीक्षुफलं, निःसीममाधुर्याभावात्तमप्रत्ययानुपपत्तेः, किमुत मधुराणि द्रव्यान्तराणीति भवद्वाणीवन्मधुरतमं वस्तु किंचिदपि न दृष्टमिति भावः । एवंविधे क्षेत्रे यदि पुण्ड्रको रोहति, स च पयसां पिण्डेन दोहदेन, द्राक्षाद्रवसेचनैश्च दोहदेन, यदि फलं धत्ते इति वा । 'कादम्बिनी मेघमाला' इत्यमरः । 'पुण्ड्रो वैल्यविशेषेषु भेदयोः—' इति विश्वः । ततः स्वार्थे क् ॥

उन्मीलद्दण्डपाकतन्तुलतया रज्ज्वा भ्रमीरर्जय-

न्दानान्तःश्रुतशर्कराचलमथः स्वेनामृतान्धाः स्मरः॥

नव्यामिश्रमोदधेयंदि सुधामुत्थापयेत्सा भव-

जिह्वायाः कृतिमाह्वयेत परमां मत्कर्णयोः पारणाम्॥

उन्मीलदिति ॥ अमृतमेवान्धोऽन्नं यस्य देवत्वात्, तादृशो भवन्स्मरो यदि इक्षुरस एवोदधितस्मात्सकाशाच्चर्यां नूतनां देवासुरोत्थापितपूर्वसुधाया अन्यादृशीं सुधामात्मनैवोत्थापयेन्निर्गमयेत्, तर्हि सा मधुरतमा सुधा मत्कर्णयोः परमां पारणामद्वितीयवृत्तिहेतुं भवत्या जिह्वायाः कृतिं त्वद्रसनानिर्मितां वाणीमाह्वयेत् स्पर्धापूर्वमाकारयेत् । किंभूतः स्मरः—उन्मीलन्नतिप्रकाशमानोऽतिशयितो गुडस्थेक्षुरसविकारस्य पाकस्तज्जन्या ये तन्तव इव तन्तव ऊर्ध्वार्ध्वप्रसारितगुडनिर्गतदोरकास्त एव वैध्यालता तथैव रज्ज्वा मन्थभ्रमणदोरकेण कृत्वा दानान्तस्तुलापुरुषदानादिमध्ये आयुरारोग्यादिकलकः श्रुतः शर्कराचलः स एव मन्था मन्दरस्तस्य भ्रमीभ्रमणानि अजयन् कुर्वन् । तया रज्ज्वा शर्कराचलरूपं मन्थानं चालयन् । अतिमधुरसामग्रीसंपादितं हि मधुरतमं भवतीत्येवंविधमधुरसामग्रीकत्वान्मधुरतमापि सुधा भवद्वाणीतुल्या भवेन्नवा अन्या तु नैवेत्यर्थः । 'अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् । यस्य प्रदानाद्विष्वक्कैरुद्रास्तुप्यन्ति सर्वदा ॥' इति दानखण्डे । आह्वयेत, 'स्पर्धायामाळः' इति तड् ॥

आस्ये या तव भारती वसति तल्लीलारविन्दोलस-
द्रासे तत्कलवैणनिकणमिलद्वाणीविलासामृते ।

तत्केलिभ्रमणार्हगैरिकसुधानिर्माणहर्म्यार्धरे
तन्मुक्तामणिहार एव किमयं दन्तस्त्रजौ राजतः ॥

आस्येति ॥ अयि प्रिये, तवास्ये या भारती सरस्वती वसति । किंभूते आस्ये—तस्या भारत्या एव हस्तस्थितस्य लीलारविन्दस्येवोलसन् प्रसरन् वासो गन्धो यस्मिन् । पद्मिनीस्वात्पद्मत्वपरिमले । तथा—तस्या एव कलो वैणो निकणः मधुरास्फुटो वीणासंवन्धी नादस्तद्रूपं मिलसंबन्धमानं वाणीविलासरूपं वक्रोक्त्यादिनानाविधवारिविलासरूपममृतं यस्मिन् । तथा—तस्या एव केलिभ्रमणार्हं लीलामगनयोग्यं गैरिकेण रक्तधातुविशेषेण रजिततया सुधया धवलनसाधनचूर्णद्वयेण च चित्रादिनिर्माणं यत्र तादृशं यद्वर्धं गृहं तद्रूपस्तत्तुल्योऽधरोष्ठो यस्मिन् तादृशो आस्ये पुरोदश्यमाने ये दन्तस्त्रजौ द्वे दन्तमाले राजतः शोभेते, तद्रूपोऽयं पुरोदश्यमानः तस्या भारत्या मुक्तामणिरचितो हार एव किम्, तद्वत्ते रजाते इत्यर्थः । सरस्वतीवीणाकणिततुल्या तव वाणीत्यर्थः । अत्र प्राधान्येन वाणीवर्णनम्, अन्यत्प्रासङ्गिकम् । पद्मगन्धादिभिर्मुखे भारतीवासोऽनुमीयते । ईश्वराणां गृहं गैरिकादिविचित्रं भवति । गैरिकयुक्ता सुधेति वा ॥

वाणी मन्मथतीर्थमुज्ज्वलरसस्रोतस्वती कापि ते
खण्डः खण्ड इतीदमीयैपुलिनसालप्यते वालुका ।

१ इतःप्रभृति सप्त श्लोका जीवाती नोपलब्धाः । २ 'रम्या—' इति मूलपुस्तकपाठः । ३ 'लोतस्विनी' इति सुखावबोधास्थः पाठः । ४ 'खण्डशब्दस्य पुंल्लिङ्गतया 'खण्डं खण्डम्' इत्यपि पाठः' इति सुखावबोधा । ५ 'इदमुज्ज्वलिनस्य' इति पाठोपि सुखावबोधासंगतः ।

एतत्तीरमृदैव किं विरचिताः पूताः सिताश्रक्रिकाः
किं पीयूषमिदं पयांसि किमिदंतीरे तवैवाधराः॥१५६॥

वाणीति ॥ हे भूमि, ते वाणी कापि वर्णयितुमशक्यत्वालो-
कोत्तरा, अथ च—अनिर्दिष्टनामा, उज्ज्वलरसस्रोतस्वती शृङ्गा-
ररससंबन्धिनी नदी, अथ च निर्मलजला निर्मलजलसंबन्धिनी
वानदी । अत एव—मन्मथस्य तीर्थं कामोद्दीपिका । तथा—इदमी-
यस्य अस्या नद्याः संबन्धिनः पुलिनस्य संबन्धिनी वालुकैव इक्षु-
विकाररूपः खण्डं खण्डमित्यालप्यते गीयते । तथा—पूता नि-
र्मलाः सिताः शुभ्राश्रक्रिकाः शर्कराकृतचक्राणि एतस्यान्तीरस्य
मृदैव धवलमृत्तिकयैव विरचिताः किम् । तथा—पीयूषममृत-
मस्याः संबन्धिनि पयांसि इदं पयांसि किम् । अस्या जलान्येवामृ-
तत्वेनालप्यन्ते किमित्यर्थः । तथा—तवाधरायेव इदंतीरे अस्या
नद्यान्तीरे उभां तदौ किम् । शृङ्गाररसप्रधाना कामोद्दीपिका भव-
द्वाणी मधुरतमेति भावः ॥

परभृतयुवतीनां सम्यगायाति गातुं
न तव तरुणि वाणी यं मुधासिन्धुवेणी ।
कति न रमिककण्ठे कर्तुमभ्यस्यतेऽसौ

भवदुपविपिनाग्रे ताभिराग्रेडितेन ॥ १५७ ॥

परेति ॥ हे तरुणि प्रादुर्भूतयौवने, मुधासिन्धुवेणी मुधानदी-
प्रवाहरूपा तवेयं वाणी परभृतयुवतीनां सम्यगायात्ययेन गातुं
आपितुं नायाति, यस्माद्धेतोस्ताभिः कोकिलाभिरसौ एवद्वाणी
भवत्या उपविपिने स्थिता य आश्रयवृक्षस्तस्मिन्स्थित्वा रम्यालङ्कारस्वा-
देन रसिकेऽतिमधुरे, अथ च—ममाप्येवंवाणी भवत्येवंसाभिलाषे,
कण्ठे कर्तुं कण्ठस्यां कर्तुमाग्रेडितेन पुनःपुनर्घोषणेन कति वारा-
न्नाभ्यस्यते, अपितु बहुवारमभ्यस्यत एव । तस्मादद्यापि तायां
भवद्वाणी सम्यगायातीति ज्ञायत इत्यर्थः । कोकिलापादापि एव-
द्वाणी मधुरतमेति भावः । भिक्षाटनेन विद्याभ्यासः सुकर इति
सूचनार्थं परभृतपदम् । पुमपेक्षया स्त्रीणां विशेषतस्त्वर्णीनामिति
सूचनार्थं युवतिपदम् ॥

ऊर्ध्वस्ते रदनच्छदः स्मरधनुर्बन्धुकमालामयं
मौर्वी तत्र तवाधराधरतटाधःसीमलेखालता ।
एषा वागपि तावकी ननु धनुर्वेदः प्रिये मान्मथः
सोयं कोणधनुष्मतीभिरुचितं वीणाभिरभ्यस्यते॥१५८॥

ऊर्ध्व इति ॥ हे प्रिये, ते ऊर्ध्वं रदनच्छद ओष्ठ एव बन्धु-
कमालामयं स्मरधनुः । तवाधराधरतटस्याधस्तनीष्टभागस्याधःसी-
मायां पर्यन्तमर्यादायां वर्तमाना लेखा सैव देखास्तता तत्र काम-
चापे मौर्वी । एषा तावकी वागपि मान्मथः कामसंबन्धी कामाद्वै-
तप्रतिपादको धनुर्वेद एव । सोयं विशिष्टस्वद्वाणीरूपो मान्मथो
धनुर्वेद उचितं योग्यं यथा तथा कोणधनुष्मतीभिर्वीणावादन-
धनुर्युक्ताभिर्वीणाभिरभ्यस्यते परमद्यापि नायातीत्यर्थः । एवद्वाणी
वीणाकण्ठितादपि मधुरतमेति भावः । धनुर्वेदश्च धनुरधरेरेवाभ्य-
स्यते इत्यादिचिन्त्यम् । अभ्यस्यते, एतदुचितमिति वा । यस्वस्य
नायाति तदागमनार्थमभ्यासो ह्युचित एवेत्यर्थः ॥

१ कलिकातामुद्रितपुस्तके तु 'आरन्धनं' इति पाठो मूल्ये प्रतीयते ।

स ग्राम्यः स विदग्धसंसदि सदा गच्छत्यपाङ्ग्यतां
तं च स्पष्टमपि स्मरस्य विशिखा मुग्धे विगानोन्मुखाः।
यः किं मध्विति नाधरं तव कथं हेमेति न त्वद्वपुः
कीदृङ्नाम मुधेति पृच्छति न ते दत्ते गिरं चोत्तरम् ॥

स इति ॥ हे मुग्धे सुन्दरि, यः पुरुषः मधु किनामेति पृ-
च्छति प्रश्नं कुर्वाणे जने विषये तवाधरमेवोत्तरं न दत्ते, स ग्राम्यः
पामरोऽचतुरः, नतु नगरनिवासयोग्य इत्यर्थः । तथा—हेम
किंप्रकारकमिति प्रश्नं कुर्वाणे यस्य वत्पुत्रोत्तरं न दत्ते, स विद-
ग्धानां चतुराणां संसदि सभायां सदाऽपाङ्ग्यतां पङ्क्तिबहिर्भूतत्वं
पानित्यं गच्छति । तेषां पङ्क्तिं नोपवेद्यते सोऽप्यचतुर इत्यर्थः ।
तथा—सुधा नाम कीदृक् इति च प्रश्नं कुर्वाणे ते गिरं चोत्तरं न
दत्ते, स्मरस्य विशिखाम् च पुरुषं स्पष्टमपि विगानोन्मुखा जुगु-
प्सायं कृतोद्यमाः, 'नीरसोयम्' इति जुगुप्सया तं न स्पृशन्ति
न भिन्दन्तीति किं वाच्यम्, सोऽप्यचतुर इत्यर्थः । एवद्वाणी
मुधाया अपि मधुरतमेति भावः । अधरादिवर्णनं तु प्रासङ्गिकम् ।
ग्राम्यः, 'ग्रामाण्यस्त्रा' इति भावार्थः यः । पाङ्ग्यः, नद्या-
दिवाङ्म ॥

मध्ये बद्धाणिमा यत्सगरिममहिमश्रोणिवक्षोजयुग्मा
जाग्रचेतोवशित्वा स्मितभृतलघिमा मां प्रतीशित्वमेपि ।
मूर्त्ताप्राकाशमरम्यादिशि विदिशि यशोलब्धकामावसा-
या भूतीरष्टावपीशस्तददित मुदितः स्वस्य शिल्पाय
तुभ्यम् ॥ १६० ॥

मध्ये इति ॥ हे प्रिये, एवं यस्माद्धेतोर्मध्ये उदरभागे बद्धो
धृतः अणिमा सौन्दर्यातिशयो यया सा कुशोद्री, तथा—गरिमम-
हिमभ्यां गुरुत्वमहत्त्वाभ्यां सह वर्तमानं श्रोणिर्निर्मलः, वक्षो-
जयुग्मं च यस्याः सा गुरुस्थूलनितम्बा महोच्चकुचा च । तथा—
जाग्रत स्फुरद्गन्धं चेतसि वशित्वं जितेन्द्रियता यस्याः सा पतिव्रता ।
तथा—स्मिते हृत्पद्मासेऽपि धृतो लघिमाल्पवयं यया सा, अल्पहासा ।
तथा—मां प्रयुहिष्य ईशित्वं स्वाभिमानेपि मम प्राणेश्वरा । तथा
मूर्त्तां त्वचनचानुर्यं विषये प्राकाम्येन प्रकारबाहुष्येन रम्या
वक्रोक्त्यादिनाताप्रकारां वर्णां वक्तुं यो यथा वाच्छति तं प्रति
तथा वक्तुं एवमेव जानासि नास्या । तथा दिशि प्राच्यादीं विदिशि
आग्नेयादीं च यशसः सौन्दर्यादिविषये कीर्तिः कीर्त्या वा
कृत्वा लब्धः कामेन स्वेच्छयाऽऽप्रतिहतप्रसरोऽवसायो गतिर्यथा
सा त्रैलोक्यप्रसरकीर्तिरेवंविधा यस्मात्, तत्तस्मात्कारणाम्मुदिनो
दृष्ट ईश ईश्वरस्त्वं निर्माय सौन्दर्यादिना परिगुह्यः सन् अणिमा-
दीरष्टावपि भूतीर्महासिद्धीस्तुभ्यं स्वस्य शिल्पाय एवदूपाय निजनि-
र्माणाय अदित प्रायच्छन् । मनुष्टो हि पित्रादिरपत्यादेः स्वयंभूतमलं-
कारादि ददाति । तयेश्वरेण संतुष्य स्वयं धृतम् 'अणिमा, महिमा,
गरिमा, लघिमा, ईशित्वम्, वशित्वम्, प्राकाम्यम्, कामावसा-
यिता च' इत्येवमष्टविधमभ्युपेतुं तुभ्यं दत्तम् । अन्त्येनैरवपि कथं
स्यादित्यर्थः । एवं मूर्त्तिः कस्याश्चिदपि नास्तीति भावः । शब्दच्छे-
पशक्तिच्छलेनैतत्सर्वमुक्तमिति ज्ञेयम् । वाणीवर्णनं एव तात्पर्यम्,
मध्यादिवर्णनं प्रासङ्गिकम् । अणिमादीं, गुणवचनरवादिमन्त्रि ॥

वश इन्द्रियाणां स्वाधीनत्वम्, तदस्यास्तीति वशी, तद्भावो वशित्वं जितेन्द्रियत्वम् । ईशानमीश ऐश्वर्यं तदस्यास्ति ईशी तद्भावः ॥

त्वद्वाचः स्तुतये वयं न पटवः पीयूषमेव स्तुम-
स्तस्यार्थं गरुडामरेन्द्रसमरः स्थाने स जानेऽजनि ।

द्राक्षापानकमानमर्दनसृजा क्षीरे दृढावज्ञया
यस्मिन्नाम धृतोऽनया निजपदप्रक्षालनानुग्रहः ॥१६१॥

त्वदिति ॥ हे प्रिये, वयं त्वद्वाचः स्तुतये न पटवः, तस्मात्पी-
यूषममृतमेव स्तुमः । तस्यामृतस्यार्थेऽमृतनिमित्तं स पुराणादिप्र-
सिद्धो गरुडस्यामरेन्द्रस्य च समरः अजनि स्थाने युक्तं तदित्यहं
जाने मन्ये । नाम यस्माद्धेतोरनया तव वाण्या यस्मिन्नमृते निज-
पदयोः प्रक्षालनवानुग्रहो धृतः कृतः । किंभूतया—द्राक्षापान-
कस्य पक्वद्राक्षासंबन्धिनः संस्कृतरसविशेषस्य मानोऽहंकारः तस्य
मर्दनं स्वण्डनं सृजति तथा । तथा—क्षीरे दुग्धे विषये दृढा
अन्येन त्याजयितुमशक्यावज्ञा यस्यास्तया । अथ च—यस्मिन्पी-
यूषे भवद्वाक्ष्यभूतया वाण्या स्वीयसुसिद्धनिरूपणां पदानां प्रक्षाल-
नादनु पश्चाद्ग्रहणं ग्रहः कृतोऽस्त्येव । अमृतक्षालिततयेव निर्दोषं
मधुरं च त्वं वदसीत्यर्थः । द्राक्षाक्षीरे तिष्ठतां, पीयूषादपि स्वद्वाणी
मधुरतमेति भावः । प्रभोर्यस्मिन्ननुग्रहानि शयः स एव चरणक्षाल-
नादि करोति ॥

शोकश्चेत्कोकयोस्त्वां सुदति तुदति तज्जाहराज्ञाकरस्ते
गत्वा कुल्यामानसं व्रजितुमनुनये भानुमेतजलस्थम् ।
वद्रे मद्यञ्जलावप्यनुनयविमुखः स्यान्ममैकग्रहोऽयं
दत्तवैवाभ्यातदम्भोजलिमिहभवतीं पश्यमामेप्यमाणम्

शोक इति ॥ हे सुदति, कोकयोर्विरहजनितः शोकः सद्य-
त्वात्वां चेच्छुदति तत्तर्हि व्याहर आज्ञापय । ते आज्ञाकरोऽहं कु-
ल्यां गत्वा एतस्याः कुल्याया जलस्थमुदकप्रतिबिम्बितं भानुं सूर्य-
मनस्तमन्ताभावं व्रजितुं प्रामुम् अस्तमगन्तुम्, यद्वा—अनस्तमन्ता-
चलप्रतियोगिभूतमुदयाचलं गन्तुमनुनये प्रार्थये । इदानीं त्वया-
स्तो न प्राप्तव्यः पुनरुदयाचलो वा गन्तव्य इत्येवं सूर्यं करसंपुटयो-
जनपूर्वं संप्रार्थ्य पुनः प्रार्थी नेप्यामीति यावत् । यदि मयाञ्जलो
वद्रेऽप्ययं सूर्यो ममानुनये प्रार्थनायां विमुखः स्यात्, यतः—
एकः केवलो ग्रहोऽस्मिन्निवेशो यस्य, अथच—मुख्यो ग्रहो ग्रह-
राजः, तत्तर्हि सूर्याध्ययानसंबन्धिनमम्भोजलिमाभ्यां कोकाभ्या-
मेव दृष्ट्वा इह प्रासादे भवतीं प्रति पुनरेप्यमाणमागमिष्यन्तं मां
पश्य । एवं कोकशोकापनोदनव्याजेन 'वहिः संध्यामुपासीत' इति
वचनात्सार्यसंध्योपासनामिमिच्छं बहिर्निर्गमनार्थमनुज्ञां याचितवा-
निति भावः । सुदतीत्यनेनोत्तयनन्तरमीषहृशनकिरणप्रकाशेन मम
महानानन्दो जनिष्यते तदर्थं व्याहरेति प्रार्थयस् इति सूच्यते ।
दत्तवैवेति पाठे—उपेक्षा । एप्यमाणम्, गलार्थादीडो लटः शानच् ॥

तदानन्दाय त्वत्परिहसितकन्दाय भवती

निजालीनां लीनां स्थितिमिह मुहूर्तं मृगयताम् ।

इति व्याजात्कृत्वालिषु चलितचिचां सहचरीं

स्वयं सोयं सायंतनविधिविधित्सुर्बहिरभूत् ॥१६३॥

तदिति ॥ सोऽयं नलः स्वयं सायंतनं विधिं संध्याग्निहोत्रा-

दिकं कर्म विधिसुः कर्तुकामः सन् प्रासादाद्बहिरभूत्, निरगा-
दित्यर्थः । किं कृत्वा—इतिव्याजादेवंप्रकारेण सूर्यानुनयसखीगवे-
पणमिषेण सहचरीं भैमीमालिषु सखीषु चलितं गवेपणोत्सुकं चित्तं
यस्यास्तादृशीं कृत्वा । इति किम्—हे प्रिये, अहं सूर्यानुनयार्थं
नदीं प्रति गमिष्यामि, भवती च निजालीनां निजसखीनामिहा-
ग्रैव किंस्मिन्प्रदेशे त्वया न द्रष्टव्यमिति लीनां गुप्तां स्थितिं
त्वत्कर्तृकं त्वत्कर्मकं वा परिहसितं परिहासक्रीडैव कन्दो मूलमुत्पत्ति-
हेतुयस्य तादृशं यत्तज्जनिताय तासां सखीनामानन्दाय मुहूर्तं मृ-
गयतां गवेपयस्विति । एवं तद्वचनाद्भैमी कचिल्लीनाः सखीगवेप-
यितुं निर्गता, नलोपि सायंसंध्यां कर्तुं बहिर्निरगादित्यर्थः । सायं-
तनेत्यादिनोत्तरसर्गसंगतिः सूचिता । विधिविधिसुः, 'द्वितीया'
इति योगविभागात्समासः ॥

श्रीहर्ष कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

तस्यागादयमेकविंशगणनः काव्येऽतिनव्ये कृतौ

भैमीभर्तृचरित्रवर्णनमये सर्गो निसर्गोऽवलः १६४

श्रीहर्षमिति ॥ तस्य कृतौ श्रीहर्षकृते अतिशयेन नव्येऽपूर्व-
तरप्रमेयपरिपूर्णं भैमीभर्तृचरित्रवर्णनं प्राचुर्येण प्रस्तुतं यत्र तादृशो
काव्ये एकविंशतेः पूर्णो एकविंशं गणनं संख्यायानं यस्य, यद्वा—
एकविंशतेः पूर्णो एकविंशो गणना संख्या यस्य स सर्गोऽगात्
समासः ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते
नैषधीयप्रकाशे एकविंशः सर्गः ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितं सायंकालं वर्णयिष्यन्कविद्वाविंशं
सर्गमुपक्रमते—

उपास्य सांध्यं विधिमन्तिमाशा-

रागेण कान्ताधरचुम्बिचेताः ।

अवासवान्ससमभूमिभागे

भैमीधरं सौधमसौ धरेन्द्रः ॥ १ ॥

उपास्येति ॥ असौ धरेन्द्रो नलः सायंसंध्याप्रान्तभवेनान्ति-
माशायाः प्रतीच्या आशाया दिशो रागेण रक्तवर्णेन हेतुना का-
न्ताया अधरचुम्बि अधरोष्ठस्मारि चेतो यस्य तादृशः संध्यारागस-
दृशभैम्यधरसारी सन् तद्विरहासहिष्णुतया बहिरवस्थानुमशको
यत्र सा विद्यते तं ससमे भूमिभागे कक्षायां स्थितं भैम्याः धरं
पर्वतरूपं सांधं हर्म्यं प्रासादस्य सप्तमीमुपकारिकामवाप्तवान् ।
किं कृत्वा—सांध्यं संध्यासंबन्धिनं संध्याजपादिविधिसुपास्य कृत्वा ॥

प्रत्युद्वजन्त्या प्रियया विमुक्तं

पर्यङ्कमङ्कस्थितसज्जशयम् ।

अध्यास्य तामप्यधिवास्य सोयं

संध्यामुपश्लोकयति स सायम् ॥ २ ॥

प्रतीति ॥ सोऽयं नलः सायंकालसंबन्धिनं संध्यां रात्रिदि-

नसंबन्धिनं मुहूर्तं भैयाः पुर उपश्लोकयति स्म श्लोकैः सौति स्म ।
किं कृत्वा—प्रत्युद्गजन्त्या संमुखमागच्छन्त्या प्रियया विमुक्तम् ।
अङ्के मध्ये स्थिता सजा आस्तृता शय्या तूलिका यत्र तं पर्यङ्कम-
ध्यास्य स्वयमधिष्ठाय तां भैमीमप्यधिवास्य तत्रोपवेश्य । पर्यङ्कम्,
'अधिशोङ्क-' इति कर्मत्वम् । अधिवास्य, ण्यन्तादसनेत्यर्थः ।
तस्य भावन्तररावान् 'उपान्वध्याह्वसः' इति कर्मवाप्राप्तेस्तामधि-
वास्येत्यत्र सामर्थ्यात्तत्रैवेति ज्ञेयम् । उपश्लोकयति, 'सत्यापवाश-'
इति णिच् । सयोगे भूते लट् ॥

विलोकनेनानुगृहाण ताव-

दिशं जलानामधिपस्य दारान् ।

अक्षालि लाक्षापयमेव येय-

मपूरि पङ्क्तिरिव कुङ्कुमस्य ॥ ३ ॥

विलोकनेनेति ॥ हे प्रिये, त्वं जलानामधिपस्य वरुणस्य दारान्
भार्यां पश्चिमां दिशं विलोकनेनानुगृहाण कृतार्थीकुरु, तावदादां
विलोकनेनानुगृहाण; वर्णनया तु पश्चादित्यर्थः । यावच्चन्द्रोदया-
दिना प्राच्यो रामणीयकं भवति, तावत्संध्यारागेण कृतरामणी-
यकं पश्चिमां दिशं विलोकयेति वा तावच्छब्दादर्थः । जडाधिपस्य
च भार्या दुःखिता विलोकनादिनानुग्रहीतुमर्हा भवतीत्युक्तिः ।
येयं पश्चिमा दिक् लाक्षापयसालक्करसंन कृत्वा केनाप्यक्षालीव
क्षालितेव । तथा—कुङ्कुमस्य पङ्क्तिः कृत्वा केनाप्यपूरीव पूरितेव ।
एवंविधा रक्ता दृश्यते, यत्तस्माद्रामणीयामेतां विलोकयेत्यर्थः ॥

उच्चैस्तरादम्बरशैलमौले-

श्रुतो रविर्गैरिकगण्डशैलः ।

तस्यैव पातेन विचूर्णितस्य

संध्यारजोराजिरिहोजिहीते ॥ ४ ॥

उच्चैरिति ॥ हे प्रिये, रविरेव गैरिकालयधानुविशेषसंबन्धी
गण्डशैलः उच्चतरादुच्चतादम्बरशैलस्य गगनगिरिमौलेः शिखरा-
त्सकाशाद्भुतः पतितः स्थूलपापाण एवाधः पतितः, अथच—सं-
निहितः, पातेनोच्चतरगिरिशिखराधःपतनेन हेतुना विचूर्णितस्य
विशेषेण सूक्ष्मचूर्णाकृतस्य तस्यैव गैरिकगण्डशैलस्य संबन्धिनी
संध्यैव रजोराजिः । संध्यासंबन्धी राग इत्यर्थः । इह सायंकाले
पश्चिमदिशि वा उज्जिहीते उपरिष्ठाप्रसरति । अस्मयमये सूर्यस्य
रक्तत्वाद्गगनगिरिशिखराद्भुतत्वाच्च गैरिकगण्डशैलत्वम् । उच्चतरा-
त्प्रदेशात्पतितो गण्डशैलश्चूर्णाभवति चूर्णाभूतस्य च रजोराजिरुद्धं
प्रसरति तद्रजोराजिरेव संध्यारागः प्रायेणोर्ध्वं प्रसरतीत्यर्थः ॥

अस्ताद्रिचूडालयपक्वणालि-

च्छेकस्य किं कुक्कुटपेटकस्य ।

यामान्तकूजोलमितैः शिखार्ध-

दिग्भारुणी द्रागुरुणीकृतैर्यम् ॥ ५ ॥

अस्तेति ॥ हे प्रिये, कुक्कुटानां पेटकस्य समूहस्य यामान्ते
प्रहरान्ते या कूजा शब्दिनं तद्द्राशुल्लसितैः प्रकाशमानैः किंचिदु-
च्चभूतैरुत्कुलजपाकुसुममुत्स्यैः शिखानां शिरसि रक्तचर्ममयकंस-
राणामोर्ध्वमुद्गैः किमियं वारुणी दिक् द्राक् अकस्माद्गुरुणीकृता

रक्तीकृता । उपप्रेक्षा । किंभूतस्य—अस्ताद्देशाद्वा शिखरं सैवालयः
स्थानं यस्य स पक्वणः शबरगृहं तस्यालिः समूहस्तत्र च्छेकस्यास-
क्तस्य शबरगृहेषु संगृहीतस्य । कुक्कुटानां कूजनेनोन्नमितशिखरं
जातिः । ते च यामान्ते कूजन्ति सायंसमये कूजनादुत्कुलशिखावृ-
न्दसंबन्धादरुणीभवनसंभवार्थं यामान्तेत्याशुक्तम् । 'पक्वणः शब-
रालयः' 'गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकान्ते गृहकाश्च ते' इत्यमरः ।
'पेटकं पुस्तकादीनां मञ्जपायां कद्रुश्चके' इति विश्वः ॥

पश्य द्रुतास्तंगतमूर्यनिर्य-

त्करावलीहेङ्गुलवेत्रयात्र ।

निषिध्यमानाहनि संध्ययापि

रात्रिप्रतीहारपदेऽधिकारम् ॥ ६ ॥

पश्येति ॥ संध्यया अत्र सायंसमये चन्द्रस्य नायिकाया रात्रेः
संबन्धिनः प्रतीहारस्य दीवारिकस्य पदे अधिकारमास्पदमपि पश्य
विलोकय । किंभूतया—द्रुतं शीघ्रमन्ते गतस्य सूर्यस्य निर्यन्ती
बहिर्निर्गच्छन्ती करावली किरणपरम्परैव हेङ्गुलं हिङ्गुलाभ्येन
रत्नकरकद्रव्यविशेषेण रक्तं वेत्रं दण्डविशेषो यस्यात्मया । किंभूते
पदे—निषिध्यमानं निवार्यमाणप्रवेशमहो दिनं यस्मिन् । स्त्रिया
हि दीवारिकी क्येव युक्तेति संध्यैव रात्रेर्दीवारिकी जातेत्यर्थः ।
सूर्याऽस्तमितः, दिनं गतम्, रात्रिरागतेति सायंसंध्यया ज्ञाप्यत
इति भावः । दीवारिकस्यपि हेङ्गुलवेत्रपाणिः सती प्रविशन्ते कमपि
प्रतिषेधयति । 'निर्यङ्करा-' इति (पाठे-) निर्यङ्गन्तिरः प्रसारिणश्च
ने कराश्चेति । अहनीत्यत्र तापुरणत्वाभावाद्गजभावः ॥

इदानीं संध्यानक्षत्रसंयोगं वर्णयति—

महानटः किं नु सभानुरागे

संध्याय संध्यां कुनटीमपीशाम् ।

तनोति तन्वावियतापि तार-

श्रेणिस्रजा सांप्रतमङ्गहारम् ॥ ७ ॥

महानट इति ॥ अङ्ग हे भूमि, महान् संध्योपायनादिविषये-
ऽतिप्रशस्तः, तथा—अतः गच्छतीत्येवंभूतः कालः स प्रकृतः सायं-
जनः, यद्वा—महान्परमेश्वरो नटो नर्तको यस्मिन् । संध्याकाले
हीश्वरो नृत्यति । स प्रकृतः सायंसंध्यायमयः भानोः सूर्यस्य
रागे लोहितमिति सति अस्मययान्तरं सूर्यस्य रागमायेऽवशिष्टे
सति संध्यां संध्याकान्तिं किंचिन्पीतरक्तवर्णं वा कुनटीं 'नेपाली
कुनटी गोला' इत्याद्यभिधानात् मनःशिलारूपाम्, तथा—ईशाम-
पि स्वकालस्वामिनीं च, अथ च—पितृप्रसूतत्वाद्भक्तानुयाहे-
वनारूपाम्, अथ च—समृद्धिमतीं संध्याय सम्यग्विविचन्य सांप्र-
तमिदानीं तन्वा किंचिदुन्नततया संध्यारागतिरोहितकान्तिनया
वा कृशया किंचिद्दृश्यया । तथा—वियतापि गगनरूपया
लक्षणया यावद्गगनं विस्तीर्णया, यद्वा—आ सामर्थ्येन व्याप्तं वि-
यधया गगनव्यापित्या च, तारश्रेण्या नक्षत्रपरम्परारूपया स्रजा
पुण्यादिमालया हारं तनोति विरचयति किं नु । यद्वा—ताराणां
शुद्धमौक्तिकानां श्रेणियंत्र तादृश्या प्रथितमौक्तिकया मालया हार-
विरचनं युक्तमिति संध्याकालः संध्यामेवविधां संधिस्थं नक्षत्रपर-
म्परामेव हारं विरचयति किमित्यर्थः । संध्यारागः कियानवशि-

ष्टोऽस्ति, मुक्तातुल्यानि नक्षत्राणि च किञ्चिद्दृश्यानि जातानीति भावः । तन्वा तारश्रेणिस्त्रजोपलक्षितेन तद्युक्तेन वियता गगने-
नैव हारं तनोतीति वा । संध्यामेवंविधां विज्ञाय तूर्णीभूत इति न, किंवाचित्याद्विशिष्टया वारश्रेणिस्त्रजा हारमपि विरचयतीत्यर्थे
इति वापिशब्दार्थः । अथ च—स प्रसिद्धो महानटस्ताण्डवनृत्तकर्ता
शिवो भानोः सूर्यस्य रागे सति । अस्तमितार्धे सूर्ये सतीति
यावत् । तत्र संध्यामसमये मनःशिलातुल्यवर्णांमचिरस्यास्त्रुवाङ्कु-
ग्नितननकीरूपां वा ईशां देवीं संध्योः सम्यग्ध्यात्वा सायंसंध्याव-
न्दनं कृत्वाष्टसु मूर्तिषु मध्ये तारापरम्परैव माला यस्यां तथा
गगनरूपयापि अमूर्तयापि मूर्त्या कृत्वा इदानीं संध्यावन्दनानन्त-
रमङ्गहारं सुखरपाश्चाङ्गानां समतालमानं विक्षेपं करोति किं-
न्विति वितर्कः । अमूर्तस्याङ्गहारकरणं चित्रमिति विरोधार्थोपि-
शब्दः । न केवलं चन्द्रसर्पभोगादिभूषितयैव तन्वाङ्गहारं करोति-
किंतु वियतापि तन्वेति समुच्चयार्थो वा । ईश्वरो हि सायंसमये
नृत्यति । भानुरागे मनःशिलातुल्यवर्णां संध्यामपीशां स्वमहचरीं
पार्श्वतीं विचिन्त्य विशिष्टया वियदूपापि तन्वाङ्गहारं तनोति ।
पार्श्वतीसमीपेपीश्वरो नृत्यति ॥ ॥ अथ च—महानतिप्रवीणो
नटः कुरिसतां नटीं नृत्तेऽनतिचतुरामपि संध्योः वयःसंधौ वर्तमानां
तरुणीं रसभावसंधौ वर्तमानां वा रसभावज्ञाम्, अत एव—
सभाया अनुरागे ईशां सभ्यानुरागजनने समर्थां संचिन्त्य वियत्तु-
ल्ययातिविशालया शुद्धमौक्तिकपरम्परारूपया मालयोपलक्षितया
तन्वाङ्गहारं तनोति तदसांप्रतं किम्, अपितु—रसभावादि जन-
यन्त्या तथा सभ्यानुरागे समुत्पादिनेऽपि नृत्तकर्मकौशलेनापि स-
भ्यानुरागायै स्वयमङ्गहारं तनोतीति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ ॥ अथ
च—महाज्ञतको वयःसंधौ रसादिबंधौ वा वर्तमानां तथा समु-
द्धिमतीमपि स्त्रियं कुरिसतां नटीं नृत्तानभिज्ञां ज्ञात्वा सभानुरागे
निमित्ते विशिष्टया तन्वा स्वयमङ्गहारं तनोति तदसांप्रतं किं तु,
अपितु तस्या नृत्यकौशलाभावाच्चूत्तेन सभानुरागेन सामर्थ्याभावा-
त्सभानुराजनार्थं स्वयमेव निपुणं नृत्यतीति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ ॥
अथ च—अन्योपि महानतिसमृद्धोऽटति सर्वत्र गच्छति तादृशो-
त्तिचञ्चलोऽतिप्रसिद्धो विटः कुनटीमपि नृत्तविद्यया मचतुरामपि
मया कायकान्त्या कृत्वा योऽनुरागस्तद्विषये ईशां सोन्दर्यातिशये-
नैव रागमुत्पादयन्तीम्, तथा—शेखरावरुणयोः संधौ वर्तमानां
प्रादुर्भूतयौवनां रसभावसंधिस्थत्वाद्भ्रमभावज्ञां वा संचिन्त्य काय-
कान्त्यानुरागे सति कुनटीमपि तरुणीं रसभावज्ञां वा तथेशां संप-
न्नां च विचिन्त्य तदीयशरीरस्यातिविस्तृतया शुद्धमौक्तिकमालया
हारं विरचयति । तत्रानुरक्तः संस्तस्यै मुक्ताहारं वितरतीत्यर्थः ।
एवमन्या अपि योजनाः सुधियोहनीयाः । ‘सभानुरागेः संधाय’
इति पाठो बहुषु पुस्तकेष्वदृष्टवानुपेक्ष्य । अटः, पचाद्यच् । सं-
ध्याम्, दिगादिविवाद्यत् । तारशब्दस्य नक्षत्रकनीनिकाभिधायिव्यं
दशमसर्ग एवोक्तम् ॥

१ अथ च—महानटोपि संध्योः वयःसंधौ वर्तमानां कौ भुवि नटीं शिताव-
दितीयनाटककरीम् । अतएव सभानुरागे ईशां संधाय ज्ञात्वापि वियता-
तिविशालया तारश्रेणिस्त्रजोपलक्षितया तन्वा स्वकीयवपुषा यदङ्गहारं तनोति
तर्हि सामप्रतम्, अपितु नटीनृत्यावसरे तस्य नृत्यं तथाविधरसाजनकत्वं-
नानुचितमेवेत्यर्थः’ इति सुखावबोधः ।

भूपास्थिदान्मृत्तितस्य नाट्या-
त्पश्योडुकोटीकपटं वहद्भिः ।
दिग्मण्डलं मण्डयतीह खण्डैः
सायंनटस्तारकरादकिरीटः ॥ ८ ॥

भूपेति ॥ हे भूमि, तारकराद चन्द्रः किरीटो यस्य स शंभुः
सायं नटति सायंनटो नर्तक उद्धताज्ञायाश्चूत्ताद्वेतोऽस्तितस्य भूपा-
स्त्रां दास्यो मालाया उच्छलितैः खण्डैः शकलैस्तेरेव उडुकोटीकपटं
कोटिसंख्यनक्षत्रज्याजं वहद्भिर्धारयद्भिः सद्भिरीह सायंसमये दि-
ग्मण्डलं मण्डयति पश्य । एतानि नक्षत्राणि न, किंतु ताण्डवबु-
टितास्थिमालोच्छलच्छलकलान्येव दिक्षु शोभन्त इत्यर्थः । अन्योपि
चन्द्रतुल्यकिरीटो नृत्यच्छटितहारखण्डैः स्त्रीवृन्दं मण्डयति । ‘म-
ण्डयतीव’ इति पाठे—उत्प्रेक्षा ॥

कालः किरातः स्फुटपद्मकस्य
वधं व्यधाद्यस्य दिनद्विपस्य ।
तस्यैव संध्या रुचिरासंधारा
ताराश्च कुम्भस्थलमौक्तिकानि ॥ ९ ॥

काल इति ॥ हे प्रिये, कालः संध्यामसमय एव किरातः, अथ-
च—कृष्णवर्णो हिंसकत्वान्मृ-युरूपो वा कालो गिरिमहारण्यसं-
चारी शबरः स्फुटानि विकसितानि पद्मानि यस्मिन् । यद्वा—वि-
कसितकमलं कं जलं यस्मिन्, अथ च—प्रकटीभूतं शुण्डादण्डाद्रे
प्रकाशमानं पद्मकं रक्तविन्दुवृन्दं यस्मिन्तादृशस्य दिनरूपस्य द्वि-
पस्य वधं व्यधादकरोत् । तस्यैव हतस्य करिणो रुचिराः रम्या
संध्यासंधारा रुचिरधारा । ताराश्च नक्षत्राणि विदारितदीयकुम्भ-
स्थलमौक्तिकानि । संध्यारागो रक्तधारा ताराश्च स्थूलमुक्ता इव
शोभन्त इत्यर्थः । स्फुटपद्मकस्येति, बहुव्रीहौ कप् ॥

संध्यासारागः ककुभो विभागः
शिवाविवाहे विभुनायमेव ।
दिग्वाससा पूर्वमवैमि पुष्प-
सिन्दूरिकापर्वणि पर्यधायि ॥ १० ॥

संध्येति ॥ विभुना प्रभुणा हरेण पूर्वं शिवायाः पार्वत्या वि-
वाहावसरे संध्यया सारागो रक्तवर्णोऽयमेव ककुभः पश्चिमाशाया
विभागः प्रदेशः पुष्पवर्णयुक्ता सिन्दूरिका रक्तवर्णं तत्संबन्धनि
तद्योगात् पुष्पसिन्दूरिकास्ये पर्यधायि पर्यधायि परिहितः ।
यतो दिग्बलयमेव वासो यस्य तेन रक्तवर्णपरिधानावसरेऽपि दि-
ग्वाससा औचित्याद्भक्तदिग्भाग एव परिहित इत्येवमिदं शङ्के । वि-
वाहस्य चतुर्थे दिने प्रथमदिनपरिहितानि वस्त्राणि प्रक्षालनार्थं
परित्यज्य पुष्पसिन्दूरिकास्यपर्वणि कंसुम्भादिरक्तवस्त्राणि बधूव-
रेण परिधीयन्त इति वृद्धाचारः । तत्रेशस्य दिग्बसनत्वाद्भक्तपश्चि-
मभाग एवानेन परिहित इत्यर्थः । वर्णकभूतपुष्पस्थाने ताराः,
सिन्दूरिकास्थाने संध्यासारागः पश्चिमदिग्भाग इति भावः ॥

प्रातःसायंसंधयोः प्राचीप्रतीक्योद्देश्योरपि तुल्यवर्णत्वात्सायंसं-
ध्यारक्तपश्चिमदिश एव पुष्पसिन्दूरिकाव्यं कथं वर्ण्यते इत्याक्षेपे
तत्परिहारार्थं प्राच्या अपि तज्ज्ञावमाह—

सतीमुमामुद्रहता च पुष्प-

सिन्दूरिकार्थं वसने सुनेत्रे ।

दिशौ द्विसंधीमभि रागशोभे

दिग्वाससोभे किमलम्भिपाताम् ॥ ११ ॥

सतीमिति ॥ हे सुनेत्रे, सती दाक्षायणीमुमां पार्वतीं चोद-
हता परिणयता दिग्वाससा हरण पूर्वोक्तपुष्पसिन्दूरिकार्थं द्विसंधीं
अभि द्वे अपि प्रातःसायंमध्ये लक्ष्मीकृत्य द्वे प्राचीप्रतीक्षां दिशा-
वेव रागेण रक्तवर्णेन शोभा ययोस्ते, रक्तवर्णेन शोभेते इति वा,
तादृशे रक्ते उभे द्वे वसने अलम्भिपातां प्राप्ते किम् । विवाहद्वये
संध्याद्वयरक्तदिग्द्वयमेव दिग्वासनं वाद्रक्तवस्त्रद्वयं शिथेन लब्धमि-
त्यहं मन्य इत्यर्थः । शिथेन द्वे दिशावेव वस्त्रे द्वे मध्ये लक्ष्मीकृत्य
रागेण रक्तकद्रव्येण कृत्वा ये शोभे कर्मभूते ते प्राप्तिं किम् ।
विवाहे वस्त्रं रज्जनाय कस्यचिद्वरे समर्प्यते, तस्माच्छिथेन दिग्वा-
लयरूपे मम द्वे वस्त्रे भवतीभ्यां रक्तशोभे प्रापणीये इति संध्या-
द्वयमाज्ञं सद्विद्वयं रक्तशोभे चकारित्यर्थे इति वा । सुनेत्रीति
पाठे—‘असंयोगोपधानं’ इति निषेधान्दोषं चिन्त्यः । द्विसंधीम्,
समाहारद्विगोरकत्वे ‘आवन्तो वा’ इति स्त्रीत्वे च ‘द्विगोः’ इति
होपि संध्याशब्दस्य तद्धितयदन्तत्वात् ‘हलन्तद्धितस्य’ इति य-
लोपः । ‘अभिरागो’ इत्यभेः कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया ।
गत्यर्थेस्वादणो कर्तुर्णो कर्ता पक्षे ॥

आदाय दण्डं सकलासु दिक्षु

योऽयं परिभ्राम्यति भानुभिः ।

अथो निमज्जन्निव तापसोऽयं

संध्याभ्रकापायमधत्त सायम् ॥ १२ ॥

आदायेति ॥ योऽयं भानुरेव भिक्षुः परिव्राज् दण्डं पारिपा-
श्रिकमेव घेणवयष्टिमादाय सकलासु दिक्षु परिभ्राम्यति, सोऽयं
तापसः परिव्राज् सायंकाले अथो निमज्जन् पातालं प्रविशन्,
अथ च—बहुजले जलाशयेन स्नानं कुर्वन् संध्यायामभ्रं गगनं
तदेव कपायकं वस्त्रमधत्तेव उपरि स्वस्योपध्वेभागे, अथ च—उ-
च्चतटस्योपरि दण्डस्योपरि वा निजमलकोपरि वा धृतवानिव । एवं
यतिरपि बहुकालावस्थानस्य निषिद्धत्वात्कुलक्षणः सन् परिभ्रमणे
कापायं वस्त्रं धारयति । कापायमिव संध्या शोभत इत्यर्थः ।
‘मातरः पिङ्गलो दण्डः (चण्डांशोः पारिपाशिकाः)’ ‘भिक्षुः परिव्राज्
कर्मन्दी’ इत्यमरः । कापायम्, ‘नेन रक्तम्—’ इत्यण् ॥

अस्ताचलेऽस्मिन्निकपोपलामे

संध्याकपोल्लेखपरीक्षितो यः ।

विक्रीय तं हेलिहिरण्यपिण्डं

तारावराटानियमादित द्यौः ॥ १३ ॥

अस्तेति ॥ यः सूर्यः अस्मिन्प्रतीक्षां वर्तमाने निकपोपलामे
सुवर्णपरीक्षापापाननुस्येऽस्ताचले संध्याराग एव कपोल्लेखः घर्ष-
णोल्लेखेन परीक्षितः । इयं द्यौस्तं हेलि सूर्यमेव हिरण्यपिण्डं
विक्रीय विनिमयेन कस्मैचिद्वा तारा रूपान्वराटान् कपर्दकाना-

दित जग्राह । उत्तमं सुवर्णं रक्तपीतं भवति । तथाच रक्तपीतसु-
वर्णगोलकस्य निकपपरीक्षितसुवर्णरेखेव संध्या दृश्यते, ताराश्च
वराटा इव दृश्यन्ते इत्यर्थः । द्यौरिति लोकव्यवहारानभिज्ञत्वं-
घोतनार्थं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । स्त्रीहि सुवर्णं दत्त्वा मूर्त्येतया वराट-
कान्तगृह्णाति, धूर्तेन वक्ष्यते च । वराटकव्यवहारे देवो सुवर्णमपि
दत्त्वा वराटका एव गृह्णाते ॥

पचेलिमं दाडिममर्कचिम्ब-

मुत्तार्य संध्या त्वगिवोज्झितास्य ।

तारामयं बीजभुजादमीयं

कालेन निष्ठ्यूतमिवास्थियूथम् ॥ १४ ॥

पचेलिममिति ॥ दाडिमबीजभुजा कालेन रक्तमर्कचिम्बमेव
पचेलिमं तरोरुपर्यंतं स्वयं पक्वं दाडिमं फलमुत्तार्य गगनतरोरु-
टयित्वा बीजग्रहणार्थं भित्त्वा वा संध्यारुचिस्त्वगिव अस्य दाडि-
मस्य पक्त्वाद्रक्तकुत्तिरिवाञ्जिता परित्यक्ता । तद्बीजभक्षणार्थं-
मुपरितनवीजशोभनत्वे संध्या गृह्णता । तथा—बीजभक्षणानन्तरं
तारामयं तारारूपमदमीयममुष्य दाडिमस्य अमीषां बीजानां वा,
संबन्धि अस्मां बीजमप्यस्थितकणानां यूथं हृन्न् निष्ठ्यूतमिवो-
त्तार्यमिव बीजानि भक्षयित्वा गृहीतरमं तदन्तर्गतचेतकणहृन्न्
पुनश्चूकृतमिव । तहि काकादन्यः सूर्यदाडिमं भक्षितुं समर्थः ।
अन्योपि दाडिममुत्तार्य तत्रच परित्यज्य बीजाभ्यास्ताप गृहीतर-
मान्बीजकणांस्थूकृत्य त्यजति ॥

ताराततिर्वीजमिवादमाद-

मियं निरष्टेवि यदस्थियूथम् ।

तन्निष्कुलाकृत्य रविं त्वगेपा

संध्यावोज्झिता पाकिमदाडिमं वा ॥ १५ ॥

तारति ॥ सामान्योक्तालेन कत्रां रविमेव तन् पक्कमं दाडिमं
निष्कुलाकृत्य निर्गतबीजकुलं कृत्वा बीजरूपं सारं गृहीत्वा तदीया
त्वगेवैषा संध्या उज्झिता । वागदम्बः संभावनायाम् । उज्झिता कि-
मित्याशङ्क्याह—योज्ञानि आदमादं भक्षयित्वा भक्षयित्वा यस्य
सूर्यरूपस्य पक्वदाडिमस्य संबन्धि अभियूथमियं ताराततिर्निर-
ष्टेवि निष्ठ्यूता । जग्त्वा जग्त्वा ह्वयादमादम्, अदेराभीक्ष्ण्ये णमुल्
द्विदेचनं च । निरष्टेवि, कर्मणि चिण् । निष्कुलाकृत्य, ‘निष्कुलाक्षि-
कोपणे’ इति डाच् । श्लेषकोऽयं श्लोकः ॥

संध्यावशेषे धृतताण्डवस्य

चण्डीपतेः पत्पतनाभिघातात् ।

कैलासशीलस्फटिकाश्मखण्डे-

रमण्डि पश्योत्पतयानुभिर्द्यौः ॥ १६ ॥

संध्येति ॥ हे प्रिये, संध्यावशेषं संध्यावन्दनागते धृतं ताण्ड-
वनृत्यं येन तस्य चण्डीपतेः पदोश्चरणयोर्दंडं यापननं तेनाभिघा-
ताद्धृतोत्पतयानुभिस्त्पतनशीलं स्फटिकैः कैलासशीलसंबन्धि-
स्फटिकाश्मनां खण्डैः सकलैर्धौरमण्डि अलंकृता पश्य । कै-

१ ‘यदि ‘द्विसंध्याम्’ इत्ययमेव पाठः कवेरिमिमनस्सहिं सप्तम्येकवचनम्’ इति सुखावबोधः ।

१ ‘तम्’ इति सुखावबोधार्थमनन्तः पाठः । २ ‘पूर्वेण गतार्थेति’ इति सुखावबोधायाम् ।

लामरुफटिकवण्डा एव गगने तारारूपेण शोभन्ते । उत्पतयालुभिः,
'स्पृहियुहि-' इत्यालुच् ॥

इत्थं ह्रिया वर्णनजन्मनेव

संध्यामपक्रान्तवतीं प्रतीत्य ।

तारातमोदन्तुरमन्तरिक्षं

निरीक्षमाणः स पुनर्वभापे ॥ १७ ॥

इत्थमिति ॥ स नलः पुनर्भेमी बभापे । किञ्चुतः—इत्थमुक्तप्र-
कारेण वर्णनजन्मना स्तुतिजातया ह्रियेवापक्रान्तवतीं निर्गतां
संध्यां प्रतीत्य निश्चिन्त्यान्तरिक्षं गगनं तारातमोभ्यां दन्तुरितं
मिश्रितं निरीक्षमाणः । अन्योप्युत्तमो निजवर्णनजातलजयाप-
क्रामति ॥

रामेषुमर्मव्रणनार्तिवेगा-

द्रुत्ताकरः प्रागयमुत्पपात ।

ग्राहौघकिर्मिरितमीनकम्बु

नभो न भोः कामशरासनभ्रु ॥ १८ ॥

रामेति ॥ हे कामशरासनमेव भ्रुवां यस्याः, भ्रुदर्शनमात्रेण
कामोदयकारिणि भेमि, रामस्य जामदग्न्यस्य वा हृपुणा मर्मणो
व्रणनाद्देनाद्धेतोरुत्पन्ना भातिः पीडा तस्या वेगादाधिकाद्धेतो-
निजस्थाने स्थातुमशक्तः सन् भीत्या रत्नाकर एवायं प्राक् तस्मि-
न्नवसरे उत्पपातोऽध्वमगात् । नेदं नभः । यः पूर्वमुत्पतितः स
इयामजलः स्फुटरत्नगर्भो रत्नाकर एवायं न त्वेतन्नभ इत्यर्थः ।
कीदृशः—ग्राहाणां जलचारिणां जन्तूनां वौघस्तेन किर्मिरिता मि-
श्रिता मीनाः कम्बवः शङ्खाश्च यस्मिन् । नभस्तु ग्रहसंबन्धी ओघः
शुक्रशुभ्रपत्याख्यताराग्रहसमूहः ध्रुवमण्डलग्रहसंबन्धी समूहो वा
तेन मिश्रितो मीनाख्यो राशिः कम्बुः शङ्खाकारविशाखानक्षत्रं
च यस्मिन् । रघुनाथेन किल सेतुबन्धसमये शरेण समुद्रो भेत्तु-
मारब्ध इति तावन्मात्रेण पीडातिशयादुत्पतित इत्युच्यते । पर-
शुरामेणापि निजवसत्यर्थं समुद्रो बाणेन परास्तः सञ्जुत्पतितः ।
समुद्रजलस्यैवायं कालिमा, न तु गगनस्य । उत्पतितस्य समुद्र-
स्याधोदेशे स्थितानि रत्नग्राहादीनि अधःस्थितेन जनेन सुखेन
द्रष्टुं शक्यन्ते । मकरकर्कटादयः साक्षान्मीनादय एव नतु राश्या-
दिभूताः, शिष्टाश्च ताराः सामुद्रिकमौक्तिकान्येव, नतु तारा इत्या-
दि ज्ञातव्यम् । शरासनभ्रूरिति उवङ्गस्थानत्वाद्ग्रीवाभावाद्गुह्य-
त्वाभावात् । ह्रस्वपाठस्तु 'सहैकवंशप्रभवञ्च' इति वसुधैव कुटुम्बकम्
यद्वा शिष्टकविप्रयोगदर्शनाज्ज्ञातव्यः ॥

मोहाय देवाप्सरसां विमुक्ता-

स्ताराः शराः पुष्पशरेण शङ्के ।

पञ्चास्यवत्पञ्चशरस्य नास्मि

प्रपञ्चवाची खलु पञ्चशब्दः ॥ १९ ॥

मोहायेति ॥ हे भेमि, पुष्पशरेण कामेन देवानामप्सरसां च
मोहायान्योन्यमनुरागसंजननार्थं देवादीनामुपरि वर्तमानत्वाद्भि-

१ 'अन्तरीक्षमिदमपि पाठः 'अन्तरीक्षान्तरिक्षे च स्फटिकस्फुटिकावपि'
इति स्वरभेदकोशभाषाणादुचित एव' इति सुखावबोधो ।

मुक्ता ऊर्ध्वं क्षिप्ताः शुभ्रपुष्परूपाः शरा एव तारा इत्यहं शङ्के ।
ननु कामस्य पुष्पशरत्वेपि पञ्चबाणत्वात्ताराणां बहुतरङ्गात्कथं का-
मबाणत्वमित्याशङ्क्य समर्थयते—खलु यस्मात् पञ्चशरस्य नास्मि
पूर्वपदत्वेन वर्तमानः पञ्चशब्दः प्रपञ्चवाची प्रकृष्टः पञ्चो विस्तार-
स्तद्वाचकः, नतु संख्यावाचकः 'पचि विस्तारवचने' इति स्वार्थेणि-
जन्ताद्धातोः पचाद्यचि पञ्चयन्ति विस्तृता भवन्ति पञ्चाः शरा
यस्येति विग्रहः, नतु पञ्चसंख्याकाः शरा यस्येति । तस्मात्पुष्प-
बाणत्वं ताराणां युक्तमेवेत्यर्थः । कस्येव—पञ्चास्यवत् 'सिंहो मृगे-
न्द्रः पञ्चास्यः' इति सिंहाभिधायिनि पञ्चास्यशब्दे सिंहस्य पञ्चसं-
ख्यसुखत्वाभावात् पञ्चयति विस्तृतं भवति पञ्चं विस्तृतमास्यं
यस्यासौ पञ्चास्य इति व्युत्पत्त्या पञ्चशब्दो यथा विस्तारवाची तथे-
ति । 'व्यासः प्रपञ्चो विस्तारः' इति हलायुधः ॥

नभोनदीकूलकुलायचक्री-

कुलस्य नक्तं विरहाकुलस्य ।

दशोरपां सन्ति पृपन्ति ताराः

पतन्ति तत्संक्रमणानि धाराः ॥ २० ॥

नभ इति ॥ नक्तं विरहेणाकुलस्य पीडितस्य नभोनद्या मन्द-
किन्याः कूलमेव कुलायः स्थानं यस्य तस्य चक्रीकुलस्य चक्रवाकी-
समूहस्य दशोर्नेत्रयोरपामश्रुजलानां पृपन्ति ये विन्दवः सन्ति त
एव तारका अधःस्थितैर्जनेर्दृश्यन्ते । तथा—तासां ताराणां सं-
क्रमणानि पुण्यक्षयवशाद्धर्मि प्रत्यागमनानि गलद्वाप्यजलानां धारा
एव पतन्ति । दशोः सन्ति चिरस्थितिमन्ति यानि बाष्पपृपन्ति
तानि तारा इति वा । तत्संक्रमणानि स्थितताराप्रतिबिम्बभूतानि
तत्तुल्यानि पतन्ति अधःपातीनि यानि पृपन्ति तानि धारा अश्रु-
प्रवाहाः । तासां ताराणां संक्रमणानि वीथयो मेपादिसंक्रान्तयो
वा धारा अश्रूणां प्रवाहा इति वा । स्त्रियो हि विरहमसहमाना
रुदन्ति । सन्ति पतन्तीनि च तिङन्तम्, पृपद्भिर्लोपणं वा ॥

अमूनि मन्येऽमरनिर्झरिण्या

यादामि गोधा मकरः कुलीरः ।

तत्पूरखेलत्सुरभीतिदूरो

मग्नान्यधः स्पष्टमितः प्रतीमः ॥ २१ ॥

अमूनीति ॥ हे प्रिये, गोधाख्यास्तारा गोधा, मकराशिसंब-
न्धिन्यस्तारा मकरः, कुलीरः कर्कराशित्संबन्धिन्यस्ताराः
कुलीरः, अमूनि प्रत्यक्षदृश्यामरनिर्झरिण्या मन्दाकिन्या यादांसि
जलजन्तव एव इत्यहं मन्ये । गोधा मत्स्याः कर्कटका अपि
जले वर्तन्ते उपरि च दृश्यन्ते । तस्माद्देवनद्या यादस्त्वैवैतानीत्यर्थः ।
तद्युपरि वर्तमानेन द्रष्टुं योग्याः, नत्वधः स्थितेनेत्यत आह—तस्या
नाकनद्याः पूरे खेलन्तः क्रीडन्तः सुरास्तेभ्यः सकाशाद्गीत्या दूरं
तलपर्यन्तं मग्नानि अतएव जलतलगामिस्वादोभागे हतो भूदे-
शादपि स्वष्टं सुखेन जानीमः । भूभागे स्थिता अपि जलतलगा-
मिस्वाद्गोधादियादांसि व्यक्तं पश्याम इत्यर्थः । गोधाकारं ध्रुवम-
ण्डलं, गोधा ज्येष्ठा वा ।

सरस्य कम्बुः किमयं चकास्ति

दिवि त्रिलोकीजयवादनीयः ।

कस्यापरस्योद्भूतमयैः प्रमूर्त-

वादित्रशक्तिर्घटते भटस्य ॥ २२ ॥

स्मरस्येति ॥ त्रिलोकीजये वादनीयो वादनाहः स्मरस्य सं-
बन्धी अयं प्रत्यक्षदृश्यो विशाखानक्षत्ररूपः कम्बुः शङ्खः दिवि
चकास्ति किम् । उच्चतरप्रदेशे वादितं वाद्यं सर्वत्राकर्ण्यते इति
गगने स्थापितो लोकत्रयविजयवादनाहः कामस्यैव कम्बुः किमि-
त्यर्थः । यस्मादपरस्य कस्य भटस्योद्भूतमयन्तारारूपैः प्रमूर्तः कृत्वा
वादित्रशक्तिर्वाद्यनिर्माणं घटतेऽपि । स्मरस्यैव धनुर्बाणानां पुष्प-
रूपत्वदर्शनात्तदीयस्यैव वाद्यस्य पुष्परूपत्वसंभावनाया युक्तत्वात्
ताराकुसुमरूपः कामशङ्ख एवायं गगने शोभते, न त्वन्यदीय
इत्यर्थः ॥

किं योगिनीयं रजनी रतीशं

याजीजिवत्पद्मममृमुहच ।

योगद्धिमस्या महतीमलश-

मिदं वदत्यम्बरचुम्बि कम्बु ॥ २३ ॥

किमिति ॥ येयं रजनी योगिनी स्त्रीपुंसयोगवती, अथच—
शाक्तमग्निसिद्धा मारणेचाटनाशभिज्ञा स्त्री किम् । या रतीशं
दिवा निर्जात्रमिव निजमन्त्रिणः अजीजिवत् सजीवं चके । पद्म-
मृमुहत् पद्मानि च समकोचयत् । रात्रौ हि स्त्रीपुंसयोगे काम
उद्दीप्तो भवति, पद्मानि च संकुचयति । अलम्बं निराधारमम्बरचुम्बि
आकाशवर्ति तारामात्रात्मकत्वाद्बलप्रमराशभूतं वा इदं प्रत्यक्षदृश्यं
कम्बु तारारूपः शङ्खोऽस्या रात्रियोगिन्या महती योगद्धि योगस-
मृद्धिं वदति । दिवादर्शनाभावादिदानीं दृश्यमानः शङ्खो रात्रि-
जनेति कथयति । योगशक्तिं विना निराधारं वस्तु कथं स्थापयेत् ।
योगिन्यपि हि मृतमपि कंचिज्जीवयति, कंचिच्च मोहयति मूर्च्छां
प्रापयति भ्रान्तं करोति वा तस्माद्योगिनी किमिदमुपेक्षा ।
कम्बुशब्दस्य नपुंसकत्वमप्यस्तीति पूर्वमेवोक्तं स्मर्यम् । अजी-
जिवत्, अमृमुहदिनि 'गां चङि-' इत्युपधादस्वः ॥

प्रबोधकालेऽहनि बाधितानि

ताराः खपुष्पाणि निदर्शयन्ती ।

निशाह शून्याध्वनि योगिनीयं

मृषा जगद्मृषमपि स्फुटाभम् ॥ २४ ॥

प्रबोधेति ॥ हे प्रिये, प्रबोधकाले जागरणसमये, अथ च—
सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिसमये, अहनि दिने बाधितानि सूर्यदीप्तिवत्स्वका-
न्तीनि, अथ च—भ्रान्तिकारणनाशान्निवृत्तीनि, तारा नक्षत्र-
रूपाणि खपुष्पाणि गगनसंबन्धीनि कुसुमानि नितरां दर्शयन्ती,
अथ च—दृष्टान्तोत्कर्षीनि, शून्याध्वनि बाह्यादिशून्यत्वादिदर्शने
विषये योगिनी तद्दर्शनरहस्यं जानती काचिदप्रवर्तितवेषेयं निशा
स्फुटमाभाति तादृशं दृष्टमपि प्रत्यक्षेण प्रतीयमानमपि स्वावरज-
मात्मकं सकलं जगन्मृषामत्यमाह वृत्ते । बाह्यादिदर्शने हि ज्ञान-
स्यैव बहिर्घटाकारत्वाज्ज्ञानातिरिक्तं सर्वं सिध्यति तज्ज्ञा योगि-
न्यपि प्रपञ्चो सिध्यति दर्शयति, तथैवमपि रात्रिरहन्त्यदृशान्यपि

पुष्पतुल्यानि नक्षत्राणि निजयोगाद्गगने दर्शयतीति भावः ।
निदर्शनं करोतीवेति प्रतीयमानोपेक्षा ॥

एणः स्मरेणाङ्गमयः सपञ्चा-

कृतो भवद्भूयुगधन्वना यः ।

मुखे तवेन्दौ लसता स तारा

पुष्पालिवाणानुगतो गतोऽपम् ॥ २५ ॥

एण इति ॥ हे भूमि, तव मुख एवेन्द्रावाह्यादिकृत्वादिगुणयो-
गाच्चन्द्रे लसता प्रकाशमानेन, तथा—भवद्भूयुगमेव धनुर्यस्य तेन
स्मरेण तव मुखेन्दौ 'विमतो मृगवांश्चन्द्रावाप्तप्रतिपक्षवत्' इत्यनु-
मानप्रसिद्धो योऽङ्गमयः कलङ्करूप एणो मृगः सपञ्चाकृतः । मुखे
तस्मात्पदशताजटारावस्थितपक्षस्यैव बाणस्यापरपार्श्वे निर्गमनं यथा
भवति तथा व्यधितः स एव मृगन्तारापुष्पालिप्तनक्षत्ररूपपुष्पपङ्क्ति-
मलक्षणो बाणमेनानुगतः सन् सहित एव पलाय्य गतोऽयं गगने
दृश्यते किम् । चन्द्रे मृगेण भाव्यम्, स बाण नास्ति, सबाणः
कामश्च मुखे लसति, गगने मृगशिरो नक्षत्रं मृगाक्ष्यं बाणाकार-
पुष्पतुल्यतारानुगतं दृश्यते । तर्हि कामेन चिह्नोऽन्तर्गतपक्षपार्श्व-
वर्तिनिर्गतबाणसहितो व्यधितः पलाय्य गतः स एवायं मृगो दृश्यते
किमिति प्रतीयमानोपेक्षा । 'सपञ्चानिपञ्चादित्यव्ययते' इति ङाच् ॥

लोकाश्रयो मण्डपमादिमृष्टि-

ब्रह्माण्डमाभात्यनुकाष्टमस्य ।

स्वकान्तिरेणुत्क्रवातिन्तमन्ति

घृणत्रणठारनिभानि भानि ॥ २६ ॥

लोकेति ॥ हे भूमि, ब्रह्माण्डमादौ सर्वस्मादपि पूर्वं मृष्टि-
निर्माणं यस्य, अथच—चिरकालनिर्माणं पुराणम् मण्डपमिति
आभाति तदिव शोभत इत्यर्थः । यतो—लोकानां त्रयाणामपि
आश्रयः ब्रह्माण्डाधारत्वाज्जगताम् । मण्डपोऽपि लोकानामाश्रयः,
तच्छायानिवासिद्ब्रह्मलोकानाम् । आश्रयनामावाह । अत एव—
अस्य ब्रह्माण्डमण्डपस्य अनुकाष्टे दिशि दिशि एतत्संबन्धिनीपु
सवांसु दिक्षु, अथच—एतत्संबन्धीनि काष्ठानि दारुणि लक्ष्मीकृत्य
तेषु भानि नक्षत्राणि स्वकान्तिरूपव्याप्यन्तरेणुत्क्रमस्य संबन्धिनी
वर्धन्तरुत्क्रारस्तद्वदन्ति घृणात्यकीटनिर्मितो घणश्छिद्रं तस्य द्वारं
मुखं तन्निभानि तत्तुल्यानि घृणोत्कीर्णदारुजोयुक्तानि दारुश्छिद्र-
मुखानीव दृश्यन्त इत्यर्थः । जनाश्रयनामा मण्डपोऽप्यतिजीर्णो
यदा भवति तदा तर्दीयकाष्ठेषु घृणाः पतन्ति घृणोत्कीर्णगलद्रजो-
युक्तानि घृणकृतश्छिद्रमुखानि वृक्षानि श्वेतानि च दृश्यन्ते, तानीव
भानि भास्वीति भावः । 'मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः' इत्यमरः ।
अनुकाष्टम्, वीष्मायामव्ययीभावः, पञ्चास्तरे विभक्त्यर्थः ॥

इदानीं सर्वदिग्ज्यापितमोवर्णनं प्राच्यादिकमणोवक्रमन्ते—

शचीमपन्यां दिशि पश्य भूमी

शक्नेभदानद्रवनिर्झरस्य ।

पोश्रयते वामरसेतुनाशा-

दृच्छृङ्खलः पूर इवान्धकारः ॥ २७ ॥

शचीति ॥ हे भूमि, अश्वकारः शरणाः सपत्नी दिक्षु प्राची

तस्या वामरूपस्य सेतोः सूर्यप्रभामर्यादाया नाशात् उच्चङ्कलो
निरगलः शक्रेभ्यः दानद्रथो दानोदकं तस्य निश्रंरः प्रवाहस्तस्य
इयामः पूर इव पोद्गुयने भृशं प्रसरति । प्राच्या व्याप्नोतीत्यर्थः ।
त्वं पश्य । प्राच्यामेव चरावतदानजलप्रवाहपूरसंभवः । जलपूरोपि
यन्धापगमाद्प्रतिहतप्रसरः सन्नतितरां प्रसरति, 'गुड् सपणे'
इत्यस्माद्गुशार्थं यद् द्विर्वचनम् ॥

दक्षिणदिग्वापि तमो वर्णयति—

रामालिरोमावलिदिग्गिगाहि

ध्वान्तायते वाहनमन्तकस्य ।

यद्वीक्ष्य दृगादिव विभ्यतः स्वा-

नश्चान्गुहीत्वापसृतो विवस्वान् ॥ २८ ॥

रामेति ॥ श्रीरामस्यालिः सेतुः सेतुबन्ध एव इयाम्वाद्गोमा-
वलीर्यस्यान्तस्या दक्षिणस्या दिशो विगाहि नितरां व्यापकम् अन्त-
कस्य दिक्पतिर्वाहदक्षिणदिक्स्थं तद्वाहनं महिष एव ध्वान्तायते
कज्जलनीलोऽन्धकार इवाचरति । विवस्वान् सूर्यः यद्यमवाहनं
दूराद्वीक्ष्य सहजाश्वमहिषवैरस्मरणाद्विभ्यतः सभयान् स्वानश्चान्
गुहीत्वापसृतः पलायित इव दक्षिणदिशि तिमिरं यममहिषवच्छो-
भते इत्यर्थः । अन्तकपदेन तद्वाहनस्य दारुणत्वं सूचितम्, अत
एव ततोऽप्यश्चानां भयं युक्तम् । ध्वान्तायते 'उपमानादाचारे'
'वर्तुः क्यङ्-' इति क्यङन्तात्तङ् । 'सेतुरालौ स्त्रियां पुमान्'
इत्यमरः ॥

प्रतीचीव्यापितमो वर्णयति—

पक्कं महाकालफलं किलासी-

त्प्रत्यगिरेः सानुनि भानुविम्बम् ।

भिन्नस्य तस्यैव दृपन्निपाता-

द्गोजानि जानामितमां तमांसि ॥ २९ ॥

पक्कमिति ॥ भानुविम्बं प्रत्यगिरेः प्रतीच्यां वर्तमानस्यास्ता-
चलस्य सानुनि कालवशात्पक्कं महाकालस्यैन्द्रवारुण्याः फलमा-
सीत् किलाहं मन्य इत्यर्थः । तथा—अहमनिपक्त्वावृन्तश्छायावु-
क्षतरप्रदेशादधस्ताद् दृपदि शिलायां निपातात्तदभिधाताद्धेतोभि-
न्नस्य विदीर्णस्य तस्य भानुविम्बरूपस्य महाकालफलस्य कृष्णत-
मानि बीजान्येव तमांसीति जानामितमां नितरां मन्ये । पश्येतादि-
कठिनभूयसमुद्भवं जम्बीरवर्तुलं पक्कं सद्तिरक्तं कृष्णबीजं महाकाल-
फलं गृहोपसर्गनिवारणार्थं गृहद्वारे बृद्धैर्बध्यते । अस्तमयसमयसं-
न्धात्परिणतकालं रक्तं महतः कालस्य फलभूतं च भानुविम्बं
महाकालफलमिव, तमांसि च विदीर्णस्य तस्य कृष्णतमानि बी-
जानीव प्रसरन्तीत्यर्थः । अन्यदिगपेक्षया प्रतीच्यां सायंसमये
सूर्यसंध्यासंभन्धिनः प्रकाशस्य (सत्त्वात्पान्धकारसूचनार्थं तमसां
बीजाद्येन निरूपणम् ॥

उदीचीव्यापि तमो वर्णयति—

पत्युर्गिरीणामयशः सुमेरु-

प्रदक्षिणाद्वास्वदनादृतस्य ।

१ 'प्रदक्षिण करोतीति ध्वन्ताद्भावे घञ्' इति सुखावबोधो ।

दिशस्तमश्चैत्ररथान्यनाम-

पन्नच्छटाया मृगनाभिः ॥ ३० ॥

पत्युरिति ॥ चैत्ररथं कुबेरवनं तदेवान्यनाम यस्यास्तादृशी
पन्नच्छटा पन्नवली यस्याश्चैत्ररथाख्यवनरूपपन्नवलीकाया उत्तरस्या
दिशो मृगनाभिः पन्नवल्लिरचनासाधनभूता कस्तूरी तद्वच्छोभते
एवंशीलं कृष्णतमं तमो गिरीणां पत्युर्हिमाचलस्यायश एव ।
यतः—सुमेरोः प्रदक्षिणीकरणद्वास्वता सूर्येणादृतस्यावज्ञातस्य ।
हिमाद्रिर्यद्यपि गिरीणां पतिः, तथापि सूर्यानादृतस्वाद्धीन एव,
मेरुरेव महान् । 'अस्योद्यानं चैत्ररथम्' इत्यमरः ॥

ऊर्ध्वदिग्वापितमो वर्णयति—

ऊर्ध्वं धृतं व्योम सहस्ररश्मे-

र्दिवा सहस्रेण करैरिवासीत् ।

पतत्तदेवांशुमता विनेदं

नेदिष्ठतामेति कुतस्तमिस्रम् ॥ ३१ ॥

ऊर्ध्वमिति ॥ तमालइयामलं यद्योम दिवा सहस्ररश्मेः सह-
स्रसंख्यैः करैः किरणैः, अथ च—हस्तैः ऊर्ध्वं दूरोच्चप्रदेशे धृतमि-
वासीत् । तन्नभ एवेदं तमालइयामलमंशुमता विना सायंसमये
सूर्यविनाशाद् धारकण तेन विनाशः पतयन् न्नेदिष्ठतामनितमां
नैकव्यमेति । तमिस्रं कुतः कस्मादागतम्, अपितु तिमिरं नाम
किमपि नास्ति, किंतु निकटीभवद्गगनमेव तमिस्रमित्यर्थः । पतयो-
मेव तमिस्रं कुतो भूमौ निकटतामेति ननु तदतिरिक्तं तमोस्तीति
वा अन्यदपि प(त)त्कस्यचित्कराभ्यामुर्ध्वं धार्यते, तदभावेऽधः
पतयेव । नेदिष्ठताम्, अतिशयने इष्टमि 'अन्तिकवाडयोः—' इति
नेदादेशः । कुतः पक्षे सार्थविविक्तिकन्ततिः ॥

अधोदिग्वापि तमो वर्णयति—

ऊर्ध्वार्पितन्युज्जकटाहकल्पे

यज्योमि दीपेन दिनाधिपेन ।

न्यधायि तद्भूमिलद्गुरुत्वं

भूमौ तमः कज्जलमस्खलत्किम् ॥ ३२ ॥

ऊर्ध्वेति ॥ सामर्थ्याद्विधिना ऊर्ध्वं सूर्यदीपस्यैवोपरि भागे
अर्पितो न्युज्जः कज्जलधारणार्थमधोमुखो महान् कटाहः कर्परे त-
कल्पे तत्तुल्ये कृष्णतमे व्योम्नि अधिकरणे प्रकाशकारिणा कज्जल-
धारणार्थेन दिनाधिपेनैव दीपेन करणेन यत्कज्जलं न्यधायि न्य-
स्तम्, तत्कज्जलमेव तमो भूम्ना क्रमसंजातबाहुल्येन कृत्वा मिलद्
युक्तं पतनाख्यकर्मकारणं गुरुत्वं यस्य तादृशं सद्भूमावस्खलन्
किम् । अतिभारेण पतितं किम्, गुरुत्वाद्वा पतनं युक्तम् तत्क-
ज्जलमेव भूमौ पतितं किम्, अपितु तमो नाम न किंचिदि-
त्यर्थे इति वा । कज्जलमपि कर्परे धृतं क्रमेण बहु भवद्गुरुत्वादधः
पतति । 'कटाहः कर्परे तथा' इति निघण्टुः । ईपदसमासो कल्पः ॥

ध्वान्तैर्नानाभ्या शितिनाम्बरेण

दिशः शरैः सूनशरस्य तारैः

१ 'यदुष्णरश्मेः' इति सुखावबोधोपासंमतः पाठः ।

मन्दाक्षलक्ष्या निशि मामनिन्दौ

सेर्ष्या भवायान्त्यभिसारिकाभाः ॥ ३३ ॥

ध्वान्तेति ॥ ध्वान्तेनैवैणताभ्या कस्तूर्या । तथा शिनिना नीलेनाम्बरेण गगनेन, अथ च—वस्त्रेण, यद्वा—ध्वान्तैणताभ्या कृत्वा नीलेन गगनेनोपलक्षिताः । तथा—निशितत्वापुष्पतुल्य-रूपत्वाच्चोच्चैः तारैर्नक्षत्रैरेव सूतशरस्य कामस्य शरैरुपलक्षिताः, अथ च—तारैरुच्चैः पुष्परूपलक्षिताः । तथा प्रकाशाभावान्मन्दाक्षैर्मन्दनयनैर्नरेलक्ष्या लक्षणीयाः, अथ च—मन्दाक्षस्य लज्जाया विषयभूताः सलज्जाः । अत एवाभिसारिकाभाः स्वरिणी-तुल्या दिशोऽनिन्दौ चन्द्रहितायामनुदितचन्द्रत्वाच्छयामायां निशि मामायान्ति प्रत्यागच्छन्ति । तस्मात्सपत्नीभ्रान्त्या त्वं सेर्ष्या भव । अभिसारिका अपि शुभ्रायां रात्रौ शुभ्रवस्त्राया-भरणाः, कृष्णायां च रात्रौ कृष्णवस्त्रायाभरणाः समायान्ति, ता अपि कस्तूरीकृताङ्गराया नीलवसनाः प्रच्छन्नपुष्पाः कामयाग-पीडिताः सलज्जाः सत्यः कामुकं प्रति समायान्ति, तदीयनायिका च सेर्ष्या भवति तथा दिशोपीत्यर्थः । सर्वो अपि दिश एकत्र मिलिता इति प्रतीतिः । तिर्यग्यापि तमो वर्णितमनेन । 'कान्ता-यिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका' इति । 'मन्दाक्षमन्दाः' इति पाठे मन्दनयनानामलपट्टश्यामलोवाहुल्यात् । अथ च—तमोवाहुल्यान्मन्दाक्षः, अतएव मन्दगमना इत्यर्थः । तारशब्दः पूर्ववत् । मन्दाक्षेति पुंवद्भावः ॥

भास्वन्मयीं मीलयतो दृशं द्रा-

ञ्चिथोमिलञ्चलमदिपुंसः ।

आचक्ष्महे तन्वि तमांसि पक्ष्म

श्यामत्वलक्ष्मीविजितेन्दुलक्ष्म ॥ ३४ ॥

भास्वदिति ॥ हे तन्वि कुशाङ्गि, भास्वन्मयीं रविरूपां दक्षिणां दशमस्तमयज्याजेन द्राक् शीघ्रं मीलयतः संकोचयतः आदिपुंसः श्रीविष्णोर्मिथोऽन्योन्यं मिलन्तौ द्वावप्यञ्चलावृद्धाधि-पुटे यस्य निमीलनवशादन्योन्यसंलग्नपुटत्वाञ्जिबिडरोमकम्, अत एव श्यामत्वलक्ष्म्या विजितं नितरां पराभूतमिन्दुलक्ष्म येन ता-दृशं पक्ष्म नेत्रसंबन्धपूर्वाधः पुटपत्रीभूतरोमाण्येव तमांसि वय-माचक्ष्महे वृमः, ननु ततोऽन्यानि तमासीत्यर्थः । निमिरव्यासत्वा-त्किमपि न दृश्यत इति भावः । पक्ष्मेति जाल्येकवचनम् ॥

विवस्वतानायिपतेव मिश्राः

स्वगोसहस्रेण मम जनानाम् ।

गावोऽपि नेत्रापरनामधेया-

स्तेनदमान्ध्यं खलु नान्धकारैः ॥ ३५ ॥

विवस्वतेति ॥ विवस्वता नेत्रमित्यपरं नामधेयं यामां ताश्च-क्षुरूपा जनानां गावोपि स्वस्य गवां किरणानां सहस्रेण मम सह मिश्रा दिने मिलिताः सत्योऽनायिपतेव नीता इव । यस्मात्तेन खलु तेनैवेदमान्ध्यं प्रकाशाभावान्नेत्रापगमाच्च रूपाग्रहणं, नव-न्धकारैः कृत्वेदमान्ध्यम् । तमोवशात्किमपि न दृश्यत इति भावः । अन्येनापि गोपालेन स्वगोसहस्रेण मिश्रिताः परेषामपि गावो नीयन्त इति ॥

ध्वान्तस्य वामोरु विचारणायं

वैशेषिकं चारु मतं मतं मे ।

औलूकमाहुः खलु दर्शनं त-

त्क्षमं तमस्तत्स्वनिरूपणाय ॥ ३६ ॥

ध्वान्तस्येति ॥ हे वामोरु, अतिसुन्दरोरु, ध्वान्तस्य विचार-णायं तमःस्वरूपनिरूपणविषये वैशेषिकं मतं घटपदार्थसाधर्म्य-वैधर्म्यनिरूपणात्मकं कणादं दर्शनं चारु सदुपपत्तिकं, नवव्य-दिति मे मतं संमतम् । खलु यस्मात्कारणात् संप्रदायविद्वत्दर्शनं वैशेषिकं शास्त्रं औलूकमाहुर्वदन्ति । अतएव तमस्तत्स्वनिरूपणा-यानारोपितस्वरूपनिरूपणाय क्षमं समर्थम् । उलूकस्य चूकस्य संबन्धि दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं नेत्रं हि तमस्यपि घटपटादिस्वरू-पाणां याथाभ्यदर्शनसमर्थं भवति । वैशेषिकमप्युलूकापरनाम्ना कणादमुनिना प्रोक्तमित्यलूकं दर्शनम् । ततश्चादपि तमस्तत्स्व-रूपणाय समर्थमिति युक्तमित्यर्थ इति शब्दच्छलम् । वैशेषिक-दर्शने च किमिदं तमो भावरूपम् अभावरूपं येति संदेहे 'भा-सामभाव एव तमः' इति सूत्राविरोधेन ज्योमशिवार्थाद्याः पदपदार्थवैधर्म्येणाभावरूपमेव तमो न्यरूपयन् । श्रीधराचार्या-स्यारोपितं भूरूपमेव तम इति निर्णयं भावामभावे सत्येव तम-प्रतीतिर्भाभाव एव तम इत्युक्तमिति सूत्रविरोधं पर्यहायुः । एतदसहमाना श्रीमदुदयनाचार्यादयः पुनर्भावामभावेनैव तम-स्येन निर्णयुः । यस्मात्तदालूकं दर्शनं वैशेषिकादिशास्त्रं तमस्त-स्वनिरूपणाय क्षमं समर्थमाहुरिति वान्वयः । महत्त्वान्धकारं सत्यपि घटादिपदार्थजानं को वा पश्यतीति ध्वान्तनिरूपणायं क्रियमाणायां चूकनेत्रमेव चारु सर्वयोग्यधिकमिति मम मतं पुनः पुनः संमतमित्यर्थः । उलूकनेत्रमेव महान्धकारं घटादि-विलोकयितुं समर्थम् । अन्यदीयनेत्राणां त्वान्ध्यमेव जानमिति भावः । यतो वैशेषिकं घटादीन्विदोपाप्येति तादृशम् । महा-न्धकारं चूकनेत्रमेव घटादीन्मेदेन जानाति, नवव्यदीयं नेत्रम्, तस्मात्तदेव चाविति । तत्र वृद्धसंमत्येमुत्तरार्थम् । उलूकवृत्त्या कणान्ततीति कणादः, तस्य कणादस्यैवोलूक इति नाम तेन प्रोक्तत्वादालूकम् । 'वामं सत्ये प्रतीये च द्रविणं चातिसुन्दरं' इति विश्वः । वामोरु, 'संहितशक'- इत्यादिनोऽि नदीशब्दस्यः । औलूकम्, 'तेन प्रोक्तम्' इत्यण । पक्षे 'तस्यदम्' इति ॥

म्लानिस्पृशः स्पर्शनिपथभूमैः

मेयं त्रिशङ्कोरिव संपदस्य ।

न किंचिदन्यन्प्रति कौशिकीये

दृशो विहाय प्रियमातनोति ॥ ३७ ॥

म्लानीति ॥ म्लानिस्पृशः कालिमस्पर्शिनः श्यामस्य अथच-चण्डालवान्मालिन्ययुक्तस्य निःश्राकस्य । तथा—अभावरूपत्वा-स्पृशगुणनिषेधस्य भूमैः स्यात्तस्य, अथ च—चण्डालत्वादिवास्पृ-श्यस्यास्य तमसः राज्ञिशिशङ्कोरिव मेयं प्रमिद्धा प्रत्यक्षेण गृह्य-माणा च संपत बाहुल्येन स्वरूपलाभः, अथच—रात्र्यसमृद्धिः कौशिकीये औलूकं, अथच—वैश्यामित्रे दृशो नेत्रे विहायान्य-त्किंचिदप्रति अपरं किमपि वस्तु लक्ष्यकृत्य प्रियं हितं नातनोति

करोति किन्तु तद्दीये एव नेत्रे लक्ष्मीकृत्य हितं करोति । अन्य-
प्रति किञ्चिद्रूपमपि प्रियं नातनोतीति वा । अन्धकारे शुल्लक-
नेत्रे एव पदार्थान्पश्यत इति तत्संपत्तयोः प्रिया । त्रिशङ्कोश्च
संपत्तिश्चाभिप्रेत्यैव नेत्रयोः प्रिया, नान्यस्य 'एतदुपाख्यानं रामा-
यणादौ प्रसिद्धम् । कौशिकीये, 'वृद्धाच्छः' ॥

मूर्धाभिपिक्तः खलु यो ग्रहाणां

तद्भासमास्कन्दतक्रक्षशोभम् ।

दिवान्धकारं स्फुटलब्धरूप-

मालोकतालोकमुल्ललोकः ॥ ३८ ॥

मूर्धेति ॥ यो रविः नवानां ग्रहाणां मध्ये खलु निश्चितं
मूर्धाभिपिक्तो राजा । उल्लूकानां लोकः सङ्गस्तस्य रवेर्भया दीप्त्या
समास्कन्दिता नितरां पराभूता क्रक्षशोभा नक्षत्रकान्तिर्यस्मि-
स्तन् । तथा—स्फुटमुपलब्धानि अन्येन जनेन दृष्टानि घटादि-
स्वरूपाणि यस्मिन्नादृशमपि दिवा कर्माभूतं दिनमन्धकारमेवालोक-
कत । दिने तस्य दर्शनाशक्तेर्दिनमन्धकाररूपत्वेनैव मेने इत्यर्थः ।
तथा—व्यक्तं लब्धानि घटादिरूपाणि यत्र तादृशमन्धकारमेवा-
लोकमपश्यद्दर्शनसहकारिप्रकाशरूपत्वेनैव मेने । अर्थाद्वात्रावि-
त्यर्थः । अन्धकारं स्फुटलब्धरूपमित्यावृत्त्या योज्यम् । तेन
तमसा विपरीतदृश एव भवन्तीति व्यज्यते । एवंविधमन्धकारं
च स्फुटमितिप्रसिद्धं शुक्लभास्वरूपमकं लब्धं रूपं येन तादृशमा-
लोकमेवापश्यत् । कृष्णरूपमपि तमः शुक्लभास्वरालोकत्वेनापश्य-
दिति विरुद्धमित्यर्थः । अथ च—यो महाराजः सूर्यः, आक्रान्तन-
क्षत्रलक्ष्मीकां तद्भासं सूर्यदीप्तिमेवायमुल्ललोको दिवा दिनेऽन्ध-
कारमपश्यत् । रात्रौ चान्धकारमालोकमपश्यत् । दिने सूर्यलोक
एव तमः, रात्रौ च तम एव सूर्यलोक इति दृष्टव्यं । की-
दृशीं तद्भासम्—कीदृशमन्धकारम्—स्फुटमुपलब्धानि घटादि-
रूपाणि यस्यामन्यजनेन तादृशीम्, स्फुटं संजातस्वरूपालाभं चे-
त्यन्धकारस्य नपुंसकत्वात्पुंसकैकदेशैकवद्भावेन वा व्याख्येयम् ।
सूर्यदीप्याऽसमास्कन्दिताऽपराभूता नक्षत्रलक्ष्मीर्यत्र तमन्धकार-
विशेषणं वा । रात्रौ सूर्यदीप्तेरभावादनिरस्कृतनक्षत्रशोभमित्यर्थः ।
सूर्यदीप्तेरेव समास्कन्दनसामर्थ्यात्तमसं च रात्रौ यतिरस्करणं
तेन नक्षत्रशोभा यस्मिन्निति वा इत्यादिव्याख्यानानि ज्ञात-
व्यानि । 'लक्ष्मीम्' इति पाठे—नदीत्येव समासान्तविधेरनित्य-
त्वात्कथंभावः । 'मूर्धाभिपिक्तो राजन्यः' 'अन्धकारोऽस्त्रियाम्'
इत्यमरः ॥

दिने मम द्वेपिणि कीदृगेपां

प्रचार इत्याकलनाय चारीः ।

छाया विधाय प्रतिवस्तुलगाः

प्रावेशयत्प्रष्टुमिवान्धकारः ॥ ३९ ॥

दिन इति ॥ अन्धकार इत्याकलनाय सामस्त्येन ज्ञानार्थं
प्रतिवस्तुलगाः पदार्थमात्रसंबद्धाः प्रतिच्छाया एव चारीगृहाणवे-
दिकाश्चरनारीः विधाय चारपदं ताभ्यो दत्त्वा दिनं प्रति संप्रेष्य

१ 'क्रक्षलक्ष्मि' इत्यत्र (पाठे) दिवाविशेषणत्वपक्षे 'क्रियाव्ययविशेष-
णानां स्त्रीत्वमेकवचनान्तत्वं च वाच्यम्' इति स्त्रीत्वे एस्त्वः इति
सुखावबोधः ।

समागतात्मानत्रत्यवृत्तान्तं प्रष्टुमिव पुनः प्रावेशयत् । निजनैकव्य-
मित्यर्थात् । इति किम्—समान्धकारस्य द्वेपिणि मामसहमाने
दिने विषये एषां वस्तूनां कीदृक् प्रचारो विहरणम् ज्ञेयादिव्यवहा-
रश्चेति । दिवा प्रतिपदार्थसंबद्धाश्छाया एव रात्रौ समागत्य मि-
लिता निजस्वामिनमन्धकारं प्राविशन् । रात्रौ हि प्रकाशाभावे
छाया अन्धकारेण सहैकीभवतीति तत्संबन्धादेव महानन्धकारः
प्रतीयत इति भावः । एतेन प्रतिच्छायापि तम एवेति वर्णितम् ।
अन्योपि रात्रौ लोकस्थानं ज्ञातुकामः स्त्रीणां सर्वत्र प्रवेष्टुं शक्य-
त्वाच्चरनारीः संप्रेष्य तत्रत्यं वृत्तान्तं विचार्य समागतास्ताः प्रष्टु-
मात्मसविधं प्रवेशयति । छाया एव चारीः प्रतिवस्तुलगा विधा-
येति वा । चारपदं दत्त्वा यदिनं प्रत्येव प्रेषयामास । अत एव
ता दिने प्रतिवस्तुलगा दृश्यन्त इति वा । चारीः, पुंयोगान्डीपू ॥

इदानीं चन्द्रोदयं वर्णयितुमुपक्रमते—

ध्वान्तस्य तेन क्रियमाणयेत्थं

द्विपः शशी वर्णनयाऽथ रुष्टः ।

उद्यन्नुपाश्लोकि जपारुणश्री-

नराधिपेनानुनयेच्छयेव ॥ ४० ॥

ध्वान्तस्येति ॥ तेन नराधिपेन नलेन इत्थं क्रियमाणया
द्विपः शत्रुभूतस्य ध्वान्तस्य वर्णनया रुष्टः क्रुद्ध इव जपाकुसुमव-
दरुणा श्रीयस्य स उद्यन्नुदयं प्राप्नुयन् शशी तेनैव राजाधानन्तर-
मनुनयेच्छयेव प्रसादनवाञ्छयेवोपाश्लोकि श्लोकैः स्तोनुमारम्भि ।
अन्योपि वैरिवर्णनया रुष्टः सन्नरुणो भवति तत्परिहाराश्रमुदितः
सन् वर्णकेन प्रसादनाथं स्तूयते । प्रतीयमानोऽप्रेक्षा । इवशब्दस्यो-
भयत्र योजना वा । उपाश्लोकि, 'सत्या—' इति णिजन्तात्कर्मणि
चिण् ॥

पश्यावृतोप्येव निमेषमन्द्रे-

रधित्यकाभूमितिरस्करिण्या ।

प्रवर्पति प्रेयसि चन्द्रिकाभि-

श्चकोरचञ्चुलकप्रमिन्दुः ॥ ४१ ॥

पश्येति ॥ हे प्रेयसि, प्राणप्रिये एष इन्दुश्चन्द्रिकाभिश्चको-
राणां चन्द्रिकास्वदमृतपायिनां पक्षिणां चञ्च एव चुलुकान्ता-
न्पूरयित्वा प्रकर्षेण वपति सुधामित्यर्थात् । यावता चकोरचञ्चुपू-
रणं भवति तावत्प्रमाणं वर्णनीत्यर्थः । एवं पश्य । किंभूतः—अद्रे-
रुदयाचलस्याधिलयाभूम्योर्ध्वशिखरेणैव तिरस्करिण्या जवनि-
कया निमेषलक्षणमत्यल्पकालमावृत्तोऽपि सन् । संपूर्णानुदितोऽपि
प्रथमचन्द्रिकाभिरेव चकोराणामानन्दं करोति, किं पुनरुदितः
सन्निति भावः । अन्योद्युपकारी दूरस्थोऽप्युदयोन्मुखोऽन्येषामु-
पकरोति । चुलुकप्रम, 'वर्षप्रमाणे—' इत्यादिना पूरणमुल्लूक-
रलोपश्च ॥

ध्वान्ते दुमान्तानभिसारिकास्त्वं

शङ्कस्व सङ्कतनिकेतमाप्ताः ।

छायाच्छलादुज्झितनीलचेला

ज्योत्स्नानुकूलैश्चरिता दुकूलैः ॥ ४२ ॥

१ 'वर्णनयेव' इत्यपि पाठः—इति सुखावबोधः ।

ध्वान्त इति ॥ हे प्रिये, एवं चन्द्रोदयापूर्वं ध्वान्ते सति
दुमान्तान् तरुनिकटदेशानेव वृक्षाधोभागानेव संभोगार्थं कामुक-
दत्तं संकेतनिकेतमाप्ताः प्राप्ता अभिसारिकाः स्वरिणीः शङ्ख-
संभावय । तथा हृदानीं चन्द्रोदये सति वृक्षाधोभागवतिच्छाया-
च्छलादुज्झितं पूर्वं ध्वनं तमोमुकूलं नीलं चेलं वस्त्रं याभिन्नादशीः
सतीः सवर्णत्वाज्योऽस्मानुकूलं श्रद्धिकानुगुणधवलतरुं कुलं रूपल-
क्षिताः सतीश्चलिताः संभोगं कृत्वा स्वगृहं प्रति पुनः परावृत्तास्त्वं
संभावय । तमसि सत्येव केनापि न ज्ञानव्यमिति बुद्ध्या नीलं
वस्त्रं परिधाय संकेतस्थानमागताः, चन्द्रोदये पुनर्नीलवस्त्रपरि-
धाने पूर्ववद्नीत्या तत्तत्रैव विहाय ध्वनं दुकूलं सवर्णत्वापरिधाय
परावृत्ताः केनापि न ज्ञाताः । 'नीलचोलाः-' इति पाठे— चोलः
कृपासः ॥

त्वदास्यलक्ष्मीमुकुरं चकोरैः

स्वर्कामुदीमादयमानमिन्दुम् ।

दृशा निशेन्दीवरचारुभासा

पिषोर्गे रम्भातरूपिवोर्गे ॥ ४३ ॥

त्यदिति ॥ हे रम्भातरुवदतिपीवरावृक्ष यस्यान्तरमंडुद्धिः त्वं
निशायामिन्दीवरं नीलोत्पलं तद्वृक्षार्थं भा यस्यामनया दृशा उरु
सादरमिन्दुविम्बं विलोकय । किमूतम्— त्वयास्यलक्ष्म्या सुख-
शोभाया अवलोकनार्थं मुकुटं दर्पणमिव । तथा— चकोरैः प्र-
योज्यैः कौमुदीमादयमानं निजकौमुदीं चकोरान् पाययमानम् ।
उदिते चन्द्रे चकोराः सानन्दा जाताः, नीलोत्पलानि च विकसि-
तानीति भावः । एतेनेन्द्रोः परोपकारस्य सूचितम् । विकसिते-
न्दीवरतुल्यया दृशा पिषेव्यनेन चन्द्रोदये हीन्द्वीवरं विकसति,
त्वं धैवंभूतया दृशा यदा चन्द्रमवलोकयिष्यसि, तदा जनस्य-
दृशं चन्द्रावलोकनविकसितमिन्दीवरमेवेतदिति ज्ञास्यतीति सूचि-
तम् । दिवा संकोचाद्भाहृद्यमिन्दीवरस्य विकसितत्वद्योतनार्थं
निशापदम् । चकोरैः, 'गन्तुर्दि-' इति कर्म प्रप्राप्तावपि 'आदि-
खाद्योने' इति प्रतिषेधात्कनेरि तृतीया । आदयमानं, निगरणार्थं
त्वापरस्मैपदप्राप्तावपि 'अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति निषेधात्
'णिचश्च' इति तच् ॥

असंशयं सागरभागुदस्था-

तृष्णीधरादेव मथः पुरायम् ।

अमुष्य यस्मादधुनापि मिन्धौ

स्थितस्य शैलादुदयं प्रतीमः ॥ ४४ ॥

असंशयमिति ॥ पुरा पूर्वं सागरभाक् समुद्रगर्भस्थोऽयं
चन्द्रः मथो दण्डभूतातृष्णीधरापर्वतान्मन्दरादेरेव हेतोरुदस्था-
दुत्पन्न इति असंशयं निश्चितम् । पुराणादौ यदेवं धूयते ताम्-
स्यमित्यर्थः । पुरा उदस्थ्याप्रथमसंभावनावसरे तस्मादेव समुपस्थित
इति वा । तत्र हेतुमाह— यस्माद्धेतोरधुनापि संभवान्तरावसरे-
ऽपि सिधौ स्थितस्य सागरगर्भस्थस्याप्यमुष्य चन्द्रस्य शैलादुदया-
चलादेवोदयमुत्पत्तिं प्रतीमो जानीमः । प्रत्यहं सागरम्यस्याप्यस्या-
चलोत्पत्तिशैलरूपलिङ्गदर्शनात्समुद्रमथने प्रथमसंभावनावसरे-

१ 'उरुः पृथुरो यो रम्भातरुः' इति सुखावबोधः । २ 'पीरान्तः'
इति कान्तिकः पाठ इति सुखावबोधः ।

पथमचलादेवोत्पन्न इति निश्चिनुम इत्यर्थः । उदयाचलशिखरं
चन्द्रोऽतिक्रामतीति भावः ॥

निजानुजेनातिथितामुपेतः

प्राचीपतेर्वाहनवारणेन ।

सिन्दूरमान्द्रे किमकारि मूर्ध्नि

तेनारुणश्रीरयमुज्जिहीते ॥ ४५ ॥

निजिति ॥ निजानुजेन एकस्माद्विम्बोत्पन्नतयास्माच्चन्द्राप-
श्चाज्जातेन कनीयया भावा प्राचीपतेर्वाहनवारणेन प्राच्यां
स्थितेनरावतेनातिथितामुपेतः प्राप्तः । प्राच्यामुदितत्वात्सविधिं
प्राप्तः सप्रथं चन्द्रोऽप्राजत्वाप्यिन्दूरं सान्द्रे मूर्ध्नि अकारि कृतः
किम् । गौरवाज्जनस्कारपूर्वं शिरस्यारोहितः किमित्यर्थः । तेन
सान्द्रमिन्दूरशिरःस्थापनेन हेतुना लग्नमिन्दूरवशाद्ययमरुणश्री-
रारक्तशोभः उज्जिहीते उदेति । उज्जिहीते किमिति वा । उदित-
श्चन्द्रमिन्दूरतो दृश्यते इत्यर्थः ॥

यत्प्रतीतिमद्विर्बदनः स्वमाम्ना-

दक्षुम्बि नाकाधिपनायिकानाम् ।

ततस्तदीयाधरयाययोगा-

दुदेति विम्बारुणविम्ब एषः ॥ ४६ ॥

यदिति ॥ वृत्तप्राद्विगुणयोगेन स्वमाम्नाप्रतीतिमद्विर्बद-
पम्येन्द्रस्य नायिकानां वदनयन्त्रमाम्नास्वविधमागत एष चन्द्रो-
ऽक्षुम्बि चुम्बितः, तस्माद्धेतोस्तन्मात्रमभ्यनाह्वा तदीयानां देवेन्द्र-
नायिकानामग्रेषु न्यस्तो यावोऽलककलस्य योगासंश्रम्याद्धेतो-
र्विस्ववत्पक्षिस्त्रीकल्यङ्गरुणे प्रियं गण्डलं यस्य तादृश उदेति ।
अन्योपि सतानः मया सविधमागतः गन् सत्या प्रीत्या चुम्ब्यते
सुरैरिति बहुवचनेन तत्र प्रदेशं युगापदेन चुम्बनाद्दुल्लयावकयो-
गात्सकलस्यापि चन्द्रविम्बस्य रक्तस्य युक्तमिति सूचितम् ॥

विलोमिताङ्गोत्किरणादुरुह-

दृगादिना दृश्यविलोचनादि ।

विधिविधने विधुना वधूनां

किमाननं काञ्चनमञ्चकेन ॥ ४७ ॥

विलोमिति ॥ विधिविधना विधुना चन्द्रेणैव काञ्चनस्य स-
ञ्चकेन विम्बकेन कृत्वा वधूनामनिरमणीयमाननं विधत्ते किम् ।
यतः— किमूतेन । विलोमिनः पराङ्मुखः कृतः स्वप्रमया जितः
अङ्कः कलङ्को येन तादृशादुत्कृष्टादितजस्विनः किरणाद्धेतोर्दुरुहो
दुस्तक्यो दृगादिनेत्रायवयवो यस्य, अथवा विपरीतीकृतानामङ्गानां
नेत्रादिनिर्माणार्थं निष्क्रान्तानां शिबिहस्यानानामुत्किरणं संघटनं त-
स्माद्धेतोः साक्षाद्दृश्यनेत्रकिरणानामिकावयवयेन । आननं तु
साक्षाद्दृष्ट्या विलोचनादयो नामाकर्णोपवयवा यस्य तादृशम् ।
तस्माद्दृष्ट्या स्त्रीमुखं चन्द्ररूपेण महाराष्ट्रभाषया दसाकयेन स्वर्णस्य
सञ्चकेन निमेषे । सञ्चके हि निष्पाद्य-य वधूनां विष्क्रान्तभागा
विपरीता एवोपकीर्यन्ते । तत्र च नेत्रावयवया दुर्जया भवन्ति
तस्मिन्ने मुखार्था च दृश्य भवन्ति, तस्मादेवं तर्क्यते इत्यर्थः ।

उदितमात्रश्चन्द्रोऽभ्युत्तमसुवर्णसञ्चकवद्रको दृश्यत इति भावः ।
उत्तमं सुवर्णं रक्तवर्णं भवति । आननमिति जात्येकवचनम् ॥

अनेन वेधा विपरीतरूप-
विनिर्मिताङ्गोत्किरणाङ्गकेन ।

त्वदाननं दृश्यद्गाद्यलक्ष्य-
दगादिनैवाकृत सञ्चकेन ॥ ४८ ॥

अनेनेति ॥ वेधाः विपरीतरूपं यथा तथा विनिर्मितमुक्तवि-
धमङ्गोत्किरणं यत्र तादृशमङ्गं यस्य तेन । तथा — अलक्ष्यद्गादि-
नानेन चन्द्रैर्णैव सञ्चकेन दृश्यं सुन्दरतरम्, अथच — प्रत्यक्षदृश-
नयोग्यं दगादि यस्य तादृशं त्वदाननमकृतं त्वदाननमेवाकृतं न
स्वन्वाननमिति वा । अयमेवात्र श्लोकं विशेषः । अयं श्लोकः
क्षेपकः ॥

अस्याः सुराधीशदिशः पुरासी-
द्यदम्बरं पीतमिदं रजन्या ।

चन्द्रांशुचूर्णव्यतितुम्बितेन
तेनाधुना नूनमलोहितायि ॥ ४९ ॥

अस्या इति ॥ हे मैमि, अस्याः सुराधीशस्येन्द्रस्य दिशः
यदिदमम्बरं गगनं वस्त्रं च पुरा चन्द्रोदयान् पूर्वं रजन्या राश्या
हरिद्रया च पीतं तमोव्याप्तत्वादृश्यं पीतवर्णं चासीत् । तेना-
म्बरेण गगनेन वस्त्रेण चाधुना चन्द्रोदये चन्द्रांशूनां चूर्णः क्षुब्ध-
सूक्ष्मतेजोलेशैः कर्तृभिर्व्यतितुम्बितेनातितरं रगृष्टेन सत्ता चन्द्रां-
शुवच्छुभ्रतरेण चूर्णेन ताम्बूलसाधनचूर्णद्वयेण रगृष्टेन सत्ता नून-
मलोहितायि आरक्तीभूतम् । यत्तमसा पूर्वं नीलमभूत्तदेवेदानीं-
सुखचन्द्रलोहितकरसंरपर्शादिकं जातमित्यर्थः । हरिद्रया पीतवर्णं
वस्त्रं चूर्णेन युक्तं सद्रक्तं भवति । देवेन्द्रस्त्रियाश्च वस्त्राणि नाना-
वर्णानि युक्तानि । चन्द्रांशव एव चूर्णमिति वा । अलोहितायि,
लोहितादिक्यपन्ताज्ञावे चिण् ॥

तानीव गत्वा पितृलोकमेन-

मरञ्जयन्यानि स जामदग्नयः ।

छित्वा शिरोस्त्राणि सहस्रबाहो-

र्विस्त्राणि विश्राणितवान्पितृभ्यः ॥ ५० ॥

तानीति ॥ सोऽतिवीरो जामदग्नयः सहस्रबाहोः शिरश्छित्त्वा
विस्त्राण्यामगन्धीनि यात्यस्त्राणि रक्तानि पितृभ्यो जमदग्न्यादिभ्यो
विश्राणितवान्दत्तवान् । यै रक्तैः प्रतिज्ञातं पितृतर्पणं कृतवान् ।
तान्येव रक्तानि मग्न्यबलारिपितृलोकं गत्वा प्राप्य पितृलोकाधीश-
मेनं चन्द्रमरञ्जयन् रक्तं चक्रुरिव । 'चन्द्रो वै पितृलोकः' इति
श्रुतेः चन्द्रो रक्तवर्णो दृश्यत इति भावः । परशुरामः सहस्राङ्गुलं
हत्वा तदीये रक्तैः पितृतर्पणं कृतवानितीतिहासः । 'विस्त्रं स्यादा-
मग्नियं यत्' इत्यमरः ॥

अकर्णनासस्त्रपते मुखं ते

पश्यन् सीतास्यमिवाभिरामम् ।

रक्तोत्सवर्णी वत लक्ष्मणाभि-

भूतः शशी शूर्पणखामुखाभः ॥ ५१ ॥

अकर्णेति ॥ हे प्रिये, शशी सितास्यमिवाभिरामं कर्णादि-
कृतशोभं ते मुखं पश्यन्सन्न त्रपते न लज्जते वत चित्रम् । किं
भूतः — न विद्यते कर्णनासं स्वभावादेव यस्य सः । तथा रक्ता
आरक्ता उम्माः किरणास्तद्वर्पणशीलः, शोणश्चासौ किरणवर्णी च
तादृशो वा । तथा — लक्ष्मणा कलङ्केनाभिभूत आक्रान्तमध्यः,
अतएव शूर्पणखाया रावणभगिन्या मुखवदाभा यस्य स तद्वदन-
तुल्यः । एषु लज्जाकारणेषु सस्त्रपि न लज्जते तच्चित्रमित्यर्थः ।
त्वन्मुखं पश्यन्नप्युदयत्येव, त्वं प्रकाशयति च, तस्मादेव न ल-
ज्जते इति ज्ञायते । अन्यो ह्यकर्णनासो लज्जते, अयं तु तादृशोपि
न लज्जत इत्यपि चित्रमेव । शूर्पणखामुखमपि लक्ष्मणेन पराभूतं
छिन्नकर्णनासत्वादुधिरवपि सद्राममभिलक्षीकृत्य वर्तमानम्, अत-
एवाभि भयरहितं च, सीतामुखं पश्यदपि न लज्जते, तदनन्तर-
मपि प्राडिवाद्भ्रकटनान् । अभिशब्दस्यावृत्तिः कार्या । लक्ष्मणशब्दो
नान्तः, पक्षे [लक्ष्मणो]ऽकारान्तः ॥

आदत्त दीपं मणिमम्बरस्य

दत्त्वा यदस्मै खलु सायभूर्तः ।

रज्यत्तुपारयुतिकूटहेम

तत्पाण्डु जातं रजतं क्षणेन ॥ ५२ ॥

आदत्तेति ॥ हे मैमि, सायंकालरूपो भूर्तो यद् रज्यत्तुदय-
काले रक्तीभवंस्तुपारयुतिश्चन्द्र एव लेपवशाद्भ्रज्यत् कूटहेम कृ-
त्रिमं सुवर्णमसं गगनाय मूल्यरूपेण दत्त्वा दीपं प्रकाशमानम-
म्बरस्य मणिं सूर्यमादत्त जग्राह । तदुलीकं हेम क्षणमात्रेण पाण्डु
शुभ्रं रजतं खलु रूपमिव जातम् । भूर्तो हि रूप्यं लेपादिभि-
रपलितं सुवर्णीकृत्य ददाति, वस्त्रान्तरस्थमपि प्रसरदीप्तिकं रत्नं
च गृह्णाति उदयानन्तरमतिक्रान्तकियकालत्वाद्भ्रक्तिमानं परि-
त्यज्य चन्द्रो रूप्यवद्भवलो जात इति भावः । घटन्तोऽत्र साय-
शब्दः सायंशब्दस्यमानार्थः ॥

बालेन नक्तंसमयेन मुक्तं

रौप्यं लसद्भिम्बमिवेन्दुविम्बम् ।

भ्रमिक्रमादुज्जितपट्मूत्र-

नेत्रावृत्तिं मुञ्चति शोणिमानम् ॥ ५३ ॥

बालेनेति ॥ हे प्रिये, रौप्यं राजतं लसद्भिलसमानं हिम्बं
बालकीडासाधनं भ्रमरकमिवेन्दुविम्बं कर्तुं भ्रमिक्रमाद्भ्रमणपरि-
पाट्या, अथ च — ऊर्ध्वदेशगमनक्रमेणोज्जिता सत्ता या पट्मू-
त्रस्य नेत्रं दोरकस्तकृता आवृत्तिर्वैष्टनं तद्रूपम्, अथ च — पट्मू-
त्रजालिकावत् चन्द्रावरणं येन तं शोणिमानं रक्तिमानं मुञ्चति ।
किंभूतमुभयम् — नक्तंसमयरूपेण बालेन, अथ च — बालेन प्रदोष-
रूपेण, रात्रिसमयेन मुक्तं भ्रमणार्थं करात् कृतमोचनम्, अथ
च — उद्रीणीं जनितोदयम् । शिशुकीडासाधनं हि भ्रमरकं काष्ठमयं भ-
वति । ईश्वराणां च डिम्बं समृद्धतिशयाद्वाजतं पट्मूत्रवलितदोर-

कंसं सनातनसंबन्धजातं रक्तिमानं मुञ्चति । तथेदं चन्द्रविम्बमपी-
त्यर्थः । इदानीं चन्द्रो धवलो जात इति भावः । 'नेत्रावृतेः-' इति
पाठे—भ्रमिक्रमाद्धेतोरुज्जिता या पट्टमूत्रनेत्रावृत्तिस्तस्या हेतोः
शोणिमानं मुञ्चति । उज्जिता विम्बेनैव पट्टमूत्रनेत्रावृत्तिर्यत्र ताद-
शाक्रमिकमाद्धेतोरिति वा डिम्बं ललडिम्बमिति वा गौडदंश-
भाषायां भ्रमरकस्य संज्ञा । महाराष्ट्रभाषायां काव्यकुञ्जभाषायां
च 'भवरा' इति संज्ञा । रोप्यं, संबन्धे विकारे वाण् । 'नेत्रं मन्ध-
गुणे वस्त्रे' इत्यभिधानान्नेत्रशब्दो यद्यपि मन्धवेष्टनगुणे मुख्यः
तथाप्यत्र गुणमात्रपर इति ज्ञेयम् ॥

ताराक्षरैर्यामसिते कठिन्या

निशालिखद्व्योम्नि तमःप्रशस्तिम् ।

विलुप्य तामल्पयतोऽरुणेपि

जातः करे पाण्डुरिमा हिमांशोः ॥ ५४ ॥

तारेति ॥ निशाऽसिते श्यामे व्योम्नि गगन एव कठालादिति-
सश्यामलपट्टिकायां कठिन्याः शुभ्रभावविशेषस्य संबन्धिमहारा-
क्षरैः शुभ्रक्षरैरिव नक्षत्ररूपरक्षरैः कृत्वा यां तमःप्रशस्तिं तमो-
वर्णनश्लोकादिलिपिमलिखन् । ताराक्षरैरुपलक्षितानां यां तमःप्रशस्तिं
रात्रिः कठिन्यालिखति इति वा । तां लिपिं विलुप्य प्रोक्तयान्पयतः
परिभेद्यताराक्षरां कुर्वतो हिमांशोररुणेऽपि करे किरणे, अथ च—
पाणौ, पाण्डुरिमा जातः । रुडकिरणे हि चन्द्रे नक्षत्राणामल्पता
भवतीति प्यटिकालिखिताक्षराणि सांज्ञयनश्चार्कोपि करः प्यटि-
कायङ्गाद्वल्लो भवतीति तमसि नक्षत्राणि बहुन्युज्ज्वलतराणि
च दृष्टानि, चन्द्रे तुदितेऽल्पानि निष्प्रभाणि च जातानि, चन्द्रश्च
धवलो जात इति भावः ॥

सितो यदार्द्रप तदान्यदेशे

चकास्ति रज्यच्छविरुज्जिहानः ।

तदित्यमेतस्य निधेः कलानां

को वेद वा रागविरागतत्त्वम् ॥ ५५ ॥

सित इति ॥ एष चन्द्रो यदा यस्मिन्काले अत्र देशे सितो
धवलश्चकास्ति, तदा तस्मिन्नेव काले अन्यदेशे रज्यच्छवी रक्तका-
न्तिरुज्जिहान उदयन् शोभते । एवमयोदयवृत्तः, अन्यत्र च धनं
इत्यपि सामर्थ्यालुभ्यम् । एतद्देशस्मिन् प्रतीदानीं सितो दृश्यते, द्वी-
पान्तरस्थं प्रति तूदयजिह्वानीमेव दृश्यते यस्मान्, तस्मात्कलानां
निधेः पूर्णस्य चन्द्रस्य रागविरागयोर्लोहितधवालोहितवयोन्मत्तं
याथागम्यमिथममुना प्रकारेण को वा वेद, अपितु—कोपि
निश्चेतुं न शक्नोतीत्यर्थः । उदयान्मययोरतात्त्विकवाक्यवहितस्य
यत्र यदा प्रथमदर्शनं तदा तत्रोदय इति दूरस्थस्य प्रथमं रक्तव-
प्रत्ययः, क्रमसामान्यान् धावत्यप्रत्यय इति तत्त्वम् । अन्यस्यापि
चतुःषष्टिकलाभिज्ञानुरागाननुरागयोर्धातव्यं कुत्रानुरक्तः कुत्र
वा नेति कोपि न जानाति ॥

कश्मीरजै रश्मिभिरौपमंभ्यै-

मृष्टं धृतध्वान्तकुरङ्गनाभिः ।

चन्द्रांशुना चन्दनचारुणाङ्गं

क्रमात्समालम्बि दिगङ्गनाभिः ॥ ५६ ॥

कश्मीरजैरिति ॥ दिग्भिरेवाङ्गनाभिः संख्यायाः समीपमुपसं-
भ्यं तत्र जतिररुणे रश्मिभिरैव कश्मीरजैः कुरङ्गैः कृत्वा मृष्टं पूर्वं
कृतोद्भूतं ततः संख्यायामपगतयायां घृता ध्वान्तरूपा मृगनाभिः
कस्तूरी येन तादृशमङ्गं क्रमात्कस्तूरीलेपानन्तरं चन्द्रांशुनैव
चन्दनेषु मध्ये धारणोत्तमेन चन्दनेन कृत्वा समालम्बि भलेपि ।
अन्या अपि लङ्घनाः कुरङ्गादिभिः क्रमेणाङ्गमनुलिखन्ति । चन्द्र-
नधवलैश्चन्द्रकैः सर्वा अपि दिशां वितमस्कृताः कृता इति भावः ।
ओपसंभ्यैः सामीप्येऽव्ययीभावाद्भावार्थेऽप्य ॥

विधिस्तुपार्वतुद्दिनानि कर्तं

कर्तं विनिर्माति तदन्तर्भितैः ।

ज्योत्स्नीर्नचत्प्रतिमा इमा वा

कथं कथं तानि च वामनानि ॥ ५७ ॥

विधिरिति ॥ विधिरनुपारतोः शिष्टिर्तोषोदनाभि कर्तं कर्तं
शिष्टिर्वा शिष्ट्या नेपां दिनानामान्भित्तैर्मध्यसंबन्धितैः सारभूतैः श-
क्यैः शुभैः स्वपटैः कृत्वा ज्योत्स्नीर्नचत् विनिर्माति । नचोदं
यदि नाङ्गीक्रियते, तदेमां रात्रयश्चन्द्राद्युक्तान्पयतिमार्गार्थिर्न-
गुल्याः शीतलपत्रकाशवस्त्राभ्यां तत्पददृश्यं कथम् । तानि च
दिनानि वामनानि न्यूनपरिमाणानि न्यूनशील्यार्द्रगुणानि कथं
वा । अपितु—दिनवामनना रात्रिर्द्रोणाद्यथानुपपत्तेः शिष्टि-
रनुद्दिनापेक्षया च ज्योत्स्नीर्नामाभित्तानां शीतलपत्रकाशवस्त्रानुप-
पन्नैश्च शिष्टिरनुद्दिनानि शिष्ट्याऽर्द्रैव तत्सारभूतैश्च शक्यै-
श्चन्द्रिकास्त्रिवता रात्रयो व्रक्षणा यथिना इत्यर्थः । चन्द्रचन्द्रिकाया
रात्रिः शीतला धवलतरा च कृतेति भावः । कर्तं कर्तम्, 'कृती
छेदने' इत्यस्मादाभीष्टयेणमुत्तं प्रियचनं च । ज्योत्स्नीः, ज्यो-
तिरस्यामस्तीत्यर्थे 'ज्योत्स्नातिमिसा-' इति साधुक्ताज्योत्स्ना-
शब्दाद् 'अणप्रकरणे ज्योत्स्नादिय उपसंख्यानम्' इत्यस्यार्थेऽपि
क्षीप् ॥

इत्युक्तिशेषे स वयं वभाषे

मुक्तिश्रुतामक्तिनिवद्धर्मानाम् ।

मुखाभ्यमृशानुश्रयादिवेन्दं

केयं तव प्रेयसि मृकमुद्रा ॥ ५८ ॥

इतीति ॥ स नलः इत्युक्तिशेषे एवं चन्द्रवर्णनात्मनो मू-
र्त्तीनां प्रवादादिगुणयुक्तानां शोभनवचनानां ध्रुवे ध्रुवणे विषये
आत्मन्या रमानिदयात्तदेकतानत्रा यद्वै स्वीकृतं मौनं यथा तां
वृष्णाभावमास्थितां वयं मेमां प्रतीदं वभाषे । इति किम्—हे
प्रेयसि, इन्द्रो विषये नयेयं मृकमेव मुद्रा वाशिरोवरीतिः का
किंकारिका । त्वमपि किमिति न चन्द्रं वर्णयसीत्यर्थः । मौनं
स्वयमेव हेतुमुपैष्यते—मुखस्य चन्द्रकृतवदनस्याभ्यमृश्या
स्पर्शां तज्जन्मान्तोद्देपादिव । स्पर्शार्थाकारिणा हि वर्णनेऽप्येव
क्रियमाणेऽप्येव कोपावृष्णां निष्ठति, नानुमोदने, स्वयं च न तं
वर्णयति । तथा—त्वन्मुखस्पर्शार्थाकरणमज्ञातकोपादिवेन्दुं न वर्ण-
यसि नानुमोदने च किमिति प्रश्नः । नलमुक्तिध्रुवणादरकृतं
मौनं कोपादिवेद्युपैक्षितम् ॥

शृङ्गारभृङ्गारमुधाकरेण
वर्णस्रजानूपय कर्णकूपौ ।

त्वच्चारुवाणीरसवेणितीरं

तृणानुकारः खलु कोपकारः ॥ ५९ ॥

शृङ्गारेति ॥ हे प्रिये, त्वं शृङ्गाररससंबन्धी शृङ्गारः स्वर्ण-
कलशमन्त्रेण मुधाकरेण चन्द्रेण हेतुना वर्णस्रजा कृत्वा मम क-
र्णकूपौ अनूपय जलपूणौ कुरु । वर्णस्रजः सरसत्वात्कर्णकूपयोर्जल-
पूर्णस्वरूपं युक्तम् । अथच—शृङ्गाररससंबन्धिस्वर्णकलशस्य भ-
वन्मुखस्य संबन्धि यत्पीयूषं तस्याकरेण खनिभूतया सरसया वर्ण-
स्रजा कर्णकूपावनूपय । खलु यस्मान् कोपकार इक्षुविशेषमव-
चारुवाण्या वक्रोक्त्यादिरूपाया वाचः संबन्धिनः शृङ्गारादयो रसा-
स्तेषां वेणिः प्रवाहस्तस्यास्तीरे समुद्यद्यच्छृणं तस्यानुकारमन्तसदृशः ।
अतिस्वादुरसोपीक्षुविशेषो यदीयसरसवाणीतीरतृणमनुकरोति, न-
तु समो जातः । तां वाणीं श्रावय, चन्द्रे वर्णयेति भावः । ‘को-
पकाराणां इक्षुविशेषाः’ इति क्षीरस्वामी । अनूपय, अनूपशब्दात्
‘तत्करोति—’ इति णिचि लोद ॥

अत्रैव वाणीमधुना तवापि

श्रोतुं समीहे मधुनः सनाभिम् ।

इति प्रियप्रेरितया तयाथ

प्रस्तोतुमारम्भि शशिप्रशस्तिः ॥ ६० ॥

अत्रैवेति ॥ इति प्रियेण प्रेरितया तया भैम्याधानन्तरं श-
शिनः प्रशस्तिर्माहात्म्यं प्रस्तोतुमारम्भि प्रारब्धम् । इति किम्—हे
भैमि, अहमत्रैव चन्द्रवर्णनं एव विषये मधुनोऽमृतस्य सनाभिं
तुल्यां तवापि वाणीमधुना श्रोतुं समीहे इच्छामीति ॥

पूरं विधुर्वधयितुं पयोधेः

शङ्केऽयमेणाङ्गमणिं कियन्ति ।

पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोग-

सशोककोकीनयने कियन्ति ॥ ६१ ॥

पूरमिति ॥ हे प्रिय, अयं विधुः पयोधेः पूरमागन्तुकजलप्र-
वाहं वर्धयितुमेणाङ्गमणिं चन्द्रकान्तं कियन्ति पयांसि दोग्धि
तस्माद्गृह्णाति । तथा—प्रियस्य चक्रवाकस्य विप्रयोगेन सशोकायाः
कोक्या नयने अपि कियन्ति जलानि दोग्धि, ताभ्यामपि सका-
शाजलं कियद्गृह्णातीत्यहं शङ्के मन्ये । इति भैमी प्रियमवदत् ।
उदिते चन्द्रे सागरपरो वृद्धिं प्राप्सः, चन्द्रकान्ताः खवन्ति, चक्र-
वाकी भृशं रोदितितीति भावः । दुहिद्विकर्मा ॥

ज्योत्स्नामयं रात्रिकलिन्दकन्या-

पूरानुकारे प्रसूतेऽन्धकारे ।

परिस्फुरन्निर्मलदीप्तिदीपं

व्यक्तायते सैकतमन्तरीपम् ॥ ६२ ॥

ज्योत्स्नेति ॥ हे प्राणेश, तमोवसरेऽतिश्यामा रात्रिरेव कलि-
न्दकन्या यमुना तस्याः पूर आगन्तुकातिनीलजलप्रवाहस्तदनुकारे

तत्सदृशे तद्गतिरूपेऽन्धकारेऽपसृते गते सति परिस्फुरन्ती नि-
र्मला दीप्तिर्यस्य । प्रकाशमानाश्चासौ धवलद्युतिश्च तादृशो वा य-
श्चन्द्रः स एव दीपो यत्र तादृशं चन्द्रिकारूपं सैकतं धवलतरवा-
लुकामयं रात्रियमुनाया एव जलमध्यस्थितमन्तरीपं द्वीपं व्यक्ता-
यते स्फुटमिव भवति प्रकटं दृश्यते । पूरावसरेऽस्फुटमपीदानीं स्फु-
टीभवतीति शङ्के । चन्द्रचन्द्रिकया सकलं धवलीकृतमिति भावः ।
व्यक्तायते, व्यक्तमिव भवति, ‘कर्तुः कथञ्च’ इति कथञ्च । अव्यक्तं
व्यक्तं भवतीत्यर्थः । सैकतम्, ‘सिकताशर्कराभ्यां च’ इत्यस्यार्थेऽण् ॥

हासत्विपैवाखिलकैरवाणां

विश्वं विशङ्केऽजनि दुग्धमुग्धम् ।

यतो दिवा वद्वमुखेषु तेषु

स्थितेऽपि चन्द्रे न तथा चकास्ति ॥ ६३ ॥

हासेति ॥ अखिलकैरवाणां सकलकुमुदानां हासत्विपैव वि-
कासदीर्घैव विश्वं सकलं जगत् दुग्धवत् मुग्धं धवलं शीतलं
चाजनि जातम्, ननु चन्द्रेणेत्यहं विशङ्के विशेषेण मन्ये । यतो
हेतोर्दिवा तेषु सकलकैरेषु वद्वमुखेषु संकुचितेष्वविकस्वरेषु च
सम्पु चन्द्रे स्थिते विद्यमानेऽपि सकलकुमुदविकासभावात्सकलं
जगत्तथा रात्राविव शीतलधवलनया न चकास्ति । तस्मादिदं
जगत्कुमुदहासत्विपैव शीतलं धवलं च कृतम्, ननु चन्द्रेणेत्यर्थः ।
कुमुदवद्वमुखश्च शीतला धवला चन्द्रचन्द्रिकास्तीति भावः ॥

मृत्युंजयस्यैव वसञ्जटायां

न क्षीयते तद्भयदूग्धमृत्युः ।

न वर्धते च स्वमुधासजीव-

स्रग्मुण्डराहृद्भवभीरतीव ॥ ६४ ॥

मृत्युमिति ॥ मृत्युंजयस्य मृत्युं जितवतः शिवस्य जटायां
वयस्त्रेण चन्द्रः षोडशांशभूतो न क्षीयते नालपपरिमाणो भवति,
कलामात्रस्वरूपेणैव तत्र सदा वर्तमानतोपि न्यूनपरिमाणो न भव-
तीत्यर्थः । अथच—न क्षीयते न प्रियते यस्मात्, तस्मान्मृत्युंज-
यात्मकाशास्त्रयेन दूरो मृत्युर्मरणहेतुर्देवता यस्य सः, मृत्युंजय-
टाज्जटनिवासान्मृत्युना स्पर्ष्टमपि न शक्यते तस्मान्न क्षीयतेऽयमि-
त्यर्थः । तर्हि तत्र वयस्वर्धते किमिति नेत्याशङ्काह—वर्धते च
न । उपचितोपि न भवतीत्यर्थः । यतः—स्वस्य सुखया आसौ
जीवश्चैतन्यं येनानि स्रजो मुण्डानि शिरोमालायाः शिरःकपा-
लानि तान्येव राहवस्तेभ्य उज्जवा समुत्पन्ना भीर्यस्य । कथम्—
अतीव । नितरां भीत इत्यर्थः । सजीवमुण्डेषु बहवो राहव एवने
इति धिया भिया न वर्धते । भीतो हि सौख्याभावात्कृशतर एव
भवति । अथच—पूर्णस्य राहोः सकाशाद्भयम् । अतः कारणद्व-
यात् क्षीयते, न च वर्धते इत्येककल एव शिवशिरश्चन्द्र इत्यर्थः ।
एतेन चन्द्रस्य षोडशी कला वर्णिता । शिवशिरसि वर्तमानत्वा-
दस्य माहात्म्यमपि वर्णितम् । मृत्युंजयेति, संज्ञायां भृदृजि—
इति खश, ‘अहर्दिन—’ इति मुम् ॥

त्विषं चकोराय सुधां सुराय

कलामपि स्वावयवं हराय ।

ददज्यत्येष समस्तस्य

कल्पद्रुमभ्रातुरथाल्पमेतत् ॥ ६५ ॥

त्वियमिति ॥ एष चन्द्रो जयति सर्वोत्कृष्टेण प्रकाशते । यतः किंभूतः—चकोराय स्वावयवं त्विषं निजांशभूतां चन्द्रिकां ददत् । तथा—सुराय अष्ट्यादिदेवभ्यो निजांशभूतां सुधां ददत् । तथा—हराय निजांशभूतां कलां ददत् । अथापि अस्य चन्द्रस्ये-
तत्समस्तं परोपकारकरणमल्पमेव । अतिचमत्कारकारि न भवती-
त्यर्थः । यतः—समुद्रोत्पन्नवारकल्पद्रुमस्य भ्रातुः । कल्पद्रुमस्तु
कल्पितं सर्वं सर्वेभ्यो ददाति, अयं तु न तथेत्यल्पमेवेत्यर्थः ।
एवंविधः परोपकारी कोपि नास्तीति भावः । चकोरायेति सुरायेति
च जात्येकवचनम् ॥

अङ्केणनाभेर्विपकृष्णकण्ठः

सुधाप्तशुद्धः कटभस्मपाण्डुः ।

अहन्नपीन्दोर्निजमौलिधाना-

न्मृडः कलामर्हति षोडशी न ॥ ६६ ॥

अङ्केति ॥ मृडः शिवो निजमौली धानास्थापनाद्वेतोर्निन्दोः
षोडशी कलामर्हन्प्राप्नुवन्, अथच—पूजयन् अपि षोडशी कलां
नार्हति न प्राप्नोति न पूजयति च । निजशिरसि धारणादेव तस्याः
प्राप्तिः पूजा च संभवति । यो ह्यनितरां पूज्यते स शिरसि
धार्यते । तथा चैतस्य षोडशी कलां मृडः प्राप्नुवन्पूजयन्नपि च तां
प्राप्नोतीति विरोधपरिहारः । यतः—किंभूतस्येन्द्रोः—किंभूतश्च
मृडः—अङ्कभूतो य एणो हरिणस्त्युक्ता नाभिर्मध्यभागो यस्य
अथच—अङ्करूपा कलङ्करूपा एणनाभिः कस्तूरी यत्र । मृडस्तु—
विषेण कृष्णकण्ठः । तथा—सुधया मृतेनासा शुद्धिर्भावित्यं येन
मृडस्तु—कटभस्मना चिताभस्मना पाण्डुः । तस्माच्चन्द्रस्याल्पमपि
साम्यं शिवो न प्राप्नोति । किंच चन्द्रादधिकः शिवश्चेदभविष्यत्,
तर्हि तदीयकलां मौली नाधारयिष्यन्, सा मौली धृता, तेन
तस्माच्चन्द्र एव तदधिक इत्यर्थः । शुभस्याशुभस्य च महदन्तर-
मिति भावः । षोडशीमपि कलां नाहंतीत्यनेन पूर्णचन्द्रं नाहं-
तीति किं वाच्यमित्यपि सूचितम् । हरस्यापकर्षं त्विषं, चिताभस्म
च हेतुः, चन्द्रोत्कर्षं मृगमदोऽमृतं च ॥

पुष्पायुधस्यास्थिभिरर्धदग्धैः

सितामित्रश्रीरघटि द्विजेन्द्रः ।

सरारिणा मूर्धनि यद्धतोऽपि

तनोति तत्तौष्टिकर्षाष्टिकानि ॥ ६७ ॥

पुष्पेति ॥ ब्रह्मणा द्विजेन्द्रश्चन्द्रः पुष्पायुधस्य कामस्यार्धदग्धै-
रस्थिभिः कृत्वाऽघटि निर्मितः । अतएव सितामित्रश्रीरघान्तघ-
लमध्ययामलकान्तिः । सरारिणभिरव निर्मित इत्यत्र हेतुमाह—
सरारिणा मूर्धनि घटोऽपि, अथच—कृतसंमानोपि, तस्य सर-
स्यैव तौष्टिकानि हर्षकारीणि, पौष्टिकानि अभिवृद्धिकारीणि च
यद्यस्मान्नोति । कामारिणा पूज्यमानोपि कामहितमेव यस्माक-
रोति, तस्मात्तदस्थिभिरव घटित इत्यर्थः । एतादृकामोदीपकं
किमपि नास्तीति भावः । अस्थिभिरिवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्या

श्रितोपि तदीयशत्रुहितं यः करोति स तदस्थिभिर्घटित इति लौ-
किक्युक्तिः । तौष्टिकर्षाष्टिकानि, 'प्रयोजनम्' इति उक्तम् ॥

मृगस्य लोभात्खलु मिहिकायाः

मृतुर्मृगाङ्गं कवलीकरोति ।

स्वस्यापि दानादमुमङ्गमुमं

नोऽज्ञन्मुदा तेन च मुच्यतेऽयम् ॥ ६८ ॥

मृगस्येति ॥ मिहिकायाः सुभो राहुर्मृगाङ्गं चन्द्रं यः कवली-
करोति तदङ्गमृगस्य लोभान् खलु मामाभिलाषादिव । मिहिका-
सुतः मिहो मृगैरक्षितं स्थले मृगप्रासाभिलाषादेव स्वाधीनं करो-
ति । तर्हि किमर्थं मुच्यतीत्यत आह—अङ्गमुमं मध्यवर्तिनम्,
अथच—उत्प्रेक्षां विश्वासात्मुच्येन निद्रितम्, अमुं मृगं स्वस्यापि
दानाद्वाहुदन्तकृतखण्डनादपि नोऽज्ञानं त्यजन्, अथच—स्वशरीर-
स्यापि वितरणादत्यजन्, अयं चन्द्रमेव राहुणा तेन पुण्येन च
हेतुना मुदा शरणागतभ्रमणनिमित्तहर्षेण कृपया मुच्यते त्यज्यते ।
अन्योपि शरणागतं मृगं जिघांक्षोः सिहाद्विश्रुतमात्मानमपि ददा-
नो हि तेन पुण्येन सिहान्मुच्यते एव । 'नोऽज्ञानं' इति पाठः—
स्वस्यापि दानाङ्गमुममङ्गं यतो नामुच्यतेन हेतुनाऽयं विमुच्यते,
अथाद्वाहुण्यर्थः ॥

मुधाभुजो यत्परिपीय तुच्छ-

मेतं वितन्वन्ति तदर्हमेव ।

पुरा निपीयास्य पितापि मिन्धु-

रकारि तुच्छः कलशोऽप्येन ॥ ६९ ॥

सुधेति ॥ मुधाभुजो देवा एनं चन्द्रं परिपीय साकल्येन पी-
त्वा तुच्छं रिक्तं यद्वितन्वन्ति कुर्वन्ति तदर्हमुचितमेव, यतोऽस्य
पिता मिन्धुरपि कलशोद्वेनेनागम्येन पुरा निपीय तुच्छो रिक्तः
अकारि, तस्मात्कुलकमागतं तुच्छमवित्यर्थः । एतस्य पूर्वपि परो-
पकारनिरताः, तस्मादयमपि तथैवेति भावः । कलशादुपभृतेनापि
सागरस्य पानमित्याश्रयम् ॥

चतुर्दिगन्तीं परिपूरयन्ती

उद्योत्स्नैव कृन्ता मुरमिन्धुवन्धुः ।

क्षीरोदपूरोदरवामदा-

वरस्यमेतस्य निरस्यतीयम् ॥ ७० ॥

चतुरिति ॥ चतुर्णां दिगन्तानां समाहारमाम् । चतुर्दिग्प्रा-
न्तानित्यर्थः । (तां) परिपूरयन्तीं सामर्थ्येन व्यापयन्ती, तथा—
धन्यामुरमिन्धोर्मेन्द्राकन्या बन्धुः सदृशी । तथा—कृन्ता पूर्णो
हयं ज्याम्बवेका क्षीरोदपूरोदरं घातः स्थितिलस्य हाताद्बहुकाल-
परित्यागाद्वेतोरेतस्य चन्द्रस्य वरस्यं क्षीरसागरविरहजनितं दुःखं
निरस्यति नाशयति । अयौ चन्द्रिकायामेव क्षीरसागरबुद्ध्या विवृ-
विशोऽदुःखं परित्यजतीत्यर्थः । सकलदिगन्तव्यापिधवलचन्द्रिका-
मध्यवर्ती चन्द्रः क्षीरसागरमध्यस्य इव शोभत इति भावः ।
गङ्गावहुरधवच्छेयं कौमुदीति । चतुर्दिगन्तीम्, समाहारं दिगोर्भावात् ॥

१ 'नोऽज्ञानं' इत्यपि पाठः सुखावधोधासंभतः ।

पुत्री विधोस्ताण्डविकास्तु सिन्धो-

रश्या चकोरस्य दशोर्वयस्या ।

तथापि सेयं कुमुदस्य कापि

ब्रवीति नामैव हि कौमुदीति ॥ ७१ ॥

पुत्रीति ॥ इयं चन्द्रिका यद्यपि चन्द्रात्प्रसूतस्वादिधोः पुत्री अस्तु । सिन्धोः समुद्रस्य ताण्डविका नृत्तोपदेशिका नाटयित्री अस्तु । चन्द्रिकया हि सिन्धुरुल्लास्यते; सा च तस्य नप्त्री भवति । यद्वा—इयं विधोः पुत्री सिन्धोस्ताण्डविका भवतु । तथा चकोरस्य अश्या पेया भवतु । तथा—सकललोकस्य दशोः प्रेमपात्रतया वयस्या सखी भवतु तथापि सेयं चन्द्रिका कुमुदस्य कापि अनिर्घेचनीया संबन्धिनी भवतु । पूर्वेनिर्दिष्टसर्वापेक्षया कुमुदस्यैव निरतिशयानन्दकारित्वात्केनाप्यनिर्घेचनीयेन संबन्धिनी भवत्वित्यर्थः । हि यस्मात्कौमुदीति, नामैव कर्तुं ब्रवीति । सर्वेषां तत्त्वसंबन्धसंभवेऽपि कुमुदानामियं कौमुदीति, 'तस्येदम्' इति संबन्धेऽण् । कुमुदानामेव प्रीत्यतिशयेन संबन्धं वदतीत्यर्थः । कौमुदीति नामैव हि स्पष्टं ब्रवीतीति वा । चन्द्रिकया सर्वेषामप्यानन्दः कृतः । कुमुदानां तु विशेषत इति भावः । कार्येण कारणानुमानम् । ताण्डविका, अर्शआद्यजन्तान्मतुयन्ताद्वा ताण्डवशब्दात् 'तत्करोति-' इति ण्यन्ताण्युल । अशनमशितः, 'इकृत्यादिभ्यः' इतीकि अशिमर्हतीति दण्डादिवाच्यत् । 'आश्या' इति च पाठः ॥

ज्योत्स्नापयः क्षमातटवास्तुवस्तु-

च्छायाछलच्छिद्रधरा धरायाम् ।

शुभ्रांशुशुभ्रांशकराः कलङ्क-

नीलप्रभामिश्रविभा विभान्ति ॥ ७२ ॥

ज्योत्स्नेति ॥ शुभ्रांशोश्चन्द्रस्य शुभ्रांशा धवलभागाश्च ते कराश्च किरणास्ते धरायां भूयः कलङ्कस्य नीलीभिः प्रभामिश्रविभा कान्तियेषां ते कलङ्कनीलकान्तिचक्षुरिता इव विभान्ति । यतः कीदृशाः—ज्योत्स्नैव पयो जलं दुग्धं वा यस्मिन्नादृशं क्षमातटं दुग्धधवलचन्द्रिकाधवलीकृतं भूतलं तदेव वास्तु वसतिगृहं येषां तानि वस्तूनि वृक्षादिपदार्थान्तेषां छाया छलं येषां तादृशानि छिद्राणि प्रकाशेन रिक्तत्वादिलानि पदार्थप्रतिच्छायास्वरूपाणि तानि धरन्तीति तादृशाः चन्द्रिकाधवलताः पदार्थाश्चन्द्ररश्मय एव, वृक्षादिप्रतिच्छायाश्चन्द्रकलङ्कनीलरश्मय एवेति धरायामपि निपतिताश्चन्द्रकिरणा नीलधवला एव शोभन्त इत्यर्थः । अन्यस्य करा हस्ताः कलङ्कवल्लीस्य नीलमण्येः प्रभया मिश्रकान्तयो नीलमण्ययुक्ताङ्गुलीयकप्रभामिश्रा विभान्ति । 'शुभ्रांशुशुभ्रांशु-' इति पाठेऽपि 'अंशुल्लेखे रथे रश्मौ' इत्यभिधानादंशुशब्दस्य लेशवाचि-त्वात्स एवार्थः । ज्योत्स्नैव पयो जलं तस्य क्षमा भूमिस्तस्यास्तटं तदेव वास्तु निवासस्थानं येषां तेषां वस्तूनां छायाया व्याजेन छिद्राणि धरन्तीति वा ॥

कियान्यथानेन वियद्विभाग-

स्तमोनिरासाद्विशदीकृतोयम् ।

अद्विस्तथा लावणसैन्धवीभि-

रुल्लासिताभिः शितिरप्यकारि ॥ ७३ ॥

कियानिति ॥ उदितमात्रेणानेन चन्द्रेण तमोनिरासाद्धेतोः कियान् किञ्चिन्मात्रेण वियद्विभागः पूर्वाकाशदेशो यथा विशदीकृतः तथा चन्द्रकिरणेरुल्लासिताभिवृद्धिः प्रापिताभिर्लावणसैन्धवीभिरद्विः कियानयं वियद्विभागः शितिः श्यामोऽप्यकारि । अत्रौ-दप्रभे चन्द्रे पूर्वाकाशदेशस्तिमिरनिरासाद्धवलो भवति, ततो निरस्तस्य च तमसः प्रतीच्यां घनीभूतत्वात्पश्चिमाकाशदेशः श्यामलो भवतीति । तत्रेयमुपेक्षा । समुद्रजलं च नीलं, पूर्वाकाशदेश एव नीलैः समुद्रजलैः पुनर्नीलोप्यकारीति वा । लावणसैन्धवीभिः लवणसिन्धोरिमाः 'तस्येदम्' इत्यणि 'हृद्गणसिन्धवन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिः ॥

गुणौ पयोधेर्निजकारणस्य

न हानिवृद्धी कथमेतु चन्द्रः ।

चिरेण सोयं भजते तु यत्ने

न नित्यमभोधिरिवात्र चित्रम् ॥ ७४ ॥

गुणाविति ॥ चन्द्रो निजकारणस्य पयोधेर्हानिवृद्धिरूपं गुणौ कथं नेतु प्रामोतु, अपितु कार्यगुणानां कारणगुणपूर्वकवनियमादवश्यमपचयोपचयो चन्द्रं प्राप्तुमिति युक्तमेवेत्यत्र न किञ्चिच्चित्रमित्यर्थः । तर्हि कुत्र चित्रमित्याशङ्क्याह—सोयं चन्द्रस्ते हानिवृद्धी यच्चिरेण पक्षान्तपरिमितेन बहुता कालेन भजते, नतु अभोधिरिव नित्यं प्रलहं भजते, अत्र विषये चित्रमित्याश्रयम् । समुद्रो यथा प्रलहं हानिवृद्धी भजते, तथा पुत्रोपि चन्द्रो नेत्याश्रयमित्यर्थः ॥

आदर्शदृश्यत्वमपि श्रितोऽय-

मादर्शदृश्यां न विभर्ति मूर्तिम् ।

त्रिनेत्रभूरप्ययमत्रिनेत्रा-

दुत्पादमासादयति स्म चित्रम् ॥ ७५ ॥

आदर्शेति ॥ अयं चन्द्रं आदर्शवदृश्यत्ववृत्तत्वादिना रमणीयत्वं श्रितो भजमानोप्यादर्शवद्दृश्यां रमणीयां मूर्तिं न विभर्ति चित्रम् । यो ह्यादर्शवद्दृश्यो भवति स एवादर्शवद्दृश्यां मूर्तिं न विभर्ति तद्वद्दृश्यो न भवतीति विरोधादाश्रयमित्यर्थः । अथच—दर्पणवद्दृश्यत्वं श्रितोप्यादर्शदर्शमभिव्याप्य दृश्याममावास्यायां दर्शनयोग्यां मूर्तिं न विभर्ति । इदानीं पूर्णत्वेन दृश्यमानोपि दर्शने-शोनापि न दृश्यते इत्यर्थे इति विरोधपरिहारः । दर्पणवद्दृश्यत्वं श्रितोपि आदर्शं दर्शं मर्यादीकृत्य कृष्णचतुर्दशीमभिव्याप्य दृश्यां मूर्तिं न विभर्ति, अपितु तावत्पर्यन्तं दृश्यो भवत्येवेति वा । तथा—अयं चन्द्रश्चिनेत्राद्वति तादृश्चिनेत्रादुत्पन्नोपि न त्रिनेत्रोऽत्रिनेत्रः । तस्माच्चिनेत्रव्यतिरिक्तसकाशादुत्पादमुत्पत्तिमासादयति स्म प्रापेत्वेतदपि चित्रम् । त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽपि त्रिनेत्रादुत्पन्नो न भवतीत्याश्रयमित्यर्थः । अथ च—त्रिनेत्रादुत्पन्नोप्यत्रेत्रादुत्पत्तिमापे-त्येतदपि विरुद्धम् । अथ च—त्रिनेत्रो भूयसतिस्थानं यस्य तादृशः, तथा—अत्रेर्मुनेनेत्राच्चित्रमाश्रयस्वरूपमुत्पादं प्रापेति विरोधप-

विहारः । सहजसौन्दर्यमाश्रयमाहात्म्यं कुलस्य माहात्म्यं चानेन चन्द्रस्य वर्णितम् । चन्द्रस्याग्निनेत्रसमुद्भूतत्वं पुराणप्रसिद्धम् ॥

इज्येव देवव्रजभोज्यऋद्धिः

शुद्धा सुधादीधितिमण्डलीयम् ।

हिंसां यथा सैव तथाङ्गमेव

कलङ्कमेकं मलिनं विभर्ति ॥ ७६ ॥

इज्येति ॥ देवानां व्रजः समूहर्भोज्या पेया ऋद्धिः समृद्धि-
र्यस्याः सा शुद्धा धवला इयं सुधादीधितेरमृतकरस्य चन्द्रस्य
मण्डली इज्येव याग इव शोभत इति शेषः । इत्यापि देवव्रज-
भोज्यपुरोडाशादिसमृद्धिः शुद्धा पवित्रा च भवति । तेषां च-
न्द्रमण्डली कलङ्काद्यमेकं मध्यवर्तितमङ्गमवयवं मलिनकारं
तथा विभर्ति, यथा सैव इज्येव पूर्वोक्तगुणविशिष्टा सत्यप्येकं
पशुहिंसात्मकमङ्गं कर्मसाधनं मलिनं पापहेतुं विभर्ति । परोप-
कारशीलायाः सर्वोत्तमा शुद्धाया अपि चन्द्रमण्डल्या देवादिकमङ्गं
मलिनं जातमित्यर्थः । यागे हि हिंसाभात्रमेव मालिन्यम् ।
'सुधाङ्गम्' इति पाठे—कलङ्करूपमेकमङ्गं मलिनं वृथैव वि-
भर्ति । शुद्धाया मालिन्ययोगात्प्राज्ञाचिन्त्यादित्यर्थः । शुद्धस्यापि
श्रौतधर्मस्य सार्वभौमपरोपणान्मालिन्यं सुधैवेत्यर्थः । इत्या-
'व्रजयज्ञोः' इति वयम् ॥

एकः पिपासुः प्रवहानिलस्य

च्युतो रथाद्वाहनरङ्गुरेपः ।

अस्त्यम्बरेऽनम्बुनि लेलिहास्यः

पिबन्नमुण्यामृतविन्दुवृन्दम् ॥ ७७ ॥

एक इति ॥ एष मृगाङ्के दृश्यमानः प्रसिद्धः एकः पिपासुस्तृ-
पाक्रान्तः सप्तवायुस्कन्धमश्रवतिनः प्रवहानिलस्यानिलस्य मृगवा-
हनस्य गगनचारिणो रथाच्युतो वाहनभूतो रङ्गुमृगोऽनम्बुनि नि-
जलेऽम्बरे लेलिहास्यो नितरां पुनःपुन्येन वास्त्रादनकारि मुख्यं यस्य
तादृशो भवन्नमुष्य चन्द्रस्यामृतविन्दुवृन्दं पिबन्नम्रमिति । तृपा-
क्रान्तो रथं परित्यज्य पतितो निजलेपि गगने चन्द्रामृतविन्दुवृ-
न्दमास्वादयन्वायुवाहनमृग एवायम्, ननु कश्चित्कलङ्कमृगो ना-
मेत्यर्थः । अस्तीति वनेमानप्रत्ययेनामृतास्वादेनेन चन्द्रं परित्यज्य
गन्तुमशक्तोऽद्यापि वनेन इति सूचितम् । एवमन्योपि तृपाक्रान्तो
निजले देशे प्रसवणादेः पतजलविन्दुवृन्दं पिबन्ननुपशान्तपिपासो
लेलिहास्यः संस्तत्रैव विरं तिष्ठति । सप्तवायुस्कन्धाः पुराणप्र-
सिद्धाः । लेलिहेति, नितरां पुनःपुनर्वा लेलीत्यर्थं यङि पचाद्यचि
'यङोचि च' इति यङो लुक् ॥

अस्मिञ्शिखौ न स्थित एव रङ्गु-

यूनि प्रियाभिर्विहितोपदायम् ।

आरण्यसंदेश इवौपधीभि-

रङ्के स शङ्के विधुना न्यधायि ॥ ७८ ॥

अस्मिन्निति ॥ शिखौ बाले एककलामकेऽस्मिन्शब्दे रङ्गुमृगो
न स्थितो नामीदेव तस्यां दशायामदर्शनम् । किंतु प्रियाभिरौ-
पधीभिर्विहितं तस्मिन् पूर्णावयवेऽस्मिन्शब्दस्य रङ्गरूपदेवं विहिता प्रे-

षिता । कीदृशी—अरण्ये भवः संदिश्यते प्रस्थाप्यते संदेशस्त-
दपि । अरण्यभवनानां संदेशरूपा वा । वयं भवप्रिया निर्जने बने
मृगः सह वसामः, एवं तु स्वर्गं विजयी सुखेन वर्तसे इति मृगा-
धोष(पा)ऽम्भमूचिकेति यावत् । अनन्तरं विधुना प्रेयसी-
संदेशरूपः स रङ्गुरङ्गे माये, अथच—उत्सङ्गे, प्रियाप्रेमभरेण न्य-
धायि स्थापित इत्यतः शङ्के । अन्यापि प्रिया तरुणं प्रियं प्रति कं-
चिसंदेशमुपपादक्य प्रेषयति स च तं हृदयादौ धारयति । ओ-
पधो हि वनवाणिज्यसाधनरूपमेव संदेशं मृगं स्वप्रिये चन्द्रे
प्रेषितवन्त्यः । आरण्यसंदेश इवायमुपदा प्रहितेति वा । 'यदा-'
इति पाठे—यदाप्रभृति प्रेषितः, तदाप्रभृति तारुण्यदशायां च-
न्द्रेणायमङ्गे न्यधायि, ननु पूर्वमित्यर्थः । आरण्यः, भवायेऽण् ॥

अस्यैव सेवार्थमुपागताना-

मास्वादयन्पलवमोपधीनाम् ।

धयन्नमुष्येव सुधाजलानि

मुखं वसत्येव कलङ्करङ्गुः ॥ ७९ ॥

अस्येति ॥ एष कलङ्करङ्गुविग्रहपीडितत्वाद्भ्येन चन्द्रस्य से-
वार्थमुपागतानामोपधीनां पलवमास्वादयन् । तथा—अमुष्येव
सुधारूपाणि जलानि धयन् पिबन् मुखमनायासलक्ष्मभृत्पिबि-
वसति । आहारलोभाद्देव वसतीत्यर्थः । अन्योपि मृगो जल-
किसलवयुते देशे सुखेन प्रसति कदाचिदपि न त्यजति । पलवम्,
जात्येकवचनम् ॥

रुद्रेषुविद्रावितमार्तमारा-

त्तारामृगं व्योमनि वीक्ष्य विभ्यन् ।

मन्येऽयमन्यः शरणं विवेश

मत्पेशचूडामणिमिन्दुमेणः ॥ ८० ॥

रुद्रेति ॥ दक्षयज्ञे यीरभद्रावतारस्य रुद्रस्यपुत्रा विद्रावितम् ।
अन एव—आने तारारूपं मृगं व्योमनि आराग्यमोपे दूरे वा
वीक्ष्य विभ्यन् त्रसन् अयमन्योऽपर एष इन्द्रमीदृशस्य चूडामणि
जात्या शरणं विवेश । शिवेन शिरसि स्थापितत्वाद्यं मान्य इत्यं-
द्रादश्रयेण रुद्रान्मामयं रक्षित्वत्येवेत्याशयेनान्यो मृगश्चन्द्रं शरणं
प्रविष्ट इत्यर्थः । इत्यहं मन्ये । अन्योपि सज्जानीयं कस्माच्चिद्वीरं
रुद्रा स्वयमपि भीतः सन्नमति शरणं याति । 'माया' इत्यपि
पाठः । तारामृगस्य रुद्रेषुविद्रावणं काशील्लक्षणादेः जातव्यम् ॥

पृष्ठेऽपि किं तिष्ठति नाथ नाथ

रङ्गुर्विधोरङ्क इवेति शङ्का ।

तत्त्वाय तिष्ठस्य मुखे स्व एवं

यद्वैरथे पृष्ठमपश्यदस्य ॥ ८१ ॥

पृष्ठ इति ॥ हे नाथ, विधोरङ्क इव यथा चन्द्रस्योपशङ्के कल-
ङ्कमृगो वर्तते, तथा रङ्गुः पृष्ठेपि पश्चाज्ज्ञाय किं तिष्ठति अथ न
तिष्ठति इति तत्राशङ्का चङ्कतेनेति शेषः । तर्हि एवं तत्त्वाय या-
थागम्यज्ञानार्थं स्वे निजे मुखे एव विषये तिष्ठस्य । निजमुखमेव
निर्णयं पृच्छत्यर्थः । यत्वनमुखं दूरस्थ समानशोभाभिलाषाद्वि-

रथसंज्ञमिति द्वन्द्वयुद्धेऽस्य त्वन्मुखाद्वज्यमानत्वात्पलायमानस्य चन्द्रस्य पृष्ठं पश्चाद्भागमपश्यत् । तस्मात्तस्त्वमुखमेव निर्णेतुं येन पृच्छेत्यर्थः । त्वन्मुखं चन्द्रादधिकमिति भङ्ग्या नलमुखवर्णनं मे कृतम् । तत्रैवाय तत्रैव ज्ञानं, 'क्रियाधोपपदस्य च कर्मणि स्था-
निनः' इति चतुर्थी, तादर्थ्यमात्रे वा । तिष्ठस्व, स्थेयाह्वयायां तङ् । स्वे, वैकल्पिकत्वात्सिद्धभावः ॥

उत्तानमेवास्व वलक्षकुक्षि

देवस्य युक्तिः शशमङ्कमाह ।

तेनाधिकं देवगवेष्वापि स्यां

श्रद्धालुरुत्तानगतौ श्रुतायाम् ॥ ८२ ॥

उत्तानमिति ॥ युक्तिरथापत्तिरनुमानं वास्य देवस्य चन्द्रस्य मध्यवर्तिनमङ्गं कलङ्करूपं शशमुत्तानं स्वर्गसंमुखमस्मादादिदृश्यमानपृष्ठभागमाह वृत्ते । यतो वलक्षकुक्षि धवलोदरम् । यद्ययं शशकोऽस्मात्संमुखोद्गताऽनुत्तानोऽभविष्यत्, तर्हि मध्यवर्तिशशकोदरस्य धवलत्वाच्चन्द्रमध्यभागोपि धवलोऽभविष्यत्, नच तथा दृश्यते, किंतु मलिनः । तस्मादुत्तान एव शशकश्चन्द्रेस्तीति युक्तिराहेत्यर्थः । तेन चन्द्रशशकमिश्रितोत्तानत्वेनैव हेतुनाहं देवगवेष्वापि सुरभीप्रभृतिषु विषये वेदे श्रुतायामुत्तानगतौ सुरलोकसंमुखचरणतया गमने विषये पूर्वापेक्षयाधिकमतितरां श्रद्धालुरास्ति-
कययुक्ता स्याम् । 'उत्ताना वै देवगवाश्चरन्ति' इति श्रुतिर्यायो-
पपन्नार्थतया सत्येयेहमिदानीमधिकं मन्य इत्यर्थः । देवगवेषु-
'गोरतद्वितलुकि' इति टच् । 'देवगवीषु' इति पाठे टिश्चान्डीप् ॥

उत्तरीत्योत्तानगतौ मिद्वायामपि शशकस्य रक्तपृष्ठवाञ्छील-
त्वेन प्रतीतिः कथमित्यत आह—

दूरस्थितैर्वस्तुनि रक्तनीले

विलोक्यते केवलनीलिमा यत् ।

शशस्य तिष्ठन्नपि पृष्ठलोभां

तन्नः परोक्षः खलु रागभागः ॥ ८३ ॥

दूरेति ॥ दूरस्थितैर्द्रष्टृभी रक्तनीले मिश्रितोभयवर्णे वस्तुनि केवलस्यकराभागा नीलिमैव यद्यस्माद्विलोक्यते तत्तस्मात्कारणाच्छशस्य पृष्ठवर्तिरोभां तिष्ठन्नपि रागभागो रक्तिमांशः नो-
ऽस्माकमतितदूरस्थितानां खलु निश्चितं परोक्षो दृग्गोचरो न भवति, किंतु नीलिमैव दृश्यत इत्यर्थः । तिष्ठन्वर्तमानोपि परोक्ष इति विरोधाभासः । दूरस्थत्वाच्च दृश्यत इति तत्परिहारः । खलुप्रे-
क्षायां वा ॥

भङ्गुं प्रभुर्न्याकरणस्य दर्प

पदप्रयोगाध्वनि लोक एषः ।

शशो यदस्यास्ति शशी ततोऽय-

मेवं मृगोऽस्यास्ति मृगीति नोक्तः ॥ ८४ ॥

भङ्गुमिति ॥ एष कविलोकः पदानां सुसिद्धानां प्रयोगा-
ध्वनि विषये व्याकरणस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वं शब्दद्वयुपादन-
कारिणः शास्त्रस्य मदधीन एव सकलशब्दप्रयोग इति दर्पं गर्वं,
यद्वा—लक्षणया व्याकरणस्य व्याकरणाधीन एव सकलशब्दप्र-

योग इति गर्वं भङ्गुं त्याजयितुं प्रभुः समर्थः । यद्यस्याद्धेतोरयं चन्द्रः शशोऽस्यास्ति ततो हेतोः शशी यथोक्तो लोकेनेति शेषः । एवमनुनैव प्रकारेण मृगोऽस्यास्ति मृगीति नोक्तः । शशोस्यास्तीति मतुवर्थे 'अत इतिऽनौ' इतीनौ यथायं शशोऽयुच्यते, तथा तेनैव सूत्रेण मृगोऽस्यास्तीत्यत्रेनेः प्राप्तिं सत्यामपि मृगीति नोक्तः । तस्मादतिव्याख्यादिदोषाभ्याकरणमूल एव लोकप्रयोग इति नियमो न युक्तः किंतु कृतद्वितसमासानामभिधानं नियामकम् । लक्ष्यमुद्दिश्य लक्षणप्रवृत्तिः, नतु लक्षणमुद्दिश्य लक्ष्यप्रवृत्तिरिति । तस्मात्प्रयोगमूलं व्याकरणमिति व्याकरणांलोक एव प्रयोगे बली-
यानिति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसा ॥

यावन्तमिन्दुं प्रतिपत्प्रसूते

प्रासावि तावानयमब्धिनापि ।

तत्कालमीशेन धृतस्य मूर्ध्नि

विधोरणीयस्त्वभिहास्ति लिङ्गम् ॥ ८५ ॥

यावन्तमिति ॥ शुक्रप्रतिपद्यावन्तं यत्प्रमाणमेककलमिन्दुं प्रसूते, अब्धिनापि तावांस्तत्प्रमाण एककल एवायं प्रासावि, नतु पूर्ण इत्यर्थः । एतत्कथं ज्ञातमित्यत आह—तत्कालं तस्मिन्काले समुद्रादुत्पत्तेरवसर एव ईशेन मूर्ध्नि धृतस्य विधोरणीयस्त्वं नि-
तरां काश्यमेवेहैककलत्वे लिङ्गं ज्ञापकमनुमापको हेतुरिति । यदि समुद्रेण संपूर्णोऽयमजनियत, तर्हि शिवेनापि तदानीमेव शि-
रसि तावानेवाध्रास्यत, नतु तथा, तस्मात्प्रतिपदैककलः प्रसूतः, तावानममुद्रेणापीति प्रतिपदुत्पन्नोप्ययमेककलत्वादेव न दृश्यत इति भावः ॥

आरोप्यते चेदिह केतकत्व-

मिन्दौ दलाकारकलाकलापे ।

तत्संवदत्यङ्गमृगस्य नाभि-

कस्तूरिका सौरभवासनाभिः ॥ ८६ ॥

आरोप्यत इति ॥ केतकत्वमिहेन्द्रं चेद्यदि आरोप्यते यतो दलाकारः केतकीपत्रमदशः धवलः कलानां कलापः समूहो यस्य तस्मिन् । तत्तस्मात्केतकदलवच्चतुर्भुजकलाकलापत्वाच्चन्द्रः केतकमे-
वेति रूप्यत इत्यर्थः । तत्तर्हि अङ्गमृगस्य मृगत्वेन नाभिकस्तूरिका कर्त्री आरोपितं तत्केतकत्वं कर्मीभूतं सौरभवासनाभिः कृत्वा संवदति । चन्द्रे केतकत्वं युक्तमित्यनुमन्यत इत्यर्थः । 'नाभिः' इति पाठे—अङ्गमृगस्य नाभिः कर्त्री कस्तूरिकासंबन्धिसौरभवास-
नाभिः कृत्वा संवदतीति वा । केतक्यां कस्तूरीपरिमलो वर्तते, चन्द्रे कलङ्कमृगनाभिरूपा कस्तूरी वर्तते । तस्माच्चन्द्रे केतकत्व-
मारोपयितुं युक्तमित्यर्थः । तत्केतकत्वमङ्गमृगस्य नाभिकस्तूरि-
कायाः परिमलस्य वासनाभिः संक्रमणैः कृत्वा संवदति युक्त्या संवादे प्राप्नोत्येवेति वा । 'ताभिः' इति पाठे—अतिप्रसिद्धाभि-
वासनाभिः ॥

आसीद्यथाज्यौतिषमेव गोलः

शशी समक्षं चिपिटस्ततोऽभूत् ।

सर्मानुदंष्ट्रायुगयन्त्रकृष्ट-

पीयूषपिण्याकदशावशेषः ॥ ८७ ॥

आसीदिति ॥ एष शशी यथाज्योतिषं गर्गादिमुनिप्रणीतप्र-
हगणितशास्त्रानतिक्रमेण गोलः कपिस्थकलवद्वर्तुलोपरितनभाग एव
पूर्वमासीत् । तर्हीदानीं कथमन्यथा दृश्यत इत्याशङ्क्याह—ततो-
ऽनन्तरं कालक्रमेण स्वर्भानो राहोरूपाधोभागस्थितदृष्टायुगमेव
यच्च निष्पीडनचक्रं तेन कृष्टं निष्कृष्य गृहीतं पीयूषममृतं यस्य,
यस्माद्वा, स चामो पिण्याकश्च तस्य दशा गृहीतरमनीरमतिला-
दिपिण्डीमात्ररूपतावशेष उद्धृतो भागो यस्यैवंभूतः सन् चिपिटः
पर्यटप्रायोऽभूदिति समक्षमिदानीं प्रत्यक्षेणानुभूयत एवेत्यर्थः ।
ज्योतिरधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिषम्, 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे'
इत्यण् । ततो यथार्थेऽव्ययीभावः । ज्योतिःशास्त्रादौ त्रयोदशाङ्गु-
लः श्रन्द्रः षोडशाङ्गुलस्य सूर्यस्याधोभागस्थो जलपूर्णकाचकृषिकाप्रायो
यथोदितः, तथैव पूर्वमासीदियुक्तम् ॥

असावमास्याद्वितनोः सखा नो
कर्पूरमिन्दुः खलु तस्य मित्रम् ।
दग्धौ हि तौ द्वावपि पूर्वरूपा-
द्यदीर्यवत्तामधिकां दधाते ॥ ८८ ॥

असाविति ॥ अयं चन्द्रो वितनोरनङ्गस्य सखा नो भवति ।
कृतः—असाव्यादसादृश्यात् । 'विवाहमेव्रीवराणि भवन्ति सम-
शीलयोः' इति शास्त्रादुक्तयोः साङ्गानङ्गयोः सादृश्याभावात्सत्री न
संगच्छत इत्यर्थः । तद्वनयोलोकप्रसिद्धा मेत्री कथमित्यत
आह—खलु निश्चितं कपूरापरनामैवेन्दुस्त्यानङ्गस्य मित्रम्,
तावत्तैव लोकप्रसिद्धिरिति विरोधाभाव इत्यर्थः । तत्र
हेतुमाह—यद्यस्मात्तौ द्वावपि कामकर्पूरा दग्धौ सन्तौ पूर्वरूपा-
ददशदशयोः सकाशादधिकां वीर्यवत्तां हि स्पष्टं दधाते । एको
हि कर्पूरो वीर्यवत्तरो भवति, कामोपि दाहानन्तरमधिकं
वीर्यवाननुभूयते । तदुक्तम्—'कर्पूर इव दग्धोपि शक्तिमान्यो
जने जने । नमोस्त्ववायैवीर्याय तस्मै कुमुदधन्वने ॥' इति । तस्मा-
त्कामकर्पूरयोर्मैत्री युक्ता । 'अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्चन्द्रमंजः'
इत्यमरः । अस्त्रियाम् इत्यमरवचनपरकर्पूरशब्दो नपुंसकोऽपि ॥

स्थाने विधोर्वा मदनस्य सख्यं
स शंभुनेत्रे ज्वलति प्रलीनः ।
अयं लयं गच्छति दर्शभाजि
भास्वन्मये चक्षुषि चादिपुंसः ॥ ८९ ॥

स्थान इति ॥ बाधवा विधोर्मदनस्य सख्यं स्थाने । युक्तमेवे-
त्यर्थः । तत्र हेतुः—स कामः ज्वलति दर्शयमाने शंभुनेत्रे
प्रलीनः प्रकर्षेण लीन एतत्तां प्रलयं गतः । विनष्ट इत्यर्थः । अयं
चन्द्रश्च दर्शभाजि दर्शनं दर्शस्तस्यापारयुक्ते, अथच—अमावास्यां
गते, भास्वन्मये सूर्यरूपे आदिपुंसो विष्णोश्चक्षुषि लयमकतो
गच्छति । दर्शो हि चन्द्रः सूर्यं गच्छति, अतएव दर्शस्य सूर्येन्दुसंगम
इति नाम । सूर्यो विष्णोर्दक्षिणं चक्षुः । तथाच नुन्ययोर्हरिहर-
योनेत्रयोर्द्वयोरपि चन्द्रकामयोः प्रलीनत्वादर्थं चन्द्रस्याप्यनङ्गनया
च समशीलत्वादुचितैव मैत्रीत्यर्थः । तथाच कामस्य चन्द्रमखिताना-
प्रसिद्धिर्मुह्यैव युक्तेति भावः ॥

नेत्रारविन्दत्वमगान्मृगाङ्कः

पुरा पुराणस्य यदेष पुंसः ।

अस्याङ्क एवायमगात्तदानीं

कर्नीनिकेन्द्रिन्दिरमुन्द्रस्त्वम् ॥ ९० ॥

नेत्रेति ॥ पुरा एवं यदा यस्मिन्काले मृगाङ्कः पुराणस्य पुंसः
श्रीविष्णोर्नेत्रारविन्दत्वं नयनकमलत्वमगात् । तदा तस्मिन्काले
अस्य विष्णुनेत्रारविन्दभूतस्यास्य चन्द्रस्यायमङ्कः कलङ्क एव कर्नी-
निकाया इन्द्रिन्दिरस्य भ्रमरस्य सुन्दरत्वमगात्प्रापत् । 'अदात्' इति
पाठे—अयं श्रीविष्णुरस्य चन्द्रस्याङ्के विषये कर्नीनिकेन्द्रिन्दिरमुन्द्र-
स्त्वमदात् । नेत्रे हि कर्नीनिका भास्वम्, अरविन्दं च भ्रमरण ।
तथाचास्य नेत्रारविन्दरूपायाङ्कमेवोभयं श्रीविष्णुः कृतवानित्यर्थः ।
अङ्क एव कर्नीनिका कर्त्री भ्रमरणं सुन्दरत्वमस्यादादिति वा । 'इन्द्रि-
न्दिरालिपटचरणचन्द्ररीकार्तिनो द्विरपाः स्युः' इति हल्ययुधः ॥

देवेन तेनैष च काश्यपिश्च

साम्यं समीक्ष्योभयपक्षभाजौ ।

द्विजाधिराजौ हरिणाश्रितौ च

युक्तं नियुक्तौ नयनक्रियायाम् ॥ ९१ ॥

देवेनेति ॥ तेन देवेन श्रीविष्णुना एव चन्द्रः काश्यपिर्गुरुश्चेतो
द्वावपि साम्यं समानधर्मोत्तमधीश्वर नृत्यायां नयनक्रियायां क्रमेण
नेत्रयापारं वाहनयापारं च यस्त्रियुक्तौ, तदुक्तमुचितमित्यर्थः ।
चायन्योन्यसमुच्चये । साम्यमेवाह—उभयपक्षौ शूलपक्षकृष्णपक्षौ
भजति चन्द्रः, गरुडस्तु द्वौ छद्मौ भजति, तादृशौ द्वावपि ।
तथा—द्विजानां ब्राह्मणानां राजा चन्द्रः । गरुडस्तु पक्षिणां राजा ।
तादृशौ । तथा हरिणैककलङ्कसुगोणाश्रितश्चन्द्रः, गरुडस्तु हरिणा
विष्णुना वाहनार्थेनाश्रितः, तादृशौ । एवमुभयोः सास्यापयम एव
व्यापारं यस्त्रियुक्तौ तदुचितं कृतमित्यत भावः । काश्यपिः, ब्राह्म-
दिवादिष ॥

यैरन्वमायि ज्वलनस्तुपारे

मगोजिनीदाहविकारहेतोः ।

तदीयभूमावतया हिमांशौ

शङ्कं कलङ्कोऽपि समर्थितमनः ॥ ९२ ॥

यैरिति ॥ यैः पण्डितैः मगोजिन्याः दाहरूपाद्विकाराहेतो-
स्तुपारे ज्वलनोऽग्निरन्वमायि । तुपारः यागिर्मयिनुमेदिति संशये
यति दाहकारिण्यात्, यागिसुदेशयत्, तमोदकवदिति हिमे विषये
वह्निर्नुमितमित्यर्थः । तेऽपण्डितोहिमांशौ तुपारमये चन्द्रे वनेमानः
कलङ्कोऽपि तदीयभूमावतया हिमाग्निसंभविभूषममृष्टरूपावेन
समर्थित इत्यहं शङ्के । यद्धा हि भूमेन नात्यम, चन्द्रश्च तुपारमय-
त्वादुक्तरोत्या धिक्मान, तथा च—कलङ्को भूमसमृद्ध एवेति मेः
समर्थितमित्यहं संभावयामित्यने ॥

१. चन्द्रोऽयं ॥ २. चन्द्रमङ्कः कलङ्कः । ३. चन्द्रोऽयं । ४. चन्द्रोऽयं । ५. चन्द्रोऽयं । ६. चन्द्रोऽयं । ७. चन्द्रोऽयं । ८. चन्द्रोऽयं । ९. चन्द्रोऽयं । १०. चन्द्रोऽयं । ११. चन्द्रोऽयं । १२. चन्द्रोऽयं । १३. चन्द्रोऽयं । १४. चन्द्रोऽयं । १५. चन्द्रोऽयं । १६. चन्द्रोऽयं । १७. चन्द्रोऽयं । १८. चन्द्रोऽयं । १९. चन्द्रोऽयं । २०. चन्द्रोऽयं । २१. चन्द्रोऽयं । २२. चन्द्रोऽयं । २३. चन्द्रोऽयं । २४. चन्द्रोऽयं । २५. चन्द्रोऽयं । २६. चन्द्रोऽयं । २७. चन्द्रोऽयं । २८. चन्द्रोऽयं । २९. चन्द्रोऽयं । ३०. चन्द्रोऽयं । ३१. चन्द्रोऽयं । ३२. चन्द्रोऽयं । ३३. चन्द्रोऽयं । ३४. चन्द्रोऽयं । ३५. चन्द्रोऽयं । ३६. चन्द्रोऽयं । ३७. चन्द्रोऽयं । ३८. चन्द्रोऽयं । ३९. चन्द्रोऽयं । ४०. चन्द्रोऽयं । ४१. चन्द्रोऽयं । ४२. चन्द्रोऽयं । ४३. चन्द्रोऽयं । ४४. चन्द्रोऽयं । ४५. चन्द्रोऽयं । ४६. चन्द्रोऽयं । ४७. चन्द्रोऽयं । ४८. चन्द्रोऽयं । ४९. चन्द्रोऽयं । ५०. चन्द्रोऽयं । ५१. चन्द्रोऽयं । ५२. चन्द्रोऽयं । ५३. चन्द्रोऽयं । ५४. चन्द्रोऽयं । ५५. चन्द्रोऽयं । ५६. चन्द्रोऽयं । ५७. चन्द्रोऽयं । ५८. चन्द्रोऽयं । ५९. चन्द्रोऽयं । ६०. चन्द्रोऽयं । ६१. चन्द्रोऽयं । ६२. चन्द्रोऽयं । ६३. चन्द्रोऽयं । ६४. चन्द्रोऽयं । ६५. चन्द्रोऽयं । ६६. चन्द्रोऽयं । ६७. चन्द्रोऽयं । ६८. चन्द्रोऽयं । ६९. चन्द्रोऽयं । ७०. चन्द्रोऽयं । ७१. चन्द्रोऽयं । ७२. चन्द्रोऽयं । ७३. चन्द्रोऽयं । ७४. चन्द्रोऽयं । ७५. चन्द्रोऽयं । ७६. चन्द्रोऽयं । ७७. चन्द्रोऽयं । ७८. चन्द्रोऽयं । ७९. चन्द्रोऽयं । ८०. चन्द्रोऽयं । ८१. चन्द्रोऽयं । ८२. चन्द्रोऽयं । ८३. चन्द्रोऽयं । ८४. चन्द्रोऽयं । ८५. चन्द्रोऽयं । ८६. चन्द्रोऽयं । ८७. चन्द्रोऽयं । ८८. चन्द्रोऽयं । ८९. चन्द्रोऽयं । ९०. चन्द्रोऽयं । ९१. चन्द्रोऽयं । ९२. चन्द्रोऽयं । ९३. चन्द्रोऽयं । ९४. चन्द्रोऽयं । ९५. चन्द्रोऽयं । ९६. चन्द्रोऽयं । ९७. चन्द्रोऽयं । ९८. चन्द्रोऽयं । ९९. चन्द्रोऽयं । १००. चन्द्रोऽयं ।

खेदस्य धाराभिरिवापगाभि-
र्व्याप्ता जगद्भारपरिश्रमात् ।

छायापदेशाद्भुधा निमज्ज्य
सुधाम्बुधावुज्जति खेदमत्र ॥ ९३ ॥

खेदस्येति ॥ वसुधा छायापदेशास्त्रीयप्रतिबिम्बव्याजेन सु-
धाम्बुधावत्र चन्द्रे निमज्जयान्तः प्रविश्य खेदं जगद्भारपरिश्रमपी-
डामुज्जतीव । किंभूता—जगद्भारवहननिमित्तः परिश्रमस्तेनार्ता
नितरां पीडिता । अत एव—खेदस्य धाराभिरिवापगाभिर्याप्ता
समन्तात्पूरिता । अमृतसमुद्रनिमज्जने हि खेदो गच्छत्येव यस्याश्च
तत्तद्वदीरूपः खेदः, तस्याः श्रमहरणे सुधासमुद्र एवोचितः ।
एतेन कलङ्कस्य मृगशशभूच्छायाप्रभृति मतभेदा वर्णिताः ॥

ममानुर्मैवं बहुकालनीली-
निपातनीलः खलु हेमशैलः ।
हृन्दोर्जगच्छायमये प्रतीके

पीतोपि भागः प्रतिबिम्बितः स्यात् ॥ ९४ ॥

ममेति ॥ हेमशैलो मेरुः खलु निश्चितं सर्गमारभ्याद्यथावद-
तिक्रान्तेन बहुना कालेन कृत्वा नीलीनिपातः इयामिकालगनं तेन
कृत्वा वा नीलः बहुकालीनत्वाद्नीलमलसंभवन्धात्रीलवर्णः संजातो-
स्तीति, एवं प्रकारा समानुमानमानम्, एवमहं संभावयामीत्यर्थः ।
अन्यथा यदि स्वर्णोचलः कालभूयस्त्वेन न नीलीभूतः किंतु हेम-
मयत्वात्पीत एव स्यात्, तर्हि हृन्दोर्जगच्छायमये जगत्प्रतिबिम्ब-
भूते कलङ्करूपे प्रतीकेऽवयवे मेरोः पीतोऽपि भागः प्रतिबिम्बितः
स्यात्पीतोऽशोपि दृश्येत, तस्मात्स्वर्णोचलो नील एव जातः । तथा-
च सकलाया अपि भूमेर्नीलवर्णत्वात्प्रतिबिम्बरूपः कलङ्कोऽपि
नील एव युक्त इत्यर्थः । जगच्छाये, 'विभाषा सेना-' इति
पण्डितम् ॥

मावापदुन्निद्रसरोजपूजा
श्रियं शशी पद्मनिमीलितेजाः ।
अक्षिद्रयेनैव निजाङ्गरङ्को-
रलंकृतस्तामयमेति मन्ये ॥ ९५ ॥

मेति ॥ शशी उन्निद्रैर्विकसितैः सरोजैः कृत्वा या पूजा तज्ज-
नितां श्रियं मा अवापत् मास्म लभत । यतः—पद्मनिमीलि कम-
लसंकोचकं तेजो यस्य सः । विकसितानामपि कमलानां पूजार्थं
चन्द्रस्यविधे क्रियमाणानां चन्द्रतेजसा संकोचस्यैव संभवादुन्निद्र-
सरोजपूजाश्रियं कथं प्राप्नोति । प्रकारान्तरेण प्राप्नोतीत्याह—नि-
जाङ्गभूतस्य रङ्गोर्म्यस्याक्षिद्रयेनैवालंकृतोऽयं चन्द्रस्तामुन्निद्रसरो-
जपूजाश्रियमेति प्राप्नोति तन्नयनयोरुन्निद्रकमलरूपत्वादित्यर्थः
इत्यहं मन्ये । अङ्गमृगनेत्राभ्यां कृत्वायं चन्द्रो विकसितकमलाभ्यां
पूजामिव शोभां प्राप्नोतीति भावः । एष्येति वा ॥

य एष जागर्ति शशः शशाङ्के
बुधो विधत्ते क इवात्र चित्रम् ।

अन्तः किलैतत्पितुरम्बुराशे-
रासीतुरङ्गोपि मतङ्गजोपि ॥ ९६ ॥

य इति ॥ एष प्रत्यक्षदृश्यः शशः शशाङ्के जागर्ति स्फुरति
अत्र विषये क इव बुधश्चित्रमाश्रयं विधत्ते, अपितु न कोपि ।
किल यस्मादेतत्पितुरम्बुराशेरन्तर्मध्ये उच्चैःश्रवःसंज्ञकस्तुरङ्गोऽप्या-
सीत् । ऐरावताख्यो मतङ्गजोऽप्यासीत् । यदीयपितुर्मध्येऽश्वग-
जादिकं भवति, तदीय(पुत्र)मध्ये शशमात्रसंभवे किमाश्रय-
मित्यर्थः ॥

गौरे प्रिये भातितमां तमिस्रा
ज्यौत्स्नी च नीले दयिता यदस्मिन् ।
शोभासिलोभादुभयोस्तयोर्वा
सितासितां मूर्तिमयं विभर्ति ॥ ९७ ॥

गौर इति ॥ तमिस्रा तमोबहुलास्य दयिता रात्रिगौरे प्रिये
चन्द्रे विषये भातितमाम् । तथा—ज्यौत्स्नी च चन्द्रिकायुक्ता
धवलस्य दयिता रात्रिनीले प्राणेशेस्मिश्चन्द्रे नितरां शोभते ।
भिन्नवर्णे हि शोभते इत्यर्थः । तस्माद्धेतोमन्योस्तमिस्राज्योत्स्यो-
रुभयोरपि विषये स्वस्य शोभाप्राप्तेश्चोभादभिलाषात्तयोरेव वा
पदयोर्था शोभाप्राप्तिस्तदभिलाषाद्वलइयामलवत्संबन्धात्तमिस्रा-
ज्योत्स्योः शोभया भवितव्यमिति । अयं चन्द्रः सितासितां
धवलां इयामलां च मुनिं विभर्ति । वा ह्यर्थः । शोभासिलोभा-
दिवेल्यन्वयः । नीलभागे ज्यौत्स्नीं प्रियां धारयितुं धवले च तामसी-
मिति यथासंख्यम् ॥

वर्पातपानावरणं चिराय
काष्ठौघमालम्ब्य समुत्थितेषु ।
बालेषु ताराकवकेष्विहैकं
विकसरीभूतमवैमि चन्द्रम् ॥ ९८ ॥

वर्पेति ॥ अहं बालेषु तनुषु सूक्ष्मरूपेणविकसितेषु चेह प्रत्य-
क्षदृश्येषु तारामु नक्षत्रेष्वेव कवकेषु छद्माकेषु मध्ये चिरकालोप-
स्थाद्विकसरीभूतं विकसितमेकं छद्माकमेव चन्द्रमवैमि मन्ये ।
किंभूतेषु ताराकवकेषु—चिराय बहुकालं वर्षास्तृतां तपे ग्रीष्मतां
च, वर्षेषु जलवृष्टिषु आतपेपूष्णेषु च सप्तम् अनावरणमनाच्छा-
दितं काष्ठौघं दिक्कसमूहमेव दाहसमूहमालम्ब्य समुत्थितेषूपपन्नेषु ।
वर्षाकाले ह्यनावृतेषु जलस्तिमितेषु पश्चादुष्णतपेषु च काष्ठेषु सू-
क्ष्मस्थूलानि छद्माकाणि भवन्ति । तथाच तारा अल्पकवकानि,
चन्द्रस्तु स्थूलकवकमिवेयुःप्रेक्षा ॥

दिनावसाने तरणेरकसा-
न्निमज्जनादिश्वविलोचनानि ।

अस्य प्रसादादुदुपस्य नक्तं
तमोविपद्दीपवतीं तरन्ति ॥ ९९ ॥

दिनेति ॥ विश्वस्य जगतो विलोचनानि दिनावसाने तरणेः सू-
यस्याकस्मादसंभावितहेतोर्निमज्जनाप्रतीचीसागरनीरप्रवेशाद्देतो-

नैकं रात्रौ तमोनिमित्तं स्वलनादिरूपां विपद्मेव द्वीपवती
महानदीमस्योदुपस्य चन्द्रस्य प्रकाशरूपाधसादात्तरन्ति । चन्द्रेण
तमो निरस्य सर्वं प्रकाशितमिति भावः । अन्येपि रात्रौ तरणैर्नो-
काया अकस्मान्मज्जनाद्देतोर्भुवनरूपाभापन्नदीमुदुपस्याकस्मादागत-
स्याल्पयानपात्रस्य प्रसादात्तरन्ति ॥

किं नाक्षिण नोऽपि क्षणिकोऽणुकोऽयं
भानस्ति तेजोमयविन्दुरिन्दुः ।

अत्रेस्तु नेत्रे घटते यदासी-

न्मासेन नाशी महतो महीयान् ॥ १०० ॥

किमिति ॥ नोऽस्माकममहतां पामराणामपि अक्षिण नेत्रवि-
षये तेजोमयस्तेजोरूपो विन्दुरेवाप्यमिन्दुरकुल्या नयनप्रान्तचिपि-
टीकरणे धवलवर्तुलाकारेण भान् शोभमानः किं नास्ति, अपिचस्म-
दादिनेत्रेऽपीन्दुर्यतेत एव, परम्-अणुकोऽल्पीयान्, तथा क्षणिकः
क्षणमात्रावस्थायी । यावच्चिपिटीकरणमेव दृश्यत इत्यर्थः । तद्धो-
स्माच्चन्द्रात्स्य वलक्षणं कथमत आह-अत्रेमुनेनेत्रे तु पुनस्ते-
जोमयविन्दुरयमिन्दुर्महीयानितरापेक्षया नितरां महापरिमाण
आसीत् । तथा मासेन कृत्वा नाशी प्राप्तविनाशश्चाभूदिति यत्,
तद्वदते । एतद्युक्त इत्यर्थः । यतः-कीदृशस्यात्रेः-महतो-
महानुभावस्य । 'सर्वं हि महतां महत्' इति न्यायेन महतो
ऽत्रेस्तेजोमयविन्दुरप्ययामिन्दुर्महापरिमाणश्चिकालस्थायी चेत्तस्मि-
न्नेत्रवर्तितेजोमयविन्दोरिन्दोर्वलक्षणं युक्तमेवेति भावः । अणुरः
'अल्पे' इति कन् । नाशीति अस्यर्थे इति ॥

त्रातुं पतिं नौपधयः स्वशक्त्या

मन्त्रेण विप्राः क्षयिणं न शेकुः ।

एनं पयोधिर्मणिभिर्न पुत्रं

मुधा प्रभावेन निजाश्रयं वा ॥ १०१ ॥

त्रातुमिति ॥ मृतमंजीविन्यादय ओपधयः स्वशक्त्या स्वमा-
मर्थेन निजरसवीर्यविपाकाभ्यां कृत्वा ओपधीशःपतिमेनं चन्द्रं
क्षयिणं प्रतिदिनं कलाक्षयवन्तम्, अथच-क्षयरोणिणं सन्तं
त्रातुं न शेकुः । तथा-विप्रा द्विजराज्याश्चिजस्वामिनं क्षयिणं
मन्त्रेण श्रुतिसामर्थ्येन कृत्वा रक्षितुं न शेकुः । तथा-पयोधिरपि
पुत्रं क्षयिणमेनं मणिभिर्नैकप्रकारैरन्तःस्थैः रत्नैः कृत्वा रक्षितुं न
शक्नोति वचनविपरिणामः । तथा-मुधापि स्वाधारभूतं क्षयि-
णमेनमजरामरवजनैः प्रभावेः कृत्वा त्रातुं न शक्नोति । वा
समुच्चये । ओपध्यादयः स्वशक्त्यादिरक्षणमाधने सत्यपि पतिव्या-
पुत्रवाञ्छिजाश्रयवाञ्छा क्षयाद्रक्षितुं समर्था न बभूवुरिति विदो-
पोक्त्या पूर्वकर्मजो रोगो महानुभावैरप्यपनेतुं न शक्यत इति
व्यज्यते । अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रापोधीनां प्रभाव इत्योपध्यादीनां
सामर्थ्यं प्रसिद्धम् ॥

मृषा निशानाथमहः सुधा वा

हरेदसौ वा न जराविनाशौ ।

पीत्वा कथं नापरथा चकोरा

विधोर्मेरीचीनजरामराः स्युः ॥ १०२ ॥

मृष्येति ॥ निशानाथस्य चन्द्रस्य महस्तेजः सुधा वा पीयूष-
मेवेति लोकावादी मृषा अस्य एव वा भवेत् । वा अथवा । यदि
चन्द्रतेजः सुधैवेति लोकप्रवादः सत्य एव, तर्हि सौ चन्द्रतेजोरूपा
सुधा जराविनाशो जरामरणे न हरेद्विनाशयेदित्यङ्गीकार्यम् ।
चन्द्रतेजः सुधा नैवेति वाङ्गीकार्यम् । अथचतद्वा सुधापि जरा-
मरणे न नाशयतीत्यङ्गीकार्यमित्यर्थः । अपरथान्वा गदि चन्द्र-
तेजः सुधेति प्रवादः सत्यः, तद्वा सुधा जरामरणे विनाशयेत्,
तर्हि चकोराभ्याः पक्षिणो विधोर्मेरीचीन्पीत्वापि कथं किमिति
न अजरामराः स्युर्जरामरणरहिता भवेयुः । चन्द्रतेजसः सुधायां,
एतस्याश्च सुधाया जरामरणविनाशो सामर्थ्यमन्वाये, तस्याने चको-
रप्यजरामरमोऽयम्, नच ते तथा, तस्मात्तत्तेजसः सुधायां
वा मृषा भवेत्, सुधाभूतस्यापि वा जरामरणापहारे सामर्थ्यं
नास्तीत्यन्यतरदङ्गीकार्यम् । तथा-मुधाप्रभावेन निजाश्रयं वा'
इति पूर्वश्लोकादायमाधानमियाशयः । 'अजरामरीस्युः-' इति
पाठे-रिचः ॥

वाणीभिर्गमिः परिपक्रिमाभि-

नैरन्द्रमानन्दजडं चकार ।

मुहूर्तमाश्रयर्गमेन भेमी-

हमीव वृष्टिः स्तिमितं च तं सा ॥ १०३ ॥

वाणीभिरिति ॥ सा भेमी आभिः पूर्वोक्ताभिः परिपाकेन
निवृत्ताभिः परिणतकविप्रशक्तितया प्रसादाद्गुणयुताभिर्वाणीभिः
कृत्वा तं नैरन्द्रमानन्दजडं हर्षपरवशं चकार । तथा-मुहूर्त-
मज्जुतापरनाश्रयर्गेण रसेन, अथच-तदपेण जलेन, हमी
तुषारसंबन्धिनी वृष्टिरिव भेमी स्तिमितमतिस्नेहाप्राप्तम्भं च,
अथच-आर्द्रं चकार । हिमवृष्टिर्गन्धं जलमाद्रं च करोति,
तथेयमप्यनन्दजडं सातिस्त्रिदं च चकारित्यर्थः । परिपक्रिमाभिः,
द्विस्वास्त्रितैर्षे क्रिः क्रमेण ॥

इतो मुखाद्वागियमाविरामी-

त्पीयूषधारामधुरंति जल्पन् ।

अनुम्वदस्याः स मुखेन्दुविम्बं

संवावदूकश्रियमम्बुजानाम् ॥ १०४ ॥

इत इति ॥ इत्येवं जल्पन् वदन् स नलोऽम्बुजानां संवावदूक
नितरां संवादिनी श्रीः शोभा यस्य तादृशं कमलमुख्यशोभमस्या
मुखेन्दुविम्बमनुम्वत । चन्द्रकमलमुख्यं भेमीमुखं प्रीत्यतिशया-
दनुम्वदित्यर्थः । इति किम्-हे भेमी, इयमुक्तप्रकारा पीयूषधा-
रावन्मधुरा वाक् इतः प्रत्यक्षदृश्याद्वन्मुखादाविरामीत निःसृतति ।
इत इत्यनेन सामीप्याभिनयकारिणा करेण भेमीमुखं चिबुकै
घृतमिति ध्वन्यते । मुखस्येन्दुविम्बमेव च पीयूषधारासंबन्धीचिनी
सूच्यते । तथा च पीयूषधारया मधुरंत्यपि व्याख्येयम् ।
संवावदूकेत्यादिना च भेम्याः पक्षिनीयं प्रसिद्धम् । चन्द्रविम्बस्य
कमलैः सह विसंवादो विरोधित्वान्, एतन्मुखचन्द्रविम्बस्य तु
कमलैः सह संवादः कमलसौभाग्यमाकाश्यादिति प्रसिद्धचन्द्रवि-
म्बादेतन्मुखविम्बमधिकमिति सूच्यते । अत्यर्थं संवदति संवाव-
दूका । संपूर्वायं वदतिर्भेम्यां वतने ॥

प्रियेण साथ प्रियमेवमुक्ता
विदर्भभूमीपतिवंशमुक्ता ।
स्मितांशुजालं विततार तारा
दिवः स्फुरन्तीव कृतावतारा ॥ १०५ ॥

प्रियेणेति ॥ प्रियेण एवम् 'हृतो मुखान्' इत्यादिरूपं प्रियं वचनमुक्ता भाषिता विदर्भभूमीपतेर्वंशेन कुलेन मुक्ता जनिता । तथा—स्फुरन्ती दीप्यमानवान्तिः सोलामा सा भेमी अथ नल-वचनानन्तरं स्मितांशुजालं विततार । तदेव नलाय प्रीतिदानमिव वदामित्यर्थः । केव—दिवः सकाशान् क्षीणपुण्यतया स्वेच्छया वा कृतावतारा भूलोकमागता रोहिणी तारेव स्फुरन्ती किरणजालं विततारवेति उपेक्षोपमा वा । वंशः कुलमेव वंशो वेणुस्तत्र जाता देवधारा मुक्ता मौक्तिकरूपा । कृतावतारेत्यत्र तरणं तरः 'कृदो-रप्' तदन्ताप्रज्ञादित्वास्वार्थेऽणि पश्चाद्वशब्देन सह 'सह सुपा' इति समासः ॥

स्ववर्णना न स्वयमर्हतीति
नियुज्य मां त्वन्मुखमिन्दुरूपम् ।
स्थानेऽप्युदास्ते शशिनः प्रशस्तौ
धरातुरासाहमिति स्म साह ॥ १०६ ॥

स्वेति ॥ सा धरातुरासाहं भूमीन्द्रमित्याह स्म । इति किम्—हे प्रिय, इन्दुरूपं त्वन्मुखमिति हेतोश्चन्द्ररूपात्मस्तुतां मां नियुज्याज्ञाप्य शशिनः प्रशस्तौ वर्णनविषयेऽप्युदास्तेऽतितरा-मुदामीनं भवति । एतस्थाने युक्तम् । हेतुमेवाह—इति किम्—'सतामेतदकर्तव्यं परमिन्दुमनः स्तुतिः' इत्यादिवचनास्वयमा-त्मनैव स्वस्य वर्णना स्तुतिर्नाहंति न युक्तेति । इत्यप्यन्तं मया चन्द्रो वर्णितः, इदानीं त्वया वर्णीयः, तूष्णींभावो वा युक्त इत्याशयेन भेमी चन्द्रस्तुतौ तं सोप्राप्तं प्रावनेत्यदिति भावः । तुरासाहमित्यत्र तृतीयसर्गं 'धरातुरासाहि' इत्येतच्छ्लोकस्या शङ्का ज्ञातव्या, तत्रोत्तरम्—इन्दुरूपं त्वन्मुखं, चन्द्ररूपात्मस्तुतौ मां नियुज्य शशिनः प्रशस्तौ अप्युदास्ते । साहं धरावदतुराऽनु-त्तालाऽवेगा वा । पृथ्वीवद्भूमीरेत्यर्थः । अर्थात्तसाह स्मेति ज्ञातव्यम् ॥

तथेरितः प्राणसमः सुमुख्या
गिरं परीहासरसोत्किरां सः ।
भूलोकसारः स्मितवाक् तुपार-
भानुं भणिष्यन्सुभगां वभाण ॥ १०७ ॥

तथेति ॥ स भूलोके सारः श्रेष्ठतमो नलः स्मितवाक् तुपार-भानुं चन्द्रं भणिष्यन् वर्णयिष्यन् सन् सुभगां सौभाग्यवतीं भेमी वभाण । किंभूतः—तया सुमुख्या भेम्या परिहासरसस्योत्किरा-मुद्गावयित्रीं गिरमीरित उक्तः । तथा—प्राणसमोऽतिप्रियान् । तथा चन्द्रवर्णने ईरितः प्रेरितः सन्परिहासरसोत्किरां गिरं

१ 'विततान' इत्यपि काचित्कः पाठः इति सुखावबोधः ।

वभाणेति वा । उत्किराम्, 'इगुपध-' इति कः । पूर्वैण पष्ठोस-मासः । भणिष्यन्, हेतो लट् शता ॥

तवानने जातचरीं निपीय
गीतिं तदाकर्णनलोलुपोऽयम् ।
हातुं न जातु स्पृहयत्यवैमि
विधुं मृगस्त्वद्वदनभ्रमेण ॥ १०८ ॥

तवेति ॥ हे प्रिये, अयं मृगः तवानने जातचरीं भूतपूर्वां गीतिं स्वरमाधुरीं निपीय सादरमाकर्णयं दानीमपि तस्या भवद्गी-तेराकर्णनलोलुपोऽतितरां लुब्धोऽतिसाहस्यस्त्वद्वदनभ्रमेण विधुं हातुं जातु कदाचिदपि न स्पृहयतीत्यहमवैमि । मृगा हि गान-प्रिया भवन्तीति चन्द्रं त्वन्मुखभ्रान्त्या त्यक्तुं नेच्छतीत्यहं शङ्क इत्यर्थः । जातचरीं, 'भूतपूर्वं चरद्' । लोलुपः, यदन्तापचाद्यधि 'यडोऽचि च' इति यडो लुक् ॥

इन्दोर्भ्रमेणोपगमाय योग्ये
जिह्वा तवास्ते विधुवास्तुमन्तम् ।
गीत्या मृगं कर्पतु भन्त्यता किं
पाशीवभूवे श्रवणद्वयेन ॥ १०९ ॥

इन्दोरिति ॥ अतिसाहस्यदिन्दुरेवेदमिनीवेन्दोर्भ्रमेण मृग-स्योपगमाय योग्ये प्राप्नुमहे तवास्ते वनेमाना जिह्वा कर्त्री गीत्या वर्णस्वरमाधुरीं कृत्वा विधुरूपं वास्तु वमतिगृहं तद्विद्यते यस्य तं विधुवास्तुमन्तं चन्द्रमध्यस्थायिनमपि मृगं कर्पतु गीतेर्मधुरतम-त्वान्मृगस्य च प्रियगानस्वास्वसमीपमानयत्वित्यर्थः । तदाकर्पण-साधनमुपेक्षते—भन्त्यता आगमिष्यतो मृगस्यात्रैव निवासार्थं बन्धनं करिष्यता श्रवणद्वयेन पाशीवभूवे किम् । तदप्या बन्ध-नरज्ज्वा समाकर्षित्वित्यर्थः । अन्यापि शबरी गीत्या मृगमाकृष्य पाशेन बध्नाति । भवन्मुखं निष्कलङ्कममृताधिकगीतियुक्तं च, चन्द्रस्तु सकलङ्क इति भावः । चन्द्रवर्णनावसरेऽपि मध्ये मध्ये भेमीमुखवर्णनानुरागातिशयसूचनार्था । अयं श्लोकः क्षेपक इति केचित् ॥

गगनस्थोपि मृगो भेमीमुखगीतिं कथमश्रुणोदित्यातकूहाह—

आप्यायनाद्वा रुचिभिः सुधांशोः
शैत्यात्तमः काननजन्मनो वा ।
यावन्निशायामथ धर्मदुःस्थ-
स्तावद्व्रजत्यहि न शब्दपान्थः ॥ ११० ॥

आप्यायनादिति ॥ शब्दरूपः पान्थो नित्यपथिको निशयां या-वद्व्रजति तावदथ पश्चात्साकल्येन वा अह्नि न गच्छति, यस्माद्दिने धर्म-गातपेन दुःस्थः संतप्तः, तस्माद्दिनेऽल्पमेव गच्छतीत्यर्थः । रात्रौ दूरागमने हेतुमाह—सुधांशोरमृतरूपाभि रुचिभिराप्यायनादुज्जी-वितबलत्वाद्वा तम एव काननं वनं तस्माज्जन्म यस्य गाढान्धकार-जाताच्छैत्याद्वा तेजसोऽभावे तमसःसंभवादीण्याभावाच्छैत्यम् । अतएव रात्रौ बहु गच्छति, दिने चोष्णेन श्रान्त इव बहु न गच्छति । शब्दो हि रात्रौ स्वभावादतिदूरेऽपि श्रूयते । दिवा तु न तथा ।

पथिकोपि रात्रौ शैत्याहूरं गच्छति, दिने चाल्पम् । दूरश्रवणप्रति-
पादकोयं श्लोकः ॥

दूरेपि तत्तावकगानपाना-
लब्धावधिः स्वादुरसोपभोगे ।

अवज्ञयैव क्षिपति क्षपायाः

पतिः खलु स्वान्यमृतानि भासः ॥१११॥

दूरेपीति ॥ हे प्रिये, खलु निश्चितं क्षपायाः पतिश्चन्द्रो भामश्र-
न्द्रिका एव स्वान्यमृतानि क्षिपति अधो मुञ्चति । किंभूतः—दूरे-
प्यतितरां देशव्यवधानेपि तत्प्रसिद्धं मधुरतरं तावकं गानं तस्य
पानात्स्वादुरश्रवणाद्वेतोः स्वादुरसोपभोगं माधुर्यातिशयानुभवे
विषये लब्धावधिः प्राप्तमयादः । उपभुङ्क्ते—अवज्ञयैव अनुभूत-
भवद्गीतमाधुर्यापेक्षयाल्पमाधुर्यतयावमाननयेवेत्यर्थः । अयं श्लोको
भिन्न एव, ननु युग्मम् ॥

अस्मिन्न विस्मापयतेऽयमस्मां-

श्रुत्तुर्वभूवैप यदादिपुंसः ।

तदत्रिनेत्रादुदितस्य तन्वि

कुलानुरूपं किल रूपमस्य ॥ ११२ ॥

अस्मिन्निति ॥ हे तन्वि, एष चन्द्रः आदिपुंसः श्रीविष्णो-
र्वागं चक्षुर्बभूवेति यत् । अस्मिन्नत्र भवनविषयेऽयं नेत्रभूतश्चन्द्रो-
ऽस्मान्न विस्मापयते आश्चर्यं न प्रापयति । अत्रार्थेऽस्माकमाश्चर्यं न
भवनीत्यर्थः । किल यस्माद्वेतोरत्रिनेत्रादुदितस्योपपन्नस्यास्य तच्चक्षु-
र्भवनं कुलानुरूपं कुलोचितं स्वरूपम् । नेत्ररूपाकारणाज्ञातस्य
नेत्रीभवनमुचितमेव । तस्मादस्य पुराणपुराणनेत्रभवने न किंचि-
दस्माकं चित्रमित्यर्थः । विस्मापयते, 'नित्यं स्मरतेः' इत्याश्रयम्,
'भीरुस्योर्हन्तुभयं' इति तद्ध । अस्मान्, जनान्तरापेक्षया बहुत्वम् ॥

आभिर्मुग्धेन्द्रोदरि कामुदीभिः

क्षीरस्य धाराभिरिव क्षणेन ।

अक्षालि नीली रुचिरस्वरस्था

तमोमयीयं रजनीरजकया ॥ ११३ ॥

आभिर्गिति ॥ हे मृगेन्द्रोदरवत्कृशमुदरं यस्याम्मारुशि, रज-
न्येव रजकी तथा क्षीरस्य दुर्यस्य धाराभिरिव दृश्यमानाभिर्धव-
लतराभिरभिः कामुदीभिः कृष्णाऽम्बरस्था गगनस्था तमोमयीयं
नीली कजलवत्काली रुचिः क्षणमात्रेणाक्षालि निरम्ना । यथा र-
जकया वसनस्था काली कान्तिदुग्धधाराभिः क्षणेन क्षाल्यते । त-
दुक्तं कलाकोषे—'तेलं घृतेन तच्चोणजलदुग्धेन कजलम् । नाश-
येदम्बरस्थं तु मलं क्षारेण स्यामणा ।' इति । चन्द्रिकाभिर्गगनं
निर्मलीकृतमिति भावः । मृगेन्द्रोदरि, 'नामिकोदर' इति ङीप् ।
ओषधिप्राणिवाञ्छिवाभावाञ्छीलीव नीलीति ङीप् समर्थनीयः ।
रजकी, प्लुतः पित्वाञ्छीप् ॥

पयोमुचां मेचकिमानमुच्चै-

रुचाटयामास ऋतुः शरद्या ।

अपारि वामोरु तथापि किंचि-

न्न प्रोच्छितुं लाञ्छनकालिमास्य ॥ ११४ ॥

पय इति ॥ हे वामोरु, या शरद्वतुः पयोमुचां मेचानां वर्षो-
कालीनमुष्णकैरतिशयितमपि मेचकिमानं कालिमानमुच्चाटयामास ।
तथा कालिमापनयने दृष्टसामर्थ्या शरदाप्यस्य चन्द्रस्य लाञ्छ-
नरूपः कालिमा किंचिदल्पमपि प्रोच्छितुं स्फोटयितुं नापारि ।
शरदृच्छे चन्द्रे मलिनः कलङ्कोऽतितरां शोभत इति भावः ।
मेचकिमानं वर्णवाचित्वादिसन्निधेः ॥

एकादशैकादशरुद्रमौली-

नस्तं यतो यान्ति कलाः किमस्य ।

प्रविश्य शेषास्तु भवन्ति पञ्च-

पञ्चेतुणीमिषवोऽर्धचन्द्राः ॥ ११५ ॥

एकेति ॥ अस्मिन् यतो गच्छतोऽस्य चन्द्रस्यैकादश कला एकाद-
शानां रुद्राणां मौलीन् प्रति यान्ति किल गच्छन्तीव । शेषाः पञ्च-
कलास्तु पुनः पञ्चेषोः कामस्य तूणीमरूपमिषुभिः प्रविश्यार्धचन्द्रा-
कारत्वादार्धचन्द्राख्या इषवो भवन्ति । विनाशसमयेऽप्ययं पराप-
कारनिरत इति ध्वन्यते । तूणीम्, अल्पत्वविवक्षया स्त्रीत्वे गौरा-
दित्वाञ्छीप् । अर्धचन्द्रशब्दो रुढः ॥

निरन्तरत्वेन निधाय तन्वि

तारामहस्राणि यदि क्रियेत ।

मुधांशुरन्यः स कलङ्कमुक्त-

स्तदा त्वदास्यश्रियमाश्रयेत् ॥ ११६ ॥

निरन्तरेति ॥ हे तन्वि, ताराणां नक्षत्राणां महस्राणि निर-
न्तरत्वेनान्यान्यमेवन्धितया विधायकीकृत्य यदि अन्यः मुधांशुः
क्रियेत निर्मायेत तदा तर्हि स चन्द्रताराणामकलङ्कस्यात्मयथा-
कलङ्केन मुक्तः संस्वदास्यस्य श्रियं शोभामाश्रयेत् । क्रियानिपत्ते-
रविवक्षितत्वाल्लङ्घभावः ॥

यत्पद्ममादिषु तवाननीयां

कुरङ्गलक्ष्मा च मृगाक्षि लक्ष्मीम् ।

एकार्थलिप्साकृत एष शङ्के

शशाङ्कपङ्केरुहयोर्विरोधः ॥ ११७ ॥

यदिति ॥ हे मृगाक्षि, यत्पद्मं तवाननीयां मुख्यसंबन्धिनीं
लक्ष्मीमादिषु ग्रहीतुकामम्, कुरङ्गलक्ष्मा चन्द्रश्च तव मुख्यशोभां
ग्रहीतुकामः, तयोः शशाङ्कपङ्केरुहयोरेव विरोधस्त्वन्मुखशोभा-
क्षण एकोऽर्थस्य लिप्साकृतः प्राप्तिवाञ्छानिमित्त एतेत्यहं शङ्के ।
एकद्रव्याभिलाषिणेन विरोधः सुप्रसिद्धः । चन्द्रपद्मयोरपि विरोधः
प्रसिद्ध एव । चन्द्रपद्माभ्यां सकाशात् मुख्यमधिकमिति भावः ।
आदिषु, चन्द्रपक्षे लिङ्गविपरिणामः । लक्ष्मी, 'न लोका-' इति
पठान्तिधेयः ॥

लब्धं न लेखप्रभुणापि पातुं

पीत्वा मुखेन्दोरधरामृतं ते ।

निपीय देवैर्विषसीकृतायां

घृणां विधोरस्य दधे सुधायाम् ॥ ११८ ॥

लब्धमिति ॥ हे प्रिये, अहं सर्वैरपि देवैर्विषसीकृतायां निःशेषं पीत्वा भुक्तशेषीकृतायाम् अस्य विधोः सुधायां घृणां जुगुप्सां दधे धारयामि । किं कृत्वा—लेखानां देवानां प्रभुणेन्द्रेणापि पातुं न लब्धं कृतप्रयत्नस्यापि तस्यावरणात्तेन दुष्प्रापं केनाप्यनुच्छिष्टं ते मुखेन्दोरधररूपममृतं निपीय पीत्वा । चन्द्रसुधायाः सकाशात्स्वधरामृतं स्वादुतरमिति भावः । अन्योप्युच्छिष्टभोजने जुगुप्सां धारयति ॥

एनं स विभ्रद्विधुमुत्तमाङ्गे

गिरीन्द्रपुत्रीपतिरोषधीशम् ।

अश्नाति घोरं विषमब्धिजन्म

धत्ते भुजङ्गं च विमुक्तशङ्कः ॥ ११९ ॥

एनमिति ॥ स गिरीन्द्रपुत्रीपतिः शंभुरेनमोषधीशं विधुमुत्तमाङ्गे शिरसि विभ्रद्वारयन् सन्नब्धिजन्म समुद्रोत्पन्नं घोरं दारुणमपि विषमश्नाति, विमुक्तशङ्को भुजङ्गं सर्पराजं वासुकिं च धत्ते । शंभोरप्युपकारकत्वेन पूज्यः श्रेष्ठोयमिति भावः । ओषधिस्वामिनोस्य शिरसि धारणादिव निःशङ्कं विषं भक्षयति सर्पाश्च धारयतीत्युपेक्षा । भुजङ्गम्, जात्यभिप्रायेणैकवचनं वा ॥

नास्य द्विजेन्द्रस्य बभूव पश्य

दारान्गुरोर्यातवतोपि पातः ।

प्रवृत्तयोऽप्यात्ममयप्रकाशा-

ब्रह्मन्ति न ह्यन्तिमदेहमाप्तान् ॥ १२० ॥

नेति ॥ हे प्रिये, द्विजेन्द्रस्य अस्य चन्द्रस्यास्य गुरोर्बृहस्पतेर्दारान् भार्यां यातवतो गच्छतोपि गुरुतद्वगामिनोपि पातः स्वर्गाङ्गः, अथच—पातित्यम्, न बभूव पश्य । चित्रमेतद्विलोकयेत्यर्थः । अथवा युक्तमेतत् । प्रवृत्तयो धर्माधर्महेतुकमार्गम्भा अपि आत्ममय आत्मस्वरूपमेव प्रकाशो येषां तान्प्रकाशान्तरनिरपेक्षान्प्रकाशरूपान्, अथच—परमात्मैव प्रकाशो येषां तान् परमात्मस्वरूपपारित्यप्रकाशानभिज्ञानस्वरूपप्रकाशमवादिनो ब्रह्मशानिनोऽन्तिमदेहं तेजोरूपशरीरं पूर्णतां वा प्राप्तान्, अथच—अनन्तरभावमोक्षत्वात्प्राचीनशरीरप्रवाहापेक्षया शेषं शरीरं प्राप्तान् जीवन्मुक्तान्पुरुषान्हि यस्मात् न ह्यन्ति शुभाशुभफलबन्धेन न संबन्धन्तीत्यर्थः । 'तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते' इति प्रामाणिकवचनात्तेजोरूपस्यास्य चन्द्रस्य पातो नाभूदिति युक्तमेव, नात्र चित्रमिति भावः । चन्द्रोऽप्यात्ममयप्रकाशः अन्तिमदेहं संपूर्णतां प्राप्तश्च ॥

स्वधाकृतं यत्तनयैः पितृभ्यः

श्रद्धापवित्रं तिलचित्रमम्भः ।

चन्द्रं पितृस्थानतयोपतस्थे

तदङ्करोचिःखचिता सुधैव ॥ १२१ ॥

स्वधेति ॥ तनयैः पुत्रैः श्रद्धया परलोकास्तिष्ठन्तु आ वितीर्ण-

त्वात्पवित्रं कृष्णतिलैश्चित्रं मिश्रितं पितृभ्यः स्वधाकृतं यदम्भः पितृस्थानतया 'चन्द्रो वै पितृलोकः' इति श्रुतेः पितृलोकतया चन्द्रमुपतस्थे चन्द्रेण संगतमभूत् । तत्कृष्णतिलमिश्रं जलमेवाङ्कस्य कलङ्कस्य यद्रोचिः कान्तिस्तया खचिता मिश्रिता सुधा पीयूषम् । कृष्णतिला एव कलङ्कः, तत्संलग्नं जलमेव पीयूषम्, नरवन्धः कलङ्को न चान्यस्पीयूषमित्यर्थः । श्रद्धेति, पितृलोकप्राप्तौ हेतुगर्भम् । उपतस्थे, संगतकरणं तच्च ॥

पश्योच्चसौधस्थितिसौख्यलक्ष्ये

त्वत्केलिकुल्याम्बुनि बिम्बमिन्दोः ।

चिरं निमज्जेह सतः प्रियस्य

भ्रमेण यच्चुम्बति राजहंसी ॥ १२२ ॥

पश्येति ॥ हे प्रिये, त्वमुच्चसौधे स्थित्या कृत्वा सौख्येन निरन्तरायं लक्ष्ये दृश्ये त्वत्केलिकुल्याया अम्बुनि तदिन्दोर्बिम्बं पश्य । तत्किम्—राजहंसी इह कुल्याजले निमज्ज्य चिरं सतोऽन्तर्बतैमानस्य प्रियस्य राजहंसस्य भ्रमेण यच्चन्द्रबिम्बं चुम्बति सौख्यम्, स्वार्थे सुखिनो भाव इति भागे वा प्यञ् । 'सौख्यं—' इति पाठे—सूक्ष्मत्वेन लक्ष्ये । उच्चतरप्रदेशस्थितं प्रति ह्यधोदेशस्थितं वस्तु सूक्ष्मं प्रतिभाति ॥

सौवर्गवर्गैरमृतं निपीय

कृतोऽङ्घ्रि तुच्छः शशलाञ्छनोऽयम् ।

पूर्णोऽमृतानां निशि तेन नद्यां

मग्नः पुनः स्यात्प्रतिमाच्छलेन ॥ १२३ ॥

सौवर्गेति ॥ स्वर्गे भवाः सौवर्गा देवास्तेषां वर्गैर्दुन्दैरमृतं निपीयाङ्घ्रि तुच्छो रिक्तः कृतोऽयं शशलाञ्छनो निशि ते तवाश्रयाङ्घ्रि प्रतिमाच्छलेन प्रतिबिम्बव्याजेन मग्नः सन्पुनरमृतानां जलैः, अथच—पीयूषैः पूर्णः स्याद्वेदित्यर्थः संभावयामीत्यर्थः । एतेन नदीजलस्यामृतत्वं सूचितम् । अङ्घ्रि तुच्छः कृतोपि पुनः क्रमेणामृतैः पूर्णः सन्प्राप्तौ तव श्रीढानद्यां प्रतिमाव्याजेन मग्नः स्यात् पुनः पानभयादिव पलाय्य निलीनः स्यादित्यहं शङ्के इत्यर्थ इति वा । पूर्णोऽमृतानाम् । तृतीयत्वात्कारणे षष्ठी ॥

समं समेते शशिनः करेण

प्रमूनपाणाविह कैरविण्याः ।

विवाहलीलामनयोरीवाह

मधुच्छलत्यागजलामिपेकः ॥ १२४ ॥

सममिति ॥ इह तव श्रीढानद्यां कैरविण्याः कुमुदित्याः प्रमूनरूपे पाणी शशिनः करेण रश्मिना, अथच—पाणिना, समं सह समेते संगते सति मधु पुष्परस एव च्छलं यस्य स तस्याजस्त्यागजलस्य कन्यादानसंकलपोदकस्याभिपेकः कर्ता, अनयोश्चन्द्रकुमुदित्योर्विवाहलीलामादेव सूचयतीति । चन्द्रकरस्पर्शमात्रेण कुमुदानि विकसितानि, मकरन्दपूर्णानि च जातानीति भावः । विवाहे उभयोः पाणिमेलनं, पाणी दानजलामिपेकोपि भवति ॥

विकासिनीलायतपुष्पनेत्रा
मृगीयमिन्दीवरिणी वनस्था ।

विलोकते कान्तमिहोपरिष्ठा-

न्मृगं तवैपाननचन्द्रभाजम् ॥ १२५ ॥

विकासीति ॥ हे प्रिये, इह तव केलिनद्यां वनस्था जलमि-
वासिनी, अथच—काननस्था, तथा—विकासिनीलमायतं विस्तृतं
च पुष्पमेव नेत्रं यस्यास्तत्तुल्यनेत्रा चयं प्रत्यक्षदृश्या इन्दीवरिणी,
यस्यान्मृगी वनस्थत्वाद्विकासिनीलायतपुष्पनेत्रत्वाच्च हरिणी,
तत्तस्यादिन्दीवरिणीरूपा मृगी, आननमिव यश्चन्द्रः सामर्थ्यात्स्व-
दाननतुल्यो यश्चन्द्रस्तद्भाजं तस्य कान्तं सन्दरभ, अथच—तुल्य-
जातीयं स्वप्रियं, मृगमुपरिष्ठाद्विलोकते । विकसितकुसुमनेत्राणि
ऊर्ध्वं प्रसारितानि दृश्यन्ते तर्हि प्रायेण चन्द्रस्यमुपरिवर्तमानं नि-
जभर्तारं मृगं मृगी पश्यतीत्यर्थः । स्वदाननमेव यश्चन्द्रस्तस्य च-
न्द्रत्वादनुमेयं मृगमुपरिष्ठापश्यति । त्वं प्रामादोपरि धनसे, इयं
चापोदेशं वतेते । 'न न' इति पदच्छेदं कृत्वा चन्द्रभाजं निज-
प्राणेशं मृगमुपरिष्ठाप पश्यतीति न, किंतु पश्यत्येवेति वा व्याख्ये-
यम् । वनस्था मृगी हि प्रसारितनीलायतनेत्रा सती स्वकान्तं
मृगमितस्ततो विलोकयति । 'शशम्' इत्यपपाठः । मृगपर एव वा
व्याख्येयः ॥

तपस्यतामम्बुनि कैरवाणां

समाधिभङ्गे विबुधाङ्गनायाः ।

अवैमि रात्रेरमताधरोष्ठं

मुखं मयूखसितचारुचन्द्रम् ॥ १२६ ॥

तपस्यतामिति ॥ हे प्रिये, अम्बुनि सदा निवासात्तत्र तप-
स्यतां कैरवाणां कुमुदानां समाधिर्दिवा संकोचस्यैव ध्यानस्य भङ्ग-
स्याजने विषये निमित्ते वा विबुधाङ्गनाया अप्सरोरूपाया रात्रेश्चन्द्रं
मुखमेवाहमवैमि मन्ये । किंभूतं मुखम्—अमृतमेवाधरोऽनूर्ध्वं
ओष्ठो यस्य, अथच—अमृततुल्योऽधरोष्ठो यस्य, यद्वा—अमृतम-
धरं यस्यापीयूषादधिकरस ओष्ठो यस्य । तथा—मयूखाः किरणा
एव सितम्, अथच—तपसमाधिभङ्गादेव चन्द्रकरवदुज्ज्वल
यस्सितं, तेन चारु । चन्द्रविशेषणे लिङ्गविपरिणामः । देवाङ्ग-
नानामप्येवंविधं मुखं रात्रौ जले तपस्यतां दुश्चरं तपश्चरतामपि
मुनीनां समाधिभङ्गं करोति । तपस्यतामिति तपश्चरनीत्यर्थं
'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां नर्तिचरोः' इति त्रयप 'तपसः परस्मैपदं
च' इति शता ॥

अल्पाङ्गपङ्का विधुमण्डलीयं

पीयूषनीरा सरसी सरस्य ।

पानात्मुधानामजलेऽप्यमृत्युं

चिह्नं विभर्त्यत्रभवं स मीनम् ॥ १२७ ॥

अल्पेति ॥ अल्पोङ्क एव पङ्को यस्यां, तथा—पीयूषमेव नीरं
यस्यां सेयं विधुमण्डली सरस्य सरसी विशालं सर एव । अत
एव—स सरः अत्र भवमस्यां चन्द्रसरस्यां समुपपन्नं मुधानामे-
तदीयामृतानां पानादजले जलरहितेऽपि स्थले जलाभावेपि वा-
ऽमृत्युं मरणरहितं मीनं चिह्नम्, अथच—मुधासरोजातत्वानुमा-

पकं लिङ्गं विभर्ति । मीना हि जलाद्वहिर्भूता स्त्रियन्त एव, अयं
तु न स्त्रियते, तस्माच्चन्द्राभृतसरसीभवत्वात्सदाभृतपानाजला-
भावेपि मृत्युरहित इति सर्वं युक्तमित्यर्थः ॥

तारास्थिभूषा शशजङ्गमाभू-

चन्द्रांशुपांशुच्छुरितद्युतिर्धौः ।

छायापथच्छन्नफणीन्द्रहारा

स्वं मूर्तिमाह स्फुटमष्टमूर्तेः ॥ १२८ ॥

तारेति ॥ शोः स्वमात्मानमष्टमूर्तेर्हरस्य मूर्तिं शरीरं स्फुटं
व्यक्तमाह ब्रवीति । यतः—किंभूता—तारा एवास्थीनि भूषा
यस्याः । तथा—शशिनमेव जङ्गमां, चन्द्रं गङ्गां च, विभर्ति भूत् ।
तथा—चन्द्रांशव एव पांसवो भस्मानि तैश्चुरिता कृताङ्गरागा
द्युतिर्यस्याः । तथा—छायापथो गगने दृष्टाकारा दक्षिणोत्तरस्था
धवला रेखा छत्र यस्य छायापथच्छन्नरूपः फणीन्द्रो वामुक्तिः
स एव मुक्ताहारो यस्याः सा । हरमूर्तिरप्युक्तविशेषणविशिष्टा ।
द्यौरप्येतादृशीति मूर्त्यन्तरापेक्षया व्यक्तमेव महेशस्य मूर्तिं गगनं
कथयतीत्यर्थः ॥

एकैव तारा मुनिलोचनस्य

जाता किलैतज्जनकस्य तस्य ।

ताताधिका संपदभूदियं तु

सप्तान्विता विंशतिरस्य यत्तारः ॥ १२९ ॥

एकेति ॥ एतस्य चन्द्रस्य जनकस्य तस्य प्रसिद्धस्यात्रिमुनिको-
चनस्य तारा कनीनिका किलैकैव जाताभूत किल पुराणादौ । अस्य
तत्पुत्रस्य तु पुनरियं दृश्यमाना संपत् ताताभिजितपुत्रविनेत्रास-
काशाधिका । यद्यस्यादस्य चन्द्रस्य तान्ताः कनीनिकाः, अथच—
नक्षत्राणि, सप्तभिरन्विता विंशतिरभूदिति च्छलम् । पितुः सका-
शाधिकसंपत्तिर्वाग्भोग्योऽयमिति भावः । 'सप्तविंशतिमिन्द्रवै'
इति, दक्षः सप्तविंशतिकन्याः अभिन्यादिकाश्चन्द्राय दृष्टाविति
पुराणम् ॥

मृगाक्षि यन्मण्डलमेतदिन्द्रोः

सरस्य तत्पाण्डुरमातपत्रम् ।

यः पूर्णिमानन्तरमस्य भङ्गः

स च्छन्नभङ्गः खलु मन्मथस्य ॥ १३० ॥

मृगाक्षीति ॥ हे मृगाक्षि हरिणीनेत्रे, यदेतत्प्रत्यक्षदृश्यमिन्द्रो-
र्मण्डलं तत्सरस्य पाण्डुरं श्वेतं साप्राप्त्यस्य कामातपत्रमेव । श्वेतच्छ-
न्नदर्शने सति सप्राप्तो वदया भवन्ति । पूर्णधवच्छन्नमण्डलस्य शो-
हीपकत्वात्दर्शने सर्वेपि कामस्य वदया भवन्ति । तस्मादेतत्कामस्य
श्वेतातपत्रमेवेति भावः । यश्च पूर्णिमानन्तरस्य च्छन्नभूतस्येन्द्रो-
र्मण्डलस्य भङ्गो मोटनं कलाक्षयश्च स मन्मथस्य च्छन्नभङ्गः खलु ।
छन्नस्य मोटनं राजक्षयं सूचयति । कृष्णपक्षे शोहीपकमित्रचन्द्रक्षये
कामः शीघ्र एव भवति, तस्मात्कृष्णपक्षे योस्य भङ्गः स कामस्य
छन्नभङ्ग इव स एव वेति भावः । खलुप्रेक्षायां निश्चये वा ॥

दशाननेनापि जगन्ति जित्वा
योयं पुरापारि न जातु जेतुम् ।
म्लानिर्विधोर्मानिनि संगतेयं
तस्य त्वदेकानननिर्जितस्य ॥ १३१ ॥

दशेति ॥ दिग्विजयोद्यतेन दशाननेनापि जगन्ति जित्वापि योऽयं चन्द्रः पुरा पूर्वं जातु कदाचिदपि जेतुं नापारि । हे मानिनि स्वमुखस्पर्धिनं चन्द्रमसहमाने भैमि, तस्य विधोरियं प्रत्यक्षदृश्या कलङ्करूपा म्लानिर्लज्जा संगता लज्जा, अथच युक्तव । यतस्त्वैकेनाननेन नितरां जितस्य । यो हि दशानेन दशभिर्मुखैर्जेतुं नाशकि, तस्य स्त्रियास्तैवेकेन मुखेन विजितत्वेन लज्जया मालिन्यमुचितमेवेत्यर्थः । त्वमुखमेतस्मादधिकमिति भावः । प्रतीयमानोऽप्रेक्षा । लज्जयापि म्लानिर्भवति । रावणश्चन्द्रं जेतुं प्रवृत्तस्तु पारामिना दृष्टमानः कम्पमानस्तनुस्तमजिरवैव परावृत्त इत्युत्तरकाण्डे कथा ॥

दृष्टो निजां तावदियन्त्यहानि
जयन्त्यं पूर्वदशां शशाङ्कः ।
पूर्णस्त्वदाख्येन तुलां गतश्चे-
दनन्तरं द्रक्ष्यसि भङ्गमस्य ॥ १३२ ॥

दृष्ट इति ॥ अयं शशाङ्क इत्यन्येतावन्ति अहानि शुक्लपक्षादिना नि तावदवधीकृत्य निजां पूर्वदशां पूर्वापूर्वदिनावस्थां जयन् निकाममुत्तरोत्तरदिनेषु कलावृक्षाधिकी भवेत्स्वया दृष्टः । इयमेति दिनानि जयंस्तावत् जयश्चैव दृष्ट इत्यवधारणार्थो वा तावच्छब्दः । अनयैव परिपाठ्या पूर्णचिम्बोऽयं त्वदाख्येन सह तुलां साम्यम्, अथच—तोलकाष्टं, प्राप्त आरूढश्चेत्, तद्धीनन्तरं निकटं त्वमेव श्वःप्रभृत्येवास्व भङ्गं पराजयं कलाक्षयं च द्रक्ष्यसि । उत्तमेन सह स्पर्धमानो हि भङ्गं प्राप्नोत्येव । तुलादिव्ये हि हीनस्य पराजयः सर्वैर्दृश्यते । अहानि, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । त्वदाख्येन, 'अतुलोपमाभ्याम्' इति निषेधेऽपि सहयोगे तृतीया । तथाच कालिदासः—'तुलां यदाहोहि दन्तवाससा' इत्यादि ॥

क्षत्राणि रामः परिभूय रामा-
त्क्षत्राद्यथाभज्यत स द्विजेन्द्रः ।
तथैव पद्मानभिभूय सर्वा-

स्त्वद्वक्त्रपद्मात्परिभूतिमेति ॥ १३३ ॥

क्षत्राणीति ॥ द्विजेन्द्रो जमदग्न्यपत्यत्वात्सोऽतिप्रसिद्धपराक्रमो रामः परशुरामः सर्वाणि क्षत्राणि परिभूयापि क्षत्रादेव रामाहाशरथेः सकाशाद्यथाभज्यत पराभवं प्राप, तथा तेनैव प्रकारेणायमपि द्विजराजः सर्वान्पद्मानभिभूय संकोचकरणात्पराभूयापि त्वद्वक्त्रपद्मात्सकाशात्परिभूतिं पराभवमेति । सकलक्षत्रियाधिक्यं यथा श्रीरामस्य तथा सर्वपद्माधिक्यं त्वमुखपद्मस्येति भावः । 'वा पुंसि पद्मम्' इत्यमरः ॥

अन्तः सलक्ष्मीक्रियते सुधांशो
रूपेण पश्ये हरिणेन पश्य ।

इत्येष भैमीमददर्शदस्य

कदाचिदन्तं स कदाचिदन्तः ॥ १३४ ॥

अन्तरिति ॥ हे पश्ये चन्द्रदर्शनप्रवृत्ते भैमि, हरिणेन पाण्डुरेण रूपेण वर्णेन कर्त्रा सुधांशोरन्तः प्रान्तभागः पूर्वमश्रीकोऽपीदानीं सलक्ष्मीक्रियते सश्रीः क्रियते त्वं पश्य । अथच—चन्द्रस्य मध्यं हरिणेन मृगेन कर्त्रा रूपेण स्वीयनीलवर्णेन कृत्वा असलक्ष्म सलक्ष्म क्रियते सलक्ष्मीक्रियते सकलङ्कं क्रियत इत्यर्थः । पश्य । एष स नल इत्यमुना प्रकारेणाय चन्द्रस्यान्तं पर्यन्तभागं कदाचिदक्षणायां भैमीमददर्शत् दर्शयामास, कदाचिच्चान्तर्मध्यभागं दर्शयामास । अक्रुत्यादिना चन्द्रश्चेत्नीलप्रान्तमध्यभागप्रदर्शनपूर्वं छिष्टपदैस्तया सह श्रीडां चकारिति भाव इति मध्ये कवेरुक्तिः । 'हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः' इत्यमरः । अन्त इत्यकारान्तमेकत्र, अन्तरित्यव्ययमपरत्र मध्यवाचि । लक्ष्मीशब्दस्य समासान्तविधेरनित्यत्वात्कथभावे सलक्ष्मीशब्दाच्चिः । पक्षे सलक्ष्मशब्दाच्चिः । पश्ये 'पात्रा' (इत्या)दिना कर्तव्यं शः । देशोर्बुद्धयर्थत्वात् 'गतिबुद्धिः' इत्यणौ कर्तुणो कर्मत्वाद्भैमीमिति द्वितीया ॥

सागरान्मुनिविलोचनोदरा-

द्यद्वयादजनि तेन किं द्विजः ।

एवमेव च भवन्नयं द्विजः

पर्यवस्यति विभुः किमत्रिजः ॥ १३५ ॥

सागरादिति ॥ अयं चन्द्रः सागरान् मुनिविलोचनोदराच्चैतद्वाङ्मयात्सकाशाद्यस्मादजनि उत्पन्नः, तेन कारणेन द्वाभ्यां जातत्वाद्विजः किम् । एवमेव चानयैव रीत्या द्वाभ्यां जातत्वादेव द्विजो भवन्नप्ययं विभुः त्रैलोक्यजितः किं कथं पर्यवस्यति । द्वाभ्यां जातस्ये सत्यपि अत्रिमुनेरेव जात इति तात्पर्यवृत्त्या कथमुच्यत इत्यर्थः । अथच—एवमेव यथानेन प्रकारेण द्विजत्वं, तथैवात्रिमुनिजो भवन्नयं द्विजः पर्यवस्यति किम् । द्वाभ्यां जातत्वाद्यथा द्विज उच्यते, तथा द्विजादत्रिमुनेर्जातत्वादपि द्विज उच्यते किम् । द्विजोऽप्यसौ हि द्विज एव भवतीत्यर्थः । अथच—द्वाभ्यां जातत्वाद्विजो भवन्नयं न त्रिभ्यो जायत इत्यत्रिज इत्येवं तात्पर्यवृत्त्या कथ्यते किम् । यो हि द्वाभ्यां जायते स त्रिजो न भवति, एवमेवायमत्रिजः कथ्यते किमित्यर्थः । अन्योपि द्विजस्त्रिजो न भवत्येव ॥

ताराविहारभुवि चन्द्रमयीं चकार

यन्मण्डलीं हिमभुवं मृगनाभिवासम् ।

तेनैव तन्वि सुकृतेन मते जिनस्य

स्वलोकलोकतिलकत्वमवाप धाता ॥ १३६ ॥

तारेति ॥ हे तन्वि कृशाङ्गि, धाता ताराणां नक्षत्राणां विहारभुवि गगने चन्द्रमयीं मण्डलीं विभवं जिनस्य पुराणपुरुषस्य श्रीविष्णोर्मतेऽनुमतौ सत्यां तदादिष्टः सन् यच्चकार निर्ममे तेनैव सुकृतेन शोभनेन लोकोत्तरव्यापारेण कृत्वा स्वलोकः स्वर्गभुवनं तत्संबन्धिनं लोकानां सुराणां मध्ये तिलकत्वं श्रेष्ठमवाप । किंभूतां मण्डलीम्—हिमस्य तुपारस्य भुवं स्थानभूतामनिशीत-

१ 'दृशे' इति वार्तिकस्योपलक्षणमिदम् । मध्ये बुद्धिः शब्दस्य ज्ञानविशेषवाचित्वाभावेन यथाधुतासंगतः ।

लाम् । तथा—मृगस्य नामो मध्ये वामो यस्यास्तां, यस्या मध्ये मृगोस्तीति यावत्, तादृशीम् । अन्येषां सुराणामेतादृश्यापारकरणे सामर्थ्याभावाद्भैरव श्रेष्ठोऽभूदित्यर्थः । अथच—ताराया बुद्धदेव्या विहारस्थाने पूजास्थाने हिमभुवं शीतलां, शुभ्रवाङ्मिमाचल-रूपां वा, तथा—मृगनाभेः कस्तूरीयां वामः परिमलोऽवस्थानं वा यस्यां तां कस्तूरीमिश्रितां चन्द्रमयीं कर्पूरमयीं मण्डलीं राशि यच्चकार तेनैव पुण्येन जिनस्य मने बौद्धदर्शने प्रह्ला सुरश्रेष्ठवम-धत्त । बौद्धा हि बुद्धदेवप्रासादे यस्मिन्पूजार्थं कर्पूरकस्तूरीराशिं करोति स सर्वलोकमध्ये श्रेष्ठो भवतीति स्वदर्शने प्रत्यपादयत् । प्रह्ला चैवमकृत तस्मादेव सर्वश्रेष्ठो जात इत्यर्थः । 'तेनेव' इति पाठे—उपप्रेक्षा । 'बुद्धदेव्यां मता तारा' ॥

इन्दुं मुखाद्बहुतृणं तव यदृणन्ति
नैनं मृगस्यजति तन्मृगतृणयेव ।

अत्येति मोहमहिमा न हिमांशुविम्ब-
लक्ष्मीविडम्बिमुखि वित्तिपुपाशवीपु १३७

इन्दुमिति ॥ हे हिमांशुविम्बस्य लक्ष्म्याः शोभाया विडम्बि स्वस्मादयूनस्वापरिहासकारि ततोऽप्यधिकशोभं मुखं यस्यास्मादृशि भेमि, पण्डिता इन्दुं तव मुखात्सकाशात्स्वमुखमपेक्ष्य वा बहुतृणमीपदममासं तृणं, तृणवमपि यस्य पूर्णं न संपन्नं, तृणा-दपि निःसारमिति यावत्, अथच—बद्धधिकं तृणं यस्मान् तृणा-दपि निःसारं यद्यस्माद्गृणन्ति । तत्तस्माद्धेतोर्मृग एनं चन्द्रं मृगस-बन्धिन्या तृणया कोमलतृणकवलनाभिलाषेणैव, अथवा चन्द्रे प्रयुक्तस्य बहुतृणशब्दस्य बहु च तत्तृणं च, बहुति तृणानि य-स्मिन्सादृशमिति वेल्लेवंरूपार्थग्रहणरूपया भ्रान्त्येव न त्यजति । मृगो हि बहु यत्तृणं बहुतृणं देशं वा न मुञ्चति । नन्वनुभवे सत्यप्यासं-सारं कथं भ्रान्तिरित्याशङ्क्यार्थान्तरन्यासमाह—पाशवीपु पशु-संबन्धिनीपु वित्तिपु ज्ञानेषु विषये मोहमहिमा भ्रान्तिषादुत्पन्न-नात्येति बहुकालातिक्रमेपि नापयाति । पशवो हि सर्वदा मृदा एवेत्यद्यापि मृगस्य भ्रान्तिर्नापयाति, तस्मादेनं न त्यजतीति युक्त-मित्यर्थः । 'वृत्तिपु' इति पाठे—व्यापारपु । मुखान्, त्यटलोपं पञ्चमी । बहुतृणं पक्षे ईपदममासं 'विभाषा सुपो बहुषः' इति बहुच् ॥

स्वर्भानुना प्रमभपानविभीषिकाभि-
र्दुःखाकृतैरनमवधूय सुधा सुधांशुम् ।

स्वं निहुते शितिमचिह्नममुष्य रागं-

स्ताम्बूलताम्रमवलम्ब्य तवाधरोष्टम् १३८

स्वर्भानुनेति ॥ हे प्रिये, सुधां एनं सुधांशुमवधूय त्यक्त्वा तवाधरोष्ठमवलम्ब्यामुष्य रक्तस्त्रीष्टस्य रागं रक्तवर्णः कृत्वा सित-स्य भावः सितिमा धावत्यमेव विह्व यस्य तादृशं धवलरूपमपि स्वमात्मानं निहुते पुनः पुनः स्वर्भानुपानभिया तिरो दधानि । यतः—स्वर्भानुना वारंवारं प्रसभपानेन विभीषिकाभिर्भयोपादनेः

कृत्वा दुःखाकृता प्रातिलोभ्याचरणेनोत्पादितदुःखा । किंभूतमथ रोष्टम्—प्रसिद्धस्य ताम्बूलस्यैव ताम्रो वर्णो यस्य, ताम्बूलैर्नैव वा ताघ्रं रक्तवर्णम् । पुनः राहुपानभिया स्वधरमेव स्थाना-न्तरमाश्रित्य रूपान्तरेणात्मानं गोपायतीत्यर्थः । अन्योपि सभयं स्थानं हिंत्वा स्थानान्तरमाश्रित्य तत्रारि रूपान्तरं धृत्वा स्वं नि-हुते । सुधया चन्द्रस्य परित्यागात्स्वमुख्याश्रयणात्स्वमुख्यं चन्द्राद-धिकमिति भावः । ताम्बूलताम्रमित्युक्तीत्योपमोपप्रेक्षा वा । दुः-खाकृता, 'दुःखाप्रातिलोभ्ये' इति डाच् ॥

हर्यक्षीभवतः कुरङ्गमुदरे प्रक्षिप्य यद्वा शशं
जातस्फीततनोरमुष्य हरिता मृतस्य पत्न्या हरेः ।

भङ्गस्त्वद्वदनाम्बुजादजनि यन्पद्मात्तदेकाकिनः
स्यादेकः पुनरस्य स प्रतिभटो यः मिहिकायाः सुतः ॥

हर्यक्षीति ॥ हे प्रिये, मत्तमेदेन कलङ्करूपं कुरङ्गं, यद्वा—शशमुदरे मध्ये प्रक्षिप्य जाता स्फीता पूर्णा तनुयस्य, हरिन्द्रस्य पत्न्या हरिता प्राच्या दिशा सूतस्य तथोदितस्य पूर्णस्य, अतएव हरेः श्रीविष्णोर्वामाक्षीभवतः, यद्वा—संजातपूर्णशरीरस्य मृगं, यद्वा—शशं, कलङ्क मध्ये निक्षिप्य मध्यस्थितकलङ्कस्य कर्माति-कानुत्पत्त्याच्छ्रीविष्णोर्वांमनेश्रीभवतोऽमुष्य चन्द्रस्य त्वद्वदनाम्बु-जात्सकाशाद्यङ्गः पराजयोऽजनि, तदेकाकिनः सर्वदाऽमहायादे-कस्मात्पद्मान्, नवव्यस्मात्कमलान्, नद्यान्यः पद्मरथं पराजीयते यत्पुनरयमेव पद्मान्पराभवतीत्यर्थः । अथवा—भ्रम्बुजमुत्प्लावयद्द-नादेव पद्माद्, अथच—पद्मसंख्याकाश्चद्वदनरूपादम्बुजाद्यदस्य भङ्गो जातः, तदेकाकिनोऽमहायस्य स्यात्तथेत् । बहुनिरैकः परा-जीयत इति युक्तमेवेत्यर्थः । यः मिहिकायाः सुतो राहुः स पुन-रकोऽन्योऽस्य प्रतिभटः प्रतिमहः पराभाषुको राहुदेव नवव्य इति । 'संप्रति' इति पाठे—अथ पुनरस्यैकः प्रतिभटः, यः मिहि-कायाः सुतः स्यात् । एकाकिनोऽस्य स्वन्मुखपद्मः प्रतिद्वन्द्वी न भवति, अनुत्पन्नान्, किंचेकाकी राहुदेवास्य प्रतिभटो युक्त इत्यर्थः । किंच स्वराजमुत्ताद्वाहोरप्यस्यास्यः पराजय इति महद-स्य कष्टं प्राप्तमित्यर्थः । अथच—हरिद्वर्णया हरेः सिंहस्य पत्न्या मिहिकया प्रसूतस्य, तथा—मृगं शशं वा यं कंचन पशुं जटरे निक्षिप्य भक्षयित्वा स्थितस्य, अत एव संजातपुष्टशरीरस्य, अत एव हर्यक्षीभवतः सिंहतां प्राप्नुवतोऽस्य स्वन्मुखाद्यः पराजयो-ऽजनि स एकाकिनः केवलपद्माद्वादेव पराजयः सिंहस्य गजा-दङ्गो यथा तद्वदेतन्महत्प्रमित्यर्थः । अथच—पद्मसंख्याकादे-कस्य पराजयः । मिहोऽन्येको बहुसंख्यः पराजीयत एवेत्यर्थः । अथच—पद्माच्छरभादष्टपदादेव भङ्गः सिंहस्य केवलमष्टपदादेव भङ्गः । पद्मचन्द्राभ्यां सकाशात्स्वमुख्यमधिकमिति भावः । 'हर्यक्षः केमरी हरिः' इत्यमरः । 'गजादजजराभाः पद्माः' इत्यने-कार्थं भोजः । प्रथमपक्षे हर्यक्षिदशद्विभक्तिः, द्वितीयपक्षे हर्यक्ष-शब्दादेव ॥

यन्पूजां नयनद्वयोन्पलमयीं वेधा व्यध्रान्पद्मभू-
र्वारिपारीणरुचिः स चेन्मुखमयं पद्मः प्रिये तावकम् ।

१ 'स्वर्भानुनेति शुभाविस्वाद्य 'पूर्वपदाद्-' इति न णत्वम्' इति राममुकुटः ।
१८

कः शीतांशुरसौ तदा मखमृगव्याधोत्तमाङ्गस्थल-
स्थासुखस्तटिनीतटावनिवनीवानीरवासी वकः १४०

यदिति ॥ हे प्रिये, वेधा नयनद्वयमेवोत्पलं तन्मयीं तद्रूपां
तद्रूपां यस्य पद्मस्य पूजां व्यधाद्वरचयत् । यतः श्रीविष्णो-
र्नामी वर्तमानापद्माङ्गवतीति पद्मभूः । स्वजनकस्य यस्य पद्मस्य
पितृभक्त्या नेत्रद्वयेनैव नीलोत्पलयुगेन महतीं पूजामकृत । वाक्पा-
रीणा वाचः परतीरे भवा वाचा वर्णयितुमशक्या रुचिर्यस्य सोऽयं
पद्मक्षेत्तावकं मुखं स एव भवमुखस्वरूपो जातः, अनन्तरं ब्रह्मणा
स्वपितृनुज्ज्ञा नेत्रनीलोत्पलाभ्यां कृतपूजत्वाद्भूत तव मुखे नेत्रनी-
लोत्पले दृश्यते इत्यर्थ इति चेत् । तदा तर्हि असौ शीतांशुः को
नाम, अपितु न कश्चित् । एवमुक्तस्य पुरस्तादयं कः । स्मरणा-
होऽपि नेत्यर्थः । तर्ह्यसौ क इति चेत्त्राह—अयं वकः । किंभूतः—
दक्षमख एव मृगस्तस्य व्याधो हरस्तस्योत्तमाङ्गं शिरस्तद्वक्षणे स्थले
स्थासुः स्थितिशीला स्वस्तटिनी गङ्गा तस्यास्तटावन्यां तीरभूम्यां
या वनी महद्वृक्षं वा यत्काननं तत्र ये वानीरा वेतसास्तन्मध्य-
वासी । चन्द्रश्च हरजटाशृङ्गवासीति प्रसिद्धम् । वाक्पारीणरुचि-
रिति ब्रह्मविशेषणं वा । अत्र यदुपलस्य ब्रह्मणोपि सौन्दर्यं वाग-
गोचरः, तपितुः पद्मस्य सौन्दर्यं मनसोपि गोचरो न भवती-
त्यर्थः । एवमुक्तस्य चन्द्रस्य च महदन्तरम्, साम्यसंभावनापि
नास्तीति भावः । एतेन चन्द्रादिसुन्दरवृन्दं ब्रह्मणा सृष्टम्, भव-
दीयमुखपरं तु ब्रह्मणोऽपि स्रष्टृत्वात्सर्वाधिकमिति सूचितम् । मख-
मृगोत्पादिना चन्द्रस्यातिदैन्यं सूचितम्, एवमुक्तसाम्यप्राप्त्यर्थं
तपश्चरणं च सूचितम् । अन्योपि विशिष्टवस्तुप्राप्तये शिवस्थान-
युक्तनदीतीरवानीरवासी तपस्यति । नदीतीरवानीरवासित्वं वक-
जातिः । वाक्पारीणा, भवार्थं 'राष्ट्रावारपाराद्धली' इत्यत्र 'अवार-
पाराद्विपरीतादपि विगृहीतादपि' इति वचनात्सः ॥

जातंशातक्रतव्यां हरिति विहरतः काकतालीयमस्या-
मश्यामत्त्वैकमत्यस्थितसकलकलानिर्मितेर्निर्मलस्य ।
इन्दोरिन्दीवराभं बलविजयिगजग्रामणीगण्डपिण्ड-
द्रव्वापादानदानद्रवल्लगनादङ्कमङ्के विशङ्के ॥१४१॥

जातमिति ॥ अहमिन्दोरङ्के बलविजयिन इन्द्रस्य गजग्राम-
णीर्हस्तिषु मध्ये प्रधानं प्राच्यामेव वर्तमानो य एरावतस्तस्य गण्ड-
योः कपोलयोः पिण्डयोः शिरःस्थितकुम्भस्थलयोश्च ये द्वन्द्वे गण्ड-
द्रव्वां पिण्डद्रव्वां च ते एवापादानं निर्गमनस्थानं येषां ते च ते
दानद्रवल्लवा मदललेशास्तेषां लक्ष्म्यसंपर्कात्काकतालीयमाक-
स्मिकं दैवासिद्धमिन्दीवराभं नीलोत्पलतुल्यं जातमङ्कं कलङ्कं
विशङ्के मन्ये । किंभूतस्तेन्द्रोः—अस्यामङ्गुलीनिर्दिष्टायां पुरो-
द्वयायां शतक्रतोरियं शतक्रतवी तस्यां हरिति दिशि विहरत
उद्गच्छतः । तथा—अश्यामत्ये विषये ऐकमत्यं सर्वसंवादस्तेन तत्र
वा स्थिताभिर्षतमानाभिः सकलाभिः पञ्चदशभिरपि कलाभिः
कृत्वा निर्मितस्य । अश्यामत्यैकमत्येन स्थिता सकलकलानिर्मि-
तस्य तादृशस्य वा । अतएव—निर्मलस्य प्रत्येकं कलानां धाव-
स्यस्य दृष्टत्वाद्बलसकलकलानिर्मितत्वात्कारणधावत्वाद्बलस्य,
अश्यामत्यैकमत्ये स्थिता याः सकलाः कलास्ताभिर्वा निर्मितस्तस्या

वा हेतोर्धवलस्य । पूर्वं कारणधावत्वात्सकलोऽप्ययं धवल
एवाभूत्, पश्चात्तु पूर्वदिग्भ्रमणवशात्तत्रैव भ्रमत एरावतस्य कपो-
लकुम्भस्थलगलन्मदजलं दैववशालुप्तं तेनायं मध्ये कालः प्रति-
भातीत्यर्थः । तालतस्तले यदैव काकस्योपवेशनम्, तदैव दैवास्का-
कस्योपरि तालफलपात इति काकतालमिव, 'समासाच्च तद्विष-
यात्' इति छः । निर्मितेः, पक्षे हेतौ पञ्चमी ॥

अंशं पोडशमामनन्ति रजनीभर्तुः कलां वृत्तय-
न्येनं पञ्चदशैव ताः प्रतिपदाधाराकवर्धिणवः ।
या शेपा पुनरुद्धता तिथिमृते सा किं हरालंकृति-
स्तस्याः स्थानविलं कलङ्कमिह किं पश्यामि सश्यामिकम्

अंशमिति ॥ हे प्रिये, लोकाः रजनीभर्तुः पोडशमंशं कला-
मामनन्ति सत्यं कथयन्ति, ताश्च पोडशांशरूपाः प्रतिपदादिर्यस्मि-
न्कमेणि राकां पूर्णिमामभिव्याप्य वर्धिणवः प्रतितिथि एकैककला-
भित्तुया वर्धमानाः पञ्चदशसंख्याका एव कला पुनं चन्द्रं वृत्तय-
न्ति वर्तुलं कुर्वन्ति । तिथिसंख्यासाभ्यात्पूर्णमण्डलं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
या पुनः कला पोडशी तिथिमृते उद्धता प्रयोजनाभावाच्चन्द्राद्विहः
कृता सा पोडशी कला शेपा पञ्चदशकलाभ्योऽवशिष्टा सती,
यद्वा पोडशी तिथिं विना प्रयोजनाभावाद्यावशिष्टा सा निष्प्रयो-
जनत्वादुद्धता चन्द्राद्विहर्निष्कासिता सती हरालंकृतिः शिवशिष्टे-
भूषणं जाता किम् । चन्द्रे प्रयोजनाभावाद्दरालंकृतिरिवाभूक्ति-
मित्यर्थः । अहं तस्याश्चोद्धतायाः पोडश्याः कलायाः सश्यामिकं
नभो नीलिम्ना सह वर्तमानं स्थानस्य पूर्वावस्थितेः संशन्धि विलं
विवरं तत्कलानवस्थित्या कृत्वा शून्यं नीलं नभोभागमेवेह चन्द्र-
मण्डलमध्ये कलङ्कं पश्यामि किम् । मध्यवर्तिनीलं तत्स्थानं
विलमेवाहं कलङ्कयेन शङ्के इत्यर्थः । शेपशब्दस्याभिधेयलिङ्गत्वं
पूर्वमेव दर्शितम् । 'पूर्णं राका निशाकरे' इत्यमरः । वृत्तयन्ति,
'तत्करोति' इति णिच् । वर्धिणवः, 'अलंकृन्' इतीप्पुच् ।
तिथिमृते, 'कृते नलाशाम्' इति वत् । श्यामिका, मनोज्ञादेरा-
कृतिगणत्वाद्भावे बुञ्ज ॥

ज्योत्स्नामादयते चकोरशिशुना द्राघीयसी लोचने
लिप्सुर्मूलमिवोपजीवितुमितः संतर्पणात्मीकृतात् ।
अङ्के रङ्गमयं करोति च परिस्पृष्टं तदेवाहत-
स्त्वद्वक्त्रं नयनश्रियाप्यनधिकं मुग्धे विधित्सुर्विधुः ॥

ज्योत्स्नामिति ॥ हे मुग्धे सुन्दरि, त्वद्वक्त्रं वृत्तत्वादिगुणैः
समानमपि नयनश्रियापि कृत्वानधिकं समानमेव विधित्सुः, अत
एव—स्वस्य द्राघीयसी अतिदीर्घं लोचने लिप्सुर्लक्ष्यमुच्छिर्विधु-
श्चकोरशिशुना प्रयोज्येन स्वीयां ज्योत्स्नामादयते भक्षयति । तत्रो-
त्प्रेक्षते—चन्द्रिकाश्रुतपायनकृतसम्यक्पणेनारमीकृतास्त्ववशीकृ-
तादितश्चकोरबालकासकाशान्मूलं स्वचन्द्रिकापायनहेतुभूतमेत-
दीयातिदीर्घेनेत्रद्वयमुपजीवितुमादातुमिव । यद्वा—यत्किंचि-
त्स्वस्य चन्द्रिकां पापयित्वा ततो नेत्रद्वयलक्ष्मीप्राप्त्या मूलं चन्द्रि-
कारूपधनं वर्धयितुमिव । अन्योप्युत्तमर्गोऽधमर्गस्य किंचिद्वा तं
वशीकृत्योत्तममिदं वस्तु ततो गृह्णाति । तथा—अयं चन्द्र आहत
आदरयुक्तः सन्नङ्गे मध्ये, अथच—वत्सङ्गे, च रङ्गं च करोति ।

उत्पङ्गधारणेन लालयतीत्यर्थः । किमर्थमित्याशङ्क्याह—तन्मूलभूत-
मतिविशालं तदीयनयनयुगलं परिस्पृष्टमिव स्वल्पं कर्तुमिव । त्व-
न्मुखसाम्यनिमित्तरमणीयनेत्रद्वयसंपादनायायं चन्द्रशर्करहरिणो
वज्रयतीत्यर्थः । चन्द्रादुत्कृष्टं त्वन्मुखमिति भावः । 'परिस्पृष्टम्'
इति पाठे एतन्नेत्ररामणीयकप्राप्त्युपायं स्पष्टमिवेत्यर्थः । शिशुः सुप्र-
तार्य इति सूचयितुं शिशुपदम् । आद्यनेत्रे, अदेनिगरणार्थेति 'अदेः'
प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वक्तव्यात् 'निगरण-' आदि (सूत्रेण)
परस्मपदाभावे, 'णिचश्च' इति तद्ध । शिशुना, 'आदिस्वालोने'
इत्यणो कर्तुणो कर्मत्वाभावः । द्राघीयमी, अतिशयने इयमुनि
'प्रियस्थिर-' इति द्राघादेशः । लिप्सुः, विधिसुरिति च, 'न
लोका-' इति षष्ठीनिषेधः ॥

लावण्येन तवास्ममेव बहुना तत्पात्रमात्रस्पृशा
चन्द्रः प्रोञ्चनलब्धतार्धमलनेनारम्भि शेषेण तु ।
निर्माय द्वयमेतदप्सु विधिना पाणी खलु क्षालितौ
तल्लेशेरधुनापि नीरनिलयैरभोजमारभ्यते ॥ १४४ ॥

लावण्येनेति ॥ हे प्रिये, बहुना कविप्राये संचिनेनाविलेन
लावण्येन कृत्वा तवास्ममेवारम्भि निर्मितम् । चन्द्रस्तु पुनस्तस्य
लावण्यस्याधारपात्रं स्पृशतीति स्पृक् तेन लावण्यस्थानपात्रमात्र-
लब्धेन, अत एव प्रोञ्चनेन पात्रनिर्घर्णेन कृत्वा या लब्धतोपाजि-
तत्वं तेनार्थं कियत्स्वच्छं मलिनं यस्य तेन किञ्चिन्मलित्वेन शेषेण
भवन्मुखनिर्माणावशिष्टेनांशेन कृत्वारम्भि निर्मितः । अत एव
शश्वलमण्डलांशं शोभत इत्यर्थः । शेषेण तु निर्मित इति वा ।
विधिना एतत्स्वन्मुखमृगाङ्गलक्षणं द्वयं निर्माय स्पृष्ट्वाप्सु पाणी
क्षालितौ खलु लावण्यलेपकृतजलक्षालनाविव । तस्मात्तस्य क्षाल-
नरजामलितलावण्यलेपस्य लेशरत्नरशेरय कर्तृभिरधुनापि नीर-
निलयजलस्थायिभिः सद्भिरभोजमारभ्यते निर्मायते । कमलनि-
र्माणे ब्रह्मणः कोपि प्रयासो नेत्यर्थः । कमलाचन्द्रोऽधिकः, तस्मा-
दपि त्वन्मुखं लावण्यसाकल्येन निर्मितत्वादधिकमिति भावः ।
अभोजम्, जात्येकत्वम् ॥

लावण्येन तवाखिलेन वदनं तत्पात्रमात्रस्पृशा
चन्द्रः प्रोञ्चनलब्धतार्धमलनेनारम्भि शेषेण यः ।
तल्लेखापि शिखामणिः सुपमयाहंकृत्य शंभोरभू-
दब्जं तस्य पदं यदस्पृशदतः पद्मं च मग्न त्रियाः ॥ १४५ ॥

लावण्येनेति ॥ अखिलेन लावण्येन तव वदनमारम्भि । ततो
भवद्वदनकामनीयकवर्णनातिचिन्तापि दूरे तिष्ठतु, अशक्यकर-
त्वादित्यर्थः । उक्तरीत्या तत्पात्रमात्रस्पृशा प्रोञ्चनलब्धतार्धमलि-
नेन शेषेण तु यश्चन्द्रो विधिना निरमाय तस्य लेखापि
लावण्यपात्रमात्रस्थलावण्यनिर्मितस्य चन्द्रस्य षोडशांशरूपा
कलापि कलामात्रत्वादेव निष्कलङ्कत्वात् सुपमया परमया शोभया
कृत्वा अहंकृत्य अस्यापेक्षयाहमेव रमणीयेति दर्पमवलम्ब्य शंभोः
शिखामणिः शिरोभूषणमभूच्छिवशिरोच्यरोहन् । अन्यदपि
सदर्पमुत्तमशिरोऽधिरोहति । अञ्जं कुमुदं कर्तुं यद्यस्मात्तस्य
चन्द्रस्य पदं प्रतिविम्बस्थानं जलमस्पृशत । अतः श्रियः सप्ताभूत्
चन्द्रकरस्पृशादेव हि कुमुदं सध्रीकं भवति । पद्मं च श्रियः

सप्ताभूत् । जलस्य चन्द्रकिरणसंस्पृशात् पद्मस्य च तन्मोक्ष-
त्वाङ्गर्तमानस्याकुमुदस्याहवयाच्च पद्ममपि लक्ष्याः स्थानमभूत् ।
यद्वा—पद्मं चातः कुमुदाङ्गितोः श्रियः सप्ताभूत् । अञ्जत्वाति-
योगात्कुमुदाधारजलयोगाच्च कुमुदादेव परम्परया पद्मात्
लक्ष्मीगृहत्वमभूदित्यर्थः । यद्वा—या तल्लेखा शंभोः शिखामणिर-
भूत्, तस्य शिखामणेश्चन्द्रस्य पदं स्थानं शियमस्तकं पूजासमये
यस्मात्कुमुदं पद्मं चास्पृशत, अतस्तदुभयं श्रियः सप्ताभूत् ।
चन्द्रसंबद्धशिरःसंबन्धादुभयं श्रीगृहमभूदित्यर्थः । यद्वा—तस्य
शंभोः पदं चरणं पूजायशाशस्मात्कुमुदं पद्मं चास्पृशत् तस्मादुभयं
श्रीयस्याभूत्, तस्य लावण्यस्य स्थानं विधिहस्तलेपक्षालनजलं
यस्मात्कुमुदं पद्मं चास्पृशत् । यद्वा पद्ममेवास्पृशत् । यतोऽञ्जं
तस्मात्कुमुदम्, पद्मं च पद्ममेव वा श्रीमन्नाभूदिति वा ।
स्वन्मुखलावण्यलेपपरम्परामंशरशंभासशोभाति चन्द्रादीनीति
स्वन्मुखलावण्यं वाञ्छानस्योचरो न भवतीति भावः । अर्धा-
न्तरस्य स्पष्टत्वात्, पूर्वाधस्य त्वधान्तरप्रतिपादनार्थमनुवादरूप-
त्वाज्जायं लोकः पुनरुक्तः । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं,
तस्य कान्तेन 'सह सुपा' इति समासे कयो ल्यप् ॥

सपीतेः संप्रीतेरजनि रजनीशः परिपदा
परीतस्ताराणां दिनमणिमणिप्रावमणिकः ।
प्रिये पश्योन्प्रेक्षाकविभिरभिधानाय मुशकः
मुधामभ्युद्धर्तुं धृतशशकनीलाश्मचपकः ॥ १४६ ॥

सपीतेरिति ॥ हे प्रिये, संप्रीतेनाराणामैवाव्योमं सभ्याया
प्रीतिः स्यादर्थं तस्माद्देतोर्था सपीतिः सह पानं, मुशको हि सह
पानं कुर्वन्ति तस्माद्देतोः, यद्वा सहपानाद्देतोया सभ्यः प्रीती
रुच्यभिवृद्धिः, तस्माद्देतोन्ताराणां परिपदा मनेन परीतः सम-
न्ताद्यास्तोऽयं रजनीशो दिनमणिमणिः सूर्यकान्तमणिस्तस्य प्रावा
शिला तथा घटितोऽतिश्वलः स्थूलः पेंद्रव्याधारभूतो मणिको-
ऽल्लिजर एवाजनि संभूतः विधिना तारापरिपदा वा व्यरचीति
पठ्य । कीदृशः—सादृश्येन वस्त्रवस्त्रसंभावनारूपायामुपेक्षायां
प्रिये कतिभिर्विशिष्टसंभावनाचतुर्ः श्रीहर्षादिभिर्महाकविभिस्ता-
मपिपदेव मुधामभ्युद्धर्तुं एतो यो मध्यस्थितः शशकः कलङ्कः
स एव नीलाश्मा नीलमणिमेतं घटितं चपकं पानपात्रं यस्मिन्नेवं-
भूतं दद्यामिति अभिधानाय वर्णनाय वर्णयितुं मुशकः मुखेन
शक्यः । चन्द्रो धावत्यातृत्तपात्राय पीयूषपूर्णः सूर्यकान्तमणिक
इव, कलङ्कश्च नीलमणिघटितं चपकमिव दृश्यते पश्येत्यर्थः ।
यथा मणिःस्थोद्काशुद्धरणाय मणिकमुखे चपकः स्थाप्यते, तथा
ताराभिः परम्परं मिलित्वा मुधापानं कर्तुं परिघटितस्य मुधापूरित-
स्यास्यापि चन्द्रमणिकस्य मुखे मुधोद्धरणाय शशनामा नीलमणिच-
पको निक्षिप्त द्युग्मेक्षितुं शक्यत इत्यर्थः । 'चपकोऽस्त्री पान-
पात्रम्' इत्यमरः । सपीतेः, 'योपमजेनस्य' इति वा 'सहस्य सः
संज्ञायाम्' इत्यत्र 'सहस्य सः' इति योगविभागाद्वा सहस्य सः ।
कविभिः, स्वल्पयोगात् षष्ठी, मुशक इति खलु ॥

आस्यं ग्रीनमग्नमण्डलगुणानाकृष्य ते निर्मितं
शङ्कं मुन्दरि शर्वरीपरिवृष्टस्तनप दोपाकरः ।

आदायेन्दुमृगादपीह निहिते पश्यामि सारं दृशं
त्वद्वक्त्रे सति वा विधौ धृतिमयं दध्यादनन्धः कुतः १४७

आम्यमिति ॥ हे सुन्दरि, विधिना शीतमयूखस्य मण्डलं
त्रियं तस्य वृत्तवाह्यादकवादिगुणानाकृष्य गृहीत्वा ते आस्य
यतो निर्मितं तेन गुणगणोत्कृष्टं हेतुना शर्षपाः परिबृढः प्रभु-
श्चन्द्रो दोषाणामाकर उपत्तिस्थानं, न तु दोषा रात्रिन्तकारित्वा-
दोषाकर इत्यर्थे इत्यहं शक्ने। तथा—इन्द्रोऽमृगात्सकाशात्सारं
दृशावादाय अतिश्रेष्ठ नेत्रे गृहीत्वा दृष्टं भवन्मुखे निहिते इत्यहं
जाने। कुतो ज्ञातमित्यत आह—सुन्दरतरे त्वद्वक्त्रे जागरूके सति
अनन्धश्चक्षुस्मानुभयतारम्यविचारचतुरोऽयं मृगो विधौ चन्द्रे
धृतिं स्थितिम्, अथच—समीचीनाधारपरितोषं, कुतो वा
दध्याद्धारयेत्, अपितु न कथंचित्, तस्मात्तत्रोद्धरणदन्धत्वेनैव
त्वन्मुखस्य मणीयकादर्शनादप्यत्र गन्तुमशक्तेः त्वन्मुखं त्यक्त्वा
त्रैवायं स्थित इत्यर्थः। त्वन्मुखं चन्द्रादधिकम्, नेत्रे च मृगने-
त्राभ्यामधिकं इति भावः। 'सारं' इति कचित्पाठः ॥

शुचिरुचिमुद्गुणमगणनममुमति-

कलयमि कृशतनु न गगनतटमनु ।

प्रतिनिशशशितलविगलदमृतभृत-

रविरथयचयमुरविलकुलमिव ॥ १४८ ॥

शुचीति ॥ हे कृशतनु, त्वं गगनतटं नभःस्थलमनु लक्ष्मीकृत्य
शुचिरुचिं श्वेतकान्तिं, तथा—यदुत्वाद्गणनं संन्यानुमशक्यममु-
मदुल्ला निर्दृश्यं प्रत्यक्षगम्यमुद्गुणं प्रतिनिशं रात्रौ रात्रौ शशित-
लाघान्द्राधोभागाद्विगलता स्रवतामृतेन भृतं पूर्णं रविरथस्य हयच-
यन्मय खुराणां यानि शिलानि न्यासस्थानविवराणि तेषां कुलं
वृन्दमिव नातिशयेन कलयसि, अपितु तद्विवातितरां जानीही-
त्यर्थः। प्रतिनिशं चन्द्राद्गलता धवलेनामृतेन पूर्णाः सूर्याश्वखुरगता
इव तारकाः शोभन्त इति भावः। गगनतटम्, कर्मप्रवचनीययो-
गाङ्गिनीया। प्रतिनिशम्, यीष्मायामव्ययीभावः। सर्वलघुः ॥

उपनतमुद्गुपुष्पजातमास्ते

भवतु जनः परिचारकस्तवायम् ।

तिलतिलकितपर्पटाभिमिदुं

वितर निवेद्यमुपास्व पञ्चबाणम् ॥ १४९ ॥

उपनतमिति ॥ हे प्रिये, 'रक्तो भौमः शनिः कृष्णो गुरुः
पीतः सितः कविः' इत्यादिज्योतिःशास्त्रादिप्रामाण्याज्ञानावगां-
तीत्युद्भि नक्षत्राण्येव पुष्पजातमुपनतमुपसंपन्नमान्ते अयं मह-
क्ष्णो जनः प्रारब्धकामदेवपूजायास्तव परिचारकश्चन्द्रनायुपचारो-
पनायकः, अथच—संभोगकारी भवतु। एवं तिलैः संजाततिलकः
तिलैरेव तिलकवानकृतो वा यः पर्पटः शालितण्डुलपिष्टरचितश्चि-
पिटिलसंकुलीसंज्ञ उपदेशविशेषस्तद्वाभा यस्य तत्तुल्यं सकल-
ऋमध्यवाह्निपिष्टपर्पटसदृशमिन्दुमेव निवेद्य कामाय वितर एवं
पञ्चबाणं कामदेवमुपास्व पूजय। अन्यापि देवपूजकः पुष्पादिमा-
मध्या देवं पूजयति, कश्चिपरिचारकोपि तस्य भवति। एवमत्रापि।

सर्वाणि नक्षत्राण्युदितानि, कामोद्दीपकश्चन्द्रोऽप्युदितः, सुरतान्त-
रायकारी निषिद्धः संध्यासमयोऽतिक्रान्तः, तस्मात्काममुपास्व,
सुरतेच्छुरस्मीति भावः। पञ्चबाणमित्यनेन कामस्यातिपीडाकारित्वं
सूच्यते। 'जातिजातं च सामान्यम्' इत्यभिधानाज्जातशब्दः सामा-
न्यवाची पुष्पमात्रे पर्यवस्यति। तिलकितेति तारकादिः, मनुष-
न्तात् 'तत्करोति—' इति ण्यन्ताभिष्टा वा ॥

इदानीं काव्यसमाप्तिं चिकीर्षुः श्रीहर्षो नायकमुखेनाशिषमा-
शान्ते —

सर्भानुप्रतिवारपारणमिलदन्तौघयन्त्रोद्धव-

श्चभ्रालीपतयालुदीधितिसुधासारस्तुपारयुतिः ।

पुष्पेष्वासनतत्प्रियापरिणयानन्दभिषेकोत्सवे

देवः प्राप्तसहस्रधारकलशश्रीरस्तु नस्तुष्टये ॥ १५० ॥

स्वर्भानुरिति ॥ हे प्रिये, देवः प्रकाशमानस्तुपारयुतिर्हिम-
करः, अथच हिमकर एव देवः, वर्णनां पूर्वां च कूर्वात नोऽस्म-
दादीनाम्, आवयोर्वा तुष्टये परमानन्दायास्तु। किंभूतः। स्वर्भानो
राहोः प्रतिवारं पौनःपुन्येन यत्पारणं चन्द्रस्यैव गिलने तेन तत्र वा
मिलन् संलग्नो यो दन्तौघस्तद्गं यत्र छिद्रकरणसाधनं तस्मादुद्धवो
यस्याः सा श्वभ्राली दन्तदशनकृतविवरपरम्परा तथा तस्याः सका-
शाद्वा पतयालुः पतनशीला दीधितिसुधा किरणामृतं तद्रूपः,
दीधितिसुधाया वा सारः श्रेष्ठभागो यस्य, दीधितिसुधाया आसारो
धारासंपातो दीधितिसुधारूपो वा आसारो यस्य सः। अत
एव — पुष्पमेवेष्वासनं धनुर्यस्य तस्य कामस्य तत्प्रियाया रत्याश्रान-
योयं परिणयो विवाहो लक्षणया परस्परसंमेलनं तद्रूपो य आनन्दः
संतोषस्तस्यैवन्धि 'समुद्गज्येष्टा—' इत्यादि श्रोतेऽभिषेकारण्येऽसवे
महाभिषेकार्थं सहस्रसंख्या धारा लोहशलाकानिर्मितजलप्रवाह-
मार्गो यस्य स तारशो यः कलशस्तस्य श्रीः प्राप्ता सहस्रच्छिद्रग-
लजलधारकलशस्य श्रीः शोभा येन सः। महोत्सवे हि सहस्र-
धारेण सुवर्णकलशेन महाभिषेकः क्रियते। तथाच राहुदन्तकृत-
च्छिद्रपरम्परागलदमृतधारश्चन्द्रो गलजलधारसहस्रच्छिद्रसुवर्ण-
कलश इव शोभमानः पूर्वोक्तवर्णनयोक्तविधत्कृतपूजया च
सुरतप्रवृत्तयोरावयोरुद्दीपकतया परमानन्दं कुर्यादिति भावः।
एतेन तत्समयोचितरतिकामविवाहोत्सवाभिधानेन 'चन्द्रोऽस्तु न-
स्तुष्टये' इत्यनेन च विलासिना नलेन स्वनिर्वैल्यन्तीयपुरुषार्थपयो-
धिपीयूषरसास्वादलालसाभिज्यते। 'सुधाधार—' इत्यपि
पाठे—दीधितिसुधाया धारा यस्य सुधाया आधार इति वा।
आनन्दपदेन 'तुष्टयेस्तु' इत्याशिषा च ग्रन्थसमाप्तिं द्योतयति।
महाभारतादौ वर्णितस्याप्युत्तरतलचरित्रस्य नीरसवाञ्छायाकानु-
द्यवर्णनेन रसभङ्गसद्भावाच्च काव्यस्य च सहस्रवाह्यादतफलत्वा-
च्चात्रोत्तरचरित्रं श्रीहर्षेण न वर्णितमित्यादि ज्ञातव्यम्। न इति
पक्षे 'अस्मदो द्वयोश्च' इति द्विवेपि बहुवचनम् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामलदेवी च यम् ।

द्राविशो नवसाहस्राङ्गचरिते चम्पूकृतोऽयं महा-

काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते मर्गो निसर्गोऽवलः २२

ग्रन्थेति ॥ आश्रमानं प्राज्ञं मन्यन्ते प्राज्ञं मन्यं मनो यस्यैव वि-
जोऽस्मिन्काव्ये हटते स्वीयप्रजायतेन पठितमस्यासीति पठितौ इत्
काव्यस्य पाठकः खलो मा खेत्तु 'किमत्रान्ति, अभुतमेव व्याकर्तुं
शक्यते,' इत्यवज्ञापूर्वां दुर्वाभिव्यक्तिं सा कार्पादित्येवमर्थमिह
काव्ये कचिक्कचिदपि तत्र तत्र स्थले मया प्रयत्नादुद्धृष्टं प्रन्थप्र-
न्थिप्रथमानशब्दाद्यैकुटिलिका न्यामि चिन्त्यन्मा खलमुखभङ्गायै
वुद्धिपूर्वमवेष्टं काव्यं मया दुर्वाधं व्यरिषि ननु प्रयत्नकाव्यकरणा-
शक्तयेत्यर्थः । कचिक्कचिदपीत्यनेन तत्र तत्र प्रयत्नताप्यसीति
न काव्यवहानिरिति सूच्यते । सज्जनस्य तु प्रन्थविशेषनोपाय-
माह—अद्वेति । श्रद्धया गुरोर्द्वैतकबुद्ध्या आराद्धेन पूजितेन
गुरुणा पुर्यमश्रुया अपि श्रुयाः कृता व्याख्यया सुबोधः कृता
इहा स्वरूपतो दुर्वाधा प्रन्थयो यस्य स गुरुसंप्रदायावगतार्थः,
अत एव दुर्वाहाह्वयासज्जनः साधुरेताकाव्यस्य रसोर्मिरमृतलहरी
तस्यां सज्जनमवस्थानं समागमाद्यनु प्राप्नोतु । गुरुपरम्पराया बिन्दै-
कस्यापि पद्यस्यार्थो बोद्धुं न शक्यते, तस्माद्गुरुपरम्पराया एवाव्ये-
यमिदं काव्यमित्यर्थः । यश्चेदं गुरुपरम्पराया अधीते स सततं
मुखी भवत्विति महाकविस्मा आशिषं ददाति । अस्मिन्पठितौ
'कस्यन्विषयस्य—' इति कर्मणि सप्तमी । आराद्धेति राधेरनुदात्त-
त्वादिदभावः ॥

हृदानीं पण्डितानन्दजननद्वारा स्वकृतेरभ्युदयमाशास्ते—
ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरा-
द्यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्णवम् ।
यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः
श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियं ॥४॥

ताम्बूलेति ॥ यः कान्यकुब्जेश्वरासकाशासकलपण्डिताधि-
व्यञ्जनं ताम्बूलद्वयं विद्वद्योग्यमासनं च लभते । न केवलं
राजपूज्य एव, किंतु—यः समाधिषु अष्टाङ्गयोगेषु ध्यानेषु वा
विषये प्रमोदार्णवं परमानन्दस्वरूपं परं वागाद्यगोचरं ब्रह्म साक्षात्क-
रुते । न परं पूर्वोक्तगुणविशिष्टो ब्रह्मविदेव, किंतु—यदीयं काव्यं
मधुवर्षि अतिसरसत्वादस्मृतवर्षि । न परं पूर्वविशेषणविशिष्टो-
ऽतिसरसो महाकविरेव, किंतु—तर्कशास्त्रेष्वपि यस्योक्तयः धर्षिताः
पराभूताः परे प्रतिवादिनो याभिस्तादृशः । तस्य विद्वच्चक्रचूडा-
मणेः श्रीहर्षकवेरियं काव्यरचनारूपा कृतिः कृतिनां सुधियां मुदे

आनन्दायाभ्युदीयात्, कृतिनामानन्दं कुर्वती सत्याकरूपमतिवृद्धिं
प्राप्नुयादित्याशीः । सर्वत्र यच्छब्दनिर्वाहो गुण एव । अभ्युदीया-
दिति 'ई गतौ' इत्यस्य रूपम् ॥

सन्तः सन्तु परप्रयोजनकृतः कल्पद्रुमन्तः सदा
स्वस्मिन्नेव पथि प्रवर्तनपराः सत्कीर्तयश्चापरे ।
अन्ये निस्पृहणाः श्रितश्रुतिपथा दीव्यन्तु भव्याशया
काकन्तः कलहप्रियाः खलजना जायन्तु जीवन्तु वा ॥
वासनामस्य रामस्य किंकरस्य जगत्पतेः ।
नो चेत्पूरय, कक्षेशकरूपस्य तव किंकर ॥

इति श्रीबेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते
नैषधीयप्रकाशे द्वाविंशः सर्गः समाप्तः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

शुभम्

१ 'त्रे क्षये' इत्यस्य रूपम् ।

नैषधीयचरितस्थलोकानां मातृकावर्णक्रमेणानुक्रमणी ।

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
अंशं षोडशमाम	५२४	अथ कले कलय	१००	अदोऽयमालय	१८५	अनुममार न	१९२
अकरुणादव सून	९८	अथ नगरधृतै	३६२	अदो नगरयव	१५२	अनुरूपमिम	३५
अकर्णधाराशुग	२७५	अथ नलस्य गुण	८०	अदोपतामेव	३२१	अनेकसंयोजनया	३५४
अकर्णनासन्नपते	५०८	अथ पथि पथि	३६२	अथ यावदपि येन	१५४	अनेन भैमी	१४
अकाण्डमेवात्मभुवा	७०	अथ प्रकाशं नि	१९१	अद्राक्षीतत्र किंचिद	३९४	अनेन राक्षाधिपु	२७२
अकारि तेन ध्रुव	१४	अथ प्रियासादन	१४६	अद्राक्षुराजिहान	३६५	अनेन वेधा विप	५०८
अकारि नीहार	३५५	अथ भीमजया	३९६	अधरं किल बिम्ब	३८	अनेन सर्वाधि	२७७
अकृत परश्रुतः	४९३	अथ भीमभुजेन	४६	अधराश्रुतपानेन	४५१	अनेन सार्धं तव	१७८
अक्षोभं शिक्षय	३७६	अथ भीमभुवेव	२१७	अधरि पद्मे	८	अनेनपार्थिव	६८
अक्षसूत्रगतपुष्कर	४७२	अथ भीमसुताव	४५	अधरि यः प्राबुद्धि	३४२	अन्तःपुरान्तः स वि	१२८
अखानि सिन्धुः	२६३	अथ मुहुर्वहु	८८	अधावत्कापि गां	३५५	अन्तःपुरे विस्तृत	१२९
अखिल विदुषा	४४	अथ रथवरणौ	४९४	अधित कापि मुखे	५९	अन्तःसंतोषवार्त्ता	२६९
अगच्छदाध्रया	३९६	अथवा भवतः	४५	अधिमल्य जगत्	३४	अन्तः सलक्ष्मी	५६२
अगम्यार्थं तृणप्राणाः	३६५	अथ प्रिया	१६	अधिमल्यद्वेगतस्या	४४७	अन्यदस्मि रावर्त्ता	८०९
अग्निहोत्रं त्रयीतन्त्र	३६८	अथ सर्वोद्भिदा	३९७	अधीतपनाम्ना	२०८	अन्येन पत्या	६३
अभ्याहिता नित्य	१८०	अथ स्म राज्ञामव	१७७	अधीतिबोधानरण	३	अन्योन्यभाषानव	२०३
अङ्गुलिधनचन्दन	४६०	अथ स्वपृष्ठनि	४५७	अधुनीत स्वगः स	३४	अन्योन्यमन्यत्र	१३६
अङ्गेन केनापि	१६३	अथ स्वमादाय	२७	अधृत यद्विहोषम	८१	अन्योन्यरागवशा	४९३
अङ्गे विदर्भेन्द्रपुर	२२२	अथाख्यायि कला	४५९	अधीविधानात्कमल	८	अन्योन्यमगमवशा	७७
अङ्गेनानाभेर्विप	५११	अथाङ्गुतेनास्त	१६७	अध्यासिते वयस्या	४५०	अन्वप्राप्ति मया	४४६
अङ्गुलिचलनलोचन	४६५	अथाधिगन्तुं	३०१	अध्याहारः स्मर	२७२	अन्वयुर्युतिपथः	१११
अङ्गुष्ठमूर्ध्ना विनि	२३५	अथान्तरेणा	१७	अध्वप्राज्ञप्राप्ति	१४४	अपः प्रति स्वाभि	२०२
अङ्गिस्थाकृष्णमेष्ट	४९४	अथान्यमुद्दिश्य	२७२	अनन्तचित्तं स	१६	अपयानामिनी कृष्ट	४६१
अचकथयथ	४६३	अथापरिवृद्धा	३८५	अनन्ततापप्रशमाय	१७९	अपराद्ध भवद्वाणी	४७१
अचिरादुपकर्तुं	३६	अथामिलिष्येव	३१०	अनन्तललाभि	३२७	अपरेऽपि दिशा	३८९
अनीकरच्चार	२०	अथायमुत्थाय	३४१	अनतिशिथिले	४३२	अपदयज्ञनमन्त्राय	३९४
अनुम्बि या चन्दन	३३२	अथायान्तमवैक्षन्त	३६४	अनन्तरं तामवद	२६८	अपदयगावती वेद	३९३
अजस्रभूमीतट	१७	अथारभ्य वृथा	३६३	अनन्यमादिकाः	४५३	अपद्रुतः स्वेदमरः	३४७
अजस्रमभ्यास	८	अथावदहृतमुखः	३२२	अनया तव रूप	४२	अपद्रुवानम्य	५५
अजस्रमारोहति	७४	अथावदद्भीममुते	२८३	अनया गुरका	४२	अप्रा विहारे तव	२६२
अजातविच्छेदलवैः	१९७	अथावलम्ब्य	२९	अनर्ध्वरत्नोपमये	३३१	अपाङ्गमायाप	१६८
अजानती कापि	३३४	अथासावभिरुत्था	४५२	अनलभावमिय	८४	अपाङ्गमालिङ्गय	३२७
अजानती वेदमवोच	३०७	अथाहृत्य कलां	४४६	अनलेः परिवेष	८९	अपार्थयन्याजक	२०२
अजीयतावर्तशुभं	१५९	अथतदुर्वपति	२७८	अनल्पद्रवा	६	अपास्तपार्थय	१८०
अतनुना नवमम्बु	८७	अथोद्धमन्ती	२०३	अनाचरतथ्य	३२८	अपास्तपाथोहृदि	२०७
अतितमां समपादि	८१	अथोपकार्या निज	३२१	अनादिधाविस्वप	१४३	अपि तद्रूपि	४०
अतिथीनां पदा	३९१	अथोपकार्यामम	१२८	अनादिसंघाजि	१२८	अपि द्रवीयः शृणु	१९३
अतिवृत्तः स	३८३	अथोपचारोद्धर	३४९	अनायि देशः	१७२	अपि द्विजिह्वा	१८
अतिशरव्ययता	८७	अथोपवदने भेभ्याः	४५२	अनार्यमप्याचरितं	६४	अपि धयन्ति	९५
अत्यर्थहेतिपटु	२८७	अदःसमिस्संमुख	२६८	अनाश्रवा वः	१४१	अपि लोकयुगं	३७
अत्याजि लब्ध	२९२	अदस्तदाकर्ण	१०	अनुग्रहः केवल	१९३	अपि विधिः कुमुमा	९६
अत्रैव वाणीमधु	५१०	अदाहि यस्तेन	१८०	अनुग्रहादेव दिवा	१९४	अपि विरहमनिष्ट	४९४
अथ कनकपत्र	५२	अददयमाना	१८७	अनुभवति शचीत्थं	५३	अपि धोणिमर	४६३

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
अयं गुणैरनुरज्य	२७७	अवश्यमव्येष्मन्व	२९	अस्य क्षोणिपतेः	२८३	आख्यानुमक्षित्रजं	२३९	आश्रयमस्य	२५६
अयं दरिद्रो भवितेति	७	अवादि भंगी	३२८	अस्यां मुनीनामपि	१६४	आगःशतं विद	२५५	आश्लेषलप्रगिरिजा	२४३
अयमयोगिवधू	८९	अवाप सापत्रप	१६	अस्यां वपुर्व्यूहविधान	१४८	आगच्छदुर्वाञ्च	२१९	आसते शतमधि	११९
अयमेकतमेन	३४	अवापितायाः	३२५	अस्याः कचानां शि	१५०	आगच्छन् भगता	४४३	आसने मणिमरी	४०५
अयमेव तडाग	३५	अवाप्यते वा	६५	अस्याः करस्पर्धनगर्ध	१६०	आघूर्णितं पक्ष्म	१५९	आसीदथवा त्रिवली	२२९
अयि प्रिये कस्य	२०६	अवामावामार्धे	३१७	अस्याः खलु ग्रन्थि	१६३	आचूडाप्रममजय	२६९	आसीदसौ तत्र न	२३५
अयि ममैष	९०	अवारितद्वारतया	६१	अस्याः पर्दा चारुतया	१६५	आज्ञया च भित्तु	४७७	आसीदासीम	२६५
अयि विष्णु परि	८९	अविन्दतायां	१३२	अस्याः पीनस्तनव्याप्ते	४४७	आज्ञां तदीयामनु	१४१	आसीद्यथा ज्यौतिष	५१४
अयिं शपे हृदयाय	९९	अवैमि कमला	४४१	अस्याः स चारुमधु	२३९	सात्थ्य नेति रतया	४१२	आमुं नाममपास	३३८
अयि खयुधैरशानि	३२	अवैमि वादि प्रतिवा	२३०	अस्याः सपक्षैकविधोः	१५०	आत्मनापि हरदार	४०५	आस्त भावमधि	४१९
अये कियथाव	५५	अवैमि हंसावल्यो	१७३	अस्याः सुराधीश	५०८	आत्मन्यस्य समु	२७८	आस्तां तदप्रस्तुत	६३
अये ममोदासित	१८८	अवोचत ततस्तन्वी	४४५	अस्याधिशय्य पुर	२५५	आत्मविरसहृतया	३९९	आस्तामनह्रीकरण	१७४
अये मयात्मा किम	२१०	अशोकमर्था	२५	अस्या भवन्तमनिशं	४९२	आत्मैव तातल्य	१५९	आस्ते दामोदरीया	२८०
अयोगजामन्वभवं	२११	अध्रान्तश्रुतिपाठ	५१	अस्या भुजाभ्यां विजि	२३७	आदत्त दीपं	५०८	आस्य शीतमशूख	५२५
अयोगभाजो	२५	अध्रौपमिन्द्रादरि	१४०	अस्या मुखध्रीप्रति	१५७	आदर्शोचि किल	१२१	आस्यसौन्दर्य	४४७
अयोधि तद्वैर्य	१७७	अध्रौ तदाष्टामु	२२६	अस्या मुखस्यास्तु	१५६	आदर्शदृश्यत्वं	५१२	आस्ये या तव भार	४९६
अराधि यन्मीन	३५५	असंभोगकथा	४५८	अस्या मुखेनैव	१५७	आदाय दण्ड	५०१	आह स्म तद्विरा	४६१
अरुणकिरणे	४३१	असमये मति	९०	अस्या मुखेन्द्रावधरः	१५३	आदेशितामध्यव	३०८	आह संभा नला	४४६
अरुन्धतीकामपुरं	१६५	असंशयं सागर	५०७	अस्या यदष्टादश	१५९	आदेशदाहं कुमुमा	१७५	अङ्गितेन निजराग	४१३
अर्काय पले खलु	१५७	असंशयं सा गुण	२२९	अस्या यदास्येन	१५०	आय विधोजन्म	२८१	अज्येव देव व्रज	५१३
अर्धनिःखमणि	४७२	असंशयं स त्वयि	२१४	अस्या यदास्येन	२१४	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	३००
अर्चनाभिरुचि	१०३	असाम यन्नाम	२२५	अस्याप्रिकर	५१५	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अर्चयन् हरकरं	४७०	असावसाम्यादित	५१५	अस्यासिर्भुजगः	१६०	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अर्थना मयि	१२१	असि भवान्याः क्षत	३४२	अस्यैव सर्गाय	११३	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अर्थां त्वयि	१२४	असितमेकसुरा	९१	अस्यैव सेवार्थ	११३	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अर्थाः प्रथमतो	१२१	असिखदयन्मधु	३४१	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अर्धनामहृषिता	११५	असुरहितमग्यादि	४२९	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अर्धेन न नृणव	११६	असेवि यस्त्यक्तदि	१९८	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अर्धेनो वयममी	११४	असेविपातां गुप	३२७	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अर्धिश्रवद्	२७४	असौ महीयद्बहुधा	३६९	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अर्था सर्वमुपवेणां	३३६	असौ मुहुर्जात	३२४	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अर्थो विनैवार्थ	३१७	अस्ताचलेऽस्मि	५०१	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अर्धचक्रवपुषा	४८४	अस्तादिचूडालय	४९९	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अर्धमीलितविलोल	४२०	अस्तित्व कार्यसिद्धेः	७९	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अलंकृताङ्गाद्भुत	२३५	अस्ति द्विचन्द्रम	२९८	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अलंकृतासम	१८३	अस्ति वाम्यभर	४१०	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अलं नलं रोदु	१६	अस्तु त्वया साधित	३१५	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अलं विलङ्घ्य	६९	अस्तुदायविषये	४८७	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अलं विलम्ब्य	७१	अस्तिकिल ध्रोत्र	५८	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अलं सजन्धर्म	५९	अस्माकमध्यासित	१८४	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अलिङ्गजा कुञ्जाल	२३	अस्माकमुक्तिमि	४९०	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अलीकभैमी	१२८	अस्मिजयन्ति	२५४	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अल्पाङ्गपङ्का विधु	५२१	अस्मिजिज्ञाशौ	५१३	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अवच्छाटा कापि	३५१	अस्मिन्दग्विजयोयते	२६७	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अवधूय दिवो	४१	अस्मिन् विस्माप	५१९	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अवनिपतिपथा	३६२	अस्मिन्समाजे मनु	२३५	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७
अवलम्ब्य दिदक्ष	४५	अस्मिन्करं प्रवितरन्तु	२६१	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आय संगमसमाद	२८१	अतरनलतुलामा	२६७

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
इति सुवनं हुंरुति	२२८	इदं निगद्य क्षिति	१९०	उत्तम स महति	४७१	एतां कुमारनिपु	२५६		
इति सुवानः य	२३९	इदं नृपप्रार्थिभि	२७९	उत्तानमेवास्य	५१४	एतां धरामिष	४९१		
इति स्फुटं तद्वचम	१९८	इदं महत्तेऽभि	२०२	उत्तुङ्गमङ्गल	२४१	एतादृशीमथ	२८८		
इति स्मरः शीघ्र	३६०	इदं यदि क्षमापति	७२	उत्सर्पिणी न किल	२५३	एतादृशीरम्बुहैः	२३७		
इति स्वयं मोहमहो	२११	इदं यथासि द्विष	२७९	उत्सृज्य साम्राज्य	३१२	एतेन ते विरह	२४८		
इतीर्शस्त विरचय	३२	इदमुदीर्य तदैव	९९	उदयति स्म	८३	एतेन ते स्तन	२५०		
इतीन्द्रदत्ताः प्रति	१४३	इन्दुं मुखाद्बहुतृणं	५२३	उदयशिशिरप्रस्थान्य	४२९	एतेन संमुखमि	२५६		
इतीयमक्षिभुव	१८६	इन्द्रोऽग्नेणोपगमा	५१८	उदयशिशिरप्रस्थाव	६३६	एतेनोत्कृष्टकण्ठ	२८२		
इतीयमालेख्यगते	२१६	इन्द्राग्निदक्षिण	२०६	उदरं नतमथ	४०	एतसानेन तिर्य	३७५		
इतीरयन्ती नल (पा.)	१७३	इमं परित्यज्य	२७२	उदरं परिमाति	४०	एनं स विभ्रद्विधु	५२०		
इतीरयित्वा विरतां	१८७	इमां न मृद्वीम	२३८	उदर एव धृतः	९१	एवं यद्भूता	१०१		
इतीरयित्वा विरराम	६३	इमा गिरस्तस्य	२०२	उदस्य कुम्भीरथ	३२४	एवमादिस	११७		
इतीरिणापृच्छथ	२११	इयं कियच्चाह	३५६	उदासितेनैव	२१२	एवमुक्तवति देव	१०८		
इतीरिता तच्चरणा	२२९	इयं न ते नैषध	२०५	उद्देशपर्वण्यपि	२३०	एवमुक्तवति वीत	११८		
इतीरिता पञ्चरथेन	६६	इयश्चिरस्यावद	१९०	उद्धृतिस्त्रलदिला	४७४	एव नैषध स	११४		
इतीरिते विश्व	३०९	इयत्कृतं केन मही	१७६	उद्वाजाननुजादज	६७७	एव प्रतापनिधि	२८७		
इतीरितेनैषध	२१२	इयमनङ्गशराव	८६	उद्दिद्विचितावासः	३९७	एवां गिरैः सकल	२४२		
इतीष्टगन्धा	२६	इयमियमविरथ्यं	२४०	उद्गमामि विरहा	१२०	एवां त्वदीक्षण	२४२		
इतोऽपि किं वीर	२६७	इपुत्रयेणैव जगत्	१५१	उद्धृतेयस्या हृदये	१३०	एवां कृत्वा	३०८		
इतो भिया भूप	२६१	इष्टदारविरहोऽप्यो	४७८	उन्मत्तमासाय	७२	एवा रतिः स्फुरति	४९१		
इतो मुखाद्वागिय	५१७	इष्टं नः प्रति ते प्रति	१२५	उन्मीलङ्गुषपाक	६९६	एवां स्मरन्ति यावद्गण	१६६		
इत्थं पुनर्वागव	१४४	इष्टेन पूर्तेन नलस्य	५७	उन्मीलङ्गोलीलो	२८२	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्थं प्रतीपोक्तिमति	१४४	इह किमुपसि	४४१	उन्मूलितालान	१६२	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्थं मधूथ रस	१७६	इह न कतमश्चित्र	४३८	उपचचार चिरं	१००	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्थं यथेह मद	३००	इहाविशयेन पथा	१५८	उपनतमुदुप्य	५२६	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्थं वित्तीयं वर	३१९			उपनतमथा	३६	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्थममु विलपन्त	३३	इक्षितोपदिशतीव	६१५	उपहरन्ति न कस्य	९६	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्थमाकर्ण्य दुर्वर्ण	३७७	इष्टं निगदति प्रिये	४२५	उपहतमधिगङ्ग	६६३	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्थमुक्तिमुपहृत्य	४२२	इष्टशानि गदितानि	१२१	उपासनामेत्य	११	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्थं हिया वर्णन	५०२	इष्टशानि मुनये	१०८	उपास्यमानाविष	३२९	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्यधीरतया तस्य	४६३	इष्टशानि गिरमुदीर्य	११५	उपास्य गांथं	४९८	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्यमी वसुमती	१०७	इष्टशानि रक्षितो	३६९	उभयो प्रकृतिः	३७४	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्यलीकरतका	४१५	इष्टशानि कुशेशय	२५०	उरोधुवा कुम्भ	१५	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्यवेत्य मनसारम	११४	इष्टशानि मेधर्य	६५	उर्वशी गुणवशी	११०	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्यवेत्य वसुना	४७३	इष्टशानि दिशां नल	२९९	उलस्यतां स्पृष्ट	१२२	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्यसौ कल्या	४५०	इष्टशानि जगत्कृत्	३६५	उलस्यतां धातु	२३८	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्याकर्ण्य क्षितीश	१२६	इष्टशानि स्फालित	१४१	उलस्यतां हंसेन	१३२	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्यालपत्यथ	७८			उवास वदमेष्ट	३६०	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्यालेपुरनुप्रीति	३३९	उच्चलत्कलरवा	४०३	उवाह यः सान्द्र	३४२	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्युक्तवत्या निहिता	१४०	उच्चाटनीयः कर	५४			एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्युक्तवत्या यद	७२	उच्चैस्त्रादम्बर	४९९	उच्चैर्वागुचित	१२४	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्युक्तवत्या स	५०९	उच्चैर्वागुचित	४६०	उच्चैर्वागुचित	२४६	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्युक्तवत्या स	१०५	उच्चैर्वागुचित	४६०	उच्चैर्वागुचित	१६४	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्युक्तवत्या स	१०९	उच्चैर्वागुचित	४६०	उच्चैर्वागुचित	५०४	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्युक्तवत्या स	४८८	उच्चैर्वागुचित	४६०	उच्चैर्वागुचित	४८५	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्युक्तवत्या स	४१०	उच्चैर्वागुचित	४६०	उच्चैर्वागुचित	४९७	एवां स्मरन्ति	२५६		
इत्युक्तवत्या स	४४५	उच्चैर्वागुचित	४६०	उच्चैर्वागुचित	५०४	एवां स्मरन्ति	२५६		

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
कर्म तत्रोपनम्राया	३९४	कारिष्यते परिभवः	२९६	कृतं यदन्यत्करणो	३५०	क्षितिगर्भधरा	४८
कयाचिदालोक्य	१६८	कार्त्तवीर्यभिदुरेण	४७६	कृताग्र देवी वचना	२७३	क्षिप्रमस्यतु रुजा	४२२
कयापि क्रीडतु	३८४	कालः किरातः	५००	कृतापराधः सुतनो	३२९	क्षीणेन मध्येपि	१६२
कयापि वीक्षावि	३३५	काश्चिन्निर्मोय चक्षुः	३३६	कृतावरोहस्य	३०	क्षीरणवस्तव	२४७
करप्रहे वाम्यम	३४५	किं घनस्य जल	११२	कृतार्थनश्चाटुभि	३१५	क्षीरोदन्वदपाः	२७६
करपदाननलोचन	८३	किंच प्रभावन	२८९	कृतार्थयन्त्रार्थिजना	३३३	क्षोणीश्रुतामनु	२८६
करस्थताम्बूल	३३५	किंचित्तिरश्चीन	६३	कृतिः स्मरस्यैव	२३९	क्षुत्तुपथे तं विनि	१३०
करः स्रजा सज्जतर	३०६	किं वित्तं दत्तं तुष्टे	३७७	कृत्वा दृशो ते	१७४	खण्डः किमु लङ्घिर	१८५
कराप्रजाप्रच्छत	१६९	किं ते तथा मति	२९३	कृपा नृपाणामुपरि	२७०	खण्डक्षोदयदृष्टि स्थले	४९६
करिष्यसे यद्यत	१९६	किं ते वृन्तहृता	३७२	कृष्णसारसृग	४०२	खण्डितेन्द्रभवना	१०२
करिष्येऽवश्यमि	३८८	किं न द्रुमा जगति	२६०	केदारभाजा	१५३	खर्वमाख्यदमर	४६९
करेण मीनं निज	२६	किं नर्मदाया मम	१६०	केनापि बोधिस	३६८	चर्म वर्म किल	१२४
करेण वाञ्छेव	६५	किं नाक्षिण नोऽपि	५१६	केयमर्भभवता भव	४८५	चर्यैव कतमेयं वः	१०२
करे विप्रलेश्वरया	३०७	किं योगिनीयं	५०३	केवलं न खलु भीम	८०५	चलत्पदस्तत्	४३३
करोपि नेमं फलिनं	१९०	किं वा तनोति	२९८	केशान्धकारादथ	१५०	चलन्नलंकृत्य	२५
कर्णशक्तिमफलां	४७९	किं विधेयमधुनेति	११४	कैटभारिपदयोनेत	४७३	चलचलप्रोथ	३८९
कर्णाक्षिदन्तच्छद	१६६	किमन्यदशापि	१४	को हि वेदास्त्यमुष्मि	३७३	चलीकृता यत्र	४६८
कर्णे कणं ततः	४५९	किममुभिर्गृध्रितै	८५	कौमारगन्धीनि	१३२	चक्रप्रकरा	२४
कर्णोत्पलेनापि	१५२	किमस्य लोत्रां	९	कौमारमारभ्य	१७७	चित्ते तदस्ति	१८७
कर्णौ पीडयति	४५६	किमालियुग्मा	३३०	कतोः कृते जाप्रति	२०१	चित्रं तदा कुण्डिन	२०२
कर्तुं शशाकाभि	२९९	किमु तदन्तरुभौ	८१	कतौ महाव्रते पर्यन्	३९६	चित्रतत्तदनुकार्य	२२६
कलकलः सतदा	१००	किमु भवन्त	९७	कमाद्दीयसां तेषां	३६४	चित्रमत्र विवर्धे	१६१
कलसे निजहेतु	४०	क्रियचिह्नं देवत	१६७	कमाधिकामुत्तर	३२९	चिरं युवाकृतशतैः	३१८
कलिं प्रति कलिं	३८९	क्रियतापि च कालेन	३९१	क्रमेलकं निन्दति	१४४	चिरादन्याय	१४४
कल्पद्रुमान् परिमला	२८५	क्रियस्य जज्ञोदन	३५४	क्रमेण कूरं स्पृशतो	३५४	चिहिताः कतिचिन्	२२४
कल्पयमानममुना	४६५	क्रियदपि कथयन्	३६२	क्रमोद्गता पीवर	१६५	चिह्नं भीमिर्नल	५१२
कल्याणि कल्याणि	१७७	कयद्रुद्र व्यञ्जन	३५८	क्रियां प्राङ्गतनीं	४४४	चुचुम्ब नोर्वावल्लो	२९०
कल्लोलजालव	२४७	क्रियान्यथानेन	५१२	क्रियेत चेत्साधु	५७	चुचुम्बास्यमसौ	३६९
कविश्वगानप्रिय	१५९	कीर्तिं भैमी वरं	३८५	क्रीणीष्व मज्जी वत	७०	चुचुम्बादिषु बभूव	३८२
कश्मीरजै रश्मि	५०९	कुक्षुभैममदपङ्क	४००	कौश्रुदुःखमपि वीक्ष्य	४७९	चुम्बनाय कलित	२३९
कस्त्वं कुतो वेति	१६८	कुचो दोषोज्जिता	४५०	क्रित्रीकृत्यामसा	४५९	चुम्बितं न मुख	३१२
कस्मादस्माक	४४६	कुण्डनेन्द्रसुतया	१२१	कचित्तदालेपन	३२३	चुम्ब्यसेयमय	२५०
कस्मिन्नपि मते सत्ये	३८०	कुतः कृतैव वर	२७३	क प्रयास्यसि	११६	चुलुकिततमः सिधो	४०३
कां नामश्रयते नाम	४४७	कुत्रचित्कनक	४००	क प्राप्यते स	२९७	चूराप्रनुम्बि	१६२
कांसीकृतासीत्	७७	कुमुदमुदमुदेयती	४९४	कापि कामशरवृत्त	३९९	चेतो जन्मशरप्रसून	५१६
कानुजे मम निजे	१०८	कुरु करे गुरुमेक	९१	कापि नापश्य	३९२	चेतोभवस्य भवति	५९७
कान्तमूर्ध्नि दधती	४१४	कुरुध्वं कामदेवाहां	३७२	कापि यन्नभसि	४६८	चेष्टा व्यनेशभि	३६८
कान्तिमन्ति विमानानि	३६३	कुरुष्वैव हरेणैव	३६८	कापि यन्निकट	४००	छदे सदैव छविमस्य	१५९
कापि कामपि	१११	कुर्वती निजुलितं हिया	४०८	कापि सर्वैरवेमत्या	३८१	छद्ममत्स्यवपुष	३३३
कापि प्रमोदास्फुट	३१०	कुर्वेद्विस्मयभव	९४१	कैतावर्जमर्ममो	४४४	छद्मैव तच्छम्बरजं	३५७
काभिर्न तत्राभिनव	६१	कुलं च शीलं च बलं	१२८	क्षणं प्राप्य सद	४५४	छायामयः प्रक्षि	४८०
कामः कौमुदचाप	७७	कुमुदचापजताप	८१	क्षणनीरवया	४७	छिन्नमप्यतनु हार	४३५
कामदेवविशिखैः	४७८	कुमुदमप्यति	९६	क्षणविच्छेदका	४४४	छुमपन्नविनिमीलि	३५८
कामनीयकमधः	११२	कुमुमानि यद्वि	४४	क्षणादथैव क्षणदा	१९	छुत्तुमिन्दो भवद्दक	४४५
कामानुशासनशते	२६०	कृत्रायुजा बहुज	४७९	क्षत्रजातिरद्विधाय	४७६	जगज्जयं तेन	२०६
कामिनीवर्गसंतर्गैः	३९९	कृतकायमपहाय	३१९	क्षत्राणि रामः	५२२		
कारं कारं तथा	४५७	कृच्छ्रं गतस्यापि	३१६	क्षन्तुं मन्तुं दिन	४५०		

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
जगति तिमिरं मूर्च्छां	४३८	तं नासत्ययुगं	३८०	तथा न तापाय	१८१	तनोषि मान	२०७
जगति मिथुने चक्रा	४३४	तं पिधाय मुदित	४१४	तथा पथि त्यागमयं	३२१	तत्राजीकनले	२८४
जगत्त्रयीपण्डित	२२९	तं विदर्भरमणी	४३४	तथापि निर्बप्रति	१८८	तन्निर्मलावय	२४०
जगद्बधूमूर्धसु	१६५	तच्चित्रदत्तचिता	४५९	तथाभिगात्री	७२	तन्निषधानूढनया	६२
जग्रन्थ सेयं	३०४	तच्चिन्तनान्तर	२२८	तथालिमालपन्ती	४५८	तन्मृत्तमपि भीम	३११
जघनस्तनभार	५०	तच्छायसौन्दर्य	१३१	तथावलोभ्य लीला	४५८	तन्नीमुखं दामपिगल्य	१३०
जज्वाल ज्वलनः	३७९	तज्जः ध्रुमाम्बु	२५७	तथाशानाया निरशे	३३३	तपः फलमेव	१४१
जनुरधत्त सती	८८	तटतरुखगन्धेणी	४३३	तथैव तत्कालमथा	३२३	तपः स्वाध्यायवशा	३०४
जनेन जानतास्मीति	३७१	तटान्तविश्रान्त	२७०	तथोद्योत्तितं भीमवच	२८३	तपति जगत	५२१
जनैर्विदग्धैर्वनै	१२७	ततः प्रतीच्छ	१९	तदक्षरैः गस्मित	४३३	तपति जगत	५२१
जन्यास्ततः फण	२४३	ततः प्रत्युदगाद्गमी	४३३	तदक्षि तत्काल	४३३	तपस्यनामम्बुनि	५२१
जपतामक्षमाला	३९४	ततः प्रमुने	२०	तदक्षितमिद	२१७	तपोनले जुहति	१९५
जम्बालजाला	१४८	ततः स भैम्या	२६२	तदक्षमोगावलि	६३४	तपोनले जुहति	१९५
जय जय महाराज	४२६	ततस्तदप्रस्तुत	२६६	तदक्षमुद्दिश्य	२४	तपोनले जुहति	१९५
जलं ददत्याः कलि	३५०	ततस्तदुर्वान्द्रगुणा	२६८	तदक्ष विधम्य	१९९	तपोनले जुहति	१९५
जलजभिदुरीभावं	४४१	ततान विमुता	३६५	तदध्मे(वी)हि गुपो	४५५	तपोनले जुहति	१९५
जलजे रविसे	४१	ततोऽनु देव्या	२६६	तदनुदीपिते धारया	४६	तपोनले जुहति	१९५
जलाधिपस्त्वाम	१९०	ततोऽनुवाण्य	३३४	तदनु स तनु	१०१	तपोनले जुहति	१९५
जलाननपरीक्षादौ	३७८	तत्करोमि परम	४०९	तदन्तरन्तः	३५६	तपोनले जुहति	१९५
जले जलजालानां	३६४	तत्कर्णौ भारती	३६४	तदर्थमध्याय	२६	तपोनले जुहति	१९५
जवाज्जातेन वातेन	३६५	तत्कालमानन्दमयी	१७७	तदधितामधुत	१८७	तपोनले जुहति	१९५
जवाद्वाहीकृत	३४४	तत्कालवैद्यः शकुन	२३२	तदहं विदधे	४२	तपोनले जुहति	१९५
जागर्ति तच्छायदशां	१३१	तत्कुचे नख	४६२	तदा तदक्षय	३२५	तपोनले जुहति	१९५
जागर्ति तत्र संस्कारः	४५४	तत्कृमस्तमददी	४२०	तदालमानमान	३०	तपोनले जुहति	१९५
जागर्ति मल्लेषु	२३८	तत्क्षणावहितभाव	४१९	तदानन्दाय लक्ष्मि	४९८	तपोनले जुहति	१९५
जाग्रतामपि निद्रा	३६५	तत्क्षजनकृतावेशा	३८२	तदा निमस्वान	३२४	तपोनले जुहति	१९५
जातं शानकृतव्यां	५२४	तत्तदर्थमरहस्य	४६९	तदास्थसिता	४०६	तपोनले जुहति	१९५
जातौ न विते न	२१९	तत्तद्विज्ञेयया	२८०	तदिदं विशदं	४३	तपोनले जुहति	१९५
जात्या च श्रुतेन	२२९	तत्तद्विरागमुदितं	२४२	तदिहानवधौ	४४	तपोनले जुहति	१९५
जानासि हीभय	४५३	तत्तद्विखिलनखानु	४२२	तद्विकृतानस्य	३६१	तपोनले जुहति	१९५
जानेतिरागादिद	१५४	तत्तद्विप्रिदं मखी	४५६	तद्विकृतासीव	६८	तपोनले जुहति	१९५
जाम्बूनदं जगति	२५४	तत्तद्विप्रिदं विधत्त	१२१	तद्विकृतलक्ष्ये हृदि	६८	तपोनले जुहति	१९५
जाह्नवीजलज	४८५	तत्तद्विप्रिदं वत्सरान्ते	३१८	तदेव किं नु क्षियते	२६८	तपोनले जुहति	१९५
जितंजितं तत्खलु	१९६	तत्र ब्रह्महणं पश्यन्	३९४	तदो जमस्तयशायः	७	तपोनले जुहति	१९५
जितस्तदास्थेन	३३०	तत्र मारजयिनि	४८२	तद्गौरमारस्मिन्	२३४	तपोनले जुहति	१९५
जितस्तदास्थेन	२१४	तत्र यामीत्यसज्जा	३८८	तद्गौरमारस्मिन्	४०८	तपोनले जुहति	१९५
जीवितावधि कि	११८	तत्र सौधमुरभू	३८४	तद्गौरमारस्मिन्	४०८	तपोनले जुहति	१९५
जीवितावधि वनी	११५	तत्र स्वयंवरेऽलम्भि	३८४	तद्गौरमारस्मिन्	४०८	तपोनले जुहति	१९५
जीवितेन कृत	११०	तत्रागमद्वामुकि	२२१	तद्गौरमारस्मिन्	४०८	तपोनले जुहति	१९५
ज्ञानाधिकासि	२५९	तत्रादिरस्ति	२८८	तद्गौरमारस्मिन्	४०८	तपोनले जुहति	१९५
ज्योःप्रापयःऽमा	५१२	तत्रानुनीवन	२५८	तद्गौरमारस्मिन्	४०८	तपोनले जुहति	१९५
ज्योःप्रापयः	५१०	तत्रापि तत्रभवती	२९०	तद्गौरमारस्मिन्	४०८	तपोनले जुहति	१९५
ज्योःप्रापयः	५२४	तत्रावनीन्द्रवय	२४१	तद्गौरमारस्मिन्	४०८	तपोनले जुहति	१९५
ज्वलति मन्मथ	८६	तत्रैव ममा यद	१६९	तद्गौरमारस्मिन्	४०८	तपोनले जुहति	१९५
तं कथानुकथन	१०४	तथा किमाजन्म	३६८	तद्गौरमारस्मिन्	४०८	तपोनले जुहति	१९५
तं दृष्टवानैरपि	१८१	तथापि कुर्वो	२७९	तद्गौरमारस्मिन्	४०८	तपोनले जुहति	१९५

नैपथीयचरितस्थश्लोकानां

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
तिष्ठ भोस्तिष्ठ	३८०	त्वद्बुद्ध्यालिर्माफिक	७८	दहनमविशदीप्ति	४३६	हसौ किमस्या	१५३	धनुर्मधुस्त्रि	२१
तीर्णः किमणौ	१७२	त्वद्गोचरस्तं खलु	१८०	दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे	४४१	हसौ मृषा पातकि	२०४	धनुषी रतिपथ	३९
तुङ्गप्रासादवासा	४९३	त्वद्बुद्धवुद्देवहि	७२	दानपात्रमधर्मणं	११७	हृष्टं हृष्टं महाराज	४५२	धन्यासि वैदर्भि	७६
तुल्यावयोर्मूर्ति	७३	त्वद्रूपसंपदव	२४७	दानवाद्यगहनप्रभ	४७४	हृष्टो निजां		धन्यु नलिने माध्वी	४३४
तुषारनिःशेषित	१६६	त्वद्वाचः स्तुतये	४९८	दानवारिरसिकाय	४७५	हृष्टा पुरः पुरोडाश	३९३	धरातुरासाहि	७१
तूलेन तस्यास्तु	३११	त्वमभिषेहि	८९	दारा हरिहरादीनां	३७६	देवः पतिर्विदुषि	२९४	धराधिराजं	२७३
तृणानीव घृणा वा	३७२	त्वमिव कोऽपि	९७	दारिद्र्यदारिद्र	५८	देवः स्वयं वसति	२४५	धर्मबीजसलिला	४८६
ते तत्र भैरवाश्चरि	२२३	त्वमुचितं नयना	९८	दारुणः कूटमाश्रित	३८५	देवदूत्यमुपगम्य	४२३	धर्मराजसलिले	११३
ते तां ततोऽपि	२५३	त्वया जगत्पुञ्जित	१७५	दासीषु नासीरचरीषु	२३२	देवधेदस्ति सर्वज्ञः	३७५	धर्माधर्मौ मनुजैल्पन्	३७३
तेन जाग्रदधृति	१०७	त्वया निधेया न	७१	दिक्षु यत्पुत्रचतुष्टय	४७४	देवानियं निषधराज	२९७	ध्वेन सादर्शि	३४६
तेन तेन वचसैव	११९	त्वयान्याः क्रीडयन्	४५४	दिगन्तरेभ्यः	२३२	देवी कथंचित्खलु	३०८	धातुनिर्योगादिह	५६
तेन स्वदेशसंदेश	४४३	त्वयापि किं शङ्कित	६७	दिगीशवृन्दांश	४	देवी च ते च जगदु	३१९	धार्थः कथंकार	५६
तेनादृश्यन्त वीरप्रा	३९५	त्वया विधातृ	३५५	दिगीश्वरार्थं न	२००	देवी पवित्रित	२११	ध्वक्चापले वस्ति	६३
तेनापि नापस	४५९	त्वयि न्यस्तस्य	४४९	दिहधुरन्याविनि	३३५	देवेन तैमै च	५१५	ध्वक् तं विधेः पाणि	५९
ते निन्यिरे नृपति	२४९	त्वयि वीरविरा	४२	दिनमिव दिवा	४३९	देवैर्द्विजैः कृता	३७४	ध्विगस्तु तृष्णातरलं	३१
ते निरीक्ष्य निजा	४६०	त्वयि स्मराधेः	७६	दिनावसाने तरणे	५१६	देव्याः करे वरण	३००	ध्विनोति नास्मान्	१८४
तेभ्यः पराश्रः	२२५	त्वयैकमत्या	१९७	दिने दिने त्वं	२३	देव्याः श्रुतौ नेति	३०७	ध्वियात्मनस्ताव	२१०
तेऽवज्ञाय तम	३८३	त्वस्व पक्षेपु	२०३	दिनेनास्या सुख	४५१	देव्यापि दिव्या नु	३१४	ध्वीयतां मयि दृढा	४२४
तेषां तदा लब्धु	२२०	त्वयि चकोराय	५१०	दिने मम द्वेषि	५०६	देव्याभ्यधाया	२४४	ध्वतापतत्पुष्प	२०३
तेषामिदानीं	१७८	त्वण्डं बिभर्त्यं	२८९	दिवस्पर्तेरादर	३४४	देशमेव ददंशासौ	४६२	ध्वपितं यदुदरान्त	३९९
तेषु तद्विधवधू	११३	दण्डतण्डावनैः	४७१	दिवारजन्यो	१५७	देहिनेव यशसा	४८३	धूमवत्कलयता	४८३
ते सह्या वाच	४६०	दण्डवद्विषि लुठन्	४७१	दिवो धवस्त्वां	२०१	देह्यभर्तुर्दरान्धु	४७५	धूमावलम्बिभु	३१५
ते हरन्तु दुरित	४७९	दण्डवद्विषि लुठन्	४७१	दिवौकसं कामयते	१९४	देन्यस्तन्यमया	३६६	धूलीभिर्दिवमन्ध	२८१
तौ मिथो रतिरसाय	४२३	दत्ते जयं जनित	४९१	दिशि दिशि गिरि	५२७	देन्यस्यायुष्यम	३७७	धृतं वतंसोत्पल	३२७
त्यज्यते न जलजेन	४८४	दत्तात्मजीवं त्वयि	६९	दीनेषु सत्सुपि	२४३	दोग्धा दोग्धा च	३७७	धृतलाञ्छनगो	३९
त्यागं महेन्द्रादि	३०४	ददाम किं ते	१८५	दीपलोपमफलं	४२२	दोर्मूलमालोक्य	१२९	धृताङ्गरागे कलित	२२३
प्राप्तौ पतिं नौपधयः	५१७	ददासि मे तत्र	३५६	दुर्गे कामाशुगेनापि	३६६	दोषं नलस्य जिज्ञा	३९८	धृताधृतेस्तस्य	१७९
त्रापास्य न स्यात्	३२९	ददशो न जनेन	४६	दुर्लभं दिगधिपैः	११५	दामन्तरा वसुमती	२४०	धृताल्पकोपा	५४
त्रिदशमिधुन	४२८	ददेऽपि तुभ्यं	२११	दुते नलश्रीभृति	१७०	द्रागुपाहियत तस्य	४६४	धृतैतया हाटकं	३२६
त्रिनेत्रमात्रेण रुषा	१७८	ददौ पदेन धर्मस्य	३९७	दुत्यसंगतिगतं	४०४	द्रागदृष्टयः क्षोणि	२२४	धृतैकया रसनया	२४३
त्रिसंयं तत्र विप्राणां	३९४	दधदम्बुदनील	४८	दुत्याय दैत्यारिपतेः	१२६	द्रुतविगमित	१०१	धृतैऽपि कीर्ति	४६०
त्र्यम्बकस्य पदयोः	४७१	दमनादममा	३६	दूरं गौरगुणैरहं	२७८	द्रोणः स तत्र	२५१	ध्रुवं विनीतः स्मित	३५२
त्वं मदीयविरहा	४२४	दमयन्त्या वय	४४४	दुरतः स्तुतिरवा	४७३	द्रोहं मोहेन यस्त	३८८	ध्रुवमधीतवती	८०
त्वं याधिनी किला	२९४	दमस्वसः सेय	१८०	दुरस्थितैर्वस्तुनि	५१४	द्रोहिणं द्रुहिणो	३८३	ध्रुवावलोकय	३४६
त्वं हृदता भैमि	७३	दमस्वसुः पाणि	३४७	दुराश्रयः प्रेक्ष्य	३८४	द्रापारः साधुकारेण	३८६	ध्वान्तस्य तेन	५०६
त्वचः समुत्तार्य	१५२	दमस्वपुञ्जित	२७१	दुराहस्तमिर	४४२	द्रापारैकपरीवारः	३९०	ध्वान्तस्य वामोर	५०५
त्वक्षेतसः स्थैर्य	६६	दम्पत्योरुपरि	४५६	दुरेऽपि तत्तावक	५१९	द्रिकुण्डलीकृत	२३१	ध्वान्ते द्रुमान्ता	५०६
त्वत्कान्तिमस्माभि	१८३	दयस्व किं घात	१८३	दूर्वाप्रजाप्रत्	३१०	द्रिजपतिप्रसना	९३	ध्वान्तेणनाभ्या	५०४
त्वत्कुचार्दनखा	४५४	दयितं प्रति यत्र	४६	दृगुपहृत्यपमृत्यु	९५	द्रिजैरेव तमस्तमा	४४२		
त्वत्तः श्रुतं नेति	३०८	दयोदयश्चेतसि	१८४	दृगोचरोऽभूदथ	३१३	द्रिपस्य शालमल	२५१	काकुवाक्यैरति	२०४
त्वत्प्रापकात्रसति	७४	दर्शस्य दर्शनात्	३९५	दृशा नलस्य	२८४	द्रिपद्रिरेवास्य	२८०	का निशि स्वप्न	११
त्वदप्रमूच्या	२१	दलपुष्पफलैर्देव	३९७	दृशापि सालिजित	१६९	द्रोपं द्विपाधिपति	२५२	केवलं प्राणिवधो	३१
त्वदधिनिः सन्तु	१८३	दलोदरे काञ्चन	१३६	दृशास्य निर्दिश्य	२७५	द्रोपस्य परय	२४८	क्षमे चपला	४६२
त्वदास्यनिर्धनमद	१९९	दशशतचतुर्वेदी	४२८	दृशोरपि न्यस्त	३११	द्रोपान्तरेभ्यः पुट	२२१	न खलु मोहवशेन	८६
त्वदास्यलक्ष्मी	५०७	दशाननेनापि	५२२	दृशोरमङ्गल्य	३०७	द्रव्या कीर्तिकलि	२६४	नखेन कृत्वाधरसं	३५४
त्वदितरोऽपि	८६	दहति कण्ठमयं	९३	दृशोर्द्वयी ते	१९९			न जातरूपच्छ	३१
त्वद्गिरिः क्षीरपाथोधेः	४४६	दहनजा न पृथु	८८	दृशोर्यथाकाम	१४७	धनिदानाभ्युदयेः	३६६	नतध्रुवः खच्छनखा	३५०

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
न तुलविषये	४३	न वर्तसे मन्मथ	२०९	निजागृतोद्यन्नव	२३८	नृपानुपकम्प्य	२६२
न तृणादुद्धारे	२७१	नवा लता गन्ध	२२	निजे सृजाम्नामु	१८३	नृपाय तस्मै	२५५
न तेन बाहेषु	३४५	न वासयोग्या	३०	नित्यं नियत्या	१४४	नृपेण पाणि	६६
नत्वा शिरोरत्न	१७१	न विदुषितरा कापि	४३२	निपततापि न	८९	नृपेऽनुकृपे	१११
न दोषं विद्वेषा	३१९	नर्वा युवानां निजभा	३५२	निधीतदत्तालपित	३२३	नृणां करम्बित	२४८
नन्वत्र हव्य इति	२४६	न व्यहन्यत कदापि	१२३	निधीय पीयूषरसौ	२००	नृपेण वेदभंगता	५३
न पश्यामः कले	३८७	न श्रद्धासि यदि	२५९	निधीय यस्य	१	नृपेण विन्दव	५१५
न पाण्ड्यभूमण्डन	२६५	न श्रुततां चरतु	२४५	निमीलनघ्नंशुभा	१०	नृपेण भेषपनाथ	४६२
न पाहि पाहीति	२७४	न पट्टिभः पिह	३५०	निमीलनस्वष्ट	१३०	नृपेण मणिभूर	४६९
न पीयतां नाम	२६३	न संनिधात्री	२०१	निमीलतादक्षि	१३	नृपेण लज क्षीरधि	१३९
नभसः कलभं	४५	न सुवर्णमयी	४३	निमन्तरन्ध्रिन	५१९	नृपेण नः प्रियतमो	११३
नभसि महगा	४२९	न स्थली न जलधि	४१४	निमरस्य दूतः स्म	१९३	नृपेण मेधधि	२८८
नभोनदीकूल	५०२	न स्वर्णदिनधामर	२२२	निरीक्षितं चाह	१६९	नृपेण परिमर्द	४००
न भ्रातुः किल देव्यां	३७४	नाकलोकमिपजोः	१०९	निरीक्ष्य रम्याः	३५८	नृपेण विरोधं मे	३८६
नमः करेभ्योऽस्तु	२३८	नाकडिपि दोय	२२७	निरीय भूपन	३५२	नृपेण बत तने	११४
न मन्मथस्वं	१७२	नाक्षराणि पठता	१२२	निर्दिश्य वन्धूनि	३००	नृपेण दासि यदि	४७७
नम्रप्रत्यर्थि	२७२	नागेषु सानुगमेषु	३८३	निर्विदय निर्विरति	२५९	नृपेण नादिव	२४५
नम्रयाशुकविकर्षि	४१४	नात्र निवसन्तु	१०२	निर्वीयते जीविभुरः	५९	नृपेण तददि	८७
न यक्षलक्षैः	२२६	नाथ नाथ	४१२	निवारितास्तेन	६	नृपेण यथा	४६३
नयति भगवान्	४२८	नाद निपाद	४९०	निर्विशते यदि	८२	नृपेण निशान्ताथ	२२८
नय नयनयोर्द्रा	४३९	नानया पतिरना	४०८	निर्वेदयमे ययनले	१९५	नृपेण रज्ज्वितये	२००
न यावदभिप्रम	३३०	नापेयमनयः	८८०	निर्वेयता ह्यन	१७२	नृपेण तन्मेन	१८८
नरसुराजगुणा	८८	नापराधीपराधीनो	३८२	निर्विशितं यावक	३२८	नृपेण तस्याः	४६१
न राजिकाराद्ध	३५३	नातुद्ध बाला	३०५	निशा शशाङ्ग	६२	नृपेण मन्त्रिषु	३९९
नल तदावेत्य	२१३	नाभूदभूमिः स्मर	२१७	निशा दशमितामा	४२५	नृपेण महाकालफले	५००
नलं प्रत्यनपेताति	३९०	नाभ्यधाति नृपते	१२२	निशा दशधरायाधि	४५१	नृपेण विगर्हित	११६
नलं स तत्पक्षर	२११	नाभ्येयगमता	१०३	निशा दास्य गतो	४४०	नृपेण पतिराम	५०१
नलप्रणालीमि	१२६	नाभ्यमायम नीता	३८०	निशा निरशनाः	४११	नृपेण शशिन् भज	३६६
नलभोमभुवोः	३६४	नायकस्य शयना	४७२	निश्वस्य शेष तमसो	१३७	नृपेण नृपमुनेन्दु	४०८
नलभ्रेमगापि	२२०	नाल्पभक्तवर्ति	१३३	निषधनृपमुनेन्दु	४४८	नृपेण निषधमायाचरण	१९६
नलविममन्कित	९२	नावा स्मरः किं	४४८	निषधयेपो विजि	१५३	नृपेण निषधस्य कलेन्तत्र	२९७
नलस्य नाशीरसृजो	३३९	नाविलोक्य नलमा	२९०	निषधशत्रुटितारि	११७	नृपेण नीतमेव करलभ्य	४०३
नलस्य पश्यन्विय	२२१	नासलवदनं देव	१४९	नीतयोः स्तनपिधानतां	१४९	नृपेण नीतयोः स्तनपिधानतां	४११
नलस्य पृष्टा	१०	नासादसी मया	१८५	नीतानां यमदत्तेन	४५९	नृपेण नीतानां यमदत्तेन	४७०
नलस्य भाले मणि	३३२	नासीरसामान	५२०	नीलदाचिबुकं	४५९	नृपेण नीलदाचिबुकं	४७०
नलात्स्वैश्वर्यस्य	३३१	नास्ति जन्यजनक	२५५	नीलनीररुद्रमल्य	१६१	नीलनीररुद्रमल्य	१६१
नलानसत्यानवद	२२५	नास्पर्श दृष्टापि	२०२	नीलनीररुद्रमल्य	२१४	नीलनीररुद्रमल्य	२१४
नलान्यवीक्षां	२८३	नास्माकमस्मा	२१४	नीलनीररुद्रमल्य	२१४	नीलनीररुद्रमल्य	२१४
नलाय बालव्यजनं	३४९	नास्य द्विजेन्द्रस्य	२५५	नीलनीररुद्रमल्य	२१४	नीलनीररुद्रमल्य	२१४
नलाश्रयेण त्रिदिवो	६२	निःशङ्कमङ्कुरित	१६१	नीलनीररुद्रमल्य	२१४	नीलनीररुद्रमल्य	२१४
नलिनं मलिनं	३८	निःशङ्कसंकोचित	२०२	नीलनीररुद्रमल्य	२१४	नीलनीररुद्रमल्य	२१४
नलेन ताम्बूल	३४४	निजस्य वृत्तान्त	२१४	नीलनीररुद्रमल्य	२१४	नीलनीररुद्रमल्य	२१४
नलेन भायाः	७६	निजांशुनिर्दग्ध	२७०	नीलनीररुद्रमल्य	२१४	नीलनीररुद्रमल्य	२१४
नले निधानुं	३०६	निजाक्षिलक्ष्मीहसितं	३६०	नीलनीररुद्रमल्य	२१४	नीलनीररुद्रमल्य	२१४
नलेष्टापूर्तसंपूर्तं	३९१	निजादनुव्रज्य स	५०७	नीलनीररुद्रमल्य	२१४	नीलनीररुद्रमल्य	२१४
न लोकते यथेदानीं	४४७	निजाजुजेनानिधि	१८	नीलनीररुद्रमल्य	२१४	नीलनीररुद्रमल्य	२१४
न वनं पथि	४६	निजा मयूखा	१८	नीलनीररुद्रमल्य	२१४	नीलनीररुद्रमल्य	२१४

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
पिकस्य बाष्पात्र	१७८	पूर्णन्दुविम्बाननु	२२७	प्रसीद तस्मै	१९७	प्रथिताः पृथगथो	१११	ब्रह्मचारिवन	३६७
पिकाद्वने गृण्वति	२३	पूर्णन्दुमासं विदधुः	२२७	प्रसीद यच्छ	२११	प्रथरूपकविशेष	११३	ब्रह्मणोस्तु तव	४८६
पितात्मनः पुण्य	३६७	पुत्रं मया विरहनिः	२९८	प्रमृतवत्तानलकू	३४३	प्रौष्ठि वाञ्छितम	३८३	ब्रह्माद्वयस्यान्व	१४६
पितृनिर्योगेन	६७	पूर्वपर्वतमाञ्छिष्ट	४४६	प्रमृताता तत्कर	३४३	पुत्रे महोयति	२५२	ब्रह्मार्थकर्मार्थ	२२०
पितृणां तपणे वर्णः	३९२	पूर्वपुण्यविभव	१०४	प्रमृतावाणा	११५	पुष्टः स्वधापरोपैः	१८५	ब्राह्मण्यादिप्रति	३७८
पिपासुरस्मीति	३५४	पृथक् प्रकारेजित	३५८	प्रमृतामित्येव	२१३	कलमलन्यत	१३४	ब्रूमः किमस्य नल	२५३
पीडनाय गृह्णा	४१६	पृथक्पुनृतत्रि	४१	प्रमृतादाधिगता	१३४	कलसीमां चतुर्वर्ग	४५३	ब्रूमः किमस्य वर	२८५
पीततावकमुखा	४०९	पृथ्वीश एष	२६०	प्रमृतां न त्वया	२३३	कलसीमां चतुर्वर्ग	३८७	ब्रूमः शङ्खं तव नल	४४०
पितावदाताहण	२३३	प्रेष्टिप किं ति	११३	प्राक्पुण्यवर्षवियतः	१०६	कलसीमां पुष्पाणि	२१	भक्तिभाजमनुगृह्य	४८७
पीतो वर्णगुणः	४९५	पौरस्त्यशैले जन	१७६	प्रागनुम्वदलिके	१०६	कलेन मूलेन च	३१	भक्त्या तथैव	३०२
पीला तवाधर	२५२	पौरस्त्यायां धुनूण	४४२	प्रागिव प्रमृते	१०६	बत ददाति	९५	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पीयूषधारानध	६१	पौरर्षे दधति योषिता	१५०	प्रागेतद्वपुरा	२८०	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुंसामलक्षणि	३६७	पौरर्षे धनुः किं	१५०	प्रागेतद्वपुरा	२८०	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुंसि स्वर्गवृत्ति	१३३	प्राकामादिप	२८	प्रागेतद्वपुरा	२८०	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुष्टपाकमसौ प्राप	३९१	प्रकृतिरेप गुणः	८४	प्राचीं प्रहाते विरहा	१७८	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुण्ये मनः कस्य	१७७	प्रक्षीण एवायुषि	१४३	प्राणमायतनो	१७८	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुत्री विधोस्ताण्ड	५१२	प्रतिशेयं नले विज्ञाः	३८६	प्राणवत्प्रणयि	४८७	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुत्रीगृहयेन	१८१	प्रतिप्रतीकं	१४६	प्रातरात्मशयना	४११	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुत्रेष्टियेनकारीरी	३७९	प्रतिविम्बेक्षितेः	४५७	प्रातर्वर्णनयानया	४४२	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुनः पुनः काचन	३२६	प्रतिमासमसौ	४४	प्रापितेन चटुकाकु	११६	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुनः पुनर्मिलन्तीपु	३६४	प्रतिदृष्टपथे	४८	प्राप्ता तवापि नृप	४९३	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुनर्वैश्वसि भार्गव	३८३	प्रतीपभूषैरिव	७	प्राप्तव तावत्तव	१७६	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुमांसे मुमुदे तत्र	३०२	प्रत्यक्षलक्ष्यामव	३१४	प्राप्तव तावत्तव	१७६	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुमानिवास्पर्शि	१३४	प्रत्यक्षभूपाच्छ	२३४	प्राप्तव तावत्तव	१७६	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुरः सुरीणां	१९१	प्रत्यक्षमस्या	१५०	प्रियां प्रियां न	११८	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुरःस्थलाङ्गूल	३४७	प्रत्यक्षिष्टपदिलां	११८	प्रियां प्रियां च	११८	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुरःस्थितस्य	१३३	प्रत्यक्षिष्टपार्थिव	२५६	प्रियाः प्रियामथाच	२५४	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुरभिदा गमित	९४	प्रत्यक्षिष्टपार्थिव	२५४	प्रियाः प्रियामथाच	२५४	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुराकृति स्त्रेण	१४९	प्रत्यक्षिष्टपार्थिव	२५४	प्रियाः प्रियामथाच	२५४	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुरा परित्यज्य	१७१	प्रत्यालापीकला	४५८	प्रियमस्त्रीनिव	४५८	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुरा प्रभिन्नाम्बु	३२५	प्रत्युद्गजन्त्या प्रिय	४९८	प्रियस्याप्रिय	४९८	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुरा यासि वरीतुं	३८९	प्रथमं पथि लो	४९८	प्रियां विकल्पोपहृता	४९८	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुरा हठाक्षिप्त	२५	प्रथमककुम्भः पान्थ	४३२	प्रियाङ्गुपान्था	४३२	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुरीनिरीक्षान्य	३६१	प्रथममुपहृत्सार्ध	४३२	प्रियानस्त्रीभूत	४३२	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुरे पथि द्वारगृहा	२२२	प्रदक्षिणं देवत	२२३	प्रियामनोभूशर	२२३	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुरेव तस्मिन् समदे	३४३	प्रदक्षिणप्रक्रम	३०१	प्रियामुखीभूय	३०१	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुष्पकाण्डजय	४०२	प्रबोधकालेऽहनि	५०३	प्रियाविशेषकथिता	५०३	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुष्पाणि बाणाः	१६२	प्रमुलभूम्ना	२०७	प्रियांशुक्रप्रन्धिनि	२०७	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुष्पायुधस्यास्थि	५११	प्रयस्यतां तद्भाविनुं	२२०	प्रियासु बालासु	२२०	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुष्पेगुणा ध्रुव	२४५	प्रयातुमस्माक	१५	प्रियाहियालम्य	१५	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुष्पेपुष्पिकुरेपु ते	७८	प्रलापमपि वेदस्य	३७३	प्रियेण साध प्रिय	३७३	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पुष्पैरभ्यर्च्य गन्धा	३१८	प्रलेहजलेहृता	३५५	प्रियेणारूपमपि	३५५	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पूगभागवहुता	४१७	प्रवसते भरतार्जुन	१२५	प्रिये वृणीध्वामर	१२५	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पूजाविधौ मस्त	२५८	प्रवेक्ष्यतः मुन्दर	२२७	प्रीतिभ्यति कृते	२२७	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पूतपाणिचरणः	४६७	प्रशंसितु संसदु	२७७	प्रेयसावादि सा	२७७	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पूरं विधुर्वैधिविनुं	५११	प्रसादमासाय	३०२	प्रेयसीकुचविधोग	३०२	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४
पूर्णार्थं द्विलोचन्या	४४५	प्रसारितापः शुचि	३१६	प्रेयसीजितमुधां	३१६	बन्धाद्वनानारत	७७	भक्त्या प्रमुखाकरणस्य	५१४

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
भूपं व्यलोकत	२५५	मण्डलं निषधेन्द्रस्य	३९१	मयैष सवौच्य	२१३	मुग्धा दधामि	२५५
भूतेषु तेषु न	२५३	मण्डलमगमेवेच्छ	३९४	महलक्ष्मण	२४	मुष्पार्पत मूर्धनम्	२५७
भूमतुरस्य रति	२६०	मत्तः किमैरावत	१९३	मर्त्यदुःप्रचर	१९३	मुद्रताम्यज	१०२
भूयत पृथुतपो	४६५	मत्कर्णभूषणा	४५३	मर्त्यलोकमदनः	४५२	मुनिनाम्यामान	२००
भूयद्भवामुवि	४९१	मत्तपः क नु तनु	१३०	मर्त्यलोकमदुष्टुम	४५३	मुनिदुम को	२४
भूयद्विलम्बितायां	३२०	मर्त्यतिमाधिम्यता	२४	नगरमालावाले	२६३	मुमुक्षु मरिरादान	३९३
भूमीयुतः समिति	२०६	मदनतापमरेण	८२	महाजनोपाय	१०९	मुष्पलमनसगिनि	४३३
भूयस्ततो निखिल	२४८	मदन्यदानं प्रति	२७	महाजगत्क नु	१९९	मुहूर्तमाध भव	३२
भूयोऽपि बाला	१७३	मदधर्मदेशस्थाल	३३	महापरमिणिः	३९३	मुनीनामिका रक्त	१०६
भूयोऽपि भूयति	१५०	मदान्मदधर्म भवता	३३०	महापरम्याव	१३	मूलमार्थाशिरस	४२५
भूयोऽपि भूयमपरं	२५८	मदुप्रतापव्यय	२००	महापद्मानोदय	२८३	मुग्धा न तपोको	२१५
भूयोऽर्थमेतं	१८०	मदकपुत्रा जननी	३३	महा कलावी	१०३	मुग्धस्य भवप्रतिप	१०३
भूरिस्थिपुत्रभू	४३४	मदप्रलयं पुन	३३	महाजनस्य न	१३	मुग्धस्य लोनाय न	१३३
भूलोकमर्तुर्मुख	१७०	मद्विरोचितयो	१६०	महाजीवीना	३२६	मुग्धस्य यन्मण्डल	३२६
भूशकस्य यशसि	२३९	मद्य तन्कु	१६२	महामहोदय रक्त	२५३	मुग्धस्य स्मरति जन्मान	३५३
भूपर्णरतुपदाधितं	४४८	मद्ये बद्धागिमा	४४८	महाहोद्रेन्द्रस्वाम	२९५	मुग्धस्य स्मरण	१५७
भूपारिचरैरपि	२२३	मद्ये धनीता	६५	महापरायः पञ्च	२८	मुग्धस्य स्मरणपुण्य	४३८
भूपार्थिदाप्रभुति	५००	मद्येयम सावनतार	२२९	महापदोपाय	२०३	मुग्धस्य पुन न न	४०३
युश विद्योगा	२०३	मद्येयकण्ठवध	५५०	महापदमुक्तवयसा	२५३	मुग्धस्य निदानाय	५५३
युशतापयुता	४०	मद्येयार्थं भवताम	४५०	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
युशमविमहन्तरा	४२९	मद्येयं सन्तमिव	८५	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भैमी च दुर्लभं च	१८१	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भैमी निरीक्ष्यामि	३०३	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भैमी पत्ये सुवत्स	३६३	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भैमीजितानि	२५९	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भैमीनिरस्त	२००	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भैमीनिराशो हृदि	१२८	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भैमीपदस्पर्श	१२८	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भैमीमवापयत	२५३	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भैमीमुपावीणय	१३६	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भैमीविनोदाय	१३८	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भैमीविवाह सहते	२५९	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भैमीयमीप स	१३८	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भैम्या सम नाजगण	१२३	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भैम्या सजःमञ्जनया	३०९	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भोगिभिः क्षितितले	८७३	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भ्रमणरयविकीर्ण	५३	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भ्रमणमुष्यासु	१३३	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भ्रमामि ते भमि	१९३	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भुवाहयन्ती	३४०	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भुवा दलाभ्यां	२३९	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भ्रूय्यां प्रियाया	१५०	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भ्रूवलिद्विजित	२४६	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
भ्रूयित्रलेखा	१६४	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
ममा मुधाया	१४६	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३
मणीसनाभां	३२९	मद्येयं यो नोदप्रति	१८१	महापदमहोदय	२५३	मुग्धस्य निदानाय	२५३

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
यदि स्वमुद्रन्धु	१९५	युष्मान् वृणीते न	३०९	राज्यांतराभिमुख	२४६	लेखा नितम्बिनि	२८६	वाल्मीकिरश्माघत	२२६
यद्भुतेः कुरुते	२७९	येन तन्मदनवह्निना	४०९	रामणीयकगुणा	११३	लोक एष परलोक	११७	वासः परं नेत्र	१४१
यद्भवौ कुटिलिते तथा	४१२	येनानुमा बहुविगा	२९३	रामालिरोमावलि	५०४	लोकत्रयी त्रयीनेत्रां	३७७	वासरे विरहनिःसहा	४०९
यद्विधूय दयितार्पि	४०९	येपुयेपु सरसा	१०७	रामेपुममेवण	५०२	लोकस्त्रिजि ह्यौद्वि	१३९	वाससो वाम्बरत्वे	४६०
यन्मतौ विमल	१२०	ये हिरण्यकशिपुं	४८४	रिपुतरा भवना	८४	लोकाध्रयो मण्डप	५०३	विकासिनीलायत	५२१
यन्मौलिरश्ममुदि	२५३	येरन्वमायि ज्वलन	५१५	रिपूनवाप्यापि	२७०	लोकेशकेशवशिवा	२४४	विचित्रवादित्र	३२४
यमुपासन्त दन्तोष्ठ	३६५	योग्यैर्धजद्रिष्टुपजां	२१८	रुचयोऽस्तमितस्य	४९	लोकेशपैरवनि	२१८	विचिन्वतीः पान्थ	२२
यमेन जिह्वाप्रहि	३४३	योजनानि परि	४१८	रुचिरचरणः	४३७			विचिन्व नाना	२२८
यया विमृश्योर्ध्व	२२०	यो मघोनि दिव	११०	रुद्रेशुविद्रावित	५१३	वैश्वेन्दुसंनिधि	२४२	विचिन्व बाला	६६
यशः पदाङ्गुष्ठ	१६६	यां कुरङ्गमदकुङ्कु	४१६	रुपा निपिद्मालि	५५	वक्षस्वदुष्ट	२६०	विजित्य दास्या	३२४
यशो यदस्याजनि	६०			रुपाशुना सर्वगुणै	१६५	वतसनीलाम्बुहृहेण	३३५	विज्ञप्तिमन्तः	१३८
यस्तन्वि भर्ता	१८१	रक्षःस्वरक्षणमवेक्ष्य	२४२	रूपं प्रतिच्छादिक	१३३	वदलपिङ्गि चिह्नन	४५२	विज्ञान विज्ञाप्य	७२
यस्ते नवः पल्लवितः	७६	रक्षिलक्षवृत्तत्वेन	३९६	रूपं यदाकर्ण्य	२३४	वदनगमगतं	९२	वितत वणिजापणे	४९
यस्त्रिवेदोविदां वन्द्यः	३७०	रचय चारुमते	१००	रूपमस्य विनिरू	११२	वद विभुतुद	९२	वित्थ चित्तमखि	११९
यस्मिन्नलस्पृष्ट	१३२	रचयति रुचिः शोणी	४३५	रूपवेषवमनाङ्ग	४१३	वनकेलां स्मरा	४५६	विदग्धबालेजित	३५८
यस्मिन्नस्मीति	३७१	रजः पदं षट्पद	२३७	रेखाभिरास्ये	६०	वनान्तपर्यन्त	२०	विदर्भजायाः कर	३४१
यस्या विभोरखिल	२४३	रजनिवमधुप्राले	४२७	रेवतीशमुपमा	४८१	वयं कलादा दव	१८८	विदर्भनाम्नविदिव	३३४
यस्येश्वरेण	२९९	रज्यन्नखस्या	१६०	रोमाङ्कुरदन्तु	३१०	यस्यी शिशुता	३९	विदर्भनुव्रीधवणा	३२८
यां मनोरथमयीं	१२०	रज्यस्व राज्ये	१४०	रोमाधिताज्ञीमनु	१३०	वयस्ययाकृतविदा	२७३	विदर्भराजः क्षित	३४०
याचतः स्वगयाश्राद्धं	३७९	रतिपतिप्रहिता	८७	रोमाणि सर्वाण्यपि	३१०	यस्याभ्यर्थने	४५८	विदर्भराजप्रभवा	२१३
याचते स्म परिधा	४०८	रतिपतेर्विजयाश्र	८७	रोमावलीदण्ड	१६३	ययोवशस्तोक	३५२	विदर्भराजोऽपि	३२२
याचनान्न ददर्शी	७१२	रतिरतिपतिद्वैत	४३१	रोमावलीभू	१६३	वरणः कनकस्य	४९	विदर्भसुभ्रूस्तन	२२
याचमानजनमान	११६	रतिवियुक्तमनात्म	९१	रोमावलीरत्न	१६३	वरस्य पाणिः परघात	३४१	विद्या विदर्भेन्द्र	१५४
याचितधिरयति	१२३	रथाङ्गभाजा	२७	रोमेपुममेवण	५०२	वराटिकोपकथया	७०	विद्याणे रणचत्व	२६७
याचे नलं किममरा	२९९	रथादसौ सारथिना	१२७	रोपकुङ्कुमविलेपना	४२१	वरुणगृहिणीमाशा	४२६	विधाय ताम्बूल	२७६
या दाहपाकां	३१५	रथैरथायुः कुलजा	२१७	रोषरूपितमुखी	४२१	वरुण वरुणस्यायं	४५९	विधाय वन्धूकपयो	३२६
यानेन तन्व्या	१६५	रम्भादिलोमात्कृत	२३४	रोहणः किमपि यः	१२३	वर्णाश्रमाचार	३०९	विधाय मूर्ति	३०
यानेव देवान्न	१४०	रम्भापि किं चित्र	१६४			वर्णासंश्लेषतायां	३७८	विधाय मूर्धान	१६४
यान्वरं प्रति परेऽर्थ	१२४	रम्येषु हर्म्येषु	२२१	लक्ष्मीविलासवस	२४८	वर्षातपानावरणं	५१६	विधिं वधूमुष्टि	६२
यापट्टिपरि	१२२	रराज दोर्मण्डन	३३३	लक्ष्मीलतासम	२४८	वर्षेपु यद्भारत	१४२	विधिरनशम	९६
या पाशिनैवाश	३०३	रविकान्तमयेन	५०	लक्ष्म्ये भूतं कुण्डलिके	२३६	वल्गमस्य भुजयोः	४०६	विधिरुतुपारुतु	५०९
यामिकाननुप	१२०	रविरथहयानश्व	४३०	लघौ लघावेव	२१५	वल्गमेन परिस्म	४१६	विधुकरपरिस्म	५२
यामि यामिह	१२०	रविचिह्नका	४२७	लक्ष्म्यन्नहरहर्भव	४८७	वस्तु वास्तु घटते	४८६	विधुदोधितिजेन	५०
यावत्पौलस्त्य	२७०	रवैगुणास्फालभवेः	१७९	लज्जया प्रथममेवाम	४०७	वस्तु विश्वसुदरे	४८६	विधुरमानितया	८४
यावदागमयतेऽथ	१०२	रसस्य शृङ्गार	२३६	लज्जितानि चित्तान्येव	४५१	वहती बहुशैव	३५	विधुविरोधितिधे	९९
यावन्तमिन्दुं	५१४	रसालसालः	२३	लताबलालस्य	२६	वाग्मिनी जडजि	३८६	विधेः कदाचिद्धम	५७
या शिरोविधुति	४१२	रसैः कथा यस्य	२	लच्छं न लेख	५१९	वाग्जन्मवैफल्य	१७३	विधोर्विधिर्विभ्व	१५८
या सर्वतोमुखतया	२९०	रहसहचरीमेतां	४३२	ललाटिकासीमनि	३२६	वाग्देवतापि स्मित	३१६	विनमद्भिरधःस्थित	४६
यासि स्म रजयन्	३९०	रागं दर्शयते सैषा	४४७	लसन्नखादर्श	३३४	वाचं तदीयां	६४	विना पतत्रं विनता	६०
या सोमसिद्धान्त	२३१	रागं प्रतीत्ययुव	४९३	लाक्ष्यात्मचरणस्य	४२१	वाणीभिराभिः	५१७	विनापि भूषाम	३२५
युगशेष तव द्वेप	३८८	राजा द्विजानामनु	१७४	लावण्येन तवावि	५२५	वाणी मन्मथतीर्थ	४९६	विनिद्रपत्रालि	२१
युद्धा चाभिमुखं	२७१	राजा स यजवा	५८	लावण्येन तवास्य	५२५	वातोर्मिदोलन	२५०	विनिहितं परि	८५
युधद्वयीचित्त	२४	राजौ द्विजानामिह	१५५	लिपिं दशा भिति	१५५	वामनादणुतमा	४८३	विनेतुर्भर्तृद्वय	३४०
युषानमालोत्रय	३५०	राज्ञो पथि स्थान	२१८	लिपिर्न दैवी सुपठा	१३९	वामपादतल्लुप्त	४१८	विपश्चिराच्छादि	३२४
युवान्तरं सा वच	२६५	राज्ञामस्य शते	२७३	लिहि स्वरुचा	५१	वाराणसी निवि	२५९	विप्रपाणिपु श्रुशं	४८८
युवामिमे मे	३४९	राज्ञि कृष्णलपु	४७२	लीनचीनांशुकं	४६२	वातोपि नासत्यपि	६१	विप्रे धयत्युदधि	२५१
युवासमाविरु	३५५	राज्ञि भानुमदुप	४६७	लीलयपि तव नाम	४८६	वालेधराधरित	२५७	विभज्य	

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
विभिन्दता दुष्कृति	१९८	विश्वरूपकलना	१०८	व्यतरदथ	१०१	गृणता निरु	४२४	संधामभूमीषु	९०
विभूषणसंगम	३१५	विश्वरूपकृतविश्व	४८८	व्यपत्त धाता	११६	गृणन् सदर	५९	संपटयन्त्यास	१३१
विभूषणांशु प्रति	३३९	विषमो मल	४४	व्यपत्त सौधरति	२३७	शेष नल प्रत्यमरेण	३०३	संतीयतामाधु	६९
विभूषणभ्योऽवर	२३३	विष्टरं तटकुशा	१०३	व्यधुन्मा ते	३१३	शेषव गपदिना	१०७	संज्ञाय नः स्वध्वज	६०
विभूषणैः कञ्चु	३३३	विश्वरूतः परि	२५४	व्यधात पत्र	५४	शोकशक्तिक		सदृशोऽंशमधीयः	३८२
विश्रम्य तच्चारु	१४७	विस्मयमातिरस्मासु	३८६	व्यधीभवद्वाव	१७१	शोणे पदप्रणयिन	२९१	सदेहेयन्यदेहा	३७०
विमुखान्द्रमुमयेनं	३८२	विद्वस्य हस्तेऽध	३७७	व्यलोकि लोकेन	३४४	शोभायशोभिजित	१७३	संज्ञायशेषे धृत	५०१
वियोगबाष्पाश्रित	१५८	विद्याय हा सर्वे	१९५	व्यापुत्स्य शतरुदि	४७१	श्यामीकृता युग	२५७	संज्ञासारागः कुकु	५००
वियोगभाजां	२१	वीक्षितस्त्वमसि	१०९	व्यायस्व्य गिरा	३७३	श्रद्धामभीयूष	३०१	संज्ञिधावपि निजे	४०६
वियोगिदाहाय	३५३	वीक्ष्य तस्य विनये	१०५	व्रजनि कुमुदे दृष्ट्वा	४२८	श्रद्धादुर्मंकेषित	२२८	सपदस्त्व गिरा	१०५
वियोगिनीमैक्षत	२२	वीक्ष्य तस्य वरुण	११२	व्रजते दिवि यद्गृहा	४८	श्रवःप्राक्पण इव	६७	संप्रति प्रतिमुहूर्त	१०६
विस्मयतां भूतव	१७७	वीक्ष्य भावमधिग	६१८	व्रज श्रुति त्यज	९८	श्रवणपुरमुणेन	१४५	संभावयति वेदमी	४५३
विरहतस्तददृश	८६	वीक्ष्य भीमतनया	६०६	व्रजन्तु ते तेऽपि	२१६	श्रवणपूरतमाल	९०	संभाषण भगवती	२८१
विरहतापिनि	८५	वीक्ष्य पत्युरधरं	४२०	श्रुतुदाह्वनस	६०३	श्रितनुष्यगः	६१	संज्ञुजमानाय	१५४
विरहपाण्डिम	८३	वीक्ष्य वीक्ष्य कर	६२०	श्रुतुदाह्वनस	६०३	श्रितास्य कण्ठे	३३३	संज्ञमंजर्म्मजपादे	३८२
विरहपाण्डुकपोल	८५	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरेक्षि	६१७	श्रुतुदाह्वनस	६०३	श्रितास्य कण्ठे	३३३	संज्ञमंजर्म्मजपादे	३८२
विरहिणे विमुख	९७	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरेक्षि	६१७	श्रुतुदाह्वनस	६०३	श्रितास्य कण्ठे	३३३	संज्ञमंजर्म्मजपादे	३८२
विरहिमिर्वहु	९१	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरेक्षि	६१७	श्रुतुदाह्वनस	६०३	श्रितास्य कण्ठे	३३३	संज्ञमंजर्म्मजपादे	३८२
विरहिवर्गवध	९१	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरेक्षि	६१७	श्रुतुदाह्वनस	६०३	श्रितास्य कण्ठे	३३३	संज्ञमंजर्म्मजपादे	३८२
विराध्य दुर्वाय	३८५	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरेक्षि	६१७	श्रुतुदाह्वनस	६०३	श्रितास्य कण्ठे	३३३	संज्ञमंजर्म्मजपादे	३८२
विरिजरे तपि	३२५	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरेक्षि	६१७	श्रुतुदाह्वनस	६०३	श्रितास्य कण्ठे	३३३	संज्ञमंजर्म्मजपादे	३८२
विरोधिवर्णाभरण	२३३	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरेक्षि	६१७	श्रुतुदाह्वनस	६०३	श्रितास्य कण्ठे	३३३	संज्ञमंजर्म्मजपादे	३८२
विरोधस्वमे जीवि	२०४	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरेक्षि	६१७	श्रुतुदाह्वनस	६०३	श्रितास्य कण्ठे	३३३	संज्ञमंजर्म्मजपादे	३८२
विललास जलाशयो	४७७	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरेक्षि	६१७	श्रुतुदाह्वनस	६०३	श्रितास्य कण्ठे	३३३	संज्ञमंजर्म्मजपादे	३८२
विलासवापीतट	२६	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरेक्षि	६१७	श्रुतुदाह्वनस	६०३	श्रितास्य कण्ठे	३३३	संज्ञमंजर्म्मजपादे	३८२
विलासवैदग्ध्य	२२२	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरेक्षि	६१७	श्रुतुदाह्वनस	६०३	श्रितास्य कण्ठे	३३३	संज्ञमंजर्म्मजपादे	३८२
विलेखितं भीमभुजे	१३६	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरेक्षि	६१७	श्रुतुदाह्वनस	६०३	श्रितास्य कण्ठे	३३३	संज्ञमंजर्म्मजपादे	३८२
विलेपनामोदमुदा	२३२	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरेक्षि	६१७	श्रुतुदाह्वनस	६०३	श्रितास्य कण्ठे	३३३	संज्ञमंजर्म्मजपादे	३८२
विलोकके नाय	३१४	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरेक्षि	६१७	श्रुतुदाह्वनस	६०३	श्रितास्य कण्ठे	३३३	संज्ञमंजर्म्मजपादे	३८२
विलोकनाप्रभ	४४९	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरेक्षि	६१७	श्रुतुदाह्वनस	६०३	श्रितास्य कण्ठे	३३३	संज्ञमंजर्म्मजपादे	३८२
विलोकनेनानु	४९९	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरेक्षि	६१७	श्रुतुदाह्वनस	६०३	श्रितास्य कण्ठे	३३३	संज्ञमंजर्म्मजपादे	३८२
विलोकयन्तीभि	१०	वेदमंजरीभिः							
विलोकितास्या	१५६	वेलातिगच्छे							
विलोकिते रागि	३५८	वेलातमिकस्य							
विलोक्य तच्छाय	१३३	वेदमपत्युरविश्रव							
विलोक्य तावाम	३१४	वेदमापगा धर्म							
विलोक्य यूना व्यज	३५१	वेदमद्वैतानुनयो							
विलोचनाभ्यां	३२७	वेदमि दत्तस्त्व							
विलोचनेन्दोवर	२७२	वेदमि दर्मदल							
विलोमिताम्बो	५०७	वेदमोकेलिशैले							
विवस्वतानायिपते	५०५	वेदमोबिहुजन्म							
विवेश गत्वा स	२०	वेदमोविपुलानु							
विशति युवतिलागे	४३४	वेराग्य यः करो							
विशेषतीर्थैरिव	३३०	वैरिणी युचिता							
विश्रवःपितृकया	४८९	वैरिप्रियं प्रति							
विश्वैरवयवै	४१९	वैवस्वतोपि							
विश्वदक्षनयना	११९	वंशयहृथेप्रदि							

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
सपाखण्डजनान्वेषी	३९४	सागरान्मुनि	५२२	सुदतीजनमजना	४७	स्थितैव कण्ठे परि	२३०	स्मितेच्छुदन्तच्छद	२३४
स पार्श्वमशकद्रन्तुं	३९२	साङ्कुरेव रुचि	४६८	सुधांशुरेप प्रथमो	२२४	स्थिरा त्वमश्मेव	३४६	स्मितेन गौरी हरिणी	२३९
सपीतेः संप्रीतेः	५२५	साथ नाथमनय	४२३	सुधांशुवंशभरणं	१८९	क्षातकं घातकं	३९३	स्रग्वासनादृष्ट	१३४
स प्रसन्न हृदयाप	४१२	साधारणी गिर	२८८	सुधामुजो यत्परि	५११	क्षातृणां तिलकै	३९२	स्रजा समालिङ्ग	३०६
स प्रियोद्युग	४०७	साधुक्रामुकता	३७४	सुधारसोद्वेग	२०८	क्षानवारिषटराज	४६६	स्व च ब्रह्म च	३७५
सभाजनं तत्र	३०१	साधु त्वयातर्कि	६८	सुधासरः सु त्वद	१८४	क्षिप्रत्वमायाजल	२३२	स्व नैपथ्यदेश	२४०
सभा नलथी	२२१	साधु नः पतनः	११०	सुरपरिवृष्टः कर्णी	४३६	स्पर्श तमस्याधिग	१३४	स्वकन्यामन्यसात्	३८०
स भिन्नमर्मापि	२०१	साधोरपि स्वः	१४३	सुरापरायस्व	२१६	स्पर्शोतिहर्षी	१३४	स्वकान्तिकीर्ति	१३
स भूयुदशपि	७०	सानन्तानाप्यतेजः	२६१	सुरेपु नापश्यद	३०५	स्पर्शेन तत्र किल	२४७	स्वकामसंमोह	३१३
समं यथोपनिहित	३५७	सानन्दं तनुजा	३२०	सुरेपु पश्यन्निज	२११	स्फारे तादृशि	३९८	स्वकेलिलेशस्मित	१२९
समं सपत्नीभव	१८२	गा निर्मले तस्य	३१०	सुरेपु माला सम	३०५	स्फुटं सावर्णि	३६४	स्वजीवमप्यार्तमुदे	६९
रामं समेते	५२०	सापस्य किय	४५७	सुरेपु संदेशयसी	१९०	स्फुटति हारमणौ	९९	स्वदिविनिमये	४५४
समज्ञानाल्पभूयि	३८०	सापीश्वरे ऽण्वति	५९	सुवर्णशलादवतीर्थ	५७	स्फुटत्यदः किं	२१०	स्वदुर्जनेयति	३७
समभेगमर्दयदा	५०	साप्तं प्रयच्छति	२९६	सुपमाधिपये	३९	स्फुटोत्पलाभ्यां	२०३	स्वधाकृतं यत्	५२०
समापय प्रावृष	२०८	सा भङ्गिरस्याः	३०४	सुहृदममिमदश्च	८२	स्फुरति तिमिरस्तो	४२७	स्वनामथनाम	२१०
समाप्तिरित्येव	३५७	साभिशापमिव	१०८	सूक्ष्मे घने नैपथ	१६९	स्फुरद्गुर्निस्वन	५	स्वप्नेन प्रापितायाः	१८६
समिति पतिनिपाता	२७६	सा भवः किमपि	१०६	सृतविश्रमद	११२	स्मरं प्रमुनेन	२३३	स्वप्नमाप्तशय	४२३
समुन्मुखीकृत्य	२७७	सामोदपुष्पाशुग	२३३	सूनेनायकनिदेश	४२१	स्मरकृतां हृदयस्य	८३	स्वप्रकाशजड	४७३
सम्यगर्चति नले	८६९	सा यद्वताखिल	४९०	सुरं न सौर इव	२५२	स्मरजित्वाजिमे	४५३	स्वप्राणेश्वरनमे	५२
सम्यगस्य जपतः	४६७	सा युज्यमृच्छति	२५९	सृजन्तु पाणिग्रह	३५२	स्मर तन्त्रय	४५४	स्वमुकुलमर्थैर्नैत्रे	४३५
स ययौ ध्रुतपक्षतिः	४६	सारोत्थधारेव	१८२	सृजामि किं विघ्न	२७५	स्मर नृशगतम	५५	स्वयं कथाभिर्वर	३१९
सारसिजवनान्युद्य	४३४	सायिकदृष्टे मदनो	१००	सृणीपदसुचिह्ना	४५१	स्मरमुखं हरनेत्र	९३	स्वयं तदङ्गेपु गतेपु	३२९
सर्गि नृपमय	७९	सायिब्रवाथ गा	४४४	सृष्टातिविश्वा	१६७	स्मरिपोरिव	९६	स्वयं वरं भीमनरेन्द्र	२२०
सारसोः परिशी	४१	सावर्तभावभव	२४५	सैथं न धत्ते नृप	१७५	स्मराराहति	८१	स्वयं वरमहे भमी	३८३
सारोजकोशाभि	३५६	सा वप्रे यं तमुत्सृज्य	३८५	सैथं ममैतद्वि	१५५	स्मरशार्कर	४५५	स्वयं वरस्याजिर	२३५
सारोजिनीमानस	६७	सावागवाज्ञाथि	२२५	सैथं गृधुः कौमुद	१५१	स्मरशास्त्रमभीयाना	४५२	स्वयं वरोद्वाहमहे	२६६
सारोहं तस्य	९	सावादि मुतनु	४८५	सैथं मालिजेन स्वस्य	४५१	स्मरशास्त्रविदा	४८८	स्वपुनीक्षण	९२
सारोपाधि सरो	४४५	सा विनीततमा भगी	३८७	सैथं मुचरता	११९	स्मरस्यो रुचिभिः	९२	स्वरुचिराणया	५१
सर्वतः कुशल	११४	सावित्रमं स्वप्न	२२३	सोमाय कुप्यन्निव	१८०	स्मर म मधुरितै	९७	स्वरेण वीणेत्य	३२८
सर्वत्र संवाय	१३५	सा शरस्य कुसु	१०६	सोऽयमित्थमथ	३९९	स्मरसि च्छन्निद्रा	४५३	स्वर्गापगाहेम	५६
सर्वथापि शुचिनि	४८७	सा शशाक परि	४१५	सोधाद्रिकुट्टिमनंक	४४३	स्मरसि प्रेयसि	४५६	स्वर्गं सतां शमे	१८२
सर्वस्वं चेतसस्तां	२८४	साशुणोत्तस्य	४५७	सोवर्गवर्गैरमृत	५२०	स्मरस्य कम्बुः	५०२	स्वर्णकटकशताभि	४७२
सर्वाङ्गीणरसा	३१८	सा सारेण वलि	४१२	सानद्वये तन्निव	७६	स्मरस्य किल्वैव	१८१	स्वर्णदीस्वर्णपद्मिन्याः	४५२
सर्वाणि शस्त्राणि	३१५	साहृद्योच्चैरथो	८५६	सानावटे चन्दन	१६२	स्मरहुताशन	८५	स्वर्णैर्वितीर्णैः कर	१८४
सलीलमालिङ्ग	१३९	साहित्विषय	१८	साम्भस्तथाल	३१२	स्मरारारातो	१२	स्वर्भानुना प्रसभ	५२३
रा व्यतीत्य विय	१०३	सितदीप्रमणि	४७	सुतां मघोन	१४१	स्मरार्धचन्द्रेपु	२२	स्वर्भानुप्रतिवार	५२६
सध्यापसव्यत्यज	७५	सितांशुवर्णै	६	स्विया मया वाग्मिपु	१९३	स्मरशुगीभूय	१३७	स्वर्लोकमस्माभि	५८
ससंभ्रमोत्पातित	३०	सिताम्बुजानां	२७	स्त्रीपुंसव्यतिपन्न	३३७	स्मरेण निरादय	७४	स्ववर्णना न	५१८
रा सिन्धुजं शीत	१८	सितो यदात्रैप	५०९	स्त्रीपुरां प्रविमज्य	४९५	स्मरेण्येन वक्षसि	१८१	स्ववालभारस्य	९
रास्यन्दनैः प्रवहणैः	९१	सिद्धयुतिमुग्ध	२६८	स्थाने विधोर्वा	५१५	स्मरेण्युमायं सहसे	२०८	स्वस्ति वास्तोपते	३८२
सहचरोऽसि रते	९४	सिन्धोत्रैत्रमयं	२६९	स्थापितामुपरि	४६२	स्मरेण्युमायं सहसे	१५	स्वस्यामैरुपति	३२०
सह तथा स्मर	९७	सिन्धोत्रैत्रमयं	४०८	स्थापितैर्न स्म	४६१	स्मरैर्ज्वरं घोर	७५	स्वामायेऽपि	३७१
सहद्वितीय श्रिय	३१३	सिन्धोत्रैत्रमयं	४०२	स्थित भवद्विः पर्य	३८४	स्मरैर्धनुर्द्विपु	१५१	स्वाङ्गमर्पयितुमेत्य	४१३
सहस्रपत्रासन	५६	सिन्धोत्रैत्रमयं	३७०	स्थितस्य राजावधि	७४	स्मितप्रिया	२६९	स्वाच्छन्यमान	१६९
सहाखिलस्त्रीषु	१९४	सुगत एव विजित्य	९४	स्थितिशालिसमस्त	५१	स्मितस्य संभावय	२०८	स्वात्मनः प्रिय	४६९
साक्षात्कृताखिल	२८५	सुताः कमाहूय	३१	स्थितिरियद्विपु	२२८	स्मितचित्तां वाच	३१६	स्वात्मापि शीलेन	१७१

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
स्वाद्दके जलनिधौ	२४५	खेदाश्रवप्रणयिनी	४९२	हरिन्मणेर्भोजन	३५१	हितैव वस्यैक	१३०
स्वानुरागमनघः	४७३	स्नेह पुर्यत इयं	४७५	हरेर्दिकामि	१९	पुताशकीनाश	१३०
स्वापराधमलुपत्	४२२	स्नेह भावजनने म	४९२	हरीधीभवतः	१२३	हृतसारमियेन्दु	३८
स्वामिना च वहता	४०४	स्नेहिसितोद्गमित	४९५	हस्तमभिमो दिवि	३०८	हस्तस्य यन्मन्त्रयते	७४
स्वारसातलभवा	१०८			हस्तलेगमसृजन्	४७७	हस्तप्रत्यधि	३०२
स्वियत्कराहुलि	४६२	हर्म तनौ मन्त्रिहितं	५४०	हस्तो विस्तारयन्	३६६	हस्त एव तवाशि	९९
स्वियत्प्रमोदाश्रु	१२७	हर्मोऽयमौ हर्मगतः	५४०	हस्तारचारिमविद्योक्तो	५०७	हस्तदत्तमरोकृत्या	८४
स्नेदः स्नेदेहस्य	३०५	हृतः कयाचित्पथि	१३१	हस्तमन्त्रिपेवापत्	१३०	हस्तमात्रसे	९३
स्नेदविन्दुकित	४२०	हतावेदिवि दीव्यन्ति	३७७	हिमायता मरो नीदय	२४२	हस्तमनय	१८९
स्नेदयानि हृदये	४२१	हस्त परित्यज्य	१९	हितमिर न	९८	हस्त दमनस्य	८२
स्नेदवारिपरिपूरितं	४२०	हस्तपत्नीनां सदयः	१७७	हित्वा दे परिपोष्यः	२६९	हस्त मुञ्चति कला	८९
स्नेदस्य धाराभि	५१६	हस्तद्विपट्टीपिमि	३४०	हितैकसम्यापयन	१२९	हस्त विदर्भगुः प्रह	८०

इति नैपथ्रीयचरितस्थश्लोकवर्णानुक्रमणी संपूर्णा ।

